THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, R N DANDEKAR, S K DE, F EDGERTON,
A. B. GAJENDRAGADKAR, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE;
V K RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA†,
RAGHU VIRA, M WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†,
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY
SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

VOLUME 2

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma, and U P, the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Gwalior, Phaltan, Mysore, Bhavnagar, Sangli, Kolhapur, Patiala, and Dhar, the Universities of Bombay and Trivandrum, and other Distinguished Donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1944

THE

SABHĀPARVAN

BEING THE SECOND BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED

FRANKLIN EDGERTON

SALISBURY PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY
IN YALE UNIVERSITY (U S A.)

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1944

☞ Pages 1–200 of this Parvan were issued in 1943
as Fascicule 13, and the rest (Introduction etc.)
in 1944, as Fascicule 14 of this Edition

*Printed at cost of a subvention from
Government of Bombay*

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona.
Printed by Mr R. Y Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26–28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME TWO

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

PREFACE

In the spring of 1937 I received from my friend Dr Sukthankar the suggestion that I should undertake for the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, the edition of Book 2 of the Mahābhārata, in place of the late lamented Professor Winternitz, to whom it had originally been assigned I could not decline this honourable offer, although it meant a serious interruption to other extensive studies on which I was then engaged

I gave a good deal of time during the summer of 1937 to a preliminary study of the printed editions of the book. In the fall of that year I received copies of the entire collation sheets for the book, which enabled me to study thoroughly the readings of the MSS and to prepare from them a tentative text during the winter and spring of 1937–38 With this I sailed to India in June 1938, and spent nearly three months (July to September, 1938) in careful revision of the text, examining personally all the MSS which were available in Poona, and benefiting by numerous conferences with Dr Sukthankar himself

After my return home (where I arrived in January 1939), I began to receive parts of the Critical Apparatus, which was prepared by the collators in the Mahābhārata Department of the Institute The last batch of this material arrived only in the early spring of 1940. The whole was carefully gone over and checked by me against the copies (in my possession) of the original collation sheets The final checking of the statements of readings of the MSS has been undertaken by Dr Sukthankar himself, with reference to the original collation sheets, which have never left Poona.

Practical considerations seem to make it necessary that no proof-sheets of the printed work shall be sent to me While it is to me a new experience to allow work to be issued over my name without seeing the printers' proofs, I have such great confidence in Dr Sukthankar's accuracy and reliability that this unusual procedure does not greatly disturb me Dr Sukthankar has undertaken to make himself responsible for all the proof-reading, as he has done (I am informed) for other books of this edition, even though their editors resided in India

For this and for many evidences of friendly concern, as well as for invaluable assistance in the editing, which only his unequalled learning and experience in this line could have given, I tender him my most heartfelt thanks

Yale University, New Haven,
Connecticut, U S. A

June 1940

Franklin Edgerton

Postscript Dr Sukthankar had supervised the proof-reading of pages 1–296 of the Text and Critical Apparatus, when his death on January 21, 1943, deprived me of an invaluable collaborator and friend, and the world of Indic scholarship of one of its leading ornaments. In a forthcoming issue of the *Journal of the American Oriental Society* I shall try briefly to express my sentiments on this irreparable loss

The new Editor, Professor S K Belvalkar, has most graciously and helpfully corresponded with me about the unfinished work of this book The proof-reading of the balance of the Text, and of all the Introduction, Appendices, and Addenda, has fallen to his lot I am confident that his scrupulous and intelligent scholarship will come as near to replacing Sukthankar as is humanly possible The distance between us, and the difficulties of war-time correspondence have made his labour more troublesome than it would be otherwise Any unevennesses which may appear will, I am sure, be due to these circumstances, and possibly in part to oversights or obscurities of which I may have been guilty, rather than to any deficiencies in his work. I hereby express to him my sincere gratitude

June 23, 1943 F. E.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional.
adhy. = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj. = Arjunamiśra
B = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799)
Bom *or* Bomb. = Bombay (edition).
C = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*)
Cal *or* Calc = Calcutta (edition).
comm = commentary.
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit. App = Critical Apparatus.
Dev = Devabodha.
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following.
fragm. = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally).
illeg. = illegible
inf lin = *infra lineam*
int lin = *inter lineas*
interp = interpolate(s).
introd = introduction, introductory.
K = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition)
L = Line.
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
Mad = Madras (edition).
m *or* marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed. N. S. P).
Mbh = Mahābhārata
Nīl = Nīlakaṇṭha.
om = omit(s), omitting
orig. = original(ly).
post = posterior.
pr m = *propria manu*
r. = repeat(s), repeated
Rām. = Rāmāyaṇa (ed N. S. P).
ref. = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu.*
st = stanza(s)
subst = substitute(s).
suppl = supplementary.
sup lin = *supra lineam.*
transp = transpose(s), transposition.
v = verse.
(var) = (with variation).
v l. = varia(e) lectio(nes)

⊛ ⊛ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

* * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Commentary of Devabodha, Ca d n. v = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha, Nīlakaṇṭha and Vādirāja A "p" is added on to denote a "pāṭha", thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.
~~~

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS recorded in the Critical Apparatus for the Sabhāparvan[1] are

I. Northern Recension (N)

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version (Ś)

Ś1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76 (The Śāradā Codex)

Devanāgarī Group allied to the Kaśmīrī Version (K)

K1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 56 of 1882–83.

K2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 192 of Viśrāmbāg II

K3 = Adyar Library, No XXXV B 131

K4 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 of A 1879–80

(b) *North-eastern Group*

Nepālī Version (Ñ)

Ñ1 = Nepal Darbar Library, No I 1635

---

[1] For the sake of unity of method and in conformity with the practice of the edition, I have adopted in this list the classification of the Mahābhārata MSS into those of the Northern and the Southern Recension But I consider (for reasons stated further on, p XLV ff) that it would be more appropriate, at least for the Sabhāparvan, to assume *three* independent versions or streams of tradition instead of assuming only two recensions I have accordingly classified and described below the Sabhāparvan MSS as belonging to the Western Version (comprising Śāradā and K), the Eastern Version (comprising Nepālī, Maithilī, Bengālī, and Devanāgarī) and the Southern Version (comprising Telugu, Grantha, and Malayālam) There is little or no difference in the results, whichever way the MSS are classified. But for theoretical considerations it would be in my opinion more correct to proceed on the assumption of three more or less independent recensions rather than two What I call below the "Western" and "Eastern" versions (for brevity and simplicity) are identical with what are called in the above table the "North-western" and "North-eastern" Groups respectively

Maithilī Version (V)
- V_1 = Nepal Darbar Library, No I 1559.

Bengali Version (B)
- B_1 = Dacca, University Library, No 971.
- B_2 = Dacca, University Library, No 1093.
- B_3 = Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No 76.
- B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 65
- B_5 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 273
- B_6 = Dacca, University Library, No 592

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn) "the Vulgate"
- Dn_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 511 of Viśrāmbāg I.
- Dn_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 235 of 1895-1902

Other Devanāgarī Versions
- D_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1884–87.
- D_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 74 of 1902–1907.
- D_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 469 of Viśrāmbāg I.
- D_4 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 210 of 1887–91.
- D_5 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 510 of Viśrāmbāg I
- D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No 827.

II Southern Recension (S)

Telugu Version (T)
- T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number)

Grantha Version (G)
- G_1 = Pudukkottah State Library, No 319
- G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number).
- G_3 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number)
- G_4 = Kadathur, Coimbatore District, in private possession
- G_5 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11824
- G_6 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11851 and 11839

Malayālam Version (M)
- M_1 = Cochin State Library, No 1
- M_2 = Malabar, Poomulli Mana Library, No 298.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$\acute{S}_1$

(The Śāradā Codex)

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 159 of 1875-76. Described by Sukthankar, Ādi, Prolegomena, p. x. Śāradā characters ("of perhaps the 16th or 17th century"), birchbark. The text of Sabhā begins on folio 155a, line 5, and ends at the bottom of 206b, thus containing 52 folios, about 24 lines, 36 aksaras. Towards the bottom of 171b there is a blank space in the MS. covering the rest of that folio and all of 172a. It is clear that the original had a lacuna at this point, extending from our 2 21. 13^{c} to 2. 22 9^{c}, for our 2 21 13^{cd} is substituted a wholly original reading, apparently composed by the copyist (?), folio 172b resumes with our 2. 22 9^{e}. There are no other lacunæ of any consequence. The MS is of prime importance, Sukthankar's elaborate description applies to the text of this book as well as to that of Ādi, and makes further remarks here unnecessary. — *Collated at the BORI.*

K_1

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 56 of 1882-83. Devanāgarī, paper, undated, no colophon at the end 99 folios, 10 lines, 40-45 akṣaras Sabhāparvan alone, complete. Folios 1a and 99b are blank Clearly written in large legible script, and generally correct. The vowel *e* is generally though not invariably written with vertical stroke placed before the consonant — the so-called Pṛṣṭhamātrā — (and correspondingly *ai*, *o*, *au*) An excellent text — *Collated at the BORI.*

K_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 192 of Viśrāmbāg II Devanāgarī, paper, undated Sabhāparvan alone, complete 74 folios, but 1a is blank, and the actual text ends with 73b (see below for contents of 74a)

The text is curious It was written either by the same scribe at different times, or possibly by two different scribes, at any rate in two sections which do not quite fit together and were not written consecutively. The first three folios have double dandas in red ink, these are then discontinued on folios 4-49, but the handwriting seems the same These first 49 folios have about 13 lines per page with 43-45 aksaras. Folio 49b ends in the middle of 2 48 21^{b}, with दिग्म्य समा- But the next folio, 50a, begins with मणिकाञ्चन- in 2 47. 28^{c}, so that the MS contains a duplicate version of 2 47 28^{c} to 2 48 21^{b}. Moreover, with 50a the red double dandas are resumed, and the writing becomes more cramped, with ca 54-56 akṣaras per line, yet with only 12 lines per page I am however not certain that the scribe was a different man. The red dandas continue till near the bottom of folio 60a, where they cease to occur, but without clear change in the handwriting, although from that point the writing gradually becomes coarser, until the end of folio 62b, which stops with °ढ्सो in

2.61.46c. However, the following folio 63a was not originally designed to follow 62b; for it begins with पुत्रस्तस्य विरोचन, corresponding to 2.61.59b. The intervening gap in the text (with a slight overlap, completing stanza 2.61.59) is filled at the end of the MS on folio 74a, where however the MS gives no indication of the point at which these verses are to be inserted. Folios 63–73 are all written in the more cramped hand characteristic of folios 50 ff., with 12 lines and 54–56 akṣaras, and with the red double daṇḍas.

The MS is thus a sort of patchwork, whether written by two scribes or by the same scribe at different times. The most probable assumption is that parts of the original copy were lost and later replaced, either by the original scribe or by another. It appears however that all parts of the MS were copied from an identical original, or at least from no other than a K version. The repeated passage (2.47.28–2.48.21) scarcely varies in its two forms, aside from (rather numerous) miswritings. I have discovered no clear evidence of any influence from a non-K version.

All parts of the MS are carelessly written, and at times suggest ignorance of Sanskrit. In the collation, not a few of the more obvious purely scribal errors are ignored. But the underlying text is nevertheless a sound K version. — *Collated at the BORI.*

K₃

Adyar Library, No. xxxv B 131. Devanāgarī, paper, dated Saṁvat 1880 (ca. 1822 A.D.). Sabhāparvan alone, complete. 73 folios, 15 lines, ca. 40 akṣaras. Like K₂ it is carelessly written, but contains fundamentally the uncontaminated K version. — *Collated at the BORI.*

K₄

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80. Complete MS of the Mbh. Text of Sabhā on 78 folios numbered separately 1–78, 1a and 78b blank. Devanāgarī, paper, on date see below. 16 lines, 35–37 akṣaras.

This is the MS collated for Ādi and described by Sukthankar as D₁ (Prolegomena to Ādi p. xviii, which see for further data). He was clearly right in saying that the MS was "copied from different exemplars, some parvans have the commentary of Nīlakaṇṭha, while others contain some old text tradition." This mixture of traditions is found in the text of Sabhā, though no commentary occurs there. Frequently the MS agrees with the vulgate and other D MSS. alone, or with them and B against all others. On the other hand, it is also very common to find it agreeing with Ś and K; or, when these two differ (cf. Sukthankar l.c. lii), with one or the other (interestingly, not infrequently with Ś against K₁₋₃!). These agreements seem to me to make it quite certain that the "old text tradition" noted by Sukthankar as blended in the MS with a vulgate source, was no other than the Kashmirian. Whether our MS used this source more than the vulgate in this book, it is hard to say. My

impression is that it probably did, but the proportions vary in different parts of the book Towards the end it appears that the vulgate source was used more than in the early parts, yet there is some mixture throughout

There seem to me to be good practical reasons for classifying this as a K MS. When we find it agreeing with K_{1-3} or $Ś_1$ against D, as happens very often, this agreement becomes significant and valuable for our purposes, as tending to establish the important Kashmirian version On the other hand, it should be borne in mind that agreement of K_4 with any D MSS means *nothing whatever* for the text of K, for in that case the presumption always is that K_4 was following its other (D) source

No date is given to the text of Sabhā in the MS In several later parvans, various dates (about Śaka 1675 to 1680, i e ca 1753 to 1758 A D) are given, but these were surely copied from the originals, for the MS is obviously quite modern

Little more needs to be added to Sukthankar's description. The writing is clear and the text quite correct, there are hardly any marginal corrections, but in a few cases accidental omissions are supplied on the margins, possibly in a different hand — *Collated at the BORI.*

$Ñ_1$

Nepal Darbar Library, No. I 1635 Collations, by local pandits, kindly supplied by Rājaguru Pandit Hemaraj, C I E, D P I of Nepal, who describes it as follows Newari script, palm leaves, size $22\frac{1}{2}'' \times 2''$ 93 folios, 5-6 lines. Last leaf missing. Apparently about 500 years old

An extremely valuable manuscript, vying in importance with $Ś_1$ Text is very old and good, often agreeing with $Ś_1$ and the K MSS, but sometimes with S against other N MSS

V_1

Nepal Darbar Library, No I 1559 Collations supplied as for $Ñ_1$, q v The description supplied is as follows Maithili script, palm leaves, size $13\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$ 192 folios, 5 lines Complete Date, Laksmanasena Samvat 335 (= ca. 1452 A D)

B_1

Dacca, University Library, No 971 Bengali 145 folios, 4 lines Dated (?) Śaka 1680 (ca 1758 A D) Well preserved and distinctly written, "seems old".

Seems to be on the whole the best text of B, in not a few cases shows what we believe to be original readings, against all or most other B MSS — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Dacca, University Library, No 1093 Bengali, palm leaves 165 folios (folio 85 missing), 3-4 lines Dated Śaka 1770 (ca 1848 A D.).

I incline to rate this next to B_1 in originality and value — *Collated at the Visvabharati.*

B_3

Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No 76. Bengali, paper: 102 folios, 6 lines Dated Śaka 1690 (ca. 1768 A D). Copyist, Gauriśankara Śarmā. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No 65. Bengali, palm leaves 131 folios, 3-4 lines. Dated Śaka 1691 (ca 1769 A D.). Worm-eaten — *Collated at the Visvabharati*

B_5

Santiniketan, Visvabharati Library, No 273 Bengali, palm leaves: 76 folios, 4 lines No date, "seems to be old". Last folio torn off, and apparently otherwise in poor condition, not a few lacunæ reported — *Collated at the Visvabharati*

B_6

Dacca, University Library, No 592 Bengali 128 folios, 6 lines. Dated Śaka 1662 (ca 1740 A D) — *Collated at the Visvabharati.*

Dn_1

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 511 of Viśrāmbāg I Devanāgarī, paper, no date (rather modern) Sabhāparvan alone, with commentary of Nīlakantha. Complete 172 folios (1a and 172b blank), average 10-11 lines, counting the lines of commentary (which naturally vary inversely with those of the text), 40-50 akṣaras, indention of 2-5 akṣaras at both ends of lines of text, as compared with lines of commentary Occasional marginal corrections. A good representative of the "vulgate" text — *Collated at the BORI.*

Dn_2

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 235 of 1895-1902 Devanāgarī, paper, no date (modern) Sabhāparvan alone, with commentary of Nīlakantha. Complete 238 folios (1a blank, text ends on 238a), 7-9 lines, average 45 akṣaras to full line (indentions in margins of text as in Dn_1 above, but chiefly in first part, later almost or quite eliminated) Beautifully written in a large, bold, clear hand, and quite correct Adhyāya colophons and references to speakers in red, at first double daṇḍas in red also, but these are discontinued from

folio 59b. Text is on the whole correct, marginal corrections rare. A good representative of the "vulgate" text — *Collated at the BORI.*

D_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 167 of 1884–87. Devanāgarī, paper, no date. Sabhāparvan alone, with commentary of Devabodha. Complete 115 folios, (1a and 115b blank, text ends on 114b), 11–13 lines, 40–46 akṣaras Written in a slovenly hand and not very correctly, but extensively corrected, deletions in ochre, and marginal replacements or insertions. Text of the commentary is far more incorrect, indeed extremely corrupt, and has not been corrected. There is no regular correspondence between the readings of Devabodha and those of the text given in this MS, which is definitely *not* that of Devabodha. In general it is a relatively good D version — *Collated at the BORI.*

D_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 74 of 1902–1907. Devanāgarī, paper, dated Samvat 1821 (ca. 1763 A. D.) Sabhāparvan alone, with Devabodha's commentary. Complete. 115 folios (1a and 115b blank, text ends on 114b), average 10-11 lines, 53–55 akṣaras Very well and clearly written, text is generally quite correct Adhyāya colophons, references to speakers, and double dandas in red throughout The text of the commentary, however, is in little better shape than in D_1, both being frightfully corrupt, though fortunately their corruptions are usually different and independent of each other, by combining the two one can usually make a reasonable guess as to what Devabodha wrote. As in the case of D_1 the text found in the MS is definitely *not* that of Devabodha. — *Collated at the BORI.*

D_3

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), N. 469 of Viśrāmbāg I Devanāgarī, paper, dated Śaka 1747 (ca 1825 A. D) Sabhāparvan alone, Complete 84 folios (1a and 84b blank), 11–12 lines, average about 53 akṣaras (with considerable variation since the writing, though apparently all by one scribe, is at times cramped, at other times bold and free) The text shows much influence from the Bengali recension and I consider it of relatively little critical value — *Collated at the BORI.*

D_4

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 210 of 1887–91 Devanāgarī, paper. No date Sabhāparvan alone; complete. A composite MS, in two parts which overlap slightly, and were written on different paper by different scribes. They were obviously once parts of different MSS. Part 1 has 52 folios

(1a is blank), 10–12 lines, average ca 40 akṣaras. It breaks off with नैव चना[न] in 2. 42 25[cd] Part 2 has 34 folios numbered 47–80 (80b and most of 80a are bla 13 lines, about 50 akṣaras It begins with कृतार्थ (so!) तपस्विनीं in our 2 42. A small part of adhyāya 42 is thus presented twice Both parts must have copied from closely related originals, for they share the same tendencies The te Both is close to the "vulgate" in general, yet there are not a few agreements with S against all or most other D MSS, this may be due to contamination, but more l (as I believe) means that we have here a relatively good and old version of "vulgate" — *Collated at the BORI.*

D₅

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 51 Visrāmbāg I Devanāgarī, paper, dated "Samvat 16" (so!) Sabhāparvan a complete 93 folios (1a and most of 93 blank, text ends at top of 92b), 10 lines, ave ca 50 akṣaras The paper is yellow and seems quite old Clearly written reasonably correct, rather numerous marginal corrections and annotations in a hand — *Collated at the BORI*

D₆

Baroda, Oriental Institute Library, No 827 Devanāgarī, paper, Samvat 1628 (ca 1570 A D) 114 folios, of which the first four are missing Col at the BORI while on loan, but *not* seen by the editor

T₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number) Telugu, leaves Contains Ādi and Sabha, described by Sukthankar as T₁, Prolegome Ādi, xx Text of Sabha on 72 folios numbered 196–267, 11 lines, 75–110 akṣ Written by Śivarāmayyaṇāru of Ūrugudi Collated at the BORI while on loan *not* seen by the editor

G₁

Pudukkotah State Library, No 319 Grantham, palm leaves, dated 6th d month Jyeṣtha of year Dundubhi Contains Ādi, Sabhā, Sauptika, Ma Mahāprasthāna, and Svargārohana parvans (254 folios in all) Text of S contains 64 folios, numbered 169–232, 14–16 lines, 70–80 akṣaras Size 19″× Collated at the BORI while on loan, but *not* seen by the editor

This I regard as on the whole the best MS of G Its version of the text s old and relatively original, judging by the number of cases in which it agrees (on seem to be original readings) with other, and especially good Northern, tradi No other G MS. shows so many such cases, G₃ is the only one which approaches r

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number) Grantham, palm leaves, no date. Contains first four books (Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāṭa) complete. Described by Sukthankar as G_2 in Prolegomena to Ādi, p. xxi Text of Sabhā has 60 folios, 15–17 lines, 65–75 akṣaras Writing very fine but clear Next to G_1 (q v), appears to be the best and most original G MS, in our list, not infrequently agrees with G_1 and Northern sources against other G MSS — *Collated at the BORI.*

G_3

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library (without number) Grantham, palm leaves, no date (quite old) Contains the first five books of the Mbh (but the fifth, Udyoga, is incomplete), 392 folios in all Text of Sabhā on 54 folios (numbered 111–164), 16–21 lines, 85–90 akṣaras Fragile, many leaves damaged, but not so that any considerable parts of the text are lost. Writing good, old style. — *Collated at the BORI.*

G_4

In private possession of Mrs. Seshammal, wife of Gopalkrishna Aiyar, of Kadathur, Coimbatore District, borrowed through the kind offices of the Tahsildar of Udumalpet, and forwarded by the Collector of Coimbatore.

Grantham, palm leaves Sabhāparvan alone, complete 69 folios, 11–13 lines, 70–75 akṣaras. Date see below

The MS is composite, in the following way. The first 26 folios are on distinctly older-looking palm leaves, and in a different handwriting from the rest The remainder of the original MS was evidently lost, and later replaced by another scribe, on much more modern looking palm leaves, although the writing (very fine but clear) is of about the same fineness in both parts (same average number of lines and akṣaras) Folio 26b ends in 2 25 14^b ततस्तानब्रवीद्राजन्पाड-, and 27a continues -व पाकशासनि ; evidently therefore the continuation was specifically written to complete this particular MS, of which the second part had been lost.

The last part is dated in the cyclic year Pramāthī, which, in view of the modern appearance of this part, probably means **1879** A. D, the scribe names himself as Rāmasvāmī the son of Anantanārāyana — *Collated at the BORI.*

G_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No. 11824 Grantham; palm leaves No date, "very old". Folios 148. — *Collated at Tanjore.*

G_6

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell Nos. 11851 and 11839. ("This Parvan is found in two bundles, first [Burnell No. 11851] contains Ādi, and Sabhā

adhyāyas 1–38, the second [Burnell No 11839] contains Sabhā, adhyāyas 39 to e and Vana") Grantham, palm leaves, no date (both bundles "very old"). — *Colla at Tanjore.*

M1

Cochin, State Library, No 1 Malayālam, palm leaves; dated Kollam 1((ca 1838 A D) Described by Sukthankar as M8 in Prolegomena to Ādi, p. x Text of Sabhā on 85 folios (numbered 167–251), 12–13 lines, 80–85 akṣaras Scri name, Nārāyaṇa According to Sukthankar, "a modern MS, perhaps less than years old" Collated at the BORI, but *not* seen by the editor

M2

Malabar, Poomulli Mana Library, No 298 Malayālam, palm leaves folios, 8 lines, 50 akṣaras. Collated at the BORI, but *not* seen by the editor

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS, AND OTHER TESTIMONIA

Complete or partial collations of a considerable number of other manuscri were at the disposal of the editor but have not been included in the Critical-Appara Partial citations from many of them are given in the Addenda, these will r be described

Maithilī Recension (V)

Collations of several other MSS from Nepal were made by local pandits kindly supplied by Rajaguru Pandit Hemaraj, as in the case of Ñ1 and V1 above

V2 = Nepal Darbar Library, No 1 947. Nepalese paper, Newārī script. S 18″ × 4⅞″ 98 folios, 9 lines "Two or three hundred years old". Despite alphabet, it obviously belongs to the Maithilī, not the Nepalese, recension goes quite closely in general with V1,

V3 = a manuscript for which no data have been furnished us It is evider fragmentary, the first part being missing, the first variant recorded is for ou 9 15 From that point on it appears to be complete or nearly so. Its readi also go quite closely with V1

V4 = Nepal Darbar Library, No 1 969 Indian paper, Maithilī script Size 12⅝ 4⅝″ 72 folios, 12 lines On the back is written in a different hand महाराजाधि भावसिंहदेवस्य The collations show extensive gaps, suggesting that the MS is v fragmentary, but no details have been furnished. It also goes quite clo with V1, as far as its readings are available

Bengali Recension (B)

The following Bengali MSS were all collated at the Visvabharati, Santiniket and (like B1–6 above) have not been seen by the editor

B_7 = Dacca, University Library, No 1890 62 folios, 11 lines. No date; "seems to be fairly old".

B_8 = Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No 93 91 folios, average 8 lines Paper. Dated Śaka 1690 Well written Copyist Śivanātha Devaśarmā. Collations incomplete.

B_9 = Calcutta, Sāhitya Parishad Library, No 73. Paper 108 folios. No date; "fairly old".

B_{10} = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 14. Yellow, country-made paper, well preserved and distinctly written, but "a good many errors". Dated B S. 1220: 76 folios, 9 lines. Collations incomplete.

All four of these seem to be normal Bengali MSS presenting no special points of interest. In the greater part of the book, our records present the readings only of B_7 and B_9, not of B_8 and B_{10}.

Devanāgarī Versions *other than K* (D)

Devanāgarī version of Nīlakantha (Dn)

Dn_8 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 266 of Viśrāmbāg II Contains Ādi and Sabhā, with the commentary of Nīlakaṇṭha on Sabhā only. Described as "D_4" by Sukthankar on Ādi Text of Sabhā originally had 78 folios (of which about a dozen are lost), 16–18 lines, 60–65 akṣaras Was completely collated, but collations have been discarded (except for an occasional citation in the Addenda), since it is fragmentary and goes closely with Dn_1.

Partial collations, which were discontinued when it became apparent that the MSS. were vulgate texts of little value, were made of the following five other "vulgate" (Dn) MSS:

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 131 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone, complete except for loss of a folio or two at the end. (Preserved) folios 312 (ending with our 2 71. 42), 7–8 lines, ca. 35 akṣaras.

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 283 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone, complete except that last folio is lost. Folios 131, average 13 lines, 50 akṣaras. Ends with 2. 72 29.

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 133 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone. Originally 317 folios, but many scattered folios missing, 5–8 lines, 35 akṣaras

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 274 of Viśrāmbāg II. Sabhā alone Begins on folio 52a with our 2 16 6 and continues to end. Originally 171 folios, 10–11 lines, ca. 58 akṣaras.

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 132 of Viśrāmbāg II. Part of Sabhā (up to our 2 43 10) alone, 201 folios preserved (out of 317 originally according to cover), 7–8 lines, 35 akṣaras.

Other Devanāgarī Versions

D_7 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No 1127 Paper 71 folios No date "old". "Some additional sheets in which alterations and omissions in the text are supplied recently" Contains a number of insertions from a Southern source in the latter part (the first occurs at our 2 38 31), also contains nearly all the vulgate and Bengali insertions Aside from this, presents in general a good old text, not infrequently agreeing with Ś$_1$ and K *Collated at Tanjore*

D_8 = Tanjore, Sarawathi Mahal Library, Burnell No 1153 Paper 83 folios No date "old" *Collated at Tanjore* Contains nearly all the vulgate and Bengali insertions, but few or none from Southern versions Except for this, agrees quite closely, in general, with D_7

D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No 1224 Paper 119 folios No date "old". *Collated at Tanjore* This is one of the most conflated of our MSS It contains practically all the vulgate and Bengali insertions, and a very large number of the Southern insertions too. Althogh too composite to have much critical value, it nevertheless retains, in passages that belong to the original, not a few readings of considerable interest, frequently showing agreements with Ś$_1$ and K.

D_{10} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No 1247 Paper 89 folios No date "very old" *Collated at Tanjore* Contains a very few Southern insertions, but in general is a normal MS of what I call the "E" (B and D) type

D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, Burnell No 1338 Paper No date "old" Folios 97 *Collated at Tanjore.* Contains a very large number of Southern insertions, but most of them stated to be inserted marginally Original text of the same general character as D_{10}

D_{12} = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, MS. No 8728 (b) Sabhā alone, complete Paper 143 folios, 7 lines, ca 45 akṣaras Date Samvat 1903 This MS was obtained only after the text and Critical Apparatus were virtually finished, so that it would have been very difficult to include all its readings No complete collation has been made, but I have examined it on many crucial points, and when it offers important evidence, this has been noted in the Addenda In general it is a MS of the "E" (B and D) type, but contaminated from various sources Among such sources appears to have been at least one very good and old version, related to the Kashmirian (see Addenda on 2 28 49[a]) It also contains, however, at least one Southern insertion of some length (see Addenda on 2 30 1) It contains quite a large number of interlineal and marginal corrections by a later scribe

No notice has been taken of the collation of the following

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 31 of A 1879–80 Devanāgarī, paper Sabhā alone, with commentary of Devabodha. Complete, no date Folios 115, 11 lines, 45 akṣaras Extremely corrupt text, *not* based on that of Devabodha, and so unbelievably erroneous that it seemed best to ignore it

Manuscripts in Telugu alphabet but belonging to Northern versions

T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math, No 155. Telugu; palm leaves Contains the first five books of the Mbh. complete in 308 folios (except that folios 3 and

243 are missing) Sabhā is complete in 26 folios numbered 95–120, average 14 lines, 145 akṣaras No date, appearance of palm-leaves and writing suggest that it is rather old Lines on each page are numbered at both ends in text of Sabhā (not in most of the other books) Fundamentally the text belongs to the "E" (B and D) version, with all that version's insertions, but it has been extensively contaminated by the insertion of many additional passages from a Southern source (more, probably, than in any other non-S MS, except perhaps D_9, and D_{11} if its marginal insertions are counted) Yet contaminatory influence of the S version in original stanzas is rare For the use made of this MS see below

T_3 = Madras, Govt MSS Library, No 1922 Telugu, palm leaves 86 folios, 8 lines, 70–76 akṣaras The basic text agrees in general quite closely with T_2 This MS also contains some Southern insertions, but far fewer than T_2 For the use made of this MS see below

T_4 = Madras, Govt MSS Library, No 1923 Telugu, palm leaves · 107 folios, 6-7 lines, 63–67 akṣaras Also fundamentally an "E" (B and D) text, with all the insertions characteristic of that version, and with readings of detail agreeing even more regularly therewith than is the case with T_2 and T_3 Contains also some Southern insertions, but very few after the first adhyāya (which evidently was padded from a Southern source)

These MSS T_{2-4} were completely collated, and their collations have been considered by the editor with great care After much thought, it was decided not to include them in the Critical Apparatus It is evident that to group them with T_1, the only other Telugu MS we have, would be highly misleading T_1 is on the whole a normal Southern MS, agreeing with G and M, especially closely with G It is true that it has some few Northern readings and interpolations, but this is true of some G MSS also, and I am not sure that it is commoner in T_1 than in them With T_{2-4}, it is just the other way round. It is perfectly obvious that they are based on a Northern text, specifically, on an *Eastern* one, agreeing with B and D. They also contain Southern readings and (especially $T_{2,3}$) interpolations, but there can be no doubt that it is these which are intrusions, whereas in T_1 it is the occasional *Northern* features which are secondary intrusions in its basically Southern text

To show the character of T_{2-4}, I have included in the Addenda, especially in the first part of it, extensive citations of their readings. From these, any one who is interested will be able to infer the general nature of the text presented by them Rarely do they contain any important evidence for the reconstruction of the original

Southern Recension (S)

G_7 = Poona, BORI, Mahābhārata Collection No. 37. Grantha alphabet Sabhā alone, complete 50 folios, 15–17 lines, 95–105 akṣaras The last two folios are broken, and they especially, also some earlier leaves, are worm-eaten. The conclusion is however preserved. No date, clearly rather old. Handwriting old style, reasonably legible Completely collated, but cited only occasionally in the Addenda.

D^{G1} = Adyar Library, xi c 42, Devanāgarī, but text of the Grantha recension; clearly a recent copy of a Grantha original Sabhā alone, paper; complete. No date (modern) Folios 141, 10-11 lines, 45-50 akṣaras

D^{G2} = Adyar Library, xxxvi c 13 Devanāgarī, but text of the Grantha recension, like the preceding. Sabhā alone, paper, complete except that folios 1, 7, 60-78, and 126 are missing Originally had 128 folios, 10-11 lines, 50-55 akṣaras. No date (modern) This and the preceding were fully collated, but are not included in the Critical Apparatus Their readings are occasionally cited in the Addenda They are normal MSS of the G recension, despite the use of the Devanāgarī alphabet

Other Manuscripts

A few other MSS. used not at all, or to a minimal extent, may finally be mentioned here

At the end of my stay in Poona I accidentally discovered that the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal of Poona had in its care (not, as I then understood, in its possession) a complete MS of the Mahābhārata, in the form of a long continuous roll, written on paper, in Devanāgarī, in an extremely fine hand, so that it can hardly be read without a magnifying glass It is said to be about a hundred years old, and to have been written by a Kashmirian scribe I was able to examine it very briefly, from a passage or two in its text of Sabhā, which I examined, it seemed to me that the text belonged to the Kashmirian recension If this should prove to be the case, it would be extremely important, especially for the later books of the epic, for some of which no MS of the Kashmirian version is now known to exist At my request Dr Sukthankar made efforts, after my departure, to obtain a loan of the MS or to have the Sabhā portion of it photographed for my use Unfortunately these efforts have proved unavailing, owing to the refusal of the person to whom the MS belongs I regret this very much, and hope that for later books, especially those for which no Kashmirian MS is now available, it may be possible to use it

About the same time there was received in Poona a Lahore MS, No 41 of the D A V Library, of the Sabhāparvan, written on paper in Devanāgarī, and obviously quite old, dated Samvat 1654 In part, at any rate, it apparently shows agreements with K. I was able to take down from folio 37b its two variant forms of our 2.28.49^{ab}, which are cited in the Addenda *ad loc.* The custodians declined to entrust it to me for an extended time, so that I have been unable to make further use of it

According to the Catalogue (p 276) of the Library of the Benares Sanskrit College, it would appear that it possesses (No 1799) a Newārī MS of Sabhā If true, this would be very important in view of the rarity of Newārī MSS of the Mbh. and of this book in particular Unfortunately the entry is erroneous. I was able to examine the MS. personally in Benares, and found that it is a quite ordinary Devanāgarī MS. to which there is no reason to attribute any special importance. The paper on which it is written is stated to be Nepalese, this seems to have given rise to the erroneous description of it as Newārī, there is nothing else Nepalese about it.

[Failing to secure the minuscular Mbh scroll for the Critical Edition, the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal generously offered to place its other Mahābhārata MSS at the Disposal of the B O R Institute. Amongst these is a complete MS of the Mbh written on old country paper in bold Devanāgarī characters of the Kashmirian type, which seems to have preserved a version of the Mbh closest to the Śāradā. The scribe seems to have copied direct from a Śāradā original, as is clear from the circumstance that once in a while, almost unconsciously, he writes an akṣara here and there in the Śāradā script instead of the Devanāgarī The readings given by the MS in the Sabhāparvan come nearest to those of the Śāradā codex (Ś1) It is however independent of Ś1 as it does not show the lacuna from 2 21 14 to 2. 22 9*. The folios of each parvan are numbered separately Folios for the Sabhāparvan 101 (with the obverse side of fol 1 and the reverse side of fol. 101 blank), 12 lines to a page, about 36 akṣaras to a line Margins carefully ruled in double red and yellow. Fairly correct The scribe scrupulously indicates even small blanks of an akṣara or two in the original by leaving a blank space, as on fol. 8a, 8b, 29b, 36b, 60b, 61b, 62a, 62b, 64b, 69b, 89a, 95b and 96b There are a few corrections and attempts to fill in lecunæ (*sec*, *m*) on fol 10a, 13a, 19a, 29a, 63a, 65a, 76b, and 89a, on the strength of which the second scribe certifies at the back of the MS "शोधितमिदं सभापर्व" The upper left-hand corner of the last 50 folios slightly worm-eaten The alternative akṣaras of most colophons have blanks left for them, which the scribe seems to have intended later to supply in red ink In appearance the MS seems about 200 years old It is a gift to the B I S Mandal from Sardar N Y Mirikar of Ahmednagar, and is numbered "Mirikar 207". The collations of the MS, which were only recently made at the Institute, are listed in Appendix II S K B]

COMMENTARIES

Only three commentaries on this book are included in the Critical Apparatus, namely, those of Devabodha, Nīlakaṇṭha, and Vādirāja.

Devabodha (Cd)

The text of Devabodha's commentary is cited from the two MSS. described above as D1 and D2 As was said, they are both, in their text of the commentary, extremely corrupt, but by combining the two it is generally possible to establish Devabodha's text It is clear that it is a very good old text, often showing close relations with the Kashmirian recension

Nīlakaṇṭha (Cn)

This is cited from the printed text of the Bombay edition, of which the volume containing Ādi and Sabhā is dated Śaka 1807 It agrees, naturally, pretty generally with the text of Dn, but not invariably so There are quite a good many cases, in all, in which the Dn MSS have departed from the text of their commentator. In such cases, the commentary almost invariably agrees with other D and B MSS.

Vādirāja (Cv)

This commentator is cited from the printed text of Sabhā in the Southern Recension, ed P P S Sastri, being Volume 3 of his edition (Madras, 1932) The commentary, entitled Lakṣālamkāra, is described on p xi of Sastri's introduction, and the text of the single MS which he then knew is printed on pages 597–665. Before the book was printed, however, Sastri secured another MS of this commentary, which often corrects corruptions in the first MS, variants of this second MS are cited by Sastri at the end, on nine pages numbered separately 1–9 My citations often make silent use of these corrections — There is no question that Vādirāja's text belongs to the Southern Recension It generally includes glosses on parts of the numerous lengthy insertions of that version Rarely does it fail to agree with the S MSS when they all differ from the Northern texts Yet there are occasional exceptions, such as 2 38 23* and 23' (q v in Crit App), where it agrees with Northern MSS against all of S

Commentaries not included in the Critical Apparatus

Besides the three commentaries named above, there has been available an incomplete collation of the text of Arjunamiśra's commentary, collated at the Visvabharati, Santiniketan, from a Calcutta MS , Sāhitya Parishad Library No 24. It follows in general the Bengali version When it contained matter of any interest or importance, I have cited it, as Ca, in the Addenda

Further, Dr Sukthankar has provided me with a copy of a commentary by Vimalabodha on a few (about twenty) scattered verses in this book[1]. This commentary has been cited in the Addenda when it seemed interesting The text presented belongs to the "Eastern" (B and D) type, at times agreeing specifically with Bengali MSS , see, e g , Addenda on 2. 64 7.

OTHER TESTIMONIA

There is little further evidence of general importance for the construction of the text of this book A passing mention may be made of the existence in the Rāmāyana of a passage roughly parallel to large parts of the fifth adhyāya, see Addenda on 2 5 7ff No Javanese version of this book has been reported. The text of Kṣemendra's Bhāratamañjarī is of minimal value, I have consulted it throughout, but found very little occasion to quote it Even when it contains a passage presenting a problem, sometimes the same variants are reported in its MSS that appear in ours, thus in Kṣemendra verse 5, corresponding to our 2 2 13, the variants *S'aibya-* and *Samya-*, are both recorded (our text *Samya-*, vulgate *S'aibya-*). I have found in Kṣemendra no evidence for any passage assumed by us to be a secondary insertion, but this means little, since the original text is drastically abbreviated

[1] The commentary is called the Viṣamaślokī A complete MS of it for the whole Mbh is in the Govt. Collection deposited at the B O R Institute, being No 84 of 1869-70; 88 folios, 17 lines, ca 36 akṣaras Size 9¼" by 5¼" Country paper. Devanāgarī characters, Copied in A. D. 1802 at Poona by Kṛṣṇambhaṭṭa Śivapokara — S K.B

CONTENTS OF THE BOOK

This second book, the Sabhāparvan, begins with the story of how the Asura Maya (rescued by Arjuna at the end of Book 1) in gratitude built a marvellous court or palace (*sabhā*) for Yudhiṣṭhira Many sages and princes attended him there, among them Nārada who, after a lengthy lesson in political science (the longest chapter in the book, 5) described to him the heavenly *sabhās* of Indra, Yama, Varuna, Kubera, and Brahmā (saying that no earthly *sabhā* could vie with Yudhiṣṭhira's) Nārada also reported to the king a message from his father Pāndu in the next world, urging him to emulate the ancient royal sage Hariścandra and undertake the *rājasūya* ceremony, a symbol of universal sovereignty

So stimulated, and supported by the approval of his kinsmen and advisers, Yudhiṣṭhira consulted Kṛṣna Kṛṣṇa approved the plan of a *rājasūya* but said it could only be undertaken after killing Jarāsamdha, King of Magadha, who had pretensions to supremacy among the kings then living

There follows the long episode of Jarāsamdha After some persuasion, Yudhiṣṭhira allowed Kṛṣṇa, Arjuna, and Bhīma to go to that king's capital They entered in disguise and challenged Jarāsamdha to a duel He accepted, fought a wrestling match with Bhīma, and was finally killed by him

After the victorious return, Yudhiṣṭhira's four brothers set out to conquer the world in his name, which was a necessary preliminary to the *rājasūya* Simultaneously Arjuna conquered the north, Bhīma the east, Sahadeva the south, and Nakula the west All lands either were subdued by force or submitted voluntarily, such kings as were friendly gave token tributes.

After this the *rājasūya* of Yudhiṣṭhira was celebrated with great pomp, attended by all the kings of the earth On its conclusion Yudhiṣṭhira, on the advice of Bhīṣma, awarded the first gift of honour (*arghya*) to Kṛṣṇa, as the most distinguished guest This angered Śiśupāla, king of Cedi, who denied that Kṛṣṇa deserved that compliment Bhīṣma and Sahadeva replied, defending the choice, but Śiśupāla became more and more violent and insulting, and finally challenged Kṛṣṇa to a fight, whereupon Kṛṣṇa punished his insolence by beheading him with his disk. Shortly after this the assembly of kings dispersed

Duryodhana and his uncle Śakuni were the last to depart, and on the way home Duryodhana revealed to Śakuni his bitter jealousy over Yudhiṣṭhira's glory and success Śakuni proposed to challenge Yudhiṣṭhira to a gambling match, promising to win all his possessions in Duryodhana's name They laid the plan before king Dhṛtarāṣṭra, who finally consented, despite the wise Vidura's opposition, after Duryodhana had described at length the occurrences which had aroused his envy and resentment

Unwillingly Vidura carried the challenge to Yudhiṣṭhira, who came equally unwillingly, he disapproved of gambling, but felt that the royal code of honour forbade him to decline such a challenge Arriving with his court, he became involved in a long gambling match with Śakuni, who played for Duryodhana. Vidura tried to interrupt, but in vain Yudhiṣṭhira gradually lost all his wealth and his kingdom, he then staked his sons, his four brothers one by one, then himself, and last of all Draupadī his wife. Śakuni won them all for Duryodhana, who then sent his usher to summon Draupadī as

his slave Learning that Yudhiṣṭhira had staked her after losing his own freedom, she raised the point that then he no longer had power over her, so that the play for her as stake was void On Duryodhana's orders Duhśāsana dragged her violently into the assembly A long argument ensued on the legal question raised by Draupadī Vidura and Vikarna sided with her, Karṇa took the opposite view, Bhīṣma found the point too difficult for him to decide, and most of those present remained silent. The violent Duhśāsana stripped Draupadī's garments from her, but as soon as one garment was removed, another miraculously replaced it Bhīma swore in revenge to drink Duhśāsana's blood from his breast after slaying him in battle Duryodhana more suavely offered to let Yudhiṣṭhira and his brothers decide whether Draupadī had been legally won or not When however they did not venture an opinion, he bared his thigh in the assembly, smiling insultingly at Draupadī, whereupon Bhīma swore to kill him too, by crushing that thigh At last evil omens forced Dhṛtarāṣṭra to intervene He granted Draupadī's request of freedom for the Pāndavas and allowed them to go in peace

This conclusion was unacceptable to Duryodhana and his sympathizers, who persuaded the weak Dhṛtarāṣṭra to recall the Pāṇḍavas for another gambling match. This time Śakuni proposed that they play only once, the losing party to go into exile in the forest for twelve years, to spend a thirteenth year in an inhabited place in disguise, and if discovered during this year, to suffer another twelve years of forest-dwelling. Again Yudhiṣṭhira lost the wager, and the Pāndavas departed, mourned by nearly everyone but mocked by Duryodhana and Duhśāsana, whose taunts prompted Bhīma to foretell their destruction. Dhṛtarāṣṭra, conversing with Vidura and Samjaya, reflected gloomily on these events and their probable evil sequel, and thought of recalling the Pāṇḍavas, but did nothing. Here the book ends and the third book (Āranyaka) begins

SUBPARVANS OF THE BOOK

In the Parvasamgraha section of Book 1, in 1 2. 39–41, are listed the nine subparvans of Book 2 With the aid of the colophons of our MSS it is not hard to determine their limits

The first is called Sabhāparvan in 1 2 39, that is, its title is given as the same as that of the entire Book But many of our MSS, particularly at the end of adhy 11 but also in the colophons to some earlier adhyāyas, have the title Sabhāvarṇana, which fits the contents very well and seems in all likelihood to be the true title. It is obvious that it contains adhyāyas 1–11

The second is called Mantraparvan in 1 2 39, and I have adopted this, although the fuller title Rājasūyamantra(-parvan) is given in several of the best MSS. at the end of adhy 12 and 13, and may possibly be correct It includes adhyāyas 12–17. (There is confusion in some B and D MSS which use the title Jarāsamdhavadha, or the like, as early as the colophon of adhy 14, but the original division seems clear; I may note that T_2 has *mantre* in the colophon to adhy 17.)

The third is called Jarāsamdhavadha(-parvan) in 1 2. 40, and in most of our colophons. It clearly includes adhyāyas 18–22.

The fourth is called Digvijaya(-parvan) in I. 2. 40 and regularly in our colophons. It includes adhyāyas 23–29

The fifth is called Rājasūyika(-parvan) in 1 2 40. Most of our colophons read *rājasūye*, I have followed them and adopted the form Rājasūyaparvan. It includes adhyāyas 30–32

The sixth is called Arghābhiharana(-parvan) in 1 2 41, with variants, notably अर्घ्या° for अर्घा° I have adopted the same designation with most of our colophons, the variant अर्घ्या° occurs there also. It includes adhyāyas 33–36.

The seventh is called Śiśupālavadha(-parvan) in 1 2. 41 and in most of our colophons It includes adhyāyas 37–42.

The eighth is called Dyūtaparvan in 1 2. 41 and in the colophons of most MSS from adhy 45 on, in the colophons to 43 and 44 many use the title Duryodhana-saṃtāpa or the like It includes adhyāyas 43–65

The ninth and last is called Anudyūta(-parvan) in 1. 2 41 and regularly in our colophons It includes adhyāyas 66–72.

EXTENT

As here edited, the book is divided into 72 adhyāyas This is precisely the number attributed to it in the Parvasaṃgraha (1. 2 103). Suspiciously pat as this is, I believe I have not applied Procrustean methods in arriving at it, it seems to me that in establishing division into adhyāyas I have followed the same principles of textual criticism which have proved themselves in the rest of the work.

The number of "*ślokas*" attributed to this book in the Parvasaṃgraha (1 2. 104) is 2511. The total of numbered stanzas in this edition is 2390. Of these 151 are *triṣṭubh-jagatī*, one (2 38 40) is *halamukhī*, and the rest, 2238 in all, are *anuṣṭubh* or "epic *śloka*". It should be noted that 82 of the *anuṣṭubh* stanzas, and one *triṣṭubh*, contain third lines, that is six pādas each instead of only four If, for the purpose of reckoning the extent of the book, we count each of these extra-length stanzas as one and one-half stanzas, we should have to add 41½, or say roughly 42, to the total, bringing it to 2432, which is within measurable distance of the Parvasaṃgraha total of 2511 If, however, we believe, as Sukthankar (Prolegomena to Ādi, XCIX) is inclined to, that by *śloka* in the Parvasaṃgraha is meant only a sum of 32 syllables, as a unit of measurement, and that furthermore the figure stated was meant to include also colophons, references (like वैशंपायन उवाच etc.), and perhaps the captions of *adhyāyas*, etc, then our text would, it may safely be assumed, equal or exceed the number of 2511 "*ślokas*". In any case, it comes close enough to it to suggest that both the Parvasaṃgraha and our text are approximately right or at any rate not far wrong — In our book there are no prose passages, this complication, which Sukthankar faced in Book 1, is therefore absent

DATE OF ORIGINAL

I have been so fortunate as to discover one datum of prime importance for its bearing on the date of this "original" text of the Mbh. (see below on the sense in

which I take that term) In 2. 28 49 occurs, in my opinion as a certain part of the original, the name of the city of Rome, see JAOS 58 262 ff This must now be recognized as the oldest occurrence in India of the name of Rome, and the only known occurrence in Sanskrit of the name with its proper feminine gender, *Romā*. It justifies the inference that our text cannot have been composed at any time before this city name came to the ears of the Indians This means surely not before the first century B C, and very likely not until a century or two later.

COMPARISON WITH THE VULGATE EDITIONS

In the Bombay edition the vulgate is divided into 81 adhyāyas One of these, 46, is entirely a secondary insertion, found only in some (not all) D MSS. and (in part) in S Except for this, the increase in number is due rather to subdivision, extra colophons are introduced, and new adhyāyas begun, after our 2 11 42, 17 7, 23 10, 50 9, 51 21, 53 16, 62 21, and 66 27 Most of these divisions are lacking in most of the best versions, and all in some of them

In the Calcutta edition, which is nearly identical with the Bombay, the stanzas are consecutively numbered, and the last has the number 2709 Since not only do many of these "stanzas" contain three lines, but also some contain only one line, accurate comparison with our figure is impossible without a count, which I have not made.[1] But it is probable that the vulgate (both Calcutta and Bombay editions) contains not far from three hundred more stanzas than our text

The vulgate editions follow the B and D MSS in general and more especially the Dn MSS as a rule Their additions consist mostly of brief passages, varying in length from a single line up to some four or five stanzas The longest is the extra adhyāya (46 in the Bombay ed) Next in length is the twelve stanzas (Bombay 2 23. 11-22) dealing with the technique of wrestling, inserted after our 2 21 10 (App I, No 7) All the others are still briefer

While aesthetic considerations have of course no weight whatever in judging the originality of these or any passages, it is worth noting that from the artistic standpoint, the text seems to gain rather than lose by the exclusion of these, and indeed of all other parts of the vulgate that have been judged unoriginal on textual grounds The artistry of the interpolators rarely if ever equalled that of the original

No one will, I think, regret the dropping of the banal adhyāya 46 of Bombay, nor that of the extremely unpoetic little treatise on wrestling A few passages, however, which we have had to omit, have become famous in India, and for sentimental reasons may be missed by pious conservatives (cf. the similar case of Draupadī's insult to Karṇa, in Book 1, Sukthankar Proleg LX f)

Much the most important of these is Draupadī's celebrated prayer to Kṛṣṇa when Duḥśāsana was stripping off her garments (Bombay 2 68 41-46, inserted after our 2 61 40) The evidence of the MSS. is entirely conclusive There can be no doubt that in the original, after Duḥśāsana "began violently to tear off Draupadī's

[[1] On an actual count (ignoring the length of the pāda) there were found to be 5502 ślokārdhas (lines), i e 2751 ślokas, in the Sabhāparvan as given by the Calcutta edition. — S K B]

clothes," there followed this simple statement (2. 61 41) "But as Draupadī's garment was torn off, (each time) another garment of the same sort appeared again and again" All the kings were amazed and raised a great clamour, Bhīma swore his famous oath to drink Duhśāsana's blood, and then (2 61 48) "But when a heap of garments was piled up in the midst of the hall, then Duhśāsana sat down, wearied and ashamed" That is all No prayer by Draupadī, no explanation of the miraculous replacement of one garment by another, no mention of Kṛṣṇa or any superhuman agency It is apparently implied (though not stated) that cosmic justice automatically, or "magically" if you like, prevented the chaste and noble Draupadī from being stripped in public It is perhaps not strange that later redactors felt it necessary to embroider the story Yet to me, at least, the original form, in its brevity, simplicity, and rapid movement, appeals very forcefully However edifying from the religious standpoint the prayer to Krsna and his intervention may be, from the purely secular and artistic standpoint I believe most people—at least when they get used to it, and if they can detach themselves from familiar memories (which no one quite likes to give up at first)—will find that the original version is finer than any of the "doctored" ones

Whether that be true or not, the insertion will have to go on strictly scientific grounds. Of the six stanzas (2 68 41–46) of the Bombay ed, the first five (our 543*) are found only in Dn and D_4, and inserted on the margins of $D_{1\,5}$ (variants of the first two, also, inserted on the margin of K_1), that is, only in a few Devanāgarī MSS., chiefly of Nīlakantha's version. A stanza somewhat resembling the first one (41) is also found, to be sure, in a good many Southern MSS, though not in two of the best ones, G_1 and M_2 These two excellent Southern MSS have in fact no added verses at this point Most of the other S MSS, like the vulgate, have different insertions, which (except the first) are entirely discordant with those of the vulgate and do not even agree with each other, obviously they are all secondary The last of the six verses, 46 (our 544*), is found more extensively, namely, in K_{2-4} V_1 B D, it is also written on the *margin* of K_1 This last suggests the way in which it came to be inserted in K_{2-4}, it is lacking in $Ś_1$, as well as in Ñ and in *all* the Southern MSS except G_5 No one who has studied Mbh text-tradition will have any doubt that it too is secondary

A similar case occurs in the scene in which Kuntī takes leave of the exiled Pāndavas (our adhy 2 70) In its original form it is very powerful in its simple pathos But the epigoni could not let well enough alone, after our 2 70 20 some later versions add to Kuntī's words a much more frantic and hysterical utterance, varying in length in the different schools (*crescit eundo*, like a snowball!) The longest form is that of the vulgate, Bombay ed 2 79 21–29, and includes an appeal to Krsna All the added material seems to me to detract from the dignity of the original (very appropriate to the aged dowager Kuntī) more than it adds in the way of vigour or romantic feeling There is no lack of feeling in the original, but there is no screaming or hair-rending Of course, I am not suggesting this as an argument for the omission, if the MSS seemed to me to support the passage, I should unhesitatingly keep it It was only after I found that the MSS seemed to advise its rejection that I noticed the difference in tone

COMPARISON WITH THE SOUTHERN VERSION AND SASTRI'S EDITION

The Sabhāparvan occupies Volume 3 of P. P. S. Sastri's edition of the "Mahābhārata, Southern Recension", it is dated 1932. It is valuable to us chiefly because it prints the commentary of Vādirāja. Otherwise its scientific value is slight, it by no means satisfies the need for a real critical edition of the "Southern Recension". It gives the text of that recension only in a very rough and approximate way, though much better, to be sure, than the Kumbhakonam edition, which included practically all insertions of all known recensions. Sastri's text contains, according to his own count, 4511 stanzas, or more than 2000 more than our text. (Many of these "stanzas" consist of either three lines or only one, as in the vulgate editions.) It is true that all the lengthy additions contained in it, and nearly all of the short ones, are found at least in some Southern manuscripts (though not a few are not found in our best ones). But either the MSS. used by Sastri must have been extensively contaminated from the vulgate text, or his editorial methods are to me incomprehensible. For in many readings his text agrees with the vulgate, against all our Southern MSS.

The longest single insertion occupies a full hundred pages of Sastri's text, fully one-sixth of the whole. He divides it into seven adhyāyas, numbered 34-40. It is a glorification of Kṛṣṇa, put into the mouth of Bhīṣma in the Śiśupālavadha episode, between our adhyāyas 35 and 36. It is not found in our N MSS. Its insertion resulted in the repetition of Sahadeva's threat (our 2. 36. 1 ff.), which appears first in Sastri 2. 33. 33-37, and again, in slightly different form, after the insertion, in Sastri 2. 41. 1-7. Similarly our 2. 66. 7-12 is found first in Sastri 2. 66. 7-12 and then again, with very few variants, after a long insertion, in Sastri 2. 67. 83-88. In these cases, the Southern text itself, by this internal duplication, seems to show that it is not original.[1] As a rule, however, it is true that, when the plus parts of S (however lengthy) are deleted, the remaining parts of the text dovetail into each other perfectly. But is this an argument for the originality of the long insertions of S? Quite the contrary. Consider the implications of such a theory. If the S text was original, and was reduced in the Northern versions by excision of long blocks (whether by accident or design), we should have to attribute to those who performed these supposed surgical operations an incredible amount of skill and care. Not only that, but an incredible degree of luck also, namely, the repeated existence of the possibility of excision of great blocks of text, leaving a text which, (as a rule) without the slightest change, or at any rate none of any importance, reads as smoothly as if the excised parts had never been there! For, in the great majority of cases this will be found to be true. In the stanzas just before and just after the S insertions, such differences as may chance to occur between S and the other versions could rarely be in any way related to the insertion (or "omission"). The briefer text reads consecutively in a perfectly sensible way, leaving out the plus part of S. When that plus part is very long, as it often is, it is hard to

[1] The like sometimes happens with a shorter insertion. After our 2. 16. 30^{cd}, Sastri 2. 19. 37, there is a Southern insertion of 9 lines (Sastri 2. 19. 38-41), after which all S MSS. repeat our 2. 16. 30^{cd}. Sastri omits this repetition, but confesses in his note that it is found in *all* his MSS. Perhaps the only reason why he retained the repetitions noted above is that he did not notice them.

conceive how these conditions could exist, if the plus was part of the original Luck and cunning combined might conceivably (though not probably, I think) account for a few such cases, but surely not for so many as occur Any one can convince himself of this by looking at our Critical Apparatus on the verses just before and just after any of the numerous S insertions

Sometimes the Southern MSS, and Sastri's text, contain repetitions which are not due to insertions For example, several verses beginning with our 2 30 27 occur first in their proper place in Sastri 2 29 33ff, and then are repeated, out of place, in 2 30 47ff Again, Sastri 2 51 17–23 contains (with some additions and alterations) a variant version of Sastri 2 52 13-19, which is the proper place for our 2 46 13-18 to which it corresponds quite closely (with one additional verse, not found in the earlier passage)

RELATIONS OF THE VERSIONS AND PRINCIPLES OF RECONSTRUCTION

In his Prolegomena to Book 1, pp LXXVI-CIV, Sukthankar has explained and defended his general approach to the problem of editing the Mbh His statement seems to me masterly and conclusive on the whole. In the matter of general principles I could not find much to add or subtract, nor could I improve on his phraseology. Although, as will presently appear, my view of the interrelation of the extant versions is not quite the same as his, this will mean merely a slightly different way of applying the principles he has so admirably laid down.

1 I begin, therefore, by accepting "as original a reading or feature which is documented uniformly by all manuscripts alike" (1 c, LXXXVII, top). And that even when the result seems internally inconsistent Sukthankar noted (1. c) some such cases in Book 1, and I can cite at least two in Book 2

(a) The most glaring occurs in adhy 60 Here Duryodhana sends his *prātikāmin* to summon Draupadī to the assembly She demands first to know whether Yudhisthira gambled her away before losing his own liberty, if not, her claim is that having lost himself first, he no longer had any rights over her person. The *prātikāmin* is instructed by Duryodhana to bid her come and put this question publicly to Yudhisthira, and he obeys Hereupon, in verse 13, Draupadī reflects "This must be the will of fate, yet *dharma* alone is supreme and will prevail for me" Next come two *anuṣṭubh* verses, 14 and 15, interrupting a *triṣṭubh* passage, in which it is said "Yudhisthira now sent a trusted messenger to Draupadī, and she, clad in a single garment, her waist-cloth dropped, weeping, in her monthly courses, came into the assembly and stood before her father-in-law" But immediately after, in 16ff (reverting once more to *triṣṭubh*), Duryodhana again addresses the *prātikāmin*, telling him to bring Draupadī, and when he hesitates charges Duhs'āsana to do so, a command which in 19ff. Duhs'āsana willingly obeys There ensues the famous scene in which he drags in the helpless Draupadī by the hair

Clearly we have here parts of two entirely different versions of the story In one Yudhiṣṭhira sends a trusted messenger commanding Draupadī to come, and she does so In the other, Duhs'āsana at Duryodhana's command drags her in by violence. Some one may suggest that by excluding verses 14 and 15, the only ones relating to the former version, we should get a consistent text Such a critic might conjecture that 14-15 were first written on the margin of some early manuscript,

and (either by inheritance from it, or in part by contaminatory inter-borrowing) have now got into all our MSS May be that is what happened. It would be impossible to disprove it, but equally impossible to prove it It is a matter of pure conjecture, and I am by no means sure that such a theory would be right Perhaps it is quite as likely that the "original" author or redactor of the text to which all our manuscripts go back knew both versions of the story, and tried to combine them, not very successfully

Trying to remove the inconsistency, a few MSS in verse 15 change *pāñcālī 'bhavat* to *pāñcālī bhava* (These MSS are S'1 K1 3 B1 3 D4 Some other MSS read *pāñcāli* (but *'bhavat* !), and a few read *bhava* while keeping *pāñcālī* !) This changes the statement of 15 to a command quoted from Yudhiṣṭhira, which remains unobeyed (and cannot have been in the original, if only because Yudhiṣṭhira would never have included in such a command the descriptive words of 15ab ending *rajasvalā* !) Other attempts to smooth over the matter are made by inserting unoriginal verses (in some D MSS) before and (in K4 V1 BDT1) after the troublesome verses 14 and 15 They are not found in any S', K (except K4), or Ñ MS nor in any S MS except one (T1), and no one with the slightest familiarity with Mbh textual problems will doubt for a moment that they are secondary[1]

(b) Less obvious perhaps, but also pretty convincing evidence of different and inconsistent accounts of the same events recorded in our text, is the story of the events leading up to the gambling match In adhy 45 we find Duryodhana and S'akuni appealing to Dhṛtarāṣṭra After a relatively brief description by Duryodhana of the pomp and glory of Yudhiṣṭhira's *rājasūya*, which had aroused his envy, S'akuni proposes to challenge Yudhiṣṭhira to a gambling match Dhṛtarāṣṭra at first wishes to consult Vidura, but when Duryodhana objects, he yields at once, and gives orders (2 45 46–47) for the construction of a fine new *sabhā* for the gambling match. He then sends for Vidura, who disapproves the plan, but Dhṛtarāṣṭra overrules him and orders him to summon Yudhiṣṭhira (2 45 56) Vidura, however, goes (2 45 58) not to Yudhiṣṭhira but to Bhīṣma (Āpageya) With this ends adhy 45 The 46th begins as if a new theme were starting, with Janamejaya's request to hear the story of the famous gambling match In 2 46 6 Vais'ampāyana resumes the tale Dhṛtarāṣṭra, "having learned Vidura's opinion" (see below), privately advises Duryodhana against the match, which he has already ordered in adhy 45 Then in a long speech covering the rest of adhy 46, and the whole of adhy 47, 48, and 49, Duryodhana tells in much greater detail of the glories of the *rājasūya*, and this time also of the personal humiliations which he suffered (2 46 26ff) In adhy 50, Dhṛtarāṣṭra replies, still trying to pacify his son, but Duryodhana insists Finally, in adhy 51, S'akuni again makes the same proposal of a challenge to gambling, and in words which certainly sound as if it were being made for the first time In 2 51 5 Dhṛtarāṣṭra says he will have to consult Vidura and will then decide (having previously got and overruled Vidura's opinion !) Duryodhana again objects on the ground that Vidura is hostile to him, and after some more demurring, Dhṛtarāṣṭra orders *once more* the construction of a *sabhā* for the gambling match, as if he had not ordered it before This time we are told that his men carried out his orders. He then *again* commands Vidura to summon Yudhiṣṭhira, just as before, Vidura objects but is overruled, and this time at last, in 2 52 1, he finally departs to carry the challenge—but, *nota bene*, without any consultation with Bhīṣma

Again it seems to me that two accounts of the same events are taken into the text side by side The first is much briefer, and is no doubt truncated, it includes only adhy 45 Note the significant fact—heretofore unnoticed, I believe—that this adhyāya ends with a statement that Vidura, who has just been commanded to carry the challenge to Yudhiṣṭhira, goes instead, full of misgivings, to Bhīṣma Now the rest of our text has no reference to any interview between Vidura and Bhīṣma But surely there must have been one in the version which began as in our adhy 45 Such references in the Mbh always lead to something, they are not left hanging in the air Probably the next following adhyāya, or surely some later passage, in the version of which our adhy 45 is a beginning, contained an interview between Vidura and Bhīṣma But our text has no more of this version Instead adhy 46 begins

[1 Cf V Venkatachellam Iyer, *Notes of a Study of the Preliminary Chapters of the Mahabharata* (Madras 1922), pp 173ff — V S S]

afresh. To be sure the duplication is glossed over by a passing reference (2 46 6) to Vidura's opinion; this however is completely forgotten later, in 2 51 5, where Dhṛtarāṣṭra once more proposes to consult Vidura and to find out what he thinks before deciding!

Even apart from this point of Vidura's undescribed interview with Bhīṣma, it seems to me clear that our text contains duplicate accounts of a story which (aside from that incident) is essentially the same, and that this can be reasonably accounted for only on the assumption that it was composed with the use of different versions, parts of which were incorporated side by side in this text, the ancestor of all our known MSS

To try to make the text consistent on such points would be to enter the realm of higher criticism I agree with Sukthankar[1] that our job is different When all manuscripts agree, I have invariably followed them. Furthermore, if there are only a few sporadic variants, and particularly if no single recognized recension or group of related MSS agrees, or approaches agreement, *against* the virtual unanimity of the great majority, then, too, I have taken it for granted that the great majority have preserved the original reading

2 "When there was fluctuation (in the MSS), the choice fell...upon a reading which is documented by the largest number of (what *prima facie* appear to be) more or less independent versions, and which is supported by intrinsic probability" (Sukthankar, l c xci) I should say, "serious fluctuation", cf the last sentence above

The conditions of Indian and especially Mahābhārata tradition make it impossible to be more precise than this, as Sukthankar showed in the pages which precede These conditions are probably without exact parallel elsewhere in the world. No version, no single manuscript even, can be guaranteed to be absolutely "independent" of any other version or manuscript What seem to be certainly "secondary" agreements can be found between practically any two manuscripts. The origin of many such can easily be understood from the frequency with which alternative variants, in many manuscripts, are written above or below the lines or in the margins (the next copy would produce the "secondary" agreement!) Such things as this are, to be sure, not peculiar to India More nearly unique is the part certainly played by oral tradition there Millions of pilgrims visit holy places all over India each year, and for hundreds of years have done so. Many of them certainly knew by heart large sections of the Mbh, and delighted to recite—and to listen to—epic texts. From very early times "contaminations" may well have arisen through such processes. Cf. Sukthankar LXXIX, and below.

It is, then, a question fundamentally of more or less, when we undertake to decide which "recension" a particular manuscript belongs to And having once decided, we must be prepared for all sorts of qualifications of our answer. Even different parts of the same MS may suggest different groupings (cf Sukthankar LXXII, next to last paragraph, and LXXXIII, I have found quite similar cases)

And "intrinsic probability" is extremely important Subjective, certainly! Unfortunately that cannot be avoided in many cases It will not do simply to count manuscripts, as if taking a vote. Nor even to count the votes of "what *prima facie*

[1] Prolegomena to the Ādi, p LXXXVII.

appear to be more or less independent versions," and let that decide. We must try to consider how the origin of (at least the principal) existing variants can most plausibly be explained There are degrees of difference, one version, while not identical with another, may yet be obviously an easy derivative of it, while a third may seem quite unrelated A rare form, a recondite or intricate meaning, a metrical irregularity may constitute a better claim to originality than agreement of a large number of (even "independent") MSS on a simpler version. See below (5), p. xxxiii ff

3 On one extremely important methodological point, I have gradually come, in the course of my work, to a position which entirely agrees with Sukthankar's *procedure*, but goes slightly further than his *theory* as stated xcv ff This concerns the "plus or minus" passages, passages (long or short) which are entirely missing (with no equivalent substitutes) in one or more recensions Sukthankar relegates such passages, almost without exception, to his Notes or Appendix, and does not admit them to the text, even when all recensions but one contain them. Yet he says (xcv) that they are "not necessarily spurious There might be a hundred good reasons why [they] are missing in a particular recension" Well, I suppose there "might" conceivably be such reasons As far as Book 2 is concerned, I can only say that I very gravely doubt the existence of such cases I have come to believe that any passage, long or short, which is missing in *any* recension or important group of MSS *as a whole,* must be very seriously suspected of being a secondary insertion For the Mbh, I should now hesitate long before including any such case in the edited text This was not a preconceived notion Indeed I started with a quite different attitude. It is only long and careful study which has finally forced me to this conclusion (which, I take the liberty of saying, I believe is at least not far from Sukthankar's own view *at present*). I should now go so far as to assert that probably not one of the some fifty MSS I have studied for Book 2, nor any of their genealogical ancestors, ever *deliberately or intentionally* omitted a single line of the text, and that such accidental omissions as occurred were, in every recension represented by several MSS, almost invariably made good in at least some MSS which we possess of the recension in question Mistakes will happen, of course Doubtless few MSS are wholly free from accidental omissions (often, but by no means always, explainable by haplography or the like) But in the Sabhāparvan, very rarely will these accidental lacunæ be found in *all* the MSS of any recension (we must count out the Nepalese, for which in this book we have only a single MS) And it appears that no scribe, no redactor, ever knowingly sacrificed a single line which he found in his original[1] Not even if he found something which seemed to him incomprehensible, inconsistent with the context, irreligious, or immoral In that case he sometimes changed the text, doubtless feeling that a mistake had been made and that he was only doing the pious work of restoring what must have been the original intention But there is certainly not a shred of evidence for a single *deliberate* omission and I do not believe it ever took place In general, therefore, I feel rather more confident than Sukthankar seems to have

[1] Of course I do not deny or ignore the existence of deliberate abridgements of the Mbh., such as Ksemendra's Bhāratamañjarī They have no bearing whatever on the problem we are now discussing

felt when editing Book 1, that we are following the original text in omitting, generally speaking, every line that is missing in *any* recension as a whole (excepting only Ñ because it is represented by a single MS, and in one MS anything can happen)[1]. In other words, I believe that in general these are not "omissions" in the recension that lacks them, but secondary insertions in those that contain them, even though these latter may be what we must regard as generally independent versions[2]

Now all recensions, without exception, contain secondary insertions, as I shall henceforth frankly call passages "omitted" in some recensions But most of these are found only in MSS of a single recension (such as S), or of a group of closely related recensions (such as VBD, which may properly be called a single recension, genetically). More important for us, at this point, is the fact that not one of our recensions is free from secondary insertions found in more than one seemingly "independent" version. This can only mean that *all recensions are to some extent contaminated*[3] I do not mean merely some MSS of each recension. The unanimity of all MSS of any particular version will at times present insertions which must be unoriginal, yet are also found in all or many MSS of some other "independent" version. This is only confirmed by a study of detailed variant readings, where such cases are in fact much more numerous, only the insertions are, naturally, more striking and probative

It appears then that probably all, certainly most, MSS of every recension contain some readings which are neither inheritances from the original nor independent changes, but due to the contaminative influence of forms of the text which stood outside of the recension in question This, I have suggested, may be due to peculiar features of Indian literary tradition This on the one hand is characterized by the extensive development of regional versions of the same literary work, but on the other hand also

[1] When one recension has a passage more or less equivalent in general sense, though quite different in language from the others, this need not be counted an "omission" Also it sometimes happens that one recension reshuffles the arrangement of lines, in a passage of some length, and in so doing leaves out a line or two, in a few such cases I have judged the omission probably accidental, though it may be found in all MSS of the recension in question

[2] It is not necessary to assume that such versions go back to a common secondary archetype, though the greater the number of such secondary agreements, the more likely such an assumption becomes See the next footnote

[3] Sukthankar LXXXVII makes substantially this statement of all "with the possible exception of the Śāradā (Kaśmīrī) version" I doubt if he would now think this qualification necessary. I, at least, think I can definitely prove that Ś too has some clear contaminations and "conflations" — Scholars will naturally ask at this point may not this be due to errors in our classification of MSS and versions? If *all* MSS of what we have called two "independent" versions agree on a secondary reading, particularly an insertion, does that not raise the presumption that these versions go back to a common secondary archetype? The answer is that such instances can be found between any two extant versions, so that we should arrive at the absurdity that each recension is secondarily related to every other It is simply a question of more or less When apparently secondary agreements are very numerous, we assume secondary relationship When they are relatively sporadic, we assume contamination Precise figures for variant readings cannot be given—hardly even for insertions, but see p XLV ff. below.

by extensive inter-relations and inter-influences between such versions Doubtless much of this confusion is attributable, particularly in the case of such a work as the Mbh , to the great popularity of oral recitation in India, and to the characteristically Indian institution of pilgrimage on a large scale (possibly also of wandering monkhood ?).

IS THE RECONSTRUCTION A HISTORIC REALITY ?

4. In spite of this, I do not agree with those scholars (such as Sylvain Lévi) who, because of this confusion, have questioned the value of any attempt at reconstruction of the Mbh. Sukthankar's defence (LXXVII ff), admirable in its restrained reasonableness, concedes possibly a shade more to that point of view than I should (or perhaps than Sukthankar himself would now) As a matter of fact I believe that, by mere luck, the Sabhāparvan is particularly valuable for its evidence as to just what the reconstructed text is, it happens to be clearer than either Ādi or Virāṭa, at least

It is quite true, as Sukthankar properly emphasizes, that the reconstruction is not an "ur-Mahābhārata" This is sufficiently indicated by the inconsistencies, and traces of discordant versions, which it contains (illustrations above, p XXXI ff)

But I believe that it is to *all* Mahābhārata manuscripts now accessible to us approximately what the Alexandrian text of Homer is to the Homeric tradition since its time That is, with due allowance for many minor uncertainties, *and for errors in* editing, it is a text—in this case of the Sabhāparvan—which once existed, and from which all MSS of the work known to us are directly descended

I can find no reason to believe that any of our MSS has been directly or indirectly influenced by any version not descended from this text (This is not saying that I claim to be able positively to disprove such a possibility) And I believe firmly in the one-time real existence of this text (with the qualifications as to its precise form indicated above)

Much has been said of the "fluidity" of Mbh tradition In a sense the term is justified But it is dangerous to use it without definition, and I miss this in the writings of many who use it What do they mean ?

(a) If they mean that there has been a vast deal of inter-influence and contamination between various MSS and recensions, I have already said that I agree But none of these influences seems, as far as I can see, to show evidence of coming from any version not descended from our "original" text (however expanded or otherwise secondarily altered)

(b) Or if what is meant by "fluidity" is that, before the establishment of this text, the ancestor of all our MSS , there were already different versions of the Mbh. stories, again I agree I have cited evidence from our text (as Sukthankar did from Ādi) to show that this text itself contains signs of such variant versions The late and obviously secondary attempts to patch them up, to which reference was made, are to me further evidence that *all* our MSS go back to *this* text, inconsistencies and all. Whatever other versions existed before it are now, apparently, lost for ever, except as they are dimly reflected in the manner described in our text itself

But this text itself was nothing "fluid"! To be sure we must at present, and

doubtless for ever, remain ignorant about many of its details. But we should not confuse our ignorance with "fluidity" of the text itself That, to put the matter in a nutshell, seems to me precisely what those critics are doing who call the critically edited Mbh. an "imaginary" thing Because we, the editors, honestly admit that we cannot be sure just what form it had in many details, they jump to the conclusion that it never had any form I, on the contrary, have no doubt at all that every line of the text had once a definite, precise form, even though we are now frequently uncertain about just what that form was. It is not an indefinite "literature" that we are dealing with, but a definite literary composition

As a matter of fact it is easy to exaggerate even our uncertainties In the printed form we indicate them by wavy lines underneath But in Book 2 these wavy lines will be found to be not all too numerous Many whole pages contain few or practically none Moreover, I think we are erring, if at all, on the side of conservatism, by using wavy lines in not a few cases where very little doubt really exists. By mere luck it has proved easier to establish the text of Book 2 than of either 1 or 4 (at the time of writing this, only part of 5, without introduction or commentary, has appeared). Hardly any gross and glaring inconsistencies exist of the kind found in those other books, where great blocks of text are recorded in widely variant forms in different recensions. (This is especially true of Book 4) In Book 2 there are no such cases concerning more than a very few lines, and few even brief ones There are many extensive additions in S, and a very few in BD (and V) There are brief additions, of one line up to four or five stanzas, in all versions, though relatively fewest in ŚK and Ñ But, as has been indicated, I think any competent student, after careful consideration of the evidence, will agree with us that practically all these additions are, in fact, "additions", and do not create any real uncertainty about the state of the original Such real uncertainty therefore exists, in Book 2, almost exclusively in regard to a number of minor variant readings, no one of which is preponderantly established by the manuscript evidence, and all or more than one of which may be defended on what Sukthankar called "intrinsic probability", so that there seems no conclusive reason for adopting any one. The number of such minor uncertainties in Book 2, while considerable in the aggregate, seems to me, relatively speaking, fairly small Some such uncertainties would of course be found by a conscientious editor of any text

5 In applying concretely the above principles to the reconstruction of the text of Book 2, it is proper first to emphasize the fact that the editorial problems which confront us in the several books of the Mbh. are never quite the same, so that I must specifically disclaim any idea that the classification of MSS adopted by me could be automatically applied in other books. The Mbh is so enormous that each of its larger books has commonly been treated as a separate unit by scribes and redactors There are very few MSS of the entire work A larger number contain several books But very many contain only single books. Fully two-thirds of those used for this edition contain this book alone It happens to be unquestionably true that the divergencies among them are, on the whole, much less serious and troublesome than in Books 1 and 4, the only ones for which full Critical Apparatus and Introduction are available as I write this. While I have of course not ignored the classifications

published for 1 and 4, and while I think that my own results may perhaps suggest some modification of them, yet in the main I have based my conclusions on the MSS of this book, and leave to others the question of how far they may apply in the rest.

Secondary relationship, that is descent from a common source more recent than the "original" (the original of all our known MSS), as defined in the preceding section, can only be made plausible on the ground of common agreement in *secondary* features Any amount of inter-agreement in features which are, or may plausibly be argued to be, original features will prove nothing, for they may on that assumption be directly inherited from the source of all our MSS

The most impressive and powerful arguments for such secondary relationship consist of insertions, for they are on the whole more certainly unoriginal than any variant readings True, they too may be, like the latter, introduced by contamination But if a group of MSS shows a large number of them in common, it is unlikely that all are due to that. Such a condition, as the number rises, makes it increasingly likely that we are dealing with a secondary "version" or "recension", that is, that all these MSS are derived from a common secondary archetype. It will be found that this is invariably confirmed by the existence, in the same MSS., of a very large number of concordant variant readings (in original verses), many of which will, on examination, turn out to be for various reasons probably unoriginal. This condition exists, for instance, among the Southern MSS T_1, the G MSS, and the M MSS. They contain a vast number of common insertions, and an even vaster number of common readings of detail differing from those of all other MSS, many of these readings of detail in S (I do not say by any means all!) are probably, or in some cases quite certainly, unoriginal Therefore, the S MSS. constitute one "version", they go back to a common archetype, more recent than the original I do not suppose that any one questions this, even the most patriotic Southerner will surely not claim that *all* its peculiar features go back to the original (If any does, I should ask him to explain such matters as the duplications mentioned above, p xxxi ff the list could easily be extended)

It is in evaluating variant readings of detail from this point of view that we find the greatest difficulty. All manuscripts are to some extent surely contaminated, directly or indirectly At least, there is not one of which we can say with confidence, nor even with plausibility, that it is directly descended, generation by generation, from the original, through MSS which have never introduced into their text, as taken from their primary source, any reading or insertion from any other source, oral or written, so that such changes as occurred would have been due solely to accidental or deliberate (but independent) alterations of the copyists

For this reason, *any* single agreement between various MSS may be due to contamination, rather than a common inheritance (whether from the original or a secondary "recension"). It may also be due to quite independent changes, in fact a great many variants which actually occur are of the sort which may quite well have been introduced by different copyists, independently of each other Such are changes involving particles like *ca* and *ha* and *hi*, stock tags of verbiage like *vaśī* and *balī*, and many others which may have been made quite accidentally and unconsciously.

Moreover, in many cases the context may suggest easily, and so to speak almost necessarily, a particular alteration, especially if the original had any troublesome feature, such as irregularity in metre or samdhi or grammar, or if it was recondite and difficult in interpretation. In such cases it often happens that a particular change is so natural that we may easily suppose it was introduced by more than one person, without mutual contact of any sort On the other hand, it also often happens in such cases that *different* changes—sometimes quite a number of them—are made, apparently motivated in the same way (namely, to remove what was felt as a troublesome feature of the original) The extent to which *conflicting* versions agree or disagree is, therefore, always a matter of great importance Besides that, we must always try to consider the relative closeness to each other of the variants, especially when they are numerous. If one is phonetically or semantically very close to another, that is, if it sounds like it or means about the same, then to some extent they must be felt as supporting each other, as compared with a third reading which is quite different in sound or meaning or both

If we find in versions which appear not to be secondarily related (because they do not contain many common insertions, nor a very large number of common variants in detail) a common variant reading, the chances of its being a common inheritance from the original are enhanced if (1) the other versions are discordant among themselves, or (2) it is difficult to understand how that reading could have been hit upon more than once, by accident, as a secondary change from any rival reading which may be supposed to have been the original (But it must always be remembered that contamination is *never* impossible!)

All these and doubtless other factors have to be considered; and very often some point in one direction, others in another. The net result is that mere lists of agreements in detail between this or that group of MSS mean very little—except in the few cases (like the Southern MSS) where they are unnecessary because the secondary relationship is obvious on the face of it. I have made, for my own use, a great many such lists, and studied them But to publish them would be not only useless but misleading, unless each case were accompanied by a commentary, balancing the weight of various kinds of evidence in each case. Hardly any two cases would be of exactly equal weight, because of the infinite variations in extent, character, and importance of agreements and disagreements between different manuscripts, and the impossibility of assigning definite weights to the various moments, some of which have just been referred to Therefore, to say for instance "S agrees with Ś, or with K, or with Ñ, in so and so many readings" is impossible, or if at all possible, would be meaningless and misleading Only as regards insertions have we something approaching a definite criterion (not to be taken absolutely, because contamination accounts for some insertions, even), wherefore I shall give special attention to them

The conclusions I have arrived at are based on very long and painstaking study of the variants of the whole book They are radically different from such preconceptions as I had at the outset They have changed repeatedly in the course of the investigation. They may not be right, but at least they have not been hastily adopted I have tried all sorts of other hypotheses, no others seem to work For

reasons suggested in the last paragraph, to explain my reasons would require almost as much space as the Critical Apparatus itself. Aside from the insertions, which I shall list rather fully, I shall present no detailed readings in support of my views. It would be easy to do so in a way which would sound impressive, but the reader would still have to take my word for it that the examples were typical. (It would be possible to select at least a few agreements to "prove" secondary relationship between almost any two manuscripts in the whole lot!) Anyone who is interested can easily find examples for the very few and very general positive secondary relationships between versions which I shall postulate. In the course of the search, he will very probably also think he has found some which I ignore. All I ask is that he will then assume provisionally that the same thought occurred to me at some stage. So many such thoughts have occurred to me, and been investigated and finally discarded, that the assumption is a fairly safe one.

I find reasons for assuming three streams of Mbh. tradition in this book, which seem sufficiently distinct to be regarded as probably independent. I shall call them W (a Western type), E (Eastern), and S (Southern). W includes Ś and K, E includes Ñ, V, B, and D, and S includes T, G, and M.

THE WESTERN GROUP OF MANUSCRIPTS

This is also known as the Kashmirian version. It was discovered, and its great importance proved, by Sukthankar in his work on Book 1. It includes Ś1 and the four K MSS. Ś1 is the same manuscript used by Sukthankar for Book 1 (under the same designation). The K MSS. clearly contain a version of the text of Book 2 which corresponds to that presented by Sukthankar's "K" MSS. of Book 1.

The secondary relationship between Ś and K cannot be proved, for the text of Book 2, on the ground of insertions. Insertions common to ŚK alone hardly occur[1]. Even insertions which seem originally peculiar to them, that is which occur in other MSS. only sporadically and by secondary contamination, are rare. This version, indeed, has fewer secondary insertions than any other. In that negative respect, at any rate, it is the most faithful representative of the original.

Yet it does contain some undoubted insertions. And it also contains a very large number of peculiar readings, differing from those of all other MSS. In many of these, all or nearly all other MSS. agree among themselves, and in not a few there are special reasons which suggest that ŚK are probably secondary. For these reasons I think it can hardly be doubted that these MSS. go back to a common secondary archetype. That Sukthankar found the same thing true in Book 1 gives me additional confidence in this view.—I find no reasonable ground for supposing secondary connection between either Ś or K, or both, and any other version. Such secondary agreements as exist between MSS. of this group and others must be due to accident or contamination.

[1] Strictly, they do not occur at all. For 111*, the nearest approach, is found in V1 3 D1 3, 192* and 193* in various B and D MSS., 171* in S as well as some B and D MSS.

THE EASTERN GROUP OF MANUSCRIPTS

This consists of Ñ, V, B, and D It is probable that a subdivision should be made between V, B, and D on the one hand, and Ñ on the other. Certainly as regards common secondary insertions, there are very few which Ñ shares with the others On the other hand, Ñ has in this book no insertions whatever, common to any other version, which it does not share with VBD, that is, none in common with manuscripts of ŚK, or S, or both, but not found in VBD. Ñ's insertions at least do not suggest any closer relations with any other version than with VBD (Ñ has in fact fewer insertions than any other recension except ŚK; although it has some which are peculiar to itself, and found in no other manuscript.)

VBD have a very large number of secondary insertions, more than enough, by themselves, to make it highly likely that they all go back to a common secondary archetype. We must probably postulate two successive stages of the archetype, E and E_1 From E, the earlier one, which lacks these numerous insertions, were derived Ñ on the one hand and E_1, the common original of VBD, on the other, the insertions being made in the latter after separation.

The following secondary insertions are common to all E MSS., that is, $Ñ_1$ as well as VBD 141*, 154*, 170*, 186*, 571* (also in K_4 T_1), 619* (also in T_1). Obviously they are too few to establish the secondary relations between $Ñ_1$ and VBD which it nevertheless seems (to me as well as to Sukthankar) necessary to assume on the ground of very numerous agreements in secondary readings of detail.

But secondary insertions of VBD are extremely numerous (and are only confirmed by far more numerous agreements in detailed readings) 15*, 21* (also in G_3), 23* (also T_1 $G_{4\ 5}$), 27* (also $K_{3\ 4}$, in a different place), 33* (not in D_4), 34* (also T_1 G_{3-6}), 36*, 40*, 46* (also T_1 G_{1-3}), 53*, 61*, 63*, 64*, 66*, 69* (also T_1), 72* (not in D_6), 73*, 74*, 77*, 82* (not in V_1, but in V_2, not in B_6, also in T_1), 86* (partly also in S [cf 87*] in a different place), 95* (also T_1), 103*, 130*, 131* (also $G_{3\ 6}$), 142*, 146* (not in V_1, but in the other V MSS , not in D_1), 175*, 181* (also in G_3), 184* (not in B_1, also in K_4 G_3), 185*, 190* (also G_3, in different place), 198*, 205*, 232* (not in V_1 but in other V MSS), 235* (also G_3), 237*, 243* (not in V_1 but in other V MSS , not in B_1, in different place in B_5 D_2), No. 7 of App I (also K_1, and in different place G_3), 268*, 275*, 285* (also T_1 G_3), 286* (also M_2), 299*, 301* (also G_3), No 14 of App I (lines 1-4 also in S, as 302*), 304* (not in $D_{1\ 6}$), 316* (not in B_1 D_6), 325* (not in Dn D_1, in D_6 margin), No. 19 of App. I (also K_4, not in $D_{4\ 6}$), 354* (also K_4 G_3), 357* (also K_4), 365* (also K_4, not in $D_{4\ 6}$), 382* (not in $D_{4\ 6}$, also in K_4 T_1 $G_{1-3\ 5}$), 404* (not in D_6, also in K_4 M_1), 448* (also in K_4, not in D_6), 463* (not in D_6), 468* (not in B_1 $D_{2\ 6}$), 470* (also in K_4, not in Dn D_6), 481* (also in K_4, not in D_6), 492* (also K_4 T_1), 493* (also K_4), 501* (also in K_4 T_1, not in D_6), 514* (also K_4 T_1), 523* (not in Dn D_6), 526* (also T_1), 528* (also K_4), 529* (also K_4), 532* and 534* (really one passage, also K_4 T_1, 532* not in D_4), 554* (also $K_{2\ 4}$), 570* (also K_4 T_1), 581* (also K_4 T_1), 585* (also K_4 T_1, not in B_3 $D_{1\ 2}$); 586* (also K_4 and V_3), 594* (also K_4 T_1)

Furthermore, 55* is found in B (except B_6)[1] and D but not in V, 222* in V and B and $D_{1\,2}$ but not in the rest of D, 263* is found in all of B and in Dn $D_{1\,2\,4}$, not in V nor in the rest of D (lacking also in D_{7-11}, but found in $T_{2\,3}$) There are other somewhat confused instances of this sort which I have not listed here.

When it comes to common secondary variants of detail, we find to be sure things which make the theory of the special position of $Ñ_1$ in relation to VBD somewhat uncertain Not only does $Ñ_1$ have a great many variants (many of them apparently secondary) in common with all or most VBD MSS, this is reconcilable with the theory, since they may be common inheritances from the E archetype But further, we find a very large number of cases in which $Ñ_1$ agrees on secondary readings with some one MS or several MSS. of the VBD (or E_1) group Not with any particular one or ones, but with many of them at different times However, there are also not a few cases where $Ñ_1$ agrees with MSS. of the ŚK group, and even with S MSS, and certainly not by any means all are common inheritances from the original Contamination, therefore, has certainly taken place on a considerable scale in $Ñ_1$ It is not strange that such contamination should have come with special frequency from its nearest geographical neighbours, the VBD group Be it remembered, too, that $Ñ_1$ is a single manuscript, we have no other of its exact type And, as I have said, in a single MS almost anything may happen

Among the VBD MSS, little in the way of grouping by genetic relationships seems possible There are two small but well-defined subgroups, namely Dn and $D_{1\,2}$ Dn is practically identical with the version of Nīlakaṇṭha, whose commentary accompanies these MSS $D_{1\,2}$ belong to no commentary[2], they are very close to each other, and frequently differ not only from all other D MSS but from any V or B MSS too, although, contrariwise, they frequently agree with most B MSS against most or all the other D MSS (This is however by no means regular, there are numerous counter-agreements) D_4 and D_6, though each as a rule independently of the other, frequently agree with ŚK, this may be a matter of secondary contamination, not of original inheritance Among the B MSS no clear groupings seem possible, though B_1 seems to me to agree with other versions (Ś, K and S) on apparently original readings more often than any other I am not sure whether most of these original readings have been borrowed in B_1 by contamination from an S or ŚK source, or whether some or most of them may be regarded as direct inheritances from the original In the latter case we should have to assume that they were in E and E_1, and have been replaced in all other V and B and D MSS (sometimes in Ñ too) by contaminatory influences, which must then have spread to almost all MSS of the group Strange as this assumption may seem, it is not impossible, and may be supported by the observed fact that most other B and D MSS also show at times original readings, against the majority of their nearest kin, though I think none quite as often as B_1

The fact is that—barring the two small subgroups, Dn and $D_{1\,2}$—I am unable to find any convincing evidence for any subdivision, on genetic lines, of the VBD MSS. The terms V, B, and D of course refer to the alphabets used But these do not appear

[1] 55* is also found in S

[2] Although these MSS contain the commentary of Devabodha, their text bears no relation to it

to correspond in the least to genetic relationships There are countless agreements of the entire group, without exception, or with one or two sporadic exceptions. But there are practically no agreements of all B MSS, for instance, against all D MSS., or *vice versa* When there is extensive disagreement, we regularly find some B MSS. agreeing with some D MSS, and others of both alphabetic types agreeing on a different reading. Nor have I been able to discern, in spite of much careful search, any tendency for any particular D or B MSS to agree with particular ones of the other alphabet The same holds good of V, and even, as far as detailed readings are concerned, of Ñ (which however, as we saw, lacks most of the VBD insertions). They all seem to agree or disagree with each other on secondary readings in what looks like a quite random fashion Very commonly about half the B MSS. agree with about half the D MSS, the other moiety on each side also often agreeing Only the agreeing MSS. constantly shift! When all D MSS agree, at least one or two B MSS will practically always go with them, and so also at least one or two D MSS. with a unanimity of B MSS In such cases V, and even Ñ, seem to show no definite tendencies, they seem to agree about as often with one as another

Sukthankar's estimate of the evidence for Book 1 is rather different from this. He found that Ñ, V, and B constituted a more closely related group, with D standing somewhat apart His D MSS seem moreover to have been a less homogeneous group than mine (perhaps partly because more numerous, but I do not think this the chief reason, since I have at my disposal complete collations of half a dozen other D MSS, besides those included in the Critical Apparatus, and they do not modify my results). Without questioning Sukthankar's judgment (it is quite possible that the two books differ, see p. xxxvii ff), I can only say that I am quite sure that this is not the case in Book 2. Here all D MSS are as apt to agree among themselves as all B MSS, and cross-agreements regularly affect parts of both B and D alike. Nor do either V or Ñ seem to be more commonly in agreement with the B MSS (all or most) than with the D MSS. Usually (when there is any difference at all) they will agree with some of both, indeed in such cases Ñ and V very commonly go different ways (Moreover, $V_{2\,3}$ do not always agree with V_1)

In Book 2, then, neither V nor B nor D MSS seem to constitute a unit, genetically speaking. So far as I can see, they could all be lumped together as one version, which I should call E_1, within which only two minor sub-varieties of little importance (Dn and $D_{1\,2}$) are discernible The difference in alphabets apparently means, in this case, just nothing as to the history of the texts I may recall that the K MSS, too, are written in Devanāgarī, I follow Sukthankar in treating them as a separate version from the D MSS Just below we shall see that some S MSS (more specifically of the Grantha type) are written in Devanāgarī, and that conversely some MSS written in the Telugu alphabet belong fundamentally to the E recension, though contaminated more or less extensively from S For the MSS of the G (Grantha) type written in Devanāgarī we have adopted the siglum D^G It would have been logical, but more cumbersome, to use such a siglum as "D^B" instead of simply "D" to designate our D MSS, which belong to the same group as the B MSS, and to use "D^K" instead of simply "K" for the MSS of the "Western" recension written in Devanāgarī.

Not in the Critical Apparatus, but in the Addenda, are found partial records of the readings of a number of other MSS of the VBD group V_2, though written in Nepālī characters, goes rather with V_1, and when it differs from that regularly agrees with B or D MSS (not with $Ñ_1$) The same is true of the text offered by V_3 (the alphabet of which is unknown to us, doubtless either Nepālī or Maithilī) and V_4 (Maithilī) The text of B_{7-10} differs in no important respect from that of other B MSS D_{n3} is fragmentary and quite similar to $D_{n1 \cdot 2}$ D_{7-12} contain fundamentally the VBD (or "E_1") text, practically all the secondary insertions of E_1 are found in all of them Most of them are however much contaminated D_{7-9} and D_{12} seem, like $D_{4 \cdot 6}$, to contain contaminations from, or at least agreements with, a ŚK source In fact there seem to be a number of special agreements between these MSS. and D_4 On the other hand, most of these MSS also contain contaminations from S particularly D_9 and D_{11}, to a far less extent D_{10}, occasionally D_7, especially in its latter part (In D_{11} a much greater number of S insertions are written on the margin by a later corrector; not very many are due to the original copyist.) D_{7-11} contain also a number of very late insertions, found otherwise only in a few VBD MSS (frequently D_n) D_9 is one of the most "conflated" MSS we have, resembling in this respect T_3 (see below) D_{12} was not included on the collation sheets, and I have not collated it fully, but have examined it at a number of points of special interest While fundamentally it belongs to the E_1 (or VBD) recension, it contains some valuable old readings. Many of them are no doubt due to contamination from a ŚK source, I am not sure whether this accounts for all Its value was discovered after most of our work was finished, so that it would have been very difficult to include a complete collation of it in the Critical Apparatus, but its most important variants are recorded in the Addenda Otherwise, all these MSS (that is, D_{7-11}) are of little value for us, they may be described as extensively conflated MSS of the E_1 type On T_{2-4}, which also fall in here fundamentally, see just below

THE SOUTHERN GROUP OF MANUSCRIPTS

The Southern manuscripts included in the Critical Apparatus fall alphabetically into three groups one Telugu (T_1), six Grantha (G_{1-6}), and two Malayālam ($M_{1 \cdot 2}$) Genetically speaking, there seems to me to be no very convincing reason to separate T_1 from G. It seems to differ from the G MSS in general little, if any, more than any one of them differs from the rest On the other hand, the M MSS seem to constitute a real group or sub-recension Indeed, it sometimes happens that they seem to preserve original features found nowhere else in S Sukthankar found the same thing true of his M MSS of Book 1 Possibly this may mean that contamination from some secondary source has spread to the other S MSS but did not penetrate as far as the Malabar country, the home of M

In the Addenda, references will be found to certain S MSS, or MSS. in Southern alphabets, which were completely collated but have not been included in the Critical Apparatus

Two of these, $D^{G1\ 2}$, are written in Devanāgarī. Yet they are quite normal and average MSS. of the Grantha recension, diverging no more from the G standard than other G MSS. in general. The same may be said of G_7, a Grantha MS.

T_{2-4} are MSS. written in the Telugu alphabet. They are, however, not Southern MSS. in the proper sense at all. The text they present is fundamentally that of VBD, what I call E_1, since they include most of the additional passages peculiar to VBD. However they also include some insertions peculiar to S, and contaminatory changes from S in some detailed readings. Such changes, especially insertions from an S source, are numerous in T_2, rather rare in T_3, and still rarer in T_4 except in the first adhyāya, where T_4 has a number which are found in no other MS. (except for the regular S MSS.). It seems clear that in an ancestor of T_4, someone began systematically to "correct" the text on the basis of an S source, but stopped very soon.

T_2, especially in its later parts, has a very considerable number of S insertions, so that it resembles the Kumbhakonam edition in having most, or at least very many, of the additions found in both E and S. In spite of this, it does not very often show agreement with S on detailed readings, and such agreements are still rarer in T_3 and T_4. In general, T_{2-4} agree with VBD MSS. on all detailed readings. When the latter differ among themselves, they agree now with one, now with another; and very often they are themselves not unanimous in such cases, but one will agree with some VBD MSS., another with others. Very rarely do they present features which have any important bearing on the reconstruction of the original. As they seem to be merely inferior VBD MSS. conflated secondarily from S sources, I have not thought it desirable to include their readings in the Critical Apparatus. The Addenda quote all their agreements with any other version on insertions; they also include, especially in the early adhyāyas, rather numerous examples of their detailed readings. These will suffice to show the nature of the MSS., and the relations of their version of the text.

CLOSER RELATIONS BETWEEN ANY TWO OF W, E, AND S?

Common secondary insertions found in W and S, but not in E, are extremely rare in this book. No. 171* may be counted as such, since it is found in Ś, K, and S, and otherwise only in a few stray MSS. of E ($B_{2\ 3}$ Dn_2 D_4; note that D_4 shows many contaminations from ŚK). The only other approach to such a case is 78*, which is inserted in five different places (see Crit. App. on 2. 6. 4) in $Ś_1$ K V_1 $B_{1\ 2\ 4}$ D_{1-4} S. Though found in all ŚKS MSS., the fact that it is also found in many VBD MSS. (not in $Ñ_1$ $B_{3.\ 5\ 6}$ Dn $D_{5\ 6}$) makes it impossible to regard it as necessarily borrowed from ŚK into S or *vice versa*.

There is certainly no reason to assume secondary relations between W (ŚK) and S.

Common secondary insertions found in E and S, but not in W, are more numerous. The great majority are not found in Ñ, however, so that they are really common only to E_1 and S. Since I think it can hardly be doubted that E is a real

unit—in other words, that Ñ is more closely connected with E_1 (= VBD) than either with any other version—it seems that we must assume that these insertions have spread by contamination (rather than inheritance from a common archetype) It may be noted that some of them are lacking in some one MS. in VBD (indicating, perhaps, that it happened not to be subjected to the contaminatory intrusion), also that several, though found in S, are found there in a different location from VBD — The occasional occurrence of some of these in K_4 means nothing for primary relationships, since K_4 has been considerably contaminated from an E source

The following are found in E_1 and S generally, not in W (= ŚK), but also not in $Ñ_1$ No 1 of App I (but S omits some parts and transposes others), 41*, 42*, 52* (found in K_4), No 2 of App I (found in K_4), 60*, 62*, 103* (= 105* in S, in $G_{1\,6}$ only the first line), 108*, No 3 of App I (in S mostly in different places from VBD), 117*, 118*, 121* and 122* (in S in slightly different place from VBD), 125*, 127* (not in B_6), 132*, 133*, 134*, 145* (not in B_1), No 4 of App I (in B_1 only marginal), 196*, 197* (in S in different place from VBD), 297* (not in B_6), No 13 of App I, 302* (= lines 1-4 of No 14 of App I), No 19 of App I (in K_4, not in $D_{4\,6}$, same insertion in expanded form as No 20 of App I in S), 392*, lines 1–2 (in K_4, not in D_4, $K_{1\,3}$ have a different secondary insertion), No. 23 of App I (in K_4, not in $D_{1\,6}$).

I may add the following which for one reason or another do not deserve to be included in the above list 55* (common to B [except B_6] and D, but not in V, in T_4, not in $T_{2\,3}$), 86* (partly in S in a different place) —The gradual spread of intrusions from E_1 to S may be illustrated by 382*, found in VB and all of D except $D_{4\,6}$, also in K_4, and in T_1 and most of G, but not in $G_{4\,6}$ nor in M Similar cases (all found in all VBD) are 23* (in T_1 $G_{4\,5}$), 34* (in T_1 G_{3-6}), 46* (in T_1 G_{1-3}) —Various individual S MSS (usually T or G MSS, but sometimes even M) will be found to contain by contamination occasional insertions characteristic of E, see the list of E insertions, p XLI

The following are the only insertions common to all of E (ÑVBD) and S, 119* (in slightly different place in S), 194* (not found in D_6, which however has many agreements with ŚK, particularly in this vicinity, where it seems to have followed a K source for some time), 261* (in slightly different place in S), 556* (not in D_6, in K_3, bracketed in K_4) — Further, 502* is found in all of E (except D_3), also in K_3, and in most of S (but not in $G_{1\,2\,5}$), 557* is found in S with $Ñ_1$ V_1 B_{1-6} and most of D, but not in B_{1-3} $D_{1\,2\,6}$

In my opinion, the foregoing lists are not numerous enough to make at all likely secondary genetic connections between E, or E_1 and S Nor are secondary readings of detail at all common Agreements between these versions, then, must be either inheritances from the original, or due to contamination (or perhaps, in some minor points of phraseology, independent changes due to accident)

Insertions common to W and E, but lacking in S, are less numerous than those common to S and E_1, though much more numerous than those common to S and the whole of E (including Ñ) Some in the following list, it will be noted, are lacking in some Northern, particularly K MSS, so that it is doubtful whether they could properly be counted as tending to show closer genetic relations between W (ŚK) and E (ÑVBD)

as against S, in such cases it would seem more likely that the W MSS which contain the passage have been contaminated from an E source (There are only five W MSS. in all, one Ś and four K, and all are certainly at times contaminated) Similarly, some insertions here listed are not found in $Ñ_1$, suggesting that they did not belong to the original of E (or "N"), and have spread by contamination to the other E MSS, or perhaps were inserted in E_1 Including such doubtful cases, the following are the only insertions which could be called common to W and E 48*, 80* (found in G_8, not found in Dn_3, it is barely possible that a trace of it is found in M, and that it may be original, see Addenda), 92* (not in $K_{1\ 4}$ D_4), 93* (not in K_4), 100*, 106*, 109*, 116* (first line not in K_{1-8}), 148*, 162* (found in $G_{2\ 8}$), 164*, 280*, 327* (not in $Ñ_1$!), 380* (not in D_{11}, S and D_{11} m have a different line, 381*, both lines seem unoriginal), 385*, 388* (but here again S has a different secondary insertion), 392*, lines 3–4; 427*, 440*, 469* (not in D_6), 477*, 497* (found in $G_{3\ 5}$), 597* (not in V_4 $D_{3\ 4\ 6\ 10\ 11}$), 600* and 601* (both not in $Ñ_1$!) (In the vicinity of these last insertions, No 42 of App. I is found in all W and E MSS *except* $Ñ_1$, and also in some S MSS, not in $G_{1\ 2\ 6}$ M_2 D^{G2})

These insertions in W and E, lacking in most of S, are not only few in number but brief and unimportant, many consist of a single line, none of more than a very few lines (except 477*, ten lines) Obviously they could all be the result of contamination One who denied this would, *a fortiori*, have to deny the possibility that the insertions common to E_1 (VBD) and S, which are more numerous and sometimes longer, could be due to contamination This would force him to assume that VBD and S went back to a common secondary archetype in which Ñ was not concerned. But this would be negatived by the obviously much closer relationship of Ñ to VBD than to S, which seems to me self-evident from multitudes of detailed readings in Book 2, and is recognized also by Sukthankar for Book 1 It would also be negatived by the fact that there are relatively very few agreements between VBD and S on secondary readings of detail

Study of the variant readings in detail leads to no other conclusion When the generality of W and E (that is, what in our Critical Apparatus is called N) agrees against S, there is no reason to doubt that in the vast majority of cases W and E (or N) preserve the original, and S is secondary The same is true when W and S agree against E, and when E and S agree against W General agreement between any two of the three main streams of tradition creates a presumption of originality I say, a presumption not absolute certainty But rarely can I discern any reason to regard as original a reading of *any* of the three groups—W, E, or S—when most or all of both the other groups *agree* against it (The case is very different when each of the three has a reading of its own, or even several discordant readings)

THE SIGLUM "N"

Following the usage adopted for other books, the Critical Apparatus of this book uses the siglum "N" to include all W and E MSS, that is all MSS except S

For this book, however, it must be clearly understood that I do not regard "N" as a historic reality. I do not believe that W and E are descended from a common secondary archetype.

Sukthankar's view is different with regard to Book I, and Raghu Vira's on Book 4. They both assume two independent recensions, instead of three, lumping my W and E together, and treating "N" as a real recension. Nearly all that they say on the subject tends to prove that S, when it differs from N, is secondary. Thus Sukthankar emphasizes the number and extent of secondary insertions in S; Raghu Vira furthermore notes that the violent changes in order introduced in the sections of Book 4 by the S MSS are awkward and surely secondary. I agree with them heartily. But of course such things prove only that the *Southern* MSS as a group go back to a secondary archetype, not that the others, which are presumed to retain the form of the original, also go back to a secondary archetype different from S. Retention of original features *never* even *tends*, in the slightest degree, to prove secondary relationship with any other manuscript or recension which also retains them. Such relationship can only be proved, or made in any way likely, by demonstration of common departures from the original. And in view of the extensive contamination of all known manuscripts, it requires a very considerable number of such common departures to make such relationship really probable. Such probability is at least greatly enhanced if these common departures include a large number of secondary *insertions.*

The existence of evidence of this sort for the secondary archetype N, as including my W and E, is suggested by Sukthankar xlv ff. Here he mentions, first, a long insertion (No. 118 of App. I, Book 1), found in N (in some S MSS at a different place, evidently by late contamination), and says that there are "quite numerous" other insertions in N alone, though the rest are "short and contextually unimportant." But are these insertions more numerous than the insertions which are common to VBD (my E1), on the one hand, and S on the other? Such study of Sukthankar's Critical Apparatus as I have made seems to me to show that they are, on the contrary, less numerous, as are certainly those in Book 2. If so, surely the text-critical views which Sukthankar and I share would suggest that the insertions found in Book 1 look more towards secondary relations between VBD and S, than between VBD and ŚK. At any rate, if the common insertions of VBD and S may be due to contamination, as Sukthankar obviously assumes, then those of (Ñ) VBD and ŚK, if less numerous, surely *may* equally well be due to contamination, rather than inheritance from a common secondary archetype.

Sukthankar however also quotes one verse, 1. 214. 5, in which S alone seems, on grounds of general plausibility, to have preserved the original reading, while the N MSS agree essentially (the variants are minor and unimportant) on secondary readings. Now, if such cases were *numerous*, they would tend to support Sukthankar's view. He must believe that they are sufficiently numerous for that, for he expresses the opinion that "in parts unaffected by the tendency of S to expand the text, it is likely to prove, on the whole, purer, more conservative,

and more archaic than even the best Northern version." His opinion on such a point is certainly worthy of the utmost respect. It may be, then, that the relations of W and E in Book 1 are closer than in Book 2. (I should feel readier to think so, however, if the common insertions of W and E were more numerous than they seem to be, relatively speaking; see just above.) I can only say that as regards Book 2, I am very definitely of the contrary opinion. I recall only one single instance[1] similar to Sukthankar's 1. 214. 5, where we seem to have to assume common secondary variants in all N MSS. If there are others in Book 2, they are certainly extremely rare. There are other cases (though not many) where I have judged that S alone probably has preserved an original reading; but usually in such cases W and E are *discordant*, so that they do not contain any *common* secondary reading, and hence do not tend to show derivation from a common secondary source. And since a very considerable number of such common secondary readings would have to be found to establish the reality of "N" as a secondary archetype, I feel that it is quite safe to say that, for Book 2, such a theory cannot be proved and is distinctly implausible.

The practical effect of this difference of opinion is minimal. Indeed, it really does not lead to *any* practical difference in choice between variant readings. For, as Sukthankar plainly tells us (xci), "when the two recensions N and S have alternate readings ... which have equal intrinsic merit, I have ... adopted, as a stop-gap, the reading of N." (What he means by "equal intrinsic merit" is clear from the general context; for instance, there is *unequal* "intrinsic merit" when for any reason one out of several variants "best explains how the other readings may have arisen," xcii.) It has been my intention to proceed in exactly the same way, except that when the variant readings have "equal intrinsic merit", I adopt one generally supported by any two of the three groups, W, E, and S. Since W and E together make up Sukthankar's N, and since he elsewhere makes it clear that (other things being equal) he likewise adopts an agreement of S with either ŚK or ÑVBD (that is, W or E), the result is precisely the same. Only I do not regard it as a mere "stop-gap", I have more faith than he in the agreements of W and E. Yet such confidence can never be absolute, and I have readily agreed to make the typography of this book consistent with that of others in the series by putting wavy lines, as Sukthankar and Raghu Vira do, under readings in which S unanimously differs from an agreement of W and E, unless there are *intrinsic* reasons for feeling more confidence in the W-E readings as adopted. To be strictly consistent with my view of the facts, these wavy lines might better have been omitted, or else extended to cases where W and S agree against E alone, or E and S against W alone. But they merely involve a slight understatement of confidence, which I feel, in a work like this, is always better than an overstatement.

REFERENCES

The Mahābhārata seems to be the only known work of Sanskrit literature

[1] This is 2. 43. 10b; here the S reading seems to me proved original by 2. 46. 32 f., and the "N" MSS agree.

which uses the curious literary device of inserting, between its lines of verse, prose words or phrases to indicate the speakers of words quoted in the text Most MSS use the word *uvāca* (or *ūcatuḥ*, *ūcuḥ*) preceded by the name of the speaker(s) Some have no verb, only the name, this system is adopted by P P S Sastri in his edition It is well known that all adhyāyas invariably, in most MSS, begin with such a word or phrase, even if no speech begins at that point, that is, if the speaker is the same who was speaking at the end of the preceding adhyāya, nevertheless his name is repeated at the beginning of the next The end of a speech introduced by such a reference is regularly indicated by a reference to the name of the main or inclusive speaker, that is the one who quoted the preceding quotation in our Sabhāparvan, generally Vaiśampāyana, who speaks the whole of the book except for a few verses attributed to Janamejaya, and one to the Sūta (who of course is the speaker of the whole, since he quotes the words of Janamejaya and Vaiśampāyana)

It seems to be impossible now to determine in detail just how this principle was originally applied except that, as stated, each adhyāya apparently had to name the speaker at the beginning. There are exceptions even to the nearly universal rule that when a reference begins a quotation, another reference (to the quoting or inclusive speaker) must come at its end At least, the unanimous testimony of the MSS indicates two such exceptions in this book. After 2 34 22, the end of a speech by Śiśupāla, introduced before 2 34 1 by शिशुपाल उवाच, the regular scheme would demand वैशंपायन उवाच, but not a single MS has it Similarly 2. 60 18 is introduced by दुर्योधन उवाच, and should be followed by वैशंपायन उवाच, since Duryodhana's speech contains only that one verse, but there is no such reference in any MS Sastri apparently adopted the plan of putting references before and after every quotation which begins and ends with a line of verse This involves constant, though by Sastri unadmitted, departure from the MSS or most of them Sukthankar has adopted the plan of admitting references, besides at the beginning of adhyāyas, only when the preceding words contain no indication of the speaker, so that the reference is needed for a clear understanding of who is speaking It may well be that some such principle was originally responsible for the custom The MSS however vary wildly, and without regard to any principle This is not strange, since the protection afforded to the text by the metre is here absent

My own procedure has approached Sukthankar's, without perhaps quite coinciding with it I have tried to be guided by the MSS evidence when it seemed clear and overwhelming. In the many doubtful cases I have tended to omit the reference when it seemed "unnecessary" in Sukthankar's sense I have probably kept a few references, supported by the great majority of the MSS, which Sukthankar would have omitted, but I think my departure from his practice is not very serious

Concordance of this Edition with the Bombay, Calcutta, and Madras (Sastri's) Editions

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed.	Mad Ed.
1 1^{ab}	1 2^{ab}	1^{ab}	1 5
1 1^{cd}	1 2^{cd}	1^{cd}	1. 6^{cd}
1. 2	1 3	2	1 7
1 3	1 4	3	1 10^{abcd}
1 4–5	1 5–6	4–5	1 $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
1 6–7	1 7–8	6–7	1 $17\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
1 8	1 9	8	1 20
1 9^{ab}	1 10^{cd}	9^{cd}	1. $20\frac{1}{2}$
1 9^{cd}–11	1 11^{cd}–13	10^{cd}–12	1 $21\frac{1}{2}$–23
1 12–14^{ab}	1. 14–16^{ab}	13–15^{ab}	1 $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
1 14^{cd}	1 16^{cd}	15^{cd}	1 27
1. 15–18	1. 17–20	16–19	1 $28\frac{1}{2}$–$31\frac{1}{2}$*
1 19^{ab}	1 21^{ab}	20^{ab}	1 $23\frac{1}{2}$*
1 19^{cd}	1 21^{cd}	20^{cd}	1 32
2 1–9	2 1–9	21–29	2. 1–$9\frac{1}{2}^{ab}$
2 10	2 11, 12^{ab}	31, 32^{ab}	2 $10\frac{1}{2}$–11
2 11	2 13	33	2 12^{cd}–$12\frac{1}{2}$
2 12–16^{a}	2 14–18^{c}	34–38^{c}	2 $13\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}^{a}$
2 16^{b}	2 18^{d}	38^{d}	—
2 16^{cd}	2 19^{ab}	39^{ab}	(p 8, fn. 2, l. 2)
2 17	2 19^{cd}, 20^{ab}	39^{cd}–40^{ab}	2 $21\frac{1}{2}$
2. 18–19^{ab}	2 20^{cd}–21	40^{cd}–41	2 $23\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}$
2 19^{cd}–23^{cd}	2 25–29^{ab}	45–49^{ab}	2 $25\frac{1}{2}$–29
2 23^{ef}	2 29^{cd}	49^{cd}	2 32^{ab}
3 1	3 1	58	3 $1\frac{1}{2}$–$2\frac{1}{2}^{ab}$
3 2–16^{ab}	3 2–18^{ab}	59–75^{ab}	3 $4\frac{1}{2}$–20
3 16^{cdef}	3 18^{cd}, 19^{ab}	75^{cd}, 76^{ab}	3 21^{cd}–$21\frac{1}{2}$
3 17–18	3 20–21	77–78	3 $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
3. 19^{ab}	3 22^{cd}	79^{cd}	—
3 19^{cd}–29	3 23–32^{ab}	80–90^{ab}	3 27–37
3 30–34	3 33–37	91–95	3 38–42
4 1	4 1	96	4 $6\frac{1}{2}$
4 2^{ab}	(cf 4 2^{abcd})	(cf 97)	(cf 4 $7\frac{1}{2}^{ab}$, $8\frac{1}{2}^{ab}$)
4 2^{cd}	4 4^{ab}	99^{cd}	4 $9\frac{1}{2}^{ab}$
4 3–8	4 5–10	100^{cd}–105	4 $10\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
4 9–15	4 11–18^{ab}	106–113^{ab}	4 $16\frac{1}{2}^{cd}$–24^{ab}
4 16–19^{ab}	4 18^{cd}–21	113^{cd}–116	4 25–$27\frac{1}{2}$

* 1 16–19^{ab} also repeated in Sastri 3 25–26.

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mad Ed.
10 19^{d}	10 20^{b}	401^{b}	10. 30^{b}
10 20, 21^{ab}	10 21^{cd}, 22	402, 403^{ab}	10 30^{cd}, 31
10 21^{cd}–22^{cd}	10 23, 24^{ab}	403^{cd}, 404	10 $34\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}^{ab}$
10 22^{ef}	10 24^{cd}	405^{ab}	—
10 23	10 40	419	10 38, $38\frac{1}{2}$
11 1–6	11 2–7	421–6	11 2–7
11 7–11^{ab}	11 10–14^{ab}	429–433^{ab}	11 10–14^{ab}
11 11^{cd}	11 14^{cd}	433^{cd}	11. $14\frac{1}{2}$
11 12–14	11. 16–18	434–436^{ab}	11 $15\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}$
11 15^{ab}	11 19^{ab}	436^{cd}	11 19^{ab}
11 15^{cd}–16	11 20^{cd}–21	438–439^{ab}	11. 20–21
11 17	11. 25^{cd}, 26^{ab}	443	11 25^{cd}, 26^{ab}
11 18–22^{ab}	11 27–31^{ab}	444^{cd}–448	11 $26\frac{1}{2}$–31^{ab}
11 22^{cd}–26	11 31^{cd}–35	449–453^{ab}	11. $31\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
11 27, 28	11 37, 38	454^{cd}–456^{ab}	11. $36\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
11 29	11 39^{cd}, 40	456^{ef}, 457^{ab}	11 $38\frac{1}{2}$
11 30	11 44	460	11. $42\frac{1}{2}$
11 31	11 49^{cd}, 50^{ab}	465	11 $47\frac{1}{2}^{cd}$–48
11 32–42	11 52^{cd}–62	468–478	11 51–61
11 43–48	12 1–6	479–484	12 1–6
11 49–50	12 7–8	485–6	12 8, 9
11 51–2	12 9–10	487–8	12 10^{cd}, $11\frac{1}{2}$
11 53–6	12 11–14	489–492	12 16–19
11 57–60	12 15–18	493–497^{ab}	12 $21\frac{1}{2}$–25
11 61	12 19	497^{cd}, 498^{ab}	12 20
11 62–5	12 20–23	498^{cd}–502^{ab}	12 26–29
11 66	12 25	503^{cd}, 504^{ab}	12 30
11 67^{ab}	12 28^{ab}	506^{cd}	12 31^{ab}
11 67^{cd}–69	12 28^{cd}–30	507–509^{ab}	12 32^{cd}–34
11 70–73	12 31–34	509^{cd}–513	12 35–39
12 1–7	13 1–7	514–520	13 1–7
12 8	13 9	522	13 9
12 9, 10	13 19, 20	532–3	13 18, 19
12 11–15^{ab}	13 21–25^{ab}	534–538^{ab}	13 22–26^{ab}
12 15^{cd}–17^{ab}	13 26–28^{ab}	539–541^{ab}	13 26^{cd}–$28\frac{1}{2}^{ab}$
12 17^{cd}	13 28^{cd}	541^{cd}	14 3^{cd}
12 18^{ab}	13 29^{ab}	542^{ab}	14 4^{ab}
12 18^{cd}	13 29^{ef}	542^{ef}	14 4^{cd}
12 19, 20^{ab}	13 30, 31^{ab}	543, 544^{ab}	14 $6\frac{1}{2}$–$7\frac{1}{2}^{ab}$
12 20^{cdef}	13 31^{cd}, 32^{ab}	544^{cd}, 545^{ab}	14 8, $8\frac{1}{2}$
12 21^{ab}	13 32^{cd}	545^{cd}	—

Crit Ed	Bom. Ed	Cal Ed	Mad Ed
12 21^{cd}	13 33^{ab}	546^{ab}	14 $7\frac{1}{2}^{cd}$
12 22^{ab}	13 33^{cd}	546^{cd}	14. $10\frac{1}{2}^{ab}$
12 22^{cd}	13 34^{ab}	547^{ab}	14 11
12 23	13 34^{cd}, 35^{ab}	547^{cd}, 548^{ab}	14 $9\frac{1}{2}$
12 24–29	13 35^{cd}–41^{ab}	548^{cd}–553	14 12–17
12 30^{ab}	13 41^{cd}	554^{ab}	14 20^{cd}
12. 30^{cd}–40	13 42–51	554^{cd}–564	14 21^{cd}–31
13 1–7^{ab}	14 1–7^{ab}	565–571^{ab}	15 1–7^{ab}
13 7^{cd}–15	14 9–16	572^{cd}–580	15 7^{cd}–$15\frac{1}{2}^{ab}$
13 16–28	14 17–29	581–593	15 $16\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
13 29–32^{ab}	14 30–33^{ab}	594-597^{ab}	15 $30\frac{1}{2}$–33
13 32^{cd}	14. 33^{cd}	597^{cd}	15 $34\frac{1}{2}^{ab}$
13 33^{ab}	14. 34^{ab}	598^{ab}	15 $33\frac{1}{2}$
13 33^{cd}	14 34^{cd}	598^{cd}	15 $34\frac{1}{2}^{cd}$
13 34-8	14 35-9	599–603	15 $36\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
13 39–58^{ab}	14 40–59^{ab}	604–623	15 $42\frac{1}{2}$–$61\frac{1}{2}$
13 58^{cd}, 59	14 59^{cd}, 60	624, 625^{ab}	15 $65\frac{1}{2}$, 66
13 60^{ab}	14 61^{ab}	625^{cd}	16 $1\frac{1}{2}^{ab}$
13 60^{cd}	14 61^{cd}	626^{ab}	16 $1\frac{1}{2}^{cd}$
13 61–63^{ab}	14 62–64^{ab}	626^{cd}–628	16. 6–8^{ab}
13 63^{cd}	(cf 14 64^{cd}, 65^{ab})	(cf 629)	16 $9\frac{1}{2}$
13 64	14 66	630^{cd}, 631^{ab}	16 9
13 65	14 67	631^{cd}, 632^{ab}	16 $10\frac{1}{2}$
13 66^{ab}	14 68^{ab}	632^{cd}	16 13^{cd}
13 66^{cd}	14 68^{cd}	633^{ab}	16 13^{ab}
13 67	14 69	633^{cd}, 634^{ab}	16 14
13 68	14 70	634^{cdef}	16 16
14 1–4	15 1–4	635–8	17 1–4
14 5, 6	15. 5, 6	639, 640	17 $6\frac{1}{2}$–8
14 7–9	15. 11–13	645–7	17 9–11
14 10	15 14	648	17 13
14 11	15 15, 16^{ab}	649, 650^{ab}	17 5, 6^{ab}
14 12–16	14 17–22	651^{cdef}–655	17 15–19
14 17–20	14. 23–26	656–9	17 20^{cd}–$23\frac{1}{2}$
15 1–3	16 1–3	660–2	18 1–3
15 4^{ab}	16 4^{ab}	663^{ab}	18 4^{cd}
15 4^{cd}–9^{ab}	16 5–9^{ab}	664–668^{ab}	18 $4\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
15 9^{cd}–16	16 10–17	669–675	18 $9\frac{1}{2}^{cd}$–$16\frac{1}{2}$
16 1–3	17 1–3	676–8	19 1–3
16 4	17 4^{ab}, 5^{cd}	679^{ab}, 680^{cd}	19 4
16 5–13^{ab}	17 6–14^{ab}	681–689^{ab}	19 5–$13\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Mad Ed
16 13^{cd}–21	17 14^{cd}–21	689^{cd}–697	19 14½^{ab}–22
16 22–23	17 22–23	698–9	19 24½–25½
16 24^{ab}	17 24^{ab}	700^{ab}	—
16 24^{cd}–30	17 24^{cd}–30	700^{cd}–706	19 31–37
16 31	17 32	708	19 43½
16 32–7	17 33–8	709–714	19 44½^{cd}–50
16 38–46^{ab}	17 39–47^{ab}	715–723^{ab}	19 53–61^{ab}
16 46^{cd}	17 47^{c}, 48^{b}	(cf 723^{c}, 724^{ab})	19 61^{cd}
16 47–51	17 48^{cd}–52	724^{cd}–728	19 61½–66
17 1	18 1	729	20 1
17 2–3	18 6–7	734–5	20 2–3
17 4–7	18 9–12^{cd}	737–740^{cd}	20 5–8
17 8–12	19 1–5	741–5	20 10–14
17 13^{ab}	19 7^{cd}	747^{cd}	20 15^{ab}
17 13^{cd}–24	19 9–20	748^{ef}–759	20 16–27½
17 25	19 26	765	20 29½
17 26, 27	19 27, 28	766–7	20 34½, 35½
18 1–10	20 1–10	768–777	21 1–10
18 11–17	20 11–17	778–784	21 11½–17½
18 18^{ab}	20 18^{ab}	785^{ab}	21 19^{ab}
18 18^{cd}	20 18^{cd}	785^{cd}	21 18
18 19–22	20 19–22	786–9	21 19^{cd}–23
18 23–6	20 23–6	790–3	21 24½–27½
18 27	20 27	794	21 28½^{cd}, 29
18. 28^{ab}	20 28^{ab}	795^{ab}	21 28½^{ab}
18 28^{cd}–30	20 28^{cd}–30	795^{cd}–797	21 29½–31½
19 1–4	21 1–4	798–801	21 32½–35½
19 5^{ab}	21 5^{ab}	802^{ab}	(cf 21 36½^{cd})
19 5^{cd}–8^{ab}	21 5^{cd}–8^{ab}	802^{cd}–805^{ab}	21 37½–40^{ab}
19 8^{cd}	21 8^{cd}	805^{cd}	21 40^{c}, 40½^{b}
19 9, 10	21 9, 10	806–7	21 41½, 42½
19 11–14	21 11^{cd}–15^{ab}	808^{cd}–811^{cd}	21 48–51½^{ab}
19 15, 16	21 16, 17	812–3	21 51½^{cd}–53
19 17–19	21 19–21	815–7	21 54–6
19 20^{ab}	21 22^{a}, 22^{d}	818^{a}, 818^{d}	21 57^{cd}
19 20^{cd}	21 23^{ab}	819^{ab}	21 57½
19 21–24^{ab}	21 24–26	820^{cd}–823	21 58½–61½^{ab}
19 24^{cd}–27	21 27–29	824–827^{ab}	21 62½^{cd}–65½
19 28	21 30	827^{cd}, 828^{ab}	21 67
19 29, 30^{ab}	21 31, 32^{ab}	828^{cd}, 829	21 68½, 69
19 30^{cd}–40^{ab}	21 35^{cd}–44^{cd}	833–842	21 69½–79½^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Mad Ed
19 40^{cd}, 41	21. 44^{ef}, 45	843, 844^{ab}	21. 80, 81
19 42^{ab}	21 46^{cd}	845^{ab}	21 82^{ab}
19 42^{cd}	21. 46^{ab}	844^{cd}	21 82^{cd}
19 43–4	21 47–8	845^{cd}–847	21 83–4
19 45–50	21 49^{cd}–54	848^{cd}–853	21. 85–90
20 1–5^{ab}	22 1–5^{ab}	854–858^{ab}	21 91–95^{ab}
20 5^{cd}–9	22 6^{cd}–10	859^{cd}–863	21 95^{cd}–99
20 10, 11	22 11, 12	864–5	21. 100^{cd}–102^{ab}
20 12–23	22 14–25^{cd}	867–878	21. 102^{cd}–113½
20 24	22 26	879	21. 114½
20 25–34	22 27–36	880–889	21 125½–134½
21 1–3	23 1–3	890–2	22 40–42
21 4^{ab}	23 4^{cd}	893^{cd}	22. 42½
21 4^{cd}–10	23 4^{ef}–10	893^{ef}–899	22 44–50
21. 11–12^{ab}	23 23–24^{ab}	912–913^{ab}	22 51, 52^{ab}
21 12^{cd}	23 24^{cd}	913^{cd}	22 53^{ab}
21. 13–15	23 25–7	914–6	22 54^{cd}–56½
21 16, 17^{ab}	23 28, 29^{ab}	917, 918^{ab}	22. 58½, $59½^{ab}$
21 17^{cd}	23. 29^{cd}	918^{cd}	22 $60½^{ab}$
21 18–23	23 30–35	919–924	22 61½–66½
22 1–4	24 1–4	925–8	23 1–4
22 5^{ab}	24 5^{ab}	929^{ab}	23 8^{a}, 9^{b}
22. 5^{cd}, 6	24 5^{cd}, 6	929^{cd}–930^{cd}	23 9^{cd}–10
22 7–9	24 8–10	931–3	23 11½–13½
22 10–16	24 11–17	934–9	23. 22–28
22. 17–40	24 18–41	940–963	23 31–54
22 41^{ab}	24. 42^{ab}	964^{ab}	23 66^{ab}
22 41^{cd}	24. 43^{ab}	965^{ab}	23 66^{c}, 67^{b}
22 42	24. 43^{cd}, 44^{ab}	965^{cd}, 966^{ab}	23 68
22. 43^{a}	24 45^{a}	967^{a}	23 $72½^{a}$
22 43^{b}	24 45^{b}	967^{b}	—
22 43^{cd}	24 45^{cd}	967^{cd}	23 72^{c}, $72½^{b}$
22 44–8	24. 46–50	968–972	23 73½–77½
22 49–53	24 51–5	973–7	23 84–8
22. 54–8	24 56–60	978–982	23 90½–94½
23 1–3	25 1–3	983–5	24 3–5
23 4–10	25 4–11^{ab}	986–993^{ab}	24 $15½^{cd}$–22½
23 11, 12	26. 1, 2	994–5	24 23½, 24½
23. 13	26 3	996	24 31½
23. 14	26. 4	997	24 36½
23. 15^{ab}	26 5^{ab}	998^{ab}	24 35½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mad Ed
23 15^{cd}, 16^{ab}	26 5^{cd}, 6^{ab}	998^{cd}, 999^{ab}	24 37, 38^{ab}
23 16^{cd}–24^{ab}	26 6^{cd}–14^{ab}	999^{cd}–1007^{ab}	24 38½–$46½^{ab}$
23 24^{cd}–26	26 15, 16	1007^{ef}–1009	24 $46½^{cd}$–48½
24. 1–8	27. 2–9	1011–8	24 51½–58½
24 9–14	27. 10–15	1019–1024	24. 61–66
24. 15^{ab}	27 16^{ab}	1025^{ab}	24 67^{a}, 67^{d}
24 15^{cd}–22	27. 16^{cd}–23	1025^{cd}–1031	24 67½–74½
24. 23–26	27. 24–28^{ab}	1032–1036^{ab}	24 77½–81
24 27	27 29	1037	24 85
25 1–6	28 1–6	1038–43	25 1–6
25. 7^{ab}	28 7^{ab}	1044^{ab}	25 65^{cd}
25 7^{cd}–14	28 7^{cd}–14	1044^{cd}–1051	25 67½–75^{ab}
25 15	28 15	1052	25 76
25 16–20	28 16–20	1053–7	25 77½–81½
26 1, 2^{ab}	29 1, 2^{ab}	1059–1060^{ab}	26. 1, 2^{ab}
26 2^{cd}, 3	29. 3, 4^{ab}	1061, 1062^{ab}	26 2^{cd}, 3
26 4–6^{ab}	29 4^{cd}–6^{ab}	1062^{cd}–1064	26 4½–$6½^{ab}$
26 6^{cd}–16	29 6^{cd}–16	1065–74	26 7½–17½
27 1–12	30 1–14^{ab}	1075–1088^{ab}	26 18–31
27. 13–20^{ab}	30 15–22^{ab}	1089–1096^{ab}	26 32–38½
27 20^{cd}–23	30 22^{cd}–25	1096^{cd}–1099	26 40½–43
27 24–28	30 26–30	1100–4	26 45½–49½
28 1–8	31 1–8	1105–12	27 1–8
28 9, 10	31 9^{cd}, 10	1113^{cd}–1115^{ab}	27 9^{cd}–10½
28 11–13	31 21–23	1124–6	27 25½–$28½^{ae}$
28 14–17	31 24–27	1127–30	27 29½–32½
28 18^{ab}	31 30^{cd}	1133^{cd}	27 $33½^{ab}$
28. 18^{cd}	31 31^{ab}	1134^{ab}	27 $33½^{cd}$
28 19, 20^{ab}	31 31^{ef}, 32	1135, 1136^{ab}	27 34½, $35½^{ab}$
28 20^{cd}–29^{ab}	31 34^{cd}–42	1138–1146	27 $35½^{cd}$–44
28 29^{cd}–33^{ab}	31 51–4	1155–8	27 46½–50
28 33^{cd}–36^{ab}	31. 55–58^{ab}	1159–1162^{ab}	27 52½–55
28. 36^{cd}–47^{cd}	31 59–70^{ab}	1163–73	27 56^{cd}–67^{cd}
28 47^{ef}, 48^{ab}	31 70^{cd}, 71^{ab}	1174	27 70, 71^{ab}
28 48^{cd}–49	31 71^{cd}–72	1175–1176^{ab}	27 74, 74½
28 50^{ab}	31 73^{ab}	1176^{cd}	27 $68½^{ab}$
28 50^{cd}–53^{ab}	31 73^{cd}–76^{ab}	1177–1180^{ab}	27 $80½^{cd}$–83½
28 53^{cd}, 54	31 76^{cd}, 77	1180^{cd}, 1181	27 222^{cd}, 223
28 55^{ab}	31 78^{ab}	1182^{ab}	27 227^{ab}
28 55^{cd}	31 78^{cd}	1182^{cd}	27 228
29 1–6^{ab}	32 1–6^{ab}	1183–1188^{ab}	28 1–5½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Mad. Ed.
29. 6^{cd}–9	32 7^{cd}–10	1189^{cd}–1192	28 7–10^{ab}
29 10^{ab}	32 11^{ab}	1193^{ab}	28. 10^{c}, 11^{b}
29 10^{cd}–11	32 11^{cd}–13^{ab}	1193^{cd}–1195^{ab}	28 12, 13
29. 12–19	32 13^{cd}–20	1195^{cd}–1203	28 15½–22½
30 1, 2	33 1, 2	1204–5	29 5½, 6½
30. 3^{ab}	33 3^{ab}	1206^{ab}	29 $7\frac{1}{2}^{a}$, $8\frac{1}{2}^{b}$
30 3^{cd}–5	33 3^{cd}–5	1206^{cd}–1208	29 $8\frac{1}{2}^{cd}$–10½
30 6	33 6	1209	—
30 7–11	33 7–11	1210–4	29. 12–16½
30 12^{ab}	33 12^{ab}	1215^{ab}	29. $17\frac{1}{2}^{a}$, $17\frac{1}{2}^{d}$
30 12^{cd}–14	33 12^{cd}–14	1215^{cd}–1217	29. 18–20
30 15	33 15^{cdef}	1218^{cd}, 1219^{ab}	29 21
30 16^{ab}	33 16^{ab}	1219^{cd}	—
30 16^{cd}–30^{ab}	33 16^{cd}–30^{ab}	1220–1234^{ab}	29 22–36^{ab}*
30 30^{cd}–34^{ab}	33 30^{cd}–34^{ab}	1234^{cd}–1238^{ab}	29 36½–40
30 34^{cd}–36	33 34^{cd}–36	1238^{cd}–1240^{cd}	29. 41^{cd}–43
30 37, 38	33 37, 38	1240^{ef}–1242^{ab}	29 45, 46
30 39–42	33 39–42^{cd}	1242^{cd}–1246^{cd}	30 1–4
30 43	33 43	1247	30. 8
30 44–52	33 44–53	1248–57	30 10–19
30 53	33 54	1258	30 5½
30. 54	33 55	1259	30 6½, 7
31 1^{ab}	34 1^{ab}	1260^{ab}	30 24^{ab}
31 1^{cd}	34 1^{cd}	1260^{cd}	—
31. 2^{ab}	34 2^{cd}	1261^{cd}	30 26^{cd}
31. 2^{cd}, 3^{ab}	34 3	1262	30 22
31. 3^{cd}	34 4^{ab}	1263^{ab}	30 23^{cd}
31 4	34 4^{cd}, 5^{ab}	1263^{cd}, 1264^{ab}	30 21
31 5	34 5^{cd}, 6^{ab}	1264^{cd}, 1265^{ab}	30. 25
31 6^{ab}	34 2^{ab}	1261^{ab}	30 26^{ab}
31 6^{cd}–25	34 6^{cd}–25	1265^{cd}–1285	30 27–46
32. 1–3	35 1–4	1286–9	30 53–6
32. 4^{ab}	35 5^{ab}	1290^{ab}	30 $56\frac{1}{2}^{a}$–58^{b}
32 4^{cd}–8	35 5^{cd}–9	1290^{cd}–1295^{ab}	30 59–63
32. 9–18	35 10^{cd}–19	1296–1306	30 65–74½
33 1–21	36 1–21	1307–1326	31 1–21
33 22–30	36 22–30	1327–35	31 40½–48½
33 31–2	36 31–2	1336–7	31 53–4½
34 1–9	37. 1–9	1338–46	32 1–9
34 10^{ab}	37. 17^{ab}	1354^{ab}	32 $24\frac{1}{2}^{ab}$

* The latter part repeated in 30 47 ff, with variants

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mad Ed
34 10^{cd}–15	37 17^{cd}–23^{ab}	1354^{cd}–1360^{ab}	32. 25–31^{ab}
34. 16, 17^{ab}	37 24, 25^{ab}	1361, 1362^{ab}	32 32, 33^{ab}
34 17^{cd}–23	37 25^{cd}–31	1362^{cd}–68	32 $33\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
35, 1–12^{ab}	38. 1–12^{ab}	1369–1380^{ab}	33 1–12^{ab}
35 12^{cd}–17^{ab}	38 12^{cd}–17	1380^{cd}–85	33 13–18^{ab}
35. 17^{cd}	38 18^{cd}	1386^{cd}	33 $18\frac{1}{2}$
35 18^{ab}	38 19^{ab}	1387^{ab}	—
35 18^{cd}–25	38 19^{cd}–26	1387^{cd}–1394	33 19–26
35. 26–29	38 30–33	1397–1400	33 28–31
36. 1, 2^{ab}	39 1, 2^{ab}	1401–2^{ab}	41 1, 2^{ab}
36 2^{cd}	39 2^{cd}	1402^{cd}	41 5^{ab}*
36 3	39 3	1403	41 5, $5\frac{1}{2}$†
36 4	39. 4^{cd}, 5^{ab}	1404	41 3
36. 5, 6	39 5^{cd}–7^{ab}	1405–6	41 $6\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$‡
36 7^{ab}	39 7^{cd}	—	41 $8\frac{1}{2}^{ab}$
36 7^{cd}	39 8^{ab}	1407^{ab}	41 $8\frac{1}{2}^{cd}$
36 8, 9^{ab}	39 14, 15^{ab}	1413–14^{ab}	41 11, 12^{ab}
36 9^{cd}–11	39 16^{cd}–18	1415^{cd}–1417	41 12^{cd}–14
36. 12–15	39 10–13	1409–12	41 15–18
37 1^{ab}	40 1^{ab}	1418^{ab}	41 19^{ab}
37 1^{cd}–9^{ab}	40 2–9^{ab}	1418^{cd}–1426^{ab}	41 19^{cd}–27^{ab}
37 9^{cd}–15	40 9^{cd}–15	1426^{cd}–1432	41 28–$33\frac{1}{2}$
38 1–3	41 1–3	1433–5	42 1–3
38 4	41 4	1436	42 5
38 5	41 5	1437	42 4
38 6–8	41 6–8	1438–40	42 6–8
38 9–10	41 9–10	1441–2	42 10–11
38. 11–15^{cd}	41 11–15	1443–7	42 $12\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
38 15^{ef}	41 16^{a}, 16^{d}	1448^{a}, 1448^{d}	42 17
38. 16^{ab}	41. 17^{ab}	1449^{ab}	42 18^{ab}
38 16^{cdef}	41 17^{cdef}	1449^{cd}, 1450^{ab}	(cf 42 18^{cd}, $18\frac{1}{2}$)
38 17, 18^{ab}	41 18, 19^{ab}	1450^{cdef}, 1451^{ab}	42 $19\frac{1}{2}$, $20\frac{1}{2}^{ab}$
38 18^{cd}–20	41 19^{cd}–21	1451^{cd}–1453	42 $21\frac{1}{2}$–23
38 21^{ab}	41 22^{cd}	1454^{ab}	42 24^{ab}
38 21^{cd}–31	41 22^{ef}–32	1454^{cd}–1464	42 $24\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
38 32–5	41 33–5	1465–8	42 46–9
38 36–40	41 36–40	1469–73	42 51–55
39. 1	42 1	1474	43 7
39 2–6	42 2–6	1475–9	43 2–6
39 7–20	42 7–20	1480–93	43 8–21

* cf also 33 35^{ab}, 41 4^{ab} † cf also 33. 35^{ef}, 36 ‡ cf. also 33. 37.

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mad Ed
40 1–7	43 1–7	1494–1500	43 23–9
40 8^{ab}	43 8^{cd}	1501^{cd}	43 30^{cd}
40 8^{cd}	43 9^{ab}	1502^{ab}	(cf 43 30½)
40 9–13	43 9^{cd}–14^{ab}	1502^{cd}–1507^{ab}	43 31½–35½
40 14	43 15	1508	43 36½^{cd}, 37
40 15–19^{ab}	43 16–20^{ab}	1509–1513^{ab}	43 38^{cd}–42
40 19^{cd}	(cf 43 20^{cd},21^{ab})	(cf 1513^{cd},1514^{ab})	43 42½
40 20, 21	43 21^{cd}–23^{ab}	1514^{cd}–1516^{ab}	43 43½, 44½
40 22	43 24	1517	43 46
40, 23^{ab}	43 25^{ab}	1518^{ab}	—
40 23^{cd}	43 25^{cd}	1518^{cd}	43 47½^{cd}
41 1–4	44 1–4	1519–22	43 48½–51½
41 5–9	44 5–9	1523–7	44 1–5
41 10, 11^{a}	44 12, 13^{a}	1530, 1531^{a}	44 7, 7½^{a}
41. 11^{b}	44 13^{b}	1531^{b}	—
41 11^{cd}	44 13^{cd}	1531^{cd}	44 8½^{cd}
41. 12^{ab}	44 14^{ab}	1532^{ab}	44 8½^{ab}
41. 12^{cd}	44 14^{cd}	1532^{cd}	44 9
41 13–18^{ab}	44 22^{cd}–27^{ab}	1540^{ef}–1545^{ab}	44 14½^{cd}–20^{ab}
41 18^{c}	44 27^{c}	1545^{c}	—
41 18^{d}–33	44 27^{d}–42	1545^{d}–1560	44 21^{d}–36
42. 1–4	45 1–5^{ab}	1561–1565^{ab}	44 37–41^{ab}
42 5	45 5^{cdef}	1565^{cdef}	(cf 44 48)
42 6–11	45 6–11	1566–70	44 50–55
42 12–16^{ab}	45 12–16^{ab}	1571–75^{ab}	44 63–67^{ab}
42 16^{cd}	45 16^{cd}	1575^{cd}	44 68^{ab}
42. 17–21^{ab}	45 17–21^{ab}	1576–1580^{ab}	—
42 21^{cd}	45 25^{cd}	1584^{cd}	(cf 46. 50½^{cd})
42 21^{ef}–23^{ab}	45 26–27^{cd}	1585–6	46 51–53^{ab}
42 23^{cd}–28	45 27^{ef}–32	1587–1592^{ab}	46 53½–58½
42 29	45 33	1592^{cd}, 1593^{ab}	46 64
42 30^{abcd}	45 34^{cd}, 35^{ab}	1594	46 65
42. 30^{ef}, 31	45 35^{cd}, 36	1595, 1596^{ab}	46 66^{cd}, 67
42 32–3	45 37–8	1596^{cd}–1598^{ab}	48 1, 2
42 34^{ab}	45 39^{ab}	1598^{cd}	48 3½
42 34^{cdef}	45 39^{cdef}	1599	48 3
42 35–40	45 40–46	1600–1606^{cd}	48 10½–16½
42 41^{ab}	45 47^{ab}	1606^{ef}	48 20½
42 41^{cd}, 42^{a}	45 47^{cd}, 48^{a}	1607^{abc}	48 17½^{abc}
42 42^{bcd}	45 48^{bcd}	1607^{d}, 1608^{ab}	48 18½^{bc}, 19^{b}
42 43^{ab}	45. 49^{ab}	1608^{cd}	(p 385, fn 2)

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mad Ed.
42 43^{cd}–45^{ab}	45 49^{cd}–51^{ab}	1609–10	48 22½–24^{ab}
42 45^{cd}	45 51^{cd}	1611^{ab}	(cf 48 25)
42 46–8	45 52–4	1611^{cd}–1614^{ab}	48 26–28
42. 49–52^{ab}	45 55^{cd}–58	1615–7	48 29–31½
42. 52^{cd}–55^{ab}	45 59–61^{ab}	1618–20	48 $32\frac{1}{2}^{cd}$–$35\frac{1}{2}^{ab}$
42 55^{cd}	45 61^{cd}	1621^{ab}	48 $36\frac{1}{2}^{ab}$
42 55^{ef}	45 62	1621^{cd}	48 37½
42 56	45 63	1622	48 $40\frac{1}{2}^{cd}$, $41\frac{1}{2}^{ab}$
42 57–60^{ab}	45 64–7	1623–6	48 42½–45½
42. 60^{cd}	45 68^{ab}	1627^{ab}	48 47^{ab}
42 60^{ef}	45 68^{cd}	1627^{cd}	(cf 48 48^{cd})
43. 1–3^{ab}	47 1–3^{ab}	1662–4^{ab}	50 1–3^{ab}
43 3^{cd}, 4^{ab}	47 3^{cd}, 4^{ab}	1664^{cd}, 1665^{ab}	50 6½, 7
43 4^{cd}	47 4^{cd}	1665^{cd}	—
43 5	47 5^{cd}, 6	1667	50 3^{cd}, 3½
43 6^{ab}	(cf 47 7)	(cf 1668)	50 $4\frac{1}{2}^{ab}$
43 6^{cd}, 7	47 8, 9^{ab}	1669, 1670^{ab}	50 $4\frac{1}{2}^{cd}$, 5½
43 8	47 9^{cd}, 10^{ab}	1670^{cd}, 1671^{ab}	50 10½
43 9	47 10^{cd}, 11^{ab}	1671^{cd}, 1672^{ab}	50 9½
43 10	47 13	1674^{cd}, 1675^{ab}	50 8½
43 11–19^{ab}	47 14–22^{ab}	1675^{cd}–1683^{ab}	50 11½–$19\frac{1}{2}^{ab}$
43 19^{cd}–26	47 22^{cd}–29	1683^{cd}–1690	50 $23\frac{1}{2}^{cd}$–30½
43 27–36	47 31–40	1692–1701	50 31½–40½
44. 1	48 1	1702	50 41½
44 2^{ab}	48 2^{cd} (cf 3^{a})	1703^{cd} (cf 1704^{a})	50. $42\frac{1}{2}^{ab}$
44 2^{cd}, 3	48 3^{cd}, 4	1704^{cd}, 1705	50 $42\frac{1}{2}^{cd}$, 43½
44 4–10	48 5–11	1706–12	50 45½–51½
44 11–22	48 12–23	1713–24	50 54½–65½
45 1	49 1	1725	51 1
45 2^{ab}	49 2^{ab}	1726^{ab}	51 4^{cd}
45 2^{cd}	49 2^{cd}	1726^{cd}	—
45 3–5	49 3–5	1727–9	51 6^{cd}–8½
45 6–8	49 6–8	1730–2	51 10½–12½
45 9–11	49 9–11	1733–5	51 $13\frac{1}{2}^{cd}$–16
45 12–14^{ab}	49 12–14^{ab}	1736–8^{ab}	51 24–6^{ab}
45 14^{cd}	49 14^{cd}	1738^{cd}	51 26½
45 15–18	49 15–18	1739–43^{ab}	51 27½–31
45 19, 20	49 19, 20^{ab}	1743^{cd}–5^{ab}	51 32^{cd}–33½
45 21–2	49 21–2	1746–7	51 34½, 35½
45 23–6	49 23–6	1748–51	51 37–40
45. 27^{ab}	49 27^{ab}	1752^{ab}	51 41^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mad. Ed.
45 27^{cd}–28	49 28–29^{ab}	1753–4^{ab}	51 41^{cd}–42
45 29^{ab}	49 29^{cd}	1754^{cd}	51 $43\frac{1}{2}$
45 29^{cd}–32^{ab}	49 30^{cd}–33^{ab}	1755^{cd}–1757	51 57–60^{ab}
45. 32^{cd}–34^{ab}	49 34–35^{cd}	1758^{cd}–1760^{ab}	51 60^{cd}–62^{ab}
45 34^{cd}	49 35^{ef}	1760^{cd}	51 62^{c}, $62\frac{1}{2}^{b}$
45 35	49 36	1761	51. $63\frac{1}{2}$
45. 36–38^{ab}	49 37–39^{ab}	1762–4^{ab}	51 $66\frac{1}{2}$–$68\frac{1}{2}^{ab}$
45. 38^{cd}	49 39^{c}, 40^{d}	1764^{c}, 1765^{d}	51. $68\frac{1}{2}^{cd}$
45 39–53	49 41–55	1766–80	51 $69\frac{1}{2}$–$83\frac{1}{2}$
45 54	49 56	1781	51 $85\frac{1}{2}$
45 55	49 57	1782	51. $84\frac{1}{2}$
45 56–8	49 58–60	1783–5	51 $86\frac{1}{2}$–$88\frac{1}{2}$
46 1–3	50 1–3	1786–8	52 1–3
46 4	50 4	—	52 4
46. 5–7	50 5–7	1789–91	52 5–7
46 8–16	50 8–16^{ab}	1792–1800^{ab}	52 8–16*
46. 17–23	50 16^{cd}–22	1800^{cd}–1806	52 18–24*
46 24	50. 23	1807	52 26
46. 25	50 24	1808	52 25
46 26, 27^{ab}	50 25, 26^{ab}	1809–10^{ab}	52 27, 28^{ab}†
46 27^{cd}, 28^{ab}	50. 26^{cd}, 27^{ab}	1810^{cd}, 1811^{ab}	52 29‡
46. 28^{cd}–32	50 28^{cd}–32	1812^{cd}–1816	52 $29\frac{1}{2}$–34§
46. 33–4	50 33–4	1817–8	52 $36\frac{1}{2}$, $37\frac{1}{2}$
46. 35	50 36	1820	52 $38\frac{1}{2}$¶
47 1–4	51 1–4	1821–4	52 $40\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}$
47. 5^{abcd}	51 5	1825	(cf 52 $44\frac{1}{2}$)
47. 5^{ef}	51 6^{ab}	1826^{ab}	—
47 6^{ab}	51 7	1827^{ab}	52. $45\frac{1}{2}^{ab}$
47. 6^{cd}	51 8^{ab}	1827^{cd}	—
47. 7^{abcd}	51. 8^{cd}, 9^{ab}	1828–9^{ab}	52 74^{cd}, 75^{ab}
47. 7^{ef}	51. 9^{cd}	1829^{cd}	52 $75\frac{1}{2}$
47. 8^{ab}	51 10^{ab}	1830^{ab}	52 75^{cd}
47. 8^{cd}	51. 10^{cd}	1830^{cd}	(cf 52 76^{cd})
47. 9–16^{ab}	51 11–18^{ab}	1831–1838^{ab}	52 $77\frac{1}{2}$–84
47. 16^{cd}	51 20^{cd}	1840^{cd}	52 $84\frac{1}{2}$
47. 17–8	51. 21^{cd}–23^{ab}	1841^{cd}–1843^{ab}	52 $85\frac{1}{2}$, $86\frac{1}{2}$
47. 19^{ab}	51 23^{cd}	1843^{cd}	52 $94\frac{1}{2}^{ab}$
47. 19^{cd}–21^{ab}	51 24–25^{cd}	1844–5	—
47. 21^{cd}	51. 25^{cd}	1846^{ab}	52 $94\frac{1}{2}^{cd}$

* On Sastri 52. 13–18, of the variant version Sastri 51. 17–23. † Also 51 44–5

‡ Also 51. 46. § Also 51. 47–52. ¶ Part of this last passage duplicated in Sastri.

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Mad Ed
47 22^{ab}	51 26^{ab}	1846^{cd}	52 $95\frac{1}{2}^{cd}$
47 22^{cd}	51 26^{cd}	1847^{ab}	52 $95\frac{1}{2}^{ab}$
47 23^{ab}	51 27^{ab}	1847^{cd}	(cf 52 101^{ab})
47 23^{cd}	51. 27^{cd}	1848^{ab}	52 102^{ab}
47 24^{ab}	51 28^{ab}	1848^{cd}	52 101^{cd}
47 24^{cd}	51 28^{cd}	1849^{ab}	—
47. 25^{ab}	51 29^{ab}	1849^{cd}	(cf 52 96)
47 25^{cd}	51 29^{cd}	1850^{ab}	52 102^{cd}
47. 26	51 30	1850^{cd}, 1851^{ab}	52 100
47. 27^{ab}	51 31^{ab}	1851^{cd}	(cf 52 101^{ab})
47 27^{cd}	51 31^{cd}	1852^{ab}	(cf 52 102^{cd})
47 28	51 32	1852^{cd}, 1853^{ab}	52 103
47 29–31	51 33^{cd}–35	1854–6	52 104–6
48. 1–8	52 1–9^{ab}	1857–65^{ab}	52 $116\frac{1}{2}$–$124\frac{1}{2}^{ab}$
48 9–13	52 10–4	1866–70	52 $124\frac{1}{2}^{cd}$–129
48 14^{ab}	52 15^{ab}	1871^{ab}	—
48 14^{cd}–17	52 15^{cd}–18	1871^{cd}–1874	52 130–$132\frac{1}{2}$
48 18^{ab}	52 19^{cd}	1875^{cd}	(cf 52 $133\frac{1}{2}$)
48. 18^{cd}	52 19^{ef}	1876	—
48 19	52 20	1877	52 $134\frac{1}{2}$
48 20^{abcd}	52 21^{abcd}	1878^{abcd}	52 $135\frac{1}{2}^{cbad}$
48 21	52 22	1879	52 139, $139\frac{1}{2}$
48 22–8	52 23–29^{cd}	1880–6	52 $141\frac{1}{2}^{cd}$–148
48 29	52 29^{ef}, 30^{ab}	1887^{cd}, 1888^{ab}	52 150
48 30, 31^{ab}	52 35^{cd}, 36	1893^{cd}–1894	52 $140\frac{1}{2}$, $141\frac{1}{2}^{ab}$
48 31^{cd}	52 37^{ab}	1895^{ab}	—
48 32–42	52 37^{cd}–52	1895^{cd}–1907	52 155–$166\frac{1}{2}$
49. 1–9	53 1–9	1908–16	52 $167\frac{1}{2}$–$175\frac{1}{2}$
49 10–11	53 10–11	1917–8	(p 43, fn 2)
49 12–13	53 12–13	1919–20	52 $176\frac{1}{2}$, $177\frac{1}{2}$
49 14, 15	53 14^{cd}–16^{ab}	1921^{cd}–1923	52 $178\frac{1}{2}$, $179\frac{1}{2}$
49 16–21	53 16^{cd}–22^{ab}	1924–9	52 $180\frac{1}{2}^{cd}$–186
49 22–5	53 23–6	1930^{cd}–1933	52 $186\frac{1}{2}$–190
50. 1–5	54 1–5	1934–8	53 1–5
50 6^{ab}	54 6^{ab}	1939^{ab}	53 $7\frac{1}{2}^{ab}$
50 6^{cd}–8	52 6^{cd}–8	1939^{cd}–1941	53 8–10
50 9	54 11	1944	53 11
50 10–17	55 2–9	1946–53	53 12–19
50 18–28	55 11–21	1955–65	53 20–30
51 1	56 1 (cf 2^{a})	1966 (cf 1967^{a})	54 1
51 2^{ab}	56 2^{cd}	—	54 2^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Mad Ed.
51 2^{cd}–5	56 3–6	1967^{cd}–1970	54 2^{cd}–5
51 6–21	56 7–22	1971–1986	54 8–23
51 22–6	57 1–5	1987–1991	54 24–28
52 1–21^{ab}	58 1–21^{ab}	1992–2012^{ab}	54 29–49^{ab}
52 21^{cd}–25^{ab}	58 21^{cd}–25^{ab}	2012^{cd}–2016^{ab}	54 78–81$\frac{1}{2}^{ab}$
52 25^{cd}	58 26^{ab}	2017^{ab}	54 82$\frac{1}{2}^{ab}$
52 26–35	58. 26^{cd}–26^{ab}	2017^{cd}–2027^{cd}	54 83$\frac{1}{2}$–92$\frac{1}{2}$
52 36–7	58 37–8	2028–9	54 93$\frac{1}{2}$, 94$\frac{1}{2}$
53 1–11	59 4–14	2033–43	55 1–11
53 12–16	59 17–81	2046–50	55 13$\frac{1}{2}$–17$\frac{1}{2}$
53 17–25	60 1–9	2051–9	56 1–9
54. 1–2	61 1–2	2060–1	56 10–11$\frac{1}{2}$
54. 3–7	61. 3^{cd}–7	2062^{cd}–2066	56 12–16$\frac{1}{2}$
54 8–11	61 15–18	2075–8	56 17$\frac{1}{2}$–20$\frac{1}{2}$
54 12–15	61 8–11	2067–70	56 21$\frac{1}{2}$–25
54 16–18	61 12–14	2071–4	56 26–28$\frac{1}{2}$
54. 19–22^{cd}	61 19–22	2079–83	56 29$\frac{1}{2}$–33
54. 22^{ef}–25^{ab}	61 23^{cd}–26^{ab}	2084^{cd}–2087^{ab}	56 33$\frac{1}{2}$–36$\frac{1}{2}^{ab}$
54 25^{cd}–28^{cd}	61 27–9	2088–91	56 36$\frac{1}{2}^{cd}$–39$\frac{1}{2}$
54 28^{ef}, 29	61. 30^{cd}, 31	2092^{cd}, 2093	56 40, 41
55 1–6^{ab}	62 2–7^{ab}	2095–2100^{ab}	57 1–5$\frac{1}{2}$
55 6^{cd}–14	62 8–15^{ab}	2101–2108^{ab}	57 6$\frac{1}{2}$–14
55 15–17	62 15^{cd}–17	2108^{cd}–2110	57 15$\frac{1}{2}$–18^{ab}
56 1–10	63 1–10	2111–20	57 19–28
57 1–18	64 1–17	2121–37	58 1–18
57. 19–21	64 18–20	2138–40	58 20–22
58 1–3^{abc}	65 1–3^{abc}	2141–3^{abc}	59 1–3^{abc}
58 3^{def}–14	65 4^{bcd}–15	2144^{bcd}–2155	59 3^{d}, 3$\frac{1}{2}$–16
58 15	65 16	2155	—
58 16–34	65 17–35	2157–75	59 17–35
58 35–40	65. 37–42	2177–82	59 36–41
58 41–3	65 43–5	2183–5	59 43$\frac{1}{2}$–45$\frac{1}{2}$
59 1–12	66 1–12	2186–97	60 1–12
60 1–7	67 1–8^{ab}	2198–2205^{ab}	60 13–19$\frac{1}{2}$
60 8^{ab}	67 9^{ab}	2206^{ab}	60 20
60 8^{cdef}–13	67 10–15	2207–12	60 21–6
60. 14–15	67. 18–19	2215–6	60. 27–8
60 16–34	67 23–41	2219–37	60 29–47
60. 35–45	67. 42–52	2238–48	60 49–59
60 46–7	67. 53–4	2249–50	60 61–2
61. 1–27	68. 1–27	2251–77	61 1–27

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Mad Ed
61 28–40	68 28–40	2278–90	61 30–42
61 41^{ab}	68 47^{ab}	2296^{ab}	(cf 61 42^{c}, 49^{ab})
61 41^{cd}	68 47^{cd}	2296^{cd}	61 49^{cd}
61 42	68 49^{abcd}	2298^{abcd}	61 51
61 43–7	68 50–4	2299–2303	61. $53\frac{1}{2}$–$57\frac{1}{2}$
61 48	68 55	2303	61 $52\frac{1}{2}$
61 49–67	68 56–74	2305–23	61 $58\frac{1}{2}$–$76\frac{1}{2}$
61 68–73^{ab}	68 76–81^{ab}	2325–2330^{ab}	61 $78\frac{1}{2}$–$83\frac{1}{2}^{ab}$
61 73^{cd}	68 81^{c}, 82^{b}	2330^{c}, 2331^{b}	61 $83\frac{1}{2}^{cd}$
61 74^{ab}	68 82^{a}, 81^{d}	2331^{a}, 2330^{d}	61 $84\frac{1}{2}^{ab}$
61 74^{cd}–82	68 83–90	2332–9	61. $85\frac{1}{2}$–93
62 1–21	69 1–21	2340^{cb}–2360	62. 1–21
62 22–28^{abcd}	70 1–7	2361–7	63 1–7
62 28^{ef}–37	70 8^{cd}–17	2368^{cd}–77	63 $7\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
62 38	70 18	2378	63 $17\frac{1}{2}^{cd}$, 18
63 1–21	71 1–21	2380–2400	63 19–39
63 22–30	71 22–30	2401–9	64 25–33
63 31–2	71 31^{cd}–32	2410^{cd}–11	64 34^{cd}–$35\frac{1}{2}$
63 33–6	71 33^{cd}–36	2412^{cd}–15	64 $36\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
64 1–5^{ab}	72 1–5^{ab}	2416–20^{ab}	65 1–5^{ab}
64 5^{cd}–17	72 5^{cd}–17	2420^{cd}–2432	65 6–18
65 1–6	73 1–6	2433–8	65 19–24
65 7–9	73 8–10	2440–2	65 25–7
65 10–17	73 11^{cd}–18	2443^{cd}–51	65 28–35
66 1–12	74 1–12	2452–63	66 1–12*
66 13–27	74 13–27	2464–78	67 $88\frac{1}{2}$–103
66 28–30	75 1–3	2479–81	67 104–6
66 31–4	75 4^{cd}–8^{ab}	2482^{cd}–86^{ab}	67 107–110
66 35–7	75 10–12	2488–90	67. 111–$2\frac{1}{2}$
67 1–4	76 1–4	2491–4	68 1–4
67 5–11	76 6–12	2496–2502	68 5–11
67 12–13	76 14–15	2503–4	68 12–13
67 14–19	76 17–22	2506–11	68 14–19
67 20	76 23^{cd}, 24^{ab}	2512^{cd}, 2513^{ab}	68 20
67 21	76 24^{cdef}	2513^{cdef}	68 $26\frac{1}{2}$
68 1–29	77 1–29	2514–42	69 1–29
68 30–44	77 30–44	2543–57	69 31–45
68 45–6	77 45–6	2558–9	69 47–8
69 1–2	78 1–2	2560–1	69 49–50
69 3^{ab}	78 3^{ab}	2562^{ab}	69 51^{cd}

* With 7–12 repeated (= 67 83–88).

Crit. Ed	Bom. Ed	Cal. Ed	Mad. Ed
69 3^{cd}–6	78 3^{cd}–6	2562^{cd}–2365	69 52^{cd}–55
69. 7–13	78 9–15	2568–74	69 56–62
69 14–20	78 16^{cd}–23^{ab}	2575^{cd}–2582^{ab}	69 63–9
69 21	78 24	2583	69 70
70 1–20	79 1–20	2584–2603	70 $32\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
70 21–2	79 30–1	2613–4	70 57–8
70 23^{ab}	79 34^{a}, 35^{b}	2617^{a}, 2618^{b}	70 59^{ab}
70 23^{cd}, 24	79 35^{cd}, 36	2618^{cd}, 2619	70 59^{cd}, 60
71 1–22	80 2–23	2621–2642	71 1–$22\frac{1}{2}$
71 23^{ab}	80 24^{ab}	2643^{ab}	71 35^{ab}
71 23^{cd}	80 26^{cd}	2645^{cd}	71 35^{cd}
71 24–8	80 27–31	2646–50	71 $24\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}$
71 29–31	80 33–5	2652–4	71 30–2
71 32–9	80 36–43	2655–62	71 50–7
71 40–41^{ab}	80 45, 46^{ab}	2664–5^{ab}	71 58–59^{ab}
71 41^{cd}	80 47^{ab}	2666^{ab}	71 $59\frac{1}{2}$
71 42^{ab}	80 48^{cd}	2667^{cd}	71 59^{cd}
71 42^{cd}–44	80 49–51^{ab}	2668–70^{ab}	71 $60\frac{1}{2}$–62
71 45	—	—	71 63
71 46–7	80 51^{cd}–52	2670^{cd}–2671	71 $63\frac{1}{2}$–65
72 1–17	81 1–17	2672–88^{cd}	72 1–17
72 18, 19	81 18^{cd}–20^{ab}	2689–90	72 18, 19
72 20–35	81 21^{cd}–37	2692–2708^{ab}	72 20–$35\frac{1}{2}$
72 36	81. 38^{cd}, 39	2709	72. $36\frac{1}{2}$

॥ सभापर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीन्मयः पार्थं वासुदेवस्य संनिधौ ।

प्राञ्जलिः श्लक्ष्णया वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥ १ C 1 · 1 / B 2 1 / V 2.1

☞ The first fol. of D_5 is missing; the second fol. begins with 8[d].

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in Ś$_1$ $K_{1.3}$ Ñ$_1$ V_1 B Dn D_{1-5}. Ś$_1$ K_3 D_5 read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, Ś$_1$ ins ॐ नमः शिवाय । श्रीगणेशाय नमः, K_1 ॐ नमः श्रीगणेशाय, K_3 Dn_1 $D_{3.4}$ श्रीगणेशाय नमः, B_1 ॐ नमः श्रीकृष्णाय, $B_{2.5}$ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B_3 ॐ नमो गणेशाय, B_4 ॐ नमो वासुदेवाय, D_1 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः, D_2 ॐ नमः श्रीगुरुगोविंदगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

After the introductory mantra, K_1 ins.

2* ॐ नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथां शुभाम् ॥,

while D_5 (marg.) ins

3* * * * * * * * * * * * * * * * * ।
ततोऽज्ञानतमोन्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
[= (var.) Ādi, 66*, line 2, Virāṭa, 3*, line 2.]

Of $K_{2.4}$, which omit the introductory mantra, K_2 begins with ॐ नमः श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय, followed by 2*, while K_4 begins with ॐ नमः श्रीकृष्णाय.

Of the Southern MSS., T_1 begins with श्रीगुरुभ्यो नमः; G_1 (marg.) हरिः ॐ अविघ्नमस्तु । सभापर्व (sic) । श्रीरामाय नमः, $G_{3.4}$ हरिः ॐ श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः, G_5 ॐ, G_6 अस्मद्गुरुभ्यो नमः, M_1 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः, M_2 हरिः श्रीगणेशाय नमः । अविघ्नमस्तु.

☞ It should be understood that the words उवाच, ऊचुः of references like जनमेजय उवाच, पाण्डवा ऊचुः are generally omitted in Ś$_1$ and in S, and frequently abbreviated or omitted in other MSS., apparently for reasons of economy of space. Only the occurrences or omissions of those words (उवाच, ऊचुः) in *unexpected* places, will be noted in the sequel. — The readings of Nīlakaṇṭha's commentary (Cn) were collated, but have been cited, as a rule, only when they differ from Dn, or for some other cogent reason.

Before वैश° उ°, B_1 ins.

4* जनमेजय उवाच ।
मयस्य तु कथां दिव्यां श्रोतुमिच्छामि सत्तम ।
सभा चैव कृता तेन धर्मराजस्य धीमतः ।;

while D_5 ins.:

5* जनमेजय उवाच ।
रक्षितः पाण्डवा * * मयो नाम महासुरः ।
कृष्णाच्च पावकाच्चैव पार्थेनामिततेजसा ।
स चकार यदूर्ध्वं वै कर्म प्रत्ययकारकम् ।
तद्ब्रूहि भगवन्सर्वं प्राणदाय किरीटिने ।,

and, finally, S ins.:

6* जनमेजय ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो मोक्षयित्वा मयं तदा ।
किं चकार महातेजास्तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।
[T_1 om. the ref.]

---

1 Owing to missing fol., 1[a]–8[c] is lost in D_5. — After the ref., S ins.:

7* शृणु राजन्महच्चित्रं चरितं पूर्वकस्य मे ।
मोक्षयित्वा मयं तत्र पार्थः शक्रसुतो वरः ।
गाण्डीवं कार्मुकश्रेष्ठं तूणी चाक्षय्यसायकौ ।
दिव्यान्यस्त्राणि राजेन्द्र दुर्लभानि नृपर्षभ ।
रथध्वजं पताकाश्च श्वेताश्वान्सह वीर्यवान् ।
एतानि पावकात्प्राप्य मुदा परमया युतः ।
तस्थौ पार्थो महावीर्यस्तदा सह मयेन सः ।

C 2 2
B 2.1 3
K 2.1 7

अस्माच्च कृष्णात्संक्रुद्धात्पावकाच्च दिधक्षतः ।
त्वया त्रातोऽस्मि कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २

अर्जुन उवाच ।

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान्भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयं च ते ॥ ३

मय उवाच ।

युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्थ पुरुषर्षभ ।
प्रीतिपूर्वमहं किंचित्कर्तुमिच्छामि भारत ॥ ४

अहं हि विश्वकर्मा वै दानवानां महाकविः ।
सोऽहं वै त्वत्कृते किंचित्कर्तुमिच्छामि पाण्डव ॥ ५

[(L 1) G6 पूर्वजस्य — (L 3) A few MSS कार्मुकं श्रेष्ठ — (L 4) M1 (inf lin as above) वरैर् (for नृपैर्) — (L. 5) G1 रथध्वज पताक च, G2 °ध्वज पावकाघ, G3 6 °ध्वजपताकाश्च, G5 M2 रथ ध्वज पताकांश्च G6 श्वेताश्वाश्च स वीर्यवान् — (L 7) T1 G2 महावीर॰ T1 कृष्णेन सहितस्तदा (for the post half)]

—Cd cites 1^{ab} entirely as in text — ^{a}) G1 ins स before ततो (hypermetric) — ^{b}) Ś1 (sup lin as in text) मय॰ पार्थस्य (for वासु°) — After 1^{ab}, S ins

8* पाण्डवेन परित्रातस्तत्कृत प्रत्यनुस्मरन् ।

— ^{d}) G1 2 पुनर्मय (for पुन॰ पुन॰)

2 B5 damaged D6 missing (cf v l 1) Before 2, Ś1 K4 B2 D (except D1 2, D6 missing) G3 4 M ins मय उ° (some MSS om उ°) — ^{a}) G1–5 यस्माच्च K4 Ñ1 अस्मात्कृष्णात्सुसंक्रुद्धात्; V1 B1 2 4 Dn D1–4 अस्मात्कृष्णात्सु(V1 B1 °च्छात्सु; B1m °च्छ सु; B2 °ष्णाच्च; D1 2 °च्छाच्च)संरब्धात्; B3 6 D5 अस्माच्च कृष्णा(B3 °च्छा)त्संरब्धात्; B5 damaged, G6 मय तस्माच्च संक्रुद्धात्, M1 (hypermetric) अस्माच्च कृष्णात्सुसंरब्धात् — ^{b}) G3. 4 पावकाच्चढविक्रमात् — ^{c}) G3 4 भद्र ते (for कौन्तेय) — After 2, S ins

9* अहं हि विश्वकर्मा वै असुराणा परंतप ।
तस्मात्ते विस्मय किंचित्कुर्यामन्ये॰ सुदुष्करम् ।
एवमुक्तो महावीर्यं पार्थो मायाविद मयम् ।
ध्यात्वा मुहूर्तं कौन्तेय प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ।

[With lines 1–2, of stanza 5 — (L 1) G1 2 एसु° (for असु°) — (L 2) G2 कायमन्ये , M1 कुयामध, M2 कुर्यां यदि (for कुर्यामन्ये) — (L 3) G1 2 महावीर॰ (for °र्यं) M मायाविन G6 तेजस्वी चरितव्रत (for the post half)]

3 D6 missing (cf. v l 1) D3 om 3 T1 G5 M2 om the ref — ^{a}) K1. 4 कृत मम, K2 3 V1 B4 Dn1 D2 T1 G1 2 4 5 कृतमेतत् B1m विश्व (for सर्वं) — ^{b}) K V1 B1m 2–4 D2 स्वस्ति तेस्तु; Ñ1 युक्तमात्थ; B5 damaged V1 B2–4 D2 गजासुर (for महा°) — ^{c}) S (except G6 M1) नो (for मे) — After 3, B1 (marg) ins. 13*, while S (except G6) ins

10* प्राणोपकारादर्थं हि नाहरामीति मे व्रतम् ।

[G2 M प्राणोपकारणार्थं (M °कारान्र्थं) हि G1. 2 नादास्यामि, M2 नान्तरामि G4 मत (for व्रतम्)]

4 D6 missing (of v l 1). — ^{a}) T1 G4 5 अयुक्त तत्, G3 युक्तमेव S (except G6 M1) वचो (for विभो) — ^{b}) D1. 2 S (except G1) यदात्थ K2 पुरुषोत्तम — ^{c}) G3 M1 °पूर्वमिद — ^{d}) Ś1 तेनघ; K3 पांडव, K4 भारते, T1 G3–5 M ते प्रिय, G1 2 तेर्जुन; G6 तेस्म्यह (for भारत)

5 D6 missing (of v l. 1) — ^{ab}) B1 4 transp विश्व° and दान° K (except K3) M1 महात्मनां, Cd महाकवि॰ (as in text) Cv cites 5^{a} as in text — ^{cd}) Cf 4^{cd} Ś1 K Ñ1 तदहं (for सोऽहं वै) V1 B (except B3) D (D6 missing) M2 transp किंचित् and कर्तुं K2 3 भारत (for पाण्डव) Ñ1 पार्थे कुर्यां महत्प्रिय (for ^{d}). — After 5, S ins

11* दानवानां पुरा पार्थ प्रासादा हि मया कृता॰ ।
रम्याणि सुखदर्शानि भोगाढ्यानि सहस्रश ।
उद्यानानि च रम्याणि सरासि विविधानि च ।
विचित्राणि च शस्त्राणि रथा॰ कामगमास्तथा ।
नगराणि विशालानि साट्टप्राकारतोरणै । [5]
वाहनानि च मुख्यानि विचित्राणि सहस्रश॰ ।
बिलानि रमणीयानि सुखयुक्तानि वै भृशम् ।
एते कृता मया सर्वे तस्मादिच्छामि फल्गुन ।

[(L 1) M transp मया and कृता॰ — (L 2) T1 G1 2 सुखगमाणि G4 5 भोगार्थानि, G6 भोगार्हाणि M गृहाणि च (for सह°) — (L 3) G3–5 विचित्राणि (for च रम्याणि) — (L 4) G1 विविधानि (for विचि°) G6 वस्त्राणि (for श°) T1 कामकाश्च रथाश्च वै, G4 कार्मुकाणि रथा मया, G6 कामगानि रथानि च, M कामगा(M2 °र्मुका)श्च रथा विभो — (L 5) G2 M2 °तोरण, G6 °यति च — (L. 6) G1 रम्याणि (for मुख्यानि) G2 च सर्वश (for सह°) — (L 7) T1 G5 जालानि, G3 4 ज° (for बि°) — (L 8) T1 transp. कृता and मया G4 5 M2 एतत्कृत मया सर्वं (M2 पूर्वं)]

अर्जुन उवाच ।
प्राणकृच्छ्राद्विमुक्तं त्वमात्मानं मन्यसे मया ।
एवं गते न शक्ष्यामि किंचित्कारयितुं त्वया ॥ ६
न चापि तव संकल्पं मोघमिच्छामि दानव ।
कृष्णस्य क्रियतां किंचित्तथा प्रतिकृतं मयि ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
चोदितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ।
मुहूर्तमिव संदध्यौ किमयं चोद्यतामिति ॥ ८
चोदयामास तं कृष्णः सभा वै क्रियतामिति ।
धर्मराजस्य दैतेय यादृशीमिह मन्यसे ॥ ९
यां कृतां नानुकुर्युस्ते मानवाः प्रेक्ष्य विस्मिताः ।
मनुष्यलोके कृत्स्नेऽस्मिंस्तादृशीं कुरु वै सभाम् ॥ १०
यत्र दिव्यानभिप्रायान्पश्येम विहितांस्त्वया ।
आसुरान्मानुषांश्चैव तां सभां कुरु वै मय ॥ ११
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं संप्रहृष्टो मयस्तदा ।
विमानप्रतिमां चक्रे पाण्डवस्य सभां मुदा ॥ १२ C 2.13 B 2.1 K 2.1

---

6 D_6 missing (cf. v l 1) — ^{a}) K_4 प्राणकृत्य- (for °कृच्छ्राद्) $Ś_1$ K_1 विमुक्त स्वाम्, Dn_2 S विनिर्मुक्तम् K_3 प्राणकृच्छ्रापि (sic) मुक्त स्वम्, V_1 B (except B_1, B_5 damaged) $D_{1-3\,5}$ विमोचित प्राणकृच्छ्राद् — ^{b}) $Ś_1$ यदि; K_1 $Ñ_1$ V_1 $B_{1\,3\,4\,6}$ T_1 M मय (B_6m [ऽ]सुर), B_2 D_{1-5} [ऽ]नघ; B_5 damaged (for मया) — ^{c}) K_4 T_1 G_{3-5} कृते, Cd गते (as in text) K_3 शक्यामि, $B_{2-4\,6}$ $D_{1-3\,5}$ शक्नोमि, B_5 damaged B_1 एतत्कृते न गच्छामि (m एव गते न शक्यामि) — ^{d}) V_1 Cn त्वयि (but Dn as in text!), B_1m स्वहं (for त्वया)

7 D_6 missing (cf v l 1) — ^{b}) $Ś_1$ K $Ñ_1$ $B_{1\,6}$ (both marg) Cd का(K_4 क)श्यप (for दानव) — ^{c}) K_2 कृष्णार्थं G_6 प्रीतिस् (for किंचित्) — ^{d}) B $D_{2\,3\,5}$ तत्ते (B_1 भवेत्), D_1 कृते, G_2 तदा (for तथा) B_1 T_1 प्रीति° (for प्रति°) $Ś_1$ मम (for मयि) — After 7, T_1 $G_{4\,5}$ ins

12* मय ।
वासुदेव मया कर्तुं किमिच्छसि शुभानन ।

8 In D_6, 8^{abc} is missing (cf v l 1) Dn $D_{3.4}$ om the ref — ^{a}) $K_{1\,2}$ नोदितो — ^{b}) V_1 $B_{2\,3}$ $D_{1\,2}$ मयेन पुरुषर्षभ, S मय प्रति नरर्षभ — 8^{cd} (with 9^{ab}) partly damaged in B_5 — ^{c}) $Ś_1$ अपि, K_2 एव, M_2 अभि- (for इव) — ^{d}) $K_{1\,4}$ नोद्य°, K_2 कार्यं° (for चोद्य°) — V_1 B_4 $D_{1\,2}$ subst for 8^{cd} $B_{3.6}$ ins. after 8 B_1 (marg) ins after 3 D_4 ins. after 14*

13* नैपुणं दिवि शिल्पस्य संचिन्त्य मयमब्रवीत् ।
[V_1 B_3 D_4 नैपुण्य, D_1 निपुण]

V_1 $B_{3\,4\,6}$ $D_{1\,2}$ cont $K_{3.4}$ $B_{1\,2}$ Dn D_{3-6} G_3 ins after 8

14* ततो विचिन्त्य मनसा लोकनाथः प्रजापतिः ।
[B_1 (m as above) सुचिर (for मनसा)]

9 ^{a}) $K_{1\,2\,4}$ नोद° (for चोद°) — After 9^{ab}, V_1 B D ins

15* यदि त्वं कर्तुकामोऽसि प्रिय शिल्पवतां वर ।

— ^{c}) $Ś_1$ $K_{2\,3}$ दैत्येय, K_1 दैत्येन्द्र, T_1 G_{4-6} M दयितां, G_3 सदृशीं — ^{d}) B_3 यदि त्वं, Cd यादृशीं (as in text) $Ñ_1$ T_1 $G_{1\,2\,4-6}$ M इव, V_1 $B_{3\,4\,6}$ G_3 मय, B_1 (m as in text) $D_{1.2}$ अभि , Cd इह (as in text) — After 9, G_3 ins

16* अनवाप्या मनुष्येण तादृशीं कुरु वै सभाम् ।
असुरान्मानुषान्देवान्गन्धर्वान्राक्षसानपि ।

10 ^{a}) $Ñ_1$ यादृश, K_3 यां कृत्वा, $G_{1\,2}$ या क्रिया; G_3 यान्कृतान् V_1 B_{2-6} $D_{2\,3\,5\,6}$ नानुकुर्युर्हि, B_1 Dn D_4 °कुर्वन्ति, D_1 °कर्तुं हि — ^{b}) V_1 B (except B_1) $D_{1-3\,5\,6}$ कुशलाः (for मानवाः) $Ś_1$ Dn D_4 धिष्ठिताः, $Ñ_1$ निष्ठिताः; V_1 B_{2-6} $D_{1-3\,5\,6}$ मानवा , B_4 विष्ठिता (for विस्मिता) — ^{c}) $Ś_1$ K Dn D_4 सकले, $D_{1\,3}$ कृष्णेस्मिन्, G_1 कृच्छ्रे° (for कृत्स्ने°)

11 G_6 om 11^{ab} — ^{b}) K_1 मन्येम, K_2 पश्यामो; B_1 प्रेक्षामो, $D_{3\,5\,6}$ पश्याम B_1 विकृतांस्, B_4 Dn (!) D_4 हि कृतास् (for विहितास्). — ^{c}) $Ś_1$ K_4 D_{1-3} $G_{3\,5\,6}$ असुरान् K_3 B_1 S (except G_6) मानवान् (for मानुषान्) — ^{d}) K_2 $Ñ_1$ V_1 $B_{2\,4\,5}$ Dn D_4 transp तां and सभां S तादृशीं कुरु वै सभां (=10^{d}) — After 11, T_1 $G_{4\,5}$ read 19^{ab}.

12 $Ñ_1$ reads 12–15 after 19, those four stanzas being then followed by lines 4^{cd}–8^{ab} of the foll. adhy., before the colophon B_5 damaged for entire stanza — K_3 om 12 — Before 12, $Ñ_1$ V_1 B (except B_3) Dn G_3 ins वैश° उ° (G_3 om उ°) — ^{a}) D_5 सनिगृह्य (for प्रति°) — G_1 om (hapl) 12^{c}–14^{b} — ^{d}) $Ś_1$ सभा पुन , $K_{1\,4}$ मुदा युत , K_1 (marg sec. m) $_2$ सभा तत , V_1 तदा सभा, $B_{2\,4\,6}$ $D_{1.2\,5\,6}$ सभा तदा, Dn $D_{3\,4}$ शुभा सभा, G_2 मुदा तत , M_2 सभायुत (for सभा मुदा) B_1 सभा धर्मात्मजस्य वै

13 For sequence of $Ñ_1$, cf. v l 12 — G_1 om.

C 2. 14 B 2. 1. 15 K 2. 1. 25

ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
सर्वमेतद्यथावेद्य दर्शयामासतुर्मयम् ॥ १३
तस्मै युधिष्ठिरः पूजां यथार्हमकरोत्तदा ।
स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य सत्कृतः ॥ १४
स पूर्वदेवचरितं तत्र तत्र विशां पते ।
कथयामास दैतेयः पाण्डुपुत्रेषु भारत ॥ १५
स कालं कंचिदाश्वस्य विश्वकर्मा प्रचिन्त्य च ।
सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १६
अभिप्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः ।
पुण्येऽहनि महातेजाः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १७
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठान्पायसेन सहस्रशः ।
धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् ॥ १८
सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्वतः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

13 (of v l 12) — ^{b}) B1 D1 °राज °ष्ठिर — ^{c}) K4 V1 अथावेद्य, B1-4 D1 2 यथातथ्य; Ñ1 B6 Dn D3 4 समावेद्य; T1 तदावेद्य; G3 M2 तथावेद्य, Cv यथावेद्य (as in text) K1 सर्वमेव तदावेद्य, B5 D5 6(m as in text) सर्वमेव तदाज्ञाय

14 For sequence of Ñ1, cf v l 12 — G1 om. 14^{ab} (of v.l 12). — ^{b}) K1 M2 यथार्हाम् — After 14^{ab}, T1 G3-5 ins

17* आसनं कल्पयामास पूजयामास च प्रभुः ।

— ^{cd}) K1 3.4 B1 T1 G1.2 5 6 M1 च (for तु) Ś1 K Ñ1 B1 Dn D3 4 भारत, T1 G5 6 M2 सत्क्रियां (for सत्कृत) G3 4 ततस्तु सत्कृतस्तेन कथयामास भारत — After 14, T1 G5 ins the G3 4 variant of 14^{cd}

15 For sequence of Ñ1, cf v l 12 — ^{a}) Ś1 स पूर्वदेवचरितैस्, K1 4 B3 स पूर्वं देवचरित, D1 सपूर्णं देव°; D5 स दैत्यदेव° Cd cites पूर्वदेवा (=दानवा°), Cn cites पूर्वदेव° (=वृषपर्वा दानव°) — ^{b}) V1 B D T1 तदा (for the *first* तत्र) — G3-5 (which all om 15^{cd}) ins after 15^{ab}.

18* सम्प्रहृष्टो मयो राजन्पाण्डवस्य च तत्त्वतः ।

— ^{c}) K3 4 D2 दैत्येय°, K5 दैत्याय — ^{d}) M2 पांडवेषु महात्मसु — After 15, Ñ1 (erroneously) reads 4^{cd}–8^{ab} of the next adhy.

16 Lines 16^{ab}–18^{ab} are *repeated* (with v l.) in T1 G3 5 after 34*, in G1 2 M after 2 3 18, in G6 after 2 3 19^{ab} (of v l 2 3. 18) — B5 damaged for entire stanza — ^{a}) Ś1 K1.2 Ñ1 B1.3 D1 G5 6 किंचिद् G2-4 6 आश्वास्य; Cd as in text — ^{b}) K2 V1 B2-4 6 D G1-3 6 विचिन्त्य (for प्रचिन्त्य) Ñ1 शुचिर्भुवि (for प्रचिन्त्य च) K3 य°, B3.4 6 Dn तु, D5 वै (for च) — ^{d}) K4 Ñ1 V1 B2-4.6 D1 2 G3-5 मनोरमां (for महात्मनाम्) B1 D5 5 6 पाडवस्य मनोरमां (B1 महात्मन°)

17 For repetition of 17 in S (except G4), cf v l 2 3 18 G1-3 read 19^{cd} after 17^{ab}, M2, after 17 — ^{a}) S पार्थस्य (G6 कृष्णस्य) (for पार्थानां) — ^{b}) G6 पार्थ° (for कृष्ण°) B1 मनोरमा (for महात्मन) — ^{c}) Ñ1 G1 2 6 M महाबाहु , K1 4 महाराज

18 For repetition of 18^{ab} in S (except G1), cf v l 2 3 18 —^{b}) V1 B (B1m as in text) D1-3 5 6 समर्पिषा (for सहस्रशः) — G3 om 18^{c}–19^{b}. — ^{cd}) K3 transp दत्त्वा and तेभ्य°, and reads भक्त्या (for पुन्र) K1 3 4 तु (for च) — After 18, D3 ins

19* इति सर्वविधि कृत्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।

19 G6 M1 om 19^{ab} (for G6, cf v l 18) T1 G4 5 read 19^{ab} after 11, G1-3, after 17^{ab}, M2, after 17 — ^{a}) Ñ1 समस्तगुण°, B1 सर्वर्तुफल°, B3 °गुणसंपूर्णां — ^{b}) Ñ1 चित्र° (for दिव्य°) T1 G अलंकृतां (for मनो°) — After 19^{ab}, G3 ins

20* जनौघस्य रथौघस्य यानयुग्यस्य चैव हि ।

— ^{c}) K3 B1m T1 G2-6 M Cv दशकिष्कु(G2 °निष्कु; G4 6 °निष्क)सहस्राणि, Ñ1 तथा निष्कसहस्राणि, G1 शतकृष्ण-सहस्राणि Cd cites किष्कु° — ^{d}) G2 पूरयामास, G4 6 M2 दाप°; Cv माप° (as in text) K1 2 वै मय°, K4 B3m G3-6 सर्वशः, Cd v as in text — After 19, Ñ1 reads stanzas 12-15 of this adhy , followed by lines 4^{cd}–8^{ab} of the next adhy

Colophon. B5 missing — *Sub-parvan*. Ñ1 V1 सभाक्रिया — *Adhy name* K3 सभानिर्माणप्रारभ°, Ñ1 सभास्थाननिर्णय°, V1 B1-3 6 D2 3 6 सभोपन्यास°; B4 मयोपन्यास°, D5 सभाविन्यास°; G1 सभाप्रकरणप्रस्ताव°; G5 युधिष्ठिरमयदर्शन; M2 सभाकरणारभ — *Adhy no.* (figures, words, or both) K Ñ1 V1 Dn D4 S 1 (as in text). — *S'loka no* . K2 3 20; Dn D1.2 21.

२

वैशंपायन उवाच ।

उषित्वा खाण्डवप्रस्थे सुखवासं जनार्दनः ।
पार्थैः प्रीतिसमायुक्तैः पूजनार्होऽभिपूजितः ॥ १
गमनाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलालसः ।
धर्मराजमथामन्त्र्य पृथां च पृथुलोचनः ॥ २
ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना जगद्वन्द्यः पितृष्वसुः ।
स तया मूर्ध्न्युपाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ३
ददर्शानन्तरं कृष्णो भगिनीं स्वां महायशाः ।
तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या बाष्पसमन्वितः ॥ ४
अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्यं लघु युक्तमनुत्तमम् ।
उवाच भगवान्भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ५
तया स्वजनगामीनि श्रावितो वचनानि सः ।
संपूजितश्चाप्यसकृच्छिरसा चाभिवादितः ॥ ६
तामनुज्ञाप्य वार्ष्णेयः प्रतिनन्द्य च भामिनीम् ।
ददर्शानन्तरं कृष्णां धौम्यं चापि जनार्दनः ॥ ७
ववन्दे च यथान्यायं धौम्यं पुरुषसत्तमः ।
द्रौपदीं सान्त्वयित्वा च आमन्त्र्य च जनार्दनः ॥ ८
भ्रातॄनभ्यगमद्धीमान्पार्थेन सहितो बली ।　C 2. 29　B 2. 2. 9　K 2. 2. 9

2

1 ^{b}) B (except B4 5) Dn2 D2.5 6 T1 G3–5 सुखावास — ^{c}) Ñ1 B1 M °समापन्नै, G6 °समुद्युक्तैः — ^{d}) B1 °र्हैः सुपूजित

2 M2 om 2^{ab} — ^{a}) K1 मनश् (for मतिं) — ^{b}) K2 पितृद° — ^{c}) Ñ1 °राज समा° — ^{d}) G1 पार्थं (for पृथां) D2 पृथुल° (for च पृथु°). K2 B1 D5 °लोचना, Ñ1 G6 °लक्षण, T1 G1 2 M1 °लेक्षण

3 ^{c}) Ś1 सभाया (for स तया) K1 B1 D1 2.5 6 G6 [उ]पाघ्राय — ^{d}) K2 परिष्वज्य च पाण्डवान्

4 ^{a}) Cf 7^{c}. B2–6 D4 दर्शनानतरं T1 G4 5 भद्रा (for कृष्णो) — Ñ1 (erroneously) reads 4^{cd}–8^{ab} after stanza 15 (transposed) of the previous adhy — ^{c}) K1 तामुवाच — ^{d}) K1.3.4 बाष्पसमन्विता, B1 बाष्पाकुलेक्षण°

5 For sequence of Ñ1, cf v l. 4 — ^{a}) K1 अर्चितस्तु, Ñ1 अल्प तथा, V1 B2–6 D1.2 6 Cnp तथ्य पथ्य (Cn as in text), B1 D5 पथ्य तथ्य, D3 पथ्य पथ्य (for अर्थ्यं तथ्यं) B5m युक्त (for वाक्य). — ^{b}) G1 2 लघु व्यक्तम्, G3 damaged, G4 लघु वृत्तम्, G6 युक्तियुक्तम् Cd cites युक्त B1 Dn(!) D4 अनुत्तर V1 B1m 2 (m as in text) 3–6 D1–3 5 6 Cnp गुरु स्व(B4 गुरुम, D2 °र)ल्पाक्षर मृदु — ^{c}) Ñ1 उक्तवान् (for उवाच) D1 (by corr.) भद्र — ^{d}) = 1. 55. 33^{d}. K2 चारु°; K3 मित° (for भद्र°)

6 For sequence of Ñ1, cf. v.l. 4. — ^{a}) K2 तया च गजगामिन्या, K3 D4 S (G3 damaged) तया स्वजनगा- (T1 G5.6 °मा-; G2 °का)मिन्या(D4 °न्यां); Ñ1 तया स्वजनगामीन्या, V1 B (B5 damaged) तया सौहार्दयुक्तानि (B1m तया सुजनगामीनि, B2m तयाप्यजनयामीनि), D6m तया सौहार्दगामीनि Cd cites स्वजनगामीनि (as in text) — ^{b}) K4 Ñ1 V1 D1 2 S (except M1, G3 damaged) च (for स.) — ^{cd}) K3 D5 चाथ सकृत्, D1 चाथा° (for चाप्य°) V1 चाभिनदितः, B1 °वाद्य च, B2 6 D1 G2 4 5 M1 (*inf. lin.* as in text) °वदित° D2 सपूजिताश्चाथ सकृ° °वदिता°.

7 For sequence of Ñ1, cf v l 4 Ñ1 om. 7^{ab}. — ^{a}) Ś1 K1 4 B1 4 Dn D1 5 G1 2 तामनुज्ञाय; D2 स्वसार चापि — ^{b}) V1 B1m. 2 6 D6 Cnp भाविनीं (B6m भागिनीं), Cd n as in text — ^{c}) Cf 4^{a} B1 S (G3 damaged) कृष्णो (for कृष्णा), but cf 8^{c} द्रौपदीं. K2 ददर्श कृष्णा पाचालीं — ^{d}) Ś1 चाथ B1 पुरोहित (for जनार्दन°)

8 For sequence of Ñ1, cf v l 4. — V1 D4 om. (hapl) 8. — ^{a}) K2 G6 स, K3 तां (for च) — ^{b}) B (B5 corrupt) D1–3 5 6 M1 धौम्य स (B1 D3 5.6 च) पुरुषोत्तम° Cd cites पुरुषसत्तम (as in text) — ^{cd}) To avoid hiatus. Ś1 K4 चाप्यामंत्र्य (for च आमन्त्र्य). K2 ह्यामन्त्र्य च, B2–6 D1–3 5 6 तथामन्त्र्य (for आमन्त्र्य च) S (G3 damaged) सुभद्रां (but cf 5^{d}!) परिदा(G6 °धा)य च (for ^{d}).

9 ^{a}) K2 समगमत्, G2 अभ्यधिक (for अभ्यगमत्) K2 सर्वान्, Ñ1 V1 B2–4 6 Dn D1.2 M2 विद्वान्; T1 वीरान् (for धीमान्) — ^{b}) K3 Ñ1 V1 S (G3 damaged) वशी (for बली). — ^{c}) B1 (m as in text) G6 सहित° (for पञ्चभि°) D4 भूत्वा (for कृष्णो) — ^{d}) K1 इवाबभौ — After 9, V1 B D G3 ins.

C 2.29 D 2.2.9 K 2.2.9

भ्रातृभिः पञ्चभिः कृष्णो वृतः शक्र इवामरैः ॥ ९
अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च यदुपुंगवः ।
माल्यजप्यनमस्कारैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
स कृत्वा सर्वकार्याणि प्रतस्थे तस्थुषां वरः ॥ १०
स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्दधिपात्रफलाक्षतैः ।
वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ ११
काञ्चनं रथमास्थाय तार्क्ष्यकेतनमाशुगम् ।
गदाचक्रासिशार्ङ्गाद्यैरायुधैश्च समन्वितम् ॥ १२
तिथावथ च नक्षत्रे मुहूर्ते च गुणान्विते ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ १३
अन्वारुरोह चाप्येनं प्रेम्णा राजा युधिष्ठिरः ।
अपास्य चास्य यन्तारं दारुकं यन्तृसत्तमम् ।
अभीषून्संप्रजग्राह स्वयं कुरुपतिस्तदा ॥ १४
उपारुह्यार्जुनश्चापि चामरव्यजनं सितम् ।
रुक्मदण्डं बृहन्मूर्ध्नि दुधावाभिप्रदक्षिणम् ॥ १५
तथैव भीमसेनोऽपि यमाभ्यां सहितो वशी ।

21* यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुडध्वज ।
कर्तुकामः शुचिर्भूत्वा स्नातवान्समलंकृतः ।,
while T1 G4 (om line 1) 5 ins

22* आमन्त्र्य च पृथां कृष्णः प्रतस्थे तस्थुषां वरः ।
आमन्त्र्य च पृथां कृष्णा धौम्यं च पुरुषोत्तमः ।

10 a) T1 G3-5 अग्निमभ्यर्च्य (for अर्चया°) K2 तान्सर्वान् (for देवांश्च) — b) K2 G3 यदुनन्दनः; G6 भरतर्षभः — c) K1 स्नानजप्य ; K2. 4 Ñ1 V1 B1. 3. 5 Dn D5 माल्यजाप्य , B3 माल्यैः पुष्पैर्; T1 G2. 5 माल्यैर्जपैर्, G1. 3. 6 माल्यैर्जप्य ; G4 अर्घ्यैर्माल्यैर् (for माल्यजप्य) — d) G1. 2 M तथा (for अपि) B1 गन्धैर्गन्धवहैस्तथा — After 10cd, T1 G4. 5 ins 23* — G6 om. 10ef, T1 G4. 5 read 10ef after 11 — e) T1 G3-5 निर्वर्त्य (for स कृत्वा) B2 सर्वकर्माणि — f) S (G6 om) प्रतस्थे पुष्करेक्षणः Cd cites तस्थुषां वरः (as in text) — V1 B D ins after 10ef T1 G4. 5, after 10cd

23* उपेत्य स यदुश्रेष्ठो बाह्यकक्षां विनिर्गतः ।
[T1 G4. 5 च (for स) V1 राज्यकक्षा, B2. 4. 5 Dn बाह्यकक्षाद् D3. 4 रथं गतः]

11 a) B1 वाच्य ततो; G6 वाचयान्नातान् (for वाच्यार्हतो) — b) K1 दधिपत्रफलान्वितैः , K2 दध्ने पा° °क्षतान्, D2 दधिपालफलाक्षतैः, D5. 6 दधिपात्रघृताक्षतैः (D6 sup lin °पूर्णफला°), T1 G4. 5 °सर्षपतण्डुलैः , G1. 2. 6 M °पुष्पफलाक्षतैः — c) T1 G3-5 सुस्पृश (for च ततः) Ś1 वसुप्रिये च तत्पुत्र — d) V1 B Dn D1. 2 अथाकरोत् (B1 अवर्तयत्; B5 damaged) (for अवर्तत) T1 G3-5 वासांस्याभरणानि च — After 11, T1 G4. 5 read 10ef — G1-3. 6 M ins after 11, T1 G4. 5, after 10ef (transposed)

24* ततस्तु कृतमाङ्गल्यो ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

12 a) M1 ततः स्वरथमा° — b) V1 तार्क्ष्यप्रवरकेतन — d) Ś1 T1 M1 समन्वितैः (M1 °तः), B1 समततः, G1. 2 समावृत (G2 °तैः) K3 V1 B (B1 marg) D (except D4) आयुधैरावृतं शुभम्

13 a) K3 शुभायां; B2. 4 अथवा, Dn1 अस्य च (for अथ च) K3. 4 B1. 3. 5 D1. 6 तु (for च) D3 तिथिवारे च नक्षत्रे, G1. 2 निर्ययावथ नक्षत्रे — b) G1. 6 शुभान्विते — c) K3 स (for प्र) — d) K3 प्रवर्गैधकशृङ्गिगः; K4 Ñ1 V1 B D (except D6) शैब्य(D2 शैव्य)सुग्रीव°, G6 सैनिकैश्च समावृत Cf 1 212 3 etc. on सैन्य°.

14 a) V1 अथारुरोह Ś1 K D1 तं चा(D1 वा)पि, B1 (m as in text) कृष्णस्य (for चाप्येनं) — b) B1 (m as in text) धर्मराजो (for प्रेम्णा राजा) — c) K3 आपास्य T1 G (except G3) चाशु (for चास्य) — d) D3 यत्नमत्तम, T1 G3 M1 सूतमुत्तम; G1. 4-6 M2 सूतसत्तमं; G3 द्रुत° — e) K1. 2 अभीशु; K3. 4 G1-3. 5. 6 M Cv अभीशू(K4 °सू)न्, T1 अश्वान्, G4 अभिशून्, Cd as in text K3 T1 G2-5 M Cv प्रति , B1 तत्र, B3 अस्य, G1. 2. 6 परि (for सम्प्र) — f) B4 ततः (for तदा). K3 स्वयं राजा युधिष्ठिरः

15 B5 damaged — a) K3 अपगृह्य, D3 अपावृत्य (for उपारुह्य) B1 तूर्णं, B2. 3. 6 D1. 2 चास्य (for चापि) — b) Ś1 B (B5 damaged) D2. 4 T1 G1. 2 चामर (for चामरं) K1 B1 (m as in text) S शुभं (for सितम्) K2 °व्यजने शुभे; K3 चामरे व्यजने सिते — c) V1 B2. 3. 6 D1. 2 बृहद्वीर°, B1 बृहत्सार्धिं , B1m. 4 Dn D3. 5. 6 बृहद्बाहु°, B5 damaged, G6 महामूर्ध्नि — d) Ś1 K1. 3. 4 Ñ1 D4 धारयामास पाण्डवः, K3 छत्रं दध्रे स पाण्डवः, V1 B2-6 D1. 2. 6 विदु(B3. 6 °द)धाव प्रदक्षिणं (so old printed ed !), B1 आ(m वि)दधार प्रदक्षिणं, Dn (!) विदुधौ (Dn1 विदुधो) वामदक्षिणं, D3. 5 विदुधाव (sic) स पाण्डवः (D5 °व प्रदक्षिणं), G1. 2 दुधावाशु प्रदक्षिणं

16 a) D2 युधिष्ठिरं चार्जुनोऽपि — After 16a, S (T1 G1. 2. 6 M om lines 5-6) ins

25* रथमारुह्य वीर्यवान् ।
छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् ।
वैडूर्यमणिदण्डं च चामीकरविभूषितम् ।

पृष्ठतोऽनुययौ कृष्णमृत्विक्पौरजनैर्वृतः ॥ १६
स तथा भ्रातृभिः सार्धं केशवः परवीरहा ।
अनुगम्यमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः ॥ १७
पार्थमामन्त्र्य गोविन्दः परिष्वज्य च पीडितम् ।
युधिष्ठिरं पूजयित्वा भीमसेनं यमौ तथा ॥ १८
परिष्वक्तो भृशं ताभ्यां यमाभ्यामभिवादितः ।
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ॥ १९
निवर्तयित्वा च तदा पाण्डवान्सपदानुगान् ।
स्वां पुरीं प्रययौ कृष्णः पुरंदर इवापरः ॥ २०
लोचनैरनुजग्मुस्ते तमा दृष्टिपथात्तदा ।
मनोभिरनुजग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् ॥ २१
अतृप्तमनसामेव तेषां केशवदर्शने ।
क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः ॥ २२
अकामा इव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ।
निवृत्योपययुः सर्वे स्वपुरं पुरुषर्षभाः ।
स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि समये द्वारकामगात् ॥ २३ C 2 49 B 2.2 K 2 2

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दधार तरसा भीमश्छत्रं तच्छार्ङ्गधन्वने ।
उपारुह्य रथं शीघ्रं चामरव्यजने सिते ।
नकुलः सहदेवश्च धूयमानौ जनार्दनम् ।
भीमसेनार्जुनौ चापि

[(L 2) T1 चित्र (for छत्र) M दात° (for शत°) — (L 5) G3 शुभे (for सिते) — (L 7) G2 दृष्ट्वा (for चापि) T1 रूपचित्रमसंपन्नौ, G3 5 भीमसेनोर्जुनश्चैव] — ^{b}) B D वली (for वशी) S यमावरिनिपूदनौ (M2 °घातिनौ) — ^{c}) G M1 [ऽ]नुययु (G2 न्वयतु) T1 ययतु पृष्ठत कृष्णम् — ^{d}) K1 B4 5 Dn D5 6 M2 सह, T1 वृतौ, G1 3–5 M1 वृता, G2 6 वृत D3 4 ऋत्विग्भि स्वजनैर्वृत

17 ^{a}) Ś1 K3 स प्रायाद्, B1 (m as in text) तत स, T1 स तदा (for स तथा) G2 पाण्डवै (for भ्रातृभि) Ś1 lacuna, V1 B2–6 D (except D3 4) G3 M2 सर्वै° (for सार्धं) — D1 om 17^{cd} — ^{c}) Hypermetric! V1 B2–6 Dn D2 5 6 G3 4 अन्वीय° (for अनुगम्य°) G6 बृहस्पतिरिवाभाति — ^{d}) G4 चैव (for इव) Ś1 K1 4 गुरुप्रिय, K3 गुरुः स्वय, Ñ1 गुरु प्रियः, Dn D3 6 G2 गुरुम्रियै V1 B3 5 6 D2 मरुद्भिरिव वासव, B5 damaged — After 17, S ins

26* अभिमन्यु च सौभद्रं वृद्धे परिवृतस्तदा ।
रथमारोप्य निर्यातो धौम्यो ब्राह्मणपुंगव. ।
इन्द्रप्रस्थमतिक्रम्य क्रोशमात्रं महाद्युति ।

[(L 1) M परिवृत]

18 ^{b}) B2 4 Dn D3 4 6 सुपीडित, S सहानुग (G3 °ज) Cd cites पीडित (as in text) — ^{d}) T1 G2 4.5 ययौ (for यमौ) B1 (m as in text) T1 G1 2 4 5 M1 तदा G3 6 भीमसेनार्जुनौ तदा (G3 °नावपि)

19 ^{a}) K4 B4.5 Dn D5 6 तैस्तु (for ताभ्या) — ^{b}) V1 D1 2 चाभिवादित°, G3 अभिवदितः — V1 B D ins after 19^{ab} K3 4, after 21^{ab}

27* योजनार्धमथो गत्वा कृष्ण परपुरंजय ।
युधिष्ठिर समामन्त्र्य निवर्तस्वेति भारत ।
ततोऽभिवाद्य गोविन्द पादौ जग्राह धर्मवित् ।
उत्थाप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्न्युपाघ्राय केशवम् ।
पाण्डवो यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।
गम्यतामित्यनुज्ञाप्य धर्मराजो युधिष्ठिर ।

[(L 1) D3 मयो (for अथो) — (L 2) V1 विनिवर्तति, B4 6 निवर्तनि च (for निवर्तस्वेति) B1 चाब्रवीत् (for भारत) — (L 4) K4 D1 2 उत्थाय K4 B3 त (for तु) — (L 6) K4 [अ]थोवाच (for [अ]नुज्ञाप्य)] — ^{c}) G3 स, B3 तौ (for तै)

20 B5 damaged — ^{a}) D3 4 [अ]थ, G6 तान् (for च) Ś1 K1 2 4 D4 स तान्, D3 सदा, G5 तथा, G6 सर्वान् (for तदा) V1 B Dn D1 2 5 6 निवर्त्य च तथा कृच्छ्रात् (B1 निवर्तयामास तदा) — ^{b}) V1 B4 6 सपुरोहितान् (for सपदा°) — ^{c}) Ñ1 V1 B2 4 D (except D3 4) Ś हृष्ट (for कृष्ण) — ^{d}) V1 B (B5 damaged) D (except D3 4) यथा शक्रोमरावतीं, G6 पुरंदर इवालय

21 B3 om 21^{ab} — ^{a}) M2 अभि° (for अनु°) B4 च (for ते) — Ś1 om. (hapl) 21^{bc} — ^{b}) D3 4 त चा, G3 तस्माद् (for तमा) K1 दृष्टिपथे, K4 D1 3 4 G6 दृष्टिपथं S पुन (for तदा) K3 त च दृष्टिपथादित्र(?), B1.4 कृष्णप्रीतिसमन्विता — After 21^{ab}, K3 4 ins. 27*, while B3 ins (cf 27*, line 5)

28* पाण्डवा यादवश्रेष्ठं कृष्णं कमललोचनम् ।

— ^{c}) B3 लोचनैर् (for मनोभिर्) D1 अति°, T1 G1 2 4 6 M2 अभि° (for अनु) Ñ1 G6 M च, V1 B3 3 6 D1 2 6 त (for ते) — ^{d}) K3 कृत° (for कृष्ण) K1.4

३

C 2 58
B 2. 3 1
K. 2 3 1

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्मयः पार्थमर्जुनं जयतां वरम् ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि क्षिप्रमेष्यामि चाप्यहम् ॥ १
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
यक्ष्यमाणेषु सर्वेषु दानवेषु तदा मया ।
कृतं मणिमयं भाण्डं रम्यं बिन्दुसरः प्रति ॥ २
सभायां सत्यसंधस्य यदासीद्वृषपर्वणः ।
आगमिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत ॥ ३
ततः सभां करिष्यामि पाण्डवाय यशस्विने ।
मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ ४
अस्ति बिन्दुसरस्येव गदा श्रेष्ठा कुरूद्वह ।
निहिता यौवनाश्वेन राज्ञा हत्वा रणे रिपून् ।

B2 6 D1.2 S प्रीति(G2 प्रति)समन्विता ; K3 प्रीतिमुख यात्; B1 प्रतपता वर See Addenda

22 a) K1 B1 चैव, T1 G2 एव (for एव) — b) K3 °दर्शनात्

23 a) V1 B2–6 D (except D3 4) एव (for इव) Ñ1 B1 S पार्थाश्च (G6 कौन्तेया) — c) K1 4 G3 निवर्त्य, D1 निवृत्ता, T1 निर्वृत्य K2 [अ]थ, K3 4 [ए]व, B1 च; D1 प्र (for [उ]प) K4 V1 B Dn D1 2 6 तूर्णं (for सर्वे) — d) Ś1 K2 3 B स्व पुर S भरत° (for पुरप°) — G6 om 23ef — e) G2 4 °नापि (for °नाथ) Ñ1 भगवान् (for कृष्णोऽपि) — f) V1 B (B1m as in text) D त्वरित (for समये) Ñ1 द्वारिकामगमत्पुरीं — A passage given in App. I (No 1) is ins in V1 B (B6 damaged) D (except D6) S after 23 (T1 G1. 2 4–6 M om lines 1 and 3, ins lines 4–7 after 23cd and lines 15–16 *after* वैश° of the next adhy, the latter [namely, lines 15–16] are erroneously ins in B2 just *before* वैश° उ° of that adhy)

Colophon om in V1 D6 B6 missing — *Sub-parvan* Ñ1 सभाक्रिया; G4 सभय! — *Adhy name* Ś1 Ñ1 भगयान, K3 कृष्णद्वारकागमन; B4 गोविन्दप्रयाण, B6 सभोपन्यास°, D3 4 कृष्णप्रयाण, M2 द्वारकानिवेश° — *Adhy no* (figures, words or both) K1–3 Ñ1 Dn1 D1. 3. 4 S 2 (as in text) — *S'loka no* K3 27, Dn 36, D1. 2 M2 37.

3

1 Lines 15-16 of a passage given in App. I (No 1) are ins in B2 *before* and in S *after* वैश° उ° (cf. v l 2 2 23) — V1 om. वैश° उ° — b) B1 (m as in text) वदतां वर°, D1. 2 जयता वर° — c) Ś1 त्वा (for त्वा) — K2 om (hapl) 1d–3b — d) V1 B (except B1 5) Dn D1 2 पुनर् (for क्षिप्रम्) K1 [अ]हं निमो (for चाप्यहम्) — After 1, S ins

20* विश्रुता त्रिषु लोकेषु पार्थ दिव्यां सभां तव ।
प्राणिनां विस्मयकरीं तव प्रीतिविवर्धिनीम् ।
पाण्डवाना च सर्वेषां करिष्यामि धनंजय ।

[(L 2) T1 G1 M2 °विवर्धनी, G1 2 6 प्रिय°]

2 K2 om. 2 (cf v l 1). — 2ab=8ab — a) Ś1 K1 4 D3 4 अप्यु(Ś1 °त्यु)त्तरेण, K3 अभ्यन्तरेण, Cv उत्तरेण तु (as in text) [Possibly read as in K1. 4 D3. 4, but cf 8a] K1 3 D6 कैलास, Ñ1 V1 B (B1 marg) D1 2 6 कैलासान् (cf v.l 8), Cv as in text. — c) Ñ1 प्रेक्ष्यमाणेषु, B1 युद्धमानेषु, G1 3 यक्षमाणेषु G1 2 देवेषु, G3 broken, M क्रतुभि (for सर्वेषु) V1 B (B1 marg) Dn D1 2 5 6 यिय(D1 विप)क्षमाणेषु पुरा — d) Ñ1 तदा मम, V1 B Dn D1 2 5 6 मया कृ(B1m ध्; D1 2 हृ)त, G3 मया * *, G6 मया तदा (by transp), M कृता (M2 पुरा) मया — e) V1 B D (except D3 4) चित्र (for कृत), but Cn as in text! — f) D3. 4 दिव्य, S हैम (G1 2 6 हेम) (for रम्य)

3 K2 om 3ab and आगमिष्यामि of 3c (cf v l 1) — a) S सभाया दानवेन्द्रस्य — 3b=10d — c) V1 B (except B1 5) D1 2 गृहीत्वा तत्समेष्यामि, G3 आनयिष्यामि तद्गृह्य Cv cites तद्गृह्य (as in text). — d) T1 G5 6 यत्तु (for यदि)

4 a) K2 तत सर्वं प्रकर्तास्मि — b) Ñ1 V1 B (except B2) Dn D6 6 पाडवस्य Ñ1 V1 B3–6 यशस्विन°, B1 5m Dn D5 6 °स्विनीं, D4 S महात्मने K3 धर्मसूनोर्महात्मन — c) K1 मनःप्रह्लादनकरीं; K2 °दिनी चित्रा; K3 B1 3 D6 °दनीं चित्रा, S °दजननीं — d) K2 °भूषिता

5 a) B1–3 5m D1 2 तस्मिन् (for अस्ति) V1 B3–6 Dn D5 6 [उ]प्रा, B1. 2 D1. 2 [आ]सीद् (for [ए]व) Ś1 अस्ति बिंदुसरेयापि, Ñ1 अस्मिन्बिंदुसरे चापि — b) Ñ1

सुवर्णबिन्दुभिश्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढा ॥ ५
सा वै शतसहस्रस्य संमिता सर्वघातिनी ।
अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥ ६
वारुणश्च महाशङ्खो देवदत्तः सुघोषवान् ।
सर्वमेतत्प्रदास्यामि भवते नात्र संशयः ।
इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीमगाद्दिशम् ॥ ७
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गो भगवान्महामणिमयो गिरिः ॥ ८
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥ ९
यत्रेष्ट्वा सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ।
आहृताः क्रतवो मुख्याः शतं भरतसत्तम ॥ १०
यत्र यूपा मणिमयाश्चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
शोभार्थं विहितास्तत्र न तु दृष्टान्ततः कृताः ॥ ११
यत्रेष्ट्वा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः शचीपतिः ।
यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वलोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः सहस्रशः ॥ १२
नरनारायणौ ब्रह्मा यमः स्थाणुश्च पञ्चमः । C 2. B 2. K 2.

सदा श्रेष्ठकुलोद्वह, V1 B4–6 Dn D5 6 गदा च कुरुनंदन. — ^{e}) K3 G3 निहता, Ñ1 विहिता Ś1 K3 Ñ1 Dn D4 भावयाम्येव (Ś1 K3 °स्येन), K1 4 या मया तत्र, K2 सा मया ह्येषा, V1 B2–6 D1 2 5 6 वृषपर्वेण, G2 4 युवनाश्वेन, Cv as in text B1 रणे हत्वा रिपून्राज्ञा, D3 राज्ञा रणे रिपून्हत्वा — ^{d}) K G6 राज्ञो, Cd n (as in text) राज्ञा (both gloss वृषपर्वणा) S transp रणे and रिपून् B1 D3 निहता वृषपर्वणा — ^{e}) M2 युक्ता (for चित्रा) — ^{f}) G1. 2 रणे (for दृढा) — After 5, B1 ins

30* स्वर्णभारसहस्रेण निर्मिता शत्रुघातिनी ।
[Cf 6^{ab} and v l]

6 ^{a}) Ñ1 B1 D1 2 या (for सा) K3 सा विंशतिसहस्रस्य; B2 6m सा वै शतसहस्रेण, Cn p स्वर्णभारसहस्रस्य (cf 30*) — ^{b}) T1 G3–6 निर्मिता, Cd समिता (as in text) B1–3 6 D1 2 साध्व(B1° स्व)योमयी, B2m 4 5 6m Dn D1m. 3 6 G1 2 6 शत्रुघातिनी, D5 शत्रुपातिनी K1 रिपूणा जीवघातिनी — ^{d}) Ś1 गाडिव, K1 2 गाजीव

7 ^{a}) B2. 3 D1. 2 तथा (for महा) — ^{b}) K2 स, D1 2 T1 G4 5 च (for सु-) — ^{c}) K3 एवम् (for सर्वम्) — ^{d}) K3 4 भवतो D1 न च (for नात्र) S पाडवाय महात्मने — D4 om 7^{c}–8^{b}. — ^{e}) D1. 2 पार्थान् — ^{f}) V1 B3–6 Dn D5 6 दिश गतः, G1 2 दिश ययौ (for अगाद्दिशम्)

8 D4 om 8^{ab} (cf v l 7) — $8^{ab}=2^{ab}$ — ^{a}) K3 अभ्यतरेण, S अभ्यु(G6 °ध्यु)त्तरेण (for उत्तरेण तु) K1 D1 च (for तु) K1–3 कैलाश; B2 4 कैलासान् (cf v l 2). Ñ1 V1 B5 6 Dn D5 6 अथोत्तरेण कैलासान् (D6 °शान्) — ^{c}) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–3 6 सुमहान्, D5m मघवान्, S नगराण् (M1 °वान्), Cd भगवान् (as in text). For भगवान्, cf 1 56. 27^{a} (with v.l.), and Addenda on this passage.

9 ^{c}) K1 3 Ñ1 V1 B D M2 द्रष्टु (for दृष्ट्वा) — ^{d}) D1 2 उपास, G5 उवाह

10 ^{a}) Ñ1 V1 B (except B3) Dn D5 6 M2 यत्रेष्ट, T1 G M1 यत्र वै Ñ1 सह (for सर्व-) — ^{c}) Ñ1 यत्रेष्टव्ययथकसख' — ^{d}) Ś1 शतं भारतसत्तम, V1 B6 S सहस्राणि शतानि च (M2 सहस्रशतदक्षिणाः), B1–4 D1 2 शतशो भरतर्षभ

11 ^{b}) Ś1 D3 4 चै(Ś1 चि)त्याश्चाम्मन्, K1 प्रासादाश्च; K2–4 V1 B (B5 damaged) Dn D1 2 5 6 T1 चैत्याश्चापि, Ñ1 चित्रा' सति; G1 M1 वीत्याश्चैव; G2 6 M2 चैत्या(G2 चित्रा)श्चैव, G3–5 यत्र चैत्या (G5 °त्रा) (for चित्याश्चापि) Cd cites चित्या. (cf Ś1 above) Cf 15^{b} below — ^{c}) G2 सहिता° (for विहिता°) K2 शोभार्थं विहितार्थेन — ^{d}) K3 तेन (for न तु) K1 दृष्ट्वा न वा, K2 दृष्टातर; G4 दृष्टास्तत, Cd दृष्टान्तत (as in text) K2 क्वचित्, K3 D3 स्मृता' Ñ1 V1 B1m 2–4 6 D1 2 T1 विचित्रा (N1 V1 B1m °त्र) मणि(B4 मान)मडिता', G1 2 न तु दृष्टाश्च ते कृतौ, G3 5 6 न स्वदृष्टार्थत कृता See Addenda

12 ^{a}) Ś1 य दृष्ट्वा (for यत्रेष्ट्वा) K3 M2 सगत'; B1 D1 2 [अ]धिगत, T1 G1–5 च गत' 'B6 स्वर्गं (for सिद्धिं) — ^{b}) K2 पुरदर' (for शची°) — ^{c}) K4 G6 भूतपतिं, G1 2 लोकपतिं (G2 °ति') K2 M स्रष्टा, Ñ1 शभुर्, G1 6 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा) — ^{d}) Ñ1 ईजे देवान्, V1 B (except B3) Dn D5 6 G5 सर्वाँल्लोकान् — After 12^{cd}, Ñ1 ins

31* यत्रेष्ट मुनिभि सर्वैर्नारदाद्यैर्मुमुक्षुभि ।

— ^{e}) B1 (m as in text) सहस्राशु, D5 उपास्थितः (for उपास्यते) G6 महा° (for तिग्म°) — ^{f}) K1 सर्व-; B1m. 3–6 Dn1 D6 स्थितो (for वृतो)

13 ^{c}) Ś1 G6 उपास्यते Ś1 मनु', K मंत्र, Ñ1 V1 धर्मं; S पर (G1 मनु, M2 विभु) (for सत्रं) K2 उपासते

C 2 72 B 2.3 15 K 2.3 16 उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ १३

यत्रेष्टं वासुदेवेन सत्रैर्वर्षसहस्रकैः ।
श्रद्दधानेन सततं शिष्टसंप्रतिपत्तये ॥ १४
सुवर्णमालिनो यूपाश्चित्याश्चाप्यतिभास्वराः ।
ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च केशवः ॥ १५
तत्र गत्वा स जग्राह गदां शङ्खं च भारत ।
स्फाटिकं च सभाद्रव्यं यदासीद्वृषपर्वणः ।
किंकरैः सह रक्षोभिरगृह्णात्सर्वमेव तत् ॥ १६
तदाहृत्य तु तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं शुभाम् ॥ १७
गदां च भीमसेनाय प्रवरां प्रददौ तदा ।
देवदत्तं च पार्थाय ददौ शङ्खमनुत्तमम् ॥ १८
सभा तु सा महाराज शातकुम्भमयद्रुमा ।
दश किष्कुसहस्राणि समन्तादायताभवत् ॥ १९
यथा वह्नेर्यथार्कस्य सोमस्य च यथैव सा ।
भ्राजमाना तथा दिव्या बभार परमं वपुः ॥ २०

य मनुजा' See Addenda — d) G2 सहस्रायुतपर्यय, Cd as in text

14 b) T1 G5 यज्ञैर् (for सत्रैर्) Ś1 M1 वार्षसहस्र (M1 °स्रि)कै, K3 V1 B1 3-5 Dn D3 5 6 वर्षगणान्बहून् (B1 °णानपि); B2 D1 2 4 M2 वर्षसहस्रिकै. (D4 °स्रश') — d) K2 हृष्ट सम्प्रतिपत्तये; K3 Ñ1 V1 B D धर्म(D2 5 धर्मं; D4 सिष्ट)सम्प्रति°; S शिष्टाना प्रति°, Cd Cnp as in text Cv cites प्रतिपत्तये

15 a) Ñ1 V1 B (except B6) D यूपान् — b) Ś1 °भासुरा K1 3 4 चैत्या(K3 °त्या)श्चाप्यतिभासुरा ; K2 B6 चैत्याश्चापि (B6 °श्चासन्) हिरण्मयाः, Ñ1 चित्राश्चाप्यतिभास्वरान्, V1 B1-5 D चैत्यांश्चाप्यतिभास्वरान् (D1 2 4 °श्चाप्यतिभासुरान्, D3 °श्च प्रतिभासुरान्, D5 corrupt), S तस्य चित्रा(G1 2 तस्य चित्या; G3 M1 तस्य चित्य, G6 तस्याश्चित्या; M2 तत्र चित्य)श्च भास्वरा On चित्या of 11b — c) K3 शत (for यत्र) S सहस्राणा — d) B1 (m as in text) 3 D1 2 प्रयुतान्यर्बुदानि च (epic tag = 1 31 18b, 47 23b, 52 2b, etc), S अर्बुदानि जनार्दन

16 b) K2 G4 6 गदाशार — After 16ab, T1 G3-6 ins

32* तस्माद्गिरेरुपादाय शिला' सुरुचिरा शुभा' ।

— c) K3 D3 स्फटिक — d) = 3b Ñ1 आसाद्य, S (by transp) आसीद्यद् (G2 आसीद्वा) — e) B D5 6 किंकरा — f) K3 हि (for तत्) V1 B Dn D3. 5 6 यदरक्षन्म हद्भुत — After 16, V1 B D (except D4) ins

33* तदगृह्णान्मयस्तत्र गत्वा सर्वं महासुर ।

17 B5 damaged — a) V1 B2 4 6 Dn D1 5 6 G6 M च (for तु) — b) S पार्थाय (for सोऽसुरो) Dn2 D3 4 सभामप्रतिमां तदा — d) D3 4 मय (for शुभाम्) Ś1 K दिव्या चक्रे सभा मय'

18 b) D3 4 T1 G4 5 M1 transp प्रवरां and प्रददौ B4 प्रवरौ (for °ददौ) K2 ददौ शख महास्वन; G3 प्रययौ परमा तदा — c) Ñ1 V1 B4 5 Dn D2 6 चार्जुनाय (for च पार्थाय) K2 धनजयाय दैत्येंद्र' — d) K2 देवदत्त सुवर्चस, V1 B D (except D3 4) शखप्रवरमुत्तम — After 18, V1 B D T1 G3-6 ins

34* यस्य शङ्खस्य नादेन भूतानि प्रचकम्पिरे ।

[G6 शब्दस्य (for शङ्खस्य) B2 D1 2 शब्देन (for नादेन) G3 4 6 यस्य शब्दनिनादेन T1 G3-6 सचलोका(G3 6 °भूता)-श्चकंपिरे]

— Lines 16a–18b of adhy 1 are repeated (with v l) in T1 G3 5 after 34*, in G1 2 M after 18, in G6 after 19ab [v l 16ab) S (except M1) किंचिद् G3 6 आश्वास्य S (except G6 M1) विचिंत्य (for प्रचिन्त्य) — 17cd) S सर्वर्तुगुणसंपन्नां दिव्यरूपामलंकृतां — 18ab) G3 5 तदा विभु' (for सहस्रश')]

19 S (except G6) om 19ab — a) Ñ1 V1 B2-6 Dn D2 6 च सा, B1 D1 2 सा तु (by transp) K2 तथा दिव्या सुदीप्ता च; G6 सा सभा भामिनीप्रभा — b) Ś1 शातकौंभ°, B5 शातकुंभमयी तदा, D1 2 शातकुंभमहाद्रुमा — After 19ab, G6 repeats 16a–18b of adhy 1 (cf v l 18) — d) D4 परितो (for आयता)

20 a) B2 3 D1 2 महेंद्रस्य, S प्रभा चा(G1 प्रभाया ; G2 4 प्रभया)ग्नेर् (for यथा वह्नेर्) — b) Ñ1 (? gloss) चन्द्रस्य (for सोम°) Ś1 यथे[व] सा, Ñ1 B Dn D2 5 6 T1 G3-6 M1 यथा स(T1 G4-6 प्र)भा; V1 यथाभवत्; G1. 2 M2 यथैव ह See Addenda — c) Ñ1 राज°; G4 शोभ° (for भ्राज°) Ś1 K V1 B4 Dn D3 5 तथात्यर्थ, B5 damaged, D4 6 यथात्यर्थं; G2 यथा दिव्या, G6 पर दिव्या — d) Ñ1 B1 2 4 D दधार, V1 B3 6 बिभ्रती (for बभार) D1 वसु (for वपु) S सा चित्रा परमा (G2 चित्रा परमया) बभौ

21 a) V1 B4 6 Dn D5 6 अभि (for प्रति-) G6 ग्रहसंनिव तेजोभि — b) Ś1 D1. 2. 5 भासुरा; K2 भास्वरा,

प्रतिघ्नतीव प्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ।
प्रबभौ ज्वलमानेव दिव्या दिव्येन वर्चसा ॥ २१
नगमेघप्रतीकाशा दिवमावृत्य विष्ठिता ।
आयता विपुला श्लक्ष्णा विपाप्मा विगतक्लमा ॥ २२
उत्तमद्रव्यसंपन्ना मणिप्राकारमालिनी ।
बहुरत्ना बहुधना सुकृता विश्वकर्मणा ॥ २३
न दाशार्ही सुधर्मा वा ब्रह्मणो वापि तादृशी ।
आसीद्रूपेण संपन्ना यां चक्रेऽप्रतिमां मयः ॥ २४
तां स्म तत्र मयेनोक्ता रक्षन्ति च वहन्ति च ।
सभामष्टौ सहस्राणि किंकरा नाम राक्षसाः ॥ २५
अन्तरिक्षचरा घोरा महाकाया महाबलाः ।
रक्ताक्षाः पिङ्गलाक्षाश्च शुक्तिकर्णाः प्रहारिणः ॥ २६
तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां मयः ।
वैडूर्यपत्रविततां मणिनालमयाम्बुजाम् ॥ २७
पद्मसौगन्धिकवतीं नानाद्विजगणायुताम् ।
पुष्पितैः पङ्कजैश्चित्रां कूर्ममत्स्यैश्च शोभिताम् ॥ २८
सूपतीर्थामकलुषां सर्वर्तुसलिलां शुभाम् ।
मारुतेनैव चोद्धूतैर्मुक्ताबिन्दुभिराचिताम् ॥ २९ C 2 B 2 K 2

K4 D3 भास्वर, Ñ1 भास्वत', B6 भासुरा, D4 भास्वरी, T1 भास्करा, G1 2 6 M भास्वती — c) G6 वभौ सा — d) V1 B1 3 4 Dn1 D5 6 तेजसा, Cd वर्चसा (as in text)

22 a) K2 Ñ1 V1 B D नवमेव°, G6 नगमेघप्रकाशेन — b) K1 4 D2 तिष्ठती, K2 B1 2 6 D1 T1 G1–6 तिष्ठति, K3 B3–5 Dn1 D3–6 विष्ठिता, Cn as in text — c) G6 आगता Ś1 K D4 विमला (for विपुला) V1 B3–6 Dn D3 5 6 M2 रम्या, G1 2 सक्ता (for श्लक्ष्णा) T1 G4 आयता विपुलश्लक्ष्णा — d) Ñ1 T1 G3–6 M1 विपापा, D2 corrupt, G1 2 विमला, Cd विपाप्मा (as in text). K2 3 Ñ1 B1.2 विगतज्वरा V1 B3–6 D3 5 6 Cnp विचित्रमणि(B4 °मान)वेदिका ॐCd विक्लमा विगच्छति क्लम श्रमो यस्या । Cn व्यूढास्वत्र विचित्रमणिवेदिकेति पाठ कल्पयति ।ॐ

23 a) Ś1 K Ñ1 उत्तम(Ñ1 °मा)द्रव्यसछन्ना — b) K2 D3 4 मणिप्राकारतोरणा, V1 B1 3 4 6 Dn D5 6 रत्नप्राकारमालिनी, B5 यनप्राकार * * *, G1 2 मणिप्रवरमा° Cn cites प्राकारतोरणा, Cnp °मालिनी (as in text) — c) V1 B (except B2, B5 damaged) Dn D5 6 वहुचित्रा V1 D5 G6 बहुविधा, Cd °धना (as in text) — d) Ś1 K Dn2 D3 4 निर्मिता, D5 विकृता (for सुकृता)

24 a) K2 न शक्रस्य, V1 B3 Dn (erroneously) D5 6 न सा(V1 शा)त्वती, B6 T1 G5 6 न तादृशी, D2 न दाशार्ही, G1–4 त्रिदशाना B6 वै (for वा) Cn cites दाशार्ही (as in text), Cn p सात्वती ! — b) B4 Dn D2 6 वाथ (for वापि) D1 ब्रह्मलोकापि तादृशी — c) V1 B (except B2, B5 damaged) Dn D5 6 सभा रूपेण, G3 नासीद्रूपेण; G6 M आसीद्रव्येण K2 सछन्ना — After 24c, K1 ins.

35* शंभोर्वाथ महात्मन' ।
अतीव रूपसपन्नां

— d) T1 ता (for या) N (except K2 D3) मतिमान् (for ऽप्रतिमा)

25 G3 om (hapl) 25a–27b — a) K1 ता च, B4 तस्मै (for ता स्म) T1 च दिव्या, G1 2 M स्म दिव्या; G4 सुदिव्या, G5 सुतत्र (sic), G6 स्म दिव्या (for स्म तत्र). B3 °नोक्ता — Ś1 K1–3 D3 4 transp 25b and 25d. — b) T1 रक्षिता च B6 हरति च, G4 6 वहत्यथ' (for वहन्ति च) — c) T1 G1 2 4 6 अष्ट (for अष्टौ)

26 G3 om 26 (cf. v l 25) — a) B3 4 6 अतरीक्ष° — c) G1 2 राक्षसा' (for रक्ताक्षा) — d) B1 D3 4 शङ्कुकर्णा'

27 G3 om 27ab (cf v l 25) — b) Ś1 K B1 3 D1 2 4 मतिमान् (for [अ]प्रतिमा) — c) K1 D3 4 वैडूर्यपत्ररचिता, B (B5 damaged) M वैडूर्यपत्रवितता (B2 °पत्रैर्जलजै, B3 6 °चित्रपत्रा ता), D1 2 वैडूर्यपत्रैर्जलजै', T1 °र्यचित्रपर्यता, G1.2 °र्यपत्रैर्विततता Cn cites वैडूर्य- — d) B1 3 6 Dn D5 6 T1 Cn p मणिनालोज्ज्वलाबुजा, G M मणिनालाबुजा शुभा (G1 2 °नालां शुभाबुजा, G6 M °नालशुभाबुजा), Cn as in text

28 a) V1 B (except B1, B5 damaged) Dn D1–3 5 6 G3 6 Cnp हैं(V1 B2 4 D2 है)मसौगधिकवतीं (D1 °ना), Cn as in text — b) K Dn2 D3 4 G6 नानाद्विजगणैर्युता, V1 B3 4 6 राजहसनिषेविता, B5 damaged — c) G1 2 प्रफुल्ले (for पु°) — d) K3 Ñ1 V1 B D (except D3 4) G4 कूर्मैर् (for कूर्म) V1 B (except B1) D काचनै (for शोभिताम्)

29 B1 5m read 29ab as in B Dn etc, and also as in text — a) K2 तपनीयाम्, K4 सूर्यतीर्थाम्; T1 G3–5 रम्य°, G1.2.6 M1 सुरू°, Cd सूप° (as in text)

C 2 91 B 2 3.33 K 2 3 36

मणिरत्नचितां तां तु केचिदभ्येत्य पार्थिवाः ।
दृष्ट्वापि नाभ्यजानन्त तेऽज्ञानात्प्रपतन्त्युत ॥ ३०
तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
आसन्नानाविधा नीलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥ ३१
काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
हंसकारण्डवयुताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३२
जलजानां च माल्यानां स्थलजानां च सर्वशः ।
मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान्स्म निषेवते ॥ ३३
ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
निष्ठितां धर्मराजाय मयो राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रवेशनं चक्रे तस्यां राजा युधिष्ठिरः ।
अयुतं भोजयामास ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ १
घृतपायसेन मधुना भक्ष्यैर्मूलफलैस्तथा ।

V1 B D चित्रस्फ(Dn2 °स्फा)टिकसोपानां — ^{b}) K2 D1 2 सर्वग्रसलिला (K2 °ललिता); Ñ1 सुखड°, V1 B Dn D3-6 निष्पक°, G3 सर्वर्तुकुसुमा — ^{c}) B2 D2 मारुतेनेव K1 उद्धूतैर्, K3 चोद्धृत्तैर् (for चोद्धूतैर्) V1 B3-6 Dn D3-6 मदानिलसमुद्धू(D3.4 °द्धू)ता, D1 मारुतेन समुद्धूता — ^{d}) V1 आवृतां, D1 आर्चिता (for आचिताम्) — V1 B D ins after 29 (B1, after 30^{ab})

36* महामणिशिलापट्टबद्धपर्यन्तवेदिकाम् ।

[B1.3 D2 °शिलापट्ट(B1 °पर्ण)बद्धयग्रसुवेदिकां; B2 °शिलापट्ट-बद्धपग्रसुवेदिकां, D1 °शिलापट्टबद्धपर्यंकवेदिकां]

30 B1 reads 30 twice first time as in text (with v l.) and second time as in B3 6 etc — ^{ab}) B5 damaged Ś1 K4 G2 3 M मणिरत्ना(K4 °क्त)चितां, B1 (first time) महारत्न° B1 (first time) D1 2 मानवा° (for पार्थिवाः) V1 B1 (second time).3 6 Dn D3.5 6 अभ्येत्य मानवा केचिद्दृष्ट्वापि न विजानते Cn cites all of 30^{a} and अभ्येत्य of 30^{b} as in text! — ^{cd}) K1 D2 नाभ्य(D2 °भि)जानतस्, K2 न व्यजानत; B1 (first time) नाभिजानति S दृष्ट्वा न स (T1 G1 2 5 न स) प्रजानति K2 तेजसा (? read तॅजसा, i e. तेऽज्ञसा) (for तेऽज्ञानात्) Ś1 K D4 प्रापतन् (for प्रपतन्ति) K1.4 द्रुत; K2 भुवि; Cd उत (as in text) V1 B1 (second time) 3.6 Dn D3 5 6 तेज्ञानात्प्रप(V1 तेना ज्ञानात्प)तति स्म नरा विभ्रान्त(V1 °भ्रस्त)चेतस°, D1 दृष्ट्वा ता नाभिजानतस्तेज्ञाभिप्रतपत्युत

31 K1 om 31^{ab}. — ^{c}) G1 2 असा (for आसन्) K2 B Dn2 लीला (sic) (for नीलाः)

32 ^{a}) Ñ1 कांचनानि (for कान°) — ^{b}) V1 B3.6 सहस्रश°; G1 M1 च सर्वत° — After 32^{ab}, K4 reads 33^{cd}-34^{ab} — 32^{cd} = (var) 1 199 45^{cd}, etc — ^{c}) V1 B (except B2, B5 damaged) Dn D5 6 हसकारण्डवोपेता, T1 G3-5 भृग(G3 4 हस)कारण्डवाकीर्णाः. — ^{d}) T1 (before corr) G (except G6) °कूजिता (for °शोभिता)

33 ^{a}) Ñ1 G2 मत्स्याना, V1 B (B5 damaged) D (except D1) पद्माना (for माल्याना) — ^{b}) G1 2 सर्वत — ^{d}) K2 T1 G1 2 6 च, K3 D1.4 स; D2 5 स; G3 4 सु (for स्म) B1 पाण्डवानभिसेवते — After 33, G3-5 ins

37* अष्टौ तानि सहस्राणि किंकरा नाम राक्षसा ।
अयस्मयप्रहरणा शूलमुद्गरपाणय ।
उपगूढा प्रनृत्यन्ति रमयन्ति स्म पाण्डवान् ।
प्राकारेण परिक्षिप्ता रत्नजालविभूषिताम् ।

34 ^{a}) Ś1 तादृशीं — ^{b}) G6 तादृशांश्च चतुर्दशै Cd cites परि (as in text) — ^{c}) K2 T1 G1-5 M1 (inf lin as in text) निर्मिता, D5 धिष्ठिता — ^{d}) B D1 2 5 6 T1 G1 2 M2 राजन् (for राज्ञे)

Colophon — *Sub-parvan* Ñ1 V1 सभाक्रिया, T1 G4 सभव! — *Adhy name* Ś1 K3 Ñ1 B1 G5 सभा निर्माण, V1 B1-3 5 6 सभावर्णना; D1 2 °वर्णन; D3.4 °निवेदन, M °करण — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (sec m) 2 3 Ñ1 V1 Dn D3 S 3 (as in text). — *S'loka no* K2 3 Dn2 37, D1 2 38

4

1 G5 om. the ref. — After the ref., S ins. (G1 om. lines 7–8)

अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुच्चावचैरपि ॥ २
ददौ तेभ्यः सहस्राणि गवां प्रत्येकशः प्रभुः ।
पुण्याहघोषस्तत्रासीद्दिवस्पृगिव भारत ॥ ३
वादित्रैर्विविधैर्गीतैर्गन्धैरुच्चावचैरपि ।
पूजयित्वा कुरुश्रेष्ठो दैवतानि निवेश्य च ॥ ४
तत्र मल्ला नटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा ।
उपतस्थुर्महात्मानं सप्तरात्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५
तथा स कृत्वा पूजां तां भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।　C 2. 1[0] B 2 4 K 2 4

38* ता तु कृत्वा सभा श्रेष्ठां मयश्चार्जुनमब्रवीत् ।
भूतानां च महावीर्यो ध्वजाग्रे किंकरो गण' ।
तव विस्फारघोषेण मेघवन्निनदिष्यति ।
अय हि सूर्यसंकाशो ज्वलनस्य रथोत्तम' ।
इमे च दिविजा' श्वेता वीर्यवन्तो हयोत्तमा' ।
मायामयः कृतो ह्येष ध्वजो वानरलक्षण. ।
असज्यमानो वृक्षेषु धूमकेतुरिवोच्छ्रितः ।
बहुवर्णं हि लक्ष्येत ध्वजं वानरलक्षणम् ।
ध्वजोत्कट ह्यनवम युद्धे द्रक्ष्यसि विष्ठितम् ।
इत्युक्त्वालिङ्ग्य बीभत्सु विसृष्ट' प्रययौ मयः ।

[After line 1, M1 ins

39* एषा सभा सव्यसाचिन्ध्वजोऽग्र्यस्ते भविष्यति ।

— (L 3) G1 विस्फार° — (L 7) T1 G2 आसज्जमानो G2-4 M धूमराजिर् (G3 M1 °शिर्) M1 इवोत्थित' — (L 8) G2 M2 °वर्ण तु, G4 °वर्णानि T1 वक्ष्यति, G3 4 M1 (*inf lin*) 2 लक्ष्यति, G5 रक्ष्यति, G6 चक्ष्यत, M1 दृश्यति — (L 9) G1 हि नवम, G2 तव रथ G4 निष्ठित — (L 10) G4 विसृज्य (for °ष्ट)]

— ^{ab}) Ñ1 V1 B3-6 Dn D5 6 तस्यां चक्रे (by transp), B1 2 D1 2 चक्रे तत्र Ś1 K D3 4 पार्थो (for राजा) — 1^{cd} damaged in B5 — ^{c}) V1 B3 4 6 D (except D1 2) भोजयित्वा तु (D4 स) (for °यामास) — ^{d}) K2 B6 युधिष्ठिर', B3 4 D4 6 G4 5 नराधिप

2 D4 reads 2^{ab} first as in text (v l भक्षैर्), and then as in Dn — ^{a}) Hypermetric! G1 2 6 M शुचिना (for मधुना) K4 घृतपायसमधुना, V1 B3 4 6 Dn D3-6 साज्येन (D6 साप्येन) पायसेनैव (B6 °नाथ), B1 2 D1 2 घृते(D1 2 घने)न पयसा चैव, B5 damaged, T1 G3-5 परमान्नेन शुचिना — ^{b}) K2 3 D4 (first time) भक्षैर्, B1 बहु- (for भक्ष्यैर्) Ñ1 मूलैः (for मूल-) V1 B (B1 marg, B5 damaged) D मधुना मिश्रितेन च; S मोदकैश्च (G1 2 °कैः स-) फलैस्तथा — After 2^{ab}, V1 B D ins

40* भक्ष्यैर्मूलै' फलैश्चैव मांसैर्वाराहहारिणै' ।

V1 B D cont S (T1 om lines 2-3, see Addenda) ins. after 2^{ab}

41* कुसरेणाथ जीवन्त्या हविष्येण च सर्वशः ।
मांसप्रकारैर्विविधैः खाद्यैश्चापि तथा नृप ।
चोष्यैश्च विविधै राजन्पेयैश्च बहुविस्तरै' ।

[(L. 1) B3 4 6 कृष°, D1 2 4 6 कृश° (for कुस°) S च (for [अ]थ) — (L 2) G1-5 M भक्ष्य° (for मांस°) G6 भक्ष्यभोज्यप्रकारैश्च B3 चर्व्यै°; G1-5 M लेह्यै°, G6 फलै° (for खाद्यै°) D1 G1-3 6 नृप' — (L 3) G1. 4 चूष्यैश्च, G6 शोष्यै°.]

— T1 om 2^{cd}. — ^{c}) B1. 2 5 6 (m as in text) आहतै'; Cd अहतै' (as in text) Ñ1 G3. 5 6 M चापि (for चैव) — ^{d}) B1 2 D1 2 तथा (for अपि) S (T1 om.) धनेन (G1 6 M1 रुक्मेण, G2 रौक्मेण, M2 रुग्मेण) च सहस्रशः. — After 2, V1 B (except B2) D S ins

42* तर्पयामास विप्रेन्द्रान्नानादिग्भ्य' समागतान् ।

3 Ś1 B2 om (hapl) 3^{a}-4^{b}. — ^{a}) K1 2 4 B4 D1. 2 4 तेषा (for तेभ्य') — ^{b}) K3 Ñ1 V1 B3-6 Dn D3 5 6 पुन', B1 तथा, D1 2 तदा (for प्रभुः) — ^{d}) K2 3 D4 T1 G1-5 M1 दिवि(T1 °व्य)स्पृक् S कीर्तिवर्धन' (for इव भारत) Cf 1 1 78^{d}.

4 Ś1 K3 B2 om 4^{ab} (for Ś1 B2, of v l 3). See Addenda — ^{a}) B1 G M गन्धैर्, Dn D1. 2 दि(Dn2 द्र)व्यैर् (for गीतैर्) — ^{b}) B1 दिव्यै', G3-6 माल्यै' (for गन्धै.) G6 चोच्चा' (for उच्चा°) B1 D1 2 तथा (for अपि) T1 गन्धैर्धूपैश्च दामभिः, G1. 2 M माल्येनोच्चावचेन च — ^{c}) G5 अपूजयत् (for पूजयित्वा). K2 द्विजश्रेष्ठान्, B1 सुरश्रेष्ठो. Note loose construction (*nominativus pendens*)! — ^{d}) K3 G1 2 निवेद्य. B1. 3 D1. 2 देवता' संनिवेश्य च

5 ^{a}) K3 मल्लनटा', G2 मल्लानटाद्; G3 मल्लाटनाः. Cd n cite मल्ला' (as in text). Ś1 जल्लाः, K1 D3 चैव; B2 भल्ला'; Dn (!) रल्ला', D5 (marg *sec m* as in text) गल्ला', T1 घल्लाः, G2 फुल्ला'; G3 सर्वे; Cv हल्ला' (gloss नानावाद्यकुशला), Cd n झल्ला' (as in text). — ^{b}) T1 G3-5 सूतमा(G4 °ता मा)गधवंदिन, G1 2 6 M सूतमा(G1. 6 °ता मा)गधकै' सह — ^{d}) Ś1 ससरात्र, K2 D4 धर्मराजं; B1m Dn D3 5 6 धर्मपुत्र, M1 ससराट्र

6 ^{a}) Ś1 K D4 (partly corrupt) transp पूजा and तां S तथा स पूजा ता (T1 स पूजिता; M1 प्रवेशनं) कृत्वा — ^{b}) K2 पार्थिवः (for पाण्डव') — ^{c}) T1 G1. 2 धर्मात्मा; G3 दिव्याय (for रम्याया). — B2 om. from 6^{d}

C 2 103 B 2.4.6 K 2 4 14 तस्यां सभायां रम्यायां रेमे शक्रो यथा दिवि ॥ ६

सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह आसते ।
आसांचक्रुर्नरेन्द्राश्च नानादेशसमागताः ॥ ७

असितो देवलः सत्यः सर्पमाली महाशिराः ।
अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः शुनको बलिः ॥ ८

बको दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः ।
सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो व्यासशिष्यास्तथा वयम् ॥ ९

तित्तिरिर्याज्ञवल्क्यश्च ससुतो लोमहर्षणः ।
अप्सुहोम्यश्च धौम्यश्च आणीमाण्डव्यकौशिकौ ॥ १०

दामोष्णीषस्त्रैवणिश्च पर्णादो घटजानुकः ।
मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च सारिकौ ॥ ११

बलवाकः शिनीवाकः सुत्यपालः कृतश्रमः ।
जातूकर्णः शिखावांश्च सुबलः पारिजातकः ॥ १२

पर्वतश्च महाभागो मार्कण्डेयस्तथा मुनिः ।

up to दाल्भ्य (in 9[a])

7 B2 om 7 (cf v l. 6) — [b]) B1 3 4 चासते (for आसते) Ś1 K2 पाडवान्समुपासते; K1.3 Ñ1 B6 D1 पांडवै स सहा(B6 °दा)सते, V1 पांडवै स महासते; S पाण्डवैश्च सहा(T1 °भा)सिरे [Note varied attempts to eliminate hiatus, which was certainly in the original] — [d]) S नानादेश्या' (T1 °दिग्भ्य) समा(G6 सभा)गता

8 B2 om 8 (cf v l. 6) — [a]) Cf 1 48 8[a] G6 सूर्य (for सत्य) — [b]) K1 सूर्यमाली, Ñ1 V1 B (B2 om.) D (except Dn2 D4) सर्पिमाली D2 महागिरा S सुमाली चाप्यथागिरा — [c]) K4 अर्चावसु , D2 अच° D8 आर्चा°, G2 दुर्वासाश्च — [d]) T1 G3 5 6 M2 शौनको K8 B8 G1.2 5 M बली; D1 2 G6 बल'; T1 बलि — After 8, S ins

43* आत्रेय' कण्वजठरौ मौद्गल्यो हस्तिकाश्यपौ ।

[With prior half of 1 48 8[c]. — G1 2 गणजठरी, G8 कण्वकन्चरौ, G4 5 °फठरी, G6 °कच्छरो]

9 B2 om up to दाल्भ्य (cf v.l. 6) — [a]) K2 3 वकदाल्भ्य (K2 °दाभ्य'); G1 2 M बकोद्दाल; G5 घक्रो दाल्भ्य' — [c]) Cf 1 57 74[c] K1 Dn1 D3 G6 पौलो — [d]) K1 तथा वसु , K2 तथैव से, K3 4 तथा च ये S (except T1) वैशंपायन एव च (cf 1 57 75[b])

10 [a]) Ś1 K V1 D3-5 G6 तैत्तिरिर् — [b]) K1 सुसुतो, K3 सुमतो, T1 G4 5 सुदेवो; G1-3 M1 सयु(G3 °य)तो, G6 M2 सयुक्तो (for ससुतो) S (except M2) रोम° (for लोम°) — After 10[ab], G3 ins

44* सत्यापाढश्च दुर्वासा भारद्वाजस्तथैव च ।
शुनःशेफो वसिष्ठश्च कण्डुरुद्दालकस्तथा ।
श्वेतकेतु' सहश्चैव कपर्दी चाश्वलायन' ।
बोधायनो भरद्वाज आपस्तम्बस्तथैव च ।

— [c]) A few MSS असु (for अप्सु) Ś1 Ñ1 °होमश्च; K B1 2 4 6 (m as in text) D (except Dn1) °होत्रश्च; T1 G3-6 °जातश्च; M °हौ(M2 °हो)म्योय — [d]) K1.4 V1 B1.3-6 Dn D4-6 अणी°; K2 D3 T1 G1 अणि°; B2 D1 2 कण्वौ; G3-6 M अणि (for आणी as in Ś1 K2 Ñ1) See Addenda

11 [a]) N (except K3, B5 damaged) त्रैवणिश्च (Ś1 D6 त्रैवणि°; D1 त्रैवर्णी च, D4 त्रिवर्णिश्च), S त्रिवत्र (M1 °प)न See Addenda — [b]) K2 शूर्पणीजो (hypermetric), G2 पर्याशे; M1 वर्णादो K1 D2 घटनानुज , D3 °क°, G1 पटजानुक°, G3 6 घटजानुग D1 पर्णादो घेजटाद्गुरा — [c]) G1 मुञ्जायनो B1 2 Dn D3 6 वायुभक्ष्य K3 पराशर्योथ शुनक — [d]) Ñ1 V1 B (B5 damaged) D सारि (B3 D1 6 शारि°; Dn2 सारक°); S रारिता K1 2 3 पाराशर्यांश्च सारि(K3 °र)कौ; K4 कौंजायन्योथ सारिक See Addenda

12 [a]) Ś1 D4 चल°, Ñ1 V1 B1 4 Dn D1 वलि°; B2 3 6 वली°, B5 damaged, D2 वल°; D3 वाली°; D 6 वलो° (for बल°) Ñ1 V1 B3 5 6 शिलीवाक°; B1 सत्यपाल' (see below), B4 Dn D1 2 गिनी° (for शिनी°) K बलवाकशिनीवाकौ (K3 °क' शिनी चैव'; K5 °कशिनावार्को, K4 °कोश्रिनीवार'), S शी(G2 नी)लवानरा(G6 °वाशिशि) निर्धाता (G3 °त°) — [b]) Ś1 शुल्यपाल°, K1 B3 3 Dn1 D3 5 6 सत्य°; K2 शूल्पाणि , K3 D1 मृत्युपाल°, K4 S शून्य° (G3 शून्य°), Ñ1 B1 5 Dn2 D1 2 सस°, V1 सस्यदान', B1 शिलीवाक' (see above), B3 चभ्रुपाल° (for *सुत्य°) [Though nowhere precisely recorded, सुत्यपाल' seems almost certain] D4 T1 G5-6 कृताश्रम' — [c]) K3 D4 जातु(D4 °तू)कर्ण, D1 3 T1 G1 3 4 M जातु(D1 M °तु)कर्ण , G2 जातुकर्णि' — [d]) K3 सुपर्ण', K3 गालव', K4 मालव , Ñ1 स्यालश्च; V1 B3-6 Dn D3 5 6 आलय ; D1 भुवन , S प्रलय (for सुबल°) [Metathesis of ब and ल]

13 [a]) K4 च्यवन' (for पर्वत°) Ñ1 B1 महाबाहो; G1 तथाभागो — [b]) K2 4 B1.2 5 D (except D4) महा (for तथा) — After 13[ab], D2 reads 11[cd] — [c]) Ñ1 V1 B1 6 T1 सावर्णि, B2 4 5 Dn1 D3 5 6 सावर्णी, G6 स्वपरो (for सावर्णिर्) — K2 om. 13[d]–25[c]

पवित्रपाणिः सावर्णिर्भालुकिर्गालवस्तथा ॥ १३
जङ्घाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगश्रवा भृगुः ।
हरिबभ्रुश्च कौण्डिन्यो बभ्रुमाली सनातनः ॥ १४
कक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः ।
पैङ्गो वराहः शुनकः शाण्डिल्यश्च महातपाः ।
कर्करो वेणुजङ्घश्च कलापः कठ एव च ॥ १५
मुनयो धर्मसहिता धृतात्मानो जितेन्द्रियाः ।
एते चान्ये च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ १६
उपासते महात्मानं सभायामृषिसत्तमाः ।
कथयन्तः कथाः पुण्या धर्मज्ञाः शुचयोऽमलाः ॥ १७
तथैव क्षत्रियश्रेष्ठा धर्मराजमुपासते ।
श्रीमान्महात्मा धर्मात्मा मुञ्जकेतुर्विवर्धनः ॥ १८
संग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान् ।
कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः ।
काम्बोजराजः कमलः कम्पनश्च महाबलः ॥ १९
सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः । C 2 117 B 2 4 K 2 4

— ^{d}) B3 जालुकिर्, B6m भालुकिर्, D1 2 भौलुकीर् (D1 °की), T1 G5 वालुभिर्, G1 2 वालुकिर्, G4 वालुग-(!) K3 गालुकिस्; K4 भार्गवस्, D6 दानवस् (for गालवस्) Dn1 भानुकिर्दालवस्तथा, G6 corrupt

14 K2 om 14 (cf. v l 13) — ^{a}) Ñ1 जघामन्यु°, G M जघावध° (G6 जघश्वद°, M2 जघावद्ध°) — ^{b}) K1 3 Dn (!) D1 कोपवेगश्च वा, K4 B4 6 D4 कोपवेगस्तथा, B5 damaged, D3 5 6 कोकवेगश्रवा, G1 5 6 M कोपो (G5 गोप-; G6 को नु) वेगश्रवा — ^{c}) Ś1 हरिर्बभ्रुश्च, Ñ1 परिवक्र°, V1 हरिवक्र°, B हरिवभ्रु°, S प(M1 व)रियभ्रु(G5 °भ्र)श्च — ^{d}) K4 चक्रमाली, D1 2 चभ्र°, D3 वभ्रुमालि°

15 K2 om. 15 (cf v l 13) — 15^{ab} is damaged in B5 — ^{a}) K1. 4 Ñ1 V1 B Dn1 D2 4 6 काक्षीवान्, T1 कक्षि°, M2 कक्षीवाण् K1 उसिजश्चैव, K3 4 औसिज°, Ñ1 उपिज°, B1 2 6 D1 2 कुशिक°, B3 ऋपिज°; D3 कुटिज°; D6 ऊपिज° — ^{b}) Ś1 has lacuna between ना and गौ K4 नासिकेतोथ, D3 G3 नाचिकेतश्च V1 B4 6 शौनक° (for गौतम°) — ^{c}) K (K2 om) B1 2 D1. 2 पिंगो, T1 पैलो, G3-6 पैंगिर्, M1 लैंगो, M2 पैंग्यो — ^{d}) G1 5 शौंडिल्य° G3-5 महायशा° — ^{e}) K1 4 D4 कर्कटो, K3 कर्कयो, Ñ1 V1 B2-6 Dn D3 5 6 कुक्कु(B3 4 D3 6 °कु)रो, B1 D1 2 कुडिनो (B1 °लो), S कुररो (T1 कुरवो; G5 कूररो, G6 कूरवो, M1 कुबेरो) Ñ1 जानुजघश्च, V1 B5 Dn D3 5 M2 वेणुजंघोथ — ^{f}) B1 2 5 6 Dn D3 5 6 G1. 2 कालाप°, D1 कालेय° Ś1 कत, K1 कच, K4 B4 कल, V1 कंक, D3 कट (for कठ) — After 15, S ins.

45* शार्ङ्गरस्तैलकुप्यश्च पर्णवल्कस्तथैव च ।

[G3 4 शार्ङ्गरिस्, M शार्ङ्कस् T1 शैलकुप्यश्च, G1 2 6 तैलकुब्य(G6 °म)श्च, G5 °कूप्यश्च G4 परि°, M1 (inf lin) वर्ण° (for पर्ण°)]

16 K2 om. 16 (cf v l. 13) — ^{a}) Ś1 K (K2 om) D4 एते वै (for मुनयो) V1 B3-6 Dn D3 5 6 धर्मविद्वांसो, G6 धर्मरहिता — ^{b}) Ś1 B1 महा°, B2 जित्वा°, B3 D1 2 4 S जिता° (for धृता°) — ^{c}) Ś1 K (K2 om) D4 समागम्य महात्मान (K1 4 D4 °न) — Ś1 K1 4 om (hapl) 16^{d}-17^{a}

17 K2 om 17, Ś1 K1 4 om 17^{a} (cf v l 13, 16) — ^{a}) B2 उपासत, B4 6 समासते, S उपासिरे B3 4 6 D4 S (except M1) महात्मान° — ^{b}) G1 2 सभामध्ये युधिष्ठिर, G6 सभाया मुनिसत्तमा° — ^{c}) K1 प्रवदत (for कथ°) K3 दिव्या°, T1 G (except G3) शुभ्रा (for पुण्या°) — ^{d}) K3 धर्मज्ञा° शुचयोखिला°, T1 G शुचयो धर्मवत्सला°

18 K2 om 18 (cf v l 13) — ^{a}) B1 D2 4 T1 G (except G4) क्षत्रिया° (or °या) श्रेष्ठा, B3 6 क्षत्रिया राजन्, B5 damaged — ^{b}) M2 युधिष्ठिरम् (for धर्मराजम्) S (except G5 6) उपासिरे — ^{c}) S श्रीमाश्च सुम(T1 G5 श्रीमान्वसुर्म)हात्मा च — ^{d}) D1 पुण्य°, G (except G2) मुच° (for मुञ्ज°) G6 विश्वधन°

19 K2 om 19 (cf v l 13) — ^{ab}) G1 2 सग्रामजनमुख्यश्च T1 G3-5 (avoiding hiatus!) °र्मुखश्चाप्युग्र° (for °र्मुखश्च उग्र°) K3 सुमुखश्चैव (for उग्रसेनश्च) S भारत (for वीर्य°) — After 19^{ab}, S (except G5 6) reads (with v l) 24^{ab} — ^{c}) D4 वज्र°, G6 तक्ष° (for कक्ष°) — ^{d}) K3 4 क्षप(K4 °म)कश्चा°, D1 2 क्षेमकक्षापरा°, G2 क्षेमकश्च परा° — ^{e}) B6 G1-3 कम्बोजराज° K4 Dn2 D1-3 5 कमठ°, B6 कृकल°, G5 6 कपिल (for कमल) K3 T1 M2 काम्बोजराजकमल°, Ñ1 V1 B1 2 5 Dn1 D6 कंबोजराज कमठ° (B1m कृकश), B3 4 का(B4 क)म्बोज° कृकलश्चैव — ^{f}) D6 कपन स, M2 कवलश्च B2 महाजर°

20 K2 om 20 (cf v l 13) — ^{b}) V1 च, B1 3 6 S स (for य°) — After 20^{ab}, V1 B D T1

C 2 116 B 2 4 23 K 2 4 20 यथासुरान्कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ २०

जटासुरो मद्रकान्तश्च राजा
कुन्तिः कुणिन्दश्च किरातराजः ।
तथाङ्गवङ्गौ सह पुण्ड्रकेण
पाण्ड्योड्रराजौ सह चान्ध्रकेण ॥ २१

किरातराजः सुमना यवनाधिपतिस्तथा ।
चाणूरो देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः ॥ २२

श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च मागधः ।
सुशर्मा चेकितानश्च सुरथोऽमित्रकर्षणः ॥ २३

केतुमान्वसुदानश्च वैदेहोऽथ कृतक्षणः ।
सुधर्मा चानिरुद्धश्च श्रुतायुश्च महाबलः ॥ २४

अनूपराजो दुर्धर्षः क्षेमजिच्च सुदक्षिणः ।

G1-3 ins.

46* वलपौरपसपश्चात्कृतात्मानमितौजस ।
[B1 D1. 2 °संपन्न D1. 2 कृतात्मानमि(D2 °मि)तौजस]

— a) D1. 2 यथा सुतान्, M2 तथा दुरान् (for यथासुरान्)

21 K2 om. 21 (cf. v.l 13). Owing to damaged fol., 21ab is lost in B6. For B1-4. 6 D1. 2 see below. — a) Ñ1 V1 B3m Dn D3-6 मद्रकानां च; T1 G1. 2 मत्त(T1 मत्र)कान्तश्च — b) Ś1 K0. 4 कुन्भी; K1 D3 कुती; S कुणि (for कुन्ति°) Ñ1 V1 कुलिन्दश्च, B3m कुलिङ्कु°, Dn D3-6 पुलिन्द°; G6 किणिद°; G6 corrupt — c) K1. 4 B3m Dn2 D1. 6 T1 G1. 3. 4 M2 त(K4 य)थाङ्गवङ्गौ; K3 यथाङ्गवङ्गौ; G3 तथाकर्णौ Ś1 B3. 4m. 6 D6 पुण्ड्रकेन, T1 G2. 6 M1 पौंड्रकेण (G2 °न), G1 पाण्ड्रेण, G3. 4 पौंड्र°; M2 पाण्ड्य° G6 तथांगवर्कौ च सुपौंड्रकौ वा — d) Ś1 K (K2 om.) पाण्ड्यश्च राजा, Dn1 पाण्ड्यौध्रराजौ Ñ1 V1 B3. 4m. 6 Dn D3. 5. 6 transp सह and च B3m D3 [आ]ध्रकेन S पाण्ड्योड्र (G1. 2 पाण्ड्योश, G6 पौंड्रोड्र, M1 पांड्योपि, M2 पाण्ड्योपि) राजा सह केरलेन — For 21, B1-4. 6 D1. 2 subst. the foll. Anuṣṭubh lines (B3 subst. lines 1-2 for 21ab and reads 21cd with v.l. as given above):

47* जटासुरो मद्रकश्च राजा कुन्तिः पुलिन्दकः ।
किरातराजश्च तथा वङ्गेशः सहपुण्ड्रकः ।
पाण्ड्यश्च राजा सुमहानन्ध्रकेण महात्मना ।

[(L. 1) B1 कुती B3 कुलिन्दक D1. 2 राजा कुति (D2 °ती)पुलिन्दक — (L. 2) B1. 2 D1. 2 °पौंड्र(B2 °पौंड्रि)क. — (L. 3) D1 माद्र° (for पाण्ड्य°) B2 नन्धेरा (for अन्ध्रकेण) B6 पाण्ड्योड्रराजौ च सह अन्ध्रकेण etc.]

— N (K2 om.) ins. after 21 (B1-4. 6 D1. 2 ins. after 47*):

48* अङ्गो वङ्गः सुमित्रश्च शैब्यश्चामित्रकर्शनः ।
[Ñ1 अंगो वंग पांडुराश्च, B1 D1. 2 अंगो वंगश्च पौंड्रश्च, B3 वंगावंगश्च पौंड्रश्च, D1 तथांगवंगौ सहितौ Ś1 K3 B शैब्य(B2 सैन्य)श्चामित्रघातन, D6 शैब्य आमित्र°]

22 K2 om. 22 (cf. v.l. 13). Ś1 K (K2 om.) D1 transp. 22ab and 24ab — a) B3 सुमश्च, G1. 2 च तथा (for सुमना) — b) B3 जय° (for यव°). — After 22ab, S ins.:

49* पाञ्चालश्च विराटश्च द्रुमसाल्वः पृथुश्रवा ।
[G1 M2 पाञ्चालश्च, G6 पांचालश्च]

— S reads 22cd-23ab after 29. — c) Ñ1 चानरो; B चानूरो, D1 चाणुरो; T1 G6 चारणो B3m D1. 3 G3 दे(D1. 2 दै)वराजश्च; T1 G6 भोजराज° — d) Ñ1 भैमरथिश्च य, T1 G6 देवरथ(G6 देवरथि)श्च य; G1. 2 M2 हे(G1. 2 भै)मरथश्च य; G3. 6 हेमरथोपि च, G4 M1 भैमरथोपि च (M1 °रथस्तथा)

23 K2 om. 23 (cf. v.l 13). For sequence in S, cf. v.l 22. — a) S (except G1 M2) श्रुता° (for श्रुता°) Ñ1 V1 B3. 6 विश्रुतो (for कालिङ्गो) — b) K (K2 om.) Ñ1 V1 B (except B2, B3 damaged) D (except D1) जयसेनश्च; T1 G (except G1. 2) यज्ञ°. — In Dn2 the sequence of 23cd-25ab is 24ab, 23cd, 25ab, 24cd. — c) B1 Dn (1) सुकर्मा; B3 M1 सुधर्मा. K1 च कृतानश्च (for चेकिता°) — Ñ1 om. (hapl.) 23d-24a — d) K1. 3 D1 सुरथो(K3 °जो)मित्रकर्शन; K2 om., K1 V1 वैदेहोथ कृतक्षण° (=24b), B (B3 damaged) Dn D1-3. 5. 6 सु(B6 म; D2 पू)रथश्चामित्रकर्षणः (B3 Dn1 D1. 2. 5. 6 °र्शन), S सुदत्सेनश्च भारत

24 K2 om. 24 (cf. v.l. 13), G3. 6 om. 24ab, Ñ1 om. 24a (cf. v.l 23). Ś1 K (K2 om.) D1 transp. 22ab and 24ab. For sequence in Dn2, cf. v.l 23. T1 G1-4 M read 24ab after 19ab. — a) G (G3. 6 om.) M क्षेमश्च (for केतुमान्) G1 चक्रादानश्च K1. 4 केतुरथ सुदानश्च — b) T1 G1-3 M1 वैदेहश्च G4 विदर्भश्च B1. 4 D1. 2 वैदेहोकृतलक्षण°. — c) K1 S सुव(K1 G2. 6 °श)र्मा चा°; Ñ1 V1 B (B3 damaged) D1. 2 निषधश्चा° — d) S महारथः (for °बलः).

25 K2 om. 25abc (cf. v.l. 13). For sequence in Dn2, cf. v.l 23. — a) G1. 2. 4 अनूपराजा. — b) K1. 4 B1. 2 D1. 2 क्षेमक(K1 °य)श्च; G6 क्षेपजिच्च. B3 सुदर्शन°;

शिशुपालः सहसुतः करूषाधिपतिस्तथा ॥ २५
वृष्णीनां चैव दुर्धर्षाः कुमारा देवरूपिणः ।
आहुको विपृथुश्चैव गदः सारण एव च ॥ २६
अक्रूरः कृतवर्मा च सात्यकिश्च शिनेः सुतः ।
भीष्मकोऽथाहृतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्यवान् ।
केकयाश्च महेष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकिः ॥ २७
अर्जुनं चापि संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः ।
अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिनवाससः ॥ २८
तत्रैव शिक्षिता राजन्कुमारा वृष्णिनन्दनाः ।
रौक्मिणेयश्च साम्बश्च युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २९
एते चान्ये च बहवो राजानः पृथिवीपते ।
धनंजयसखा चात्र नित्यमास्ते स तुम्बुरुः ॥ ३०
चित्रसेनः सहामात्यो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
गीतवादित्रकुशलाः शम्यातालविशारदाः ॥ ३१ C 2 1 B 2 4 K 2 4

D4 अदक्षिण (for सुद°) B5 Dn1 D3 5 6 क्रमजिघ सुदर्शन° — c) Ñ1 सपुत्रश्च, B1 सात्वकीक°; G4 5 M2 दशग्रीवः (for सहसुत°) T1 G1 2 6 M1 शिशुपालदशग्रीवौ, G3 शुशुपालो (sic) जरासंध° — d) Ś1 lacuna, S करूशा°, Cd as in text — After 25, T1 ins.

50* पान्त्यान्भ्रराजौ सहितादं * * न महात्मनाम् ।

26 a) K4 सुरूपा (for वृष्णीना). S1 K D2 4 T1 G6 चापि (for चैव) — b) = (var.) 1. 78. 12b G3-5 काम° (for देव°) — c) Ś1 K3 B3 आहुको विप्रथुश्चैव, Dn1 D1.2 G4 5 आहुकोपि (D1 2 °ति-) पृथुश्चैव, G1 2 आहुक° पृथुकश्चैव

27 a) T1 कृतकर्मा, G6 क्रूरकर्मा — b) Ś1 Ñ1 V1 B1 2 4 Dn1 D3. 5 6 सत्यक (B1 D5 °कि)श्च, B5 damaged, Dn2 G3 सात्यकश्च, G2 सात्विकिश्च. See Addenda. A few MSS सिने°. T1 G6 शिनिज (G6 निशिजे) शशा एव च — c) Ś1 has lacuna between को and ति. K1 भीष्मकश्च धृतिश्चैव, K2 Ñ1 B2 4 6 Dn D1 2 6 G3 भीष्मकोथाकृति (D6 °वृति-, G3 °हृदि)श्चैव, K3 4 D4 भीष्मकश्चाहु (K4 °को व्याह-, D4 °कोप्याहु)तिश्चैव, V1 भीष्मकोथाहुकश्चैव, B1 भीष्मक° सागतिश्चैव; B5 damaged, T1 G5 6 °को हृदि (T1 °ति, G6 °पि)कश्चैव, G2 भीष्मक्रोधाहृतिश्चैव, text as in B3 D3 5 G1 4 M. [The name आहृति recurs in 2. 13. 21a and 2. 28. 39a, and must be read thus each time.] — d) K1 3 द्युम्न (K3 °म)सेनश्च; K2 क्रतुसेन°, B1 युयुत्सेन°; D1.2 द्रुमसेन° — e) K3 B (except B1, B5 damaged) D कैकेयाश्च (Dn1 °योथ), K4 कैतियाश्च. Ś1 K D4 G1.2 महावीर्या (for महे°) — f) Ś1 K3 जयत्सेनश्च, G1 ग्रजसेनश्च. K D4 सोमकिः, B2 सौमिक°; D2 सौनकि°, S सोमक° (G6 सैनिका°, M1 as in text) — After 27, Dn(!) D3-5 ins.

51* केतुमान्वसुमाश्चैव कृतास्त्रश्च महाबलः ।
[Cf. 24ab. D3 5 क्षतायुश्च (for कृतास्त्र°)]

Dn D3-5 cont.: K4 V1-B (B3 lacuna) D1 2.6 S ins. after 27

52* एते चान्ये च बहव° क्षत्रिया मुख्यसंमता° ।
उपासते सभायां स्म कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
[(L. 1) B1 युद्धदुर्मेदा (m. °समता), D3-5 मुख्यसत्तमा, G3-5 लोकसमता°. K4 राजानो मुख्यता गता°, G6 क्षत्रमुख्या समागता — (L. 2) B4 ता, G3-5 वै (for स्म)]

28 B3 om. 28-29 — a) K2 चैव, B2 4 5 Dn D3 5 6 ये च (for चापि). Ś1 K4 सश्रुत्य, K1 3 B6 D4 ससत्य, T1 सगृह्य. G M अर्जुनं तु (G6 चो)पसगृह्य — b) V1 B6 महारथा, S यशस्विन° (for महाबला°) — c) S (except G5) शिक्षते स्म (for अशिक्षन्त). D1 2 °वेदा

29 B3 om. 29 (cf. v. l. 28) — a) M1 तथैव. S सर्वे (for राजन्) — b) Ñ1 B1 4 कुमारा वृष्णिवर्धना, S वृष्णिपुत्रा यशस्विन° — c) = 1. 211. 9a S प्रद्युम्नो रौक्मि (G6 °हि)णेयश्च — d) = 4. 67. 20d Ś1 K1 2 4 Ñ1 V1 D4 युयुधानोथ (perhaps read so, see Addenda) — After 29, S reads 22cd-23ab, while Ñ1 *repeats* 26cd. On the other hand V1 B (B3 om., B5 damaged) D ins. after 29

53* सुधर्मा चानिरुद्धश्च शैब्यश्च नरपुंगव ।
[B1 सुधन्वा, B4 6 सुशर्मा. B1 2 4 6 D1 2 चेकितानश्च (for चानिरुद्ध°). Post. half = Gītā 1. 5]

30 b) B1 2 D1 2 राजान पृथिवीश्वरा° (B1 °सुराः), S राजपुत्रा महाबला. — After 30ab, S ins.

54* धनजयमुपातिष्ठन्धनुर्वेदचिकीर्षव ।

— c) K2 B1 2 D1.2 चैव, S तत्र (for चात्र) — d) K1 [ऽ]त्र, K3 च, T1 G4-6 स (for स्म). K Dn D1 2 तुंबरु — After 30, B1-5 D S ins.

55* उपासते महात्मानमासीन सप्तविंशति° ।
[S उपासत (G6 M °ते) तमासीन. D4 आसीना°, S (except M2) गधर्वा (for आसीन)]

31 a) G1 गंधर्वराज सामात्य — b) S गधर्वा (G1 M2 °र्वो)प्सरसा गणै. — After 31ab, S ins.

C 2. 132 B 2. 4. 38 K 2. 4. 44 प्रमाणेऽथ लयस्थाने किंनराः कृतनिश्रमाः ।
संचोदितास्तुम्बुरुणा गन्धर्वाः सहिता जगुः ॥ ३२
गायन्ति दिव्यतानैस्ते यथान्यायं मनस्विनः ।
पाण्डुपुत्रानृषींश्चैव रमयन्त उपासते ॥ ३३
तस्यां सभायामासीनाः सुव्रताः सत्यसंगराः ।
दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिरमुपासते ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।
तथा तत्रोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १
लोकाननुचरन्सर्वानागमत्तां सभामृषिः ।
नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ २
पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च धीमता ।

56* तस्या सभायामास्ते स्म बहुभि परिवारित' ।
— c) B6 नृत्य° — d) Cf 58* B6 damaged Ś1 शम्यास्ताल°; K1 शिष्या ताल°, K2 4 B6 Dn D5 स(D5 श)म्यक्ताल°, K3 सम्याताल°, Ñ1 V1 B1 2 4 G2 सा(G2 शा)म्यताल°, D1 सम्यक्स्ताल°, D4 रम्याताल°; T1 G1 6 शम्यताल°; text as in B3 D3 6 G3-5 M Cd cites शम्या (as in text), Cn cites साम्य (=ताल विशेष'), Cnp शपा (=दक्षिणहस्तगृहीततालविशेष')

32 a) K2 3 Dn2 D4 S च, B1 तु (for ऽथ). K1 3 4 Ñ1 V1 B2 4 6 D4 G5 6 Cn लये (for लय) — b) Ś1 K1 3 4 B1 2 m 3 6 Dn2 D3 4 6 कृतनिश्चया, B5 damaged, D1 2 G1 °विश्रमा', T1 G3-5 च कृतश्रमा See Addenda — c) K2 4 सनोदितास्, S (except T1 G5) ते चोदितास् K2-4 Dn(1) तुयरुणा, D2 तम्बु° — d) K3 4 D4 गधर्व- (for गन्धर्वा) K1 सभाया, D1 सहता (for सहिता) Ñ1 विभो, B5 damaged, B6 तथा; D1 2 तदा (for जगु) V1 B1-4 Dn D3. 5 6 गधर्वसहितास्तदा(B4 °स्तथा); S गधर्वा (G1 °र्व) किंनरै. सह

33 a) Ñ1 B2-4 D1 2 गायतो K1 B2 6 दिव्यगानैस्ते; K3 °मानैश्च, Ñ1 °गाथैस्ते; B1 °तालैस्ते D4 तै' (for ते) S दिव्यगानेषु गायति (G1 2 °गानेष्वगायत, G6 M °तानेषु गायति) Cd cites दिव्यतानै (as in text) — b) K1 यथाज्ञाय, D4 यथान्यास Ñ1 दिव्यगाथा स भारत, S गाधा (G6 M °था) दिव्याश्च भारत — After 33ab, Ñ1 ins

57* देवताश्च मुनींश्चैव पार्थिवांश्चैव तोषयन् ।,

while S ins :

58* शम्यातालेषु कुशला कुशला गीतवादने ।

[T1 समक्ता° (sic), G1 2 श(G2 र)म्यता° G6 M °वादिते (for °वादने) G1. 2 गीतवाद्यविशारदा Cf 31d]

— c) S पांडवेयान् (for पाण्डुपुत्रान्) Ñ1 नृपाश्चैव (for ऋषीं°) — d) G4 M2 उपासिरे — After 33, G3 ins.

59* हाहाहूहू पर्वतश्च नारदश्च पृथुश्रवा ।
गायन्ति च प्रनृत्यन्ति उर्वश्याद्यप्सरोगणै ।

34 ab) Ś1 K सत्यवादिनः (for °संगरा) S तस्यां सभायामृषयो (T1 °यां राजान, G6 °या कुशलो) राजानश्च पृथग्विधा' — Cd cites 34cd exactly as in text. — c) Ś1 K B1 D2 4 देव (for देवा) S देवेंद्र (for ब्रह्माणं)

Colophon — *Sub-parvan* Ñ1 V1 सभाक्रिया — *Adhy name* Ś1 Ñ1 V1 D1 2 4 सभाप्रवेश'; K3 G5 युधिष्ठिरसभावर्णन (G5 °सभाप्रवेश.) — *Adhy. no* (figures, words or both) K1-3 Ñ1 V1 Dn D2 3 S 4 (as in text) — *S'loka no.* K3 34, K4 5 (1), Dn2 40

5

1 B5 damaged — a) B4 Dn(1) D4 अथ (for तथा) S अथो(T1 G6 तत्रो, G3 ततो, G4 5 तयो)पविष्टेष्वृषिषु — b) T1 च राजसु (for महात्मसु) G M पार्थिवेषु च भारत (G1 2 नारद) — d) S सर्वश' (for भारत); B1 महात्मसु च सर्वत' — After 1, all MSS except Ś1 K1-3 Ñ1 ins a passage (of 16 lines) given in App I (No 2).

2 B2 reads 2ab after 3cd — a) T1 G4 5 देशान्; G6 M1 सर्वान् (for लोकान्) K1 उपचरन्, G6 अतिचरन्. T1 G6 लोकान् (for सर्वान्) K2 देवलोकात्तदा राजन्, M2 सर्वानपि चरँल्लोकान् — b) K2 3 B2 Dn1 D4 5 9 G1 2 अगमत्, Cn as in text D4 महान् (for सभाम्). V1 B3-6 D (except D4) नृप; B2 प्रति (for ऋषि') T1 G3-5 M आजगाम यदृच्छया. — c) K1 2 तु (for सु-).

सुमुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितद्युतिः ।
सभास्थान्पाण्डवान्द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजवः ॥ ३
तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ।
सहसा पाण्डवश्रेष्ठः प्रत्युत्थायानुजैः सह ।
अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥ ४
तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ।
अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ ५
सोऽर्चितः पाण्डवैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः ।
धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं युधिष्ठिरम् ॥ ६

नारद उवाच ।

कच्चिदर्थाश्च कल्पन्ते धर्मे च रमते मनः ।
सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विहन्यते ॥ ७
कच्चिदाचरितां पूर्वैर्नरदेव पितामहैः ।
वर्तसे वृत्तिमक्षीणां धर्मार्थसहितां नृपु ॥ ८
कच्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा ।
उभौ वा प्रीतिसारेण न कामेन प्रबाधसे ॥ ९ C 2 153 B 2 5 K 2 5

— d) B1 मुनि° (for ऋषि°) K4 तथा, S (except G1 2) सभा (for तदा) — After 2, G2 ins 60*

3 a) B4 6 पारिपात्रेण, T1 परिजानेन, G3 परिजातेन; G6 परिज्ञाने च — b) K3 देवतेन, Ñ1 V1 Dn(!) पर्वतेन, B5 (m as in text) फेहडेन (for रैत्र°) K1 महात्मना (for च धीमता) — c) B1 D1 2 सुमुखेनाथ (for °खेन च) D3 5 S (except G1 2) धौम्येन (for सौ°). — d) B5 damaged B6 m महर्षिरमित°, D1 2 देवर्षिश्चामित°. — After 3cd, B2 reads 2ab, D2 repeats it (with v l as in Dn1) — 3ef damaged in B5. — e) B1 सभाया. — f) Ś1 D2 4 प्रीयमानो K1 4 महौजस, T1 G4 5 बभूव ह (for मनो°) K2 प्रीयमाणान्मनोजवान् — V1 B (B5 damaged) D ins. after 3. S ins after 4 (G2, after 2)

60* जयाशीर्भिः स्तुत विप्रो धर्मराजानमार्चयत् ।

[B1 च त, Dn1 स्तुवन् (for स्तुत) S जयाशीर्भिश्च (G2 °द) नेनाथ V1 B1 D5 6 G M2 अर्च° (for आर्च°).]

4 a) K1 समागतम्, K2 तमायातम् (for तमागतम्) — b) K3 धर्मवित्तम, G3 4 तु स धर्मवित् (for सर्वधर्म°) — c) S (except G2 M2) सगण (for सहसा). Ś1 K D4 पाडवो ज्येष्ठ, B1 3 D2 M2 पाडवज्येष्ठ — e) Ś1 अभ्यवान्ययत प्रीत्या, G1 °वादयत प्री°, G2 4 अभिवाद्य तत. प्रीत्या — After 4, S ins (G2 repeats) 60*

5 a) G1 सदर्थम् (for तदर्हम्) G2 तदर्हमान चास्मै स. — After 5ab, V1 B D ins

61* गा चैव मधुपर्कं च संप्रदायार्घ्यमेव च ।

[A few MSS °यार्थमेव]

— 5cd is damaged in B5. — c) G3-6 तर्प° (for अर्च°) — d) B1 सर्ववित्, S पार्थिव. — After 5, V1 B (B5 damaged) D S ins

62* तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।

[B1. 3 4 6 D1. 2 m G2 यथावत्स (D2 orig यथान्याय), T1 G6 ऋषिस्तसात्; M महर्षिस्ता. G1 तुतोष महर्षिस्तसाच (hypermetric), G3-5 °प नारदस्तसात्]

6 b) B (B5 damaged) D1 2 देवर्षिर्, T1 G6 स ऋषिर्, G1 सहर्षिर् (for महर्षिर्). K3 B1 D1 2 6 वेदपारगे — c) K3 T1 G1 6 धर्मकामार्थसहित, M1 धर्मार्थकामसंयुक्त.

☞ See Addenda for Rāmāyaṇa parallel to the passage beginning here (7 ff) The references given below are to the Kumbhakonam edition (by Krishnacharya and Vyasacharya), 1911.

7 K2 V1 G5 om the ref — a) K2 3 G1 3 5 6 च कल्प्यते, B1 2 प्रकल्पते, M प्रकल्प्यते B4 6 G2 4 कल्प(G2 4 °ल्प्य)ते कच्चिदर्थास्ते (B6 m कच्चित्तेर्था° प्रकल्पते) — S (except G2) transp 7b and 7d — b) Ś1 K3 मति (for मन°). — c) K1 4 D4 सुखानि तव जायते — d) G2 transp मनश्च and न K4 न पुनश्च न विद्यते, B1. 2 D1 2 भोगाश्च विविधा नृप, G6 विमतश्च विहन्यते

8 a) Ñ1 V1 B (except B3) G4 M2 °चरितं, T1 G1 3 5 6 M1 °चरिता. — In B5, 8c–9d is lost on a damaged fol — c) G2 कच्चिद् (for वृत्तिम्) K2 3 अक्षिणां, K4 Ñ1 B1 2 4 6 m D (except D4) अक्षुद्रां T1 G1 3–6 M वर्तते वृत्तिरक्षीणा — d) D3 °रहिता, S (except G1) °सहिता K2. 3 Ñ1 V1 B4. 6 Dn D4 6 (sup lin) त्रिषु, B3 D3 5 6 शुभां (for नृपु) B1 2 D1 2 धर्मकामार्थसहिता

9 = (var) Rām. 2 100 63 — a) K4 यद् (for वा) D1 कच्चिदर्थं न चाधर्मं. — b) B (B5 damaged) धर्मेनार्थम् D3 च (for वा) — c) K1 Ñ1 च, K2 वै (for वा). B1 उभौ प्रतीतिसारेण — d) K2 कामे न प्रतिबाधसे; S कामेन (G6 कामे च) न च (G3-5 वि-) बाधसे. Cv cites विबाधसे (as in G3-5)

10 = (var) Rām. 2. 100 64 — K2 om 10ab — ab) B6 D4 G1 2 transp धर्मं and कामं B1 2 D1. 2 वदता (for जयतां). — c) Ñ1 धर्मज्ञ, V1 B D (except

C 2.154 B 2.5.20 K 2 5 23 कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञ सदा वरद सेवसे ॥ १०
कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायांस्तथानघ ।
बलाबलं तथा सम्यक्चतुर्दश परीक्षसे ॥ ११
कच्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च जयतां वर ।
तथा संधाय कर्माणि अष्टौ भारत सेवसे ॥ १२
कच्चित्प्रकृतयः षट् ते न लुप्ता भरतर्षभ ।
आढ्यास्तथाव्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्वशः ॥ १३
कच्चिन्न तर्कैर्दूतैर्वा ये चाप्यपरिशङ्किताः ।
त्वत्तो वा तव वामात्यैर्भिद्यते जातु मन्त्रितम् ॥ १४
कच्चित्संधिं यथाकालं विग्रहं चोपसेवसे ।
कच्चिद्वृत्तिमुदासीने मध्यमे चानुवर्तसे ॥ १५
कच्चिदात्मसमा वृद्धाः शुचयो जीवितक्षमाः ।
कुलीनाश्चानुरक्ताश्च कृतास्ते वीर मन्त्रिणः ॥ १६

D1 2 4) M1 कालज्ञ° — d) V1 D (except D1 2 4) Cnp समं; Cn सदा (as in text) G2 सदाचारं च सेवसे

11 G2 transp 11 and 12 — a) K4 राजगुरो°; D4.6 S (except G1 M2) राजन्गुणै K8 सन्धि° (for षड्भि°) Cv as in text. — b) K2 T1 G3 4 सप्तोपायैस्; K4 °रमा (sic), B1 D3 4 G2 सप्तोपायास्; B5 प्राप्तोपायांस्; Cv as in text B1 D1, 2 S (except M2) तथैव च (for तथानघ) — c) Ñ1 बलाबले तथा; V1 °बलेनथा (sic). K2 च तत् (for तथा) T1 G च सम्यक्च (G3 सर्वं च; G5 सौम्य च); Cn (apparently) तथासवा (citing variant °सव) (for तथा सम्यक्) B1–6 Dn D3 5 6 Cnp बलाबलेन सम्यक्त्व (B1 6 °क्च) — d) K2 M2 चतुर्धा स (M2 च); T1 G M1 कार्यं दश (for चतुर्दश). Cv cites दश B1, 5 D समीक्षसे (Dn1 °क्ष्यसे; D8 °क्ष्य च), T1 G2 Cv निषेवसे K4 ** दंशाभिरीक्षसे

12 G2 transp 11 and 12 — a) K2 °मर्थांश्च, B1 3, 6 (m as in text) D1 2 °मन्विष्य (for °मन्वीक्ष्य) — b) B1 पुत्रांश्च (for परांश्च) B2 परांश्चैव विशेषत — In B5, 12c–13d is lost on a damaged fol — c) M1 Cv सधायि- B6 कार्याणि; G6 धर्मेण (for कर्माणि). — d) To avoid hiatus Ś1 Ñ1 B3, 6 D2 चाष्टौ; K2 ह्यष्टौ (for अष्टौ) K1 3 4 T1 G2 भारताष्टौ निषेवसे, G1 3–6 M चाष्टौ वरद सेवसे

13 a) B5 damaged Ś1 K B3 4 Dn D1 4 सप्त (K3 सप्ते), V1 B1, 3 6 D2 3 5, 6 T1 सर्वा; G1 पड्न्य (for षट् ते) G2 कच्चित्प्रकृतिपट्केषु. — b) V1 B1 3 6 Dn D3, 5 6 (sup lin. as in text) T1 न लु(B1 ल)ब्धा; G2 अलुब्धो, G3 4 ह्य(G4 प्र)लुप्ता; G5 M ह्य(M2 अ)लुब्धा K3 पुरुषर्षभ G1 6 अलुब्धा पुरुषर्षभ — cd) D1 M1 (inf lin) Cv आढ्यास्तथा(M1 Cv आप्ताश्चैवा)व्यवसिन°, T1 G2 आढ्याश्चा(G2 °श्च)व्यसनिन्यश्च, G3–5 आर्याश्चैवाव्यसनिन°; G6 आप्ताश्च-वै व्य°, M आढ्याश्चाप्य(M2 °श्चैवा)व्य° B1 ह्यनुरक्ताश्च; Dn2 D1 2 5, 6 G3 5 स्वनु°, D3 तनु° (sic), G2 स्वानु°, G6 ह्यनु°, M अनु°. G1 आढ्याश्चैवाव्यसनिनो-ह्यनुरक्ताश्च सर्वश

14 = (var) Rām 2 100. 22 B6 reads 14 twice in succession — a) Dn1 कच्चित्तत् (for कच्चिन्न) K2 3 धूर्त(K3 दूते)स्तर्कैर्वा; Ñ1 V1 B (B6 both times) D (D6 sup lin. as in text) Cn कृतकैर्दूतै (B1 तर्कितैर्दूतै°; D3–5 कृतकैर्धूर्त.), G4 M2 तर्कैर्धूर्तैर्वा, Cv Cnp as in text T1 कच्चित्प्रकृतिनै(read °कै)र्दूतै Cd cites कृतकै° — b) K2 ये चाप्यपरिसचिता; V1 ये चाप्यपरिपक्कथा, B1 D6 (sup lin) ये चान्ये(D6 °प)परिशङ्किता; B3 D1 2 T1 चारैर्वा(T1 °नै)परिपक्कथा; B4 चारैर्वापरिशङ्किता°; B6 (first time) ये चाप्यपरिशङ्किता as in text (m °तै), B6 (second time) चारैर्वा परिपत्तथा Cv cites अपरिशङ्किता (as in text) — c) B6 (second time) रहो; D1 ततो; T1 G3–5 Cv त्वया (for त्वत्तो) G1 स तु, G6 न तु (for तव) G4 M न तवामात्यै (for तव वामा°), Cv as in text K4 Ñ1 V1 B (B6 both times) Dn2 G3 चामा°, T1 वार्ता° (for वामा°). K3 त्वत्तो वाथ सवामात्यै° — d) G2 वेद्यते, Cv भिद्यते (as in text) G1 6 न तु, G2 Cv तव (for जातु) V1 B (B6 first time) D (except D4) मन्त्रित तथा (for जातु मन्त्रि°) — V1 B D ins after 14 (B6, after repetition of 14)

63* मित्रोदासीनशत्रूणां कच्चिद्वेत्सि चिकीर्षितम् ।

15 K1 om 15–27 — a) K3 तथाकाल; T1 G3–5 यथान्याय, G2 च यान च — b) B1 2 D1 2 चापि (for चोप) — c) B5 damaged G4 5 उदासीनं (G5 °ना) G2 Cv उदासीनेषु वृत्तिं च (Cv वृत्तिश्च) — d) B5 damaged K2 मध्यमा K3 D2 T1 G3–5 M2 चानुवर्तसे, Ñ1 चानुपश्यसे, V1 B1, 2 4 6 Dn D3, 5 6 चा(B2 D3 वा)नुमन्यसे G1 Cv मध्यमेषूपपद्यते

16 = (var) Rām. 2 100 16. — K1 om 16 (cf. v.l 15). — a) Ś1 K2 3 V1 B (B5 damaged) D G4 वृद्धा° (K2 वृत्ता, D1 2 बुद्धा); Cd as in D1 2 — b) B5 damaged. K2 Ñ1 जीवित क्षमा; K3 निर्णयक्षमा;

विजयो मन्त्रमूलो हि राज्ञां भवति भारत ।
सुसंवृतो मन्त्रधनैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १७
कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे ।
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थमर्थवित् ॥ १८
कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह ।
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्रमनुधावति ॥ १९
कच्चिदर्थान्विनिश्चित्य लघुमूलान्महोदयान् ।
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न विघ्नयसि तादृशान् ॥ २०
कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः ।
सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टं ह्यत्र कारणम् ॥ २१
कच्चिद्राजन्कृतान्येव कृतप्रायाणि वा पुनः ।
विदुस्ते वीर कर्माणि नानवाप्तानि कानिचित् ॥ २२
कच्चित्कारणिकाः सर्वे सर्वशास्त्रेषु कोविदाः ।
कारयन्ति कुमारांश्च योधमुख्यांश्च सर्वशः ॥ २३ C 2 1.. B 2 5 K 2 5

S विगतक्लमा V1 B3 4 6 Dn D3 5 6 (*sup lin* as in text) Cn शुद्धा॰ सचोध(V1 ॰पाद)नक्षमा॰, Cnp as in text — ^{c}) G1 6 M कुलीनाश्च विनीताश्च. — ^{d}) D1 वर (for वीर) S नियता (T1 नियुता, G2 यत्तास्ते, G3 M यत्तास्ते, G4 रक्तास्ते) मन्त्रिण. कृता॰ — After 16, T1 G2–5 read 19

17 = Rām 2 100 17. — K1 om 17 (cf v l 15) — ^{a}) K2 विभवो (for विजयो) K2 3 मन्त्रिमूलो, D1 मन्त्रतुल्यो; D6 मूलमन्त्रो D6 वै (for हि) S (except G2) मन्त्रो विज(G5 ॰प)यमूल हि — ^{b}) Ñ1 V1 B D (except D4) G4 राज्ञो (for राज्ञा) — ^{c}) Ñ1 B1 D1 2 G3 सुमवृत्तो; G1 ॰वृत्तैर्, M1 ॰वृतैर् K2 मन्त्रिधनैर्, K3 G1 6 मन्त्रिव(G1 ॰प)रैर्, K4 M मन्त्रपरैर्, B1 ॰रवैर्; D1 2 T1 G2–5 ॰धरैर्, D4 ॰वरैर् V1 B2–6 Dn D3 5 6 कच्चित्संवृतमन्त्रैस्ते (B2 6 Dn2 ॰स्तैर्, B3 ॰श्च) — ^{d}) V1 अस्त्र॰, G1.6 मन्त्र॰ (for शास्त्र॰) — After 17, V1 B D ins .

64* राष्ट्र सुरक्षित तात शत्रुभिर्न विलुप्यते ।

18 = (var) Rām. 2 100. 18 — K1 om 18 (cf v l. 15). — ^{a}) D1 ॰वशे (for ॰वशं) G1–4 नैषी॰ — ^{b}) Dn (!) [ऽ]पि, M1 प्र- (for वि-). — ^{c}) D1 4 G1 2 6 कच्चिद्वा(D4 ॰द)पर॰, D3 5 ॰चापरराष्ट्रेषु — ^{d}) Ñ1 T1 G3 अर्थवत् B1.2 D1 2 चिंतयश्चार्थ(B1 ॰यन्सर्व-; B2 D5 ॰यस्यर्थ)निश्चयान्

19 = (var) Ram 2 100 19. — K1 om 19 (cf. v.l. 15). T1 G2–5 read 19 after 16 — ^{a}) G1 6 नैकैः॰ — ^{c}) Ś1 ते मन्त्रिते, B1 दुर्मन्त्रिणं (for ते म॰) — ^{d}) D3 राष्ट्रे - Ñ1 V1 B3–6 Dn D3 5 6 T1 G2–5 परि॰; B2 D1 2 प्रति॰ (for अनु॰). B1 राष्ट्रं न परिराधसे.

20 = (var.) Rām. 2, 100 20. — K1 om. 20 (cf. v l 15) — ^{a}) G1.6 च (for वि-) — ^{b}) S लघूपायान् Ś1 K2 3 महाफ(Ś1 ॰य)लान् — ^{c}) G3 कच्चिन् (for कर्तुं) — ^{d}) S दीर्घं॰ (for विघ्न॰).

21 = (var.) Rām. 2. 100. 53. — K1 om. 21 (cf. v l 15) — ^{a}) K2 D6 (orig) कच्चिन्नु, D4 कच्चित्तु K3 B1.6 सर्व (for सर्वे) — ^{b}) V1 B3 4 (m as in text) 6 महीपते, B1 [ऽ]विशकिता (for विशङ्किता॰) S प्रत्यक्षास्ते नरर्षभ(G2 विशां पते, G4 ॰र्षभा) Cv cites प्रत्यक्षा॰ — After 21^{ab}, S ins (Cv glosses)

65* परोक्षा वा महाराज मध्य ह्यत्र प्रशस्यते ।
[T1 G1 6 ह्यस्य (for ह्यत्र)]

— V1 B6 om 21^{cd} — ^{c}) S (except G3) सर्वथा (M2 erroneously उत्सृष्टा) (for सर्वे वा) D3 ॰रत्यक्ता॰ (for ॰रुत्सृष्टा॰) K3 सर्वेषु वा पुनर्हृष्टा — ^{d}) Ś1 G2 सहृष्टा॰; B3 संसृष्टि॰, T1 G1 3–6 सस्(G3 ॰सृ)ष्टा॰; Cn as in text (= स्नेह॰!) Ś1 तत्र; K3 B1 D1–3 5 6 यत्र, Ñ1 B2–5 Dn Cd चात्र (for ह्यत्र) — B1–5 (B5 damaged) D ins. after 21 V1 B6 (which om. 21^{cd}) ins after 21^{ab}

66* आप्तैरलुब्धैः क्रमिकैस्ते च कच्चिदनुष्ठिता. ।
[B3 तत्र, B6 तव (for ते च) B1–3 D1, 2, 4 ॰दधि॰ (for ॰दनु॰)]

22 = (var.) Rām 2. 100 21 — K1 4 om. 22 (for K1, cf v.l. 15) B5 damaged — ^{b}) K2 कृतप्राणानि, D1 कृतमायाति — ^{c}) D1 चार- (for वीर). — ^{d}) K2 Dn1 G2 नानावाप्तानि, B1 नानार्थानि च, B6 (m as in text) D1–3, 5 6 नानारब्धानि, T1 G1 6 न त्वारब्धा॰, G3–5 M नार(G4 न ल)ब्धव्या॰, M1 (*inf. lin. sec. m.*) Cv नानवात्ता॰; Cn as in text. Ś1 Ñ1 केचन, K3 D4 केनचित्, T1 कानि च, G3 कर्हिचित् ❀Cv. अनवात्तानि अनुपगृहीतानि ।❀

23 K1 om 23 (cf. v l 15) G2 reads 23 after 26, probably also Cv, which here has the insertions of G2, but cites nothing from 26 — ^{a}) Ś1 Ñ1 V1 D6 (*sup lin* as in text) G4 M2 कारुणिका॰; T1 G1 6 कर॰, G2 च कारुणा॰, all comm. as in text B2 m कर्मे; B4–6 Dn D5 6 धर्मे, D3 धर्मा (for सर्वे) — ^{b}) Dn2 सर्वे शास्त्रेषु, G2 राजशा॰, M सर्वश॰ B1 D1, 2 सर्वशास्त्र-

C 2 168 B 2 5 35 K 2 5 36 कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकं क्रीणासि पण्डितम् ।
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं परम् ॥ २४
कच्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः ।
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ २५
एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ।
राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २६
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ २७
कच्चिद्द्विषामविदितः प्रतियत्तश्च सर्वदा ।
नित्ययुक्तो रिपून्सर्वान्वीक्षसे रिपुसूदन ॥ २८

कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः ।
अनसूयुरनुप्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ २९
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ।
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ ३०
कच्चिदङ्गेषु निष्णातो ज्योतिषां प्रतिपादकः ।
उत्पातेषु च सर्वेषु दैवज्ञः कुशलस्तव ॥ ३१
कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः ।
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः ॥ ३२
अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।
श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ ३३

विशारदाः, B3 T1 सर्वशास्त्रार्थकोविदा° — c) B3 शिक्ष°; T1 G6 0 धार° (for कार°) Ś1 K3 B6 G4 कुमाराश्च — d) Ś1 K3 B6 D4 योधमुख्याश्च; T1 G1 0 धर्ममुख्याश्च, G4 M2 यौधमुख्यां(M2 °ख्या)श्च — After 23, G2 Cv ins. a variant version of 109, 110cd, 111 (q v), *repeating* them below (with 110 complete)

24 = (var) Rām 2. 100 23 — K1 om 24 (cf. v l 15) G2 transp 24 and 25 — a) D2 सहस्रे, G3 4 सहस्र, G5 M2 सहस्रान् — b) S दृश्यसि (for क्रीणासि) — c) M2 ह्यत्र (for ह्यर्थ) — d) K3 नि.श्रयस, D2 नैश्रे° G2 महत् (for परम्)

25 = (var) Rām 2 100 54 — K1 om 25 (cf v l 15) G2 transp 24 and 25, T1 G4-6 M transp 25 and 26 B5 damaged — a) T1 G1 3-6 M transp दुर्गा° and सर्वा° G2 गृहा° (for दुर्गा°) — b) S धनधान्योदकायुधैः (G2 °धान्यायुधादिकैः) — d) T1 तथा शिल्प°

26 = (var) Rām 2 100 25. — K1 om 26 (cf v l 15) T1 G4-6 M transp 25 and 26 — a) B5 damaged G2-4 एको ह्यमात्यो — b) B5 damaged B1 3 D1.2 शूर प्राज्ञो बहुश्रुत — c) K2 3 राजानो (K2 °नां) D1 2 च (for वा) — After 26, G2 Cv read 23, followed by 109, 110cd, 111 (cf v l 23)

27 = Rām. 2 100 37. — K1 om 27 (cf v l 15) G2 transp 27 and 28 — a) D3 5 °दशान्येव, S Cv °दशान्येषा — b) G4 सपक्षो M Cv सप्त (for पञ्च). — c) D4 T1 अभिज्ञातैर्, G1.6 M1 अना° — d) G1 चेत्स्यनर्थनिवारकैः

28 K4 om. 28 G2 transp. 27 and 28 — a) G1 °विद्विष — b) N (except Ś1 K1 D4, K4 om.) प्रतिपन्नश्च, S कृतयत्न(G5 °त्न)श्च; Cnp as in text G2 सर्वत्र — c) K2 B1 3 D2 Cd नित्योद्युक्तो, D3 त्रिनियुक्तो; G1 नित्ययुक्तान — d) Ś1 K2 3 Ñ1 D4 G M ईक्षसे (G2 सेवसे); K1 ईक्ष्य°, Dc वीक्ष्यसे V1 रिपुमर्दन — After 28, G2 Cv ins a version of 108, 51, 52 and 50 (q v), *repeating* them below

29 = (var) Rām 2 100 12 — B3 damaged — a) G4 °संपन्न — b) V1 कुले पुत्रो; Dn1 कुरुपुत्रो, Cn as in text K1 युधिष्ठिर, G6 बहुश्रुते — c) K1 2 D4 अनु° (for अन°) K3 अनुष्ठान (sic), V1 अशक्ती तु; B1 अतिश्रेष्ठ; B2 3 6 Dn1 D2 4 6 Cnp अमर्षीश ; D3 अनुत्सृष्टा, T1 अनुद्दृष्टा; G1-3 5 6 M अनुद्र(G1 3 °ष्टे)ष्टा, G4 अनुष्टाता, Cd n ०नुप्रष्टा (as in text)

30 = Rām 2 100 14 — a) B3 damaged G2 कच्चिदग्निषु समायुक्तो — cd) K3 G4 वेदयसे D1 2 यदा, G4 सदा Ñ1 हुत च हव्य होमार्थं स्वीकुर्वंति च देवता

31 a) Ñ1 कच्चिदब्देषु, V1 कच्चिदर्केषु S कच्चिदङ्गानि (T1 G1 6 °गैर्नि, G2 °गो नि, M1 °गे नि)ष्णातो. — b) Ś1 D1 2 ज्योतिषि; B3-6 Dn D3 5 6 °ष S प्रतिपादक° — d) K1 तथा, S स(G1 त)दा (for तव)

32 = (var) Rām 2 100 26 — a) D3 मुख्यान् K1 च मुख्येषु, K2 महत्स्वेषु, D3 सहस्रेषु — b) G2 मध्यमां — c) D1 तु (for च) — d) Ś1 K Ñ1 D4 ते तात; B1 3 ते साधु (for कर्मसु) B3 भृत्यास° साधु योजिता°, D1 2 भृत्यास्ते साधुयो जि(D2 साधु योचि)ता°

33 = Rām 2 100 27 — B3 damaged. — a) K2 अमात्यानुपधानीतान्, T1 G1 6 °नय निर्णी°, G2 3 °नु(G2 °न)पधानी°; Cv as in text — b) G6 शुभान् (for शुचीन्) G3 M1 पितृपैतामहोचितान्. — c) B6 D1.2

कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजितप्रजाः ।
राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ ॥ ३४
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा ।
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ ३५
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च मतिमान्धृतिमाञ्शुचिः ।
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिस्तव ॥ ३६
कच्चिद्बलस्य ते मुख्याः सर्वे युद्धविशारदाः ।
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३७
कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् ।
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ३८
कालातिक्रमणाद्ध्येते भक्तवेतनयोर्भृताः ।
भर्तुः कुप्यन्ति दौर्गत्यात्सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः ॥३९
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति सदा युधि ॥ ४० C 2.1 B 2.5 K 2.5

कच्चिन्न, T1 G °त्तु

34 = (var) Rām 2 100 28 — b) Ś1 K1.2 Ñ1 भृशमुद्वेजयन्प्रजा°, K3 °मुद्विजितप्रजा°, V1 B3.5 Dn D3.5.6 °मुद्विजसे प्रजा, B1.3.6 राजन्नु(B1 °न्नो)द्वेजिता° प्रजा, B2 D1.2 T1 G1.2.4–6 भृशमुद्वेजिता° (G2 °द्वेजये, G4 °द्वेजसि, G5 °द्विजित°) प्रजा°, M °मुद्वेजितवजं (M2 °त° प्रज), text as in K4 D4 G3 (see Addenda) — c) Dn1 D4 राष्ट्रे D1.2 तथानु°, G3.4 तव प्र° (for तवानु°)

35 = Rām 2 100 29. — a) D6 G4 त्वा (for त्वां) K3 अव°; G1 नोप° (for नाव°) — b) K2 याचका°; G6 याजकं K2 तथा — B6 om 35cd — c) K1 D4 उग्रप्रतिगृही°, K2 V1 B1.3.4 Dn1 D1–3.5 Cd उग्र (D1 दुर्ग) प्रतिग्रही°, M1 रुग्र°—°तार°, Cn v as in text — After 35, D4 ins

67* कच्चिन्न विद्यते राष्ट्रे तव कीर्तिविनाशका ।

36 = (var) Rām 2 100 31 — a) Ś1 कच्चिद्वृष्ण° (sup lin द्ध for ष्ण), K3 °वृद्ध°, D4 G2.4 हृष्ट° (for °धृष्ट°) B1 D2 कच्चिच्छूरश्च धृष्टश्च — b) G4 transp मति° and धृति° D4 भूति° (for धृति°) D4 कवि, G2 ऋजु (for शुचि) — c) B5 damaged B1.2 D1.2 °रूपश्च (for °रक्तश्च) — d) B5 damaged G2 कृत° (for तव)

37 = (var) Rām 2 100 32 — B5 damaged — a) G4 °बलश्च (sup lin °बले च) B1 D1.2 G2 मुख्यास्ते (by transp) — b) B5 damaged Ś1 K2 Ñ1 V1 B2–4.6 Dn1 D1–3.6 सर्वं (for सर्वे) — c) K1.3 D1.6 दृष्टावदाता (K3 °नतेन, D1 वदान्या), K4 Ñ1 V1 B3 Dn D5 धृष्टावदाता (D5 °ना), B1.3.4.6 D2.3 T1 G4 M दृष्टा(B3 °स्ता, M2 °ष्ट्वा)वदाना (M1 [inf lin] °प्रदाना), Cv दृष्टा° प्रदाना° K2 दृष्ट शौर्यातिविक्रांता°, D4 दृष्ट्वावदात्ता विक्रीतान् — d) D4 G5 स्वय (for त्वया) Ñ1 सम्भृत्य, G4 विख्यात° (for सत्कृत्य) B6 लालिता° (for मानिता°) Cn cites 37d entirely as in text.

38 = (var) Rām 2 100 33 — T1 om (hapl) 38a–39b — a) K1 भक्त त्वं, K3 ते भक्त, B1 भक्तस्य — b) K1 विशेष, K3 वेतन, Cv as in text B1 यथेप्सित — c) K3 Ñ1 V1 B D (except D4) G4 सम्प्राप्तकाले — d) K2.4 विकर्पसे, B2 °ल्पसे, B3 °र्शसि

39 = (var) Rām 2 100 34 — T1 om 39ab (cf v l 38) — a) K2 Ñ1 V1 B D °णादेते (D4 °णाच्चैते), G2–4 °णाद्धेतोर् — b) K1 भक्तावनतयोर् B2 धृता°; B4 D6 वृता°, Cv as in text — c) G3 भर्त्रे; M2 मेस्तु Ñ1 V1 B D (except D4) कुर्वंति (for कुप्यन्ति) K1 B3m दौर्गत्या°; V1 B3.5.6 Dn D3.5.6 यन्मृत्या, B1 D1.2 दौर्गत्य, B2 °र्हद्य, D4 °र्गत्यान्, S दू(G3 M2 दु-; G4 पु, M1 ह्रि)प्यति (for दौर्गत्यात्) — d) K4 M भवेत् (for स्मृत°) — After 39, Ñ1 ins (in lieu of 40–44, omitted)

68* कच्चित्सर्वे महीपालास्त्वदाज्ञा मूर्ध्नि धारिता° ।
कच्चित्सुहृदया° सर्वे ह्यर्चयन्ति भवत्कृते ।
कच्चिदन्तपुरा देवा काले ससेवितास्त्वया ।
कच्चिद्राजपुरन्ध्रीभिः प्रसूयन्ते कुलोचिता° ।
कुमारा धार्मिका° शूरा राजधर्मविशारदा° ।
कच्चित्तेषा च पुत्राणा विवाह° क्रियते त्वया ।
सतानार्थं तु वशस्य दोष तस्य महीयस° ।
कच्चिदाश्वासि*राजस्त्वया शरणमागतान् ।
देवादीन्भयसन्त्रस्तानकार्पण्यधिया भृशम् ।

40 = (var) stanza 85, = (var) Rām 2 100 35 Ñ1 om 40–44 B5 damaged — a) D1.2 सर्वत्र, D4 सर्वे सु- (for सर्वेऽनु) — b) G2 कुरुपुत्रा°, Cv as in text B1–3 D1.2 तनुत्यज°, Cv प्रधावत°, Cn as in text G4 कुलवशप्रधा° — c) B1–3 D1.2 हृ(B1 कृ)ष्टा° (for कच्चित्) Ś1 K4 तवार्थे च, B1.2 D1.2 तवैवार्थे, B3 तथार्थेषु — d) B1 युधिष्ठिर, G3 तदा युधि

41 Ñ1 om 41 (cf v l 40) — a) B5 damaged B1.2 G1 अर्था°, Dn1 D3.6 सर्वान्, D5 सर्वा°, Cv as in text — b) B5 damaged B1.2 D1.2 सतत; S (except M2) सर्वत (for सर्वदा°) — c) Ś1 K4 G M2 Cv

C. 2. 185 B 2. 5 51 K. 2. 5 55 कच्चिदेको बहूनर्थान्सर्वशः सांपरायिकान् ।
अनुशास्सि यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥ ४१
कच्चित्पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् ।
लभते मानमधिकं भूयो वा भक्तवेतनम् ॥ ४२
कच्चिद्विद्याविनीतांश्च नराञ्ज्ञानविशारदान् ।
यथार्हं गुणतश्चैव दानेनाभ्यवपद्यसे ॥ ४३
कच्चिद्दारान्मनुष्याणां तवार्थे मृत्युमेयुषाम् ।
व्यसनं चाभ्युपेतानां बिभर्षि भरतर्षभ ॥ ४४
कच्चिद्भयादुपनतं क्लीबं वा रिपुमागतम् ।
युद्धे वा विजितं पार्थ पुत्रवत्परिरक्षसि ॥ ४५
कच्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते ।
समश्च नाभिशङ्क्यश्च यथा माता यथा पिता ॥ ४६
कच्चिद्व्यसनिनं शत्रुं निशम्य भरतर्षभ ।
अभियासि जवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ४७
पार्ष्णिमूलं च विज्ञाय व्यवसायं पराजयम् ।
बलस्य च महाराज दत्त्वा वेतनमग्रतः ॥ ४८
कच्चिच्च बलमुख्येभ्यः परराष्ट्रे परंतप ।
उपच्छन्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथार्हतः ॥ ४९
कच्चिदात्मानमेवाग्रे विजित्य विजितेन्द्रियः ।
पराञ्जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजितेन्द्रियान् ॥ ५०

अनुशासि, K1–3 V1 B1 2 5 D (D6 after corr) °शास्ति; B3 4 D6 (before corr) °शास्सि, only B6 T1 M1 as in text! B1. 3. 4 6 यथाकाल; Cv as in text — d) G2 शासनातिक°, G4 6 °नातिग; M1 (inf. lin sec m) Cv °नानि च B3. 6 कामशासनिकां गतिं

42 Ñ1 om 42 (cf v l. 40). — b) Dn2 D4 भाव° (for शोभ°) — c) G M Cv असत (for अधिक) — d) S Cv भृतो (T1 भूयो, G1. 6 हृतो) वा वेतन स्वयि (T1 बहु)

43 Ñ1 om 43 (cf v l 40) — b) S द्विजा (G3 4 जान-, G5 M जना)न् (for नरान्) — c) B6 D1–3 यथार्हगुणतश्चैव, D4 यथार्थं गुणतश्चापि — d) Ś1 धनेन, M1 ज्ञा° (for दा°) K1 दानेन प्रतिपद्यसे; V1 B D दानेनाभ्युपपद्यसे (Dn1 D3 °ते), T1 G6 कालेनाभ्युप°, G1 कालेनाभसिपस्यसे (sic), G3 M2 दानेनाभ्यवपस्यसे

44 Ñ1 om 44 (cf v.l 40) B5 damaged — a) S कच्चिद्दारान्भटाना (G1 6 °द्दारार्भकाणा, G2 °द्दासा भटा वा) ते — b) K2 V1 B1–4 6 D (except D2) G2 3 मृत्युमीयुषां (G2 °मेयुष°) G6 भूतपार्थेभ्युपेयुषां — c) S (except G3) Cv व्यसने K1. 3 4 B3 4 D1. 2 T1 G1 वाप्यु(K1 चाप्यु, K3 D1. 2 G1 वाभ्यु, T1 नाभ्यु)पेतानां, Cv as in text — d) K2–4 पुरुष° (for भरत°)

45 a) K4 युद्धाद् (for भयाद्) K1. 4 V1 B D G2 5 उपग(K4 D4 G5 °र)त; Ñ1 निपतित — b) V1 B Dn D1–3 5 6 क्षीण; S गृह (G2 M1 रिपु) (for क्लीब) G2 चो (for वा) G2 M1 गृहम्, G4 पुनर् (for रिपुम्) K2 D4 क्लीब रिपु(K3 वारि)मुपागत — c) Ñ1 V1 B (except B4 5) D2 3 5 6 युधा, S युधि. T1 G6 निर्जित, Cv as in text G1 प्राप्त (for पार्थ) — d) K1. 4 B1 °रक्षसे.

46 a) Ś1 K D4 त्वमस्या°, G1 समोपि, G2 त्वमेव T1 G6 सर्वस्य, G1. 2 सर्वस्यां — b) T1 G1 2. 6 पृथिव्यां B1–4 D1 2 भरतर्षभ — c) K (except K1) G2–5 M समश्च नाति°, Ñ1 V1 B2 5 Dn D3 5 6 Cd समश्चानभि°, B1. 3 4 6 D1. 2 समस्वेनावि (B6 °नाभि°); T1 G1. 6 सुमना अ(T1 ना)ति° — d) S पुत्रो (for माता) Dn1 तथा (for the *second* यथा)

47 a) B3 4 T1 G1. 6 M कच्चिद्व्यसनिन° शत्रून् — 47cd lost in B5 on a damaged fol. — c) Ś1 बलेनैव — d) V1 B6 T1 सगृह्य (for समीक्ष्य). — After 47, V1 B (B5 damaged) D T1 ins.

69* यात्रामारभसे दिष्ट्या प्राप्तकालमरिंदम ।
[T1 कश्चित् (for दिष्ट्या)]

48 a) K2 पार्ष्णि मूल, G1 पार्ष्णिमूल, M1 वार्ष्णि मूल; M2 पार्ष्णीमूलं, Cv पार्ष्णिमूले — b) K4 B1 व्यवसायपराजय, S °यपुरोगम° — c) D4 तु (for च)

49 K3 transp 49 and 50 — a) G3–5 कच्चित्त्व Ś1 Ñ1 V1 B2 3 6 D1 2 प(B2 6 D2 पु-, D1 वी)रमुख्येभ्य° (for बल°) K B1 कच्चित्परमसुख्येभ्य° (K2 °त्परमनुष्येभ्य°; B1 °त्पुरुषमुख्येभ्य°) — b) A few MSS परतप — c) K1 V1 B1–3 6 D2 उपपन्ना(K1 °कृत्ता ; B6 °स्थिता)नि, G M अविच्छि° (G6 अहिच्छ°) — d) K3 M2 प्रयच्छति, G1 6 कुरूद्वह (for यथार्हत°)

50 For G2 Cv, cf v.l. 51 K3 transp 49 and 50 — a) B1 2 D1 2 कच्चित्त्वमा(B1 °च्चैवा)त्मनात्मानं — b) G2 (after 28) Cv विजित्वा G6 भरतर्षभ (for विजिते°) — cd) B5 damaged D3 G3 परा, G2 (second time) पर K2 विजीगसे, D3 जयिष्यसे, G3 जिहीर्षसे, M2 जिगीर्षसे G2 (second time) कच्चित् (for पार्थ) B1 2

कच्चित्ते यास्यतः शत्रून्पूर्वं यान्ति स्वनुष्ठिताः ।
साम दानं च भेदश्च दण्डश्च विधिवद्गुणाः ॥ ५१
कच्चिन्मूलं दृढं कृत्वा यात्रां यासि विशां पते ।
तांश्च विक्रमसे जेतुं जित्वा च परिरक्षसि ॥ ५२
कच्चिदष्टाङ्गसंयुक्ता चतुर्विधबला चमूः ।
बलमुख्यैः सुनीता ते द्विषतां प्रतिबाधनी ॥ ५३
कच्चिल्लवं च मुष्टिं च परराष्ट्रे परंतप ।
अविहाय महाराज विहंसि समरे रिपून् ॥ ५४
कच्चित्स्वपरराष्ट्रेषु बहवोऽधिकृतास्तव ।
अर्थान्समनुतिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ५५
कच्चिदभ्यवहार्याणि गात्रसंस्पर्शकानि च ।
घ्रेयाणि च महाराज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ५६
कच्चित्कोशं च कोष्ठं च वाहनं द्वारमायुधम् ।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ५७
कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशां पते ।
रक्षस्यात्मानमेवाग्रे तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ॥ ५८ C 2. 2 B 2. 5 K 2. 5

D1 2 समस्थान्वि(B1 °र्थान-, B2 D2 °स्तान)जितेंद्रियान्, G3 प्रमत्तानजितेंद्रिय; G6 प्रमत्तानि जितेंद्रिय° For 50^{cd}, G2 reads *first time* (i e after 28) आत्मानमुपमां कृत्वा विजयाय प्रवर्तसे

51 G2 Cv read a version of 51, 52 and 50 (following 128) after 28 (see v l there), *repeating* them here — ^{ab}) G2 (second time) मन्त्रायति (for पूर्वं यान्ति) B1 2 4 स्वधिष्ठिता°, B6m G1 सुनि°, D2 स्वनुष्ठितान् G6 पूर्वं यास्यत्यनुष्ठिताः — For 51^{ab}, G2 reads *first time* (i e after 28) °यास्यतो यात्रा नित्य गच्छत्यनुष्ठिता Cv cites अनुष्ठिता° and गच्छति. — For 51^{cd}, G2 reads *first time* (i e after 28) चारा° साम च दानं च त्रयः पूर्वं समो गुण° Cv cites चारा°, साम, दानं, त्रय, पूर्वं, समा° and गुणै (sic). — ^{c}) M2 दानश्च K3 G भेद च. — ^{d}) G2 (here) 3 M चतुरो (for विधिवद्) G1 4–6 दढं च चतुरो गुणा° (G4, 5 °णान्).

52 For G2 Cv, cf. v l 51. — ^{ab}) Ś1 lacuna. V1 B D (except D4) T1 परान् (for यात्रां). G2 (after 28) यास्यसि भूमिप — ^{c}) T1 G2 (here) ततो; G1 6 बल, G2 (after 28) कच्चिद्, G3–5 रिपुं, M1 त्वं च; M2 स्वय (for तांश्च). K4 गत्वा (for जेतुं) — ^{d}) G2 (after 28) राक्ष्य (for जित्वा) G4 सु- (for च). B1 °रक्षसे, G2 (here) °कर्षसि.

53 ^{a}) B5 damaged. T1 प्रणीता, G4 सुनीतस् Ś1 K2–4 B1 D4 G2 बलमुख्य(G2 °ख्या)सुनीता ते(D4 च) Cv cites बलमुख्या — ^{d}) B5 damaged. K2–4 Ñ1 V1 B1 Dn1 D1, 3–6 Cn प्रतिवाधिनी (K4 °घातिनीं, Ñ1 °माथिनी, V1 वार्धिनी, Dn1 D6 Cn °वर्धिनी; D1 °याधनीं), B6 सम्प्रधावनी. S द्विषत प्रतिबाधते (G1 M °बाधने; G4 परिवाधते, G6 °घातने).

54 ^{a}) B5 damaged. Ś1 (*sup lin*) G6 कच्चिद्दलं, K1 °छापं. Ś1 पुष्टिं (for मुष्टिं). Cv as in text. — ^{b}) Ś1 परराष्ट्रं — ^{c}) K2 अविहार्यं; D3 5 अभिज्ञाय; D4, 6 (*sup. lin*) अविज्ञाय, T1 G4 Cv [v l of Udupi MS quoted by Sastri at end] अभियाय, G1 M अभिहत्य, G2 अभियाम; G3 अपयासि, G5 6 Cv [Sastri p 603] अभिधाय — ^{d}) Some MSS. विहन्सि. V1 B2 5 D (except D4) G4 M2 Cv निहंसि, G2 विहासि Ś1 K2 3 समयं, K1 D4 समये (for समरे) Ś1 K2, 3 D4 रिपो°; Cv as in text.

55 ^{a}) B2 कच्चिदपर°, D1 2 °च्च परराष्ट्रेषु; G2 M °स्वपुरराष्ट्रे°. — ^{b}) K1 °वोविकृ°; K3 °वोविजि° (for °वोऽधिकृ°). S (except M2) त्वया (for तव) — ^{c}) K3 समुपतिष्ठंति, B D (except D4) समधि° (for समनु°) Ñ1 V1 अर्थं समधि°, S अर्थं चैवानु°.

56 ^{a}) S कच्चित्तेभ्य° (G3 4 °त्ते न्य°) — ^{b}) Ñ1 B6m Dn T1 G2–5 M गात्रसंस्पर्शनानि (T1 °र्शनेन), V1 B4 6 D1–3 5 6 Cnp °संघर्षणा°, B1 3 °सहर्षणा°, B2 illegible, B5 °सहनना°; D4 °सस्पर्शगा°, G1 6 °सरक्षणा°, text as in Ś1 K Cd (gloss, अनुलेपनानि) — ^{c}) Ś1 B1 प्रियानि, K1 G2 प्रियाणि, K2 श्रेया°, K3 G6 प्रेया°, V1 B2–4 6 गृहानि (V1 B3 °णि); T1 G3 पेयानि; G5 घ्रेयानि (for घ्रेयाणि). T1 G (except G2) महार्हाणि. — ^{d}) B5 damaged. D4 रक्षते. S रक्षत्यविमना भिषक्

57 B5 damaged. — ^{a}) Ś1 K1, 4 B2 D1, 2 4 5 transp. कोश (D3 कोपं) and कोष्ठ Ñ1 V1 Dn D3 6 (*sup lin*) कोशश्च, B4 राष्ट्रं च, D6 कोपश्च; Cv as in text. T1 G1 3, 4 6 M1 (*inf. lin.*) Cv गोष्ठ (for कोष्ठ) B3 कच्चित्कोष्ठ च कोपश्च, B6 M2 °त्कोपं च (M2 °शश्च) राष्ट्र च, G5 °त्कोप च गोष्ठ च — ^{b}) K3 G4 6 M1 वाहनद्वारम्; G3 वाहन धारम्, M1 (*inf lin*) वाहनं वारम् V1 Cv वाहन परमायुध, G1 °न च वरायुधं — ^{d}) B3 तव भक्तिर्; T1 संवसक्तैर्, M2 तव भृत्यैर् Ś1 K3 G3 °ष्ठित, B2 3, 6 D2 G1, 4 6 M °ष्ठिता° (B3 G4 °ता) Cv as in text.

58 ^{a}) K3 B1–4 D1 2 G1 2 °दस्य°, Cv as in text.

C 2. 203 B 2. 5. 69 K 2. 5. 73 कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च ।
प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ५९
कच्चिदायस्य चार्धेन चतुर्भागेन वा पुनः ।
पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः संशोध्यते तव ॥ ६०
कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्वणिजः शिल्पिनः श्रितान् ।
अभीक्ष्णमनुगृह्णासि धनधान्येन दुर्गतान् ॥ ६१
कच्चिदायव्यये युक्ताः सर्वे गणकलेखकाः ।
अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥ ६२
कच्चिदर्थेषु संप्रौढान्हितकामाननुप्रियान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यः पूर्वमप्राप्य किल्बिषम् ॥ ६३

कच्चिद्विदित्वा पुरुषानुत्तमाधममध्यमान् ।
त्वं कर्मस्वनुरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ६४
कच्चिन्न लुब्धाश्चौरा वा वैरिणो वा विशां पते ।
अप्राप्तव्यवहारा वा तव कर्मस्वनुष्ठिताः ॥ ६५
कच्चिन्न लुब्धैश्चौरैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित्पुष्टाः कृषीवलाः ॥ ६६
कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च महान्ति च ।
भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका ॥ ६७
कच्चिद्बीजं च भक्तं च कर्षकायावसीदते ।
प्रतिकं च शतं वृद्ध्या ददास्यृणमनुग्रहम् ॥ ६८

— b) B2 राज्ये° (for चाक्षे°) — d) B1 D1 2 S (except M2) Cv तेभ्यो (for स्वेभ्यो) G1 चरन्, G6 चरान्; Cv च तान् (as in text)

59 a) D2 पान (for पाने) B1 3.4 D1 2 च (for वा) — b) B1 2 D2 विविधा° (for प्रमदा°) Ś1 K1 G1 3 6 M Cv वा (for च) — c) B3 अभि- (for प्रति) Cv cites 59cd as in text Some MSS पूर्वाह्ने, B1 पूर्वार्धे

60 B2 5 om (hapl) 60–62 — a) D6 कच्चिदर्थस्य B6 D6 वार्धेन — b) D1 2 °भागेण — c) G2 °भागैस्त्रिभागैर्वा — d) Ś1 K B4 Dn2 D4 G1 6 M1 Cn सशुध्यते, Ñ1 ससज्यते G1 6 तव·

61 B2 5 om 61 (cf v.l 60) — c) K2 अभि- (for अनु-) G2 अभिपुष्णासि धनदो — d) G1 °धान्यैश्च (for °धान्येन) Ñ1 वा पुन (for दुर्गतान्) G1 धान्येन च सुपूजितान्; G6 धनधान्यैरदुर्जनान् Cv cites सुदुर्गतान् (implying before it a reading like G2 or G6!)

62 B2 5 om 62 (cf v l 60) — a) K4 B1 3.4 6 D (except D4) G5 कच्चिद्वा°, G1.6 कच्चिदायस्य वै K3 °व्ययमुक्ता — b) M2 गुण° (for गण°) — c) B1 उपा°, B6 उप° (for अनु°) A few MSS पूर्वाह्ने — d) Ñ1 B3 6 Dn D5 6 आय व्यय, T1 G1 3 5 6 M आयव्ययौ, G4 °व्यये V1 च ते (for तव) B1 4 D1 2 राजन्ननु मतास्तव — Cv cites as a variant, probably on this pāda आयव्ययेन (implying ते at the end as in V1!)

63 a) Ś1 °र्थे च, K2 3 °र्थेन (for °र्थेषु) Ś1 (before corr.) K1 V1 B1.2 4 6 D1 2 6 समू° (for संप्रौ°) B3 5 D3 5 °दर्थेष्वसमूढान् — b) K1 M1 °ननुमतान् — c) Ś1 K1 नावकर्षसि, D2 कच्चित्कर्षसि; D6 न प्रक°, T1 G4 5 नोपेक्षसे (G4 °सि) हि, G3 नोपकर्षसि — d) S °माज्ञाय (G2 °मज्ञाय, G3 °माज्ञा च) (for °मप्राप्य)

64 c) G4 स्वत्, M2 तान् (for त्व) K1 B1 स्व(B1 त्व)कर्मस्वनुरूपेण — d) B1 कुत्रचित्, S नित्यश (for भारत)

65 a) S (except T1 G2) °श्चोरा — b) V1 दुष्टा चापि, D2 चारयति, G3 मन्त्रिणो वा, M2 वैरिणोपि — c) G2 °व्यवहारो B1–3 D2 वै (for वा) Ś1 अप्राप्तव्यसभां-रावा (sic) Cv cites text — d) Ś1 B1–3 D2 कर्मण्य° (for कर्मस्व°).

66 a) Ñ1 V1 B5 Dn D3 5 6 G3 transp लुब्धै° and चौरै° T1 G1.2 4–6 M °श्चोरैर्वा — b) Ñ1 B5 स्त्रीजनेन वा, S त्रि(G4 5 वि)विधैरपि — 66cd is lost in B5 on a damaged fol. — c) K4 तु (for वा) G1 6 राजन् (for राष्ट्र) — d) K B1 2 6 D कच्चित्तु(B1 2 D1 °हृ, Dn2 D6 °तु-, D2 °च्छ)ष्टा°

67 a) Ś1 राष्ट्र- Ś1 तडाकानि, S तटाका(G5 6 M1 °गा)नि — b) K4 Ñ V1 B (B5 damaged) D (except D4) बृहति (for महान्ति) — c) B1 3 D6 भागशो विनिस्-(B3 D6 °कृ)ष्टानि, Dn1 (by corr sec m) °शो वै निवि°, T1 G2 4 5 °शोभि(G2 4 °शोपि)निवि° Cv as in text

68 a) Ñ1 V1 कच्चिन्न भक्त बीज च, B3–6 D (except D1 2 4) कच्चिन्न बीज भक्त च — b) Ś1 कार्द°, K1 3 D4 कर्षु° K1 Ñ1 °सीदति V1 B Dn D1–3 5 6 कर्षकस्या (B1 2 D3 °कान्ना)वसीदति — c) Ś1m K Dn(!) प्रत्येक च, Ñ1 पचक च, V1 B2–5 6 (m as in text) D1–5 6 (sup lin as in text) Cnp पादिक च, B1 प्रतिशक्त, S Cv प्रतिकुज(T1 °गुज्या , G3 M1 [inf lin sec m] °गुज ; G5 Cv °गुजा)शत, Cd as in

कच्चित्स्वनुष्ठिता तात वार्ता ते साधुभिर्जनैः ।
वार्तायां संश्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ६९
कच्चिच्छुचिकृतः प्राज्ञाः पञ्च पञ्च स्वनुष्ठिताः ।
क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजञ्जनपदे तव ॥ ७०
कच्चिन्नगरगुप्त्यर्थं ग्रामा नगरवत्कृताः ।
ग्रामवच्च कृता रक्षा ते च सर्वे तदर्पणाः ॥ ७१
कच्चिद्बलेनानुगताः समानि विषमाणि च ।
पुराणचौराः साध्यक्षाश्चरन्ति विषये तव ॥ ७२
कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः ।
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ७३
कच्चिच्चारान्निशि श्रुत्वा तत्कार्यमनुचिन्त्य च ।
प्रियाण्यनुभवञ्शेषे विदित्वाभ्यन्तरं जनम् ॥ ७४
कच्चिद्द्वौ प्रथमौ यामौ रात्र्यां सुप्त्वा विशां पते ।
संचिन्तयसि धर्मार्थौ याम उत्थाय पश्चिमे ॥ ७५
कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्यान्समलंकृतान् ।
उत्थाय काले कालज्ञः सह पाण्डव मन्त्रिभिः ॥ ७६ C 2. B 2. K. 2.

---

text K1 धृष्ट्या, G6 चास्या (for वृध्या) — d) G6 ददास्येषाम् (for °स्यृणम्) Ñ1 अनुत्तम, V1 B1. 2 6 D6 (*sup lin*) अरिंदम, S अनुग्रहात् B2 ददासि ऋणमुत्तमं — After 68, S ins

70* कच्चित्ते दयिता· सर्वे कृषिगोरक्षजीविन ।

69 a) Ñ1 G6 कच्चित्त्वनु°, B2 °दनु°, B5 °स्सुनु°, G2 °स्त्रानु°, Cv as in text — 69cd = (var) Rām. 2 100 48cd — c) B संसृतस्, D1 2 हि श्रितस्, T1 सश्रृतस्, G4 सस्मृतस्, G6 संश्रयस् V1 सर्वे, B3 सर्वो (for तात) — d) K2 कालो (for लोको)

70 a) K1 शुचिकृत, B1 स्वधिकृता·; B2 अधिष्ठिता·, D1 2 स्वधिष्ठिता·, G1 6 शुचिकृता·, G3 शुचि· कृत· Ś1 Ñ2 V1 B3–6 Dn D3–6 G4 M1 कच्चिच्छूरा· (Ñ1 G4 M1 °च्छुचि) कृतप्रज्ञा·; K2 3 T1 G2 5 M2 °च्छुचि(K3 °ज्जुचि)-कृतप्राज्ञा — In B5, 70b–71b is lost on a damaged fol — c) G2 एवं (for क्षेमं). G1 2 6 M1 संगत्य — d) K2 °देन वा, B1 °देषु च, D1 °देन च, G2 M2 °द तव

71 B5 damaged (cf v l 70) — a) K1 °न्न पर° (for °न्नगर°) — cd) K4 ग्रामवत्सु·, B1–4 D1 2 ग्रामाणां च (for °मवच्च) K1 राज्ञा ते, K2 Ñ1 T1 G3 5 रक्षास्ते, K3 Dn D3–5 घोषास्ते, K4 रक्ष्यस्ते, V1 B4–6 D6 (*sup lin* as in text) प्रातास्ते (for रक्षां ते) Cn cites प्राता G6 ग्रामाश्च कृतरक्षास्ते (for c) Cv cites ग्रामवत्, कृता and रक्षा G6 तव (for ते च) V1 B D (except D4) S Cn v त्वदर्पणा· (B3 °र्पिता·)

72 a) K1 3 4 Ñ1 B1 D4 S Cv कच्चिद्बलेनानुमता (K1 °मना ; K3 °मत·, Ñ1 °श्रुता·, T1 °तता·), V1 B3–6 कच्चिन्नरास्तेनुमता· (B4 6 °न्नवास्तेनु°, B5 °न्नवास्तेनुगता·) Cn cites बलेन — b) V1 B1–3 5 Dn1 D1–3. 5 6 T1 Cnp समेषु विषमेषु च, Cv as in text — c) K1 पुराणचौरा, K2 T1 G3. 5 6 M1 Cv पुराणि चारा· (K2 G3 6 °रा), K3 °णपौरा·, Ñ1 G1 M2 पुराण(G1 °णि)चोरा·, G4 पुरा चाराश्च Ś1 G1 साध्यक्षा, K3 साध्यक्ष्ण , Cv as in text V1 B D पुराणि चौरा नि(B1 पुरेषु चौरान्नि·, B3 Dn1 D4 6 °णि चौरान्नि)घ्नत·, G2 पुराणि चारा सनद्धा Cn cites निघ्नत· — d) B1 (m as in text) D1 2 शिविरे (for विषये)

73 = Rām 2 100 50 — a) Ñ1 नद°, B1 शांत्व° (for सान्त्व°) — b) G1 2 6 M कच्चित्तात — c) D1 (by corr) श्रद्दधस्यासा

74 B5 damaged — a) Ś1 कच्चिच्चरानिति, Ñ1 °चार निशि, V1 B2m 3 4 6 Dn D1m 3 5 6 °दात्य (D3 °दात्या)यिक, D1 °द्वारान्निशि Cv cites text (gloss, चारादिति पञ्चमी) — b) B3 Dn D3 5 6 तदर्थम् (for तत्कार्यम्) D2 अनुचिंतय (for °चिन्त्य च) V1 मित्रकार्यं विचिन्त्य च, B4 6 निशि कार्यं विचिंत्य वा (B6 °र्यमचिंत्य च), D4 कार्यमनुचित्य च (submetrical), G6 तत्कामानविचिंत्य च — c) K3 प्रिया ह्यनु° — d) Ś1 K Ñ1 D4 विचिं-(Ñ1 °ज)त्य (for विदित्वा) G3 4 °त्वा ह्य° (for °त्वाभ्य°) V1 B2–4 6 Dn D1–3 5 6 न त्वमत पुरे नृप Text as in K3 B1 S ("Knowing your intimate associates", and hence being secure)

75 B5 damaged for 75ab — a) K3 T1 G1 6 मध्यमौ, D1 प्रथम, Cv as in text. — b) Ñ1 B (B5 damaged) Dn D1–3 5 6 रात्रे (B1 D1 2 °ऽया·), S (except G2) रात्रौ K1 2 Ñ1 सुप्तो; D4 सुप्तौ — c) S विचिंतयसि (G4 वशी जयसि) G5 धर्मार्थो — d) B2 D1–3 G3 यामे चो(D1 वो)त्थाय Ñ1 यामावुत्थाय पश्चिमौ, T1 G1 2 4–6 M याममुत्थाय पश्चिम

76 76ab = (var) Rām 2 100 52ab — Dn1 (erroneously) transp 76 and 77, but the stanzas are numbered correctly — a) K1 °द्दर्धयसे, B2 4 5

C 2. 221 B 2. 5 87 K. 2. 5 91 कच्चिद्रक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलंकृताः ।
अभितस्त्वामुपासन्ते रक्षणार्थमरिंदम ॥ ७७
कच्चिद्दण्ड्येषु यमवत्पूज्येषु च विशां पते ।
परीक्ष्य वर्तसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु च ॥ ७८
कच्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा ।
मानसं वृद्धसेवाभिः सदा पार्थापकर्षसि ॥ ७९
कच्चिद्वैद्याश्चिकित्सायामष्टाङ्गायां विशारदाः ।
सुहृदश्चानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः सदा ॥ ८०
कच्चिन्न मानान्मोहाद्वा कामाद्वापि विशां पते ।
अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तानपास्यसि कथंचन ॥ ८१
कच्चिन्न लोभान्मोहाद्वा विश्रम्भात्प्रणयेन वा ।
आश्रितानां मनुष्याणां वृत्तिं त्वं संरुणत्सि च ॥ ८२
कच्चित्पौरा न सहिता ये च ते राष्ट्रवासिनः ।
त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथंचन ॥ ८३

°दर्थ°, G1 °न्दर्शयते — b) B1 आत्मान (for मनुष्यान्) B1 3–5 Dn1 D1–3. 5 T1 G1–4 6 M समलकृत (T1 M2 °ता) — c) K1 2 D2 4 G1. 2 6 कालज्ञ, K3 B1–3 Dn D1 3. 5 6 G5 कालज्ञै — d) Ñ1 B3 सदा (for सह)

77 a) G1. 6 कच्चिद्रक्तांबरा राजन् — b) G M स(G1–3 स्व)कुडला (for स्वलकृता) — c) K2 अभिवस्त्वाम्, B1 अभितस्ताम्, T1 अभीतास्त्वाम् G1. 6 उपासत Ś1 अभितस्त्वामुपा * *, Ñ1 V1 B3–6 D (except D1 2 4) M2 उपासते त्वामभित — d) G1 सरक्षार्थम् (for रक्षणा°) A few MSS अरिंदमा or °म Ś1 * * * * मरिंदम

78 B5 damaged — a) D2 गण्येषु, a few MSS °दडेषु — b) D1 2 °ष्वपि (for °षु च) — c) K2 परीक्ष, D4 परिक्ष्य G4 M2 वर्तते G1 वर्तसे सुपरीक्ष्यैव — d) K1 D3 5 6 प्रियेषु चा(K1 परेष्वप्य)प्रियेषु च

79 a) B5 damaged K4 Dn2 G3. 5 6 Cv कच्चिच्छरीरम्, D1 तच्च शारीरम्, D4 कच्चि * रीरम् K3 कच्चिच्छरीरमाबद्ध — b) K2 अपधैर्, K3 D3 ओषधैर् Ś1 lacuna, K2 3 Ñ1 B2 6 D1–3 T1 G4–6 M च (for वा) — d) G2 कच्चित् (for सदा) Ś1 K B5 om पार्थाव(B6 om वि)कर्षसि.

80 a) G6 कच्चिद्वै विचिकित्सायां Cv cites text — b) K3 आष्टांगाया, D1 नृष्टां°, D3 अष्टागाय ; G1 °गाया; G3 °गेषु, Cv as in text. Ś1 विशारद°, K1 विचक्षणा — c) G2 सत्कृताश्चा° (for सुहृदश्चा°) — d) D3 5 6 शारीरे

81 B5 damaged, — a) K3 S transp मानात् and मोहात् Ś1 V1 B3. 4 6 Dn D3 5 6 लोभान्, Ñ1 B1. 2 D1 2 कामान् (for मानान्) B1 मोहाच्च — b) Ñ1 V1 B2–4 6 Dn D3 5 6 मानाद्वापि, B1 D1 2 लोभाद्वापि, B5 damaged, M1 कामा चापि K2 वा च (for वापि) — cd) Ś1 प्राप्तानुपाससि; K1–3 °प्राप्तायास्यसि (K3 °ति), Ñ1 °प्राप्तपास्यसि, V1 B (B5 damaged) D °प्राप्त पश्यसि, T1 G2 M1 °प्राप्तापास्यसि; G1 6 पार्थे ना(G6 न)पश्यसि, G4 पार्थानपास्य च, G5 प्राप्तानापास्यसि Cv cites नापास्यसि, Cn cites double न and glosses पश्येदेव

82 Ś1 om 82ab — a) K3 D4 transp लोभाद् and मोहात् S द्वेषाद्वा (for मोहा°) — b) K2 (corrupt) विश्रांघात्ते, V1 B3 4 वि(V1 नि)श्रहात्, D5 विश्रमात्, some MSS विस्त्रभात् B2 प्रणयेण, G4 प्रयतेन (for प्रणयेन) — c) K2 असितानां, S वर्तमानो (G6 M2 °ने) B4 मानुषाणा — d) B5 damaged. K1 D4 G4 वृत्ति त्व, B2 वृत्तिं न D4 न (for स) Ś1m नो(orig स cancelled)रुणत्सि च, B1 न रुणत्सि वै; B2 D1 2 विरुणत्सि च, T1 G3–6 M1 अनुरुध्यसे (T1 °रुंध्यसे, G6 M1 °रुध्यसि) V1 वा, B6 Dn D3 5 6 वै (for च) G1 वृष्यत्वमनुरुध्यसि (sic), G2 वृद्धिं समनुरुध्यसि, M2 वृत्तिं च निरुणत्सि हि — After 82, S ins (cf. 63)

71* कच्चिदर्थेषु सप्रौढानर्थकर्मविचक्षणान् ।
नापकर्षसि कर्मभ्यो ह्यर्थयुक्ता इतीव हि ॥

[(L 1) G2 संप्राप्तान् (for संप्रौढान्) T1 G5 अर्थकाम विचारणान्, G3 4 6 अर्थकाम(G6 °धर्म)विचक्षणान् — (L. 2) G2 M2 ˎअर्थ°, G3 ह्यनु° (for ह्यर्थ°). G4 ह (for हि) G1 6 ह्यनु(G6 °र्थ)युक्तानतीव ह]

83 B5 om 83 G3 4 *repeat* 83 after 85. — a) Ś1 D1 2 6 पौराण-, K1–3 न पौरा (K1 °रा-, K2 °र); B1 पौराश्च, Dn2 चोरैर्न; G1 3 पौरास्तु ; G3 (second time) पौरैस्तु, G4 (second time) पौरास्तु (for पौरा न) — b) K1 रात्रिसेविन ; G1 4 6 राष्ट्रवर्धना (G4 °र्तिन) Ñ1 ये च राष्ट्राभ्यवासिता, B4 ये च राष्ट्रनिवासिन — c) G3 (second time) च न; G4 (second time) हि न (for सह) K1 विरुध्यति — d) T1 G चा(G3 ना)रै (for परै) D1 4 परा(D4 °रै)क्राता (for परै क्रीता) G4 ज्ञाता (for क्रीता°) V1 B3 4 6 परतप (for कथ°)

84 D4 om 84a–85b, D3 om. 84 — a) B5 damaged Ś1 K2–4 B4 6 Dn Cn कच्चिन्न, Cnp °त्ते (as in text) Cn seems to have read योऽरिर् (for शत्रुर्) — b) K1 बलिनोपरिपीडित., K2 3 Ñ1 V1

कच्चित्ते दुर्बलः शत्रुर्बलेनोपनिपीडितः ।
मन्त्रेण बलवान्कश्चिदुभाभ्यां वा युधिष्ठिर ॥ ८४

कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां भूमिपालाः प्रधानतः ।
कच्चित्प्राणांस्त्वदर्थेषु संत्यजन्ति त्वया हृताः ॥ ८५

कच्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्चा प्रवर्तते ।
ब्राह्मणानां च साधूनां तव निःश्रेयसे शुभा ॥ ८६

कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले पूर्वैराचरिते जनैः ।
वर्तमानस्तथा कर्तुं तस्मिन्कर्मणि वर्तसे ॥ ८७

कच्चित्तव गृहेऽन्नानि स्वादून्यश्नन्ति वै द्विजाः ।
गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ ८८

कच्चित्क्रतूनेकचित्तो वाजपेयांश्च सर्वशः ।
पुण्डरीकांश्च कार्त्स्न्येन यतसे कर्तुमात्मवान् ॥ ८९

कच्चिज्ज्ञातीन्गुरून्वृद्धान्दैवतांस्तापसानपि ।
चैत्यांश्च वृक्षान्कल्याणान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ९०

कच्चिदेषा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा च तेऽनघ ।
आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ ९१ C 2. B 2. K 2.

B5 6 Dn D5 6 बलेन परिपीडित॰, B1 D1 2 स्वबलेनोपपी॰; B2 स्वबलेनोपरिपी॰ (hypermetric), T1 बलिना विनि॰पीडिता, G1 बलिनावरी(sic)पीडित॰, G2 3 M बलिनोप॰(G2 ॰नोपि, G3 ॰नो वा)निपी॰, G4 बलिना विरि(sic)पी॰; G5 6 बलिनापि नि(G6 ॰ना परि)पी॰. — c) G2 तन्त्रेण (for मन्त्रे॰) B1 3.6 D2 S (except M2) कच्चित् — d) B3 5 Dn D5 6 उभाभ्यां च (B3 वा) कथंचन, S त्वमुभाभ्यां (G6 तव वाभ्यां, M2 त्वमुपाभ्यं) तथा सम॰ (G1 2 4 समा॰). Cn cites च (for वा)

85 = (var.) stanza 40, = (var.) Rām 2 100 35 — D4 om. 85^{ab} (cf. v.l. 84) — a) K1 सर्वानु॰. Ś1 त्वा, Ñ1 B1.2 D1 2 ते, S (except G3) च (for त्वां) — c) Ś1 K2–4 Ñ1 V1 B1 3 6 D1 2 त्वदर्थे च; S तवार्थेषु (T1 G3 4 ॰र्थाय) — d) B1 D1 2 सत्यक्ष्यति K1.2 B6 m D3–6 Cn p त्वयाहृता॰, K4 तथा भृता॰, V1 B1 त्वया कृता॰; B2 त्वया भृता॰, S समाहिता॰ Cn cites हृताः See Addenda — After 85, G3 4 *repeat* 83 (with v.l.)

86 G4 om. 86^{ab}. — a) S (G4 om.) Cv सर्ववेद्येषु — b) K2 3 गुणतोर्थे॰, B1.2 D2 ॰तो वा, T1 G2 3 5 6 M गुणेनार्चा (G2 ॰र्ता), Cv गुणेनार्वा (अर्वा = अश्व॰)! — c) M1 तु (for च) D6 M2 सर्वेषां, G3 4 तत्सुष्टु (for साधूना) T1 G1.5.6 ब्राह्मणेषु च विद्वत्सु — d) B5 damaged Ñ1 V1 B3 4.6 Dn D3 5 6 नैःश्रेयसी B1.2 D1.2 तव नैःश्रेयसं शुभ (B1 ॰सी कथा), S (except G3) तव निश्रेयस च (M1 हि) तत् — After 86, V1 B (B5 damaged) D (except D6) ins.

72* दक्षिणास्त्वं ददास्येषा नित्य स्वर्गापवर्गदा ।

[B (B5 damaged) D1.2 प्र- (for त्व), and ॰वर्गयो॰ (for ॰वर्गदा)]

87 K3 om. 87. B5 damaged — a) G6 त्रिमूले तु (for त्रयीमूले) — b) D2 5 G1 5 6 पूर्वैराचरितैर्जनै॰, G3 पूर्वैराजनिते जनैः. — c) K4 वर्तमान, V1 B (B5 damaged) D (except D1.2 4) यतमानस् — d) B1 D2 अस्मिन्; D1 कस्मिन्.

88 a) G3 4 व(G4 प)रान्नानि (for गृहेऽन्ना॰) — d) Ś1 K2 तवाध्यक्षा॰ K1 ॰क्षिणाः, D4 ॰क्षिणां V1 B3.6 विधिवद्भूरिदक्षिणा॰, S तवा(G4 ताव)द्य कुरुसत्तम.

89 K3 om. 89^{a}–105^{b} — a) Ś1 ॰स्क्रतूनैकचित्तान्; D4 ॰स्क्रतूनैकचित्तो, T1 G3–5 ॰स्क्रतूननेकांश्च — c) S (except M1) पौंड॰ (for पुण्ड॰) A few MSS कार्त्स्नेन — d) S कर्तुमादरात्

90 = (var.) Rām 2 100 62 — K3 om. 90 (cf. v.l. 89), G6 om. 90–92 — a) S (G6 om.) द्विजान् (M2 राजन्) (for ज्ञातीन्) G1 M2 कुरून् (for गुरून्) D1 सर्वान् (for वृद्धान्) — b) Ś1 D6 G3 M2 देवतान्, K (K3 om.) B3 6 Dn D3 G1 2 M1 दे(B6 Dn1 दै)वता॰. B6 तापसा॰ S (G6 om.) तथा (for अपि) — c) B5 damaged. K1 चैत्यान्वृक्षांश्च कल्याण, B1 D1 2 S (G6 om.) चैत्यवृक्षांश्च (G1.2 M2 ॰क्षान्स-, G3–5 ॰क्षान्सु-, M1 चैत्यान्वृक्षान्स-) कल्याणान् — d) B5 damaged S (G6 om.) ब्राह्मणास्त्वं (T1 ज्ञातिंश्च त्व, G2 ॰णांस्त्वा, M1 पांडव त्व) M1 नमस्यसि B1 ब्राह्मणान्नावमन्यसे — After 90, V1 B (B5 damaged) D ins.:

73* कच्चिच्छोको न मन्युर्वा त्वया प्रोत्पाद्यतेऽनघ ।
अपि मङ्गलहस्तश्च जन॰ पार्श्वेऽनुतिष्ठति ।

[(L. 1) B2 Dn प्रोत्साद्यते, D1 प्रोत्याद्यते D1 2 त्वया प्रोच्छा(D2 ॰त्सा)द्यते न च. — (L. 2) B1 D3–6 अभि- (for अपि) B2 D1 2 अभिमगलहस्तस्य जनस्याग तु (B2 ॰गेषु, D2 ॰गेनु-) तिष्ठत॰]

91 = (var.) Rām. 2 100 74 — K3 G6 om. 91 (cf. v.l. 89, 90), G1 om. 91–92 — ab) T1 G3–5 transp. बुद्धिर् and वृत्तिर् D4 धृतिर्, G2 वृद्धिर् (for वृत्तिर्) B3 ते सदा (for तेऽनघ) K1 धृतिरेषा तवानघ — c) B1 आयुष्या वा यशस्या वा — d) Dn2 D3 6

C 2 237 B 2 5 103 K 2 5 107

एतया वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न सीदति ।
विजित्य च महीं राजा सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ ९२
कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्वध्यते शुचिः ॥ ९३
पृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्ज्ञैर्दृष्टः सकारणः ।
कच्चिन्न मुच्यते स्तेनो द्रव्यलोभान्नरर्षभ ॥ ९४
व्युत्पन्ने कच्चिदाढ्यस्य दरिद्रस्य च भारत ।
अर्थान्न मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता धनैः ॥ ९५
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं क्षिप्तचित्तताम् ॥ ९६
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ९७
मङ्गल्यस्याप्रयोगं च प्रसङ्गं विषयेषु च ।
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ९८

धर्मकामार्थदर्शनी, S ($G_{1.6}$ om) धर्मार्थसुखदार्शि(T_1 °सुख दर्श , G_2 M °शुभदर्शि)नी

92 K_8 $G_{1.6}$ om 92 (cf v l 89, 90, 91), T_1 om 92^a–93^b. — ^{b}) $Ś_1$ राष्ट्रेण (m as in text), G_{3-6} राज्य न — ^{c}) G_6 M_2 निर्जित्य K_2 D_4 मही M_3 राजन् G_{2-4} M_1 निर्जित्य च महाराज — ^{d}) S (T_1 $G_{1.6}$ om.) सोनन्त (M_1 °नत्य, M_2 °त्यत) सुखमश्नुते

93 = (var) Rām 2 100 57 — K_8 om 93 (cf. v l 89), T_1 om 93^{ab} (cf v l 92) — ^{a}) B_8 (m as in text) °दार्त्तो, G_4 °दाढ्यो — ^{b}) $Ś_1$ क्षालितद्; K_1 रक्ष°, D_1 साक्षि°; D_4 छादि°, $G_{1.6}$ कारि°, M_1 (inf lin) Cv हारि° K_4 चौर्यकर्मणि, D_8 S (T_1 om) Cv चोरकर्मणि (G_5 °णा) B_6 प्रेक्षक शास्त्रचक्षुपा — ^{c}) B_8 अदुष्ट शास्त्र°, B_6 Dn_1 $D_{1.6}$ T_1 $G_{2.4-6}$ M_1 (inf lin) Cn p अदृष्ट शास्त्र°, G_1 M अपृष्ट (M_2 °ष्ट) शास्त्र°, M_1 (by corr) अदृष्टशास्त्र° and अपृष्टशास्त्र°; Cn v as in text — ^{d}) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ G_8 मोहाद् (for लोभा°) K_1 चिद्यते, D_2 G_8 बध्यते, D_8 $G_{3.5}$ बुध्यते

94 = (var) Rām 2. 100 58 — K_8 om 94 (cf v l 89) — ^{a}) $K_{2.4}$ पृष्टे, V_1 B_{2-6} D दुष्टो (D_1 पृष्टैर्, D_2 [marg sec m] दृष्टे), G_2 M_1 (sup lin sec m) Cv दृष्टो, G_8 वृष्टो (for पृष्टो) B_1 $G_{1.6}$ तत्कामी, T_1 तत्कर्ता — ^{b}) B_8 damaged $Ś_1$ K (K_8 om) B_{1-8} D_4 Cd प्राज्ञैर्; Cv as in text D_4 दृष्टैः; T_1 सृष्ट°, Cv as in text $Ś_1$ K_2 M_2 सकारण, T_1 G M_1 Cv °रणै — ^{d}) G_2 अर्थ° (for द्रव्य°) $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ परंतप (D_1 °प)

95 = (var) Rām 2 100 59 — K_8 om 95 (cf v l 89) — ^{a}) $Ñ_1$ V_1 B Dn $D_{1-3.5}$ Cd उ(B_1 D_2 [marg sec m] Cd व्यु)त्पन्नान्; S व्यक्त ते (T_1 G_5 व्यसने) Some MSS आद्यस्य — ^{b}) D_5 om from च up to क्षि in 96^d $G_{1.6}$ तु (for च) $Ś_1$ K (K_8 om) D_4 वा पुन (for भारत) — ^{c}) S (except $G_{3.4}$ M_2) transp न and मिथ्या Cv अर्थान्मिथ्या — ^{d}) G_2 तवाम्मार्या (for तवामात्या) G_8 भृता (for हृता) K_1 $Ñ_1$ B_8 Dn जनै°, T_1 यत्नै°, Cnp as in text (or धनैर्हृता).

96 = (var) Rām 2 100 66 — K_8 om 96 (cf v.l 89), D_5 om up to क्षि in 96^d (cf v l 95) — ^{a}) G_1 घोर; M_1 क्रोध M_2 नास्तिक्यमनृत क्रोध — ^{b}) B_8 प्रमादी, G_2 नास्तिक्य K_1 दीर्घसूत्रता, B_6 °सूत्रता M प्रमादो दीर्घसूत्रता Cv cites दीर्घसूत्रता (as in B_1 M) — ^{d}) K_1 क्षिप्तचित्तता; $K_{2.4}$ $Ñ_1$ V_1 B_1 D_5 क्षि(D_5 om क्षि)प्रचित्ततां, S अनृतज्ञता (M °ता) [Nīlakaṇṭha's remark नास्तिक्यमित्यादि सार्धश्लोकत्रय व्याख्यातम् refers to his comm on stanza 21 of the Vulgate, corresponding to our stanza 11 above]

97 = (var) Rām 2 100 67 — K_2 om 97 (cf v l 89) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 B_4 D_{3-5} G_1 एकचित्त(G_1 °चिंत)मनर्थाना, Cv as in text — ^{b}) G_2 चिंतित — ^{c}) M_1 चिति° (for निश्चि°) $K_{1.2}$ $Ñ_1$ D_2 $G_{1.3}$ M अनारम्भो — ^{d}) B_5 damaged S °पालन (for °रक्षणम्)

98 = (var) Rām 2 100 68 — K_2 G_2 om 98 (for K_8 cf v l 89) — ^{a}) B_5 damaged K (K_3 om) $Ñ_1$ D_4 T_1 G_5 मगल्स्य, $G_{1.6}$ प्रसगस्य, G_4 मांगळ्यस्य V_1 B_6 मगलस्याप्रधानञ्च, B_{1-4} Dn $D_{1-3.6}$ अमगल्य प्रयोग च, M मगल्य(M_2 °ल)स्याप्रयोगश्च — ^{b}) $Ñ_1$ V_1 प्रसग ; Dn (!!) सगम; $G_{1.6}$ M प्रसगो D_2 विषमेषु G_8 om from विष° up to चै in 100^b V_1 वा (for च) — ^{c}) G_6 एनान् — ^{d}) K_1 $B_{1.8.6}$ Dn D_6 राजन् (for राज) — After 98, V_1 B D ins

74* प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलापि पार्थिवा ।

[D_4 °शो वै विनश्यति V_1 $B_{2.8.6}$ $D_{1.2}$ (inf lin) कृत(B_8 °त्त , D_1 °त्व-, D_2 orig °छ् , D_8 °त)मूला हि, D_4 कृत्तमूलापि]

99 = (var) Rām 2 100 73 — K_8 G_8 om 99

कच्चित्ते सफला वेदाः कच्चित्ते सफलं धनम् ।
कच्चित्ते सफला दाराः कच्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ९९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।
कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ १००

नारद उवाच ।

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ १०१

वैशंपायन उवाच ।

एतदाख्याय स मुनिर्नारदः सुमहातपाः ।
पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १०२

नारद उवाच ।

कच्चिदभ्यागता दूराद्वणिजो लाभकारणात् ।
यथोक्तमवहार्यन्ते शुल्कं शुल्कोपजीविभिः ॥ १०३
कच्चित्ते पुरुषा राजन्पुरे राष्ट्रे च मानिताः ।
उपानयन्ति पण्यानि उपधाभिरवञ्चिताः ॥ १०४
कच्चिच्छृणोषि वृद्धानां धर्मार्थसहिता गिरः ।
नित्यमर्थविदां तात तथा धर्मानुदर्शिनाम् ॥ १०५
कच्चित्ते कृषितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च ।
धर्मार्थं च द्विजातिभ्यो दीयते मधुसर्पिषी ॥ १०६
द्रव्योपकरणं कच्चित्सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् ।
चातुर्मास्यावरं सम्यङ्नियतं संप्रयच्छसि ॥ १०७ C 2.22 B 2 5 K 2.5

(cf v l 89, 98), G4 om 99ab — a) D1 2 दारा (for वेदा) — b) Dn2 D1 श्रुत, G2 श्रित (for धनम्) — c) D8 कच्चिद्दै D1 2 वेदा (for दारा) — d) D8 कच्चिद्दै Dn2 D1 2 G2 धन, D4 युतं (for श्रुतम्) G4 शीलवृत्तफल श्रुत (=101d)

100 K8 om. 100 (cf v l 89), G8 om up to वै in 100b (of v l 98), K1 om (hapl) 100b–101a — b) D4 श्रुतं (for धनम्) — d) D4 धन (for श्रुतम्) — After 100, B2 ins

75* इत्येव भाषितो राज्ञा सर्वदाशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
धर्मराज महात्मान पुनराह च तत्त्वत ।

101 = (var) 5 39 51, (var) Pañcatantra text simpl. ed Kosegarten 2 154, or ed Buhler 2 145, = Pūrnabhadra's version, ed Hertel 2 150 — K8 om. 101 (of v l 89), K1 om 101a (cf v l 100) — D4 transp 101b and 101d — d) G2 शीलपुत्र°

102 K8 om 102 (cf. v l 89) — a) D1 2 एवमाख्याय — b) K2 Ñ1 V1 T1 G1 3–5 स, B4 5 Dn D1.3 5 6 वै (for सु-) B1.2 D2 नारद सर्वधर्मवित् — d) Ś1 K1 2 D4 धर्मराजं (for धर्मा°)

103 K8 om 103 (of v l 89), G1 2 6 om the ref — a) K1 D8 6 G2 3 M2 °दभ्यागतान्दू° (G8 °दू°). — b) Dn2 D6 G8 लोभ° (for लाभ°) — c) B5 °मवधार्यंते, T1 G1.3 5 °मेव हा(G1 का)र्यंते, G2 4 M1 °मपहा°, G6 °मवभाव्यते — d) B1.D4 G6 °जीविन

104 K8 om 104 (of v l 89) — b) K1 पर-, B (except B8) पुरो, Dn2 पुर- (for पुरे) Ś1 मानद, K4 मानत, T1 G2–5 M2 पालिता, M1 कारिता (for मानिता) G1 6 पुरराष्ट्रेषु (G6 °ण) पालिता — G1.6 om 104c–106b — c) Ś1 (before corr) D2–4 6 (before corr) पुण्यानि S (G1 6 om) उत्पादयति पुण्यानि — d) Ś1 K (K8 om) Ñ1 D4 °धाभिर्न वचिता; V1 B1 °नेयानि सर्वतः, G5 °धाभीरवचिता

105 G1 6 om. 105 (cf. v l 104), K8 om 105ab (of. v l 89) — c) K1 T1 नित्य धर्मविदा, G2 नित्यमात्म° — d) K1 तथा धर्मानुदर्शन, K2 3 Ñ1 V1 B Dn D8 5.6 य(K2 3 Ñ1 B1 3 त)था धर्मार्थदर्शिना (B8 °र्नी), D1 2 तथा (D1 थात sic) धर्मार्थदर्शना, T1 G8 धर्माधर्मानुशासनं (G8 °दर्शिना)

106 G1 6 om 106ab (cf. v l 104) — a) Ś1 कृपिधर्मेषु, Ñ1 त्रिषु तन्त्रेषु, D5 विष°, D6 (m as in text) ऋषि° — After 106ab, S (except G1 6) ins (M2 inf lin sec m)

76* नियुक्ताः कुशलास्तेषु विभागज्ञा कुलोचिता ।

— c) Ś1 K1 4 D4 धर्मार्थं द्विजमुख्येभ्यो — d) Ñ1 V1 B Dn1 D6 M1 दीयेते, T1 G1 4–6 यजते, G3 यच्छसे K8 G1 5 मधुसर्पिपा, T1 G4 °पु, G2 °प, G6 °पा, Cd °षि, Cn as in text See Addenda

107 a) K1 अथोपकरण, Ñ1 B1 3 यज्ञोप°; D2 यज्ञेषु क° K8 Ñ1 V1 B4 5 Dn D3–6 T1 किंचित् D1 यज्ञेषु किंचित्सर्वेषु — b) D4 om from शिल्पि° up to सत्करो in 108d V1 B3 6 सर्वं सर्वत्र शिल्पिनां — c) Ñ1 किंचिद् (for सम्यङ्) D1 2 चातुर्मास्यधन सम्यङ्, S Cv चातुर्मास्यादधिकृत (G2 °स्यान्दधिघृत, G8 °धिकृतां, M2 °विकृत) — d) D1 2 नियत

C 2 254 B 2 5 119 K 2.5 123 कच्चित्कृतं विजानीषे कर्तारं च प्रशंससि ।
सतां मध्ये महाराज सत्करोषि च पूजयन् ॥ १०८
कच्चित्सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ ।
हस्तिसूत्राश्वसूत्राणि रथसूत्राणि चाभिभो ॥ १०९
कच्चिदभ्यस्यते शश्वद्गृहे ते भरतर्षभ ।
धनुर्वेदस्य सूत्रं च यन्त्रसूत्रं च नागरम् ॥ ११०
कच्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डश्च तेऽनघ ।
विषयोगाश्च ते सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १११
कच्चिदग्निभयाच्चैव सर्पव्यालभयात्तथा ।
रोगरक्षोभयाच्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ ११२
कच्चिदन्धांश्च मूकांश्च पङ्गून्व्यङ्गानबान्धवान् ।
पितेव पासि धर्मज्ञ तथा प्रव्रजितानपि ॥ ११३

वैशंपायन उवाच ।

एताः कुरूणामृषभो महात्मा
श्रुत्वा गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य ।
प्रणम्य पादावभिवाद्य हृष्टो

108 G_2 reads a version of 108 after 28, *repeating* it here D_4 om up to °रो in 108^{d} — ^{a}) B (except $B_{2.5}$) $D_{1.2}$ G_{3-5} M_1 च, $G_{1.2}$ (here) $_6$ M_2 तु (for चि) K_3 विजानीते, G_2 (after 28) विजानासि — ^{b}) G_2 (here) प्रशशसि, G_4 °स्यसि K_3 कर्तारं प्रतिशसति — ^{c}) $K_{3.4}$ $\tilde{N}_1$ $B_{3.4}$ D_{1-3} सभा- ($B_{3.4}$ °भां)मध्ये (K_3 °ध्य) — ^{d}) G_2 (after 28) सत्कृत्य प्रतिपूज्य च B_1 सु- (for च)

109 G_2 Cv read a version of 109, 110^{cd} and 111 after 23, *repeating* them here (with 110 complete) — ^{ab}) B_5 damaged G_6 transp सूत्राणि and सर्वाणि B_1 सूक्तानि (for सूत्राणि), and transp सर्वाणि and गृह्णासि G_2 (after 23) वर्तते सर्वाणि (for सर्वाणि गृह्णासि) $\acute{S}_1$ K D_4 गृह्णीषे; D_6 गृह्णासि, $G_{1.6}$ साराणि, G_2 (here) गृह्णाति — ^{c}) K_2 हस्तिसूत्राणि * * *, K_3 हस्तसूत्राश्च सूत्रा *; $G_{1.6}$ M हस्तिसूत्राश्व(M_2 °त्रांश्च)सूत्र च, G_2 (after 23) हस्तिशीक्षाश्च सूत्र च; G_2 (here) °सूत्र चाश्वसूत्रं; $G_{3.4}$ ह(G_3 स्व)स्ति सूत्राणि सर्वाणि — ^{d}) K_2 तथा (for रथ) G_2 (after 23) रथसूत्र च चा° $K_{1.2}$ $\tilde{N}_1$ V_1 B_{3-6} Dn $D_{2.5.6}$ चाविभो, K_3 चाविभो, K_4 वाभिभो; $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ च प्रभो; D_4 चापि ते, T_1 G_1 चाविभो, G_4 चापि भो

110 For G_2 Cv, cf v l 109 — ^{a}) In $\acute{S}_1$, the orig °हस्तश्च ते is cancelled and °दभ्यस्यते is written on marg B_3 T_1 G_{2-5} °दभ्यस्यसे $\acute{S}_1$ $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{4.5}$ Dn $D_{2.5.6}$ सम्यग्; T_1 G_{3-5} नित्य, G_6 शब्दा° (for शश्वद्) K_3 कच्चिदभ्यस्य शस्त्रश्च — G_3 om 110^{bc} — ^{b}) $\acute{S}_1$ गृहीते, Dn_1 गृहीत्वा, T_1 $G_{1.4.5}$ आयुध (G_1 °धे), G_6 युद्धे तु (for गृहे ते) K_3 गृहे भरतसत्तम — ^{c}) G_1 °वेद च V_1 B_{3-5} Dn $D_{2.5.6}$ चै (for च) — ^{d}) B_5 G_2 (here) $_6$ यज्ञ° (for यन्त्र°)

111 For G_2 Cv, cf v l 109 — ^{a}) G_2 (after 23) सूत्राणि (for अस्त्राणि) — ^{b}) K_2 ब्रह्मदण्डस्य, G M_2 °दण्ड च (G_2, after 23, °दण्डाश्च), Cn v as in text $\acute{S}_1$ K D_4 भारत, D_1 ते नय°; $G_{1.6}$ ते विभो; G_2 (after 23) कृत्स्नश° (for तेऽनघ) — ^{c}) D_2 विनियोगाश्च; T_1 विषयोगा च; G_6 °योगाश्च K_4 V_1 B_{3-6} Dn $D_{2.5}$ तथा, D_6 तदा (for च ते) D_4 सर्वे ते (by transp) — ^{d}) K_3 ज्ञायते, G_6 वियोगात् (for विदिता°) $\acute{S}_1$ शत्रुनाशन, V_1 B_1 °तापना; B_6 M °कर्शना

112 ^{a}) $K_{2.3}$ G_2 चापि (for चैव). — ^{b}) $\acute{S}_1$ सर्पव्योंद°; K S मृग($G_{1.6}$ °रपु)व्याल°, $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{4.5}$ सर्व व्याल° Cn did *not* read सर्प-, for it glosses व्याल° सर्प etc K_3 (m as in text) तदा (for तथा) — ^{c}) $\acute{S}_1$ रक्षोरोगभयाच्; V_1 चौररक्षो°, D_6 रोगक्षोभ°; G_1 रोगरक्षो- भयाद्यः; M चोररक्षो° T_1 $G_{2.3.4}$ (by corr) M चापि (for चैव) — ^{d}) S स्वराष्ट्र (for राष्ट्र स्व)

113 ^{a}) $K_{2.3}$ षण्ढांश्च, $B_{3.4}$ कुब्जा° (for मूका°) — ^{b}) K_3 पशुच्छ मानवं धवान् (sic), V_1 $B_{3.4}$ D_5 G_{3-5} पङ्गू(G_{3-5} °फू)न्व्यङ्गाश्च मानवान्, $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ T_1 °न्व्यङ्गास्तथा जडान्; G_1 पफूगाश्चाथ बाधवान्, G_2 व्यङ्गान्पङ्गुश्च (sic) बांध°, G_6 पफून्व्यङ्गाश्च बाध°, M_1 पङ्गून्व्यङ्गानुबाध° — After 113, V_1 B D ins

77* षडनर्था महाराज कच्चित्ते पृष्ठत कृता ।
निद्रालस्यं भय क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ।

[(L 1) V_1 वल्लभ्धा, B_6 षडनाथा — (L 2) B_1 निद्रालस्ये भयक्रोधौ]

— D_4 reads 116 after the above, $G_{1.6}$ read it after 113

114 M_1 om the ref — ^{a}) K_3 एता, $\tilde{N}_1$ $B_{1.5}$ Dn $D_{2.5.6}$ तत°; S एव. — ^{b}) S श्रुत्वा वचो ब्रह्मर्षिसत्तमस्य (T_1 °त्वा वचो ब्रह्मविदुसत्त°; G_2 °त्वा वचो ब्रह्मविदुस°; G_6 °त्वा द्विजो ब्रह्मर्षिसत्त°) — ^{c}) B_1 °वभिनंद्य. V_1 B_{2-6} Dn $D_{2.5.6}$ तुष्टो (for हृष्टो) — ^{d}) G_1 कर्म°, G_6 काम°

राजाब्रवीन्नारदं देवरूपम् ॥ ११४
एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं
प्रज्ञा हि मे भूय एवाभिवृद्धा ।
उक्त्वा तथा चैव चकार राजा
लेभे महीं सागरमेखलां च ॥ ११५
नारद उवाच ।
एवं यो वर्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
स विहृत्येह सुसुखी शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ ११६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।
संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो महर्षेर्वचनात्परम् ।
प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
भगवन्न्याय्यमाहैतं यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ॥ २
राजभिर्यद्यथा कार्यं पुरा तत्तन्न संशयः । C 2.: B 2 K 2.

(for देव॰)

115 Before 115, V1 B (B1 marg) D ins युधिष्ठिर उ॰ — a) Ś1 K D4 यथै(K1 ॰दे)तदुक्त. — b) B1 T1 च (for हि) Ś1 एवाभिरुद्धा, K1 ॰भिसिद्धा, K3 G2 इवाभिवृद्धा; G1.5 एवाभिवृद्धाः, G4 ॰भिवृद्धि — V1 om 115c–116d. — c) B1 2 उक्तो; G2 उक्तास् K2 3 तथैवापि; K4 तथैव स, B1.2 D1.2 T1 यथोक्तं च, G1 6 यथा चैव D4 तथा च, G1 6 तथैव (for चकार) — d) K4 B1–4 D1 2 ता, Ñ1 स (for च)

116 V1 om. 116 (cf. v l. 115) D4 reads 116 after 77*, and G1 6 read it after 113 D4 G1.5 6 M om the ref. — b) Ś1 चातुर्वर्ण्यं *, K1–3 G1–3 ॰वर्णस्य — c) Ś1 D4 M1 विहृत्येव. M2 स सुखी K3 स विकृत्य इ सुसुखी (sic), T1 G स विहृत्यैव च सुखी (G1 ॰त्यैव सुसुखि, G2 6 ॰त्यैव स सुखी; G3 ॰त्येव ससुख, G5 ॰त्येव च सुखी) — d) K3 D2.5 शक्रस्येति, K4 ॰स्यैव, Ñ1 शक्रेणेति, G2 शक्रस्येव, G3 ॰स्येह

Colophon — *Sub-parvan* Ñ1 लोकपालसभाख्यान. — *Adhy name* Ś1 K1.2 4 D4 M2 कच्चिदध्याय॰, K3 नारदागमनं प्रश्नश्च कच्चिदध्यायः, Ñ1 नारदप्रश्नमुखेन राजधर्मानुशासन; V1 B3 4 6 युधिष्ठिरनारदसंवाद॰, B2 D1 2 नारदप्रश्ने (B2 ॰श्नः) कच्चिदध्याय॰, B5 D6 युधिष्ठिरनारदप्रश्नः; Dn युधिष्ठिरप्रश्न॰, D3 5 G3 नारदप्रश्न॰, G1.6 राजनीति॰, G5 कुशलवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (*sec. m*) 2 3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 5 (as in text) — *S'loka no* K1 128, K2 116, D1.2 132, M1 131.

6

1 G5 om. the ref T1 युधिष्ठिर॰ (for वैश॰ उ॰) — After the ref, B2 ins. 78* — a) K3 सपूजार्थाभ्यनु॰, G1 ॰ज्याथाप्यनु॰. — b) V1 B3 Dn D3 5 ब्रह्मर्षेर्वचना॰, T1 G5 M महर्षि(T1 ॰र्षी)वचना॰; G2 3 महर्षिव(G3 ॰र्षिर्व)चनं परं, G4 महर्षिसुवनात्पर — c) K D3 T1 G1 ॰नुपूर्वेण, B1 ॰नुरूपेण

2 Before 2, Ñ1 V1 B1–4 D1.2 6 ins युधिष्ठिर उ॰. B5 damaged — a) Ś1 V1 भगवन्न्याय्यमार्थैतत् (V1 ॰र्थैत), K1 ॰न्नाय्यमाहैतत्, K2 4 D1 3 6 भगवाख्याय्यमाहैवं (D1 ॰य्यमाहैतत्, D3 6 ॰यमाहैत); K3 Ñ1 B1.3 Dn2 D4 5 ॰वन्न्याय्यमाहैतत् (K3 D4 ॰य्यमाहैवं, B1 ॰य्यमाहेद, Dn2 ॰य्यमाहैन, D5 ॰यमाहैवं), T1 व्यक्त तन्नगवानाथ; G1 M1 भगवन्यम्ममाहैत, G2 M2 ॰वन्यन्ममैतं(M2 ॰माहै)तत्, G3–6 ॰वान्यन्ममाहैतत् (G5.6 ॰हैत) See Addenda. — b) N1 यमर्थं धर्मसंश्रय, V1 यथाधर्मविनिश्चय, B1 यथाधर्मस्य निश्चयं, D1 यथावद्धर्मनिश्चय॰; S मदर्थं धर्म(G2 अर्थं धर्मार्थ)संहितं — c) Ś1 K2 यथान्याय्यं — d) B1 S स (for ऽयं) K D4 क्रियते विधिवन्मया

3 a) S तु (for यद्) B2 D2 G4 यथान्याय, G3 5 6 तथा कार्यं D1 (m as in text) राजभिजघना मैया (written and cancelled) — b) V1 B2 3 D2 कृतं (for पुरा) K2 कृतन (sic), K3 तकृत्न (sic), K4 V1 B2 D2 4 तत्तु न; Ñ1 तत्र तु, B1 तत्र न, B4–6 Dn D3.6 वै तन्न, D5 चैतन्न (for तत्तन्न) D1 कृत तत्तु न संशय, S पुराणज्ञैर्न (G4 क्रियते नात्र) संशय — c) D4 तथा न्यायो॰ — d) K1 भू *, K2 भूति-, K3 श्रुत ; K4 भूत-, G4 कृत-

C 2. 266 B 2. 6. 3 K 2. 6. 3

यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ३
वयं तु सत्पथं तेषां यातुमिच्छामहे प्रभो ।
न तु शक्यं तथा गन्तुं यथा तैर्नियतात्मभिः ॥ ४
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ।
मुहूर्तात्प्राप्तकालं च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् ॥ ५
नारदं स्वस्थमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अपृच्छत्पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महामतिः ॥ ६
भवान्संचरते लोकान्सदा नानाविधान्बहून् ।
ब्रह्मणा निर्मितान्पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ७
ईदृशी भवता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् ।
इतो वा श्रेयसी ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ८
तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषितम् ।
पाण्डवं प्रत्युवाचेदं स्मयन्मधुरया गिरा ॥ ९
मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन्यथेयं तव भारत ॥ १०
सभां तु पितृराजस्य वरुणस्य च धीमतः ।
कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य च ॥ ११
ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतक्लमाम् ।

(for कृत) G2 अर्थवित्

4 ^{a}) B5 damaged D1 एव तु (for वय तु) K8 सत्पर्थं (sic), Dn2 D4 सत्पथे, T1 सत्पथ, G2 सप्तधा, G4 5 सत्पर्था (G5 °था) V1 वय चैव यथा तेषा — ^{b}) D1. 2 T1 G गतुम् (for यातुम्) B8. 6 इच्छाम वै, B4 इच्छामि वै, B5 damaged Ś1 D4 तथा; K1. 4 [ऽ]नघ, V1 B8–6 D8 5 6 विभो — ^{c}) B1 D1 2 न च, G2 ननु; G8 न हि Dn(!) शक्यास् (for शक्य) G4 यथा K1 कर्तुं (for गन्तु) K4 न तु कर्तुं तथा शक्य — ^{d}) G8 °वार्थिभि° — Ś1 K V1 D8 Cd ins after 4 D4, after 5^{ab} B1 4, after 5 D1 2 subst for 6^{ab} B2 ins after वैश° उ° of st 1 S ins after 6^{ab}

78* त तु विश्रान्तमासीन देवर्षिममितद्युतिम् ।

[Before the line, K1–8 D8 ins वैश° उ° G1 6 विष्टरम् (for विश्रान्तम्) V1 °र्षिमभित°]

5 Before 5, B Dn D1 2 4–6 S ins वैश° उ° (S om उ°) — ^{b}) D4 तथाभि°, G2 तमभि° — After 5^{ab}, D4 ins 78* — ^{c}) K8 त (for च) B1 D1. 2 मुहूर्तमे (B1 °मि)व काल च, G8 °र्तात्प्राप्य काल च — ^{d}) K8 दृष्ट्वा लोकचराचर (II मुनिं) — After 5, B1. 4 ins 78*

6 B2 om 6^{ab} For 6^{ab}, D1 2 subst 78* — ^{a}) Ñ1 सुखम्, V1 B (B2 om) Dn1 T1 M1 सुस्थम् (for स्वस्थम्) D4 om. (hapl) नमुपासी° — G4 om (hapl) from 6^{b} up to the prior half of 78* — After 6^{ab}, S ins 78* — ^{c}) Ñ1 S अपृच्छद्राजमध्ये त (T1 G1 तु) — ^{d}) V1 B8 4 6 महामुनिं, B1. 2 D1. 2 युधिष्ठिर°, B5 Dn D8 5 6 महाद्युतिं, D4 महीपति° Ñ1 T1 G2–6 M प्रीतिपूर्वमिद तदा (G2 मुदा, G6 वच°), G1 इति पूर्वमिद वच

7 Before 7, K2 8 V1 B D S (except M2) ins युधिष्ठिर उ° (S om उ°) — ^{a}) B8 चरसि वै; B4 च चरति (for सचरते) S भगवन्सचरँल्लोकान् — ^{c}) D4 G निर्मिताव् D4 पूर्वे — ^{d}) A few MSS प्रेक्ष्य° K2 महाजव, B1–8 D1 2 मुहुर्मुहु°

8 ^{a}) K8 D4 इदृशी; B1 सदृशी; T1 ईदृशा Dn1 (before corr) n2 Cn भविता! D8 कच्चिद् — ^{b}) Ś1 भवेत् (for क्वचित्) — ^{c}) T1 इतोपि G2 इत° श्रेष्ठतमा ब्रह्मन् — ^{d}) G6 M1 ता (for तन्) Ś1 K1 तत्वत° (for पृच्छत) T1 तन्माचक्ष्व हि पृच्छत°; G1 6 ममाचक्ष्वोत पृच्छत° (G6 दृश्यत)

9 Before 9, B (except B5) Dn D1 2 4 S (except G2) ins वैश° उ° (S om उ°) — ^{ab}) K2 त्वस्य; D4 स्वस्य (for तस्य) K1 तत° श्रुत्वा नरेंद्रस्य नारदस्तस्य भाषित — ^{d}) K8 D1 G1 स्मरन्, G8 स्वय, G6 कथा, Cd स्मयन् (as in text) M1 गिर°

10 Before 10, V1 B D ins नारद (Dn1 with prefixed श्री) उ°. — ^{a}) K4 B8 D2 मया (for न मे) S काचिद् (for तात), of 8^{ab} — ^{d}) D1 या चैष, D2 याचेय (for यथेय)

11 ^{a}) K8 B8 4 6 च (for तु) B1 प्रेत°, G2 धर्म° (for पितृ°) — ^{b}) M1 पाण्डव, M2 भारत (for धीमत°) B1 8 4 यमस्य वरुणस्य च — ^{c}) Ś1 K4 D4 महेंद्रस्य, G1 तवेंद्रस्य — ^{d}) A few MSS कैलाश° Ś1 वा (for च)

12 ^{a}) K8 (m as in text) 4 M ब्रह्मणस्य (for °णस्तु). — ^{b}) V1 गतव्यथ, D1 2 तत° क्रमात्, G1 M1 गतक्लमा° (M1 °मा) B1 2 6 T1 G8 कथयिष्येग्रत° क्रमात् — After 12^{ab}, Ś1 K2 4 B1 (marg) 2 4 5 Dn D8–5 ins (and Cd glosses)

79* दिव्यां दिव्यैरभिप्रायैरुपेता विश्वरूपिणीम् ।
देवैः पितृगणैः साध्यैर्यज्वभिर्नियतात्मभिः ।
जुष्टा मुनिगणैः शान्तैर्वेदयज्ञैः सदक्षिणैः ।

[(L. 1) B1 4 5 दिव्या दिव्यैर् Ś1 विश्वकर्मणीं — (L 2)

यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्तते भरतर्षभ ॥ १२
नारदेनैवमुक्तस्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
प्राञ्जलिर्भ्रातृभिः सार्धं तैश्च सर्वैर्नृपैर्वृतः ॥ १३
नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महामनाः ।
सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १४
किंद्रव्यास्ताः सभा ब्रह्मन्किंविस्ताराः किमायताः ।
पितामहं च के तस्यां सभायां पर्युपासते ॥ १५
वासवं देवराजं च यमं वैवस्वतं च के ।
वरुणं च कुबेरं च सभायां पर्युपासते ॥ १६
एतत्सर्वं यथातत्त्वं देवर्षे वदतस्तव ।
श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १७
एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्युवाच तम् ।
क्रमेण राजन्दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

नारद उवाच ।
शक्रस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मभिर्जिता ।
स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्मितार्कसमप्रभा ॥ १
विस्तीर्णा योजनशतं शतमध्यर्धमायता । C 2 28 B 2 7 K 2 7

Ś1 सार्धं (for साध्यैर्) B1 यज्वभिर्, B6 ऋषिभिर् Ś1 यज्वभिश्च महात्मभि, D8 5 यतिभिश्च यतात्मभि — (L 3) B1 गुण°, B5 (m as in text) गुणि° (for मुनि°) Ś1 सिद्धैर्, D8 5 दिव्यैर् (for शान्तैर्) Ś1 वशयक्षै, K4 देव°, Dn1 D8.5 वेदैर्यद्गै]
— d) M2 वर्तते पुरुषर्षभ

13 D1 om. 13 Before 13, Ñ1 B (except B4) D2 4 M ins वैश° उ° (D4 M om. उ°) — a) G1 नारदेनेव°. K4 च (for तु) — b) Ś1 K4 D4 धर्मपुत्रो K2 °राजे °ष्ठिरे — d) Ś1 दृष्टपूर्वैर् (for तैश्च सर्वैर्) Ś1 K B8 Dn1m D4 नृपोत्तमै, B5 Dn D8 5 6 द्विजोत्तमै°, G8 नृपो वृत° (for नृपैर्वृत°)

14 G2 om. 14ab — b) Ñ1 B1 2 D1.2 युधिष्ठिर°, D4 महात्मना S (G2 om) सभामध्ये व्यवस्थित — Before 14cd, D4 reads युधिष्ठिर उ° — c) Ś1 K1 D2 G8 कथय न, K2 D1 G2 कथयत, Ñ1 च कथिता° — d) B2 इच्छाम वै (for इच्छामहे)

15 a) B2 राजन् (for ब्रह्मन्) — c) G6 पितामहस्य (for °मह च) — d) G1 4 6 प्रत्यु° (for पर्यु°)

16 D8 G1 6 om (hapl) 16 — a) Ś1 देवराज तु, S (G1 6 om) देव(T1 धर्म)राजान — b) K4 वैश्रवण (for वैव°) V1 मे (for के) — c) K4 D1 4 के (for च)

17 a) K B2 D1 2 4 य(K1 त)थावृत्त; V1 B8–6 Dn D8.5 6 M1 यथान्यायं — b) K2 D4 M2 देवर्षे, Ñ1 B4 5 Dn D8 5 6 ब्रह्मर्षे (D5 °र्षेर्) V1 B8 6 वद तत्त्व(B6 °दतस्त्व)त B1 D1 2 वय स्व(B1 त)त्तो हि नारद. — c) Dn2 G6 इच्छामि K2 सह ता° T1 G8–5 श्रोतुमिच्छामहे सर्वा° — d) D4 Cd मे (for न)

18 b) Ś1 K1 2 4 D4 ह, K8 च (for तम्) V1 B2–6 Dn D8.5 6 नारद° प्रत्यभाषत — c) B1 D1 2 ता° सर्वां (for दिव्यास्ता°) — d) K1–8 D1 8–5 T1 श्रूयतां M इति (for इह). K1 भारत, D4 तत्सभा°, T1 ता° सभा (for न सभा°) V1 B4 6 शृणु मत्त° शुभा° सभा° (B4 by transp सभा° शुभा.)

Colophon. — *Sub-parvan* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान — *Adhy name* K8 M2 सभाप्रश्न°; Ñ1 V1 युधिष्ठिरसभाजिज्ञासा, D1 2 युधिष्ठिरप्रश्न, D4 सभावर्णन, M1 नारदयुधिष्ठिरसंवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) K1 8 Ñ1 V1 Dn1 D8 S 6 (as in text) — *S'loka no* K2 Dn M1 19, K8 D1 2 18

7

1 a) K8 B8 शक्रस्य च, S शतक्रतोः (G5 °तु) — b) Ś1 भासुरान्, D1 2 भासुरा V1 कर्मनिश्चिता, B2m 8 Dn D1 S कर्मनिर्जि(Dn G2 °र्मि)ता — After 1c, G2 reads 6b–7c, *repeating* the lines in their proper place — d) B (except B8) Dn G2 8 निर्जितार्क°

2 a) Ś1 (before corr) विकीर्णा — b) K2 शतसार्धार्धमा°, K8 शतमप्यर्धमा°, G2 °ध्यर्धमायत, G8 4 M

C 2. 281 B 2. 7. 2 K 2. 7. 2

वैहायसी कामगमा पञ्चयोजनमुच्छ्रिता ॥ २
जराशोकक्लमापेता निरातङ्का शिवा शुभा ।
वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ३
तस्यां देवेश्वरः पार्थ सभायां परमासने ।
आस्ते शच्या महेन्द्राण्या श्रिया लक्ष्म्या च भारत ॥ ४
बिभ्रद्वपुरनिर्देश्यं किरीटी लोहिताङ्गदः ।
विरजोम्बरश्चित्रमाल्यो ह्रीकीर्तिद्युतिभिः सह ॥ ५
तस्यामुपासते नित्यं महात्मानं शतक्रतुम् ।
मरुतः सर्वतो राजन्सर्वे च गृहमेधिनः ।
सिद्धा देवर्षयश्चैव साध्या देवगणास्तथा ॥ ६
एते सानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वलंकृताः ।
उपासते महात्मानं देवराजमरिंदमम् ॥ ७
तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ।
अमला धूतपाप्मानो दीप्यमाना इवाग्नयः ।
तेजस्विनः सोमयुजो विपापा विगतक्लमाः ॥ ८
पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णिगालवौ ।
शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः ॥ ९
दुर्वासाश्च दीर्घतपा याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः ।

शतमध्यार्ध°, G6 °ध्यर्धयोजना. Cd cites अध्यर्ध (as in text) — d) D1 °मुन्नता

3 a) K6 जरातकक्लमा°; G1.6 जराशोकसमा°; G3 जराणेकक्लमा° — b) K3 निरातक Ś1 B1 D2 S सुखा (for शुभा) — c) = 2. 9. 5c. D1 वेश्मासनवता; G1.6 °युतवती; G2 °स्वनवती

4 a) Ś1 K3 G5 तस्या° — b) G1 समाया° — c) Ś1 (m as in text) नद्या (for शच्या) K2.4 D1.2.4.5 T1 G5.6 M सहेंद्राण्या; G4 शचीं°. — d) K1.4 तथा, G3 श्रीमान्; G6 M1 ह्रिया (for श्रिया) Ñ1 लक्ष्मी. G5 श्रि ** क्ष्मीश्च भारत.

5 b) B1 लोहिताम्बर° — c) Hypermetric! K3 D5 (by corr.) विरजाम्बर° V1 B3-6 सुवासाश्चि(V1 °साचि)त्र माल्यश्च, B2 D1.2 विरजोंबरमाल्यश्च; T1 G1.3-6 °वरचित्रांगो (G1 °त्राल्यो; G6 °माल्यो) — d) K3 D4.5 ह्रीकीर्तिर्द्युतिभि°; D1 °मूर्तिभि°, G4.5 श्रीकीर्तिद्यु°.

6 a) Ś1 T1 G2.4 M तस्यां तूपासते नित्य — b) Ś1 K2.4 महात्मान° — c) Ñ1 V1 B Dn D3.5.6 G6 M सर्वशो; D1.2 शतशो — d) Ś1 सेवका; K4 सर्वे ते; D1 सर्वे (sic) वा — e) B1 D1.2 दिव्या (for सिद्धा) B1.2 D1.2 चापि (for चैव) — f) G1 सदा (for तथा) B1 साध्यामरगणास्तथा; M मारुत(M3 °तैं)श्च धनैः सह (cf. 80*) — After 6, N G3 ins

80* मरुत्वन्तश्च सहिता भास्वन्तो हेममालिनः ।

[K1 मरुत्वतस्, K2 मेरुत्वताश्च, D4.5 G3 मरुत्वताश्च. K3 भास्वतो D1.2 दिव्य° (for हेम°)]

— Thereafter G3 reads 13ab (which other S MSS except M om.!)

7 a) B6 चानुचरा°; Dn1 स्वानु°; S (except G3) स्वलंकृता° (in G3 originally lacuna indicated, filled in as in text) — b) T1 G5.6 M1 सर्वे (T1 तथा) सानुचरा नृप; G1.2.4 M3 सर्वे चानुच(G1 °च्च; M3 °म)रा नृप — cd) Ś1 K1 उपासते. K4 transp. महात्मानं and देवराजं K2 अरिंदम; K3 °दम; K4 °दमे; S शतक्रतु. Ñ1 देवराजपुरंदरं

8 a) T1 G2-5 तपर्षय°; M1 चैवर्षय° (for देव°) G1.6 चापि (for सर्वे) — b) Dn1 G3 पार्था°; D4 यथा — c) Ś1 K4 Dn1 धुत°; G3-5 पूत°. T1 अमलाधुतपाप्मानो. — d) K3 दिव्य°; D1.2 दीप्य° (for दीप्य°) — e) Ś1 समयुजो, K2-4 साम°; Ñ1 V1 B1.6 Dn D3 सोमसुतो, B1-3.5 D1.2 सोमसुजो; D2.3 सोमसुता; S सोमपाश्च — f) Ś1 K D4 विपाप्मानो गतक्लमा°; V1 B Dn D1-3.5.6 विशोका (V1 °पापा) विगतज्वरा

9 a) K परासर° M3 पावकश्च (for पर्व°) — After 9ab, S (except M3) ins

81* एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महामुनि ।

[G1 भूतश्चैव (for एक°) G2 क्रीतश्च स (for त्रित°) G1 महाराति°, G6 °पुति°]

— c) M3 लिखितश्चैव — d) B1-3 D1.2 गौरमुखो; G1 भौरशिरा

10 a) Ś1 दुर्वासोथ, K1 दुर्वासान्यो; K3 दुर्वासाc K4 दीर्घतमा K3 Ñ1 V1 B6 M2 दुर्वासायो (B6 °सा वै, M3 °साय) दीर्घतमा°; B1-3 D T1 दुर्वासा क्रोधन श्येन°, T1 (before corr.) G1.2 दुर्वासा दीर्घतपस (G1 om. °स), G4 दुर्वासा दीर्घतपसो; G6 दुर्वासा दीर्घतमा°; M1 दुर्वासो दीर्घतमसो — After 10a, B1-3 D T1 ins

82* तथा दीर्घतमा मुनि ।
पवित्रपाणि सावर्णि

[(L. 1) B1.2 (m as above) 3 दीर्घतपा]

— b) B3m भालुकि; T1 भल्लुकि°; G2 वालुकिः; G4 भावुकः; G5 भावुकि°, M3 घालुकि° G3 °ल्क्यो महामुनि° — c) M1 उद्दालक°. — d) B1 तालम°, B3 D (except

उद्दालकः श्वेतकेतुस्तथा शाट्यायनः प्रभुः ॥ १०
हविष्मांश्च गविष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ।
हृद्यश्चोदरशाण्डिल्यः पाराशर्यः कृपीह्वलः ॥ ११
वातस्कन्धो विशाखश्च विधाता काल एव च ।
अनन्तदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा च तुम्बुरुः ॥ १२
अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्षा हुताशिनः ।
ईशानं सर्वलोकस्य वज्रिणं समुपासते ॥ १३

सहदेवः सुनीथश्च वाल्मीकिश्च महातपाः ।
समीकः सत्यवांश्चैव प्रचेताः सत्यसंगरः ॥ १४
मेधातिथिर्वामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
मरुत्तश्च मरीचिश्च स्थाणुश्चात्रिर्महातपाः ॥ १५
कक्षीवान्गौतमस्तार्क्ष्यस्तथा वैश्वानरो मुनिः ।
मुनिः कालकवृक्षीय आश्राव्योऽथ हिरण्यदः ।
संवर्तो देवहव्यश्च विष्वक्सेनश्च वीर्यवान् ॥ १६　C 2 30 B 2 7 K 2 7

D4) T1 G4 M ताड्य॰, G1 स्वध्य॰, G2 स्याड्य॰, G3 तांडि॰, G5 शाड्य॰, G6 स्वर्ध्य॰ (for तथा) B2 ताड्यो (sic) चांडायनि॰ (for तथा शाट्या॰) Ś1 K1.2 सां(K2 स)-स्यायनः, K3 शाड्या॰, K4 D4 श(D4 शां)खा॰; B1 मांडायणः, B3 Dn D1.3.5.6 भा(D1 म)ढायनि, D2 T1 भांड्यायनि॰, G2 शांड्यायनः. K3 प्रभो, B1.2.5 D (except D2.4) S तथा

11 a) Dn1 अविष्माश्च; G1 M1 हविष्म(M1 ॰ष्म)श्च Ñ1 गभिष्टश्च, B Dn D6 T1 गरिष्टश्च, G M हविष्य(G1 ॰ष्य-, M2 ॰ष्या)श्च — c) K1 हृद्यु चोदर॰, V1 कृत्यश्चोदर॰, B1 कृपश्चोदर॰, T1 हर्यश्चोदर॰, G1 हृद्यश्चोदरशौंढीर्यः; G6 ॰पांडिर्य ; M2 ॰श्चोदारशाडिल्य॰ — d) Ś1 K1 कृपिह्वय, K2–4 D4 कृता(K4 ॰शा)ह्वय, Ñ1 V1 Dn D3.5.6 कृपीवल, B1.2 m 3.5.6 कृपीवल ; B2.4 D1.2 कुशीलव., T1 कपिष्वल, G1 M कपिष्ट(M2 ॰ष्क)ल॰, G2 कपिंजल, G3.4 गविष्टल G5 पाराशर्यगविष्टलौ, G6 पाराशर्यश्च कविष्मलः (hypermetric) — After 11, S ins.

82a* जाबालिर्वामदेवश्च शक्तिर्गार्ग्यसुवामनौ।

[T1 M2 शक्तिर्गार्ग्य स वामन, G1.6 ॰र्गर्ग (G6 ॰र्गभे) स वा॰, G2.3 ॰र्गार्ग्य(G2 ॰र्गर्ग्य)सुवामनौ]

12 a) D3 बालस्कधो. — b) V1 B3.4 विधाता मालवि(V1 गालव)स्तथा, G1.6 ॰ता कालकौशिकः — c) V1 B3–6 Dn D3.5.6 करालदंतस्; T1 G4–6 M अनतदन्तस् — d) Ñ1 विश्वकर्माथ, G4 विश्वावसु च D1.2 स (for च) K2.3 Dn D1.2 तुंबरुः — After 12, D4 reads 14^{cd}

13 T1 G1.2.4–6 om 13^{a}–15^{b} G3 reads 13^{ab} after 80*. — b) K2.4 B3 Dn D3.5.6 वायुभक्ष्या॰ Ś1 हुताशनि॰, K M हुताम्रय॰ (K1 हताशिप॰), Ñ1 G3 ॰शना॰; Dn1 ॰शनः, D3 ॰शिना॰ — G3 om. 13^{c}–15^{b} — c) M ईशाना॰ — d) Ñ1 B1.3 D1.2 M पर्यु॰ (for समु॰)

14 T1 G om 14 (cf. v.l 13) — a) D1.5 सहदेव॰. K3 सुतीर्थश्च; V1 B1 सुनीतश्च. — b) N1 V1 Dn D4 M2 वाल्मीकश्च, D1 वाह्लिकिश्च D4 महायशा — D4 reads 14^{cd} after 12 — c) Ś1 समीप., K2.3 D4 शमीक॰ K1 Ñ1 V1 B2.4–6 Dn D3.5.6 स(K1 Dn2 D3.5 श)मीक॰ सत्यवाक्चैव, B1.3 D1.2 समीक॰ (D1 शमाक॰, D2 शमीक॰) सात्यकिश्चैव — d) K1 स पुन॰ (for प्रचेताः)

15 T1 G om 15^{ab} (cf v.l 13) — a) D4 वासुदेव॰ (for वाम॰) — 15^{b}=1 60 4^{b} — c) Ś1 मार्कंडेयो, K2.3 D1–4 T1 G1.4 मरु(D1.2 ॰रु)तश्च T1 मरीचश्च — d) Ñ1 B1.5.6 Dn1 D1–3.6 G2.3 M चात्र, V1 B4 चाद्रिर्, D4 G1.6 चित्रो, D5 चानु॰ (for चात्रिर्) K3 महाशिरा॰; K4 D4 महायशा॰

16 a) K1.4 B1.3 Dn D2.3.5.6 का(B1 कां)क्षीवान् Dn1 D1 गोतमस्, D4 औतमस् K2 B1.3.6 तार्क्ष॰; K4 ताक्षः — After 16^{ab}, S ins

83* पढर्तु॰ कवपो धूम्रो रैभ्यो नलपरावसू ।
स्वस्त्यात्रेयो जरत्कारुः कहोळ॰ काश्यपस्तथा ।
विभण्डको ऋष्यशृङ्ग उन्मुखो विमुखस्तथा ।

[(L 1) G1.6 पडर्तु (G6 ॰सर्तु)कवचो, G2 ॰र्तु कपवो T1 G2 M1 धौम्यो; G1.6 धूतो G1 रैसा (for रैभ्यो) — (L 2) G5.6 जरत्कारि — (L 3) G1 विभडऋष्यशृगौ च, G6 विभांड ऋष्यशृगश्च, M1 विमडकोथश्यशृग॰, M2 विभढकश्यशृगौ च]

— D3 om 16^{cd}. — c) B1 T1 G2–6 M ऋषि॰ (for मुनि॰). K1 कालकनृक्षीय., K2.3 कालिकवृक्षीय॰; G2.4 कालकवर्षीय D1.2 ऋषिर्वै कालवृक्षीय॰, G1 सर्वर्षी॰ काल-वृक्षीयु — d) K2.4 D2 आश्रव्यो, K3 वाधव्यो, T1 सुश्रुतो, G1.6 श्रुतपो, G2–5 M सुश्रु(G2 ॰श्रो)तो (for आश्राव्यो) K1.2 हरिण्यद॰, D (except D4, D3 om) G6 हिरण्मय॰. — e) Ñ1 संवृत्तो, G1 संवर्ते Dn1 हव्यदेवश्च, T1 वीतहव्यश्च; G2.4 हव्यकव्यश्च; G3.5 वेदहव्यश्च K3 संवर्ज्ञो देविहार्तश्च — f) Ś1 विश्वक्से॰, K2 विष्कक्से॰, D4 विस्वक्के॰, S विश्व(G6 ॰ष्व)सेन॰ — B2 ins after 16, B1, after 86*

C 2.300 B 2.7 19 K 2.7 19

दिव्या आपस्तथौषध्यः श्रद्धा मेधा सरस्वती ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च विद्युतश्चापि पाण्डव ॥ १७
जलवाहास्तथा मेघा वायवः स्तनयित्नवः ।
प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकाः सप्तविंशतिः ॥ १८
अग्नीषोमौ तथेन्द्राग्नी मित्रोऽथ सवितार्यमा ।
भगो विश्वे च साध्याश्च शुक्रो मन्थी च भारत ॥ १९
यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव ग्रहाः स्तोभाश्च सर्वशः ।
यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्वे तत्र समासते ॥ २०
तथैवाप्सरसो राजन्गन्धर्वाश्च मनोरमाः ।
नृत्यवादित्रगीतैश्च हास्यैश्च विविधैरपि ।
रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् ॥ २१
स्तुतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्मभिस्तथा ।
विक्रमैश्च महात्मानं बलवृत्रनिषूदनम् ॥ २२
ब्रह्मराजर्षयः सर्वे सर्वे देवर्षयस्तथा ।
विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्भ्राजमानैरिवाग्निभिः ॥ २३
स्रग्विणो भूषिताश्चान्ये यान्ति चायान्ति चापरे ।

84* कण्व· कात्यायनो राजन्गार्ग्य· कौशिक एव तु ।
[B1 काश्येयनो (for कात्या°), and च (for तु)

17 ^{a}) Ñ1 दिव्याश्चापस्, M दिव्यरू(M1 °कू)पास् — G4 om 17^{cd} — ^{c}) D6 कामाश्च — ^{d}) K2 विद्युत * पि, V1 B D (except D4) विद्युतश्चैव, G3 विद्युघापि च K3 पार्थिव

18 T1 G1 2 4–6 M1 read 18^{ab} after 22, G3 transp. 18^{ab} and 18^{cd} — ^{a}) Dn1 जलावहास्, M2 जलदाश्च T1 G1.2 4 6 M1 च मेघाश्च (for तथा मेघा) — ^{b}) A few MSS वायव , Cd वायव्य· — G4 om 18^{c}–19^{b} — ^{c}) Ñ1 D1 2 T1 °वाहश्च, G1 °वाहुश्च

19 G4 om 19^{ab} (of v l 18) — ^{a}) K3 D3 अग्निपोमौ, B1 अग्नीसोमौ, G1–3 अग्निष्टोमस् (G1 °मा), G6 अग्नीपोमा D1 (before corr) अग्निपोमौ तथेंद्राग्नि — ^{b}) B D (except D4) मित्रश्च — ^{c}) K4 भगौ, D3 भागो, T1 भमो B4.6 विश्वेष — ^{d}) B2 5 D1 2 शुक्रो मकिश्, T1 G4–6 शुक्रामथी (G5 6 °थी) Ś1 मंकी च, K1 सध्री च, K2 4 D4 G1 2 M मथ्री च, K3 सोम च (for मन्थी च) Ñ1 V1 B1 3 4 Dn D3 5 6 गुरु· शु(Ñ1 मत्री शु ; B1 गुरुः श)क्रस्तथैव च, B6 शुक्रो मकिस्तथैव च Althogh only G3 has the text throughout, it may be regarded as certain — After 19, B2 5 D1 2 ins

85* सर्वेषा मरुतां मान्या गुरुः शुक्रस्तथैव च ।
[With post half, cf. v l 19^{d} D1.2 मान्यो (for मान्या)]

— B2 5 D1 2 cont V1 B1 3 4 6 Dn D3–6 ins after 19 (for S cf 87*)

86* विश्वावसुश्चित्रसेन· सुमनस्तरुणस्तथा ।
[V1 शत्रुश्च, B1 स्वसनस्, B2 3 शमनो, B6 पर्वतस् (for सुमनस्) V1 B1.6 तुम्बुरु°, B2 3 D2 वरुण°, D1 वारुण° (for तरुण°)]

— Thereafter B1 ins 84*

20 ^{a}) K2 B4 D3 यज्ञश्च Ś1 B2 4–6 D6 दक्षिणाश्चैव, G1 °णांश्चैव, G2 °णायुक्ता — ^{b}) Ś1 K2 3 Dn2 D4 ग्रहा(K2 ग्रह , K3 गृहा)स्ताराश्च, K1 ग्रहास्ताचांश्च, Dn1 D5 ग्रहा· (D5 °ह) स्तोमाश्च, G1–3 गृहा(G1 ग्रस्ता)स्तोभाश्च, G4 ग्रहा· स्तोभश्च Many MSS om the visarga before स्तोभाश्च Ñ1 V1 B3–6 Dn D3 5 6 भारत (for सर्वश·). — ^{c}) G2 यज्ञवाटश्च — ^{d}) D5 S सर्वे तस्यामुपा(D5 शक्रमुपा , G1 तस्या समा)सते

21 After 21^{a}, S ins

87*　　　रम्भोर्वश्यथ मेनका ।
घृताची पञ्चचूडा च विप्रचित्तिपुरोगमा ।
विश्वावसुश्चित्रसेन पर्वतस्तुम्बुरुस्तथा ।
विद्याधरास्तु राजेन्द्र

[(L 1) G6 °र्वश्यो च — For line 3, cf v l 86*. — G4 om (hapl) lines 3–4 and 21^{b}. — (L 4) G5 °धराश्च, G6 °धरैश्च]

— G4 om 21^{b} (see above) — ^{c}) Ś1 गीतवादित्रनृत्तैश्च, S (except G5 M2) नृत्तवादित्रगीतैश्च — ^{d}) T1 G2–6 भावैश्च (for हास्यैश्च) Ś1 K D4 °धैस्तथा G1 भावश्चैव विधैरपि — ^{e}) T1 G3–5 रजयन्ति S (except G1) महात्मान (for स्म नृपते)

22 ^{b}) D4 सह (for तथा) — ^{c}) K3 विक्रमैस्तु, D4 विक्रमश्च — ^{d}) Ś1 K3 B3 D4 6 बलवृत्रनिसूदन (K3 °षुदन, D4 °पूदन), K4 D5 बलवृत्ति(D5 °त्र)निषू°, S स्तुव(G6 रम)तो रमयंस्तुत — After 22, T1 G M1 read 18^{ab} (G3 *repeating* it)

23 ^{a}) Ñ1 B D चैव (for सर्वे) — ^{b}) V1 देवता ऋषयस्तथा, B5 D6 सर्वे राजर्षयस्तथा, D1 3 सर्वदेवर्षय°; S तथा (G1 तथो) देवर्षयोप्यु(G4 °प्यु)त — ^{c}) D4 °धैर्दिव्यै·, S °धैरग्र्यै· (T1 G3–5 °धै रम्यै) — ^{d}) K1 राजमानैर्, K4 ज्वल°, B1 2 दीप्य° V1 B3–6 Dn D3.5 6 दीप्यमाना इवाग्नय·

24 ^{a}) B Dn D1 2 S सर्वे (B6 चैव) (for चान्ये) — ^{b}) K3 चायति D1 2 चापरे — ^{c}) K2 बृहस्पति तथा

बृहस्पतिश्च शुक्रश्च तस्यामाययतुः सह ॥ २४
एते चान्ये च बहवो यतात्मानो यतव्रताः ।
विमानैश्चन्द्रसंकाशैः सोमवत्प्रियदर्शनाः ।
ब्रह्मणो वचनाद्राजन्भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ २५
एषा सभा मया राजन्दृष्टा पुष्करमालिनी ।
शतक्रतोर्महाराज याम्यां शृणु ममानघ ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

नारद उवाच ।
कथयिष्ये सभां दिव्यां युधिष्ठिर निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यामर्थे विश्वकर्मा चकार ह ॥ १
तैजसी सा सभा राजन्बभूव शतयोजना ।
विस्तारायामसंपन्ना भूयसी चापि पाण्डव ॥ २
अर्कप्रकाशा भ्राजिष्णुः सर्वतः कामचारिणी ।
नैवातिशीता नात्युष्णा मनसश्च प्रहर्षिणी ॥ ३
न शोको न जरा तस्यां क्षुत्पिपासे न चाप्रियम् । C 2 B 2 K 2.

शुक्रः — d) V1 B1 3-6 Dn D3 5 6 नित्यमास्ता हि तत्र वै, B2 D1 2 नित्यमाया(B2 नित्यमाय, D1 नित्यामाया)ति तत्र वै, S नित्यमास्ता विशा पते

25 b) K2 B1 जितात्मानो, K4 धृता°, Ñ1 V1 S (except T1) विपाप्मानो, B2 4-6 Dn D3 5 6 महात्मानो Ś1 K2 4 D4 धृतव्रता, G1 तपोधना — c) K2 3 B3 G1-3 5 6 M2 सूर्य°, B2 D1 2 T1 सोम°, G4 M1 प्रिय° (for चन्द्र°) — d) K1 D5 (by corr) सोमवत्प्रिय दर्शने, B1 2 D1 2 चद्रवत्प्रियदर्शना — e) V1 B3-6 Dn D3 5 6 सदृशा (B6 °श) (for वचनात्) V1 B3 6 तात (for राजन्) K1 ब्रह्मण उच्चावचाद्राजन् (corrupt) — K3 om (hapl) 25f–26a — f) K2 भृगुसप्त°

26 K3 om 26a (cf v l 25) — a) G1 transp सभा and मया K1 महाराज (for मया राजन्) S दृष्टा (for राजन्) — b) K2-4 दृष्ट्वा, Dn1 दृढा, S दिव्या D1 °मालिनि — c) V1 B1 4-6 D3 5 G1 4-6 M महाबाहो, Dn D6 G2 3 °होर्, T1 °हु — d) K2 G1 6 मयानघ Ñ1 B1-3 D (except D4) T1 याम्या(T1 याम्या शृणु [sic])मपि सभां शृणु, V1 B4-6 याम्या मत्त सभां शृणु (B4 शृणुष्व वै, B6 शृणु स वै)

Colophon — *Sub-parvan* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान — *Adhy name* Ś1 शक्रसभा, K3 Ñ1 V1 B2 5 D G1 M इन्द्र(Ñ1 V1 B2 शक्र)सभावर्णन, B3 * * * * वर्णनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg sec m) 2.3 Ñ1 V1 Dn1 D3 S 7 (as in text) — *S'loka no* K2 28, K3 29, Dn 30, D1 2 31, M1 33.

8

1 a) D1.4 T1 G4 6 सभा V1 B D (except D4) याम्या (for दिव्यां) — b) K4 निबधतां, D1 नीबोधता, D3 निबोध मे S याम्या राजन्निबोध मे — c) Ś1 (by corr.) V1 B D या (D4 या) पार्थ, S चार्थाय (for यामर्थे) — d) S या (for ह)

2 a) K2 4 D1 G1 4 तेजस्वी (K2 4 °सी) सा, G2 6 तेजस्विनी, M2 ज्यायसी मा — c) B1 4-6 G3 विस्तार°, D6 विस्तरा° — d) Dn (!) वापि (for चापि) K4 D4 भूयस्यपि च पाडव, B1 2 D1 2 मनोज्ञा सा (B1 °ज्ञासौ) परतप (B2 m भूयसी सा परतप) Cd cites भूयसी (as in text).

3 a) Ś1 K1 2 4 D4 अर्कप्रभाभा (*lectio difficilior*, possibly original, "having splendour or appearance [आभा] of sunlight"), K3 अद्धप्रभावा (sic) — b) T1 G3 4 सर्वदा Dn D3.5 6 कामरूपिणी — c) V1 B3 4 नैव शीता न चात्युष्णा, B1 नातिशीता नात्युष्णा (submetrical), B5 Dn D3 5 6 नातिशीता न चात्यु(Dn1 वात्यु, D3 चाप्यु)ष्णा — d) K4 प्रकर्षणी (for प्रह°) V1 B2-4 6 D1 2 मनस प्रीतिवर्धिनी (B4 6 °र्धनी, D2 °र्धना), B1 मन प्रीतिविवर्धिनी, D3 G1 2 M1 मनसश्च प्रहर्षणी

4 a) K4 व्याधि (for तस्या) — b) B3 5 क्षुत्पिपासा K1 तथाप्रिय, B2 न मेप्रियं, B3 न चाप्युत, D2 न वाप्रिय, G1 न चाप्ययं, G6 न च श्रम — c) D1 4 दैन्यक्लमौ (D4 °मो) S न दैन्य न च (G2 by transp च न) कार्पण्यं — d) G2 प्रतिकूल्य K1 D1 वा° (for चा°) B6 प्रतिकूलानि चाप्युत

C 2.314 B 2.8.4 K 2.8.4 न च दैन्यं क्लमो वापि प्रतिकूलं न चाप्युत ॥ ४

सर्वे कामाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या ये च मानुषाः ।
रसवच्च प्रभूतं च भक्ष्यभोज्यमरिंदम ॥ ५

पुण्यगन्धाः स्रजस्तत्र नित्यपुष्पफलद्रुमाः ।
रसवन्ति च तोयानि शीतान्युष्णानि चैव ह ॥ ६

तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
यमं वैवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्युपासते ॥ ७

ययातिर्नहुषः पूरुर्मान्धाता सोमको नृगः ।
त्रसदस्युश्च तुरयः कृतवीर्यः श्रुतश्रवाः ॥ ८

अरिप्रणुत्सुसिंहश्च कृतवेगः कृतिर्निमिः ।
प्रतर्दनः शिविर्मत्स्यः पृथ्वक्षोऽथ बृहद्रथः ॥ ९

ऐडो मरुत्तः कुशिकः सांकाश्यः सांकृतिर्भवः ।
चतुरश्वः सदश्वोर्मिः कार्तवीर्यश्च पार्थिवः ॥ १०

भरतस्तथा सुरथः सुनीथो नैषधो नलः ।

---

5 a) D4 T1 G2-5 M1 सर्वं (for सर्वे) G1 सर्वकाम स्थितस्, G6 सर्वे कामार्थितास् — b) D4 M1 य दिव्या, G4 ये दिव्य K2 D4 मानुपा, B1 M2 मानवा — c) B2 4 सारवच्च (for रस°) B1 प्रसूताश्च S रसवत प्रभूताश्च (T1 °सूताश्च, G4 °भूता च) — d) K1 भक्ष, K2 D1 भक्ष, K3.4 Ñ1 V1 Dn D3-5 भक्ष्य (for भक्ष्य) Ñ1 अथापि वा (for अरिंदम) S भक्ष्या (G2 5 M °क्ष्य) भोज्याश्च भारत — After 5, B1 (marg) 6 Dn D4 5 ins

88* लेह्यं चोष्यं च पेयं च हृद्यं स्वादु मनोहरम् ।

6 G1.6 om 6 — a) D1 स्रजस्याश्च (for °स्तत्र) Ś1 K2-4 चात्र; K1 चापि, V1 B1 4 5 Dn1 D6 तस्य, Dn2 D2 तस्यां D4 G3 पुण्यगधस्रजश्चा(G3 °स्त)त्र — b) Ś1 K4 नित्यकालफलद्रुमा°, K1-3 D4 °कामफल(D4 °ला)द्रुमा°, Ñ1 D1 G5 नित्यपुष्पफल(Ñ1 °ला)द्रुमा°, V1 B2 4-6 Dn D3 5.6 नित्यकामफला द्रुमा°; T1 M नित्यपुष्पफला द्रुमा° — c) Ś1 K V1 B3 4 6 D4 शीतलानि (for रसवन्ति) — d) Ñ1 B1 5 D3 G3 हि (for ह) Ś1 K V1 B3 4 6 D4 सुखोष्णा(V1 कटूम्ला; B3 4 6 कदुष्णा)नि च भारत — After 6, S (except G1.6) ins

89* वृक्षाश्च विविधास्तत्र नित्यपुष्पा मनोरमाः ।
शीतलानि च रम्याणि सुखोष्णानि च भारत ।

[(L 1) M1 वृक्षास्तु M2 °धाश्चात्र G2-4 नित्यपुष्प°. — (L 2) Cf. v l of Ś1 K etc above. M1 तोयानि (for रम्याणि) G5 सुखान्युष्णानि भारत]

7 b) K3 तस्यां (for तथा) G3 राजर्षयो — c) Ś1 K Ñ1 D4 पार्थ, G2 तत्र (for तात) — K3 om. 7d-8c — d) D3 प्रतिष्ठा° B1 D2 तमु°, D1 समु° (for पर्यु°)

8 K3 om 8abc (cf v l 7), Ś1 om. 8ab — a) K1 D4 ययातिनघु(D4 °हु)प° MSS पूरु, पूरुर्, पुरुर् also — b) K1 सोमपो, G1 सोमगो; G5 सोमतो, G6 सोमकान् K2 4 Ñ1 B D1.2 M2 नृप° (K2 °प), Dn1 मृग — c) Ś1 चतुरय, K1 चतुरथ°; Ñ1 च तुरग°, V1 B Dn D1-3.5 6 च राजर्षि° (B1 करुष°), S चैत्र(G2 °क)रथ° — d) K1 श्रुतवीर्य° (for कृत°) Ś1 श्रुतश्रम°, K2 3 Ñ1 G1 5.6 कृतश्रवा°, Dn2 श्रुतश्रवा T1 G4 कृतवीर्य(G4 °र)श्रुतश्रवा°

9 a) Ś1 अरिप्रणुत्स° सिंहश्च, K1 अरिश्रगुप्रसिंहश्च, K2 3 अरिपुद(K3 °ड्र)श्च सिंहश्च, K4 अरिपुदश्च हिंसिश्च, Ñ1 V1 अरिव्रण सुसिद्धश्च, B1-3.5 m 6 D1.2 अरिष्टसेन° सिंहश्च, B4 5 Dn2 D4 अरिष्टनेमि (B5 °सेन) सिद्धश्च; D3 5 6 अविप्रणुत्सु (D3 °स्सु, D6 अरिप्रणुन्सु)सिद्धश्च, S अरिपुद् (G5 6 °द्र) सुविप्रिश्च — b) K1 कृतखग°, B5 घृतवेग°; D2 कृतवर्ग°, T1 कृतवेत, G5 °चेद° K4 कृतिर्निमि, Ñ1 B3 D2 3 5 6 कृमि र्निमि°, V1 कृपि°, D1 कमि°, T1 G1 3-6 M कृताकृति° G2 कृतवेगकृताकृति — c) K1 D3 प्रतर्दन, D2 प्रियकर° D2 M1 शिनिर्, G6 पृथुर् (for शिविर्) D4 G4 5 मात्स्य°, M2 मत्स्या — d) K1 पृष्टक्षोथ, K2 D4 पृपध्रोथ, K3 पृष्वद्रोथ, K4 वृहकोथ, Ñ1 V1 B Dn D1-3 5 6 पृथुलाक्षो (V1 B3 °कोथं), S पृथुघक्षा (G2 °रक्षो; M2 °वक्षो) Ñ1 जयद्रथ°, D3 5 बृहद्वपु

10 a) Ś1 पैंढो; K1 खादी, K2 खदौं, K3 एडो, K4 पैंद्रो, Ñ1 V1 B Dn D1 3 5 6 धार्तो (D5 °र्ता); D2 धार्गो, S पैळो (G6 °ळो) K2 3 मरत°, D1 4 मरुत° K1 कुसिक°; K4 G2 कुशक°, Ñ1 V1 B1 2 5 D4 कुपिक°, G1.6 कृ(G6 कु)तक°, G4 कुशिका — b) Ś1 G6 सकाश्य°; K1-3 स(K3 श)काश°, K4 B3 स(B3 सा)कास्य, B1 शार्ङ्गिकः Ś1 सकृतिर्; K2 3 B3 D1 2 4 सकृ°, D6 साकृ° B D (except D4) G3 ध्रुव°, M1 भुव° — c) K1 चतुरस्य°; K2 °रस्र°; Dn1 (m as in text) n2 D1 2 5 °रश्च, T1 G M1 शतनु(G2 सतन; G5 सतनु, G6 शांतनु)श्च K2 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 D5 6 सदस्योर्मि, D1 °श्वोर्मि°, D3 °शोर्मि.; G5 °श्वोर्मी, G6 शतश्वोर्मि M2 सदश्व° कार्तविर्यश्च — d) K1 (before corr) D1 °वीर्यस्य, G1 °वीर्याश्च G3 पार्थिव, G6 वीर्यवान् M2 पार्थिवो भरतस्तथा

11 a) K B1 G2-5 M1 भरतस्तपोथ (K1 °स्तथा व°, K4 °स्तथा च, G2-5 M1 °स्तथैळ.) सुरथ° (hypermetric), Ñ1 B2 4-6 Dn D3 5 6 भ(B2 4 भा)रत° सुरथश्चैव; T1

दिवोदासोऽथ सुमना अम्बरीषो भगीरथः ॥ ११
व्यश्वः सदश्वो वध्र्यश्वः पञ्चहस्तः पृथुश्रवाः ।
रुषद्गुर्वृषसेनश्च क्षुपश्च सुमहाबलः ॥ १२
रुषदश्वो वसुमनाः पुरुकुत्सो ध्वजी रथी ।
आर्ष्टिषेणो दिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः ॥ १३

औशीनरः पुण्डरीकः शर्यातिः शरभः शुचिः ।
अङ्गोऽरिष्टश्च वेनश्च दुःषन्तः संजयो जयः ॥ १४
भाङ्गास्वरिः सुनीथश्च निषधोऽथ त्विषीरथः ।
करंधमो बाह्लिकश्च सुद्युम्नो बलवान्मधुः ॥ १५
कपोतरोमा तृणकः सहदेवार्जुनौ तथा । C 2 B 2 K 2.

(corrupt) भरतश्च तथैळत्व सुरथ°, G1 6 भ(G6 °पु)रतोथ नळ° पूरु°, M2 ऐळ. सुनीथ° सुरथ° — ^{b}) K1 सुरथो, M2 सुनासो (for सुनीथो) K1–3 B1 D4 G3–5 निषधो, B2 4 5 Dn D3 5 6 निशठो, T1 निशयो (for नैषधो) B5m 6 तथा राजा तपोबल° (B6 °रथ), B5m (also) सुनीथो निषधाधिप° — For 11^{ab}, V1 B3 D1 2 subst

90* भरत° सुरथश्चैव तथा राजा तपोरथ° ।
सुनीथो निशठो राजा नलो वै निषधाधिपः ।

[(L 1) V1 सुरतश्चैव — (L 2) V1 B3 सुनीथो नि(B3 नै)षधश्चैव नलो राजा परिश्रुत°]
— ^{c}) K D4 G3 M1 दिवोदासो वसु°, B1 2 4 5 Dn D1–3 5 6 °दासश्च सु° — ^{d}) K3 अबरीषा — After 11, Ś1 K3 4 D4 5 ins

91* लोमपादोऽनरण्यश्च लोहित° पूरुरुद्वह° ।

[K3 4 रोहित° K3 पुरुषोद्वव°, K4 पूरुरुद्वव°, D4 पुरुरुद्धत°, D5 पुरुरूद्गुत°]

12 D1 om 12^{c}–13^{b} — ^{a}) K1 विश्व , Ñ1 त्र्यश्व , B6 न्यश्व°, D6 अश्व°, G4 व्ययव° (for व्यश्व°) G6 सदा वा (for सदश्वो) Ś1 M2 वध्यश्व°, K1.2 वध्य° (submetrical), K4 D4 G3 वाध्यश्व°, B1 व्यत्ताश्व°, B3 व्रध्रश्वः, B5 व्रध्रश्व, Dn1 वध्र्य° (submetrical), Dn2 वध्रश्व; D2 6 वभ्रश्व , D3 वृध्र° ; D5 वध्रा°, T1 वद्ध्रश्व, G1.2 वाध्यश्व, G4 वाड्श्व°, G5 वध्रश्व K3 (corrupt) त्र्य*सदश्वो वाधव — M1 om 12^{b}–14^{a}. — ^{b}) B1 पृथुकोथ, B2 4 5 Dn D3 5 6 पृथुवेगः, D2 पृथुवेदा (for पञ्च°) D4 पचाग्नि पृथिवीपति — B2 4 5 Dn D3 5 6 transp 12^{c} and 13^{a} — ^{c}) K2 D3 5 रुषगुर, K3 ऋषगुर, K4 D4 त्रिशकुर, B1 उपस , B2 4 5 Dn रुषद्गुर, D2 उपद्गुर, T1 G ऋ(G2 6 वृ)षभो, M2 माषगुर (for रुषद्गुर) K1 पृषसेनश्च V1 B3 पृ(B3 ऊ)षदश्वो वसुमना, B6 कृषदश्वो गयश्चैव — ^{d}) K3 चक्षुप°, B6 T1 G4–6 M2 कुप(G6 °त)श्च, G1–3 कुप(G1 °त)श्च (for क्षुपश्च) Ś1 K D4 रथिना वर°, Ñ1 सुमनोजव° (for सुमहा°). B1 चक्षश्चैव मनोजव°, D2 क्षुपो राजा मनोजव°.

13 M1 om. 13, D1 om 13^{ab} (of v l 12) — B2 4 5 Dn D3 5 6 transp 12^{c} and 13^{a} — ^{a}) K1 पृषदायो, K2 रुसदश्वो, K3 असर°, K4 Dn D4 T1 G2 4 5 M2 पृष°, V1 कुलकरो, B1 6m D2 उपदश्वो, B3 6 औषगवो, B5 D3m G3 वृषदश्वो, G1 6 कु(G6 कृ)शदश्वो B1 (corrupt) विसूसर° — ^{b}) Ś1 पुरुकुत्सी K3 क्रतुद्विजः, V1 B1 3 6 Dn2 D2 विदूरथ , G1 6 ध्वजी (G6 °नी) रथ° K1 कुरुपस्यत्सक्रतध्वज° (corrupt), K2 पुरुकुत्सक्रतुध्वजा, K4 पौरुकुत्सोकृतध्वज° — ^{c}) K1 B3 G4 आर्ष्टिमेनो, K2 आर्णिषेणो, K4 आर्षिणो (sic), D1 आर्ष्टी°, T1 G1 2 आष्टि° — ^{d}) B3 महाराजो (for महात्मा च). D3 वा (for च) K3 °शीरथ°, B1 °षीनर°, D3 G3 °शीनरा°

14 M1 om. 14^{a} (of v l 12). — ^{a}) K1 उसीनर°; K2 D1 4 G2 उशीनर (D1 °रा°), V1 B Dn D5 6 औशी° (B1.6 °षी)नरि , T1 औशीनर°, G6 औशीरव° — ^{b}) K1 2 B1 सर्यातिः, D3 शर्याती°; D4 शर्याति, G1.6 वामन°, M2 शयाति° K स(K2 सु)रभ°; B1 सुलभ , D1 2 T1 G3 शलभः, G1 6 कुमुद°, G2 4 5 भरत° (for शरभ°) — ^{c}) K1 अगिरिष्ट°, K3 अगारेष्ट°, D1 अंशोरिष्ट°, G1 2 6 असो दि(G2 °रि)ष्ट°, G3 4 असो मुष्टि°, G5 द्दगोदिष्ट°; M असो(M2 अशा)दिष्ट° K1 4 Ñ1 V1 D2 वेणुश्च, D1 3 5 6 वेणश्च, G M देवाश्च (G2 देवो वा, G4 देवाश्च) — ^{d}) Ś1 B3 D6 G6 दुष्वत°, K1–3 D3–5 दुष्कत°, K4 दु°खत°, Ñ1 V1 B2 4–6 Dn दुष्यत°; B1 दुखत°, D1 2 दु°सूनु B Dn D2 4–6 T1 G3 M सृजयो

15 ^{a}) K D2 M1 भार्गस्वरि° (K1 °र°); Ñ1 V1 B4 Dn भागासुरि , B1 भाङ्गसु°, B2 भगस्व°, B3 5 6 भागसु(B5 °स्व)रि°, D1 भार्गश्वरी, D3–5 भा(D4 भ)गासुरि°, D6 भाङ्गसु°, T1 G भागस्वरि° (G1 °री), M2 भाङ्गस्वरी° D1 सूनियश्च, G2 स्वनी°, G6 सूरि°, M2 सुनीथा° — ^{b}) Ñ1 V1 B2–6 Dn1 D3 5 6 व(V1 वि)हीनर°, B1 द्विलीरथ°, Dn2 D2 4 दिवीरथ , T1 G M2 निमीरथी (G1 6 °रथ°, G6 निमि° कथ°) K1 निषधोयाचिंषीरथ°, D1 निषधोर्थादीची स्यत° (sic), M1 निमेषो धमनी रथी — ^{c}) Ś1 कारधचो, K1 कवधमो, B4–6 कव°, G1 6 कुरङ(G6 °ड्)मो, G2 करधेमो K3 बाल्ही°, D4 वाह्निकश्च B1 कम्वरश्चैव वाह्निक (sic) — ^{d}) K1 B1 प्रद्युम्नो, G1 6 सुधु(G6 °ध्व)मो (for सुद्युम्नो) Ś1 D3 T1 मधु — After 15, N (except K1 4 D4) ins

C 2.329 B 2.8.16 K 2.8.16 रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतर्दनः ॥ १६
अलर्कः कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ।
जामदग्न्योऽथ रामोऽत्र नाभागसगरौ तथा ॥ १७
भूरिद्युम्नो महाश्वश्च पृथ्वश्वो जनकस्तथा ।
वैन्यो राजा वारिषेणः पुरुजो जनमेजयः ॥ १८
ब्रह्मदत्तस्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ।
इन्द्रद्युम्नो भीमजानुर्गयः पृष्ठो नयोऽनघः ॥ १९
पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युम्नः प्रसेनजित् ।
अरिष्टनेमिः प्रद्युम्नः पृथगश्वोऽजकस्तथा ॥ २०
शतं मत्स्या नृपतयः शतं नीपाः शतं हयाः ।
धृतराष्ट्राश्चैकशतमशीतिर्जनमेजयाः ॥ २१
शतं च ब्रह्मदत्तानामीरिणां वैरिणां शतम् ।

92* ऐलो मरुत्तश्च तथा नलवान्पृथिवीपति ।
[Ś1 ऐलो, K2 एैलो, D3 एलो K3 D2 मरुाश्व, D1 मरुत्तास K3 (corrupt) एलो मरुततश्च]

16 a) B2 कपोतनामा, B6 °लोमा, D3 °रोमो G2 तृणुक K1 कपोतसेनो मातृणक (hypermetric), B1 कपोतको मातुलक, G1 6 कपोतरोम्ण कुणक — b) K1 सहदेवार्यमौ तथा, K3 सहदेवोर्जुनौ तथा; S (except G3) सहदेवोर्जुनस्तथा (G2 °दा) — After 16^{ab}, N (except K4) ins

93* व्यश्व साश्व कृशाश्वश्च शशबिन्दुश्च पार्थिव ।
[K1.2 व्यश्व, Ñ1 V1 न्यश्व, Dn1 अश्व D1 कृशाश्व, D2 कृताश्वश्च — D4 om (hapl) from the post half of the above line up to 17^{c} Dn2 शशिबिंदुश्च Ś1 पचासि पृथिवीपति, K1–3 Ñ1 V1 पचदस्त पृथु(V1 कृत)श्रवा, B1 अश्वदस्त पृथुश्रवा, B3 पृथाश्वोजश्च पार्थिव, D1 2 अनु(D2 आणु)दश्च पृथुश्रवा]
— On the other hand, G3 ins after 16^{ab}

94* राजा दशरथश्चैव ककुत्स्थोऽथ प्रवर्धन ।
— G3 om 16^{cd} — c) B3 दासरथि° — d) Ś1 °णश्च, K1 °णोथ G1 5 6 लक्ष्मणश्च महामना

17 D4 om 17^{abc} (cf v l 16) — a) Ś1 अदर्क, D1 अर्भकः, S अलर्क B1 कर्क° (for कक्ष°) D3 अलर्क कक्षश्च गयो — b) K1 गयो, K3 प्रयो, G6 हयो Ś1 K गोरक्ष, B1 D1 गौरश्व; M1 गौराश्व, M2 गौरोश्व D3 गौराश्व श्येन एव च — c) Ñ1 V1 B D (D4 om) T1 G3–5 M2 जामदग्न्यश्च K4 Ñ1 B2 4 Dn D3 G1 6 रामश्च, T1 G3–5 M2 रामोथ G2 जामदग्निश्च नाभाग; M1 जमदग्नि सुपुत्रश्च — d) Ś1 नाभागो नक्ष एव च, B1 D1 2 G1 6 नाभाग सगरस्तथा, G2 सगरश्च प्रतर्दन

18 D1 2 om (hapl) 18^{ab} — a) B1 सदश्वश्च; Dn1 महाशश्च, T1 G1 2 4 M हयधीरश्च; G3 [ऽ]श्वधीरश्च, G5 हस्तिरथ (for महाश्वश्च) G6 भूमिद्युम्नो हयधीरश्च — b) K1 पृष्ठाश्वो; K2 पृथ्वश्वो; K3 पृथुश्च, K4 पृपश्वो, Ñ1 V1 B Dn D3 5 6 T1 G2–4 M पृ(D3 5 M1 वृ; T1 प्र)थाश्वो, G1 6 पृथुलो, G5 पृथाक्षो — c) K D1.2 वैण्यो, M2 वैश्यो Ś1 वाष्टिसेन, K1 आर्ष्टिषेण; K3 वारिषेण्य, K4 वार्षिषेण, T1 G2–5 पारि°, M1 वाष्टि° Ñ1 V1 B2.3 Dn D3 5 6 राजा वैन्यो (Dn1 राजा वैण्यो, D3 5 राजन्वैस्यो, D6 राजा वैण्यो) वारिसेन, B1 वैण्यो राजाथ वार्षेण्य, B2 राजा तथा वारिषेण, B3 राजा वैन्यो वारिर्षेण; B6 वैण्यो राजाथ चार्षेण, D1 वैण्यो राजा आर्ष्टिषेणश्च (hypermetric), G1 6 वैन्यो राजारि(G6 °सि)षेणश्च — d) K1 पुरजो, K3 पूरजो; Ñ1 V1 B D पुरजिज्, G2 पुरुजो; M पूरजो

19 a) Ñ1 V1 B2 4 5 G4 M त्रिगर्तश्च, G1 त्रिभर्तश्च — b) K4 °परिधरस्, G3 °पारिचरस् — G2 om (hapl) 19^{c}–20^{d} — c) B1 ऐंद्रद्युम्नो B2 भूमिजानुर्, D6 भूरि°, T1 हीम° G1 6 महाभुजो महाजानुर् — d) Ñ1 V1 B D (except D4) गौर(V1 °र)पृष्ठो, T1 G3 M1 जय(G3 मय, M1 जय)पृष्ठो, G1 4–6 मा(G4 जा, G5 ज)यापृष्ठो K1 B1 2 D1 2 नयो(B2 °घो)नय, K2 3 नयोजय, Ñ1 V1 रयोनय, B3 D3 लयोन(D3 °न)य, B4–6 Dn नयोल्य, D3 लघोनय, D4 गजोजय, D6 नघोनघ; T1 G3 M1 ह्यो°, G1 6 जयो°, G4 गया°, G5 भयो°, M2 [ऽ]मलो°, text as in K4 G2 Ś1 गय पृष्ठनयो नय

20 G2 om 20 (cf v l 19) — a) T1 G3 4 M पद्मश्च, G1 6 पाटयश्च, G4 M1 पद्मश्च, G5 पाद्मश्च Ś1 K3 4 D3 6 T1 G1 3 4 M1 मुच° (for मुचु°) — b) Ś1 K4 °द्युम्नश्च सेनजित्; K1 °द्युम्नो प्यसेन°, K2 3 °द्युम्नोथ सेन°, G1 6 °द्युम्नो प्रसेन° — c) Ś1 V1 B D (except D4) सुद्युम्न — d) K1 (sup lin as in text) पृथकाश्च, Ñ1 B1 पृथुरश्वो K2–4 Dn2 D4 शम्भु(D4 °भू)र्दैवातिथिस्तथा, V1 B2–6 Dn1 D1–3 5 6 T1 पृथुलाश्वोष्ट(B6 °स्वोष्ट, Dn1 श्वोट°, D3 °श्वोय)कस्तथा, G (G2 om) M पृथुश्च जनकस्तथा

21 K4 om 21^{a}–22^{b} — a) K6 G2 शतमत्स्या, G1 6 शतमा(G6 °स)स्या (sic), G3 शत मात्स्या — b) K3 शत निपा; G1 शतनिपा, G6 शातनीपा T1 G2–4 M गया°, G1 6 गवा (for हया°) — D3 om (hapl) 21^{cd} — c) Ś1 K (K4 om) ष्ट्राश्चैकशता — d) K2 अशीति Ś1 B4 T1 G3 5 जनमेजय; K1 G1 °जय

22 K4 om 22^{ab} (cf v l 21) — b) Ś1 ह्रीणा,

शंतनुश्चैव राजर्षिः पाण्डुश्चैव पिता तव ॥ २२
उशद्गवः शतरथो देवराजो जयद्रथः ।
वृषादर्भिश्च राजर्षिर्धीमान्सह *समन्त्रिणा ॥ २३
अथापरे सहस्राणि ये गताः शशबिन्दवः ।
इष्ट्वाश्वमेधैर्बहुभिर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २४
एते राजर्षयः पुण्याः कीर्तिमन्तो बहुश्रुताः ।
तस्यां सभायां राजर्षे वैवस्वतमुपासते ॥ २५
अगस्त्योऽथ मतङ्गश्च कालो मृत्युस्तथैव च ।
यज्वानश्चैव सिद्धाश्च ये च योगशरीरिणः ॥ २६
अग्निष्वात्ताश्च पितरः फेनपाश्चोष्मपाश्च ये ।
स्वधावन्तो बर्हिषदो मूर्तिमन्तस्तथापरे ॥ २७
कालचक्रं च साक्षाच्च भगवान्हव्यवाहनः ।
नरा दुष्कृतकर्माणो दक्षिणायनमृत्यवः ॥ २८
कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये ।
तस्यां शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादयः ।
उपासते धर्मराजं मूर्तिमन्तो निरामयाः ॥ २९ C 2 B 2 K 2

Ñ1 मेरिणा (for ईरिणां) D2 च तथा (for वैरिणा) K2 B1 6 ईरिणां वीरिणा शतं (B6 तथा), K3 V1 आरि(V1 शिवि)णा वीरिणा शत, B2–5 Dn D3 5 6 वी(D3 वा)रिणा मीरिणां शत (B4 तथा), D1 4 T1 ईरिणा चारिणा (D4 वै शतं, T1 विरिणा) शत, G M वैरिणोवै[M1 ऽवै]रिणस्तथा — After 22^{ab}, V1 B D T1 ins

95* भीष्माणा द्वे शतेऽप्यत्र भीमानां तु तथा शतम् ।
शत च प्रतिविन्ध्याना शत नागा शत हया ।
पलाशाना शत ज्ञेय शत काशकुशादय ।

[(L 1) B1.5 D6 शतेग्रे तु, B2–4 6 D1 2 4 T1 शते साग्रे (B4 तत्र, D1 चाग्रे) B6 Dn2 D3 transp तथा and शत — (L 2) D1 2 °विध्यानि T1 नृगा (for हया)] — ^{c}) Ñ1 V1 B D (except D2–4) G5 शातनु B2 D1. 2 T1 G1. 2 6 M तत्र (for चैव) V1 B3–6 Dn D3 5 6 राजेंद्र (B3 4 °द्र) — ^{d}) Ś1 K4 G1 चापि, G6 तत्र (for चैव)

23 ^{a}) Ś1 K1 3 4 Ñ1 B4 D4 उशागव (K1 °तव, K4 °गद), V1 जरद्गव, B1–3 5 D1 2 उपद्गव, B6 रपग°, Dn D3. 5 6 उपग°; T1 G4 M ऋपद्ग°, G1. 6 पमद्गु(G6 °द्ग)व, G2 ऋपग°, G3 ऋपट्°, G5 ऋपङ्गव G1 शिवरथो, G2 (by corr) M शतरजो, G6 शिमनथो — ^{b}) K1 2 V1 B2 3 5 6 D4 G2 M देवरातो — ^{c}) K4 T1 G3 5 वृषादर्विं(T1 °र्वी, G5 °वि)श्च, Ñ1 V1 B3–5 Dn D1 2 6 G4 वृषदर्भे(G4 °र्विं)श्च, B1. 2 6 G1 पृषदश्व(G1 °दाभि)श्च, G2 M वृषाक(G2 °द)पिश्च, G6 पृशदशुश्च D2 वृषदर्भे पृषदश्वश्च (hypermetric) — ^{d}) Ś1 वामासह सदतिना, K1–3 D4 धर्मात्मा (K1 °र्थे) सह मन्त्रिणा, K4 धाम्य सह च मन्त्रिणा, Ñ1 V1 B1 3–6 Dn D3 5 6 T1 द्यु(T1 द्यू)द्धिमान्सह मन्त्रिभि, B2 D1. 2 हविर्धान्स(B2 °र्धामे)ह मन्त्रिभि , G1 3–6 धा(G1 ध , G5 ध्या , G6 सा)म्ना सह समृद्धिना, G2 धामा सर्वे समग्रिण, M धर्मात्मा सह मन्त्रिभि

24 ^{a}) Ś1 तथापरे, K2 अथापर — ^{b}) Ś1 ये शत, T1 (*sup lin* as in text) G1 M2 ते गता , G2 खे गता, G6 ते शता K1 4 शशिविदव, K2 3 M1 शाश°, V1 G1 3 4 श(G3 शा)त°, B4 शाश्वतीं दिव — ^{d}) K2 महाद्भिर्, K3 D3–5 मरुद्भिर्

25 ^{b}) Dn2 दिवि श्रुता G1 महर्षिमंतो बहु° (hypermetric). — ^{c}) V1 B3–6 D (except D4) राजेंद्र

26 ^{b}) D4 कलो Ś1 कालोथ मृत्युरेव च — ^{c}) K1 जिह्वानश्चैव, K2 यद्वान°; D1 (after corr) यजन°, G1 6 मिञ्छा(G6 °च्छा)न° G3 सिद्धार्थी — ^{d}) B1 ये तु K2 योगे शरी°, V1 योगशरीरगा, Dn1 रोयोशरीरिण , D1 योगशरीरिण

27 ^{a}) Ś1 K Ñ1 V1 B3 पितरश्च महात्मान, D6 अग्नि प्वास्ताश्च पितर, G1 °प्वात्ता च पितरा — ^{b}) V1 B2 3 D1–5 सोमपाश्च, T1 फेनपश्च D5 चोष्मा°, G1 6 चोर्मि°, G2 औष्म°, G3 चोष्ण°, M2 सोम° (for चोष्म°) M1 तथा (*inf. lin* च ये as in text) — G1 om. (hapl) 27^{c}–29^{b} — ^{c}) Ś1 K4 Ñ1 V1 B2–6 Dn1 सुधा°, K2 स्वधामतो, K3 °वता, D1 स्वभावतो, D4 स्वधार्वतो, G6 स्वाहावतो T1 सहिपदो, G4 वर्हिपाद्या — ^{d}) S (G1 om) मूर्तामूर्ताश्च ये स्मृ(G6 मृ)ता

28 G1 om 28 (cf v.l 27) — ^{a}) K4 D4 °चक्र तु, G6 °चक्राच्च Ś1 साक्षात्तु; K D4 य (K1 यत्, K4 वै) साक्षाद्, B1 साध्याश्च — ^{c}) A few MSS दुःकृ° (for दुष्कृ°) G6 नराश्च ये दुष्कर्माण, Cv as in text. — ^{d}) M1 °मृत्यप

29 G1 om 29^{ab} (cf v.l. 27). — ^{a}) = 1 60 15^{c} K2–4 B1. 2 5 D4 कालस्यानयने — ^{b}) K1 3 G4 यमश्च — ^{c}) Ś1 शिंशपमूलाशा, K1 D5 शसि(D5 शिंश)पालाशा , K2 शशप°, B3 शैंशप°, D1 शिशप°, D3 सिशुप°, T1 G शिश(G1 °शु)पपालाशी (G2 समित्पलाशाश्च), M1 शिंशव पालाशा, M2 शिंशपपालाशै K4 यस्या शशपपालाश, B1 या तस्यां सिंहपा पाशा, D2 तस्या शशपलाशाश्च — ^{d}) Ś1

C 2 344 B 2 8 33 K 2 8 33

एते चान्ये च बहवः पितृराजसभासदः ।
अशक्याः परिसंख्यातुं नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ३०
असंबाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा ।
दीर्घकालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ ३१
प्रभासन्ती ज्वलन्तीव तेजसा स्वेन भारत ।
तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ३२
शान्ताः संन्यासिनः सिद्धाः पूताः पुण्येन कर्मणा ।
सर्वे भास्वरदेहाश्च सर्वे च विरजोम्बराः ॥ ३३
चित्राङ्गदाश्चित्रमाल्याः सर्वे ज्वलितकुण्डलाः ।
सुकृतैः कर्मभिः पुण्यैः परिबर्हैर्विभूषिताः ॥ ३४
गन्धर्वाश्च महात्मानः शतशश्चाप्सरोगणाः ।
वादित्रं नृत्तगीतं च हास्यं लास्यं च सर्वशः ॥ ३५
पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्ततः ।
दिव्यानि माल्यानि च तामुपतिष्ठन्ति सर्वशः ॥ ३६
शतं शतसहस्राणि धर्मिणां तं प्रजेश्वरम् ।
उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः ॥ ३७
ईदृशी सा सभा राजन्पितृराज्ञो महात्मनः ।
वरुणस्यापि वक्ष्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

फाशकुशोदका, G2 फशाकुशादय — e) B1 उपासते T1 G1.4 M यम राजन्, G2 धर्मराजन् — f) B6 मूर्तिमन्; G1 कीर्तिमतो Ś1 K D4 युधिष्ठिर, Ñ1 V1 B2-5 Dn D2.5.6 जनाधिप (B2.6 °पा), B1.2 D1.3 नराधिपा (D2 °प) (for निरामया) Text only in S (but note wide variations in the rest, all looking like *lectiones faciliores*)

30 30a = 1. 1 179a, 48 10a, 114 61c, etc, etc — b) Ś1 पितृराजसभाश्रिता; D3.4 °लोकसभासद — c) K1 D4 G2 M1 (before corr) असंख्या, Ñ1 B1.2.4.5 Dn D1-3.5.6 G1 न शक्या (D1 °क्या) K3 शक्या अपरिसंख्यातु

31 a) K3 असंबधो, Cd as in text. Ñ1 समा (for हि सा) — b) M1 कामागमा K3 शुभा; K4 T1 G1.3.6 M2 शुभा, D4 सुभा (sic) (for सभा)

32 a) Ś1 K1 प्रभासंती, K2 प्रभासंती; B1.3 सभापती; D1 M3 प्रभासति, M1 प्रभावती K3.4 Ñ1 B1.3 D4 S (except M3) ज्वलंती च V1 B4-6 Dn D2.5.6 ज्वलंती भासमाना च — b) K2 G1.6 तेन (for स्वेन) K1 पार्थिव; G3 भास्वता — c) T1 यति — d) B1 T1 G2.3 सुवृत्ता

33 a) B1 सत्त K1 Dn1 D2.4.6 सन्यासिन, Cd n as in text Ś1 K D4 राजन्, Ñ1 B4 Dn D6 G1.6 शुद्धा, T1 G3-5 पूता (for सिद्धा) — b) Ś1 K D4 सिद्धा; B6 पुण्या, T1 G3-5 सदा (for पूता) — c) Ś1 K3 V1 भासु(K3 °स्क)र° — d) G1.6 चै (for च) K3 विरजो वरा; K3 चिरजावरा, T1 (after corr) M2 विरजांबरा, T1 (before corr) °जोयला

34 a) M1 चित्राम्बराश् B6 चित्रतुल्या — b) M2 सर्वे स्वलित° — c) K1 सत्कृत; K2.3 B1 T1 G1.4-6 सत्कृतै Ś1 K D4 दिव्यै (for पुण्यै) — d) Ś1 परिवारैश्च भूषिता; K1 पारिबर्हैश्च भू°, K2-4 V1 B1.6 Dn1 D2.5 परिबर्हैश्च भू°; B2-4 Dn2 D4 T1 G1-3 पारि(G2 °र)बर्हैर्वि(Dn2 D4 श्च)भू°; D3 * * * * श्च भू°; G4 परिबर्हैर्वि; text as in Ñ1 B1 D1.2 G5 M Cd cites परिबर्ह (as in text)

35 a) G2 सगणाश्च (for गन्ध°) Ñ1 गन्धर्वाश्चात्र तत्र — b) N (except Ś1) सदा(K1 सपूर्णा, K3 सदस, B1 सदस, D2 पपत)श्चाप्सरो°; T1 G3-5 शतशोऽप्सरसो गणा — c) K1-3 Ñ1 V1 B1-6 Dn2 D2-4 G1 नृत्यगीत B1-3 D1.2 वादित्र(B2.3 °त्र)नृत्यगीतानि; T1 G2-6 M वादित्रनृत्तगीतं च (T1 °ताश्च) — d) D3 G1.6 हास्यलास्य S सर्वत च (for च सर्वश) Ś1 लास्यं हास्यं च सर्वश

36 a) D1 (by corr) गन्धाश्च (for च गन्धा) K1 शब्दगन्धाश्च; K3.4 गन्धा शिष्टाश्च (for गन्धा शब्दाश्च) — b) G1.3 तस्या (for तस्यां) G2 समन्तत V1 B2-4.6 D1.2 तस्यां पार्थिवसत्तम (D1 [by corr] °मा; D2 °म), B1 तस्यां पार्थ उपासते — cd) Ñ1 V1 B D (except D4) चैव माल्यानि (for माल्यानि च ताम्) K1.2 M1 तानुप°; D3.4 तामुपा°; G3-5 तान्युप°, M2 तान्युपा° K4 V1 B1-3 D (except D4) G1.3 नित्यदा (for सर्व°)

37 a) Ś1 K2-4 B1.3.6 D1.3.5 शत शत(K3 °त) सहस्राणां, G2 शतशोथ सहस्राणि — b) K1 Ñ1 धर्मिण त, K3 °णां च, B1 D3 धर्मिणां तु; B6 °र्मिणीं तां, T1 G1.3-5 M धर्मिष्ठ त, G2 धर्मराज; G6 °र्मिष्ठा जि (corrupt) B3.4 D1 G1.6 प्रजेश्वर (G6 °र); B6 जनेश्वर — c) S महात्मानो (G2 सदा राजन्) — d) Ñ1 तपस्विन; D1.2 मनस्विन, G1 यशस्विन G2 रूपवत स्वलङ्कृता

38 a) K3 D3 ईदृशी G1.6 महाराज (for सभा

९

नारद उवाच ।
युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्य सितप्रभा ।
प्रमाणेन यथा याम्या शुभप्राकारतोरणा ॥ १
अन्तःसलिलमास्थाय विहिता विश्वकर्मणा ।
दिव्यरत्नमयैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युता ॥ २
नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैः पुष्पमञ्जरिधारिभिः ॥ ३
तथा शकुनयस्तस्यां नानारूपा मृदुस्वराः ।
अनिर्देश्या वपुष्मन्तः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च घर्मदा ।
वेश्मासनवती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५
यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या सह भारत ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो भूषणैरुपशोभितः ॥ ६
स्रग्विणो भूषिताश्चापि दिव्यमाल्यानुकर्षिणः । C B K

राजन्) — ^{b}) G3 °राजस्य धीमत° — K3 reads 38^{cd} after नारद उ° of the next adhy — ^{c}) M2 °णस्य च (for °णस्यापि) G4 पश्यामि (for वक्ष्यामि) — ^{d}) B (except B5) D1.2 काचनमालिनीं, G1.6 M3 पुष्करमालिन — After 38, Ñ1 ins

96* त्वमेकाग्रमना राजन्नवधारय पार्थिव ।

Colophon — *Sub-parvan* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान — *Adhy name* N (except K1 2 B1 6) G1 M1 यम(K3 वैवस्वत)सभावर्णन, M2 सभावर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg *sec m.*) 2 3 Ñ1 V1 Dn1 S 8 (as in text), D3 7. — *S'loka no.* K2 D1.2 40, K3 39, Dn 41.

9

1 After the ref, K3 (wrongly) reads 38^{cd} of the previous adhy — ^{a}) K3 सभा दिव्या, B1–3.6 D1 2 सभा रम्या — ^{b}) Ś1 वरुणस्य मितप्रभा, K V1 B D °णस्यामितप्रभा (K3 °भो) — ^{d}) K3 शुभप्रकार°, Dn G3.5 शुभ्रप्रा°, G2 4 शुभा प्रा°

2 ^{b}) Ś1 D4 G6 निर्मिता (for विहि°) — ^{c}) K2 3 Ñ1 V1 B (except B2) Dn D3 5 6 दिव्यै रत्न° G3 (*before corr*) पुष्पै° (for वृक्षै°) — ^{d}) V1 °प्रदैर्मता, *D1* °फलैर्युता, G1 4 6 °प्रदैर्युतां (G4 °त)

3 ^{a}) Ś1 नीलापीतासितश्यामै, K1 G1.2 M2 नीलपीतसित° (G2 °पीतहरि°), K4 B3 6 °पीतासि(B6 °शि)तैश्यामै°, B1 D1 3 °पीताशित(D1 °त°)श्यामै° Cn cites सिता° (=बद्धा°), after its gloss on अवतानै° in 3^{c}, perhaps it reads as in the Bombay ed., °पीतै सिता° श्यामै° — ^{b}) K1 शतैर्, B1 शितैर्, Dn2 सीतैर्, G6 स्थितैर् — ^{c}) Ś1 वहुशाखैस्, Ñ1 T1 G (except G2) अवदातैस्, all comm अवतानैः (as in text) For Cn of v l of 3^{a}. — ^{d}) V1 B3–5 Dn D3.5 6 मजरीजालधारिभि°

4 ^{a}) *B1* तत° (*for* तथा) *M1* शकुतयस् *K1* रम्या, K3 तस्य (for तस्यां) K4 D4 तस्यां तथा शकुनयो — ^{b}) S नानावर्णा (G5 °र्णा) Ś1 K1 3 4 D4 G1 4 (by corr.) 6 M2 मृदुस्वना° (K3 °स्वरा°) V1 B4 5 Dn D3 5 6 विचित्रा मधुरस्वरा — ^{c}) K1 S (except G6) अनिर्देश्य°

5 ^{a}) K1 हिमसस्पर्शा, M2 सुसुखस्पर्शा — ^{b}) S नातिशीता न घर्मदा — ^{c})=2 7 3^{c} Ñ1 दिव्या°, S शुभा° (G2 हैमा°) — ^{d}) K3 4 शता, B1 D3 शिता, Cd as in text S वरुणसमता

6 ^{a}) T1 G1.3–6 M2 तस्यामा(G3 तस्या आ)स्ते Ś1 K1 4 स्म, B1 D1 2 च, G6 तु (for स) K3 वरुणे G2 तत्रास्ते वरुणो राजा — G1 6 om from 6^{b} up to prior half of line 2 of 97* — ^{b}) K4 D1 2 वरुण्या Ñ1 भारत° V1 B3–5 Dn D3–6 वा(B5 व)रुण्या च समन्वित° — ^{c}) Ś1 K Dn1 दिव्यरक्ताम्बरधरो, S (G1 6 om) दिव्यमाल्या(G2 3 °रत्ना)म्बरधरा — ^{d}) K3 G2 भूषणैरुपशोभिता, Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–6 दिव्याभरण(Ñ1 °लंकार)भूषित, *T1 G3–5 M* दिव्यरत्नविभूषिता — *S ins after 6* (G1 6, which om. from 6^{b} up to prior half of line 2 of the foll passage, ins after 6^{a})

97* द्वितीयेन तु नाम्ना या गौरीति भुवि विश्रुता ।
पत्न्या स वरुणो देवः प्रमोदति सुखी सुखम् ।

[(L 1) G2 वै (for या) G4 विख्याता (for विश्रुता)]

G2 4 cont

C 2.3-9 D 2.97 K 2.98 आदित्यास्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ७
वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥ ८
कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ।
मणिमान्कुण्डलधरः कर्कोटकधनंजयौ ॥ ९
प्रह्लादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ।
पताकिनो मण्डलिनः फणवन्तश्च सर्वशः ॥ १०
एते चान्ये च बहवः सर्पास्तस्यां युधिष्ठिर ।
उपासते महात्मानं वरुणं विगतक्लमाः ॥ ११
बलिर्वैरोचनो राजा नरकः पृथिवींजयः ।

98* दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यालंकारभूषिता ।

7 a) B1 2 6 D1 2 सर्वे (for चापि) Ś1 V1 B3-5 Dn1 D3 5 6 सरितो दिव्यगन्धाश्च; M1 सरितो भूषिताश्चापि — b) Ś1 दिव्यमाल्यविभूषिता, K Ñ1 D4 °माल्यप्रव(K1 °माला प्रव, K4 °माल्यप्रव)र्गिणः ; V1 B3-5 Dn D5 6 °गन्धानुलेपना ; B1 2 6 D1 2 °माल्यपरिच्छदा ; S (except G2) °माल्यानुलेपना See Addenda

8 G1 om (hapl) from 8b up to prior half of line 2 of 99* — b) K1 नागास्तैरा°; D1 भागश्चैरा°. [The reading ऐरावणस् of the Calcutta edition is nowhere recorded] — c) K2 कृष्णश्च; K3 कृष्णाश्च K2 लोहिताश्चैव — d) K1 4 Dn1 D3-6 G1 पद्मचित्रश्च, K3 सद्मश्चित्र ; Dn2 G4 पद्मपत्र°, D1 2 यमश्चित्र° B1-4 6 D1 2 भारत (for वीर्यवान्)

9 G1 om 9ab (cf v.l 8) — b) G1-3 M1 °बलाहकौ — S ins after 9ab (G1, which om from 8b up to prior half of line 2 of the foll passage, ins after 8a; M1 om line 1)

99* मणिश्च मणिनागश्च नागः शङ्खनखस्तथा ।
कौरव्यः स्वस्तिकश्चैव एलापुत्रः सुवामनः ।
अपराजितश्च दोषश्च नन्दकः पूरणस्तथा ।
अभीकः शिभिकः श्वेतो भद्रो भद्रेश्वरस्तथा ।

[(L 1) G2 मणिनागश्च नागश्च, G3 मणिश्च मणिनागश्च G2 मणि (for नाग) G1 शङ्खनख°, M2 शङ्खनाग° — (L 2) T1 G1-3 M1 कौरव्य G1 6 एलापत्रोथ वामनः, G2 °पुत्रश्च वा°, M °पुत्र स वा° — (L 3) M1 जोष°, M2 घोष° (for दोष°) G2 अपराजो ज्योतिषश्च (for prior half) G2 पूरकः G1 अपराजितश्च दीपानानद पूरणाम्स्तथा, G6 अपराजित क्षपा च नन्दः पुण्णक(sup lin न)स्तथा — (L 4) G1 4 अभिकः ; G2 3 M2 अहिकः T1 शिभिकश्वेतो, G1 6 °कश्चैव, G2 रोहिकश्चैव, G3 शिशुकश्वेतो, G4 M2 शिहिक(M2 °क)श्वेतो, M1 शुनकश्चैव]

— c) G1 माणिमान् K3 कुडलधरा; Ñ1 कमण्डलुधरः (hypermetric), V1 B Dn D1-3 5 6 कु(B6 द)ण्डधारश्च, D4 कुडलधर°, T1 G1 6 मिढिकर्मार°, G2 पिढक मार°, G3-5 मि(G3 भ)ढिकस्मार°, M1 गणिकस्वार , M2 गटिकस्वार°

— d) [illegible] (except T1 G2) [illegible], K3 [illegible] — After 9, S ins

100* [illegible]

[[illegible]]

10 a) K4 B[illegible] Dn D1-3 [illegible]; G1 प्रह्लादो T1 G2 4 मूषिकान्तु (G4 °दश्च) K1 प्राह्लादो मूषकश्चैव; K3 अनुह्लादो मूषिकादस्; K2 अनुह्लादो मूषिकादस्, B1 प्रह्लादो मणिरश्चैव — c) Ñ1 [illegible]; D6 पताकिनो K1 [illegible] (sic), D1 [illegible], T1 [illegible], G [illegible] G1 पाताकिनो [illegible], G2 पाकिनो [illegible] — d) Ś1 Dn1 D2-5 G1 फणावन्तश्च; D6 फणावन्तश्च; G1 फणवन्तश्च B1 2 6 D1 2 भारत (for सर्वशः) — After 10, S ins

101* [illegible] ।
अनन्तश्च महानागो यं स दृष्ट्वा जनेश्वर ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [5]

[(L 1) G1 [illegible] — (L 2) G4 [illegible] (for अनन्त) G1 6 [illegible], M1 [illegible] (for [illegible]) G1 6 M1 [illegible] — (L 3) G2 [illegible], G3 [illegible] G4 [illegible] — (L 4) G1 4 [illegible] (for [illegible]) — (L 5) G1 5 [illegible] T1 G1 यथार्हम्]

11 b) K2 सर्पास्तस्या; B1 2 4 6 D1 2 त(B1 य)त्रास्ते सर्पाः; B5 D5 6 M2 तत्र सर्पाः; T1 G (except G1) M1 सर्पास्तत्र — After 11ab, S ins

102* वैनतेयश्च गरुडो ये चान्ये परिचारिणः ।

[G2 M1 नाम (for चान्ये) G1 6 परिचारका , G3 °चारण , M1 चारिचारिणः]

— d) S विगतज्वराः

12 a) K1 G4 चैव; K4 V1 B1, 2, 6 D2 राजन्; G1 तत्र (for राजा) Ś1 बलिर्वैरोचनो राजन्, K2 3 बलिर्वै(K3 °वि)रोचनश्चैव; B3 D1 बलिर्विरोचनो राजन्, T1 G1 3 4 6 M

प्रह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च सर्वशः ॥ १२
सुहनुर्दुर्मुखः शङ्खः सुमनाः सुमतिः स्वनः ।
घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठरस्तथा ॥ १३
विश्वरूपः सुरूपश्च विरूपोऽथ महाशिराः ।
दशग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः ॥ १४
कैटभो विटटूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः ।
दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे रुचिरकुण्डलाः ॥ १५
स्रग्विणो मौलिनः सर्वे तथा दिव्यपरिच्छदाः ।
सर्वे लब्धवराः शूराः सर्वे विगतमृत्यवः ॥ १६
ते तस्यां वरुणं देवं धर्मपाशस्थिताः सदा ।
उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ॥ १७
तथा समुद्राश्चत्वारो नदी भागीरथी च या ।
कालिन्दी विदिशा वेण्णा नर्मदा वेगवाहिनी ॥ १८
विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती । C 2 B 2. K 2

वलिर्वैरो(G3 °मा)चनिश्चैव — b) G6 सुनर (for नरक) Ś1 K D1. 3 4 G1 2 6 पृथिवीजय — c) K B1–3 5 D1. 2 5 प्रह्रादो, Ñ1 V1 B4 6 Dn D4 संह्रादो, G1 प्रज्ञादो, G3 प्रहादो D1 विप्रवर्तिश्च — d) K1 कलकजाश्च, K3 कालखंगाश्च, Ñ1 V1 B (except B4) D1 2 6 °कजाश्च, S °केयाश्च Ñ1 V1 B3–5 Dn D3 5 6 दानवा (for सर्वशः)

13 D4 om. 13abc — a) Ś1 S सुमुखो, B2 सुतनुर् (for सुहनुर्) B5 om from शङ्ख up to 15b K1 G1 6 चैव (for शङ्ख) — b) K2 समुना, V1 सुधामा; Dn1 सुनामा (for सुमना) K4 B1 T1 G2–5 M1 सुमतिस्व(B1 °सु)न, D1 शुभनिस्वन K1 स्वनु, K2 3 पुन; V1 Dn(!) तत (for स्वन) B3 D3 6 सुनामा स (D6 स)मनिस्व(D3 °श्च)न, G1 6 सुशंख सुसुख(G6 सुखद)स्तथा — c) G2 घटोदयो K3 महापार्श्वा , T1 °पार्श्व (sic) K1 घटोदरमहापार्श्व — d) K1 क्रथनि, K2 °थम, K3 °ठन; D1 कुथन, D3 कृ°, D6 क°, S क्रथ(T1 कुथ , G1 कथ-, G2 क्रत-, G4 कथ)श्च Ś1 पिठिरस्, K1 परवस्, K3 पिवरस्, Dn1 पठिरस्; T1 G पितरस्, M1 विकलस्, M2 विरतस्

14 B5 om 14 (cf v l 13). — a) T1 विश्वरूपा Ñ1 V1 B3 4 Dn D3 5 G2 3 5 6 स्व(B2 वि)रूपश्च K3 D4 विश्वरूपश्च रूपश्च — b) B2 सुरूपोथ, S वि(G6 सु-)रूपश्च V1 महासुरा, G1. 6 महारथ — c) D4 °ग्रीवाश्च K3 वाल्मीको; T1 G3 4 शापी च, G1 5 6 M शाली च (for वाली च) — d) K3 मेघवासो K1 दसाधर, K2 निशाचर, B1 (m as in text) दशाधर, B3 4 दशानन , Dn2 दिशावर, D1 दशावर T1 G4 5 मेघ(T1 before corr °घा)वासश्च भारत, G1 मेरुवाहश्च मोहन , G2 मेववासा विरोचन, G3 °वाहश्च भारत, G6 °वाहश्च मेघन, M1 °वासी च भारत, M2 °वासाश्च भारत

15 B5 om 15ab (cf v l. 13) — a) K1 टोभाभो, K2 टैट°, K3 टैट्ट°; Ñ1 B D3 6 टिट्टि°, Dn(!) टिट्टवो (Dn2 °भो); D1 3 5 टी(D1 टि)टिभो; D4 टिट्टि°, T1 G2 4 5 दोढुहो (T1 °ही; G5 °भो); G1 दोदूहे, G3 M गोदुहो, G6 दोद्रुहो K1 3 4 विटसूदश्च, K2 चिकटस्तथ्व, Ñ1 V1 B3 4 Dn D3. 5 6 विटभूतश्च, B1 वीटदूत°, B1m 3. 6 D1 2 विकटाम°, D4 विपाम*श्च, T1 विगदूह°, G1 विभ्रदूह°, G2 विटदोह°; G3 घटदूप°, G4 विटदूह°, G5 विगद्रुम°, G6 विभ्रदू*श्च, M1 विददूह°, M2 विदुहश्चैव — b) Ś1 B4 D1 2 प्रह्लादश्च (cf 10c, 12c), K1 Ñ1 V1 B3 6 प्रह्रादश्च, K3 सह्रादाश्च, D4 स ह्रादश्च, S प्रभव(M1 °वह)श्च K3 B4 D2 चद्रतापन, K4 D1 चड°, G1 चैंद्रपा*क, G2 °वाहन, G6 °पातक — d) K2 3 B1. 2 6 D1. 2 °ज्वलित° (for °रुचिर°)

16 a) Ñ1 B1–3 6 D1 2 G1–3 मालिन (for मौलि°) V1 B5 D3 6 स्रग्विणो मालिनश्चैव, B4 Dn D5 °णो मौलिनश्चैव — b) B1 2 6 D1 2 दिव्यगंधपरिच्छदा, S सर्वे च (G1. 6 सु-) चरितव्रता (cf 17d) — c) K1 तत्र (for शूरा) — d) Ś1 K3 G2 विगतमन्यव, Ñ1 B1 D1. 2 विहतमृत्यव, V1 B2 3 6 समर°, T1 G1 3–6 M विजित°

17 a) K4 तस्यां ते (by transp) S ते तत्र वरुणं पार्थ — b) Ś1 धर्मपाशहिता, K4 धर्मं पाशशिना (corr. to °न); Ñ1 V1 B D °धरं (B3 °कर, D4 °सित), T1 M °सिता , G1–4 °शा(G3 °श)स्थिता — c) K1 उपासते, D1 सपा(read °मा)सते D4 महात्मान — d) S सर्वे दिव्यपरिच्छदा (cf 16b)

18 b) V1 B3–5 Dn D3 6 च सा, B2 6 तथा, D5 [इ]व सा — c) Ś1 कालिनी. K G2 विशदा (K4 विदशा), B5 विदिपा, D6 दिविशा, G1 विविशा, G3 विरिशा K1 वैण्णा, K2 Ñ1 V1 B2 4 6 D वेणा (Dn1 °इमा), K3 वेण्या, K4 वेणु, B3 रेवा, T1 G3 4 M2 (sup. lin as in text) पेण्णा, G1 चेण्णा, G2 वाणा, G5 वण्णा — d) Ś1 K4 D4 कावेरी च सरिद्वरा (=20b), G1 नर्मदा चैव वाहिनी, G6 नर्मदायैश्चवाहिनी

19 a) K1 शतश्रुश्च, K2 D3 G1 शतद्रू च; K4 D1 2 4 5 G4 M2 शतद्रूश्च, T1 शतर्द्रश्च — c) K3 ईरावती, G2 धारा°.

C 2. 372 B 2. 9. 19 K 2. 9. 23

इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदस्तथा ॥ १९
गोदावरी कृष्णवेण्णा कावेरी च सरिद्वरा ।
एताश्चान्याश्च सरितस्तीर्थानि च सरांसि च ॥ २०
कूपाश्च सप्रस्रवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ।
पल्वलानि तडागानि देहवन्त्यथ भारत ॥ २१
दिशस्तथा मही चैव तथा सर्वे महीधराः ।
उपासते महात्मानं सर्वे जलचरास्तथा ॥ २२
गीतवादित्रवन्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
स्तुवन्तो वरुणं तस्यां सर्व एव समासते ॥ २३
महीधरा रत्नवन्तो रसा येषु प्रतिष्ठिताः ।
सर्वे विग्रहवन्तस्ते तमीश्वरमुपासते ॥ २४
एषा मया संपतता वारुणी भरतर्षभ ।
दृष्टपूर्वा सभा रम्या कुबेरस्य सभां शृणु ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

— ^{d}) B (except B_4) D G_2 देवनदी(D_1 °दीस्)

20 ^{a}) K_1 कृष्णत्रेला, K_2 कृदावेसा; K_3 कृष्णवेणा, K_4 T_1 $G_{1.2.4-6}$ °वेणी; $\tilde{N}_1$ V_1 B_{4-6} D G_3 °वेणा, B_2 °वेण्या, M_2 °पेण्णा. — ^{b}) $Ś_1$ K_4 D_4 (also as in text) नर्मदा वेगवाहिनी (=18^{d}), S कावेरी सरितां वरा. — After 20^{ab}, V_1 B D ins (cf. 105*)

103* किंपुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ।
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चापि महानदः ।
चर्मण्वती तथा चैव पर्णाशा च महानदी ।
सरयूर्वारवत्याथ लाङ्गली च सरिद्वरा ।

[(L 1) V_1 $B_{1.6}$ D_2 कपना च, D_1 कपमाना. B_3 विशाला च D_1 नदी वैतरणी तदा — (L 2) D_1 ज्येष्ठला, D_5 वेष्टिला, D_6 श्रेष्ठिला B_3 श्यामा, $D_{1\ 2}$ रामा (for चैव) V_1 $B_{1\ 3}$ शोणश्चैव — (L 3) $D_{1\ 2}$ दृषद्वती (for तथा चैव) B_1 पूर्णेशा च, $D_{1.2}$ फाल्गुनी च — (L 4) V_1 B_5 $D_{2\ 4\ 5}$ सरयूर्वारवत्सा (D_4 °कथा) च, B_2 °यूर्वीररम्या च, $B_{3\ 4}$ °यूर्गण्डकी चैव, B_6 शरयूर्वीचिचपला, D_1 सरयूर्वालिखिल्या च, D_3 °युद्धारवत्याश्च B_5 नदिनी; D_4 नागिनी (for लाङ्गली)]

— B (B_1 marg) Dn D_4 (om line 2) cont.

104* करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानदः ।
लङ्घनी गोमती चैव सध्या त्रिस्रोतसा तथा ।

[(L 1) B_5 महाह्रदः — (L 2) Dn (1) लघ्वी B_3 तथान्या च सरिद्वरा, B_4 संध्या त्रिस्रोतसा अपि, Dn (1) संध्या त्रि-स्रो(Dn_1 °श्रो)तसी तथा]

— On the other hand, S ins. after 20^{ab} ($G_{1\ 6}$ ins. line 1 only, cf. 103*)

105* कम्बुदा च विशल्या च कौशिकी गोमती तथा ।
देविका च विपङ्का च तथा वैतरणी नदी ।
तृतीया ज्येष्ठिला चैव शोणश्चैव महानदः ।
चर्मण्वती श्चैवनदी फल्गुना च महानदी ।
सरयूश्चीरवल्केला कुलिश्च सरितस्तथा ।

[(L 1) T_1 G_4 विशर्या, M_1 विशाल्या $G_{1\ 6}$ कौशी च, G_3 काशिकी T_1 गोमतिस्, $G_{1\ 6}$ कुल्शिा, G_2 गौतमी, G_4 कौमुदी (for गोमती) — (L 2) T_1 देवीका च; G_2 देविकापि G_2 सुवगा, G_3 विशका (for विपङ्का) M देविका चापि वगा च. — (L. 3) G_5 तृतीयज्येष्ठिलाश्चैव G_5 पेण° (for शोण°) — (L 4) G_2 पशुपाला, G_3 फल्गुनी च, M वहु(M_2 °स्नु)सा च — (L 5) G_2 साधूश्चिरपकेला (sic), $G_{3\ 4}$ सरयूश्चरवल्के (G_4 °कें)ला, M_1 °यूश्चिग्नवल्का च, M_2 °यूरेवत्वमा च. T_1 कुर्याश्च, G_2 छुलिश्च, G_3 M_1 कुल्याश्च, G_5 कूलिश्च; M_2 कुल्यश्च]

— ^{c}) N राजेंद्र (for सरितस्). — After 20^{c}, N ins

106* सुतीर्था लोकविश्रुताः ।
सरितः सर्वतश्चान्यास्

— After 20, S ins

107* ह्रदाश्च वरुण देव सभाया पर्युपासते ।

21 ^{a}) V_1 सुप्रस्र°, D_1 भद्रश्र°; $D_{3.5}$ सप्रश्र°, D_4 सप्रस्रवर्णा K_{1-3} S कूपाः प्रस्र(K_{1-3} °श्र)वणाश्चैव — T_1 $G_{1\ 5.6}$ M om 21^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ तडाकानि, $G_{2\ 3}$ तटाकानि. — ^{d}) K_1 V_1 G_3 देहवति च, Dn_3 °वत्यग्र.

22 S transp 22^{ab} and 22^{cd}. — ^{a}) K_4 D_4 दिशः सर्वाः; S दिशश्चाथ — ^{b}) T_1 G_{3-5} M सर्वे चैव, $G_{1\ 6}$ तथैव च, G_2 विदिशश्च (for तथा सर्वे) T_1 महीरया — ^{c}) K_1 उपासते K_3 महात्मानः — ^{d}) $\tilde{N}_1$ V_1 B_3 $D_{1\ 2}$ जलधरास्तथा, G_2 °चराश्च ये.

23 ^{a}) G_2 °त्रनृत्तैश्च; G_5 °त्रवादाश्च — ^{b}) $Ś_1$ सर्वे चाप्सरसां — ^{c}) K_4 देव (for तस्यां) S (except G_2) स्तुवतस्तत्र वरुणं — ^{d}) $Ś_1$ सर्वे एवमुपासते; T_1 G_{3-5} M सभाया च समा°; $G_{1.6}$ सभायां पर्युपा° — After 23, $B_{2\ 6}$ Dn $D_{1\ 2}$ ins 108* (B_2 Dn om. 24^{ab}).

24 G_2 om. 24, B_2 Dn (1) om. 24^{ab}. B_6 $D_{1\ 2}$ read 24 after 108* — ^{a}) B_6 महनीया (for मही°) M_2 रत्नवहा (for °वन्तो) — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $\tilde{N}_1$ V_1 B_{2-6} $D_{1-4\ 6}$ T_1 रसा ये च; B_1 रसायां सु, D_5 धरण्यां ये; M_2 अन्ये ये च (for रसा येषु) K_1 प्रतिश्रुताः. — V_1 $B_{1.3-5}$

१०

नारद उवाच ।
सभा वैश्रवणी राजञ्शतयोजनमायता ।
विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ १
तपसा निर्मिता राजन्स्वयं वैश्रवणेन सा ।
शशिप्रभा खेचरीणां कैलासशिखरोपमा ॥ २
गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव दृश्यते ।
दिव्या हेममयैरुच्चैः पादपैरुपशोभिता ॥ ३
रश्मिवती भास्वरा च दिव्यगन्धा मनोरमा ।
सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते ॥ ४
तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः । C 2. B 2 K 2.

D3-6 S (except G2, which om. 24) ins after 24[ab] B2(om line 1) 6 Dn (om. line 1) D1.2 ins. after 23

108* कथयन्त' सुमधुरा' कथास्तत्र समासते ।
वारुणश्च तथा मन्त्री सुनाभ' पर्युपासते ।
पुत्रपौत्रै' परिवृतो गोनाम्रा पुष्करेण च ।

[(L 1) D1 कथयत सुमधारा' (marg *sec m* सुमगल्या), G1 6 °यतश्च मधुरा T1 G1 3-6 M कथास्ते तु — (L 2) B1 वरुणस्य; B3 वारुणस्य, D4 वरुणश्च T1 G1 3-6 M वरुणस्य महामन्त्री (G4 °त्र) D4 सुनामा', G1.6 सुनाद' B1-3 6 D1 2 सुमहाबल', T1 G1.3-6 M परिसेवते — (L 3) D3 गोन्नाम्ना; G1 गोनाचा V1 B1m G1 6 पुष्करेक्षण]
— Thereafter B6 D1.2 read 24. — [c]) K1.3 D3 4 M2 °इवतश्च — [d]) V1 B6 जले' (for तस्मि°)

25 [a]) Ś1 ते कथिता, K3 सतपना; K4 सुसंचारा, B1 2 6 D1.2 T1 संचरता, G1 संप्रत°, G5 6 सप्रगी° D3 5 एषा मया (D3 मय-) सभा तात — [b]) B1 वरुणस्य महात्मन' — [d]) Ś1 तु ता (for सभां)

Colophon. — *Sub-parvan* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान — *Adhy. name* Ś1 K3 4 Ñ1 V1 B3-5 D (except D5 6) G1 M1 वरुण(D1 2 वारुणि)सभावर्णन, B2 वारुनीसभा (sic) — *Adhy. no.* (figures, words or both) K1(marg *sec m*) D3 8, K2 3 Ñ1 V1 S 9 (as in text) — *S'loka no* K2 3 25, Dn 29, D1 2 30, M1 35

10

1 [a]) K2 3 वैश्रवणि — [b]) K2 शतयोजनमायता', K3 °मायुता, D1 2 °विस्तरा — [c]) K1 सप्ततीश्चैव, K2 B3 D3 सप्तति चैव, Dn1 D1 सप्तभिश्चैव — [d]) K4 B1.3 D1 2 G2 योजनानां K3 शतं प्रभो, K4 शतप्रभा, B1 शित°, D3 सित' प्रभा

2 [a]) Ś1 Ñ1 V1 B5 Dn D1 6 M2 निर्जिता, K3 निर्मितो K4 तपसा निर्मितोग्रेण — [b]) G4 स्वया, M2 सभा K1-3 हि (for सा) — [c]) K1 खेचराणा, K2 °रणां, K3 °रण, K4 T1 °रणा, Ñ1 Dn (!) D6 -प्रावरणा, V1 B D1-3 5 G3 खेचरी (B3 °रा) सा, D4 G2.4 5 °राणा, G1 व्यचीराणां, G6 भूरुचिरा, M खेचरा च (M2 सा) See Addenda — [d]) K D6 कैलाश°

3 [a]) K2 गुह्येकैरुह्य°, B2 गुह्यकैरुष्ट°, D3 T1 G1-4 M1 (*inf lin* as in text) °कैरुह्य° D4 गुह्य * * * माना सा — [b]) Ś1 वसतीव, K1 विभक्तैव, K2 विवीक्तव (corrupt), V1 B1 D4 विभक्तेव, B2-4 D3 विसक्तेव (B4m विशंतीव) Cd cites विषक्ता (as in text) B1 2 4m 5 6 D शोभते (for दृश्य°) — G4 om (hapl) 3[c]-4[d] — [c]) K1-3 Ñ1 V1 D1 2 दिव्यहेम(K3 °देह)मयैरुचै , K4 Dn2 G1-3 दिव्या हेममयैरग्रै' (Dn2 °रगै), T1 G5.6 M दिव्यैर्हेममयैरग्रै' — [d]) B3-6 Dn1 D3-6 G6 प्रा(Dn1 प्र)-सादैरुपशोभिता (B4 °भते), Dn2 विद्युद्भिरिव चित्रिता (cf 109*)

4 G4 om. 4 (cf. v l. 3) — [a]) K1 2.4 D1 2 T1 G5 M रश्मीवती, B2 6 रश्मिमती, G1.6 °मती; G2 अर्चिष्मती, G3 अर्चिष्मद्भिर् Ś1 K2 3 भासुरा च, Ñ1 भास्वरी सा, B2 6 D1 2 भास्व(B2 °स्म)ती च V1 B3-5 Dn D3-6 महारत्न(B4 °धि)वती (D4 °न्ति) चित्रा, B1 कश्मीरचित्रभानोस्तु — [b]) K3 दिव्यगध- — [c]) B1 2 5 D1 2 शिताभ्रशिखरा°, S (G4 om) सिताभ्रनिचया° — [d]) Ñ1 V1 खे विभक्तेव दृ°, B (except B6) D1 2 हेमतोरण-शोभिता — After 4, N ins

109* दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता ।

[Cf 3[cd], of which this is a variant. K2 3 दिव्यहेममयै स्तभैर्, Ñ1 V1 दिव्य° °यैरगैर्, B1-4 6 D1 2 दिव्यहे(B1 3 4 °व्यैर्हे)ममयै श्रृगैर् Dn2 दिव्यहेममयैरुच्चै प्रासादैरुपशोभिता]

5 [b]) B1 विचित्रास्त्ररणायुध°, G4 °त्रावरभूषण — [cd]) Ñ1 V1 B3-6 Dn D3-6 स्त्रीसहस्रैर्वृ(B6 °स्रवृ)त° D2 तेज-

C 2. 389 B 2. 10 6 K 2. 10 6 स्त्रीसहस्रावृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः ॥ ५

दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते ।

दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने ॥ ६

मन्दाराणामुदाराणां वनानि सुरभीणि च ।

सौगन्धिकानां चादाय गन्धान्गन्धवहः शुचिः ॥ ७

नलिन्याश्चालकाख्यायाश्चन्दनानां वनस्य च ।

मनोहृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते ॥ ८

तत्र देवाः सगन्धर्वा गणैरप्सरसां वृताः ।

दिव्यतानेन गीतानि गान्ति दिव्यानि भारत ॥ ९

मिश्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिस्मिता ।

चारुनेत्रा घृताची च मेनका पुञ्जिकस्थला ॥ १०

विश्वाची सहजन्या च प्रम्लोचा उर्वशी इरा ।

वर्गा च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ॥ ११

एताः सहस्रशश्चान्या नृत्तगीतविशारदाः ।

(for आस्ते) K1 कलित° (for ज्वलित°) T1 G3 5 M सहित(G3 M2 °ते)स्त्रिदशैः सार्धमास्ते रुचिरकुडलः; G1 6 सहितस्त्रिदशै रम्ये(G6 °शैः सच्यो)रास्ते रुचिर°, G2 4 सहस्र स्त्रीगणो राजन्नास्ते रुचिर° — After 5, S ins

110* सह पत्न्या महाराज ऋद्ध्या सह विराजते ।
सर्वाभरणभूषिण्या पुष्पवत्या धनेश्वर ।

[(L 1) G6 पत्ना (for पत्न्या) G1 महाराजा राजराजो M3 स हि (for सह) — (L 2) M2 दिव्या° (for सर्वा°) G2 4 वपुष्मत्या (for पुष्प°) G4 सहे° (for धने°)]

6 [a]) B (except B6) D3 रम्ये, S दिव्ये (for पुण्ये) D1 दिव्याकरनिभे रम्ये — [b]) Ś1 दिव्यास्तरणसंभृते; K2 पुण्यास्तरणसंवृते; K4 दिव्यास्तरणसंस्कृते, B1 °भरणसंवृते, M2 °स्तरणसंयुते — [c]) K4 दिव्यरागो° — [d]) K4 विपण्ण

7 [b]) V1 B1 5 D (except D1. 2) परिलोडयन्, B1-3. 6 सुरभीनि च, S °भीण्यथ K3 पवनानि सुरभीणि च (hypermetric) — [c]) V1 B2-5 D (except D1. 2) सौगं(B5 °क)धिकवनानां च; G1 6 °कानामादाय, M2 °काका चादाय — [d]) Ñ1 वायु; V1 B (except B3) D4-6 G3 M1 गध; Dn1 D3 गध (for गन्धान्). K1 गधवह K1. 4 शुभ°, K2 3 शुभा (K3 °भा), V1 B5 D3-6 वहन्, Dn (1) वहन्

8 [a]) K2 नलिनाश्च; G4 नलिन्याश्च S चारुमुख्यायाश्च (G3 6 °रुयाश्च) — [b]) Ś1 K V1 B5 6 Dn D3. 5 6 न(B6 च)दनस्य, D4 नकुलस्य; G5 (corrupt) च नन्दानां (for चन्दनानां) — [c]) Ś1 स नो हृदय°; K3 Dn1 G1 M1 मनो(Dn1 प्रीतो)हृदयसह्लादी (G1 °ह्लादो, M1 °ह्लादि), B3-5 Dn2 D4-6 G6 प्रीतो हृदयसह्लादी (G6 °दो); D3 सता हृदय°; Cnp as in text (not citing preferred reading!) Cd cites मन° and हृदय (as in text) — [d]) K3 वायुस्तत्समुपसेवते (hypermetric), B1 वायुश्च तमुपासते

9 [a]) S य(G2 त)त्र ते देवगधर्वा — [b]) Ñ1 °प्सरस, D1 °प्सरसा K1 किल, B1 गणा°, Dn1 G3 घृता — [c]) K1. 4 S दिव्यता(G1 2 6 °गा)नेषु, V1 B1 °तालेन, D3 नित्यतानेन. V1 B2 4 6 D1 2 G3 गायति (for गीतानि) B3 5 Dn D3-6 दिव्यतानै(D4 6 °लै)र्महाराज — [d]) G4 भाति; M2 शाति (for गान्ति) K1-3 B1 G2 गायंति (K2 °ती) भरतर्षभ, V1 B2 4 6 D1. 2 G6 गी(G3 नी)तानि भरतर्षभ; B3 5 D3-6 गायत° स (D4 °त्र) समासते, Dn (1) गायति स सभागता°, G1 6 भांकि(G6 गांगि)तन्यानि भारत See Addenda

10 [a]) K3 मिश्रकेशि — [b]) D6 चित्रमेनी; G2 चित्रा चैव; G4 चन्द्रसेना — [c]) D4 चारनेत्र, D5 चरुनेत्रा, T1 चारुदेक्ष्णा, G1 °देष्णा, G2 चालनेत्रा; G3 5 6 चारुदेष्णा — [d]) B2 6 Dn2 पुंजि(Dn2 °ज)कस्थली; B4 पुजिकस्तना, Dn1 D3 पुजका(D3 °क)स्थला; D1 पूजकस्थली Ś1 K तथैव च तिलोत्तमा (but cf v l 11[b])

11 [a]) K1 °जन्याय — [b]) D1 प्रक्षोचा (m प्रम्लोचा as in text) Ś1 मेनका सुजिकस्थला (cf 10[d]), K मेनका पुजिकस्थला (K3 °ली), T1 G3-5 M प्रम्लोच(M2 °म्लाय)-स्युर्वशी तथा; G1. 2 6 प्रम्लोचाप्यु(G2 °चा ह्यु)र्वशी तथा — Note that Ś1 K have here a version of 10[d] and in the following 111* a version of 11[b] See Addenda — After 11[ab], Ś1 K (K3 om. the post half) ins

111* प्रम्लोचाप्युर्वशी चैव इरा चित्रा विभावरी ।

[Cf 11[b] K1 3 इरा K1 विभाविनी]

— K2 om 11[cd] Of 1 208 19 — [c]) Ś1 वर्मा च; K1 वर्चाभा; K3 चर्चा च, K4 वंसा च, B1 वगा च; B2 3 5 वर्दा च, Dn1 वर्णा च, D3 वर्चा च; D6 वर्धा च; S दिव्या च See Addenda Ś1 सौरभी चैव; T1 सौरमेदी च — After 11[c], S ins

112* वेची रम्भा मनोरमा ।
गोपाली पञ्चचूडा च विद्युद्वर्णा सुलोचना ।
चित्रदेवी च नीला च

[(L 2) G1. 6 विद्युद्रमया, G4 विद्युद्[प]र्णा — (L 3) G2 चित्रदेवा च लीला च]

— [d]) Ś1 K3 सामीची (cf 1 208 19 and v l.), K4

उपतिष्ठन्ति धनदं पाण्डवाप्सरसां गणाः ॥ १२
अनिशं दिव्यवादित्रैर्नृत्तैर्गीतैश्च सा सभा ।
अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वाप्सरसां गणैः ॥ १३
किंनरा नाम गन्धर्वा नरा नाम तथापरे ।
मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः ॥ १४
कशेरको गण्डकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ।
कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः ॥ १५
वराहकर्णः सान्द्रोष्ठः फलभक्षः फलोदकः ।
अङ्गचूडः शिखावर्तो हेमनेत्रो विभीषणः ॥ १६
पुष्पाननः पिङ्गलकः शोणितोदः प्रवालकः ।
वृक्षवास्यनिकेतश्च चीरवासाश्च भारत ॥ १७
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः ।

C B K

सामेदी K1 भद्रदा, D1 (corrupt) चूध्दूवा (m as in text), D3 वुद्धिदा (for वुद्वुदा) K4 D2 [अ]लसा (for लता) V1 समीची वुद्वुदानना, S काम्या च ललिता तथा (T1 काम्या च लसिता तथा, G2 क्रम्याक्रम्या च लालिता)

12 b) N (except Ś1) M2 नृत्य° (for नृत्त°). — c) Ś1 उपतिष्टंत, K2 उपातिष्टत, K3 उपविष्टति V1 सततं, G2 राजानं (for धनद) T1 G1 3–6 M उपनृत्यति राज्ञो वै — D3 om (hapl) 12^{d}–13^{c}. — d) N (except Ñ1, D3 om) गधर्वा° (for पाण्डवा°) See Addenda

13 D3 om 13^{abc} (cf v l 12) — a) K4 अंगिश K2 4 S (except G1) Cv गीत° (for दिव्य°) K3 अनिसं दि * * * व्यैर् — b) Ś1 K2 M नृ(K2 वृ)त्तैर्दिव्यैश्च, K1 4 नृत्यैर्गीतै°, K3 नृत्ये * * श्च, Ñ1 V1 B D (D3 om) नृत्यगीतैश्च; G2 दिव्यैर्नृत्तैश्च; G3 नृत्तगीतैश्च — S ins after 13 (G6, after 14^{ab}) lines 2–13 and 29–30 of a passage given in App I (No 3)

14 G1 M1 om. 14^{a}–15^{c}, G3–5 om 14^{ab} — a) V1 किंनराश्च सगधर्वा, D1 2 किंनरोरगगधर्वा, M2 किंनरा शतशस्तत्र — b) B1 वलवंतस्तथापरे, M2 भगदत्तपुरोगमा — After 14^{ab}, Ñ1 ins

113* एते गायन्ति नृत्यन्ति धनद ह्लादयन्ति च ।

On the other hand G6 (which om 14^{c}–15^{d}) ins after 14^{ab} lines 2–13 and 29–30 of a passage given in App I (No 3) — M2 om 14^{c}–15^{b} — c) K1 2 B3. 6 D2 3 5 6 माणिभद्रोथ, T1 G2–5 म(G4 5 मा)णिभद्रश्च G2 धनद, G3–5 निधन — d) Ś1 K1 2 4 B1 D6 श्वेतभ(K4 °रु)द्रोथ, K3 °भद्रोज — After 14, T1 G2–5 ins

114* स्थूणश्च सूर्यभानुश्च तथा शोणकतिन्दुकौ ।
[T1 शोणकतिंदुक, G5 वेणुकतिंदुकौ]

15 G6 om 15, G1 M1 om 15^{abc}, M2 om. 15^{ab} (cf. v l. 14) — a) K1. 3 कसेरको, V1 D5 6 G4 कशेरलो; B1 कसैरसो; B2 3 6 कशेरणो, B5 °रदा, Dn(!) केशेरलो, D1 केशेवश्रो, D2 केशेवलो, D3 कशैरलो, T1 G2 3 कुशेरलो, G5 कृशेरला Ś1 V1 B1 2 4–6 Dn D5 गडकडू°, K1 °कुडु°, K2 3 °कर्ण°; Ñ1 °कठ°, B3 मंडकड, D1 2 गडगड°, D4 °केतु°, T1 G3 5 गधप(G5 °व)णो, G2 4 गध(G4 °ढ)पिढो — b) T1 G2–5 वृक्षो(G2 °तो-, G5 °पो)दश्च (for प्रद्योतश्च) — G4 om 15^{c}. — c) K Ñ1 V1 B1 2 5 6 Dn D1(m as in text) 4 कुस्तुवरु (K1 °स्तुवर°, K3 °स्तवरु) K3 पाशाचश्च, B5 पिपाशश्च, B6 विश्वावसु, D1 2 विश्व(D2 °श्वा)वसुर्; D4 पिशाचाश्च. T1 G2 3. 5 M2 द्रुम° किंपुरुषश्चैव. — d) G1 गणकश्रोत्रवीणक°

16 a) G6 वाराहकर्ण, M विशाल° K1 व्याघ्रोष्ठ, K2–4 सान्द्रौ°; B Dn D4–6 ताम्रौ°, S सक्रु(G2 साक्रु-, G5 6 सक्र)ष्ट° Ś1 °कर्णसान्द्रौष्ठः, Ñ1 V1 °कर्णसान्द्रो°, D1 2 °कर्णताम्रौ° (D2 °म्रो°), D3 °वर्णताम्रो° — b) K3 B3 फलभक्त°, Ñ1 B1 G2 °कर्णः, B2 D5 °भक्ष्य; B4 Dn °कक्षः, B5 °भक्ष्य-, D1. 2 °भक्ष-, G1 °पुक्ष-, M1 °वक्ष°, M2 °दक्ष° Ś1 फलादक°, B1 फलौदन. — After 16^{ab}, G2 ins

115* मुद्गश्चमूह्लिल° पुष्पो हेमनेत्रप्रणालुक° ।

— c) K1 अंगस्थल, K2 °छलः, Ñ1 °मूल, V1 G3 M शखचूड° (M2 °ल°); B1 अक्ष°, B3 अश°, B4 5 Dn D3 5 6 हस°, D4 हसवृत्त°, G1 अगचूळः K3 शिरसावत्तो, B1 °वार्तो, D1 शखावर्तो, D4 शिवावर्तो, T1 G3 5 M शिलापुष्पो, G1 शिलापूपो G2 अगचूळशिखावतौ, G4 अर्कचूळशिखावर्तौ, G6 अगचूळशिलापूपो — d) K3 हेमनेशो, Ñ1 °चित्रो, D4 °नेत्र, G2 4 °चद्रो G3. 5. 6 विभूपण° T1 हेमनेत्रोथ भूपणः

17 a) Ś1 ऊष्मानन., B1 पुष्पासन°, T1 °नत G1 6 पुष्पकर°, G2 पिंगलाक्षी — b) Ś1 K1 4 B6 शोणिताद°, K3 शाणितोद° Ś1 K प्रणा(K3 °का)लक°, Ñ1 V1 D प्रवा°, T1 G1. 3–6 M प्रपालिक° (G5 °पालित; M2 °तोलिक). G2 शोणिताशप्रशालक° — c) Ś1 वृक्षवास्यानिकेत°, K1–3 वृक्षपाल°; B1 वृक्षवास°, B2 वृकवास्य°, B3 D1 2 वृकवाश्चा°, S वृक्षपार्श्वो (G1 6 °पार्श्व-; G2 °वास्यो, M1 °वान्यो, M2 °पातो) निकेतश्च — d) K3 चर°; D2 G6 वीर°; G1 धीर°, G2 चित्र° (for चीर°) S तथैव च (for च भारत)

18 c) V1 B2–6 D लक्ष्मीस् (for च श्रीस्) S उपासते श्रीश्च (G4 श्री च) सदा — d) B2 4–6 Dn1 D3–6 तत्रैव (for तथैव) Ś1 नडकू° — After 18, S ins

C 2 400
B 2.10.19
K 2.10.20

सदा भगवती च श्रीस्तथैव नलकूबरः ॥ १८
अहं च बहुशस्तस्यां भवन्त्यन्ये च मद्विधाः ।
आचार्याश्चाभवंस्तत्र तथा देवर्षयोऽपरे ॥ १९
भगवान्भूतसंघैश्च वृतः शतसहस्रशः ।
उमापतिः पशुपतिः शूलधृग्भगनेत्रहा ॥ २०
त्र्यम्बको राजशार्दूल देवी च विगतक्लमा ।
वामनैर्विकटैः कुब्जैः क्षतजाक्षैर्मनोजवैः ॥ २१
मांसमेदोवसाहारैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
नानाप्रहरणैर्घोरैर्वातैरिव महाजवैः ।
वृतः सखायमन्वास्ते सदैव धनदं नृप ॥ २२
सा सभा तादृशी राजन्मया दृष्टान्तरिक्षगा ।
पितामहसभां राजन्कथयिष्ये गतक्लमाम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

lines 14–18 of a passage given in App I (No 3), cf v l 21, 22 also.

19 a) Ś1 K4 B1 नित्यशस्; T1 शतशस् (for बहु°) S तत्र (for तस्यां; but belongs with 19c) — S om. 19^{bc} (hapl, from स्त to स्त) — b) K4 भवस्यन्ये — c) Ñ1 V1 B D ब्रह्म(Ñ1 B1 महा)र्षयो भवंस्तत्र [Text confirmed by S तत्र, see v l of 19a] — d) G3 यथा (for तथा) — After 19, N (K1–3 om line 1) ins

116* क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्वाश्च महाबलाः ।
उपासते महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम् ।

[(L 1) Ś1 K4 मेद(K4 °दो)मांसाशनैरुग्रैर्; Ñ1 V1 B2 6 D1.2 क्रव्यादा राक्षसाश्चान्ये, B5 क्रव्यादश्च तथै° Ś1 K4 उग्रधन्वा महाबल — (L 2) K1 उपासंति Ś1 K4 उपासते महात्मासौ Ś1 K तस्यां नित्य धनेश्वरं (Ś1 K4 °र).]

20 a) G2 द्वन्द्व° (for भूत°) — b) K3 शत° (for शत) S वृत° सततमीश्वर° — c) D1 2 गण° (for पशु°) G1 °पतिं °पतिं — d) Ś1 G4 (after corr) शूलधृद्, K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 °भृद्, Dn1 G4 (before corr) °भृग् K1–3 शूलपाणिरमित्रहा

21 a) T1 G1.3–6 M1 त्र्य(G5 त्रि)यको विश्वरूपश्च, G2 त्रियंयको विश्वरूपो; M2 त्र्ययकोपि विरूपाक्षो — b) G1 विगतक्षमा — After 21^{ab}, S ins lines 19–23 of a passage given in App I (No 3), cf v l 18, 22 also. — c) T1 वाहनैर् T1 G1 3 4 6 M विकृतै°, G5 कुमुदै° (for विकटैः) K3 कुटै° — d) K3 कृतजाक्षैर्; V1 B3 D1 2 तथा यक्षैर् Ś1 मनोजव°, V1 B1 3.5 6 महाव (B1.3 °य)लै°; B2 4 D T1 G महार(D1 मदार, D4 महाज, G5 महान)वै°

22 K3 om 22^{abcd}. — a) Ñ1 मेदोमासावसाहारैर्, V1 B D मेद्रो(B1 4–6 °द)मांसाशनैरग्रैर्; G1 6 मांसमेदोव साभा(G6 °हा)वैर्, G2 °मेदोद्वणपैर् — b) K1 उग्रप्रवण दर्शने°, K3 °श्रवणदर्शणै°, K4 °नासिकै°; V1 B3–6 D उग्रधन्वा महाबल° — c) B3 D (except D1 2) उग्रैर् (for घोरैर्) — d) K1 वातिरिव, D3 वायोरिव K4 T1 G1 3.5 6 M2 मनो° (for महा°) — S (except G3 M1) om 22^{ef} — e) Ś1 K1 घृत°; D4 पृत°. V1 B2 3.6 D1 2 घृत° सहायैस्तत्रास्ते — f) D1 तथैव (for सदैव) B2.3 D1–3 धनदो (D3 °दै) D3 नृप — A passage of 30 lines given in App I (No 3) is ins in V1 B D after 22 In S the same passage is split up into four groups, which are ins at different points of the constituted text, viz, lines 2–13 and 29–30 are ins after our stanza 13, lines 14–18 after our stanza 18, lines 19–23 after our 21^{ab}, and finally lines 24–28 after our 22^{cd}

23 a) V1 B2–6 D रम्या (for राजन्) — b) B °रीक्षगा; G1 °रिक्षगा° — c) T1 पितामहसभा; G2 पैतामहीं सभां Ś1 K दिव्यां, D6 राजा; T1 G3–5 M2 तात, G1 तत्र; G6 तस्य (for राजन्) — d) Ñ1 B1 G2 कीर्त° (for कथ°) K3 कथयिष्ये गतक्लम°, V1 B3–6 D कीर्तयिष्ये निबोध ता; M2 कथयिष्यामि ता शृणु.

Colophon — *Sub-parvan* Ñ1 V1 लोकपालसभाख्यान — *Adhy name* Ś1 M1 वैश्रवणसभावर्णनं; K3 V1 B3 5 6 D G1 M1 धनदसभावर्णनं, K4 B2 धनदसभा; Ñ1 B4 कुबेरसभावर्णनं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 2 Ñ1 V1 Dn1 S 10 (as in text), K3 11, D3 9 — *S'loka no* K2 24, K3 25, Dn D1 2 40, M1 37.

११

नारद उवाच ।
पुरा देवयुगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः ।
आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्षुर्विगतक्लमः ॥ १
चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयंभुवः ।
सभामकथयन्मह्यं ब्राह्मीं तत्त्वेन पाण्डव ॥ २
अप्रमेयप्रभां दिव्यां मानसीं भरतर्षभ ।
अनिर्देश्यां प्रभावेन सर्वभूतमनोरमाम् ॥ ३
श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डुनन्दन ।
दर्शनेप्सुस्तथा राजन्नादित्यमहमब्रुवम् ॥ ४
भगवन्द्रष्टुमिच्छामि पितामहसभामहम् ।
येन सा तपसा शक्या कर्मणा वापि गोपते ॥ ५
औषधैर्वा तथा युक्तैरुत वा मायया यया ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन्पश्येयं तां सभां कथम् ॥ ६
ततः स भगवान्सूर्यो मामुपादाय वीर्यवान् । C 2 B 2 K 2

11

1 After the ref, V1 B D S ins.

117* पितामहसभा तात कथ्यमाना निबोध मे ।
शक्यते या न निर्देष्टुमेवरूपेति भारत ।

[(L. 1) G1.6 तां तु (for तात) B1 निबोधय. S कथयिष्यामि तां शृणु (T1 G4 5 तच्छृ°, G1.6 ते शृ°) — (L. 2) D1 2 (both marg) केन (for या न) S न शक्यते या निर्दे°.] — 1ᵃ = (var.) 1 14. 5ᵃ. — ᵃᵇ) S तात विवस्वान् (for राजन्नादित्यो) G1 दिवा. — ᶜ) G1 अगच्छ, G3 आगाच्छ, G6 M अगच्छन् — ᵈ) Ś1 K4 दिदृक्षुर्मा (K4 °र्मां) जितक्लम°, K3 G1 °क्षुर्विगतक्लम°; D3 5 °क्षुर्मा गत°.

2 K4 om. 2–3 — ᵃ) G1.6 मानुषेणैव रूपेण, G2 स चरन्मानुषं प्राप्य — ᵇ) Ś1 स मां; B1 मा च (for सभा) G5 दिव्या (for दृष्ट्वा) D6 स्वयभवः — ᶜ) B4 5 Dn D3.5 6 स ताम् (for सभाम्) Ś1 अकारयद्, T1 G1 4–6 तां कथयन् (T1 G1 °थय). Ś1 K1–3 दिव्या; B2 अष्ट (for मह्यं). — ᵈ) Ś1 K1–3 मह्यं; V1 B D दृष्ट्वा, G3 ब्राह्मं, G6 ब्राह्मी· Ñ1 V1 B1 G1 2 4 6 भारत, D4 पार्थिव.

3 K4 om 3 (of v l 2). — ᵃ) Ś1 K3 B2–5 D M2 अप्रमेयां सभा (K3 °यसभां, D4 °यां स ता) Ś1 रम्या (for दिव्यां). — ᵇ) B1 मानुषे, G1 आसीना; G6 मासिनां (sic) (for मानसीं). — ᶜ) K2 अनिर्देशा, D6 °र्देश्याः; G2 °र्देश्य· Ś1 K3 Ñ1 V1 B M2 प्रभावेण — ᵈ) Ś1 सर्वत° सुमनो°, D6 सर्वभूतमनोरमं

4 ᵃ) G2 गुणम् (for गुणान्) — ᵇ) V1 B D G2 पांडवर्षभ (B1 कुरुनंदन) — ᶜ) D1 2 दर्शनेषु Ś1 K सभां, Ñ1 G2 ततो; B1 अह; B3 D1.2 G1 3 6 M1 तदा (for तथा) — ᵈ) Ñ1 V1 B Dn D3–6 G2 6 M2 इदम् (for अहम्). D1 2 अश्रुवम्, G3 M1 अब्रवम्, G4 अध्रुवम्

5 ᵇ) Ś1 V1 B3 5 Dn D3–6 G6 शुभां (for अहम्) — ᶜ) Ñ1 V1 B4 Dn येन वा; S केन वा. — ᵈ) K3 यापि. T1 G1 3–6 M सा द्रष्टु केन (G6 द्रष्टु केन च; M1 द्रष्टुं सा केन; M2 संद्रष्टुं केन) कर्मणा (G1 °ण.)

6 ᵃ) K1.2 G1 ओषधैर् M2 कथ (for तथा) B1 यज्ञैर् (for युक्तैर्) Cd cites तथा युक्तैः (as in text). — ᵇ) T1 G3–5 M कया (for यया) V1 B D उत्तमा पापनाशिनी (B1 अथ वा सा यया यया [m उत्तमा चाघनाशिनी], B2 उत्तमा याघनाशिनी, B5.6 Dn1 °मा पापनाशनी, D4 °मा पापनाशना), G1 6 कु(G6 कृ)तो वा मायया तथा, G2 उत वा केन वा मया — ᶜ) G1 त (for तन्). K3 D3 भगवान् — ᵈ) K1 निर्मिता, K4 नामद (for तां सभां) Ś1 कथं सभां (by transp), V1 B2–6 D सभां यथा B1 येन पश्यामि ता सभा, S द्रष्टुमिच्छामि तां सभां (M2 तामह) — After 6, V1 B D S ins ·

118* स तन्मम वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रत वर्षसहस्रिकम् ।
ब्रह्मव्रतमुपास्स्व त्व प्रयतेनान्तरात्मना ।
ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ।

[(L 1) M2 तु मद्य (for तन्मम) T1 G M1 स मह्य वचन श्रुत्वा. — (L .2) D3 G1–3 वृत, M2 दिव्य (for व्रत) D1 2 T1 G2–6 वर्षसहस्रक, G1 M1 वर्षि(M1 वार्षे)सहस्र° — (L 3) D2 ब्रह्मव्रतमुपास त्वं, D3 °मुपास्स्व (sic) त्व, D4 °मुपेयास्त्व, D6 °मुपा स त्व, T1 G3–5 ब्राह्म व्रतमुपास्स्व (G3 4 °स) त्व, G1 2.6 M2 ब्रह्मन्व्रतमुपास्य त्व (G2 °स्याम, G6 °स्स्व त्व, M2 °स्व त्व) — (L 4) G2 कृत्वाह D1 2 हिमवत्पृष्ठ D4 ततो हि हिमवत्पृष्ठ, G1 6 ततो हिमवत· पृष्ठे D4 समारब्ध S तपश्चर्यामुपागत· (G1 6 °र्यामुपागत, G2 व्रतचर्यामुपागत , M2 तपश्चर्यामुपागम)]

7 ᵃ) B2 तत· स V1 B1.4 6 D1 2 ततस्तपश्चारयित्वा (V1 B1 °श्चरित्वासौ) — ᵇ) G1 मा मामादाय (sic), G4 6 मामादाय स (G6 च) — ᶜ) K1–3 Ñ1 B1 D

C 2 429 B 2 11 10 P 2 11 10 अगच्छत्तां सभां ब्राह्मीं विपाप्मां विगतक्लमाम् ॥ ७
एवंरूपेति सा शक्या न निर्देष्टुं जनाधिप ।
क्षणेन हि बिभर्त्यन्यदनिर्देश्यं वपुस्तथा ॥ ८
न वेद परिमाणं वा संस्थानं वापि भारत ।
न च रूपं मया तादृग्दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ९
सुसुखा सा सभा राजन्न शीता न च घर्मदा ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत ॥१०

नानारूपैरिव कृता सुविचित्रैः सुभास्वरैः ।
स्तम्भैर्न च धृता सा तु शाश्वती न च सा क्षरा ॥ ११
अति चन्द्रं च सूर्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा ।
दीप्यते नाकपृष्ठस्था भासयन्तीव भास्करम् ॥ १२
तस्यां स भगवानास्ते विदधद्देवमायया ।
स्वयमेकोऽनिशं राजँल्लोकाँल्लोकपितामहः ॥ १३
उपतिष्ठन्ति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ।

(except D5 6) T1 G5.6 M1 आगच्छत्तां; K4 अगच्छतां; V1 आगमत्ता; G1 4 आगच्छतां. K1 ततो ब्राह्मीं; S सभां तात (G2 राजन्) — d) K Ñ1 V1 D1 G3 4 विपाप्मा; B Dn D2-6 G2 विपाप्मा Ñ1 V1 B3 5 D (except D4) G3 विगतक्लम ; B1 °ज्वरा; B2 °क्रमां

8 ab) K2 जनाधिप ; V1 जनेश्वर; B5 D (except D1 2) नराधिप T1 G1 3-6 M न शक्या सा वि(M3 दि) निर्देष्टुमेवरूपेति भारत — c) G2 विभर्त्यन्यद् B1 क्षणेन तु विभर्त्युग्रम् (sic). — d) K3m V1 B8 G2 सदा (for तथा) T1 G1 3-6 M1 पुनरन्यद्वपुस्तथा (G1 5 6 °दा); M2 वपुरन्यत्पुनस्तथा

9 K2 om 9 — a) B2-4 6 D1 2 S जाने (for वेद). G1 परिमाणां Ñ1 हि (for वा) — b) K1 4 V1 B1 4 5 Dn D3 6 M2 चापि (for वापि) K3 4 पांडव; V1 मानद (for भारत) Ñ1 तस्या[ ] सस्थानमेव वा — c) K1 तदरूप; B1 न च पूर्वं. D1.2 तात (for तादृग्) — d) B1 दृष्टपूर्वां ' Ś1 K (K2 om) B1 6 न च श्रुत (B1 °ता); G4 कथचन

10 a) K1 Dn2 ससुखा; D3.4 सुसुखा B1 साभवद्; Dn D1 2-6 सा न(D6 स)दा G4 राज्ञो (for राजन्) — b) G3 नातिशीता न घर्मदा — c) Ś1 K2 3 ग्लानिं वा; K1 (marg sec m , see below) राजेंद्र, K4 D1-3 T1 G1 M1 न ग्लानि (D1-3 °नि, G1 °नीं) B6 G2 क्षुत्पिपासे न च (G2 न) ग्लानिं — d) K1 ग्लानिं वा (for प्राप्य ता), see above K4 प्रपतत्युत; B5 G1.6 प्राप्नुवंति च

11 a) Ś1 °रूपे कृता रूपं ; K B1 °रूपै कृता सा तु (K4 °सा वर्णे), G2 °रूपैरविकृता — b) Ñ1 V1 B D मणिभि' सा (for सुविचित्रै') K3 4 सुभासुरे ; B1 सुरासुरे', B4 6 D6 शु(B6 स)भासुरै', D4 शुभायरै' S विचित्रैरिव भास्वरै' — S ins (Cv glosses) after 11ab Ñ1 V1 B D ins after 11

119* दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभैः ।

[S (except M1) भासद्भिर्, Cv भावद्भिर् G3 M अजितप्रभै]

— c) G3 स्तंभैर् K B1 निष्ट(K3 °धृ)ता, B3 तु धृता Ś1 सा च; B1 राजन्; G6 सातु (for सा तु) — d) K1 शाश्वती; B1 D6 साश्वती M3 शाश्वती सा सभाक्षरा Cv cites न च सा क्षरा (as in text) — After 11cd, Ñ1 V1 B D ins 119*.

12 a) G1 अग्नि (for अति) Ś1 T1 G1-3 M transp चन्द्र and सूर्यं G6 अग्नि सूर्यं च नृप॰ Cv cites अति सूर्यं च as pratika, Cd paraphrases चन्द्रसूर्यादीनति क्रम्य, Cn cites अति चंद्रम् as pratika — b) V1 B2 3 6 D1 2 भासते सा, B1 शिशिर (m शिखिन) च; G1 शिखाया वा; G6 शिख्याया ॰ (for शिखिन च) — c) K3 दीप्यत; V1 B2-4 6 D1 2 प्रदीप्ता — d) K1 भासयती च, K2 °यति च, K3 नासती च (sic), V1 B D भर्त्स(B1 भाष)यतीव; G1 भासति च (sic), G3 दीपयतीव

13 a) K3-4 Ñ1 B1 यस्यां; G1 6 सभा. Ś1 D2 6 भगवान्नास्ते — b) Ś1 त्रिधिवद्; K1 वेदस्तृद्; K2 विदध; K4 D1 2 विदध, B1 विरिंचिर्, T1 G3 विदधे; G1 विधधन्; G2 विविध; Cd n as in text (Cn supplies लोकान्) K4 दिव्यमायया; V1 B2 5 6 D Cnp देवमानुषान्; Cd n as in text Ñ1 दिधक्षन्निव मायया — D1 2 om. 13cd — c) S (except G2) एवानिशं (for एको°). — d) Ś1 लोको[लोल]पितामह' (लोल on marg), K1 लोक लोक°; V1 B D (D1 2 om) सर्वलोक° Cd cites लोकान् (as in text)

14 a) D1 2 उपासिष्ठति; D3 उपतिष्ठति; T1 G4 5 M उपा(G4 °प)तिष्ठत K1 चान्योन्य; K4 चाप्यन्ये; T1 G3-5 M स सर्वे, G2 सर्वैन G1 6 उपातिष्ठन्तत' सर्वे — b) D4 प्रभु', G1 6 पतिं — d) K2 मरीची , G3 मरीच' B1 4 S (except M2) काश्यप' V1 B2-6 D प्रभु (for तथा) — S ins after 14 (M3, after 15ab)

120* आदित्याश्च तथा राजन्रुद्राश्च वसवोऽश्विनौ ।

[G1.6 M1 आदित्यास्तु, G4 आदित्यश्च G6 रुद्रास्तु T1

दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपस्तथा ॥ १४
भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमश्च तथाङ्गिराः ।
मनोऽन्तरिक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही ॥ १५
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत ।
प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत्कारणं भुवः ॥ १६
चन्द्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ।
वायवः क्रतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ॥ १७
एते चान्ये च बहवः स्वयंभुवमुपस्थिताः ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तपो दमः ॥ १८
आयान्ति तस्यां सहिता गन्धर्वाप्सरसस्तथा । C 2 B 2 K 2

G2–4 वसवश्चाश्विनौ (G4 °नी) तथा, G5 रुद्रा वसव अश्विनौ, M2 वसवश्च तथाश्विनौ]
— Thereafter S ins 121*.

15 a) D5 गुरुत्रिर् K1 Dn1 D8 T1 वशिष्ठश्च, K2 वसिष्टोथ — b) K1.4 Ñ1 V1 B D G2 गौत(K4 D4 गोत-; D8 गोतु)मोथ, K8 गोतम * Ś1 D5 तथागिरः, S (except T1 G2) महाकवि — V1 B D ins. after 15ab S ins after 120* (T1 *repeating* after 15ab).

121* पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लाद कर्दमस्तथा ।
[D1.3.4 6 S (except G5 M2) प्रह्राद]

V1 B D T1 M2 cont G M1 ins after 15ab.

122* अथर्वाङ्गिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपा ।
[D2 3 6 वालिखि°, D5 वा*खिल्या, G1 वालखिल्य-. Dn1 मरीचय]

— B1 (marg.) cont

123* ऋषयश्च महाभागा पितामहमुपासते ।

— c) B3 6 मनोंतरीक्षं; D1 °रिक्ष-, D2 °रीक्ष-, D4 मणोंतरिक्ष; D6 मनोंतरिक्ष्ये K1 देवाश्च; K2 वेदाश्च; B1 वायुश्च; B6 D8 विद्या च S मनो विद्यातरिक्ष च (M2 °क्षश्च) — d) K2 वायू° D8 ज्वलं, G2 4.6 बलं. B1 विद्या तेजो मही वलं

16 a) Ś1 K1–3 B1 शब्द[ ]स्पर्शस्, Ñ1 V1 B2–6 D शब्दस्पर्शौ (D8 °र्शं-) T1 G M1 शब्द[.]-स्पर्शश्च रूपं च (G1 °र्शा च रूपां च, G2 °र्शौ च रूपं च, G5 °र्शश्च रूपश्च, G6 °र्शं च रूप च) M2 शब्द[ ]स्पर्शस्तथा रूपं च (hypermetric) — b) Dn1 रस-, G6 मनो (for रसो) B1 पचम (for भारत) — c) K2 प्रकृतेश्च, G1 6 प्राणादिभिर्. G5 M2 Cd विकाराश्च — d) K2 *चान्यात्; V1 यत्सत्यं, D1 2 पचान्यत्, G1 6 यथान्यत् Ś1 T1 G1 4–6 M1 कारणं भुवि, K8 कारणप्रभु Cd cites यच्चान्यत्कारणं (as in text). — 16ab = (var.) Manu 12 98ab — After 16, G2 ins.

124* क्षमा धृति शुचिश्चैव प्रज्ञा बुद्धि स्मृतिर्यश ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति च भारत ।,

which is followed by 125* — V1 B D S ins after 16 (G2, after 124*)

125* अगस्त्यश्च महातेजा मार्कण्डेयश्च वीर्यवान् ।
जमदग्निर्भरद्वाज संवर्तश्च्यवनस्तथा ।
दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिक ।
सनत्कुमारो भगवान्योगाचार्यो महातपाः ।
असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ।
ऋषभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ।
आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो देहवांस्तत्र भारत ।

[(L 1) B5 (m as in text) असतश्च (for अगस्त्यश्च) T1 G2–4 M दीप्तिमान्, G1.6 कीर्तिमान्; G5 दीप्तवान्. — (L. 2) D8 जामदग्निर् — (L 3) T1 महाभागा, G1 6 °भागो D4 रुष्य°, T1 M1 ऋश्य° — (L. 4) S (except M2) महायशा — (L 5) D2 T1 जैगिषव्यश्च, D5 जैगीष*श्च, G1 जैमुषव्यश्च, G3 जिगीषव्यश्च, G4 जैगीषश्चैव. — After line 5, M2 ins .

126* कृष्णद्वैपायनश्चैव सह शिष्यैर्महामुनि ।

— (L. 6) S (except G1.6) ऋषभोजातशत्रुश्च B1.5 मुनि (for मणि) B8 महावीर्यो महामणि ; T1 G2–5 M महावीरस्तथा मणि (T1 G4.5 °धार°; G3 °धारु°) — (L. 7) B8 तथा प्राप्तो, D1.2 तथाष्टीगो D1 (marg *sec m* as in text).2 (m as in text) पुत्र (for तत्र) T1 G1 3–6 M वेदास्तत्र च भारत]

17 G2 reads 17–26 after 134* — a) K2 D6 चंद्रमा; K8 चंद्रमः — b) Ś1 आदित्या स, G6 आयुर्वेद- B1 3 6 D2 गभस्तिभि — K1 om 17c–18d — c) Ś1 हुतव°; D8 कृतव°. — d) T1 सकल्प D4 श्राद्ध (for प्राण) — After 17, V1 B1–5 D S ins.

127* मूर्तिमन्तो महात्मानो महाव्रतपरायणा ।
[D8 महाराज (for °त्मानो) T1 G1 °यण]

18 K1 om 18 (cf v.l 17), Ñ1 om 18ab. — b) K2 3 V1 B1–3 6 D1 2 उपासते (for उपस्थिता) B4 5 Dn D3–6 ब्रह्माणं समुप°, G2 स्वयंभुं समुप° — cd) G2 धर्मो (for अर्थो) T1 G2–5 M द्वेषो (M2 क्रोधो) हर्षस् (for हर्षो द्वेषस्) K4 तथोद्यमः, V1 तथा मद; B1 तथा यम G1 6 धर्मार्थकाममोक्षा(G6 °क्ष)श्च पुरुषार्था मनोरमा

19 a) K1 प्रयाति G1 4 तत्र (for तस्यां) K1–3 (by transp.) सहितास्तस्या (K3 °ता सर्वे), T1 G2 3 5 6 M तत्र सततं D3 5 सहसा (for सहिता) — b) K1 °प्सरसां स्तथा; V1 B3.4 D (except D1.2) G1.6 °प्सरसा गणा.

C 2. 446 B 2. 11 25 K 2. 11 26 विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः ॥ १९
शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ।
शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च ॥ २०
मन्त्रो रथंतरश्चैव हरिमान्वसुमानपि ।
आदित्याः साधिराजानो नानाद्वंद्वैरुदाहृताः ॥ २१
मरुतो विश्वकर्मा च वसवश्चैव भारत ।
तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ २२
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डव ।
अथर्ववेदश्च तथा पर्वाणि च विशां पते ॥ २३
इतिहासोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च दैवतानि च सर्वशः ॥ २४
सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ।
मेधा धृतिः श्रुतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः क्षमा ॥ २५
सामानि स्तुतिशस्त्राणि गाथाश्च विविधास्तथा ।
भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशां पते ॥ २६
क्षणा लवा मुहूर्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ।

— After 19^{ab}, G_2 ins.

128* कालिका सुरभी देवी सरमा चैव गौतमी ।
प्रपा कद्रूश्च ता देवीस्तत्र देवा समातर ।

— G_2 om. 19^{c}–22^{b}. — ^{c}) B_4 विंशश्च (for विंशति) $Ś_1$ K_{1-3} चैव सप्तान्ये, K_4 सप्त लोकान्ये, $Ñ_1$ V_1 B_5 D_{5-6} सप्तविश्वान्ये (V_1 °श्चैव). Cd cites विंशति सप्त (as in text) — ^{d}) K_4 D_5 °पालांश्च, $B_{3\,4}$ °पालास्तु. — After 19, G_3 reads (for the first time) 24^{cd} (with v l), followed by 25^{ab}.

20 G_2 om 20 (cf. v l 19) — ^{d}) K $Ñ_1$ V_1 ग्रहा वै सर्वे (K_1 °हा' सर्वे स; K_4 °हाश्च सर्वे, $Ñ_1$ V_1 °हा' सर्वग) एव च; $G_{1.6}$ ग्रहा सर्वे उपासिरे (G_6 सर्वमुपासते)

21 G_2 om 21 (cf v l 19) — ^{a}) $K_{2\,4}$ $Ñ_1$ V_1 B Dn $D_{1\,4-6}$ T_1 G_{3-6} रथतर चैव. — ^{b}) $Ś_1$ प्रीतिमान्; K_3 $B_{1\,3}$ हविष्मान्; T_1 G_{3-5} हरिवान् B_1 उष्ममानधि; D_2 वसूमानपि — ^{c}) K आदित्याश्चापि राजानो, D_4 आदित्या साधि°, T_1 G_{3-5} M_2 °त्याश्चाद्रि(T_1 M_2 °दि)रा°; G_1 आनीतास्तु रा° (submetrical), G_6 अनीतश्चेति रा°, M_1 (*inf lin* as in T_1 M_2) अतीताश्चादिरा°. — ^{d}) K $Ñ_1$ B D M_1 Cd नामद्वंद्वैर् ($D_{1\,2}$ नानावृंदैर्) V_1 $B_{1\,2\,4-6}$ $D_{1\,2}$ उपाग(B_1 °घृ)ता ; D_3 अपाहृता', D_4 उपाकृता , $D_{5\,6}$ उपाहृता ; $G_{1\,6}$ विनाकृता ; G_3 उदाहृता

22 G_2 om 22^{ab} (cf v l 19). — ^{a}) B_6 $D_{1\,2}$ G_3 मारुतो V_1 °कर्माथ — ^{b}) S (G_2 om) विज्ञानानि च भारत — After 22^{ab}, S (G_2 om) ins

129* सर्वे च कामप्रचुरा सभायां तत्र नित्यश ।
[$G_{1\,6}$ M_1 कामा प्रचुरा]

— $Ś_1$ om 22^{cd} — ^{d}) K_1 सर्वाणि हि, B_1 °ण्यथ. $K_{1\,2\,4}$ V_1 B_5 D_4 G_2 हवींपि च T_1 $G_{4\,5}$ M दै(M_2 दे)वतानि च मूर्तिमान्; $G_{1\,6}$ देवताश्चैव सर्वश', G_3 देवता निजमूर्तय'

23 ^{a}) $Ś_1$ ऋग्वेदोथ यजुर्वेद', K_4 ऋग्वेद' सामवेदो (submetrical), G_2 °द' समवेदश्च (sic) — ^{b}) K_1 भारत (for पाण्डव) $Ś_1$ सामवेदस्तथैव * — ^{c}) K_1 अथर्वेदश्च सर्वाणि, G_5 अथर्वेदश्चैव तथा — ^{d}) K_2 वेदाश्चैव, T_1 $G_{2\,5}$ सर्वाणि च, $G_{1\,6}$ पूर्वमेव; M_2 पुराणानि (for पर्वाणि च) $Ñ_1$ $B_{1-3\,5\,6}$ D सर्वशास्त्राणि चैव ह (B_6 हि), M_1 शास्त्राणि विविधानि च

24 ^{a}) B_3 °सोपदेशाश्च; G_4 °सोपि वेदाश्च, M_2 °सोपनिषद' Cd cites उपवेदा' (as in text) — ^{b}) K_1 भारत (for सर्वश') — $Ñ_1$ T_1 $G_{2\,6}$ om. 24^{cd} — G_3 reads (for the first time) 24^{cd} after 19 — ^{c}) $Ś_1$ $G_{4\,5}$ ग्रहयज्ञाश्च; K_3 ग्रहायताश्च, $G_{1\,3}$ (both times) गृहयज्ञाश्च; M_1 ग्रहा यज्ञश्च Cd cites ग्रहा' $B_{5\,6}$ $D_{1\,2}$ $G_{3.5}$ M_2 सोमाश्च, G_3 (first time) होमाश्च — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1\,2}$ G_5 M_2 देवतानि च; V_1 B_{3-5} Dn D_{3-6} देवताश्चापि

25 For sequence of 25^{ab} in G_3, cf v l 19 — ^{a}) $D_{1\,2}$ सावित्रा D_3 सर्ववेदश्च, $G_{1\,6}$ दुर्गातरणी (G_1 °णीर्) — ^{b}) B_1 सप्तविधानि च D_3 तरुणी सप्तधा तथा Cd has सप्तविधा — °वाण्य' — K_1 om (hapl) 25^{c}–26^{b} — ^{c}) K_2 दधा धृती (corrupt), B_3 D_5 G_1 मेधातिथि' (G_1 °थि-); T_1 मेधा धृति $Ś_1$ $K_{2\,4}$ Dn_2 D_4 स्मृतिश्चैव, G_2 शुचिश्चैव — ^{d}) G_{1-5} M प्रज्ञा क्षाति' ($G_{1\,4}$ क्षाति-, M_2 शाति') स्मृतिर्यश , G_6 प्रज्ञा क्षातिस्तु नित्यश'

26 K_1 om 26^{ab} (cf v l 25) — ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} M_1 समानि, $B_{3\,4\,5m}$ सर्वाणि; G_1 समानी K_{2-4} V_1 श्रुतिशा(V_1 °श)स्त्राणि; B D_2 स्तु(B_1 स्मृ)तिशा°; T_1 G_{1-5} M स्तुतिगीतानि G_6 सामान्यस्तुतिशा° [स्तुति = स्तुत, n , not to be emended with PW!] — ^{b}) K_4 गाथाश्च; G_1 गधाश्च S विविधा अपि (G_5 *sup lin* °धानि च) — After 26, V_1 B D ins

130* नाटका विविधा काव्या कथाख्यायिककारिका ।
तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये गुरुपूजका' ।

अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः पञ्च भारत ॥ २७
संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्राश्चतुर्विधाः ।
कालचक्रं च यद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ २८
अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सुरसा विनता इरा ।
कालका सुरभिर्देवी सरमा चाथ गौतमी ॥ २९
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनावपि । C 2. B 2 K 2

[(L. 2) D1 2 पुण्या ये (for ते पुण्या) D8 गुरुपुत्रका]

27 G2 reads 27–31 after 16. — a) T1 G1.3–6 M क्षणो लवो G1.6 M1 मुहूर्तश्च G2 क्षणो लवमुहूर्तश्च — b) Ś1 K दिवारात्र, D8 दिवा रात्री, G1 दिवारात्रः, M1 दिव रात्रि' Ñ1 V1 B2–4 6 D1 2 S (except G1 6) च भारत (for तथैव च) — c) K1–3 Ñ1 B8 6 D2 G2 अर्धमासा(K2 स)स्तथा मासा — d) G2 ऋतव' पड्विभागशः

28 ab) K3 D8 सवत्सर' K4 पंचयुगा; B1 चतुर्युगम्, G3 पचविधास् G2 M संवत्सर' पचविध' (G2 °धा') G3 तथा रात्रीश्, G4 मासा रात्रिश् (for अहोरात्राश्) K1 3 चतुर्विधा (K3 °ध') Ñ1 V1 B1 5 D अहोरात्र(Ñ1 D2 मासा रात्रि-, V1 समा रात्रि)श्चतुर्विध', B4 6 T1 G1 2 5 6 M समा (G2 मासा, G6 सम-) रात्रिश्चतुर्विधा Ś1 B2 3 °रा पचयुगान्यहोरात्राश्चतुर्विधा (B2 °रात्रश्चतुर्विधा, B3 °रात्रश्चतुर्विध') Cd cites संवत्सर-, पञ्च, युगं, अहोरात्राः, and चतुर्विध' — c) B1–5 D (except D1 2) तद्दिव्यं — d) K2 अक्षय्यम्; K3 अकृतम्, G1.4.6 M2 अक्षरम्, Ñ1 G2 नित्यग ध्रुवमव्यय Cd cites नित्य, अक्षय and अव्यय (as in text) — After 28, K3 V1 B D G3 6 ins.

131* धर्मचक्रं तथा चापि नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।
[B1 °चक्र तथास्थाणि]

29 a)=(var) 1 59 12a Hypermetric! G1 अदितिर्दितिर्दनुश्च, G2 °तिर्दितिश्च दनु' — b) D1 2 इला Ś1 सरसा विनता इडा, S विनता सुरसा (M2 °ता) तथा — c) Ś1 K1.3 4 B1.4 5 Dn D1 2 T1 कालिका Ñ1 V1 B (except B3) Dn D3 5 6 M1 सुरभी देवी; G3 °भीर्देवी — d) Ś1 G1 सुरसा, G6 सुरमा Ś1 चैव, K1 या च, K4 वाय, D1 2 साथ; G1 चापि (for चाथ) B1 M1 देव(M1 वन)माताथ गौ°. — After 29, V1 B D S ins.

132* प्राधा कद्रूश्च वै देव्यौ देवतानां च मातर' ।
रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथापरा ।
पृथिवी गा गता देवी ह्री' स्वाहा कीर्तिरेव च ।
सुरा देवी शची चैव तथा पुष्टिररुन्धती ।
संवृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रतिस्तथा । [5]
एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थु' प्रजापतिम् ।

[(L 1) V1 D3 T1 प्रभा, B1 (m as above) प्रावा, D5 G2.4 प्रधा, G1 प्रथा; G3 वृधा, G5 6 पृथा; M तथा (for प्राधा). B1 D4 6 कद्रुश्च, D8 कदुश्च D1.2 वै दघ्यौ, S ता देव्य. G3 om. (hapl.) from post half of line 1 up to prior half of line 6 S (G3 om) तत्रासन्देवमातर — (L 2) D3.5 6 रुद्राणी' (D6 °णि) G5 लक्ष्मी च B3 भद्रा श्वेता, D3 6 भद्रा षष्ठि, G1 चद्रषष्ठी, G2 4 भद्र°; G6 चद्रा° D6 तथारजा, T1 G (G3 om.) M1 तथा जरा (G6 °या), M2 जरा तथा — (L. 3) T1 G2 4 5 पृथ्वी च गगा देवी च, G1 6 भागीरथी च पृथिवी, M गधा च पृथिवी देवी D4 T1 G4 M1 ह्री स्वाहा, G1 ह्र'स्वाह, G6 हा स्वाहा — (L 4) B1 स्वधा (for सुरा) G4 6 शशी (for शची) G1 6 M2 तुष्टिर्, G2 पुनर् — (L 5) B2 D4 संवृद्धिराशा, B6 सद्वृति°, D1 2 समृद्धि°, S (G3 om) सपत्तिराशा (G2 °रीशा, M1 सवत्तिराशा) D1 नयती, D2 नियती V1 B दुर्गा देवी, B3 D1 2 इडा देवी°, B6 उमा दे°, T1 G4 M2 पुष्पदे°, G1 2 5 6 M1 पु(G5 वृ-, M1 तु)ष्टिर्दे° — (L 6) S (G3 om) ता (M2 का) (for वै) G2 दिव्या (for देव्य)]

30 b) T1 G1 3–6 M [अ]थ (for च) K2 3 om (hapl.) from [अ]श्विना° up to पितरश्च in 30d Ś1 वसव' सर्वे एव च, K1 4 G2 मरुत' सर्वे एव च (K1 हि) — G1 6 om (hapl) from 30d up to prior half of line 5 of 133*. — d) K1 मारुतश्च (for पित°) — V1 B D S ins after 30 (G1.6, which om from 30d up to prior half of line 5, ins after 30c)

133* पितॄणां च गणान्विद्धि सप्तैव पुरुषर्षभ ।
चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रयश्चाप्यशरीरिण' ।
वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत ।
गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुता' ।
सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा । [5]
एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप ।
एतैराप्यायितै' पूर्वं सोमश्चाप्याय्यते पुन' ।
त एते पितर' सर्वे प्रजापतिमुपस्थिता' ।
उपासते च संहृष्टा ब्रह्माणममितौजसम् ।

[(L 1) G2 पितृन्वै स- (for पितॄणा च) B3 सप्त वै, D1 2 तस्यैव; D4 तथैव V1 B1 T1 G3–5 M भरत° (for पुरुष°) — (L. 2) V1 B5 Dn1 D3–5 transp चत्वार- and मूर्तिमतो ये B2 त्रयश्चैवाश°, Dn D2 4–6 M त्रयश्चापि श° — (L 3) G3 वैराजश्च महाभाग B3 अग्निस्वात्ताश्च; Dn1

C 2. 460 B 2. 11 44 K 2. 11 44 विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ ३०
राक्षसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा ।
सुपर्णनागपशवः पितामहमुपासते ॥ ३१
देवो नारायणस्तस्यां तथा देवर्षयश्च ये ।
ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ३२
यच्च किंचित्त्रिलोकेऽस्मिन्दृश्यते स्थाणुजङ्गमम् ।
सर्वं तस्यां मया दृष्टं तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ ३३
अष्टाशीतिसहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
प्रजावतां च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव ॥ ३४
ते स्म तत्र यथाकामं दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतियान्ति यथागतम् ॥ ३५
अतिथीनागतान्देवान्दैत्यान्नागान्मुनींस्तथा ।
यक्षान्सुपर्णान्कालेयान्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ३६
महाभागानमितधीर्ब्रह्मा लोकपितामहः ।
दयावान्सर्वभूतेषु यथार्हं प्रतिपद्यते ॥ ३७
प्रतिगृह्य च विश्वात्मा स्वयंभूरमितप्रभः ।

°वाताश्च G3 °प्वात्तादयश्च ता° — (L 4) B6 नमेधवा, D3 एकचरा, S (G1.6 om) नाम परे — (L 5) V1 D5 धनुर्वेदा°, S अन्वा(G5 °ना)हार्या (for चतुर्वेदा) G2 3 कथास्तथा — (L 6) D1 2 एते वर्णेषु, G1 2 6 तथा (G2 एते) च त्रिषु D3 वेदे° (for वर्णे°) S इ(G2 M2 या, G4 उ)ज्यते B1 मम (for नृप) — (L 7) V1 Dn1 S एतैराप्यायित (G2 °यकै, G3 °यिता) D3 4 चाप्यायते (for °य्यते) S सोम आप्यायते (G1 सोम आप्याययेज्, G2 सोमोप्याप्याय्यते, G3 सोम आप्याय्यते, M2 सोमं चाप्याय्यते) जगत् — (L 8) B2 D1 2 एते तु, G1 6 एते च (for त एते) — (L 9) G2 उपासंते G1 सा सृष्टा (for संहृष्टा)]

31 b) Ś1 गुह्यका राक्षसास्तथा — c) K2 3 सुपर्णनागा पशव°, K4 G6 M2 सुपर्णा नागपशव° (G6 °नागशर्व°, corrupt), Ñ1 T1 G3-5 सुपर्णा (Ñ1 °र्णं°) नागपतय°; B1 3-5 Dn D3-6 नागा° (B5 °का°) सुपर्णा° पशव°; G2 सुपर्णनागपाशाश्च — d) T1 G1. 3-6 M सर्वे गच्छ(G1 3 °र्जं)ति तत्र वै — After 31, V1 B D S ins

134* स्थावरा जङ्गमाश्चैव महाभूतास्तथापरे ।
पुरंदरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यम° ।
महादेव° सहोमोऽत्र सदागच्छति सर्वश° ।
महासेनश्च राजेन्द्र सदोपास्ते पितामहम् ।

[(L 1) T1 G1. 3-6 M स्थावरं जगम चैव G1 M1 महाभूत — (L 2) T1 देवेभ्यो — (L 3) V1 सोमो° (for ह्योमो°) S महादेव(G3 °सेन)श्च भगवान्. G4 om post. half of line 3 and prior half of line 4 B3 6 T1 G1-3 5 6 M पर्वसु (for सर्वश°) — (L 4) B2 राजेंद्र S (G4 om) महादेवश्च (G2 M1 °सेनश्च, G3 °देवस्तु) भगवान् S नित्यमास्ते (for सदो°)]

32 a) S तत्र (for तस्या) — b) T1 G3-5 M1 तत्र, G6 महा (for तथा) Ś1 G4 ते, K4 मे, T1 वै (for ये) — c) Ś1 M1 ऋषयो वालखिल्याश्च, K2 3 D3 6 (sup lin as in text) °यो वालिखिल्याश्च, V1 °यश्च महात्मानो — d) K4 Ñ1 V1 च ये, G1 6 अपि (for तथा) D3 योनिजायोनिजस्तथा, G4 योजितायोनिजास्तथा

33 G1 6 M om 33 — a) D1 2 एवं (for यच्च) B1 त्रिलोकेषु (for त्रिलोकेऽस्मिन्) T1 G2-5 यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु — b) D1 2 दृश्यते Ś1 स्थाणु°, G4 स्थासु° (for स्थाणु°) B1 G2 3 दृश्य (G2 दृश्य) स्थावरजगम — d) G4 यद् (for तद्) K2 3 तद्विद्धि भरतर्षभ (= Gītā 13 26d), B3-5 D (except D1 2) इति विद्धि नराधिप

34 a) = 4 65 16a B3 °सहस्राणाम् — b) Ś1 B1 मुनीनाम्, B2-5 D G6 ऋषीणाम् (for यतीनाम्) — c) Ñ1 प्रजावृता च, V1 B3 4 6 S (except G2) प्रजापतीनां Cd cites प्रजावतां (as in text). — d) S (except G2) भारत (for पाण्डव). V1 B2. 4 ऋषीणां पांडुनदन.

35 a) Ś1 वसति स्म, K1 ते स्म सर्वे, G6 ते तु तत्र K1 तथा कामं; S (except G2) यथान्याय — b) D1 2 दृष्टा° सर्वे, T1 G1 3-6 M1 दृष्ट्वा देव, G2 सर्वे तुष्टा — c) T1 G3-5 देव (for तस्मै) — d) V1 B1 2 5 D सर्वे; S पुनर् (for प्रति) Ñ1 B1-4 D1. 2 G2 यथासुख, B6 यथायथं

36 a) K2 अतिथीनागमान्, V1 D1 2 अतीतानागतान्; G1 °थीनागतं G2 देवा — b) S दैत्यानेव (G1 6 °नपि, G2 °नेव; M1 °न्दिव्यान्; M2 °न्देव) T1 G2-4 M transp मुनीन् and तथा B1 2 5 6 D तथा द्विजान्, G1 6 महामुनीन्, G5 तथा मुनिः (for मुनींस्तथा) — c) Ś1 तथा (for यक्षान्) K4 सुपर्णा, B3m सुवर्णान् — d) Ś1 गधर्वाप्सरसास्तथा; K4 D6 °प्सरसास्तथा, D1 2 °नप्सरस्तथा, D3 °प्सरस तथा

37 a) B1 °गोप्यमितधीर्, T1 °गानमितया — b) K1 ब्रह्म D2 °पितामह G1 महालोकपितामहः — M2 om 37cd — c) D2 यथावत्सर्व° — d) B1 यथा हि K1 यथार्हमतिपद्यतौ, S (M2 om) यथार्हं प्रत्यपद्यत (G2 °र्हंमतिपद्यते; G6 °र्हं प्रत्युपद्यत)

सान्त्वमानार्थसंभोगैर्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ३८
तथा तैरुपयातैश्च प्रतियातैश्च भारत ।
आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ॥ ३९
सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमाना शुशुभे विगतक्लमा ॥ ४०
सा सभा तादृशी दृष्टा सर्वलोकेषु दुर्लभा ।
सभेयं राजशार्दूल मनुष्येषु यथा तव ॥ ४१
एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु पाण्डव ।
तवेयं मानुषे लोके सर्वश्रेष्ठतमा सभा ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रायशो राजलोकस्ते कथितो वदतां वर ।
वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि वै प्रभो ॥ ४३
वरुणस्य सभायां तु नागास्ते कथिता विभो ।
दैत्येन्द्राश्चैव भूयिष्ठाः सरितः सागरास्तथा ॥ ४४
तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसास्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ४५

C
B
K

38 a) Ñ1 V1 B D तु (for च) Ś1 K1-3 V1 भूतात्मा, K4 धर्मा° (for विश्वा°) T1 G1.3-6 M तास्तु सर्वान्स (G1 तांस्तु भगवान्स, G3 स तास्तु सर्वान्, G4 तास्तु स [sic]) भगवान् — b) Ś1 B D स्वयंभूरमितद्युति°, G1.3 °भुरमितप्रभ°; G6 °भूरमितप्रभो. — After 38ab, T1 G1 3-6 M1 ins

135* मधुरेण साम्ना भगवान्प्रतिगृह्णाति नित्यश° ।
[G1.6 साम्ना सुवाचा भग° G1 5 6 प्रति(G1 °त्य)गृह्य च, G3 प्रतिगृह्णातु]

— M2 om 38cd — c) K1 4 सात्वनामा(K4 °मानो)र्थ°, K2 3 सा च (K3 सात) मानार्थसयोगैर्, Ñ1 B3 6 D1-5 G4 सात्वमाना(D4 स्वात्वपानो)र्थसयोगैर्, M1 सांत्वदानार्थसंभोगैर् Cd cites सान्त्वं (wrong for सान्त्व=मधुर), मान, अर्थ°, सम्भोग°. — d) G1 युतया (for युनक्ति) K1 युनक्ति वसुधाधिप, Ñ1 सयोजयति सर्वश°, D1 2 G2 युनक्ति मनुजाधिप°.

39 a) K1 तथा तैरूपजापैश्च, D1 तथा तैरूपयानैश्च, G2 अपरैरुपयातैस्तु Cd cites उपयातै° (as in text) — b) K1 प्रतिघातैश्च, K4 D6 °याद्भिश्च, V1 °पादैश्च, Dn D1 2 5 Cd प्रति(D1 2 °ती)यद्भिश्च, D3 °प्सद्भिश्च; G6 प्रतीयातैश्च T1 G1.3-6 M सर्वशः (for भारत) G2 प्रतियातैस्तथापरै° — c) Ñ1 अनुकूला, G4 आमूला सा G2 नित्य, M2 तत्र (for तात) — B1 om. 39d-40a — d) D6 भवति°, T1 भवती K2 [ए]व, K3 [ए]वं, D6 स (for स्म)

40 B1 om. 40a (of v l 39). — a) D3 °जोमया K2 विद्या, G2 शुभ्रा (for दिव्या) — b) Ś1 K1 4 ब्रह्मर्षिगणभाविनी, Ñ1 °भावना, B1 °प्रेरिता, G2 M महर्षिगणसेविता — c) K3 D5 ब्रह्या, T1 G5 ब्राह्म- D1.2 दीप्यमाना — d) Ś1 सुशुभ्रा, K1(before corr) 2 सुशुभा, K1 (by corr) सुशुभे, K3 सुश्रुभा; K4 सुसुभ्रा, V1 शुभगा (for शुशुभे) S कात्या चैव गतक्लमा.

41 a) T1 G1 3 5 6 M सा मया, G2 सभा या (for सा सभा) Ñ1 दिव्या (for दृष्टा) — b) Ñ1 B D (except D1 2) T1 मया, G (except G2) M सभा (for सर्व-) K1 वल्लभा (for दुर्ल°) — c) G1 सभेया T1 °शार्दूल. — d) V1 S (except M2) मानुषेषु B6 तथा (for यथा)

42 a) B3 G1 3 4.6 M1 एषा (for एता) D3 G1 2 4 M1 °पूर्वा — b) K1 2 B D भारत (for पाण्डव) — c) K2 Ñ1 V1 B D G2 सभेय (for तवेयं) — d) K2 G3 (inf lin as in text) शुभा, Ñ1 V1 B D त(D4 भ)व (for सभा) G1 6 सभा श्रेष्ठतमा शुभा — After 42, B D S Cd ins. an addl colophon (*adhy no* Dn1 S 11, D3 10)

43 a) K4 G2 3 राजलोकास्ते, T1 G4 5 देवलोकास्ते — b) K4 T1 G2-5 कथिता. — c) Ś1 G2 4 वै; D1 2 च (for तु) K V1 °सभा नित्या (K1 3 °त्यो); G1.6 °सभा दिव्या. — d) M2 यदा (for यथा). Ś1 K B5 D (except D1.2) G5 मे (for वै) G2 4 यथावदनुपूर्वशः, G3 यथावद्वदसि प्रभो

44 a) Ś1 K4 G2 वै, T1 G1.3-6 M च (for तु) Ñ1 V1 वरुणस्य सभा नित्या. — b) K2 नागस्ते; K3 नागस्त्य-. B1.3.4 6 D1 2 T1 G1 3-6 M तथा नागा° (T1 G1 3 5.6 यथा नागा°; M2 तथा नाग-) सभासद° — c) K1 दैत्येंद्रैश् K4 Ñ1 V1 B D G1.5.6 चापि (for चैव) Ś1 K1.3 भूयिष्ठं

45 a) T1 G5 ततो, M1 यथा D1.2 धनपतिर् — b) Ś1 अपि (for तथा). S राक्षसा गुह्यकाश्च ये (G2 °कास्तथा). — c) K4 °प्सरसां चैव — d) Ś1 K1 3 B1 D4 T1 G3 M1 भगवान्वृषभध्वजः

46 a) D1 2 पितामह (for °मह-). Ś1 K4 ते (for तु) — b) K2 कल्पितास्ते Ś1 तु, K4 सु-, V1 वै (for ते) — G1 om (hapl.) 46c-47d. — D1.2 *repeat*

C. 2. 482
B 2. 12. 4
K 2 12. 4

पितामहसभायां तु कथितास्ते महर्षयः ।
सर्वदेवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि चैव हि ॥ ४६
शतक्रतुसभायां तु देवाः संकीर्तिता मुने ।
उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ४७
एक एव तु राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने ।
कथितस्ते सभानित्यो देवेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ४८
किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रतम् ।
येनासौ सह शक्रेण स्पर्धते स महायशाः ॥ ४९
पितृलोकगतश्चापि त्वया विप्र पिता मम ।
दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं चासि समागतः ॥ ५०
किमुक्तवांश्च भगवन्नेतदिच्छामि वेदितुम् ।
त्वत्तः श्रोतुमहं सर्वं परं कौतूहलं हि मे ॥ ५१

नारद उवाच ।

यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति प्रभो ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि माहात्म्यं तस्य धीमतः ॥ ५२
स राजा बलवानासीत्सम्राट् सर्वमहीक्षिताम् ।

46^{cd} (with v l as in other D MSS.) after 47 — ^{c}) K4 Ñ1 V1 D (except D1 2) G3 5 M2 सर्वे (for सर्व-) — ^{d}) Ś1 Ñ1 V1 B1-5 D (except D3 4) G4 5 M ह (for हि)

47 G1 om. 47 (cf v l 46) — ^{a}) Ś1 B1 T1 G3-5 शक्रस्य च; K3 तत्र क्रतु, K4 Ñ1 V1 B2-6 D (except D3) G2 6 M शक्रस्य तु (for शतक्रतु) Ś1 G2 वै; B3.4 ते; D5 नु (for तु) — ^{b}) K3 सकीर्तितो Ś1 विभो, K1 पुन (for मुने) D3 देवास्ते कीर्तिता मुने, G2 देवा सपरिकीर्तिता — ^{c}) Ś1 विद्याधरस्तु गंधर्वा Cd glosses उद्देश — ^{d}) Ś1 विदितास्तु; K1-3 G2 विचित्राश्च — After 47, D1 2 (which om 48^{ab}) *repeat* 46^{cd} with v l. (cf v l. 46)

48 D1.2 om. 48^{ab} — ^{a}) G3 एप (for एक) Ñ1 राजर्षे — ^{b}) T1 G1.3-6 M1 कथितस्ते (G1 6 °स्तु) (for हरिश्चन्द्रो) K1 महामुनि — ^{c}) D1.2 शक्रस्य तु (cf 47^{a}), D4 कथितस्य; S (except G2 M2) हरिश्चद्र (for कथितस्ते) Ñ1 सभा नित्या; V1 B D सभायां वै (B1 3 6 D1 2 तु); T1 G5 सभा नित्यो, G1 6 सभा नीतो Cv cites 48^{c} exactly as in text (erroneously attributed by Sastri in part to his 2 11 15) — ^{d}) Ñ1 V1 यशस्विन (for महा°) — After 48, T1 G2-5 ins (cf 60)

136* केन कर्मविपाकेन हरिश्चन्द्रो द्विजर्षभ ।
तेषु राजसहस्रेषु प्रभयाप्यतिरोचते ।;

while B4 ins 137* (see below)

49 ^{a}) B5 किं कर्म तेन चरित, G1 किं कर्तव्येनाचरिता, G6 किं कृत्वैवेह चरित — ^{b}) Ś1 K2 4 Ñ1 V1 B1 5 D5 6 नियतव्रत; B2 D1 2 नियमव्रत, B3.4 नियतात्मना; Dn1 D3 नियत व्रत T1 G3-5 M नियमो वा यतव्रत, G1.6 नियमेन यतव्रत, G2 तपो वापि व्रतोपि वा — K1-3 V1 B1 D4 ins after 49^{ab} B4, after 48

137* किंचिद्दत्तं हुत तेन इष्टं वापि महामुने ।

— ^{c}) K2 येनासौ सह * * * — ^{d}) Ñ1 स्पर्धति, G2 मोदते K4 V1 B1 2 4-6 D T1 G2 सु (V1 च; T1 G2 स)महायशा; Ñ1 G1 3 M2 स्म महात्मना (G1 °मना); G4 5 M1 स (M1 सु-) महात्मना; G6 स्म महामुना (corrupt) K2 कथ वासिम माहायशा (sic)

50 ^{a}) B1.5 Dn1 D3 5 6 M चैव (for चापि) Dn2 D4 पितृलोक गतश्चैव — ^{b}) G2 तत्र (for विप्र) K3 4 पितामहा (K4 °ह) (for पिता मम) — ^{c}) K3 महाराज, K4 B3 Dn1 D1 2 G3 4 M1 महाभाग; G1 6 महात्मा तु, G2 कथ चासीन् (for महाभाग). — ^{d}) Ś1 चैव; K1 B2 4-6 Dn D3-6 चापि; K2 3 वासि; Ñ1 V1 B1 3 D1 2 चापि (for चासि) K2 ममागत, B1 D6 समां (D6 °मा) गत, Dn1 समागम T1 G1 3-6 M कथ त्वासीत्स- (G1 M चासीत्स; G6 चापि स)मागम; G2 महाराजसमागम

51 ^{a}) Ś1 Ñ1 वा, K1 3 स, K2 om, V1 D1.2 त्वा; B1 6 मा, T1 G2 4 5 M मा, G3 मे (for च) K1 B6 D3 भगवान् G1 6 किमुक्तवान्महाभाग — ^{b}) Ñ1 नारद (for वेदितुम्) V1 B D तन्ममाचक्ष्व नारद (B1 पृच्छत; B6 Dn D3-6 सुव्रत) — After 51^{ab}, S ins

138* अनागतमतिक्रान्तं तत्सर्वं त्वयि निष्ठितम् ।

[G3 अनाश्रितम् (for अनागतम्), and तिष्ठति (for निष्ठितम्)]

— ^{c}) G2 त्वत्तत् (for त्वत्त) B1 3.6 D1-3.5 इदं (for अह) V1 B2 4 5 Dn D4 6 सर्वमिद (for अह सर्वं) K3 पूर्वं, Ñ1 ब्रह्मन् (for सर्वं) Ś1 T1 G1 3-6 M त्वत्त सर्वमह (G1 6 M1 °मिद) श्रोतु — ^{d}) T1 G4 5 यते; G1 6 मुने; G3 धत्ते; M महत् (for पर) B2 मम (for हि मे)

52 G4 श्रीनारद (for the ref) — ^{a}) T1 G1 य (for यन्) Ś1 K2 T1 G2 5 M मा (for मां). S (except G2 M2) कौंतेय (for राजेन्द्र) Cd cites 52^{ab}

तस्य सर्वे महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ॥ ५३
तेनैकं रथमास्थाय जैत्रं हेमविभूषितम् ।
शस्त्रप्रतापेन जिता द्वीपाः सप्त नरेश्वर ॥ ५४
स विजित्य महीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।
आजहार महाराज राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ५५
तस्य सर्वे महीपाला धनान्याजह्रुराज्ञया ।
द्विजानां परिवेष्टारस्तस्मिन्यज्ञे च तेऽभवन् ॥ ५६
प्रादाच्च द्रविणं प्रीत्या याजकानां नरेश्वरः ।
यथोक्तं तत्र तैस्तस्मिंस्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥ ५७
अतर्पयच्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तथा ।
प्रासर्पकाले संप्राप्ते नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ५८
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च विविधैर्यथाकामपुरस्कृतैः ।
रत्नौघतर्पितैस्तुष्टैर्द्विजैश्च समुदाहृतम् ।
तेजस्वी च यशस्वी च नृपेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ॥ ५९ C B K

(entire) as in text — c) K3 तत्ते त, G4 ततोह B6 D1 वै (for सं) — d) K3 D6 (before corr.) महात्म्य, S (except G2.4) चरितं (for माहात्म्यं) — After 52, S ins

139* इक्ष्वाकूणा कुले जातस्त्रिशङ्कुर्नाम पार्थिव ।
अयोध्याधिपतिर्वीरो विश्वामित्रेण संस्थित ।
तस्य सत्यवती नाम पत्नी केकयवंशजा ।
तस्या गर्भ समभवद्धर्मेण कुरुनन्दन ।
सा च काले महाभागा जन्ममास प्रविश्य वै । [5]
कुमार जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ।
स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृत ।

[(L 1) G2 इक्ष्वाकोस्तु — (L. 2) G1.3 5 M °त्रेण सुस्थित, G2 °त्रे सुसंस्थित, G6 °त्रेण धीमता — (L. 3) M2 सत्यरता — (L 5) T1 G3 4 6 M1 महाभाग. T1 जन्ममास, G1 राजम्यासं, G2-4 M राजन्मा(G4 °न्मा)सं, G6 राजास्याश G6 प्रपद्य वै — (L 6) M1 दशम (for कुमार)]

53 b) K2 पूर्वं मही°, G3.4 सर्वमहीभृता — c) Ś1 K2 3 सर्व- (for सर्वे) — d) B4 स्मृता (for स्थिता) K1 शासनाच्च पुर स्थिता, K2 3 सर्वदा शासने स्थिता; D6 शासनावनत स्थित, G2 शासिता वशमास्थिताः

54 b) Ś1 m जेतु हेम°, B1 चित्र हेम°, D1 2 जैत्रहेम°; G6 जैत्र रत्न°. — c) Ś1 K4 जिता शस्त्रप्रतापेन; K1-3 शस्त्रप्रतापै(K2 °प्रपातै)र्विजिता, G1.6 °प्रतापैश्च जिता. — d) B6 (m as in text) सर्वे, G4 सर्वा (for सप्त). B4 5 D (except D1 2) S (except G2) जने° (for नरे°) — After 54, G6 reads 61, followed by 140*

55 G6 om. 55-56 — a) K1 B D G5 M स निर्जित्य, T1 स हि जित्य D1 2 मही B D M2 कृत्स्ना (for सर्वां) — c) K3 आजुहाव Ś1 महातेजा, K3 महाराजन्, G1 महाराजा, G3 महाराजो.

56 G6 om. 56 (of v l 55). — d) K2 तस्य यज्ञस्य तेभवन् — After 56, T1 G1-5 M read 61, followed by 140*

57 a) S (except G2) अददाद् (for प्रादाच्च) G1 6 राजन् (for प्रीत्या) — b) Ś1 K D4 याच(K1 °च)केभ्यो; B Dn D6 याचकानां (B6 D6 °कान्स) K2 B3 D1 2 नरेश्वर, D3 जनेश्वरः, S (except G2) युधिष्ठिर — c) K1 तथोक्त. Ñ1 तैस्तत्तु, T1 G1.3-6 M च क्र(G1 कृ)तौ (for तत्र तैस्) V1 B D यथोक्तवंतस्ते तस्मिन्, G2 यथोक्तं तत्र तैस्तैस्तु — d) Ñ1 तत्तु, G1 स्थित (for तत.) K2 पचगुणात्मक

58 a) K3 अतर्पयत्तु°, T1 °र्पयं च, G4 समर्पय(sup lin समर्चय)च T1 G5.6 वसुभिर्; G1 3 4 M2 बहुभिर्, M1 पशुभिर् (for विविधैर्). — Ś1 om (hapl) 58b-59a — b) Ñ1 B5 Dn D4-6 तदा (for तथा) B1 2 4 6 D1 2 धनैः स (B1 दानै स, B4 6 धनै सु, D1 2 धनैश्च) बहुशो द्विजान्, S ब्राह्मणान्भरतर्षभ. — c) K1 प्रासर्पि°, K3 प्रदान°, Ñ1 B5 D6 प्रसर्प°; V1 B3 प्रतर्पकाले (B3 °प्यकाल), B1 (m as in text) प्रतप्य°, B2 4 6 (m as in text) प्रसाद्य°, D3 4 प्रासर्प्य°, Cd as in text. T1 G3-6 M यज्ञकालेथ (T1 G3 M1 °ले च, G6 °ले तु) संप्राप्तान्, G1 यज्ञकालेथ सप्राप्ता; G2 ये तत्र काले सप्राप्ता — d) D1.2 4 G2 समागता

59 Ś1 om 59a (of v l 58) — a) K1 2 B1-4 6 D4 भक्षैर्, K4 Dn D3 भक्ष, Ñ1 V1 B5 D5 6 भक्ष्य (for भक्ष्यैर्) T1 G3-5 पानैश्च; G1 * यैश्च, G2 M रत्नैश्च, G6 पेयैश्च (for विविधैर्) — b) K1 यथाकाम पुरस्कृतैः, Ñ1 °ममुपस्कृतै, V1 °मसमन्वितै, B6 °ममतर्पयत्, D3 °यैपुरस्कृतै; S यथाकाममुदा(T1 G4 5 °कालमुदा, G3 °काममुपा; M2 °क्रममुदा)हृतै — c) K1 रत्नै प्रत°, B1 रत्नाढ्यैस्त°, B2 3 6 D1 2 G2 रत्नौघैस्त°, M1 °रत्नोघत° G1 6 M1 हृष्टैर् (for तुष्टैर्) — d) B2.5 G2 द्विजैश्च समुदाहृत°, T1 G1.3-6 M1 द्विजैश्चेद(G1 °श्वेत)मुदाहृत — e) B3 D3 तेजस्वी च नृपेभ्योसौ (D3 °पि) — f) Ś1 भवेत् (for ऽभवत्) K1.2 4 नृपेभ्योप्यधिको भवान् (K4 भव), B3 सर्वेभ्योप्यधिकोभवत्; D3 G1.3 4 M1

C 2.496 B 2.12.18 K 2.12.23 एतस्मात्कारणात्पार्थ हरिश्चन्द्रो विराजते ।
तेभ्यो राजसहस्रेभ्यस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ६०
समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ।
अभिषिक्तः स शुशुभे साम्राज्येन नराधिप ॥ ६१
ये चान्येऽपि महीपाला राजसूयं महाक्रतुम् ।
यजन्ते ते महेन्द्रेण मोदन्ते सह भारत ॥ ६२
ये चापि निधनं प्राप्ताः संग्रामेष्वपलायिनः ।
ते तत्सदः समासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ६३
तपसा ये च तीव्रेण त्यजन्तीह कलेवरम् ।
तेऽपि तत्स्थानमासाद्य श्रीमन्तो भान्ति नित्यशः ॥ ६४
पिता च त्वाह कौन्तेय पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
हरिश्चन्द्रे श्रियं दृष्ट्वा नृपतौ जातविस्मयः ॥ ६५
समर्थोऽसि महीं जेतुं भ्रातरस्ते वशे स्थिताः ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहरस्वेति भारत ॥ ६६

सर्वेभ्योभ्यधिकोभवत् (G1 M1 °फो भव); T1 G5 6 सर्वेभ्यो ह्यधिको भव, G2 सर्वेरभ्यधिकोभवत्; M2 सर्वेभ्यो ह्य(भ्य)धिकोभवत्

60 a) K1 V1 B2-6 D G6 राजन्, Ñ1 T1 G3-5 M तात; G1 राजा (for पार्थ) B1 एतस्मिन्कारणे राजन् — b) K2 विजायते; S (except G2) युधिष्ठिर (for विरा°) — cd) B2 स (for तद्) S तेषु राजसहस्रेषु प्रभयाप्य(M2 °या व्य)तिरिच्यते — 60d = Gītā 13. 26d.

61 S reads 61 after 56 (G6, after 54; M2 further transp 61ab and 61cd) — ab) K3 समाप्ये च, B1 समाप्य तु K4 transp हरिश्चन्द्र° and महायज्ञं S समाप्तयज्ञो (M2 °ज्ञे) विधिवद्धरिश्चन्द्र° प्रतापवान् — c) K1.4 Ñ1 V1 B4 5 D (except D1 2) G1 5 6 M °षिक्तश्च; K2 3 °षिक्तस्तु, G2 °युक्तश्च — d) V1 B2 6 D1 2 साम्राज्ये च B2 6 D1.2 4 T1 G1.3 6 M1 नराधिप°; G4 नरर्षभ° — After 61, S ins :

140* राजसूयेऽभिषिक्तस्तु समाप्तवरदक्षिणे ।

[G2 °सूयाभिषिक्तश्च, G3 °सूयेभिषिक्ते तु; G5 6 °सूयेभिषिक्तश्च]

62 a) K2 V1 B1.2 4.5 D (except D1.2) T1 G1 3-6 M च (for ऽपि) G1 महाराजा; G2 महीपाल; G6 महाराज (for महीपाला) B3 ये चान्ये पृथिवीपाला; G2 ये यजते महीपाला — c) K1 यजते वै; S समाप्तास्ते (G2 सर्वे तेन) B4 5 Dn D3.5 6 G2 महेंद्रेण; G3 नरेंद्रेण — d) K2 स तु भारत, Ñ1 सह वै दिवि; B3.5 D (except D1 2) भरतर्षभ

63 Ś1 om 63 — a) K Ñ1 चान्ये (for चापि) K3 मन्य (for प्राप्ता°). — b) M1 संग्रामेष्वपला° — c) K4 माहेंद्रं सद आसाद्य; Ñ1 तेपि तत्सदमासाद्य; B1-5 Dn D1-3 5 6 ते तत्सदनमासाद्य; T1 G3-5 ते प्राप्तास्ता सभां राजन्, G1 2.6 M2 ते ता सभा समासाद्य (G2 °गम्य), M1 ते तां सभामासाद्य (submetrical) — d) K4 पांडुनदन; T1 G3-5 सह भारत, G1 भरतर्षभ ; G2 दिवि भारत

64 a) D3 कालेन; G2 घोरेण (for तीव्रेण) — b) G1 6 त्यज(G1 °ज)ति स्वकर्मे°; G2 त्यक्त्वा जीर्णं कर्मे°. — c) K1 ते च (for तेऽपि) K4 B3 तेपि तत्स्थान समासाद्य (hypermetric), B5 तत° स्थान समासाद्य; Dn D1 4-6 M2 ते तत्स्थान समा°; D3 ते तत्सदनमा° — d) G2 श्रीमतो

65 a) K1 2 तथाह, B1.6 D1 2 Cd त्वामाह, B2.4 ते स हि; D3 त्वां त्वाह, G1 च तव (corr from च तथ); G4 ह त्वाह; Cv [आ]ह त्वा च (for च त्वाह) Ś1 कौरव्य°, K2-4 B3 D3 कौरव्य (for कौन्तेय) — b) Ś1 K2 Ñ1 V1 B1 2 4 6 D3 4 G2 कौरवनंदन; D5 पौरव नंदनः, T1 G1 3-6 M कौरववर्धन (G3 °न). B5 शृणु च पांडुनंदन, Dn(!) पांडुस्ते पांडुनंदन — c) K2 हरिश्चंद्र, D1 हरिश्चंद्र — d) T1 नृपते G2 सर्वपूज्यतां (for जात°) — After 65, Ñ1 V1 B D ins

141* विज्ञाय मानुषं लोकमायान्तं मां नराधिप ।
प्रोवाच प्रणतो भूत्वा वदेथास्त्वं युधिष्ठिरम् ।

[(L 1) B3 D1.2 नराधिप° — (L 2) Dn1 प्रवतो (for प्रणतो) D1 2 वदथास्त्व, D3 वदाशु त्व]

66 a) G1 समर्थोह, G4 °र्थोपि — b) Ñ1 V1 B (except B4) D स्थिता वशे (by transp), G2 (sup lin) यशस्विन° — c) K3 राजसूय क्रतुवरम्, K3 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठम् — d) G1 आभरस्व — After 66, V1 B D ins

142* त्वयीष्टवति पुत्रेऽहं हरिश्चन्द्रवदाशु वै ।
मोदिष्ये बहुला शश्वत्समा शक्रस्य संसदि ।
एवं भवतु वक्ष्येऽहं तव पुत्र नराधिपम् ।
भूर्लोकं यदि गच्छेयमिति पाण्डुमथाब्रुवम् ।

[Before line 3, a few MSS ins नारद उ° — (L. 3) B1 2 5 D2-5 पुत्र तव (by transp.), B2.4 पुत्र ते च B D2 3.5 6 नराधिप, D4 युधिष्ठिर. — (L. 4) B1 सलोक, B4 भूलोक]

67 After 67ab, G2 3 M1 ins. (of 67cd)

तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र संकल्पं कुरु पाण्डव ।
गन्तारस्ते महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम् ॥ ६७
बहुविघ्नश्च नृपते क्रतुरेष स्मृतो महान् ।
छिद्राण्यत्र हि वाञ्छन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्मराक्षसाः ॥ ६८
युद्धं च पृष्ठगमनं पृथिवीक्षयकारकम् ।
किंचिदेव निमित्तं च भवत्यत्र क्षयावहम् ॥ ६९
एतत्संचिन्त्य राजेन्द्र यत्क्षमं तत्समाचर ।
अप्रमत्तोत्थितो नित्यं चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे ।
भव एधस्व मोदस्व दानैस्तर्पय च द्विजान् ॥ ७०
एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि दाशार्हनगरीं प्रति ॥ ७१

वैशंपायन उवाच ।

एवमाख्याय पार्थेभ्यो नारदो जनमेजय ।
जगाम तैर्वृतो राजन्नृषिभिर्यैः समागतः ॥ ७२
गते तु नारदे पार्थो भ्रातृभिः सह कौरव ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास भारत ॥ ७३ C B K

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं सभापर्व ॥

143* गन्तारस्ते महेन्द्रस्य पूर्वं सर्वे पितामहा ।
सलोकता सुरेन्द्रस्य त्रैलोक्याधिपतेर्नृप ।
[(L 1) G_2 पूर्वे पूर्वपितामहा]
— G_2 om 67^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ $B_{2\,4}$ Cd गंतार स्थ, V_1 $B_{1\,3\,5}$ Dn D_{3-6} गतासि त्वं, D_1 (corrupt) स गतारस्क, D_2 स गंतास्थ, S (G_2 om) गतासि वे — ^{d}) $Ś_1$ K $Ñ_1$ B_6 स(K_1 B_6 पू)र्वं एव, B_1 सर्वमेव, B_2 सर्वैरेव, D_4 सर्वैः सह, G (G_2 om) M_1 पूर्वं सर्वे — After 67, B_4 (cf 143*) *repeats* 67^{cd} [with v l पूर्व एव (for पूर्वैः सह)]

68 ^{a}) K_1 S बहुविघ्नस्तु कौंतेय (K_1 $G_{1\,2}$ नृपते) — ^{b}) G_4 महत् (for महान्) — With 68^{cd}, of Rām 1 12 17^{ab} (Kumbh ed) — ^{c}) K_4 छिद्रं यत्र हि वाछति, $Ñ_1$ B Dn $D_{1-3\,5.6}$ S छिद्राण्यस्य तु ($Ñ_1$ $B_{3\,6}$ $D_{1.2}$ °ण्यत्र तु, D_3 °ण्यस्य च, T_1 °ण्यस्य तु) वाछंति

69 $D_{1\,2}$ om 69^{ab} — ^{a}) B_1 युद्ध हि $Ś_1$ घृ(*or* पृ)ष्टगमनं, K_1(orig) $_{2\,4}$ $Ñ_1$ पृष्ठ(*or* °ष्ट)शमन, K_1(*sup lin sec m*) $_3$ B_1 दु(B_1 द)ष्टशमन, V_1 दुष्टमनस , B_{3-6} Dn D_{3-6} क्षत्र(D_3 शत्रु)शमनं, G_{3-4} प्राणिशमन, M पृष्ठानुगम, Cd पृष्ठमवन — ^{b}) $Ś_1$ $B_{4.5}$ D ($D_{1\,2}$ om) T_1 $G_{1\,4}$ M_2 °क्षयकारण — ^{c}) D_4 किंचिद्देव-, G_2 किंचिदेतन्, Cd as in text G_6 निवृत्त S (except G_2) तु (for च) — ^{d}) $Ś_1$ $Ñ_1$ भवत्येव T_1 G (except G_2) M_2 भया° (for क्षया°) M_1 भवत्यत्रासुखा(marg °शुभा) वह — After 69, S (except G_2) ins

144* एतत्ते सर्वमाख्यात किं भूय करवाणि ते ।
[M_1 भूय किं (by transp) $G_{1\,6}$ कथयामि (for कर°)]

70 ^{b}) K_1 $Ñ_1$ V_1 $B_{2\,4-6}$ D (except D_3) M_2 यत्क्षेम K_3 यज्ञमेतत्समाचर — ^{c}) $Ś_1$ °मत्तोत्थितं, K_1 B_3 Dn $D_{1\,2}$ $G_{5\,6}$ °मत्त स्थितो, K_2 °मत्तो * *, K_3 °मेत स्थितो, B_6 T_1 $G_{1\,3\,4}$ M_1 °मत्तस्थितो — ^{d}) K_2 D_4 G_{1-3} °वर्णस्य — ^{e}) $Ś_1$ भवस्व चैव, K_1 भव एजस्व, $Ñ_1$ भवन्नेधस्व, G_1 भव सायस्व, G_6 भव साधस्व — ^{f}) V_1 B_{2-6} D धनैस्, T_1 दादोस् (corrupt), G_3 दारैस् (for दानैस्) K_1 सदानैस्तर्पय द्विजान्, K_2 प्रभूते (sic) तर्पयन्द्विजान्, K_3 प्रभूतास्तर्पय द्विजान्, B_1 धर्मैश्वर्यपरो द्विजान्, G_1 दाने संतर्पयन्द्विजान्; G_2 सुदानैस्तर्पयन्द्विजान्, G_5 धनैस्तर्पयत द्विजान्

71 ^{a}) K_2 एतत्ते विस्तरे प्रोक्त — ^{b}) M_2 यथा (for यन्मां) $K_{1\,2}$ यन्मां त्वमनुपृच्छसि, K_3 यन्मा त्वमनुपृष्टवान् — ^{c}) $Ś_1$ D_4 त्वा — ^{d}) $K_{2\,3}$ दशार्ह(K_3 °र्हं)नगरीं, B_6 Dn_1 $D_{1\,2}$ T_1 G_{2-6} M_1 दा(T_1 द)शार्हनगर, G_1 द्वारकानगर — Cd cites 71^{cd} (entire) as in text.

72 $G_{1\,6}$ read 72^{a}–73^{b} after वैश° उ° of the next adhy B_1 G_2 M_1 om the ref — ^{a}) T_1 G_3 एतद् (for एवम्) G_2 आज्ञाय (for आख्याय) Cd cites text — ^{b}) $Ś_1$ K_4 $D_{1\,2}$ Cd नारदो भगवानृषि — ^{c}) G_2 तैर्युतो — ^{d}) K_4 ऋषिवर्यैः, G_1 ऋषिभिस्ते, G_2 °भिर्यैः, G_6 °भिस्तैः K_3 समावृत , T_1 G_2 समागता°, G_1 महात्मभि

73 For sequence of $G_{1\,6}$ cf v l 72 — ^{a}) K_4 गतेथ, D_5 गतेषु $Ñ_1$ V_1 G_2 राजा (for पार्थो) — ^{b}) $Ś_1$ V_1 भारत, $Ñ_1$ B (except B_3) Dn T_1 G_{2-4} M_2 कौरव , $D_{1\,2}$ कौरवै $G_{1\,6}$ भ्रातृभि° परिवारित° — $G_{1.6}$ om 73^{cd} — ^{c}) K_2 $Ñ_1$ क्रतुवर — ^{d}) $Ś_1$ K_2 V_1 B_5 Dn $D_{1.4-6}$ पार्थिव°, K_1 भारत , $Ñ_1$ वै तदा, B_6 D_3 पार्थिव (for भारत)

Colophon — *Sub-parvan* N (except K_4) सभावर्णन ($Ñ_1$ V_1 लोकपालसभाख्यान), to it K_3 V_1 $B_{1\,2\,6}$

१२

C 2. 514 B 2. 13 1 K 2. 13 1 वैशंपायन उवाच ।
ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधिष्ठिरः ।
चिन्तयन्राजसूयाप्तिं न लेभे शर्म भारत ॥ १
राजर्षीणां हि तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम् ।
यज्वनां कर्मभिः पुण्यैर्लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २
हरिश्चन्द्रं च राजर्षिं रोचमानं विशेषतः ।
यज्वानं यज्ञमाहर्तुं राजसूयमियेष सः ॥ ३
युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः ।
प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वैर्यज्ञायैव मनो दधे ॥ ४
स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणामृषभः क्रतुम् ।
आहर्तुं प्रवणं चक्रे मनः संचिन्त्य सोऽसकृत् ॥ ५
भूयश्चाद्भुतवीर्योजा धर्ममेवानुपालयन् ।
किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ६
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मविदां वरः ।
अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७
एवं गते ततस्तस्मिन्पितरीवाश्वसञ्जनाः ।

D add समाप्त — *Adhy name* Ñ1 पाडुसदेशकथन, B4 नारदयुधिष्ठिरसवाद', M1 राजसूयोपोद्घातन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg *sec m*) 2 2 11 (as in text), Ñ1 V1 Dn S 12 — *S'loka no* K3 74, Dn 34, D1 2 35, M1 39

12

1 After the ref, G1 6 (which om 1^{ab}–2^{ab}) read lines 72^{ab}–73^{ab} of the previous adhy — ^{a}) K1 2 तु (for तद्) — ^{b}) K3 धर्मपुत्रो (for निशश्वास) — ^{c}) Ñ1 V1 B1m 3 5 Dn D3–6 चिंतयन्राजसूये (D6 °यें)ष्टिं, B1 2 D1 2 चिंतयानस्तु (B1 °मास) राजेंद्रो

2 G1 6 om 2^{ab} (cf. v l. 1) — ^{a}) Ñ1 V1 B1 2 5 6 D G3 M च (for हि) K1–3 G2 तद्; B3 स, D3 ता (for त) — ^{c}) K1 4 D5 M1 यज्विना, K3 याज्वनां, Dn2 यज्ञानां D1 2 कर्मनिपुणैर् (for °भि' पुण्यैर्) — ^{d}) K3 D1 2 लोकप्राप्त

3 ^{a}) K4 Ñ1 B1–3 6 D1. 2 G2 राजान (for राजर्षिं) — ^{b}) G1 6 राजसूयाद् (for रोचमान) B1 विचिंत्य च (for विशेषत) — ^{c}) K3 3 B3 D1 2 Cd यज्ञाना, B1 G1 यज्वनां, D6 G6 यज्वानां; G3 4 पार्थस्त (G4 °स्तु) Ś1 आहर्तुं च महायज्ञ — ^{d}) B1 2 6 वै (for स') B5 °सूय विशेषत'

4 ^{a}) S (except G3) तत' सभासद' (for युधिष्ठिरस्तत') Ś1 K तु (K4 च) तान् (for तत) — ^{b}) T1 G (except G3) M1 नृपोत्तम', M2 नरोत्तम' (for सभासद') — ^{c}) B5 अभ्य° (for प्रत्य°) K2–4 D4 तु (for च) B1 सभै (for च तै')

5 G1 4 6 om (hapl) 5–6 — ^{a}) D3 राजसूयं च (for स राजसूय) K1 Dn2 T1 G5 M1 राजेंद्र', B1 विधिवत् (for राजेन्द्र) — ^{b}) Ś1 B6 D (except D1 2) तदा (for क्रतुम्). — ^{c}) B3 प्राहर्तुं K3 G3 5 प्रणत्र — ^{d}) Ś1 K4 B2–6 Dn2 D3–6 M च; Dn1 वा, T1 सा (for स') K3 मन' सँचित्य (sic) सोमकृत्, B1 सचित्य मनसासकृत्

6 G1 4 6 om 6 (cf v.l 5) — ^{a}) Ñ1 V1 भूयश्चाद्भुतवीर्यो वै — ^{b}) Ś1 K B2–6 D (except D1 2) M2 °चिंतयन् (for °पाल्यन्) — ^{c}) D1 2 विहित; G2 किं हिता' (for किं हित) K सर्वलोकस्य

7 ^{a}) D1 अनुगृह्णाव, G1 3 6 अन्वगृह्णन्; G4 अन्वगृह्णात् (for अनुगृह्णन्) — ^{b}) Ś1 K4 B1 4 5 D (except D1 2) T1 G (except G3) M सर्व (G4 °र्वा) धर्मभृता वर'; B3 °धर्मविशारद — After 7, V1 B2–6 D S ins (Cv glosses)

145* सर्वेषा दीयता देय मुष्णन्कोपमदावुभौ ।
साधु धर्मेति धर्मेति नान्यच्छ्रूयेत भाषितम् ।

[(L 1) T1 G2–6 M Cv क्रियता, G3 दीयतां (for सर्वेषां) G3 क्रीयतां (for दी°) Cv cites as above, Cn cites दीयता (noting an unspecified पाठातर) B2–6 D6 मुष्ण(B5 मुच)न्कोपमलावुभौ, T1 G M1 मुक्त(G1 तस्य, G4 अक्त)कोपेर्बल विना, M2 मुक्तपापो बलोद्धत , Cv मुक्तकोपो बलान्वित' (for the post half) — (L. 2) B3 3 साधुकर्मेति, T1 G5 सधर्म इति, G1 सत्यधर्मास्व, G4 सत्यधर्मेम, G6 स तु धर्मोस्त (for साधु धर्मेति) Cv implies as above S Cv पा(M2 चा)थस्य (for धर्मेति) S (except G1–3) श्रूयत, Cv as above]

8 ^{a}) Dn1 गते तदा; S वृत्ते जगत् (G2 गते तत्र) (for गते ततस्) D3 तेस्मिन् (for तस्मिन्). — ^{b}) K4 B1 G2 प्रजा (for जना') Ś1 पितरीव स्वके यत'; T1 G1 3–6 M °रीवान्वरज्यत — ^{c}) K1 4 द्वेष्यस्; G1 6 द्वेषस् (for द्वेष्टा) — ^{d}) D1 न तस्य; G6 तत्तस्य; (for ततोऽस्य) G1 °जातशत्रव' — After 8, V1 B (B1 marg) D S ins a passage given in App I (No 4)

न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ८
स मन्त्रिणः समानाय्य भ्रातॄंश्च वदतां वरः ।
राजसूयं प्रति तदा पुनः पुनरपृच्छत ॥ ९
ते पृच्छ्यमानाः सहिता वचोऽर्थ्यं मन्त्रिणस्तदा ।
युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ १०
येनाभिषिक्तो नृपतिर्वारुणं गुणमृच्छति ।
तेन राजापि सन्कृत्स्नं सम्राड्गुणमभीप्सति ॥ ११
तस्य सम्राड्गुणार्हस्य भवतः कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव ॥ १२
तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसंपदा ।
साम्ना षडग्नयो यस्मिंश्चीयन्ते संशितव्रतैः ॥ १३
दर्वीहोमानुपादाय सर्वान्यः प्राप्नुते क्रतून् ।
अभिषेकं च यज्ञान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते ॥ १४
समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम् ।
अविचार्य महाराज राजसूये मनः कुरु ॥ १५
इत्येवं सुहृदः सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् ।

9 Before 9, Dn2 D2 5 6 वेश° उ° — a) B2–4 transp स and मन्त्रिण· B1 समाहूय, D4 °भाप्य, D5 (by corr) °नीय (for °नाय्य) — b) B1 यजता (for वदतां) K3 वर, D4 वरा — c) B3 यदा (for तदा)

10 a) Ś1 K4 प्रोच्यमाना·, K2 3 Ñ1 V1 B D G1 5 6 M पृच्छ° (for पृच्छ्य°) — b) Ś1 वचस्तं, Dn1 D3 वचोर्थं, D5 °र्थां (for °ऽर्थ्यं) K1 2 4 B2 4.6 D1 2 तथा (for तदा) — c) Ś1 K2 4 महाराज; K1 °राज, K3 °त्मान, B1 °बाहु, B3 °प्रज्ञ, G2 °राजन्, G4 °प्राज्ञा (for °प्राज्ञ) — d) D2 G2 विवक्षुम्, D5 जिघृक्षुम् (for यियक्षुम्) G4 अब्रवीत् (for अब्रुवन्) T1 अधियक्षुमिदब्रुवन् (s10), G1 इद वचनमब्रुवन्

11 a) Ś1 Ñ1 B6 M नृपते (for नृपतिर्) — b) K1 Ñ1 V1 T1 G2–4 M गृह्यम्, B1.6 पदम्, Cd गुणम् (as in text) K1 T1 G3 M2 इच्छति, K3 B1 अर्च्छति, B4 अर्हति (for ऋच्छति) G1 वारणच्छत्रमिच्छति, G5 वारणावतमि°, G6 वारणत्रौ*मिच्छति — c) G1 एव (for तेन) K1 सर्जि च, K3 3 राजैव (for राजापि) K1 स; K3 T1 G4 M2 सत्, K4 B2 4 वत्, Ñ1 V1 B1 3 5 6 D तं (for सन्) G4 कृत्य (for कृत्स्न) — d) K3 तस्माद् (for सम्राड्) Cd cites सम्राड्गुण (as in text) Ś1 B1 T1 G1 3–6 M अभीप्सते, D6 अभीत्सति G2 स सम्राड्गुणमर्हति

12 a) D3 G1 6 तस्मात् (for तस्य) K3 तस्माद् (for सम्राड्-) B4 -गुणार्हश्च, G4 (*sup lin* as in text) गुह्यार्हस्य Cd cites सम्राड्गुणार्हस्य (as in text) — cd) K1 सामग्र्य, Cd समय (as in text) B3 4.6 transp समय and मन्यन्ते K4 मन्त्रिणस् (for सुहृदस्)

13 a) K1 यस्य B1 D2 समय, Cd समय· (as in text) — b) Ś1 स्वादीन, K2 स्वाधीना, B1 स्वाधीन, G1 (corrupt) स्वामिन[·] K1 क्षत्रसभवा, Cd as in text — c) Dn1 सम्राड्, T1 सामा, G1 यज्ञा, G3.4 M2 नाम्ना, G5 6 धाम्ना, Cd n साम्ना (as in text) Ś1 K Ñ1 D1 2 तस्मिन् (for यस्मिन्) — d) K1 श्रीयते, K3 G1 corrupt, K4 धी°, B1 नी°; G4 व° (for ची°) Ś1 K ब्रह्मवादिभि·, some MSS शसितव्रतै·

14 a) Ś1 K4 D2 4 T1 G2 6 दर्विहोमान्; K1.3 हविर्होमान्, K2 हविर्हो°, Ñ1 दर्वीहोमाद्, B1 दर्वीहोमम्, D5 द्रव्यहोमान्, G1 दर्पि°, Cv दर्वी° (as in text) G4 (corrupt) दर्वी हि मानुपादाय. — b) K2 सर्वां (for सर्वान्) K2 3 य· प्राप्नुयात् (K2 °या), D3 यश्प्राप्नुते, T1 G1 3–6 M1 संप्राप्य च, G2 प्राप्नोति य·, M1 (*inf lin*) 2 सप्राप्नुते (for य· प्राप्नुते) Cd cites प्राप्नोति, Cn प्राप्नुते B1 सर्वत· प्राश्नुते क्रतून्, D1 2 सर्वत· प्राप्य सत्क्रन — c) K1 2 B1 D1 2 G1 6 अभिषेकस्य, K3 अभिदये(read षे)चत·, T1 G3–5 M अभिषेकश्च, G2 महाभिषेको (for अभिषेकं च) K1–3 यागान्ते, Ñ1 V1 B1 2 4 6 D (except D3 5) G1 M1 यस्यान्ते, B5 यस्यास्ते (for यज्ञान्ते) — d) K2 4 D1 (m as in text) सर्व(K4 सर्वं)यज्ञेन, S सर्व(G6 °र्वें)वित्तेन (for °जित्तेन) K1 योध्यते, D1 2 वाच्यते, G6 युज्यते (for चोच्यते)

15 a) K1 महाराज, S (except G2) °भाग (for °बाहो) — b) K3 वै (for ते) — After 15ab, B D (except D1) ins

146* अचिरात्त्वं महाराज राजसूयमवाप्स्यसि ।

— c) D1 सुविचार्य, G1 अविचार (for अविचार्य) — d) B1 कृथा· (for कुरु)

16 b) Ś1 पृथात्मजमथाब्रुवन्, K1 पृथक्पृथगथाब्रु°, K2 पृथग्वा सह वाब्रु°, K3 °ग्वा सह वाब्रुवन्, K4 °क्च सहिताब्रु°, V1 B1 2 4.6 Dn1 D1 2 G4 °ग्वचनमब्रु°, D3 5 °क्च सह· साब्रु°, G1 6 °क्त्वेन वचोब्रु° — c) B4 6 सदृश (for स धर्म्यं) Ñ1 तच्च; G1 6 श्रीमान्, M1 श्रुत्वा (for तेषां) B1 2 D1.2 सदस्यानां ततस्तेषां — d) M1 तेषा (for श्रुत्वा) Ñ1 श्रुत्वा तेषां वचो नृप, G2 सर्वेषामेव भाषित — e) Ś1 Ñ1 दृष्टम्, B3 प्रियम्, B4 6 हृष्टम्, T1 G3.4 मृष्टिम् (G4

C 2. 540 B 2. 13 27 K 2 13 27 स धर्म्यं पाण्डवस्तेषां वचः श्रुत्वा विशां पते ।
धृष्टमिष्टं वरिष्ठं च जग्राह मनसारिहा ॥ १६
श्रुत्वा सुहृद्वचस्तच्च जानंश्चाप्यात्मनः क्षमम् ।
पुनः पुनर्मनो दध्रे राजसूयाय भारत ॥ १७
स भ्रातृभिः पुनर्धीमानृत्विग्भिश्च महात्मभिः ।
धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयामास मन्त्रिभिः ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

इयं या राजसूयस्य सम्राडर्हस्य सुक्रतोः ।
श्रद्दधानस्य वदतः स्पृहा मे सा कथं भवेत् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीवलोचन ।
इदमूचुर्वचः काले धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अर्हस्त्वमसि धर्मज्ञ राजसूयं महाक्रतुम् ॥ २०
अथैवमुक्ते नृपतावृत्विग्भिर्ऋषिभिस्तथा ।
मन्त्रिणो भ्रातरश्चास्य तद्वचः प्रत्यपूजयन् ॥ २१
स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनात्मवान् ।

°ष्टम्), G1.6 कर्तुम्, Cd v घृष्टम् (as in text) — f) B1–3 6 D1 2 M1 (inf lin) 2 जगाम (for जग्राह) K1 G3 गिरा; V1 B (B5 marg) D1 2 हरिं, G2 क्रतुं (for [अ]रिहा)

17 a) B1 तथ्य, B3 तत्तु; B6 तेषां; T1 G1, 3 5 6 M क(T1 G6 का)ल्य (for तच्च) D1 2 श्रुत्वा च सुहृदस्तस्य; G4 कृत्वा सुहृज्जन कल्य — b) K1 जानन्नित्यात्मन°, B1 जानन्नप्या°, B3, 6 D1 2 जानानश्चा°, D3 प्रजाश्चाप्या°, D4 5 (sup lin as in text) जानश्चाथा°, S (except M1) जानंश्चैवा° (for जानश्चाप्या°) G3 प्रिय (for क्षमम्) — After 17^{ab}, S (G2 om lines 4–6) ins (Cv cites pratikas of first 2 lines)

147* सम्प्रशस्त° क्षमारम्भ° परीक्षामुपचक्रमे ।

Colophon

वैशंपायन ।

चतुर्भिर्भीमसेनाद्यैर्भ्रातृभि सहितैर्हितम् ।
एवमुक्तस्तदा पार्थो धर्म एव मनो दधे ।
स राजसूय राजेन्द्र° कुरूणामृषभ क्रतुम् ।
जगाम मनसा सद्य आहरिष्यन्युधिष्ठिर । [5]
भूयस्त्वद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुपालयन् ।

[(L 1) G1 3 6 संप्रशस्त-, M2 संप्रयस्त G2 5 क्रिया° (for क्षमा°) — (L 3) G1 सदा (for तदा) — (L 4) M2 रानेंद्र — (L 5) G3 5 जग्राह (for जगाम) — (L 6) = (var) 2 12 6^{ab} G1 भूयस्तद्भुतवीर्यौथ (sic)]
— cd) G2 om 17^{cd} M1 reads 17^{cd} after line 1, M2 after line 6, of 147* S (G2 om) किं हित सर्वं(G3 हित सर्वस्य)लोकस्य धर्मराजो मनो दधे (cf 6^{cd}).

18 a) S स मन्त्रिभिर्महाप्राज्ञैर् — b) K1 ऋत्विग्भि° स Ś1 समवत, V1 महामति, D4 महात्मने° (sic) — After 18^{ab}, N ins

148* मन्त्रिभिश्चापि सहितो धर्मराजो युधिष्ठिर° ।

[B1 (m as in text) मुनि° (for मन्त्रि°) Ś1 K Ñ1 V1 B3 6 चैव (for चापि) Ś1 K1–3 Ñ1 V1 B (except B3 5) D1 राजसूय (for धर्मराजो)]
— c) S धौम्यद्वैपायनमुखैर् — d) Ś1 K समत, Ñ1 समित°, V1 B D M2 मन्त्रवित् (B1 भारत, B3 धर्मवित्), G2 सर्वश (for मन्त्रिभि, changed in N to avoid duplication of this word in 148*) — G2 3 ins after 18 T1 G4–6, after 19

149* भीमार्जुनयमैं° सार्धं पार्षतेन च धीमता ।

T1 G M1 ins after 18 (G2 3, after 149*)

150* विराटद्रुपदाभ्या च सात्यकेन च धीमता ।
युधामन्यूत्तमौजोभ्या सौभद्रेण च धीमता ।
द्रौपदेयै° परं शूरैर्मन्त्रयामास सवृत° ।

19 a) K1 इय सा, K3 इय हि, S Cv भवतो (for इय या) — b) K2 3 साम्राज्यार्हस्य, K4 सम्राडार्हस्य, G1 6 M1 सम्राट्साध्यस्य, G2 मम साद्याश्च K3 सुक्रतौ ; B1 सक्रतो, B2 3 G6 M1 सत्क्रतो, B3 शतक्रतो (sic) — c) T1 G त (G6 स)त्वेन (for वदत°) — d) S ममावाप्ति° (for स्पृहा मे सा)

20 ab) K4 ततस्, G5 तदा (for तु ते) K4 ते च; G1 केन (for तेन) K2 3 D3 transp. तेन and राज्ञा K2 °लोचन, D2 G5 6 M2 °लोचन°, T1 G1–4 M1 °लोचना° — After 20^{ab}, G1 reads 21^{cd} — d) K1 B1 5 Dn D4–6 G6 धर्मराज (for धर्मात्मान) — After 20^{cd}, T1 G2–6 M read 21^{cd} — G2 om 20^{e}–21^{b} — e) K1 राजेंद्र, M1 सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — f) V1 B2 4 6 D1 2 राजसूये महामतौ — After 20, T1 G1 3–6 M read 23 (G3 4 M1 *repeating* the stanza in its proper place)

21 S om. 21^{ab} (G3 4 read it after 23, for G2 cf v l. 20) — a) K1 transp उक्ते and नृपतौ G3 उक्तो (for उक्ते) G3 4 नृपति (for नृपतौ) — b) G3 4 विद्वद्भि° (for ऋत्विग्भि) K2 3 ब्राह्मणैस्, V1 B2–4, 6 मुनिभिस् (for ऋषिभिस्) G4 तदा (for तथा) — After

भूयो विममृशे पार्थो लोकानां हितकाम्यया ॥ २२
सामर्थ्ययोगं संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ।
विमृश्य सम्यक्च धिया कुर्वन्प्राज्ञो न सीदति ॥ २३
न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविपत्तये ।
भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्यमुद्वहन् ॥ २४
स निश्चयार्थं कार्यस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ।
सर्वलोकात्परं मत्वा जगाम मनसा हरिम् ॥ २५
अप्रमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं नृपु ।
पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसंमितैः ॥ २६
नास्य किंचिदविज्ञातं नास्य किंचिदकर्मजम् ।
न स किंचिन्न विषहेदिति कृष्णममन्यत ॥ २७
स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो युधिष्ठिरः ।
गुरुवद्भूतगुरवे प्राहिणोद्दूतमञ्जसा ॥ २८
शीघ्रगेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् । C 2 B 2 K 2.

21^{ab}, G3 4 ins 151* — G1 reads 21^{cd} after 20^{ab}. — ^{c}) S (except G3) ऋपयो भ्रातरश्चैव — ^{d}) S (except G4) तद्वाक्य G1 6 पर्यपूजयन्, M1 प्रत्यपूज्यते, M2 °पूज्य च — After 21^{cd}, G2 reads 23, *repeating* it in its proper place

22 S reads 22 after 151* (G5, however, reads 22^{ab} after 23) — ^{a}) K2 3 च (for तु) S एवमुक्तस्तु धर्मात्मा — ^{b}) K1 °रेवात्मना तदा, Dn1 °रेवात्मवांस्तथा S पुनरा(M2 °श्वा)त्मानमात्मनि (G1 °ना) — After 22^{ab}, G5 ins 151* — ^{c}) Ś1 D3 5 विममृपे, B1–3 6 Dn2 D1 2 6 विमृश(B1 °श्य°, B2 6 D6 °प)ते (for विममृशे) K G2 भूयोपि (K2 °रि, K4 °ति) म(K2 om म)मृशे पार्थो, G1 6 भूयोपि विमृशत्पांडो (G6 °न्पार्थो) — ^{d}) S लोकात्म(G1 6 °कस्य, G2 3 [by corr] °काना, G3 [orig] °कात्मा)हितकारणात् K1 भूताना (for लोकाना)

23 S reads 23 after 20^{ef} (G2, after 21^{cd}), G2–4 M1 *repeat* the stanza here. — ^{a}) Ś1 K3 समर्थ्ययोग, D6 सामर्थ्यकाल, G2 M1 (both second time) सामर्थ्ययोगौ, G3 (second time) °योगान्, G4 (second time) °योगात् (for °योग) Cd cites सामर्थ्य and योग Ś1 K4 सम्प्राप्य (for सम्प्रेक्ष्य) S (G2–4 M1 first time) सामर्थ्ययुक्ति(G1 6 °क्त)मुद्यम्य — ^{b}) Ś1 K1 2 4 D1 2 G2 (second time) Cd क्षयागमौ, K3 व्ययागतौ (for °गमौ) V1 देशकालसमागमौ — ^{c}) Ś1 B3 6 D3 5 6 विमृज्य; D1 °स्य, G4 (second time) °ज्य (for °श्य) K1 D5 सम्यक्सु° V1 B1 विमृश्य सर्वशश्चापि, S (G2–4 M1 first time) अवेक्ष्य (G1 °क्ष्य) च विमृश्य च (G1 °श्य तु, G2 °श्यैव, G4 °ज्य च) — ^{d}) D2 वचनज्ञो, G2–4 M1 (all second time) कुर्वन्राजा (for कुर्वन्प्राज्ञो) S (G2–4 M1 first time) सशयेषु पुन॰ पुन॰ Cd has सम्यक्च, and कुर्वन् — S ins after 23 (G3 4, after 21^{ab}, G5, after 22^{ab})

151* सर्वैस्तैर्निश्चितमति काल इत्येव भारत ।

24 S (except G2–4 M1) reads 24 after 22. — ^{a}) V1 प्राज्ञसमारभ, G1 यन्धर्मसरम्भ (corr from °सन्दर्भो), G3 यज्ञो महारभ॰ (for यज्ञसमारम्भ) — ^{b}) V1 B2 4 5 Dn D3–5 केवलात्मविनिश्चयात्, B1 D6 T1 G3 4 M केवलात्मविवृ(B1 °शु)द्धये, B3 6 D1 2 लोकेषु मतिनिश्चयात्, G1. 5. 6 केवलो (G1 °ले) नामवृद्धये; G2 काले चात्मविवृद्धये See Addenda — ^{c}) K1 रोचतीति समाज्ञानाद्· — ^{d}) K2–4 D3–5 उद्वहेत्, B1 उद्यतम् (for उद्वहन्)

25 ^{a}) Ñ1 कुर्वाण॰, G3 (before corr.) काकुत्स्थो (for कार्यस्य) — ^{c}) V1 सर्वलोकात्मक (for °त्परं)

26 ^{a}) S अनाद्यत (for महाबाहु) — ^{b}) K1 कामज्ञानम्, G2 कामजातम् Cd cites कामात् (as in text) B1 3 6 विभु (for नृपु). — ^{d}) K2 3 हेतुभिर् (for कर्मभिर्) K1 B2 4 5 T1 G1 5 Cn देवसमतै, G2 4 °निर्मितै, Cnp °समितै॰ (as in text) ꕥCd देवशब्देनोपचाराद्देवाना कर्मोच्यते ।ꕥ

27 ^{a}) G4 नह्य (for नास्य) S अविज्ञेय (for अविज्ञात) Cd cites text — ^{b}) K1 नास्ति (for नास्य) G2 अकालज (for अकर्मजम्) Cd cites text. — ^{c}) Dn2 D1 2 च (for स) K1 मया पृष्टो, V1 B3 6 D1 2 न सहते, B1 अविपहेद्; B5 D4 6 न विवदेद्; Dn (!) न विदधद् (for न विपहेद्) S नास्य किंचि(M1 कश्चि)द्भवेन्मोह (G1 °हाम्, G2 °घम्) Cd cites text — ^{d}) K1 गोपयेदित्यमन्यते, D1 (m as in text) इति कृष्णस्य सम्यता

28 ^{a}) T1 स तदा, G2 सत्कृता (for स तु ता) M2 मत्वा (for बुद्धिं) — ^{b}) K3 G2 मत्वा; M2 बुद्धिं (for कृत्वा) — ^{c}) G1 5 6 गोरवाद् (for गुरुवद्) — ^{d}) T1 दृतम्; G4 द्रुतम् (for दूतम्)

29 ^{a}) Ś1 K1 2 D2 4 शीघ्रगेण, K3 सीघ्रगेन — ^{b}) S दूत॰ सम्प्राप्य यादवान् (G1 6 सम्प्रा[G1 °प्र]ययौ नृप) — ^{c}) D1 2 द्रष्टु (for कृष्ण) — ^{d}) K3 द्वारावत्या K1 समागत; Ñ1 V1 उपागमत्, G2 समागमत् (for °सदत्) — After 29, S ins

152* स प्रह्व प्राञ्जलिर्भूत्वा विज्ञापयत माधवम् ।
दूत ।

C 2 553 B 2 13 41 K 2. 13 47 द्वारकावासिनं कृष्णं द्वारवत्यां समागमत् ॥ २९
दर्शनाकाङ्क्षिणं पार्थं दर्शनाकाङ्क्षयाच्युतः ।
इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थं ययौ तदा ॥ ३०
व्यतीत्य विविधान्देशांस्त्वरावान्क्षिप्रवाहनः ।
इन्द्रप्रस्थगतं पार्थमभ्यगच्छज्जनार्दनः ॥ ३१
स गृहे भ्रातृवद्भ्रात्रा धर्मराजेन पूजितः ।
भीमेन च ततोऽपश्यत्स्वसारं प्रीतिमान्पितुः ॥ ३२
प्रीतः प्रियेण सुहृदा रेमे स सहितस्तदा ।
अर्जुनेन यमाभ्यां च गुरुवत्पर्युपस्थितः ॥ ३३
तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम् ।
धर्मराजः समागम्य ज्ञापयत्स्वं प्रयोजनम् ॥ ३४
युधिष्ठिर उवाच ।
प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवलेप्सया ।
प्राप्यते येन तत्ते ह विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ३५
यस्मिन्सर्वं संभवति यश्च सर्वत्र पूज्यते ।
यश्च सर्वेश्वरो राजा राजसूयं स विन्दति ॥ ३६

धर्मराजो हृषीकेश धौम्यव्यासादिभिः सह ।
पाञ्चालमात्स्यसहितैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वदा ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो काङ्क्षते स युधिष्ठिर ।
इन्द्रसेनवचः श्रुत्वा यादवप्रवरो बली ।

[(L. 1) G3 6 स प्रभुं, G5 स प्राह (for स प्रा) G3 6 व्याजहार च, M1 व्यज्ञापयत (for निश°) — Some MSS om the ref (दूत) M1 इन्द्रसेन (for दूत) — (L. 3) G1 पांचाल्यामत्स्यसहितैर्, G3 5 6 M2 पांचाल्या(G3 M2 °म)त्स्य सहितो T1 G3-5 सैश्च (for चैव) — (L. 4) M2 त्वद्दर्शन महोत्साह (for the prior half) M1 मधुसूदन (for स युधि°) — (L. 5) G4 भव° (for इन्द्र°) T1 यादवप्रवरे, G1 माधव प्रवरो, G4 राघवाप्रवरो]

30 a) G1 दर्शनकाक्षिण D3 G1 पार्थ, D1 पार्थे — b) K3 T1 G4 5 M दर्शनाकांक्ष्यया, G1 °काक्षिणो K4 [अ]च्युत, D1 (m as in text) पुनः (for [अ]च्युतः) — After 30ab, S ins

153* आमन्त्र्य वसुदेवं च बलदेवं च माधवः ।

[G1 6 राजन्सुहृदो, G2 3 वसुदेवश्च (for वसुदेवं च) G1 6 वासुदेवश्च (for बलदेव)]

— c) G1 दारुकेन च (for इन्द्रसेनेन) K2 सहित — d) B1 5 Dn1 D3-6 अगात् (for ययौ) — Cd cites इन्द्रप्रस्थ, पार्थं, and ययौ (as in text)

31 a) M1 अतीत्य (for व्य°) S transp विविधान् and देशान् — b) B3 4 वेगवान्, M2 त्वरवान् — c) D4 T1 इन्द्रप्रस्थ — d) K1-3 अरिंदमः (for जना°)

32 a) K2 G M स्व- (for स) Ñ1 B3 5 6 D1 2 तदा, V1 तथा (for गृहे) Ś1 K4 V1 B4 5 Dn D3-6 पितृवद्; B1 भ्रातृभि; B2 3. 6 D1 2 माधवो (for भ्रातृवद्) B1 सार्धं, a few MSS भ्राता; Cd भ्रात्रा (as in text) — c) K2 भीमेन तु; D2 T1 G6 भीमसेन (for भीमेन च) V1 तथा, B3 तदा (for ततो) V1 B2-4 6 D1 2 राजन् (for ऽपश्यत्) T1 ततोप्य*न्; G1 (corrupt) वितोपाम् (for ततोऽपश्यत्) — d) B3 पितृमानपि (for प्रीतिमान्पितु) S (except M2) प्र(G1 त्रि)भुः (for पितुः) V1 B2-4 6 D1 2 अपश्यज्जगिनीं (V1 °ज्जनं) पितुः

33 a) N (except K1-3 Ñ1) प्रीतेन (for प्रियेण) B1 मनसा (for सुहृदा) S प्रीत्या (G2 M प्रीतः) प्रियेण चै (M2 °तैव) सत्यया — b) K1 रामेण; K2 3 स्मरेण; G2 रेमेथ (for रेमे स) D1 2 सह तेन (for सहितस्) — d) Ś1 V1 B1 3 Dn D3-6 पर्युपासित, B1 पर्यवस्थित, B3 5 6 D2 प्रत्युपस्थित; D1 पर्युपस्थित K1-3 S शिष्यवत्समुपस्थितः (G1 6 °पासितः)

34 a) K1 (by transp) विश्रांत स D1 2 तं (for त) Ś1 B1 सुखे, S समे (for शुभे) — b) K1 Ñ1 G2 क्षणिक; K2 दक्षिण; B3 Dn (for Cn see below) D1 2 G3 क्षेमिण (B3 °न), B4 6 D3-6 क्षमिण (B4 °न), all comm क्षणिन (as in text) Ś1 काल, K V1 D Cd कल्पम्; Ñ1 कालम्, G1 कार्यम्; G2 काल्यम्, G4 कल्प्यम् (for कल्यम्) See Addenda — c) V1 B3 स्वयं कार्यं; D5 समागत्य; G1 स धर्मात्मा (for समागम्य) — d) Ś1 [अ]ज्ञापयत्, K3 कथयत्, G6 निवेद्य (for ज्ञापयत्) Ñ1 B1 3 4 5 T1 G5 स्व (for स्वं) V1 B3 उपगम्याब्रवीदिदं

35 G1 3 6 om the ref — a) Ś1 [ऽ]सौ; B1 वै (for मे) K3 प्रार्थिता राजसूयो ये, G2 युधिष्ठिरो राजसूय: — b) K2 यासौ, K3 G1 वा° (for चा°) V1 B4 केवलेच्छया (for °प्सया) — c) K1 तत्त्वेन; D4 ते ते हि, S केनेह (G2 केनाह) (for तत्ते ह) K3 Ñ1 V1 B D हि (for ह) — d) S विदित (G1 6 °तस्) तव चा(G1 सो)च्युत

36 a) G3 यस्मात् (for यस्मिन्) G2 काले (for सर्वं) B1 यस्मिन्प्रतिष्ठित सर्वं — b) D6 यश्च सर्वं प्रपूज्यते, S यदा सर्वेश उच्यते — After 36ab, G2 reads 38cd, repeating it in its proper place. — cd) G2 om 36cd B4 लभेत सः (for स विन्दति) T1 G1 3-6 M

तं राजसूयं सुहृदः कार्यमाहुः समेत्य मे ।
तत्र मे निश्चिततमं तव कृष्ण गिरा भवेत् ॥ ३७
केचिद्धि सौहृदादेव दोषं न परिचक्षते ।
अर्थहेतोस्तथैवान्ये प्रियमेव वदन्त्युत ॥ ३८
प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदात्मनि यद्धितम् ।
एवंप्रायाश्च दृश्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ३९
त्वं तु हेतूनतीत्यैतान्कामक्रोधौ व्यतीत्य च ।
परमं नः क्षमं लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

श्रीकृष्ण उवाच ।
सर्वैर्गुणैर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ।
जानतस्त्वेव ते सर्वं किंचिद्वक्ष्यामि भारत ॥ १
जामदग्न्येन रामेण क्षत्रं यदवशेषितम् ।
तस्मादवरजं लोके यदिदं क्षत्रसंज्ञितम् ॥ २
कृतोऽयं कुलसंकल्पः क्षत्रियैर्वसुधाधिप ।

C B K

राजसूयाभिषेकाय तदा साम्राज्यमिष्यते

37 [a]) G_3 स राजसूय' (for त °सूय) — [b]) Ś1 समेप्य (for °त्य). Ś1 K_3 च, $K_{1\ 2\ 4}$ ह (for मे) V_1 B_3 प्राप्त मेने (B_3 प्राप्य मन्ये) समेत्य ह, $B_{1\ 2\ 4\ 6}$ $D_{1.2}$ G_3 क्रियतामित्यथा(B_4 °त्येता)ब्रुवन्; T_1 $G_{1\ 2\ 4-6}$ M प्राप्यमाहु' समेत्य मां (G_1 मे, G_2 M_1 मा) — [c]) K_4 तच्च (for तत्र) T_1 G_{3-6} निश्चिता बुद्धि', G_2 निश्चितमत — [d]) T_1 कथ तव (for तव कृष्ण)

38 [a]) B_3 च, B_6 वै, G_6 तु (for हि). — [b]) N (except Ś1 K B_3) न दोष (by transp), G_3 न दोषान्, M_1 दोषान्न (for दोष न) — [c]) Ś1 K_4 B (except B_2) Dn $D_{3\ 5\ 6}$ स्वार्थहेतोस्, D_4 स्वार्थं हेतो (for अर्थ°) B_3 S च (G_3 वा) (for [ए]व) — [d]) G_2 एतद् (for एव) K_1 अप्रिय प्रवदत्युत

39 [a]) Ś1 K_4 परीप्सति, T_1 $G_{1\ 3-6}$ M_2 परी(G_1 °रि)क्षते, G_2 प्रतीक्षते — [b]) Ś1 K_1 T_1 $G_{2\ 4\ 5}$ M केचिन्नात्म(K_1 °ध्व)नि, B_1 (m as in text) केचिद्वाक्यानि V_1 वर्तितं, B_3 तद्धित — Dn_1 om 39^{cd} — [d]) S (except G_3) जनवाद(T_1 जनवादा', $G_{5\ 6}$ जना वाद)-प्रयोजना'

40 [a]) K_1 तत्, G_2 तान् (for त्व) D_1 च (for तु) S (except G_3) सर्वान् (for हेतून्) Ś1 [ए]नान् (for [ए]तान्) — [b]) T_1 $G_{2.4\ 5}$ काम क्रोधम्, $G_{1\ 3\ 6}$ काम क्रोधम् (for कामक्रोधौ) Ś1 न्युदस्य, K_{2-4} $B_{4\ 5}$ D (except D_2) व्युदस्य, S अतीत्य (for व्यतीत्य) — [c]) Ñ1 परमे (for °मं) K_1 $B_{1-3\ 5\ 6}$ D यत्, G_2 ना , G_6 च, M_2 न (for न) D_1 कृत (for क्षम) S काले (for लोके) B_4 क्षेम यत्परमं लोके — [d]) Ś1 क्षतुम् (for वक्तुम्) V_1 अर्हति (for अर्हसि) G_1 त्वया वदसि माधव

Colophon om. in B_2 — *Sub-parvan* Ś1 राजसूय सत्र; K_{2-4} राजसूयमत्र, Ñ1 V_1 राजसूयारभ, B_4 राजसूय — *Adhy. name* Ñ1 V_1 $B_{1\ 5\ 6}$ D $G_{1\ 6}$ M_1 वासुदेवागमनं; $B_{3\ 4}$ (with श्री-) कृष्णागमन, G_5 राजसूयाप्रसग', M_2 भगवदागमनं — *Adhy no* (figures, words or both) K_1(marg *sec m*) $_{2\ 3}$ D_3 12 (as in text), Ñ1 V_1 Dn_1 13, S 14 — *S'loka no* . $K_{2\ 3}$ 41, Dn 51, $D_{1.2}$ 54, M_1 32

13

1 T_1 G_{3-5} श्रीभगवान्, $G_{1\ 2\ 6}$ M श्रीवासुदेव' (for the ref) — [a]) T_1 G_4 धर्मैर् (for गुणैर्) — [b]) S सम्राडसि न सशय' — Cd cites 1^{ab} (entire) as in text. — [c]) $K_{1\ 3}$ जानान(K_3 नानाम)स्त्वेव, K_2 जानते-स्त्वेव, B_2 जानतश्चैव, Dn_2 D_1 G_2 जानतस्तव, G_4 जानत-स्त्वेन Cn cites जानतः (as in text) K_4 Dn_2 $D_{1\ 2}$ M_1 तत् (for ते) $K_{1\ 3}$ व्यक्तिं, K_2 $B_{1\ 2\ 6}$ व्यक्तं (for सर्वं). B_3 जानन्नपि विदित्वाह, Cd जानतस्ते(read स्त्वे)व तत्सर्वं. — [d]) B_6 मानद (for भारत) B_3 किंचिद्वेद्मि नराधिप, S व्यक्त वक्ष्याम्यशेषत', Cd as in text

2 [b]) K_2 यदविशेषित, $G_{1.6}$ निरव° (for यदव°) Cd cites अवशेषित (as in text) — [c]) $D_{1.2}$ एव परे, S अराजके, Cd अवरज (as in text) — [d]) G_4 क्षत्रसस्मृत, G_5 °सस्थित, G_6 °सज्ञकं

3 [a]) T_1 G_{3-5} किल सकल्प', G_1 क्रूरस°, G_4 (before corr.) तव स°, M_2 कुलसंकल्पै', Cd as in text — [b]) Ś1 S (except G_3) वसुधाधिपै' — [c]) Ś1 Cnp निदेश-भाग्भिस्, B_5 D_5 T_1 $G_{1.4-6}$ निर्देशवाग्भिस्, Cn v as in

C 2. 567 B 2. 14. 3 K 2. 14. 3 निदेशवाग्भिस्तत्ते ह विदितं भरतर्षभ ॥ ३
ऐलस्येक्ष्वाकुवंशस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
राजानः श्रेणिबद्धाश्च ततोऽन्ये क्षत्रिया भुवि ॥ ४
ऐलवंश्यास्तु ये राजंस्तथैवेक्ष्वाकवो नृपाः ।
तानि चैकशतं विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५
ययातेस्त्वेव भोजानां विस्तरोऽतिगुणो महान् ।
भजते च महाराज विस्तरः स चतुर्दिशम् ॥ ६
तेषां तथैव तां लक्ष्मीं सर्वक्षत्रमुपासते ।
सोऽवनीं मध्यमां भुक्त्वा मिथोभेदेष्वमन्यत ॥ ७
चतुर्युस्त्वपरो राजा यस्मिन्नेकशतोऽभवत् ।
स साम्राज्यं जरासंधः प्राप्तो भवति योनितः ॥ ८
तं स राजा महाप्राज्ञ संश्रित्य किल सर्वशः ।
राजन्सेनापतिर्जातः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ ९
तमेव च महाराज शिष्यवत्समुपस्थितः ।

---

text Cd cites निदेश Ś1 [ऽ]त्र, V1 B3 6 D2 हि, D8 G2 6 [ऽ]ह (for ह) K8 दिग्देशवासिभिस्तत्ते

4 a) Ś1 K3 4 ऐडस्य; D4 एलस्य; G3 M1 ऐळस्य B5 °वश्याश्च; M1 (inf lin. as in text) °वश्यस्य T1 एळ चेक्ष्वाकुवश्यश्च, G1 3 4 ऐळं चै(G3 चे)क्ष्वाकुवश (G4 °श्य) च Cd v cite 4a as in text, but Cv also cites ऐल (cf v l of G1 3 4) — b) K3 प्रकृत, V1 B3 विशेषात्, G1 प्रकृति; Cd v as in text Dn1 G1 °चक्ष्यते, D1 °वर्तते; Cd as in text — c) B1 राजन्या K8 श्रेणीवधा, T1 G1 3 4 श्रेणि(T1 before corr °इ) वधा Cd in one MS श्रेणिवधा (gloss प्रधानभूता), but in the other °बद्धा (as in text) — d) K1 तेभ्योन्ये, Ñ1 V1 B D G4 तथान्ये

5 a) Ś1 K4 ऐडव(K4 °व्य)श्या, K2 3 Dn D3-6 G3 ऐल(K3 °ला)वशा, D1 3 कुलवशा., T1 G4 M1 ऐळवश्या; G1 ऐळावशा, G2 ऐळ वश्या, Cn as in text Ś1 तु यो, K3 G2 ततो, K4 Ñ1 V1 B1 2 5 6 D M2 च ये, T1 G3-5 तु ते, G1 6 च ते (for तु ये) — b) K4 T1 G4 5 तथैवेक्ष्वा° K1 Ñ1 T2 G3 4 नृप, G1 नृपः

6 a) K1 ययातिस् (for ययातेस्) B3 D1.2 चैव, G1 6 स्त्वथ, G2 3 तव (for स्त्वेव) S (except G2) वश्या(G6 °श्या)नां (for भोजानां) — b) K3 B1-3 D1 2 T1 G4 5 विस्तारो Ś1 विहितो; K Dn1 (sup lin) G2 द्विगुणो (K4 ऽभिहतो); V1 B1 3 4 विश्रुतो; B5 Dn2 D3-6 गुणतो (for ऽतिगुणो) — c) S भ्राज° (for भज°) Ś1 स, K4 G1 6 हि, Ñ1 V1 B1 4 5 Dn D3 5 6 [अ]थ; D4 [अ]थ, T1 G2-5 M चै (for च) — d) K1 B1 विस्तार; K8 °स्तार; V1 B3 4 5 D6 °स्तर K8 Dn1 (before corr) D8 चतुर्दश, Ñ1 °र्दिश B5 विस्तार सर्वतो दिशः, S चतुर्धा तद्यथादिश (G1 °र्धाय यथा भृशं; G6 °र्धान्यायधाभृश)

7 a) Ś1 तल, K1-3 सा (for तां) Ś1 K1-3 लक्ष्मी. — b) K1 सर्वत्र समुपासते, V1 D1 2 सर्वक्षत्राण्युपासते, T1 सर्वक्षत्रियमुपासते (hypermetric) — After 7ab, Ñ1 V1 B D ins

154* इदानीमेव वै राजञ्जरासंधो महीपतिः ।
अभिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषेचितः ।
स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाक्रम्य सर्वशः ।

[(L 1) B3 6 D1 2 राजा (for राजन्) — (L 3) D1 2 युद्धे (for मूर्ध्नि)]

— c) K2 [ऽ]वनिं; K8 M1 [ऽ]वनिं, D3 [ऽ]वनी, D4 [ऽ]वनां M2 सोत्रनेर्मध्यमं भुक्त्वा — d) Ś1 °वर्तत (for °मन्यत) K1 Ñ1 V1 B D (except D1 2) M2 मि(D4 मै)थोभेदममन्यत Cd supports text

8 a) Ś1 तुर्यसुस्त्वपरो राजा, K8 चतुर्थस्त्वपरो राजा; Ñ1 V1 B D प्रमुर्यस्तु परो (D2 °स्त्वपरो) राजा (Dem दनुर्यस्तु परो राजा), T1 G4 चतुरस्तपरो (G4 °रे) राजन्; G1 5 6 चतुरगयलो राजा, G2 3 M चतुरतपरो (G3 °करो, M1 °वरो) राजा Cd Cnp चतुर्जस्, Cdp चतुर्युस् (as in text) and °र्यस् See Addenda — b) Ś1 B1 तस्मिन् (for यस्मिन्) K4 B3 S एकशत, Ñ1 B3 4 6 D °वशे (D8 °वश), V1 °पर, B1 °वशो; B5 एव वशे (for एकशतो) K4 B1 2 D1 2 S भवेत्, V1 B3-6 Dn D3-6 जगत् (for ऽभवत्) See Addenda — c) G3 M Cv सत् (for स) K3 (by transp) साम्राज्य स V1 B D महाराज (for जरा°) — d) Ś1 K मानद (K4 भारत), B D योगत (B3 धर्मत, D4 योनत), G1 जन्मत, G5 6 योनिज, Cv योनित (as in text)

9 a) G1 सन्तु (for त स) V1 G1 राजन्; G6 राज (for राजा) M2 राजान (for स राजा) K8 महाप्राज्ञ; K4 V1 B D जरासध, S महाराज — b) T1 सश्रुत, G1 3-6 M सश्रित (M2 °ता), G2 सभूत (for सश्रित्य) — c) Ñ1 B2-6 Dn2 D1-3 5 6 राज(Ñ1 °जा)सेनापतिर्. — ꙮCd त जरासधमाश्रित्य सेनापतिः सन् शिशुपालो राजा जात इत्यन्वय ।ꙮ

10 a) D4 स साम्राज्य (for तमेव च) G3 महाराजा, G6 °राजन् — b) Ś1 G3 4 समुपस्थिता; Dn1 D6 °पार्थिव — c) K1 Dn1 D1 चक्र, K4 G4 वक्त्र, V1 वज्र;

वक्रः करूपाधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥ १०
अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समाश्रितौ ।
जरासंधं महावीर्यं तौ हंसडिभकावुभौ ॥ ११
दन्तवक्रः करूपश्च कलभो मेघवाहनः ।
मूर्ध्ना दिव्यं मणिं बिभ्रद्यं तं भूतमणिं विदुः ॥ १२
मुरं च नरकं चैव शास्ति यो यवनाधिपौ ।
अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ १३
भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा ।
स वाचा प्रणतस्तस्य कर्मणा चैव भारत ॥ १४
स्नेहबद्धस्तु पितृवन्मनसा भक्तिमांस्त्वयि ।
प्रतीच्यां दक्षिणं चान्तं पृथिव्याः पाति यो नृपः ॥ १५
मातुलो भवतः शूरः पुरुजित्कुन्तिवर्धनः ।
स ते संनतिमानेकः स्नेहतः शत्रुतापनः ॥ १६
जरासंधं गतस्त्वेवं पुरा यो न मया हतः ।
पुरुषोत्तमविज्ञातो योऽसौ चेदिषु दुर्मतिः ॥ १७
आत्मानं प्रतिजानाति लोकेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् ।

C B K

B8 D2-6 वक्र॰ (D3. 5 ॰क्र॰), Dn2 वक्र॰, G2 वक॰ (for वक्र॰) S (except M2) करूशाधिपतिर् — ᵈ) B8 महीयोधो, B6 मायायोधो, D4 मायोपाधी (for माया॰)

11 ᵃ) G6 अपरेण (for ॰रौ च) Ś1 K4 M2 तु (for च) V1 महावीरौ, S ॰त्मानौ (for ॰वीर्यौ) — ᵇ) Ś1 K4 B6 m महात्मान, K2 सहात्मानौ Ś1 K2 3 तमाश्रितौ; B4 समाश्रिता S बलवीर्यपरिश्रुतौ — ᶜ) B (except B5) D1. 2 महाराज, D3 ॰वीर्य, S समाश्रि(T1 ॰श्रु)त्य (for महावीर्यं) — ᵈ) K4 D1 तं (for तौ) Ś1 K2 हसडिफ(K2 ॰फि)कौ; K1 ॰हितकौ, K3 D3 ॰डिभिकौ, Ñ1 V1 B Dn D1. 2 G3 ॰डिंभकौ; T1 ॰विमकौ, G4 ॰डिल्वकौ; G5 6 M2 ॰डिव(G5 ॰डिवि)कौ

12 ᵃ) Ñ1 V1 Dn T1 वक्रदत्त॰, D6 G4 दंतवक्त्र K कुमारश्च, S (except M2) करूशश्च — ᵇ) K क(K1 का)लिंगो, Ñ1 V1 B1. 2 5 6 D करभो (for कलभो) — ᶜ) D4 मूर्ध्नो, G1-5 M मूर्ध्नि Ñ1 V1 B Dn2 D2-6 दिव्य॰, G1 व्योम॰ (for दिव्य) K1-3 मूर्ध्ना बिभ्रन्मणिं दिव्य, G6 मूर्ध्नव्योममणि बिभ्रद् — ᵈ) G1 3 6 यस् (for यं) Ñ1 V1 Dn D3-6 यमद्भुतमणिं, B3 6 अत्यद्भुत॰, D1. 2 इत्यभूत॰ (for य त भूत॰) B1 अद्भुतं मणिविंदुक॰

13 ᵃ) K1 2 4 Ñ1 V1 B2-5 Dn D3-5 G5 6 मु(K2 D4 म)रु, B1 6 पुरु (for मुरं) B1 तुर्वसुं; D4 S यवन (for नरक) — ᵇ) B3 शास्ते T1 G3 4 यौ (for यो) K1 [s]य जनाधिपौ, K3 4 V1 B D G2 य(D6 ज)वनाधिप॰ (K4 ॰पं); G1. 5 6 यवनावुभौ, M2 ॰नाधिपे.

14 ᵃ) A few MSS महाराजा — ᶜ) D3 सदा च; T1 G1-5 M स चापि (for स वाचा) G6 स जातप्रणयस्तस्य — ᵈ) B2-4 नैव, M1 [ए]व च (by transp) B1. 5 6 D कर्मणा च विशेषत॰

15 ᵃᵇ) Ś1 स्नेहवान्यस्तु, Ñ1 ॰वत्वेन, V1 B2 3. 5 D ॰वद्धश्च, G1 2 5 ॰बधस्तु, G6 ॰बधश्च Ñ1 विधिवन् (for पितृ॰) V1 B1. 2 5 6 D transp पितृवत् and मनसा — ᶜ) Ñ1 V1 D1 प्रतीच्या K1. 2 Dn1 दक्षिणा चांतं; Ñ1 दक्षिणांत च, V1 दाक्षिणात्याश्च; B2 3 D4 S दक्षिणस्यां च, B6 दक्षिणे चाते — ᵈ) Ś1 B4 D6 पृथिव्याः प्रति यो नृप , K2 पृथिव्या पाति यो नृप॰, K3 4 V1 B5 D1 पृथिव्या प(K3 पा)तयो नृपा॰ (K4 ॰प, V1 B5 ॰पः), Ñ1 D2 पृथिव्या (D2 ॰व्या) पति (S10) यो नृप॰, B1-3 6 पृथिव्यां (B2 ॰व्या॰) पार्थिवो नृप (B2 ॰प॰); Dn1 D4 पृथिव्यां (D4 ॰व्या) सति ये नृपा॰, D3 पृथिव्या॰ पाति यो नृप, S पृथिवीं पांति (G6 ॰व्यां सति, M1 प्रथिता याति, M2 पृथिवीं याति) ये नृपा॰ (G1 पृथिव्यास्स, the rest broken), text as in K1 Dn2 D5 (but cf K2 D3) — After 15, T1 G1 3 5 6 ins

155* ते चापि प्रणतास्तस्य महात्मानो भयार्दिता ।

16 ᵃ) Ś1 राजा, K2 3 राजन् (for शूर॰) K1 मातुल्याद्भजते युष्मान्; K4 मातुलो भजते राजा — ᵇ) Cf 5 169 2ᵃ K1 परजित्, K3 पुरजित् — ᶜ) Ś1 सह संनतिमानेक॰, V1 स तेषामति॰, D3 स ते सनघ॰ Cd cites सनतिमान् (as in text) — ᵈ) K Ñ1 V1 M2 शत्रुबाधन॰, B D ॰सूदन॰

17 ᵃ) K1 D1 2 G3 4 जरासध॰, G2 ॰संधो Ś1 तत्र, Ñ1 V1 B2 4-6 D (except D2 3 5) S त्वेव (G2 त्वेक , G3 चैव) (for त्वेवं) — ᵇ) T1 G1-3 5. 6 M1 transp मया and हत Ś1 ॰मया ये (read यो) न पुरा हत , K य पुरा न मया हत , G4 M2 पुरा यो निहतो मया — Ś1 om 17ᶜ-18ᵇ — ᶜ) K1 ॰विज्ञान, K2-4 ॰विज्ञानाद्, G1 ॰विज्ञाया, G2 ॰विज्ञाता T1 G4 5 पु(G4 प)रुपोत्तिम॰ विज्ञाता; M पु(M1 प)रुपोत्तिमविज्ञाय Cd cites पुरुषोत्तम॰ and विज्ञात — ᵈ) K1 D4 द्वेष्टि स; K2 3 द्वे(K3 द्वै)ष्टि सु , K4 विद्वेष्टि (for चेदिषु)

18 Ś1 om. 18ᵃᵇ (cf. v l 17) — ᵃ) V1 S (except G5 6 M2) प्रतिजानीते, D5 ॰जानामि — ᶜ) T1 G5 M1 आदत्त, G2 आदत्त (for आदत्ते) — ᵈ) K4 यस्तु;

C 2.583 D 2.14.19 K 2.14.19 आदत्ते सततं मोहाद्यः स चिह्नं च मामकम् ॥ १८
वङ्गपुण्ड्रकिरातेषु राजा बलसमन्वितः ।
पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेषु विश्रुतः ॥ १९
चतुर्युः स महाराज भोज इन्द्रसखो बली ।
विद्याबलाद्यो व्यजयत्पाण्ड्यक्रथकैशिकान् ॥ २०
भ्राता यस्याहृतिः शूरो जामदग्न्यसमो युधि ।
स भक्तो मागधं राजा भीष्मकः परवीरहा ॥ २१
प्रियाण्याचरतः प्रह्वान्सदा संबन्धिनः सतः ।
भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥ २२
न कुलं न बलं राजन्नभिजानंस्तथात्मनः ।
पश्यमानो यशो दीप्तं जरासंधमुपाश्रितः ॥ २३
उदीच्यभोजाश्च तथा कुलान्यष्टादशाभिभो ।
जरासंधभयादेव प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ॥ २४
शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटच्चराः ।

G3 यस्य; G4 यस्तु (for य स) K6 D3 G4 स; B1 तु (for च).

19 a) K1 वङ्कपुण्ड्र°; K3 वगपुण्ड्र°; V1 भगपुण्ड्र°; D1 3 वगपुण्ड्र°; T1 G1 4-6 वयपुण्ड्र°; M1 वगपुण्ड्र° G2 वसन्पुण्ड्र किरातेषु (hypermetric) — b) S (except M2) राजा सबलवाहन — c) Ś1 G1 6 पुण्ड्रो (Ś1 °के); K3 4 पौण्ड्रको; D1 2 पौण्ड्रको Ś1 वसु° (for वासु°) — d) Ś1 K4 लोकेषु वध्रधे; B (except B3 4) D1 2 4 G3 (before corr) लोकेति(D4 देवेति)विश्रुत; Dn D3 5 लोकेष्वभिवि° (for लोकेषु वि°)

20 a) Ś1 Ñ1 V1 B D Cd चतुर्थमाद्य (D3 स च सम्राण्); T1 G चतुर्भुज (G2 °भुंजो); M1 चतुर्भाग (for चतुर्युं स) K1.4 चतुर्युम्नपरो राजा; K2 3 चतुर्थं स परो राजा Cf v l. 8 — b) T1 भाग; G1 राजन्; G2 5 भोग (for भोज). D4 भोजेंद्र (for भोज इन्द्र) K1 Dn2 इंद्रसखा, G (G1 lacuna) M2 °सखो (G6 °बलो) (for °सखो) — c) K1 B3 विद्याबलान्यो, D3 °द्यो Ś1 K2 B3 व्यजयत; Ñ1 [ऽ]भिजयन्; D5 विजयत् (for व्यजयत्) V1 B1 2 6 D3 विद्याधरान्य गचरान्; D1 विद्याधराद्ये ये च (m विद्याबलाद्योजयन्स); S विद्याभुजयतो (M1 °बलभुजो)योगे — d) K1 पांड्यक्रथकैकयान् (sic), Ñ1 B4 5 Dn D3-6 स पांड्यक्रथकैशिकान्; V1 B1 2 6 D1 2 या (D1 पा)ति ये क्रथकैशिकान् (B1 °कौशिकी; B6 °पौंडि कान्); B2 पांड्यान्सक्रथकै°; T1 अजयत्पौंड्रकौ°, G1 6 अजयत्पांड(G6 °ड्र)केरळान्; G2 4 अजयत्पांड्यकेक(G2 °के*)यान्; G3 M अजयत्पाड्यकैशिकान्, G5 अजयत्पौंड्रकै°

21 a) Ś1 यस्य महा; K1 यस्याहृति; K3 यस्याहुप°, Ñ1 V1 B Dn D1.4 6 °कृति°; D2 °हृति°; D3 यस्य हृति; G2 यस्याहृति; G3 °स्मृत (for °हृति). See on 2 1 27c, and cf 2 28 30a M2 भासयन्त्याग्वृति शूरो — G1 6 om 21^b–23^a — b) Ñ1 B6 Dn D3-5 [ऽ]भवत्; D1 2 बले, D6 भवान्; G4 सुधि (for युधि) — c) K3 G2 मागधो, V1 B (except B4 5) G2 मागधे; T1 °धा — d) K4 °वीरहः

22 G1 6 om 22 (cf v l 21) — a) K1 °प्याच रिते; B1 3 °प्याचरित; S (except G2; G1 6 om) °णि चरत (G3 °रा) K1 Ñ1 V1 G2 सततं; B1 D1-4 प्रह्व; B1 प्राज्ञ; D4 प्रहान (for प्रह्वान्) — b) K3 प्रिय°; T1 G (G1 6 om) M1 भजान्; M2 सतोन (for सदा) K1 Ñ1 B3 4 5 Dn सत°; K3 सत; B6 सुत; D1.2 सुत; D3 स्मृत; S (G1 6 om) तथा (for सत) — c) K1 G2 Cr भजंति (for भजति) T1 M1 [न]त, G3 Cr [अ]स्मान् (for [अ]स्मान्) — d) K1 प्रियेषु न, K6 न प्रियेषु, V1 B3 योऽप्रियेषु, G2 प्रियेषु तं, Cv अप्रियेषु (as in text)

23 G1 6 om 23^a (cf v l 21) — a) B1 नु; B3 4 5 D (except D1 2) न (for the second न) D4 नाल, G2 तुल (for बल) T1 राजा (for राजन्) — b) K3 G2 नाभिजानं; K4 नाभिजानं; Ñ1 B1 2 3 Dn D6 अभ्यजानाम्; V1 B3 4 नाभिमान, B6 नाभ्यजानान्; D1 2 अभ्यनदन; D3 अभ्यजानान्; D4 नाभिजानन्; D5 अभ्यजानन्, T1 G2 4 5 M2 नाभिजात्य; M1 नापि जानिम् (for अभिजानन्). M1 अथात्मन; M2 तथात्मना G1 6 नाभिज्ञा(G6 °जा)नाभिधावन — c) K1 सम्य यानो; B1.4 पश्यश्चापि (for पश्यमानो) — d) K6 उपाश्रिता; Ñ1 समाश्रित; B3 5 Dn D3-6 समुपस्थित, D1 2 अपाश्रित, G1 6 उपाश्रित (G6 °श्रिता)

24 a) K3 M2 उदीच्यभोजश्च; G3 °भोजाश्च K3 यथा; T1 G1 3-6 M यच (for तथा) Ś1 उदीच्यभोज शतशः; Ñ1 V1 B D उदीच्याश्च (B3 °च्या च) तथा भोजाः; G2 उदीच्याश्चैव भोजाश्च — b) Ś1 [अ]ष्टादशापरे; K1 3 °शानि भो; Ñ1 B1 2 4-6 D °श प्रभो; V1 B3 °शानय; T1 °शानिभो; G3 °शादिभो; G4 °शापि भो; G5 [अ]ष्टादशापि भो; G6 [अ]ष्टादशानभो — d) D4 G3 प्रतीच्यां K3 आश्रित; B1 5 Dn D3-5 6 (by corr) आस्थिता; D5 (before corr) T1 G3 आस्थित; G6 आश्रिता (for आश्रिता)

25 G4 om (hapl) 25–27 — a) B1 करभका; D1 2 6 (before corr) G2 3 5 M1 भद्रकरा; G1 °बोधा;

सुस्थराश्च सुकुट्टाश्च कुणिन्दाः कुन्तिभिः सह ॥ २५
शाल्वेयानां च राजानः सोदर्यानुचरैः सह ।
दक्षिणा ये च पाञ्चालाः पूर्वाः कुन्तिषु कोशलाः ॥ २६
तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयार्दिताः ।
मत्स्याः संन्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ २७
तथैव सर्वपाञ्चाला जरासंधभयार्दिताः ।
स्वराष्ट्रं संपरित्यज्य विद्रुताः सर्वतोदिशम् ॥ २८
कस्यचित्त्वथ कालस्य कंसो निर्मथ्य बान्धवान् ।
बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्वृथामतिः ॥ २९
अस्तिः प्राप्तिश्च नाम्ना ते सहदेवानुजेऽबले ।
बलेन तेन स ज्ञातीनभिभूय वृथामतिः ॥ ३०
श्रैष्ठ्यं प्राप्तः स तस्यासीदतीवापनयो महान् ।

C B K

G6 °योधाः (for °कारा) — b) K1 वौधा; K2 बौद्धा, V1 D4 T1 G2.3.5 M यो(G3.5 M यौ)धा; B1 वोढा, B3.6 D1.2 चोला (for बोधा) Ś1 K4 D3 T1 G2.3.5 M साल्वा; K1 शाम्या, B1 शाह्लाः (for शाल्वाः) G1.6 सागरातपटच्च(G1 °पदर्च्च)रा — c) K1 सक्रूराश्च, K2.3 सस्थूला°, K4 सुस्थूरा°; Ñ1 V1 B2.4.5 Dn D1.2.4.6 सुस्थला°; B1 सस्थला°; B3.6 सुस्थूला°; D3.5 स्वस्थला°; G1.6 सुस्थिरा° (for सुस्थरा°) K1.3 सकूटा(K3 °ट्टा)श्च, K2 सकुट्टाश्च, K4 सुकूद्धा°, B1 सुपुष्टा°, B4.6 D2 मु(B6 म)-क्रुटा°; Dn2 सुगुह्या°; D1.4 मुकुंदा°, G1.6 विघट्टा° (for सुकुट्टा°) T1 G2 सुस्थिरात्मनिघट्टाश्च (G2 °कटादाश्च), G3.5 सुस्थिराश्मनि(G5 °वि)घट्टाश्च, M सुस्थिराश्मकघटाश्च — d) Ś1 कुनिंदा, Ñ1 V1 B D कु(B3 पु)लिंदाः (Ñ1 B5 °गाः; B6 D1.2 °का), G1.6 तथा वै (for कुणिन्दा) B1 कृत्तिभिः, B6 कीर्तिभि°, G5 कुदिभि° (for कुन्तिभि°) D1.2 स्म ह (for सह)

26 G4 om 26 (cf v l 25) — a) K1 शाल्व°, Ñ1 V1 B D शाल्वा(D3 साल्वा-, D4 पाथा)यनाश्च S (G4 om) साल्वे(G1 सह्वे-; M2 साले)यानां च राजासीत् — b) K4 सौंदर्यानुचरै°; S (G4 om) सामात्यो(G1 °न्यो)नु° — c) G3.5 दाक्षिणा Ś1 चैव (for ये च) Ś1 पाचाल्या — d) Ś1 K केर(K1 °व)ला°, Ñ1 कालका°, Dn2 कौशला°, T1 G3 M माळ(M2 °ल)वा° (for कोशला°) B पूर्वा° कुतिसकोशला° (B3 °केरला°, B6 °कोसला°); D1.2 पूर्व(D2 पूर्वा)कुतिसकोशला°; G1 पूर्वा * * * *ळवा°, G2 पूर्वावतिष्ठमालवा., G5 पूर्वा° कुदिष्ठ माळवा°; G6 पचकुतीषु माळवा

27 G4 om. 27 (cf v l 25) The sequence of 27–28 in K1 is 27^{cd}, 28^{ab}, 27^{ab} and 28^{cd} — a) S (G4 om) त उ(T1 द)त्तरा (for तथोत्तरा) K1 ततोपरा दिश वापि — b) Ñ1 परित्यज्याश्रितार्दिता°, V1 B1.2.6 D1.2 वसत्याश्रित्य दस्यव°, G1.6 त्यक्त्वा पश्चिममाश्रिता° — c) G1 उत्सा° (for मत्स्या°). Ś1 K1 G3 M सुन्यस्तपादाश्च, K2.3 B3 तु (B3 च) न्यस्त°, K4 समस्त्य°, G6 सन्यस्तपास्याश्च — d) S (G4 om.) पश्चिमां (for दक्षिणा) K1 T1 दिशिम् K1 D3.4 आस्थिताः, B5 आगताः (for आश्रिता°)

28 K3 om 28^{ab} For sequence of K1, cf v l 27 — a) B1–3.6 D1.2 कुरव°, G1 तथा वै (for तथैव) K1.2 Dn1 G2 सर्वे (for सर्व-). — c) Ś1 स्व राष्ट्रं V1 B D G3.4.6 M2 स्व(D4 स्व)राज्य. — d) B5 D1 G4 विश्रुता°, D2 °ध्रुता (for °द्रुता°) K1–3 B1 T1 G3–5 दिशः (for -दिशम्) — After 28, S ins

156* अग्रतो ह्यस्य पाञ्चालास्तत्रानीके महात्मनः ।
अनिर्गते सारबले मागधेभ्यो गिरिव्रजात् ।

[(L 1) G6 [ऽ]ग्रस्य (for ह्यस्य) M1 तत्रानीक मनस्विन (for the post half) — (L 2) G6 अनिर्गतो सारवलो (for the prior half)]

29 a) = 1 123 68^{a} · 5 193 30^{a}. S उग्रसेनसुत° कस° — b) D1 सोति-, S पुरा (for कसो) K1–3 B1.3.5 D (D2m as in text) यादवान् (for बान्ध°) — c) K1 -मने देव्यौ, G6 सुनीथ°* (for -सुते देव्यौ) K2 देव्याम्, Dn2 देव्यान्, G4 M1 दिव्ये (for देव्यौ) — d) Ś1 K3 T1 G4–6 M उपा(G4.5 °प)यच्छद्, K2 उपयेमे; K4 उपायच्छद्, G2 उपगच्छद् (for उपागच्छद्)

30 Ś1 K2 om (hapl) 30 — a) K1.4 D4.6 G2.4 अस्तिप्रासिश्च (G2 °सि च); D3 T1 M1 अस्ति(M1 °स्ति°)प्रास्तिश्च (T1 °च), G1 अस्ति प्रास्ति च, G2–4 अस्तिप्रासि (G3 °स्ती, G4 °सि) च, G5.6 अस्ति प्रासी (G6 °स्ति) च K1.4 नाम्नो K1.4 मे, K3 द्वे (for ते) — b) B1 वली (for ऽबले) — c) Ñ1 B Dn1 D3–6 T1 स्व-, D1.2 G1 सं- (for स) — d) K3 सुदुर्मति°, T1 स्वयामतः (for वृथामति°)

31 B4 reads 31^{ab} twice in succession — a) K2 श्रेष्ट-, B3.4 (second time) श्रिय, G1.6 ज्यैष्ठ्य, G3 श्रेष्ठ (for श्रैष्ठ्य) K1–3 B3.4 (second time).6 Dn1 D1.2 G1–3 M2 प्राप्तस्य (for प्राप्त° स) B4 (first time) तत्र (for तस्य) — b) D1.2 अतीवोपचयो; T1 G4.5 इति चा(G4 पा)पनयो, M1 अतीवावनयो (for अतीवाप°) B4 (first time) अतीव बलवान्नृप — c)

C 2. 596 B 2. 14 32 K 2. 14 33 भोजराजन्यवृद्धैस्तु पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३१

ज्ञातित्राणमभीप्सद्भिरस्मत्संभावना कृता ।
दत्त्वाक्रूराय सुतनुं तामाहुकसुतां तदा ॥ ३२

संकर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकार्यं मया कृतम् ।
हतौ कंससुनामानौ मया रामेण चाप्युत ॥ ३३

भये तु समुपक्रान्ते जरासंधे समुद्यते ।
मन्त्रोऽयं मन्त्रितो राजन्कुलैरष्टादशावरैः ॥ ३४

अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः शतघातिभिः ।
न हन्याम वयं तस्य त्रिभिर्वर्षशतैर्बलम् ॥ ३५

तस्य ह्यमरसंकाशौ बलेन बलिनां वरौ ।
नामभ्यां हंसडिभकावित्यास्तां योधसत्तमौ ॥ ३६

तावुभौ सहितौ वीरौ जरासंधश्च वीर्यवान् ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ ३७

न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः ।
तथैव तेषामासीच्च बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ ३८

अथ हंस इति ख्यातः कश्चिदासीन्महान्नृपः ।
स चान्यैः सहितो राजन्संग्रामेऽष्टादशावरैः ॥ ३९

हतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत ।

Ś1 K2 B2.5 Dn च (for तु) K1 V1 B4.6 D1.2 भोजराजस्य वृद्धैश्च (K1 V1 °स्तु), K3 °राजन्यमन्त्रैश्च, K4 °जन्मैश्च वृद्धैश्च, B1 °राजसमृद्धैस्तु. — d) B1 दुरात्मभि° D1 पीड्यमानो दुरात्मन°

32 a) K1 अभीप्सुभिर् D1 गतित्राणमलिप्सद्भिर् — b) Ś1 आत्म, V1 मयि, D2 अस्य (for अस्मत्°) — S transp 32cd and 33ab — cd) K4 D1-3 सू°, B1 स्वातंत्र, B5 स्वतनु (for सु°) Ś1 K2.3 B1.3 ता (B1 त) त्वा(K2.3 चा)हुकसुतां; S (except G5.6) आहुकस्य सुता (for तामाहुक°) K1 (corrupt) दत्वाक्रूरा (added in marg यसु)तनु तामाहुकस्य सुता तदा

33 a) G2 सक्षणद्वितयेनैव — b) S (except M2) °त्राण (for °कार्यं) Ś1 K transp मया and कृत — c) K3 हत° कस° सुनामासौ, K4 G2.3 हतौ कससुदामानौ Cd cites सुनामा — d) K1.4 G3-5 चा(K1 वा)च्युत, K2 चाष्टुत; V1 चानघ, T1 चाच्युतौ, M चाह वै (for चाप्युत) — After 33, T1 G (except G2) ins

157* हत्वा कस तथैवाजौ जरासधस्य विम्यता ।
मया रामेण चान्यत्र ज्ञातय° परिपालिता° ।
[(L 1) G1.3.6 °वादौ (for °वाजौ)]

34 a) Ś1 क्षत्रे तु, V1 B1.3.4 कसे च, B6 उभये, G4 भयेन (for भये तु) K2-4 च (for तु) Ś1 समनुक्रांते; K4 Ñ1 V1 B D समतिक्रांते (D3 °नुप्रासे), G1.2.5 समुपा° (for समुप°) — b) K3 T1 G3 जरासध Dn2 समुद्यमे — d) K1 भोजैर् (for कुलैर्) G2 अष्टादशापरै ; Cd as in text.

35 a) V1 अविश्रम्य विनिघ्नतो; B1 अनस्यौत च निघ्नतो, B3.6 अविश्रात विनिघ्नतो (B6 °तौ); B4 अनेन मन्त्रो विघ्नतो, Dn1 D3.4 अनारमतो नि(D4 वि)घ्नतो, Dn2 D1.2 अनारत विनि°, G1 अनामतोभिनि°, G3 अरमतो विनि°, G6 अरममंतानि° — b) Ś1 K1.2.4 शतपा(K1 °या)तिभि°; K3 शस्त्रपा°, Ñ1 शरघा°, B1 शतपत्रिभि , B2 Dn D3.4 G1.3.6 M2 शत्रुघातिभि°, B5 D1 G2 शस्त्रघा° B3 महाशस्त्रै° पतत्रिभि° — c) Ś1 G2.4 नि° (for न) Ś1 Ñ1 V1 B (except B3.6) D (except D2.4) M2 हन्यामो; G3 निहन्या K1.3 S (except M1) बल (for वय) — d) G1.6 वर्षं पुनर्; G4 वर्षगतैर् (for वर्षशतैर्) K1-3 Ñ1 V1 B4 M2 अपि, T1 G M1 वय (for बलम्)

36 a) V1 च; S[अ]पि (for हि) K2 तस्या ह्यमर° — c) K1-3 नामतो, D6 नामस्यां Ś1 K3 हसडिफकौ, K1.2 D3 T1 G1 °डिभिकौ; K4 °डिकभौ, Ñ1 B Dn D3.4 G3 °हिंभकौ, V1 °तिभकौ, G2.6 °डियकौ, G4 °डियुकौ; G5 °डिविकौ — d) Ś1 आसते (for इत्यास्तां) T1 G3.4 यौध° (for योध°) Ñ1 V1 B D अशस्त्रनिधनावुभौ

37 a) D1.2 सहतौ (for सहितौ) — d) G1.5.6 पर्याप्त G1 नो (for मे)

38 b) K2-4 V1 B3.6 D1.2 G2-5 M1 [ऽ]पि; G1 lacuna, G6 ह (for च) — c) Ś1 K Ñ1 V1 B4 एषैव (K1 एषा हि) (for तथैव) B4 आसीत्तु — d) T1 G4 युद्ध, G3 युधि (for बुद्धिर्) A few MSS. वर°, वर. — After 38, S (except M2) ins

158* अष्टादश मया तस्य सग्रामा रोमहर्षणा° ।
दत्ता न च हतो राजञ्जरासधो महाबल° ।
[(L 1) G2 संग्रामो रोमहर्षण (for the post. half) — (L 2) T1 G4 तु (for च) G4 राजा (for राजन्)]

39 a) G5 अतो (for अथ) D1 अस (corr to हस) — b) K1-3 D4.5 महा (for महान्) D4.6 नृप S आसी° त्कश्चिन्नराधिप° (M2 °प), Cv (?) आसीत्कश्चिन्नराभिध° (uncertain) — D1 ins marg *sec m* 39cd–40 — c) K स चाप्य(K3 °न्यो)भिहतो राजन्, Ñ1 B1.2.4-6 D रामेण स हतस् (B6 सहितस्) तत्र, V1 B3 ततो रामेण स हत° (B3 निहत); S (and Cv? uncertain) नरोन्य°

तच्छ्रुत्वा डिभको राजन्यमुनाम्भस्यमज्जत ॥ ४०
विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितुमुत्सहे ।
इत्येतां मतिमास्थाय डिभको निधनं गतः ॥ ४१
तथा तु डिभकं श्रुत्वा हंसः परपुरंजयः ।
प्रपेदे यमुनामेव सोऽपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ४२
तौ स राजा जरासंधः श्रुत्वाप्सु निधनं गतौ ।
स्वपुरं शूरसेनानां प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४३
ततो वयममित्रघ्न तस्मिन्प्रतिगते नृपे ।
पुनरानन्दिताः सर्वे मथुरायां वसामहे ॥ ४४
यदा त्वभ्येत्य पितरं सा वै राजीवलोचना ।
कंसभार्या जरासंधं दुहिता मागधं नृपम् ॥ ४५
चोदयत्येव राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता ।
पतिघ्नं मे जहीत्येवं पुनः पुनररिंदम ॥ ४६
ततो वयं महाराज तं मन्त्रं पूर्वमन्त्रितम् ।
संस्मरन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ॥ ४७
पृथक्त्वेन द्रुता राजन्संक्षिप्य महतीं श्रियम् ।
प्रपतामो भयात्तस्य सधनज्ञातिबान्धवाः ॥ ४८
इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः । C B K

(G2 8 °न्य-, G1 lacuna after °न्य) स हत(T1 G8 सहित)स्तस्य — [d]) Ñ1 V1 B D S Cv अष्टादशावरे (M1 [inf. lin] Cv °वृत, G2 5 M2 °परे), Cd as in text

40 D1 ins 40 marg (of v.l. 39) — [a]) Ś1 K1 ततो (for हतो) S (except G6) transp हतः and हंस° K4 G2 प्रोक्त° (for प्रोक्तम्) — [b]) Ś1 इति, K4 कथं (for अथ) — [c]) Ś1 K1 डिंफको (K1 marg sec m डिंभिको), K2 8 डि(K8 डिं)फिको; K4 Ñ1 B Dn D1.2 4 6 T1 G3 डिंभ°, V1 तिभ°, D8 डिभिकौ, G1 विद्युको, G2 डिव°, G4 डिबु°, G5 6 डिवि° D4 G1 6 राजा (for राजन्)

41 G4 om. (hapl) 41–42 — [a]) Ś1 K1–8 हंसं नृलोके, D4 [अ]हं तेन लोके, T1 corrupt Ś1 [ऽ]पि (for ऽस्मिन्) — [b]) Ñ1 V1 नाहं जीवितु मन्महे — [c]) Dn1 एनां, G1.2 एव, G6 एवं (for एता) — [d]) Ś1 डिंफको, K1 (marg sec m) डिंभिको (orig हंस°), K2 8 डि(K8 डि)फिको, K4 Ñ1 B Dn D4 6 डिंभ°, V1 तिभ°, D1.2 डिंभ°, D8 G1 डिभि°, G2 डिंव°, G5 6 डिवि° G2 धनद (for निधनं).

42 G4 om 42 (of v.l. 41) — [a]) D2 तथापि (for तथा तु) Ś1 डिफक, K1 4 Ñ1 V1 B Dn D1 2 4 M2 डिंभ°, K2 8 डिफि°, D8 डिभि°, G1 विद्यु°; G2 डिव°; G5 6 डिवि° (for डिभ°) — [b]) Dn1 G6 पुरपुरजय°; D8 परपुरजय — [c]) B1 चैव (for एव) — [d]) K1.2 निमज्जत (K2 °त°), K4 Dn1 व्यम°, D8 5 G2 M2 अम° (for न्यम°)

43 [a]) S ततो (for तौ स) — [b]) K1 B1 तु, K2 Ñ1 V1 B4 Dn च, B3 6 D1 2 [अ]थ, S तौ (for [अ]प्सु). — [c]) K तत् (for स्व) B1–3.6 D1 2 शूरसेनायां (B1 °या, B3 °या°), B4 सर्वसैन्येन, T1 G3 4 शूरशून्य वै, G1 2.5 6 M शूरसेनेभ्य Ñ1 V1 B5 Dn D3–6 पुर शून्येन (B6 पुरमन्येन) मनसा — [d]) K1 4 पुरुषर्षभ (K4 °भ)

44 [a]) K1 T1 G4 5 अमित्रघ्नास्, K4 D4 अमित्रे तु — [b]) D4 प्रतिगृहे, G3 °हते (for °गते) D8 G6 नृप, G2 नृप° — [c]) Ś1 नरा (for पुनर्) Ś1 K B5 Dn D8 5 M2 आ(Ś1 सा)नदिन, D4 6 आनदित°

45 [a]) K1 त्वभेत्य, K2 चभ्यत्य (sic) (for त्वभ्येत्य) S यदा तु पुनरेवैन — [b]) S राजन् (for सा वै) D8 राजीवलोचन, G (except G3 4) °लोचन — [c]) K8 कसभार्यां K8 D4 T1 G (except G3) जरासध-.

46 [a]) K2 नोदयत्येव K8 राजेंद्र B1 चोदत्येवं हि राजेंद्र — [b]) K8 प्रति (for पति) K4 G1 6 °कर्शिता, Ñ1 °कर्पिता — [c]) K4 तं (for मे) B6 D1 2 S (except G1) एव (for एवं) — [d]) Ś1 D1 2 °दम

47 [a]) S कुरुश्रेष्ठ (for महा°). — [b]) D1 2 तत् (for तं) K2 पूर्वमित्रत K1 मत्रपूर्वमतद्रिता, B1 G3 मन्त्र-(G3 °त्र) पूर्वममन्त्रित, G1 मंत्रपूर्वं * * * *, G5 6 त(G6 म)-त्रपूर्वं सुमन्त्रित — [c]) B6 त, D5 स (for स-) K4 व्यमनसो, D4 विमनस — [d]) K1 D1 2 व्यपजाता, M2 [ऽ]प्यपयाता K4 नराधिपा, S (except G5) च (G1 6 M1 स्म) सर्वश° (for नरा°)

48 [a]) D1 4 पृथा(D4 °थ)क्तन, G2 4 पृथक्के(G4 °के)न (for °क्त्वेन) Ś1 श्रुता राजन्; K8 द्रुतो रा°, K4 क्रता रा°; Ñ1 V1 B D महाराज — [b]) Ś1 सश्रित्य (for संक्षिप्य) S विपुलां (for महतीं) — [c]) K1 अपेताम, K2 4 प्र(K2 प्रा)पताम, K8 व्यपयाता, Ñ1 V1 B1 6 प्रपलामो, B2 4 5 Dn D3–6 पलायामो, B8 (conflated) प्रपयामो, D1 2 प्रयतामो, S अपयाता (G2 अपवाद-) B6 बलात्तस्य, G8

C 2. 614 B 2. 14. 50 K. 2. 14. 53

कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥ ४९
पुनर्निवेशनं तस्यां कृतवन्तो वयं नृप ।
तथैव दुर्गसंस्कारं देवैरपि दुरासदम् ॥ ५०
स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुंगवाः ।
तस्यां वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभयाः ॥ ५१
आलोक्य गिरिमुख्यं तं माधवीतीर्थमेव च ।
माधवाः कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ५२
एवं वयं जरासंधादादितः कृतकिल्बिषाः ।
सामर्थ्यवन्तः संबन्धाद्भवन्तं समुपाश्रिताः ॥ ५३
त्रियोजनायतं सद्म त्रिस्कन्धं योजनादधि ।
योजनान्ते शतद्वारं विक्रमक्रमतोरणम् ।
अष्टादशावरैर्नद्धं क्षत्रियैर्युद्धदुर्मदैः ॥ ५४
अष्टादश सहस्राणि भ्रातॄणां सन्ति नः कुले ।
आहुकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिशतावरः ॥ ५५

भयार्तस्य, M1 भयात्तस्मात् — d) K4 सधना ज्ञाति°; Ñ1 V1 B2–6 Dn D3–6 ससुतज्ञाति°; B1 D2 ससुहृज्ज्ञाति°, D1 समुद्र ज्ञाति°, G1 5 6 सवलज्ञाति°

49 a) Ś1 K4 समन्य, Ñ1 V1 °मस्य (for °चिन्त्य). D1 सर्वेषु (for सर्वे स्म) — b) Ś1 K2 Dn1 D4 प्रतीचीं° — c) Ś1 कुशस्थल पुरीं; K1 2 4 कृत्वा कुशस्थलीं; D1 कुशस्थलिपुरी S शून्यां (for रम्यां) B6 °स्थली पुरी रम्या — d) K2 8 [उ]पलक्षितां, S निवेशितां (for [उ]पशोभिताम्)

50 a) K4 ततो (for पुनर्) Ś1 K1–3 B1–5 D ततो नि(B1 8 D1, 2 पुनर्नि)वेश तस्या च (K1 °स्याश्च); S पुनर्नि(T1 G2 पुर नि)वेश्य नदामो Cv pratīka cited as पुनर्निवेश्य, but gloss cites पुर (as accusative of पुर्), as in T1 G2 Text as in Ñ1 V1 B6, but cf K4 — b) D1, 2 नृपा S जरासधभयार्दिता — c) T1 G1 8 °संस्कारान्, M1 °संस्काराद् B1 2 6 D1 2 ततो वय महाराज — d) K3 दुरासद; B6 M1 °सदा°; D1 2 °सद°, D3 T1 G3 M2 °सदां; G1 °सदान्

51 a) Ś1 T1 युध्येरन्, K यु(K3 यु)ध्यते (for °ध्येयु°) — b) G4 °नृप° (for °वृष्णि°) V1 B D किमु वृष्णिम (D1 2 °मे)हारथा° — c) K2 D4 तस्या, K3 यस्यां (for तस्यां) S ते (M2 के) वय सजना (G1 6 विज्वरा) राजन् — d) K3 न्यवसामो (for निव°)

52 a) K3 Ñ1 V1 B1 4 5 D (except D2 3 5) M2 आलोच्य Ś1 दर्विमुख्य तु (for गिरिमुख्य तं) — b) K3 माधव तीर्थम्, Ñ1 V1 मागधीतीर्थम्, B1 D1 2 मागध द्रुतम्, B2–5 Dn D3–6 (D5 before corr) मागध तीर्णम्, B6 मागध द्रु तम् S अलभाम (G6 वसाम सु) सुख नृप — c) K3, 4 माधवां (K4 °व°), B1 यादवा°; B4 मागध; B6 मागध°; Dn1 D1 2 मागधा° (for माधवा) S माधवा माधवीतीर्थम् — d) K2 D1 2 अवाप्नुवत्, K4 B6 °सवान्, B3 °मुदु°, D4 °मुपात् (for अवाप्नुवन्) S आसाद्य सुखिनो (G2 °खिता)भवन् (M2 °वसन्)

53 a) K1 वर (for वय) G6 जरामघे (for °सधाद्). K4 G2 ण्व (G2 वय) जरासधभयाद्, V1 जरासधेन च वयं — b) K3 आदिभि°, Ñ1 B2–6 D M2 अभित, V1 पुरैव, T1 आदिता°; G1 2 4 6 अ(G6 ना)र्दिता° (for आदित°). D4 कृतकिल्बिषात् — c) K2–4 D4 G2 3 6 M1 सामर्थ्य°-वत B5 सनन्द्धाद्, G2 सयधं, G6 सवधान् — d) B1m 2–5 D गोमत (for भवन्त) K2 8 समुपस्थिता°; T1 समुपाश्रुता°

54 a) Ś1 त्रियोजनमय, G3 (before corr) °जनादिक. Cv pratīka cited as in text, but gloss cites °जनायुतं Ś1 चर्म, B1 (m as in text) सख्य, B3 5 6 सद्म, Cv सद्म (as in text) — b) Ś1 त्रिस्कद, B2 त्रिक्षध, D1, 2 त्रिष्कध, S विस्तीर्णं Cd cites स्कध (=परिखा) K1 D3 योजनादपि, K2 om (hapl) योजनादधि, K3 Ñ1 V1 B2 4 D1 2 6 योजनावधि; B6 °नाहिवि, S °नाधिक (G3 °नायित, M1 inf lin °नायुत), Cd as in text. — M1 om. 54cd — c) B2 D1 2 योजनात, Cv °नान्ते (as in text) T1 G2 8 5 कृतद्वार; G4 तु द्वार, M2 शतद्वार, Cv °द्वारं (as in text) Ś1 योजनातां शतद्वारा; B1 योजनांतर्गत द्वार — d) G5 स्युरू° (for विक्र°) K4 Ñ1 V1 B1 2 4–6 Dn D3–6 वीर(Dn1 °र)विक्रमतोरण; B3 वीरविद्रुम° — e) K2 अष्टादशाचरैर; K3 °दशावरैर, Ñ1 B3 5, 6 D1 2 S °दश(B5 6 °दशा)कुलैर्, Dn1 °दशावरे; D3 5 °दशवरैर्, Cd as in text Ś1 K3 Cd नद्धा, D4 युद्ध, D6 (before corr) न स्व, G6 युक्त (for नद्ध) — f) Ś1 मद° (for युद्ध°)

55 b) K1 भ्रजानां, K2 B3 भ्रता°, K3 त्राता°, Ñ1 B1 2 4–6 D भ्रातॄणां, V1 रथानां, T1 G3–5 भ्रातर°, G1 6 भ्रती(G6 °ता)नां, G2 M2 पुत्राणां; Cd भ्रातानां (=समुदायानां) as in text. — c) G4 आहु° ससशत पुत्रा° — d) B1 S एकैक (G6 °के, M2 °क) (for एकैकस्) K1 B5 D2 त्रिदशा वर° (D2 °रा°); K2 त्रिदशद्वर°, K3 च शतावर°, Ñ1 Cd त्रिशतावरा°; V1 B1 2 4, 6 Dn D1, 4 6 त्रिदशावर°

चारुदेष्णः सह भ्रात्रा चक्रदेवोऽथ सात्यकिः ।
अहं च रौहिणेयश्च साम्बः शौरिसमो युधि ॥ ५६
एवमेते रथाः सप्त राजन्नन्यान्निबोध मे ।
कृतवर्मा अनाधृष्टिः समीकः समितिंजयः ॥ ५७
कह्वः शङ्कुर्निदान्तश्च सप्तैवैते महारथाः ।
पुत्रौ चान्धकभोजस्य वृद्धो राजा च ते दश ॥ ५८
लोकसंहनना वीरा वीर्यवन्तो महाबलाः ।
स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिमध्ये गतव्यथाः ॥ ५९
स त्वं सम्राड्गुणैर्युक्तः सदा भरतसत्तम ।
क्षत्रे सम्राजमात्मानं कर्तुमर्हसि भारत ॥ ६० C 2. 626 B 2. 14 61 K 2. 14 66

(Dn2 D1 °वरा), S त्रिदशोपमा°

56 a) K1 2 -भ्राता Ś1 चारुदेष्णस्तव भ्रा° — b) Ś1 D4 T1 G2-5 M2 वक्रदेवो, K1 वभ्रुदेवो, G1 6 चारुदेहो (G1 °भो) (for चक्रदेवो) — c) Ś1 रोहिणीयश्च — d) B3 4 Dn1 D1. 2 5 शाव°; B5 शाल्व-, D3 साव-, D6 शाश्वः K3 शौरि समो, K4 B4 5 Dn1 D4 सौरिसमो, T1 G6 शौर्य(G6 °र्यो)समो, G1. 3 4 शौर्ये समो (G3 °मे), G5 M2 शौर्य(M2 °रे)समा, Cd as in text. K2 सांबसौरीसमा युधि, Ñ1 साव° शौरे° समो भुवि, V1 B2 6 D1 2 शाव° (V1 D2 साव ; B6 शाल्व°) प्रद्युम्न एव च, B1 साव° सूरस्तथाकृति , M1 सावश्चैव महारथ°

57 a) Ś1 एवमति- (for °मेते) K3 G1 रथा, T1 G3 तथा, Cv रथा° (as in text) — c) G1 कृतकर्मा Ś1 K B1 अ(K3 4 स्व)नावृष्टि , Ñ1 V1 B2-5 D ह्यनादृष्टि°, T1 न्यनादृष्टि°, G M [अ]प्यनाद्(T1 G2 3 °दृ-, G5 °धि)ष्टि° — d) K2 Dn2 शमीक°, D1 2 समिक°, G1 5 समीप°

58 a) K1 वकच, K3 ककस, K4 B3 D4 कङ्कु°, Ñ1 V1 B1. 2 4-6 Dn D1. 2 5 6 M2 ककः, G3 कह्व°, G4 5 कस° (for कह्व) See Addenda K1. 3 शकुनिर्दांतश्च, Ñ1 शकुर्निदाघश्च, V1 B (except B1) Dn D5 6 T1 शकुश्च कुतिश्च, D1. 2 शकुमिहता च, G2 शकुतिदांतश्च, G3. 4 M शकुर्नि(G4 °ह्नि)नादश्च, G5 शकुनिरादश्च (for शङ्कुर्निदान्तश्च). K2 ककशकुनिदानश्च, D3 ककन्दशकुश्च कुंतिश्च, G1 कश्च शत्रुश्चिनादश्च, G6 कव शत्रुनिनादश्च — b) Ś1 ससैवेते, K1 B1 ससैते च, K2 सप्त वै ते, K3. 4 V1 S सप्त (V1 सर्वे) चैते, Ñ1 B2 5 6 Dn D1 2 6 ससैते वै, B4 ससैरेते, D4 (corrupt) स(स्व)सैत्ते चै, text as in B3 D3 5 — After 58ab, S ins

159* प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भानुरक्रूरसारणौ ।
निशठश्च गदश्चैव सप्त चैते महारथा ।
वितद्रुर्झल्लिवभ्रू च उद्धवोऽथ विदूरथ° ।
वसुदेवोग्रसेनौ च सप्तैते मन्त्रिपुंगवा° ।
प्रसेनजिच्च यमलो राजराजगुणान्वित° । [5]
स्यमन्तको मणिर्यस्य रुक्म निस्रवते बहु ।

[Cv cites part of line 5. — (L 1) T1 सुदेष्ण° (for प्रद्युम्न°) T1 G5 सानुरक्रूर° (for the post half) — (L 2) G4 निशमश्च T1 G4 गत° (for गद°) — (L 3) T1 G4 वितद्रूझिल्लिवभ्रूश्च, G1 वितद्रुवालिवभ्रूश्च, G2 विकद्रुर्झल्लिकभ्रू च, G3 वितद्रज्झल्लिवभ्रू च, G6 विकद्रुश्चैव वभ्रुश्च, M1 वितद्रुर्झिल्लिवभ्रू च, M2 वभ्रुर्वकद्रुर्वाह्लीक° (for the prior half). T1 उत्तवोपि, G4 °द्धवोपि, G6 दुर्मदोथ (for उद्धवोऽथ) G6 विदू°, M2 विस्रू° (for विदू°) — (L 4) G3 वासु° (for वसु°) — (L 5) G3 यमजो (for °लो) T1 G4 5 M1 प्रसेनो यदुशार्दूलो महेंद्रसदृश° प्रभु° (G5 °भो) — (L 6) G6 च स्रवते (for निस्र°)]

— c) G2 M2 पुत्राश्च (for पुत्रौ) Ś1 K पुत्रौ चांधकराजस्य (K3 °राज्ञश्च), T1 G3-5 पुत्रा(T1 °त्र)श्चांधकभोजानां, G1 पुत्राश्च वकभोजस्य, G6 अत्र चाधकभोजाश्च Cv cites as a *variant* अन्धकभोजस्य.

59 a) Ñ1 लोह°, V1 B D G3 वज्र°, M2 दिव्य° (for लोक°) — b) B2 5 D (except D1. 2) T1 G3-6 महारथा° (for °बला.) — c) B3 स्मरत (for °तो) S (except G2) संस्मरतो मध्यदेशं (G1 °शे) — d) K3 D3 °मध्य- Ś1 K B2-6 D (except D1. 2) व्यवस्थिता° (for गतव्यथा) S वृष्णिवीरा गतज्वरा° (G1. 6 सहस्रश) — G1 2 6 M1 ins an addl colophon after 59, T1 G3-5 M2, after 160* (*adhy no* 15) G1. 2 6 M1 ins. after the above colophon T1 G3-5 M2, after 59

160* श्रीभगवान् ।
पाण्डवैश्चापि सतत नाथवन्तो वय नृप ।
[G2 M श्रीवासुदेव° (for श्रीभगवान्)]

60 ab) K1-3 त्व तु (for स त्व) D1. 2 °सत्तम° S सर्वसपद्गुणै° (M1 °द्गुणै°) सिद्धे° (G2 M2 °द्धै°) तस्मिन्नेव व्यवस्थिते — c) K1 2 क्षात्रे, B3 D3 क्षेत्रे, T1 G3-5 क्षितौ (for क्षत्रे) Ñ1 V1 B1 Dn2 D1. 2 G3 4 M2 सा(B1 Dn2 स)म्राज्यमात्मान, G1 समाजमा°, G2 साम्राज्यमास्थातु , M1 साम्राज्यसस्थान — d) Ñ1 मतुम्, B1 योद्धुम्, D1 2 योक्तुम्; T1 G2-5 कथम् (for कर्तुम्) G1 6 नार्हसि, M2 इच्छसि (for अर्हसि) D1 2 भारत° — After 60, S ins

161* दुर्योधनं शातनवं द्रोण द्रोणायनिं कृपम् ।
कर्णं च शिशुपाल च रुक्मिण च धनुर्धरम् ।

C 2. 626 B 2. 14 62 K. 2. 14 72 न तु शक्यं जरासंधे जीवमाने महाबले ।
राजसूयस्त्वया प्राप्तुमेषा राजन्मतिर्मम ॥ ६१
तेन रुद्धा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ।
कन्दरायां गिरीन्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः ॥ ६२
सोऽपि राजा जरासंधो यियक्षुर्वसुधाधिपैः ।
आराध्य हि महादेवं निर्जितास्तेन पार्थिवाः ॥ ६३
स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थिवान्पृतनागतान् ।
पुरमानीय बद्ध्वा च चकार पुरुषव्रजम् ॥ ६४
वयं चैव महाराज जरासंधभयात्तदा ।
मथुरां संपरित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् ॥ ६५
यदि त्वेनं महाराज यज्ञं प्राप्तुमिहेच्छसि ।
यतस्व तेषां मोक्षाय जरासंधवधाय च ॥ ६६
समारम्भो हि शक्योऽयं नान्यथा कुरुनन्दन ।
राजसूयस्य कार्त्स्न्येन कर्तुं मतिमतां वर ॥ ६७
इत्येषा मे मती राजन्यथा वा मन्यसेऽनघ ।
एवं गते ममाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य हेतुभिः ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एकलव्य द्रुम श्वेत शल्य शकुनिमेव च ।
एतानजित्वा सग्रामे कथ शक्तोपि त क्रतुम् ।
अथैते गौरवेणैव न योत्स्यन्ति नराधिपा ।
एकस्तत्र बलोन्मत्त कर्णो वैकर्तनो घृपा ।
योत्स्यते स बलामर्षी दिव्यास्त्रबलगर्वित ।

[(L 3) T_1 $G_{1.4}$ शैब्य (for शल्य) — (L 5) $G_{1\ 6}$ सथैते, G_2 अथ ते (for अथैते) — (L. 6) G_6 एकतस्तु (for °स्तत्र) — (L. 7) G_1 स परामर्षी; $G_{2.4}$ परमा°, G_3 परबला°, G_6 समरा° (for स बला°)

61 ^{a}) K_{1-3} D_4 G_2 शक्यो, M_2 शक्या S महाराज (for जरासधे) — ^{b}) S जरासधे (for जीव°) V_1 तस्मिञ्जीवति दुर्जये — ^{c}) B_3 D (except $D_{4\ 6}$) S (except $G_{1\ 2}$ M_2) राजसूय (for °सूयस्) B D (except Dn_1 D_4) $G_{5\ 6}$ [अ]वाप्तु (for प्राप्तु) — ^{d}) S तस्मिञ्जीवति (G_1 °ञ्जपति) पार्थिवे

62 ^{a}) G_2 युद्धाद्धि (for रुद्धा हि) — ^{b}) T_1 G_{2-5} M जित्वा (G_2 जिता) सर्वे (by transp), $G_{1\ 6}$ जित्वा तस्मिन् — ^{c}) S नगें($G_{1.6}$ महें)द्रस्य (for गिरीन्द्रस्य) K_4 $Ñ_1$ V_1 $B_{1.2}$ $D_{1\ 2}$ कदर्यां पर्वतेंद्रस्य, B_{3-6} Dn D_{3-6} कदरे पर्वतेंद्रस्य — ^{d}) T_1 G_2 सिंहेनैव $Ś_1$ G_1 °गजा (for °द्विपा)

63 ^{a}) N स हि (V_1 स तु) (for सोऽपि) K_4 राजन् — ^{b}) G_1 M_1 इयक्षुर् — N ins after 63^{ab} $G_{2\ 3}$, after 163*

162* महादेव महात्मानमुमापतिमरिंदम ।

[K_1 $D_{1.2}$ अरिंदम $Ñ_1$ तद्गुल्प्रस्थके राजन्महादेवमुमापतिं]

On the other hand, T_1 G_{2-6} M ins. after 63^{ab}

163* अभिषिक्तैश्च राजन्यै सहस्रैस्त चाष्टभि ।

[G_5 तु (for the first च) T_1 षा° (for चा°)]

Thereafter $G_{2\ 3}$ ins 162* G_1 om from 63^{cd} up to the prior half of line 2 of 168* (cf v l. 2. 14 9) — S (G_1 om.) transp 63^{cd} and 64 — ^{c}) K (except K_2) Cd आशा(K_1 °सा)स्य (for आराध्य) G_2 M_2 च (for हि) B D तपसोग्रेण (for हि महादेव) — After 63, N ins

164* प्रतिज्ञायाश्च पार स गत क्षत्रियपुगव ।

[V_1 प्राप्त (for गत) Dn D_{3-6} पार्थिवसत्तम (for क्षत्रिय°)]

64 G_1 om 64 (cf v l 63) — ^{a}) $B_{1\ 3\ 6}$ T_1 $G_{2\ 4-6}$ स वि(G_4 अपि)निर्जित्य (for स हि नि°) B_1 नृपतीन्; $B_{3\ 6}$ तान्सर्वान् (for the *second* निर्जित्य) $K_{2\ 3}$ स विजित्य महीपालान्; B_2 $D_{1.2}$ पार्थिवान्स विनिर्जित्य — ^{b}) $K_{2\ 3}$ सग्रामे, $B_{1\ 2}$ $D_{1\ 2}$ सर्वांश्च (for पार्थिवान्) V_1 $B_{3\ 6}$ पार्थिवान्सर्वतोदिश, G_2 सर्वान्वै पृथिवीश्वरान्, M_1 पार्थिवान्पृथगागतान् — ^{c}) B_4 पुनराणीय (for पुरमा°) K_4 बद्धौ, D_3 रक्षां (for बद्ध्वा) — ^{d}) K_2 $D_{1\ 3}$ पुरुष व्रत (K_2 व्रज; D_3 वृत), K_3 $B_{2\ 3.6}$ Dn D_2 पुरुषव्रत; Cv °व्रज (as in text)

65 G_1 om. 65 (cf v l 63) — ^{a}) D_4 ते च (for चैव) — ^{b}) K_1 तत, B_6 तथा (for तदा) T_1 G_{3-6} °भयार्दिता — ^{c}) G_3 मधुरां (for मथु°) — ^{d}) T_1 $G_{3\ 4}$ M_1 गत्वा (for गता) K_3 $D_{3\ 5}$ द्वारावतीं (K_3 °ती). — After 65, S ins

165* निवसाम तथाद्यापि सधनज्ञातिबान्धवा ।
कसहेतोर्हि यद्वैर मागधस्य मया सह ।
पार गत्वा स तस्याजौ यियक्षुर्देवमुत्तमम् ।

[(L 1) M_1 निवसामस् — (L 2) M_1 कस्य (for कस-) — (L 3) G_2 सदस्यापि, M स तस्याजा (for स तस्याजौ) G_2 देवसत्तम]

66 S transp 66^{ab} and 66^{cd}, but G_1 om 66

१४

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं त्वया बुद्धिमता यन्नान्यो वक्तुमर्हति ।
संशयानां हि निर्मोक्ता त्वन्नान्यो विद्यते भुवि ॥ १
गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियंकराः ।
न च साम्राज्यमाप्तास्ते सम्राट्शब्दो हि कृत्स्नभाक् ॥२
कथं परानुभावज्ञः स्वं प्रशंसितुमर्हति ।
परेण समवेतस्तु यः प्रशस्तः स पूज्यते ॥ ३
विशाला बहुला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता ।
दूरं गत्वा विजानाति श्रेयो वृष्णिकुलोद्वह ॥ ४
शममेव परं मन्ये न तु मोक्षाद्भवेच्छमः । C 2 639 B 2 15 5 K 2 15 5

(cf v.l 63), and M2 om 66[ab] — [a]) K2 स्वेयं, Ñ1 D5 स्वेतं, V1 स्वेव, B1 5 6 Dn1 D1-3 6 स्वे(B1 ह्ये)तन्, B3 4 स्वेव (for स्वेनं) S (G1 M2 om.) यदीमं (G2 यदीहं, G5 यदि स्वेम, G6 यदीव) नृपते यज्ञ — [b]) V1 यष्टुम् (for प्राप्तुम्) Ñ1 V1 B (except B3 6) Dn D3-6 अभीप्स(Dn2 °प्स्य)सि (for इहेच्छसि) S (G1 M2 om.) प्राप्तुमिच्छसि भारत (M1 पार्थिव) — [c]) S तेषां मोक्षाय काङ्क्षस्व — [d]) Ś1 °भयाय (for °वधाय)

67 G1 om. 67 (cf. v l. 63) — [a]) B (except B3.4) D न (for हि) K3 जरासंधाद्धिशक्योह, T1 G3-6 M न ह्येपोद्या(G3 °पोद, G4 °पाद्या, M2 °पा ह्य)न्यथा शक्यां[ ] (G5 °क्या), G2 न ह्येपो*न्यथा शक्यो — [b]) B (except B3) D अन्यथा (for नान्य°) S (G1 om) आ(G2 ह्या)रम्भो भरतर्षभ — [d]) G3 शक्य (for कर्तुं). — After 67, S (G1 om) ins ·

166* जरासंधवधोपायश्चिन्त्यतां भरतर्षभ ।
तस्मिञ्जिते जितं सर्वं सकलं पार्थिवं बलम् ।

68 G1 om. 68 (cf v l 63) — [b]) S (G1 om) यद्वा (M2 यथा) त्वं (for यथा वा) B2 D1.2 S (G1 om) नृप (for ऽनघ) — [c]) K1 2 B2 3 6 Dn2 D4 समाचक्ष्व (for समा°) — [d]) K1-3 हेतुम(K1 °च)त्, B6 भारत (for हेतुभि°)

Colophon om in G1. — *Sub-parvan*· Ś1 राजसूयसत्र, K3.4 Ñ1 राजसूयमन्त्र, V1 राजसूयारम्भ, B3 जरासंधवध, B4 राजसूय, T1 मंत्र — *Adhy name* Ñ1 V1 कृष्णवाक्यं, B3 5 D1.2 M1 वासुदेववाक्य, B4 भगवद्वाक्य — *Adhy no.* (figures, words or both) K1(marg *sec m*) 2 D3 13 (as in text), Ñ1 V1 Dn1 14, S (G1 om) 16. — *S'loka no* K2.3 Dn D1.2 69, M1 16.

14

1 G1 om 1-9 (cf. v l 2 13. 63) — [b]) T1 G2-5 M त्व(G2 त्वा)न्नान्यो (for यन्ना°) A few MSS अर्हसि (for अर्हति) V1 नान्यो वक्तुमिहार्हति — [c]) B1 2 6 D1.2 समुच्छेत्ता, D3 न मे वक्ता, D5 om न निर्मोक्ता, T1 G3-5 M विनि°, G2 विनिर्णेता (for हि निर्मोक्ता) — [d]) Ś1 त्व, Cd त्वत् (as in text) D3.5 6 अन्यो (for नान्यो) K1-3 जन°, Ñ1 विभो (for भुवि) V1 B3 त्वत्तोन्यो विद्यते न मे, B1 2.6 D1 2 नान्यः कश्चिद्भवेन्म(D1 2 °वे म)म; T1 कोन्यस्त्वत्तो भवेन्मम, G2-6 M कोन्यस्त्वत्तोस्ति(G2 हि) न° पुमान्

2 G1 om 2 (cf v l 1) — [a]) Ś1 K B6 च (K4 तु) (for हि) — [b]) V1 B4 प्रियंवदाः (for °कराः) — [c]) B6 साम्राज्यमाप्नुस्ते, D3 °मान्यास्ते, D4 °प्राप्तास्ते — [d]) B1 सम्राड्लब्धो, G4 °ट्छदो, Cd as in text Ś1 कृष्णभाक्; K V1 B3-6 D (except D2) G6 M1 कृच्छ्र° (for कृत्स्न°)

3 G1 om 3 (cf v l. 1) — [a]) K3 पराणां भावज्ञ°, G2 6 पुरानु° — [b]) K1 त्व (for स्व) K2 स्व प्रशासतुम्, T1 G2 3 M1 स्वय (G3 कथ) शसितुम्, G4-6 स्वय सशितुम् K1-3 Ñ1 V1 T1 G2 6 अर्हसि (for अर्हति) — [c]) G3 4 वरेण (for परेण) G4 समुपेतस् (for समवेतस्) — [d]) Ś1 K V1 B3-5 Dn D3-6 प्रशस्य° (for °स्त) K2 प्र° (for स) K1 पार्थिव° (for पूज्यते)

4 G1 om 4 (cf v l 1) — [a]) K2 B1 विशाल°, V1 B3 विपुला, D1 2 विस्तीर्णा, G4 विरळा (for विशाला) T1 G3-5 M विमला (for बहुला, which G6 om) — [b]) D3 °समन्विता, D4 °समाविता; M1 °समाकुला, Cd v as in text — [c]) V1 ताञ्जित्य, B3 4 ता विजित्य, Cd दूर गत्वा (as in text) V1 B3 विजानामि, T1 G3-6 वि(G5 [अ]पि)जानति — [d]) G3 दूर, Cd v श्रेयो (as in text) K4 वृत्ति (for वृष्णि). B2 °कुलोन्नव° — After

C 2. 639 B 2 15 5 K 2 15 5

आरम्भे पारमेष्ठ्यं तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥ ५
एवमेवाभिजानन्ति कुले जाता मनस्विनः ।
कश्चित्कदाचिदेतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६
भीम उवाच ।
अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति ।
दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ७
अतन्द्रितस्तु प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।
जयेत्सम्यङ्नयो राजन्नीत्यार्थानात्मनो हितान् ॥ ८
कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनंजये ।
मागधं साधयिष्यामो वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ९
कृष्ण उवाच ।
आदत्तेऽर्थपरो बालो नानुबन्धमवेक्षते ।

4, S (G1 om) Cv read 11, followed (except in T1) by 171*

5 G1 om 5 (cf v.l 1) — a) K1 यत्नमेव; K8 समसेव (for शममेव) Cd cites शम (as in text) M1 वर (for पर) — b) G8 6 निरय (for न तु) K3 मोहाद्, G3 वाचा, M [अ]मोक्षाद् (for मोक्षाद्) K1 8 श्रम°, K3 सम° (for शम°) N1 V1 B1 3 5.6 D T1 G3 श(G8 क्ष)मात्क्षेमं (T1 °मो, B1 यतो मोक्षो) भवेन्मम; B3.4 भवे(B4 शमा)त्क्षेम शमान्मम; G4 स च मोक्षो भवेच्छमात् — After 5ab, T1 ins 171* — Before 5cd, G3 4 6 M1 ins भीम° — c) K3 आरम्य T1 G4-6 M पारमेष्ठ्ये तु (G6 तन्) V1 G3 आरभ° परमो (G3 प्रथमो) लोप; B6 प्रारभे पारमेष्यति K3 corrupt. Cd cites आरम्भे and पारमेष्ठ्य (as in text). — d) Ś1 T1 G4 6 M1 नाप्राप्यम्, G8 न प्राप्य (for न प्राप्यम्) Cn seems to read दुष्पाप!

6 G1 om 6 (cf v l 1) — a) Ñ1 V1 B (except B8) D G3 8 M एते (for एव) V1 G3 विजानति; B1 5 Dn D8 5 6 हि जानति, D4 हि धावति; G3 M न जानति (for [अ]भिजा°) — c) B1 (m as in text) 3 D8 G2 कश्चित् (for कश्चित्) K1 एवैषां; K3 एषा तु (for एतेषां) — d) B3 भवेच्छ्रेयो, T1 G4-6 M1 °ज्ज्येष्ठो; G3 M3 भावश्रे(G2 °ज्ये)ष्ठो (for भवेच्छ्रेष्ठो) Some MSS. जनार्दन — After 6, K3 8 (both om. line 1) Dn D1 2 (both marg sec m) 3 4 ins

167* वय चैव महाभाग जरासधभयात्तदा ।
शङ्किता स्म महाभाग दौरात्म्यात्तस्य चानघ ।
अहं हि तव दुर्धर्ष भुजवीर्याश्रय प्रभो ।
नात्मानं बलिनं मन्ये त्वयि तस्माद्विशङ्किते ।
त्वत्सकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च माधव । [5]
अर्जुनाद्वा महाबाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ।
एवं जानन्हि वार्ष्णेय विमृशामि पुनः पुनः ।
त्वं मे प्रमाणभूतोऽसि सर्वकार्येषु केशव ।
तच्छ्रुत्वा चाब्रवीद्भीमो वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L 2) K3 शकितोसि (for शङ्किता स्म) — (L 3) Dn1 D1 2 प्रभो — (L 4) K3 8 तस्म (for तस्माद्) — (L 6) K3 3 वा (for वै) — (L 7) K3 एवं जानामि, K8 एवजानामि (for एव जानन्हि) K3 8 विमृशन् च, Dn1 विमृशामि — (L 8) K3 D2-4 त्वमेव (D4 त्व हि मे) प्रमाणभूतोसि (for the prior half)]

7 G1 om 7 (cf v l 1) — T1 G4-6 M1 om. the ref. B1 3 4.6 D4 भीमसेन (for भीम). — a) B1 अनारंभोत्सुको राजा — b) Ś1 (by corr) K3 D1 2 G3 वाल्मीक — c) S (G1 om) दुर्बल(T1 दुर्लभ)श्चाप्युपायेन. — d) K3 G2 बलिना (for °न). D3 4 योधिगच्छति. T1 G2-5 M योधयिष्यति, G6 योधीयेत (sic) (for योऽधितिष्ठति).

8 G1 om 8 (cf v l 1) — a) B1 उपायतस् (for अतन्द्रितस्) V1 B3-5 D (except D1 2) च (for तु) — b) K3 B1 D1 4 बलिनो (for °न) D1 रिपु°, Cd as in text. — c) Ś1 K4 सम्यङ्नयाद्राजन् (Ś1 °द्राज), K1 °ङ्नयो राजम्, K3 8 V1 °ङ्न्याद्राजा, N1 B D °ङ्प्रयोगेण(Dn D3 °न, D4 °ग्प्रयाणेन); G3 °ङ्नयो राजन्, G6 °ङ्नरो राजन्. Cv °ङ्नयो राजन् (as in text) — d) K B1 D2.4 Cd नी(K1 नृ; D4 नि)त्यर्थानात्मनो हितान् (Cd: नीत्यर्थानीति गुणयान्); V1 बलिनोप्यात्मनो हितान्, D3 नीदार्थावात्मनो हितान्; T1 G2.4 6 M इत्यर्थे हि (G4 भि) प्रवर्तते, G3.5 नित्यत्वे (G5 नीत्यर्थे) हि प्रवर्तते

9 G1 om 9 (cf v l 1) — a) K3 जयो; B1 योगो (for नयो) — c) Ś1 D4 साधयिष्यामि — d) Ś1 K3 4 B8-6 D इवाग्नि; K1 यज्ञे, K3 इष्ट (for त्रय) — S ins after 9 (G1, which om from 63cd of adhy 13 up to the prior half of line 2, ins. after 63ab of that adhy)

168* त्वद्बुद्धिबलमाश्रित्य सर्वं प्राप्स्यति धर्मराट् ।
जयोऽस्माकं हि गोविन्द येषां नाथो भवान्सदा ।

[(L 1) G8 प्राप्स्यसि — (L 2) G2 transp भवान् and सदा]

10 Ś1 K (except K3) Dn1 श्रीकृष्ण, T1 G2-6 श्री(G5 6 om श्री)भगवान्, M वासुदेव (for कृष्ण उ°)

तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १०
हित्वा करान्यौवनाश्वः पालनाच्च भगीरथः ।
कार्तवीर्यस्तपोयोगाद्बलात्तु भरतो विभुः ।
ऋद्ध्या मरुत्तस्तान्पञ्च सम्राज इति शुश्रुमः ॥ ११
निग्राह्यलक्षणं प्राप्तो धर्मार्थनयलक्षणैः ।
बार्हद्रथो जरासंधस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १२
न चैनमनुरुध्यन्ते कुलान्येकशतं नृपाः ।
तस्मादेतद्बलादेव साम्राज्यं कुरुतेऽद्य सः ॥ १३
रत्नभाजो हि राजानो जरासंधमुपासते ।
न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ १४
मूर्धाभिषिक्तं नृपतिं प्रधानपुरुषं बलात् ।
आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः पुरुषतः क्वचित् ॥ १५ C 2 654 B 2 15 21 K 2 15 22

— [a]) K1 °र्थं (for °र्थ) V1 B3–6 Dn D3–6 अर्थानार- (Dn1 °ल)भते बालो, B2 आदत्तेऽर्थेऽनपर (sic) बालो, D1.2 आदत्तेर्थान्परो बा°, S आत्मनोर्थपरो बा°. — [b]) K1 उपेक्षते, B3 6 अपे° (for अवे°) — [c]) K4 न मृष्येह, Cd as in text S त (G3 ता) विपक्तमयो (T1 विपन्नमयो, G1 विविक्त°, M विपक्तद्विपो) प्रति — [d]) Ś1 बलम्; Dn1 बाला (for बालम्) — After 10, S ins (Cv glosses)

169* सर्वान्वश्यानतुसृशन्नेकमेव सता युगे ।

[Of 171*, which is a variant of this, *repeated* in S G2 तस्माद् (for सर्वान्) G4 वध्यान् (for वश्यान्) G1 चैवम्, Cv एवम् (for एकम्) G2 सदा युगे, G3 तु संयुगे, Cv युगे युगे (for सतां युगे)]

11 G1 om 11 T1 G2–6 M Cv read 11 (followed, except in T1, by 171*) after 4 — [a]) Ś1 K1 जित्वा; K4 हृत्वा, Cd हित्वा (as in text) Cn जित्वा जयवान्, but Cnp हित्वा करान् (as in text) Ś1 यो ***; Dn D1 3 यौवनाश्वि G2 दृष्ट्वा क्रतून्यौवनाश्वि — [c]) Ś1 कार्तवीर्याद् (for °वीर्यस्) Ñ1 V1 B D G2 4 तपोवीर्याद् (for °योगाद्) — [d]) K1–3 D3 च (for तु) K3 विदु°; Ñ1 मुनि°, G3 5 6 भुवि (for विभु°) — [e]) K1 (sup lin as in text) सध्या (for ऋद्ध्या) Ś1 मरुत्वस्, K1 2 D1 2 मरुत्तस् (for मरुत्तस्) K2 3 त्यागाच्च, B1 आद्यश्च, B3 तान्सर्वान् (for तान्पञ्च) — [f]) Ś1 समाज, K1 सम्राजम्, B1 साम्राज्य (for सम्राज) Ś1 K4 इति शुश्रुम-(K4 °सु°), K1 अनुशुश्रुम, K2 3 इति सुश्रुम°, Ñ1 V1 B D त्वनुशुश्रुम (B1 नाभिशुश्रुम, D2 3 त्वनुशुश्रुम) G3 3 M Cv साम्राज्येनेति (G3 °ज्ये इति) शुश्रुम° (M1 °म). — Ñ1 V1 B D ins after 11 (B3, after 171*)

170* साम्राज्यमिच्छतस्ते तु सर्वाकार युधिष्ठिर ।

B3 Dn2 cont Ś1 K B3 D4 S ins. after 11 (T1, after 5[ab])

171* सर्वान्वशानतुसृशन्नैते सन्ति युगे युगे ।

[This is merely a variant of 169*, being *repeated* in S Nil. notes it as a variant version (इति पठन्ति), reading as in Dn2. Ś1 सर्वानशान्, K1–3 B2 3 D4 G2 सर्वान्वश्या(K3 °शा)न्, Dn2 मत्रान्वश्यान्, T1 सर्वाण्यशान् (for °न्वशान्) G3 सर्वान्दृश्याननुदृशन् (for the prior half) T1 चैते, G3 नैके (for नैते) Ś1 K2 3 एवमेव महायुते (K3 °त), K1 एवमेव च संयुगे, K4 B2 3 Dn2 एवमेव (K4 °व) सतां युगे, D4 एव तिष्ठत्सता युगे, G2 नेति शांतिं युगे युगे (for the post half)]

12 [a]) K1 न ग्राह्य, G2 M2 Cv सग्राह्य (for निग्राह्य°) K4 D3 Cn ग्राप्ति; D5 6 °ह्ये, Cnp °ह्यो (as in text) T1 G1 3–6 M1 निग्राह्य (G1 निगृह्य; G3 विग्राह्य, M1 *inf lin* संग्राह्य) लक्षणप्राप्तौ (T1 °प्राप्ता, G1 -लक्षप्राप्तौ स, G4 -लक्षणप्राप्त, M1 *inf lin* वाव) Cd निग्राह्यलक्षण (as in text) — [b]) B1 धर्मार्थकामलक्षणैः; D4 6 धर्मानुनय°, G1 ममार्थास्तु न लक्षणैः, G4 धर्मार्थनवलक्षणे, Cnp धर्मास्तिनय°, Cd v as in text — [c]) S बार्हद्रथ (M2 °थ) जरासध — [d]) = Gītā 13 26[d]. T1 त्वं, G (G1 om) M2 Cv त (for तद्). M1 (hypermetric) तं विद्धि त्व भर°

13 [a]) B2 चैवम् (for चैनम्) Ś1 अनुबुध्यत, B1.6 अनुरुध्यति, T1 G1 3 4 6 प्रत्ययुध्यत (G1 °त, G3 °रुध्यत); G2 5 M प्रतियुध्यत (M1 °रुध्यति; M2 °बुध्यति) — [b]) G4 °न्येकशता नृपा — [c]) K1–3 यस्माद् (for तस्माद्) V1 B D इह (for एतद्) Cv cites एतद्बलाद् (as in text) - B1.2 6 D1 2 एतत्; D4 corrupt (for एव) — [d]) G2 च कुतो (for कुरुते) V1 B D हि (for ऽद्य) Ñ1 न° (for स°)

14 [a]) K2 3 T1 G3 5.6 M रत्नभाज, K4 °भाग, G1 °भाजा G4 °भाजाहि- (for °भाजो हि) K2 3 S राजन्या (for राजानो). K1 रत्नभागं च राजन्यो — [b]) K1 जरासध (for °धम्) Ś1 K उपाहरन् (K1 °ददत्) (for उपासते) — [d]) K3 आश्रित (for आस्थि°) S (except M1) बलेना(T1 G3 M2 °न)नयमास्थित (G1 °तियमास्थित°, G4 °यमथोक्षित, G6 °नियमोस्थित°)

15 [a]) K1–3 S (except G3 M1) मूर्धावसिक्तं (K1 °क्तो), K4 मूर्द्धाभिषिक्तो, Cv मूर्धाभिषिक्तं (as in text) K1.4 नृपति°, G3 (before corr) राजन्य (for नृपतिं).

C 2. 655 B 2. 15. 22 K 2. 15. 23

एवं सर्वान्वशे चक्रे जरासंधः शतावरान् ।
तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ १६
प्रोक्षितानां प्रमृष्टानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे ।
पशूनामिव का प्रीतिर्जीविते भरतर्षभ ॥ १७
क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति सत्कृतः ।
ननु स्म मागधं सर्वे प्रतिबाधेम यद्वयम् ॥ १८
षडशीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश ।
जरासंधेन राजानस्ततः क्रूरं प्रपत्स्यते ॥ १९
प्राप्नुयात्स यशो दीप्तं तत्र यो विघ्नमाचरेत् ।
जयेद्यश्च जरासंधं स सम्राण्नियतं भवेत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

— b) K8 V1 B8 प्रधानपुरुषो; Dn1 G (except G6) M °न पुरुष; Cv °नपुरुष (as in text) K2 Ñ1 D2 S कुलात् (G1 कुले; G2 किल) (for बलात्) — c) K1 आदित्ये (for °दत्ते). D8 स च, G6 (by transp) च न. K6 सवो, D2 चरो (for च नो) K2 मे, S (except G1 2) यो (for नो) K2 पृष्ठो; D2 दृष्टो, M1 [ऽ]भागो; Cv व्रष्टा (for दृष्टो) — d) M1 दृष्ट; Cv भाग (for ऽभाग). Cd cites पुरुषत (as in text) Ś1 भागशः पुरुषः क्वचित्, G2 भागार्हः पुरुतः क्वचित्

16 a) Ś1 सर्वान्वशी, D4 सर्वानुगे. Ñ1 S एवं सर्वानशी- सै(Ñ1 °घे; T1 G2 °स्ये)को — b) K6 B2.6 Dn D2m 4 Cdp प्रतापवान्; V1 B8 नराधिप (B3 °पान्), G2 दारापरान्, Cd n as in text — c) Ś1 K1 4 Ñ1 V1 स दुर्बल (K1 °ल) परो, Dn2 स दुर्बलतमो; G2 न दुर्बलपलो; M सुदु(M1 तद्दु)र्बलपरो — d) K2–4 पार्थम् (for पार्थ) Ś1 K2 8 D6 T1 G3–6 उपेष्यति; K1 °पेक्षमि, K4 °पाश्यति, B1 G1 M1 °पेक्ष्यते, B8 °पैष्यसि; G2 °पेक्षति; M2 °पेक्षते. — After 16, S ins (Cv glosses)

172* तण्डुलप्रस्थके राजा कपर्दिनमुपास्त सः ।

[G1 °प्रास्तके, G2 4 M Cv °प्रस्थको (Cvp as above) G1 कापर्दन; G5 6 कमर्दिनम् (for कपर्दिनम्) G1 2.6 M उपासते, G3.4 उपास्ति सः (for उपास्त स)]

17 a) K1 8 V1 D2 G1 4 6 Cd प्रो(K8 पो)षि° (for प्रोक्षि°) D1 प्रवृद्धानां; D2 T1 G1 3 4 6 प्रहृष्टानां, G2 प्रकृ°, G5 M Cd प्रसृ° (for प्रमृ°) — d) Dn2 जीवने, G1 जीवितो (for जीविते)

18 a) K1 सत्वमरणो, K8 शास्त्र°; K4 G2 शस्त्रमरणे, Cd v as in text. — b) B2 D2 यथा; Cd (?) जेता (for यदा) B6 यदा स्यात्सत्कृतस्तदा — c) K1 Ñ1 B2.4–6 D तत; K3 4 T1 न तु, V1 न च; G6 तस्माद् (for ननु). K1 B1 त, B6 D1 च, G6 हि (for स्म) Ś1 K4 V1 B1–3 D (except D1 2) मगधे (for सर्वे). G1 (submetrical) तस्मान्मागधा (sic) सर्वे — d) Ś1 प्रतिपुष्येम, D1–3 °बाधेन; G1.4 6 °योधेम; Cd as in text G1 ता, G2.3 M1 तद्, G5 6 M2 त; Cd यद् (as in text) B2 4.6 D1 2 सगता (for यद्वयम्) K प्रतिबाधामहे वय, T1 प्रतिबोधे मद्दय (sic) Cd cites प्रतिबाधेम (as in text), Cv cites (? glosses) युध्येत

19 a) K2 G1 षदशीती; G4 °त, G5 M2 °ति; Cv as in text. Ś1 K2.4 D2 G1 समानीता; G3 समानीता:- — b) S Cv चान्ये (for राजन्) — d) B1 तदा; B6 तथा; G1 6 तत्र (for ततः) Ś1 K4 प्रपत्स्यति; K1 °वत्स्यति, K2 3 Ñ1 V1 B3 Dn D4. 5 6(by corr) M2 °पत्स्यते (K3 °ति; D4 °से); B1 °पत्स्यति, B4 °पत्स्यति, D2.6 (before corr.) °पत्स्यते, G2 M1 °पत्स्ते

20 b) Ś1 त्वत्र (for तत्र). — c) K1 जयेत यश्च (hypermetric), B6 Dn1 जयेद्युश्च; D1 °यस्तु (for °यश्च) — d) B6 transp स and सम्राट् K1 निश्चय; K4 G1 6 नियतो (for नियत)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 राजसूयमन्त्र, K2 राजसूय; K3–4 राजसूयमन्त्र, Ñ1 V1 राजसूयारंभ; B2 3 6 जरासंधवध; B4 राजसूय and जरासंधोपाख्यान; D1 2 जरासंधोपाख्यान — *Adhy name* Ñ1 V1 कृष्णवाक्य, G1 धर्मपुत्रभीमकृष्णवचन; M1 भगवद्वचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg *sec m*) 2 3 D8 14 (as in text), Ñ1 V1 Dn1 D2 15, S 17 — *S'loka no* K2 3 25, Dn 26, D1 2 21, M1 23

१५

युधिष्ठिर उवाच ।

सम्राङ्गुणमभीप्सन्वै युष्मान्स्वार्थपरायणः ।
कथं प्रहिणुयां भीमं बलात्केवलसाहसात् ॥ १
भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् ।
मनश्चक्षुर्विहीनस्य कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २
जरासंधबलं प्राप्य दुष्पारं भीमविक्रमम् ।
श्रमो हि वः पराजय्यात्किमु तत्र विचेष्टितम् ॥ ३
अस्मिन्नर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते ।
यथाहं विमृशाम्येकस्तत्तावच्छ्रूयतां मम ॥ ४
संन्यासं रोचये साधु कार्यस्यास्य जनार्दन ।
प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुरासदः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ C 2. 665 B 2. 16 6 K 2 16 6

15

1 [a]) D8 आर्याद्, G2 साम्राड् (for सम्राड्). K2 समीप्सन्, G1 अवैप्सन् (for अभीप्सन्) — [b]) Ś1 मुक्त परायण, K2 सार्थे°; K8 सार्थे प°; D8 पार्थे°, D6 स्वार्थ परायणै, G2 स्वर्थपरायण — [c]) K1 G5 6 प्रहिणुयाद्, K2 °या, K8 हिमनुया (sic), D8 हिम्रणुया (sic); G1 M2 प्रतिणु (G1 °ण)यां V1 B D (except D1 2) T1 कृष्ण, G5 6 M1 भीम (for भीमं) — [d]) K वाल्या(K2 °ला)त्, Ñ1 B1 D1 2 G4 वाल; V1 B2–6 Dn D8–6 सोह; G5 वालान् (for बलात्). Ś1 केवलमाप्नुयात्, K1 केशव साहसात्, G5 केवल साहसान्.

2 In V1 B2–4 D1, 2 this stanza is *repeated* after 2. 18 12. — [a]) B6 G2 M1 उभे (for उभौ). Ñ1 भीमसेनार्जुनौ नेत्रे — [b]) K1–8 V1 B8 4 मनो मे त्वं (V1 मनस्त्वन्मे, B8 4 °स्त्वं मे, so also B8 4 in the *repetition*) जनार्दन (V1 B4 °न) — [c]) Ś1 मनश्च चक्षुर्हीनस्य — [d]) G2 transp. कीदृश and जीवितं

3 [a]) T1 जरासधे D1 2 °वधं (for °बलं) — [b]) Ñ1 विष्पार (for दु°) G1 अभिविक्रम (for भीम°). — [c]) K1 यम, Cd श्रम (as in text). Ś1 क, K8 वा, G2 नः (for व). K1 पराजस्या; K8 पराजत्यत् (sic), K4 परा जय्या, T1 G5 M2 परो ज(M2 °ह)न्यात्, G2 परो हि स्यात्, G4 परं जन्यात्, M1 वरो जन्या(*inf lin* °ह)त् (for पराजय्यात्). Ñ1 V1 B2 4 Dn D8 5 यमोपि न विजेताजौ, B1 स मे श्रम पराजह्यात्, B8 श्रमो हि विजयेताजौ, B5 6 D1 2 6 G8 यमोपि (D2 °मो वै) विजयेन्नाजौ, D4 यमौ हि न विजातारौ, G1 6 श्रमो व परमो जन्यात् Cd श्रमो — पराजयेत्, Cn cites विजेता, Cnp ("गौडपाठे") श्रमोपि विजयेताजौ, Cv समा[read समो?] हि य परोक्ष[ ] स्याद् — [d]) V1 B2 5 Dn D8–6 तत्र व किं (for किमु तत्र) B8 4 6 D1 2 G8 तत्र व किमु (G8 किं तु) चेष्टितं Cd cites (as in text) विचेष्टित (=विक्रात). — After 3, V1 ins 174*, while T1 G4 5 ins

173* कथ जित्वा पुनर्यूयमस्मान्संप्रतियास्यथ ।

4 V1 om. 4^{ab} — [a]) B4 यस्मिन्, D2 G1 तस्मिन् (for अस्मिन्) Ñ1 B D त्वर्थांतरे (for अर्थान्त°) Cd gloss अर्थच्छिद्रे D6 (*sup lin* as in text) मुक्तं; D6 m उद्युक्त, Cv युक्त (as in text) — [b]) B1 G1 5 Cv अनर्थं; G6 °क (for अनर्थ). Ś1 K2 अर्थं मे प्रत्य(K2 °ति)पद्यत; K1. 8. 4 अर्थमप्रतिपद्यतः (K1 °ते); T1 G2. 4 M1 अनर्थं प्रतिपद्य च Cv cites प्रतिपद्य — B1(*marg*) 4 5 Dn D8–6 M2 ins. after 4^{a}. V1 (which om 4^{ab}) ins. after 3

174* तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु कार्या युक्ता मता मम ।

[V1 B4 तस्मि° (for तस्मा°). D4 कार्य- (for कार्या). B4 मतिर् (for मता)]

— [c]) T1 G1 2. 4 यथार्हं, G5 यथावद् (for यथाह) Ś1 विमृष्यास्म्येक:; Dn2 D5. 6 (before corr.) °पास्म्येक (for °शाम्येक). B1 यथा विमृश्य रक्षेह — [d]) D4 क्रियता (for श्रू°) K4 V1 इति, B8 हि मे (for मम).

5 [ab]) K8 सनास, B1 (m as in text) अभ्यास, Cd सन्यास (as in text) K1 रोचते, B8 रोचयेत्, T1 °ये Cv cites संन्यास रोचये (as in text). K1 साधु; G1. 6 सोह (for साधु) A few MSS जनार्दन V1 तच्च ते रोचतां वीर कार्ये ह्यस्मिञ्जनार्दन — [c]) T1 °हतु (for °हन्ति) K8 सद्यो (for मेऽद्य) — [d]) K2 8 Ñ1 B4 5 D8–6 T1 G2–6 M2 Cv दुराहर, K4 G1 °वह (for °सदः).

6 =2. 23. 1. G6 om. the ref — [a]) K8 transp पार्थ. and प्राप्य. M1 (before corr) मनु (for धनु·) — [b])=1. 216. 7^{d}. 5 166 32^{b} Ś1 B (except B5) D8–5 M2 अक्षय्ये; D1. 2 °ये (for °य्यौ) — [c]) T1 रथ-

C 2. 666 B 2. 16 7 K 2 16 7

धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ ७
कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिष्ठिताः ।
बलेन सदृशं नास्ति वीर्यं तु मम रोचते ॥ ८
कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः किं करिष्यति ।
क्षत्रियः सर्वशो राजन्यस्य वृत्तिः पराजये ॥ ९
सर्वैरपि गुणैर्हीनो वीर्यवान्हि तरेद्रिपून् ।
सर्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्वीर्यः किं करिष्यति ॥ १०
द्रव्यभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ।
जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवं च संश्रितम् ॥ ११
संयुक्तो हि बलैः कश्चित्प्रमादान्नोपयुज्यते ।
तेन द्वारेण शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः ॥ १२
दैन्यं यथाबलवति तथा मोहो बलान्विते ।
तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना ॥ १३
जरासंधविनाशं च राज्ञां च परिमोक्षणम् ।
यदि कुर्याम यज्ञार्थं किं ततः परमं भवेत् ॥ १४

(for रथ) G5 हयान् (for सभां) G1 6 रथप्रजहयार्थेव

7 = 2 23 2 Before 7, Ś1 Ñ1 V1 B1 2 4.5 (marg) D1 6 G3 ins अर्जुन उ° — a) V1 B (except B3) D शस्त्र; Cd v अस्त्रं (as in text) M1 (by corr) शरान् (for शरा) — b) M2 वक्षो, Cd पक्षो (as in text) — c) G1 एत (for एतत्) K2-4 V1 B1 T1 G1 6 महाराज (T1 °ज) (for मया राजन्) — d) K3 दुष्प्राप्य यदभापित; G3 दुष्प्राप यदिहेप्सितं Cv cites इह (as in G3)

8 K3 om 8 — b) Ś1 बुधा; B1 5 Cd विद्या, Cv वैद्या (as in text) Ś1 K2 4 विनिश्चिता, B4 सुनिश्चि°; M1 सुदीक्षि°, Cv as in text. K1 वज्ञा रणविशारदा°, Ñ1 V1 B3 वैद्या वै साधु निष्ठिता°; B6 D1-6 G1 5 6 चै(D1.2 G1 वि)द्या साधुषु निष्ठिता. — c) V1 कुलेन (for बले°) — d) K3 B2 6 D1.2 च (for तु) V1 B3 मम वीर्यं तु रोचते, G3 वीर्यवत्तमरो°

9 a) K1 हतवीर्यकुले; S (except G3) कृतविद्यः (T1 कुलवीर्य°, G4-6 कृतवीर्य°) कुले Cd explains कृतवीर्यकुल — 9b = 10d Dn om (hapl.) from 9b up to the prior half of 175* — After 9ab, V1 B D (Dn om the prior half) ins

175* निर्वीर्ये तु कुले जातो वीर्यवांस्तु विशिष्यते ।

[D2 निर्वीर्यो (for °र्ये) B1 3 6 D1 2 [ऽ]पि, B5 च (for तु) D3 (by corr) जाते (for जातो) B1 3 6 D1.2 प्रश(B3 °श)स्यते (for विशिष्यते)]

— G1.6 om (hapl) 9c-10d — c) Ś1 Dn2 T1 G3-5 सर्वतो, K4 स वरो; B6 स वृथा (for सर्वशो) — d) K3 B1 वृत्ति, D1 वृद्धि°, G3 पत्ति°, M2 [अ]वृत्ति° (for वृत्ति) V1 B3-5 D3 5 6 द्विपजये, D4 विसजये Cd cites text

10 G1 6 om 10 (of v.l 9), Ñ1 B1 om (hapl.) 10ab — a) K4 एव (for अपि) B2 हीत्वा (sic) (for हीनो) V1 B3-5 D (except D1 2) सर्वैर्गुणैर्विहीनोपि — b) Ś1 निहनेद्, K1 G4 हि जयेद्, B3 निर्जयेद्, G2 वितरेद्; M1 (inf lin) हि हरेद् (for हि तरेद्) B2 6 D1 2 वीर्यवान्दुस्तरो रिपु; T1 G1 वीर्यवाञ्जितोरिपून् — K1 om (hapl) 10cd. — d)-0b. Ś1 करोति च (for करिष्यति)

11 G1 om 11ab — a) K1 प्रयुक्ता; V1 B2-6 D गुण(V1 B2.4 Dn2 °णी)भूता; T1 G4 दृव्यभूता; G2 द्रव्यभूत; Cd v as in text G3 द्रव्यभूतगुणं सर्वम् — b) D2 M1 [इ]ह; G1 6 च (for हि) D1 2 पराजये, Cd °क्रमे (as in text) — c) K3 न यस्य हेतु सिद्धेर्हि Cd implies text — d) Ś1 पौत्र, K4 दैवे, G2 4 6 देव (for दैव) Ś1 K2-4 G6 हि (for च) G2 मच्छुत (for °श्रितम्) K1 कर्म दैवे हि संस्रुत, G1 कर्मन्दैव हि सश्रित, Cd as in text. Cv seems to cite all the words in 11d as in text.

12 a) Ś1 B1 2 6 D1 2 [ऽ]पि, T1 [ऽ]भि (for हि) K4 M1 बले, B2 (m as in text) 6 D1 2 गुणै (for बलै°). — b) Ś1 प्रमादान्नोत युज्यते; K2 B6 D1 2 प्रमादेनो(K2 °होन्नो)पयुज्यते, B1 °देनोपपद्यते, S प्रमादेनेह (G1 6 °देन हि, G2 °दो नेह; G5 प्रमदा नेह) युज्यते Cd implies text — c) M2 ननु (for तेन) G5 द्यारेण, Cd द्वारेण (as in text) — d) A few MSS क्षियते D1.2 प्रबलो (for स°)

13 a) K3 दैसे, B2 दैव (for दैन्य) Ś1 बलैर्हीनं; K1 तु भवति (for [अ]बलवति) T1 G1.4-6 M2 अबले विक्रमो यादृक्, G2 अबलेपि क्रियायुक्त, G3 सबले विक्रमे यादृक्, M1 अबलो (inf lin °ले) विक्रमो (inf lin °क्रिया) यादृक् Cv cites अबले विक्रिया Cd as in text — b) G2 मोघ, M2 मोघो (for मोहो) Cv cites text, Cd implies text — c) S एतावुभौ महादोषौ (G4 M1 [after corr] °दोषौ, M1 before corr °वीर्यौ) — d) K4 राजन्, B6 राज्ञा; S नित्य (for राज्ञा) B1 त्यज्या (for त्याज्यौ) Ś1 जयार्थिनी; B6 °ना, M1 जयैषिणा

14 a) D1 2 जरासंधवि(D1 °नि)नाशाय — b) Ñ1 V1 B2 4 Dn M2 परिरक्षण, B1 D1 2 °मोक्षणे, B6 °रक्षणे; G1

अनारम्भे तु नियतो भवेदगुणनिश्चयः ।
गुणान्निःसंशयाद्राजन्नैर्गुण्यं मन्यसे कथम् ॥ १५
काषायं सुलभं पश्चान्मुनीनां शममिच्छताम् ।
साम्राज्यं तु तवेच्छन्तो वयं योत्स्यामहे परैः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वासुदेव उवाच ।
जातस्य भारते वंशे तथा कुन्त्याः सुतस्य च ।
या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १
न मृत्योः समयं विद्म रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
न चापि कंचिदमरमयुद्धेनापि शुश्रुमः ॥ २
एतावदेव पुरुषैः कार्यं हृदयतोषणम् ।
नयेन विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३
सुनयस्यानपायस्य संयुगे परमः क्रमः । C 2. 679 B 2. 17 4 K 2. 17 4

रिपुमोक्षण — c) K1 कुर्याश्च (*sup lin* °च) (for °म). K2 याज्ञार्थं, S यज्ञार्थे — d) Ś1 K (except K3) स्वत°, B1 3 6 न्वतः (for तत°) S तदा(G1 2 4 M1 °था)रम्भो महान्भवेत्

15 a) Ñ1 V1 B5 D (except D1.2) M1 हि (for तु) Cv cites text. V1 B3 नियतं, G1 2 6 M2 Cv °युक्तो; G3 °र्यातो, G4 °र्याते (for °यतो) — b) Ś1 भवेदगुणचिंतक, V1 B4 भवेद(V1 °वस्य)गुण एव न°, B3 भवे हि गुणनिश्चय°, G1 6 भवेन्न गुण°, Cv as in text. Cd cites अगुणनिश्चय° (as in text) — c) K1 3 D1 2 गुणा[:], K4 गुणे, Ñ1 गुणैर्, all comm गुणात् (as in text) K3 निःसशया, D1 2 °यं; Cd v as in text. V1 हित्वा (for राजन्) — d) K4 वैगुण्यं, V1 अगुणान्; Dn2 G1 नैगुण्य, Cd n नैर्गुण्य (as in text).

16 a) K1 3 4 D2 3 5 कपायं, Ñ1 उपायं, B1 कामये, S (except M2) Cv कालोयं, Cd as in text. Ñ1 S Cv सुलभ°.(G1 6 °भग), B4 सुलभे — b) Ś1 K3 मुनिना, G1.6 मानिना (for मुनीना) K4 शतम्, G1 4–6 M शुभम्, G2 समम्, Cd शमम् (as in text) Ś1 K3 G3 इच्छता (for °ताम्) Cv cites 16b as in text. — c) B3 साम्राज्ये Ś1 (corr to) न (orig तु as in text), K1 3 च Ś1 भवेच्छातो, Ñ1 V1 भवेच्छत्रोर्; B1.3 6 भवाञ्छक्तो, B2 4.5 D भवेच्छक्य; G1 तवेत्स्यतो, G3 °जंतो, G4 °प्सतो (for °च्छन्तो) — d) K2 परौ, B (except B1 3) D परान् (for परैः)

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 राजसूयसत्र, K1 B4 राजसूय, K2–4 राजसूयमंत्र, Ñ1 V1 राजसूयारभ, B1–3 5 6 Dn D5 6 जरासधवध (B5 om. वध), D1 2 जरासधोपाख्यान. — *Adhy. name* Ñ1 V1 जरासधवधमन्त्रण, B4 मन्त्रिणे (sio), G1 M1 धर्मपुत्रा(M1 युधिष्ठिरा)र्जुनसवाद° — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg sec m) 2 3 D3 15 (as in text), Dn1 16; S 18. — *S'loka no.*: K2 3 M1 16, Dn D1.2 17.

16

1 Ś1 K1 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om उ°); K4 G2 श्रीवासुदेव उ° (G2 om उ°), T1 G4 5 श्रीभगवान् (G5 °वानुवाच). — D1 reads 1ab marg sec m — a) Dn1 D2 3 भरते — b) Ś1 V1 B6 तव; B1 G1 2 यथा (for तथा) B6 कुती° (for कुन्त्या°) — c) G1 यथा (for या वै)

2 a) K1 4 विद्मो, K3 विघ्न, M2 विद्मा Ś1 न मृत्यों° मेमयं विद्मो, Ñ1 V1 B2–6 D न स्म मृत्यु वयं विद्म (B3 6 D2–4 विद्मो, Dn1 °ज्ञो, D5 6 विप्र), D2 न स्म मृत्युमयं विद्मो, G1 न मृत्यु° समयं वेद्मि, G2 न मृत्युसमयं विद्म — b) G3 रात्रिर्वा — c) D3 वापि, T1 G3–6 चैव, Cv as in text K2 3 B3 Dn1 D2 3 G1.2 किंचिद् B1 3 D1.2 अपरम्, G4 आरभ, Cv अमरम् (as in text). — d) Ś1 K1 V1 B3 D6 T1 M1 शुश्रुम K4 न दृष्टं नापि शुश्रुम°, Ñ1 B2 4–6 Dn D1–5 अयुद्धेनानुशुश्रुम (D1–3 °म); B1 °नाथ शुश्रुम, G2 न युद्धेनेति शुश्रुमः; G4 युद्धेनापि न शुश्रुम

3 G2 om 3a–4b. — a) Ś1 K2 3 एतावत्त्वेव (K2 °त्वे च, K3 °त्वेन), K1 *तावत्त्वेव — b) K1 हृदयपोषण — c) G1 युद्धेन (for नयेन) Cv नयेनाबाध — d) K3 नरान्, B4 भवान्, D1 2 पर° (for परान्) Ś1 यदपक्रमते पर

4 G2 om. 4ab (of v.l 3) B4 Cn (see below) read 4 twice. — a) K3 सुनयस्यानुपायस्य, V1 B (B4 second time) Dn D1 2 4–6 M अनयस्यानुपायस्य; D5 सुनयस्या * * यस्य, T1 G4 5 °स्यानयो यस्य, G1 अनयस्य

C 2. 680 B 2. 17 5 K 2. 17 5 संशयो जायते साम्ये साम्यं च न भवेद्द्वयोः ॥ ४
ते वयं नयमास्थाय शत्रुदेहसमीपगाः ।
कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्येव नदीरयाः ।
पररन्ध्रे पराक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ५
व्यूढानीकैरनुबलैर्नोपेयाद्बलवत्तरम् ।
इति बुद्धिमतां नीतिस्तन्ममापीह रोचते ॥ ६
अनवद्या ह्यसंबुद्धाः प्रविष्टाः शत्रुसद्म तत् ।
शत्रुदेहमुपाक्रम्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ७
एको ह्येव श्रियं नित्यं बिभर्ति पुरुषर्षभ ।
अन्तरात्मेव भूतानां तत्क्षये वै बलक्षयः ॥ ८
अथ चेत्तं निहत्याजौ शेषेणाभिसमागताः ।
प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्राणपरायणाः ॥ ९

न योगस्य, G6 सुनयस्य नयो यस्य, Cv as in text — b) K Ñ1 V1 B4 (first time) D8 G1 6 M Cv स्वयोगे (K4 °ग) Ś1 S (G2 om.) परमक्रम (Ś1m परमक्रम'; G4 5 M °म क्रम), V1 B1 2 6 D1 2 च (B1 न) पराक्रम, B3 4 (second time) 5 Dn D4-6 परम (Dn2 D4-6 °म) क्षय, M1 (inf lin sec m) सुपराक्रम, Cv (apparently) नापराक्रम; Cd as in text — M1 reads 4cd twice in succession — c) D1 संश्रयो; D4 संशये; Cd as in text K3 सौम्य, B1 6 शास्ये, B3 4 (second time) 5 Dn साम्यात्, D4-6 सम्यक्, Cd साम्ये (as in text) B4 (first time) D8 M1 (first time) सगत्या जायते साम्य Cv cites 4c as in text — d) B1 2 4 (both times) 5 Dn D4-6 जयश्च, B6 शाम्य च; S (except M1 first time) Cv साम्य तु K1 om न K1 श्रिय, V1 श्रयो, Cd v द्वयो (as in text) — Cn reads the entire verse first as in B4 (first time), then again as in Dn2

5 a) S यत्नम् (for नयम्) — b) K3 S (except M2) शत्रुदेश Cv cites 5cd as in text — c) K1 कथमत्तो, B6 कथमत्तर् Cd cites अन्त (as in text) K1 गच्छाम, G2 M1 (inf lin. as in text) गच्छामो — d) M2 कुरूक्षस्ये (hypermetric) K1 D1. 2 G1-3 नदीरय — e) K2 परं रध्रे, K4 परत्र Ś1 समाक्रांता, B3 T1 G3 5 पराक्रांत — f) K1 स्वरध्रावरण B3 G3 5 स्थित

6 a) Ś1 व्यूढानैकैरल्पयत्लो, K4 B1 Cd °नीकैरनुबलो (Cd gloss हीनबल); Ñ1 V1 B2-6 D °नीकैरविबलैर्, T1 G2-5 M व्यूढानीकस्तु (T1 °ढोनीकस्तु; M °ढानीकस्त्व) बलवान्, G1 6 °नीक बलवता — b) K2 3 उपेयाद् (for नोपे°) V1 B2-6 D न युध्येदरिभि सह Cd cites बलवत्तर (as in text) — d) B1 ममापदि (corrupt), B4 मयापीह, G3 ममापि हि B3 तन्ममापि वच शृणु

7 Cv seems to have read 7 twice in succession with variants in 7a! — a) V1 B3 4 6 प्रतिच्छन्ना; M1 (inf. lin. sec m) अभिव्यक्त; M2 असव्यूढा (for अनवद्या) Ś1 ह्यसयद्धा; K4 (also as in text) ह्यमबुद्धा; V1 च सनद्धा; B1 2 6 Dn2 D1 ह्यसमूढा; B3 D4 च सबुद्धा, D2 असंतुष्ट, D3 G1 6 ह्यसयधा, T1 G3 ह्य(G5 ह)सबाध; G2 4 M1 °ह्यसबाधा K1 G3 अनवद्यास्त सबुद्धा (G2 °बाधा) B4 अनवद्या ह्यसरब्धा; Cv (first time) अनभिव्यक्तसनधा, and (second time) अनवद्यान सबधान्; Cd as in text — b) K1 D4 प्रविष्ट; D6 प्रविष्टा. K1 G1 6 शत्रु(G1 °स्व)संमता, K2 3 °ससदि, B1. 6 D1. 2 °सद्मनि (for शत्रुसद्म तत्). T1 G3-5 दृष्ट्वा शत्रुस(G3 °शून्य-; G6 °श्रु स)मीपग — c) V1 B4 शत्रु मेकम्; S Cv (second time, no citation first time) °देशम् Ś1 K1 B1 S (except T1 G2 6) उपक्रम्य, B3 उपागम्य, B6 अपक्रम्य, Cv (second time, no citation first time) as in text — d) Ś1 ते काम; G2 किं कामं, G3 त देश, Cv (both times) स (gloss, जरासध) काम

8 a) B3 ऐव T1 G4 5 चर, Cv श्रिय (as in text) — b) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn2 D1. 3-5 G6 पुरुषर्षभ (K4 °भ); D6 T1 G1-5 M भरतर्षभ — c) K3 D2. 5 G1-3 अतरात्मैव, K6 °त्म्यत्र V1 देहाना; Cd भूताना (as in text) Cv cites 8c as in text. — d) Ś1 तत्क्षम; K2-4 Ñ1 V1 B1. 2 5 Dn2 D4 5 Cd n तत्क्षय, B4 तत्स्वय; Dn1 D1 6 तज्जय, D3 सक्षय; Cv as in text Ś1 B3 5 6 D1. 2 चैव लक्षयेत्; K1 च यलक्षय, K2-4 चोपलक्षये, Ñ1 V1 B2 D3-5 Cn नैव लक्षये; B1 4 Dn D6 Cnp चैव लक्षये, G1-3. 5 6 वै यलक्षय (G5 °या) Cd cites लक्षये; Cv cites यलक्षय See Addenda — After 8, K1 (marg) ins ·

176* चतु किष्कु (sic) चतुर्दंष्ट्रो द्विशुक्लो दशपक्षवान् ।
षडुन्नतो दश वृहद्भिरभिर्व्योतोति पार्थिव ।

9 a) Ñ1 V1 B1 3 Dn D3 5 चैन, B2 4-6 D1 2 4 वैन (for चेत्त) G1 न जेष्यामो, G2 निहत्याजौ — b) Ś1 शेषेणाभिसमागत; K3 B3 M2 °णाभिसमाहृ(K3 °हि)ता, Ñ1 V1 B2 4-6 Dn D1 2 4. 5 T1 G1 2 4-6 M1 °णापि समाहृता (Ñ2 G2 3 6 °गता; B4 °हिता), B1 शेषानपि समाहृतान्; D3 शेषेणापि क्षमाहृता, G3 °णोपि समाहृता

युधिष्ठिर उवाच ।
कृष्ण कोऽयं जरासंधः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
यस्त्वां स्पृष्ट्वाग्निसदृशं न दग्धः शलभो यथा ॥ १०
कृष्ण उवाच ।
शृणु राजञ्जरासंधो यद्वीर्यो यत्पराक्रमः ।
यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बहुशः कृतविप्रियः ॥ ११
अक्षौहिणीनां तिसृणामासीत्समरदर्पितः ।
राजा बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिः पतिः ॥ १२
रूपवान्वीर्यसंपन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ।
नित्यं दीक्षाकृशतनुः शतक्रतुरिवापरः ॥ १३
तेजसा सूर्यसदृशः क्षमया पृथिवीसमः ।
यमान्तकसमः कोपे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ १४
तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ।
व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ १५
स काशिराजस्य सुते यमजे भरतर्षभ ।
उपयेमे महावीर्यो रूपद्रविणसंमते ॥ १६
तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः ।
नातिवर्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां संनिधौ तदा ॥ १७
स ताभ्यां शुशुभे राजा पत्नीभ्यां मनुजाधिप ।
प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ १८ C 2 694 B 2. 17 19 K 2. 17 19

Cn v cite शेषेण (glosses imply °हताः) — ^{c}) Ś1 K4 B1. 3 6 D3 प्रामुयामस् B1 तथा (for तत) — ^{d}) G1 6 जातिधर्मपरायणा. — After 9, G2 ins line 2 of 191*, followed by 8^{a}–20^{a} of the next adhy.

10 G2 om 10–28, Ñ1 om. 10 — ^{b}) = 3 258 4^{b} G4 किं वीर्यं क परा° — D1 3 om (hapl) 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) Ś1 त्वा (for त्वां) D2 G3 दृष्ट्वा, D4 G4 पृष्ट्वा. K4 °सकाश (for °सदृश) — ^{d}) M1 (*inf lin.* as in text) शरभो, Cv as in text

11 G2 om 11, D1. 3 om. 11^{ab} (cf v l 10) Ś1 K1 Dn1 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om. उ°), T1 G3–5 M2 श्रीभगवान् (G5 M2 om श्री-), G1. 6 M1 वासुदेव — ^{b}) G6 यद्विधो (for यद्वीर्यो) — ^{c}) S (G2 om.) यथा ह्यु(G1. 6 -स्यु)पे° B1 राजन् (for ऽस्माभिर्) — ^{d}) K2 कृतविप्रय; B1 °विग्रह, B2 D4 °विक्रम, B3 D6 S (G2 om) °किल्बिष; D3 °विप्रिय

12 G2 om. 12 (cf. v l 10). — ^{a}) G4 M2 अक्षो°. Dn2 D1. 2 तिसृणाम्, T1 G4 (before corr) तिस्राणाम् Cv cites 12^{a} as in text. — ^{b}) Ñ1 V1 B (except B5) D1. 2 पति (for आसीत्) Ś1 D6 T1 G1 5. 6 M परमदर्पित, K2 कृमरदर्पित; K4 परमदुःखित, G4 सममदर्पित — ^{c}) V1 B2–4 6 D1 2 आसीद् (for राजा) B4 राजा (for नाम) — ^{d}) Dn1 D3 T1 मागधा° Ñ1 Dn D6 बली, V1 प्रभो; B1. 4 5m पुरा, B2 3 D1 2 G1 6 नृप, B6 T1 G3–5 M नृप; Cn पति (as in text)!

13 G2 om 13 (cf v l 10) — ^{a}) K2 M1 वीर्यवान्रूपसपन्न, B1 बलवान्वीर्य°, G4 स रूपवीर्य° — After 13^{ab}, S (G2 om) ins

177* स्वराज्य कारयामास मगधेषु गिरिव्रजे ।
[M1 स (for स्व-)]

— ^{c}) K T1 G1. 3–5 M नित्यदीक्षा(K1. 2 °दीक्षो; K4 °दक्षो)कृश(M1 °त)तनु, Ñ1 B D G6 नित्य दीक्षाकिततनुः; V1 नित्य दक्षो बहुधन — ^{d}) G1 मूर्तक्रतु°

14 G2 om 14 (cf. v l 10) — ^{a}) = (var) 1. 94 12^{e}. Ś1 Ñ1 B1. 2 5 6 D (except D6) M2 सूर्यसंकाश — ^{b}) = 1. 94 12^{f}, = (var) 5 154 2^{b}, = Rām. 1. 1 18^{b} (Kumbh ed) B4 क्षमया च क्षमासम. — ^{c}) B2 यमांतकोपम, B4 °कः सम, D1 2 °को यम, S (except G3, G2 om) यश्चांतकसम. K1 V1 B D (except D6) क्रोधे (for कोपे)

15 G2 om 15 (cf v l 10). — ^{a}) V1 तस्याभिजनसपन्नैर्, D3 °गुणसयुक्तैर्, D6 °जनसयुक्तो — ^{b}) D4 गुणो K1 °सत्तम S (G2 om) गुणैश्च भरतर्षभ — G6 om (hapl.) 15^{c}–17^{b} — ^{c}) G1 व्याप्तेव

16 G2 6 om 16 (cf v l 10, 15). — ^{b}) V1 B3 4 पुरुष° (for भरत°) — ^{d}) K1. 3 °समिते, V1 B3–5 Dn D3–5 M1 °सयुते, T1 °सवृते, G1 °सत्कृते

17 G2 om 17, G6 om 17^{ab} (cf v l 10, 15) — ^{b}) T1 G3 4 च (for स) K1 G1. 4 M2 भरतर्षभ, K2 3 B5 6 D1 2 T1 G3. 5 पुरुषर्षभ (D1. 2 °भ) B1 मिथ पुरुषसत्तम — ^{c}) G3 नातिवर्तेव, Cd as in text. K1 T1 G4 5 इत्येव — ^{d}) Ś1 सदा (for तदा) V1 B2 3 6 D1. 2 समक्ष (B2 °मक्ष-, B6 °मय, D1 2 °मग्र) श्रेष्ठभार्ययो.

18 G2 om 18 (cf v l 10). — ^{a}) G (G2 om) M1 ताभ्यां स (by transp), M2 सभाभ्य(K1 B6 D1. 2 राजन् (for राजा) — ^{b}) Ś1 D3 वसुधाधिप, Ñ1 V1 B3 मगधाधिप, B1 2 4–6 Dn D1. 2 4 वसुधाधिप, D5 वसुधाधि*, D6 मनु * * *, S (G2 om.) सहितस्तदा — K3 om. (hapl) 18^{c}–19^{b} — ^{d}) G1 करिणी° (for करेणु°)

C 2. 695 D 2. 17 19 K 2 17 19 तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधाधिपः ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्तिमानिव सागरः ॥ १९
विषयेषु निमग्नस्य तस्य यौवनमत्यगात् ।
न च वंशकरः पुत्रस्तस्याजायत कश्चन ॥ २०
मङ्गलैर्बहुभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टिभिः ।
नाससाद नृपश्रेष्ठः पुत्रं कुलविवर्धनम् ॥ २१
अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः ।
शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम् ॥ २२
यदृच्छयागतं तं तु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्यां सहितो राजा सर्वरत्नैरतोषयत् ॥ २३
तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवागृषिसत्तमः ।
परितुष्टोऽस्मि ते राजन्वरं वरय सुव्रत ॥ २४
ततः सभार्यः प्रणतस्तमुवाच बृहद्रथः ।
पुत्रदर्शननैराश्याद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २५

---

19 G2 om 19 (cf v l. 10), K3 G3 4 om 19^{ab} (for K3, cf v l 18) — ^{a}) K4 तयोरतर्गतश्चापि, B1 तयोर्मध्ये गतश्चापि — ^{b}) K2 सशुभे (for रराज). K1 °धिप.

20 G2 om. 20 (cf v l 10) — ^{a}) Ś1 K D6 प्रसक्तस्य (K1 D6 °श्च); B3 विमग्नस्य — ^{b}) K1 तथा (for तस्य) Ś1 K1–3 Ñ1 V1 B (except B3) Dn (Dn2 also as in text) D1, 2 5 G6 °मभ्यगात्, D4 °म*गात्, G5 °मन्वगात् — ^{cd}) B Dn2 D1–5 वंशधरः पुत्रस् S (G2 om.) न च वंशकरं पुत्रमासादयत (G6 M2 °ति) पार्थिव

21 G2 om 21 (cf v l 10) — ^{a}) M1 मगल्यैर् Dn2 °भिर्यज्ञैः — ^{b}) K3 पुत्रकामादिरि°, B1 °भिरिष्टिव; G3 पुत्रकामकरीष्टिभिः; G4 °काम्याभिरि° — ^{c}) B1 2 6 D1–5 मनुष्येंद्रः (for नृप°) — ^{d}) B1 2 6 D1–4 सुत (for पुत्र) D3 किल (for कुल) — After 21, S (G2 om) ins.

178* स भार्याभ्यां सह तदा निर्वेदमगमद्भृशम् ।
राज्यं चापि परित्यज्य तपोवनमथाश्रयत् ।
वार्यमाणः प्रकृतिभिर्नृपभक्त्या विशां पते ।
[(L 3) G4 नृपपश्या (for °भक्त्या)]

22 G2 om 22 (cf v l. 10) — ^{a}) G3 om from तः पुत्र up to °ष्टश्च in line 2 of 179* V1 B1 D1 2 कांक्षीवत , D4 G3 5 6 कक्षी°, G1 *क्षी° — ^{b}) K2 गोतमस्य K1 महाबल — ^{c}) B6 D1 2 तपसा युक्तम्, Dn1 D4 तपसी श्रांतम्, T1 G1 4 M तपसि श्रेष्ठम् B1 सुतीव्रतपसा श्रांतम् — ^{d}) Ś1 नृपतिश्चड°

23 G2 3 om 23 (cf v l 10, 22) — ^{a}) Ś1 K D6 Cd यदृच्छापतितं तत्र (K1 यदृच्छया [hypermetric] for यदृच्छा ; Cd does not cite तत्र); B2 D1 2 G1 6 °च्छयागतं त(D1 °तस्त)त्र — ^{b}) D4 G1 उपश्रित — ^{c}) T1 G4 5 राजन् — ^{d}) K3 V1 B6 Dn D2 6 G1 4 M सर्वयत्नैर् But Cn रत्नैः मुनियोग्यैः उत्कृष्टद्रव्यैः — S (G2 om) ins after 23 (G3, which om from तः पुत्र in 22^{a} up to °ष्टश्च in line 2, ins after अथ काक्षीव in 22^{a}, Cv comments on line 9)

179* बृहद्रथ च स ऋषिर्यथावत्प्रत्यनन्दत ।
उपविष्टश्च तेनाथ अनुज्ञातो महात्मना ।
तमपृच्छत्तदा विप्रः किमागमनमित्यथ ।
पौरैरनुगतस्यैव पत्नीभ्यां सहितस्य च ।
स उवाच मुनिं राजा भगवन्नास्ति मे सुतः ।
अपुत्रस्य वृथा जन्म इत्याहुर्मुनिसत्तमाः ।
तादृशस्य हि राज्येन वृद्धत्वे किं प्रयोजनम् ।
सोऽहं तपश्चरिष्यामि पत्नीभ्यां सहितो वने ।
नाप्रजस्य मुने कीर्तिः स्वर्गश्चैवाक्षयो भवेत् ।
एवमुक्तस्य राज्ञा तु मुनेः कारुण्यमागतम् ।
[(L 1) T1 G4 5 चापि (for च स) G1 बृहद्रथ च * * *, M1 °थ चापि स ऋषिर् (hypermetric), M2 °थश्च तमृषिर् G1 यथावश्चाप्यनदत, G6 °श्चाभ्य°, M2 यथावत्प्रति°. — (L 2) G1 स (for च) T1 पानु° (for अनु°) G1 °त्मन — G4 om lines 3–6 — (L 3) G1 पप्रच्छ (for अपृच्छत्) — (L 4) T1 G2 5 M °गतस्येह — (L 5) M2 उवाच च (for स उवाच) — (L. 6) G3 नापुत्रस्य G1 6 M तु (G6 नु, M2 च) राज्येन (for वृथाजन्म) G1 6 M om the post half of line 6 and the prior half of line 7 G5 °सत्तम — (L. 8) G6 मुने (for वने) — (L. 9) G3 स्वधा° (for स्वर्ग°) — Before line 10, G1 4 6 ins वैश°, M1 वासुदेवः, M2 कृष्णः — (L 10) G5 एवमुक्ते तु राजेंद्रे]

24 S om 24^{ab} — Before 24^{cd}, T1 G3–5 M1 ins चंडकौशिकः, G1 6 M2 कौशिकः — ^{c}) Ñ1 V1 B1, 3 5 6 D (except D6) राजेंद्र (for ते राजन्) — In K3, the portion from र in 24^{d} up to सधि in 6^{e} of the next adhy is lost on a missing fol — ^{d}) Ś1 K1 2 Ñ1 D6 पार्थिव (for सुव्रत)

25 K3 missing (cf v.l 24) G2 om 25 (cf. v l 10) — ^{a}) G1 सभार्या Ś1 ततस्सभार्यो नृपतिस् — ^{c}) K2 4 पुत्रादर्शन°, G1 पुरत्रदर्शने नाराश्याद् (corrupt)

बृहद्रथ उवाच ।
भगवन्राज्यमुत्सृज्य प्रस्थितस्य तपोवनम् ।
किं वरेणाल्पभाग्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ २६
कृष्ण उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत्क्षुभितेन्द्रियः ।
तस्यैव चाम्रवृक्षस्य छायायां समुपाविशत् ॥ २७
तस्योपविष्टस्य मुनेरुत्सङ्गे निपपात ह ।
अवातमशुकादष्टमेकमाम्रफलं किल ॥ २८

तत्प्रगृह्य मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्र्य च ।
राज्ञे ददावप्रतिमं पुत्रसंप्राप्तिकारकम् ॥ २९
उवाच च महाप्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः ।
गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्त मनुजाधिप ॥ ३०
यथासमयमाज्ञाय तदा स नृपसत्तमः ।
द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात्पत्नीभ्यां भरतर्षभ ॥ ३१
ते तदाम्रं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यात्तथा मुनेः ॥ ३२ C. 2 709 B 2 17 33 K 2 17 44

— [d]) V1 B D (except D6) बाष्पसदिग्धया गिरा, G1 corrupt

26 K3 missing (cf v 1 24) G2 om. 26 (cf v 1 10) Ś1 K1.4 Dn2 M om the ref Ñ1 V1 B D (Dn2 om.) राजोवाच (for बृहद्रथ उ°) — [b]) Ñ1 प्रस्थितोस्य, V1 B D (except D6) प्रस्थितोह G5 तपोवने — [c]) V1 B6 D1 2 किं दारैरल्प°, B1 किं राज्येनाल्प°, G1 किं वरेणाल्पभोगस्य — [d]) K4 वरेणा°, B1 दारैर°, D4 राज्ये वा° (for राज्येना°) K1 D1 2 च (for मे)

27 K3 missing (cf v 1 24) G2 om. 27 (cf. v 1 10) Ś1 G1 श्रीकृष्ण°, K1 Dn1 श्रीकृष्ण उ°, T1 G3-5 श्रीभगवान्, M1 वासुदेव° — [b]) K1 अगच्छत् K4 क्षुधितेंद्रिय° Cd supports text — [c]) Ś1 (corrupt) तस्यैक चाम्र, K4 तस्यैव चात्र — [d]) K1 2 छायायामुपविष्टवान्

28 K3 missing (cf v 1 24) G2 om 28 (cf v 1. 10) — [a]) Ś1 अवातमशुकैर्दष्टम्, V1 B1 3 वृक्षस्याम्राच्छुकाभ्र(B1 °काद°, B3 °कभ्र)ष्टम्, B2 4 Dn (!) भवानमशुकादष्टम्, D6 (marg sec m. as in text) शुकदष्ट महारम्यम्, G1.3 5 6 M अमारु(G3 °नावृ)तमना विद्धम् Cn cites अवान, Cd np as in text

29 K3 missing (cf v 1 24) G2 reads 29[a]–47[b] after line 1 of 191* (cf v 1 2 17. 7) — [a]) Ś1 नरश्रेष्ठो — [c]) D1 2 राज्ञो B1 राज्ञे ददावभिप्रीतः; G2 राज्ञेददत्स्वप्रतिम — [d]) B (except B3) D1–5 पुत्रस(D1. 2 °स)प्रासिकारण; G1 6 °सपादकारक

30 K3 missing (cf v 1. 24) — [b]) Ś1 महागतिं, D1 2 °मुनिं — [d]) Ś1 V1 B2–5 D (except D2 6) निवर्तस्व नराधिप, T1 G3–5 °र्तस्व जना° — After 30, S ins (Cv comments on line 3)

180* एष ते तनयो राजन्मा तप्सीस्त्वं तपो वने ।
प्रजा पालय धर्मेण एष धर्मो महीक्षिताम् ।
यजस्व विविधैर्यज्ञैरिन्द्र तर्पय चेन्दुना ।
पुत्र राज्ये प्रतिष्ठाप्य तत आश्रममाव्रज ।
अष्टौ वरान्प्रयच्छामि तव पुत्रस्य पार्थिव ।
ब्रह्मण्यतामजेयत्व युद्धेषु च तथा रतिम् ।
प्रियातिथेयतां चैव दीनानामन्ववेक्षणम् ।
तथा बलं च समुद्दल्लोके कीर्तिं च शाश्वतीम् ।
अनुराग प्रजाना च ददौ तस्मै स कौशिकः ।
गच्छ राजन्कृतार्थोऽसि निवर्तस्व जनाधिप ।
अनुज्ञातः स ऋषिणा पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
पौरैरनुगतश्चापि विवेश स्वपुरं पुन ।

[(L 1) G1 3 6 मा तप त्व (G3 °पस्त्व) G4 निवर्तस्व तपोवनात् (for the post half) — (L 3) T1 इज्यां सर्पय (for इन्द्र तर्पय) G3 M1 चाध्वरै (for चेन्दुना) — (L 4) G2 तत्र (for तत) — (L 6) G1 ब्राह्मणत्वम् (for ब्रह्मण्यताम्) G1 मतिं, M2 धृतिं (for रतिम्) — (L 7) M2 प्रयातिदेयतां — (L 8) G1 त्रिलोक चापि शाश्वतीम् (for the post half) — (L 10)=(var) 30[cd] । G1 नराधिप. — After line 10, G3 ins 181* — (L 12) M1 तत (for पुन)] — On the other hand, V1 B D ins after 30. G3 (om line 2) ins after line 10 of 180*

181* एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्य शिरसा प्रणिपत्य च ।
मुनेः पादौ महाप्राज्ञ स नृप स्वगृहं गत ।
[(L 2) B1 पुन (for मुने°)]

31 K3 missing (cf v 1 24) — [a]) B6 D1 2 तथा (for यथा) K2 अज्ञाय, G1 आज्ञा च — [b]) T1 G4–6 M तत° (for तदा) — [c]) K2 Dn1 D3 4 T1 G4–6 एक° (for एक) Ś1 दद्यात् (for प्रादात्) A few MSS °तर्षभ. — After 31, S ins.

182* मुनेश्च बहुमानेन कालस्य च विपर्ययात् ।

32 K3 missing (cf v 1 24) — [a]) V1 B3 ते तदा त, S ततश्चाम्र G6 द्विधाकृत्य — [c]) G3 °स्वात्तस्य — [d]) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–5 सत्यवाक्यतया (D3 °क्यस्य

C 2. 710 B 2. 17. 34 K 2. 17. 45 तयोः समभवद्गर्भः फलप्राशनसंभवः ।
ते च दृष्ट्वा नरपतिः परां मुदमवाप ह ॥ ३३
अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते ।
प्रजायेतामुभे राजञ्शरीरशकले तदा ॥ ३४
एकाक्षिबाहुचरणे अर्धोदरमुखस्फिजे ।
दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपाते उभे भृशम् ॥ ३५
उद्विग्ने सह संमन्त्र्य ते भगिन्यौ तदाबले ।
सजीवे प्राणिशकले तत्यजाते सुदुःखिते ॥ ३६
तयोर्धात्र्यौ सुसंवीते कृत्वा ते गर्भसंप्लवे ।
निर्गम्यान्तःपुरद्वारात्समुत्सृज्याशु जग्मतुः ॥ ३७
ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी ।
जग्राह मनुजव्याघ्र मांसशोणितभोजना ॥ ३८
कर्तुकामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी ।
संघट्टयामास तदा विधानबलचोदिता ॥ ३९
ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ।
एकमूर्तिकृते वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ४०

वै) सुने°

33 K3 missing (of v l 24) — b) K2 प्रजाप्राशन° — c) B4 तु (for च) B (except B8) D (except D6) स नृपति° (for नर°) S दृष्ट्वा नरपति श्रीमान् — d) G1 6 M स° (for ह)

34 K3 missing (of v l 24) — a) K4 °प्राज्ञे S काले तु समनुप्राप्ते — b) M2 याते समयमगने — c) K4 D1 प्राजा°, D4 प्रजामे°; Cv प्रजायेथम् (so, repeated !, gloss प्रजनयेताम्) K1 B1 शुभे (for उभे) — d) G6 शकले मासळे तथा Cd cites शरीरशकले (as in text)

35 K3 missing (of v l 24) — ab) D1 एकाक्ष° K2 चार्धोदर°, Ñ1 V1 B D1-3 5 अर्धोदरमुखस्फिचे (D3 °चौ), T1 G4-6 अ(G4 द्य)र्धोदरमुखस्फिजौ; G3 अर्धोदरमपि स्फिजौ G1 एकाक्षिबाहुचरणावर्धोदरमुखस्फिजौ, M1 °बाहुचरणेथार्धोदरमुखस्फिजे — d) Ś1 D1 प्रावेपाते, K4 B Dn D2-4 प्र(B1 प्रा)वेपतुर्, Ñ1 V1 प्रवेपेताम्; D5 प्रावेपेते, D6 प्रावेपाते (sup lin °वतु) T1 G M1 दुःखेनापततां (M1 °पेवतु) स्त्रियौ; M2 दुःखेनापतिता स्त्रियौ (sic)

36 K3 missing (of v l 24) — a) B1 G5 6 सहसामन्त्र्य; T1 G1-4 M सहसा तत्र — b) D6 भगिन्यौ ते (by transp) K1 महाबले; V1 B1 3.6 Dn2 D1 2 तदा किल, B4 तदा नृप; G1 ** बले; G3 तदापले Cv cites अबले (as in text) — c) G1 प्राण° — d) Ś1 तत्राजाते, B3 G5 तस्य जाते; Dn1 तत्प्रजाते, T1 तत्याजाते, G1 6 M1 दृष्ट्वा जाते, M2 स त्यजाते; Cv as in text D3 5 तत्याजातेतिदुःखिते

37 K3 missing (of v l 24) — b) K1 कृत्वासौ, B (except B4) D3 4 ते कृत्वा (by transp), D1 ते गत्वा, D5 ते * त्वा B1 गर्भसभवे, B5 °संपुटे; Cd as in text — c) S निष्क्रम्यांत पुर° — d) B D (except D6) G3 °त्सृज्यासि°, G2 °त्सृज्याथ — After 37, S (G4 om lines 2-3) ins

183* दुकूलाभ्यां सुमहत्से पाण्डराभ्यामुभे तदा ।
अज्ञाते कस्यचित्ते तु जग्मतुस्ते चतुष्पथे ।
ततो निविदातुर्धात्र्यौ पुनरन्त पुर तदा ।
कथयामासतुरुभे देवीभ्यां तु पृथक्पृथक् ।

[(L 1) G1 स (for सु°) — (L 2) G5 आज्ञाते; M1 अज्ञाता T1 G3 °चित्त्वेव जग्ह° — (L 4) G2 पत्नीभ्यां (for देवी°)]

38 K3 missing (of v l 24) — a) K1 °पथि B1 चतुष्पथविनिक्षिप्ते — c) K2 जग्राह, G3 जगृहे V1 B2 पुरुषव्याघ्र, T1 G2 4 मनुजव्याघ्र (T1 °घ्री)

39 K3 missing (of v l 24) — a) B1 भोक्तुकामा G1 अर्तु°; G5 6 योक्तु°, M2 कर्तुकामा K2 सुखवहे; K4 सुभे चोभे; Cd as in text. — b) D1 2 ते तु; T1 G2 5 M2 साथ; G4 साधु, G6 सा च — c) K1 योजयामास च; K2 सघटयामास; K4 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1m 3-5 G5 6 सयोज°; D1 संनद्ध°; T1 G4 M2 Cd सघाट°; (Cd v l, सघात°; gloss सघाते चक्रे [both MSS]), G1 सुयोज°; G2 M1 सघात° V1 तदा ते घटयामास, B3 तदा संघट्टयामास Text as in Ś1 B6 D2 (orig) 6 G3 See Addenda — d) Ś1 कृतांतबलचोदिता, K1 4 B1 विधानबलतो°; K2 Dn2 G6 विधातृबलचो° (K2 °तो°), T1 विधानायल°चोदिते, G1 4 5 विधिना ब(G1 °धानफ)लचो°

40 K3 missing (of v l 24) — a) D3 °नीयमात्रे तु, T1 G °नीयमात्रेण Cd cites समानीतमात्रे (as in text) — b) Ś1 V1 B3 4 S (except M1) भरतर्षभ (G1 °भ°), D1 2 पुरुषर्षभ — c) Ś1 K1 4 Ñ1 D6 एकमूर्ति(K1 °र्ति)कृतो, V1 B1 2 6 Dn D1-5 om °र्तिधरो, B3 °र्तीकृते, T1 G2-5 M1 °र्तिगते, Cd as in text K2 वीरा; B5 राजन्, S (except M1) तत्र (for वीर°) — d) Ś1 समुपद्यत; K2 समपद्यते

41 K3 missing (of v l 24) — c) Ś1 समोद्वोढु, S समुद्वर्तुं — d) Ś1 G2 वज्रसारसम, Cd as in text.

ततः सा राक्षसी राजन्विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
न शशाक समुद्वोढुं वज्रसारमयं शिशुम् ॥ ४१
बालस्ताम्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः ।
प्राक्रोशदतिसंरम्भात्सतोय इव तोयदः ॥ ४२
तेन शब्देन संभ्रान्तः सहसान्तःपुरे जनः ।
निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परंतप ॥ ४३
ते चाबले परिग्लाने पयःपूर्णपयोधरे ।
निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ४४
अथ दृष्ट्वा तथाभूते राजानं चेष्टसंततिम् ।
तं च बालं सुबलिनं चिन्तयामास राक्षसी ॥ ४५
नार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रगृद्धिनः ।
बालं पुत्रमुपादातुं मेघलेखेव भास्करम् ॥ ४६
सा कृत्वा मानुषं रूपमुवाच मनुजाधिपम् ।
बृहद्रथ सुतस्तेऽयं मद्दत्तः प्रतिगृह्यताम् ॥ ४७
तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् ।
धात्रीजनपरित्यक्तो मयायं परिरक्षितः ॥ ४८
ततस्ते भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे ।
तं बालमभिपत्याशु प्रस्नवैरभिपिश्चताम् ॥ ४९
ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुपलभ्य च ।
अपृच्छन्नवहेमाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् ॥ ५०
का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदायिनी ।
कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ॥ ५१ C 2 728 B 2 17 52 K 2.17 65

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

K1 वपु॰, K2 Dn1 D1 2 G3 शुभं (for शिशुम्)

42 K3 missing (cf v l 24). — ^{a}) B1 ताम्रकर, D4 °तर, S (except G2) °तलां — ^{b}) S कृत्वास्ये तु (M1 च) K1 च (for स) — ^{c}) K1 Ñ1 V1 प्राक्रोशदभि°, K4 D6 आक्रोशदति°, B1 2 4–6 Dn D1–5 प्राक्रोशदति(B6 °भि)संरब्ध°, M2 °ति सारभात् Cd cites सरभ° (gloss प्रयत्न॰ कोपो वा) — ^{d}) G1 सतोयध्वनितोयद°.

43 K3 missing (cf v l 24) — ^{a}) D6 नादेन (for शब्देन) Ñ1 T1 G5 सन्त्रस्त, G1.3 4 6 M वित्रस्त° (for सभ्रान्त) — ^{c}) V1 B3 4 नरश्रेष्ठ, S (except M2) महाराज (M1 before corr °वीर्य) — ^{d}) Ś1 सह राज्ञा (by transp)

44 K3 missing (cf. v l 24) — ^{a}) B5 ते चापले, T1 ते च बाले, G1 2 5 6 M तेबले च, G3 ते चापरे, G4 ते बाले च K1 Ñ1 V1 B (except B6) Dn D5 6 परिम्लाने (K1 °न); K2 D3 4 G1 6 परिज्ञाने (G6 °ते), T1 G2 °श्राते — ^{c}) S वि(G5 स)फले (for निराशे) G5 पुत्रलाभेन, G6 °लोभेन

45 K3 missing (cf v l 24) — ^{a}) B2 D3 S ते च दृष्ट्वा, B4 ते तु दृ°, B5 Dn D4 5 तेथ दृ°; D1 अथादृ° Ś1 तथाभूतं, K2 °त — ^{b}) Ś1 D3 राजान नष्ट°; T1 G2–5 M राज्ञस्तस्येष्ट°, G1 6 राज्ञश्रेष्टा तु सतति (G1 संत मे)

46 K3 missing (cf v l 24) — ^{b}) D3.4 G1 वसती Ś1 पुत्रगृद्धिण, K2 °गृध्निन°, K4 °गृध्रित, D3 °गृर्धिन°, D4 °गृद्धिना, T1 G4 5 °गर्धिन°, G6 °गधिनी — After 46^{ab}, K4 V1 B2–6 D G3 ins

184* बाल पुत्रमिम हन्तु धार्मिकस्य महात्मन॰ ।

[B3 उपादातु (for इम हन्तु) K4 सुत हर्तुं महाभाग, D6 बालपुत्रमिम हर्तुं]

— ^{c}) K2 बालपुत्रम् K1 4 उपादाय, Cd as in text V1 B2–6 D G3 सा तं बालमुपादाय

47 K3 missing (cf v l 24) — ^{a}) B2–5 Dn D3–5 कृत्वा च (for सा कृत्वा) — ^{b}) Ś1 B1 2 4 5 Dn D3–5 G2 वसुधाधिपं — Before 47^{cd}, V1 B D G3 M1 ins राक्षस्युवाच (D4 G3 M1 om उवाच), while G2 ins राक्षसी च नराधिपम् — ^{c}) G3 बृहद्वल — ^{d}) M2 मद्दत्त K1 परिगृह्यतां B D (except D6) G2 मया (G2 मम) दत्त॰ प्रगृह्यतां

48 K3 missing (cf v l 24). — ^{a}) K2 °द्वयो; G2 °चयो (sic) Ś1 m (by corr) तव पत्नीद्वयाज्जातो — ^{b}) D6 द्विजातिवरदानत॰, G6 ऋषेस्तु वरशासनात् — ^{c}) D1 2 धात्रिजन°, G1 धात्रीपरिजनत्यक्तो, G4 5 धात्रीजनपरिक्षिप्तो

49 K3 missing (cf v l 24) Before 49, V1 B3 4 6 ins वैश° उ°, B1 (marg) 2 Dn2 D1–5 कृष्ण उ° (D4 om. उ°), B5 Dn1 D6 श्रीकृष्ण उ° — ^{a}) Ś1 पुरुषश्रेष्ठ — ^{b}) K1 कासि°, T1 G2 काशी° T1 G2–6 उभे (for शुभे) B1 काशिपुत्रसुते शुभे, B5 Dn2 D3–5 काशिराजस्य ते सुते (B5 शुभे) — ^{c}) Ś1 °पत्याथ, B Dn D1 2 G1 °पद्याशु (B3 °थ), T1 G4 5 °चित्याशु — ^{d}) Ś1 D1 2 5 6 (before corr) प्रश्नवैर्, K1 D4 प्रस्नवैर्, K2 4 Ñ1 V1 B Dn D3. 6 (by corr) M1 Cd प्रस्नवैर्,

१७

C 2 729
B 2. 16 1
K 2. 16 1

राक्षस्युवाच ।

जरा नामास्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी ।
तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ १
साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तयन्त्यनिशं नृप ।
तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ २
संश्लेषिते मया दैवात्कुमारः समपद्यत ।
तव भाग्यैर्महाराज हेतुमात्रमहं त्विह ॥ ३

कृष्ण उवाच ।

एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
स गृह्य च कुमारं तं प्राविशत्स्वगृहं नृपः ॥ ४

T1 G2 प्रस्तवैर् K2 4 Ñ1 V1 B D T1 G5 6 M अभ्यषिच (D1 °षिच-; D2 °षिच्य ; D8 °षिच्य)तां; G3 अभिषिच्यतां

50 K8 missing (of v l. 24) — [a]) B1 ततस्तु — [b]) G2 तमुप° S वै (for च) — [c]) K3 अप्रच्छत्तवहे°माभ्यां, Ñ1 सपृच्छत्तवहेमाभा, V1 B3 4 5 Dn D1 m. 8–5 अपृच्छद्धेमगर्भाभां; B8 अथापृच्छत हेमाभां, G2 अपृच्छन्वै महाभागां — After 50[d], G3 ins ताम्रचक्षुषीं (which is, no doubt, a *lect fac*, incorporated from marginalia of exemplar of G2)

51 K8 missing (of v.l. 24) Before 51, K1 V1 B D G1 2 M2 ins राजोवाच, K3 बृहद्रथ उ° — [a]) K4 कमलपत्राभे — [b]) Ś1 K1 4 B2 4–6 D8 6 G4–6 °प्रदायिनि — [c]) For कामया, of 1 10 6[c], and v l Ś1 कस्य वा ब्रूहि, K4 काम्यया ब्रूहि, V1 B3 कामतो ब्रूहि, B5 6 कामगा ब्रूहि; Dn1 D6 T1 G3–5 काम मे ब्रूहि, D1. 2 कामतो ब्रुव, D8 कामाया ब्रूहि, D4 काम्यया प्रति; G1 2 6 काम प्रब्रूहि Cn cites कामया (as in text) — [d]) G1 6 प्रतिभाति G1 6 M3 मां (for मे)

Colophon. K8 missing — *Sub-parvan* K3 B3 8 5 D6 जरासंधवध (B5 om. वध); Ñ1 V1 D1 राजसूयारंभ, B4 राजसूय — *Adhy name* Ś1 K4 Ñ1 V1 B4 D1–5 G1 6 M3 जरासंधोत्पत्ति (M2 °त्तिवर्णन) — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg sec m) 15, K3 D8 16 (as in text), Ñ1 V1 Dn1 17, S 19 — *S'loka no* K3 51, Dn D1. 2 52, M1 66

17

1 K8 missing (cf. v l 2 16 24). — [a]) K2 T1 G8 नाम्ना (for नामा) — [d]) D8 [अ]भ्यवस; G2 न्यवसत्, G4 न्यवसन् (for °वसं) — After 1, V1 B D ins

185* गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठति राक्षसी ।
गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा सृष्टा स्वयंभुवा ।
दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
यो मां भक्त्या लिखेत्कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् ।
गृहे तस्य भवेद्वृद्धिरन्यथा क्षयमाप्नुयात् ।
त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताहं सदा विभो ।
लिखिता चैव कुड्येषु पुत्रैर्बहुभिरावृता ।
गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता ।

[(L 1) V1 B3 4 Dn D1 2 4 तिष्ठामि (for तिष्ठति) — (L 4) B1 4–6 D2–5 तां, B3 D6 त्वा (for मां) D8 पुत्रिणीं, D4 सपुत्रो, D5 पुत्राणां (for सपुत्रां) — (L 6) B8 स्व- (for त्वद्) Dn(!) [अ]हं (for तु) — (L 7) D8 अर्चिता (for आवृता) — (L 8) B1 3 4 भक्ष्य, B2 5 6 D2 भक्षैर्, Dn(!) भक्ष (for भक्ष्यैर्) B1 D6 च (for सु-)]

2 K8 missing (of v l 1) — [a]) V1 D1 2 प्रत्युपकाराय (for °रार्थं) — [b]) K3 4 Ñ1 V1 B D चिंतयाम्य° (D6 °यत्य°) (for °यन्त्य°) Ś1 K4 B D तव (for नृप) — [c]) V1 तदेमे, D6 (before corr) तवैमे (for तवेमे) A few MSS पुत्रसकले — [d]) K4 D1 T1 धार्मिक (D1 °के, T1 °क); B3 M3 पार्थिव (for धार्मिक)

3 K8 missing (of v l 1) — [a]) Ś1 तया (for मया) — [b]) S कुमारस्त्वमुपागते — [c]) Ñ1 V1 B D (except D6) भाग्यात् (for भाग्यैर्) Ś1 D6 महाभाग (for °राज) — [d]) K3 S त्वह (K3 M1 अह) नृप (for अह त्विह) — After 3, Ñ1 V1 B D ins.

186* मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् ।
गृहसंपूजनात्तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव ।

[(L 1) B1 3 4 च (for वा) B2 6 D1 2 शक्ताहं खादितुं मेरुं — (L 2) B1 3 6 D2 गृहसंपूजने (for °नात्)]

— On the other hand, T1 G3 5 M1 ins after 3

187* तस्य बालस्य यत्कृत्यं तत्कुरुष्व नराधिप ।

T1 G3 5 M1 cont G1 2 4 6 M2 ins after 3

188* मम नाम्ना च लोकेऽस्मिन्ख्यात एव भविष्यति ।

4 K8 missing (of v l 1) — M2 om the ref Ś1 K1 4 Dn1 D2 श्रीकृष्ण उ° (Ś1 om उ°), T1 G3–6 श्रीभगवान् (G6 om श्री); G1 श्रीभगवानुवाच, M1

तस्य बालस्य यत्कृत्यं तच्चकार नृपस्तदा ।
आज्ञापयच्च राक्षस्या मागधेषु महोत्सवम् ॥ ५
तस्य नामाकरोत्तत्र प्रजापतिसमः पिता ।
जरया संधितो यस्माज्जरासंधस्ततोऽभवत् ॥ ६
सोऽवर्धत महातेजा मगधाधिपतेः सुतः ।
प्रमाणबलसंपन्नो हुताहुतिरिवानलः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य पुनरेव महातपाः ।
मगधानुपचक्राम भगवांश्चण्डकौशिकः ॥ ८

तस्यागमनसंहृष्टः सामात्यः सपुरःसरः ।
सभार्यः सह पुत्रेण निर्जगाम बृहद्रथः ॥ ९
पाद्यार्घ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारत ।
स नृपो राज्यसहितं पुत्रं चास्मै न्यवेदयत् ॥ १०
प्रतिगृह्य तु तां पूजां पार्थिवाद्भगवानृषिः ।
उवाच मागधं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ११
सर्वमेतन्मया राजन्विज्ञातं ज्ञानचक्षुषा ।
पुत्रस्तु शृणु राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ १२ C 2 745 K 2 19 5 K 2 19 5

वासुदेव. (for कृष्ण उ°) — a) K1.2 महाराज; S जरा राजन् (for तु सा राजन्). — b) G4 तथैव (for तत्रैव) — c) Ś1 K1 4 V1 B3 4 संगृह्य च, Ñ1 B2 5 6 D स सगृह्य, B1 सप्रगृह्य, S सोपि (G1 6 स प्र) गृह्य (for स गृह्य च) See Addenda Ś1 B1 6 D1 2 स्व, D3 तु (for त) — d) K1 D6 स्व गृह; V1 B3 4 G (except G4) M स्वपुर (for स्वगृह) D6 T1 G3 5 6 नृप (for नृपः) K4 (corrupt) प्रावशप्यद्गृह नृप, Ñ1 B1 2 5 6 Dn D1-5 प्रविवेश गृह नृप॰

5 K3 missing (cf v l 1). — b) Ś1 K (K3 missing) D6 प्रहृष्ट(Ś1 °हर्ष)वान् (for नृपस्तदा) — c) K1 तु (for च) B3 राजासौ, G1 राजन्या (for राक्षस्या) — d) K4 Ñ1 V1 B D (except Dn1 D6) G2 मगधेषु (for माग°)

6 K3 missing up to सधि in 6c (cf v l 1) — a) V1 B (except B4) Dn D3-5 चैव, D1 2 चैक॰ (for तत्र) — b) B (except B4) Dn D1-5 पितामह॰सम॰; D6 (before corr) प्रजापतिसमाः (for °सम॰). — d) Ś1 K B4 5 Dn D3-6 भवत्वय, B1 D1.2 इति स्मृत॰, B2 6 ततस्मृत॰ (for ततोऽभवत्)

7 a) B3 4 D6 महाराज (for महातेजा) — b) K3.4 B (except B3 4) Dn2 M मागधाधिपते॰ — d) D5 घृता (marg added for orig omission) हुति॰ — After 7, K3 reads 8ab (for the first time), followed by (accidental) *repetition* of most of 7cd

189* मागधो बलसपन्नो * * हुतीरिवानल॰ ।
[K3 cont with 8]

V1 B D ins after 7 G3, after 191*

190* मातापित्रोर्नन्दिकर॰ शुक्लपक्षे यथा शशी ।
[V1 B1 D1 2 G3 जरासंधो महातेजा॰ (for the prior half) Cn cites नदिकर as above.]

— Thereafter B5 Dn (!) D3-6 ins. an addl colophon (*adhy no.*. Dn1 18, D3 17) — After 7, G3 4 read 16-17 S ins. after 7 (G3 4 ins after 17 transposed, G2 ins line 2 after 2 16 9)

191* एव स ववृधे राजन्कुमार॰ पुष्करेक्षण॰ ।
कालेन महता चापि यौवनस्थो बभूव ह ।
[After line 1, G2 reads 29a-47b of the previous adhy]

8 For the sequence of 8a-20a in G2, cf v l 2 16. 9 — Before 8, B5 Dn D3-6 G1 2 ins कृष्ण उ॰ — b) Ś1 महाबलः (for °तपाः) — c) K3 G1 3 4.6 M2 मागधानु°, V1 B2 4 Dn D3-5 म(D3 5 मा)गधेषू°, B1.5 6 D1 2 म(D1 मा)गधायो° (for मगधानु°) Ñ1 मगधोपरि चक्राम

9 a) K3 °सकृष्ट , G1 °संसृष्टः — b) G4 om. सामात्य॰ K1-3 Ñ1 B2 6 Dn2 G2 M2 सपुरोहित , ससुहृज्जनः (for सपुर°) — d) D6 गृहान्नृप ॰) [illegible] , K2 3 B3-5 D4 पाद्यार्घाचमनीयैस्तम्, B1 2 6 D1 2 पाद्यार्घादीन्समानी(D2 °दा)य, D6 पाद्यार्घ्याचमनीयेन — c) D6 सन् (for स) S राज्ञ(G5 °ज)सहित — d) S (except G2 3) राज्य (for पुत्र) K1 V1 B Dn D1-5 G3 तस्मै, K4 D6 G1 5 6 अस्मै (for चास्मै)

11 a) K1 2 Ñ1 B2-4 D G2 M2 च, V1 स (for तु) G1 त (for ता) — b) G1 6 पार्थिव (for °वाद्) — c) Ś1 K2-4 D6 तत्र (for राजन्) S (except G2) उवाच नृपतिं विप्र॰ — d) T1 [अ]तरात्मन॰

12 a) T1 G1 एत (for एतन्) K4 V1 B3-5 Dn D3-5 मया ज्ञातं, Ñ1 B1 2 6 D1 2 G2 महाराज (for मया राजन्) — b) Ś1 ध्यान°, G4 दिव्य° (for ज्ञान°) K4 V1 B3-5 D (except D1 2 6) राजन्दिव्येन (K4 °न्विज्ञान॰) चक्षुषा — c) Ś1 K2 3 पुत्रं (for पुत्रस्) Ś1 च, K4 Ñ1 B1 4 ते, D6 [अ]य (for तु) S (except

C 2. 747 B 2. 19 7 K 2. 19 7 अस्य वीर्यवतो वीर्यं नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ।
देवैरपि विसृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते ।
न रुजं जनयिष्यन्ति गिरेरिव नदीरयाः ॥ १३
सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेष मूर्ध्नि ज्वलिष्यति ।
सर्वेषां निष्प्रभकरो ज्योतिषामिव भास्करः ॥ १४
एनमासाद्य राजानः समृद्धबलवाहनाः ।
विनाशमुपयास्यन्ति शलभा इव पावकम् ॥ १५
एष श्रियं समुदितां सर्वराज्ञां ग्रहीष्यति ।
वर्षास्विवोद्धतजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ १६
एष धारयिता सम्यक्चातुर्वर्ण्यं महाबलः ।
शुभाशुभमिव स्फीता सर्वसस्यधरा धरा ॥ १७
अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।
सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ १८
एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् ।

G2) तव (for शृणु) D5 ता पूजा (for राजेन्द्र) K1 पुत्र शृणुष्व राजेंद्र — After 12^e, D5 *repeats* 11^b–12^e [v l वदामि तव (for पुत्रस्तु शृणु)] — ^{d}) Ś1 ते, D6 वै (for ऽय). — After 12, Ś1 K B1(marg) 2 Dn D4–6 ins

192* अस्य रूपं च सत्त्वं च बलमूर्जितमेव च ।
एष श्रिया समुदितः पुत्रस्तव न संशयः ।
प्रापयिष्यति तत्सर्वं विक्रमेण समन्वितः ।

[(L 2) K1 एकः (for एष) — (L 3) K4 एष प्राप्स्यति (for प्रापयिष्यति)]

13 ^{a}) D1 यस्य, D2 तस्य (for अस्य) K2 3 नित्य (for वीर्यं) S (except G2) अ(G1 य)स्य वीर्यं प्रभावं च — ^{b}) G2 °पश्यति (for °यास्यन्ति) Ś1 मानवाः; V1 B3 4 भूमिपा, G2 पार्थिवः (for °वाः) — After 13^{ab}, Ś1 K B1(marg) 2 4 Dn D1 2 4 6 ins.

193* पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा खगाः ।

[B4 पतितो, Cd पततो K1 D6 (*sup lin*) गतिर् (for गतिम्) K3 मन्ये (for अन्ये)]

— B1. 2 4 Dn D1 2 4 cont Ñ1 V1 B3. 5 6 D3 5 after 13^{ab}

194* विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिनः ।
[T1 G4 चान्ये (for चास्य)]

— ^{c}) K1 न स्पृष्टानि; K2 विहृष्टानि; K3 निसृष्टानि — ^{d}) K1 विशां पते; K2 महिमते, K4 D1. 2 G3 (before corr) M1 महीपतेः (for °पते) — ^{e}) Ś1 न भयं; G2 नाकुलं (for न रुजं) — ^{f}) D3 G6 नदीरयः, T1 °रदः; G1 °रया (for °रयाः)

14 ^{a}) K1–3 S (except G2) सर्व(M1 राज्ञा)मूर्धावसिक्तानां, K4 एष मूर्द्धाभिषिक्ताना — ^{b}) K4 राजन्, T1 एव; G1 2 एको (G1 °क) (for एष) B3 बुद्धिर् (for मूर्ध्नि) K4 भविष्यति, B1 विराजते; B2 6 Cdp विराजिता; Cd ज्वलि° (as in text) — After 14^{ab}, G3 *repeats* 13^{ab}, followed by 194*. — ^{c}) K3 B1 निष्प्रभाकारो (B1 °री) (for °भकरो) V1 B3–5 Dn D3–5 प्रभाहरोय सर्वेषां

15 ^{a}) K1 (*sup lin.* as in text) एषम् (for एनम्) D1 2 मागध (for आसाद्य) K4 D6 राजानः. — ^{b}) K4 G6 °बलवाहन; G1 °बलिवाहना

16 G3 4 read 16–17 after 7 — ^{a}) K2–4 श्रियं; D1 श्रेय; G2 श्रिया Ś1 प्रज्वलितां, K1 समुज्जितं; K2 3 प्रज्वलिता, K4 समुदितं, D1 समुदितं; G2 °युक्तां Ñ1 B3 Dn D3–6 एष श्रि(B3 स्रि)यः समुदिताः — ^{b}) K1 हरिष्यति, K2 4 Dn1 D1 2. 6 (before corr) गृही°; K3 गृहि°, Ñ1 ग्रसि° — ^{c}) Ś1 K4 °वतजला, K1 °द्रुतजलो, K3 V1 °द्धतजलो; B1 °दीर्णजल; B2 4. 5 Dn D3–5 °दीर्णजला; B3 6 D1 2 °दीर्णजलो, D6 °वतबलो; T1 G3 4 °द्धतजलां; G2 °स्थितजलां, G6 °द्धतजलान्; M1 °द्धतबला K2 वर्षास्विवद्धेतजलो; G1 वर्षोद्धि चोद्धतजलां. — ^{d}) K1 G6 नदी, B1 3 6 D2 यथा, T1 G3 4 नदीं (for नदीर्) V1 नदीर्नदपतिर्यथा; D1 यथा नंद नदीपति, G1 नदी नदनुदीपित; G3 5 नदीमि(G5 °रि)व नदीपतिः

17 ^{a}) B1 पालयिता (for धार°) V1 B3. 4 धारयिष्यत्यय सम्यक् — ^{b}) G1 2 4 चातुर्वर्णं K1 नराधिप. (for महा°). — K3 om 17^c–18^b — ^{c}) Ñ1 T1 G2–4 M1 शुभाशुभवतीं (Ñ1 °ती); G1. 6 शुभां शुभवती (G6 °तीं); G5 M2 शुभां शुभपर्षिं (G5 °मति) (for शुभाशुभमिव). Cd शुभा धराया विशेषणं । शुभं कल्याणं (surely wrong!). K4 D1 स्फीता, S (except G1. 5 6) स्फीतां — ^{d}) T1 सर्पगन्धधरां धारां, G M सर्वसस्यधरां (G4 °रा-) धरां (G1 °रा). — After 17, G4 ins

195* श्रियं समुदिताः सर्वे भविष्यन्ति नराधिपाः ।

18 K3 om 18^{ab} (cf. v l 17) — ^{a}) D3 यस्य (for अस्य) G2 अत्यंत वशगाः, G4 अस्मि ते वशगा (for अस्याज्ञाव°) — ^{c}) K3 सर्वभूतात्मभूतश्च; B5 °त्मभावस्य; D5 m °धिभूतस्य

19 ^{a}) Ś1 भद्र (for रुद्र) B1 महावीर्यं, D1. 2 °देव (for °देवं) — ^{b}) G4 (before corr) हरिं (for हरम्) G3 त्रिपुरांतकसहरं (sic) — ^{c}) K2 [अ]तियला:, T1 G3 4

सर्वलोकेष्वतिबलः स्वयं द्रक्ष्यति मागधः ॥ १९
एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्यार्थं विचिन्तयन् ।
विसर्जयामास नृपं बृहद्रथमथारिहन् ॥ २०
प्रविश्य नगरं चैव ज्ञातिसंबन्धिभिर्वृतः ।
अभिषिच्य जरासंधं मगधाधिपतिस्तदा ।
बृहद्रथो नरपतिः परां निर्वृतिमाययौ ॥ २१
अभिषिक्ते जरासंधे तदा राजा बृहद्रथः ।
पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनरतोऽभवत् ॥ २२
तपोवनस्थे पितरि मातृभ्यां सह भारत ।
जरासंधः स्ववीर्येण पार्थिवानकरोद्वशे ॥ २३
अथ दीर्घस्य कालस्य तपोवनगतो नृपः ।
सभार्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा बृहद्रथः ॥ २४
तस्यास्तां हंसडिभकावशस्त्रनिधनावुभौ ।
मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ युद्धशास्त्रविशारदौ ॥ २५ C 2. 765 B 2. 19 26 K 2. 19 26

°बल, G1 6 °रथ° (for °बल°) B1 सर्वलोकेप्रतिबल°. — d) V1 B2-5 Dn D3 5 साक्षाद् (for स्वयं). G1 M1 यक्ष्यति (for द्र°) Ñ1 शक्र (for मागध)

20 a) K3 एष (for एव) D3 मुनिं, G2 तदा (for मुनि). — b) K1 स कार्यार्थम् (for स्व°) K1 Ñ1 G2 अचिंतयत् (Ñ1 °न्) (for विचिन्तयन्) V1 B Dn D1-5 स्वकार्यमनु(V1 B3-5 Dn D4 °मिव)चिंतयन्, T1 G1. 3-6 M आह्निकार्थं महातपाः — c) D2 m मुनिं (for नृप) — d) B3. 4 अथार्हयन्; S अनामय (G2 अथोरिहन्) (for अथारिहन्) B1 बृहद्रथ उपाविशत्, D1. 2 स तु (D2 तु) राजा बृहद्रथ°

21 a) K4 Ñ1 V1 B5 D (except D1. 2) G1-3 नगरीं (for °र) B1 5 6 D (except D6) चापि (for चैव) — b) K2 हता° (for वृत) — c) M2 अभ्यर्पिचज् — K3 om 21d–22b — d) K4 B5 6 D5 6 T1 G3-5 M °पतिं (for °पतिस्) K1 B2 T1 G1 2 6 तथा; B3 4 नृप, D1 नर° (for तदा) — e) D1 (marg sec m as in text) न विद्यते ततोत्पत्ति — f) K4 Dn1 T1 निर्वृत्तिम् (for °वृतिम्). B1 परा प्रीतिमुपाययौ

22 K3 om 22ab (cf v l 21) — b) Ñ1 ततो, T1 G1 5 6 M स्वथ, G3 अथ, G4 ह्यथ (for तदा) D4 6 महाराजो (for तदा राजा) — d) K3 V1 T1 G1. 3-6 M तपोवनगतो, B D (except D6) °चरो (for °रतो) K2 भवान् (for ऽभवत्) G2 तपोवनमुपागत°

23 a) K4 Ñ1 V1 B D G2 ततो (for तपो°) — b) T1 भार्याभ्या (for मातृभ्या) Ś1 मात्रोश्च स विशा पते, K4 स मातृभ्यां विशा पते, Ñ1 V1 B D (except D6) मात्रोश्चैव विशां पते (V1 B3-5 वनस्थयो.) — c) K1 च, S (except G2) तु (for स्व)

24 Before 24, V1 B (B1 marg) D ins वैशं° उ° — a) B1. 6 ततो (for अथ) Ś1 कालस्य दीर्घस्य (by transp), K1 G3 4 दीर्घेण कालेन — b) V1 B D तपोवनचरो (D6 °रतो) नृप° — c) K1 सभार्या°. S (except G2) पत्नीभ्या सहितश्चापि — d) D1. 2 तेपे, D4 तप्ता (for तप्त्वा) S (except G2) दिव ययौ (G1 गत:) (for बृह°) — After 24, V1 B D S ins.:

196* जरासंधोऽपि नृपतिर्यथोक्त कौशिकेन तत् ।
वरप्रदानमखिल प्राप्य राज्यमपालयत् ।

[(L 1) D6 [ऽ]ध (for ऽपि) D1 जरासंध पितृपतिर् (for the prior half) B1 2 6 D1 2 यदुक्त (for यथोक्त). — (L 2) S (M1 inf lin.) अकारयद् (for अपालयत्). M1 (orig) प्राप राजा वलोद्धत]

— V1 B D cont S (T1 G1-5 M om. lines 1-2, G6 om lines 1-3) ins after 199*

197* निहते वासुदेवेन तदा कसे महीपतौ ।
जातो वै वैरनिर्बन्ध° कृष्णेन सह तस्य वै ।
भ्रामयित्वा शतगुणमेकोन येन भारत ।
गदा क्षिप्ता बलवता मागधेन गिरिव्रजात् ।
तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याद्भुतकर्मण° । [5]
एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ।
दृष्ट्वा पौरैस्तदा सम्यग्गदा चैव निवेदिता ।

[(L 2) D1 2 जातो वैरविनिर्बंध (for the prior half). — (L 3) B3 येनैकेनैव, B5 एकोन सह, D3 एको न येन, T1 G1-5 M एकपाते(G2 5 °दे)न (for एकोन येन). — (L 4) G1 मगधाना (for मागधेन) — (L 5) M1 तिष्ठता (for °तो) T1 G3 5 मम च, G1. 6 (before corr) कृत्स्नस्य (for कृष्ण°) — (L 6) D3 5 6 एकोने योजनशते (for the prior half) G3 तदा गदा (for गदा शुभा) — (L 7) S न हि (for दृष्ट्वा) M1 यौधैस् (for पौरैस्) M1 तस्य (for सम्यग्) B1 गत्वा, B6 D6 अध्वा (for गदा) B1 निवेदित, B6 °त° (for °ता) S अध्वा तस्य (G1 5 6 गत्वा तस्य, M1 सम्यगध्वा) निवेदित]

— V1 B D further cont

198* गदावसान तत्ख्यात मथुराया समीपत ।

25 S reads 25 after 196*. — a) Ś1 हंसडिफकौ, K2 3 D6 °डिफि° (D6 m °डिप°); Ñ1 V1 B Dn D3. 4 G1 M °डिंभ°, D3 T1 °डिभि°, G2 3. 6 °डिन्र°, G4 °डिबु°, G5 °डिवि°. — b) V1 अशस्त्रौ निधन गतौ, D3 अशस्त्रनिधना

C 2.766 B 2.19 27 K 2.19 27 यौ तौ मया ते कथितौ पूर्वमेव महाबलौ ।
त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ॥ २६
एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्धकैः ।
घृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ समाप्तं मन्त्रपर्व ॥

१८

वासुदेव उवाच ।
पतितौ हंसडिभकौ कंसामात्यौ निपातितौ ।
जरासंधस्य निधने कालोऽयं समुपागतः ॥ १
न स शक्यो रणे जेतुं सर्वैरपि सुरासुरैः ।
प्राणयुद्धेन जेतव्यः स इत्युपलभामहे ॥ २
मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जुनः ।

उभौ, D4 °बलीदुभौ, D6 अमात्यौ तद्धिते रतौ, G2 अद्राक्षीनि° Cd implies text — c) K3 मन्त्री मतिमता, K2 मन्त्रमेति°; D8 मन्त्रमति° (for मन्त्रे मति°) — d) Ñ1 V1 नीतिशास्त्रे; B1.2 6 D1.2 G1 2 6 M युद्धनीति°, B3-5 Dn D3-5 नीतिशास्त्र ; T1 G4 5 युद्धे स्वति , G3 युद्धे शास्त्र — After 25, S ins

199* हते चैव मया कंसे सहसडिभके तदा ।
जरासधस्य दुहिता रोदते पार्श्वत पितु ।
ततो वैरं विनिर्बन्ध मया तस्य च भारत ।

[(L 1) G1 हतश्च (for हते) T1 सहसडिभिके, G1 5 6 तौ हसटिभि(G1 °भि)कौ, G2 3 सहसटिभगे, G4 M2 °डिबके. — (L 3) G2 सुसंबद्ध, G4 M1 महद्बद्ध, M2 विनिर्बध G1 ततो वैरनिर्बध (submetrical), G6 ततो वैरविनिर्बध T1 G3.4 मम (for मया)]

26 a) Ñ1 G2 एते मया ते कथिता°, T1 G1 3-6 M मया तौ कथितौ (M2 ते कथिता) राजन् — b) Ś1 महामते, Ñ1 G2 °बल; G4 °सुतौ (*sup lin* °नरौ), M2 °बला (for °बलौ) — c) G3 अथ (for त्रयस्) — d) K3 पर्यस्ता; G3 पर्युप्ता (for पर्याप्ता) Ś1 K1 D2 M1 इव, G2 एव (for इति) Ś1 शुश्रुम, K4 D6 G1 2 6 M भारत (for मे मति)

27 a) T1 G3 M2 एवमेव (for °ष) K1-3 तदा वीरैर् (K1 वीर्यैर्); B1 2 6 D2 महावीर, B5 त्वया वीर; G2 महाराज (for तदा वीर) — b) B (except B2) Dn कुकुराधकै° — c) Ś1 G2 महा(G2 °या)राजन्, D6 °जा — d) B1 2 6 D1 2 जरासध; G4 नीतिहेतोर्, Cv नीतिहेतोर् (as in text)

Colophon — *Sub-parvan* K2 B1-3.6 जरासधवध; Ñ1 V1 राजसूयारंभ, B4 राजसूय (followed by जरासधोपाख्यान), T1 मन्त्र — *Adhy name* Ś1 K B3 5 D जरासधोत्पत्ति°, Ñ1 V1 जरासंधप्रशसा, G1 जरासधाभिषेक°, G5 जरासधबलकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(*marg sec m*) 2.3 17 (as in text), Ñ1 V1 Dn1 19, D2 18, S 20 — *S'loka no* K2 3 30, Dn 28, D2 40, M1 36

18

1 K1 4 G2 श्रीवासुदेव°, T1 G3-6 श्रीभगवान् (for वासुदेव°) — a) K4 यौ तु तौ, G3-5 M1 निहतौ, Cv पतितौ (as in text) T1 (corrupt) हरिस (for हस) Ś1 K1 हसडिफकौ (K1 *sup lin sec m* as in text), K2 3 °डिफिकौ, B Dn D1.2 4 M °डिंभकौ, D3 °डिभिकौ, D6 °डिफ(m °प)कौ, G1 5 °डिपिकौ, G2 °डिपकौ; G4 °डिघुकौ, G6 हससिय(*sup lin* °वि)कौ — b) Ś1 K D6 सामात्यौ (Ś1 स * *; D6 अमात्यौ) विनिपातितौ, Ñ1 V1 B Dn D1-4 T1 G3 क(D3 कौं)सश्च सगणो हत (B1 हसपुत्रौ निपातितौ); G1 कसामात्य°; G5 M1 सुनामा कंस एव च, G6 कसोमात्यौ निपा°; M2 कसामात्यौ महाबलौ Text as in G2 4, see Addenda.

2 a) K1 2 D6 न हि, K3 स हि, G1 3.6 स न (by transp) Ś1 शक्तो (for शक्यो) Ñ1 V1 B (except B3 4) Dn D1-5 G6 न शक्योसौ (for न स शक्यो) — b) M2 दिव्यैरस्त्रैः सुरैरपि — c) K2 T1 G (except G1 6) M1 बाहु° (for प्राण°) Cd cites text — d) B6 इह (for इति)

3 G1 6 M om (? hapl.) 3ab — b) Ś1 K1 (after corr) 2 Ñ1 B2-6 Dn2 D1-3 5 Cn v चावयोर्जय°, V1 चौ (sic) तथार्जुन , G2 चावरोर्जुन , G3 चावयोर्जन° See Addenda — c) B3 G3 (before corr) 6 साधयिष्यामि Ś1 K2-4 B4 5 Dn D3-6 G6 मागधं साधयिष्याम° — d) Ś1 K B4 5 D G6 इष्टिं (K1 यज्ञ) (for वय)

साधयिष्याम तं राजन्वयं त्रय इवाग्नयः ॥ ३
त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः ।
न संदेहो यथा युद्धमेकेनाभ्युपयास्यति ॥ ४
अवमानाच्च लोकस्य व्यायतत्वाच्च धर्षितः ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमभ्युपयास्यति ॥ ५
अलं तस्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ॥ ६
यदि ते हृदयं वेत्ति यदि ते प्रत्ययो मयि ।
भीमसेनार्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
भीमपार्थौ समालोक्य संप्रहृष्टमुखौ स्थितौ ॥ ८
अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्षण ।
पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाश्रिता वयम् ॥ ९
यथा वदसि गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते ।
न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां लक्ष्मीः पराङ्मुखी ॥ १०
निहतश्च जरासंधो मोक्षिताश्च महीक्षितः ।
राजसूयश्च मे लब्धो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ११
क्षिप्रकारिन्यथा त्वेतत्कार्यं समुपपद्यते ।
मम कार्यं जगत्कार्यं तथा कुरु नरोत्तम ॥ १२
त्रिभिर्भवद्भिर्हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
धर्मकामार्थरहितो रोगार्त इव दुर्गतः ॥ १३ C 2 780 B 2 20 13 K 2. 20 13

B2 तत्र (for त्रय) — Cf 2 14 9

4 a) G2 °साधितो, G4 °सायतो, M2 °सादिते; Cv as in text. — b) D4 G3 विजये (for °ने) G2 जना° (for नरा°) — c) B1.2 D1 2 T1 G (except G2) M1 युद्धे (for युद्धम्) — d) B1 2 6 D1 2 एक एकेन यास्य(B1 योत्स्य)ति; B3-5 Dn D3-5 एकेनाप्युप°

5 K1 V1 om (hapl) 5 — a) B3 6 अप°, G3 कप°, Cd अव° (as in text) Ñ1 B2-6 D (except D6) लोभाच्च (for लोकस्य) — b) G2 हर्षित° (for ध°) K3 वियतत्वाच्च धर्मत, Ñ1 B D (D6 marg sec m, orig as in text) बाहुवीर्याच्च दर्पित°, T1 G3-5 M व्यायामाच्चैव हर्षितः (G3 भारत), G1 6 माना(G1 °न्वा)च्चैव विमीपित° (sic) Cv cites व्यायामात्, Cd व्यायतत्वात् (as in text) ❀Cd धर्षित° अभिभूत° आहतो वा ❀ — c) S (except G2 5) भीमेन सह (for भीमसेनेन) — d) B3 वयम् (for ध्रुवम्) B3-5 Dn D3-5 अप्युप° (for अभ्युप°)

6 a) D6 अस्य (for तस्य) — d) Dn निधाना°! B5 अतको निधने यथा, G1 निधने चातको यथा

7 a) B D T1 G (except G4) मे (for ते) K2 चेत्ति, K3 वेत्ति, B (except B3) D S (except G4 M2) वेत्सि (for वेत्ति) See Addenda — b) K3 वा (for ते) G1 6 प्रणय°, Cd प्रत्यय° (as in text) Ś1 भवेत् (for मयि) — c) B1 मह्य (for शीघ्र) — d) Ś1 न्यासी°, D2 न्यस्त°, M2 न्यासभूमौ, Cv as in text

8 G4 om the ref — c) B1.2 5 6 D (except D6) T1 G5 6 भीमार्जुनौ (for भीमपार्थौ). — d) D1 2 सम हृष्ट° (for संप्रहृष्ट°) K3 °मुखोस्थितौ, T1 °मुखस्थितौ V1 B3 4 प्रहृष्टवदनौ (B3 °सुमुखौ) स्थितौ

9 Before 9, K1 B3.5 6 D G1-4 ins. युधिष्ठिर उ°. — a) K1 मैव त्वं, D3 मामेव, D4 G2 मा मैव, D6 मामेत्वं (for मा मैव) K3 अच्युतानागमामैव (sic) — b) G1 व्यहर K1 °कार्शिन, K2 3 G1.6 °कर्शन°, K4 B (except B3) D (except D4) T1 G2-5 M °कर्शन (for °कर्षण). — d) B3 5 D1 2 G6 वाश्रिता, G4 चापिधा (sic), G6 चापि यद् (for चाश्रिता)

10 a) K4 यच्चा, B1 यत्र, B2 यद्यद्, B5 D1 यदा, B6 यद्वा (for यथा) — b) V1 G2 तथा (for सर्वं) K4 V1 B (except B4 5) D1 2 त्वय्युपपद्यते, T1 G (except G2) तदुपपत्स्यते, M1 तदुपवस्यते — c) Cv स्वदग्रत — d) G2 एषां (for येषां) A few MSS लक्ष्मी — After 10, T1 G3-5 ins

200* येषामभिमुखी लक्ष्मीस्तेषा कृष्ण त्वमग्रत ।

11 a) Dn1 विहतश्च, Dn2 निहित° — b) D1 2 मोचिताश्च (for मोक्षि°) Ś1 राजानश्च विमोचिता° — c) Ś1 °सूयो मया, G6 °सूय च मे (for °सूयश्च मे) Ñ1 प्राप्तो, D1 2 तद्यो, D4 लब्धौ (for लब्धो) — d) K4 B6 D5 G6 निर्देशे, Cd as in text Ś1 lacuna for तत्र तिष्ठत°. K1.2 4 D6 तिष्ठता, D4 °त, G6 निष्ठित (for तिष्ठत°)

12 a) Ñ1 V1 B2-6 D (D6 m by corr) क्षिप्रमेव, B1 S °कारी (for °कारिन्) Ś1 क्षिप्रकारिण्यथा G1 6 यथा तत्तत्, G4 यथार्थेतत् (for यथा त्वेतत्) — b) G1 क्षिप्र (for कार्यं) — c) K2 न च कार्यं विनश्येत्तु, V1 B2-6 Dn D1 2 (m as in text) 3-5 अप्रमत्तो जगन्नाथ, Cd as in text. — d) Ś1 D2 m 4 नृपोत्तम°, B1 2 6 D1.2 (orig) जनार्दन (for नरोत्तम) — After 12, V1 B2-4 D1 2 *repeat* 2 15 2 (v l B3 4 मनस्त्व मे जनार्दन for मनो मन्ये etc.)

13 a) K4 D6 रहितो; V1 B2 3 D2 विहीनो, B1 वै हीनो, D1 विहितो, T1 G4.5 न विना, G2 हीनो वै, G6 हृ

C 2. 781 B 2. 20. 14 K 2. 20. 14 न शौरिणा विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना ।
नाजेयोऽस्त्यनयोर्लोके कृष्णयोरिति मे मतिः ॥ १४
अयं च बलिनां श्रेष्ठः श्रीमानपि वृकोदरः ।
युवाभ्यां सहितो वीरः किं न कुर्यान्महायशाः ॥ १५
सुप्रणीतो बलौघो हि कुरुते कार्यमुत्तमम् ।
अन्धं जडं बलं प्राहुः प्रणेतव्यं विचक्षणैः ॥ १६
यतो हि निम्नं भवति नयन्तीह ततो जलम् ।
यतश्छिद्रं ततश्चापि नयन्ते धीधना बलम् ॥ १७
तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम् ।
वयमाश्रित्य गोविन्दं यतामः कार्यसिद्धये ॥ १८
एवं प्रज्ञानयबलं क्रियोपायसमन्वितम् ।
पुरस्कुर्वीत कार्येषु कृष्णं कार्यार्थसिद्धये ॥ १९
एवमेव यदुश्रेष्ठं पार्थः कार्यार्थसिद्धये ।
अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमोऽन्वेतु धनंजयम् ।
नयो जयो बलं चैव विक्रमे सिद्धिमेष्यति ॥ २०
एवमुक्तास्ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।

विना (for हि विना) — b) T1 G4 5 [अ]स्याह (for नाह) — c) Ś1 K4 D5 G3 धर्मार्थकामर(Ś1 G3 °स)हितो; D1 धर्मकामार्थसहत्यो; D3 धर्मश्रीकीर्तिरहितो — d) K1-3 M1 दुर्बल°, K4 दुर्गति°, B5 Dn D3-5 दुःस्थित; D6 दुर्मति, Cv as in text — After 13, G3 repeats 12^{ab}

14 ab) K1 B4 सौरिणा and सौरि (for शौरिणा and शौरि) G1 पांडवा (for °व) — c) D1 3 G1 3 6 M2 तु (for [अ]स्ति) K2 [अ]यन (for [अ]नयोर्) — d) Ś1 अस्ति (for इति)

15 a) D1 बलवतां (for च बलिनां) S मुख्य° (for श्रेष्ठ) — b) V1 अत्र (for अपि) — c) S (except G3, G6 om) पार्थ (for वीर°) — d) Ś1 B3 Dn2 M2 किं नु कुर्यात्, K4 किं न कुर्यां, D3 किमकुर्यात्; T1 G4 5 न किं कु°. S (except G3) परंतप° (M1 °र तव) (for महायशा) — After 15, K3 reads 18^{c}–19^{b}

16 a) T1 सुप्रणीत V1 बलौघेन, B1 D6 बलो (D5 °लौ) यो हि K3 सुप्रणितौ बलौ तौ हि; G M सुप्रणी(G1 °ण; G2 °ही)तबलो यो हि Cv cites सुप्रणीतबल — b) D2 क्रियते (marg sec m as in text) — c) D4 अघ (for अन्ध) Ñ1 बल जल, V1 जन जड, Dn (!) बल जड (by transp), G3 8 M1 जळ बल; G4 जळ बलं; Cd v as in text B1 अस्त्र जल बल प्राज्ञ, G1 अधश्चैव जळं बाल, G6 युद्ध चैव बल बाल — d) Ś1 विचक्षणा° S Cv प्रणीतम-विचक्षणै° (G1 °ण; G6 °वे) Cd cites प्रणेतव्य (as in text)

17 a) G4 यथा (for यतो) G1 निम्ने; M2 नम्र (for निम्न) V1 G2 यतो निम्न भवति वै (G2 हि) — b) K3 D3 M2 नयति ह, Ñ1 V1 B1 4 5 Dn D1 3-6 नय(B2 5 °य)ति हि, B6 पततीह; G1 जनह (corrupt), G5 नयतीह, G6 न गच्छति (for नयन्तीह) T1 G1 बल (for जलम्) — c) D4 तपच्छिद्र — d) K1 G1 3 6 M नयति (G6 °तु) विदुषो बल, K2 वयते धीचरा बल, K3. 4 Ñ1 B1-5 Dn D3-4 नयते (K3 om ते) धीवरा जल (K4 धाल; B1 धनं); V1 नयं यं धीवरा जल; B6 नयति धीवरा व(m ज)ल; D1 2 नयति विधिना बल (D1 m धीवरा जल); T1 G2-4 नयते पण्डितो बल, Cd (apparently) नयति धीवरा बल, Cn (apparently) नयति धीवरा जल See Addenda

18 S (except G3) transp 18^{ab} and 18^{cd}. — a) B1 अस्मिन् (for तस्मान्) D2 नय; G1 नव; G4 5 क्रिय- (for नय) — b) Ś1 बल° (for लोक°). — After 18^{ab}, Ś1 K4 read 19^{cd}, K1 2 read 19^{ab}. K3 reads 18^{c}–19^{b} after 15 — c) K4 एवम् (for वयम्) G2 गोविंद — d) K2 यजाम, G2 यावता, G3 यतांम (for यताम°)

19 For the sequence of 19, cf v l 18 G1 6 M om 19^{ab}. — a) Ś1 K1 यथा (for एव). Dn1 D2 4 6 G2 °बल- (for °बल) — b) K2 प्रियोपाय°; Ñ1 क्रिया दान°; S (G1. 6 M om) क्रियो(G4 5 क्रीडो)पायविशारद (G2 °द°) — c) Ś1 पुन कुर्वीत; V1 पुरस्कृत्य हि, B5 पुरस्कृत्येह, D1 2 पुरस्तुवीत, D4 G1 6 पुरस्कुर्वंति; D5 M पुर कुर्वीत; T1 G2-4 पुरा कु°, G5 पौरा कु°. — d) Ś1 कृष्णा; K2 Ñ1 V1 B D (except D4) G1 3 5 कृष्णं, G6 कृष्ण, Cv as in text K1 कार्याणि सि°.

20 G2 om (hapl) 20^{ab} B2 repeats 19^{cd} instead of 20^{ab} — a) Ñ1 एवमाह Ś1 K3 4 V1 Dn2 D1-4 6 G4 M2 यदुश्रेष्ठ, Dn1 °श्रेष्ठ — b) Ś1 K2 3 B5 D1 2 G1 3 6 पार्थे; K4 V1 B1 Dn D3-6 यावत (for पार्थ) — d) G1 ins विजयो after अन्वेतु — e) Ś1 चैव (for चैव) — f) Ś1 K (except K3) B1 5 Dn1 D4 T1 G2-4 Cd विक्रम°; Ñ1 V1 B3 Cv (!) °माद्, D3 °म Ñ1 V1 B3 T1 G2-4 M Cv वृद्धिम्; D3 4 सिद्धम्; G1 6 सिद्धिर्, G3 बुद्धिर् (for सिद्धिम्)

21 Before 21, all MSS except Ś1 ins वैश° उ° (or वैश°) — a) Ś1 K B3 Dn D2 3 G1 उक्त्वा (sometimes written उक्का) (for उक्तास्) — b) Dn2 D4 6

वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं प्रति ॥ २१
वर्चस्विनां ब्राह्मणानां स्नातकानां परिच्छदान् ।
आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोज्ञैरभिनन्दिताः ॥ २२
अमर्षादभितप्तानां ज्ञात्यर्थं मुख्यवाससाम् ।
रविसोमाग्निवपुषां भीममासीत्तदा वपुः ॥ २३
हतं मेने जरासंधं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ ।
एककार्यसमुद्युक्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ ॥ २४
ईशौ हि तौ महात्मानौ सर्वकार्यप्रवर्तने ।
धर्मार्थकामकार्याणां कार्याणामिव निग्रहे ॥ २५
कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६
गण्डकीयां तथा शोणं सदानीरां तथैव च ।
एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्य व्रजन्ति ते ॥ २७
संतीर्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वांश्च कोसलान् । C 2 795 B 2. 20 28 K 2 20 28

(before corr) T1 G भ्रातरौ K1 D1 विमलौजस°, K2 विपुलौजसा, T1 G1–3 5 6 °लौजसौ; G4 °लोजस — °) K2 4 वार्ष्णेय- B3 4 पाडवौ चैव (for °वेयौ च) — d) G6 प्रतस्थौ, M1 प्रतस्थे (inf lin sec m as in text) Ś1 K T1 G4 5 मा(Ś1 K1 म)गधान्; G1 मागध°, G2 मगध B (except B3 5) D1 2 G1 6 M पुर (for प्रति) — Cf 2 19. 12

22 ab) K1 वर्चस्विनौ, D3 वर्चस्विनं (sic), Cv वर्पास्विना (?) B3 T1 G3 4 स्नातकानां ब्राह्मणानां (by transp), B4 स्नातकानां परिगृह्य Ś1 T1 G3–6 M परिच्छदै°, B1 5 6 D1–6 G1 2 Cn (!) °च्छद, Cd as in text Cv (?) वलिच्छेदैरलकारै° — c) B6 आश्वास्य, Cd आच्छाद्य (as in text) K2 D1 2 सुहृदा, B3 6 °दो (for °दां) — d) K1 मनोंतरभिनदित — After 22, S ins

201* माधव° पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्व्रतधारिण ।
[G3 M2 °वश्चैव (for °वेयौ च)]

23 a) D1 2 आमर्पाद् T1 अपि तप्ताना — b) K1 G2 ज्ञात्यर्थे, K4 M2 अत्यर्थं, D4 Cd जात्यर्थं, M1 चात्यर्थं Ś1 मुक्तवाससा, K1 V1 B D S मुख्य(D3 °ख)तेजसा, K2 मुखवाससा, Ñ1 मुख्यमेधसां, Cd as in text See Addenda — c) K1 रवि° सोमोग्नि°, K4 °ग्निसदृश, D5 रविसोम्यग्नि°, G1 °माग्निवपुपा — d) Ś1 सौम्यम्; B (except B4) D दीप्तम् (for भीमम्)

24 b) S राजा (for दृष्ट्वा) Ś1 भीमपुरःसरौ, G2 3 M °पुरोगमै°, G4 °पुरोगम°, Cv as in text — c) K1 एकवीर्यै , T1 G2 4–6 M1 एककार्ये, G1 एजकाये (sic) Ñ1 V1 B4 5 Dn D3–6 -समुद्यंतौ — d) K1 महीतले (for ऽपराजितौ) T1 G3–5 दृष्ट्वा कृष्णौ विनिर्ग(G5 °र्जि)तौ; G1 दृष्ट्वा कृष्णावनिष्ठितौ, G2 दृष्ट्वा कृष्णधनजयौ, G6 M दृष्ट्वा कृष्णावनिर्जितौ

25 a) K2 ईशौ ह तौ, V1 हितौ हि तौ, B1 om इमौ हि तौ, B5 ईदृशौ तौ, T1 G3–5 अशौ हि तौ; G1 6 M2 सुशोभितौ; G2 ईशौ भीमो, Cv as in text Cd understands हि तौ as one word (gloss अनुकूलौ) — b) K2 3 V1 B D G2 Cd °प्रवर्तिनौ (D1 °प्रवृत्तिनौ), G1 6 °प्रवर्तनौ, M2 °प्रवर्तकौ — c) Ś1 धर्मार्थकार्यकार्याणा, K1 4 धर्मकामार्थ°, Ñ1 Dn D3–6 धर्मकामार्थलोकाना, V1 B4 6 D1 2 धर्मकामार्थमोक्षाणा, B2. 3 5 G3 M1 (inf lin) Cv धर्मार्थकाममोक्षाणां, T1 G1 2 4–6 M1 °काम(G6 °कार्य) लौक्याना, M2 धर्मकामार्थलौक्याना, Cv धर्माथौं काम मोक्षाणा, Cd as in text (gloss धर्मार्थकामा एव कार्याणि प्रयोजनानि येपा) — d) K1 2 B1 लोकानाम्, Cd v कार्याणाम्;(as in text) Ś1 इति विग्रहे, K1 4 च विनिग्रहे, K3 इव निग्रह°, Ñ1 B2 6 D1 2 इव विग्रहौ, V1 B3–5 Dn D3–6 च प्रवर्तकौ, T1 G अपि निर्णये (G2 °ग्रहे.); M1 इव सश्रये (inf lin. as in text), M2 इव सग्रहे; Cd v as in text See Addenda — After 25, G2 *repeats* 201* !

26 a) D3 कुरुभि , G6 आरुह्य (for कुरुभ्य). — b) K1. 4 Ñ1 B1–4 6 °जगल (B1 °ले) (for °जाङ्गलम्) — c) K1 रम्यां, D3 4 रम्य- (for रम्य) Ś1 K पत्रसरो; D5 पद्यसरो — d) Ś1 K (except K3) B5 D5. 6 कालकूटीम् — After 26, S reads 28ab

27 a) G2 शोणा (for शोण) Ś1 K1–3 गडकीय (Ś1 गणकीया) तथा शोण (K1 शोणा, K2 श्रोण), Ñ1 V1 B3 6 D1. 2 गडकीं च तथा शोण, K4 गडकीयांस्तथा शोण, B1. 4 5 Dn D3–6 गडकीं च (B1 °कीय) महाशोण (D3 °णा), B2 सदानीरा तथा शोण, T1 G1 3–6 M गड(G1 कट-, G6 कठ)कीमनुरागा च — b) Ś1 K सदा(K2 °प्र)नीर, G2 तथा नीरां V1 B1 5 D1(sup lin) 3–6 शर्करावर्तमेव च, B2 6 D1(orig) 2 कर्करावर्तमेव च Cd cites सदानीरा. — c) Ś1 एका, G1 एक (for एक-) B1 °पर्वतको. V1 B3 चैव, G4 सद्य° (for नद्य) — d) Ś1 G1 6 अद्य, K4 अथ, Ñ1 अन्ये, B1 2 6 D1 2 G2 अनु , T1 M2 अत्र, G4 5 M1 अति (for एत्य) Ś1 G6 व्रजत, Ñ1 V1 B4 5 Dn1(!) [अ]व्रजत (B5 °तु); B2 6 D1 2 व्रजश्च (for व्रजन्ति) B1 च (for ते). D5 6 (before corr) व्रजतु मे (D5 °स्तु ते), G2 M2 [अ]व्रजस्तथा (M2 °दा) (for व्रजन्ति ते) B3

C 2.795 D 2.20.28 K 2.20.28 अतीत्य जग्मुर्मिथिलां मालां चर्मण्वतीं नदीम् ॥ २८

उत्तीर्य गङ्गां शोणं च सर्वे ते प्राङ्मुखास्त्रयः ।
कुरवोरश्छदं जग्मुर्मागधं क्षेत्रमच्युताः ॥ २९

ते शश्वद्गोधनाकीर्णमम्बुमन्तं शुभद्रुमम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

वासुदेव उवाच ।
एष पार्थ महान्स्वादुः पशुमान्नित्यमम्बुमान् ।
निरामयः सुवेश्माढ्यो निवेशो मागधः शुभः ॥ १
वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।

नदीचस्य व्रजश्च ते (sic), G3 क्रमेणातीत्य यांति ते

28 S reads 28[ab] after 26 — [a]) Ñ1 V1 B (except B3 4) D (except D4) उत्तीर्य (for अ°) Dn2 D5 6 शरयू — [b]) T1 G4 5 तत (for हृष्टा) Ś1 B6 D2 पूर्वां च, K2 पूर्वांश्च, K4 सतीर्य, D6 स(m पू)र्वांश्च; G1 पूर्व च; M2 पूर्वान्स- (for पूर्वांश्च) Ś1 कोसला; K B1 2 5 6 Dn D3-6 कोश(B1 °प)लान् (B6 °लां), D1 2 कौशल्यो; G1 कौसल G3 दशार्णांश्च सकौसलान् — [c]) T1 G1 3-6 M मिथिलां जग्मु° (by transp), G2 विपुलां जग्मु° — [d]) B1 2 6 तथा, D1 2 6 तदा (for नदीम्) S पश्यतो विपुला (G4 त्रिविधा) नदी° (G1-3 विपुला नदीं)

29 [a]) Ś1 K सतीर्य; Ñ1 B D अतीत्य (for उत्तीर्य) K1-3 D3 4 गंगाशोण; G1 भगशोण; G2 5 M2 गंगा शोणां; G6 गंगा शोर्णीं — [b]) Ś1 K4 V1 B4-6 Dn D3-6 प्रयस्ते, K2 3 तदा ते; B1 2 D2 सर्वे वै, B3 ते तदा, B6m अच्युता° (for सर्वे ते) Dn1 D1 [ऽ]वाङ्मुखास् Ś1 K4 Ñ1 V1 B4-6 Dn D3-6 तदा; G4 स्त्रिय° (for त्रय) — [c]) Ś1 कुरवोरच्छद; K Ñ1 V1 B4 5 Dn D1m कुशचीरच्छदा (K3 °च्छिदा; V1 °हृद), B1-3 6 कुश(B1 2 °शा)म्योरस्थल, D1 2 कुशस्थोरस्थल, D3-6 कुशावोपस्थल (D3 °लीं) (for *कुरवोरश्छद) S रम्य जनपद (G2 °दो; G6 °द) स्फीत See Addenda — [d]) B4 6 क्षत्रम्; S जग्मुर् (for क्षेत्रम्) Ś1 G2 अच्युत°, K1 Ñ1 D4 अच्युत, V1 अन्यया°; B4 अक्षता°, B5 6 D3 5 अच्युत, Cd अच्युता (as in text)

30 [a]) K1 B1 ते सम्यग्, T1 G1 3 4-6 M देश च (G3 M तं) (for ते शश्वद्) K1 योजना° (for गोधना°) — [b]) K4 अद्युवत, Ñ1 B (except B4 5) D1 2 पशुमत; S मधुमत (G6 M2 °र त) (for अम्बुमन्त) D3 शुभप्रद; D4 शतद्रुम; G6 शुभ तत — [c]) B4(m as in text) 5 6m D3-6 जा(B5 गो)रूथ, S गोमज (G3 °धृक) (for गोरथ) Ś1 K Ñ1 V1 B3 4 आगम्य (for आसाद्य)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K Ñ1 V1 B1-3 6 D1 3.4 G5 M2 जरासंधवध (K1 om वध), B4 राजसूय and जरासंधवध — *Adhy name* Ñ1 V1 कृष्णपाण्डवमागधयात्रा, G1 जरासंधो मागधपुरदर्शनं; G5 गिरिव्रजप्रवेश° — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg sec m) 2 3 18 (as in text), Ñ1 V1 Dn1 20, D2 19, S 21 — *S'loka no* K2 3 Dn 30, D1 2 32, M1 39

19

1 Ś1 K4 श्रीवासुदेव; K1 G4 श्रीकृष्ण उ°, T1 G2 श्रीभगवान्; G3 भगवान् (for वासुदेव उ°) — [a]) K महावाहो; Ñ1 V1 B D महान्भाति; G1 6 M महास्वादु — [b]) K3 इत्यमशुमान् (sic), K4 इति पशुमान्, B1 नित्यमशुमान्; D2 °मधुवान् — [c]) D1 2 निरामय°; S अनामय° V1 प्रवेश्माढ्यो; B3 सुवेशाढ्यो; Dn1 D5 6 सुवेश्माद्यो; G1 2 6 M1 °वैर्, G4 सुवेषाढ्यो — [d]) D1 2 मागधे — After 1, Ñ1 ins

202* पुष्पौषधिफलोपेतो धनधान्यसमृद्धिमान् ।

2 [a]) Ś1 विहारैर्विमल°, K1 B1 विहारो विपुल°, Dn2 वैहारविपुल°, D3 स वै सो विपुल°, G3 वैराहो वि° — [b]) Ś1 K1-3 वरोय, K4 Ñ1 V1 वराह°, D1 2 वेगहा, G1-3 वाराहो; G6 वराहौ (for वराहो) Ś1 K Ñ1 V1 ऋषभस्तथा — [c]) Ś1 तथैवर्षगिरिस्तात; Ñ1 तथैवार्थगिरि°, B1 4 5 6m Dn D3-6 तथा ऋषिगिरि°, B2 3 6 तथैव गिरय°; D1 2 तथैव निरय°, T1 G2-5 तथा वर्षगिरि° (G3 °गिर°); G1.6 M तथैवर्क्ष (G6 °क°, M1 °क्ष)गिरि° — [d]) Ś1 G5 °पचका° (for °पञ्चमा°)

तथैवर्षिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥ २
एते पञ्च महाशृङ्गाः पर्वताः शीतलद्रुमाः ।
रक्षन्तीवाभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३
पुष्पवेष्टितशाखाग्रैर्गन्धवद्भिर्मनोरमैः ।
निगूढा इव लोध्राणां वनैः कामिजनप्रियैः ॥ ४
शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।
औशीनर्यामजनयत्काक्षीवादीन्सुतानृषिः ॥ ५
गौतमः क्षयणादस्मादथासौ तत्र वेश्मनि ।
भजते मागधं वंशं स नृपाणामनुग्रहात् ॥ ६
अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानः सुमहाबलाः ।
गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुन ॥ ७
वनराजीस्तु पश्येमाः प्रियालानां मनोरमाः ।
लोध्राणां च शुभाः पार्थ गौतमौकःसमीपजाः ॥ ८
अर्बुदः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ ।　C 2 806 / B 2 21 9 / K 2 21 9

---

3 a) Ś1 -शती- (for महा-) — b) G2 शीतमारुता (for शीतलद्रुमा) — c) B5 D6 क्षरति (for रक्षन्ति). K2.3 D1 T1 G2 4 M1 रक्षंति चाभि(K2 °पि)सह(K3 °ह्न-, M1 °ग)त्य, Dn1 रक्षतो वाभिसं°, D3 रक्षति वार्भिः स°, D4 रक्षति वाभि (om संहत्य); G1 6 रक्षति तात संभृ(G6 °वृ)त्य, M2 रक्षंति च आहत्य (submetrical) — d) K3 सहतागो, K4 सहितागा, B3 सहताश्च, B6 D2 संहतास्ते, G1 3.5 6 M स(G3.5 स)हिता वै, G2 संगताश्च (for संहताङ्गा) Ś1 सहता गिरिपु व्रजं

4 a) D6 °शाखाग्रैर् — b) K1 B (except B3) D °हरै (for °रमै) — c) B2 D1 2 निगूढम्, G1 निगूढाव्; M2 निग्रन्थ- K4 रोध्राणा — d) Dn1 वलैः (m as in text), D1 2 वन (for वनै.) — After 4, S ins

203* यत्र दीर्घतमा नाम ऋषि परमयश्रितः ।
[G6 तत्र (for यत्र) G4 ऋक्ष (for ऋषि)]

5 a) K2 शूद्राणा, B1 शूद्रा तु T1 G2-5 M समु(G3 तस्यो)त्पन्नस्तु (T1 °स) शू(M1 भ)द्रायां, G1 6 समुत्पाद्य स्वमा(G6 °जा)याया — b) T1 G2-5 M1 गौतम., G6 M2 गौतमान् (for महात्मा) K2 4 D4 5 शसित(K2 °ते)व्रत., Dn1 सश्रित°, G6 सुशुभ° G1 गौतमाद्याञ्छुभावृता — c) K1 D2 T1 G2-5 M उशी° (for औशी°) G1 6 उशीर्याञ्जनयामास — d) K2 काक्षिवादीन्, K4 कापीवादीन्; B D का(D3 5 क)क्षीवाद्यान् B (except B3 4) D मुनि (D4 प्रतिः) (for ऋषि.) S पुत्रान्क(G2 3 °न्का)क्षीवदा(G1.5 6 °ता)दिकान्

6 See 1 98 27 ff. for the story referred to here — G1 6 M om 6 — a) Ś1 गौतमो क्षयणाद्, K1 Ñ1 D1 2 °मक्षयणात्, K2 4 °म कारणात्, K3 °म कृपणात्, V1 B Dn D3-6 °मस्य क्षयात्, T1 G2 4 5 °म (G4 °म-) प्रणयात्, G3 °मस्याज्ञया (for गौतमः क्षयणाद्) N (except Ś1) G3 तस्माद् (B5 तस्या) (for अस्माद्) — b) K4 यथावत्; B D (except D2) यथासौ, G2 अयासीद्, G4.5 अथासीद् (for अथासौ) D3 5 भद्र-, G2 4 5 अत्र (for तत्र). Ñ1 V1 B1-3 6 m D G2 सद्मनि, B5 स मुनि (for वेश्मनि) — c) B3 5 (m as in text) D1-6 Cn मानव, T1 माधवं (for मागध) K2 वशे G3 वर्धते मागधो वसः. — d) N (except Ś1 K3) अनुग्रह°, G3 °हा (for °ग्रहात्)

7 Ñ1 om 7-8 — a) K2 B5 D2 अगा (for अङ्ग-) S (except G2) °वग(G5 6 °चक)मुखा° (for °वङ्गादय°) — b) S (except G2) भूमिपा (for राजान) Ś1 सुक्ष्मकास्तथा, B4 सुमहद्वला, G2 च महाबला — c) V1 B3 6 T1 G1.3-6 M आसाद्य (for अभ्येत्य) G2 गौतमक्षमयत्यत्र Cd n explain क्षय by गृह — d) V1 रमते हि, B1 रमति स्म, G2 रमतेत्र, G3 रमतोद्य Ś1 S सहा(G3 ततो-; M2 सदा)र्जुन, V1 मुदार्जुन

8 Ñ1 om 8 (of v l. 7) — a) K2 G3 5 6 M1 वनराजि Ś1 K4 तु पश्यामः, K1-3 च पश्येमा , S प्रियाळा(or °ला)ना (G2 च पश्याम) — b) V1 B D पिप्पलाना, S (except G2) सालानां च (for प्रियालानां). G5 M2 °रमा (for °रमा) — c) D1.2 लोध्राणि D3 शुभः, D4 क्षुभा, G3-5 शुभा (for शुभा) G1.6 महापाक (G6 °र्थ) — After 8c, T1 G2-5 ins

204* 　　　　राजन्राजीवलोचन ।
　　　　पुनागाना नगानां च

— d) Ś1 D3 5 G1.6 गौतमोक -, K2 4 G2 °मौक K1 V1 -समीपगा, S (except G2) समीपत

9 a) Ś1 मर्बुद, G1 2 अबुद (G2 °दा) (for अर्बुद) Ś1 शत्रुवापी, K2 D4 शत्रुतापी (K2 °पि); K3 Dn1m D2 शक्रतापी, K4 शत्रुताही, D1 शक्रवापि, T1 शुकवापी, G1 शक्रवासी, G2 चक्रवापी, G6 चक्रवापी (for शक्रवापी) — b) K1 Ñ1 G2 शक्रवाहनौ, K4 शत्रुतापिनौ — c) D1 स्वस्तिक श्यालयश्, G1 °कार्यलयश्, G2 °कस्तयकश्, G3 4 M1 (inf. lin as in text) °कश्चालयश् Ś1 तत्र, B3 चाथ, G1 6 चाय (for चात्र) — K1 om 9d-10c — d) D1 माणिनागस्य, D6 मणिनामस्य (m °नागस्य as in text) D1

C 2 806 B 2.21 9 K 2 21 9 स्वस्तिकस्यालयश्चात्र मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ९
अपरिहार्या मेघानां मागधेयं मणेः कृते ।
कौशिको मणिमांश्चैव वव्रधाते ह्यनुग्रहम् ॥ १०
अर्थसिद्धिं त्वनपगां जरासंधोऽभिमन्यते ।
वयमासादने तस्य दर्पमद्य निहन्म हि ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरो विपुलौजसः ।
वार्ष्णेयः पाण्डवेयौ च प्रतस्थुर्मागधं पुरम् ॥ १२
तुष्टपुष्टजनोपेतं चातुर्वर्ण्यजनाकुलम् ।
स्फीतोत्सवमनाधृष्यमासेदुश्च गिरिव्रजम् ॥ १३

मनागस्त्वस्य चोत्तम

10 K1 om. 10abc (cf v l 9) — a) Ś1 परिहाय न, K2 V1 B3 D1 2 M2 अपरि(D2 °री)हार्यो, K3 अपरिहर्यं; B1 2 4–6 अपरि(B2 °री)हार्यं, D3 अपरिहार्यांश्च (hypermetric), T1 G1 3–6 M1 अवा(G1 M1 °पा)रिहार्यो; G2 अपरिहार्यौ च (hypermetric), M1 (inf lin) सपारिहार्यो; Cv स पारिहार्यो (for अपरिहार्या) G3 ननु गां, M1 (inf lin) Cv मेध्याना (for मेघाना) — b) K2 मागधेय; V1 B2 3 6 D1 2 G1 3–6 M मा(V1 म)गधोय Cv cites मागधो [देश] Ś1 मन कृते; K3 G3 मणे कृते (G3 °ते), K4 मणिकृते, V1 B3 महीपते (B3 °ते); B2 6 D1 2 महीपति (for मणे कृते) Cv cites मणे (as in text) Ñ1 B1 4 5m Dn (Dn1 orig) D5 6 मा(D5 6 म)गधा मनुना (Dn1 after corr मुनिना) कृता, B5 D3 मा(D3 म)गधो मनुना कृत (D3 °ता), D4 मनुना मागधा कृता, T1 माधवो धर्मेण कृते, G2 मागधी यमलौ कृते — c) B1 3 4 कौशिको हि मणि(B3 मुनि)श्चैव, B6 °को मणिमांश्चापि, S शेषज(G6 °ज्ञ)श्च मणिश्चैव — d) Ñ1 V1 B1 3–5 D3–6 चक्राते चाप्यनुग्रह, B2 6 D1 2 विदधाते (D2 °तो) अनु°, S कृतवताव(G1 °म)नु° — After 10, V1 B D ins

205* एव प्राप्य पुर रम्य दुराधर्षं समन्तत ।;

while S (G6 om line 1) ins

206* पाण्डरे विपुले चैव तथा वाराहकेऽपि च ।
चैत्यके च गिरिश्रेष्ठे मातङ्गे च शिलोच्चये ।
एतेषु पर्वतेन्द्रेषु सर्वसिद्धिसमालया ।
यतीनामाश्रमाश्चैव मुनीनां च महात्मनाम् ।
वृषभस्य तमालस्य महावीर्यस्य वै तथा ।
गन्धर्वरक्षसा चैव नागाना च तथालया ।
कक्षीवतस्तपोवीर्यात्तपोदा इति विश्रुता ।
पुण्यतीर्थाश्च ते सर्वे सिद्धानां चैव कीर्तिता ।
मणेश्च दर्शनादेव भद्र हि शिवमाप्नुयात् ।

[(L 3) G6 सर्वे (for सर्व-) G1 °मह्या° (for °समा°) — (L 4) G2 M2 °माणां च, M1 °मास्तत्र (for °माश्चैव) — (L 6) G4 °वाप्सरसां (for °वरक्षसां) M1 पन्नगानां (for नागानां च) G2 गन्धर्वराक्षसानां च सिद्धानां च महालय — (L 8) G2 M2 प्रसिद्धाश्चैव (for सिद्धानां चैव) — (L 9) G1 2 6 M1 शिवमया° (for हि शिवमा°)]

11 a) S श्रेय° (G1 इष्ट°; G2 गेय°) (for अर्थ°) Ś1 K4 च परमां; K1 त्वनमा (sic), K2 धनयर, K3 तनुवरा; Ñ1 V1 B D त्वनुपमां (for त्वनपगां) [Ś1 K do not support Vulgate, S reading more recherché, less like lect fac.] — b) V1 [ऽ]त्र मन्यते; B1 2 6 [ऽ]नुम°; B3 4 हि म°, D1 न म°; D2 न्यम°, T1 विपद्यते, G1 4–6 [ऽ]भिपद्यते, G2 M2 [ऽ]पि म°, M1 [ऽ]भि (corr pr m from पि)पश्यते (for ऽभिमन्यते) — c) Ś1 °साधने (for °सादने) V1 B2 4 वयमासादयिष्यामो, D2 G6 °मासाद्य चैतस्य, G1 2 °मासाद्य च तस्य; G2 °मप्यासने तस्य, M1 °मासाद्य ते सर्वे — d) G4 पदम् (for दर्पम्) K1 4 T1 G (except G1 2) M2 अस्य; M1 तस्य (for अद्य) Ś1 [अ]पहर्महि; K [अ]पहन्महि (K4 °हे), B2 4 M1 निहन्महे, B3 D हरेम हि, G2 निहन्मह, G3 निहन्मि हि (for निहन्म हि) V1 दर्पाजिमंध्य वै ग्विह

12 K4 G6 M2 om the ref — a) G1 6 °मुक्तौ, G2 °मुक्तास् (for °मुक्त्वा) D6 नता; G2 M1 तु ते (for तत) G1 6 सखो (for सर्वे) — b) Dn2 D4 T1 G भ्रातरौ T1 G विपुलौजसौ — c) K4 D1 वार्ष्णेय; T1 G1–4 M कृष्णश्च B1 5 Dn D3–5 6 (before corr) G1 6 पाण्डवौ (G6 °वाद्य) चैव — d) B3 प्रस्थितौ, B4 प्रस्थिता (for प्रतस्थुर्) K4 घरं (for पुरम्) — Cf 2 18 21

13 a) Ś1 तुष्टपुष्य, K2 3 B2 5 D (except D1 2) G2 3 हृष्टपुष्ट; K4 हृष्टतुष्ट (for तुष्टपुष्ट) G2 4 -जनाकीर्णं (for -जनोपेत) — b) Ś1 K °जनावृत; V1 B4 °विभूषितं; B1–3 5 6 D S (except G2 M1) °समाकुल — c) G2 स्थिरो°, G4 स्थितो° (for स्फीतो°) — d) S °स्ते (for °श्च) D1 °दुश्चरितव्रज — After 13, G2 ins

207* पुरद्वारमपास्य स्वमद्वारेण प्रविश्य ते ।

14 a) Ñ1 V1 B D ततो (D6 sup. lin ते त[द्]), T1 ते त, G3–5 M2 ते च; M1 ते वै (for तेऽथ) K2–4 B6 समा° (for अना°) G1 6 ते तदा द्वारमासाद्य, G2 पुरमध्यं समासाद्य — b) K4 °मुद्भिन्न, D1 °पूजित (for °मुच्छ्रितम्) — c) K3 बार्हद्रथ, T1 °द्रथे, G1 2 बृहद्रथे (for बार्हद्रथे).

तेऽथ द्वारमनासाद्य पुरस्य गिरिमुच्छ्रितम् ।
बार्हद्रथैः पूज्यमानं तथा नगरवासिभिः ॥ १४
यत्र मापादमृषभमाससाद बृहद्रथः ।
तं हत्वा मापनालाश्च तिस्रो भेरीरकारयत् ॥ १५
आनह्य चर्मणा तेन स्थापयामास स्वे पुरे ।
यत्र ताः प्राणदन्भेर्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ १६
मागधानां सुरुचिरं चैत्यकान्तं समाद्रवन् ।
शिरसीव जिघांसन्तो जरासंधजिघांसवः ॥ १७
स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं सुमहान्तं पुरातनम् ।
अर्चितं माल्यदामैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम् ॥ १८
विपुलैर्बाहुभिर्वीरास्तेऽभिहत्याभ्यपातयन् ।
ततस्ते मागधं दृष्ट्वा पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १९ C 2 817 B 2 21 21 K 2 21 25

G4 पूज्यमाना — ^{d}) S (except G5 6) नरैर् (for तथा) — After 14, Dn reads 17^{ab} (with v l), *repeating* it in its proper place (Cn also, see on 17^{b})!

15 ^{a}) K3 मच्छादम्, K4 मासादम्, Ñ1 V1 B D मांसादम् (for मापादम्) K2 G1 2 M1 (before corr) Cv मापा(G1 °सा)दवृषभम्, D6 (marg *sec m*) मासादमसुरम् — ^{c}) K1 मापनार्मोश्च (sic), K2-4 माप (K3 मास)तालाश्च, Ñ1 V1 D1 मा(Ñ1 मा)सनालाभिस् (called गौडपाठ by Cn), B D3.4 6 मासताला(B2 3 °नाना , D4 °लाला)भिस्, Dn (!) D2 5 माम्सतालाभिस्, T1 मापनाशश्च, G1 मापनालेभ्यस्, G2 मापनामान, G3 मास-नालीभिस्, G4 M मापनाळा(G4 °शा , M2 °ला)श्च; G5 6 मासनाळे(G5 °ले)भ्यस् (for मापनालाश्च as in Ś1). Cd explains मास and ताल° (of Dn D2 5 above) For Cv and general discussion see Addenda — ^{d}) G1 त्रयो भेर्यश्, G6 (and Cv?) त्रिस्रो भेर्यश् (for तिस्रो भेरीर्) S (except G3) चकार ह (G1.2 सः) Cv cites चकार

16 G3 om. 16-18 — ^{ab}) Ś1 K3 G1 आनाह्य, K1 विनह्य, T1 अ(ढ)वनह्य (sic), G4 5 अनडुच्°, G6 आनस्य, M2 अवनह्य, Cd.v as in text G1 कर्मणा, Cv as in text G2 अवनह्य च नादेन (for ^{a}) B3 4 G2 5 वै (for स्वे) T1 G4 वै पुरा, G1 6 चैत्यके (for स्वे पुरे) Ñ1 V1 B1 2 5 6 D स्वपुरे (D1.2 स पुरा) स्थापयामास तेन चानह्य (Dn1 चानघ, D1.2 सनह्य) चर्मणा — ^{c}) K3 यतता , G1.4 यत्र तान् (G4 ता) K3 G2 5 M2 प्रणदन्, K4 प्रणुदन्, D3 प्राणद; Cv as in text — ^{d}) V1 B3 4 °पुष्प-विभूषिता°, B1 °पुष्पावचर्णिता°, B2 6 D1 2 °पुष्पावगुंठिता°, D4 °पुष्पैश्च चूर्णिता° , T1 G2 4. 5 M °पुष्पाभि(M1 °व)पूजिता , G1 6 °पुष्पावधूळिता° Cd cites अवचूर्णिता (as in text) — After 16, Dn (!) D3-6 T1 (D5 6 om line 1) ins

208* भङ्क्त्वा भेरीत्रय तेऽपि चैत्यप्राकारमाद्रवन् ।
द्वारतोऽभिमुखा सर्वे ययुर्नानायुधास्तदा ।

[(L 1) For line 1, T1 subst

209* घोरनाद नदन्त्येते परचक्रागमे सदा ।
श्रुत्वा नाद महाघोर गिरिव्रजनिवासिन ।

— (L 2) D3.4 नानाविधास्, T1 आत्तायुधो (for नानायुधास्)]

17 G3 om 17 (of v l 16) Dn Cn read 17^{ab} (for the first time) after 14, *repeating* it here — ^{a}) B1 च सुचिर, Dn (first time) तु (for सु) — ^{b}) K3 Ñ1 V1 B2 3 5 D3-6 चैत्यक त (K3 च), B1 चैत्रकात, B6 D2 G1 4-6 M चैत्य कात, Dn (second time) चैत्यक ते , D1 चैत्य केतु, G2 चैत्य काश्र (for चैत्यकान्त) Cn cites चैत्यक both times, Cd cites चैत्य, Cv perhaps चैत्यक ते See Addenda Ś1 अपाद्रवन्, S (G3 om) महाद्रुम (for समाद्रवन्) K2 चैत्यैरुच्चसमाद्र वत् (sic), B4 चैत्रक समुपाद्रवन्, Dn (first time) चैत्यकांतरमाद्रवन् — ^{c}) Ś1 K4 शिरासीव, D1 2 शरसीव, G6 जरसीव, Cv as in text Ś1 K B1 4 5 D (except D1 2) समाघ्नतो, G2 तदा जघ्नुर्, Cv as in text — ^{d}) B D (except D4) G1 2 M जरासध जि°; Cv as in text

18 G3 om 18 (of v l 16) — ^{a}) G2 स्थित (for स्थिर) G2 लिंग (for शृङ्ग) G1.6 सुस्थिर विपुल शृग — ^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B D G2 सुमहत्तत्पुरा° — ^{c}) B4 5 अंचित (for अर्चित) Ś1 K4 माल्यगवैश्च, B3-5 Dn D3-6 गधमाल्यैश्च, G2 गधपुष्पाद्यै , Cv as in text — ^{d}) V1 सुकृत (for सततं)

19 ^{a}) D1.2 वहुभिर् D4 वारास्, D6 चारास् (for वीरास्) — ^{b}) V1 B2 3 6 D2 T1 G4 निहत्य, Cv as in text Ś1 K4 न्यपातयन्, V1 B3 [अ]भिदार°, B2 D1 2 [अ]भिपात°, M2 [अ]भ्यपालयन्, Cv as in text. G2 ते वलादभ्यताडयन् — ^{c}) B3 4 विविशुर्, G1 मागधान् (for मागध) Ñ1 वीरा°, V1 B Dn2 D2-6 हृष्टा°, S (except G1 2 M2) द्रष्टु (for दृष्ट्वा) — ^{d}) T1 G3-6 M हृष्टा , G1 हृष्ट्वा (for पुरं) K B6 D1.2 तद्विविशुस्; V1 B3 4 दैववशात् (for प्रविविशुस्) B3 च ह (for तदा) G2 प्रहृष्टा राजमार्गत° — S ins (Cv glosses) after 19 Dn (!) D4 (transposing the pādas!) ins after 20^{a} (see variants below)

C 2.818 B 2.21 22 K 2.21 25 एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधं समर्चयन् ।
पर्यग्नि कुर्वंश्च नृपं द्विरदस्थं पुरोहिताः ॥ २०
स्नातकव्रतिनस्ते तु बाहुशस्त्रा निरायुधाः ।
युयुत्सवः प्रविविशुर्जरासंधेन भारत ॥ २१
भक्ष्यमाल्यापणानां च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ।
स्फीतां सर्वगुणोपेतां सर्वकामसमृद्धिनीम् ॥ २२
तां तु दृष्ट्वा समृद्धिं ते वीथ्यां तस्यां नरोत्तमाः ।
राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधनंजयाः ॥ २३
बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महाबलाः ।
विरागवसनाः सर्वे स्रग्विणो मृष्टकुण्डलाः ॥ २४
निवेशनमथाजग्मुर्जरासंधस्य धीमतः ।
गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हैमवता यथा ॥ २५
शैलस्तम्भनिभास्तेषां चन्दनागुरुभूषिताः ।
अशोभन्त महाराज बाहवो बाहुशालिनाम् ॥ २६

210* दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तं तद्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
[G3 [अ]थ (for तु) Dn D4 G2 3 दुर्निमित्तानि, Cv °त्त त (for °त्त तद्)]
— G2 cont
211* शान्तिदानजपैर्होमैर्देवानप्रीणयंस्तदा ।

20 b) Ś1 K1–3 Cd समर्थयन् (Cd gloss समर्थं कुर्वन् मंत्रक्रियासामर्थ्यात्); Ñ1 G6 °र्पयन्, B1.2 5 Dn D3–6 अदर्शयन् (for समर्चयन्). V1 B3.4 6 D1 2 जरासंधं प्रतापवान् (D2 marg sec m. जरासंध समर्थयन्), G3 जरासंधपुरोहिताः — V1 B2 3 6 D1 om. 20^{cd}, B4 reads it after 213*, D2 reads it in marg sec m. — c) Ś1 damaged Ñ1 B4 Dn D4–6 M पर्यग्न्यकुर्वन्, Cd v as in text. K1 स नृपं; B4 च तदा, T1 G1.3 4 6 M नृपतिं (for च नृपं) B1 पर्यकर्षत नृपते, G2 आरोप्य द्विरदश्रेष्ठ. — d) K1 D2 समग्री सपुरोहितं, K3 4 द्विरद(K3 °दे)स्थ पुरोहितं, K6 समग्रिसपुरोहित; D8 दिरस्थं ते पुरो°, T1 द्विरयस्थ पुरो°, G2 गंधमाल्यैरलंकृतं — After 20, Dn (!) D4 ins
212* ततस्तच्छान्तये राजा जरासंधः प्रतापवान् ।
— Dn D4 cont. V1 B2–4 6 D1 ins after 20^{ab} D2, after 20^{cd}
213* दीक्षितो नियमस्थोऽसावुपवासपरोऽभवत् ।
[B2 3 6 D1 2 °स्थश्च (for °स्थोऽसौ)]
On the other hand, G3 ins after 20
214* नीराजयन्ति दीपैस्तं कालमृत्युहरैर्जपैः ।
एतस्मिन्नेव काले तु कृष्णभीमधनंजयाः ।

21 a) G1 स्नातका (for °क) G3 स्नातकप्रतिलिंगास्ते Cd cites text. — b) K3 M2 बहु°, G1 बाहुशास्त्र — G2 ins after 21^{ab}
215* पश्यन्तः पुरसौभाग्यमूर्जितां च पुरश्रियम् ।
— G3 om. 21^{cd} — c) B1 2 6 D1 2 महासत्वा, B3 महाराज (for प्रविविशुर्) — d) G1 3 6 पालिताः (for भारत)

22 a) K3 Dn1 D2 भक्षमाल्या°, B1 3.6 भक्ष्यमाल्य-(B1 °ल्या)फलाना; D8 °माल्यापनाना; T1 भक्ष्या माल्या°; G2 भक्ष्यभोज्या°; Cd as in text V1 B1–3.6 D1 2 तु (for च) — After 22a, G3 ins
216* विपणिं रत्नवाससाम् ।
दिव्यनानापणानां च
— b) G1 6 रत्नाना (for ददृशु°) K3 4 D6 M1 श्रि(K4 श्रि)यमुत्तम — c) G2 पुरीं, M2 स्थितां (for स्फीतां) Ś1 K Ñ1 °गुणैर्युक्तां, Dn1 °गणो° (for °गुणो°) — d) K4 °समृद्धिभि , D1 °विवर्धितां, D2 °विवर्धिनीं

23 a) K3 ततो दृष्ट्वा, V1 तां च दृष्ट्वा, D1 2 5 तं (D5 तां) तु दृष्ट्वा, D3 G1 6 ता दृष्ट्वा सु- (G6 स-); G2 दृष्ट्वा पुर D1.2 समृध्यते — b) T1 वीर्यां (for वीथ्यां). K3 तस्य, D4 G1 तस्या (for तस्यां) G2 मेनिरे बलभित्पुरीं. — c) K4 गच्छेत ; D1 गच्छत — d) G2 पश्यत परितः पुरीं

24 a) B1 3 6 D1 2 सगृह्य (for गृहीत्वा) T1 G2–5 M गृह्य माल्यापणान्मा(G3 °णा मा)ल्य, G1.6 सगृह्य स्वापणा (G6 °ण) माल्य — b) K1–3 D6 माल्या(K3 D6 °ला) गारान् (for मालाकारान्) Ś1 च सर्वश (for महाबलाः) S बलाद्बलवता वराः — After 24^{ab}, S ins
217* कर्पूरशृङ्गं कोष्टं च सफलं चान्तरापणे ।
वैश्याद्बलाद्गृहीत्वा ते विहृत्य च महारथाः ।
[Cv cites from line 1. — (L 1) G2 °मृग (for °शृङ्ग) G3 M2 कुष्ट (for कोष्ट) G6 M1 °पणात् (for °पणे) G2 कस्तूरीं कुङ्कुमं तथा (for the post half) — (L. 2) G4 तु (for ते) G1 महापलाः ; G2 M2 °बला , G6 M1 °पथात् (for °रथाः)]
— d) T1 G3 5 मणि° (for मृष्ट°)

25 a) G2 °मथो जग्मुर् — b) G3 पार्थिव (for धीमतः) — c) K2 T1 G2–5 गो(K2 गौ)वाटमिव, G6 गोवाससह, M2 गोलाटमिव Cd cites गोवास (as in text) Ś1 K V1 B3 4 D6 पश्यतः — d) K1 हैमवत स्तथा, K2 G2 °वता तथा, B1.5 °वतांस्तथा, G6 °वत यथा Cd implies text

26 a) K1 शिल-, Ñ1 V1 B2–5 Dn D3–6 शा(B3

तान्दृष्ट्वा द्विरदप्रख्याञ्शालस्कन्धानिवोद्गतान् ।
व्यूढोरस्कान्मागधानां विस्मयः समजायत ॥ २७
ते त्वतीत्य जनाकीर्णास्तिस्रः कक्ष्या नरर्षभाः ।
अहंकारेण राजानमुपतस्थुर्महाबलाः ॥ २८
तान्पाद्यमधुपर्कार्हान्मानार्हान्सत्कृतिं गतान् ।
प्रत्युत्थाय जरासंध उपतस्थे यथाविधि ॥ २९
उवाच चैतान्राजासौ स्वागतं वोऽस्त्विति प्रभुः ।
तस्य ह्येतद्व्रतं राजन्बभूव भुवि विश्रुतम् ॥ ३०
स्नातकान्ब्राह्मणान्प्राप्ताञ्श्रुत्वा स समितिंजयः ।
अप्यर्धरात्रे नृपतिः प्रत्युद्गच्छति भारत ॥ ३१
तांस्त्वपूर्वेण वेषेण दृष्ट्वा नृपतिसत्तमः ।
उपतस्थे जरासंधो विस्मितश्चाभवत्तदा ॥ ३२

C 2. 835
B 2 21 37
K 2 21 49

सा)ल- (for शैल-) Ś1 -सकाशास्ते, G2 -निभैस्तेषां — b) K2 Dn1 D3 4.6 T1 G4-6 चदनागरु-. K4 B3-5 Dn D3 4 6 (before corr) T1 G -रूषिता — c) G2 अशोभंताद्भुताकारा — d) Ñ1 B1-6 D (except D1 2) युद्धशालिना; S परिघोपमा (for बाहु°)

27 a) Ś1 विप्रप्रतिमान् (for द्विरद°). — b) Ś1 B2 3 S (except G3) साल°, Cd as in text K1 °द्रुमान् (for °द्रुतान्) — d) K4 Ñ1 B1 2 5 D (except D6) T1 G3 4 M °पद्यत (for °जायत) — After 27, S ins

218* अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विविशुर्मागधालयम् ।
[G4 °ण ह्यव° (for °णाभ्यव°) G1 °धाश्रय (for °धालयम्)]

28 a) K2 न्वतीत्य, D1 त्वमात्य, D6 G4 ह्यतीत्य — b) K1 2 D6 तिस्र कक्षा, Ñ1 V1 B Dn D1-5 G3 कक्षा(D3 °क्ष्या-, D5 °क्ष्य)स्तिस्रो Cd कक्ष्या [v l °क्षा], gloss द्वाराणि, Cn cites कक्षा Ś1 तिस्र कक्ष्यौ नरोत्तम — c) B2-5 अपद्वारेण, T1 G2-5 M1 अद्वारेण तु (G2 M1 °णैव) (for अहंकारेण) — d) Ś1 K B6 D (except D1 2) गतव्यथा, G3 महारवाः (for महाबला) — After 28, S ins

219* भोशब्देनैव राजानमूचुस्ते तु महारथा ।
[M2 तु (for [प्र]व) G2 °स्तेन (for °स्ते तु). T1 G6 M1 महाबला , G2 शुभाशिषा (for महारथा)]
— G2 cont (with the gloss) :

220* आयुष्मान्भव सौम्येति वदेद्विप्राभिवादने ।
विजय बाहुज ब्रूयाद्वैश्ये नष्ट इतीरयेत् ।
आरोग्यं पादजे ब्रूयाच्छ्रैौ नोशब्दमीरयेत् ।
राजदत्तेष्वनर्घ्येषु न निषेदुस्तदासने ।
पादेनासनमाक्रम्य तस्मिन्नुपविशेद्विपु । [5]
भूतले चाप्यनास्तीर्णे शत्रुवेश्मन्यय क्रम ।
[(L 3) Read भो° (for नो°)?]

29 a) Ś1 damaged. K2 °पर्कार्ह्यां, K3 पर्कार्हन्, V1 °पर्कार्घैर्; B6 °पर्कार्घ्य-, D2 °पर्कार्घ्यं; S °पर्केण (for °पर्कार्हान्) D1 तानर्घमधुपर्कार्घ- — b) Ś1 damaged K1 गामर्हान्, K2 4 B6 महार्हान्, Ñ1 समर्हान्; B1 2 4.5 Dn D3 5 गवार्हान्, D4 lacuna (for मानार्हान्) T1 सुकृतिं ग°; G1 6 सद्वृतिं गतान्, G2 सत्कृतिद्विजान् (for सत्कृतिं गतान्). K3 V1 B3 D1.2 महा(K3 गोर्हा)सत्कृतितां (K3 V1 °मा-) गतान्, D6 दृष्ट्वार्हान्गृहमागतान् — e) Ś1 इत्यु° (for प्रत्यु°) Ñ1 महाराजा (for जरासंध). — K4 om. (hapl) 29d–32c

30 K4 om 30 (of v l 29), D1 om 30ab — a) Ś1 T1 G1 3-6 M2 चैनान् (for चैतान्) M1 वै (for [अ]सौ). G3 उपस्थाय च राजासौ — b) G2 यो (for वो), and ब्रुवन् (for प्रभु) — After 30ab, Dn (!) D3.4 ins :

221* मौनमासीत्तदा पार्थभीमयोर्जनमेजय ।
तेषा मध्ये महाबुद्धि कृष्णो वचनमब्रवीत् ।
वक्तुं नायाति राजेन्द्र एतयोर्नियमस्थयो ।
अर्वाङ्निशीथात्परतस्त्वया सार्धं वदिष्यत ।
यज्ञागारे स्थापयित्वा राजा राजगृहं गत । [5]
ततोऽर्धरात्रे संप्राप्ते यातो यत्र स्थिता द्विजा ।

— G1 6 om 30cd — c) G2 एतद्व्रतं सदा तस्य Cv cites तस्य ह्येतद् — d) K2 बलस्य (for बभूव) Ś1 K (K4 om.) D6 किल; D1 मुनि- (for भुवि) G2 M2 विश्रुत — After 30, V1 B D1 2 ins :

222* बार्हद्रथो वै राजेन्द्रो महाबलपराक्रम ।

31 K4 om 31 (of v l 29) — a) Ś1 K1.2 D6 प्रा(K2 प्र)ज्ञान्; K3 B1 2 6 S ज्ञा(G2 म)त्वा (for प्राप्तान्). — b) K1 ज्ञात्वा स, B1.2 6 सदा स, T1 G2 सप्राप्तान्; G1 3 5 6 M प्राप्तान्स, G4 प्राप्तवान् (for श्रुत्वा स) — c) G6 अप्युत्तरात्रे — After 31c, G2 ins. :

223* योषित्संघगतोऽपि वा ।
श्रुत्वा समागतान्विप्रान्

— d) G2 सादर (for भारत)

32 K4 om 32abc (of. v l. 29) — a) Ś1 B D5 वेशेन, G2 सदृष्ट्वा (for वेषेण) — b) K3 B (except B6) D (except D6) T1 G1 3-6 M1 स नृप° (for नृपति°) G2 गाम्भीर्यात्सागरोपम — G3 om 32c–33d — d) B6 G1 6 सोभवत् (for चाभवत्)

33 G3 om 33 (of. v l. 32) — a) K2 3 तं (for

C 2 825 B 2 21 28 K 2 21 44 ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासंधं नरर्षभाः ।
इदमूचुरमित्रघ्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ ३३
स्वस्त्यस्तु कुशलं राजन्निति सर्वे व्यवस्थिताः ।
तं नृपं नृपशार्दूल विप्रेक्षन्त परस्परम् ॥ ३४
तानब्रवीज्जरासंधस्तदा यादवपाण्डवान् ।
आस्यतामिति राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंवृतान् ॥ ३५
अथोपविविशुः सर्वे त्रयस्ते पुरुषर्षभाः ।
संप्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या महाध्वर इवाग्नयः ॥ ३६
तानुवाच जरासंधः सत्यसंधो नराधिपः ।
विगर्हमाणः कौरव्य वेषग्रहणकारणात् ॥ ३७
न स्नातकव्रता विप्रा बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वशः ॥ ३८
ते यूयं पुष्पवन्तश्च भुजैर्ज्याघातलक्षणैः ।
बिभ्रतः क्षात्रमोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानथ ॥ ३९

---

^{a}) G2 [ऽ]पि (for तु) — ^{b}) D8 नरर्षभ, G1 6 नराधिप (G6 °पा°) G2 निस्तरंगमिवार्णव — After 33^{ab}, G2 ins

224* सत्व तेजो बलं धैर्यं गाम्भीर्यमिव मूर्तिमान् ।

— ^{d}) K1. 2 D1 2 T1 °सत्तमा°, D5 G1 °सत्तम° G2 त्रयो यादवकौरवा° — After 33, K8 Dn2 D4 ins (cf 226*)

225* राजन्विद्ध्यतिथीनस्मानर्थिनो दूरमागतान् ।
तद्य° प्रयच्छ भद्र ते यद्वय कामयामहे ।
किं दुर्मर्पं तितिक्षूणा किमकार्यमसाधुभि° ।
किमदेय वदान्यानां क° पर° समदर्शिनाम् ।
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेय यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वय कल्प° स वाच्य° शोच्य एव स ।
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उञ्छवृत्ति शिबिर्बलिः ।
व्याध° कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुव गता° ।

34 ^{b}) Ñ1 V1 B D (except D6) इति तत्र, S इत्युक्त्वा ते (for इति सर्वे) — ^{c}) Ś1 K2-4 D6 ते (for त) S पुरुषव्याघ्रा (G1 °घ्र, G2 विस्मयाविष्टा) (for नृपशार्दूल) — ^{d}) Ś1 B1 G6 विप्रेक्ष(B1 °क्ष)त, K1 विद्रेक्षत, K2 विप्रैक्षत, Ñ1 B2 D1 2 G3 M2 विप्रेक्षत°; V1 B3-5 Dn D3-5 प्रेक्ष(D8 °क्ष्य)माणा°; G1 विप्रक्षंत, G2 प्रपश्यति (for विप्रेक्षन्त) Ś1 K2-4 D6 नरर्षभा° (for परस्परम्)

35 G1. 6 om (hapl.) 35^{b}–37^{a} — ^{b}) K4 B1. 5 D (except D6) तथा (for तदा) Ñ1 V1 B2-6 D (except D6) पाण्डवयादवान् (by transp) G2 पश्यन्नापादमस्तक° — ^{c}) K2 3 T1 G (G1 6 om) राजेंद्रो — ^{d}) Dn2 ब्राह्मणान् (for ब्राह्मण)

36 G1 6 om 36 (cf v l 35) — ^{b}) Ś1 K D6 ततस्ते (K4 °स्तु), B2 यत्र ते (for त्रयस्ते) K2 3 T1 G3 4 भरतर्षभ (K2 3 °भा°); G2 केवले स्थले, G5 पुरुषर्षभ — ^{c}) Ś1 सप्रदीप्तास्त्रयो लक्ष्म्या, K4 त्रयो लक्ष्म्या सप्रदीप्ता; B1 6 D1 2 °प्तास्त्रयो देवा, T1 G4 5 M1° प्ता° स्म (G4 समा) लक्ष्म्या, G2 सहैव दीक्षित लक्ष्म्या; M2 °प्ता° समालक्ष्या — After 36, K8 Dn2 D4 ins (cf 225*)

226* स्वरैराकृतिभिस्तास्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ।
राजन्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ।
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ।
बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्विततां दिक्षु सर्वत° ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशितश्चापि विप्रव्याजेन विष्णुना ।
श्रिय जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ।
विजिता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थ° क्षत्रबन्धुना ।
देहेन तपमानेन नेहेत विपुल यश° ।
इत्युदारमति° प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
हे विप्रा व्रीयता कामो ददाम्यात्मा शिरोऽपि च ।

37 G1 6 om 37^{a} (cf v l 35) — ^{b}) G1 M2 जनाधिप° G2 सत्यसंधा जय मृधे — After 37^{ab}, G2 ins

227* हरिमिन्द्रं समीर च लीलामानुपविग्रहान् ।

— ^{c}) K4 कौरव्य, D4 °व्य ; G1 6 °व्ये; G8 °व्यान् — ^{d}) K8 वेस ; M2 वेग , a few MSS वेश° K1 4 G1 6 M °धारण; K2 °कारण, K8 °कारक; Ñ1 V1 B3-5 Dn D3-5 G3 °वैकृतान् (B5 °तात्); B1 °सम्भृतान्, B2 6 D1 2 °सवृतान्; T1 G4 5 °धारणा, G2 वेपविग्रहधारण

38 Before 38, K8 ins जरासध उ° — ^{a}) D8 °व्रते (for °व्रता) — ^{b}) K1 बर्हमा° (for बहिर्मा°) — Ś1 om. (hapl) 38^{c}–40^{b} — ^{c}) K1-3 त्रिलोकेस्मिन्, D4 नृपो लोके (for नृलोकेऽस्मिन्) G2 तथाभूता हि लोकेस्मिन्, G3 क्षत्रिया इव लोकेषु, G4 क्षत्रिया एव लोकेस्मिन्; G6 भवतीतींद्रलो° — ^{d}) G3 4 विदिता (for °त) G2 सांप्रत (for सर्वश°)

39 Ś1 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) B D (except D6) G3. 4 6 M1 के (for ते) K1-3 D6 वै वपुष्मतो, V1 B3 4 6 माल्यवतश्च, T1 पुष्पमतश्च — ^{b}) K °र्ज्यायतलक्षणै , Ñ1 B5 Dn D3-6 °र्ज्याकृतल°, V1 B3 4 6 °र्ज्याघात(V1 °ज्याकिण)कर्कशै , B2 °ज्यातललक्षणै , G2 भुजा ज्याघात लक्षणा° — After 39^{ab}, G2 ins

एवं विरागवसना बहिर्माल्यानुलेपनाः ।
सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु शोभते ॥ ४०
चैत्यकं च गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिव सद्म नः ।
अद्वारेण प्रविष्टाः स्थ निर्भया राजकिल्बिषात् ॥ ४१
कर्म चैतद्विलिङ्गस्य किं वाद्य प्रसमीक्षितम् ।
वदध्वं वाचि वीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ४२
एवं च मामुपस्थाय कस्माच्च विधिनार्हणाम् ।
प्रणीतां नो न गृह्णीत कार्यं किं चास्मदागमे ॥ ४३
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच महामनाः ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४४
स्नातकव्रतिनो राजन्ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत ॥ ४५ C 2. 849 B 2 21 50 K 2. 21 57

228* कृतश्मश्रुमुखा रक्ता रक्ततीक्ष्णनखाङ्कुराः ।
रक्तोष्णीषधरा रक्तदन्तपङ्क्तिविराजिताः ।

— G2 3 om 39c–40b — c) D3 G6 M2 विभ्रंतः. K1 (by corr) क्षग्रम् — d) V1 °व्यमिह सशय, B4 °व्यमिह शंसय

40 Ś1 G2 3 om 40ab (cf. v l 38, 39). — b) K1 बर्हिमा°, K2 बर्हिमा° (for बहिर्मा°) D1 2 °लेपनै (for °लेपना°). — After 40ab, T1 G4 5 ins

229* क्षत्रिया एव लोकेऽस्मिन्विदिता मम सर्वशः ।

— d)=1 187 6b V1 B2 4 D1 2 साधुषु (for राजसु) B1 2 D1 2 शोभनं, G3 सेवते (for शोभते) B6 सत्य नाम सुशोभनं — After 40, G2 ins

230* इय वसुमती सत्य सत्यरूपा महीक्षित ।
सत्ये स्थितो वदेत्सत्यमन्यथा विनशिष्यति ।

41 Ś1 D6 read 42cd *before* 41ab, while K Ñ1 V1 B1 2 6 D1.2 G1–3 6 M2 read it *after* 41ab — a) V1 B D (except D6) T1 G3–6 चैत्य(B1 4 °त्र)कस्य G2 गिरौ (for गिरेः) — b) Ś1 छित्त्वा, G1.6 क्रांत्वा (for भित्त्वा) Ś1 समुपसर्पथ, K1 किमिव सर्पथ, K3 Ñ1 V1 B Dn D1–5 किमिह (K3 B2 3 °व) छद्मना, K4 D6 किमुप सर्पत, S किं मम सद्मनि (G1 6 M2 °गा°, M1 °न) — c) K2 अध्वेरण (for अद्वारेण). K1 B6 च, K4 स्थो, D1 2 तु, G2 हि (for स्थ) — After 41c, G2 ins

231* प्रवेष्टव्य रिपोर्गृहम् ।
सोऽहं न भवता शत्रुर्ब्राह्मणा मम देवताः ।
अताडयत किं भेरीर्युद्धसनाहलक्षणाः ।
यूय मया न योद्धव्या

— d) G1 निर्वधा, G2 निर्भयं G1 राजकिल्बिषं. Cd cites किल्बिपात्

42 B3–5 Dn D3–5 M1 transp 42ab and 42cd — a) Ś1 B1 2 4 5 Dn D3 5 6 कर्मचैत(D3 °व)द्विलिंगस्थ (Ś1 °त्वं), K2 V1 D1 2 कर्म वैतद्वि(V1 °चैतद)लिंगस्य, K3 कर्म चैतद्विलव्य व°, T1 G4–6 कर्मै(G6 किमे)त(T1 °त)-द्विजलिंगस्य, G1 कर्म चैतद्विजालिंगस्य (hypermetric), M कर्म चैतस्य लिंगस्य Cd cites विलिंगस्यं, Cv cites 42a as in text except °द्विलिंगस्य (gloss द्वयोः ब्रह्मक्षत्रयोर्लिंग यस्य तस्य) — b) K2 3 G2 चाद्य, K4 मेद्य, Ñ1 V1 B1 4 5 Dn D3–5 M2 वोद्य, B2 3 6 D1 2 6 चा(D6 वो corr to वा)न्यत्, G3 वात्र (for वाद्य) D1 समभाषितुं, D2 प्रसमीक्षिते, T1 G2 4 °मीक्ष्य तं; M1 पृथिवीक्षितः K1 किमु वोथ समीक्षित — Ś1 D6 read 42cd before 41ab, Cv reads it before 42ab (at least, no citation of 40–41), and, finally, K Ñ1 V1 B1 2 6 D1 2 G1–3 6 M2, after 41ab — c) K3 अवधू , D2 वद त्व, D6 वदस्व V1 वाहुवीर्यं, B (except B5) D2 क्षात्रवीर्यं (B3 °र्यश्च), D4 वा विचार्यं, G3 वाचा वीर्यं Cv cites वरध्वमविचार्यं ! S (except M2) हि (for च) — d) K1 D3 ब्राह्मण्यस्य, B2 3 D2 ब्राह्मण्यं च Ś1 विनिश्चितं, G2 च नो हृदि

43 K2 transp 43 and 44. — a) Ś1 समुपस्थाय, K4 Ñ1 V1 B Dn G5 मामुपा° T1 G1–4 6 M एव मां समुप(G6 °पा°)स्थाय — b) Ś1 K1 2 D6 °स्व, D1.2 °त्तु, T1 G (except G3) M2 °द्वा, M1 °द्वै (for °च्च) See Addenda Ś1 °र्हणात्, K B6 D1–4 6 °र्हण, Cd as in text (Cd v l °णं) — c) Ś1 K3 4 प्रणीतां (K3 °तं) मे न (K4 -नु-) गृह्णीत (Ś1 °थ), K1 2 °तमेवद्गृह्णी(K2 °ही)त, Ñ1 V1 B1–5 Dn D3 5 °ता नानुगृह्णीत (B3 °ध्व), B6 D1 2 °त नानुगृह्णीथ, D4 प्रीणता नानुगहीत, D6 प्रणीतमेमन्गृह्णीत, G1 4 6 M °ता नोप(G4 6 °व)गृह्णीत — d) K3 om. च K2 B1.2 4 5 Dn D3–6 वा, G1 तु, G6 नु (for च) V1 B3.6 कार्यमागमने च (V1 °नेन) किं Cd v cite अस्मदागमे

44 K2 transp 43 and 44 — a) Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–5 °मुक्ते तत°, G6 °मुक्तवत° (for °मुक्तस्तत°) — b) K Ñ1 B1 2 Dn2 D1 2 6 त(K3 त्व)मु° (for प्रत्यु°) S °यशा° (for °मना°) — d) G1 °विशारदं

45 Before 45, B2 3 5 6 Dn D3–6 ins कृष्ण उ° — B1 4 D1 2 G3 ins. after 44 B2 3.5 6 Dn D3–6, after कृष्ण उ°

232* स्नातकान्ब्राह्मणान्राजन्विध्यस्सांस्त्व नराधिप ।

— a) K3 G6 स्नातका व्र°. S सति (for राजन्) — c) D1 विशेषा (for विशेष-) D1.2 चैवम् (for चैषाम्)

C 2. 849 B 2. 21 50 K 2. 21 57 विशेषवांश्च सततं क्षत्रियः श्रियमर्छति ।
पुष्पवत्सु ध्रुवा श्रीश्च पुष्पवन्तस्ततो वयम् ॥ ४६
क्षत्रियो बाहुवीर्यस्तु न तथा वाक्यवीर्यवान् ।
अप्रगल्भं वचस्तस्य तस्माद्बार्हद्रथे स्मृतम् ॥ ४७
स्ववीर्यं क्षत्रियाणां च बाह्वोर्धाता न्यवेशयत् ।
तद्दिदृक्षसि चेद्राजन्द्रष्टास्यद्य न संशयः ॥ ४८
अद्वारेण रिपोर्गेहं द्वारेण सुहृदो गृहम् ।
प्रविशन्ति सदा सन्तो द्वारं नो वर्जितं ततः ॥ ४९
कार्यवन्तो गृहानेत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् ।
प्रतिगृह्णीम तद्विद्धि एतन्नः शाश्वतं व्रतम् ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

जरासंध उवाच ।
न स्मरेयं कदा वैरं कृतं युष्माभिरित्युत ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १
वैकृते चासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् ।

— d) G1 विशेषांश्चेह (for अविशेषाश्च) K2 स च्युत; G6 सतत (for सन्स्युत) G4 विशेषाश्च भवत्सुत Cd cites अविशेषा (as in text)

46 a) S विशेषतश्च (G1.6 °स्तु) T1 G4 5 नियत, G1 6 नियम (for सतत) Cd cite विशेषवान् (as in text) — b) Ś1 Ñ1 V1 Dn G2 °मृच्छति, B1 T1 G1 3–6 M °मिच्छति (M2 °सि); B2–6 °मर्हति; text (°मर्छति) as in K D1–6 (epic form, see Whitney, Roots). — c) V1 B3.4 माल्य° (for पुष्प°) K4 B2 6 Dn2 D1.2 लक्ष्मी. (for श्रीश्च) — d) V1 B3.4 माल्य° (for पुष्प°).

47 a) Ñ1 °र्यश्च, B5 °र्यो हि; G2 °र्यं सन् — b) M वाचि (for वाक्य) K4 न तु वाक्ये स वीर्यवान्; V1 B3 4 वाक्यवीर्यो न वै तथा — c) D6 अप्रगल्ह, G1 अप्रलभ, G6 अप्रलभ; Cd v as in text — d) Ś1 G1 4 (after corr) 6 °द्रथे स्थित, K4 °द्रथे श्रुतं; Ñ1 V1 °द्रथेप्सित; B D G3 Cv °द्रथेरित

48 a) K3 B (except B3) Dn D3–5 M2 तु (for च) T1 G3–5 स्वय वीर्यं क्षत्रियाणां — b) Ś1 बाहोर् (for बाह्वोर्) D1 2 न्यवेशयन्, M2 °दयत् — c) K1 तद्य द्रक्ष्यसि, T1 G3–5 तच्चो द्रक्ष्यसि (for तद्दिदृक्षसि) V1 चेदद्य (for चेद्राजन्) G2 तन्द्रक्ष्यचेतद्राजन् (corrupt) — d) K2 दृष्टास्यद्य; K4 द्रक्ष्यस्यद्य; V1 B3 द्रष्टासीह; B5 °स्येह; Dn2 °स्याद्य; T1 दृष्टा सद्य; G1 द्रष्टा ह्यत्र; G4 द्रष्टा ह्यद्य; G6 नृत्ता ह्यत्र (sic) (for द्रष्टास्यद्य) K1 संशय

49 a) Dn1 अद्वारेण. D6 गृह — b) Ś1 B1.2 5 6 D (except D3) गृहान् (for गृहम्) — c) Ś1 नरा द्वार; K1 Ñ1 V1 D6 नरा वीरा, K2–4 B Dn D1–5 नरा धीरा; M2 सदा द्वारं (for सदा सन्तो) — d) M2 om द्वारं. G1 6 ते (for नो) G3 तदा (for तत°) Ś1 damaged, K1 द्वारमात्मन वेस्म हि, K3 4 द्वारमा(K2 °मारु)जनयन् स्म हि, K3 द्वारमारुजय स्म हि; Ñ1 V1 B D द्वाराण्येतानि धर्म(B1 सर्व)त° (D6 नीतिशास्त्रविशारदा°), G5 द्वारं नोपजित तत°

50 a) B3 4 6 गृहान्येत्य (B4 °त्ता); D1 ग्रहाण्येत्य; D2 गृहाण्ये°; D4 गृहाणे° — b) K3 G5 नार्हणा, D1–3 T1 G1 M2 °ण — c) S प्रतिगृह्णी(G1 6 °ह्णा)महे (or °म हे) राजन् — d) Ś1 ह्येतन्न; K1 राजन्न°; G3 M2 नैतन्न (for एतन्न°)

Colophon — *Sub-parvan* N G1 M1 जरासंधवध (K1 om वध) — *Adhy name* Ñ1 V1 कृष्णजरासंध संवाद°, G5 कृष्णार्जुनभीमसेना जरासंधनिकेतनप्रवेश°; M2 जरासंधदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg sec m) 3 18, K2 19, Ñ1 V1 21, D3 20, S 22 — *S'loka no.* K2 3 60, Dn 54, D1.2 52, M1 47.

20

1 Before the ref., G2 ins :

233* वैशंपायन° ।
एवमुक्तो भगवता बृहद्रथसुतो बली ।
आत्मन्यौत्सुक्यमालोक्य कृष्णमाह नृपोत्तमा° ।

— a) Ś1 K B (except B2 6) D (except D1 2) स्मरामि; Ñ1 स्मरेह (for स्मरेय) — b) T1 om इति K3 G2 6 °रप्युत, Ñ1 B1 4 G1 3 4 M2 °रच्युत; D4 °रित्यत° (for °रित्युत) — c) K2 3 (by transp) °यञ्च च (for °यश्च न) — d) Ś1 K1.3 Ñ1 D6 भवत°, V1 भवंत

अरिं विब्रूत तद्विप्राः सतां समय एष हि ॥ २
अथ धर्मोपघाताद्धि मनः समुपतप्यते ।
योऽनागसि प्रसृजति क्षत्रियोऽपि न संशयः ॥ ३
अतोऽन्यथाचरँल्लोके धर्मज्ञः सन्महाव्रतः ।
वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ॥ ४
त्रैलोक्ये क्षत्रधर्माद्धि श्रेयांसं साधुचारिणाम् ।
अनागसं प्रजानानाः प्रमादादिव जल्पथ ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

कुलकार्यं महाराज कश्चिदेकः कुलोद्वहः । C 2 860 B 2. 22. 7 K 2. 22. 7
वहते तन्नियोगाद्वै वयमभ्युत्थितास्त्रयः ॥ ६

(for भवतां) K4 वैकृत प्रति (by transp)

2 a) B1 विकृते Cd cites वैकृत K2 Ñ1 V1 B (except B3) Dn2 D1–6 G1–4 वा, Cv च (as in text) — b) T1 G4 5 मन्यध्वे (for °ध्व) Ś1 मामनागत (sup. lin as in text), S मां (G1 M मा, G2 वा) कृतागसं. — c) B1 अद्य, V1 B3 (m as in text) 6 D1 2 सत्यं (D1, 2m as in text) (for अरिं) K1 2 N1 B4 5 Dn D1 3 5 वै (for वि-) Cn cites ब्रूत; Cd as in text K1 ब्रुवतो विप्रा (for -ब्रूत तद्विप्रा) K4 विप्राः स्तो (for तद्विप्रा) K2 3 मा, Ñ1 V1 B1 4 Dn D1 3–5 हे, B3 3 5 6 D2 धे, Cn (?) तद् (as in text) S अरिवद्ब्रूत यद् (M मा) विप्रा. — d) Ś1 स्तान्मे, K4 [ऽ]सता (for सतां) Ś1 सशय; G1 असम (for समय) K2, 3 Ñ1 V1 B1 6 D2 S (except G2 3 M2) एव (for एष). G2 किं (for हि) Cv cites 2d entirely as in text.

3 a) Ś1 K4 B5 D4 6 T1 G4–6 M Cv अर्थ-; K3 अथा-, G1 अर्धे, G3 कथ (for अथ) D3 धर्मोपघाताद्धि — G1 6 om (hapl) 3b–5a । — b) Ś1 K4 मन सपरि-(K4 समनु)तप्यते, V1 G3 (before corr) मन समुपपद्यते, B3 (m as in text) D1 2 अनर्थे उप(B3 °र्थमुप)पद्यते, B6 अनर्थ. समुपद्यते, Cv as in text. — c) K3 नायोगसि, D3 येनागसि; T1 एनागसि, G3 योगसिद्धिं, Cv as in text. Ś1 जने विप्र, K3 प्रसृजसि, B1 3 4 6 T1 Cn प्रसजति, D6 प्रमृजति, G4. 5 प्रतिसृजेत्, Cd. v as in text. — d) B1, 3 5 6 D (except D6) G3 हि, M [ऽ]सौ (for ऽपि). M2 धार्मिक (for संशयः) T1 वीर्यंऋद्धित, G2 स विन श्यति, G4 5 वीर्यमुत्थितः (for ऽपि न संशयः) — After 3, G2 ins.

234* क्षत्रिया एव लोकेऽस्मिन्विदितं मम सर्वश ।

4 G1 6 om. 4 (of v l. 3) — a) V1 ततो (for अतो) K1 3 D4 °चर लोके Cv cites आचरन् (as in text) — b) V1 धर्मतश्च, T1 धर्मज स (for धर्मज्ञ सन्) Ś1 सु-, K1, 2 B6 D1 2 G3–5 M2 स (for सन्). Cv seemingly reads सन् as in text ["सत्पुरुष"] K3 महामत, V1 B D T1 G (G1, 6 om.) M1 महारथः (B6 G3 °था); M2 महाबल, Cv (with Ś1 K Ñ1) as in text — c) D6 वृजिन सोपि सप्राप्य. — d) Ś1 K4 D4 6 श्रेयास्यभ्यु(Ś1 °भ्य-; D4 °प्यु)पहंति च, Ñ1 V1 B2 6 D1–3 T1 G3 5 M श्रेयसो ह्य(V1 D3 G5 M °भ्यु-, T1 °नु-, G3 ह्यु)पहति च (M2 यः), G2 °प्युपहन्यते.

5 G1 6 om. 5a (of v.l 3) — a) K3 D1 त्रैलोक्य- Ś1 क्षत्रधर्मांश्च; Ñ1 क्षात्रधर्माद्धि, V1 B1, 2 4 5 Dn D3–6 क्षत्रधर्मो हि, Cd as in text Cv probably intends text क्षत्रधर्मा नि[read °ष्ठि?]मित्ताद् G3 क्षात्रधर्मे वर्तमान — G2 om. 5b–7a. — b) K1 B1 श्रेयसा, Ñ1 V1 B3 4, 5 Dn D3–5 श्रेयान्वै; Cv as in text (gloss supplies मां) Ś1 K D6 धर्मचारिणां (K3 4 D6 °णं), B6 साधु चारिहन्, D2 °चारिणः, T1 G4–6 M °चा(G6 M2 °का)रिण; G1 °नाकरं. — After 5ab, V1 B D G3 ins..

235* नान्यं धर्मं प्रशसन्ति ये च धर्मविदो जनाः ।
तस्य मेऽद्य स्थितस्येह स्वधर्मे नियतात्मनः ।

[(L 1) G3 क्षत्र- (for ये च) — (L 2) B4 मे सुस्थि°, B5 सत्ये स्थि° (for मेऽद्य स्थि°) D3 G3 स्वधर्मनियता°.]

— c) K1 V1 B D2 अनागसि, Dn1 D1. 3–6 °स ; Cv as in text. K1 V1 B1 3 प्र(K1 प्रा)युजाना (V1 °न); Ñ1 B2. 5 6 Dn D1 3–5 प्रजानां च; D6 °नाश्च, T1 G3–5 M Cv °नंतः, G1 °नार्थं; G6 °ना हि; Cd as in text (with Ś1 K B4). ❀Cd प्रजानाना इति मौलिकः पाठः । प्रजानन्यामिति (sic) पाठे तु प्रजानस्तिति मा भूयेति शेष । ❀ — d) K4 प्रमदादिव B1 मन्यथ (for जल्पथ) Cd cites प्रमादाद् and जल्पथ (as in text)

6 G2 om. 6 (of v l 5) D1 2 om the ref K1 Ñ1 V1 B Dn D3–5 G4 कृष्ण (B2 5 Dn1 with prefixed श्री) उ° (G4 om. उ°), K4 श्रीवासुदेव उ°; T1 G3 5 श्रीभगवान् — a) Ś1 कुले कार्ये (for कुलकार्यं) B4 5 Dn D3–5 महाबाहो, T1 G1 3 °राज (for °राज) — b) K1 °देप (for °देक) B3 कुरूद्वह; D6 कुलोद्वह — c) V1 B3 बिभर्ति (for वहते) G4 तान् (for तन्-). K1 V1 D3 °गाच्च, B3 °गार्थं, B6 D1, 2 °गाद्धि (for °गाद्वै) Ś1 अहत्ते त्वयि नियोगाद्; K2 च हतोतस्तन्नियोगाद्, K3 4 Ñ1

C 2 861 B 2 22 6 K 2 22 8

त्वया चोपहृता राजन्क्षत्रिया लोकवासिनः ।
तदागः क्रूरमुत्पाद्य मन्यसे किं त्वनागसम् ॥ ७
राजा राज्ञः कथं साधून्हिंस्यान्नृपतिसत्तम ।
तद्राज्ञः संनिगृह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ८
अस्मांस्तदेनो गच्छेत त्वया बार्हद्रथे कृतम् ।
वयं हि शक्ता धर्मस्य रक्षणे धर्मचारिणः ॥ ९
मनुष्याणां समालम्भो न च दृष्टः कदाचन ।
स कथं मानुषैर्देवं यष्टुमिच्छसि शंकरम् ॥ १०
सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यति ।
कोऽन्य एवं यथा हि त्वं जरासंध वृथामतिः ॥ ११
ते त्वां ज्ञातिक्षयकरं वयमार्तानुसारिणः ।
ज्ञातिवृद्धिनिमित्तार्थं विनियन्तुमिहागताः ॥ १२
नास्ति लोके पुमानन्यः क्षत्रियेष्विति चैव यत् ।
मन्यसे स च ते राजन्सुमहान्बुद्धिविप्लवः ॥ १३
को हि जानन्नभिजनमात्मनः क्षत्रियो नृप ।
नाविशेत्स्वर्गमतुलं रणानन्तरमव्ययम् ॥ १४

B1 2 4 5 Dn D4-6 घट्टते नस्त(K3 यस्य ; Ñ1 B1.2 4 Dn यस्त)स्त्रियोगाद् — d) K3 °मप्युच्छ्रितास्; Ñ1 V1 B1-5 Dn D3-5 G6 °मभ्युद्यतास्; B6 D1 2 °मभ्युद्गतास् (for °मभ्युत्थितास्) Ś1 Ñ1 B1 D1 2 तत ; V1 B2-6 Dn D3 5 त्वयि, D4 युधि (for त्रय°)

7 G2 om 7a (cf. v l 5) — a) K3 वय; Ñ1 V1 सर्वे (for त्वया) Ñ1 V1 G1 6 चापहृता; B5 चापहूता, D5 चोपहता Cd cites उपकृता° — b) G1 6 °विश्रुता° (for °वासिन°) — c) K4 तदाग्रे (for °ग°) K3 °मासाद्य (for °मुत्पाद्य) — d) Ś1 K4 Dn D1m 6 M1 किमनागस, K1-3 Ñ1 V1 B D1-3 5 किं न (K1 2 Ñ1 V1 B1.4 6 नु) मागध (K3 °ध°); G6 कि कथचन (for किं त्वनागसम्)

8 G6 om 8a-10b — a) D3 राजन्; G4 राज्ञा (for राजा). — b) Ś1 K3 B1 6 D1 2 G2 °सत्तम°, K4 °सत्तमान् T1 G1.4 5 वि(G1 भ)हिंस्यान्नृपसत्तम (T1 °म°), G3 damaged — c) T1 G2 M साम्राज्ञ° — d) T1 G3-5 °जिहीर्षसे

9 G6 om 9 (cf. v l. 8), G1 om 9ab — a) G2 अस्माव्; G3 अस्मत्; Cv as in text K3 तु (for तद्) Ś1 गच्छेत्तु; Ñ1 Dn(!) D4 °च्छि; V1 B2.3 D1 2 °च्छे (for °त) K4 अस्मांस्तदागो गच्छेयत्, B1 4 5 D3 5 अस्मांस्त(B1 तस्मात्त)देनोपगच्छेत्, B6 अस्मास्तथान्ये गच्छेयु° Cd cites अस्मान्, तदेन and गच्छेत् Cn cites एनोपगच्छेत् (रुधिरार्थ°) — b) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) कृत बार्हद्रथ त्वया Cv cites बार्हद्रथे — c) K1 च शक्ता, K2 हि शक्त्या, K3 शक्ता हि, D5 तु शक्ता; G2 शक्ता स्म (for हि शक्ता) K1 धर्मज्ञ (for °स्य) — d) Ñ1 धर्मकारिण°, S (G6 om) दृढधारिणः — After 9, T1 G2-5 M1 ins

236* तस्माद्वयोपगच्छामस्तव बार्हद्रथेऽन्तिकम् ।

[G2 4 M1 °द्यैव (for °द्योप-) G3 त वै (for तव)]

10 G6 om 10ab (cf v l 8) — a) K4 मानुषाणां Ś1 M2 समारम्भो, Cd v as in text (but Cd v l. as in Ś1 M2) Cv gloss हिंसा — b) T1 G (G3 damaged, G6 om.) M1 हि (for च) K2 G1 M2 क्य° (for कदा°) — c) G6 सु- (for स) K3 मानुषे लोके (for मानुषैर्देव)

11 a) D3 om हि G1 सुवर्णोपि विवर्णानां; G2 M1 सवर्णोपि हि (M1 स-) वर्णानां, G4 सवर्णो हि सुवर्णानां; Cv सवर्णोपि निवर्णानां — b) D1 2 °यज्ञ (for °संज्ञां) Ś1 Ñ1 V1 B (except B3) Dn D3 °ष्यन्ति (for °ष्यति) S क्य कुर्याद्विहिंसन Cv paraphrases हिंसनं न कुर्याद् etc — c) B4 कोर्य (for कोऽन्य) K2 3 D4 एव (for एव) S यो न (G1-3 येन) स्वात्वमिवानार्यो (G3 °साधो) — d) B3 यथामति°; D6 वृथामते — After 11, V1 B D ins

237* यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्कर्म करोति य° ।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्फल समवाप्नुयात् ।

[cf Manu 12 81 D1.2 om (hapl.) the post. half of line 1 and the prior half of line 2]

12 a) Ś1 ये त्वा; D6 मत्वा; G1 2 M Cv ते त्वा — b) Ñ1 वयमत्रानु°; S वय मार्गानुसारिण° (T1 °ण); Cd as in text — c) Ś1 °वृद्ध°, D3 5 °वृत्ति° (for °वृद्धि°) S ज्ञातिक्षयनिवृत्त्यर्थं — d) B D (except D6) °हन्तुम् (for °यन्तुम्) S परीप्सामो विशेषत

13 b) K1 °यो वेति (for °येष्विति) K2 वै च (for चैव) K1 B3 तत्; V1 हि (for यत्) S (G3 damaged) क्षत्रियोस्मानतीत्य च Cv cites अस्मानतीत्य — c) K1(*sup lin*) 2 G6 मन्यते (for °से) — d) Dn1 (by corr) महान्बुद्धिविपर्यय°

14 a) K4 यो हि जानात्यभि°; Cd as in text. — b) K1 G1 M2 आत्मान ; B4 5 Dn D3-5 आत्मवान्; D6 T1 आत्मान (for आत्मन°) K B1 2 नृप°; G1 [S]त्रव; M1 भुवि (for नृप) — c) K4 स विशत्, D4 नाविशेद्;

स्वर्गं ह्येव समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः ।
यजन्ते क्षत्रिया लोकांस्तद्विद्धि मगधाधिप ॥ १५
स्वर्गयोनिर्जयो राजन्स्वर्गयोनिर्महद्यशः ।
स्वर्गयोनिस्तपो युद्धे मार्गः सोऽव्यभिचारवान् ॥ १६
एष ह्यैन्द्रो वैजयन्तो गुणो नित्यं समाहितः ।
येनासुरान्पराजित्य जगत्पाति शतक्रतुः ॥ १७
स्वर्गमास्थाय कस्य स्याद्विग्रहित्वं यथा तव ।
मागधैर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितैः ॥ १८
मावमंस्थाः परान्राजन्नास्ति वीर्यं नरे नरे ।
समं तेजस्त्वया चैव केवलं मनुजेश्वर ॥ १९
यावदेव न संबुद्धं तावदेव भवेत्तव ।
विषह्यमेतदस्माकमतो राजन्ब्रवीमि ते ॥ २०
जहि त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पं च मागध ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च यमक्षयम् ॥ २१ C 2 876 B 2. 22. 23 K 2. 22 23

G1 2 न विशेत्, M1 न गच्छेत् (for नाविशेत्) Ś1 दुर्गम् (for स्वर्गम्)

15 a) Ś1 D6 T1 G2 स्वर्गमेव, K2 3 स्वर्गं ह्येव, V1 B (except B5) D1 2 स्वर्गे मन , M1 स्वर्गयोर्नि (for स्वर्गं ह्येव). T G2–6 M1 समुद्दिश्य, Cd समास्थाय (as in text) G1 स्वर्गहेत्वसमुद्दिश्य, M2 स्वर्गे हि वासमुद्दिश्य — b) B1 3 दीक्षित° — c) Ś1 B6 G2 यजंति, K2 4 G3 M1 Cv जयंते, Ñ1 V1 B4 Dn D3–6 जयति (D6 °ती) (for यजन्ते) K2 G1 क्षत्रियो K3 M2 ल्लोके, D4 T1 G1 लोकास्, G4 लोकात् (for लोकान्) — d) Ñ1 V1 B2 3 D1 2 T1 G Cv तान् (for तद्) K1 क्षत्रियर्षभ, K2 3 B6 मनुजाधिप, Ñ1 V1 B1–5 D (except D6) मनुजर्षभ, T1 G मगधेश्वर M तानस्मान्विद्धि मागध

16 a) K1 महान्ब्रह्म, Ñ1 V1 B D (except D6) महद्ब्रह्म, T1 भयो राजन्, G2 जयो राजा, G3 damaged, Cv तपो युद्धे Cd cites जय (as in text) — b) K2 D4 स्वर्गयोनि, G1 स्वर्गयोग (for °योनिर्) K2 महेश्वर° (for महद्यशः) — c) D6 लयो (for तपो) Ś1 युद्ध , K3 लोके; D6 बुद्धिर्, T1 युद्धो (for युद्धे) — d) Ś1 damaged, V1 B5 6 D (except D6) मृत्यु° (for मार्ग°) B1 सत्यश्चैव विचारित°, B3 4 मृत्युश्चैवा विचारितः (B3 °त); T1 G4 5 मार्गस्त्वव्यभि°, G1 2 मार्गः सोप्यभि°, G3 मार्गस्याव्यभि°

17 a) S Cv वैजयिको, Cd as in text — b) Ñ1 V1 B D G3. 4 गुणैर् (G4 °ण) (for गुणो) K3 M2 निल्य (for नित्य) — c) Ś1 K1 परित्यज्य (for पराजित्य) — After 17, G3 ins

238* येन सर्वान्पराजित्य विजयस्त्वभिपादितः ।

18 a) Ñ1 V1 B1 2 6 Dn D1 2 4 स्वर्गमार्गाय, B3. 4 °मार्गे हि, D3 5 °मार्गाच्च, Cd °मास्थाय as in text (with Ś1 K B5 D6) Cn paraphrases स्वर्गमार्गहेतो T1 स कस्माद्दृढमास्थाय, G1 6 तस्य स्याद्गर्वमास्थाय, G2–5 M Cv कस्य (G5 स क , Cv अस्य in pratika citation, but यस्य in gloss) स्यात्स्वर्ग(G3 °स्सर्ग , G4 5 °द्रथ)-मास्थाय — b) K1–3 विग्रहत्व, V1 B1–5 Dn D1–5 विग्रहो (D4 °हे) वै, T1 G5 6 विगृहीतु, G1 विग्रहीतुं, G2 निग्रहीतु, G3 damaged, G4 विग्रहीत; M विग्रहस्तु (M1 inf lin °हीतु as in G1), Cv निगृहीतुं, Cd as in text Cn cites विग्रहो G4 कथ बल, Cv यथा तव (as in text) — c) Ś1 K1 2 4 D6 बहुलै ; K3 B3 4 बहुभि° (for विपुलै°) — d) S बाहुल्याद् (G4 बाल्यात्त्व) (for बाहुल्य) B5 Dn D3 4 T1 G1 3 5 6 बलदर्पित°, G4 बहुदर्पित°, M2 अतिदर्पितै°

19 a) G1 नाव° (*for* माव°) *B4 D6 (before corr)* मावसस्था° — b) Ś1 K1 B5 6 Dn1 D3–6 अस्ति (for नास्ति) Cd cites नास्ति (as in text) K1 4 नरेश्वरे, B2 6 D1. 2 जने जने, T1 G नरेश्वर (for नरे नरे) — c) G1 5 6 तथा (for त्वया) Ś1 देव°, S लोके (for चैव) Cd cites text — d) V1 B1 4–6 Dn1 D3–5 विशिष्ट, Dn2 वरिष्ठ (for केवल) Ś1 V1 B2 5 Dn D3–5 वा (Ś1 वै) नरेश्वर (for मनुजे°) S बल च (G4 तु) मनुजर्षभ (G1 °भ°)

20 a) B5 तावदेव, T1 G1. 4–6 M1 यावदेतन्, M2 °देव, Cd as in text D6 सयुद्ध, G1 5 6 सविद्धि, G2 सवधस्, G4 सबद्ध (for संबुद्ध) Ñ1 V1 B1 2 4 6 Dn1 D1–5 यावदेतदसबु(D1 °च)द्ध, G3 यावदेतो समबुद्धन् — b) D1 2 तावदेव, S तावद्दर्पो — c) B3 6 D3–5 विसह्यम्; M2 विपस्यम्; Cd v as in text Cd gloss on एतत् तव वीर्यं K4 विपहेदेतमस्माकम्, D6 अविपह्य तदस्माकम् — d) K1 ततो, K2 3 द्रुतो (for अतो). B6 ब्रवीहि मे (for ब्रवीमि ते)

21 a) K2 न हि, M2 जनिस् (for जहि) K4 D4 सदृशेश्चैव, D6 जनित मान — b) D1 2 मानदर्पं, D6 दर्पं मोह, T1 G2 5 6 दर्पं मान (by transp), G1. 4 M1 दर्पमान; G3 damaged — cd) D2 G2 M2 मागधः

C 2. 877 B. 2. 22. 24 K 2. 22. 24 दम्भोद्भवः कार्तवीर्य उत्तरश्च बृहद्रथः ।
श्रेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबला नृपाः ॥ २२
मुमुक्षमाणास्त्वत्तश्च न वयं ब्राह्मणब्रुवाः ।
शौरिरस्मि हृषीकेशो नृवीरौ पाण्डवाविमौ ॥ २३
त्वामाह्वयामहे राजन्स्थिरो युध्यस्व मागध ।
मुञ्च वा नृपतीन्सर्वान्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ २४
जरासंध उवाच ।
नाजितान्वै नरपतीनहमादद्मि कांश्चन ।
जितः कः पर्यवस्थाता कोऽत्र यो न मया जितः ॥ २५
क्षत्रियस्यैतदेवाहुर्धर्म्यं कृष्णोपजीवनम् ।
विक्रम्य वशमानीय कामतो यत्समाचरेत् ॥ २६
देवतार्थमुपाकृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।
अहमद्य विमुञ्चेयं क्षात्रं व्रतमनुस्मरन् ॥ २७
सैन्यं सैन्येन व्यूढेन एक एकेन वा पुनः ।
द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युगपत्पृथगेव वा ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा जरासंधः सहदेवाभिषेचनम् ।
आज्ञापयत्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्मभिः ॥ २९

(G3 °घ) (for मा गम°) K1 2 सबलामात्य°; D4 त्व सुता°; G2 स्वसुता°, M1 सहिता° (for ससुता°) K1 2 ससुतश्च, G1 6 सुहृद्भिस्तु (for सबलश्च) K8 मा गमस्ते च सबलामा त्यास्तव यमक्षय, D6 ससुतामात्यसबलो मा याहि त्व यमक्षय G8 damaged.

22 a) T1 G1–5 M1 द्भमो(G2 ड्डियो)द्भव°, G6 सिंभो द्भवत् (sic) K8 कार्यवीर्यं — b) B2 8 6 D1 2 मरुत्तश्च, T1 G1 उत्तर च; G4 ह्युत्तरश्च Ś1 जयद्रथ, T1 वृहद्रथ. — c) Ś1 श्रेयसोप्यवमन्येह, K2 °सो ह्येवम°, K4 श्रेयान प्यवम°; D6 श्रेयसोथावम°, S (G8 damaged) °सो ह्यवमत्येह (G1 6 °स्यैव; G2 °स्येव) Cv cites श्रेयस° (as in text) — d) K4 G4 5 सकला; G1 सबलान्, G2 सबल (for सबला). Ś1 Ñ1 G6 नृप, K2 नृप° (for नृपा°).

23 a) Ñ2 B3 Dn D1–3 Cn युयुक्ष° (D2 m Cnp as in text), V1 B1–4 6 D6 युयुत्स°, G1 4–6 मुमुक्ष°, Cd मुमुक्ष° (as in text) B1 4 5 Dn D8–5 °त्तो हि (for °त्तश्च) — b) K1 ब्राह्मणयता°, K8 ब्राह्मणसत्तमा° (hypermetric); K4 ब्राह्मणा ध्रुवा°, V1 B D (implied in Cn) ब्राह्मणा ध्रुव (D6 नृप), Cd np ब्राह्मणब्रुवा° (as in text) — c) K1 4 सौरि° (for शौरि°) — d) D4 नृवरौ (for नृवीरौ) K4 °रौ पाण्डवा वयं; S इमौ भीमधनजयौ — After 23, B3 Dn D8–6 ins

239* अनयोर्मातुलेयं च कृष्ण मां विद्धि ते रिपुम् ।
[D4 जानीहि, D6 वै विद्धि (for मां विद्धि)]

24 b) Ś1 स्थिवौ, B6 स्थित्वा (for स्थिरो) Ś1 K1 मागध°, D4 भारत, G4 भारतं (for मागध) — c) B2 D1 2 मुञ्चैतान्, T1 G1 4–6 मुञ्चेमान् (for मुञ्च वा) — d) K1 मा वा गास्त्व, K2 3 मा गास्त्व वै, Ñ1 V1 B1, 3–6 Dn D3–5 गच्छ वा त्व; B2 D1 2 मा च (D2 मात्र) गास्त्वं (for मा गमस्त्व) G8 damaged — After 24, S ins (Cv glosses) a passage given in App I (No 5)

25 B8 om 25 — a) B1 2 6 D3–5 नाजित्वा, D1 2 नाजितो; S Cv नाजितं (for नाजितान्) D2 वैरिनृपतीन्, S वै नरपतिम् — b) Ś1 °माहन्मि, K3 °मादास्मि, Cv as in text B4 D1 2 G2 किंचन; M1 कचन (for कांश्चन) B1 न ददामि कथचन, T1 G1 4–6 अह पश्यामि कंचन, G8 अहं वेद्मि कथंचन — c) K1 यत° क°, K4 जित° स; Ñ1 V1 B (B8 om) D (except D6) अजित° (D6 m अत क°) (for जित° क°) Cv cites जित° (as in text). T1 G1 5 6 प्रत्यव°; Cd पर्यव° (as in text) — d) Ś1 K1 2 जितो मया (by transp), D3 पराजित° K8 को नृपो न जितो मया, K4 कोत्र न विजितो मया, D6 कोत्र यो नाजितो मया, S को मया न पराजितः

26 b) Dn1 कर्म, Dn2 D6 G4 6 धर्म, D2 धैर्य; Cd धर्म्य (as in text) K1 4 G8 4 कृष्णोपजीविन; Ñ1 क्षत्रोपजीवन; G1 2 6 कृष्णोपजीविन°; Cv as in text — c) Ñ1 V1 B6 च समा° (for वशमा°) — d) K1 य (for यत्)

27 a) K2–4 B D (except D1 2) G4 5 °हृत्य, Cd °कृत्य (as in text). G8 damaged — b) T1 कृष्णा° G2 धनं (for कथ) K8 भवान्, D8 भवेत् (for भयात्) — c) Ñ1 V1 B Dn D8–5 G6 M2 विमुच्येय (for °ञ्चेय) — d) D2 क्षात्रं वृत्त°; D3 क्षात्रव्रत°, D4 क्षत्र व्रत°; T1 G क्ष(G2 क्षा)त्रधर्म°, M क्षात्र धर्म°.

28 ab) K1–3 B6 सैन्येन सैन्य (by transp.). K1 2 D4 व्यूहेन, B2 व्याहन् (sic) (for व्यूढेन) Ś1 सैन्याक सह सैन्येन; K4 व्यूढेन सैन्येन सैन्य, B8 4 सैन्य व्यूढेन सैन्येन; D8 सैन्येन सह व्यूढेन, D6 सैन्येन सैन्यव्यूहेन K8 एकमेकेन; B8 एकमेकोपि (for एक एकेन). B1

स तु सेनापती राजा सस्मार भरतर्षभ ।
कौशिकं चित्रसेनं च तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ॥ ३०
ययोस्ते नामनी लोके हंसेति डिभकेति च ।
पूर्वं संकथिते पुम्भिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ३१
तं तु राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनां वरम् ।
स्मृत्वा पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३२
सत्यसंधो जरासंधं भुवि भीमपराक्रमम् ।
भागमन्यस्य निर्दिष्टं वध्यं भूमिभृदच्युतः ॥ ३३
नात्मनात्मवतां मुख्य इयेष मधुसूदनः ।
ब्रह्मणोऽऽज्ञां पुरस्कृत्य हन्तुं हलधरानुजः ॥ ३४ C 2. 819 B 2 22. 3 K 2 22. 4

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(corrupt) सैन्येन सैन्य व्यूहमेकेन वा पुन — ^{c}) K1 बहुभिर् (for त्रिभिर्वा) — ^{d}) D6 च (for वा)

29 G1 6 om. the ref — ^{c}) K4 D1 2 राजन् (for राजा) B6 आज्ञापयामास तदा, D6 आज्ञापयच्च विप्रान्वै — K3 om (hapl) 29^{d}–30^{a} — ^{d}) D1 2 T1 G2 4 5 °भीमविक्रम (G2 °भै); D6 मंत्रिवृद्धान्पुरोहितान्; G1 6 °रथ कर्मभि°

30 K3 om 30^{a} (cf v.l 29) — ^{a}) Ś1 K4 स तौ; D6 तत°; Cv तौ तु (for स तु) Ñ1 V1 D (except D3 4) G6 M2 सेनापतिं; Cv as in text. G3 damaged Ñ1 G2 4 राजन् (for राजा) — ^{b}) K3 सस्मरे (for सस्मार). Ś1 K4 D6 पुरुपर्षभ° (K4 °भ), B3 मनुज° (for भरत°) — ^{d}) K4 D2 (before corr) युद्धमुप°.

31 ^{a}) Ś1 B2 D2 तयोस्ते; D6 ययोस्तन्°; T1 G3–5 ययोस्तु (for ययोस्ते) Ñ1 V1 B D (except D6) राजन् (for लोके) G1. 2 6 M तौ (M2 यौ) तु सेनापती लेभे (G2 काले, M1 लोके) — G1 om 31^{b}, G6 om. 31^{bc}. — ^{b}) Ś1 D6 K2 डि(Ś1 डिं)फकेति (D6 *sup lin.* as in text), K3 डिफिके°; Ñ1 V1 B Dn D1 4 M2 ढिंभके°; D3 T1 डिभिके°; G2 डिंवके°, G4 डिवके°; Cv डिमगे° — ^{c}) K1 पूर्वसकथिते, K3 B (except B3. 5) Dn2 पूर्वं सकथितं, D6 पूर्वं सकथ्यते, T1 G1–5 M1(*inf lin*) 2 पूर्वं स्त° (G1. 2 तौ) कथितौ (T1 °त); M1 पूर्वं न° कथितौ Cv cites पूर्वं, काले (? for पुम्भिर्), and कथितौ. G1 पूर्वौ, G4 पुङ्भिर् (for पुम्भिर्) — ^{d}) K1 °संस्कृते (sic), K2 °सत्कृतः; T1 G1–5 M1 °सत्कृतौ G6 लोके त्रैलोक्यसत्कृतौ — After 31, D3–5 ins

240* निशश्वास जरासधो दिष्ट सचिन्तयस्तदा ।
[D3 दिष्टमेवानुचिन्तयन्]

32 Before 32, G5 6 ins वैश° — ^{a}) K2 ते तु, K4 ते स; B2 ते च; D4 तत्तु (for त तु) K1. 4 सौरी — ^{b}) K2 बलिन — ^{c}) Cv कृत्वा, Cd स्मृत्वा (as in text) Ś1 K1 2 B D6 G2 °शार्दूल°, D1. 2 G5 M2 Cv °शार्दूल, G1 °ला — ^{d}) K4 T1 G1. 2. 6 M °विक्रम, B2 °विक्रम G3 damaged

33 D1 om (hapl) 33^{ab} — ^{a}) K2 3 जरासधो (for °ध) — ^{c}) V1 B2 6 D1. 2 भीमस्य (for अन्यस्य) — ^{d}) K1–3 B1 वध्यं सू(K2 3 भू)रिभिरिस्युत (B1 °रच्युतं), K4 वध्य (sic) इति विचिंत्य तु, Ñ1 V1 B2–6 D (except D6) G3 अवध्य मधु(D1 2 भूरि°, D4 यदु°; G3 रिपु)भिर्मृधे; T1 G1 5 6 वध्य मत्वा तदाच्युतः; G2 4 मन्यमानो हि चा(G4 वा)च्युत., M वध्य भू(M2 सू)रिभिरच्युत°

34 G1 6 om 34^{ab}. — ^{a}) Ś1 श्रेष्ठ, B3 मुख्यम् (for मुख्य) — ^{c}) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) ब्राह्मीमाज्ञा, K2 3 T1 G3–5 M1 Cv ब्राह्मणाज्ञा — ^{d}) K2 °भ्रज°; G4 °युध° (for °नुज)

Colophon — *Sub-parvan* N G1 M जरासंधवध (K1 om वध); G3 समव! — *Adhy name* Ñ1 V1 G5 जरासंधयुद्धो(G5 °वधो)द्योग°; G1 वासुदेववचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg *sec m*) 3 20 (as in text), K2 26, Ñ1 V1 22, D3 21, S 23 — *S'loka no.* K3 33, Dn D1. 2 36, M1 46.

☞ After adhy. 20, S ins. (Cv glosses) a passage given in App I (No 6)

21

1 G4. 5 om. the ref. — ^{a}) B1 सु; D2 T1 G1. 3. 4 तु (for त) — ^{b}) Ñ1 मधुसूदन; G1 यदुनदन, G2 यदुपुंगव°

2 Before 2, B D (except D6) ins कृष्ण उ° (Dn1 श्रीकृष्ण उ°) — ^{a}) K (except K3) क नु; G1 6 येन (for केन) — ^{b}) K2 योध K1 वितनुते; K2 विरमते, K4 हि रमते; N1 B2 D1 2 वै रमते; V1 B1. 4–6 Dn D3–5 उत्सहते, G1. 6 हि-लभते, G4 5

२१

C 2 890
B 2. 23 1
K 2 24 1

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदुनन्दनः ।
उवाच वाग्मी राजानं जरासंधमधोक्षजः ॥ १
त्रयाणां केन ते राजन्योद्धुं वितरते मनः ।
अस्मदन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २
एवमुक्तः स कृष्णेन युद्धं वव्रे महाद्युतिः ।
जरासंधस्ततो राजन्भीमसेनेन मागधः ॥ ३
धारयन्नगदान्मुख्यान्निर्वृतीर्वेदनानि च ।
उपतस्थे जरासंधं युयुत्सुं वै पुरोहितः ॥ ४
कृतस्वस्त्ययनो विद्वान्ब्राह्मणेन यशस्विना ।
समनह्यज्जरासंधः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ५
अवमुच्य किरीटं स केशान्समनुसृज्य च ।

M1 वि(G6 वि)कुरुते (for वितरते) B8 योद्धु समनुसृज्य च G8 damaged — c) K2 यस्मद्-, D8 असाद् (for अस्मद्-) T1 M1 °तमस्त(M1 तमस्त्व)त्र, G1 6 °तमेनैव, G2 °तमो राजन्, G4 5 °तमो(G5 °तमे)थेह (for °तमेनेह) — d) K4 सो (for को) — After 2, K3 ins (cf 242*)

241* त्वया मायाविना कृष्ण न योत्स्येऽह कदाचन ।
भयेन मे योजिताना यदूनां च पलायत ।
अर्जुनो न भवेद्योद्धा न च तुल्यबलो मम ।
भीम' क्षण क्षणार्धं वा क्षम' स्यादिति मे पुर' ।

3 a) Ñ1 T1 G4 M1 तु (for स) Ñ1 V1 B Dn D2-5 नृपतिर्, D1 नृपते (for कृष्णेन) — b) Ś1 K D1 2 6 (after corr) G1 6 °मति ; Ñ1 °रय', D6 (before corr) °मुनि (for °द्युति) — c) V1 B3 G1 M तदा (for ततो) B1. 5 Dn D3-5 G1 3-5 M राजा (for राजन्) — d) G1 6 °सेन तु (for °सेनेन) — After 3, D4 ins (cf 241*)

242* न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
मथुरा स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्र शरण गत' ।
अय तु वयसातुल्यो नातिसख्यो न मे सम ।
अर्जुनो नो भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ।
इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रदाय महतीं गदाम् । [5]
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहि' ।

B2-4 6 D ins after 3 (D2, after 4, D4, after 242*) B5, after 4^ab

243* आदाय रोचनां मालां माङ्गल्यान्यपराणि च ।

4 B3 D6 om 4^ab — a) K D3-5 धारयन्नगदान्, B3 °यन्नान्यादान्, B6 °यन्तं गदां, S °यन् गदां (for °यन्नगदान्) Cd cites अगदान् (as in text) V1 तस्य, B2 मुख्य, B6 मुख्यां, G1 6 M2 श्रुत्वा, G2 M1 दिव्या; T1 G3-5 दृष्ट्वा, Cd मुख्यान् (as in text) D2 अगदा न्निर्वृतीश्चैव — b) K1 निवृत्ती, D2 ऋचस्ता; D3 निवृति, D4 निवृती (for निर्वृतीर्) K2 नव्यतीर्थोदकानि च; V1 B2 6 विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्; S बल श्रुत्वा च निर्वृत' (G2 निवृत्तिं च जनाधिप'). Cd (corruptly) निर्वृता वेदनानि च ऋग्मन्त्रविशेष । अथ वा निर्वृतीराह्लादकानि , Cn cites text — After 4^ab, B5 ins. 243*, while S ins (in G8 line 2 damaged)

244* अर्जुन वासुदेव च वर्जयामास मागध' ।
मत्वा देव गोप इति बालोऽर्जुनमिति स्म ह ।

— c) B1 4 6 जरासधो; G2 °ध — d) K1 B1. 4 6 युयुत्सुर्थे पुरोहित (K1 °त'), D2 मुख्यान्कृत्वा पुरोहित' — After 4, B4 *repeats* 2 19 20^cd, with v l. in the first half as in B4 there, in second half corruptly विवादस्य पुरोहित' After 4, D2 ins 243*, followed by a *repetition* of 4^cd (with v l जरासधो, and युयुत्सुर्)

5 a) K2 3 B1-3 5 D (except D1 2) G3 राजा (for विद्वान्) — b) Ś1 K D6 तप' (for यश') — c) K3 D3-5 समनह्य, B1 2 6 D1 2 स (B1 सु-) संनह्य, S समनह्यत (for समनह्यज्) B4 स गाढ वसन बद्धा (sic) Cd cites समनह्यत (probably intending °त्) — d) = 5 130 10^d. Ś1 B1 5 6 Dn D5 M1 क्षात्रं, K3 क्षेत्र; B3 D6 क्षात्र (for क्षत्र) Ś1 K B2 5 D (except D1 2) °स्मरन् (for °व्रत)

6 G1. 6 om 6-7 — a) Ś1 अवमृच्य (*or* °मथ्य), V1 B4 मनुबध्य, Dn1 अवमुंच्य, G2 अविमुच्य Ś1 V1 B3. 4 च (for स) — b) Ś1 समनुसज्य, K1 °नुमृद्य, K2 सम*सृज्य; K3 °वसज्य, K4 °वसज्य; Ñ1 B5 Dn D3-6 °नुगृह्य; V1 B3 4 गाढ नियम्य, B1 2 6 D1 2 G3 सयम्य चैव; Cd समनुसृत्य (gloss बद्धा) (for समनुसृज्य) B1 D1 2 ह, B2 6 G3 हि (for च) — c) T1 G3-5 M उपा', G2 उप' (for उद'). — d) V1 वेलातीत G2 damaged

उदतिष्ठज्जरासंधो वेलातिग इवार्णवः ॥ ६
उवाच मतिमान्राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
भीम योत्स्ये त्वया सार्धं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥ ७
एवमुक्त्वा जरासंधो भीमसेनमरिंदमः ।
प्रत्युद्ययौ महातेजाः शक्रं बलिरिवासुरः ॥ ८
ततः संमन्त्र्य कृष्णेन कृतस्वस्त्ययनो बली ।
भीमसेनो जरासंधमाससाद युयुत्सया ॥ ९
ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः ।
वीरौ परमसंहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ॥ १०
तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रग्रहात्तथा ।
आसीत्सुभीमसंह्रादो वज्रपर्वतयोरिव ॥ ११
उभौ परमसंहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तरं प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ॥ १२
तद्भीममुत्सार्य जनं युद्धमासीदुपह्वरे ।
बलिनोः संयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ॥ १३
प्रकर्षणाकर्षणाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः । C 2 915 K 2. 23 26 K 2 24 29

---

7 G1.6 om 7 (cf. v l 6) — a) B5 वचन राजा, T1 G2 4 5 M च महाबाहुर्, G8 damaged (for मतिमान्राजा) — b) Ñ1 V1 B Dn1 D1–5 T1 G2 6 °पराक्रम° — B8 om (? hapl) 7c–8b — c) K8 योत्स्ये भीम (by transp) — d) D8 श्रेय॰ स्वान्निर्जितं G8–5 M2 पर, Cv वर (as in text) — After 7, K8 ins.·

245* क्षेत्रोदये तत॰ कृष्ण बालोऽयमनुजोऽर्जुन ।

8 B8 om 8ab (of v l 7) — b) Ś1 K (except K2) B1 2 6 D1 2.6 G6 अरिंदमं, Dn1 °म, G2 महाबल॰ (for अरिंदम॰) — c) G1 महाबाहु॰ — d) V1 B4–6 Dn1 D8–5 बल इवासुर॰, B8 M1 बलिरि(B8 °ल इ)वापर॰

9 a) M2 ततस्त्वा॰ (for तत स°) — b) B2 6 D1 2 युवा (for बली) — cd) G8 damaged

10 b) K1 °शस्त्र, K4 °युद्धं; D1 2 °शस्तौ (for °शस्त्रौ) — c) G4 वीर॰. T1 G8–5 M1 समर° (for परम°) B8 6 D1 2 परस्पर तु (D1 सु॰) संहृष्टौ, G1 6 वीरौ परस्पर दृष्ट्वा — d) D6 G2 8 अन्योन्यं (for अन्योन्य) — A passage given in App I (No 7) is ins in K1 V1 B D after 10, in G8 after 11

11 B2 8 5 D1 2 read 11–12 after line 20 of passage No. 7 of App I Only in B2 5 a further interpolation of six lines intervenes (between line 20 and stanzas 11–12) — a) B6 तयोरथ॰, D1 2 ततो (D2 रथो) रथ॰ (for तयोरथ) — b) K B2 D1 2 T1 G1 4 5 M1 Cd निग्रहाव(T1 °य)ग्रहात् (K1 °हौ, K4 G1 °हस्) तथा, B8.5 निग्रहाप्रग्रहात्त(B5 °स्त)था, Dn2 निग्रह॰ प्रग्रहस्तथा, D8 निग्रहाप्रग्रहस्तथा, G6 निग्रहाव ग्रहास्थिता (sic). — c) Ś1 B2 8 6 Dn D4 6 G M2 सुभीम॰; K4 B5 T1 स भीम (for सुभीम). K V1 B1 4 Dn D8–5 ॰संपातो (Dn1 m as in text), D1 सह्रादौ, D2 ॰संह्रादो, S ॰संनादो, Cd as in text

12 G4 om 12 For B2 8 5 D1, cf. v l 11. — a) M2 (hypermetric) ऊचतु॰ (for उभौ) — b) B1 8 4.6 Dn D8–5 बलेन बलिना वरौ, B2 5 D1 2 बलेन बलिनावुभौ, G1 6 बलादतिबलावुभौ — After 12ab, K4 reads 16cd, while S (G4 om) ins.

246* अन्योन्य तौ करतलैर्योधयामासतुर्भृशम् ।

[G1 6 कर्णतले (for करतलैर्) T1 G8 M2 योजया°, G1 पोढया°, G2 वारया°, G6 M2 पोथया° (for योधया°)]

— c) Ś1 K1 2 4 D1–6 T1 G (G4 om.) °स्यातर(G2 °रे)॰ प्रेप्सू — d) A few MSS. °जयैषिणौ — After 12, S (except G1) ins

247* शिरोभिरिव तौ मेषौ वृक्षैरिव निशाचरौ ।
पदैरिव शुभावश्वौ तुण्डाभ्यां तित्तिराविव ।

[(L. 2) G5 6 पादै° (for पदै°) G1 तुडस्यां, G2 M1 तुडैर्वं]

13 a) K1 S Cv तद्युद्ध°; K4 सयुद्ध°, D4 6 तं भीम° (for तद्भीम°) — b) K1.4 S (except G5 6) भीम° (for युद्ध°) Ñ1 B2 6 D1 2 भयंकरं; V1 B1. 8–5 Dn D8–5 Cn उपह्वरे, Cv उपह्वये, Cd (gloss रहसि) Cnp उपह्वरे (as in text). — cd) D1 2 बलिना (for °नोः) Ñ1 V1 B8 हृष्टयोर् (for संयुगे) Ś1 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रो पुरेव कपिसिंहयो॰

14 Ś1 has a long lacuna (of about a folio and a quarter) for the missing portion of the text from 2. 21 14 up to 2 22. 9ab — a) K4 Ñ1 B1 2 6 D1–8 6 प्रकर्षणाकर्षणयोर्, B5 D4 5 आकर्षणाकर्षणाभ्या, S आकर्षण प्रकर्षण — b) K1 अभ्याकर्षविकर्षिणौ, Ñ1 B2 6 °र्षणात् (Ñ1 °न्), B1 8–5 Dn D8–5 अनुकर्षविकर्षणै, D1 2 अत्याकर्षविकर्षणात्, S उत्कर्षणविकर्षणे (G1 °ण, G2 8 6[also] °णौ, G5 °विचक्षणे also) — c) K2.4 अथ (for तथा). K1 8 आ(K8 अ)कर्षतामथान्योन्य; Ñ1 अवकर्षसथा°, V1 B2 8.6 D1 2 आकर्षयेताम°, B1 अपकर्षा॰

C 2 815 B 2.23 26 K 2 24 29 आकर्षेतां तथान्योन्यं जानुभिश्चाभिजघ्नतुः ॥ १४ ॥
ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ १५ ॥
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघैरिव ॥ १६ ॥
कार्त्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।
अनारतं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्तत ॥ १७ ॥
तद्वृत्तं तु त्रयोदश्यां समवेतं महात्मनोः ।
चतुर्दश्यां निशायां तु निवृत्तो मागधः क्लमात् ॥ १८ ॥
तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजञ्जनार्दनः ।
उवाच भीमकर्माणं भीमं संबोधयन्निव ॥ १९ ॥
क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रणे ।
पीड्यमानो हि कार्त्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः ॥ २० ॥
तस्मात्ते नैव कौन्तेय पीडनीयो नराधिपः ।
सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ २१ ॥
एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः परवीरहा ।
जरासंधस्य तद्रन्ध्रं ज्ञात्वा चक्रे मतिं वधे ॥ २२ ॥
ततस्तमजितं जेतुं जरासंधं वृकोदरः ।
संरभ्य बलिनां मुख्यो जग्राह कुरुनन्दनः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

त्तथा°; $B_{1.5}$ Dn D_{8-5} आचकर्षतुर°; D_6 आकर्षतोस्तथा°; T_1 $G_{1.6}$ अ(T_1 व्य)कर्षतां तथा°; G_2 विकर्षेता वदा°, G_{3-5} M विकर्षेता तथा° (M_2 ततो°) Cv cites विकर्षेतां (=आकर्षेतां) — ^{d}) K_2 °श्चाभिजग्मतु°, V_1 $B_{1.3-5}$ Dn D_{3-5} °श्चावजघ्नतु°, B_2 $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.4-6}$ M_2 °श्चानु°; B_6 °श्चान्व°, $G_{2.3}$ °श्च नि°; M_1 °श्चापि जघ्नतु°

15 $Ś_1$ missing (cf v l 14). — ^{c}) K_3 $Ñ_1$ V_1 $B_{3.5.6}$ $D_{1.3.5}$ °पात° (for °घात°) — ^{d}) K_2 °जग्मतु° (for °जघ्नतु°) G_1 प्रहरैरामिज°, G_6 प्रहारैरिव ज°, M_1 प्राहारैरमिज° — After 15, S ins

248* ततो भीमं जरासंधो जघानोरसि मुष्टिना ।
भीमोऽपि त जरासंध वक्षस्यभिजघान ह ।

16 $Ś_1$ missing (cf v l 14) K_4 reads 16^{cd} after 12^{ab} G_3 *repeats* 246* after 16^{ab} — ^{c}) B_2 समयभेजेता (corrupt); T_1 G_5 समसज्येता, G_1 परिग्जैता (for समसज्जे°) — ^{d}) $G_{1.6}$ बाहुभि° (for आयसै°)

17 $Ś_1$ missing (cf v l 14). — ^{b}) K_1 प्रयुक्त, K_4 $B_{1.3.6}$ $D_{1.4.6}$ प्रवृत्ते, D_2 प्रवर्तं; $G_{1.6}$ प्रवृत्ति°. — After 17^{ab}, S ins

249* तदा तद्युद्धमभवद्दिनानि दश पञ्च च ।

— ^{c}) $K_{1.2}$ $Ñ_1$ M_1 अनारम, B D G_3 °हार (D_6 °रत); G_1 °रक; Cd अनारमत् (for °रत) D_6 दिवा राजन्; T_1 G_{3-5} अविश्रान्त (for दिवारात्रम्) — ^{d}) T_1 G_{3-5} विस्मापनक(G_3 °ग)र महत्; G_6 अविश्र° त उ वर्तते (corrupt) Cd cites अविश्रांत (as in text) — After 17, S ins

250* घोर विस्मापनकरमभूत्पञ्चदशेऽहनि ।
[T_1 G_{3-5} अतिघोर दिवारात्रम् (for the prior half). T_1 $G_{3.4.6}$ M अभवत्पञ्चमेऽहनि (for the post. half)]

18 $Ś_1$ missing (cf. v l 14) — ^{a}) K_3 वृद्ध त; D_2 तद्वर्तं (for तद्वृत्तं) Cd cites तद्वृत्त तु S (except M_1) तद्युद्धमासीच्च तयो° — ^{b}) K_2 सममेव, V_1 समवृत्त, D_1 समवेत्त; G_1 समवेतां; Cd समवेत (as in text) D_2 समवेतौ महात्मानौ — After 18^{ab}, K_3 ins

251* गात्रं गात्रेण संपीड्य विश्राममगमद्द्वयो° ।
वायुना ह्यमृतश्वासादाप्यायत वृकोदर° ।

— ^{c}) T_1 G_{3-5} पञ्चदश्यां (for चतुर्द°). K_3 वै, D_1 नु (for तु) — ^{d}) $G_{1.6}$ प्रहीणो (for निवृत्तो) G_6 माधवा $B_{3.6}$ G_6 क्रमात् (for क्ल°) K सस्पृ(K_3 सपृ)ष्टो मागध° क्लमे°; V_1 मागध° क्लममीयिवान्; T_1 G_{2-5} M प्रहीणात्मा भवत्क्लमात् (M °त्मा यथाक्रम)

19 $Ś_1$ missing (cf v l 14) — ^{a}) S जरासंध (for तं राजान) D_1 यथा, T_1 G_{3-5} तदा, $G_{1.6}$ ततः, M_2 समा° (for तथा) — ^{b}) S विद्वान् (for राजन्) — After 19, $K_{2.3}$ ins

252* समयुद्धे नृणा मध्यात्पाटयन्योधयन्निव ।;
while Dn_2(!) D_4 ins.

253* शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाचिन्तयद्धरि° ।
सचिन्त्यारिवधोपाय भीमस्यामोघदर्शन° ।
दर्शयामास विटप पाटयन्निव सज्ञया ।

20 $Ś_1$ missing (cf. v l 14) — ^{a}) K_4 क्लांत; $G_{1.6}$ त्वां तु (for क्लान्त°). K_8 सधनी (for शत्रुर्न)

२२

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासंधजिघांसया ॥ १
नायं पापो मया कृष्ण युक्तः स्यादनुरोधितुम् ।
प्राणेन यदुशार्दूल बद्धवङ्क्षणवाससा ॥ २
एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ।
त्वरयन्पुरुषव्याघ्रो जरासंधवधेप्सया ॥ ३
यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः । C 2. 926 B 2. 24. 4 K 2. 25. 4

B1.6 च, D2 तु, S (except G1.6) हि (for न) T1 कौंतेयः — K3 om (hapl) 20ᵇ–21ᵃ — ᵇ) T1 G2 3 शक्य, G1 शक्तिः, G4 5 M1 शक्य, G6 शक्त (for लभ्यः) S (except G1 6) भृशं (for रणे) — ᵉ) T1 G4 M1 [ऽ]पि (for हि)

21 Ś1 missing (cf v l 14) — K3 om. 21ᵃ (cf v l 20) — ᵃ) K1 Ñ1 B5 D3–5 ते नैष, V1 B1–3 6 D1 यत्नेन; D2 अनेन, D6 तेद्यैव, T1 G3–5 तथैव, G2 त्वयैव (for ते नैव) Cn cites ते (=त्वया). — ᵇ) Ñ1 B1 4 D3–5 T1 G (except G2) जनाधिप, B6 Dn जनाधिप (!). — ᵉ) B3 D6 G1 2 6 M समवेतेन G2 युज्यस्व; G3 युद्धं च. — ᵈ) Ñ1 भुजाभ्यां (for बाहु°). K1 B3.4 D4 पुरुषर्षभ, K3 भरतर्षभ, V1 च नरर्षभ

22 Ś1 missing (cf v l 14) — ᵃ) T1 G (except G5) M2 उक्तस्तु (G6 उक्तेन also) (for उक्तः स) — ᵉ) B1.4.5 D M2 तद्रूप (D2 तद्रोध), G2 तद्युद्ध, G4 तं रंध्र. — ᵈ) G3 तस्य (for चक्रे). B2 D1 2 मतिं (B2 °ति-) मृधे, B4 मतिं युधि, S (by transp) वधे मतिं (T1 M2 °ति.)

23 Ś1 missing (cf v l 14). — ᵃ) V1 तु गर्हित (for तमजित) — ᵉ) Dn D3–5 संरभं; S संरभाद् (G3 संभ्रमाद्) Ñ1 B (except B4) D (except D6) श्रेष्ठो (for मुख्यो) — ᵈ) B1 G4–6 कुरुनदन, D3 5 बलिना वरः

Colophon Ś1 missing (blank fol). — *Sub-parvan* N (except Dn2 D5, Ś1 missing) जरासंधवध, G4 संभव! — *Adhy. name* Ñ1 V1 जरासंधक्रान्ति; G1 जरासधयुद्ध; G5 जरासधवधोद्योगः; M1 भीमजरासधयुद्ध — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg sec. m) 21 (as in text), K3 D3 6 22, Ñ1 V1 Dn1 23, S 26 — *S'loka no* · K2 23, K3 24, Dn D1 2 35, M1 28

22

1 In Ś1, 1ᵃ–9ᵇ is missing (cf v.l. 2. 21 14) G6 om. the ref. — ᵃ) Ñ1 S (except G5 6) तदा (for ततः) — ᵈ) V1 °जिगीपया; B1 °वधेच्छया, B2 3 5 6 D (except D6) °वधेप्सया

2 Ś1 missing (cf v l 1). — ᵃ) Cv अय (for नायं) — ᵇ) K1 4 युक्तं (K4 °क्तश्) चिरमुपेक्षितु, K2 D6 (before corr) युक्तः स्याज्ञानुरोधितुं, K6 युक्तः स्यादतिरो° Cd cites अनुयोधितुं (=निबोद्धुं); Cv अनुरो° (as in text). — ᵉ) S (except G6) प्रायेण (M2 प्रयाणे); Cd as in text G3 नर° (for यदु°) — ᵈ) K1 घाह्नावेक्षणवाससा, K2 बद्धुलक्षण°, K3 4 बद्धो (K4 बुद्धु°) वक्षण°, Ñ1 V1 B D बद्धकक्षेण वाससा (B5 वासया, D6 न शक्योय व्यपोहितु); S बाधव(G1 बाणस्या°; G6 बाणस्य)क्षयकृत्तव Cd cites बद्ध and रक्षणवाससा (gloss कटिवस्त्रेण, which shows that either °वक्षण° or °वङ्क्षण° is intended).

3 Ś1 missing (cf v l 1) — ᵃ) T1 G1.2 6 M तदा (for ततः). — ᵉ) T1 G3–5 त्वरस्व, G1 त्वरयत्, G2 त्वरया (for त्वरयन्). G5 °व्याघ्र, G6 M2 °व्याघ्र — ᵈ) K2 °मरिंदम°, B4 °वधेच्छया, M1 °जिघासया

4 Ś1 missing (cf. v l. 1) K2 om 4ᵃ–5ᵇ. — ᵃ) B1 यच्च; T1 G3.4 यत्तु, G6 यत्त्व[द्-] (for यत्ते). G2 यत्तदेव. B1 पर तत्त्व — ᵇ) K1 3 Ñ1 M यत्सत्व, T1 G3–5 पितुस्ते, G1 6 यस्य त्वं (for यच्च ते). — ᵈ) S (except G5) दर्शयस्व (G1 6 °यस्वे) (for °याशु) D4 om. नः V1 B1.3–5 Dn D3.5 वै (for न) — After 4, Dn2(1) D4 ins

254* बले तुभ्य महाबाहो तमिमं जहि मागधम् ।

Dn2(1) D4 cont S ins after 4 ·

255* तवैष वध्यो दुर्बुद्धिर्जरासधो महारथः ।
ह्यत्यन्तरिक्षे त्वश्चैषं यदा वायुरपोह्यते ।
गोमन्ते पर्वतश्रेष्ठे येनैष परिमोक्षितः ।
बलदेवभुज प्राप्य कोऽन्यो जीवेत मागधात् ।
तदस्य मृत्युर्विहितस्त्वदृते न महाबल । [5]
वायु चिन्त्य महाबाहो जहि त्व मगधाधिपम् ।
एवमुक्तस्तदा भीमो मनसा चिन्त्य मारुतम् ।
जनार्दन नमस्यैव परिष्वज्य च फल्गुनम् ।

C 2 928 B 2. 24 4 K 2. 25 4

बलं भीम जरासंधे दर्शयाशु तदद्य नः ॥ ४
एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ।
उत्क्षिप्य भ्रामयद्राजन्बलवन्तं महाबलः ॥ ५
भ्रामयित्वा शतगुणं भुजाभ्यां भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठे संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ॥ ६
तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः ।
अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ ७
वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः ।
भीमसेनस्य नादेन जरासंधस्य चैव ह ॥ ८
किं नु स्विद्धिमवान्भिन्नः किं नु स्विद्दीर्यते मही ।
इति स्म मागधा जज्ञुर्भीमसेनस्य निस्वनात् ॥ ९
ततो राजकुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं नृपम् ।
रात्रौ परासुमुत्सृज्य निश्चक्रमुररिंदमाः ॥ १०
जरासंधरथं कृष्णो योजयित्वा पताकिनम् ।

[(L 1) G1 6 त्वयैव (for तवैव) Dn2 D4 M2 °बल (for °रथ) — (L. 2) Dn2 D4 श्रोष्यामो, G1 6 घोषेण, T1 M [s]श्रौष स (for त्वश्रौष) G5 अवाप्यते (for अपोह्यते) Dn2 D4 यदा रामेण युध्यता, G6 यदा वा वागपोह्यति (for the post half) — (L 3) Dn2 D4 M G1 तेनैव (for येनैव) — (L 4) T1 G3–5 बलदेवबल, G1 6 °भद्रभुज Dn2 D4 जीवति, T1 G5 जीवेत्तु (for जीवेत) — (L 5) G3.4 M2 महाबल° Dn2 D4 त्वं तु वायुसुत प्राप्य महाबल-पराक्रम — (L 6) Dn2 D4 हनस्व, T1 G3 4 जहीम (for जहि त्व) — Dn2 D4 om lines 7–8]

5 Ś1 missing (cf v l 1) K2 om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) S प्रभजनबलाविष्टो — ^{b}) K1 D3 6 G4 5 अरिंदम; K4 B6 D1 2 °दम, V1 महाबलः (for अरिंदम°) — V1 om (? hapl) 5^{cd} — ^{c}) K1–3 T1 G4 5 M1 [अ]भ्रा-(G5 अ)मयद्रा(K1 °भ्रा)जन्; Ñ1 G2 भ्रामयत्राजन्; B D (except D6) G1 6 भ्रामयामास T1 अक्षप्याभ्रा * * * * — T1 om. from 5^{d} up to 20^{c}, D3 om 5^{d}–6^{c} — ^{d}) G1 3 6 जरासंध; G2 बलवतो (for बलवन्त) D1 G1, 2 5 °बल (for °बल)

6 Ś1 missing (cf v l 1). T1 om 6, D3 om. 6^{abc} (cf v l 5) — ^{a}) K2 Cd गुणशत, D2 G2 4 5 दश° (for शत°) — ^{b}) K1 पूजाभ्यां; K4 B1 5 Dn D1 5 जानु°, G4 द्विजा° (for भुजा°) D1 G1–3 भरत(G2 पुरुष)र्षभ° — ^{c}) K1 4 पृष्ठिं, Ñ1 V1 B D (D3 om) G3 पृष्ठ (for पृष्ठे) M2 जानुभ्यां (for संक्षिप्य) — ^{d}) K3 Ñ1 V1 निक्षिप्य, G6 निर्विप्य (for निष्पिष्य) K1 B3 6 G1 ह (for च) D8 G4 विनिष्पिष्य ननाद च, M निष्पिष्य च ननाद च — After 6, Dn (1) D4.5 ins

256* करे गृहीत्वा चरण द्वेधा चक्रे महाबल ।
[D4 5 द्विधा (for द्वेधा)]

7 Ś1 missing (cf v l 1) T1 om 7 (cf v l 5) — ^{c}) K4 Dn °तुमलो — After 7, K3 3 D5 ins..

257* स वामपाद सकृष्य गृहीत्वा दक्षिणे महे ।
द्विधा चकार त पार्थो जरासंध महाबलम् ।
[(L 1) D6 त (for स), and संक्षिप्य (for °कृष्य)]

8 Ś1 missing (cf v l. 1) T1 om 8 (cf v l 5) — ^{b}) K3 प्र (for च) K1 2 4 D3 4 शुश्रुवु° — ^{d}) K4 D3 6 G (G1 before corr) हि (for ह)

9 T1 om. 9 (cf. v l. 5) Ś1 missing for 9^{ab} (cf v l 1) — ^{a}) K4 Ñ1 V1 B (except B3 4) Dn D3–5 किं नु स्याद्, G1 6 किं स्विद्धि (for किं नु स्विद्) M2 हि महान् (for हिमवान्) K4 विद्ध° (for भिन्न) — ^{b}) Ñ1 V1 B2 3 6 D1 2 आहो स्विद्, G1 किं स्विद्धि, G2 किं स्विन्न (for किं नु स्विद्) — ^{c}) K2 Ñ1 B (except B3) Dn D2–5 G2 3 चे (for स्म) K1.4 जहुर्, B3 6 Dn D1 3–5 जग्मुर्; D6 सर्वे; G M जल्पुर् (G5 6 M2 जल्पन्) (for जज्ञुर्) — ^{d}) V1 B1 विक्रमात्, G2 गर्जनात्, some MSS निःस्वनात् (for निस्वनात्) D6 जज्ञिरे भीमनिस्वनात् — After 9, Dn2 (1) D4 ins

258* गृहीत्वा पादयो शत्रुं पातयामास भूतले ।
एक पाद पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्य प्रगृह्य च ।
गुदत पाटयामास शाखामिव महागज ।
एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसिके ।
एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशु प्रजा ।
[= (var) Bhāgavata P 10 72 44–46]

On the other hand G3 ins after 9 a passage given in App I (No 8)

10 T1 om 10 (cf v l. 5), G4 om 10^{c}–12^{b}. — ^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B1 5 Dn D3 5 6 राज्ञ° (for राज). — ^{b}) G1 6 विसुप्तम् (for प्रसुप्तम्) — ^{c}) Ñ1 V1 B1 2.4 Dn D3 5 गतासुम् (for परासुम्)

11 T1 G4 om 11 (cf. v l 5, 10) — ^{a}) B6 °वध कृत्वा (for °रथ कृष्णो) — ^{b}) B6 G3 पताकिनीं; D1 °न° — ^{c}) G3 5 राज्ञो (for चैव) — ^{d}) G1 मोचयामास K1–3 B1 om D1 2 बंधन, K4 D6 बंधनात्; V1 पार्थिवान् (for बान्ध°)

आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ ११
ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हं पृथिवीश्वराः ।
राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥ १२
अक्षतः शस्त्रसंपन्नो जितारिः सह राजभिः ।
रथमास्थाय तं दिव्यं निर्जगाम गिरिव्रजात् ॥ १३
यः स सोदर्यवान्नाम द्वियोधः कृष्णसारथिः ।
अभ्यासघाती संदृश्यो दुर्जयः सर्वराजभिः ॥ १४
भीमार्जुनाभ्यां योधाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः ।
शुशुभे रथवर्योऽसौ दुर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ १५
शक्रविष्णू हि संग्रामे चेरतुस्तारकामये ।
रथेन तेन तं कृष्ण उपारुह्य ययौ तदा ॥ १६
तप्तचामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना ।
मेघनिर्घोषनादेन जैत्रेणामित्रघातिना ॥ १७
येन शक्रो दानवानां जघान नवतीर्नव ।
तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुरुषर्षभाः ॥ १८
ततः कृष्णं महाबाहुं भ्रातृभ्यां सहितं तदा । C 2 942 B 2 24 20 K 2 25 33

12 T1 om 12 (cf. v l. 5), G4 om 12^{ab} (cf. v.l 10) — ^{a}) G2 त (for ते) G3.5 ते वै कृष्णं रत्नभाजं, Cv as in text — ^{b}) B1 4 5 Dn D3–6 रत्नार्हां, Cv as in text G2 चैव पार्थिवा K3 आभासा पृथिवी-धरा — ^{c}) G1 6 पूजयां-, G2 Cv राजानं (for राजानश्च्) — ^{d}) Ñ1 रक्षिता (for मो°) G3 च महद्भ° (for महतो भ°)

13 T1 om 13 (cf v l 5). — ^{a}) B2 3 6 D1 2 अच्युत. Ś1 K3 4 B6 D6 सत्वसपन्नो, K1 2 सर्व°; G1 शस्त्रसंभिन्नो — ^{b}) G2 वाजिभि (for राज°) — After 13^{ab}, B3.4 read 15. — After 13, G3 ins.

259* उष्ट्राणां शतसाहस्रं वाहयित्वा धनं बहु ।
महार्हाणि च रत्नानि रजत काञ्चनं तथा ।
सहदेव प्रतिष्ठाप्य स्वाधीन च गिरिव्रजे ।
चतुरङ्गबलैः सार्धं निर्जगाम गिरिव्रजात् ।

14 T1 om 14 (cf v l 5) — ^{a}) Ś1 यस्तु; K3 यश्च, K4 तस्य, G2 *यो (corrupt), G3–5 M1 Cv तयो (for य स) Ś1 सोदर्यवन्, K1 2 सौदर्यवान्, K3 4 D2 4 G2 Cv सौंदर्यवान्, G3–5 M1 सोदर्ययोर् (for सोदर्यवान्) D1 य समो दर्पवान्नाम; G1.6 यश्चासौ वीर्यवान्नाम — ^{b}) Ñ1 V1 B5 Dn2 M1 Cn द्वियोधी, D1.2 दुर्योध; G M2 Cv विधेय (for द्वियोध) Dn1 m (gloss) अर्जुन (for कृष्ण°) In D6, the sequence of 14–15 is 14^{ab}, 15^{cd}, 15^{ab}, 14^{cd} (15^{cd}–15^{ab} being added in marg) — G4 om 14^{c}–15^{b}, G3 om 14^{cd}. — ^{c}) G2 अभ्याशसाति, M अभ्याशघाती Ñ1 सदृष्टो; B6 D2 सदृशो, D4 सस्पृश्यो (for सदृश्यो) K1 अधृक्ष शत्रुसघातैर्, K2 अभ्यासवर्ती सदृशो, K3 शुशुभे रथवर्योसौ (= 15^{c}), G1 अभ्याशायाति मुख्योसौ, G5.6 अभ्याययाव-भिमुखो — ^{d}) Ś1 D1 2 सह राजभि, K (except K3) G (G3 4 om) M सर्वधन्विभि , V1 सर्वशत्रुभि (for °राजभि)

15 Ś1 D3 T1 om 15 (for T1, cf. v l. 5), G4 om. 15^{ab} (cf. v l 14). B3 4 read 15 after 13^{ab}, D6 (transposing 15^{ab} and 15^{cd}) read it after 14^{ab} G3 (like D6 marg) transp. 15^{ab} and 15^{cd} — ^{a}) V1 वीराभ्यां; M2 यौधाभ्यां — ^{b}) B3 सहितः (for आस्थित) — ^{c}) K3 अभ्यासघाती संदृश्यो(= 14^{c}). — ^{d}) K (except K3) सर्वराजभिः, D6 °सारथि (for °धन्विभि)

16 T1 om 16 (cf. v l 5) — ^{a}) Ś1 [ए]तेन, G3–5 M1 येन (Cv ?) (for तेन) V1 B1 4–6 Dn D3–5 M2 वै, G1 [अ]यं; G2.6 य (for त) Ś1 D6 (orig) त कृष्णम्, K1 कृष्णस्तम्, K2 3 B3 कृष्णस्तु, B2 D1 2 कृष्ण स; D6 (by corr) त कृष्णस् (for तं कृष्ण) Ñ1 कृष्णो रथवरं त वै — ^{d}) K2 उप°, Ñ1 B3 समा°; D6 (by corr) तूपा° (for उपा°) S (except M2, T1 om) [उ]पयात्तदा (for ययौ तदा). — After 16, S (T1 om) ins

260* एवमेतौ महाबाहू तदा दुष्करकारिणौ ।
कृष्णप्रणीतौ लोकेऽस्मिन्नथे को द्रष्टुमर्हति ।
इत्यवोचन्व्रजन्तं त जरासधपुरालया ।
वासुदेव नरश्रेष्ठ युक्तं वातजवैर्हयैः ।

[(L 1) G1 °मेतन् (for °मेतौ) — (L 2) G1 2 6 M1 °तावेक(M1 °त)स्मिन् (for °तौ लोकेऽस्मिन्). — (L. 3) G1 6 पुनस्तत्व (for व्रजन्त त)]

17 T1 om. 17 (cf v l 5) — ^{a}) Ś1 K2 G4 M1 °कराभेन, K3 G1 °करा(G1 °करा)तेन — ^{d}) G2 जैत्रिणा° (for जैत्रेणा°)

18 T1 om 18 (cf v l 5). — ^{b})=Taittirīya Brāhmana (ed Mysore 1908) 1 5 8 (p 277) K1 जघान दशतीर्दश, G1 6 अनीकानि जघान स — ^{c}) K3 समदृश्यत — ^{d}) G3 °र्षभ (for °र्षभा)

19 T1 om 19 (cf v l 5) — ^{a}) K3 तत कृष्ण महाबाहो — ^{c}) G1 रथस्थौ, D6 °स्थान् G2 माधवं (for मागधा) — ^{d}) K1 V1 D6 विस्मयं (for विस्मिता).

C 2. 842 B 2. 24. 20 K 2. 25. 33

रथस्थं मागधा दृष्ट्वा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ १९
हयैर्दिव्यैः समायुक्तो रथो वायुसमो जवे ।
अधिष्ठितः स शुशुभे कृष्णेनातीव भारत ॥ २०
असङ्गी देवविहितस्तस्मिन्रथवरे ध्वजः ।
योजनाद्ददृशे श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ २१
चिन्तयामास कृष्णोऽथ गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् ।
क्षणे तस्मिन्स तेनासीच्चैत्ययूप इवोच्छ्रितः ॥ २२
व्यादितास्यैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजालयैः ।
तस्थौ रथवरे तस्मिन्गरुत्मान्पन्नगाशनः ॥ २३
दुर्निरीक्ष्यो हि भूतानां तेजसाभ्यधिकं बभौ ।
आदित्य इव मध्याह्ने सहस्रकिरणावृतः ॥ २४

न स सज्जति वृक्षेषु शस्त्रैश्चापि न रिष्यते ।
दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते देवमानुषैः ॥ २५
तमास्थाय रथं दिव्यं पर्जन्यसमनिस्वनम् ।
निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ॥ २६
यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्माद्बृहद्रथः ।
बृहद्रथात्क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्रथं नृपम् ॥ २७
स निर्ययौ महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः ।
गिरिव्रजाद्बहिस्तस्थौ समे देशे महायशाः ॥ २८
तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तदा ।
ब्राह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २९
बन्धनाद्विप्रमुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् ।

---

20 T1 om. 20abe (of v l 5). — b) Ś1 K D6 वातसमो (K4 °मैर्) — c) Ś1 युधिष्ठिर (for अधिष्ठित) Ñ1 V1 B (except B4 5) D1 2 तु (for स) — d) K8 (by corr) नानामातीव भारत

21 a) Ś1 Ñ1 V1 B D (except D6) G5 असगो (for असङ्गी) G1. 6 असगिने च विहितस् — c) K4 D6 योजनान् (for °नाद्). K1-3 दृश्यते (for ददृशे) S स योजनद्वये दृश्य. (G2 °श्यात्) — d) S (except G1 M2) श्रीमानिंद्रायुधप्रभ (G2 °द्रध्वजोपम)

22 Ñ1 om. 22-23 — a) Ś1 K Dn D6 कृष्णोपि, D4 कृष्णोघ; G1 कृष्णाय (for कृष्णोऽथ) — b) T1 गरुत्मान K2 च साभ्ययात्; D6 G1. 2 स चाभ्यगात् — c) Ś1 गते नासीच्; S स तत्रासीच् (G1. 2 6 °त्रासौ) (for स ते नासीच्) B1 2 6 D1. 2 क्षणेन तस्मिस्तेनासौ; B8 क्षणे तस्मिस्तु सेनासौ — d) Ś1 चैत्ययूपम्; K1 चैत्यो यूप; K2 Cv(!) चैत्ये यूप, K4 B6 चैत्ययूप; B4 5 Dn D3-5 चैत्यवृक्ष; D6 °यूय Ś1 इवोच्छ्रित; K1 G4 °च्छृत, B1 4 5 Dn D3-5 °स्थित (for °च्छ्रित)

23 Ñ1 om 23 (cf. v l 22) — a) Ś1 K V1 B4 D6 व्यादि(Ś1 °धि)तास्यो(K2 °स्या); D1 व्यादितस्यैर् Ś1 V1 B4 महानाद — b) K4 G1 5 6 सर्वे, D1 महद्- (for सह) B8 सूतैर् (for भू°) G2 सभूतैर्दिविजालयै — c) V1 B1 2 5 6 D (except D6) transp तस्थौ and तस्मिन् K1 वरस्थे

24 a) K1 2 4 Dn D1 (after corr) 2 4 5 G1 M1 दुर्निरीक्षो V1 B8 [ऽ]थ; G8 [ऽ]सि (for हि) — b) S (except G8) सुपर्णो (for तेजसा) K1 [अ]प्यधिक; B2 5 6 D1. 2 G2 [अ]भ्यधिको; M2 [अ]त्यधिक — d) Ś1 °णान्वित; K2 °णो वृत

25 a) G5 सर्जेति; M2 सज्यति — b) K2 5 G1 6 वा (for च) Ś1 K4 D6 न भिद्यते; K1 न छिद्यते, K2 5 V1 न दीर्य(K2 °य)ते; B1-3 6 D1 4 न हन्यते, B5 D5 5 निरस्यते (B5 °ति); Dn Cnp(!) न विष्यते, G1. 6 न धृष्यते, G4 न शिष्यति; G5 निरीक्ष्यते, Cn न रिष्यते (as in text) D2 शस्त्रैश्चामरतेन (sic) वै, M2 शस्त्रैश्च न विशस्यते — c) K8 दिव्यौ Ś1 K4 V1 D6 S रथवरो (G2 °चरो) (for ध्वजवरो) Dn1 D1 दिव्यौ ध्वजवरौ राजन् — d) Ñ1 V1 B1-5 Dn D3-5 T1 G3 4 M चेह, B6 D1 2 G1 3 5 6 चैव (for देव- as in Ś1 K D6)

26 b) Some MSS नि:स्वनं D2 पर्जन्य इव निस्वनं — c) K4 B8 पुरुपव्याघ्र; S पुण्डरीकाक्ष (T1 °क्ष; G1 °क्ष)

27 a) G6 राजन् (for राजा) — c) G2 श्रमेण (for क्रमेण) B6 D1 2 [अ]पि, D3-5 [ए]न (for [ए]व) — d) A few MSS नृप, नृप (for नृपम्) K1 व्याप्तो बार्हद्रथो नृप, S प्राप्तो बार्ह(G8 बृह)द्रथो रथ

28 a) K1 B D (except D6) G1 2 M स निर्याय (B4 चक्राम), V1 निश्चक्राम (for स निर्ययौ) — b) Ś1 K D6 M1 प्रभु, D8 G1 6 सदा, G8 तथा (for तत) B1 2 6 D1 2 पुण्डरीकनिभेक्षण — D8 om. (hapl) 28c-29b — d) K2 8 Ñ1 V1 Dn D1 3 4 5 T1 G1-4 M1 सम; G6 सह (for समे) D4 °तपा, S °मना (for °यशा)

29 D8 om 29ab (cf v l 28) — a) B2 4 मागधा (for नागरा) — b) D5 [अ]त्ययुस्, G1 ययुस् (for [अ]भ्ययुस्) — d) V1 यथा (for विधि°).

30 a) B2 विप्रयुक्ताश्च. V1 तु (for च) — b) B2

पूजयामासुरूचुश्च सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३०
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
भीमार्जुनबलोपेते धर्मस्य परिपालनम् ॥ ३१
जरासंधह्रदे घोरे दुःखपङ्के निमज्जताम् ।
राज्ञां समभ्युद्धरणं यदिदं कृतमद्य ते ॥ ३२
विष्णो समवसन्नानां गिरिदुर्गे सुदारुणे ।
दिष्ट्या मोक्षाद्यशो दीप्तमाप्तं ते पुरुषोत्तम ॥ ३३
किं कुर्मः पुरुषव्याघ्र ब्रवीहि पुरुषर्षभ ।
कृतमित्येव तज्ज्ञेयं नृपैर्यद्यपि दुष्करम् ॥ ३४
तानुवाच हृषीकेशः समाश्वास्य महामनाः ।
युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमाहर्तुमिच्छति ॥ ३५
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
सर्वैर्भवद्भिर्यज्ञार्थे साहाय्यं दीयतामिति ॥ ३६
ततः प्रतीतमनसस्ते नृपा भरतर्षभ ।
तथेत्येवाब्रुवन्सर्वे प्रतिजग्रुश्च तां गिरम् ॥ ३७
रत्नभाजं च दाशार्हं चक्रुस्ते पृथिवीश्वराः ।
कृच्छ्राज्जग्राह गोविन्दस्तेषां तदनुकम्पया ॥ ३८
जरासंधात्मजश्चैव सहदेवो महारथः ।
निर्ययौ सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ३९
स नीचैः प्रश्रितो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः ।
सहदेवो नृणां देवं वासुदेवमुपस्थितः ॥ ४०
भयार्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाभयं तदा । C 2 964 B 2.24 42 K 2.25 67

राजानं — M2 om 30cd — c) B8 ऊचुस्तु, G6 अव्यग्र — d) K4 D6 साम°, V1 B1 3-5 Dn D3-5 स्तुति°; G6 साधु° (for सान्त्व°)

31 b) K1 Ñ1 V1 B2 4 5 Dn D3-6 M2 °नदने B8 देवकीनदने त्वयि — c) Ś1 °पेतो (for °पेते) — d) G1 6 स्वधर्म- (for धर्मस्य) Ñ1 V1 B Dn D1-3.5 M2 प्रतिपालन, D4 प्रतिपादन

32 a) B2 4 जरासधे (for °संध). V1 -भये; G1 -ह्रदे (for -ह्रदे) G2 लोके (for घोरे) G4 जरासंधाभिभूतानां — c) K3 D4 T1 राज्ञा (for राज्ञां) V1 B3.4 राज्ञामुद्धरणं देव; B1 राज्ञां चोद्धरणं वीर — d) Ś1 यदद्य (for यदिदं). V1 B3 4 कृतवानसि (for °मद्य ते) Ś1 K4 Ñ1 B1.2.5 6 D G1 6 वै, K3 मे (for ते)

33 a) K G1.2 6 M राज्ञा, D1 2 G3 विष्णो° Ś1 समवपन्नाना, K1 °मज्ञाना, K3 °स्त्वानां, M2 समुपसन्नाना — b) B6 D2 4 °दुर्गेषु दारुणे, D5 °दुर्गो सुदारुणो — c) K2 दिष्ट्या B3 मुख्याद् (for मोक्षाद्) — d) D3 भ्राजते (for आप्त ते) K1 Ñ1 पुरुषर्षभ, B1 2 5 6 D (except D6) यदुनदन (for पुरुषो°) S आहृत ते नरोत्तम

34 a) Ś1 Dn1 D4 G2 M1 कुर्मे — b) K1 ब्रवीहि पुरुषोत्तम, K4 D6 ब्रूहि त्व पुरुषर्षभ, Ñ1 B1 2 5 6 Dn D1-5 शाधि न' प्रणति(D3 °त)स्थितान्, V1 B3 4 ब्रूहि नो यदुनदन, S समाज्ञापय न' प्रभो — c) K1 जितम् (for कृतम्) K1-3 Ñ1 B1 2 5 6 D (except D6) तद्विद्धि, K4 ते ज्ञेय, V1 B3 4 जानीहि, G1 3 6 त ज्ञेय — d) S यद्यपि स्यात् (G1 6 यद्यस्माक) सुदुष्कर (T1 °ष्कृत)

35 b) Ñ1 °बल°, V1 B3 4 °यशा°, T1 G3.4 °त्मन , G1 °त्मना (for °मना°).

36 b) D6 साम्राज्यत्वं (for पार्थिवत्वं) T1 G4 5 पार्थिवाश्च जिगीषत° — c) M2 सर्वे (for सर्वैर्) Ñ1 V1 B3 यज्ञार्थं, B1.2 6 D1 2 यज्ञाय, B4 5 Dn D3-5 विज्ञाय; T1 यज्ञेर्थे — d) T1 (corrupt) साहतं (for साहाय्यं) Ñ1 V1 B D (except D6) G3 क्रिय° (for दीय°)

37 a) K2 3 त प्रीत°, V1 B3 4 ते प्रीत°, B1.2 5 6 D (except D6) G3 सुप्रीत°; G2 प्रसन्न° (for प्रतीत°). — b) V1 B3.4 नृपा वै (for ते नृपा) Ñ1 B1.2 5 6 D (except D6) नृपसत्तम (for भरत°) — D4 om 37c–38d — c) Ś1 D3 तथेत्युक्त्वा°, K1 तथान्ये चा°; S त त(G1.6 तत्त)थेत्य° (for तथेत्येवा°) — d) Ś1 T1 G2-5 °जगृहुश्च, K4 °जहृश्च, V1 °गृह्य च, B1 5 Dn D3 5 6 °गृह्यास्य, B2 6 D1 2 °गृह्य तु, B3 4 °पूज्य तु (for °जग्रुश्च) K1 ता, G2 त (for ता) K1 गिर°, G1 गिरा, G2 गिरि (for गिरम्)

38 D4 om. 38 (cf v l 37) — a) G1 °भाजन (for °भाजं च) — b) B2 6 D1 2 नृपपुगवा° (for पृथिवी°) — c) K1 कृत्स्ना° (sup. lin °च्छ्रा° as in text) V1 B3 दाशार्हस् (for गोविन्दस्) — D2 transp तेषा and तत्

39 K3 om. 39 — b) Ñ1 B1.2 5 6 Dn D1.2 4 5 °मना , V1 B3 4 G1 6 °बल°, D3 °त्मना° (for °रथ°) — c) K4 निर्जयो (for निर्ययौ). K1 D4 G1 सज्जना°, V1 B3 4 च सहा°; D2 स्वजना° (for सजना°)

40 a) V1 B3 4 प्राजलि°, D4 समीचै, S सचिवै (for स नीचै) K (K1 inf. lin) D6 प्रसृतो; Ñ1 V1 B1-5 Dn D3-5 प्रणतो, G1 प्रस्रुतो (for प्रश्रितो) — b) S बलि- (G4-6 बली) (for बहु-). Ś1 °समागता°;

C 2. 955 B 2. 24 43 K 2. 23 67

अभ्यषिञ्चत तत्रैव जरासंधात्मजं तदा ॥ ४१
गत्वैकत्वं च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव सत्कृतः ।
विवेश राजा मतिमान्पुनर्बार्हद्रथं पुरम् ॥ ४२
कृष्णस्तु सह पार्थाभ्यां श्रिया परमया ज्वलन् ।
रत्नान्यादाय भूरीणि प्रययौ पुष्करेक्षणः ॥ ४३
इन्द्रप्रस्थमुपागम्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ।
समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४४
दिष्ट्या भीमेन बलवाञ्जरासंधो निपातितः ।
राजानो मोक्षिताश्चेमे बन्धनान्नृपसत्तम ॥ ४५
दिष्ट्या कुशलिनौ चेमौ भीमसेनधनंजयौ ।
पुनः स्वनगरं प्राप्तावक्षताविति भारत ॥ ४६
ततो युधिष्ठिरः कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परिषस्वजे ॥ ४७
ततः क्षीणे जरासंधे भ्रातृभ्यां विहितं जयम् ।
अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ४८
यथावयः समागम्य राजभिस्तैश्च पाण्डवः ।

K4 D6 °पुरस्कृत, V1 B3.4 °समन्वित; D4 °पुरोगमा — c) Ś1 नृणां देवो; D8 महाबाहुर् — d) D1 G1 M1 उपस्थितं — After 40, S ins. a passage given in App I (No 9)

41 B6 G4 [अ]भय, T1 G1 2 5 6 M तदा; G3 तथा (for ततस्) — b) T1 G1–4 M दत्वा कृष्णो (by transp) B6 ततस्तदा G5 तथा (for तदा) G1.6 दत्वा विष्णुस्तथाभय — Ñ1 V1 B D ins after 41ab S, after 262*.

261* आददेऽस्य महार्हाणि रत्नानि पुरुषोत्तम ।
[V1 आददद्दे, B2 आदत्तास, B8 आदिदेश, G6 आददे स G6 वस्त्राणि (for रत्नानि)]

— Ñ1 V1 D1 om 41cd. — c) Ś1 K D2 6 अभिषिच्य च (K3 °षिंच्य च, D6 °षिच्यत); D8 अभ्याषिंचत Ś1 K2 तत्रैव; K3 तत्रैन, D6 वै राजन्, S राजानं (for तत्रैव) — After 41c, S ins.

262*　　　　सहदेवं जनार्दन ।
मगधाना महीपालं.
[(L 2) M2 मागधानां]

— d) Ś1 K4 D6 नृप, B1–3.5 Dn D4 5 मुदा; G5 तथा (for तदा)

42 a) K1 साध्यकरन, Cv गत्वैकत्व (as in text) D6 हि; S (except G5) स (for च) — b) K3 S चापि (for चैव) K3 च नमस्कृत (for चैव सत्कृत) — c) B3 Bn D3–5 राजा द्युतिमान्; S (by transp) मतिमान्राजा (G2 °जन्) B1 विवेश सहदारोपि (sic) — d) K3 तदा (for पुनर्) B5 बार्हद्रथपुरं सर, Dn D3–5 बार्हद्रथपुर पुन [Some printed ed erroneously read नृप (for पुरम्), which has no MS support in our apparatus!] — After 42, B Dn D1 2 4 ins

263* अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासंधिर्महात्मभि ।;
while S ins ·

264*. पार्थाभ्यां सहित कृष्ण सर्वैश्च वसुधाधिपै ।
यथावयः समागम्य विससर्ज नराधिपान् ।
विसृज्य सर्वान्नृपतीन्राजसूये महात्मभि ।
आगन्तव्य भवद्भिस्तु धर्मराजप्रियेप्सुभि ।
एवमुक्त्वा माधवेन सर्वे ते वसुधाधिपा ।
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा समेता परया मुदा ।
भीमार्जुनहृषीकेशाः प्रहृष्टा प्रययु सह ।
रत्नान्यादाय भूरीणि ज्वलन्तो रिपुसूदना ।

43 S om 43bc (cf however last line of 264* in S!). — b) B5 Dn D3–5 युत (for ज्वलन्) — d) B1 2 5.6 D (except D6) पुरुषर्षभ, S च (G1 सन्; G6 स) नृपै सह (for पुष्करे°).

44 a) K1–3 B6 G2 अथागम्य, V1 B3 4 समासाद्य; G1 6 M2 समागम्य (G6 °त्य), G3 तु सगम्य (for उपागम्य). — b) S भ्रातृभ्या सहितो(G6 °ते)च्युत — c) B3 4 °राज च; D2 G1 6 °राजेन (for °राजान) — d) B1 2 5 6 D1 2 4 5 °माणमव(D2 °सम)र्धयत, B3.4 कृष्णोवर्धयत प्रभु; D3 प्रियमाणमभाषत, T1 G3–5 प्रीयमाणमुपस्थित (G3 4 °ता); G1 6 M °माण उपस्थित

45 Before 45, T1 G3–5 ins श्रीभगवान्, G1 2 6 M युधिष्ठिर — a) K2 दिष्ट्वा G6 त्वयैव (for भीमेन) — c) K2 मोश्रिताश्; D8 मोचिताश् (for मोक्षिताश्). K1 सर्वे; B (except B8) D (except D6) चैव; G3 ये मे (for चेमे) — d) D3 च महाभुज, S (except G3 4) नृपसत्तमा

46 a) B6 दृष्ट्या Ñ1 चोभौ, T1 G3 5 भीमौ, G1 वेमौ; G4 हीमौ (for चेमौ) — d) G1 6 °विव माधव (for °विति भारत).

47 b) K1 जनार्दन, T1 यथार्हत G1 6 पूजयामास भारत — d) Ś1 K1 2 4 Dn1 °पष्वजे; B1 6 D6 °सस्वजे

48 a) M2 तस्मिन्हते जरासधे — b) B6 D1 2 G (except G2) M1 भ्रातृभिर् (for °भ्यां). K2 3

सत्कृत्य पूजयित्वा च विससर्ज नराधिपान् ॥ ४९
युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातास्ते नृपा हृष्टमानसाः ।
जग्मुः स्वदेशांस्त्वरिता यानैरुच्चावचैस्ततः ॥ ५०
एवं पुरुषशार्दूलो महाबुद्धिर्जनार्दनः ।
पाण्डवैर्घातयामास जरासंधमरिं तदा ॥ ५१
घातयित्वा जरासंधं बुद्धिपूर्वमरिंदमः ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य पृथां कृष्णां च भारत ॥ ५२
सुभद्रां भीमसेनं च फल्गुनं यमजौ तथा ।
धौम्यमामन्त्रयित्वा च प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ५३
तेनैव रथमुख्येन तरुणादित्यवर्चसा ।
धर्मराजविसृष्टेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ५४
ततो युधिष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ५५
ततो गते भगवति कृष्णे देवकिनन्दने ।
जयं लब्ध्वा सुविपुलं राज्ञामभयदास्तदा ॥ ५६
संवर्धितौजसो भूयः कर्मणा तेन भारत ।
द्रौपद्याः पाण्डवा राजन्परां प्रीतिमवर्धयन् ॥ ५७
तस्मिन्काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ।
तद्राजा धर्मतश्चक्रे राज्यपालनकीर्तिमान् ॥ ५८ C 2 932 B 2 24 60 K 2.25.93

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ समाप्तं जरासंधवधपर्व ॥

सहितं जय, V1 B3 4 सहितो हरिः (B3 4 °रिं), T1 विसय जय (for विहित जयम्) G1 जय° — c) V1 °शत्रुमा° (for °शत्रुरा°) — After 48, S (except M2) Cv ins. a passage given in App. I (No 10)

49 a) K3 यथा च यै°; Ñ1 स यथावत् (for यथावय°) V1 समासाद्य, T1 G2–6 M च सं(G2 समा°, M2 स स)भाष्य G1 यथावयस्स (sic) सभाष्य — b) Ñ1 V1 B (except B2) D (except D6) भ्रातृभि° (for राजभि°) V1 B1.4 5 Dn D3–5 सह, B2 3.6 D1.2 चैव (for तैश्च) K3 पाढवै° S प्रेम्णा राजा (G1 5 6 °जन्) नृपै° सह. — c) K2 D6 सहृप्य, K3 सह्रत्य, D1 सत्कृत्वा (for सत्कृत्य). V1 तु (for च) — d) D1 नराधिप°, D2 °प

50 b) G4–6 सर्वे (for नृपा). — c) G5 स्वदेश — d) K4 यज्ञैर् (for यानैर्) Ñ1 बहुविधैस् (for उच्चावचैस्). K2 3 T1 G3 सदा, K4 D6 G4 अपि, G1–3 6 M तथा (for तत°)

51 Before 51, S ins वैशं° — a) S एवं स पुरुषव्याघ्रो — c) D5 पात° (for घात°) — d) K2 B3 अरिं तथा, K3 D2 अरिंदम

52 a) D6 याज°, T1 G2 पात° (for घात°) Ñ1 B2 6 D1.2 च (D1 तु) त कृष्णो (for जरा°) — b) K4 B2 6 D3 6 M2 अरिंदम, K3 अरिं तदा, B1 अरिंदम — c) D3 G1 2 4 (by corr) M अनुप्राप्य, T1 अनाज्ञाप्य — d) B3 तथा (for पृथां). K3 जनार्दन° (for च भारत)

53 a) D5 भद्रसेनं च, S वासुदेवस्तु (for भीमसेन च) — b) N G1–3 फाल्गुन (Ś1 फल्गुण, Dn1 फाल्गुनौ, D3 as in text). K1 B6 Dn2 च यमौ (for यमजौ) — c) K3 सम्यग् (for धौम्यम्) V1 B3 4 नमस्कृत्य तत°; B2.6 D1.2 आमन्त्र्य भगवान्, S भीममनुज्ञा(G2 3 °प्रा)प्य (for आमन्त्रयित्वा च) D5 [अ]थ (for च) — d) V1 नगरं, B1 2 6 D1.2 स्वपुर, B3.4 स्वपुरीं, S द्वारकां (for स्वां पुरीं) — After 53, S ins.

265* पाण्डवैरनुधावद्भिर्युधिष्ठिरपुरोगमैः ।
हर्षेण महता युक्तः प्राप्य चानुत्तम यश° ।
जगाम हृष्ट° कृष्णस्तु पुनर्द्वारवतीं पुरीम् ।

[(L. 1) T1 °यातश्च, M °यायद्भिर् (for °धावद्भिर्) — (L. 2) G2 5 6 प्रासश् (for प्राप्य) — (L. 3) G3 युक्त (for हृष्ट°), and प्रति (for पुरीम्)]

54 a) Ś1 °बर्हेण (for °मुख्येन) — b) B1 2 5 6 D (except D6) मनसस्तुल्यगामिना — c) Ś1 K1 2 4 D6 धर्मराजा(K1 °ज्ञा)तिसृष्टेन; K3 S °राजनिसृ°, B1 2 4 5 °राजाविसृ°, B3 °राजाभिसृ°, B6 °राजा प्रसृ° — d) K2 4 D5 नादयन्, V1 G3 M1 (inf lin.) [आ]नद° (for [आ]नाद°)

55 c) D3 प्रदक्षिणाम् Ś1 अववंत, K2 अकुर्वति, S अथा(T1 G4 5 तदा, G3 तथा)कुर्वन् (for अकुर्वन्त) — d) V1 °कारिण°

56 a) D3 ततौ जिष्णौ (for ततो गते) — b) V1 B3 4 देवकीनदने तदा (V1 तथा) — c) K2 3 तु, B2 D1 2 च (for सु) — d) K1 अभयदं, K4 अभयतस्, G2 3 अभयदस् (for अभयदास्) G1 तद° (!), G4–6 M1 तत°, M2 तथा (for तदा) K2 3 Ñ1 B D राज्ञा (D1 °ज्ञो, D3.4 °ज्ञा) दत्वाभय तदा, V1 राज्ञामभयदे हरौ

57 a) Ś1 G1 M2 सवर्धितौजसौ, K1–3 Ñ1 V1 B D

२३

C 2. 983 B 2. 23. 1 K. 2. 26 3

वैशंपायन उवाच ।

पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमक्षय्यौ च महेषुधी ।
रथं ध्वजं सभां चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
धनुरस्त्रं शरा वीर्यं पक्षो भूमिर्यशो बलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन्दुष्प्रापं यदभीप्सितम् ॥ २
तत्र कृत्यमहं मन्ये कोशस्यास्य विवर्धनम् ।
करमाहारयिष्यामि राज्ञः सर्वान्नृपोत्तम ॥ ३
विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदरक्षिताम् ।
तिथावथ मुहूर्ते च नक्षत्रे च तथा शिवे ॥ ४
धनंजयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

°र्धित (K2 °र्धित) यशो; G2 सवृद्धस्तेजसा; G3 सवर्धतौजसे — °) K1 D1-4 G1 द्रौपद्या — ^{d}) V1 B3.4 प्रचक्रिरे (for अवर्धयन्)

58 K1 om. 58 — ^{a}) D2 कालेषु (for काले तु) K2 पुत्रयुक्त (sic), K3 4 तु तद्युक्त; S तु समाप्ते (G1 6 °प्त) — ^{b}) B3.4 S (except G3) °सयुत — ^{c}) D5 धर्मजदा (for °वश्र) Ś1 तन्नेजे धर्मराजश्च Ñ1 V1 तद्राज्य धर्मजश्चके. — ^{d}) K3 राज्यपालश्च कीर्तिमान्; K4 प्रजापाल नकी°; Ñ1 V1 B Dn D1-5 प्रजापालनकीर्तन (Dn2 °नमेव च); D6 राज्यपालनमेव च; T1 G3-5 राज्य प्राप्य युधिष्ठिरः; G1 2 6 M राज्य प्रथित(G2 पालन)कीर्तिमान्

Colophon — *Sub-parvan* N M जरासंधवध; to it Ś1 K Ñ1 V1 B1 2 D (except Dn1) M add समाप्त — *Adhy name* Ñ1 V1 G1 5 M1 जरासधवध° — *Adhy no.* (figures, words or both) K1(marg *sec m.*) 8 22 (as in text), K2 D8 23, Dn1 24, S 27 — *S'loka no* K2 8 D1.2 58, Dn 60, M1 76

23

1=2 15 6 — Ś1 K2 om the ref — After the ref, S ins

266* कपेस्तद्वचन चिन्त्य निश्वास युधिष्ठिर ।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ कर्तुमिच्छन्परतप ।
तस्येङ्गितज्ञो बीभत्सु सर्वशस्त्रभृतां वर ।
-सविवर्तयिषु काम पावकात्पाकशासनि ।

[(L 1)=(var) 2 12 1^{ab} G2(before corr). 3-5 M2 श्रुत्वा (for चिन्त्य) T1 G3 5 6 विशश्वास. — (L 2) G1 6 M1 कर्तुमैच्छत. T1 G3 4 M2 परंतप, G1 6 अरिंदम (G6 °म) — (L. 4) G6 संसंवर्तयिषु कर्म]

— ^{a}) Ś1 एव पार्थो; K2 D4 पार्थ प्राप्य; K4 अथ प्राप्य; G1 4 6 सप्राप्य च (G4 तु). K1-3 धनुर्दिव्यम् — ^{b}) =1. 216. 7^{d} 5 166. 32^{b} G1-3 अक्षयौ; B3 D2 Cd अक्षय्ये (Cd v l °ये) K1 महेषुधी, K2 °षुधि°; Ñ1 Dn D3 6 तथेषुधी — ^{c}) T1 G1 2 रथध्वजं G6 रथध्वज-समाश्चैव

2=2 15 7. — Before 2, K4 V1 B D G1-3 ins अर्जुन उ° (D4 G3 om उ°) — ^{a}) B2-5 Dn1 D3-6 धनु (D4 6 °नु) शस्त्र (Dn1m D6 श्रेष्ठं) Cd cites अस्त्र (as in text) G1 6 समावीर्यं; G2 शरान्वीर्यं — ^{b}) G3 परेषां भूर्यशो बल; Cd as in text — ^{c}) K1 B (except B5) D2 G6 महाराज (for मया राजन्) — ^{d}) K2 4 D3.5 6 दुःप्राप. K1 पुन प्राप्तं यदीप्सित

3 ^{a}) D1 2 एतत्, S तस्य (for तत्र) — ^{b}) Ś1 कार्यस्यास्य; B3 शेषस्यास्य, S कोशस्यैव (G2 °स्याद्य; M1 °स्येह) B1 2 5 6 D (except D5) कोश(B1 2 5 6 °ष)स्य परिवर्धन; Ñ1 V1 °स्यादविवर्धनं — ^{d}) K4 D5 नराधिप (for नृपो°) S (except G2) राजभ्यो राजसत्तम — After 3, S ins. a passage given in App I (No 11)

4 G6 om 4^{a}–7^{b} — ^{a}) Ś1 K D5 [अ]भियास्यामि; S (G6 om) प्रयातास्तु (G2 °स्ते) (for प्रयास्यामि) — ^{b}) V1 B D दिश धनदपालिता; S (G6 om) दिश सर्वा नरोत्तमा° — After 4^{ab}, G3 ins

267* सर्वं वायुप्रवेगाश्च सर्वालंकारभूषिता° ।

— ^{c}) K1 तिथौ पुण्ये; Ñ1 तिथौ दिने; V1 B2-4 6 D1 2 तिथाव(V1 B3 °थौ ह्य; B4 °थौ त)स्मिन्, B1 तिथावह्नि S (G6 om) तिथावहनि नक्षत्रे — ^{d}) S (G6 om) मुहूर्ते (for नक्षत्रे) Ś1 K D5 (by transp) शिवे तथा (K1 °दा); Ñ1 V1 B3 4 G2 तथा शुभे B1 2 5 6 Dn D1-5 नक्षत्रे चाभि(B6 °ति-; D4 °पि)पूजिते

5 G6 om 5 (of v l 4) Before 5, Ñ1 V1 B D ins वैश° उ° — ^{a}) S (G6 om.) प्रहृष्टो मुदितश्चापि — ^{c}) K1 स्निग्धगभीरया दिव्या; V1 °रमाषिण्या; B5 °रह्लादिन्या — ^{d}) T1 G3-5 तान्; G1 2 ता (for त) B6 प्रत्यपूजयत्; D5 प्रत्यपद्यते

स्निग्धगम्भीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ५
स्वस्ति वाच्यार्हतो विप्रान्प्रयाहि भरतर्षभ ।
दुर्हृदामप्रहर्षाय सुहृदां नन्दनाय च ।
विजयस्ते ध्रुवं पार्थ प्रियं काममवाप्नुहि ॥ ६
इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता वृतः ।
अग्निदत्तेन दिव्येन रथेनाद्भुतकर्मणा ॥ ७
तथैव भीमसेनोऽपि यमौ च पुरुषर्षभौ ।
ससैन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजाभिपूजिताः ॥ ८
दिशं धनपतेरिष्टामजयत्पाकशासनिः ।
भीमसेनस्तथा प्राचीं सहदेवस्तु दक्षिणाम् ॥ ९
प्रतीचीं नकुलो राजन्दिशं व्यजयदस्त्रवित् ।
खाण्डवप्रस्थमध्यास्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १०

जनमेजय उवाच ।

दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरेणानुकीर्तय ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

धनंजयस्य वक्ष्यामि विजयं पूर्वमेव ते ।
यौगपद्येन पार्थैर्हि विजितेयं वसुंधरा ॥ १२ C 2. 993 B 2 26 2 K 2. 27 2

---

6 G$_6$ om. 6 (cf. v l. 4) — ^{b}) Ś$_1$ प्रयाति, G$_1$ प्रयातु K V$_1$ B$_{8.4}$ D$_{1.6}$ पुरुषर्षभ. — ^{c}) G$_2$ दुर्हृदामपहर्षाय, G$_{8-5}$ °दामुप(G$_8$ °दा मुख)घाताय — ^{d}) K$_2$ Dn$_1$ G$_8$ सुहृदानदनाय च, Ñ$_1$ °दामर्चनाय च, B$_{8.4}$ °दां प्रहर्षाय च — ^{e}) G$_8$ विजयस्व, M$_2$ विजितस्ते. Ś$_1$ K$_{1.8}$ D$_{1.6}$ T$_1$ G$_{2.4}$ M ध्रुव. — Ś$_1$ om (hapl.) 6^f–7^a — ^{f}) Ñ$_1$ V$_1$ B$_{8.4}$ प्रियान्कामान्, D$_{1.2}$ श्रियं साध्वीम् B$_5$ Dn D$_{8-8}$ G$_6$ अवाप्स्यसि (Dn °प्स्यति).

7 G$_6$ om. 7^{ab} (cf v l. 4), Ś$_1$ om 7^a (cf v l 6) — ^{ab}) Ñ$_1$ इत्युक्तो धर्मराजेन पार्थः सैन्येन संवृत — ^{c}) Ś$_1$ वह्निदत्तेन — ^{d}) After °द्भुत, D$_5$ (erroneously) reads from शासनिः (in 9^b) up to °क्षिणा (in 9^d). Ś$_1$ K$_4$ Ñ$_1$ रथेन प्रययौ तदा (N$_1$ ततः), D$_1$ रथेनाद्भुतकर्मकृत्; D$_6$ °द्भुततेजसा

8 D$_8$ om (hapl.) 8–13 — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ V$_1$ G$_{1.6}$ M$_2$ भरतर्षभौ (V$_1$ °भ), G$_8$ पुरुषर्षभ — ^{d}) B (except B$_8$) D (except D$_6$, D$_8$ om) M$_1$ धर्मराजेन पूजिताः

9 D$_8$ om. 9 (cf v l 8). — ^{a}) T$_1$ धनुपतेर् — ^{b}) M$_2$ व्यजयत् (for अज°) — ^{c}) B$_6$ D$_{1.2}$ तदा (for तथा)

10 D$_8$ om 10 (cf. v.l 8) — ^{b}) G$_{2.8}$ दिव्यं (for दिश) G$_1$ सुजयद्, G$_4$ विजयद् Ś$_1$ अर्थ° (for अस्त्र°) K$_4$ विजयद्दिशमस्त्र°; V$_1$ B D (except D$_6$, D$_8$ om) T$_1$ दिश व्य(Dn$_1$ D$_2$ वि)जयतास्त्र° — ^{c}) N$_1$ V$_1$ B D (except D$_6$, D$_8$ om) °मध्यस्थो (B$_1$ °मध्ये तु) — ^{d}) K$_4$ धर्मपुत्रो — After 10, V$_1$ B D (D$_8$ om) ins

268* आसीत्परमया लक्ष्म्या सुहृद्गणवृत प्रभु ।

[V$_1$ B$_{8.6}$ D$_{1.2}$ आस्ते (for आसीत्) D$_6$ सुहृद्गतवृत B$_1$ तदा (for प्रभु)]

— Thereafter Dn (!) D$_{5.6}$ ins. an addl colophon (*adhy no* · Dn$_1$ 25)

11 D$_8$ om. 11 (cf v l 8) T$_1$ om. the ref. K$_2$ D$_1$ जन्मेजय उ° — ^{a}) K$_4$ D$_6$ दिशामनुजय; B$_1$ °मति°; T$_1$ G$_4$ °मपि जय, M$_1$ °मवि° — ^{b}) S विस्तरेण वदस्व मे — 11^{cd} = 1 56 3^{cd} — ^{c}) B$_1$ तृप्यामि न हि (by transp) G$_4$ तृप्याणि (for °मि) Ś$_1$ D$_4$ सर्वेषां; S भगवन् (for पूर्वेषां). — ^{d}) B$_8$ शृण्वश्च; S पूर्वेषां (for शृण्वानश्च). Ñ$_1$ V$_1$ शृण्वश्चरितमुत्तमं

12 D$_8$ om. 12 (cf. v l 8) — ^{b}) T$_1$ चरितं (for विजयं). B$_5$ च (for ते) G$_{1.6}$ पूर्वं विजयमेव ते — ^{c}) S युगपत्कुरुवीरैस्तु — ^{d}) V$_1$ B$_{1-5}$ Dn D$_{4.5}$ निर्जितेयं, G$_8$ विजितैवं. — After 12, S ins

269* अवाप्य राजा राज्यार्धं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
महत्त्वे राजशब्दस्य मनश्चक्रे महामनाः ।
तदा क्षत्र विदित्वास्य पृथिवीविजय प्रति ।
अमर्षात्पार्थिवेन्द्रास्ते तं समेयुर्युयुत्सवः ।
तत्समेत्य भुव क्षत्र रथनागाश्वपत्तिमत् ।
अभ्ययात्पार्थिव जिष्णुं मोघीकर्तुं जनाधिप ।
तत्पार्थः पार्थिव क्षत्रं युयुत्सु परमाहवे ।
प्रत्युद्ययौ महाबाहुस्तरसा पाकशासनिः ।
तद्भग्न पार्थिव क्षत्र पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
वायुनेव घनानीक मोघीभूतं ययौ दिश ।
तज्जित्वा पार्थिवं क्षत्रं समरे परवीरहा ।
ययौ तदा वशे कर्तुमुदीचीं पाण्डुनन्दनः ।

[(L. 1) T$_1$ G$_2$ M$_2$ राजन् (for राजा) T$_1$ G$_1$ M$_2$ राज्यार्थं, G$_{2.8}$ राजार्थं — (L 2) G$_{1.6}$ महातपा — (L 3) G$_{1.6}$ तथा (for तदा). G$_{2.5}$ क्षात्र, G$_8$ हि त G$_8$ समाश्वास्य, G$_{5.6}$ विजित्वास्य — In G$_8$ there is a lacuna for the post. half of line 4, and prior half of line 5. — (L 4) G$_1$ समेयुस्ते, G$_2$ त समीयुर्, G$_{5.6}$ प्रसमेयुर्· M समेयाय (M$_2$ समवेता) युयुत्सया — (L 6) M पांडव

C 2.996 B 2.23.3 K 2.27.9

पूर्वं कुणिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन् ।
धनंजयो महाबाहुर्नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १३
आनर्तान्कालकूटांश्च कुणिन्दांश्च विजित्य सः ।
सुमण्डलं पापजितं कृतवाननुसैनिकम् ॥ १४
स तेन सहितो राजन्सव्यसाची परंतपः ।
विजिग्ये सकलं द्वीपं प्रतिविन्ध्यं च पार्थिवम् ॥ १५
सकलद्वीपवासांश्च सप्तद्वीपे च ये नृपाः ।
अर्जुनस्य च सैन्यानां विग्रहस्तुमुलोऽभवत् ॥ १६
स तानपि महेष्वासो विजित्य भरतर्षभ ।
तैरेव सहितः सर्वैः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ १७
तत्र राजा महानासीद्भगदत्तो विशां पते ।
तेनासीत्सुमहद्युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ १८

(for पार्थिव) T1 G4 M2 मोघ कर्तुं G2 नराधिप, G6 जनाधिपान् — (L. 7) G1-3 युयुत्सु — (L 9) T1 G4 M2 पार्थिवाक्लिष्ट° — G2 om. from line 10 up to st 14 — (L 10) G3 वायुनुग्रघनानीकं. G4 5 तुली° (for मोघी°) G6 दिश — (L 12) G1.4 वशीकर्तुम्]

13 D3 G2 om. 13 (for D3 of v l. 8) — ^{a}) Ś1 Ñ1 V1 B D (D3 om) पूर्वं कु(B1 3 पु)लिंद°. — ^{b}) Ś1 M1 वशी , Dn2 वश; G1 नशे (for वशे). K1 T1 G1.3 4 M महीपतिं — ^{c}) B2 6 D1.2 महाराज, D6 बाहुबलैर् — S ins after 13 (G2, after line 9 of 269*).

270* तेनैव सहित· प्रायाज्जिष्णु साल्वपुर प्रति ।
स साल्वपुरमासाद्य साल्वराज धनंजय· ।
विक्रमेणोग्रधन्वान वशे चक्रे महामना· ।
त पार्थ· सहसा जित्वा द्युमत्सेन धनेश्वरम् ।
कृत्वानुसैनिक प्रायात्कटदेशमरिंदम । [5]
तत्र पापजित जिष्णु सुनाभ वसुधाधिपम् ।
विक्रमेण वशे कृत्वा कृतवाननुसैनिकम् ।

[(L 3) G1 6 विक्रमेण च युक्त त — (L 4) M जनेश्वर (for धनेश्वरम्) — (L 5) G1-3 6 कृत्वा तु G5 सैनिकिं G1.6 कर्ट दे(G6 दै)वम्, G2 M कटदेवम्; G3 घटदेशम् — (L 6) G2 तत T1 G4 5 पापार्जित, G1 पाप जित, M चापजित — With lines 6–7 of stanza 14] — Thereafter T1 G4 5 M1 read 15^{ab} (for the first time, *repeating* it in its proper place)

14 G1-3 6 om 14 (of 270*, lines 6–7) — ^{a}) K2 3 B2 6 D1.2 6 अनर्तान्, B1 D4 अनर्तान् Ś1 अनर्तां कालकूटीं *, K1 अनार्तां कालकूटीं च, K4 अनर्तां कालकूटां च, T1 G4 5 M अनतकाळकु(T1 °क , G4 °कू)टिकान् — ^{b}) Ś1 Ñ1 V1 B1-3.5 6 Dn D3-5 कुर्लिंदां(D3 °दा)श्च; K1 कुणिंद च; K2 कुणिदान्स; B4 D1 2 पुलिंदा(B4 °दा)श्च — K3 om 14^{c}–15^{b}, G4 om. 14^{cd} — ^{c}) K2 सुमडलु, D4 स्वमडल K2 चापजेतु, K4 Ñ1 V1 B D चावजित (V1 °पजित, B1 °पचित; B6 D4 °विजितं, D1 2 च विजित; D3 चावतक) — ^{d}) Ñ1 V1 B2-6 Dn D1-4 6 Cd (one MS) कृतवान्सहसैनिक (B5 °सैनिकः; D2 °सौत्पक), Cd (v l) as in text.

15 K3 om 15^{ab} (cf. v l. 14) T1 G4 5 M1 read 15^{ab} (for the first time) after 270*, *repeating* it here. — ^{b}) Ś1 परतप, G3 धनजय· — ^{c}) D1 T1 G1 2.6 विजित्य K3 D1 2 4 G4 शाकल; K4 शाकलि ; G1 2 3 M सकल — ^{d}) G2 प्रतियध

16 ^{a}) K1 Ñ1 V1 B1 2 4-6 M सकलद्वीपवासाश्च (B6 °सी च), K3 Dn1 D1 4 6 शा(K3 सा)कलद्वीपवासाश्च; K4 Dn2 D2 शाकल(K4 °लि)द्वीपवासाश्च; T1 G2 3 स(G3 श)कल द्वीपवासाश्च — ^{b}) K2 V1 B D (except D6) सप्तद्वीपेषु; Ñ1 °द्वीपाश्च — After 16^{ab}, T1 G3-5 ins

271* तान्सर्वानजयत्पार्थो धर्मराजप्रियेप्सया ।

Thereafter T1 G3-5 read 23^{a}–25^{b} of adhy 24 (T1 G5 *repeating* all the lines in their proper place, G4 *repeating* 25^{ab} only) — K2 om from अर्जुनस्य in 16^{c} up to सहित· in 17^{c} (both incl) — ^{c}) K1 च तेषा च, B Dn D1-3.5 च (D3 5 स) सैन्यैस्तैर् (B3 ससैन्यानां); D4 ससैन्यैस्तु G1 अर्जुनस्यवसैन्यनां (corrupt), G2 3 °स्यातु(G3 °स्य तु)सैन्यानां — ^{d}) S transp विग्रह· and तुमुल· (or equivalents) K4 तुमलो; G1 तुमुल्ये (corrupt) G1 6 विक्रम·, G4 वग्रह· (for विग्रह·)

17 K2 om 17^{abc} (cf v l 16) — ^{a}) S (except G5) तानाजौ (for तानपि) K3 महाबाहुर्, B (except B3) D (except D6) महेष्वासान् — ^{b}) Ś1 K1 3 4 B1 4-6 D (except D1 2) M2 विजिग्ये; T1 G M1 निर्जित्य K1 G3 6 M2 भरतर्षभ·; Ñ1 V1 B3 पुरुषर्षभ, B2 4 6 D1 2 G1 2 M1 पुरुषर्षभ· — ^{c}) Ś1 सहिता·, B6 G4 सहितै Ś1 T1 G2 सर्वे K4 वृतस्तु तैरेव सर्वै· — ^{d}) Dn2 D1 प्राग्जोतिषम् Cd glosses प्राग्ज्योतिषम् by कामरूपम् Ś1 उपाद्रवन्

18 ^{c}) B6 येनासीत्; S तेनैव — ^{d}) K4 D6 महौजस

19 ^{a}) K2 वीनैश्च; K3 चान्यै°; B5 6 वीरै °; Dn D1 6

स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत् ।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः ॥ १९
ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनंजयम् ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामे विगतक्लमः ॥ २०
उपपन्नं महाबाहो त्वयि पाण्डवनन्दन ।
पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि ॥ २१
अहं सखा सुरेन्द्रस्य शक्रादनवमो रणे ।
न च शक्नोमि ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि ॥ २२
किमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक ॥ २३

अर्जुन उवाच ।

कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तस्य पार्थिवतामीप्से करस्तस्मै प्रदीयताम् ॥ २४
भवान्पितृसखा चैव प्रीयमाणो मयापि च ।
ततो नाज्ञापयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् ॥ २५

भगदत्त उवाच ।

कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधिष्ठिरः ।
सर्वमेतत्करिष्यामि किं चान्यत्करवाणि ते ॥ २६ C 2 1009 B 2. 26 16 K 2. 27 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

(before corr) नीचै°, G_1 योधै° (for चीनै°) G_2 किरातैर्यवनैश्चापि — ^{b}) Dn_1 D_1 वृत्तः G_1 °पेश्वरः (for °षोऽभवत्) — ^{c}) B_6 S विविधैर् (for बहुभिर्). G_1 वीरै° (for योधै°)

20 ^{b}) M_1 धनजय° — After 20^{ab}, G_3 ins.:

272* चतुरङ्गबलैः सार्धं भगदत्तः पराजितः ।
पार्थसायकनुन्नस्तु विह्वलाङ्गो भृशातुरः ।

— ^{c}) T_1 $G_{4.6}$ राजन् (for राजा) — ^{d}) $Ñ_1$ V_1 $B_{1.2\,4\,5}$ संग्राम° (for °मे) $B_{1\,4\,5}$ Dn $D_{3.4}$ G विगतक्लम (G2 °ज्वरं)

21 $K_{1\,2}$ here write, and cancel 23^d, in K_1 stanzas 21–23 are all written marg *sec m* — ^{a}) D_3 उपपन्नो — ^{b}) V_1 B D (except D_6) त्वयि कौरवनंदन ; S त्वय्येतत्पांडुनंदन (G_4 तत्करिष्यामि पाडुनदन, bracketed) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ °दायाद (for °दायादे). — ^{d}) $Ś_1$ °शोभन°, K_{1-3} °शालिनि (for °शोभिनि) M शिष्य आहवशोभिनः

22 For K_1 cf v l 21 — ^{a}) K_4 $Ñ_1$ V_1 B_5 D (except $D_{1.2}$) महेंद्रस्य (for सुरेन्द्रस्य) — ^{b}) $Ñ_1$ V_1 B D (except D_6) G_5 Cd अनवरो (for °वमो) — ^{c}) $B_{2\,6}$ $D_{1\,2}$ transp च and शक्नोमि $G_{1\,2\,6}$ M हि (for च). $B_{4\,5}$ Dn D_{3-5} न शक्या(B_4 Dn_2 °क्ष्या)मि च ते तात — ^{d}) K_1 त्वयि (for स्थातु) $Ñ_1$ प्रतिमुखो $B_{1\,3}$ रणे (for युधि)

23 For K_1 cf v l 21 — ^{a}) $B_{1\,2\,5}$ Dn त्वमीप्सित, D_{3-5} अभी°. S तुष्टोस्मि तव शौ(G_2 M वी)र्येण. — ^{b}) G_2 तव (for ब्रूहि) — ^{c}) $K_{1\,2}$ D_3 यद्वक्षसि — ^{d}) $Ś_1$ भारत, S पांडव (for पुत्रक)

24 $Ñ_1$ om the ref. — ^{a}) S प्रवरो (for ऋषभो) $Ś_1$ राजन् (for राजा) — ^{b}) = 1. 144. 13^b; 187 20^b; 199 9^b 4 63 37^b, 67 36^b, etc, etc $Ś_1$ K_{1-3} D_6 कुंतीपुत्रो, N_1 S धर्मनित्यो — After 24^{ab}, $Ś_1$ Dn D_{3-5} ins

273* धर्मज्ञः सत्यसंधश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ।
[$Ś_1$ यष्टे (for यज्वा)]

— ^{c}) B_4 तत्र K_2 ईप्सो, K_3 D_3 S (except $G_{1.6}$) Cv ईप्सोः; K_4 ईप्स्ये, D_1 इच्छे — ^{d}) K_3 B_6 D_1 करमस्मै, B_3 Dn_1 (and Cv? paraphrases तस्मै करं प्र°) कर तस्मै, T_1 G_{3-5} करमद्य, $G_{1.6}$ करस्तस्मात्; G_2 कर तस्य, M करः साधु G_3 प्रदर्शितः

25 K_4 om. (hapl) 25. — ^{a}) $B_{2.6}$ $D_{1.2.6}$ पितृसखश्च, $D_{3\,5}$ G_3 प्रियसखा M_1 चापि K_2 भगवान्पितृसखो चैव (sic) — ^{b}) $Ś_1$ ममापि च, D_5m ममैव च; S मया (T_1 $G_{3\,4}$ महा) युधि (for मयापि च) V_1 प्रीतिमानधिक मयि — ^{c}) S अतो (for ततो) Dn_1 [ऽ]नुज्ञापयामि M_1 त्वा (for त्वां)

26 ^{a}) D_5m कुंतीपुत्र; S कुंतीसुत V_1 यथात्थ; G_6 यदात्थ (for यथा मे) — ^{d}) T_1 किं चान्यं, $G_{1.4-6}$ कि वान्यत्, M_1 यद्वान्यत् $Ś_1$ K_4 D_6 यथा त्व भापमेनघ. — After 26, S ins

274* स तत्र सत्कृतस्तेन मासमुष्य धनजय ।
उदक्प्राच्या विनिर्जित्य प्रायाद्रामगिरिं प्रति ।
ततो रामगिरिं जित्वा तथा भुवनपर्वतम् ।
अन्यानपि वशे चक्रे तरसा पाकशासनिः ।

[Before line 1, G_5 ins वैश° — (L 2) T_1 रामपुरं; G_5 कामपुर, G_6 कामगिरिं (for राम°) — (L 3) G_1

२४

C. 2. 1011
B. 2. 27. 2
K. 2. 28. 2

वैशंपायन उवाच ।
तं विजित्य महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
प्रययावुत्तरां तस्माद्दिशं धनदपालिताम् ॥ १
अन्तर्गिरिं च कौन्तेयस्तथैव च बहिर्गिरिम् ।
तथोपरिगिरिं चैव विजिग्ये पुरुषर्षभः ॥ २
विजित्य पर्वतान्सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः ।
तान्वशे स्थापयित्वा स रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ३
तैरेव सहितः सर्वैरनुरज्य च तान्नृपान् ।
कुलूतवासिनं राजन्बृहन्तमुपजग्मिवान् ॥ ४
मृदङ्गवरनादेन रथनेमिस्वनेन च ।
हस्तिनां च निनादेन कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ५
ततो बृहन्तस्तरुणो बलेन चतुरङ्गिणा ।
निष्क्रम्य नगरात्तस्माद्योधयामास पाण्डवम् ॥ ६
सुमहान्संनिपातोऽभूद्धनंजयबृहन्तयोः ।
न शशाक बृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविक्रमम् ॥ ७
सोऽविषह्यतमं ज्ञात्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः ।

नामगिरिं, G4 6 राज° T1 G3 6 गत्वा (for जित्वा) — (L 4) T1 G4 5 M2 अनाविल, G6 अरा° (for अन्यानपि). G1 2 कृत्वा (for चक्रे).]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K B1.5 6 D6 G3 दिग्विजय B2-4 Dn D1-5 M1 (all om sub-parvan name) mention only अर्जुनदिग्विजय — *Adhy name* G3 भगदत्तपराजयप्रियवचन, M2 भगदत्तार्जुनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words, or both) K1 (marg *sec m*) 3 23 (as in text), K2 D3 24, Dn1 26, S 28 — *S'loka no* K2 36, K3 26, Dn 16, D1 2 27.

24

1 G6 om the ref — After the ref, V1 B D ins

275* एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्त धनजय ।
अनेनैव कृत सर्वं भविष्यत्यनुजानता ।

[(L 2) B1 अनुजानीहि याम्यहं (for the post half)] — a) T1 G3-5 स (for त) K3 महाबाहो G1 2 6 M वि(G6 वै)जित्य स (G1 सु) महाबाहु° — c) Ś1 स ययावुत्तर, K2 प्रययावुत्तर; B5 °वुत्तमा, D3 °वतर, G6 °वुत्तरात G4 चास्माद् (for तस्माद्)

2 a) K2 अतर्गिर, K3 °गिर, S अभ्यतरं K2 3 राजेंद्र (for कौन्तेयस्) — b) K3 बहिर्गिर, D4 बहि गिरि, G1 बहि*र; G2 बहून्गिरीन् Ś1 कुंतीपुत्रो धनजय (= 1b) — c) Ś1 तत्रोपरिगिरिं; Ñ1 V1 B Dn D3-5 तथैवोप°, G1 3 ततोपरि° S चापि (for चैव) — d) Dn1 विर्जिग्ये, D4 विजिज्ञे Ś1 B2 भरतर्षभ, B6 D1 2 G2 भरतर्षभ, Dn1 पुरुपर्षभ, G1 6 च धनजय (G1 °य); M2 पुरुषोत्तम°

3 a) K3 विजिते Ñ1 V1 पूर्वं तान्; T1 G2-4 M यवनान्; G1.6 नृपतीन्, G5 धनवान् (for पर्वतान्) Ś1 सम्यग् (for सर्वान्) — b) G5 नराधिपान्; M समागता. G1 6 एकस्तत्र महानलान् — c) Ś1 K1.4 B5, D3 च (for स) K2 3 D5 6 M2 तान्वशे स्थापयामास — d) B3-5 Dn D3-5 धनान्यादाय, D1 (m as in text) रक्तान्या°.

4 Ś1 om (hapl) 4-8 — a) K2 B4 G4 सहितै K4 सर्वान् — b) B3 अनुयुज्य D1 ततो (for च तान्) K3 अनुरज्यत तान्नृपान्, K4 अन्वगच्छस्ततो नृपान्, D4 °रज्य च त नृप, T1 G3-5 M1 अनुसगम्य तान्न°, G1 6 M2 अनुगम्यापरान्नृ°, G2 अनुमान्य ततो नृ°. — c) K1 4 उलूत°, V1 B D (except D6) उलूक° (D3 marg *sec m* as in text), M1 कौलूत° (cf. 9b, 10c)

5 Ś1 om 5 (cf. v l 4) — a) K1 बृहत शखनादेन; K2 3 मृदंगशख°, D2 मृदगदर°; S वादित्ररथ° Cd cites मृदग° — D4 om (hapl) 5bc — b) K2 रथे नेमिस्व°; S हयहेषा(G2 °य एष, G6 °यहेष)स्व° — c) S कुजराणा च शब्देन — d) K4 कपयत्वसुधाधिपान्; B1 2 6 D1.2 S °यन्निव मेदिनीं

6 Ś1 om 6 (cf v l. 4) — a) K V1 B Dn D3-6 त्वरितो, D1 2 तु रणे (for तरुणो) — c) D1 2 निष्काम्य S राजन् (for तस्माद्) — d) Ñ1 V1 B3-5 Dn D4 5 फाल्गुन, D3 फल्गुन (for पाण्डवम्) S उपतस्थे (M1 °स्थौ) धनजय

7 Ś1 om 7 (cf v l 4) — a) D1 [ऽ]त्र (for ऽभूद्) — c) K1 3 Ñ1 D6 च; D1 2 तं (for तु) — d) D5 पावकविक्रम, G2 पार्थस्य विक्रमं

8 Ś1 om 8 (cf v l. 4) — a) B °सह्य° (for

उपावर्तत दुर्मेधा रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ८
स तद्राज्यमवस्थाप्य कुलूतसहितो ययौ ।
सेनाबिन्दुमथो राजन्राज्यादाशु समाक्षिपत् ॥ ९
मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम् ।
कुलूतानुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ १०
तत्रस्थः पुरुषैरेव धर्मराजस्य शासनात् ।
व्यजयद्धनंजयो राजन्देशान्पञ्च प्रमाणतः ॥ ११
स दिवःप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दोः पुरं महत् ।
बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत्प्रभुः ॥ १२
स तैः परिवृतः सर्वैर्विष्वगश्वं नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन्महातेजाः पौरवं पुरुषर्षभः ॥ १३
विजित्य चाहवे शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
ध्वजिन्या व्यजयद्राजन्पुरं पौरवरक्षितम् ॥ १४
पौरवं तु विनिर्जित्य दस्यून्पर्वतवासिनः । C. 2. 1025 B. 2. 27. 16 K. 2. 28. 16

°पञ्च°) K4 Ñ1 V1 B (except B2) D (except D1. 2) मत्वा (for ज्ञात्वा) — c) K2 4 B1. 4 Dn D6 दुर्धर्षो; K8 उद्धर्षो (for दुर्मेधा) — d) S धनान्या(G1. 6 °नमा)दाय सर्वश° — After 8, T1 G4 5 ins

276* उपचारच्छलेनासौ प्रददौ सचितान्वसून् ।
अर्बुदं कुञ्जराणां च न्यर्बुदं वाजिनां तथा ।
ततस्तेनैव सहित' कौलूतेन धनजय' ।

9 a) Ś1 K2 त (for तद्). K4 राष्ट्रम् (for राज्यम्) Ś1 अवस्थाय, K4 D6 वशे स्थाप्य M स त राज्य अवस्थाप्य — b) K1 (marg sec m) 8 कुलूतमभितो, K4 उलूत-सहितो; V1 B1. 5 6 D (except D6) उलूक° (Dn1 [marg sec m] वृहत स°), B2 ऊलूक°; B8 4 चोलूक°, T1 G2–5 M1 कौलूत(G2 °क)स° Cf. 4c, 10c. K4 B1 T1 G युवा (for ययौ) — c) Ś1 सेनायधमतो, K1 सुनाविंदुमथो, B8 सेनया सहितो, G2 सेनाविंदुमतो — d) D8 5 अथा° (for समा°)

10 K8 om (hapl.) 10 — a) Ś1 K1. 2 4 D6 गोदावरीं, V1 B2–4 6 D1. 2 6m महारथो, B1 मोदापुरीं, G1 M2 मोदापुरे, G2 मोदपूर, G6 गोदापुरे V1 महादेवं; G1 M2 वासुदेवं (for वाम°). — b) Ś1 सुदापानं, K1. 2 4 D6 T1 G1 3. 4 M सुनामानं Cv cites अनामिनं (!?) G1 6 च पुष्कल, M2 तु पुष्कले — c) Ś1 K4 उलूतान्, K1 कूलूतान्, V1 B Dn D1–4 उलूकान्, D5 कुलूकान्, T1 G4 5 M1 कौलूतान्, G2 3 कलू° Cf 4c, 9b. K2 कुलूतानू-त्तराश्चैव, Ñ1 °तानागताश्चैव — d) Ś1 राज्य (for राज्ञ.) K2 D5 (marg sec. m) 6 समाक्षिपत्, D4 समासदत्, M2 समादयत् B6 D1 2 राज्ञ' सर्वान्समानयत्, G1. 6 राज्ञ(G1 °ज्ञा)स्तान्धनमान°, G2 ताश्च राजव्यवर्तयत्

11 a) K2 D1 6 G4 तत्रस्थ; B1 ततस्ते, D8 G2 तत्रस्थै — b) G1 यम राजस्य शास° — c) Hyper-metric! T1 व्यजय M2 राजा Ś1 K1. 2 D6 व्यजय-द्विजयो (K1 °ये) राजन्, K4 विजयद्विजयो राजन्, Ñ1 V1 B1 3–5 Dn D8–5 किरीटी जि(V1 क्रि)त्वात्राजन्, B2 6 D1 2 किरीटी व्यजयद्राजन्, G2 जयद्धनंजयो राजा — d) K4 T1 G3–5 प्रधानतः; B D (except D6) ग(B6 गु)णास्तत. (D6 marg sec m. गणांस्तथा), G1 प्रधानथ, G2 त्रिणानत ; G6 धनानथ, M प्रणादत' V1 देशानेतान्महारथ .

12 a) Ś1 स शिवप्रस्थमा°; K1 V1 B Dn D1. 3–5 स (Dn2 त-) देवप्रस्थमा°; K2 4 D2 6 स दिवप्रस्थमा°, Ñ1 स हेमप्रस्थमा°, T1 G3–5 समीप(G5 °व)प्रस्थमा°, G1. 6 समीप-(G6 सत्यव)स्थमथा°, M स दीपप्रस्थमा°. — b) K1 सेनामिंदो°, D4–6 °विंदो°, G3 °विज्यो° Ś1 पद, G1. 6 रणं; G4 M2 परं (for पुर). B1 5 Dn D3–5 प्रति (for महत्). — d) K1 विभु°; B1 2 6 D1. 2 ततः (for प्रभु°). S निवेशनमथाकरोत्

13 b) Ś1 K2. 4 D3–5 विश्वगश्व, G1. 6 विवेगा(G6 °शा)श्व, G3 विपगश्व T1 G1–4 M1 जनाधिप — c) S (except G4) महावाहु° (for °तेजा°) — d) Ś1 पांडवं, T1 पौरुप (for पौरव). Ś1 K4 B5 Dn2 D3–5 G6 पुरुपर्षभ; K3 Ñ1 V1 B1. 6 Dn1 °र्षभ.

14 a) K1. 3 स विजित्य (for K2 see below), T1 G4. 5 M त विजित्य; G1 6 तस्मिञ्जित्य (G6 °त्वा); G2 तं विजित्वा (for विजित्य च). After स विर्जित्या- (v l for विजित्य चा-), K2 follows up with 15bcd, om (hapl) the portion from हवे up to °जित्य (in 15a) S शूरं (for शूरान्) — b) S पार्वतीयं (G1. 6 °यान्) महारथ' (G1 6 जनाधिप°, G2 महारथ) — D5 reads 14cd marg. sec m (with v l) — c) D5m ध्वजन्या, Cd (as in text) ध्वजिन्या (=सेनया). K4 विज° (for व्यज°) V1 B1. 3–5 Dn D3 4. 6 जिगाय सेनया राजन्, G2 3. 5 6 ध्वजिन्याप्यजयद्राजन् — d) Ś1 क्षत्रियान्पुरुपर्षभ; K1 पुर पौरवसंस्थित, K4 D5m क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ°; G1 6 पुरं पौरववर्धितं — After 14cd (in marg), D5 cont. (marg sec m)

277* महता तत्र सैन्येन प्रमथ्य(कु)रुनन्दन' ।
उरसावलिन चैव रोमाण च रणेऽक्षिपत् ।,

C 2 1025 B 2.27 16 K. 2. 28. 16 गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १५
ततः काश्मीरकान्वीरान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ।
व्यजयल्लोहितं चैव मण्डलैर्दशभिः सह ॥ १६
ततस्त्रिगर्तान्कौन्तेयो दार्वान्कोकनदाश्च ये ।
क्षत्रिया बहवो राजन्नुपावर्तन्त सर्वशः ॥ १७
अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये कुरुनन्दनः ।
उरगावासिनं चैव रोचमानं रणेऽजयत् ॥ १८
ततः सिंहपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम् ।
प्रामथद्बलमास्थाय पाकशासनिराहवे ॥ १९
ततः सुह्मांश्च चोलांश्च किरीटी पाण्डवर्षभः ।
सहितः सर्वसैन्येन प्रामथत्कुरुनन्दनः ॥ २०
ततः परमविक्रान्तो बाह्लीकान्कुरुनन्दनः ।
महता परिमर्देन वशे चक्रे दुरासदान् ॥ २१
गृहीत्वा तु बलं सारं फल्गु चोत्सृज्य पाण्डवः ।

---

which is followed in the body of the text by the Vulgate reading of our 14[cd] (namely, जिगाय सेनया राजन्पुरं पौरवरक्षितं) This latter has further a v l given marg *sec m* as विजिगाय हितं चैव मण्डल दशभिः सह

15 [a]) M2 पौरवस् Ñ1 V1 B Dn D1 2 4 5 युधि, D3 विधि; G2 तं वि, G3-5 च वि (for तु वि) — After 15[c], T1 G3-5 ins

278* सेनाबिन्दु च तत्पुरे ।
न्यधापयदमेयात्मा

[(L 1) T1 स (for च) — (L. 2) T1 G3 न्यथा°; G4 न्याधा°.]

— [b]) T1 G3 5 दस्यू(G3 पसू)नां पतिमर्जुन, G1 6 दस्यूनां पुत(G1 °थ)नान्यथा, G2 M दस्यूनां पर्वतानथ, G4 दस्यूना मर्जुन ** — [c]) G1 °मुत्सवससक्तो — [d]) K2 G2 व्यजयत्, G1 न जयत (for अज°)

16 [a]) Ś1 तथा (for ततः) K1 D6 वीरं, K2 D4 वीरा, K3 4 वीर — [c]) V1 G6 विज°; G2 अज° K1 रोहिताश्चैव, T1 लोहितीं चैव

17 [a]) G2 3 तत्र (for ततस्) K2 तृगर्तान् (sic) K1 कौंतेय K3 Ñ1 V1 B Dn D1-4 ततस्त्रिगर्ता कौंतेय (K3 °य) — [b]) K1-2 Dcm देशा, K4 दार्मान्, Ñ1 B1 4 Dn दावीं ; V1 सर्वे, B2 गर्मा; B3 5 D3 4 दर्वा ; B6 D1 2 दर्मा, D- दर्या (for दार्वान्) Ś1 K4 कोकनदाद्य, K1 कोंकनदाद्य; Ñ1 B5 D3-5 केतनका(D3 °क)स्, B2 कौंत्तन-कास्; B3 कैंतिनकास्; B6 कौंतनकास्; D1 2 कौतल्कास् (for कोकनदाद्) Ñ1 V1 B1-4 6 D (except D6) तथा, B5 तदा (for च ये) D5m दार्या कदरावासिन, T1 G2 4 5 दार्विकानथ त(G4 का)कणान, G1 दर्विकानविककणान्; G3 दार्धिकानथ ककणान, G6 दार्धिकानपि षरणान्, M दर्वा(M3 °र्वि)कानथ तकणान् — [c]) S क्षत्रियान्सुबहूंश्राजन् — [d]) K4 S (except G3) °वर्तत

18 [a]) Ś1 अभीमारीं, B1 अभिपारीं, B4 अभिसारी, B6 अभिमारिं, D3 आमीरीं च Ñ1 तथा (for ततो) K2 अभिसारस्तथा रम्या, K3 4 अभिसारान्ततो (K3 °या) रम्यान्, D5 (marg *sec m*) अभिकस्कारतो रम्यां, D6m अपि सारा स्ततो रम्यान्; T1 G3 4 M अभिसार तथा रम्यं, G1 °धार तथारम्य; G3 5 °सारं तदा (G5 ततो) रम्य, G6 °याय (*sup lin* °धाय) तथारम्य — [b]) K1 G1 6 विजित्य Ś1 पुरुषर्षभ; K2 कुलनदन ; B1 भरतर्षभ, T1 G1 3 4 6 M कुरुसत्तम (G1.6 °म). — After 18[ab], G4 reads 21 — [c]) Ś1 तरसावासिन; K1 कुलूता°, K2 अलूत°; K3 करूत°; K4 उलूत°, D6 (m as in text) उलूत°, S करूता° (G3 °शा°). — [d]) Ś1 G4 ततो (for रणे) Ñ1 रोचमान धनंजयः.

19 [a]) B3 चित्रं (for रम्यं) — [b]) G3 चक्रायुध°, G4 पित्रायुध°. — [c]) B (except B3) Dn M2 प्राधमद्, D3 प्रमथ्य, D5 प्रामथ्य, T1 प्रामधद्; G6 प्रायमद् K2 ज्वलम्, D3 5 रथम् (for बलम्) T1 G3-5 आश्रित्य (for आस्थाय)

20 Ś1 lacuna for 20[a] — [a]) K1 सर्वांश्च; K2 3 सवांस्तु; K4 सुह्मान्सु°, B3 सुम्मांश्च; Dn1 सुक्षा°, D6 (m as in text) स्वक्षा°; T1 G3 M1 वंगा°; G2 4 5 वका°, M2 वंशा° (for सुह्मां°) K1 दौलांश्च, K3 वैना°, B1.4 लोला°; B2 चोना° (for चोलां°) G1 6 ततोंगानपि (G6 °वि) चोलाश्च — [b]) G1 कीनदी, G6 विजिग्ये (for किरीटी) K4 T1 °र्षभ — G1 2 6 M1 om. 20[c]-21[b] — [d]) V1 प्राजयत् T1 G3-5 पृथुविक्रम (for कुरु°)

21 G1 2 6 M1 om 21[ab] (cf. v l 20) G4 reads 21 after 18[ab] — [a]) T1 G3-5 तत परमसहृष्टो — [b]) Ś1 K1 2 B5 D1 बाह्लिकान्, D5 वाह्णी°. Ś1 K4 D5 सुमहाबलान, V1 B3-5 Dn D3-5 M2 पाकशासनि°, B1 2 6 D1.2 पांडवर्षभ ; T1 G3-5 समितिंजय (for कुरु°. as in K1-3 Ñ1) — [c]) K1 2 परिवर्हेण; B5 (m as in text) °तापेन, G4 परमर्देन Ś1 lacuna, D6 कुंतीपुत्रो महाबाहुर् — [d]) Ś1 वशी K3 वश्येन च नराश्पान् — After 21, G3 ins a passage given in App I (No 12)

22 G3 om 22 — [a]) K1.2 गृहीत्वा बलसार तु, S (G3 om) तत सारबलं गृह्य — [b]) Ś1 फल्गुणो भरतर्षभ,

दरदान्सह काम्बोजैरजयत्पाकशासनिः ॥ २२
प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः ।
निवसन्ति वने ये च तान्सर्वानजयत्प्रभुः ॥ २३
लोहान्परमकाम्बोजानृषिकानुत्तरानपि ।
सहितांस्तान्महाराज व्यजयत्पाकशासनिः ॥ २४
ऋषिकेषु तु संग्रामो बभूवातिभयंकरः ।
तारकामयसंकाशः परमर्षिकपार्थयोः ॥ २५
स विजित्य ततो राजन्नृषिकान्रणमूर्धनि ।
शुकोदरसमप्रख्यान्हयानष्टौ समानयत् ।
मयूरसदृशानन्यानुभयानेव चापरान् ॥ २६
स विनिर्जित्य संग्रामे हिमवन्तं सनिष्कुटम् ।
श्वेतपर्वतमासाद्य न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ २७　C 2 1037 B 2 27 29 K 2 28. 29

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

Ñ1 V1 B Dn1 (m as in text) n2 D3–5 फा(D3 फ)ल्गुन पाण्डुनंदन°, S (G3 om) फल्गुनो(G1 2 न्यो, in G1 corr *pr m* to नो)न्यद्धि(T1 G4 5 °न्यान्वि)सृज्य स°. Cd cites फल्गु (as in text) — c) B1 6 D2 °न्सहकाम्बोजान्, D4 °न्सह चावोजैर्, T1 G4 5 °न्सिहकावोजैर्, G1 6 न्सिहकाश्वोम्रान्, G2 °न्सह कामोजैर् — d) Ś1 K D6 व्यजयत् — T1 G2 4 (om line 4) 5 6 M2 ins after 22 G1, after 23.

279* यवनाश्च महाराज शकाश्च व्यजयद्युधि ।
किरातान्सभयान्खर्वान्खलान्काचान्बहुवृतान् ।
नीरानुत्पासिकाश्चैव म्लेच्छांश्चान्यान्सहस्रश ।
तान्सर्वानजयत्पार्थो धर्मराजप्रियेप्सया ।

[(L. 1) G1, 2 M2 यवनान्स (G1 °नाश्च) महाराजा G1 शक्रांश्च, G2 M2 षकांश्च — (L 2) T1 सहसान्, G2 M2 सहयान्, G4 सह तान्, G5 डमकान् (for सभयान्) G1 6 खड्गान्, G4 5 सर्वान् (for खर्वान्) T1 खुरान्, G4 5 खरान् (for खलान्) T1 सवभ्रकान्, G4 सुवभ्रकान्, G5 सवभ्रुकान् (for बहुवृतान्) G2 क्षुद्रान्कौचान्सळाहकान्, M2 कुररांश्च सहूहुकान् — (L 3) T1 तीरानुवासकां°, G2 M2 तीरानुपसकां°, G4 नीराभिपासिकां° G1 म्लेच्छानन्यान्]

23 T1 G3–5 read 23^a–25^b after 271* (of v l 2 23 16), T1 G5 *repeat* 23^a–25^b here, G4 *repeats* 25^{ab} only — a) G1 5 6 ते (for ये) — c) K1 च ते, D6 वन (for वने) G1, 5 6 चैव (for ये च) — d) K4 transp तान् and सर्वान् S (except M1) युधि (for प्रभु°) D6 तान्विजिग्ये धनजय°

24 For sequence of T1 G3–5, of v l 23 — a) K2 लोकान्, K4 मौंकान्, D5 होलान्; T1 G1 2 4 तत°, G3, 5 (both times) गत° (for लोहान्) G5 (first time) परमकांभो° Ś1 लहान्परमकाभोजान्, K1 पंड्यान्परमकंबोजान्, V1 लंघकान्परकांम्रोजान्, B1 2 4 6 महाकदरकावो°; B3 महाकधक्कवो°, B5 D3 4 5 (marg *sec m*) लंपाकान्परकावो°, D1 2 मदा(D2 °हा)कदक्कावो° — b) D1 ऋषकान्, T1 G5 (first time) M2 ऋषी°, G1 हृषि°, G5 (second time) 6 हृषी° — c) K4 सहिताश्च, Ñ1 V1 B2–4, 6 D1 2 सहितस्तैर्; G (G5 both times) सहितैस्तैर् (G1 °तैस्ते) T1 (both times) सहितैस्तैर्महाबाहुर् — d) T1 (both times) अज° (for व्यज°).

25 G2 om 25^a–26^b. For sequence of 25^{ab} in T1 G3–5, of v l 23 — a) K1 हृषीकेषु तु; Ñ1 V1 B Dn D1 2 4 ऋषिकेष्व(B4 °केना)पि, D3 5 ऋषी(D5 °षि)केष्वति°; T1 ऋर्षीकेर्षितु (sic), G1 हृषीकेषतु; G4 (*sup lin*) ऋषिकेषु सु°, G5 (first time) हृषिकेषु तु, G5 (second time) M हृषीकेषु तु, G6 येषु केषु तु — b) T1 G1 3 4 5 (second time) 6 M बभूव सुभयंकर — G3 om. from 25^{cd} up to stanza 6 of the next adhy — c) G4 °सकाश. — d) K4 परमार्पिक°, Ñ1 V1 B Dn1 D1, 3–5 परस्त्वृ(D3 °स्तृ°, D4 °स्त्वि°; D5 °स्त्र)षिक°, D6 (before corr) परावृषिक°, T1 G4 5 परं स्वृषिक°, G1 6 परमैषि(G6 °षी)क°, M परमर्षीक°

26 G3 om 26, G2 om 26^{ab} (of v.l 25) — a) D6 निर्जित्य. K3 T1 M तदा, G1, 4–6 तथा (for ततो) K1 राजा B1 2 D1 2 स विनिर्जित्य समरे — b) K1 हृषि°; K3 T1 G4 ऋषी°, K4 मृषि°, G1 6 हृषी° — c) V1 B1 3 5 6 Dn D3–5 M2 शुकोदरसमा(B5 °हया)स्तत्र — D3 om 26^{ef}. — ef) Ś1 °न्यानौतयानेव चाप°, K4 D6 °ननेकानपि चाप°, Ñ1 V1 B2 4–6 Dn °नुत्तरा(Dn1 m °ननेका)नपरानपि, B1 °न्हयानेवापि चापरान्, B3 D1, 2 4 5 °नुत्तमानपरानपि, G1 °नुभयाते च चापरान्, G2 °न्सुहयानेव चाप° — After 26, N (D3 om) ins

280* जवनानाशुगाश्चैव करार्थं समुपानयत् ।

[K3 पवनान्, B6 D1 2 य(D2 या)वनान् K1 2 जवमानाशुगाश्चैव D1 करार्ध-, D4 6 करार्थे]

— On the other hand, S (G3 om) ins after 26

281* तत स जित्वा बीभत्सुर्भारत वर्षक तदा ।
अन्यान्वै दिव्यवर्षांश्च जितवान्कुलपर्वतान् ।

२५

C 2. 1038
B 2. 28. 1
K 2. 29. 1

वैशंपायन उवाच ।
स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य भारत ।
देशं किंपुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १
महता संनिपातेन क्षत्रियान्तकरेण ह ।
व्यजयत्पाण्डवश्रेष्ठः करे चैव न्यवेशयत् ॥ २
तं जित्वा हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम् ।
पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत् ॥ ३
तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् ।
ऋषिकुल्याश्च ताः सर्वा ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४
सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभुः ।
गन्धर्वरक्षितं देशं व्यजयत्पाण्डवस्ततः ॥ ५
तत्र तित्तिरिकल्माषान्मण्डूकाक्षान्हयोत्तमान् ।

जनमेजय ।
कथं स जितवान्पार्थो दिव्यान्वर्षान्सपर्वतान् ।
आनुपूर्व्याच्च मे शंस नामभिः सह वै द्विज ।
वैशंपायनः ।
स जित्वा भारतं वर्षं बलाद्राजा धनंजयः । [5]
दस्यूंश्चाप्यजयत्सर्वान्कुक्षौ हिमवतो बलात् ।

[(L 1) G4 5 तथा (for तदा) G6 M1 भारतं वर्षमुत्तमं — (L 2) M1 नव (for दिव्य-), and कुलपर्वते — (L 3) G6 च सर्वतः (for सपर्वतान्). — A few MSS om. वैश° before line 5 — (L 5) T1 G4 5 राजन् (for राजा). — (L 6) G1.6 यथा (for बलात्)]

27 G3 om. 27 (of v l 25) — ^{a}) B3 समरे (for संग्रामे) — ^{b}) K2 समिष्कुटं, K4 D6 सनिःकुटं, D4 सुनिष्ठिरं; T1 विनिष्क्रमन्; G1 स निष्कुमन्; G2 स निष्क्रमत्; G4 5 व्यनिष्क्रमत् (G5 °म), G6 स निष्क्रमन्; M समततः (for सनिष्कुटम्) Cd निष्कुटो गृहारामः, Cn निष्कुटं शैलविशेषं — ^{c}) K1.2 D3 5 6 श्वेतं (for श्वेत) — ^{d}) Ñ1 V1 B D (except D6) न्य(B3 प्रा)विशत् T1 G5 M2 भरतर्षभः, G1 2 4 6 M1 भरतर्षभ

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 B1 G5 दिग्विजय K4 B2-6 D G1 M2 (all om sub-parvan name) mention only अर्जुन(K4 D6 उत्तर ; B6 Dn D4 फाल्गुन)दिग्विजय — *Adhy name* G1 भारतवर्षविजयः, G5 हिमवत्प्रवेशः — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 3 24 (as in text), K2 D3 25, Dn1 27, S (G3 om) 29 — *S'loka no.* Dn1 D2 29, T1 32, M1 28

25

1 G3 om 1-6 (of v l. 2 24 25) G6 om the ref. — ^{a}) K1 D1.2 G4.5 श्वेतं (for श्वेत) Ś1 चैव; K4 D6 श्रीमान् (for वीर) — ^{b}) Ñ1 D1 भारतः; V1 B3-5 Dn D3-5 वीर्यवान् — D6 reads 1^{d}-3^{a} on marg (*sec. m*) — ^{d}) D2 राज°, S (G3 om) राम° (for द्रुम°) Ś1 K4 D1 2 पालित (for रक्षितम्)

2 G3 om 2 (of. v l 1) — ^{b}) Ś1 K4 वै; B3-4 D3 5 च; G1 6 M हि (for ह) D1 2 क्षत्रांतकरणेन ह; G2 क्षत्रियांतवरेण हि — ^{c}) V1 B2-5 Dn D3-5 S (G3 om) अज° (for व्यज°) — ^{d}) Ś1 करे चैव, K1 V1 B1-5 Dn D3-5 करे चैन; T1 G1 2 4 6 कर चैव G1 2 न्यवेदयत्

3 G3 om 3 (of v.l 1) — ^{a}) K1-3 स (for त) G1 नीत्वा (for जित्वा) G6 हाटकान् — ^{b}) B4 गुह्मकरक्षित; D1 2 गुह्यकरक्षक (D2 °क्षित°) — ^{d}) K2 4 D3 4 सहसैन्यसमा°; T1 G4 5 M ससैन्यो वशमानयत्, G1.2 6 ससैन्यो (G6 °न्ये) वै समाविश(G2 °नय)त्

4 G3 om. 4 (of v l 1) — ^{a}) Ś1 D4 तं तु, K2 तास्तु B5 6 शास्त्वेन; G2 सत्त्वेन. — ^{b}) K2 3 सरमुत्तमं, B4 5 सर उत्तर. — ^{c}) D3 ऋषी°. K3 Ñ1 V1 B4 5 Dn D4 तथा, B1 च तान्, D3 तत , D5 तदा (for च ता°) Ś1 ऋषिकुल्यास्तथा साध्यान्, S (except M1, G3 om) ऋषिकुल्यांश्च तान्सर्वान् — ^{d}) Ś1 विजित्य कुरुनंदन

5 G3 om 5 (of v l 1) — ^{a}) K1 D2 S (G3 om) transp सर and मानस B1 2 6 D1 सरश्च मानसं प्राप्य — After 5^{a}, G1 6 ins a passage given in App I (No 13) — G1.6 om 5^{b}-6^{d} — ^{b}) Ś1 हाटकम् T1 G4 5 अजयत् (for अभित°) V1 हाटकाना च स प्रभुः, G2 हाटकानमितप्रभान् — Ś1 om (hapl) 5^{d}-7^{c} — ^{d}) K3 V1 B3-5 Dn D3-5 G2 M2 अजयत् K1 B1 पांडवस्तदा; V1 पांडवः प्रभुः, B2 6 D2 G2 पांडुनंदन , D1 यदुनंदनः, M2 पाकशासनि

6 Ś1 G1.3.6 om 6 (of v l 1, 5) — ^{a}) B6 Dn2 D1 2 ततस् (for तत्र). K4 D4 °रकल्माषान्, D5m °रवर्णा*न् (gloss?). — ^{b}) K1.2 मण्डूकाक्षान्, K3 4 B D

लेभे स करमत्यन्तं गन्धर्वनगरात्तदा ॥ ६
उत्तरं हरिवर्षं तु समासाद्य स पाण्डवः ।
इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ७
तत एनं महाकाया महावीर्या महाबलाः ।
द्वारपालाः समासाद्य हृष्टा वचनमब्रुवन् ॥ ८
पार्थ नेदं त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथंचन ।
उपावर्तस्व कल्याण पर्याप्तमिदमच्युत ॥ ९
इदं पुरं यः प्रविशेद्ध्रुवं स न भवेन्नरः ।
प्रीयामहे त्वया वीर पर्याप्तो विजयस्तव ॥ १०

न चापि किंचिज्जेतव्यमर्जुनात्र प्रदृश्यते ।
उत्तराः कुरवो ह्येते नात्र युद्धं प्रवर्तते ॥ ११
प्रविष्टश्चापि कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किंचन ।
न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् ॥ १२
अथेह पुरुषव्याघ्र किंचिदन्यच्चिकीर्षसि ।
तद्ब्रवीहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ १३
ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः पाकशासनिः ।
पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः ॥ १४
न प्रवेक्ष्यामि वो देशं बाध्यत्वं यदि मानुषैः ।　C. 2. 1052 B 2. 25. 15 K 2. 29 74

(D6 marg. as in text) G4 मंडूकाख्यान्, T1 मडूका*न्, G2 M समुद्रा(M1 °ल्गा)क्षान् — ^{c}) K1.3 4 G2 सकलम्, K2 स फलम्, M1 स करम्. B1 अभ्येत्य, B2 M अत्यर्थं (for अत्यन्त) D6 लेभे सकलरत्नानि — ^{d}) K2–4 B4 D2 °नगर, D6 °नगरे K2–4 Ñ1 B1–3 6 D1 2 6 तथा; B4 महत्, D3 तत (for तदा) — A passage given in App I (No 13) is ins in S after 6 (in G1 6 after 5^{a}, in G3 after 2 24 21)

7 Ś1 om. 7^{abc} (cf v l. 5) — ^{a}) B2 यार्हिवर्षस्, G1 6 M कुरुवर्षं K1.4 D6 च, D1 नु (for तु) — ^{b}) Ñ1 V1 B4 5 Dn D3–5 transp समासाद्य and स K2 3 च (for स). S धनंजय (for स पाण्डव) K1.4 D6 समासाद्याथ पाडव — After 7^{ab}, S ins

282* विद्याधरगणाश्चैव यक्षेन्द्राश्च विनिर्जयन् ।
तत्र लेभे महात्मा वै वासो दिव्यमनुत्तमम् ।
किंनरद्रुमपत्राश्च तत्र कृष्णाजिनान्बहून् ।
याज्ञीयांस्तास्तदा दिव्यास्तत्र लेभे धनजय ।

[(L 2) G5 महावाहुर् (for महात्मा वै) — (L. 3) G5 6 किंनरान्द्रुमपुत्राश्च — (L 4) G5 यज्ञीयाश्चैव ये दिव्यास्.] — ^{c}) D3 देश (for जेतुं) G2 M तस्योर्ध्वं (for त देश) K3 B1 G6 (by transp) इयेष देश त (B1 ते) जेतु — ^{d}) G2 M त देश पाडुनदन

8 ^{ab}) B3 4 6 तत्र (for तत) K1 एव, B2 एतं B1 5 Dn1 D3–5 T1 G3–5 transp °काया and °वीर्या Ñ1 V1 B3 4 Dn2 °वीर्यं (for °काया), and °काया (for °वीर्या) G1 तत एन महाकाय महावीर्यं महाबल — ^{c}) Ñ1 समागम्य, B4 समाहृष्टा — ^{d}) B4 इद, T1 G2 5 घृष्टा; G1 6 M धृष्ट, G3 4 दृष्ट्वा (for हृष्टा)

9 ^{a}) B1 जातु (for पार्थ) D3 (corrupt) पथा नेदपुर शक्य — ^{b}) D3 स्वया, G2 पुनर् (for पुर) — ^{c}) Ś1 उपारमस्व B (except B4) D1.2 4 कल्याण — ^{d}) Ś1 उच्यते, K4 अच्युत, G2 अर्जुन.

10 ^{b}) K4 Ñ1 V1 Dn D3 5 6 transp. स and न K3 D4 G3 om न B1 4 भुवन स (for ध्रुव स न). K1 विशेन् (for भवेन्). — ^{c}) Ś1 प्रीयामह, Dn2 D3 T1 G1.2 5 6 प्रियामहे.

11 ^{a}) D1.2 स (for न) Ś1 Ñ1 V1 Dn M2 चात्र; K1–3 चैव (for चापि) K3 कर्तव्यम् (for जेतव्यम्). — ^{b}) G5 प्रविश्य ते G1 6 अर्जुनो (G6 °ने-) नात्र दृश्यते. — ^{c}) G1 उत्तरा — ^{d}) Ś1 transp नात्र and युद्धं

12 ^{a}) B1 प्रविष्टोपि च, B3 D2 °ष्टोपि तु, B4–6 Dn D3–5 °ष्टोपि हि, D1 °ष्टोपि नु (for °ष्टश्चापि). Ś1 कौंतेये — ^{b}) K4 M1 न च, G3 न हि, M2 न स (for नेह) G1 3 कंचन. G2 नाद्रक्ष्यसि नरैर्भुवि — ^{c}) G2 °वेषेण (for °देहेन) — ^{d}) T1 G1 4–6 अत्रापि, G2 तत्रापि (for अत्राभि-)

13 ^{a}) B1 यथेह, B6 तथेह, M1 अथ हे G6 पुरुषव्याघ्रात् — ^{b}) K3 चिकीर्षय; T1 G2–5 M चिकीर्षितं G1.6 कियदस्ति चिकीर्षित — K3 om. 13^{c}–14^{d} — ^{c}) K2 तद्ब्रूहि न; Ñ1 B6 G1 2 6 M तद्वदस्व, V1 B2–5 Dn D1 3 4 तत्प्रब्रूहि, B1 तद्वदाशु, D2 एतद्ब्रूहि, G3–5 तद्ब्रवीषि. K1 तद्ब्रवीहि (व) करिष्यामि — ^{d}) G1 2 M वचन तव

14 K3 om 14 (cf v l 13). — ^{b}) S पाडव (G5 अब्रवीत्) (for अर्जुनः). Ś1 K (K3 om) D6 परवीरहा; V1 B Dn D1–5 प्रहसन्निव (for पाक°, as in Ñ1 S). — ^{d}) Ñ1 धर्मत. (for धीम°). — After 14, T1 G3–5 ins,

283* कृष्णस्य शासनाच्चैव पार्थिवत्व चिकीर्षति ।
[G4 वचना° (for शासना°)]

15 ^{a}) Ś1 को देश, K3 G6 वै देशं, D3 देश तं — ^{b}) K1–3 अगम्य, K4 D6 वर्जित, Ñ1 वर्ज्येय, V1 अजितं, B (B2 marg) Dn D3–5 विरुद्धं, B2 (orig) D1 2 न जित

C 2 1052 B 2. 25. 15 K 2 29 74 युधिष्ठिराय यत्किंचित्करवन्नः प्रदीयताम् ॥ १५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
मोकाजिनानि दिव्यानि तस्मै ते प्रददुः करम् ॥ १६
एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम् ।
संग्रामान्सुबहून्कृत्वा क्षत्रियैर्दस्युभिस्तथा ॥ १७
स विनिर्जित्य राज्ञस्तान्करे च विनिवेश्य ह ।
धनान्यादाय सर्वेभ्यो रत्नानि विविधानि च ॥ १८
हयांस्तित्तिरिकल्माषाञ्शुकपत्रनिभानपि ।
मयूरसदृशांश्चान्यान्सर्वाननिलरंहसः ॥ १९
वृतः सुमहता राजन्बलेन चतुरङ्गिणा ।
आजगाम पुनर्वीरः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

(for साध्यतं) S यद्यद्दश्या स्थ (G1 °श्यास्थि, G2 °श्यास्व; G3.4 °श्य हि, G6 °श्य स्थ) मानुषैः — c) K1.2 यः कश्चित्, K3 M1 च कश्चित्; G2 M2 च किंचित् — d) K1.2 करः समुपदी(K2 °नी)यतां; K3 ** समुपनीयतां; K4 D2 कर न. (D2 तु) सप्रदी°; Ñ1 V1 B Dn D1.3-5 M1 कर(B6 कर)पण्य प्रदी°, D6 कर तत्र प्रदी°, T1 G3-5 करमत्र प्रदी°; G1.2.6 M3 कर (M3 °रः) साधु प्रदी°. — After 15, G1.6 ins

284* नो चेत्कृष्णेन सहितो योधयिष्यामि पाल्फा ।

16 a) D3-5 transp दिव्यानि and वस्त्राणि — G2 om. 16c–18d — c) K1 Dom मौक्तिकानि च; K2-4 मौकाजिनानि, Ñ1 V1 B1.4.6 Dn D3-5 क्षौमाजि°; B2.3.6 D1.2 मुक्ताजि°; D6 शुभ्राजि°, G6 रत्नाजि°, M1 (inf lin.) Cv योगाजि° B3 द्रव्याणि; T1 G5.6 M3 शुभ्राणि (for दिव्यानि) G1 रत्नामोकाजिनानि; G3 मेषाजिनानि तस्यैते, G4 कदल्याजिनानि शुभ्राणि (hypermetric). — d) Ñ1 B (except B3) D (except D6) तस्य ते, G3 तथा च.

17 G2 om 17 (cf v l 16) Ś1 om. 17ab — b) K3 V1 B1.4.5 Dn विजित्य — After 17ab, T1 G5 ins

285* सुदर्शनद्वीपमिदं कार्त्स्न्येन भरतर्षभ ।

— c) Ś1 K2-4 D6 विविधान्, D4 स बहून् — d) Ś1 K2-4 D6 M1 बहुभिस् (for दस्युभिस्) Ś1 K2.3 तदा (for तथा) G1.6 देवगन्धर्वमानुषैः.

18 G2 om 18 (cf. v l 16), G1.6 om. 18ab — a) G4 हि (for वि-) K2.3 तान्सर्वान्, K4 तान्राज्ञः; D6 राजन्यान्; T1 राज्ञस्तान् — b) Ś1 करे वै; Ñ2 करेण, T1 G3-5 करेषु (for करे च) Ś1 K1 V1 B3 T1 G3-5 M च, B1 स, B4.5 Dn D3-5 तु (for ह) K4 तान्करे च न्यवेश्य ह — c) D1.2 धनमादाय K2.3 राजभ्यो, G1 मर्त्ये (for सर्वे°)

19 a) K2.4 D1.2.4 °स्तित्तिर°. — b) Ś1 शुभान् (for अपि) K1 शुकोदरशुभानपि — c) K1-3 Ñ1 V1 B1.3-5 Dn D3-5 T1 G3-5 मयूरसदृशानन्यान्; D6 मयूरविष्ठवर्णांश्च — d) T1 G5 सोश्वान् (for सर्वान्)

20 a) T1 G2-4 M1 स (for सु) G1.6 ततः समाहृता राजन् — c) G6 निर्जगाम K3 पुरं (for पुनर्). B2.3 D1.2 धीमान् (for वीरः) — After 20, V1 B D T1 G3 ins

285* धर्मराजाय तत्पार्थो धन सर्वं सवाहनम् ।
न्यवेदयदनुज्ञातस्तेन राज्ञा गृहान्ययौ ।

[(L 2) B3 आवेद° V1 B4 G3 गृह (for गृहान्)]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 दिग्विजय K B1.5.6 Dn D1.2.4.6 (all om sub-parvan name) mention only उत्तरदिग्विजय, B2-4 G1 M (likewise) only अर्जुनदिग्विजय, D3.5 only अर्जुनस्योत्तरदिग्विजय (followed by समास); G5 only धनजयस्योत्तरदिग्विजय — *Adhy name* K4 अर्जुनागमन — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg *sec. m*) 3 25 (as in text), K2 D3 26, Dn1 28, S 31. — *S'loka no* K2 20, K3 18, Dn D1.2 21

26

1 c) G1.6 धर्मसुतम् K3 D1 G4 M1 (*inf lin.* as in text) अनुप्राप्य Ñ1 V1 धर्मराजाभ्यनुज्ञातः — d) Ś1 K4 B6 D3-5 प्रययौ पुरुषर्षभः (D3 °भ), Ñ1 V1 B1-4.6 D1.2 प्रययौ भरतर्षभ (B2.6 °भ)

2 a) G1.6 महाबलस्य चक्रेण — b) K2 T1 G पर(G1 पुरा)राष्ट्रविमर्दि(G1 °र्दि)ना, V1 B4 परराष्ट्रप्रमर्दिना — After 2ab, V1 B D M3 ins

286* हस्त्यश्वरथपूर्णेन दंशितेन प्रतापवान् ।

— c) K2 G1 वृत्तो, V1 D5 ततो; D4 वृतो Ś1 K2 B6 D2 T1 G3.5 M भरतशार्दूल, G1 भारतशार्दूलो — d) K4 G6 द्विषतां शोकवर्धनः; G3 द्विषा शोकवि°. — After

२६

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि वीर्यवान् ।
धर्मराजमनुज्ञाप्य ययौ प्राचीं दिशं प्रति ॥ १
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ।
वृतो भरतशार्दूलो द्विषच्छोकविवर्धनः ॥ २
स गत्वा राजशार्दूलः पाञ्चालानां पुरं महत् ।
पाञ्चालान्विविधोपायैः सान्त्वयामास पाण्डवः ॥ ३
ततः स गण्डकीं शूरो विदेहांश्च नरर्षभः ।
विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानगमत्प्रभुः ॥ ४
तत्र दाशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कृतवान्कर्म भीमेन महद्युद्धं निरायुधम् ॥ ५
भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म परंतपः ।
अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम् ॥ ६
ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः ।
सैन्येन महता राजन्कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ७
सोऽश्वमेधेश्वरं राजन्रोचमानं सहानुजम् । C 2. 1086 B 2. 29. 8 K 2. 30. 8

2, S reads for the first time 8^a–9^b, *repeating* the lines in their proper place ($G_{1.6}$ read them here only)

3 ^{a}) K_1 गजशार्दूल॰ (sic), $K_{2.4}$ G_3 राजशार्दूल, $Ñ_1$ V_1 B Dn D_{1-5} M नरशार्दूल (M °ल) — After 3^a, D_4 *repeats* 2^d–3^a — ^{b}) $K_{1.2.4}$ $Ñ_1$ V_1 B Dn D_{4-6} पचाला° T_1 G_{2-5} M transp पुर and महत् $G_{1.6}$ ययौ (for महत्) — ^{c}) $K_{1.2.4}$ $Ñ_1$ V_1 B Dn D_{4-6} $G_{1.6}$ M पचाला° — ^{d}) $Ś_1$ K_3 (marg sec m) D_6 शमयामास, K_{1-3} साध°, $B_{3.5.6}$ शांत्व° $Ś_1$ K_4 D_6 भारत; $G_{1.6}$ गर्वितान् (for पाण्डव) — After 3, T_1 G (except G_2) ins

287* किंचित्कर समादाय विदेहाना पुर ययौ ।

4 $G_{1.6}$ om. 4^{ab} — ^{a}) K_1 गलुकीं, K_4 गढिकीं, $Ñ_1$ B_4 Dn D_6 गंडकान्, B_5 D_{3-5} कुढिन, T_1 कदकीं, G_2 कटकीन्, G_3 कटकीन्, G_4 कटकिं, G_5 कटकीं, M_1 कडकीन्, M_2 कडकिं Cd cites गडकी K_1 $Ñ_1$ T_1 G_{3-5} वीरो, B_5 D_{3-5} गत्वा (for शूरो) K_3 तत॰ सगतुकान्छूरो (sic), V_1 B_3 तत स गडकीयांस्तु, B_1 तत॰ कंकडकान्वीरो, B_2 तत॰ स गढकीभाश्च, B_6 $D_{1.2}$ तत स गढकीयाश्च — ^{b}) B_3 विदेहास्तु, B_5 $D_{4.5}$ सिधुराज, D_3 भीष्मक स, G_2 विदेशाश्च Cd cites विदेहा (=मिथिला) $Ś_1$ $K_{2.4}$ G_3 नरर्षभ, $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ महाबल॰ $Ñ_1$ B_4 Dn D_6 विदेहान्भरतर्षभ॰ — ^{c}) K_4 स विजित्याल्पकालेन — ^{d}) K_3 दशास्वान्, D_1 दशार्णाम्, D_6 दशार्णम्, Cd as in text. $Ñ_1$ V_1 B (except B_2) Dn $D_{3.4}$ S अजयत्

5 $G_{1.6}$ om 5^{ab} — ^{a}) G_2 तदा (for तत्र) K_4 B_2 दशार्णको, D_6 दाशार्णिको — ^{b}) K_{2-4} T_1 $G_{4.5}$ M_2 सुवर्मा, $Ñ_1$ सुशर्मा $K_{1.3}$ $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ लोमहर्पण, T_1 G_{2-5} M रोमहर्षण॰ (G_4 M °णं) — ^{c}) T_1 G_{3-5} अद्भुत (for कृतवान्) $Ś_1$ K B_5 Dn D_{3-6} कृतवान्भीमसेनेन (D_6 °नस्तु), $G_{1.6}$ सुवर्मा तत्र भीमेन — ^{d}) $Ś_1$ महयु *, K_4 B_1 सह युद्ध, T_1 $G_{2.5}$ M युधि चक्रे (for महद्युद्धं) $B_{2-4.6}$ $D_{1.2}$ सह युद्धे (D_1 शुद्ध) दृढायुध॰, $G_{1.6}$ रण चक्रे सुदारुणं, $G_{3.4}$ युद्ध (G_4 °धि) चक्रे निरायुध

6 ^{a}) K_3 Dn $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.3.4.6}$ तं (for तद्) — ^{b}) $Ś_1$ K D_6 transp. तस्य and कर्म V_1 B_{3-5} Dn D_{3-5} महात्मन॰, G_5 परतप — After 6^{ab}, T_1 $G_{1.3.5.6}$ ins.

288* बल सर्वसमवष्टभ्य परिचक्राम मण्डलम् ।
पोथयित्वा पुर सर्वं सुवर्माण ततोऽजयत् ।
[(L. 2) G_1 नृप, G_6 नृपो (for ततो)]

— ^{c}) V_1 अथ, B_3 अध, B_6 T_1 G यु(G_5 वि)धि; Cd अधि (as in text) B_3 कृत्वा (for चक्रे) — ^{d}) $Ś_1$ K_{2-4} D_6 S सुवर्माण, N_1 सुश° $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ नराधिपं (for महाबलम्)

7 $G_{1.6}$ om 7^{ab} — ^{a}) M_2 तत्र (for तत) B_3 प्राची॰ — ^{b}) $Ś_1$ K_4 D_6 प्रययौ भीमविक्रम॰ — ^{c}) S ब(G_6 का)लेन (for सैन्येन) K_4 D_6 युक्तः (for राजन्) — After 7, G_4 reads 9^{cd}

8 S reads (for the first time) 8^a–9^b after 2, *repeating* the lines here ($G_{1.6}$ read them after 2 only) — ^{a}) $Ś_1$ सोश्वमेदेश्वर, $G_{1.6}$ अप्रमेयबल, M_1 (second time) अश्वमेधेश्वर T_1 G_{2-5} M (all first time) अप्रमेयबल राजन् — ^{b}) K D_6 महाभुज; $Ñ_1$ V_1 B Dn D_{1-5} T_1 $G_{4.5}$ M_1 (last four second time) स(D_1 म)हानुग, G_3 (second time) महाबल — ^{c}) D_1 जीगाय, G_1 जगाद, G_4 (second time) जगाय.

C 2. 1067 B 2. 29. 8 K 2. 30. 8 जिगाय समरे वीरो बलेन बलिनां वरः ॥ ८
स तं निर्जित्य कौन्तेयो नातितीव्रेण कर्मणा ।
पूर्वदेशं महावीर्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः ॥ ९
ततो दक्षिणमागम्य पुलिन्दनगरं महत् ।
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ॥ १०
ततस्तु धर्मराजस्य शासनाद्भरतर्षभः ।
शिशुपालं महावीर्यमभ्ययाज्जनमेजय ॥ ११
चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य चिकीर्षितम् ।
उपनिष्क्रम्य नगरात्प्रत्यगृह्णात्परंतपः ॥ १२
तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिवृषौ तदा ।
उभयोरात्मकुलयोः कौशल्यं पर्यपृच्छताम् ॥ १३
ततो निवेद्य तद्राष्ट्रं चेदिराजो विशां पते ।
उवाच भीमं प्रहसन्किमिदं कुरुषेऽनघ ॥ १४
तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्मराजचिकीर्षितम् ।
स च तत्प्रतिगृह्यैव तथा चक्रे नराधिपः ॥ १५
ततो भीमस्तत्र राजन्नुषित्वा त्रिदशाः क्षपाः ।
सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

K1 समये, K2 स मेदिनीं (sic), G2 (first time) स तदा B2 धीरो. — d) Ś1 K2 वरं (K2 also वर as in text) B1 बलेन महता धृत

9 For S of v l 8 — b) T1 नातीतीव्रेण — G4 reads 9cd after 7 — c) K2 पूर्वां दिशां V1 पूर्वदेशाधिप सख्ये — d) G1 6 विजित्य

10 a) K1 3 D2. 5 M2 आगत्य; B2 6 D1 2 T1 G M1 आसाद्य — b) S प्रति (for महत्) — c) Ś1 वशी, K2 वश D6 (m as in text) सुकुमारेण युद्धेन — d) B3 सुजिव (for सुमित्र) K2 3 जनाधिप (K3 °प) Ś1 वसुमित्र नराधिप; D6 वशे चक्रे नराधिप (m सुमत्र च जनाधिप)

11 G1 6 om 11ab — a) T1 G2 3 5 M तत स, G4 ततस्स — b) Ś1 K2 4 B1-3. 6 D1 3-5 भरतर्षभ, Ñ1 पांडवर्षभ, T1 G3-5 M कुरुनंदन (G5 °न) — c) T1 G3. 5 महाबाहुम्; G4 महीपालम् (for महावीर्यम्) G1. 6 शिशुपालपुर राजन् — d) Ñ1 V1 B (except B2) D (except D6) अभ्यगाज् G1 6 ययौ माहिष्मतीं पुरीं

12 a) G2 चेदिराजोय — c) D2 (marg sec m) भयात् (for उप) K2 3 D6m भयान्निष्क्रम्य, K4 उपसगम्य, D4 उपनिष्क्राम्य — d) K1 3 Ñ1 V1 Dn D3 परतप; B1 2 6 D1 2 अरिंदम (B1 °म)

13 b) K1 3 V1 B2 3 6 D1 2 om °नृपौ, K4 G2 4 °पती (for °वृषौ) G4 तथा — c) K2 3 T1 G2 3 5 उभयो राजकुलयो, G1 6 एतावुभावप्युभयो, G4 उभयो स्तुष्टयो राजन् — d) Ś1 K2 4 G2-4 कुशल; G1 3 M कौशल K4 पर्यपृच्छत, B2 °तो, D6 °तौ, G1 6 परिपृच्छतां

14 a) B3 T1 G3 निवेश्य Ś1 K2 4 D6 T1 G2-5 तद्राज्य, G1 6 तं दृष्ट्वा — b) T1 चेदीराजो; G1 चेदिराजा — c) B1 वीर (for भीम). — d) K2 D2 कुरुते; S क्रियते

15 D4 om 15c-16d — c) K4 Ñ1 V1 B1-3 D (except D1 6, D4 om) स च त, T1 G2 तस्य च, G1. 6 स च तां, G4 5 तद्वच, M1 स चाज्ञां D2 °गृह्यैव, T1 (corrupt) °गृहेतु — d) Ś1 तदा नृप, K1 नराधिप; T1 G2 परंतप (G5 °प)

16 D4 om. 16 (of v l 15) — a) Ś1 transp ततो and तत्र D1 तु तं (for तत्र) S भीमसेनस्तदा (G4 °था) राजन् — b) Ś1 D3 T1 G1 2 4-6 M1 त्रिदशा क्षपा; G3 द्वादश क्षपा, M2 त्रिदशक्षपा Cd cite त्रिदशा (as in text) — d) Ś1 K1-3 D6 सुखी (for ययौ)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 B6 दिग्विजय K4 B1-5 D G1 M2 (all om sub-parvan name) mention only भीम(K4 D6 पूर्व°, B1 पूर्वादि°; D2 G1 M2 भीमसेन)दिग्विजय, G5 likewise only भीमपूर्वदिग्विजय, M1 only भीमविजय — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg sec m) 25, K2 D2 27, K3 26 (as in text), Dn1 29, S 32 — *S'loka no* K2 3 Dn 16, D1 2 M1 17

27

1 G1-3 6 om. the ref — a) Ś1 कुमारविजये; V1 B3 6 कुलिंदविषये, B1 2 (m as in text) पुलिंद°; S कुणिंद° — b) K1 श्रेणिवतम्, T1 श्रेणीमतम्, G1 श्रोणि°. Ś1 K1 3 B1 M2 अवाज°, B2 तथाज°, D6 (m as in text) अपूज°. — c) B1 3 कोपला°; B4 6 Dn D1-4

२७

वैशंपायन उवाच ।
ततः कुमारविषये श्रेणिमन्तमथाजयत् ।
कोसलाधिपतिं चैव बृहद्बलमरिंदमः ॥ १
अयोध्यायां तु धर्मज्ञं दीर्घप्रज्ञं महाबलम् ।
अजयत्पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ २
ततो गोपालकच्छं च सोत्तमानपि चोत्तरान् ।
मल्लानामधिपं चैव पार्थिवं व्यजयत्प्रभुः ॥ ३
ततो हिमवतः पार्श्वे समभ्येत्य जरद्गवम् ।
सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे वशे बली ॥ ४
एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पुरुषर्षभः ।
उन्नाटमभितो जिग्ये कुक्षिमन्तं च पर्वतम् ।
पाण्डवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः ॥ ५
स काशिराजं समरे सुबन्धुमनिवर्तिनम् ।
वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥ ६
ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ।
युध्यमानं बलात्संख्ये विजिग्ये पाण्डवर्षभः ॥ ७ C 2 1062 B 2.30 8 K 2.21 8

कोशला°; G कौसला°. Ś1 K D6 कोश(Ś1 °स)लानाम-धिपतिं — ^{d}) B1 D6 अरिंदमं, D3 अरिंदम, G3 अथापि च T1 G1. 2 4–6 M कौसल्यममितौजसं.

2 ^{a}) B1. 3 6 D1 2 च धर्मज्ञ, D5 नु धर्मज्ञं; D6 सुधर्मज्ञ, S महीपालं (T1 G3 °ल). — ^{b}) K3 V1 B4 5 Dn D5 दीर्घयज्ञं, D3 om. — ^{d}) S सततं भूरिदक्षिणं

3 Ñ1 om. 3^{a}–8^{b} — ^{a}) Ś1 गोपालवच्छ, K3 4 V1 B4 °कक्षं, Dn(!) °लक्षं; D1 2 °कष्ट, D3 5 °कत्व V1 तु (for च) S गोपालक च (G1 5 6 °लं चैव) कौंतेयो — ^{b}) K4 सोत्तरामपि, V1 B D T1 सोत्तरानपि K3 केरलान्, V1 सोमकान्; B1 कोपलान्, B2 4 5 Dn2 T1 कोसलान्, B3 चोत्तमान्; B6 Dn1 D1–5 कोशलान्. G M ह्यंतपाल तथोत्तम (G3 °लमथोत्तर, G4 °ल तथोत्तर). — ^{d}) G1 5 6 कौसल्यम् (for पार्थिव) V1 B3–5 Dn D3–5 चाजयत्, G1. 5 6 अज°, G4 M2 ह्यज°

4 Ñ1 om. 4 (cf. v l 3) — ^{a}) Ś1 V1 B6 D (except D1 2) पार्श्वं B3 ततश्च हिमवत्पार्श्वं — ^{b}) V1 B (except B5) D1 2 समासाद्य (for समभ्येत्य) K2 om. from जरद्गव up to 5^{c} (inclusive) K1 D5 (marg sec m) जरगवं, B1 2 जरोद्गव, B4. 5 Dn D4 5 जलो(D5 °नो)द्भव, D3 जनेश्वर S देशान्बहुविधान्बहून् — After 4^{ab}, G1. 6 read 5^{cd}. — ^{cd}) K3 V1 G1 4–6 D (except D6) वश Ś1 K1. 3 4 B3 वशी (for बली) T1 G2–5 M सर्वानल्पेन यत्नेन वशे चक्रे बलाद्बली (G4 °क्रे बहून्बलीन्), G1 6 सर्वानयत्नेन वशमनयत्पाडुनंदन°

5 Ñ1 om. 5, K2 om 5^{abc} (cf. v l. 3, 4) — ^{a}) Ś1 एवं विजित्य तान्सर्वान्, G1 6 मागधान्बहुधा देशान् — ^{b}) V1 B4. 5 Dn D5 विजिग्ये; B1 2 6 D1. 2 निर्जित्य, D3. 4 विजिज्ञे K3 G3 पुरुषर्षभ, V1 B1. 2. 4–6 Dn D1–5 T1 G1 2 6 M भरतर्षभ° (B5 Dn2 °भ) Ś1 बहून्पुरुष-सत्तम — G1. 6 read 5^{cd} after 4^{ab} — ^{c}) Ś1 lacuna, K3 उन्नादम्, V1 त(read उ?)न्नाटम्, B (B1 marg) Dn D4. 5 (marg sec m) मल्लाटम्; B1 उल्लाटम्, D1 2 मल्लारम्, D3 मल्लाटम्, T1 कर्णाटम्, G1 कुंजागम्, G2 कर्णासिम्, G3–5 कुतलान् (G3 °म्), G6 कुन्तागम्, M1 कर्णाटीम्, M2 कन्मापीम् G6 आस्थितो. K4 जग्ये, D4 जज्ञे; D6 जिज्ञे, G1 6 जित्य — ^{d}) Ś1 B2 कुक्षिवत; K1 कुक्षमत, B1 5 D3 5 कुति°, Dn(!) D6 शुक्ति°, D4 कुती° — G1 6 om 5^{ef} — ^{e}) Ś1 पाडव° स महा°; T1 G2 पांडुपुत्रो महावीर्यो — ^{f}) = 1 208 10^{d}. 4. 21. 48^{b} B1 2 6 D1 2 बलेन चतुरंगिणा

6 Ñ1 om. 6 (cf v l 3) — ^{a}) D3 कासि°. Ś1 काशिराज च समरे, D1 2 स काशिराजसमरे, S काशिराज समेयाय (T1 स समरे; G1. 6 विनिर्जित्य) — ^{b}) Ś1 सबधम्; K1 सुवतुम्; K2 सवधूम्, V1 B Dn D1–5 T1 G3 सु(D4 स, D5 स्व)बाहुम्; G2 सबधुम्, G6 सुबुद्धिम् K2 अभिर्वर्तन (sic), K3 V1 अभिवर्तिन, Dn1 G6 अनिवर्तन, G1 अतिवर्तिनं, G2 अतिवर्तन K4 D6 सम(D6 °ग)रेष्वनिवर्तिनं — ^{c}) Ś1 वशीचक्रे

7 Ñ1 G1 6 om 7 (for Ñ1 cf v l 3) — ^{a}) Ś1 *पार्श्वम्, K3 तु पार्श्वम्; K4 स पार्श्वं°, Dn1 D5 स्वपार्श्वं°; M1 सुपार्श्वो° — ^{b}) M2 तदा K1 राजमतिं, K3 गजपतिं, K4 पारापतिं, G2 4 काशी°, G3 राजपथिं Ś1 G2 नृपं; K4 G4 कविं, D3 क्रमात्; D4 G3 कथ, D6 क्रतु, G5 कुथ; M1 कृतिं; M2 कृत V1 B1–4 6 तथा ग(B1 रा)जपराक्रमं (B4 °म°), T1 नृथ गजपतिं कृति (sic) — ^{c}) V1 बल G5 M2 सघे — ^{d}) K2. 3 भरतर्षभ° (K2 °भ), K4 पुरुषर्षभ°

C 2 1032 B 2 30 8 K 2 31 8 ततो मत्स्यान्महातेजा मलयांश्च महाबलान् ।
अनवद्यान्गयांश्चैव पशुभूमिं च सर्वशः ॥ ८
निवृत्य च महाबाहुर्मदर्वीकं महीधरम् ।
सोपदेशं विनिर्जित्य प्रययावुत्तरामुखः ।
वत्सभूमिं च कौन्तेयो विजिग्ये बलवान्बलात् ॥ ९
भर्गाणामधिपं चैव निषादाधिपतिं तथा ।
विजिग्ये भूमिपालांश्च मणिमत्प्रमुखान्बहून् ॥ १०
ततो दक्षिणमल्लांश्च भोगवन्तं च पाण्डवः ।
तरसैवाजयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ ११
शर्मकान्वर्मकांश्चैव सान्त्वेनैवाजयत्प्रभुः ।
वैदेहकं च राजानं जनकं जगतीपतिम् ।
विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १२
वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतमन्तिकात् ।
किरातानामधिपतीन्व्यजयत्सप्त पाण्डवः ॥ १३
ततः सुह्मान्प्राच्यसुह्मान्समक्षांश्चैव वीर्यवान् ।
विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानुपयाद्बली ॥ १४

---

8 Ñ1 om 8^{ab} (of v.l 3) — ^{a}) K1 तथा (for ततो) D1 2 मल्लान् (for मत्स्यान्) S तत॰ काशिपतिं (T1 G2 5 ॰पतीन्) मत्स्यान् — ^{b}) Ś1 सालवाश्च, K1 नलयां॰, K4 पलादा॰, V1 B2–4 Dn D1 2 6 मलदा॰, B1 बलवा॰ T1 मल्लजांश्चैव पांडव॰; G1 6 मालवांश्च म(G6 ह)योपितान्, G2 मानवानिव पाडव॰, G3–5 M मालवानिह (G4 ॰वानपि, M2 ॰वाश्चैव) पांडव॰ — G1 6 om. 8^{c}–9^{d} — ^{c}) K2 अनवाद्यान्, K3 अनघान् (submetrical), D5 अनवद्यां, T1 अनवध्यान्, G2 3 M अनवद्या V1 B2–4 6 हयांश्चैव, G3 भया॰, G4 गधां॰ Ñ1 B1 5 Dn D3 4 अनघान(B1 ॰वद्या)भयाश्चैव — ^{d}) K3 D5 6 वसु(D6 m वत्स)भूमिं, K4 मरु॰; T1 पशुभूं॰ G4 सर्वत॰ K2 सभूमिश्चैव सर्वश॰

9 G1.6 om 9^{abcd} (of v l 8) — ^{a}) K1.2 B2 विजित्य च, K3 4 G3 5 निर्जित्य च, B1 निवर्तन, B6 निवर्त्य च; T1 वशे चक्रे Ś1 महावीर्यो, K1 3 महातेजा — For 9^{b} and 9^{c} see Addenda. — ^{b}) Ś1 मदवीयं, K3 D6 मदधीक, K4 मदवीर, Ñ1 V1 B Dn D1–5 om मदधा(B1 ॰वी)र T1 अटविरूय च पर्वत; G2 अटवीं चैव सर्वत, G3 4 आटवीय (G4 ॰यं) च पर्वत; G5 M अटवीय च पर्वत — ^{c}) V1 सोमदेश, B1 सोधिपाश्च, D1 2 सोपदश, D3 सापदेश (sic) Ś1 K1–3 Ñ1 सोमधे (K2 सोमवे, K3 सोमकी)याश्च निर्जित्य; K4 सोमवेयास्तु निर्जित्य, T1 G2 4 5 M गोपतेयाश्च निर्जित्य, G3 damaged — ^{d}) K4 प्रययावुत्तरा दिश — ^{e}) Ś1 कर्मभूमिं, K4 वश॰, B1 रत्न॰, G6 मरु॰ — ^{f}) K2 विजिग्य, D6 विजिज्ञे K बली (for बलात्) G5 विजिग्येरियलान्बलात्

10 G1 6 om 10^{ab} — ^{a}) Ś1 B2 भार्गाणाम्, K1 2 4 B5 D6 M गर्गा॰, K3 सर्गा॰, G4 5 मृगा॰ T1 गर्गाणामधिपांश्चैव, G2 गर्गानाधिपतिं चैव — ^{b}) Ś1 निपधाधि॰ K2 D1–3 5 तदा (for तथा) — ^{c}) D6 विजिज्ञे, T1 विजिन्य K2–4 ॰पालास्तु — ^{d}) Ś1 G4 नृपान्; D4 बहून्

11 ^{a}) G2 ॰मद्राश्च — ^{b}) D1 2 G1 2 5 M1 भोग(G2 ॰ज)वंतश्च, G4 भागवत च V1 B3.5 6 Dn D3–5 पर्वत (for पाण्डव॰) B4 भोगमंत च पर्वत; T1 भोजवत च पाडव — G5 om 11^{cd} — ^{c}) D4 तरसैवोज॰, T1 G2 तरसी चाज॰; G1 6 तरसोपाज॰. — ^{d}) = 12^{f} K4 धर्मशर्मांश्च सात्विकान्

12 K4 M1 om 12^{ab} — ^{a}) K1 शर्मकाश्चर्म॰; V1 शकांश्च वर्म॰, B1 शर्मकाद्धर्म॰; B3 शकाश्च धर्म॰; B5 T1 G1.6 शर्मकान्धर्म॰, D3 शार्मकान्वर्म॰, D4 शार्ङ्गकान्वर्म॰; D5 शार्मकावर्म॰, D6 शर्मकान्मर्म॰; G2 शमकान्धर्म॰, G3 गुर्मगान्धर्मगां॰; G4 शर्मगाधारगा॰, G5 शर्मगान्धर्मगा॰ — ^{b}) G3 damaged B1 4 शात्वेनैवा॰; B5 शांत॰; B6 शात्व॰. V1 Dn D3–5 व्यजयत्सात्वपूर्वक — G1 6 om 12^{c}–13^{b}. — ^{c}) Ś1 वैदेहाक, K1–3 वैदेहि॰, K4 विदेह॰, D1 2 वेदेह॰ D6 G5 वैदेह चैव (G5 चापि) राजान — ^{d}) B1.2 5 6 (m as in text) D1 2 शाल्व च; B4 चनक, G4 जानक Ś1 जानकिं जगतीपतिं; K4 जानकिं च महीपतिं — ^{e}) Ś1 विजित्य; D6 विजिज्ञे D3 5 पुरुषश्रेष्ठो — After 12, Ñ1 Dn (l) ins

289* शकाश्च वर्बराश्चैव अजयच्छद्मपूर्वकम् ।

[Dn1 वर्पवा॰, Dn2 वर्पका॰ (for बर्बरां॰) Dn1 छदपूर्वक; Dn2 सात्वपू॰]

13 G1 6 om 13^{ab} (of v l 12) — ^{a}) K B3 4 D1 2 M विदेहस्थस्तु (K1 ॰श्च), B1 वैदेहस्थांस्तु, B5 damaged, T1 वैदेहसस्थु (corrupt), G3–5 वि(G3 ॰वै)देहस्थं तु — ^{b}) K1 चद्रपर्व॰ K4 अभ्यगात् (for अन्तिकात्) — ^{c}) B1 6 अधिपती S किराताधिपतीन्सप्त — ^{d}) Ñ1 V1 B3–5 Dn D3 5 अजयत्; D4 अज(न)यत् T1 G2–5 M तत्र (for सप्त) G1.6 इन्द्रकेतुमुखांस्तत॰

14 ^{a}) B1 शूह्मान्, B3 सुम्मान् Cn सुह्मा॰ (= राढा॰) Ñ1 B Dn D3 4 T1 G2 5 M प्रसुह्मा(B3 ॰म्मां)श्च,

दण्डं च दण्डधारं च विजित्य पृथिवीपतीन् ।
तैरेव सहितः सर्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् ॥ १५
जारासंधिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह ।
तैरेव सहितो राजन्कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ १६
स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा ।
युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ १७

स कर्णं युधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत ।
ततो विजिग्ये बलवान्राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ १८
अथ मोदागिरिं चैव राजानं बलवत्तरम् ।
पाण्डवो बाहुवीर्येण निजघान महामृधे ॥ १९
ततः पौण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् ।
कौशिकीकच्छनिलयं राजानं च महौजसम् ॥ २० C 2. 1096 B 2. 30 22 K 2 31 23

D6 (m as in text) प्राच्यपुत्रान्. K1 (corrupt) तत' प्राच्यसुपान् जजैह्मान्, V1 तत' शुष्कान्प्रशुष्काश्च; D1 2 ततः सूक्ष्मान्प्रसूक्ष्माश्च, D5 तत' सुब्रह्मान्प्राच्यास्तु; G1.6 तत सुहृत्प्रसुह्मा(G6 °ग्मा)श्च, G3 तत' सिंहान्प्रसिंहाश्च, G4 तत' सुमहितान्प्राह — [b]) Ś1 K1-3 D6 सु(D6 स) पक्षाश्चैव, Ñ1 T1 G1 3 5 M2 समक्षाश्चापि (G1 °ति-), V1 B4 Dn(!) सपक्षानति- (Dn2 °पि), B1 समर्थाश्चैव, B3 5m 6 D1 2 समस्ताश्चैव; B3 स यक्षानपि, B5 D4 सुपक्षानपि, D3 5 स्वपक्षानपि, G2 समकाश्चैव; G4 समक्ष चापि, G6 भीमसेनोति-, M1 सपक्षांश्चापि B1 2 6 D1.2 पार्थिवान् (for वीर्य°) — G1 6 om 14[cd]. — [c]) K3 यदि (for युधि) — [d]) G3 damaged D4 मगधान् K1 आययौ, Ñ1 प्रययौ, V1 B2-5 Dn1 D3 G4 5 Cn अभ्यधाद्, B1 अन्वयाद्, B6 D1 2 5 अभ्य°, Dn2 अभ्यगाद्, D4 अभ्यायाद् T1 बलान्

15 D1 2 om (hapl) 15-16 — [a]) B1 6 दडांश्च G1 दंडदरा च — [b]) K4 विजित्ये, Ñ1 T1 G2 4 5 M विजिग्ये Ś1 K4 D6 जगतीपतीन्, K1 2 V1 B3 4 G4 पृथिवीपतिं, K3 T1 G5 °पतिः; Ñ1 तरसा बली, B1 2 6 तरसा रणे, M1 पृथिवीपती G1 6 मागधानजयत्प्रभु — After 15[ab], Ś1 K2-4 V1 read 17[ab], K2-4 V1 *repeating* it (some with v l) in its proper place — [c]) G3 5 तथैव, G4 तदैव (for तैरेव) Ś1 K1 2 Ñ1 V1 B4 5 Dn2 D3 4 6 G2 सहितै — [d]) D4 गिरिं व्रजम् K1 अथाद्रवत्, K3 उपागमत्, G4 °द्रवन्

16 D1 2 om 16 (cf. v l 15) — [a]) K1-3 D3.6 (before corr) जरासंधिं, K4 D5 (by corr) G2 जारासध K2 4 G2 5 M साधयित्वा, B5 शात्व°, D4 शात°, D5m घात°, T1 साद°. G1.6 करे च विनिवेश्याशु (G6 °य) — [b]) K1 2 T1 G2-4 M1 च, B1 G5 स°, M2 तं (for ह) Ś1 K4 D6 करे चापि निवेश्य ह, G1 6 जरासधिमयो(G6 °थो)जयत् — [c]) G3 4 M तेनैव Ñ1 V1 B4 5 Dn2 D4.5 सहितै Ñ1 V1 B Dn D3-5 सर्वैः ; S पार्थ (for राजन्) — [d]) B5 damaged B1 2 6 पुनाभ्ययाद्; T1 G5 अभ्यगमद्, G1 6 M अभ्यागमद्

G4 कर्णावभ्यागमद्बली

17 Ś1 K2-4 V1 read 17[ab] after 15[ab], K2-4 V1 *repeating* it here. — [a]) K2 (first time) D4 स- (for स). V1 (first time) शक चैव ययातिं च — [b]) T1 °रगिणा — [c]) T1 पाडव' श्रेष्ठ' — [d]) K1-3 T1 G1 4-6 M1 °मित्रकर्शिना, Ñ1 °मित्रकर्षिणा; B1 2 °मित्र- कर्षण , D1 2 °मित्रकर्षन., G2 °मित्रकर्शना. — After 17, Ś1 ins (a v l of 16[cd])

290* तैरेव सहित' सर्वै' कर्णं चाप्यजयत्प्रभु' ।;

while G1 6 ins

291* शिशुपालेन सहितस्त विनिर्जित्य पाण्डवः ।

Thereafter G6 reads 20

18 Ś1 om. 18-21, G1 om 18-19, G6 om 18[ab] — [b]) K2 T1 G3-5 चक्रे (for कृत्वा) K1 3 4 D6 वीर्यवान् (for भारत). — [c]) K2 3 च बलान् (for बलवान्) — [d]) G3 राज्य (for राज्ञ')

19 Ś1 G1 om 19 (cf v l 18) — [a]) K1 मोंदागिरिं, K2 गोद(ति)गिरिं, K3 D6m गोदगिरिं, Ñ1 B4 5 Dn D4-6 मोदागिरौ, V1 मेदोगिरौ, B1 मोधगिरिं; B2 3 6 D1 2 मोदगिरौ B1 2 6 D1 2 चापि (for चैव) T1 G4 अधमोधा(G4 °ध)गिरिपतिं, G2 3.5 6 M अथ मोदा(G3.5 °द)गिरिपति — [b]) D1 2 राजानं बलवत्तर'; S (G1 om) राजान वै महौजस (T1 °सा) — After 19[ab], G2 6 read 23*-25[b] — [c]) G4 पाडव B1 बहुवीर्येण, T1 G2 भुज° — [d]) D3 निघ्यान च (for निजघान) T1 G2 6 मृधे तदा (T1 °व'), G3-5 महाबल' (G3 °ल) (for महामृधे) K1 निर्जित्य सुमहामृधे

20 Ś1 om 20 (cf v l 18) — [a]) K4 पौंढ्र°; Ñ1 B2-5 Dn D5 G M पुंड्र°, D1 2 पौंड्र(D2 °ड्रा)धिपश्च, D4 पुंड्राधिप, D6 पौड्र°; T1 पुड्र° B1 6 D1 2 चैव, D4 वीर, G2-5 M वीरो D3 पुंड्राधिपं रणे वीरं — [b]) D3 वाहुदेव D1.2 महौजसं, T1 G2 महाबल' G1 6 वासुदेवाख्यमाययौ — After 20[ab], G1 5 6 ins

292* इदानीं वृष्णिवीर्येण न योत्स्यामीति पौण्ड्रक' ।
कृष्णस्य भुजसत्रासात्करमाशु ददौ नृप' ।

C 2 1097 B 2. 30 23 K. 2. 31 24 उभौ बलवृतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
निर्जित्याजौ महाराज वङ्गराजमुपाद्रवत् ॥ २१
समुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनं च पार्थिवम् ।
ताम्रलिप्तं च राजानं काचं वङ्गाधिपं तथा ॥ २२
सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः ।
सर्वान्म्लेच्छगणांश्चैव विजिग्ये भरतर्षभः ॥ २३
एवं बहुविधान्देशान्विजित्य पवनात्मजः ।
वसु तेभ्य उपादाय लौहित्यमगमद्बली ॥ २४
स सर्वान्म्लेच्छनृपतीन्सागरद्वीपवासिनः ।
करमाहारयामास रत्नानि विविधानि च ॥ २५
चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमुक्तमनुत्तमम् ।
काञ्चनं रजतं वज्रं विद्रुमं च महाधनम् ॥ २६
स कोटिशतसंख्येन धनेन महता तदा ।
अभ्यवर्षदमेयात्मा धनवर्षेण पाण्डवम् ॥ २७
इन्द्रप्रस्थमथागम्य भीमो भीमपराक्रमः ।
निवेदयामास तदा धर्मराजाय तद्धनम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

— ^{c}) K4 कौशिकीकच्छनिलयौ; B1 कौपिकीकच्छनिलय; B6 T1 G5 कौशिक कच्छ°; D1 2 कौशिकी° °यौ; D6 (m as in text) °वाहनिलय; G1 6 निर्जित्य कच्छनिलय, G2 4 काशिक कच्छ°; G8 कौशिकीगच्छ° — G1 6 om 20^{d}–21^{e} — ^{d}) B1 2 6 D1 2 महायल (for महौजसम्) K4 D6 राजानममितौजस

21 Ś1 om 21, G1. 6 om 21^{abc} (cf v l 18, 20) — ^{a}) K1 B5 वलयतौ; K2 Ñ1 B1 2 Dn D6 G2 M1 °भृतौ; V1 स वलिनौ; B3 4 6 सुवलिनौ, D1 2 वल भृतौ, T1 लभ्यकृतौ; G3 damaged, G4 5 वलभृतां; M2 वलावृतौ B2 तीव्रौ (for वीरौ) — ^{b}) K4 नवपराक्रमौ; B3 भीम°, G2 तीव्रपराक्रम — ^{c}) K4 D6 विजित्याजौ; B1 निर्जित्य तौ, D4 G6 निर्जित्यादौ T1 G2–5 M महावीर्यो (T1 °र्यौ; G2 °रा, G4 M1 °र्यां). — ^{d}) K1 वहुराजम्; G1 वक°, G6 पाक°

22 ^{a}) G4 5 सामुद्र° — ^{b}) Ñ1 चन्द्रदेव G1 पार्थिव — ^{c}) K1 2 4 M ताम्रलिप्त; B2 D8 ताम°; G2 दामलप्त; G4 रामलिप्त; G6 दाम° — ^{d}) G3 कच; G4 कुच G5 वकाधिप Ś1 K2 3 D6 (orig) काशी(K3 °शि)नामधिप (D6 by corr दाकानामधिप); K1. 4 कासीनामधि°, Ñ1 V1 B Dn D1–5 कर्व(B1 4 कर्क, Dn2 कर्प; D1 2 कप; D8 कर्च)टाधिपतिं, T1 कौचवका°; G2 कालवका° G1 कोशिनामाधिप नृप, G6 क्रौंच वकाधिप च स° — After 22, G1 ins

293* अङ्गानामधिप चैव कालिङ्गानामथेश्वरम् ।

23 G1 transp 23^{a} and 23^{c} — ^{a}) V1 सुप्की°, B8 सुम्मा°; G4 सुह्रा° — ^{b}) G6 जिग्ये (for ये च) B1 2 6 (m as in text) D1 2 पर्वत° (for सागर°). — B4 om (hapl) 23^{c}–25^{b}, G2 6 read those lines after 19^{ab} — ^{c}) B3 D3–5 पूर्वान् (for सर्वान्) Dn (!) म्लेच्छ° — ^{d}) Ś1 K4 Ñ1 V1 B1 D6 G4 5 M1 पुरुषर्षभ° (K4 °भ), B5 भरतर्षभ G1 पूर्वकांबोजकानपि — After 23, G1 (om lines 1 and 3) 3–5 ins .

294* किरातान्पुरुषादांश्च कर्णप्रवरणानपि ।
ये च काकमुखा नाम नरराक्षसयोनय ।
किरातास्तृणमूलांश्च किरातानेकर्णिकान् ।

24 B4 om 24 (cf v l 23), T1 om. 24^{ab}. — ^{a}) G1 एव विविधवेपांश्च — ^{b}) D1. 2 निर्जित्य G2 6 M2 (orig) भरतर्षभ°; G3–5 M1 2 (by corr) पुरुषर्षभः. G1 नानादेशान्विजित्य स° — G1 om. 24^{c}–25^{b}. — ^{c}) Ś1 K2–4 D6 करं (for वसु) T1 G2–6 M2 वसून्येषामु(G2 °नु)पादाय — ^{d}) G3 damaged K1 सौचित्यम्, K4 Dn1 S (G1 om) लोहित्यम् K1 T1 G2 4–6 वशी (for वली) B1 2 6 D1 2 लौहित्यमुपजग्मिवान्

25 B4 G1 om 25^{ab} (cf v l 23, 24) — ^{a}) G2 सर्वान्म्लेच्छांश्च नृपतीन्, G4 स सर्वान्म्लेच्छनगरीन्; G6 सर्वान्म्लेच्छाश्चाधिपतीन् — ^{b}) Ñ1 सागरद्विप°, V1 B Dn D1–5 सागरानू(Dn1 °रू; Dn2 D3 °नु)प°; G6 सगरद्वीप°. — ^{c}) K1 D8 करमाहर°, K2 करमा*र°.

26 ^{a}) B1 2 6 D1. 2 चदनागुरुमुख्यानि; Dn2 D3–6 S °गरुवस्त्राणि (T1 °गरुवर्णानि) — ^{b}) Ñ1 G2 M मणिरत्न° (M1 °युक्त)मनु°; V1 B1–3 6 D1. 2 मणिमौक्तिकमुत्तमं; B5 Dn D3–5 °मौक्तिककंवल; D6 (before corr) °मुक्तामनुत्तम, G1 प्रवालमणिमौक्तिकान् — ^{cd}) K2 3 B1. 6 G2–6 M1 राजत Ś1 K4 D6 T1 G2 6 वस्त्र; Ñ1 V1 B Dn D1–5 चैव; M1 पात्र (for वज्र as in K1–3 G3–5 M2) G4 महाम्बन G1 कांचनानि च वस्त्राणि वसूनि च * * * *

27 ^{a}) K3 G2–4 स कोटी°; K4 स कोश°; Ñ1 V1 B1 2 4 5 Dn2 D4. 5 T1 ते कोटी°; B3 6 Dn1 D1–3 G5 ते कोटि°; G1 वहुपद्मेन सख्येन — ^{b}) Ñ1 B D (except D6) कौंतेय; G1 नयेन; G6 सैन्येन (for धनेन) K4 ins.

२८

वैशंपायन उवाच ।
तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।
महत्या सेनया सार्धं प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १
स शूरसेनान्कात्स्र्न्येन पूर्वमेवाजयत्प्रभुः ।
मत्स्यराजं च कौरव्यो वशे चक्रे बलाद्बली ॥ २
अधिराजाधिपं चैव दन्तवक्रं महाहवे ।
जिगाय करदं चैव स्वराज्ये संन्यवेशयत् ॥ ३
सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्रं च नराधिपम् ।
तथैवापरमत्स्यांश्च व्यजयत्स पटच्चरान् ॥ ४
निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्वतप्रवरं तथा ।
तरसा व्यजयद्धीमाञ्श्रेणिमन्तं च पार्थिवम् ॥ ५
नवराष्ट्रं विनिर्जित्य कुन्तिभोजमुपाद्रवत् ।
प्रीतिपूर्वं च तस्यासौ प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ६
ततश्चर्मण्वतीकूले जम्भकस्यात्मजं नृपम् ।　C 2 1111 B 2 31 7 K 2 32 7

च after धनेन　Ś1 तत; K4 D6 G3-5 M1 वृत, B1 G6 तथा, Dn (!)वृता (for तदा). — K3 om 27^c–28^b. — ^{c}) Ñ1 V1 B D (except D6) T1 अभ्यवर्षन्महात्मानं; M2 °वर्षन्प्रमेयात्मा — ^{d}) K1 3 4 G2 6 M2 पांडव　G1 पौलस्त्यो विधयो यथा　G3 damaged

28 K3 om 28^{ab} (cf v l 27) K1 reads 28^{abc} on marg — ^{a}) K1 V1 B6 Dn D3-5 G4 °स्यमुपागम्य, K3 B1 3 4 °स्थं समागम्य. — ^{c}) Ś1 तथा　G3-5 न्य(G3 नि)वेदयदमेयात्मा — ^{d}) K3 बली (for धनम्)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K2 Dn D1 2 G5 दिग्विजय (G5 पूर्वदिग्विजय also). K1 3 4 B1 2 4-6 D3-6 (all om sub-parvan name) mention only भीम- (K3 4 B6 D6 पूर्व)दिग्विजय, B3 likewise only भीमविजय, G1 M2 likewise only भीमसेनदिग्विजय　K1 D3 5 cont समास — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 21(!), K2 D3 28, K3 27 (as in text), Dn1 30, S 33 — *S'loka no* K3 Dn 30, D1 2 27, M1 28

28

1 G6 om. the ref — K3 om 1^c–2^b — ^{c}) K1 2 Ñ1 B (except B3) D राजन् (for सार्धं)

2 B2 om 2, K3 om 2^{ab} (cf v l 1) — ^{a}) K1 2 D5 सूर° (for शूर°)　K4 सूरसेनं, M2 शूरसेनां　K1 2 कार्त्स्न्येन — ^{b}) B3 सर्वान् (for पूर्वम्)　D2 G1 °मेव जयत्प्रभु — ^{c}) K2 मत्स्यराज्यं　G6 कौरव्य — ^{d}) Ś1 वशी-, D2 5 वशं

3 G1 om. 3^a–4^b. B5 transp 3 and 4 — ^{a}) T1 G3 5 अथ राजाधिपं चै(G5 °पश्चै)व, G2 अधीरजाधिपं चैव, G6 करूशाधिपतिं चैव. — D6 om (hapl) 3^{bc}. — ^{b}) D1 दंडचक्रं, G4 5 दंतवक्र (as in text!), the rest (D6 G1 om) दंतवक्त्र　Ñ1 B4 5 Dn D3-5 महाबल, B1 2 6 D1 2 महारथं — ^{c}) G2 जिघाय　G2 6 M1 नरकं (for करदं)　G4 जगायैकरथं चैव. — ^{d}) Ś1 कृत्वा चैव न्यवेश°; K2-4 V1 B3-6 Dn D3.4.6 कृत्वा राज्ये न्यवेश°; B2 G2 स्वराज्ये सनिवेशय(G2 °ये)त्; T1 °ज्ये स न्यवेश°, G4 °ज्ये सनिवेश्य च

4 G1 om 4^{ab} — ^{a}) D1 स कुमार　Ś1 वशी-; K2 D2 5 वश　Ś1 K4 B2 D1 2 6 कृत्वा (for चक्रे) — ^{b}) B (except B3) सुजित च, D2 सुनिमित्र (for सुमित्रं च) K3 M2 नराधिप, G4 जनाधिपं — For 4^{cd} in G1, see 295* below — ^{c}) D2 T1 G5 तथैव परमत्स्यांश्च, G2 °वापरमात्स्यांश्च — ^{d}) B3 D3 4 व्यजेष्ट (for व्यजयत्) K2 3 D6 G5 च (for स)

5 For 5 in G1, see below. — ^{a}) K4 निषादभूमौ G5 गोशृंग- — ^{b}) K1 पर्वतप्रवरास्, T1 पर्वतं प्रवरस्　G4 तदा — ^{c}) Ñ1 V1 B1 3-5 Dn D1-5 तरसैवा(D1 2 °सा चा)जय°　K1 द्वीपान्, B3 D3 M1 श्रीमान् (for धीमान्) — ^{d}) K3 T1 श्रेणी°, K4 मणि°, G3 श्रोणि°　Ś1 नराधिपं, K1 D3 च पर्वत — For 4^c–5^d, G1 subst

295* श्रेणिमन्तमथो जित्वा गोशृङ्गेऽथ पटच्चरान् ।

6 ^{a}) K1 ततो राष्ट्र; K2 3 D6 त च राष्ट्र, Ñ1 V1 B3-5 Dn D1(by corr) 4 नरराष्ट्रं, B1 तत्र राष्ट्र, B2 6 D2 नर- (D2 °व)राज्यं, D3 वराष्ट्र च (corrupt), S नव(G6 °र)राष्ट्रान्　Ś1 K4 V1 B1 3-5 Dn D4 5 च निर्जित्य, M विजित्यै(M2 °त्ये)व — ^{b}) K3 B (except B3) D1 3 T1 G1.2 4 6 कुंतीभोजम् — G1 om 6^{cd} — ^{d}) K4 जग्राह प्रतिशासनं

7 ^{a}) K3 °नद्या, Ñ1 V1 B1 2 6 D1 2 T1 G4-6 M1 °तीरे (for °कूले) — ^{b}) K1 प्रभकंसात्मकं, K2 D2 6 जम्भ(D2 °भि)कसात्मज, K4 भोज कसा°; D1 कुजं तस्या°

C 2.1111 B 2.31 7 P 2.32 7 ददर्श वासुदेवेन शेपितं पूर्ववैरिणा ॥ ७
चक्रे तत्र स संग्रामं सह भोजेन भारत ।
स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ ८
करांस्तेभ्य उपादाय रत्नानि विविधानि च ।
ततस्तैरेव सहितो नर्मदामभितो ययौ ॥ ९
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्येन महता वृतौ ।
जिगाय समरे वीरावाश्विनेयः प्रतापवान् ॥ १०
ततो रत्नान्युपादाय पुरीं माहिष्मतीं ययौ ।
तत्र नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ ११
पाण्डवः परवीरघ्नः सहदेवः प्रतापवान् ।
ततोऽस्य सुमहद्युद्धमासीद्भीरुभयंकरम् ॥ १२
सैन्यक्षयकरं चैव प्राणानां संशयाय च ।
चक्रे तस्य हि साहाय्यं भगवान्हव्यवाहनः ॥ १३
ततो हया रथा नागाः पुरुषाः कवचानि च ।
प्रदीप्तानि व्यदृश्यन्त सहदेवबले तदा ॥ १४
ततः सुसंभ्रान्तमना बभूव कुरुनन्दनः ।
नोत्तरं प्रतिवक्तुं च शक्तोऽभूज्जनमेजय ॥ १५

जनमेजय उवाच ।

किमर्थं भगवानग्निः प्रत्यमित्रोऽभवद्युधि ।
सहदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ १६

K8 फूले भुजं नृप स्थित — ^{c}) Ś1 ***वेन — ^{d}) K1 शोचित, K8 शोपित, G1 प्रोपित (for शेपित)

8 ^{a}) N1 V1 B2 4-6 Dn D1-5 तेन स, B3 स तेन, T1 G1 4 5 M स (G1 च) तत्र, D6 तत्र न, G3 तत्र* (for तत्र स) Ś1 स चक्रे तत्र सग्रामं, G2 6 स तत्र तेन सग्राम — ^{b}) D1 भारत B3 4 Ñ1 Dn (!) सहदेवेन भारत — ^{d}) G3 damaged K8 °णाभिमुखे, B1 G1 °णाभिमुख, G2 °णादिशुखो — After 8, G1 ins

296* भगदत्त महाबाहु क्षत्रिय नरकात्मजम् ।
अर्जुनाय कर दत्त श्रुत्वा तत्र न्यवर्तत ।

— V1 B1-5 D S ins after 8 (G1, after 296*)

297* सेकानपरसेकांश्च व्यजयत्सुमहाबल ।

[B1 2 D2 4 5 मेकानपरमेकांश्च, B3 मेकलानारमेकांश्च, B4 मेकानपरसेकांश्च, D3 मेकं च परमेका*, T1 G2-4 M मोकान्परममोकांश्च, G1 स मोकान्परमोकाश्च, G5 *मोकान्परमोकांश्च, G6 मकान्पर*मकांश्च D3 न्यजयत् D1 2 M स महाबल , T1 G2-6 स पुन पुन G1 विनिर्जित्य पुन पुन]

9 ^{a}) N1 V1 B D (except D6) कर तेभ्य, G1 कर स्तेष — G2 6, which om 9^{b}-10^{d}, ins after 9^{a}, a passage given in App I (No 13) — ^{c}) Dn (!) M2 तेनैव (for तैरेव) — ^{d}) K1 4 V1 B3 D6 नर्मदाभिमुखो ययौ — After 9, D4 ins the same passage given in App I (No 13)

10 D4 G2 6 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) G1 द्वावन्त्यौ (for आवन्त्यौ) — ^{b}) K4 महता क्तौ (?), B3 6 D1 2 महता वृत, B. महताबुभौ — ^{c}) B1 श्रीमान्, T1 G3 4 M वीर G1 जिगाय सापरे वीर — ^{d}) G3 damaged Ś1 अश्विनेय ; T1 G1 4 5 M पाडवेय — A passage given in App I (No 13) is ins in V1 B (B1 marg) Dn D1-3. 5 6 T1 G1 3-5 M after 10, in D4 (which om hapl stanza 10 and line 1 of the additional passage), after 9, in G2 6 (which both om. hapl from 9^{b} up to the prior half of line 1 of the passage), after 9^{a}

11 G2 6 om 11^{a} (of v l 10) — ^{ab}) D1 माही°, D2 माहिष्मतां G1 ततस्तेनैव सदिष्टो माहिष्मत्या विवेश स — G1 om. 11^{c}-12^{b} — ^{c}) G2 M2 राजा Ś1 K3 G3 च (for स) — ^{d}) K1-3 T1 G3-5 transp चक्रे and युद्धं. Ś1 K4 D3 नरर्षभ

12 G1 om. 12^{ab} (cf. v l 11) — ^{b}) B1 परतप (for प्रतापवान्) — ^{c}) B1 तेनास्य, M2 तत्रास्य G1 तत्र तस्य महाद्युद्ध (sic) — ^{d}) Ś1 K4 D6 अभूद् (for आसीद्) K4 वीरभयकर, B1 भीरभयानक, D2 भीमभयकर; M2 भूरि भय° G1 भवल्लोकभयकर

13 ^{a}) K2 °क्षयकरं — ^{b}) G1. 3-5 प्राणिनां Ś1 K2-4 B5 Dn D3-6 सशयावह, V1 B1 G3 सक्षयाय च — ^{c}) G3 damaged T1 G2 4 5 M च (for हि) V1 माहात्म्यं (for साहाय्य) G1 तत्र नीलस्य साहाय्य — After 13, G1 ins

298* चक्रे भारतशार्दूल बहुरूपत्वमास्थित ।

14 ^{a}) K1 2 Ñ1 V1 B3 Dn D3-5 G1-4 रथा (G1 रथ) हया (by transp), G6 हयरथा — ^{c}) B1 प्रक्षिप्तानि. K4 स दृश्यते, D1. 4 स्व(D4 च)दृश्यत, D2 3 T1 G5 व्यदृश्यते K1-3 प्रदीप्तान्येव दृश्यते, Ñ1 सप्रदीप्तान्यदृश्यंत; G1 3 4 प्रदीप्ता इव (G3 °प्तानीव, G4 °प्तानिच) दृश्यते — ^{d}) G3 (by corr) तथा K3 सहदेवबलेन च

15 ^{a}) Ś1 K4 B1 D3 6 T1 G2 3 5 M तत स स(D3 सु)भ्रान्त° G6 °मनो वै (hypermetric) — ^{c}) Ś1 K2. 4 Ñ1 D6 M प्रतिपत्तु K4 D6 स (for च). — For 15, G1 subst तत सम्भ्रान्तमनसो नोत्तर प्रत्यपद्यत

वैशंपायन उवाच ।
तत्र माहिष्मतीवासी भगवान्हव्यवाहनः ।
श्रूयते निगृहीतो वै पुरस्तात्पारदारिकः ॥ १७
नीलस्य राज्ञः पूर्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत् ।
तदा ब्राह्मणरूपेण चरमाणो यदृच्छया ॥ १८
तं तु राजा यथाशास्त्रमन्वशाद्धार्मिकस्तदा ।
प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान्हव्यवाहनः ॥ १९
तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसा कविम् ।
चक्रे प्रसादं च तदा तस्य राज्ञो विभावसुः ॥ २०
वरेण छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः । C 2. 1136 K 2 31 35 K 2 32. 37

16 K2 जन्मेजय — a) G3 damaged. Ñ1 V1 B D (except D6) G1 2 वह्नि, G6 अस्ति (for अग्निः) — b) B1 प्रत्यक्षमभवद्, Dn2 °मिग्रो भवेद् Cd cites अमित्र. G6 सुधीः (for युधि) — c) Ś1 K4 D6 G1. 6 M यज्ञार्थे, B6 यज्ञानां

17 After वैश° उ°, V1 B1(marg) 5 D3 5 transp. 17 and the first two lines of 299* (D3. 5 repeating the lines in their proper place) — a) Ñ1 तस्मिन् (for तत्र) D1. 2 माही°. T1 G5 Cv °वासो — c) K1 B4 नि(B4 हि)गृहीतोसौ, V1 B1 5 Dn D3–5 हि (B1 च) गृहीतो वै, B2 3 6 D1 2 च गृहीत स (D2 °तोस्य) Cn cites गृहीत (= विवश), Cv cites निगृ° (as in text) G2 श्रूयतोनुगृहीतो वै, G4 श्रूयते हि ततो * वै — d) Ś1 K B6m D1. 2 Cd पारजायिक, B1 °दारिके, B6 °दायिक, G1 परिदारिक, G2 पारिदारक, G4 पारदादिक Cd n cite text — V1 B D ins. after 17 (V1 B1[marg] 5 D3 5 transp 17 and the first two lines of 299*, D3. 5 repeating the two lines in their proper place) :

299* नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना ।
साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा ।
व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत्प्रज्वलते न सः ।
यावच्चारुपुटौष्टेन वायुना न विधूयते ।
ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । [5]

[(L 1) B6 तनया (for दुहिता) V1 B1(m as in text) 4 D3 5 (the latter two first time) रूपेणाप्रतिमा भुवि (for the post half) — (L 2) D3 5 (both first time) अग्नि° (for साग्नि°). V1 अग्निहोत्रस्य यातिष्ठत् D3 (second time) सह (for सदा) V1 D3 5 (the latter two first time) पितुः शुश्रूषणे तदा (V1 रता) — (L. 3) D2 प्रलयते (for प्रज्वलते) D6 न च प्रज्वलतेनि(by corr न)ल V1 वीक्ष्यमाणोपि स तदा नैव प्रज्वलित किल — (L 4) D2 °पुटौष्णेन V1 समीरित (for विधू°) — (L 5) V1 B1 2 4 6 D1 2 वह्निश्च° (for अग्निश्च°) B1 सुमध्यमा, B6 सुदर्शन , D6 सुदर्शनीं]

18 a) K1 B1. 4 5 Dn D3–5 सर्वेषाम्, Ñ1 B2 6 D1 2 तनयाम् (for पूर्वेषाम्). — b) G6 उपा°. Ñ1 उपनीतो-भवन्नृप. Glosses on उपनीत : Cd आहित, Cn [तया .] स्वीकृत, Cv प्रसादित. — c) K4 D6 तत्र; V1 B1. 3–5 Dn D3–5 ततो, G6 तथा (for तदा) — d) G3 damaged V1 B Dn D1–5 रममाणो (B3 5 °णं), T1 वर°. Cv cites text — After 18, Dn2 (!) ins .

300* चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् ।,

a line absorbed by almost all our old printed ed , not excepting the Kumbhakoṇam, which is said to be "mainly based on the South Indian texts".

19 D3 reads 19^{ab} twice — a) K1–3 तत्र, Ñ1 त स K1 तथाशास्त्रं — b) Ś1 अन्वगाद्, K1 शशाक, Ñ1 V1 B2 4. 5 Dn D3(both times) 5 T1 G M1 Cv अशासद्, D1 अन्वशाद्, M2 अयशाद् K3 ब्राह्मण, V1 धर्मतस् (for धार्मिकस्) Ś1 B2 T1 G3 5 6 तथा; D1 सदा (for तदा) D3 (second time) अशासद्भरतर्षभ — cd) G2 क्रोधाद् (for कोपाद्) D6 ततोस्तिहर्षाद्भगवान्प्रजज्वाल हुताशन

20 a) Ś1 K2 तद् (for तं) G1 विततो (for विस्मितो) — b) K2 3 मनसा, D3 सह° (for शिर°) K1 भुव, K3 कविं, V1 B Dn D1–5 [अ]वनिं (B1 [? gloss] क्षितिं); T1 कवीं; G1 [अ]श्लीं; M1 कवि Cd cites कवि (= वह्नि) D6m जगाम मनसावनीं — After 20^{ab}, V1 B D (D6 marg sec m) G3 ins .

301* ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृप. ।
प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः ।
प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा ।

[(L 1) B4 काले च B1 कन्या स, B2 6 D1 2 कन्यां तां, G3 महता (for तां कन्यां) B2–4 6 D1 2 G3 तसी स (for तथैव) B5 तथैव विहितां नृप , D6 तस्यैव च तदा नृप — (L 3) B1 तां कन्या, Dn1 D4 ता सुभ्रु B1 D1. 4 नीलराजसुतां तदा] — c) K3 B (except B3) D (except D6) भगवान्; G2 तु तदा — d) G6 यस्य (for तस्य)

21 a) B1 छद्म°, G2 छाद° — b) K1 B3. 6 स्विष्टि-कृत्तम, S स्वि(G4 नि)ष्टकृत्तदा Cd cites text, Cv cites स्विष्टकृत् — c) Ś1 स च, K2 च सह (hypermetric), V1 B3 5 D3 5 चैव, D4 त्वेव, S वै स (for च स) — d) K1 स्वसैन्येन, B3 D1. 2 ससैन्यो वै, B6 D3–5 स्वसैन्ये स, S

C. 2. 1139 B. 2. 31. 35 K. 2. 32. 37 अभयं च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः ॥ २१

ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः ।
जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्तीह वह्निना ॥ २२
तस्यां पुर्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह ।
बभूवुरनभिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल ॥ २३
एवमग्निर्वरं प्रादात्स्त्रीणामप्रतिवारणे ।
स्वैरिण्यस्तत्र नार्यो हि यथेष्टं प्रचरन्त्युत ॥ २४
वर्जयन्ति च राजानस्तद्राष्ट्रं पुरुषोत्तम ।
भयादग्नेर्महाराज तदा प्रभृति सर्वदा ॥ २५

सहदेवस्तु धर्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम् ।
परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथा गिरिः ॥ २६
उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत्पावकं ततः ।
त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २७
मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक ।
पावनात्पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः ॥ २८
वेदास्त्वदर्थं जाताश्च जातवेदास्ततो ह्यसि ।
यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन ॥ २९
एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य मेदिनीम् ।

परसैन्यान् (G1 °सैन्या; G2 °सैन्यो; G5 °सैन्या, G6 °सैन्य)

22 a) S (except G3 4) तदा (for तत°) D2 किंचिद् — b) T1 पुरी B1 G4 (by corr) नृप — c) K3 B D1. 2 5 G3 जिगीषते, V1 D3 °षंतो, T1 M2 °षंति, G1 जहिषती; G4 जिगीष्मति — d) Ś1 K3 दह्यते हि; K2 °ह्यते न, K4 B2 °ह्यतीव, V1 B1 4–6 Dn D6 °ह्यते स्म (B1 °ते च, D6 °ते ह), G1 6 °ह्यति च, G2 °ह्त्येव; M2 त्वदह्यंत (for दह्यंतीह) B3 दह्यते स्मरवह्निना, D3 5 दह्यंते ते स्म वह्निना; D4 दह्यते ते(न) स्म वह्निना

23 a) K1–3 तदा वीर (K1 °रा), B1 2, 4 6 D1 2 महाराज (for तदा चैव) — b) Ś1 माहिकत्यां G1 2 6 M नराधिप (for कुरू°) — c) Ś1 V1 B3 5 Dn D3–6 T1 G1 3–5 °बुरनतिग्राह्या; D2 °बुस्तानवग्राह्या Cd cites अनभिग्राह्याः (as in text) — d) T1 योषिता, G3 यभूवु G4 छदत; M2 छदन V1 B2–4 6 D1 2 स्वैरिण्यो योषित किल Cd cites छंदत (as in text)

24 a) G1 अग्निस्वर — b) K1 स्त्रीणामत्र निवारणे, D2 °मप्रविमारणे, T1 G3–5 °मप्रतिवारण, G1 °णा प्रतिनिवारणे; G2 °णां च प्रतिचारणे — c) K3 वरिण्यस्, G1 स्वैरिन्यस् — d) D3. 5 यथेच्छ Ś1 K B4 5 Dn D6 M1 °ष्ट विचरन्त्युत, B1 2 6 D1 2 °ष्ट प्रचरति ह (B6 हि); G3 damaged Cv cites प्रचरंति

25 a) Ś1 वर्णयति च, G1 वर्जयति हि, G4 °यत्येव — b) Ś1 K Dn D6 तत्पुर, T1 G3–5 तद्राज्य B1 मनुजाधिप; B2–6 D1–6 पुरुषर्षभ; Dn (!) भरतर्षभ — d) B5 D3–5 तत°, M2 तथा (for तदा)

26 b) G1 तथा° (for भया°) — c) G1 प्रतप्तम्, G2–4 6 प्रदीप्तम् (for परीतम्) T1 G5 अप्रतप्तमना राजन् — d) Ś1 K4 Dn D6 य(D6 त)थाचल°; G3 तथा गिरि°

27 a) B1m अप° (for उप°) G4 गिरिर् (for शुचिर्) — b) K1 प्रति, T1 G2–6 तदा (for तत.) — Before 27cd, Ñ1 V1 B D G2–4 6 M1 ins सहदेव उ° (some MSS. as usual om उ°)

28 a) K1 त्वमेव — b) D1–5 G1 4 पावक°, T1 पावकं B2 यज्ञस्त्वमपि पावक°, G6 °स्त्वमधिपावक. — c) K2 D2 पवनात्; G2 6 पावयन्, G4 पावकात् G1 चासीद् (for चासि) — d) Ś1 K1 2 Ñ1 V1 B1–3 6 D1–5 6 (by corr) हवनाद्; G1 भगवन्, G3 वाहनाद् D2 °वाहन

29 a) B2 वेवास् Dn1 तदर्थं K4 B4 5 Dn D6 जाता वै, D3 5 जातास्तु, G2 यज्ञाश्च D4 वेदास्त्वं (गश प्लवगोभू)दर्थं जा*स्तु (the bracketed letters being from a following stanza), G6 वेदास्त्वदर्थ्यो यज्ञाश्च — b) K1 °स्तथा ह्यसौ — After 29ab, V1 B D ins a passage given in App I (No 14) On the other hand, S ins after 29ab a somewhat different version of the first four lines of that passage

302* चित्रभानु सुरेशश्च अनलस्त्व विभावसुः ।
अग्निर्दुस्पर्शनश्चासि हुताशो ज्वलन शिखी ।
वैश्वानरस्त्व पिङ्गेश भूरितेजा प्लवगम ।
कुमारसूनुर्भगवान्रुक्मगर्भो हिरण्यकृत् ।

[(L 1) T1 G3–5 सुरेशश्चाप्यनलस्त्व, G2 6 °शश्च अनलश्च — (L. 2) G6 अग्ने सुदर्शनश्चासि — (L 3) G6 °नरस्तु G1 6 M प्लवगो (G1 प्लवको, M2 प्लावगो) भूरितेजन°, G2 प्लवगो भूरितेजस — (L 4) G1 कुमारगर्भो, G2 6 M °मिश्रो M1 भगवन् G4 उग्र°, G5 नृत्त° (for रुक्म°)]

— Before 29cd, V1 B D ins सहदेव उ° (D4 6 om उ°) — c) K1 यच्च विघ्नम्; K2 येज्ञविघ्नम् K3 G1. 6 इद — d) V1 Dn2 M1 यज्ञ° (for हव्य°) Ñ1 नार्हस्त्वमसि पावक, T1 G M2 नार्हसि (G2 6 °से) त्व हुताशन (G3 has only नार्ह, rest damaged)

30 Before 30, G1 reads वैश° — a) Ś1 D2 उक्त्वा स, K4 उक्त्वाथ, D3 उक्तस्तु D1 मां राजन् (for

विधिवत्पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ॥ ३०
प्रमुखे सर्वसैन्यस्य भीतोद्विग्नस्य भारत ।
न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः ॥ ३१
तमभ्येत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम् ।
सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३२
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं कृता मया ।
वेद्मि सर्वमभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च ॥ ३३
मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ।
यावद्राज्ञोऽस्य नीलस्य कुलवंशधरा इति ।
ईप्सितं तु करिष्यामि मनसस्तव पाण्डव ॥ ३४
तत उत्थाय हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसानतः ।
पूजयामास माद्रेयः पावकं पुरुषर्षभः ॥ ३५
पावके विनिवृत्ते तु नीलो राजाभ्ययात्तदा ।
सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां पतिम् ॥ ३६
प्रतिगृह्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य तम् ।
माद्रीसुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ॥ ३७
त्रैपुरं स वशे कृत्वा राजानममितौजसम् ।
निजग्राह महाबाहुस्तरसा पोतनेश्वरम् ॥ ३८ C 2. 1164 B 2. 31. 61 K 2. 32. 63

माद्रेय·) — c) K3 प्रविशत् (for विधिवत्). — d) G1 2 6 M पांडव· (for पावक)

31 a) Ś1 K4 Dn D6 तस्य (for सर्व·) — b) K2 भीतोद्विज्ञस्य, V1 °द्विग्न स, D3 °द्विग्नश्च, S भयोद्विग्नस्य (G6 प्रश्यतोम्रे च) — c) K1 D8 वैनम् K1 Ñ1 B1 6 Dn2 D1 2 4 G2 अभ्यगाद्, G1 अत्यकाद् Cn cites text. G M अग्निर् (G3 वाक्य) (for वह्निर्)

32 a) K4 समुपेत्य, Dn (!) D6 तमुपेत्य (for तम·भ्येत्य). S (G3 damaged) अग्निर् (for वह्निर्) — d) B4–6 शांत्व°.

33 a) T1 आदितोतिष्ट (sic) Ś1 कौंतेय; K3 राजेंद्र; Ñ1 B1. 6 D4 माद्रेय (for कौरव्य) — b) K1 B3 4 6 D1 2 M2 मया कृता (by transp), K2 कृता तव — G1. 3 (om line 3) ins after 33^{ab} G6, after 34^{ab}

303* देवदेवस्य कृष्णस्य विष्णोरमिततेजसः ।
भुजमाश्रित्य यज्ञं त चिकीर्षुं पाण्डुनन्दनम् ।
जानामि सहदेवाद्य कृतार्थो याहि साम्प्रतम् ।
[(L. 2) G3 यदसु, G6 यज्ञ तु — (L 3) G6 सहदेवाद]

— G1 om 33^{cd} — c) K1 धर्म्यम्, K2 3 धर्मम् (for सर्वम्) T1 वेदी सर्वमभिप्रायां — d) M1 वै (for च)

34 a) K1 मया च, K3 मया नु, B3–6 D3–5 मया पू[ ] K4 मया रक्षयितव्येय, Ñ1 V1 मया तु रक्षितव्या पूर्, D1. 2 मया तु रक्षितव्योय Cn cites पू· (=पुरी). — b) Ñ1 V1 इयं, B3–6 D1–3 5 सदा; D4 तदा; G2 पुरीं — After 34^{ab}, G6 ins 303* — G1 om. 34^{cdef}, G2 6 M om 34^{cd} — c) Ś1 राज्ञोथ, Ñ1 V1 B1 Dn D6 राज्ञो हि G3 च तदा (for नीलस्य) — d) Ś1 K4 Ñ1 Dn D6 G3–5 कुले वशध(G4 °क)रा इति, V1 B2 D1 2 T1 कुल(V1 °ले)सततिधारणा, B3–6 D3–5 कुल(D5 °ले)संततिधारिणी. — e) B5 6 D3–5 च, S (except G5, G1 om) ते (for तु) — f) S (G1 om) मनसः पांडु(G5 कुरु)नदन (T1 G3 °न·).

35 a) K1–3 G1. 2 6 M धर्मात्मा, D6 हृदये (for हृष्टा°) — b) K2 D1 G2 6 शिरसा तत·, B1 प्रणत· स्थित· — d) Ś1 K4 Dn D6 T1 G3–5 भरतर्षभ (G3. 4 °भ·), K3 Ñ1 V1 B1 2. 6 पुरुषर्षभ, G1 2 6 M परमेश्वर

36 a) V1 हि (for वि) K4 विनिवृत्ते ततो वह्नौ. — b) B2 Dn (!) [अ]भ्य(Dn1 °त्य)गात् G6 तत· (for तदा) K4 नीलो राजा तदाभ्ययात्, B1. 5 नीलो राजा भयात्तत (B5 °दा), G1 नीलस्तु प्रददौ करं — After 36^{ab}, V1 B D (except D1 6) ins

304* पावकस्याज्ञया चैनमर्चयामास पार्थिवः ।
[B1 Dn1 चैवम्]

— G1 om. 36^{c}–37^{d} — c) K2 तत्कारेण V1 M नरव्याघ्र· (M1 °घ्र), D3 नर व्याघ्रं — d) K1 नृणा (for युधा) G4 प्रति (for पतिम्)

37 G1 om 37 (cf v l 36) — a) V1 स प्रगृह्य, D3 4 प्रतिपूज्य K4 M2 तु, B1 स (for च) D3 om. च — b) B1 करेण, M1 करे स Ś1 B2 3 6 D2 ह, B1 स·; B4 Dn D6 G2 6 M च, D4 ता (for तम्) — c) K1. 2 माद्रीपुत्रस् K3 तदा (for तत·) — d) Ś1 विजयद्, K2 D3 विजयि

38 a) D1 त्रिपुरेश (for त्रैपुर स) K1 तु, B4 T1 G2 4 6 स्व· (for स) Ś1 वशीकृत्वा, B1–3 6 D1 2 वशीकृत्य — G1 om 38^{cd} — c) B1–3 6 D1 2 महाराज (for °बाहुस्) — M2 om (hapl) 38^{d}–39^{c} — d) K1 योधनेश्वर, K2 नोदने°; K3 वै नरे°, K4 पोनृते°, Ñ1 V1 यौवने°, B1 जौदरे° (m कौरवे°, पौरवे°, जवनै°), B2 यवनाधिप, B3 जवनेश्वर, B4 5 Dn D3–5 6 m पौरवे°, B6 D2 यवने°, D1 पवने°; G3 4 पत्तने°, G6 वेतने° Ś1 सेनया स धनेश्वर, text as in D6 T1 G2 5 M1

39 M2 om. 39^{abc} (cf v l 38) — a) Ś1 अकृतिं;

C. 2. 1165
B 2. 31 61
K 2. 32. 63

आहृतिं कौशिकाचार्यं यत्नेन महता ततः ।
वशे चक्रे महाबाहुः सुराष्ट्राधिपतिं तथा ॥ ३९
सुराष्ट्रविषयस्थश्च प्रेषयामास रुक्मिणे ।
राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते ॥ ४०
भीष्मकाय स धर्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै ।
स चास्य ससुतो राजन्प्रतिजग्राह शासनम् ॥ ४१
प्रीतिपूर्वं महाबाहुर्वासुदेवमवेक्ष्य च ।
ततः स रत्नान्यादाय पुनः प्रायाद्युधां पतिः ॥ ४२

ततः शूर्पारकं चैव गणं चोपकृताह्वयम् ।
वशे चक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ॥ ४३
सागरद्वीपवासांश्च नृपतीन्म्लेच्छयोनिजान् ।
निषादान्पुरुषादांश्च कर्णप्रावरणानपि ॥ ४४
ये च कालमुखा नाम नरा राक्षसयोनयः ।
कृत्स्नं कोल्लगिरिं चैव मुरचीपत्तनं तथा ॥ ४५
द्वीपं ताम्राह्वयं चैव पर्वतं रामकं तथा ।
तिमिंगिलं च नृपतिं वशे चक्रे महामतिः ॥ ४६

K1 आवृत्य; K3 G1 2 आहुतिं, K4 D1 T1 G6 आहूतिं, Ñ1 V1 B Dn D2 आकृतिं, D3 अह्वतिं, D4 आह्वत्तिं, D5 आह्वतिं; D6 M1 आह्वतिं See on 2 4 27^{a}, 13 21^{a}. K2.3 कौशिक नार्यं; D1 कौशकाचार्यं; D3.5 कौरवा°, D4 कुशिका°; G3-5 कैशिका° — b) B3 D3-5 बलेन (for यत्ने°) K1 महवाननः, K2 3 °ता नृप, K4 °तात्मन°; V1 B3.5 Dn2 D3-5 G5 °ता वृत°; B1 °ता सथा, G6 °ता तप° G1 पोतशैलमयोजयत् — G1 om 39^{c}–42^{d} — c) Ś1 वशीचक्रे; K3 वशे कृत्वा, D5 वश चक्रे K1 महाबाहु — d) K2 D3 स राष्ट्र°, M2 सुराष्ट्राधिपतिस् Ś1 तत°, Ñ1 B4 5 Dn D6 S (except G4, G1 om) तदा (for तथा)

40 G1 om 40 (of v l. 39) — a) Ś1 S (G1 om.) सुराष्ट्रविषयस्थ सन् (Ś1 G2 स); K4 स सुराष्ट्र-विषयस्थ°, Dn2 D1 (before corr) 2 स्वराष्ट्र (Dn2 सुराष्ट्र)-विषयस्थश्च, D3 सुराष्ट्रविषयास्थश्च — c) D1 T1 राज्ञो K1 भोजवर°. — d) Ś1 महामात्याय.

41 G1 om 41 (of v l 39) — a) B2 M2 भैष्म°. Ś1 K Ñ1 B6 D3-5 च (for स) K3 धर्मज्ञ — b) K1 साख्या° Ś1 G5 च (for वै) — c) V1 B3-5 D3-5 तस्य; M1 चापि Ś1 K V1 Dn D6 प्रतिजग्राह, B5 सुसुतो राजन्, S (G1 om) ससुतो राजा — d) Ś1 K V1 Dn D6 ससुत° शासन तदा

42 G1 om 42 (of. v l. 39) — a) K3 T1 प्रीतिपूर्वं Ś1 K B1 3 Dn D6 महाराज (for °बाहुर्) — b) Dn2 सहदेवम् (for वासु°) K2 अवेक्ष B1 3 6 D1 2 ह (for च) — c) G5 सु (for स) K3 G2 6 तत स रत्नमादाय, G3 तत° स रत्नान्युपादाय (hypermetric) — d) K1 पुन° प्राप्य, K4 (by transp) प्रायात्पुनर्; V1 B3.5 6 D3-5 प्रीत° प्रायाद्, G4 पुर° प्रायाद् K1 प्रति, T1 पार्थि

43 a) Ś1 T1 G3 4 6 M शूर्पाकर, K1 सूर्पाकर; K2-4 B1m. 2 4-6 D1 2 6 सूर्पारक, B1 सूर्प्याह्वय, B3 सूर्पाकरी; Dn2 D5 सूर्यारक, G1 शूर्पाकार, G2 शूर्पकर, G5 शूर्पाकरश् G1 प्राप्य (for चैव) — b) Ś1 D6 गण चोपाकृताह्वय, K1 गणं वोप°; K2 3 G6 गणं चाप° (G6 चापि); K4 गणं चोपहृता°, N1 गण चोपावृता°; V1 B3-5 Dn D3-5 ताली (V1 B4 Dn1 ताला, D4 शली) कट (D4 °कर) मथापि च; B1 2 6 D1 2 देश (D2 °व) चापि कृताह्वयं, T1 G3 (by corr) 4 5 M1 ग (G5 गौ) ण चोपहृत (G4 °हु) स्वय (G3 orig स्वक), G1 जामदग्नेन पूजित°. See Addenda. — G1 om 43^{cd}. — c) Ś1 वशी- Ś1 महाराज, V1 B5 D3-5 महाबाहुर् (for °तेजा) — d) K3 महाबला°. S (G1 om) दडकं च महाबल (T1 G5 °ल°).

44 b) D6 (m as in text) °च्छयोद्विजान् — c) D4 पूरुषा° V1 निषादांश्च करूषाश्च, G3 °दान्पुरुषाश्चैव — d) K1 कर्मप्रावरणानपि; K3 कर्णप्रावरणान्यपि — For 44, G1 (which om 45^{a}–47^{b}) subst.

305* निषादानजयत्तत्र सागरम्लेच्छयोनिजान् ।

45 G1 om 45^{a}–47^{b} — a) G4 M1 काक° (for काल°) K3 °मुख्या — b) B2 corrupt K2 Ñ1 V1 D1 G2-5 नर- (for नरा) — After 45^{ab}, Dn1 (marg) ins

306* ये चैकपादा मनुजा वृक्षकोटरशायिन° ।

— K2 om 45^{c}–46^{b} — c) K1 कृत्स्न°, D1 कृत्स्नां Ś1 ** गिरिं; K3 D6m कोल्ह°; K4 कोल्ल°, Ñ1 D1 M2 लोक°, V1 B2 6 काल°, B1 कोल°, G4 कोल्ल°; G5 गोल्ल°; G6 योल्ल°; M1 कोला° — d) Ś1 सुरधीपत्तन, K1 मरूची°, K3 D6 (sup lin) सुरुची°, K4 D2 मुरुची°, Ñ1 V1 D6 सुरुचीपट्टनं; B1 2 D1 सुराचिं पत्तन, B3 सुरवी°; B4 6 पुरवी°; B5 कुररी°, Dn (!) सुरभीपट्टन, D3.5 मुररीपत्त- (D3 °त) न, D4 सुरभी°, M2 मुरजी° D6 सदा

46 G1 om 46 (of v l 45), Ś1 K2 om 46^{ab} (for K2, of v l 45). — a) B1 तालाह्वय; B5 साम्रगिरिं;

एकपादांश्च पुरुषान्केवलान्वनवासिनः ।
नगरीं संजयन्तीं च पिच्छण्डं करहाटकम् ।
दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ४७

पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्रकेरलैः ।
अन्ध्रांस्तलवनांश्चैव कलिङ्गानोष्ट्रकर्णिकान् ॥ ४८
*अन्ताखीं चैव रोमां च यवनानां पुरं तथा । C 2 1175 B 2.31 72 K 2.32 74

T1 G5 ताम्राशय, G2 6 ताम्रमय — b) K4 D1 2 G3 रोमकं, V1 B6 ग्रामक, D3 वामकर (hypermetric), D5 वा (sup lin रा)मक; G2 M रमक, G5 राजकं, G6 कामगं B1 पर्वत चैव रामक — c) K1 2 तिमिं(K2 °मिं)गिलिं, K4 G3 तिमिंगल, D1 (before corr) तिमगिल; D2 तमिंगिल; T1 तिमिहील, G4 तिमिनील, G5 तमिंगील Ś1 च सुमृश; K4 स नृपतिं, Ñ1 V1 B1 4 5 Dn D3–6 च स नृपं — d) Ñ1 V1 Dn D6 वशे कृत्वा B D1–5 M2 महाद्युति, T1 महामुनि

47 G1 om 47ab (cf v l. 45) — a) B2 3 6 D1 2 नृपतीन् (for पुरुषान्) — b) K1 Dn D6 केरलान्, K2–4 Ñ1 V1 B D1–5 केवलं D3 वान°. T1 G4 5 तथा चैवोष्ट्रकठ(G4 °कर्ण, G5 °कट)कान्, G2 6 M वनवासाश्च केवलान्, G3 तथैवोष्ट्रककर्णकान् — c) K3 D2 G6 नगरं Ś1 सजयती, K1 2 D3 सजयतीं, K4 राजवता, Dn1 स जयती, G1 2 सचयंतीं (G2 °तिं); G6 सजयत — d) Ś1 पित्यड, K1 पिच्छजी, K2 पिच्छंद्म, K3 पिछुंड, K4 पिंड च, Ñ1 B2 पिचुड, V1 B4 Dn पापड, B1. 3 पिंडकं, B5 पिचिड, B6 D1 पिच्छड-, D2 पिच्छल, D3–5 पाछिंड, D6 पिपडं, T1 M1 विच्छद, G3 पिच्छदं; G4 पिभ्छद T1 G3–5 करवा(G4 °रा)टज, M1 करपाटकान् G1 विच्छंदकरवाकरान्, G2 विच्छकटकवटकान्, G6 विच्छंदकवरा[ट?]कान्, M2 विच्छडाकरवाटकान् — K3 om 47ef. — e) B1 G6 वश, G1 करे — f) K1 4 Dn2 D6 चैतान् D6 अपादयत् T1 G1 2 4 5 करदाश्चैव कारयत् (G1 कारयन्, G4 गौरवात्), G3 करद चैव कारयत्, G6 M करदाश्चाप्यकारयत् — After 47, S (G1 om line 1) ins

307* भृगुकच्छ गतो धीमान्दण्डेनामित्रकर्शन ।
घर्वरान्पारशानन्यान्द्वीपवासान्वशे वशी ।
तूलकान्दरदाश्चान्यान्सिन्धुरान्वनवासिन ।
अश्मकान्मूलकांश्चैव विदर्भांश्च महाबलान् ।
दूतैरेव वशे चक्रे करे च विनिवेश्य स ।

[(L 1) Cf 50ab (and v l) G2 M1 भरुकच्छगतो, G5 भृगुकच्छगतो, G6 चारुगच्छगतो G2 6 दूतान्, M1 राजन् (for धीमान्) T1 दण्डेना° — (L 2) G1 वर्वशान्, G2 6 बलवान् G5 वाशरान्, G6 परगान् (for पारशान्) G1 वशान्वासान् T1 G1 वने वशी, G4 वशी दशी, M वशेकरोत् — (L 3) T1 G5 कुलकान्दरका(G5 °दा)श्चान्यान्, G1 कुलकद्कराश्चान्यात्; G2 कुलिकान्दारकांश्चान्यान्, G3 कुलकोटीरकांश्चा°, G4 कुलकोटिरथांश्चा°, G6 कूलकान्धारकांश्चा°. G2 सिंधुकारनवासिन, G5 M1 सिंदू(M1 °दु)रान्व°, G6 सिंधुकाननवासिन — (L. 4) T1 M1 अश्मकान्पु(M1 °न्मू)लकांश्चापि, G1 °कान्छशलाश्चापि, G2 °कान्वूलकांश्चापि, G6 अश्मकवलकांश्चापि G1 विशदांश्च T1 G2 6 M1 महास्थलान् (T1 °लात्), G1 महस्थलान् (for महाबलान्) — (L 5) G1 2 6 वश (for वशे) G1 2 विनिवेशयेत्; G4 °वेश्य च, G6 M °वेशयत् (M1 °यन्) G3 कर चैव स दापयत्]

— G1 cont. :

308* तत कुसृतिवीतज्ञान्दक्षिणापथवासिन ।
अजयत्सयुगे तत्र धर्ममार्गेण पाण्डव ।

48 a) Ś1 द्रमिडां°, D3 5 द्राविडा°. T1 G3–5 M स पाड्यान्द्रमिळाश्चैव, G1 द्रमिडाश्चैव चोलाश्च, G2 6 स पुंड्रान्द्रमिडा(G6 °ळा)श्चापि — B transp 48b and 48d. — b) Ś1 सहितांश्चोड्रकैर्बलै, K1 °तांश्चद्रकेरलैः; K2 ताश्चेद्र°; K4 °तांश्चोड°; B सहितानोड्र(B1 °द्र-, B6 °ष्ट्र)केरलान्, Dn (!) °ताश्चोड्रकेरलैः, D1. 2 कलिंगानौष्ट्रमल्लिकान्, D3–5 कलिं(D3 कलिं; D4 गलिं)गाश्चौं(D4 °श्चों-, D5 -श्चौ)ड्रमल्लिकान्, S चोळाश्च सह कैरलै (G1 स पाड्यान्सिहकेरलान्) — After 48ab, S (G1 om line 1 and transp lines 2–3 and 4–5) ins .

309* सिंहलद्वीपकानन्यान्दूतैश्चक्रे वशे बलात् ।
घटोत्कच महाबाहु राक्षस घोरदर्शनम् ।
आगम्यतामिति प्राह धर्मराजस्य शासनात् ।
सर्वस्व करमादाय तैरेव सहितो नृप ।
उत्तर तीरमासाद्य सागरस्योर्मिमालिन ।

[(L 1) T1 G4 हिंमलद्वीपकानन्यान्, G2 सिंहलद्वीपकानाना]
G1 cont.

310* स राक्षसपरीवारस्त प्रणम्याशु सस्थित ।

— G1 om. 48c–50b — c) Ś1 M1 अधा(M1 °ध्रां)स्तलवराश्चैव; K1 4 अध्रान्शूलधरां°, K2 अडान्शूरचलां°; K3 अध्रान्शालवना°, Ñ1 Dn D6 M2 अध्रास्तालवनां° (M2 °वरा°); V1 अंध्रांश्च तरला°; B D1–5 अध्रा(B1 अन्ना, D3 4 आध्रा)न्पुलिंदान्दरदान् (B1 om न्), T1 अध्रास्तालवनानोष्ट्रान्, G2 6 आध्रास्तलवरा(G6 °कां)श्चैव, G3. 4 अध्रा(G4 पुण्ड्र)स्तालवनानन्यान्, G5 आध्रास्तालवनानेष्ठान् — B transp. 48b and 48d. — d) Ś1 कलिंगानोष्टकर्णिकान्, K1–3 V1 Dn D6 °गानुष्ट्र°, Ñ1 °गान्कर्णकर्णि°, B1 °गानोड्र कर्ण°; B2 5 6 m °गानोष्ट्र(B5 °गांश्चोड्र, B6 orig °गानोड्र)-

C 2. 1176 B. 2. 31 72 K 2. 32 74

दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ४९

भरुकच्छं गतो धीमान्दूतान्माद्रवतीसुतः ।
प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महात्मने ।
विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिंदमः ॥ ५०

स चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृतं धीमानन्वमन्यत स प्रभुः ॥ ५१

ततः संप्रेषयामास रत्नानि विविधानि च ।
चन्दनागुरुमुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ५२

वासांसि च महार्हाणि मणींश्चैव महाधनान् ।
न्यवर्तत ततो धीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ ५३

एवं निर्जित्य तरसा सान्त्वेन विजयेन च ।
करदान्पार्थिवान्कृत्वा प्रत्यागच्छदरिंदमः ॥ ५४

धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभ ।
कृतकर्मा सुखं राजन्नुवास जनमेजय ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

मल्लिकान्, B4 °गांश्चोड्कर्णि°, D1 2 सहितानोड्र(D2 °ड्र)-केरलान्; D3-5 सहितांश्चोड्रकेरलान्; S (G1 om.) कलिंगाट-(G2 °गान्त्रा, G5 °गा अ; G6 °गात)विकांस्तथा

49 G1 om 49 (cf. v l 48), G4 om. 49^{ab}. — ^{ab}) Ś1 अवरीं; K1 B4 5 आटवीं; K2 4 Ñ1 V1 B1-3 6 D2-5 अटवीं; D1 अष्टवीं (for *अन्ताखीं) Ñ1 V1 रोमांश्च; B1 2 4 6 D1 राम च; B3 5 D3-5 दास च, D2 रामां च. K3 सुरभींश्चैव रोमाश्च; Dn (!) D6 आटवीं (Dn2 अटवीं; D6 आरवीं, with °टवीं in marg) च पुरीं रम्यां D1 पुरीं (for पुर) S (G1 4 om) अपर रोचमान च यतमान पुरोत्तमे(G2 3 6 °म) See Addenda. — ^{c}) B1 D3 G1 2 6 वशं — ^{d}) K1, 4 D6 चैतान्; K2 चैवम् T1 दूतैकरो तेन नकारयत् (corrupt), G2 5 6 M करार्थे तानका (M °हा)रयत्; G3 कर चैव स दापयत्, G4 कर चैनानपातयत् — $49^{cd}=47^{ef}$. — After 49, T1 G2-6 (G2 6 om lines 4-5 and 8-10) ins

311* काननद्वीपकांश्चैव तरसातीत्य चाहवे ।
ताम्रपर्णीं ततो गत्वा कन्यातीर्थमतीत्य च ।
दक्षिणा च दिश सर्वां विजित्य कुरुनन्दन ।
सहदेवस्ततो राजन्मन्त्रिभि सह तत्र वै ।
समधार्य महाबाहु सचिवैर्बुद्धिमत्तरै ।
चिन्तयामास कौरव्यो भ्रातृपुत्र घटोत्कचम् ।
ततश्चिन्तितमात्रस्तु राक्षस प्रत्यदृश्यत ।
अतिदीर्घो महाबाहु सर्वाभरणभूषित ।
अभिवाद्य ततो राजन्सहदेव घटोत्कच ।
प्रह्व कृताञ्जलिस्तस्थौ किं कार्यमिति चाब्रवीत् ।
स मेरुशिखराकारमागत पाण्डुनन्दन ।

[(L 2) T1 G5 °र्थमथापि च, G3 °र्थमवाप च — (L 3) G4 °नदन G2 6 विजिग्ये कुरुनन्दन (G6 °न) — (L 4) G3 जीर्णे (for राजन्) — (L 5) G3 संप्रदार्य — (L 6) G5 कौंतेयो (for कौरव्यो) T1 G4 भ्रातु पुत्र, G3 भ्रातृव्य च — (L. 11) G3 मार्गेत (for आगत)]

50 T1 G1 3-5 om. 50^{ab} (for G1, cf. v l. 48) For 50^{ab}, cf line 1 of 307* — ^{a}) Ś1 K3 रुरुकच्छ, K1 रुद्रकच्छ, K2 मरुकच्छ; K4 रुरुद्रच्छ, Ñ1 V1 त(? read भ)रुकच्छ, B1 भद्रकच्छ; B2 तरुकच्छ; B3-6 उरुकच्छं; Dn1(क्ष by corr for च्छ). n2 D6 तत कक्ष; D1 मरुकटं, D2 तरुछग; D3 भरकच्छ; D4 5 मरुकच्छं; D6 m भृगुकक्ष, G2 भुवकक्षा, M1 भृगुकच्छ, M2 भृगुकच्छ G6 भृगुकच्छां स्ततो धीमान् — ^{b}) D3 दूत B2 मद्र° G2 6 M सान्ने(G6 सने)वाभिप्रकर्शन — ^{c}) T1 G3-5 हैडिंब (for राजेन्द्र) G1 2 6 M तत्रस्थः (G1 पुत्र सं; M1 तत्रस्थ) प्रेषयामास — ^{d}) D4 पुलस्त्याय — ^{ef}) G1, 2 6 M1 धर्मज्ञ (for धर्मात्मा) K3 B2 6 G1 अरिंदम (G1 °मं). D3 (corrupt) विभीपटरक चणय धर्मात्मा*मरिंदम

51 ^{a}) G3 चापि — ^{c}) G1 त च D3 सर्वं (for काल-) D1 तच्चकार कृत धीमान्, T1 G5 तच्च कृष्णकृतं ज्ञात्वा Cd cites कालकृत (as in text) — ^{d}) Ś1 अमन्यत च, K3-4 Dn D4 6 अभ्यमन्यत; B1 5 D1, 2 अनु°; M1 इत्य° T1 G नावमन्यत बुद्धिमान्; M2 अमन्यत सुबुद्धिमान् — After 51, Ñ1 ins

312* विभीषणो महात्मन्यदीप्सित करवाण्यहम् ।

52 ^{a}) Ś1 K1-3 B1 D1 स, G1 तं (for सं-). — ^{b}) D5 विविधानिच, G2 M °धान्युत — B6 om. 52^{cd} — ^{c}) Ś1 K B2 4 5 Dn D6 चदनागु(K2 Dn °ग)रुकाष्ठानि, D3 4 °गरुमुख्यानि; S चदनानि च मुख्यानि (T1 G3 5 दिव्यानि) — ^{d}) K1 4 दिव्यानि सुबहून्यपि; Ñ1 °नि च बहूनि च, V1 B3 5 D3-5 °नि शयनानि च, S तथा काळाग(G3 °त)रूणि च

53 K3 om 53 — ^{a}) G2 सु- (for च) — ^{b}) K1 महात्मन (for महाधनान्) Ñ1 S मणीं(G1 रत्नां)श्च सुमहाधनान् — A long passage (comprising over three adhy) given in App I (No 15) is ins in S after 53^{ab} (in G3 after 53^{cd}). — G3 itself ins after 53^{ab}:

२९

वैशंपायन उवाच ।
नकुलस्य तु वक्ष्यामि कर्माणि विजयं तथा ।
वासुदेवजितामाशां यथासौ व्यजयत्प्रभुः ॥ १
निर्याय खाण्डवप्रस्थात्प्रतीचीमभितो दिशम् ।
उद्दिश्य मतिमान्प्रायान्महत्या सेनया सह ॥ २
सिंहनादेन महता योधानां गर्जितेन च ।
रथनेमिनिनादैश्च कम्पयन्वसुधामिमाम् ॥ ३
ततो बहुधनं रम्यं गवाश्वधनधान्यवत् ।
कार्त्तिकेयस्य दयितं रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४
तत्र युद्धं महद्वृत्तं शूरैर्मत्तमयूरकैः । C 2. 1187 B 2 32 5 K 2 35 5

313* प्रीतिमानभवद्दृष्ट्वा रत्नौघं तं च पाण्डव ।
— [a]) D1 व्यवर्तत — [d]) K1 Ñ1 B2 3 6 D1 2 महाबल', V1 B4 5 D3–5 महामना', S नरा(G3 जना)धिप. (for प्रतापवान्) — After 53, G3 ins an addl colophon (*adhy no* 34) Thereafter it ins. passage No 15 of App I, followed by a *repetition* of 53[cd] (v l. नराधिप for प्रतापवान्)

54 [a]) S (except T1 G5) विजित्य — [b]) B1 5 6 शान्त्वेन Ś1 K4 Ñ1 B4 विनयेन, V1 वचनेन, B1 2 6 D1.2 नियमेन, B3 5 D3–5 च बलेन — [c]) K3 °दान्पार्थिवस्कृत्वा — [d]) Ś1 K2 3 D6 G4 प्रत्यगाच्छद् (K3 °म्) K2 B6 अरिंदम — After 54, S ins

314* रत्नसारमुपादाय ययौ सह निशाचरैः ।
इन्द्रप्रस्थं विवेशाथ कम्पयन्निव मेदिनीम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्सहदेव कृताञ्जलि' ।
प्रह्वोऽभिवाद्य तस्थौ स पूजितश्चैव तेन वै ।
लङ्काप्रासान्धनौघांश्च दृष्ट्वा तान्दुर्लभान्बहून् । [5]
प्रीतिमानभवद्राजा विस्मय परम ययौ ।

[(L 1) T1 G5 रत्नसागरमादाय G6 सहदेवो (for ययौ सह) — (L 2) G6 ययौ चाथ (for विवेशाथ) — (L. 4) G4 पृष्ट्वा (for प्रह्वो) — (L 6) G3 राजन् (for राजा) G3 om. from the post. half of line 6 up to 55[a] T1 विसय च ययौ तदा]

55 G3 om 55[abc] (of v l 314*) — [b]) K1 Ñ1 V1 B2 D1 G1.3 M °र्षभ — After 55[ab], S (G3 om.) ins

315* कोटीसहस्रमधिकं हिरण्यस्य महात्मन' ।
विचित्रांस्तु मणीन्रत्नान्गोजाविमहिषांस्तथा ।

[(L 1) T1 G5 M1 महात्मने — (L 2) G2 विविधान्मणिरत्नांश्च, G4 M2 विविधान्मणयो रत्नान्, G6 M1 विविधांश्च मणीन्']

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K1–3 M1 दिग्विजय K1 B1.3.4 Dn D3–5 G1 (all om sub-parvan name) mention only सहदेवदिग्विजय (D5 cont. समाप्त); K4 B6 D6 G5 likewise mention only दक्षिणदिग्विजय, and B2.5 D1.2 only सहदेवदक्षिणदिग्विजय. — *Adhy. name* G5 M2 विभीषणकर(M2 °करप्र)दान — *Adhy no.* (figures, words or both) K1(marg) 3 28 (as in text), K2 D3 29, Dn1 31, S 37 (G3 38) — *S'loka no.* Dn 78, D1 2 80, T1 173 (sic)

29

1 G5 om the ref — [ab]) K1 प्र', T1 G3–5 च (for तु) G2 transp. वक्ष्यामि and कर्माणि, and reads तव (for तथा) — [c]) K2 °जितामासा, K4 °जितानाशा — [d]) Ñ1 यथा सा व्यज°; V1 B2–6 D यथासावज°; G1 5 यथासौ विज°, M2 यथा स व्यज° S पुन' (for प्रभु')

2 [b]) S प्रतीचीं दिशमच्युत. (T1 °त) — [c]) Ś1 K D6 प्री(K2 प्र)तिमान् G6 उद्दिश्य महतीं सैन्य — [d]) K1 V1 B D2–5 वृतः, D1 नृप', G1 पुनः (for सह) G6 कर्षन्प्रायात्स बुद्धिमान्

3 [b]) M2 यौधाना G2 6 गर्जनेन G6 हृ (for च) — [c]) B1 2 6 D1 2 S रथनेमिनिनादेन — [d]) Ś1 K2–4 कपयन्वसुधातल (K4 °धाधिपान्); B1–3 6 D1 2 G1 °यन्निव मेदिनीं

4 G1 om 4[ab] — [a]) B5 6 D3–5 बहुविध S (G1 om) नानाबहुधनं (G2 3 6 °विध) रम्य — [b]) K1 गजाश्वधनधान्यमत्, K2 3 गवाश्व धनधान्यवत्, B1 Dn1 गवाढ्य धन°, B4 गवांश्च धन°, D1 G2 गजाश्वधन°; G4 गजाश्वबहु°, G5 गवांश्च बहु° — [c]) K1 भवन (for दयित) — [d]) K2 B1 D3 रोहितक°, K3 रोहितक°, Ñ1 G6 रौहीतक°, B2 6 रोदीतक°, B3.4 रौहितक°, D1 रोदितंक°, T1 G3–5 रोहिणीक°, G1 रौद्रेतक°, M2 रोहिताक्ष° Cn cites text (gloss गिरिं).

5 G1 M1 om. 5[ab] — [a]) D3 अभूद् (for महद्) Ś1 अभूत्, K4 D6 T1 G (G1 om) वृत्त; V1 B3–5

C. 2. 1167 B. 2. 32. 5 K. 2. 35. 5 मरुभूमिं च कार्त्स्न्येन तथैव बहुधान्यकम् ॥ ५
शैरीषकं महेच्छं च वशे चक्रे महाद्युतिः ।
शिबींस्त्रिगर्तानम्बष्ठान्मालवान्पञ्चकर्पटान् ॥ ६
तथा मध्यमिकायांश्च वाटधानान्द्विजानथ ।
पुनश्च परिवृत्याथ पुष्करारण्यवासिनः ॥ ७
गणानुत्सवसंकेतान्व्यजयत्पुरुषर्षभः ।
सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणेया महाबलाः ॥ ८
शूद्राभीरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् ।
वर्तयन्ति च ये मत्स्यैर्ये च पर्वतवासिनः ॥ ९
कृत्स्नं पञ्चनदं चैव तथैवापरपर्यटम्* ।
उत्तरज्योतिकं चैव तथा वृन्दाटकं पुरम् ।
द्वारपालं च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः ॥ १०

Dn D2-5 M2 चासीत् (for वृत्तं). — b) Ś1 D6 T1 G2 6 शूंदर; D3-5 शैरंद् D6 (m as in text) दत्त° (for मत्त°) — B D1-5 transp. 5^{cd} and 6^{ab}. — c) B1 मद्रभूमि; G4 कुरु°; M2 मेरु°. Ñ1 V1 B4-6 Dn D4 6 M2 स (for च). G1 जित्वाशु (for कार्त्स्न्येन) D1 2 मयूरभूमिं फार्त्स्न्येन — d) T1 G3-5 तथा च (for तथैव). B1 धन°, D2 चर° (for बहु°)

6 B D1-5 transp 5^{cd} and 6^{ab} — a) K शारीप° (K1 °पि)क, B1-3 6 D2 शिरीप°, Dn2 G1 2 शैरीपि°; D3 5 शैलीप°, G6 शैरीपर्कि Ś1 K (K2 om.) महीपं; Ñ1 V1 Dn1 D1 3 महेत्थं; B1 महच्चं, B3 G1 3 च हेम; Dn2 महोत्थं, D2 6 T1 G2 4-6 M च हेमं (for महेच्छं) — b) Ś1 वशी° G6 महामति. — After 6^{ab}, V1 B2 (om line 1). 3-6 D (except D6) ins

316* आक्रोशं चैव राजर्षिं तेन युद्धमभून्महत् ।
तान्दशार्णांन्स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः ।

[(L 1) B6 D1 2 अक्रोध, D3 अक्रोश D4 आक्रोशमान राजर्षि — (L. 2) D5 दाशार्णान् B3 स जित्वा तु; D1 2 सम जित्वा]

— On the other hand, S ins after 6^{ab}.

317* लिलिटान्पाटनाश्चैव दूतैरेव जिगाय तान् ।

[G4 विलिटान्; G6 लिपिटान T1 सिधिद्रान्वटधानांश्च; G1 सिलिध्रमागधांश्चैव, G3 सिलिध्रान्वाल्धान्यांश्च, G5 लिलधान्वटधानांश्च; M सिलि(M2 लिलि)ध्रान्वाटधानांश्च G2 च, G4 M स (for तान्) G6 तानेव विजिगाय च]

— c) K4 शर्वीस्; B1 5 गिरींस्, D3 शिगस्; D5 शिवीस् K1 विच्चस्य; K3 अविष्टान् V1 गया त्रिगर्तकायष्टान्; G1 औपवृत्तगणान्सर्वान्, G2 6 शिलींस्त्रिगर्तानच्युष्टान्, G3 शिविं त्रिगर्तराजान — d) K1 मालका; K2 मालाकान्; K4 मल्लजान्; B1 मालव्य; D3 माल्यधान् Ś1 D6 पचकर्पटीं; K1 °कर्पटां; K2 V1 D3 °कर्कटान्; K4 °पर्यटान्; B D1.2 4 5 °कर्नटान् (B1 °क*ट), G1 M1 °कर्पटीन् G2 मालवांश्चैव कर्पटीन्; G3 अयष्टान्मालवान्पटान

7 a) B4 ततो (for तथा) Ś1 M2 मध्यमिकेयांश्च; K1 °मकायां*; K2 °निकयांश्च, K3 °मिकापाश्च, K4 °मकायांश्च, V1 B4 Dn D6 °मकेयांश्च; B2 T1 G2 4.5 °निकायाश्च; B3 5 6 D3-5 मा(B6 म)ध्यमिकाश्चैव, D1 2 मध्वनिकायांश्च, G1 मिध्यामिकाश च; G6 मध्यनिकानांश्च B1 तथा म धानीकायाश्च, text as in Ñ1 G3 M1. — G1 om 7^{bc}. — b) Ś1 धार्क्षधानान्; K4 वाटधारन् (corrupt), D1 2 वाटधान D1 तथा (for अथ) T1 G2 6 औपावृत° (G6 औवानुद्)गणानपि; G3 M औपावृतगणानथ; G4 दौपावृतगणानि च, G5 औपागणवृतानि च — c) Ś1 अतश्च K4 परिवृत्या च, D1 °वृत्तार्थं, D2 °वत्यांय; D6 °वृत्यार्थं — d) K2 °वासिन G1 पुष्करिण्यां च वासिन

8 a) D5 गणानुवरसंकेतान्, G1 गणांश्चोत्सव°; G4 गणानुत्सवसम्कारान् — b) K3 V1 B3 D2 5 S अज° (for व्यज°). Ñ1 T1 G2-5 M पाण्डवर्षभ, B6 पुरुषर्षभ, G1 6 पाण्डुनंदन (G6 °न) — c) B1 2 4 G6 सिंधुकूल°; B6 सिंधुकूटा°; G3 °कूला श्रुता, G4 M1 °कूलाश्रया; M2 °कूल श्रिता G1 सिंधुकूलाश्रिताश्चैव — d) Ś1 K4 श्रावणेया (Ś1 °रा); K1 श्रमणेगा; K2 श्रमेण स; Ñ1 B Dn D1.2 4-6 ग्रा(D1.2 र)मणीया; V1 राजान सु; D3 ग्रामणा ये G1 4 ग्रामणेयान्महाबलान्

9 a) K1 शूद्रभीरगणा°, K2 शूद्राभीरुगणा°; K3 G1.4 5 शूद्राभीरगणा°; B4 शूद्रा भीमगणा°, T1 °भिरगणा°; G2 °भीतरणा°, G6 M शूराभीरगणा° — b) Ś1 K3-4 य आश्रित्य G1 सरस्वत्याश्च जीविना. — c) B1 मासैश्च; T1 G2 मत्स्यैर्य (by transp), G6 मात्सर्यै G3 वर्तंते ये च मत्स्यैश्च — d) K2 3 पर्वतवासिन, D2 पर्वतवासिभिः, G1 पर्यवसायिन

10 a) G2 पंचजन, G6 °नदीं — b) Ś1 K B1 तथैवामरपर्पट (K1 °पर्वत , K2 B1 °पर्यट); Ñ1 B4 Dn D5 6 °वामरपर्वतं, V1 B2 3.5 6 D1 2 6m °वामरकंटकं, D3 4 तथा चामरकंटक, T1 G3-6 मित्रभोग तथैव च, G1 तथैव परिवट्टनात्, G2 M1 तथैवापरपट्टणान् (M1 °त्तनान); M2 °वावरपट्टनात् — After 10^{ab}, B2 ins.

318* रत्नाकरमसिग्रह तथा वेल्लातट पुन ।,

while T G2 (om line 1) 3-5 6 (om line 1) ins..

319* तथा सिंहनद चैव तथैवापरपत्तनान् ।

रमठान्हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः ।
तान्सर्वान्स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥ ११
तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय चाभिभुः ।
स चास्य दशभी राज्यैः प्रतिजग्राह शासनम् ॥ १२
ततः शाकलमभ्येत्य मद्राणां पुटभेदनम् ।
मातुलं प्रीतिपूर्वेण शल्यं चक्रे वशे बली ॥ १३

स तस्मिन्सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्हो विशां पते ।
रत्नानि भूरीण्यादाय संप्रतस्थे युधां पतिः ॥ १४
ततः सागरकुक्षिस्थान्म्लेच्छान्परमदारुणान् ।
पह्लवान्बर्बरांश्चैव तान्सर्वाननयद्वशम् ॥ १५
ततो रत्नान्युपादाय वशे कृत्वा च पार्थिवान् ।
न्यवर्तत नरश्रेष्ठो नकुलश्चित्रमार्गवित् ॥ १६ C. 2. 1200 B 2. 32. 17 K. 2. 35 17

दूतैरेव वशे चक्रे नकुल॰ कुलनन्दन॰ ।

[(L 1) T1 तथैवापरपट्टणान्, G3 तथैवावापर्संतसान् (sic).] — G3 om. from कं in 10c up to पुरम् (inclusive) in 10d. — c) K1 D5 उत्तरज्योतिषां चैव; K2 उत्तराद्या॰तिकाश्चैव, K3 उत्तरा ज्योतिषाश्चैव, K4 उत्तर योनिक चैव; Ñ1 V1 B4 Dn D6 °रज्योतिष चैव, B2 3 5 6 D1–4 °रं ज्योतिकं (D1 2 °षं) चैव, G1 ह*त्ता ज्योतिक चैव; G2 उत्तराज्योतिकांश्चैव, G5 °र ज्योषकं चैव, G6 °र ज्येनिकांश्चैव — d) Ś1 विंदाटकं, K1 वेदपुरं; K2–4 Ñ1 D2 वृंदारक, V1 विंदुकटं; B4 5 Dn D3 4 दिव्यकटं, D1 वृक्षरकं; D5 वेदकटं; D6 विंदाटके; T1 G1 2 4 5 वण्णाटकं (G2. 5 °कट, G4 °कर), G6 M वेण्णाक(M1 °त)टं (for वृन्दाटकं). K1 टक, K3 परं — e) Ś1 K1. 3 D5 द्वारपालीं च, K2 °पालीव, K4 °पालाश्च T1 G2 6 M2 सहसा (for तरसा) — f) Ś1 वशी, D6 वश D5 महामति॰

11 a) Ś1 रमधान्, K1 रम्यकान्; K2 रमवान्, K4 रसवान्; Ñ1 Dn D4 6 रामठान्; V1 B D1 2 माठरान्, B5m D3 T1 G1. 3–5 रमणान्, D5 M1 रमकान्, G2 6 M2 रमथान्; text as in K3 only! Ś1 हारयूनांश्च, K1 3 4 D5 °हूराश्च, K2 हार*ल्हाश्च; B1 अवकूलाश्च, B6 शूरहूणाश्च; D1 हरहूणाश्च, D6 कारहूणाश्च, T1 हरमाणाश्च; G1 हारांकुहूनां च (hypermetric), G2 हारघूर्णा च, G4 वारहूणांश्च; G6 नारहूणांश्च, M1 हारगूणांश्च, M2 हरिहूकांश्च — b) K1. 4 B3 5 D1–5 G1–3 5 M1 प्रतीच्यां चैव, Ñ1 वैदिशाश्चैव B1 प्रतीच्या ये च पार्थिवा — c) K3 तान्सर्वांश्च; K4 तान्वै सर्वान्, B5 M2 तान्स सर्वान्, B6 D1 2 स तान्सर्वान् (for तान्सर्वान्स) Ś1 स वशी॰, T1 G1–4 स्ववशे — d) K1–3 गमना॰ (for शासना॰) S नकुल पांडवर्षभः (G2 पाण्डुनंदन॰, G4 पाण्डवऋषभ॰) — After 11, T1 G2–6 ins. (cf 2 28. 49)

320* अरण चैव रोम च यवनानां पुराणि च ।
लम्पानुदेशजाश्चैव वन्धकाश्च नरोत्तम ।
दूतैरेव वशे चक्रे कर चैनानदापयत् ।

[(L 1) G3 अरर्त्ति, G4 आरब्धि (for अरण) — (L 2) G3 लवालदेशजा॰, G4 लम्पाकदेशजा॰, G5 लवकान्देशका॰. G4 सिद्धकाश्च, G6 सदकांश्च G4. 6 नरोत्तम॰. — (L. 3) G6 वश. G4 न्यदाप॰]

12 b) Ś1 lacuna K3 चाविभुः; K4 चाभियु ; Ñ1 B D भारत (D6 च प्रभु॰), V1 चारिहा, S चाभिभू॰ (G1 °भ॰). — After 12ab, B2 3 ins :

321* दूत धर्मविदं शान्तं वाग्मिन शुचिमुत्तमम् ।,

while D5 ins. :

322* स चापि योजयामास वासुदेवाय भारत ।

— c) Ñ1 V1 B4 5 D3–5 G1 चापि (for चास्य) K2 दशरीराद्यैः; K4 दशभी राष्ट्रै॰, Ñ1 B1 2 D1 2 दर्शने राज्ञ ; V1 B3–6 D3–5 S यादवै॰ सार्धं, Dn(!) D6 गतभी राजन्. — d) D6 वीर्यवान् (for शासनम्)

13 D6 om. 13a–14b — a) K1 तत्र K1 G5 6 शालक॰; K2 3 कालज॰; B1 6 सकल॰; G2 शशांक॰; G4 स्यालक॰ — b) K3 पुर॰ (for पुट॰) Cn v cite text. — d) D3 शैल्य. B1 3 6 D2. 4 5 वशं Ś1 K4 Ñ1 S वशी (for बली)

14 D6 om. 14ab (cf. v l 13) — a) Ś1 K Dn स तेन; T1 G2–6 M तस्मिन्स (by transp), G1 तस्मिंस्तु. K2 D5 सकृतो, B1 G1 सत्कृते K1–3 B5 D1. 3 4 G2 6 M2 राजा — b) B1 सकृतार्हो — c) K2 भूरिण्या॰, K3 भूरण्या॰. B1–3 6 D1. 2 रत्नान्यादाय भूरीणि — d) K3 स (for स-). T1 G1 विशा (for युधा) G3 प्रति (for पति॰)

15 a) G2. 6 तत्र (for ततः) K2 समरकदस्थान् (!); B2 6 D1. 2 समुद्रकुक्षि॰, D3. 5 सागरमध्य॰ — b) D3 म्लेच्छान् — c) Dn1 M1 पह्लवान्; D1. 4 पन्ह॰, T1 वाह्लीकान्; G1 पप्लवान्, G2 वाल्य॰, G3 वाह्वा, G4 वाल्हवान्, G5 साल्वां(corr. from °ह्वा)श्च; G6 पल्वलान्; M2 वल्लवान्. M2 चैतान् (for चैव) K1 पह्लवा वर्बराश्चैव — d) D3 वशे (for वशम्) Ś1 K3 4 V1 Dn D6 किरा(Ś1 विला)तान्यवनाञ्शकान्, K1 2 तान्सर्वान्व्यजयद् (K2 °र्वानजयेद्) बली, B1–3 6 D1 2 सर्वांस्तानजयद्बली, T1 G1 विजित्य भरतर्षभ॰, G6 तान्सर्वानजयद्वशी; M2 स सर्वानानयद्वशं

C. 2. 1200 B 2 32. 18 K 2. 35 16 करभाणां सहस्राणि कोशं तस्य महात्मनः ।
ऊहुर्दश महाराज कृच्छ्रादिव महाधनम् ॥ १७
इन्द्रप्रस्थगतं वीरमभ्येत्य स युधिष्ठिरम् ।
ततो माद्रीसुतः श्रीमान्धनं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १८
एवं प्रतीचीं नकुलो दिशं वरुणपालिताम् ।
विजिग्ये वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ समाप्तं दिग्विजयपर्व ॥

३०

वैशंपायन उवाच ।
रक्षणाद्धर्मराजस्य सत्यस्य परिपालनात् ।
शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १
बलीनां सम्यगादानाद्धर्मतश्चानुशासनात् ।
निकामवर्षी पर्जन्यः स्फीतो जनपदोऽभवत् ॥ २
सर्वारम्भाः सुप्रवृत्ता गोरक्षं कर्षणं वणिक् ।

16 G1 om 16^{ab} — ^{b}) T1 चक्रे (for कृत्वा) Ś1 वशीचक्रे नराधिपान् — ^{c}) Ś1 K V1 Dn D8 कुरुश्रेष्ठो; D4 नर° श्रे°; G1 रथि°, G6 नृप° B2 D1 2 न्यवर्तद् (D2 °रद्) भरतश्रेष्ठो (D2 marg sec. m. न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठो)

17 ^{a}) Cv कलभानां G1 सहस्राणां — ^{b}) B3 सुवर्णस्य, B6 D1 (before corr) 2.5 कोप तस्य G1 सहस्राणि शतानि च — ^{c}) Ñ1 V1 D6 (m as in text) जहुर्दश, Dn1 (m as in text) जुहुर्दश; G4 ऊहुर्धन, M2 ऊहूर्दश, Cv as in text. G3 महाराजन् G6 om, from राज up to वासु in 19^{b} B1.2.6 D1.2 त(B स)-मूहुर्दशसंख्यानि; G1 ऊहुस्तस्य महाराज° — ^{d}) B6 कृच्छ्रादेव. Ś1 महद्धनं

18 G6 om 18 (of v l 17) — ^{a}) G4 इन्द्रप्रस्थ गतो B6 धीरम् (for वीरम्) B1 इन्द्र° पर्यागतं धीरम् — ^{b}) S (G6 om) अभ्य(T1 °भ्या)गच्छद् (for अभ्येत्य स) G1 युधिष्ठिर° — ^{c}) S (except G1, G6 om) हृष्टो (for ततो) D8 T1 G1 माद्रि° K1 V1 धीमान् — ^{d}), T1 धनधान्य, G1 2 4 5 M धन तस्य

19 G6 om up to वासु in 19^{b} (of v l. 17) — ^{a}) Ś1 K4 Dn D6 विजित्य, K1-3 Ñ1 V1 विजिग्ये; T1 प्रतिचा (sic); G3 °तीच्या (for प्रतीचीं) — ^{c}) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 Cd प्रतीचीं; S (G6 om) अजयद् (for विजिग्ये) — ^{d}) K1 पालितां; K4 निर्मिता (for निर्जिता) K1 2 Ñ1 V1 B5 D3-5 G3 4 M पुरुषर्षभ° (K2 Ñ1 V1 G3 °भ); K3 4 B1 4 Dn D6 T1 G1 2 5 भरतर्षभ, B2.3 6 D2 मनुजर्षभ

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K2 3 B2.3 6 Dn1 D1 2 4.5 दिग्विजय, K4 जरासंधवध and प्रतीचिविजय; Dn2 D6 राजसूय and दिग्विजय, D3 M1.2 दिग्विजय and नकुलदिग्विजय, G5 दिग्विजय and नकुलपश्चिमदिग्विजय K1 B1 4 5 G1 (all om sub-parvan name) mention only नकुलदिग्विजय To the sub-parvan name or its variants, Ś1 K1-3 B2 6 Dn D3-5 M2 add समाप्त — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 28, K2 30; K3 29 (as in text), Dn1 32, S 38 (G3 39). — *S'loka no* K2 Dn M1 20, K3 19, D1 21, T1 22.

30

1 After the ref, T1 G3-5 M1 ins a passage given in App I (No 16). — Cd cites 1^{ab} (as in text). — ^{a}) G1 रक्षणं (for °णाद्) — ^{b}) B1 मर्त्यस्य (for सत्य°) — ^{c}) K2 क्षेपणा°; K3 क्षिपणा°; Ñ1 B (except B2) D2 5 क्षयणा° (for क्षपणा°) G4 वै च (for चैव) — ^{d}) K4 B D1.2 M2 स्व(B1 सु)धर्म° (for स्वकर्म°)

2 ^{a}) K1 D1.2 G1 5 वलिनां; K3 कराणा; V1 B3 4 पालनात्; G2 6 बलाना, M2 सलीनां, Cd.n (as in text) बलीनां (= कराणां, cf K3) T1 G1 आदाना, M2 आधानाद्. — ^{b}) T1 G3-5 M चानु(M1 परि)पालनात् — ^{cd}) K2 प्रकामवर्षी; K4 T1 निकामवर्षि; D4 नि°कामवर्षी, G1 निकरवर्जं (sic), G6 निदाघवर्षी, Cd as in text G1.4 स्थितो (for स्फीतो) K1 महान्, G3 भवेत् (for[ऽ]भवत्) Ś1 (corrupt) तिकामवृष्टपर्जन्यो तत्स्फीतो जनपद°

3 ^{a}) K2 3 सुनिर्वृत्ता, B2 D4 G1 सुवृत्ता (sic), T1 G3 5 सप्रवृत्ता, G2 सुवृत्ताश्च, G4 सुसवृत्ता — After 3^{a}, S (G1 om. line 3) ins .

323* नीरुजा निरुपद्रवा° ।

विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणः ॥ ३
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यो वा राजन्प्रति परस्परम् ।
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयन्त मृषा गिरः ॥ ४
अवर्षं चातिवर्षं च व्याधिपावकमूर्छनम् ।
सर्वमेतत्तदा नासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ ५
प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वभावजम् ।
अभिहर्तुं नृपा जग्मुर्नान्यैः कार्यैः पृथक्पृथक् ॥ ६
धर्म्यैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निचयो महान् ।
कर्तुं यस्य न शक्येत क्षयो वर्षशतैरपि ॥ ७
स्वकोशस्य परीमाणं कोष्ठस्य च महीपतिः ।
विज्ञाय राजा कौन्तेयो यज्ञायैव मनो दधे ॥ ८
सुहृदश्चैव तं सर्वे पृथक्च सह चाब्रुवन् ।
यज्ञकालस्तव विभो क्रियतामत्र सांप्रतम् ॥ ९
अथैवं ब्रुवतामेव तेषामभ्याययौ हरिः । C. 2. 1213 B. 2. 33. 10 K. 2. 36. 10

स्वादुसस्या च पृथिवी बहुपुष्पफलद्रुमा ।
ब्राह्मणा यज्ञसताना

[(L. 1) G1 नीरजा, G5 6 M2 निरुजो G1 निरुपद्रवा°. — (L. 2) T1 G4 °फलद्रुमा ; G5 M °फला द्रुमा°] — G1 om 3^b–4^b — ^{b}) Ś1 D1 G2 M गोरक्ष्यं; Ñ1 V1 Dn D6 G6 गोरक्षा, B2 D2 गौरक्ष्यं T1 G5 कृषिगोरक्षणं वणिक्; G3 गोरक्षी कर्षणो वणिक्. — ^{c}) B1 विशेषा°; B2 6 D1.2 वैश्यस्य (for विशेषात्). B5 सर्वे; G5 सव (see Addenda) (for सर्वम्). — ^{d}) K3 4 B1 3 5 m 6 Dn D3 G2 6 Cv °कर्मणा; V1 T1 G3.5 M2 °कर्मणि; G4 °धर्मणि, Cd n °कर्मणः (as in text) D4 (corrupt) सज* * *कर्पणां.

4 G1 om. 4^{ab} (cf. v l. 3) — ^{a}) K1 वंधुकीभ्यो, Cd वञ्च° (as in text). — ^{b}) D3.5 राज्ञ° (so Cn apparently!) प्रति, D4 राज्ञां प्रति, S (G1 om) प्रतिरोधात् (for राजन्प्रति) K1–3 राजप्री(K3 °न्प्री)°तिपुर°सर — ^{c}) B1 चापि (for चैव) — ^{d}) K1.2 D1.2 नाश्रूयत (D1 2 °तं) K3 नृपा, Ñ1 वृथा (for मृषा) S श्रूयते न मृषा क्रिया, Cd as in text

5 ^{a}) K4 प्रवर्षं (for अ°) D1.2 वा (for च) — ^{b}) Ś1 K1.3 4 D5 T1 G1 2 4 M2 व्याधि° (for व्याधि°) — ^{c}) G1 एवम् (for सर्वम्) K1 एव, G3 एवत् (sic) (for एतत्) — ^{d}) K2 °निष्ठे, B2 (m as in text) D1 2 °वृत्ते, G1.2 6 °राजे (for °नित्ये) G6 प्रशासति (for युधि°) — After 5, S (except G1) ins (equivalent of st. 6, q v)

324* मनस्तुष्टिं कथं गच्छेदित्येवमनसो नरा ।
सर्वात्मना प्रियाण्येव कर्तुं समुपचक्रमु° ।

[(L 1) G2 तत्र तुष्टिं, G6 M मम तुष्टिं (for मन°) G2 परां, G6 पर (for कथ) T1 G4–6 M इत्येव° (for इत्येव°)]

6 S om 6 (cf however 324* above) — ^{a}) D4 प्रियकर्तुम् B1 उपस्थान Cd implies text — ^{b}) Ñ1 स्वकर्मज, V1 च मावज, D1 2 स्वभावत K1 बलिकर्मस्य कर्मज Cd as in text — ^{c}) K3 अभिकर्तुं, Ñ1 V1 B5 अभिहर्तु; Cd व्यतिहृत्. — ^{d}) B5 नान्यै° (for नान्यै°). Ś1 कदाचन, K B4 Dn D6 कथचन (for पृथक्पृथक्)

7 ^{a}) K3 Dn2 D4.6 G1.4 M2 धर्मैर् (for धर्म्यैर्). G1 अनागजैस्; G4 धनागमस् (for धनागमैस्) B3 तत्र (for तस्य). — ^{b}) D3 नियमो, Cd निचयो (as in text) — ^{c}) T1 G5 यद्धि (for यस्य). — ^{d}) B3 T1 G3–5 क्षय (for क्षयो) — After 7, V1 B D1–6 ins (in D1 deleted later, in D6 added marg)

325* सर्वेषां भूमिपालाना श्रेष्ठ° स च महीपति° ।

[V1 B1 2 6 D1 2 च महीपानां (for भूमि°)]

8 V1 om 8^{ab}. — ^{a}) Ś1 K B2 4 6 D4 5 G1 2.6 M स कोश(*or* °ष)स्य, B1 3 D1.2 6 स्वकोषस्य, B5 स कोष्ठस्य; Dn(!) स्वकोष्ठस्य; T1 G4.5 कोशस्य च, G3 ह्योकस्य च; Cn (apparently) स्वकोशस्य (as in text) B2 T1 परिमाणं (so aslo Cn, but perhaps as gloss), D1 2 परीमण, M2 परीणाम — ^{b}) Ñ1 T1 G (except G3) गोष्ठस्य, Dn (!) D5.6 कोशस्य; D1.2 श्रेष्ठस्य; M2 कोष्ठानां, Cd कोष्ठस्य (as in text) Ś1 महीपते; G4 °पते.. — ^{c}) S राजन् (for राजा). G6 कौंतेय. — ^{d}) V1 यज्ञाय च (for °यैव) D1 2 महो (corr marg to °नो).

9 ^{a}) K ते, Dn(!) D6 ये, G1 तत् (for तं) — ^{b}) K1–3 D5 (before corr) सह वाब्रु(K3 °भु)वन्; Ñ1 V1 Dn D5 (after corr) 6 सहिताब्रु°, B1 3 T1 G2–5 सहसाब्रु°; B6 महताब्रु° (for सह चाब्रु°) Ś1 पृथक्चैव सहाब्रुवन्; G6 स्वरयतस्तदाब्रुवन् — ^{c}) G2 6 यज्ञकाल° — ^{d}) G4 क्रीयताम् K1 सत्र, V1 B3 5 D3–5 आशु, B1 अनु, D1 2 अत्र (for अत्र)

10 ^{a}) K1 Ñ1 V1 B5 D2 तयैव; B2 D3–5 तथैव, B3 4 G1 अथैनं K4 B1 2 4 5 D (except D6) G4 एवं (for एव). K2 corrupt — ^{b}) D3 5 तस्याम् (for तेषाम्) — ^{c}) B D1–5 G4 धर्मात्मा (for वेदा°) — ^{d}) Ś1 K1 4 Ñ1 Dn D6 चैव, D4 चैवा° (for चापि). G1 दृश्यश्चात्मनि जानता, G6 सुप्राप्यश्चैव जानता Cd (as

C. 2. 1213 B. 2. 33 10 K. 2. 36 10 ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृश्यश्चापि विजानताम् ॥ १०
जगतस्तस्थुषां श्रेष्ठः प्रभवश्चाप्ययश्च ह ।
भूतभव्यभवन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥ ११
प्राकारः सर्ववृष्णीनामापत्स्वभयदोऽरिहा ।
बलाधिकारे निक्षिप्य संहृत्यानकदुन्दुभिम् ॥ १२
उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ।
धनौघं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता वृतः ॥ १३
तं धनौघमपर्यन्तं रत्नसागरमक्षयम् ।
नादयन्रथघोषेण प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १४
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारतं पुरम् ॥ १५
तं मुदाभिसमागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ।
संपृष्ट्वा कुशलं चैव सुखासीनं युधिष्ठिरः ॥ १६
धौम्यद्वैपायनमुखैर्ऋत्विग्भिः पुरुषर्षभः ।
भीमार्जुनयमैश्चापि सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ १७
त्वत्कृते पृथिवी सर्वा मद्वशे कृष्ण वर्तते ।
धनं च बहु वार्ष्णेय त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८
सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत ।
उपयोक्तुं द्विजाग्र्येषु हव्यवाहे च माधव ॥ १९
तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्ह सहितस्त्वया ।

---

in text) दृश्यः (gloss दर्शनयोग्य॰); Cn cites अदृश्य Cd cites विजानता (as in text)

11 a) K Dn2 जगतां (K3 गच्छता), G6 मृगंतस्; Cd जगतस् (as in text) T1 G (except G3 6) तस्थुषः; M2 ॰प, Cd ॰षा (as in text). — b) Ś1 प्रभावश्च K2 अत्ययश्च; K3 Ñ1 V1 B1 3 D1–4 T1 G1–4 M1 अव्ययश्च, Cd n (as in text) अप्ययश्च (Cd gloss प्रलयस्थान) G1 स. (for ह) — c) K4 ॰भव्य (for ॰भव्य॰) K2 ॰भवन्नाथ, K3 ॰जगन्नाथ॰, B1 ॰भवो नाथ — d) D3. 5 क्लेशनाशन॰ — After 11, G1 ins .

326* प्रधान॰ सर्वलोकानां भोजवृष्ण्यन्धकाग्रणी॰ ।

12 a) K3 D4 प्रकार॰, B1 प्राकार, G6 प्रवरः; Cd प्राकार॰ (as in text) K2 D1 2 ॰वृष्णिनाम्, D6 ॰वृत्तीनाम् G1 सर्वेषामिष्टदो लोके — b) K भयेषु; G4 आपस्तु (for आपत्सु) D3 T1 G1 2.6 हरि॰ (for ऽरिहा) D5 अभयस्य प्रदोरिहा — c) G3 बलेधिकार; G6 बलाधिकार D6 सक्षिप्य — d) K1 श्रीमता; V1 S संमान्य, B1 महत्या, D (except D6) सम्यग्, Cd सहृत्य (as in text) K3 Dn3 D1. 3–6 T1 G1 6 [आ]नकदुदुभि॰ (D5 ॰भि)

13 a) K3 उपापतम् (for उच्चावचम्) — b) D4 पुरुषव्याघ्र, G1 पुरत॰ कृत्वा

14 a) Ś1 B (except B3 4) D1–5 G1 2 6 M2 तद्, D6 ते (for त) B1 3 5 D1–3 बलौघम् (for धनौघम्) — b) Ś1 B2 अव्यय; B5 D3–5 उत्तम (for अक्षयम्) — c) B4 आदाय; G2 नदायन्; G3 नादवन् — d) B1 विवेश पुरुषोत्तम , G1 युपायान्मधुसूदन॰ — After 14, N (except Ñ1) ins

327* पूर्णमापूरयस्तेषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् ।
[B1 युक्तम् (for पूर्णम्) K4 आपूरयस्तेषां]

15 a) G1 3 आसूर्यमिव Cd cites असूर्यं (as in text). — b) K1 3 B1 D4 निर्वा(D4 ॰वां)तमिव Cd cites निवात (as in text) — After 15ab, G1 ins

328* अथ सर्वे समुत्थाय काञ्चनासनमाददु॰ ।

— G1 om 15c–16b — c) K4 समुपेत तज्, B1 समवेतेन (for समुपे॰) — d) K3 जगृपे, T1 G2 4–6 जहर्षे (for जहृषे) G3 भरत K1–3 D5 (marg sec m) कुलं, B2 बलं (for पुरम्)

16 T1 G1 3 5 om. 16ab (for G1 cf v l 15). K3 तेभिसगम्य, V1 D3–5 समुपा॰ (for [अ]भिसमा॰). — c) Ñ1 V1 B2–6 Dn D1 2. 6 G2 4 6 M स (for स-). K1 3 सपृच्छ्य, K2 ॰प्रच्छ, B1 स पृष्ट॰ (for सपृष्ट्वा). Ś1 चैन (for चैव) G1 कुशल पृष्टवत तान् — d) K3 T1 G3 5 6 युधिष्ठिर G1 सुखासीनाञ्जनार्दन

17 a) K1–3 धौम्यद्वी(K3 ॰द्वै)पायनाद्यैश्च; K4 ॰द्वैपायन॰मुख्यैर्, G1 धौम्यवासमुखाचार्यैर्, G3 ॰द्वीपायनमुखैर् — b) Ś1 B1 2 6 G2 पुरुषर्षभ; K1–3 भरतर्षभ॰ (K2 ॰भ), G1 परिवारित — c) V1 B D G6 चैव (for चापि) G1 भ्रातृभिर्नृपमुख्यैश्च — d) D5 कृत्स्नमब्र॰

18 Before 18, all MSS except Ś1 K M1 ins युधिष्ठिर उ॰ (or युधिष्ठिर) — a) Ñ1 B1. 2 6 D1. 2 त्वां (B2 तं) प्राप्य (for त्वत्कृते) Ś1 B (except B4 5) D1 2 कृत्स्ना (for सर्वा). G1 भवत्कृते मही सर्वा — b) B1 D1. 2 मद्वशा

19 a) T1 G3 5 धनमिद (for इच्छामि तत्). — b) D5 T1 M1 ॰सुत (for ॰सुत) — c) K2 उपयुक्त, K3 ॰युक्ता (sic), B5 ॰युक्तु, D4 ॰र्युक्त (for ॰योक्तु) Ś1 K Ñ1 Dn D6 द्विजाग्र्ये(K2 3 Dn2 ॰ग्रे)भ्यो; B1–4 D3 4 द्विजाग्रेषु — d) V1 B5 D3 G1. 3 हव्यवाहेषु; D6 ॰वाहेन (for ॰वाहे च).

अनुजैश्च महाबाहो तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
स दीक्षापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज ।
त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१
मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभिरनुजैर्विभो ।
अनुज्ञातस्त्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ २२
तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं बहूक्त्वा गुणविस्तरम् ।
त्वमेव राजशार्दूल सम्राडर्हो महाक्रतुम् ।
संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् ॥ २३
यजस्वाभीप्सितं यज्ञं मयि श्रेयस्यवस्थिते ।
नियुङ्क्ष्व चापि मां कृत्ये सर्वं कर्तास्मि ते वचः ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।
सफलः कृष्ण संकल्पः सिद्धिश्च नियता मम ।
यस्य मे त्वं हृषीकेश यथेप्सितमुपस्थितः ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
अनुज्ञातस्तु कृष्णेन पाण्डवो भ्रातृभिः सह ।
ईहितुं राजसूयाय साधनान्युपचक्रमे ॥ २६
तत आज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हणः ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वशः ॥ २७
अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभिः ।
तथोपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ २८ C 2. 1232 B 2. 33. 25 K 2. 36. 25

---

20 a) K2 द्रष्टुम्, V1 प्रष्टुम् (for यष्टुम्) — c) V1 अंघकैश्च (for अनु°) — d) Ś1 Dn2 D1m 2m.4 6 M1 Cnp तदनु°, K1 D8 तन्ममा°, K4 G6 त्वमनु°, B1 D1 2 तस्यानु°; Cn तन्मानु° (as in text) B4 तन्माज्ञातुमिमर्हसि (sic)

21 a) B2 G6 स-; Dn D1 2 6 तद् (for स) Ś1 समीक्षय त्वं, K2 सदिक्षप (sic) त्वं, K8 स दीक्षय त्व, K4 स दीक्षयेस्व (for स दीक्षापय) — b) Ś1 स्वम्, M2 (by corr.) स्वाम् (for स्वम्) K8 आत्मानो D4 महाभुज, G5 °जं — c) D8 गोविंद (for दाशार्ह) G2 इष्टं भवति दाशार्ह. — d) G1 विपापो D1 2 भवितो K8 स्वह, T1 G8 5 [अ]प्यहं, G6 [अ]स्म्यह

22 a) Ś1 मा वाप्यनुजानीहि (sic), K1–8 मां वा (K2 om वा) त्वमनु°, K4 G2.4 मा चैवाभ्य(K4 °प्य)नु°, Ñ1 V1 B1 8 D6 मा चाप्यभ्यनु°, D8 मां वाप्यभ्य*जानीहि, T1 G8 5 मां त्वमप्यनु°; G1 मां वापि ह्यनु° — b) G6 एवम् (for एभिर्) — d) D1 2 4 कृतम्; G1 गतिम् (for क्रतुम्) G1 4 उत्तमा (for °मम्)

23 Before 23, V1 B1(marg) 2 8.5 Dn D8–5 G1 2 ins. वैश° उ° (or वैश°) — a) B2 8 6 D1.2 कृष्णस्तं (by transp) — b) V1 बहुत्वाद्, B2 बन्ध्वर्थं; B8 बह्वर्थाद्, B5 D1 2 बह्वर्थं, B6 Dn2 D8–5 वर्णयन्, G6 बहूक्ते (for बहूक्त्वा) — Before 23cd, B1(marg) 4 ins कृष्ण उ° — c) V1 त्वयि मनुजशार्दूल — d) V1 सम्राडर्हे, B1 सम्यगर्हो, G1 2 सम्राड(G1 °डा)र्हो; M1 °डर्हे — Dn1 om 23ef — e) K2 समाप्नुहि, T1 G2 6 प्राप्नुहि त्व (G6 त्वा) (for संप्राप्नुहि) Ñ1 यथा (for त्वया)

24 a) D4 G2 यज्ञे, G6 °ज्ञैर् (for °ज्ञ) — b) D1 2 प्रेयसि; Cd श्रेयसि (as in text) K4 °स्युप° (for °स्यव°) — c) Ñ1 V1 B2 Dn D6 त्वं (B2 om त्व) च, B4 G1 वापि; M2 तस्य (for चापि) B1.8 6 D1 2 विनियुङ्क्ष्व च (D1 स्व, D2 स) मां कृत्ये T1 corrupt. — d) B (except B4) D1–5 तेनघ (for ते वचः)

25 a) G1 सफलं D1 2 कृतसंकल्प° — b) B1 2 5 D1 2 परमा (for नियता) — c) G2 यन्मम त्व, G6 यन्महत्वं (for यस्य मे त्व) — d) G1 यथेष्टवम् (for °प्सितम्) B6 D1.2 S अवस्थित° (G8 °तैः), Cd उप° (as in text) — After 25, D1 2 ins a passage given in App I (No 17)

26 K8 G1 om the ref — a) K1–8 V1 Cd च (for तु) — b) D6 संमतो (for पाण्डवो) — c) K आहर्तुं, Ñ1 V1 B2–6 D G M ईजितु (D1 2 इजितु, D4 ईजित, G4 याजितु); B1 ईप्सित (for ईहितु) See Addenda Ñ1 B5 Dn D8–5 राजसूयेन, D6 °यस्य (for °याय) — d) K8 G1 2 स धनानि (for साध°); V1 माधवोभ्युपचक्रमे — Cd appears to begin a new adhy with this stanza

27 a) Ś1 K2 8 Ñ1 B1 Dn D6 ततस्त्वाज्ञा°, K1 4 ततश्चाज्ञा° — b) Ś1 °वोरिनिवर्हण, K2 °वो परिवर्हिणं, B5 D8–5 स राजा राजसत्तम°, D1 2 °वो विनिबर्हण° — c) Ś1 सहदेव; K2 पूजा देव, G2 सहदेवो Ś1 K2 4 कुरुश्रेष्ठ (K2 °ष्ठो); K1 नृपश्रेष्ठो; D1 2 युधा श्रेष्ठ, T1 युधा श्रेष्ठ; G1 युधि श्रेष्ठ — S repeats (with v l) 27–28ab (G8 om 28 here), 29–31, at the beginning of adhy 32 For the variants see that place (342*)

28 G8 om 28 (of v l 27) — a) M2 तथोक्तानि — b) B1 यज्ञीयानि (for यज्ञाङ्गानि) — K1 om 28cd — c) B8 G4 अथो°; D2 G6 यथो°, M2 तत्रो° (for तथो°) — d) K2 मडलानि; K4 मगल्यानि, B6 यज्ञागानि

C. 2. 1233 B 2. 33. 29 K 2 36 29 अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तान्क्षिप्रमेव हि ।
समानयन्तु पुरुपा यथायोगं यथाक्रमम् ॥ २९
इन्द्रसेनो विशोकश्च पूरुश्चार्जुनसारथिः ।
अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकाम्यया ॥ ३०
सर्वकामाश्च कार्यन्तां रसगन्धसमन्विताः ।
मनोहराः प्रीतिकरा द्विजानां कुरुसत्तम ॥ ३१
तद्वाक्यसमकालं तु कृतं सर्वमवेदयत् ।
सहदेवो युधां श्रेष्ठो धर्मराजे महात्मनि ॥ ३२

ततो द्वैपायनो राजन्नृत्विजः समुपानयत् ।
वेदानिव महाभागान्साक्षान्मूर्तिमतो द्विजान् ॥ ३३
स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य सत्यवतीसुतः ।
धनंजयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥ ३४
याज्ञवल्क्यो बभूवाथ ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युसत्तमः ।
पैलो होता वसोः पुत्रो धौम्येन सहितोऽभवत् ॥ ३५
एतेषां शिष्यवर्गाश्च पुत्राश्च भरतर्षभ ।
बभूवुर्होत्रगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३६

(for मक्ष°)

29 B2 om 29a with धौम्योक्तान् (in b) — a) K2 3 D4 अधियज्ञस्य, D1.2 °यज्ञान्स ; T1 G5 अथ यज्ञार्थे ; G1 3 6 अथ यज्ञांश्च Cd cites अधियज्ञान् (as in text) — b) T1 G5 क्षणम् (for क्षिप्रम्) K4 B3.5 च (for हि) — c) G3 पुरुपान् — d) K1 यथायोग्यं, G3 °योगा (for °योगं)

30 b) K1.2 N1 B6 D1 2 4 द्रुमश्च; K4 रुमश्च; B1 पूरुपो, Dn1 D5 6 पुरुश्च, S रुक्म(T1 G4 M °क्म)श्च (for पूरुश्च) — After 30ab, K4 ins.

329* सूताश्च सहिता सर्वे शुचयो मृष्टकुण्डला ।;

while S ins

330* समीको ध्वजसेनश्च पञ्च सारथिपुंगवा ।

[G3 om up to पञ्च सा G1 2 समिको, M1 शमीको M2 समीपोर्द्धजसेनश्च]

— c) Ś1 अन्नाम्याहरणे; T1 G4.5 °धिकरणे, G1 °थकरणे, G2 °दकरणे — d) K1-3 D4 5 मे (for मत्°) T1 °कामया (for °काम्यया) — After 30, G3 ins.

331* उपस्थितान्सर्वकामान्सुगन्धिकनकप्रभान् ।

31 a) K4 सर्वकामश्च; B3.4 6 सर्वे कामा° Cd cites कामा° K3 कार्यं वा (for कार्यन्तां) S सर्व(G2 6 °र्वे)भक्ष्या(G1 6 M1 °क्ष्या)श्च पेयां(G1 6 M1 °या)श्च Cv cites pratika as सर्वे पेयान् — b) B1 2 6 D1 2 रसा (B1 6 रस-) गधाश्च सर्वेशः, T1 G3-5 M2 रस(M2 रथ)-गंधसमन्वितान् — c) Ś1 K B1 Dn1 D4 6 G3 Cd मनोरथ (for °हरा°) B1 प्रतीकारा T1 G4.5 M2 मनोहरान्प्रीतिकरान् (G5 °रा) — d) K1-3 V1 D4 कुरुनदन, T1 °सत्तम; G2 °सत्तमा°, M1 संतु निस्पृशः Cv cites कुरुसत्तम (as in text)

32 a) G2 तद्वाक्य Ñ1 V1 B4 5 Dn D6 च, D5 नु, G4 तत् (for तु) — b) Ś1 वाक्य (for कृत) B1.2 6 D1 2 S सर्वं कृतम् (by transp). K Ñ1 V1 B3-5 Dn D3-6 न्यवेदयत्; B2 6 D1.2 अबोध° — d) K3 D3 धर्मराजमहात्मनि, K4 S °राज्ञे महात्मने (G2 5 °नि), V1 B3 °पुत्रे महात्मनि, B2 6 D1 2 °राजो (B2 6 °जे) महामति°, B4 Dn (!) D6 °राजे युधिष्ठिरे

33 a) K1 2 D4 द्वीपायनो, D3.5 द्वैपायन. — b) D3 5 ऋत्विग्भि° (for ऋत्विज°) — c) G2.6 देवान् (for वेदान्) B6 एव (for इव) G1 (corrupt) देवानी च — d) K1 साक्षान्मूर्तिद्विजोत्तमान्

34 T1 G2 4.6 M om 34ab — b) G3 स्वय (for तस्य) — G1.3 ins after 34ab T1 G2 4 6 M (all of which om. 34ab) ins after 33

332* मूर्तिमान्सामवेदोऽथ वेदवेदाङ्गपारग ।

— d) B3 सुपामा; G2 3.6 सुनामा, G4 ससामा Ś1 सामभोगवत् (sic), G1 सामहोद्भव

35 a) K4 Ñ1 B (except B4 5) D1.2 T1 G3-6 M2 (by corr) बभूवास्य, V1 [ऽ]भवदास्य; G1 बभूवाख्यो. — b) K3 V1 B1 Dn2 D3.5 G6 धर्मिष्ठो (for ब्रह्मिष्ठो) Ś1 धुर्यसत्तम°, Ñ1 V1 B6 D6 [ऽ]ध्वर्युरुत्तम°, B1 °रेव च, G2 °सत्तमै — c) Ś1 corrupt — d) B2 D1 2 भुवि; D6 विभु° (for [ऽ]भवत्) Ś1 K धौ(K2 सा)म्येन च सहा(K3.4 by transp सह चा)भिभु° (Ś1 °भित°), B3 धौम्येन च सह प्रभो, S रैम्यो ब्रह्माथ (G3 5 6 ब्राह्मण ; M1 ब्रह्मा च) सत्तम°

36 a) D4 om 36a Ś1 K Dn D6 पुत्रवर्गा(Ś1 °गं ; K1 °र्या)श्च, T1 शिष्यवर्गांश्च — b) Ś1 K2 3 Dn D4 6 शिष्याश्च, T1 पुत्रांश्च; G2 पुत्रै° (for पुत्रा°) Ś1 पुरुपर्षभ; G1 ऋषिसत्तमा°; G2 भरतर्षभ° K1 शिष्यवर्गाश्च भारत, K4 शिष्टाप्य भरतर्षभ° (sic), B1 2 6 D1.2 पुत्रा° (B6 °त्र°) पौत्राश्च भारत — c) D6 तमूचुर् (for बभूवुर्) Ñ1 होतृका°; V1 येनुगा°; D4 गोत्रगा°, D6 m होत्रिण°, S ऋत्विज° (for होत्रगा) — 36d = 46d — After 36, S ins

333* स्वयं च भगवांस्तत्र शिष्यै° सर्वै° पुरस्कृत° ।

ते वाचयित्वा पुण्याहमीहयित्वा च तं विधिम् ।
शास्त्रोक्तं योजयामासुस्तद्देवयजनं महत् ॥ ३७
तत्र चक्रुरनुज्ञाताः शरणान्युत शिल्पिनः ।
रत्नवन्ति विशालानि वेश्मानीव दिवौकसाम् ॥ ३८
तत आज्ञापयामास स राजा राजसत्तमः ।
सहदेवं तदा सद्यो मन्त्रिणं कुरुसत्तमः ॥ ३९
आमन्त्रणार्थं दूतांस्त्वं प्रेषयस्वाशुगान्द्रुतम् ।
उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान्प्राहिणोत्तदा ॥ ४०
आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान्भूमिपानपि ।
विशश्च मान्याञ्शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥ ४१
ते सर्वान्पृथिवीपालान्पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आमन्त्रयांबभूवुश्च प्रेषयामास चापरान् ॥ ४२ C 2. 1246 B 2. 33 42 K 2. 36 42

कृष्णद्वैपायनो राजन्सदस्यमकरोत्प्रभुः ।
[(L 1) T1 G3-5 व्यास (for तत्र) — (L 2) G3 व्यास (for राजन्) G4 M2 सादस्य° (for सदस्य°)]

37 a) Ś1 Ñ1 V1 B1 G1 2 6 M2 पूजयित्वा; T1 G3-5 प्रीयमाणा° (for वाच°) B1 पूजार्हम् (for पुण्याहम्) — b) K1 B1 अर्चयित्वा, K4 D4 आहयित्वा, Ñ1 B5 D3.5 Cn ऊहयित्वा, B2-4 6 D1.2 हु(B3 कृ)त्वा चैव, Dn (erroneously) D6 कल्पयित्वा, T1 G3-5 वाचयित्वा, G1 2 6 M ईरयित्वा (for ईहयित्वा as in Ś1 K2 3) B (except B5) यथाविधि, D1.2 यथा विधिः, S महामता° (G3 °बला°, G6 °तपा°) (for च त विधिम्) V1 हुत्वा च समिधस्तथा — c) T1 शास्त्रोक्तैर् K1-3 D4 om T1 M1 माप(K3 °ग)यामासुस्, V1 B2-4 6 घोष°, Dn D6 G2 4 6 पूज°, D1 2 प्रेष°, G3 याज° (for योज°) — d) T1 G3 5 ते, G1 तं (for तद्) K1 2.4 D6 एव, D4 द्देव-, G1 देवं (for देव-)

38 a) K3.4 B3.5 D3.4 G2 6 ततश् (for तत्र) Ś1 अविज्ञाता° (for अनु°) — b) D4 शरण्यानि; D6 m गृहाणि (gloss), G4 करणानि, G5 शरण्यान्, G6 शरणान्, Cd शरणानि (as in text). K3 T1 G2 3.5 6 [अ]थ, G1 [उ]प(for [उ]त). D3 शिल्पिभि° D5 शरणायुतशिल्पिभि° — c) Ñ1 V1 Dn D6 गंधवंति; D1.2 वल°, G4 तत्व° (for रत्न°) — d) T1 G (except G4) च (for [इ]व) — T1 G M1 ins an addl colophon after 38 (G2 3.6 after 39^{ab}), while M2, after 39, reads 41 (for the first time) and then follows the addl colophon The adhy no is 39 in all these MSS. except G3, which has 40

39 Before 39, T1 G3 4 6 M1 ins. वैशं° — a) K1 ततश्चाज्ञां°; B3-5 D3.5 ततस्त्वाज्ञा°, D4 तत्र आज्ञा° — b) K2 4 D4 राजसत्तम — After 39^{ab}, G2 3 6 ins an addl colophon (cf. v.l. 38) — c) V1 B2-6 D1 2 महाप्राज्ञ; B1 D3 5 तदा मध्ये, G1 तथा सद्यो, G4 तदासाद्य, M2 तदाहूय — d) K2 D4 मन्त्रणे, B1 D3 5 मन्त्रिणा; G6 °ण° (for °ण) Ś1 K2 3 N1 Dn D4 6 पुरुषर्षभ° (Ś1 °भा°; K2 D4 °भ), K4 G6 कुरुनदन (G6 °न), V1 B5 6 G5 कुरुसत्तम, G3 कुरुसत्तमाः. — After 39, M2 reads 41 (for the first time) followed by an addl. colophon (of v l. 38). — After the colophon, M2 ins

334* वैशंपायन° ।
सहदेव तदा प्राह मन्त्रिणं कुरुसत्तमः ।
उवाच राजा कौन्तेयो वचन वचनक्षमम् ।
[Line 1 = (var) 39^{cd}]

40 Before 40, B6 ins. युधिष्ठिर उवाच — a) K4 आमन्त्रणाय Ś1 K2 दूतास्त्वां, K4 B2 4 6 D2 दूतान्स्वान्, B1 दूताश्च, B5 lacuna, T1 दूतार्थं, G1 दूता(वै)स्त्व. — b) B1 2.6 D1.2 °गामिन°, T1 corrupt, G2 M2 °ग द्रुतं (for °गान्द्रुतम्) G1 corrupt Cd cites आशुगान् (as in text) — Before 40^{cd}, B4 ins वैशं° उ° — c) K1 B5 G1 उपसृत्य, G4 °श्रित्य; G6 °कृत्य; M2 इति श्रुत्वा G2 6 ततो (for वचो) K2 राज्ञा — d) G1 स्व- (for स) Ś1 चैनान् (for दूतान्). G2 6 द्रुत (for तदा)

41 Before 41, B4 ins सहदेव उ°. — a) K4 आमंत्रयस्व राजेंद्र — b) Dn (!) D6 भूमिपानथ; D3 सत्यवादिन° — D3 om 41^{cd}. — c) Ś1 विशाश्च B1 2 5m.6 सम्यान् (for मान्यान्) — d) K2 3 Ñ1 B3.5 6 D1.2 ह (for च) K1 D5 सर्वमा(D5 सर्वाना)नीयतामिह, B1 सर्वांस्तानानयेदिह, D4 सर्वानानय तेन हि; T1 G4-6 M1 सर्वांश्चा(T1 °श्च)नयतेति च

42 Before 42, K3 V1 B Dn D1 2 5 S (except G3) ins वैश° उ° (*or* वैश°) — a) B2 D1 2 ते सर्वे °पाला°, Dn (!) D6 समाज्ञसास्ततो दूता°; D3 कुलीनानकुलीनांश्च — c) K3 T1 G ते (for च) — d) Ś1 प्रेषयामासुराशु च; K1 °मासुरध्वरे, Ñ1 V1 B2-6 Dn D1-3 5 आ(D3 अ)नयश्चापरान्द्रुतं; D6 प्रेषयामासुरुत्सुका° — After 42, M1 reads 53-54, while Dn (!) D1 6 ins

335* तथापरानपि नरानात्मन° शीघ्रगामिन° ।,
and finally T1 G1.3 5 ins

336* दूतास्ते वाहनैर्जग्मू राष्ट्राणि सुबहूनि च ।,
which latter is followed (in those four MSS.) by 53-54 (of M1 above)

43 G1 om. 43^{a}-44^{b} M1 reads 43-45 after 50.

C 2. 1247 B 2. 33. 43 K 2. 36. 43 ततस्ते तु यथाकालं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
दीक्षयांचक्रिरे विप्रा राजसूयाय भारत ॥ ४३
दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
जगाम यज्ञायतनं वृतो विप्रैः सहस्रशः ॥ ४४
भ्रातृभिर्ज्ञातिभिश्चैव सुहृद्भिः सचिवैस्तथा ।
क्षत्रियैश्च मनुष्येन्द्र नानादेशसमागतैः ।
अमात्यैश्च नृपश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ॥ ४५
आजग्मुर्ब्राह्मणास्तत्र विषयेभ्यस्ततस्ततः ।
सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ४६
तेषामावसथांश्चक्रुर्धर्मराजस्य शासनात् ।
बह्वन्नाञ्शयनैर्युक्तान्सगणानां पृथक्पृथक् ।
सर्वर्तुगुणसंपन्नाञ्शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ॥ ४७
तेषु ते न्यवसन्राजन्ब्राह्मणा भृशसत्कृताः ।
कथयन्तः कथा बह्वीः पश्यन्तो नटनर्तकान् ॥ ४८
भुञ्जतां चैव विप्राणां वदतां च महास्वनः ।
अनिशं श्रूयते स्मात्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ४९
दीयतां दीयतामेषां भुज्यतां भुज्यतामिति ।
एवंप्रकाराः संजल्पाः श्रूयन्ते स्मात्र नित्यशः ॥ ५०
गवां शतसहस्राणि शयनानां च भारत ।
रुक्मस्य योषितां चैव धर्मराजः पृथग्ददौ ॥ ५१

— a) G3 4 तत्र (for ततस्) K2 3 B1 2 6 D1.4 तु ते (by transp) Ñ1 °कामं (for °काल) — c) K1 दीक्षित चक्रिरे; K2 D4 दीक्षायां च°. — After 43, S (G1 om) ins.

337* ज्येष्ठामूले अमावस्यां महाजनसमावृत ।
रौरवाजिनसंवीतो नवनीताक्तदेहवान् ।

[(L. 1) G3 ज्येष्ठ° (for ज्येष्ठा°) T1 G5 M1 स्वमा°, G2 घमा° (for अमा°)]

44 G1 om 44ab (cf. v.l. 43). For sequence of M1, cf. v.l. 43 — a) B1 सस्य, G4 सर्वे ; G6 स ह (for स तु) — b) K4 °पुत्रो (for °राजो).

45 For sequence of M1, cf. v.l. 43 — a) B1.6 ज्ञातिभिर्भ्रातृभिश्चैव — b) K1 विविधैस् (for सचिवैस्). B1 4.6 Dn D6 G1 3 (both before corr).6 सह (for तथा) — c) B6 स (for च) K1 नृपश्रेष्ठ, K3 Dn D6 T1 G1.4 6 M मनुष्येन्द्रैः; K4 G3.5 मनुष्यैश्च (for °ष्येन्द्र) G2 क्षत्रैश्च मानुषेन्द्रैश्च — d) K3 D4 °गमै° (for °गतै°). — e) G4 आहूतैश्च (for अमात्यै°) K3-4 Ñ1 V1 B2 3 Dn D2 4 6 M1 नरश्रेष्ठो; D3 5 नृपश्रेष्ठ.

46 a) G6 सर्वे (for तत्र) — K4 transp. 46b and 46d — G6 om 46c-49b — c) B4 सर्वे (for सर्व)

47 G6 om 47 (cf. v.l. 46) — a) K3 M1 आवसथ; Cd as in text. — b) G1 सहदेवस्य (for धर्म°) — c) Ś1 बह्वन्नाम्शयने युक्तान्; K1-3 D1.2 बह्वन्नशयनैर्यु°; Ñ1 V1 B1 3-5 Dn D3 5 6 G5 बह्वन्नाच्छादनैर्यु(G5 °रु)क्तान्; B2 6 बहूनां शयनैर्यु°; D4 बह्व[न्न]शमनैर्यु°, T1 बह्वन्नानुच्छयनैर्यु°; G1 4 बह्वन्नांश्च धनैर्यु°; G2 बह्वन्नान्यजनोपेतान् — d) K1-3 D4 ब्राह्मणानां, G1 सगणांश्च (for सगणानां) — e) Ś1 गण- (for गुण) B2 G1 सपन्ना° K1-3 D1.2 4 सर्वत्र गुणसंपन्ना (K1 3 °न्नान्) — f) B5 शिल्पान्यथ; D4 शिल्पिनोत्र (sic), G1 शतशोथ.

48 G6 om. 48 (cf. v.l. 46) — ab) K3 [ऽ]प्यवसन्, B2 चावसन्, D4 व्यवसन् (for न्यवसन्). Ñ1 V1 B3 D5 नृपसत्कृता ; B1-4 6 D1.2 च सहस्रश°; D3 [अ]प्येव [? read च] सत्कृता°; D6 नृशंस°; G4 बहुस° (for भृशस°) G1 शिल्पमुख्यकृतेष्वेषु न्यवसन्ब्राह्मणा[? read °णा]स्त्रियः — c) K1 कथयति, D1 2 कथयत; D4 कथ्र यक्ष° (sic). Ñ1 कथा दिव्या , T1 G3 5 कथा बह्वीं; G1 कथा बहुधाः; G4 कथां बह्वी — d) D1 2 पश्यतो; D5 पश्यते

49 G6 om 49ab (cf. v.l. 46) — a) भुञ्जतां (for भुञ°) G5 चाथ (for चैव) — b) B5 T1 G1-3.5 M1 ददतां; D4 व°, M2 न° (for व°) K2 B4 महात्मन°; D6 महत् (by corr °हान्) स्वन°; T1 G1.3.5 M1 महात्मनां — c) Ś1 K4 Ñ1 B1 2.4 Dn D6 तत्र, V1 B6 D1-3 5 तस्मिन्; B3 चास्मिन्; B5 यस्मिन्; D4 G2 स्मातं , T1 G3.5 चात्र, G1 पात्र; M2 शब्दो (for स्मात्र as in K1-3 G4.6 M1), cf. v.l. 50d — d) B1 2 6 D1 2 सहस्रश°; T1 G3 5 M1 महास्वनः (G5 °ना) (for महात्मनाम्)

50 a) G1 दियतां दियताम्, G4 दीय्यतां दीय्यताम्. K1 चेति; K4 एव; V1 B3-5 D3 5 एष्यो, D1 2 येषां (for एषां) — b) V1 B3 4 6 भुज्यतां पीयताम्, D1.2 भुजतापियताम्; G2 4 6 भुजतां भुजताम् K3 D1 2 अपि (for इति) — c) K1-3 D4 बहु° (for एव°) K1 3 D4 6 सकल्पा° (for संज°) Ś1 एवंप्रकार° सजल्प° — d) Ś1 B1 D4 G3 श्रूयते K2 D4 5 स्मार्त्ते , B1 [ऽ]स्य च; T1 G5 चात्र (for स्मात्र), cf. v.l. 49c K4 B1 2 5 D1-3 5 सर्वेश° (for नित्य°) — After 50, M1 reads 43-45.

51 G2 om 51a-53b — a) B1 2 6 D1 2 T1 G3.5 6 M गवायुत (G6 °त), G1 (corrupt) गोगवाहि (for गवां

प्रावर्ततैवं यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः ।
पृथिव्यामेकवीरस्य शक्रस्येव त्रिविष्टपे ॥ ५२
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रेषयामास पाण्डवम् ।
नकुलं हास्तिनपुरं भीष्माय भरतर्षभ ॥ ५३
द्रोणाय धृतराष्ट्राय विदुराय कृपाय च ।
भ्रातॄणां चैव सर्वेषां येऽनुरक्ता युधिष्ठिरे ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समितिंजयः ।
भीष्ममामन्त्रयामास धृतराष्ट्रं च पाण्डवः ॥ १
प्रययुः प्रीतमनसो यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ।
संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविदस्तदा ॥ २
अन्ये च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्मनुजर्षभ । C 2 1262 B 2. 34 3 K 2 37 3

शत-) — [b]) Ś1 Ñ1 शयनानि (for °नां) S (G2 om.) -शतानि च (for च भारत) B (except B5) D1.2 शयना-च्छादनानि च — [c]) D2 राशयश्च (for योषिता) — [d]) K3 D4 धर्मराज° K6 D6 पृथक्पृथक् (for °ग्ददौ)

52 G2 om. 52 (cf v l. 51) — [a]) G6 प्र° (for प्रा°) K3 B2.6 G1 [प्र]व; D4 [ह्र]व (for [प्र]वं) G1 4 यज्ञस्य — [d]) D1 2 च, D6 [प्र]व (for [ह्र]व) B (except B1 4) D4 त्रिपिष्टपे, D6 (by corr.) त्रिविष्टपं Cd cites text

53 G2 om 53[ab] (cf v l. 51). T1 G1.3 5 read 53–54 after 336*, M1 after 42. — [b]) K4 पाढव, B1 G4 M2 पांडव° Cd as in text — [c]) K2–4 D4 M1 हास्तिनपुरे, D2 G1 2 4–6 हस्तिनपुर; M2 हस्तिनपुराद् — [d]) K1.2 D1 2 G1 4 भरतर्षभ°; Dn D4 6 पुरुषर्षभ (D4 भ°), G3 °भ — After 53, G2 3 5 6 M2 ins

338* बाह्लीकाय सपुत्राय भूरिश्रवसभीष्मयो° ।

[G5 6 समुद्राय (for सपुत्राय) G3 एव च (for -भीष्मयो)]

54 For T1 G1.3 5 M1 cf. v l 53 — [c]) A few MSS भ्रातृणां, T1 ब्राह्मणाश्च — [d]) V1 ये च रक्ता, T1 G1 2 ये न रक्ता, G3 M1 ये तु रक्ता (M1 by corr. रक्त) B3 D6 युधिष्ठिर. Ś1 K2.3 D4 अनुरक्तो युधिष्ठिरः.

Colophon om. in G3 — *Sub-parvan* N (except D1 2) G6 M1 राजसूय — *Adhy name* G1 राजसूय दीक्षणं, G6 M2 राजसूयदीक्षा — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 3 30 (as in text), K2 D3 31, Dn1 33, S (G3 om) 40 — *S'loka no.* K2 3 Dn 56, D1.2 30, T1 M1 18.

31

1 After the ref, S ins.

339* तत आमन्त्रिता राजन्राजानः सत्कृतास्तदा ।
पुरेभ्यः प्रययुः स्वेभ्यो विमानेभ्य इवामराः ।

[(L 1) G1 ततस्त्वामंत्रितो. — (L. 2) G2.3.6 तेभ्यो (for स्वेभ्यो)]

— The sequence of stanzas 1–6 in S (which om. 1[cd]) is 4, 2[cd], 3, 1[ab], 5[ab]–6[ab], 2[ab], 6[cd] — G6 om the ref. — [a]) S नकुलो (for स गत्वा) D2 3 G1. 2 4 M1 हस्तिनपुरं, M2 हस्तिन° — [b]) S गत्वा परपुरंजय° Cd cites समितिं° (as in text) — After 1[ab], S ins..

340* प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा भारतानानयत्तदा ।

— S (except T1) om. 1[cd] — [c]) Dn (!) D6 आमं-त्रयांचक्रे (for °यामास). — [d]) B1 2 4.6 D1.2 स (B4 च) कौरवं (for च पाण्डव°) — After 1, N reads 6[ab], most MSS *repeating* it in that place (q v) [In this place, Ś1 K1 2 B1 D4 ते तु; K3 B2–6 Dn D1–3 5 तेन, Ñ1 V1 तेय; D6 तेषां (for सर्वे) B2 3 6 D1 स्वाचार्य- (for आचार्य-) D6 -प्रमुखास्ततः K4 सत्कृत्या मन्त्रयामासु आचार्य° etc. N ततः (K3 B2 D2 तथा) (for नृपा°)]

2 For the sequence of S cf. v l 1 G2 6 M2 om 2[ab] — [a]) K3 D4 प्रययौ, M1 आययु° — [b]) Ś1 ब्रह्मा यज्ञपुर सरा° Cd cites ब्रह्म° (as in text) — G1 om 2[c]–3[b] — [c]) K1 सम्प्राप्य, K6 सश्रुत, D2 संश्रित्य, D4 संक्रम्र (corrupt), D6 सस्तुत्य; T1 G3–5 M2 स श्रुत्वा; G2 6 M1 तच्छ्रुत्वा (for संश्रुत्य) — [d]) K2 3 B3–5 D1 G6 M2 तथा (for तदा) G2 यज्ञवाट विश्रुतदा.

3 For the sequence of S cf. v l 1. G1 om. 3[ab]

C 2.1263 B 2.34 A K 2.37 A द्रष्टुकामाः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ३
दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः पार्थिवास्तत्र भारत ।
समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च ॥ ४
धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ।
दुर्योधनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ५
सत्कृत्यामन्त्रिताः सर्वे आचार्यप्रमुखा नृपाः ।
गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः ॥ ६
अचलो वृषकश्चैव कर्णश्च रथिनां वरः ।
ऋतः शल्यो मद्रराजो बाह्लिकश्च महारथः ॥ ७
सोमदत्तोऽथ कौरव्यो भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ।
अश्वत्थामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ ८
यज्ञसेनः सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिपः ।
प्राग्ज्योतिपश्च नृपतिर्भगदत्तो महायशाः ॥ ९
सह सर्वैस्तथा म्लेच्छैः सागरानूपवासिभिः ।
पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव बृहद्बलः ॥ १०
पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ।
आकर्पः कुन्तलश्चैव वानवास्यान्ध्रकास्तथा ॥ ११
द्रविडाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा ।

(of v.l 2). — ^{a}) S (G1 om.) राजान. (for अन्ये च). B D2 3 5 तुष्टा (for तुष्टैर्) — ^{b}) Ś1 K Dn D1 2 4.6 M2 भरतर्षभ (K1 °भाः); B2 मनुजाधिप°, B3–6 D3 मनुज र्षभा, T1 मनुजर्षभ. — After 3^{ab}, S (G1 om) ins

341* बहु वित्त समादाय विविधा° पार्थिवा ययु° ।
[G6 विविध.]

— ^{c}) K3 हृष्ट° (for द्रष्टु°) — ^{d}) G1 धर्मराजश्च

4 For the sequence of S of v l 1 — ^{a}) G1 om. 4^{a}. B (except B4) D1–3 5 नानादिग्भ्यः; S (G1 om.) ते वै (G4 वे ते) दिग्भ्य° (for दिग्भ्य सर्व) — ^{b}) Ś1 K Dn D4 6 क्षत्रियास् (for पार्थिवास्) V1 B3 4 पृथिवी पते (for तत्र भारत) — ^{cd}) D2 समादायाथ (for समुपादाय). K4 महानि; B5 D3 5 वसूनि (for महान्ति). S समादा(G2 °धा)य महार्हाणि रत्नानि विविधानि च.

5 For the sequence of S of v l 1. — ^{a}) T1 G3–5 भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च (by transp), G1. 2 6 M2 धृतराष्ट्र च भीष्म च — ^{b}) Ñ1 °कवि (for °मति) G1 2 6 M2 विदुर च महामर्षि — ^{c}) G2 6 °पुरोगांश्च

6 For the sequence of S of v l 1 — N reads 6^{ab} first after 1 (with v l , of v l 1), the line being repeated here in all those MSS. except B2 Dn D3 5 — ^{a}) B5 सत्कृत्य मन्त्रिताः; G2 सत्कृता म°. — ^{b}) S कृपद्रोणमुखा (G6 °स) नृपा (M1 °स्तथा) — ^{cd}) D1 2 गधारराज° S transp. सुबल° and शकुनि° K3 °बला°, G1 °रथ° (for °बल°)

7 G1 om 7^{a}–10^{a}, D3 om. 7 — ^{b}) T1 G3–5 ददता (for रथिनां) — ^{c}) K1–3 B1 2 6 D1 2 4 कृप°; K4 V1 B3 4 हत°, B5 Dn (!) तथा, T1 वृक°, G2 4 6 घृत , M1 भृत° (for ऋत) Ś1 K Dn D4 6 च बलवान्; V1 B3 4 च नृपतिर् (for मद्रराजो). Ñ1 रित. शल्यो मत्स्यराजो, D5 शल्य शलश्च बलवान् — ^{d}) Some MSS बाह्लीकश्च Ś1 Ñ1 V1 B1 4 Dn D5.6 T1 G6 °बल: (for °रथ°).

8 G1 om 8 (of v l 7). — ^{a}) K4 B5 6 Dn2 D1 2 च (for [अ]थ) — ^{b}) K3 बल°; K4 सल°, B6 D5 तथा; T1 शल; G2 शला° — ^{c}) M1 द्रौणि (for द्रोण°). — ^{d}) Ś1 महारथ°; B5 D3. 5 महाबलः (for जय°)

9 G1 om 9 (of v l 7) — ^{a}) G2 सु , M2 च (for स-) — ^{b}) K4 D3 S साल्व(G4 स्याल)श्च — ^{c}) K3 प्राग्ज्यौतिपश्च — ^{d}) K1 Dn (!) D6 °रथ° (for °यशा°)

10 G1 om 10^{ab} (of v l 7) — ^{a}) Ś1 Dn (!) D6 स तु, M1 सर्वे (for सह) Ś1 Dn D6 M1 सह; D1. 2 तदा; G3. 4 महा , M2 स्वकैर् (for तया) K3 D4 सागरा नुप°; K3 °राभूप° — ^{cd}) G2 6 पार्वतेयाश्च M2 वै च (for चैव) K3 वृहद्बल , B1 बृहद्रथ°; Dn2 महाबल° (for बृहद्बलः) G1 पार्वतीयाश्नृपा म्लेच्छा° सागरानूपवासिन°

11 K3 om 11, and repeats 8^{cd}–9^{ab} in its place — ^{ab}) K1. 4 D2 पौंड्रको, D4 पौंड्रको B1 तु (for च). G6 सग° (for वङ्ग°) D4 कालिंगकस् B5 D3 5 वगाः कालिगकास्तथा, M2 वग° कालिग एव च (for ^{b}) G1 पौंड्रकश्च तथाऽधीरा° कालिंगो वग एव च — ^{c}) Ś1 आर्पीक°, K1 आकर्पे , G3 आक्क°; M2 आर्पक T1 M कुतळश्चैव, G5 कुंद्रळ°, G6 कुडल°. K4 N1 V1 B5 D3 5 आकर्पा° कुतला श्चैव; D1 2 आकर्पकुडला° (D2 °ल°), G2 आर्पक कृहळ°. — ^{d}) Ś1 घनवास्यधकास्तथा; K1 वानवाश्चांधका°, K3 D4 दानवा(D4 °वां)श्चांधका°, K4 माल्यवश्चांधक°; V1 B3 4 Dn मा(V1 गा)लवाश्चांध्रका°, B1 बालदा सांधका°, B2 5 D3 5 वानरा° (B2 5 °रा) सां(D3 चां , D5 स्वा)ध्रका°; B6 वानरा स्यांधक°; D1 वानरा साध्रकायुधा°, D2 दानवा° सांध्रकास्तथा, D6 मालवश्चांध्रक°, T1 G2–5 वा(T1 व ; G4 दा)नवास्यो वृक°, G1 पानवास्योधक°; G6 वानवास्यो नृग°; M1 वानवास्यों ध्रक°; M2 कुटीकोयांध्रक° See Addenda

12 Ñ1 om. 12^{ab} — ^{a}) Ś1 G2 6 द्रमिड°; K4

कुन्तिभोजो महातेजाः सुह्मश्च सुमहाबलः ॥ १२
बाह्लिकाश्चापरे शूरा राजानः सर्व एव ते ।
विराटः सह पुत्रैश्च *माचेल्लश्च महारथः ।
राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदेश्वराः ॥ १३
शिशुपालो महावीर्यः सह पुत्रेण भारत ।
आगच्छत्पाण्डवेयस्य यज्ञं संग्रामदुर्मदः ॥ १४
रामश्चैवानिरुद्धश्च बभ्रुश्च सहसारणः ।
गदप्रद्युम्नसाम्बाश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ॥ १५
उल्मुको निशठश्चैव वीरः प्राद्युम्निरेव च ।
वृष्णयो निखिलेनान्ये समाजग्मुर्महारथाः ॥ १६
एते चान्ये च बहवो राजानो मध्यदेशजाः ।
आजग्मुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूयं महाक्रतुम् ॥ १७
ददुस्तेषामावसथान्धर्मराजस्य शासनात् ।
बहुकक्ष्यान्वितान्राजन्दीर्घिकावृक्षशोभितान् ॥ १८
तथा धर्मात्मजस्तेषां चक्रे पूजामनुत्तमाम् ।
सत्कृताश्च यथोद्दिष्टाञ्जग्मुरावसथान्नृपाः ॥ १९

C 2 1279
B 2. 34 20
K 2 37 23

द्रविड°, V1 B D (except D4 5) द्राविडा°; T1 G1 3. 5 M द्रमिळा°, G4 द्रविळा Ś1 सिंहकश्चैव, K1 शंघला°; K3 सिंहिला°, K4 D4 सिंहल°, B1 च घला°, T1 सिंह्मळा° पांड्यो; G1 सुह्मळा° पाड्या, G2. 4 6 सिंहल° (G4 6 °ळ°) पाड्यो; G3. 5 M सिंहला° (G5 M2 °ळा°) पाड्या (M °ड्यो) — b) K1 2 D3 कास्मीरकस्तथा, M1 काश्मीरका° — c) K2 G4 5 कुंती-भोजो B1 2 6 D2 महाराज°, D1 °राजा — d) B6 सूक्षश्च, T1 G3. 5 सुभ्रु(G5 °भ्रू)श्च, G4 सिह्माश्च (for सुह्मश्च) D2 [ए]व (for सु-) G4 सुमहायला° Ś1 K Ñ1 V1 Dn D4. 6 पार्थिवो (K1 ब्राह्मणो, K3 पार्थिवा, Ñ1 V1 ब्राह्मणा) गौरवाहन° (Ñ1 °ना°; V1 °व°); B3 4 सुम्मश्चैव (B4 सूक्ष-श्चापि) महाबल°; B5 D3 5 सुद्युम्नश्च महा°, G1 सुमभ्रुश्च महाब्रला°

13 a) K2–4 B3 Dn1 D3 5 T1 G4 M2 याह्लीकाश्, D1 2 G2 वाल्हि(D2 °ह्ली)कश् N1 चाथ ये, T1 G3 4 च परे — b) B1 2 6 D1 2 G1 2 5 M हि (for ते). — c) D4 विराट, G3 6 राजान° K4 B1. 2 5 D (except D4) सह पुत्राभ्या, B6 सह पुत्रेण — d) Ś1 महिल्लश्च; K1 सावेल्ल°, K2 D4 माचेल्ल°, K3 B5 Dn D3 मावेल्ल°; K4 आवेल°, Ñ1 माचेल°, B3 मालव°; B4 मानव°, D5 मावैल्ल°; D6 आवेल्ल°, T1 G1 2. 6 M पांचाल°, G3–5 पांचाला° (for *माचेल्ल°) K4 Dn (!) D6 महायल°, D3 T1 G3–5 °रथा° (for °रथ°) V1 B1. 2 6 D1. 2 शंखेनैवो-त्तरेण च (V1 ह)

14 b) D1 2 पुत्रेण सह (by transp). — c) K2 आगच्छ, K3 M अगच्छत्; D3 G1. 2 6 आगच्छन् — d) K1–3 D4. 6 यज्ञे, D1 3 M1 यज्ञ-, G2 6 ये च (for यज्ञं) Ś1 K V1 B3–5 D (except D1 2) समरदुर्मद° (K2 °द, D3 °दा); T1 G1. 3–5 सम्रामदुर्जय (G4 °या°), G2 6 °दुर्मदाः

15 G5 om 15–16 — a) G1 कामश् (for रामश्) G2 °व निरुद्धश्च, G3 °वानुरु°. — b) Dn (!) D6 कंकश्च, G6 वभ्रू° (for वभ्रु°) B5 -शारणः, Dn1 -सारुग — c) K1 2 B D1. 4 T1 गद (for गद-) D1 प्रद्युम्न K1 3 -सावौ (K1 -सावौ) च, K2. 4 D1 4 G2 -सां(K4 -शा)वश्च, Ñ1 -शाखाश्च, B Dn1 D5 -शांवा(D5 °वा)श्च G1 सावश्च चारुदेष्णश्च — d) Ś1 चारुदोष्णश्च, K2 °देशश्च; K4 °देक्षश्च. Ś1 सात्यकि° (for वीर्य°) G1 सेनातीरमित्यद्युति

16 G1 5 om 16 (for G5 of v l 15) — a) K3 उल्मुखो, Ñ1 B1 D3 5 G2–4 6 M2 उल्लूको, B6 उल्मूको K1 निपधश्चैव, K2 निशत°, K3 निशह°, K4 निशठस्यैव, Ñ1 निकठश्चैव, B1. 6 निषठ°, D1 [ऽ]तिशत°, M1 (*inf lin*) विपृथु° — b) G2 धीर° K4 D6 (m as in text) चा(K4 चा)गावहस्तथा, D3 G3 प्रद्युम्निरेव च, G4 प्रद्युम्न एव च — c) Ś1 K Dn D4 6 निखि(K2 °पु)लाश्चान्ये; T1 G2 6 चाखिलेनैव, G3 4 M [अ]थाखिलेनान्ये — d) S (G1. 5 om) समागच्छन् (for °जग्मुर्)

17 a) D4 शते (for एते) — b) D1 2 मध्यदेशत°, T1 G5 M2 (before corr) °देशगा°, G1 स्वायपु° पुरं, G3 [अ]मात्यसैनिका — G1 om 17cd. — c) K3 D4 अजग्मु° Ś1 K3 D4 पाढवेयस्य

18 a) Ś1 चक्रुस् (for ददुस्) V1 B3 तेभ्यश्चावसथान्; K1 तेपामासिवेश्मान्, G4 तेपा महापूजा, G5 तेपामावसथं. — b) K1 D5 शासनान् — G1 om 18c–19d — c) Ś1 °वक्ष्यान्वितान्, K1 3 4 Dn °भक्षा°, K2 Ñ1 V1 B D1–5 °भक्ष्यान्वितान् (B5 °ता), D6 °वृक्षान्विता; G5 °कक्षान्वितं; G6 °कक्ष्यान्वितो, M2 °कक्ष्यावृतान् K3 सम्यग्, T1 G2 4 M2 राज्ञा; G3 रम्यान्; G5 राज्ञा, G6 M1 राज्ञो (for राजन्) — d) K2 4 दीर्घका; G2 M2 दीर्घिकान्; G3 दीपिका; G4 दीर्विका (for दीर्घिका) Cd cites दीर्विका K1 -शोभिन; K2 3 D4. 6 -शोभिता°, G4 -शोभितां (for -शोभितान्) M1 दीर्घिकाभिश्च शोभितान्

19 G1 om. 19 (cf v l. 18) — a) G4 तदा (for तथा). B3 च धर्मज°, D3 धर्मसुत°, D4 धर्मात्मन° (for

C 2 1279 B 2.24 20 K 2.37 23 कैलासशिखरप्रख्यान्मनोज्ञान्द्रव्यभूषितान् ।
सर्वतः संवृतानुच्चैः प्राकारैः सुकृतैः सितैः ॥ २०
सुवर्णजालसंवीतान्मणिकुट्टिमशोभितान् ।
सुखारोहणसोपानान्महासनपरिच्छदान् ॥ २१
स्रग्दामसमवच्छन्नानुत्तमागुरुगन्धिनः ।
हंसांशुवर्णसदृशानायोजनसुदर्शनान् ॥ २२
असंबाधान्समद्वारान्युतानुच्चावचैर्गुणैः ।
बहुधातुपिनद्धाङ्गान्हिमवच्छिखरानिव ॥ २३
विश्रान्तास्ते ततोऽपश्यन्भूमिपा भूरिदक्षिणम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २४
तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
भ्राजते स्म तदा राजन्नाकपृष्ठमिवामरैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

धर्मात्मज) K2–4 V1 B1.2 6 Dn D1 3 4 6 पूजा; Ñ1 श्रीमान्, B3–5 D2.5 चैषां (for तेषां). — b) K2–4 V1 B1 3 6 Dn D1 3 4 6 तेषां (for पूजां) Ś1 K2–4 Dn D4 6 महात्मनां (for अनुत्तमाम्) K1 पूजां चक्रे महात्मनां — c) D3 सत्कृतांश्च Ś1 D3 यथोद्दिष्टा; S (G1 om) महीपाला (for यथोद्दिष्टान्) — d) S (G1 om) सुखमूषुर्नराधिपाः (M2 °प)

20 a) A few MSS. कैलाश°. S °प्रख्यैर् (for °प्रख्यान्) — b) K1 प्रख्य- (for द्रव्य) Ñ1 V1 B D2 3 5 °शोभितान्, D1 °शोभनान् (for °भूषितान्) S नभस्थ(M2 °स्त)लविलेखिभि° — c) D1 सवृत्त° (for सर्वत) K2 सर्वतानुच्चै°; B1 4 पर्वतानुच्चैः, Dn2 संहृता°, S सघृतैर्नद्धै° (G1 M °तच्चद्धै°) — d) K3 D2 प्रकारै°, S (except G2 6) प्रासादै° (for प्राकारै) Ś1 सुसितैः; B3 4 प्रकृतै ; D3–5 M1 सत्कृतै°; G1 सुकृतस् (for सुकृतै°) Ś1 V1 B3.4 6 शुभै , K2 D4 कृती; K3 कृतै , B1 D6 शितै , D1 च तै°; G1 तदा, G2 स्थितै°; G6 स्थिरै°

21 G1 om. 21–23 — a) Ñ1 B1 4 सुवर्णमाला वनवान्; V1 °शालान्सुबहून्, B2 3 5 6 D2 °माला(B6 °जाल)-वितवान्; D1.3 5 °शा(D3.5 °जा)लावततान्, T1 G (G1 om.) °जालविततैर्; M °जालविकृतैर् — b) Ś1 K4 Dn D6 -भूषितान्; T1 G3–5 M -भूषितै , G2 6 -भूषणै (for -शोभितान्) Cd cites मणिकुट्टिम° K3 मणिकुमस[read ? सु]शोभितान् — c) K4 ससुपारोह°, G3 सुखारोपण- (for सुखारोहण-) S (G1 om) -सोपानैर् — K3 om (hapl) 21d–22d — d) K1 सिंहासनपरि°, K3 सुखासन-परि°; B2–6 D1–3.5 महार्ह(D3 °र्हा)सुपरि°, T1 G2–4 6 M महासन(G4 6 °नस ; M1 °धन) परिच्छदै°(G5 °र्हैः)

22 K3 G1 om 22 (cf v.l 21) — a) Ś1 स्रग्राम-समवच्छन्नान्; B6 स्रग्दामवसनच्छन्नान्, D1 2 °समव(D2 °वि)च्छिन्नान्; S (G1 om.) स्रग्दा(T1 स्रग्धा°; G6 प्राग्दा) मभिरवच्छ(T1 G3.4 °विच्छि ; G5 °पिच्छि)न्नैर्. Cd glosses स्रक् पुष्पाणां, and दाम मणीनां — b) K3 Dn D1(before corr) 3–5 उत्तमागरुधिन°, S (G1 om.) अगरूत्तमधूपि(G4 6 °भूपि)तै° — c) Ś1 सुवर्णहससदृशान्; K1 B5 हंसान्सु(B5 °न्स)वर्णसदृशान्; K3 D4 हंसांग°; K4 Ñ1 Dn D6 हसेंदु°, V1 B1–4 6 D1.3 हसवर्णप्रतीकाशान्, S (G1 om) हसवर्णै सुबहुभिर् See Addenda. — d) S (G1 om) आयोजनसुगंधिभि° (G2 6 M °सुदर्शनै), Cd as in text

23 G1 om. 23 (cf v l 21), Ñ1 om 23–24 — a) K4 असबाध्यान् K1 (corrupt) संमद्वावरान् (for सम°). B5 D3.5 transp असबाधान् (B6 अशबाधान्) and समद्वारान् S (G1 om) असंबाधसुसद्वारै° Cd implies text — b) K1 D3 युक्तान् S (G1 om.) शयनासनशोभितै (G3 4 6 °भोजनै) — c) Ś1 K4 Ñ1 Dn D6 M1 बहुधातुनिबद्धागान् (M1 °गैर्); K1–3 D4 °चिनद्धा(K2 °द्धौ)गान्, V1 B D1–3 5 बहुधातु(V1 °चित्रा)-विचित्रांगान्; T1 G2–6 M2 बहुधातुपिनद्धांगैर् — d) K1 2 B2–4 °शिखराणि (K1 2 °नि) च; B1 D1 °शिखराणिव (sic), S (G1 om.) °शिखरैरिव ॐCn व इवार्थे।ॐ

24 Ñ1 om 24 (cf. v l 23) — a) K3 विश्रांतस्ते (sic), T1 G3 5 विश्रांता(G3 °तै , G5 °त)स्तैस्; G2 6 विश्रुतास्ते T1 G2–6 M तत सर्वे (T1 G3 5 °वैर्) G1 विश्रांताश्चाय ते सर्वे — b) T1 G3 5 भूमिपैर् Ś1 K1 D6 भूरिदक्षिणा, K4 °दक्षिणा; D1 2 °दक्षणि; T1 G3 5 °दक्षिणै°, G1 2 4 6 M °दक्षिणा° — c) D3 4 घृत्त, S वृत° V1 सदस्यैर्, T1 G1 2 4 6 M2 सहस्रैर्; Cd सदस्यैर् (as in text) — d) S °राजो °ष्ठिर°

25 a) G2 6 सत् (for तत्) M2 सभ° (for सद°) K1 पार्थिवाकीर्णं. — b) K4 Dn (!) D6 महर्षिभि° (for महात्म°) — Cd cites 25cd entirely as in text — c) G1 राजते (for भ्रा°) G4 स (for स्म) S महाराज (G2 °राजा). — d) K4 B1.2 6 Dn D6 यथा (for इव)

Colophon. — *Sub-parvan* N M1 राजसूय — *Adhy*

३२

वैशंपायन उवाच ।

पितामहं गुरुं चैव प्रत्युद्गम्य युधिष्ठिरः ।
अभिवाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
भीष्मं द्रोणं कृपं द्रौणिं दुर्योधनविविंशती ॥ १
अस्मिन्यज्ञे भवन्तो मामनुगृह्णन्तु सर्वशः ।
इदं वः स्वमहं चैव यदिहास्ति धनं मम ।
प्रीणयन्तु भवन्तो मां यथेष्टमनियन्त्रिताः ॥ २
एवमुक्त्वा स तान्सर्वान्दीक्षितः पाण्डवाग्रजः ।
युयोज ह यथायोगमधिकारेष्वनन्तरम् ॥ ३
भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् । C 2 1290 B 2. 35 5 K 2. 38 6

---

name M_1 सर्वक्षत्रसमागम — *Adhy no* (figures, words or both): K_1 (marg.) 31 (as in text), $K_{2\ 3}$ D_3 32, Dn_1 34, S 41. — *S'loka no* K_3 $D_{1\ 2}$ 26, Dn 25, T_1 M_1 27.

32

1 After the ref, S ins :

342* ततस्त्वाज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिबर्हण. ।
सहदेवं कुरुश्रेष्ठं मन्त्रिणश्चैव सर्वश· ।
अस्मिन्क्रतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजातिभि· ।
अधियज्ञांश्च संभारान्धौम्योक्तान्भरतर्षभ ।
सर्वमानय न क्षिप्र सहदेव यथातथम् । [5]
इन्द्रसेनो विशोकश्च रुक्मश्चार्जुनसारथि· ।
अन्नाद्ये व्यापृता· सन्तु सहदेव तवाज्ञया ।
उपार्जितान्सर्वकामान्सुगन्धरससमिश्रितान् ।
मनोहरान्प्रीतिकरानन्नाद्येऽर्थे सुसंस्कृतान् ।

[This is a *repetition* with variants (and omitting 28^{cd}) of 3. 30. 27–31. — (L 3) G_1 च सर्वश (for द्विजातिभि·) — (L. 4) G_5 अतियज्ञांश्च, $G_{2\ 6}$ अभिसंभाय G_5 पुरुष°, G_6 पांडव° (for भरत°) G_1 धौम्योक्तानि च सर्वाणि सहदेव करोतु स· — (L 5) G_1 om. line 5 $G_{2\ 6}$ °नयतां, G_4 °नयत (for °नय न·) $G_{4\ 6}$ यथा तथा (for °तथम्) — (L. 6) G_1 इद्रसेनादयः सदा अनन्यादस्तुमर्हथ — After line 6, G_4 M_2 ins.:

343* समीको ध्वजसेनश्च पञ्चसारथिपुगवा ।

— (L 7) G_1 हव्यकव्यानि***अन्यान्यसुररक्षसां, G_4 M_2 अन्नाद्याहरणे युक्ता संतु मत्प्रियकाम्यया — (L 8) T_1 $G_{1\ 4\ 5}$ उपस्थितान् (for उपार्जितान्) $G_{2\ 6}$ M_2 रसगंधसमन्वितान् (for the post half) — (L 9) $G_{2\ 6}$ अन्नार्थास्तु (for °द्येऽर्थे) G_4 M_1 सुसहितान् G_1 अवलोकय कृष्णाद्य एतत्सर्वं तवानघ.]

— G_1 om 1 — Cd cites 1^{ab} entirely as in text — ^{a}) $\acute{N}_1$ D_3 पितामहान् $\acute{S}_1$ $K_{1\ 2}$ D_4 G_3 M_1 गुरूश्चैव (K_2 °व), V_1 $D_{3\ 5}$ गुरूश्चान्यान्; T_1 G_5 गुरूंश्चाथ — ^{cd}) $\acute{S}_1$ K_{1-3} D_4 तदा (for ततो) S (G_1 om) अभिवाद्योप· (G_3°वाद्याभि)संगृह्य वाक्यमेतदुवाच ह — ^{e}) K_1 भीष्मं द्रोणकृप द्रौर्णिं; S भीष्मो द्रोण (G_5 द्रौणि) कृपो द्रौणि· ($G_{1\ 5}$ द्रोणो) — ^{f}) K_4 D_6 °विविं(K_4 °विव)शतिं, T_1 G (except G_4) M_2 °विविंशति·.

2 ^{a}) D_6 तस्मिन् (for अस्मिन्). $\acute{S}_1$ समेता (for भवन्तो) — ^{c}) $K_{1\ 2}$ च व(K_2 व·)स्वहं, K_3 D_4 वचस्स्व (D_4 °स्व)ह, K_4 $D_{1\ 2}$ वसु महच्च, $\acute{N}_1$ V_1 B Dn D_6 व· सु(B_2 स)महच्च, T_1 G_{2-6} M_2 वसु गृह, G_3 यत्स्वपुर; M_1 व· स्वगृहं (for व· स्वमहं) $\acute{S}_1$ इद वस्तु तथाह च See Addenda. — ^{e}) N (except $\acute{S}_1$ K_4) G_3 Cd (gloss प्रकर्षेण नयतु स्वीकुर्वंतु) n (gloss प्रकर्षेण श्रेय प्रापयतु) प्रणयंतु, G_2 प्रीणयतो D_3 G_1 Cd मा (for मा) — ^{f}) K_4 यथोक्तम्, M_2 यदिष्टम् (for यथेष्टम्) K_1 अवितद्रिता, K_2 $\acute{N}_1$ D_4 अभि($\acute{N}_1$ °वि)यन्त्रिता (D_4 °ता:); $K_{3\ 4}$ V_1 B Dn $D_{1-3\ 5\ 6}$ G_2 Cn (gloss प्रार्थिता· सत·) अभिमन्त्रिता· (D_6 °त·), G_1 अनुयन्त्रिता·, G_3 अतियंत्रिता·, M_2 इह यंत्रिता· See Addenda for Cd.

3 G_1 reads, and T_1 *repeats*, 3^{ab} after 346* — ^{a}) K_2 D_4 एवमुक्तान् G_6 तदा (for स तान्) S राजा (G_1 राज्ञान्) (for सर्वान्) — G_1 om. 3^{cd}. — ^{c}) B_6 अयोजयद्; T_1 G_{3-5} न्ययोजयद् (for युयोज ह)· $\acute{S}_1$ य (corrupt), K_4 $\acute{N}_1$ V_1 B_{1-5} Dn $D_{1-3\ 5\ 6}$ स; $G_{2\ 6}$ M तान् (for ह) B_1 यथाकालम्, $B_{2\ 6}$ $D_{1\ 2}$ °कामम्; $D_{3\ 5}$ तथायोगम् — ^{d}) $\acute{S}_1$ अधीकोरिष्वनतर, D_4 अधिकारेष्वनक्षरं

4 ^{a}) A few MSS भक्ष° — After 4^{a}, S ins

344* युयुत्सुं समयोजयत् ।
पङ्क्थारोपणकार्ये तु उच्छिष्टापनये पुन· ।
भोजनावेक्षणे चैव

[G_1 om lines 2–3 — (L 2) T_1 $G_{4\ 5}$ °कर्मांते; G_6 M_2 °कार्ये च (for °कार्ये तु) — (L. 3) G_6

C 2. 1290 B 2. 35. 5 K 2. 38. 6 परिग्रहे ब्राह्मणानामश्वत्थामानमुक्तवान् ॥ ४
राज्ञां तु प्रतिपूजार्थं संजयं संन्ययोजयत् ।
कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणौ महामती ॥ ५
हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्ववेक्षणे ।
दक्षिणानां च वै दाने कृपं राजा न्ययोजयत् ।
तथान्यान्पुरुषव्याघ्रांस्तस्मिंस्तस्मिन्न्ययोजयत् ॥ ६
बाह्लिको धृतराष्ट्रश्च सोमदत्तो जयद्रथः ।
नकुलेन समानीताः स्वामिवत्तत्र रेमिरे ॥ ७

क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् ।
दुर्योधनस्त्वर्हणानि प्रतिजग्राह सर्वशः ॥ ८
सर्वलोकः समावृत्तः पिप्रीषुः फलमुत्तमम् ।
द्रष्टुकामः सभां चैव धर्मराजं च पाण्डवम् ॥ ९
न कश्चिदाहरत्तत्र सहस्रावरमर्हणम् ।
रत्नैश्च बहुभिस्तत्र धर्मराजमवर्धयन् ॥ १०
कथं नु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाप्नुयात् ।
यज्ञमित्येव राजानः स्पर्धमाना ददुर्धनम् ॥ ११

भोज्याम्नावे°]
— G_1 om 4^b–6^b — ^{b}) $Ś_1$ दुर्योधनम् (for दुःशासनम्). — ^{c}) K_1 $Ñ_1$ T_1 G_4 M प्रति° (for परि°) — G_4 *repeats* 4^{cd} as above.

5 G_1 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) Dn_1 राज्ञस् (for राज्ञां) K_{1-3} D_4 च (for तु) B_3 पूजनार्थं हि, G_2 प्रीतिपूजार्थं — ^{b}) K_2 Dn_1 D_4 T_1 M स न्ययोजयत्, K_4 V_1 B Dn_2 $D_{1-3.5}$ G_3 समयोज°; $G_{2.4.6}$ स(G_4 स)न्यवेश° — ^{c}) D_1 °परीताने (for °परिज्ञाने) — ^{d}) $Ñ_1$ V_1 B_5 $D_{3.5}$ द्रोणभीष्मौ (by transp) V_1 $B_{3.5}$ D_5 महाद्युती; T_1 G_4 M_2 महामति° — After 5, K_3 ins

345* तत्रान्वतिष्ठतां राजा वृद्धौ परमसमतौ ।

6 G_1 om 6^{ab} (cf. v l 4). — ^{b}) K_1 चाप्य° (for चान्व°) — ^{cd}) K_{1-3} D_4 चैव दाने; V_1 $B_{3.4.6}$ $D_{3.5}$ G_6 प्र(G_6 च)दाने च; $B_{2.5}$m $D_{1.2}$ तथा दाने, B_5 प्रदानेन (for च वै दाने) $Ś_1$ B_1 D_4 राजा न्यवेद(B_1 °श)यत्, V_1 राजन्नयोजयत्; B_6 राजा व्ययोजयत् (for राजा न्ययो°) G_1 सत्यकी भीमसेन च महादानाय योजयत् — $Ñ_1$ G_1 om 6^{ef} — ^{e}) G_6 यथा (for तथा) K_{1-3} D_{3-5} T_1 °व्याघ्र (for °व्याघ्रान्) — ^{f}) $Ś_1$ तत्र तत्र; K_1 स्वस्मिन्स्वस्मिन्; $K_{2.3}$ D_4 G_4 तस्मिन्यज्ञे; B_1 तस्मिन्राजा (for तस्मिंस्तस्मिन्) K_4 V_1 Dn_1 D_1 अयोजयत्; D_4 न्यवेद°

7 ^{a}) Some MSS बाह्लीको G_1 सैंधवो धृतराष्ट्रास्तु — G_1 om 7^{bc}, Dn_1 om. 7^{cd} D_1 brackets 7^{cd} — ^{c}) D_1 समा नाना, T_1 G_{2-5} M_2 समाहूता°, G_6 सहाहूता (for समानीता°) D_3 नयेन सममानीता° — ^{d}) Dn_2 $G_{2.6}$ स्वामिनस्तत्र Cd cites स्वामिवत् (as in text) D_5 $G_{2.5}$ M_2 मेनिरे, G_1 आसत्तु (for रेमिरे)

8 ^{ab}) S क्षत्ता सूक्ष्मव्ययं चक्रे घृतादिमधुरा($G_{1.6}$ M_2 °मरिचा ; G_2 °मक्रचा ; G_4 °मदिरा)दिक (G_6 °का) — B_2 om 8^c–10^d — ^{d}) G_1 प्रतिगृह्णात्तु लेखकैः — After 8, T_1 $G_{1.6}$ ins

346* कुन्ती माद्री च गान्धारी स्त्रीणां कुर्वन्तु चार्चनम् ।
अन्याः सर्वाः स्नुषास्तासां सदेशं यान्तु मा चिरम् ।
तिष्ठेत्कृष्णान्तिके सोऽयमर्जुनः कार्यसिद्धये ।

— T_1 *repeats*, and G_1 reads 3^{ab} after the above (v l राजा for सर्वान्) On the other hand, Dn ins after 8 D_5 (marg *sec m*), after 9^{ab}

347* चरणक्षालने कृष्णो ब्राह्मणानां स्वयं ह्यभूत् ।,

while D_3 ins

348* कर्णः कोशगृहाधीशश्चायव्ययसमीक्षकः ।

9 B_2 om 9, G_1 om 9^{ab} (for B_2 cf. v l. 8) — ^{a}) K_{2-4} $Ñ_1$ V_1 $B_{1.6}$ Dn $D_{1.2.4.6}$ सर्वलोकः. K_1 D_4 समावृत S (G_1 om) सर्वलोकाः परावृत्ताः Cd cites (as in text) समावृत्तः (=वेष्टितः) — ^{b}) K_2 पिपिषु ; D_4 प्रीतिषुः (for पिप्रीषुः) ꣸Cd पिप्रिच्छुः (corrupt) प्रीणयितुमिच्छुः ।꣸ $Ś_1$ योलमुत्तम, V_1 B_{3-6} $D_{1-3.5.6}$m धर्मजस्य हि; Dn_2 कुलमुत्तम (for फलमु°) Cd cites फलम् (as in text) S (G_1 om.) प्रहृष्टास्तत्र भारत D_5 (marg *sec m*) *repeats* 9^{ab} (v l समायुक्त.) — After 9^{ab}, D_5 (marg *sec m*) ins 347* — ^{c}) K_2 हृष्टकाम°, K_4 द्रष्टु काम ; T_1 $G_{2.4}$ M द्रष्टुकामा ; G_1 द्रष्टा कामाः M_2 सभा वै च — ^{d}) $K_{3.4}$ Dn D_6 युधिष्ठिर (for च पाण्डवम्)

10 B_2 om 10 (cf. v l 8) — ^{a}) $D_{3.5}$ °श्चाहरत्, T_1 $G_{4.5}$ M °दवहत्, $G_{1-3.6}$ °दभवत् (for °दाहरत्) — K_3 om (hapl) 10^{bc} — ^{b}) G_1 °स्त्रावरमर्हण°, G_3 °स्त्रस्यावरार्हण, G_4 °स्त्रापरमर्हण; G_6 °स्त्रावधिमर्हण Cd cites सहस्रावरं (as in text) — G_1 om 10^c–14^d. — ^{c}) $Ñ_1$ धनैश्च (for रत्नै°) — ^{d}) $K_{1.3}$ $Ñ_1$ V_1 B (B_2 om.) $D_{1.2}$ $G_{2.3}$ अवर्धयत्

11 G_1 om 11 (cf v l 10). — ^{a}) K $Ñ_1$ V_1 B_2 Dn $D_{2.4-6}$ T_1 $G_{2.5}$ Cv तु (for नु). — ^{b}) $D_{2.6}$ G_2 रत्नादानै , Cv as in text K_4 रत्नादावरमर्हण — ^{c}) B_2 इष्ट्वेव (for इत्येव) — ^{d}) D_2 वर्धमाना

12 G_1 om. 12 (cf v l 10) — ^{a}) $Ś_1$ $D_{1.2}$

भवनैः सविमानाग्र्यैः सोदर्कैर्बलसंवृतैः ।
लोकराजविमानैश्च ब्राह्मणावसथैः सह ॥ १२
कृतैरावसथैर्दिव्यैर्विमानप्रतिमैस्तथा ।
विचित्रै रत्नवद्भिश्च ऋद्ध्या परमया युतैः ॥ १३
राजभिश्च समावृत्तैरतीवश्रीसमृद्धिभिः ।
अशोभत सदो राजन्कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १४
ऋद्ध्या च वरुणं देवं स्पर्धमानो युधिष्ठिरः ।
षडग्निनाथ यज्ञेन सोऽयजद्दक्षिणावता ।
सर्वाञ्जनान्सर्वकामैः समृद्धैः समतर्पयत् ॥ १५
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंवृतः ।
रत्नोपहारकर्मण्यो बभूव स समागमः ॥ १६
इडाज्यहोमाहुतिभिर्मन्त्रशिक्षासमन्वितैः ।
तस्मिन्हि ततृपुर्देवास्तते यज्ञे महर्षिभिः ॥ १७
यथा देवास्तथा विप्रा दक्षिणान्नमहाधनैः ।
ततृपुः सर्ववर्णाश्च तस्मिन्यज्ञे मुदान्विताः ॥ १८ C 2 1306 B 2. 35 19 K 2. 38 21

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं राजसूयपर्व ॥

G5 M स(Ś1 सा-; D1 च)विमानाग्र्यै°; K1 सविमानास्यै. (*sup lin* as in text); K2 D4 सविमानोग्रै°, V1 B D2 सु(D2 स्व)विमानाग्रै° (B1 °स्यै°, B1m °ग्रैः) — b) K Ñ1 V1 Dn1 D1-3 5 T1 G3 6 M सोदर्कैर्, D4 G2 सोमकैर् (for सोदर्कैर्) K1 बलिसवृतैः, K4 घटस°, B1 वन(m °ल) संभृतै°, B2 धनसम्भृतै, D1 2 बलिसम्भृतै°; S (G1 om.) बहुसंवृतै° — c) K2 D4 6 लौक्यराजविमानैश्च, V1 B2-4 6 D1 2 देवा इव विमानाग्रैर् (B2 °ग्र्ये, B3 4 °ग्रे; D1 °ग्रि), S (G1 om) लो(G2 6 M1 लौ)क्यै राजविमानैश्च Cd cites लोकराजा° — d) M1 अपि (for सह) V1 B2-4 6 D1 2 ब्राह्मणास्तत्र सस्थिता (B2 6 सश्रिता°, D1 सशत, D2 ससिता°)

13 G1 om 13 (of v l. 10). — a) B2-4 6 D1 2 ब्राह्मणा° (for कृतैरा°) — b) K1 2 B3-5 D1 2 4 T1 G3 5. M2 तदा (for तथा) — c) K3 B1-3 6 D2 4 विचित्र- K2 D1 4 रत्नवि(D4 °चे)द्भिश्च — d) G4 बुध्या (for ऋध्या) V1 वृतै (for युतै)

14 G1 om. 14 (of v l. 10). — a) K2 राजतै (also °भि)श्च G4 5 श्री (for च) Ś1 B5 समावृतैर्; K1-3 Ñ1 D4 महावृत्तैर्, B1 2 D1 2 परा°; S (G1 om) समानीतैर् — Cd cites 14[cd] entirely as in text — c) Ś1 M1 महा ; K1 V1 B1 2 4 5m. 6 D1-3 5 G2 6 सदा, K2 D4 सभा; K3 सदा; T1 G3-5 ततो, Cd (as in text) सद° (=सभा) M1 -राज (for राजन्) — d) B2 5 6 D1 2 महामख°, T1 G3-5 °ध्वर°; M1 °क्रतु°, Cd as in text. B4 नक्षत्राधिपतिर्यथा

15 a) Ś1 न, Ñ1 V1 B3-5 D3 तु, D5 नु, Cd च (as in text). G6 देव° (for देव) — c) V1 यत्राग्निनाथ, D5m वितिपृटेन (gloss), T1 ऋपज्ञीनथ (sic), G2 5 षडग्नीनथ; Cv as in text. Cd cites षडग्निना (as in text) K2 3 B1 2 6 D1 2 G1 च (for [अ]थ) — d) M2 [ऽ]यमद् (for ऽयजद्) D1 दक्षिणावता, G6 °वृतान् — e) K4 सर्वाजनान्, B D1-3 5 सर्वं जन V1 सदा कामै° D6 सर्वाञ्जनपदान्कामै° — f) G4 सवृद्धै° (for समृ°)

16 a) D5 (by corr *sec m*) अन्नादी Some MSS बहुभक्ष°, D6 (before corr) °भक्ष्यै, G4 °दक्ष M2 [अ]थ (for च) G1 अन्नवन्बहुभक्षांश्च — b) D5 6 भुक्तवज् (for भु°) B1 G6 °नसम्भृत° G1 भोक्तव्य जनसवृत ; G2 भुक्तः सज्जनस° Cv as in text — c) Ś1 रत्नोपहार° कर्मण्यो; K1 रत्नोपकार°, K2 D4 रभोपहार°; K3 रत्नापहारकर्मण्या, K4 B Dn D1-3 5 G3 रत्नोपहार(B1 °चय)सपन्नो, D6 °हारकर्माणो; G1 अन्नोपहानकर्मभ्यो, G6 रत्नोपहारकरणे, Cd v as in text Cnp रक्षोपहारकर्मण्यो (gloss रक्षसा नाशे साधुना कर्मणा युक्तः) — d) T1 G4 5 महान्नृप°, G2 समागत.

17 Ś1 om. 17[ab]. — a) K1 G3 4 M1 इडाज्य(K1 °य)सो(G4 °सा)माहुतिभिर्, K2 इडोज्यहोमा°, V1 B D1 2 तिलाज्यहोमा°, D5 (by corr.) ईज्याहोमा° (sic), T1 G5 इडमाज्यसोमा°; G2 इळानसोमानाहुतिर्, G6 इळान्नसोमाहुतिभिर्; M2 इळाज्यहोमा° Cd cites इडा. — b) K1, 2 D4 मन्त्रशिष्या- (K2 °ष्यान्), B1 °शिख्या-, G5 मन्त्राक्षर (for मन्त्रशिक्षा) K B5 Dn D3-6 -विशारदै°, Ñ1 B4 -समाहितैः — c) B1 तस्मिस्तु, B2 हुतेभ्यो, T1 G3-5 तस्मिन्वै, G1 यथोक्तैस; G2 6 M2 तस्माद्धि (for तस्मिन्हि) — d) K1 भूते, K3 D6 S (except M1) ततो (G1 तस्मिन्), D1 4 सूते (for तते) K3 D3 G3 यज्ञ, G6 यज्ञि (for यज्ञे) K2 सूतयज्ञो (for तते यज्ञे) K1 V1 B (except B5) D3 5 मनीषिभि , M1 सहर्षिभि°

18 b) B2 6 D1 2 दक्षिणाना, D3 5 S °णाभिर् (for °णान्न) — c) D2 ससवर्णाश्च. — d) K2 D4 यज्ञे तस्मिन्

३३

C 2 1307 D 2 35 1 K 2 39 1

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽभिषेचनीयेऽह्नि ब्राह्मणा राजभिः सह ।
अन्तर्वेदीं प्रविविशुः सत्कारार्थं महर्षयः ॥ १
नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्वेद्यां महात्मनः ।
समासीनाः शुशुभिरे सह राजर्षिभिस्तदा ॥ २
समेता ब्रह्मभवने देवा देवर्षयो यथा ।
कर्मान्तरमुपासन्तो जजल्पुरमितौजसः ॥ ३
इदमेवं न चाप्येवमेवमेतन्न चान्यथा ।
इत्यूचुर्बहवस्तत्र वितण्डानाः परस्परम् ॥ ४
कृशानर्थांस्तथा केचिदकृशांस्तत्र कुर्वते ।
अकृशांश्च कृशांश्चक्रुर्हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः ॥ ५
तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैः प्रपूरितम् ।
विचिक्षिपुर्यथा श्येना नभोगतमिवामिषम् ॥ ६
केचिद्धर्मार्थसंयुक्ताः कथास्तत्र महाव्रताः ।

(by transp.). K2.3 D4 मुदा युताः; G1 महात्मनः.

Colophon. — *Sub-parvan*. N (except Dn1) G1 M1.2 राजसूय. — *Adhy name* M3 परिकर्मनियोगः — *Adhy. no.* (figures, words or both) K1.3 D4 (marg. *sec m*) 32 (as in text), K2 D3 33, Dn1 35, S 42. — *S'loka no.*, K3 D1.2 20, Dn 19, M1 25.

33

1 [a]) Ś1 K1-3 B5 D1.2.4 Cd °नीयेन; Ñ1 B3.5.5 m.6 °नायेव; V1 °नीये च; B1 M2 °नीये तु (for °नीयेऽह्नि) D3.5 समाभिषेचनीये च ❀ Cd अभिषेचनीयेन युधिष्ठिरेणेति शेषः । अथ वा अभिषेचनीय अभिषेचन तेन हेतुना ।❀ — [b]) Ś1 ब्राह्मणै K1 सम (for सह) — [c]) K1.2 D4 S (except M1) Cv अंतर्वेदिं; K4 Dn2 D2.3 °वेंदी; B6 °वेद्यां; Cd as in text. — [d]) K1 सत्कारार्थे; K3 सत्कार्थं च; Ñ1 Dn D1.6 (m as in text) सत्कारार्हा, S स(M सा)दस्यार्थं (G3 °स्थ; G4 °र्थे)

2 [a]) B3 तस्या; G3 तस्य (for तस्याम्) — [b]) B1 S महर्षय (for महात्मनः) — [c]) K2 V1 D4 समानीता; K3 समानीतै ; G4 सहासीना — [d]) B D1.2.5.6 (before corr) तथा (for तदा) T1 G3-5 तत्र वै राजभि सह; G1.2.6 M तत्र (G1 °दा) राजर्षिभि सह

3 [a]) K3 ब्रह्मवदने, B3.5.6 D1-3.5 °सदने — [b]) Ś1 K2.3 D4 देव ; T1 G3-5 देवैर् (for देवा) K4 B4-6 D3.5 M1 देवर्षिभिर् (for °र्षयो) Ñ1 V1 B3 Dn तथा (for यथा).

4 [a]) K1.3 इदमेव, Ñ1 V1 B2-6 G M Cn (!) एवमेतन्; T1 एवमेव K2 वा (for च) D2.3.5 एवमेतच्च चाप्येव (D2 °चाप्येत)म्; K4 एवमेत न चाप्येदम्; D1 एव ते तत्र चाप्येवम् — [b]) K1 G1 एवमेव, K4 B4 एवमेवं; Ñ1 V1 B2.3.5.6 Dn1 D3.5 T1 G3-5 M एव चैतन्; B1 D2 एव चैव. K1 चान्यथा. D1 एव वै तत्र नान्यथा; G2 एवमेवान्यथान्यथा; G6 एवं चेदन्यथा यथा — [c]) K4 B1.4 Dn1 D6 प्रत्यूचुर् — [d]) Ś1 विवृण्वाना; Ñ1 V1 B2-6 D1.2.5 वितण्डा (Ñ1 V1 D2 °ण्डा) वै; B1 T1 G2.6 वितण्डा(G2 °ण्डां)श्च; G1.2 वितण्डानां (G2 °नः); M2 वितन्वाना. Cd v as in text (Cv gloss वितण्डावाद कुर्वंत), Cn cites वितण्डां. K4 Dn (!) D6 वितण्डा(K4 °तड)वादिनो द्विजा

5 [a]) K1 कृतान्; Cd कृशान् (as in text) K3 अर्थांस्; D1.2 अन्यांस् (for अर्थांस्) K4 Ñ1 V1 B1.2.4.6 Dn D1.3.6 तत; T1 G1.3.5 M तदा (for तथा) — [b]) K1 अकृतांस्; K4 G2 अकृशा(K4 °सा)स् (for अकृशास्). Cd cites तत्र (as in text). B1 अकृशांश्च क्रिरे मिथ. — [c]) G3 चक्रे, M1 चक्रार् (sic). K1 अकृतांश्च कृतांश्चैव; B1 अकृपांश्च कृपाश्चक्रुर्, D3 अकृशांश्चकु हेतुभि; G1 कृशाश्चैव कृशांस्तत्र — [d]) G4 बहुभिः (for हेतु°) K3.4 B1 Dn D6 शास्त्रनिश्चये D3 सर्वशास्त्रविनिश्चितै

6 [a]) K4 Dn (!) D6 अर्थं; G6 अत्र, Cn तत्र (as in text) — [b]) K4 तत्र; D1.2 अन्यम् (for अर्थम्). Dn (!) D6 अनुमानैः (for अर्थमन्यै) K4 V1 B2-6 D1-3.5 उदी(D2 °क्षी)रित; Cd (as in text) प्रपूरित (=समर्थित) — [c]) G1 विचिक्षेपुर्; Cd as in text B3 तथा (for यथा) K1 सेनो; D1 G1.2.4 श्येनो (G1 °न), D4 सेना (for श्येना) T1 (corrupt) विचिविक्षिप्यर्यथा श्येना

7 [a]) Ś1 केचिदुन्मार्गकुशला ; K2-4 Dn D4.6 °द्धर्मार्थे कुशला — [b]) K4 Dn (!) D6 केचित् (for कथास्) G1 प्रभाषिरे; G2 महाप्रभा ; G6 °स्मन (for °व्रता)

रेमिरे कथयन्तश्च सर्ववेदविदां वराः ॥ ७
सा वेदिर्वेदसंपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
आबभासे समाकीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ॥ ८
न तस्यां संनिधौ शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रतः ।
अन्तर्वेद्यां तदा राजन्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ९
तां तु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानजाम् ।
तुतोष नारदः पश्यन्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १०
अथ चिन्तां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ।
नारदस्तं तदा पश्यन्सर्वक्षत्रसमागमम् ॥ ११
सस्मार च पुरावृत्तां कथां तां भरतर्षभ ।
अंशावतरणे यासौ ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२
देवानां संगमं तं तु विज्ञाय कुरुनन्दन ।
नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥ १३
साक्षात्स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः ।
प्रतिज्ञां पालयन्धीमाञ्जातः परपुरंजयः ॥ १४
संदिदेश पुरा योऽसौ विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुनर्लोकानवाप्स्यथ ॥ १५
इति नारायणः शंभुर्भगवाञ्जगतः प्रभुः ।
आदिश्य विबुधान्सर्वानजायत यदुक्षये ॥ १६
क्षितावन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः । C 2. 1322 B 2. 36 17 K 2. 39 17

— c) D4 रेमिरे कथयस्तत्र (sic) — d) Ś1 K2 3 Dn D4 6 सर्वभाष्यविदां, Ñ1 V1 B2-4.6 D1 2 T1 G3 सर्वे वेद°

8 a) K3 4 वेदैर्, B (except B5) D1-3 5 वेदी (for वेदिर्) K4 वेदसपन्ने — b) Ś1 देवैर्द्विजमहर्षिभि°, K1 देवद्विजमनीषिभि ; S महर्षिद्वि(G1 °हन्निर्द्वि)जपार्थिवै — c) B1 6 आबभाषे, B5 आविभागे, Dn D4 अव(or °व)भासे — d) K4 नक्षत्रे Dn1(!) D6 °रिवायता, G4 °रिवामरा. Ś1 रत्नैर्द्यौरिव निर्मला

9 a) Ś1 M1 तस्या°; T1 G M2 °स्य (for °स्यां) Ś1 शूरा° (for शूद्र°) — b) D3 अस्या (for आसीन्) B6 उताव्रती (m न वाव्रती) (for न चाव्रत°) K1 वाव्रत°, K2 चाद्दत°, K4 B1-3 Dn D1-3 5 6 चाव्रती (D5 marg sec. m. ब्राह्मण), B6 चाब्रवीत्, D4 चानृत G4 कश्चिदासीदनावृत° — c) Ś1 अतर्वेद्यास्, K4 G1 M1 °द्या V1 ततो राजन्, B6 D1.2 तथा राजन्, S महाराज. — d) K3 °निवेशन

10 a) G2 6 च (for तु). G1 लक्ष्मीयुतो K3 नित्य (for लक्ष्मीं) — b) S (except M2) तथा (for तदा) B5 यज्ञविधानतां, G1 °वितानजा — d) Ś1 पश्यत°, K1 धीमते° (for धीमत°)

11 Cd cites 11[ab] entirely as in text — b) D1 स पुनर्; D6 स मन्युर्; G1 स ऋषिभिर् (hypermetric) K1 4 D1 T1 G3 मनुजाधिप°, D6 °धिपान् — c) K2 3 D3 4 नारदस्तत्, K4 B1 Dn D6 S °दस्तु V1 B3 5 6 D3 5 G2 6 तथा; B3 सदा (for तदा) D2 प्रापत् (for पश्यन्) Ś1 नारदस्तत्र चापश्यत् — d) K3 सर्वक्षेत्र°; G1 °क्षत्रसमागमान्; G4 °गत

12 a) G1 स सस्मार K1 पुरावृता, K2 3 D3 पुरां (K3 परा)वृत्तां, K4 D6 G4.6 पुरावृत्त (D6 °वृत्तान्); B2 प्रवावृत्तां (sic) — b) K4 कथं ता, D6 कथितान् (for कथां ता) K3 G1 भरतर्षभ°, V1 B1 3 5 Dn D3.5 T1 G3-5 पुरुषर्षभ(G5 °भः), B2 6 D1.2 मनुजाधिप (D1 °प°), B4 मनुजर्षभ G6 तं तं भरतसत्तम — c) K1 3 4 D2 6 T1 G योसौ, K2 D4 वासौ; V1 या तु; B2 5 6 D1-3 M या सा; B3 4 पूर्वं; D5 राज्ञा (for यासौ). — d) K1 2 D4 6 ब्राह्मणो, G1 ब्रह्मण्यो. G6 भुवने.

13 a) Ś1 सविद, B1 शकर, G1 M संगर; G2 6 सभव, G5 सगमे. Ś1 तास्तु, G4 तत्तु — b) K4 D1 2 कुरुनदन ; B1 यदुनदनं — c) K3 4 नारद (sic) K4 D4 पुडरीकाक्ष — d) S जगाम (for सस्मार)

14 a) B2 5 6 D1-3 5 G2 6 transp साक्षात् and स. G4 स्व (for स) K2 D4 विविधारिघ्न° — b) K1 D3 4 G3 क्षेत्रे, K4 M2 क्षे(M2 क्ष)त्र, D5 (by corr) क्षात्रे, T1 G1 3-6 M1 क्षितौ, Cd as in text K3 नारायणे. Ś1 G1 हरि°, K2 V1 B D1-3 5 प्रभु° (for विभु°) — c) B5 प्रतिज्ञापालन, M2 °ज्ञां धारयन् K2 3 D4 श्रीमान्; Ñ1 Dn(!) D6 चेमा, T1 धामा (for धीमान्) — d) T1 जातं, Cd as in text

15 a) G1 पुर. — b) Ś1 विबुधा, D4 विवि[धा]न् — c) K1 °मपि निघ्नत°, K2 °मभिमिघ्नत — d) G6 लोकमवा°

16 a) K4 देवो, B2 शंभु Cd cites शभु (=ब्रह्माणं). — b) B (except B3) D1-3 5 भूतभावन°, M1 जगत° पति (for जगत° प्रभु°) — c) D4 G5 आ(D4 अ)दिस्य; G4 आविश्य G1 भगवान् (for विबुधान्) — d) G1 अवतीर्य (for अजायत) S यदो कुले, Cd n (as in text) यदुक्षये (=यदुगृहे) D4 निजायत्तत्दुक्षये (corrupt)

17 a) K2 क्षितो-वधूकद्दष्णीनां (corrupt), D2 स्थिता वधक°. — b) M1 वश- (for वशे) B5 D3 5 वशवतां.

C 2.1322 B 2.36.17 K 2.39.17 परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥ १७
यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्व उपासते ।
सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः ॥ १८
अहो बत महद्भूतं स्वयंभूर्यदिदं स्वयम् ।
आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् ॥ १९
इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास धर्मवित् ।
हरिं नारायणं ज्ञात्वा यज्ञैरीड्यं तमीश्वरम् ॥ २०
तस्मिन्धर्मविदां श्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ।
महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः ॥ २१
ततो भीष्मोऽब्रवीद्राजन्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत ॥ २२
आचार्यमृत्विजं चैव संयुक्तं च युधिष्ठिर ।
स्नातकं च प्रियं चाहुः षडर्घ्यार्हान्नृपं तथा ॥ २३
एतानर्हानभिगतानाहुः संवत्सरोषितान् ।
त इमे कालपूगस्य महतोऽस्मानुपागताः ॥ २४
एषामेकैकशो राजन्नर्घ्यमानीयतामिति ।

— ^{c}) G1 श्रीमान् (for लक्ष्म्या) — ^{d}) K1 °मिवोंडुराद (corrupt, but significant), K2–4 D4 °मिवेंदुराद्

18 ^{a}) D1.4 बाहुबलस्सें(D4 °सें)द्रा T1 G3–6 M सर्वे; G2 सर्वं (for सेन्द्रा) — G2 om 18^{b}–19^{c} — ^{b}) K3 नित्य; D1 सदा, D2 शूरा (for सुरा) D4 सर्वम्, S (except G1, G2 om) सेंद्रा (for सर्वे) — ^{c}) V1 B3.6 D1.2 मानुषदेहेन (V1 also °देहस्थ), B1 S (G2 om) °रूपेण; B4 °देहस्तु (for °वन्नाम). Cd cites (as in text) नाम (=स्फुट) — ^{d}) K2.3 D4 S (except G5, G2 om) जनार्दन (for ऽरिमर्दनः).

19 G2 om 19^{abc} (of v l. 18), G3 om 19 — ^{a}) K1 महद्रूप — ^{b}) G6 M2 स्वयभुर् B2 यमिद; G1 यत्तदा (for यदिद) D4 om from इद up to उपनीतां (inclusive) in 18^{b} of the next adhy — ^{c}) B5 प्रादास्यति; G4.6 आधा°; Cd आदा° (as in text) Cv as in text, but gloss दो अवखण्डन इति धातो आ समन्तात् सहरिष्यति — ^{d}) Ñ1 V1 B2.3 G1 बलसमन्वित°, M1 बहुसमन्वित

20 D4 om 20 (of v l 19) — ^{b}) K1.2 Dn1 सर्व° (for धर्म°) — ^{c}) K2 D3 हरि· Ś1 K1 D3.6 ध्यात्वा; K3 कृत्वा; V1 मत्वा (for ज्ञात्वा) — ^{d}) Ś1 B3 D2.6 G3.6 Cv यज्ञैरिज्य (Cv gloss पूजायोग्य); K4 Ñ1 V1 B1.2.4–6 Dn D1.5 M2 °रीज्य, D3 यज्ञेराजं, T1 यज्ञैरिड्य; G1 °रीड्य K1 महेश्वरं; K2.3 B3 अधीश्वर (for तमी°)

21 D4 om 21 (of. v l 19) — ^{a}) K3 धर्मवतां, K4 D6 °विद°, Ñ1 V1 B3 G1 °भृतां (for °विदां). K4 D6 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — K3 om 21^{c}–22^{b} — Cd cites 21^{cd} entirely as in text — ^{c}) T1 G1.2.6 M1 महाबाहुस्; G3–5 °तेजास्, M2 °बाहो (for °बुद्धिस्) — ^{d}) Ś1 बहुमानित°; T1 G2 M °मानवान्; G1.3–5 °मानवित् (G5 °वत्); G6 °मा**न्, Cd as in text — After 21, S ins an addl. colophon (*adhy no.*, 43), followed by a passage given in App I (No 18)

22 D4 om 22 (of v l. 19), K3 om. 22^{ab} (of v l 21) — Before 22, S ins. वैश°. — ^{b}) Cd धर्मपुत्र (for °राज) B1.2.6 D1.2 इद वच (for युधि°) — K4 om 22^{c}–23^{b} — ^{c}) K1 D3 M2 अर्हणां, B D2 M1 अर्हणा, D1 अर्हण (sic), D3 अर्हणो (for अर्हण)

23 D4 om 23 (of v l 19), K4 om. 23^{ab} (of v l 22) — ^{a}) B3.5 D2 ऋत्विजश्चैव; G1 ऋत्युज चैव — ^{b}) B2.4.5.6 (m as in text) Dn D2.5 G1.5 सयुज, D2 विवाह्य, G3 पितरं, Cd v सयुक्तं as in text (gloss Cd विवाहेन सयुक्त, Cv तत्काले आगतमतिथिं) G1.5 त (for च) B2.4 D1.2 युधिष्ठिर°, G3 °र — ^{c}) B5 (m as in text) नृप (for प्रिय) Ś1 K2 बाहु°; K4 Ñ1 Dn D6 G6 M1 प्राहु°, V1 B (B5 marg) D1–3.5 चैव (for चाहु°) — ^{d}) Ś1 षडर्घ्यार्हान्; K1.2 D5 °र्घार्हां, K3 °र्घ्यार्हान्; K4 °र्घ्यार्हां, Ñ1 B5m °र्घार्हान्; Dn D3.6 °र्घ्यार्हां, G4 तदर्घ्यार्हान् (for षडर्घ्यार्हान्) K2 नृपस्, B1 G3 नृपास्; M नृपास् (for नृप) B1.2.5m D1.2 सत (for तथा) V1 वीर्यश्रेष्ठे च षडितान्, B3 षडर्घ्यार्हान्नृपतींस्तत (hypermetric), B4.6 सहर्षा(B6 षडर्हा) न्नृपतींस्तत; B5 वीर्यश्रेष्ठं च षडिता°; D1.2 षडर्हान्नृपति° (D2 °तीं)स्तत

24 D4 om 24 (of v l 19) — ^{a}) K1 एताम् (for एतान्) K4 V1 B3–6 Dn D3.5 अर्घ्यान् (for अर्हान्) K1.3 B1 अभिमतान्, B2 °हितान्, G5 अधिगतान् M2 एतानर्घ्यार्हकानाहु° — ^{b}) G1.2 M परि, G3.5 बहु (for आहु°) D1.2 सवत्सरोपिता° — G1 om 24^{cd}, — ^{c}) K4 D6 कालयुक्तस्य, B1 [ऽ]भ्यागता राजन्, B2–4.5m D1.2 T1 राजसूयस्य (D2 °स्य), D1 (before corr) राजसूयेस्य — ^{d}) B1.5 G2.6 °नुपागतान्

25 D4 om 25 (of v l 19) — ^{a}) Dn1 एषेषामेकशो, G2 एषामेकैकवो — ^{b}) K1–3 अर्घम्; K4 Ñ1

अथ चैषां वरिष्ठाय समर्थायोपनीयताम् ॥ २५
युधिष्ठिर उवाच ।
कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन ।
उपनीयमानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६
वैशंपायन उवाच ।
ततो भीष्मः शांतनवो बुद्ध्या निश्चित्य भारत ।
वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णमर्हणीयतमं भुवि ॥ २७
एष ह्येषां समेतानां तेजोबलपराक्रमैः ।
मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥ २८
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितं चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ २९
तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सहदेवः प्रतापवान् ।
उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घ्यमुत्तमम् ॥ ३०
प्रतिजग्राह तत्कृष्णः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ३१
स उपालभ्य भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
अपाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥ ३२ C 2 1337 B 2.36 32 K 2.39 52

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

V1 Dn D6 अर्घ, G2 अर्घ्यं (for अर्घ्यम्) Ñ1 B4 इह (for इति) B1-3.5 6 D2 3 5 अर्घ (B2 6 D3 °र्घ्य) समुपनी(B5 दी)यतां, D1m तदर्घमुपनीयता — °) B4 इति (for अथ) Ś1 K4 B2 3 6 D2 T1 M1 अथ वैषा, K1 अथ तेषा, B5 D3 5 अथैषा च (for अथ चैषा) K2 वरिष्ठाया; S वरिष्ठो यस् — d) S तस्मार्घ्य(G1 °र्घ) मुपकल्प्यताम्

26 D4 om 26 (of v l 19) — a) K3 यस्मै D3 6 S [ऽ]र्घ्यम् K2 यस्मै भगवान्मन्येर्वम् — b) G2 अमुष्मै (for एकस्मै) — c) Hypermetric! S आनीयमाने (G3 °नो) V1 युक्त यत्, B1 3 4 सयुक्त, D3 5 सद्युक्त (for युक्त च) — d) Ñ1 V1 तन्नो, T1 तस्मिन् (for तन्मे).

27 D4 om 27 (of v l 19) — b) Ś1 K Dn D6 वीर्यवान् (for भारत) — c) G1 वार्ष्णेय M2 अब्रवीत् (for मन्यते) K4 कृष्ण V1 B4-6 D3.5 अमन्यत तदा कृष्णम्; G2 वार्ष्णेयं कृष्ण मन्यस्व; G6 कृष्ण मन्यस्व वार्ष्णेयम् — d) K3 अर्हणीयसम, K4 B1 Dn D6 पूजनीयतम; Cn as in text K2 विभु (for भुवि) S अर्हणीयमरिंदम (T1 G2 3 6 °म, G1 4 °म)

28 D4 om 28 (of v l. 19) — Before 28, T1 ins भीष्म — a) K2 एषा ह्येषा, D6 एतद्वेषां (sic), T1 येषु ह्येषा, M2 एष्वेतेषां. K1 4 B D (D4 om) T1 समस्ताना (for समे°) V1 एषा तु समवेताना — b) G3 °पराक्रम — c) Dn1 तिष्ठन्निव; G6 तमस्विव, Cn तपन्निव (as in text) — d) B1 2 5 6 D1-3.5 भानुमान् (for भास्कर°) K1 G3-5 M ज्योतिषा रवि(G3 पति)रंशुमान् (= Gītā 10 21b), Ñ1 ज्योतिषा रविरंशुभिः; T1 G2 6 तेजसा रविरंशुमान्, G1 ज्योतिषां रविरिवाबभौ (hypermetric)

29 D4 om 29 (of v l 19) — a) G1.5 6 आसूर्यम् — b) K (except K2) Dn D1m 6 T1 निर्वातमिव, D1 (before corr) विवातमिव, G1 तपंतमिव; Cn निवा° (as in text) — c) K3 B3 5.6 भाषित, Dn1 भासिन, G1 ह्रासित (for भासितं) G1 ह्रामित; G6 ह्लादित (for ह्लादित) B1 भीतिसह्लादितं चैव — d) D3 G4 सदा (for सदो) Ś1 हि व°, K2 °हिनी°; D6 °हि ना°; G1 हित , G4 [ऽ]द्य स, (for हि न°)

30 D4 om 30 (of v l 19) — a) K1-3 ततो; K1 तस्माद् (for तस्मै) D2 भीष्माद्यनुज्ञात° — G4 om from 30cd up to line 2 of 349*. — c) K1 उपयज्ञे, K4 V1 B3 4 D3 5 उपाजह्रे S (G4 om.) च (for ऽथ) — d) K1 4 V1 B1.3 Dn D1 2 6 M1 [अ]र्घम् (for [अ]र्घ्यम्) K3 वार्ष्णेयापार्थमुत्तम — S ins after 30 (G4, which om 30cd with lines 1-2 of the foll passage, ins after 30ab)

349* गामर्घ्यं मधुपर्कं चाप्यानीयापाहरत्तदा ।
चरणावस्पृशच्छौरेः सहदेवो विशां पते ।
केशवश्चाप्युपाघ्राय मूर्ध्नि शस्त्रभृतां वरः ।
सहदेवमथोवाच कच्चिद्वः कुशलं गृहे ।

[(L 1) G6 M2 °र्कं च ह्यानीया°. — (L 2) T1 M2 नाम, G6 नाम्ना (for शौरे°) — (L 3) G4 उपजह्रे स गोविंद (for the prior half)]

— G1 3-6 (G4 om line 2) cont.

350* सोऽपि त तु तथेत्याह सर्वं ननु तवाज्ञया ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्निदमासीदथाद्भुतम् ।

३४

C 2. 1338
B 2. 36 32
K. 2. 40. 1

शिशुपाल उवाच ।
नायमर्हति वार्ष्णेयस्तिष्ठत्स्विह महात्मसु । महीपतिषु कौरव्य राजवत्पार्थिवार्हणम् ॥ १
नायं युक्तः समाचारः पाण्डवेषु महात्मसु ।

[(L 1) G1 3 सर्वा (for सर्वे). G6 नस्तु (for ननु) — (L 2) G6 तदा (for अथ)]
— G1 3-6 cont. T1 G2 M ins after 349*

351* तां दृष्ट्वा क्षत्रियाः सर्वे पूजां कृष्णस्य भूयसीम् ।
समेक्ष्यान्योन्यमासीना हृदयैस्तामधारयन् ।

[(L 1) G4 त, G6 तद् (for तां) — (L 2) T1 G6 प्रेक्षान्योन्यमथासीना (for the prior half)]

31 D4 om 31 (cf v l 19) — a) G4 इति (for प्रति) K B (except B5) D1-3 5 Cd त, S तां (for तत्). G6 पूजा (for कृष्ण) — b) B2 शास्त्रदिष्टेन — c) D1 Cd तदा (for तु तां) — d) D2 Cd (corrupt) चक्षमहे

32 D4 om. 32 (cf v l. 19) — a) B5 D6 5 T1 G1 उपा(G1 °प)लभ्य च, G2-6 M उपालभ्य स (by transp) — c) K4 अथोक्षयद्, Ñ1 M Cd (one MS, the other as in text) अवाक्षि°; Dn D6 G4 अथाक्षि°, Cn as in text Ś1 अक्षिपद्वासुदेवं च, K2 T1 G3 आक्षिपद् (G3 आक्षिप्य) वासुदेवं च

— After 32, S (T1 om lines 1-4, G3 om line 8, G4 M2 om. lines 2-3 and 5-8, G5 om lines 2-3 and 8) ins

352* तेषामाकारभावज्ञः सहदेवो न चक्षमे ।
मानिनां बलिना राज्ञा पुरः संदर्शिते पदे ।
पुष्पवृष्टिमहत्यासीत्सहदेवस्य मूर्धनि ।
जन्मप्रभृति वृष्णीनां सुनीथः शत्रुरब्रवीत् ।
प्रष्टा वियोनिजो राजा प्रतिवक्ता नदीसुतः । [5]
प्रतिग्रहीता गोपालः प्रदाता च वियोनिजः ।
सदस्या मूकवत्सर्वे आसतेऽत्र किमुच्यते ।
इत्युक्त्वा स विहस्याशु पाण्डवं पुनरब्रवीत् ।
अतिपश्यसि वा सर्वांश्च वा पश्यसि पाण्डव ।
विहत्स्वन्येषु पूज्येषु गोपमर्चितवानसि । [10]
एते चैवोभये तात कार्यस्य तु विनाशके ।
अतिदृष्टिरदृष्टिर्वा तयोः किं त्वं समास्थितः ।

[G2 transp lines 1-4 and 5-7 — (L. 2) G2 राज्ञ (for राज्ञा) G6 संदिशते (for संदर्शिते) — (L 4) G2 सुनीत, G6 °य (for °थ) — (L 5) G2 6 यष्टा (for प्रष्टा) G2 परिवेत्ती, G6 परिहर्ता (for प्रतिवक्ता) — (L 7) G2 आस्ते तत्र (for आसतेऽत्र) — (L 9) G2 सर्वांशो (for वा सर्वान्) G4 हि (for the second वा). — (L. 10) G2 6 सत्स्वेव; G4 M2 यत्सत्सु (for विहत्सु) T1 G2 4-6 कृष्णम् (for गोपम्) — (L 11) G6 एते वै भवितारे च (for the prior half) G5 विनाशिके, G6 °शने G4 कार्यस्य तुल्किाशिने (for the post half) — (L 12) T1 G6 M2 त्व (G6 न) तयो किं, G2 द्वयोः किं त्व (for तयोः किं त्व)]

Colophon om in D4 — *Sub-parvan* Ś1 K1-4 B5 Dn1 D1-3 5 6 अर्घा(Ś1 D3 °र्घ्या)भिहरण; K1 B2.6 अर्घ्या(K1 °र्घा)भिहरण and शिशुपालवध; B1 शिशुपालवध; B4 राजसूय (followed by वासुदेवार्घ्याभिहरण); G1 राजसूय B3 (om *sub-parvan* name) mention only वासुदेवार्घाभिहरण — *Adhy. name* G1 भगवदर्घ्यप्रदान, G5 कृष्णस्याग्रसंभावनाप्रदानं. — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg) 3 33 (as in text), K2 32, Dn1 36; S 44 (G1 erroneously 24). — *S'loka no.* K3 31, Dn D1 2 32, M1 33

34

☞ D4 om from 1 up to उपानीतां in 18b (cf. v l. 2 33 19) The MS is ignored up to the end of the lacuna

1 K2 वैश° (for शिशुपाल उ°) — a) S गोविंदस् (for वार्ष्णेयस्) — b) K2 तिष्ठत्विव, B1 °त्सु सु°, T1 G2 °त्स्वसि, G1.3 °त्स्वपि; G4 °त्विह; G6 °त्स्वसिन् — K2 om (hapl) 1c-2b — c) G3 महापति स कौरव्यो — d) B1.5 D2 राजेव (B5 °ह); S अराजा (for राजवद्) K3 पार्थिवार्पण, B Dn1 G1 M °वार्हणां, Dn2 °वोर्हणा; D2 5 °वोर्हणं K4 Ñ1 V1 राजेवापार्थिवोर्हण (K4 °णां), D1 3 राजेवापार्थिवार्हणां (D3 °ण).

2 K2 om 2ab (cf v l 1). — a) K3 न्याय; G1 नाथ, G6 न च (for नाय) D1 उक्तः (for युक्तः) K3 समाहार. G2 न चायुक्तसमाचारः. — b) K3 पाढवेय B3 5 D2 5 पांडवानां महात्मनां — c) K1-3 यत्काम S (except G5) देवकीपुत्र (for पुण्डरी°) — d) S (except T1) पाढवार्चितुमर्हसि.

यत्कामात्पुण्डरीकाक्षं पाण्डवार्चितवानसि ॥ २
बाला यूयं न जानीध्वं धर्मः सूक्ष्मो हि पाण्डवाः ।
अयं तत्राभ्यतिक्रान्त आपगेयोऽल्पदर्शनः ॥ ३
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाम्यया ।
भवत्यभ्यधिकं भीष्मो लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ४
कथं ह्यराजा दाशार्हो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
अर्हणामर्हति तथा यथा युष्माभिरर्चितः ॥ ५
अथ वा मन्यसे कृष्णं स्थविरं भरतर्षभ ।
वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६
अथ वा वासुदेवोऽपि प्रियकामोऽनुवृत्तवान् ।
द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति पूजनम् ॥ ७
आचार्यं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुपुंगव ।
द्रोणे तिष्ठति वार्ष्णेयं कस्मादर्चितवानसि ॥ ८
ऋत्विजं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन ।
द्वैपायने स्थिते विप्रे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ॥ ९
नैव ऋत्विङ्न चाचार्यो न राजा मधुसूदनः । C 2 1354 B 2 37 17 K 2 40 17

---

3 G2 om 3^ab — ^a) Ś1 जानीध्वे — ^b) K1 B1 धर्म सूक्ष्मं, K2-4 M1 धर्मसूक्ष्मो, B2 6 D1 2 G5 धर्म सूक्ष्म; D3 T1 G1 3 4 6 M2 धर्मसूक्ष्म (for धर्मः सूक्ष्मो). Ś1 पांडव°, K1 पाडव — D3 om 3^c–4^b, G2 reads these lines after 9 Cv seems to have read 3^c (at least) twice, once before 4 and once later, perhaps placed as in G2 — ^c) Ś1 तत्रात्यतिक्रांत; K1 क्षत्राभ्यति°, K3 तत्रानति°; K4 च स्मृत्यविक्रात, V1 चाभिम्यति°; B Dn D2 5 च स्मृ(D5 स)त्यति°, D1 च स्मृत्य निष्क्रांत; T1 अत्र ह्यतिक्रांत; G2 M1 Cv (second time) तत्र त्यति°; G3 तत्राह्यति°, G4 त्वत्राभ्यति°, G5 अत्राभ्यति°; G6 ततोभ्यति°; M2 चात्राभ्यति° Cv cites (first time) अय त्वत्र (cf. G4), with gloss अय सूक्ष्मो धर्म , and (second time) अयं तत्र D6 अय च तत्रात्यतिक्रामो (hypermetric), G1 अयमत्राप्यतिक्रम्य. — ^d) K2 आपगेया°; K4 Ñ1 V1 Dn D6 ह्यापगेयो°; G1 अपगेयो°, G2 कर्मणा त्व°.

4 D3 om 4^ab (cf v l 3) — ^a) K1 तादृशां, K2 3 तादृशं, B5 G5 त्वादृशे (for °शो) K4 धर्मयुक्ति; B1 G5 °युक्ते. — ^b) G5 प्रतिकाम्यया, Cd प्रिय° (as in text). — ^c) K1 भवत्यभ्यधिक, K3 भवत्येभ्यधिक, B1 G3 भव त्यभ्यधिको, B3 समवत्यधिक, G4 5 भवत्वभ्यधिकं Cv cites text, but glosses कमभि कं प्रति । अधि अधिक भवति इति योजना (?) K4 B3 6 D1. 5 T1 G6 Cv भीष्म; B5 भीम (for भीष्मो). D3 भवत्यधिक भीष्म (submetrical) — ^d) Ś1 लोकेषु वसत°, K1 °ष्वेव मत°; B2 °ष्वनुमत°, D1 G6 °षु च मत , D3 °ष्ववमत, G1 °ष्वभिमत°, G2 3 °ष्वपि मत , G4 °षु विमत°; Cv cites text Ś1 सुख (m सता); D3 5 पर (for सताम्)

5 D1 om 5^ab. — ^a) K1 स राजा, G1 ह्यदाता; G2 6 हि राजा (for ह्यराजा) — ^b) G1 2 सर्वमभी° — ^c) G4 अर्हणम्. K1 B5 G2 6 यथा (for तथा) — ^d) B5 तथा (for यथा) G2 6 अच्युत (for अर्चित°).

6 ^a) G1 हि त्व (for कृष्ण). — ^b) Ś1 K4 Dn D6 कुरुपुगव (D6 °व°), K1-3 कुरुनदन (K3 °न°) (for भर°). — ^c) K2 D1 (before corr.) वासुदेवे. G1 वृद्धिं (for वृद्धे)

7 ^a) G1 2.4.6 M2 वसुदेवो B1 हि, T1 G3-5 [s]य (for ऽपि) — ^b) K1 B1 प्रिय(B1 हित)कामोनुवृत्तिमान्, B6 D1 2 हितकामोनुवृत्त(D2 °वर्त°)वान्; T1 प्रेयमित्यनुवृ°; G1 2 6 M2 यथा पुत्रेण (G2 °त्रेपु, G6 °त्रे तु) वृ°, M1 यथा पुत्रेनुवृ° — ^c) K1 द्रुपदे सति वार्ष्णेय — ^d) D6 सज्जनं (m as in text), M पूजना (for पूजनम्) K1 कथ मर्चितवानसि.

8 ^b) K1 4 B5 Dn D3 5.6 T1 कुरुनदन (K4 °न°), G3 °पुगव° B1 3 स्थविर भरतर्षभ — ^c) D1.2 वार्ष्णेय — ^d) Ś1 K1 2 B3 D3 G6 कथम् (for कस्माद्)

9 G1 om. 9^bc — ^b) Ś1 कुरुसत्तम, K4 D2 M2 °नंदनः, B2 G5 कुरुपुगव (B2 °व°) — ^c) Ś1 K B4 Dn D6 वृद्धे; V1 B5 D3.5 कृष्णे (for विप्रे) — ^d) G1 स्थिते व्यासेर्चित° कथ — After 9, K4 V1 B D1-3.5 ins a passage given in App I (No 19), a variant and expanded form of this passage, given in App I (No. 20), is ins in S after 9 (in G2, which reads 3^c–4^b after 9, it is ins. after 4^ab)

10 ^a) Ś1 K1 2 Ñ1 नैवर्त्विङ्नापि, K3 4 V1 B1 4 Dn1 D1 3.6 नैवर्त्विङ्नैव, T1 M नैव चर्त्विङ्, G1 नैव चत्ति न (corrupt), G2 6 नैव वद्यो न, G3 (corrupt) न हि चक्रन्न, G4 नैव चर्त्विन्न, G5 न हि चर्त्विङ् K1 2 4 D2 6 T1 G1 वा (for च) — ^b) V1 B1(m as in text) 4-6 D3.5 न राजाय वलानुज , B2 °जा धर्मसूदनः. — After 10^ab, G1.3.5 ins..

353* न स्नातको न जामाता कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

— D6 om. (hapl) 10^c–11^b, G1 om. 10^cd — ^c) G2 6 अतश्च त्व (for अर्चितश्च) Cv cites अर्चितस्त्वत्

C 2 1354 B 2. 37 17 K. 2. 40 17 अर्चितश्च कुरुश्रेष्ठ किमन्यत्प्रियकाम्यया ॥ १०
अथ वाप्यर्चनीयोऽयं युष्माकं मधुसूदनः ।
किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ ११
वयं तु न भयादस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
प्रयच्छामः करान्सर्वे न लोभान्न च सान्त्वनात् ॥ १२
अस्य धर्मप्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः ।
करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्न मन्यते ॥ १३
किमन्यदवमानाद्धि यदिमं राजसंसदि ।
अप्राप्तलक्षणं कृष्णमर्घ्येणार्चितवानसि ॥ १४
अकस्माद्धर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो गतम् ।
को हि धर्मच्युते पूजामेवं युक्तां प्रयोजयेत् ।
योऽयं वृष्णिकुले जातो राजानं हतवान्पुरा ॥ १५
अद्य धर्मात्मता चैव व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् ।
कृपणत्वं निविष्टं च कृष्णेऽर्घ्यस्य निवेदनात् ॥ १६
यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः ।
ननु त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवोऽर्हति ॥ १७
अथ वा कृपणैरेतामुपनीतां जनार्दन ।
पूजामनर्हः कस्मात्त्वमभ्यनुज्ञातवानसि ॥ १८

(gloss त्वत्त°) B1 2 5 6 D1-3. 5 अर्चित° कुरुशार्दूल. — d) T1 किमस्य

11 D6 om 11ab (cf v l. 10) — a) K4 D3 वा ह्यर्चनीयो, V1 B Dn D1 2 G1 M1 वाभ्यर्च°, D5 वात्यर्च° (for वाप्यर्च°) — b) S युष्माभिर्वृष्णि(G1 °क वृष्णि°; G3 °भिः कुरु)पुंगव° — d) B1 अपमानाय

12 a) Ñ1 V1 भयात्तस्य, G3 °दैव; G4 °दन्ये — b) Ś1 पाण्डवस्य (for कौन्ते°) — c) K2 D3 5 T1 G3 5 M प्रयच्छाम Cv cites text B1 करान्सर्वान्प्रयच्छाम — d) A few MSS शात्वनात् K2 न लोभाश्च यभा च तान् (corrupt)

13 a) S अस्य धर्म(M2 सर्व)प्रधानस्य — c) K1 करान्नस्मै; K3 करं तस्मै, M1 करमस्मै; M2 करान्सर्वे — d) K1 T1 मन्यसे

14 b) Ś1 यदियं, K1 Ñ1 G2 6 यद्वय; K4 D3. 5 यादवं; V1 B Dn D1 2 6 यदेन (B5 °व); T1 G3 यदित्थ, G4 M1 यदिद, G5 यदीत्थ, text (यदिम) as in K2 3 G1 M2 — c) K1 B6 अप्राप्तलक्षण°; K4 D6 अराजलक्षणं, D1 अप्राप्यलक्षण — d) K B2-5 Dn1 D5 अर्घेण (K3 अर्येण), Ñ1 Dn2 D6 अर्चेन; T1 M1 अर्घ्येन (for अर्घ्येण) V1 D5 नृप°; D6 न स (for असि).

15 a) Ś1 V1 B (except B2) D1-3 5 M1 धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य) — b) T2 G3 5 वचो गत, G1 गतो वचः, G4 च चागत (for यशो गतम्) Cd cites गत (as in text) — c) D6 यो (for को) D1 धर्मच्युत, G1, 2 4 M धर्माच्च्युते; G6 धर्मोच्च्युते K1 पूज्यम्, B5 D3. 5 राजा (for पूजाम्) B1 यो धर्म्यामच्युते पूजाम् — d) Ś1 युक्ते, K1-3 वृत्ते, B2 6 D2 युक्त, T1 G3-5 पूर्णां (for युक्तां) K4 Dn (!) D6 नियोजयेत्, B1 2 6 D1 2 समाचरेत् (for प्रयो°) B5 D3. 5 पूजामेव समाचरेत्, G6 एवं युक्ताञ्च पूजयेत् — After 15cd, B3 reads 16ab. — After 15, K4 V1 B D (D4 om.) G3 ins

354* जरासंध महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ।

[B1 6 अनयेन, D1 भवने च, D2 G3 भयेन च (for अन्यायेन) G3 (before corr) महात्मवान् (for दुरा°)]

16 D1 om. 16 — a) K1 अन्यधर्मात्मना चैव, K4 G3 4 अद्य धर्मात्मना (G3 °नां) चैव, G2 6 कोन्यो धर्मात्मनां चैव — b) Ś1 व्यपदिष्टा; G1 °कृष्टा, G3 4 ह्यपकृष्टा (G4 °ष्टो), G6 व्यपकृष्टो Cd cites अपकृष्टा K2 युधिष्ठिर; B1 T1 (before corr) °ष्ठिरे — After 16ab, G1 (which om 16c-17b) ins 355* — c) Ś1 विचित्यं च; K1 च निर्दिष्टं; K2 3 D6 हि निर्दि(K3 °र्पि)ष्टं, K4 दर्शित च; G2 6 निकृष्ट च (for निविष्ट च) Ñ1 V1 B3-5 Dn D3 5 दर्शितं कृपणत्व च, B1 2 6 D2 कृपणत्व निमग्नश्च Cd cites कृपणत्वं निदिग्ध (v l निदग्ध, gloss उपचित) — d) K1 वार्ष्णेयस्य, K2-4 Ñ1 V1 B (except B2) Dn D2 5 6 T1 कृष्णे(D6 °ष्णो)र्घस्य D3 कृष्णोर्घ्यस्य प्रदर्शनात्

17 G1 om. 17ab (cf v l 16) — a) G4 M2 यद्भीताश्च, Cv as in text. Ś1 कौरव्या°; G6 कौंतेय, Cv as in text. — b) K3 मनस्विन , B1 D1 2 सरस्विन°, Cd as in text. — S Cv ins after 17ab (G1, which om. 16c-17b, ins. after 16ab)

355* राज्ञां तु मध्ये पूजां ते कृतवन्तो गरीयसीम् ।

[M Cv हि (for तु) G2. 3 [ऽ]भिभूयसीं, G4 6 M हि भूयसीं (for गरी°) G1 राज्ञां मध्ये पाण्डवेय पूजां तामभिभूयसीं] — c) Ś1 अनु , D1 2 एतत्; G6 तत्तु (for ननु) G2 त्वया वि°, M1 त्वया हि T1 बोद्धव्या K4 D6 न त्वयात्यपि (D6 °या ह्यपि) बोद्धव्य — d) B1 2 6 D1 2 पूजा यां (by transp), K4 Ñ1 V1 B3-5 Dn D1 (after corr) 2 3 T1 G1 3 5 6 M माधवार्हसि, D1 (before corr) °वोर्हसि See Addenda

18 a) K2 एत्वाम्; V1 B1-3 6 D1, 2 एतैर्; G1 पुनाम्

अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्बहु मन्यसे ।
हविषः प्राप्य निष्यन्दं प्राशितुं श्वेव निर्जने ॥ १९
न त्वयं पार्थिवेन्द्राणामवमानः प्रयुज्यते ।
त्वामेव कुरवो व्यक्तं प्रलम्भन्ते जनार्दन ॥ २०
क्लीबे दारक्रिया यादृगन्धे वा रूपदर्शनम् ।
अराज्ञो राजवत्पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २१
दृष्टो युधिष्ठिरो राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः ।
वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथातथम् ॥ २२
इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्थाय परमासनात् ।
निर्ययौ सदसस्तस्मात्सहितो राजभिस्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपालमुपाद्रवत् ।
उवाच चैनं मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १
नेदं युक्तं महीपाल यादृशं वै त्वमुक्तवान् । C 2 1370 B 2. 38 2 K 2. 41 2

(for एताम्) — b) K1 उपानीता; K2 D8 उपनीता, K4 B1 °नीतो. — D4 resumes from जनार्दन। — Ś1 जनार्दने, K2-4 B1 T1 G4 °न°, D5 °न — G1 om (hapl.) 18e–20d — e) Ś1 अनर्हे, D5 अर्हे, G2 अनर्हन्; G6 अनार्हं (for अनर्ह°) T1 G3-5 M transp कस्माद् and त्वं. — d) K4 V1 B1 D6 G6 °ज्ञातुमर्हसि

19 G1 om 19 (of v l. 18) — a) K3 G3 अयुक्तम्, K4 अयुक्तान्, G2 अयतम् — b) T1 G3-5 कस्माद् (for पुनर्) — c) K4 हविष, B1 °ष्यं K1 D2 5 निस्पंद, K3 4 D1 3 6 निष्पद, B1 T1 G3 4 M1 Cv विष्यदं, B2 Dn3 नि:स्पद, B3 नि:ष्यद, B4-6 नि:स्यदं, Cd निस्यद (=प्रवाह); Cn as in text G2.6 हविष्य प्राशितु श्वेव (G6 चैव) — d) Ś1 K4 Cd प्राशिता (Cd gloss भक्षिता), K1 2 प्राशिताश्व, Ñ1 V1 प्राशित (read °तुं?), D4 °तंश्व K1 2 D4 6 M2 चैव (for श्वेव). K3 प्राशितस्येव निर्जित°, G2 6 विप्रगेहे च निर्जने

20 G1 om. 20 (of v l 18) — a) B6 D1 2 M1 न त्वया, T1 G2 6 M2 नन्वय (for न त्वय) K1 पृथिवीं द्राणाम् — b) K2 अवमात्मन°, K3 B2-6 Ñ1 V1 Dn D3 5 G2 अपमान°, G6 अवमान (for अवमान°) — d) K4 प्रलम्यते, D2 प्रलंभस्ते, T1 G3-5 M1 प्रहसते (G4 °ति), G2 प्रालभंते; G6 प्रलभंते, Cd as in text

21 a) K3 योग, G1 यातृग; G2 वा स्याद्; G6 यास्य (for यादृग्) — b) K3 D1 गधे, G6 दृडे (for अन्धे) G2 कूपदर्शन; G6 रवि° (for रूप°) — c) Ś1 अराज्ये, K2 अ(स्य) राज्ञो; K4 अराज्ञौ, B3 °ज्ञे; B4 °ज्ञा, B5m 6 D2 °ज्ञि, D1 (before corr) आराज्ञि

22 a) G3 दुष्टो, Cd as in text. B2 D3-5 यादृग् (for राजा). — b) G3 दुष्टो, G6 रुष्टो. B (except B3) D6 भीमश्च, G2 भीताश्च K1 B2 3 G6 तादृश°. — c) G3 दुष्ट°, G6 रुष्ट° — d) B1 M2 सर्वमेव, G1 सर्वे ते यद् (for सर्वमेतद्) K2-4 D6 T1 G2-5 यथा तथा, G1 यता यथा Ś1 (*sup lin.* as in text) सर्वथा कुरुनदन

23 ab) K2 D6 शिशुपालास्तान्, K3 °पालेन, Ñ1 V1 B2 3 5 D5 G6 °पालस्तु, B1 6 D1 2 °पालश्च K3 परमासने G1 शिशुपाल° सभामध्ये इत्युक्त्वोत्थाय चासनात् — c) K4 सदृशस् (for सदसस्) G1 स्वपक्षैर्निर्ययुस्तस्मात् — d) B3 6 तथा (for तदा)

Colophon om in B6, B1 reads it in marg — *Sub-parvan* Ś1 D1-3 5 अर्घ्याभिहरण, K B5 Dn D4 6 अर्घाभिहरण, B2 राजसूय and अर्घाभिहरण, B4 राजसूय (followed by वासुदेवार्घाभिहरण), G5 M1 2 राजसूय B1 (om sub-parvan name) mentions only कृष्णार्घाहरण, B3 likewise only वासुदेवार्घाभिहरण — *Adhy. name* B5 शिशुपालवाक्य, G1 शिशुपालाधिक्षिप°; G5 शिशुपालपुरुषवाक्य, M2 शिशुपालाधिक्षेपवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 3 34 (as in text), K2 D3 35, Dn1 37, S 45 — *S'loka no* K2 23, K3 24, Dn 31, D1 2 30, M1 39

35

1 K3 om 1 — b) Ś1 उपादधत्, K1 अथाब्रवीत्, (for उपाद्रवत्) — c) G1 उवाच भ्रातृभि° सार्धं; G6 उवाच मधुर पथ्य — d) B1 5 6 शांत्वपूर्वम्; G1 साम° (for सान्त्व°)

2 a) B3 4 नैवं (for नेद) — b) B1 यादृशो, T1 G3-5 तादृश; G1 स्वादृशो; G2 तादृशो, M तादृशो

C 2 1370 B 2.38 2 K 2.41 2 अधर्मश्च परो राजन्पारुष्यं च निरर्थकम् ॥ २
न हि धर्मं परं जातु नावबुध्येत पार्थिव ।
भीष्मः शांतनवस्त्वेनं मावमंस्था अतोऽन्यथा ॥ ३
पश्य चेमान्महीपालांस्त्वत्तो वृद्धतमान्बहून् ।
मृष्यन्ते चार्हणां कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४
वेद तत्त्वेन कृष्णं हि भीष्मश्चेदिपते भृशम् ।
न ह्येनं त्वं तथा वेत्थ यथैनं वेद कौरवः ॥ ५

भीष्म उवाच ।
नास्मा अनुनयो देयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणां नानुमन्यते ॥ ६
क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतां वरः ।
यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥ ७
अस्यां च समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतेजसा ॥ ८

(for यादृश) K1 B6 D1 2 च (K1 corr to व), B1 [S]य, T1 G1 2 4 5 M2 यत् (for वै) V1 त्वादृशो वक्तुमीदृश, B2-5 D3-5 त्वा(B4 या)दृशैर्वक्तुमीदृश (D3 °शे), D5 यादृश वै त्वयुक्तवान्, G6 त्वादृशो धर्ममुक्तवान् — c) G2 पुरो, G4 पलो (sic) (for परो) — d) K3 V1 B1 2 6 D4 G1-4.6 Cnp पौरुषं च, K4 पारुष्य यन्, Dn1 पौरुष्य च; D1 2 परुषं च, T1 G5 परुष तु M प(M2 पु)रुषश्च निरर्थक°, Cn as in text

3 a) G1 तु (for हि) K2 4 Dn2 G1.3 4 धर्मपरं, T1 धर्मपरां; G5 6 धर्मं प(G6 धर्मपु)रान् B5 राजन्, G6 जेतु (for जातु) — b) B5 G1 5 नावमन्येत, D1.2 नान्व(D2 °व)बुध्यति; T1 G3.4 नैव मन्येत, G6 अवबुध्येत K4 Ñ1 V1 B D (except Dn2 D2) T1 G1.4 5 M1 पार्थिव (B5 कर्हिचित्) — c) K2 3 B5 T1 G3-5 भीष्म K2.3 B5 T1 G3-5 शातनवं K1 2 चैन, K3 B1 त्वेव, G1 2.6 M तेन (for त्वेन) — d) T1 G2 6 मा त्व (G2 त्व-) मसीर्; G1 3 5 M मावमसीर् (G1 °द्) (for मावमस्था) K4 यतोन्यथा, Ñ1 B2-6 Dn D1-3.5 त्वमन्यथा, V1 ततोन्यथा; D4 lacuna, G4 इतोन्यथा, B1 मावमस्थाप्यतोन्यथा Cv cites अतोऽन्यथा

4 a) Cv also cites यम (for पश्य), gloss यमसदृश भीष्ममिति पूर्वेणान्वय° Ś1 चैतन्; K1 चैमान् (sic), K2-4 V1 Dn D1 6 M1 चैतान्; T1 G3-5 Cv चैनान्; G6 *माम् (for चेमान्) — b) K1 4 B (except B2 3) Dn D6 G1 2 6 M वृद्धतरान् K3 त्वत्तो वृद्धतमा यहू (sic). — c) K4 मृपति; B2 4 5 D3-5 मृष्यति, G1 6 मर्ष्यं(G6 °र्पं)ते, M1 मृष्यतश् T1 G3 4 चार्हण K3 कृष्णो — d) T1 G1 तद्वत्क (T1 °त्त्वं); G2 6 किं च त्व, M2 तद्वत्त (for तद्वत्त्व)

5 a) B1 6 D1.2 कृष्णं वै, D6 (before corr) कृष्णेन (for कृष्ण हि) — b) K2 भीष्म D1 G4 चेदिपतेर् — c) D3 5 त्वेन; G2 ह्येव; G6 हि च (for ह्येन) G4 यथा K3 B1 6 D1 G4 M2 वेद, M1 वेत्सि (for वेत्थ) — d) V1 B3-5 D3-5 यथार्थं; G4 तथैन (for यथैन) Ś1 देव, B3 5 D3-5 वेत्ति (for वेद) D1.2 कौरव. K2 (corrupt) यथैवैनेद कौरवा

6 a) K1 2 नास्मिन्; B2 नास्मै, D1 2 नास्य (for नास्मा). B2 3 5 6 D1-5 ह्य(B6 D2 चा; D1 वा)नुनयो (for अनुनयो) Ś1 नास्मायननुयो (sic) देयो, Ñ1 V1 B4 Dn(!) नास्मै (V1 °स्मिन्) देयो ह्यनुनयो; K3 तस्यार्यानुनयो देयो, K4 D6 नास्माभिरनुनेतव्यो; B1 नास्य चानुनयो युक्तो, S न चास्यानुनयो देयो (G2 6 राजन्) Cd n अनुनय° (Cd gloss प्रकुपितप्रसादन, and so alternatively Cn) — b) V1 नापि चा°; G1 नाहम° (for नायम°) B1.5 6 शांत्वन; T1 G2 5 6 M2 सांत्वनां, G4 सात्वता — c) G1 लोकवृद्धितमे, M2 °वृद्धमते — d) Dn(!) G4 °र्हणं (for °र्हणां) K V1 Dn D6 नाभिमन्यते, M2 न तु मन्यते

7 a) K2 अक्षय°; D5 क्षत्रिया (for क्षत्रिय°) B1 transp क्षत्रियः and क्षत्रियं D5 T1 G5 6 क्षत्रियान् (for °य). — b) Ś1 B1.6 D1.2 G6 रणभृतां Ś1 K3 वर. — d) B1 प्रभुर् (for गुरुर्)

8 a) G1 तस्यां (for अस्यां) Ś1 तु; K (except K3) V1 B2-5 Dn D3-6 M1 हि (for च) — b) V1 B2-4 D3-5 G6 रणे (for युधि) — c) Ś1 महीपाल, D1 महापाल T1 न हि पश्यामि महीपाल (hypermetric) — d) Ś1 सात्वतीपुत्रसात्वत; K1 साकृती° °सात्वताद्, K2 सात्वती° °सांत्वतान्, K3 सात्वती° °सांत्वनात्, K4 सात्वति° °तेजसा, B1 2 सात्वतीपुत्रसात्वतात् (B2 °त्वत°); D1 °पुत्रमोजसा; D6 °पुत्रसात्वतान्; S कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा Cd cites सात्वतात् (gloss सात्वतेन । पंचमी विभक्तिव्यत्ययात्)

9 a) Ś1 K1 4 Ñ1 B1.6 D2 6 च (for हि) — b) Ś1 अन्य°, K1 B1 अर्घ्य° (for अर्च्य°) S अर्चितव्यो (G2 6 अर्चनीयो) जनार्दन° — G1 4 om 9cd. — c) T1 G5 अर्चि(T1 °र्च)तव्यो, M2 पूजनीयो (for अर्चनीयो). Ś1 K2-4 Dn D6 महाभुज°, M2 महीधर° (for जना°).

10 a) Ś1 निहता, S (except G2 6) विजिता (for हि जिता) K3 सर्वे (for युद्धे) — B3 om. (hapl.)

न हि केवलमस्माकमयमर्च्यतमोऽच्युतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो जनार्दनः ॥ ९
कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
जगत्सर्वं च वार्ष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ १०
तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।
एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं मा भूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ११
ज्ञानवृद्धा मया राजन्बहवः पर्युपासिताः ।
तेषां कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ।
समागतानामश्रौषं बहून्बहुमतान्सताम् ॥ १२
कर्माण्यपि च यान्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ।
बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे ॥ १३
न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ।
न संबन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथंचन ॥ १४
अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भौमसुखावहम् ।
यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुञ्ज्महे ॥ १५
न हि कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ।
गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः ॥ १६
ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः ।
पूज्ये ताविह गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥ १७
वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यमितं तथा । C 2 1367 B 2.26 19 K 2.41 19

from क्षत्रिय° up to बहवः (in 12^{b}) — c) D4 हि (for च) G4 वार्ष्णेय

11 B3 om 11 (cf v l 10) — b) Ñ1 V1 B1 4 6 Dn अर्चामि (for अर्चाम) Ś1 नेरतं, G1 °रतान् B3 5 D1-5 कृष्णमर्चामहेऽर्चित; T1 G3 5 सपूज्य° कृष्ण एव न° (G3 हि, G5 स°); G4 श्रेष्ठ एव जनार्दन° — c) D3 एव (for एवं) K2 B2 6 D1-5 transp न and च — d) Ś1 K4 Ñ1 V1 B1 Dn D1 2 6 G3 transp भूत् and ते

12 B3 om 12^{a} (cf v l 10) — a) G1 (before corr) ज्ञानवृद्धो G1 हि मे, G2 6 यथा (for मया) — After 12^{ab}, G1 ins

356* यस्य राजन्प्रभावज्ञा पुरा सर्वे च रक्षिता ।

— c) K3 S (except G1) गुणवता (for कथयता) G4 शौरिर् — d) G4 गुणवते — f) K2-4 D2 6 G3 5 बहुमता, G1 °तरान् (for °मतान्) D4 बहून्बहुमता सता

13 a) M2 हि (for च) K1 न चान्यस्य (for च यान्यस्य) — b) G2 3 धर्मत° (for धीमत°) — c) Ñ1 V1 B1 3-5 D2 4 (before corr). 5 बहुभि°, B2. 6 D1 बदिभि°, D4 (by corr) S बहूनि (for बहुश°) — d) G1 न° (for मे) Ś1 K1 नरैरूप(K1 °बहु)श्रुतानि मे, K2 नरैर्भूयो शुतानि मे, G2 हरेर्भूय श्रितानि मे, G6 हरे° सम्यक्छ्रुतानि रे

14 G1 om 14^{a}–18^{c}, G2 6 M2 om. 14^{a}–16^{b} — a) T1 G3-5 M1 भयात् (for वय) T1 कर्मात् (for कामात्) — c) B1 2 6 D1 (m as in text) 2 सबधक, T1 न सबद्ध (for न संबन्ध) — d) K2 3 D4 5 कृत्यर्थं वा; Ñ1 V1 D1 2 6 कृत्यार्थं वा; B1 कृष्ण चापि (for कृतार्थं वा) K1 नैवार्थं चापि किंचन, T1 G3 कृत्यार्थं चापि क(G3 चापि कि)चन, G4 5 M1 कृतार्थं चा(G5 घा)पि क(M1 किं)चन

15 G1 2 6 M2 om 15 (cf. v l 14) — a) V1 B3 D3 5 T1 G3 5 M1 अर्चयामो (M1 °म); D1 (m as in text) अर्घामहे (for अर्चा°) D4 अर्चमोऽर्चित त सद्भिर्, G4 अर्चयत्यच्युत सद्भिर् — b) K1 युधि (for भुवि) Ś1 K4 Dn D6 G4 भूतसुखावह, K1-3 V1 B D1-5 भीमपराक्रम, Ñ1 भीमसुखावह (for भौम°). See Addenda G3 सर्वभूतसुखावह — c) K3 यस्य (for यश°) V1 B3 4 महाराज; B5 D3-5 T1 G3-5 M1 बलं चास्य; D1 ज [marg adds य] चास्य (for जयं चास्य) — d) K2 विज्ञेयार्चां, K3 विज्ञायार्घ्यं, D3 विज्ञायास्य (for °यार्चां). Ñ1 V1 B Dn2 D1-3 5 T1 G4 M1 प्रयुञ्ज्म(D3 °ञ्ज्म)हे, G3 प्रमाज्महे.

16 G1 om 16, G2 6 M2 om 16^{ab} (cf v l 14) — a) K4 Dn D6 च (for हि). Ś1 किंचिदिहा°, G3 कश्चिदिवा° — b) K4 सुबलो, V1 B2-4 6 D1-5 दुर्बलो; B1 स्वबलो T1 G5 सुख लोक्य परीक्ष्य वै, G3 4 M1 सुबालोपि (G4 °ले वि, M1 °लोप्य) परीक्ष्य वै — c) D3 गुणे (for गुणैर्) T1 G (G1 om.) अन्यान्, M1 अर्च्यान् (for वृद्धान्) M2 गणैरर्च्यानतिक्रम्य — d) G2 हरिम् (for हरिर्). Ñ1 मम, B3 हि न° (for मत)

17 G1 om 17 (cf v l 14) — a) Ś1 ज्ञानवृद्धिं, K2 °वृधो — After 17^{ab}, K4 V1 B D ins

357* वैश्याना धान्यधनवाञ्छूद्राणामेव जन्मत ।

— c) Ś1 K2 3 पूज्यौ (K2 °ज्या) द्वावपि, K1 पूज्येन्यौ द्वावपि, K4 B3. 4 पूज्यै (B3 °ज्यौ, B4 °ज्ये) तावपि, B1 पूज्योसाविह, Dn(!) पूज्यतायां च, D4 पूज्यताविह; D6 पूज्यस्तावपि; T1 M1 युज्येते तौ च; G2 युज्यने ते च, G3-5 युज्यते तौ च, G6 युज्यते चैव, M2 पूज्यते तौ च Ś1 गोविंद; B1 °दो, S कृष्णे वै — d) Ś1 K3 तावपि, K2 वृद्धापि (for द्वावपि) T1 G2-5 M संमतौ (for

C. 2. 1387 B. 2. 28 19 K 2. 41 19 नृणां हि लोके कस्यास्ति विशिष्टं केशवादृते ॥ १८
दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं ह्रीः कीर्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
संनतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥ १९
तमिमं सर्वसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमर्चितमर्चार्हं सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ २०
ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ।
सर्वमेतद्धृषीकेशे तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥ २१
कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः ।
कृष्णस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं समर्पितम् ॥ २२
एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्माद्वृद्धतमोऽच्युतः ॥ २३
बुद्धिर्मनो महान्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या ।
चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २४
आदित्यश्चन्द्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ये ।

सस्थितौ) G6 क्षत्रज्ञावपि सत्तमौ

18 G1 om 18[abc] (cf. v l 14) — [b]) D4 धनं (for वल) Ś1 चाप्यधिक, K4 Dn (!) D6 चा(D6 वा)-भ्यधिकं (for चाप्यमित). — [cd]) K4 Ñ1 V1 B6 Dn transp हि and लोके K4 Ñ1 V1 B D कोन्योस्ति; T1 G2 6 M कश्चास्ति (for कस्यास्ति) K4 Ñ1 V1 B D (D1 2 marg) T1 G2.6 M विशिष्ट॰ K2 (corrupt) नृणां लोकोस्ति लोको हि कश्चास्ति केशवावृते

19 [a]) G6 कृत (for श्रुत) B1 G5 वीर्यं, G6 कीर्तिर् (for शौर्यं) — [b]) G4 प्रा, G5 धी (for ह्री) K2 बुद्धिलक्षण; D6 (before corr) बुद्धिसत्तमा G6 बुद्धि-रुत्तमसंनति॰ — [cd]) Dn (!) G1 सतति॰, G6 श्री॰ पुष्टि॰ (for सनति) D4 G1 2 श्री; G6 च (for श्रीर्). T1 G1-5 M transp तुष्टि॰ and पुष्टि॰ G6 बुद्धि॰ (for पुष्टि॰) Ñ1 निरता॰, D1 (before corr) नियुता॰ (for नियता॰)

20 [a]) K1 तमेवं (for तमिम) K1 गुणसपन्नम्, K3 B2-5 D2-5 M1 Cn (!) लोक॰, K4 Dn (erroneously!) D6 सत्व॰ (for सर्व॰). — [b]) G1 आर्यं चं (for आचार्यं) — [c]) K4 B1 Dn1 D4.6 T1 G5 अर्घ्यम्, G6 अर्चाम् (for अर्च्यम्) K4 अर्च्यतम्, G1 2 अच्युतम्; G3 अर्चितुम् (for अर्चितम्) Ś1 V1 अर्घ्यार्हं, T1 G अर्चा(G3 5 ॰र्घ्या)म॰ (for अर्चार्हं) K1 अभ्यर्चतमनर्घ्यार्हं, Dn2 अर्घ्यमर्चितवानस्मि; M अभ्यर्च्यतममर्चाम (M2 ॰र्च्याम॰) — [d]) B2 सर्वं K4 Dn D3.6 सक्षतुम्; B3 शासितुम्; D4 शासतुम् (for समन्तुम्) D2 अर्हसि D1 सर्वं तत्क्षतुमर्हसि

21 [a]) K1 2 गुरु ; D6 मनुर् (for गुरुर्) S तथाचार्य (G2 3.6 M2 ॰र्ये) (for विवाह्यश्च) — [b]) K4 D3 G6 M2 नृपतिप्रिय॰ B3 प्रभु॰ (for प्रिय॰) — [c]) K3 4 B1-5 Dn D3-5 G3-5 M1 हृषीकेश (K4 ॰शे॰; D2 ॰श) — [d]) B1 2(m as in text) 3.6 D1 2 मया (for ऽच्युत॰) — After 21, B4 ins 358*

22 K2 transp 22 and 23 — [a]) G1 च (for हि) G6 कृष्णो हि सर्वलोकानाम् — [b]) Ś1 ॰रथ, K4 ॰रह; D6 ॰रिह (for ॰रपि) Ś1 lacuna, K1 3 Ñ1 V1 B (B1 marg) Dn1 (before corr) n2 D2-6 G1 4 5 M2 Cn (p as in text) चान्यय॰, B1 चात्यय॰, G3 चाप्यया (for चाप्यय॰) Cd cites अप्यय॰ (as in text) — [c]) T1 तु कृते; G2 6 प्रकृते (for हि कृते) Ś1 lacuna, K Ñ1 V1 Dn D6 विश्वम्, T1 भूतिम् (for भूतम्) Cd cites कृते and भूत (as in text) — [d]) K1 इह (for इद) Ś1 K2 4 Ñ1 V1 Dn D6 भूत; K1 3 जात, Cd विश्व (as in text) Ś1 K B5 Dn D3-6 G1 चराचर (for सम॰) Cn cites भूतं (in either 23[c] or 23[d])

23 K2 transp 22 and 23 — [a]) K Ñ1 D1.2 6 एषा, G4 एव (for एष) K3 प्रभृतिः, Cd प्रकृति (as in text) B1 अव्यग्रा, D3 S अव्यक्तः; Cd as in text — [b]) D1 कृता (for कर्ता) Ś1 चैष (for चैव) D1 सनातनी — After 23[ab], K3 *repeats* 22[c]-23[b] (with v l as above). — [c]) K1 एवं च, K2 3 B1 D6 M1 पर च, D1.2 परस्त, T1 G2 वरश्च (for परश्च). — [d]) K4 अर्च्यतमो, V1 B2-6 D पूज्यतमो, G1 6 वृद्धतरो (G1 ॰तो) Ś1 मत (for ऽच्युत॰) — After 23, B3 T1 ins 358*

24 [a]) K4 Ñ1 V1 B (except B1 3) Dn D6 महद्, D3 महा॰; Cd n महान् (as in text) — [b]) G4 महीद्वय, G6 महीधरा॰ (for मही च या) G1 तेजोऽपि कर्मही च य॰ — [c]) G5 चतुर्विंशाच, G6 चतुर्वर्गं च K1 यद्रूपं (for यद्भूत) — [d])=25[d] K4 सर्वकृष्णप्रति॰. — After 24, Ś1 K1 3 D3 6 ins 358*

25 Ś1 K1 3 D3 6 om. (hapl) 25 — [a]) G4 आदित्य॰ K2 वायुर् (for चैव) — [b]) G3 गृहाश्च M1 तथा (for च ये) — [c]) K2 4 B4 Dn T1 दिशाश्च विदिशाश्चैव, D1 दिशाश्च प्रदिशश्चैव, G1 दिशाश्चैवोपदिशाश्च — K2 4 B1 (marg) Dn D1 2 4 5 ins after 25 Ś1 K1 3 D3 6 (which all om 25) ins after 24. B3 T1 ins after 23 B4, after 21

दिशश्चोपदिशश्चैव सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥ २५
अयं तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ।
सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ॥ २६
यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं मतिमान्नरः ।
स वै पश्येद्यथाधर्मं न तथा चेदिराडयम् ॥ २७
सवृद्धबालेष्वथ वा पार्थिवेषु महात्मसु ।
को नार्हं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ॥ २८
अथेमां दुष्कृतां पूजां शिशुपालो व्यवस्यति ।
दुष्कृतायां यथान्यायं तथायं कर्तुमर्हति ॥ २९

C 2 1400
K 2. 38 33
K 2. 41 34

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

358* अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री छन्दसां मुखम्।
राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम्।
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम्।
पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पतता मुखम्।
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यावती जगतो गतिः।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान्केशवो मुखम्।

[(L. 3) Ś1 K2 3 तपतां, K1 तपसां (for तेजसां) — (L 4) K1 वरः, K4 मुख, Cd मुख (as above) — (L. 5) K4 D1–4 ऊर्ध्वं- (for ऊर्ध्वं) K3 अधश्चेपा; K4 अधस्तैष (for अधश्चैव) K2 जगती पति , G4 जगता गतिः — (L 6) Ś1 K1 Dn2 D4 सदेवते(Dn2 D4 °के)षु, K4 स देवेषु च (for सदेवकेषु)]

— On the other hand, T1 G1 3 4 (om. line 1) 5 6 ins. after 25

359* एष रुद्रश्च सर्वात्मा ब्रह्मा चैष सनातनः।
अक्षरः क्षररूपेण मानुषत्वमुपागतः।

[(L 1) G5 एष, G6 चैव (for चैष). G6 पितामहः (for सना°) — (L 2) T1 °त्वमिहागतः]

26 a) B1.2 6 हि, B4 च, D5 तु (for तु) — b) T1 °पालोनुबध्यते — c) T1 सर्वथा Ñ1 G (except G5) कृष्णस् (for कृष्ण) — d) D1 2 तदा देव (for तस्मादेव) K4 D1 (before corr) G2 प्रभाषसे D3–5 कोवाप्येन न पूजयेत्

27 a) D3–5 G3–5 धर्मान् (for धर्मं) K1 वितत्तीयान्, K2 विचिन्मुयाद् (corrupt), Ñ1 प्रचिनु°, V1 B2–6 Dn2 D3–5 विवृणु°, Cd (as in text) विचिनुयात् (=कुर्यात्) — b) V1 प्रकृष्टं; D3 5 G3 4 5 M2 उत्कृष्ट ; Cd उत्कृष्ट (as in text) — c) Dn2 (before corr) सर्वे, D4 सर्वे (for स वै) K4 पश्ये, D2 4 पश्यद् (for पश्येद्) Ś1 यथा तत्व, Dn2 (before corr) यथा धर्मे, G6 अधाधर्मं — d) Ś1 K2 D6 यथा, Cd तथा (as in text)

28 Dn1 transp 28 and 29 — a) K4 सवृद्धबालेष्वथ वा, D3 5 °बालेषु तथा — c) K2 नार्च्यं; Dn1 M1 [ऽ]नर्हं, G2 नह (sic), G3 नाभि (for नार्हं) G6 मनुते (for मन्यते) — d) V1 D3–5 वा ह्येन; T1 G1 वा(T1 ना)प्येवं

29 Dn2 transp 28 and 29. — a) Ś1 अथैमा; K4 B4 Dn(1) D6 अथैना, B2 यथेमां, T1 G3 5 अथ वा, G1 अथैव, G4 अधिमा (for अथेमा) — b) K4 व्यवस्थिति — c) D6 T1 दुष्कृतानां, G1.3 सुकृतं वा, G2 दुष्कृता वा, G4 5 M1 सुकृता वा, M2 दुष्कृते वा (for °तायां) K1 B (except B5) T1 यथान्याय्य; Cd °न्याय (as in text) — d) D1 (m as in text) तथार्हं. K1 तथा त्व कर्तुमर्हसि, V1 B3 5 D3–5 तथा कर्तुमिहार्हति — After 29, S ins a passage comprising several addl adhy given in App I (No 21) Cv cites many readings in this passage

Colophon om in S. — *Sub-parvan* Ś1 K B5 Dn D3–8 अर्घाभि(Ś1 Dn2 अर्घ्याभि-; K2 °र्घादि)हरण, B1 D1 2 शिशुपालवध, B2.6 राजसूय, अर्घ्याभिहरण and शिशुपालवध (B6 om the third one) B3 4 (both om sub-parvan name) mention only वासुदेवार्घाभिहरण. — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 35 (as in text), K2 D3 36, K4 34, Dn1 38. — *S'loka no.* K2 3 32, Dn D1.2 33, M1 30.

36

1 After the ref, G4 om 1–4 — a) D1 एवमुक्तस् K3 T1 भीष्मे — b) Ś1 K3 4 Dn D6 महाबलः, Ñ1 °मना, D4 °यशः (for °यशा) — c) D1 2 आजहार (for व्याजहार) Ś1 [उ]त्तम, G1 2 [अ]न्तरे, G6 ततस् (for [उ]त्तरं) K1.2 पश्चाद् (for तत्र) — d) Ñ1 सहदेवः प्रतापवान्, B3–6 D3–5 °देवो महामनाः; T1 G3 5 6 M °देवोर्थ(T1 °द्ध)तत्त्ववित्, G1.2 °देवस्तु तत्त्ववित्

३६

C 2. 1401 B 2. 39. 1 K 2. 62. 1 वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महायशाः ।
व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥ १
केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।
पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः ॥ २
सर्वेषां बलिनां मूर्ध्नि मयेदं निहितं पदम् ।
एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रब्रवीतु सः ॥ ३
मतिमन्तस्तु ये केचिदाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्च्यमर्चितमर्चार्हमनुजानन्तु ते नृपाः ॥ ४
ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ।
मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये संदर्शिते पदे ॥ ५
ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्धनि ।
अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन्साधु साध्विति ॥ ६
आविध्यदजिनं कृष्णं भविष्यद्भूतजल्पकः ।

---

2 G4 om 2 (of v l 1) Before 2, D1 2 T1 G2 3 M ins सहदेव — a) Ñ1 केशिहर्तारम् — b) V1 B3 4. 6 अप्रमेय महाबल, S (G4 om) अप्रमेयमरिंदम. — After 2ab, S (G4 om) ins

360* सर्वलोकेश्वर कृष्ण विज्ञाय पुरुषोत्तमम् ।,

which is followed by 4 — c) K1 कृष्ण, K2 Dn2 यो वै; V1 योश्च (for यो व) S यो वा न सहते राज्ञां (M1 कश्चिद्) — d) K1 यो वै (for कृष्ण) Ś1 K1 2 V1 B1 D1. 2 6 (before corr) नृप (for नृपा) S (G4 om) कश्चित्स(M1 राज्ञां स)बलवाहन Cf passage No 21 of App I (line 7). — After 2cd, G1-3 M1 ins

361* क्षिप्र युद्धाय निर्यातु शक्तश्चेदत्र मे युधि ।

[This line has occurred in passage No 21 of App I (line 8) — M1 यथवशा कृता मया (for the post half)]

3 G4 om 3 (of. v l 1), G1 2 6 M om 3ab — a) K1-3 तस्येद सकल मूर्ध्नि, T1 G3 5 तस्य मूर्ध्नि सुसन्यस्त — b) K2-4 D4 दर्शित (for निहित) K1 मया विन्यस्तते पद, V1 ममेद सकल पद; T1 G3 5 राज्ञ सव्य (G3 lacuna for these words, G5 सर्व for सव्य) पद मया — Cf passage No 21 of App I (line 9) — 3cd occurs (with v l.) in passage No 21 of App I (line 10) — c) B3 इत्यम् (for एवम्) K2 G3 4 उक्तो; G1 2 °क्त (for °क्ते) G4 हेतुर् (for सम्यग्) — d) G4 मे (for स) — After 3, Dn (!) D4 ins

362* स एव हि मया वध्यो भविष्यति न सशय ।

4 G4 om 4 (of v l 1) S (G4 om) reads 4 after 360*. — a) K B (except B5) Dn D6 च (for तु) S (G4 om) तमिमं सर्वसंपन्नम् — b) V1 B5 D3-5 नृपतिं; B6 भूपति (for पितर) — c) K2 (corrupt) अभ्यम्, K4 D3 T1 अर्घ्यम् (for अर्च्यम्) K1 अर्चाह्रम् (sic), K3 अर्चति, K4 Dn1 D3 अर्घ्यार्हम्; Ñ1 D6 अर्घ्यार्हम्, Dn2 D5 अर्घार्हम्; S (G4 om) अस्माभि. (for अर्चार्हम्) — d) K3 ह्यनु- (for अनु) S (G4 om) सर्वे संमतुमर्हथ

5 b) B3 तेषां, G3 किंचिद् (for कश्चिद्) — cd) M2 transp राज्ञां and मध्ये Ś1 K4 B6 Dn D6 वै (for स) G4 पथि (for पदे) K3 मध्ये सदर्शितं पदं; Ñ1 अवध्ये दर्शिते पदे, B1 D1 2 अचिंत्ये दर्शिते (B1 °र्पिते, D1 °शिने) पदे

6 a) K1 अदृष्टपूर्वा; K3 D6 अदृश्यरूप, N1 S °श्यदेहा (G4 °श्या देव) — d) Ś1 [अ]प्रब्रुवन्, V1 B2 3 5 D1-5 निश्चेरुः (for [अ]प्यब्रुवन्) S साधु साध्विति चाब्रुवन्

7 Before 7, K4 ins नारद उ° — a) K1 4 D3 G5 अविध्यदजिन; K2 B3 4 6 D1 2 G3 आविध्यदजित (K2 °म), K3 आविध्य वृजित, Ñ1 V1 Dn1 M2 अविध्यदजित, B1 आराध्य यजित; B5 प्राविध्यदजिन, T1 आविद्ध°; G1 2 4 आविश्य सदन, M1 आविध्यादजिन Cd cites आविध्यत् (as in text) K2 S दृष्टो; K3 कृष्णो (for कृष्ण) — b) K2 भविश्यभूत°; Dn2 भविष्याद्भुत° G1 2 4 भविष्यद्भूतभावन — c) K1 B1m T1 G4 सर्वसशय (B1 orig °सगक)निर्मुक्तो, K2 °निर्मुक्ता — d) Ś1 सर्वयोगवित्, K1 °लोकजित्, V1 B D1-5 T1 G3 5 M °धर्मवित् — After 7, Dn D1 4. 5 ins

363* उवाचाखिलभूताना मध्ये स्पष्टतर वच ।
कृष्ण कमलपत्राक्ष नार्चयिष्यन्ति ये नरा ।
जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सभाष्या कदाचन ।
वैशपायन उवाच ।

[(L 1) D4 स्पष्टतम (for °तरं) — Before line 2,

सर्वसंशयनिर्मोक्ता नारदः सर्वलोकवित् ॥ ७
तत्राहूतागताः सर्वे सुनीथप्रमुखा गणाः ।
संप्रादृश्यन्त संक्रुद्धा विवर्णवदनास्तथा ॥ ८
युधिष्ठिराभिषेकं च वासुदेवस्य चार्हणम् ।
अब्रुवंस्तत्र राजानो निर्वेदादात्मनिश्चयात् ॥ ९
सुहृद्भिर्वार्यमाणानां तेषां हि वपुराबभौ ।
आमिषादपकृष्टानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १०
तं बलौघमपर्यन्तं राजसागरमक्षयम् ।
कुर्वाणं समयं कृष्णो युद्धाय बुबुधे तदा ॥ ११

पूजयित्वा तु पूजार्हं ब्रह्मक्षत्रं विशेषतः ।
सहदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ १२
तस्मिन्नभ्यर्चिते कृष्णे सुनीथः शत्रुकर्षणः ।
अतिताम्रेक्षणः कोपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ १३
स्थितः सेनापतिर्वोऽहं मन्यध्वं किं नु सांप्रतम् ।
युधि तिष्ठाम संनह्य समेतान्वृष्णिपाण्डवान् ॥ १४
इति सर्वान्समुत्साह्य राज्ञस्तांश्चेदिपुंगवः ।
यज्ञोपघाताय ततः सोऽमन्त्रयत राजभिः ॥ १५ C 2 1412 B 2 39 13 K 2 62 13

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समाप्तमर्घाभिहरणपर्व ॥

D4 ins. नारद उ°]

8 Ś1 K4 D (except D2 5) read 8–11 after 15 — a) K1 तत्रार्हणागमे; Ñ1 °हूतागणा°, V1 °हूतास्तत°, B1.2 D1.2 °हूताश्च ते (B1 ये), B4 तदाहूतागता°; T1 तत्राश्रुतागता°, G1 2 शत्रुभूताहिता°, G5 तमाहूतागता°. — b) D1 गताः; S नृपा° (for गणा°) — c) K3 4 Dn D6 समदृश्यंत, B3 D1 2 संप्रह°, S प्र(G3 अ)त्यह° K3 संक्रुद्धो — d) B1 तदा (for तथा) B6 विचित्र वदनास्तथा, S विवर्णा° क्रोधमूर्च्छिता°

9 For sequence in Ś1 K4 D (except D2 5), cf. v l 8 — a) K1 युधिष्ठिरे चाभिषेकं तु (hypermetric), K3 युधिष्ठिरेभिषेक च — b) Ś1 वार्हणं; B D2 5 चा(D5 वा)र्हणां. S कृष्णे पूजा च तादृशीं. — After 9ab, K4 Dn D1–3 5 ins.

364* न स्याद्यथा तथा कार्यमेव सर्वे तदाब्रुवन् ।
निष्कर्षान्निश्चयात्सर्वे राजान क्रोधमूर्छिता° ।

[(L. 1) D2 तस्माद् (for न स्याद्) D1.2 तथा° (for तदा°) — (L 2) K4 corrupt]

— c) T1 G6 विब्रुवन्, G3 5 M1 न्यब्रु° — d) Ś1 D4 निर्वेदाना(D4 °श्वा)त्मनिश्चयात् (D4 °न्); B1 6m M2 निर्वेदात्म(B6m °र्थे)विनिश्चयात्

10 For sequence in Ś1 K4 D (except D2 5), cf v l 8 D6 om. 10c–11b — a) K1 M1 आमिषादव कृष्टानां; K4 आमर्षादवकृष्टानां; G6 M2 आमिषादप(G6 °प्र)हृष्टाना — d) D1 गर्जित; D1 (before corr) G1 गर्जितां

11 For sequence in Ś1 K4 D (except D2 5), cf. v l 8. — D6 om 11ab (cf. v l. 10) — a) K1 तं जनौघम्, K4 D4 G5 M1 तद्बलौ°; B1 तुमुलौ° (for त बलौ°) — b) S °मव्ययं (for °मक्षयम्). — d) Ś1 तथा (for तदा)

12 For sequence in Ś1 K4 D (except D2 5), cf v l 8 In D1, 12–15 are *repeated* after 11, and cancelled — Before 12, some MSS add वैश उ° (*or* वैश°) — a) N (except K1 Ñ1 V1 B1 D2 4) च (for तु) Ñ1 V1 B Dn2 D3 6 पूजार्हान् — b) K1 2 विशेषवत्, K3 °पवित् (for °पत) K4 Ñ1 V1 B D (except D4) G6 °क्षत्रविशेषवित् — c) S सहदेवो विशेषज्ञ° — d) Ś1 समुपायत G1 कर्मकृत्.

13 b) K2 3 चेदिराट्, D4 सनाथ° (for सुनीथ) K1–3 D5 T1 G3–5 M शत्रुकर्शनः (D5 °न), B1 D2 °तापन°; G1.2 °सूदन°, G6 °दर्शन° (for °कर्षण°) — c) K1.2 Ñ1 D2 G4 अभिताम्रे°; K4 अतिताम्रा° K1 रोषाद्, Ñ1 V1 D2.5 T1 G1.2 4 6 M2 क्रोधाद् (for कोपाद्) — d) T1 उवाच वसुधाधिपान्

14 a) K2 स्थिति , Ñ1 S (except M1) हितः (for स्थितः) V1 B2–6 Dn D1 यो, D3 वा (for वो) — b) Ñ1 V1 B1 D2 ब्रुवध्व (for मन्य°) K1–3 Ñ1 V1 B Dn D6 तु (for नु) T1 G1–4 M मर्ष(G3 नृप)यध्व किमीदृश; G5 मन्यध्वं किमीदृश (submetrical), G6 (corrupt) महर्षयमकीदृश — c) K1 D5 G3–6 M1 अधितिष्ठाम (G4 °मि), K2 B1 D3 युधि तिष्ठामि — d) D2 4 G1 2 M2 समेता (for °तान्) M2 °पाडवै°

15 a) S तदा (G5 तत°, M1 सदा) (for इति) K1 समुत्थाप्य, K2 °त्सह्य, B1 °च्छाह्य, Dn D1 2 6 (*sup. lin*) G5 M1 °त्साद्य, D3 समासाद्य, T1 G2 समुत्सार्य; G4 °त्सार्य, G6 °त्साह्य (for °त्साह्य) — b) K2 राजस्तांश्चेदि°; B1 स राज्ञश्चेदि°, D2 राज्ञस्त्वा चेदि°, T1 G2

३७

C 2. 1418 B 2. 40 1 K. 2. 63 1

वैशंपायन उवाच ।
ततः सागरसंकाशं दृष्ट्वा नृपतिसागरम् ।
रोषात्प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ १
भीष्मं मतिमतां श्रेष्ठं वृद्धं कुरुपितामहम् ।
बृहस्पतिं बृहत्तेजाः पुरुहूत इवारिहा ॥ २
असौ रोषात्प्रचलितो महान्नृपतिसागरः ।
अत्र यत्प्रतिपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात्प्रजानां च शिवं भवेत् ।
यथा सर्वत्र तत्सर्वं ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ४
इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ॥ ५
मा भैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति ।

M1 नृपतींश्चेदि°; G3 4 6 नृपतिश्चेदि° — c) K1 2 राज्ञो पघाताय; D5 यज्ञोपया° V1 तदा (for तत°) S यज्ञो पघातं पार्थानां — d) K3 4 B1 D2.5 स (B1 D5 स°) मन्त्र°, S अ(G1 2 M2 आ)मन्त्र°

Colophon. — *Sub-parvan* · Ś1 K2–4 B6 Dn D4–6 अर्घा(Ś1 Dn2 °र्घ्या)भिहरण; K1 अर्घाभिदाहरण (sic), B1 3 4 6 D1.2 शिशुपालवध; B2 D3 राजसूय, अर्घा(D3 °र्घ्या)भिहरण and शिशुपालवध (D3 om the last), G6 M1 राजसूय To the above, Ś1 K1–3 Dn D4 6 add समाप्त — *Adhy name* G3 शिशुपालक्रोध°; G6 यज्ञोपघातमन्त्र° — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg sec m) 35, K2 D3 37, K3 36 (as in text), Dn1 39, Dn2 42, S 69 (G4 46) — *S'loka no* Dn 18, M1 16.

37

☞ MS D4 is written in a different hand from this adhy up to the end of the parvan

1 b) B3 5 6 (m as in text) Dn D3.5 M1 °मंडल (for °सागरम्) Ś1 K4 दृष्ट्वा तन्नृपमंडल — After 1ab, K4 V1 B D (except D4 6) ins.

365* सवर्तवाताभिहत भीम क्षुब्धमिवार्णवम्।

[V1 B2 6 भीष्म (for भीम) V1 B3m क्रुद्धम् (for क्षुब्धम्) D1 2 भीमक्षोभ्यमिवार्णव]

— G1 2 om 1c–2d — c) D3 प्रचलित; T1 प्रचलितो (sic) Ñ1 राजन् (for सर्वम्) — d) D4 इदमाहा युधिष्ठिर°

2 G1 2 om 2 (of v l. 1) — a) Ś1 K B1 2 4 D (except D3.5) मुख्य (for श्रेष्ठ) — b) K4 D4 वृद्ध- — c) K2 4 बृहस्पति ; S (except G6, G1.2 om) प्रजापतिं Ś1 V1 D4 महातेजा (D4 °ज°) (for बृहत्तेजा°) — d) S (G1 2 om) शतक्रतुर् (M1 °तुम्) (for पुरुहूत)

3 Before 3, T1 G4–6 M ins युधिष्ठिर° — a) D4 प्रचलतो — b) K3 5 D6 T1 G5 महानृपतिसागर° (T1 °र) — c) Ñ1 G2 यत्र; D1 2 तत्र (for अत्र) K2–4 B1 प्रतिकर्तव्यं; G4 °वक्तव्यं; G5 °वत्तव्यं (for °पत्तव्य) Cnp अत्र स्वन्तं भवेद्यतः — d) K3 4 पितामहं (K4 °ह°)

4 a) K3 G4 5 न च (by transp) K3 G6 विघ्न K4 जज्ञस्य च विधान स्यात्; B1 2 D1 2 यज्ञस्य निर्विघ्नकर — b) Ś1 K D (except D1 2) G3 4 हितं (for शिव). Ñ1 हि नः, B1 हित, D1 2 M महत्, T1 G5 6 च नः; G3 च यत्; G4 वचः (for भवेत्) G1.2 तद्वदस्व कुरूत्तम (G2 °द्वह) — c) B1 3 6 D1.2 सर्वं स्यात्; B2 क्षेमं स्यात् B4 5 D5 न स्व(D5 corr to स्त्व)त (for तत्सर्वं) K3 यथा [त]द्ब्रूहि मत्र स्व, D3 यथा सर्वं न नस्वतं, T1 G3–6 M यथा हि (M च) पूर्ववत्स(G6 °त्पू)र्वं; G1.2 प्रजानामधिप पूर्वं — d) B D1–3.5 तथा ब्रूहि; S ब्रूहि मह्य (for ब्रूहि मेऽद्य) K4 T1 पितामह° Ś1 D4 ब्रूहि मे कुरुपुगव

5 a) D3 धर्मज्ञ; G3.4 धर्मिष्ठे, G6 राजेंद्र. — b) K2 धर्मपुत्रे (for °राजे) — cd) T1 वचन (for [इ]द वचो) Ś1 भीष्मस्तत्र; S काले भीष्म° (for भीष्मस्तत°) K2 3 T1 °पितामह (T1 °ह)

6 Before 6, G1 2 6 M ins भीष्म° — ab) Ś1 B2 5 D3–5 भैर्न; B1 भीर्न, B1m 3 4 भैषीस् (for भैस्त्व) Ś1 कुलशार्दूल; Ñ1 नृप°, V1 न च कौंतेय, B3.4 त्वं न कौंतेय (for कुरु°) K2 D5 °शार्दूलश्वासिंह; K3 °शार्दूलश्वासि त्व B2 D1.2 सिंहान् (for सिंह) M2 योद्धुम् (for हन्तुम्) K2 G1 M2 इच्छति, K3 इच्छसि (for अर्हति) ꕥCd न श्वा सिंह हन्तुमर्हतीत्यन्वयः ।ꕥ — c) K4 शिव°; Cd शिव (=कल्याण) K4 D3 पथा K1 B2 सुनीयोत्र; S तु मी(G4 है)मोत्र Cd cites सुनीत° (as in text) — d) D4 पूर्वतम K3.4 वृत, B6 तत ; Dn(!) कृत°;

शिवः पन्थाः सुनीतोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ६
प्रसुप्ते हि यथा सिंहे श्वानस्तत्र समागताः ।
भषेयुः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः ॥ ७
वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथेमे प्रमुखे स्थिताः ।
भषन्ते तात संक्रुद्धाः श्वानः सिंहस्य संनिधौ ॥ ८
न हि संबुध्यते तावत्सुप्तः सिंह इवाच्युतः ।
तेन सिंहीकरोत्येतान्नृसिंहश्चेदिपुंगवः ॥ ९
पार्थिवान्पार्थिवश्रेष्ठ शिशुपालोऽल्पचेतनः ।
सर्वान्सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ १०
नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधोक्षजः ।
यदस्य शिशुपालस्थं तेजस्तिष्ठति भारत ॥ ११
विप्लुता चास्य भद्रं ते बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ।
चेदिराजस्य कौन्तेय सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ १२
आदातुं हि नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं यदा ।
तस्य विप्लवते बुद्धिरेवं चेदिपतेर्यथा ॥ १३
चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु माधवः ।
प्रभवश्चैव सर्वेषां निधनं च युधिष्ठिर ॥ १४
इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपतिर्नृपः ।
भीष्मं रूक्षाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ १५ C 2 1432 B 2. 40 15 K 2. 63 15

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

G6 प्रति (for वृत)

7 a) K3 च, K8 तु, G4 M2 [ऽ]पि (for हि) — b) K Ñ1 B1-3 Dn D6 तस्मिन्, S तात (for तत्र) K3 समागत — c) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn1 D3 4 भवेयु, T1 भपते; G1 2 4 5 M2 भक्षेयु; G3 भवेरन्, G6 हर्षेरन्, M1 भक्षेरन्, Cd as in text — d) V1 B (except B2) D1-3 5 तथामी, S तथैव (for तथेमे), cf v l. 8.

8 a) K1 वृष्णिसिंहप्रसुप्तस्य, G3 °स्य पुण्यस्य — b) Ñ1 D6 तथामी, Dn1 तथा मे; G2 6 तथैमे; G4 तवेमे (cf v l 7) Ś1 समुखा, K3 G5 प्रमुखा, V1 पुरुषाः, B1 प्रमुख-, T1 G3 4 M [ऽ]भिमुखाः (G3 M2 °खे), G1 2 विमुखा, G6 हि मुखा (for प्रमुखे) — c) Ś1 D4 भवति, K3 V1 D3 G1 3 (before corr) 4.5 भाषते, Dn1 D1 2 भवते, T1 भीषंते, G2 भूषंते, G6 हर्षते, M2 भक्षते Ñ1 तत्र, D3 चापि (for तात) T1 G3 4.6 M1 भाष(T1 भष, G3 चष)संकाशा, G1 2 मृगसकाशाः (G2 °शं); G5 चापसकाशा, M2 चाभिसक्रुद्धाः (for तात संक्रुद्धा) B3 संरब्धा, D3 5 सं(D5 स)क्रोधा (for सक्रुद्धाः) — d) Ś1 D4 नरा श्वानो(D4 °ना)स्यसनिधौ, S असिंहा सिंहसनिधौ

9 a) K4 D2 तर्हि (for न हि) K B (except B3) Dn D1 2 5 6 यावत्; D3 यो वै (for तावत्) — b) K (except K3) D4 T1 सुप्त- (for सुप्त) — After 9ab, T G ins.

366* तदिद ज्ञातपूर्वं हि तव सस्तोतुमिच्छत ।

[G3 ज्ञाप्य (for ज्ञात), and स्तव (for तव) G1 2 °मिच्छसि, G3 °मिच्छति, G4 6 °मर्हसि]

— c) V1 B2 येन (for तेन) K3 G2 सिंहकरोति; G1.4 सिंह क°. K1-3 S एष; D4 एनान् (for एतान्) — d) Ś1 D3 नृसिंहा°; K3 नृसिंहं; K4 D4.5 नृसिंहा°; B5 न सिंहां°; S (except G5 6) असिंह° (for नृसिंह°) K4 °पुगव.

10 a) K3 Ñ1 V1 B Dn D1 2 पार्थिवश्रेष्ठ; K4 पाडवश्रेष्ठ; D3 पार्थिवः श्रेष्ठ, D4 °व श्रेष्ठ; D6 पार्थिवश्रेष्ठा; S पार्थिवाध्यक्ष (G1 °क्षा, G3 °क्षान्, G6 °क्ष) — b) K1 B °ल्प चेतन (for °ल्पचेतन) — d) G6 नेतुमर्हत्य-पक्षयं

11 a) Ś1 समाधातु; D4 °दात; G4 स्वमादातुं; Cd as in text — b) D1 2 ईक्षति (for इच्छति) — c) T1 G3 5 6 M1 यदत्र, G4 ये तत्र (for °स्य) Ś1 K1 4 B1.2 D (except D3 5) G1 2 °पालस्य; T1 °पालेस्ति (*sup lin* °सिं), G3 °पालस्थे (for °पालस्थ). — d) Ś1 D4 बुद्धि-स्तिष्ठति पार्थिव

12 a) G4 विवृता; Cd विप्लुता (as in text). D1 2 तस्य (for चास्य) B5 D3 दुर्बुद्धेर्, D5 दुर्बुद्धिर् (for भद्रं ते). — Ś1 D4 om. 12bc — b) K3 ब्रूहि (for बुद्धिर्) — c) V1 B2 कौरव्य; B1 चैषा हि (for कौन्तेय)

13 a) K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn D6 च (for हि) S आदातु पुडरीकाक्ष — b) D4 यो यम्, S एष (for य यम्) D4 G4 इच्छति; G2 यच्छति B1 तत्; D4 T1 G1.2 4.5 M1 यं; G3 न-; G6 स- (for [अ]य). Ś1 K3.4 B1 2 Dn D1 2 6 तदा, B3 4 6 तथा, T1 G3 5 M1 सदा, G1 वदा (for यदा) — c) B1 यस्य K3 विश्रवते (for विप्ल°) — d) G1 2 4 येव, G3 वैव (for एव) K4 D1 (before corr) चेदिपते; G4 °तिर् V1 तथा, D4 यदा (for यथा)

३८

C 2. 1433
B 2. 41 1
K 2 64 1

शिशुपाल उवाच ।
विभीषिकाभिर्बह्वीभिर्भीषयन्सर्वपार्थिवान् ।
न व्यपत्रपसे कस्माद्वृद्धः सन्कुलपांसनः ॥ १
युक्तमेतत्तृतीयायां प्रकृतौ वर्तता त्वया ।
वक्तुं धर्मादपेतार्थं त्वं हि सर्वकुरूत्तमः ॥ २
नावि नौरिव संबद्धा यथान्धो वान्धमन्वियात् ।
तथाभूता हि कौरव्या भीष्म येषां त्वमग्रणीः ॥ ३
पूतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषतः ।
त्वया कीर्तयतास्माकं भूयः प्रच्यावितं मनः ॥ ४
अवलिप्तस्य मूर्खस्य केशवं स्तोतुमिच्छतः ।
कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्यते ॥ ५
यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः ।

---

14 Ś1 D4 om 14^{a}–15^{b} — ^{a}) T1 G3 4 6 M1 लोकानां (for भूता°) — ^{b}) T1 भारत (for माधव°) — ^{c}) K1 अभवश्चैव; M2 प्रभवस्त्वैव G M भूतानां (for सर्वेषा) T1 माधव प्रभवश्चैव — ^{d}) B1 G4 निधनश्च, G2 निधानं च T1 भूतानां निधन च य°

15 Ś1 D4 om. 15^{ab} (of v l 14) Before 15, K1 3 4 Ñ1 V1 B Dn D1–3 5 6 S ins. वैश° उ° (or वैश°) — ^{a}) T1 अथ (for इति) — ^{b}) V1 B6 D3 5 G3 तदा, D1 2 T1 G5 6 M तथा; G1, 2 4 यथा (for ततश्). K4 चेदिपते, T1 चेति पतिर् G4 नृपा — ^{c}) K4 °रात्र, B1 °भाषः (for वाच°) Ś1 D4 भीष्मो रूक्षतरा वाच ; S भीष्म रूक्षतरा (M1 रूक्षाक्षरा) वाच

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 G6 M1 राजसूय, K1–3 B1 3–6 Dn1 D1–3 5 6 शिशुपालवध, B2 राजसूय, अर्घाभिहरण and शिशुपालवध; D4 राजसूयेज्ञं (sic) — *Adhy name* G6 M2 शिशुपालनिंदा, G3 भीष्मवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg) 3 D4 37 (as in text), K2 D3 38, Dn1 40, Dn2 43, S 70 (G4 47). — *S'loka no* K2 3 Dn D1 2 M1 15

38

1 ^{a}) K1, 2 विभीपिकाभिर्, D1 3 विभीपकाभिर्, D4 G1 विभिपिकाभिर्, G4 भिभी° — ^{b}) T1 G3–6 M भीष्म (for सर्व) G1 2 भीष्म भीपय पार्थिवान् — ^{c}) K2 T1 G3 4 M1 छ्यप°, Cd व्यप° (as in text) Ś1 K (except K3) D4 6 मोहाद् (for कस्माद्) — ^{d}) D2 वच° (for वृद्ध) K4 D2 5 6 कुलपासन; Ñ1 कुरुसत्तम

2 ^{a}) Ś1 D4 एव; K2 एष (for एतत्) — ^{b}) K1 विघृता, K2 3 V1 B3 6m T1 G1 2 4 M1 विष्टता; K4 यर्तते, G3 lacuna (for वर्तता) — ^{c}) Ś1 D4 अपेतस्तु (for °सार्थं) S वक्तु वचनसपन्नस् (T1 G6 °न्न, M1 °न्न) — ^{d}) K2 D1 6 सर्वं कुरूत्तम ; K3 N1 V1 Dn2 D4 G4 6 सर्वकुरूत्तम ; B5 °त्तमान्; Cn as in text

3 ^{a}) D4 नावनारिव (corrupt) D3 सधाय, S बद्धा स्याद् (G4 °स्य) (for संबद्धा) — ^{b}) K1 बंधम्; B1 ब्रधम्; D3 बाधम्, D4 वोधम्; D5 वंधम् (for वान्धम्) K2 यथा अधोंधमन्वियात्; K4 यथांधो याधम°, Dn2 यथांधोंध सम°, G4 यथांधो विप्रकीर्यते, Cn as in text — G4 om from 3^{c} up to 3 39. 8^{b} — ^{c}) G6 तथाभूतानि K2 कौरव्यो; K3 G1 2 कौरव्य — B2 om. (hapl) 3^{d}–6^{a} — ^{d}) Ś1 K4 Ñ1 V1 B3–6 Dn D2–6 येषां भीष्म (by transp), G1 2 भीष्म एषां

4 B2 G4 om 4 (of v l 3) S (G4 om) transp 4 and 5 — ^{a}) G6 पूतनायतपूर्वाणि — ^{b}) D5 तत्कर्माण्यविशेषत°; M2 कर्मण्यन्यवि° — ^{c}) K1 कीर्तयिता; K2 कथयता, B5 सकीर्त्यता; D2 कीर्तिमता, S (G4 om) प्रशसता — ^{d}) K3 त्वया (for भूय°) Ś1 प्रच्यवितं; K1 2 प्राच्यावित; N1 V1 B (B2 om) Dn D3 5 प्रव्यथितं; D4 प्राश्यावित; S (G4 om.) सचलित (G6 सचि*तं); Cd प्रच्यावित (as in text) G6 मया (for मन°). D1 धर्मराजो युधिष्ठिर°

5 B2 G4 om 5 (of v l. 3) S (G4 om 5) transp 4 and 5 — ^{a}) K2 अविलिप्तस्य, D2 अलिप्तस्य, D5 आलिप्तस्य (both latter submetrical), T1 G2 5 6 M अप(G6 °प्र)वृद्धस्य, G1 2 अपविद्धस्य G6 मुख्यस्य — ^{b}) K4 D1 (before corr) श्रोतु (for स्तोतु) — ^{d}) K2 न दीर्यते, K4 B1(m as in text) D6 विशीर्यते (for विदी°) T1 G3 5 शतधा विप्रकीर्यते, G1 2 °धा न विशीर्यते, G6 °धाद्य न दीर्यते, M °धा विप्रशीर्यते Cn apparently न ईर्यते!

6 G4 om 6, B2 om 6^{a} (of v l 3) — ^{a}) Dn1 तत्र, D4 येत्र — ^{b}) M1 अपि (for भीष्म) T1 बालैतरैर्,

तमिमं ज्ञानवृद्धः सन्गोपं संस्तोतुमिच्छसि ॥ ६
यद्यनेन हता बाल्ये शकुनिश्चित्रमत्र किम् ।
तौ वाश्ववृषभौ भीष्म यौ न युद्धविशारदौ ॥ ७
चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् ।
पादेन शकटं भीष्म तत्र किं कृतमद्भुतम् ॥ ८
वल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन धृतोऽचलः ।
तदा गोवर्धनो भीष्म न तच्चित्रं मतं मम ॥ ९
भुक्तमेतेन बह्वन्नं क्रीडता नगमूर्धनि ।
इति ते भीष्म शृण्वानाः परं विस्मयमागताः ॥ १०
यस्य चानेन धर्मज्ञ भुक्तमन्नं बलीयसः ।
स चानेन हतः कंस इत्येतन्न महाद्भुतम् ॥ ११
न ते श्रुतमिदं भीष्म नूनं कथयतां सताम् ।
यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञ वाक्यं कुरुकुलाधम ॥ १२
स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेद्ब्राह्मणेषु च । C 2 1445 B 2.41 13 K 2.64 14

G3 पालतमैर्; M2 Cnp वालेतरैर् (Cn as in text) Ś1 नृपै (for नरै°) — c) M2 इद (for इम) — d) K2 कोय, K3 कोप, T1 गोप (for गोप) K2 4 सश्रोतुमिच्छति, V1 संस्तौपि केशव, B3 4 6 सस्तौपि कौरव, T1 G3 5 स्व स्तोतुमिच्छसि D2 M2 इच्छति

7 G4 om 7 (of v l 3) — a) D4 यदनेन Ś1 Dn1 D4 T1 G1 2 6 हतो Ś1 D4 वाल°, K2 याल्यै, D2 वालो, G3 बाले — b) V1 B1 3 Dn2 D1–3 5 6 om पूतना, G2 शकटश्, all comm. शकुनि° (as in text) K4 चैत्रम्, G1 च किम् (for चित्रम्) ❀Cn शकुनि° पूतना। पाठान्तरे शकुनिवत्खेचरस्तृणावर्त°।❀ — c) Ś1 B6 Dn T1 G1 2 5 M चाश्व°, K4 चास° (for वाश्व°) T1 G1 2 वीरौ, G6 M वीर (for भीष्म) B1–3 D1 2 °हतौ वा(D1 चा)श्ववृषौभीष्म Cd cites अश्व° and वृषभ — d) K2 3 पशु, Dn2 न तु, T1 या ना, G1 ये न, G3 ये ना (for यौ न) G1 2 वुद्धि°, G5 युद्ध° (for युद्ध°) B1 2 D1 2 न तच्चित्र मतं मम

8 G4 om 8 (of v l 3) — b) B1 यदनेन, B2 D1 2 यद्येतेन (for यद्यनेन) Ñ1 V1 B1 2 5 D1 2 विनाशितं; D3 विभेदित; D5 विनामित, G1 2 [अ]तिपातित, M2 विवर्तित (for निपा°) B3 4 6 नामितं यद्यनेन वै — After 8, S (G4 om) ins (Cv glosses)

367* अर्कप्रमाणौ तौ वृक्षौ यद्यनेन निपातितौ ।
नागश्च पातितो येन तत्र किं विस्मय कृतम् ।

[(L 1) G2 [अ]तिपातितौ (for निपा°) — (L 2) G2 नगौ च पातितौ (for नागश्च पातितो) G6 M2 [ऽ]नेन (for येन) G1 गत, G2 गत (for कृतम्)]

9 K3 G4 om 9 (for G4, of v l 3) — a) D4 वाल्मीक K2 4 °मात्र, D6 G1–3 °मात्र, Cd °मात्र° (as in text) D4 ससाहिं — b) B1(m as in text) 2 D1 2 चलात् (for ऽचल°) S (G4 om.) धारितो यद्यनेन (G1 2 यत्र तेन) स — c) B1 तथा (m as in text), T1 G1–3 5 ततो (for तदा) D6 G3 गोवर्धन M2 शैलो (for भीष्म) D3 तदा नो भीष्म एतस्य — d) Ś1 K1 नैतच्; K2 नैव, D4 न तैश् (for न तच्) K1 B6 चित्रतमं मम S (G4 om) न तु मे विस्मित मनः.

10 G4 om 10 (of v l 3) — a) Ñ1 M2 एकेन (for एतेन) B1 बहुल, G3 यद्यन्न (for बह्वन्न) — b) B1 क्रीडिता, T1 G3 5 6 M2 क्रीडित, M1 क्रीडित्वा D5 नत°, T1 M2 नागमूर्धनि — c) B5 शृण्वान°, G1 2 शृण्वंत° (for शृण्वानाः) T1 G3 5 6 M इति ते श्रवणाद्भीष्म — d) B5 आगत°, T1 G3 5 6 M आगतं (for आगता) K1–3 Ñ1 B1 D4 G2 3 परम (Ñ1 परं ते, D4 पर यो, G2 3 पर वै) विस्मयं गता°; K4 D6 पर तोषं वयं गता° Cd apparently पर वो (gloss युष्माकं। मत इति शेष°) विस्मयं गता, Cn as in text — After 10, S (G4 om) ins

368* मतिमन्तो न शसन्ति सज्जना धर्मिण सदा ।
[G6 प्रत्यु*** नैव ते (for the post half)]

11 G4 om 11 (of v l. 3), G6 om 11ab — a) K3 चानन्य-, D3 चान्नेन, T1 G5 [अ]नेन च (by transp) G3 M1 यस्यादनेन धर्मज्ञ — b) K2–4 B1 (m as in text) D1 4 S (G4 6 om) बलीयसा — c) Ś1 K1 D4 सोप्यनेन, Dn1 स वा तेन, G6 यद्यनेन (for स चानेन) — d) K1–3 नो, Dn2 तन्; D6 तु (for न) V1 B1–5 Dn1 D1–3 5 ममा° (for महा°) S (G4 om) किं पापमधिक तत° — After 11, K2 ins

369* कागहा बगहा वत्ससर्पहा खरहा तथा ।
अग्निपो मायिक इव कथ नार्होऽग्रपूजने ।

12 G4 om 12 (of v l 3) — a) G1 2 तत्ते (for न ते) — b) K2 वाक्य, V1 B1m 3 4 6 G1 6 धर्म; T1 G3 5 M2 ज्ञान, G2 ज्ञात°, M1 ज्ञान° (for नून) — c) B1m 2 D1 2 तद् (for यद्) K1 2 वक्षे B1 4–6 Dn D1 2 अधर्मज्ञ — Cn divides तु + आमधर्मज्ञ!

13 G4 om 13 (of v l. 3) — a) Ś1 न शास्त्राणि; Ñ1 D1 2 च नास्त्राणि, T1 G3 5 M न चास्त्राणि, G6 च शस्त्राणि G1 2 न स्त्रीषु गोषु चास्त्राणि — b) K2 D1 4 पातये, D3 °यत् — c) K2 तस्य Ñ1 चान्नादि, B1

C 2. 1445 B 2. 41 13 K 2 64 14 यस्य चान्नानि भुञ्जीत यश्च स्याच्छरणागतः ॥ १३
इति सन्तोऽनुशासन्ति सज्जना धर्मिणः सदा ।
भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं त्वयि दृश्यते ॥ १४
ज्ञानवृद्धं च वृद्धं च भूयांसं केशवं मम ।
अजानत इवाख्यासि संस्तुवन्कुरुसत्तम ।
गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च सन्भीष्म कथं संस्तवमर्हति ॥ १५
असौ मतिमतां श्रेष्ठो य एष जगतः प्रभुः ।
संभावयति यद्येवं त्वद्वाक्याच्च जनार्दनः ।
एवमेतत्सर्वमिति सर्वं तद्वितथं ध्रुवम् ॥ १६
न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १७
नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः ।
अतः पापीयसी चैषां पाण्डवानामपीष्यते ॥ १८
येषामर्च्यतमः कृष्णस्त्वं च येषां प्रदर्शकः ।

[अ]न्नानि च, D5 धान्नानि (for चान्नानि) — d) S (G4 om) शरण गत' Ś1 K B4 6 Dn D3-6 यत्र (D3 5 यस्य) च (K1 4 व; K3 om , D6 य) स्यात्प्रतिश्रय' Cd cites प्रतिश्रय' (gloss स्थिति'), Cn gloss अगीकार'

14 G4 om. 14 (of v l. 3) — a) M2 न शसति (for ऽनुशासन्ति) — b) K4 सद्धर्मं, Ñ1 V1 B D (except D4) सज्जन B2 D1 2 धार्मिका' K2 G3 तदा (for सदा) — D1. 2 om. 14cd — c) Ñ1 लोकहित, S (G4 om) सकथित (for लोके हि तत्) — d) G2 विदित (for वितथ) S (G4 om) तव (G3 त्वयि) चेश्वरे (for त्वयि दृश्यते)

15 S (except G1 2) om 15abcd (for G4 cf. v l 3) — a) K1 महात च, K4 च भूयास, Dn2 तपोवृद्ध (for च वृद्ध च) — b) K4 केशव मम जल्पसि Cd cites भूयांस (as in text) — c) Ś1 अजानान; B1 m अज्ञानत; D2 अजानता K3 (submetrical) जल्पसि (? orig gloss) इवाख्यासि, G2 अजानतस्तवा' — d) K2 Dn(1) संस्तवन्, Ñ1 V1 B1 3 D1-3 5 G1 स्व स्तुवन्, D4 सस्तव , G3 सत्ववान् Ś1 कुरुपुगव, K1-3 D4 कुरुनदन (K1 'न), K4 B4 6 Dn D6 कौरवाधम — e) B1 2 D1 2 स कथ, S (except G3, G4 om) ते भीष्म (for सन्भीष्म) — After 15e, K4 Dn(1) D6 ins

370* त्वद्वाक्याद्यदि पूज्यते ।
एवभूतश्च यो भीष्म
[(L 1) प्रति- (for यदि)

— f) B1 2 D1 2 भीष्म (for कथ) K1 4 स स्तवमर्हति (K4 'सि), G3 सस्तवमर्हसि G1 2 स कथ स्तवमर्हति

16 G4 om 16 (of v l 3) — a) Ś1 K2 3 B3 Dn1 D6 T1 M Cd श्रेष्ठ, Cn as in text — b) K1 य एव, Ñ1 यश्चेष, Cd य एष (as in text) B1 G2 3 जगतीपति', D1 2 T1 G1 5 6 M जगत' पति , Cd जगता प्रभु' — c) K4 Ñ1 B1 2 4-6 D (except D4) चाप्येच (D2 'न), V1 चाप्येव, B3 यद्योप (for यद्येव) S (G4 om) Cv आत्मानमात्मना धातु (G2 आत्मनामात्मना यातु) — d) D1 2 त्वद्वाक्यार्थं; S (G4 om) यदि शक्तो K1 (by corr) जनार्दन — ef) K1 यद् (for तद्) K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn D6 M1 तत्सर्वं (by transp) S (except M1, G4 om.) Cv अ(G5 स)कामयत त भीष्म कथ साध्विति पश्यसि (T1 before corr तैरपि) — After 16, T1 ins some corrupt lines and brackets them

17 G4 om. 17 (of v l 3) — a) G1-3 गाधा गाधिन; Cv as in text. Ś1 M गायिन, Cd v गाथिन (as in text) — b) D1 गायत' (corr from 'ती) T1 G3 6 M Cv पठ(G6 'ठ)तीति न कारण, G3 पठति नेककारणं (sic) — c) = Gitā 3 33a K2 प्रकृतं; Cd as in text — d) K2 भूल्गिा, K3 कुलिंगा, D2. 3 भूलिंग'; D4 S (G4 om) Cv कुलिंग' (T1 'ग, M2 पुलिग); Cn as in text K2 3 T1 G2 6 -शाकुनी (T1 'नीर्) यथा Cd cites 17d entirely as in text (gloss भूलिङ्ग = विलशायी)

18 G4 om 18 (of v l 3) — a) S (G4 om) अप्येषा (for एषा ते) Ś1 [अ]त्र (for ते) — b) K2 जगत्या (for जघन्या) — After 18ab, T1 G3 5 6 ins

371* नदीसुतत्वात्ते चित्त चञ्चल न स्थिर स्मृतम् ।

— c) T1 प्रीति'; G1 2 6 M अथ, G3 5 वृत्ति' (for अत') K2 पापीयहीं, K4 B6 पापीयसा Ś1 D4 M2 चैषा, K1 तेषा — d) Ś1 [ई]प्स्यते, K1 [ई]क्ष्यते, D1 2 [इ]ष्येत, G2 [इ]ष्यति (for [इ]ष्यते) G6 'नाम वीक्ष्यते

19 G4 om 19 (of v l 3) — a) K1 तेषाम्; T1 G5 M2 एषाम्, G3 एवम् (for येषाम्) G1 2 तेषामर्घ्यतम कृष्ण — b) Ś1 D4 वा (for च) T1 G1 3 5 एषा (for येषाम्) — c) K1 धर्मवक्ता न धर्मज्ञ', K3 धर्मवान्सन्नधर्मज्ञा'; K3 T1 G1 3 M2 धर्मवानित्यधर्मज्ञ' (G1 'ज्ञ), Ñ1 V1 B3-6 Dn धर्मवास्त्वमधर्मज्ञ' (B4 5 Dn1 'ज्ञ), B1 2 D1-3 5 सर्वथा (B2 'धा) त्वमधर्मज्ञ' (B1 2 'ज्ञ) Cd cites धर्मवाक् (as in text) G2 धर्म हि नित्यध', G5 6 धर्मवान्नित्यध', M1 धर्मवादी त्वध' See

धर्मवाक्त्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादवप्लुतः ॥ १९

को हि धर्मिणमात्मानं जानञ्ज्ञानवतां वरः ।
कुर्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ २०

अन्यकामा हि धर्मज्ञ कन्यका प्राज्ञमानिना ।
अम्बा नामेति भद्रं ते कथं सापहृता त्वया ॥ २१

यां त्वयापहृतां भीष्म कन्यां नैषितवान्नृपः ।
भ्राता विचित्रवीर्यस्ते सतां वृत्तमनुष्ठितः ॥ २२

दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः ।
तव जातान्यपत्यानि सज्जनाचरिते पथि ॥ २३

न हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ।
यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः ॥ २४

न त्वहं तव धर्मज्ञ पश्याम्युपचयं क्वचित् ।
न हि ते सेविता वृद्धा य एवं धर्ममब्रुवन् ॥ २५

इष्टं दत्तमधीतं च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
सर्वमेतदपत्यस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ २६

व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत् । C 2. 1460 B 2. 41 28 K 2 64 31

Addenda — d) K2 (corrupt) अवा (for अवाङ्?) पुत॰, V1 अवद्रुत॰, B2 अवाप्लुत॰, G1 2 अविप्लुत॰, Cd as in text Cn separates अव, प्लुत॰!

20 G4 om. 20 (cf v l 3) — a) K1 विधर्मिणम्, K2 विधर्मणिम् (sic), D1 (after corr) हि धर्मिणिम् Cd cites धर्मिण (as in text) G1 आत्मानाज् K3 कोविद धर्मिणमात्मानं (hypermetric) — b) G6 ज्ञान (for जानन्) K4 Dn D6 T1 G3.5 M ज्ञानविदा (for ॰वता) K3 वर, G6 वर G1 2 ज्ञानाज्ञानविदा वर॰ — cd) K2 M2 transp यथा and त्वया K3 त्वया भीष्म यथा (by transp) G6 कुर्याद्यथज्यया भीष्म Ś1 B1 2 D1 2 4 transp त्वया and कृतं K1 कृत, K4 वृत (for कृतं) Ś1 B5 6 D3 4 धर्मानु(Ś1 D4 ॰न ; D3 ॰न्व) वेक्षया; V1 कर्मान्ववेक्षया, B2 धर्ममविक्षता, B3 धर्मा त्व- (corr from ॰म)वेक्षया, D5 धर्मान्ववेक्षत, G1 धर्ममवैक्षता — After 20, Dn (!) D5 ins

372* चेत्त्वं धर्मं विजानासि यदि प्राज्ञा मतिस्तव ।

21 G4 om 21 (cf v l. 3) — a) K4 B1 2 4 Dn D1 2 6 T1 G1-3 6 धर्मज्ञा — b) K4 कन्यप्रज्ञाज्ञ मानिना , D4 कन्यका प्राज्ञमानिना, G3 का प्रतिज्ञानमानिना, G5 6 कन्यका प्राज्ञमानिता (G6 ॰नना) — After 21ab, S (G4 om) ins

373* गृहीता पाणिधर्मेण राज्ञा साल्वेन धीमता ।

— M2 om 21c–23b — c) T1 G1-3 5 नामाथ K4 D6 रुदती; V1 B3 6 धर्मज्ञ (B6 ॰ज्ञा), Cd भद्र ते (as in text)

22 G4 M2 om 22 (cf. v l 3, 21) — a) V1 Dn (!) तां (for यां) Ś1 K1-3 B2 D1 2 4 त्वया चा(K1 3 B2 ॰चो)पहृता (K2 D4 ॰त), D6 सा त्वयापहृता, G3 या त्वयापर्णना (for यां त्वयापहृता) G6 बाला (for भीष्म) — b) G1 2 कथ (for कन्या) Ś1 नैवेष्टवान्, K1 तोपितवान्, V1 नोपित॰; B1 G3 5 Cd नेपित॰, G2 वैपित॰ Ñ1 V1 Dn (!) यत (for नृप॰). — d) K1 D4 वृत्तिम्, K3 धर्मम्, K4 V1 B2 Dn D6 मार्गम् (for वृत्तम्) K4 अनुष्ठिभि B3-6 D3 5 सता वृत्ते व्यवस्थित॰; S (G4 M2 om) सता धर्ममनुस्मरन्

23 G4 om. 23, M2 om. 23ab (cf v l 3, 22) — a) K1-3 Dn1 Cv (but not S!) दारेषु, K4 D6 भार्ययोर् (for दारयोर्) T1 G1 3 (before corr) 5 6 M1 दारयोरयस्य (for ॰योर्यस्य) Cd supports text K2 तस्य, B1 अस्य, G2 ह्यस्य (for यस्य) K1 वा प्रेम, Dn1 वान्येन; T1 G1 2 चानेन — b) G3 मिषता, Cd v as in text G1 प्राज्ञमानिना — c) V1 B2-4 6 D1 2 एव, B1 उप- (for तव) B5 D3 5 S (G4 om) उत्पादितान्यपत्यानि. Cv cites तव!

24 G4 om 24 (cf v l 3) — a) K1-3 Ñ1 V1 B3-6 Dn D3 5 को हि, S (G4 om) नात्र (G3 ॰स्ति) (for न हि) K2 धर्मेस्तद (sic), K4 धर्मास्ति ते, G3 G3 धर्मोत्र ते — b) B1.2 D1 2 तथा (for वृथा) — c) K1 2 यद्धारयसि, Cv य धार॰ T1 G2 3 5 6 M2 मोहात्त्वं; G1 मोहत्वात् M1 यत्त्व धारयसे मोहाद् — d) S (except M1, G4 om) च (for वा) M1 नात्र (for वा न)

25 G4 om 25 (cf v l 3) — a) K1 D1 2 अय, T1 corrupt (for अहं) Ñ1 B1 धर्मस्य, Cd ॰ज्ञ (as in text). — b) S (G4 om) विनय; Cd (as in text) उपचय (=आधिक्य) — c) Cv ते(=त्वया) G1 सचिता (for सेविता) G2 विप्रा (for वृद्धा) — d) Ś1 एते, K1 2 इम, D1 एन; G6 नेद (for एव) K1.2 B6 D2 T1 G3 5.6 धर्ममब्रवीत्, K4 Dn (!) D6 धर्मवर्तकः, V1 B1-5 D3 5 om Cn धर्ममब्रवी

26 = (var) 1 94 60 — G4 om 26 (cf v l 3) — a) K3 अदत्त, K4 अधात (for अधीत) — b) Ś1 K2 यज्ञश्च, K3 प्रज्ञाश्च — c) D1 2 अपुत्रस्य (for अपत्यस्य) K2 सर्वं तदनपत्यस्य; K4 (corrupt) सर्वमेतदनसम्यक्, Ñ1

C 2. 1460 B 2. 41 6 K 2 64 31 सर्वं तदनपत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ २७
सोऽनपत्यश्च वृद्धश्च मिथ्याधर्मानुशासनात् ।
हंसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुया वधम् ॥ २८
एवं हि कथयन्त्यन्ये नरा ज्ञानविदः पुरा ।
भीष्म यत्तदहं सम्यग्वक्ष्यामि तव शृण्वतः ॥ २९
वृद्धः किल समुद्रान्ते कश्चिद्धंसोऽभवत्पुरा ।
धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽनुशास्ति ह ॥ ३०
धर्मं चरत माधर्ममिति तस्य वचः किल ।
पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सततं धर्मवादिनः ॥ ३१
अथास्य भक्ष्यमाजह्रुः समुद्रजलचारिणः ।
अण्डजा भीष्म तस्यान्ये धर्मार्थमिति शुश्रुम ॥ ३२
तस्य चैव समभ्याशे निक्षिप्याण्डानि सर्वशः ।
समुद्राम्भस्यमोदन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ३३
तेषामण्डानि सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् ।
स हंसः संप्रमत्तानामप्रमत्तः स्वकर्मणि ॥ ३४
ततः प्रक्षीयमाणेषु तेष्वण्डेष्वण्डजोऽपरः ।

V1 B3 सर्वमेवानपत्यस्य — d) Ś1 नार्घति, K1-3 Ñ1 V1 D1-3.5 6 G5 6 M1 नार्हति; D4 नार्घति (for नार्हति)

27 G4 om 27 (cf v l 3), K1 om 27c-28b. — c) B1 D1 2 एव (for तद्) — d) Ñ1 गोप्य; G3 5 मिथा; G6 मोह, Cd मोघ (as in text) Ś1 D4 धर्मत°, K2 T1 G1 3 5 M1 निश्चये, K3 M2 निश्चित; B1 2 D1 2 G6 निश्चय°, G2 निश्चय

28 G4 om. 28, K1 om 28ab (cf. v l 3, 27) — a) G3 यो (for सो) M1 °पत्यस्य (for °पत्यश्च) — b) B1.2 D1 2 °शासकः; B5 D3 5 Cn °सारक°; Cnp as in text — D3 om 28c-29b — c) D1 2 हंसवृत्तम् (for °वत्त्वम्) Ñ1 इहेदानीं, B3-6 D5 इदानीं हि (for अपीदानीं) K3 हंसवचमुपीदानीं — d) K4 B3-5 D6 ज्ञातिभि (for °भ्य) K1 3 नाप्नुयाद्; K2 4 B (except B3) D5 प्राप्नुया(D5 °व)द्, T1 G1 2 5 6 M1 ह्याप्नुयाद् (T1 G5 M1 °या), G3 [ऽ]प्याप्नुया T1 G1-3 5 भय (for वधम्) Ś1 ज्ञातिभ्योप्याप्नुयात्वध (स्वध ins in text see m), M2 ज्ञातिभ्यो वधमाप्नुयात्

29 G4 om 29, D3 om 29ab (cf v l 3, 28) — a) Ñ1 B1 2 D1 2 स, B3 5 6 D5 च (for हि) K2 4 कथयत्यन्ये; K3 °यतेन्ये Ś1 D4 अत्र (for अन्ये) — b) K3 B1 2 3 D1 2 5 ज्ञानविशारदा°, S (except G5, G4 om) धर्मविद° पुरा — c) G1 अथ (for अह) T1 M1 सत्य (for सम्यग्) — d) B1 2 D1 2 तव तच्छृणु; S (G4 om) भवते (G6 °त) शृणु (for तव शृ°).

30 G4 om 30 (cf v l 3) — b) G6 तदा (for पुरा) — c) T1 G3 5 °वृत्तिः; Cd °वृत्त° (as in text) K2 धर्माचारान्यथावृत्त, B1m धर्मवादीन्यथा° — d) T1 G (G4 om) त्वनु (for सोऽनु) Ś1 D3.4 हि; K4 Ñ1 V1 B3 4 Dn D6 S (G4 om) च (for ह)

31 G4 om 31 (cf v l. 3) — a) M2 माधर्म[ ] — b) G2 3 सत्य (for तस्य) V1 B3 सत्य वदत मानृत — After 31ab, B5 ins

374* घोरां मायां प्रविष्टा' स्थ तस्माज्जाग्रत जाग्रत ।
अहिंसा परमो धर्म इति तस्य वच' किल ।
[(L 2) Post half = 31b]

— d) Ś1 K Dn D6 सत्य°; V1 B3.4 प्रिय°; D4 G3 ग्रस° (for धर्म°) — After 31, S (G4 om) ins (Cv glosses) a passage given in App I (No 22)

32 G4 om. 32 (cf v l. 3) — a) B3 6 D1 2 तथा (for अथ). Ś1 K1 2 B1 D4 Cd भक्तम्, K3 भक्तिम्, D3 गुणम्, Dn3 D6 भक्षम् D1 आचक्रु° (for आजह्रु°) S (G4 om) आजह्रुस्तस्य (G1 2 °ग्र) ते (G2 चै) भक्ष्य — b) K3 समुद्र B3 °वनचारिण°, M2 °जलवासिन° — c) D3 [अ]न्य (for [अ]न्ये) T1 G3 5 अडजा ह्यथ विश्वस्त, G1 2 °जास्ते यथा ह्यस्त, G6 M °जा ह्य(M1 न्या)स्तजान्यस्य — d) D1 स्वधर्मम् (for धर्मार्थम्) K1-3 B3 6 D3 5 शुश्रुम°; K4 D2 शुश्रुवु° T1 G1 2 5 6 M धर्मस्थो(T1 धर्मार्थो)यमिति स्थिता (G6 °ति द्विजा°), G3 धर्मिष्ठोयमिति द्विजा

33 G4 om 33 (cf v l 3) — a) D4 G5 चैवं (for चैव) B5 Dn(!) D3 ते च तस्य K B1 D1 2 5 सम(K3 D5 °मा)भ्यासे; V1 सकाशे चै; B3 4 6 सकाशात्ते (B3 °शान्ते, B6 °शे ते), B5 D3 तदाभाशे (D3 °से), G1 6 समाभ्याशे. — b) K2 नि क्षिप्या° — c) K1 T1 G3 मोदते, K2 V1 B Dn D1-3 5 M1 [अ]मज्जत, K3 G5 6 मोदंत, G1 2 मोदतश्च (for [अ]मोदन्त) Ś1 D4 6 समुद्रांत(read ? भ)स्समोदतश्च (D6 °दत) — d) K3 Dn1 चरतो

34 G4 om 34 (cf v l 3) B1 2 D1 2 transp 34ab and 34cd — a) K2 अर्जुन (for अण्डानि) — b) D3 चासकृत् (for पाप°) — c) D1 वास°, G2 हस (for हस) D1 सममक्षानाम्, D6 स प्रमत्तानाम् K2 स च हस° प्रमत्तानाम् (sic), V1 स तु हस° प्रमत्तानाम् — d) D3 4

अशङ्कत महाप्राज्ञस्तं कदाचिद्ददर्श ह ॥ ३५
ततः स कथयामास दृष्ट्वा हंसस्य किल्बिषम् ।
तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी सर्वपक्षिणाम् ॥ ३६
ततः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा पक्षिणस्ते समागताः ।
निजघ्नुस्तं तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरूद्वह ॥ ३७
ते त्वां हंससधर्माणमपीमे वसुधाधिपाः ।
निहन्युर्भीष्म संक्रुद्धाः पक्षिणस्तमिवाण्डजम् ॥ ३८
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
भीष्म यां तां च ते सम्यक्कथयिष्यामि भारत ॥३९
अन्तरात्मनि विनिहिते रौषि पत्ररथ वितथम् ।
अण्डभक्षणमशुचि ते कर्म वाचमतिशयते ॥ ४० C 2. 1473 B 2. 41 40 K 2. 64 52

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

M2 अप्रमत्त- (D5 °त्ता) K4 च (for स्व)

35 G4 om 35 (cf v.l 3) — [a]) G1 2 ततो-पक्षीय°. — [b]) B4 5 Dn(!) M1 तेषु (for [अ]ण्डेषु) — [c]) D3 G6 आशक(D3 °स)त, G2 अशक्तः सन् — After 35[c], T1 ins

375* कर्मास्वेदं भवेदिति ।
ततो गतेषु हसेषु सर्वेषु चरितु तदा ।
स्थित आत्मानमावृत्य.

— [d]) K3 4 B1 Dn D6 G2 स (for त) B2 D1 T1 G1 2 (by corr) 3 6 M2 स°, D3 च (for ह) K1 तं ददर्श कदा च ह, G5 M1 कर्मास्वेदं भवेदिति (= line 1 of 375*) — After 35, K2 (erroneously) reads 37[cd], *repeating* it in its proper place, while G5 ins

376* ततो गतेषु हसेषु सर्वेषु चरित तदा ।
स्थित आत्मानमावृत्य त कदाचिद्ददर्श ह ।
[Cf lines 2–3 of 375*, and alos 35[d]]

36 G4 om 36 (cf v l 3) — [a]) D5 तु, G5 सं- (for स) T1 G5 दर्शया° (for कथया°). — [b]) M2 तद्धस- (for हसस्य) T1 G (G4 om) त (T1 G5 तद्) दृष्ट्वा हसकिल्विष (T1 °षु) — [c]) K3 °दु खार्ता, K4 °दु खार्ते, D3 (before corr) °दु खार्ता, D4 °दु खात — [d]) M2 पक्षि

37 G4 om 37 (cf v l 3) — [b]) K4 Dn D6 समीपगाः (K4 °गा), T1 समागता — [c]) Ś1 K3 Ñ1 B2 D1. 2 ते (for त) B6 G2 तथा (for तदा) G2 हसा — [d]) Ñ1 V1 B3–6 D3 कुरूत्तम (for °द्वह) — After 37, Ś1 K4 Dn D4–6 T1 G1 2 M ins (of v.l 38[ab])

377* हसवत्त्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यो वधमाप्नुया ।
[=(var 28[cd]) D4 [ह]द हि (for[ह]दानीं) Ś1 K4 Dn D4–6 ज्ञातिभ्य प्रा(Ś1 [अ]प्या-, D4 वा-, D5 ना) प्नुया वध]
— M1 ins before 377*, and M2 after it

378* वृद्धहसो हतस्तत्र मिथ्यावृत्तो दुरात्मवान् ।

38 G4 om 38 (of. v l. 3), Ś1 K4 D4. 6 om 38[ab] (cf 377*) S (G4 om) reads 38 (with v l) at the beginning of the next adhy. (after the ref शिशुपाल°), T1 G3 5. 6 M1 reading it here *also* The readings of the stanza as it occurs in S in the next adhy are given in brackets at the end of this para. — [a]) K2 न त्वा; Dn1 D3 ते त्वा, M1 मत्वा, Cn ते त्वा (as in text) Dn(!) हसत्वधर्माणम्, Cn as in text. T1 ते हि त्वा हंसधर्माणम्, G3 5 6 एते (G6 °च) त्वां हस° — [b]) K1 2 Dn(!) D5 समीपे, Ñ1 अमी ये, D1 अपि मे; T1 M1 आगता, Cn अपीमे (as in text) K3 राजसत्तमा°, B1 2 D1 2 सर्वपार्थिवा° (for वसुधा°) — [cd]) T1 G3 5 6 M1 निहन्युस्तीक्ष्णशस्त्रेण (G6 °धर्मेण) B1 पक्षिण D5 ते (for तम्) K3 Ñ1 Dn(!) यथा, D5 तदा, D6 अथ, Cn (apparently) इव (as in text) B1 2 D1 2 G6 [अ]ढजा° K3 निहन्यु° °द्धाप्यक्षिणास्तमिवाण्डजां [Here follow the v l of the st as it occurs in S at the beginning of adhy 39 — [a]) T1 M1 त्वामह हसधर्माण, G1 मत्वाह हस°, G2 मत्वा हसस°, G3 किमह हस°; G5 त्वा हस सर्व°; G6 शिशुपालं स°, M2 मा त्वा हसस° — [b]) S (G4 om) ये चान्ये (for अपीमे) — [c]) G5 निहन्म (for निहन्युर्) T1 भीम (for भीष्म) — [d]) G6 पक्षिणहसमिवाडज]

39 G4 om 39 (of v l 3) — [a]) G1 2 गंधर्वास्तत्र गायंति — [c]) Ś1 भीष्मा (sic). K2 D3 या ता, D4 या त, G3 सांत B2 या तावत्ते (for यां तां च ते) T1 या ताश्च (changed to तां च) मे सम्यक् — [d]) M2 तत्वत° (for भारत)

40 G4 om 40 (of v.l. 3) — [a]) K2 निहिते, K3 D4 विनिहते, K4 [अ]निहते; Ñ1 V1 B Dn D1 2 6 Cn [अ]भिहते; D3 [अ]भियते, G1 2 ह्रस्वत (for विनिहिते) T1 G5 6 M1 अतरात्मा विनिहतो (M1 °ते), G3 अंतरात्मा विनीरौपीद्, M2 अतरात्मजिविहिते Cd अतरात्मनि (gloss ईश्वरे) विनि अभिहते (! so both MSS , gloss, मोहछन्ने),

३९

C 2. 1474
B. 2. 42 1
K 2 65 1

शिशुपाल उवाच ।
स मे बहुमतो राजा जरासंधो महाबलः ।
योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संयुगे ॥ १
केशवेन कृतं यत्तु जरासंधवधे तदा ।
भीमसेनार्जुनाभ्यां च कस्तत्साध्विति मन्यते ॥ २
अद्वारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मवादिना ।
दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासंधस्य धीमतः ॥ ३
येन धर्मात्मनात्मानं ब्रह्मण्यमभिजानता ।

Cv oites अतरात्मनि — b) Ś1 °रथा**, K8 °रथलर्थं; K4 Ñ1 B4 6 Dn1 D1 8 6 °रथाशुचि (B6 °चि), V1 B1 2 D2 °रथाप्सुज; B5 °रयोशुचि, D5 °रथावितथ (for °रथ वितथम्) K1 रूपि पत्ररथातथ, B8 तव पत्ररथाप्सु यत्, Dn2 रौपि यत्र पराशुचि, D4 रोपि हस किमत्र वितथ; T1 G5 रौपि (T1 रोपात्) पत्ररथैर्मिथ; G1 2 M रोपि (G2 रोपाव; M रोपी) पत्ररथो मिथ, G8 पत्रस्तिमिरथो मिथ; G6 रौद्रपत्ररथोर्मिथ Cd v oitc पत्ररथ (Cv °थ), gloss Cd पक्षिन्, Cv पक्षी हस, tho rost is corrupt in Cd Cn v oito रौपि Text as in K2 only! — c) K1 अडभक्षिणम्, D4 °क्षेणम् K4 Ñ1 V1 B Dn D1 2 6m अडभक्षणकर्मैतत्; D8 °भक्षणवद्धर्मस; T1 G5 °भक्षाद्यशुचि ते, G1 2 अडानां भक्षमशुचि (G2 °मरुचिं), G8 अंडपक्षिणमशुचि ते, G6 °पक्षमशुचिं ते, M °भक्षणमशुचि — d) K1 (corrupt) च ध वाचमिनिशयते, K2 (corrupt) कर्म च मति शेते; K8 (corrupt) कस्य च मतिशते, K4 N1 B1 4 6 Dn D6m Cn (see below) तव वाचमतीयते, V1 B2 8 5 D1 तव वाचा प्रती(D1 °ली)यते, D2 तव तावत्प्रतीयते, D8 तव च प्रतीयते; D4 6 कर्म वाचमतिशयेत् (D6 °तिदेवते), T1 कर्म वाचमतीहते, G1 (corrupt) कर्म एचामितीशते, G2 कर्म वाचामनीशते; G8 (corrupt) कर्म यामवतोशते; G5 कर्म वाचमतीव ते; G6 (corrupt) कर्म पम निदास्मते; M1 कर्म वाचमतिशोभते; M2 कर्म तत्पापं तदतिशेते — ⁂Cd हसस्याण्डभक्षणं भीष्मस्याशुचिकर्मण्यारोपयति अण्डभक्षणमिति । वाचमतिक्रम्य ईयते वर्तते इत्यर्थ । Cn एतत्तव अशुचि अण्डभक्षणकर्म वाचमतीयते उक्तिविरुद्धमित्यर्थ ।⁂ — The metre is Halamukhī, many MSS trying to convert it into Śloka!

Colophon om. in G4 — *Sub-parvan* Ś1 K B1-5 Dn D1-8 5 6 G1 शिशुपालवध (D5 cont चकोरोपाख्यान), B6 राजसूय and शिशुपालवध, D4 G6 M1 राजसूय G8 (om sub-parvan name) mentions only हसोपाख्यान — *Adhy. name* D4 (marg sec m) शिशुपालवाक्यं, G1 M1.2 हसपक्षिसंवाद. — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 38 (as in text), K2 D2 39, Dn1 D4 (marg sec m) 41, S (G4 om.) 71 — *S'loka no* K2 Dn2 D1 2 40, Dn1 41, M1 55

39

1 G4 om 1a–8b (of v l 2 38 3) S (G4 om) begins this adhy with a variant of our 2 38. 38 (q v) after the ref शिशुपाल, in T1 G2.3 6 M1 this is a *repetition* — S reads 1 after 6 — a) G1 यहुमते K2 राजन् — b) T1 G1-2.3 M नराधिप (for महा°) — c) G3 ये (for यो) G1 नोयेप; G2 नैयेप K8 कृष्णेन युद्ध नेया स्वा, B1 य सहानेन नेयेप — d) S (G4 om) गोपाल (G6 गोपोयम्) (for दासोऽयम्)

2 G4 om 2 (of v l 1) — a) K1 यद्वज्, K2 8 D4-6 S (G4 om) यत्तज्, K4 यत्र, V1 B3-5 Dn D8m कर्म (for यत्तु) — b) K4 जरासधे T1 -वये (for वधे) B3 तथा (for तदा) — c) B1 तु (for च) — d) K1 B3 6 कथं; G2 कुत (for कस्तत्) G1 2 साध्वीति B3 4 6 मन्यसे, S (except G6, G4 om) पश्यति (for मन्यते)

3 G4 om 3 (of v l 1). — b) K4 छद्मनां ब्रह्म वादिनां; D4 °ना ब्रह्मणादिना (sic), B3 6 ब्राह्मणच्छद्मवादिना, Cd as in text — c) D1 (by corr) दृष्ट, G6 पृष्ट K2 D4 प्रभाव; G3 5 6 स्वभाव. M1 कृष्णे नु — d) K4 Dn(!) D6 भूपते (for धीमत)

4 G4 om 4 (of v l 1) — a) B1 D1 2 सर्वात्मना, D4 धर्म्यात्मना (for धर्मा°) — b) K2 Ñ1 V1 B1 3 D3 6 T1 G1-3 Cdp ब्राह्मण्यम् K1-3 Ñ1 V1 B1 D5.6 Cdp अविजानता; Dn(!) अव°, D1 2 अवगच्छति (for अभिजानता) Ś1 D4 ब्राह्मणस्य विजानता (D4 °त) Cd corrupt one MS ब्र (lacuna), the other MS. ब्राह्मणस्य ब्राह्मणसयधिन (!) — c) Ś1 D4 Cd नैवेष्ट, K3.4 Ñ1 V1 B3.5 D2 6 Cn v नेषितं, B4 6 इ°;

नैषितं पाद्यमस्मै तद्दातुमग्रे दुरात्मने ॥ ४
भुज्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनंजयाः ।
जरासंधेन कौरव्य कृष्णेन विकृतं कृतम् ॥ ५
यद्ययं जगतः कर्ता यथैनं मूर्ख मन्यसे ।
कस्मान्न ब्राह्मणं सम्यगात्मानमवगच्छति ॥ ६
इदं त्वाश्चर्यभूतं मे यदिमे पाण्डवास्त्वया ।
अपकृष्टाः सतां मार्गान्मन्यन्ते तच्च साध्विति ॥ ७
अथ वा नैतदाश्चर्यं येषां त्वमसि भारत ।
स्त्रीसधर्मा च वृद्धश्च सर्वार्थानां प्रदर्शकः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु ।
चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ९
तस्य पद्मप्रतीकाशे स्वभावायतविस्तृते ।
भूयः क्रोधाभिताम्रान्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ १०
त्रिशिखां भ्रुकुटीं चास्य ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ११
दन्तान्संदशतस्तस्य कोपाद्ददृशुराननम् ।
युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ १२
उत्पतन्तं तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम् ।
भीष्म एव महाबाहुर्महासेनमिवेश्वरः ॥ १३
तस्य भीमस्य भीष्मेण वार्यमाणस्य भारत ।
गुरुणा विविधैर्वाक्यैः क्रोधः प्रशममागतः ॥ १४ C 2. 1487 B 2. 42. 14 K 2 65 14

T1 G3 5 6 M प्रे° (for नै°) T1 G1–3 M1 अग्रे (for अस्मै) Ñ1 V1 B3–6 D1–3 तु; G1.2 तं (for तद्) D5 तेनेषितं पाद्यमस्मै — d) K1.2 D5 (before corr) दत्तम्; Cd दातुम् (as in text) K2 अर्ग्य, T1 G1–3 5 M1 अस्मै (for अग्रे) B4–6 D1–3 Cd दुरात्मन (for °ने)

5 G4 om 5 (of. v.l 1) — a) G2 भुंजताम् D1 2 इह (for इति) Cd as in text — b) Ñ1 V1 B3 5 6 D1–3 कृष्णभीमार्जुनास्तदा, G2 वृष्णिवीरधनजया°

6 G4 om 6 (of v l. 1) — a) S (G4 om) स चायं (for यद्यय) — b) K2 यद्येनं, B1 अथैन (for यथैनं) S (G4 om) भीष्म (for मूर्ख) G3 कथ्यसे (for मन्य°) — c) Ś1 कः क्षत्रं, K2 3 G6 तस्मात्स, D4 क° क्षेत्र; G1 स तस्माद्, G2 स कस्माद् M कस्माद ब्राह्मण — d) K1 इव गछति; D5 अवतिष्ठते; T1 G3 5 6 अवगच्छसि; G1 2 अवधीन्मत (G2 °न.), Cd as in text — After 6, S (G4 om) reads 1

7 G4 om. 7 (of v l. 1). — a) K1 वा, T1 G3 5 च; G6 दा (corrupt) (for तु) B3 5 6 D3 हि (for मे) — b) K1 इदि ने (sic), K4 सहते, D5 यदिद, D6 यदीमे (for यदिमे) K1 D5 पाडव स्वया; K4 पांडवाश्वया, D4 पाडवस्त्वया — c) B2 अप्रकृष्टा°, Cd as in text B5 T1 मार्गा — d) Dn2 D1 3 4 मन्यते, G1 अन्यश्चे (sic), G2 अन्यस्त्वे, M1 मन्यसे (for मन्यन्ते)

8 G4 om 8^{ab} (of v l 1) — a) D3 अस्माकं (for अथ वा) — b) G1–3 एषा (for येषा) K2 D6 अभि-, B6 अपि (for असि). K2 भासत°, D1 5 भारत° — c) Dn1 (by corr) सधर्मा चैव, Dn1 (before corr) n2 स्वधर्मश्चैव, D1 स्वधर्माश्चैव; D2 स्त्रीधर्माश्चैव, G3 स्त्रीसधर्मश्च, G5 स्त्रीत्वधर्मा च; Cv as in text. G1 स सधर्मोपविद्धश्च, G2 M स्त्रीसधर्मोपवृद्ध(G2 °त्त)श्च Cd implies text — d) B3 धर्मार्थाना (for सर्वा°) K4 प्रदर्शक, D4 °कै°, Cd as in text

9 a) B3 4.6 ततस् (for तस्य) — b) G2 (corrupt) इष्टक्ष रूक्षतर बहु, M1 रूक्षाक्षरयुत बहु Cd cites रूक्ष and रूक्षाक्षर (both as in text)

10 a) B2 Dn1 तथा (for तस्य) K2 D1 (before corr) 4 °प्रतिकाशे — b) B1 शुभे चायत (for स्वभावायत) K1 -विस्तर, D3 लोचने (for -विस्तृते) K1 त्वभासयतविष्ट ते (sic) — c) B1 भृश (for भूय°) Ś1 क्रोधातिताम्राते, Dn2 D1 2 °भिताम्राक्षे, D3 4 °हि (D4 °ति) ताम्रांत-. S भूय° कोपा(G6 क्रोधा)त्सुसंरक्ते — d) K1 2 D4 रक्त-, D5 रक्षो- K4 वभूव ह S सबभूवतुरक्षि(G1 °क्ष)णी

11 a) D4.5 त्रिशाखां A few MSS भृ(or भ्र)कुटीं, D4 5 °टिं. M1 तस्य (for चास्य) — c) M2 ललाटसस्था भ्रुकुटी — d) K2 4 D3 4 T1 गगा (for गङ्गां)

12 a) K2 सदर्शतस्, K3 त्रिदशतस्, M2 सदशतश्, G6 दर्शयतश् T1 G1–3 6 M चास्य (for तस्य) G4 दतान्सदशतस्यास्य — b) G2 के वा, M2 क्रोधाद् (for कोपाद्) — c) K1 काल° (for सर्व°). — d) V1 B2 3 5.6 Dn2 D1–3 जिघांसत°, B4 Dn1 जिघत्सत° (for दिधक्षत)

13 a) = 17^a K2 च (for तु) G5 उत्पतन्नात्मवेगेन — b) Ś1 K1 B1 D4 5 तरस्विन, V1 यश°, G3 महास्वन (for मन°) — c) G4 एव (for एव) B1 D1 2 महाबुद्धिर्, M1 °बाहु — d) K1 (sup lin) महासेनाम् [Cd n v all identify Mahāsena as Kārttikeya]

C 2. 1466 B 2. 42 15 K 2 65 15 नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरिंदमः ।
समुद्धूतो घनापाये वेलामिव महोदधिः ॥ १५
शिशुपालस्तु संक्रुद्धे भीमसेने नराधिप ।
नाकम्पत तदा वीरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ १६
उत्पतन्तं तु वेगेन पुनः पुनररिंदमः ।
न स तं चिन्तयामास सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १७
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यं चेदिराजः प्रतापवान् ।
भीमसेनमतिक्रुद्धं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ १८
मुञ्चैनं भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नराधिपाः ।
मत्प्रतापाग्निनिर्दग्धं पतंगमिव वह्निना ॥ १९
ततश्चेदिपतेर्वाक्यं तच्छ्रुत्वा कुरुसत्तमः ।
भीमसेनमुवाचेदं भीष्मो मतिमतां वरः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

K4 इह (for इव)

14 a) G1 हीमस्य (for भी°) — c) K1 D1 2 गुरूणा (for गुरुणा) S गुरोर्बहुविधैर्वाक्यै Cv cites गुरोर् — d) T1 G4 क्रोध, G1 2 कोप, M1 कोप॰ B2 प्रणयम् (for प्रशमम्) Ś1 K1 2 V1 D4 5 प्रशममागमत्, S प्रशमन ययौ (for °मागत°)

15 a) K4 नातिक्रामत (for °चक्राम). — b) D5 T1 G5 अरिंदम — G3 6 om (hapl) 15c–17b, D5 om 15cd — c) K1 2 B3–6 समुद्भूतो; K3 °द्भूते, K4 Dn (!) D3 °च्चूतो, Ñ1 V1 B2 D6 °द्धृत्तो, T1 G5 °द्धतो; Cv as in text D2 (corrupt) समुद्भूतौघनाशाय

16 G3 6 om 16 (cf v l 15). — a) Ś1 D1 (before corr) M3 सक्रुद्धो, K4 सक्रुद्ध — b) Ś1 D1 (before corr) भीमसेनो K3 4 Ñ1 V1 B1–5 Dn D1–3 6 जनाधिप (B4 5 D3 °प, D1 °पा); B6 नराधिप; S (G3 6 om) परंतपे (M2 महाबले). — c) K1 नाकंपयत् (for °कम्पत) T1 G5 महाबाहु°; G1 2 4 M महावीर्य॰ (for तदा वीर) — d) V1 B1 पौरुषेषु; D4 पारुषे स्वे (for पौरुषे स्वे) T1 G5 M महति स्थित, G1 2 मतिमा(G1 °मां) स्थित°; G4 समवस्थित॰ (for स्वे व्यव°)

17 G3. 6 om 17ab (cf v l 15) — a) K1 उत्पतत तु, K2 उत्पत्यत तु, D5 उत्पात त तु; T1 G5 उत्पपातास्य, G1 2 4 उत्पतन्नाम (for उत्पतन्त तु) — b) Ś1 K1 2 4 V1 D1 5 अरिंदम, Dn D3 6 G2 M2 °दम — c) Ś1 D4 स न (by transp), Ñ1 M2 न च; D5 भृश — d) K1 क्रुद्ध, B1 क्रुद्ध; B3 4 5 D6 क्रुद्धो (for क्षुद्र) G5 तथा (for यथा)

18 a) D4 प्राहसञ्च — b) B1 2 शिशुपाल॰ (for चेदि°) D1 (marg sec m as in text) 2 तच्छ्रुत्वा कुरुसत्तम (= 20b) — G6 om 18cd — c) Ñ1 V1 B5 Dn D6 G3 अभि° (for अति°) — d) T1 G3 5 मत्वा (for दृष्ट्वा) B2 D1 2 G1 2 भीमपराक्रम, D5 [अ]तुल-पराक्रम

19 a) B1 मुचेम K3 भीम (for भीष्म) T1 G1.3–6 M यावच्च (for पश्यन्तु) G2 त मुचैन भीष्म यावत्. — b) K1–3 यावदेते, K4 V1 B3–6 D3 सर्व एव B4 जनाधिपा॰ S पश्यतु (G4 पश्यैत) वसुधाधिपा॰. — c) Ś1 D1–4 मत्प्रतापाद् (D1–3 °प) विनिर्दग्ध, K1 मत्प्रतापाग्निना दग्धं, K2–4 V1 B1 2 4. 5 Dn D1 2 5 6 मत्प्रभाव(K2 D5 °वाद्)विनिर्दग्धं, B3 6 मत्प्रभावाग्नि नि°, T1 G4–6 मत्प्रतापेन नि°, G3 मत्प्रभावेन नि°, text as in Ñ1 G1 2 M (cf. K1) — d) K2 पततम् (for पतगम्)

20 b) Ś1 K Ñ1 V1 B2 Dn D1–6 श्रुत्वा तत् (K4 त) K1 कुरुनंदन॰ (sic), D3 5 कुरुसत्तम; T1 °मं; G5 °मा°. — d) K4 वर (for वर॰) — After 20, S ins (Cv glosses, cf 2 41 1)

379* नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
भीमसेन महाबाहो कृष्णेऽस्य वधनिश्चय॰ ।

[(L 1) G1 2 यदा त्वा°, G3 यत्त्वामा॰ (for यया त्वा°). — (L 2) G2 3 5 6 M1 कृष्णस्य, G4 M2 कृष्णोस्य (for कृष्णेऽस्य) Cv cites विनिश्चय, cf Sastri 2 43 22 and our 2 41 1]

Colophon — *Sub-parvan* N (D5 marg, for D4 see below) शिशुपालवध, D4 G6 M1 राजसूय — *Adhy name* G3 भीमकोप॰, G6 M2 भीमाभ्युत्थान. — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg) D4 38, K2 D3 40, K3 39 (as in text), Dn1 42, S 72 (G4 48) — *S'loka no* K2 3 Dn M1 20

40

1 b) B1 क्षत्र, K1 3 D1 2 5 6 S एव (for एष) — 1cd = 1 1142*, line 4 — d) K2 4 Ñ1 V1 B D1 2 M2 रुरोद, K3 रराव, Dn (!) D3 ररास; M1 रुचाव (for रराव) K4 रराम च, D3 रुरोद च; D4 ननार्दन, D5 निनाद च (for ननाद च)

४०

भीष्म उवाच ।

चेदिराजकुले जातस्त्र्यक्ष एष चतुर्भुजः ।
रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च ॥ १
तेनास्य मातापितरौ त्रेसतुस्तौ सबान्धवौ ।
वैकृतं तच्च तौ दृष्ट्वा त्यागाय कुरुतां मतिम् ॥ २
ततः सभार्यं नृपतिं सामात्यं सपुरोहितम् ।
चिन्तासंमूढहृदयं वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३
एष ते नृपते पुत्रः श्रीमाञ्जातो महाबलः ।
तस्मादस्मान्न भेतव्यमव्यग्रः पाहि वै शिशुम् ॥ ४
न चैवैतस्य मृत्युस्त्वं न कालः प्रत्युपस्थितः ।
मृत्युर्हन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५
संश्रुत्योदाहृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः ।
पुत्रस्नेहाभिसंतप्ता जननी वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
येनेदमीरितं वाक्यं ममैव तनयं प्रति ।
प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ।
अन्तर्हितं ततो भूतमुवाचेदं पुनर्वचः ॥ ८
येनोत्सङ्गे गृहीतस्य भुजावभ्यधिकावुभौ । C 2 1502 B 2 43 9 K 2. 06 9

---

2 ^{ab}) D1 त्रैसतुस्, D4. 5 त्रसतुस् K1 2 सह बांधवै', K3 सहबांधवौ, K4 तौ च बांधवौ (for तौ सबा°) S तेन शब्देन वित्रस्ता' पितर' (G1 2 M वित्रस्तौ पितरौ) सहबांधवा' (M °वै.) — ^{c}) B3 4 विकृतं K1 तच्च तद्, K4 Ñ1 V1 Dn D6 तस्य तौ, D1 तत्वतो, D3 चास्य तद्, D5 तच्च तं, G1 2 तच्च ते, G3 तच्च वै, G4 तत्ततो (for तच्च तौ). — ^{d}) D2 5 T1 G1 3 M [अ]कुरुता; G2 कुरुते (for कुरुता)

3 ^{a}) Ś1 K2 D4 सभाया, G2 सभार्यान् S तु नृपं (for नृपतिं) — ^{b}) K1 सामान्य, K2 समात्य', K4 सामात्ये — ^{c}) Ś1 चितासंपूर्ण°; D4 चोत्तासमूढ° (corrupt), T1 G5 चिंताविमूढ°; G3 चिंतासमृद्ध°. — ^{d})=1 69 28^{d}, 114 5^{d}, 28^{b}, 115 17^{d}, etc, etc. D4 °शरीरिणे

4 ^{a}) D3 नृपते' K4 T1 G1–3 पुत्र — ^{b}) K4 बलाधिप', Dn (!) D6 बलाधिक' (for महाबल). — K4 om (? hapl) 4^{c}–5^{d} — ^{c}) D6 ते भव्यम् (for भेतव्यम्) — ^{d}) Ñ1 सप्रत ; S (except G4 6) अव्यग्रं (for अव्यग्र'). S पाल्यता शिशु' (for पाहि वै शिशुम्).

5 K4 om 5, M2 om 5^{ab} (for K4 cf. v l 4) — ^{a}) K2 बालस्य; B1 3 5 6 D3 5 मृत्युर्वै, G4 मृत्यु स्याद्; G5 मृत्युत्व (for मृत्युस्त्व) Ś1 D4 तदैवैतस्य मृत्युर्वै; K1 न च वै मृत्युरस्य त्व, K3 न च वैतस्य कालस्त्व, Ñ1 M1 न च चैतस्य मृत्युस्त्व; V1 B4 Dn न च वैतस्य मृत्युर्वै, G1 2 न वै चैतस्य मृत्युस्तु — ^{b}) G4 अकाल'; G6 न काल (for न काल') B1 पर्यवस्थित, B2 D1 2 पर्युप°, G4 प्रत्युपस्थिते — M1 om. 5^{cd} — ^{c}) V1 B1 2 4 D2 यश्च, D1 योस्य (for मृत्युर्) Ś1 D5 मृत्युर्हि तस्य (D5 नास्य) शस्त्रेण, B3 5 6 D3 यश्च शस्त्रेण हतास्य, D4 मृत्युर्ह्येतस्य शस्त्रेण, S (M1 om) एतस्य मृत्युरुत्पन्न' — ^{d}) D4 स वो°, D5 न चो° (for स चो°) B1 D1 2 om च B2 नराधिप; D1 °प' T1 G3. 5 6 शस्त्रेणैन हनिष्यति, G1. 2. 4 M2 चक्रेणैनं वधि(M2 हनि)ष्यति

6 G5 om. 6^{a}–7^{b} — ^{a}) K1 D3 सश्रुत्वा, S (G5 om) तच्छ्रुत्वा (for संश्रुत्य) D3 व्याहृत, G6 [उ]पहितं (for [उ]दाहृतं) — ^{b}) Ś1 B1 2 D1 2 तदा, D4 नृप (for तत') K4 V1 B1m 3–6 D3. 5 S (G5 om) भूतेनांतर्हितेन वै (T1 G3. 4 6 M1 सा, G1 2 M2 स') — ^{c}) K2 °स्नेहाभिसप्रासा, G4 °स्नेहेन सतप्ता

7 G5 om 7^{ab} (cf v l. 6) — Before 7, B2. 4 ins श्रुतश्रवा उ° — ^{a}) D4 एदैनम् (sic), G2 यदेनम् (for येनेदम्) Ś1 निर्मित; G3 ईदृश (for ईरित). — ^{b}) Ś1 D4 M1 [इ]म, K1 B5 [ए]व, K4 Ñ1 B2 Dn D6 [ए]त, B6 T1 M2 [ए]न, D3. 5 [इ]द, G3 [ए]तत्, G6 [इ]य (for [ए]व) — ^{c}) D4 त्वा (for त) — ^{d}) Ś1 D4 मुनिर् (for पुनर्) — After 7, N ins

380* याथातथ्येन भगवान्देवो वा यदि चेतर' ।

[K4 Dn1 D2 3 यथातथ्येन, D4 यथा तथ्य तु. K1 D3 चेतर']

— On the other hand, S ins (Cv glosses) after 7

381* महद्बलं महद्भूतमित्युक्त्वा पुनरुत्तरम् ।

[M2 महाभूतम् (for महद्भूतम्) M2 इत्युक्ते T1 G3 5 पुनरुत्तम]

8 ^{a}) S तत्वेन (for पुत्रस्य) — ^{b}) B1 को वा (for कोऽस्य) — K3 om 8^{c}–9^{b} — ^{cd}) Ś1 K4 Dn1 D6 अंतर्भूत (for °र्हितं) B5 वृत्तम् (for भूतम्) Ś1 इद वच, K2 वच' पुन' (by transp) S ततस्ते ख(T1 M1 खे)चरै- र्भूतैरुत्तर समुदाहृत

C 2 1503 D 2.43 10 K 2.66 10 पतिष्यतः क्षितितले पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ ९
तृतीयमेतद्बालस्य ललाटस्थं च लोचनम् ।
निमज्जिष्यति यं दृष्ट्वा सोऽस्य मृत्युर्भविष्यति ॥ १०
त्र्यक्षं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च समुदाहृतम् ।
धरण्यां पार्थिवाः सर्वे अभ्यगच्छन्दिदृक्षवः ॥ ११
तान्पूजयित्वा संप्राप्तान्यथार्हं स महीपतिः ।
एकैकस्य नृपस्याङ्के पुत्रमारोपयत्तदा ॥ १२
एवं राजसहस्राणां पृथक्त्वेन यथाक्रमम् ।
शिशुरङ्के समारूढो न तत्प्राप निदर्शनम् ॥ १३
ततश्चेदिपुरं प्राप्तौ संकर्षणजनार्दनौ ।
यादवौ यादवीं द्रष्टुं स्वसारं तां पितुस्तदा ॥ १४
अभिवाद्य यथान्यायं यथाज्येष्ठं नृपांश्च तान् ।
कुशलानामयं पृष्ट्वा निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १५
अभ्यर्चितौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्यधिकं ततः ।
पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संन्यदधात्स्वयम् ॥ १६
न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्के भुजावभ्यधिकावुभौ ।
पेततुस्तच्च नयनं निममज्ज ललाटजम् ॥ १७
तद्दृष्ट्वा व्यथिता त्रस्ता वरं कृष्णमयाचत ।

---

9 K3 om. 9ab (of v l. 8) — a) Dn (l) D6 यस्य (for येन) K1 D3 S (except G6) येनोत्संग, K2 येनत्सग (sic) Cv apparently as in text — b) K1 2 अस्य; G3 अपि, Cv अभि- (as in text) — cd) S पति (G1.2 भवि)ष्यतस्तु सं(G4 तौ)भग्नौ सोस्य मृत्युर्भविष्यति (Cv cites most of this), cf 10d

10 G6 om 10 — ab) K4 B4 Dn D6 तु (for च) S (G6 om) यस्यो(M1 येनो)त्सग(G1 2 °गे)गृहीतस्य तदेवाक्षि(T1 तदेवार्थि, G1 2 तथैवाक्षि)र्ललाटज — c) G3 निमसृष्यति T1 संदृष्टो; G1 2 4 M सस्पृष्टे; G3 संदिष्टे, G5 सदृष्टे (for य दृष्ट्वा)

11 a) D1 अक्ष, D2 त्र्यक्ष्यं — b) S एतच्च (for तथा च) — c) Ś1 D1 2 4 धरण्या°, K1 3 धरिण्यां, K4 Dn (l) D6 पृथिव्यां (for धरण्यां) — d) Ś1 K3 B2 3 5.6 D3–5 ह्यभ्य(Ś1 B3 D4 °भ्या)गच्छन्; K1 B4 चाभ्य°, N1 V1 Dn D6 अभ्या°, B1 ह्यन्व°, D1 2 ह्यस्य ग°; S तत्राग° (T1 G5 तत्र ग°; G6 यत्राग°) (for अभ्य°, as in K2 4 only!)

12 b) S यथार्हं प्रतिपूज्य च (G1 2 °पूजितान्) — c) S (except G1 2) नृपस्यांक — d) K1 2 N1 D4 S (except G1.2) तस्य (for तदा)

13 a) D1 एव (for एवं) D2 राजन् (for राज) — c) G2 शिशुम् Ś1 B1 अक (for अङ्के) G2 °रूढ (for °रूढो) — d) G1 2 तत्र (by transp) K1 प्राप्ति (for प्राप) — After 13, K4 V1 B D (except D4 6) T1 G1–3 5 ins

382* एतदेव तु सश्रुत्य द्वारवत्यां महाबलौ ।

[B1 2 D1 2 च, G1 2 हि (for तु) B1 2 D1 2 महाश्चर्यं, G3 द्वारकायां (for °वत्यां)]

14 a) Ś1 Dn1 D6 G1.2 ततश्चेदिपुरीं; K4 °पुरि; B1 चेदिराजपुरं; Dn2 D4 ततश्चेदिपुरिं D1 ततश्चेदिपु संप्राप्तौ — c) T1 दृष्टुं (for द्रष्टुं). G2 यादवेन्द्रौ तदा दृष्ट्वा — K4 om 14d–15a, G2 om 14d–15c — d) K3 Ñ1 V1 B1 2 4 6 Dn D1 2 6 तौ (for तां) Ś1 मुदा, B2 D1 2 T1 G3–6 M तत (for तदा) — After 14, B1 ins

383* पितृस्वसार ता दृष्ट्वा समाश्वास्य महाभुजौ ।;

while T1 G1 4–6 M ins (Cv cites parts)

384* तौ दामघोष राजानमभिवाद्य यथाक्रमम् ।

[G4 दमघोष तु, G5 तौ दमघोष (for तौ दाम°)]

15 K4 om 15a, G2 om 15abc, G3 om (hapl) 15a–16b, G6 om 15ab (for K4 G2 cf v l 14) — a) D1 2 °न्योन्यं, G4 °न्याय्य (for °न्याय) — b) K4 प्राप्तं तेन, V1 B3 4 6 D2.5 यथावृद्ध; B1 5 Dn D6 T1 G1 4 5 M2 यथाश्रेष्ठं (T1 M2 °ष्ठ, G4 °ष्ठान्) K1.2 स (K2 च) त नृपं; K3 च# नृप; K4 B1 Dn (!) नृप च ता, B6 D3 5 नृपास्तु तान्; D6 (corrupt) च त च तां, G1 च तान्नृपान् — c) T1 G5 6 °मयौ, G4 °मयो (for °मय) K1 D1 G6 दृष्ट्वा, G4 स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) — d) G2 निष्णातौ, some MSS निष(K1 °षि)णौ (for निषण्णौ)

16 G3 om 16ab (cf v l 15) — a) Ś1 B1 6 m D6 सा(B6 m सो)भ्यर्च्य तौ, K1 सोभर्च्छतौ; K2 सा चाभ्यर्च्य; K3 समर्चितौ, Ñ1 V1 B2 Dn अभ्यर्च्य तौ, B3 सोभ्यर्चितौ; D4 साभ्यर्चितौ, T1 G1 4–6 M स्वभ्यर्चितौ — b) D1 स्मित्या (m प्रीत्या as in text). K2 चाप्य° (for चाभ्य°) Ś1 B1 2 D1 2 4 तदा (for तत) — c) B3–5 D3 5 दामोदरस्यांके; D4 च सोदरोत्सग — d) K1 2 B2 4 5 D2 सन्यदधत् (K1 °धे); B3 D3 5 सा न्यदधात् (D5 °धत्); T1 G3 5 सा (G3 वा) सन्यधात् (for सन्यदधात्) B6 यादवी न्यदधात्स्वयं

17 a) K1 °गात्रस्य (for °मात्रस्य) — b) K1 अस्या°; K2 तस्या°; D2 अप्य° (for अभ्य°) — c) K1 तत्र; G4 त च (for तच्च) — d) K3 G5 6 निमज्जत, K4 नामज्जत; B D (except D4) न्यमज्जत, G3 4 निर्ममज्ज (G3 °ज्जत्)

ददस्व मे वरं कृष्ण भयार्ताया महाभुज ॥ १८
त्वं ह्यार्तानां समाश्वासो भीतानामभयंकरः ।
पितृष्वसारं मा भैषीरित्युवाच जनार्दनः ॥ १९
ददानि कं वरं किं वा करवाणि पितृष्वसः ।
शक्यं वा यदि वाशक्यं करिष्यामि वचस्तव ॥ २०
एवमुक्ता ततः कृष्णमब्रवीद्यदुनन्दनम् ।
शिशुपालस्यापराधान्क्षमेथास्त्वं महाबल ॥ २१

कृष्ण उवाच ।

अपराधशतं क्षाम्यं मया ह्यस्य पितृष्वसः ।
पुत्रस्य ते वधार्हाणां मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥२२

भीष्म उवाच ।

एवमेष नृपः पापः शिशुपालः सुमन्दधीः ।
त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २३ C 2. 1518 K 2 43 25 K 2 66 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

---

18 ^{a}) K2–4 B3 5 6 D (except D8) S (except G1–3) सं (for तद्) Ś1 K1.2 व्यथितास्, G2 व्याधिता (for व्यथिता) Ś1 K2 Ñ1 D4 तत्र, K3 S देवी, B1 साथ, B3 D1 2 सा तु, B5 माता (for स्वसा). — ^{b}) K3 देवी, T1 पर (for वरं) — ^{c}) V1 B3–6 D8 5 प्रयच्छ (for ददस्व). K2 3 कृष्ण वरं (by transp.). — ^{d}) K4 सभयार्ता; B3.4 6 G2–5 भयार्तायै, D4 °र्ताय, T1 G1 °र्ता वै. K4 D4 महाभुज.

19 ^{a}) K1–3 B5 D3 5 om हि D4 ह्यात्ताना — ^{b}) Ś1 K4 Ñ1 B1.2 4 Dn D1 2 4 6 अभयप्रद° (B1 °द्). — After 19^{ab}, N ins ·

385* एवमुक्तस्तत° कृष्णः प्रोवाच यदुनन्दन ।

[Cf. 21^{ab} Ś1 D4 तदा, K4 तथा (for तत) K Ñ1 Dn D4 6 सो(K4 स्व)ब्रवीद् (for प्रोवाच)]

— V1 B2 5.6 D1 2 cont.

386* स तं ह्यक्षं ततो दृष्ट्वा समाश्वास्य महाभुजः ।

[V1 ततस्तु ता, B6 ततस्तां (for स त ह्यक्ष)]

On the other hand, G2 ins after 19^{ab}

387* श्रुत्वा पितृष्वसुर्वाक्यं भक्तानामभयप्रद° ।

— ^{cd}) N मा भैस्त्वं (V1 B3 5 D3 5 मैषीर्) देवि (Ś1 D4 भीरु; K4 D1 देवी) धर्मज्ञे न मत्तोस्ति (K1 मत्तो नास्ति) भय तव

20 ^{a}) K V1 B1 2 D S (except M2) ददामि K1 D2 5 S किं (for कं) K4 V1 Dn D6 किं च (D6 चि), T1 G1 2 सेव, G3–6 M देवि (for किं वा) — ^{b}) B1 D1.3 करोमि च; S किं वा कार्यं (for करवाणि) Ś1 पितृस्वसु — ^{c}) K1 D1 वाक्य, D4 शक्यं (for शक्यं) K4 वाशक्य, D4 वा वाक्य — ^{d}) T1 G वरे, M2 प्रियं (for वचस्) K3 परंतपे (for वचस्तव)

21 ^{ab}) Ś1 D1–3 G5 एवमुक्त्वा D6 वच° (for तत) B3–6 D3.5 [अ]ब्रवीत् (for ततः), and तत° सा यदुनदनं (B3.4.6 °नंदिनी). — ^{c}) B3–6 D3 5 शिशुपालापराधांस्त्वं, S क्षमस्व शिशुपालस्य — ^{d}) B1.2 6 D1.2 क्षमेथाः पुरुषोत्तम; V1 B3 5 D3 5 क्षमेथा यदुनंदन, S अप(G1 2 [अ]प्यप)राधं महाबल — After 21, N ins.

388* मत्कृते यदुशार्दूल विज्ञेनं मे वर प्रभो ।

[Ś1 B2 4 D2 [ए]त मे, K1 2 Ñ1 V1 B1.3 5 6 [ए]तन्मे, D3 5 [ए]तत्स (for [ए]न मे) K3 8 विभो (for प्रभो)]

— On the other hand, S ins after 21 :

389* इत्युक्त' पुण्डरीकाक्षः प्रत्युवाच महाबल° ।

[G2 °यशा° (for °बल) G6 भगवान्भूतकृत्तदा (for the post half.)]

22 K3 G5 om the ref. — ^{a}) Ś1 K B2.4 6 D1 2 (both before corr) 4 M2 क्ष(K3 क्षे)म्यं; Ñ1 क्षात, D6 क्षम्य (for क्षाम्यं) — ^{b}) K1 मयेह्यस्य, K4 मया यस्य, T1 G1.4.5 स मया (T1 °धा) वै, G2 3 समयो वै, G6 इत्युवाच; M1 समयाद्धि, M2 समयेन (for मया ह्यस्य) Ś1 D4 पितृस्वस°, G6 पितृष्वसु — ^{c}) G2 पुत्र तेषा, G3 पुत्रस्य त्वं K1(by corr.).3 4 Ñ1 B1–4 D (except D1) T1 G3–6 वधार्हस्य; V1 वरार्हस्य Cd वधार्हाणा as in text (gloss वधहेतूना), Cn also apparently as in text!

— After 22, M1 ins

390* एवमेतत्पुरावृत्त शिशावस्मिन्वृकोदर ।

M1 cont T1 G M2 ins after 22 (replacing 23^{ab})

391* स जानन्नात्मनो मृत्यु कृष्ण यदुसुखावहम् ।

23 S om. 23^{ab} (with the ref., of 391*) — ^{a}) K4 अथ, V1 B5 एव (for एष) Ś1 D4 महीपाल° (for नृप पाप°) — ^{b}) K1 2 4 [अ]प्य-, K3 Ñ1 (? see Addenda) Dn1 स, V1 B2 5 D3 5 [अ]ति-, B1 3 4 6 D1 2 हि (for सु) — ^{c}) Ś1 D4 त (for त्वां) Dn2 D5 °ह्वयते, Cd °ह्वयते (as in text) Ś1 D4 वीरो, Ñ1 V1 B3–6 D2 3 5 भीम (for वीर) S तेन त्वामा(G4 °म)-

४१

C 2 1519
B 2 44 1
K 2 67 1

भीष्म उवाच ।

नैषा चेदिपतेर्बुद्धिर्यया त्वाह्वयतेऽच्युतम् ।
नूनमेष जगद्भर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १
को हि मां भीमसेनाद्य क्षितावर्हति पार्थिवः ।
क्षेप्तुं दैवपरीतात्मा यथैष कुलपांसनः ॥ २
एष ह्यस्य महाबाहो तेजोंशश्च हरेर्ध्रुवम् ।
तमेव पुनरादातुमिच्छत्पृथुयशा हरिः ॥ ३
येनैष कुरुशार्दूल शार्दूल इव चेदिराट् ।
गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानस्मानचिन्तयन् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततो न ममृषे चैद्यस्तद्भीष्मवचनं तदा ।
उवाच चैनं संक्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५

शिशुपाल उवाच ।

द्विषतां नोऽस्तु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य यः ।

ह्वये(T1 G1 4 M2 °य)चैद्यो — d) K1 2 D1 °यल° (for °वर°)

Colophon om in K4. — *Sub-parvan*: Ś1 K1-3 B D1-3 5 6 शिशुपालवध, Dn D4 G6 राजसूय; M1 राजसूय and शिशुपालवध — *Adhy name* Dn शिशुपालचरित, G3 शिशुपालोत्पत्ति; M2 शिशुपालवृत्तान्त — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg) 3 D4 40 (as in text), K2 D3 41, Dn1 43, S 73 (G4 49) — *S'loka no* K2 Dn D1 2 M1 25, K3 23, T1 26.

41

1 Occurs first (with v l) in S as 379* (of v l 2 39 20), and is *repeated* here — K3 वैश° उ° — a) Dn1 D6 नष्टा (for नैषा) K4 D3 G5 6 चेदिपते — b) Ś1 K1 B1 यया, G6 यस्त्वम् (for यया) B1 चाह्वयते; Dn2 D4 त्वाहू°; D3 5 ह्याह्व°; G3 (by corr) °ह्वयसे, G4 त्वां ह्वयते; G6 आह्व° B3 [ऽ]च्युत — c) K4 V1 B3 D3 5 अस्य, G3 एव (for एष) B1 2 4 D1 2 °ख्यातु (for °र्भर्तु°) T1 G2 M2 भीमसेन महाबाहो (as in 379*) — d) K4 V1 B6 D1(before corr) 2 3 5 T1 G1 2 M2 Cd [ए]ष (for [ए]व) K3 विपर्येषु°, M2 विनिश्चित°; Cd as in text

2 D3 om 2 — a) Ś1 [ए]न, D4 [इ]म (for मा) D2 °सेनोद्य, T1 G1 2 4-6 °सेना(G2 °सेनो)न्य° (for °सेनाद्य) G3 को भीम भीमसेनान्य° — b) S क्षेप्तुम् (for क्षिताव्) Ś1 पांडव (for पार्थिव) — c) K3 देव; K4 V1 B2-6 Dn D5 काल° (K4 एकाल !), Ñ1 D2 6 एव, D1 एव, Cd as in text S क्षितावेष (G1 2 क्षितावय; G3 क्षता चेव; G4 क्षितौ चैव) परी° — d) D6 तया (for यथा) Ś1 K1 2 D4 [अ]य; G6 [ए]व (for [ए]ष) K1 °पासुन°, V1 °पासुल°; B1. 5 6 °पाशल°

3 a) B1 सैषो ह्यस्य, G6 एषोप्यस्य (for एष ह्यस्य) Ś1 K1 4 G6 महाबाहोस्, K2 Ñ1 V1 B D (except D4) °बाहुस् — b) Ś1 K1 D4 तेजोदा स, K2 3 °शस्त; K4 तेजोरास्य; B1 तेजोश सं, Dn2 (conflated) तेजोश(श्च)स्य, D2 5 G1 2 Cn °शस्य, D6 °श स्व (for °शश्च) K D6 G1 हरिर् (for हरेर्) T1 ध्रुव — c) K2 त्वमेव, K3 स्वय च, Ñ1 T1 G5 तमेव K3 पुनरायातुम्, B1 D1 2 समुपा दातुम् — d) V1 B D1 2 ऐच्छत् V1 विभु° (for हरि°) Ś1 D4 इच्छ(D4 °च्छे)त्येष जगत्प्रभु°; K1 इच्छत्पुरुयशा विभुः (sic); K2 3 इच्छत्पृ(K3 °स्पु)थुयशा विभु°, K4 इच्छत्युनु रसा भुवि; Ñ1 ऐच्छदुरुयशा हरि°, Dn (!) D6 इच्छत्युत तथा विभु°; D3 5 ऐच्छत्प्रिययशा विभु°, S कुरतेत्र (M2 °य) मति हरि° (G5 °रिं) Cn cites ऐच्छत् and हरि°

4 a) T1 G1-4 M1 तेनैव; G5 येनैव, G6 तेनैष, M2 तेनैव (for येनैष). — G3 om 4cd — c) G1 गच्छति (for गर्जति) Ś1 D4 6 गर्जं(Ś1 °र्ज)तीव सुदुर्बुद्धि°, K3 स गर्जतीव दु° — d) D4 G1 5 अचिंतयत् K3 दोषान्सर्वान चिंतयत्

5 a) D1 ततो मम मृषे चैव — b) Ś1 Ñ1 D4 हृदा, K1 हृदि, S पुन° (for तदा) — c) Ś1 D4 चैव (for चैनं) D3 स क्रुद्ध° T1 G3-6 उवाचेद सुसक्रुद्ध° (G3 °द्ध) — d) K4 D6 यथोत्तर (for अथो°) S स भीष्म पुनरुत्तर (G1-3 °स)

6 Ś1 K1 2 Ñ1 D4 6 G1 2 M2 om the ref, B1 reads it in marg — a) B1 सोस्तु (for नोऽस्तु) K1 (*sup lin*) 2 3 [ए]क° (for [ए]ष) — b) K1 4 G3 प्रभावं K3 B1 केशवात्सदा; G1 कर्कशस्य य° K2 D1 च,

यस्य संस्तववक्ता त्वं बन्दिवत्सततोत्थितः ॥ ६
संस्तवाय मनो भीष्म परेषां रमते सदा ।
यदि संस्तौषि राज्ञस्त्वमिमं हित्वा जनार्दनम् ॥ ७
दरदं स्तुहि बाह्लीकमिमं पार्थिवसत्तमम् ।
जायमानेन येनेयमभवद्दारिता मही ॥ ८
वङ्गाङ्गविषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले ।
स्तुहि कर्णमिमं भीष्म महाचापविकर्षणम् ॥ ९
द्रोणं द्रौणिं च साधु त्वं पितापुत्रौ महारथौ ।
स्तुहि स्तुत्याविमौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ १०
ययोरन्यतरो भीष्म संक्रुद्धः सचराचराम् ।
इमां वसुमतीं कुर्यादशेषामिति मे मतिः ॥ ११
द्रोणस्य हि समं युद्धे न पश्यामि नराधिपम् । C 2 1532 B 2 44 14 K 2 67 14

G3 यं (for यः) — ^{c}) G6 ससिद्धि° (for संस्तव°) K1 च (for त्वं) G1 यस्य संस्तववात्तत्व; G2 यत्य सस्तारयन्वा त्वं — ^{d}) Some MSS वदिवत् K2 Dn1 °तो स्थित°, T1 °तोर्थित, G8 °तोत्थितं (for °तोत्थितः) D2 बंदीव सततोत्थितं

7 ^{a}) V1 B2–6 D3 5 Cn सस्तवे च मनो; T2 G3–5 °वो (G3 °वे)यमहो (G4 °तो), Cv as in text. G2 न मे (for मनो) K1 बुद्धि°; T1 भीप्म (for भीष्म) — ^{b}) Dn1 (before corr) परमे, Dn2 परमं (for रमते) K4 B2 4 Dn D6 यदि, V1 B3 5 6 D2 3 5 तव, D1 न वा, G1 तदा; G2 मन (for सदा) — G6 om. 7^{c}–9^{b} — ^{c}) K3 V1 Dn D1m 2m 6 तदा, K4 सदा (for यदि) Ñ1 B1 संस्तुहि; S मां (G4 M [इ]मान्) स्तुहि (M1 स्तौषि, M2 स्तौहि) — ^{d}) Ś1 D4 इमान्, G3 मम (for इम) K1 D1. 2 4 हत्वा (D4 [before corr] हुत्वा); G3 भित्वा, Cn as in text (gloss दधाते) D3 मा स्तवेम जनार्दन

8 G6 om 8 (cf v l. 7). — ^{a}) K1 हरदं; K2 3 D3 S (G6 om) Cv वरद (for द°) K3 त्व हि, K4 स्तुति (for स्तुहि) K4 बह्लीकम्; D4 बाघ्लीकम् — ^{b}) G1 मम, G2 इदं (for इम) — ^{c}) K2 D2m Cd np यजमानेन (Cd gloss यागशीलताप्रतिपादनार्थं, Cnp gloss ऋत्विग्भ्यो दित्सता etc), Cn as in text D5 येनायम् (for येनेयम्) — ^{d}) B1 D4 वारिता, Cd दारिता (as in text)

9 G6 om 9^{ab} (cf. v l 7) — ^{a}) K2 [व]गागमगधाध्यक्षं, K3 स्व गगा(*inf lin* सर्वांग)विपयाध्यक्ष, B1 2 4 D1. 2 त(B4 अ)थांगविपयाध्यक्षं, G1 3 Cv सर्वांगवि° G2 स सर्वा वि°, G5 वंकांकवि° — ^{b}) K2 अलौ; B3 बल (for बले) — ^{c}) K3 कर्मम् (for कर्णम्) G6 महाभागं (for इमं भीष्म) — ^{d}) K3 महाचापविकर्षिण; V1 B3–6 D3. 5 वरं सर्वधनुष्मता, T1 G3 5 महाचापविचक्षण; G6 भीष्म प्रवदता वर — After 9, N (except K2, Ś1 Ñ1 D4 om. lines 1–2) S (om lines 3–4) ins (Cv glosses lines 1–2)

392* यस्येमे कुण्डले दिव्ये सहजे देवनिर्मिते ।
कवच च महाबाहो बालार्कसदृशप्रभम् ।
वासवप्रतिमो येन जरासधोऽतिदुर्जय° ।
विजितो बाहुयुद्धेन देहभेदं च लम्भित° ।

[Lines 1–2 on marg in B1 D6. — (L 1) K4 यस्य मे, B6 G6 M यस्यैते, T1 G5 यस्तु ते, G1–4 Cv यस्य ते D1 2 देवसंमिते, T1 G1–5 प्र(G1 2 च)ददौ तदा (for देवनि°) K1 3 वासवाय ददौ योय सहजे कर्णकुडले (K1 कुडलोत्तमे) — (L. 2) K4 B6 D2 च महावाहोर्, G6 सहज चास्य T1 G1–5 M2 उत्कृत्य कवच (G3 सदृश) चागात् (M2 चांगे) (for the prior half) G3 °सदृश प्रभु, M2 °समतेजसं, Cv (apparently) °शारद शुभ (?) (for °सदृशप्रभम्) K1 उत्क्षिप्य भाग सहसा स फेन सदृशो बले, K3 उत्कृत्य चाग तरसा स फेन ददृशे बली — (L. 3) K3 4 वासवो (for °व-) D1. 2 [ऽ]पि (for ऽति). ❀Cd येन विजितस्त स्तुहीत्यन्वय° ।❀ — (L. 4) D3 5 निर्जितो (for विजितो) K4 देहे भेद च, B1 4 देहभेदश्च, Dn1 °भेदे च B1 लक्षित , D4 लबित° (for लम्भित)]

— G6 ins here a corrupt line

393* स्तुहि भीष्मबाहूरु वीरौ च भुवि [वि]श्रुतौ ।

10 ^{a}) K3 D3 T1 द्रोण (for द्रोणं) A few MSS द्रोणिं K4 साधो (for साधु) — ^{b}) G3 पितृपुत्र ; G4 पितृपुत्रौ, G6 पित्रा पुत्रौ T1 G5 परतप (for महारथौ) — ^{c}) K2 स्तुत्वा विमौ, K4 Dn (!) D1 °त्यावुभौ (for °त्याविमौ) Ś1 भीष्मौ, D4 भीष्मं, G2 भीम (for भीष्म)

11 ^{a}) S तयोर् (for ययोर्) K3 corrupt, D1 2 °तमो, S °तर (M2 °तम) (for °तरो) G3 भीष्मो — G1 ins 12^{d} before 11^{b}, while G2 reads 12^{d} instead of 11^{b} — T1 G3–6 M om (hapl) 11^{b}–12^{c} — ^{b}) Ś1 K (except K3) D °चरं (for °चराम्) — ^{c}) Ś1 कुर्याम्, V1 B3–6 D3. 5 हन्याद् (for कुर्याद्) — ^{d}) K1 4 Dn D6 निःशेषाम्, G1 अशेषाद् Cd implies अशेषाम् (as in text)

12 T1 G3–6 M om 12^{abc} (cf v l 11) G1 2 read 12^{ab} after passage No 23 of App I — ^{ab}) K4 समो (for सम) K2 भीष्म (for युद्धे) Ś1 D4 transp समं युद्धे and न पश्यामि B1 D1. 2 जनाधिप, G1 2 धनुर्धर (for नरा°) — G1 2 om 12^{c} — ^{c}) Ś1

C 2. 1532 B 2. 44. 14 K 2. 67. 14 अश्वत्थाम्नस्तथा भीष्म न चैतौ स्तोतुमिच्छसि ॥ १२
शल्यादीनपि कस्मात्त्वं न स्तौषि वसुधाधिपान् ।
स्तवाय यदि ते बुद्धिर्वर्तते भीष्म सर्वदा ॥ १३
किं हि शक्यं मया कर्तुं यद्वृद्धानां त्वया नृप ।
पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम् ॥ १४
आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
अनाचरितमार्याणां वृत्तमेतच्चतुर्विधम् ॥ १५
यदस्तव्यमिमं शश्वन्मोहात्संस्तौषि भक्तितः ।
केशवं तच्च ते भीष्म न कश्चिदनुमन्यते ॥ १६
कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि ।
समावेशयसे सर्वं जगत्केवलकाम्यया ॥ १७
अथ वैषा न ते भक्तिः प्रकृतिं याति भारत ।
मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनिर्यथा ॥ १८
भूलिङ्गशकुनिर्नाम पार्श्वे हिमवतः परे ।
भीष्म तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥ १९
मा साहसमितीदं सा सततं वाशते किल ।

K4 V1 D (except D1-3) नाम्न° (for अम्न°) K4 V1 Dn D6 सम (for तथा). D4 भीष्म° — d) For G1 2, of v.l 11 Ś1 K3.4 Dn D4 6 च तौ; K1 चैन; V1 B (except B2) D3 5 चेमौ, S च स- (for चैतौ) K4 G3 °मिच्छति — After 12cd, K4 V1 B D (except D4 6) S ins a passage given in App I (No. 23), which in G1.2 is followed by 12ab

13 a) S शल्यप्रभृतिकान् किं (T1 G5 हि) स्व (G3 च) — b) D3.5 मनुजा° (for वसुधा°) — cd) V1 स्तवे ते यदि वै बुद्धिर् (for °) T1 G3-6 M1 मन्यते (for वर्तं°) K2 भरतर्षभ (for भीष्म सर्वदा) D1 2 सर्वश (for °दा) Ś1 स्तवाय वर्तते बुद्धिर्यदि ते भीष्म ते सदा

14 a) K3 तु; M2 नु (for हि) K1-3 transp शक्य and कर्तुं G2 [अ]शक्य (for शक्यं) K4 अथ (for मया) K4 [अ]कर्तुं (for कर्तुं) D1 2 किं हि मन्युमपा° (D2 मन्यु मया)कर्तुं; D6 इति घृच यथा कर्तुं — b) K4 D6 सद्वृत्तानां, B6 यद्वृद्धेन (for यद्वृद्धाना) Cd cites यद् (as in text) G2 Cv मया; G3 च या, G4 पुरा (for त्वया) D6 कदाचन (for त्वया नृप) Ś1 K V1 D4 वच° (lectio facilior), T1 नृप, G4 नृपा — c) K4 D3 T1 कथयता — d) D1 श्रुत न (by transp) B1 2 D1 ब्रह्म° (for धर्म°)

15 a) K4 °नदा (for °निन्दा) K1 D1 2 च; K3 स्व (for [आ]त्म) D4 °पूजाश्च — b) K2 परिनिंदा; K4 परिनंदा; D4 परं निंदा G1 °स्तव, G4 °स्तव — c) Ś1 अर्हाणां (for आर्याणा) Dn2 °रितमार्गाणां — d) K4 एत (for एतच्च) B1 2 D1 2 एतद्वृत्तं (by transp) Ñ1 V1 B3-6 D3 5 S Cn (!) इति ते (Cn gloss स्वत्त°) भीष्म न (B6 Cn न°; Cn gloss अस्मामि°) श्रु(G4 श्रि)त

16 a) K1 2 V1 B2 D1 2 यदि स्तव्यम्, D6 यतस्तव्यम्, S य(G1 2 इ-, M2 त)तस्तत (for यदस्तव्यम्) D4 यदस्त व्यस्य सश्रम (corrupt) — b) B3 सस्तौहि. B5 D5 केवल, D3 केशव (for भक्तित°) S गोप स(M1 य[°])स्तो° तुमिच्छसि — c) D3 केवल; G2 केशवे K3 corrupt, D1 तव ते, T1 G5 6 तं च ते; Cv as in text — d) G1 2 Cv किंचिद् K4 B3 Cv अपि, T1 G3-6 M1 साधु, G1 इव; G2 अव-, M2 नाव- (for अनु) G1. 2 -मन्यसे

17 M2 om. 17 — a) D6 कंसस्य (gloss) above भोजस्य, Cd n [पक्षे] gloss भोजस्य with कंसस्य K4 पुरुषो, B2 D1. 2 नृपते (B2 °तेर्), Cd as in text — b) K3 बलोपेते, K4 वनपाले; B6 धर्म(m भर्ग)पाले; D6 S (M2 om) वत्सपाले (D6 glossed by गोवर्गपाले), Cd n वर्ग° as in text (gloss गोसघपाले) K4 दुरात्मिनि, Cn [अ]दुरात्मनि — d) S (M2 om) केशव°, Cv कथन° (for केवल°)

18 D4 om 18ab — a) K3 4 B1 2 3 Dn2 D2.5 6 T1 G3-5 M1 Cnp चैषा, Ñ1 V1 G3 Cn चैषां (for वैषा) K4 B5 Dn D1.2.5 M Cn बुद्धि°, G2 4 6 शक्तिः (for भक्तिः) Cv न चैषां न च ते भक्तिः — b) G1 2 प्रकृतिर्. K यासि (K4 जाति), D1.2 M2 यांति K4 कामत° (for भारत) Cv cites entire pāda as in text — cd) B1 2 D1.2 एतत् (for एव) D6 कथिता Ś1 B1 2 4.5 भुलिंग; K1-3 भूलिंगा; B3.6 भुलिंग°; Dn D1 2 भूलिंग°; Cn as in text S तेनैव (G1 2 6 °न) यदिवत्स्तौषि श्रुतमन्येन न श्रुतं (M1 reads, after the repetition of 2 38 17 [see below], as in text also with only कुलिंग for our भूलिङ्ग) Cv cites nearly every word — After 18, S repeats 2 38 17 (with the same v l.)

19 a) Ś1 भुलिंग ; K1.2 भू(K1 sup lin भू)लिंगा, D1 भूलिंग°, D4 दुलींग , S Cv कु(M2 पु)लिंग- — b) B1 2 D1 2 शुभे, T1 G1 3-6 पुरा (for परे) — c) K4 B1 G3 तस्य, D3 तस्यां (for तस्या°) G2 तथा; M2 तदा — d) K1-3 [ऽ]धर्मसंहिता (K3 °ता.), B1 D1 2 च (B1

साहसं चात्मनातीव चरन्ती नावबुध्यते ॥ २०
सा हि मांसार्गलं भीष्म मुखात्सिंहस्य खादतः ।
दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ २१
इच्छतः सा हि सिंहस्य भीष्म जीवत्यसंशयम् ।
तद्वत्त्वमप्यधर्मज्ञ सदा वाचः प्रभाषसे ॥ २२
इच्छतां पार्थिवेन्द्राणां भीष्म जीवस्यसंशयम् ।
लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः स कटुकं वचः ।
उवाचेदं वचो राजंश्चेदिराजस्य शृण्वतः ॥ २४
इच्छतां किल नामाहं जीवाम्येषां महीक्षिताम् ।
योऽहं न गणयाम्येतांस्तृणानीव नराधिपान् ॥ २५
एवमुक्ते तु भीष्मेण ततः संचुक्रुधुर्नृपाः ।
केचिज्जहृषिरे तत्र केचिद्भीष्मं जगर्हिरे ॥ २६
केचिदूचुर्महेष्वासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः ।
पापोऽवलिप्तो वृद्धश्च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥ २७
हन्यतां दुर्मतिर्भीष्मः पशुवत्साध्वयं नृपैः ।
सर्वैः समेत्य संरब्धैर्दह्यतां वा कटाग्निना ॥ २८ C 2 1535 B 2. 44 37 K 2 67 37

-स्य or -स्म) विगर्हिता Cd cites अर्थविगर्हिता (as in text).

20 a) V1 B3 इदं सा वै; G4 इदं कार्पी (for इतीदं सा) D6 G3 स (for सा) K3 भापाहं समितीह सा — b) Ś1 D4 वाशते सतत (by transp.) K1 शंसते, K2-4 B2 4 5 D2 6 वा(K3 व)सते, B1 भाषते; G2 वशते, G4 5 (by corr.) 6 वाश्यते — c) K4 B3 5 Dn D3 5 चात्मनो (for °ना) Ñ1 B6 वीर; B1-3 5 Dn2 D1-3 5 S (except M1) भीष्म (for [अ]तीव) — d) D3 चरतं, T1 G1-3. 5 M1 कुर्वती; G4 कुर्वंति, G6 तत्कुर्वन्, M2 कुरते (for चरन्ती) K4 नान्वबु°; M2 नैव बु° (for नावबु°)

21 a) G3 स, G4 ना (for सा) K1 मांसमेहं; K2 (corrupt) मासार्मुतु, B3 मासं गलद्, B5 मास सदा, D1 2 Cd मासाकुलं, T1 G3 5 मास तदा; G2 मासागळं, Cn v as in text. — b) Ś1 D4 खादति; K1-3 जृंभत°, S भारत (for खादत°) — c) B3 दंतांतरविलग्नानि, D1 2 °तरे विलग्नं यत्, G3 तदांतरविलग्नं यत् — d) B3 यद् (for तद्) K4 °दत्तो. K2 [ऽ]ल्पचेतन, T1 G3 5 कुचेतना.

22 a) Ñ1 तथा (for तद्वत्) K3 D2 अथ, G3 असि (for अपि) K1 2 D6 [अ]धर्मज्ञ., K4 G1-4 धर्मज्ञ, Ñ1 V1 B Dn D1-3 5 [अ]धर्मिष्ठ, T1 G5.6 धर्मस्य, M1 धर्मज्ञ. (for [अ]धर्मज्ञ) D2 तद्वत्त्वमर्थधमिष्ठ (sic) — d) D6 M2 सदा, T1 G1-3 तथा (for सदा). D1 2 वाचा; T1 G5 वाचं (for वाच°) T1 प्रभाषते

23 a) Ś1 K D4 पृथिवीशानां; Ñ1 V1 B (except B5) D1 2 पार्थिवाना च, Dn (!) D6 भूमिपालानां (for पार्थिवेन्द्राणां) — b) B6 G2-4 M1 जीवति K4 B2 असंशयः — c) K4 G1 2 M1 लोके (for लोक°) T1 °कर्मभि, G1 °कर्मासि; G2 °कर्माणि (for °कर्मा हि) — d) Ñ1 नाप्यस्ति, Dn2 D1-3 5 कोन्योस्ति G1 2 भवत सम°

24 a) S (except G5) इति (for तत°) — b) Ś1 D4 M2 सु-, K4 सन्, G1 2 [अ]स्य, G4 तु (for स) D4 कुटकं, G2 कठिन, M1 परुषं (for कटुकं). — c) S उवाच वचन धी(G1 2 श्री)मान् — d) B1.2 6 D1.2 चेदिराज विगर्हयन्

25 Before 25, D5 (marg.) ins. भीष्म उ°, G6 भीष्मः — a) V1 गच्छता (for इच्छ°) T1 नामाह — b) K2 जीवान्येपां, K3 °मेपा, T1 G1-4 °म्येष, G6 °म्येवं T1 G3 महीभृता — c) Ś1 यो[ऽ]यं, K4 V1 B2 4 5 Dn D1.6 G4 सोहं, G2 M2 योग (for योऽहं) D1 गणये; D3 5 °यन् (for °यामि) Ś1 K3 4 B1 D4 G1 2 एतान्, D1 तावत् (for एतान्) — d) Ś1 D4 तृणानेव, K4 Ñ1 V1 B4-6 Dn D1 3 5 6 तृणेनापि (for तृणानीव) V1 B6 D3 5 समान्(D3 °न्)पान् (for नराधिपान्) B1-3 D2 S तृणवत्सर्वपार्थिवान्

26 b) Ś1 K1.2 D1 2 4 G1 2 M तत्र (for ततः) G4 ते, G5 त (for सं) K2 -कुक्रुधुर्, V1 B4 5 Dn D1 6 G2-6 M -चुक्रुशुर् — c) K2 G2.3 जहर्षिरे, K4 जहापिरे, B2 जहसिरे B1 भीष्म (for तत्र) — d) B1 केचिदत्र K3 G1 5 च गर्हिरे

27 a) G4 केचिदूपुर् Ś1 D4 महेष्वासान् — b) B1 ता गिर°; B2 D1 2 तां गिर (D1 corr from °रा) (for तद्वच.) — c) B1 3 D2 पापवालिप्तो Ś1 भीष्मश्च (for वृद्ध°) — d) Ś1 नैष एवार्हति क्षमा, B1 2 6 D1 2 नायमर्हति वै क्षमा

28 a) Ś1 पशुवद्, B3 5 6 D3 5 साध्वयं (for दुर्मतिर्) Ś1 भीम° (for भीष्म) — K3.4 om (hapl.) 28b–29a — b) Ś1 दुर्मति° (for पशुवद्) V1 B3.5 6 D3 5 खलु (D5 खल्वयं hypermetric) पार्थिवै° (B6 °वा, D3 °व), D2 साध्वस नृपा°; G1 2 साधु गृह्यता, Cv साध्वस नृपै (for साध्वयं नृपै°) Ś1 B1 2 4 Dn D1 4 6 नृपा° (for नृपै°) — c) D4 समीत्य (for समेत्य) K1 सराब्धाद्; K2 Ñ1

C 2 1556 B 2. 44 38 K 2 67 38 इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः ।
उवाच मतिमान्भीष्मस्तानेव वसुधाधिपान् ॥ २९
उक्तस्योक्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये ।
यत्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुध्वं वसुधाधिपाः ॥ ३०
पशुवद्धातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ।
क्रियतां मूर्ध्नि वो न्यस्तं मयेदं सकलं पदम् ॥ ३१
एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ।
यस्य वस्त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥ ३२
कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे शार्ङ्गगदाधरम् ।
यावदस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

Dn (!) सरब्धो, D4 संरम्भैर् (for सरब्धैर्). S समेत्य सर्वे पापात्मा — d) B1 2 D1 2 चै (for वा) K1 अस्यता वा कराग्निना Cd cites कटा° (as in text)

29 K3 4 om 29abc (cf. v l 28) — a) B6 तस्य (for तेषां) — b) V1 B3 D8 5 भीष्मः; S वृद्ध° (for तत°) — c) V1 B3 D8 5 तत्र (for भीष्मस्) — d) Ś1 G6 एव (for एव)

30 D8 om (hapl) 30, G1 om 30a–31b — a) K2 corrupt S (G1 om) चैवात (G6 °वाहं) — b) S (G1 om) नाह (for अहं) — c) G4 किं तु (for यत्तु) — d) K4 Dn (!) D6 क्षमध्व (for शृणु°)

31 G1 om 31ab (cf v.l 30) — a) K4 G3 corrupt Ś1 D4 मे वा (by transp), T1 सा मे — b) T1 दहरं (for °न) K1 कराग्निना; Cd (as in text) कटाग्निना (gloss कक्षाग्निना; one MS adds तैलपूर्णलोह-कटाग्निना वा) — After 31ab, K1 ins

394* एतच्छ्रुत्वा ततो भीष्मस्तेषां पार्थिवससदि ।
उवाच वाक्य धर्मात्मा भीष्मस्तान्क्षत्रियास्तत° ।,

while K3 *repeats* stanza 29 — c) D4 क्रियतां K4 D8 वा (for वो) — d) G1 2 ममेद; G6 मयैतत् (for मयेद) K1 2 दर्शितं; G1 2 सत्यक (for सकल)

32 a) K1 एव; D4 पृष्ठ (for एष) — b) S ईश्वर° (G6 ईदृशं) (for अच्युत°) — c) V1 B (except B1 4) Dn D1–3 5 या; S च (M1 तु) (for वस्) D4 तरते; T1 स्वरतो K4 (corrupt) यस्यस्त्वरते बुद्धि — d) B3 स मागध, B6 स सत्वर, S तु (G6 च) वो नृपा. (for स माधवम्) D8 corrupt

33 a) G1 2 4 कृष्ण K2 G1 2 4 आहूयताम् — b) M2 शाख (for युद्धे) Ś1 K4 Dn D4 6 M चक्रगदाधर, K1–3 °धनुर्धरं, G1 2 शार्ङ्गगदाधर° — c) Ś1 M2 यावदद्यैव (M2 °स्यैव), K1 3 Ñ1 Dn D2 G2 3 M1 यादवस्यैव (M1 °प), V1 B3 D8. 5 येनास्यैव हि, G6 यदा यस्यैव; Cv as in text. K1 देहस्य, B3 धर्मं° (for देव°). G6 यादवो देवदेवस्य — d) K3 चै शत्रु ; G4 Cv विशति (for विशतु) V1 घातित°; B1 पार्थिव° (for पातित)

Colophon. — *Sub-parvan* N (except Dn1 D4) शिशुपालवध, G6 राजसूय, M1 राजसूय and शिशुपालवध — *Adhy name* M2 भीष्मकोपवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg) 2 D4 41 (as in text), K2 D8 42, K4 40, Dn1 44, S 74 (G4 50) — *S'loka no* K2 33, Dn 42, D1 2 39, T1 44, M1 40.

42

1 a) V1 B3–6 D8 5 श्रुत्वैव (V1 °स्वेति) वाक्य; T1 G2 5 वच° श्रुत्वैव (for तत° श्रुत्वैव) — b) K1 2 गुरुविक्रम ; Ñ1 V1 B D1 2 दुरतिक्रम°, G3 सुरविक्रम° (for उरुवि°) — c) G3–5 देवदेव स (for वासुदेवेन) — d) Ś1 D4 अभाषत; T1 G1. 2 समाह्वयत् (for उवाच ह)

2 Before 2, G1–3. 5 ins शिशुपाल° — ab) D4 आहूय (for आह्वये) Ś1 G1 6 M1 त्वा (for त्वा) B2 Dn2 D1 2 रणे; Cn as in text D1 गच्छ (intending गच्छन्) S रणायैहि (G1 2 °यैव, G4 °येति, G6 °येह) (for रण गच्छ) B3–6 D8 5 transp रणं गच्छ and मया सार्धं S सह (for सार्धं) — c) K4 त्व (sic), D8 T1 G1 6 M त्वा (for त्वां) — d) B6 सर्वपार्थिवैः; Dn1 पांडवै° सह, Cn as in text

3 c) S स (T1 न) च (G3 हि) भीष्मो हि मे वध्य° — b) Ś1 K B2 Dn D4.6 transp पाण्डवा° and सर्वया Ñ1 V1 सर्वदा° (V1 °दा) कृष्ण पाडवा°; B1. 3 4 6 D1 2 G3–6 M पांडवा° (M1 पाडव°; G3 पापात्मा) कृष्ण सर्वदा (G3–6 M °दा), T1 G1 2 पांडवा सर्वराजभि°. — c) D2.5 भूपतीन् (for °नृ) — d) K2 corrupt.

4 G1 om 4. — a) V1 B3 ये त्वां पापम्; S (G1

४२

वैशंपायन उवाच ।
ततः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेदिराडुरुविक्रमः ।
युयुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ १
आह्वये त्वां रणं गच्छ मया सार्धं जनार्दन ।
यावदद्य निहन्मि त्वां सहितं सर्वपाण्डवैः ॥ २
सह त्वया हि मे वध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्वथा ।
नृपतीन्समतिक्रम्य यैरराजा त्वमर्चितः ॥ ३
ये त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम् ।
अनर्हमर्हवत्कृष्ण वध्यास्त इति मे मतिः ।
इत्युक्त्वा राजशार्दूलस्तस्थौ गर्जन्नमर्षणः ॥ ४
एवमुक्ते ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ।
उवाच पार्थिवान्सर्वांस्तत्समक्षं च पाण्डवान् ॥ ५
एष नः शत्रुरत्यन्तं पार्थिवाः सात्वतीसुतः ।
सात्वतानां नृशंसात्मा न हितोऽनपकारिणाम् ॥ ६
प्राग्ज्योतिषपुरं यातानस्माञ्ज्ञात्वा नृशंसकृत् ।
अदहद्द्वारकामेष स्वस्रीयः सन्नराधिपाः ॥ ७
क्रीडतो भोजराजन्यानेष रैवतके गिरौ ।
हत्वा बद्ध्वा च तान्सर्वानुपायात्स्वपुरं पुरा ॥ ८
अश्वमेधे हयं मेध्यमुत्सृष्टं रक्षिभिर्वृतम् ।
पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिश्चयः ॥ ९ C. 2 1569 B 2 45 9 K 2 68 17

---

om) यो हि गोपम् — b) Ś1 अर्चंतु, K4 अर्चित, D4 (corrupt) आवत (for अर्चन्ति) S (G1 om) समतिक्रम्य पार्थिवान् — c) K1 D1 3 कृष्णं (for कृष्ण) T1 G4 6 M अनर्हमर्चयत्येव (G6 °व), G2 अनर्चार्हमर्चयति, G3 5 अनर्च्यमर्चयत्येव (G5 °व) — d) K4 वध्यस्ते, D1 अध्यास्त, T1 G6 वध्य' स, G2–5 M स वध्य (for वध्यास्त). D6 इह (for इति) — Before 4ef, T1 G2 3 5 6 ins वैश° — e) B (except B5) राजशार्दूल — f) K4 D2 राजन् (for गर्जन्) S (G1 om) शार्दूल इव नानदत् (G2 नादयन्; G5 नानयन्) — After 4, S (G1 om) ins a passage given in App I (No 24), Cv glosses line 16

5 S om. 5 — Before 5, K3 ins वैश° उ°. — a) Ś1 D4 इत्युक्ते च, K1 B1 Dn (!) एवमुक्तस् (for एवमुक्ते) — d) K Ñ1 Dn D1 6 स (K4 तान्) (for तत्-) K3 सम तच् (for समक्ष) K2 हि (for च) Ñ1 Dn (!) D6 वीर्यवान् (for पाण्ड°)

6 a) G6 व' (for न) — b) S एष वृष्णिविमर्दन' (G2 °षु मानद', G6 अस्मातमधुना नृपा') — c) S सात्वता (T1 G5 °तान्, M2 °ते') सात्वतीपुत्रो (G6 एष वो ह्युक्तवानस्य) — d) Ś1 D4 विहितो, K4 न हीनो, D6 निहितो (for न हितो, which Cd n take as a compound, नहितो) ❀Cd नहितो अहित इत्यर्थः ।❀ D4 नोप° (for ऽनप°) S वैरं चरति शाश्वत (G6 मोचन नाद्य रोचये)

7 a) Some MSS -जोतिष, ज्यो° or -ज्यौ° K1–3 -पुरे, T1 G1–5 M -वधे (for पुर) K2–4 D6 जातान्, G3 गतान् G6 मयि प्राग्ज्योतिष याते — b) Ś1 श्रुत्वा, D6 कृत्वा (for ज्ञात्वा) K4 B5 6 D3 5 नृशंसवत्, B1 °वान् G6 द्वारकामरुधत्पुरा — After 7ab, G6 ins a passage given in App I (No 25) — G6 om 7c–11d — c) T1 अदह. Ś1 द्वारिकामेष, T1 G3 5 द्वारकामेव — d) Ś1 स्वस्रेय', T1 G4 स्वस्त्रिय' B1 D4 T1 G4 M1 स (M1 before corr च) (for सन्) Ñ1 B1 T1 G3–5 M न(B1 पु)राधिप

8 G6 om 8 (of v.l 7) — a) V1 Dn (!) D6 G4 भोजराजस्य — b) G4 नैष (for एष) — c) B5 D3 5 अन्यान् (for सर्वान्) S (G6 om.) गत्वा हत्वा च बद्ध्वा (G4 लब्ध्वा) च — d) Ś1 K2 Dn2 D3–5 अपा° (for उपा°) Ś1 B1 2 6 D1 2 प्रति (for पुरा) S (G6 om) स्वपुर (T1 सस्वरं) तानथानयत् (G2 तमनाथयद्, G4 तानदान°)

9 G6 om 9 (of v l 7) — a) K3 B3–6 D3. 5 T1 G5 M2 अश्वमेध (B5 °ध) G4 हि यन् (for हय) — b) D6 उच्छिष्ट, G4 निसृष्ट (for उत्सृ°) K1 ऋषिभिर्, K4 रषिभिर् (sic) (for रक्षिभिर्) D6 वृत' — c) T1 G3–5 M अपाहरत्पापबुद्धि', G1 (corrupt) पितुर्मेपजहूहारत्पापो, G2 पितुर्मेपहरत्पापो — d) D3 अहरत्पापविनिश्चय (sic), S (G6 om) पुरा (G1 2 मुख्या, G3 पितुर्) यज्ञजिघांसया

10 G6 om 10 (of v l 7) — Cd cites 10 entire (with v l) — a) D3–5 Cd np सौ(D3 5 सु)वीराद्, T1 G5 सौ(T1 सु)वीरां, G4 सौवीर K4 प्रतिपीतां च,

C 2. 1369 B 2. 45. 10 K 2. 66. 16

सौवीरान्प्रतिपत्तौ च बभ्रोरेष यशस्विनः ।
भार्यामभ्यहरन्मोहादकामां तामितो गताम् ॥ १०
एष मायाप्रतिच्छन्नः करूषार्थे तपस्विनीम् ।
जहार भद्रां वैशालीं मातुलस्य नृशंसकृत् ॥ ११
पितृष्वसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् ।
दिष्ट्या त्विदं सर्वराज्ञां संनिधावद्य वर्तते ॥ १२
पश्यन्ति हि भवन्तोऽद्य मय्यतीव व्यतिक्रमम् ।
कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत ॥ १३
इमं त्वस्य न शक्ष्यामि क्षन्तुमद्य व्यतिक्रमम् ।
अवलेपाद्वधार्हस्य समग्रे राजमण्डले ॥ १४
रुक्मिण्यामस्य मूढस्य प्रार्थनासीन्मुमूर्षतः ।
न च तां प्राप्तवान्मूढः शूद्रो वेदश्रुतिं यथा ॥ १५
एवमादि ततः सर्वे सहितास्ते नराधिपाः ।
वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् ॥ १६

V1 B1 °यांर्ती च, B2-4 6 D2 °यात्राया; B5 Dn D1 3 5 °याता च; Cd np as in text! G1 3 M Cv सौवीराप्रति (M °भ्यव)पत्तौ च (M2 तु) — ^{b}) K3 B4 एव; D2 एपा; G4 क्रिपु (sic), Cd एष (as in text) Ś1 K1-3 Ñ1 B2 Dn D4 6 Cd तपस्विन, B1 D1 2 महात्मन, M2 मनस्विन — ^{c}) D4 G5 M1 अभ्या°; G1 अप°; G3 M2 अपा°, Cd अभ्य° (as in text) Ñ1 V1 B (except B5) D1-3 5 मौर्ख्याद्, D4 मौहाद्, T1 G1 2 5 पाप; G3 M पापो; Cd मोहाद् (as in text). G4 भार्या हि रममत्पापाद् (sic) — ^{d}) G1 अकाम, G3 अकामाद्; M ह्यकामा; Cd as in text B (except B1 5) D1 2 मनुजाधिपा°, D6 कामतो गता, S (G6 om) धर्मतो गता; Cd तामितो गतां (as in text)

11 G6 om 11 (cf. v l 7) — ^{a}) G3 एव (for एष) G4 मया; M2 चैव (for माया). Cd cites text — ^{b}) K1 2 कुरूपार्थे; K3 Ñ1 Cn कारूपा°; D3 करुता°, D4 करूपा°, S (G6 om) Cv क(T1 G4 M का)रूदा° M2 यश° (for तप°). — ^{c}) G3 ददर्श, G4 यभार (for जहार) Ś1 बद्धा, D3 भद्रा; D4 भद्र; S (G6 om) भार्यां (for भद्रां) Ś1 K1 2 D4 वैशा(D4 °मा)ला; K4 Dn1 (by corr sec m) D6 वै कन्या; Cn as in text — ^{d}) V1 B3 5 6 D3 5 T1 G4 5 M2 नृशासवत्, B1 °सक; Cv as in text — S ins (Cv glosses) after 11 (G6, which om. lines 7^{cd}–11^{cd} of the text, ins after App I, No 25) a passage given in App I (No 26)

12 M2 om. 12–15 — ^{a}) G3 पितृष्वसाकृते, G4 °ष्वस्रा°; G5 °ष्वसृ° G1 2 कथ (for कृते) — ^{b}) G4 समय (for सुमहन्) Ś1 घर्ष° (for मर्ष°). — G4 om 12^{c}–14^{b} — ^{c}) D4 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या) Ś1 K1-3 B2 4 Dn D4 6 G6 हीद, K4 [इ]दानीं, V1 त्वद्य, B1 5 D1 त्वय; D3.5 चेद (for त्विद) V1 B3 5 D3 5 महीपानां (B3 °लां) — ^{d}) K2 सनिधावत्यवर्तत, B6 °धाने प्रवर्तते, G1 2 °धावभ्यवर्तते

13 G4 M2 om 13 (cf v l 12) — ^{a}) K1 पश्यतो; K3 पश्यते, B3 3 D2 4 T1 G1-3 5 पश्यंतु B2 D1 2 च; T1 [इ]ह (for हि) Ś1 [S]पि; K1-3 B1 2 4 6 D1-5 [S]स्य (for [S]द्य) — ^{b}) K4 मद्यतीव; D1 2 मया° (for मय्य°) — D3 4 6 G6 om (hapl) 13^{c}–14^{b}, which K1 reads in marg sec m, G1 2 om 13^{cd} — ^{c}) D1 2 च (for तु) — ^{d}) K1 न्यबोध तस् (for निबोधत)

14 M2 om 14, D3.4 6 G1 6 om. 14^{ab} (cf v.l 12, 13) — ^{a}) Ñ1 V1 B1 4-6 D1 2 G1 3 M1 इदं (for इमं) K1 2 त्व(K2 च)द्य (for त्वस्य) K1 B3-6 D2 5 न शक्यामि — ^{b}) K1 2 अस्य (for अद्य) — After 14^{ab}, G1 ins a passage given in App I (No 27), for which cf App I (No 28) — ^{c}) Dn2 अवलेयाद्, D2 अवलोपाद् — ^{d}) K1 समीपे, K3 समये (for समग्रे) D1 2 सभे राजस्य मडके

15 G1 2 M2 om 15 (for M2 cf v l 12) — ^{ab}) T1 G3-6 तस्य (for अस्य) V1 B1 2 D1-3 5 मूर्ख° (for मूढ°) B3.4 6 रक्मिण्या प्रार्थना चासीदस्य पूर्वं मुमूर्षत° — ^{c}) S (G1 2 M2 om) चैना (for च ता) K1 मूर्पे; T1 मूढे (for मूढ°) — ^{d}) K4 °श्रुतीव च; Ñ1 V1 B D (except D4) °श्रुतीमि(B1 6 °रि)व (for °श्रुतिं यथा)

16 Ś1 K2 3 Ñ1 G3 om the ref G3 om 16^{bcd} — ^{b}) S (G3 om) विस्तरेण (for सहि°) Ś1 K1 3 D4 नरर्षभा, K2 नराधिका, K4 °धिप (for °धिपा°) — After 16^{ab}, S (G3 om) ins (Cv glosses)

395* गर्हणा शिशुपालस्य वासुदेवेन श्राविता ।
[T1 G5 शुश्रुवु, G1 2 6 विश्रुतां (for श्राविता)]

G6 cont

396* रथोपस्थे धनुष्मन्त शरान्सदधत रुषा ।

— ^{cd}) D1 व्यगर्हयत् Ś1 D1 चेदिराजमगर्हयन्, T1 G1 2 4 5 M प्राद्रवन्सर्वपार्थिवा (for ^{d}) G6 श्रुत्वापि च विलोक्याशु दुद्रुवु सर्वपार्थिवा — A passage given in

ततस्तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान् ।
जहास स्वनवद्धासं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ १७
मत्पूर्वां रुक्मिणीं कृष्ण संसत्सु परिकीर्तयन् ।
विशेषतः पार्थिवेषु व्रीडां न कुरुषे कथम् ॥ १८
मन्यमानो हि कः सत्सु पुरुषः परिकीर्तयेत् ।
अन्यपूर्वां स्त्रियं जातु त्वदन्यो मधुसूदन ॥ १९
क्षम वा यदि ते श्रद्धा मा वा कृष्ण मम क्षम ।
क्रुद्धाद्वापि प्रसन्नाद्वा किं मे त्वत्तो भविष्यति ॥२०
तथा ब्रुवत एवास्य भगवान्मधुसूदनः ।
व्यपाहरच्छिरः क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः ।
स पपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचलः ॥ २१
ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्र्यं ददृशुर्नृपाः ।
उत्पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् ॥ २२
ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् । C 2. 1586 B 2. 45 27 K 2. 70 52

App I (No 28) is ins in S after 16 (in G3 after 16^{a}), and is glossed by Cv

17 S om 17^{a}–21^{d} — ^{a}) Ś1 K B3 Dn D4 6 तस्य (for ततस्) — ^{b}) K2 B1. 2 D1 2 चेदिराज॰ (for शिशु॰) — ^{c}) D1 जहार (for ॰स) B D1 2 सस्वन (for स्वनवद्) — ^{d}) K3 4 Dn D6 वाक्य चेदम्, D3 5 प्रहस्यैनम् (for प्रहस्येदम्)

18 S om 18 (cf v l 17) — ^{a}) Ś1 मत्पूजा, K3 मत्पूर्वे-, Dn3 D3 मत्पूर्वां, Cn as in text Cd implies text K3 रुक्मिणी Ś1 कृष्णा — ^{b}) D3 5 सत्सु संपरिकीर्तयन् — K4 D3. 4 om (hapl) 18^{c}–19^{b}

19 S om 19, K4 D3 4 om 19^{ab} (cf v l 17, 18) — ^{a}) Ś1 व्रीड॰, Cd मन्य॰ (as in text) K2 क॰ साधु-, K3 ससत्सु (for क॰ सत्सु) — ^{b}) K1 परिकीर्तयन्; Cd as in text — ^{c}) Ś1 ॰पूजा (for ॰पूर्वां) K1 जानन् (for जातु)

20 S om 20 (cf v l 17) — ^{a}) Ś1 B (except B3) Dn1 D2 3 5 6 क्षमा वा, K3 क्षमतां, K4 क्षम वा, Cn as in text. B6 वा (for ते) — ^{b}) B5 D3 न (for मा). K2 या (for वा) Ś1 D3. 5 क्षमा, K2 4 D2 ॰म॰ (for ॰म) B6 यमक्षय (m मम क्षय) — ^{c}) D4 क्रुद्धाद्यापि प्रसन्नाद्या — ^{d}) Ś1 त्वत्तो मे (by transp)

21 S om 21^{abcd} (cf v l 17) — ^{a}) B1 2 D1 2 अथ (for तथा) — After 21^{ab}, K4 ins

397* आगच्छन्त तु त दृष्ट्वा शिशुपालं स दुर्मतिम् ।
पार्श्वस्थ चक्रमादाय प्रेषयन्स दुरात्मनि ।

K4 cont K1(marg) 3 D5 ins after 21^{ab}

398* अपराधशत तस्य क्षमित्वालोक्य सर्वश॰ ।
उदपात्रमुपालभ्य चक्रार्थं च तदानघ ।

K1. 3 cont D5 ins after line 7 of 401*

399* तप्तचामीकराभास क्षिप्त तस्यैव दुर्मते ।

K4 ins. after 398*

400* चक्रं च तत्कृष्णकरप्रभास
जहार तस्याङ्गमनुत्तम तथा ।
बभौ पृथिव्यां पतित सकुण्डल
हा हेति शब्द॰ समभूत्सभायाम् ।

K4 cont Dn(I) D3. 4 ins (Cn glosses) after 21^{ab} D5 ins after 398*

401* मनसाचिन्तयच्चक्र दैत्यवर्गनिषूदनम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्तगते सति ।
उवाच भगवानुच्चैर्वाक्य वाक्यविशारद॰ ।
शृण्वन्तु मे महीपाला येनैतत्क्षमित मया ।
अपराधशत क्षाम्य मातुरस्यैव याचत॰ ।
दत्त मया याचित च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवा॰ ।
अधुना मारयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् ।
एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् ।

[(L 1) D4 चिंतयामास (for [अ]चिन्तयच्चक्र) K4 D3 ॰मघ॰, D5 ॰सिंह॰ (for ॰वर्ग॰) — (L 5) Dn Cn याचने, D4 5 याचते, Cnp as above — (L 6) K4 तदा चासै, D3–5 याचितानि (for याचित च) K4 D3–5 तानि पूर्णानि (for तद्वै पूर्णं हि) K4 पापिने (for पार्थिवा) — (L 7) D3 5 वध॰ (for मार॰) K4 अनास्य च वधिष्यामि (for the prior half) — After line 7, D5 ins. 399* — (L 8) K4 तत कृष्ण॰ (for यदुश्रेष्ठ॰), and तत्क्षण (for ॰णात्)]

— ^{cd}) Ñ1 कृष्णश्च (for क्रुद्धश्च) D1 अमीव॰ (for अमित्र॰) K1 2 B3 6 D2 3 4 (*inf lin* as in text) 5 ॰कर्शन॰ (for ॰कर्षण॰) S चिच्छेद च सुनीथस्य शिरश्चक्रेण सयुगे — ^{f}) K4 D2 वज्रहत B6 ॰पर॰ (for ॰चल॰)

22 ^{a}) G4 (before corr) वीरात् (for देहात्) — ^{b}) Ś1 व्यदृश्यन् (for ऽग्र्य ददृशुर्) K1 [ऽ]ग्निं (for [ऽ]ग्र्यं) — ^{c}) T1 G1 M उत्पतन्त(T1 ॰तत)त्, G2 उत्पतन्तु, G3 उत्पपात (for उत्पतन्त) S तदा राजन् (for महाराज) — ^{d}) S घनातादि(G4 ॰वि)व भास्कर (G1 2 5 ॰र॰) Cv cites सुवांताद् (for गगनाद्)

C 2. 1587 B 2. 45 27 K. 2. 70 52 ववन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नराधिप ॥ २३
तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ।
यद्विवेश महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् ॥ २४
अनभ्रे प्रववर्ष द्यौः पपात ज्वलिताशनिः ।
कृष्णेन निहते चैद्ये चचाल च वसुंधरा ॥ २५
ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किंचन ।
अतीतवाक्पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ २६
हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपीपन्नमर्षिताः ।
अपरे दशनैरोष्ठानदशन्क्रोधमूर्छिताः ॥ २७
रहस्तु केचिद्वार्ष्णेयं प्रशशंसुर्नराधिपाः ।
केचिदेव तु संरब्धा मध्यस्थास्त्वपरेऽभवन् ॥ २८
प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो महर्षयः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ॥ २९
पाण्डवस्त्वब्रवीद्भ्रातॄन्सत्कारेण महीपतिम् ।

23 After 23^{ab}, T1 G3-6 ins
402* स्तुत्य त्रैलोक्यवन्द्य तमस्तोतारमज विभुम् ।
— ^{a}) B3 ववद; M1 उपायात् (for ववन्दे) K3 त, B3 D1 2 च (for तत्) K3 महा (for तदा) T1 G1-5 M2 उपावर्तत तत्तेजो — ^{d}) K1-3 नरोत्तम, K4 D1 2 5 T1 नराधिप°; M2 जनाधिप

24 ^{a}) K3 तम् (for तद्) D5 अमन्यंत and महाराज also. T1 G5 तदद्भुत च ददृशु°, G1 तदद्भुततममन्य (sic), G3 तदद्भुततम दृष्ट्वा — ^{b}) K1 G4 M1 सर्व- (for सर्वे) T1 G3 5 सर्व एव मही°; D5 गगनादिव भास्वर (in addition to the text reading) — ^{c}) D3 G1 M2 महाबाहु

25 ^{a}) G1 2 4 अनभ्रा K1 अनभ्रैस्तु प्रवर्षद्भि°; K3 °भ्रे परिविर्षद्यौ ; B D1-5 °भ्रेषु ववर्ष द्यौ — ^{b}) K4 D1 ज्वलितोशनि , G3 सलिलाशनि — ^{c}) D1 2 हि हते; M1 [अ]भिहते (for नि°)

☞ From 25^{cd} onwards D4 is a different MS (see Introduction)

26 ^{a}) S सर्वे (for केचिन्) K3 D1 2 G3 महीपालान् — ^{b}) G3 अब्रुवस् (for ना°) K1 D3 केचन (for किं°) — ^{c})=3 60. 36^{c} K3 अतीत्य; K4 अतीते; B3 अतीव (for अतीत) K3 -वाक्यदे; B2-4 6 D1 2 वांधवे (D1 orig , °व, m as in text) S तदा (G1 2 तत°; G4 तथा) सुक्रुद्धमनस° (G3 °सा) — ^{d}) D1 प्रेक्षमाणं

27 ^{a}) G4 हस्ते हस्ता°; B6 हस्ते हस्त समपरे — ^{b}) Ś1 D3 प्रत्यपिपन्, K4 °पेपन्; Ñ1 B3 5 Dn D1 3-5 G1 3 5 M1 °पिंपन्, V1 पिपुपुश्चान्, B3 4 6 पिपिपुश्चाप्य्; T1 G4 M2 प्रत्यपि(T1 °पी)क्षन्, G2 corrupt, G6 °वीक्षन्; Cv प्रत्यपिक्षन्; text as in K1-3 B1 B2 5 D1-5 नराधिपा, T1 G1 3 5 M1 अमर्पणा°; G2 corrupt, G4 M2 °र्पिण°; G6 नरर्षभा (for अमर्पिता) — D3 om. 27^{c}-28^{b} — ^{c}) S ओष्ठ (for ओष्ठान्) — ^{d}) S ददशु (for अदशन्) A few MSS °मूर्छित°

28 D3 om. 28^{ab} (cf. v l. 27) — ^{a}) Ś1 K3 Dn D5 रहश्च; K1 2 4 रहस (K4 °स्या), G2 न ह स (for रहस्तु) — ^{b}) G1 2 महारथा°, G6 नरर्षभा° (for नराधिपा°) — ^{c}) K3 4 Ñ1 B1 2 Dn3 D1-5 सुसरब्धा°; S तु सक्रुद्धा° (for तु सरब्धा°) — ^{d}) K3 च (for तु) D4 T1 G3-5 M2 [ऽ]भुवन् (for ऽभवन्) — After 28, S (G2 M1 om. lines 6-9, G3 om lines 5-9) ins (Cv glosses line 5)

403* ये देवगन्धर्वगणा राजानो भुवि विश्रुताः ।
ते प्रणामं हृषीकेशे प्रकुर्वन्ति महात्मनि ।
ये त्वासुरगणात्पक्षात्संभूता क्षत्रिया इह ।
ते निन्दन्ति हृषीकेश दुरात्मानो गतायुष° ।
प्राजापत्यगणा ये तु मध्यस्थाश्च महात्मनि । [5]
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च गन्धर्वोरगचारणा° ।
ते वै स्तुवन्ति गोविन्द दिव्यैर्मङ्गलसंयुतै° ।
परस्पर च नृत्यन्ति गीतेन विविधेन च ।
उपतिष्ठन्ति गोविन्द प्रीतियुक्ता महात्मनि ।

[(L. 1) G2 स- (for ये) T1 यदु- (for भुवि) — (L 2) G1 प्रणाम हि, G2 M1 प्रमाण हि, G3 ते प्रमाण, G6 ते प्रमाणा (for ते प्रणाम) — (L 3) G3 °गणा पक्षा , G6 °गणा यक्षा° (for °गणात्पक्षात्) G2 3 इव (for इह) M2 इह जाताश्च भूमिपा (for the post half) — (L 4) G1 ते नर्दति, G2, 3 वेतिर्निंदन्; M2 वेनिंदन्हि (for ते निन्दन्ति) — (L 5) M2 reads this line after line 9 T1 M प्रा(T1 प्र)जापत्या, G1, 2 प्रजापति-, G4 प्रजापत्य — (L 6) G4 °राक्षसा (for °चारणा) — (L 7) T1 G5 केचित् (for ते वै) T1 G4 दिव्य-, M2 स्तवैर् (for दिव्यैर्) — (L 8) M2 अतोषेन (for परस्पर) G1 गतेन (for गी°) — (L 9) G5 महात्मन (for °नि)]

29. ^{a}) B3 प्रकृष्टा (for °हृष्टा°) — ^{b}) K1 संस्तवतो, G1, 2 प्रदाक्षसुद् (for सस्तुवन्तो) — ^{c}) S ब्राह्मणाश्चापि सुप्रीता — ^{d}) G6 पांडवा° (for पार्थिवा°) Ś1 K Ñ1 V1 D6 बलैः सह (for महा°) — After 29, K1 ins an addl. colophon, while K4 V1 B D (except D6)

दमघोषात्मजं वीरं संसाधयत मा चिरम् ।
तथा च कृतवन्तस्ते भ्रातुर्वै शासनं तदा ॥ ३०
चेदीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतिम् ।
अभ्यषिञ्चत्तदा पार्थः सह तैर्वसुधाधिपैः ॥ ३१
ततः स कुरुराजस्य क्रतुः सर्वसमृद्धिमान् ।
यूनां प्रीतिकरो राजन्संबभौ विपुलौजसः ॥ ३२
शान्तविघ्नः सुखारम्भः प्रभूतधनधान्यवान् ।
अन्नवान्बहुभक्ष्यश्च केशवेन सुरक्षितः ॥ ३३
समापयामास च तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
तं तु यज्ञं महाबाहुरा समाप्तेर्जनार्दनः ।
ररक्ष भगवाञ्शौरिः शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ३४ C 2 1600 B 2. 45 40 K 2 72 9
ततस्त्ववभृथस्नातं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

M1 ins :

404* शशासुर्निर्घृणा सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ।

30 ab) K1 T1 G1–3 M सत्कारेण; D1 3 सत्कारार्थी (D3 °र्थं); Cd as in text Ñ1 B1 D2 G1 2 °पति, V1 °पते (for °पतिम्) B4 सर्वान्राजविप्र यच (for b) G6 स तथोवाच देवेश शिशुपालसुतं तदा — After 30ab, Ś1 reads 31cd, repeating it in its proper place — Before 30cd, G6 ins भगवान् — c) S (except G6) शूरं (for वीरं) — d) Ś1 K4 B1 4 Dn D6 G1 2 सत्कार(G2 °रा)यत; V1 B3 5 6 D3–5 सत्कारयत (for संसाध°) — After 30cd, S ins.

405* कुरुराजस्य शुश्रूषा भ्रातरम्भे स्वरान्विताः ।
[G6 हरि कृष्ण° (for कुरुरा°)]

— e) G1. 2 तु (for च) — f) Ñ1 V1 B3. 4. 6 D3–5 G6 शासनात् (for °नं) G1 2 तथा; M2 यथा (for तदा). G4 भ्रातरस्ते स्वरान्विता (= post half of 405*) G6 आदि- ताभिक्रियादिभि

31 a) V1 B3 4 6 °पत्ये तु, T1 G1. 2 °पत्येन (for °पत्ये च). — b) D4 पुत्रस्य च (for पुत्रमस्य) K2 4 Ñ1 V1 Dn D1 (before corr.) 6 T1 G1–3 M महीपते G6 पुत्र तस्याज्ञया हरे — c) D6 T1 G1. 2 अभ्यषिञ्चत्तदा (T1 G1 °या) पार्थाः — d) T1 G1 2 3 सहितैर् (for सह तैर्). — After 31, Ñ1 S ins an addl colophon (adhy. no.: 78 [G4 54], which in S is followed by a passage given in App I (No 29)

32 Before 32, Ñ1 S ins. वैश° — a) B4 च (for स). — b) T1 G1–3 M तदा (for क्रतु) V1 क्रतु सर्वर्त्विग्भिर्युत; G6 सर्वकर्मसमृद्धिमान् — c) K1–3 D3 m राज्ञां (K2 °ज्ञा); S यज्ञ (for यूनां) — d) Ś1 Ñ1 B Dn D2 3 G1. 2 M1 स बभौ; D4 सयत्नो; G3 धर्मो स (for संबभौ) T1 G3 4 विपुलोद्धव; G1 2 3 6 M2 विपु(G6 °म)लोत्सव

33 a) K3 शान्तिर्विघ्न; D2 शान्तविघ्न K1 सु[read शु]भकर D1 S शान्तविघ्न(G4 °घ्न)समा(D1 °सुखा)रम्भ — G4 transp 33b and 33d — b) K1 2 °धान्यमान्; K4 °धान्यवत — c) D6 अन्नदान् D3 बहुभक्ष्यंश्च; some MSS °भक्षश्च S (G3 corrupt) अन्नवांश्चापि (M2 °भि) निर्वृत्त — d) K4 सुरर्पित S केशवेनाभिरक्षित (G1 2 3 6 °पि रक्षित; G2 °प्यभिष्टुत)

34 G2 3 read 34ab after 34ef, G4 transp 34ab and 34cd. — a) S तदा (for च तं). — b) Ñ1 S यथाविधि (for महाक्रतुम्) — S (G3 om lines 2–5 and 9–12) ins after 34ab (G6 om lines 5–10 here but ins them after 37ab)

406* कोटीसहस्रं प्रददौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो महीपतिः ।
याजकाः सर्वकामैश्च सततं तर्पिताः धनैः ।
ततश्चावभृथं स्नातः स राजा पाण्डुनन्दनः ।
व्यासं धौम्यं च प्रयतो नारदं च महामतिम् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं वैशम्पायनमेव च ।
याज्ञवल्क्यं कठं चैव कलापं च महौजसम् ।
सर्वांश्च विप्रप्रवरान्पूजयामास सत्कृतान् ।
युष्मत्प्रभावात्प्राप्तोऽयं राजसूयो महाक्रतुः ।
जनार्दनप्रभावाच्च संपूर्णो मे मनोरथः ।
अथ यज्ञं समाप्यान्ते पूजयामास माधवम् ।
बलदेवं च देवेशं भीष्माद्यांश्च कुरूत्तमान् ।

[(L. 2) G6 यल्लोके (for त°) — (L 3) G1 M विप्राश्च (for सततं) — (L. 5) G3 प्रवरो (for प्रयतो) G4 M °मुनिं (for °मतिम्) T1 व्यासं धौम्यं वसिष्ठं च प्रयतो नारदं मुनिं — Line 6 = 1 57. 74c, 75b — (L 7) G2 कलं (for कठं), and कपालं (for कलापं) — (L 8) G4 M2 स सर्वान् (for सर्वांश्च) G1 2 M1 चार्ध्विप्र°, G4 M2 ऋत्विक्प्र° (for विप्रप्र°). — (L 9) T1 M1 °प्रमादात् (for °प्रभावात्) — (L 10) G4 संपूर्णं मे मनोरथ — (L. 11) G1 अथ- (for अथ)]

— G1 6 M om 34cdef — c) T1 G2–5 तस्य (for तं तु) G4 यज्ञे (for यज्ञं) — d) K4 D6 T1 G3 4 आ(T1 G3 अ)समाप्ते; Ñ1 V1 आसमाप्त K4 जनार्दने; G4 °न — e) K3 4 सौरिः; G6 शम्भु (for शौरि) — f) T1 G2–5 शंख° (for शार्ङ्ग°)

C 2. 1600 B 2. 45. 40 K. 2. 72. 9

समस्तं पार्थिवं क्षत्रमभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ३५
दिष्ट्या वर्धसि धर्मज्ञ साम्राज्यं प्राप्तवान्विभो ।
आजमीढाजमीढानां यशः संवर्धितं त्वया ।
कर्मणैतेन राजेन्द्र धर्मश्च सुमहान्कृतः ॥ ३६
आपृच्छामो नरव्याघ्र सर्वकामैः सुपूजिताः ।
स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७
श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यथार्हं पूज्य नृपतीन्भ्रातॄन्सर्वाननुवाच ह ॥ ३८
राजानः सर्व एवैते प्रीत्यास्मान्समुपागताः ।
प्रस्थिताः स्वानि राष्ट्राणि मामापृच्छ्य परंतपाः ।
तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयान्तं नृपोत्तमान् ॥ ३९
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय पाण्डवा धर्मचारिणः ।
यथार्हं नृपमुख्यांस्तानेकैकं समनुव्रजन् ॥ ४०
विराटमन्वयात्तूर्णं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
धनंजयो यज्ञसेनं महात्मानं महारथः ॥ ४१
भीष्मं च धृतराष्ट्रं च भीमसेनो महाबलः ।
द्रोणं च ससुतं वीरं सहदेवो महारथः ॥ ४२
नकुलः सुबलं राजन्सहपुत्रं समन्वयात् ।

35 a) D6 तथा (for ततस्) A few N MSS अवमृत॰ or ॰भ्रत॰ K2 D2.4 G2.4 स्नान (for स्नात) — b) Ś1 K Dn D6 धर्मात्मानं D1 ॰राजो ॰ष्ठिर॰ — c) K2 Dn2 D4 समस्त॰, G1.3 समग्र, G6 समर्थं (for समस्त) Ś1 पार्थिव K2 यत्रम्, K3 तत्रम् (for क्षत्रम्) — d) V1 B6 उपा॰, B2–5 Dn D3–5 उप॰; M2 समा॰ (for अभि॰)

36 a) V1 राजन्वै, B1.2 D1.2 राजेंद्र (for धर्मज्ञ) B3–6 D3–5 दिष्ट्या वै वर्धसे राजन् — b) K2 चास॰ (for प्राप्त॰) Ś1 K4 B1.2 Dn D1.2.6 असि T1 G3–5 M1 प्रभो (for विभो) — G6 reads 36cd after line 10 of 406* (of v.l. 34) — c) Ś1 अम्र**॰, B1.2 D3 अजमी॰, B3.4.6 नृपाणामज॰ — d) B6 संपर्कित, G1.6 ॰र्धितस् — e) K2.3 B1.2 D1 G1–3 तेन; D2 [अ]निन (for [ए]तेन) — f) G3 धर्मज्ञ॰ (for ॰श्च) K2 कृतान् (for कृत॰) V1 B3.6 G2 यशश्च (G2 धर्मं च) सुमहत्कृतं

37 b) B2 D1.2 T1 G1–5 M च (for सु) G6 सकामैश्च न पूजिता॰ — After 37ab, G6 ins lines 5–10 of 406*, followed by 36cd — c) G2 स्वराष्ट्रं गतुमिच्छामस्

38 Before 38, B D1.2 ins वैश॰ उ॰ — G1 om 38ab Cd cites 38ab (entire) as in text — a) K4 स्तुत्वा (for श्रु॰) Ś1 T1 तद्, D3.4 च (for तु) — c) K1 यथा हि, Ñ1 यथार्हो Ś1 K1–3 पूजयित्वा तान्; V1 B3–6 D3.4 प्रतिपूज्यैतान्, G4 पूज्य धर्मात्मा — d) B1.2 S (by transp.) सर्वान्भ्रातॄन् (G1 ॰न्कामान्) V1 B3–6 D3.4 इदम् (for सर्वान्)

39 a) Ś1 K1.4 V1 B D1–4 एवेमे (for एवैते) — b) B2–4.6 D1.2 मां (for [अ]स्मान्) K1 समुपागतान् — c) G2 राज्यानि (for राष्ट्राणि) — d) Ś1 ममापश्च्छ्य [? ॰पृच्छ्य], K1 मामापूज्य; K4 G1 ममापृच्छ्य; B1 स्वागच्छत, Dn1 D1.5 G4 मामा(D1 ममा; D6 माम)-पृच्छन्, T1 मावपृच्छ्य, G2 समापृच्छ्य — e) K1.4 Dn D5.6 तेनु (K1 ते तु; K4 अनु, D5 तेन) व्रजतु; T1 G3 तेनुप्रयात, G2 अनुव्रजत; Cv as in text — f) D2 G3 नृपोत्तमा॰

40 K4 om 40a–41b. — a) K1 आकर्ण्य, K2 आदाय (for आज्ञाय) — c) Ś1 K1–3 Dn D5.6 M1 नृपतीन्सर्वान् (for नृपमुख्या॰) — d) Ś1 एकैकमनुवमज्ञ; G2 तदैकैकमनुव्रजान्

41 K4 G6 om. 41ab (for K4 cf. v.l. 40), T1 G1.3–5 M2 read 41ab after 409* (of v.l. 43), G2, after 43 — a) G1 विराग (for ॰टं) K1 B1.4.6 अन्वियात्, T1 G1–5 M2 चान्व॰ (for अन्व॰) K1–3 पूर्वं (for तूर्णं) — c) T1 G1–4 M जयत्सेनं (for यज्ञ॰) — d) K3 Ñ1 V1 Dn D5 महारथ S सहामात्यं स(G2.4 सामात्यं सह)बांधवं

42 a) Ñ1 V1 द्रोणं द्रौणिं च भीष्मं च, B1 भीष्मं च रथिनां श्रेष्ठ; S धृतराष्ट्रं च भीष्मं च — After 42a, S ins:

407* विदुरं च महामतिम् ।
संजयं च महात्मानं.

— b) Ñ1 V1 धृतराष्ट्रं च मारिष॰, S भीमसेन॰ प्रतापवान् — After 42ab, S (except M1) ins

408* द्रोणं द्रोणायनिं चैव सामात्यं ससुहृद्गणम् ।

— M1 om. 42c–43b — c) Ñ1 S (M1 om.) कृपं; V1 B4.6 शल्यं, D6 कथ (m द्रोण as in text) Ñ1 V1 Dn D5.6 तु (for च) K4 तु सुमित, B1.2.5 D1–4 सहसुत G1 शारद्वत, G4 [ए]व सुत (for च ससुत) K1.2 B1.2 D1–4 वीर॰, S (M1 om.) चैव (for वीरं) — G5 om. (hapl.) 42d–43a — d) Ś1 K3.4 Dn D5.6 युधां पतिं (Ś1 K4 ॰तिं), K1 V1 B1 महाबल; T1 G1–3.6 M2 महामति॰, G4 महीपति (for महारथ)

43 G5 om 43a, M1 om 43ab (cf. v.l. 42) — a)

द्रौपदेयाः ससौभद्राः पार्वतीयान्महीपतीन् ॥ ४३

अन्वगच्छंस्तथैवान्यान्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभाः ।
एवं संपूजितास्ते वै जग्मुर्विप्राश्च सर्वशः ॥ ४४

गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ४५

आपृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वारकां कुरुनन्दन ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि ॥ ४६

तमुवाचैवमुक्तस्तु धर्मराण्मधुसूदनम् ।
तव प्रसादाद्गोविन्द प्राप्तवानस्मि वै क्रतुम् ॥ ४७

समस्तं पार्थिवं क्षत्रं त्वत्प्रसादाद्वशानुगम् ।
उपादाय बलिं मुख्यं मामेव समुपस्थितम् ॥ ४८

न वयं त्वामृते वीर रंस्यामेह कथंचन ।
अवश्यं चापि गन्तव्या त्वया द्वारवती पुरी ॥ ४९

एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान् । C 2 1616 B 2 45 56 K 2 72 26

K3 Dn2 मबल, D1 सौ° (for सु°) T1 G4 चैव (for राजन्) G2 नृप च समुत चैव — ^{b}) K3 3 ससैन्य च (for सहपुत्र) K B1 3 4 6 D5 समन्वियात्, T1 G3-6 M2 अनुमजत् (for समन्वयात्) — S (M1 om) ins after 43^{ab}

409* शाल्वं तु सगुणं वीर मत्स्यकः परवीरहा ।
भगदत्त च राजानं कौमस्य च वृहद्बलम् ।

[(L 1) G2 M2 न (for तु), and राजन् (for वीर)]
After 409*, T1 G1 3-5 M2 read 41^{ab} — T1 G1 3-5 M2 ins after 41^{ab} (transp) M1, after 42^{ab}

410* भीष्मक सह पुत्रेण मातुलं च महामतिम् ।
दाक्षिणात्यांश्च सर्वांश्च दंदिम्य समनुव्रजत् ।

[(L 1) M2 °द्युति (for °मतिम्) — (L. 2) G4 नृपतीन् (for सर्वांश्च) G1 जव्हिन (for दंदिम्य)]
— G2 om 43^{cd}. — ^{c}) G3 द्रौपदीया B3 ससौभद्रान् — ^{d}) Ś1 K1 पर्वतीयान् Ś1 महायशाः; K Dn D5 6 महारथान्, Ñ1 T1 महामतीन् (for महीं°). — After 43, G2 reads 41^{ab}.

44 ^{a}) D1 2 अनु° (for अन्व°). Dn1 च, D3 [ह]व; D4 वा (for [त]थ) G3 [अ]न्ये (for [अ]न्यान्) — ^{b}) K1 2 Ñ1 V1 B1 6 पुरुषर्षभा (K1 °भ, K3 V1 °भान्), K3 क्षत्रियर्षभान् S पार्थिवान् (G3 °वा) कुरवोपरे. — ^{c}) Ś1 K3 Ñ1 V1 B1 Dn D5 6 सुपूजिता Ś1 K1 4 Dn D5 6 सर्वे, V1 B1 3-6 D2 4 ते तु, B3 D1 2 तेन (for ते वै) S एव नृपा (G1 °पान्) पूजितास्ते (G3 एव नृपास्ते सर्वेपि) — ^{d}) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn D5 6 सहस्रशः (for च सर्वशः)

45 ^{b}) Ś1 K Dn D5 6 ब्रा(K3. 4 ब्र)ह्मणेषु च, Ñ1 पुरुषर्षभ; D1 2 G6 भरतर्षभ° — ^{cd}) S युधिष्ठिर महामात्य प्रविवेश पुरोत्तम — After 45, S ins

411* कृतार्थं पाण्डवं दृष्ट्वा सिंहासनगतं नृपम् ।
रोचमानं महेन्द्राभं वासुदेवोऽब्रवीद्वली ।

46 S transp 46^{ab} and 46^{cd} — 46^a = 1 72 15^a 2 3 1* — ^{ab}) D4 त्वा, T1 त्व (for त्वां) G4 महाराजा (for गमि°) B3 4 6 °सत्तम (for °नन्दन) G6 कृतकृत्योस्मि कौन्तेय गमिष्ये द्वारकां पुरीं — ^{c}) K1 क्रतु श्रेष्ठ, K2 कृत श्रेष्ठ — ^{d}) M2 स (for त्वं) K1 प्राप्नुयान् (for प्राप्तवान्) Ś1 K1 3 Ñ1 B1 2 D1 नृप, K3 D2 नृप° (for असि)

47 ^{a}) D4 [ए]व (for [ए]वम्) K1 उक्ते तु; D4 कृष्णस्तु (for उक्तस्तु) — ^{b}) K4 Ñ1 V1 Dn D5 6 धर्मराजो जनार्दन (Ñ1 युधिष्ठिर); B3 4 6 धर्मात्मा मधुसूदन, D3 धर्मवान्मधु°. — ^{c}) G4 त्वत्प्रसादाच्च गोविंद — ^{d}) Ś1 असि (sic), K3 असि (for अस्मि) D2 च (for वै) T1 कृत, G4 क्रतु (for क्रतुम्). K4 Dn (1) D5 6 प्राप्त क्रतुवरो मया

48 ^{a}) K3 5 Ñ1 V1 B D1 3 समग्र, D2 °स्य (for °स्त). K4 Dn (1) D5 6 क्षत्रं समग्रमपि च (D6 °मापेन, corr to °मात्पसत्) — ^{b}) K1 तत्प्रसादाद् K4 Dn (1) D5 6 वशे (K4 °शो) स्थित, B4 वशायुग (for वशानुगम्) — ^{c}) T1 बली; G4 धन (for बलिं) — ^{d}) K2 ममेव, K3 G4 मामेव Ñ1 समुपागता Ś1 (corrupt) मामेवा मसुपास्थित — K4 Dn (1) D5 6 ins after 48 D4, after 49^{ab}

412* कथं त्वद्गमनार्थं मे वाणी वितरतेऽनघ ।

49 ^{a}) K4 Dn (1) D5 6 न ह्यह, V1 B3 4 6 नैवाह, S ते वयं (for न वयं). V1 B4 6 वै विना, B3 वै ऋते, G1 त्वा ऋते (for त्वामृते) B6 D3 वीर. — ^{b}) Ś1 D1 रमामेह, V1 B3 त्वां रस्येत्र, B4 6 रस्ये (B4 त्वां रस्ये) एक; D4 स्थास्यामो ह; S न रस्याम (G2 4 6 M °म°) (for रस्यामहे) B6 D3 कदाचन K4 Dn (1) D5 6 रतिं प्राप्नोमि (K4 प्राप्तोस्मि) कर्हिचित् — ^{c}) K4 Ñ1 Dn D5 6 M1 चैव; D3 वापि (for चापि) Ś1 K B1 3 5 6 D1 3 4 गंतव्यं, G4 °व्य (for °व्या) — ^{d}) K1-3 B (except B3) D1 3 4 त्वया (D4 यथा) द्वारवतीं (B4 D3 °ती) पुरीं (K3 3 °र); K4 Dn (1) D5 6 भवता द्वारका पुरी (K4 °का पुरीं)

50 ^{a}) T1 G5 6 M2 तु (for स) S गोविंदो (for धर्मात्मा). — ^{b}) = 53^b. V1 °सहायक — Dn2 reads

C 2. 1616 B 2. 45 57 K 2 72 26 अभिगम्याब्रवीत्प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः ॥ ५०
साम्राज्यं समनुप्राप्ताः पुत्रास्तेऽद्य पितृष्वसः ।
सिद्धार्था वसुमन्तश्च सा त्वं प्रीतिमवाप्नुहि ॥ ५१
अनुज्ञातस्त्वया चाहं द्वारकां गन्तुमुत्सहे ।
सुभद्रां द्रौपदीं चैव सभाजयत केशवः ॥ ५२
निष्क्रम्यान्तःपुराच्चैव युधिष्ठिरसहायवान् ।
स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ५३
ततो मेघवरप्रख्यं स्यन्दनं वै सुकल्पितम् ।
योजयित्वा महाराज दारुकः प्रत्युपस्थितः ॥ ५४
उपस्थितं रथं दृष्ट्वा तार्क्ष्यप्रवरकेतनम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारुह्य महामनाः ।
प्रययौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५५
तं पद्भ्यामनुवव्राज धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्वासुदेवं महाबलम् ॥ ५६
ततो मुहूर्तं संगृह्य स्यन्दनप्रवरं हरिः ।
अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५७

50^{c}–51^{b} after 52^{ab} — ^{c}) T1 G2 4 M वीर॰, G1 वीर (for प्रीत॰) — ^{d}) T1 कुंतीं (for पृथां) S विभु॰ (G1 6 M भुवि) (for हरि॰)

51 For the sequence of Dn2, cf v l 50 Before 51, V1 B3 4 6 ins हरिरुवाच — ^{a}) K2 अनुसप्राप्ता॰; B6 सुमहत्प्राप्ता॰; G3–5 समनुप्राप्त॰ — ^{b}) Ś1 G2 3 4 (before corr) 5 पुत्रस्ते D1 2 ह (for ऽद्य) — Dn1 D5 om 51^{c}–52^{b} — ^{c}) M2 वि॰ (for सि॰) — ^{d}) T1 सात्वं (for सा त्वं) G4 अवाप्स्यसि (for ॰प्नुहि) G3 सदा त्वं प्रीतिमाप्नुहि

52 For the sequence of Dn2, cf v l 50 Dn1 D5 om 52^{ab} (cf v l 51) — ^{a}) Ś1 [अ]हं च (by transp), D1 2 चेह — After 52^{ab}, S ins

413* एवमुक्त्वा ततः शौरिर्भगिनीं वै पितुस्तदा ।

— ^{c}) D3 सुभद्रा द्रौपदी चैव — ^{d}) K2 3 सभाजयति; K4 D6 सभावयत (D6 ॰ति); V1 अथ पप्रच्छ, B3 आपप्रच्छ स; B4 6 आपृच्छ्य स तु; Cd सभाजयत (as in text)

53 ^{a}) K2 4 निष्क्राम्यान्त॰, T1 निष्क्रमान्त॰ K4 B1 2 4 Dn D1 2 5 6 तस्माद्, V1 B3 5 6 D3.4 चापि (for चैव) — 53^{b} = 50^{b} — ^{c}) K4 सातश्च; G1 स्नातकान्, M1 स्नात्वा च (for स्नातश्च) V1 कृतकृत्यश्च; B5 D2 ॰जाप्यश्च, G2 (before corr) ॰विद्यश्च, G3 ॰जल्पश्च (for ॰जप्यश्च) M2 समगलो जप्तजप्यो — ^{d}) Ś1 K1–3 Ñ1 G1 M1 स्वस्ति (Ś1 M1 ॰स्त्य) वाचयत् (K1 ॰कान्, K3 ॰यन्) D1 ह (for च)

54 ^{a}) Ś1 ॰नव॰, K1 2 4 D6 G1 3 4 ॰रव॰, Ñ1 V1 B1 m 3–6 Dn D3–5 ॰वपु॰, B2 D1 2 ॰चय॰, G6 ॰घना॰ (for ॰वर॰) — ^{b}) K1 4 Dn D5 6 च (for वै) Ś1 नवक॰, K2 3 चानुक॰; Ñ1 V1 B3–6 D3 4 सुप्रक॰, G6 सूर्यसंनिभ (for वै सुक॰) — ^{cd}) K4 B5 Dn D5 6 T1 G2 ॰याहुर् (for ॰राज) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn D6 समुप॰, D5 समुपा॰ (for प्रत्युप॰) G6 ददर्श कल्पितं द्वारि श्वेताश्वैर्योजितं हरिः

55 G6 subst 55^{e} for 55^{a} — ^{b}) K1 2 B2.3 D2 तार्क्ष्य॰ K1 (before corr) शूकर (for प्रवर). — After 55^{ab}, G3 5 6 ins

414* युधिष्ठिरकिरीटिभ्यां दत्तहस्तो ययौ रथे ।
[G6 रथं]

— ^{cd}) Dn1 D5 अपावृत्य G1 महात्मना॰; G2 ॰त्मनां (for ॰मना) G6 दारुकस्य करं गृह्य तत्रोच्चलितमाविशत् — Ñ1 om (hapl) 55^{f}–57^{e} — ^{ef}) K3 प्रययु॰ Ś1 D5 द्वारवती G6 सुखास्तरणसंवीतं सोपयानं गवाक्षितं — After 55, S ins (T1 G1 2 4 M om lines 1–2, G6 om line 5)·

415* सात्यकिः कृतवर्मा च रथमारुह्य सत्वरौ ।
वीजयामासतुस्तत्र चामराभ्यां हरिं तदा ।
बलदेवश्च देवेशो यादवाश्च सहस्रशः ।
प्रययू राजवरस्सर्वे धर्मपुत्रेण पूजिताः ।
ततः स समतं राजा हित्वा सौवर्णमासनम् ।

[(L 3) G6 यादवैश्च (for ॰वाश्च) — (L 4) G1 4 प्रययौ (for ॰यू) T1 G2 पूजित॰ (for ॰ता) G6 रथमारुह्य निर्जग्मु राजमार्गेण वै पुरः — (L 5) T1 ससंभ्रम, G2 स हि सम M सुसंमत (for स संमत)]

56 Ñ1 om 56 (cf v l 55) — ^{a}) Ś1 अन्वयाद्राजा (for अनुवव्राज) S तत (M1 त तु) पद्भ्यामनुप्रायाद् (T1 G2 ॰प्राप्तो) — ^{b}) Ś1 K1 B3 6 D1 2 T1 G2–4 6 M2 ॰पुत्रो (for ॰राजो) — ^{cd}) K1 धीमान् (for श्रीमान्) K3 वासुदेव, G4 ॰वो K1 महारथ॰, K3 ॰रथ, V1 B2 D2 G3.4 ॰बल॰ (for ॰बलम्) G6 भ्रातृभिर्ब्राह्मणैः सार्धमृषिभिर्वेदपारगैः — After 56, T1 G5 ins

416* कार्यमानुपरूपं वै विष्णुं सर्वगुरुं प्रभुम् ।;

while G6 ins

417* वायोर्दूतनरप्रख्यगतिं कुर्वाणमग्रतः ।

57 Ñ1 om 57^{abe} (cf. v l 55), G6 om 57^{ab} — ^{b}) K4 B2 D4 स्यदन प्रवर K3 हरिं, T1 G2 प्रभु॰; G1 3–5 M विभु॰ (for हरि॰) — ^{cd}) K1 उवाच (for

अप्रमत्तः स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशां पते ।
पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिवाण्डजाः ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु सहस्राक्षमिवामराः ॥ ५८
कृत्वा परस्परेणैवं संविदं कृष्णपाण्डवौ ।
अन्योन्यं समनुज्ञाप्य जग्मतुः स्वगृहान्प्रति ॥ ५९
गते द्वारवतीं कृष्णे सात्वतप्रवरे नृप ।
एको दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
तस्यां सभायां दिव्यायामूषतुस्तौ नरर्षभौ ॥ ६० C. 2. 1627 B 2 45 68 K 2 72. 39

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं शिशुपालवधपर्व ॥

अब्रवीत्) V1 B1m. 3m. 4 5 (m as in text) 6 D3 4 धर्मराजं परिष्वज्य प्रोवाच वदता वरः, G6 सूत संचोद्य नेत्राभ्या युधिष्ठिरमभाषत

58 G1 M2 om 58^{ab}. Before 58, G6 ins भगवान् — ^{a}) Ś1 B5 D3 अप्रमत्तोस्थितो, K2 3 G3 4 °मत्तस्थितो, D4 °सत्तोस्थितो, G2 अह सप्रस्थितो — ^{b}) Ñ1 प्रजाना हि (for प्रजा पाहि) Ś1 महाद्युते, D5 विशा पते — ^{c}) K1 B1 4 पर्जन्य इव — ^{d}) K1 °द्रुम (for °द्रुमम्) K1 इवाण्डजान्, K4 Ñ1 V1 B3 4 6 Dn D5 6 T1 G1. 2 M इव द्विजा, B1 इवांडज — ^{e}) B1 3 D1 2 सुहृद, D3 बांधव, G6 ब्राह्मणा (for बान्धवा) K1 चाप°, B1 त्वाप°; B3–6 D3 त्वानु°, D1 2 चोप° (for त्वोप°). Cd cites त्वा (as in text)

59 ^{a}) K3 4 Ñ1 V1 Dn D5 G2 3 5 M [ए]व, G6 [इ]द (for [ए]व) — ^{b}) G6 संवाद, Cd °विद (as in text) — ^{c}) S (except G2) समनुज्ञाय — ^{d}) S प्रत्ययात्कुरुनदन (G5 °न)

60 ^{a}) S पुनर् (G6 पुर) (for गते) D3 द्वारावतीं S (except M1) कृष्ण (G1 °ष्ण) — ^{b}) K4 सात्वत; D5 सात्वते D1 S सात्वत(T1 सत्वत, G1 सत्वत)प्रवरो (G4 सातपुरवरो) Ś1 K2 D1 T1 G3 नृप, K1 °पे (for °प) — After 60^{ab}, Ñ1 S ins

418* युधिष्ठिरो महाराज प्रविवेश पुर ततः ।

[Ñ1 महामात्य, T1 G3 5 M2 महाराज, G2 महातेजा T1 पुरीं, G1 पुरात् (for पुरं) Ñ1 पुर महत्, G2 पुरोत्तम (for पुर तत)]

— Before 60^{cd}, G2 ins वैश° — ^{c}) S दुर्योधनो महाराज (G4 °जा) — ^{d}) Ś1 च महाबल, K4 चापि कौशल, B1 चैव सौबल, D3 च स सौबल, S च परतप (M2 °प) (for चापि सौबल) — After 60^{cd}, S ins.

419* सूतपुत्रश्च राधेय सह दुःशासनादिभि ।
सर्वकामगुणोपेतैरर्च्यमानास्तु भारत ।

— ^{ef}) Ś1 नरर्षभ; B1 3 D1 2 नराधिप (D1 °पौ) S सभाया रमणीयायामवसस्तत्र पांडवै (G2 °सन्पांडवै सह; G4 °सस्तत्र पाडवाः) Cd cites 60^{ef} (entire) as in text

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 4 B1–3. 5 6 D शिशुपालवध, K2 3 G1 M राजसूय, B4 शिशुपालवध and राजसूय To the former, Ś1 K B1. 2 6 Dn1 D3–6 M add समाप्त — *Adhy. name* G5 सर्वनृपतिविसर्जन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg.) D6 43, K3 42 (as in text), K4 41, S 80 (G4 56) — *S'loka no* K2 3 64, Dn D1. 2 66

☞ After adhy 42, K2–4 Dn D4 5 S ins a passage given in App I (No 30), the Northern MSS (namely K2–4 Dn D4 5) then continuing with a further addition of 31 lines — After adhy 42, Cd concludes the sub-parvan with the remark शिशुपालवध, and cites immediately thereafter the first stanza of the next adhy, which makes it probable that his text did not contain the above insertion (App I, No 30), together with its continuation in the Vulgate

43

1 In D1, stanza 1 is (erroneously) cancelled Cd cites 1^{ab} entire (with v l) — ^{a}) T1 G3. 5 पर, G1 वसु, G2 स च (for वसन्) S (except M1) तत्र (for तस्यां) — ^{b}) K B1m Dn D2 5 6 Cd पुरुषर्षभ, B1m 3 4 तु नरर्षभ. — ^{c}) B1 (m as in text) 3 D1 2 दिव्या (for सर्वा) — ^{d}) K2 सशकुनि (sic) (for शकुनिना)

2 Ś1 om 2^{ab} — ^{b}) Dn1 कुरुनदन K D6 अपश्यस्त(K2 3 °श्यंस्त)त्र तत्र ह — ^{c}) K1 अ (for न) G3 दृष्टपूर्व. D2 सा येन, D3 एतेन; G4 सा तेन (for ये तेन) Ś1 न दृष्टापूर्वा या तेन, K4 अद्रश्यपूर्वा यैते च (sic), B2 न दृष्ट पूर्वमेतेन, T1 प्र(by corr न)दृष्टपूर्वानेतेन, G2 अदृष्टपूर्वामेतेन

3 ☞ The sequence of stanzas 3–11 (along with insertions) in S is so complicated that it is given separately in a tabular form for the guidance of the reader, and is ignored in these notes — T1 om. 3^{e}–4^{d}, G6 om 3^{c}–4^{a}. — ^{e}) K2 स्फाटिक, G2

४३

C 2. 1662
B 2. 47. 1
K 2. 74. 1

वैशंपायन उवाच ।

वसन्दुर्योधनस्तस्यां सभायां भरतर्षभ ।
शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ १
तस्यां दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुरुनन्दनः ।
न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ २
स कदाचित्सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
स्फाटिकं तलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ ३
स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान्बुद्धिमोहितः ।
दुर्मना विमुखश्चैव परिचक्राम तां सभाम् ॥ ४
ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
वापीं मत्वा स्थलमिति सवासाः प्रापतज्जले ॥ ५
जले निपतितं दृष्ट्वा किंकरा जहसुर्भृशम् ।

स्फाटिकां V_1 B (except B_5) D (except D_6) $G_{3.4}$ स्थल, Cd (as in text) तल (= भूतल)

Tabular Conspectus of the sequence of stanzas 3–11 (together with all insertions) in S

T_1	G_1	G_2	G_3	G_4	G_5	G_6	M_1	M_2
3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}	3^{ab}
		3^{cd}	3^{cd}					
		4						
		421*						
5^{ab}		5^{ab}	5^{ab}		5^{ab}			
5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}	5^{cd}
6	6	6	6	6	6	6	6	6
			7^{a}			7^{a}		
			4^{b}			4^{b}		
			420*			420*		
7	7	7		7	7		7	7
	423*				423*		423*	423*
	3^{cd}				3^{cd}		3^{cd}	3^{cd}
	4^{ab}				4^{ab}		4^{ab}	4^{ab}
	420*				420*		420*	420*
10			10		10		10	
9			9	9	9		9	
				423*				
				3^{cd}				
				4^{ab}				
				420*				
8^{ab}		8^{ab}	8^{ab}		8^{ab}		8^{ab}	
8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}		8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}	8^{cd}
		10		10				
				8				
11	11	11	11	11	11	11	11	11

4 T_1 om 4 (cf. v l. 3), $G_{3.6}$ om. 4^{a} (for G_6 cf v l 3). — ^{a}) $K_{1.2}$ $\tilde{N}_1$ B_6 $D_{1.2}$ G_2 स वस्त्रोत्कर्षणं, V_1 वस्त्रस्योत्क°, D_6 स्ववस्त्राक°, G_4 स्ववस्त्रात्क° B_1 $G_{2.4.5}$ M_1 राजन् (for राजा). — $G_{3.6}$ read 4^{b} after 7^{a} — After 4^{ab}, K_4 D_6 ins 421*, while $G_{1.3-6}$ M ins

420* तत्राप्येनं जनो दृष्ट्वा जहसुः पाण्डवास्तदा ।

[G_6 तत्र चैन; M_2 तत्र ह्येन G_1 M_1 तदा, $G_{4.6}$ जना (for जनो) G_6 M_2 जहासैवममर्षित (G_6 °त°) (for the post half).]

— $G_{1.4.6}$ M om 4^{c}–5^{b}, $G_{3.5}$ om 4^{cd} — K_4 D_6 read 4^{cd} after 421* — ^{c}) D_1 (marg *sec. m* as in text) दुर्मरः, Cd दुर्मना° (as in text) $\acute{S}_1$ $K_{1.2}$ B_1 G_2 चापि (for चैव) K_4 D_6 निश्वसन्विमुखश्चापि — B_4 Dn D_5 G_2 ins. after 4 K_4 D_6, after 4^{ab}

421* तत स्थले निपतितो दुर्मना व्रीडितो नृप° ।

— Thereafter K_4 D_6 read, and B_4 Dn D_5 *repeat*, 4^{cd} (v l. निश्वसन्विमुखश्चापि)

5 $G_{1.4.6}$ M om 5^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) T_1 $G_{3.5}$ समेतो (G_3 °ता) यादवै° सर्वै° Cv cites 5^{a} as in text (v l तत्र for तत) — ^{b}) B_6 °सन्विता (sic), $D_{1.2}$ °शोभनां — ^{c}) K_4 $D_{1.2.5}$ वापी K_4 $D_{3.4}$ गत्वा (for मत्वा) K_4 $B_{4.5}$ Dn $D_{5.6}$ स्थलमिव. S (except G_2) सभा (G_1 M_2 समा) पुष्करिणीं मत्वा (G_6 दृष्ट्वा) — ^{d}) S (except G_2) सहसा (for सवासा°). D_5 प्रपतज्

6 ^{a}) K_3 जलेऽभिपतित G_4 निपतत पतिं दृष्ट्वा — ^{b}) D_3 प्रहसुर् — For 6^{b}, K_4 B_4 Dn $D_{5.6}$ read भीमसेनो महायल°, and cont

422* जहास जहसुश्चैव किंकराश्च सुयोधनम् ।

— ^{c}) $\acute{S}_1$ B_1 तु (for च) B_1 शुभान्यस्य S तस्य चान्यानि वासांसि — ^{d}) $K_{2.3}$ Dn_2 प्रददौ, B_3 प्रययू T_1 राज्यशासनात्

7 ^{a}) $D_{1.2}$ तद् (for त) S तत्रैव (G_6 °न) द्रौपदी राजन् — G_3 om 7^{bcd}, G_6 om 7^{b}–8^{b} $G_{3.6}$ read 4^{b} after 7^{a} (see Tab Consp) — ^{b}) S ($G_{3.6}$ om)

वासांसि च शुभान्यस्मै प्रददू राजशासनात् ॥ ६
तथागतं तु तं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
अर्जुनश्च यमौ चोभौ सर्वे ते प्राहसंस्तदा ॥ ७
नामर्षयत्ततस्तेषामवहासममर्षणः ।
आकारं रक्षमाणस्तु न स तान्समुदैक्षत ॥ ८
पुनर्वसनमुत्क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम् ।
आरुरोह ततः सर्वे जहसुस्ते पुनर्जनाः ॥ ९
द्वारं च विवृताकारं ललाटेन समाहनत् ।
संवृतं चेति मन्वानो द्वारदेशादुपारमत् ॥ १०
एवं प्रलम्भान्विविधान्प्राप्य तत्र विशां पते ।
पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्योधनो नृपः ॥ ११
अप्रहृष्टेन मनसा राजसूये महाक्रतौ ।
प्रेक्ष्य तामद्भुतामृद्धिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ १२
पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्यानग्लानस्य गच्छतः । C 2 1677 B 2 47 16 K 2. 74 16

भीमसेनश्च पाण्डव — ^{c}) K4 S (G3 6 om) चैव (for चोभौ) — ^{d}) K1 प्रहसस् V1 तथा S (G3 6 om) दृष्ट्वा चाप(T1 G4 M2 °व)हसस्तदा — G1. 5 M ins after 7, G4, after 9

423* ततोऽन्यस्मिन्सभोद्देशे पुनर्दुर्योधनो नृपः ।
[G1. 4 समादेशे G1 M1 नृप]

8 G1 6 M2 om 8^{ab} (for G6 cf v l 7) — ^{a}) K2 नामर्षयस्; D4 नामर्षय, D6 नामर्षयंस्, G2 न मर्षयत् T1 G3 5 M1 transp नामर्षयत् and ततः D1 तत्र (for ततस्) D2 corrupt — ^{b}) T1 G3. 5 M1 सोपहासममर्षितः, G2 4 अपहासममर्षणात् (G2 °र्षणः) — ^{c}) Ñ1 आकारं गूहमानस्तु, T1 G3 5 6 M रक्षन्नाकारमत्यर्थं (M °मात्मस्थ), G1 रक्षणाकारमात्रस्थं — ^{d}) K2 Ñ1 समुदीक्षत, G4 समवैक्षत T1 G1 3 5 6 M समन्तात्समवै(T1 G3 °वे)क्षत

9 G1 6 M2 om 9^{a}–10^{d}, G2 om 9 — ^{a}) K4 उत्क्षेप्य G4 स पुनर्वस्त्रमु° — ^{b}) B3 प्रपतिष्यन् D1 2 प्रतरिष्यति वत्सल, T1 प्रतरिष्यतिव स्थल (corrupt) — ^{c}) G4 जनाः (for ततः) D3 सर्वे — ^{d}) K4 B2 4 5 Dn1 D6 जहसुश्च; V1 °सुस्तं T1 G3–5 M1 जहसुः किंकरा (G4 पांडवा) भृशं — After 9, K4 V1 D ins

424* द्वारं तु पिहिताकारं स्फाटिकं प्रेक्ष्य भूमिपः ।
प्रविशन्नाहतो मूर्ध्नि व्याघूर्णित इव स्थितः ।
तादृक्षमपरं द्वारं स्फाटिकोरुकपाटकम् ।
विघट्टयन्कराभ्यां तु निष्क्रम्याग्रे पपात ह ।

[(L 1) D3–5 च (for तु) D5 (marg, orig as above) विवृता° (for पिहिता°) — (L 2) D4 प्राविशन् D1 2 व्याघूर्णत D4 स्थलः (for स्थित) — (L 3) V1 तादृक्षत्र परं, Dn (!) तादृश चापरं, D3 तद्वत्तम°, D4 5 तद्वृत्तम°, D6 तादृक्षमपर- K4 °रुकपाटिक — (L 4) D1. 2. 4 विघट्टयत् D1 2 निष्क्राम्याग्रे]

— On the other hand, after 9, G4 ins 423*.

10 D6 om 10^{a}–11^{b}, G1 6 M2 om. 10 (cf v.l 9) — ^{a}) K4 द्वार तु, B2–4 6 विल च, D1 वेलेव, D2 विले च, G3 वळभिं N1 V1 B1 5 Dn D3 4 द्वारं तु (V1 विल च, B1 स्थल च, D3 4 द्वारं च) विततकारं, D5 विल च वृ(before corr वि)तता°; T1 G5 M1 वळभीं विकृताकारा, G2 द्वार चापि कृताकार, G4 बळभी विकृताकारा — ^{b}) G4 समाहरत् N (D6 om) समापेदे पुनश्च सः (B5 °श्च ह) See Addenda — K2 om 10^{cd}. — ^{c}) K1 संहत, K3 संहते, B2 4 D3 G3 सवृत्तं, B5 संवृतश्; Dn(!) तद्वृत्तं. T1 G3 देशः, G5 M1 देशं (for चेति) K4 तद्वृत्त चापि मन्वानो — ^{d}) B2 5 6 Dn D3–5 द्वारस्थानाद् T1 G3 4 M1 विनिर्गमन् (G4 °त्), G2 अपागमत्, G5 न निर्गमन्. Ś1 V1 B1 3 D1 2 द्वारदेश(B1 D1 2 °स्थान)मुपागमत्; B4 °स्थानादुपागमत्

11 D6 om. 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) G1 3. 4 M2 एतान् (for एवं) Ś1 G1 4 प्रलंयान्; T1 प्रलभा (corrupt), Cv as in text Cd cites प्रलभानि (=वचनानि)' — ^{c}) Ś1 पांडवेयाभ्यनुज्ञातास्, K3 °यामनुज्ञातस्, K4 पांडवैर्नाभ्य°, D3 पाडवेयान°; S (except M1) पाडवैरभ्य° — ^{d}) K1 मूर्खो (for ततो). Ś1 नृपा. S जगाम नगरं प्रति

12 For S cf. v l 13 — ^{a}) K2 अप्रघृ(inf. lin. °कृ)ष्टेन, K3 अपकृष्टो न; K4 अपहृष्टेन, B1 अपकृ° — ^{b}) D3 राजसूय- — ^{c}) D3 वृद्धिं (for ऋद्धिं)

13 For S see below — ^{b}) Ś1 ध्यानम्लानस्य, K1 ध्यान स्थानस्य; K3 4 B4 Dn D1 6 ध्याय(D1 °न)मानस्य; Ñ1 V1 ध्याय[? read °न]ग्लानस्य B6 पश्यतः (for गच्छ°) — ^{d}) K4 D5 पापे; D4 पाप- — For 12–13, S (G1 om line 4, G2 om line 2) subst (Cv glosses line 2)

425* नतुष्टो धर्मराजस्य यज्ञमासाद्य त तदा ।
जगाम स्वगृहं त्वन्यानृते दुर्योधनो नृपः ।
दृष्ट्वा यज्ञविभूतिं ता पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
पश्यतो दुःखदीनस्य पापा मतिरजायत ।

[(L 1) G1 M नातुष्टो, G2 त दृष्ट्वा, G4 ननुष्टा (sic)

C 2. 1677
B 2. 47. 16
K 2. 74. 16

दुर्योधनस्य नृपतेः पापा मतिरजायत ॥ १३
पार्थान्सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् ।
कृत्स्नं चापि हितं लोकमाकुमारं कुरूद्वह ॥ १४
महिमानं परं चापि पाण्डवानां महात्मनाम् ।
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो विवर्णः समपद्यत ॥ १५
स तु गच्छन्ननेकाग्रः सभामेवानुचिन्तयन् ।
श्रियं च तामनुपमां धर्मराजस्य धीमतः ॥ १६
प्रमत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्योधनस्तदा ।
नाभ्यभाषत्सुबलजं भाषमाणं पुनः पुनः ॥ १७
अनेकाग्रं तु तं दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत ।
दुर्योधन कुतोमूलं निःश्वसन्निव गच्छसि ॥ १८

दुर्योधन उवाच ।

दृष्ट्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ १९
तं च यज्ञं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल ।
यथा शक्रस्य देवेषु तथाभूतं महाद्युते ॥ २०
अमर्षेण सुसंपूर्णो दह्यमानो दिवानिशम् ।
शुचिशुक्रागमे काले शुष्ये तोयमिवाल्पकम् ॥ २१

G4 M1 तथा (for तदा) — (L 2) Om in G2 G1 त्वन्यद्दते, G4 त्वन्याश्रते, M1 त्वन्य क्ते, M2 तूर्णे राजा G1 दुर्योधन नृप, M1 °धनाश्नृप, M2 °धनस्तदा — (L 3) G2 मनस्विनां G6 जयेन कारमागत (for the post. half) — G1 om (hapl) from line 4 of this insertion up to 15^{ab} (incl) — (L 4) Cf 13^{cd} T1 (before corr) दु:खशील्स्य, G2 दुर्विनीतस्य M1 गच्छतो दुस्सशील्स्य, M2 दु:खेनाविष्टमनस T1 G3 5 पापबुद्धिर्.]

14 G1 om 14 (cf. v l 425*) — a) B3 (hypermetric) पार्थिवान्सुमनसो दृष्ट्वा — b) D1 तु (for च) — c) B3 D1 4 चापि. K2 धृत; K3 धृति ; Ñ1 B6 तथा, B1 2 D1 2 ततो, B3 D3–5 सदा (for हित) S (G1 om) लोक च वद्गत दृष्ट्वा — d) T1 G3–5 विवर्ण समजायत, G2 6 M विवर्ण (G2 °पण्ण) समपद्यत (= 15^{d})

15 G1 om 15^{ab} (cf v l 425*) — a) G6 अभिमान (for महि°) K2 परित्रापि (sic), B1 परित्यज्य, D2 स पचानां; G4 मद चापि (for परं चापि) — b) S (G1 om) दृष्ट्वा तेषां यश(G2 मन)स्विना — c) S पापबुद्धि (for धार्त°) — d) Dn2 निर्विण्ण सम°, T1 M1 परितप्यत मन्युना, G M2 पर्यतप्यत मन्युना (G1 °न्युमान्)

16 G6 om 16^{a}–17^{b} — a) K4 सानुगच्छन् — b) N1 V1 B3 D1 2 सभामेवान्वचिंतयत् (D1 2 °न्), B1. 2 4 5 Dn D6 सभामेकोन्वचिंतयत् (Dn1 °न्); B6 T1 G1 3 5 M सभा तामनुचिंतयन्

17 G6 om 17^{ab} (cf v l 16). — a) B2 प्रमूढो, B3 प्रतप्तो — b) T1 (before corr) तथा — c) M2 नाभ्यभाषे Ś1 सुमरिनं; T1 सुग्रहुशो; G3 सुघरजा G4 स नाभ्यभाषत्सुघल, M1 नाभाषत्सुवलज (submetrical) — d) S भाष्यमाण (T1 G2 6 M2 °णा) — After 17, K1 ins an addl colophon (*adhy no* 44, noted on marg)

18 Before 18, K1 ins वैश° — a) S त च (G2. 4 6 तु) दुर्मनस दृष्ट्वा — M2 om 18^{cd} — c) = 2. 45 6^{a} B3 कुतो नून, Cd as in text — d) Many MSS निश्वसन् K1 D4 गच्छति, T1 G3 5 तिष्ठसि

19 a) K2 3 T1 G2–5 सर्वां (for कृत्स्ना) — b) V1 B3–6 D3–5 S युधिष्ठिरवशे स्थि(G6 ष्सि)तां — After 19^{ab}, T1 G3 6 ins

426* देवर्षियक्षगन्धर्वास्तत्रागच्छन्ति नित्यश ।
कृष्णस्तु दुर्मनास्तेषां विवर्धयति संपद ।
आतुरास्तत्र नीयन्ते व्यवहारवचोधिका ।
गन्धाना नात्र गच्छन्ति विक्रेतारो महाप्रभा ।
खरोष्ट्राश्वाजरत्नानां विक्रेतारस्तथा नृपाः ।
लोकेऽस्मिन्कौरव शब्दस्तत्रैव परिवर्तते ।
हस्तिस्थपुरद्वार सदा तु निबिडीकृतम् ।
रथहस्त्यश्वयानाना रोहणेन सदा नृणाम् ।

[(L 1) T1 गच्छन्ति (om आ-) — (L 2) T1 सपदा — (L 3) G6 अक्रूरास्तत्र निधने व्यवहाराश्च भौतिका — (L 4) T1 गजानां (for गन्धाना) G6 तत्र (for नात्र), and °प्रभा (for °प्रभा) — (L 5) G6 खरोष्ट्राणा च खन्नानां, and नृप. — (L 8) G5 सदारुणां (for सदा नृणाम्) G6 रोहणं तत्र चैव मे]

— c) G2 जितम् Ś1 शस्त्रप्रतापेन, B1 अस्त्रप्रभावेन T1 G1. 3. 5 6 M निघ्नतोरीन्म° — d) G4 च धीमत (corr to च मातुल) (for महात्मन)

20 a) Ñ1 V1 B1 4 6 Dn D3 यथाभूतं, T1 G1 3 M तथारूप K1–3 त तु यज्ञ तथा वृत्त — b) D3 G2 पार्थिव (for पार्थस्य) K4 मातुल; D1 °ल — c) G2 शास्त्रस्य (for शक्र°) S देवानां (for देवेषु) — d) K1 यथाभूत, K4 तथा पूत, D3 °भूत-. K1 Ñ1 V1 B1 5 Dn D1m 2–5 °द्युते , D1 °मुने S ईश्वरस्य तथाविध (T1 °ध)

21 a) Ś1 B2 4 5 Dn D1 4 G2 M1 तु संपूर्णो, D2 स

पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालं निपातितम् ।
न च तत्र पुमानासीत्कश्चित्तस्य पदानुगः ॥ २२
दह्यमाना हि राजानः पाण्डवोत्थेन वह्निना ।
क्षान्तवन्तोऽपराधं तं को हि तं क्षन्तुमर्हति ॥ २३
वासुदेवेन तत्कर्म तथायुक्तं महत्कृतम् ।
सिद्धं च पाण्डवेयानां प्रतापेन महात्मनाम् ॥ २४
तथा हि रत्नान्यादाय विविधानि नृपा नृपम् ।
उपतिष्ठन्ति कौन्तेयं वैश्या इव करप्रदाः ॥ २५
श्रियं तथाविधां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे ।
अमर्षवशमापन्नो दह्येऽहमतथोचितः ॥ २६
वह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा विषम् ।
अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २७
को हि नाम पुमाँल्लोके मर्षयिष्यति सत्त्ववान् ।
सपत्नानृध्यतो दृष्ट्वा हानिमात्मन एव च ॥ २८
सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान्नापुमानपि ।
योऽहं तां मर्षयाम्यद्य तादृशीं श्रियमागताम् ॥ २९ C 2. 1694 B 2. 47. 33 K 2. 74 32

स°, G3 4 सुसपूर्णं — b) G1 (corrupt) दह्यामीशोन्, G3 दह्यमान — c) Cf 1 138 1d K1 V1 राजन्, Ñ1 D1 2 तात, B3 6 शुष्ये (for काले). B1 °शुष्कागते तात, S शुष्यते हृदयं मेद्य — d) K1 4 शुष्यत्, K2 3 Ñ1 V1 B1 2 4 5 Dn1 D3-6 शुष्येत्; B3 6 राजस, T1 G ग्रीष्मे, M ग्रीष्म- (for शुष्ये)

22 Before 22, G4 ins दुर्योधन° — a) G1 2 पश्यन् K2 पश्यमानस्त्वमु° — b) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 °पालो °तित° — d) Ś1 कश्चिदासीत्, K2 D4 5 °दस्य, B1 °दत्र, G2-4 °त्तत्र S वशानुग°; Cd as in text

23 a) K3 दह्यमानं T1 G3-6 M महेष्वासा (for हि राजानः) K2 दह्यमान हि राजान, G1 दह्यमानमहेष्वासा, G2 दह्यमानो महेष्वास — b) D1 पांडवोनुन (m as in text) S अध्वरे पांडवाग्निना — c) K4 B4 क्षतवन्तो, G1 क्षात्र°, Cv क्षात ततो B4 Dn1 D1 6 ते; Dn2 -सो, G2 4 तु (for त) — d) Ś1 Ñ1 V1 B2 4 Dn D1 तत् (for त). K2 3 D6 त क्ष(D6 तत्क्ष)तुमर्हसि, K4 तत्कर्तुमर्हसि

24 a) K4 B1 5 D3-5 G2 यत् (for तत्). — b) K1 3.4 B1 2 4 Dn D6 S यथायुक्त (D6 °क्त), Cd as in text (gloss तथानुचित) ❀Cn अयुक्तमिति छेदः ।❀ K2 3 महाकृत — c) Ñ1 G1 4 M सिद्धिं च, G2 सिद्धिश्च Ñ1 B2 Dn (!) D6 पाण्डुपुत्राणां

25 a) K1 यथा हि, K4 कथ हि; G2 धनानि (for तथा हि) — b) K2 3 तथा भृशं, D3 **नृप; T1 G M1 नराधिपा ; M2 महानृपा° — c) Ś1 K4 Ñ1 B2 4 5 D6 M1 उपा(K4 °प)तिष्ठन्त, B1.3 6 Dn T1 G1 उपा(T1 अप)तिष्ठन्ति

26 a) K4 Ñ1 V1 Dn D6 तथागतां. S (except G2) तां तथा ज्वलितां दृष्ट्वा — b) K4 ज्वलतम् S (except G2) श्रिय मातुल पांडवे — c) K2 °वश्यम् — d) T1 G1 3-5 M दह्येयम् (for दह्येऽहम्) K2-4 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1 2 5 6 दह्यामि न(K2 दह्येमेह, K3 दह्येह च, Ñ1 पश्यामि न)तथोचित° (D5 °ता°), D4 (corrupt) दह्येम तथो°, G2 दह्यमानस्तथो°; G6 दह्येयमतथोचितं — After 26, N ins

427* एव स निश्चयं कृत्वा ततो वचनमब्रवीत् ।
पुनर्गान्धारनृपतिं दह्यमान इवाग्निना ॥

[Before line 1, K4 ins वैश° — (L 1) D5 पुनर् (for ततो) — (L 2) D3 °नृपते K1-3 पुनर्भरतशार्दूल (K1 °लो), D5 ततो नृपतिशार्दूल (for the prior half)]

27 Before 27, Ñ1 ins दुर्योधन उ° — a) S सोहमग्निं (for वह्निमेव) Ś1 K1 3 प्रवक्ष्यामि, K4 प्रवि° — b) D1 चामिप (for वा विषम्) — c) K1 2 4 D4.5 T1 G2 4 आपो वापि (K2 वा वि-), V1 B1 2 6 D1 2 अप्सु वा स-, G3 अपो वाथ, G6 कूपो वापि, M2 अपो वा सं- K4 प्रवक्ष्यामि — d) K1 B1 4-6 D2 5 शक्यामि

28 a) D1 पुमाल्लोँको, G6 तथा लोके — b) K1 मानवान्; D3-5 शक्तिमान् (for सत्त्ववान्) S मर्षयेत तथागतान् (G2 °यिष्यामि सारवान्) — c) K2 सपत्नान् (for सपत्नान्) K1 ऋद्धितो, D6 ऋद्धतो K4 सपत्ना वृध्यतो दृष्ट्वा, S (except T1 G2) सपत्नान्विषये युक्तान् — d) K1 आत्मान, K2 आत्मानम् (for आत्मन) K3 B4 Dn (!) हीन(K3 हनि)मात्मानमेव च, S (except T1 G2) दृष्ट्वा तेषु च तां श्रिय

29 ab) Ś1 स्त्रीणां (for स्त्री न) T1 G3 सोह नास्मि न नाप्यस्मि (G3 चाप्यस्ति), G1 2 सोह नास्ति न चा(G2 वा)प्यस्ति, G4-6 सोह (G4 नाहं) नास्मि न नाप्यस्मि, M सोह ना(M2 सोहम)स्मि न चाप्यस्मि D2 om the *second* न S (except G2) न स्त्री न च पुन° पुमान् Cd cites 29ab (entire) as in text — c) B6 G1 सोहं G4 तन् (for ता) D1 योहंत्वा (for योऽह तां) B1 6 D1 2 मर्षयिष्यामि T1 corrupt — d) K2 तादशा K1 श्रियमायता, B5 D3-5 °माश्रितां S श्रियं तस्मिन्नशक्तित°

30 a) D1.2 G3 5 6 M1 पृथिव्या च — b) D4 T1

C. 2. 1693 B. 2. 47. 34 K. 2. 74. 33 ईश्वरत्वं पृथिव्याश्च वसुमत्तां च तादृशीम् ।
यज्ञं च तादृशं दृष्ट्वा मादृशः को न संज्वरेत् ॥ ३०
अशक्तश्चैक एवाहं तामाहर्तुं नृपश्रियम् ।
सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं विचिन्तये ॥ ३१
दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
दृष्ट्वा कुन्तीसुते शुभ्रां श्रियं तामाहृतां तथा ॥ ३२
कृतो यत्नो मया पूर्वं विनाशे तस्य सौबल ।
तच्च सर्वमतिक्रम्य स वृद्धोऽप्स्विव पङ्कजम् ॥ ३३
तेन दैवं परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ।
धार्तराष्ट्रा हि हीयन्ते पार्था वर्धन्ति नित्यशः ॥ ३४
सोऽहं श्रियं च तां दृष्ट्वा सभां तां च तथाविधाम् ।
रक्षिभिश्चावहासं तं परितप्ये यथाग्निना ॥ ३५
स मामभ्यनुजानीहि मातुलाद्य सुदुःखितम् ।
अमर्षं च समाविष्टं धृतराष्ट्रे निवेदय ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वसुमंतां च; G3 °मत्ताश्च — ^{c}) M2 यज्ञस्य D2 तादृशीं — ^{d}) K3 मादृश; D4 सादृश°; G3 मादृशी. K4 को नु (for को न). B1 सज्वलेत्; G1 सजरेत् (corrupt), G6 संज्वर°

31 G6 om. 31^{ab}, G1 om 31^{a} — ^{a}) K1 4 G4 चैव; G3 त्वेक (for चैक) — ^{b}) G1-5 M ततः (for नृप) — ^{c}) G4 सहाय च. — ^{d}) D2 चिचिंतयन्; G1, 3-6 M अचिन्तय

32 32^{ab} = (var.) 1 192 12^{ab}. 5 40 30^{cd} (of v l.), and 34^{ab} below — ^{b}) K4 B4 6 Dn D6 च (for तु) — G2 om 32^{c}–34^{d} — ^{c}) Ñ1 V1 B1 2 D1, 2 पाण्डुसुते; B4-6 Dn1 D3 5 T1 G1, 3 4 M कुंति° K1 श्रुत्वा, B4 Dn (!) M1 शुद्धां, B5 शुद्रा; Cd as in text — ^{d}) T1 तान् (for ताम्) K4 आहृता; Ñ1 B1-3 6 Dn2 D1 2 महतीं; V1 B5 D3-5 उत्तमां, B4 Dn1 अहृतां; T1 G1 4 आहृत (for आहृतां) K3 यथा; B6 सदा; S (G2 om) नयात् (for तथा)

33 G2 om 33 (of v.l 32) — ^{a}) D6 (before corr) कृते यत्ने; G4 कृतयज्ञो G1 corrupt — ^{b}) K2 3 वै मया; G4 सौयले; M2 सौबल — ^{c}) T1 G4-6 M2 त च (for तच्च). — ^{d}) K1 3 Ñ1 V1 B2 3 Dn1 T1 G3, 5 6 सवृद्धोप्स्विव; B1, 3, 4 6 D1 3 5 M1 समृद्धो°, D2 समृद्धा°, D4 समृद्धोपि च; G1 M2 प्रवृद्धोप्स्विव D5 (by corr) पकज° Ś1 सुवृद्धोप्स्विव पकज°, K4 D6 संवृद्धोप्स्विव पकज° (K4 °ज); Dn2 समृद्धास्ते च प्रत्यह; D4 समृद्धोपि च पकज

34 G2 om 34 (of. v l. 32), G6 om 34^{ab} —34^{ab} = (var) 32^{ab} (q v) — ^{a}) Ñ1 दैवमेव (for तेन दैव) K4 देव, D3 दैव-, D4 देवे. — ^{b}) Ś1 K4 B4 6 Dn D6 च (for तु) — ^{c}) B4 धार्तराष्ट्रो B1 2 6 D1 2 तु; Dn (!) च, T1 G1 प्र- (for हि) B3 दीयंते; T1 G4 क्षीयते — ^{d}) Ñ1 B1 2 D1 2 G1 6 M सर्वश° B3-6 D3-5 वर्धते चापि पाण्डवा°; T1 वर्धते पाण्डवाश्च ते.

35 ^{a}) G4 नाह (for सोऽहं) M2 तया (for च तां) D4 5 द्रष्टुं (for दृष्ट्वा) — ^{b}) G3, 4 M2 चैव (for तां च) — ^{c}) K4 स्वावहास; S (except M2) चाप°. K3 तद्. B6 च (for तं)

36 ^{a}) D1 2 G1 समाम्, M1 त माम् B3 स मामप्यनु°. — ^{c}) B2 ममापीर्य; B3 5 6 D2-4 5 (inf lin. as in text) ममापीम, B4 ममापीदं, D1 ममाविष्ट, G2 ममेदं त्वं (for समाविष्ट) K1 अमर्षवशमाधिष्ट, V1 अमर्षानलसंदग्धं; B1 अमर्षेणं ममापीदं; T1 G1 3-6 M अमर्षवशमापन्नं — ^{d}) Ś1 धार्तराष्ट्रे; K1, 4 धृतराष्ट्रं D1 2 निवेदयन्.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K2-4 Dn D6 (all om. *sub-parvan* name) mention only दुर्योधनसंताप. — *Adhy. name* B1 2 5 6 D3-5 दुर्योधनवाक्यं, B3 दुर्योधनमन्युवाक्यं; B4 (partly damaged) दुर्योधन, D1 2 दुर्योधनावहास°; G1 6 M1 दुर्योधनासूयावचन (G6 °वर्णनं); G5 M2 दुर्योधनामर्षण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 45, K2, 3 D3 44, Dn1 47; S 82 (G4 58) — *S'loka no* K2 3 37, Dn D4 40, D1, 2 39, T1 M1 36

44

1 ^{a}) D4 कुतो, M1 नतो (for न ते) G2 3 [ऽ]मर्ष — ^{b}) G2 3 कार्यं G3 युधि (for प्रति) — ^{c}) K1 यस्यानि; K2-4 यस्वानि, V1 राज्यानि (for हि स्वानि) — ^{d}) V1 B D1-5 नृप (for सदा) S पाण्डव° (G3-6 वा°) समुपाश्नु(M2 °ग)ते — After 1, K4 B3 Dn D5 6 ins

428* विधान विविधाकार परं तेपा विधानत° ।

2 K2 om. 2-4 — ^{a}) B6 अपि (for अभि) B1, 3 6 D1 2 ते (for च) Ñ1 B3-5 D3-5 S तथाप्यु(B3-5 यु°; D3-5 M2 °भ्यु)पायैर्बहुभि° — ^{b}) K1 क्रिया लब्धा (for

४४

शकुनिरुवाच ।
दुर्योधन न तेऽमर्षः कार्यः प्रति युधिष्ठिरम् ।
भागधेयानि हि स्वानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ १
अनेकैरभ्युपायैश्च त्वयारब्धाः पुरासकृत् ।
विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृताः ॥ २
तैर्लब्धा द्रौपदी भार्या द्रुपदश्च सुतैः सह ।
सहायः पृथिवीलाभे वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ३
लब्धश्च नाभिभूतोऽर्थः पित्र्योंऽशः पृथिवीपते ।
विवृद्धस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना ॥ ४
धनंजयेन गाण्डीवमक्षय्यौ च महेषुधी ।
लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ ५
तेन कार्मुकमुख्येन बाहुवीर्येण चात्मनः ।
कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना ॥ ६
अग्निदाहान्मयं चापि मोक्षयित्वा स दानवम् ।
सभां तां कारयामास सव्यसाची परंतपः ॥ ७
तेन चैव मयेनोक्ताः किंकरा नाम राक्षसाः ।
वहन्ति तां सभां भीमास्तत्र का परिदेवना ॥ ८
यच्चासहायतां राजन्नुक्तवानसि भारत । C 2 1711 / B 2.48.10 / K 2 75 10

त्वयारब्धाः) K3 transp त्वया and पुरा K4 Dn (!) D6 त्वया न शकिता (Dn1m नाशयितु) पुरा, S समारब्धा- (G1-3 °ब्ध)स्त्वयासकृत् — After 2^{ab}, K4 Dn (!) D6 ins.:

429* आरब्धापि महाराज पुनः पुनररिंदम !;

while T1 G2 6 ins

430* उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ।

[= Rām. (Bomb. ed) 4. 1 122^{ab} (Kumbh. ed. 124^{ab}).]

— ^{c}) K3 G1 2 नरव्याघ्र, T1 G6 महाभागा

3 K3 G3 om 3 (for K3, cf v l 2) — ^{a}) M2 चापि (for भार्या). — ^{b}) D3 द्रुपदैश्च; G2 °दस्य K4 सहात्मजै, D3 सुत° सह — ^{c}) B6 T1 G1 5 6 M सहायाः, G2 4 सभार्या (for सहाय°) Ñ1 B1 D2 पृथिवीलभे, B1m 6 S (G3 om) °पाला (G6 °पाल), B1m °लाभे also (as in text). — ^{d}) D3 वासुदेवस्य — After 3, G4-6 M1 ins

431* अजित° सोऽपि सर्वैर्हि सदेवासुरमानुषै° ।
तत्तेजसा प्रवृद्धोऽसौ तत्र का परिदेवना ।
[(L 2) Post. half = 4^{d}, 6^{d}, 8^{d}]

4 K3 G6 om 4 (for K3 cf v l. 2) — ^{a}) K1. 3 Ñ1 B4 Dn [अ]नभिभूतार्थं° (Ñ1 B4 Dn2 °र्थैं); K4 V1 B3 5 D3-5 भूयानर्थो वै, B1 G2 तै प्रभूतो(G2 °ता)र्थ°, B2 6 D1 2 T1 [ए]तै° प्रभूतोर्थ° (B3 °र्थैं°) D6 लब्धाश्च नाभिभूतार्था° — ^{b}) T1 G5 पित्र्यांशं (G5 °श°), G2 पित्र्यश° G4 5 च महीपते (for पृथिवी°) G3 पित्र्य° शश्चन्महीयते — ^{c}) Ñ1 विवृद्धास्; D6 T1 विवृद्धिस्; G1. 3-5 M प्रवृद्ध(G3 °द्धा)स् Ñ1 ते तु; G4 तेन (for तेषां) — ^{d}) = 6^{d}, 8^{d} below, and Gītā 2 28^{d} B3 D3 T1 G1 परिवेदना.

5 Ś1 om (hapl.) 5-6 — ^{a}) K1-3 गांजीवम्; T1 °तीवम् — ^{b}) = 1. 216 7^{d} 5 166 32^{b} B3 5 6 D1 2. 4 5 T1 G1 M2 अक्षय्ये (D2 °ये) T1 हि (for च) Ñ1 B1m. 5 D3 5 तथेषुधी — ^{c}) V1 B1. 2 6 D1 2 S चोग्राणि (for दिव्यानि) B3 4 लब्धानि चोग्राण्यस्त्राणि — ^{d}) K4 Dn (!) D6 तोष° (for तर्प°)

6 Ś1 om 6 (cf v.l 5) — ^{a}) K3 4 कामुक°, B1 2 D1 2 गांडीव° (for कार्मुक°) — ^{c}) V1 हृता (for कृता) V1 धर्मे, D3 वश, T1 वशा, G2 वश (for वशे) — ^{d}) = 4^{d}, 8^{d}, and Gītā 2. 28^{d} K2 अत्र, V1 तात (for तत्र). K1(by corr sec m) 2 3 B3 D3 T1 G1 परिवेदना

7 K2 3 D6 om (hapl) 7-8 Before 7, G6 ins दुर्योधन°. — ^{a}) G1 2. 6 M2 अथ (for अग्नि) K1 D3 5 वापि, B1 2 6 D1 T1 चैव, D2 देव, G M नाम (for चापि) — ^{b}) G2 4 M1 मोच°, G3 मोह° (for मोक्ष°) B1-3 6 D1 2 S च (M2 तु) (for स) — ^{d}) K4 M2 परंतप

8 K2 3 D6 om. 8 (cf v l 7) — ^{a}) G1 M तेनैव च (for तेन चैव) G2-6 तेनैव दत्ता दैत्येन — ^{c}) K1 रम्यां, B1. 5 G4 भीमां (for भीमास्) — ^{d}) = 4^{d}, 6^{d}, and Gītā 2 28^{d} K4 तव (for तत्र) D3 T1 G1 परिवेदना

9 ^{a}) K1-3 यथा, B1 यश्च (for यच्च) — ^{b}) D4 T1 G2 4 मुक्तवानसि (G2 4 °पि) (for उक्त°) — ^{c}) G3 सानिध्या; G4 तं विद्या (for तन्मिथ्या) K2 4 हि मे, G1. 3 भीमे (for ह्रीमे) — ^{d}) G2 4 सहायान्मे Ś1 K B2 4

C 2. 1711 B 2. 48 10 P 2 75 10 तन्मिथ्या भ्रातरो ह्यीमे सहायास्ते महारथाः ॥ ९
द्रोणस्तव महेष्वासः सह पुत्रेण धीमता ।
सूतपुत्रश्च राधेयो गौतमश्च महारथः ॥ १०
अहं च सह सोदर्यैः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ।
एतैस्त्वं सहितः सर्वैर्जय कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

त्वया च सहितो राजन्नेतैश्चान्यैर्महारथैः ।
एतानेव विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ॥ १२
एतेषु विजितेष्वद्य भविष्यति मही मम ।
सर्वे च पृथिवीपालाः सभा सा च महाधना ॥ १३

शकुनिरुवाच ।

धनंजयो वासुदेवो भीमसेनो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च द्रुपदश्च सहात्मजैः ॥ १४
नैते युधि बलाज्जेतुं शक्याः सुरगणैरपि ।
महारथा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ॥ १५
अहं तु तद्विजानामि विजेतुं येन शक्यते ।
युधिष्ठिरं स्वयं राजंस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ १६

दुर्योधन उवाच ।

अप्रमादेन सुहृदामन्येषां च महात्मनाम् ।
यदि शक्या विजेतुं ते तन्ममाचक्ष्व मातुल ॥ १७

Dn D6 G1 6 तत्र सर्वे (K3 °र्वं) वशा(K4 °शे)नुगा (G1 6 महारथा)

10 a) D2 तत्र (for तव) — b) D2 सहपुत्रश्च; G6 (corrupt) सपुत्रोभिहि K4 Dn (!) D6 G1 वीर्यवान्, Ñ1 V1 B (except B5) D1 2 T1 G2–6 M भारत (for धीमता) — c) T1 तु (for च) — d) S दृढ(G5 °ढ)मित्रो (T1 G6 °धन्वा; G2 4 °मित्र, G3 5 °मित्र) (for गौतमश्च) — After 10, S ins

432* स एकः समरे सर्वान्पाण्डवान्सहसोमकान् ।
विजेष्यति महाबाहु किं सहायैः करिष्यसि ।
भीष्मश्च पुरुषव्याघ्रो गौतमश्च महारथः ।
जयद्रथश्च बलवान्कृतास्त्रो दृढधन्वकः ।

[(L 2) G3 5 6 °बाहो (for °बाहु) G3–6 करिष्यति (for °सि) — (L 4) M2 दृढवान् (for बल°) G2 कृतास्त्रैर् (for °स्त्रो) G6 °विक्रम (for °धन्वक) G1 M1 कृतास्त्रा (G1 °स्त्रान्) दृढधन्विन (for the post half)]

11 a) G3 अथ (for अहं) Ñ1 V1 B1 T1 सोदर्यं, D1 2 सौदर्य, D4 5 सौदर्यैः — b) Ś1 K3 B1 (m as in text) Dn2 S सो(Ś1 K3 B1 सौ)मदत्तश्च, K1 2 Ñ1 Dn1 D3 4 सोमदत्तिश्च, K4 सौमदत्तेश्च K4 Ñ1 V1 B1 (m as in text) 2–4 6 Dn D1 2 6 पार्थिव; S कौरव (G3. 5 °व) (for वीर्यवान्) — c) K1 एतैश्च, B5 D3–5 एभिस्त्व; G2 4 भ्रातृभि (for एतैस्त्व) K1 सहितै (for °त) K2 सर्वे — d) T1 G4 6 M जये, G2 जये; G5 जयेत् (for जय) K2 T1 G1 4–6 M1 सर्वां, G2 सर्वान् (for कृत्स्नां)

12 S om the ref — a) G1 यया (for त्वया) Ś1 V1 B5 D3–5 [अ]हं (for च) — b) B1 m सर्वैर् (for चान्यैर्) B1 2 6 D1 2 °बलै (for °रथै) — c) K4 एतान्येव, S एतानहं B1 D1 2 वधिष्यामि; G2. 4 च जे (for विजे°)

13 a) Ñ1 B1 D1 2 हि जिते, G3 विदिते (for विजिते°) — b) S तव (G2 तथा) (for मम) — c) G1 स्पर्धे (for सर्वे) — d) B3. 5 D3–5 T1 G2 4–6 M सा सभा (by transp), G1 सानुजा G5 महाधना D1 सभा च सुमहाधना, G3 सा सभाश्च महाधना

14 T1 G4–6 M om the ref — ab) B3 4 transp वासु° and भीम° — d) K2 3 D3–5 G3 5 सहानुजैः; G1 सहात्मज; G2 महात्मजैः

15 a) B3 D3–5 युद्धे (for युधि) K4 Ñ1 V1 B2–6 Dn D3 5 6 पराजेतु (D3 °जतु), D4 नरा जेतु (for बलाज्जेतु) — b) G2 3 शक्या Ś1 K B2 4 Dn D6 देव (for सुर°) — c) G2 महारथ महेष्वास — d) K4 युधदु, B1 D2 T1 G2–5 युधि दु (for युद्धदु°)

16 a) K1 तद्धे (for तु तद्) T1 G2–6 तत्र जानामि (for तद्विजा°) — b) G2 जीवितु (for विजे°) Ś1 नैव, K1 वै न; G3 यो न (for येन) Ś1 शक्यसि; K2 शक्ष्यति, K3 शक्ष्यसि; K4 G1 M2 शक्ष्यसे; V1 B1m 3–6 शक्यसे (for शक्यते) — G6 om 16cd — c) Dn2 D1 2 युधिष्ठिर Ś1 महाराज; D1 2 स्वय राजन्; S (G6 om) तु (M2 त) राजेंद्र (G1 °द्र) (for स्वयं राजन्) — d) V1 यतस्व च; B1 3 6 D1 2 जयस्व च, B5 वचो मम, T1 G2–4 नरेश्वर (T1 G3 °र), G1 M जनेश्वर; G5 धनेश्वर (for जुषस्व च) — After 16, K4 ins

433* शकुनेर्वचनं श्रुत्वा कुरुराजस्तमब्रवीत् ।

17 G6 om. the ref — a) K1–3 अप्रणाशेन; B1 D1. 2 °हारेण (for °मादेन) S शत्रूणाम् (for सुहृदाम्) — b) S महीक्षितां (for महा°) — c) K4 यथा (for यदि) D1 2 शक्यो (for शक्या) Ñ1 यदि शक्या रणे

शकुनिरुवाच ।

द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निवर्तितुम् ॥ १८
देवने कुशलश्चाहं न मेऽस्ति सदृशो भुवि ।
त्रिषु लोकेषु कौन्तेयं तं त्वं द्यूते समाह्वय ॥ १९
तस्याक्षकुशलो राजन्नादास्येऽहमसंशयम् ।
राज्यं श्रियं च तां दीप्तां त्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ २०
इदं तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्योधन निवेदय ।
अनुज्ञातस्तु ते पित्रा विजेष्ये तं न संशयः ॥ २१

दुर्योधन उवाच ।

त्वमेव कुरुमुख्याय धृतराष्ट्राय सौबल ।
निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ष्ये निशंसितुम् ॥ २२ C 2. 1724 B 2. 48 23 K 2. 75 25

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

जेतु, V1 B1 3 यदि (B3 °था) शक्या(V1 °क्ष्या)मि जेतु तान् (B1 ते); B4 5 D3-5 यथा शक्ष्या(B4 5 शक्नो)मि जेतु तान् (D4 त्वा), S यथा श(G3 शि)क्ष्यसि तान् (G1.6 M तं) जेतु — d) Dn1 तत्त्वमाचक्ष्व Ś1 सौबल (for मातुल)

18 G3 om. 18a–22b — a) Dn1 द्यूते प्रियश् G2 4 तु (for च) — b) K1 यो न (for न च) K4 Ñ1 V1 B2 4 Dn D3 5 6 स (for च) K1 वेदितु, T1 देवितु — c) K2 समाहृतश्च Ś1 K1 3 D3 राजेंद्र, K2 राजेंद्रे, Ñ1 कौंतेयो, S (G3 om) पार्थोत्र (for राजेंद्रो) — d) K2 3 प्रशास्यति, B6 D1 न शक्यति, D3 शक्ष्येति न (for न शक्ष्यति) — After 18, G2 4 ins

434* कपटे विजय शक्यमन्यथा जेतुमक्षम ।
[G4 सक्षम् (for शक्यम्)]

19 G3 om. 19 (cf v l. 18) — a) G1 2 देवेन (for देवने) G2 कुशलं — b) D3 5 कुशलो, G2 सदृशे (for सदृशो) K1-3 पुमान्, D5 युधि (for भुवि) — c) K2 3 कौंतेय; K4 Dn (!) D6 कौरव्य — d) K4 G4 तत् (for तं) B3.5 D3-5 वै (for त्व) B2 द्यूतं V1 B4 द्यूतायेत्या(B4 द्यूत एवा)ह्वय स्वयं

20 G3 om. 20 (cf v l 18) — a) K1 तथा (for तस्य) D1 2 न तस्या (क्ष in marg) कुशलो राजन्; S (G3 om) त(G6 अ)स्याक्षकौ(G2 °कु)शलाद्राज्यम् — b) D6 m आहरिष्ये (gloss for आदास्ये) B1 न सशय (for असं°) S (G3 om.) आदास्यामि न सशय — T1 om. (hapl) 20c–21d — c) K1 भोग्यं (for राज्य) K4 श्रियश्च D1 प्राप्तां (for दीप्तां) S (T1 G3 om.) तां श्रिय महतीं चापि — d) K1 D1 त्वदर्थे B1 (m as in text) 2 6 D1 2 G6 भरतर्षभ (D1 2 °भ)

21 T1 G3 om 21 (cf v l 18, 20) — a) K4 B1.4 D5 G2 4 च, G5 6 M2 हि (for तु) D1 त्व राज्ञो, S (T1 G3 om) राज्ञे त्व (by transp) — b) B1 G2 4 नियोधय (for निवे°) — c) D4 अनुज्ञात Ś1 K1-3 B1 3 4 D3-5 च (for तु) B3 4 6 D3 4 पित्रा ते (by transp) — d) K2 3 विजेष्यत, D4 विजेष्यतम्, D5 विजिष्ये तान्, S (T1 G3 om) विजेष्यामि (for विजेष्ये त) K4 Ñ1 B2 Dn D6 तान् (for त) K1 नात्र (for त न) K4 B3-5 D3.4 अ(K4 न)सशय (for न सशय)

22 G3 om 22ab (cf v l 18) — ab) B3 4 6 D3-5 S (G3 om) transp कुरु° and धृत°. V1 B3 4 S (G3 om) मातुल (for सौबल) B5 corrupt — c) S °कामं (for °न्याय). — d) G3 नायं (for नाहं) Ś1 K Dn D1 m 6 शक्ष्ये निवेदितुं, B1 2 D2 शक्येद्य (B1 m शक्ष्यामि and शक्नोमि) शसितुं, B3-6 शक्नोमि शसितुं; D1 (orig) शक्ष्येद्य सपितु (sic), D3-5 शक्ष्यामि शंसितु, S शंसितुमुत्सहे Text as in Ñ1 V1 (see Addenda)

Colophon — *Sub-parvan* B1-3 5 D3 5 G6 M2 द्यूत, B2 D1 2 द्यूतमत्र. Ś1 K4 Dn D4 6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधनसताप — *Adhy name* G1 6 M2 जयोपायकथन, G5 शकुनिदुर्मंत्रितं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 2 3 D3 45, Dn1 48, S 83 (G4 59) — *S'loka no.* K2.3 20, Dn 23, D1 2 4 22, T1 24, M1 25.

45

1 a) G1 6 M स (for तु) Ś1 राजस्त, D2 राजस्त्वं, S त राज्ञो (G2 राज्ञे) — b) S सुदुर्मति (for महाक्रतुम्) — c) Ñ1 V1 B D1-5 S शकुनिर् (for नृपतेर्) — d) K3 4 D1 (before corr) गांधारि Ś1 -सयुत, B1 2 D2 समत (for -सयुत) V1 B3 4 6 दुर्योधनसमन्वित, S दुर्योधनवशे स्थित (T1 °वशे स्थित, G1 M1 °सुसहित, G6 °सुसगत, M2 °हिते रत) — After 1, S (G6 om. lines

४५

C 2. 1725 B 2. 49 1 K 2. 76 1

वैशंपायन उवाच ।

अनुभूय तु राज्ञस्तं राजसूयं महाक्रतुम् ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्गान्धारीपुत्रसंयुतः ॥ १
प्रियकृन्मतमाज्ञाय पूर्वं दुर्योधनस्य तत् ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौबलस्तदा ॥ २
दुर्योधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
उपगम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
दुर्योधनो महाराज विवर्णो हरिणः कृशः ।
दीनश्चिन्तापरश्चैव तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४
न वै परीक्षसे सम्यगसह्यं शत्रुसंभवम् ।
ज्येष्ठपुत्रस्य शोकं त्वं किमर्थं नावबुध्यसे ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन कुतोमूलं भृशमार्तोऽसि पुत्रक ।
श्रोतव्यश्चेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुनन्दन ॥ ६
अयं त्वां शकुनिः प्राह विवर्णं हरिणं कृशम् ।
चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव संभवम् ॥ ७
ऐश्वर्यं हि महत्पुत्र त्वयि सर्वं समर्पितम् ।
भ्रातरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवाप्रियम् ॥ ८

2–3) ins

436* विवेश हस्तिनपुर दुर्योधनमतेन स ।
यावमित्येव शकुनिर्दैढ हृदि चकार ह ।
अस्वस्थतां च तां दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रस्य पापकृत् ।
पाप पापात्मना तेन समेत्य पृथिवीक्षिताम् ।
भारतानां च दुष्टात्मा क्षयाय हि नृपक्षयम् ।

[(L 1) M1 हास्तिनपुरं — (L 2) G3 युधि (for हृदि) — (L 4) M1 तदा (for पाप) — (L. 5) G3 क्षत्रियाय (for क्षयाय हि) M1 °श्रिय (for °क्षयम्) M2 क्षयायायान्नृपक्षय (for the post. half.)]

2 a) G6 आस्थाय (for आज्ञाय) — After 2ab, S ins

436* वैशसं सर्वलोकस्य हृदि कृत्वा सुदुर्मति ।
दैवेन विधिना चैव चोदित क्रूरकर्मकृत् ।

[(L 1) G2 वैशस्य, M2 विनाश (for वैशसं)]

— S om 2cd — d) Ś1 K1 D3–5 तथा (for तदा)

3 a) S गाधारराज शकुनि (G6 आत्मवैर हृदि कृत्य) — b) Ś1 K1 नराधिपं, B1 2 6 D1 2 T1 G1–5 M जनेश्वरं, D3 जनाधिप. G6 सौमलानां पुरस्कृत — c) K1 G1 M1 उपागम्य Ś1 K1 B1(m as in text) D1 6 महाप्रज्ञं; K2 3 Ñ1 B4 5 D2 4, 5 °प्राज्ञ, T1 G1–5 M °त्मान (for °प्राज्ञ) G6 जनेश्वरं यथा ह्यत्र — d) G2 4 शनकैर् (for शकुनिर्)

4 Before 4, K3 4 N1 V1 B2–5 D T1 G6 ins. शकुनिरुवाच (or शकुनि) — a) B1 D2 °प्राज्ञ; D1 °प्रज्ञ (for °राज) — b) = 1 1 91d, = (var) 7b below K1 निर्विण्णो, M2 विकर्णो, Cd as in text Ś1 विदुर, Cd हरिण (as in text) K2 कृता (for कृश) — c) G2 4 दीनं चिंताभि(G2 °हि)सतस — d) = Gitā 13 26d K1 N1 V1 B1 2 4 5 Dn D6 S तं विद्धि (G6 आर्तोपि) (for तद्विद्धि). Ś1 K Dn D6 मनुजाधिप(K4 °प) (for भरत°)

5 a) B2 नैव, B4 न वा; B5 D3–5 न त्व (for न वै) A few MSS परीक्ष्यसे — b) K4 Ñ1 V1 B D1–5 अस्य वै; S अस्य त्वं (for असह्यं) D5 (sup lin) शोकसभव, S राजसत्तम (G1 °म) (for शत्रुस°) — c) B1 D1. 2 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ°) Ś1 वै शोक; K2 शोचत्वं, K4 Dn (!) D6 हृच्छोक; Ñ1 V1 त्वं शोक (by transp), T1 G5 शोक त; G3 शोक त्वां; M2 ते शोक. — d) S इमं वै (M2 त्वमिम) (for किमर्थं) — After 5, S ins

437* एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।
दुर्योधनं समाहूय इद वचनमब्रवीत् ।

6 G1. 3 6 M om the ref. — 6a = 2. 43 18a — c) G2 4 श्रोतव्यं (for °व्यश्च) K4 D1 2 च (for चेन्) G2 सार्धं (for सोऽर्थो)

7 a) Ś1 M1 त्वा; Ñ1 T1 G M2 तु, D3–5 च (for त्वा) — b) = (var) 1 1 91d, and 4b above K1 निर्विण्णं (for विवर्णं) — c) S (except G3) चिंतयन्वै

8 a) Ś1 तु, K1 च; V1 B (except B5) D1–3 सु (for हि) Dn (!) हि मया, T1 हिमवत् (for हि महत्) G6 ऐश्वर्यं मम सर्वस्वं — b) Ś1 Ñ1 तव सर्वं; B1. 2 6 D1 2 सर्वं त्वयि (by transp), G6 त्वयि पुत्र Ś1 समन्वितं; K1 4 B5 Dn D3–6 G6 प्रतिष्ठित, T1 G1–5 M समाहितं (for समर्पि°) — d) N1 V1 B D1 2 4 5 तवाहित (for °प्रियम्) S कुर्वंति (G1 2 °तु) तव सु(G1 सं)प्रिय (G6 आमात्यास्त्वयि सस्थिता) — After 8, T1 G4–6 ins

आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनम् ।
आजानेया वहन्ति त्वां केनासि हरिणः कृशः ॥ ९
शयनानि महार्हाणि योषितश्च मनोरमाः ।
गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च यथासुखम् ॥ १०
देवानामिव ते सर्वं वाचि बद्धं न संशयः ।
स दीन इव दुर्धर्षः कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

अश्नाम्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा ।
अमर्षं धारये चोग्रं तितिक्षन्कालपर्ययम् ॥ १२
अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परे स्थिताः ।
क्लेशान्मुमुक्षुः परजान्स वै पुरुष उच्यते ॥ १३
संतोषो वै श्रियं हन्ति अभिमानश्च भारत ।
अनुक्रोशभये चोभे यैर्वृतो नाश्नुते महत् ॥ १४
न मामवति तद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ।
ज्वलन्तीमिव कौन्तेये विवर्णकरणीं मम ॥ १५
सपत्नानृध्यतोऽऽत्मानं हीयमानं निशाम्य च । C. 2 1740 B 2 49 16 K 2 76. 26

438* त्वद्दत्त चैव भुञ्जामो गान्धारी चाहमेव च ।

9 G_6 om 9 — ^{a}) V_1 $B_{3.4}$ वस्से (V_1 वसेः) शुभास्त्वं (for आच्छादयसि) D_6 G_3 (hypermetric) प्राव(D_6 °वा)रणान्, $G_{2.4}$ प्रवरान्, Cv आवारान् (for प्रावारान्) — ^{b}) K $D_{1.3}$ G_{2-4} M पिशितोदनं; T_1 पिशदौ°, G_5 विशदोदनं — ^{c}) Ś1 आजानीया; K_4 B_1 D_1(after corr) $_2$ अजानेया; T_1 आजानयो; Cd as in text K $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{1.2.6}$ G_1 वहंत्यश्वा° (K_1 °श्वान्, K_4 °स्वाए्) (for वहन्ति त्वा) — ^{d}) S (G_6 om) कस्माच्छोचसि पुत्रक — 9 = (var) B 12. 124 10

10 ^{a}) Ś1 यानानि च (for शयनानि) — ^{b}) T_1 सु- (for च) $G_{2.4.5}$ M °हरा° (for °रमा°) — ^{d}) $K_{1.4}$ विहरस्व, K_2 B_5 G_6 विहारश्च, G_4 °रांश्च, Cd as in text. Ś1 महासुखा° (for यथा°)

11 ^{b}) $G_{3.4}$ वाजिबंधम्, M_1 आधिपत्यम्, Cd वाचि बद्धं (as in text) S (except G_6) असशय (for न संशय°) — ^{c}) K_3 न (for स) K_1 D_1 हीन (for दीन) K_1 दुर्बुद्धि°, $K_{3.4}$ Ñ1 V_1 B_3 Dn $D_{1.2.6}$ G_1 M दुर्धर्षे, D_3 दुर्धेप (sic), G_5 दुर्धर्षं — After 11, S ins (Cv glosses) a passage given in App I (No 31)

12 G_1 M_2 om the ref — ^{a}) K_2 [आ]च्छादने, G_1 [आ]च्छादयेच् (for °दये) D_4 वाह (for चाह) — ^{b}) K_{1-3} S (except $G_{5.6}$) कापुरुषस् (for कुपु°) Ś1 तव, G_2 तदा (for तथा). — ^{c}) K_2 धारयन्; D_3 धरये (for धारये) Ś1 $K_{1.2}$ चाग्र्य (for चोग्रं) — ^{d}) K_1 तितक्षन्, K_4 Ñ1 V_1 Dn D_6 तितीषु°; B (except B_3, B_1m as in text) D_{1-5} M_2 प्रतीक्षन् (B_1 °क्ष्य); G_2 तितीर्प ; G_3 तितीर्पन्, G_4 तितिक्षा

13 Cd cites 13^{ab} wholly as in text — ^{a}) Ś1 अमर्षिण ; $K_{2.3}$ T_1 $G_{1.4}$ M_2 अमर्षण; K_4 D_6 अमर्षित°; D_1 अमर्षणा° V_1 B_3(m as in text) $_6$ अमर्षमाणः (for अमर्षण° स्वा°) Ś1 ते, $K_{2.3}$ Dn_2 स्वा; K_4 D_6 (before corr) S स्वा (G_3 स्वा) (for स्वा°) K_1 $B_{2.4}$ G_5 प्रकृती, K_4 D_6 (before corr) S (except G_5) प्रकृतिं. — ^{b}) K_3 B_1 Dn D_2 परे स्थित°; K_4 परिस्थितां; V_1 परं स्थित°, D_6 T_1 परै स्थिता° (T_1 °तां), G_1 M_2 परे स्थिते, $G_{2.4}$ परे स्थितां, $G_{3.6}$ चरेस्स्थित°; G_5 चरेद्धितं, M_1 चरे स्थिते (for परे स्थिता°) B_6 अभिभूताः परै° स्वका° — ^{c}) G_3 क्रोधान् (for क्लेशान्) Cd n cite क्लेशात् (Cd gloss दुःखात्) B_2 $D_{1.2}$ (marg *sec m* as in text) क्लेशान्मुक्तः (D_1 marg *sec m* °क्षु°) परं जानन् Dn_1 (by corr) G_2 परजात् Cd cites परजान् (v l °जात्); gloss (both MSS) शत्रुभवान् — ^{d}) Ś1 मर्षी; B_5 सैव (for स वै) Cd cites वै (as in text)

14 G_2 Cv *repeat* 14^{ab} with S readings — ^{a}) K_{1-3} सतोषो हि, S (G_2 second time) अनुक्रोशः (T_1 $G_{1.2.4}$ °श-; G_3 °ध); Cv (first time) as in text Cd cites संतोषः (as in text) — ^{b}) $K_{1.4}$ Ñ1 V_1 B_2 Dn D_6 G_2 ins हि (K_4 ह) before अभिमानश् $K_{2.3}$ अविमानश् K_4 Ñ1 V_1 B (except B_3) Dn D_{3-5} G_2 अभि(G_2 °ति)मानं च Cd v (first time) cite अभिमान (as in text) — S (G_2 Cv second time) सतोषश्चापि तावुभौ — ^{c}) T_1 अनुग्धा[? °स्था]नुभये, $G_{1.2}$ अनर्थानभये, G_3 अननर्था मवेच्, G_{4-6} M Cv अनुत्थानभये, Cn अनुक्रोशो भयं. B_2 $D_{1.2}$ चैव, G_3 चोभौ, Cv as in text Cd cites अनुक्रोश° and भयं — ^{d}) K_4 यैर्वृता, B_5 $D_{3.4}$ यैर्ध्वंसो, D_2 यैर्धाता, S तैर्वृतो (G_3 °वांतो); Cv यैर्युतो $K_{2.3}$ G_3 नाश्नुतो, K_4 शुश्रुतो (for नाश्नुते). B_1 महम्, G_2 महान्; all comm महत् (as in text)

15 ^{a}) G_1 तन्; G_3 त, M_2 किं, Cv न (as in text) $K_{2.3}$ मामहति, K_4 Ñ1 V_1 Dn D_6 मां प्रीणाति, D_3 मामर्पति; G_1 मा दहति, $G_{2.3}$ Cv मामवैहि; G_{4-6} मामवैति, M_1 मामपैति; M_2 मा पृच्छसि (for मामवति) Ñ1 V_1 मद्भुक्तं, B_3 तद्भुक्ता, D_5 तद्भुंक्तां, G_1 संभूता; G_2 Cv तां भूता,

C 2 1740 B 2. 49 16 K 2. 76 26

अदृश्यामपि कौन्तेये स्थितां पश्यन्निवोद्यताम् ।
तस्मादहं विवर्णश्च दीनश्च हरिणः कृशः ॥ १६
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ १७
दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रान्नमुत्तमम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ १८
कदलीमृगमोकानि कृष्णश्यामारुणानि च ।
काम्बोजः प्राहिणोत्तस्मै परार्ध्यानपि कम्बलान् ॥ १९
रथयोषिद्गवाश्वस्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
त्रिंशतं चोष्ट्रवामीनां शतानि विचरन्त्युत ॥ २०
पृथग्विधानि रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते ।
आहरन्क्रतुमुख्येऽस्मिन्कुन्तीपुत्राय भूरिशः ॥ २१

G3-6 M तज्जूतां (for तद्युक्त) T1 न प्रीणयति मां भुक्त॰ — c) Ś1 ज्वलतीमति; K4 Ñ1 V1 Dn D6 अतिज्वलतीं (K4 ॰ति); G2 ज्वलतमिव K4 कौंतेयान्; S राजेंद्र (for कौन्तेये) — d) Ś1 ॰कारिणीं; K1 D6 ॰करणी; B1 G1-3 ॰करिणीं, D1 ॰करुणीं K4 स्थिताश्राज्ये सदोद्यतान्.

16 K4 om. 16, G6 om. 16ab — a) V1 B (B1 5 marg) D1 2 ऋध्यतो दृष्ट्वा (B1 5 both orig ॰स्मान); D6 ऋध्यतोस्माक; G3 आधितात्मान, G4 यध्यतोस्मानं Cv cites ऋध्यत॰. B1m ऋद्धान्सपत्नानात्मान (also). — b) Ś1 परीक्ष्य च; K1-3 समीक्ष्य च, Ñ1 D6 निरीक्ष्य च; V1 B1. 5 Dn D3-5 निशाम्य च; S (except G1 M1, G6 om) निशा(G3 ॰श)म्यह (G5 ॰म्य ह, M2 ॰म्य हि) Cv cites निशाम्य B (B1 5 marg) D1 2 हानिमात्मन एव च — c) K1 G2 अदृश्यन्नपि; K2 3 (hypermetric) अन दृश्यान(K3 ॰म)पि; Ñ1 B3 4 6 D1 2 T1 G3 अपश्यन्नपि(Ñ1 B4 ॰न्निव); B3 5 अदृश्यानपि; Dn (!) D6 असूप्यानपि; D5 अष्टप्यामपि; G1 M विसृशन्नपि, G4 5 अतुप्यन्नपि; G6 अपीप्यन्नपि Cd cites अदृश्यान्; Cn.v as in text [Construe with श्रिय in 15b] K1-3 Ñ1 B (except B6) Dn D1. 2 6 G2 कौंतेयान्; V1 D6 Cn कौंतेय (Cn construes as part of compound), T1 G5 कौंतेय, Cv as in text — d) Ñ1 स्थितान्; V1 Cn श्रिय; D3 स्थिता (for स्थितां) Ś1 इवाद्य तां; D4 नियोध तां; Cn as in text K1-3 D1 2 स्थितान् (K3 om स्थितान्) पश्यामि (K1 ॰श्यति) चो(D2 वो)द्यतान्, B D5 स्थितान्पश्यन्निवोद्यतान्; Dn (!) स्थिताश्राज्ये विलोक्य (Dn2 ॰कि) तान्, D6 स्थितान्राज्ये सदोदि(sup lin. ॰द्य)तान्; S Cv नाहं पश्यामि वर्धितु (G1 वर्धता, G2 वर्धन; G3 विव्हितु, M1 वर्धित, M2 वध्यतां, Cv वर्धतीं) Cd cites स्थितानिव and उद्यतान् — e) K1 स (for च) — f) D1 2 हीनश्च (for दीनश्च)

17 = 2 48 39abcd 3 222. 41 4 360*, lines 1–2 — b) K2 3 G1 स्नातकान् (for ॰का) — c) K1 2 ॰कमेकैक, B1 3 D1 2 ॰मिरेकैको (B1 ॰क), G3 ॰त एकैको, G4 ॰कसाहस्रा; M1 ॰क एकैके (for ॰क एकैको) — d) G3 यां; G4 या (for यान्)

18 = (var) 2. 48 40. — a) K2 घाशान्यानि (for दशा॰) — b) V1 B3-5 D3-5 येषा(B5 D3-5 नित्य) मन्न सुसंस्कृत; D1 नित्य तत्राप्य(m ॰न्न)मुत्तमं; D2 नित्य तत्राप्यनुत्तम; T1 G1 3 5 M यतीनामूर्ध्वरेतसां, G4 6 नित्य मप्या(G6 ॰प्रा)समुत्तमं — c) Ś1 रुक्मपात्राणि, K4 ॰पात्रेस्तु, B1 G1 ॰पात्रेषु; B2-5 D1-5 ॰पात्रीषु — After 18, S ins

439* शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विरूपोऽस्मिविवर्जित ।
[G2 शत्रोराधि॰; G4 तत्रोपधि॰ (for शत्रोर्ऋद्धि॰)]

19 a) K1 कदलीमृगवेकाति, K2-4 कलिंद(K4 कदली)-मृगमैकानि; Ñ1 कदलीगर्भवर्णानि; B6 m 6 कदलीकोमलत्वचि; D2 m कामलत्वचिमोकानि (sic), D3 कदलीमृगमोकानि; T1 ॰मृतमोकानि, G3 ॰मृगमोदानि, G4 ॰मृदुमोकानि; M1 (inf lin) Cv ॰पत्रवर्णानि; Cd as in text — b) K2 3 ॰मारुकान्यपि; G4 ॰मरहाणि च (for ॰मारुणानि च) Cd implies text. — c) K3 कम्रोज॰, K4 G1 कांबोज (for काम्बोज) — d) V1 B1m. 3 6 D2 नेत्रपट्टानि कंबलान्. Cd cites परार्ध्यान् (as in text)

20 a) Ś1 K1-3 B1m. 3 6 D3 हययोषिद्गवाश्वस्य (K3 ॰द्गजाश्वस्य, B1m 3 ॰द्गजानां च; B6 D3 ॰द्गजाश्च च), Ñ1 V1 B1 2 4 5 Dn D1 2 6 गजयोषिद्गवा(B1 ॰जा)श्वस्य (B1 5 Dn2 ॰श्व च), D4 5 रम्ययोषिद्गजाश्च च; S रथ(G2 अधि) योषिद्गवाश्वाना (G6 योषित्सहस्रमश्वाना) See Addenda — b) T1 G3-6 M1 सहस्राणि चतुर्दश — c) Ś1 G1 त्रिशतश्चोष्ट्र(G1 ॰स्चोष्ट्र)वामीना, K Ñ1 B2 4 Dn2 D6 G4-6 M त्रिशत चोष्ट्रवामीनां (G4 ॰वाहाना), V1 B3 6 त्रिंशच्चैव तथोष्ट्राणां, B1 5 D1-5 त्रिंशत्तथो(B1 D1 2 ॰त्रो)ष्ट्रवामीनां, G2 त्रिंशत चेष्ट॰; G3 त्रिंशाद्धयोष्ट्र॰ — d) B1m 3 5 6 D3-5 शतान्युपनिनाय वै; S सहस्राणि चरन्त्युत (T1 G5 वहन्त्युत, G1 विशंस्युत, G6 पराण्युत) Cd cites शतानि त्रिंशत (= त्रीणि सहस्राणि) — After 20, N ins

440* राजानो बलिमादाय समेता हि नृपक्षये ।
[Ś1 K4 राजन्यो; K1-3 Dn2 D1 राजन्यो, Ñ1 V1 B1m 2 4 D6 राजन्या (for राजानो) Ś1 K B1 Dn2 D1 2 समेतानि (for ॰ता हि)]

न क्वचिद्धि मया दृष्टस्तादृशो नैव च श्रुतः ।
यादृग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ २२
अपर्यन्तं धनौघं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं नृप ।
शर्म नैवाधिगच्छामि चिन्तयानोऽनिशं विभो ॥ २३
ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शतसंघशः ।
त्रैखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ २४
कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरे ततः ॥ २५
यन्नैव मधु शक्राय धारयन्त्यमरस्त्रियः ।
तदस्मै कांस्यमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ॥ २६
शैक्यं रुक्मसहस्रस्य बहुरत्नविभूषितम् ।
दृष्ट्वा च मम तत्सर्वं ज्वररूपमिवाभवत् ॥ २७ C 2 1753 B 2. 49 28 K 2. 76 38

21 ^{ab}) K1 B1 Dn1 D8 पृथिवीपते S एव सर्वाणि रत्नानि पृथिव्यां सर्वपार्थिवा — ^{c}) D8 अहरन् Ś1 स्म (for ऽस्मिन्). S प्रयच्छति महाराज — ^{d}) K4 D8 कुंतिपुत्राय, B1 2 6 D1 2 S (except G8) कुंतीपुत्रस्य B1. 2 6 D1 2 G4 धीमत ; B5 D3-5 भारत, T1 G1-3 5 6 M सर्वतः (for भूरिश)

22 ^{a}) G3 M2 च (for हि) K1-3 V1 B (except B3) Dn तादृग्, K4 दृष्ट (for दृष्टस्). G8 corrupt. — ^{b}) K4 B3 D1 6 M2 वै न (for नैव) D3-5 न (for च) K1-3 V1 B1 2 4-6 Dn दृष्टपूर्वो न च श्रुत, D2 तादृशाश्चैव त (sic) श्रुत — ^{c}) G2 तादृग् (for यादृग्) K1 वित्तागमो, T1 च नागमो (for धना°) — ^{d}) Ñ1 D1-5 पांडवेयस्य (for पाण्डु°) — After 22, T1 G5 6 ins

441* असत्य चेदिदं सर्वं सजय प्रष्टुमर्हसि ।
[G5 इम (for इद)]

23 G6 om 23 — ^{a}) G8 अपर्यंतु; G4 °र्यंत (for °र्यन्त) M2 तु (for त). — ^{b}) Ś1 K1-3 पुन (for नृप) — ^{c}) Ñ1 B4 शम, T1 G3-5 स्वम, Cd शर्म (as in text) K1 Ñ1 B1 4 Dn [अ]भि° (for [अ]धि°). — ^{d}) B3-6 D3-5 चिंतयन्; M2 चिंतया मे (for चिन्तयानो) Ś1 महीपते, K1-3 T1 G3-5 दिवानिश, K4 V1 Dn D6 विशां पते, B1 [ऽ]निश प्रभो, B3 [ऽ]निशं पते; G1 2 M [ऽ]निश तदा (M2 °था)

24 ^{a}) D2 ब्रह्मणा; G1 दरदा Ś1 वटधानाश्च, T1 बहुया°, G1 वागधा°, G2 वादयानश्च, G3 बहुमानाश्च, G4 पादधा°, G5 बहुधा°, G6 वाडयानाश्च, all comm as in text — ^{b}) G1. 6 M1 गोमता; Cd as in text B1 च सहस्रश, G2 शतसघशा — ^{c}) K1 4 V1 B1 (m as in text) 2 4-6 Dn D1 3 4 Cd त्रिखर्वं, K3 Ñ1 T1 त्रैखर्वं, B3 D2 5 त्रिखर्वं; G1 M1 त्रैखर्या; G2 4 त्रैवर्णा, G3 त्रैवर्जं, G5. 6 M2 त्रैखर्वा (for त्रैखर्वं) Cd interprets त्रि° as bahuvrīhi — ^{d}) Ś1 [अ]वारिता, G3 निर्वृता (for वारिता)

25 G6 om 25^{c}-29^{b} — ^{c}) K1 एतां, Ñ1 D1 2 एते, V1 एत (for एव) K4 धन (for बलिं) B1 एतान्बलीन् (see below), Dn (!) D5 एतद्धन (for एवं बलिं) K2 3 B5 D3-5 उपादाय, Ñ1 V1 B1-4 6 D1 2 प्रदायाथ (D1 °स्य) (for समादाय) B1m एत बलिमुपादाय, S (G6 om) Cv त्रैखर्वा (G1 °खर्या, G4 °वर्णा) प्रतिपा(G2 Cv °प ; M2 °वे)द्यास्मै — ^{d}) B3 निवेश B1 2 6 D1 2 नैव (B1m न च) लेभिरे, B4. 5 Dn D4 5 लेभिरे न च (for लेभिरे तत). D8 द्वारि तिष्ठति वारिता, S (G6 om) लेभिरे(G3 भेजिरे)थ (G1 °त्र, G2 4 च) प्रवेशनं

26 G6 om 26 (of v l 25) — ^{a}) Ś1 K B2 D2 6 येनैव; Ñ1 Dn D1 G2 यथैव, V1 D4 यनैव — ^{b}) S (except G2, G6 om) प्राप°; Cd धार° (as in text) B1 [अ]मरप्रिया, D6 [अ]मरा[·] स्त्रिय, G2 [अ]मृत स्त्रिय — ^{c}) K1 4 तमस्मै; V1 स तस्मै (for तदस्मै) K1 कास्यम्, V1 B1m 6 (m as in text) D1 (m as in text) 2 शास्त्रम्, G1 M2 कामम्; Cd कास्यम् (as in text) K4 आहर्षित्, T1 G3-5 M1 आदाय, M2 आहार्षुर् (for आहार्षीद्) G2 तस्मै काम महाराज — ^{d}) K1 4 °शोदधि; K2 3 G3-5 M1 °शोदधिं, B1-5 °सोदधि; T1 °शोदधे, Cd as in text G1 2 M2 वारुणीरस(G1 °शैक-, M2 °सैक्य)-मुत्तम — After 26, B4 ins 442*.

27 G6 om 27 (of v l 25) — ^{a}) K1 रुक्म, K2 4 D5 सैक्य, K3 सौक्य, B1 रैक्य; D8 शैक्य, Cd as in text (gloss रत्नविरचितो भांडाधार) K2 3 रत्न° (for रुक्म°) T1 G1 3-5 M1 रुक्मस्य तु सहस्र च, G2 रुक्मस्य च सहस्रेण; M2 रुक्मस्य च सहस्रस्य — ^{b}) T1 G1 3-5 M कलशं रत्नभूषितं; G2 कलशान्रत्नभूषितान् — K1-3 Dn D1. 4 5 ins after 27^{ab} B3, after 26

442* शङ्खप्रवरमादाय वासुदेवोऽभिषिक्तवान् ।

— ^{c}) Ś1 मम च (by transp) B1 त (for तत्) S (G6 om) दृष्ट्वाथ मे (G1 च मे; G2 य मे, G3. 4 तन्मे) मनस्तात — ^{d}) K1 2 4 D6 Cd ज्वरभूतम्, V1 B3 6 दाहज्वर (for ज्वररूपम्) Ś1 इवायत, G1 इवाहरत् (for इवाभवत्)

28 G6 om 28 (of v l 25) — ^{a}) Ś1 K (except K3) तत्र, B1 D1-5 त तु; Dn2 तत्र तु (sic), Cd तत्तु (as

C 2. 1753 B 2. 49 28 K 2 76 28

गृहीत्वा तत्तु गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिणौ ।
तथैव पश्चिमं यान्ति गृहीत्वा भरतर्षभ ॥ २८
उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ।
इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २९
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां परिविष्यताम् ।
स्थापिता तत्र संज्ञाभूच्छङ्खो ध्मायति नित्यशः ॥३०
मुहुर्मुहुः प्रणदतस्तस्य शङ्खस्य भारत ।
उत्तमं शब्दमश्रौषं ततो रोमाणि मेऽहृषन् ॥ ३१
पार्थिवैर्बहुभिः कीर्णमुपस्थानं दिदृक्षुभिः ।
सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै जनेश्वर ॥ ३२
यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।
वैश्या इव महीपाला द्विजातिपरिवेषकाः ॥ ३३
न सा श्रीर्देवराजस्य यमस्य वरुणस्य वा ।
गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री राजन्युधिष्ठिरे ॥ ३४
तां दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रियं परमिकामहम् ।
शान्तिं न परिगच्छामि दह्यमानेन चेतसा ॥ ३५

---

in text) ꣸Cd तत् शैक्यारोपितं पानीयपात्रं गृहीत्वा पूर्वादिसमुद्रत्रय गच्छति । उत्तरं न गच्छन्ति अगम्यत्वात् ।꣸ S (G6 om) गृहीत्वा कलश (G2 °शान्) यांति (G1 यात) — b) Ñ1 V1 B6 m समुद्रं °णं, G2 समुद्रे °णे — c) K1 पश्चम; K2 8 पश्चिमा (for पश्चिम) G4 याति — d) V1 B3–5 D3–5 पुरुष° (for भरत°) — T1 G3 5 ins after 28 G6 (which om 25c–29b) ins after 25ab

443* जलार्थं तत्र राजेन्द्र घटानादाय राक्षसा ।
दिशो ययुर्जलार्थं ते वर्जयित्वोत्तरां दिशम् ।

[(L 1) G3 जालांत (for जलार्थं) G6 दशमारेश्च पूर्वा च (for the prior half) G3 यदा नादाय (for घटा°)]

29 29ab = 2 49. 16cd — G6 om. 29ab (cf. v l. 25) — a) G3 न तु (by transp) K3 प्र- (for न) — b) N1 Dn (1) D6 पतत्रिणः — After 29ab, N1 V1 Dn (1) D4 G1 ins

444* तत्र गत्वार्जुनो दण्डमाजहारामित धनम् ।

A passage given in App I (No 32) is ins. in T1 G3. 5 after 29ab, in G4 after 29 (followed by a *repetition* of 29cd), in G6 (which om. 25c–29b) after 443* — c) Ś1 तु (for च) K2 3 तत्र; G2 3 एव (for अत्र) V1 B3–5 D3–5 इद चासीन्महच्चित्र — d) S (except M3) कथयत (for निग°)

30 a) V1 दश° (for शत°) G2 पूर्वं शतसहस्र तु — b) K2 3 नृपाणा (for विप्रा°). Ś1 B1 परिविश्यतां, K2 परिवश्यतां, K3 वरिवाश्यता; B2 D1–3 परिभुंजतां; B6 om D5 °वेश्य(D5 *inf lin* °वेक्ष्य)ता; D4 °वेष्टयतां; S भुजता सदा (G1 6 तदा, G3 [before corr] सतां), Cd परिवेष्यतां B3. 6 भुजानानां द्विजन्मनां — c) B6 यज्ञाते; M3 सज्ञासीच् (for सज्ञाभूच्) Cd cites सज्ञा (as in text) — d) Ś1 ध्मायते, K1 T1 G1 M [S]ध्मायत, G3 4 ध्मायेत Ś1 D3 5 नित्यदा

31 T1 G3 5 transp. 31ab and 31cd — a) K4 (corrupt) मुहूर्मुहूर्मजादत्तस् — b) K1 S (except G2 4) नित्यदा (for भारत) — c) K3 4 B2 4 Dn D1 6 T1 अनिश, V1 त तु स- (for उत्तम) G4 तत्रम् (for शब्दम्) T1 अश्रौषि (for अश्रौष) — d) Ś1 T1 G1. 2. 4. 6 M तत्र; K1. 2 B1 D1 3 तेन (for ततो) Ś1 मे हृष्टान्; K1 मद्रुप (sic); D4 G1 मेहृपत्, G3 4 6 M1 हर्षयन् G2 तदा रोप च मे महत्

32 G6 om. 32a–34b. — a) G1 कीर्णैर् (for कीर्णम्) — b) Ś1 G2 3 उपस्थान ; K1 उत्थापनं, Cd उपस्थानं (as in text) Ś1 * * दिक्षि — After 32ab, Dn (1) D6 ins ·

445* अशोभत महाराज नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ।

— d) K1–3 पार्थिवास्ते; S (G6 om.) महार्हाणि (for पार्थिवा वै). K1 G4 जनेश्वरा; T1 °श्वर B (except B1) D1–3 पार्थिवा पृथिवीपते

33 G6 om 33 (cf. v l. 32) — a) T1 G3–5 °भाग (for °राज) — b) S (G6 om.) पांडवेयस्य (for पाण्डु°). — d) Ś1 B (except B1) D3 °परिवेशका

34 G6 om 34ab (cf v.l 32) — a) G4 नाना (for न सा) D4 G2 श्री (for श्रीर्) — b) K Ñ1 B5 6 Dn D6 च (for वा) B1 श्रियं परमिकामहं (= 35b) — After 34a, T1 G3 5 ins

446* स्वयं विष्णोरपि प्रभो ।
राक्षसाधिपतेर्वापि

— d) G2 या श्रीरन्या यु°.

35 a) Ñ1 धर्मराजस्य, D1 2 धर्मपुत्रस्य (for पाण्डु°). — b) Ś1 पारमिकामहं — c) B3 न शांतिं (by transp). B1 प्रति ; B3 अधि (for परि) Ñ1 शांतिं नैवापि गच्छामि. — After 35, K1 ins an addl. colophon, while S ins (cf. 2 50 27–28)

447* अप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं शमो मम न विद्यते ।
अवाप्स्ये वा श्रिय बाणै शयिष्ये वा हत परै ।
अतादृशस्य मे किं नु जीवितेन परतप ।
वर्धन्ते पाण्डवा राजन्वय हि स्थितवृद्धय ।

शकुनिरुवाच ।

यामेतामुत्तमां लक्ष्मीं दृष्टवानसि पाण्डवे ।
तस्याः प्राप्तावुपायं मे शृणु सत्यपराक्रम ॥ ३६
अहमक्षेष्वभिज्ञातः पृथिव्यामपि भारत ।
हृदयज्ञः पणज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने ॥ ३७
द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् ।
आहूतश्चैष्यति व्यक्तं दीव्यावेत्याह्वयस्व तम् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना राजा दुर्योधनस्तदा ।
धृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ३९
अयमुत्सहते राजञ्श्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४०

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञः स्थितो यस्यास्मि शासने ।
तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ४१
स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् ।
उभयोः पक्षयोर्युक्तं वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम् ॥ ४२

दुर्योधन उवाच ।

निवर्तयिष्यति त्वासौ यदि क्षत्ता समेष्यति ।
निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहमसंशयम् ॥ ४३ C 2 1770 K 2. 49 45 K 2 76. 70

Colophon.

[(L 1) G2 मनसि (for मम न) — (L 2) G1.3 5.6 M2 तरन् (for श्रिय) G2 अथ न्यवर्तये वाणै, G4 इनिष्ये वा परान्वाणै (for the prior half) — (L. 3) G2 एतादृशस्य (for अता°) — (L 4) T1 M1 वर्धते पांडवो राजन् (for the prior half). T1 स्वय (for वय) G1 °वर्धना° (for °वृद्धय°) G2 3 यत्सस्थितिविवृद्धये (for the post half). — Colophon *Adhy no* S 84 (G4 60)]

36 a) Ś1 K4 B2 Dn D1 6 अतुलां (for उत्तमां) — b) Dn1 पांडवं — c) K2 तस्य (for तस्या°) Dn1 ते (for मे) — d) K2 G1 °पराक्रम°; D2 °पराक्रमं

37 a) S अभिज्ञोस्मि (G2 °ज्ञो हि) (for °ज्ञात°) — b) Ś1 इह; K1 इव; V1 इति; Dn1 अभि (for अपि) — c) G2 हृदयश्च (for °यज्ञ°) G1 प्रणज्ञश्च, G4 पराद्यज्ञः (sic) (for पणज्ञश्च). — d) D2 देव ते, G6 पावने (for देवने)

38 a) V1 B4 D3–5 (by transp) प्रियद्यूतश्च. K4 G1 कौंतेय — b) G6 तु, M2 चि- (for च) K2 4 वेदितुं (for देवितुम्) — c) K1.2 D4 M2 चेष्यति; D3 चष्यति; G6 चैष्यते (for चैष्यति) K4 आहुश्चेदिपति व्यक्त (sic) — After 38c, K4 V1 B D (except D6) ins.

448* द्यूतादपि रणादपि ।
नियतं त विजेष्यामि कृत्वा तु कपट विभो ।
आनयामि समृद्धिं तां

[(L. 1) B3 दीव्यामेत्याह्वयस्व त (of 38d) B5 क्षत्रधर्म-व्यवस्थित° — (L 2) V1 B1 निपतत (for नियत त)]

— d) Ś1 द्यूतार्थं चाह्वयस्व सं, K2 3 D2 G2 दी(G2 दे, by corr दि)व्यावेत्याह्व(K2 °ज)य स्वयं; K4 Dn1 दीव्यामो(Dn1 °वो)थाह्वयस्व त; V1 B1.2 4–6 Dn2 D1 दिव्या चोपा(D1 स्वेथा)ह्वयस्व त (B2 य, D1 before corr स्वं); B3 दिव्यामेत्याह्वयस्व तं, D4 6 दीव्यावे(D6 before corr °वो)थाह्वयस्व तं, T1 G3.5 6 नित्यमेवाह्वयस्व त (G3 °ह्वय स्वयं); G1 स्वयमेत्याह्वयस्व तत्, G4 नित्यमेताह्वय स्वयं; M1 नित्यमेत्याह्वयस्व च, M2 तं स्वमेत्याह्वय स्वयं

39 M2 *om the ref* — a) Ś1 एवमुक्ते — b) G2 राजन् (for राजा) Ś1 तथा; K1 4 Dn D6 तत° (for तदा) — c) T1 G1 3–6 M तदा वाक्यम्; G2 Cv नरव्याघ्रम् (for इद वाक्यम्) — d) D2 G2 आपदांतरम°, Cv as in text Cd cites अपदांतरं (as in text)

40 c) M2 द्यूते तु Ś1 K1–3 V1 B3 D2–5 पांडुपुत्रेभ्यस्

41 a) Ś1 महाप्रज्ञ°, K2 D3 G1 3 M2 °प्राज्ञ; V1 तथा प्राज्ञः — b) G4 [ऽ]ह चास्मि (for यस्यास्मि). — c) Ñ1 तेन संमंत्र्य K2–4 V1 B (except B4) Dn2 D1–5 वक्ष्या(K2 °क्षा)मि (for वेत्स्यामि). — d) G6 कार्याकार्यं (for कार्यस्यास्य) B5 विनिश्चित

42 a) K4 स्व हि; G2 स तु, G4 सदा (for स हि). G3 विनिश्चित्य (for पुर°) — b) A few MSS दीर्घदर्शि B2 हित°, T1 G1 3 5 6 M हि न°; G4 हि स° (for हितम्). — c) S पथ्य (for युक्त) — d) K2 Dn1 वक्षति, G3 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति) D5 [अ]र्थें (for [अ]र्थं) K4 -विशेषवित्; S (except G2) -विनिश्चयात्

43 G3 *om the ref* — After the ref, D5 (erroneously) reads 2 51 6–15, *repeating* them in their proper place — G2 ins after the ref.: T1 G6 (om. line 2) after 43ab

449* अथ वा वासुदेव वा भीष्म वा कार्यनिश्चये ।
आहूय मन्त्रण कुर्यां कथं व्यवसित यत ।

[(L 2) G2 मन्त्रिण कुर्युं (for मन्त्रण कुर्यां)]

C 2. 1771 B. 2. 49. 46 K 2. 78. 71 स मयि त्वं मृते राजन्विदुरेण सुखी भव ।
भोक्ष्यसे पृथिवीं कृत्स्नां किं मया त्वं करिष्यसि ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

आर्तवाक्यं तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निशम्य सः ।
धृतराष्ट्रोऽब्रवीत्प्रेष्यान्दुर्योधनमते स्थितः ॥ ४५
स्थूणासहस्रैर्बृहतीं शतद्वारां सभां मम ।
मनोरमां दर्शनीयामाशु कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ४६
ततः संस्तीर्य रत्नैस्तामक्षानावाप्य सर्वशः ।
सुकृतां सुप्रवेशां च निवेदयत मे शनैः ॥ ४७
दुर्योधनस्य शान्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः ।
धृतराष्ट्रो महाराज प्राहिणोद्विदुराय वै ॥ ४८
अपृष्ट्वा विदुरं ह्यस्य नासीत्कश्चिद्विनिश्चयः ।
द्यूतदोषांश्च जानन्स पुत्रस्नेहादकृष्यत ॥ ४९
तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान्कलिद्वारमुपस्थितम् ।
विनाशमुखमुत्पन्नं धृतराष्ट्रमुपाद्रवत् ॥ ५०
सोऽभिगम्य महात्मानं भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
मूर्ध्ना प्रणम्य चरणाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१
नाभिनन्दामि ते राजन्व्यवसायमिमं प्रभो ।

Cd cites 43[ab] (entire) as in text — [a]) G_2 निवर्तिष्य इति, G_6 °र्तयिष्यते K_4 Dn_1 D_6 क्षिप; Cn त्वासौ (as in text) — [b]) K_2 दत्ता; K_4 क्षत्तात् (for क्षत्ता) — [c]) K_4 G_3 निवर्त्ते (for निवृत्ते) G_6 एव चेद्यदि राजेंद्र — [d]) S मरिष्यामि (for °ष्येहम्) $K_{1\,2}$ S न संशय (for असंशयम्)

44 [a]) K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 B_3 Dn_1 D_6 S त्वं मयि (by transp) B_6 हते राजन्; D_2 नृपौ जित्वा (m as in text) Dn_2 त्वं यन्मयि मृते राजन् — [b]) $Ś_1$ सह (for भव) — [c]) A few MSS भोक्षसे, K_4 °ते $Ś_1$ K_{1-3} V_1 B_3 D_{3-5} G_6 सर्वां (for कृत्स्नां) — [d]) $K_{2\,3}$ T_1 G_{3-5} transp किं and त्वं $K_{2\,4}$ G_4 करिष्यति

45 [a]) $K_{1\,2}$ D_1 आर्तं वाक्य K_1 G_6 ततस्तस्य, Dn_1 तु तं तस्य; D_5 नु तत्तस्य, G_1 हि तत्वस्य; G_2 तु पुत्रस्य; M_1 हि वत्तस्य — [b]) K_1 न शक्यते; $K_{2\,3}$ निशा(K_3 °श)म्य हि, $D_{1\,2}$ निशाम्य स° $\tilde{N}_1$ य°; V_1 च; G_2 सत् (for स°) — [cd]) $Ś_1$ [ऽ]भवत् (for ऽब्रवीत्) $K_{2\,3}$ प्रेक्ष्या(K_3 °क्षा)न्; $\tilde{N}_1$ शक्यं (for प्रेष्यान्) N_1 प्रेष्यवाक्यकरो भृश; D_3 दुर्योधनमतस्थित° (for [d]) S दुर्योधनस्य शांत्यर्थं धृतराष्ट्रोन्वशा(G_1 °ग)त्तदा Cv cites the post half as in S

46 [a]) G_6 स्थूणासहस्रां $Ś_1$ विदितै°; K_1 विशतां; $K_{2\,3}$ विवृतां, S (except $G_{5\,6}$) महतीं (for बृहतीं) — [c]) S °हरा (for °रमां) — [d]) $G_{1-3\,6}$ M शनै° (for आशु) G_2 शिल्पिभि°

47 Before 47, G_1 ins वैशंपायन — [a]) K_1 सतीर्य, D_1 संस्थाप्य; T_1 G_{4-6} M स्वास्तीर्य (for संस्तीर्य) $Ś_1$ K_4 Dn D_6 G_1 रत्नैस्तान्, K_{1-3} रम्यांस्तान् (K_1 °स्ता); B_6 रत्नौघान्; Cn as in text. — [b]) K_1 अक्षानावस्य; K_2 °नानार्य; K_3 °नानीय, K_4 अक्षावावप्य, $\tilde{N}_1$ तक्ष्णनावाप्य; V_1 B Dn $D_{2\,3}$ तक्ष्ण आनाय्य (D_2 °य); D_1 तक्ष्ण आनीय, D_{4-6} अक्षानानाय्य, G_1 अक्षानावाद्य; G_2 अक्षान्संस्थाप्य, G_3 अक्षाणा प्राप्य Cd n cite तक्ष्ण° (as in Vulgate)! — [c]) S संस्कृ(G_3 °स्तु)तां (for सुकृता) — [d]) K_1 मे शतै°; S मा चिर ($G_{1\,6}$ M_1 चिरात्) (for मे शनै°) — After 47, D_4 reads 49[cd], *repeating* it in its proper place.

48 [a]) S (except M_2) यज्ञार्थम् (for शान्त्यर्थम्) — [b]) G_3 भूमिपा°, G_6 भूपति — [c]) K_1 महाराजन् — [d]) K_1 प्राहिणोद्विदुराय च

49 [a]) $\tilde{N}_1$ M_2 अदृष्ट्वा, T_1 आपृष्ट्वा K_1 B_1 विदुरं यस्य; $\tilde{N}_1$ G_3 °रं तस्य; $B_{3\,4}$ °र स्वस्य, G_6 °रस्यास्य — [b]) $K_{2\,3}$ कश्चिन्नासीद् (by transp) T_1 $G_{2\,3}$ विनिर्णय° — [c]) $Ś_1$ K_4 $\tilde{N}_1$ $B_{1.2\,4\,6}$ Dn D_6 द्यूते (for द्यूत°) K_4 corrupt, V_1 जानान°; G_4 जानंश्च (for जानन्स) K_1 तान्सदोषान्विजानन्स — [d]) V_1 अमृष्य च, $B_{3\,6}$ $D_{1\,2}$ अमृष्यत, T_1 अहृ° (for अकृ°)

50 [a]) $K_{2\,3}$ राजन् (for धीमान्) — [b]) K_4 कली°. $B_{2\,6}$ $D_{1\,2}$ समुत्थित (for उपस्थि°) — [c]) V_1 °कालम्; M_1 °मूलम् (for °मुखम्) — [d]) Dn_2 D_6 T_1 °गमत्; G_6 °लवत् (for °द्रवत्)

51 B_4 om 51 — [a]) V_1 अभि° (for सोऽभि°) — [c]) D_4 चरणाम्, G_4 चरणम् (for चरणाप्) — [d]) $\tilde{N}_1$ V_1 B_2 D_{1-5} इदमित्यब्रवीद्वच°

52 Before 52, V_1 B D (except D_6) ins विदुर उ° — [a]) G_{3-5} नाभि(G_3 न हि)जानासि (for °नन्दामि) — [b]) K_2 D_4 इद (for इम) D_1 प्रभो° — [cd]) K_1 पुत्र (for पुत्रैर्) D_1 यदा (for यथा) K_4 तस्या स्मृत (for न स्याद् द्यूत) S द्यूतहेतोर्हि (G_3 °नं) ते भेद सुता(M_2 सुरा)नां भवति ध्रुवं (T_1 °व°) (G_2 reads 55[cd] here, omitting it in its proper place)

53 G_2 om. 53 — [a]) $K_{2,3}$ पुत्रस्य (for पुत्रेषु).

पुत्रैर्भेदो यथा न स्याद्द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ५२

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्तः पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहो न भविष्यति ।
दिवि देवाः प्रसादं नः करिष्यन्ति न संशयः ॥ ५३
अशुभं वा शुभं वापि हितं वा यदि वाहितम् ।
प्रवर्ततां सुहृद्द्यूतं दिष्टमेतन्न संशयः ॥ ५४
मयि संनिहिते चैव भीष्मे च भरतर्षभे ।
अनयो दैवविहितो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ५५
गच्छ त्वं रथमास्थाय हयैर्वातसमैर्जवे ।
खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय युधिष्ठिरम् ॥ ५६
न वार्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ।
दैवमेव परं मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ५७
इत्युक्तो विदुरो धीमान्नैतदस्तीति चिन्तयन् ।
आपगेयं महाप्राज्ञमभ्यगच्छत्सुदुःखितः ॥ ५८ C. 2. 1765 B 2. 49 60 K 2 76 65

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

Ś1 [अ]पुत्रैर् (for पुत्रैर्) — c) K4 B1-4 Dn2 D3-5 यदि, S (G2 om) एव (for दिवि) K4 प्रसादेन; B3 °दं च (for °दं नः)

54 S (except G2) transp 54 and 55. G3 om. 54ab — a) M2 अशुभे (for °भ) B6 च (for the first वा) K4 चापि (for वापि) — b) S (G6 om.) [अ]प्यथ (for यदि) — c) K1 महद्, B3 सकृद् (for सुहृद्) — d) K2 3 G3 इष्टम्, D6 T1 G1 2 इष्टम्, G6 दिष्टाम्, Cd as in text K4 ऐते; G6 एद (both corrupt, for एतन्) Ś1 Ñ1 B1 6 D1 2 6 S (except G1 6) अ(D6 न)सशय (for न सशय)

55 G2 om. 55ab, and reads 55cd in place of 52cd S (except G2) transp 54 and 55 — a) K2 D1 संनिहते K2 3 Ñ1 V1 B5 D3-5 चेह; K4 B4 Dn (!) D6 द्रोणे (for चैव) — b) K2 3 B5 D5 भरतर्षभ; Ñ1 V1 B1 3 D2 G1 पुरुषर्षभ, B2 6 D1 G4-6 M पुरुषर्षभे K4 B4 Dn(!) D6 भीष्मे त्वयि च भारत — c) K2 3 Ñ1 V1 B D4 T1 G3.6 M अनयोर् K4 D2 3 M2 देवविहितो, T1 G2-5 नैव विहितो; G1 नैव भविता — d) Ś1 न कदाचिद्, S नय (G6 M न न) सप्र- (for न कथंचिद्)

56 a) B (except B2) D1-5 आरुह्य (for आस्थाय) — b) G3 रथैर् (for हयैर्) Dn2 D5 G3.4 जवै, D1 3 T1 जवै — c) V1 D1 अद्यैव, G3 आस्थाय — d) Ś1 G2 पर्यानय; Ñ1 B1 3 6 D1 2 प्रत्यानय; V1 आनय त्व; B5 D3-5 त्वमानय (for समा°) T1 G1 3-6 M युधिष्ठिरमिहानय

57 a) Ś1 अवार्यो, K1 (before corr) न वार्ये; K2 3 अकार्यो; Ñ1 V1 B4 Dn D6 न वाच्यो, D5 न वार्ये (for न वार्यो) — b) Ś1 भविष्यति (for ब्रवीमि ते) K2 मे (for ते) — c) = 2 43 32a K1-3 B1 6 D1 2 S (except G6) मत्र (for एव) — d) Ś1 येनेदमुपपाद्यते, G4 येनैतमपहास्यते, M2 येनैव युवमद्यते (sic)

58 Before 58, K2 ins. वैश°. — a) D1 2 G6 इत्युक्त्वा (for °क्तो) G4 श्रीमान् (for धीमान्) — After 58a, K1 ins.

450* इदं वचनमब्रवीत् ।
कुलं सबान्धवं चैतन्

— b) Ś1 K1 4 Ñ1 V1 B4 Dn D1 G5 6 नेदम्; K2 3 ए(K3 ने)वम्; D6 नेतिम् (for नैतद्) K3 अस्त्विति; T1 (corrupt) अस्त वि- (for अस्तीति) D4 चिंतयत्; M2 °येत् (for °यन्) — c) K1 (by corr) अप्रमेयं, D3 अपगेयं, D5 आपगेय , Cd as in text K2 B D1-5 महात्मानम्, K4 D6 महाप्रज्ञम् (for °प्राज्ञम्) S आपगेये महाप्राज्ञे (G5 °ज्ञ) — d) K4 अभ्यगच्छत दु:खित ; S सर्वमेतन्न्यवेदयत् (G1 °न्निवेदय; G2 °न्निवेदयेत्, G5 °त्निवेदयत्)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 B D1-3 5 G1 द्यूत K4 Dn2 D4.6 (all om sub-parvan name) mention only दुर्योधन(D4 om दुर्योध)सताप — *Adhy name* M1 धृतराष्ट्रवाक्यं — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg) 48, K2 3 46, Dn1 49, S 35 (G4 61) — *S'loka no.* K2 3 59, Dn 60; D1.2 58, D4 51, T1 22, M1 24.

46

1 a) T1 G1-3 M तदभवद्; G4 तथा भवेद् (for समभवद्) — b) T1 च, G1 M सु- (for तन्) K1-3 महा(K3 °ह)स्पर्थं, K4 G2 महत्ययं — c) G3 6 तत्र (for यत्र) G1.6 M [ए]तद् (for तद्) — d) D1 2 मत् (for मे)

४६

C 2.1786 B 2.50.1 K 2.77.1

जनमेजय उवाच ।

कथं समभवद्द्यूतं भ्रातॄणां तन्महात्ययम् ।
यत्र तद्व्यसनं प्राप्तं पाण्डवैर्मे पितामहैः ॥ १
के च तत्र सभास्तारा राजानो ब्रह्मवित्तम ।
के चैनमन्वमोदन्त के चैनं प्रत्यषेधयन् ॥ २
विस्तरेणैतदिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ।
मूलं ह्येतद्विनाशस्य पृथिव्या द्विजसत्तम ॥ ३

सूत उवाच ।

एवमुक्तस्तदा राज्ञा व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।
आचचक्षे यथावृत्तं तत्सर्वं सर्ववेदवित् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मे विस्तरेणेमां कथां भरतसत्तम ।
भूय एव महाराज यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ५
विदुरस्य मतं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने पुनः ॥ ६
अलं द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति ।
न ह्यसौ सुमहाबुद्धिरहितं नो वदिष्यति ॥ ७
हितं हि परमं मन्ये विदुरो यत्प्रभाषते ।
क्रियतां पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव ॥ ८
देवर्षिर्वासवगुरुर्देवराजाय धीमते ।
यत्प्राह शास्त्रं भगवान्बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ९
तद्वेद विदुरः सर्वं सरहस्यं महाकविः ।
स्थितश्च वचने तस्य सदाहमपि पुत्रक ॥ १०
विदुरो वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ।

---

2 a) K1 T1 G5.6 केचित्, K4 के वै, G3.4 ये च, Cv के च (as in text) G6 अत्र (for तत्र) Ś1 सभास्ताश्च, G4 °स्तात, Cd °स्तारा (as in text) — b) D1.5 G3.5.6 °वित्तमा°, M1 °वित्तमः — c) K4 के वै तद्, B3 के चैनान्, B5 D8 के वै तान्, B6 के चैवम्, D4 के चैन*, G6 के वैनम् (for के चैनम्) B3 D1.2 T1 G1.3.5 अनुमोदत (T1 °तो; G3.5 °से); G4 अन्वमोदंते — d) K4 के चैन; B3 B8 के चैनान्, B5 D8.4 के चैतान्, T1 (corrupt) चेतेन (for के चैनं) K4 D2 प्रत्यपेधयत्, V1 °बोधयन्

3 a) K4 [ए]व तद् (hypermetric); B3.5 D8.4 S (except M2) तद् (for [ए]तद्) — b) K3.4 कथ्यमान D1 मया (for त्वया) B5 D8.4 [अ]नघ (for द्विज) — c) Ś1 K1 B5 D8.5 मूलमेतद्; G2 कुलस्यैतद् (for मूलं ह्येतद्) K4 विनाशाय; T1 G2 विज(G2 °जा)नस्य — d) K3 D5 T1 G4.5 M पृथिव्यां M2 पृथिवीक्षिता (for द्विज°)

4 S (except M1) om the ref — a) G1 एवमुक्ते. K2-4 B4 Dn D6 त(K4 तु)तो राज्ञा, Ñ1 B1-3.6 D1.2 S तु (G3.5.6 स) राज्ञा स; D4 तदा राजा — b) K1 V1 B3.5 D3-5 S महामति; B4 महामुनि (for प्रताप°) — c) K4 (corrupt) व्यासवक्षे, Dn2 आचचक्ष K1 यथाप्रज्ञ; K2.3 तदा वृत्त, K4 [अ]थ तद्वृत्त, Dn1 स यद्वृत्त; Dn2 D6 [अ]थ यद्वृत्त, G2 यथा सर्वं — d) Ś1 K1.4 V1 B6 Dn D4.6 तत्सर्वं वेदतत्त्व(V1 वेदसर्वं, B6 सर्वधर्मं, D4 वेदवेद)वित्, K2.3 कुरुपाडवयोस्तदा; D1 एतत्सर्वं च वेदवित् — Ñ1 om from सर्ववेदवित् up to यदि ते (in 5d)

5 Ñ1 om up to यदि ते in 5d (cf v l 4). G6 om the ref — a) T1 [इ]द (for [इ]मां) — b) B2.6 Dn2 D1.2 G3 भारत° — d) Ñ1 श्रवणैर्मम; B1 D1.2 श्रवणे रति°; B6 श्रवणे रुचि°, G (except G2) M श्रवणे मन°

6 a) Ñ1 V1 B5 Dn D1.2.6 मतिं (for मत) G1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — d) K1 व्यजने, D2 विजये (for विजने) B2 पुर°

7 a) K3 गंधारे, M2 गाधार. — b) K4 विदुरे (for °रो) — c) T1 G2 ह्यत्र, G1.3-6 M ह्येष (M2 °षु) (for ह्यसौ) K4 स (for सु) — d) Ś1 वो (for नो) D3 विदुष्यति, T1 वधिष्यति; G (except G2) M [ऽ]भिधास्यति (for वदिष्यति)

8 a) T1 G1.3-5 M हित(T1 इद)मेव पर मन्ये; G6 तमेव परम मन्ये — b) K4 यत्प्रभाषत, G3.6 [ऽ]य (G2 य) प्रभाषते — c) Ś1 K2.3 तत्र (for पुत्र)

9 c) K4 तत् (for यत्) Ñ1 विधिविद्; V1 विधिवद्, B1.3.6 D1.2 S सुमहद् (for भगवान्)

10 a) K4 G2 विदुरं (for °र°) K3 सर्वां, T1 कृत्स्नं (for सर्वं) — b) K1 °श्रुति°, M2 °मति° (for °कवि°) — c) K1 स्थितस्य, K2 स्थितस्यश्च (sic), K4 Ñ1 Dn D6

उद्धवो वा महाबुद्धिर्वृष्णीनामर्चितो नृप ॥ ११
द्यूतेन तदलं पुत्र द्यूते भेदो हि दृश्यते ।
भेदे विनाशो राज्यस्य तत्पुत्र परिवर्जय ॥ १२
पित्रा मात्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् ।
प्राप्तस्त्वमसि तत्तात पितृपैतामहं पदम् ॥ १३
अधीतवान्कृती शास्त्रे लालितः सततं गृहे ।
भ्रातृज्येष्ठः स्थितो राज्ये विन्दसे किं न शोभनम् ॥१४
पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ।
तत्प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोचसि पुत्रक ॥ १५
स्फीतं राष्ट्रं महाबाहो पितृपैतामहं महत् ।
नित्यमाज्ञापयन्भासि दिवि देवेश्वरो यथा ॥ १६
तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
समुत्थितं दुःखतरं तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ १७

दुर्योधन उवाच ।

अश्नाम्याच्छादयामीति प्रपश्यन्पापपूरुषः ।
नामर्षं कुरुते यस्तु पुरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ १८ C. 2. 1601 B. 2. 50. 17 K. 2. 77. 19

°तस्तु, B4 S °तोस्मि (T1 °तोस्य) (for °तश्च) — d) Ś1 स्थितो (for सदा) G4 असि (for अपि) K1 2 पुत्रक°

11 a) K1 S चापि (G3–6 च स) (for वापि) K1 (before corr.) 4 T1 मेधावि — b) K2 G (except G5) M1 प्रवरोत्तम° (for °रो मत°) — c) Ñ1 केशवो, B1 उत्तरो (m उद्धवो as in text) Ñ1 B3 G3 °बाहुर् (for °बुद्धिर्) — d) K2 3 परमर्चित°, K4 अर्चतो नृप°, B1 अच्युतो नृप K1 T1 यथा, D1 नृप°, G M कवि° (for नृप)

12 a) Ś1 K4 Ñ1 V1 B4 Dn D6 G1. 5 6 M तदलं पुत्र द्यूतेन (G1 5 6 M भेदेन) G3 corrupt — b) D4 द्यूत , G3 पुत्र° (for द्यूते) G1 वो ध्रुवं, G3 वै ध्रुवं; G5 6 वै ध्रुव°, M1 वो ध्रुवः (for दृश्यते) M2 द्यूते (corr from °तो) भेदोहितो ध्रुव — c) Ś1 Dn D6 स्याद्राजन्, K1 नियतं (marg sec m तद्द्यूत), K2 3 नियत°, S (except G2) सुव्यक्तः (G6 °क्तं) (for राज्यस्य) B1–3 6 D1 2 भेदे (B3 D1 °दो) राज्यविनाशश्च — d) K1–3 B1 2 D1. 2 त (for तत्) D2 पुत्र K2 परिवर्जयेत् S (except T1 G2) तस्मादेतां (G3 °नां) मतिं त्यज — After 12, M2 ins

451* अलमर्थं कुरूणां ते राष्ट्राणामिह संमतम् ।
ज्ञातिभिर्भ्रातृभिश्चैव सहितो रस्यसे सुखम् ।

13 a) G5 मात्रा पित्रा (by transp.) K1 [अ]थ (for च) D1 2 पिता माता स्वपुत्रस्य — b) K2 3 यदि; M2 तद्वै (for यद्वै) Ñ1 हित (for स्मृतम्) — c) B2 आसस्, G4 प्रायस् (for प्राप्तस्) Ñ1 V1 B4 Dn तन्नाम, B2 3 D2 तच्चात्र, B5 D3–5 तत्पुत्र, D1 तच्चापि, T1 G1 3. 4 6 M नस्तात (for तत्तात)

14 a) Ś1 कृते शास्त्रे, K3 कृती चास्त्रे, D1 2 कृतास्त्रश्च T1 (corrupt) अधिवान्कृतशास्त्रे वा — b) Ś1 K4 D6 लाडित°, G1 2 लाळित° D1 2 सनत (for सतत) — c) Ś1 K1–3 भ्राता, G3 राजा (for भ्रातृ) — d) V1 B1 3 5 6 D1–5 मन्यसे, S विद्यते (for विन्दसे) K2 S नु (G2 च) (for न) T1 [अ]शोभन, G1 3–5 M शोचन

15 M1 om 15^{ab} — a) K1 एतैर्, K2 आप्तैर् (for °जनैर्) K4 न लभ्यं, G2 M2 अतुल्य (for अलभ्यं) D3 तद्, T1 G2 6 हि (for यद्) — b) G1 अशना° (for भोजना°) Ś1 शुभं, D6 m महत्, T1 पदं (for परम्) — c) T1 G2 त्वं (for तत्) Ś1 प्राप्तोस्मि; D4 प्राप्तोसि (for प्राप्तोऽसि) — d) = 2 45. 11^{d}. K1. 2 पुत्रक° (for °क)

16 a) B1 स्फीत°, D1. 2 स्फीतो, G2 4 स्थितं (for स्फीतं) K1. 3 राज्य (for राष्ट्रं) — b) B2 6 पदं, G3 परं (for महत्) — c) K1 आख्यापयन्भासि; K4 आज्ञापयस्त्वासि, B1 D1, 3 °यन्ना(D1 °यन्मा)सि, D6 °यचयत् सि (sic), G4 °याभासे, G5 °यन् शासि — After 16, S ins

452* यादृशं च तवैश्वर्यं तदन्येषां सुदुर्लभम् ।
ये चोपभोगास्ते राजन्मया पूर्वं प्रकीर्तिता ।

[(L 1) G1 यादृशीं G3 5 6 तव चैश्वर्यं (by transp.) — (L 2) T1 G5 तात (for राजन्) G2 4–6 M2 मया ते पूर्वं(G2 4 परि)कीर्तिता (for the post half)]

17 K2 om 17. — a) K3 तथा, B1 2 D1. 2 तच्च (for तस्य) D1 मे (for ते) Ś1 विदित तात, K4 B2–4 6 Dn2 D1 2 विदित प्राज्ञ, B1 विदित पार्थ, D5 T1 G6 विदित प्राज्ञ (D5 °ज्ञ), G1. 3 विदितप्राज्ञ — b) V1 महत्, B5 6 m D3–5 कुत° (for कथम्) — c) B5 D3 4 5 (sup lin as in text) Cnp संमूर्छित (for समुत्थित) Ś1 दुःखवश, K4 Dn D6 M2 °कर, V1 B3 4 °मिद (for °तर) — d) Ś1 कथितुम् (for शंसितुम्)

18 b) G4 प्रापश्य (for प्रपश्यन्) V1 B1–3 6 D1–5 भरतर्षभ, T1 G1–3 ही(G1 हि)नपौरुष°, G4 हि न पौरुषं, G5 हीनपौरुष; G6 हीनपूरुष°, M हि न पूरुष° (for पाप°) — After 18^{ab}, K1 2 ins

453* अन्यान्स्वादधिकान्राजन्प्रपश्यन्नाप्तपूरुष° ।

C 2. 1602 B 2. 50 18 K 2. 77 20 न मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणा विभो ।
ज्वलितामिव कौन्तेये श्रियं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ १९
सर्वां हि पृथिवीं दृष्ट्वा युधिष्ठिरवशानुगाम् ।
स्थिरोऽस्मि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
आवर्जिता इवाभान्ति निघ्नाश्चैत्रकिकौकुराः ।
कारस्करा लोहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २१
हिमवत्सागरानूपाः सर्वरत्नाकरास्तथा ।
अन्त्याः सर्वे पर्युदस्ता युधिष्ठिरनिवेशने ॥ २२
ज्येष्ठोऽयमिति मां मत्वा श्रेष्ठश्चेति विशां पते ।
युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ २३
उपस्थितानां रत्नानां श्रेष्ठानामर्घहारिणाम् ।
नादृश्यत परः प्रान्तो नापरस्तत्र भारत ॥ २४
न मे हस्तः समभवद्वसु तत्प्रतिगृह्णतः ।
प्रातिष्ठन्त मयि श्रान्ते गृह्य दूराहृतं वसु ॥ २५

— [c]) B6 धारयेद् (for कुरुते) — [d]) D3-5 सोधम' पुरप स्मृत' (by transp).

19 [a]) G4 सह (for न मां) T1 G1 5 6 M मा (for मां) S (except G5.6) पृथिवी (for राजेन्द्र) — [b]) S (except G5 6) राजन् (G1 राज्य) (for लक्ष्मी) N1 V1 B2-4 6 D (except D6) साधारणी, Cd as in text. B (except B4 5) D1 2 प्रभो, G6 विभो (for विभो) — [c]) Ś1 ज्वलितामति, K4 Ñ1 V1 B Dn D6 G6 ज्वलिताभेव; T1 G1.3 M ज्वल(M2 °ल)तीमिव, G2 ज्वलितामपि; G4 ज्वलंस्तीव K4 D3 G6 कौंतेय — [d]) V1 B (except B4) D1-5 प्र (for च) S महा(G5 ममा)त्मनि (for च विव्यथे). — Cf 2 45. 15

20 [a]) K4 Dn (1) सर्वां च; D6 सर्वांश्च, T1 G3 5 6 न सर्वां, G1 सर्वां स्व ; G4 M2 स सर्वां, M1 न सता (for सर्वां हि) K4 Dn (1) चैव (for दृष्ट्वा) D1 सर्वां हि पृथिवी दृष्टा — G6 om (hapl.) from वशानुगाम् up to युधिष्ठिर (in 22[d]). — [b]) D1 °वशानुगा — [c]) K2 3 G2 4 स्थितोस्मि. Cd cites स्थिर (as in text) B3 येन (for योऽहं) — [d]) B1 एत (for एतद्) — Cf. 2 43. 10[ab]

21 G6 om. 21 (cf v l 20) — [a]) D1 आवर्तिता, G2 4 अवर्जिता; Cv अपजीवा D3 इवाभाति — [b]) Ś1 विघ्नाद्य; Cv as in text. K4 D6 निपाश्चैत्रक(K4 °कत्र)कौकुरा'; Ñ1 V1 नीपाश्चित्रककौरवा', B1 नृपाश्चांधककौरवा, B2-6 Dn D1-4 नीपा(D2 नीपां ; D3 नृपा)श्चित्रककौं(Dn °कौं)कुरा , D5 नीपा(*sup lin* as in text)श्चित्रककौरका'; T1 G2 3 निघ्ना किंकरका (G2 °ता) गुरो', G1 4 M1 वि(G4 M1 [*inf lin*] नि)घ्ना' किंकरका गुरो; G3 M2 विघ्ना' (G3 निघ्न') किंकरचागुरा' (M2 °रो) ꣸ Cd निघ्ना' आयत्ता' । चैत्रकादयो नृपा' ।꣸ — [c]) K3 Ñ1 V1 B2-5 G5 कारस्कारा, G2 °स्करो; G4 °स्कारो; Cv °स्करा (as in text) G3 लोमजवा (for लोह°) — 21[d]=22[d], also=2 45 18[d]

22 G6 om up to युधिष्ठिर (cf. v l 20), D4 om (hapl) 22. — [a]) B1 हिमवत्साग° K1 °भूपा', D1 3 °रूपा', D2 °न्नूपा (for °नूपा') — [b]) K4 N1 V1 B Dn D1 2 6 G1 M2 सर्वे; G3 सर्वा (for सर्वे) K1 रत्नपरा', K4 रत्नकरा'; T1 G1 रत्ना(G1 °त्न)कर' — [c]) K1 अत्याद्, D5 G1.5 अन्ये, Cv as in text D3 पृथूदस्ता, G4 पर्युदस्तो, G5 तु पर्यस्ता; Cd v as in text. — [d])=21[d] B1 3 युधिष्ठिरवशानुगा' (cf 20[b]).

23 [a]) T1 G1-3 M1 Cv [ऽ]हम् (for ऽयम्) B3 मत्वा मां (by transp), D2 मां गत्वा, G1 मा मत्वा, G2 मा भूत्वा — [b]) Ś1 द्वेपतोह, K2 3 D6 G6 ज्येष्ठश्चेति, T1 G6 श्रे(G6 ज्ये)ष्ठ चापि, G1. 2 4 M2 श्रेष्ठश्चापि; G3 श्रेष्ठ चेति — [d]) K1 मुक्तो (for यु°)

24 S transp 24 and 25. — [ab]) K2 3 रत्नानां ज्येष्ठानाम्, K4 B2 6 D1 2 श्रेष्ठानां रत्नानाम् (by transp), B1 सर्वेषां रत्नानाम्, G4 रत्नाना रत्नानां K2 3 अर्थहारिणां; B3 उपचारिणा; D1. 2 उपहारिणां, S Cv रत्नहारिणा (G4 श्रेष्ठहारिणा); Cd as in text. — [c]) K1 पर , K4 D6 पर, V1 B2 3 5.6 D1-5 पुन ; B1 पुर' (for पर'). Ś1 K3 Ñ1 B4 Dn D1 पारो, K4 D5m 6 पार ; D2 प्रासो (for प्रान्तो) Cn must have read प्रांतो (see below) S Cv परमत (G1 M2 Cv पार°, G4 पर तत्र) न पश्यामि — [d]) K4 नाचरन्; D6 T1 G2 4 5 M Cv नापर; G1 नावर; G3 न भार; G6 न परस् (for नापरस्) V1 B (except B4) D1-5 नापरातश्च (D5m नागृह्णस्तानि) भारत Cn reads some form of अपरांत' (it paraphrases प्रांतापरांतौ)

25 S transp 24 and 25 — [a]) M2 मोह' (for हस्त') G1 समभवन् G2 4 न मे हस्तस्थमभवद् — [b]) K2 वस्तु; D5 वसु; G2 विहृत् (for वसु) Dn2 M1 परिगृ°; D1 2 तत्प्रगृ° (for प्रतिगृ°) — [c]) V1 B6 व्यतिष्ठत; B1 (m as in text) प्रातिपूर्ण ; Dn D4 5 M1 अतिष्ठत; D3 अतिष्ठति; G3 4 प्र(G3 प्रा)त्यतिष्ठन्, Cd प्रातिष्ठन्त (as in text) K2 3 मयिश्रांग (sic) (for मयि श्रान्ते). K4 प्रातिष्ठतमपि शांते, B3 4 व्यतिष्ठतदपि श्रांते (B4 °तो, B4m प्रतिष्ठत मयि श्रांते); T1 G5 6 प्रातिष्ठन्तदविश्रांते, M2 श्रांते मयि स तिष्ठति — [d]) Ś1 दूरागत; K2 3 दू(K2 दु)राहृत, B1 हस्ताहृत, D2 दूताहृतं; D4 5 दूराहृत,

कृतां बिन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ॥ २६
वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत्स वृकोदरः ।
शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २७
तत्र स यदि शक्तः स्यां पातयेयं वृकोदरम् ।
सपत्नेनावहासो हि स मां दहति भारत ॥ २८
पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजशालिनीम् ।
मत्वा शिलासमां तोये पतितोऽस्मि नराधिप ॥ २९
तत्र मां प्राहसत्कृष्णः पार्थेन सह सस्वनम् ।
द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती मनो मम ॥ ३०
क्लिन्नवस्त्रस्य च जले किंकरा राजचोदिताः ।
ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखतरं मम ॥ ३१
प्रलम्भं च शृणुष्वान्यं गदतो मे नराधिप ।
अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ॥ ३२
तत्र मां यमजौ दूरादालोक्य ललितौ किल । C 2. 1817 B 2. 50 33 K 2. 77 35

G1 दूराद्धृत B3.4 गृह्णन्नभ्य(B3 °श्य)हृत वसु (B4 m as in text)

26 ^{a}) K1 कृत Ś1 सभा वै विविधै रत्नैर्, T1 G1 3–6 M1 कृतां (G3 °त) बैंदुसरै (G3 5 °रो-) रत्नैर्, M2 कृतां सैंदुसुरै रत्नैर् Cd cites बैंदुसरैः as in S! See Addenda. Cn ambiguous paraphrases, but Cv as in text! — ^{b}) Ś1 K D6 स्फ(K2 3 D6 स्फा)टिकप्रभा, D3 G2 स्फटिकछदा. — ^{c}) K1 रम्याम्, T1 G5 पुण्याम् — ^{d}) B3 च; G6 [प]व (for [इ]व)

27 ^{a}) B5 D3–5 वस्त्रमुत्कर्षयत मां, S उत्कर्षत च वै वासः (G1 च वासोत्र) — ^{b}) K2 प्रहसत् D5 सु-; S मा (T1 G4–6 मा) (for स) — After 27^{ab}, S ins

454* किंकराश्च सभापाला जहसुर्भरतर्षभ ।

— ^{c}) T1 G3–6 M पित्रोः, G2 पात्राः; Cv शात्रोः (as in text) K1–3 वृद्धि-; B3 G2 रत्न-, T1 G1 3 4 M अर्थे, G5.6 अर्थे, Cv अत्र (for ऋद्धि-) — ^{d}) K4 B1–4 6 Dn2 D6 विमूढो (B2.4 °ढ) रत्नवर्जितः; D1 2 मूढो रत्नविवर्जित ; S (except G2) प्राभृण्वं तत्र जीवित

28 ^{a}) B D1–5 [अ]हं (for स) G1 स्यात् — ^{b}) K2 3 S (except G1) घातयेयं, K4 B4 Dn1 D4.6 पातयेह, V1 Dn2 घातयेह. — After 28^{ab}, Dn(!) D4 ins.

455* यदि कुर्यां समारम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ।
शिशुपाल इवास्माकं गतिः स्यान्नात्र संशयः ।

— ^{c}) T1 G1–4 [अ]पहासो (for [अ]व°) Ś1 K1–3 य, B3 4 Dn D6 मे (for हि) — ^{d}) G3 6 M मा (for मां) D1 हरति (for दहति) — After 28, G3 *repeats* 27^{ab} (with S reading)

29 ^{ab}) K2 3 भारतीम् (for तादृशीम्) K4 वापि K2.3 D4 °शायिनीं; B1 °गामिनीं; D3 °शोभिता, D5 (marg *sec m*) °शोभिनीं S तत्र स्फा(T1 G4–6 स्फ)टिकतोया हि (G2 तां) स्फाटिकाम्बुजशोभिता — ^{c}) Ś1 K1 2 शिलामहं (for °समा) S Cv समां पुष्करिणीं मत्वा — ^{d}) V1 जनाधिप (for नरा°) — Cf 2 43 5 (and v l)

30 ^{a}) S अहसद् (for प्राहसत्) K1–3 कृष्णा, S भीमः (for कृष्णः) — ^{b}) K3 S सह पार्थेन (by transp) Ś1 B1.2 D6 सुस्वन, K1–3 Ñ1 V1 B4 Dn सुस्वरं, S (except G2) सस्वर (for सस्वनम्) — ^{c}) G2 चाहसत् (for च सह) — ^{d}) S पा(G2 घा)तयती (G3 °ति) (for व्यथयन्ती) — After 30, Ñ1 ins

456* भृत्यवर्गश्च यः कश्चित्सोऽपि प्रहसतेऽनघ ।

31 ^{a}) K4 Ñ1 Dn(!) D6 तु (for च). K2 3 प्रक्लिन्नवस्त्रस्य (K3 adds च) जले — ^{b}) K Dn राज(K2 जन)नोदिताः, B1–3 6 D1.2 °शासनात् — ^{c}) V1 तेन्यानि, D3 रत्नानि, T1 G3.5 चान्यानि (for मेऽन्यानि) — ^{d}) K1 ह्यथ (for तच्च) Ñ1 B5 Dn(!) D6 दुःखं परं (for दुःखतर) K4 स्मृतं, G1 महत् (for मम).

32 ^{a}) B6 पुनस्तं, D4 प्रलभे; G4 प्रलाप (for प्रलम्भ) Cd cites प्रलम्भः K1 4 Ñ1 V1 B1 D G1 अन्यद् (for अन्य) G2 शृणुष्वाद्य न शातो मे — ^{b}) K4 D (except D2) वदतो (K4 °ता) मे, T1 G2 येन क्रोधो (T1 reads न शातो मे also, before this, cf G2 in 32^{a}), G1 अज्ञानान्मे (for गदतो मे) K2 4 नराधिपः — ^{c}) D6 द्वारेण च (for अद्वारेण) B6 पुनर्गच्छन्; T1 G4 विनिर्गच्छ G1 6 M2 अद्वारेणापि निर्गच्छन् (G1 °च्छ) — ^{e}) K1 4 अभिहन्य, V1 अभिचिंत्य; B1 अविविक्त-, B2 6 D1.2 अविचिंत्य, T1 अपिहत्य (for अभिहत्य) B2 D1.2 भूमौ (for भूयो) — ^{f}) Ś1 K (except K3) V1 B1 2 6 D1.2 ललाटे चास्मि K2 G3 वीक्षितः, V1 B1 2.6 D1 2 ताडित , B3 G1 M2 विष्ठितः; T1 G2 व्रीळितः, G5 विक्षित , G6 विस्मितः — After 32, T1 G3–5 ins

457* स्त्रियश्च तत्र मा दृष्ट्वा जहसुस्तादृशं नृप ।
इद द्वारमिदं राजन्नद्वारमिति मा प्रति ।
अग्रतः प्रहसन्वाक्य बभाषे स वृकोदरः ।

[(L 1) G4 जहसुर्भरतर्षभ — With line 2, cf 34^{cd}.]

C 2. 1817 B 2. 50. 33 K 2. 77. 35 बाहुभिः परिगृह्णीतां शोचन्तौ सहितावुभौ ॥ ३३
उवाच सहदेवस्तु तत्र मां विस्मयन्निव ।
इदं द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुनः पुनः ॥ ३४
नामधेयानि रत्नानां पुरस्तान्न श्रुतानि मे ।
यानि दृष्टानि मे तस्यां मनस्तपति तच्च मे ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

दुर्योधन उवाच ।
यन्मया पाण्डवानां तु दृष्टं तच्छृणु भारत ।
आहृतं भूमिपालैर्हि वसु मुख्यं ततस्ततः ॥ १
न विन्दे दृढमात्मानं दृष्ट्वाहं तदरेर्धनम् ।
फलतो भूमितो वापि प्रतिपद्यस्व भारत ॥ २
ऐडांश्चैलान्वार्षदंशाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।

---

33 a) M2 मा (for मा) D5 यमलौ (for °जौ) K4 वीराद्; G4 आराद् (for दूराद्) — b) Ś1 K B4 Dn1 D6 [अ]भिहृ(K2 °हि)तं तदा (Ś1 यथा), Dn2 निहृत तदा, D5 ललितैः किल (marg sec. m. वच°); T1 G1–4 M ल(G2 4 ग्री)क्षितौ किल — cd) Ś1 पर्यगृह्णीतां, V1 प्रत्तिगृ°; D8–5 प्रत्यगृह्णी(D8 °ह्णं)तां (for प्रतिगृ°) K1 किल (for उभौ) S सक्षितावनुशोचंतौ (G2 °गतारौ; G4 °गतेवातौ [hypermetric]) बाहुभि° (G8 बाहु त) प्रत्यगृह्णतां (G1 °त)

34 a) S °देवो मां (for °देवस्तु) — b) B1 8.6 D1 2 ततो (for तत्र) Ś1 विहसन् (for विस्मयन्) S तत्र (T1 तत्रा ; G4 अत्र) विस्मापयन्निव — c) B6 इद (for इतो) S इतो राजन् (G2 धार्तराष्ट्र) (for इतो गच्छ) — d) S निर्ग(G2 आग)च्छेति पुन° पुन — After 34, Ñ1 V1 B4 Dn D1(marg) 4 ins

458* भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च ।
सयोध्य प्रहसित्वा च इतो द्वारं नराधिप ।

35 ab) B8 Dn1 रत्नानि (for °ना) S न श्रुतानि न दृष्टानि यानि रत्नानि (G8 4 जातानि) मे क्वचित् Cv cites first half as in S — c) B1 2 6 D1 2 तानि (for यानि) K1 V1 B4 तस्यां वै; B1–3 6 D1 2 मे तस्य; B5 D8–5 तस्यां मे (by transp) S तानि मे तत्र (T1 G5 तानि तत्र च) दृष्टानि — d) K1 V1 B4 5 D8–5 तेन मे व्यथितं मन , B1–3 6 D1 2 मनस्तापकराणि वै (D1 च), S तेन तप्तोस्मि (G1 तेन प्राप्तोस्मि; G6 तेनादृष्टोस्मि) दु°खित — After 35, T1 G8–5 ins

459* हुताशनं प्रवेक्ष्यामि प्रविशे वा महोदधिम् ।
सभायितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।
[(L 2) = Gītā 2. 34cd G8 या° (for चा°)]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1–3 B2–5 D1 2 6 G1 द्यूत, to it D1 2 add दुर्योधनसताप K4 B1 Dn1 D8 4 6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधन(D4 om it)सताप (D8 °प्रलाप) — *Adhy name* G6 धृतराष्ट्रनिषेधः, M1 दुर्योधनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) illegible, K2 D8 47, Dn1 50, S 86 (G4 62) — *S'loka no.* K8 Dn D1 2 M1 36, T1 37

47

1 After the ref., B2 ins

460* तस्यां सभायां राजेन्द्र राजसूये महाक्रतौ ।

— a) K1 4 Ñ1 V1 B2–6 D पांडवेयाना (for °वाना तु), Ś1 K2 8 च; G1 तत् (for तु) — b) Ñ1 पार्थिव (for भारत) B2 शृणु भारतसत्तम — c) Ś1 K1 °पालैस्तु; S °पालेभ्यो (for °पालैर्हि) — d) K2 8 सु(K8 hypermetric वसु)मुख्य च ततस्तत , G4 वसु मुख्य समंतत

2 a) K4 न विदे, Ñ1 V1 B8–5 om Dn1 D8–5 Cn नाविद, D1 न वेद, S निर्विंद्ये (G2.6 °वेद्य) (for न विन्दे) Ś1 V1 B Dn2 D1–5 मू(B5 गू)ढम्, G4 दृष्टम् (for दृढम्) — b) G2 दृष्टवान् (for दृष्ट्वाहं) — c) T1 G8 5 लालितो, G2 4 6 पालितो (G6 °ते), Cd.n (as in text) फलतो (Cd gloss फालिक [v l फ°] वस्त्रादि; Cn gloss सख्यापरिच्छेदत°) K2 8 मूलतो, D8 भूमिपो; Cd.n (as in text) भूमितो (Cd gloss आकारजं हीनादि, which is not clear to me, Cn gloss भूमित° देशभेदतो । यद्वा फलतो जात वस्त्रादि । भूमितो जात हीरादि) B2 चापि (for वापि) — d) G5 प्रत्यपद्यस्व G6 भावत° (for भारत)

3 a) K1 एडान्, K2 8 एलान्; Ñ1 V1 B Dn D2 5

प्रावाराजिनमुख्यांश्च काम्बोजः प्रददौ वसु ॥ ३
अश्वांस्तित्तिरिकल्माषांस्त्रिशतं शुकनासिकान् ।
उष्ट्रवामीस्त्रिशतं च पुष्टाः पीलुशमीङ्गुदैः ॥ ४
गोवासना ब्राह्मणाश्च दासमीयाश्च सर्वशः ।
प्रीत्यर्थं ते महाभागा धर्मराज्ञो महात्मनः ।
त्रिखर्वं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ५
कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयाञ्शुभान् ।
एवं बलिं प्रदायाथ प्रवेशं लेभिरे ततः ॥ ६
शतं दासीसहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम् ।
श्यामास्तन्व्यो दीर्घकेश्यो हेमाभरणभूषिताः । C 2.1829 B 2.51.9 K 2.78.36

Cn v (!) और्णान्, D1 कुणा-, D2 4 Cd ऊर्णान्, S (but not Cv, see above) कुथान् (G6 कथ) (for ऐडान्) Ś1 Ñ1 V1 B1 2 Dn D2 6 Cd n वैलान् (both gloss बिलवासिमूषिकादिरोमजान्), B4 शैलान्, B5 G5 6 M Cv चैलान्, D1 बिलान्; T1 च्छैलान्, G1 चलान्, G3 येदान्; G4 चिलान् (for चैलान्) Ś1 वाहुदशान्, K1 अरणादीन्, Ñ1 वारिपदान्, B2 वार्पदश्मान्, B5 वार्हदशान्, B6 अश्व°, D1 4 G4 M पार्ष° (M1 inf lin. वार्षदंशान् as in text), D3 वार्षदेशान्; T1 G5 पार्षदां(G5 °ता)श्च, G1 वर्षदशान्, G2 वर्षवरान्, G3 पार्षदान्, G6 पारिषद; Cd n as in text Cv first cites text, then repeats reading पार्ष° as in [T1 ?] G4 M, but glosses वृषभदशा· तत्सवंधि . . — ^{b}) Most N MSS, and G6 °परिस्कृतान् — ^{c}) Ś1 K1 प्रावारान(K1 °ना)जिनान्मुख्यान्, K2 3 °रानजितान्मुख्यान्, K4 प्रावराजिनमुख्याश्च; B6 D2 प्रावा° °मुख्यास्तु, D1 °मुख्यानां, T1 °जितमुख्यांश्च, G2 6 प्रवारा°, G4 प्राह राजन्यमुख्याश्च — ^{d}) Ś1 काम्भोज°, Dn2 काम्बौज° Ś1 K Dn D5 बहून्, T1 वस, G3 वसु° (for वसु)

4 ^{a}) M1 हयान् (for अश्वान्) K1 3 D4 5 M तित्तिरकल्माषान्, all comm as in text (Cd gloss तित्तिरिवच्चित्रान्, similarly Cn v) — ^{b}) Ś1 K1 2 T1 G3–6 त्रिशतान्, B1 त्रिंशत°, B4–6 D1. 5 त्रिंशत, Cv त्रिदशान् (for त्रिशत) K4 च शुकन्निभान् (sic), B3–6 D1–5 शुकसंनिभान्, G6 शतनासिकान्; Cd as in text (gloss बभ्रुमुखान्) — ^{c}) K4 उष्ट्रचामीस्, B1–3 6 D1 2 उष्ट्रान्वामीस्, D5 उष्ट्रवामींस्, G6 दृष्ट्वा चामीस्; Cn उष्ट्रा वाम्य (for उष्ट्रवामीस्) K1 3 च त्रिश(K1 °सि)ता; K2 च त्रिशता°; B1 2 6 त्रिंशतश्च, B3 5 D2 5 त्रिंशत च, D1 त्रिंशतीन् च (न् marg ins), D3 त्रिंशशत, S Cv त्रिगर्ता (G3 °र्ते, G4 °र्तां)श्च (for त्रिशत च) — ^{d}) K1 B5 D3 Cvp पुष्टा, K3 B1–3 6 T1 G5 Cv पुष्टान्; D1 तुष्टा, G2 पुष्टा° (for पुष्टा°) K4 पुष्टा° पीछशमींगुदैं, D5 उष्ट्राल्पीलुशमच्छवीन्, G3 विष्टान्पिलुशतिंगुदैं, G4 6 पुष्या वलशमींगुदै°

5 G6 om 5^{ab} — ^{ab}) Ś1 गोवाशन, K1 गोवसाना, K2 3 गोधाशना, K4 गोधाशीनो, B1 D6 (by corr) गोवा(D6 orig °धा)सिनो, Cd n (as in text) गोवासना (glosses Cd गोस्वामिन°, Cn बलीवर्दपोषका) Ñ1 V1 B D1 2 ब्रा(D2 ब्र)ह्मणा ये, D3 °णाय Ś1 B5 D2 6 दाशमीयाश्च, K1 वासमी°; K4 काश्मिरि°, B3. 4 Dn D1 3. 4 Cn दासनी°, D5 दासीदासाश्च (for दासमीयाश्च) Cd cites दाशमीया° (=दशमदेशोद्भवा°) B (except B5) D2 भारत (for सर्वश) S (G6 om) गोवासने(T1 G5 गोपास्वने , G2 गोपा° स ते)न स(G3 वि)हितास्तदादाय (G4 °त्ताय) चतुष्पद (T1 °तुष्पथं, G4 °तुष्टद, G5 °पष्कथ) Cv cites गोपानसेन गोपाना (for ^{a}) — ^{cd}) Ś1 K4 B1 Dn D6 महाराज, B2 5. 6 D1 °भाग; D2 °भागो (for °भागा) Ś1 D6 धर्मराजो, B2 6 D1 2 धर्मजस्य, B3 °ज्ञस्य (for °राज्ञो) S वसातयो दुद्रुवाश्च (G1 M वसातयोन्यद्रव्य च; G2 3 वस्त्राणि धान्यद्रव्य च; G4 वस्त्राण्यधान्यद्रव्य च; G6 वसतयोन्यगृह्याश्च) द्वारि तस्याव(G4 तत्राव , G6 तेस्याव)तस्थिरे Cv cites वसातयोन्यदूष्या (in ^{c}) — After 5^{cd}, K2 3 ins 461* — S om 5^{ef} — ^{e}) Ś1 K1–3 B1 D6 त्रैखर्वं, K4 त्रिपार्वं; Ñ1 V1 D3 5 Cn त्रिसर्वं, B2 त्रिखर, D1 2 त्रिसर्वं, Cd as in text B1 मणिम् (for बलिम्) B3 सर्वे वलिं समादाय — ^{f}) = 11^{d}, 13^{d}, etc D1 द्वारे (for द्वारि) K1–3 [अ]तिष्ठत (for तिष्ठति) Ś1 [अ]वारिता°, D3 किंकरा° (for वारिता°) — 5^{ef} = (var) 2 45. 24^{cd}. — Ś1 K1 4 Ñ1 V1 B2 5 Dn D4–6 ins after 5^{ef} K2 3, after 5^{cd}

461* ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्त° शतसघश° ।

[= 2 45 24^{ab}. Dn2 D4 5 गोमता K2 शतमहस्रश , K3 च सहस्रश°, B2 D6 शतसहश]

6 B1 3 4 6 D3 om 6. — S ins (and Cv glosses) after 6^{ab} (G1, after 7^{ab}) a passage given in App I (No 33) — S om. 6^{cd} — ^{c}) K1 एता, B2 5 त वै, D1 2 सर्वे (for एवं) K4 Ñ1 V1 D (D3 om) समादाय (for प्रदायाथ) — ^{d}) Dn (!) D4 5 न च (for तत°) D1 2 द्वारि तिष्ठति वारिताः (= 5^{f}, 11^{d}, etc). — 6 = (var) 2 45. 25

7 ^{a}) B2 D1 2 S (except T1 G1) सहस्राणि — ^{b}) For कार्पासिक, MSS कर्पासिक, कार्यसिक°, कार्पासक°,

C 2.1829 B 2.51.9 K 2.78.37 शूद्रा विप्रोत्तमार्हाणि राङ्कवान्यजिनानि च ॥ ७
बलिं च कृत्स्नमादाय भरुकच्छनिवासिनः ।
उपनिन्युर्महाराज हयान्गान्धारदेशजान् ॥ ८
इन्द्रकृष्टैर्वर्तयन्ति धान्यैर्नदीमुखैश्च ये ।
समुद्रनिष्कुटे जाताः परिसिन्धु च मानवाः ॥ ९
ते वैरामाः पारदाश्च वङ्गाश्च कितवैः सह ।
विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च ॥ १०
अजाविकं गोहिरण्यं खरोष्ट्रं फलजं मधु ।
कम्बलान्विविधांश्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥११
प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो म्लेच्छानामधिपो बली ।
यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महारथः ॥ १२
आजानेयान्हयाञ्शीघ्रानादायानिलरंहसः ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ १३
अश्मसारमयं भाण्डं शुद्धदन्तत्सरूनसीन् ।

कार्पासिक, etc Cd cites कार्पासिक° D8 5m सुवाससां, G3 सुवासिनी, G4 °निवासिनी°; G5 6 °निवासिन° — G1 (which om 7^{cd}) ins after 7^{ab} passage No 33 of App I (see above) — ^{c}) T1 G3-6 M1 तन्वीर् (for तन्व्यो) K3 दीर्घकेशो; T1 G3-6 M1 दीर्घकेशीर् — ^{d}) K1 हैमा°; V1 B1 5 D3-5 सर्वा° (for हैमा°) K4 B3-5 D8 5 G1 read 7^{ef} after 8, while T1 G2-6 M read it after 8^{ab} — ^{e}) B3 शूद्रां K4 शूद्रा विप्रोत्तमाश्चापि; S शुद्धान् (G2 M1 शुभान्) विप्रोत्त(G1-3 5 °क)मार्हा(G3 °र्गा)श्च — ^{f}) K1 शकवान्ययुनानि च, K4 रांकवानजिनानि च; Dn1 सक्राण्यजिनानि च; T1 G3 M2 कवला(or ळा)न्प्रवरान्ददौ, G1 कवळान्विविधान्ददु; G2 4-6 कम्बल प्रवरान्ददु (G5 6 °दौ); M1 कयलान्प्रददौ वरान् — After 7, S ins

462* ते सर्वे पाण्डुपुत्राय द्वार्यतिष्ठन्दिदृक्षव ।
[G3 5 6 पांडुपुत्रस्य G2 3 5 द्वारि तिष्ठन्]

8 G1 om 8^{ab} — ^{a}) = 13^{c} B1 बलिं कृत्स्नमुपादाय — ^{b}) Ś1 भुरुकच्छनिवासिन°, K1 तरुकच्छ°; K2 3 रुरुकच्छ°, K4 मृगुकुत्स°, V1 B1 2 D1 2 भद्रकच्छ°; Dn (but Cn as in text!) D6 कार्पासिक°, D3 भरुकच्छा°, D4 मरुकच्छ°, T1 G5 6 M भार(G6 °र)क(T1 M1 °क)च्छो नरर्षभ (T1 G6 °भ); G2 4 कनक च नरर्षभ°, G3 गारुवचो नरर्षभ° Cf 2 28 50^{c} — After 8^{ab}, T1 G2-6 M read 7^{ef} followed by 462* — ^{cd}) K4 D3 4 गधर्व°, D2 5 गधार° (for गान्धार°) S उपायन यदा (G4 यथा) दद्यु(G6 दस्मा°; M2 निन्यु)स्तदा द्वारमलभ्य(G4 6 °प्स्य)त — After 8, K4 B2-5 D3 5 G1 read 7^{ef} (G1 followed by 462*)

9 B1 om. 9^{ab} D3 5 transp. 9^{ab} and 9^{cd} — ^{a}) B1 2 5 6 D1 2 इन्द्रकृष्णैर्; G4 °कृष्टैर्, Cv °घृष्टैर् B3 G3 वर्तयती; G1 5 वर्धयति, G6 वर्तयति — ^{b}) Ś1 दांतैर्; G6 वान्यैर् (for धान्यैर्) B3 D1 T1 G1-3.5 नादीमुखै (G1 °जलै°), D2 3 5 G4 M1 नदी(G4 °दि)मुखै , M2 नादी°; Cv नाद्यमुखै° (so Sastri's ed, against all our MSS!), Cd (as in text) नदीमुखै° (= नदीमात्रै) S (except G5) तु (for च) G3 यै° (for ये) K Ñ1 V1 B1 Dn D4 6 धान्यैर्येच नदीमुखै — ^{c}) K1 समुद्रनिकुटे; K2 3 D5 °निकूटे; D4 °निष्कटे; T1 G3 °निष्कुटा, G1 2 M °निष्कु(M1 °निष्कू)ट°, G5 °निष्कुटाज् (for °निष्कुटे) Ś1 जात , G2 °जनाः (for जाता°) B1 D1 2 समुद्रे निष्कुटी(D1 °रे, D2 °टे)जाता°, G4 समुद्रान्निष्कटजना°; G6 समुद्रनिष्टजनना° — ^{d}) Ś1 Dn2 D6 परिसिंधु च मानवा° (Ś1 °व°); K3 Ñ1 V1 B Dn1 D1-5 पारे(D1 परे)सिंधु (D1-3.5 °धु) च मा°, S परि(T1 G3 °र; G5 °रे)सिंधुनिवासिन° (G2 परित° सिंधुवासिन°)

10 ^{a}) T1 G1 3.5 M वैद्रुमा°, G6 तेद्रैमा (sic) (for वैरामा°) Ñ1 दारदाश्च, G1 पारिदाश्च K4 ते वैमा पारदाश्चैव; B (except B3) D1-5 वै(B1 ते वै hypermetric)रामा° पा(D2 प)रदाश्चैव, G2 ते द्रुमा° परदारांश्च; G4 ते विद्रुमा प्यारदाश्च — ^{b}) K4 Dn (!) D6 आभीरा°, B1 4 5 D1-5 तुगाश्च; B2 तुरंगा° (for वङ्गाश्च) K2 D5 कितकै°, Ñ1 V1 कृतवै°; B D1-4 कृतकैः (for कितवै°) S शका° (G1 2 6 काश्य) कैरातकै सह (G3 तथा) — ^{c}) K1 विधिवद्बलिम्; S बलिं विविधम् (by transp)

11 ^{b}) G4 जलज (for फ°) — ^{d}) = 5^{f}, 25^{d}, etc D3 द्वारे (for द्वारि) K1-3 G1 [अ]तिष्ठत (K3 °ति) (for तिष्ठन्ति) Ś1 [अ]वारिता°

12 ^{b}) Ñ1 T1 G1-4 M1 वशी (for बली) — ^{c}) K4 जवनै°, M1 यावनै° (for यवनै°) K4 B1.6 D2 राजन् (for राजा) — ^{d}) K1 महारथ, T1 G3 5 महीपति°; G1 2 4 6 M महाबल°

13 ^{a}) Ś1 आजानीयान्; K4 B5 6 D1 अजानेयान्, G4 आंजनेयान्; G6 आदाय च D5 नृपांछीघ्रान् (marg sec m. कुलीनाश्वान्) — ^{b}) K1 °मित° (for °निल°) — ^{c}) = 8^{a} K2 3 बली (K3 °लि) रिरिक्षुमा(K2 °रा)त्मानं — ^{d}) Ś1 (m as in text) K4 B1 3 5 6 D1.4-6 G1 3 तिष्ठति; K1 3 [अ]तिष्ठत, K2 [अ]तिष्ठति, Ś1 (m as in text) [अ]वारिता , K2 3 B1 3.5 6 D1 3 T1 वारिता°, Ñ1 [अ]वारित°

14 ^{a}) G6 अश्मसारमयान्भांडान्, Cv as in text.

प्राग्ज्योतिपोऽथ तद्दत्त्वा भगदत्तोऽव्रजत्तदा ॥ १४
द्यक्षांस्त्र्यक्षाँल्ललाटाक्षान्नानादिग्भ्यः समागतान् ।
औष्णीषानिवासांश्च बाहुकान्पुरुपादकान् ॥ १५
एकपादांश्च तत्राहमपश्यं द्वारि वारितान् ।
बल्यर्थं ददतस्तस्मै हिरण्यं रजतं बहु ॥ १६
इन्द्रगोपकवर्णाभाञ्शुकवर्णान्मनोजवान् ।
तथैवेन्द्रायुधनिभान्संध्याभ्रसदृशानपि ॥ १७
अनेकवर्णानारण्यान्गृहीत्वाश्वान्मनोजवान् ।
जातरूपमनर्घ्यं च ददुस्तस्यैकपादकाः ॥ १८
चीनान्हूणाञ्शकानोड्रान्पर्वतान्तरवासिनः । C 2. 1643 B 2 51 28 K 2 78 55

— ^{b}) Dn2 D5 शुद्धं; T1 G5 6 M2 शुभान्, G2 शुभ (for शुद्ध-) Ś1 °च्छवीन् (for °त्सरून्) K1-3 शुभ्र(K1 °द्ध)दंतान्महागजान्, D2 corrupt, G1 शुभान्दतान्त्सरूनसीन्, G3 शुभादेतत्सरूनसि, G4 शुभदतोत्सरूनसीन्, M1 शुभानं-तत्सरू°; Cv शुभ्रदंततनूनस· (gloss गजान्) — ^{c}) K Ñ1 Dn D6 प्राग्ज्योतिपाधिपो, B1 2 4 6 D1 2 G2 °पो धनं; D3 °पो बलिं (for °पोऽथ तद्) B3 तद्गत्वा, D4 तद्धृत्वा (for तद्दत्त्वा) — ^{d}) D3 [ऽ]व्रवीत् (for ऽव्रजत्)

15 D4 reads 15^{ab} after line 1 of 463*. — ^{a}) Ś1 K1-3 Ñ1 Dn D6 त्र्य°; Dn1 (marg) Cn द्य° (as in text) G3 च नाना°, G4 नानन° (sic) (for ललाटा°) — ^{b}) M3 °द्वीप- (for °दिग्भ्य-) G6 नानाद्वीपपर्योतजान् — D3 om 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) Ś1 औपीपान् (for औष्णी°) K1 उष्ट्रीकानुपादांश्च; K2-4 अ(K2 आ)पार्ष्णिकान(K3 °ना)पादाश्च, Ñ1 B2 3. 5 6 D4 5 औ(D4 उ)ष्णीकानश्च(Ñ1 B5 °कानुं, B2 °कांस्तेन-, B5m °कातिल-; B6 कानभ्र)पाकां(D5 °वा)श्च, V1 B1 4 Dn औष्णीका(B1 °ष्का)नतवासाश्च, D1 2 उ(D2 औ)ष्णीषांस्तनपाकाश्च, D6 उष्णीषिकानवासांश्च; S औ(G5 उ)ष्णीपान(G1 औष्ट्रियान-, G4 °ष्णीपान्न; M2 °ष्णीपाश्च)-मया(M हया)श्चैव Cd cites औष्णीपान् (as in text), and अवासान् (=नग्नान्, cf. D6). — ^{d}) Ś1 *थकान्; K1-3 ऋ(K3 कृ)पिकान्, K4 अरोमान्, Ñ1 B4 Dn (!) D6 रोमकान् (!); V1 गवादीन्, B1 बाहुदान्, D1 अवादान्, D2 अवासान् (for बाहुकान्) K3 पुरुपादिकान्

16 D3 om 16^{ab} (cf. v l 15). — ^{b}) Ś1 अपश्यद्, K3 अवश्यं; G4 अदृश्यं (for अपश्यं) D1 द्वार- — V1 (om lines 3–4) B Dn D1 2 4 5 ins after 16^{ab}. D3 (which om. 15^{c}–16^{b}) ins after 15^{ab}.

463* राजानो बलिमादाय नानावर्णाननेकशः ।
कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभान्दूरपातिन· ।
आजह्रुर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ।
प्रमाणरागसपन्नान्वङ्क्षुतीरसमुद्भवान् ।

[The above lines are a variant of 20^{cd}–22^{ab}. Note that stanza 21 is om in B3. 4 D3-5, and bracketed in Dn1, while 22^{ab} is om. in B1 D2-5, otherwise both passages are found in all the MSS named. — (L. 1) B2 6 त्रिखर्वं (for राजानो) D1 राज्ञो बलिं समादाय (for the prior half) V1 B1-3 6 °रूपान्; D1. 5 °रूपम् (for °वर्णान्) — After line 1, D4 reads 15^{ab}. — (L 2) V1 D1 2 शतपातिन·, B3 6 दूर(B6 शत)यायिन (for दूरपातिन) B1 शताञ्शतपदातिन· (for the post half) — (L. 3) D5m साधुवाहिन· (for दिक्षु विश्रु°) B5 संश्रितान् (for विश्रु°) — (L 4) B2. 3 6 °जव° (for °राग°) B1 प्रमाणे राजसपन्नान् (for the prior half) B1 विंध्य°, B3 निक्षु° (for वङ्क्षु°)]

— ^{c}) K1 जलार्थं, K4 बला° (for बल्य°). K2 3 T1 G3 5 M1 च ददुस्, B3 6 Dn2 प्रददतुस् (sic), D1-5 प्रददुस्; G4 वदतस् (for ददतस्) S तस्य (for तस्मै) — ^{d}) K4, D1 वहु· (for बहु) D4 हिरण्य-; G3 (before corr) सुवर्णं Ś1 हिरण्यरजतान्बहून् — After 16, K4 Dn (!) D4 6 ins.

464* दत्त्वा प्रवेशं प्रासास्ते युधिष्ठिरनिवेशने ।

17 ^{a}) T1 G1 2 4-6 °कोपक- (for °गोपक) B2 वर्णाश्च; D1. 2 -वर्णांश्च, D4 -कर्णाभान्; T1 G3-6 M1 सकाशान् (for वर्णाभान्). — ^{b}) B5 G2 6 शुक्ल° (for शुक°) Ś1 K1-3 M1 °रमान् (for °जवान्) — ^{c}) D1 च (for [ए]व) G4 °शनि° (for °युध°). — ^{d}) D1 सध्यास्त° (for सध्याभ्र°)

18 ^{b}) B1 D1 2 शीघ्रवेगान् (for गृहीत्वाश्वान्) K4 Ñ1 B3 4 Dn D6 महाजवान्, V1 मनोरमान्, T1 G3-6 M2 तदा (M2 तथा) बहून् (for मनोजवान्) — ^{c}) K2. 3 °मनर्धेय, K4 °मनर्घं च, B1 2 5 6 D1-5 °मनल्प च, T1 G5 °मयाप्रेय, G1 6 M °मनाप्रेय; G3 °मयान्नेय; G4 °मयानर्घ्यान् (for °मनर्घ्यं च) — ^{d}) K2 B2 D1 2 तस्यैकपादकाः, K4 T1 तस्यैकपादकान्; B6 तस्यैकपादिका·; G4 तस्यैव पादपाः. — After 18, S ins. (Cv glosses) a passage given in App. I (No 34)

19 ^{a}) K1 कष्णान्; S चीना; Cv as in text. See Addenda. A few MSS. हूनान्, K4 Dn (!) D6 श(K4 स)कान्, B1 कृपान्, T1 G3 भ्रूणा·, G1 पूर्णा·, G2. 4-6 M हूणाः, Cv as in text. Ś1 शकालोत्रान्; K1 सकांबोजान्, K2 3 शकान्मेढ्रान्; K4 अहु [? read ह्रो] वाणान्, V1 शकाश्चोलान्; B1 °नोद्रान्, B4. 5 D1. 5 शकाश्चो(D4 °श्चौं)-ड्रान्, Dn (!) तथा औं(Dn1 ओ, m पौं)ड्रान्, D1 शकानौं-

C. 2 1644 B 2. 51 24 वार्ष्णेयान्हारहूणांश्च कृष्णान्हैमवतांस्तथा ॥ १९
न पारयाम्यभिगतान्विविधान्द्वारि वारितान् ।
बल्यर्थं ददतस्तस्य नानारूपाननेकशः ॥ २०
कृष्णग्रीवान्महाकायान्रासभाञ्शतपातिनः ।
आहार्षुर्दशसाहस्रान्विनीतान्दिक्षु विश्रुतान् ॥ २१
प्रमाणरागस्पर्शाढ्यं बाह्लीचीनसमुद्भवम् ।
और्णं च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा ॥ २२
कुट्टीकृतं तथैवान्यत्कमलाभं सहस्रशः ।

द्रान्; D2 छकानोढ्रान्, D3 शकान्पौढ्रान्, D6 छशान् ओढ्रान्, T1 G1 5 M1 खपा काचा ; G2-4 M2 कपा काचाः (G2 4 °शा); G6 खवा कापा (for शकानोढ्रान्) — ^{b}) G6 -वासिनां K4 पौंड्रान्यर्वरवासिनः; Dn (!) D6 वर्वरान्वन वासिन; D1 2 पर्वतांतरचारिण. — S om (hapl, see Addenda) 19^{c}–21^{b} — ^{c}) K4 आर्ष्णेयान्; B3 वत्मीकान्; B4 om याह्लीकान्; D4 5 निपादान (for वार्ष्णेयान्) Ś1 हार*नाश्च; K1 हार(m °रां)हूरांश्च; K4 हारहूनाश्च; B2-4 6 D1 2. 4 5 °पारसीकांश्च (for हारहूणांश्च) Ñ1 वारिषेणा पारसूकान्; V1 वाह्लेयकान्पारसीकान्; B1 वार्ष्णनीयान्पारसीकान्; D3 निपादान्यासिकांश्चैव — ^{d}) K2 3 कृत्स्नान् (for कृष्णान्) — After 19, B5 ins (the D4 5 version of 19^{cd}, i e).

465* निपादान्पारसीकाश्च कृष्णान्हैमवतांस्तथा ।

B5 cont B2 ins. after 19 (cf 20^{ab})

466* आख्यातुं नानशक्तोऽहं विविधान्द्वारि वारितान् ।

20 S om 20 (cf. v l 19). — ^{a}) Ñ1 V1 B2-6 Dn D1 2 नीपान्(Dn D1 °रू)पान(V1 °यु ; Dn1 °म , D2 °ना)धिगतान्, D3 अर्णवांतर्गतांस्तात; D4 5 अपरांतादभिगतान् — ^{b}) Ñ1 Dn2 द्वार (for द्वारि) V1 द्वार्येविष्ठत वारितान्; B2 3 5 6 D1 2 द्वारि विष्ठति वारिता ; B4 द्वार्यपश्य निवारितान् — With 20^{cd} of line 1 of 463* above — ^{c}) K4 वाल्यर्थं (for वल्य°) B2 प्रददुस; D1 ददृशुस (for ददतस) — ^{d}) K1 °रूपाण्य° (for °रूपान°)

21 With this stanza, cf. lines 2–3 of 463* above. — S om 21^{ab} (cf. v l. 19), B3 4 om. 21, D3-5 om 21^{a}–22^{b}. Dn1 encloses 21 in brackets — ^{a}) B2 °श्रीमान् (for °ग्रीवान्) K2 कृष्णग्रीवा महाकारान् — ^{b}) K1 शतयामिनः; D6 (by marg. corr) °पायिन, Cd °पातिन (as in text) B1. 6 D1 2 रासभा(D1 °भान्)कृति(D1 2 [before corr] °त्रि)पातिन — ^{c}) Ś1 Ñ1 V1 Dn1 D6 T1 G1 3 5 M1 अहार्षु, K2 3 आ(K3 अ)हाहु , K4 B (B3 4 om) D1 2 आजह्रु (cf 463*, line 3), G2 4 6 आहर्षु (for आहार्षु) B (B3. 4 om) D2 शत (for दश) M2 साहस्र — ^{d}) K1 (before corr). 2 विनीता, B1. 6 D2 विदितान् (for विनीतान्). K4 G4 दिक्षु विश्रितान्; V1 विश्रुतान्हयान्. M2 मधुकुंभान्र सस्तुवान्.

☞ The sequence of stanzas 22–26 in S (which om 24^{cd}) is 22^{cd}, 22^{ab}, 25^{ab}, 467*, 26, 23^{ab}, 24^{ab}, 23^{cd}, 25^{cd}

22 With 22^{ab}, cf line 4 of 463* above B1 D2-5 om 22^{ab} (for D3-5, cf v l 21) D1 reads 22^{abc} in marg S (Cv also) transp 22^{ab} and 22^{cd} — ^{a}) G6 ब्राह्मणा (for प्रमाण) K1 °सस्पर्शान्; K2 corrupt, B (B1 om) T1 G3. 5 °स्पर्शाढ्यान्, Cv °स्पर्शाढ्य (as in text) K4 अप्रमाणहयान् श्वास्य — ^{b}) Ś1 K4 D6 वाह्लिची(K4 °वी)न , K1 वह्लिवीयान्; K2 वाह्लचीन ; V1 वह्लीतीर-, B (B1 om) वाहुवीर्य ; Dn1 (*sup lin. sec m*) वक्तृतीर-; G4 बाल्यो चिर , G6 वाल्यचीन, M1 वहुचीन-, Cv वाहिचीन- (for वाह्लीचीन-) K V1 B2 6 T1 G3. 5 -समुद्भवान्; B3 4 -समाश्रितान्; B5 -समन्वितान्; Cv समुद्भवम् (as in text). — ^{c}) K1 Dn2 D1m 2 ऊर्णं च, V1 B (B5m) और्णज, D6 अर्णश्च, T1 उष्णिषु, G1 औड्रिकान्, G2-5 उ(G2 औ)ष्णीष; G6 M1 औष्णीक, M2 ओष्टिक (for और्णं च). K3 रकव, B4 रकुजं; D2 शाकवं, D4 शकव, S कंबल (G1 राकुपान्, G6 कम्बलदा) (for राङ्कव) Cv उष्णीषकर (for और्णं च राङ्कव) K2 3 चीव; B2 D2 चापि (for चैव) D1 (orig) भारतायामवं चापि — ^{d}) K1 कीटज , Cv किट्टज B2-6 D1-5 पट्टज कीटज (by transp) — After 22^{ab}, S reads 25^{ab}, and then ins (G2 4 M1 om lines 3–6, Cv glosses line 1)

467* खर्वटास्तोमराश्चैव शूरा वर्धनकास्तथा ।
चेलान्बहुविधान्गृह्य द्वारि तिष्ठन्ति वारिता ।
प्राकोटास्ताटकेयाश्च नन्दिनागरकास्तथा ।
तापितास्त्रिपुराश्चैव पञ्चमेया सहोत्कला ।
तथा चाटविका सर्वे नानाद्रव्यपरिच्छदान् । [5]
परिगृह्य महाराज द्वारि तिष्ठन्ति वारिता ।

[(L 1) T1 खर्वाटा°, G4 खर्पटा°, G6 खर्वरा° (for खर्वटा°) — (L 3) T1 प्रकोटा (for प्राकोटा) T1 नाट°, G1 M1 नाग° (for ताट°) — (L 4) G1 M1 तापिका°, G5 6 नाचिता° (for तापिता°) G1 6 M1 सहोरुजा — (L 6) T1 G5 प्रति° (for परि°)]

23 For the sequence of S, see above — ^{a})

श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम् ॥ २३
निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्वधान् ।
अपरान्तसमुद्भूतांस्तथैव परशूञ्शितान् ॥ २४
रसान्गन्धांश्च विविधान्रत्नानि च सहस्रशः ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ २५
शकास्तुखाराः कङ्काश्च रोमशाः शृङ्गिणो नराः ।
महागमान्दूरगमान्गणितानर्बुदं हयान् ॥ २६
कोटिशश्चैव बहुशः सुवर्णं पद्मसंमितम् ।
बलिमादाय विविधं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ २७
आसनानि महार्हाणि यानानि शयनानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि गजदन्तमयानि च ॥ २८
रथांश्च विविधाकाराञ्जातरूपपरिष्कृतान् । C 2 1854 B 2.51 33 K 2 78.64

K1-3 कुट्टीकृता (K2 °तास्), Ñ1 कठीकृत, V1 B (except B4) D (except D6) Cn कुट्टीकृतं (B2 D1 2 °भूतं), T1 G3-5 किंकिणीकं (G3 °त, G4 °कृतान् hypermetric!), G1 कञ्जीकृतं, G2 Cv किटी°, G6 कुंदी°; M2 कटी° Ś1 K1-3 तथैवान्यान्, K4 V1 B1 2 Dn D1 2 6 तथैवात्र, Ñ1 S Cv सुव(G5 °प)र्णं च (G4 °र्णांश्च; G6 °र्णश्च), B4 तथैवान्य — b) K1-3 कमलाभान् (for °भं) Ñ1 S पद्मकिंजल्कसनिभं (Ñ1 °मप्रभं, G4 °संनिभान्) — c) V1 शुक्ल; B2 D1 2 सूक्ष्म; B3.5 6 D3.5 श्लक्ष्ण- (for श्लक्ष्ण) Ś1 B3 5 D3-5 वस्त्र च कार्पासम्; D1 (m as in text) -वस्त्रासमर्पासम्, D2 -वस्त्रमकर्पासम् — d) K1 अधिक, G1 4 M1 ह्याविक Dn2 D4 6 (before corr) मृदु वाजिन (K1 °लाजिना); T1 G3 5 ह्येणकाजिन, G1 6 M ह्यांष्ट्रिका(G1 °मा)जिन, G2 ह्यग्र्यमाजिनं, G4 ह्येरकाजिन

24 For sequence of S, cf v l 22 — a) K2 निशीताश्चैव M1 चापि (for चैव) K4 दीर्घांगान्, Ñ1 V1 B D1-5 दीर्घांश्च (for दीर्घासीन्) T1 G3-6 शि(T1 G5 6 शी)तान् दीर्घा(G3 दिव्या)नसीनन्यान्, G1 2 M2 दर्शनीयाश्च (G1 दर्शितांश्चापि) दीर्घाम्सीन् (G2 °सि) — b) Ñ1 V1 B3.4 6 D1 2 T1 G1 2 4 5 यष्टिशक्ति°, B1 पष्टिशक्ति°, B2 पट्टिशक्ति°, B5 D3-5 शक्तिमल्ल°, G3 दृष्टिशक्ति°, G6 ऋपि शक्ति° (for ऋष्टिशक्ति°) A few MSS °परस्वधान्; some S MSS °श्वथान् — After 24ab, B3 ins 30cd, *repeating* it in its proper place — S om 24cd (see Addenda) — c) Ś1 अपरातरमंमूलास्, B2 3 6 कोटिशश्च समुद्भूतान्; D6 अपरांतसमुद्भूता° — d) K1 2 सितान्, Ñ1 V1 B D2-5 शुभान्, D1 (m as in text) दभान् (for शितान्)

25 For sequence of S, cf v l 22 — a) D1 रस- (for रसान्) B1 शखान् (for गन्धान्) S प्रशसतस्; Cv प्रशमन्स (for च विविधान्) — b) B D2-5 रत्ना(D2 वस्त्रा)नि विविधानि च, S त(G6 स्थि)तो द्वारमलप्स्यत Cv cites द्वारमलम्यत — c) K2 3 बलिकृत्स्न समादाय, K4 बलिश्च कृत्स्नमादाय, S बलिमेत (T1 बिलमेत, G1 बलिमेतां, G4 बलिमेत्र, G6 अमितं च, M2 बलियेतद्) समादाय — d) K1-3 Ñ1 द्वार्यतिष्ठत (K2 °तिष्ठत; K3 °तिष्ठति) वा°

26 For sequence of S, cf v l 22 — a) G5 शाकास्. Some MSS तुषारा; Ś1 तुखाटा°, Ñ1 तुकारा°. Ś1 कह्लाश्च, V1 B1 2m 3 6 काम्बोजा, B2 D1 2 काकाश्च, T1 G1 3-6 M कौरव्य (G4 कौमारा) (for कङ्काश्च). K1-3 श(K1 शु)कास्तुषारान्कर्पा(K1 °का)श्च, G2 शाकाहारास्तु कौरव्य — b) B D1-5 G1 4-6 M रोमका (!), G2 रोमिण, G3 रामग (for रोमशा°). G3 4 शार्ङ्गिणो (for शृङ्गिणो) K1 तथा (for नरा°) K2 3 रोमशान्मृगरूपिण° — c) Ñ1 B1.5 Dn D3 5 महागजान्, G3-5 M °बलान् (for °गमान्) T1 बलादरगमात्राजन्, G1 बहान्बलीन्दुर्गवा, G2 बहार्थलिंददूरग्र्यं, G6 बलादूरगमा राजन् — d) G4 गुणितान् Ś1 K4 Ñ1 V1 B D G3-5 अर्बुदान् (for अर्बुद) T1 G1 6 M1 गणिताश् (G6 भणित; M1 गणितं) चार्बुद मया; G2 अर्बुद गणित मया — G3-5 *repeat* 26cd बालान्दू(G5 बलाद्दू)रगमात्राजन्गणिताश्चार्बुदं मया (G4 °दान्हयान्)

27 S om 27 — a) K4 Dn (!) D6 शत° (for कोटि°) K2 3 सदश (for बहुश°) — b) K2 3 D6 °सनिभ (for °संमितम्) — c) Ś1 K1 विविध बलिमादाय (by transp) — d) K1 2 Ñ1 [अ]तिष्ठत (for तिष्ठन्ति)

28 a) V1 B3-5 D3-5 विचित्राणि (for महार्हाणि) — b) Ś1 पानानि (for या°) K1 2 Ñ1 V1 B D1-5 विविधानि (for शयनानि). — G2 om 28cd. — d) V1 B3 4 D3-5 दंति° (for गज°) — After 28, V1 B2-6 D (except D2 6, D1 marg *sec m*) ins

468* कवचानि महार्हाणि शस्त्राणि विविधानि च ।
[Dn (!) D1 निचित्राणि (for महा°)]

B1 D2 read 30cd after 28, B2 6, after 468*

29 G2-4 om 29a-30b, D6 om (? hapl) 29b-30a. — b) T1 G1 5 6 M जाम्बूनद (for जातरूप) Ś1 -बहिष्कृतान्, some MSS परिस्कृतान् — K4 om 29c-30b. — d) K2 3 °वारिणान्, B (except B3) Dn D1-3 S (G2-4 om) °वारितान्, Cd as in text

30 D6 om 30a, K1 G2-4 om 30ab (for G2-4 cf.

C 2.1854 B 2.51.34 K 2.78.65 हयैर्विनीतैः संपन्नान्वैयाघ्रपरिवारणान् ॥ २९
विचित्रांश्च परिस्तोमान्रत्नानि च सहस्रशः ।
नाराचानर्धनाराचाञ्शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३०
एतद्दत्त्वा महद्द्रव्यं पूर्वदेशाधिपो नृपः ।
प्रविष्टो यज्ञसदनं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

दुर्योधन उवाच ।
दायं तु तस्मै विविधं शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसंचयम् ॥ १
मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ।
ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ॥ २
खशा एकाशनाज्योहाः प्रदरा दीर्घवेणवः ।

v.l 29). — [a]) K1 2 विविधान् (for विचित्रान्) T1 G1 5 6 M1 स (for च) — [b]) T1 G3 6 M चापानि; G1 शापानि (for रत्नानि) B (except B3) D T1 G1 5 6 M विविधानि च (for च सहस्रशः) — B1.2 6 D2 transp 30[cd] (of v l. 28) B5.6 D3.5 G3 om 30[cd]. — [c]) Dn (1) °नार्ध° (for °नर्ध°). — G1 om. 30[d]–31[a] — [d]) B3 नारीकाश्च सहस्रशः

31 D1 *repeats* here 29[ab] and 30[ab] G1 om. 31[a] (of v l 30) — [a]) B3.4 तत्तद् (for एतद्) B5 दृष्ट्वा, T1 G5 M गृह्य (for दत्त्वा) D1 2 मणिकाचनचित्राणि, G2–4 एतद्द्रव्य महद्गृह्य (G3 महाराज), G6 एतं दिव्य महद्गृह्य — [b]) K4 Dn (1) D6 °धिपा नृपा° — G1 om 31[cd] — [c]) K4 B1 Dn D6 प्रविष्टा B5 D3–5 यज्ञ° (for यज्ञ°). — [d]) Ñ1 V1 B1.6 D1 2 T1 G2–5 M यशस्विन° (for महा°) — S ins after 31 (G1, after 31[ab]) a passage given in App I (No. 35), Cv glosses line 1.

Colophon — *Sub-parvan* K1 B2–5 D2 G1 द्यूत K4 (om sub-parvan name) mentions only धृतराष्ट्रमन्त्र; B1 Dn D1–4 6 likewise only दुर्योधनसंताप (D2 °धनप्रलाप) — *Adhy name* G1 M2 साम्राज्यवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 50, K2 3 D2 4 48, Dn1 51, S 87 (G4 63) — *S'loka no* K2 3 32, Dn 35, D1 33, D4 34, M1 67.

48

1 [a]) B2 5 D3–5 इम (for दाय) K2 3 B3 च (for तु) K4 Ñ1 V1 B6 Dn D1.2 6 विविध त(K4 स्व)स्मै (by transp), B1 च[? read द]दतस्तस्मै, B2.5 D3–5 विविधं दायं S इमाश्च देयान् (G1.2 6 M1 इमाश्च दानान्, M2 इमान्प्रदेयान्) विविधान् — [b]) B D1–5 गदत (B1 विविध, B3 ददत, B4 6 D1.2 वदतः) शृणु मे (by transp) Ś1 K2 3 Dn2 नृप (K2 °प); K4 [ऽ]नघान् (for ऽनघ) S निबोध मम पार्थिव. — [cd]) Dn1 यथार्थं (for यज्ञ°) D1 2 महार्थं (for °न्त) S यज्ञार्थं (T1 G2.4 °र्थं, G6 राज्ञोस्ते [? read र्थं]) राजभिर्दत्तान् (M2 °र्नीतान्) महतो धनसंचयान्

2 [b]) K2 D3 शैलोदाम्, G4 शैलवाम् — [c]) V1 B2 3.5 D3–5 ये वै; S (except G5 6) एते (for ये ते). D1 किंचन (for कीचक°) — [d]) T1 धौम्याम् (for रम्याम्). G6 जाया रम्यामुपास्थिते

3 [a]) Ś1 खगा एकादनाज्येहा; K1 एषामेकाशना नादा; K2 3 तेषामेकाशता (K3 °कांशतो) ज्योहा; K4 खसा एकागनाज्योहा, Ñ1 V1 B2–6 D खसा (B3 5 6 Dn2 D3–5 खशा) ए(B1 य)कास(B2–5 6m D3–5 °य)ना ह्यहा (D3.5 ह्योहा, D6 ज्योहा); B1 (corrupt) सुयायकायना ह्यहा; S रपा (G2 कपा, G3 एपा, G4 वेपां; G5 खशा) शाका (G1 2 6 शता, G4 शकाद्) शतज्योत्स्ना (G1 °ज्योहा, G2 °ज्योता, G3 6 °ज्योभा; G4 M2 °घोता) See Addenda. — [b]) K2 4 प्रवरा, K3 °वारा, B1.3 6 D2–5 प्रव(B6 °वा)हा, B2 5 प्रवहा, D6 °दरी; T1 G3 °घासा; G1 6 °सादा, G2 4 M1 प्रासादा, G5 प्रवासा, M2 °खासा (for °दरा) D4 दीर्घवेणुवै, G2 4 °वेणिका (for °वेणव) — [c]) Ś1 यर्यराश्च, K Dn D6 पारदा (for पशुपा°) Ñ1 V1 B D (except D6) कुलिंदाश्च — [d]) V1 टङ्कणा (for तङ्गणा) S (except G3) तकणा परतकणा

4 [a]) K3 Dn(1) D1 तद्दै, D6 त वै, G1 M तैलं (for ते वै) K4 Ñ1 V1 B (except B2) D2–5 G4 पिपी(K4 °पि)लिका, T1 पैपलिका; G1–3 पैपीलिक; G5 6 पैपीलिका

पशुपाश्च कुणिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ३
ते वै पिपीलिकं नाम वरदत्तं पिपीलिकैः ।
जातरूपं द्रोणमेयमहार्षुः पुञ्जशो नृपाः ॥ ४
कृष्णाँल्ललामांश्चमराञ्शुक्लांश्चान्याञ्शशिप्रभान् ।
हिमवत्पुष्पजं चैव स्वादु क्षौद्रं तथा बहु ॥ ५
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्यपोढं माल्यमम्बुभिः ।
उत्तरादपि कैलासादोषधीः सुमहाबलाः ॥ ६
पार्वतीया बलिं चान्यमाहृत्य प्रणताः स्थिताः ।
अजातशत्रोर्नृपतेर्द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ७
ये परार्धे हिमवतः सूर्योदयगिरौ नृपाः ।
वारिषेणसमुद्रान्ते लोहित्यमभितश्च ये ।
फलमूलाशना ये च किराताश्चर्मवाससः ॥ ८
चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान्कालीयकस्य च ।
चर्मरत्नसुवर्णानां गन्धानां चैव राशयः ॥ ९
कैरातिकानामयुतं दासीनां च विशां पते ।
आहृत्य रमणीयार्थान्दूरजान्मृगपक्षिणः ॥ १० C 2. 1867 B 2. 52. 11 K 2. 78 87

(G6 by corr °को), M वैपीलिकं — b) Ś1 धनं दत्त, K1 समोदस्तं, K2 सदोहस्त, K3 सहोहस्त, K4 वर दत्त, Ñ1 V1 वरो दत्त°; B D2-5 वर(B1 °रो)दत्ता°, Dn(!) D6 उद्धृतं यत्, D1 वरदत्त- (m यदुद्धृत्त); T1 G3-6 M1 पुरा दत्तं, G1 दूत्रुदात्तं, G2 मधु दत्तं, M2 दूरादात्त (for वरदत्तं) Ś1 K1.4 Ñ1 V1 Dn1 D6 पिपीलकै°, G3-5 पिपीलिके — c) K1 D3 द्रोणमयम् K3 S जातरूप(G6 °पं)मयं (T1 °या) द्रोणम् — d) K1 D6 आहार्पु°, K4 आहापा°, Ñ1 B D2-5 आजहु°, G2 अहर्पु°, G4 आहर्पु, G6 अहार्पं D1 पूज(m °ग)शो, D5 पुंढ्शो, T G पुंजतो (G2 परतो). D3 नृप; T1 G3-6 मधु, G1 2 M बहु (for नृपा°)

5 a) D2 रक्तांश्च; Cd ललामान् (as in text) B1 च परान्, B3 चरमान् (for चमरान्). S कृष्णवालांश्च चमरान् — b) K1 शुभ्रान्; K2 3 शुभान्, B2 D3-5 शुकान्, D2 शुक्रान् B1 3 6 D1 2 om. च. S शुक्(T1 °क्य) वालास्तथाप(M °व)रान् — c) B (except B4) D1-5 Cnp हिमज (for °वत्-). G6 °पुष्पकं (for °पुष्पज) — d) S क्षौद्ररस (for क्षौद्र तथा) V1 B D2-5 मधु (for बहु).

6 b) Ś1 [अ]प्यखिलं, K1 आवोढ, K2 3 [अ]प्यपोढुं, V1 पालयन्, B D1-5 प्रापयन् (B1 प्ररूढ) (for [अ]प्यपोढ) K1 V1 अंशुभि°; B2-6 D1-5 अंबु (B4 अध्रु) च (for अम्बुभि°) S व्यूढं (T1 सूढं, G2 धूप, G4 व्यूथ, G6 व्यूह-, M1 [अ]व्यूढं) माल्य महाम्बुभि° — c) A few MSS कैलाशाद् — d) K1 2 D3-5 G5 औषधी° K2 3 तु, S च (for सु-) G2 °फला° (for °बला°)

7 a) Ś1 G1 पर्व°; G5 पार्वतीयान् K1 बलिं चान्यद्, B6 D2 बलिं चास्य, S (except G5) बलींश्चान्यान् B2-5 D3-5 आहृत्य पार्वतीयाश्च — b) K1 आहुत्य; B3-5 D3-5 तत्रैव, D1 व्याहृत्य (for आहृत्य) G4 प्रणतोस्थिता° — c) K2 D2.4 अजातशत्रो K2 4 D3 नृपते S अजातशत्रवे राजन् — d) D3 द्वारे K1 2 Ñ1 V1 [अ]तिष्ठत, D3 4 तिष्ठति (for तिष्ठन्ति)

8 D6 G2 om. (hapl) 8-11 — a) K2 3 M2 परार्ध्ये; B1 6 D1 2 चापरे; T1 परार्धो, G1 °र्ध्याद्, G3.5 M1 °र्ध्यो, G4 °र्ध्यान् (for °र्धे) G6 ये परार्ध्योदयत्सूर्यो — b) K1.4 V1 B3 °गिरौ नरा°, B1 6 D1 2 °गिरेर्नृपा°; T1 G1 3-5 M °गि(G1 °भि)रेरनु (G3 °स्तु ये), G6 हिमवादश्रिरैरनु — c) Ś1 वारिपेण; K1 °षेणा, K4 °वेण; Ñ1 V1 B2-6 Dn D3-5 कारु(Dn2 D3 °रु)पे च, B1 D1 2 परे चैव, S एवंरूपा° (for वारिषेण-) For Cd see Addenda K4 -समुद्रांता — d) Ś1 K1 Ñ1 V1 B Dn2 D1 2 4.5 Cn लौहित्यम्, K2 लोहित्य, K4 लोहिताम्, G3 लौहित्याम् (for लोहित्यम्) ❀Cd लोहित्यो नदविशेषः।❀ T1 G3 अहितश्च ये. — e) K1 B1 3.6 D1.2 4 फलमूलाशि- (D4 °श)नो ये च — f) K2 कर्म° (for चर्म°) — After 8, N (except D6) ins

469* क्रूरशस्त्रा क्रूरकृतस्तांश्च पश्याम्यहं प्रभो ।

[V1 क्रूरवृत्तास् (for °कृतस्) Ś1 K तानपश्यमह (K3 °श्याम्यह). Ś1 K तदा, V1 B1 3 4 6 D1 2 विभो (for प्रभो)]

9 D6 G2 om. 9 (of v l 8). — a) Dn D3.4 S (G2 om) चंदनागरु Ś1 -साराणाम्; S (G2 om) -मुख्यानि (for -काष्ठाना). — b) Ś1 आरा°; B1 D1.2 नारा°, K राशी° (K4 रसान्); Ñ1 V1 सारान् (for भारान्) Ś1 कालेयकस्य च, K2 3 कालि°; Cd as in text S (G2 om) महार्हान् (M2 °र्हं) कंबलानि च (T1 G5 °लास्तथा, M1 °लानपि, M2 °लैरपि) — c) Ś1 K ताम्ररत्न- (Ś1 °वर्ण)सुवर्णाना; D3 चर्मरत्ने सु°; S (G2 om) चर्मरत्नसुवर्णानि — d) Ś1 K सर्वश° (for राशय) S (G2 om) गंधानु(M °न्यु)च्चावचानि च (T1 G5 °नपि, G6 °रि च)

10 D6 G2 om 10 (of v l 8) — a) K1 Dn2 D5 कैरातकानाम्, K4 Ñ1 V1 B1 2 4 5 Dn1 D3 4 °तकीनाम् K2 अयुते — b) K1 दासाना, K4 दाशिनां — c) Ś1 आरुह्य, K1 आवृत्य; D3 आहुत्य (for आहृत्य) K1.2

C 2. 1866 B 2. 52. 12 K 2. 78. 67

निचितं पर्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्चसम् ।
बलिं च कृत्स्नमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ११
काय्व्या दरदा दार्वाः शूरा वैयमकास्तथा ।
औदुम्बरा दुर्विभागाः पारदा बाह्लिकैः सह ॥ १२
काश्मीराः कुन्दमानाश्च पौरका हंसकायनाः ।
शिबित्रिगर्तयौधेया राजन्या मद्रकेकयाः ॥ १३
अम्बष्ठाः कौकुरास्तार्क्ष्या वस्त्रपाः पह्लवैः सह ।
वसातयः समौलेयाः सह क्षुद्रकमालवैः ॥ १४
शौण्डिकाः कुकुराश्चैव शकाश्चैव विशां पते ।
अङ्गा वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च शानवत्या गयास्तथा ॥ १५
सुजातयः श्रेणिमन्तः श्रेयांसः शस्त्रपाणयः ।
आहार्षुः क्षत्रिया वित्तं शतशोऽजातशत्रवे ॥ १६

B1 D2 G1 3 6 M1 Cd रमणीयार्थं, K4 मरणीयाना, B6 रमणीयानि. — d) D4 G1 दूरजा, T1 G6 दू(G6 दु)राजान्

11 D6 G2 om 11 (cf. v l 8). — a) K4 निहित; D1 निश्चित, D5 निर्जित; S (G2 om.) विचित्रं (for निचित) — b) K3 गीरिवर्चस°, G3. 5 भूरिवर्चस° K1 हरिण्यं पद्मसमित; K4 हिरण्यवह्निवर्चस — c) K4 कृष्णम् (for कृत्स्नम्) — d) K1. 3 Ñ1 V1 [अ]तिष्ठत (for तिष्ठन्ति)

12 a) K1–3 कांबोजा; K4 Ñ1 V1 B D1–5 कव्यादा; Dn(!) कैराता; T1 G3–5 M1 काल(M1 °प)व्या, G1 2 कापर्या; M2 कावव्या (for काय्व्या of Ś1 D6) K3 हरदा (for द°) K1 दृर्या; K4 D6 दीर्घा°; Ñ1 V1 B Dn2 D1–3 5 M2 दर्वा° (B1 °र्या.); T1 G3 दाव्या., G1 दर्पा°; G2 दार्व्ये° (for दार्वा) G6 कापयम्यादय° सर्वा — b) Ś1 K4 D6 वैयमिकास्; K1 वीर्यसकास्, B1 वै दरदास्; B3 4 6 D1 2 वै यवनास्; T1 G1–5 M हैमकया(G2 °वा)स् (for वैयमकास्). G6 या° शूरा हैमकास्तथा — cd) K1 D6 अदुयरा, K4 औदंबरा; B1–4 औदु(B2 °ड)यरा; D1 कुदुयरा (for औदुम्बरा) T1 G5 दार्विभागा, G1 M2 नौर्वि(M2 °वि)भागा°; G2. 4 दर्वि°; G3 M1 दौर्वि° (for दुर्वि°) K1 पैरता; K3 Ñ1 V1 B3 4 6 D1 2 T1 G1 2 4 5 M पौ(D1 रौ)रवा°; D5 पारिदा; G3 परवा° (for पारदा) K1 याल्हिकै°; K4 वल्हीकै° B (except B2) D1–5 T G1–5 M सह याह्लिकै° (by transp). G6 पौरवा सह याह्लीकैर्द्वारि तिष्ठति वारिता°

13 a) K3 काश्मीरा ; K4 D1 काश्मिरा° Ś1 ***नाराचा°; K1 कुटनालाश्च; K3 कुडमाणाश्चा; K3 कुशालाप्श्च (sic), K4 Dn(!) D6 च कुमाराश्च, Ñ1 V1 कदमानाश्च; B D1–5 कुदमालाश्च (B6 कुकुराश्चैव), T1 कुदमानांश्च, G2 4 कुवळाश्चैव, G6 कुदुमानाश्च, M1 कदमानाश्च — b) K1 व्योमका, K3 प्वैरसा, K3 पौरसा; K4 Ñ1 V1 Dn D6 घोरका; B D1–5 पौरवा (B6 °सा); T1 G2–5 गौरका, G1 M होरका; G6 गोरत्र (for पौरका, as in Ś1 only!). K1 हसकायता°; K3 हसकाहिन°; K4 हसका जना°; B1 रल(or °ल)कासना°, B3 *शका° शला°; D1 2 वशका (D2 °का) शरा°, S हसकास्तथा — c) K1 3 Dn1 D3–6 M1 शिबित्रिगर्ता यौ(K1 Dn1 यो)धेया; K4 °र्तयोधेया; D1. 2 °त्रैगर्तयौधे(D1 °योन्द्रे)या, T1 G5 शैव्यास्त्रिगर्ता यौ°, G1 यल मृगर्ता यौयेया, G2 °र्तयोधेयो; G3 4 शिबिस्त्रिगर्तयो°; G6 °त्रिगर्तयोधाया — d) D3 राजानो (for राजन्या) K3 4 B1 4 6 D1 2 5 मद्र(B4 °अ)कैकया°; K3 Dn2 D3 मद्रके(K3 D3 °कै)कया°, S मद्र(T1 G5 6 माद्र, G3 माद्र)कैः सह

14 S (except G1–3) om (hapl) 14ab — a) K1 अम्बष्य, D1 आंबष्टा; D2 अबाष्टा° K3 कौकरास्, K3 कौयुरास्; B5 D5 कुकुरास्, D2 कुकरास्, D4 कुकुरूस् (for कौकुरास्) A few MSS तार्क्षा; D1 तक्ष्यां — b) V1 B2 5 D3 5 वार्ष्णेया°; B6 वसुपा°, D4 वास्नेया° (for वस्त्रपा) Dn2 D2 पन्हवै ; D1 परवै ; D4 पह्लैव — c) Ś1 Ñ1 V1 B2. 3. 5 Dn D1 2 5 6 G5 वशातय°; K3 वनातय°; B4 वशातला ; T1 सनातय°, G4 वयातय K3 सु, K4 B4 Dn(!) D6 च (for स) G2 -मालेया° (for -मौ°) — d) M2 सम (for सह)

15 K1 om. 15 — a) K3 सौंडिका°; K4 Dn(!) D6 पौंड्रिका°, Ñ1 V1 शौंडिका°; B1 सौंदिका°; G4 शौंढीरा° Ś1 K3 3 कौकु(K3 °क)राश्चैव; Ñ1 कौजरा°, V1 B D1–5 केर(V1 °च, D1 2 °क)ला मत्स्या° (B3 °लाश्चैव); T1 G3–6 M2 चो(G4 चा)दराश्चैव; G1 चोदका°; G2 छादना°, M1 चोलका° (for कुकुरा°) — b) K3 मागधाश्च; K3 धाकाश्चैव, B1 4 सका°, S सा(T1 स; G6 शा)त्वा° (for शका°) — c) Dn2 अगवगांश्च, T1 अगमगांश्च, M1 अंगा वगांश्च, M2 अंगत्रगाश्च K3 B3 5 D2–5 च पौंद्रा(K3 °द्रा)श्च, V1 B1 2 6 D1. 2 कलिंगाश्च, T1 G3 5 6 M2 च म(G3 मु)नव° (for च पुण्ड्राश्च). Ś1 अंगवगश्च पुद्रश्च, G2 4 अगवगकलिंगा° — d) K3 सारवात्या; K3 4 D6 शाणवत्या; Ñ1 V1 Dn1 D1 शा(D1 सा)णवत्या; B1 मालवाया; B3 सानवत्या, B6 मालवत्या; Dn2 सारसाया, D2 सारवात्या; D3–5 शाल्वत्या, T1 G1 5 6 M अ(M2 श)नवया; G2 यवनाद्या; G3 अनगोधा (for शानवत्या) K4 गदास्तथा; T1 G1–3 5. 6 M गयै° (G6 गवै°) सह (for गयास्तथा).

वङ्गाः कलिङ्गपतयस्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः ।
दुकूलं कौशिकं चैव पत्रोर्णं प्रावरानपि ॥ १७
तत्र स्म द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात् ।
कृतकाराः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ ॥ १८
ईषादन्तान्हेमकक्षान्पद्मवर्णान्कुथावृतान् ।
शैलाभान्नित्यमत्तांश्च अभितः काम्यकं सरः ॥ १९ C 2. 1677 B 2. 52. 20 K 2. 78. 95

B3 मालवा मागधास्तथा; G4 यवना मागधै सह.

16 a) Ś1 सुजातव°, K1-3 B5 T1 G1. 3. 5 स्वजात(T1 °ति-; G5 °ती)य° (T1 G5 °या), D3 सुतातयः, G2 अजातय°. B4. 5 G5 श्रोणिमंत°, G1 श्रेणिदंता, G6 corrupt. - G4 जतय° श्रेणिमतश्च — b) K4 Ñ1 Dn D6 S शस्त्र(G4 क्षत्र)धारिणः (for °पाणयः) — c) K3 Ñ1 V1 Dn T1 G1. 3. 5 M1 अहार्षु ; B D1-5 G4 आजह्नु ; G2 आहर्षु°, M2 आहपु° — d) B1. 2. 6 D1 (by corr) 2 शतशोथ सहस्रश°

17 a) B1. 2. 4 D1-5 G1 वग , B5 अग , G2 वंका (for वङ्गाः) Ś1 K Dn D6 कलिंगा मगधा°, Ñ1 V1 B4 D1. 2. 4. 5 G1 कालिंगपतय°. — b) K1-3 D3 G1 M तामलिप्ता Ś1 S च, K3 Ñ1 V1 B2-4 Dn D6 सु-; K4 स्व- (for स-). K1. 2 -पुढ्का°, B1. 2. 6 D1. 2 G2 -पौंढ्(D2 °ढ्)का B5 [स]मुद्रकाः, D3-5 [स]पुत्रका°. — After 17ab, K4 V1 B D1-5 ins

470* द्रविडौढ्रा° सपाण्ड्याश्च चोला° कुल्यास्तथैव च ।

[K4 V1 D1. 2 द्रविणोद्रा (V1 D2 °द्रा), B1 °लोद्रा, B3 °टोड्रा, B4. 6 D3 द्राविडौद्रा° (B4 °ट्रा), D4 द्रविडोंद्रा, D5 °डौंड्रा° K4 D1 च (for स-) K4 चोडकल्यास्त°] — Thereafter D5 ins 471* — c) D1 कौशके, D3 कौशिकौ Ś1 दुगूलं कौशिक चैपा; K4 Dn(1) D4. 6 दौवालिका सागर(K4 °रि)का° Cd cites दुकूल (as in text). — d) K3 प्रत्तोर्णं, K4 D6 पत्रोर्णा°; Ñ1 V1 B3-6 D3 पत्रोर्णान्; Dn(1) D4 पत्तोर्णा°, D2 यत्तोर्णं, D5 पत्रोर्ण-; G3 पत्तोर्णं, G4. 6 पत्रोर्णां, Cd v as in text K3 V1 B1. 3-5 D1-3. 5 प्र(B3. 4 ची, D3 स)वरानपि, K4 Dn(1) D4. 6 शैशवास्तथा; S चैव भारत — K4 Dn (1) D4. 6 ins after 17 D5, after 470*

471* कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत ।

Thereafter D4 *repeats* 17cd (according to our text) — Ñ1 ins. after 17

472* औपत्यकानपाहार्यंस्तातिप्रीतिमकुर्वत ।;

while S ins

473* औपवृत्ता नृपास्तस्य ददु° प्रीतिं न चागमन् ।

[G1. 4 M औपा°, G5 औपवृतान्, G6 ओप्रतानान् T1 सत (for ददु°) T1 G5 प्रीतिर् G2 वा (for च) T1 G5. 6 M2 °गमत्, G6 °गता]

18 ab) K3. 4 V1 B1. 2. 6 Dn D1. 2. 6 तत्रस्था (for तत्र स्म) B3 D1. 2 च (for ते). Ś1 सोच्यते, D5 वार्यंते (for प्रोच्यन्ते) S उच्यं(G5. 6 °च्य)ते तत्र हि द्वास्थैर्बलिमादाय विष्ठिताः (G2 निर्जिताः) — S om. 18cd — c) K1 कृताकाराः; K2 कृताः कालाः, K3 कृतकार°, K4 B1. 2m. 4. 6 Dn D1. 2. 6 Cd कृतकाला° (D1 °ळः); V1 °करा°, B2 °मारा°; B3. 5 D3-5 Cnp °द्वारा (for °कारा) Cd n gloss कृतप्रस्तावा°. K2 सुबलाय.; V1 सयलय°, Cd सुयलयः (as in text). Ñ1 कृतोपकारा बलयः — d) K4 अवाप्स्यत, B2m अपश्यथ; D5 अवाश्यथ

19 a) MSS इषा°, ईशा° also (for ईषा°) K1. 2 हैमकक्षान्, K4 महा°; B2. 4 D3 S हे(G2 है)मकक्ष्यान्, Cd as in text. Cn cites हेमकक्षा°. — b) D1 सप्रावर्णान्, G6 पद्मपक्षान् Cd cites पद्मवर्णाः. K2 कुथास्तृतान्; K3 कुथास्कृतान्, Ñ1 T1 G3 कुथास्तृतान्, D6 कुथास्तथा; G5 कुथास्मृतान् Cd cites कुथावृताः Ś1 पूर्णवर्णान्कुथस्तृतान्; K1 पद्मवर्णकुथास्तृतान्, K4 पांडुवर्णान्कुथ्यास्तृतान्, V1 B3-5 D3-5 स(V1 सु)कुथान्हेमभूषितान् — K3 om. (hapl) 19c-20b — c) D3-5 °मत्तास्तान् (for °त्तांश्च) T1 G1. 3. 4 M2 पर्वतप्रतिमाजातान् (G1 M2 °माकारान्); G2. 4-6 M1 पर्वतप्र(G2 सर्वत° प्री)तिमाञ्जातान्. — d) Ś1 K3. 4 Ñ1 V1 B1-5 Dn D6 [अ]प्यभित°; K2 [अ]प्यर्पित°, T1 G6 अहित°, G1 अहिते; G2 अभिता; G3 अभवत् (for अभित°) Cv cites अभित° (as in text). K4 कामकुजरात्, D6 काम्यकेसरान्; S कच्छुकं सरः (G1 °कंधसौ; G2. 4 °कधरान्), Cv कचु[read स्नु, Sastri's Appendix, p 7] किंकरा° (for काम्यक सर°)

20 K3 om 20ab (of v l 19) S transp 20a and 20c — a) T1 G2. 3 दश शत, G1. 6 M दश दश (for दशशतान्) B1 दत्वा चैकादश शतान्, G4 दत्त्वैकादश शत — b) K4 D6 कंबलावृतान्, S स(M1 सु)परिच्छदान् (for कवचा°) — c) K1. 2. 4 Ñ1 B Dn1 D6 G3 क्षमावत° K1 कृत्तीनांश्च, Ñ1 B Dn1 (by corr) D6 G3 M2 कुलीनाश्च — d) K3 प्रविशन् B2 Dn(1) D6 तथा (for तत°) V1 द्वारे प्रावेशयस्तत ; D1 द्वारेण प्राविशत्युत; T1 G3. 5 द्वारे संप्रविशति च, G1 M2 द्वारेण (M2 द्वारि स-) प्रविशन्त्विति; G2. 4. 6 M1 तद्द्वारे प्रविशति च (G6 °शत च, M1 °शत्युत) — After 20, K1 ins

474* सुरसाश्चन्दनरसा हेमकुम्भसमास्थिता ।

On the other hand, S ins after 20 (M1, after 21)

C 2. 1676 D 2. 52. 21 K 2. 78. 96

दत्त्वैकैको दशशतान्कुञ्जरान्कवचावृतान् ।
क्षमावतः कुलीनांश्च द्वारेण प्राविशंस्ततः ॥ २०
एते चान्ये च बहवो गणा दिग्भ्यः समागताः ।
अन्यैश्चोपाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः ॥ २१
राजा चित्ररथो नाम गन्धर्वो वासवानुगः ।
शतानि चत्वार्यददद्धयानां वातरंहसाम् ॥ २२
तुम्बुरुस्तु प्रमुदितो गन्धर्वो वाजिनां शतम् ।
आम्रपत्रसवर्णानामददद्धेममालिनाम् ॥ २३
कृती तु राजा कौरव्य शूकराणां विशां पते ।
अददद्गजरत्नानां शतानि सुबहून्यपि ॥ २४
विराटेन तु मत्स्येन बल्यर्थं हेममालिनाम् ।
कुञ्जराणां सहस्रे द्वे मत्तानां समुपाहृते ॥ २५

475* वैदेहकाश्च पुण्ड्राश्च गोलेयास्ताम्रलिप्तकाः ।
मरुकाः काशिका दर्वा भौमेया नटनर्तकाः ।
कर्णाटाः कांस्यकुट्टाश्च पद्मजालाः सुतीवराः ।
दाक्षिणात्याः पुलिन्दाश्च शम्बराः कङ्कणाः खषाः ।
बर्बरा यवनाश्चैव गुर्जराभीरकास्तथा ।
पह्लवाः शककारूशास्तुम्बराः काशिकास्तथा ।

[(L 1) G5 धैदेहिकाश्च T1 पुण्याश्च (for पुण्ड्रा°) T1 G4 कालेयास्, G2 गालवास्, G6 गोदेयास्, M2 गोलेयास् (for गोलेयास्) G3 वैदेहिकांश्च पुट्रांश्च गोमेधास्तमग्निसवान् — (L 2) G4 मग्नका , M1 मरग्ना , M2 मरुता°. T1 G4 काशिशा°, G1 कौशिका , G5 M घासिका . G2 मरुशका° कारुशका (for the prior half) G3 om from the post half up to prior half of line 6. G1 नटनायका°, G5 6 M1 °नाटका G3 मरुकाघासिका ददी छमायानटनाटकान्, G6 मरुता काशुभौदयाद्भेमेयनटनाटका — (L 3) M2 कार्णाटा G3 कंटका° कास्यकुट्टांश्च, G4 कर्णाटकाश्च कुट्टाश्च G1 M2 सतीवरा ; G4 6 सतीमरा°, M1 सतीपरा — (L 4) G3 कुर्णिदा° (for पुलिन्दा°) T1 G4 बर्बरा , G2 शिवरा ; G6 M1 शबरा (for शम्बरा) G1 6 M तकणा G4 स्तपा° — (L 5) T1 G4 गूर्जे(G4 गर्गे)रामीरवास्, G3 गर्जरागिरकास्, G6 M ग(G6 भ)र्गरामी° G4 सदा G1 गह्वरामिर एव च — (L 6) G5 6 M2 वहवा (G5 °का) G3 पह्लवाश्च करूशाश्च G1 4 तुम्बुरा°, G2 M2 तुवका , G5 6 तुबुका°, M1 तबरा G1 कौशिका°]

21 b) K1 राजा, K4 Ñ1 V1 B1 3 5 6 D2–5 G6 नाना (for गणा) — c) K1 अन्यैश्चोपकृतान्यत्र; K2 3 Ñ1 V1 °पहृ(K2 °पह°; K3 °पाहृ)तास्तत्र; B6 D1 2 G5 M1 °पहृतान्यत्र; D2–5 G1 °श्चापि हृतान्यत्र; G2–4 M2 °श्चाप(M2 °श्चाप्या)हृतान्यत्र — d) K1 3 [ए]व; B3. 5 D3–5 सु , T1 G1 3 4 6 M1 हि, G2 च (for [इ]ह) K1 (before corr) महारथ (for °त्मभि°) M2 रत्नानि विविधानि च — After 21, M1 ins 475*. — S reads 30^a–31^b after 21 (M1 after 475*)

22 b) D1 G5 °नुज°; T1 °नुग (for °नुगः) — c) G4 रत्नानि (for शतानि) K1 D5 S अददात्; D2 अददु (for अददत्) — d) K1 अश्वानां; D2 यानानां (for हयानां) S द्वि(T1 G3 M द्वी)पानां देव(G2 देश)जन्मनां

23 a) K1 3 तुंबर°; K2 4 B1 तुं(B1 तं)बरु°; D4 तुंबुर° (for तुम्बुरु°) K3 B (except B4) D1–5 च (for तु) Cv मुदादत्तो (for प्रमुदितो). — c) K1 आम्रपुष्प° सुवर्णाभान्, K2 आम्रपत्रसवर्णाभान्; K4 B2 D1 4 G1 ताम्रपत्रस(K4 °सु)वर्णानाम्, V1 B3 ताम्र(B3 आम)- भांडसवर्णानाम्, B1 आमपात्रस°; B6 D2 ताम्रपात्रस°; D3 5 ताम्रवर्ण(D5 °पर्ण)स°. — d) K1 3 D2 T1 G1–4 M अ(G3 आ)ददात् (for अददद्) Ś1 वातरंहसा; G3 हेममालिन°

24 Ś1 om (?hapl) 24^a–25^b. — a) K3 4 Ñ1 V1 B4 Dn D6 कृती (K4 °ति) राजा च (K3 तु); B1. 3 5 6 om D1–3 तथैव राजा (D3 राजन्); S कुणिं(G6 °ठिं)दराज° (G2 °जा). K2 को वत्य°; K3 B D1 3 4 5 T1 G1 कौरव्य° (K3 °व्या) — b) K D6 सु(K1 शु)कराणां; S अंशुकानां (for शूकराणां) Cn शूकरा देशभेदा तेषां (with text) — c) K1 2 S अ(G3 आ)ददात्, K4 अदत्त BL 3 गजरत्नानि; S तानि रत्नानि — d) K2 3 B3 [उ]त; V1 B4 Dn D6 [अ]थ; B5 D2–5 च (for [अ]पि) K1 सहस्रैस्तु बहून्यपि, S शतशोऽथ सहस्रशः.

25 Ś1 om 25^{ab} (cf. v l 24) — a) G2 वीरोभेन (for विराटेन) B1 D3 च (for तु) K1 मुख्येन; T1 G1 4 5 M मात्स्येन G3 विराटो (rest om) — b) D1 2 वत्पर्थं D3 हैम° S बलिमुख्यो निवेदि(G3 °शि)तः — c) T1 G3 5 सहस्रेण (for °स्रे द्वे) — D6 om. (hapl.) 25^d–26^c — d) G4 मुक्तानां (for मत्ता°) S हे(G6 है)ममालिनां (for समुपा°) — After 25, G6 *repeats* 24^{ab} (with S reading)

26 D6 om. 26^{abc} (of v l 25); G3 om 26. — a) K1 4 पांडुराष्ट्रा(K4 °ष्ट्रात्), K3 पशुराष्ट्राद्; B3 G1 M पांसुराष्ट्राद्; D1 पाशु°; T1 G2–5 वसुराष्ट्राद्, G3 पासुघुष्टान् K3 वसुदत्तो, K4 सुदानो वै; B3 वसुमना; B6 वसूदानो; Dn3 वसुदानो, T1 G2 वसुदनो, G4 सुवदनो. Ś1 सुराष्ट्राश्च [? read च] सुवर्माणो; D3 तथा सुराष्ट्राद्वसुदो

पांशुराष्ट्राद्वसुदानो राजा षड्विंशतिं गजान् ।
अश्वानां च सहस्रे द्वे राजन्काञ्चनमालिनाम् ॥ २६
जवसत्त्वोपपन्नानां वयःस्थानां नराधिप ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत् ॥ २७

यज्ञसेनेन दासीनां सहस्राणि चतुर्दश ।
दासानामयुतं चैव सदाराणां विशां पते ॥ २८
गजयुक्ता महाराज रथाः षड्विंशतिस्तथा ।
राज्यं च कृत्स्नं पार्थेभ्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम् ॥ २९ C 2. 1666 B 2. 52. 30 K 2 78 109

— b) K1 2 राज, K3 राजन् (for राजा). Ś1 D5 षड्विंशतिर्, K1(by corr) 2 3 T1 G3-5 षट्त्रिंशतिं (K3 °त, T1 G5 °तं); K4 D4 षड्विंशति, D1 2 द्वाविंशतिर्; D3 षड्विंशतीन् G2 राजा षड्विंशत गज — c) G2 हयान(च, M2 अश्वानोश्व (for अश्वानां च) K2 तु (for च) S (except M2; G6 om.) सहस्रेण — d) K4 राज, B1 G4 राजा (for राजन्) Ś1 कनक° (for काञ्चन°)

27 a) K3 सर्व-; K4 यव-, B1 जीव-; D3 जव (for जव). G2 -क्षोभो° (for सत्त्वो°) G1 जवसत्वोपसन्नानां — b) D3 G1 वयस्थानां (for वयःस्था°) D1 G1 2 M1 नराधिप — c) G1 2 4 M1 मुख्यम् (for कृत्स्नम्) K3 B5 D2-5 बलिं कृत्स्नमुपा(K3 °त्स्नं समा)दाय — d) S पाण्डवाय (for °वेभ्यो) K4 D1. 2 5 न्यवेदयन्, Dn1(before corr) n3 निवेदयत्, D3 प्रयच्छति

28 a) G2 यज्ञसेनोथ, G4 °सेनश्च (for °सेनेन) — c) K2 वासानाम्, G3 दाराणाम् (for दासानाम्) Ś1 चैकं; S (except G1 6) चापि (for चैव) — d) B5 महीपते — After 28, Dn D3-5 *repeat* 24cd (all except D3 reading सुबहूनि च) On the other hand, S ins after 28

476* पञ्चविंशतिसाहस्रमश्वाना हेममालिनाम् ।
वाह्लीक प्रददौ राजा पाण्डवाय महात्मने ।
[(L 2) G3 M1 प्रययौ G5 राजन्]

29 a) K1-3 गजयुक्तान्, V1 B2 6 D1. 2 वाजियु(D1 °सु)क्ता, B4 गजमुक्ता, S हययुक्तान् (G6 °क्ता) (for गज°) — b) K1-3 S रथान् (G6 हयान्) Ś1 K1. 2 G4 षट्त्रिंशति (K1 °तिं; G4 °ती); K3 4 Dn1 T1 G1 5 6 M षड्विंशतिं (K4 °ति), G2 °शतीन् S गजान् (for तथा) — c) G3 राज्ञा (for राज्य) — d) G2 यज्ञार्थे Ś1 यज्ञायैव न्यवेदयत्, K1 V1 D1-5 यज्ञार्थं (D1. 2 °र्थे) विनिवेदित (K1 °तु) — After 29, N ins

477* वासुदेवोऽपि वार्ष्णेयो मानं कुर्वन्किरीटिनः ।
अददद्गजमुख्यानां सहस्राणि चतुर्दश ।
आत्मा हि पार्थः कृष्णस्य कृष्णो ह्यात्मा किरीटिनः ।
यद्ब्रूयादर्जुनः कृष्णं सर्वं कुर्यादसंशयम् ।
कृष्णो धनंजयस्यार्थे स्वर्गलोकमपि त्यजेत् ।
तथैव पार्थः कृष्णार्थे प्राणानपि परित्यजेत् ।
सुरभींश्चन्दनरसान्हेमकुम्भसमास्थितान् ।
मलयाद्दर्दुराच्चैव चन्दनागुरुसंचयान् ।
मणिरत्नानि भास्वन्ति काञ्चनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ।
चौलपाण्ड्यावपि द्वारं न लेभाते ह्युपस्थितौ ।

[(L 1) Ś1 वासुदेवश्च. — (L 2) K अददाद् (K4 अदत्त) (for अददद्) Ś1 K1. 2 4 D3-6 द्विप° (for गज°) — (L 3) K4 Ñ1 Dn D6 आत्मा हि कृष्ण पार्थस्य, B1 किरीटी चात्मा कृष्णस्य (for the prior half) K1 B D1-5 -प्या(D4 -या)त्मा (for ह्यात्मा). K4 Ñ1 Dn D6 कृष्णस्यात्मा धनंजय — (L 4) Ś1 अर्जुन कृष्ण (for अर्जुनः कृष्णं) K1 2 Ñ1 अशकया (K1 °या, K2 °य) (for असंशयम्). — (L 5) V1 B1-3 6 D1-5 धनंजयप्रीत्या (for °स्यार्थे) D3-5 °राज्यम् (for °लोकम्) Ś1 स्वर्लोकमपि सत्यजेत् (for the post half) — (L 6) Ś1 K2 om line 6. B3 कृष्णाय — (L 7) Ś1 D3 सुरसा., K2 B5 D4 5 सुरसान् (for सुरभी) B3 °हेमकुम्भान्महाप्रभान् — (L 8) B3 सह्यान् (for सह्यजान्) B1 कदर° (for दर्दुर°) Ś1 महतश्चैव शतश, K1-3 सह्यायान्दुर्धराश्चैव, K4 B1 Dn D6 मलयान्दर्दुरा(K4 D6 °न्मदरा)श्चैव. A few MSS चदनागरु°. — (L 9) K2 सूक्ष्मवर्णिका, B2 D1-3 5 सूत्रवस्त्रिक — (L 10) K1-3 read line 10 after stanza 30 Ś1 दाक्ष्य°, K3 रौद्र° (for चोल°) K1 पाण्ड्यचौडाधिपौ द्वार. Ś1 K1. 3 D3-5 उपस्थितौ (Ś1 °त) (for ह्युप°).]

— On the other hand S ins. after 29.

478* अन्तरात्मा महाराज तस्माद्धन्मे न शाम्यति ।
अश्वेनेव युगं नद्धं विपरीतं हि दृश्यते ।
गुणहीनतरश्चापि युष्माभिर्भरतर्षभ ।
कनीयासोऽभिवर्धन्ते ज्येष्ठपुत्रोऽवसीदति ।
वदन्ति कारणं भक्त्या कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
सर्वे स्वबलसंपन्नाः क्षत्रिया मानगर्विताः ।
यज्ञे करप्रदास्तस्य ये च म्लेच्छेषु भूमिपाः ।
अतीव ते प्रमुदिताः पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

[(L 1) T1 G4 महाराजा, G2 3 M2 महाराजन् T1 °घमेन, G1. 5 °घक्षेन, M1 °न्मेघ न (for °धन्मे न) T1 शाश्वती, G4 खाच्युती (for शाम्यति) — Lines 2 and 4 = (var) 2 49 24. — (L 2) Cv glosses line 2 G1 M अधेनै(M2 °ने)व, G2 4 6 अश्वेनैव — (L 3) T1 °हीनातरा°, G1 M1 °दीनतरा°, G2 4 6 M2 °हीनतरा° — (L 4) T1 G4 6 वि-, G3 [ऽ]पि (for ऽभि-) — (L. 5) T1 G5

31

C. 2 1893 B. 2. 52. 35 K 2 76 115 समुद्रसारं वैडूर्यं मुक्ताः शङ्खांस्तथैव च ।
शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् ॥ ३०
संवृता मणिचीरैस्तु श्यामास्ताम्रान्तलोचनाः ।
तान्गृहीत्वा नरास्तत्र द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ३१
प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रियाश्च विनिर्जिताः ।
उपाजह्रुर्विशश्चैव शूद्राः शुश्रूषवोऽपि च ।
प्रीत्या च बहुमानाच्च अभ्यगच्छन्युधिष्ठिरम् ॥ ३२
सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा ।
नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरागतैः ।
पर्यस्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ३३
उच्चावचानुपग्राह्यान्राजभिः प्रहितान्बहून् ।
शत्रूणां पश्यतो दुःखान्मुमूर्षा मेऽद्य जायते ॥ ३४
भृत्यास्तु ये पाण्डवानां तांस्ते वक्ष्यामि भारत ।
येषामामं च पक्वं च संविधत्ते युधिष्ठिरः ॥ ३५
अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससादिनः ।
रथानामर्बुदं चापि पादाता बहवस्तथा ॥ ३६

वद मे, G8 वद तत् (for वदति). — (L 6) G1 तु क्रया (for क्षत्रिया) — T1 om lines 7–8]

30 S reads 30[a]–31[b] after 21 (M1 after 475*) — [a]) D4 5 T1 G4–6 °सार, M °सारान् (for °सारं) Cn cites text (gloss मुक्ताफलादि) K3 Ñ1 V1 B D1 वैदूर्यं; T1 G1 3. 4 M वैडूर्यान्, G5 °र्या; G6 °र्यं — [b]) Ś1 मुक्ता॰ शशस्; K2 मुक्तशशांस्; K3 D4 मुक्ताशशास्; K4 मुक्ता सशस्; Ñ1 B4 Dn(!) D6 मुक्तासंघांस्, B1 G1–3. 5. 6 M1 मुक्ता शशास्, B2 मुक्ता सघांस्; B3 5 D3. 5 मुक्ताशशांस्; D1 मुक्ताशर्ख; G4 मुक्तान् शशास्(for मुक्ता शङ्खांस्) — [c]) B6 शतशस्तु; S शुभावर्णान् (T1 °र्ते; G1 3 5 °र्ता) (for शतशश्च) K1–3 B3 D1 2 6 कुथास् (K3 °श्च), T1 G3 4 M1 शुभा; G1 5 6 शुभा, G2 M2 शुभान् (for कुथांस्) K3 चैव, T1 शुक्ति°, G1 दीप्ति; G2 शुक्तीन्; G3 शुक्ति; G4 M1 शुक्ती; G5 शक्ती, G6 शक्तीन्, M2 शुक्ती° (for तत्र) — [d]) Ś1 समुपासते; K1 B6 °द्रवन्; K4 °नयत्; M2 °हरत् (for °हरन्) — After 30, K1–3 read line 10 of 477*.

31 For the sequence of 31[ab] in S, cf v l 30 — [a]) K1 सवृत्ता; S सवृ(G2 3 °ह)तान् (for संवृता) Ś1 मणिहीरैस्तु, K1 2 °चीनैस्तु, K3 °चीनेषु; K4 °चीरैस्य; V1 B2 3 5 6 D1–5 °भिश्चित्रै°; B1 °रत्नैश्च; S °चीरै(G2 °चित्रै, G3 °धीरै)श्च — [b]) K2 °लोचनै; K3 °न S श्यामा(G3 °मा)स्ताम्रा(G2 °श्यामा)न्तलोचनान् (G6 °ताम्रानलोचनात्) — D1 om 31[c]–32[d], T1 om 31[c]–32[b]; G M om 31[cd]. — [c]) Ś1 K4 Ñ1 V1 B2 Dn1 D6 सा Dn2 ते (for तान्) K2 नरान् — [d]) K1 [अ]तिष्ठंत; K3 तिष्ठत (for तिष्ठन्ति)

32 D1 om. 32[abcd], T1 om 32[ab] (cf. v l. 31) — [a]) G3 5 अत्यर्थं (for प्री°) B (except B4) D2–5 तत्र (for चैव) — [b]) Dn2 विवर्जिता (for विनि°) S (T1 om) क्षत्रिया युधि (G3 5 युद्ध) निर्जिता. — [c]) K (except K3) D6 उपजह्रुर्; V1 उपाजग्मुर्; D2 उपजग्मुर्, S उपपत्तुं (for उपाजह्रुर्) Ś1 K3 विपश्चैव — [d]) K3 [ऽ]पि वा; K4 Ñ1 V1 B4 Dn D6 तथा; M2 नृप (for ऽपि च) — Note hiatus between 32[e] and 32[f]. — [e]) = 2 50 5[e]. K1 °मानाय; B2 6 °मानार्थम् (for °मानाच्च) G6 बहुमानाच्च प्रीत्या च (by transp.) — [f]) Ś1 [अ]प्यभ्यागच्छन्; K1 अभ्यर्चिचन्; K4 Ñ1 V1 Dn D1 6 [अ]प्युपागच्छन्; B2 3 D3–5 प्रत्याग°; B4 5 प्युपागच्छन्; G2 [अ]भ्यभ्यागच्छन् (for अभ्यग°)

33 [a]) D4 T1 G1 M सर्व (for सर्वे) B2 4 ससवर्णा, G3 सर्ववर्णान् — [b]) Ś1 K3 3 मादिमध्यांतजास्; D2–4 आदिमध्यांतजैस्, M2 °त्यजास् K1 स्मृता (for तथा) — [c]) G1 2 6 °समर्थै° (for °समुत्थै°) — [d]) Ś1 K4 Ñ1 Dn D6 एव च (for आगतै) — [e]) S पर्यास°; Cd.n (as in text) पर्यस्त (Cd gloss क्षिप्त; Cn gloss भूदेशोऽपि स्वर्गीभूत इव)

34 [a]) Ś1 K2 °नुपादायान् (Ś1 °दाय); K1 °नुस्तथादीन् (sic), K4 T1 G2–4 °नुपग्राह्(K4 °ह्या)न्, B1 D1 °नुपग्रहान्; Cv महान्मह्य — [b]) K2 प्रासयन्; K3 4 Ñ1 V1 B D प्रापितान्, Cv प्रेषितान् (for प्रहितान्) D1 3 बहु — [c]) D2 3 पश्यता (for °तो) Dn1 (before corr) विप्रान्, D1 हर्षान् (for °दुःखान्) — [d]) Ś1 K3 मुमूर्छा K4 Ñ1 B D मे ऽभ्यजायत; V1 मेऽभ्यजायत; G3 चोपजायते (for मेऽद्य जायते)

35 [a]) Ś1 एते (for तु ये) G2 पांडवानां ये (by transp.) — [b]) G2 तांस्तान्; G4 M2 तांस्तु, G6 तव (for तांस्ते) K4 Ñ1 V1 Dn2 D6 पार्थिव (for भारत). — Ñ1 om. 35[cd]. — [c]) Ś1 broken. B3 तेषाम्, T1 एषाम्; G2 3 एषा (for येषाम्) G1 द्वेपान्माम च पक्व च. — [d]) G4 M2 युधिष्ठिर

36 [a]) B2 D3–5 प्रयुत (for अ°) D2 पद्मानि; many N MSS. पद्माणि. — [b]) Ś1 ससादन°; K1 सुसा°

प्रमीयमाणमारब्धं पच्यमानं तथैव च ।
विसृज्यमानं चान्यत्र पुण्याहस्वन एव च ॥ ३७
नाभुक्तवन्तं नाहृष्टं नासुभिक्षं कथंचन ।
अपश्यं सर्ववर्णानां युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ३८
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ।
सुप्रीताः परितुष्टाश्च तेऽप्याशंसन्त्यरिक्षयम् ॥ ३९
दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
भुक्ताभुक्तं कृताकृतं सर्वमाकुब्जवामनम् ।
अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशां पते ॥ ४१
द्वौ करं न प्रयच्छेतां कुन्तीपुत्राय भारत ।
वैवाहिकेन पाञ्चालाः सख्येनान्धकवृष्णयः ॥ ४२ C 2. 1907 B 2. 52. 49 K 2. 78 125

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

दिनः, K3 8 च सादिनः; G2 ससादिभिः — e) T1 G3–6 अयुत (for अर्बुदं) S चैव (for चापि) — d) D4 पादाती; D5 पादाता, D6 पदाता; T1 पादात (for पादाता)

37 a) K4 B6 आनीयमानम्, B2 8 प्रणीयमाणम्; B5 D4 प्रतीयमानम् (D4 °णाम्), S प्रमीयमाण (G1 2 6 °णा), Cd प्रमीयमानम् Ñ1 V1 B D (except D6) आमं च; S आरभः (G2 °भा°; G5 °भ; M2 °भे) Cd corrupt, probably intends text (gloss सेनाभावेन निर्मितं) — b) Ś1 D6 पश्यमान, K1–3 दृश्यमानं (K3 °नौ), B2 पच्य° S (except G2) पच्य(G3 °श्य)मानस् (M2 by corr °नं as in text) — c) Ś1 om 37c S (except G2) विसृज्यमानश् (G3 °णश्) K4 चाप्यन्नं; B6 चाप्यत्र; D1 वान्यत्र — d) K1 पुण्याह° शब्दम्, K2–4 B1.3.6 D1 2 6 °हस्व(K3 °हस्थ)नम्, G1 °हस्यान, G3 °हं स्वन; M2 °हस्वन (for °हस्वन)

38 a) Ś1 नाहृस्वं; K4 Ñ1 Dn D6 °पीतं; B1 °कृष्टं, D1 °हृष्टं, G4 °मृष्ट (for °हृष्ट) — b) K4 Dn(1) D6 नालंकृतं, V1 B1 नासुलिप्त, B3.5 नासुभिक्षं, B6 D1 2 नाव(B6 °प्य)लिप्त (for नासुभिक्षं) K4 Dn(1) D6 असत्कृत, D2 न कंचन (for कथं°) — c) D3 अवश्य, G2 M2 अपश्यन् — d) = 40d. Ñ1 B1 3 6 D1 2 S (except M2, T1 by corr) °महाध्वरे.

39 39abcd = 2 45 17, 3. 222 41, 4. 360*, lines 1–2 — b) K4 यतीनामूर्ध्वरेतसां (= 40b). — After 39ab, K4 ins. (2. 49. 1ab)

479* आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसंधा महाव्रताः ।

— c) B1 त्रिंशद्दासीकम्, T1 G4 °दासिक Ś1 B1.6 एकैक — e) S परितुष्टाश्च तेस्याशी° (G1 तस्याशीं; G2 ते सर्वे, G3 तेस्याथ, G4 तेस्यासीत्, G6 तस्याशी, M2 तेस्याशिं) — f) Ñ1 B2 4 Dn2 D2 6 ते ह्या, B3 तेस्य, S सदा (G4 तदा) (for तेऽप्या). Ś1 ते च शासत्यरिक्षय, K1 2 तेप्याश(K2 om. शं)सन्नरि°; K3 तेप्यशसनिर°, K4 प्रशासते रिपु°, Dn1 ते ह्याशंसन्नरि°; D1 3 तेप्या(D1 ह्या) शसन्परिक्षयं (D3 °यन्).

40 = (var) 2 45 18, 3 222 42ab, 40cd — a) M2 यदन्यानि (for दशा°) — c) Ś1 K3 4 Ñ1 T1 G3 5 6 M1 °पात्रेषु, B4 Dn(1) D6 °पात्रीभिर् (for °पात्रीषु) K2 ते रुक्मपात्रेषु भुजे — d) = 38d. B1 °महाध्वरे.

41 a) Diiambic close! K3 M2 कृताकृत्यं, Ñ1 कृतं नेति; D1 यथान्न च (for कृताकृत) K4 V1 D3.6 अभुक्तं (D4 °क्त-) भुक्तवद्वा(K4 °चा)पि, B2 कृताकृतं भुक्त सर्वे, B3–6 D3.5 कृताकृतं भुक्ताभुक्तं (by transp), T1 G2–6 M1 Cv भुक्ताभुक्तकृतं सर्वं (Cv नैव) — b) M1 सर्वान् T1 B3 G3–5 °वामनात्, M1 Cv °वामनान् — c) S भुंजानान् (M2 °न) याज्ञ(T1 M1 याग)सेनी तु (G4 hypermetric भुंजाभुंजानान्याज्ञसेनी) Cv cites अभुक्ता. — d) K1–3 T1 G1–3.6 प्रत्यवेक्षद्विशा पते, K4 महाराज्ञ्यन्ववैक्षत, B2–5 D3–5 प्रत्यवैक्षत भूपते

42 a) Ś1 K2 Ñ1 V1 B1.4 5 Dn D5 6 करौ(K2 करं also, as in text), K4 B2 D3 4 करान् B2.5 D3–5 G1.2 6 M प्रयच्छेते (for °तां) — b) K4 कुंति B1 6 D1 2 °पुत्रस्य (for °पुत्राय). B1 6 D1.2 धीमत°; S (except G5) धीमते (for भारत) — c) Ś1 K Dn D6 सा(K4 स)बंध(K1 3 Dn °धि)केन (for वैवाहिकेन). K4 पचाला°, G3–5 पांचालः.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 B1.3 4 D5 G1 6 द्यूत, to it B1 3 4 D5 add दुर्योधनविलाप (B1 °संताप) K4 B2 5 Dn2 D1–4 6 (all om sub-parvan name) mention only दुर्योधनसंताप (B2 5 D1 °धनविलाप; D3 °धनलाप). — *Adhy. name* G5 दुर्योधनामर्षण, G6 नादीकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 51, K2 3 D3 49, Dn1 52; S 88 (G4 64). — *S'loka no.*, K2.3 49, Dn 50, D1 2 M1 51, T1 45.

४९

C 2. 1906
B 2. 53 1
K 2. 79 1

दुर्योधन उवाच ।
आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसंधा महाव्रताः ।
पर्याप्तविद्या वक्तारो वेदान्तावभृथाप्लुताः ॥ १
धृतिमन्तो ह्रीनिषेधा धर्मात्मानो यशस्विनः ।
मूर्धाभिषिक्तास्ते चैनं राजानः पर्युपासते ॥ २
दक्षिणार्थं समानीता राजभिः कांस्यदोहनाः ।
आरण्या बहुसाहस्रा अपश्यं तत्र तत्र गाः ॥ ३
आजह्रुस्तत्र सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत ।
अभिषेकार्थमव्यग्रा भाण्डमुच्चावचं नृपाः ॥ ४
बाह्लीको रथमाहार्षीज्जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
सुदक्षिणस्तं युयुजे श्वेतैः काम्बोजजैर्हयैः ॥ ५
सुनीथोऽप्रतिमं तस्य अनुकर्षं महायशाः ।
ध्वजं चेदिपतिः क्षिप्रमहार्षीत्स्वयमुद्यतम् ॥ ६
दाक्षिणात्यः संनहनं स्रगुष्णीषे च मागधः ।
वसुदानो महेष्वासो गजेन्द्रं षष्टिहायनम् ॥ ७
मत्स्यस्त्वक्षानवाबध्नादेकलव्य उपानहौ ।

49

1 K4 om 1^{ab} — a) Ś1 ये यो, K8 ये ते; D8 यै से; G2 [ए]व च (for ये वै) — b) Ś1 महारथा॰, D4 ॰यत्ना ; M1 (before corr) ॰व्रजा॰ (for ॰व्रता॰) — c) Dn1 D4 ॰विधा (for ॰विद्या) B8 D2–5 यहयो; G6 राजानो (for वक्तारो) — d) K1–3 Ñ1 B2 4–6 Dn D8 M2 वेदाताव भृयप्लुता॰; K4 वेदोक्तवभृते प्लुता, V1 दातास्तेवभृथप्लुता॰, B1.3 D1–5 वेदोक्तावभृथप्लुता॰ (B3 ॰भृथाप्लुता॰, D1 ॰भृथास्तुता ; D8 ॰भृतप्लुता); T1 G5 6 ह्यध्वरावभृथाप्लुता॰

2 a) K4 धृतमतो, S प्रीति॰ (for धृति॰) Ñ1 V1 B1 4–6 D (except Dn1 D6) T1 Cn ह्रीनिषेवा, G2–4 महात्मानो; G6 निषेधाय, Cd np as in text — b) K4 यशस्विन — c) K1 T1 G3–5 मूर्धावसिक्तास्; K2 ॰वसक्तास् D1 ये; G4 तैश् (for ते) K4 वैन, G1 चैव; G4 चैक (for चैन). K8 मूर्धाविसिक्ता राजान॰ — d) K8 ते चैन, Ñ1 V1 B6 D1–5 G4 राजान (for ॰न) S समुपासते

3 a) D6 दक्षिणार्थे; G6 ॰णार्थां Ś1 समासीना, D8 ॰निता (for ॰नीता) — b) K1 4 B3 6 काश्यदोहना ; M2 कासदोहना , Cd as in text — c) K8 अरण्या, Ñ1 अथान्ये, T1 G5 करिण्यो; G1–3 6 M1 अरण्ये, Cd आरण्या (as in text) T1 G M1 बहुसाहस्रं (G4 ॰स्रीर्) — d) K2 3 Ñ1 V1 B Dn D1 2 G2 M1 अपश्यन् (for अपश्य) Dn1 तेत्रगा॰, M1 गास्तथा (for तत्र गा॰) T1 G3 4 6 M2 या॰ पश्याम्यत्र गास्तदा (G6 ॰था), G1 या॰ पश्यन्त्यत्र गास्तथा, G5 या॰ पश्यामो मृगास्तदा

4 a) K3 D1 3 अजह्रु(K3 ॰हु)स् G (except G5) तस्य (for तत्र) B3 सत्कृत्स्नं; B4 तत्कृत्य; D1 स[read स] स्कृत्य; D4 सकृत्य; G1 सत्कृत्य (for सत्कृत्य) — b) D2 उद्गम्य (for उद्यम्य) — c) Ś1 (sup lin. as in text) अभिषेकार्दम्, K2 ॰कार्षम् (for ॰कार्थम्) — d) Ś1 बाढम् (for भाण्डम्). D2 नृप K1 2 भांडमुख्या (K2 ॰ख्या) वय नृपा.

5 G5 om 5^{a}–6^{b}. — a) Ś1 K1 2 4 बाह्लिको (K2 ॰की) K4 आहर्षिज्, D4 अहार्षीद्, D6 आहार्षी; T1 आहार्षिज्, G4 आहर्षे (for आहार्षीज्) — b) K1–3 D2 5 ॰परिस्कृत; K4 B4 Dn D6 ॰विभूषित; D4 ॰परिकृत, G4 परिप्लुत — c) K3 4 Ñ1 B2 Dn D6 तु (for त) — d) D4 स्वेतै , G6 श्वेतो (sic) (for श्वेतै॰) Ś1 G4 कांभोजजैर्; Dn2 कोयोजजैर् D1 रथ श्वेतैर्जयैर्हयै॰

6 G5 M2 om 6^{ab} (for G5 cf v l. 5) — a) Ś1 [ऽ]प्रतिमां तस्य; K1 प्रीतिमतश्च, K4 B1–3.6 D1 2 श(K4 स)समाहा(D1 ॰ह)र्षीद्, Ñ1 Dn D6 प्रीतिमाश्चैव, V1 B4 5 D3–5 [ऽ]प्रतिम चा(D5 वा)दाद्, G2 4 प्रीतिमां स्तस्य (for ऽप्रतिमं तस्य) K3 सुनिथोप्रतिसंतस्य, T1 G2.6 सौनीयोप्रतिमस्त(G3 ॰त्त)स्य; G1 M1 सुनीथप्रतिमस्तस्य. — b) Ñ1 ह्यनुकर्षं, B6 कनकाक्षो, T1 G6 कक्षरक्षो; G3 करक्षर्षौ (for अनुकर्षं). Ś1 कथा चक्रे महारथ॰; Dn (!) D8 Cd (glosses अनुकर्षं with रज्जु) ह्यनुकर्षं महाबल॰; G1.2 4 M1 सुनीथस्यात्मजस्तथा ꙮCn अनुकर्षं रथाध॰स्थितदारु।ꙮ — c) T1 G3 चेदिपति , G6 ॰पतिं K4 B1 Dn D6 चैवम् (for क्षिप्रम्) — d) K1 2 Dn2 D3–6 T1 G1 5 आहा(D3–5 ॰का)र्षीत्, G2–4 आ(G4 अ)हर्षीत् (for अहार्षीत्) B2 6 T1 G2 4 M2 स्वयमुद्यत॰, D1.2 सुसमुद्यत॰; G1 स्वयमुद्यता; G6 ॰मुद्यत

7 a) K3 Dn1 दाक्षिणात्य ; G5 ॰त्य॰; G6 ॰त्या॰ Ś1 सनहानं, K2 सहनन, K8 सनहन, D3–5 सहननं, G2 सहधन K1 [द]क्षणावासन्नहसन् (corrupt) — b) K3 भृगुक्षेत्र (for स्रगुष्णीषे)। Ś1 Ñ1 V1 B3 T1 G3–6 M तु,

आवन्त्यस्त्वभिषेकार्थमापो बहुविधास्तथा ॥ ८
चेकितान उपासङ्गं धनुः काश्य उपाहरत् ।
असिं रुक्मत्सरुं शल्यः शैक्यं काञ्चनभूषणम् ॥ ९
अभ्यषिञ्चत्ततो धौम्यो व्यासश्च सुमहातपाः ।
नारदं वै पुरस्कृत्य देवलं चासितं मुनिम् ॥ १०
प्रीतिमन्त उपातिष्ठन्नभिषेकं महर्षयः ।
जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगाः ॥ ११
अभिजग्मुर्महात्मानं मन्त्रवद्भूरिदक्षिणम् ।
महेन्द्रमिव देवेन्द्रं दिवि सप्तर्षयो यथा ॥ १२
अधारयच्छत्रमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
धनंजयश्च व्यजने भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ १३
उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे प्रजापतिः ।
तमस्मै शङ्खमाहार्षीद्वारुणं कलशोदधिः ॥ १४
सिक्तं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा । C 2. 1922 B 2 53 15 K 2. 79 15

K3 स (for च). K1 G3 माधव ; G6 मागधा (for मागध). K2 स्रगुण्णीक्षेत्रमागधः, G2 स्रगुण्णीषेषु मागधा — c) G2 वासुदेवो (for वसुदानो). Ś1 महेष्वासं — d) B1 राजेंद्रं ; G1 गजेंद्रा. D6 S पाष्टिहायन (G4 °ना)

8 a) B2 4 मत्स्यस्तक्षान्, Dn1 °कक्षान् (for °स्त्वक्षान्) Cd n cite (as in text) अक्षान् (Cd gloss युगानि, Cn gloss शकटान्) K1 2 अवाबद्धान्; K4 Ñ1 V1 B D3-5 Cn हेमन(D4 °स)द्धान् (for अवावद्धाद्). K3 समत्स्यचोक्षबहुद्धान् (corrupt), Dn2 मत्स्य कक्षान्हेमवद्धान्, D1 मत्स्य कक्षां हेमबद्धाम्, D2 मत्स्यस्तु हेमबद्धाम् (submetrical), T1 G1 मात्स्योक्षानश्वबद्धाश्च (G1 °द्धान्वै), G2 मत्स्येक्षा(corr from ष्ट)नश्वबधान्वै, G3 मात्स्योक्षायनबन्धाने; G4 मत्स्योत्थानश्च बन्धा वै, G5 मत्स्योक्ष्यान्यश्च बद्धान्वै, G6 मात्स्योक्षानवल धेनुर्; M1 मात्स्योक्षानक्षबद्धान्वै, M2 मात्स्याक्षनश्वबधान्वै. — b) K4 एकलक्ष्य (for °लव्य). — c) K1 आवंन्यस; K4 आवत्यस् (for आवन्त्यस्) Dn1 आवत्यात्त्वभिषेकार्थम् — d) B3 D (except Dn1) T1 G1 M2 अपो (for आपो)

9 b) K1 कास्य; K3 काश्यम्, K4 कास्या, V1 काण्डान्; D6 (before corr) कास्य (for काश्य). G2 धनु काश्याधिपोहरत् — c) Ñ1 V1 B4 6 D2 M2 तु सुत्सरुं, B1 3. 5 D3-5 च सुत्सरु; T1 G1-3 5 6 M1 तु स(G3 से)त्सरुं; G4 तु सत्सरा (for रुक्मत्सरु). Cn cites सुत्सरुं, Cv cites स[न्]त्सरु K1 अ[सिं]रुक्मत्सरु शिल्प — d) K1-3 T1 G1 2 5 6 M1 सैक्य, V1 B3 6 शैव्य, D2 शैव्य, G3 स्रैक्यं; G4 सैक्यां, M2 सैन्य (for शैक्यं) Cn v cite text. K1-3 V1 B2 D1 2 4 T1 G1-3 M कांचनभूषित, K4 काश्चनभूषणां, Dn2 कांचनभूषणा, G4 °भूषितां

10 K3 om 10, T1 G2-6 om 10-11. — a) K1 धूम्यो (for धौम्यो). Ś1 अभ्यषिंचत त धौम्यो — c) K4 Ñ1 V1 B1 2 Dn D6 G1 M च (for वै) — d) K4 देवले. D3 4 वा (for च) B3 4 देवलं च महामुनिं, M1 देवलं चापि तन्मुनिं — After 10, B2 ins

480* याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठ ब्रह्मज विजितेन्द्रियम् ।
ब्राह्मणा ज्ञानसंपन्नास्तेजसा भास्करोपमाः ।

11 T1 G2-6 om. 11 (cf v l 10). — a) D1 प्रति° (for प्रीति°) — b) B2. 6 D2 अभिषेक्तुं (for अभिषेकं). — c) K4 सहैतास् (for सहितास्) — d) K3 4 °पारग

12 a) Ñ1 V1 B3 4 S (except M2) अनु° (for अभि°). K Ñ1 V1 Dn D6 महात्मानो (for °न). — b) B1 मन्त्रविद्; S ऋत्विजो (G1 M मित्रवद्) G4 °दक्षिणाः — c) Ś1 K1 देवेंद्र, G1 2 M1 देवेशं, M2 राजेंद्रं (for देवेन्द्रं) K4 corrupt — d) K1 °पंयोस्तथा

13 a) Dn2 D6 आधारय°. — c) K1 धनजयस्य (for °श्च). Ś1 K4 B3 5 D3-5 व्यजनं — d) K2 T1 पांडव — After 13, K4 V1 B D (except D6) ins

481* चामरे चापि शुद्धे द्वे यमौ जगृहतुस्तदा ।

[K4 B2 5 D1 2 4 शुभ्रे, D3 5 शुक्ले (for शुद्धे). B3 शुशुभे (for शुद्धे द्वे) K4 V1 B1 2 4 5 तथा (for तदा) D3 यमजौ जगृहतुस्तदा (for the post half)]

14 a) Ś1 K1-3 उदगृह्णाद्, T1 उपाग्रहाद्, G2 4. 6 M2 उपगृह्णाद् (for उपागृह्णाद्) T1 G1 3-5 यद्, G2 दिवि; G6 यथा (for यम्) B3 उपागृह्णार्येंद्रस्य (submetrical), D2 उपागृह्णाथमिंद्राय — b) B3. 4 बृहस्पति (for प्रजा°) — c) B3 स तस्मै, D3 G6 तस्मै (sic), T1 तदस्ये; G1-5 M1 त(G4 द)दस्मै (for तमस्मै) Ś1 (before corr) D3 अहार्षीद्, T1 आहर्षिद्; G3 आभार्षीद् (for आहार्षीद्) — d) K4 वारण, S वरुण (G1 M1 वारुण, G6 वरुग). K1 कुलिशोदधि, K2 कलशोदधि, T1 कलशोदधे, G1-4 6 M2 °दधिं Cn v cite text — 14[cd]=2 45 26[cd]

15 a) K4 B2 4 5 Dn D3-5 शैक्य, V1 B6 युक्त; D6 (by corr) सैक्य, T1 G1-3 5 सप्त, G4 M सक्त; G6 रत्ना (for सिक्त) — b) G6 सुतं विश्वस्य कर्मणा — c) G1 तेनो° (for तेना°) — d) Cf 4 18 2[d] G6 तत्तु (for तत्र) V1 B3 मा (for मे) B3 4 [ऽ]विशद्, D2 भवेत् (for ऽभवत्) — After 15, T1 ins (cf. 443*)

C 2 1923 B 2 53 16 K 2 79 16 तेनाभिषिक्तः कृष्णेन तत्र मे कश्मलोऽभवत् ॥ १५
गच्छन्ति पूर्वादपरं समुद्रं चापि दक्षिणम् ।
उत्तरं तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ॥ १६
तत्र स्म दध्मुः शतशः शङ्खान्मङ्गल्यकारणात् ।
प्राणदंस्ते समाध्मातास्तत्र रोमाणि मेऽहृषन् ॥ १७
प्रणता भूमिपाश्चापि पेतुर्हीनाः स्वतेजसा ।
धृष्टद्युम्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवोऽष्टमः ॥ १८
सत्त्वस्थाः शौर्यसंपन्ना अन्योन्यप्रियकारिणः ।
विसंज्ञान्भूमिपान्दृष्ट्वा मां च ते प्राहसंस्तदा ॥ १९
ततः प्रहृष्टो बीभत्सुः प्रादाद्धेमविषाणिनाम् ।
शतान्यनडुहां पञ्च द्विजमुख्येषु भारत ॥ २०
नैवं शम्बरहन्ताभूद्यौवनाश्वो मनुर्न च ।
न च राजा पृथुर्वैन्यो न चाप्यासीद्भगीरथः ॥ २१
ययातिमात्रं कौन्तेयः श्रिया परमया युतः ।
राजसूयमवाप्यैवं हरिश्चन्द्र इव प्रभुः ॥ २२

482* जलार्थं तत्र राजेंद्र घटानादाय राक्षसा' ।

16 a) K1.2 T1 G5 पूर्वम् (for पूर्वाद्) G3 अपर' (for °रं) Ś1 K3.4 पूर्वं समुद्र गच्छति; G4 गच्छति पूर्वादिपर — b) K3.4 पश्चिम (for समुद्र) D3.5 वा (for च). — 16cd = 2 45 29ab — c) D2 नु (for तु) — d) K4 B1 D6 पतत्रिण. (for °भि') G6 विना ताक्ष्येण वै यस'

17 a) B3 D1.2 तत' स्म; G3 तत्रस्थ; G6 तत्रश्च (for तत्र स्म) A few MSS दध्मु' (for दध्मु) B6 सदध्मु' शतशास्तत्र — b) Ś1 D2 मगल्यकारणान्, K1.3 मगलकारणान्; K2 B4 मगलकारणात्, K4 Dn(!) D6 मगलकारकान्; B1.2 D1 3 मांगल्य(D3 °ल)कारणात्; T1 G2–4 मगळ्य' (G2 °ळ') — c) Ś1 M2 प्रणदस्ते; K1 3 प्राणदस्ते'; K4 Ñ1 V1 B (except B3 4) Dn2 D1 2 प्र(Ñ1 V1 प्रा)णेदुस्ते, Dn1 प्राणदंत; D3 5 प्रणेमुस्ते, G5 प्रणादस्ते (for प्राण') Cd cites प्राणदन् (as in text) Ś1 ततो ध्मातास्, D1 समाध्यातास् (for °ध्मातास्) D4 प्राणिदुस्ते समाध्मातास्; G3 4 प्रणादस्ते समाध्मातास् — d) Ś1 K4 V1 B3 4 Dn D6 ततो (for तत्र) B1 मे भृशं; D6 G1 2 4 6 मेहृषत्

18 a) Ś1 प्राणदे; K1 2 प्राणादा; K4 D6 प्रणेदुर्; Ñ1 B4 5 Dn1 D3–6 प्रापतन् (D4 °द्), V1 B1–3 6 D2 प्राणदन्; Dn2 प्रातपन्; M प्रणादाद् (for प्रणता) Ś1 T1 G3.5 भूमिपाश्चैव; K2 °काश्चापि; K4 Ñ1 V1 B1 2 4–6 D G2 °पालाश्च (B1 °लास्ते; D6 °लांश्च) — b) Ś1 पतन्, K3 B4.5 Dn D3–5 ये तु; G4 पितृ (for पेतुर्) D6 च (for स्व) B1.2 6 D2 ये तु (B6 पेतुर्, D2 om. तु) भीता' सहस्रशा' (D2 °शः); D1 ये मुनीनां सहस्रशः. — c) D6 पांडवांश्च; G3 5 °वैश्च (for °वाश्च)

19 a) K B3 4 Dn D6 वीर्यसंपन्ना; N1 V1 B1 सौर्य°, B3 शौच°; B5 D3–5 सत्व° (for शौर्य°) — b) Ś1 K1 2 B5 D3–5 अन्योन्यप्रिय(K1 °प्रति)दर्शना ; K3.4 Dn D6 ह्यन्योन्यप्रियदर्शना', V1 B6 ह्य(B6 अ)न्योन्यप्रियकांक्षिणः, B2 4 T1 G1 4–6 M1 ह्यन्योन्यप्रियकारिण' ; G3 [अ]प्यन्योन्य' प्रियदर्शना . — c) K2 संविज्ञान् (for विसंज्ञान्) K4 भूमिपालान्, Ñ1 G2 पार्थिवान् (for भूमिपान्). — d) T1 G3 मा (for मां) T1 G3 6 स्म; G2 तु (for च) K1 G1 प्रहस°

20 a) B3 प्रविष्टो (for °हृष्टो) — After 20ab, K2 ins

483* रोहिणीना सवत्सानां सुवर्णशतयोजिनाम् ।
सहस्रैक तथा दत्त्वा सवत्सां पदशोभिताम् ।

— c) Ś1 K1 2 4 Dn1 D3 G3 [अ]नुडुहा, Cd as in text. — d) D1 द्विजमुख्ये तु (for °ख्येषु)

21 a) D6 नैव (for °वं) K1 2 नैवं तादृग्मरुत्तोभूद् (K1 °ग्मरुभूत); K3 एव तादृका मरुत्तोभूर्; K4 Ñ1 V1 B3–5 Dn D3–5 न रतिदेवो नाभागो (V1 राजेंद्र), B1.2 6 D1 2 नैवानरण्यो नाभागो; D6m नैव तादृग्मरुत्तोभूद्, T1 G1 3–6 M2 न (G4 स) चैव (G6 °नं) वीर्यवानासीद्, G2 M1 न ह्येवमासीदै(M1 °दि)क्ष्वाकुर् Cd cites (as in text) शम्बरहन्ता (gloss काम !) See Addenda — b) G2 4 युवनाश्वो; M2 यव°; Cd यौव° (as in text) K2 मरुर् (for मनुर्) K4 वै (for च) — c) K3 4 D1–5 पृथुर् (K4 पृथु ; D4 प्रभु) वैण्यो (for °वैन्यो) — d) D1 2 चाथासीद्; T1 G3–5 चासीत्स (for चाप्यासीद्). — After 21, K4 Dn(!) D3.6 ins.

484* ययातिर्नहुषो वापि यथा राजा युधिष्ठिर' ।
[K4 नघुषश्च K4 D3 चापि (for वापि)]

22 a) K4 D1 ययातिमात्र' (K4 °त्र); G3.5 यया' तिमात्र — c) Ś1 G1 M1 अवाप्येव, K2 D4 6 G2.5 6 अवाप्यैव, K3 4 अवाप्येह, T1 अवाप्येच (for अवाप्यैव). — d) S (except G2 M2) इति (for इव) T1 G2 3.5.6 श्रुत'; G1 M1 श्रुति'; G4 श्रितः, M2 [आ]यसौ (for प्रभु'). — After 22, K4 ins..

485* नैव सानरहन्तासीन्नाखिनेयौ तथापि च ।

23 a) Ñ1 B1.5.6 D1–5 एव; G1–3 M2 एतान् (for

एतां दृष्ट्वा श्रियं पार्थे हरिश्चन्द्रे यथा विभो ।
कथं नु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारत ॥ २३
अन्धेनेव युगं नद्धं विपर्यस्तं नराधिप ।
कनीयांसो विवर्धन्ते ज्येष्ठा हीयन्ति भारत ॥ २४
एवं दृष्ट्वा नाभिविन्दामि शर्म
परीक्षमाणोऽपि कुरुप्रवीर ।
तेनाहमेवं कृशतां गतश्च
विवर्णतां चैव सशोकतां च ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।
त्वं वै ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः पुत्र मा पाण्डवान्द्विषः ।
द्वेष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ॥ १
अव्युत्पन्नं समानार्थं तुल्यमित्रं युधिष्ठिरम् ।
अद्विषन्तं कथं द्विष्यात्त्वादृशो भरतर्षभ ॥ २
तुल्याभिजनवीर्यश्च कथं भ्रातुः श्रियं नृप । C 2. 1936 K 2. 54 3 K 2. 60 3

एतां) K2 B6 D8 श्रिय॰ (for श्रिय) — b) G2 6 हरिश्चन्द्रो. Ś1 B1 D8 प्रभो, K1 विभौ, T1 विभो (for विभो). — After 23ab, K4 reads 3a–4b of the next adhy., repeating the lines in their proper place — c) K B1.2 4 Dn D3.5 G1–3 6 तु (for नु) K1 2 D8 जीवितु, G1 जीवित॰; G6 जीवनं (for जीवितं) — d) B2 D1 2 भूमिप; G1 भारते (corr from पते) (for भारत).

24 = (var.) 2. 478*, lines 2, 4 — a) T1 G2–6 अश्वेन (for अन्धेन) K1 Dn G1–4 [ए]व; but Cn इव (as in text) — c) Ś1 विवर्तंते, K2 विवर्धत, T1 G1 2 5 M1 [ऽ]भिवर्धते (for विवर्धन्ते) — d) G2 ज्येष्ठो, G6 श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा) Ś1 हीयत्ति; B2 °यते; G8 °यत K Ñ1 V1 B8 4 Dn D6 ज्येष्ठा हीयत (B8 °ति) एव च (B3 4 हि)

25 a) B3.4 एतान् (for एवं). Ś1 K8 G1–8 अभिनंदामि, K2 T1 G5 °विंदाम, V1 B1–5 D1 2 4 5 अद्य विंदामि; D8 अप्यविंदामि, G4 अभिजानामि (for अभिविन्दामि) T1 G3–5 शांतिं (for शर्म) — b) K1 D3–5 G2 5 6 परीक्ष्यमाणो, B5 प्रवीक्षमानो; Dn(!) D6 समीक्ष्यमाणो (for परीक्ष॰). Cv पराक्षमाण (analyzed as परा [= सम्यक्] + अक्षमाण [= असहमान]!) D4 नु (for ऽपि) K1 G1 कुरुप्रवीर ; B3.4 °वीरान्; D8 °वीरा; T2 °वीरौ G2 4 परीक्ष(G2 °क्ष्य)माण॰ कुरुराजमुख्ये, G8 परीक्षमाणेन कुरुप्रवीर॰ — c) G6 एकं कृततां (for एवं कृशतां) D4 गतिश्च, G1 गतश्च — d) D4 विशोकतां च (for सशो॰) G1 विवर्णतांश्चैव सशोकतांश्च

Colophon. — Sub-parvan Ś1 K1 2 B2 6 D1 2 5 G1 द्यूत (B2 adds दुर्योधनसताप) K4 D3 6 (all om. sub-parvan name) mention only दुर्योधनसताप (D3 °प्रलाप) — Adhy. name B3–5 D1 4 5 दुर्योधनवाक्यं, D2 धृतराष्ट्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both) K1 (marg.) 52, K2 3 D3 50, Dn1 53, S 89 (G4 65). — S'loka no. K2 Dn D1 2 26, K3 T1 25.

50

1 Cd cites 1ab as in text — a) D1 B (except B5) मे (for वै) D2 om वै Ś1 ज्येष्ठिनीय (sup. lin. श्रेष्ठिनेय), K2 3 B1 ज्येष्ठिनेय॰, K4 B2–6 D1–5 वरिष्ठश्च; Ñ1 तथा श्रेष्ठः; D5m श्रेष्ठपुत्र (orig ज्यैष्ठिनेयस्य is cancelled), Cn as in text K1 Dn(!) त्व ज्येष्ठो ज्येष्ठतनय॰, V1 त्वं मे ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च, T1 त्वं वै मे श्रेष्ठिनेयश्च; G1.5 त्व वै श्रेष्ठ श्रेष्ठ(G5 °ष्ठि)नेयः, G2 क वै श्रेष्ठ श्रेष्ठतया; G3 4 त्व वै श्रेष्ठतम॰ पुत्र॰; G6 त्वं वै मे श्रेष्ठतनय॰, M1 त्वं वै श्रेष्ठ॰ श्रैष्ठिनेय॰, M2 त्वं वै ज्येष्ठ॰ श्रेष्ठतम॰ — b) G1 पुढ; G3 पुत्रे, G5 पुत्रो (for पुत्र) D6 मां. D3 4 G4 पाढवं K2 3 Dn D3–5 T1 द्विप (for द्विप॰) — Cd also cites most of 1cd — c) D1 द्विष्टो K3 आदातु (for आदत्ते). Ś1 द्वेष्टास्व(by corr. द्वेषस्य)सुखमादातु; K4 द्वेष्टोत्यसुपमादत्ते (sic), S द्वेषादसुखमा॰ — d) K1 यथैवं Ś1 G5 निधनस् (for निधनं)

2 a) T1 G5 6 व्यु(T1 व्य)त्पन्नं च, G1–3 व्यु(G3 उ)त्पन्नश्च, G4 सपन्नं च, M उत्पन्नं च, Cd अव्युत्पन्नं (as in text) Cv cites व्युत्पन्नं च (as in T1 G5 6), but glosses व्युत्सं नश्च (of G1–3)! K4 Cd अनर्थानां (Cd gloss परद्रोहादीनां), D6 समासार्थं, T1 G6 समान(G6

C 2. 1936 B 2. 54 3 K 2. 80 3 पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः शाम्य साध्विह ॥ ३
अथ यज्ञविभूतिं तां काङ्क्षसे भरतर्षभ ।
ऋत्विजस्तव तन्वन्तु सप्ततन्तुं महाध्वरम् ॥ ४
आहरिष्यन्ति राजानस्तवापि विपुलं धनम् ।
प्रीत्या च बहुमानाच्च रत्नान्याभरणानि च ॥ ५
अनर्थाचरितं तात परस्वस्पृहणं भृशम् ।
स्वसंतुष्टः स्वधर्मस्थो यः स वै सुखमेधते ॥ ६
अव्यापारः परार्थेषु नित्योद्योगः स्वकर्मसु ।
उद्यमो रक्षणे स्वेषामेतद्वैभवलक्षणम् ॥ ७
विपत्तिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्नरः ।

°न्या)र्थे — ^{b}) K1 D1 तुल्य मित्रं, K4 D8 तुल्यामित्र; Cd as in text G2 युधिष्ठिर — ^{c}) G4 अद्वेषित (sic) (for अद्विषन्त) D6 द्विष (for कथं) K1 D4 G2 द्विष्या; K8 G4 द्वेष्यात्, D1.2 द्विष्यास्; D8 द्वेष्या, G1 द्विष्य (for द्विष्यात्) — ^{d}) Ś1 त्वादृश्यो, B1 6 त्वादृशं; D1 2 तादृशं (for त्वादृशो) G4 भरतर्षभ°

3 Ś1 G6 om (hapl) 3^{a}–4^{b}. — ^{a}) K1 V1 B2 D6 तुल्याभिजनवीर्यस्य; K2 °वीर्यं च — After 3^{a}, D6 *repeats* 2^{d} and 3^{a} — ^{b}) T1 G1-3 M2 भ्रातृ (for भ्रातु°) K4 स्वयं; T1 भियं (for श्रिय) K1 D1.2 नृप°; K8 नृप; B8 न च — ^{c}) G1 होमान् (for मोहान्) — ^{d}) K1 4 G4 नैव, G8 मैवा (for मैव) K4 D8 5 भू K4 सौम्य, Ñ1 V1 शौम्य, B8 साम्य (for शाम्य). K4 Dn(!) D6 मा शुच (D6 °च°), G8 साध्वगां (for साध्विह)

4 Ś1 G6 om 4^{ab} (of v l 3) — ^{a}) K4 जज्ञविभूती ता, D2 यज्ञविभूतिना D4 त्वां (for तां) — ^{b}) G2 काम्यसे (for काङ्क्ष°). M2 कुरुनदन (for भरत°). — ^{c}) K4 ऋत्विज. G4 ते[ऽ]व° (for तव) K2 तत्वज्ञ° (for तन्वन्तु) — ^{d}) K2 सप्ततत्तुर्; K8.4 D8 T1 M2 °तत्तु; Dn2 सप्त तंतु; Cd n as in text Ś1 G8 महाक्रतुं, Cd °ध्वर (as in text)

5 G6 om 5^{cd} — ^{d}) Ś1 G1 M1 रत्नान्यभ्य(M1 °प्य)र्हणानि च, M2 रत्नौघान्यर्हणानि च Cd cites अभ्यर्हणानि (see above) — T1 G2-5 ins after 5 G6 (which om 5^{cd}), ins after 5^{ab}

486* मही कामदुघा सा हि वीरपत्नीति चोच्यते ।
तथा वीराश्रिता भूमिस्तनुते हि मनोरथम् ।
तवाप्यस्ति हि चेद्वीर्यं भोक्ष्यसे हि महीमिमाम् ।

[(L 1) G2 तु (for [इ]ति) G2 शोच्यते, G6 सो° (for चो°) — (L 2) G4 वीरश्रिता T1 G3.5 6 तथा वीर्य(G3 °र)स्य भार्याया. (for the prior half). T1 G3 5 त इमे हि कलत्रपा (G3 °पां), G6 श्रीस्तु मे हि कलत्रवत् (for the post. half) — (L. 3) G2 तवाप्यस्तीह; G3 तावदस्ति हि, G4 वीर्यं च (for चेद्वीर्यं)]

6 ^{a}) K1-3 B3 अनर्थाचरणात्; Ñ1 V1 B1.2 4 6 Dn D1 2 अनार्याचरितं (Dn1 °ते), B5 D3-5 अनार्याचरणं; T1 G3-5 अनर्थाचरण; G1 M अनर्थ्याचरित G6 मयुक्तमिदमेतत्तु, text as in Ś1 K4 D6 G2. — ^{b}) K1-3 B3 परस्वहरणात्; K4 V1 B5 D3 5 S °स्व(D3.5 G6 °स्वा)हरणं; B2 6 D2 परस्व स्पृह मा; Dn1 परस्य स्पृहण; D1 परं सस्पृह मा, D4 परस्वाभरण K1 अपि; G6 कृश° (for भृशम्). — T1 G3-6 ins after 6^{ab}.

487* उभयोर्लोकयोर्दुःख सुहृदामवमाननम् ।

— G6 om 6^{cd}. — ^{c}) Ś1 सुसतुष्टस्तु धर्मस्थो; V1 स्वयं तुष्ट° सुधर्मस्थो; B1 3.5 D1 2.6 सुसतुष्ट° स्व°; S (G6 om.) सुसतुष्ट° स्वकर्मस्थो

7 ^{b}) K2 Ñ1 D6 नित्योद्युक्तः; K3 °द्वेग°; K4 नित्यं युक्त°; T1 G1 2 M2 नित्योद्योग, G3 5 नित्ययोग Cd cites युक्तः (of K4) — ^{c}) K1 रक्षण; K3 °णा; G4 °णस् (for °णे) Ś1 B2 D8 G5 -स्त्वेषाम्, K1 3 तेषाम्; B1 येषाम्; B5 -स्त्वेषाम्; D4 5 [ऽ]प्येषाम्; G4 त्वेषाम् (for स्वेषाम्). K4 B4 Dn(!) D6 रक्षणं समुपात्तानाम्; T1 G4 M1 उद्यमो रक्षणस्वे(G4 °स्त्वे)षाम् — ^{d}) K1 T1 G2-6 M1 एतद्धि भव° लक्षण; K4 B6 G1 M2 एत(K4 °न)द्धि भव°; V1 एतद्वैभव्य°.

8 ^{a}) K1 विपत्यष्टव्यपो (sic), K2 °त्तावव्ययो; D4 5 °त्तिष्टव्ययो; D6 G2 °त्तिष्वप्ययो, T1 G6 °त्तिष्वपि यो; G4 °त्तिषु व्यथो Cv cites निर्वर्तिषु (apparently for विपत्तिषु); Cd cites अव्यथ° (as in text) — ^{b}) K4 नैत्यम् (for नित्यम्) K8 नरा, T1 G1-5 M Cv यत° (for नर°) V1 नित्यमुत्साहितो नर°, B D1-5 नित्यमुत्साहि° (B1 °त्कोदि, B2 °त्सादि)तानन°, G6 नित्यमर्थानवानतः Cd cites उत्थानवान् (as in text) — ^{c}) D1 विनातात्मा — ^{d}) D1 वीर; D2 चिरम् (for नित्यम्) — After 8, Ś1 (hapl om from line 2 up to तथैव ते in line 2 of 489*) K1-3 Dn D4 5 6 (om line 2) ins

488* बाहूनिवैतान्मा छेत्सी पाण्डुपुत्रास्तथैव ते ।
भ्रातृणां तद्धनार्थं वै मित्रद्रोहं च मा कुरु ।

[(L. 1) K1 2 वहूनि चै(K1 वै)तान्, D6 बाहूनि चैतान् (for °निवैतान्) K1 2 छेत्सी, D4 छिंद Dn D6 पाडुपुत्रास्- — (L 2) K1 3 भ्रातृणां निधन सर्वं (K3 °र्वे), K2 भ्रातृणां न

अप्रमत्तो विनीतात्मा नित्यं भद्राणि पश्यति ॥ ८
अन्तर्वेद्यां ददद्वित्तं कामाननुभवन्प्रियान् ।
क्रीडन्स्त्रीभिर्निरातङ्कः प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

जानन्वै मोहयसि मां नावि नौरिव संयता ।
स्वार्थे किं नावधानं ते उताहो द्वेष्टि मां भवान् ॥१०
न सन्तीमे धार्तराष्ट्रा येषां त्वमनुशासिता ।
भविष्यमर्थमाख्यासि सदा त्वं कृत्यमात्मनः ॥ ११
परप्रणेयोऽग्रणीर्हि यश्च मार्गात्प्रमुह्यति ।
पन्थानमनुगच्छेयुः कथं तस्य पदानुगाः ॥ १२
राजन्परिगतप्रज्ञो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
प्रतिपन्नान्स्वकार्येषु संमोहयसि नो भृशम् ॥ १३ C 2.1949 B 2.53 5 K 2.81 5

धन सर्वं (for the prior half) K1 पितृद्रोहो ह्यधर्मकृत्, K2 3 मित्रद्रोहस्तथा महान् (for the post. half).]
— Ś1 (om up to तथैव ते in line 2) Dn D4 6 (ins. line 1 marg sec m, and like Ś1 om. तथैव ते in line 2) cont K4 Ñ1 V1 B D1-3 ins. after 8.

489* पाण्डोः पुत्रान्मा द्विषस्त्वेह राजं-
स्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम् ।
मित्रद्रोहे तात महानधर्मः
पितामहा ये तव तेऽपि तेषाम् ।

[(L 1) K4 B5 Dn D3 4 सुतान् (for पुत्रान्). B3 द्विषश्चैव — (L 2) D3 [ए]ते, D4 तान् (for ते) Ś1 B D1-4 च (B1 हि) सर्वं (for समग्रम्) K4 om. भ्रातृधन समग्र — (L 3) B1 ते सु- (for तात) — K4 subst भ्रातॄणां निधन सर्वं मित्रद्रोहो तथा महान् for lines 3 and 4.]
— D5 ins after 488*.

490* मित्रद्रोह तत कर्म महान्धर्मः प्रकीर्तितः ।

D5 cont K1-3 ins after 488*

491* योऽसौ पितामहस्तुभ्य तेषामपि स एव हि ।

[K1 D5 पितामहा ये तव भो (D5 भवत) (for the prior half), and त (for स).]

9 [a]) K2 T1 अतर्वेद्या D1 3 G2 ददन्, D2 दद, T1 वदद्, G4 अदन् (for ददद्) K3 सर्वं, G3 रत्न (for वित्त) — [b]) K3 अनुभवत्, D6 अनुसवं (for अनुभवन्) — [c]) D6 क्रीड (for क्रीडन्) G1. 5 6 M स्त्री(G6 त्रि)भिः क्रीडन् (by transp), G3. 4 स्त्रीभि क्रीड Ś1 (before corr) निरातंका; K3 निर्विशंक, G3 नवातंक; G4 निरातक, G6 °तंगः — [d]) D4 प्रणम्य (for प्रशाम्य) — Cd cites 9[cd] (entire) as in text — After 9, all MSS except Ś1 G4 (but see Addenda) ins an addl colophon (*adhy no* K1 marg 53, K2 3 D3 51, Dn1 54, T1 G1-3 5 6 M 90)

10 G6 om. the ref — After the ref., K4 V1 B D T1 ins

492* यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः ।
न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी सूपरसानिव ।

[(L 1) K4 B3 निजप्रज्ञा. K4 B1. 6 T1 बहुश्रुत — (L. 2) D4 दर्वी; D5 दर्वीस् (for दर्वी)]
— [a]) D1 2 त्वं (for वै) G1 M मा (for मां). T1 G2 त्वं जानन्वै मोहयसि — [b]) K2 नावि ना, K4 नवि नौर्, G2 नावि नार्, G4 नदीनौर् (for नावि नौर्) K1 G3 संयता, K2 D2 6 (before corr) Cd °यतान्, Ñ1 G4 °युता, V1 T1 M2 °गता, D5 6 °यतां; G2 °गतान् (for °यता) — [c]) K1 नावधीतं, D1. 2 न विधानं, T1 नाददानं; G1 नापधान, G2 न वधानं, G3 नावसानान् (for नावधानं). — [d]) K4 उत वा; T1 उत हि (for उताहो) T1 G1-3 6 M मा, G4 यो (for मां).

11 [a]) K वै; D1. 5 G1-3 मे; T1 G5 ते; G4 हे (for [इ]मे) G2 4 धार्तराष्ट्र G6 धार्तराष्ट्र न मे संत — [b]) G4 6 तम् (for त्वम्) — [c]) S भविष्यद(G4 °स्य)र्थं. Cd implies text. — [d]) Ñ1 V1 B3 5 6 D1-3 यदा (B5 6 °था)- त्वं, B1 सदार्थं, B2 4 Dn (!) सर्वदा, T1 G4 तथा त्व, G1-3 5 6 M तदा त्व (G1 त्वां) (for सदा त्वं) V1 हृद्य, D1 कृत्तं, Cd कृत्य (as in text).

12 G6 om. 12 — [a]) Ś1 परप्राणो योग्रणीर्हि, K2 परद्रव्ये हि यो यते, B1 परेण योग्रणीर्यस्य, B2-5 D (except D6) परने(D4 °ते)योग्रणीर्यस्य (B4 °स्तु); T1 G1 परप्रणीयोग्रणीश्च, G2 परप्रणेयोगृह्णीच्च; G3 °यो गृहीयश्च, G4 °योग्रणे यश्च (both latter hypermetric), G5 M °योग्रणीश्च (M2 °यों) Cd cites परप्रणेयो (as in text), Cn परनेयो — [b]) K1 यस्तु मौख्यात्प्रमुह्यति, K2 सो हि मार्गे प्रमुह्यसे; K3 यस्तु मौख्यात्प्रतिमुह्यति (hypermetric), K4 यस्तु मार्गाच्च मुह्यति, Ñ1 V1 यः स मार्गात्प्रतिमु° (hypermetric), B5 Dn D1-5 स मार्गान्प्र(Dn1 D1-3 5 °स्प्र)- तिमु°, B1 4 सन्मार्गात्प्रतिमुह्य(B4 °च्य)ते; B2. 3 स मार्गात्प्रतिमुह्य(B3 °च्य)ते, B6 यः स मार्गान्प्रमुह्यते, D6 यस्तु (*sup lin* यः स) मार्गात्प्रमुह्यति, G2 यश्च मार्गात्प्रमुह्यते; G4 यो वा मार्गात्प्रमुह्यति — [c]) G4 सधानव् (for पन्थानम्). K1 (*sup lin*) °गच्छे नु — [d]) G3 पथं (for कथं) T1 G5 अस्य (for तस्य)

13 [a]) K4 राजा (for राजन्) K1-3 V1 B1. 2 4-6 D (except D1 2) परिण(K3 °णी)तप्रज्ञो, K4 परिणतिप्राज्ञो; B3 परिणतज्ञानो, T1 M2 परिगतः प्रज्ञो, G2 परिहितप्रज्ञो;

C 2. 1950 B 2. 55 6 K 2. 81 6 लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह बृहस्पतिः ।
तस्माद्राज्ञा प्रयत्नेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि ॥ १४
क्षत्रियस्य महाराज जये वृत्तिः समाहिता ।
स वै धर्मोऽस्त्वधर्मो वा स्ववृत्तौ भरतर्षभ ॥ १५
प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ।
प्रत्यमित्रश्रियं दीप्तां बुभूषुर्भरतर्षभ ॥ १६
प्रच्छन्नो वा प्रकाशो वा यो योगो रिपुबाधनः ।
तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदनं स्मृतम् ॥ १७
असंतोषः श्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाम्यहम् ।
समुच्छ्रये यो यतते स राजन्परमो नयी ॥ १८
ममत्वं हि न कर्तव्यमैश्वर्ये वा धनेऽपि वा ।
पूर्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि तं विदुः ॥ १९

G3 परिगतप्राज्ञो, G4 6 M1 परगतप्रज्ञो ॐCd परिणति प्रज्ञायास्तत्वार्थादचलन।ॐ — [b]) G3 व्रजसेवी (for वृद्ध°) K3 वत्त(? read त्तं)से विजितेंद्रिय° — [c]) Ś1 K4 Ñ1 D6 प्रतिपन्न°, D2 °पन्नो; D4 °यत्नात्; G1. 6 °पन्नात् (for °पन्नान्) — [d]) G4 मे (for नो)

14 [a]) G4 राजवृत्ताद् (for °वृत्तम्) — [b]) G2 अन्यम् (for अन्यद्) — [c]) D4 राजा, G4 राज्ञ° (for राज्ञा) Ś1 K4 N1 V1 B2 Dn D6 T1 G1 3 5 M [अ]प्रमत्तेन, G6 प्रवृत्तेन (for प्रयत्नेन) G2 तस्माद्राज्यात्प्रमुष्टेम — [d]) Dn2 स्वार्थे, G4 चार्थश्च (for स्वार्थश्च) K4 चिंत्य S [अ]प्रमादत (for सदैव हि)

15 [a]) D3 क्षेत्रीयस्य, G6 क्षत्रिय° स D2 महाबाहो (for °राज) — [b]) G2 या वृत्ति° सुसमाहिता — [c]) K4 चेद् (for वै) K1. 4 Ñ1 V1 B Dn D1. 5 6 G2 4 M धर्म(K1 °र्मा)स्त्वधर्मो (M2 °र्मे), D2–4 G1 3 धर्म(B3 °र्मे) स्वधर्मो; G6 धर्मो ह्यधर्मो — [d]) K4 स्ववृत्तो; D3 4 स्ववृत्ती, S (except G3) स्वधर्मो K4 Dn(!) D6 का परीक्षणा (for भरत°)

16 [a]) K2 प्रकालयन्; K4 Dn(!) °कालये, D5 °चालयेद्, T1 °कालयेर्, G2 6 M2 Cd (one MS, the other as in text) °कारयेद्, G4 °चालयेद् (for °कालयेद्) D3 दिश (for दिश) B5 प्रकाल्येद्द्विप° सर्वान् — [b]) Dn G2 3 6 M2 प्रतो(G6 °मो)देनैव — [c]) Ś1 पुत्र मित्र श्रिय, B1 D1 2 G1 3–5 M1 प्रत्यमित्रे (G3 4 °त्रं, G5 °त्रा) श्रियं B5 प्राप्तां, D3 4 दृप्ता (for दीप्ता) — [d]) K1 2 V1 D2 बुभु(V1 °भू)क्षुर्; K3 बुभुत्सुर्, K4 B1 5 बुभूर्षुर्, B2 4 6 Dn D1 (marg sec m) जिघृक्षुर् (D1 orig बीभत्सुर्); T1 G3 4 M1 जिहीर्षुर्; G2 बभूपुर्, G5 जहीषुर्, Cd as in text G3 भरतर्षभ, M2 पुरुषर्षभ°

17 [b]) B2–4 6 transp यो and योगो K1 2 रिपुसाधन, D1 °बाधन; G4 दिव्यमाधव°, M2 रिपुबाधत° Ś1 यो यो योगोरिवाधन, K3 यो योगौरिव साधन°, K4 योगो वा रिपुघातन°, V1 Dn1 D6 G1 3 M यो योगोरिं (G1 3 M °रि) प्रबाधते (D6 G1 M °ने), B1 योगैश्चारिं प्रकाल्येत्; B5 Dn2 D3 5 योगो योरिं प्रबाधते, D4 योगोरिं प्रतिबाधते; D6 (before corr) यो यो स्वागोरिं बाधने (sic), G2 यो योन्यो रिपुबाधक°, G6 यो योगे रिपुबाधन — [c]) K1 transp शस्त्र and शस्त्रविदां G1 शास्त्रं (corr to श°) B1 3 5 6 D1–5 G6 शस्त्रभृता, G3 4 °विदा — [d]) G3 न शस्त्र (for न शस्त्र) Ś1 (before corr) शस्त्रे S (except G5 6) भेदनं (for छेदन) — After 17, K4 V1 B D ins

493* शत्रुश्चैव हि मित्रं च न लेख्यं न च मातृका ।
यो वै संतापयति यः स शत्रुः प्रोच्यते नृप ।

[(L 1) K4 शत्रवश्चैव मित्रं च (for the prior half) — (L 2) D1 य (for यो) B (except B5) D1. 3 य (for वै) K4 वे, B1–3 6 D1 2 च, B4 हि (for य) K4 स शत्रु प्रोच्यते बुधै (for the post half)]

18 In B4, the portion of the text from 2 50 18 up to वैर वि° in 10[c] of the next adhy is lost on missing fol — [a]) K1 अप्रसप° (corrupt), K2 T1 G1 3 M2 असतोप°, G4 °पि (for °प°) K4 श्रीय, G2 श्रिय (for श्रियो) — [b]) K4 तस्या (for तस्मात्) B1 D1 4 5 कामयेन्नृप° (D4 °प), B2 3 5 6 D2 3 कामये नृप, T1 G5 कथयाम्यह, M2 कारयाम्यह — G6 om 18[c]–19[d] — [c]) Ś1 समुच्छ्राये D4 यजते, G2 धघते (sic) (for यतते) K2 Dn(!) D6 समुच्छ्याय यतते (Dn1 तव मे), K4 समुचयाय जतते, D1 सतुछ्यायोपनते — [d]) K2 3 D1 2 5 राजा (for राजन्) K3 जयी, K4 G3 नयि, B2 Dn D6 G2 नय°, B6 m बली, D1 मत°, G1 मयि (for नयी)

19 B4 missing, G6 om 19 (cf. v l 18) — [a]) K4 B1 D3–5 Cd समत्व (for मम°) B1 transp हि and न S (G6 om) च (for हि) — [b]) Ś1 B1 6 ऐश्वर्येपि, V1 D3 5 G5 °र्येषु, B5 °र्येय, D1. 2 G3 °र्ये च, D4 °रेषु (for °र्ये वा) K3 साधनेपि, Ñ1 S (G6 om) वा धनेषु (for वा धनेऽपि) B1 2 D1. 2 च (for वा) — [c]) K1 2 पूर्वप्राप्त Dn1 D3 हरत्यन्ये, S (except M1, G6 om) °रत्यन्यो (for °रन्त्यन्ये) — [d]) K1 2 4 D3 G4 राज(K1 °जा)धर्मं, D6 राजन्धर्मं (for °धर्मं) K4 हि ते,

अद्रोहे समयं कृत्वा चिच्छेद नमुचेः शिरः ।
शक्रः सा हि मता तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी ॥ २०
द्वावेतौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ २१
नास्ति वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशां पते ।
येन साधारणी वृत्तिः स शत्रुर्नेतरो जनः ॥ २२
शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात्समुपेक्षते ।
व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः ॥ २३
अल्पोऽपि ह्यरिरत्यन्तं वर्धमानपराक्रमः ।
वल्मीको मूलज इव ग्रसते वृक्षमन्तिकात् ॥ २४
आजमीढ रिपोर्लक्ष्मीर्मा ते रोचिष्ट भारत ।
एष भारः सत्त्ववतां नयः शिरसि धिष्ठितः ॥ २५
जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकाङ्क्षते ।
एधते ज्ञातिषु स वै सद्योवृद्धिर्हि विक्रमः ॥ २६ C 2. 1963 B 2. 55 19 K 2 81 19

D1 (marg sec m as in text) मितं, D4 च त, G2 हि तद्, M1 इमं (for हि त)

20 B4 missing (cf v.l 18) — a) K1-3 Ñ1 B2 3.5 6 Dn1 D1 अद्रोह, D6 अद्रोह, G1 M2 शक्रोपि (G1 °सि), G2 विद्रोहे, M1 इंद्रोपि (for अद्रोहे) — c) K1 शक्रस्य (for शक्रः सा) Ś1 मतां, B6 मतिस् (for मता) K4 शक्र° सभिहिता तस्य; V1 Dn(!) D6 शक्रः साभिमता तस्य, B1 2 D1 2 शक्रः (D1 2 °क्र) समा म(B2 समय)तिस्तस्य, S शक्रेण विहिता (G5 °दितौ) तात (G2 तत्र) — d) K1 3 D6 G1 2 रिपोर् (for रिपौ) K4 वृत्ति, D4 वृति°; G3 वृत्त° B1.2 D1 2 रिपोर्वृद्धिनिवेशने (B1 °निषेवने)

21=(var) 5 33 49 — B4 missing (of v l 18) — a) Ś1 K4 B (B4 missing) D (except Dn D6) द्वाविमौ, V1 T1 G5 द्वावेव; G6 द्वावेता K3 ग्रसतो G4 भूमिं — b) D3 T1 G (except G5) M1 सर्पौ, M2 सर्प° Cv cites text. K2 बिलशयानि च, B1 3 D3 S Cv बिल(G3 वलि)शयावि(B3 °मि)व. — c) D4 चावियोद्धार, S चाप्य(G4 चव्य)योद्धार — d) G2 M2 च प्रवासिन; G4 वाप्र°. Cd cites अप्रवासिनं (as in text)

22 B4 missing (of v l 18) — a) G2 जातिज, Cd °तः (as in text) T1 शत्रु — D1 om 22c-23b — c) Ś1 K1 2 4 B1 D2 4 G4 साधारणा, T1 °रिणी — d) G3 स्व° (for स) K2 4 G1 शत्रु (for शत्रुर्) K4 जना

23 B4 missing (cf v l 18). D1 om 23ab (of v l 22) — a) Ś1 समिध्यतं, K1 समुद्यत, K2 समृद्धातं, B1 D6 G2 °द्ध त; B2 °द्धार्थं; D2 °ध्यर्थं, D5 °ध्यत (for °ध्यन्तं) T1 G1 3 5 6 M शत्रुपक्ष(G6 °क्ष°)समृद्धिं तां, G4 °पक्षासमुद्धान्तां — b) D5 महान् (for मोहात्) B6 समपेक्षते — c) Ś1 व्याधिराप्यायितव्य इव (hypermetric), K2 व्याधिराप्याय्यत इव, D3 व्याधि रप्यायि°, S आप्यायित (T1 आप्याधित, G2 प्रप्यायित) इव व्याधिस् — d) K1 मूलान्, G2 मूर्तिं; Cv कुल(?) (for मूल)

24 B4 missing (of v l 18) — a) V1 स्वल्पो (for अल्पो) B5 D3 4 हि (for ऽपि) Ś1 V1 B5 D3-5 M2 रिपुर्, Ñ1 शत्रुर् (for ह्यरिर्) Ś1 K4 Ñ1 V1 B3 5 Dn1 D3-6 अत्यर्थं, D2 इत्यत (for अत्यन्तं) T1 G1 2 M1 अमित्र सूक्ष्मवृत्तिर्हि, G4 (corrupt) अल्पेन खिद्य° रिरत्यतं — b) Ś1 K Ñ1 V1 B2 3.5 Dn D6 वर्ध(Dn1 °र्तं, K4 corrupt)मानः पराक्रमै. (B2 5 °म), D1 वर्त्तमानः पराक्रम°, T1 G1 2 M1 राजानमपराक्रम° (G2 M1 °म) — d) T1 गर्हते (for ग्रसते) Ś1 मूलम् (for वृक्षम्) G2 अतिक, G3 अतिकान्, Cd as in text

25 B4 missing (of v l 18) G6 om 25-26 — a) Ś1 K2 D2 5 लक्ष्मी, K4 D3 °क्ष्मीं (for °क्ष्मीर्). — b) K2 4 D4 त, K3 च, G2 वै, Cd ते (as in text) — K1 om 25c-26b — c) D3 एव (for एष) V1 भाव°, Cd भार (as in text) — d) T1 G3-5 M1 अरे°; M2 अय° (for नयः) Ś1 [अ]धिष्ठित°, K3 D2 Cd (one MS) विष्ठित, K3 धिष्ठिताः, K4 तिष्टितः, S (G6 om) तिष्ठता (G2 °ति) (for धिष्ठित.)

26 B4 missing (of v l 18) G6 om 26 (of v l 25), Ś1 K1 om 26ab (for K1 of v.l. 25). — a) G1 M2 आत्मवृद्धिम्; Cd जन्म° (as in text) B6 आत्मान, S (G6 om) अरीणा, Cv आर्याणां, Cd अर्थाना (as in text) — b) B3 इव काक्षति, B5 6 D1-5 अभिकांक्षति, G2 °रक्षते. — c) K1.3 B2 3 D1(sup lin as in text) 4 5 एव ते, T1 नैधते, G3 एवं ते (for एधते). Ś1 जातिषु (for ज्ञा°) — d) K2 D1 °वृद्धि°, K4 °वृत्तिर्, G2 °वृद्धिं (for °वृद्धिर्) B3 6 T1 G2 4 5 M1 विक्रमाद् (for °क्रम) G3 सद्योवृद्धिरविक्रमात् Cd as in text

27 B4 missing (of v l 18) — a) D4 न प्राप्य, S स(G1 M2 अ)प्राप्य (T1 °प्य) (for नाप्राप्य) — b) Ś1 सगमो, K1 V1 प्रशमो, G1 सदामो (for सशयो). K1 नो (for मे) G1 न विद्यते (for भवि°) — ❀ Cd

C. 2. 1964 B. 2. 53 20 K. 2. 51 20

नाप्राप्य पाण्डवैश्वर्यं संशयो मे भविष्यति ।
अवाप्स्ये वा श्रियं तां हि शेष्ये वा निहतो युधि ॥२७

अतादृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन विशां पते ।
वर्धन्ते पाण्डवा नित्यं वयं तु स्थिरवृद्धयः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

शकुनिरुवाच ।
यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे ।
तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेनाहूयतां परः ॥ १
अगत्वा संशयमहमयुद्ध्वा च चमूमुखे ।
अक्षान्क्षिपन्नक्षतः सन्विद्वानविदुषो जये ॥ २
ग्लहान्धनूंषि मे विद्धि शरानक्षांश्च भारत ।
अक्षाणां हृदयं मे ज्यां रथं विद्धि ममास्तरम् ॥ ३
दुर्योधन उवाच ।
अयमुत्सहते राजञ्श्रियमाहर्तुमक्षवित् ।
द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ४

अप्राप्य सशयो न भविष्यतीत्यन्वय' ।॥ — c) K1 आदास्ये तां; K2 आवाप्स्ये तां, K3 अवाप्स्येपां (for अवाप्स्ये वा) K1 श्रेय (for श्रियं) K1-3 चाह (for वा हि) — d) K1 2 4 Ñ1 V1 B D1. 3-6 शिष्ये, K3 शेपे, G5 शये (for शेष्ये) G2-4 M2 शयिष्ये वा हतो युधि

28 B4 missing (of v l 18) — a) K B1 2 5 Dn D3-6 एतादृशस्य, B3 सतोदृशस्य, G2 अनाहुतस्य, G3-5 अनादृतस्य; G6 अनावृतस्य, Cv अनावृत्तस्य, Cd as in text. G6 कर्मे (for किं मे) — b) D3 5 जीवितस्य; T1 विजितेन (for जीवि°) — Cd cites 28cd (with v l.) — c) K1 B6 वर्धंसे. B6 पाढवो B2 D1 2 तात (for नित्य.) — d) D5 नु, G1 4 M1 हि (for तु) Ś1 K3 D6 स्थिरबुद्धय'; K1 स्थिरमुद्धय', K2 °बंधय', Ñ1 T1 G1 5 M2 स्थितवृ°; V1 [अ]हृतवुद्धय', B1 om D1 2 5 Cd स्थिरवृत्तय', B2 [अ]स्थिरवृत्तय'; B3 G4 क्षतवृद्धय', B5 Cn [अ]स्थिर-वृद्धयः, Dn (!) [अ]स्थिरबु°, G6 [अ]स्थितवृ° ॥ Cd स्थिरा वृद्धिविरहिणी वृत्तिर्येषां । Cn अस्थिरा वृद्धिरहिता वृद्धिः संपत् येषा ।॥

Colophon B4 missing — *Sub-parvan* Ś1 K1 2 B1-3 5 D1-6 G1 M1 द्यूत; K4 मन्त्र — *Adhy name* M2 दुर्योधनवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 54, K2 3 D3 52, Dn1 55, S 91 (G4 66) — *S'loka no.* K2 M1 19, K3 18, Dn D4 21, T1 20

51

1 1a-10c missing in B4 (of v l. 2. 50 18) Cd cites 1ab (as in text) — a) D1 स (for या) T1 G5 एना, G3 एकां (for एतां) — d) K1 वूतेन (for द्यूतेन) K1 T1 G5 पुर; G1 M वर', G3 पुर (for पर') Ś1 V1 B2 3 5 6 D3-5 द्यूतेनाहूय तान्परान्; K4 B1 Dn D6 द्यूतेन जयतां वर, D1. 2 द्यूतेना(D1 चा)ह्वय ते परान् — After 1, K4 Dn D3-6 ins

494* आहूयतां पर राजन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर' ।
[D3-5 आह्वयते (D4 °त)]

2 B4 missing (cf v.l 1) — a) K3 अकृत्वा; G4 आगत्वा — b) K1 अयुध्य च; K3 अयुद्धाय (for अयुद्ध्वा च) K2 3 चमूक्षये (for °मुखे) — c) K2 अक्षित सन्, B1 3 5 6 D1. 2 अक्षविदो, G4 अक्षिपतो (for अक्षत सन्). Cv cites अक्षत (as in text) — d) G4 अविदुपा (for °पो) K1 D4 जयं; K2 D6 जयत्, K4 मयन् (for जये). Śr अविद्वान्विदुषो जय, V1 B6 विद्वांस्तान्विजये परान्, B2 विद्वान्वै विदुषो जये

3 B4 missing (of v l 1) — a) K2 3 B1 T1 ग्रहान्; D1-3 5 G3 6 M2 ग्लाहान्, D4 ग्लहा, G2 4 ग्लहं, Cd n as in text Cv refers to ग्लह' — c) Ś1 T1 G1 2 (by corr) ज्या; K2 V1 G2 (before corr) [ऽ]घ, G3 [ऽ]न्त्या (sic) (for ज्या) — d) Ś1 महाप्फरं, K महाफल, Ñ1 B1 5 6 Dn D1 2 G6 Cd ममास्फुरं, V1 °स्पद, B2 °पर, B3 °क्षर, D4 °स्फुट, D6m °फर (for ममास्तरम्)

4 = (var) 2 45 40 B4 missing (of. v.l. 1) G3 om the ref — b) G6 जेतुम् (for श्रियम्) G4 इच्छति (for अक्षवित्) — c) K4 पाहुपुत्रेण (sic), G4 °पुत्रेषु — d) B1 3 रोच्यता Ś1 K B5 Dn D6 तदनुज्ञातुमर्हसि.

5 B4 missing (of v l. 1). — b) Ñ1 G1 M1 महामते, V1 विशा पते, B1 G2 6 M2 महामते' (for

धृतराष्ट्र उवाच ।
स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य महात्मनः ।
तेन संगम्य वेत्स्यामि कार्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।
विहनिष्यति ते बुद्धिं विदुरो मुक्तसंशयः ।
पाण्डवानां हिते युक्तो न तथा मम कौरव ॥ ६
नारभेत्परसामर्थ्यात्पुरुषः कार्यमात्मनः ।
मतिसाम्यं द्वयोर्नास्ति कार्येषु कुरुनन्दन ॥ ७
भयं परिहरन्मन्द आत्मानं परिपालयन् ।
वर्षासु क्लिन्नकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ॥ ८
न व्याधयो नापि यमः श्रेयःप्राप्तिं प्रतीक्षते ।
यावदेव भवेत्कल्पस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ ९

धृतराष्ट्र उवाच ।
सर्वथा पुत्र बलिभिर्विग्रहं ते न रोचये ।
वैरं विकारं सृजति तद्वै शस्त्रमनायसम् ॥ १०
अनर्थमर्थं मन्यसे राजपुत्र
संग्रन्थनं कलहस्यातिघोरम् ।
तद्वै प्रवृत्तं तु यथाकथंचि-
द्विमोक्षयेच्चाप्यसिसायकांश्च ॥ ११ C 2. 1976 B 2. 56 12 K. 2. 82. 14

°त्मन°) — c) K3 V1 B1 2 5.6 D1-5 वक्ष्यामि; T1 चेत्स्यामि (for वेत्स्यामि). — d) Ñ1 T1 G2-6 M मत्र° (for कार्य°) G3 विनिर्णय (for °श्चय) V1 B3 कार्याकार्य विनिश्चयं; G1 मंत्रव्याघ्रस्य निश्चयं. 5^{cd} = 2 45 41^{cd}

6 B4 missing (cf v.l. 1) — After the ref, T1 G (except G1, G4 om. line 4) ins. (Cv glosses)

495* कृष्णादभ्यधिक° सोऽपि बुद्ध्या क्षत्ता विशां पते ।
केवलं धर्ममेवाह न तद्विजयसाधनम् ।
नयश्च धर्मतोऽपेतस्तथैव भरतर्षभ ।
तस्माद्विनयतो जेतुस्तावुभौ च विरोधिनौ ।

[(L 1) G2 transp. बुद्ध्या and क्षत्ता — (L 3) G6 तन्मतो° (for धर्मतो°). Cv seems to have read धर्मतपन° (for धर्मतोपेत) — (L 4) T1 G3 5 विनयतो हे(G5 जे)तुस्, G2 विनयतोपेतस् (for °तो जेतुस्) T1 G3 अ- (for च)]

— a) Ś1 K Dn D1(marg sec m) 6 व्यपनेष्यति, B1 2 D1 2 प्रतिहं(B1 °हिं)स्यति; B3.5 D3-5 G1.4 M1 निहनिष्यति, T1 G3 विहरि° (for विहनि°) D4 6 बुद्धिर् (for °द्धिं). — b) B (B4 missing) D1-5 नात्र संशय, G1.3 M2 मुक्तसंशयं — c) T1 हितो. — d) G3 वृथा (for तथा). Ñ1 तव (for मम). D1 2 T1 M1 कौरव°

7 B4 missing (cf. v l. 1) — a) V1 B3 5 D3-5 नारभेतान्यसामर्थ्यात्, G1 नाहरेत्परसा°. Cn cites नारभेत — c) D3 मतिं साम्यं; T1 M2 मतिसाम्य-. B1 तयोर् (for द्वयोर्). G2 नास्ति — d) G4 कार्यें च K3 4 G3 °नंदन°, B5 D3-5 °सत्तम

8 B4 missing (cf v l 1). — a) B1-3 6 D2 भयात्; D1 °यान्, Cv as in text Ñ1 हि परमं (for परिहरन्) K2 G1 3 मदम्, G2 4 Cv मत्त (for मन्द) — b) K1 आसनं परिपालयेत्; B1-3 D1 2 G3 आत्मन° (B1 G3 °स्मान) परिपालन (G3 °पातयत्) — c) K3 खिन्नवत्तिष्ठन्; T1 G5 क्लिन्नपटवत्; G1.3 4 6 M °घटवत्; G2 °विटपात्, Cv °वटवत् (for °कटवत्) — d) K3 पुमांश्चैवावसीदति.

9 B4 missing (cf. v l 1) — a) Dn2 श्रम°; D1 गम°, D2 मय°; G4 मम (for यम°) — b) Ś1 K4 Ñ1 V1 Dn D6 प्राप्तुं श्रेय°, B2 D4 G1 श्रे(G1 श्रि)यं प्राप्तिं; G3 श्रेय° प्राप्तु. V1 B1 G2 परीक्षते; B5 प्रचक्ष्यते (for प्रती°) — Cd cites 9^{cd} (with v l) — c) B1 यावदेतद् (for °देव). Ñ1 G2 कार्यं, B1.3 5 6 T1 G3 5 6 M Cd कल्पस्, G1 4 काल्यस् Cd gloss निर्व्याधि°, Cn as in text (gloss समर्थ) — d) V1 B3 विचिंतयेत् (for समा°)

10 B4 missing up to वैर वि- in 10^{c} (cf. v l 1) — Cd cites 10^{ab} (with v l). — a) K4 सर्वदा (for °था) — b) S (except G2) Cd तैर् (for ते). Ñ1 V1 रोचय. K4 B (B4 missing) D (D2 marg. sec m as in text) विग्रहो मे (B2 ये) न रोचते, Cd as in text. — B4 resumes from कार — c) G6 यद्वा (for वैरं). K2 B2 Cd (?) विकार°, T1 G1 3-6 M1 °नाश, G2 °रागं; Cv विकोशे; Cn as in text M2 वैर विना विसृजति — d) Ś1 Ñ1 V1 B1 D1 2 G2 अनामयं, Cd as in text

11 a) K2 अनर्धमर्घं; B6 अनघ (om अर्थं) B2 ins वै after °मर्थं — b) K1.3 4 D6 संक्रन्दन, T1 संक्रदितं, G1 3 सग्रंथिनं (G3 °त), G2 4 M2 संग्रथितं (M2 °न); G5 6 सग्रंथितं, Cd as in text Dn(!) D6 कलहस्याति- याति; T1 G2-6 कलहं चातिघोरं. K2 क्लेशकर कल्पहस्याति- घोरं — c) K2 D4 प्रवर्तं, Dn2 प्रमत्त, D2 प्रवृद्ध; G2 प्रयुक्तं, G4 वृत्त च (for प्रवृत्तं). Ñ1 तु यथाकदाचिद्; G6 जयता कथचिद् Cd cites तद् and यथाकथचिद्

C 2. 1977
B 2. 56. 13
K 2. 62. 15

दुर्योधन उवाच ।

द्यूते पुराणैर्व्यवहारः प्रणीत-
स्तत्रात्ययो नास्ति न संप्रहारः ।
तद्रोचतां शकुनेर्वाक्यमद्य
सभां क्षिप्रं त्वमिहाज्ञापयस्व ॥ १२

स्वर्गद्वारं दीव्यतां नो विशिष्टं
तद्वर्तिनां चापि तथैव युक्तम् ।
भवेदेवं ह्यात्मना तुल्यमेव
दुरोदरं पाण्डवैस्त्वं कुरुष्व ॥ १३

धृतराष्ट्र उवाच ।

वाक्यं न मे रोचते यत्त्वयोक्तं
यत्ते प्रियं तत्क्रियतां नरेन्द्र ।
पश्चात्तप्स्यसे तदुपाक्रम्य वाक्यं
न हीदृशं भावि वचो हि धर्म्यम् ॥ १४

दृष्टं ह्येतद्विदुरेणैवमेव
सर्वं पूर्वं बुद्धिविद्यानुगेन ।
तदेवैतदवशस्याभ्युपैति
महद्भयं क्षत्रियबीजघाति ॥ १५

(as in text) — d) Ś1 इमे क्षिण्वत्यसय' सायकाश्च, K1 न मोक्षसे त्व सदसीन्साय°, K2 Cd त्वमे (Cd इमे) क्षिण्वत्वसव सायका(Cd °का)श्च; K3 विमा क्षिण्वस्वभय. साय°; K4 विद्धि मोक्षते त्वसय सायकाश्च; Ñ1 विमोक्षये त्चयन्सायकाश्च, V1 B Dn D1-5 सृजेदसीन्निशितान्सायकांश्च, D6 विमोक्षवे एासय' सायकाश्च, T1 विमोक्षयचाप्यसिसायकांश्च; G2 द्वौ मोक्षयेचाप्यसिसायकं च, G4 विमोक्षये चाप्यसि सायक च

12 D4 om the ref — a) Ś1 K1 2 B1 3 D1 2. 6 G3 4. 6 Cd द्यूत K1 प्रहारैर्, K2 D1 Cd पुराणो, K4 D2 पुराणे, B4 प्रवीणैर्; B6 (corrupt) पणैर् (for पुराणैर्) K4 G1 व्यवहार, B1 व्यवहार, M2 व्यवहारै°, Cd as in text G1 व्यवहारनीतस् B1 प्रणीत, Dn1 (marg sec m. as in text) प्रतीतस्, Cd.n as in text — b) Ś1 तत्रात्यये; K1 2 4 B6 D1 2 6 तत्रानयो G6 नास्ति स (for °स्ति न) — c) Ñ1 V1 B3 D1-5 T1 G1 3 4 6 M ins. ते after °चतां [Perhaps read so, standard hypermetric type] — d) G6 तद् (for त्वम्) G4 [आ]ज्ञापय त्व

13 a) V1 B3 श्रेयोद्वार, B4 श्रेय' सं, Cd स्वर्गद्वार (as in text) K4 B2 6 D4 T1 दिव्यतां, G4 विदितान् (for दीव्यतां) K1 नोवशिष्ट, G6 नापि शिष्ट — b) B1 2 6 D1 2 चैव (for चापि) K4 D6 तथापि; Cd तथैव (as in text) V1 Dn(1) सुक्तं, D6 पुत्र, Cd युक्त (as in text) — c) G2 भवेदेव, G3 °देप, G4 °दिद S (except G5 6) ह्यात्मनस् K1 G1 M1 तुल्यमेतद्, B4 Dn G6 M2 °मेव B1 भवेदिदैरा(? read °हैवा)त्मना तुल्यमेव, B2 भवेदेहात्मनस्तुल्यमेव, B5 भवेच्चेहात्मनस्तु(m °देव ह्यात्मना तु)ल्यमेव; B6 भवेद्देव त्वात्मनस्तुल्यमेव, D1 2 भवेत्तच्चेदात्मनस्तुल्यमेव, D3-5 भवेच्चेहा(D4 °चैव ह्या) त्मनस्तुल्यमेव (D5 °व). Cd cites several words as in text — d) K2 दुरो(द्यूत)दर, D5 (m as in text, glossing कपटाक्ष) उरोदर, T1 G1 3 5 M दरोदर; G2 दुराचार, Cd v as in text K4 त; V1 B1 2 6 D2 तत् (for त्व)

14 G6 om the ref — a) K2 transp न and मे K3 मे (for न मे) Ś1 रोचये K3 रोचते यस्त्वयोक्त, G2 रोचयते त्वयोक्त. — b) D2 तत्ते, G2 यं ते (for यत्ते). Ś1 K2 क्रियतां सन् (by transp), K1 तत्कुरुता K3 om तत् — c) D6 पश्चात्तप्स्ये Ś1 तदतिक्रम्य, V1 B3 Dn1 D1 तदुपक्रम्य; B1 2 ह्येतदुपाक्रम्य, B6 ह्येतदुत्क्रम्य, D2 ह्येत दुक्तस्य, Cn as in text K1-3 पश्चात्तप्स्यसे तदुत्क्रम्य (K1 तदुक्त°, K3 तदुक्तम्य) वाक्य, Ñ1 पश्चातापांस्तप्स्यसे त्वं न्युदस्य; S पश्चात्व (T1 G4 °श्चाद्धि त्वं, G2 °श्चात्त्वं वै, G3 °श्चाद्यत्व; G5 °श्चाच्चेत्व, G6 °श्चाचेत्) तप्यसे दुस्तर च वाक्य (G1 M2 om वा°) — d) K1 3 B2 D2 6 हीदृशे; Cd as in text. B1 तात (for भावि) K1 हि तथ्य; K2 3 हि पथ्यं, K4 D6 हि धर्मं, Ñ1 V1 B2 [S]थ धर्म्यं (B2 °र्मं); B1 3 5 6 D2-5 ह्यधर्म्यं Cd cites धर्मं T1 न भीवमभावि चाद्य प्रयुक्त (sic), G1 M2 न हीदृश भावि चोद्य (M2 °द्य) प्रयुक्त; G2-6 M1 न हीद भावि चाद्य प्रयुक्त.

15 a) K4 G4 दृष्ट्वा (for दृष्ट) G4 ह्येत Ś1 G3 विदुरेणेव सर्वं; K1 °रेण सर्वं, K2-4 B2 Dn D1. 6 T1 G4. 5 °णैव सर्वं; Ñ1 V1 B4-6 °णैवमेव, B1 D2 °णैवमेतद्, G6 °णैवमेत — b) Ś1 K B2 Dn D1 6 विपश्चिता, B3 6 सर्वं बुध्या, D3 एतत्सर्वं, D4 सर्वं बुद्धिं, T1 प्राप्तस्येतद्, G3 5 प्राप्त ह्येतद्, G6 वस (sic) पूर्वं (for सर्वं पूर्वं). Ś1 V1 बुद्धि(V1 विद्धि)विद्यागमेन, K1 T1 G1 3 5 6 M बुद्धि(G3 मह्य)विद्या गतेन, B3 4 6 D1. 2 विद्धि (D1 विधि) विद्यानुगेन G2 4 पूर्वं पूर्वं विधिविद्योनु(G4 °वद्य स)मेने° — c) Ś1 तदैवेतदवगम्याभ्युपैति, K4 तदेव वैतद्दैववशादभ्यु°; B1 3. 6 D2. 4 5 6 (by corr , orig as in text) तदेवैतद्दैव°

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
दैवं मत्वा परमं दुस्तरं च ।
शशासोच्चैः पुरुषान्पुत्रवाक्ये
स्थितो राजा दैवसंमूढचेताः ॥ १६

सहस्रस्तम्भां हेमवैडूर्यचित्रां
शतद्वारां तोरणस्फाटिकशृङ्गाम् ।
सभामग्र्यां क्रोशमात्रायतां मे
तद्विस्तारामाशु कुर्वन्तु युक्ताः ॥ १७

श्रुत्वा तस्य त्वरिता निर्विशङ्काः
प्राज्ञा दक्षास्तां तथा चक्रुराशु ।
सर्वद्रव्याण्युपजह्रुः सभायां
सहस्रशः शिल्पिनश्चापि युक्ताः ॥ १८

कालेनाल्पेनाथ निष्ठां गतां तां
सभां रम्यां बहुरत्नां विचित्राम् ।
चित्रैर्हैमैरासनैरभ्युपेता-
माचख्युस्ते तस्य राज्ञः प्रतीताः ॥ १९

ततो विद्वान्विदुरं मन्त्रिमुख्य-
मुवाचेदं धृतराष्ट्रो नरेन्द्रः ।
युधिष्ठिरं राजपुत्रं हि गत्वा
मद्वाक्येन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ २०

सभेयं मे बहुरत्ना विचित्रा C 2. 1966 B 2. 56. 22 K 2. 62. 24

मशादु°, V_1 $B_{2\ 5}$ तदेव तद्दै(V_1 तदैवैतद्दे)ववशादु°; D_1 तदेवैतदवशस्यादुपैति (m as in text); D_3 तदैव वैदैवव-शादु°, T_1 G_5 तदेव तावदवश्यमभ्यु°, G_2 तथैवेदमवश्यमभ्यु°, G_3 तदैव तमवश्यमभ्यु°; G_4 तथैवेद ह्यपश्यमित्यु° (sic) Cd cites अवशस्य (as in text), Cv cites तदैवैतदयशस्य (gloss दुर्योधन प्रति सद्बुद्धि°) — ^{d}) G_2 महाभय° $Ś_1$ V_1 B D क्षत्रियजीवघाति; $Ñ_1$ °राजघाति, T_1 (by corr) °बीजभूति, $G_{2\ 4}$ M_2 °बीजघाती, G_3 °बीजहानि°

16 ^{a}) $Ś_1$ इत्येवमुक्त्वा — ^{b}) $Ñ_1$ दुष्करं च — ^{c}) G_2 शशास सोच्चै° $Ś_1$ परवान् (for पुरुषान्) G_4 पुत्र वाक्यात्, M_2 °वाक्यै. — ^{d}) $Ś_1$ °समूढचित्त°

17 Before 17, $B_{3\ 6}$ ins धृतराष्ट्र उ° — ^{a}) S सहस्रस्थूणां $K_{1,3}$ $Ñ_1$ V_1 B D_5 हेमवैदूर्य°; K_4 हेमवैडुर्य°, D_3 हेमवैढूर्य° $D_{1\ 2}$ वैडूर्यहेमोपचितां (anuṣṭubh) — ^{b}) $K_{2\ 3}$ शतद्वारं, G_4 शक्रद्वारां, G_6 तावद्द्वारां $Ś_1$ M_2 स्फाटिक-तोरणांका; $B_{1\ 2}$ तोरणस्फाटिकशृगा (B_2 °गीं), K_4 तोरण स्फाटिकाग्र्यां, V_1 B_{3-6} D_{3-5} तोरणोदग्रशृंगां (D_3 °गा), Dn(!) तोरणस्फाटिकाख्या, D_6 तोरणास्फाटिकाढ्यां; T_1 स्फाटिक तोरणाग्रा, G M_1 स्फाटिक(G_5 °को)तोरणाग्र्या (G_1 M_1 °ढ्यां, $G_{5,6}$ °ग्रा) Cd cites स्फाटिक (v l स्फटिकी) See Addenda $D_{1\ 2}$ (anuṣṭubh) शत-द्वारांशतोरणां (D_1 cont स्फाटकशृगमुख्या), see above — ^{c}) $Ś_1$ सभामन्यां; K_4 समभ्याग्र्यां; T_1 सभामेतां, G_1 सभा-मभ्या, M_2 सभामध्या (for सभामग्र्यां) B_3 क्रोपमात्रा यतां, D_3 कोशमात्रा°, G_4 क्रोशमाग्रा° K_3 वा, $Ñ_1$ वै, D_1m ता, M_2 च (for मे) G_2 द्विक्रोशमात्रं चायतामग्र मेताम् — ^{d}) K_1 Dn_1 G_{1-3} Cn तद्विस्तराम्, G_4 त्वद्वि-स्तारम्, K_3 [अ]प्येतद्विस्तारम्, $D_{1\ 2}$ तावद्विस्तारम् K_1 मुक्ता, B_2 मुक्ता°, G_2 युक्तः, M_2 युक्ता (for युक्ता°)

18 D_4 om 18 — ^{b}) $Ñ_1$ Dn_1 $D_{3\ 5}$ $G_{1\ 5\ 6}$ प्रज्ञा $Ś_1$ दक्षास्ते, K_2 वक्षास्त, D_5 G_4 दक्षास्ता, G_6 दक्षस्ता. K $Ñ_1$ V_1 $B_{4\ 5}$ Dn $D_{3\ 6}$ तदा (for तथा) G_1 चक्रुराज्ञा°, G_4 °राशु°. G_2 प्रज्ञादक्षास्ता तथा चक्रुराज्ञा Cd cites प्रज्ञादक्षा° (=प्रज्ञानिपुणा°) — ^{c}) B_3 [उ]पाजह्रु°; G_2 [अ]पजह्रु°, G_3 [आ]पजह्रु° $Ś_1$ M_2 सभाया° (M_2 °या) — ^{d}) T_1 G_5 शिल्पिनां, M_1 शिल्पिन. $K_{3\ 4}$ Dn D_6 चैव; B_1 चाभि-, $B_{2\ 5\ 6}$ $D_{1-3\ 5}$ चाशु (for चापि)

19 ^{a}) G_6 काले कालेनाथ; M_1 कालेनाल्पेनापि G_4 नष्टां (for निष्ठां) Cd cites निष्ठा K_4 गता ता, D_6 T_1 G_3 गतानां — ^{b}) G_3 रत्ना (for रम्या) K_{1-3} बहुरत्नाचितां तु (K_1 नु), K_4 बहुरत्नां विचित्रता, D_4 G_3 बहुरम्या विचित्रां — ^{c}) G_4 M_2 हेमैर् (for हैमैर्) Cd np आस्तैरर् (for आसनैर्) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ D_2 आचक्षुस्ते, D_1 आचक्रु°, G_2 अचख्यु° G_6 तत्र (for तस्य) K_1 राज्ञा, D_3 राज्ञा G_4 प्रतीता, Cd as in text

20 ^{a}) G_6 नियम (for विदुर) $K_{1,2\ 4}$ मत्रमुख्य; T_1 corrupt — ^{b}) G_4 उवाचेथा धृ°. B_6 नरेंद्र, G_2 नरेंद्रा° — ^{c}) $Ś_1$ तु मत्वा; K_4 $Ñ_1$ $B_{2\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 6}$ च गत्वा, V_1 $B_{3\ 6}$ समेत्य (for हि गत्वा) — ^{d}) G_2 अत्र (for इह)

21 Before 21, D_4 (marg sec m) ins धृतराष्ट्र उ°. — ^{a}) K_4 बहुरत्नविचित्रा, $D_{1.2}$ बहुरम्या विचित्रा — ^{b}) D_5 (marg. sec m) हेमासनैर् K_4 D_3 उपपन्ना. G_6 महार्घै° K_4 corrupt — ^{c}) K_2 स (for सा) — ^{d}) $D_{1\ 2}$ वर्ततामेव, G_2 °मेत्य, G_3 वर्धतामत्र, $G_{4\ 6}$ वर्ततामेति T_1 G_3 चैत्य, G_5 चेत्य, G_3 चेद्य (for चेति).

C 2 1986 B 2 56 22 K 2 62 24 शय्यासनैरुपपन्ना महार्हैः ।
सा दृश्यतां भ्रातृभिः सार्धमेत्य
सुहृद्द्यूतं वर्ततामत्र चेति ॥ २१
मतमाज्ञाय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
मत्वा च दुस्तरं दैवमेतद्राजा चकार ह ॥ २२
अन्यायेन तथोक्तस्तु विदुरो विदुषां वरः ।
नाभ्यनन्दद्वचो भ्रातुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३
नाभिनन्दामि नृपते प्रैषमेतं
मैवं कृथाः कुलनाशाद्बिभेमि ।
पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्या-
देतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ॥ २४

धृतराष्ट्र उवाच ।

नेह क्षत्तः कलहस्तप्स्यते मां
न चेद्दैवं प्रतिलोमं भविष्यत् ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं
सर्वं जगच्चेष्टति न स्वतन्त्रम् ॥ २५
तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम शासनात् ।
क्षिप्रमानय दुर्धर्षं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

— After 21, B1 2 5 6 Dn D1. 2 6 ins an addl. colophon (*adhy no* Dn1 56).

22 Before 22, all MSS. ins वैश° उ° (*or* वैश°) — ᵃ) D1 2 स तम् (for मतम्). G3 मूर्धस्य (for पुत्रस्य) — ᵇ) K1–3 जनाधिप°; B1 2 5 6 D1–3 महीपति; S प्रतापवान् (for नरा°) — ᶜ) K2 च विदुरो, G3 दरोदर (for च दुस्तरं) K3 Ñ1 B6 D6 T1 चैवम्, G2 5 देवम् (for दैवम्) — ᵈ) Ś1 एवं (for एतद्) Ś1 K राजन्; D6 राज्य (for राजा)

23 ᵃ) Ś1 अन्या येन; D1 अन्यापि न (for अन्यायेन) K4 तथोक्तिस्तु; B5 यथोक्तस्तु — ᵇ) K1 D5 वर — ᵈ) Ñ1 G1–4 6 M1 नरेंद्र (for वचनं) K2 वेदम्; G4 चैवम् (for चेदम्)

24 Before 24, N G4 6 M2 ins विदुर उ° (*or* विदुर°) — ᵃ) Ś1 K B4 Dn D6 G6 नाभिनदे; T1 G5 नाह नदे (for नाभिनन्दामि) G1 नृपते° Ś1 B1 D1. 2 प्रे(D2 प्रे)ष्यमेत, K1 प्रेषमेतं; K2 प्रैषमत्र त (sic); V1 प्रेषण वै; B6 G1 M प्रे(M1 प्रै)षण मे, T1 प्रेक्षमेतर्; G2 प्रेषित मे, G4 द्वेपमेत. Cd cites प्रैष्य G3 नाभिद्रते दि नृपते तथा प्रैषमेतन् (sic) — ᵇ) D1 नैवं, T1 मैव; G4 नच (for मैवं) K1 2 4 Dn2 D5 कृथा; G6 कथाः — ᶜ) B4 भिन्न V1 कलहस्तु, D2 कलहं से; D6 °हस्ते T1 G1–4 ध्रुव° G4 स्यां — ᵈ) K4 एतद्युक्ते; G1 अत शाके; G2 एतस्मिन्मे, G4 तच्छके (for एतच्छङ्के) K1 B1 6 D1 2 द्यूतकृत, D4 द्यूत कृते, T1 G1 3 5 द्यूतकृत्ये

25 G3 om the ref. — ᵃ) G2 नैव; T1 नैह° (sic) D3 कलहात् Ś1 मा (for मां) K1 तप्सते मां; K2 B (except B3) G1–4 M तप्यते मां (G2 3 मा), K4 तस्य सेवं (sic), T1 G3 तस्य वै मे — ᵇ) K1 [ए]वं दैवं, K2 D4 चेदैव; K3 D2 G2 3 चेदेव; M2 चेद्देव B1–3 6 D1. 2 G1 M2 प्रतिकू(D1 °कु)ल, D3 °लोभ; G2 °लोमो, G6 °कुलो G1 4 M भविष्यति — ᶜ)=2 52 14ᶜ K3 B2 6 Dn D2–6 नु (*or* [अ]नु) (for तु). Dn1 शिष्टस्य, G5 दृष्टस्य; Cd n as in text D4 वचो; G2 वश (for वशे) N1 किलैव — ᵈ) T1 om सर्वं. M2 दिशश् (for जगच्) Ś1 K Dn D2 6 Cnp तिष्ठति, T1 G1. 3–5 M1 चेष्टते; Cn as in text G2 चेष्टितमस्वतन्त्रं

26 ᵃ) K1 यदस्व, T1 त्वदद्य (for तद°) D1 2 विदूर; D4 G1 2 विदुर°, G3 वीर स° — ᶜ) T1 क्षिप्रमानाय; G2 °मानीय — ᵈ) K3 कुंतिपुत्र. — Cd cites 26ᶜᵈ entire (as in text).

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1–3 B1–5 D (except Dn1) G1 6 द्यूत, K4 धृतराष्ट्रमन्त्र — *Adhy. name* B6 G1 M विदुरप्रेषण (to which द्यूतोपक्रमे is prefixed in M1) — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg) 55, K2 3 D3 53, Dn1 57, S 92 (G4 67) — *S'loka no.* K2 M1 26, Dn 5; D1. 2 17, D4 25, T1 28.

५२

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रायाद्विदुरोऽश्वैरुदारै-
र्महाजवैर्बलिभिः साधुदान्तैः ।
बलान्नियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
मनीषिणां पाण्डवानां सकाशम् ॥ १
सोऽभिपत्य तदध्वानमासाद्य नृपतेः पुरम् ।
प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २
स राजगृहमासाद्य कुबेरभवनोपमम् ।
अभ्यगच्छत धर्मात्मा धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३
तं वै राजा सत्यधृतिर्महात्मा
अजातशत्रुर्विदुरं यथावत् ।
पूजापूर्वं प्रतिगृह्याजमीढ-
स्ततोऽपृच्छद्धृतराष्ट्रं सपुत्रम् ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
विज्ञायते ते मनसो न प्रहर्षः
कच्चित्क्षत्तः कुशलेनागतोऽसि ।
कच्चित्पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा
वशानुगाश्चापि विशोऽपि कच्चित् ॥ ५
विदुर उवाच ।
राजा महात्मा कुशली सपुत्र
आस्ते वृतो ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पैः ।
प्रीतो राजन्पुत्रगणैर्विनीतै-
र्विशोक एवात्मरतिर्दृढात्मा ॥ ६
इदं तु त्वां कुरुराजोऽभ्युवाच C 2 1998 B 2.58 7 K 2 83 7

52

1 G6 om. the ref. — a) D1 G4 (before corr) प्रयाद् Ś1 °रोश्वैरुदग्रैर्, K1 °रोश्वैर्विनीतैर् (विनीतै added in marg), G4 °रोघैरुदारैर् Cd cites 1a (entire) as in text — b) K3 B (except B4) D1–5 G1 मनो(D3 °न)जवैर्; Dn2 महारावैर्, G3 महाबलैर् G6 बहुभि° (for बलिभि°) G2 सुप्रदांतैः, G4 साधुमतै° Ś1 महाबलै° साधुदांतै° सुवेगैः — c) D1 T1 बलाभियुक्तो — d) Ś1 G2 मनीषिणा; K2 °षेणा, K4 मनर्षिणां, G6 मनीषिणं K4 शाकासे (sic), B4 Dn (!) D6 सकाशे

2 a) Ñ1 B3 Dn2 D3–5 G2 सोभिपद्य, T1 G1. 3–6 M सोति(T1 °ती, G3 °नि)पत्य Ś1 K V1 Dn D1 4 6 G1 त्तम(K4 °मा)ध्वानम्, B1 2 G3 तदाध्वानम्, G4 तथा°, M2 मदध्वानम् Cn cites तत् (contrary to Dn MSS !) and connects it (erroneously) with पुरम्; see Addenda — c) G6 स (for प्र-)

3 b) K1 कुबेरभवनप्रभ — c) K1 अभ्यगाच्छत्सु-, Ñ1 V1 B D G1. 5 अभ्यागच्छत (V1 °च्च, B6 °स्स) — d) Ś1 राजपुत्र, V1 कुंतीपुत्रं, B1. 6 D1 2 T1 G2 3 5 6 M2 धर्मराज, D3 G4 धर्मात्मान

4 Ś1 om 4 — a) T1 G3 4 स (for तं) M1 राजं — Note hiatus between 4a and 4b ! — b) D3 आजातशत्रुर्, Ñ1 S ह्यजात° — B4 om 4cd. — c) D3 G2 3 पूजां पूर्वं, T1 प्रजापूर्वं K1 [आ]जमीढ, T1 G3 [आ]जिमीढस् — d) K1 सूतोपृच्छद्, D1 G6 ततोगछद्, G2 ततो पुत्र (sic) G4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रं

5 a) G2 विज्ञायमानो (for °यते ते) B1. 2 5 6 T1 G1 3. 4 6 M1 om ते V1 transp ते and मनस G3. 4 M1 मानसो, G6 मानसे Ś1 K Ñ1 B4 5 Dn1 D1 6 G2 5 M2 मनसोप्रहर्ष° (for °सो न प्रहर्ष°) — b) K2 D4 6 क्षचित् — c) K2 D4 6 क्षचित्, K4 G6 कश्चित् G3 पुत्र[:] Ñ1 B1–3 6 D1. 2 om °स्यानुकूला In K2 प्रसन्न is added (as gloss?) after °स्या Cd cites अनुलोमा° (as in text) — d) K1 3 Dn D4 6 विशोय, K2 विशोद्य, K4 B2 विशोक, Ñ1 तथैव, B5 विशो हि, G1 M विशोस्य Cd cites विश° (as in text) K1 G3 कश्चित्, K2 क्षचित् G2 पौत्राश्चापि वीतशोकास्तु कच्चित्, G4 वशानुगा वीत शोकाश्च कच्चित्

6 Some MSS om the ref — a) D4 सुपुत्र — b) K1 घृतो, D1 वृत्तो (for वृतो) Ś1 राजभिर् (for ज्ञातिभिर्) K Dn D3 6 T1 इंद्रकल्प° — c) D4 पीतो Ñ1 B1 2 6 D1 2 राजा (for राजन्) Ś1 K2 4 Ñ1 B1–4 Dn D1 2 6 G5 6 M1 Cd पुत्रगुणैर्; K1 प्रीतिगुणैर् K4 N1 V1 B4 Dn D3 5 6 Cd विनीतो, B1 2 6 D1 2 उदारैर् (for विनीतैर्) — d) Ñ1 [आ]त्मनतिर्, Cd as in text. K1 V1 B D1–5 Cd (v l as in text) n (p as in text) महात्मा (for दृढा°) G2 विशंकभावस्तु दृढ महात्मा

7 a) Ś1 च त्वा, D5 नु त्वां, S तु त्वा (G3 om तु, G5

C 2. 1996
B 2. 58 7
K 2. 83 7

पूर्वं पृष्ट्वा कुशलं चाव्ययं च ।
इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा
भ्रातॄणां ते पश्य तामेत्य पुत्र ॥ ७
समागम्य भ्रातृभिः पार्थ तस्यां
सुहृद्द्यूतं क्रियतां रम्यतां च ।
प्रीयामहे भवतः संगमेन
समागताः कुरवश्चैव सर्वे ॥ ८
दुरोदरा विहिता ये तु तत्र
महात्मना धृतराष्ट्रेण राज्ञा ।
तान्द्रक्ष्यसे कितवान्संनिविष्टा-
न्नित्यागतोऽहं नृपते तज्जुषस्व ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
द्यूते क्षत्तः कलहो विद्यते नः
को वै द्यूतं रोचयेद्बुध्यमानः ।
किं वा भवान्मन्यते युक्तरूपं
भवद्वाक्ये सर्व एव स्थिताः स्म ॥ १०
विदुर उवाच ।
जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं
कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे ।
राजा तु मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं
श्रुत्वा विद्वञ्श्रेय इहाचरस्व ॥ ११
युधिष्ठिर उवाच ।
के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना
विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
पृच्छामि त्वां विदुर ब्रूहि नस्ता-
न्यैर्दीव्यामः शतशः संनिपत्य ॥ १२

तु कृत्या) G5 सुवाच — b) D1 transp पूर्वं and पृष्ट्वा K1-3 Dn2 D4 M2 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) K1 G1 चाप्यय च, K2 चाचय च, K4 चाप्यप च Cd cites अव्यय (as in text) B1 पूर्वं पृष्ट्वा कुशलानामयं च — d) K V1 B1 2 Dn D5 6 G5 6 दृश्य(K2 वदा)तामेत्य (K4 °त), B3 5 6 D3 दृश्यतामद्य; B4 D4 दृश्यता (sic) मेद्य, D2 पश्य तां मेद्य

8 a) K1 समागत्य Ś1 पार्थिवस्या; K4 तस्य पार्थां, G3 पार्थे तस्य — b) G1 सुहृद्द्यूत Ś1 Ñ1 V1 B1 3.6 D2-4 कारय (D2 °यं); D1 क्रिय (sic), G1 कौरय (sic), G4 रम्यतां, M2 वर्तताम् (for क्रियतां) G3 भ्रातरं च; G4 क्रीडता च, M2 अद्य चेति — c) D1 3 T1 G3-6 प्रियामहे K4 Ñ1 V1 Dn D6 भवतां — d) K4 B3 सभा गता; V1 D3-4 6 G1 4 6 M समागता; T1 G5 सहागता K Ñ1 B1 Dn D6 T1 G3-5 M2 चापि (for चैव)

9 a) Ś1 दुरोदरे; K3 °दरो; T1 G1-3 5 M दरोदरा(G2 °रे), Cd as in text. Ś1 ये च तेत्र; K3 तत्र ये तु (by transp) — b) B3 D3-5 महात्मानो — c) T1 त (for तान्) B3 5 D3-5 द्रक्ष्यसि त्व (for द्रक्ष्यसे) G2 जितवान् B3 G2.3 सनिकृष्टान् — d) B1 अभ्यागतान्, B2 6 D1 2 अभ्यागतोह B1 T1 G2-5 om [ऽ]ह B3 D1.2 om तज् T1 G5 तां; G3 तान्, G4 त (for तज्)

10 G4 om (hapl.) 10-11 — a) V1 B1 6 D1 2 दृश्य° (for विद्य°) K2 om. न° K1 D2 वै, B1 6 च, B3 व; G2 तु, M2 न (for न°) — b) Ś1 को वा, G3 क्रोधैर् (for को वै) K4 D4 रोचये, Ñ1 B1 4 5 Dn2 T1 G2 3 5 °ते; G6 °तां D4 बुध्यमाश्च (corrupt). — c) G2 तत्किं (for किं वा) G6 भवो (for भवान्) Dn1 मन्यसे, G3 जन्यते K1 2 प्राप्तकालं (for युक्तरूप) — d) D1 2 तव (for भवद्) K1 स्थिता स्म, K2 D3 स्थिता स्म, Dn2 D2 4 5 T1 G5 M2 स्थिता° स्म°; G1 स्थितात्मा, G3 स्थितोस्म°; G6 स्थितां स्म. Ś1 भवद्वाक्ये सर्वयावस्थिता° स्म

11 G4 om 11 (cf v l. 10) D1 om the ref — a) G3 °रूप (for °मूल) — b) K3 G4 कृतस्य B3 D3.5 [ऽ]त्र, D1 2 वि; D4 [ऽ]र्थं (for ऽस्य) Ś1 B D1-3 निवारणे मया (by transp) — c) K Ñ1 V1 B3 Dn D6 च मा, T1 G2 5 हि मां, G1 3 6 M तु मा D1 °काशात् — d) V1 त्व वै (for श्रुत्वा) Dn2 D1.2 T1 G2 विद्वाञ्श्रेय; G3 वच[ ]श्रेय D1-3 एव (for इह)

12 G4 om the ref — a) K1 तत्रास्ते, B6 D1 2 G1 3-6 M °सन्, T1 G2 तत्र वै Ś1 धूतमाना, D3 T1 G4 दिव्य°; G3 6 M1 दीप्य° — b) D3 राज° सभायां, T1 राज्ञस्तु वै, G1 M धृता राज्ञो, G2 नरास्तु वै; G6 विना राज्ञा — c) Ś1 K3 D3 T1 G1-3 M2 त्वा Ś1 V1 B1 2 D1 2 तत्व; N1 B3 D2 4 नस्तद्, B6 नस्त्व (for नस्तान्) B1 पृच्छामि त्वा ब्रूहि विदुरस्तद् — d) B2 D1 कैर् (for यैर्) Ś1 यैर्दीव्यसे, K1 ये दीव्यमाना°, B1 कैर्दीव्येम°, Dn1 (before corr) n2 यैर्दिव्याम, D2 कैर्दीव्यमान°, T1 अन्यैर्दिव्ये, G1 यैर्दिव्येम, G3 यैर्दीनित°, G4 देविष्ये च वय°, G5.6 अन्यैर्दिव्यै°, M2 यैर्दीव्येम K4 Dn D1 2 6 सतत (but Cn शतश° as in text!), G3 शकुनि° B1 G3 M1 सनिपात्य

13 a) D5 गंधारराज° — b) K1 राजानुदेवी, K4 V1 B3 5.6 Dn D3-5 राजा(Dn1 राज्ञा)क्षदेवी, Ñ1 °तिदेव°, G3

विदुर उवाच ।

गान्धारराजः शकुनिर्विशां पते
राजातिदेवी कृतहस्तो मताक्षः ।
विविंशतिश्चित्रसेनश्च राजा
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

महाभयाः कितवाः संनिविष्टा
मायोपधा देवितारोऽत्र सन्ति ।
धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेदं
नादेवनं कितवैरद्य तैर्मे ॥ १४
नाहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासना-
न्न गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।
इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव
तदस्मि कर्ता विदुरात्थ मां यथा ॥ १५
न चाकामः शकुनिना देविताहं
न चेन्मां धृष्णुराह्वयिता सभायाम् ।
आहूतोऽहं न निवर्ते कदाचि-
त्तदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः
प्रायात्रिकं सर्वमाज्ञाप्य तूर्णम् ।
प्रायाच्छ्वोभूते सगणः सानुयात्रः
सह स्त्रीभिर्द्रौपदीमादिकृत्वा ॥ १७
दैवं प्रज्ञां तु मुष्णाति तेजश्चक्षुरिवापतत् । C 2 2009 B 2.58 16 K 2.63 16

राजाह देवी, M2 राजाधिदेवी, Cd n as in text(!) Cv confused, राजा तु देवी cited, but apparently read °क्षदेवी B8 D3 कृतपातो, G2 °हस्ते Cd cites अकृतहस्त (=यथेच्छमक्षपातक)! B1 महाक्षः, Cd as in text — c) K1 चित्रसेनोथ, K2 °नस्स, G6 °न स K1 2 M2 राजन् (for राजा) — d) K4 D8 सत्यवृत°, G6 सत्रवत° K1 कुरुमित्रो K2 गयश्च

14 a) K1 महानु(नु marg)भावा°, V1 B5 D3-5 महा(D3 मया)भागा°; S °माया (M1 before corr °मया), Cd as in text — b) K4 Dn (!) D1 6 मायाविनो; V1 मायापरा, G2 4 मायोपाया; Cd n मायोपधा (as in text) — c) =2 51 25c K1 धात्रा सु-, K3 4 B1.6 D (except Dn1) T1 G5 धात्रानु, G2 °त्रात्र. K2 -शिष्टस्य, Cd as in text. K4 वितोद, G1 किलेद्य; G4 कवेद — d) B8 नादेविन; D1.2 T1 G5 न देवन, G6 नादेवित (for नादेवनं) T1 ते (for तैर्) Ś1 K Ñ1 Dn D6 सर्वं जगत्तिष्ठ(Ñ1 °ष्ठे)ति न स्वतत्र (cf. 2 51 25d). See Addenda

15 a) K4 राज्ञा D8 धृतराष्ट्रशास° — b) Ś1 G4 आगतुम्, D3 T1 G3 5 नागंतुम् (for न गन्तुम्). K2 V1 B3 5 6 D2-5 S (except M2) अर्हामि, D1 अर्होस्मि (for इच्छामि) D2 कुर्वे (for कवे) T1 G1-4 6 M2 दरोदरं (G1 °र); Cd as in text — c) G4 इष्टोसि K4 सदैत, G4 न दैवतम्, G6 सुदैव — d) K2 तद्यास्मि, G2.3 6 तस्मिन्, G4 अस्मिन् (for तदस्मि) G2 4 add त्वं after कर्ता K4 विदुरोत्थ, T1 °रार्थे K2 D8 G1 2 M °त्थ मा यथा, G6 °थैमनाथ D5 m राजा सुतेष्ट स यथाह मा वै

16 a) Ś1 B3 D5 G2 च काम°, K1 V1 चाकामं, B1 D1.2 वाकाम (D1 °म), M कामत° B1 6 D1.2 4 शकुनिर्, G6 शक्तिना (for शकुनिना) K8 G2 देव(K8 sup lin क्रीड)ताहं, V1 B1.6 D1 2 देविता मां, G6 देवनं (for देविताह) — b) G1-5 M न ह्यात्मना (for न चेन्मा) Ñ1 V1 B2 4 Dn D6 जिष्णुर्, B5 6 D4 5 धृष्ट, D1 M2 धृष्टम्; D2 दृष्टम्, D8 धृष्टा (for धृष्णुर्) K3 त्वा आह्वयता, K4 त्वष्टत्साह्वयते (sic), G2 3 धृष्णुना(G2 °रा)ह्वयता, G4 नृष्णुराह्वयता (for धृष्णुराह्वयिता) B5 अह्वयते, Dn1 (by corr sec m) D3 5 आह्वयते; Dn1 (orig) आह्वयित्वा, D4 आहूयते K1 न चेन्मा धृतराष्ट्रोह्वयिता सभायां, B1.3 न चेन्मां धृतराष्ट्र आह्वयते (B3 °यिता) सभाया, T1 न चाह्वयिता धृतराष्ट्र° सभाया, G6 न ह्यात्मानमधितातासभायां (corrupt) — c) D2 त्वं, T1 G2 6 वै, G3 यन् (for [अ]हं) K1 तन्निवृत्तेः, T1 न विवर्ते, G1 न निवृत्ते, G2 नाविवर्ते (for न निवर्ते) T1 G6 कदापि — d) Ś1 तथाहित, K1 तदा विघ्न, S तथा (G4-6 °दा) हीद (for तदाहित) G6 प्रतस्थे (for व्रतं मे) — After 16, G6 ins a passage given in App I (No 36), then 21ab, then App I, No. 37 which are found in other S MSS. after 20

17 M2 om the ref — a) B6 G5 एवमुक्त्वा तु; G2 एवं तूक्त्वा — b) K2 प्रयात्रिक, D1 प्रायांतिकं, G2 सायातिकं; G3 प्रायाणिक, Cd as in text G5 तूर्णं — c) K1 प्रायात्ससूते (m सुते श्वोभूते), K3 प्रयाच्छ्वो° Ś1 सयात्र° (for सानुयात्र) — d) Ś1 द्रौपदीप्रमुखीभिः, V1 B3 याज्ञसेनीं गृहीत्वा

18 a) K3 प्राज्ञं, K3 प्रज्ञा, G5 प्राज्ञां Ñ1 V1 B4 Dn हि प्रज्ञां, B1 G3 प्रज्ञान; B3 5 6 D6 5 तु प्रज्ञा (by transp), D4 प्रज्ञा हि; T1 प्रज्ञां हि, G4 च प्रज्ञा Ś1 K D6 वि- (for तु) V1 पुष्णाति — b) K4 Ñ1 V1 B4 Dn

C 2. 2009 B. 2. 52. 18 K 2. 83 16 धातुश्च वशमन्वेति पाशैरिव नरः सितः ॥ १८

इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्त्रा युधिष्ठिरः ।
अमृष्यमाणस्तत्पार्थः समाह्वानमरिंदमः ॥ १९

वाह्लिकेन रथं दत्तमास्थाय परवीरहा ।
परिच्छन्नो ययौ पार्थो भ्रातृभिः सह पाण्डवः ॥ २०

राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः ।
धृतराष्ट्रेण चाहूतः कालस्य समयेन च ॥ २१

स हास्तिनपुरं गत्वा धृतराष्ट्रगृहं ययौ ।
समियाय च धर्मात्मा धृतराष्ट्रेण पाण्डवः ॥ २२

तथा द्रोणेन भीष्मेण कर्णेन च कृपेण च ।
समियाय यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह ॥ २३

समेत्य च महाबाहुः सोमदत्तेन चैव ह ।
दुर्योधनेन शल्येन सौबलेन च वीर्यवान् ॥ २४

ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः ।

D6 transp तेज and चक्षु· G2 °रिवापदि, G8 °रिवापतन् — c) K3 दैवस्य (for धातुश्च) K1 वशमभ्येति, G3 वशामलेति — d) K3 नर, D8 वैरं ; G8 करी, G3 (before corr) 4.5 करे (for नर) T1 G2 करस्थित (G2 °ते), G6 विकर्षत· (for नर· सित·) K3 4 स्थित , B1.3 शित ; D5 क्षितौ, Cd सित (as in text)

19 Before 19, G1 2 M1 ins वैशं° — a) G4 (hypermetric) इत्यादिश्य (for इत्युक्त्वा) — b) Ś1 कृत्वा, K1 2 D2 3 5 6 (before corr.) M2 क्षत्ता (for क्षत्रा) — c) K4 B4 Dn D6 तस्याय; G5 त पार्थ· — d) G4 सहाह्वानम् Ś1 अतन्द्रित·, K4 D8 G6 अरिंदम, V1 B1 2 6 D1 2 अरेस्तदा (B1 °था)

20 a) K2 B3 6 Dn D2 4 5 वाह्लीकेन, G6 वाहकेन. Ñ1 V1 B4 Dn D1 4 5 (before corr) यत्तम्, B6 तूर्णम् (for दत्तम्) G2 वाह्लीकश्च रथैर्युक्तम् — c) K2 B3 G3 4 M1 Cd np परिच्छिन्नो, V1 B5 °च्छिद्य, Cn as in text B5 D3-5 राजा, G2 (by corr.) पार्थं· — d) G2 सर्वैश्च (for भ्रातृभि·) K2 पार्थिवै·, K3 G2 पाडवै·, D1 3 पांडव — After 20, G5 reads 496* — A passage given in App I (No 36) is ins in S (Cv glosses one line) after 20 (in G5 transposed, with 21^{ab} and App I, No 37 to after 16)

21 G6 om 21 G5 transp 21^{ab} with App I, Nos 36 and 37, cf just above — a) Ś1 सेव्यमानो — b) V1 B3 5 D3-5 ततो (for ययौ) B1 2 6 D1.2 ब्रह्मपुरस्कृ(D1 2 °स्कृ)त — After 21^{ab}, S (except G6 M2) ins. a passage given in App I (No 37) — G3-5 om 21^{cd} — c) D3-5 धृतराष्ट्रस्य. — d) K1-3 Dn D6 M1 (inf lin as in text) कालेन, all comm as in text! — T1 G4 M1 ins after 21 G5 (which transp 21^{ab} and om 21^{cd}), ins after 20

496* प्रविवेश ततो राजा पुरं नागाह्वय तत· ।

[T1 नगर नागसाह्वय (for the post half)]

22 a) G2 3 6 M2 हस्तिनपुर M1 स गत्वा हास्ति° (by transp) — b) Ś1 Ñ1 G1 6 धृतराष्ट्रपुर; D1 °गृहान् K2 धृतराष्ट्र(स्य)गृह ययौ. — cd) K3 D1 3 G2 समीयाय, T1 G3-5 M समेयाय, G1 सन्मेयाय (sic), Cv as in text M2 यथान्याय (for च धर्मात्मा) G6 धृतराष्ट्रेण भीष्मेण समीयायाथ पांडव·

23 ab) K3 T1 G2 ततो (for तथा) K4 Ñ1 V1 B4 Dn D6 transp द्रोणेन and भीष्मेण, B3 5 D3-5 transp भीष्मेण and कर्णेन G6 कर्णेन भारद्वाजेन द्रौणिना च कृपेण च — G6 om. 23^{c}–24^{b} — c) D1 3 समीयाय, T1 G1-5 M समे(G1 °न्मे)याय, cf v l 22 D3 यथान्यायौ — Ñ1 G2 om (hapl) 23^{d}–24^{a} (24^{a} being read as in S). — d) Ś1 चामित·; K1-3 चा(K1 च)भिभु·, D6 वा विभु·, T1 च विभा , M1 [अ]थ विभु· (for च विभु·).

24 G6 om. 24^{ab}, Ñ1 G2 om. 24^{a} (cf v l 23). — a) V1 B1 2 6 D1 2 वाह्ली(V1 D1 °ह्लि)केन तदा (V1 °था) राजा, B3-5 D3-5 वाह्लीकेन च राजेंद्र; T1 G1 3-5 M समेयाय (T1 समेत्य च, G1 बाह्लिकेन) यथान्याय — b) Ś1 K1 3 चैव हि; Ñ1 वा विभु·, V1 B (except B3) D1-5 भूरिणा, S (G6 om.) चाभिभू· (G1 चापि ह). — c) Ś1 K2 3 G6 वीरेण, K1 कर्णेन; T1 G1 2 4 5 M सभ्रात्रा (for शल्येन) G3 दुर्योधने सह भ्रात्रा — K2 3 om (hapl) 24^{d}–25^{b} and the prior half of 497* — d) G6 सोमदत्तेन पांडवः; M2 कुरुभि· सौबलेन च

25 K2 3 om 25^{ab} (cf v l 24) — ab) G2 राजान G6 सिंधुराजेन वै सार्धं तथा शकुनिना नृप — After 25^{ab}, N (K2 3 om the prior half, cf. v.l 24) G3 5 ins.

497* दुःशासनेन वीरेण सर्वैर्भ्रातृभिरेव च ।

[K1 च तथा, V1 B1 3 5 6 D2 3 5 G3 कौंतेय , D1.4 G5 कौंतेय (for वीरेण) Ś1 om the post. half, and 25^{c}–26^{a} K2 G5 सर्वे, K4 Dn2 D1 सर्वं]

— On the other hand, G6 ins after 25^{ab}.

498* अन्यैश्च धार्तराष्ट्रैश्च नृपैरन्यै समेयिवान् ।

— G6 om. 25^{cd}. — c) K2 3 राज्ञा च, T1 G2 हि तदा,

जयद्रथेन च तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः ॥ २५
ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
प्रविवेश गृहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः ॥ २६
ददर्श तत्र गान्धारीं देवीं पतिमनुव्रताम् ।
स्नुषाभिः संवृतां शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ॥ २७
अभिवाद्य स गान्धारीं तया च प्रतिनन्दितः ।
ददर्श पितरं वृद्धं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २८
राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातास्ते च कौरवनन्दनाः ।
चत्वारः पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ॥ २९
ततो हर्षः समभवत्कौरवाणां विशां पते ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रियदर्शनान् ॥ ३०

विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाण्यथ ।
ददृशुश्चोपयातास्तान्द्रौपदीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ ३१
याज्ञसेन्याः परामृद्धिं दृष्ट्वा प्रज्वलितामिव ।
स्नुषास्ता धृतराष्ट्रस्य नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ३२
ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु संविदम् ।
कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च ॥ ३३
ततः कृताह्निकाः सर्वे दिव्यचन्दनरूषिताः ।
कल्याणमनसश्चैव ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ ३४
मनोज्ञमशनं भुक्त्वा विविशुः शरणान्यथ ।
उपगीयमाना नारीभिरस्वपन्कुरुनन्दनाः ॥ ३५
जगाम तेषां सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिणाम् । C 2 2028 B 2. 58 37 K 2 63 62

G3 5 हि तया — ^{d}) T1 G2.4 राजभिश्चापि (G2 °त्र) — After 25, G3–5 ins.

499* समेत्य कुरुभिः सर्वैर्यथान्यायमरिंदम ।
[G3 सर्वैश्च, G4 तथा च (for समेत्य) G5 सर्वे (for सर्वैर्)]

26 Ś1 om 26^{a} (cf. v l 25), G3 om. 26^{ab} — ^{b}) G6 भ्रातृभिश्च ततोत्तरैः — G6 om 26^{cd} — ^{c}) K1 पुर (for गृह) — ^{d}) S (G6 om.) संमत (T1 °ते, G2 °तः) (for धीमतः)

27 ^{a}) K4 T1 गाधारिं. — K2 om (hapl) 27^{b}–28^{a} — ^{b}) G6 भ्रातृभिः परिवारितः (= 26^{b}) — G6 om 27^{cd} — ^{c}) Ś1 K1.3 सहितां, M2 सर्वे° (for सवृ°) B1 तत्र (for शश्वत्) — ^{d}) B5 °रेव B4 रोहिणी, G1 सवृतां

28 K2 om 28^{a} (cf v l 27) — ^{a}) Ś1 अभिवंद्य स; G1 रोहिणीमिव K3 T1 G2–4.6 च (for स) — ^{b}) Ś1 D1.2 G4 स, G3 सं- (for च). D5 प्रतिनदितं K2 यया च प्रतिसदित ; G2 तया चाप्यभिनंदितः, G5 तथा संप्रतिनदितः; G6 स्नुषाभि सवृतां सतीं — ^{c}) B3 ज्येष्ठ (for वृद्ध) — ^{d}) Ś1 ईदृश (for ईश्वरम्).

29 ^{a}) K2 D6 G1 [उ]पाघ्रातस्; Dn2 [उ]पघ्रातास्. Ś1 T1 G3 4 M1 राज्ञा (G3 °जा) च मूर्ध्युपाघ्रातास् (G3 °तस्); D1 राज्ञा मूर्धन्मुखाघ्रातास्; G5 6 (hypermetric) राज्ञा च मूर्धन्युपाघ्रातास् (G6 °तस्), M2 स राज्ञा मूर्ध्युपाघ्रातस् — ^{b}) G6 तेन तत्रा[भि]नद्य च. — G6 om. 29^{c}–30^{d}.

30 G6 om 30 (cf. v.l 29) — ^{a}) D3 समाभवत् — ^{c}) G5 transp तान् and दृष्ट्वा D1.2 पुरुषव्याघ्र, D6 °व्याघ्र — ^{d}) B1 पांडवान्पुरुषर्षभान्

31 ^{a}) B3 °स्तेप्यनुज्ञाता — ^{b}) Ś1 भानुमति (for रत्न°). Ś1 lacuna, K3 4 Dn D3.6 गृहाणि च, V1 B5 D4 5 गृहाण्युत — ^{c}) S (except G2 M2) विविशुश् (for ददृशुश्) K1 Ñ1 V1 B Dn D3.4 M2 चोपया(B5 °जा)तास्, K2 °यानास्, K3 °याया, K4 चोपजातास् Ś1 ते; K2 4 D1 2 6 G3 4 6 M1 ता, T1 G2 वै (for तान्) G5 ता उपायाता (for चोपयातास्तान्) — ^{d}) K1 गांधारी°; V1 B3 5 6 D3 4 दुःशला°, Dn(!) दुःशीला°; D5(m as in text) दुःशली° (for द्रौपदी°) M2 °कौरव- (for °प्रमुखाः)

32 ^{ab}) K1 G4 यज्ञसेन्याः Ś1 G3 5 परां वृद्धिं G1 याज्ञसेन्याः परामिव (for 32^{ab}) — ^{c}) Ñ1 च, V1 स, G2 तु, G3 तान् (for ता) — ^{d}) T1 नातिक्रमनसाभवन्, G2 3 M2 नातीव्र(G3 नाप्रीत-; M2 न प्रीत)मनसोभवत् (M2 °न्) Cd cites प्रमनसः (as in text)

33 G6 om 33, K1 om. 33^{ab} — ^{b}) K3 सु-, B1 2 D1 2 S (G6 om) च (for तु) — ^{c}) K3 दत्वा (for कृत्वा) — ^{d}) V1 कृत्यादि, D6 कृतानि T1 G2 प्रीतिकर्माणि भारत

34 B1 om. (hapl) 34 — ^{a}) D1 कृतास्त्रिकाः (marg sec m. as in text), G4 कृताग्निकाः — ^{b}) Ś1 K2–4 Ñ1 V1 B4–6 Dn D5.6 G5 °भूषिताः; K1 °रूक्षिताः, B2 D1.2 °लेपिताः, D4 °रूपिताः — G6 om 34^{cd} — ^{c}) Ś1 S (G6 om) सर्वे (for चैव) B2 D1 2 कृत्पा(B2 °ल्या)स्तेजस्विनश्चैव — ^{d}) D1 ब्राह्मणाः.

35 ^{a}) K2 मनोन्यम्, K3 अन्योन्यम् (for मनोज्ञम्) G2 M2 कृत्वा (for भुक्त्वा) K4 मनोंतमांशन भुक्त्वा (corrupt) — ^{b}) K3 स्तरणान्यथ, V1 B1–3 6 भवनान्यथ; B5 D3–5 भवनान्युत (D5 m शयनान्युत), D1 2 भवनान्यथा, T1 M2 शयनान्यथ, G1 5 शयनान्यथा, G2–4 शरणान्यथा G6 कल्याणमनसस्तदा — ^{c}) Hypermetric! K4 D6 गधर्वैर् (for नारीभिर्) — ^{d}) K1 अवसन्, K4 D6

C 2. 2028 B 2. 58 37 K 2. 83 62 स्तूयमानाश्च विश्रान्ताः काले निद्रामथात्यजन् ॥ ३६
सुखोपितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताह्निकाः ।
सभां रम्यां प्रविविशुः कितवैरभिसंवृताम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

शकुनिरुवाच ।
उपस्तीर्णा सभा राजन्रन्तुं चैते कृतक्षणाः ।
अक्षानुप्त्वा देवनस्य समयोऽस्तु युधिष्ठिर ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।
निकृतिर्देवनं पापं न क्षात्रोऽत्र पराक्रमः ।
न च नीतिर्ध्रुवा राजन्किं त्वं द्यूतं प्रशंससि ॥ २

नारीभिः, T1 सुषुपु, G2 सुप्वापु (for अस्वपन्) K4 Dn(1) D6 कुरुपुंगवा — After 35, K4 Dn(1) D6 ins

500* अनन्तरं च सुषुपु प्रीता परपुरंजया ।
[Dn(1) तत्प्राप्य (for सुषुपु).]

36 b) K1 पुण्य Ś1 पतिविहारिणाम्; B1.3 D1 2 G4 Cd रतिविहारिणी — c) G3-5 सस्तू(G3 °सू)यमाना G2 विश्रांता — d) G6 कालये K1 अथात्यजन्, B1 अथाभजन्

37 a) G5 सुघोपितास् Ś1 K4 V1 B3 6 Dn D6 G4,6 ते (for ता) — c) V1 दिव्या (for रम्या) D1 प्रविष्टास्ते (for °विशुः). — d) Ś1 अभिनदितां; K1 3 4 Ñ1 Dn(1) D6 °नदिता, K2 °नदित; B2 4 D1 °संवृता; D4 °सम्वृता, G6 इह सवृतां

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K B1-5 D (except D5) G1 3 6 M द्यूत — *Adhy. name* D5 (marg sec m) द्यूतारम्भ; G1 3 6 M सभाप्रवेश ; G5 युधिष्ठिर हस्तिनापुरप्रवेश — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg) 56, K2 3 54, D3 53, S 93 (G4 68) — *S'loka no.* K2 36, K3 37, Dn 38, D1 2 39, T1 65, M1 69

53

Before 1, K4 V1 B D (except D6) T1 (om line 5) ins :

501* वैशंपायन उवाच ।
प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
समेत्य पार्थिवान्सर्वान्पूजार्हानभिपूज्य च ।
यथावयः समेयाना उपविष्टा यथार्हतः ।
आसनेषु विचित्रेषु स्पर्ध्यास्तरणवत्सु च ।
अथ तेपूपविष्टेषु सर्वेष्वथ नृपेषु च ।
शकुनिः सौबलस्तत्र युधिष्ठिरमभाषत ।

[(L 1) V1 रम्यां (for पार्था) — (L. 2) T1 समेद (for °मेत्य) — (L 3) K4 समभ्येत्य, B3 D3 T1 समायाता; B5 समेत्याथ; B6 °याता D1 यथावयममायत्तो (for the prior half), and उपविष्टो — (L 4) V1 श्रद्धास्त° (for स्पर्ध्यास्त°) K4 परार्घ्यास्तरणेषु च, D5 स्पर्धास्तरणवत्सु च (for the post half) — (L 5) Prior half = 1 1 5a; 200. 9a. Dn1 तेषु तत्र (for अथ तेषु) K4 D3-5 सर्वेषु च, B1.3.6 D1 2 °ष्वेव (for °ष्वथ) — (L 6) K4 °स्त्वेव (for °स्तत्र)]

1 a) K4 D5 G3 उपासीर्णा, G4 उपासीनान्, Cd as in text G4 सभा — b) Ś1 D6 नक्त; K4 V1 B2.4 5 Dn D3 m.3-5 सर्वे; Ñ1 उत्कास, B6 सम्यास्; S वयं (for रन्तुं) K3 चेते, K4 B3 4 5 Dn D3 m 3-5 त्वयि; T1 G1 2 4 चैव, G3 5 त्वेते (for चैते) B1 3 अक्षा (B3 मर्वे) चै कृतलक्षणा, D1 2 सर्वार्थकृतलक्षणा[ ] Cd cites कृतक्षणा (as in text) — c) V1 मुक्त्वा; Cd उप्त्वा (as in text). — d) Ś1 D1 समयोस्ति; G4 सहायोस्तु Cd cites समय (as in text)

2 T1 G5 om the ref — a) K3 नि कृतिर्; G5 निकृत्या, Cd as in text. — b) K2 अक्षात्रो, K4 T1 G1-3 न क्षत्रो; B3 D1 2 न क्षात्रं K4 वा; B2 D1 2 न (for ऽत्र) K3 अक्षे नात्र पराक्रम — c) K4 Dn2 T1 नीतिर्ध्रुवा (T1 °ध्रुव); G6 नीतिर्ध्रुवं Cn cites नीति B1 2 6 D2 नैतन्नी(D2 °न्नि)तिविदामि(B6 °दा शि)ष्टं; D1 नैतन्नीतिविदोभीष्टं; G1 M1 (inf lin) अपनीत ध्रुवा राजन्; M2 अपनीतिर्ध्रुवं राजन् — d) Ś1 transp किं and त्व T1 G2 4 नु, G1 तु, G3 तद् (for त्वं) K3 द्यूते; D4 वृतं

3 a) V1 B3.5 6 D1-6 महिमानं, G M न च मायां (G1 मायां; G3 corr. to मावां) (for न हि मानं) — b) G2 कतिन, G3 कृतिन; G4 निकृतो K2 कृतवस्;

न हि मानं प्रशंसन्ति निकृतौ कितवस्य ह ।
शकुने मैव नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ॥ ३

शकुनिरुवाच ।

योऽन्वेति संख्यां निकृतौ विधिज्ञ-
श्चेष्टास्वखिन्नः कितवोऽक्षजासु ।
महामतिर्यश्च जानाति द्यूतं
स वै सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥ ४
अक्षग्लहः सोऽभिभवेत्परं न-
स्तेनैव कालो भवतीदमात्थ ।
दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्कां
कुरुष्व पाणं च चिरं च मा कृथाः ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः ।
इमानि लोकद्वाराणि यो वै संचरते सदा ॥ ६
इदं वै देवनं पापं मायया कितवैः सह ।
धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं साधु देवनम् ॥ ७
नार्या म्लेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्युत ।
अजिह्ममशठं युद्धमेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ ८ C 2. 2040 B 2. 59 11 K 2. 64 11

B1 देवनस्य; D1 2 किल तस्य K1 वै, K4 V1 B (except B5) Dn D1.2 6 T1 G1–3 6 M1 हि (for ह) K3 निकृतौ कितवैस्त्वह, G5 निकृतिनः कृतिस्य हि (sic). — c) Ś1 Dn D3 मैव, K1 मानि°, K2 4 मा च, K3 D6 मां च; B1 G2.4 5 नैव (for मैव) K3 G1 2 नो जेपीर्, B4 न श्रियान्, T1 निर्जैपिर् (for नो जैषीर्). — d) B3 न मार्गेण, Cd as in text D4 [अ]नृशंसवत्, G1 नृशंसवित्

4 a) Ś1 K D6 योम्येति; Ñ1 B Dn D1–5 यो वेत्ति; T1 G4 M1 (*inf. lin.*) 2 न मेत्ति (G4 योन्वेति also as in text) Ś1 G3 5 सख्यं, K3 D3 6 सख्या; T1 शख; G4 सुखान्; G6 सख्यां, M1 सख्यान्, M2 संख्यान्, Cd as in text Ś1 गुणज्ञ°; K3 विधिज्ञै, Cd as in text — b) K1 चेष्टाघखिन्न°, K3 °सुख नः; D5 G2 6 M2 °सु खिन्न°, G1 °स्ववीण°; G4 °सुख न, G5 °स्वखिन्नं G6 कितवोण्णजासु Cd cites अखिन्नः and अक्षजासु (as in text) — c) K2 यो जानाति; B3 यश्च जनोति°, D1 यस्य जानाति, T1 G2 योनुजानाति, G3–5 M2 यो विदधाति; G6 यो न जानाति, M1 (*inf. lin.*) योपि दधाति K1 सम्यक् (for द्यूत) — d) K1 द्यूतं स, K2 (wrongly om स) वै, D1.2 सर्वैः (for स वै) K4 D6 transp सर्वं and सहते G1 सर्वे, G3 सर्वो G3 5 लभते, M2 सह तै. (for सहते) K1 D2 G4 क्रियासु; V1 यातनासु (for प्रक्रि°).

5 a) K1 अक्षग्राह्य, K2 °ग्राहः; K3 °ग्रहा., B1 G3 M1 (*inf lin* as in text) Cd v °ग्रह°, D4 °ग्लह°. M1 [अ]मिभवत्; Cd as in text K1 2 परो नस्, D6 पर न; G1 पर स्वा, G2.5 6 पर तु, M1 परास्त्व, M2 परास्तु (for परं नस्) T1 G2 4 अक्षग्लहज्ञोभिभवेत्पुरा त्वं (T1 °त्परांस्तु) — b) V1 B Dn D1 2 4 5 दोषो, D3 दोषेण, T1 कल्यो, G1 2 काले (for कालो) G2 लभति (for भवति) K1 इदमर्थः, K2.3 इदमाह; K4 इह सौम्य, Ñ1 इतिमार्थे (sic), V1 B2–6 Dn D1 2 4 5 इह पार्थ, B1 इह मत्वा; D3 इह पार्था°, T1 इदमत्थ, G1 इदमर्थं (for इदमात्थ) Cv cites 5b exactly as in text. — c) Ś1 K2 G1 5 M2 दीव्यावहे, G4 देव्यावहे Here and below MSS frequently spell the stem दीव्य- with a short vowel as दिव्य; these varieties have been mostly ignored. Ś1 B6 विशंकें, K2 विशंक, B1 D2 विशकी°; B2 3 °शका°, G2 च शंका, Cd as in text. — d) B1 पणं कुरुष्वेह, B2 कुरु प्रमाणं (m °पात) च, Dn1 D1 2 कुरु प्रपा(D2 °मा)ण च; Cn as in text Cd cites कुरुष्व (as in text) Ś1 K3 पण, K1 G6 पाणिं; D4 पाणा, D6 (before corr) पान (for पाणं)

6 G6 om. the ref — a) K4 एवमाहर्षि च सितः, T1 G3 4 6 M2 एवमाहा(G6 °ह)सितो राजन्, G1 M1 एवमाह (M1 °हा) महाप्राज्ञो, G5 एवमाभौ सितो राजन् — c) B4 लोको द्वाराणि, M1 Cv शोकद्वाराणि, Cd as in text — d) B3–5 D3–5 यो वै (D3 om. वै) ऽप्रमत्तलं (B4 5 °नं) वशी

7 a) G2 इमं K1 D1m.4 च, B6 हि (for वै) — b) K1.2 4 B4 Dn D6 Cd निकृत्या, K3 नि°कृत्या; Cv मायया (as in text) — c) Ś1 तु जयेन्, D2 भुजयोर् (for तु जयो) Ś1 मध्ये, G2 युद्धो (for युद्धे) — d) B1 त पर, B6 पर तं, G4 तद्धर्म (for तत्पर) Ñ1 सारि°, B4.5 Dn D1 3–5 T1 G1.3–6 M न तु (for साधु)

8 G6 om 8ab — a) K3 मृच्छंति, K4 नेछति; B1 कृप्यति, G3 दीव्यंति, Cv नेच्छति; Cd as in text. K1 नार्यो म्लेछविभाषाभि°, D3 नार्या तु म्लेंछभाषाभि°; T1 G2 4 भार्यामृच्छ(G2 °च्छ)ति भाषाभि°; G1 M भार्यामृ(G1 °मि)च्छति वासोभि Cd cites भाषाभि° (as in text) — b) B3 प्र, B6 G1 M1 वि; M2 [अ]तु (for न) D3 च चरत्युते (sic), G2 विचरत्युत

C 2.2041 B 2.59.12 K 2.84.12

शक्तितो ब्राह्मणान्वन्द्याञ्शिक्षितुं प्रयतामहे ।
तद्वै वित्तं मातिदेवीर्मा जैपीः शकुने परम् ॥ ९
नाहं निकृत्या कामये सुखान्युत धनानि वा ।
कितवस्याप्यनिकृतेर्वृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ १०

शकुनिरुवाच ।
श्रोत्रियोऽश्रोत्रियमुत निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ ११
एवं त्वं मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे ।

— c) K1 अजिह्ममभित, K3 °मशने; B1 °मशह, D1 °शकट, G6 °मशाम, Cd as in text V1 G3.4 (before corr.) 5 युद्धे (for युद्धम्) — d) K2 G6 सपुरुषव्रत, Dn1 सुपुरुष° V1 तत्सर्वं पुरुषव्रत, G3 तच्च तत्पुरुष°.

9 a) Ś1 ब्राह्मणान्नून्; V1 °णा यत्र, Ñ1 B5 D3–5 G5 Cd n(!) °णार्थाय; B3.4 °णाश्चात्र; T1 °णार्थे यत्; G1 M2 °णावा(M2 °णान्वा)य; G2 °ण ते यत्, G3 M1 °णार्थे यं (M1 inf lin °णानां च); G4 °णार्थे य° (for °णान्वन्द्यान्) K4 Dn(!) D6 वयं तु शक्तितो (K4 [corrupt] °क्तिरो) विप्रान्; B1.2.6 D1.2 शक्तितो हि वयं विप्रान्; G6 अशक्तितो ब्राह्मणार्थे — b) K1 शक्षितु, K4 V1 B1–4 Dn D1.2.6 रक्षितु, G4 शिक्षित, all comm. as in text — c) K3 वो; D1 हि (for वै) K1 G5.6 विद्वन् (G6 °त्); V1 B D1.2 श्रेयो (B5 वृत्त); T1 G3 M2 Cv विद्वान्; G2 द्विजन् (for वित्त) Ś1 मादिदेवीर्, K4 अतिदेवीर्, V1 B D1.2 मा स्म देवीर्, D3 lacuna, D6 (before corr.) मतिर्देवीर्; Cd-v मातिदेवीर् (as in text) D5 तद्वै विधामुपादातु; G1 M1 एतद्विद्वन्मातिदेवीर्, G4 तद्वै विद्वन्मदर्थे वा — d) D4 transp मा and जैपी° Ś1 K1.2 जेपी°; G4 मैपी° Ś1 Ñ1 V1 B Dn D1.2.4–6 परान् (for परम्) D3 (corrupt) जैपी मा शकुने पराक्रमात्.

10 a) K4 काम ये, D6 कामाय, G2.3.5 कामे य, G4.6 M2 कामा ये (for कामये) K1–3 Ñ1 V1 B2–6 Dn D1–5 T1 निकृत्या कामये नाहं (and Cn begins with निकृत्या) — b) G2.4 transp सुखानि and धनानि Ñ1 सुखान्यथ; B1 °नि च (for °न्युत) V1 बलानि (for धना°) K1.3.4 Ñ1 V1 B1.2.5.6 D1.2.4.5 G3 च; Dn1 चा (sic), D3 [उ]त, T1 G2 व, G4 घ° (for वा) — c) Ś1 K2.4 B6 Dn D1.2 कितवस्यास्य निकृतेर् (Ś1 °ते, K2 °तै), K3 °वस्याप्यभिकृतेर्, V1 B4.5 D3–5 Cn °वस्येह कृतिनो, T1 °वा सध विकृतैर्, G1 °वा साह निकृतिर्; G2.4 °वस्याद्य निकृतैर्, G3 °वा सान्य निकृते, G5 °वा साद्य निकृतैर्; G6 °वा सत्यनिकृतैर्, M1 °वै साह्यनिकृतिर्, M2 °वै सा अनिकृतिर्; Cv °वस्याद्य(?) निकृतेर् — d) G6 वृत्तिम्, Cv वित्तम् Ñ1 V1 B3.5 Cv एतेन (for एतन्न) B2 D1.2 Cv युज्यते, Dn(!) शस्यते; Cn पूज्यते (as in text). T1 वृत्त मे तेन युज्यते, G1 (submetrical) वृत्ति तेन पूज्यते, G2 वित्तमेते नियुज्यते; G3 वृत्तिरेतेन पूज्यते, G4 व्यक्तमेतन्न युज्यते, M वृत्तिर्मे तेन पूज्यते — Cd cites almost all words of 10cd (as in text)

11 G1 M om the ref — a) Ś1 श्रोत्रिय° श्रोत्रियकृते, K1–3 Dn1 D6 Cv °यो[ऽ]श्रोत्रियसुत, Ñ1 V1 B2.4 D1.2 श्रोत्रिय° श्रोत्रियानेति, B1 °यो[ऽ]श्रोत्रिय चैति, B3 °यो[ऽ]श्रोत्रियानेति, B5 °यो[ऽ]श्रोत्रियेनेति, B6 °य श्रोत्रियोभ्येति; Dn2 °यो° श्रोत्रियाश्चेत (sic), D3 °यो[ऽ]श्रोत्रियो नेति, D4 °यो° श्रोत्रियानेति; G2 °यो[ऽ]श्रोत्रिय मुक्त, G4 °यो[ऽ]श्रोत्रिययुत, G6 °यो[ऽ]श्रोत्रियमृत Cd cites श्रोत्रिया° and अश्रोत्रिय — b) M2 निकृत्येव K4 G4 युधिष्ठिर° — After 11ab, K1 B1 ins 503*, and D6 502* — K1 D6 read 11cd after 504* — c) T1 G3.4 M2 [अ]त्येति; G1 ऽयेति, Cv अभ्येति (as in text) B2.3.6 D1.2 विद्वांस्तु विदुषोभ्येति Cd cites विद्वान्, अविदुष, and अभ्येति — d) G2 तन् (for तां) — K3 Ñ1 V1 B Dn D1.2.4.5 T1 G3.4.6 M ins after 11cd D6, after 11ab

502* अक्षैर्हि शिक्षितोऽभ्येति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।

[K3 B1.5 अक्षान्हि; B2.4 D2 अशान्हि, B3 अज्ञो हि, T1 अक्षांश्च; G3.4.6 अक्षाणि, M2 अस्त्राणि (for अक्षैर्हि) D6 अक्षा हि क्षिपतेभ्येत्य, M1 अनक्षश्च मताक्ष सन् (for the prior half)]

— After 502*, K3 Ñ1 V1 Dn D4.5 G3.4.6 M repeat 11cd [with v l G4 M2 विद्वानविदुषोत्येति, M1 अक्षाणि शिक्षितोभ्येति (for 11c). G4 नाहुस्ते, G6 नाहुस्तन् (for नाहुस्तां) D4 जना°]

— K3 Ñ1 V1 Dn D4.5 G3.6 M ins after this repetition of 11cd B2–5 D1.2.6 T1 ins. after 502* K1 B1, after 11ab G1.2, after 11 B6, after 504*

503* अकृतास्त्रं कृतास्त्रश्च दुर्बलं बलवत्तर° ।

[B3.6 G1.2 अकृतास्त्र B1 कृतास्त्रो वा, B3 T1 °स्त्र च, B4.5 °स्त्रश्च, B6 G1–5 °स्त्र वै (for °स्त्राश्च) G6 कृतास्त्रमकृतास्त्र वा (for the prior half) G6 बलवत्तर B1 बलवांस्तु सुदुर्बलान्, B2.6 बलवत्त सुदुर्बल (for the post. half). — Cd cites कृतास्त्र°, अकृतास्त्र, बलवान् and दुर्बल]

— After 503*, K3 Ñ1 B3.4.6 D1.2.4 T1 G1.2.6 M repeat 11cd [with v l.: B3 अविद्वान्विदुषोभ्येति,

देवनाद्विनिवर्तस्व यदि ते विद्यते भयम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

आहूतो न निवर्तेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
विधिश्च बलवान्राजन्दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः ॥ १३
अस्मिन्समागमे केन देवनं मे भविष्यति ।
प्रतिपाणश्च कोऽन्योऽस्ति ततो द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ १४

दुर्योधन उवाच ।

अहं दातास्मि रत्नानां धनानां च विशां पते ।
मदर्थे देविता चायं शकुनिर्मातुलो मम ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

अन्येनान्यस्य विषमं देवनं प्रतिभाति मे ।
एतद्विद्वन्नुपादत्स्व काममेवं प्रवर्तताम् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव ते ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ततः ॥ १७
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
नातीवप्रीतमनसस्तेऽन्ववर्तन्त भारत ॥ १८
ते द्वंद्वशः पृथक्चैव सिंहग्रीवा महौजसः । C 2. 2053 B 2. 60 3 K 2 65 3

B6 D2 विद्वांश्च (D2 °श्चा°) विदुषो° (for 11c) D1 2 निहुत्तां]

— K1 V1 B2 Dn D5 6 ins after 503*. Ś1, after 11 B6, after 502*.

504* एवं कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
[B6 युक्तेषु (for सर्वेषु)]

— After 504*, V1 B2 D5 *repeat* 11cd [with v l B2 विद्वांश्च विदुषो°], and B6 reads 503* — It may be added, for the sake of clarity, that in Ś1 K1 2 4 B1 5 D3 6 G2 5, the line 11cd occurs only once (as in text), in B2–4.6 Dn(1) D1 2 T1 G1 4 it occurs *twice*, and, finally, in K3 Ñ1 V1 D4 5 G3 6 M it occurs as often as *three times* (as in many old printed editions), being ins at different points.

12 a) G3 transp. त्वं and मा D5 M त्वां T1 G4(before corr) 6 °श्येति — b) K1 नि°कृतिं; T1 निकृत, Cd as in text. B5 D3–5 transp. यदि and मन्यसे — c) D3 देवनाद्धि निवर्तस्व — d) G2 वर्तते (for विद्य°)

13 a) K1 न निवर्तेव; G2 विनिवर्तेयम् — b) K1 एव (for इति) — c) T1 बलवत्राज — d) K2 D4 दिष्टश्चापि (D4 °स्मि), B3 °स्यास्य, G2 दिष्ट्यास्यास्मि, M1 दिष्टस्यास्ति G3 वशं Ś1 G4 स्थिता

14 c) M2 समागते — c) V1 B1 3 D3–5 Cnp पणश्चैव हि (D3 च), G2–4 प्रतिपाण च, Cn as in text Cd cites प्रतिप्राण° (as in text) K1 तु (for च) V1 B2 G4 कोन्यस्तु, B1 G3 °न्यस्तत्, B3 6 D4 5 T1 G1 2 5 6 M Cnp को न्यस्त°, D2 कोन्योस्तु, D3 °न्यस्ते, Cn as in text. — d) K1 त्वत्तो ब्रूहि प्रवर्ततां

15 G2 om 15–16. — a) B1 2 6 D1.2 G3 (before corr) दास्यामि (for दाता°) Ś1 B1.2 5 6 D1–5 रत्नानि (for °ना) — b) Ś1 धनानि (for °नां) B1.2 6 D1 2 विविधानि धनानि च, B5 D3–5 धनानि विविधानि च. — c) K1.2 G4 मदर्थं. Ś1 दीविता G5 योयं (for चायं).

16 G2 om 16 (cf. v l. 15) — D3 om the ref — a) Ñ1 अन्यस्यान्येन (by transp), D3 अन्येनास्य च, G4 अन्ये नाशस्य Ś1 देविस्व, K4 V1 B D वै द्यूतं (D6 देवस्व) (for विषम) K2 अल्पेनान्यस्य देवनं — b) N (except K1 3 Ñ1) विषमं (for देवन) — c) B1–3 6 D1 2 एव (for एतद्) Ś1 T1 G3 5 विद्वान्; K3 हितान्; V1 शुल्कन्, B1 मत्वा, B3 5 D2–5 बुद्ध्वा; B6 तत्त्वम्, D1 दृष्ट्वा (for विद्वन्) — d) G4 प्रवर्त्यतां — After 16, Dn ins an addl colophon (Dn1 *Adhy no* 59)!

17 a) B1–4 D1.2 प्रयुज्य(B4 °ह्य)माने; B6 G2 4 प्रवर्त°; Dn2 उपाह्य°; G6 उपाद्य° [read in Dn2 G6 उत्पाद्य°]; Cn उपोह्य° (as in text). Cd cites उपोह्यमाण° (sic) — b) V1 G1 M1 राजानं G3 संति (for सर्वे) V1 S पार्थिवा, B1 3 6 D1.2 एव हि; B5 D3 5 एव तु (for एव ते) — d) Ś1 K1 3 G6 शुभा, B5 D3–5 नृप (D3 °पं) (for तत°) K2 विविशुस्त (sic) शुभा सभां.

18 a) K3 G6 भीष्मद्रोण°, G5 भीष्मद्रोणौ K4 T1 द्रोण (for द्रोण°) — c) Ś1 नातिप्रहृष्टमनसस्, K1 Cd नातिप्रीत°, K2–4 Ñ1 B4 Dn D6 नातिप्रीतेन मनसा; V1 B3.5 D3–5 नैवातिप्रीत(V1 D4 °ति)मनसस्, B1 2 6 D1 2 नातिसुप्रीत° (B6 °प्रीति°), G2 नातीव प्रियमाणास्ते — d) Ś1 K1 2 तेनुवर्तंत, K4 तेन वर्तंत, B1 2 6 D2 तेभ्यवर्तंत, B3 D1 G6 ते न्यवर्तंत, D4 तेन्ववर्तेत T1 भारतं. K3 [अ]प्यपवर्तंत नित्यदा

19 a) V1 B3 5 D3–5 द्वंद्वशाश्च (for ते द्वंद्वशः) K2 चेति (for चैव) — b) S सिंहस्कंधा°; Cd °ग्रीवा (as in text) — d) K1 वि, B3 तु (for च).

C 2. 2053 B 2. 60 3 K 2. 65 3 सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि च भेजिरे ॥ १९
शुशुभे सा सभा राजन्राजभिस्तैः समागतैः ।
देवैरिव महाभागैः समवेतैस्त्रिविष्टपम् ॥ २०
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे भास्वरमूर्तयः ।
प्रावर्तत महाराज सुहृद्द्यूतमनन्तरम् ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं बहुधनो राजन्सागरावर्तसंभवः ।
मणिर्हारोत्तरः श्रीमान्कनकोत्तमभूषणः ॥ २२
एतद्राजन्धनं मह्यं प्रतिपाणस्तु कस्तव ।
भवत्वेष क्रमस्तात जयाम्येनं दुरोदरम् ॥ २३

दुर्योधन उवाच ।

सन्ति मे मणयश्चैव धनानि विविधानि च ।
मत्सरश्च न मेऽर्थेषु जयाम्येनं दुरोदरम् ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततो जग्राह शकुनिस्तानक्षानक्षतत्त्ववित् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २५

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

20 c) V1 महाराज; D1 महाभोगै° — d) D6 समवेतं; S समु(G4 °मि)दीर्णं Ś1 त्रिविष्टपे, B (except B4) त्रिपिष्टप.

21 a) T1 G3. 5 M2 शिष्टा° (for शूरा°) G4 सर्वे वेद° (before corr. देव)विशिष्टाश्च — b) K4 भास्करमूर्तय° — c) K1 D6 (before corr.) प्रावर्तत, G1 प्रावर्तते — d) K3 सुद्यद्यूत (sic), Ñ1 अनुत्तरं; D4 प्रवर्तता (for अनन्तरम्)

22 a) K2 3 G2 बहुविधो; N1 M2 महाधनो; V1 बहुमतो (for °धनो) — b) S सागरावर्तसंनिभ° — c) K1 2 मणिर्हारातर (K2 °हारांतर°) श्रीमान्, Ñ1 D3–5 G3 M1 मणिहारोत्त(D4 °त)र° श्री°, V1 B2 3 D1. 2 मणिर्दीप्ता(B2 D1. 2 °प्तो)र्कसकाश°, B1. 6 मणिर्हा(B6 °हा)रोत्तम° श्रीमान्; D6 मणिहीरातर° श्रीमान्; T1 G1 4 6 M2 मणिहारोत्तम(G6 °मा°) श्रीमान् (G1 °मन्), G2 मणिहारस्तत श्री° — d) V1 श्रीमान्कनकभूषण°, G1 कनकोत्तमभूषित°, G2 कनकोज्वलभूषण°

23 a) K2 3 T1 G3–6 M राज (for राजन्). V1 B1. 3–5 Dn D3–5 मम धनं (for धनं मह्यं) — b) D1 (marg. sec. m. as in text) परिमाण°, G6 प्रतिपाणि°; Cd as in text K1 D1 2 [अ]स्तु, K4 V1 B1 4 Dn D6 [अ]स्ति; T1 G3. 5 M [अ]त्र (for तु) V1 कश्च व° (for कस्तव). Ñ1 तेन दिव्यामहे त्वया — c) B1 5. 6 भवत्येप, B2 (hypermetric) अभवत्त्वेप, D5 भवत्तेप, G1 °त्येव, G2 °त्वेतत् (for °त्वेप) B1–3 5 6 D3 4. 5 क्रमस्तावज् Ś1 K B4 Dn D1. 6 येन मा त्वं (Ś1 by transp. त्वं मां, K2 D6 मा त्व) महाराज (K3 °भाग), D3 भवत्त्व° प्रक्रमस्तावत् (sic) — d) = 24^{d} T1 G4 जयाम्येतं, G1 2 5 6 M °म्येतद्, G3 दयाम्येत (for जयाम्येन) D3 दुरोत्तर, T1 G1–3 5 M दरोदर, G6 अनतरं (for दुरोदर) Ś1 K B4 Dn D1 6 धनेन प्रति(K2 °ती)दीव्यसे — After 23, K3 *repeats* 23^{cd}, reading 23^{c} as in G1, 23^{d} as in text. See below for similar reading in K1 after 24

24 B2 om. 24–25 — a) G6 से (for मे) Ś1 मणयश्चैवं; G1 प्रनितिश्चैव; G6 विसयाश्चैव — b) K3 B1 रत्नानि (for धनानि). K Ñ1 बहुलानि (K4 च बहूनि); V1 Dn(!) D6 सुबहूनि, B5 D3–5 विपुलानि (for विविधानि) Ś1 बहुलानि धनानि च — c) Ś1 मत्परश्च, Ñ1 मात्सर्यं च, G4 M2 मत्समश्च Cd cites मत्सर° (as in text) M2 च repeated (for मे). K2 न मत्सरश्च मेर्येषु — d) = 23^{d}. Ś1 जयस्येन, K2 ययामेनं; K4 Ñ1 V1 B (B2 om.) Dn D1–4 जयस्वैनं; D5 जयत्स्वैन, T1 G3 4 जयाम्येत; G1. 2 M °म्येतद्; G3 °म्येतन्; G5 °मेतं; G6 °मैत (for °म्येन) S (except G4 6) दरोदरं K1 ज******* — After 24, K1 *repeats* 23^{cd} (with v. l. क्रमस्तावज् (for क्रम°); while G6 ins. (cf. 54 1^{c}–2^{b})

505* शकुने हन्त दिव्यानो ग्लग[reads ह]मानौ सहस्रश° ।
इमे निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो हारिण शतम् ।

25 B2 om. 25 (cf. v. l. 24) — Ñ1 T1 G5 6 M2 om. the ref. — After the ref., G2 ins.

506* एतच्छ्रुत्वा तु शकुनिर्निकृतिं समुपाश्रित° ।
[= (var.) 2. 54. 7^{ab} etc.]

— a) M2 गतो (for ततो) — b) D3 तानक्षा (sic) प्रत्यपद्यत — d) Ñ1 V1 D3–5 S तानक्षान्प्रत्य(D5 °नप)पद्यत.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K B D M1 द्यूत — *Adhy. name* T1 द्यूतारंभ°, G1 3. 6 M द्यूतप्रवर्तन, G5 अक्षावापनं — *Adhy. no.* (figures, words or both) K1 (marg.) 57, K2 3 55, Dn1 60, D3 54; S 94 (G4 69) — *S'loka no.*: K2 T1 25, K3 28, Dn 9, D1 2. 4 30, M1 27.

५४

युधिष्ठिर उवाच ।
मत्तः कैतवकेनैव यज्जितोऽस्मि दुरोदरम् ।
शकुने हन्त दीव्यामो ग्लहमानाः सहस्रशः ॥ १
इमे निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो भरिताः शतम् ।
कोशो हिरण्यमक्षय्यं जातरूपमनेकशः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं नृपम् ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।
अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रवर्तितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान्किङ्किणीजालमण्डितः ॥ ४
संह्रादनो राजरथो य इहास्मानुपावहत् ।
जैत्रो रथवरः पुण्यो मेघसागरनिःस्वनः ॥ ५
अष्टौ यं कुररच्छायाः सदश्वा राष्ट्रसंमताः ।
वहन्ति नैषामुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ६ C 2 2065 B 2.61 6 K 2.65 15

54

1 a) K3 Ñ1 V1 G4 Cn मत्त (Cn gloss गर्वित, as voc), G2 स्वत्त (for मत्तः) K4 केतवकेन, D3 5 कित-वकेन. K1 4 [ए]वं, B1.2.5.6 D1-5 [इ]ह (for [ए]व) Ś1 म(-or मं)त्रकैतवमेवैतद् — b) Ś1 यजितोसि; K2 °तेस्मि; D2 यज्जेतास्मि K4 Ñ1 V1 B2 Dn D6 दुरोदरे, S (except G4-6) दरोदरं — c) K2 D3-5 दीव्याम, B2 D1 °नि, B6 D2 °मि; S दी(T1 G4 दि)व्यावो — d) K1 सह-माना, B1.2 4 6 Dn1 (before corr) D2 3.5 6 ग्लहमान°; S °मानौ (G3 M2 °नो, M1 गूहमाना) Ś1 K Dn D6 परस्परं (for सह°).

2 a) Ś1 अय; K4 Dn(!) D6 सति, V1 B2 3.6 D1.2 इमा (for इमे) B5 D3-5 निष्कसहस्राणां — b) K2 कुडिसो; K3 °भो; K4 Dn D6 Cn p कुडिन्यो, V1 B2-4 6 D1.2 मंजु(D1.2 °जू)षा, B5 D3-5 Cd भाढिनो; G4 कुडके; Cn भांडिन्यो; Cv कुण्डिनो (as in text) K1 भारिता; K3 भरिणा; B1 हरिता°, S हा(T1 G1. 4 ह)रिण°, Cv भरितं (for भरिता) K1 भृशं, Dn (!) D1m शुभा (D1 orig सति), D6 सुत (for शतम्) Ś1 कुडिनो भार उसतं — c) K4 D6 कोशं, B D1 2 कोषो (B1 कोटी) (for कोशो) — d) B5 जात जातम्, Cd जातरूपम् (as in text). G2 अशेषतः (for अनेकशः) — e) K3 T1 G3-6 M2 राज- (for राजन्). V1 B3-5 Dn D3-5 मम धन; G4 धन दिव्य (for धन मह्यं) — f) K2 4 T1 G1 दी(K4 दे)व्यामह, G6 दीव्यामहे (for °म्यह) K1 तथा (for त्वया) — After 2, B1 ins 507*.

3 All MSS except Ś1 K1 4 B5 6 Dn D6 om. the ref — Ś1 K1.4 Dn D6 ins. after the ref : B1, after 2

507* कौरवाणां कुलकर ज्येष्ठ पाण्डवमच्युतम् ।
[K1 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ)]

— a) K2 प्रास्य; K3 प्राश्य (for प्राह) — b) K1 प्रयतानक्षहेतुवित्, K2 3 तानक्षानक्षतत्ववित्; K4 V1 B (except B2) Dn2 D3-5 प्रहसन्पापचेतनः. — After 3, K1-3 B3 ins

508* जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ।,

while K4 V1 B1 4-6 Dn2 D3-5 ins

509* जितमित्येव नृपते भूयस्त्वं केन दीव्यसे ।

4 a) B4 Dn1 (before corr.) M2 अहं (for अयं). K3 °समितौ, Dn2 °समितो; Cd n as in text. G2 4 सहस्रसं(G2 °स)मितश्चायं, G3 अयं सहस्रसामिको — b) G4 इतो वै; Cd वैयाघ्र (as in text) Ś1 K Dn D6 M2 Cd सु(K2 स)प्रतिष्ठित (M2 °तं); B1-4 D1.2 सुप्रदर्शन ; B6 D4 सुप्रवर्तिन°. — c) D4 Cnp स्व (for सु-) Ś1 सर्वोपक्रमण श्रीमान्; K1 सुचक्रोपस्कृतः श्री°, T1 सुचक्रो भास्करश्री°; G1-4 M2 सुचक्रोपस्करश्री° Cd cites उपस्कर

5 a) K4 सह्रादानो, D3 सन्हदनो; T1 G3 संरा(G3 ह्रा)जनो, G4 Cd संह्लादनो Ñ1 राजपथो, V1 B1m. 3 4 5m D3-5 °वहो (for °रथो) — b) Ś1 उपाहरत्, K2 Dn1 D4 °वहन्, Ñ1 B2-4 6 D2 T1 G3-6 M Cd उदावहत्; V1 उदाहरत्; G1 उदावहः; Cn उपावहत् (as in text). D1 परहास्मानुवादह (corrupt). — c) G3 मम रथ (for रथवर) — d) Some MSS °निस्वन°.

6 a) D4 अष्टा V1 B D1-5 मे, G2 तं, G3 च (for यं) K1 कुरुस्थाया; K3 कुरवछाया, K4 D6 कुलिशप्राय (D6 °च्छाया); V1 B1 2 6 S कुलसंपन्ना; B3 4 Dn Cnp (!) कुमुदच्छाया, D4 कुललक्षाया, D5 कुररछाटा; Cd n as in text Ñ1 सुस्रजा कुवलयच्छाया (hyperm) — b) K1 M2 राष्ट्रवर्धना; K2.3 V1 G2 राजसमता — c) Ś1 नैवमुच्येत, K1 तेपामप्येक , K2.3 Ñ1 D3-5 T1 G3 5 6

C 2 2066
D 2 61 7
K 2 65 16

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।
सहस्रसंख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति सौबल ।
हेमकक्षाः कृतापीडाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ ८
सुदान्ता राजवहनाः सर्वशब्दक्षमा युधि ।
ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः ॥ ९
सर्वे च पुरभेत्तारो नगमेघनिभा गजाः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।
तमेवंवादिनं पार्थं प्रहसन्निव सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।
शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो मे प्रभद्रिकाः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ १२

M1 Cn नै(Ñ1 चै ; T1 G5 हे-, G6 चा)षां मुच्ये(K3 °च्य ; D8 °च्ये)त, K4 Dn(!) D6 ये न दृश्यते, V1 ये था प्रजघा, B1 नैते मुछंति; B2-4.6 D1.2 य (B3.6 D1 ये) वायुजघा, B5 नैषां युज्यंते; G4 नैशिपां मुच्ये, Cn p येन मुच्यते (for नैषामुच्येत) Cd cites (as in K2 etc) मुच्येत (gloss वेगेन), Cv cites नैषा मुच्येत (so divided!) See Addenda. — d) = 4 15 15b. D3.5 M1 Cn पदाद्; D4 पादाद्; T1 G1.3.6 पाद ; G4 तदा, Cnp v पदा (as in text) Ś1 अपि स्पृशान्, K1 उपस्पृशेत्; G1 °शत्; G2 उपास्पृशन्, Cv (? corruptly उपास्यसन्) K4 Dn(!) D6 स्पृश(K4 °श)तश्चरणैर्महीं, V1 B2-4.6 D1.2 किंचिद्भूमिं स्पृशंति यै (B2 D2 च; D1 ये) — e) Ñ1 V1 B (except B2) D1-6 मम धन (for धन मह्य). K2.3 T1 G3-5 M2 एतद्राजधन मह्य (G4 दिव्य) — f) G2 सौवल (for [अ]हं त्वया)

7 S (except G1) om the ref. — ab) B1 Dn D6 G6 M2 एव (for एतत्) Ś1 व्यवसितं (for °तो) K1.3 D5 नि:कृतिं; D1 निष्कृतिं (for निकृतिं) Ś1 समुपाश्रिता°, K1 G2 समुप(K1 °पा)स्थित°, K2 °पश्रित Ñ1 B2 T1 G3-5 M1 तमेवंवादिन पार्थं प्रहसन्नि(B2 °से)व सौबल° (= 11ab) — c) B2 वचो तं (for शकुनिर्) — d) T1 G4.5 उवाच ह (for अभाषत) B2 तानक्षान्प्रत्यपद्यत

8 Ñ1 B2 G5 om 8-11 (hapl., cf v l 7, in those MSS 7 = 11) V1 B5 Dn D3-5 read 8-11 after 18 — a) K3 G2.4 नागानां, K4 नागा ये — b) G2 एतत्तिष्ठति (for मत्तास्तिष्ठन्ति) — c) B4 S (G5 om, lacuna in G3) Cv हेमकक्ष्या° — d) G6 पत्तिनो; G4 पद्मिनी ; Cv पद्मिनो (as in text) K3 वन° (for हेम°)

9 Ñ1 B2 G5 om. 9 (cf v l 8) For sequence in V1 B5 Dn D3-5, cf v l 8 — a) V1 B1.3-5 D1.2 T1 G2.3.6 M2 सुदत्ता (T1 °त्तो) D2 राजवदनाः, G3 °भवना ; G4 °वसना. — b) Ś1 K4 D6 सर्वशब्दसहा; K2.3 सर्व(K3 °र्वं)शिक्षाक्षमा, Dn1 D3 सर्वशब्दसमा; T1 G3.4 M1 सर्वशस्त्र(G4 °त्र)सहा; G1.2 M2 सर्वशस्त्र(G1 °ब्द)वहा — d) K1 सर्वे प्येष्ट°; K3.4 सर्वे चाष्टकरेण च; D4 सर्वे चोष्टकरेणव°; G6 सावत्यश्च क°. Cv cites हृष्टकरेणव°; Cd as in text

10 Ñ1 B2 G5 om 10 (cf v l 8). For sequence in V1 B5 Dn D3-5, cf. v.l 8. — a) K4 D1.6 [S]रि- (for च) V1 रिपुहंतारो, G3 परिभेत्तारो — b) Ś1 broken, K1 B (B2 om) Dn D3-5 G6 नव°; D1 नघमे(घ marg)प्रतिभा- (for नगमेघनिभा) — c) K3 T1 G3.4 M2 राज (for राजन्). V1 B1.3.5.6 Dn D3-5 G1 मम धन; G4 धन दिव्य (for धनं मह्यं). B4 तद्राजन्धन मक्षय्य — d) K2 G3 दीव्यमहं; K3 G6 दीव्यामहे

11 Ñ1 B2 G5 om 11 (cf v l. 7, 8, actually 7 = 11 in these MSS) For sequence in V1 B5 Dn D3-5, cf v l. 8 G2.3.6 M om the ref — a) B1.3.5 Dn D3-5 इ(D5 ए)त्येवमा° — b) G6 जितमित्याह सौबल° — After 11ab, G2 ins

510* स तच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपस्थित° ।

— G6 om 11c-15d. — c) B4.6 D2 चोक्त्वा तं (B4 तु); D1 (m as in text) चोक्ता न (for शकुनिर्) — d) T1 G4 उवाच ह (for अभाषत) B4.6 D2 (before corr) तानक्षान्प्र(D2 after corr रक्षानप्र)त्यपद्यत

12 12-13 = (var) 3 222 44-45. G6 om 12 (cf. v l 11) — a) Ś1 B3 D1.2 T1 G3.4 M1 दासी(B3 D2 °स्य)सहस्राणा, B1.6 G1 दास° (G1 °सि) सहस्राणि — b) Ś1 K1.2.4 Dn D6 हेमभूषणा°, K3 B D3-5 Cn हेमभद्रिका ; D1 वै प्रभद्रका°, D2 वैत्रभद्रिका°; T1 G3.4 मे प्रभद्रका°, G2 मदरूपिण°; G5 Cd हेमभद्रका° (for मे प्रभद्रिका.) — c) B1.3 D1.2 सर्वा°; B3 स्वर्ण ; B6 शस्र, G4 जांबु , Cv कंचु (for कम्बु) G2 हारिण्यो (for -धारिण्यो). — d) Ś1 G5 °कंठा°; T1 °कर्णा°; Cd as in text.

महार्हमाल्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यः सर्वा वै सूक्ष्मवाससः ॥ १३
अनुसेवां चरन्तीमाः कुशला नृत्यसामसु ।
स्नातकानाममात्यानां राज्ञां च मम शासनात् ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १५
युधिष्ठिर उवाच ।
एतावन्त्येव दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे ।
प्रदक्षिणानुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा ॥ १६
प्राज्ञा मेधाविनो दक्षा युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १७
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
रथास्तावन्त एवेमे हेमभाण्डाः पताकिनः ।
हयैर्विनीतैः संपन्ना रथिभिश्चित्रयोधिभिः ॥ १९
एकैको यत्र लभते सहस्रपरमां भृतिम् ।
युध्यतोऽयुध्यतो वापि वेतनं मासकालिकम् । C 2. 2060 B 2. 61 20 K 2. 65 29

13 =(var) 3 222 45 (cf. v l. 12) G_6 om 13 (cf v l 11). — ^{b}) M_2 सुवर्णाश्च K_2 D_2 चंदनोषिताः. — ^{c}) S (except M_2, G_6 om) मणि- (for मणीन्) D_5 हेम च; G_2 हेमानि $K_{1.3}$ Dn_2 $D_{2.4.5}$ बिभ्रत्य' — ^{d}) $Ñ_1$ नृत्यगीतविशारदा', V_1 B_{3-5} Dn D_{3-5} Cn चतुःषष्टि-विशारदा'

14 G_6 om 14 (cf v l 11) — ^{a}) Dn_1 $D_{3.4}$ G_3 अनुसेवा; G_2 अनुवास, Cd n as in text (Cn interpreting अनु as separate adverb) $Ś_1$ G_4 चरतीमा, K_4 च रक्षामा'; $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ चरंत्येता', G_3 चरंतीमान् — ^{b}) M_2 कुशलान् $Ś_1$ $K_{1.3}$ नृत्य($Ś_1$ °त्त)कर्मसु; V_1 $B_{1-3.6}$ $D_{1.2}$ नृत्यगीतिषु (B_1 °तके), Dn_1 D_6 T_1 G_{1-3} M_1 नृ(Dn_1 वृ)त्तसामसु, D_4 नृतसानुषु Cn cites साम, Cd सामसु — ^{c}) G_1 अमर्त्यांना (for अमात्यानां) — ^{e}) $K_{2.3}$ T_1 $G_{3.4}$ M_2 राज- (for राजन्). V_1 B_{3-5} D (except D_6) G_1 M_1 मम धन, $G_{3.4}$ धनं दिव्य (for धन मह्यं) — ^{f}) G_2 दीव्यामह, G_3 दिव्याम्य°.

15 G_6 om 15 (cf v l. 11) — $Ś_1$ D_4 S (except M_1) om the ref — ^{a}) G_2 स तच् (for एतच्) $Ś_1$ व्यवसित — ^{b}) $K_{1.3}$ निःकृतिं, K_4 निकृति $K_{1.3}$ G_2 समुप(K_1 °पा)स्थित', T_1 G_3 स्वयमाश्रित, M_2 स समाश्रित' — ^{d}) B_2 $G_{4.5}$ उवाच ह (for अभाषत) $B_{3.4}$ D_{3-5} तानक्षान्प्रत्यपद्यत

16 T_1 om (hapl) 16–23 — ^{a}) K_4 $B_{1.4}$ Dn D_6 एतावति च, B_2 °वत्ये च, D_3 °वतो हि, G (except G_2) M एव तावति $Ś_1$ दाशाना, D_1 दासीना — ^{b}) $Ś_1$ [अ]पि (for [उ]त) G_5 सहस्राणि वसति मे — ^{c}) K_4 दक्षिण श्चानुलोमाश्च, $Ñ_1$ प्रदक्षिणानुमामाश्च, V_1 $B_{1.3-5}$ Dn_2 D_{3-5} दक्षाश्चैवानुकूलाश्च; G_4 प्रदक्षिणानुलोमाश्च, Cv as in text Cd cites प्रदक्षिणा' and अनुलोमा — ^{d}) K_1 $Ñ_1$ $D_{1.2.4}$ M_2 प्रावारा($Ñ_1$ प्रवरा)वसना' ($D_{1.2}$ °वरणा'); K_3 D_6 $G_{3.6}$ प्रवारवसना, $B_{2.6}$ °वरणा', G_2 °वदना'. Cd cites प्रवार' $Ñ_1$ V_1 $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ तथा (for सदा)

17 T_1 om. 17 (cf. v l. 16) — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_1$ V_1 $D_{3.5}$ G_2 प्रज्ञा; D_1 प्राज्ञो $Ś_1$ K_4 V_1 $B_{1.5}$ D (except $D_{1.2}$) दाता, B_4 दता (for दक्षा) — 17^{cd}=3 222 47^{cd} — ^{c}) K_4 $G_{2-4.6}$ M पात्रहस्ता, B_2 परी°; D_1 पात्रि°. — ^{d}) $Ś_1$ पूजयंति (for भोज°) K_{1-3} B_{1-3} G_2 ये, V_1 ते; B_5 D_{3-5} च, B_6 मे, $D_{1.2}$ वै (for [उ]त) — ^{e}) $K_{2.3}$ $G_{4.6}$ M_2 राज (for राजन्) V_1 $B_{1.3-5}$ D (except D_6) G_3 मम धनं; G_4 धनं दिव्यं (for धन मह्यं) — ^{f}) G_6 दीव्यामहे (for °म्यह).

18 T_1 om 18 (cf v l 16). $Ñ_1$ V_1 $D_{3.4}$ S om the ref — ^{ab}) $Ś_1$ व्यवसित (for °तो) K_2 निकृति, D_1 निष्कृतिं (for निकृतिं) G_2 समुपस्थित' (for °पाश्रित') B_3 इत्येवमुक्ते पार्थेन कृतवैरो दुरात्मवान् (=21^{ab}) — ^{d}) G_4 उवाच ह (for अभाषत) — After 18, V_1 B_5 Dn D_{3-5} read 8–11

19 T_1 om 19 (cf v l. 16), B_1 om (hapl.) 19–27, G_5 om (hapl) 19–23 — ^{a}) G_1 रथास्; G_4 अथ (for रथास्) $K_{2.3}$ V_1 D_5 एते मे, $G_{1.3.4}$ एवैमे, G_6 एवैते (for एवेमे) — ^{b}) K_1 $B_{2.4-6}$ Dn_2 D_{1-5} G_2 Cn हेमदण्डा (G_2 °ड-), V_1 महद्दण्डा', G_1 हैमभाण्डा'; Cd v as in text. — ^{c}) $Ś_1$ संयुक्ता (for °पन्ना) G_6 वाहैः श्वेतैश्च सं°.

20 B_1 T_1 G_5 om 20 (cf v l 16, 19) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ $Ñ_1$ Dn D_6 छत्र (for यत्र) G_2 भजते (for लभ°) — ^{b}) G_3 °परम धृतिं, G_4 °परमाहृतिं, Cv °परमां भृतिं (as

C 2. 2061 B 2. 61. 20 K 2. 85. 29 एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्ते पार्थेन कृतवैरो दुरात्मवान् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

अश्वांस्तित्तिरिकल्माषान्गान्धर्वान्हेममालिनः ।
ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांस्तान्गाण्डीवधन्वने ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

रथानां शकटानां च हयानां चायुतानि मे ।
युक्तानामेव तिष्ठन्ति वाहैरुच्चावचैर्वृताः ॥ २४
एवं वर्णस्य वर्णस्य समुच्चीय सहस्रशः ।
क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शालितण्डुलान् ॥ २५
षष्टिस्तानि सहस्राणि सर्वे पृथुलवक्षसः ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

---

in text) Cd cites भूर्ति (as in text) — c) K3 युध्यतायुध्यतो चापि; Dn1 युध्येतोयु° — d) Ś1 K1 स(K1 सा)मकालिक, K2 भो सका°; K3 व्यासका°; K4 मासिका°; S (T1 G5 om) मास(G6 °सि)कल्पित; Cn as in text. — e) K2 3 G3 4 6 M राज (for राजन्) V1 B3–6 Dn D3–5 मम धन; G4 धन दिव्य (for धनं मह्य) — f) K2 D4 दीव्याम(K2 °न)हं; D3 दिव्याम्यह

21 B1 T1 G5 om 21 (cf v l. 16, 19), B2 om. 21 Ñ1 S om the ref — ab) S (T1 G5 om) उक्तः (for उक्ते). Ś1 K4 Dn D6 वचने, G2 धर्मात्मा (for पार्थेन) V1 दुराशय°, Cd दुरात्मवान् (as in text) B5 D3–5 ए(D3 इत्ये)तच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रित G2 *repeats* 21^{ab} as in B5 D4 5 (v l. समुपस्थित for °पाश्रित)

22 B1 T1 G5 om 22 (cf. v.l 16, 19), G6 om (hapl) 22–23 B2 6 D1, 2 read 22–23 after 27. — a) = 2 47 4a K2 Dn1 D4 अश्वांस्तित्तिरकल्माषान्; D1 2 G4 अश्वास्तित्तिरिकल्माषा — b) K2 D4 5 गधर्वान्, D1, 2 G4 गांधर्वा — d) Ś1 यांस्तु; G3 एतान्; G4 यांस्ता (for यास्तान्) A few MSS गांजीव K1 3 4 G3 4 -धन्विने — After 22^{cd}, Ś1 K B3–5 D (except D3, 4) ins

511* युद्धे जित° पराभूत° प्रीतिपूर्वमरिंदम ।
[MSS °दम, °दम also (for °दम)]

— K3 om. 22^{e}–23^{d} — e) K2 G3, 4 M राज (for राजन्) V1 B3–5 Dn D3–5 मम धन, G4 धन दिव्य (for धन मह्य) — f) K2 दीव्यामहे, D4 °मह (for °म्यह)

23 K3 B1 T1 G5 6 om 23 (cf v l. 16, 19, 22). For sequence in B2 6 D1 2, cf v l 22 Ñ1 S om. the ref — a) Ś1 व्यवसित — b) K1 नि°कृतिं G2 समुपस्थित°

24 B1 om. 24 (cf. v.l. 19) K3 B2 om the ref. — b) K4 B3–5 Dn1 D6 श्रेष्ठानां, S (except G1 M1) यानानां (for हयाना) K1 G2 अयुतानि; D6 वायु° (for चायु°). K1 च (for मे) — c) K3 इव तिष्ठति; B2 6 D2 अवतिष्ठते K4 B4 Dn D1 6 युक्तान्येव हि (D1 च) तिष्ठति — d) B2 D1 2 (m as in text) पत्रैर् (for वाहैर्) Cd वाहैरभै° (but this is wrong, see Addenda) K1 नृप; K3 भृश, K4 Dn (!) D6 तथा, S हयै° (G2 अपि) (for वृता°).

25 B1 om 25 (cf. v l 19) V1 B2, 6 D1–2 om. 25^{ab}, Dn1 reading it in brackets. — a) Ś1 K4 एवं वर्णस्य सर्वस्य (K4 पर्णं°), B2 Dn2 एक(Dn2 एव)वर्णा विवर्णाश्च; B4, 5 D1 2 एकवर्णा (B4 °र्णं°) विवर्णस्य, G2 एव वर्णप्रवर्णस्य, M2 एव सुवर्णवर्णस्य; Cv as in text — b) K4 समुच्चायसहस्रह°; B3 4 5 D1 2 समुच्चयविभागिन°; T1 G3, 5 6 Cv समुच्चयसहस्रश°, G2 समुच्छ्रयसह°, G4 स मुमोच सह° — After 25^{ab}, K4 V1 B3 4 6 Dn D3–5 ins

512* तथा समुदिता वीरा° सर्वे वीरपराक्रमा° ।
[B3 4 6 समुद्धता (for °दिता)]

— c) Ś1 K1 3 T1 G3 M2 पिबति; K2 °त, K4 °तं, D2 °तिस् — d) Some MSS °तदुलान्

26 B1 om 26 (cf v l 19) — a) K1 षष्ट्यं-, K2 B3 षष्टिं, K3, 4 षष्टि (for षष्टिस्) K3 शतस°, K4 संति स°. — b) K3 सर्वे-; V1 B3–5 D3–5 नृणां (for सर्वे) K4 Dn D1 6 विपुल° (for पृथुल) B3–5 D3–5 वक्षसां (for -वक्षस°) — K3 om 26^{c}–27^{d} — c) T1 G3–5 M राज° (for राजन्) V1 B3–5 D (except D2 6) मम धन; G4 धन दिव्य (for धन मह्यं) — d) K2 दीव्यामह, T1 दिव्याम्यह, G6 दीव्यामहे

27 K3 B1 om. 27 (cf. v l. 26, 19) S om. the

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २७
युधिष्ठिर उवाच ।
ताम्रलोहैः परिवृता निधयो मे चतुःशताः ।
पञ्चद्रौणिक एकैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

विदुर उवाच ।
महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ।
मुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ १
यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव
गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ।
दुर्योधनो भारतानां कुलघ्नः
सोऽयं युक्तो भविता कालहेतुः ॥ २
गृहे वसन्तं गोमायुं त्वं वै मत्वा न बुध्यसे । C 2. 2097 K 2 62. 4 K 2 86 4

ref. — c) Ś1 व्यवसित — d) K1 निकृतिं G2 समुपस्थित — After 27, B2 6 D1 2 read 22–23.

28 T1 G1 4–6 M om (hapl) 28–29 — a) K2 °लोह- (for °लोहैः) — b) D2 निधनो K4 Ñ1 V1 B (except B2) D (except D1 2 6) ये (for मे) K1 चतुःशिला°, G2 3 °शतं (for °शता°) — c) Ś1 पचद्रौणीक, K3 °द्रोणिकं, K4 °द्रौणिक, V1 °द्रोणक; B1. 5 G3 °द्रौणिकम्, B3 °द्रौणक; D2 G2 °द्रोणिकम् B1 5 G3 एकैकं, Dn1 D4 5 एवैकः — d) G2 हृतस्य (for [आ]हतस्य) Ś1 K1 3 D3 G3 च (for वै) — After 28ᶜᵈ, Ś1 K3. 4 B2 Dn D6 ins

513* जातरूपस्य मुख्यस्य अनर्घेयस्य भारत ।

[B2 सर्व° (for मुख्य°) Ś1 K3 अनर्घस्य च, D6 अनर्घ्येयस्य Ś1 सर्वशः (for भारत)]

— e) K3 D3 राज ; G3 राण- (for राजन्) V1 B (except B1 6) D (except D5) मम धनं (for धनं मह्यं) — f) K2 दीव्यामह, D4 °महे.

29 T1 G1 4–6 M om 29 (cf v.l 28). G2 3 om. the ref — a) Ś1 व्यवसितं — b) K2 निकृतिं. B5 समुपस्थित°

K4 reads the colophon after 514* in the next adhy — *Sub-parvan* Ś1 K1–3 B Dn D1 2 4 6 M द्यूत — *Adhy name* T1 G5 द्यूतदेवनं; G1 M शकुनिविजय° — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 58, K2 3 56, Dn1 61, D3 55, S 95 (G4 70) — *S'loka no* K2 D4 33, Dn 32, D1. 2 34.

55

1 Before 1, K4 V1 B D (D6 marg *sec m*) T1 ins (Cn glosses)

514* वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वापहारिणि ।
सर्वसंशयनिर्मोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ।

[(L 1) B (except B5) D1 2 6 T1 एव प्रवृत्ते द्यूते तु (B1. 2 6 D6 वै) D3 transp द्यूते and घोरे — After line 2, K4 reads colophon of the *preceding* adhy]

— a) K3 विजानीयाद् (for °नीहि) — b) Ś1 T1 G1. 3–6 यत्वा, M2 त्वया (for यत्त्वा) Ś1 K B6 D (except D1 2) M1 भारत (for तच्छृणु) — c) B1 D1 2 भेषजम्, D3 औषधिम्; D4 ओषध — d) V1 च; D5 मे (for ते) Ś1 ****पि वो ध्रुवं, K4 न रोचत यद्ध्रुव, Ñ1 रोचतामपि ते ध्रुवं, B1. 3. 6 D1. 2 रोचतामिह ते श्रुत, D6 (m as in text) न रोचेद यद्ध्रुवन्, T1 G1. 3 5 6 M1 रोचते हि (G1 रोचंते वि, M1 रोचतेपि) न ते (G6 मे) श्रुतं, G2 4 न रोचेत (G2 °ते-[for °त्ते?]) वचो मम; M2 रोचतोपि न ते श्रुतं

2 a) K1 सद्वै, K3 G1 3 M1 यो वै (for यद्वै) D5 रुराव यो (sic), G2 रुरोद (for रुराव). — b) K3 विस्वर°, G1 °र- (for °रं) — c) B3 5 D1 4 5 भरतानां (for भार°) — d) K1 यो (for सो) K4 B1–3 D2 व्यक्तो, Ñ1 नून; V1 B4–6 Dn1 D3–5 व्यक्तं (for युक्तो) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 भवतां (Ś1 °ता), D2 भाविता (for भविता) B3 नाश° (for काल°)

3 a) D5 विशंतं (for वसन्तं) — b) K1 यं (for

C. 2. 2097 B 2. 62. 4 K 2. 86. 4 दुर्योधनस्य रूपेण शृणु काव्यां गिरं मम ॥ ३
मधु वै माध्विको लब्ध्वा प्रपातं नावबुध्यते ।
आरुह्य तं मज्जति वा पतनं वाधिगच्छति ॥ ४
सोऽयं मत्तोऽक्षदेवेन मधुवन्न परीक्षते ।
प्रपातं बुध्यते नैव वैरं कृत्वा महारथैः ॥ ५
विदितं ते महाराज राजस्वेवासमञ्जसम् ।
अन्धका यादवा भोजाः समेताः कंसमत्यजन् ॥ ६
नियोगाच्च हते तस्मिन्कृष्णेनामित्रघातिना ।
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ॥ ७
त्वन्नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ।
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ॥ ८
काकेनेमांश्चित्रबर्हाञ्शार्दूलान्क्रोष्टुकेन च ।
क्रीणीष्व पाण्डवान्राजन्मा मज्जीः शोकसागरे ॥ ९
त्यजेत्कुलार्थे पुरुषं ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ १०
सर्वज्ञः सर्वभावज्ञः सर्वशत्रुभयंकरः ।

स्व) K2 3 सत्यान् (K2 °न्या), B3 Dn(!) D6 मोहान्; S त तु (G2 मदो) (for मत्वा) Ś1 युध्यसे (for बु°) Ñ1 स्वमत्या नावबुध्यसे; V1 B1 D1.2 यन्मोहान्नाव°, B3 6 इम स्व नाव°, B6 D3-5 कथ स्व नाव° — K3 G3 om (hapl) 3^{c}–4^{b} K1 reads these lines in marg — ^{c}) G4 दुर्योधनस्वरूपेण — ^{d}) V1 G1 3 M काम्यां, T1 G4 5 कार्यां, Cd काव्या (as in text)

4 K3 G3 om 4^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) Ñ1 माधुको; B1 3 6 D1 2 मधुहा (B3 °हान्), D3 माध्विक; G1 M2 माध्विकिर् (G1 °कीर्), Cd v माध्विको (as in text) Ś1 B1 बुक्त्वा; B3 यध्वा (for लब्ध्वा) — ^{b}) G2 प्रापतन् Cd cites प्रपातः K1 नैव पश्यति, K4 B3 Dn(!) नैव बुध्यते; D6 G6 नैव (G6 नाव) बुध्यसे — G4 *repeats* 4^{cd} (with v l) — ^{c}) K3 मज्जति च वा; K4 तं मुह्यति च; Ñ1 त मज्जते वा; B1 य स तस्मात्तु, Dn1 D1.3-5 स सज्जति वा; T1 G4-6 तेन सज्जे(G5 °ज्ये)त, G1 [अ]तिती मज्जस्व; G3 3 4 (second time) तेन भज्येत (G3 °ते); M तत्र सज्जेत (for तं मज्जति वा) Cd n cite मज्जति (as in text) — ^{d}) K2 4 Ñ1 V1 B3 4-6 Dn2 D1 च; K3 D2 न (for वा) T1 [अ]भि; G3.4 6 M1 [अ]पि, M2 नि (for [अ]धि) Cn cites text Ś1 प्रपात नावगच्छति, B1 पतन्नेवाधिमज्जति, G2 4 (second time) यथा वृक्षेण भारत

5 G2 om 5^{a}–6^{b} — ^{a}) B1 2 D1.2 अय मत्तो, B6 अप्रमत्तो; G1 सोयमुक्त°; G4 सोय मत्तेन (sic), M2 सोय मात्त K4 D6 [ऽ]क्षदूतेन; B D1-4 देवनेन (B6 °ने वै), Dn(!) [ऽ]क्षद्यूतेन; S (G2 om) कैतवेन Cd cites देवेन (gloss देवनेन) — ^{b}) Ś1 न निरीक्षते; K1 Dn(!) न परीक्ष(K1 °क्ष्य)से, B1 नाववीक्षते K4 राजलुब्ध[ ]सुतस्तव, G4 प्रभु° सन्न परीक्षते — ^{c}) G3-6 प्राप्य तद् (for प्रपातं) K1 G6 बुध्यसे Ñ1 नैप, G3.5.6 नैव — ^{d}) K2 कृत्वा वैर (by transp), B1 2 5 D1-5 वैर कुर्वन्; G4 नाशं कृत्वा D1 अकारिभि° (for महारथै°)

— After 5, D1 ins

515* विपादति च दैवेन देवनेन महारथै° ।

6 G2 om 6^{ab} (cf v l. 5) — ^{a}) K1 4 V1 B3 Dn D3-5 G1 3 से (for ते). Ś1 K Ñ1 V1 Dn D4.6 °प्राज्ञ, B4 °राजं (for °राज) — ^{b}) K4 V1 B1-3.5 6 Dn D1-4 भोजेष्वे(Dn1 °पे; D4 °स्वे)व, D3 राजश्चैव (for राजस्वेव) D1 3 [अ]समजसा B4 भोजेष्वेवेदमजसं; T1 M1 स्वपक्षे वा(M1 °क्षेष्व)समंजस, G1 3 5 6 राजसेवासमंजस, G4 स्वपदे वा धनंजयं; M2 ज्ञातिसंघेसमजसं, Cv स्वे परे वासमंजस — After 6^{ab}, K4 Dn(!) D6 ins

516* पुत्र सत्यक्तवान्पूर्वं पौराणा हितकाम्यया ।

— ^{c}) D3 आंधका; G2 यथैव (for अन्धका) Ś1 यादवभोजा°, D3 यादवां° — ^{d}) T1 समेतान्

7 G4 om (? hapl) 7–10 — ^{a}) K4 Ñ1 Dn D1 6 तु (for च) K1 नियोगाद्विहिते, K3 °गावहते Cd cites नियोगात् (as in text) B1.6 D1 2 कंसे (for तस्मिन्) — ^{b}) Ś1 °कर्पिणा, G1 3 5 M °कर्शिना, G2 °घातिन° — ^{c}) K2-4 B2 5 6 D2 3 M1 एधते (for एवं ते) D3 सर्वा (for सर्वे) — ^{d}) Ś1 मोदश्माना, V1 मोदते स्म (for मोदमाना°)

8 G4 om 8 (cf v l 7) — ^{a}) K2 सनियुक्तः; G6 अभियुक्तः (for त्वन्नि°). — ^{b}) K3 युधिष्ठिर; B6 धनजय° (for सुयो°) — ^{c}) B3 विग्रहाद् — ^{d}) G1 मोदते B6 m ज्ञातय° (for कुरव°) K4 सखा (for सुखम्)

9 G4 om 9 (cf v l 7) — ^{a}) Ś1 °वर्णान् (for °बर्हान्) B1 2 6 D2 विचित्रयर्हान्काकेन (D2 °न्कालेन); D1 विचित्रवाहान्काकेन — ^{b}) K2 क्रोनकेन; V1 चित्रकेन, Dn2 D1 क्रोष्ट(D1 °ष्ट्र)केन — ^{c}) G2 वृणीहि (for क्रीणीष्व) — ^{d}) D4 निमज्जी°; G1 मा मज्जे°; G3 माजीज° (for मा मज्जी°)

10 = 5 37 16, 126 48, (var) 1 107 32 G6 om 10 (cf v.l. 7) — ^{a}) K1 D6 कुलार्थे Ś1

इति स्म भाषते काव्यो जम्भत्यागे महासुरान् ॥ ११
हिरण्यष्ठीविनः कश्चित्पक्षिणो वनगोचरान् ।
गृहे किल कृतावासाँल्लोभाद्राजन्नपीडयत् ॥ १२
सदोपभोज्याँल्लोभान्धो हिरण्यार्थे परंतप ।
आयतिं च तदात्वं च उभे सद्यो व्यनाशयत् ॥ १३
तदात्वकामः पाण्डूंस्त्वं मा द्रुहो भरतर्षभ ।
मोहात्मा तप्यसे पश्चात्पक्षिहा पुरुषो यथा ॥ १४
जातं जातं पाण्डवेभ्यः पुष्पमादत्स्व भारत ।
मालाकार इवारामे स्नेहं कुर्वन्पुनः पुनः ॥ १५
वृक्षानङ्गारकारीव मैनान्धाक्षीः समूलकान् ।
मा गमः ससुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ १६
समवेतान्हि कः पार्थान्प्रतियुध्येत भारत ।
मरुद्भिः सहितो राजन्नपि साक्षान्मरुत्पतिः ॥ १७ C. 2. 2110 B 2. 62 17 K 2. 86 17

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

B1–3.6 D1 2 त्यजेदेक कुलस्यार्थे. — Note hiatus between 10c and 10d. — d) Ś1 स्वात्मार्थे, G2 ह्या° (for आ°)

11 a) K3 सर्वस्य (for °ज्ञ°) G2 सर्वज्ञः सर्वभापी च — b) K4 M1 सुरशत्रु°, V1 B1 6 D1 2 शूर° शत्रु°, D6 सर्वशत्रुर्, T1 G3–6 M2 पुरा शत्रु°; G1 स्फुर° शत्रु, G2 सुशत्रु° सु° — c) K4 D4 T1 सभापते (K4 °तो) (for स्म भा°). — d) Ś1 जंभनाशे; Dn (!) D1 जृंभत्यागे (for जम्भ°) Cn cites जंभत्याग°

12 a) K3 हरिणाष्ठिविनि°; B2 6 D2 हिरण्यष्ठीविनं; D3 G1 2 °ष्ठीवन°, D4 °ष्ठीविना; G4 °जीविन° K3 Ñ1 V1 B1 4 5 Dn D1 G5 काश्चित् G3 हिरण्यजीवा° कश्चित्तु, G6 हिरण्यार्थे नव° कश्चित् — b) B2 6 D2 पक्षिणं -B1 2 6 D2 वनगोचर, G1 3 °रा° — c) D3–5 गेहे (for गृहे) K3 किल कृते वासान्, B1 2 6 D2 किल कृतावास, B5 कृतकिलावासान्, G1 किल कृतावासो, G2 किलावसाल्लोभात्, G4 कुलकृतावासान् — d) B3 D3–5 मोहाद्, Cn लोभाद् (as in text) K1 राजन्प्रपीडयत्; K2 3 B4 G1 राजन्न(G1 राजन्)पीडयेत्, Ñ1 V1 Dn (!) राजा न्यपीडयत्, B1 2 5 6 m D3–5 राजन्नघा(D5 °या)तयत्, D1 2 राजान्वघात°.

13 a) Ś1 सदोपयोगाल्लोभांधो, K4 स(प)दौपयुज्य लो°, Ñ1 Dn (!) D6 सदो(Dn स चो)पभोगलो°, V1 B (B6 marg) D2–5 स चो(D3 चा)पभुज्य (B6 orig °पीड्य) लोभांधो (V1 °भार्थी, B2 °भार्थो, B6 °भार्त्तो), D1 स चोपभुजते लोभी, T1 G3 5 स(G3 ये)दैव लोभाद्भोगात्मा, G1 2 सदोपभोगा(G2 °ज्या)ल्लोभातो (G2 °ते); G4 6 सदैव भोज्या(G6 °गा)ल्लोभात्मा, M1 सदोपभाग्याल्लोभांधो, M2 सदोपभोग्याल्लोभात्मा Cv cites सदोपभुग्न (=वक्रीभूत) — b) K3 हरणार्थे, K4 हिरण्यार्था, Ñ1 V1 B1 2 6 Dn D1 2 6 हिरण्यार्थी K4 D1 2 G4 परतप°, G2 तपस्पुन° — c) D6 आयातं च, G2 आयतीं च D4 सदा त्वं च, G2 3 सदार्थं च; G5 तदा स्व च, Cv ददत्त्व च Cd cites आयतिं and तदात्व (as in text) — d) K2 उभ; K4 उभ, V1 द्वय, B1 D1.2 G2 उभौ; B3 6 स्वय (for उभे) K1 विनाशयन्; K2 3 विनाशयत्, G1.3 विनाशयेत्, D4 च्यनाशयत् (sic), G2.5 [ऽ]प्यनाशयत्

14 a) Ś1 तदात्वकामान्, K3 यदात्मकामं, T1 G3.5 तदात्मकाम, K4 Dn2 D6 G2 4 Cv तथार्थे(Dn2 Cv °त्व)काम°, Ñ1 V1 B5 Dn1 D3–5 M2 Cn तद(M2 °दा)र्थकामः (Ñ1 V1 °मा); B1–4 6 D1 2 राज्यकामाद् (B3 4 °कामः); G6 तदात्वकामा° K1 2 Ñ1 V1 D3–6 G1 M2 पाण्डवान्, K3 पां[डून्] वा, K4 D5 (by corr) पाण्डवेयान्, B D1.2 पाण्डवांस्त्व; Dn (!) पार्थांस्त्व (Dn2 °स्तु), T1 G2–6 Cv पाण्डूना, M1 त्वं पार्थान् (for पाण्डूंस्त्व) — b) Ś1 मा द्रुहीर्, K1 G4 मा द्रोहीर् (G4 °ही), K2 G3 मा द्रोहो, K3 ह्रुद्यते, K4 द्रुह (for मा द्रुहो) K4 Dn (!) D6 कुरुसत्तम, G5 पुरुषर्षभ (for भरत°) G2 मा द्राही (sic) भव भारत — c) Ñ1 V1 B1 2 4.5 Dn G5 6 M2 तप्स्यसे, G2 3 तप्यते K1–3 B3 6 D1 2 मोहात्सतप्स्यसे (K1 3 °तप्यसे, D2 °स्पर्शसे), K4 माहात्म्या त्तप्स्यसे, D3–6 G1 M1 मोहात्मा तप्स्य(D4 G1 M1 °प्य)से — d) K1 पक्षिण°, D3 पाक्षिक; G4 अक्षिहा, Cn पत्रिहा, Cd पक्षिहा (as in text) — After 14, T1 G3 5 6 M1 ins

517* एतेन तव नाश° स्याद्वल्लिशाच्छनरो यथा ।

[T1 शुफरो, M1 शट(before corr °ह)रो (for शवगे)]

15 a) K4 जातजात — b) K2 पुष्पावादत्स्व, B1 G4 पुष्पमाधत्स्व, B2 पूजामादत्स्व — c) B6 इवारामान्, G1 इहारामे Cd cites आरामे (as in text) — d) B6 D1 2 मैव कार्षीः, G1 2 स्नेहात्कुर्वन् Cd cites स्नेह (as in text)

16 a) Ś1 °रकार्थीव, G4 °रक इव (for °रकारीव) D4 च (for [इ]व) — b) V1 B6 D2 G1 4 M1 मैव, D6 G6 M2 मैव, T1 G3.5 मा च (for मैनान्) Ś1 G2 धक्षी°, T1 धाक्षि°, G3 धाक्षी°; G4 दार्क्षी G2 सुदुर्लभान्, M2 सुमूलकान् — c) Ñ1 सबलामात्य°, B1 स्वसुता°, M2 सजना°. — d) Ś1 K1 सुयत्नश्च, K3

५६

C. 2. 2111
B 2 63 1
K 2 66 16

विदुर उवाच ।
द्यूतं मूलं कलहस्यानुपाति
मिथोभेदाय महते वा रणाय ।
यदास्थितोऽयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
दुर्योधनः सृजते वैरमुग्रम् ॥ १
प्रातिपीयाः शांतनवा भैमसेनाः सबाह्लिकाः ।
दुर्योधनापराधेन कृच्छ्रं प्राप्स्यन्ति सर्वशः ॥ २
दुर्योधनो मदेनैव क्षेमं राष्ट्रादपोहति ।
विषाणं गौरिव मदात्स्वयमारुजते बलात् ॥ ३
यश्चित्तमन्वेति परस्य राज-
न्वीरः कविः स्वामतिपत्य दृष्टिम् ।
नावं समुद्र इव बालनेत्रा-
मारुह्य घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥ ४
दुर्योधनो ग्लहते पाण्डवेन

स्वबल°, Ñ1 ससुत°, T1 G3–5 ससुहृच्च, G1 सयलं च, G2 सयलस्त्व; G6 सधनश्च; M2 सपुत्र°. K2 3 पराक्रम, B D (except D5) M1 यमक्षय. 16cd = (var) 2 20 21cd.
17 a) Ś1 समवेतो (for °तान्) B1. 2 D1 2 समवेतैर्हि क° पार्थै°, B6 समेतैस्तैर्हि क° पार्थै°. — c) G1 मन्त्रिभि° (for मरुद्भिः) — d) B1 2 6 D1. 2 पुरदर° (for मरुत्पति) — After 17, G2 3 ins.

518* युधि जेतुमशक्तो हि पाण्डवान्पुरुषोत्तम ।
[G2 °त्तमान् (for °त्तम)]

Colophon om. in B6 G4 — *Sub-parvan* K1–3 B1–5 D (except D2) G1 M द्यूत — *Adhy name* D1. 2 T1 G5 विदुरवाक्य; G1 M विदुरहितोपदेश — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 58, K2 3 57, Dn1 D4 62, D2 56, S (G4 om) 96. — *S'loka no* K2 3 Dn T1 17, D4 19, M1 18.

56

1 B6 om. the ref — After the ref., K3 ins

519* दुर्योधने क्रीडति पाण्डवेन
दृष्ट्वा धन पापमगागत तत् ।
आनन्दमापस्यसि नैव पात
महाभय पुत्रवियोगज त्वम् ।
किं चिन्तयसि द्यूतेऽस्मिन्मज्जमानान्न पश्यसि । [5]
दुर्योधनापराधेन पुत्रानन्यांश्च भूपते ।

— a) K3. 4 Ñ1 °नुयाति; V1 B1 2 D1 2 °ति(V1 °पि)पाप; B1m 3. 5 Dn D3–5 °म्युपैति; B4 6 °तिपात, S °ति(G6 °पि)घोरं (G2 °रो) (for °नुपाति) — b) K1 °भेदो वा; K2 °भिदाय; K4 T1 G3 °भेदा, B2. 3 5 6 D1–5 G4. 5 °भेदान्; Dn(!) °भेद; G1. 2 M °भेदोय (G2 °यन्); G6 °भेद्य, Cd °भेदाय (as in text). V1 B1 2 महतो; G6 महितो (for महते). K4 Dn2 G1 M Cn दारुणाय, V1 B (except B4) D1–5 वै भयाय; Dn1 दारुणं यत्; T1 G3–6 वै रणाय (for वा रणाय) Cd cites रणाय वा — c) K1 V1 तथास्थितो°; K2 यत्र स्थितो°; K3 4 N1 Dn D6 तदा°; G6 धना°. K3 B1 3 6 D1. 2 G3. 4 M1 om ऽयं. — d) T1 G1 6 M सृजति (G6 °ते) हि, G2 3. 5 सृजति, G4 सृजतीह (for सृजते)

2 a) Ś1 V1 B2 Dn D1 6 प्रातिपेया° (Cn gloss प्रतीपान्वयजा°), K3 प्रतिपीया°; K4 D4 °पा(K4 °प)या°, Ñ1 D5 प्रीतिप्रा(D5 °पे)या°, B3–6 D2 M1 प्रातीपी(D3 °पे)या°, G1 प्रातीच्चीया°; G2 प्रातीविक°; G3 प्रातिपीडा°; G4 °वीर्या°; G6 °षीया°; Cv ज्ञाता° प्रिया° (!); Cd as in text — b) K1 Ñ1 V1 Dn1 (before corr) n2 D6 G2 6 भीमसेना ; K2 भैमसेनाद्; Cd. v as in text. B1–5 Cv सयाह्लीका — c) D1 सूर्योधना°; T1 °नापराये (sic). — d) K1 2 G3 कृत्स्न, D1 कृत

3 K4 om 3. — a) Ś1 B1 4 5 G2 दुर्योधन. G6 धतेदेनैव (sic) (for मदेनैव) K1–3 Ñ1 V1 B3–6 D (except D1 2) [ए]प (for [ए]व) — b) V1 क्षिप्रं; Cd क्षेम (as in text). Ś1 D6 Cn राष्ट्र व्यपोहति; Dn1 राष्ट्राद्यपो°, T1 राष्ट्रादपाहति Cd cites अपोहति (as in text). — c) Ś1 B3 D3–5 वलात्; B1 Dn2 D2 महान् (Dn2 °त्); D1 T1 G (except G3) महद् (for मदात्) — d) G6 corrupt. T1 G1 M स्वक(T1 °का)म्; G4 स्वरम् (for स्वयम्) Ś1 आभजते, K1 (by corr) V1 आरुह्यते; K3 आरुरुजे, G1 आरुहते (for आरुजते) Ś1 G1 M2 मदात्, B3 D3–5 [ऽऽ]त्मनः (reading of many printed ed !) (for बलात्)

4 a) G1 यश्चितयन्वेत्ति, G2 कश्चिरश्चमन्वेति Cd cites अन्वेति (as in text). — b) T1 G3. 5 M2 धीर°; Cd वीर° (as in text) Ś1 K1. 4 B2 Cd अभिपत्य;

प्रियायसे त्वं जयतीति तच्च ।
अतिनर्माज्जायते संप्रहारो
यतो विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ ५
आकर्षस्तेऽवाक्फलः कुप्रणीतो
हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः ।

युधिष्ठिरेण सफलः संस्तवोऽस्तु
साम्नः सुरिक्तोऽरिमतेः सुधन्वा ॥ ६
प्रातिपीयाः शांतनवाश्च राज-
न्काव्यां वाचं शृणुत मात्यगाद्धः ।
वैश्वानरं प्रज्वलितं सुघोर- C 2. 2118 B 2. 63 7 K 2. 66 24

K3 अनीत्य (sic), Ñ1 V1 B1 3-6 Dn D1-5 G3 6 M अवमन्य (D3 G3 6 M °स्य), B1m प्रतिपद्य (aslo अभिपद्य), D6 अभिपद्य; T1 G1.5 अतिमत्य, G4 अपतीत्य (for अतिपत्य) G2 ऋतेषु निस्वात्मनि मृष्टदृष्टि° — c) K2 नार्द; G2 (inf. lin as in text) नाहं, G3 वालं (for नार्व) G2 समुद्राद्, G3 M2 °द्रा Ś1 वालनीत्याम्, K2 3 चा(K3 वा)लनेयाम्, B6 G1 M1 वालनेत्रीम्, G2 °पोत्रीम्, Cd v as in text — G4 om 4^d–5^d — d) Ś1 K1-3 B3-6 D3 5 स मज्जेत्, B1 स मज्जति, G2 निमज्जन् (for निमज्जेत्)

5 G4 om. 5 (cf v l 4) — a) Ñ1 ग्लहति च, Cd ग्लहते (as in text) G2 दुर्योधनो यच्छभते पाढवेभ्य° — b) Ś1 पर्यायसे, K4 Ñ1 V1 B2 4 5 Dn D4.5 Cd प्रीया°, B3 प्रियायसि, S (G4 om) सप्रीयसे; Cnp प्रिया° (as in text) G2 स्व (for त्वं) M2 जयसीति B1 3 5 6 T1 G2 3 5 M1 तं च; G6 यं च, M2 पंच (for तच्च) — c) Ś1 अतिनम्रा जायते; K1 इति नर्मा ज्ञायते, Ñ1 अतिनर्मा तज्जयति, V1 B1 5 6 D3-5 Cnp अत° समुन्मज्जति, B1m अतिनर्माण्युन्मज्जति (also अतिनर्मा ण्युत्थित°), B2-4 D1 2 अत° समुन्मूर्छति; Dn D6 Cn (°र्मा+[आ]जायते!) अतिनर्माजायते, T1 G2 3 5 अतिमात्र (G3 अनतर) जायते; G1 6 M अतीव न (G1 मा, G6 ना) ज्ञायते (for अतिनर्माज्जायते) Cd cites अतिनर्मा K3 संप्रहरो, G2 संप्रहारे — d) K4 विनाश D3 5 द्यूते (for पुंसाम्) — After 5, V1 ins (a v l of 5^cd):

520* सर्वाणि मर्माण्यभिसप्रहारो
यतो विनाश समुपैति पुंसाम् ।

6 Cd cites the entire stanza! — a) Ś1 आहर्पस्ते, Ñ1 आकर्पयस्ते, D2 आकर्पस्ते, G4 (om आ)र्पस्ते वा, Cv आकर्पते, Cd n as in text Ś1 वाह्रैल°, K4 B1m sm.6 D3-5 Cnp स्वे (K4 वा स्वे) धने, D1 वाक्फल°; T1 वार्कफल°, G1 वाफल°, G2 फल, G3 5 [s]वाक्फल; G4 6 वाग्बल (G4 °ल) Cd वाक्फल° (Bahuvrihi gloss वाङ्मात्रेण फल यस्मिन्), Cv वाक्यबल°, Cn (as in text) अवाक्फल° (gloss नीचगामिफल) K1.3 Ñ1 V1 B1 2 4.5 Dn D1.2 6 G2 4 Cd n सु(K2 स)प्रणीतो (G4 °को; B1m.5m Cnp कु° as in text), D1 Cv प्रणीतो (om. कु°); G6 संप्र° — b) Dn1 (marg sec. m.) D3-5 Cn प्ररूढो, G1 प्रौढ, G2 प्रौढे; G6 पोप्यो, Cd v प्रौढो (as in text). K1 Dn2 मंत्रपदै°; Ñ1 °पथ°, V1 B1 4 6 D3-5 °मय°, T1 G5 °पादः, G1 °फल, G2 °वद्; all comm मन्त्रपद° (as in text) B4 D3-5 यमाधि°, G1 समाधि, Cd as in text — c) K3 सकलः, K4 सपत्न° (for सफल°) Ś1 सकला[·] संस्तुवतु, K1 पुष्कलस्तवास्तु, K2 कलह° पस्तवोस्तु, Ñ1 S Cv सक(T1 °मु)लस्त(M2 °स्ल)वास्तु (G2 कलहस्ते तु मास्तु); V1 B1(m as in text) 5 6 Dn D1-5 कलहस्तवार्य, B3 D6 सर्वकालंस्त(D6 om स्त)वास्तु; Cd सफलः संस्तवोऽस्तु (as in text) — d) Ś1 सुरवा सुनीतो, K1 सुप्रस्थरिक्तो, K2 सन्न° रिक्तो, K3 सुम्न° सुरिक्तो, K4 साम्न° सुरक्तो, Ñ1 सुचितो (defective), B1m.2 4 साम्न (B4 सम्यक्) सुवि[? read रि]क्तो, B3 तथानुनीता, D6 तथा सुनीतौ, Cd साम्न° सुरिक्तो (as in text) Ś1 K1.3 [अ]रिमितिः, K4 रित्ते°; B1m 2-4 D6 [अ]विमते° (B2 3 D6 °ति), Cd अरिमते° (as in text) V1 B1.5 Dn D3-5 अचिंतितो° भिम(V1 °ग)त स्वनधुना (V1 सुधन्वा), B6 D1 2 अचिंतितो वै रमत (B6 नियतः) सुधन्वन्, S Cv सुखप्रद° सुचिर ते (T1 °त, G4 तै) सुधन्वा (G3 सुधन्वना, G4 सपंथा°, M1 सुपथा) Cd cites सुधन्वा (as in text) See Addenda

7 Cd cites the entire stanza! — a) Ś1 K4 Ñ1 B2 Dn D3 5 6 प्रातिपेयाः, K2 प्रीतिपीया°, V1 B1 6 D1.2 शारद्वत, B3.5 G5 M1 प्रातीपीया°; MSS. also प्रादापिया., प्रातीचीया°, प्रतिपीयाः, प्रातिजय्या°, पातिवीया°; Cd प्रातिपीया° (as in text) Ñ1 V1 B1 6 D1 2 G2-4 शातनवद्ध, Cd as in text. K4 Dn(!) D6 शृणुध्वं (K4 °णु त्व), V1 B3-5 D3-5 च सर्वे, B1 6 D1 2 G2 4 च भीष्मो, M2 च राज्ञ°; Cd च राजन् (as in text) — b) Ś1 काव्य, T1 G1 3 5 6 M2 काम्यां (G1 °म्या); Cd n काव्यां (as in text) M1 ममा° (for मा°) D3 वा (for च°) Ś1 शृणुत मा स कुप्या°; K1 शृणुते मा ममाध; K2 3 Cd शृणुता (K2 °णुता; Cd °ण्वता) माद्य कुप्य°; K4 Dn(!) D6 [Cn, by implication, Cnp as in text] ससदि कौरवाणा; Ñ1 शृणुतामत्यसाध्य; B2 शृणुतामद्य मा प्रज्ञप्य, B5 शृणुते मात्यगाद्ध°; D5 शृणुवे मां

C 2.2118 B 2.63.7 K. 2.55.24 मयुद्धेन प्रशमयतोत्पतन्तम् ॥ ७

यदा मन्युं पाण्डवोऽजातशत्रु-
र्न संयच्छेदक्षमयाभिभूतः ।
वृकोदरः सव्यसाची यमौ च
कोऽत्र द्वीपः स्यात्तुमुले वस्तदानीम् ॥ ८

महाराज प्रभवस्त्वं धनानां
पुरा द्यूतान्मनसा यावदिच्छेः ।
बहु वित्तं पाण्डवांश्चेज्जयेस्त्वं
किं तेन स्याद्वसु विन्देह पार्थान् ॥ ९

जानीमहे देवितं सौबलस्य
वेद द्यूते निकृतिं पार्वतीयः ।
यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु
मायायोधी भारत पार्वतीयः ॥ १०

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

यगाद्द॰; G1 द्विमर्छ मां च चाद्वत् (corrupt), G2 श्रणु मात्यगाद्दः; M2 प्रमदत मात्यगाद्द॰ (for श्रणुत मात्यगाद्द॰). V1 B1 6 D1 2 G2 4 द्रोणश्च श्रण्वतु वचो ममेद — c) K8 सुज्वलित; T1 G1.8 प्रज्वलत; G5 ॰स्वत; Cd ॰लित (as in text) Ś1 सुमोघम्, Cd सुघोरम् (as in text) — d) Ś1 अयुद्धेन प्रशमयोत्पतत, K1-3 अयुद्धे(K2 ॰युधे)नैव प्रशमय(K3 ॰माय)चोत्पतत, K4 Dn(!) D6 मा यास्यघ्न मदमनुप्रपन्ना॰ (Cn cites मद); B5 D4 5 अयुद्धेन प्रशमयस्वो त्पतत; T1 यधेन प्रशमयेतोत्पतत; G1-3 युद्धेन प्रशम(G1 ॰शीम ; G3 ॰शमी)यतोत्प॰; G4 अयुध्य तेन प्रविशदतोत्पतं, G5 6 को युद्धेन प्रशमयितोत्पतत, Cd अयुद्धेनेव शामस्वोत्पतत Cnp cites अयुद्धेन प्रशामयस्व (cf. B5 D4 5)

8 a) Ś1 वैरं (for मन्यु) — b) G2 सु (for न) Ś1 सयमच्छेद्; K2 G1 M2 सशयच्छेद्; D5 सयक्षेद्; T1 G2 सगच्छेद् (for सयच्छेद्) Ś1 अक्षमाभिभूत॰; K3 D3 अक्षमायाभि॰; K4 Ñ1 V1 B Dn D4-6 T1 G3.5.6 अक्षमदाभि॰ (D6 before corr ॰मदावि॰), G2 प्रमदाभि॰, G4 अक्षमा चाभि॰ (for अक्षमयाभि॰) — d) B1.2 5 6 D1-5 तु (for ऽत्र) T1 G3 5 6 कोत्र स्याता, G1 क्रोध मोक्तार॰, G2 [च]क्रे कात्रद्वीपा॰; G4 कोत्र स्वातौ; M कोवस्याता (for कोऽत्र द्वीप॰) Cd cites द्वीप॰ (as in text) K1-3 S om स्यात् A few MSS. तुमले Ś1 नस्, S (except G2) वै (for वस्)

9 a) G3 6 महाराज ; G4 ॰जा K4 D6 प्रभुर्वै त्वं, V1 B2 3 5 6 D3 प्रभवे(B5 ॰वै)स्त्व; G3 त्व प्रभवो (by transp), G4 प्रभवस्स्वं Cd cites प्रभाव॰ B1 वै धनानां B4 om (hapl) from धनानाम् up to end of 9c (incl.) — b) K4 V1 B3 5 D3-5 M2 विना (for पुरा) Ñ1 द्यूतैर्; G2 4-6 M1 द्यूत (for द्यूतान्) Cd cites प्रागेव द्यूतात् After द्यूतान्, Ñ1 om. up to स्याद् (incl) in 9d G2 मनसो (for मनसा) Ś1 यद्यदिच्छे ; K1 G4 वा यदी(G4 ॰दि)च्छेत्; K2 4 यावदिच्छे, G1 2 6 यावदिच्छेत् — c) V1 Dn (!) M1 ॰वित्तान् (for वित्त) Ś1 चेत्पाण्डवानां; K1 2 G3 4 पाण्डवाश्चेत् (K2 ॰वाश्चे); K3 T1 G1 M2 पाण्डवानां, K4 पाण्डवश्चेत् (for पाण्डवांश्चेत्). V1 B2 Dn D4 G3 4 जयस्व; MSS also जयस्त, जेयेस्त्वं, जयेस्वं (for जयेस्त्व) — d) G2 कः; Cv किं (as in text). V1 B1 3.5 D3-5 Cn ते तद्; S Cv चेद् (v l of Cv चिद्धं, gloss च यद्वसु!) (for तेन) K3 वस्तु; G1 यद्दु; Cd वसु (as in text) Ś1 नेहात्र, K1 विंछेह; K2 M2 विंदे न; K3 विंदेश, K4 D5 विदे इ; V1 B2 3.6 D2 om Cnp जित्वे(B6 ॰ते)ह, B1 वृदेन; D5m जित्वेव, T1 G2 4.5 M1 Cv विंदेत; Cd विन्देह (as in text) Ś1 कार्यं, B1 तेन; D4 G1 M1 पार्थात्; Cd v as in text

10 a) Ñ1 V1 B (except B5) D1 2 G2 देवनं, T1 G3 5 जल्पित; G1 देवितु (for देवित) — b) K2 3 अक्षद्यूते; G4 देवद्यूत (for वेद द्यूते) K1 3 D5 G4 नि॰(G4 निप्)कृतिं, M2 निकृति॰ Ś1 पार्थिवीय॰ — c) Ś1 K1 यत्र; K3 G1 3 तत॰, G4 तत्र (for यत॰) K3 पार्थ ; G2 प्राप्ति॰ (for प्राप्त॰) — d) Ś1 K1 मा युयुधद्; K2 मा युयुध्यन्; K3 Cd मा युयुध (Cd ॰ध॰; gloss मा योधय॰); K4 मायायुद्धे; Ñ1 B5 D Cn (gloss as in Cd) मा युयुधो (D2 मायाकृतो, D4 मा युयुधे); V1 मायावोधि; B1 4 6 मायायुधो, B3 मायोपधो, G3.5 मायायो(G3 ॰या)गी (for मायायोधी) B5 भूपते, G2 भारत॰; G5 भारत, G3 भवति (for भारत) Ś1 पार्थिवीय॰; K1-3 पार्वतीया॰ (K1.3 ॰या), K4 B3-5 D3-5 पांडवे(B3 ॰नी)यान्, N1 पार्वतीयौ; Dn (!) D1 6 पार्वतीयान्

Colophon om in B1 3-5 D1-3 Cd, D5 reads it on marg — *Sub-parvan* K1 3 B2 6 D4-6 G1 M द्यूत — *Adhy name* T1 G3-5 M विदुरवाक्यं (G5 ॰बुद्धि॰) — *Adhy no* (figures, words or both). K1 (marg) 59, K2 3 58, Dn1 63, S 97 (G4 71) — *S'loka no.* K2 Dn D1 2 4 T1 M1 10, K3 12.

५७

दुर्योधन उवाच ।
परेषामेव यशसा श्लाघसे त्वं
सदा छन्नः कुत्सयन्धार्तराष्ट्रान् ।
जानीमस्त्वां विदुर यत्प्रियस्त्वं
बालानिवास्मानवमन्यसे त्वम् ॥ १
सुविज्ञेयः पुरुषोऽन्यत्रकामो
निन्दाप्रशंसे हि तथा युनक्ति ।
जिह्वा मनस्ते हृदयं निर्व्यनक्ति
ज्यायो निराह मनसः प्रातिकूल्यम् ॥ २
उत्सङ्गेन व्याल इवाहृतोऽसि
मार्जारवत्पोषकं चोपहंसि ।
भर्तृघ्नत्वान्न हि पापीय आहु-
स्तस्मात्क्षत्तः किं न बिभेषि पापात् ॥ ३
जित्वा शत्रून्फलमाप्तं महन्नो C. 2. 2124 B 2. 64. 4 K 2. 87. 4

57

1 Ś1 om the ref — ^{a}) K2 3 om. एव K4 एवं; G3 एष (for एव) K2 यशस, K3 यश°; Dn D1 2 यशसां, G5 यशा; G6 यशसे (for यशसा) K3 4 D6 श्लाघ्यसे त्वं. — ^{b}) Ś1 V1 यथाच्छन्न°, K1–3 G3 सदा च नः; K4 B5 यदाच्छन्न°; Ñ1 सदासन्न°; B2 3 6 D1 2 सं(B6 om सं)प्रच्छन्न°, Dn G6 सदा क्षत्त°; D3 5 6 यदात्य न°; D4 यदच्छिन्न°, T1 सदा छिन्न°, G1 सभात्सुन°, G4 सदा च वै (for सदा छन्न°). B3 कुत्साय, D1 कुत्ससे; D2 कुरुषे (for कुत्सयन्) — ^{c}) Ś1 K V1 B1 Dn D6 जानीमहे; D5 °मस्त्वा; B3 4 जानीयस्त्वां, G1 जानीमि ता (sic), M2 जानामि त्वा (for जानीमस्त्वा) G2 3 विदुरो T1 G3. 5 विप्रियस्त्वं; G1 न मा प्रियस्त्व, G2 4 योप्रियस्त्वं; G6 तप्प्रियस्त्वं, M1 ममाप्रियत्वात्; M2 यदप्रियत्वात् (for यत्प्रियस्त्वं) Cd cites यत्प्रिय° (as in text). — ^{d}) G1 बलानिवास्मान्, G4 बालानस्मान् K3 इव; Ñ1 अप° (for अव) B5 om अव Ś1 यत्, K1 च; V1 B3. 4 6 वै, B5 D3–5 नित्यमेव (for त्वम्)

2 ^{a}) K4 V1 B D (except D6) G2 5 Cd स विज्ञेय° (K4 °य), Ñ1 G1 अवि°; G4 सुखं ज्ञेय° (for सुवि°) G4 पुरुषा°. V1 B2–4 6 D2 मर्तुकामो; B1 सर्वकामो; D1 ह्यत्र कामो; Cd as in text. — ^{b}) K3 निंदाप्रशते; K4 G1 निंदां प्रशंसे, G3 निंदाप्रशसा Cd cites निंदास्तुती M2 (corrupt) ति (for हि) V1 B1–4 6 D1. 2 श्र(B1 प्री , B2–4 6 श्रे)यसे यथा त्व; G2 सदृशं युनक्ति (for हि तथा युनक्ति) D4 युनक्ते; G3 न्युनक्ति (for युनक्ति) — ^{c}) K1 Cv जिह्वा मनो, K2 जिह्वामने, Ñ1 V1 B Dn2 D1–5 Cn(p as in text) जिह्वा (D4 °त्वा) कथं ते; T1 G5 M1 जिह्वात्मनो, G1 2 M2 जिह्वं मनो; G3 महात्मनो, G4 जिह्वानिनो; G6 निंदात्मनो (for जिह्वा मनस्ते) Cd cites मनस् Ś1 om. हृदयं, K1 S हृदये, Cd as in text. K4 Ñ1 B1 2 5m Dn D1–5 6 (before corr.) व्यनक्ति, V1 B3–6 D6 (by corr) युनक्ति; T1 G1. 3 M निर्णि(G3 °नि)नक्ति; G2 नं निनक्ति, G4 निर्विनक्ति; G5 निर्नंनक्ति, G6 व्यजते ते, Cd निर्व्यनक्ति (as in text). — ^{d}) Ś1 प्रायो यो निराह; K1 सम्यग्या वाह; K2 व्ययो निराह, K3 यो यो निराह, K4 या योत्तरान्, Ñ1 B1 2 D2 [Cn?] यो न (D2 न°) ज्यायस° कुथा[ ], V1 B3–6 D3–5 6m T1 यो न° कुथा[:] (B6 कृत्वा), Dn D1 6 Cnp ज्यायोत्तरान्; G M Cv ज्यायो (G1 ज्यायो हि) निरीह (G4 Cv °ह; G5 °ह°) (for ज्यायो निराह) G6 स्वनमां (for मनस°). K2 प्रातिकल्प. ‡Cd ज्याय°प्रातिकूल्य । ज्येष्ठप्रातिकूल्यं ।‡

3 ^{a}) K4 D2 उत्संगे, N1 उरसंगे तु, V1 B2 Cn उरसंगे च (for °ङ्गेन) G6 नाग (for व्याल) Ś1 इवावृतोसि; K2 इवोद्धृतोसि, K3 इवाघ्रतोसि; K4 Ñ1 Dn D5. 6 °हितोसि; B1 3 5. 6 °कृतोसि, D4 °हतोसि, G2 °हतोस्मि, G3 °मृतोसि, G6 °हृतोस्मि (for °हृतोऽसि) — ^{b}) B1. 2 D1 2 मार्जार इव (for मार्जारवत्) Ś1 K Dn1 D1. 2 मूषक; V1 B D3–5 मूषि(V1 D3 °ष)कान् (B1. 2 °क) (for पोषकं) Ś1 K1 चाभिहंसि; K4 चोपाहिंसि, V1 B3. 5 6 D3–5 नोपहसि, B1. 2 D1 2 M2 चाव°; G4 चापि हिंसि (for चोपहसि) G2 मार्जारवत्पोष्यवर्गं निहंसि. — ^{c}) K (except K2) Ñ1 V1 B2 4 D (except D4. 5) G1. 2 5 भर्तृघ्न त्वा; G4 भर्तृन् घ्नत्वा, G6 भर्तृश्चनात्वां (corrupt), Cn भर्तृघ्नत्वान् (as in text) B1 भर्तृघ्न न हि त्वां K1 नापि (for न हि). K1. 4 Ñ1 B2 4 6 Dn D1 2 G2 4 6 Cd.np पापीयम्; B1 पापीयसम्; Cn पापीय (as in text) — G1 2 6 M om. (hapl) from किं न (in 3^{d}) up to क्षत्तर् (in 7^{d}), K1 D1. 2 om (hapl) from किं न (in 3^{d}) up to क्षत्त° (in 4^{b}) — ^{d}) G4 मा तितिक्षु क्षिपस्त्वं (of 7^{d}) (for किं न बिभेषि पापात्)

4 G1 2. 6 M om. 4, K1 D1. 2 om. up to क्षत्त°

C 2. 2124 B 2. 64. 4 K 2. 57. 4

मास्मान्क्षत्तः परुषाणीह वोचः ।
द्विषद्भिस्त्वं संप्रयोगाभिनन्दी
मुहुर्द्वेषं यासि नः संप्रमोहात् ॥ ४
अमित्रतां याति नरोऽक्षमं ब्रुव-
न्निगूहते गुह्यममित्रसंस्तवे ।
तदाश्रितापत्रपा किं न बाधते
यदिच्छसि त्वं तदिहाद्य भाषसे ॥ ५
मा नोऽवमंस्था विद्म मनस्तवेदं
शिक्षस्व बुद्धिं स्थविराणां सकाशात् ।
यशो रक्षस्व विदुर संप्रणीतं
मा व्यापृतः परकार्येषु भूस्त्वम् ॥ ६
अहं कर्तेति विदुर मावमंस्था
मा नो नित्यं परुषाणीह वोचः ।
न त्वां पृच्छामि विदुर यद्धितं मे
स्वस्ति क्षत्तर्मा तितिक्षून्क्षिणु त्वम् ॥ ७
एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता

(in 4b) (of v l 3) — a) G3 हित्वा (for जि°) N1 मे; B2 ते, B4 Dn(!) वै (for नो) T1 न हन्मो (for मह्यो) — b) D4 5 मा स्म; G3 मा मा, G4 5 मा न° (for मास्मान्) G3 पुरुपाणा विचेत° (for परुपाणीह वोच°) T1 ह; G4 व्याह (for [ह्]ह) K2 4 B4 वोच, K3 वाच (for वोच°). — c) K1 द्विपद्यस्त्व, K2 3 B1 3 4 6 D2 6 द्विपन्त्यस्त्व Cd cites द्विपन्त्य° — d) T1 मुधा (for मुहुर्) Ś1 त्वेपं, G3. 5 दोप (for द्वेष) G3–5 याहि (for यासि) Ś1 G4 न (for न°). K1 संप्रहारात्, V1 B1 5 D2–5 T1 Cn °योगात्, Cnp °मोहात् (as in text) Cd cites द्वेष न यासि and सम्प्रमोहनात्

5 G1 2 6 M om 5 (of v l. 3) — a) Dn2 अमित्रिता, G4 अमित्र या (sic) (for अमित्रतां) D2 परो (for नरो) G3 [ऽ]क्षमो, Cd as in text D1 3 G5 परोक्षमब्रुवन्, T1 नरो ब्रुवन्वै (for नरोऽक्षमं ब्रुवन्) Cd cites अक्षमं (as in text). — b) Ś1 निगूहतो; K1 G3 न गूहसे (K1 °ते), K2 न गृह्णते; Ñ1 B2 6 D2 6 निगू(D6 °गू)ह्यते, G4 न रहसे (for निगूहते) K3 गृह्यम्; D3 गुह्मम्, G4 कु'हृदि (sic), Cd गुह्मम् (as in text) K1–3 अमित्रसंनिधौ, B1 °समवे; G4 मित्रसस्तवात् (for अमित्रसंस्तवे) — After 5ab, K3 ins .

521* साम्ना च दानेन च भेदनेन
वधेन मायाप्रतिदर्शनेन ।
न[? read स]मिन्द्रजालेन च मोहनेन
द्यूतेन मन्त्रौपधिसाधनेन ।
एभिः प्रकारैरपरैश्च सर्वं
शत्रुं बुद्धिमन्तो विजयन्त्यरातीन् ।

— c) Ś1 तदाश्रयापत्रपा; K1. 2 तदाश्रितापत्रप; K3 (corrupt) तदाश्रि*पत्रप, K4 Ñ1 Dn D6 तदाश्रितोपत्रप; V1 °तो यत्र स, B D1–5 T1 Cn °त° पार्थिवम् (for तदाश्रितापत्रपा) Cd cites तद्, आश्रित°, and अपत्रपा (= लज्जा) K1 किं च; K2–4 Ñ1 V1 Dn D6 किं नु, B D1–5 T1 एव (B6 अच) (for किं न) N (except Ś1) T1 G4. 5 बाधसे (B4 धावसे) (for बाधते) G3–5 तवाश्रिता (G3 °त) यत्त्वरित न (G3 हि) बाधसे (G3 °ते) See Addenda — d) K4 Dn(!) D6 अभि; V1 अप; G3 5 अस्य (for अद्य) G3 भापते Cn quotes भाषसे (without अभि).

6 G1 2 6 om. 6 (cf. v l. 3) — a) N1 [ऽ]तिमस्था; G3 विमस्था, G4 corrupt K4 विम° (for विद्म) D1 विमनस्त्वेद, G3–5 विमना(G4 °न)स्त्वेमां. — c) Ś1 सप्रणीत, K2 T1 सुप्रणीतं, K3 °स्य प्र°; B3 D4 5 संप्रणीत, G3 °स्व प्रणीहि, G5 संप्रणीहि (for संप्रणीत). G4 corrupt (ending त्वं वृणीहि) — d) K1 मात्याहत°; K3 4 D6 मा व्यावृत°; D5 मा व्यापृत, T1 माधापृत°; G4 मान्यावृत (for मा व्यापृत°). D1 2 परकार्येय (for °कार्येषु)

7 G1 2 6 M om up to क्षत्त° in 7d (of v l. 3) — a) K2 कार्तेति, B2 कार्तिकेति; G3 क्षत्तेति (for कर्तेति) G4 विदुरम् K2 N1 G5 मातिमं(K2 °स)स्था; K4 B4 5 Dn D1 G3 Cn(p as in text) मा च मं°; G4 अतीव म° (for मावमं°) — b) K4 मनो, G4 मान्यो (for मा नो) K3 G3 पुरुपाणि (for परु°). G4 ह्यवोच (for [ह्]ह वोच) K1 वोष, K3 वाच°; D2 वोचं (for वोच) — c) K4 corrupt. Ś1 G3–5 त्वा (for त्वां) G3 विदुरं — d) Ś1 K D6 G4 स्वस्ति ते (for स्वस्ति). B3 D4 तितिक्षुं, D1. 2 T1 [अ]तितीक्ष्ण; G4 5 तितिक्षं (G4 °क्ष), Cd तितिक्षून् (as in text) K1. 2 G4 क्षण त्व; K3 शृणुष्व; T1 क्षिणु त्वं, G1–3 M2 क्षिपे(G2 °प)स्व (for क्षिणु त्वम्). Cd cites क्षिणु (as in text)

8 = (var) B. 12. 226 8. — a) D6 [ऽ]स्तु; G3 5 हि; G6 [ऽ]ति (for ऽस्ति) K2 G2 om. शास्ता (after ऽस्ति) — b) K4 गर्ते (for गर्भे) G4 शयान° पुरुष°. V1 नास्ति (for शास्ति). K4 V1 B3–6 D3–5 यो वै (for शास्ता) — c) G4 ते च; Cv तेन (as in

गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।
तेनानुशिष्टः प्रवणादिवाम्भो
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८
भिनत्ति शिरसा शैलमहिं भोजयते च यः ।
स एव तस्य कुरुते कार्याणामनुशासनम् ॥ ९
यो बलादनुशास्तीह सोऽमित्रं तेन विन्दति ।
मित्रतामनुवृत्तं तु समुपेक्षेत पण्डितः ॥ १०
प्रदीप्य यः प्रदीप्ताग्निं प्राक्त्वरन्नाभिधावति ।
भस्मापि न स विन्देत शिष्टं क्वचन भारत ॥ ११
न वासयेत्पारवर्ग्यं द्विषन्तं
विशेषतः क्षत्तरहितं मनुष्यम् ।
स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ C 2.2131 B 2.64.11 K 2.67.11

text). K3 अतिशिष्ट°, D1 अनुशब्द°, D6 अवशिष्ट° (for अनुशिष्ट°) Ś1 प्रस्रवणाद्, B4 प्रणवाद्, B5 प्रणयाद्, D4 प्रवाणाद्, Cd प्रवणाद् (as in text) — ^{d}) K1 [अ]नुयुक्तो, B6 (m as in text) D1 2 निसृष्टो (for नियुक्तो) K B2 Dn D6 G1.3 4 6 भवामि (G4 °म); B4 करोमि (for वहामि).

9 Cd cites 9^{ab} (entire) as in text. — ^{a}) B1 निहति (for भिनत्ति). G3 तरसा (for शि°). — ^{b}) V1 आहिं भेदयते, B1 3 6 D1.2 T1 G1.2 4–6 M महीं (D1 2 मही) भेदयते, B2 अहीन् भोजयते, B4 Dn1 अहीं भो(Dn1 °भा)जयते, G3 माहिं भोजयते. K1 -ति यः; K2 3 हि य°, T1 [ऽ]चल°, G1 M2 -पदा (for च यः) K4 अहिं वा भोजयेत्तु य° — Ñ1 om 9^{cd} — ^{c}) B3 Dn D1 6 धीरेव; D3 त एवं, Cn (!) स एव (as in text). G4 कस्य (for तस्य) D1 कुरुत. K4 B2 Dn D6 कुरुते तस्य (by transp), V1 B1 3–5 D3–5 कुरुते स्व(B1 वृ)त्त°. Ś1 K1–3 तावेव तस्य कुरुत° — ^{d}) K4 कार्यान्नाम् (sic). G2 कार्याकार्यानुशासन ❀Cd: तावपि तस्य विधेरनुशासनं कुरुत इत्यन्वय° ।❀

10 ^{a}) B1 बालान्, S (except G5 M2) बालम्; Cv बलाद् (as in text) — ^{b}) D1 सोमात्र, G3 सौमित्र, M सो मैत्रीं, Cn सोऽमित्रं (as in text) V1 च न, B3 5 (m as in text) 6 D2 4 5 ननु, D1 3 न तु (for तेन) G4 विंदते — ^{c}) K4 वृत्तताम्; T1 G2–4.6 M1 यः सताम्, Cd मित्रताम् (as in text) V1 B2 6 आ(B2 ना)त्मनो यस्तु, B5 D3–5 अनुवृत्तस्य, G2 4 अनुवृत्तिं तु (for अनुवृत्तं तु) Cd cites अनुवृत्तिं K1 3 मित्र मोहादनुवृत्तं (K3 adds तु), K2 N1 मित्रं मोहानुवृत्त तु, B3.4 D1 2 मित्रत्वाद(D1.2 °त्वम)नुवर्ततं, G1 योसतामनु संवृत्त, M2 योसमामनुवृत्तस्तु — ^{d}) B3 4 समुपेक्षेदपंडित°, S स(M2 त)मुपेक्षत्य(G1 °क्ष्येत्य, G5 °क्षेत्य, M2 °क्षेत्त)-पंडित° Cd cites समुपेक्षेत (as in text) and पंडित

11 ^{a}) B4 प्रदीपये, S आदीप्य (G5 °स-) य° Cd cites प्रदीप्य (as in text) Dn Cnp प्राक्; Cn (!) य° (as in text). Ś1 प्रदीपाद्वि, K4 प्रदीप्ताय; B3 प्रदीपाग्निं, B6 प्रविशति, G1.4 M प्रदीप्तारि° (G1 °री°, G4 °रिं, M1 °र), Cnp °प्ताद्वि; Cn प्रदीप्ताग्निं (as in text) K1 प्रदीप्य संप्रदीप्तार्थिं [? र्चिं] — ^{b}) Ñ1 B4 5 D3–5 Cn प्राक्चिर; B3 प्राक्षवन्, Dn1 (*sup. lin.*) यस्त्वरन्, Dn2 योत्वरन्, T1 G6 प्र(G6 प्रा)तरन्, G1 प्रक्षर, G4 प्रत्यरिं, G5 प्रज्वलन्, M प्रत्वरं (for प्राक्त्वरन्) K4 Dn1 D6 Cnp प्रा(K4 श)सु रत्नानि धावति, V1 B6 प्रमादम(B6 प्रसाद सो)धिगच्छति; B1 प्रमादान्नावधावति, D1 जातु रत्नानि धावति, G2 3 प्रत्यरत्नाभिधावति Cd cites प्राक् and नाभिधावति (as in text). — ^{c}) Ś1 तस्यापि; K2 तदस्मापि; G3 भस्माभि; G4 Cv तस्माच्च (for भस्मापि) G4 स न (by transp). V1 तस्माच्छिवं स विंदेत, G6 भस्मापीतसविंदेत. — ^{d}) K3 यू[? क्व]चन, D5 Cv कचन (Cv gloss, पुरुषार्थं); T1 G1 2.6 M2 वा क्व च, G3–5 M1 किंचन (for क्वचन)

12 For G1 (corrupt) 2 4 6 M see below — ^{a}) Ś1 निवासयेत् (for न वा°) B1 T1 पारवर्गं (T1 °र्गे), B3 पावक्यं, D5 पारवार्यं, G3 पापवर्गं, Cd as in text Ś1 K3.4 G3 द्विषत च, K1 द्विष्ट सं च; B3 विद्विषत (for द्विषन्तं). G5 न वासयेद्वा परवर्ग्यं द्विषंतं — ^{b}) K2 3 कृत्य(K3 *sup. lin.* कृप)रहित, B2.6 शत्रुरहितं, D1 2 T1 शत्रुहित; G3 क्षत्त° कुरुहितं (for क्षत्तरहित). G3 5 चैव म(G5 मा)न्ये (for मनुष्यम्) — 12^{cd} = (var) 3 5.19^{cd} — ^{c}) K3 B5 om. स. K2 G5 यत्रेच्छसि त्वं, G3 यत्रेष्टमिच्छसि (for स यत्रेच्छसि). K4 corrupt. — ^{d}) Ś1 V1 B1 2 4 Dn सुसा(most B MSS °शां)न्विता, G3.5 सात्व्यमानापि (for सुसान्त्वितापि) Ś1 स्त्री ह्यसती (by transp), Ñ1 असती स्त्री (om. हि); B1.5 D3–5 स्त्री असती, G5 ह्यसती (for ह्यसती स्त्री) — For 12, G1.2 4 6 subst. the foll lines (which are a mixture of defective Śloka and Triṣṭubh lines)
G1 (corrupt).

521a* न वासयेत्पारवश्यं द्विषन्तं न विशेषत° ।
कर्तारमिहित चैव मन्ये यत्रे * * च्छ * ।
विदुर तत्रैव [rest omitted ?]

C 2. 2131 B 2. 64 11 K. 2. 67 11

सुसान्त्वितापि ह्यसती स्त्री जहाति ॥ १२

विदुर उवाच ।

एतावता ये पुरुषं त्यजन्ति
तेषां सख्यमन्तवद्ब्रूहि राजन् ।
राज्ञां हि चित्तानि परिप्लुतानि
सान्त्वं दत्त्वा मुसलैर्घातयन्ति ॥ १३
अबालस्त्वं मन्यसे राजपुत्र
बालोऽहमित्येव सुमन्दबुद्धे ।
यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा
पश्चादेनं दूषयते स बालः ॥ १४
न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धिः
स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य
पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५
अनुप्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वं
सर्वेषु कार्येषु हिताहितेषु ।

सान्त्व्यमानापि ह्यसती स्त्री जहाति ।

G_2

521b* न वासयेत्पर वर्गं द्विपन्त च विशेपत ।
क्षत्तारमहित चैव मन्ये यत्रेष्टमिच्छति ।
विदुरात्र न वस्तव्य गच्छ स त्व यथेष्टत ।
सान्त्वमानापि ह्यसती स्त्री (यथा) जहाति
तथा च त्वम् ।

G_4 (corrupt)

521c* न वासये त्वा परवर्गं द्विपन्त च विशेपत ।
क्षत्तारमहितं चैव मन्ये यद्दष्टमिच्छसि ।
विदुर तत्र गच्छ त्व
सान्त्वमाना ह्यसति (sic) स्त्री जहाति ।

G_6

521d* न वासयेत्त पुरुषं न द्विपन्त विशेपत ।
क्षत्तर*हित चैव तव मन्ये यथेच्छसि ।
विदुरं तत्र गच्छ त्व सान्त्व्यमानो विमुह्यसि ।,

followed (after a short lacuna) by यथा जहासति (which is all that remains of the fourth line)

M

521e* न वासयत्पारवर्ग्यं न द्विपन्त विशेपतः ।
क्षत्तारमहित मन्ये न मन्ये हितमात्मन ।
यत्रेच्छसि त्व विदुर तत्र गच्छ ।
सान्त्व्यमाना ह्यसती स्त्री जहाति ।

[(L 1) M_1 वासये (for °यत्) M_2 पारवश्यन्त (for पारवर्ग्यं न) — (L. 2) M_1 °मपि त (for °महित)]

13 a) K_{3-4} $\tilde{N}_1$ V_1 Dn D_6 पुरुष ये (by transp), B_3 ये पुर K_1 वदति, T_1 $G_{1\,3\,5}$ M_2 सत्यजति — G_6 om प त्यजति ते — b) K_4 सख्य, G_5 संख्यम् (for सख्यम्) T_1 (by corr) G_{3-5} M_1 ब्रूम राजन्; M_2 तद्ब्रवीमि (for ब्रूहि राजन्) V_1 $B_{1\,3-6}$ D_{3-5} तेषा वृत्त साक्षिवद्ब्रूहि राजन्, B_2 $D_{1.2}$ ते(D_1 ये)षां राजन्सख्यमनतमाहु, $G_{1\,2\,6}$ *षा सख्यमतवत (G_1 °मतवत्त; G_2 °मतमत्तद्) ब्रवीमि Cn cites साक्षिवद्ब्रूहि राजन् — c) D_3 राजा, D_6 °ज्ञा (for °ज्ञा) G_2 om हि K_1 D_6 वित्तानि (for चि°) K_3 (sup lin) परिस्तुतानि, G_3 परीप्सितानि, G_4 परिनृतानि; M_2 परिप्लु°, Cv परिप्लुतानि (as in text) Cd cites विप्लुतानि — d) K_4 G_3 सात, D_1 सांत्वैर् (for सान्त्व) G_1 सत्वदत्ता (for सान्त्वं दत्त्वा) Some MSS. मुशलैर् and मुषलैर्, T_1 मुसले.

14 a) $\tilde{N}_1$ V_1 B_4 Dn_2 D_{3-5} G_2 Cd(p as in text) n(p as in text) अ(D_3 आ)बाल(D_3 °ल)स्त्व; T_1 G_{3-5} M_1 अबालं मां, G_1 M_2 अबालं त्वां (M_2 त्वा) (for अबालस्त्व) G_4 राजपुत्र — b) K_4 हि; T_1 G_{3-5} M_1 [ऽ]यम् (for ऽहम्) $Ś_1$ इत्येवम्; $B_{2\,6}$ असीति (for इत्येव) Cd cites अहमेवेति $Ś_1$ अमदबुद्धे; K_1 स मद°; $K_{3\,4}$ D_6 सुमदबुद्धि (K_3 °द्ध), G_1 सुमद युद्धे; G_3 सुमदबुद्धे — c) M_1 य सौहृद V_1 $B_{3\,6}$ D_{3-5} प्रथम; Dn_2 D_2 पुरुषे, G_1 °ष — d) K_4 दूपयते, G_3 दूषयसे (for °यते) K_1 बाल, K_4 T_1 बाला[ ]

15 = (var) 3 6 15 — a) K_2 न श्रेयसा, K_3 नाश्रयसे, T_1 अश्रेयसे K_2 प्रीयते, K_3 नायते, V_1 $B_{1\,3.5}$ om M_2 नीयसे; B_2 धायते, B_6 धीमत; $D_{1.2}$ धीयते, D_{3-5} युज्यसे (for नीयते) V_1 $B_{1\,3\,5\,6}$ D_{3-5} मदबुद्धे — b) K_3 प्रदुष्ट K_3 (corrupt) स्त्रिय क्षत्रियस्यैव गृह दुटा (sic) — c) $G_{2\,3\,5.6}$ ध्रु(G_3 ध्रा)वम्न (for ध्रुव न) Cd cites ध्रुव (as in text) K_3 Cv रोचे; $\tilde{N}_1$ रोचते; T_1 $G_{5\,6}$ रुच्येद्, $G_{1\,4}$ M रुच्ये, G_2 रुच्यै; G_3 दूयिष्ये (for रोचेद्) T_1 G_{3-5} भरतर्षभाय, Cd °भस्य (as in text) — d) D_3 G_6 षष्टिवर्ग; $G_{1.3}$ M षाष्टिवर्षः

16 a) B Dn $D_{1\,2\,6}$ अत (Dn_2 °ता) प्रिय, D_{3-5} अत श्रिय; T_1 $G_{5\,6}$ मामप्रिय, Cd v अनुप्रिय (as in text) K_1 $B_{1\,3\,6}$ $D_{1\,2}$ $G_{1\,6}$ M अभि(D_2 अति ; G_3 हृतु)काङ्क्षसे, G_3 अनुकाङ्क्षते — c) K_1 स्त्रिय च $Ś_1$ तथा वै (for च राजन्) K_1 जडपुगकाश्च; K_2 °पशुकाश्च, $D_{1\,2}$ °पगुलांश्च; T_1 °पकुकाश्च, G_4 °पककाश्च, G_5 M_2 °पगुकाश्च — d) K_{1-3} B_3 D_{1-5} स($D_{1\,2}$ स)पृच्छ त्व (K_3 °त्स्व);

स्त्रियश्च राजञ्जडपङ्गुकांश्च
पृच्छ त्वं वै तादृशांश्चैव मूढान् ॥ १६
लभ्यः खलु प्रातिपीय नरोऽनुप्रियवागिह ।
अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १७
यस्तु धर्मे पराश्वस्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १८
अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं
यशोमुषं परुषं पूतिगन्धि ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ १९
वैचित्रवीर्यस्य यशो धनं च
वाञ्छाम्यहं सहपुत्रस्य शश्वत् ।
यथा तथा वोऽस्तु नमश्च वोऽस्तु
ममापि च स्वस्ति दिशन्तु विप्राः ॥ २०
आशीविषान्नेत्रविषान्कोपयेन्न तु पण्डितः ।
एवं तेऽहं वदामीदं प्रयतः कुरुनन्दन ॥ २१ C 2 2140 B 2. 64 20 K 2. 87 20

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

T1 corrupt, G1 3-6 M पृ(G6 वा)च्छस्व तान् (G1 om. तान्, M त्वं); G2 पृच्छ स्वरन् (for पृच्छ त्वं वै) G1 2 स्वा(G2 या)दृशांश्चैव Ś1 K Dn D6 सर्वान्, G4 मूर्धा (for मूढान्)

17 a) Ś1 K2 4 प्रातिपेय (Ś1 °या), K1 प्रातिपीयो, Ñ1 V1 प्रतीपीय°, B6 प्रतीपो य°; T1 च पापीयान्, G2 प्रातिवीर्यो, G6 प्रातिविघो (cf 2 56 2a) K3 लभ्य° सदा प्रम्रिपीय (sic), B1-5 Dn D1-5 लभ्य(D2 °भ)ते खलु पापीयान् (Cn cites लभ्यते), G4 सुलभा° पुरुषा राजन् — b) K4 V1 D3 5 नरोत्र, B3 6 सर्वत्र, B5 नरो य, Dn(1) D1 नर° सु° (for नरोऽनु°) B3 6 नर° (for इह) D4 नरो अप्रियवागिह, G2 6 नरो नु (G2 ना) प्रियवागिव, G4 सततं प्रियवादिन° Cd cites प्रियवाक् — 17cd = 5 37 14cd (of v l ad loc), = (var) Rām 3 37 2cd. — c) K3 B (except B3) D3 G4-6 च, K4 Ñ1 V1 Dn D6 हि (for तु)

18 = (var) 5 37 15 (cf. v l 17) — a) Ś1 धर्मे समाश्वस्य, K1 °र्मे परा स्वस्य, K2 3 Dn D6 G3 धर्मपरश्च स्याद् (K2 3 G3 °श्चास्य, Dn1 °श्च स्यात्), K4 V1 B D1-5 T1 धर्म(K4 धर्त्ते, D5 धर्मे)मु(B3 °म)पाश्रित्य; Ñ1 धर्मपर° शश्वद्, G1 धर्मे परुद्धस्य, G2 धर्मे परार्थस्य, G4 धर्मं परामृश्य, G6 धर्मे परो हित्वा, M1 धर्मो परय्यस्य, M2 धर्मं पुरस्कृत्य (for धर्मे पराश्वस्य) Cd cites पराश्वस्य (as in text) See Addenda — b) D5 प्रियाप्रियौ, Cd as in text — c) G4 [ए]व (for [आ]ह) G6 कथ्यानि, Cd as in text — After 18, S ins (Cv glosses)

522* नाप्रिय° साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।
प्रियेष्वेतानि दृश्यन्ते यावद्वेपो हि भारत ।

[(L 2) M2 प्रिये शुभानि (for प्रियेष्वेतानि) T1 G2 [ऽ]थ (for हि) G1 M द्वेष्ये पापानि भारत, G6 यान्त्व द्वेपान्हि भारत (for the post half)]

19 = (var) 5 36 66. — a) Ś1 S (except M2) अव्या(G4 °स्या)धिक, Cd as in text K1 B1 2 4 6 Dn D5 G2 3 कटुज (K1 °ज), K2 कटु, G4 करक, G6 करशक (for कटुक). K2 तीक्ष्णं मुग्णं, V1 B1 3 6 G1 M2 शीर्षरोगि (G1 M2 °ग) Cd as in text. — b) Ś1 यशोमुष्णन्, K1-3 °मुखं, D4 5 °मुष, G3 यथोमुषं, G5 यथौपध, M1 यशोदूषं (for °मुष) Ś1 K2-4 Dn2 G1.6 पुरुषं (K2 °ष), Cn परुष (as in text) K2 Ñ1 V1 T1 Cn °गंधिं, B3 D3 °गंध; G1 °गधि° M2 यशोमुष पापफलोदय च; Cd as in text — c) G4 स्वय (for पेय) Cd cites संतापेय (gloss, अग्नित्वसतापकर), v l. possibly as in text — d) D3 G5 6 मन्युर् Ś1 -मित्र प्रशाम्य, K1 पिबन्प्रशाम्य, K3 पित्र प्रशस्ता, G4 वलप्रवाहं (for पिब प्रशाम्य) Cd cites पिब (as in text). T1 प्रशाम्यं, G3 प्रशाम्य वै

20 a) K1 B3 D2 G3 विचित्र°, D6 वैचित्र्य° (for वैचित्र°) G4 शरो (for यशो) Ś1 हि (for च) — b) M2 जाना° (for वाञ्छा°) — c) K4 G2 यथा यथा, D3-5 G6 तथा तथा (for यथा तथा) Ś1 T1 G5 वास्तु, K3 Dn(1) D6 तेस्तु, K4 ते सु°, G3 4 [ए]वास्तु (for the first वोऽस्तु) Ś1 T1 G3 4 6 M1 मनश्च वोस्तु, K Dn D6 नम(K4 नभे)श्च तेस्तु, V1 शिव च वोस्तु, B D1-5 यश° शिवं च, G2 तथैव राजन्, G5 मन° शिवोस्तु (for नमश्च वोऽस्तु) — d) G5 om च K1 व स्वस्ति, G1 3 4 M स्वस्ति प्र (for च स्वस्ति) K1-3 देवा°, B5 D3-5 सत° (for विप्रा)

21 a) Cd cites आशीविषा° and दृष्टिविषा° — b) K1 2 कोपयेत न; K3.4 Ñ1 V1 Dn D6 °येन्न च; G4 °यिन्नं तु (for °येन्न तु) — c) V1 B1.3-5 D3-5 एतत् (for एवं) Ś1 V1 B1 3 [इ]ह, B5 D3-5 [ए]व (for [इ]द) — d) Ś1 प्रिय च; K1 स्वप्रियं; G1 न मता; G3-5 वदत°, G6 भवत° (for प्रयत°) G1.2 कुरुनदन° M नावमता कुरूद्वह

५८

C 2. 2141
B 2. 65 1
K 2. 88 1

शकुनिरुवाच ।
बहु वित्तं पराजैपीः पाण्डवानां युधिष्ठिर ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ।
मम वित्तमसंख्येयं यदहं वेद सौबल ।
अथ त्वं शकुने कस्माद्वित्तं समनुपृच्छसि ॥ २
अयुतं प्रयुतं चैव खर्वं पद्मं तथार्बुदम् ।
शङ्खं चैव निखर्वं च समुद्रं चात्र पण्यताम् ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
गवाश्वं बहुधेनूकमसंख्येयमजाविकम् ।
यत्किंचिदनुवर्णानां प्राक्सिन्धोरपि सौबल ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ५

Colophon. — *Sub-parvan* N (except D8) G1 M द्यूत — *Adhy. name* B6 G8 M1 विदुरवाक्य (G8 °बुद्धि°); T1 G8 दुर्योधनविदुरवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) D8 57 (as in text), K2 8 59, Dn1 64, S 98 (G4 72) — *S'loka no* K2 21, K8 23, Dn 20, D1 2 31, T1 22, M1 19

58

1 =(var) 26 — a) G2 पुराजैप (for पराजैपी) — b) K3 4 युधिष्ठिरः — d) K2 8 [अ]पराजय°, D6 पराजित, G2 [अ]पराजय K4 यद्यस्त्येव पराजित, G4 यदि दिव्यस्तु पराजित (sic)

2 a) K2 D4 सम , D1 बहु (for मम) — b) Ś1 D1 2 तदहं; K4 G1 यदिद, Ñ1 यदयं (for यदहं). — cd) T1 अथस्त्व; G1 अतस्त्व, G4 अदत्त (for अथ त्व) K8 पश्चाद्, G4 तस्माद् (for कस्माद्) B1 8-5 D8-5 transp कस्मात् and वित्त B2 6 D1 2 मामनु° (for समनु°)

3 a) K3 अयुत; G1 नि° (for प्र°) — b) K Dn D6 शङ्कु पद्म (K4 शङ्कुपद्मस्); B1 8-5 D8-5 पद्म खर्वं (by transp) V1 B1 8-5 D8-5 अथ (for तथा) S निखर्वं (T1 G2 6 नियुत) खर्वमर्बुद — c) Ś1 प्रखर्वं च, K Dn D6 खर्वं चैव (for शङ्ख चैव) K4 समुद्र च, V1 परार्धं च, B1 8-6 D8-5 महापद्म (for निखर्वं च) Ñ1 B2 D1 2 निखर्वं चैव (Ñ1 चाथ) शङ्ख च; T1 G3-6 M1 कच प्रतिकच चैव, G1 M2 कचप्र (G1 °प्र) निकचप्र च — d) G1 समर (for समुद्र) K2 पण्याना, T1 G3 5.6 M1 पश्यतां; G2 सौबल, G4 वर्ण्यतां (for पण्यताम्) K4 महापद्म च कोटय ; V1 समर्थोनुपपद्यते, B1 8-6 D8-5 निखर्वं कोटिरे(B4 °मे)व च; B2 D1 2 महापद्मानि कोटिश — After 3cd, V1 B D1-5 ins (Cn glosses)

523* मध्य चैव परार्धं च सपर चात्र पण्यताम् ।

[V1 कठ च निकठ चैव; B2 D1 2 कबध निकबध च (for the prior half) B8 सपुर (for सपरं) V1 समरं चानुपश्यतां, B1 सम चानुपसद्यते, B2 D1 2 सम चैवानुपश्यतां, B4 सम चानुपयुज्यते, B5 सम चानुपपद्यते, B6 सम चानुपमद्यते (for the post. half)]

— B1 4-6 cont

524* कबन्ध निकबन्धं च सागरं चात्र पण्यताम् ।

[B1 कचध्व निकचध्व च, B5 कट च निकट चैवम् (for the prior half) B1 परम, B5 अपरं, B6 सपर (for सागरं)]

— e) G2 एव (for एतन्) K1 महा (for मम) B8 D8-5 राजन्मम धन (by transp). — f) MSS दीव्यामहं, दीव्यामहे, दिव्याम्यहं also

4 S (except M1) om. the ref Ñ1 om. 4ab with ref — a) Ś1 व्यवसितं, K2 व्यवसितो — b) K1 नि`कृतिं, K8 निश्रुतिं (for निकृतिं) B1 समपद्यत; D6 समुपासृत°, T1 समुपस्थित°, M2 स समाश्रित° — d) Ñ1 B2 6 G1 2 4 M तानक्षान्प्रत्यपद्यत.

5 B5 om (hapl) 5-6, G8 om (hapl) 5-8, G6 om (hapl) 5-10 — a) D8 गावश्व; D4 G4 5 M1 गवाश्व ; T1 G1 गजाश्व (G1 °श्व), G2 गवा च (for गवाश्व) V1 B1 बहु खल्वेतद्; Dn1 बहूधेनुकम्, D1 बहुधेनुकम्, T1 बहुधेनूनाम् — b) G1 M1 अपर्यन्तम् (for असंख्येयम्) — c) K4 Ñ1 V1 B3.4 6 Dn D3-6 T1 G5 अनुप(G5 °व)र्णानां (K4 D6 [before corr] T1 °सां); D1 अमनुष्याणां, M2 अनुवर्णास्तां (for अनुवर्णानां) D2 corrupt. — d) Ś1 प्रासिंधोर्, T1 G2 4 5 प्राक्सिन्धेर् Ñ1 V1 B (B5 om) D1 T1 G2 4 5 M1 इति, D2 इव (for अपि)

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।
पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनैः सह ।
अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजञ्शिष्टं धनं मम ।
एतद्राजन्धनं मह्यं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ८
युधिष्ठिर उवाच ।
राजपुत्रा इमे राजञ्शोभन्ते येन भूषिताः ।
कुण्डलानि च निष्काश्च सर्वं चाङ्गविभूषणम् ।
एतन्मम धनं राजंस्तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १०
युधिष्ठिर उवाच ।
श्यामो युवा लोहिताक्षः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
नकुलो ग्लह एको मे यच्चैतत्स्वगतं धनम् ॥ ११
शकुनिरुवाच ।
प्रियस्ते नकुलो राजन्राजपुत्रो युधिष्ठिर ।
अस्माकं धनतां प्राप्तो भूयस्त्वं केन दीव्यसि ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु शकुनिस्तानक्षान्प्रत्यपद्यत ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १३ C 2 2154 B 2 65 14 K 2. 88 14

— ^{e}) D_{3-5} राजन्मम धनं (by transp) T_1 धुरं (for धन) $Ś_1$ K_{2-4} Dn $D_{1\ 6}$ सर्वं (for राजस्) — ^{f}) MSS दीव्यामहं, दिव्याम्यहं also

6 B_5 $G_{3\ 6}$ om 6 (of v l 5), $Ñ_1$ om. 6^{ab} (with the ref). S om the ref — ^{a}) $Ś_1$ व्यवसितं — ^{b}) K_1 नि॰कृतिं $G_{2\ 4}$ समुप(G_2 °पा)स्थित — ^{d}) $Ñ_1$ $G_{1\ 3}$ M_1 तानक्षान्प्रत्यपद्यत; D_1 जितमित्यवभापत

7 $G_{3\ 6}$ om. 7 (cf. v l 5) — ^{a}) G_1 जनपदा भूमिर्, G_4 जयपथो भूमिर्, M_2 जनपदोपेतं — ^{b}) $Ñ_1$ अब्राह्मणजनै॰, D_5 न ब्राह्मणधनै. — ^{d}) B_3 शिष्ट मतं, T_1 G_4 शिष्टधन — $Ñ_1$ Dn_2 om 7^{ef} — ^{e}) V_1 B (except B_3) Dn_1 D_{3-5} G_5 मम धनं (for धनं मह्यं) S ($G_{3\ 6}$ om) एतन्मम धन राजन् — ^{f}) MSS दीव्यामहं, दिव्याम्यहं also.

8 $G_{3\ 6}$ om 8 (cf v l 5). $Ñ_1$ S om the ref. — ^{a}) $Ś_1$ व्यवसित — ^{b}) K_1 नि॰कृतिं, $Ñ_1$ विकृतिं T_1 G_2 समुपस्थितः — ^{d}) $G_{1\ 3}$ M_1 तानक्षान्प्रत्यपद्यत

9 G_6 om 9 (cf v.l 5), M_2 om (hapl) 9–10 — ^{b}) $Ś_1$ राजते, K_2 शोभने; D_1 शोभनैर् (for शोभन्ते) K_1 ये विभूपिता॰, K_4 $B_{1\ 2\ 4-6}$ D (except D_6) यैर्विभू॰; V_1 B_3 वै विभू॰, G_4 ये सभू॰, G_5 यैश्च भू॰; M_1 येनुभू॰ (for येन भू॰) — ^{c}) K_1 $D_{3\ 5}$ $G_{1\ 4}$ M_1 च निष्काश्च, $K_{2\ 3}$ धन निष्का॰ (K_3 °ष्क), T_1 G_2 विमृष्टानि (for च निष्काश्च) — ^{d}) $Ś_1$ चैवांगभूषण; $B_{1\ 2\ 4\ 6}$ Dn D_6 राजविभू॰, B_3 चांगदभू॰, B_5 $D_{4\ 5}$ (m notes अंग) चे (D_4 वे)द विभू॰ (for चाङ्गविभू॰) T_1 सर्वदागविभू॰; G_{3-5} M_1 सर्वेश(M_1 °त)श्चांगभूषणा॰ (G_1 M_1 °ण). — After 9^{cd}, $K_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 D_4 ins

525* वासांसि च महार्हाणि सर्वमन्यद्विनायुधैः ।

— ^{e}) $K_{1.3}$ B_2 $G_{1.3\ 5}$ एतद्राजन् (K_3 °ज) धन मह्य, $B_{3\ 5\ 6}$ D_{2-5} G_4 M_1 एतद्राजन्मम धन MSS दीव्यामहं, दिव्याम्यहं also

10 G_6 M_2 om 10 (cf. v l 5, 9) $Ñ_1$ S om the ref — ^{a}) $Ś_1$ व्यवसित — ^{b}) K_1 निःकृतिं G_2 समुपस्थित॰

11 ^{b}) V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ $G_{1.3-6}$ M महाद्युति, B_5 D_{3-5} T_1 G_2 °बल॰ (for °भुजः) — ^{c}) K_3 G_5 M_2 ग्रह, $B_{2\ 6}$ $D_{1\ 2}$ पण (for ग्लह) $Ś_1$ एको वै, K_4 Dn $D_{1.6}$ T_1 $G_{1\ 3-6}$ M एवैक॰ (for एको मे) G_2 नकुलो ग्रहणे चैक — ^{d}) $Ś_1$ विद्यते, K_3 सगतं; $Ñ_1$ मद्गतं, V_1 तद्गत (for स्वगत) K_4 Dn(!) D_6 विध्येतन्मम (K_4 °त) तद्धनं; B D_{1-5} यच्चास्या(D_1 यस्य चां)तर्गत धन; S एतद्धै मद्गत धनं

12 ^{c}) G_3 अकस्माद्, G_4 स कस्माद् (for अस्माक) K_2 निधना, K_4 $B_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 2\ 6}$ वशतां, T_1 धनदां (for धनता) — ^{d}) K_4 Dn(!) D_6 केनेह, G_3 त्व येन, M_2 त्वं तेन (for त्व केन) $Ñ_1$ V_1 $B_{5\ 6}$ Dn D_{3-5} G_4 दीव्यसे, T_1 दिव्यसि, G_2 मन्यसे (for दीव्यसि)

13 S om the ref — ^{ab}) $Ś_1$ एतद् (for एवम्) K_2 $B_{1\ 3}$ $G_{1\ 3.5\ 6}$ M_2 [अ]थ; B_5 $D_{4\ 5}$ च, G_4 [अ]पि, M_1 स (for तु) $Ś_1$ K_4 $Ñ_1$ V_1 Dn तानक्षाञ्शकुनि (by transp), D_6 तद्राजञ्शकुनि॰ K_4 Dn(!) D_6

C 2 2153
B 2. 65 15
K 2 66 15

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं धर्मान्सहदेवोऽनुशास्ति
लोके ह्यस्मिन्पण्डिताख्यां गतश्च ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
त्वया दीव्याम्यप्रियवत्प्रियेण ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १५

शकुनिरुवाच ।

माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंस्तवेमौ विजितौ मया ।
गरीयांसौ तु ते मन्ये भीमसेनधनंजयौ ॥ १६

युधिष्ठिर उवाच ।

अधर्मं चरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम् ।
यो नः सुमनसां मूढ विभेदं कर्तुमिच्छसि ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

गर्ते मत्तः प्रपतति प्रमत्तः स्थाणुमृच्छति ।
ज्येष्ठो राजन्वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ १८
स्वप्ने न तानि पश्यन्ति जाग्रतो वा युधिष्ठिर ।
कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

यो नः संख्ये नौरिव पारनेता
जेता रिपूणां राजपुत्रस्तरस्वी ।
अनर्हता लोकवीरेण तेन
दीव्याम्यहं शकुने फल्गुनेन ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।

प्रत्यदीव्यत (K4 °त); D1 °पातयत् (for °पद्यत) — °) Ś1 D6 च पुनर् (for शकुनिर्) — Some MSS write a hollow circle to avoid repetition of the refrain (जितमित्येव etc)

14 ᵃ) D5-6 [ऽ]न्वशास्ति — ᵇ) Ñ1 D1 2 S [ऽ]स्मिन्वै, B6 अस्मिन् (for ह्यस्मिन्) — ᶜ) Ñ1 V1 S सौबल (for तेन) — ᵈ) Ś1 K B1 3 4 Dn दीव्याम्यहं च (K1 om च, K4 °महे त्वां); B5.6 D1 2 दीव्याम्यहं हि (for त्वया दीव्यामि) K4 प्रियवत् (for [अ]प्रियवत्) K3 adds च after प्रियेण

15 T1 om the ref Ś1 K2 G M om. 15 (with the ref) — ᵃᵇ) K1 नि:कृतिं; D3 निष्कृतिं (for निकृतिं) B5 6 D1 2 T1 एतच्छ्रुत्वा तु शकुनिस्तान् क्षान्प्रत्यपद्यत = (var) 13ᵃᵇ — ᵈ) K3 तानक्षान्प्रत्यपद्यत

16 G6 om. (hapl) 16–17 — ᵇ) Ś1 तेनेमौ (for तवेमौ) B5 विजितस्; G3–5 विदितौ (for विजितौ) B5 त्वया, G4 वय (for मया) — ᶜ) K3 corrupt B5 D5-6 G4 5 M2 तौ, G2 तं (for ते). Ñ1 सम्यग् (for मन्ये)

17 G6 om. 17 (cf. v l. 16) — ᵃ) K1 अधर्म्यं, B3 °र्मान् (for अधर्मं) B1 3 मन्यसे, B5 6 D1 2 वद° (for चर°) Ś1 K मूढ; V1 पापो; B1 न त्व; B3 नसत्वं; B6 D1 2 पाप, T1 G1.2 5 M2 वै त्व; G3 त्व वै, G4 corrupt (for नूनं) — ᵇ) Ś1 K4 D2 4 न वे(K4 D4 वै)क्षसि; D1 नावेक्ष्यसि. Ś1 ससदि, K1–3 नो भय; B D1–6 T1 सौहृद (B3 नो वय°) (for वै नयम्) V1 नावेक्षसि च सौहृदं, G1–5 M यत्ते(G1 M1 येन, G5 M2 यत्ते)नावे(G4 °पे)क्षिता घय — ᶜ) D1 2 सो (for यो) D2 T1 G1–4 M Cd सुमनसो; D3 सुमनसा — ᵈ) Ñ1 B3 5 D1–6 अर्हसि (for इच्छ°). T1 G2 भेद कर्तुमिहेच्छसि; G1.3–5 M विभेदयितुमिच्छसि Cn cites भेदं (for विभेद).

18 ᵃ) G3 5 मद° (for मत्त°). K4 Dn1 G4 प्रपतते, T1 M2 प्रत(T1 °ति)पति — ᵇ) Ś1 मत्तश्च (for प्रमत्त°) K1 G3 स्थाणु(G3 घानु)मूर्छति; K3 G6 M2 स्थाणुमिच्छति, K2 D5–6 स्थाणुमर्छति, B2–4 6 D1 2 3m बहु भाषते (D2 °से), B5 स्थाणुमर्चति, Dn1 G4 स्थाणुमि(Dn1 °मृ)च्छति. Cn cites स्थाणु and ऋच्छति (Cnp आर्छति) — ᶜ) Ś1 K Dn श्रेष्ठो; Cn ज्येष्ठो (as in text) K1.3 Ñ1 B1 6 D1 2 T1 G2 राजा, K2 राज ; V1 B3–5 D3–6 भ्राता (for राजन्). B5 G2 गरिष्ठो (for वरिष्ठो) — ᵈ) Ś1 Ñ1 B5 D3–6 G2 पुरुष° (for भरत°)

19 ᵃ) K4 Ñ1 V1 Dn तानि न (by transp) G2–6 [ऽ]पि (for न) G6 (by corr) नश्यति T1 स्वप्नवत्तानि पश्यति — ᵇ) K3 जायते (for जाग्रतो) — ᶜ) Ñ1 विवशा (for कितवा) G2 यदि; G3 [अ]थापि, G4 चापि (for यानि) D3 दीव्यते; T1 दिव्यत°, G1 M1 दीव्यति (for दीव्यन्त°) — ᵈ) K1 प्रमश्यति (for प्रलपन्ति) V1 B3 6 D2 T1 [उ]त्कटानि च — After 19, M2 *repeats* 15 (v l. एवमुक्त्वा स शकुनिर् for ᵃ).

20 ᵃ) G1 3 सघे; G5 6 M2 सखे (for संख्ये) Ś1 K N1 V1 पारगाणा (K1 Ñ1 V1 °नां); Dn1 पार नेता;

जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१
शकुनिरुवाच ।
अयं मया पाण्डवानां धनुर्धरः
पराजितः पाण्डवः सव्यसाची ।
भीमेन राजन्दयितेन दीव्य
यत्कैतव्यं पाण्डव तेऽवशिष्टम् ॥ २२
युधिष्ठिर उवाच ।
यो नो नेता यो युधां नः प्रणेता
यथा वज्री दानवशत्रुरेकः ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूर्महात्मा
सिंहस्कन्धो यश्च सदात्यमर्षी ॥ २३
बलेन तुल्यो यस्य पुमान्न विद्यते
गदाभृतामग्र्य इहारिमर्दनः ।
अनर्हता राजपुत्रेण तेन
दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २५
शकुनिरुवाच ।
बहु वित्तं पराजैषीर्भ्रातॄंश्च सहयद्विपान् । C 2. 2167 B 2. 65 27 K 2. 88 27

D1 2 पादभेत्ता D3 4 यो न' संख्ये नौरिवापारनेता — b) K2 3 रिपून्, S [अ]रीणां (for रिपूणा) D4 राजपुत्रास्, G4 °पुत्रान्, M2 पाडुपुत्रस् (for राजपुत्रस्) — c) K3 V1 B1 3 राजपुत्रेण (for लोक°). — d) MSS. दीव्यामहं, °महे, दिव्याम्यहं also. N फाल्गुनेन (Ś1 फल्गुणेन; K4 as in text); G3.5 चार्जुनेन

21 T1 G2 4 M2 om the ref M1 शकुनि° (for the ref.) — a) Ś1 व्यवसितं — b) K1 नि°कृतिं, D3 निहतिं (ह on marg) T1 G2 समुपस्थित°, G3 °पश्रित° — d) K3 Ñ1 B2 D1 2 तानक्षान्प्रत्यपद्यत

22 K4 om. 22a and पराजित° (in b), with the ref G1 युधि° (for the ref) — a) V1 B1 3 5 6 D3-6 सर्वधनुर्धराणां; T1 G2 4 निर्जित° पाण्डवानां (for पाण्ड° धनु°) — b) K2 M2 पारिजात , B1 3.5.6 D3-6 वरो जित°; T1 G2 4 धनुर्धर° (for पराजित°) B6 D4 फाल्गुन° (for पाण्डव°) — c) K2 B1 भीमसेन; Ñ1 भीमसेनेन; B3 4 भीमो (for भीमेन) Ś1 मम सेन, B3 4 दयितस्तेन (for दयितेन) T1 दिव्य, G4 दीव्यता (for दीव्य) — d) K1 Ñ1 V1 B Dn D2 4 यत् (B3-5 D4 तत्) कैतवं; T1 G2 3 5 6 यजेतव्यं, G1 यत्नेतव्यं, G4 अजेतव्य, M2 यत्ते द्रव्यं K3 ते विरिष्टं; D3 T1 ते वरिष्ट; G1 3.4 M1 ते विशिष्टं

23 G6 M2 om. the ref — a) Ñ1 M1 स नो, T1 G2 4 M2 सेना°, G1 सयानो, G3 5.6 सेनां (for यो नो) K1 2 D5 जेता (for नेता) K1 आयुधानां, Ñ1 युयुधान°, V1 B1 3-5 D1 2 यो युधि न°, D3-6 युधि न° सं; T1 G1 2 4 M1 संयुगात°, G3 संयुगानां, G5 सयुगार्थं; G6 M2 सयुगांत (for यो युधां न°) — b) M2 तथा (for यथा) K2 जयी (for वज्री) K1 दावानां शत्रुर्; K4 T1 G1.2 दानव° शत्रुर् (for दानवशत्रुर्) V1 B (except B2) D2 4-6 T1 एव (for एक°) Ñ1 दानवशत्रुमध्ये, D3 दानवान्देवशत्रून्; G6 दानवान्शत्रुहता (for दानवशत्रुरेक°) — c) T1 M2 तिर्यक्प्रेक्षिः (T1 °क्षि) K1 संहरन्भ्रूर्, K3 सहित°; K4 B1 2 4 Dn D1 M2 संनतभ्रूर्, G3-6 संगतभ्रूर् (for सहतभ्रूर्). K2 तिर्यक्प्रेक्षणीय हतभ्रू°. — d) K1 सिंहग्रीवो (for °स्कन्धो) G3 च (for यश्च). K1 स(स in marg)त्यमर्षी, K4 [अ]प्यमर्षी, B6 ह्यमर्षी; G3 [अ]त्यदृष्टि°; G6 त्वमर्षी (for [अ]त्य°).

24 a) G2-4 M2 बले (for बलेन) G4 तुल्ये B1 [ऽ]पि, B2 4-6 D2-5 T1 [ऽ]स्य (for यस्य) G1 प्रमा (for पुमान्). B6 D1.2 न विद्यते पुमान् (by transp). — b) K4 अग्निर्, D3 c अग्र, G1 आद्य; G3-6 M2 मान्य (for अग्र्य) K4 V1 B1 6 G4 M1 (orig) इव (M1 inf lin. इह as in text) K1-3 Ñ1 V1 B D1-6 °मर्दी (for °मर्दन°) — c) G1 अगर्हता B5 D3-5 लोकवीरेण (for राज°). — d) MSS दीव्यामहे, दिव्याम्यहं also.

25 Ñ1 S om. the ref. — After the ref, K1 ins an addl. colophon (*adhy no* 62) — a) Ś1 व्यवसितं — b) K1 नि°कृतिं, G6 निष्कृतिं T1 G2 समुपस्थित — d) K3 Ñ1 G (except G2) M2 तानक्षान्प्रत्य(G6 °ति)पद्यत

26 =(var) 1 — a) G2 इह (for बहु) G4 दत्त (for वित्तं) B1 G2 पराजैपं, B3 6 इहाजैप — b) K2 सहयान्द्विपान्; B1 सहजप्रियान्, T1 G2 सह बाधवै , G1 सहयद्विपान् (for °द्विपान्). K1 भ्रातृभ्य° सहयद्विपान्, D3 भ्रातॄश्चैव हयद्विपान् — d) D4 वा, D5 चे (sic) (for ते)

27 ab) Ś1 transp सर्वेषां and भ्रातॄणां K3 M2 भ्रातृश्च (for भ्रातॄणां) K3 तदा; S (except M1)

C 2.2167 B 2.65 27 K 2.66 27 आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्त्यपराजितम् ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितस्तथा ।
कुर्यामस्ते जिताः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लुवे ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपाश्रितः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २८

शकुनिरुवाच ।

एतत्पापिष्ठमकरोर्यदात्मानं पराजितः ।
शिष्टे सति धने राजन्पाप आत्मपराजयः ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा मताक्षस्तान्ग्लहे सर्वानवस्थितान् ।
पराजयल्लोकवीरानाक्षेपेण पृथक्पृथक् ॥ ३०

शकुनिरुवाच ।

अस्ति वै ते प्रिया देवी ग्लह एकोऽपराजितः ।
पणस्व कृष्णां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

नैव ह्रस्वा न महती नातिकृष्णा न रोहिणी ।
सरागरक्तनेत्रा च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३२
शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।

सदा (for तथा) — c) Ś1 कुर्यां वै, Ñ1 V1 B3 Dn D3-6 कुर्यामह; B2-4 6 D1 2 कुर्यां (D1 °र्यां) त्वया, T1 कुर्यामेते, G3 कुर्यान्मते, G4 कुर्यां (sic) तु ते; G5.6 M1 कुर्याम ते Ś1 Ñ1 V1 B2-6 Dn D1 2 4-6 G3 जित° कर्म; D3 G4 जित कर्म; G5 6 पणं द्यूते (for जिता° कर्म) B1 कुर्यां जितस्त्वया कर्म — d) M2 अस्मिन् (for आत्मनि) Ś1 [उ]पप्लुत°; K1 [उ]मप्लव (marg sec m. as in text), K2 G2 [उ]पप्लुवे; Ñ1 B2 5 D (except Dn1) Cn °प्लुवे, G2 °प्लवौ; G5 6 °ग्लहे (for °प्लवे) V1 B1 3 4 6 स्वयमात्मा म(B4 य)म ग्लह°.

28 Ñ1 S om. the ref — a) Ś1 व्यवसितं — b) K1 नि'कृतिं T1 G2 समुपस्थित°. — d) K3 V1 B2-4 6 तानक्षान्प्रत्यपद्यत

29 a) Ś1 K3 G2-4 6 अकरोद् (for अकरोर्) — b) Ś1 यमात्मानं; B (except B3) D4-6 आत्मान यत् (by transp) Ś1 Ñ1 B4 5 Dn D5 पराजये°; K D4 6 °जय°, B3 अजीजय°; G3 पराजित (for °जित°) V1 यदात्मानमहारय° (or °य°); B6 आत्मनं यदहावय° (sic) — G2 om (hapl) 29c–31b — c) K2 शिनष्टे [? शिष्टे or नष्टे] यतिधने राजन् — d) K3 4 D2 4 5 T1 G4 आत्मापराजय° (G4 °य) K3 पापात्मान पराजय°; Ñ1 ग्लह एको पराजित°, G1 6 M1 पापो ह्यात्मपराजय°

30 G2 om 30 (cf v l 29) — a) Ś1 K4 तु तानक्षान्, Ñ1 D3-6 महाक्षस्तान्; G4 मतानक्षान् (for मताक्षस्तान्) M2 तद् (for तान्) — b) Ñ1 गृहे, G4 स हि (for ग्लहे) K1 B3 D3-6 व्यवस्थितान्, B4 उपास्थि° (for अवस्थि°) K2 ग्रह एकोपरोहिणि — K3 om 30c–32b — c) K3 V1 B3 4 5 Dn2 D3 Cn पराजय (K3 °यल्ल); K4 पराजयतो; Ñ1 B1 3 6 D2 M अ(M2 आ)पाजयल्ल (Ñ1 °यं); D1 अवानयल्ल (m as in text), D4 पराजयन्; T1 G (G2 om) अपाजयल्ल (for परा°). — d) Ś1 K1 3 4 D3 उक्त्वा राजन्; Ñ1 तक्षेपेण; V1 B1 क्षणेनैतान्, B2 3 अया(B3 अथा)क्षैस्तान्, B4 5 D4-6 Cn उक्त्वा राज्ञां, B6 ताक्षं स, Dn(!) अक्षानुत्वा; D1 अक्षान्क्षिप्त्वा; D2 अयाक्षिसान्; G3-5 अवै(G3 °वे)क्षत (for आक्षेपेण as in T1 G1 M only)

31 K3 om 31, G2 om 31ab (cf v l 29, 30) — a) K1.2 Ñ1 V1 Dn G1 M1 ते वै (by transp), K4 ते हि, B1-3 D2 त्वेका, D1 [ह्]त्येका Ś1 परा; K3 प्रियो (for प्रिया) K1 3.4 Dn राजन्; B2 3 D1.2 भार्या (for देवी) — b) Ś1 ग्लहा एवापराजिता, B1 ग्लह एकोपराजयः. — c) K1 पणश्च, K3 ग्लहस्व; D4 प्रणस्व (for पणस्व) — d) D4 G5 तया (for तया) G3 पुरं- (for पुनर्)

32 K3 om 32ab (cf v l 30) — a) M3 नाति° (for नैव) G6 नातिदीर्घा नातिह्रस्वा — b) D1 G3-5 नैव (D1 नास्ति) कृष्णा T1 न रोगिणि Ś1 K1 3 4 B1 Dn न कृशा (Ś1 °ष्णा) नाति(K3 Dn °पि)रोहि(K3 °गि)णी Cn cites नातिरोहिणी (=नातिरक्ता) — c) Ś1 [इ]व; K3 [ए]व (for च). K1 सारंगरक्तनेत्रा च; K3 सा रागरक्तनेत्रे च, Ñ1 सा रागरक्तवस्त्रेण; V1 B D नीलकुंचितकेशी (B1 °शा) च, T1 G6 या सा रागाक्त(G6 °क्त)वसना; G1 4 M सा राग(G1 M1 सराग , G2 सरागा)- रक्तवसना, G5 (hypermetric) सरागरक्तवसनया — d) MSS दिव्या°, देव्या° also

33 c) G2 °वासिन्या (for °सेविन्या)

34 a) K3 दयैव स्याद्, B2-5 D1.2 तथैवास्या (for

शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥ ३३
तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा ।
तथा स्याच्छीलसंपत्त्या यामिच्छेत्पुरुषः स्त्रियम् ॥३४
चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ३५
आभाति पद्मवद्वक्त्रं सस्वेदं मल्लिकेव च ।
वेदीमध्या दीर्घकेशी ताम्राक्षी नातिरोमशा ॥ ३६
तथैवंविधया राजन्पाञ्चाल्याहं सुमध्यया ।
ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन भारत ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥३८
चुक्षुभे सा सभा राजन्राज्ञां संजज्ञिरे कथाः ।
भीष्मद्रोणकृपादीनां स्वेदश्च समजायत ॥ ३९
शिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व इवाभवत् ।
आस्ते ध्यायन्नधोवक्त्रो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ ४०
धृतराष्ट्रस्तु संहृष्टः पर्यपृच्छत्पुनः पुनः ।
किं जितं किं जितमिति ह्याकारं नाभ्यरक्षत ॥ ४१ C 2. 2183 B 2 65 43 K 2 88 44

तथैव स्याद्) D1. 2 आनृशस्या T1 तथैवास्यानृशस्येन, G5 तथैवस्यामानृशंस्यात् — b) B5 D1 2 T1 तथास्या (for तथा स्याद्) Ś1 स्वार्थसंपदा, K4 रूपसंपदां — c) K4 B2-6 D1 2 T1 तथास्या (B2-6 °स्याः), D4 यथा स्यात् K1-3 Ñ1 शील(Ñ1 रूप)सपन्ना, K4 ग्रिलसपत्त्या, B (except B5) D1 2 S पु(G4 त)त्रसंपत्त्या (B1 °न्ना), D4 शील°. — d) Ś1 यथेच्छेत्; K2 3 य इच्छेत्, K4 यनिच्छेत्, D4 यामिच्छे K1 पुरुष, K2 3 D4 G4 °ष Ś1 श्रियं, K1 प्रिय; K3 श्रिय· V1 B2 4 5m 6 D1 2 T1 ना(B5m या)स्ति योपिस्समा क्वचित् — After 34, V1 B D T1 ins (Cn glosses)

526* सर्वैर्गुणैर्हि संपन्नामनुकूला प्रियवदाम् ।
यादृशीं धर्मकामार्थसिद्धिमिच्छेन्नरः स्त्रियम् ।

[(L 1) D4 °वद (for °वदाम्) — After line 1, D4 ins a duplicate of verse 36ab, with the same readings as in D4 in its proper place — (L 2) B3. 6 D3-5 धर्मकामार्थं; B5 सर्वकामानां, Cnp धर्मकामार्थी (for °कामार्थ)]

35 Cf 3 222 56ab, 50cd. — K2 om 35. — a) V1 B2 4 संविष्टे (for चरम) K1 सविशत या, K3 4 D3 G3 (before corr) 4-6 M सविशं(M1 °श)ती (K4 G3 °ति) या Cd cites सविशति (as in text) — b) Ś1 प्रविबुध्यते, Ñ1 प्रतिपद्यते, D2 या प्रबुध्यते, T1 G3-6 M2 च प्रबुध्यति (G3 °से, G4 5 °ते), G1 स्वप्रबुध्यति, G2 प्रतिबुध्यति — c) K1 आ गोपालाधिपा°, K3 D5. 6 (before corr) आ गोपालविपा° — d) K1 (? gloss) जानाति (for वेद) G3 सर्वलोककृता°

36 a) V1 B3-6 D3-6 यस्याः पद्मनिभ वक्त्रं; B1 G3 आभाति पद्मवक्त्रं च (G3 स) — b) K3 अस्वेद; B1 सस्वेदा, B3 6 D3-6 सस्वेदो, D2 सस्वदा, T1 सुस्मिते; G1 M सौरभ्यान्, G2-6 सस्मिता, Cnp (गौडपाठे) समोदो (for सस्वेद) G2 मल्लिकेन च. — c) Ś1 D3 T1 G2-4 M1 वेदिमध्या, Cd as in text — d) K4 Dn(!) D1 ताम्रास्या, Ñ1 B D2-6 T1 ताम्रो(B2 4-6 D4-6 °म्रौ)ष्ठी (for ताम्राक्षी). K2 न रोमशा; K4 Ñ1 B D G5 नातिलोमशा; G6 सा निरोमशा

37 a) G4 वितथा (for -विधया) — b) K3 पांचाल्या च; Dn1 °ल्यालं; T1 °ल्यांत, G2 °ल्यैव (for °ल्याहं) K1 सुसधया — c) B1 दास्यामि (for दीव्या°). — d) K1 2 [अ]हं तु, Dn1 [अ]हं च, D4 [अ]हं, T1 G3 हत (for हन्त)

38 G2-4 M2 om the ref. — a) B1 2. 6 D2 इत्येवमुक्ते वचने — b) Ś1 K Dn T1 G5 M1 धीमता (for भारत) — cd) G2 दिग्दिग् (for धिग्धिग्) Ś1 B6 D3-6 T1 G2 6 transp वृद्धा° and सभ्या°. Ś1 G2 निर्गता, K4 Dn1 D3 T1 G4 निसृ(T1 °स्रु)ता (for निःसृता)

39 b) K2 4 कथा; B5 Dn D3-6 शुचः (for कथाः) S राज्ञा शोको महानभूत् — K2 om. 39c–40d. — d) B6 °पद्यत (for °जायत)

40 K2 om 40 (cf v l. 39) — b) G2 हत° (for गत°) M2 इवार्त्तवत् (for इवाभवत्) — d) A few MSS निश्वसन् Ś1 K4 Dn इव पन्नगः, G (except G2) M उरगो यथा (for पन्नगो यथा) — After 40, G3-6 ins

527* वाह्लिकः सोमदत्तश्च प्रातिपीयः ससजयः ।
द्रौणिर्भूरिश्रवाश्चैव युयुत्सुर्धृतराष्ट्रजः ।
हस्तौ पिंक्षन्नधोवक्त्रा निःश्वसन्त इवोरगाः ।

[(L 1) G3 प्रातिवीर्य , G4 °पेय (for °पीय) — (L 3) G6 आस्तौ वीक्षन् (for हस्तौ पिंक्षन्)]

41 a) K1 B1-3 6 D2 सुसंहृष्टः, K4 B4 तु तं हृष्टः; D1 सुत हृष्ट. — d) B3 D1 2 आकारं; B5 D3-5 T1 नाकार, G4 [ए]वाकारान्; G5 व्याहरन्; Cv व्याकारं (for

C 2. 2184 B 2. 65. 43 K 2. 66 45 जहर्ष कर्णोऽतिभृशं सह दुःशासनादिभिः ।
इतरेषां तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ४२

सौबलस्त्वविचार्यैव जितकाशी मदोत्कटः ।
जितमित्येव तानक्षान्पुनरेवान्वपद्यत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

दुर्योधन उवाच ।
एहि क्षत्तर्द्रौपदीमानयस्व
प्रियां भार्यां संमतां पाण्डवानाम् ।
संमार्जतां वेश्म परैतु शीघ्र-
मानन्दो नः सह दासीभिरस्तु ॥ १

विदुर उवाच ।
दुर्विभाव्यं भवति त्वादृशेन
न मन्द संबुध्यसि पाशबद्धः ।
प्रपाते त्वं लम्बमानो न वेत्सि
व्याघ्रान्मृगः कोपयसेऽतिबाल्यात् ॥ २

ह्याकार) Cd cites आकार (as in text). K_2 नाभ्य रक्षित, B_5 D_{3-6} सोभ्यरक्षत (D_4 °ति) T_1 $G_{1, 4, 6}$ M नाभ्यगूहत, G_3 °गृह्षत (for °रक्षत) G_2 ह्याकारां ताभ्य गूहत, G_6 भूत्वा रत्नान्यगूहत

42 [a]) $Ñ_1$ V_1 B D_{1-6} जहास (for जहर्ष) — [c]) G_1 स्व , G_{3-5} M च (for तु) K_4 योद्धानां (for सभ्या°) K_4 प्रपतज्जल

43 [a]) $K_{1, 3, 4}$ [अ]विचा(K_3 °चा)र्यैव, $Ñ_1$ [अ]भिधार्यैव; V_1 $B_{1, 4-6}$ Dn_2 $D_{1, 3-6}$ Cn [अ]भिधार्यैव; $B_{2, 3}$ D_2 [अ]वधार्यै(B_2 °र्यै)व, T_1 [अ]विचार्यैव, $G_{2, 4}$ विचार्यै(G_4 °र्यै)व K_2 सौबलस्त्वद्विचार्यैव — [b]) $Ś_1$ जितभाषी; K_2(by corr) $_3$ °कासी; G_1 °काम (for °काशी) K_1 महोत्कट. — [c]) K_2 S (except G_6) जितमेवेति (for °मित्येव) K_1 शकुनिर् (for तानक्षान्) — [d]) G_2 अस्य° (for अन्व°) K_1 युधिष्ठिरमभाषत

Colophon — *Sub-parvan* $Ś_1$ K_{1-3} B D T_1 G_1 M_1 द्यूत — *Adhy name* T_1 $G_{3, 5}$ भ्रातृद्रौपदीपराजय°; $G_{1, 6}$ M पाण्डवपराजय° — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 (marg) D_3 58 (as in text), $K_{2, 3}$ 60, Dn_1 65, S 99 (G_4 73) — *S'loka no* K_2 38, K_3 43, Dn M_1 44, $D_{1, 2}$ 48, T_1 45

59

1 [a]) G_5 जिता (for एहि) — [b]) $Ś_1$ सतत; G_1 समता K_3 पाण्डवस्य — [c]) K_2 T_1 सन्मार्जो(T_1 °र्ज्य)ता, $K_{3, 4}$ स(K_4 स)मार्यता, N_1 यौधिष्ठिर; D_6 संमार्जंता, G_3 साम्राज्यता; G_4 संमार्जितां; G_5 समार्ज्यता $Ś_1$ प**; K_1 पुरैतु; K_2 D_6 (by corr) परे तु, K_3 D_5 परैस्तु, K_4 पुरे तु, $G_{1, 4}$ वरे तु, G_3 पैरत, Cd as in text — [d]) B D_{1-6} सामान्य($B_{2, 4, 6}$ °न्या)मस्या° (for आनन्दो न°) G_6 अद्य (for अस्तु) K_4 Dn(!) तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला (K_4 ins आनंद before तत्रास्तु)

2 [a]) Before दुर्वि°, T_1 G_1 M ins न K_4 V_1 B_5 Dn D_{3-6} G_4 दुर्विभाप, $B_{1, 3, 4, 6}$ G_2 °भाष्य; Cd v as in text $K_{2, 3}$ भवति हि, K_4 V_1 B D T_1 भाषित, $Ñ_1$ G_3 भविता (for भवति) K_{1-3} त्वादृशे तु (for °शेन) — [b]) G_6 ननु (for न) B_1m न कद्र (for न मन्द) B_1 G_3 सबुध्यसे $K_{1, 3}$ पापबुद्धि°; K_2 पापबध; K_4 पाशिबद्ध°, G_{2-6} पाशयद्ध ($G_{2, 3}$ °बध; in G_2 by corr. from °हस्त) — [c]) K_4 corrupt K_2 प्रपात , B_1 D_2 G_2 प्रपात, D_4 पापते; G_6 प्रापाते, M_1 प्रचाते B_1 त (for त्व) B_2 लघमानो, G_4 लयमाने G_2 [ऽ]पि (for न) — [d]) G_6 व्याघ्र $Ś_1$ कोपयामीव बाल्यात्; $K_{1, 3, 4}$ Dn(!) कोपयसे(K_3 °यस्य)तिवेल, V_1 $B_{1-4, 6}$ $D_{1, 2}$ T_1 कोपयसीह (B_3 D_1 °सीव; T_1 °सि ह) बाल्यात्; G_{3-6} M कोपयते हि (G_4 °तीह; M °तेति) बाल्यात् G_2 व्यग्रो नाग° कोपयतीव (by corr °ते हि) बाल्यात्

3 [a]) $Ś_1$ K Dn transp शि(K_1 श)रसि and ते T_1 G_4 आशीविषां च्छिरस्थितां (T_1 °तान्); G_1 °विषाभिरसितान्; G_2 °विषाञ्छिरसि युतान्; G_3 °विषान् शिरस्थितान्; $G_{5, 6}$ M °विषाञ्छि(G_5 °न् श)रसि तान् — [b]) K_4 Dn D_{3-6} पूर्णकोपा; $Ñ_1$ B_5 °कोपा, V_1 $B_{2-4, 5}$m $_6$ $D_{1, 2}$ °भोगा; B_1 °कामा S पूर्ण(G_1 महा)कोपान्महाविषान्

आशीविषाः शिरसि ते पूर्णकोशा महाविषाः ।
मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ ३
न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवति भारत ।
अनीशेन हि राज्ञैषा पणे न्यस्तेति मे मतिः ॥ ४
अयं धत्ते वेणुरिवात्मघाती
फलं राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
द्यूतं हि वैराय महाभयाय
पक्वो न बुध्यत्ययमन्तकाले ॥ ५
नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ६
समुच्चरन्त्यतिवादा हि वक्त्रा-
द्यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य नाममर्मसु ते पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७
अजो हि शस्त्रमखनत्किलैकः
शस्त्रे विपन्ने पद्भिरपास्य भूमिम् ।
निकृन्तनं स्वस्य कण्ठस्य घोरं
तद्वद्वैरं मा खनीः पाण्डुपुत्रैः ॥ ८ C 2 2193 K 2 66 8 K 2 89 8

(G4 om [hapl] कोपा° °पान्) — c) G4 om (hapl) मा K2 मो (for मा) K1 कोपयिष्टा G6 स (for सु-) Ś1 सुमदधी°, K4 V1 B D1-6 मदमते (B1 °बुद्धिर्), Dn1 तु मदात्मन् G2 मा कोपयिपुर्मंदात्मन् — d) K4 V1 B2-6 D2-6 तान्मा गास्त्वं, T1 आगमस्त्वं, G2 मा गमंस्त्वं.

4 a) Ś1 K1-3 दासत्वम्, T1 G4 दासि° K8 आपन्ना — b) D5m योग्या (for कृष्णा) S धर्मेत (for भारत) K Dn(!) कृष्णा भवितुमर्हति — c) K8 अनाशेन, D1 आनी°; Cd as in text K8 G2 राज्ञेपा, G4 राज्ञेह — d) K2 Dn1 D4 5 G1 पण्ये, K8 पण; D8 पण्य-, D5m दाये G4 मत

5 a) Ñ1 मत्तो (for धत्ते) K2 °रिवावाती; K8 °रिवात्मघाति, B2 °रिवार्थघाती; D5m °रिवात्मनाशक°, T1 G2 3 5 6 °रिवात्मघात (G2 °तिं), G4 °वदात्मघोर — b) D4 राज्ञा Ś1 °राष्ट्र सुपुत्र; K2 3 °राष्ट्र सपुत्र — c) T1 G3 द्यूतो G2 (before corr.) महाभवाय, G4 तु हृच्छयाय (for महाभ°) — d) K8 पक्वौ, K4 सतो, Ñ1 V1 B D T1 मत्तो (B2 3 D1 2 मदो), G3 पक्व, G6 पक्वं (for पक्वो) M2 पक्वोय (for पक्वो न) K1 बुध्येदयम्, D5m जानात्ययम् Ś1 K Dn D3 5 6 अतकाल, G2 °काल

6=1. 82 8 — a) K2 G2 नारतुद°, G3 नरुंतुद° Cd cites अरुतुद° (as in text) G4 नाम तदस्या न कृशसवादि (sic) — b) Ś1 T1 परमभ्यादधीत, K4 °मभ्याददात, G3 6 °मप्याददीत, G4 °मह्यावदती; G5 corrupt — c) K8 यस्यास्य, D2 यथास्य, T1 ययान्य, G2 3 यया स K2 पर उद्विजेते, G2 परमुद्विजेत, G3 पर उद्विभजेते, G6 परमद्विजे — d) G4 परे (for वदेद्) Ś1 रुपतीं, K1 4 Ñ1 V1 B D Cd n(p as in text) उप(K1 D2 4 5 °श)तीं, K8 corrupt, T1 ऋशतिं, G1 3 रुशतिं, G2 रुहतीं; G4 दशतीं, M2 श्रुशतिं (for रुशतीं) K2 corrupt, G1.2 M2 पापलोक्यां, M1 वालौक्यां — Cf Manu 2 161.

7=(var) 1. 82 11. — a) K3 D1 2 °तिवादान्हि, B4 5 °भिवादा हि; Dn(!) °तिवादाश्च, D4 °तीवादा हि; G5 °तिवादास्तु, G6 °तिवादाभि- K4 समुच्चरते[ऽ]ति-वादांशुवक्त्राद्, D3 °च्चरत्यतिवक्त्याद्यशब्दैस्, G2 °च्चरत्यतिवादान्न वक्त्रा; G6 °च्चरतीह्यतिवक्त्राद्यैर् (G3 cont वाक्सायकैर्वदनान्नि-सरति), G4 °च्चरतित्यवादा हि वक्त्राद् — b) D3 तैराहत° G2 रात्रिहानि — c) B1 परस्पर मर्मसु, G4 परस्यधा मर्मणि, G6 परस्याना मर्मसु Ś1 K8 वाममर्मसु, K4 नोममर्मसु, B4 नाशर्म*, B6 वै मर्मसु, D3 तान्मर्मसु, T1 G5 चेन्मर्मसु; G2 नाममर्मणि (for नाममर्मसु) Ś1 B2 D1-3 ये (for ते) — T1 om. 7d-8e — d) G1 तावद्धितो; G4 तान्पंडिता D4 प्रावसृजेत् (for ना°) Ñ1 परेभ्य°, V1 कदाचित् (for परेषु)

8 T1 om 8abc (cf v l 7) — a) K1 प्रजो, K4 अज्ञो, B1 5 अयो, G4 अजा Cv cites अज° (=परमात्मा!) K1 शस्त्रेण खने, K4 Ñ1 V1 B D शस्त्रमगिलत् (B1 °ल) G6 किलैक — b) K4 G2-4 शस्त्रैर्, D3 अस्त्रे, D4 शस्त्र, G6 शस्त्रो K4 विपन्नै G1 3 6 विपन्ने(G1 °न्न)न्निर(G3 °रु)पास्य, G2 विपन्नो पद्भिरपा°, G4 विपन्निवन्निरिवा°, M1 विपन्नेवन्निरवा°, M2 विपन्नेभिरपा° K4 Ñ1 B2-6 D Cn(p as in text) शिरसास्य भूमौ (D5 °मीं) (for पद्भिरपास्य भूमिम्) V1 B1 तदच्छिनत्तस्य कंठ विरुद्ध° (B1 °द्धे°) ꙮCd अज° छाग° । छेदाय प्रपातिते खड्गे भग्ने सति पद्धि° अपास्य अपकीर्य भूमिं शस्त्रमन्यदखनत् ।ꙮ — c) Ś1 किंकर्तन, K1 निष्कर्तं°; K2 3 निकर्तं°, Cd as in text B1 कायस्य, G1-3 M1 कर्णं°, Cd कठ° (as in text). — d) K1 तद्य वैर;

C. 2. 2194 B 2. 66 9 K 2. 69 9 न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भषन्ति हैवं श्वनराः सदैव ॥ ९
द्वारं सुघोरं नरकस्य जिह्मं
न बुध्यसे धृतराष्ट्रस्य पुत्र ।
त्वामन्वेतारो बहवः कुरूणां
द्यूतोदये सह दुःशासनेन ॥ १०

मज्जन्त्यलाबूनि शिलाः प्लवन्ते
मुह्यन्ति नावोऽम्भसि शश्वदेव ।
मूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ ११
अन्तो नूनं भवितायं कुरूणां
सुदारुणः सर्वहरो विनाशः ।
वाचः काव्याः सुहृदां पथ्यरूपा
न श्रूयन्ते वर्धते लोभ एव ॥ १२

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

D2 तद्वै वैरं, G1 तद्वैरं; G3 तदद्वैर; M3 तद्वैनं Ś1 मा रतने, K1 मद्विपनी; K4 Ñ1 V1 B D मा (B6 त्वं मा) कृथा, T1 G2 3 मारवनि; G1 मावनि; G4 मा सिद्ध; M3 मा विरुनी ❀Cd तद्वत्त्वमपि पांडवै सह वैरं मा रुनी ।❀ See Addenda

9 a) Ś1 कचिदीदयं, K1 किंचिदीर्ष्यं; K3 कचिद्दीप्य; K4 V1 B D3-6 Cn किंचिदन्यत् (B2 6 °दन्य); Ñ1 Dn(!) °दित्य, D1 2 कचिदन्य, G6 किंचिद्देव, G4 °दिव्य Cv cites ईड्यं (as in text) Dn(!) पार्थी; G6 M2 पाप; Cv as in text — b) K3 च (for the *second* वा) B5 D3-6 वनेचरा (B5 D6 °रे) वा गृहमेधिनो वा — c) G3 तपस्विनां Ś1 K3 4 B1-4 Dn D1 2 °स्विन वा परिपूर्णविद्य (B4 °द्या); V1 B5 D3-6 °स्विन सपरिपूर्णविद्या; B6 °स्विन सपरिपृच्छ्यतुविद्यं, T1 °स्विन सुपरिपूर्णविद्यां; G6 °स्विन परिसपूर्णविद्य — d) K B4 G6 भवति; B1 निंद°; B2 3 भज°; D2 जल°; G1 दर्प°; G3 4 यक्ष्य°; G5 द्विप°, Cn v भषति (as in text) K1 वै है, K3 चैव; B1 हीन; B2 4 5 D2 नैव; B3 नैनं; Dn1 ह्येव, D1 चैव; S Cv ये वै, Cn हैव (as in text) K1 स्वपरा; K2 स्म नरा; K3 सुनरा; B1 हि जना; B2-4 हि नरा, T1 G3 श्वानरा, G2 नवना; G4 नपरा, Cd v as in text D4-6 Cn श्व(D4 श्व)नरा(Cn implies °रा आ°, or else secondary crasis)परसुधीरान् (for श्वनरा सदैव) B1 सुवीरा, B2-4 D2 3 G3 4 M1 सुधीरा; D1 न धीरा; T1 G5 6 सुधीर, G1 M2 सुवीर; G2 सधीरा, Cv सदैव (as in text) V1 चिन्वति नैव मानवा ये च धीरा, B6 निंदति हीद मां नरा ये च धीरा

10 a) B1 om सु B1 चिह्न; T1 जिह्म, G4 जिह्मा (for जिह्मं) — b) Ś1 K1-3 Dn G3 M1 बुध्यसे, G1 बुध्यते B1 ins त्वं after बुध्यसे Ś1 K1 2 Dn D2 G2. 4 M धृतराष्ट्रस्य पुत्र, K3 °राष्ट्रपुत्र — After 10ab, G3 *repeats* 5b. — c) Ś1 K1 2 Dn M1 Cv तम्, K3 G3 ताम्; G1 त्वम्; M2 कम् (for त्वाम्) B1 अन्वियारो; B1 6 अन्ये°; Cv अन्वेतारो. Ś1 कुरूणां — K2 om (hapl) 10c-12a.

11 K2 om. 11 (cf v.l. 10) — a) Ñ1 निमज्जति K3 4 D2 G3 [अ]लाबूनि G1 M2 शिला Ś1 G4 प्लवति K1 मस्रति लाबूनि शिलां प्लवते (sic) Cd implies text — b) Ś1 K1 2 Cd दश्यंति; B1 2 मज्जति (for मुह्यंति) Ś1 वानोंभसि, G4 नावभसि Dn1 D1 शश्वदेवं — c) T1 G3-6 M2 अहो (for मूढो) G4 वाचा (for राजा) K1 2 B1-3. 6 D1 2 G3 धृतराष्ट्र स(K3 सु)पुत्रो — d) D1 2 नाय; T1 नामे; G2 नमो B1-3 D1 2 S (except G1 M1) वाचं Ś1 पथ्यतमा; B1-3 D1-3 T1 G2-4 M2 पथ्यरूपा (G2 °प)

12 K2 om 12a (cf v l. 10) — a) K1. 3 4 D1 2. 4. 6 M अतो; T1 G6 अहो, G3 ततो; Cv सेपां(?) (for अन्तो) M2 भवता G2 भविता वो — b) B2 स दारुण; G6 (before corr) द्यूतोदये Dn2 सर्वहरो. — c) G2 वाचं S पुण्या (G2 4 पुण्यां) (for काव्या) Ś1 पस्यरूपा; G2 4 पथ्यरूपां — d) G4 लोभभाव

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K1-3 B D1-6 G3 M1 द्यूत — *Adhy. name* B6 T1 G3 M1 विदुरवाक्य; G5 विदुरपरपवाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 54 (in parenthesis) and 59 (as in text!), K3 3 61, Dn1 66, D2 59; S 100 (G4 74) — *S'loka no* K2 10, K3 Dn D1 2 4 T1 M1 12

६०

वैशंपायन उवाच ।
धिगस्तु क्षत्तारमिति ब्रुवाणो
दर्पेण मत्तो धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
अवैक्षत प्रातिकामीं सभाया-
मुवाच चैनं परमार्यमध्ये ॥ १
त्वं प्रातिकामिन्द्रौपदीमानयस्व
न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
क्षत्ता ह्ययं विवदत्येव भीरु-
र्न चास्माकं वृद्धिकामः सदैव ॥ २
एवमुक्तः प्रातिकामी स सूतः
प्रायाच्छीघ्रं राजवचो निशम्य ।
प्रविश्य च श्वेव स सिंहगोष्ठं
समासदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ३
प्रातिकाम्युवाच ।
युधिष्ठिरे द्यूतमदेन मत्ते
दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैषीत् ।
सा प्रपद्य त्वं धृतराष्ट्रस्य वेश्म
नयामि त्वां कर्मणे याज्ञसेनि ॥ ४
द्रौपद्युवाच ।
कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामि-
न्को वै दीव्येद्भार्यया राजपुत्रः ।
मूढो राजा द्यूतमदेन मत्त   C 2. 2202 B. 2. 67 5 K 2. 89 17

60

1 ^{a}) K_4 धिगस्त्वि G_4 अति, Cnp अधि- (for इति) T_1 धिगस्तु क्षत्तानरमित्रब्रुवाणो — ^{b}) G_2 दर्पों न K_2 मत्तौ, D_1 मतो $Ś_1$ K_3 घृतराष्ट्रपुत्र° — G_2 om 1^{c}–2^{d} — ^{c}) $K_{1.3}$ अवैक्षित (K_3 °त°), K_2 अवैक्षत°; G_1 अवेक्षत, G_5 अन्वै° $Ś_1$ प्रातिवरामि (sic), $K_{1.2}$ B_5 Dn $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 3.5\ 6}$ M प्रातिकामिं (K_2 °म्यं, G_3 °मि), $K_{3.4}$ $B_{1\ 3.4\ 6}$ प्राति(K_4 °सि)कामिनं, D_3 प्रासिकामीं Cn notes and justifies the stem-ending ई, Cv as in text — ^{d}) $Ś_1$ T_1 G_6 परमाचार्यमध्ये, D_3 सूतमार्यस्य मध्ये, D_{4-6} परमार्यस्य मध्ये, G_3 परमावायुमध्ये (sic), G_4 प्रवरस्य चार्यमध्ये G_1 उवाच एन परमार्यं सभाया मध्ये

2 G_2 om 2 (cf. v l 1) Before 2, K_4 $Ñ_1$ V_1 B D ins दुर्योधन उ° — ^{a}) $B_{2\ 4.5}$ $D_{1-4\ 6}$ om. त्वं K_4 प्रासिकामिन्, $D_{1.4}$ प्राती°; $D_{2\ 6}$ (before corr) प्रातिकामी, T_1 G_1 °गामिन्, G_1 °कामिं — ^{b}) D_2 पांडवस्य — ^{c}) $Ś_1$ विवदतीव, $Ñ_1$ V_1 B_2 D_{1-6} T_1 $G_{5.6}$ °दत्येप $K_{1.4}$ Dn(!) भीतो, B_1 भीरु $K_{2\ 3}$ विवदति नित्यभीतो (K_3 °मो), G_3 विवदत्यभीरुर् — ^{d}) K_2 D_2 वृद्धिकामाः (D_2 °मा); B_2 D_1 °कामी

3 Before 3, all MSS except G_2 ins वैशं° उ° ($Ś_1$ K_{1-3} D_{4-6} S om. उ°) — ^{a}) $D_{1.2}$ स एवम् (for एवम्) $Ś_1$ प्रतीकामी, G_3 प्रातिगामी — ^{b}) K_3 शीघो (sic), G_4 क्षिप्र (for शीघ्र) K_3 राजवाचो — ^{c}) K_4 Dn_1 G_4 om. च K_2 व (sic), K_3 वा (for च) $Ñ_1$ V_1 B (except B_2) $D_{3.4\ 6}$ G_6 हि; D_2 $G_{1\ 2}$ M_1 च (for स) K Dn $D_{1.5}$ सिंहस्य गोष्ठं (for स सिंह°) $Ś_1$ सिंहगोष्ठीं; D_4 °गोष्ठे, G_2 °मध्ये Cd n(!) cite सिंहगोष्ठ (as in text). M_2 प्रविश्य चाश्वेव च सिंह°. — ^{d}) B_2 समाददन्, M_2 °गमन्

4 $Ś_1$ प्रतिकामी; K_4 प्रतिकाम्यु°; D_5 (orig as in text) writes erroneously कर्ण° on marg , T_1 G_4 प्रातिगा(G_4 °का)मि° — ^{a}) G_{1-3} मत्तो (for मत्ते) N (except $Ś_1$ $K_{1\ 3}$) G_6 M_2 युधिष्ठिरो द्यूत° मत्तो — G_3 om. 4^{c}–5^{d} — ^{c}) Dodecasyllabic! $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ om सा $Ś_1$ प्रपद्यस्व (for °द्य त्वं) K_4 $Ñ_1$ V_1 B D सा त्व (B_6 तं सा) प्रपद्यस्व (D_5 om -स्व); S (G_3 om) सा(G_4 आ ; G_5 समा , G_6 स्वा)गच्छ त्वं (for सा प्रपद्य त्वं, as in K_1 only!) D_{3-6} धृतराष्ट्रवेश्म — T_1 om. 4^{d}–6^{a} — ^{d}) D_1 नयाति $Ś_1$ D_2 G_1 M त्वा, K_3 त्वं $K_{1.4}$ $G_{2\ 5}$ कर्मणा, B_1 कर्मणि, B_4 कर्मगेया; D_1 कर्मणो

5 T_1 G_3 om 5 (cf. v l 4) — ^{a}) $Ś_1$ त्व वै, K_{1-3} D_6 त्वमेव (K_2 °व), V_1 B_1 त्विद, Dn_2 त्वेद, G_2 चैवं, G_4 त्वं मा (for त्वेवं) B_1 $D_{1\ 2}$ वदसे — ^{b}) $Ś_1$ K Dn_2 हि दी(K_2 दि)व्येद्; V_1 दिव्यते, $B_{1\ 2}$ $D_{1.2}$ दीव्यते, B_6 विदीव्यते, G_4 वै दिव्येद् A few MSS. राजपुत्र — ^{c}) K_2 व्यूढो (for मू°) — ^{d}) K_1m ग्लहे, $K_{2\ 3}$ $B_{2\ 6}$ G_2 M_2 Cd.v अहो, K_4 V_1 $B_{1\ 5}$ Dn D_{3-6} ह्यभून्, B_4 अभून्, B_3 ह्यहो; D_1 आसीन् (for आहो). D_3 अत्र, G_2 M_2 अद्य, G_4 स्यां न, M_1 अस्ति (for अस्य)

C 2. 2202
B 2. 67 5
K 2. 89 17

आहो नान्यत्कैतवमस्य किंचित् ॥ ५

प्रातिकाम्युवाच ।

यदा नाभूत्कैतवमन्यदस्य
तदादेवीत्पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा
स्वयं चात्मा त्वमथो राजपुत्रि ॥ ६

द्रौपद्युवाच ।

गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानं मां नु भारत ।
एतज्ज्ञात्वा त्वमागच्छ ततो मां नय सूतज ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वचस्तदा ।
कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी ।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वापि माम् ॥ ८
युधिष्ठिरस्तु निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत् ।
न तं सूतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

इहैत्य कृष्णा पाञ्चाली प्रश्नमेतं प्रभाषताम् ।
इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्या अस्य च यद्वचः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

स गत्वा राजभवनं दुर्योधनवशानुगः ।
उवाच द्रौपदीं सूतः प्रातिकामी व्यथन्निव ॥ ११
सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति
मन्ये प्राप्तः संक्षयः कौरवाणाम् ।

---

6 T1 om. 6^{a} (of v l. 4). — a) K3 यथा नान्यत्, K4 यदाभूत्, B5 6 यदा मा भूत्, G1–5 M यदा (G3 5 °द्वा) नासीत् K3 कैतवमन्यतस्य; Ñ1 B2–4 6 D1. 2 3m °मस्य किंचित् (for °मन्यदस्य) — b) Ś1 K4 तदा देवी, K1–3 तदादीव्यत्, G2 तदा देवीं, G4 तदेदविस्त्वां (sic), M1 तदादेवीत्त्वा — c) K2 D3 4 न्यस्तापू(D4 °स्पू)र्वं; B1 न्यस्ता सर्वं, G2 न्यस्ता सर्वे K1 ते च (for तेन) G2 राज्ञ° — d) Ś1 पूर्वं (for स्वयं) G3 om आत्मा K1 स्वामथो; K3 तामथो Dn2 D3 G2 6 M राजपुत्री

7 a) B3 कैतव Ś1 मत्वा (for गत्वा) — b) T1 G2 ब्रूहि (for पृच्छ) — K4 om (hapl) 7^{cdef} — c) K1 क च, K2 क नु, K3 Ñ1 V1 Dn D4 G1 3. 4 6 M1 किं नु; D1–3 T1 G5 किं स्व; G2 किं च K1 B1 पराजैषीद्; D1–3 अवाजैषीर् — d) K1–3 मां च; Ñ1 V1 G4 मां नु, G1 मा सु; G2 अथ, G3 मा नु, M2 मा नु B2 5 6 D G3 (before corr) 5 आत्मानमथ वा नु (B2 6 D1–3 G3 [before corr] 5 वापि) मा, T1 आत्मानमवधापि मां — e) B2–5 D1–6 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) K1 B1 5 Dn G5 समागच्छ; K2 *मागच्छ; D1 तमा°, G3 त्वमागच्छेस् — f) K3 D4 मा (for मां) T1 सूतजे — V1 B D ins after 7 K4 (which om 7^{cdef}) ins after 7^{ab}

528* ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता ।

8 a) K1 G3 स होवाच, K3 प्रत्युवाच, D3 त्वथोवाच; G4 वचोवाच — b) K2 तथा (for तदा) — After 8^{ab}, K4 V1 B D ins

529* युधिष्ठिर नरेन्द्राणां मध्ये स्थितमिदं वचः ।
[D4 मध्यस्थितम् B6 स हि (for वचः)]

— B1 om. 8^{cd} Before 8^{cd}, B6 ins प्रातिकाम्युवाच — c) B5m कस्येशो न; G3 कस्येशान°, M1 कस्य राजन् (for कस्येशो नः) Cv cites कस्य स्विद् (for कस्येशो?) K1 2 Dn (!) पराजैष्ठा, B5m D3. 4 6 °जिष्ठा (for °जैषीर्) K3 न कस्यशोध्येजैषीर् (sic), V1 अहारय° कथं स्व मा — G4 om (hapl) 8de — d) G2 माम् (for त्वाम्) B (B1 om) D2 प्राह (for आह) V1 B5m D3–6 कृष्णा त्वामिदमब्रवीत् — e) K1. 3 D4 किं नु, K2 क नु; Ñ1 B2–4 6 D1 2 G2 3 5 6 M2 किं स्व, T1 किं स्वा; G1 किं च (for किं नु) V1 अहारय° किं च पूर्वं; B1 अहोरयं कथ पूर्वं — f) G1 मा (for माम्) Ś1 आत्मान मा नु भारत; B1 आत्मान*थ वापि मा; T1 °नमवधापि मा (sic), G4 °नमधि चापि मां — After 8, Ñ1 ins

530* इत्यब्रवीन्महाराज **पुत्री विशां पते ।

9 Before 9, K1 2 B5. 6 Dn2 ins वैशं° उ° — a) K2 B5 च (for तु) K Ñ1 V1 B1 3. 6 Dn निश्चे(K3 °श्चि)ता; B4 T1 G1–5 M तच्छ्रुत्वा (for निश्चेष्टो) G6 °ष्ठिरस्तत श्रुत्वा — b) G4 हत° (for गत°) — c) T1 स (for न) S च (for त)

10 G1 om the ref — a) D1 2 G1 3–6 M2 इहेत्य; G2 इत्येव M1 [आ]गत्य (for कृष्णा) K3 इत्यैत्य कृष्णा पांचालीं, B5 Dn D3–6 इहैवागत्य पांचाली — b) K2 3 Ñ1 B1 Dn प्रश्नमेन, V1 B3 D1–6 °मेव K3 प्रभापतु S प्रश्नं समनुपृच्छता — d) K1 अस्यापि; Ñ1 चास्य च; B1 Dn(!) चैतस्य, B6 ह्यस्य च; G3 [अ]प्यस्य च. K1 G4–6 M2 तद्वचः; K2 यद्वय

न वै समृद्धिं पालयते लघीया-
न्यत्त्वं सभामेष्यसि राजपुत्रि ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

एवं नूनं व्यदधात्संविधाता
स्पर्शावुभौ स्पृशतो धीरबालौ ।
धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके
स नः शर्म धास्यति गोप्यमानः ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनचिकीर्षितम् ।
द्रौपद्याः संमतं दूतं प्राहिणोद्भरतर्षभ ॥ १४
एकवस्त्रा अधोनीवी रोदमाना रजस्वला ।
सभामागम्य पाञ्चाली श्वशुरस्याग्रतोऽभवत् ॥ १५ C 2 2216 B 2 67 19 K 2 89 31

11 T1 G2 om. the ref — ab) G1 damaged Ś1 राजसदनं; M2 °वचनं — c) Dn2 दूत° (for सूत°). — d) K2 प्रतिकामी, T1 प्रातिगामी K4 V1 B1 5 D3-6 व्यथान्वित° (for व्यथयन्न्वि)

12 Before 12, K4 V1 B D ins. प्रातिकाम्युवाच — a) Ś1 B3 सभ्यास्त्वामी, V1 B6 D1 2 °स्त्वमी त्वा, T1 G1 3.5 6 °स्वामिह, G2 °स्त्वां वै, M1 °स्त्वा यद्, M2 °स्तु त्वां (for °स्त्वमी) K3 B1-5 D1 2 G4 °भ्याह्वयते — b) K3 मग्रयप्राप्य° (corrupt), D3.4 6 T1 G (except G3) मन्ये प्राप्त K4 B1 Dn2 D1 संशय°, D3-6 T1 G संक्षयं. — c) B1 4 नैव, D2 न मे — d) G1 damaged Ś1 D5 यस्त्वा, K2 3 Ñ1 V1 B (except B5) Dn D1 2 G3-5 यस्त्वां, G6 corrupt K1-3 सभामेष्यति; Ñ1 V1 B (except B5) D1.2 G3 (by corr) 4.5 सभा नेष्यति, Dn(!) समानेष्यति G2 4 M राजपुत्री — After 12, K1 (marg) ins an addl colophon (*adhy. no.* 55)

13 G3 om the ref. — a) G1 damaged. D4 एव, T1 G3 5 एतद्, G4 ये तद् (for एवं) D1 न्यूनं; S (G1 damaged) घूनं, Cv घूते, Cd नूनं (as in text) K2 3 विदधत्, K4 Ñ1 V1 B1 2 5 6 D1 2 4-6 व्यदधत्, T1 व्यदधात्; G3 5 व्यवधात्, G4 व्ययया; G6 विदधात् G4 स्व (for स°) — b) K3 स्पृशावुभौ, K4 पक्षा°; V1 D1 2 sm नरा°, B3 4.6 नवा°, D3 स्पर्शादुभौ; T1 स्पर्शा उभौ; M1 (*inf lin*) °वजौ Cv seems to cite both उभौ and अजौ (of M1). Cd cites स्पर्शौ (as in text) K1.3 D4 स्पृशतौ, D1 स्पृशते, D2 स्पृशतैर्, D3 स्पर्शनैर्, G2 स्पर्शतो, Cd as in text. Ś1 K1 वीर°, V1 B D1-6 Cn वृद्ध°, Cd v धीर° (as in text) Ñ1 स्पर्शावुभौ वेदयते रणाय — c) K2 3 त्वमेक, V1 B5 D3-6 लोके, G1 चैक, M2 चकं (sic) (for त्वेक) Cd cites एक (as in text) Ś1 B2 D2 G1 M2 प्राह लोकः, K1 प्राहु लोके; V1 B1 5 D3-6 प्राहुरेकं (B1 °के), T1 G2-6 प्राप्य लोके — d) K3 मन°; G1 स ना (for स न°) Cd cites स° (as in text) K1 2 B5 समं; V1 B1-4 6 D1-3.5.6 श्रेयो, Cd शर्म (as in text). K4 यास्यति, Ñ1 पास्यति, B4 धाम्यति, G2 दास्यति; G5 ध्यास्यति, Cd as in text. Ś1 शर्म स नो दास्यति गोप्य°. — After 13, Dn(!) D1(marg).3.4 ins

531* सोऽयं धर्मो मात्यगात्कौरवान्वै
सभ्यान्गत्वा पृच्छ धर्म्यं वचो मे ।
ते मां ब्रूयुर्निश्चितं तत्करिष्ये
धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः ।
श्रुत्वा सूतस्तद्वचो याज्ञसेन्या°
सभां गत्वा प्राह वाक्यं तदानीम् ।
अधोमुखास्ते न च किंचिदूचु°
र्निर्बन्धं तं धार्तराष्ट्रस्य बुद्ध्वा ।

14 M1 om. the ref. — a) G1 युधिष्ठिरस्य D3 G1 तज्ज्ञात्वा — b) K3 दुर्योधनविचिकीर्षितं (hypermetric), G1 °नचिकीर्षुतो — c) K2 T1 स मत, K3 समित K3 D1 धूतं, D3 दूते, T1 सूत (for दूत) — d) K1 B3 G2 5 M2 °र्षभ

15 a) G1 damaged G4 कथावस्त्रा (sic). Ś1 **वेणी; K3.4 V1 B (except B3) Dn D1 त्वधोनीवी; Ñ1 D3-6 G2 6 M ह्यधो°; T1 G4 ह्यथो°, G3 [अ]स्यथो°; G5 [अ]प्यथो° (for अधो°) Cd cites नीवी (as in text) — b) K1-3 वेपमाना, V1 B3 रुदती वै — c) K1 V1 B3.6 D3-6 G6 सभामागत्य, G3 °मायस्य Ś1 K1.2 Ñ1 V1 B1.2 4 5 D4 T1 पाचालि — d) Ś1 K1(m as in text) 2 3 B1 5 D1 3 4 6 (*sup lin* as in text) °ग्रतो भव, Dn2 G1 °ग्रतो भवेत् See Addenda — After 15, K4 V1 B Dn D1-3.5 6 T1 ins

532* अथ तामागतां दृष्ट्वा राजपुत्रीं सभां तदा ।
सभ्या° सर्वे विनिन्दीरन्मनोभिर्धृतराष्ट्रजम् ।

[Before line 1, B6 reads वैश° उ° — (L 1) B3.4-6 त्वाम् (for ताम्) B1 शुभां (for सभां) T1 राजपुत्रि सभां गतां — (L 2) K4 विनिंदिरे, V1 B2.4 विनिंदेरन्, D3 विनदीरन्, T1 व्यनिंदत]
— Dn(!) D3 cont D4 ins. after 15

C. 2. 2219 B 2. 67 23 K 2. 69 35 ततस्तेषां मुखमालोक्य राजा
दुर्योधनः सूतमुवाच हृष्टः ।
इहैवैतामानय प्रातिकामि-
न्प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ १६

ततः सूतस्तस्य वशानुगामी
भीतश्च कोपाद्द्रुपदात्मजायाः ।
विहाय मानं पुनरेव सभ्या-
नुवाच कृष्णां किमहं ब्रवीमि ॥ १७

दुर्योधन उवाच ।

दुःशासनैष मम सूतपुत्रो
वृकोदरादुद्विजतेऽल्पचेताः ।
स्वयं प्रगृह्यानय याज्ञसेनीं
किं ते करिष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ १८

ततः समुत्थाय स राजपुत्रः
श्रुत्वा भ्रातुः कोपविरक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथाना-
मित्यब्रवीद्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ १९

एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे
दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून्भजस्वायतपद्मनेत्रे
धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ॥ २०

ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा
विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता

533* स गत्वा त्वरितं दूतः कृष्णाया भवनं नृप ।
न्यवेदयन्मतं धीमान्धर्मराजस्य निश्चितम् ।

[In Dn1 these lines seem to be cancelled by being enclosed in parentheses added (? sec m) in faint ink !]

— Dn D3.4 cont K4 V1 B D1 2 5 6 T1 ins after 532*

534* पाण्डवाश्च महात्मानो दीना दुःखसमन्विताः ।
सत्येनाभिपरीताङ्गा नोदीक्षन्ते स्म किंचन ।

[(L 1) D1 दारादुःखसम°, D3 दुःखशोकसम° — (L 2) V1 B2 4 Dn T1 सत्येनातिप° K4 D3–6 नोदीक्षति — After line 2, B3.6 ins an addl colophon]

16 Before 16, V1 B3 6 ins वैश° उ° — a) K4 N1 V1 B1–4 Dn D1 ततस्त्वेषां Ś1 K4 V1 दुःखम् (for मुखम्) K4 V1 राज्ञा (for राजा) — b) G1.3 दृष्ट°, G6 दृष्ट°; M1 दृष्ट (for हृष्ट°) — c) K1–3 D3–5 T1 G1 4–6 M2 इहैव ताम्, K4 V1 B D2 इहैवैनाम् Ś1 G3 प्रातिकामि; G2 °गामिन् — d) T1 G2 प्रत्यक्षेस्या°; M2 °क्षमस्या K1 अरयो (for कुरवो) Ś1 D4 M2 विब्रुवन्तु; B1 वदन्तु, T1 G2 हि ब्रुवन्तु (T1 °ति), G1 [ऽ]पि ब्रुवंतु, G3 ब्रुवातु (sic)

17 a) K2 T1 वशानुगामि Ñ1 ततः स सूतस्तद्वशगोनुगामी — b) K2 भीमश्च, K4 G1 भितश्च; G3 भीतस्य; M2 भामश्च — c) K1 विगच्छमान°, N1 विचेष्टमान°, T1 G4 5 M1 विगर्हमाण° (G5 °णां), G1–3 6 M2 विगाह(M2 °ह्य)मान°; Cd विहाय मानं (as in text) K2 सभ्याम् — d) K2 V1 B3 D1.2 करोमि (for ब्रवीमि)

18 a) K1.2 B2 4 6 D1 2 T1 दुःशासनाय; B3 G2 °सनैषो, G4 °सनैषा — b) K2 °चेति°, G6 °तेजा° (for °चेता°) — c) Ś1 ते किं (by transp) G3.5 नो (for ते) G3 करिष्यन्त्यवशाः. T1 G6 समेता°

19 a) G3 स उत्थाय (for समु°) M2 om. (hapl.) from स राज° up to समुत्थाय in 21a T1 राजपुत्र — b) Ś1 K1 3.4 क्रोधविरक्तदृष्टे° (K3.4 °ष्टि°), Ñ1 B2.4.6 क्रोध(B6 कोप)संरक्तदृष्टि°, V1 क्रोधसंरक्ततेज ; B5 Dn D3–6 शासनं रक्त°, G1 कोपविपक्व°, G2 °विवृत्त° — c) B3 प्रवेश्य — d) K3 द्रुपद-, T1 द्रौपदिं (for द्रौपदीं). T1 राजपुत्रिं, G6 °पुत्र

20 M2 om 20 (cf v.l 19) Before 20, T1 G1.2 4–6 M1 ins दुःशासन° — a) K4 गृह्येहि G4 जिता हि — b) K2 D6 विमुक्तलज्जां, V1 विहाय लज्जां; B1.3.5 D4 5 विमुच्य लज्जां, D3 वितस्य लज्जां — c) Ś1 V1 B1.2.4 6 Dn D6 M1 °पत्र° (for °पद्म°) K4 कुरु सन्नतस्वमायतपत्रनेत्रे (sic) — d) B5 G1 2 5.6 लब्धा हि. K4 परिहि; T1 M1 परेहि, G4 पैरेहिं, Cd as in text

21 M2 om up to समुत्थाय (cf v l. 19) Before 21, B6 ins वैश° उ° — a) K3 G2 4 M2 सुदुर्मना; G3 सदुर्मना°, G6 च दुर्मना° Ś1 स; G4 स्व (for सा) — b) Ś1 °मासज्य, Dn1 °माच्छाद्य, D4 °मामृज; G2 °मामृश्य, G3 5.6 °मावृत्य — c) G6 आर्द्रां K2 स्त्रियस्; Ñ1 पुरस्ता, D2 स्त्रियश्च, D4 T1 स्त्रियास्ता

22 a) G6 तेषां (for रोषाद्) Ś1 ततो जवेनाभिसमानरोषाद्; K4 ततो जवेनानि(? read ति)ससार रो°; G1 ततो ससारातिजवेन रो° — b) Ś1 °मतिगर्ज°; B1 °मतितर्जं°; B5 D3–5 °मभितर्जं° — c) Ś1 K B2 D1 2 G1 नीलेष्वपि, D6 लीलेष्वथ; G2–5 M2 नीलेषु स K4 चोर्मिवत्सु; G6 चोर्जमत्सु Cd cites ऊर्मिमत्सु (as in

वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुंगवस्य ॥ २१
ततो जवेनाभिससार रोषा-
दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २२
ये राजसूयावभृथे जलेन
महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं
बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ २३
स तां परामृश्य सभासमीप-
मानीय कृष्णामतिकृष्णकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथव-
च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ॥ २४
सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः
शनैरुवाचाद्य रजस्वलास्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे
सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ॥ २५
ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य
केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोश नयामि हि त्वाम् ॥ २६
रजस्वला वा भव याज्ञसेनि
एकाम्बरा वाप्यथ वा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी
दासीषु कामश्च यथोपजोपम् ॥ २७
प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा C 2. 2131 B 2. 67. 35 K 2. 89. 47

text) — d) Ś1 K1 transp जग्राह and केशेषु

23 b) T1 G2 मन्त्रजलेन T1 सिक्तः — d) K3 प्रविष्टा, Cd प्रमृष्टा (as in text). Ś1 धृतराष्ट्रात्मजेन

24 a) G3 सभा (for स तां) Ś1 K2 Ñ1 V1 B1–4 6 D2–6 परामृष्य; K4 B5 Dn D1 °कृष्य. G3 सभा° समीपम् K3 स तां परासन्सिनासमीपम् (sic) — b) T1 G3 आनीय्य G1 इति, G2 अथ, G3 अभि- (for अति) K1 B6 D3–6 G6 °मतिकृष्णकेशा, K2 D2 °मपकृष्टकेशां, K4 B2 4 Dn °मतिदीर्घकेशीं (B2 °शा), D2 °मपकृष्य केशान् — d) K3 ददर्श (for चकर्ष)

25 a) K1 सा क्षिप्यमाणा, Ñ1 V1 B1 3 4 आकृष्य°. Ś1 त्वमिता°; T1 नयिता°, G3 [अ]नुमिता° (for नमिता°). — b) K1 B1 Dn(!) °चाथ; G2 5 °चास्मि (for °चाद्य) G2 °स्वलाद्य — c) G1 तु (for च) — d) T1 नेतुं सभां (by transp). G1 3 5 6 M नार्हसे K4 मामनार्थं, D2 G1 °नार्ये°, D3 °नार्यां, G3 (before corr) मदबुद्धे; M2 मामनर्यं

26 Before 26, B6 ins वैश° उ° — a) T1 G3 प्रहसन् (for प्रसभं) K2 V1 B3 D1 2 S (except G1 M1) प्रगृह्य, K3 सनिगृह्य, D3–6 विगृह्य — b) K3 कृष्णेषु केशेषु (by transp) D3–6 रोषादसकृत् (D4 °कृच्च, D6 °कृत्सु), M2 कृष्णेषु सदा स — Before 26cd, K3 ins द्रौपद्युवाच — c) T1 G1 3 5.6 M transp. कृष्णं and जिष्णु Ś1 K1 3 Ñ1 कृष्ण च कृष्णं च (K1 om. च); B3–6 D4 कृष्ण च विष्णु च (D4 om च); G2 जिष्णु च विष्णुं च, D4 भीम च जिष्णु च ❀Cd. कृष्ण हरिं वासुदेवं। कृष्णं नरं अर्जुनं।❀ Dev must have therefore read कृष्णं च कृष्णं च (as in Ś1 K1.3 Ñ1)! — d) K1 चुक्रोश M2 ह (for हि) Ś1 G1 3 5 त्वा (for त्वाम्) K2 Ñ1 V1 B D T1 त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी (T1 °निं), G2 4 त्राणाय विक्रोशय याज्ञसेनी (G4 °नि); M1 त्राणाय विक्रोशय नानयामि हि त्वा (sic) — After 26, K1 (marg sec m) 2 3 ins

535* गोविन्द द्वारकावास कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कुरुभिः परिभूता मां किं न जानासि केशव ।
महिषी पाण्डुपुत्राणामजमीढकुले वधूः ।
साहं केशग्रहं प्राप्ता त्वयि जीवति केशव ।

[(L 1) K1 गोप्तासि, K2 गोप्ता च (for गोविन्द) — (L 3) K2 °माजमीढ° — After line 3, K1 *repeats* line 2. — (L 4) K2 त्वयि केशव जीवति]

27 Before 27, N (except Ś1 K4) T1 G2 4 M ins. दुःशासन उ° (*or* दुःशासन) — a) G3 या (for वा) D3 G2 3 5 M2 याज्ञसेनी — b) K1 च (for the first वा) K1 G6 वाप्यवस्त्रा — c) Ś1 जिता असि, K1–3 D2 6 जिता वा(D6 या)सि, G2 जितासीति G4 चाभि- (for चासि) B6 G1, 3 4 6 M कृता च K4 दासीषु, T1 वासी (for दासी) — d) K2 B1–4 D1.2 सा कामयास्माश्च; K4 कुरुष्वकामश्च, B5 Dn D3–6 दासीषु वासश्च, T1 G M2 °षु काम (M2 °म्य) च K3 यथोपजोषात्; B1, 2 4 5 °योपं; D4 °जुष्ट; Cd as in text

28 Before 28, all MSS ins वैश° उ° (S om उ°) — a) D3 प्रकीर्णकेशा Ś1 पतिता विवस्त्रा, G5 °तार्द्धवस्त्रा

C 2. 2231
B. 2. 67 35
K. 2. 89 47

दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना
शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ॥ २८
इमे सभायामुपदिष्टशास्त्राः
क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे
तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ॥ २९
नृशंसकर्मंस्त्वमनार्यवृत्त
मा मां विवस्त्रां कृधि मा विकार्षीः ।
न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः
सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ॥ ३०
धर्मे स्थितो धर्मसुतश्च राजा
धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलभ्यः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्रं
नेच्छामि दोषं स्वगुणान्विसृज्य ॥ ३१
इदं त्वनार्यं कुरुवीरमध्ये
रजस्वलां यत्परिकर्षसे माम् ।
न चापि कश्चित्कुरुतेऽत्र पूजां
ध्रुवं तवेदं मतमन्वपद्यन् ॥ ३२
धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्राभ्यतीतां कुरुधर्मवेलां

— b) Ś1 व्यवदूय°. G3-6 M2 दु:शासनेनाप्यवधू° — c) G6 श्रीमत्य° G2 °त्यमार्गेण — d) K3 शनैरिमा K3 V1 वाचम् (for वाक्यम्)

29 Before 29, N G6 M1 ins द्रौपद्युवाच (G6 द्रौ only) — a) G3 4 M2 एते (for इमे) K1 G6 उपविष्ट°; B5 D3-6 G3 Cn उपनीत° — b) K3 इवेंद्र° — c) B1. 3 गुरुस्थाने; G5 °स्थानास्तु, Cd as in text Ś1 गुरव एव — d) K2 B1. 2 D1 2 transp अग्रे and एव B6 तेषामेव; G4 तेषां मध्ये K2 नो गृहे K3 B3 स्थातुमेव, B6 स्थातुमग्रे, S (except G2) स्थातुमद्य

30 a) K1 नृशसकर्म, K2 B (except B5) D1 2 T1 G2-6 °कर्मा, K3 D4. 5 M2 °कर्मस् K2 3 °यवृत्तो — b) K1 Ñ1 V1 Dn1 S मा मा (for मा मां) K V1 B D विवस्त्रां कुरु, S विवस्त्रामि(G1 °क्रु, G3 °वि)ति See Addenda K1 4 मा विकर्ष, K2 V1 B1-4 6 D2 मूढचेत (V1 °ता); K3 Dn2 D1m 5 T1 G1. 3 6 मा (Dn2 om मा) विकर्षी ; D1 सुष्ट्वे, M1 मा विपक्षी°, M2 चापि कर्षी° — c) D1 नो, G3 म (for न) K3 नामर्षययुस्तव राजपुम्या — d) Ś1 सेंद्रा च; K1 V1 B5 D3-6 सेंद्रा हि, G2 सेंद्रादि T1 G1 3-6 M सेंद्रा देवा यदि वै ते (G5 6 M1 by transp ते वै) सहायाः (G3 सभाया) See Addenda

31 a) K3 B G3 धर्मेस्थितो Ś1 धर्मपुत्रो महात्मा; K1 3 4 B2 4 Dn °सुतो महात्मा, D1 2 °पुत्रश्च राजा — b) K1 G4 धर्मस्य, T1 धर्म° सु , G1 M1 धर्मो हि (for धर्मश्च) K2 निपुण्योपलभ्य , Ñ1 V1 B5 D3-6 G1 M Cv °णोपलक्ष्य°, T1 G2-6 निपुणैश्च (T1 °णै° स) लक्ष्य° K3 धर्म सूक्ष्मो निपुणेनोपलभ्य° — c) K1 3 4 S (except T1 G5) न चापि (for वाचापि) B1 6 परमाणुमात्रान्; B4 °णुना तु; D4 M2 °णुमात्राम्, G1 परिमाणमात्र — d) K1 (before corr) 3. 4 V1 B (except B2) D (except D1 2) S इच्छामि (for नेच्छामि) K2 B1 2 5 6 D1 2 दोषान् K2 B2 D1 2 च, K4 सु , V1 B1 3-6 Dn D3-6 न, M2 स (for स्व-) Ñ1 परिकीर्त्यमान (for स्वगुणान्विसृज्य) Ś1 विसृजय, D3-6 विसृज्य

32 a) Ś1 K1 B2 4 Dn D4 त्व(Dn2 त्व)कार्यं; K3 4 तु कार्यं (for त्वनार्यं) T1 G2 कुरुराजमध्ये, M1 कुरुवीरवीर — b) K1 यां (for यत्) G2 om यत् Ś1 परिमर्षसे T1 G3-6 M2 ह; G1 M1 त्व; G2 [ऽ]प (for माम्) — c) Ś1 न चैव, D2 स चापि M2 पुरुषे (for कुरुते) K1 च, K3 V1 B1 3 T1 G1-3 5 6 M2 स; Ñ1 स्व ; B6 D1. 2 हि; G4 Cv सु (Cv v l [Sastri's App , p 9] स्व-) (for ऽत्र). Ś1 K1. 2 4 Dn लज्जां; K2 V1 B D1-6 कुत्सा, Cv पूजा (as in text) — d) S (except G1 M1) वल (for ध्रुव) K1 G2 3 तदेवं, K2 V1 B D3 6 त्वदीय, D1 च वीर्यं, D2 तदीय K3 ध्रुवत देवं (for ध्रुवं तवेद) Ś1 *तमन्वपद्येत्; K1 Dn G1 M1 मतमन्वपद्य (Dn2 °पद्यत; G1 °पद्य°), K2 V1 B3-6 D1. 2 4 6 °मभ्युपेता°, K4 °मभ्युपेतु, Ñ1 B1 2 D3 5 °मभ्युपेत°, T1 G2 च समन्ववेक्ष्य (G2 °द्य), G3 6 M2 परमन्ववेक्ष्य (G6 °वेद्य; M2 °पद्य), G4 च ममान्ववद्य; G5 परम स्ववेक्ष्य Cd अन्वपत्य (but gloss प्राप्तवत्यसि, implying अन्वपद्यं!) Text as in K3 only !

33 a) K1 3 घशास्तु; K4 धिकस्तु Ś1 सत्त्व; D5 वश (for नष्ट) — b) Ś1 धर्मस्थितिं, K2 B2 D2 G3. 4 धर्मस्तदा; G6 धर्म्यस्तथा K3 क्षत्रविदं, K4 °विंदो; T1 धर्म एवा; G2 धर्मविदां T1 वृत्तिं — c) K3 G1 यत्राभ्यतीना; K4 Ñ1 V1 Dn T1 G5 6 यत्र ह्यतीतां,

प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ३३
द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं
ध्रुवं तथैवास्य महात्मनोऽपि ।
राज्ञस्तथा ह्रीममधर्ममुग्रं
न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ॥ ३४
तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा
काक्षेण भर्तॄन्कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहा-
न्संदीपयामास कटाक्षपातैः ॥ ३५
हृतेन राज्येन तथा धनेन
रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथार्तया कोपसमीरितेन
कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ॥ ३६
दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णा-
मवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पा-
मुवाच दासीति हसन्निवोग्रः ॥ ३७
कर्णस्तु तद्वाक्यमतीव हृष्टः
संपूजयामास हसन्सशब्दम् ।
गान्धारराजः सुबलस्य पुत्र-
स्तथैव दुःशासनमभ्यनन्दत् ॥ ३८
सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये
ताभ्यामृते धार्तराष्ट्रेण चैव ।
तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां C. 2. 2242 B 2. 67. 46 K 2. 69. 56

B_1 यत्रात्य°; B_3 यत्राप्य°, B_5 यत्र स्व°, D_1 यत्राभ्यतीसा°, D_{3-5} यदाभ्यतीतां, G_2 यत्राह्यधीना, $G_{3.4}$ यत्रा(G_4 अत्र)-ह्यतीतां — [d]) K_3 Dn D_1 G_2 प्रेक्ष्यंति; K_4 G_4 प्रेक्षंत, D_4 प्रेक्षं च, G_3 प्रेक्ष्य; G_6 प्रेक्षन्तु

34 [a]) Ś$_1$ transp द्रोण° and भीष्म° K_3 न वापि; D_{3-6} T_1 $G_{1.2}$ न चास्ति (for च नास्ति) V_1 $B_{1.2.6}$ T_1 G_5 सत्यं; G_4 सत्वर; Cd सत्त्व (as in text) — [b]) K_1 Dn(!) क्षत्तुस्, K_3 अक्षस्, K_4 क्षतुस्, G_6 श्रुतं (for ध्रुव) T_1 तथैवास्य; G_6 तथैवाद्य G_4 °त्मनोसि — [c]) T_1 G_5 राज्ञस्तदा Ś$_1$ ह्येवम्, K_1m -भूतम्; K_2 $B_{3.6}$ D_{1-6} T_1 G भीमम्; B_1 सत्यम् (for ह्रीमम्) Ś$_1$ अधर्मवेला, Dn_2 °मङ्यां; G_3 °मद्य. K_3 राज्ञस्त हीनधर्ममुग्र (sic). — [d]) G_3 ये (for न) Ś$_1$ K_1 लक्षयेयु°, K_4 लक्षंते — After 34, T_1 $G_{3.5}$ ins

536* इमं प्रश्नमिमे सूत सर्वे एव सभासद° ।
जितां वाप्यजितां वा मा मन्यध्वे सर्वभूमिपाः ।

35 Before 35, all MSS except Ś$_1$ $K_{1.3}$ Ñ$_1$ ins वैश° उ° (*or* वैश°) — [a]) K_1 ब्रुवतीं, K_4 T_1 ब्रुवति; $B_{3.4}$ ब्रुवाणा K_1 सुमध्यमां; Ñ$_1$ $B_{1.3.5.6}$ $D_{1.2.4}$ S (except G_3) सुमध्या (for सुमध्यमा) — [b]) Ś$_1$ कात्स्र्न्येन, K_1 T_1 G_{2-6} M_2 कटाक्षेण, Ñ$_1$ कृच्छ्रेण, G_1 M_1 कांक्षेण $K_{2.4}$ V_1 B_2 Dn D_2 भर्तॄन्कटाक्षै° (B_2 °क्षेण), $B_{5.6}$ D_{3-6} पतीन्कटाक्षै ; D_1 भर्तन्कटाक्षि (for काक्षेण भर्तॄन्) K_1 कुपिता ह्यपश्यत्, K_2 B $D_{1.3-6}$ अपि तान°, K_3 कुपिताद्य पश्यत्; D_2 परितान°; G_1 M कुपितान्व° — [c]) D_3 स; G_3 M_1 तान् (for सा) K_2 V_1 Dn_2 $D_{1.2.6}$ कोपपरीतदेहा (D_6 °हात्); G_4 विपदि परीतदेहान् — [d]) D_3 स दीप°

36 [a]) K_3 द्यूतेन, D_5 हृते° (for हृते°) T_1 $G_{3.5}$ तथाविधेन — [b]) Ś$_1$ महार्घैर्, D_3 च मुख्ये (for च मुख्यैर्) D_6 च (for न) G_2 बभूवु° — [c]) Ś$_1$ यथा तथा, K_1 G_1 M_2 यथार्तया°, K_3 °र्तया°, K_4 Dn_1 $G_{4.6}$ यथा तया, B_5 $D_{5.6}$ यथा त्रपा ; T_1 G_5 यथार्तिमत्°, G_2 यथाथ वा B_1 कोपपरीतकेन, G_6 क्रोधसमीक्षितेन — G_1 om from 36[d] up to समीक्ष्य in 37[a] (incl.) — [d]) B_3 तथा (for कृष्णा).

37 [a]) K_2 $B_{1.2}$ D_1 समीक्षमाणाम्, K_3 समक्षकृष्णां, B_6 D_2 समीक्ष्यमाणाम् (B_6m as in text) — [b]) K_1 Dn_2 D_6 $G_{3.4}$ अवेक्ष्यमाणां; K_2 तथा वदीति; $B_{1.2}$ तथा रुदंतीं, $B_{3.4.6}$m अथो रुदतीं, B_6 तथा पतंतीं; $D_{1.2}$ तथा वदंतीं, D_3 G_6 अवेक्ष्यमाणान्, D_4 °क्ष्यमाणा; G_1 °क्षमाणां, $G_{3.5}$ °क्ष्यमाणं, M_2 °क्षमाण° $B_{1.6}$ D_2 G_1 कृपणां, $B_{2.4}$ D_4 °णा; G_3 M °णं — [c]) Ś$_1$ $K_{1.4}$ विधूय, K_2 V_1 B (except B_5) $D_{1.2}$ आकृष्य; G_2 आहूय — [d]) G_4 आदौ च (for उवाच) K_4 Dn(!) सशब्द, B_4 S इवोग्र (G_2 °ग्रा), D_1 इवेदं

38 [a]) B_5 D_{3-5} कर्णश्च G_4 तद्वाचम् — [b]) D_3 हरन् K_1 सशब्द., D_4 °ब्दा, G_6 तथेति — [c]) K_1 सुबल° सुपुत्रस् — [d]) K_4 $D_{5.6}$ °भ्यनदन्

39 [a]) K_1 D_2 सभ्याश्च — [b]) K_4 वाभ्यामृते, V_1 चाभ्या° Ś$_1$ G_1 धृत° (for धार्त°) K_1 धार्तराष्ट्र तथैव — [d]) G_3 द्रष्टु° (for दृष्ट्वा) D_2 °कृष्यमाण, G_3 °कृष्टमाणा — After 39, G_1 M ins

537* दिष्ट विजानन्ति°सङ्क सर्वशास्त्रविशारद ।
उवाच द्रौपदीं भीष्मस्तन्मतज्ञो महामति ।

C 2.2242 B 2.67.46 K 2.69.55 दृष्ट्वा सभायां परिकृष्यमाणाम् ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

न धर्मसौक्ष्म्यात्सुभगे विवक्तुं
शक्नोमि ते प्रश्नमिमं यथावत् ।
अस्वो ह्यशक्तः पणितुं परस्वं
स्त्रियश्च भर्तुर्वशतां समीक्ष्य ॥ ४०
त्यजेत सर्वां पृथिवीं समृद्धां
युधिष्ठिरः सत्यमथो न जह्यात् ।
उक्तं जितोऽस्मीति च पाण्डवेन
तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ४१
द्यूतेऽद्वितीयः शकुनिर्नरेषु
कुन्तीसुतस्तेन निसृष्टकामः ।
न मन्यते तां निकृतिं महात्मा
तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ४२

द्रौपद्युवाच ।

आहूय राजा कुशलैः सभायां
दुष्टात्मभिर्नैकृतिकैरनार्यैः ।
द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्नः
कस्मादयं नाम निसृष्टकामः ॥ ४३
स शुद्धभावो निकृतिप्रवृत्ति-
मबुध्यमानः कुरुपाण्डवाग्र्यः ।
संभूय सर्वैश्च जितोऽपि यस्मा-
त्पश्चाच्च यत्कैतवमभ्युपेतः ॥ ४४
तिष्ठन्ति चेमे कुरवः सभाया-

---

40 G1 om the ref — a) Ś1 अधर्म*क्ष्म्यात्; K1 न धर्मसौक्ष्मान्; K3 G3 न धर्मसूक्ष्म्यात्, G2 नैवार्थसूक्ष्म्यात्, G4 6 न धर्मसूक्ष्मान् Ñ1 B D (except D1 2) T1 G5 6 M1 विवेक्तुं; V1 विवर्तुं; G2 विपत्तु; G3 विवेक — b) B6 वै (for ते) G3 4 प्रश्नमिद — c) Ś1 G4 असौ ह्यशक्त°; K1 अयं ह्य°; K2 B1-3 D1 2 अन्यो ह्यनी(B3 प्यनी; D1 ह्यना)श°, K3 अश्वो ह्यसाक्त° (sic), K4 अश्वाम्यश°; Ñ1 V1 B4-6 D3-6 अस्वाम्यशक्तः (V1 °न्द्र°); Dn1 अन्योन्यशक्तः; G2 Cv (Sastri's Appendix, p 9) अस्वोप्य°, M2 अतोप्य° D1 (sup lin as in text) G5 परितु Ñ1 परस्व; D5 6 पर° स्व, G4 पुनस्त्वा — d) K2 Ñ1 V1 B D (except Dn1 D3) T1 G1 5 6 स्त्रियाश्च

41 a) K2 B3 6 D2 त्यजेद्धि, D1 °जेच्च; D4 G6 °जेत्तु; G3 त्यजेत् (for त्यजेत) B1 त्यजेत्समग्रां (for त्यजेत सर्वां) M2 पृथिवीमपीमां — b) Ś1 धर्मपथ, K4 धर्ममतो; B (except B3) Dn धर्ममयो; G6 सत्यधर्मी (for सत्यमथो) K4 नु; D1 नि (for न) G3 °ष्ठिरो न ह्यधर्मेण जह्यात् — c) K1 (m as in text) यथा (for जितो) — After 41c, G3 ins

538* स धर्म° सौक्ष्म्यात्सुभगे विवेक्तुम् ।
शक्तो जितोऽसीति च पाण्डवेन

— d) Ś1 K2 B3 D2 G1 2 M विवक्तुम्, K3 विविक्त V1 B3 5 एव, B1 4 D3-6 G6 एवं (for एतत्)

42 a) G1 चलात्मा; M छलात्मा (for नरेषु) — b) K4 कुंतिसुतस् Ś1 K1 V1 B1 6 विसृष्ट°, Dn2 निकृष्ट°; G3 निकष्टकाम, Cd as in text. — c) B1 तान्; G3 मां (for तां) G1 3 निकृतिर्. Dn(!) D1 युधिष्ठिर° (for महात्मा) — d) B1 न ते यथा (for तस्मान्न ते). T1 G2-5 प्रश्नमिदं V1 वदामि (for ब्रवी°) G1 °न्न ते प्रश्नमिहात्र युक्त.

43 G3 om (hapl) 43b-45a D1 reads 43 on marg (sec m) — ab) G2 राज्ञा (for राजा) Ñ1 कुशली; B2 3 शकुनै° (B5 °नै), G1 कुशले Ś1 K1.2.4 Ñ1 V1 Dn D1 transp सभायां and अनार्यैः D3.5.6 नैकृतकैर् G4 अशौर्यै° (for अना°) — c) K4 B5 D4-6 द्यूतप्रियो K3 नातिहृत प्रयत्न°; B1 नातिकृते प्र°; G2 3 नातिकृतप्रयत्नै°, Cd as in text D2 द्यूत° प्रियेनातिकृत°. — d) K2 Ñ1 B1 2 4 G1 M2 तस्माद् Ś1 नातिविसृष्ट°; K3 कामनिसृष्ट°, K4 चापि निसृष्ट°, Ñ1 ममभिसृष्ट° (sic), B1 6 नाम विसृष्ट°, G1 M1 ह्यात्मनिसृष्ट°, G2 4 M2 नातिनिसृष्ट°, G6 नात्मनिसृष्ट°. Cn cites निसृष्टकाम, Cv निकृष्ट°.

44 G3 om 44 (cf v l 43) D1 reads 44ab on marg (sec m) — a) K2 सशुद्धभावैर्, B D2-6 M2 संशुद्ध(D4 6 °द्धि)भावो, T1 G4-6 M1 Cv स शु(G4 न शु, G6 सम्रु)द्धकामो Ś1 निकृतिप्रवृत्त°, K3 D4 °तिं प्रवृत्तिम्; Ñ1 °तिप्रयत्न°, D3 °तौ च वृत्तिम्, G4 °तिप्रबुद्धिम् K1 3.4 Dn D1 अशुद्धभावैर्निकृतिप्रवृत्तैर्. — b) Ś1 सबोध्यमान°, K2 अबुद्धिमान, Ñ1 स बुध्यमान°; T1 M1 अयुध्य° K2 B1 6 D2 कुरुपुंगवाग्र्य° K3 अबुध्यमाना कुरुपांडवाग्रा — c) K1 विजितो, K3 B1-3.6 D1 2 स जितो G1 [ऽ]द्य, M2 हि (for ऽपि) K1.3 महात्मा, G6 पियस्यात् (for ऽपि यस्मात्) — d) K2 4 Ñ1 B (except B5) Dn D1 2 G1 पश्चादयं (K2 °यो); D3-6 पश्चाच्चायं (D6 °यत्) (for पश्चाच्च यत्) K3 कैतवम्

मीशाः सुतानां च तथा स्नुषाणाम् ।
समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं
विब्रूत मे प्रश्नमिमं यथावत् ॥ ४५

वैशंपायन उवाच ।

तथा ब्रुवन्तीं करुणं रुदन्ती-
मवेक्षमाणामसकृत्पतींस्तान् ।
दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि
वाक्यान्युवाचामधुराणि चैव ॥ ४६
तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च
स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् ।
वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च
चकार कोपं परमार्तरूपः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

भीम उवाच ।

भवन्ति देशे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १
काश्यो यद्बलिमाहार्षीद्द्रव्यं यच्चान्यदुत्तमम् । C. 2. 2252 B 2. 68 2 K. 2 90 2

K4 अभ्युपैति

45 G8 om. 45ᵃ (of v l 43) Dn2 transp. 45 and 46 — ᵃ) K1 B5 येमे, Ñ1 वेमे, V1 तेमे (for ये°) K3 B3 5 D1-6 गुरव' (for कु°) — ᵇ) G2 (before corr) स्नुषाणां (for सुतानां) G4 यथा (for तथा). — ᶜ) K3 B2 D1 2 सर्वे B5 D3-6 वाक्यमेतद् (for चापि वाक्य) T1 वाच (for वाक्य) Ś1 °क्ष्य सर्वेपि ममापि वाक्यं — ᵈ) T1 G2 4 6 ब्रुवतु, G3 5 M2 प्रब्रूत (G3 °तं); Cd as in text T1 G3.4 प्रश्नमिदं Ś1 विब्रूतेमे प्रश्नमथापि यावत् — After 45, K1 ins ·

539* जितास्मि किं वा न जितास्म्यनेन ।,

while S ins (Cv glosses)

540* न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ।

[= 5 35. 49 — (L 3) T1 नो (for न)]

46 Ś1 K1-3 Ñ1 B3 D1 2 M2 om the ref. Dn2 transp. 45 and 46 — ᵃ) K2 T1 ब्रुवंति, K4 ब्रुवंती, V1 ब्रुवाणां K3 रुदति, K4 रुदंति; V1 ब्रुवाणां; G3 सुदंतीं, M2 वदंतीं B3-5 D3-6 तथा ब्रुवाणा रुदतीं च कृष्णा — ᵇ) B6 समीक्ष्यमाणां, Dn D1 6 G4 अवेक्ष्य° Ś1 K4 Ñ1 B2 Dn कृपणान्, K3 V1 B1 D1 2 निभृतान् (for असकृद्) — ᶜ) K3 दुःशासनस्त्वा परुषाण्य°; G1 M1 °सनस्तां परुषाप्रियाणि (M1 °पाक्षराणि) — ᵈ) K4 वाक्याणि; Dn1 वाक्यान् B5 D3-6 उवाच वाक्यान्यहितानि चैव.

47 ᵃ) K3 B1.3.4 D1 2 S क्लिश्यमानां (B1.4 °णां); B5 D3.4 6 क्षिप्यमाणां (for कृष्य°) See Addenda. — ᵇ) K1 अनिरुध्यमानां; K2 Ñ1 B1 2.5.6 D1-6 M2 अतदर्हणां च (Ñ1 °णाश्च), G1.3 4 अतदर्हमाना, G6 अथ गर्हमाणा — ᶜ) Dn2 युधिष्ठिरे च, S (except M1) युधिष्ठिरस्य — ᵈ) Ś1 Ñ1 B2 G3 रूपं, T1 G1.4.6 M1 रोषं (for कोपं) K1 °र्तिरूपः; K4 B2 G3-6 M2 °र्तरूपं; G1 °थेरूपं

Colophon om in B2 Cd — *Sub-parvan* Ś1 K B1 3-5 D G1 M1 द्यूत — *Adhy. name* B6 द्रौपद्युपालभ°, T1 G3-5 द्रौपदीसभानयन, G1 M द्रौपद्याकर्षण. — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 55, Dn1 67, D8 60 (as in text), S 101 (G4 75) — *S'loka no* K3 T1 M1 50, Dn 54, D1 2 48

61

1 Ś1 K3 4 B3 4 D1 2 4 T1 G5 भीमसेन उ° (for भीम उ°) — ᵃ) Ś1 K4 B5 (m as in text) Dn (!) D1 गेहे; K3 वंश , Ñ1 वेशे, S Cv वे(G1 प)श्या (for देशे) K1 3 बधुक्य°, T1 G2 6 Cv वर्धक्य°, G1 यथक्यं, G3 4 वर्धक्या; G5 वार्धक्य — ᶜ) K2 D3 ते (for न) Ś1 T1 G3 5.6 ताभिरपि, G2 M2 ताभिरुप°. G4 न ताभिरुद दीव्यंति — ᵈ) G2 यदा (for दया) D3 वैवास्ति; T1 G1 2 5 M नैवास्ति, G3 यै(वै?)चास्ति; G4 नेहास्ति, G6 नम्यास्ति (sic) S ते विभो (G5 °भो) (for तास्वपि)

2 ᵃ) K2.4 कोशो (K4 °श्यो), D3 कोश्या, G6 कामो (for काश्यो) K1-3 G1 Cd बलम्, K4 Ñ1 V1 B D धनम् (for बलिम्) K1 4 G4 आहार्षी; K2 3 D3 4 G2

C. 2. 2252 B 2. 68. 2 K. 2 90 2 तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २
वाहनानि धनं चैव कवचान्यायुधानि च ।
राज्यमात्मा वयं चैव कैतवेन हृतं परैः ॥ ३
न च मे तत्र कोपोऽभूत्सर्वस्येशो हि नो भवान् ।
इदं त्वतिकृतं मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४
एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः ।
त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैर्निकृतिप्रियैः ॥ ५
अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते ।
बाहू ते संप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ६
अर्जुन उवाच ।
न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः ।
परैस्ते नाशितं नूनं नृशंसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७
न सकामाः परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।
भ्रातरं धार्मिकं ज्येष्ठं नातिक्रमितुमर्हति ॥ ८
आहूतो हि परै राजा क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ।
दीव्यते परकामेन तन्नः कीर्तिकरं महत् ॥ ९
भीमसेन उवाच ।
एवमस्मिकृतं विद्यां यद्यस्याहं धनंजय ।
दीप्तेऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेयं बलादिव ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
तथा तान्दुःखितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्धृतराष्ट्रजः ।
क्लिश्यमानां च पाञ्चालीं विकर्ण इदमब्रवीत् ॥ ११

आहार्षीद्, D8 अहार्षी — b) T1 G3 6 °न्यदद्भुत — c) K4 तथान्यं G3 °वीपालान् — d) Ś1 नाना (for यानि) K2 D1 2 [उ]पाहरन् (K2 °त्), Ñ1 T1 G1 3-5 M [उ]पानयन् (T1 G1 4 °त्); B1 D6 °हरत; G2 °दधन्

3 d) K3 B3 D3-6 कितवेन K3 हृत, T1 G1 3 M हृता° G2 [आ]हृता° K2 पर; Ñ1 नरै G4 कितवैर्निहृता° परै°

4 a) D1 ते (for मे) — b) B6 भीमस्येशो हि; D5 सर्वस्पर्शो हि, G3 सर्वधेशोभि B2 4 न हि — c) Ś1 Dn इम (for इद) Ś1 K1 Dn G3 त्वतिक्रम; K2 B1 D2 त्वपकृत, B2-4 6 त्वपहृत, D1 त्वया कृत Cd cites अतिकृत (as in text) N1 V1 राजन् (for मन्ये) — d) G4 दृश्यते, G6 पश्यत (for पण्यते)

5 a) K2 V1 B1 2 4 6 D2 त्वनर्हती; K3 4 ह्यनर्हति; G4 ह्यनर्होति Ś1 बालान्; K3 बाल्यात् K1 एषामनर्हती बाला — b) G3 भौरवै (sic) — c) K1 निकृते Ñ1 V1 कृष्यते (for क्लिश्यते) — d) Ś1 K1 3 4 Dn नृशंसैरकृ(K1 °जि)तात्मभि; B2 4 °सैरकृतिप्रियै, T1 °सै° सन्निकृतिप्रिये; G3 °सैर्निकृतप्रियै

6 c) K1 बाहून्; K3 बहु M2 मे (for ते) K2 सम्प्रधा°, K3 4 D6 सम्प्रव°; D4 सम्प्रद°, T1 सम्प्रय°. Ñ1 इमौ बाहू प्रध°

7 a) Ś1 न पुनर्, T1 G4 6 पुरा न (by transp) G3 पुरा न भाषसे न त्वम्, G6 न पुरा भीमसेनार्य — b) Ś1 D3 गदिता; K2 B (except B5) D1 2 उक्तवान्, G1 M1 वदसे (for वदिता). T1 G2-6 M2 ईदृश (T1 °शी; G2 M2 °र्शी; G6 °शा) वदसे गिर (T1 °रिं) — c) Ñ1 नृशसैर्, G2 परैस्तैर्; G4 परैस्तन् Ś1 नाशित सर्वं, D1 नाशनकृत, G1 नाशितस्तेन — d) K4 नृशंस; G1 नृशसैर्, Ś1 नृशंसैरात्मगौरवं; Ñ1 धर्मराजस्य गौरव, T1 नृशंस्यैर्धर्मगौरवः

8 a) T1 असकामा; G3 स न कामा°; Cv as in text K1 (before corr) परं°, K4 परै K3 न सकामो परे कार्य°; G1 न सकामा° परे कार्यो — b) Dn (!) °रोत्तम (for °मम्) Ś1 धर्ममेवावलोकय; K3 °मेव न*त्तम; D4-6 °मेव च(D5 च)रोत्तम; G1 °मेवापरोत्तमं — c) M1 धार्मिक K3 V1 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — d) Ś1 कोतिक्रामितुम्, K1 2 4 N1 V1 B2 4 Dn कोति(K1 को वि; K3 को नि)वर्तितुम् (for नातिक्रमितुम्) K3 B1, 3-6 D1-3 T1 G अर्हसि

9 a) S (except G4 6) आहूतोपि (for °तो हि) G3 परे — b) Ś1 K1 B2 Dn क्षात्र मतम्; K2 Ñ1 V1 B1 3-6 D1 2 S (except G2) क्षत्रधर्मम्; K3 क्षत्रवृत्तम्; K4 क्षात्र वृत्तम् — c) D4 T1 दिव्यते; G1 2 दीप्यते; G3 दीप्यते — d) Ś1 तन्न, K4 तत°; D1 तत्र; D6 त्वन्न° G1 कीर्तिपरं G4 तन्न° कीर्तिर्भविष्यति; M1 तन्न° कीर्तितर भवेत्

10 K3 om 10. G6 om the ref K1 B1, 6 D3 5 6 T1 G1-4 M भीम उ° — a) D4 विद्यां (for त्रि°) K1, 4 Ñ1 V1 B2 4 Dn D1 2 5 एवमस्मिन्कृतं वि(D5 विं)द्या; B5 °मस्मिकृतां विद्यां; T1 G3 5 °मस्य (T1 °मस्या°) कृते विद्या; G1 2 4 6 M Cv ए(G1 M2 नै)यमस्मिन्कृते विद्यां — b) B2 4 5 D (except D2) यदि नाहं; T1 G5 अर्हस्याहं; G3 यस्येस्याह (sic) Cv यद्याह (gloss supplies भवान्) — c) K2 D1 2 G3 सहिते K2 4 D4 बाहु; G3 बाहू — d) Ś1 निगृह्णेह, K1 निक्षिपेय; S Cv प्रक्षिपेय (G3 °द); Cd as in text — After 10, B6 ins. an addl colophon.

11 G2 4 om the ref. — a) T1 G4 तथार्तां (T1 °र्ता) दु खितां (T1 °त) दृष्ट्वा — c) Ś1 क्लेश्यमानां; B D6-8 M1 कृष्यमाणां

याज्ञसेन्या यदुक्तं तद्वाक्यं विब्रूत पार्थिवाः ।
अविवेकेन वाक्यस्य नरकः सद्य एव नः ॥ १२
भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुरुवृद्धतमावुभौ ।
समेत्य नाहतुः किंचिद्विदुरश्च महामतिः ॥ १३
भारद्वाजोऽपि सर्वेषामाचार्यः कृप एव च ।
अत एतावपि प्रश्नं नाहतुर्द्विजसत्तमौ ॥ १४
ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतो दिशः ।
कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥ १५
यदिदं द्रौपदी वाक्यमुक्तवत्यसकृच्छुभा ।
विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा वदतोत्तरम् ॥ १६
एवं स बहुशः सर्वानुक्तवांस्तान्सभासदः ।
न च ते पृथिवीपालास्तमूचुः साध्वसाधु वा ॥ १७
उक्त्वा तथासकृत्सर्वान्विकर्णः पृथिवीपतीन् ।
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य निःश्वसन्निदमब्रवीत् ॥ १८
विब्रूत पृथिवीपाला वाक्यं मा वा कथंचन ।
मन्ये न्याय्यं यदत्राहं तद्धि वक्ष्यामि कौरवाः ॥१९
चत्वार्याहुर्नरश्रेष्ठा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
मृगयां पानमक्षांश्च ग्राम्ये चैवातिसक्तताम् ॥ २०
एतेषु हि नरः सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्तते ।
तथायुक्तेन च कृतां क्रियां लोको न मन्यते ॥ २१ — C 2. 2271 B 2. 68. 21 K 2. 90. 21

---

12 Before 12, B6 ins विकर्ण उ°. — a) D6 याज्ञसेन्यां. K3 ते, K4 वै (for तद्) — b) B5 m G3 पाडवा (for पार्थिवा°) — c) K2 B2–4 5 m 6 D1 2 धर्मस्य, G3 4 वाक्येन G2 अनिवेदयता वाक्य. — d) G2 नरकं, G4 नरका , K3 D1 2 सत्य, G2 सत्यम् (for सद्य) K3 D2 च; B6 हि, D1 य° (for न°)

13 b) B3 कुरुवृद्धौ हि तावुभौ, D3 °वृद्धतमा उभौ, T1 G3–6 °वृद्धाविमावुभौ — c) Ś1 K1. 3 4 समेतौ B3 नार्हत

14 a) K1 3 Ñ1 V1 B3–5 D3–6 G1 M1 भारद्वाजो हि, K4 Dn2 °द्वाजश्च, Dn1 भरद्वाजश्च — 14cd mostly lost in G1 in lacuna — c) K2 B D1–6 T1 G5 कथम्; K4 Dn G6 कुत, V1 अथ (for अत) Ś1 K1 3 4 प्राज्ञौ, G3 प्रश्नाव् (for प्रश्नं) G4 अत एतान्प्रतिप्रश्नं — d) B3 4 नोचतुर्, G3 आहतुर् G4 दशसत्तमौ

15 a) K2 यस्त्वन्ये, Ñ1 अन्ये च, B3 5 D3–6 ये चान्ये — b) Ś1 K3 V1 B3 4 Dn S (except G1 M1) -दिशं — c) Ñ1 पक्षधर्मं (for कामक्रोधौ) — d) K2 B3 D2 ते वदतु, V1 विब्रुवतु; M2 तद्ब्रुवतु K1 यथा अपि, D4 तयामति, G1 यथाविधि

16 a) G3 यदि तद्, G4 यदेतद् — b) K4 शुभा°, D5 °भा, T1 °भ°, G2–5 °भ — c) Ś1 K2 B2–4 6 D2–6 विमृष्य; G3 विसृज्य, G4 वमृश्य (sic) Ś1 तस्या°, K1 3 Ñ1 G2–4 तस्य (for कस्य) K3 कार्यस्य (for क पक्ष°) — d) K1 Ñ1 भवितोत्तम (Ñ1 °त्तर), K3 ब्रुवतोत्तरं, K4 वदतोत्तर° G3 पार्थिवाधवदोत्तर (sic)

17 Before 17, B6 ins वैश° उ° — a) D3 6 G1 सु-; D2 तु (for स) — b) Ś1 स, D3–6 तत्- (for तान्) — c) Ś1 न चैते, K3 नस्वे च (sic), G3 न च मे — d) K3 तामूचु° K1 साधु साधु; G3 साध्वि साधु

18 a) Ś1 तथाविधान्, K3 4 Ñ1 V1 B2 Dn S [अ]सकृत्तथा (for तथासकृत्) — b) G1 3 (before corr) पृथिवीपति° — c) Ś1 K4 Ñ1 V1 B (except B3) Dn G5 6 transp पाणि and पाणौ — d) A few MSS निश्वसन्

19 Before 19, B3. 6 ins. विकर्ण उ° — a) K1 विब्रुवंति महीपाला — b) D4 वः (for वा). — c) Ś1 K1 G4 मन्ये न्या(K1 ना)यं, K3 मन्यवाहं, B2. 3 6 सत्यं न्याय्यं, T1 मन्योन्याहं, G1 मन्येन्योन्यं, G2 मन्येह च D1 यदेवाहं; D3 यदत्राह — d) K4 D2 G1 2 तद्धि- (for तद्धि)

20 a) K2 B1 3 6 D1 2 नृपश्रेष्ठा; V1 नृपश्रेष्ठ, B5 D3 4 6 G2 जनश्रेष्ठा, D5 नत°; T1 G4–6 मुनि°, G1 M जना° श्रे° G3 चत्वार्याह मुनिश्रेष्ठ — b) Dn (!) महीभृतां; D1 °क्षतां, Cn as in text — c) K1 2 B4 D3–5 G2 मृगया. K3 विषयापानमक्षाश्च, K4 B1 3 6 D4 5 मृगया पानमक्षा(K4 °मत्ता, B3 °मुक्षा)श्च — d) Ś1 ग्रामे, S स्त्रीषु Ś1 K2 4 B3 6 D1. 2 G1 °तिसक्तता, K1 °तिसंगमं; K3 Dn1 D3 °तिरक्ततां, Ñ1 V1 °तिशक्ततां, B1 °तिशक्तिता; B2 5 °भिषक्तता, B4 °तिशिक्तता, G2 °तिसक्तिता; G3 °तिसत्तमा°.

21 a) K3 B2 6 D1 2 T1 G5 च, B1 [ए]व, G4 तु (for हि) D1 रत° (for नर°) — D1 om 21cd — c) Ñ1 B3 4 6 यथायुक्तेन B6 D4 G4 om. च K3 D2 कृती; K4 कृता, T1 कृता° B1 यथा नियुक्तेन कृतां — d) D3 G4 क्रिया B3 लोपो (for लोको) T1 G4–6 पश्यति (for मन्यते). Ś1 क्रियां लोकोनुमन्यते, K3 B6 D3 क्रियां लोकोनुवर्तते, V1 नृलोकोय न मन्यते, G3 क्रियां लोके न पश्यति

22 a) Ś1 तदियं, K2 B2 D1 2 यदिदं; B4 पदयं, S

C 2.2272
B 2.68.22
K 2.90.22

तदयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्तता भृशम् ।
समाहूतेन कितवैरास्थितो द्रौपदीपणः ॥ २२
साधारणी च सर्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता ।
जितेन पूर्वं चानेन पाण्डवेन कृतः पणः ॥ २३
इयं च कीर्तिता कृष्णा सौबलेन पणार्थिना ।
एतत्सर्वं विचार्याहं मन्ये न विजितामिमाम् ॥ २४
एतच्छ्रुत्वा महान्नादः सभ्यानामुदतिष्ठत ।
विकर्णं शंसमानानां सौबलं च विनिन्दताम् ॥ २५
तस्मिन्नुपरते शब्दे राधेयः क्रोधमूर्छितः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६
दृश्यन्ते वै विकर्णे हि वैकृतानि बहून्यपि ।
तज्जस्तस्य विनाशाय यथाग्निररणिप्रजः ॥ २७
एते न किंचिदप्याहुश्चोद्यमानापि कृष्णया ।
धर्मेण विजितां मन्ये मन्यन्ते द्रुपदात्मजाम् ॥ २८
त्वं तु केवलबाल्येन धार्तराष्ट्र विदीर्यसे ।
यद्ब्रवीषि सभामध्ये बालः स्थविरभाषितम् ॥ २९

तथेय (T1 G1 °थैव) — b) B1 3.4 विष्ठता (for वर्तता) Dn2 भृता (for भृशम्) K2 B2.5 6 D1–6 व्यसने परिवर्तता (B2 6 °ता); V1 व्यसने तिष्ठता ध्रुव — c) T1 G3 5.6 समानी(T2 °मनि)येन K4 कैतवैर् — d) D3 5 आस्थितौ Ś1 S आस्थिता (T1 G5 °नीता, G3 °हिता) द्रौपदी पणं (G2 °णे)

23 K1 om 23 — a) Ś1 K3 B1 D1 G3 4 M माधारणा; K4 °रणां, G1 °रणे. — b) T1 °निंदिता — c) T1 G3–6 चान्येन — d) B3.5 6 D3 6 कृता (D3 कृतो) पणः, Dn (1) तत पणः; T1 G2.5 6 M2 कृता पणं; G2 4 पणीकृता

24 a) M2 जयं (for इयं) B6 स (for च) — c) G2 विचार्यैव, G4 °र्याह — d) Ś1 D1 विजितामिति, G1 °महं; G3 (before corr) °मिह. D3 अन्यायेन जितामिमां

25 Before 25, B6 ins वैश° उ° — a) K1 2 B3 D1 2 G5 6 महानाद° — b) K2 मध्यनाम् (sic) V1 G3 उपतिष्ठत; D3 (before corr) उदतिष्ठति; G3 उपतिष्ठति. — c) K1 V1 °र्णं शसता चैव; B3 °र्णं संशतां चैव; Dn °र्णं स्तूयमानाना — d) K1 2 4 B D G4 °लं चापि निंद(D4 नंदि)तां, Ñ1 V1 °लं चैव निंदतां; T1 G1 2 M2 °लं च विनिंदितां (G1 °त) — After 25, B6 ins an addl colophon.

26 Before 26, B6 ins वैशं° उ° — a) K3 वाक्ये (for शब्दे) — b) G1 (erroneously) विकर्ण° (for राधेय°) — c) B1 वि- (for प्र) K1 2 B D1–6 विपुल; G3 सुचिर.

27 Before 27, K1.2 4 V1 B D ins कर्ण उ°. — a) K3 D1 2 4 दृश्यते Ś1 K1 Ñ1 V1 B Dn D4 5 °र्णेह, K2 D1 3 T1 G3–5 M °र्णे तु, G1 °र्णोस्मि, G2 6 °र्णेन D3 दृश्यंते हि विकर्णे वै — b) K4 विकृतानि, M2 वै कातानि; Cd as in text V1 D3–6 बहूनि च — c) Ś1 तज्जा°त्तस्य; K1 तजातस्य; K2 B Dn D2–6 तजातस्तद्°, K3 Ñ1 तज्जातस्य, V1 तज्जन्यस्य; D1 तैर्जातस्तद्°; T1 तर्जस्तस्य; G1 स्वजनस्य, G3 तज्ज*स्य Cd cites तज्ज° (as in text) — d) K1 B3 D (except D2 6) G3 Cd अरणीप्रज, K4 अरणिप्रज°, G1 अरणीप्रज; Cv *as in text* — After 27, S ins (Cv glosses)

541* व्याधिर्बल नाशयते शरीरस्थोऽपि संभृतः ।
तृणानि पशवो घ्नन्ति स्वपक्ष चैव कौरव ।
द्रोणो भीष्मः कृपो द्रौणिर्विदुरश्च महामति ।
धृतराष्ट्रश्च गान्धारी भवत प्राज्ञवत्तराः ।

[(L 1) G3 6 नाशयति G1 संभृत, G3 संस्तत — (L. 2) G3 घशिपो (for पशवो) T1 G3 M3 कौरवा — (L. 3) T1 द्रौणी, G2 3 द्रोणिर् — (L 4) G6 भारता (for भवत)]

28 b) Ś1 B3–5 D2–6 चोद्यमाना हि; K1.2 चोदिता अपि; K3 चोद्यमानोपि, K4 V1 Dn (1) चोदिता अपि; S चोद्यमानाश्च (G2 °नास्तु; G3 °नस्य) Text (with secondary crasis) as in Ñ1 B1 2 6 D1 2 — c) K3 corrupt Ś1 कृष्णेन (for धर्मेण) Ś1 Ñ1 V1 D6 G1 विजिता; M2 जीविता (for विजिता) Dn (1) एतां, T1 G2–6 कृष्णां (for मन्ये) — d) A few MSS मन्यते T1 G1 3 5 6 M मन्यंते च नृपात्मजां (G1 °अ°; M °आ°), G3 (before corr) निर्जितां कथ

29 G3 reads 29 twice. — a) K1 2 किं (for त्वं) K2 केवलबालेन — b) K2 3 B1 Dn1 D1 2 G2 धार्तराष्ट्रः Ñ1 V1 °राष्ट्रान् K1 विदीर्यते, K2 V1 B1 3 6 (m as in text) D1 2 विहन्यसे; K3 Ñ1 विदार्यसे; S वदि(G1 पति°, G3 वधि, G4 प्यति)प्यसि, Cd as in text. B3 धार्तराष्ट्रो वदीर्यसे — K4 G5 om 29c–30b — c) G6 य (for यद्). T1 सभा मध्ये — d) K3 बाल° स्थाविर°; D2 G1 2 3 (second time) 4 बाल स्थविर°, D3 बाला[ ] स्थविर°; M2 बाल्य°; G3 (first time) बालं मन्ये नृपात्मज.

न च धर्मं यथातत्त्वं वेत्सि दुर्योधनावर ।
यद्ब्रवीषि जितां कृष्णामजितेति सुमन्दधीः ॥ ३०
कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे धृतराष्ट्रज ।
यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान्पाण्डवाग्रजः ॥ ३१
अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ ।
एवं धर्मजितां कृष्णां मन्यसे न जितां कथम् ॥ ३२
कीर्तिता द्रौपदी वाचा अनुज्ञाता च पाण्डवैः ।
भवत्यविजिता केन हेतुनैषा मता तव ॥ ३३
मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् ।
अधर्मेणेति तत्रापि शृणु मे वाक्यमुत्तरम् ॥ ३४
एको भर्ता स्त्रिया देवैर्विहितः कुरुनन्दन ।
इयं त्वनेकवशगा बन्धकीति विनिश्चिता ॥ ३५
अस्याः सभामानयनं न चित्रमिति मे मतिः ।
एकाम्बरधरत्वं वाप्यथ वापि विवस्त्रता ॥ ३६
यच्चैषां द्रविणं किंचिद्या चैषा ये च पाण्डवाः ।
सौबलेनेह तत्सर्वं धर्मेण विजितं वसु ॥ ३७
दुःशासन सुबालोऽयं विकर्णः प्राज्ञवादिकः ।
पाण्डवानां च वासांसि द्रौपद्याश्चाप्युपाहर ॥ ३८
तच्छ्रुत्वा पाण्डवाः सर्वे स्वानि वासांसि भारत ।
अवकीर्योत्तरीयाणि सभायां समुपाविशन् ॥ ३९ C 2. 2180 B 2. 68. 33 K 2. 90. 39

30 K4 G5 om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) K2 B2 तथा तत्वं, Ñ1 B1 3 4 6 Dn यथावत्व, S (G5 om) तथा वक्तुं (G2 वेत्सि) — ^{b}) G2 धर्मं (for वेत्सि). B5 D3–6 °धनानुज; D1 °धनावर — ^{c}) M2 जित K2 B (except B5) D1 2 एतां (for कृष्णाम्) — G3 om. 30^{d}–32^{a}, G4 om (hapl) 30^{d}–32^{c} — ^{d}) K4 Dn (!) D1 न जितेति, Ñ1 V1 जितेति च Ś1 प्रमत्तधी°; K3 स मदधी, B3 न मदधी°

31 G3 4 om 31 (cf v l 30) — ^{a}) K4 ध्रुवजितां, D3–6 त्वविजितां — ^{b}) K3 धार्तराष्ट्रज K4 corrupt — ^{c}) T1 G2 5 6 M2 यथा (for यदा) M2 सर्वस्य — ^{d}) G1 पांडुनंदनः

32 G3 om. 32^{a}, G4 om 32^{abc} (cf. v l 30). — ^{a}) Ś1 सर्वस्व, K1 सर्वस्य, K2 D1 2 सर्वासु; Dn2 सर्वे स्वे T1 G5 6 अभ्यतरांश्च (G5 °रा च, G6 °राश्च) सर्वस्वा; G2 °रांश्च सर्वस्व Cd cites अभ्यतरा (as in text) — ^{b}) T1 G2 3 5 6 द्रौपदीं च नरर्षभ° (G2. 3 °भ) — ^{c}) V1 धर्मार्जिता — ^{d}) D1 त्वजिता; G2 निर्जिता, G4 न जिता

33 ^{ab}) K2 D1 वाचा त्वनु°, B5 वाचा सानु°, D2 वाचानु°, T1 G1 3–5 M वाचाप्यनु°; G2 वाचा ह्यनु° — ^{d}) G4 हेतुनेष्टा K1 3 मते, G3 कृता (for मता) B4 D6 मम (for तव)

34 ^{a}) K2 Ñ1 B1 3 6 D1 2 मन्यसेय, K3 न मन्यसे, D3–6 मन्यसे यत्, S अह मन्ये K1 सभामध्यम् — ^{b}) K2 एकवाम्सा, K4 D2 3 °ससा, D1 °ससा, G2 4 M2 °ससीं — ^{c}) K1 3 G1 °णापि; B5 D3–6 °ण हि, T1 °णति (for °णेति) K2 ता चापि (for तत्रापि) — ^{d}) Ś1 K1 2 4 B (except B4) Dn D2 G2 M2 °मुत्तम

35 ^{a}) K1 3 4 B3 S स्त्रियो; D3 स्त्रियां K2 देवीर्, G1 M2 वेदैर् — ^{b}) K4 °नंदन; T1 °न° — ^{c}) K1 अय Ś1 त्वनेकपुरुषा, K1 3 4 °वसना; K2 V1 B2–5 D1–6 °पतिका (K2 °कां, V1 D3 °गा) — ^{d}) K1 3 बंधुकीति (K3 °र्ति), T1 G वर्धकीति

36 ^{a}) K4 B1 3 D3–6 T1 G5 अस्याः सभायां नयनं; G1 3 4 (hypermetric) अस्या° सभायामान(G3 before corr °ना)यन, G2 अस्या सभायामानायां. — ^{cd}) K2 B1 2 6 D2 एकवस्त्रधरत्वं; T1 G3 एकाबरधरं त्व K1 2 D1 2 G2 वा अथ; B3 चप्यथ (sic), Dn1 वा प्राप्य (for वाप्यथ) Ś1 K1 3 4 Dn1 विवस्त्रतां

37 ^{a}) K3 तथैषां, V1 यथास्या, T1 G2 3 5 M1 यच्चैतद्; G1 4 यच्च तद्; M2 यच्चैव D6 द्रविड, M2 द्रौविण — ^{b}) K1 वैषा (for चैषा) G4 एष (for ये च) — ^{c}) K2 B1 6 D1 2 °लेन च; D3 °लेन हि; D4 M1 °लेन ह G4 सौबलेन हत° सर्वं — ^{d}) G4 मम (for वसु)

38 ^{a}) K2 सुबलो K3 G4 दु°शासनस्तु बालोऽयं — ^{b}) G3 विकीर्णं° Ś1 प्राज्ञसमत°, K1 G4 प्रज्ञयाधिक°; K3 प्राज्ञतात्रिक°, K4 °शागिर°; Ñ1 °वातिक°; V1 B5 °वाचिक°, Cd as in text — ^{d}) Ś1 K1 3 °श्चाप्यपाहर; D4 °श्चाभ्युपाहर K2 °हरत्

39 Before 39, K3 S ins वैशं°. — ^{a}) V1 B3–5 D3–6 श्रुत्वैव (for तच्छ्रुत्वा) — ^{b}) D3 स्वस्व° (for स्वानि) — ^{d}) K1 2 D4 G1 3 समुपाविशत् — After 39, B6 ins. a colophon

40 ^{a}) G1 3 5 राजा (for राजन्) — ^{c}) G1 सहाक्षिप्य, M2 समाकृष्य — ^{d}) K3 विचक्रष्टु, V1 B3 G1 व्यव°, B5 Dn2 D3–6 व्यप(Dn2 °पा, D6 °व)हर्तुं, Dn1 D1 T1 G3 M2 व्यपाक्रष्टु, G2 [अ]प्यपक्रष्टु Ś1 * क्रष्टुमुपचक्रमे — After 40, B1 D2 ins a colophon, while K1 (marg sec m) ins

C 2. 2290 B 2. 68 40 K 2 90 40 ततो दुःशासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपक्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ४०

आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशां पते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ४१

542* वैशंपायन उवाच ।
गोविन्द द्वारकावास कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कुरुभिः परिभूता मा किं न जानासि केशव ।
महिषीं पाण्डुपुत्राणामाजमीढकुले वधूम् ।
साहं केशग्रहं प्राप्ता त्वयि जीवति केशव ।

Then follows 544* — On the other hand, Dn D1 (marg.) 4 5 (marg. sec. m. from चिन्तितो in line 1) ins. (Cn glosses) after 40

543* वैशंपायन उवाच ।
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ।
गोविन्द द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ।
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन ।
कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम् ।
इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रारुदद्दुःखिता राजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ।
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ।
त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् ।

[(L. 11) Dn1 D4 सद्म, Dn2 D1 पद्म, D5 सद्मः (for पद्भ्यां).]

— Dn D1 4. 5 (marg. sec. m. line 1) cont. (Cn glosses) K1 (marg. sec. m.) ins. after 542*; K2–4 V1 B2–6 D3 6 ins. after 40; B1 D2 ins. after the addl. colophon; G5 ins. after 550*

544* कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।
ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा
समावृणोत्तां विविधवस्त्रपूगैः ।

[Before 544*, K2–4 V1 B D3 5 read वैशं° उ°. — (L. 1) K3 transp. कृष्णं and विष्णुं; K1 कृष्णं, K4 V1 B1 5 D3–6 जिष्णुं (for विष्णुं). — (L. 2) K3 चुक्रोश च (for विक्रोशति). — (L. 3) K1 ततश्च, K3 B6 D3–6 ततोथ. — (L. 4) K2 B2 5 D1 2 G5 om. तां; K4 V1 Dn वै (for तां); K1 3 °पैश्च वस्त्रैः, K4 Dn °पैः सुवस्त्रैः, B1 (m. as in text) °धैर्वस्त्रयुग्मैः; B2 °धैर्वस्त्रपुण्यैः.]

— Similarly, after 40, G2 ins.:

545* सा तत्काले तु गोविन्दे विनिवेशितमानसा ।
त्राहि मां कृष्ण कृष्णेति दुःखादेतदुदाहृतम् ।

Here G2 reads lines 3–4 of 547*, and then cont.:

546* त्वया सिंहेन नाथेन रक्षमाणामनाथवत् ।
चकर्ष वसनं पापः कुरूणां संनिधौ मम ।

Similarly, S (except G1 M2) ins. after 40 (G2 after 546*, except that lines 3–4 are transp. before 546*):

547* अपकृष्यमाणे वसने विललाप सुदुःखिता ।
गोविन्देति समाभाष्य कृष्णेति च पुनः पुनः ।
शङ्खचक्रगदापाणे द्वारकानिलयाच्युत ।
गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागताम् ।

[(L. 1=a variant of 41ab) G2 विकृष्यमाणे, G2 अ[? आ]कृ°, G6 अपक्षयमाणे (?). — After line 1, T1 G5 ins.:

548* श्रुतं मया वसिष्ठेन पुरा गीतं महात्मना ।
महत्यापदि संप्राप्ते स्मर्तव्यो भगवान्हरिः ।

— After line 2 of 547*, T1 ins.:

549* मनसा चिन्तयामास देवं नारायणं प्रभुम् ।
आपत्स्वभयदं कृष्णं लोकानां प्रपितामहम् ।
द्रौपदी ।

which (except for the reference) is found below, after 41ab, in G3 4 M1. — Lines 3–4 of 547* are transp. before 546* in G2.]

— T1 G4 5 cont. after 547*:

550* हा कृष्ण द्वारकावासिन्कासि यादवनन्दन ।
इमामवस्थां संप्राप्तामनाथां किमुपेक्षसे ।,

which in G5 is followed by 544*.

41 K3 T1 G3 5 om. 41ab (cf. line 1 of 547*). — a) K1 विकृष्यमाणे, G1 3 4 6 M2 अप(G3 °व)कृष्यमाणे (hypermetric). — b) K2 B2 6 D1–6 च; G3. 4 तद् (for तु). — After 41ab, G3 4 M1 ins. 549*. — After this, G5 4 M1 cont. T1 G5 (which om. 41ab) ins. after 550*:

551* तस्य प्रसादाद्द्रौपद्याः कृष्यमाणेऽम्बरे तथा ।
[T1 यस्य (for तस्य). G4 M1 सदा (for तथा).]

— d) K1 °दनेकधा, Dn1 °श्च केशव. — After 41, K1 (marg. sec. m.) 3 ins.:

552* अष्टोत्तरशतं यावद्वसनं प्रचकर्ष ह ।
[K3 एकोत्तर° (for अष्टोत्तर°).]

On the other hand, K2 4 V1 B D T1 G5 ins. (Cn glosses) after 41:

553* नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ।

ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्घोरनिस्वनः ।
तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वमहीक्षिताम् ॥ ४२
शशाप तत्र भीमस्तु राजमध्ये महास्वनः ।
क्रोधाद्विस्फुरमाणोष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ॥ ४३
इदं मे वाक्यमादद्ध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ।
नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ४४
यद्येतदेवमुक्त्वा तु न कुर्यां पृथिवीश्वराः ।
पितामहानां सर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ४५
अस्य पापस्य दुर्जातेर्भारतापसदस्य च ।
न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं युधि ॥ ४६
तस्य ते वचनं श्रुत्वा सर्वलोकप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ४७
यदा तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः ।
ततो दुःशासनः श्रान्तो व्रीडितः समुपाविशत् ॥ ४८
धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समभूल्लोमहर्षणः ।
सभ्यानां नरदेवानां दृष्ट्वा कुन्तीसुतांस्तदा ॥ ४९ C 2 2305 B 2.68.56 K omitted

---

[(L. 1) B2 D4 नानारागविचित्राणि, T1 °रागविरागाणि — (L. 2) K4 प्रादुर्बभूवु D4 प्रति° (for परि°)]

42 K4 om 42 — b) Ñ1 तत्राभूद्. Ś1 D2 घोर° निःस्वन, Dn(1) °दर्शन°. — c) Ś1 तदद्भुततमं, G3 तमद्भुततमं — d) G2 प्रेक्ष्य K1 V1 B6 D3–6 T1 G3–6 सर्वे महीक्षित° (D4 °ता), K2 B2–5 Dn D1 2 M2 सर्वे महीभृत°, Ñ1 B1 सर्वे (B1 °र्वं) महीक्षितां, G1 2 M1 सर्वे सभासद°. See Addenda — K3 V1 B D ins after 42 K4 (which om 42) ins after 553*

554* शशासुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ।

[K2 B1 D2 कुत्सयन्, V1 हासित]

On the other hand, S ins after 42

555* धिग्धिगित्यशिवां वाचमुत्सृजन्कौरव प्रति ।

[G1 2 °त्यनिश G1 M2 अब्रुवन्, G2 उत्सृज्य]

Thereafter S reads 48

43 a) K1 V1 B6 D3–6 शशाप भीमसेनस्तु — b) K1 S (except G2) सभामध्ये; K3 राजमध्य Ś1 K1–3 Ñ1 B1, 2, 4 Dn D1 2 बृहत्स्वनः (B1 2 °न), B3 महस्वन°; B6 (m as in text) वृकोदर°; G1, 2 M2 महास्वरं (G1 °र°) — c) Ś1 B2 4 5 Dn1 D1, 6 M1 क्रोधाद्विस्फुरमाणौष्ठो (Dn1 °ष्ठौ); K Ñ1 V1 B1 3 6 D3–5 क्रोधा(K3 क्रौधा)त्प्रस्फुरमाणौष्ठो (K1, 3 D2 3 °णोष्ठो, K2 °णौष्ठौ); G2 क्रोधवि° °णोष्ठो. — d) B6 °ष्य कलेवरं

44 Before 44, K4 Ñ1 B3 ins भीमसेन उ°; B2 4–6 Dn D6 भीम उ° — a) Ś1 °मादत्स्व; K1 °मारब्ध, K4 °मादत्व — b) K2 B1, 2 6 D1 2 पार्थिवा (for क्षत्रिया) — c) T1 नरैर्धन्यो — d) K1 चाप्यो. K2 यपिष्यति; D1 वदी°; G2 वधि°, G4 विवक्ष्यति G1 न कृत हि कृतं यथा.

45 B6 transp 45 and 46. — a) K2 D1, 2 यदेतदेवम्; G1 यदेवमेवम्, G2 अथैतदेवम्, G3 4 यद्येवमेतद्. K2 D1 उक्ता Ś1 K1 3 Ñ1 च; K4 Dn D1 [अ]ह, D5 नु (for तु). — b) D1 कुर्यंति (for न कुर्यां). G4 पृथिवी° वरा°. G1 न कुर्यात्पृथिवीश्वरः — c) K4 Dn पूर्वेषां — d) K2 4 Dn1 D3 °प्नुयात्

46 B6 transp. 45 and 46. — a) K1, 2 B1, 4, 5 D1–6 M2 दुर्जातेर्; Dn(!) दुर्बुद्धेर् — b) Ś1 D4–6 भरताप°; K3 परिताप°, S (except G5 6) भारतापश°. B3–5 D3 5, 6 ह (for च) — K2 om. 46d–59a. — d) K1 यद्, B1, 3 D2 [अ]थ (for चेद्) B6 D2 यदि; S (except G2, 5) रणे (for युधि) — After 46, B6 ins. an addl. colophon

47 K2 om 47 (cf v l. 46). Before 47, K4 V1 B D ins. वैश° उ° — a) B1 2 6 D1 2 S (except G5, 6) तद् (for ते) K (K2 om) Ñ1 V1 B3–5 D (except D1 2) G5 6 तद्वच (for वचनं) — b) Ś1 सर्वे रोमप्रहर्षण; K1 Ñ1 सर्वलोमप्र°; K3 सर्वे लोकप्र°; K4 रौद्र रोमप्र°; V1 B1 2 6 D1 2 सर्वलोकप्रकंपनं; B3, 4 सर्वे लोमप्रहर्षणं; Dn(!) रौद्रं लोमप्र°. — B4 om. (hapl.) 47c–49b. — c) K3 दुर्बलां; V1 B3 D3–6 विपुलां (for बहुलां). — d) Ś1 प्रकुत्स्य; K1 3 कुत्सयन्, V1 G5 6 कुत्स्य तं, G3 कुत्सितं

48 K2 B4 om. 48 (cf v l 46, 47). S reads 48 after 555* (cf v l 42) — a) K1 G1 राशि — b) K1 समाविशत्, K3 समाचिता , D1 समन्वित°; D2 समापितः; D5 °हित°. — c) D2 T1 G4–6 तदा (for ततो) Ś1 Dn1 T1 शान्तो — d) S (mostly) व्रीलितः.

49 K2 om 49 (cf v l 46), B4 om 49ab (cf v l 47). — a) K1 3 G3 5 6 धिग्धिक्शब्दस्, B2 D1 2 धिक्शब्दश्च, T1 धिग्धिक्चजस् (sic) K3 T1 तत्र तत्र G1 2 M धिक्कार° (M2 धिक्शब्द°) सुमहांस्तत्र; G4 धिक्शब्दस्तत्र तत्रासन्. — b) D3 °भूल्लोक°, S (except G5 6) °भूद्रोम° Ñ1 om. 49c–50d — d) V1 B3–5 D3–6 पाण्डु° (for कुन्ती°) V1 Dn (!) M1 तथा (for तदा).

C. 2. 2306 B 2. 68 57 K 2. 90 59 न विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतमिति स्म ह ।
स जनः क्रोशति स्मात्र धृतराष्ट्रं विगर्हयन् ॥ ५०
ततो बाहू समुच्छ्रित्य निवार्य च सभासदः ।
विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१

विदुर उवाच ।

द्रौपदी प्रश्नमुक्त्वैवं रोरवीति ह्यनाथवत् ।
न च विब्रूत तं प्रश्नं सभ्या धर्मोऽत्र पीड्यते ॥ ५२
सभां प्रपद्यते ह्यार्तः प्रज्वलन्निव हव्यवाट् ।
तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः प्रशमयन्त्युत ॥ ५३
धर्मप्रश्नमथो ब्रूयादार्तः सभ्येषु मानवः ।
विब्रूयुस्तत्र ते प्रश्नं कामक्रोधवशातिगाः ॥ ५४
विकर्णेन यथाप्रज्ञमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः ।
भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विब्रुवन्तु यथामति ॥ ५५
यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽर्धं समश्नुते ॥ ५६
यः पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः ।
अनृतस्य फलं कृत्स्नं संप्राप्नोतीति निश्चयः ॥ ५७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

---

50 K_2 $\tilde{N}_1$ om 50 (cf v l 46, 49) — ^{a}) B_1 हि ब्रुवति; S (except $G_{5.6}$) ब्रुवति हि (for विब्रु°) — ^{b}) $G_{3.5}$ प्रश्नमेतद्; G_4 °मेताव् (for °मेतम्) K_4 प्रश्नमेतत् मिति स्मरन् (sic) — D_5 om 50^c–51^b — ^{c}) K_3 $B_{3.4}$ Dn_1 T_1 $G_{5.6}$ M_1 सज्जन ; B_1 Dn_2 सुजन°, G_2 राजान V_1 $B_{5.6}$ $D_{1.2}$ स ज(V_3 B_5 सज्ज)न क्रोशते त(B_5 स्मा)त्र; G_1 स जातक्रोधितस्तत्र; M_2 स जात. क्रोधिता स्मात्र — ^{d}) G_3 धार्तराष्ट्रान्.

51 G_6 om 51–55 K_2 om 51 (cf v l 46), D_5 om 51^{ab} (cf v l 50) — ^{a}) K_1 Dn_1 D_1 G_2 बाहुं (K_1 °हु) K_3 समुत्सृज्य; K_4 Dn °त्क्षिप्य; $\tilde{N}_1$ B_1 °त्सृत्य, V_1 S (G_6 om) °त्सृत्य — ^{b}) K_1 D_1 निवार्यं — ^{d}) K_1 श्लक्ष्ण (for इद)

52 K_2 G_6 om 52 (cf v l 46, 51) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $\tilde{N}_1$ T_1 G_{1-4} M om. the ref — ^{a}) $Ś_1$ $D_{2.5.6}$ T_1 G_{2-5} °क्त्वैव; K_1 °क्तेय, K_3 °क्त्वैपा; K_4 °क्तोव; D_4 °क्तैव, D_5 °क्तौव — ^{b}) K_1 Dn $D_{1.2.4}$ G_1 M_2 रौर° K_1 $B_{1.2.4.6}$ Dn स्वनाथ° — ^{c}) K_1 विकृतकं (for विब्रूत तं) $Ś_1$ धर्मं (for प्रश्नं) — ^{d}) V_1 $B_{1.2.6}$ हीयसे, G_1 पीड्यते, G_4 विद्यते, Cd पीड्यते (as in text) $Ś_1$ सभ्यधर्मो हि पीड्यते; D_2 सत्या धर्मोपहीयते

53 K_2 G_6 om 53 (cf v l 46, 51) — ^{a}) $Ś_1$ प्रतपते Dn_1 स्मार्त°, S (G_6 om) प्रश्न° (T_1 °श्न) (for ह्यार्त) K_4 सभां मध्ये प्रतेपद्य (sic) — ^{c}) K_3 सर्वेण; G_3 समेत्य (for सत्येन) — ^{d}) D_1 सभा (for सभ्या°) G_2 प्रशम°

54 K_2 G_6 om 54 (cf v l 46, 51) — ^{a}) Dn_1 D_1 M_2 धर्मं; T_1 G_5 धर्म्यं (for धर्म-). $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{2.4.5}$ Dn °मतो (for °मथो) G_2 ब्रूयुर् (for ब्रूयाद्) — ^{b}) $K_{3.4}$ B_6 G_3 आर्त(K_3 आत्त)सभ्येषु; V_1 $B_{2.4}$ Dn आर्य° सत्येन; $B_{1.3}$ आर्त° सत्येन, B_5 $D_{1.2}$ आर्त° (D_1 °र्यं°) सत्येषु; $G_{1.2}$ M_1 एतत्सत्येन; M_2 आप्त° सभ्येषु K_1 $G_{2.3}$ मानवा°, D_2 येन स $\tilde{N}_1$ धर्मदर्शी सभासद° — ^{c}) $\tilde{N}_1$ B D_{1-6} तस्य (for तत्र) $Ś_1$ K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{3.4}$ Dn त (for ते) K_4 प्रस्य T_1 G_{3-5} M ते न ब्रूयु(M_2 °त)स्तत° प्रश्न; G_1 ते न ब्रूत कथं प्रश्न; G_2 न ब्रूयुश्च तत प्रश्नं — ^{d}) K_1 $\tilde{N}_1$ S (G_6 om) °वशानुगा ; K_3m $_4$ V_1 Dn D_1 °बलातिगा (K_3 orig lacuna), $B_{1.3-5}$ D_{3-6} °विवर्जिता°; Cd as in text.

55 K_2 G_6 om. 55 (cf v l 46, 51) — ^{a}) G_1 विकर्णो न, G_2 विकीर्णेत $Ś_1$ यथैवायम्; $K_{1.3}$ D_2 $G_{3.4}$ M_1 यथाप्रश्नम्; $B_{1.6}$ °प्रश्न°, G_1 °प्राज्ञम् — $D_{1.2}$ om (hapl) 55^{bc} — ^{b}) $Ś_1$ उक्ता° प्रश्नो; K_3 एतत्प्रश्नो; $B_{1.6}$ पूर्वमुक्तो; G_2 उक्तमुक्त G_1 उक्तप्रश्नो नराधिप° — ^{c}) D_3 विदितो (for भवन्तो) $Ś_1$ K_1 B D_6 (by corr) [ऽ]पीह; $D_{5.6}$ (orig) [ऽ]पि इ, G_2 सहि- $Ś_1$ धर्मं (for प्रश्न) — ^{d}) K_1 विकुर्वंतु; D_4 G_3 (before corr) विब्रुवति; G_4 अब्रुवन्तु D_1m नराधिपा°, G_3 M_2 यथामति°

56 K_2 om 56 (cf v l 46) Before 56, T_1 G_5 ins विदुर — ^{a}) M_2 ये[ऽ]भि- (for यो हि) B_1 नु न (for न वि) — ^{b}) = 57^b $Ś_1$ $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ T_1 G_{3-5} सभागत°, D_5 (inf lin as in text) सता गत°, $G_{5.6}$ समागत — G_2 om (hapl) 56^c–57^b — ^{c}) D_1 अमृते, T_1 अनृतो K_1 वा, M_2 यो (for या) T_1 G_5 M_2 फलप्राप्तिस् G_4 अनृते यातनाप्राप्तिस् — ^{d}) G_3 तस्य B_3 $D_{1.2}$ तस्यार्धं स स(D_1 °र्थं सम)मश्नुते, G_6 तस्या अर्धं सम°.

57 K_2 om 57 (cf v l 46), G_2 om 57^{ab} (cf v.l 56) — ^{b}) = 56^b $Ś_1$ $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ T_1 G_{3-6} M_1 सभा(G_6 °मा)गत° — ^{c}) D_1 अमृतस्य K_4 सर्वं (for कृत्स्न) — ^{d}) $Ś_1$ समाप्नो°, K_1 V_1 $B_{3.4}$ Dn G_4 स प्राप्नो°; B_5 D_{5-6} यत्प्राप्नो°. G_3 निश्चित° (by corr °य°) $\tilde{N}_1$ स प्राप्नोति न संशय°; $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ $G_{1.2}$ M_1 प्राप्नोती(G_1 स प्राप्नो°, M_1 सम्प्राप्नो)ति विनिश्चयः

प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ५८
प्रह्लादो नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः ।
कन्याहेतोराङ्गिरसं सुधन्वानमुपाद्रवत् ॥ ५९
अहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येप्सया तदा ।
तयोर्देवनमत्रासीत्प्राणयोरिति नः श्रुतम् ॥ ६०
तयोः प्रश्नविवादोऽभूत्प्रह्लादं तावपृच्छताम् ।
ज्यायान्क आवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि मा मृषा ॥ ६१
स वै विवदनाद्भीतः सुधन्वानं व्यलोकयत् ।
तं सुधन्वाब्रवीत्क्रुद्धो ब्रह्मदण्ड इव ज्वलन् ॥ ६२
यदि वै वक्ष्यसि मृषा प्रह्लादाथ न वक्ष्यसि ।
शतधा ते शिरो वज्री वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ६३
सुधन्वना तथोक्तः सन्व्यथितोऽश्वत्थपर्णवत् ।
जगाम कश्यपं दैत्यः परिप्रष्टुं महौजसम् ॥ ६४

प्रह्लाद उवाच ।

त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैवस्येहासुरस्य च ।
ब्राह्मणस्य महाप्राज्ञ धर्मकृच्छ्रमिदं शृणु ॥ ६५
यो वै प्रश्नं न विब्रूयाद्वितथं वापि निर्दिशेत् ।
के वै तस्य परे लोकास्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ६६

कश्यप उवाच ।

जानन्न विब्रुवन्प्रश्नं कामात्क्रोधात्तथा भयात् । C 2. 2323 B 2. 68. 74 K 2. 90. 76

58 K2 om 58 (cf v l 46) — a) K1 D6 प्रह्रादस्य च, G2 प्राह्लादेश्चैव K1 संवादो — d) D3 G2 मुनेरांगी° Cd cites आङ्गिरसस्य (as in text)

59 For 59 ff see Addenda. — K2 om. 59a (cf. v l 46) — a) K1 D6 प्रह्रादो. — b) K2 पुत्रस्तस्य विरो° — c) Ś1 कन्याहेतोरंगिरसं, D3 °रागीरसं; G1 कन्या हेमवती नाम

60 b) D1 °प्सयादित° — c) D1 ततो, G5 तावद् (for तयोद्)

61 b) K1 D6 प्रह्रादं G2 प्रह्लादस्तत्र पृच्छतां — c) B1 D1 ज्यायान्न B1 अथा° (for क आ°) D2 °रेकं — d) K1 M2 विमूहि; G3-6 विब्रूत K2 मारिषा, D3 मां नृप (for मा मृषा)

62 Before 62, B6 ins विदुर उ°. — a) Ś1 K4 Dn D1 स मृषावचनाद्भीतः; G3 4 स वै वि(G4 हि)वचनाद्भीतः (G3 before corr. °द्भूय°); Cn v as in text — b) K3 4 Ñ1 B2 4 G6 विलोकयन्; B1 3 5 Dn G1 विलोकयत्; D1, 2 5 व्यलोकयन्; G5 M2 अलोकयत् — c) G1 तद् (for त) G4 सुधन्वा न ब्रवीत्क्रुद्धो — d) G4 इवोज्वलन्

63 Before 63, B6 ins सुधन्वोवाच — a) V1 B2 6 D1 2 यदि वा K2-4 G1 वक्षसि, T1 वक्ष्यसे — b) Ś1 प्रह्लाद वां, K1 D6 प्रह्रादाथ K2-4 G1 वक्षसि Ñ1 प्रह्लादो न भविष्यसि, D3 प्रह्लादाय विनक्ष्यसि — d) Ñ1 वज्रेण निहनिष्यति; B3 वज्रेणापहरिष्यति

64 a) Ś1 K1 B1 3 5 6 D1-6 T1 G1 स, K3 M2 तु (for सन्) — b) K3 पथितो; G2 व्ययते, Cd as in text Ś1 B2 D2 G2 °पत्र° (for °पर्ण°) — c) M1 जगाद B5 D2-5 T1 G1, 3-6 M काश्यप G2 जग्मतु काश्यपान्दैत्यौ — d) K2 परिद्रष्टुः Ñ1 V1 B (except B1) D1-4, 6 (before corr) S धृतराष्ट्र (G3 5 6 M1 °ष्ट्रं) See Addenda Ś1 जनाधिप (for महौ°) — After 64, K1 (marg sec m) ins. an addl colophon (*adhy.* *no* 57)

65 D6 प्रह्राद उ°, G3 प्रह्लादौ — a) M2 त्वा (for त्व) K3 हि (for वै) Ś1 विज्ञात; K1 सर्वज्ञ — b) K1 3 D1 2 G3 4 देवस्येहासु(D1 °हाम°, G4 °ह सु)रस्य च; G1 M2 दैवस्यैवासु(M2 °स्येह सु)रस्य च — c) Ś1 B2 D1 3 (*sup lin* as in text) 4 5 (m as in text) 6 ब्राह्मस्य च, G1 ब्राह्मण स, G2 M °ण सन् (for °णस्य) Ś1 महाबुद्धे; K Dn G1 °भाग, G2 °प्राज्ञो — d) B1 °कृत्स्नम्. S (except M2) इमं (for इद)

66 a) S (except G5 6) हि (for वै) Ś1 प्रासं (for प्रश्न) G4 तु (for न) — b) Ñ1 चापि, Dn (!) G6 चैव; T1 G1 2 4 5 M वा वि° (for वापि) Ś1 K1-3 हितं चापि न (K1 नैव वि°; K2 चैव वि, K3 चैव) निर्दिशेत् — c) K4 D4 6 किं तु, B5 D3 5 किं नु, T1 G1-3 5 M के च; G4 केचित् (for के वै) K4 D3-6 लोके (for लोकास्) — d) G2 तं ममा°, G3 सत्यमा°, G5 तान्ममा°.

67 B5 D3-6 S (except M1) काश्यप उ° (S MSS om. उ°) — B2 om 67a–68b — a) K4 Ñ1 V1 Dn प्रश्नान् Ś1 जाननप्यब्रवीत्प्रश्नान्, B1 जानन्प्रश्नं च न ब्रूयात्, B5 M1 जानन्नपि ब्रुवन्प्रश्नं, B6 D1 2 जानन्न विब्रुयात्प्रश्नं (D1 °श्नान्), T1 G2-6 M2 प्रश्नान्यो हि (M2 प्रश्न यो) न विब्रूयात् Cn interprets text as जानन्+अविब्रु° Cd cites विब्रुवन् (as in text) — b) K1 4 B5 G1 कामक्रोधात्; K2 कामात्क्रोधो (sic), B1 कामलोभ K4 Ñ1 V1 B3 4 Dn T1 G3-6 transp तथा (B3 तदा) and भयात् K3 corrupt. — c) K4 G4 सहस्रान् — d) Ś1 K1-3 V1

: 2 2323 : 2. 61. 74 2. 90 76

सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ ६७
तस्य संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
तस्मात्सत्यं तु वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥ ६८
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ६९
अर्धं हरति वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु ।
पादश्चैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति निन्दितम् ॥ ७०
अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ ७१
वितथं तु वदेयुर्ये धर्मं प्रह्लाद पृच्छते ।
इष्टापूर्ते च ते घ्नन्ति सप्त चैव परावरान् ॥ ७२
हृतस्वस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चापि यत् ।
ऋणिनं प्रति यच्चैव राज्ञा ग्रस्तस्य चापि यत् ॥ ७३
स्त्रियाः पत्या विहीनायाः सार्थाद्भ्रष्टस्य चैव यत् ।

B3 4 प्रविर्मुचति, Cd as in text — After 67, K3 4 (parenthetically) Ñ1 V1 B1.3-6 D S ins. (all comm gloss)

556* साक्षी वा विब्रुवन्साक्ष्य गोकर्णशिथिलश्चरन् ।
[T1 G2-4 M च वि , G1 चापि (for वा वि) B5 6 D3-5 साक्ष्य, G3 साक्ष्या (for साक्ष्य). S गोकर्ण(G2 4 M2 °र्णे)शिथिल K3 चिरं, G2 न्सरेत्]

— Ñ1 V1 B1-6 Dn D3-5 S cont (with a *repetition* of 67[cd])

557* सहस्र वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ।
[G4 सहस्रान् B4 प्रविमुचति]

68 B2 om 68[ab] (cf. v l 67) — [a]) B3-6 D3-5 वर्ष(B3 5 °र्षे)शते (for संवत्सरे) — [b]) K1 विमुच्यते B1 D1. 2 पाशमेक प्रमुचति — [c]) K3 अस्मात् B3 6 D1 2 T1 G3-6 हि, G1 M वि , G2 च (for तु) Ś1 तस्मात्सर्वं प्रवक्तव्य

69 =(var) Manu 8 12 — [a]) G4 धर्मोप्यधर्मेण. — [b]) K4 Dn T1 G1-3. 5 6 M सभां (G1 °भा) यत्रो पपद्यते, G4 सभां धत्ते सभासद (cf 71[b]) — G4 om (partly hapl) 69[c]-71[b] — [c]) K1 2 चा(K2 या)स्य G1 चल्य ; G6 शल्या G2 कृतती ; G3 कृदति. — [d]) K2 D2 विन्द्वांस्तत्र; B1 विद्धा तत्र; B5 6 D5 विद्वांसत्र; T1 G2 3. 5 6 M त्रि(M2 वृ)द्धा सर्वे — After 69, K3 ins

558* पादो गच्छति कर्तार पादः साक्षिणमर्छति ।
पाद सभासद सर्वान्पादो राजानमर्छति ।
[With line 2 of Ś1 in 70[cd]]

70 Cf. Udyoga 209* — D5 G6 om (hapl) 70[a]-71[b], G4 om. 70 (cf v l 69) — [a]) T1 भवति, G1-3 5 M भजति (for हरति) G2 श्रेष्ठ; G3 श्रेय (also °ष्ठ); G5 °ष्ठाः; Cd as in text Ś1 अर्धं हरति वै श्रेष्ठा — [b]) G2 चादो M2 भजति — [c]) V1 D2 पादश्चैकः; B6 D1 पादश्चैक-, D4 पादैश्चैव G3 सभावत्सु Ś1 पाद सदसद सर्वान् (cf 558*). — [d]) K1 विंदति D5 निंदितुं Ś1 पादो राजानमृच्छति (cf. 558*), K3 ये निंदंत्येप्यानिंदते (sic); G2 यत्र निंदति निंदित

71 =(var) Manu 8 19. Cf Udyoga 209* D5 G4 6 om 71[ab] (cf v l 69, 70) — [a]) K3 B3 G1-3 अनेन; Cd as in text Ś1 अर्धेन भरतश्रेष्ठ. — [b]) B5 मुञ्चति, D4 6 मुच्यति G2 हि (for च) Ś1 प्रमुच्यंते सभा — [c]) K1 मनो, K4 एता (for एनो) G6 एते गच्छति कर्तारं — [d]) K2 निंद्यार्हो; D2 निंदार्हे, M2 निंदार्हो K4 निंदते, D3 निंदति G3 निंद्यो यत्र न निंदति.

72 [a]) D1 वितथे. Ś1 च (for तु) — [b]) K3 D5 6 धर्मं. K1 2 D5 6 प्रह्राद Ś1 °दस्पृच्छते; K4 °द पृच्छति — [c]) K1-3 D4 इष्टं पूर्तं. — [d]) K B3 4 5 Dn सप्त सप्त, D1 सप्तत्वे च, D4 सप्त चैव Ś1 B6 परापरान्; Cd as in text.

73 [a]) K1-3 T1 G1 2 4-6 M च (for हि) G3 अमृतस्वस्य च दुःख (corrupt) — T1 om. (hapl) 73[b]-74[a] — [b]) Ś1 K4 हृत°; S (T1 om) मृत° (for हत°) Ś1 K Dn D1 2 चैव यत्, Ñ1 चासकृत् — G6 om (hapl) 73[c]-74[b], G3 om 73[cd] — [c]) Ñ1 दारुण; B1 दारिद्र्य; Dn(!) ऋणिन Cd cites ऋणिनां (probably reading as in D1 2) V1 B3-6 D3-6 दरिद्राणां च यच्चापि (B3 6 °चैव), D1 2 ऋणिनामपि यच्चैव; G1. 2 4 5 M वैरिणा प्रतिपन्नस्य — [d]) D4 राजा (for राज्ञा) Ś1 K1 सार्थभ्रष्टस्य; K2 सार्थाद्भ्रष्ट°, K3 स्वार्थभ्रष्ट°, K4 Ñ1 Dn (!) स्वार्थाद्भ्रष्ट°, V1 साक्षाद्भ्रष्ट°, D1 राज्ञा ग्रास्तस्य (for राज्ञा ग्रस्तस्य); cf. 74[b] Ś1 K Ñ1 Dn चैव यत्; V1 चैव ह ; G1 च्चा* य, G4 चास्ति च

74 T1 om 74[abc], G2 6 om 74[ab] (for T1 G6 cf v l 73). — [a]) K1 D3 G1 M स्त्रिय , K2 G3 स्त्रिया K1 2 V1 B D G1 M1 पति(K2 पत्य ; V1 B1 2 D1. 2 भर्तृ)विही° — [b]) Ś1 K Ñ1 V1 Dn(!) राज्ञा ग्रस्तस्य (cf 73[d]), B1-3 5 D1 G4 M2 Cv स्वार्थो(B3 5 साक्षा)द्भ्रष्टस्य; G3 सार्धहृष्टस्य V1 चापि यत्; D3-6 चैव ह G1 सोर्थो हृष्टस्य चाभवत् — After 74[ab], Dn (!) D4 5 ins

559* अपुत्रायाश्च यद्दुःखं व्याघ्राघ्रातस्य चैव यत् ।

अभ्यूढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभिर्विहतस्य च ॥ ७४
एतानि वै समान्याहुर्दुःखानि त्रिदशेश्वराः ।
तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् ॥ ७५
समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चेति धारणात् ।
तस्मात्सत्यं ब्रुवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ७६

विदुर उवाच ।

कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रह्लादः पुत्रमब्रवीत् ।
श्रेयान्सुधन्वा त्वत्तो वै मत्तः श्रेयांस्तथाङ्गिराः ॥ ७७
माता सुधन्वनश्चापि श्रेयसी मातृतस्तव ।
विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ॥ ७८

सुधन्वोवाच ।

पुत्रस्नेहं परित्यज्य यस्त्वं धर्मे प्रतिष्ठितः ।
अनुजानामि ते पुत्रं जीवत्वेष शतं समाः ॥ ७९

विदुर उवाच ।

एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
यथाप्रश्नं तु कृष्णाया मन्यध्वं तत्र किं परम् ॥ ८०

वैशंपायन उवाच ।

विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचुः किंचन पार्थिवाः ।
कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दासीं गृहानय ॥ ८१
तां वेपमानां सव्रीडां प्रलपन्तीं स्म पाण्डवान् ।
दुःशासनः सभामध्ये विचकर्ष तपस्विनीम् ॥ ८२ C 2 2339 B 2. 68. 90 K 2. 90 92

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

— c) K B2 4 6 D G2–5 M1 अभ्यू(K3 °ढू)ढा°, B1 (m as in text) अनूढा°; G6 अभ्यूढाया च; all comm as in text — d) D2 साधुभिर् (for साक्षिभिर्) Ś1 विवृतस्य; K1–3 निहृ°; B5 D1–3. 6 T1 G1–3 विहि°

75 a) G2 एतत्तानि (for एतानि वै) — b) K1–3 B3. 5 6 Dn D3 5 6 G1 M त्रिदिवेश्वरा (B6 °र), B1 D2 त्रिदशेश्वर. — c) K2 नास्ति (for तानि) K1–3 T1 G2 4 5 transp सर्वाणि and दुःखानि V1 B3 5 D3–6 तानि सर्वाण्यवाप्नोति. — d) V1 B3 5 D3–6 सभायां (for प्राप्नोति) G1 वितथा B1 2 6 D1 2 वदन्; G3 (before corr) कृतं

76 =(var.) Manu 8 74 — a) K1 समक्ष्य, K3 समस्त-, Dn1 समक्षं, G3 समर्थ-, all comm as in text. K2 Dn1 साक्षं, K4 Ñ1 V1 B (except B3) D1–6 G1 M1 Cn साक्षी, G6 सार्धं — b) K1 B D1–6 G2 वेत्ति (for चेति) B5 D1 2 T1 G2 3 M1 धारणा; Cv as in text. G1 श्रवणाद्भावधारणात्; M2 श्रवणाद्वैतधौरणात् (corrupt) Cd cites धारण — c) G4 शक्य (for सत्यं) B2 6 D1 2 वदन् (for ब्रुवन्). Ś1 वाक्य; G4 साक्ष्य

77 With this and the next st., cf 5. 35 28, 29ab Ś1 K Ñ1 Dn S om the ref. V1 B1 4 वैश° उ° — a) B5 D4–6 S काश्यपस्य — b) K1 2 D5 6 प्रह्रादः — Before 77cd, B6 ins प्रह्राद उ° — c) K2 सुधर्मा; D1 सुधर्मान्. B3 त्वत्तोपि; D1 भ्रात्तो वै — d) D4 मत°; T1 G4 मत्त K3 D6 M2 तथा(D6 °था)गिर°.

78 Cf v l 77 — a) T1 G1 3 6 M चैव (for चापि) — b) Ś1 K1 2 4 Ñ1 V1 Dn D1 transp श्रेयसी and मातृतः. B4 महतस् (for मातृतस्) D2 तथा (for तव). — c) G2 °न्वा तु — d) K2 तत[ ] (for तव)

79 K1 reads 79ab *twice* (the portion from त्यज्य to the end of 79b and the whole of 79ab being on marg) — a) K1 (second time). 3 पुत्रस्नेहं. — b) K1 यस्त (first time), K4 यस्तव-; B3 6 D5 6 G6 यत्त्वं; D4 स त्वं V1 B (except B2) D3–6 सत्ये (for धर्मे) Ś1 K2–4 Ñ1 Dn D1 व्य(Dn2 ध्य)वस्थित°, K1 व्यवस्तीस°; B6 प्रतिष्ठत: — c) The portion from अनु° up to जीव in 79d is lost in K1 on a damaged fol V1 अनुजानीहि. G2 पुत्र, G4 पुत्रो — d) G3 4 जीवस्येष

80 ab) The portion from एव to सर्वे in 80b is lost in K1 on a damaged fol V1 एतं वै; D3–6 एतद्वै, G2 एवं ते D1 2 transp. धर्मं and श्रुत्वा D3 सर्वं, G3 धर्मं — c) K1 B6 तथा प्रश्नं; T1 G3 4 यथाप्रज्ञं (G4 °ज्ञा), G6 °प्राश्नं Ś1 यथाप्रश्नस्य; K4 D3–6 यथाप्रश्न° स (for °श्नं तु) G1 2 M1 च (for तु) T1 G3–6 M2 याज्ञसेन्या (for तु कृष्णाया) K2 3 G1 M1 कृष्णायां — d) T1 G5 वदध्वं; G3 4 6 M2 यतध्वं G2 चात्र; Cv यत्र G4 वै (for किं). B1 चिर; G3 परां, Cd as in text

81 M2 om the ref — b) K1 केचन. — c) K Ñ1 V1 B3 6 D1 2 प्राह; Dn2 हत्वा (by transp), S (except G2 M2) चाह (for त्वाह) — d) K3 कृष्ण, D1 G1 5 M2 कृष्णा, D3 (by corr) कृष्णं K2 D1 T1 G1 2 4 5 M2 दासी° K2 परानय, Ñ1 त्वमानय, V1 B D2–6 इहानय, S (except G6 M1) गृह (MSS mostly ग्रहं) नय

82 a) D3 संव्रीडां; D4 सव्रीडो; S (mostly) सव्रीळां. — b) K3 प्रलपति स्म, B1 °पतीं च; B3–5 D3–5 विलपंतीं

६२

C. 2. 2340
B 2. 69 1
K. 2. 91 1

द्रौपद्युवाच ।

पुरस्तात्करणीयं मे न कृतं कार्यमुत्तरम् ।
विह्वलास्मि कृतानेन कर्षता बलिना बलात् ॥ १
अभिवादं करोम्येषां गुरूणां कुरुसंसदि ।
न मे स्यादपराधोऽयं यदिदं न कृतं मया ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

सा तेन च समुद्धूता दुःखेन च तपस्विनी ।
पतिता विललापेदं सभायामतथोचिता ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

स्वयंवरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागतैः ।
न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभां गता ॥ ४
यां न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे ।
साहमद्य सभामध्ये दृश्यामि कुरुसंसदि ॥ ५
यां न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमानां पुरा गृहे ।
स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना ॥ ६
मृष्यन्ते कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ।

(D5.6 °सी) स्म; S लोकवर्ती च G2 पांडवं. — c) K2.4 T1 दुःशासन — d) K2 चिकीर्षत

Colophon om in G3 — *Sub-parvan*: Ś1 K B1.3.5 D1–6 G1 M1 द्यूत — *Adhy name* T1 M1 विदुरवाक्य; G6 द्रौपदीवस्त्रापहरणं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) Dn1 68, D3 61 (as in text!), S (G3 om) 102 (G4 76) — *S'loka no*: K2 81, K3 82, Dn 90, D1.2 86, D4 92, T1 93.

62

1 G3 om 1a–5c — After the ref, Dn (!) D4.5 ins

560* तावत्प्रतीक्ष दुर्मज्ञ दुःशासन नराधम ।
[※Cn : तावत्प्रतीक्ष इति पठन्ति केचित् । ※]

— b) B2.5.6 Dn2 D3–6 T1 G1.4–6 M1 कार्यमुत्तमं — c) T1 विह्वला. K1 °ला सा (for °लास्मि) — d) Ś1 K1.2.4 B3 D3–6 कर्षिता D6 (by corr) छलिना; M2 बलिनो

2 G3 om 2 (cf v l. 1) — a) K1–3 अभिवादन (hypermetric), G1.2 M अभिवाद्य G1 °म्येषा. — b) Ś1 K B2.4 Dn T1 G2.4–6 M2 कुरूणां (for गु°) Ñ1 G1.6 गुरु, G2 चैव (for कुरु°) — c) D2 स्यात्रापराधोय; G2 स्यादपराध च — d) K4 यदेनो न, V1 यदिद च; G1.2 यदि तन्न. Ś1 (sup lin) पुरा; K3 मम (for मया)

3 G3 om 3 (cf. v l 1) M2 om the ref. — a) Ś1 transp तेन and च B3 D3–6 तु (for च) K1.4 Ñ1 V1 B D समाधू(Ñ1 D1.6 °हू°; B6 °ध)ता; K3 समुद्धूता, T1 °द्धाता — c) B5 D3–6 M विललापैव, T1 G4–6 विह्वला चैव — d) K4 °थोचितं

4 G3 om 4 (cf. v l 1) — a) G1 यामि; G2 चास्मि B5 D3–6 दृष्टा (for नृपैर्) — b) K3 दृष्टरंगे; B5 D3–6 नृपै रंगे; G4 दृष्टा गेहे Ñ1 D6 समागतैः. G2 दृष्टगेहे समास्थिता — c) K1–3 D1 transp न and दृष्टपूर्वा T1 G2.4–6 M2 अ° (for न) — d) Ś1 K3–4 G2 साहमस्मि K3.4 समागता, D4 समाग°

5 G3 om 5abc (cf. v l 1) — a) K2 या मां, K3 M1 यास्म; D3 या न; T1 यस्म K3.4 M2 चादित्यो, K3 चादितो — b) K4 D3 दृष्टवंतो G6 पुरो; M2 पुर D1 ग्रहे — Ś1 B5 om (hapl) 5c–6b — c) K3 साहमस्मि — d) K1–3 क्लिश्यामि; Ñ1 V1 B1.3.6 दृष्टास्मि; B2 कृष्यास्मि, B4 कृतास्मि, D1.2 कृष्यामि; D3 दृशामि; T1 G1.2.4–6 M दृश्यास्मि (G2 °सि) Ñ1 Dn (!) G3 जन संसदि; V1 B4.6 कुरुभि: सम; B3 गुरुसंनिधौ; D1.2 गुरुसंसदि K4 दृष्टा चानयसंसदि

6 Before 6, G3 ins द्रौपदी. Ś1 B5 om. 6ab (cf. v l. 5) — a) K4 G3.4 ये न, Ñ1 मां न; Dn2 या मां; D3–6 न मां Dn3 मृष्यति, D3 (marg sec m) मृश्यति G1 पावेन, G3 वै तेन (for वातेन) — b) K1 D5.6 स्पृश(D6 °शा)माना (D3 °नां); K2.3 क्लिश्यमाना; B1 स्पृष्यमाणा; D1 स्पृश्यमाना Ñ1 V1 B3 Dn G6 गृहे पुरा (by transp), D1 G4 पुरा ग्रहे; G3 पुरोगृहे K4 पश्यमाना महारथा — c) K1 स्पृश°; K2.3 क्लिश्य°, B1 स्पृष्यमाणा Ś1 सहातेऽद्य, D6 सहतेऽद्य, T1 G2.4 सभामध्ये K4 सहते क्लिश्यमानाना — d) Ś1 °वांस्ते; K1 T1 G2 °वास्ते Ñ1 दुरात्मभि°; B3 °सदै°; B4 °सदा:; D3 G4 °स्मन° K4 धर्मपाशनियन्त्रिता

7 a) K2 Ñ1 V1 B2.3 Dn D3–6 मृष्यंति (D3 °त),

स्नुषां दुहितरं चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम् ॥ ७
किं त्वतः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा ।
सभामध्यं विगाहेऽद्य क्व नु धर्मो महीक्षिताम् ॥ ८
धर्म्याः स्त्रियः सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।
स नष्टः कौरवेयेषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥ ९
कथं हि भार्या पाण्डूनां पार्षतस्य स्वसा सती ।
वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् ॥ १०
तामिमां धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ।
ब्रूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवाः ॥ ११
अयं हि मां दृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः ।
क्लिश्नाति नाहं तत्सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरवाः ॥ १२
जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं वा यथा नृपाः ।
तथा प्रत्युक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवाः ॥१३

भीष्म उवाच ।

उक्तवानसि कल्याणि धर्मस्य तु परां गतिम् ।
लोके न शक्यते गन्तुमपि विप्रैर्महात्मभिः ॥ १४ C 2 2283 K 2. 69. 14 K. 2 91. 14

K3 मृश्यसे, K4 पश्यति, M2 मृस्यत Ś1 K4 Ñ1 V1 G1 M1 गुरवश्र B1 2. 6 D1 2 सर्वे, B3 4 चान्ये, G4 चैव (for चेमे) — ^{b}) Ś1 D1 2 पर्ययात्; G1 पर्यय K4 T1 G3-5 मन्ये कालविपर्यय — ^{c}) M2 चेमां (for चैव) — ^{d}) B1 क्लिप्यमाणाम् D1 °र्हता, D3 °र्हती, G1 °र्हति

8 ^{a}) Ś1 किं स्वत्त, V1 B किं न्वत, D3-6 किं तु व, S (except G1 M2) किं तत (G3 °म) B1 कृपणा भूयो, B6 °णं भूयाद्, G2 °णा मूता, G4 °णाहूता — ^{b}) T1 G3-6 यदिद (for यदह) G4 स्त्र्यसत (for स्त्री सती) Ś1 शुभा सती (by transp), K4 सभां गता — ^{c}) K4 B1 6 Dn1 D1-4 T1 G4 5 सभामध्ये K1 विवादेय; D1. 2 G5 विगर्हेद्य; D3 विगाह्येद्य; G3 विशास्यद्य — ^{d}) Ś1 क्व च धर्मो, B2 D1 2 क्षत्रधर्मो (D2 °र्मं) B5 D3 4 6 महीभृता

9 ^{a}) D1 G1 धर्म्यां, D2 धर्मो K1 Ñ1 V1 B1 3 Dn D3-6 M1 धर्म्यां स्त्रिय, T1 G3 धर्मस्त्रिय, G4 5 धर्मस्त्रिय, G6 धर्मार्थास्त्री; Cv धर्मं स्त्रिय Ś1 स्त्रियं G4 Cv सभा. Ś1 K1-3 Ñ1 V1 B4 D (except D2) M1 पूर्वे (for पूर्वं) K4 धर्मं स्त्रिय सभामध्ये; G2 धर्मे चैव स्त्रिय पूर्वं — ^{b}) B2 D2 न पततीति, G1-3 M नानयंतीति, G6 नयंतीति न (by transp) K2 T1 G4 न, V1 मे (for न) G4 श्रितं — ^{c}) K2 3 स द्द(K2 द)ष्ट D1 स नष्टोय कौरवेषु — ^{d}) Om. in G1 K3 B3 5. 6 D3-6 M2 पूर्वे, D1 2 सर्वो (for पूर्वो) K2 D1 धर्म

10 ^{a}) G4 मार्यां G6 पार्थाना (for पाण्डूना) K V1 B (except B1) D (except Dn) G2 M2 कथं भार्या पांडवानां Cn cites पाण्डूना (as in text) — ^{b}) G3 M2 पार्षदस्य, Cd as in text G4 स्वसा सतीं — ^{c}) Ś1 वसु° G4 सखीं — ^{d}) B2 D1 2 पार्थिवस्य Ś1 K1-3 Ñ1 V1 D5 G6 °मियात्, D3 6 G4 °मियं, G2 Cv °मिमा

11 ^{a}) Ś1 ता मां वै, K1 मामिमा; K4 ता मां हि — ^{b}) K1 सदृशवर्चसां, K4 द्रुपदनंदिनीं, Ñ1 सदृशवंशजां, D1 °वर्णजा, D4 अदृशवर्णजा — ^{c}) G2 3 5 मां (for वा). — ^{d})=13^{d}. S (except G5. 6) किं (for तत्). G4 करिष्यति K3 कौरव

12 Ñ1 om. (hapl) 12-13 — ^{a}) K4 हीमा, V1 मां हि; B3-5 Dn D3 4 6 मा सु, D5 मा सु, G3 हि मा. K1. 2 T1 G3-6 M2 दृढ, K3 महा K4 क्षुद्र; G1 क्षुद्र. — After 12^{ab}, Ś1 ins

561* नृशंसानुमतो रोषादविज्ञायैव दुर्जनः ।
गुरूणां समुखे चापि सतीव्रतपरायणाम् ।
क्लेशासहां सभामध्ये धृतराष्ट्रो नयन्नृप ।;

while K4 ins

562* अनाचारप्रवृत्तो वै पश्यतां धर्मकोविदा ।

— ^{c}) K1 क्लिश्नामि; K4 क्लियाति; G4 क्लिश्नंति, T1 क्लिश्याति Ś1 न हि, G3 नाहं, G4 साहं B1. 2 6 D2 सोढुं वै; D1 सा दुःखं (for तत्सोढुं) — ^{d}) B5 शक्यामि; Dn2 द्रक्ष्यामि, D5 (by corr) शिक्ष्यामि G2 किं करिष्यामि कौरवा (cf 13^{d})

13 Ś1 Ñ1 T1 G1 2 M2 om (hapl) 13 (for Ñ1 cf v l 12) — ^{a})=(var) 21^{c}. K2 जिता and °जितं B3 वा ये (for वापि) — ^{b}) G3 5 M1 मन्यध्वे K Dn मा (for वा) G6 वाप्यथो — ^{c}) G4 प्रत्युक्तिम्; Cd as in text. — ^{d})=11^{d} K1 2 वो वचः, K3 तद्वचः; B1. 2. 5 6 D1-6 सत्तमा (for कौरवा)

14 ^{a}) K1 3 उक्तवानसि; B1 2. 6 Dn2 D1 2 G2 उक्तवत्यसि — ^{b}) S धर्मस्यास्य (for धर्मस्य तु) Ś1 K1 B5 परमा (for तु परां) Ñ1 V1 B2 D4-6 परा गति; T1 परा गति, G6 पराभव K2-4 Dn धर्मस्य (K2 °स्व) परमा गति Cd cites परां (as in text) — ^{c}) G2 3 शक्ष्यते Ś1 K4 V1 B D1-6 वक्तु; K1 Dn (!) ज्ञातुं (for गन्तुम्). — ^{d}) B2 G2 द्युति, D1 नापि (for अपि) B4 5 D (except D1 2) विज्ञैर् (for विप्रैर्) G1 दुरा° (for महा°)

15 ^{a}) B2 धाव°; Cd वल° (as in text). K3 Dn (!)

C. 2. 2234 B. 2. 69 15 K. 2. 91 15 बलवांस्तु यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः ।
स धर्मो धर्मवेलायां भवत्यभिहितः परैः ॥ १५
न विवेक्तुं च ते प्रश्नमेतं शक्नोमि निश्चयात् ।
सूक्ष्मत्वाद्गहनत्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् ॥ १६
नूनमन्तः कुलस्यास्य भविता नचिरादिव ।
तथा हि कुरवः सर्वे लोभमोहपरायणाः ॥ १७
कुलेषु जाताः कल्याणि व्यसनाभ्याहता भृशम् ।
धर्म्यान्मार्गान्न च्यवन्ते यथा नस्त्वं वधूः स्थिता ॥१८
उपपन्नं च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् ।
यत्कृच्छ्रमपि संप्राप्ता धर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ १९
एते द्रोणादयश्चैव वृद्धा धर्मविदो जनाः ।
शून्यैः शरीरैस्तिष्ठन्ति गतासव इवानताः ॥ २०
युधिष्ठिरस्तु प्रश्नेऽस्मिन्प्रमाणमिति मे मतिः ।
अजितां वा जितां वापि स्वयं व्याहर्तुमर्हति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु दृष्ट्वा बहु तत्तदेवं
रोरूयमाणां कुररीमिवार्ताम् ।
नोचुर्वचः साध्वथ वाप्यसाधु
महीक्षितो धार्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ २२
दृष्ट्वा तु तान्पार्थिवपुत्रपौत्रां-

च; B3 स, M2 हि (for तु) K4 महा- (for यथा). Ś1 धर्मो; K4 °र्मं — b) B1.6 D2 लोकय, D1 लोक K3 पौरुष°, B6 पौरुष; Dn1 पूर्वश°; G2 पूरुषा° Ś1 लोके भवति नित्यदा — c) K4 G4 स धर्माधर्म°; B6 अधर्मो धर्म°, D1 धर्मो ह्यधर्म° G4 °वेलाया; Cd as in text — d) Ś1 K1.3 Ñ1 V1 B1.3.4 Dn D1 G2 Cn (p as in text) °भिहतः; G1 °विहित° K1.3 B2 Dn Cd n पर°; Cnp as in text ❀Cn अभिहित° परैरिति पाठे तु अधर्मवेलायामपि परैर्बलवद्भिरुक्त एव धर्मो भवति न दुर्बलोक्तः । इति अकारं प्रश्लिष्य योज्यम् ।❀

16 a) Dn1 transp. न and विवेक्तु. K2 विवक्त; K3 Ñ1 V1 D2 G1.2.4 M2 विवक्तु, B2 D1 हि वक्तु; G3 भवेत्त Ñ1 हि; B3.4 G2.5 तु; G4 न (for च). M1 न हि शक्नोमि ते प्रश्नम् — b) Ś1 K4 एव; K1-3 एनं, Ñ1 V1 Dn S इमं (for एत) D2 शक्नोति; M1 वक्तु च (for शक्नोमि) Ś1 निश्चात् (sic) — After 16ab, G1 ins

563* अनुमोदनात्पाण्डवस्य सूक्ष्मत्वात्कार्यगौरवात् ।

— d) T1 G3.4 M2 धर्मस्य; Cv कार्य° (as in text)

17 a) K3 नून मत्त.. G3 पुरस्यास्य — b) V1 भविष्यत्यचिरा° — c) K2.3 B1.2.5.6 D1.2 यथा; K4 स ते — d) G6 महा (for लोभ-) B1.2.5.6 D1-6 लोभमोहवशानुगा°

18 a) K4 कूलेषु K2.4 G2 जाता; D6 जात° G1 कल्याणो, G2 °णी; G3.4.6 M1 °णा, M2 °ण्यो — b) D3 वसना°. Ś1 V1 व्यसनाभिहता; K2 °भ्यो हता; Dn(!) °नैराहता, G1 °नाभ्याहता, G4 °नाभ्यासता; M1 (by corr sec m) व्यधनाभ्याह°; Cv व्यसनाभ्यागत° — K3 om (hapl) 18c-19b — c) K2.4 D4 T1 G1 Cv धर्मान्मा°, B1.6 G2.3 धर्ममा°; M2 वर्म्यान्मा° K1 T1 प्रच्यवते; B1 न चध्यते, D1 न रोचते; G2 न च्यवति — d) K4 V1 B3-5 D येषां (for यथा) T1 न (for नस्) Ś1 G1 तथा (for स्थिता) G3-5 M यथातत्त्व(M1 °तत्त्व; M2 °सि त्वं)-व्यवस्थिता Cv seems to have read as in text.

19 K3 om. 19ab (cf. v.l. 18) — a) G2 M1 पाचाली — b) Ś1 तवेद (sic), K1 D1 तदेवं; K2 तदिद G1 वृत्तिम् V1 B3-5 D3-6 उत्तम (for ईदृशम्). B1 तदेव मृत्युमीदृशं — Ś1 om 19c-20b. — c) K1 यत्कृत्स्नमपि; K4 या कृच्छ्रमापत्; B1 यत्कष्टमपि; D1 यत्कृच्छ्रमभि°; D3 यत्कष्ट भृश ; G1 यत्कृच्छ्रमधि — d) K1 °वानुपेक्षसे; K3 D1 °वान्ववेक्ष्यसे; B1 °वानुवेक्षसे; D4 °वान्व*क्षसे, G1 °व बलक्षये.

20 Ś1 om. 20ab (cf. v l. 19) — a) K3 G2 M1 एतद् (for एते) Dn2 G1 (before corr) सर्वे (for चैव) — b) K2 विद्वा, K4 ज्ञात्वा (for वृद्धा) — d) K1 T1 G3.4 M2 गतसत्वा (for गतासव) Ś1 इव स्थिता°; K1 इवागता°, D2 इवानना; G4 इवान्विता° Cd cites आनताः (as in text)

21 b) S प्रधानम् (for प्रमाणम्) — c) = (var.) 13a. K3 T1 G1.3-5 M वा त्वां (G1.4 त्वा); Ñ1 V1 B (except B5) Dn D3-6 वेति, G6 वात्मा (for वापि) D2 अजितं वा जितं वापि; G2 जितां वाप्यजितां वा त्वां — d) Ś1 आहर्तुम् (for व्या°) K4 इच्छति; G6 अर्हसि G4 स्वयमेवान्ववेक्षति — After 21, all MSS except Ś1 K2-4 (K1 marg) ins an addl. colophon [*adhy no* K1 68, Dn1 69, D3 62, S 103 (G4 77)]

22 a) D4 यथा Ś1 K1-3 Dn च (for तु) V1 B D1-6 कृष्णा (for दृष्ट्वा) Ś1 K4 Ñ1 Dn D4 बहु तत्र देवीं (D4 °च), K1.3 B1 बहु तत्तदेव; K3 बहुधा तु देवीं; V1 B2-4.6 D1.2 G2 बहुशस्तदेव (B2 D1.2 °दैव; G2 °थैव) T1 G1.3-6 M1 तथा तु तां सर्वगुणोपपन्नां — b) K1 कररि मिवार्त्तां (corrupt). — d) M2 °राष्ट्रप्रभीताः.

स्तूष्णींभूतान्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
स्मयन्निवेदं वचनं बभाषे
पाञ्चालराजस्य सुतां तदानीम् ॥ २३
तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे
भीमेऽर्जुने सहदेवे तथैव ।
पत्यौ च ते नकुले याज्ञसेनि
वदन्त्वेते वचनं त्वत्प्रसूतम् ॥ २४
अनीश्वरं विब्रुवन्त्वार्यमध्ये
युधिष्ठिरं तव पाञ्चालि हेतोः ।
कुर्वन्तु सर्वे चानृतं धर्मराजं
पाञ्चालि त्वं मोक्ष्यसे दासभावात् ॥ २५
धर्मे स्थितो धर्मराजो महात्मा
स्वयं चेदं कथयत्विन्द्रकल्पः ।
ईशो वा ते यद्यनीशोऽथ वैष
वाक्यादस्य क्षिप्रमेकं भजस्व ॥ २६
सर्वे हीमे कौरवेयाः सभायां
दुःखान्तरे वर्तमानास्तवैव ।
न विब्रुवन्त्यार्यसत्त्वा यथाव-
त्पतींश्च ते समवेक्ष्याल्पभाग्यान् ॥ २७
ततः सभ्याः कुरुराजस्य तत्र
वाक्यं सर्वे प्रशशंसुस्तदोच्चैः ।
चेलावेधांश्चापि चक्रुर्नदन्तो
हा हेत्यासीदपि चैवात्र नादः ।
सर्वे चासन्पार्थिवाः प्रीतिमन्तः C 2. 2366 B 2. 70. 8 K 2. 92. 6

23 a) K4 दृष्ट्वाथ तान्, Ñ1 Dn दृष्ट्वा तथा, G2–4 दृष्ट्वा तु तां — b) K2 कृष्णीभूतान्; G2 स्थूणीभूता; G4 तूष्णींभूता, M2 तूष्णीभूतान् Ś1 G1 °राष्ट्रस्य पुत्रा ; G2 °राष्ट्र° सपुत्र — c) V1 B1. 3. 4. 6 हसन् (for स्मयन्) — d) Ñ1 V1 B1. 3. 5 D1. 2. 4. 6 सुदीनां (B1. 3. 5 °ना), G3 तु दीनां (for तदानीम्)

24 Before 24, N T1 ins दुर्योधन उ°. — T1 om 24^{a}–25^{b} — a) D3. 5. 6 तिष्टत्वय, G3 तिष्ठ त्वं K4 उदारशीले — b) K1 B3 भीमार्जुने; K4 भीमो° V1 तथैव, G3 मदन्ये (for तथैव) — c) Ś1 तथैव पत्यौ ते, B2 पत्यौ ते च, G1. 2 M2 पत्ता च ते, G4 पत्या च ते D6 G2. 4 याज्ञसेनी — d) K4 D3–6 वदतु ते, G1 वदत्वेते, G2. 4 वद(G4 वद)त्वेतद् K4 स्वत्पुरस्तात्, G2 स्वत्प्रयुक्त, G4 सप्रयुक्त, M2 त्वं प्रसूत G3 वदतु ते वच साधु प्रसूत

25 T1 om 25^{ab} (cf. v l 24) — a) G4 अनीश्वरे V1 B2–4. 6 विवदस्वा°, G1. 4 विब्रुवं(G4 °व)त्वा°; G2 न ब्रुवस्वा° — b) K2 °ष्ठिरस्, G4 °ष्ठिरे — c) K2 कुर्वं च, G4 कुर्वंतु ते K4 वानृत, Ñ1 ह्यनृत G2 °राजो — d) Ś1 G4 त्वां, D4 त्वा (for त्व) K2. 4 Dn2 D1. 2. 4 मोक्षसे K2 दासिभावात्

26 a) Ś1 K Dn धर्मसुतो, B3 धर्मराजा — b) K1 T1 G3 M वेद (for चेद) G1–3 कथयस्त्विंद्र°, M2 °यतिंद्र° — c) V1 ईशोह ते, D3–6 ईशोद्य ते, G4 ईशो ह्तिो K1 om ते V1 B2. 4 Dn2 ह्यनीशो (for यद्यनीशो) K1 [ऽ]थ चैव, K2 [ऽ]प्यथैष; K3 [ऽ]प्यथैव, Ñ1 [ऽ]न्यथैष, G6 [ऽ]थ वेषां — d) G2 वाक्य तस्य, G6 वाक्यादेष K3 G2–4 क्षिप्रमेव

27 a) G2 सर्वेपीमे K4 कौरवास्ते, M2 कौरवाया — b) B1. 3 D2 दु:खार्णवे Ś1 (*sup lin* as in text) सदैव, K1. 4 Ñ1 तवेमे, K2 तवेद; K3 तदेवं, V1 B D1–6 त्वदीये; T1 G3. 5. 6 सदैव, G1 सदर्थे, G4 तथैव, M त(M2 त्व)दर्थे (for तवैव) — c) K1 न ब्रुवति; K2 V1 D4 न विब्रुवत्तु, K4 D1. 2 न हि ब्रुवति, Ñ1 इति ब्रुवत्तु; G4 नाविब्रुवति Ś1 [ए]व सत्या; K4 [आ]र्यसभ्या, S (except G5) [आ]र्यवृत्ता (G2 °त्त) K3 न विब्रुवत्यार्यमस्याद्यथामति (sic) — d) K2 पतीश्, K3 om पतीन् Ś1 चैतान्, K3 स ते, K4 चेमास्ते (for च ते) K3 समावेक्ष्य; G2 प्रसमीक्ष्य; G6 समवेता- G3 °भागान्; G6 °भागा°

28 Before 28, all MSS except G2 ins वैश° — a) Ś1 ततस्तस्या, G1 तस्या° सभाया°, G2 ततः सदस्या° (for ततः सभ्याः) K4 B5 Dn G1 तस्य, B4 D2 पुत्र; G2 ज्ञा (sic), G6 पुत्र; M1 वाक्य (for तत्र) — b) M1 श्रुत्वा (for वाक्यं) B6 श्रुत्वा (for सर्वे) K1. 3 B1. 2 Dn G2–4. 6 तथोच्चै°, K4 D5 तथैव, Ñ1 तदानीं, B3. 4 तदुच्चै, D3 तदेव, D4 तद्दैव, D6 तद्दैव — c) K1 D3 वेलावेधाश्, K2 चेलापधाश्, Ñ1 वेलावेध, B3 वलाधिपाश्, D4. 6 चेलावेधाश्; G3 चेलवेधाश्, G4 चेलावेलांश्, Cn separates चेला° (= चेटा = प्रेष्या) and वेधान् (= परस्परेण चक्षुःसंकेतम्), adding ❀ चेलावेधान् वस्त्रभ्रामणानीति प्राञ्च । ❀, Cd as in text D3–6 चैव (for चापि) K2 कुर्वन्, K3 [अ]कुर्वंन्, G4 चक्षुर् B1. 2. 6 D1. 2 चे(D1. 2 चै)लानि चैवादुधुवुर्नदतो — d) B5. 6 D1–6 अथ (for अपि) Ś1 तत्रैव, K4 चैवात्ति, Ñ1 B2. 6 Dn चैवार्त-, V1 B1. 3–5 D3–6 चात्रैव (for चैवात्र) — After 28^{cd},

C 2 2368 B 2. 70 8 K 2 92 8

कुरुश्रेष्ठं धार्मिकं पूजयन्तः ॥ २८
युधिष्ठिरं च ते सर्वे समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।
किं नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ २९
किं नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः ।
भीमसेनो यमौ चेति भृशं कौतूहलान्विताः ॥ ३०
तस्मिन्नुपरते शब्दे भीमसेनोऽब्रवीदिदम् ।
प्रगृह्य विपुलं वृत्तं भुजं चन्दनरूषितम् ॥ ३१
यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ ३२
ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ॥ ३३
न हि मुच्येत जीवन्मे पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्धजानिमान् ॥ ३४
पश्यध्वमायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव ।
नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ॥ ३५
धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि संकटम् ।
गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ ३६
धर्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।

K4 Dn(l) D4 ins

564* श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनोहरं त
द्धर्षश्चासीत्कौरवाणां सभायाम् ।

— f) T1 G3-6 पार्थिव (for धार्मिक) — After 28, D5 (marg) ins

565* श्रुत्वा चेद धार्तराष्ट्रस्य चोक्त
भवत्विद धर्मयुक्त सदैव ।

29 b) Ś1 G6 M1 समवैक्षत, K1 समुदीक्षति; T1 G1-4 M2 समवेक्ष(T1 °क्ष्य)त — c) K1 Dn3 G2 तु (for नु) K3 4 वक्षति B3 D1 2 om (hapl) from धर्मज्ञ to वक्ष्यति in 30a (which in effect is like omission of 29cd) K1 धर्मज्ञे, Dn3 S धर्मात्मा K3 किं वक्ष्यसि च धर्मज्ञ — d) G4 ज्ञाति (for इति) D3 साचि° ‡Cd n साचि (Cd erroneously साखि) तिर्यक् ।‡ Ś1 °कृतानन°

30 B3 D1 2 om up to वक्ष्यति in 30a (cf v l 29) — a) K2 Dn तु (for नु) K3 वक्षति — b) D3 जितोय (for अजितो) Ś1 वापि, K1-3 वाय (for युधि) K3 G1 पाढवा° Ñ1 अजितात्मा महाबल° — c) K4 D4 भीमसेनौ K Dn चोभौ; B3 6 D1 2 चेति, B3 4 G2 चापि; D3 M2 चैव

31 a) M2 वाक्ये (for शब्दे) — c) K4 रुचिर (for विपुल) Ñ1 Dn(l) प्रगृह्य रुचिर दिव्य — d) Ś1 बाहु (for भुज) Ś1 K1-3 च(K3 म)दनभूषित, K4 B3 Dn °चर्चित, B6 T1 °रूक्षित

32 Before 32, K3 ins भीम उ°; K4 V1 B D (except D4) भीमसेन उ° — a) D1. 2 यदेप; G1 यद्यार्य — b) Ś1 K2-4 Ñ1 B2 6 Dn D1 2 महामना (for युधिष्ठिर°) — c) G2 प्रभु° स्यास्म कुल° — d) Ś1 मर्पयीमयि (sic), K1 4 V1 B1 6 D1 2 G3 मर्षयामहे; K2 वर्षयेमहि; M2 मर्षय मही

33 a) K2 यशो (for ईशो) S ईशो हि (G6 ईदशो) न° पुण्यतपा (T1 °प -; M2 before corr कर्मा) — b) K3 चेतस° (for चेश्वर) — c) Dn1 मन्येताजित°, D6 मन्यते यदि° — d) B1 यदैव, D1 2 यद्येव; D4 यये(read °द्ये)प, G3 यद्येते D4 विजितां

34 a) G2 वि- (for हि) Ś1 K Ñ1 V1 B1 3 4 Dn transp जीवन् and मे — b) D4 पादा G3 भूमिमपि स्पृ° — G6 om 34cd — c) T1 G1 2 Cv मर्त्यधर्मान् (G3 Cv °त्); G3 पश्य धर्म; G4 मृत्युधर्मान् Ś1 K3 D4 परामृष्य; D3(m as in text) परामृष्टां — d) Ś1 K1-3 B3. 5 D1-4 6 पांचालीमूर्ध°.

35 a) K4 G1 पश्य त्वम् K1-3 Ñ1 Dn ह्यायतौ, G3 आयता K4 ह्यायतो वृत्तो V1 B1 3-5 D3-6 वीक्षध्व (B1 °क्षतु; B3-5 °क्षध्व) विपुलौ वृत्तौ, T1 G2 पश्यध्वं (G2 °श्यतु) हि समौ दीर्घौ — b) Ñ1 M1 परिघोपमौ — c) K3 सेवयोरतर D3 अतरे — d) G2 मुच्यत्यपि, G4 मुच्यतापि, M2 न मुच्येता G3 पुरदर ; G4 शतक्रतु

36 a) Ś1 K3 B1 T1 G2 3 धर्मपाशस्थितस्, K1 °पाश शितस्; K2 °पासिशितश्; B2 °पाशे सितास्; B6 D2 °पाश सितास्, D3-6 °पाशावृतस्; G1 °पाशासितस्; G3. 4 °पाश वृतस् Cd cites (as in text) सित° (= बद्ध°) Ś1 V1 B2 6 D1 G6 त्वेव, K2 चैव, B3-5 D3-6 त्वे(D3 त्वै)प (for त्वेव) — b) K1 योधिगच्छामि; Ñ1 नाधिगच्छाम; B3 6 D1. 3-6 नाभिगच्छामि (D4 °नि); D2 अभिगच्छाम; S (except G5) अधि(G3 6 पथि)गच्छामि — c) K4 गौरवेना K3 निरुद्धस्य, B3 6 D2 °द्धाश्च, T1 G3-5 °द्धोस्य (G4 °स्मि) G2 कौरवेणातिरुद्धाच्च

37 a) Ś1 °नियुक्तस्, B3 °विसृष्टस् G1 त (for तु) — c) After पापान्, M1 ins सर्वान् — d) Ś1 निष्पि पेप, K1 निक्षिप्येयं, K3 निष्कृष्येय; T1 निष्पिष्येय, G1 M2 निष्पिष्यामि; G3 निष्पिपेपे K4 तलादिभि°; T1 G1 3-6 M तलासिना (M2 °नां), Cd as in text. G2 निष्पिष्याम्यत्र

धार्तराष्ट्रानिमान्पापान्निष्पिपेयं तलासिभिः ॥ ३७
तमुवाच तदा भीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
क्षम्यतामेवमित्येवं सर्वं संभवति त्वयि ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

कर्ण उवाच ।
त्रयः किलेमे अधना भवन्ति
दासः शिष्यश्चास्वतन्त्रा च नारी ।
दासस्य पत्नी त्वं धनमस्य भद्रे
हीनेश्वरा दासधनं च दासी ॥ १
प्रविश्य सा नः परिचारैर्भजस्व
तत्ते कार्यं शिष्टमावेश्य वेश्म ।
ईशाः स्म सर्वे तव राजपुत्रि

C 2 2361
B 2 71 2
K 2. 92 20

वासिभिः — After 37, S ins (Cv glosses)

566* एवमुक्त्वा महाबाहुं विस्फुरन्त मुहुर्मुहु ।

[Before the line, T1 ins वैश॰ M2 ॰बाहुर्]

38 Before 38, K3 V1 B D (except D2) ins वैश॰ उ॰ — a) Ś1 K1 3 Ñ1 V1 B3 D3 G3 ततो (for तदा) G1 कर्णं (for भीष्मो) — b) Dn1 द्रौणिर् — c) K3 क्षाम्यताम् Ś1 चैवम्, K4 Ñ1 V1 B D इदम् (for the *first* एवम्) K3 G3 इत्येव T1 G1 3-6 M शा(M2 श)म्यतां शाम्यतामेव (G6 M2 ॰च) — d) Ñ1 V1 B D सभाज्यते. G3 त्वया.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K B1 3 5 D G1 M द्यूत — *Adhy. name* G1 M भीमवचन; G3 युधिष्ठिरवाक्य; G5 वस्त्रापहारे दुर्योधनवाक्यं — *Adhy no.* (figures, words or both) K1 (marg) 72, K2 D3 63, K3 64, Dn1 70, S 104 (G4 78) — *S'loka no* K3 40, K4 Dn D1 2 4 M1 18

63

1 G1 om the ref — After the ref, K4 Dn (1) D5 Cnp ins.:

567* त्रय॰ किलैते सधना॰ सभाया
भीष्म क्षत्ता कौरवाणां गुरुश्च ।
ये स्वामिन दुष्टतमं वदन्ति
वाञ्छन्ति वृद्धिं न च विक्षिपन्ति ।

[(L 1) Cnp किलेमे K4 ह्यधना॰, D5 ह्यधमा (for सधना) — (L 3) K4 D5 ब्रुवति (for वदन्ति) — (L 4) K4 वृद्धा, D5 वृद्ध (for वृद्धिं) K4 चिन्त्रयति; D5 विन्नपति (for विक्षिपन्ति)]

— For 1ab, of 1 77 22ab, Manu 8 416ab — a) G3 भूय॰, M2 पार्या॰ (for त्रय॰) K1 4 B Dn S ह्यधना, K3 अधुना (for अधना) — b) G1 दासं; G2 दास्या (for दास॰) Ś1 G2 4 शिष्याश्च, B (except B3) Dn1 D3-6 M1 पुत्रश्च, G1 पुत्रं च (for शिष्यश्च) K3 दासश्च शिष्यश्च स्वतन्त्रनारी — c) Ś1 G3 4 om त्व, K1-3 G1 M om the *first* स्य K4 सा दास (for दासस्य) K1 पत्नीय (for पत्नी त्वं) B1 2 4-6 Dn D1-3 5 6 G3 5 दासस्य पत्नी त्वधनस्य भद्रे; V1 B3 दासस्य (B3 om स्य) पत्नी त्व धर्मतश्चासि भद्रे, D4 दासस्य नारी धनस्य भद्रे, G6 दासपत्नी त्वं मुंडनमर्हस्यभद्रे Text as in Ñ1 T1 Cv cites त्व, दासपत्नी, धनम्, अस्य — d) K1 दीनेश्वरा; G4 ह्यनी॰ (for हीने॰) K2 3 G1 दासीं; B D सर्व (Dn2 सर्वे), M2 नारी and दासी Cv cites दासी (as in text)

2 a) K2 3 D3 5 प्रविष्य (for प्रविश्य) Ś1 D4 6 मा न॰; K1 चैन; K2 3 D3 5 मान, K4 B1 2 Dn D1 राज्ञ॰, T1 तांत , G1 M चांत॰, G6 सर्वान्न , Cv सात॰ (for सा नः) G2 प्रविश्यांत॰ (for ॰श्य सा न) Ś1 K2 4 V1 परिवारैर्, Ñ1 ॰वारे; B1 2 Dn D1 2 5 ॰वार, B6 D3 4 6 ॰चार, T1 G3-5 M ॰चारान्, G1 ॰वा# (corrupt), G2 पुरचरैर्, G6 ॰वारा (for ॰चारैर्), Cv as in text — b) G2 काद्य; G3 कार्यं G3 इष्टम्; G4-6 M1 दिष्टम् (for शिष्टम्) Ś1 आवेद्य मन्ये, K1 आविष्ट वेश्म, K3 B6 D2 T1 G1-4 M1 आविश्य वेश्म; K4 M2 आवि(M2 ॰दि)श्यते स्म, B3 Dn (1) D1 आदिश्यतेत्र, B4 G5 6 आदिश्य वेश्म — c) G3 om स्म; K4 Ñ1 V1 B1 5 Dn D3-6 T1 तु, G3-6 M च (for स्म) B6 भज (for तव) D1 राजपुत्रा; a few MSS राजपुत्री — d) B6 प्रभवति; G1, 2 M भवतु (for भवन्ति)

C 2 2381 B 2. 71 2 K 2 92. 20

भवन्ति ते धार्तराष्ट्रा न पार्थाः ॥ २

अन्यं वृणीष्व पतिमाशु भामिनि
यस्माद्दास्यं न लभसे देवनेन ।
अनवद्या वै पतिषु कामवृत्ति-
र्नित्यं दास्ये विदितं वै तवास्तु ॥ ३

पराजितो नकुलो भीमसेनो
युधिष्ठिरः सहदेवोऽर्जुनश्च ।
दासीभूता प्रविश याज्ञसेनि
पराजितास्ते पतयो न सन्ति ॥ ४

प्रयोजनं चात्मनि किं नु मन्यते
पराक्रमं पौरुषं चेह पार्थः ।
पाञ्चाल्यस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये योऽतिदेवीद्गृहेषु ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी
भृशं निशश्वास तदार्तरूपः ।
राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो
दहन्निवैनं कोपविरक्तदृष्टिः ॥ ६

भीम उवाच ।

नाहं कुप्ये सूतपुत्रस्य राज-
न्नेष सत्यं दासधर्मः प्रविष्टः ।
किं विद्विषो वाद्य मां धारयेयु-

Ś1 K3 om ते K4 V1 Dn D1 वै, G2 [ए]ते, G6 नो (for ते)

3 [a]) B1 भजस्व, B5 वृणुष्व (for वृणीष्व) K4 Ñ1 V1 B D (except D4) G5 6 भाविनि (G5 °नी), G2 भामिनी (for भामिनि) — [b]) Ś1 K1 2 G1 3-5 M यस्य (for यस्माद्) Ś1 D1 G2 om न Ñ1 V1 B2 4 Dn S (except G2) लभसि (G4 °सी) K4 देवि येन, G2 सदेवने (for देवनेन) — [c]) Ś1 अगर्ह्या, K1 अनिवद्यो; K4 B1 3-6 Dn D3-6 अवाच्या (B6m °याध्या), B2 अवध्या, D1 2 Cd अवद्या, G1 असाद्याद्, G2 अनवद्य, M2 °वद्य (for °वद्या) Ś1 G2 ते, B2-4 6 D2 स्व (for वै) D4 बहुषु, Cd पतिषु (as in text) K2 G1 का(K3 मा)मवृत्ति, T1 °वृत्तिं; G2 °वृत्त, Cd °वृत्तिर् (as in text) — [d]) T1 तु दास्ये; G1 दास्यं, Cd v as in text G6 सहित, Cv विहिता (for विदित) N (except Ś1 K1 B6) तत्तवास्तु (K2 सत्ववास्तु, K4 तत्तवायु, D4 तत्र वास्तु), G2 से तवास्तु G3 नित्यातुरं सेवित वं तवास्व

4 [ab]) B1 transp भीमसेन and युधिष्ठिर Ñ1 V1 B5 Dn G1-3 सहदेवार्जुनौ च, B2 4 °वार्जुनश्च D3 पराजिता[ ] पाण्डवा याज्ञसेनि सर्वे नष्टा पतयो नैव सति — D2 om. 4[cd] — [c]) B6 दासीकृता Ś1 K3 4 Dn स्व हि नो (Dn वै), K1 प्रविशाय, B5 प्रविवेश; D4 प्रविश्य; G4 यज (for प्रविश) Cv seems to have read प्रविशतु, see Addenda A few MSS याज्ञसेनी — [d]) Ś1 वसति, K4 न सत्ते, Ñ1 V1 B Dn2 D1, 2 4-6 Cn नैव सति (for न सन्ति)

5 [a]) Ñ1 V1 B D1-3, 5 T1 G2 5 6 M1 (inf lin) Cn जन्मनि; D4 जन्मन; D6 स्वात्मनि; G4 जननि (for चात्मनि) G3 om चात्मनि K3 G2 क; B3 को (for किं) Ś1 च; K1-3 Dn T1 G2 3 5 6 तु, B2-4 D1-6 Cn न (for नु) Ś1 K B6 G2 मन्यसे, G3 मन्यते G1 प्रयोजनज्ञ मनु किं नु मन्यते (sic) — [b]) K Dn G3 चैव, B3 T1 G3 5 M वेह, G1 सेह, G6 चेद (for चेह) Ś1 G3 4 पार्थे; K1 पार्थात्, K2 पार्थात्, K3 पार्थान्; D3 पार्था — [c]) K2-4 B3 D1 2 S पाचालस्य. D2 4 द्रुपदात्मजाम्, G2 4 द्रुपदस्यात्मजा T1 G3 5 स्वा; G2 4 स्व (for इमा) — [d]) Ś1 यददीवीद्, K2 यातिदे°, K3 योतिदेवीर्, V1 D3-6 यो न्यदे°, B D1 2 यो ह्यदे° (B6 यामदे°), G2 दीव्यमाना, G4 योतिदिव्य (for योऽतिदे°) K2 गृहेषु

6 S (except T1 G5) om the ref — [a]) K2 तद्धि; V1 B1 D3-6 G5 तच्च; B4 5 तत् (for तद्वै) B2 transp वै and श्रुत्वा B3 6 D2 भीमसेनस्त्वमर्षी, D1 °स्त्वमानी, D5 °नोत्यमार्षी — [b]) G2 विनिश्वास (for निश°) G6 तदात्त°. T1 °रूप (for °रूप) — [c]) S राजानुजो (G1 °जौ) (for °गो) K1 °वबद्धो, K4 °नुबुद्धो, B1 3 T1 M2 °नुबधो, G1 °नुबद्धौ, G4 °नुविद्धो (for °नुबद्धो) — [d]) K1 om एन B6 ऐक्षत् (for एनं) K1-3 क्रोध° (for कोप°) Ñ1 G1 3-6 M1 °चक्षु° (G4 °चक्षुषा) (for °दृष्टि°) B Dn D3-6 क्रोध(B3 D3-6 कोप)संरक्तदृष्टि (B1 °चक्षु°; B5 D3-6 °नेत्र°); T1 कोपविविक्तदृष्टे, G2 M2 कोपविपक्त चक्षु (M2 °दृष्टि°) Cd cites विरक्तदृष्टि.

7 Some MSS भीमसेन (for भीम) — [a]) T1 G3 4 सूतपुत्राय (for °पुत्रस्य) — [b]) K1 अय, Ñ1 न तत्; Dn D1 एतत्, D5 नैतत्, S इदं, Cn एष as in text. Ś1 K4 Ñ1 Dn D1 (sup lin) दासभावं (K4 °व-), D1 (orig) T1 G1 2 5 M °धर्मं, G3, 4 °धर्मे; G6 राजधर्मं, Cn

नादेवीस्त्वं यद्यनया नरेन्द्र ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं तूष्णींभूतमचेतसम् ॥ ८
भीमार्जुनौ यमौ चैव स्थितौ ते नृप शासने ।
प्रश्नं प्रब्रूहि कृष्णां त्वमजितां यदि मन्यसे ॥ ९
एवमुक्त्वा स कौन्तेयमपोह्य वसनं स्वकम् ।
स्मयन्निवैक्षत्पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोहितः ॥ १०
कदलीदण्डसदृशं सर्वलक्षणपूजितम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ ११
अभ्युत्स्मयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ।
द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूरुमदर्शयत् ॥ १२
वृकोदरस्तदालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते ।
प्रोवाच राजमध्ये तं सभां विश्रावयन्निव ॥ १३
पितृभिः सह सालोक्यं मा स्म गच्छेद्वृकोदरः ।
यद्येतमूरुं गदया न भिन्द्यां ते महाहवे ॥ १४
क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः सर्वेभ्यः पावकार्चिषः ।
वृक्षस्येव विनिश्चेरुः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ १५ C 2 2394 B 2 71 15 K 2. 92 33

---

as in text $K_{1\ 4}$ V_1 B D_{1-6} प्रदिष्ट°, Dn M प्रविष्टा (for प्रविष्ट) — ^{c}) G_1 M_2 कथ (for किं). K_3 $G_{3\ 5}$ विद्वेषो, $B_{1\ 2}$ D_2 मे द्विषो, B_5 च द्विषो, B_6 G_1 M_2 द्विषो, D_1 -सु(? उ)द्विषो, D_{3-6} M_1 वा द्विषो (for विद्विषो) K_2 मा (for मा) K_1 वाधेमा, K_4 [ऽ]स्यायुनि[read रि]दं, $\tilde{N}_1$ $B_{3.4}$ Dn_2 वै मामेव, V_1 मामिह, B_5 Dn_1 मा, D_{3-6} मामिदं (for वाद्य मा) $B_{1\ 2\ 6}$ $D_{1\ 2}$ मन्युमावारयेयुर्, S वाक्य(G_2 द्यत्र)माहार($G_{1\ 2}$ °माराध ; G_3 °मधार , M_2 °माधार)येयुर् ($G_{1\ 2}$ °यं) (for वाद्य मा धारयेयुर्) — ^{d}) $Ś_1$ नादीवीस्त्वं, K_4 नादेवीस्त, G_2 न देवस्त्व $Ś_1$ अनयान् (for °या) A few MSS नरेंद्र°

8 ^{a}) V_1 B D भीमसेनवच° श्रुत्वा — ^{d}) K_1 D_2 तूष्णीभूतम्, K_2 कृष्णी° $Ś_1$ K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 B_{2-4} Dn_2 $D_{1\ 2\ 4}$ अचेतन, G_2 इव स्थितं (for अचेतसम्)

9 Before 9, S (except G_2) ins दुर्योधन D_5 reads 9 in marg (*sec m*) — ^{a}) K_3 नृपौ (for यमौ) D_4 चेति, $G_{2\ 3}$ चापि (for चैव) D_5 भीमसेनार्जुनौ यमौ — ^{b}) $G_{1\ 2}$ जितौ (for स्थितौ) B_1 T_1 G_{3-6} M_2 नृपति-, G_1 नृप सु-, G_2 तु नृप (for ते नृप) K_1 G_2 शासनात् (for शासने) — D_1 om 9^{cd} — ^{c}) K_4 Dn(!) ब्रूहि च, B_6 विब्रूहि, D_5 च ब्रूहि (for प्रब्रूहि) B_1 कृष्णार्थम्, B_2 कृष्णाथ, B_6 D_2 कृष्णार्थे, D_5 कृष्णा च.

10 D_5 reads 10 in marg (*sec m*) — ^{a}) M_2 उक्त. $K_{2\ 4}$ Dn(!) D_6 तु (for स) — ^{b}) K_3 व्यसन (for वसनं) — ^{c}) $K_{1\ 4}$ D_5 T_1 स्वय, V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ हसन्, G_2 यस्मिन् (for स्मयन्) $Ś_1$ D_5 G_2 अवैक्षत; $K_{1\ 4}$ निरीक्ष्य, $\tilde{N}_1$ इवैक्ष्यन्, V_1 Dn $D_{1\ 2}$ इवैक्ष्य; B_2 इवेक्ष्य, $B_{3\ 4\ 6}$ G_{3-5} ऐक्षत, B_5 $D_{3\ 4\ 6}$ अवेक्ष्य, T_1 नैक्षत, G_1 इवैप, G_6 अवैक्ष (for इवैक्षत्)

11 ^{a}) K_{1-3} °गर्भ°, V_1 B D_{1-6} °स्तभ°, S (except G_3) °काद° (for °दण्ड°) $\tilde{N}_1$ कदलीदडसकाशं — ^{b}) $Ś_1$ B_5 D_{3-6} °लक्षित, $B_{2\ 6}$ $D_{1\ 2}$ °भूपित; Dn(!) G_1 °सयुतं (for °पूजितम्)

12 ^{a}) D_1 अभ्युत्सयित्वा, D_5 G_1 अभ्युत्स°; G_2 अभ्युष्ण°, G_3 अदर्शयत्स, G_4 अत्युत्तयित्वा, M_1 अत्युत्स° B_1 उत्साह यित्वा राजानं Cd as in text — ^{b}) K_3 आकर्पयन् K_4 B_3 आमर्पयन् (for आधर्षयन्) — ^{c}) Some MSS प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°) $G_{2\ 4}$ द्रौपद्यां प्रेक्षमाणाया — ^{d}) K_{1-3} आताडयत् (for अदर्शयत्)

13 ^{a}) K_4 Dn(!) M_1 भीमसेनस्, D_3 युधिष्ठिरस् (m वृकोदरस् as in text) $Ś_1$ K Dn G_2 M_1 तमा°, M_2 समा° (for तदा°) — ^{b}) $G_{1\ 2}$ M_1 नेत्र K_4 $D_{2\ 4\ 6}$ उत्फुल्ल ; D_3 उत्पल-, D_5 उत्फुल्य, S उत्पाद्य (G_6 उत्पाट्य, M_2 उल्पाट्य) — ^{c}) B_1 राजमध्यस्थ, B_6 °मध्यस्थ°; G_6 °तनय (for °मध्ये तं) — ^{d}) $B_{1\ 3\ 5\ 6}$ D_{3-6} सभ्यान् (for °सभा)

14 ^{a}) K_2 तलो[read ल्लो]का, K_3 मा लोक (for सालोक्य) — ^{b}) G_3 स (for स्म) $K_{1\ 3}$ गच्छे, D_1 क (sic) गच्छे (for गच्छेद्) $Ś_1$ मा स्म गच्छेय कौरव — ^{c}) $K_{1\ 2}$ D_{1-6} T_1 $G_{2\ 3\ 5\ 6}$ M_2 [ए]नम्, G_4 [ए]हम् (for [ए]तम्) — ^{d}) $Ś_1$ छिंद्यां, K_4 $D_{2\ 3}$ भिद्यां, B_6 T_1 G_3 भिंद्यात्, D_1 भिनद्या (sic), D_3 भिंद्या, $G_{5\ 6}$ भिद्यात् (for भिन्द्या) G_2 अहमाहवे (for ते महाहवे) — After 14, Dn(!) D_1 (marg *sec m*) ins

568* न प्रयास्यामि ताँल्लोकान्पुण्यान्पुण्यतमानपि ।
यद्यहं मुकुटं चैव मर्दयित्वा पदा च ते ।
न शिरस्ताडयाम्याजौ तदाग्निं प्रविशाम्यहम् ।

15 Before 15, B_6 ins वैश° उ° — ^{ab}) K_4 कुलस्य (for क्रुद्ध°) $B_{5\ 6}$ श्रोतोभ्य , Cd as in text. K $\tilde{N}_1$ $B_{2\ 4}$ Dn सर्वेभ्य स्रोतो(K_1 श्रोत्रे , K_4 श्रोतो)भ्य° (by transp), V_1 निश्चेरु° स्रोतोभ्य°, $B_{1\ 3}$ $D_{1\ 2}$ श्रोत्रे($D_{1\ 2}$ स्रोतो)भ्यो निश्चेरुः K_3 °कार्चिता° — ^{c}) K_2 दक्षस्य (for

C 2 2395
B 2. 71 16
K 2. 92 34

विदुर उवाच ।

परं भयं पश्यत भीमसेना-
द्बुध्यध्वं राज्ञो वरुणस्येव पाशात् ।
दैवेरितो नूनमयं पुरस्ता-
त्परोऽनयो भरतेषूदपादि ॥ १६
अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्रा
येऽस्यां स्त्रियं विवदध्वं सभायाम् ।
योगक्षेमो दृश्यते वो महाभयः
पापान्मन्त्रान्कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ १७
इमं धर्मं कुरवो जानताशु
दुर्दृष्टेऽस्मिन्परिषत्संप्रदुष्येत् ।
इमां चेत्पूर्वं कितवोऽग्रहीष्य-
दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ १८
स्वप्ने यथैतद्धि धनं जितं स्या-
त्तदेवं मन्ये यस्य दीव्यत्यनीशः ।
गान्धारिपुत्रस्य वचो निशम्य

वृक्षस्य) G1 [ए]व (for [इ]व) B2 6 D1 2 प्रदीप्तस्य (for विनिश्चेरुः) V1 B1 3 4 वृक्षस्य दीप्यमानस्य — d) Ś1 प्रधक्ष्यत°; V1 B1.3 4 यथाग्निना, D6 प्रदह्यते (for प्रदह्यत°)

16 a) K4 पश्यम (sic), T1 Cv पश्यति (Cv gloss दुर्योधन°) (for पश्यत) — b) Ś1 बुध्यध्व राज्ञो, K1 उत्पन्न राज्ञो, K4 सबुध्यध्व; Ñ1 B D तद्बुध्यध्व (B1 adds राज्ञो), V1 ततश्च राज्ञो, Dn2 तद्बुध्य (sic), T1 G2 बुध्यस्व राज्ञो, G1 3 5 6 बुध्यस्व वै, G4 M बुध्यध्व वै (for बुध्यध्व राज्ञो) Ś1 K2 3 G2 वरुणस्य पाशात्, K4 Dn1(!) पार्थिवा° प्रातिपेया ; B2–6 Dn2 D1–6 धृतराष्ट्रस्य पुत्रा°, G4 °णस्यैव पाशात् (for वरुणस्येव पाशात्) — c) Ś1 वैवस्वतो, K1–3 दै(K2 दे)वे स्थितो, B2 6 D2 दै(D2 दे)वेरित, B3 देवेरितो, T1 G1–4 दे(G1 3 दै)वेक्षितो; G5 6 M दै(G5 दे)वेपि(M inf lin क्षि)तो (for दैवेरितो) Cd cites देवे (= देवने) B2 6 इद (for अयं) M2 विकार° (for पुरस्तात्) — d) V1 महानयो, B1 दुरोदरो; B2 6 D1 2 महद्भय, T1 G2 4 पराभवो (for परोऽनयो) Ś1 K B1 T1 G1–3 M भारतेषु (for भरतेषु) K1 [उ]दयापि; K2 4 Ñ1 B1 6 D1 G1 2 4 M2 [उ]पपादि (for [उ]द°) Cd cites अनय° and उदपादि (as in text)

17 a) K1 अन्य वूत, B1 अभिद्यूत; Cd as in text B1 गतमिद; B2 3 6 D1.2 T1 क्रीडित (for कृतमिद) K1 D3 धार्तराष्ट्रो, K4 B (except B6) D1.2 °राष्ट्रैर् (D1 °ष्ट्रे) (for °राष्ट्रा) — b) K1 3 G3 यस्यां, K4 Ñ1 V1 B1.3–5 Dn D3–6 यस्मात्, B2 D1 2 यस्य, B6 T1 यद्वै, G4 एषा, G5 6 M2 येस्या (for येऽस्यां) K3 M2 स्त्रिया, G1–3 5 M1 स्त्रियां (for स्त्रिय) V1 B D2–6 विपणध्व, T1 विवृणुध्वं, G3 5 विवदध्वे; G4 विवदद्ये K2 सवाय((for सभायाम्) M1 (inf lin) येषा स्त्रिय विवदध्वे सभाया — c) K4 Ñ1 V1 Dn योगक्षेमौ; B5 D3–6 T1 G5 °क्षेम, B6 °क्षेमा; G1 °क्षेमे (for °क्षेमो) Cd cites योग and क्षेम K2 4 Dn D1 नश्यतो; G1 corrupt, G5 दृश्यतो (for दृश्यते) K1 V1 B D1–6 G2 नो (B1 वा, B6 न), G1 M वै; G3 यो (for वो) K2 om वो K3 नोरस्यवेते, G6 नैव नाश (for वो महाभय°) K1 भय च; K4 Dn Ñ1 समग्रौ, V1 B D1–6 समायां (B1 2 6 D1 2 °या°, D5 6 °य(ये), T1 G2.3 महामय, G2 4 महाहवे (for °भय°) — d) K3 (of c) महाभयो दृश्यते मूढचेता°; S पापात्मान° (T1 G5 परीतात्मान°, G3 परितात्मन ; M2 पापान्मन्त्रान्) कुरवो मंत्रयते — After 17, K3 repeats 17d (with v l as in M2) followed by 18b

18 a) Ś1 इद धर्मं, K3 इम च धर्मं; B2 4 इदमतः; B6 m इद मन्त्रं; G3 इद कर्मं, M2 मदं धर्मं (for इम धर्मं) Cv [अ]जानत (as 3 pl mid imp) K1 [आ]पि (for [आ]शु) — K3 reads 18b after the repetition of 17d (of v l 17) — b) Ś1 दुर्दृष्टे वा, K1 [दु]र्दृष्टेस्मिन्; K2 दुष्टेस्मिन्, K4 Ñ1 V1 B D ध्वस्ते (B1 2 6 D1 2 दुष्टे) धर्मे; T1 G5 M2 दुर्दुष्टे हि, G1 [दु]र्दुष्टे हि, G2 [दु]र्दुष्टेस्मिन्, G3 दुष्टेस्मिर्त, G4 ददृष्टे हि, G6 M1 दुर्दृष्टेर्हि, M1 (inf lin.) दुदुष्टेर्हि (for दुर्दृष्टेऽस्मिन्) Cd v cite दुर्दृष्टे (as in text) G2 परुष (for परिषत्) K1 G1 सप्रदुष्ये; B5 सम्प्रदस्येत्, G3 प्रदुष्येत्; a few other MSS °दूष्येत् — K2 om 18c — c) B1 इमं (for इमां) B1 G1 2 4 Cv च, G6 न (for चेत्) K4 पूर्वे-. Ś1 K2 Ñ1 V1 B1 3 कुरवो (for कितवो) Ś1 नाग्रहीष्यन्; K3 गृह्णीशन् (sic), Ñ1 V1 [ऽ]ग्रहिष्यद्, B1 [ऽ]ग्रहिष्यन्; B2 4–6 Dn1 D3–6 T1 Cn v [ऽ]ग्लहिष्यद्, G1 4 [ऽ]ग्रहीष्य; G2 [ऽ]ग्रहीष्यद्; G3 [ऽ]प्यग्लहिष्यज्, G5 [ऽ]ग्लहिष्यद्, G6 गृहीष्यन्; M2 [ऽ]ग्लहीष्य — d) K3 ग्लहीष्यति (of c), Ñ1 G2 M2 Cv दोषो; V1 B1 न चेद्, B3 6 नैव, D2 T1 G6 एषा, D4 ईषो; G1 नो, G3 जेता, G4 5 M1 नैषा (for ईशो) K1 B1 D1 2 S भविष्यति (T1 G3 भविष्यन्) (for ऽभविष्यद्)

19 a) G2 स्वमो (for स्वप्ने) K2 यथैतद्, D6 यथैत; G2 4 यथा तद् (for यथैतद्) G1 corrupt Ś1 K1 Dn(!) विजित धन; K2 Ñ1 V1 विधनं जित, K3 D3–5 नि(K3 स)धन जितं; K4 हि तं धन (for हि धन जितं)

धर्मादस्मात्कुरवो मापयात ॥ १९

दुर्योधन उवाच ।

भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्जुनस्य
स्थितोऽहं वै यमयोश्चैवमेव ।
युधिष्ठिरं चेत्प्रवदन्त्यनीश-
मथो दास्यान्मोक्ष्यसे याज्ञसेनि ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

ईशो राजा पूर्वमासीद्ग्लहे नः
कुन्तीपुत्रो धर्मराजो महात्मा ।
ईशस्त्वयं कस्य पराजितात्मा
तज्जानीध्वं कुरवः सर्व एव ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ।
तं रासभाः प्रत्यभाषन्त राज-
न्समन्ततः पक्षिणश्चैव रौद्राः ॥ २२
तं च शब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी
शुश्राव घोरं सुबलात्मजा च ।
भीष्मद्रोणौ गौतमश्चापि विद्वा-
न्स्वस्ति स्वस्तीत्यपि चैवाहुरुच्चैः ॥ २३
ततो गान्धारी विदुरश्चैव विद्वां-
स्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे । C 2. 2403 B 2 71 24 K 2 93 23

— b) Ś1 K V1 B1 3–5 Dn D3–6 G2 एवं; Ñ1 T1 G1 तदेव, B2 6 D1 2 G3–5 M तथैव (for तदेवं found in G6 only) V1 B1–3. 6 Dn2 D1 2 यश्च, T1 G1 6 यस्तु, G3 [अ]स्य; G4 M यत्तु; G5 यदि (for यस्य) K4 [अ]णीश°, D1 [अ]नीशा, G6 °शै D4 दीवस्यनीश°, D6 दीव्य स्यनीश°; G2 दीव्यन्घनेश (for दीव्यत्यनीश) — c) K3 D1–6 G1 Cv गांधारपुत्रस्य, K4 B1 Dn (!) गांधारराजस्य, G3. 5 गाधारीपुत्रस्य D3 वधो (for वचो) — d) G1 कितवो, G3 गुरवो, Cv कुरवो (as in text) Ś1 मापयात्, K1 मापयात, K2 मोपायात्; K3 मापयंते, K4 मापगच्छन्, V1 चापयात, B2 3 6 मानयध्वं, D2 मापयात, D3 4 मा पपात, G1 ग्रहीष्ये; G2 मावगाहत, G3–6 M1 मापगात, M2 मावदात, Cd मापयात (as in text).

20 a) K3 भीष्मस्य (for भीम°) K1 G4 वाक्य, K2 वाक्यो, G2 वा* (for वाक्ये) D3–6 च तथा; G2 तद्बधे वा; G3 तव देव (for तद्वदेव) G1 om अर्जुनस्य — b) Ś1 K1 3 यथा स्थितोह, D3–6 स्थितोस्म्यह (for स्थितोऽहं वै) G2 से; G4 ते वै (for वै) K1 चैवमेतत्, B1 चैव तद्वत्, B5 D3–6 चैव वाक्ये, G2 चैवमेव — c) G4 M1 Cv युधिष्ठिरश् Ś1 चेत्प्रवदेद्, K1 नैव वदंति; K2 D5 चेत्प्रवदति, K4 Dn (!) D6 ते प्रवदंतु (D6 °ति), Ñ1 V1 G1 M2 चेद्विवदं(G1 °द)तु; B1 3 4 T1 G2 3 चेद्विव(G2 °वि)दति; B2 5 6 चेद्वदतु; D1 चेत्प्रवदतु, G3–5 चेत्तु वद(G4 °द)ति, M1 चेद्धि वदति; Cv चेद्विवदति (for चेत्प्रवदन्ति) G1 4. 6 [अ]नीशो (for °शम्) — d) B1 3 D3–6 अस्माद्, D1 G3–5 M1 तदा; T1 यदा, G1 2 6 M2 यथा (for अथो) G1 दाक्षान्, G3 दास्याम्, G4 दासान् (for दास्यान्) Some MSS. मोक्षसे, G3–5 मोक्ष्यते K3 G (except G4) याज्ञसेनी

21 a) Ś1 K2–4 Ñ1 B2 D1 5 6 G6 M1 गृहे न, V1 Dn2 गृहेषु, B1 ग्लहेषु (for ग्लहे न°) — b) K4 Ñ1 V1 Dn M1 °सुतो (for °पुत्रो). — c) K1 स्त्वेवं, D3 स्त्व, T1 G स्वयं (for स्त्वयं) K1 यस्य, K2 केन (for कस्य) — d) V1 वि-, B5 D3–6 तद्वै, G2 6 तं, B3 corrupt (for तज्) K2 एत (for एव) — After 21, S ins (Cv glosses) a passage given in App I (No 38).

22 M2 om. the ref — b) B1 व्याहरच्च, S (except G2) व्याजहार (for व्याहरद्) — c) Ñ1 प्रत्यनंदत, T1 °वास्यंत; G1 M °वाशत, G2 5 6 °वाश्यंत, G3 °पाथत, G4 °वादत (for °भाषन्त) — d) V1 B2 6 D1 2 समागता (for समन्ततः) B2 6 D1 2 पक्षिगणा(D2 °ण)श्च, M2 °णश्चापि (for °णश्चैव)

23 a) Ś1 K B3 5 D (except D1. 2) वै (for च) B6 सर्वं, G5 त्रिशब्दं (for शब्दं) K1 G2 शब्दवेदी, Dn1 तत्त्वदर्शी (for तत्त्ववेदी) — b) Ś1 शब्द, G2 4 देवी (for घोरं) Ś1 विदुरस्यात्मजा, K2–4 G1 3 4 M सुबलस्यात्मजा (for सुबलात्मजा) — c) Ś1 Ñ1 V1 B1 Dn T1 G3 5 M1 भीष्मो द्रोणो (for भीष्मद्रोणौ) B2 3 D1 T1 G3–6 चैव (for चापि) B5 D3–6 सर्वे (for विद्वान्) — G6 om (hapl) 23^d–24^a — d) Ñ1 V1 B1 4 5 D3–6 [अ]पि चैवाशशंसु°, B2 3 6 D1. 2 [ए]व ते वै शशंसु, S (G6 om) [अ]ब्रुवन्सर्व एव (for [अ]पि चैवाहुरुच्चै°)

24 G6 om 24^a (cf v l 23) — a) Ñ1 तथा (for ततो) K1 (by corr) T1 गांधारि K Ñ1 Dn G1 M1 चापि (for चैव) — b) G6 समुत्पात (for तमु°)

C 2. 2403 B 2. 71. 24 K 2. 93. 23 निवेदयामासतुरार्तवत्तदा
ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ॥ २४
हतोऽसि दुर्योधन मन्दबुद्धे
यस्त्वं सभायां कुरुपुंगवानाम् ।
स्त्रियं समाभाषसि दुर्विनीत
विशेषतो द्रौपदीं धर्मपत्नीम् ॥ २५
एवमुक्त्वा धृतराष्ट्रो मनीषी
हितान्वेषी बान्धवानामपायात् ।
कृष्णां पाञ्चालीमब्रवीत्सान्त्वपूर्वं
विमृश्यैतत्प्रज्ञया तत्त्वबुद्धिः ॥ २६

धृतराष्ट्र उवाच ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ।
वधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्मपरमा सती ॥ २७
द्रौपद्युवाच ।
ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ ।
सर्वधर्मानुगः श्रीमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ २८
मनस्विनमजानन्तो मा वै ब्रूयुः कुमारकाः ।
एष वै दासपुत्रेति प्रतिविन्ध्यं तमागतम् ॥ २९
राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
लालितो दासपुत्रत्वं पश्यन्नश्येद्धि भारत ॥ ३०

G2 आलोक्य (for आलक्ष्य) B3 6 D1 2 G2 राज्ञ (for राज्ञे) — c) G3 4 न्यवेद (for निवेद) M2 ततो (for तदा) — d) Ś1 हतो राजा; M2 राजा तदा (for ततो राजा)

25 Before 25, V1 B2 3. 5 6 Dn D5 T1 G2 5 ins धृतराष्ट्र उ (resp धृतराष्ट्र) — a) T1 ततोसि, G2 हतोस्मि (for हतोऽसि) — b) D5-6 M2 यश्च, T1 यस्त्वा, G3 यो त्वं (for यस्त्व) — c) K2 3 समाभापसे, K4 M2 कर्षति; B3 सभामानयसि, D5 समाभपसि; T1 G4 6 कर्षसि, G3 कर्षति and सि, M1 नेष्यसि (for भाषसि) K1 स्त्रिय सर्वां भाषसे दुर्विनीतो — d) A few MSS द्रौपदी and पत्नी

26 Before 26, B6 ins. वैश उ — a) D5 एवमुक्तो, T1 G1 M एतावदुक्त्वा, G3 एव तूक्त्वा, G2 स एवमुक्त्वा, G6 इत्येवमुक्त्वा (for एवमुक्त्वा) — b) K1-3 T1 पाण्डवानाम् (for बान्धवानाम्) K2 3 Ñ1 B2 5 6 D1 G1 4 6 M उपायात्, B1 आपायां; G2 3 उपेयात्; Cd अपायान् (as in text) — c) K1 अब्रुवीत्, Ñ1 अब्रुवन्; G2 ह्यमनीत् (for अब्रवीत्) Ñ1 सान्त्वयित्वा, B1 6 शांत्वपूर्वं; T1 साम (for सान्त्व) — d) Ś1 B1 3 5 6 D2-6 विमृश्यैतत्, K1 विष्टस्यैतत्; K2 विमृश्यैव; K3 इय तत K4 प्रजया K1 दुष्टबुद्धि, S मद (for तत्त्व)

27 a) B3 5 D1-6 कल्याणि (D6 णी); G2 पाचाली — b) K4 वांछित, Ñ1 G (except G2) M काक्षित; V1 B3-5 D3-6 काक्षसे; Dn वांछसि (for काङ्क्षसि) — c) Dn D1 3. 6 वधूना, G5 स्नुषाणां (for वधूनां) K1 च, B6 D1 2 त्व, G2 तु (for हि) Ś1 K (except K4) वरिष्टा (for विशिष्टा) — d) B3 5 6 D1 2 धार्मिकी (D1 का) परमा, B4 श्रेयसी परमा, G3-6 नित्य धर्मपरा, M2 त्वमेव परमा D1 3 T1 सति

28 a) D4 मह्य (for मह्यं) — b) Ś1 वृणीमि. — c) G4 सर्वधर्मपर, M2 धर्मानुज (for धर्मानुग) — d) Ś1 D3 T1 G3 4 न दासो (for अदासो) — After 28, K1 ins

569* धृतराष्ट्र ।
एवमस्तु तवाभीष्टमदासोऽस्तु युधिष्ठिर ।
पुनरन्य वरं पुत्रि वृणीष्व त्व पतिव्रते ।

29 a) G4 मनस्वी ममजानतो — b) K1-3 मा त्रि, K4 B2 4 Dn मैवं, D1 G1. 2 मा मे, T1 G3-6 M Cv मा ते (for मा वै) — c) B (except B2) D2-6 T1 एहि (for एष) B6 त्व (for वै) Ś1 दासपुत्रस्ते, K1 पुत्रोमि; K4 Ñ1 V1 Dn पुत्रो हि, G1 दासिपुत्रेति, Cv as in text — d) K3 विन्ध्य (om प्रति), D1 2 प्रतिविन्ध्य, D3 विन्ध्याम्, G1 बुध्य, G4 पूज्य; Cd विन्ध्य (as in text) K2 स्वमाग्मज; K4 V1 B2 Dn समागत, Ñ1 B5 D2-6 उपागत; B1 3 4 6 D1 2 T1 समागता (B1 T1 त) (for समागतम्)

30 a) K1 G4 राजपुत्र K2 परामूत्र (sic) (for पुरा भूत्वा) — b) Dn1 D1 यथान्याय, T1 G2 न्याय (for यथा नान्य). B2 6 D1 2 भुवि (for क्वचित्) — c) Ś1 K1-3 D1. 2 Cd [अ]राजपुत्रत्व (K1 अ; K3 D2 त्व) (for दासपुत्रत्व) K4 Dn (!) राजभिर्लो(K4 लं)लित स्यास्य — d) Ñ1 पश्य, G2 पश्येन् (for पश्यन्) K3 पश्येद्धि; G4 नश्यति (for नश्येद्धि) K4 Dn (!) न युक्त दासपुत्रता; V1 B D1-6 T1 न स (B3-5 D3-6 नापि, B6 न च) गच्छेद्धि (D1 गच्छेति; D2 गच्छति) भारत

31 After the ref, K4 V1 B D T1 ins

570* एव भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे ।
[T1 भद्र ते (for कल्याणि)]

धृतराष्ट्र उवाच ।

द्वितीयं ते वरं भद्रे ददामि वरयस्व माम् ।
मनो हि मे वितरति नैकं त्वं वरमर्हसि ॥ ३१

द्रौपद्युवाच ।

सरथौ सधनुष्कौ च भीमसेनधनंजयौ ।
नकुलं सहदेवं च द्वितीयं वरये वरम् ॥ ३२

धृतराष्ट्र उवाच ।

तृतीयं वरयास्मत्तो नासि द्वाभ्यां सुसत्कृता ।
त्वं हि सर्वस्नुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ३३

द्रौपद्युवाच ।

लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ।
अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ३४
एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रिया वरौ ।
त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ॥ ३५
पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम ।
वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ॥ ३६ C 2 2415 B 2 71 36 K. 2. 93. 35

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

— [a]) K_4 तु (for ते) M_2 द्वितीय तव भद्रं ते — [b]) $Ś_1$ $Ñ_1$ V_1 $B_{2\ 5\ 6}$ Dn_1 $D_{2\ 6}$ ददानि; $G_{1\ 4}$ °सि (for °मि) $Ś_1$ $K_{1\ 3\ 4}$ B_2 Dn D_6 ह, V_1 $B_{1\ 3-6}$ D_{1-5} तं (for माम्) K_2 ददानि वरय स्वयं — [c]) G_1 वरो (for मनो). — [d]) K_4 नैकस्त्व, $G_{2\ 4}$ नैकत्व G_3 अर्हति

32 [a]) $Ś_1$ रथस्थौ, V_1 सरध्वौ, D_4 सारथौ (for सरथौ) K_4 स्वधनुष्कौ, D_3 सानुपगौ, T_1 सदनिष्कौ — [cd]) G_{2-5} M नकुल सहदेवश्च (for [c]) G_1 द्वितीयो वरदे घर (for [d]) $Ś_1$ K $B_{1\ 5}$ Dn D_{3-6} यमौ च वरये राजश्रदासान्स्व(Dn1 राजस्त्वद्दासान्स)वशानह Cn cites स्ववशान्

33 After the ref, K_4 $Ñ_1$ V_1 B D T_1 ins.

571* तथास्तु ते महाभागे यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
[V_1 B (except B_5) $D_{1\ 2}$ [इ]ति (for ते). T_1 यथा त्व वरमिच्छसि]

— [a]) K_3 वरदास्मत्तो, G_3 वरयन्मत्तो — [b]) K_1 नासद्वस्यां, $D_{1\ 2}$ नास्ति द्वाभ्या, G_2 नासि वाक्यं, G_4 M_1 नापि (G_4 नासी) द्वाभ्या $Ś_1$ K_3 V_1 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 $D_{3\ 5\ 6}$ सुसंस्कृता, K_1 सुसज्ञता; D_1 सुसस्कृत (for सुसत्कृता) — [c]) G_5 (sec m) तु (for हि) — [d]) K_4 T_1 श्रेयसि — After 33, G_{3-5} ins

572* क्षमस्वाद्याश्रुपातेन शून्य भवति वै गृहम् ।
[G_4 क्षमासाद्दृश्यपातेन, G_5 क्षमासादाश्रु°]

34 [a]) G_4 उभ° (for धर्म°) K_4 नाशस्य, G_2 नाशोयं (for नाशाय) $Ś_1$ लोभाद्धर्मस्य नाश वै, $B_{2\ 6}$ $D_{1\ 2}$ G_5 लोभो (B_6 लोभाद्) धर्मविनाशाय — [b]) K_4 $D_{1\ 2}$ भगवान् (for °वन्). $Ś_1$ अहम्, $G_{2.4}$ नार्हम् (for नाहम्) — [c]) $B_{3\ 6}$ G_4 अनर्हं (B_3 °ह, G_4 °र्हे)

35 [a]) T_1 G_2 एकं चाहुर्. — [b]) K_4 °स्त्रियो (for °स्त्रिया) K_{1-3} द्वौ क्षत्रियवरौ स्मृतौ (K_1 स्त्रिय); $Ñ_1$ °द्वौ स्मृतौ क्षत्रियावरौ, V_1 B D_{1-6} द्वौ वरौ क्षत्रियस्य तु (B_1 च), Dn G M द्वौ वरौ (G_2 तु वे) क्षत्रियस्त्रिय (G_4 °यो, G_5 °या, G_6 °यां), T_1 द्वितीय क्षत्रियस्त्रिया. — [c]) K_3 त्रयोस्तु, $G_{3\ 4\ 6}$ त्रय तु $G_{1.3-6}$ M_1 राज्ञा (for राज्ञो) B_6 त्रय शूद्रस्य राजेंद्र, T_1 त्रयस्तु शूद्रनारीणा, G_2 न च त्रयस्तु राजेंद्र, M_2 वरत्रय तु राज्ञा तु — [d]) K_1 ब्राह्मण्याश्च (for °णस्य) $Ś_1$ शता $Ś_1$ वर°, B_1 G_4 वर, D_4 वरा (for वरा°)

36 [b]) K_1 $G_{1\ 2}$ सतीर्णा, T_1 सतीर्णा — [c]) K_2 वेश्यति, K_3 लिप्सते, G_3 सेत्स्यति (for वेत्स्यन्ति) — [d]) K_4 *corrupt*

Colophon. — *Sub-parvan* $Ś_1$ K $B_{1\ 3-5}$ Dn_2 $D_{1\ 2\ 4-6}$ द्यूत — *Adhy name* B_6 द्रोपदीवरलभन, T_1 G_1 M_1 द्रौपदीवरलाभ, $G_{3\ 4}$ द्रौपदीवरप्रदान, G_5 द्रौपदीशापभयाद्विमुक्तपांडवदासभाव — *Adhy no* (figures, words or both) K_1(marg) 63 (as in text!), K_2 D_3 64, K_3 65, Dn_1 71, S 105 (G_4 79, G_6 106) — *S'loka no*. K_2 36, Dn $D_{1,2\ 4}$ 37, T_1 95

C 2. 2416
B 2. 72. 1
K. 2. 94 1

६४

कर्ण उवाच ।

या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण संमताः ।
तासामेतादृशं कर्म न कस्यांचन शुश्रुमः ॥ १

क्रोधाविष्टेषु पार्थेषु धार्तराष्ट्रेषु चाप्यति ।
द्रौपदी पाण्डुपुत्राणां कृष्णा शान्तिरिहाभवत् ॥ २

अप्लवेऽम्भसि मग्नानामप्रतिष्ठे निमज्जताम् ।
पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां नौरेषा पारगाभवत् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

तद्वै श्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येऽत्यमर्षणः ।
स्त्री गतिः पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ॥ ४

त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ।
अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ ५

अमेध्ये वै गतप्राणे शून्ये ज्ञातिभिरुज्झिते ।
देहे त्रितयमेवैतत्पुरुषस्योपजायते ॥ ६

तन्नो ज्योतिरभिहतं दाराणामभिमर्शनात् ।

64

1 G3 om the ref. — a) K1 न मे, B2 या व°, D1.2 या वा, G2 यास्तु, some other MSS या न (for या न°) K3 श्रुत्वा (for श्रुता) V1 मनुष्येन्द्र — b) G3 रूपेषु Ś1 सस्कृता°, K1 D3 G1 6 समता — d) K2 कस्यां न च, K4 कासाचन Ś1 शुश्रुम K3 Dn न कस्याश्चन (K3 °स्यां न च) शुश्रुमः; Ñ1 M2 न कस्याश्चिद्विशा पते, V1 B1 T1 न कस्या(B1 न कासा)चिन्निशाम्यते, B2-6 D1-6 न कासा(B2-4 D1 2 कस्या)चिच्चदृश्यते, G1.2 4-6 M1 न कस्याश्चि(G2 4 कस्याचि)न्निशाम्यते, G3 न कश्चास्य निशाम्यते

2 a) T1 क्रोधवि° Ñ1 सर्वेषु (for पार्थेषु) — b) K3 धार्तराष्ट्रे (om षु) K4 चाप्यति, Ñ1 चाप्युत T1 G1.3 4 M धृतराष्ट्रसुतेषु (T1 G3 4 °तेन) च; G2 5 6 धार्तराष्ट्रसुतेषु च — c) Ś1 blank! G6 om (hapl) from पाण्डुपुत्राणा in 2c up to स्त्री गति° in 4b — G3 om (hapl) 2d-3c. — d) K1-3 इहागमत्, D1.2 G5 इवाभवत् Ś1 द्रौपदी शातिरिहागमत् (hypermetric), T1 कृष्णा शातिपराभ°, G2 इत्युवाच सुदुर्मना° (= 4d)

3 G6 om 3 G3 om 3abc (for both cf v l 2) — a) T1 भग्नानाम् — b) G4 प्रतिपेति (for अप्रतिष्ठे) K2 अप्रतिष्ठेषु म° — c) T1 G2 द्रौपदी (for पाञ्चाली) — d) K2 नौरेषां G1 परगा D3 G2 नौरेषा पारगा (G2 °षा परमा) भवेत्; G5 पारगा नौरिवाभवत्

4 G6 om (hapl) up to स्त्री गति° in 4b (cf v l. 2) D3 G1 3 5 M om the ref — b) G1 [अ?]मर्पण° (for ऽत्यमर्षण) — d) D3 इत्यचोच्चत दु°.

5 Before 5, Ś1 Dn D4 6 ins भीमसेन उ° (Ś1 om उ°); K4 B2 6 D1m 2 5 M2 ins भीम उ°. — a) Ś1 K4 G2 3 पुरुषे (G3 °षेम्), K1 °षैर्, K2 °षा, G4 °षम् — b) G3 सन्ति (for इति) — After 5ab, T1 G5 ins (Cv glosses)

573* युद्धेऽपराङ्मुखत्वं च आहूतस्यानिवर्तनम् ।
दाराणा रक्षणं चैव इति तज्ज्योतिषा त्रयम् ।

[(L 2) Cv वर्तन (for रक्षण) T1 रक्षण चैव दाराणां (by transp)]

— c) T1 G1 3-6 M1 वै विद्या; G2 विद्यां च (for विद्या च) — d) Ś1 तथा (for तत°) G2 सृष्टाजस्तं प्रजापति Cd as in text

6 a) G2 अमेध्यं, G6 °ध्य, Cd as in text. K1 वै गतप्राणा°; K3 4 B (except B3) D1 2 4 6 G4 विगतप्राणे (D4 °णः); D3.5 G1 वि(G1 वै)गत° प्राणे; Cv as in text. — b) K1 2 उज्जिते, Dn1 उप्सिते, G6 उस्थिते; Cd as in text — c) G2 देह- Dn1 त्रितिय; M2 हितयम् (sic), Cv apparently तृतीय (for त्रितयं) B3 D1 2 अप्यैतत् — d) K4 B3 4 6 Dn D3-6 [उ]पयु(K4 °प)ज्यते, B2 [अ]पजायते, Cd as in text. K3 पुरुषस्येव न जायते (hypermetric!)

7 B5 reads 7 twice (second time only with v.l here quoted) — a) D1(m as in text) ज्योती, D3 तिरसि (for ज्योतिर्) K1 2 उपाहत, K3 उपाहते, K4 Cnp अभिहित, Ñ1 इय राजन्, V1 B1 3 5 6 D1 2 इयं जाता (D1m अभिहत), T1 G1 3-5 M उपहत; G2 विरहित, G6 उपाहतं — b) K1 दारुणाम्, G2 दासस्याद् (corrupt). Ś1 इह धर्षणां, K2 3 इह द(K2 क)र्शनात्, K4 G3 अभिदर्शनात्, V1 अतिधर्षणात्; D2 इव धर्षणी, D3-6 अभिमर्षणात् B1 6 दारुणामिव धर्षणी (B6 धर्मणी[णि?]); B3 दारुणामिति धर्षणा; B5 D1(m as in text) दारुणामिव धर्षणात् (D1 धर्षणि); G4 दारुणा भीमदर्शनात् Cd cites इह (= सभायां), implying its affinity with Ś1 K MSS — After दाराणां, D3 (wrongly) reads परुषा गिर (of 8b), 8cd, 9a and न वैरम् (of 9b), repeating the portion in its

धनंजय कथं स्वित्स्यादपत्यमभिमृष्टजम् ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

न चैवोक्ता न चानुक्ता हीनतः परुषा गिरः ।
भारताः प्रतिजल्पन्ति सदा तूत्तमपूरुषाः ॥ ८

स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतानि च ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ ९

भीम उवाच ।

इहैवैतांस्तुरा सर्वान्हन्मि शत्रून्समागतान् ।
अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान्कृन्धि भारत ॥ १०

किं नो विवदितेनेह किं नः क्लेशेन भारत ।
अथैवैतान्निहन्मीह प्रशाधि वसुधामिमाम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठैर्भ्रातृभिर्वृतः । C 2 2427 B 2 72.12 K 2 94.12

---

proper place — c) B1 2 6 नु स्याद्, D1 (m as in text) तस्या, D2 G3 न स्याद्, D3-6 G1 °चित्स्याद्; T1 हि स्याम्; G2 4 हि स्याद् Cd cites कथ स्वित् (as in text) Ś1 धनजयः कथं नास्याम्; V1 B3 5 °जयाभिमृष्टाया (B3 °सृष्टायां; B5 °मृष्टयोर्) — d) Ś1 अभिदृष्टवान्, K3 °सृष्ट वान्; B6 m °मृष्टवान्; K4 Dn D1 m दृ(K4 अ)तिशिष्टवत्; B1. 2. 6 D2 इति मृ(D2 सृ)ष्टवान्; D4 °सृष्टजं, D5 °घृष्टजं; Cn as in text K1 अपत्यमभिघृष्टवत्, K2 नापत्यमभि पृष्ठवान्, V1 B3 5 स्यादपत्यमहो कथ, D1 (in text) न प्रष्टमिति सृष्टवान्, G2 अनपत्याभिमृष्टज, G6 सदपत्यमभीष्टजं Cd cites सृष्ट(? मृष्ट)वान् (= उन्मूलितवान्)

8 Ś1 K G1 2 4 om the ref G3 5 6 M1 धनंजय (for अर्जुन उ°) For Cd see below — a) K2 न चैकोक्त्वा; B3 न वै चोक्ता K3 चानरक्ता (for चानुक्ता) K1 न वै चोक्ता न वानुक्ता — b) V1 B1 (m as in text). 3 6 D1 2 ह्रीमन्त, Cv हीनत (as in text) K2-4 Dn2 T1 G1 2 4 6 पुरु(K3 °र)षा K1 हीनसत्पुरुषो गिर (sic) — c) K1 B5 भारता, B1 2 Dn2 D3-6 G3 5 M भारत, Cv as in text K1 °जल्पन्तु, K2 प्रविजल्पन्ति, G3 प्रतिज्वलंति D3 (first time) प्रतिजल्पति त धीरा, G1 भ्रातर परिज° — d) A few MSS °पुरुषा. K1 V1 D3 (first time) सदा उत्तम°, B1 3 5 Cv(!) सदानुत्तम° ※Cd हीनेन उक्ता अनुक्ता वा परुषा गिर । न प्रतिजल्पन्ति नोत्तरयन्ति ।※

9 b) B1 transp न and वैराणि Ś1 K4 Ñ1 Dn [अ]पि, V1 B2-6 D2-6 तु (for च) K1 सवैराणि कृतान्यपि; K2 3 वैराणि न कृतान्य(K3 °न)पि — c) K2 3 T1 G2 3 5 6 M1 °जानन्ति; G4 °हिंसन्ति; Cv as in text — d) G1 M2 आत्मनि Cv cites text Ñ1 लब्धप्रत्यय°, V1 B D1-6 लब्धसंभावना स्वय (B2 D1 2 कथ) Cd v cite प्रत्ययम् (as in text), Cn cites लब्धसंभावना — After 9, T1 ins

574* पुनर्युधिष्ठिर भीम क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ।
अनुजानीहि मा राजन्निग्रहाय दुरात्मनाम् ।

10 Ś1 K T1 G1 2 om. the ref V1 B1 3 4 D3-6 भीमसेन उ°. — 10abc damaged in B2 — a) Ś1 K1 2 एतान्व(Ś1 °श्र)रान्; K4 एतात्सूरन् (corrupt), Ñ1 एतान्द्विप; V1 तानरीन्, B1 एतास्त्वरन्, B3 एनान्स्वयं, B4. 5 Cn एतां(B5 °नां)स्तुरा, Dn2 तांस्तुरान्, D3 4 तांस्तु वा, D2 एतांस्तु व°, D6 एतास्तु तान्; T1 एतानिह (corrupt), G3 तानहं, G5 M एना(G5 °ता)न्वय, ※Cnp एतान्स्तुता नित्यपपाठ ।※ (for एतास्तुरा) Cn glosses तुरा = त्वरया. K3 G3 इह वै तान्वयं (K3 °न्वराजन्), B6 इतै तानाशु न°, D1 इतैनानाशु व°; D2 इतैतानाशुच, G1 इहै नैवान्वयं, G4 पापे रतान्वयं, G6 इह वै तादृशान् (for इहैवैतांस्तुरा) Text as in Dn1 only! See Addenda — b) Ñ1 मम; T1 G2 हत्वा, G1 M हन्म, G3 जन्म°, G4 असत् (for हन्मि) — c) K3 अद्य (for अथ) K1 नि°कृत्य, a few MSS नि क्रम्य Ñ1 राष्ट्रेभ्य (for राजेन्द्र) — d) Ś1 G1 3 M आमूलात्, Ñ1 G6 आ(G6 अ)मूलान्, T1 G4 आमूलं Ś1 विद्धि, K2 3 किं हि, K4 Ñ1 V1 B1 3-6 Dn D3-6 M1 हन्मि, B2 किं न; B6 m D1 2 किं नु, T1 निह, G3 कृपि, G5 6 कृद्धि, Cd कृधि (probably कृन्धि) (= छिन्धि), with K1 G1. 4 See Addenda K4 भारत G2 आमूलाग्रापि भारत

11 K1 T1 om (hapl) 11ab. — a) K6 G4 विविदितेनेह, G2 विपदिते°, G3 पपतिते° — b) K4 Dn (!) उक्तेन च, Ñ1 नोक्तेन च, B2 न क्रोशेन (for न क्लेशेन) G4 चैव हि, G5 6 M1 चैव ह (for भारत) G1 M2 किं न क्लेशो (M2 शे°) न चैव ह, G2 क्लिश्न केशेन भारत (!), G3 किं नु क्लेशचैयैव हि — c) D1 अथ (for अद्य) Ś1 [ए]व वा, K2 D2 G1 2 4 [ए]व तान्, Ñ1 V1 B1 3-6 D6 [ए]वैनान्; D4 5 G3 5. 6 M2 चैना(G3 5 °ता)न् (for [ए]वैतान्) K3 निहन्स्याजौ, B2 D2 T1 G4 निहत्यैव (G4 °व); D1 निहन्म्यैव, G1-3 5 6 M निहत्येह (for निहन्मीह) K1 अथैव तान्न हन्मीह, D3 अद्य चैनान्हनिष्यामि — d) Ś1 K B2 Dn T1 पृथिवीम् (for वसुधाम्)

12 All MSS. except K4 B6 om. the ref. — b)

C 2 2427 B 2 72. 12 K 2 94 12 मृगमध्ये यथा सिंहो मुहुः परिघमैक्षत ॥ १२
सान्त्व्यमानो वीज्यमानः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
खिद्यते च महाबाहुरन्तर्दाहेन वीर्यवान् ॥ १३
क्रुद्धस्य तस्य स्रोतोभ्यः कर्णादिभ्यो नराधिप ।
सधूमः सस्फुलिङ्गार्चिः पावकः समजायत ॥ १४
भ्रुकुटीपुटदुष्प्रेक्ष्यमभवत्तस्य तन्मुखम् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिणः ॥ १५
युधिष्ठिरस्तमावार्य बाहुना बाहुशालिनम् ।
मैवमित्यब्रवीच्चैनं जोषमास्स्वेति भारत ॥ १६
निवार्य तं महाबाहुं कोपसंरक्तलोचनम् ।
पितरं समुपातिष्ठद्धृतराष्ट्रं कृताञ्जलिः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

युधिष्ठिर उवाच ।
राजन्किं करवामस्ते प्रशाध्यस्मांस्त्वमीश्वरः ।
नित्यं हि स्थातुमिच्छामस्तव भारत शासने ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।
अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्ति गच्छत ।
अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ २

B2 damaged K V1 B (except B1, B2 damaged) Dn सह; Ñ1 भ्रष्टा (for घृत) — d) K4 Dn मुहुर्मुहुरवैक्षत

13 a) Ś1 K (except K2) Dn D1 2 5 6 G3 4 6 सात्व ; B1 6 शात्व्य A few MSS माणो (for -मानो) K1 4 T1 G2-6 M धार्यमाण (K1. 4 °न), Ñ1 V1 B D G1 वीक्ष(D °क्ष्य)माण°. See Addenda — b) K1 पार्थे नाकृष्ट° — c) K1 क्षियते च, K2 Dn स्विद्यते(Dn2 °स्से)च, K3 Ñ1 V1 B1 5 6 D1-3 G3 M खिद्यते च (K3 °ते मे, B6 °तेद्य), K4 B2-4 खिद्यत्येव, T1 स्विद्यते हि; G2 °से चे; G4 क्लिश्यते च; G6 विद्यते हि. — d) K1 पर दाहेन, G1 अतर्देहेन

14 a) = 2 63 15a K1-3 B3 श्रोत्रेभ्य°, K4 श्रौतेभ्य ; D2 5 6 श्रोतोभ्य , G2 स्रोतस्सु (for स्रोतोभ्य°) — b) V1 D2-4 6 (m as in text) कर्णाद्येभ्यो, B3 कर्णान्तेभ्यो; B6 कर्णास्येभ्यो Ñ1 कर्णेभ्यश्चैव भारत — c) Dn1 सधूम°

15 a) MSS indiscriminately read भ्रुकुटी, भ्रूकुटी, भ्रकुटी or भ्रूकुटी and दुष्प्रेक्ष्यम्, दुष्प्रेक्षम्, दुःप्रेक्ष्यम्, or दुःप्रेक्षम् K1 °पुत्र°; K2 °पट°, K4 B1 2 4 Dn °कृत°, V1 B5m D3 4 6 M2 °तट°; D5 °कठ°; M1 °मुख° (for °पुट°) G4 °टीकृतसंप्रेक्ष्य — b) K4 येभवत् (for अभवत्) — c) G2 युगान्ते समनुप्राप्ते — d) K4 M2 कृतातस्येव D6 दूपिण (for रूपिण)

16 a) K2 G2 समावार्य, K4 तमाचार्य — b) B (except B1) D3-5 बाहुभ्यां K4 B6 °शालिन°; G1 2 M °पालिन — c) Dn2 नैवम्, G1 मैनम् (for मैवम्) M2 चैव (for चैन) — d) B (except B3) जोषम्; Cd as in text K1 आदिष्ट, M2 आस्येति, all other MSS. आस्वेति (for आस्स्वेति) Cd cites आस्व (= तिष्ठ)

17 a) K3 त्व, K4 वं; B1 Dn D6 G1 च (for त) K1-3 महात्मानं, B3 D1 2 G1 M2 °बाहु — b) Ñ1 B3 6 D1 2 T1 G (except G2) क्रोध (for कोप) — c) K1. 2 D3 4 6 T1 समुपातिष्ठ, G1 समुपातिष्ठद्. — d) D1 G3 कृतांजलि.

Colophon om in B6 D1 2 — *Sub-parvan* Ś1 K B1 3-5 Dn2 D3-6 G1 द्यूत — *Adhy name* G1 भीमकोपकथन; G3 भीमार्जुनसांत्वन, G5 भीमकोपसान्त्वनादन — *Adhy no* (figures, words or both) K1(marg) D3 64 (as in text!), K2 65, K3 66, Dn1 72, S 106 (G4 80, G6 107) — *S'loka no.* K2 3 Dn D3 M1 17, T1 20

65

1 b) G3 M1 ईश्वर — c) G2 स (for हि) K2 D6 इच्छामि

2 Ś1 om the ref. — b) Ś1 वरिष्ट, Ñ1 V1 B1 2 3 D2-6 T1 G3 5 6 M1 अरिष्टा ; G1 अरिष्टां; G4 आदिष्टा; Cd as in text Ś1 K2 गच्छत ; D1 गच्छते G2 अरिष्टा स्वस्ति गच्छतां — d) K4 स्वराष्ट्रम् K3 M2 °शासत°, D2 °शासथ V1 B1 3-5 D3-6 राज्यं पालयतानघा (D5 °नया)

इदं त्वेवाववोद्धव्यं वृद्धस्य मम शासनम् ।
धिया निगदितं कृत्स्नं पथ्यं निःश्रेयसं परम् ॥ ३
वेत्थ त्वं तात धर्माणां गतिं सूक्ष्मां युधिष्ठिर ।
विनीतोऽसि महाप्राज्ञ वृद्धानां पर्युपासिता ॥ ४
यतो बुद्धिस्ततः शान्तिः प्रशमं गच्छ भारत ।
नादारौ क्रमते शस्त्रं दारौ शस्त्रं निपात्यते ॥ ५
न वैराण्यभिजानन्ति गुणान्पश्यन्ति नागुणान् ।
विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपूरुषाः ॥ ६
संवादे परुषाण्याहुर्युधिष्ठिर नराधमाः ।
प्रत्याहुर्मध्यमास्त्वेतानुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ ७
नैवोक्ता नैव चानुक्ता अहिताः परुषा गिरः ।
प्रतिजल्पन्ति वै धीराः सदा उत्तमपूरुषाः ॥ ८
स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि ।
सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥ ९
तथाचरितमार्येण त्वयास्मिन्सत्समागमे ।
दुर्योधनस्य पारुष्यं तत्तात हृदि मा कृथाः ॥ १० C 2 2444 B 2 73 12 K 2 95 12

---

3 a) K3 Ñ1 V1 B Dn D3-6 M2 चैवाव°, K4 ते तात; D1 च तेव°; D2 त्वेव च; G3 त्वेव (submetrical!) (for त्वेवाव°) — b) Ś1 B1.6 D1 2 शासनात् — c) V1 B (except B2) Dn D3-6 T1 G3-6 M1 मया, G2 सिद्ध (for धिया) K (except K1) V1 B2 4 Dn सर्वं (for कृत्स्नं) — d) Ś1 B1 3 T1 G3 4 6 M1 पश्य नि°; G1 2 पश्यन्नि°, G5 पश्यति (for पथ्यं नि°) Dn1 निःश्रेयसे K1 पश्यति प्रेयसं पर.

4 a) K2 Ñ1 V1 B (except B5) D2 वेद; T1 वेद्धि; G4 वेत्स्य (for वेत्थ) G2 राज (for तात) K1 वेदध्व सर्वधर्माणा. — b) G4 दृष्टां (for सूक्ष्मा) — c) T1 विन°, G4 विदि° (for विनी°). D4 G6 [ऽ]स्मि (for ऽसि) — d) B3 °पासिता, G2 °सत, G3 4 °सित

5 a) M2 बुद्धिं सुतः (for बुद्धिस्तत). Cv cites यतो [gloss प्रयत्नात्!] नु बुद्धित. K B2 Dn D1 2 Cd क्षान्ति° (for शान्ति°) — b) G2 प्रथम (for प्रशमं). — c) K3 न दारौ, G4 नाधत्ते (for नादारौ) V1 B D नादारुणि पतेच्छ(Dn2 पते श)स्त्रं Cn cites अदारुणि, Cv as in text Cd implies text — d) V1 B D दारुण्येतन् (B6 °ण्येव); G4 ददौ शस्त्र (for दारौ शस्त्र)

6 a) K4 °जानाति, B2 °पश्यति, B6 D1 2 °पश्यति (for °जानन्ति) — b) D2 वागुणान् G1 गुणात्पश्यति नागुणात् — B2 om. 6cd — d) K1 ये तु, K4 हृत, V1 B1 3 5 D3-6 संत, Dn1 यत, D1.2 ये वै, S नित्यम् (M2 पुत) (for ये त) K2 °पौरुषा° — K4 Dn(!) read 9ab after 6 and B2 (which om. 6cd) reads it after 6ab (K4 Dn repeating it in its proper place) This 9ab is then followed by

575* सन्त° परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ।

[Cn cites संत both before 7 and after 8]

7 B1 G2 om 7-8, B2 om 7a-10b. — a) K2 Dn1 (before corr) D3 परुषाण्या°, K3 परुषस्या° G1 [आ]ह (for [आ]हुर्). — cd) G6 प्रीत्या° (for प्रत्या°) K1 मध्यगास् (for °मास्) Ś1 G3 त्वेतायु(G3 °न्यु)क्ता°, K1 3 त्वेनमुक्त्वा, K2 त्वेननुक्ता , Ñ1 V1 B (B1 2 om) त्वेतेनो° (Ñ1 °नु)क्ता°; D1 3 त्वेतानुक्त्वा, G1 M त्वे(G1 ते)नानुक्ता (for त्वेता°) K2-4 Dn1 D1 (both latter before corr) T1 G4 6 पुरुषम् (for प°). Ś1 B3-5 T1 G4 5 M2 उत्तम, K4 °र, G1 6 °मा° (for °रम्) G3 पुरुषसत्तमा (for परुषमु°) Cd cites मध्यमास्तु and परुषमुक्ता

8 = var 2 64 8. B1 2 G2 om 8 (of v l 7) — a) K4 Ñ1 Dn G1 न चोक्ता (for नैवोक्ता) K2 नेवोक्ता नेव चा°, K3 न चैवोक्ता न चानुक्ता, G4 नैवोक्ताश्चैव वानुक्तान् Cd cites उक्ता° and अनुक्ताः — b) K2 अहित ; K3 आहिता ; K4 Ñ1 V1 Dn D1 त्वहिता°, T1 G3-5 M हीनत (for अहिता.) G1 पुरुषा गिरा Ś1 B5 D3-6 अहितां प(D4 पु)रुषा गिर, B3 4 6 D2 ह्य(B4 न)चिन्त्वा (D2 °त्या) महतां गिर., G6 न भीमा° पौरुषा गिर° — c) T1 G1.5 M अति जल्पन्ति, G3 इति ज°, G4 अधिज° B4 भारता प्रतिजल्पन्ति, G6 नातिजल्पन्ति वै वीरा — d) Ś1 K2 3 B3 4.6 Dn D1 M1 तूत्तम°, Ñ1 ह्युत्तम° (to avoid hiatus!) K4 B5 सदानुत्तम°; V1 सदैवोत्तम° K1 °पौरुषा , Dn1 T1 °पुरुष°

9 = var 2 64 9 B2 om 9 (of v l 7) — b) G1 नावैरास्तु , G2 नापराध (for न वैराणि) — c) Ś1 प्रत्यभिजानन्ते, K4 प्रतिविजानैव, G6 M1 °विजानन्ति, Cd as in text. — d) A few MSS लब्धा M आत्मनि K4 वानुक्तास्त्वहिता गिर° — After 9, K4 Dn(!) ins ·

576* असम्भिन्नार्थमर्यादा साधव° प्रियदर्शना ।

10 B2 om 10ab (of v l 7) — a) B1 m Cv यथा (for तथा) B1(m as in text) विहितम् (for [आ]° चरितम्) K1 तथाचरन्ति मार्गेण, K4 D3-6 °चरितमार्गेण, D1 2 °वहितमार्गेण, G1 °चरितमानत्वं (sic) — b) G3 °गते (for °गमे) Ś1 B1 3 6 D1 2 G4 त्वया चा(Ś1 D1 वा , G4 त)स्मिन्समा°; K1 यथास्मिन्स समा°; K3 4 त्वया° स्मिन्समा° (submetrical), G1 [त्व]यास्मि तत्समा°, Cv as in text — d) Ś1 तत्तावद्, K1 M1 तत्तथा, Ñ1 G6 M2

C 2 2444 B 2 73 12 K 2 95 12 मातरं चैव गान्धारीं मां च त्वद्गुणकाङ्क्षिणम् ।
उपस्थितं वृद्धमन्धं पितरं पश्य भारत ॥ ११
प्रेक्षापूर्वं मया द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ।
मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्राणां च बलाबलम् ॥ १२
अशोच्याः कुरवो राजन्येषां त्वमनुशासिता ।
मन्त्री च विदुरो धीमान्सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १३
त्वयि धर्मोऽर्जुने वीर्यं भीमसेने पराक्रमः ।
श्रद्धा च गुरुशुश्रूषा यमयोः पुरुषाग्र्ययोः ॥ १४
अजातशत्रो भद्रं ते खाण्डवप्रस्थमाविश ।
भ्रातृभिस्तेऽस्तु सौभ्रात्रं धर्मे ते धीयतां मनः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भरतश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कृत्वार्यसमयं सर्वं प्रतस्थे भ्रातृभिः सह ॥ १६
ते रथान्मेघसंकाशानास्थाय सह कृष्णया ।
प्रययुर्हृष्टमनस इन्द्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ समाप्तं द्यूतपर्व ॥

त्वं (G_6 ते) तात, T_1 G_{3-5} तात ते (for तत्तात)

11 [b]) D_3 मा (for मां) $B_{1\,2\,4\,6}$ G_6 त्व गु(G_6 रा)ण°, G_2 त्वद्गुरु°, G_4 तद्गुण° K_4 गण (for -गुण) $Ś_1$ $K_{3\,4}$ -काक्षया (K_4 °या); $Ñ_1$ °काङ्क्षिणौ, V_1 °कांक्षितं, D_6 °काक्षण K_2 B_6 Dn D_1 मां च त्व गुणकांक्षया (B_6 °क्षित; D_1 °क्षणं) — [c]) $Ñ_1$ G_4 वृद्धतम; G_1 वृद्धमयं

12 [a]) $K_{1\,4}$ प्रेक्ष्य; T_1 प्रेक्ष्या° (for प्रेक्षा°) G_3 °द्यूत (for °पूर्वं) B_5 इद (for मया) $Ś_1$ G_2 पूर्वम्; K_1 नूनम् (for द्यूतम्) — [b]) D_1 आसीदिदम् (by transp), D_2 आसीदिद्दम् (sic) — [c]) $Ś_1$ B (except $B_{1\,5}$) $D_{1\,2}$ G_2 मित्राणां D_3 दुष्टकामेन — [d]) $G_{3\,4}$ पुरुषाणां, G_6 मित्राणां च

13 Before 13, K_4 D_4 ins युधिष्ठिर उ° — [a]) G_2 न शोच्या° — [b]) T_1 G_3 एषां (for येषां) B_1 °शासक° — [c]) G_6 मन्त्रे च — G_6 om from शास्त्र° in 13[d] up to त्वयि in 14[a]

14 Before 14, K_4 D_4 ins धृतराष्ट्र उ° — G_6 om त्वयि (of v l 13). — [a]) G_1 त्वया (for त्वयि) T_1 धर्मं (for धर्मो) G_2 (before corr) $_3$ [ऽ]र्जुनो (for °ने) $Ś_1$ K_4 $Ñ_1$ V_1 B (except $B_{1\,5}$) Dn $D_{1\,2}$ G_{1-3} धैर्यं (for वीर्यं) — [b]) T_1 G_{3-6} पराक्रमं — [c]) K_1 श्रुत्वा; $K_{3\,4}$ $Ñ_1$ V_1 Dn $G_{3\,4}$ M_2 शुद्धा; G_1 M_1 तद्वत्, G_2 तथा (for श्रद्धा) T_1 $G_{1\,4-6}$ M तु (for च) — [d]) $K_{3\,4}$ B $G_{1\,5}$ पुरुषाग्रयो.

15 [b]) K_4 D_3 आविश°. — [c]) $K_{2\,3}$ $G_{3\,4}$ ते तु; G_1 तैस्तु (for तेऽस्तु) $Ś_1$ K_3 V_1 D_5 सौहार्दं (for सौभ्रात्रं) — [d]) $Ś_1$ स्थीयतां, K_1 धीमतां; B_1 रमतां; G_3 धीयते (for धीयतां) K_3 मत ; B_5 G_3 मति° (for मन°) G_1 दर्शित त्वयि निष्ठित

16 B_3 om 16–17 (with the ref). G_1 M_1 om the ref — [a]) G_3 भ्रातर°, G_6 पुरुष° (for भरत°) K_{1-3} $B_{3\,4}$ Dn G_4 °श्रेष्ठ — [b]) K_3 धर्मराजा — [c]) K_4 V_1 $B_{1\,3\,5\,6}$ D_{1-6} च; T_1 [अ]थ; G_4 [अ]स्य (for [आ]र्यं) $D_{1\,2}$ सर्वे (for सर्वं) ✿Cn (citing समय, but not आर्यं) सर्वं समयं कृत्वा ।✿ M_2 कृत्वा तु तेन समय — [d]) $D_{1\,2}$ प्रस्थिता, T_1 प्रस्थितो (for प्रतस्थे)

17 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} हेम°; S सूर्य° (for मेघ°) — [c]) Dn_1 प्रत्ययुः; $G_{3\,5}$ प्रययौ T_1 °मनसा — [d]) K_4 Dn_1 इंद्रप्रस्थ° T_1 G_{3-5} M_2 °प्रस्थपुरं प्रति

Colophon om in B_3 — *Sub-parvan* N (B_3 om) G_1 द्यूत; to it $Ś_1$ K $B_{3.6}$ Dn_1 add समाप्त — *Adhy name* B_6 पांडवप्रयान; T_1 G_3 धृतराष्ट्रसांत्वन; G_1 पांडवनिर्याण, G_5 युधिष्ठिरनिजपुरप्रस्थान — *Adhy no* (figures, words or both) K_1(marg) 75 (erroneously for 65), K_2 66; K_3 67, Dn_1 73, D_3 65 (as in text!), S 107 (G_4 81, G_6 108) — *S'loka no.* $K_{3\,5}$ Dn D_4 M_1 17, $D_{1\,2}$ 34, T_1 16

६६

जनमेजय उवाच ।

अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा सरत्नधनसंचयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनस्तदा ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातांस्तान्विदित्वा धृतराष्ट्रेण धीमता ।
राजन्दुःशासनः क्षिप्रं जगाम भ्रातरं प्रति ॥ २
दुर्योधनं समासाद्य सामात्यं भरतर्षभ ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३
दुःखेनैतत्समानीतं स्थविरो नाशयत्यसौ ।
शत्रुसाद्गमयद्द्रव्यं तद्बुध्यध्वं महारथाः ॥ ४
अथ दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
मिथः संगम्य सहिताः पाण्डवान्प्रति मानिनः ॥ ५
वैचित्रवीर्यं राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
अभिगम्य त्वरायुक्ताः श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

न त्वयेदं श्रुतं राजन्यज्जगाद बृहस्पतिः ।
शक्रस्य नीतिं प्रवदन्विद्वान्देवपुरोहितः ॥ ७
सर्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुकर्षण ।
पुरा युद्धाद्बलाद्वापि प्रकुर्वन्ति तवाहितम् ॥ ८
ते वयं पाण्डवधनैः सर्वान्संपूज्य पार्थिवान् । C 2 2460 B 2 74 9 K 2 96 9

66

1 B2 (wrongly) वैशपायन (for जनमेजय) — a) = 2a B1 3 D3-6 तदा दृष्ट्वा; B3 तु तान्दृष्ट्वा, B6 D1 2 विदित्वा तान् (by transp) — b) T1 सरत्नधनुसजयान् Cd cites 1ab entirely (as in text) — c) G1 पाढवाना (hypermetric, for °वान्) G3 घृत° (for धार्त°) — d) T1 आसां (for आसीन्) G2 (before corr) तथा (for तदा).

2 K3 om the ref — a) = 1a. K4 विदित्वा तान्, D1. 2 G1 विदित्वा च (G1 तु) — b) Ś1 सधनान्पाढवर्षभान् — d) K1 पितरं (for भ्रातर) M2 प्रिय (for प्रति)

3 a) B1 3 6 S समासीन (for °साद्य) Ś1 K1. 3 स दुर्यो(Ś1 सुयो)धनमासाद्य, Ñ1 स दुर्योधनमासीन — b) Ś1 G1 2 M1 भरतर्षभ K1 M2 भरतर्षभ॰, K3 पुरुषर्षभ — c) K1-3 भरतश्रेष्ठम् — d) Ś1 स्विद (for इदं)

4 Before 4, K4 Ñ1 V1 B D T1 G3-5 M2 ins. दुःशासन उ° (or दुःशासन). — a) G1 दुःखानैतास, G6 दुःखेनीतान् (for दुःखेनैतत्) B1. 3-6 D3-6 यत्, B2 D1 2 G3-5 M [ए]तान्, T1 G2 तान् (for [ए]तत्) B2 D1 2 समानीतान्, T1 समुत्तीर्यं; G M1 समानीय (for °नीतं). — After 4ab, K2 ins.

577* निष्क्रान्ता पाण्डवा राजन्सहवाहधनानुगा ।
सधनुष्का सतूणीरास्तद्बुध्यध्वं महारथा ।

— c) B2 D1 2 शात्रव, Cd शत्रुसाद् (as in text) K1 2 B2 3 5 6 D2 4 M1 Cv ग(B2 श)मयन्; K4 अगमद् T1 G5 6 पुत्रा(T1 शत्रू)न्सशमयत्यथ, G3 पुत्रान्सशयमस्येत्य, M2 शत्रूनुपमयत्यथ — d) K3 T1 G5 6 बुध्यध्व वै (K3 च), K4 तद्बुध्य स्व; G1. 4 त(G1 स)द्बुध्यस्व; G3 बुध्यस्व त्वं B3 6 D1 2 नराधिपा, G3 महारथ, G4 °रथ.

5 Before 5, B6 T1 G3-5 ins वैश° उ° (some MSS om उ°) — a) G5 दुर्योधन. — c) K2 सगत्य D1. 2 महता (for सहिताः). — d) K4 B5m D3-6 भारत (for मानिन).

6 c) T1 G3 °युक्त; G1 2 °युक्ता (for °युक्ता°) — d) Ś1 श्लक्ष्ण K3. 3 D2 T1 (before corr) G2 3 अब्रवीत्; D4 T1 (by corr) अब्रवन् (for अब्रुवन्)

7 D3-6 om. the ref — a) B3 6 D1 2 [ए]तत् (for [इ]द). G2 त्वयेदं श्रूयता राजन् — c) T1 चक्रस्य (for शक्रस्य) K4 G3 नीत (for नीतिं) T1 G4 प्रवदत् — d) K1 विज्ञो, G1 विधान्, G4 पुरा (for विद्वान्)

8 a) K1 4 Dn1 G1 2 नियंतव्याः (for निहन्तव्या) — b) G1 कुरव° (for शत्रव°) Ś1 K Dn °सूदन (K4 °न); B3 °कर्शण (sic), D1-6 S °कर्शन (T1 °न°, G3 second time [of v.l. 12] °ना°) (for °कर्षण) — c) K2 परा, Cd पुरा (as in text). K4 G6 [आ]युधाद्; G1 युधा, M2 [आ]युध-, Cv as in text. Ś1 K2 वधाद्वा(K2 °द्वा)पि; Dn(!) न यावद्धि, D4 G1 बला वा(G1 -द्या)पि (for बलाद्वापि) Cn cites बलाद् (as in text) — d) V1 B3 5 D1-6 Cn ये कुर्वंति V1 B D1-6 सदा°; G4 [अ]मता°, G5 (first time, cf. v.l. 12) तथा° (for तवा°)

9 a) G1 तवायं (for ते वयं) — b) B2 D1 2 पूर्ववत्पूज्य; G2 सर्वान्सपूर्य. Ś1 पांडवान्, K4 पार्थिव — c) Ñ1 अहितान्; G6 यदिमान् (second time [of v.l 12] यदि वा) (for यदि तान्) K1 योधयामास, K3 4

C 2 2460 B 2 74 9 K 2. 95 9 यदि तान्योधयिष्यामः किं वा नः परिहास्यति ॥ ९
अहीनाशीविषान्क्रुद्धान्दंशाय समुपस्थितान् ।
कृत्वा कण्ठे च पृष्ठे च कः समुत्स्रष्टुमर्हति ॥ १०
आत्तशस्त्रा रथगताः कुपितास्तात पाण्डवाः ।
निःशेषं नः करिष्यन्ति क्रुद्धा ह्याशीविषा यथा ॥ ११
संनद्धो ह्यर्जुनो याति विवृत्य परमेषुधी ।
गाण्डीवं मुहुरादत्ते निःश्वसंश्च निरीक्षते ॥ १२
गदां गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदरः ।
स्वरथं योजयित्वाशु निर्यात इति नः श्रुतम् ॥ १३
नकुलः खड्गमादाय चर्म चाप्यष्टचन्द्रकम् ।
सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिङ्गितैः ॥ १४
ते त्वास्थाय रथान्सर्वे बहुशस्त्रपरिच्छदान् ।
अभिघ्नन्तो रथव्रातान्सेनायोगाय निर्ययुः ॥ १५
न क्षंस्यन्ते तथास्माभिर्जातु विप्रकृता हि ते ।

°यिष्याम (K4 °सि). — d) Ś1 K4 N1 Dn चै, K1-3 च, V1 B (except B2) D3-6 हि (for वा). K4 न परिहास्यते, T1 G6 (second time, cf v l 12) न (T1 न) प्रतियास्यति (G6 first time न. परिभाष्यति with v l. °स्यति); Cv as in text

10 Ś1 transp 10 and 11 — a) G3 घोरान् (for क्रुद्धान्) — b) Ś1 K Ñ1 B2 4 Dn D5 ना(K4 ना)शाय; G1 दशान् (for दशाय). — c) K4 धृत्वा, T1 G3-5 M बध्वा; G6 second time (of v l 12) दत्त्वा D2-6 स्कधे; T1 (before corr.) G6 कर्णे (for कण्ठे) G2 transp. कण्ठे and पृष्ठे B6 कृत्वा लांगुलविच्छेद — d) K1-3 कथमुत्स्रष्टुमर्हति (K1 2 °सि), Ñ1 क पुमान्यष्टुम°

11 Ś1 transp 10 and 11. G6 (first time, cf v l 12) om 11 — a) K3 आत्तोशस्त्रा; D5 आत्तशस्त्रा, T1 आर्तशस्त्रा — b) T1 G4 6 (first time, of v l 12) तत्र (for तात) — c) B D2 3 5 6 G1-3 M1 नि शेषान् D4 नि·शेषात° Ś1 K3 Dn D1 च°, K3 4 न (for न°) — d) K3 3 T1 om हि K2-4 Dn D1 इव; G3 स्वभा° (for यथा) G6 (first time, of v l 12) °विषो (for °विषा) Ś1 क्रुद्धा इव भुजगमा°, K1 आशी° क्रुद्धा विषा इव, V1 B D2-6 क्रुद्धा ह्याशीविषोपमा°

12 a) G2 सोर्जुनो (for ह्य°) Ñ1 भाति (for याति). — b) Ś1 वितत्य; K4 Ñ1 B D M2 विधृत्य, V1 विभृत्य, G5 (first time, of below) विहृत्य; Cv विवर्त्य (for विवृत्य) K2 G5 (second time, cf below) परमेषुधी°, K3 M2 °षुधिं; D3 T1 °षुधि, G1 °षुधक् — After 12ab, G4 ins

578* गाण्डीव गृह्य सक्रुद्ध° पार्थ शस्त्रभृतां वर° ।
अचिरेणैव कालेन नि शेष न करिष्यति ।
न पश्यामि रणे क्रुद्ध बीभत्सु विनिवर्तितुम् ।

[For lines 2-3, cf lines 1-2 of passage No 39 of App I.]

— c) A few MSS गांडिवं or गांजीवं V1 B1 धनुरादत्ते, D1 2 अनु चादत्ते, T1 G3 5 6 (all first time) M1 गृह्य सक्रुद्ध°, G4 मुहुराधत्ते — d) T1 G3 5 6 (all first time) M1 पार्थ शस्त्रभृतां वर°; T1 G1 3-6 M2 (T1 G3 5 6, all second time) निःश्वास नराधिप° (G4 निरीक्षते). — After 12, T1 G3 5 6 ins a passage given in App I (No 39), followed by the *repetition* (with v l) of 7-12 Cv has no gloss on this passage

13 B3 om 13ab. — ab) S (except G3) निरीक्षते (T1 °क्षत; G6 °क्षति, M1 °क्षन्ते; M2 °क्षस्तु) गदां गुर्वी समुद्यम्य वृकोदर° — c) Dn3 D1 3 G3 5 स रथं (for स्वरथ) Ś1 K1 2 B5 D1-6 T1 G3-6 तु (for [आ]शु) G2 स्वय रथ योजयित्वा — d) Ś1 निर्यात इव; D3 °ता इति, G3 °तयति T1 न श्रुत , G3 4 विश्रुत°

14 b) B1 3 4 6 D1 वा (for च) K3 [अ]प्यष्ट चन्द्रक; Ñ1 V1 B D [अ]प्यर्धचन्द्रवत् (Ñ1 B6 °क); G3 अष्टचन्द्रक, G6 ज्येष्ट° — d) Ś1 चकाराकारम्; T1 (bracketted) G1 2 4 M नान्यमाकारम् (T1 G1 4 °र) (for चक्रुराकारम्) G1 पृच्छत°, G3 M ऋच्छत°; G4 हृच्छया°; G6 ईहितैः, Cd इङ्गितैः (as in text)

15 a) Ś1 रथादाय, D1 2 आस्थाय (for त्वास्थाय) K3 सर्वान् (for सर्वे) — b) Ś1 G3 4 बहुशस्त्र(Ś1 °श स)परिच्छदा , V1 B4 5 D2-6 °परिग्रहान्; B1-3 6 G1 3 5 6 M °परिग्रहा°, D1 बहुश° सुपरिग्रहान् — c) D3 अभिघ्नते, M1 (before corr) °घ्नको; Cd as in text K4 रथवृतान्; Ñ1 G रथाव्राजन्, V1 B D1-6 T1 हयाव्राजन्, M जवे(M1 before corr जके)नाश्वान् (for रथव्रातान्) — d) K1 सैन्य°; Cd सेना° (as in text)

16 a) Ś1 K4 B3 G5 न क्षमते; K1 निक्षप्यति; K3 ने क्षप्यंते, D3-5 न क्षस्य(D4 °स्य)ते, D5m न क्षम्यते, T1 G1 2 4 6 M न क्षाम्यते; G3 न क्षमास्ते (for न क्षंस्यन्ते) G2 यथा (for तथा) — b) K1 ये तु; B3 T1 जात°; G1 जाता (for जातु) Ś1 विप्रकृताकृते; V1 °कृतानि ते; D3 °कृते हि ते; T1 G3 5 6 M2 °कृतास्तु ते Cd cites विप्रकृता

द्रौपद्याश्च परिक्लेशं कस्तेषां क्षन्तुमर्हति ॥ १६
पुनर्दीव्याम भद्रं ते वनवासाय पाण्डवैः ।
एवमेतान्वशे कर्तुं शक्ष्यामो भरतर्षभ ॥ १७
ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूतनिर्जिताः ।
प्रविशेम महारण्यमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ १८
त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ १९
निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं प्रवर्तताम् ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमिदं दीव्यन्तु पाण्डवाः ॥ २०
एतत्कृत्यतमं राजन्नस्माकं भरतर्षभ ।
अयं हि शकुनिर्वेद सविद्यामक्षसंपदम् ॥ २१
दृढमूला वयं राज्ये मित्राणि परिगृह्य च ।
सारवद्विपुलं सैन्यं सत्कृत्य च दुरासदम् ॥ २२
ते च त्रयोदशे वर्षे पारयिष्यन्ति चेद्व्रतम् ।
जेष्यामस्तान्वयं राजन्रोचतां ते परंतप ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

तूर्णं प्रत्यानयस्वैतान्कामं व्यध्वगतानपि ।
आगच्छन्तु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रोणः सोमदत्तो बाह्लीकश्च महारथः ।
विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २५
भूरिश्रवाः शांतनवो विकर्णश्च महारथः । C 2 2477 B 2. 74 26 K 2. 97 69

(as in text) — c) K1–3 त, G1–4 M तु (for च) — d) K3 D1 अर्हसि

17 c) Ś1 एतद् (for एतान्) Ś1 V1 B1 3 5 D3–6 वशी(B3 वश)कर्तुं — d) Ś1 B1 4–6 D3–6 शक्यामो K4 Dn (!) पुरुष° (for भरत°)

18 =(var) 2 67 9 — a) G3 ततो (for ते वा) — b) M2 वय द्यूतविनिर्जिता — c) K4 D1 प्रविशामो; V1 °शाम, B1 3 5 6 D3–5 निवसाम; D2 G1 3 प्रविवेश, G4 °शेयुर् (for °शेम) B1 3 5 6 D3–6 महारण्ये — d) K4 B2 D1. 2 परिवारि(K4 °सि)ता (for प्रतिवा°) S रौ(M2 कौ)रवाजिनवासस°.

19 =2 67. 10 — a) K4 G6 त्रयोदशे, G4 °दशश् (for °दश) K2 तु (for च) K1 सज्जेन, K3 Dn1 D3 5 G1 M स्वजने, Ñ1 नगरैर्, V1 सुजनैर्, B2–6 D1 2 T1 G2–4 स्वजनैर् (for सजने). Dn2 Cn सजनेन, G6 [अ]प्य विज्ञाता (for च सजने) — b) B1 M1 ह्यज्ञाता, G1 5 [ऽ]प्यज्ञाता (for अज्ञाता) K1 3 B2 4. 5 Dn1 प्रतिवत्सर ❀Cd परि उपरि।❀ G6 वने च परिवत्सरे — c) B6 विज्ञाता, T1 G2–4 M2 ज्ञाताश्चेत् (for ज्ञाताश्च) K4 T1 पुनरान्यानि — d) K1 वर्षाणि द्वादशैव तु; D3 वने वर्षे त्रयोदश (sic)

20 a) K4 B1 5 निवसामो, Ñ1 D3–5 निवसाम, D2 निवप्सेम K2 M2 ते च, K4 त वा (for ते वा) — b) D1 2 ततो (for तथा) — c) T1 G1 3 M2 अक्षाणि (for अक्षान्) K3 D3 4 उप्त्वा (for उप्त्वा) G3 द्यूतमिद (before द्यू°, यथा is cancelled). — d) V1 B2 D1 2 इति, B6 एते, G3 पुनर् (for इद) Ś1 K2–4 Dn कुर्वंतु; V1 D4 T1 G4 दिव्यतु (for दीव्यन्तु)

21 a) K3 कृत्येतम, M1 कृत्यतर, M2 कृततम — c) K3 अह (for अयं) T1 G4 तु (for हि) — d) K1 सुविद्याम्, G5 निकृत्याम् (for सविद्याम्). Ś1 G4 अक्षसविदं (G4 °दां); K1 G5. 6 °सभवां (G5 °व)

22 B2 om (hapl) 22 — a) T1 घृत° (for दृढ°) Ñ1 विगतारिचला राज्ये — b) V1 प्रतिगृह्य (for परि°) — c) Ñ1 सार धा (for सारवद्) — d) Ś1 सत्कृतं, K2 तत्कृत्य (for सत्कृत्य) Ñ1 तुरासद (for दुरा°).

23 a) K4 तु, B2 6 D1 2 वा (for च) Ñ1 V1 B3–6 D त्रयोदशं (B3 °श) वर्षं — b) Ś1 B2 Dn2 D1 2 धारयिष्यति, B6 T1 G2 पाल°, G1 वार° (for पार°). K4 तद्, B3 G1 4 ते, B6 D1 2 नो (for चेद्) K1 भुजं; K2 गृह, K3 Ñ1 V1 B5 m D3 6 ध्रुव, B3 कृत; B5 G2 द्रुत; D4 ध्रुवं (for व्रतम्) — cd) Ñ1 जहामस्तान्सुख राजन्रोचते परम तप [? तव]

24 G3 om 24a–26b — a) M2 तूष्णीं (for तूर्णं). Ñ1 B3–6 D3–6 T1 G1 2 4–6 M2 प्रत्यानय(G2 °य)तु; D2 °यनतु Ñ1 [ए]नान् (for [ए]तान्) — b) K1. 2 V1 B2. 3 6 D1 2 G4–6 अध्व°, Cd व्यध्व° (as in text) T1 G1 2 M इंद्रप्रस्थगतानपि — d) Ś1 K2–4 B6 D1. 2 इह (for इदं) Ś1 दीव्यंतु (for कुर्वन्तु) — After 24, Cd (wrongly) ins a colophon (*Adhy. no* 68).

25 G3 om 25 (cf v l 24), K1 D1 2 om the ref — a) D4 समदत्तो (for सोम°) — b) Ś1 K4 वाह्लिकश्च K2 3 [अ]थ गौतम, K4 Dn [ए]व गौतम (K4 सत्तम) — c) K1 कृपश्च (for विदुरो) — d) K1 वैश्या; D1 G2 5 6 वेश्या (for वैश्या)

26 G3 om. 26ab (cf. v l 24) — b) B2 6 D1 2 महाबल (for °रथ) — c) K3 भापत, Ñ1 भाषते; G3 [अ]भाप्यत, G4 [अ]भापंत. (for [अ]भापन्त) — d) M2

2. 2477 / 2 74 26 / 2 97 89 मा द्यूतमित्यभाषन्त शमोऽस्त्विति च सर्वशः ॥ २६
अकामानां च सर्वेषां सुहृदामर्थदर्शिनाम् ।
अकरोत्पाण्डवाह्वानं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ॥ २७
अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्तं गान्धारी शोककर्शिता ॥ २८
जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ॥ २९
व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ।
अन्तो नूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ॥ ३०
मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ।
मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ॥ ३१
बद्धं सेतुं को नु भिन्द्याद्धमेच्छान्तं च पावकम् ।
शमे धृतान्पुनः पार्थान्कोपयेत्को नु भारत ॥ ३२
स्मरन्तं त्वामाजमीढ स्मारयिष्याम्यहं पुनः ।
शास्त्रं न शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे वेतराय वा ॥ ३३
न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन्कथंचन ।

[ऽ]स्तीति (for ऽस्त्विति) B1 भारत (for सर्वश॰) — After 26^{cd}, K4 repeats 26^{ab} — After 26, S ins.

579* यथोपजोप वसतां पुनर्द्यूतप्रवृत्तये ।

[G1 2 ॰जोपमासीना G1 घृतप्रवर्तने, G3 घृत प्रवर्तये]

27 a) K4 अवमानाच्च सर्वेषां — b) G1 3 सुकृताम् (for सुहृदाम्) K2 अर्थदर्शितां, V1 अनुदर्शिनां; D1 2 सर्वेद॰; G2 अथ दर्शित — d) K1–3 D6 G2 धृतराष्ट्र; T1 ॰ष्ट्र K1 D2 3 सुत — After 27, N ins. an addl colophon (*Adhy no* K1 D3 66, K2 D5 67, K3 68, Ñ1 V1 B3 Dn1 74)

28 Before 28, all MSS. ins वैश॰ उ॰ (or वैशं॰) — a) V1 B2 6 D1 2 महाप्रज्ञ (D1 2 ॰ज्ञा); B3 5 Dn1 D4 G4 5 ॰राजं, G1 3 ॰राजन्; G6 ॰तेजा (for ॰राज) — b) Ś1 जनप्रिय (for जनेश्वरम्) — c) B3 6 D2 पुत्रस्नेहाद्; D1 पुनस्तदा (for पुत्रहार्दाद्) K1 B5 D3–6 धर्मपूर्वं, Ñ1 V1 Dn(!) ॰युक्ता, B1–4 6 D1 2 ॰पत्नी, S ॰शीला (for ॰युक्त) K2 पुत्रहेतोर्विमुह्यंतं; K4 (corrupt) पुत्रहा दीर्घमायुक्ता — d) Ś1 चैव मूर्छिता; B6 शोकमूर्छिता; B2 3 D6 शोककर्षिता

29 Before 29, K3 4 Ñ1 B6 D6 T1 ins गांधार्युवाच (or गांधारी) — b) K3 यथामतिर् (for महा॰) — G2 reads 29^{cd} after 30 — c) D2 यम॰ (for पर॰) — d) K1 कुलपासुन; K2 ॰पांसम, B2 3 5 6 ॰पांशन॰

30 a) D3 5 6 अनद॰, D4 अदद॰ (for व्यनद॰) Ś1 K1 2 B1 2 [ऽ]पि, B3 4 [ऽ]यं (for हि) — b) K1 भाषत, V1 B D1–6 विस्वर (for भारत) — K3 om 30^{cd} — c) D3 6 G6 अतो (for अन्तो) — d) G2 स- (for तन्) Ś1 K2 4 Dn1 D1 तन्निबोधत भारत (Ś1 ॰ता॰) — After 30, G2 reads 29^{cd}, while Dn(!) D1 (marg *sec m*) 4 5 ins

580* मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत ।

31 a) M2 om. मा K3 अशिष्यानाम् (for ॰ष्टानाम्) K4 Dn(!) बालानामवि(K4 ॰व)शिष्टानाम्; T1 G3–6 M1 अबा(G6 अवि)लानां विशिष्टानाम् — b) K2 3 अति(K3 ॰नि)मस्था; Ñ1 अतिमंस्था; B1 6 D1.2 अन्वमस्था; B3 मतिरास्था; Dn2 माभिमस्था; D4 अभिसस्था; S मावमस्था (G1 ॰स्थाम्) (for अभिमस्था) B3 G1 3 हृति (for मतिं) Ś1 मतिं मे स्था इति प्रभो, K1 मतिमास्थाय वै प्रभो; K4 मा मते तिष्ठ वै प्रभो; Dn1 मातिष्ठा इति वै प्रभो — c) K1 क्षये घोरं, G4 क्षयो घोर (for क्षये घोरे). — d) G3 कारणा[त्] (for ॰ण) G4–6 च (for त्व) K (except K3) D2 भविष्यति; S नरेंद्र भू॰ (T1 भा॰; M2 भो॰) (for भविष्यसि)

32 a) G2 अल (for बद्ध) Ś1 नु को (by transp), D5 G1 को न K4 D2 G3 4 भिद्याद्; D1 विद्यात् K3 बद्धं च सेतु को भिद्यात् — b) Ś1 G6 शमेत्; B3 धूमेत्; G3 धर्मेत्, G4 धर्मे, Cd धमेत् (as in text). Ś1 G M हुताशन (M2 ॰न) (for च पावकम्) — c) B (except B5) समे; D3 शम (for शमे) Ś1 वृत॰, K4 V1 B (except B5) Dn D1 2 स्थितान् (for धृतान्) K4 B3 Dn को नु (for पुन॰) T1 G2 शमावृतान्पाण्डुपुत्रान् — d) K4 Dn(!) भरतर्षभ, V1 को हि भारत; B2 D1 2 को नु पार्थिव

33 a) Ñ1 स्मरञ्च त्वम्, G1 M1 स्मरंस्त्वहम्, G3 स्मरंति त्वाम्, G4 स सर्वं तु त्वाम्, G5 विस्मय त्वाम् (for स्मरन्त त्वाम्) B5 D3–6 त्वा, T1 G2 च (for त्वाम्) Ñ1 V1 B1–4 6 Dn G3 आजमीढ, B3 D3–6 [आ]जमीढेदं; T1 G1 2 M1 स्वाजमीढ (M1 ॰ढ) (for आजमीढ) — b) Dn1 M2 स्मरयि॰ G1 M1 तद् (for [अ]हं) — c) B1 D2 शास्त्र तु (B1 नु); B2 शास्त्रं च, B6 शास्त्रानु॰; D2 शास्त्र तु; T1 G1, 3, 5 6 M न शास्त्र (by transp) G2 4 न शास्त्रशास्त्रा दुर्बुद्धे (G2 ॰द्धि) — d) K1 Ñ1 V1 B D1–6 निश्चयाय वा (K1–Ñ1 च, V1 B1, 2, 6 D1 2 वै); K2–4 Dn G4 चे(G4

त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः ॥ ३४
शमेन धर्मेण परस्य बुद्ध्या
जाता बुद्धिः सास्तु ते मा प्रतीपा ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
र्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ३५

अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं धर्मदर्शिनीम् ।
अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्ष्यामि निवारितुम् ॥ ३६
यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः ।
पुनर्द्यूतं प्रकुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह ॥ ३७

C 2 2490
K 2. 75 12
K 2 97 102

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

ने)वराय वा (K4 Dn च); G3 वे[? वेत]रोय वा (for वेतराय वा)

34 a) B1 3 D1.2 बाल इति; G2 3 बालमिति (for °मतिर्) — b) Ś1 भवद्, G5 भवे Ñ1 V1 B1 3 6 D1 2 T1 G4 M1 राजा (for राजन्) — G4 om 34cd — c) G3 त्वन्नेत्रं त्वा तु ते पुत्रो — d) Ś1 D3 T1 G1 5 6 M मा त्वा, K3 नात्मा, B3 मा वा, D1.2 मा ते, G2 3 मत्वा, Cv मा त्वां (as in text) Ś1 B1 T1 G1 3 5 6 M जीर्णे, K1 हीनं, K4 Dn(!) राजन्, Ñ1 चीर्णा; B3 G3 दीनो (G2 °ना); Cv जीर्णाः; Cn as in text K1 D3 प्रशा(D3 °रा)सिषु, G3 प्रभापत; G3 प्रभासिषु; all comm. as in text — After 34, K4 V1 B D T1 ins.

581* तस्मादय मद्वचनात्त्यज्यता कुलपांसन ।
तथा वे न कृतं राजन्पुत्रस्नेहान्नराधिप ।
तस्य प्राप्तं फलं विद्धि कुलान्तकरणाय इ ।

[(L 2) T1 [अ]नेन (for ते न) B5 °स्नेह (for °स्नेहान्) V1 B (except B6) D2 महामते, D1 महात्मन, T1 सहिष्यसि (for नराधिप) — (L. 3) B1 तस्मिन्, T1 तस्मात् (for तस्य) T1 महाघोरं (for फल विद्धि) K4 B5 Dn2 D3 5 6 यत्, B1 हि, B6 वै, Dn1 D4 तत् (for इ). T1 कुलांत विद्धि भारत (for the post half)]

35 a) K2 3 B1 समेन, B2 D1 2 श्रुत च, B6 श्रुतेन; D3 G4 शमेण (for शमेन) Ś1 धर्मस्य (for धर्मेण) K2 परस्य बुध्यता, K4 B1 3-5 D3-6 नयेन युक्ता (K4 सूक्ता, D6 युक्ताद्), Ñ1 B6 परेण युक्ताः; B2 D1 2 जानाति बुध्या, T1 शमेन युक्ता (for परस्य बुध्या) — b) K2 om जाता K4 B1 3 D3-6 या ते (K4 या तेन), B3 4 या सा (for जाता) K3 शास्तु, Dn यास्तु (for सास्तु) D3 सास्तुते (for सास्तु ते) K3 प्रतीता, K4 V1 B1.3-6 Dn2 D3 6 Cn प्रमादी (D3 °दीं), G6 प्रदीपा, Cd प्रतीपा (as in text) K1 मा वास्तु ते बुद्धिरेपा प्रतीपा, B2 D1. 2 बुद्धिस्तु या ते प्रतिदीव्यते च — After 35ab, G3-5 ins.

582* न तद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते
मित्रं धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।

— 35cd = 5 36 69cd — c) G2 3 प्रध्वसनी, Cv as in text T1 Cv क्रूरस(T1 om. स)माश्रिता (for क्रूरसमाहिता) A few MSS श्री — d) Ś1 मृदुप्रौढान्, K1 2 मृदौ प्रौढा; D2 G3 मृदु प्रौढा; G6 मधुप्रौढा, Cn.v as in text Cd cites प्रौढा (as in text) D4 यच्छति (for ग°) G6 °पौत्रं (for °पौत्रान्) — After 35, B6 reads the colophon of this adhy (सभापर्वणि अनुद्यूते); and begins the next adhy (67) with st 36

36 Before 36, K3 4 B6 S ins वैश° उ° (or वैश°) B6 begins adhy 67 from 36 — a) K1 ततो° (for अथा°) T1 G2 6 महाप्राज्ञा, G4 °राज (for °राजो) — b) Ś1 K2 3 धर्मचारिणीं, D1 2 तत्वदार्शि(D1 °शं)नीं — c) Ś1 अतो नूनं; K T1 G2 6 अंतकाल (K1 4 G2 °म), D3 अत काम, G3 अंतं काम D3 सुतस्य (for कुलस्य) — d) K1 Dn (!) शक्नोमि, B1 5 6 D1 2 शक्यामि, G3 शक्यं हि (for शक्ष्यामि) K1 S निवर्तितु (G1 न सेवितु); B1 3 4 निषेधितु

37 a) K1 यथेप्सित; K4 यदिच्छति, Ñ1 B5 D1 2 4 T1 G2 4 6 यथेच्छसि, V1 B3 4 6 Dn1 D3 G1 यथेच्छति (for यथेच्छन्ति) T1 [आ]शु (for [अ]स्तु) — c) K1 4 Ñ1 V1 B1 2 4 Dn T1 G1 2 M च, G3-6 तु (for प्र) K2 कुर्वंति (for -कुर्वन्तु) — d) Ñ1 कुरव (for मामका) B1 4 5 D3-6 G2 पांडवा मामकैः सह; T1 मामका. पांडवा सह

Colophon For B6 see v 1 2. 66. 35 — *Subparvan* Ś1 K4 B1.4.5 D1-6 अनुद्यूत; K1 B2 पुनर्द्यूत, K2 3 B3 D1-3 द्यूत — *Adhy name* T1 G1.3 5 M1 पुनर्द्यूतप्रसंग (G1 M1 °निश्चय) — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) D3 67, K2 68, K3 69, Dn1 75, T1 G5 6 112, G1 2 M 108, G3 111, G4 82. —*S'loka no* K2.3 10, Dn D1 2 4 12, M1 28

६७

C 2 2491
B 2 76 1
K 2 98 1

वैशंपायन उवाच।

ततो व्यध्वगतं पार्थं प्रातिकामी युधिष्ठिरम्।
उवाच वचनाद्राज्ञो धृतराष्ट्रस्य धीमतः॥ १
उपस्तीर्णा सभा राजन्नक्षानुप्त्वा युधिष्ठिर।
एहि पाण्डव दीव्येति पिता त्वामाह भारत॥ २

युधिष्ठिर उवाच।

धातुर्नियोगाद्भूतानि प्राप्नुवन्ति शुभाशुभम्।
न निवृत्तिस्तयोरस्ति देवितव्यं पुनर्यदि॥ ३
अक्षद्यूते समाह्वानं नियोगात्स्थविरस्य च।
जानन्नपि क्षयकरं नातिक्रमितुमुत्सहे॥ ४

वैशंपायन उवाच।

इति ब्रुवन्निवृवृते भ्रातृभिः सह पाण्डवः।
जानंश्च शकुनेर्मायां पार्थो द्यूतमियात्पुनः॥ ५
विविशुस्ते सभां तां तु पुनरेव महारथाः।
व्यथयन्ति स्म चेतांसि सुहृदां भरतर्षभाः॥ ६
यथोपजोपमासीनाः पुनर्द्यूतप्रवृत्तये।
सर्वलोकविनाशाय दैवेनोपनिपीडिताः॥ ७

शकुनिरुवाच।

अमुञ्चत्स्थविरो यद्वो धनं पूजितमेव तत्।
महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु मे भरतर्षभ॥ ८

67

1 B6 om. the ref — a) G8 गते (for ततो) Ś1 ह्यध्वगत K1 B1 G [ऽ]प्यध्वगत; K2 3 [ऽ]ध्वनि गत, V1 B6 व्यपगत, Cv as in text D1 2 °गतान्पार्थान् (for गत पार्थं) — b) Ś1 K2 4 प्रतिकामी, T1 प्रातिगामी; G1 3 °कामि — c) K1 V1 B2 6 D1 2 वचन (for वचनाद्)

2 Before 2, B6 ins प्रातिकाम्युवाच — a) K4 Ñ1 V1 B2 Dn G2 4 उपास्तीर्णा (G4 °र्णास्); D4 T1 उपस्तीर्णं G8 उपागृह्य सभां राजन् — b) G2 अक्षाणि K2 उप्य, K3 उप्त्वा D6 M2 युधिष्ठिर — c) K2 देव्येति, B2–6 D1. 2 दी(D1 दि)व्यस्व (for दीव्येति) — d) K1 V1 B1 S पिता त्वाह (K1 चाह; B1 ह त्वा) नराधिप (T1 G3 5 6 °प); K4 Dn (!) पिता त्वाहेति (K4 adds च) भारत

3 b) G3 4 M1 शुभाशुभे — c) K1 न च वृत्तिस्; V1 न निर्वृत्तिस् — d) Dn1 वेदि(m देवि)तव्य, G4 दिवितव्य

4 a) Ñ1 V1 S अक्षयुद्धे (G2 °योग-) (for °द्यूते) G6 महानासीन् (for समाह्वान) — b) K1 T1 G1 4 नियोगा K1 V1 B D1–6 T1 तु (for च) — c) G2 च यत्क्षुद्र (for क्षयकर) — d) T1 नापि (for नाति) K3 जानाति क्रममुत्सहे (sic), G1 नापि कामीतुमु°

5 After the ref, K4 Dn D4 5 ins. (Cn glosses)

583* असम्भवे हेममयस्य जन्तो
स्तथापि रामो लुलुभे मृगाय।
प्रायः समापन्नपराभवाणां
धियो विपर्यस्ततरा भवन्ति॥
[(L. 3) D4 5 °भवानां]

— a) K4 D6 °न्निव वृतो — b) K2 सह पांडवैः; B2 6 D1. 2 सहितस्तदा (for सह पाण्डवः) D6 (before corr) G1 पाडवा — c) G1 स (for च) — d) = 15d M1 भयात् (for इयात्) K2 पार्थे द्यूतमियात्पुनः

6 a) G3 transp ते and तां K1 सभायां तु; G1 सभां रम्यां (for सभा तां तु) — b) Ś1 K1 °बला (Ś1 sup lin °रथा as in text) — D1 ins 6cd in marg — c) Ś1 K4 B1 3 5 D4 5 व्यथयत (D4 °ता), Ñ1 V1 B6 D2 G1 व्यथयत (for °यन्ति) Ś1 K3. 4 B1 5 च (for स्म) — d) K1 B2 5 6 Dn1 D2–6 T1 G3–5 भरतर्षभ, D1 °भ (for °भा)

7 K3 G6 om. (hapl) 7–8 — a) K1 यथोपयोगम्, Cd °जोपम् (as in text) Ś1 आसीन, G4 आनीता (for आसीना) — b) Ś1 द्यूतनिवृत्तये, B1 3 5 6 D3–5 °प्रवर्तमन्, B4 °विवृद्धये, D1 2 द्यूत प्रवर्तता (D2 °र्तिता); T1 द्यूत प्रवृत्तय; G2 3 M2 द्यूतप्रवर्तये (M2 °ने) — c) T1 सर्व° लोको — d) Ś1 देवनेनोपपीडित, K1 2 देवेनोपनि(K1 °नोरसि)पीडिता, G1 दैवेनोपातिपीडिता; G2 4 दैवेनापि निपीडिता; G3 दैवेन परि° — After 7, T1 ins

584* तानागतानभिप्रेक्ष्य कृपणं क्षिप्रमक्षवित्।

8 K3 G6 om 8 (cf. v l 7) — a) D4 बद्धो (for यद्वो). — b) B5 पूर्वजित च, D3 ऊर्जितमेव; S (G6 om.) विजितमेव (for पूजितमेव) G4 तु (for तत्) — c) G2 4 M2 महाग्लह; G3 महार्घ्यं त; G5 ग्लहाम्यह, M1 महानय (for महाधन) G2 M धन, G3–5 पण (for ग्लह) D3 त्वेके; S (except M1, G6 om) चैक (for त्वेक) K2 ग्लहस्त्वक; K4 ग्लह त्व कं (for ग्लह त्वेक) — d) Dn (!) भो (for मे)

वयं द्वादश वर्षाणि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिताः ।
प्रविशेम महारण्यं रौरवाजिनवाससः ॥ ९
त्रयोदशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ १०
अस्माभिर्वा जिता यूयं वने वर्षाणि द्वादश ।
वसध्वं कृष्णया सार्धमजिनैः प्रतिवासिताः ॥ ११
त्रयोदशे च निर्वृत्ते पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथ वेतरैः ॥ १२
अनेन व्यवसायेन सहास्माभिर्युधिष्ठिर ।
अक्षानुप्त्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत ॥ १३

सभासद ऊचुः ।

अहो धिग्बान्धवा नैनं बोधयन्ति महद्भयम् ।
बुद्ध्या बोध्यं न बुध्यन्ते स्वयं च भरतर्षभाः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

जनप्रवादान्सुबहूनिति शृण्वन्नराधिपः ।
ह्रिया च धर्मसङ्गाच्च पार्थो द्यूतमियात्पुनः ॥ १५
जानन्नपि महाबुद्धिः पुनर्द्यूतमवर्तयत् ।
अप्ययं न विनाशः स्यात्कुरूणामिति चिन्तयन् ॥ १६ C 2. 2506 B 2 76 19 K 2. 95 19

---

9 = (var) 2 66 18 — a) V1 B1 3-5 Dn D3-6 G6 वयं वा द्वादशाब्दानि. — b) Ś1 K2-4 सायुधा, G1 अष्टाभिर् (for युष्माभिर्) M2 °निश्चिता (for °निर्जिता°). — c) Ś1 प्रविशामो, D2 G1 प्रविशेश; T1 G2 °शाम (for °शेम)

10 = 2. 66 19 — a) K1 G1 2 तु (for च) K1 स्वजने; K4 B D1 2 T1 G2-4 स्वजनैर् (B4 °नै), Ñ1 V1 सुजनैर्, Dn M स्वजने, D3 corrupt, D4 सजनैर्; G1 [अ]सजने, G6 सदने (for सजने). — b) K1 Ñ1 V1 B1 3-5 D3-6 G1 2 प्रच्छन्ना° (for अज्ञाता) — c) G2-5 M चेत् (for च) — d) = 11b Ñ1 V1 B1 3-5 D3-6 द्वादशाब्दानि कानने

11 G6 om (hapl) 11ab — a) K1 वा वने, K2 3 विजिता, K4 V1 B (except B2) D T1 G3 निर्जिता (for वा जिता) G2 अस्माभिर्वाथ यूय वा. — b) = 10d. Ś1 K V1 B5 D (except D1 2) वने (K1 जिता) द्वादश वत्सरान् — K2 om 11cd — c) K1 व्रजेयु°, V1 B3 वसेयु; B2 D2 वसेत, D1 वसत (for वसध्वं) — d) T1 अजनै., G6 अजितै (for अजिनै) Ś1 D1 2 परिवासिता°; K1 B1 T1 G1-5 M2 परिवारिता; G6 परिकल्पिता. — After 11, K1 4 Ñ1 V1 B1 Dn D5 *repeat* 10 (with the same v l, D5 स्वजने° °प्रतिवत्सरं)

12 a) Ś1 [ऽ]थ; B2 6 D2 G2 तु, D1 नु (for च) K Dn2 T1 निवृत्ते तु, B1 (by transp) निर्वृत्ते च Dn1 D2 4 G1 निवृत्ते (for निर्वृत्ते) — c) K1 4 स्वं राज्य Ś1 प्रतिपद्यध्वम्, G1 °वर्तव्यम् (for °पत्तव्यम्) — d) V1 D1 G2 चेतरै° (G2 °नैः) (for वेतरैः) G3 इतरेतरवेतरै°

13 From 13cd onwards the writer of D6 appears to be different — c) T1 G2 3 M2 अक्षाणि (for अक्षान्) K3 Dn1 उप्त्वा (for उप्त्वा) — d) G1 अभि° (for एहि) B1 दीव्याम, D4 T1 G4 दिव्यस्व B2 5 6 D3-5 पांडव (for भारत) — After 13, K4 B (except B3) D (except D1 2) T1 ins. (Cn glosses)

585* अथ सभ्या सभामध्ये समुच्छ्रितकरास्तदा ।
ऊचुरुद्विग्नमनस° संवेगात्सर्व एव हि ।

[Before line 1, K4 ins वैश° उ° — (L 1) Dn2 समुत्थित° (for °च्छ्रित°). — (L. 2) B2 मा मैव, D6 संवेगा (for संवेगात्) T1 सर्वमेव हि]

14 K3 D3 T1 om the ref. N (except K1, 2) सभ्या (for सभासद) S om ऊचु — a) K1 2 एव; K4 B1 नैवं; V1 नैव; B6 D2 नून (for नैनं) S Cv बाधवाने(G4 बधनानै)तान् (for बान्धवा नैन) — b) G2 मोह° (for बोध°) B2 6 D1 2 महाभय — c) Ś1 K V1 B5 Dn D1 3-6 बुध्या बुध्येन्न (K1 बोध्य न; K2 युध्ये न, K3 बुद्धेन; D6 बुध्य न) वा (B5 चा) बुध्येत् (K1 बुध्या), Ñ1 अबुध्यन्नथ वा बुध्यन्, B1-4 बुध्या बो(B1 बु)ध्य न बुध्यति (B2 3 °ध्यते, B4 °ध्यन्ति), B6 D2 G6 बु(D2 बो)ध्या बोध्य न चाबुध्या (G6 बोद्धते), G1 युध्या बोध्यं न बुध्यंत, Cv बुध्याबुध्यत बुध्यते G3 om 14d-16a — d) V1 B4 स्वय वा; B1 2 D2 क्षयं हि, B3 क्षय वा, B5 D3-5 स्वय वै, B6 क्षम हि; Dn (!) D6 अयं च, D1 अय हि, G2 4 Cv वयं च (for स्वयं च) Ś1 K Ñ1 B5 D (except D1 2) भरतर्षभ (K4 °भ)

15 G3 om. 15 (of v l 14). — a) V1 B6 जनापवादान्, G1 जनवादात्; G4 जनप्रवाहा°; M2 जनवादाश्च K2 स (for सु-). — b) K4 B2 4 Dn D6 शृण्वन्नपि (for इति शृण्वन्) K1 Ñ1 V1 B5 D3 4 जनाधिप°, K3 G4 5 नराधिपा°, G1 °धिप — c) Ś1 ह्रियते, K1 दूयाच्च, G1. 2 4 M प्रियाच्च (for ह्रिया च) Ś1 K4 B5 Dn D3-5 धर्मसयोगात्, K3 °योगाच्च; V1 B2 3 6 °भगाच्च; B1 °भावाच्च, B4 °सगार्थं. D1 2 ह्रिया स्वधर्मसगाच्च — d) = 5d M1 अयात् (for इयात्)

16 G3 om 16a (of v l 14) — b) B3 अमंत्रयत्, B6 अवर्तत; G1 M1 विनाशक, G2 6 प्रवर्तयत् (for अवर्त°) B5 D3-6 अक्षान्द्यूते पराङ्मुखान् — c) K2 अथ य ते,

C 2 2309
B 2 76 20
K 2 98 20

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै मद्विधो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।
आहूतो विनिवर्तेत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

गवाश्वं बहुधेनूकमपर्यन्तमजाविकम् ।
गजाः कोशो हिरण्यं च दासीदासं च सर्वशः ॥१८
एष नो ग्लह एवैको वनवासाय पाण्डवाः ।
यूयं वयं वा विजिता वसेम वनमाश्रिताः ॥ १९
अनेन व्यवसायेन दीव्याम भरतर्षभ ।
समुत्क्षेपेण चैकेन वनवासाय भारत ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्लहं जग्राह सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।

वनवासाय चक्रुस्ते मतिं पार्थाः पराजिताः ।
अजिनान्युत्तरीयाणि जगृहुश्च यथाक्रमम् ॥ १
अजिनैः संवृतान्दृष्ट्वा हृतराज्यानरिंदमान् ।

K4 V1 B1 m 3–6 D अप्या(K4 D4–6 °था ; D3 °च्य)सम्तो; B1 अप्ययं नो, T1 G3 अथ य न; G4 M अव्ययं न (for अप्यय न) Cd cites (as in text) अपि (gloss सभावनायां) G3 विनाश स्यात्. — d) D3–6 अविर्चिंतयन्; D6 कदन महत् (for द्युति चिन्त°).

17 a) D6 T1 हि (for वै) — b) K2 उपपालयन्; B3 6 D1. 2 अनुचिंतयन् (for अनुपाल°) — c) D1 अहूतो; G2 आहूते; M2 आवृतो Ś1 नु निवर्वेत, D3 विनिवर्तेय; G4 न निवर्तेत. — d) K1 दिव्याम; T1 दिव्यामि; G6 दीव्यानि

18 a) K2. 3 D4 गवाश्व ; T1 गजांश्व; G1–4 M2 गजाश्व; G6 गजाह्न — b) N1 असख्येयम् (for अपर्यन्तम्) — c) S (except M1) तथा (for गजा°) K3 T1 G1 2 कोश, B1 3 5 6 D1. 6 कोषो — d) Ś1 K4 Ñ1 V1 B Dn दासीदासाश्च (B3 दासीं दास च) K4 भारत (for सर्वश°)

19 a) T1 G2 हित्वा (for एष) K2 ना, Ñ1 S Cv वै (T1 वो) (for नो) K2 ग्लाह K1 V1 B3. 4 6 एकैको; B1 2 D1 2 एको वै (for एवैको) — b) B1 D1 2 वनवासश्च (for °वासाय) K1 D1–4 6 (by corr.) पांडव; D5 6 (before corr) °वा — c) D3 वापि जिता (for वा वि°) — d) K4 वत्स्यामो; G2 त एव; G4 निवसे (for वसेम) V1 B3 4 विजने (B3 विजिता) वने (for वनमा°) — After 19, K4 V1 B D ins :

586* त्रयोदश च वै वर्षमज्ञाता' सजने तथा ।

[B6 अथो, D4 चैव (for च वै) K4 वर्षंसम्, B3 वर्षकम् (for वै वर्षम्) D6 अज्ञात्वा (for अज्ञाता) K4 B3 Dn1 D3 5 स्वजने, B1. 3 4 6 D1. 2 स्वजनैस्, B2 सजनैस् (for सजने)]

20 V1 D3 om 20ab — b) Ś1 B1 दीव्यामि, K3. 4 °मो; D6 G2 6 M2 Cv °ष (for °म) K2 3 B3 4 6 Dn2 D1 2 4 पुरुषर्षभ; K4 Ñ1 B3 6 Dn1 D5 पुरुषर्षभा (Dn1 °भ) (for भरतर्षभ) — c) K1 समाक्षेपेण; G4 समुत्क्षि°, M2 समुत्कर्षेण; Cd as in text. K1 येकेन; Dn1 वेकेन

21 N (except B6) om. the ref. — After the ref, S ins (Cv glosses) a passage given in App I (No 40). T1 om 21 — a) Ś1 K1 3 V1 D6 Cv तत्; K4 G2 तान् (for त) V1 वाक्यं (for पार्थो) G1 प्रतिज्ञाते तदा पार्थे — b) K1 G6 गृहं, M2 ग्लहां (for ग्लहं) For ग्लह, Cd (mislocation !) सह (gloss अक्ष)

Colophon — *Sub-parvan:* Ś1 K3 B1 4–6 Dn D1 4–6 अनुद्यूत; K1 B2 T1 G3–5 M1 पुनर्द्यूत, K2 B3 D2 3 G1 द्यूत B1–3 6 Dn D1 2 4 5 cont with समास — *Adhy name* T1 G1 3–5 M1 वनवासपण(G1 M1 °ग्लह)पण — *Adhy. no.* (figures, words or both) K1 (marg) 67 (as in text !), K2 69, K3 70, Dn1 76, D3 68; T1 G5. 6 113, G1 2 M 109, G3 112; G4 83 — *S'loka no* K2 20, K3 19, Dn 24, D1 2 22, M1 27.

68

1 ab) B1 3 4 ते पार्था मतिं चक्रु° (for चक्रुस्ते मतिं पार्थाः) G1 किमु, G6 वनं (for मतिं) B3 Dn D3–5 M1 तत° पराजिता° पार्था वनवासाय दीक्षिता° — c) Ś1 उत्तरीराजि (corrupt). — d) K1 ते (for च) V1 °सुख (for °क्रमम्)

प्रस्थितान्वनवासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ २
प्रवृत्तं धार्तराष्ट्रस्य चक्रं राज्ञो महात्मनः ।
पराभूताः पाण्डुपुत्रा विपत्तिं परमां गताः ॥ ३
अद्य देवाः संप्रयाताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः ।
गुणज्येष्ठास्तथा ज्येष्ठा भूयांसो यद्वयं परैः ॥ ४
नरकं पातिताः पार्था दीर्घकालमनन्तकम् ।
सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥५
बलेन मत्ता ये ते स्म धार्तराष्ट्रान्प्रहासिषुः ।
ते निर्जिता हृतधना वनमेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ६
चित्रान्संनाहानवमुञ्चन्तु चैषां
वासांसि दिव्यानि च भानुमन्ति ।
निवास्यन्तां रुरुचर्माणि सर्वे
यथा ग्लहं सौबलस्याभ्युपेताः ॥ ७
न सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा
इत्येव ये भावितबुद्धयः सदा ।
ज्ञास्यन्ति तेऽऽत्मानमिमेऽद्य पाण्डवा C 2. 2521 B 2. 77 8 K 2. 99 8

2 [b]) K1 पाडुपुत्रान्, K2 D6 हृत° (for हृत°) K1 अरिंदम; G4 अनिंदितान् (for अरिंदमान्) — [c]) K1 हस्तिनाद् (for प्रस्थितान्) — [d]) Ñ1 दुर्योधनो (for दुःशासनो)

3 [a]) D2 3 प्रवर्त्तं, T1 G3–4 6 प्रवृद्धं (for प्रवृत्तं) K1–3 Ñ1 D6 G1.2 धृत° (for धार्त°) — [b]) Ś1 चक्रं राज्ञ; K1 राज्ञश्चक्रं, V1 चक्रं राज्ञन्; D4 चक्रं राज्यं; G3 चक्रू राज्ञो (for चक्रं राज्ञो) Cd cites (as in text) चक्रं (= तेजः) K4 महात्मना — G6 om 3[cd] — [c]) K3 4 Ñ1 B5 Dn पराजिता°, B3 4 S (G6 om) परिभूता° (for पराभूता°) Ś1 K2–4 Dn D6 पाण्डवेया, B1 T1 G2–5 M पांडुसुता (for °पुत्रा). — [d]) T1 परमाहता (for परमां गता) K3 विपत्तं परमं गता (sic)

4 [a]) V1 B1 3 4 6 D1–3 अद्यैव ते; B2 अद्य वै (for अद्य देवा°) D4 संप्रायाता; D6 संप्रवृत्ता, T1 G5 स(G5 सु)प्रसन्नाः — [b]) B1 सर्वैर्; D3 क्रमे (for समैर्) B6 वंधुभिर् (for वर्त्मभिर्) D6 G1 3 M अच्छलैः (for अस्थलैः) Ś1 सम धर्मिभिरच्छलैः, K4 शनैर्वर्त्मभिरश्रुलैः; T1 सर्वैर्महर्षिभि सह; G2 समधैर्वर्त्मभिच्छलै (sic); G4 समयैर्वर्त्मभिश्रितै, G5 सह सर्वैर्महर्षिभि°; G6 सर्वे हात्म भिरच्छलै — [c]) K4 गुणश्रेष्ठास्, B1 गुणश्रेष्ठास्, B3 गुणैर्ज्येष्ठास्, D3 गुणज्येष्ठं K1 वयं (for तथा) Ś1 K2 3 B2–4 Dn D4 श्रेष्ठा, K4 ह्येष्ठा (for ज्येष्ठा) — [d]) Ś1 K4 भूयासो, K1 Ñ1 V1 B2–6 D1–5 S Cn श्रेयांसो (for भू°) G1 वर (for वयं) K2 परौ (for परैः).

5 [a]) K2 3 B1 M नरके, G1 नरकै (for नरकं) K1 Ñ1 V1 D1 2 4 5 S (except M1) पतिताः (for पा°) G2 पार्थै — [b]) T1 G3 अरिंदमा°, G2 अतंद्रिता°, G3 6 अनतरं (for अनन्तकम्) — [c]) Ś1 विहीनः; G2 च हीन (for च हीना) V1 G1 राष्ट्राच्च (for राज्याच्च) — [d]) G2 4 विहीना (for विनष्टा°)

6 [a]) Dn D1 5 6 धनेन (for बलेन). G4 मत्तो, G6 मर्त्या (for मत्ता) K1 Dn2 ये च, D3 एते; D6 ये तु; M2 ये वै (for ये ते) Ś1 K1 [अ]स्मान्, D6 [अ]स्मै (for स्म) T1 ये तस्मां, G2 ह्येतेस्मान् (for ये ते स्म) — [b]) Ś1 धार्तराष्ट्रा° Ñ1 प्रशासिषु, B2–5 अहासिषु°; G2 4 विभरिस° (G2 °स्सु)षु, G3 प्रभासिषु, Cd v as in text — [c]) D6 हृत° (for हृत°) — [d]) B1 2 6 D1.2 यास्यंति (for एष्यन्ति)

7 [a]) K2 चित्रान्सन्नान्; D3 चित्रासनान्, G1 चित्रा संनाहान्, G3 चित्रान्सनामान्, G4 चित्रान्सन्वाहान्, G6 corrupt Ś1 G3 अवमुच्चतु, K1 D3 T1 °मुचंतु, G2 अवमुच्य, Cd as in text V1 B1.2 sm 6 D1–3 G6 सर्वे; G2 4 पार्था (for चैषां) — [b]) B1 दिव्यानि वस्त्राणि (for वा° दि°) — [c]) Ś1 निधास्यतां, K1 निवस्त्यता वा; K2 D1 G3 निवास्य(K2 °श्य)तां; K3 वासस्यतां; K4 B1 2 4 5 Dn G1 विवास्यंता, B3 निर्वास्यतां, M1 निव°, Cd as in text G1 कुरु (for रुरु) Dn1 D5 °वर्माणि G3–5 M1 तानि; M2 चैव (for सर्वे). — [d]) K4 D3 ग्लहं; G2 ग्लह° K2 4 सौ(K2 सो)बलसाभ्युपेता, D1 2 G2 4 सौ(G2 स)बलेनाभ्युपेताः (G2 4 °त°), G6 सोबलस्याद्युपेता

8 [a]) D1 2 वसंति (for न सन्ति) G1 ईदृश (for °शा) — After न सति, G6 om (hapl) from लोकेषु up to ज्ञास्यन्ति (in [c]) — [b]) K2 इत्येव ये, K4 इत्येव स°, Ñ1 इत्यब्रुवन्, B1 2 6 D1 2 एव हि ये, S (G6 om) इत्येवं (G4 °व) वै (for इत्येव ये) — [c]) Ś1 K1 B3 6 Dn2 M2 चात्मानम्, D1 तन्मानम् (for तेऽऽत्मानम्). K2 इमे च, V1 B2–6 D1–5 इहाद्य (B4 °त्य), T1 G1 इमेत्य (for इमेऽद्य) — [d]) K4 corrupt K3 विपर्ययं; T1 विपर्यस्ता°, G5 6 M विपर्यस्ता ; G3 निरासिता (for विपर्यये) Some MSS खंड°, शंढ°, पंढ° (for षण्ढ°) G2 4 यथा (for इव) G1 [अ]चला°, G6 [अ]परा° (for [अ]फला°) — After 8, V1 ins.

C. 2. 2521
B. 2. 77. 8
K. 2. 99. 6

विपर्यये पण्ढतिला इवाफलाः ॥ ८
अयं हि वासोदय ईदृशानां
मनस्विनां कौरव मा भवेद्वः ।
अदीक्षितानामजिनानि यद्व-
द्बलीयसां पश्यत पाण्डवानाम् ॥ ९
महाप्राज्ञः सोमको यज्ञसेनः
कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय ।
अकार्षीद्वै दुष्कृतं नेह सन्ति
क्लीबाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ १०
सूक्ष्मान्प्रावारानजिनानि चोदिता-
न्दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् ।
कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि
पतिं वृणीष्व यमिहान्यमिच्छसि ॥ ११
एते हि सर्वे कुरवः समेताः
क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः ।
एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे

587* स्वयंवरेऽसौ स्थविरोऽपि मन्दधी
वृथामति स्थविरो यज्ञसेनः ।

9 ^{a}) K_1 श्रियं; $\tilde{N}_1$ V_1 B D (except D_6) इदं; G_6 अलं (for अय) D_{3-5} Cn च; G_2 चि- (for हि) $\tilde{N}_1$ वासोदयम्; V_1 $B_{3.5.6}$ Dn D_{3-5} वासो यदि, $B_{1.2}$ $D_{1.2}$ वासो महद्; B_4 वासोभवद्; T_1 $G_{1.3-5}$ M भावो(M_2 °वे)दय°; G_2 भागोदय°, G_6 भावो हृदयम्; Cd वासोदय (as in text) V_1 $B_{3.5}$ Dn D_{3-5} चेदृ(D_4 °दि)शानां; G_3 दृश्यमानो (for ईदृशानां) Cn वासो यदिवेदृशानां (analyzed यद्+इव+ई°) (for वासोदय ईदृ°) — ^{b}) K_4 Dn T_1 M_2 कौरवा मा; $\tilde{N}_1$ G_6 कौरवाणां; G_4 कौरववाणां मा V_1 B D_{1-5} G_3 Cn रौरवमाहवेषु (G_3 °वेष°); G_1 रौरवमाभवेयत् — ^{c}) K_2 D_3 आदीक्षितानाम्, K_4 अदिक्षि° G_1 अनुजानि (for अजिनानि) $Ś_1$ यद्वय; V_1 $D_{1.2}$ युद्धाद्; $B_{3.6}$ युद्धे, B_5 यद्वा; Dn(1) बिभ्रतां; G_1 यथवद्; Cn यद्वद् (as in text) — ^{d}) M_2 बलीयतां (for °सां) K_4 D_3 पश्यति G_2 पश्यतु (for पश्यत) Before पश्यतु G_2 originally reads वै भावितयुद्धयस्सदा, which is cancelled — After 9, V_1 (om lines 1–2) B_{3-6} ins

588* स्वयंवरेऽसौ स्थविरोऽपि मन्दधी
वृथामति सुप्रज्ञो यज्ञसेनः ।
महीक्षिता पश्यतां पाण्डवानां
[Line 1–2 = (var) 587* — (L. 1) B_6 य (for ऽसौ)]

10 ^{a}) $\tilde{N}_1$ B_5 D_6 महाप्रज्ञ ; V_1 $B_{3.4.6}$ मदप्र(B_3 °प्रा)ज्ञ° $B_{1.2.4.5}$ D (except D_6) सौमकिर् (for सोमको) K (except K_3) $\tilde{N}_1$ D_{3-5} याज्ञसेन ; V_1 $B_{3.4.6}$ मूढचेता°; $B_{2.5}$ D_2 याज्ञसेनी; Cd as in text — ^{b}) K_3 रम्यां (for पाञ्चालीं) — ^{c}) G_2 अपकर्षीद्; G_4 अपाकार्षीद्; G_6 अकार्षं वै, Cv स चाकार्षीद् (for अकार्षीद्वै) B_6 om वै $B_{1.2.4.5}$ Dn $D_{5.6}$ सुकृत (Dn_2 °ते); $G_{3.6}$ दुष्कर (for दुष्कृत) V_1 B_6 द्रुपदो दुष्करं (B_6 °ष्कृतं) तत् (for दुष्कृत नेह सन्ति) $Ś_1$ $K_{3.4}$ B_{1-5} D (except D_2) $G_{1.6}$ नेह ($Ś_1$ B_3 D_{3-6} नैव; Dn_2 न त्व) किंचित्; $K_{1.2}$ $\tilde{N}_1$ M_1 तेन (M_1 नैव; *inf lin* इ) सति, Cv ते हसति (for नेह सन्ति) — ^{d}) K_1 याज्ञसेनी (for °न्या°) V_1 नमति ह्री***वा याज्ञसेनी; $B_{3.6}$ न सति क्लीबा° पतयो याज्ञसेनि — After 10, V_1 $B_{3.6}$ ins

589* संपश्यन्त्यास्तेऽजिनै सवृताङ्गा ।
[B_3 संदृश्यतां तेजिने , B_6 संदृश्यते त्वजिने]

11 ^{a}) K_2 सूक्ष्मा प्रावरणान्; K_4 $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1.5}$ Dn $D_{4.5}$ $G_{3.5}$ सूक्ष्मप्रावारान् (G_3 °रानि) (for सूक्ष्मान्प्रावारान्) K_3 प्रवासान्; G_1 प्रचारान्; $G_{2.6}$ प्रवरान्; Cd प्रावारान् (as in text) $Ś_1$ अजिनानचोदितान्; K_{1-3} G_1 M_2 Cv अजिनानि चोचि(G_1 Cv °पि , M_2 °दि)तान्; K_4 B_5 Dn D_{3-6} अजिनोत्तरीयान् (for अजिनानि चोदितान्) $\tilde{N}_1$ D_6 (before corr) चोचितान्, V_1 चापि, $B_{1.2.6}$ $D_{1.2}$ चैव; B_3 चैव, B_4 चैत्र, M_1 पोपितान् (for चोदितान्) See Addenda — ^{b}) T_1 G_{2-5} हि त्वा (for दृष्ट्वा) D_{3-5} त्वासन् (for [अ]रण्ये) G_3 तीर्थतीरप्रतिष्ठान्; K_1 corrupt (for निर्धनानप्र°) K_2 सप्रति°; K_4 निःप्रति°; $B_{1-4.6}$ अप्रह्° (B_6 °दि°); Cd as in text — ^{c}) $K_{1.2}$ $D_{2.3}$ T_1 G_{2-4} का त्व (G_2 om त्वं; G_4 कांत) K_1 लभ्यसे; K_2 लप्स्यते; B_6 $D_{1.2}$ यास्यसे, G_2 प्राप्स्यसे (for लप्स्यसे) $K_{1.4}$ या(K_1 य)ज्ञसेनी V_1 B_1 भूयात्प्रीति कात्र (B_1 का नु) पांचालि भद्रे — ^{d}) K_1 त्वम् (for यम्) K_4 यमिहान्वमि°; $\tilde{N}_1$ V_1 B D (except D_6) [इ]ह यमन्यमि°; T_1 [आ]यत हि मान्यमि°; G_1 M [अ]न्यमथो (G_1 °तो) यमि° (M_2 यदि°), G_3 [अ]थ हि य त्वमि°, G_4 यदिहान्यमि°, G_6 [अ]न्यमिहायमिच्छसि

12 ^{a}) $Ś_1$ एव (for एते) — ^{b}) K_4 T_1 क्षांताश्च दांता°, G_4 कांता° क्षांता (for क्षान्ता दान्ता) K_4 T_1 द्रविणो°, G_4 सद्रविणो° (for सुद्रविणो°) — ^{c}) $D_{1.2}$ M_1 तेषां; G_1 एव, G_4 एतेषां (for एषां) D_6 वृणुष्व S [अ]न्य

न त्वां तपेत्कालविपर्ययोऽयम् ॥ १२
यथाफलाः पण्ढतिला यथा चर्ममया मृगाः ।
तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा अपि ॥ १३
किं पाण्डवांस्त्वं पतितानुपास्से
मोघः श्रमः पण्ढतिलानुपास्य ।
एवं नृशंसः परुषाणि पार्था-
नश्रावयद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ॥ १४
तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी
निर्भर्त्स्योच्चैस्तं निगृह्यैव रोषात् ।
उवाचेदं सहसैवोपगम्य
सिंहो यथा हैमवतः शृगालम् ॥ १५
भीमसेन उवाच ।
क्रूर पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ।
गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकत्थसे ॥ १६
यथा तुदसि मर्माणि वाक्शरैरिह नो भृशम् ।
तथा स्मारयिता तेऽहं कृन्तन्मर्माणि संयुगे ॥ १७
ये च त्वामनुवर्तन्ते कामलोभवशानुगाः ।
गोप्तारः सानुबन्धांस्तान्नेष्यामि यमसादनम् ॥ १८ C 2. 2531 B 2. 77. 18 K 2. 99. 18

तम (for [ए]कतम) Ś1 S (except G2) पति त्वं, B3 D6 पतित्व, B5 6 D3–5 पतिं वै (for पतित्वे). K1 एषा कृष्णे कतमं पतित्वे — d) Ś1 K2 D4 G2.4 न त्वा; K1 न ते, T1 G1 3 5 M मा त्वा (G5 त्वा), G6 मत्वा (for न त्वां) Ś1 पते°, K1 [या]यात्, K4 B D (except D6) नयेत्; G2.4 भवेत्, G3 तपो, G6 भजेत्, M2 तपोत्, Cnp तपेत् (as in text) T1 G2–6 कार्य° (for काल°)

13 a) Some MSS शढ°, खंढ°, पढ°, सढ° (for पण्ढ°) G6 corrupt. — b) D1 2 G4 चर्ममयो मृग°, G2 चर्म * * मृग°, G3 चर्म तथा मृगा° — d) K3 लूनयवा, Ñ1 काकतिला, V1 B (except B6) काका यथा, D1 काकायवा, D2 काकयथा, G2 4 6 काकवया (G4 °यो), Cd v as in text Ñ1 इव, V1 B1 2m 3 4 6 D2 3 (inf lin) कपि°, B2 यका°; Dn(!) D1 इति (for अपि)

14 a) B2 5 6 D3 4 6 T1 G5 6 पांडवा (for °वान्) Ñ1 V1 ते, G6 तं (for त्वं) B6 हि पतीन् (for पतितान्) K1 D3 G2 उपाससे; K2 T1 G1 3 उपासे; K3 Ñ1 V1 B2 4 5 उपास्य, B6 उपासि, Dn(!) D4 G4 उपास्ते (Dn1 °स्त्ये; Dn2 °स्ये), D6 (before corr) उपास्यौ; D2 न यासि, G6 M2 उपास्यसे — b) D4 T1 G4 मोघश्रमः, G2 मोघं फल Some MSS पढ°, खड°, शढ°, शढ° (for पण्ढ°) K2 3 उपास्य हि — Before 14cd, B6 ins वैश° उ°. — c) G3 एवदश च., G6 एवं नृशसा, K2 D6 (before corr) T1 पुरुषाणि — K4 अश्रावयेद्वै; T1 G4 व्यश्रावयद् (T1 °यं); G2 अश्रावयेद्; G3 विश्रावयन्, G5 6 चा(G6 य)श्रावयद्, M2 आश्रावयद्.

15 Before 15, T1 G3–6 ins वैशंपायन. — a) B6 ह्यमर्षी (for [ऽ]त्यमर्षी) — b) Ś1 K4 B1 2 4 5 Dn D3–5 T1 G2 M2 सनिगृह्य; D1 2 स(D2 त)परिगृह्य (for त निगृह्य) K2 D1 [ह्]व, D4 स्य (for [ए]व) — c) K2 3 उवाचैन, K4 V1 B2–6 Dn D3–5 T1 उवाच चैनं, Ñ1 B1 D1 2 G6 M2 उवाच चेदं, G1 3 5 उवाचैव, G2 उवाच चैव, M1 उवाच चैव K2 4 B2 6 D1 2 सहसोप° (for सहसैवोप°) — d) K2.4 हेमवतः, G1 भीमपति, G2 4 भीमवल (G4 °ल). Some MSS सृगाल, G6 स्वकालं (for शृगालम्)

16 a) Ś1 K2 3 G6 क्रूरं, T1 G3 क्रूर°, G1 कुरु° (for क्रूर) G2 °नैरद् (for °जनैर्) K2 B1 2 5 6 D3.4 दुष्टम्, B4 युष्टम्, D2 6 जुष्ट, D5 दृष्टम्, T1 G3 जुष्ट° (for जुष्टम्) G5 क्रूर पापजनेष्टस्त्वं — b) V1 B3–5 D6m अवद्धार्थं, B2 D2 असमञ्ज; B6 अप्रशस्त, D1 अम्यर्धं; D3–5 अवरधार्थं (sic), T1 G3 5 कृतार्थस्त्व, G4 अकृतार्थे; G6 अकृतार्थः, M2 आकृतार्थं — c) K3 अंगार°, G4 गांधारे (for गान्धार) K1 हीन, G6 हि त्वा (for हि त्व) Ñ1 गाधारराजविद्यायाः; D3 गांधारे विषय याहि त्वं (hypermetric) ❀Cd गान्धारविद्यया म्लेच्छभाषया । अथ वा गान्धारस्य शकुने· विद्यया द्यूतविद्यया ।❀

17 a) D4 G4 यदा (for यथा) K1 D5 नुदसि, K4 रुदसि (for तुदसि) G3 चर्माणि, M1 क(inf lin म)र्माणि — b) V1 वाग्जवैर्, G2 वाक्यैर्यद्, G3–5 वाक्क्रूरैर् (for वाक्शरैर्) — c) K1 तानि; G1 कथा, G3 यथा (for तथा) G3 स्मरयिता, G5 स्म रहिता (for स्मारयिता) K1 चाहं, K2 [अ]ह तु, D5 मे ह (for तेऽह) — d) Ś1 K1 कृत्वा, K2 तानि, K3 हतुर्, K4 D3 G4 कृत, D4 कृतन्, D6 त च, G2 3 कृते (for कृन्तन्) T1 G6 क्रूरकर्माणि (कृन्तन्मर्माणि) K1 कर्माणि, G2 मर्मणि (for मर्माणि)

18 a) D4 येन (for ये च) G6 ताम् (for त्वाम्). K1 अनुमन्यते (for °वर्तन्ते) — b) Ś1 D6 लोभमोह°; K2 कालेन च; B2 D1 2 T1 G3 4 6 M2 कामक्रोध°; Dn(!) क्रोधलोभ (for कामलोभ°) K1 °वशानुग; S °गं — c) Ś1 सानुयधांस्ते; K4 D6 T1 °वधास्तान् — d) Ś1 K2–4 Dn

C 2. 2532
B 2. 77 19
K 2 99 19

वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवाणमजिनैर्विवासितं
दुःखाभिभूतं परिनृत्यति स्म ।
मध्ये कुरूणां धर्मनिबद्धमार्गं
गौर्गौरिति स्माह्वयन्मुक्तलज्जः ॥ १९

भीमसेन उवाच ।

नृशंसं परुषं क्रूरं शक्यं दुःशासन त्वया ।
निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकत्थितुमर्हति ॥२०
मा ह स्म सुकृताँल्लोकान्गच्छेत्पार्थो वृकोदरः ।
यदि वक्षसि भित्त्वा ते न पिबेच्छोणितं रणे ॥ २१
धार्तराष्ट्रान्रणे हत्वा मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
शमं गन्तासि नचिरात्सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं
दुर्योधनो भीमसेनस्य हर्षात् ।
गतिं स्वगत्यानुचकार मन्दो
निर्गच्छतां पाण्डवानां सभायाः ॥ २३
नैतावता कृतमित्यब्रवीत्तं
वृकोदरः संनिवृत्तार्धकायः ।
शीघ्रं हि त्वा निहतं सानुबन्धं
संस्मार्याहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ ॥ २४
एतत्समीक्ष्यात्मनि चावमानं

D6 नेतास्मि (for नेष्यामि) Ś1 B6 यममदिर — After 18, B8 ins an addl. colophon

19 D1 2 om the ref — a) K8 Ñ1 B8 S निवासितं; K4 Dn1 प्रवासित, D2 विवासत, D4 विवासितु, Cd n as in text. — b) Ś1 दुःखाभिभूत, K4 B8-6 Dn D1 m 8-5 दुःशासनस्त (for दुःखाभिभूत) B1 2 D1.2 परिकृतति (for °नृत्यति) — c) K1 धर्मे (for मध्ये). Ś1 धर्मनिपिद्धसनार्यं, K D2 6 G6 Cd धर्मनिपिद्धमार्यं (K1 °वाक्ये; K4 D2 Cd °मार्गं), G8.5 अनिपिद्धमार्गं, T1 G1 2 M धर्मनिय(T1 °प)द्धभाव (G1 M2 °मार्यं), G4 अनियद्धभाव°; Cn as in text — d) K4 T1 G1 M2 स्माह्वय, B2 8 6 D1 2 द्रौपदीं, D8 ह्याह्वयन्, D4 आह्वयन्, G8 समाह्वय; Cv as in text V1 D8-5 T1 स्यक्तलज्ज ; B4 स्पर्धयन्सः (for मुक्तलज्ज°). K2 D6 (before corr) G5 °लज्जा° B1 गौर्गौरिति प्राह विमुक्तलज्ज°, G2 4 गोष्ठे यथा गौरिव यद्धरज्जु

20 D6 om the ref K1-8 B6 D8.5 S (except G2) भीम (for भीमसेन) Ś1 K1 4 D4 S om उवाच — a) Ś1 K4 Ñ1 V1 B Dn1 D8-6 G1 M2 नृशस, G6 नृशंस्य, Cd as in text Ś1 D6 G1 परुप; K4 Dn2 G8 पुरुप; Cd as in text. Ś1 D6 Cd क्रूर; K4 Ñ1 B1 2 4 5 Dn D1-5 T1 M2 वक्तु, G8 घोर (for क्रूरं) — b) Ś1 स्वेव; B8 उक्त, D6 शठ (for शक्य) Cd cites त्वया शक्यं — c) B6 G5 तु धन, D1 2 निधन; G4 [अ]पि धन (for हि धन) — d) D1 2 G1-8 (G1 2 both before corr) अर्हसि (for °ति) M2 को विकत्थेत पंडित° Cd cites विकत्थितु (as in text).

21 a) K1 मा गां हि; V1 B2 Dn1 D4 मैव स्म; B1 8-5 D8.5 नैव स्म; Dn2 D6 मा स्म वै; D1 मा हि स्व ; G2 महास्म; G8 मा गता; G4 मा गमेद्; G5 मा गा स्म; Cv मा ह स्म (as in text). — b) K1 अस्मि; K2.8 व्रजेत्; D4 आछत् (for गच्छेत्) — c) G4 युधि (for यदि). Ś1 K (K4 corrupt) Dn D6 वक्षो हि; D1 2 G6 वक्ष्यसि; T1 भिक्ष्यसि, G8 वक्षस्व (for वक्षसि). Ś1 K1 Ñ1 Dn D6 ते भित्वा (by transp), G2 भित्वा त्वां, G6 हित्वा ते. V1 B1 8 4 6 यदि वक्षो विनिर्भिद्य, B5 D8-5 यदि निर्भिद्य वक्षस्ते — d) V1 B1 8 4 6 तव, G8-6 रुपा (for रणे)

22 a) G2 घृत° (for धार्त°) G8-6 वशे कृत्वा (for रणे हत्वा) — b) G1 मिपधा; Cd मिषतां (as in text) D4 °देहिनां (for °धन्विनाम्) G2 क्रूरबुद्धीन्मनस्विन°. — c) K2 4 D6 सम; G4 काम (for शम) T1 गच्छामि (for गन्तासि) G6 नचिरं — d) D1 कृत्यम् (for सत्यम्) B4 G1 एव, T1 G8-6 एव (for एतद्) K2 8 भविष्यति Ś1 K4 B2 5.6 Dn D1 2.6 T1 G2 ते; G6 वा (for व) — After 22, B6 ins an addl. colophon.

23 Ś1 G (except G1) M2 om the ref — a) V1 B2 ततो, S Cv तत स (for तस्य) K2 °गता°; D8-5 S (except M1) °गति (for °गते) D1 2 सहेलं; T1 सुरोपो; G1 सखेलन, G2 सरोपो (for सखेल). — b) S (except M1) Cv रोपात् (for हर्षात्) — c) K1 [अ]नुचरेन्, G6 [अ]नुचचार (for [अ]नुचकार) — d) K4 निर्गच्छत°; D6 °च्छता Ś1 Ñ1 S कौरवाणां; Cv पाण्ड° (as in text!) D1-8 G (except G2 6) M सभायां

24 a) Ś1 K1 2 G4 कृत्यम्, B2 6 D1.2 क्षमम् (for कृतम्) K2 M2 तद्, K8 त दृष्ट्वा (for तं) — b) K4 सनिवृत्तार्धकोप B1 2 D1-5 T1 परिवृत्तार्धकाय°, B2m सनिवृतार्धं°, G4 संनिवृत्त्यार्धं° — Before 24cd, B6 ins

नियम्य मन्युं बलवान्स मानी ।
राजानुगः संसदि कौरवाणां
विनिष्क्रमन्वाक्यमुवाच भीमः ॥ २५
अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनंजयः ।
शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६
इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः ।
सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ २७
सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि ।
शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८
वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ॥ २९
अर्जुन उवाच ।
नैव वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्भविष्यति ॥ ३०
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३१
असूयितारं वक्तारं प्रस्रष्टारं दुरात्मनाम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३२ C 2 2545 B 2. 77 32 K 2 99. 33

भीम उ°. — [c]) K2 3 B (except B3) D (except D1 6) हि त्वां, G3-5 M हत्वा; G1 6 गत्वा (for हि त्वा) K1 नियतं, B1 निहत्य; G2 विहितं (for निहतं) K4 सानुबंध — [d]) K4 ससार्याहं, G2 सभार्याहं. K2 प्रवक्षामि, S संप्रव(G2 °वे)क्ष्यामि (for प्रति°). Ś1 D4.6 मूढ, G3 मूढ°.

25 Before 25, B6 ins वैशं° उ°. — [a]) K2-4 B2.4-6 D1-6 G2 एवं; V1 ततः; B1 एतं (for एतत्) K1 3 Dn D1 G4 वाचमानं (D1 °नां), Ñ1 वाव°; B (except B2) D2-6 बाध°, T1 G1 2 6 M वाच्य°, G5 चाव्य° (for वाव°) — [b]) K3 D1 2 T1 समानि; G4 सुमानी (for स मानी) — [c]) S राजानुज° (G2 °दिकं) (for °नुगः) — [d]) Ś1 विनिष्टमन्; K1 विनि°क्रपन्; K2 विनि°क्रम्य; K3 B2 4 D3 5 विनिष्क्रामन्, K4 M2 विनि°क्रमन् B5 D3-5 भूय° (for भीम.)

26 Before 26, K2-4 V1 B D (except D6) ins भीमसेन (*or* भीम) उ°. — [ab]) Ñ1 हर्ता (for हन्ता) both places — [c]) Ś1 K1 B1 3 6 D2-6 G1 6 M तु (for च) — [d]) Dn1 भवि° (for हनि°)

27 [a]) V1 B3 5 6 D3-5 तु (for च) — [b]) Ś1 K4 D6 महद्वच ; Ñ1 सुहृ°, G3-5 स्वहं वचः (for बृहद्वच) — [c]) Ñ1 प्रशासति (for करिष्यन्ति) K4 करिष्यति वय पुन° (sic) — [d]) V1 द्वंद्वं; Dn1 युद्धे, Cv बुद्धं (gloss बुद्धिस्थं) (for युद्ध)

28 [a]) V1 दुर्यो° (for सुयो°) D2 अहं, G3 M2 इदं (for इमं) — [b]) Ñ1 हर्तास्मि, D4 गतास्मि (for हन्तास्मि) — [c]) V1 B1 3 4 चाहस्य, B2 6 D1.2 चैवास्य; D3-5 तस्याहम्, G2 न्यस्याहम् (for चास्याहम्) Cv cites अस्य (gloss निरस्य) — [d]) V1 B1 3 4 लोठ(V1 °च, B1 °ड-, m °ठ)यिष्यामि, B2 6 D1.2 म(D2 भ्र)थिष्यामीह; M2 अधिष्ठानस्य (for °ष्ठास्यामि)

29 K4 om. 29 — [a]) K2 वाक्यमूरस्य; D3 G3.5 वाक्य शूरस्य; T1 वाक्यक्रूरस्य — [b]) K1 2 B3.5 (m as in text).6 D1.3-6 G3 4 6 M2 पुरुषस्य (for प°) — M2 om. 29[cd] — [d]) K1 V1 B3.5 6 D1-5 पास्यामि; G1 पीतास्मि K1 G3.6 मृगराजवत्

30 After the ref, S ins (Cv glosses):

590* भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
मत्ता ग्रहेषु सुखिनो न बुध्यन्ते महद्भयम् ।
[(L 2) G5 6 मत्ता गृहेषु T1 बुध्यति]

— [a]) K2 4 Ñ1 V1 B3 D3 4 G1 M2 Cv न वै, B2 4 Dn नैव; D5 नैतद्; T1 G4 न तु, G5 6 M1 ययोर् (for नैव) K1 वाच्या, D3 Cv वाच्य; D5 वाचो; G1 वाच; G6 राजा (for वाचा) K4 व्यवसिनं K3 न चैव वाचावसित, G2 ननु नाम महत्कर्म; G3 आवयोर्व्यवसित — [b]) K4 भीमं S (except G5) Cv विज्ञाय(G2 °प्य)ता (for विज्ञायते). D2 मतं, G1.3 4 6 M सभा (G1 भसां; G3 सभा); Cv सताम् (as in text). — K3 *repeats* 30[ab] (v l. ययोर्वाचा व्यवहित) — K2 reads 30[cd] and 31 after 35 — [c]) Ś1 एतच् (for इतश्) — [d]) K3 रोष्टारो; G2 दृष्टा नो (for द्रष्टारो) T1 यच्छविष्यति

31 = 3. 13 5 (cf 5 128 3) For sequence of K2 cf v l 30. — Before 31, V1 B D ins. भीम (resp. भीमसेन) उ°. — [b]) D1 2 विशां पते, D4 महात्मन (for दुरात्मन°) — [d]) K2 defective.

32 K2 om 32[ab]. Before 32, V1 B D ins अर्जुन उ° — [a]) K1 D4 असूयतार, S (except G3) Cv असूनृताना (G4 °र); Cd as in text K4 B5 Dn1 D1 Cn द्रष्टार (B5 m यंतारं as well as वक्तार); Dn2 द्वेष्टारं; G3 वीराणा, G4-6 शत्रूणां; Cd.v वक्तार (as in text) — [b]) K3 G6 M2 प्रसृष्टानां, K4 B1 5 Dn D1 2 प्रवक्तारं, B2 4 D4 T1 G1 5 प्रसृष्टारं, B5 m प्रशास्तारं and प्रस्रष्टारं (as in

C 2 2546 B 2.77 33 K 2 99 34 अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तासि पत्रिभिः ॥ ३३
ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
तांश्च सर्वाञ्शितैर्बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ॥ ३४
चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभः स्याद्दिवाकरः ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ३५
न प्रदास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे ।
दुर्योधनो हि सत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुतः ।
प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३७
सौबलस्य वधं प्रेप्सुरिदं वचनमब्रवीत् ।
क्रोधसंरक्तनयनो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३८
अक्षान्यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।
नैतेऽक्षा निशिता बाणास्त्वयैते समरे वृताः ॥ ३९
यथा चैवोक्तवान्भीमस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।
कर्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्याणि सर्वशः ॥ ४०

---

text), D8 प्रसुप्टार; G2–4 प्रहृष्टार (G3 °ना); Cv संहृष्टानां; Cd प्रसृष्टार (as in text, gloss कर्तार) Ś1 दुरात्मवान्; K4 Dn (1) D6 विकत्थन, M1 (inf lin) 2 दुरात्मकं, Cd °त्मनाम् (as in text) — d) Ś1 हतास्मि (for हन्ताह)

33 a) Ñ1 प्राह धर्मज्ञो (for प्रतिजानीते) — b) Ś1 प्रियमाहवे; K3 V1 B1 D1 2 6 T1 G3 प्री(V1 D6 प्र)तिकाम्यया (for प्रिय°) Ñ1 भीमसेनस्य काम्यया — c) D1 4 कर्ण-, G1 अह (for कर्णं) — d) Ñ1 हर्वास्मि (for हन्तास्मि) K2 सानुगान्; G3 वज्रिभि ; G4 मत्रिभि° (for पत्रिभि°)

34 a) D8 प्रतियुध्यति (for °योत्स्यन्ति) — b) Ś1 मोहिता°, K1 तान्नृपा°; B1 मा प्रति, D6 मा नरा°; G2 ये नृपाः; M1 मा नृपा ; M2 मानवा° (for मा नृपा) D8 बुद्धिमोहतमा नृपा , G1 °मोहे महानृपा° — c) K2 ता स्वसर्वांम् K1 2 असितैर्, K4 Ñ1 V1 सितैर्, B2 Dn(1) अह; D8 स्थिरैर्, D6 शिवैर्, G1 जितैर् (for शितैर्) G3–5 तान्सर्वाञ्शिशितैर्बाणैर् — d) B2.6 D1–5 T1 G6 नेष्यामि (for नेतास्मि)

35 a) K3 वलाद् (for चलेद्). — b) K1 न तीव्र ; some other MSS. नि प्रभ or निप्रभ° (for निष्प्रभ) — c) B1m सौम्य सोमात्; B2 6 D1(m as in text) 2 औष्ण्यमग्ने° — d) Ś1 मदरो, G2 तत्सत्य (for मत्सत्यं) Dn D1m च चलेद्यदि; D1 त्ववलं त्विति, D6 विचलेश्च हि; T1 G6 अचल भवेत् — After 35, K2 reads 30cd and 31, while D2 ins

590a* द्रष्टारो भूमिपाला° स्युरितो वर्षे चतुर्दशे ।

36 K2 om 36, D1 reads it in marg sec m — a) B3 4 6 D2 न चेत्प्रदास्यते राज्यम् — b) T1 अतो (for इतो) Ś1 (before corr) वर्षं, K3 D3 वर्षं (for वर्षे) G3 5 त्रयोदशे (for चतुर्दशे) B2–4 6 D2 राज्ञो धर्मसुतस्य वै — c) K1 नि°-, K3 नि ; K4 Ñ1 V1 Dn D1 [ऽ]मि ; B3 4 6 D6 [ऽ]प; T1 G2 8 6 M2 [ऽ]पि, G1.3 4 M1 [ऽ]ति (for हि) — d) T1 G2.4 कृत्यम् (for सत्यम्)

37 a) Ś1 K1 D6 च (for तु) — b) D3 श्रीमन् (for °मान्) K1 G3 माद्रीसुतस्तदा; G4 माद्रीसुतोवदत् (for माद्रवतीसुत)

38 a) Ś1 K2 3 D1.3 4 6 T1 G4 5 M वध , G6 वधे (for वध) — d) Some MSS निश्व° (for नि:श्व°)

39 K4 reads 39 and 40ab after 41ab Before 39, Ś1 K3 4 V1 B D T1 G3 4 M ins सहदेव उ° (resp सहदेव°) — a) K1 त्वं (for यान्) Ñ1 अक्षान्मा पश्यसे मूढ; G1 अक्षान्क्षिपसि दुर्बुद्धे; G2 6 M1 Cv अक्षाणि मूढ (M1 यानि) दुर्बुद्धे; G3–5 M2 अक्षश्च (G5 अक्षश्चन्, M2 अक्षा हि) मूढ दुर्बुद्धे — b) K1 यशोहर° — c) K1 न ते (for नैते) K1 [ऽ]क्षा निसितान् (sic), K4 [ऽ]क्षा निसिता, G2 4 [ऽ]क्षाणि शिता (for ऽक्षा निशिता) G5 शस्त्रास् (for बाणास्) Ś1 नैतेक्षान्निशितान्बाणान् — d) K3 त्वयि न°; K4 D2 त्वयि ते (for त्वयैते) K1 4 V1 T1 G घृता , K3 स्मृता°, D2 धृया°; D3 कृता°, Cv वृता (as in text)

40 For sequence of 40ab in K4, cf. v l 39 — a) K2 D4 तथा (for यथा) B3 6 D2 G1 M1 [ए]व च; G3.5 M2 [ए]वेह (for चैव) B1 यथैवोवाच भीमस्त्वाम्; G6 यथैवैभोक्तवान्भीम° — b) G1 त्वम्; G4 सम् , M2 ताम् (for त्वाम्) B1 उद्दिश्य सहबांधव K3 D3 बांधव (om स); G1 सबाधव° — Ś1 om (hapl) 40c–41b. After 40ab, D6 reads 41ab in marg. followed by 40cd — c) K2 3 B1 कर्तास्मि; G4 आर्ताह (for कर्ताह) G2 कर्मणा (for °णस्) — d) V1 B3 4.5 m6 D1 2 गुर्वादेशस्य; G2 काम्यकार्याणि; G6 क्रूरकार्याणि; Cd कुरु कार्याणि (as in text) B3 सर्वत°; D6 नित्यशः-

हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वां विक्रम्य सबान्धवम् ।
यदि स्थास्यसि संग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ॥ ४१
सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशां पते ।
दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२
सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजैः ।
यैर्वाचः श्राविता रूक्षाः स्थितैर्दुर्योधनप्रिये ॥ ४३
तान्धार्तराष्ट्रान्दुर्वृत्तान्मुमूर्षून्कालचोदितान् ।
दर्शयिष्यामि भूयिष्ठमहं वैवस्वतक्षयम् ॥ ४४
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।
निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्तास्मि नचिरादिव ॥ ४५
एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतबाहवः ।
प्रतिज्ञा बहुलाः कृत्वा धृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ ४६ C 2. 2559 B 2 77 46 K 2 99 48

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

41 Ś1 om 41^{ab} (of v l 40) For sequence of 41^{ab} in D6, of v l 40 — a) G6 समरे (for तरसा) G2 हंतास्मि युद्धे विक्रम्य — b) K1 स्वं विक्रम्य, K2 3 स्वामुद्दिश्य, Ñ1 Dn त्वामेवेह, D3 त्वां विनम्य (for त्वा विक्रम्य) D1 त्वां विक्रम्य सहबाधव (ह on marg); G2 शकुनिं सहबा° — After 41^{ab}, K4 reads 39 and 40^{ab} — K3 om 41^{c}–42^{b} — c) K1 2 B5 D5 G3 5 स्थास्यति (for °सि) — d) B1 2 D2 क्षात्रधर्मेण, G1 योद्धुं धर्मेण K2 मेग्रत°; D6 सौबलं. V1 B3–6 D3–5 क्षत्र- (B3 4 क्षात्रं; B5 D3 क्षात्र)धर्ममनुस्मरन्

42 K3 om 42^{ab} (of v l 41) — Before 42, B2–4 6 D1 2 ins वैशं° उ°; M1 वैशं° — b) K2 पति° (for पते) — c) K2 D5 नृणा, V1 B2 6 D1 2 लोके (for नृणां) — d) K3 नकुलोपि विशा पते (= 42^{b})

43 Before 43, K3 4 B1 3 4 6 G1 M1 ins. नकुल उवाच (resp नकुल°) — a) G3 सहते (for सुतेय) K1 G1 याज्ञसेनस्य — b) Ś1 द्यूतेन, D1 द्यूते यैर्, T1 दूतेस्मिन् Ñ1 द्यूते जित्वा नराधमैः — c) K4 वाच, B2 D1 2 वच°, G2 वाचा (for वाच). K4 श्रविता B2 D1 2 G2 रूक्षं, T1 G3–6 रौद्राः, M2 क्रूरा° (for रूक्षा°) — d) K4 D1 2 स्थितै; D4 6 G1 स्थिते (for स्थितैर्) K2 °प्रियै°; D3 S (except G5 M1) °प्रियैः (for °प्रिये).

44 a) K4 T1 G2 6 धार्तराष्ट्रान्सु(G6 °न्स)दुर्वृत्तान् — b) K4 मुमूर्षान्; G2 M2 मुमुक्षून् K1 2.4 B2 4 5 Dn2 D6 M1 कालनोदितान्; B1 °देशितान्. K3 कृत्वा कोप महाहवे — K3 om 44^{c}–45^{b} — c) Ś1 Dn D6 गम°; K4 प्रेष°; G1 दश° (for दर्श°) Ñ1 V1 Dn G4 भूयिष्ठान् — d) D6 वैवस्वत° क्षय K1 4 अहं चैव स्वय (K4 °त) क्षय — After 44, S ins

591* उलूक च दुरात्मान सौबलस्य सुत प्रियम् ।
क्रूर हन्तास्मि समरे त वै क्रूरं नराधमम् ।

[(L 1) G6 हित (for सुत) — (L 2) M2 शूर (for क्रूर). G6 नराधिप (for °धमम्) G1 M क्षत्रजानामनुज्ञया (for the post half)]

45 K3 om 45^{ab} (of v l. 44) — a) K1 निर्देशाद्, B2 6 D1 2 नियोगाद्; T1 निवेशाद् (for निदेशाद्). — b) Ś1 प्रियकाम्यया, K1 पदवीचरान्; Ñ1 पदवीं गतां; G1 2 पृथिवीं चरन्, G6 पदवीं चरान् (for पदवीं चरन्) — c) K1 पदवीं (for पृथिवीं)

46 Before 46, N (except K1 Ñ1 B2) T1 G1 4 ins वैश° उ°. — a) Ñ1 °व्याघ्र (for °व्याघ्रा); — b) K1 प्रोच्य व्यायतबाहव ; K2 सव (sic) धूतवा°, V1 B (except B1) D1–5 व्याघ्रा इव बलोत्कटा°, S परिघायत बाहव° — c) Ś1 बहला°, D4 बहुश° (for बहुला) G1 श्रुत्वा (for कृत्वा) K4 B2 6 D1 2 T1 G3–6 M2 प्रतिज्ञा बहुलां (K4 G3 बहुधा, D1 °लीं; G2 विपुलां) कृत्वा, D6 कृत्वा प्रतिज्ञा बहुला[·] — d) B2 D1, 2 °गता°, G6 °गमत् (for °गमन्)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 D6 अनुद्यूत (to it D6 adds समास), K2 3 G1 द्यूत, M1 पुनर्द्यूत B1–5 Dn D1–5 (all om. sub-parvan name) mention वनप्रवेश — *Adhy name* B6 G1 M1 पांडवप्रतिज्ञा (G1 °ज्ञान), T1 G3 5 वधप्रतिज्ञा (G5 om वध), G4 दुर्योधनादिवध- प्रतिज्ञा — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 68 (as in text!), K2 70, K3 71, Dn1 77, D3 69, T1 G5 6 114, G1 2 M 110, G3 113; G4 84 — *S'loka no.* K2 D1, 2 45, K3 43, Dn 46, D4 36, T1 48, M1 47

६९

C 2 2560
B 2 78 1
K 2 100 1

युधिष्ठिर उवाच ।
आमन्त्रयामि भरतांस्तथा वृद्धं पितामहम् ।
राजानं सोमदत्तं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १
द्रोणं कृपं नृपांश्चान्यानश्वत्थामानमेव च ।
विदुरं धृतराष्ट्रं च धार्तराष्ट्रांश्च सर्वशः ॥ २
युयुत्सुं संजयं चैव तथैवान्यान्सभासदः ।
सर्वानामन्त्र्य गच्छामि द्रष्टास्मि पुनरेत्य वः ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
न च किंचित्तदोचुस्ते ह्रिया सन्तो युधिष्ठिरम् ।
मनोभिरेव कल्याणं दध्युस्ते तस्य धीमतः ॥ ४
विदुर उवाच ।
आर्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति ।
सुकुमारी च वृद्धा च नित्यं चैव सुखोचिता ॥ ५
इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि ।
इति पार्था विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्वशः ॥ ६
युधिष्ठिर विजानीहि ममेदं भरतर्षभ ।
नाधर्मेण जितः कश्चिद्व्यथते वै पराजयात् ॥ ७
त्वं वै धर्मान्विजानीषे युधां वेत्ता धनंजयः ।

69

1 a) B1 आमन्त्रयित्वा K2 भरता; T1 G (except G1, 2) भवत (for भरतान्) — b) D2-5 G1 यथा (for तथा) Ś1 V1 वृद्ध(V1 °द्धान्)पितामहान् — d) D6 सह° (for महा°) G2 बह्लिकं.

2 a) K1 नृपांश्चैव; K2 धान्यानि (corrupt), K4 D6 नृपाश्चान्यान् — c) Ś1 धार्तराष्ट्रांश्च (for धृतराष्ट्रं च) — d) D1, 2 °राष्ट्राश्च (for °राष्ट्रांश्च) K1 तथैव च (for च सर्वशः) Ś1 समग्रांश्चैव सर्वशः — After 2, S ins.

592* सौमदत्तिं महावीर्यं विकर्णं च महामतिम् ।

[T1 G2, 4, 6 सोमदत्त (G2, 4 °त्तिं) G2, 4 कर्णं चैव महाद्युतिं (for the post. half)]

3 b) B1 तथान्यांश्च; B6 तथैवान्ये; G3, 5 सहामात्यान्; G4 सभामन्यान् (for तथैवान्यान्) T1 G1, 2, 6 M2 च (for [ए]व) K2, 3 D6 च कौरवान् (for सभासदः) Ś1 तथान्यांश्चैव कौरवान् — After 3ab, S ins.:

593* गान्धारीं च महाभागां मातरं च पृथां तथा ।

[G1, 2 (by transp.) तथा पृथां]

— c) Ś1 D6 एतान् (for सर्वान्) K2 गच्छाम — d) K1 द्रष्टास्मि; G3-6 M द्रक्ष्यामि (for द्रष्टास्मि) K1 D1, 2 G5, 6 एष च; K2, 3 Ñ1 आगतः; D4 एव वः, D6 G2, 4 एत्य स (G2 ह; G4 वै); G1 एत्य च (for एत्य वः).

4 a) K1, 4 Ñ1 Dn ते; B2, 3 (m), 6 D2 त; D1 तु; D6 [ए]व (for च) Ś1 K4 Dn D1, 6 अथ; B3, 4 इष; T1 G2-6 तथा (for तदा) K1 तदावोचन्; G2 ततोच्यते (for तदोचुस्ते) K4 Ñ1 V1 Dn D4, 5 त (for ते) — b) Ś1 K3 ह्रिया युक्ता; K1 ह्रीमतश्च; Ñ1 V1 B4 Dn D3, 4, 6 T1 ह्रिया सन्ना; V1 ह्रिया सत; B1, 2, 6 D2 त्रपावतो; B3 क्रियासन्ना, D1 G4 M2 ह्रियावतो; D5 ह्रियो सन्ना; D6 T1 ह्रिया सर्वे; G1 ह्रिया सते; G3 पिपासुं त (for ह्रिया सन्तो). — c) Ñ1 T1 G4 ददुस्ते (for दध्युस्ते) D4 पांडव; G3 कर्मेण (for धीमतः)

5 a) G4 वृद्धा (for पृथा) — b) Ñ1 V2 G1, 3 M1 नारण्ये Ñ1 V1 S (except M3, T1 corrupt) वस्तुम् (for गन्तुम्). K1 D1 (before corr.) 2, 4 नार्हसि — c) K3 [इ]व (for first च) K1 वृद्धा सुखोचिता चैव — d) D1, 2 T1 चापि (for चैव) K3 V1 B1, 3 (m), 5 D2 सुखोषिता; Ñ1 G1 M1 सुखेचिता; D1 सुखेपिता; D6 सुखे रता (for सुखोचिता). K1 नित्य धर्मपरायणा; G2 नित्यं दुःखसुदुःखिता

6 a) K3 वत्स्यति च; M3 वत्स्यतु K4 D2 कल्याणि. — b) B2, 6 D1, 2 पूजिता; D6 सर्वथा (for सत्कृता) — c) K3 इद (for इति) — d) K2 मलदं; T1 मगद; G2 मागद; G3, 5, 6 गमन; Cd अगद (as in text) K4 सर्वत (for °शः) K1 सर्वं चैतदशोपतः; V1 मातृभक्त्या वचो मम — After 6, K4 V1 B D T1 ins.:

594* पाण्डवा ऊचुः ।
तथेत्युक्त्वाब्रुवन्सर्वे यथा नो वदसेऽनघ ।
त्वं पितृव्यः पितृसमो वयं च त्वत्परायणाः ।
यथाज्ञापयसे विद्वंस्त्वं हि नः परमो गुरुः ।
यच्चान्यदपि कर्तव्यं तद्विधत्स्व महामते ।

[K4 B2, 3 D1, 2 T1 om. the ref. B4, 6 D3-6 वैश° उ° (for the ref.). — (L. 1) V1 B (except B4) D1, 2 T1 एव (for उक्त्वा) — (L. 2) K4 पितृव्य, D4 पितृभ्य D1-3 वयं चात्म(D1 चात्व, D3 च त्व)परायणा (for the post. half). — (L. 4) D5 यथा (for यच्च) K4 विधस्व (for विधत्स्व)]

7 Before 7, K4 V1 B D T1 ins. विदुर उ° (or विदुरः) — a) V1 B3 युधिष्ठिरेदं विद्धि त्वं (B3 विदित)

हन्तारीणां भीमसेनो नकुलस्त्वर्थसंग्रही ॥ ८
संयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तमः ।
धर्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्मचारिणी ॥ ९
अन्योन्यस्य प्रियाः सर्वे तथैव प्रियवादिनः ।
परैरभेद्याः संतुष्टाः को वो न स्पृहयेदिह ॥ १०
एष वै सर्वकल्याणः समाधिस्तव भारत ।
नैनं शत्रुर्विषहते शक्रेणापि समोऽच्युत ॥ ११
हिमवत्यनुशिष्टोऽसि मेरुसावर्णिना पुरा ।
द्वैपायनेन कृष्णेन नगरे वारणावते ॥ १२
भृगुतुङ्गे च रामेण दृषद्वत्यां च शंभुना ।
अश्रौषीरसितस्यापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ १३
द्रष्टा सदा नारदस्य धौम्यस्तेऽयं पुरोहितः । C 2 2575 B 2.78 16 K 2 100 17

— ^{b}) B_3 तवापि; D_{5-6} मम त्व, G_4 यथेद (for ममेद) V_1 तथा भरतसत्तम — $D_{1.2}$ om 7^{cd} — ^{c}) $Ś_1$ V_1 B_{2-6} $D_{3.5.6}$ नाधर्मविजि(D_6 °दि)त. (V_1 °तात्), K_1 नाधर्मो भवतां; K_3 नाधर्मेणाजित ; $\tilde{N}_1$ S न धर्मोपचित° (G_2 नाधर्मोपचितं), D_4 नाधर्मभरत° (for नाधर्मेण जित°) — ^{d}) K_1 य[द्]धूते; K_3 व्याप्यते, M_2 वृथते (for व्यथते) K_1 पराजित°, K_4 Dn G_1 °जये, B_{2-4} $_5$m.$_6$ °भवात् (for °जयात्)

8 ^{a}) $B_{3.6}$ $D_{1.2}$ त्वं हि; D_4 तं वै, $G_{3.5}$ यदि (for त्वं वै). $K_{1.4}$ $\tilde{N}_1$ V_1 B (except B_5) Dn $D_{1.2}$ G_3 धर्मं (for धर्मान्) K_1 विजानिहि (for °नीषे) — ^{b}) K_{1-3} D_3 T_1 $G_{3.5.6}$ M युद्धं, K_4 Dn(!) युद्धे, D_1 युधि, D_5 युध , G_4 युद्धान् (for युधां). $Ś_1$ D_6 नेता; K_4 Dn(!) जेता, D_4 चेत्ता (for वेत्ता). — ^{c}) B_3 $D_{1.2}$ रिपून् (for [अ]रीणां) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_6 रणे भीमो (for भीमसेनो) — ^{d}) K_4 Dn D_1 T_1 G_5 त्वर्थसंग्रहे (G_5 °हः); $\tilde{N}_1$ सर्वतो वशी, V_1 त्वनुसग्रही, D_6 $G_{2.4}$ त्वय सग्रही (D_6 °हे); G_3 स्वार्थसंग्रह° — After 8, K_1 ins

595* सहदेवो नृणां देवो नित्य पृष्ठानुग° सह ।
सर्वोपद्रवनाशाय भविष्यति रणोत्कट° ।

9 ^{a}) K_3 Dn_1 $D_{3.5}$ संयत्ता, $\tilde{N}_1$ संयत (for संयन्ता) B_3 च (for तु) K_1 सचितात्मा नियतात्मा; $G_{1.2}$ M_1 सहदेवस्तु संयता (by transp) — ^{b}) K_1 B_5 D_{3-5} वेदविदुत्तम , V_1 धर्मवि°, S ब्राह्मणसत्तम° (G_4 क्षेम करिष्यति, M_2 ब्राह्मणपुंगवः). — ^{c}) K_3 °कुशला चैषा, T_1 °कुशलोचैव — ^{d}) K_4 °धारिणी (for °चारिणी)

10 ^{a}) K_3 अन्योन्य वै, M_2 °न्य स (for °न्यस्य) D_6 चैव (for सर्वे) — ^{b}) K_3 ब्रह्मवादिन°; K_4 Dn(!) प्रियदर्शना (K_4 °र्शिन°); B_1 [अ]प्रियवादिन°; $B_{2.6}$ $D_{1.2}$ प्रिय(B_6 [अ]प्रिय)कारिण°, D_6 प्रियवादिनी — ^{c}) T_1 G_{3-6} अलंघ्या° (for अभेद्या°). $\tilde{N}_1$ कृतविद्या° सुसंतुष्टा° — ^{d}) $Ś_1$ वात्र, K_1 नैव, K_{2-4} D_6 $G_{2.4}$ M_1 वा न, V_1 वै न (for वो न) G_3 इव, G_6 इति, Cv इह (as in text)

11 ^{a}) V_1 धर्म° (for सर्व°) G_2 कल्याण K_1 एषा वै सर्वकल्याणी — ^{c}) $Ś_1$ D_2 G_6 नैवं; K_1 T_1 $G_{3.5}$ नैव; K_4 D_1 (before corr) नैतं; $G_{1.2}$ न वै, G_4 M न व (for नैनं). G_3 शत्रून् (for शत्रुर्) $D_{2.4}$ विसहते; G_2 विहंतासीत् (for विषहते) — ^{d}) K $B_{1.5}$ T_1 G_3 समोच्युतः (K_4 °त), $\tilde{N}_1$ V_1 B_{2-4} Dn D_1(by corr.) $_6$ $G_{2.6}$ °प्युत; B_6 °प्युता°; G_1 °च्युता°, G_4 समो युधि (for समोऽच्युत).

12 ^{a}) D_5 [ऽ]स्मि (for ऽसि) $\tilde{N}_1$ V_1 $D_{1.2}$ हिमवत्य(D_1 °त्सा)नुशास्तासि — ^{b}) K_3 मेरुः सा°, D_4 मैरुसा°. — ^{c}) K_1 द्वीपायनेनं कृष्णेन; G_4 कृष्णद्वैपायनेनापि — ^{d}) $Ś_1$ (*sup lin.* as in text) K_1 B_1 नागसाह्वये; K_4 धारणावते (for वारणा°)

13 ^{a}) K_1 भृगुगुंगे च, D_4 °तुंगेण; T_1 $G_{1.4.6}$ M °तुदे (G_4 °तुंये) च ($G_{4.6}$ M_2 तु); G_2 भृगुनदनेन (hypermetric) (for भृगुतुङ्गे च). — ^{b}) G_2 वृहद्वत्यां (for दृष°) G_4 तु (for च) B_6 विष्णुना (for शंभुना) — ^{c}) K_3 आश्रोपीर्, K_4 अश्रोपम् (for अश्रौषीर्). B_3 अपि तस्यापि; G_6 अथ तस्यापि, M_1 अहितस्यापि, Cv as in text — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_6 अर्जुनं प्रति, V_1 जनसंसदि, $B_{1.5}$ D_{3-5} जल्पत° पुरा; $B_{3.4.6}$ D_2 अर्हणं प्रति, D_1 (before corr) हरण प्रति, S अथ (G_2 M_2 अपि) धीमत° (for अञ्जनं प्रति). — After 13, K_4 Dn D_5 ins

596* कल्मापीतीरसंस्थस्य गतस्त्व शिष्यता भृगो° ।

14 ^{a}) $Ś_1$ K_2 G_1 दृष्ट्वा; $K_{3.4}$ B_1 T_1 $G_{2.3}$ दृष्टा (for द्रष्टा) B Dn D_{2-5} नारदस्ते, D_1 नारदस्तु (for नारदस्य). G_4 दृष्टासि नारद चापि — ^{b}) G_6 सौम्यस् (for धौम्यस्) B_1 चापि, B_3 चाय, $B_{5.6}$ D_{1-5} चैव, G_4 तव (for तेऽय) — ^{cd}) $K_{2.3}$ नाहार्षी , K_4 मा ह्यासी , $\tilde{N}_1$ V_1 महार्षी , B (except $B_{1.3}$) D मा हासी (D_6 महासी°, changed from महत्यासी°); G_1 M_1m.$_2$ Cv महर्षि° (for मा हार्षी°) K_3 D_3 सां(D_3 स)परायत्व (for °ये त्व) $Ś_1$ महत्यासी°रसांपराये, K_1 महर्षिः संदिशेधस्त्वां, T_1 $G_{5.6}$ M_1 (m as in text, beginning महर्षि°) मर्हीं कृत्स्नां पराजे(M_1 °ये)स्त्व (G_6 परयेस्त्वां), G_1 स महर्षि° सांपरायेस्त्व (hypermetric), G_3 महर्षिः सा पराजित्वां; G_4 भविष्यति च सर्वत्र Cd v cite

C 2. 2576
B 2. 78. 17
K 2. 100. 18

मा हार्षीः सांपराये त्वं बुद्धिं तामृषिपूजिताम् ॥ १४
पुरूरवसमैलं त्वं बुद्ध्या जयसि पाण्डव ।
शक्त्या जयसि राज्ञोऽन्यानृषीन्धर्मोपसेवया ॥ १५
ऐन्द्रे जये धृतमना याम्ये कोपविधारणे ।
विसर्गे चैव कौबेरे वारुणे चैव संयमे ॥ १६
आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम् ।
भूमेः क्षमा च तेजश्च समग्रं सूर्यमण्डलात् ॥ १७
वायोर्बलं विद्धि स त्वं भूतेभ्यश्चात्मसंभवम् ।
अगदं वोऽस्तु भद्रं वो द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ॥ १८
आपद्धर्मार्थकृच्छ्रेषु सर्वकार्येषु वा पुनः ।
यथावत्प्रतिपद्येथाः काले काले युधिष्ठिर ॥ १९
आपृष्टोऽसीह कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ।

सांपराये (as in text) K4 D1 2 बुद्धिताम्; D6 (before corr) बुद्धिस्ते (for बुद्धिं ताम्). Ś1 K1 G4 M2 बुद्धि(K1 °द्धू)स्ते ऋषिपूजिता (K1 °त'); K3 बुद्धिमानृषिपूजित'; G1 बुद्धिस्त्वमृषिपूजिता; G5 बुद्धिं तां तात पूजितां G2 मर्टी कृत्स्नां पराजेपीस्त्व बुद्धिं तात पूजितां

15 Ñ1 om 15–18 — a) Ś1 D6 एव; many S MSS तैलं (for ऐलं) G6 चलास्य (for ऐलं त्वं) T1 G3 4 च (for त्वं) — b) K1 D1 पांडव (for पाण्डव) — c) G5 शक्या; M2 शक्तो (for शक्त्या). K1 राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्) — d) T1 नृपं (for ऋषीन्) K3 धर्माय सेवया; D2 धर्मोपि से°; G4 पादोपसे°.

16 Ñ1 om 16 (cf v.l. 15). — a) K4 एद्रं विजय शौर्याच; Dn D1 इन्द्र विजयस्ये शौर्याद् (D1 first hand ऐंद्रे as in text), T1 G1 3 5.6 M ईन्द्रो (G1 ऐंद्रे, M2 इन्द्र) जये धृतात्मा त्व (G6 त्य), G2 ऐंद्रे जयद्रथमना Cn cites ऐंद्रे (as in text) — b) K4 Dn यम; G3 5 M1 यस; G6 यम (for याम्ये) Ś1 G4 कोपविदारणे; K1 2 4 Dn D1 °विधारण (K4 Dn D1 °णात्; K3 कोपेनधारणं; B6 कोप निवारणे; G3 5 6 कोपितधा(G3 °या)रणे; M2 कोपि विधारणे Cd n cite विधारणे (as in text) — c) B6 विसर्गे; Cd विसर्गे (as in text). M1 धनदो (for कौबेरे) K4 Dn त्यागेन धनद देव; V1 B5 D3–5 तथा विसर्गे कौबेरे; T1 G3 5 6 ससर्गे चैव (G3 गेच, G5 °णैव) धनदो; G4 विश्राणने च धनदो Cn cites विसर्गे (as in text) — d) T1 G3 4 6 M1 व(G4 वा)रुणश्च (G6 °णाश्च) G6 वरुण (for वारुणे) K1 सपद; G2 सगमे; Cd n संयमे (as in text) K4 Dn(!) वरुण सयमेन च; B1 वारणे त्वथ सचये; G1 सयमे चैव वारुणे (by transp).

17 Ñ1 om 17 (cf v.l. 15) — a) K4 अप्स (for आत्म) B1 आत्मप्रसादे; B5 D4 5 T1 G1 3–6 M Cv °प्रदाने, Cd as in text D3–5 सौम्ये त्व, T1 G3–6 M2 सोमस्त्व; G1 सौम्यस्त्वं (for सौम्यत्वं) Cv cites सौम्ये Ś1 आत्मप्रधान सयत्व; K3 आत्मवदान सोमाद्य, V1 B3 6 D2 सोमादाह्लादकत्व त्वम्; G2 आत्मप्रसादने सौम्य Cd cites सौम्य (= सोमभाव') — b) Ś1 स्वप्स; K2 3 सप्स; K4 मध्य; D4 पथ्य (for अद्भ्य) V1 B1 3 6 D1 2 G5 अप्स्वप्यात्म(B1 6 °नु)जीवनं (G5 °विन'); T1 G3 6 M2 मेध्यश्चे(G3 M2 °ध्ये च ; G6 मध्येश्चे)वात्मपूजनं; G2 4 M1 मे(M1 म)ध्य चैवात्मपूजन (G2 °जीवनं); G1 जल चैवात्म शोधने Cd n cite उपजीवन (as in text), Cv cites आत्मजीवने. — c) T1 G2 3.5 6 M भूमौ (for भूमेः) K3 क्षमा त्व; K4 B3 Dn3 D1–5 G3 क्षमां च; B1 क्षम च; G1 M2 क्षमाया (for क्षमा च) G4 भूमिक्षमा यमोप्राप — d) K3 T1 G2 3 5 6 M2 Cv सामग्र्य (G6 °ग्रं); D6 समय; G1 सामर्थ्यं; G4 तपान्त (for समग्र) Ś1 रविमण्डलात्; D6 T1 G3 M सूर्यमंडले (for °लात्).

18 Ñ1 om 18 (cf v.l. 15) K4 reads 18 after 21. — a) K4 विद्धि सत्य; V1 G5 विद्धि सर्व, B Dn3 D1–5 प्राप्नुहि त्वं (for विद्धि स त्वं). K1 तेभ्यो बल विद्धि सर्वं; T1 G1 3–6 M वायोश्चैव (M2 वायौ चैव) बल विद्धि (G1 बले तुल्यो, M1 प्राप्नुहि त्वं) — b) V1 B3 D1 (before corr) 2 G2 °सपदं; B1 3 4 6 Dn3 D3–5 °सपद; B4 °सम्पद; T1 G3 °सभय (for °संभवम्) G1 पञ्चभूते समो द्यये Cd cites भूतेभ्य (as in text) — c) Ś1 अगाध; K4 अगद; T1 अगदो; G2 आगसं, G6 अगदे; Cv as in text. Ś1 K1 B3 भद्र ते; T1 G3 M1 सर्वान्वो, G1 सर्वांश्चो; G4 सर्वांश्च; G6 सर्वान्यो; M2 सर्वान्वै (for भद्र वो) — d) K4 B1 3 4 6 Dn द्रष्टास्मि, B6 D3–5 G1 3 4 6 M2 द्रक्ष्याम (G4 °म) (for द्रक्ष्यामि)

19 Ś1 G6 om (hapl) 19–20 — a) K1 आपद्धर्मार्थकृच्छ्रे च; T1 G3 5 °द्धर्मस्य कृच्छ्रेषु; G1 4 M2 आपत्सु चार्थकृच्छ्रे(G1 °कार्ये)षु — b) K1 सर्वधर्मेषु; D1 2 °कामेषु; G1 4 M2 धर्मकार्येषु (for सर्वकार्येषु) — d) V1 B6 D1 2 कार्य(D1 °र्ये)काले (for काले काले) K4 T1 युधिष्टिर; D6 °ष्ठिर; G1 °ष्ठिरे (for °ष्ठिर).

20 Ś1 G6 om 20 (cf v.l 19) — a) K1 आपृष्टोसीति; K3 °सीति; K4 आमोष्टोसीह, Ñ1 °ष्टास्म च; B1 आपृच्छामीह; B2 6 D1 2 मयापृष्टोसि; B3 आपृष्टा स्मेह; T1 G1–3.5 M आ(M2 अ)पृष्टस्त्वि(G2 °स्वे)ह; G4 स पृष्टस्त्व हि (for आपृष्टोऽसीह) G1 सर्वत्र (for कौन्तेय) — b)

कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य यशस्विनीम् ।
आपृच्छद्भृशदुःखार्ता याश्चान्यास्तत्र योषितः ॥ १
यथार्हं वन्दनाश्लेषान्कृत्वा गन्तुमियेष सा ।
ततो निनादः सुमहान्पाण्डवान्तःपुरेऽभवत् ॥ २
कुन्ती च भृशसंतप्ता द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् ।
शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमब्रवीत् ॥ ३
वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ४
न त्वां संदेष्टुमर्हामि भर्तॄन्प्रति शुचिस्मिते ।
साध्वीगुणसमाधानैर्भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ५
सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे । C 2 2589 B 2.79 6 K 2 101 37

D3–6 चा(D4 वा)मुहि (for प्रामुहि) Ñ1 गम्यतां (for भारत) — c) G3 सिद्धि° (for स्वस्ति°) K4 D4 T1 स्वा; G2 च; G4 त्व (for त्वां). — d) K1–3 B5.6 D1.2 T1 G3.5 द्रक्ष्यामि (for °म) B3 पुनरागतान् — After 20, N (except D3.4.6) ins. (Cd glosses)

597* न हि वो वृजिनं किंचिद्वेद कश्चित्पुरा कृतम् ।

[Ś1 वो हि (by transp), K4 हि नो B1.5 पुरातन (B5 m पुरा कृतम् as above)]

21 Ś1 S om the ref — a) Ś1 उक्त्वा (for उक्तस्) D6 उक्तः (for उक्त्वा). — c) K1 G4 पुरस्कृत्य, Dn(1) नमस्कृत्वा. — After 21, K4 reads 18.

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K3 अनुद्यूत, K2 M1 द्यूत; G1 पुनर्द्यूत B1–3.5 D1–5 (all om. sub-parvan name) mention only वनप्रवेश, likewise B4 only अरण्यगमन, and D6 only वनप्रस्थान — *Adhy. name* B6 विदुराशिष°, T1 G3.5 वनवासोद्योग°, G1 M1 पाण्डवप्रस्थान — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 68, K2.3 71, Dn1 78, D3 70, T1 115, G1.2 M 111, G3 114, G4 85, G5.6 (erroneously) 105 — *S'loka no* K2 M1 21, K3 22, Dn T1 24, D1.2.4 23

70

1 After the ref, S ins (Cv glosses) a passage given in App I (No 41) — a) V1 B3 तत° (for तस्मिन्) K2 प्रतस्थिते, K3 संप्रस्थिता B4.5 D3–5 तत सप्रस्थिता कृष्णा — b) K4 B3 D2.3 यशस्विनी — c) Ñ1 V1 B Dn D1(before corr as in text) 3.4 T1 G (except G1.6) M1 अपृच्छद् B6 D1.2 °शोकार्ता. — d) B6 पाचात्याश्चापि यो°.

2 S (except T1 G5) om. 2ab — a) D3 यथार्ह° Ś1 °श्लेषौ, K2.3 °श्लेष. K1 यथार्हां वदनास्तासां, K4 यथार्हवदनास्त्वेपान् (sic) — b) Ś1 K2.3 B4.6 च, V1 B2 D1.2 ह (for सा) — d) T1 G6 पाण्डवानां पुरो°

3 a) K3 स्व-; B2 D1.2 तु (for च) K1 भृशं च, B1 चातीव (for च भृश) K2 भृश तां तप्ता (sic), B2.6 D1.2 भृशसविग्ना, G5 सुभृश तप्त्वा — b) B5 D3.4 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) K4 द्रौपदी प्रेक्ष्य गछते (sic), V1 B3.4 कृष्णां यान्तीं समीक्ष्य ह, D6 °दीं प्रत्यगच्छती — c) K4 शोचिकृच्छलवा (sic), B5 G1 शोकगद्गदया; D4.5 °विक्लवया — d) K1 हृद, V1 B1.5 G4 कृष्णां, D1.2 कुंती (for कृच्छ्राद्).

4 Before 4, B6 ins कुंत्युवाच, M कुती — a) G5.6 शोके (for शोको) Ś1 G2 कर्तव्य , G1 ते कार्यं — c) D2 अभिज्ञाय; G4 अविज्ञासि — d) K1 शुभा, G5 यथा (for तथा)

5 a) G3 om (wrongly) त्वां Ś1 D3.4 G2.5 त्वा (for त्वां) K3 सदष्टुम् Ś1 B1.2 Dn1 D1.2.6 इच्छामि, K3 D4 अर्हासि, G3 अर्हाहं (for अर्हामि) — b) D3 भ्रातॄन् (for भर्तॄन्) K1 शुचिव्रते, K4 D2 °स्मिता; D6 सुमध्यमे — c) Ś1 साध्वीगुणै , B (except B1) D1–6 सर्वैर्गुण (B5.6 °णै) K4 Ñ1 V1 Dn समापन्ना, B (except B1) D1.2 °चारैर्, G4 समृद्धाभिर् (for समाधानैर्) — d) G1 कुलं च न° (for कुलद्वयम्)

6 a) K4 सभापा (sic), G4.6 सभार्या (for सभाग्या°) M2 चैते (for चेमे) Ś1 सभार्यां कुरव° सर्वे — b) G4

C. 2. 2569 B 2. 79. 6 K. 2. 101. 37 अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ६
भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैक्लव्यं नोपजायते ।
गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ७
सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
यथेदं व्यसनं प्राप्य नास्य सीदेन्महन्मनः ॥ ८
तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ।
शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेश्यभिनिर्ययौ ॥ ९
तां क्रोशन्ती पृथा दुःखादनुवव्राज गच्छतीम् ।
अथापश्यत्सुतान्सर्वान्हृताभरणवाससः ॥ १०
रुरुचर्मावृततनून्ह्रिया किंचिदवाङ्मुखान् ।
परैः परीतान्संहृष्टैः सुहृद्भिश्चानुशोचितान् ॥ ११
तदवस्थान्सुतान्सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ।
सस्वजानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२
कथं सद्धर्मचारित्रवृत्तस्थितिविभूषितान् ।

यथा (for ये न) G2 सायास; G4 गुप्तास् (for दग्धास्) T1 corrupt — c)=1 24. 9c G6 अतिष्ट (for अरिष्ट) Ñ1 G3 5 गच्छ (for व्रज) — d) G1 उदर-; G2 अनतु (for मदनु) B1 सहिता (for बृंहिता) Ś1 पादचारणबृंहितम्, K3 मदनुध्या न बृंहिता, B2 6 D1 2 °ध्यानमास्थिता, G3 अनुज्ञाता न बृंहिता

7 a) K2 G1 M1 तु (for हि) K1-3 G1 2 सत्स्त्रीणां; K4 G4 न स्त्रीणा; B5 D3-6 सुस्त्रीणां V1 भावितात्वे सतीस्त्रीणां — b) K4 B3 Dn वैकृत (for वैक्लव्य) K4 मो° (for नो°) — c) D6 कुरु, G4 गुण (for गुरु) B5 m °कर्मा° (for °धर्मा°) Ś1 °गोप्ता; K2 3 V1 B D1-6 °युक्ता (for °गुप्ता). K3 वै, B1 हि, G6 [अ]थ (for च) K1 गुरुधर्मासि गुप्तासि; T1 G5 श्रु(G5 श्रि)तधर्मा च शुद्धा च; G1 गुणधर्म्याभिगु°, M2 गुणधर्माभिगुह्या च; Cv as in text — d) Ñ1 परम् (for क्षिप्रम्) B2 अवाप्स्यति, T1 इहाप्स्यहि, G6 इहाप्स्यसि

8 a) K1 G4 M2 तु (for च) Ñ1 V1 B1.4 5 D3-6 ते (D6 मे) पुत्रि (for मे पुत्र) — b) K2 सद् (for सदा) Ś1 वीक्ष्यो, G2-4 रक्ष्यो, a few MSS [अ]वेक्षो (for [अ]वेक्ष्यो) — c) Ś1 इद तु, G2 यदेतद्, G3 यदेव — d) K2 3 D6 T1 G3-6 M1 नाव; K4 Dn (!) ना(K4 न)य, G2 नापि (for नास्य) Ś1 यथा मन°; K2 G6 M2 महात्मन (K2 °ना°); K3 T1 G2-5 M1 महामना°, K4 Dn (!) D6 महामति (K4 °ति); V1 B1 3 4 मनो महत् (by transp), B2 5 6 D2-5 मन क्वचित् (for महन्मन, as in K1 Ñ1) D1 नास्यसादात्मन क्वचित्; G1 न विपीदेन्महात्मना

9 a) G6 यथा (for तथा) K3 [इ]त्युक्ता Ś1 B2 D3-6 G3 च (for तु) G3 पाचाली (for सा देवी) — b) K1 श्रवन्नेत्र, K2 स्रवन्नैत्र, D1 प्रस्रवेत्रज् (sic), G1-4 सृज(G4 °व)न्नेत्र K3 G2 °विल — c)=(var) 2 71 18c K3 °तांतैक°; K4 °तासिक्त°; D6 °तेकाक्त°, G1 2 4 M1 °तार्द्रैक° (for °ताक्तैक°) — d) Ñ1 न्यस्त (for मुक्त-) K1 मुक्तकेशा K1 4 Ñ1 V1 B (except B3) D विनिर्ययौ, G4 रजस्वला (for अभिनि°)

10 a) K2 4 B3 D6 G5 क्रोश(B3 °प)ती; B3 °न्ती, D3 5 °ती G3 4 पृथा K3 2 दृष्ट्वा (for दु:खाद्) V1 तथा दु:ख, G1 सदु:खा तां (for पृथा दु:खाद्) — b) V1 B1 3 4 गच्छं(B1 क्रोश)तीमन्वगच्छत — After 10ab, B D1 2 ins

598* पृथा दृष्ट्वा स्त्रिय मर्गो ररदुर्भृशदु स्त्रिया ।

[Before 598*, B6 ins वैश° उ°, and after 598*, B6 ins an addl colophon]

— c) K3 यथा°, B5 T1 G3 5 तथा° (for अथा°) K4 N1 V1 °पश्यन् K3 पार्थान् (for सर्वान्) — d) K1 om 10d K3 B2 6 D1 2 त्यक्ता°; Dn1 हृता°, D6 गता° (for हृता°) G6 °वासमान्

11 a) K3 T1 °धृततनू, G1 °धृतान्तान्तु — b) K1 पृथा किंचिदवाङ्मुखी — c) M2 पर्दै (for परै°) Ś1 परेतान्; D1 परैतान् K2 3 संसृष्टै — d) K1 °शोभितान्, K2 3 °शोच्यत; T1 G2 3 5 6 Cv °शोचत (for °शोचितान्)

12 a) G4 तथावस्थाश् K1 T1 G1-3 5 M तु तान्, Ñ1 V1 B (except B2) D1-5 G4 च तान् (for सुतान्) — b) Ś1 [अ]तिवत्सलान्; K2 [अ]भिवत्सला; K3 [अ]भिविक्लवान्; B1 D1 (by corr) [अ]तिविह्वला (D1 °ला°) K4 पश्य तत्पुत्रवत्सला (sic), S पश्यन्ती वत्सला शुभा (G6 °भान्) (G2 उपसृत्यानुवत्सला) — cd) K3 B1-6 Dn D1-3 स्वजमाना; B2 स्वस्ववाचा, D4 स्मयमाना, D5 स्वजनेना (for सस्वजाना as in K2 3 G1 6 M1 2) G1 6 M1 °पत° (for °वद°) Ś1 B2 D6 स्वजमाना (Ś1 सस्वजावा)रुदच्छोकात्, K1 रुदती चैव शोकेन, Ñ1 सस्वजे सा वृहच्छोकात्; V1 B1 स्वजमाना (B1 स्वसुतान्)वदत्तत्र, G2 4 5 सान्वजा(G2 °स्वज-, G5 °स्वजा)नापतच्छो°, G3 सासुतानृपतीन् शोकात् G2 4 ततो (for तत्तद्) B3.4 मुहु (for बहु) K1 विलपती महासुतान्, V1 B1 विलपती मुहुस्तदा (B1 °हु° शुचा) T1 corrupt

13 Before 13, K2 Ñ1 V1 B D (except D6) ins कुन्त्युवाच, T1 G6 पृथा — ab) K1-3 D2 3 सधर्मचारित्रान्

अक्षुद्रान्दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान्सदा ॥ १३
व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।
कस्यापध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया ॥ १४
स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मानजीजनम् ।
दुःखायासभुजोऽत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ १५
कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वनेष्वृद्धिविनाकृताः ।
वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६
यद्येतदहमज्ञास्यं वनवासो हि वो ध्रुवम् ।
शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ १७
धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा ।
यः पुत्राधिमसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् ॥ १८ C 2. 2602 B 2 79 19 K 2 101 50
धन्यां चातीन्द्रियज्ञानामिमां प्राप्तां परां गतिम् ।

(K3 °ग्यान्, D3 °ग्य), K4 तु धर्मचारिग्य-, Ñ1 V1 B1 2 6 Dn D4-6 G4 सद्धर्मचारित्रान् (B2 °ग्यान्, D4 5 °ग्य-, G4 °त्रा), D1 सुधर्मचारित्रान्, T1 G3 5 6 स्वधर्मचारित्र (G3 °त्रान्) (for सद्धर्मचारित्र-) K2 4 B1 5 D3 5 G2 -वृत्तिस्थितिविभू°, K3 कृतस्थितिविभू°, V1 B3 4 -प्रवृत्ति-स्थितिभू°; B6 G1 3 वृत्तस्थितविभू°, G4 नृत्तस्थितिविभू° — °) K1 अक्रुद्धान् (for अक्षुद्रान्) Ś1 दृढभक्तींश्च, K1.4 B D1-4 G3 3 गुरुभक्ताश्च, T1 G1 5 6 M चैव भ(G6 भु)क्ताश्च, G4 चैव शूराश्च — d) K4 D6 G3 4-6 देवतेज्या°; D4 दैवेतेज्या°, M1 दैवत्येज्या° T1 सुत°, G1 3 5 6 M2 सत°, G2 4 तथा (for सदा) K1 दैवतेश्चपराजितान् (sic).

14 a) K2 च°; D6 (before corr) च (for व°) Ñ1 समाभ्यायात्, D3 समाभ्यागात् T1 G1 3-6 M सदा (M1 हृद) व्यसनमभ्यागाद् (G5 °गा°) — b) D6 काल (for विधि) T1 G5 6 M विधे° कोय; G1 विधेर्योयं, G3 विधे° कोप- (for कोऽय विधि) — After 14ab, B2 D1.2 ins line 1 of App I (No 42), cf v l 20 — Ñ1 om 14c-17b — c) D3 क्रोधनज, T1 G6 [अ]पनयज, G3-5 [अ]प्यनयनं (G4 °ज) (for [अ]पध्यानजं) Cn cites text (gloss क्रोधज) Cd cites अपध्यानं (=क्रोध) Ś1 खेदम्, K4 D2 वेदम् (for चेदम्) G1 M कस्यामप्याप (G1 om प)दि त्वेवन् (M2 °म्) G2 कस्यामप्यात्मजं चेदम् — d) G4 मार्गं (for आग°) Dn1 D1 (by corr) नो, G3 वै (for वो) K2 [ऽ]धिपा[ ], G2 [ऽ]पि या, G6 [ऽ]धिप (for धिया) D6 धिया पश्यामि नैव तत्

15 Ñ1 om 15 (cf v.l 14) — a) B1 तत्स्यान् (for स्यात्तु) Ś1 ममाभाग्य- (for तु मद्भाग्य) G2 स्यान्मदभाग्यदोषाय — b) D4 योय, G6 स्वाह (for याहं) G1 यां ह्यायुष्मानजीजनत् — c) Ś1 दृष्ट्वायास-, T1 दुःखायाप्य ; G3 दुःखायासु- K3 °भुजात्यर्थं, V1 °भुजो नित्यं G2 दुःखायासं भुजेन्वर्थं — d) K3 संयुक्ताप्यु°; T1 G2 3 युक्ता अप्यु°, G4 युक्तौ नप्यु°; M1 युक्तो अप्यु° (for युक्तानप्यु°)

16 Ñ1 om 16 (cf v l. 14) — a) D1 वस-(before corr °त्स)थ (for वत्स्यथ) — b) K2 वनेष्वर्द्धि, K3 D4 वने वृद्धिं, K4 वनेऽन्वर्थे-, B1 D1 2 वनेष्विह; B2 4 5 Dn1 वने ऋद्धि-, B3 वनेष्वसद्-; Dn2 D3 5 6 G2 वने वृद्धि-, T1 G4 वनेष्वृद्धि, G6 वनेष्वधि- (sic) Cn cites ऋद्धि° (as in text), Cnp वृद्धि° D1 निरा° (for -विना°) — cd) K1 वीर्ये सर्वे ; B3 वीर्यं सत्त्व-, G4 वीर्यसत्य- (for वीर्यसत्त्व-) G2-4 बलोत्साहा (G3 °हास्) (for -बलोत्साह-) K3 D6 T1 अकृशा (for °शाः) K1 सदा, D3 कृता (for कृशाः) G1 °बलोत्मेकभाजोभिरकृशा कृशा

17 Ñ1 om 17ab (cf v l. 14) — a) K1 G1 6 M1 यद्येवम्; K4 B3 5 6 D4 यद्येतम्, G3 यज्ञे तद् (for यद्येतद्) Ś1 K2 B2 4 Dn एवम्, D6 एव (for अहम्) Ś1 आज्ञास्ये; K1 अज्ञास्यं, K4 आज्ञास्य, D4 अज्ञास्या (for अज्ञास्यं) G2 यद्येवमिव यतज्ञास्य (sic) — b) Ś1 K4 B3.6 D1 2 S (except G1) वनवासं, K1-3 V1 B2 4 Dn D5 6 वने वासो (D5 °स) K2 3 D6 मे, G2 नो; G3 यद् (for वो) G4 धृतं (for ध्रुव) — c) D3 शतशृगे, G1 शत शृगान् G2 ऋते (for मृते) G6 शतगृहामृतापांडौ (sic) — d) K2 4 G6 नागमिष्य Ś1 ततस्त्वहम्, Cv गजाह्वयम् (as in text)

18 a) Ś1 तं हि, G4 धन्यो (for धन्यं) T1 वा (for व) M1 मन्येस् (for मन्ये) — b) Ś1 यत , K4 तदा (for तथा) Ñ1 V1 B D1-5 तपो मे तादृश कुव (Ñ1 तथा), T1 G3 5 M1 तप(G5 °स)स्तद्दवा मृत तदा, G1 तपो वै प्रशत तदा, G2 6 तपो नै(G6 तमेवै)तादृशं तथा, G4 तपस्तस्य तु तादृश, M2 तपो वै तादृश तदा — c) D3 या (for य°) Ś1 T1 G1-4 6 M य° पुत्राभि(Ś1 G1 2 6 °धि)गम (M2 °म) प्राप्य, D5 य पुत्रानधिस°, D6 पुत्रव्यसनम-प्राप्य, G5 य° पुत्रापिसृतं प्राप्य Cd cites आर्धिं, Cn cites पुत्राधिं (as in text), Cv यमपुत्राधिमप्राप्य (corruptly supporting our text, the gloss is not worth quoting) — d) Ñ1 D1 (orig) स्वर्गेस्थाम् (D1 by corr स्वर्गं°), V1 स्वर्गेप्साम् D3-6 प्रिय, G2 प्रिय° (for प्रियाम्)

19 Ñ1 om 19 D5 *repeats* 19ab — a) G3 °ज्ञानं (for °ज्ञानाम्) Ś1 K1 3 D5 (first time) धन्यश्चातींद्रिय-

C 2 2602 B 2.79 19 K 2.101 50 मन्येऽद्य माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणीं सर्वथैव हि ॥ १९
रत्या मत्या च गत्या च ययाहमभिसंधिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिगिमां क्लेशभागिनीम् ॥ २०
एवं विलपतीं कुन्तीमभिसान्त्व्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ २१
विदुरादयश्च तामार्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः ।
प्रावेशयन्गृहं क्षत्तुः स्वयमार्ततराः शनैः ॥ २२
राजा च धृतराष्ट्रः स शोकाकुलितचेतनः ।

ज्ञानो (D5 °प्रामो), G2 4 धर्मो ह्य(G4 °मोचा)तींद्रियज्ञानात्, G6 धन्या चा° °ज्ञाना — b) Ś1 दिव°; K1-3 D5 (both times) दिव; B3 6 D1 2 इत (for इमा) Ś1 K1-3 D5 (first time) प्रास° (D5 second time प्राप्ता) (for प्राप्तां) B1 प्रियां (for परा) B5 D3-5 (second time) transp परा (B5 D5 परा) and गतिं B3 4 इत प्राप्ता (B3 °प्तां) गतिं परा, D6 इमा प्राप्यां गति पुरा; S प्राप्तां (G2 6 °प्ता; G3 °प्त; G4 °प्तो) वै परमां (G3 °मा) गतिं — c) Ś1 K2-4 Dn मन्ये तु; K1 नन्यथ; D6 अन्ये तु, G2 मन्ये (submetrical) G4 माद्रीं च (for ऽद्य माद्रीं) K2 3 कल्याणीं (for धर्मज्ञां) G6 मन्तोद्य माद्री धर्मज्ञा — d) K2 3 धर्मज्ञां, D1 कल्याणां; G6 कल्याणी V1 B1 D1 2 G4 सर्वदैव, स तथैव, G2 3 सर्वधैव (for °थैव) K4 Dn(1) तु, D6 ह, S च (for हि)

20 a) K1 मत्या गत्या, K2 3 रत्या नत्या, B1 2 4 6 मत्या धृत्या; B3 5 D3-5 (by transp) मत्या र(D3 रा)त्या, D1 2 सत्या धृत्या; T1 G5 गत्या नत्या; G3 न गत्या न, G4 तस्या गत्या (for रत्या मत्या) K1 रत्याय; K2 गत्याद्य; Ñ1 पत्या च, T1 G3-5 मत्या च (for गत्या च) — b) Ñ1 S माद्या, D3 4 यथा (for यया) K2 3 G1 6 M अतिसंधिता, Ñ1 अतिशान्दिता; V1 T1 G5 अतिसहिता, B (except B2) D1 अभिसहिता; G2 इति संधिता, G3 इति सहिता, G4 इति वंचिता K1 ययाहिमभिमां विना (sic), D6 यथा च मतिसंधिता (sic) Cd n as in text (glosses Cd जिता, Cn आवृता) — c) D3 6 °प्रियता (for °तां) Ñ1 Cv मेता, G1 3 4 M एतां (for मह्यं) Ś1 जीविताश्च प्रियतमां — d) Ś1 धिक्क्रिय; K3 धिङ्मां वै; V1 Dn(1) धिङ् मा स, B1 धिङ् मां धिक्, D6 धिक् (om इमा); G2 4 धिग्धिङ् मां (for धिगिमां) Cv cites धिक्, मा and क्लेशभा° D1 क्लेशाभागितां, D3 क्लेशभागिनी — After 20, B3 6 D1.2 ins (cf 20cd)

599* धिगस्तु जीवितं मह्यं केवलं क्लेशभाजनम् ।

— A passage given in App I (No 42) and glossed by Cd n is ins in all MSS except Ñ1 G1 2 6 M2 after 20 (in B5 6 D1 2 after 599*), the first line of the passage is read in B2 D1 2 after 14ab

21 Before 21, K2-4 B1 2 Dn D3 5 6 G1 4 M ins वैश° उ° (resp. वैश°) — a) Ñ1 तथा (for एव) V1 B (except B2) D3-5 विलप(D3 °प)तीमिति पृथाम्; Dn1 एव विलपतीं कौंतीम् — b) K1 B2 Dn G6 M2 अभिवाद्य; K6 °सांत्व, K4 अभीपाल्य; Ñ1 V1 B1 3 6 अभिशांत्य; B1 अतिमान्त्य, D6 इति सात्र Cv cites text — c) Ñ1 पांडवा सुमहातेजा — d) K1 निरुत्साहा (for वनायैव) D4 प्रदुद्रुवु, G2 6 प्रचक्रमु (for प्रवव्रजु°)

22 a) Hypermetric! Ś1 V1 विदुराद्याश्च, K2 3 D3 °रादय (om च); B1 G3 °रोपि च, B5 T1 G2 5 M1 °रश्चैव; Dn(1) D3-5 °रश्चापि; M2 °रो यश्च V1 आशु; G1 4 M कुंतीम् (for आर्तां) K1 विदुरस्तु ततामार्तं (sic). — b) G1 4 M आर्ताम् (for कुन्तीम्) — c) Ś1 K1 4 B1 5 D G1-3 5 6 M प्रा(G6 प्र)वेशयद्, T1 प्रादेशयद् Ś1 गृहान्; D6 गृहे, (for गृहं). K1 B1 5 Dn D1 3-5 T1 G1 2 5 6 M क्षत्ता, D2 क्षत्तर्; G3 क्षत्त° (for क्षत्तु°) G4 प्रावेशय भृश एवाता (sic) — d) B2-6 D1 2 भृशम् (for स्वयम्) Ś1 V1 B D2 आर्ततरां, K1 Dn D1 2 5 6 T1 G1 2 5 6 M °तर°; K4 आर्वातरा; Ñ1 D4 आर्ततरं; G4 आर्तिकरा; Cv आर्तातुरा G5 स्वैरं (for शनै°) Cv cites text G2 °तरस्वनै°. — After 22, N (except Ñ1) ins

600* धार्तराष्ट्रस्त्रियस्ताश्च निखिलेनोपलभ्य तत् ।
गमनं परिकर्षं च कृष्णाया द्यूतमण्डले ।
रुरुदुः सुस्वरं सर्वा विनिन्दन्त्य कुरून्भृशम् ।
दध्युश्च सुचिरं कालं करासक्तमुखाम्बुजाः ।

[(L 1) K1 4 D2 चापि (for ताश्च) B6 D3 सजनात्, D4 5 स्वाजनाद् (for निखिलेन) B6 च, D6 वै (for तत्) — (L 3) Ś1 K2 B1 सुस्वन, K1 4 Dn(1) सस्वन, K6 सस्वत, D2 5 सस्वर Ś1 विनिगत्य (for विनिन्दन्त्य°)]

— Thereafter B2 reads line 2 of 601* — On the other hand, after 22, T1 G3 5 ins a passage given in App I (No 43)

23 D1 transp 23ab and 23cd — a) Ś1 B3 स; K1 [अ]पि, S (except G1) तु (for च) Ś1 K1 B2 च, K4 Dn D3-5 तु; G4 च; G6 सम् (for स) — After 23a, N (except Ñ1) ins (Cn glosses)

601* पुत्राणामनयं तदा ।
ध्यायन्नुद्विग्नहृदयः शान्तिं न स्माध्यगच्छत ।
स चिन्तयन्ननेकाग्र°

क्षत्तुः संप्रेषयामास शीघ्रमागम्यतामिति ॥ २३
ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
तं पर्यपृच्छत्संविग्नो धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च तावुभौ ॥ १
धौम्यश्चैव कथं क्षत्तर्द्रौपदी वा तपस्विनी ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषामङ्गविचेष्टितम् ॥ २

विदुर उवाच ।
वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बाहू विशालौ कृत्वा तु भीमो गच्छति पाण्डवः ॥ ३
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
माद्रीपुत्रः सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ॥ ४ C 2. 2624 B 2. 80 5 K 2. 102 5

[(L 1) K2 D1 2 6 अनयात्, B6 अनयास् (for °य) K1 तथा (for तदा) Ś1 कुरूणामनयात्तदा — B2 reads line 2 after 600* — (L 2) Ś1 स शांतिं नाध्यगच्छत; K1 न शातिमधिगच्छति, K2 3 न शातिमुपगच्छति, K4 Dn(!) न शातिमधिजग्मिवान्, V1 B1.3 शांतिं नैवा(B1 न सो-; B3 वै ना)ध्यगच्छन — (L 3) B1 3 4 D3 संचित°. B2 D1.2 एकाग्रश्चितयामास B5 damaged]
— ^{b}) V1 B (B5 damaged) D1–5 °मानस° (for °चेतन) K4 Dn शोकव्याकुलचेतन° (K4 °स°); Ñ1 शोकसतप्तमानस, S शोकोपहतचेतन — ^{c}) K3 सम्प्रेक्षयामास.

24 Ś1 K4 om 24, K1 reads it in marg, Cd lacked it! Possibly unoriginal? — ^{b}) V1 B3 4 6 धृतराष्ट्रस्य शासनात् — ^{c}) K1 सविज्ञो, K3 °ज्ञो (m as in text). G4 तमपृच्छत्सुसविग्नो — ^{d}) K2 B (except B1 4) Dn D1.2 G5 जनाधिप° (Dn1 °प); D3–6 जनेश्वर° (D3 °र), M2 नराधिप (for °प°)

Colophon om in K2 T1 G3.5 — *Sub-parvan* Ś1 अनुद्यूत, K1 3 G1 द्यूत B D (all om sub-parvan name) mention वनप्रवेश (D6 °प्रस्थान) — *Adhy name* G1 जनप्रलाप — *Adhy. no* (figures, words or both) K1 (marg) 78, K3 73, Dn1 79, D3 71, G1 2 M 112, G4 86, G6 116 — *S'loka no* · K2 Dn D4 36, D1 2 33, M1 58

71

1 Before the ref धृतराष्ट्र उ°, K3 B4 Dn D5 6 ins. 602*
वैशंपायन उवाच ।
तमागतमथो राजा विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
साशङ्क इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुत° ।

[Cn glosses these lines — (L 2) K3 सशङ्क Dn2 D6 एव (for इव)]
Cd cites 1^{ab} as in text — ^{a}) K4 गच्छंति — ^{b}) = 1 2. 196^{d}, 55 31^{b}, 133 13^{d}, etc, etc K B5 Dn D6 °पुत्रो (for °राजो). — ^{c}) K1 वायुपुत्र सव्यसाची, T1 corrupt — ^{d}) K B2 5 D (except D6) पांडवौ (for तावुभौ)

2 ^{a}) B2 D1 2 [ऽ]पि हि; D6 चापि (for चैव) K2 तु तच्छ्रुत्वा; K4 कथं क्षत, D4 क्षयं क्षत्तर्; T1 G1 2 कथ क्षत्त (G2 °त्ता) K1 धौम्य· पुरोहितश्चैव — ^{b}) Ś1 K Ñ1 Dn D6 च; G3 सा (for वा) K Ñ1 B1 6 Dn यशस्विनी (K4 °स्विना), T1 तपस्विनीं — ^{c}) V1 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्) B1 त; B3 4 6 D3–5 तत् (for [अ]हं) K1 सर्वान्; G4 स्वत्त° (for सर्वं) — ^{d}) K4 B6 D3–5 Cn शंस; B1 2 5 D2 बहु; D1 स्वज्ञ· (m as in text, *sec m.*), G6 गति· (for अङ्ग) T1 G1–5 M तेषामिंगितचेष्टितं

3 ^{a}) K1 2 D1 G2 संवृतमुख° (D1 before corr °ख), K4 सवृता मुख्यं, D6 सहस्य मुख — ^{b}) G4 अगच्छद्भुमं· राडसौ — ^{c}) Ś1 K3 B2 D1 2 6 G3–5 कृत्वा च; K4 Dn(!) D1 (marg *sec m*) सपश्यन् — ^{d}) G1 बाधव. (for पाण्डव) K2 corrupt

4 ^{a}) = 14^{c} Hypermetric! D6 सिकता, T1 सिक्ता; G2 सिकतान् K4 सिकताष्किरन् K3 वसन्, D3–5 किरन् (for वपन्) K1 2 सिक्ताश्चैवा(K2 सिकतां च)वपन्पार्थो, V1 B D1 2 सि(B1 6 शि)कतास्तु (V1 °तांस्तु; B3 4 6 °ता वि) किरन् जिष्णुः; G1 सिकतोपलान्सव्यसाची; G4 सकलाप सव्य°. — ^{b}) = 5^{d}, 6^{d} K4 उप· (for अनु-) — G2 3 om (hapl) 4^{c}–6^{d} T1 G6 M1 read 4^{cd} after 5 — ^{c}) K4 सुत ; D1 °पुत्र (for °पुत्र). G4 सहदेवोपि धीरस्तु

C 2.2615 B 2.80.6 K 2.102.6 पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलश्चित्तविह्वलः ।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ५
कृष्णा केशैः प्रतिच्छाद्य मुखमायतलोचना ।
दर्शनीया प्ररुदती राजानमनुगच्छति ॥ ६
धौम्यो याम्यानि सामानि रौद्राणि च विशां पते ।
गायन्गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवाः ।
तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजन्ति ते ॥ ८

विदुर उवाच ।

निकृतस्यापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च ।
न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ ९
योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ।
निकृत्या क्रोधसंतप्तो नोन्मीलयति लोचने ॥ १०
नाहं जनं निर्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा ।
स पिधाय मुखं राजा तस्माद्गच्छति पाण्डवः ॥ ११
यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु ।
बाह्वोर्बले नास्ति समो ममेति भरतर्षभ ॥ १२
बाहू विशालौ कृत्वा तु तेन भीमोऽपि गच्छति ।
बाहू दर्शयमानो हि बाहुद्रविणदर्पितः ।
चिकीर्षन्कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः ॥ १३
प्रदिशञ्शरसंपातान्कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा ।

---

5 G2, 3 om 5 (cf v l 4), K8 om (hapl) 5 — a) K4 Ñ1 V1 B (oxcopt B3) D3, 4 पांसूपचितसर्वांगो Some MSS पांशू (for पांसू) — b) G1 M चात्र (for चित्त) G4 नकुलश्चितयान्वित° — G1 om 5^{cd} — c) G4, 5 M2 वीरो (for लोके) — d) D1 अधिगच्छति — Aftor 5, T1 G5 M1 road 4^{cd}

6 G2–4, 6 M2 om (hapl) 6 (for G2, 3 cf v.l. 4) — a) K1 केशैश्च विच्छाद्य, K2 केशप्रवि°, K4 B (except B3) Dn D3–5 च केशै° प्र°, Ñ1 केशै° समा°, V1 तु केशै° प्र° (for केशैः प्रतिच्छाद्य) — c) Ś1 V1 च रुदती, K4 D4 प्ररुदति

7 ab) G6 सौम्यो (for धौम्यो) B6 D3–5 याम्यानि धौम्य° (by transp) Ñ1 V1 transp. याम्यानि and रौद्राणि Ś1 सौम्यानि, M2 मन्त्राणि (for सामानि) K1, 2 तु (for च) M2 रौद्रोक्तानि च विक्रमे (for b) — c) K4 विगायन् (for गायन्) D1, 2 मार्गेण, G4 मार्गस्य, G6 मार्गो वै (for मार्गेषु)

8 K2 om 8^{a}–9^{b} — ab) K4 इ, G1, 2 M च; G4 वि (for [इ]ह) K1 ईदृग्विधानि चिह्नानि कृत्वा पार्थो महामते — c) D3, 5 तत्समा° (for तन्ममा°) G4 सर्वाणि (for विदुर) — d) G4 कृच्छ्राद् (for कस्माद्)

9 K2 om 9^{ab} (cf v l 8) — a) G1 निकृतै° स्वानि; G3, 5 निकृत्यापि च, G6 निष्कृतस्यापि; M2 निकृतैस्यापि (sic), Cv as in text D1 (before corr) पुत्रो G1, 4 M2 पुत्रैस्ते (by transp , M2 before corr °स्तु) G2 निकृतैराहृते पुत्रैस् — b) D6 हृत ; G2 तव; G6 भृत्यै (for हृते) D8 राज्य (for राज्ये) K8 B2 D1, 2 G1 M धनेपि (for धनेषु) T1 G6 वा (for च) Ś1 धर्मराजस्य धीमत (= 9^{d}), G4 हृतराज्यधनस्य च — c) G8 धर्मांश्च (by transp) G3–6 M1 च्यवते (for चलते) Ś1 स नो न धर्माच्चलते — d) G4 भारत (for धीमत°) Ś1 हृतराज्यधनस्य च (cf G4 in 9^{b} nbovo)

10 a) K1, 2 धर्मराजो; D6 योसौ राजन्; G4 यो हि राजा — b) G2 धार्तराष्ट्रेण, G3 धृतराष्ट्रेषु — c) Ś1 निकृतो (for °त्या) Ś1 B5 D3–6 वचित क्रोधात्, K1, 3, 4 B2, 4 Dn D6 अदि(K3 अमि)त° क्रोधात्, K2 क्रोधसतप्तेः; Ñ1 क्रोधसरक्तो; D1, 2 क्रोधसदीप्तो (for क्रोधसंतप्तो) — d) K1 तेनोन्मीलितलोचन°

11 a) D6 नेम (for नाहं) Ñ1 V1 B1, 2 D1, 2 G1, 4 M जनान्, G2 मत्या; G3 जानन् (for जनं) — b) K2 नाह घोरेण, B5 D3–5 क्रोधदीप्तेन — c) K1 सुविधाय; D6 G2, 6 अपिधाय, T1 G1, 3, 5 M पिधाय तु; G4 विधायाति (for स पिधाय) D6 G6 तस्मात् (for राजा) — d) K2 तद्वद्; D6 राजा, G1 M तत्र, G6 स हि (for तस्माद्) G2 तस्माद्गच्छति पांडवा°

12 a) B1 व्रवति, G6 व्रजते K1 यथा भीमोपि गच्छति; K3 यथा भीमो व्रजति स्म, B3 D1, 2 यथा व्रजन् (D1 व्रजद्, D2 व्रजेद्) भीमसेन° — b) G2 वै; G4 ते (for मे) D4 निगदित°, T1 °तित; G4 °दितं (for °दत°) — c) D3 बाहोर् (for बाह्वोर्) — d) B3 ममेति; D2 मेनेति, D6 मामेति (for ममेति) Ś1 पुरुषर्षभ K3 *repeats* 12^{cd}

13 a) Dn1 दृष्ट्वा (for कृत्वा) Ś1 K (except K2) Ñ1 Dn D6 G6 [अ]सौ, V1 B3 D1, 2 च, T1 G3, 5 [अ]थ (for तु) G2 om तु — b) Ś1 G6 ततो (for तेन) K2 भीमोप , D6 भीमस्तु (for भीमोऽपि) T1 G1–3 M भीमसेनोनु(G1 M °न° स्स, G2 °नश्च, G4 °नोधि)गच्छति — After 13^{ab}, G3 wrongly reads 18^{ab} — c) K1 D5 (before corr) T1 G1–3, 5 M °मानोपि, G4 °मानस्य (for

सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ॥ १४
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥ १५
न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ।
मुखमालिप्य तेनासौ सहदेवोऽपि गच्छति ॥ १६
नाहं मनांस्याददेयं मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो ।
पांसूपचितसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १७
एकवस्त्रा तु रुदती मुक्तकेशी रजस्वला ।
शोणिताक्तार्द्रवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १८
यत्कृतेऽहमिमां प्राप्ता तेषां वर्षे चतुर्दशे ।
हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रियाः ॥ १९
बन्धुशोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वलाः ।
एवं कृतोदका नार्यः प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम् ॥ २०
कृत्वा तु नैर्ऋतान्दर्भान्धीरो धौम्यः पुरोहितः । C 2. 2641 B 2. 80 22 K 2. 102. 22

°मानो हि). V1 B D बाहू विदर्शयन्राजन् — ^{d}) T1 G1 °तर्पित (for °दर्पित) — ^{e}) K (except K2) B2 D1 2 6 G6 चिकीर्षु (for °र्षन्). K4 G6 दुष्कर कर्म, B2 D1 2 कर्म शत्रूणा, M1 कर्म शत्रुघ्नो G1 चिकीर्षत स्ववाहुभ्या — ^{f}) Ś1 बाहुद्रव्यानुरूपितं, K8 °द्रव्यानि रूपत, K4 वाहुभ्या वै वृकोदर, B1 बाहुवीर्यानुरूपत; B8 °द्रव्यानुसारत, T1 G5 °द्रविणरूपत

14 ^{a}) B1 2 D1 2 प्रादिशत्, B8-6 प्रादिशन्; T1 प्रविशन्, G2 प्रदर्शन्, G4 अनिशं (for प्रदिशन्) K1 2 शरपाताश्च, B1 2 D1 2 T1 G8-6 M श(T1 सु)रसघातान् (M2 °वादान्) — ^{b}) K4 कुंति. K1 2 V1 B1-4 D6 G2 6 [ऽ]र्जुनस्तथा, K8 [ऽ]र्जुन सदा, K4 धनजय. — K1 om 14^{cd} — ^{c}) = 4^{a} Hypermetric! K2 B4 सिकतां, B1 6 शिकता, D6 G1 M2 सिकतान्, T1 सिक्ता (for सिकता) K8 वसन् (for वपन्) G4 सिकतास्तु वर्षन्पार्थोपि (hypermetric), G6 सिकतावत्सव्यसाची

15 ^{a}) K1 B1 8 4 6 अशक्ता, K4 असक्ष्या (? ख्या), Cd असक्ता (as in text) K4 यद्वत् (for तस्य) — ^{b}) K4 तस्य (for यथा) — ^{c}) Ś1 असक्त-, K1 B8 6 अशक्तं, K8 अस्यत, K4 असख्य- (for असक्तं) G4 असक्ताचरवर्षाणि — ^{d}) B5 मोक्ष्यामि; a few MSS मोक्षति (for मोक्ष्यति) Ś1 G6 फल्गुण (G6 °न) (for शत्रुषु)

16 T1 G8 5 transp 16 and 17 — ^{a}) K1 न तेषा तद् (for न मे कश्चिद्) T1 G6 प्रपश्येत, G8 प्रगृह्येत, G4 विजानीय्य (for विजानीयान्) — ^{b}) K8 G2 दुःखम् (for मुखम्) Ś1 K1 V1 B8 मुखमस्येति, K2 °मस्येत्य, Ñ1 G4 °मध्येति, V1 °मस्येति, B5 °मात्रेति; D1 (before corr) °मत्रेति, D2 °मात्रेति (for °मद्येति) K1 2 गच्छति (for भारत) — D4 om 16^{cd} — ^{c}) B5 आलोप्य; G2 आलिप्स्य- (for आलिप्य) K1, 2 [अ]पि (for [अ]सौ) — ^{d}) D6 °देवोप, T1 G8 5 °देवोनु, G4 °देवेति (for °देवोऽपि) G2 भारत (for गच्छति)

17 T1 G8 5 transp 16 and 17 — ^{a}) T1 G8 5 6 M नासा (for नाह) K1 8 4 D1 (before corr) 2 6 G2 8 M आददीयं (K1 G2 M °यां), G1 आददीयान्, G4 आवदीया (for आददेय) — ^{b}) K8 मार्ग (for मार्गे) Ś1 K4 D6 S (except G4) प्रभु (for प्रभो) — ^{c}) B2 4 Dn D6 G8 5 पासूपलिप्त°; G4 °जित°; M2 °चित्र° (for °चित°) Some MSS पांशू° — ^{d}) D6 चित्तविह्वल., G5 तेनुगच्छति (for तेन ग°)

18 G8 reads 18^{ab} after 13^{ab} — ^{a}) Ś1 B2 4 5 D T1 प्र, K1 ड (sic) (for तु) G4 रुदती तु (for तु रुदती). — ^{b}) K2 D1 मुक्तकेशा — ^{c}) = (var.) 2 70 9^{c}. K1 4 Dn G4 शोणिताक्तै(G4 °द्रैं)कवसना, D6 शोणितेनाक्त°; T1 शोणिताद्दक्त°, G2 8 5 6 M2 °तार्द्राक्त° — ^{d}) Ś1 याति भारत, B8 5 6 D8-5 चेदमब्रवीत्; G1 वानुगच्छति (for वाक्यमब्र°)

19 ^{a}) Ś1 इति, K1 2 G1 2 M इम, Ñ1 Dn (!) D6 इद (for इमा) K4 V1 B D1-5 यै कृतेयं ममावस्था, G4 यैरेवं प्रापिता याह — ^{b}) K2 त्रयोदशे, D8 6 चतुर्दश- — ^{c}) Ś1 K8 हतापत्या, K4 B5 D8-5 हत(K4 °ता)नाथा, D6 Cd हतपत्या (Cd glosses हतभर्तृका), T1 हतपत्न्यो, M1 हतवत्यो ❀Cv हतपत्या इत्यत्र । पत्या जात्येकवचनम् । स्वस्वपतिभि वैधव्य प्रापयित्वा मृतप्राया कृता ।❀ — ^{d}) K1 हतबंधुर्हतप्रिया, K4 B1 8 5 D8-5 हतबंधुजना स्त्रिय (B1 8 प्रिया), B6 हतबंधुहतप्रियाः, D6 हतभ्रातृसुतप्रिया

20 ^{a}) K1 3 मास-, Ñ1 V1 B2 4 Dn D1 (by corr) बहु-, D6 वध, G4 नार्य, M पांसु (for बन्धु) G8 -दिग्धागा, G4 दिग्धांग्य (for दिग्धाङ्ग्यो) — ^{c}) K2 Ñ1 V1 B1 5 6 D (except D1 2) S (except G2) भार्या (for नार्य) — ^{d}) K2 G6 प्रवेक्ष्य(K2 °क्ष)ति G1 प्रवेक्ष्य गजसाह्वय

21 Before 21, M2 ins विदुर. — ^{a}) K1 नैर्हतान्, K8 नैकृतान्, D4 वै स तान्, Cd नैर्ऋतान् (as in text) M1 दर्म्यान् Ś1 कृत्वा नैनृतिकान्धर्मान् — ^{b}) K2 T1 वीरो, B8 4 m D1 2 श्रीमान् (for धीरो) K2 धौम्य, T1 धौम- (for °म्य) G1, 8 5 M पुन पुन (for पुरो°) — ^{c}) D1 6 (before corr) G8, 6 समानि; Cd सामानि (as in text).

C. 2. 2641 B. 2. 80. 22 K. 2. 102. 22 सामानि गायन्याम्यानि पुरतो याति भारत ॥ २१
हतेषु भारतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा ।
एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति २२
हा हा गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्षध्वमीदृशम् ।
इति पौराः सुदुःखार्ताः क्रोशन्ति स्म समन्ततः ॥ २३
एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसायं मनोगतम् ।
कथयन्तः स्म कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः ॥ २४
एवं तेषु नराग्र्येषु निर्यत्सु गजसाह्वयात् ।
अनभ्रे विद्युतश्चासन्भूमिश्च समकम्पत ॥ २५
राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशां पते ।
उल्का चाप्यपसव्यं तु पुरं कृत्वा व्यशीर्यत ॥ २६
प्रव्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसाः ।

K2 गायतम्यानि, D6 G5 M2 °न्यामानि, T1 °न्याम्यानि, G2 °न्याम्नानि, G3 °न्यार्तानि, G6 गायत्यन्यानि Cd cites याम्यानि (as in text). — d) G2 रौद्रान्प्रति ययौ तदा

22 a) K3 निहते; G6 भरते (for हतेषु) N (except K1 4, D1 6 before corr) G3 भरतेष्वाजौ — b) K3 D6 पांडवै (for कुरूणा). Ś1 K D6 कौरव(K3 कुरव)स्त्रिय (for गुरवस्तदा) T1 G2 3 5 Cv कुरवस् (for गुरवस्) ❀Cv: कुरव: प्रेतकर्मकरणशीला पुरोहिता ।❀ B6 G3 तथा (for तदा) — c) K2 समानि, D6 भा(sup lin ना)मानि Ś1 D2 5 T1 G1-3 5 M गायति (G5 °तु); K2 जल्पति, G4 गायेयुर् (for गास्यन्ति) — d) K2 कृत्वा, T1 लपत्वा; G4 इति (for [इ]त्युक्त्वा) K2 [ऽ]प; D6 तु (for ऽपि) — After 22, S (except G6) ins (Cv glosses first verse)

603* प्रस्थाप्य पाण्डवश्रेष्ठान्नि:शेपस्ते भविष्यति ।
इति धौम्यो व्यवसितो रौद्रसामानि गायति ।
धृतराष्ट्र: ।
किमब्रुवन्नागरिका: किं वै जानपदा जना: ।
सर्वं तत्त्वेन चाचक्ष्व क्षत्त: सर्वमशेषत: ।
विदुर: ।
ब्राह्मणा: क्षत्रिया वैश्या शूद्रा येऽन्ये वदन्त्यथ । [5]
तच्छृणुष्व महाराज त्वत्कृते च मया तव ।

[(L 1) T1 °वान् श्रेष्ठान्, G1 M2 °वान् शेष, G2 °वानशो, G3 °वान् श्रेष्ठो, G4 °वान्पुत्रान् (for °वश्रेष्ठान्) G1 M2 नि:शेष ते भविष्यति, G4 ते भविष्यति संवृता (for the post half) — (L 2) G1 2 M °याम्यानि (for °सामानि) — (L 3) G4 transp नागरिका and जानपदा T1 G4 M1 वा (for वै) G2 किं ब्रुवस्ते महाभागा किं वा नागरिका जना: — (L. 4) G1 M2 मह्य तथ्य च, G2 सर्व तथ्येन, M1 मह्य तथ्येन G4 सर्व तथ्य ममाचक्ष्व — (L 5) G2 ये न, G4 चान्ये (for येऽन्ये) — (L 6) G1 2 M वक्ष्यते (for त्वत्कृते) G4 यथाभवत् (for मया तव)]

23 Before 23, T1 G3-5 ins प्रकृतयः — a) D3 G4 गच्छति D1 भो, G3 ये (for नो) K2 G4 नाथ; G3 नाथ: — b) K2 समवेक्षत; K3 समवैक्षध्वम्, K4 D4 6 T1 °वेक्ष्यध्वम्; B1, 2 4 6 सामवे° G2 ईदृशा (for ईदृशम्) Ś1 विपिन कथमीदृशा — After 23ab, Dn(!) D4 5 ins :

604* अहो धिक्कुरुवृद्धाना बालानामिव चेष्टितम् ।
राष्ट्रेभ्य पाण्डुदायादाँल्लोभान्निर्वासयन्ति ये ।
अनाथा स्म वय सर्वे वियुक्ता: पाण्डुनन्दनै: ।
दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीति: कौरवेषु न: ।

— d) B3 D3-5 क्रोशति च; G1 4 M शोचति स्म; G2 3 शोचयति Dn(!) पुन: पुन: (for समन्तत)

24 a) Ś1 T1 G2 4 M2 तैर्; B2 D2 च (for ते) K2 एवमाकारलिंगास्ते, B1 °माकारलिंगैस्ते (hypermetric), D6 °मादिभिर्लिंगैस्ते; G3 °माकुलितागैस्ते, G5 °माकुललिंगैस्ते — b) K2 3 D3 व्यवसाय, Cd °य (as in text). — c) K1-3 G2-6 कथयति, B2 D1 2 प्रथयत , D6 दर्शयत; M2 कथयतं Ś1 K4 Dn D6 G1 M2 च (for स्म) K2 कौंतेय — d) Ś1 जनं (m वन as in text) K4 यशस्विन; B4 D3-5 मनीषिण (for मनस्विनः)

25 a) Ś1 D1, 6 नराग्रेषु — b) V1 निर्यात्य; G2 4 गच्छत्सु (for निर्यत्सु) B6 Dn D6 G6 निर्गच्छत्सु (B5 D6 निर्गतेषु, G6 निर्यायत्सु) गजाह्वयात् (but Cn cites निर्यत्सु [as in text]) — c) K4 अमेघा, D1 अनभ्र , D3 अनभ्रो (for अनभ्रे) D1 [अ]हं (m as in text), G2 [आ]सीद् (for [आ]सन्) — d) M2 समकंपत मेदिनी

26 a) D6 आग्रसद् K1 राहुग्रस्तमहादित्यम्; G5 राहुग्रस्ते सदादित्यम् G2 corrupt — b) K2 सपर्वाणि विशा पति — After 26ab, K4 reads line 2 of 603* and D6 reads 28ab, both repeating the lines in their proper places — D6 om 26cd — c) K2 उल्का वा, G1 2 उल्काश्च, G3 शुकाश्च (for उल्का च) K1 असद्य तान्; K2 अतसव्य तान्, K3 M2 अथ (M2 अप) सव्य तत; K4 B D1-5 अपसव्येन; Dn अपसव्यं हि, G1 3 M1 °सव्य ते, G2 4 उ(G4 अ)पसर्पते (for अपसव्य तु) Ñ1 उल्काप्रदक्षिण तत्र; V1 उल्का चास्य च सव्येन, G6 उल्कां व्यपसव्य ते Text as in Ś1 T1 G5 (!) — d) Ś1 पुरा, K1 2 दूरं (for पुर) D1 T1 G3 6 M1 पुरस्कृत्वा, G2 4 पुर: कृत्वा (for पुरं कृत्वा) Ś1 K1 M1 विशीर्यत (M1 °ते), K2 विदीर्यत, G6 व्यकीर्यते

देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ २७
एवमेते महोत्पाता वनं गच्छति पाण्डवे ।
भारतानामभावाय राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ २८
नारदश्च सभामध्ये कुरूणामग्रतः स्थितः ।
महर्षिभिः परिवृतो रौद्रं वाक्यमुवाच ह ॥ २९
इतश्चतुर्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवाः ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ३०
इत्युक्त्वा दिवमाक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत ।
ब्राह्मीं श्रियं सुविपुलां बिभ्रद्देवर्षिसत्तमः ॥ ३१
ततो दुर्योधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
द्रोणं द्वीपममन्यन्त राज्यं चास्मै न्यवेदयन् ॥ ३२
अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःशासनं च कर्णं च सर्वानेव च भारतान् ॥ ३३
अवध्यान्पाण्डवानाहुर्देवपुत्रान्द्विजातयः ।
अहं तु शरणं प्राप्तान्वर्तमानो यथाबलम् ॥ ३४
गतान्सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान्सराजकान् । C 2. 2658 B 2. 80 39 K 2. 102 42

27 ^{a}) Ś1 K1 D6 प्रत्याहरंत (Ś1 °त), K2.3 प्रत्याहरंत, K4 Ñ1 V1 B1 5 Dn D3–5 प्रत्याहरति, G2 Cv प्रत्याहरंतः B6 कौरव्या (for क्रव्यादा) — ^{b}) K2 गृध्रौ, G2 वलि°, G6 व्याघ्र° (for गृध्र) — ^{c}) K3 देवता येन चैत्येषु, D3.4 दैवायतन°, G4 देवतायतने चैत्ये — ^{d}) K1 2 प्रासा(K2 °ना)दा° (for प्राकारा°).

28 ^{a}) K1 एतान्, V1 B1 आसीन्; D3 T1 G6 एव; G1 2 4 M2 जाता (for एते). Ś1 K1–3 V1 B1 T1 G3 5 6 महाराज (for महोत्पाता). — ^{b}) Ś1 K1–3 T1 G3 5 6 वन गच्छं(K2 च्छ)ति पाडवा (G3 °वे), K4 B5 Dn D3–6 प्रादुरासन्दुरासदा (Dn °द°); Ñ1 दारुणा भयसंदिन°; B2–4 6 D1 2 समुद्(B3 सम्र , B4 समं, B6 समद्)भूता भयावहा (B2 D1 2 महाभया°), G1 4 M2 वनं गच्छत्सु पाडुपु. — G4 *repeats* 28^{ab} with v l. as in G5 above — ^{c}) N (except K D6) G6 भरतानाम् Ñ1 T1 G2 5 6 विनाशाय (for अभावाय) — ^{d}) G3 राजा (for राजन्) K3 दुर्मन्त्रितेन वा, V1 °तेषु च, G5 °तेन च. — After 28, K4 B2 Dn D4.5 ins

605* वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रवदतोरेव तयोस्तत्र विशां पते ।
धृतराष्ट्रस्य राज्ञश्च विदुरस्य च धीमत° ।;

while T1 G3 5 M1 ins ·

606* वैशंपायन° ।
एवमुक्त्वा तु विदुरस्तूष्णीमासीद्विशां पते ।

29 Before 29, B1 D6 ins वैश° उ°. — ^{a}) Ñ1 V1 B (except B1) D3 5 तु (for च) — ^{b}) K2 तत° (for स्थित°) — ^{d}) K4 जगाद (for उवाच)

30 Before 30, T1 G1 4 5 M ins नारद° — ^{b}) K1 विनस्यंति, K2 4 विनक्षति; D1 2 विनक्ष्यति, D4 विनश्यंति; a few other MSS विनक्षंति D3 [ङ्]ति, G6 हि (for [ङ्]ह) T1 G1–5 M विनशिष्यंति कौरवा° — ^{c}) D1 दुर्योधनापराद्धेन. — ^{d}) D3–5 भीमसेनबलेन च — 30^{cd} = 5 18 18^{cd}.

31 ^{a}) G6 गृहम् (for दिवम्) — ^{c}) D3 ब्राह्मया श्रिय (for ब्राह्मीं श्रिय). K2 D4 स विपुला; T1 G6 च वपुषा; G1 M दीप्यमानां, G3 5 सुविविधां — ^{d}) K1 G2 3 बिभ्रन्, K4 तां ता, M2 विप्रो (for बिभ्रद्) D1.6 देवर्षिसत्तम — After 31, T1 G3.5 ins. a passage given in App I (No 44).

32 Before 32, all MSS except K3 4 T1 G3.5 ins वैश° उ° (*or* वैश°) — 32^{ab} = (var) 1. 119 42^{ab}, (var) 2 66 5^{ab} — ^{a}) D6 दुःशासन. (for दुर्योधन°) — ^{b}) B2 5 D1 2 चैव (for चापि) — ^{c}) K3 भीष्मम्, V1 स्वीयम्, M Cv दीपम्, Cd द्वीपम् (as in text) T1 G6 द्रोणं च समपद्यंत, G4 द्रोण संप्रणिपत्याथ. — ^{d}) G2 राज्ञश्च (for राज्यं) K3 चास्मिन्, G4 तस्मै (for चास्मै) K2 4 B3 D2 5 G1–3 न्यवेदयत्

33 G2 om 33^c–34^b — ^{a}) K1 कृपो; K3 Ñ1 D1 2 T1 G5 6 तदा; G3 4 M तथा (for ततो) — ^{b}) K2 अकर्पणं; B3 अमर्षणः, G1 3 अमर्षिण — ^{d}) K (except K3) Ñ1 B2 D1 2 6 भारत (for °तान्). G1.4 M तान्सर्वानेव भारतान्

34 G2 om 34^{ab} (cf. v l 33) — ^{a}) V1 B2 4 D6 प्राहुर् (for आहुर्) — ^{b}) Ś1 K4 D6 विजानत (for द्विजातय°) — Before 34^{cd}, D5 ins. (marg) द्रोण उवाच — ^{c}) Dn(!) वै (for तु). B5m कारणान्, G6 चरण (for शरणं) D6 तेषा (for प्राप्तान्) K2 अह शरीरसंप्राप्तो — ^{d}) K3 D6 T1 G1–3 5 M2 वर्तमानान् (D6 °माना), B1m. 3.6 D1 2 धार्तराष्ट्रान् (for वर्तमानो) B2 °क्रमं (for °बलम्)

35 ^{a}) K4 गता, B1 गंता (for गतान्) K2 सराजकान् (for सर्वात्मना) ^{b} B2 मक्ष्यान् (for भक्त्या) T1 G3 5 M आगतान्पाल(M °रक्ष)यिष्यामि, G1 2 आगतान्रक्षयिष्येहं, G4 अह वै रक्षयिष्ये च; G6 आगतान्सात्मना भक्त्या — ^{b}) K1 समाकुलान्, B3 सबालकान् (for सराजकान्) — ^{c}) K4 Ñ1 V1 B5m Dn D3–5 G3 नोत्सहेयमभि(K4 °हममि , Dn D4 °यं परि)लक्षुं. — ^{d}) K2.4 Ñ1 V1 B D2 G3 दैवं,

C. 2. 2656
B 2. 80. 39
K 2. 102. 42

नोत्सहे समभित्यक्तुं दैवमूलमतः परम् ॥ ३५
धर्मतः पाण्डुपुत्रा वै वनं गच्छन्ति निर्जिताः ।
ते च द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति कौरवाः ॥ ३६
चरितब्रह्मचर्याश्च क्रोधामर्षवशानुगाः ।
वैरं प्रत्यानयिष्यन्ति मम दुःखाय पाण्डवाः ॥ ३७
मया तु भ्रंशितो राज्याद्द्रुपदः सखिविग्रहे ।
पुत्रार्थमयजत्क्रोधाद्वधाय मम भारत ॥ ३८
याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् ।
धृष्टद्युम्नं द्रौपदीं च वेदीमध्यात्सुमध्यमाम् ॥ ३९
ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
मर्त्यधर्मतया तस्मादिति मां भयमाविशत् ॥ ४०
गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः पुरुषर्षभः ।
सृष्टप्राणो भृशतरं तस्माद्योत्स्ये तवारिभिः ॥ ४१
मद्वधाय श्रुतो ह्येष लोके चाप्यतिविश्रुतः ।

T1 G1 2.4 5 देव (for दैव) G4 पर° Dn(1) दैवं हि यत्नवत्तरं

36 a) V1 B1 3 4 6 द्यूतेन (for धर्मत) K4 पांडुपुत्रो K3 B2 D1 2 ते; G1 ये (for वै) G3 अधर्मत° पांडुपुत्रान् — b) B1 वने (for वनं) K4 G3 गच्छति K1 पांडवा°, Ñ1 V1 कौरवा° (for निर्जिताः) — c) K4 D6 तु (for च) — d) Ś1 K3 4 Ñ1 V1 B1.5 Dn D6 पांडवा°; K1 पौरवा; T1 कौरवान् (for कौरवा°)

37 a) K4 चरंतो ब्रह्मचर्यं च — b) B4 D6 क्रोधावर्ष (for °मर्ष) B2 D1 2 समन्विता (for वशानुगा) — c) Ñ1 B2 D1 2 प्रयोजयिष्यन्ति; V1 B1 3-6 Dn D3-5 निर्यात° (for प्रत्यान°) — d) K4 V1 B1 5 6 Dn D3-5 महद्दुः° (for मम दुः°). D3 5 भारत, G4 पांडव (for पाण्डवा)

38 a) K1 यथा (for मया) B4.6 [अ]पि; Dn G2 6 च, D4 वि, D5 नु, D6 हि; G4 [अ]व- (for तु) K4 G3 राजा; D1 याज्ये, G4 राष्ट्राद् (for राज्याद्) — b) K4 G3 4 6 सह (G2 6 स हि) विग्रहे; T1 पार्षद पुरा; G1 M2 सखिविग्रहै; G3 5 सखिव(G3 °य)व्रणे — c) K4 सपुत्रम् (for पुत्रार्थम्) K4 B1 2 4 6 D1 G3 5 M2 अजयत्; B3 अयजतत्, B5 अयतत् (for अयजत्) K1 2 B3 5 D3-5 T1 G1.3-5 M कोपाद्, K3 B1 2 4 6 Dn राजा (for क्रोधाद्) G6 स यज्ञमकरोत्क्रोधा[द्] — d) Ś1 K3 वधार्थं (for वधाय) V1 भरतर्षभ; G2 मम भारता° T1 G6 मद्वधाय च भारत

39 a) D1 याज्यो° (for याजो°) Ś1 याजोपयाजयो सत्रे, K4 याज्ञसेनोपि मत्क्रोधात् — b) K4 पुत्रै [read °त्रौ] (for पुत्रं) K1 तु (for स) G1 भारता. (for पावकात्) G6 जनयामास पावकात् — d) Some MSS वेदिमध्यात् Ś1 K3 4 Dn D6 अनिंदितां; B2 समुद्धितां; D1 2 समुत्थित (D2 °ता) (for सुमध्य°) — Dn(1) ins. after 39 D4, after 42ab D6, after 41:

607* धृष्टद्युम्नस्तु पार्थानां श्याल: सबन्धितां गत: ।
पाण्डवानां प्रियतरस्तस्मान्मां भयमाविशत् ।

[(L. 1) D4.6 संबंधिनो मत: (for सं° ग°) — (L. 2) Dn1 प्रियरतम् — After line 2, D4 ins 608*]

40 a) K4 धृष्टद्युम्नो (for ज्वालावर्णो) T1 G6 लोहिताक्षो; Cd देवदत्तो (as in text) B1 जातो द्रोणवधार्थाय — b) K1 2 धनुषी (for °ष्मान्) K3 वशी, D1 सरी, G3 रथी (for शरी) — c) K1 °भयात्, G2 °रताद् (for °तया) D3-6 यस्माद्; G2 अस्माद्; G3-5 [अ]स्माक (for तस्माद्) T1 G6 मर्त्यधर्मेण संयुक्त — d) K1 2 अपि मां; K4 अत्र मां; Ñ1 अद्य मां, B2 D1 2 भय मां (B2 मे); T1 G6 मामथ; G1 M अस्माक; G3-5 तस्मान्मा (for इति मां) V1 B1 3-6 Dn D3-6 अस्ति (V1 Dn अद्य) मे साध्वसो महान् (B5m °सं महत्) Cn cites साध्वसो

41 a) K1 ततो (for गतो) B1 [ऽ]पि (for हि) Ś1 G1 पक्ष्यतां; K3 यक्षती, K4 G3 पक्षतस् (for पक्षतां) G6 गतो विपक्षेस्तेष्वास° — b) Dn G3 6 पार्षद°; D6 प्रार्थित°; T1 पार्षत Ś1 K3 4 Dn परवीरहा; K2 D2 3 G1.5 पुरुषर्षभ K4 Dn(1) ins after 41ab D4, after 607*.

608* रथातिरथसंख्याया योऽग्रणीरर्जुनो युवा ।

— G3 5 reads 41cd after 42ab, D4 repeats 41cd-42ab after 608* — c) Ś1 हृष्ट° प्राणप्रियतर; K1 2 अप्राणोह भृशतर, K3 4 हृष्ट° प्राणे प्रियतर°; V1 Dn D1 4 (second time, first time as text) 5 हृष्ट° (V1 हृष्ट; D4 [second time] हृष्ट, D5 दृष्ट) प्राणैर्भृशतरं; B1 3 4 6 सृष्टप्राणो धृतदारः (B1 भृश तेन; B6 भृशतर°), T1 G3 सृष्ट° प्राणो भृशतर; G1 5 सृष्ट(G5 °ष्ट)प्राणो भृश तात; G2 सृष्ट° प्राणे प्रियतर, G4 सृष्ट° प्रणाशोसितरां Cn cites सृष्टप्राण as in text, Cv also as in text — d) K3 तस्मै; Ñ1 तेन (for तस्माद्) K4 तद्योत्स्येह तवारिणा, V1 B1 स मा योत्स्यत्य वारित, Dn D1 4 5 तेन चेत्संगमो मम (D5 सम) Cn cites संगमो — K4 Dn(1) D1(marg sec m) 5 ins after 41 D4, after the repetition of 41cd:

609* किमन्यद्दुःखमधिक परम भुवि कौरवा ।
धृष्टद्युम्नो द्रोणमृत्युरिति विप्रथित वच: ।

— D6 ins 607* after 41

42 G3 5 transp 41cd and 42ab D4 repeats 42ab

नूनं सोऽयमनुप्राप्तस्त्वत्कृते कालपर्ययः ॥ ४२
त्वरिताः कुरुत श्रेयो नैतदेतावता कृतम् ।
मुहूर्तं सुखमेवैतत्तालच्छायेव हैमनी ॥ ४३
यजध्वं च महायज्ञैर्भोगानश्नीत दत्त च ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे महत्प्राप्स्यथ वैशसम् ॥ ४४
दुर्योधन निशम्यैतत्प्रतिपद्य यथेच्छसि ।
साम वा पाण्डवेयेषु प्रयुङ्क्ष्व यदि मन्यसे ॥ ४५

वैशंपायन उवाच ।

द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
सम्यगाह गुरुः क्षत्तरुपावर्तय पाण्डवान् ॥ ४६
यदि वा न निवर्तन्ते सत्कृता यान्तु पाण्डवाः ।
सशस्त्ररथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ४७

C 2 2671
B 2 80 52
K 2 102 56

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

(cf v.l 41) — ^{a}) D1 2 सद्वधार्थं (for °धाय) D8 [आ]श्रितो, G1 श्रितो, G4 कृते (for श्रुतो) D6 समुत्पन्नो (for श्रुतो ह्येष) Ś1 मे स, K8 मेष्य°, Ñ1 B4 Dn1 [ऽ]प्येष, B1 [ऽ]य वै; B3 D2 चैव, D1 चैष, S धीमान् (G6 मेसौ) (for ह्येष) — ^{b}) K4 वा (for च) K1 2 Ñ1 V1 T1 G1-5 M [अ]भि (for [अ]ति) D5 -विश्रुते, T1 -विश्रुत (for -विश्रुत°) K3 G6 स लोके चाप्यति(G6 चापि वि)श्रुत° — After 42^{ab}, V1 B D1 2 read 44^{cd}, inserting 610* between 44^c and 44^d, and *repeating* 44^{cd} (without 610*) in its proper place — ^{c}) Ś1 K3 4 Ñ1 V1 B3 Dn सोय नूनम् (by transp) K3 नून योजनतु , D1 2 नृशंसोयमनु°, G3 नूनं सेमामनु K1 अनुप्राप्य D4 6 सोयं त (D6 न°) समय (D6 °नु) प्राप्त° — ^{d}) K1 अकृते (for त्वत्कृते) Ś1 K Ñ1 V1 Dn D6 काल उत्तम (K2 °मुत्तमं), D8 G1 4 कालपर्यय (D8 °या°; G4 °यात्), Cv as in text

43 ^{a}) V1 Dn S (except G2 6) त्वरित, D8 5 त्वरित K1 कुरव°; K4 B2 कुरुत , Ñ1 कुरु वः, G2 कुरुते; G4 कुरु तत् (for कुरुत) T1 कुरु निश्रेयो (for कुरुत श्रेयो) Cd cites श्रेय° (as in text) — ^{b}) K1 2 [अ]द्भुतं (for कृतम्) D6 नैतदेवाभूत भवेत् — ^{c}) K4 B3 D2-5 M मुहूर्त- (for °र्तं) K2 दु:खम् (for सुखम्) D6 मुहूर्तसुखदे चैव — ^{d}) K3 तालच्छायैव; K4 तालवायेव, T1 G2-6 फलच्छायेव, G1 M2 मेघ° K2 हेमनी, D2 हैमही (sic), G1 M3 मैमिनी, G2 4 भाति मे; G3 M1 हैमती, G5 6 हैमनि D6 राज्ये प्रीतिमावह (sic)

44 D6 om 44^{ab}. — ^{a}) K2 D1 M2 जय° (for यज°) D3 5 यजध्व विविधैर्यज्ञैर् — ^{b}) K1 corrupt D4 भोगा (for °गान्) K4 असीत (for अश्नीत) K4 नित्यश , Ñ1 कामत°, B1 पुष्कलान्, B2-4 6 D1 2 कौरवा°, B5 D3-5 भारता , T1 G1 3-5 M पार्थिवा (G1 before corr °वै), G2 चार्थिवत् (for दत्त च) G6 भोगाननुभवति च — V1 B D1.2 read 2. 72 27-33 after 44^{ab}, most of the MSS *repeating* the stanzas in their proper place — ^{c}) B3 (second time) ततश् (for इतश्) — V1 B D1 2 ins after (the *first* occurrence of) 44^c (cf v l. 42)

610* वृत्ते भीरुभयकरम् ।
दुर्योधन महाबाहो

[(L 1) B2 वृत्त B1.3-5 °करे. — (L. 2) B1 5 महावादी (for °बाहो)]

— ^{d}) K2 प्राप्य°, B1-3 (all first time) D1 2 T1 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यथ). G2 वै शर्मं, Cd as in text

45 Dn1 om 45 — ^{a}) K2 दुर्योधने, Ñ1 V1 निशाम्यैतत्, M2 निबोधैतत् (for निशम्यैतत्) — ^{b}) Ś1 प्रतिपस्व, K2 प्रतीपद्य, D2 G2 4 प्रपद्यस्व (for प्रतिपद्य) K1 2 यदी(K2 °दि)च्छसि K4 D1 यथेच्छसि तथा कुरु; B3 5 6 Dn2 D3-5 प्रतिपद्यस्व य(D5 त)त्क्षम, D1 2 G2 4 प्रपद्यस्व यथेछसि — ^{c}) K1 2 शर्म वा, K3 समयं, Ñ1 V1 B D1 2 G3 5 6 शर्म वा, D5 समे वा, T1 वैशस, G4 समया (for साम वा) Ś1 पाडवीयेषु; G1 पांडुपुत्रेषु (for पाण्डवेयेषु) — ^{d}) K2 प्रयुज्य, G1-3 5 प्रायुङ्क्ष्व (for प्रयुङ्क्ष्व)

46 B2 Dn1 om the ref — ^{a}) K4 corrupt T1 सत्यमाह, G4 सम्यगाख्य D6 द्विजश्रेष्ठ, G1 रतक्षत्ता Cv cites गुरुः (as in text) K1 क्षत्ता, K2 क्षत्त (for क्षत्तर्) — ^{d}) K1 2 ह्यपावर्तय, G1 उपवर्तत, G2 समावर्तय (for उपा°) D6 सत्यं ते वचनं भवेत्

47 D1 reads 47 in marg (*see m*) — ^{a}) D6 सत्याचेन् (for यदि वा) Ś1 K3 4 Dn D1 4 G5 ते (for वा) K1 तन् (for न) Ś1 T1 निवर्तेरन्, K1 B5 °र्तैत, K2 निवत्ते (corrupt), D3 °र्तेसे (for °र्तन्ते) — ^{b}) K4 पाडवान्, G1 3 4 M पुत्रका (for पाण्डवा°) — ^{c}) T1 °रथपादात , G2 °शरपादाता; G4 °रथपादातो — ^{d}) K1 2 भाग्य° (for भोग°) Ś1 भारवा ; B6 पार्थिवा (for पुत्रका)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K3 4 G1 6 अनुद्यूत (K4 cont समाप्त); K1 द्यूत, M पुनर्द्यूत B Dn D1-5

७२

C 2.2672 B 2.81.1 K 2.103.1 वैशंपायन उवाच ।
वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ।
धृतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ १
तं चिन्तयानमासीनं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
निःश्वसन्तमनेकाग्रमिति होवाच संजयः ॥ २
अवाप्य वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिप ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्राज्याद्राजन्किमनुशोचसि ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
अशोच्यं तु कुतस्तेषां येषां वैरं भविष्यति ।
पाण्डवैर्युद्धशौण्डैर्हि मित्रवद्भिर्महारथैः ॥ ४
संजय उवाच ।
तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरं भविष्यति ।
विनाशः सर्वलोकस्य सानुबन्धो भविष्यति ॥ ५
वार्यमाणोऽपि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
पाण्डवानां प्रियां भार्यां द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ॥ ६
प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निर्लज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ७

(all om sub-parvan name) mention वनप्रवेश (B3 वनवास, B4 अरण्यगमन) — *Adhy name* T1 G3 द्रोणवाक्यं — *Adhy no* (figures, words or both) K1 (marg) 70, K2 D8 72, K3 74, Dn1 80, T1 G5 119, G1 2 M 113, G3 118, G4 87, G6 107. — *S'loka no.* K2 82, K3 47, Dn D4 52, D1 56, T1 12, M1 51

72

1 [a]) Ś1 K3 4 D6 एव (for वन) G2 यातेषु (for गतेषु) D1 2 गतेषु पार्थेषु वन — [b]) D6 दुरोदरान्, T1 G1-5 M दरोदरे (G3 °रै) K2 निमज्जितेषु दुरोदरे (hypermetric) — [c]) Ś1 K1 2 B1m 2 D1 2 T1 G6 M धृतराष्ट्रो Ś1 महाराजश्, K1 2 °प्राज्ञश्, Ñ1 V1 B3 Dn1 D8 G1 °राज, G2 °बाहु; G4 °भागं; G6 °राजा (for °राज) K4 G3 धृतराष्ट्रमहाराज — [d]) G1 3-5 M ततश् (for तदा) K1 B1m. 2 D1 2 T1 G6 M चिंतां Ś1 तदा चिंतापरोभवत्

2 [a]) K1 स- (for तं) B6 चिंतयंतम् D6 अनिश, G2 राजेंद्र (for आसीन) G1 ततश्चिंतनमासीन — [b]) K4 नरेश्वरं — [c]) K1 निस्वसंतम्, K2 3 Dn2 D1. 3 T1 G4 M2 निश्व°, K4 निःस्व°; G1 निव°.

3 D6 om 3 — Before 3, K3 V1 B Dn D1-4 6 G1 M2 ins सजय उ° — [a]) Ś1 K1 2 G3 वसुसपूर्णं, G2 वसुधा कृत्स्नां — [b]) K1 2 राज्य च, G2 सपूर्णां (for वसुधां) K2 G1 वसुधाधिप°, D8 °धिपे, G3 °धिप — [c]) Ś1 K1 D4 प्रवाज्य, G2 प्रयाज K1 राज्यान्; K2 4 D6 G3 5 6 राष्ट्राद्, K3 G1 राजन्, D1 राज्य, D2 सर्वान् (for राज्याद्) — [d]) K3 राज्यात्; G1 भृश (for राजन्)

4 D5 G6 om the ref — [a]) K4 अशोच्यता, V1 B Dn D1-5 अशोच्यत्वं (D4 °स्व), G4 अशोच्याश्च (for °च्यं तु) Ś1 न, K3 तत्; M नु (for तु) G1 कुतस्, G2 कृत (for कुतस्) K1 अशोच्य च कुरुष्वेषां, T1 न सुखं न कुल तेषा, G6 तत्सुखं न कुल तेषां — [b]) Ś1 वरं, T1 एषा (for येषा) Ś1 येषां, K1 2 युद्ध, B5 वैरी; G2 पुरा (for वैर) K4 महात्मभि° (for भवि°) — [c]) K1 2 च, Ñ1 G1 3 5 M तु, B2 3. 5 D2 T1 तैर्, G6 ते (for हि) K4 पाडवैर्युद्धशौंडर्हि; G2 पाडवेर्येर्युद्धशौंडैर्, G4 पाडवैर्युद्धकुशलैर् Cd cites शौण्डै° — [d]) Ś1 K3 Dn बलवद्भिर्, K4 अस्त्रवि°, B5 6 G4 मन्त्रव° (for मित्रव°) B1m 2 3 D1 2 च सजय (for महारथै)

5 G6 om the ref — [a]) K1 तदेतद्, K2 यत्तेदं, K3 4 त्वयेद, B2 3 D1 2 तवैव; T1 तद्वैद, G1 4 M तदेय; G2 तदेव; G6 तवेद (for तवेद) K1 दुष्कर; Ñ1 B2 स्वकृत; B3 स्वकृते; D1 2 तु कृते, G3 सुत (for सुकृत) V1 B1 4 6 त्वयैवेद कृत राजन् — [b]) K2 युद्धं (for वैर) K4 V1 B1 4-6 Dn D3-6 उपस्थित (for भविष्यति) B2 3 D1 2 वैर भवति नान्यथा — G3 om 5[cd] — [c]) V1 B1m 5 Dn D3-5 येन लोकस्य; B1-4 6 D1 2 सानुबधस्य (for सर्व°) — [d]) B1(m as in text) 2-4 6 D1 2 लोकस्यास्य; G2 सप्राप्तोय; Cv सानुबन्धो (as in text)

6 [a]) G2 निवार्यमाणो (for वार्यमाणोऽपि) K4 V1 B (except B2) D (except D6) हि (for ऽपि) — [c]) D8 प्रियं K2 भार्यां — [d]) K2 द्रौपदी

7 [a]) B3 4 6 [इ]त्येव, T1 G5 [इ]तीह (by transp) K2 प्राहिणोदानय हेति, K4 प्राहिणोन्मामुपेहीति; Ñ1 प्राहिणोद्वारवचेति, B2 3m D1 2 वार्यमाण सुमंदात्मा; D4 प्राहिणोदानहेयेति; G1 प्राणयेदानयेहेति, G6 प्राहिणोदानयेतेति — [b]) B6 प्राह (for पुत्रो) K3 B6 तदा, D6 तथा (for तव) — [c]) K2 तव पुत्र; G2 तदा सूत (for

धृतराष्ट्र उवाच ।
यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ८
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ९
अनर्थाश्चार्थरूपेण अर्थाश्चानर्थरूपिणः ।
उत्तिष्ठन्ति विनाशान्ते नरं तच्चास्य रोचते ॥ १०
न कालो दण्डमुद्यम्य शिरः कृन्तति कस्यचित् ।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ११
आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभामध्ये तपस्विनीम् ॥ १२
अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां विभावरीम् ।
को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यशस्विनीम् ॥ १३
पर्यानयेत्सभामध्यमृते दुर्द्यूतदेविनम् । C 2 2685 B 2 81 14 K 2 103 14

सूतपुत्र). K4 T1 स मदात्मा; B2 D1 2 च मदात्मा; G1-3 5 M प्रसन्नात्मा (for सुमन्दात्मा) K3 सूतपुत्रमदात्मा, B3-6 D3-5 °पुत्रश्च (B6 °स्तु) मंदात्मा, G4 °पुत्रेण सहितो, G6 °पुत्र स मंदात्मा — d) K4 निर्ण्णेज्ञ; T1 निर्लेज्जा, G1 निकृतिं (for निर्लज्जः). G2 प्रतिगामिन — After 7, B (except B5) D1. 2 ins

611* प्राहिणोद्द्रौपदीहेतोरानयेति पुन पुन ।
[B4 आपयेति, B6 अनायेति (for आनयेति)]

8 = 5 34 78 — Ś1 K1 4 B1 2 Dn G6 om the ref — K3 संजय; D6 युधिष्ठिर (for धृतराष्ट्र) — a) B2 D1 2 यस्य; D4 येस्मै (for यस्मै) — b) D1 2 पुरुषस्य — c) G1 प्रकर्षति, G4 [अ]पकर्षती — d) K2 व्यपरीतानि, K4 स प्राचीनानि, Ñ1 स च सम्यङ्क, V1 D2 S सोप(G4 °पा-; G6 °वि)नीतानि, B1 5 Dn D4 सोवाचीनानि; B2 स विरुद्धानि, B3 4 6 विपरीतानि, D1 सोपि नीचानि, D3 5 सोवादौना(D5 °न)नि (for सोऽपाचीनानि) K1 न स वेत्त्यात्मनो हितं, D6 सोवाचीनानुपश्यति (before corr विपरीतानुपश्यति) Cd n cite अवाचीनानि (= विपरीतानि), Cv अपनीतानि

9 = 5 34 79, = (var) 5 141. 44, = (var) Pañcatantra (ed. Bomb) 3 184. — a) D4 कलुषभूतानां, Cd as in text — b) K1 पर्युपस्थितो; K2 4 D3 G3-5 पर्युपस्थिते, K3 B2 4 6 Dn D6 G1 2 M समुप°. — c) G1 6 अनयोन् Dn2 नयसकशो — d) Ñ1 V1 G1 नावसर्पति; D5 नापसर्पत

10 10ab = (var) C 12 3885ab. — a) K1 वा, B5 D3-5 हि (for च) — b) S (except G6) तथार्थानर्थ° A few MSS -रूपिणा — c) K3 उत्तिष्ठते, K4 आविशति Ś1 K1 4 B1 2 5 D (except D6) T1 G4 विनाशाय, G2 °शार्थे, Cd as in text (with K2 3 Ñ1 D6 G1 3 M) V1 B3 4 6 G6 उपतिष्ठति नाशाय (G6 °शांते) — d) K1 3 Dn(!) नूनं; M1 गर (for नरं) K2 न च तस्याच्च, K4 D3-5 वर तस्य न, V1 B D1 2 न वर तस्य; D6 तथा तस्य च; G1 4 M2 हित तस्य न, G2 नर तस्याच्च; G3 नरतेश्चास्य, G6 नरस्तच्चापि

11 G2 काले, G4 कुलो K3 शस्त्रम्, Ñ1 खजम् (for दण्डम्) B5. 6 D3-5 आदाय (for उद्यम्य) — b) K4 कृतते कस्यचिच्छिर — c) G1 कालोस्य G2 वशम्, G6 कृत्यम् (for बलम्) Ś1 K3 G1 एवैतद्; Ñ1 D1 एतद्धि (for एतावद्) — d) K4 विपरीतानुदर्शनं, G1 °सार्थ दर्शनात्

12 a) Dn2 असादितम्, S (except G6) उपस्थितम् D4 इमं (for इद). — b) K (except K3) D3 तुमल, T1 अतुल V1 घोरदर्शन, S रोमहर्षणं — c) K2 अध कर्षद्भि, V1 B D2-6 परि°, D1 परिकर्षति — d) K1 4 G4 तपस्विनी, B1 2 D1 2 G6 यशस्विनीं — After 12, K1 ins

612* रक्तत्वक्*नखीं श्यामां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
शुचिस्मिता * * * * * * * मनलात्मजाम् ।

13 K1 om 13ab — a) D1 अयोनिजा D1 G1 रूपवती, D2-4 °वती, G6 कूपवतीं — b) D1 जाता Cv कुलजां ता (for कुले जातां) Ś1 K2 Ñ1 G2 विभावतीं (G2 °नीं); K4 B Dn D3-5 विभावसो, B2m D1. 2 G4 मनस्विनीं (D1 °नी), D6 महासती, T1 G3 5 विभाविनीं; Cd v as in text See Addenda — G2 om 13cd, T1 G3 5 read it after 15ab — c) D6 सर्वधर्मज्ञ — d) K4 परीभूय, G3-5 परिभूयेद्, Cv परिहूय (for °भूय) K1 2 B5 D3-5 तपस्विनीं; V1 B4 6 मनस्विनीं (for यश°) — After 13, D6 ins 614* (cf v l 17)

14 D6 om 14ab — a) K2 पर्यनयेत्; K4 पर्यानये, G4 °नयत् K4 B (except B3) Dn D1-4 G2 4 6 M2 सभामध्ये (for °मध्यम्) — b) K1 द्यूते, K4 Dn(!) D3 G6 विना, Ñ1 V1 D4 G2 3 5 M2 मृते, G1 मते (for ऋते) K2 M2 दुर्धूतदेवितं (M2 °नीं), K4 दुद्यूतदेविन ; B3 4 त द्यूतदेवि(B4 °व)नं, D3 दुछतदेविनं, G1 दुर्धूतवेदिनं, G2 तद्यूतदेवन, G4 दु शासनादपि; Cv दुर्द्यूतदेविन Cd cites द्यूत — After 14ab, V1 B D1. 2 ins.

613* केशग्रहमनुप्राप्तां क्रोशन्तीं कुररीमिव ।
[B2 केशाग्र[ह]म्, B6 केशग्राह B3 4 6 परिप्राप्तां]
— c) K1-3 Ñ1 V1 B1 D (except D2) G6 स्त्रीधर्मिणी.

C 2 2665 B 2. 61 14 K. 2. 103 14

स्त्रीधर्मिणीं वरारोहां शोणितेन समुक्षिताम् ॥ १४
एकवस्त्रां च पाञ्चालीं पाण्डवानभ्यवेक्षतीम् ।
हृतस्वान्भ्रष्टचित्तांस्तान्हृतदारान्हृतश्रियः ॥ १५
विहीनान्सर्वकामेभ्यो दासभाववशं गतान् ।
धर्मपाशपरिक्षिप्तानशक्तानिव विक्रमे ॥ १६
क्रुद्धाममर्षितां कृष्णां दुःखितां कुरुसंसदि ।
दुर्योधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् ॥ १७
तस्याः कृपणचक्षुर्भ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी ।
अपि शेषं भवेदद्य पुत्राणां मम संजय ॥ १८
भारतानां स्त्रियः सर्वा गान्धार्या सह संगताः ।

K1 2 सतीं (K1 om. सतीं) साध्वीं; K3 B1 D (except D2) वरारोहा; B3 4 6 एकवस्त्रां (B4 °स्त्रा), G6 वराहोभा (for °रोहां) — ^{d}) K1 2 रजसा च, B1 2 5 रुधिरेण; D1 (marg sec m as in text) रुदती च, D2 रुदतीं च (for शोणितेन) Ś1 K3 4 B2 Dn D6 G6 परिप्लुता (Ś1 K4 B2 °तां), K1 सुमुक्षितां; Ñ1 सभूषिता; V1 समुच्छिता, B1 सुसवृता; D1 2 G5 समुक्षतां, D3–5 °क्षिता, G2.4 °क्षितां B3 4 6 वीक्ष(B3 °क्ष्य)माणा (B3.6 °णान्) निजान्पतीन्

15 B3 4 6 om. 15^{ab} — ^{a}) K1 3 Ñ1 V1 Dn B1 2 5 D G6 एकवस्त्रा M2 °वस्त्रेण (for °वस्त्रां च). K1–3 B1 तु; Ñ1 V1 B2 Dn D1 2 6 G6 [अ]थ (for च) K3 Ñ1 V1 B1.2 5 D (except D2) G5 6 पांचाली — ^{b}) Ś1 अभ्यवीक्ष्यत; K1 अप्युदीक्षितीं; K2 अभ्युदीक्षतीं, K3 समवेक्षत; K4 अभिवीक्षति; Ñ1 अभ्यवेक्षती, V1 Dn D3–6 G5 6 °वैक्षत (G5 °तीं); B1 5 समुदैक्षत; B2 D1 2 अभ्युदैक्षत, G4 अन्ववेक्ष्यति (for अभ्यवेक्षतीम्) G2 पांचालानप्यवेक्षतीं — After 15^{ab}, T1 G3.5 read 13^{cd} — ^{c}) K3 हृतस्वान्; D3 हृताश्वान्, D5 हृतश्वान्, G4 द्यूतेन (for हृतस्वान्) Ś1 V1 भ्रष्टवि(V1 °चि)त्तांश्च, K1 2 B1 D2 °राज्यांस्तान्; K3 G6 नष्टचित्तास्तान् (G6 °त्तांश्च), K4 B3 D1 भ्रष्टराज्यांश्च, B2 4.5 Dn D3–5 G2 हृतराज्यांश्च; B6 भ्रष्टवस्त्रांश्च; D6 कृ(sup lin. हृ)तवित्तांश्च, T1 भ्रष्टचित्तांस्तान्, G1 3–5 हृतचि(G4 °तवि ; G5 °ष्टचि)त्तांस्तान् (for भ्रष्टचित्तांस्तान् as in Ñ1 M) — ^{d}) Ś1 K3 4 V1 B2 4 5 Dn D4–6 हृ(K3 ह)तवस्त्रान्; B6 M °राज्यान्; D3 °शस्त्रान्; G1 जितराज्यान् (for हृतदारान्) K1 M2 हृतश्रियान्, K2 हृताश्रिय ; D3 हृतस्त्रिय; D5 °स्त्रिय ; D6 °श्रि(न)य.; T1 G2–5 °प्रियान् (for °श्रिय)

16 G6 om. 16–17 — D1 2 transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — ^{a}) B1 5 D3–5 व्यपेतान्, D1 विहितान्; D6 विहीना (for विहीनान्) K2 आर्थकाम्येभ्यो (for सर्व°) — ^{b}) Ś1 K3.4 Dn D6 दासभावमुपागतान्; K1 °भावाद्वशं गतान्, B2–6 °भाव भृश (B2 °भावदशा) गतान्; D1 2 °भावादुपागतान्; G4 सभाया प्रशम गता — B2 om 16^{cd}. — ^{c}) K1 धर्मपाशपरिक्षप्तान्, D6 °पाशे विनिक्षिप्तान् — ^{d}) G1 अशक्तानिव (for अशक्तानिव) K4 सक्ता भवति वर्तितुं; V1 अशक्तांश्च पराक्रमे; B1 अशक्तांश्च सुपराक्रमे, B6 अशक्तान्युद्धपराक्रमे (both latter hypermetric)

17 G6 om. 17 (cf v l 16) — ^{a}) Ś1 K4 D4 अनर्हतीं, K1 चामर्षितां, K2 वामर्षितां; V1 B1 5 Dn D3–5 चानर्हतीं (D4 °ता); G2 अपि च ता (for अमर्षितां). — ^{b}) B1–3 D1 2 रुदतीं च ता; G2 जनसंसदि (for कुरु°) G4 को नु कर्षति ससदि — G5 om. 17^{cd}. — ^{c}) B2 3 D1.2 G1 M दुःशासनश्च (for दुर्यो°) — ^{d}) K1 कटुकान्यय भाषतां; K2 B1 D3 T1 G3 4 °न्यभ्यभाषत (K2 °त, D3 °स), K3 Dn1 G3 M1 °न(K3 °ना)भ्यभाषतां; V1 B6 कटुक वामरो(B6 °वो)चतां; B2 3 D1 2 कटुकान्प्रत्यभाषतां (B2 °त); B4 °कानभ्यभारतां; D4 °नभ्यभाषतं — After 17, Ś1 ins an addl colophon — Dn(1) ins. after 17 D6, after 13

614* सुखेन त्वसुमिच्छेत विष पीत्वेव मानवः ।

Dn(1) cont. K4 D5 ins after 17

615* इति सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ।

18 Before 18, Ś1 K1.3 4 B6 Dn D5 6 ins धृतराष्ट्र उ° — ^{a}) K1.4 G2 तस्या K2 4 D3 T1 G4 M2 कृपणचक्षुर्भ्यां — ^{b}) Ś1 प्रदहेतापि; K1 2 °ह्येदपि K1 2 D2 4 T1 G2 3 5 M2 मेदिनीं G1 om मे° — Before 18^c, G6 ins धृत° — ^{c}) K2 3 अपि शोष-, T1 G3 4 M Cv अविशेष (for अपि शेष) S (except G6) एषां (for अद्य) — ^{d}) K2 पुराणां (for °त्राणां) T1 G3.5 अपि (for मम) Ś1 ससदि, K4 G6 संजयः

19 ^{a}) K3 Ñ1 V1 B D G6 भरतानां — ^{b}) D4 गांधारी (for गान्धार्या) G4 वशमागता, G5 सह संयुता (for सह संगता) — ^{c}) B2 आक्रोशन्; D1.2 प्राक्रोशद् G6 om भैरव K4 भैरव नाद; D1 °व तैश्च; D3–6 °वाशादान्, G3 भृशावत्तत्र (for भैरव तत्र) — ^{d}) D3–6 श्रुत्वा (D6 before corr दृष्ट्वा as in text). B समां गतां (B1 by transp. गतां समां); D3 G1 2 समागतां, G6 तथागतां D1 2 गोमायुर्भरतर्षभ — After 19, B1 ins (cf 618*)

616* प्राक्रोशति वर तत्र गोमायुर्भरतर्षभ ।

[Post. half = 19^d in D1 2]

प्राक्रोशन्भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां सभागताम् ॥ १९
अग्निहोत्राणि सायाह्ने न चाहूयन्त सर्वशः ।
ब्राह्मणाः कुपिताश्चासन्द्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ २०
आसीन्निष्टानको घोरो निर्घातश्च महानभूत् ।
दिवोल्काश्चापतन्घोरा राहुश्चार्कमुपाग्रसत् ।
अपर्वणि महाघोरं प्रजानां जनयन्भयम् ॥ २१
तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धुताशनः ।
ध्वजाश्च व्यवशीर्यन्त भरतानामभूतये ॥ २२
दुर्योधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन्भैरवं शिवाः ।
तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभाः सर्वतोदिशम् ॥ २३
प्रातिष्ठत ततो भीष्मो द्रोणेन सह संजय ।
कृपश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकश्च महारथः ॥ २४
ततोऽहमब्रुवं तत्र विदुरेण प्रचोदितः ।
वरं ददानि कृष्णायै काङ्क्षितं यद्यदिच्छति ॥ २५ C 2 2698 B 2 81 27 K 2 103 27

B1 cont K4 B2 Dn D5 ins after 19

617* धर्मिष्ठां धर्मपत्नीं च रूपयौवनशालिनीम् ।
प्रजाभि॰ सह संगम्य ह्यनुशोचन्ति नित्यश ।

[(L. 2) B1 पूजाभि॰ (sic), B2 प्रजाश्च (for प्रजाभि॰)]

B2 cont (of 616*)·

618* प्राक्रोशद्भैरव तत्र दृष्ट्वा गोमायुरुत्कटम् ।

20 a) G2 अग्निहोत्राश्च Ś1 सायाह्ने, G6 °ह्नो — b) K3 T1 च हूयंत (for चाहू°) G4 न च भूयत सर्वत॰. — G6 om 20cd — c) K2 ब्राह्मण, K4 °ण्य, D8 ग्राह्मण॰. K1 कुपितो K1 G1 M2 राजन्, K3 चापि, K4 आसन् (for चासन्) — d) K2 द्रौपद्या, D8 °द्य. K1–3 परिकर्षणात्, V1 B5 D3–5 विप्रकर्षणे; B1 2 D1 2 केश°, B3 4 6 वस्त्र°, T1 G3 5 सम्प्रधर्षणे, G4 परिकर्शने

21 G4 reads 21adeb. — a) K2 D4 G5 निष्टातको; Ñ1 भयानको, D3 सत्वांतको; D5 सर्वांतको K1 द्वारे (for घोरो). K3 आसीनष्ठानघोरोपि (sic), K4 आसिन्निष्टनको घोरो; B1 हाहाकारो महान् जज्ञे, D6 आसीदुत्पातक(before corr °का)श्चैव; G2 4 आसीच्च (G4 यस्मिंश्च) निष्प्रभो घोरो, G6 आसन्निष्ठानको घोरो Cn निष्ठानकः; Cd.np निष्टानक॰ (as in text). Cv cites आसीन्निष्ठातप॰ — G2 om 21bc. — b) D3–5 सु॰ (for च) Ñ1 निर्घातश्चापतरिक्षतौ. — c) K3 M2 दिवश्चोल्का (K3 °ल्का॰) (for दिवोल्काश्च) Ś1 प्रपतन्, G3 चाभवन् (for चापतन्) Ñ1 G4 दिवोल्का चापतद्घोरा; V1 B3 4 6 Dn1 D3–5 दिव उल्काश्चापतंत (D4 °ति), B1 2 5 D1 2 G1 M1 दिवश्चोल्कापतद्घोरा (B2 °रो), Dn2 दिव उल्का पततश्च — d) D3 राहूश्च G6 [उ]ग्रम् (for [अ]र्कम्) K1 3 उपागमत्; B1 अपाग्रसत्, B5 D3–5 उपेयिवान्, D6 अथाग्रसत्; G2 4 उपाद्रवत् (for °ग्रसत्) Ñ1 B2 D1 2 राहुश्चन्द्रार्कमार्दयत् (D1 2 °मर्दयन्) — e) K4 अपर्वणी, G4 एतत्सर्वं K3 G3 M महाघोर॰ — f) D4 पुत्राणां, S (except G6) प्राणिना (for प्रजाना) K1 Dn G1–3 जनयद्; G4 च महद् (for जनयन्) B2 D1.2 दृश्यते ग्रहसकुल.

22 a) K1 रथशालाश्च — b) T1 हुताशन Ś1 D6 प्रादुरासन्हुताशना॰; Ñ1 प्रादुरास हुताशन॰ — c) D6 पूजाश्च (for ध्वजाश्च) K2 ध्वजाश्च विवशीर्यंत; K4 °श्च व्यवशीर्यंत; V1 B2–6 Dn D3–5 °श्चापि व्य(D4 वि)शीर्यंत, B1 D1 2 °श्चैव व्यशीर्यंत, T1 G2.4 5 °श्चाप्यवशी(G4 °की)र्यंत, G1 M °श्चाभ्यवशी(M2 °ती)र्यंत, G3 °श्राप्यवशीर्यंते. — d) K (except K3) B3 D3–5 T1 G4 5 M2 भारतानाम् V1 B2 D2 भरताना विपत्तये

23 a) K1 2 दुर्योधनश्च (for °नस्य) — b) K1 प्राक्रोशद्; K3 क्रोशद्; K4 प्राक्रोश. B5 भैरवा॰ K (except K3) शिवा T1 G1–5 M सृगालोत्यभपद्भृ(G1 °लोत्यभवद्भृ॰; G2 °लो ह्यरुदद्भृ; G4 °लाश्चाभवन्भृ)श — c) K2 3 D6m तांस्तदा, B1 2 D2 चा(D2 वा)सका॰, B5 D3–5 ततस्तान्; S (except G6) तं तथा (for तास्तदा) K2 प्रत्यवासत; T1 G5 प्रतिवाश्यंत, G3 प्रत्यवाद्यते, G4 °वाश्यतु; G6 °वाश्यत, M1 °वाशत (for °भाषन्त) — d) K4 रासभां Ñ1 B2 Dn G3 सर्वतो दिश॰

24 a) B2 5m D1.2 प्राक्रोशत; D3.5 प्रोतिष्ठत (for प्राति°) B5 G6 तदा, T1 G3 तथा (for ततो) K1.2 B D1–5 G6 द्रोणो (for भीष्मो) K4 प्रतिष्ठान् स्वरीतो भीष्म॰ (sic) — b) K1 2 B3 4 6 D3–5 G6 भीष्मेण (for द्रोणेन). G3 om. सह, in D6 *sup lin* सह D4 T1 G5 6 संजय॰ B1 2 5 D1 2 भीष्मश्च (D1 2 °ष्मोथ) विदुरस्तथा — d) Ś1 K4 D6 बाह्लि(K4 °लि)कश्च Ś1 महाबल॰, K3 4 Ñ1 V1 B3–6 D (except D1 2) °मनाः (for °रथ॰).

25 a) G3 माम् (for ऽहम्) K1 M1 अब्रव, G2 अभवं, G3 अब्रुवन् (for अब्रुव) G1 तथाहमापत तत्र — b) K1 प्रनोदित॰, B1 प्रदेशित, Ñ1 G1–5 M अभि(G3 5 °पि)चोदित॰ (M2 °त). — c) K3 4 B5 Dn2 D3.5 6 T1 G4.5 M ददामि, D2 G6 ददाति K4 कृष्णे ते, D3–5 ते कृष्णे, G3 कृष्णा वै (for कृष्णायै) K1 2 वरान्ददामि कृष्णाया॰ — d) Ś1 वांछितं, K1.2 कांक्षितान् K1.4 Dn2 D3–5 इच्छसि

C 2 2608 B 2 81 28 K 2 103 28 अवृणोत्तत्र पाञ्चाली पाण्डवानमितौजसः ।
सरथान्सधनुष्कांश्चाप्यनुज्ञासिपमप्यहम् ॥ २६
अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो विदुरः सर्वधर्मवित् ।
एतदन्ताः स्थ भरता यद्वः कृष्णा सभां गता ॥२७
एषा पाञ्चालराजस्य सुतैषा श्रीरनुत्तमा ।
पाञ्चाली पाण्डवानेतान्दैवसृष्टोपसर्पति ॥ २८
तस्याः पार्थाः परिक्लेशं न क्षंस्यन्तेऽत्यमर्षणाः ।
वृष्णयो वा महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः ॥२९
तेन सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
आगमिष्यति बीभत्सुः पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ३०

26 [a]) K2 अमवीत्; K4 सावृणोत् (for अवृणोत्) T1 तत (for तत्र) — [b]) K3 Dn पांडवानामदासता; V1 B1 दासभावाद्विमोक्षण — [c]) B3 G6 सरथा, G4 सशरान् (for सरथान्) K1 2 सधनुष्माश्च; D6 °नुष्कीश्च B6 D5-6 तान् (for च) K4 corrupt — [d]) K3 अनुज्ञाशिष्यम्, M1 Cv अन्वज्ञासिपम्, Cn (as in text) अनुज्ञा° (Cnp implies अन्वज्ञा°) K4 दासान्सा इसती तदा, V1 B2-4 D1 2 [अ]प्यदासान्सा सती तथा (B3 4 °दा); B1 तानह चादिश तदा, B5 D5-6m अदासान्सा सती तदा (D4 नदी), B6 तानुज्ञासिप तथा, D6 तत्वाज्ञासिपम ब्यहं, T1 G6 सापि वमे पतिव्रता, G1 तानाज्ञासिपमप्यह.

27 V1 B D1 2 read 27-33 (for the first time) after 2 71 44[ab], *repeating* the stanzas here — [a]) K2 B2 (second time) G1 तथा (for अथ) V1 B (all first time) यथा चाह (for अथाब्रवीन्) — [b]) K1 सत्यधर्मवित्; V1 B (all first time) तत्वदर्शन° — [c]) K1 2 च; K4 स्म, Ñ1 V1 (second time) B3 4 (both second time) Dn D1 (both times) 5 6 G2 4 तु; B2 (second time) च स्थ (for स्थ) G1 एतदन्ताथ, G3 °दंत° स (for °दन्ता° स्थ) K1 2 B1m 2 (both latter second time) D1 2 (both, both times).6 T1 कुरवो, K4 चरता (for भरता) — [d]) K1 शुद्धा; B3 (second time) यस्त°, D6 यद्वा, G4 येद्वत् (sic) (for यद्व) V1 B (all first time) यत्कृष्णेय (for यद्व कृष्णा) V1 B5 (both second time) D3 T1 G1 3 4 M सभा

28 In V1 B D1 2 this stanza is *repeated* (of v l 2 71. 44) — D1 (for the second time) om 28[ab] — [a]) K1-3 येषां, K4 Ñ1 V1 (second time) B1 (first time) 2 (second time) 3 5 6 (all first time) Dn1 D2 (both times) 5 चैषा; V1 B2 4 (all first time) या सा; D6 ये य; T1 G6 सैषा; G2 एषां, G4 येषा. D4 पचाल° — [b]) K2 सा सुतैषा; K4 D6 सुतेय, Ñ1 Dn सुता सा, V1 B1 (both first time) 3-6 D2 (all both times) 5-6 T1 सुता वै, G1 4 M दुहिता (for सुतैषा) K2 श्रीरनुत्तमा; B2 3.5 6 (all second time) D2 T1 श्रीरिवापरा; B4 (second time) द्वारिवापरा Ś1 सुता श्रीरिव रूपिणी; V1 B1 (both second time) सुता श्रीमत्यनुत्तमा — B4 (for the second time) om 28[c]-33[d] and cont. the omission to the end of this adhy — [c]) Ñ1 सहितान् (for पाण्डवान्) K4 G4 एता, V1 B (all first time) राजन् (for एतान्) — [d]) Ś1 G3 देवसृष्टोपसर्पति, K1 दैवसृष्टाप°; V1 B1m (both second time) दैवसृष्टोपतिष्ठति (B1m also °जीवति); G2 4 दे(G2 दे)वदिष्टोपसर्पति; G1 दैवदृष्ट्योप°; G3 दैवे° सृष्टोप°, G6 दैवसृष्टान् जगत्पतीन्

29 In V1 B D1 2 this stanza is *repeated* (of v l 2 71. 44) — B4 (second time) om. 29 (of v l 28) — [a]) B3 4 (both first time) परिक्रोशं; G1 °क्लेशा, G6 °क्लेशान् — [b]) Ś1 K1 V1 (second time) B3 (both times) G2 4 5 क्षमते, K2 G1 क्ष(G1 क्षा)स्यते; K3 क्षास्यते, V1 (first time) क्षमति, B1.2.4-6 (all first time) D1 2 (both, both times) 4 5 क्षंस्यति, M क्षास्यते Ś1 [ऽ]त्यमर्षिण°; K2 V1 (second time) D6 ह्यमर्ष(V1 °र्षि)ण°; Ñ1 B1 (both times) 2 (first time) 3 (both times) 4 (first time) 5 6 (both, both times) Dn D4 G6 ह्यमर्षणा; V1 (first time) ह्यमर्षिणा°, B2 (second time) D1.2 (both, both times) कदाचन, G6 ह्यवर्षिण (for ऽत्यमर्षणा°) K4 न क्षपत्यप्रचेतस°; D3 न क्षमिष्य° त्यमर्षणा, G3 न क्षंतत्वमर्षिण° (sic) — [c]) D3 कृष्णयो (for वृष्ण°) K2 G3 महेष्वासा — [d]) B5 (second time) G4-6 पंचाला° Ś1 V1 (first time) B (all first time) च (for वा) Ś1 Ñ1 V1 (first time) B2 5 6 (all first time) [अ]मितौजस°, K3 मिलोजस°, Dn(!) महारथा°, G3 महाभुजा° (for महौजस)

30 In V1 B D1 2 this stanza is *repeated* (of v l 2 71 44) — B4 (second time) om 30 (of v l 28), K4 G2 om 30[ab] — [a]) B5 (first time) पुन (for तेन) B3 (first time) तेन ते सत्यसधेन, B5 6 (both second time) D1 2 (both, both times) तेनैव सत्यसधेन (D1 [second time] °धने) — [b]) Ś1 K3 V1 (second time) पालिता°, K1 D2 (both times) G3 4 रक्षिता, V1 (first time) B1 3 5.6 (all second time) G1 M1 रक्षित° T1 वासवेनाभिरक्षित° — G6 om 30[c]-32[b] — [c]) K2 आगमिष्यतीतिरस्तवमर्द्गं°

तेषां मध्ये महेष्वासो भीमसेनो महाबलः ।
आगमिष्यति धुन्वानो गदां दण्डमिवान्तकः ॥ ३१
ततो गाण्डीवनिर्घोषं श्रुत्वा पार्थस्य धीमतः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ३२
तत्र मे रोचते नित्यं पार्थैः सार्धं न विग्रहः ।
कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥३३
तथा हि बलवान्राजा जरासंधो महाद्युतिः ।
बाहुप्रहरणेनैव भीमेन निहतो युधि ॥ ३४
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
उभयोः पक्षयोर्युक्तं क्रियतामविशङ्कया ॥ ३५
एवं गावल्गणे क्षत्ता धर्मार्थसहितं वचः ।
उक्तवान्न गृहीतं च मया पुत्रहितेप्सया ॥ ३६ C 2. 2709 B 2. 81 39 K 2 103 39

इति श्रीमहाभारते सभापर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ समाप्तमनुद्यूतपर्व ॥

॥ समाप्तं सभापर्व ॥

(corrupt), K_4 मागधा कोशला मात्स्या, $\tilde{N}_1$ आगमिष्यंति नीतिज्ञा — ^{d}) K_4 बलैस्तु, $B_{1\,2}$ (both second time) पचालैर्; Dn_1 पांचाला॰, D_6 पंचभि॰ $Ś_1$ $K_{3\,4}$ Dn D_6 परिवारित॰, $K_{1\,2}$ V_1 (first time) B_1 (both times, B_1m second time, as in text) $_2$ (first time) $_3$ (both times) $_{4-6}$ (all first time) $D_{1\,2}$ (both, both times) $_{3-5}$ अभिसवृत॰; $\tilde{N}_1$ T_1 G_1 M_2 चाभिरक्षित॰ ($\tilde{N}_1$ ॰ता॰), B_5 (second time) अभिवारित॰, $G_{3\,5}$ चापि रक्षित॰ (for अभि॰) G_4 पाचालेनाभिरक्षित॰

31 In V_1 B $D_{1.2}$ this stanza is *repeated* (cf v l. 2 71 44) — B_4 (second time) G_6 om. 31 (cf v l. 28, 30) — ^{a}) B_2 (second time) एषां; G_3 स तु (for तेषां) K_3 महा, G_3 तेषा (for मध्ये) — ^{b}) K_1 महाबल, K_4 ॰रथा, $B_{3\,5}$ (both second time) D_{3-5} ॰मना (for ॰बल॰) — ^{c}) D_3 T_1 G_{1-4} M धून्वानो; G_5 धुन्वन्वै — ^{d}) K_3 B_2 (second time) G_{1-3} गदा॰ K_3 दड (for दण्डम्) K_1 $B_{3\,5\,6}$ (all second time) $D_{1\,2}$ (both, both times) $_{3-5}$ T_1 गदां काल इवापर॰, V_1 B (all first time) गदां गृह्यापरों (V_1 ॰रा)तक॰

32 In V_1 B $D_{1\,2}$ this stanza is *repeated* (cf v l 2 71 44) — B_4 (second time) om 32 (cf v l 28), G_6 om 32^{ab} (cf v l 30) — ^{a}) K_3 तं तु (for ततो) K_1 D_6 गाजीवनिर्घोष — ^{b}) K_1 स्फूर्जितमिवाशने॰ (submetrical) — ^{c}) T_1 G_6 गदारवं (for ॰वेग) — ^{d}) V_1 B (all first time) न शक्ष्यंति (for नाल सोढुं) K_2 नराधिपा; G_3 ॰धिप॰

33 =(var) 5 59 23 In V_1 B $D_{1\,2}$ this stanza is *repeated* (cf v l. 2 71 44) — B_4 (second time) om 33 (cf v l 28) — ^{a}) V_1 B (all first time) तेन मे; V_1 B_5 (both second time) D_2 शमो मे, B_1 (second time) तस्मान्मे, D_4 प्रशमे; D_5 शममे, $G_{2\,3\,5}$ तन्त्र (G_5 तत) स; G_4 तत्रापि (for तत्र मे). T_1 रोचिते T_1 G_6 पार्थैर् (for नित्य) — ^{b}) T_1 G_6 नित्यं (for पार्थैः) $K_{1.2}$ V_1 (first time) B (all first time) सह, $\tilde{N}_1$ V_1 (second time) Dn T_1 $G_{1\,5\,6}$ M साम, $B_{1-3\,6}$ (all second time) $D_{1\,2}$ (both, both times) संधिर्, B_5 (second time) D_{3-5} तत्र (for सार्धं) D_6 सूमेन (marg ॰त्र), G_2 सामन्न; G_3 सामंत, G_4 सार्कं न (for सार्धं न) K_4 पार्थै सार्थमविग्रह॰ — ^{c}) K_4 तु, B_5 (second time) T_1 [ऽ]पि (for हि) $D_{1\,2}$ (both, both times) पश्य (for मन्ये) — ^{d}) K_2 शिखिसत्तमान्, K_4 शक्तिमतरान् (sic), $\tilde{N}_1$ V_1 (both times) B (all both times) D बलवत्तरान्, G_4 बुद्धिम॰ (for शक्तिम॰)

34 B_4 om 34 (cf. v l 28) — ^{a}) G_5 अथ (for तथा) B_2 D_2 वै, $G_{3\,6}$ [अ]ति॰ (for हि) G_1 राजन् (for राजा) K_3 या हि प्रष्टस्यता राजा; D_1 तथा चैव बली राजा — ^{b}) $Ś_1$ सत्यसधो (for जरा॰). K_2 महादुतिः; K_4 ॰बलाः; $B_{3\,5\,6}$ D_{3-6} ॰बल॰ (for ॰द्युतिः) — ^{c}) K_3 बाहुप्रहारणेनैव; K_4 ॰प्रहरणैरेव; B_1 ॰प्रहरणे भीमो — ^{d}) K_1 (hypermetric) भीमसेन (for भीमेन) K_2 नियतो, T_1 विगतो (for निहतो) G_6 यशा॰ (for युधि) K_4 $B_{3.5\,6}$ D_{3-6} भीमेन युधि (B_5 D_6 विनि॰) पातितः, G_1 M हतो भीमेन संयुगे

35 B_4 om. 35 (cf v.l. 28) — ^{a}) B_1 तस्मात् (for तस्य) K_3 तै, D_2 मे (for ते) K_4 B_1 सम; D_1 T_1 G_6 शमम्; D_6 मम (for शम) K_2 एवासु, K_4 येवास्तु G_1 उत्तमै॰ क्रियतां सधि॰ — ^{b}) B_2 $D_{1\,2}$ भरतर्षभै॰ — G_1 om 35^{cd} — ^{c}) G_5 चोक्तं; G_6 युक्तो — G_5 om. 35^d–36^a — ^{d}) $Ś_1$ क्रियता [read ॰तां] मा विशक्रिया॰; $K_{1\,2}$ क्रियतामरिमर्दन (K_1 ॰न॰) — After 35, $\tilde{N}_1$ V_1 B (B_4 om) D T_1 ins

619* एव कृते महाराज परं श्रेयस्त्वमाप्स्यसि ।
[(D_2 श्रेयमवा॰ (for श्रेयस्त्वमा॰)]

36 B_4 om 36 (cf v l 28), G_6 om 36^a (cf v l. 35). — Before 36, K_2 ins धृतराष्ट्र उ॰. — ^{a}) $B_{2\,3\,5\,6}$

D1 2 4 6 एतद् (for एव) Ś1 K3 4 गावल्गने (K3 °णे); K2 गा सजय (sic), G4 5 M गावद्गणे — °4) G1 गृहीतस्व, G3 °तश्च, M3 °तश्चेन् (for °त च) K1 Ñ1 B3 Dn G2 वै (for च) K3 उक्तवान्पृच्छत तं च (for °). Ś1 D6 G1 M पुत्रहितेप्सुना, K3 Ñ1 V1 Dn G3 5 °हितैषिणा; B (B4 om) D1-5 T1 °परी(T1 °परि)प्सया G6 उक्तवान्विदुरो धीमानिति संजयमब्रवीत्

Colophon om in K1 B4 — *Sub-parvan* Ś1 K4 B2 5 6 Dn D1-5 T1 G1 M अनुद्यूत Ś1 K2-4 B3 6 Dn D1 3-6 T1 G1, 3 5 M read समाप्त, G4 reads सपूर्ण, after major parvan or sub-parvan name or after both — *Adhy. name* B1 3, 6 पांडवाना वनप्रवेश (B1 cont धृतराष्ट्रपरिदेवन), B2 D1 2 धृतराष्ट्रपरिदेवन, D6 वनप्रस्थान; T1 धृतराष्ट्रानुवाप; G1 3 5 M धृतराष्ट्रपश्चात्ताप — *Adhy no* (figures, words or both) K3 75, D3 73, T1 124, G1 2 M 114, G3 5 120, G4 88, G6 118 — *S'loka no* K3 D6 37, Dn1 41, Dn2 40, D1 2 38, M1 36.

After the colophon, Ś1 ins समाप्त चेद सभापर्व। अत परं वनपर्व भविष्यति।

620* अत पर तृतीय तु ज्ञेयमारण्यकं महत्।
प्रतिसधिरयं श्लोकस्तस्याय परिकीर्तित।
जनमेजय।
एव द्यूतजिता पार्था कोपिताश्च दुरात्मभि।
धार्तराष्ट्रै सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम।

सभापर्वणि वृत्तान्ता ॥ मयवा *** । सभारचना । सभाप्रवेश । नारदागमन । कच्चित्क । लोकपालसभावर्णन । राज *** त्र । जरासघोत्पत्ति । जरासंधवध । राज्ञा मोक्षण । दिग्विजय । राजसूया *** । राज्ञामागमन । बल्याहरण । राज्ञां नियोग । अर्घाभिहरण । शिशुपाल *** । शिशुपालवध । यज्ञसमाप्ति । राजगमन । वासुदेवगमन । दुर्योधननिवास । सभायां दुर्योधनावहास । दुर्योधनचिन्ता । धृतराष्ट्रमन्त्र । राजसूयकथन । धृतराष्ट्रवाक्य । धृतराष्ट्रसभाकरण । पाण्डवाह्वानं । द्यूत । पाण्डवपराजय । द्रौपद्या केशाम्बराकर्षणं । भीमसेनप्रतिज्ञा । द्रौपदीवरप्रदानं । पुन पाण्डवाह्वान । अनुद्यूत । पाण्डवाना प्रतिज्ञा । वननिर्याण ॥

621* सभापर्वणि सख्यान कथित तत्त्वबुद्धिना।
अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया।
श्लोकाना द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च।
श्लोकास्तथैव नवति पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता।
वृत्तान्ताश्च तथाख्यातास्त्रयस्त्रिंशन्महात्मना।
एतत्सर्वं सभापर्व व्याख्यात परमर्षिणा।

शुभमस्तु लेखकपाठकयो श्रोतृणा । महागणाधिपतये नम ॥

— K1 folio damaged

— K2 सभापर्व समाप्तं ॥

622* एतत्सर्वं सभापर्व मयाख्यातं महर्षय।
अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र सख्यया।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु सप्त श्लोकशतानि च।
श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता।

अस्यानन्तरमारण्यक पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्य श्लोक, which is followed by lines 3-4 (with the ref.) of 620* Then it enumerates Vṛttāntas as in Ś1 (with unimportant v.l).

— K3 सभापर्व समाप्तमिति ॥

623* रसदान प्रकर्तव्यमस्मिन्पर्वणि सश्रुते।
फलानि तत्र देयानि यथाविभवत सत।

अनुक्रमणी ॥ मयदर्शन । देवसभावर्णन । पाण्डुसंदेश । वासुदेवागमन । राजसूयमन्त्र । जरासंधोत्पत्ति । जरासघवध । राज्ञा मोक्षण । दिग्विजय । राजसूयकरण । अर्घाभिहरणं । शिशुपालवध । राजसूयसमाप्ति । राज्ञा प्रेक्ष[? read °प्र]णं । दुर्योधनावहास । दुर्योधनपरिताप । शकुनियुतमन्त्र । युधिष्ठिरागमन । द्यूत । राज्यादिहरण । द्रौपदीकर्षण । द्रौपदीप्रश्न । विदुरवाक्यानि । धृतराष्ट्रउत्पातकथनं । द्रौपदीवरप्राप्ति । पाण्डवानुज्ञापन । दुर्योधनादिमन्त्र । राज्ञो निवेदनं । पाण्डवाक[? read का]रण । पुनर्द्यूत । पाण्डवप्रतिज्ञा । कुन्तीविलाप । कुन्तीमान्त्वनं । पाण्डवादीनां चेष्टा । वनगमन । संजयवाक्यात्पतिप्रीतिकरणानि ॥ ३५ ॥ शुभ भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥

624* अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च।
श्लोकाश्चैकादश तथा पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता।
अत पर तृतीय तु ज्ञेयमारण्यक महत्।

सवत् १८८० ना वैशाख वद ५ भौमवासरे भट भाउना लिखित ॥

— K4 blank

— B1 2 समाप्त च सभापर्वेति । अस्यानन्तर वनपर्व भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोक । Then follow lines 3-4 (with the ref) of 620* ॐ नम श्रीकृष्णाय । ॐ हरये नम ॥ (om in B2)

— B3 समाप्त चेद सभापर्व । अस्यानन्तरमारण्यक पर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोक । Then lines 3-4 of 620* (without the ref) सभापर्वण्यमी वृत्तान्ता ॥ ॐ दुर्गायै नम । शुभमस्तु लेखके । शकाब्दा १६९० लिखित श्रीगौरीशंकरशास्त्रिणा ॥

— B4 दुर्योधनवाक्य । द्यूतारम्भ । दुर्योधनप्रलाप । युधिष्ठिरानयन । सभाप्रवेश । राज्याद्यपहार । द्रौपदीकर्षण । धृतराष्ट्राज्ञा । अनुद्यूत । वनप्रवेश । धृतराष्ट्रचिन्ता । द्रोणादीनां वाक्य ॥

625* अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम्।
सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्य भोजयेद्द्विजान्।

— B5. 6 Dn1 समाप्तं चेद सभापर्वेति (om in B5 Dn1)। अस्यानन्तर (B6 अत: पर) वनपर्व (Dn1 आरण्यकं) भविष्यति। तस्यायमाद्य: श्लोक:। Then lines 3-4 of 620* (B5 om the ref.)

— Dn2 622* is followed by इति सभापर्व समाप्तं। अस्यानन्तरमारण्यकं पर्व भविष्यति। अस्यायमाद्य श्लोक:। Then follow lines 3-4 of 620* (with the ref.) Then it enumerates Vṛttāntas as in Ś1 (with unimportant v.l.) ॥ श्रीमङ्गलमूर्तिगजाननार्पणमस्तु ॥

— D1.2 समाप्तं चेद सभापर्व (D2 om. all this)। अस्यानतरमारण्यक पर्व (D1 om. पर्व) भविष्यति। य(D1 अ)स्यायमाद्यश्लोक:। वैशपायन (D1 by corr. on marg. जनमेजय) उवाच। Then follow lines 3-4 of 620*, which is followed by सभापर्वण्यमी वृत्तान्ता:। सभोपन्यास:। सभावर्णन। सभाप्रवेश:। युधिष्ठिरनारदसवाद:। लोकपालसभावर्णनं। कृष्णागमनं। कृष्णवाक्यं। राजसूयमन्त्र:। जरासधोपाख्यान (D2 om. जरासधो॰)। जरासधोत्पत्ति:। गिरिव्रजप्रवेश:। जरासधयुद्धं। तस्य वध:। भीमसेनादीनां दिग्विजय:। राजसूयारम्भ:। अर्घाभिहरण। शिशुपालवाक्यं। शिशुपालवध:। दुर्योधनवाक्यं। द्यूतारम्भ:। दुर्योधनप्रलाप:। युधिष्ठिरानयन। सभाप्रवेश:। राज्यापहार:। द्रौपदीकर्षण। धृतराष्ट्रानुज्ञा। अनुद्यूतं। अरण्यप्रवेश। कुन्तीप्रवेश:। धृतराष्ट्रचिन्ता ॥

626* ततो मूलफल प्राप्य पायस मधुसर्पिषा।
आस्तीके भोजयेद्राजन्दद्याच्चैव (D2 ॰न) गुडोदनम्।
अपूपैश्चैव पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितम्।
सभापर्वणि राजेन्द्र हविष्य भोजयेद्द्विजान्।
य इदं शृणुयान्नित्य सभापर्व सुनिश्चितम्।
न तस्य कुत्रचित्कश्चित्कदाचित्क्लेशसभव:।
सभापर्वान्तरे सम्यग्वनपर्व प्रकीर्तितम्।
अष्टादशपुराणानां कथा तत्राविविस्तृता।
यस्य श्रवणमात्रेण न मोह यान्ति मानवा:।
कष्ट तीर्त्वा ध्रुवं लब्ध्वा स्वस्थान प्राप्नुयान्नर:।
न वियोगश्च शोकश्च जायते सर्वथा क्वचित्।

[(L. 6) D1 (by corr.) न तस्य च कुपुत्र स्यात् (for the prior half) — (L. 10) D2 तद्वत् (for लब्ध्वा)]

D1 cont. सभापर्व सपूर्णं। श्रीकृष्णाय नम.। श्रीपाण्डुरङ्गाय रुक्मिणीवल्लभाय नमो नम:।, while D2 cont. सवत् १८२१ वर्षे माघमासे कृष्णपक्षे दशमी भृगुवासरे लिखित सभापर्व पुस्तक ॥ श्री ॥

— D3 श्रीकृष्णार्पणमस्तु। शके १७४७ पार्थिवसवत्सर दा मार्गशीर्षवदि द्वादशी गुरुवार मध्याह्नवेलायां समाप्तिमियात्। इद पुस्तक वेंकटाद्रि श्रीनिवास बहादर देसाई परगणे गदग रोह कुदा सरदेसाई सिंधनूर नाडगौडा किल्ले बादावि [? मि] समत कलिकेरा। हस्ताक्षर दासो गोविंद निसबत बहादर देसाई।

627* अबद्धं वा सुबद्ध वा मम दोषो न विद्यते।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु। श्रीमध्वेशार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

— D4 622* and 625* (transp. lines 1 and 2) इद पुस्तकं लिखितं भीमाजी त्रिमलराव परगणे वाई देशपाडे वास्तव्य काशीक्षेत्रे। श्रीसमर्थरामदासार्पणमस्तु ॥

— D5 शुभमस्तु। रामचन्द्र। सवत् ॥ १६ ॥ Then line 1 of 622* and lines 1-3 of 624*. इति सभापर्व। अस्यानन्तरमारण्यकं पर्व। तस्यायमाद्य: श्लोक:। Then lines 3-4 of 620* (with the ref.) Then follow Vṛttāntas as in Ś1 (with unimportant v.l.) अत पर वनं ॥

627* आदि: सभा वनविराटमथोद्यमश्च
भीष्मो गुरू रविजशल्यससौप्तिकं च।
स्त्रीपर्व शान्तिरनुशासनमश्वमेधो
व्यासाश्रमं मुशलयानदिवावरोह: ॥

— D6 समाप्तं च सभापर्वमिति। Then follows a short table of contents of the parvan, and cont. 622* अस्यानन्तरमारण्यक पर्व भविष्यति। तस्यायमाद्य: श्लोक:। Then lines 3-4 of 620* (with the ref.).

— T1 श्रीकृष्णाय नम:। सभापर्वणि समाप्त: ॥

628* करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त:।
यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत्।

ॐ शुभमस्तु। श्रीगुरुभ्यो नम:। श्रीरामा नीवे गति:। सभापर्वलेखक: ऊरुगुडि शिवरामय्यणारु। सभापर्वपत्रसंख्या ॥ ९२ ॥ उत्तरपत्रे च आदिपर्वलेखक: अय्यन् वेरुगु सुब्बय्य: ॥

— G1 सभापर्व समाप्तं। हरि: ॐ। शुभमस्तु। श्रीहरये नम ॥

— G2 श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नम:। हरि: ॐ। श्रीमते रामानुजाय नम: ॥

— G3 शुभमस्तु। सभापर्व समाप्तं। श्रीकृष्णाय नम:। श्रीवेदव्यासाय नम:। हरि: ॐ। शुभमस्तु। श्रीरामाय नम: ॥, followed by line 1 of 628*.

— G4

629* यादृश पुस्तकं दृष्ट्वा [read ॰ष्ट्वा] तादृश लिखित मया।
अबद्ध वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते।

श्रीगुरुभ्यो नम:। प्रमाथी नाम संवत्सरे मार्हेळि (मार्गशीर्ष) मास १५ तारीक मंगळवार द्वादशी रोहिणीनक्षत्र वृषभलग्ने अनन्तनारायणपुत्रेण रामस्वामिना लिखित सभापर्व सपूर्णं ॥

— G5 सभापर्व समाप्त। हरि: ॐ। श्रीवासुदेवाय नम: ॥ Then line 1 of 628*, followed by शुभ भवतु ॥

— G6 हरि: ॐ। शुभमस्तु। Then line 1 of 628*. श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीमदनगोपालार्पणमस्तु। अस्मद्गुरुभ्यो नम:। सीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमद्विभीषणवाल्मीकिसमेतश्रीरामचन्द्राय नमो नम ॥

हरि ॐ। शुभमस्तु ॥ Then lines 3–4 of 620* (with the ref).
— M_1 समाप्त चेदं सभापर्व ॥

630* स्मृते सकलकल्याणभाजन यत्र जायते।
पुरुषस्तमज नित्य व्रजामि शरण हरिम्।
कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यश।
केशवाराधने साक्षाज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि।

नारायणेन लिखितमिद सभापर्व समाप्त। श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥
— M_2 सभापर्व समाप्त। शुभमस्तु ॥ Then line 1 of 628*.

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वै तु हि) and adverbs (such as तथा तदा-तत, एव एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, and scribes' errors have been silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here

1

V1 B (B6 partly damaged) D (except D6) S ins. after 2 2 23 (T1 G1 2, 4-6 M om lines 1 and 3, ins lines 4–7 after 2 2 23[cd] and lines 15–16 *after* वैश° of adhy. 3, B3 erroneously ins the same lines, namely 15–16, *before* वैश° उ° of adhy 3)

सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतो यायिना तदा ।
दारुकेण च सूतेन सहितो देवकीसुत ।
स गतो द्वारका विष्णुर्गरुत्मानिव वेगवान् ।
वैशंपायन उवाच ।
निवृत्य धर्मराजस्तु सह भ्रातृभिरच्युत ।
सुहृत्परिवृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
विसृज्य सुहृद सर्वान्भ्रातॄन्पुत्रांश्च धर्मराट् ।
मुमोद पुरुषव्याघ्रो द्रौपद्या सहितो नृप ।
केशवोऽपि मुदा युक्त प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा ।
आहुकं पितरं वृद्धं मातरं च यशस्विनीम् ।
अभिवाद्य बलं चैव स्थित. कमललोचन ।
प्रद्युम्नसाम्बनिशठचारुदेष्ण गदं तथा ।
अनिरुद्धं च भानुं च परिष्वज्य जनार्दन ।
स वृद्धैरभ्यनुज्ञातो रुक्मिण्या भवनं ययौ ।
मयोऽपि स महाभाग सर्वरत्नविभूषिताम् ।
विधिवत्कल्पयामास सभां धर्मसुताय वै ।

2

After 2 5 1, all MSS except Ś1 K1-3 Ñ1, ins

वेदोपनिषदां वेत्ता ऋषि सुरगणार्चितः ।
इतिहासपुराणज्ञ पुराकल्पविशेषवित् ।
न्यायविद्धर्मतत्त्वज्ञ षडङ्गविदनुत्तम ।
ऐक्यसंयोगनानात्वसमवायविशारद ।

1

In B5, lines 1–2 are lost on a damaged folio — (L 1) G3 [अ]थ (for च) B3 पृष्ठतो ह्यनुयायिना — T1 G1 2 4 5 M read line 2 after line 8 — (L 2) V1 तदासौ (for सहितो) — (L 3) D4 गत्वा (for गतो) V1 B (except B4) D1-5 G3 शौरिर् (for विष्णुर्) — (L 4) S om the ref S (except G6) निवृत्तो B1 भ्रातृभि° सहितोच्युत T1 G4-6 सह भ्रातृभिरच्युत — (L 5) S सुहृज्जनवृतो राजा (G6 राजन्) B1 विवेश स्वपुरोत्तम — G6 om lines 6–8 — (L 6) In B5, the portion from सर्वान्भ्रा° to °मुखैस्त in line 9 is lost on a damaged fol S (G6 om) transp सुहृद° and सर्वान् Dn1 D5 भ्रातृपुत्रांश्च — (L 7) V1 B (B6 damaged) D1 2 T1 G1-5 सह भारत (T1 G4 °त°), Dn D3 5 सहितो नृप — Before line 8, Dn D3-5 ins वैश° उ° — After line 8, T1 G1 2 4 5 M read line 2 — (L 9) B1 m 3-6 D1 2 तदा (for तथा) S (except G3) उग्रसेनोद्धवादिभि — (L. 11) B5 सुत ; D1 स्थिर° (for स्थित°) — After line 11, D8 reads line 14 — (L 12) B3 6 D3-5 प्रद्युम्नशांब° G6 प्रद्युम्नसांबनिशठचारुदेष्णगदांस्तथा — (L 13) G6 परिपूज्य — (L 14) D8 reads line 14 after line 11 In B5, the portion from रभ्यनु° to the end of this passage is lost on a damaged fol. V1 B1 2 6 वृद्धैस्तैरभ्य(B2 °व्य)नुज्ञातो, B3 सह तैरभ्यनु°, S वृद्धैस्तैश्चा(G6 °श्चैवा)भ्यनुज्ञातो — After line 14, S ins

स तत्र भवने दिव्ये प्रमुमोद सुखी सुखम् ।
[colophon]

— (L 15) Om. in B3 V1 B1 6 Dn D1-4 T1 सुमहाभाग° G M स्वनिर्मितवरे राजन्मयो वैलासिन(G3 °लसर)स्तदा (G4-6 °था).

2

D4 reads lines 1–10 after line 16 — (L. 1) Om in G1 2 M3 In B5, the portion from वेदोप° to ऋषि is lost on a damaged folio K4 B1 D1, 2 T1 G3-6 ततो वेदोपनिषदां (K4 °दो) K4 होता, B1 ज्ञाता, T1 G3-6 वेत्ता, M1 सुरा (for ऋषि) — (L.2) D1 इतिहासपुराणानां S क्रिया° (for पुरा°) — After line 2, S (except M3) ins

श्रुतिरत्नोमध्ये स्तोभपद्क्रमविभागवित् ।

— M3 om lines 3–4 G6 om from the post half of line 3 to the prior half of line 6 — (L 4) D6 reads line 4 twice K4 ऐक्य संयोगनानात्व°, B6 ऐक्य संयोगनानार्थ°, D1 2 ऐक्यनानात्वसंयोग°; T1 G1 2 4 M1 ऐक्ययोगत्वनानात्व° (G1 2 °नानात्वा°, G4 °नानार्थ°), G3 ऐक्ययोगित्वनानात्वसदुपायविशारद — After line 4, S (G6 om) ins

शीक्षाक्षरविभागज्ञ पुराकल्पविशेषवित् ।
आदिकरपार्थवक्ता च कल्पसूत्रार्थतत्त्ववित् ।
ब्रह्मचर्यव्रतपर ऊहापोहविशारद ।

[M3 om line 1 — (L 1) T1 G4 M1 शिक्षाक्षर°, G3 °विशेषज्ञ — (L 2) G3 °वेत्ता (for °वक्ता) — (L 3) T1 G4 5 सभापो(G4 °प्रे)पविशारद]

— (L 5) B2 D1 2 नयकोविद , G3-5 न्यायवित्कवि° — Lines 6–8 damaged in B5. — (L 6) Dn1 D3 5

वक्ता प्रगल्भो मेधावी स्मृतिमान्नयविस्कवि ।
परापरविभागज्ञ प्रमाणकृतनिश्चय ।
पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् ।
उत्तरोत्तरवक्ता च वदतोऽपि बृहस्पते ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत्कृतनिश्चय ।
तथा भुवनकोशस्य सर्वस्यास्य महामति ।
प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
साख्ययोगविभागज्ञो निर्विवित्सु सुरासुरान् ।
सधिविग्रहतत्त्वज्ञस्त्वनुमानविभागवित् ।
पाड्गुण्यविधियुक्तश्च सर्वशास्त्रविशारद ।
युद्धगान्धर्वसेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा ।
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्युक्तो गुणगणैर्मुनि ।

3

V1 B D S ins after 2 10 22 (S, splitting up the passage in four groups, ins them at different points of the constituted text, viz lines 2-13 and 29-30 are ins. after 2. 10 13, lines 14-18 after 2 10. 18, lines 19-23 after 2 10. 21^{ab}, and finally lines 24-28 after 2 10 22^{cd})

प्रहृष्टा. शतशश्चान्ये बहुश सपरिच्छदा ।
गन्धर्वाणा च पतयो विश्वावसुर्हहाहुहू ।
तुम्बुरु पर्वतश्चैव शैलूषस्त्वथ नारद ।
चित्रसेनश्च गीतज्ञस्तथा चित्ररथोऽपि च ।
एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते ।
विद्याधराधिपश्चैव चन्द्रापीड सहानुजै ।
उपासते महात्मान धनानामीश्वर प्रभुम् ।
किंनरा शतशस्तत्र धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
आसते चापि राजानो भगदत्तपुरोगमा ।
द्रुम किंपुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम् ।

G2 परावर° V1 B6 m प्राणवित्कृतनिश्चय , S प्रमाणे कृत° — (L 8) K4 S ब्रुवतो (for वदतो) — (L 9) B2 D1 M1 धर्मार्थकाममोक्षेषु — (L 10) Om in T1 G3-5 K4 D2 भवनकोश(D2 °ष)स्य, B1 3 6 D6 (sup lin as above) भुवनकोषस्य V1 तथा च वल्कोशस्य, G1 2 6 भुवि चैव सकोशस्य (G6 तथा चास्य), M दिवि चेह च कोशस्य D5 (marg. sec m as above) सर्वस्यापि, G1 2 6 M2 अन्वितस्य (G6 °ताश्च) (for सर्वस्यास्य) G1 2 महाद्युति (for °मति) — V1 om lines 11-12 — (L 11) B1 लोकाना, S सर्वस्य (for लोकस्य) — After line 11, K4 reads 2. 5 2-3 — G6 om lines 12-16 — (L. 12) G1 2 साख्ययोगविधानज्ञो B1 3 D2 निर्विभित्सु सुरा°, D3 विवित्सु ससुरा°, S (G6 om) निर्विवत्सुरुदारधी (for the post half) — (L 13) In B5, the portion from तत्त्वज्ञ° in line 13 up to एतैश्चा in line 16 is lost on a damaged folio D1 2 हि (for तु) K4 क्षत्रमानविभागवित्, B1 ह्यनुमानविदुत्तम , S (G6 om) यानासनविभागवित् — (L. 14) B1 पाड्गुण्यविषयज्ञश्च, S (G6 om.) °विधियुक्त सन् (T1 G3 °क्त स, G1 M °क्तस्य) T1 G अर्थशास्त्रविशारद ; M चार्थशास्त्रस्य पारग — (L 15) D1 2 युद्धगांधर्वमेधावी, D3 G3 4 M नृत्त(D3 शुद्ध)गाधर्वसेवी च, T1 G1 2 5 नृत्तगाधर्ववेदी च V1 B1 3 m 4 6 D3-5. 6 (marg as above) सर्वत्राप्रतिमस्तथा, S (G6 om) सर्वस्याप्रतिम(G2 °मा)स्तथा — (L 16) G2 शुभगुणैर् (for गुणगणैर्) B1 तथा, D6 वृत (for मुनि)

3

S (except G6) om line 1 B1 reads lines 1-14 in marg — (L 1) V1 D1 शतशश्चापि, B2 3 6 D2 सतत चापि B2 सुपरिच्छदा , D6 च परि° S ins lines 2-13 and 29-30 after 2 10 13 (G6, after 2 10 14^{ab}) — (L. 2) B2 3 m 5 D4-6 °वसुर्हाहाहुहू , Dn °वसुर्ह(Dn1 °र्हा)हाहुहु , D1 °वसुर्हहाहूहू , D2 °वसुर्हहाहूहू , D3 G2-4 6 M °वसुहहाहुहू (G4 M1 °हू), T1 °वसुसहहाहुहू (hypermetric), G1 °वसूहहाहुहू . — (L 3) D1 om line 3 Dn1 reads prior half in marg Dn D2 तुवरु°, D4 तुबुरु°, D6 तुबूरु V1 B D (D1 om) शैलूष(Dn1 D4 °श)श्च तथापरे (B3 °रे) (for the post half) — (L 4) G1 गीतिज्ञस् D6 G1 °रथोपि वा — (L. 5) V1 D2 (marg sec m as above) G3 बहवो (for गन्धर्वा) G1 नरेश्वरम् (for धने°) — (L 6) B5 विद्याधरास्तथा चैव, G2 °धरादिभिश्चैव, G3 °धराधिपाश्चैव (for the prior half) V1 B4 6 Dn D1 3-6 चक्रधर्मा, B1 चित्रधर्मा, B2 3 D2 चक्रवर्मा, B5 चक्रधन्वा (m °मर्मा); G3 M2 चद्रापीडा , G5 °पीज , G6 °सीड (sic) (for °पीड) B2 3 6 सहात्मजै , G2 तथानुजै , M तथा(M1 सहा)नुगै — (L 7)=line 18 G2 4 om line 7 V1 B3 5 Dn D4-6 उपाचर(V1 °रं)ति तत्र स, B1 2 4 D2 उपाचरत्ततस्तस्या (B1 °स्तद्वद्, B4 °स्तत्र), B6 उपाचरस्ततस्तस्या, D1 उपाचरंति ते तस्यां (for the prior half) B1 4 धनदं प्रभुमीश्वर, B2 6 D1 2 प्रभु धनदमीश्वरं (for the post half.) — After line 7, B2 D1. 2 read line 14 (B2 repeating it in its proper place) — (L 8) B3 4 om line 8, T1 om lines 8-9, G1 3-6 M om. from the post half of line 8 to the prior half of line 9 G1 किंनरै (for °रा) — After line 8, D1 ins.

गणाश्च शतशस्तत्र धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
[of line 8 and 9]

— (L 9) B2 6 D1. 2 गणाश्च शतशस्तत्र, G2 उपासते महात्मान

राक्षसानां पतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
सह यक्षैः सगन्धर्वैः सह सर्वैर्निशाचरैः ।
विभीषणश्च धर्मिष्ठ उपास्ते भ्रातरं प्रभुम् ।
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः ।
मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ।
इन्द्रनीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्वतौ ।
एते चान्ये च बहवः सर्वे मेरुपुरोगमाः ।
उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम् ।
नन्दीश्वरश्च भगवान्महाकालस्तथैव च ।
शङ्कुकर्णमुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ।
काष्ठकूटः सोमनन्दी विजयश्च तपोधिकः ।
श्वेतश्च वृषभस्तत्र नर्दते सुमहारवः ।
धनदं राक्षसाश्चान्ये गन्धर्वाश्च समासते ।
परिषद्गणैः परिवृतमुपयातं महेश्वरम् ।
स दृष्ट्वा देवदेवेशं शिवं त्रैलोक्यभावनम् ।
प्रणम्य मूर्ध्ना पौलस्त्यो बहुरूपमुमापतिम् ।
ततोऽभ्यनुज्ञां संप्राप्य महादेवाद्धनेश्वरः ।
आस्ते कदाचिद्भगवान्भवो धनपतेः सखा ।
निधीनां प्रवरौ मुख्यौ शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सर्वान्निधीन्प्रगृह्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम् ।

4

After 2. 12. 8, V1 B (B1 marg.) D S ins. (cf. 2. 30. 1–6):

परिमहाश्वरेन्द्रस्य भीमस्य परिपालनात् ।
शत्रूणां क्षपणाच्चैव बीभत्सोः सव्यसाचिनः ।

(cf. line 7) (for the prior half). — M1 om. lines 9–10. — (L. 10) B1 D8 G1. 4. 6 त्रिपुरघ्नश्चैव — G4 om. from post. half of line 10 up to the post. half of line 13 (incl.); G1 M1 om. the post. half of line 10. T1 G2. 3. 5 आस्ते धनदमीश्वरं, G6 गणकश्चोग्रमीरकः (for the post. half). — (L. 11) V1 B D रा(D1 र)क्षसाधिपतिश्चैव. — S (for G4, cf. v. l. line 10) om. the post. half of line 11 and the prior half of line 12. — (L. 12) V1 सहरक्षैः, D1. 4 सह यक्षैः (for सह यक्षैः). D8 (hypermetric) सह गन्धर्वैः (for स°). D2 सह सर्वैः, D6 सह यक्षैर्, G2 स च सर्वैर्, G6 सर्वसर्वैर् (for सह सर्वैर्). B1 निशाचरगणैः सह (for the post. half). — (L. 13) T1 G2. 5 महाराज, G1. 6 च धर्मात्मा, G2 M2 सु(M2 तु)धर्मिष्ठ; M1 च धर्मेश (for च धर्मिष्ठ). D1 G1 M1 उपास्ते भ्रातरं (D1 °र) प्रभु (for the post. half). — S ins. lines 29–30 after line 13. — S ins. lines 14–18 after 2. 10. 18. — (L. 14) B2 (for the first time) D1. 2 read line 14 after line 7. B1. 3–5 पारिपात्रश्च. D6 °कैलास°. T1 G2–5 विंध्य कैलासमंदरौ. — (L. 15) T1 G1–4 M1 दर्दर°. — (L. 16) V1 B Dn D1. 2. 4. 6 M1 (inf. lin.) इन्द्रकी(D1 °का)ल°, G6 सुनाभैश्च. T1 G2–5 आस्तां, G1. 6 आस्तौ; G2 आस्ते (for तथा). M2 om. पर्वतौ. — (L. 18) = line 7. T1 उपासंते (for °सते). — S ins. lines 19–23 after 2. 10. 21ab. — (L. 19) B2 तथापर (for तथैव च). — (L. 20) D4 शंकुकर्णमुखा, G6 शङ्कुकर्णमहा. B1 D4 G2 परिषदाद्, G1 पारिषदस्, G6 पार्षदास् (submetrical). — (L. 21) T1 G6 सोमनदी, G1 सोमानदी, G4 समनदी. V1 B Dn D2–6 काष्ठ (B3 °ष्ठ, D8 °ष्ठा-) कुटी(D6 °ठी)मुखो दती (B1. 2 नदी), D1. 2 काष्ठकुटी (D2 °ट्टी)मुखो दंडी (for the prior half). G1. 6 तपोधन (for °धिकः). V1 B1–3. 5. 6 D1–4. 6 विजया च तपोधिका — (L. 22) V1 नैव (for तत्र). V1 B D नर्दन्ता(D1 °ना)स्ते महारवम्°, G2 नदन्तास्ते महारव. — (L. 23) V1 B Dn D1. 2. 4–6 विनाशाश्च (for गन्ध°). B2. 3 Dn D1–4 उपासते. — S ins. lines 24–28 after 2. 10. 22cd. — (L. 24) Prior half hypermetric! B1 सपार्षदैः, B2–5 Dn D2–4 G2 पारिषदैः; G1 (before corr.) M2 परिषद्गणैः (M2 °दै), G2 पारिषदैः. V1 परिवृत (for °वृतम्). B4 D1. 2 पार्षदैः संपरिवृत (B6 °वृतम्, D2 °वृत) (for the prior half). V1 उपयाति; B1. 3. 4. 6 G1–3. 5. 6 उपायांत; B2 D4 उपायात; B5 उपया त, Dn D2. 3 उपायान्तं (D2 °ति); D1. 2 समया च; D4 उपाकात, T1 G4 उपयान (for °यातं). G2 नरे° (for महे°). — (L. 25) V1 B D सदा हि (for स दृष्ट्वा). D2 त्रैलोक्यदय च भावन, D6 त्रैलोक्य च भावन (submetrical) (for the post. half). — (L. 26) G2 देवदेवम् (for बहुरूपम्). B6 उपासते (for उमापतिम्). — (L. 27) G1 ततो ह्यनुज्ञां. T1 G4. 6 महादेव (for °देवाद्). — (L. 28) G2 आस्ते (for भवो). D4 तथा (for सखा). — S ins. lines 29–30 after line 13 (G4 om. lines 29–30). — (L. 29) V1 B D निधिप्रवरमुख्यौ च (V1 तौ) (for the prior half). T1 शङ्खपद्म. S (G4 om.) धनेश्वरं (for °श्वरौ). — (L. 30) G2 निधि (for निधीन्). T1 M2 प्रगृह्यैता उपासाते, G1. 6 °ह्यैता उपासेते, G2. 3 °ह्येतावुपासे (G3 °सा)ते, G5 °ह्यैता उपासाते, M1 °ह्येतावुपासेते (for प्रगृह्याथ उपास्तां वै).

4

(L. 1) G2 प्रजानां (for भीमस्य). T1 G1. 3–6 M धर्माणां मनुशासनाद् (for the post. half). — M2 om. lines 2–4. — (L. 2) B1. 3. 5 D2 क्षयणाच्, D5. 6 क्षयनाच्, T1 क्षपणं (for क्षपणाच्). — After line 2, S (M2 om.) ins.:

बलीनां सम्यगादानात्प्रकुलस्य यशस्विनः ।

[G2. 6 M1 उत्थानान् (for आदानान्)]

धीमत सहदेवस्य धर्माणामनुशासनात् ।
अविग्रहा वीतभया स्वकर्मनिरता सदा ।
निकामवर्षा स्फीताश्च आसञ्जनपदास्तथा ।
वार्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्ष कर्षणं वणिक् ।
विशेषात्सर्वमेवैतत्संजज्ञे राजकर्मणा ।
अनुकर्षं च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्छनम् ।
सर्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञ प्रति परस्परम् ।
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् ।
प्रिय कर्तुमुपस्थातु बलिकर्म स्वकर्मजम् ।
अभिहर्तुं नृपा षट्सु पृथक्जात्यैश्च नैगमै ।
ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
कामतोऽप्युपयुञ्जानै राजसैर्लोभजैर्जनै ।
सर्वव्यापी सर्वगुणी सर्वसाह स सर्वराट् ।
यस्मिन्नधिकृत सम्राड् भ्राजमानो महायशा ।
यत्र राजन्दश दिश पितृतो मातृतस्तथा ।
अनुरक्ताः प्रजा आसन्नागोपाला द्विजातय. ।

5

After 2. 20. 24, S ins

वैशंपायन ।
एतच्छ्रुत्वा जरासध क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ।
जरासध ।
नाह कसः प्रलम्बो वा न बाणो न च मुष्टिकः ।
नरको नेन्द्रतपनो न केशी न च पूतना ।
न कालयवनो वापि ये त्वया निहता युधि ।
त्वं तु गोपकुलोत्पन्नो जातिं वै पूर्विका स्मर ।
योऽस्मद्भयादपक्रम्य सागरानूपमाश्रित ।
जन्मभूमि परित्यज्य मथुरा प्राकृतो यथा ।
सोऽधुना कत्थसे शौरे शरदीव यथा घन ।
अद्यानृण्यं करिष्यामि भोजराजस्य धीमत ।
जामातुरौग्रसेनस्य त्वा निहत्याद्य माधव ।
चिरकाङ्क्षितो मे सग्रामस्त्वा हन्तु ससुहृद्गणम् ।
दिष्ट्या मे सफलो यत्न कृतो देवै सवासवै ।
क्लीबाविमौ च गोविन्द भीमसेनार्जुनावुभौ ।

— After line 3, D_n D_1 ins

वैतन्यात्सर्वतश्चैव नकुलस्य स्वभावत ।

— (L 4) V_1 $B_{8\ 6}$ $D_{1\ 2}$ S (M_2 om) स्वधर्म° (for स्वकर्म°) S प्रजा (for सदा) — (L 5) $D_{2\ 8}$ तदा (for तथा) S काल्वर्षी च (T_1 निकामवर्षे, G_2 निकामवर्षी) पर्जन्य आसीज्जनपदे तदा — (L 6) D_{3-6} यज्ञसत्राणि, S °संतानो (M_2 °न) (for °सत्त्वानि) $B_{1\ 2\ 5\ 6}$ $G_{3\ 4}$ M गोरक्ष्य, $D_{1\ 2}$ गौरक्ष्य $G_{2\ 4}$ कर्मणा (for कर्षण) — (L 7) V_1 B_6 D_2 विशेष°, D_1 विशेष (for विशेषात्) V_1 $B_{4\ 6}$ $D_{1\ 2}$ S सर्ववर्णाना (for °मेवैतत्) S °कर्मणि — (L 8) D_1 (m as above) च राजान, D_2 निकर्षं च (for च निष्कर्षं) V_1 B_8 S अवर्षं चातिवर्षं च (G_1 अवर्षण चातिवर्ष) T_1 $G_{1\ 2\ 6}$ M_1 व्याधि (for व्याधि) G_3 M_2 व्याधि पावकमुच्छिन, G_4 व्याधिपावकमूर्जित — (L 9) S मवमेतत्तदा नासीद् ($\hat{G}_1$ हीन) — (L 10) G_2 दस्युतो V_1 $B_{1.2\ 6}$ $D_{1\ 2}$ राजभृत्येभ्य, S राजतो वापि (for वञ्चकेभ्यश्च) D_4 राज्य (for राज्ञ) V_1 $B_{1\ 2\ 6}$ $D_{1\ 2}$ S परचक्रा(M_1 प्रतिरोधा)त्परस्पर — (L 11) T_1 G_3 M वृथाकृत, $G_{1\ 6}$ धृता°, G_2 वध° कृत, G_4 तदा भयं, G_5 भयाकृतिं (for मृषाकृतम्) — (L 12) D_4 उपस्थान (for °स्थातु) $B_{8\ 6}$ D_4 T_1 G_{2-4} M_1 सुकर्मज, D_8 स्वकामज — (L 13) B_4 D_2 अभिहत्तु, G_4 °भर्तुं (for °हर्तुं) $B_{1\ 6}$ नृपा जग्मु, $B_{2\ 4}$ नयात्षट्सु, B_8 नृपान्षट्सु, $D_{1\ 2}$ (m as above) नृपात्षट्सु, S नृप जग्मु (for नृपा षट्सु) $B_{1.6}$ $D_{1\ 2\ 4}$ जातैश्च, B_8 जातिषु S नान्यै कार्यं पृथग्जना ($G_{4\ 5}$ °न°) — (L. 14) D_8 धर्मयुक्ते (for °नित्ये) S धर्मैर्धनागमैस्तस्य ववृधे निच($G_{3\ 4}$ °क्ष)यो महान् — (L 15) G_5 हि (for [ऽ]पि) D_2 °भुजानो, T_1 G_3 °युजते, $G_{1\ 2\ 5}$ M_1 °युजत, G_3 °युजीत, G_4 °युक्ताना, M_2 °युजति (for °युञ्जानै) D_1 कामभोग्युपभुजानो (for the prior half) V_1 B_8 D_2 राक्षसैर्, B_2 ब्राह्मणैर्, D_8 स राज (for राजसैर्) $B_{1\ 6}$ ब्राह्मणैर्लोभवर्जितै, S अक्षयैर्लोकजैर्जना (G_4 अक्षतैर्लेपनैर्द्विजा°) — S reads lines 16–19 after 2 12 10 — (L 16) S (except G_4 M_2) सर्वगुण G_6 सर्वराजश्च (for °साह स) T_1 G_{1-5} M_1 च (for स) B_6 धर्मराट् (for सर्व°) — (L 17) $G_{1\ 6}$ तस्मिन् (for यस्मिन्) V_1 अधिगत°, $D_{3.4}$ अविकृत, T_1 अधिकृते G_2 सत्रा (for सम्राड्) S यजमानो (for भ्राज°) — (L 18) V_1 B_5 D_{3-6} यत्र जानन्, $B_{2\ 6}$ D_2 य राजान (for यत्र राजन्) S अनूत्राना ($G_{2\ 3}$ °नो) दश दश (for the prior half) D वृत्ततस् (for मातृतस्) $D_{3\ 4}$ $G_{1\ 6}$ तदा (for तथा) — (L 19) T_1 G_{1-3} अनुक्ता य (G_1 °क्त्वा यं, G_2 °क्ता या) प्रतीक्षते; G_{4-6} M अनुक्त्वा ($G_{5\ 6}$ °क्त्या, M_2 °क्ता) य प्रतिष्ठते (for the prior half) S सोमह(T_1 °पा)स्ता द्विजातय

5

(L 1) G_6 om the ref M_2 एवमुक्त्वा (for एतच्छ्रुत्वा) — (L 2) M_2 om. the ref G_2 हस° (for कम) — (L 3) G_2 नरेंद्रतपनो (hypermetric), G_4 नेंद्रतपनौ, G_6 नात्र तपनो $G_{2\ 6}$ M_1 वानर°, G_3 धेनुक (for पूतना) — (L 5) G_4 लोककुलोत्पन्नो, M_2 गोपकुलोद्भूतो — (L 8) G_2 वीर (for शौरे) — (L 10) G_5 °सेनेश्च (for °सेनस्य), — (L. 13) M_2 क्षीवा° (for क्लीबा°) — (L 14) G_{4-6}

हिंसामि युधि विक्रम्य सिंह क्षुद्रमृगानिव ।
वैशंपायन ।
तस्य रोषाभिभूतस्य जरासंधस्य गर्जतः ।
सर्वभूतानि वित्रेसुर्ये तत्रासन्समागताः ।
श्रीभगवान् ।
किं गर्जसि जरासंध कर्मणा तत्समाचर ।
मम निर्देशकर्तृभ्यां पाण्डवाभ्यां नृपाधम ।
सामात्यं ससुतं चाद्य घातयिष्याम्यहं रणे ।
न कथंचन जीवन्वै प्रवेक्ष्यसि पुरोत्तमम् ।

6

After 2 20 34, S ins

जनमेजय ।
किमर्थं वैरिणावास्तामुभौ तौ कृष्णमागधौ ।
कथं च निर्जितः संख्ये जरासंधेन माधवः ।
कश्च कंसो मागधस्य यस्य हेतोः स वैरवान् ।
एतदाचक्ष्व मे सर्वं वैशंपायन तत्त्वतः ।
वैशंपायन ।
यादवानामन्ववाये वसुदेवो महामतिः ।
उदपद्यत वार्ष्णेयो ह्युग्रसेनस्य मन्त्रभृत् ।
उग्रसेनस्य कंसस्तु बभूव बलवान्सुतः ।
ज्येष्ठो बहूनां कौरव्य सर्वशस्त्रविशारदः ।
जरासंधस्य दुहिता तस्य भार्येति विश्रुता ।
राज्यशुल्केन दत्ता सा जरासंधेन धीमता ।
तदर्थमुग्रसेनस्य मथुरायां सुतस्तदा ।
अभिषिक्तस्तदामात्यैः स वै तीव्रपराक्रमः ।
ऐश्वर्यबलमत्तस्तु स तदा बलमोहितः ।
निगृह्य पितरं भुङ्क्ते तद्राज्यं मन्त्रिभिः सह ।
वसुदेवस्य तत्कृत्यं न शृणोति स मन्दधीः ।
स तेन सह तद्राज्यं धर्मतः पर्यपालयत् ।
प्रीतिमान्स तु दैत्येन्द्रो वसुदेवस्य देवकीम् ।
उवाह भार्यां स तदा दुहिता देवकस्य या ।
तस्यामुह्यमानायां रथेन जनमेजय ।
उपारोह वाष्णेयं कंसो भूमिपतिस्तदा ।
ततोऽन्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपस्य कस्यचित् ।
वसुदेवश्च शुश्राव तां वाचं पार्थिवश्च सः ।
यामेतां वहमानोऽद्य कंसोद्वहसि देवकीम् ।
अस्या यश्चाष्टमो गर्भः स ते मृत्युर्भविष्यति ।
सोऽवतीर्य ततो राजा खड्गमुद्धृत्य निर्मलम् ।
इयेष तस्या मूर्धानं छेत्तुं परमदुर्मतिः ।
स सान्त्वयंस्तदा कंसं हसन्क्रोधवशानुगम् ।
राजन्नुवाचागम्य वसुदेवो महामतिः ।
अहिंस्यां प्रमदामाहुः सर्वधर्मेषु पार्थिव ।
अकस्मादबलां नारीं हन्तासीमामनागसीम् ।
यच्च तेऽत्र भयं राजञ्शक्यते बाधितुं त्वया ।
इयं च शक्या पालयितुं समयश्चैव रक्षितुम् ।
अस्यास्त्वष्टमं गर्भं जातमात्रं महीपते ।
विध्वंसय तदा प्राप्तमेवं परिहृतं भवेत् ।
एवं स राजा कथितो वसुदेवेन भारत ।
तस्य तद्वचनं चक्रे शूरसेनाधिपस्तदा ।
Colophon
वैशंपायन ।
ततस्तस्यां सम्बभूवुः कुमाराः सूर्यवर्चसः ।
जाताञ्जातांस्तु तान्सर्वाञ्जघान मथुरेश्वरः ।
अथ तस्यां समभवद्बलदेवस्तु सप्तमः ।
याम्यया मायया तं तु यमो राजा विशां पते ।
देवक्या गर्भमतुलं रोहिण्या जठरेऽक्षिपत् ।
आकृष्य कर्षणात्सम्यक्संकर्षण इति स्मृतः ।
बलश्रेष्ठतया तस्य बलदेव इति स्मृतः ।
पुनस्तस्यां समभवदष्टमो मधुसूदनः ।

°मृगाविव (for °मृगानिव) — (L 17) $G_{3.5}$ M_3 श्रीवासुदेव, G_4 श्रीकृष्ण (for श्रीभगवान्) — (L 19) $G_{2.3.6}$ त्वाप, M_3 त्वध (for चाद्य)

6

(L 1) G_6 इमौ (for उभौ) — (L 3) G_6 कश्चासौ मागधेशस्य — (L 4) M_1 महान् (for एतद्) — (L. 5) G_6 यादवानामन्वये वै G_2 generally reads वासु° (for वसु°) — (L 6) G_6 कृष्ण यो (for वार्ष्णेयो) G_2 उग्र° (for ह्युग्र°) — (L 8) $G_{2.6}$ सर्वशस्त्रभृतां वर, $G_{3.4}$ °शास्त्रविशारद° — (L. 9) T_1 $G_{2.4-6}$ भार्येति विश्रुता, G_3 भार्येति संश्रुता, M_1 भार्येति न श्रुत — (L. 10) G_2 राज्यशुल्केति दत्तास्य — (L. 12) T_1 $G_{3.6}$ M_1 सहामात्य°, G_2 सहामात्यै, G_5 सदामात्य°. G_2 धुर्य° (for तीव्र°) — (L. 13) T_1 M_1 °मद° (for °मत्त°) — (L 14) M_1 भ्रातृभि° (for मन्त्रिभि) — (L 15) G_3 तन्नाक्य (for तत्कृत्य) T_1 नाश्रुणोत्स च मन्दधी — (L 16) $G_{3.6}$ न (for स) G_6 स हि (for सह) T_1 $G_{3.5}$ पर्यपाल्यन् — G_4 om lines 18–29 — (L. 18) G_2 M_1 देवकस्य G_3 च, G_6 तु (for या) — (L 19) G_3 उह्यमानायां, G_6 उद्वह° — (L 23) $G_{5.6}$ य° (for स°) — (L 24) G_6 अस्यां (for तस्या) — (L 32) Hypermetric G_1 om the first च $G_{3.5.6}$ अयशस्य च (G_6 हि) (for समयश्चैव) — (L 33) G_2 °स्त्वष्टमगर्भं च — (L. 36) T_1 G_4 शूरसेनपति° — Colophon. Adhy. no. T_1 G_{2-6} M_1 24 — (L 38) T_1 जातं जातं स तान्सर्वान् — (L 39) M_1 संबभूव (for समभवद्) — (L 42) G_3 करणात्सम्यक्, G_6 सम्यक्कर्षणात् (by transp.) — (L 43) G_6 मलश्रेष्ठस्य तस्यासीद् (for the prior half) — (L 44)

तस्य गर्भस्य रक्षां तु चक्रे सोऽभ्यधिकं नृप ।
तत काले रक्षणार्थं वसुदेवस्य सात्वत ।
उग्र प्रयुक्त कसेन सचिव क्रूरकर्मकृत् ।
विमूढेपु प्रभावेन बालस्योत्तीर्य तत्र वै ।
उपागम्य स घोषे तु जगाम समहाद्युति ।
जातमात्र वासुदेवमथाकृष्य पिता तत ।
उपजह्रे परिक्रीतां सुता गोपस्य कस्यचित् ।
मुमुक्षमाणस्तं शब्द देवदूतस्य पार्थिव ।
जघान कसस्ता कन्यां प्रहसन्ती जगाम सा ।
आर्येति वाशती शब्द तस्मादार्येति कीर्तिता ।
एव त वञ्चयित्वा च राजानं स महामति ।
वासुदेव महात्मान वर्धयामास गोकुले ।
वासुदेवोऽपि गोपेपु ववृधेऽब्जमिवाम्भसि ।
अज्ञायमान कसेन गूढोऽग्निरिव दारुपु ।
विप्रचक्रेऽथ तान्सर्वान्बलवान्मधुरेश्वर ।
वर्धमानो महाबाहुस्तेजोबलसमन्वित ।
ततस्ते क्लिश्यमानास्तु पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।
भयेन कामादपरे गणश पर्यवारयन् ।
स तु लब्ध्वा बल राजन्नुग्रसेनस्य संमत ।
वसुदेवात्मज सवभ्रातृभि सहित पुन ।
निर्जित्य युधि भोजेन्द्र हत्वा कसं महाबल ।
अभ्यषिञ्चत्ततो राज्य उग्रसेन विशा पते ।
तत श्रुत्वा जरासंधो माधवेन हत युधि ।
शूरसेनाधिप चक्रे कसपुत्र तदा नृप ।
स सैन्य महदुत्थाप्य वासुदेव प्रसह्य च ।
अभ्यषिञ्चत्सुत तत्र सुताया जनमेजय ।
उग्रसेन च वृष्णींश्च महाबलसमन्वित ।
स तत्र विप्रकुरुते जरासध प्रतापवान् ।
एतद्वैर कौरवेय जरासंधस्य माधवे ।
आशासितार्थो राजेन्द्र संरुरोध विनिर्जितान् ।
पार्थिवैस्तैर्नृपतिभिरीक्ष्यमाण समृद्धिमान् ।
देवश्रेष्ठ महादेवं कृत्तिवासं त्रियम्बकम् ।
एतत्सर्वं यथावृत्त कथित भरतर्षभ ।
यथा तु स हतो राजा भीमसेनेन तच्छृणु ।

Colophon.

7

K1 V1 B D ins. after 2 21. 10 G3, after 2 21 11

करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
कक्षै कक्षां विधुन्वानावास्फोट तत्र चक्रतु ।
स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहु ।
अङ्गमङ्गै समाश्लिष्य पुनरास्फालन विभो ।
चित्रहस्तादिक कृत्वा कक्षाबन्ध च चक्रतु ।
गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् ।
बाहुपाशादिक कृत्वा पादाहतशिरावुभौ ।
उरोहस्त ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ।

G4 पुरस्तस्या, G5.6 पुनस्तस्या — (L 45) M1 °भ्यधिका G5 6 नृप — (L 46) G2 रक्षणार्थी T1 तत्वत (for सात्वत) — G2 M1 om lines 48–49 — (L 50) G2 अपकृष्य — (L 52) G6 दिदृक्ष° (for मुमुक्ष°) T1 G6 M1 पार्थिव — (L 54) G2 आर्येत्युक्त्वा सती शब्द M1 विश्रुता (for कीर्तिता) — (L. 55) G6 महाद्युति — (L. 56) T1 G1 अर्पया° (for वर्धया°) — (L 57) G2 गोष्ठेपु — (L. 58) G5 6 गाढोऽग्निरिव — (L 59) G2 4 तथा (for ऽथ तान्) G6 बलभान् (for बलवान्) G2 6 M1 मधुसूदन (for °रेश्वर) — (L 60) G6 वस° (for वर्ध°) — G6 om lines 61–63. — (L 64) G5 वसुदेवात्मजै G3 सार्धं (for सर्वैर्) T1 M1 महित (for °त) G2 6 सहितो (G6 °त) भ्रातृभि सह, G3 भ्रातृभि सह नित्यश — (L 65) G2 M1 महाबल — (L 66) G2 अभिषिंचद्, G6 अभिषिच्य — (L. 67) G2 तच्छ्रुत्वा स जरासंधो — (L 68) T1 M1 नृप, G6 नृप — (L 69) G6 प्रयुज्य (for प्रसह्य) — (L 71) G3 4 6 वृष्णिं च (for वृष्णींश्च) — (L 74) G6 °सितार्थे (for °सितार्थो) — (L 75) G2 M1 स पार्थिवैस्तैर्नृपतिर् (for the prior half) — (L. 76) G6 °भाग (for °देव) — After line 76, G3 ins

साम्राट्पदमभीप्सश्च कौरवानप्यपीडयत् ।

— Colophon Adhy no T1 G3–6 M1 25.

7

(L. 1) D3–5 कृत (for कृत्वा) B3.5 °घातन, B6 °वादन (for °वन्दनम्) — (L. 2) B3–6 भुजै, D1.2 रजै (D2 °ज) (for कक्षै) B2 4.6 Dn2 कक्षान्, B3 भुजौ (for कक्षा) K1 स्फोटन (for आस्फोट) D4 बाहुस्फोट प्रचक्रतु (for the post half) — (L 3) Dn2 D4 समाहत्य, D1 °हार-. K1 D3–5 वलिनौ, V1 B3 4 6 D1 2 चलिन, B1 चालित; G3 वल्गित (for निहत्य) — (L 4) K1 B1 2 5 6 D1–5 om अगैरग, B3 अगेनांग, G3 अगैरथ (for अङ्गमङ्गै) K1 (before corr) समाश्रित्य K1 आस्फालितं, V1 D3–5 °स्फोटनं B2 प्रभो (for विभो) — (L 5) Dn1 कक्षाबद्ध B2 D1 2 तु, D4 प्र- (for च) V1 पादहस्तसिरावुभौ (for the post half) — V1 om lines 6–7 — (L. 6) K1 गलदंटविघातेन, B3 गलदंताभि°; B1 D2 गलदंटाभि°, D1 राजदंटाभि°, D2 गह्वरंटाभि°. K1 B3–6 D1 2 सस्फुलिंगेव चाशनि; B1 सस्फुलिंगाविवाशनि — D6 om (hapl) from the post half of line 7 to the prior half of line 9 — (L 7)

करमपीडन कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव ।
नर्दन्तौ मेघसकाशौ बाहुप्रहरणावुभौ ।
तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्य कृतवीक्षणौ ।
सिंहाविव सुसक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम् ।
अङ्गेनाङ्ग समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि ।
आवृत्य बाहुभिश्चापि उदर च प्रचक्रतु ।
उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ ।
अधोहस्त स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत् ।
सर्वातिक्रान्तमर्याद पृष्ठभङ्ग च चक्रतु ।
सपूर्णमूर्छा बाहुभ्या पूर्णकुम्भ प्रचक्रतु ।
तृणपीड यथाकाम पूर्णयोग समुष्टिकम् ।
एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ।
तयोर्युद्ध ततो द्रष्टु समेता पुरवासिन ।
ब्राह्मणा वणिजश्चैव क्षत्रियाश्च सहस्रश ।
शूद्राश्च नरशार्दूल स्त्रियो वृद्धाश्च सर्वश ।
निरन्तरमभूत्तत्र जनौघैरभिसवृतम् ।

8

After 2 22 9, G3 ins

वीक्ष्य भीम तत कृष्णो नळ जग्राह पाणिना ।
द्विधा व्यतिलिखत्त तु जरासधवध प्रति ।
ततस्त्वाज्ञाय तस्य * * * * * * * * * ।
* * * * * * * त्र प्राक्षिपद्विननाद च ।
पुन सधाय तु तदा जरासध प्रतापवान् ।
भीमेन सह सगम्य बाहुयुद्ध चकार ह ।
तयो समभवद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् ।
सर्वलोकक्षयकर सर्व * * * * * * ।
* * * * * * * * * * * * * * ध माधव ।
व्यत्यस्य प्राक्षिपत्तत्तु जरासधवधेप्सया ।
भीमसेनस्तदाज्ञात्वा निर्बिभेद च मागधम् ।
द्विधा व्यत्यस्य पादेन प्राक्षिपच्च ननाद ह ।
शुष्कमासास्थिमेदोसृग्भिन्नमस्तकपिण्डक ।
शवभूतस्तदा राजन्पिण्डीकृत इवाबभौ ।

9

After 2 22 40, S ins

सहदेव ।
यत्कृत पुरुषव्याघ्र मम पित्रा जनार्दन ।
तत्ते हृदि महाबाहो न कार्य पुरुषोत्तम ।
त्वा प्रपन्नोऽसि गोविन्द प्रसाद कुरु मे प्रभो ।
पितुरिच्छामि सस्कार कर्तुं देवकिनन्दन ।
त्वत्तोऽभ्यनुज्ञा सप्राप्य भीमसेनात्तथार्जुनात् ।
निर्भयो विचरिष्यामि यथाकाम यथासुखम् ।
वैशपायन ।
एव विज्ञाप्यमानस्य सहदेवस्य मारिष ।
प्रहृष्टो देवकीपुत्र पाण्डवौ च महारथौ ।

K1 पाण्याहतिवरावुभौ — (L 8) K1 जत्तुहस्त च चक्राते (for the prior half) B1 3 6 D1 2 पूर्णकुभ, D4 °कुभै K1 पूर्णजभप्रजभनौ (for the post half) — (L 9) K1 करपीटनं तत कृत्वा (hypermetric) — (L 10) B3 4 नर्दती, G3 नर्दता V1 भीम° (for मेघ°) — (L 11) K1 Dn1 G3 तौ (for तु) K1 स्तब्धलोचनौ, V1 B (except B6) D1–3 स्तब्धवीक्षणौ, G3 प्रहितेक्षणौ (for कृतवीक्षणौ) — (L 14) K1 V1 B1 3 4 D1 2 आवर्त्य, B6 6 आरभ्य, G3 आवर्ज्य (for आवृत्य) D1 2 बहुभि° (for बाहुभि°) K1 उत्तर तु, V1 उदराभ्यां, B2 5 जठर तौ, B3 उदराद्यं, B6 तदा बाध, D4 उदरे च, G3 उदराय (for उदर च) B2 5 विजघ्नतु°, D3 प्रजघ्नतु° (for प्रचक्रतु°) — K1 om (hapl) lines 15–18, V1 om lines 15–16 — (L 15) B (except B1) D2 G3 कट्यश(G3 °स)पार्श्व, Dn1 कट्यां सपार्श्वे, D3 कट्या सुपार्श्वे D1 कक्षधश्च सपार्श्वे तु B2 3 6 D1 2 G3 कृतवती, D6 त भवती (for तक्षवन्ती) B2–4 6 D1–2 G3 सुशिक्षितौ — (L 16) Dn2 च कटे, D1. 2 सकठे, D4 सुकठ (for स्वकण्ठे) — B3. 6 G3 om. the post half of line 16 and the prior half of line 17 Dn2 परस्योरसि, D1–3 उरस्सु(D3 °स्यो)रसि (for [उ]दरस्योरसि) — B4 om. line 17 — (L 18) B1 D1 °शुचि-, B2–4 D2 °सूची- (for °मूर्छा) V1 पूर्णचद्रं, B Dn1 D1 2 6 पूर्णपुज D4 न (for प्र) — (L 19) K1 हनुपिड, B3 4 तृणपीडा, B5 D6 °पीठं, D3 तृणापीडं, G3 कृणापीडं K1 तथाकर्म, B1 तथा कूर्म, B2–5 D1 2 तथा कार्म, G3 तथा कर्ण (for यथाकार्म) — After line 20, B2 5 ins

वीरौ परमसंहृष्टौ परस्परवधैषिणौ ।
महावीरौ महाकक्षौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
अन्योन्यमभिसरब्धौ ततप्रतलघातिनौ ।
क्रोधरक्तेक्षणौ वीरौ युयुत्सू तलघातिनौ ।
ततश्चटचटाशब्द सुघोरोऽभूद्भयकर ।
अभवत्तत्र राजेन्द्र वीरयोर्बाहुशालिनो ।

— After the above, B2 5 read 2 21 11–12 — D1 2 read lines 21–24 after 2 21 12, G3 reads the same lines after 2 21 15 — (L 22) G3 तथैव च (for सहस्रश) — (L 24) B5 G3 °रपि संवृत

9

(L 1) G6 पुडरीकाक्ष — (L 2) T1 G5 बलसत्तम (for पुरुषोत्तम) — (L 4) G2 6 M1 पितुश्चेच्छामि — (L 6) M1 °काल (for °कामं) — (L 7) T1 G2 4–6 M1 om the ref G3 भाषित, G3 भारत (for मारिष) G6 मानुष पुरुषोत्तम

क्रियतां सत्क्रिया राजन्पितुस्त इति चाब्रुवन् ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पार्थयोश्च स मागधः ।
प्रविश्य नगरं तूर्णं सह मन्त्रिभिरच्युत ।
चितां चन्दनकाष्ठैश्च कालेयसरलैस्तथा ।
कालागरुसुगन्धैश्च तैलैश्च विविधैरपि ।
घृतधाराक्षतैश्चैव सुमनोभिश्च मागधम् ।
समन्तादवकीर्यन्त दहन्त मगधाधिपम् ।
उदकं तस्य चक्रेऽथ सहदेवः सहानुजः ।
कृत्वा पितुः स्वर्गगतिं निर्ययौ यत्र केशवः ।
पाण्डवौ च महाभागौ भीमसेनार्जुनावुभौ ।
स प्रह्वः प्राञ्जलिर्भूत्वा विज्ञापयत माधवम् ।
इमे रत्नानि भूरीणि गोजाविमहिषादयः ।
हस्तिनोऽश्वाश्च गोविन्द वासांसि विविधानि च ।
दीयतां धर्मराजाय यथा वा मन्यते भवान् ।

10

After 2. 22. 48, S (except M2) ins

हृष्टश्च धर्मराड्वाक्यं जनार्दनमभाषत ।
त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्र भीमसेनेन पातितः ।
मागधोऽसौ बलोन्मत्तो जरासंधः प्रतापवान् ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं प्राप्स्यामि विगतज्वरः ।
त्वद्बुद्धिबलमाश्रित्य यागार्होऽस्मि जनार्दन ।
पीतः पृथिव्या क्रुद्धेन यशस्ते पुरुषोत्तम ।
जरासंधवधेनैव प्राप्तास्ते विपुलाः श्रियः ।
एवं संभाष्य कौन्तेयः प्रादाद्रथवरं प्रभो ।
प्रतिगृह्य तु गोविन्दो जरासंधस्य तं रथम् ।
प्रहृष्टस्तस्य मुमुदे फल्गुनेन जनार्दनः ।
प्रीतिमानभवद्राजन्धर्मराजपुरस्कृतः ।

11

After 2. 23. 3, S ins

एतच्छ्रुत्वा कुरुश्रेष्ठो धर्मराजः सहानुजः ।
प्रहृष्टो मन्त्रिभिश्चैव व्यासधौम्यादिभिः सह ।
ततो व्यासो महाबुद्धिस्त्वाचेद् वचोऽर्जुनम् ।
साधु साध्विति कौन्तेय दिष्ट्या ते बुद्धिरीदृशी ।
पृथिवीमखिलां जेतुमेको व्यवसितो भवान् ।
धन्यः पाण्डुर्महीपालो यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः ।
सर्वं प्राप्स्यति राजेन्द्रो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
त्वद्वीर्येण स धर्मात्मा सार्वभौमत्वमेष्यति ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य राजसूयमवाप्स्यति ।
सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
यमयोश्चैव वीर्येण सर्वं प्राप्स्यति धर्मराट् ।
तस्माद्दिशं देवगुप्तामुदीचीं गच्छ फल्गुन ।
शक्तो भवान्सुराञ्जित्वा रत्नान्याहर्तुमोजसा ।
प्राचीं भीमो बलश्लाघी प्रयातु भरतर्षभ ।
याम्यां तत्र दिशं यातु सहदेवो महारथः ।
प्रतीचीं नकुलो गन्ता वरुणेनाभिपालिताम् ।
एषा मे नैष्ठिकी बुद्धिः क्रियतां भरतर्षभाः ।
श्रुत्वा व्यासवचो हृष्टास्तमूचुः पाण्डुनन्दनाः ।
एवमस्तु मुनिश्रेष्ठ यथाज्ञापयसि प्रभो ।
तेऽप्यनुज्ञाप्य राजानं सैन्येन महता वृताः ।

12

T1 G2.4.5 M ins after 2. 25. 6; G1.6 ins after 2. 25. 5ᵃ; G3 ins after 2. 24. 21

हेमकूटमथासाद्य न्यविशत्फल्गुनस्तदा ।
तं हेमकूटं राजेन्द्र समतिक्रम्य पाण्डवः ।

(for the post. half) — (L. 9) T1 सश्रया, G2 सस्कृत, G6 सत्क्रिया (for संस्क्रिया) — (L. 10) G2 महारथ° (for स मागधः) — (L. 11) T1 अच्युत, G2.3 अच्युत, M1 अच्युत (for अच्युत) — (L. 12) M1 चकार (for चन्दन-) — (L. 14) G3 M1 मागधा — (L. 15) om in G6. G2 ददहुर् (for दहन्त) — (L. 18) T1 G3-5 महाबाहू (for °भागौ) — (L. 19) G6 प्रभु° (for प्रह्व°) T1 G4-6 M1 व्यज्ञापयत G6 मागध (for माधवम्) — (L. 20) G6 मनोज्ञानि च भूरीणि (for the prior half) — (L. 22) G2 नीयतां, M1 दीयता (for दीयतां)

10

(L. 5) G4 आसाद्य (for आश्रित्य) G3.6 M1 भागार्हो (for यागार्हो) — (L. 6) T1 G4 पृथिव्या° G1.5 युद्धेन, M1 कुद्धेन (for क्रुद्धेन) — (L. 8) G2 विभो°, G4-6 प्रभो (for प्रभो°) — (L. 9) G2 प्रत्यगृह्णन (for प्रतिगृह्य तु) — G2 om line 11.

11

(L. 5) T1 G5 [ऽ]व्यवसितो (for व्यवसितो) G3 महान् (for भवान्) — (L. 8) G3 त्वद्वीर्योत्स (for त्वद्वीर्येण) G3 तु, G4 च (for स) G4.5 स(G5 सा)र्वभूमित्वमेष्यति. — (L. 12) G1 तस्मादिव — (L. 13) G3 सुरासुरान् (for भवान्सुरान्) — (L. 14) M2 प्राच्या (for प्राचीं) G1.6 भरतर्षभ° — (L. 15) G6 यत्र, M1 त्वत्र (for तत्र) G3 M2 transp तत्र and दिशं — (L. 16) G1.6 प्रतीच्या — (L. 17) T1 G3-5 M भरतर्षभा — (L. 18) G1 प्रत्यूचु (for तमूचु) — (L. 19) G1.4 यदा° (for यथा°) — (L. 20) G6 ते त्वनुज्ञाप्य, M1 तेभ्यनु° (for तेऽप्यनु°) G4 राजान.

12

G3 om lines 1-9. — (L. 1) G1.6 om. the prior half M1 न्यवसत् (for न्यविशत्) G1.5 तथा (for तदा) — (L. 2) T1 G4.5 आसाद्य — G1 om from the post half of line 3 to the prior half of line 7

हरिवर्षं विवेशाथ सैन्येन महता वृत ।
तत्र पार्थो ददर्शाथ बहूश्चैव मनोरमान् ।
नगरांश्च वनांश्चैव नदीश्च विमलोदका ।
पुरुषान्देवकल्पांश्च नारीश्च प्रियदर्शना ।
तान्सर्वांस्तत्र दृष्ट्वाथ मुदा युक्तो धनजय ।
वशे चक्रे च रत्नानि लेभे च सुबहूनि च ।
ततो निषधमासाद्य गिरिस्थानजयत्प्रभु ।
अथ राजन्नतिक्रम्य निषध शैलमायतम् ।
विवेश मध्यम वर्षं पार्थो दिव्यमिलावृतम् ।
तत्र देवोपमान्दिव्यान्पुरुषान्देवदर्शनान् ।
अदृष्टपूर्वान्सुभगान्स ददर्श धनजय ।
सदनानि च शुभ्राणि नारीश्चाप्सरसनिभा ।
दृष्ट्वा तानजयद्रम्यान्स तैश्च ददृशे तदा ।
जित्वा च तान्महाभागान्करे च विनिवेश्य स ।
रत्नान्यादाय दिव्यानि भूषणैर्वसनै सह ।
उदीचीमथ राजेन्द्र ययौ पार्थो मुदान्वित ।
स ददर्श ततो मेरु शिखराणा प्रभुं महत् ।
त काञ्चनमय दिव्य चतुर्वर्णं दुरासदम् ।
आयत शतसाहस्र योजनाना तु सुस्थितम् ।
ज्वलन्तमचल मेरु तेजोराशिमनुत्तमम् ।
आक्षिपन्त प्रभा भानोः स्वशृङ्गै काञ्चनोज्वलै ।
काञ्चनाभरण दिव्य देवगन्धर्वसेवितम् ।
नित्यपुष्पफलोपेत सिद्धचारणसेवितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनै ।
व्यालैराचरित घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ।
स्वर्गमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ।
नानाविहगसघैश्च नादित सुमनोहरै ।
त दृष्ट्वा फल्गुनो मेरु प्रीतिमानभवत्तदा ।
मेरोरिलावृत वर्षं सर्वत परिमण्डलम् ।
मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे जम्बूर्नाम वनस्पति ।
नित्यपुष्पफलोपेत सिद्धचारणसेवितः ।
आस्वर्गमुच्छ्रिता राजंस्तस्य शाखा वनस्पते ।
यस्य नाम्ना त्विद द्वीप जम्बूद्वीपमिति श्रुतम् ।
ता च जम्बू ददर्शाथ सव्यसाची परतप ।
तौ दृष्ट्वाप्रतिमौ लोके जम्बू मेरु च सस्थितौ ।
प्रीतिमानभवद्राजन्सर्वत स विलोकयन् ।
तत्र लेभे ततो जिष्णु सिद्धैर्दिव्यैश्च चारणै ।
रत्नानि बहुसाहस्र वस्त्राण्याभरणानि च ।
अन्यानि च महार्हाणि तत्र लब्ध्वार्जुनस्तदा ।
आमन्त्रयित्वा तान्सर्वान्यज्ञमुद्दिश्य वै गुरो ।
अथादाय बहून्रत्नान्गमनायोपचक्रमे ।
मेरु प्रदक्षिण कृत्वा पर्वतप्रवर प्रभुः ।
ययौ जम्बूनदीतीरे नदीं श्रेष्ठा विलोकयन् ।
स ता मनोरमा दिव्या जम्बूस्वादुरसावहाम् ।
हैमपक्षिगणैर्जुष्टां सौवर्णजलजाकुलाम् ।
हैमपङ्कां हैमजला शुभा सौवर्णवालुकाम् ।
क्वचित्सौवर्णपद्मैश्च संकुला हैमपुष्पकै ।
क्वचित्सुपुष्पितै कीर्णां सुवर्णकुमुदोत्पलै ।
क्वचित्तीररुहै कीर्णां हैमवृक्षै सुपुष्पितै ।
तीर्थैश्च रुक्मसोपानै सर्वत सकुलां शुभाम् ।
विमलैर्मणिजालैश्च नृत्तगीतरवैर्युताम् ।

— (L. 4) G6 तत (for तत्र) T1 G6 बहूनीह, G6 बहूनि च, M1 बहूनथ (for बहूश्चैव) — (L 5) G2 नागरांश्च T1 वरांश्चैव, G2 नरांश्चैव (for वनां°) M1 नगराणि द्रुमांश्चैव G2 विपुलोदका — (L 10) G3 तत समुपसंगम्य (for the prior half) G6 शैवम् (for शैलम्) — (L 11) T1 G2 4 M1 °मिळावृत — (L 14) G4 5 नारीश्चाप्सरस° शुभा° — (L 16) G4 दृष्ट्वा (for जित्वा) — (L 17) T1 G4-6 भूषणान्यासनै° सह — (L 18) G3 मुदा युत — (L 19) G4 महा- (for ततो) G5 प्रभुर् T1 G3 4 महान्, M1 भुवि — (L 20) G2 चातुर्वर्णं, M1 चातुर्वर्ण्यैर् — (L 21) G6 विगत (for आयतं) G4 योजनायुतसंस्थितं — Lines 22-30 =(var) 1 15 5-8 — (L 23) G6 भास्वद्- (for भानो) G4 काचनोत्तमै° — (L 24) G5 सुदर्शनमम दिव्य (for the prior half) — G6 M1 om line 25 — (L 29) T1 G2 मनसाप्येनं — (L. 32) T1 G2-4 M1 °रिळावृत T1 G2 परिमंडित (for °मण्डलम्) — (L. 33) T1 G5 जम्बुर्नाम्ना सुदर्शन — (L 35) T1 G3-5 राजा (G5 °जन्) भुवि वनस्पते° (G3 °ति°), G2 स तु राजा वन° — (L 36) T1 G3-6 M1 इद (for त्विदं) G2 श्रुत°, G6 स्मृतं (for श्रुतम्) — (L 38) G4 च संस्थित, G5 सुसस्थितौ, G6 M1 च सुस्थितौ — (L 40) T1 G3 4 M1 transp. सिद्धै and दिव्यै — (L 41) T1 G3-5 रम्याणि, G6 M1 दत्तानि (for रत्नानि) T1 G3-5 M1 रत्नानि, G6 दिव्यानि (for वस्त्राणि) — (L. 42) T1 G3-6 M1 वासांसि (for अन्यानि) G2 3 तथा (for तदा) — G2 om lines 43-52 — (L 44) G6 नागान् (for रत्नान्) — (L 46) G4 जाबू° (for जम्बू°) — (L 47) G4 ततो (for स तां) G6 रम्या, M1 हैमा (for दिव्यां) G6 सुस्वादुसरसावहां, M1 दिव्यां जबूरसावहा — (L 49) G6 हेमपकां हेमजलां G3 शुभां संपूर्णवालुका, G6 सौवर्णोज्वल° — (L 50) T1 °पर्णैश्च, G3 °पुष्पैश्च, G5 °पत्रैश्च (for °पद्मैश्च) G5 6 हे(G6 हे)मपुष्पिकै°, M हे(M1 हे)मपकजै° — (L 52) T1 G5 M1 हेमवृक्षै, G6 हेमपुष्पै — G4 om lines 54-56 — (L 54) G3 °गीतवरैर् G5 6 युतै (for युताम्) — G2 om. from line

दीप्तैर्हेमवितानैश्च समन्ताच्छोभितां शुभाम् ।
तथाविधां नदीं दृष्ट्वा पार्थस्तां प्रशशंस ह ।
अदृष्टपूर्वां राजेन्द्र दृष्ट्वा हर्षमवाप च ।
दर्शनीयान्नदीतीरे पुरुषान्सुमनोहरान् ।
तान्नदीसलिलाहारान्सदारानमरोपमान् ।
नित्यं सुखमुदा युक्तान्सर्वालंकारशोभितान् ।
तेभ्यो बहूनि रत्नानि तदा लेभे धनंजयः ।
दिव्यजाम्बूनदं हैमं भूषणानि च पेशलम् ।
लब्ध्वा तान्दुर्लभान्पार्थः प्रतीचीं प्रययौ दिशम् ।
नागानां रक्षितं देशमजयच्चार्जुनस्ततः ।
ततो गत्वा महाराज वारुणीं पाकशासनिः ।
गन्धमादनमासाद्य तत्रस्थानजयत्प्रभुः ।
तं गन्धमादनं राजन्नतिक्रम्य ततोऽर्जुनः ।
केतुमालं विवेशाथ वर्षं रत्नसमन्वितम् ।
सेवितं देवकल्पैश्च नारीभिः प्रियदर्शनैः ।
तं जित्वा चार्जुनो राजन्करे च विनिवेश्य च ।
आहृत्य तत्र रत्नानि दुर्लभानि तथार्जुनः ।
पुनश्च परिवृत्याथ मध्यं देशमिलावृतम् ।
गत्वा प्राचीं दिशं राजन्सव्यसाची परंतपः ।
मेरुमन्दरयोर्मध्ये शैलोदामभितो नदीम् ।
ये ते कीचकवेणूनां छायां रम्यामुपासते ।
खसान्झषांश्च नद्योतान्प्रघसान्दीर्घवेणिकान् ।
पशुपांश्च कुणिन्दांश्च टङ्कणान्परटङ्कणान् ।
एतान्समस्ताञ्जित्वा च करे च विनिवेश्य च ।
रत्नान्यादाय सर्वेभ्यो माल्यवन्तं ततो ययौ ।
तं माल्यवन्तं शैलेन्द्रं समतिक्रम्य पाण्डवः ।
भद्राश्वं प्रविवेशाथ वर्षं स्वर्गोपमं शुभम् ।
तत्रामरोपमान्रम्यान्पुरुषान्सुखसंयुतान् ।
जित्वा तान्स्ववशे कृत्वा करे च विनिवेश्य च ।
आहृत्य सर्वरत्नानि असंख्यानि ततस्ततः ।
नीलं नाम गिरिं गत्वा तत्रस्थानजयत्प्रभुः ।
ततो जिष्णुरतिक्रम्य पर्वतं नीलमायतम् ।
विवेश रम्यकं वर्षं संकीर्णं मिथुनैः शुभैः ।
तं देशमथ जित्वा स करे च विनिवेश्य च ।
अजयच्चापि बीभत्सुर्देशं गुह्यकरक्षितम् ।
तत्र लेभे च राजेन्द्र सौवर्णान्मृगपक्षिणः ।
अगृह्णद्यज्ञभूत्यर्थं रमणीयान्मनोरमान् ।
अन्यानि लब्ध्वा रत्नानि पाण्डवोऽथ महाबलः ।
गन्धर्वरक्षितं देशमजयत्सगणं तदा ।
तत्र रत्नानि दिव्यानि लब्ध्वा राजन्नथार्जुनः ।
श्वेतपर्वतमासाद्य जित्वा पर्वतवासिनः ।
स श्वेतं पर्वतं राजन्समतिक्रम्य पाण्डवः ।
वर्षं हिरण्यकं नाम विवेशाथ महीपते ।
स तु देशेषु रम्येषु गन्तुं तत्रोपचक्रमे ।
मध्ये प्रासादवृन्देषु नक्षत्राणां शशी यथा ।
महापथेषु राजेन्द्र सर्वतो यान्तमर्जुनम् ।
प्रासादवरशृङ्गस्था परया वीर्यशोभया ।
ददृशुस्तां स्त्रियः सर्वाः पार्थमात्मयशस्करम् ।
तं कलापधरं शूरं सरथं सानुगं प्रभुम् ।
सवर्मं सकिरीटं वै संनद्धं सपरिच्छदम् ।
सुकुमारं महासत्त्वं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
शक्रोपमममित्रघ्नं परवारणवारणम् ।
पश्यन्त्यः स्त्रीगणास्तत्र शक्तिपाणिं स्म मेनिरे ।
अयं स पुरुषव्याघ्रो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
अस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ।
इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा धनंजयम् ।
तुष्टुवुः पुष्पवृष्टिं च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ।
दृष्ट्वा ते तु मुदा युक्ताः कौतूहलसमन्विताः ।
रत्नैर्विभूषणैश्चैव अभ्यवर्षन्त पाण्डवम् ।
अथ जित्वा समस्तांस्तान्करे च विनिवेश्य च ।
मणिहेमप्रवालानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
एतानि लब्ध्वा पार्थोऽपि शृङ्गवन्तं गिरिं ययौ ।

Colophon

वैशंपायन ।

शृङ्गवन्तं च कौन्तेय समतिक्रम्य फल्गुन ।

55 to the prior half of line 95 — (L 55) T1 शिवां (for शुभाम्) — (L 57) G3 अदृष्टपूर्वान् — (L 58) G4 सुमनोरमान् — (L 62) G6 M1 दिव्यं (for दिव्य-) G5 °जंबूनदं T1 G3-5 हेम, G4 M1 हेम- — (L 64) G4 °श्चार्जुनस्तदा, G6 °श्च पुनस्तदा — (L 66) G5.6 तनस्तान् (for तत्रस्थान्) — (L 69) राजकालै° (for देवकल्पै°) M1 नारीणां — (L 70) G4.5 तान् (for तं) T1 G3-5 M1 [अ]थ (for च) T1 G4.5 करेथ, G3 करेण (for करे च) — (L 71) T1 आभृत्य — (L. 72) T1 M1 इलावृत — Lines 74-77 = (var.) 2 48 2-3 — (L 75) G6 एतानि चैव वेणूना — (L 76) G4 स्वशेषांश्च सनद्योतान्, G6 कपाश्च कपनद्योतान् T1 G3-5 M1 प्रवामान् (for प्रघमान्) — (L 77) T1 G6 M1 तकणान्परतकणान् — (L 82) G3 पुण्यान्, G6 दिव्यान् (for रम्यान्) — (L 88) G6 तं देशमधिकं जित्वा करे च सनिवेश्य च — (L 93) G5.6 M1 सगणस्. — (L 94) G4 transp रत्नानि and दिव्यानि G6 तथार्जुनः — (L 96) G3.4 M श्वेत- (for श्वेतं) — (L 97) T1 G4.5 हिरण्यन, G5.6 हि रैवन; M1 हिरण्मय (for हिरण्यक) G3-5 महीतले (for °पते) — G2 om. lines 101-105. — (L 102) T1 M1 तं (for तां) T1 G2.6 M1 तत्र (for सर्वाः) — (L. 104) G3-5 M1 सवर्म, G6 सचर्म (for सवर्मं) — (L 109) G2

13

V1 B (B1 marg) Dn D1-3 5 6 T1 G1.3-5 M ins after 2 28 10 D4 (which om hapl stanza 10 and line 1 of the foll passage), ins after 9 G2 6 (which both om hapl from 9ᵇ up to the prior half of line 1 of the foll passage) ins after 9ᵃ

ततो रत्नान्युपादाय पुर भोजकट ययौ ।
तत्र युद्धमभूद्राजन्दिवसद्वयमच्युत ।
स विजित्य दुराधर्ष भीष्मक माद्रिनन्दन ।
कोशलाधिपतिं चैव तथा वेणातटाधिपम् ।
कान्तारकाश्च समरे तथा प्राकोटकान्नृपान् ।
नाटकेयाश्च समरे तथा हेरम्बकान्युधि ।
मारुध च विनिर्जित्य रम्यग्राममथो बलात् ।
नाचीनानर्बुकाश्चैव राजानश्च सहस्रश ।
तांस्तानाटविकान्सर्वानजयत्पाण्डुनन्दन ।
वाताधिप च नृपति वशे चक्रे महाबल ।
पुलिन्दांश्च रणे जित्वा ययौ दक्षिणत पुन ।
युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवस नकुलानुज ।
त जित्वा स महाबाहु प्रययौ दक्षिणापथम् ।
गुहामासादयामास किष्किन्धा लोकविश्रुताम् ।
तत्र वानरराजाभ्या मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान्सप्त न च तौ विकृतिं गतौ ।
ततस्तुष्टौ महात्मानौ सहदेवाय वानरौ ।
ऊचतुश्चैव सहृष्टौ प्रीतिपूर्वमिद वच ।
गच्छ पाण्डवशार्दूल रत्नान्यादाय सर्वश ।
अविघ्नमस्तु कार्याय धर्मराजाय धीमते ।

यस्य (for अस्य) — (L 111) T1 G2 M1 °वृष्टीश्च (for °वृष्टिं च) — (L 113) G2 6 M1 °वर्षश्च (for °वर्षन्त) — (L. 115) G2 रत्नानि (for वस्त्राणि) — (L 116) G6 (by transp) ययौ गिरिं — Colophon Adhy no All S MSS 30. — (L 117) G6 कौरव्य° (for कौन्तेय)

13

(L 1) Prior half of line 1 = 2 28 11ᵃ G1 पुर भोजकमाययौ — (L 2) T1 G1 3-5 तस्य (for तत्र) S (except G3 M2) तात (for राजन्) D1 5 G4 अच्युत, D2 उच्यते, D3 अद्भुत, D6 G2 अप्युत G1 तयोश्च दिवसद्वय — (L 3) S विनिर्जित्य (G1 त विजित्य) — (L 4) V1 Dn1 G2 6 M कोसला°, B1 कोपला°, T1 G3-5 कोगला° G1 तत्कोलाधिपतिं चैव T1 ततो (for तथा) V1 वेण्डातटा°, B3 वेण्वाकटा°, D1 चैल्तटा°, D2 वेलातटा°, T1 G2 4 5 वण्णाकटा°, G3 पेण्णाकटा°, G6 M वेण्णात(M2 °क)टा° D6 तथा वेणाधिप तथा, G1 तथा कर्णाटकाधिप — (L 5) D1 कुनारकांश्च V1 कांताररत्नान्यादाय, S क्रात(G1 काता, G2 4 6 M1 कात, M2 क्रथ)कांश्च रणे (G6 तथा) जित्वा G4 तदा, G6 रणे (for तथा) B1 प्राकोटलान्, B2 T1 G2 5 M1 प्राक्रोटकान्; B4 5 प्राकोशलान्, D2 प्राकटकान्, D3-5 धा(D4 वो)क्रो°; G4 प्रारो° — (L 6) S वाल(G1 बाध, G2 6 M ताट)केयान्वशे कृत्वा B3 हेडिंरकान्, B5 हेड्ब°, T1 G1-5 हैरव°, M1 हैरड°, M2 हैरण्य° B3 G5 अपि (for युधि) — (L 7) V1 B2-6 मारुत च, B1 मारुप च, B6m माधव च, D1 2 6 मारुत च, T1 G M2 स्व(G1 2 6 स, G4 न, M2 सु)रूप च, M1 मरूपच B3 ततो (for अथो) B2 6 (m as above) D1 2 धर्म-(B6 चम्प)ग्राम ततो बलात् (D2 वनात्), S धर्मग्रामान्सकौम(T1 °कौश, M °कोम)ल्यान् (G1 तातीयान्दध्वरांश्च स) — (L 8) Om in G1 B3 प्राचीनान्, B4 नाचीरान् D6 अर्बुकान् V1 पामरानंधकाश्चैव, B2 6 D1 2 तथा नरवका(B6 °लका, D2 °रवरां)श्चैव, B5 नाचीरानर्वका°, T1 G2.5 तैत्तिरानध(G3 °ध्व)पा°, G2 4 6 ता(G4 तै)त्तिरानन्वशाश्चैव, M तैत्तिरानधवां(M2 °पा)श्चैव B3 राजश्चाथ, T1 G2 5 शवराश्च, G3 शावराश्च, G4 6 M शवरां(G4 °रा)श्च (for राजानश्च) B1 D (except D1 2) महाबल° (for सहस्रश) — (L 9) D2 तांस्तथा नाटकान्, T1 G4 तास्ताश्चाटविकान्, G1 ताश्चाटविकान् (submetrical), G2 तांश्चाटविकटान्, G5 6 M ताश्चै(G5 ताश्च, M1 तत्र)वाटविकान् — (L 10) V1 ताराधिपं, B2 वाटाधिपं, G1 करडमेय (hypermetric!), G2 करधक T1 G4-6 M कारध(G5 6 °ट)मेय च नृप, G3 *****च नृप S तथा चक्र(G1-3 °क्रे)पुरेजयत् — G1 om lines 11-13 — After line 11, T1 G3-5 M2 ins

ततस्तु पत्तन प्राप्य सहदेव प्रतापवान् ।

— (L 12) B1 6 D2 पाडिना राजन्, T1 G3-5 M2 पत्तनेंद्रेण, G2 6 च दुर्मे(G6 °म)द्रेण, M1 वहुदेवेन (for पाण्ड्यराजेन) — (L 13) S (G1 om, G3 damaged) त च (G6 तांश्च) जित्वा (for त जित्वा स) M1 महाबाहु V1 दक्षिणां दिश, D3 दक्षिणामुख, G2 6 M2 दक्षिणा दिश — (L. 14) T1 G2-5 M गुहामासादयद्राजन्, G1 ततो गुहा च सप्राप्त, G2 6 गुहामामाघ ताम्राजन् — After line 14, T1 G2-6 M ins

पुरा वानरराजेन सुग्रीवेणाभिपालिताम् ।,

while G1 ins

पुरा वानरराजेन वालिना चाभिरक्षिताम् ।
तत कोमल्राजस्य राममेवानगेन (810) च ।
सुग्रीवेणाभिगुप्ता तां प्रविश्यममथाह्वयत् ।

— (L 15) B5 मैंद्रेन, D3 4 6 मैदेन D3 विविदेन G1 सुषेणागदेन च (submetrical), G2-4 6 M सुषेणवसुषेणयो — (L 16) D3 न चैनौ, G1 न तथा T1 G4 5 M1 विमुखौ (M1 °खो)कृतौ, G1 वितथीकृत, G2 6 M2 वितथौ कृतौ (for विकृतिं गतौ) — For line 17, G1 subst

ततस्तोष सुग्रीव कोसलाधिपते सखा ।

— (L 18) D6 तौ च (for चैव) — (L 19) G1 गच्छन्वां टवशार्दूल कृष्णस्यानुमते स्थित — After line 19, G1 ins

14

After 2. 28 29[cd], V1 B D ins

चित्रभानु सुरेशश्च अनलस्त्व विभावसो ।
स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलन. शिखी ।
वैश्वानरस्त्व पिङ्गेश प्लवगो भूरितेजस ।
कुमारसूस्त्व भगवान्रुद्रधर्मो हिरण्यकृत् ।
अग्निर्ददातु मे तेजो वायु प्राण ददातु मे ।
पृथिवी बलमादध्याच्छिव चापो दिशन्तु मे ।
अपां गर्भ महासत्त्व जातवेद सुरेश्वर ।
देवानां मुखमग्ने त्व सत्येन विपुनीहि माम् ।
ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि ।
नित्य सुहुत यज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् ।
धूमकेतु शिखी च त्व पापहानिलसंभव ।
सर्वप्राणिषु नित्यस्थ सत्येन विपुनीहि माम् ।
एव स्तुतोऽसि भगवन्प्रीतेन शुचिना मया ।
तुष्टिं पुष्टि स्मृतिं चैव प्रीतिं चाग्ने प्रयच्छ मे ।
वैशपायन उवाच ।
इत्येव मन्त्रमाग्नेय पठन्यो जुहुयाद्विभुम् ।
ऋद्धिमान्सतत दान्त सर्वपापै प्रमुच्यते ।

15

S ins. after 2 28 53[ab] (G2 ins after an addl. colophon following 2 28 53)

जनमेजय· ।
इच्छाम्यागमनं श्रोतु हैडिम्बस्य द्विजोत्तम ।
लङ्कायां च गतिं ब्रह्मन्पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ।
कावेरीदर्शनं चैव राजान सर्व एव तान् ।
आनुपूर्व्याच्च मे शस सर्वं ब्राह्मणपुगव ।
वैशपायनः ।
शृणु राजन्पुरा वृत्त सहदेवस्य साहसम् ।
काननद्वीपकांश्चैव तरसा जित्य चाहवे ।
दक्षिणां च दिश जित्वा चोलस्य विषयं ययौ ।
ददर्श पुण्यतोया च कावेरीं सरिता वराम् ।
नानापक्षिगणैर्जुष्टां तापसैरपशोभिताम् ।
साललोध्रार्जुनैर्बिल्वैर्जम्बूशाल्मलिकिंशुकै ।
कदम्बैः सप्तपर्णैश्च काश्मर्यामलकैर्वृताम् ।
न्यग्रोधैश्च महाशाखै प्लक्षैरौदुम्बरैरपि ।
शमीपलाशवृक्षश्च अश्वत्थै खदिरैर्वृताम् ।
बदरीभिश्च सप्तलामश्वकर्णैश्च शोभिताम् ।
करञ्जतिन्त्रिणीकैश्च तालप्रांतैरलकृताम् ।
शिरीषै कुटजैर्निम्बैर्मधूकै क्षीरकैर्वृताम् ।
पुनागैर्बकुलै कुन्दैश्चम्पकै सर्वतो वृताम् ।
प्रियङ्ग्वशोकतिलकैरतिमुक्तैश्च शोभिताम् ।
असनै कर्णिकारैश्च नागवृक्षैरलकृताम् ।
केतकीभि· कुरवकैर्जातियूथिककुन्दलै. ।
अङ्कोटै करवीरैश्च पुनागै पाटलैर्वृताम् ।

धर्मराजप्रियो ह्येष विष्णोरमिततेजस ।
सर्वमेतच्छ्रुत राजा पारम्पर्येण पाण्डव ।

— (L 20) D6 निर्विघ्नमस्तु V1 B1.6 T1 G1 2 4 5 M दत्ताय, B3 D1 2 G3 6 विजाय (for कार्याय) D5 T1 G2-5 M1 धर्मराजस्य B4 D5 T1 G2-5 M धीमत — After line 20, T1 G2-6 M ins

इत्युक्त्वा वानरौ तौ तु पाण्डवाय धन ददु· ।

[G2 6 ददौ (for ददु·) G5 damaged M ददतुर्धनमक्षय (for the post half)]

On the other hand, G1 ins after line 20

यक्षुरक्षान्युपादत्स्व यथेष्ट गच्छ भारत ।

14

(L 1) B3 सुवेनाश्च, D5 5 सुरेशस्त्व D1 अनभरत्वं — D6 repeats inadvertently 28[d] and 29[ab] of adhy 28 as well as line 1 of the present passage — (L 2) B1 चापि (for चासि) — (L 3) B6 प्रभंगो, D1 2 प्रवग्यो (for प्लवगो) — (L 4) B3 Dn2 D1 4 5 भगवन् D1 वसुगर्भा (for रुद्रधर्मो) D2 हिरण्यवत् — (L 6) B (except B5) D1 2 पृथिवी च बल दधाच्च् B5 चापि; D5 चोप- (for चापो) — (L 7) D3 4 सुरेश्वर — (L 10) B3 D1 2 च (for सु·) D1 2 विकुर्वीहि (for विपुनीहि) — (L 11) D2 3 5 शिखीव, D6 शिपी स B4 नीरसंभव, B6 नीललोहित·, Dn1 D1 (by corr) 2 नीलसंभव (for [अ]निल°) — (L 13) D1 2 4 5 स्तुतो हि — (L 14) Dn हुत, D6 श्रुति (for स्मृतिं) B3 D1 2 चापि, B5 चाग्रे (for चैव) B1-3 6 D1 2 चैव, B4 5 चाग्रे (for चाग्ने) — (L 15) D5 6 इत्येव B3 4 6 D1.2 मन्त्रमार्षेय — (L 16) D6 नीतिमान् (for ऋद्धि°)

15

(L. 3) G6 तत्र ये च (for सर्व एव) M2 राज्ञां दर्शनमेव च — (L 5) G2 4 6 यथा (for पुरा) G2 6 शासनं (for साहसम्) — (L 7) G2 स दक्षिणां (for दक्षिणां च) G4 निलयं (for विषय) — (L 11) G2 काश्मर्या°, G3 4 काष्मर्या°, G6 काश्मल्या° — G6 om lines 12-21, G3 om lines 12-14 — (L 13) G4 तथा (for वृताम्) — (L. 14) G1 M2 संछिन्नाम्, G2 4 संछन्नाम् — (L 15) G3 reads line 15 after line 18. G4 °णीजैश्च सालवृक्षैर् — (L 17) M2 चंपकैरपशोभितां — (L 18) G4 प्रिया-व्याशोक° — G2 om. lines 19-25 — (L 19) G3 om line 19 M2 नागवृक्षैश्च शोभिता — (L 20) T1 G3 जातियूथिककुन्दकै, G4 °यूथिरकुन्दलै, G5 M2 °यूथिककुं-

क्रमुकैर्नालिकेरैश्च पनसाम्रैश्च शोभिताम् ।
वृतं पुण्डकपत्रैश्च कदल्याढकसवृताम् ।
नीपैश्च वेतसै कीर्णा नालकुन्दकुशैर्वृताम् ।
एव बहुविधैर्वृक्षैर्दिव्यैरन्यैश्च शोभिताम् ।
हसकारण्डवै कीर्णा कुररै सारसैः शुकै ।
चक्रवाकगणैर्जुष्टां प्लवैश्च जलवायसै ।
समुद्रकाकै क्रौञ्चैश्च नादिता जलकुक्कुटै ।
एव खगैश्च बहुभि सघुष्टां जलचारिभि ।
आश्रमैर्बहुभिर्युक्ता चैत्यवृक्षैश्च शोभिताम् ।
सेविता ब्राह्मणै शुभ्रैर्वेदवेदाङ्गपारगै ।
क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम् ।
पुष्पगुल्मलतोपेतामङ्गनामिव भूषणै ।
क्वचित्पत्रचिते पर्णै क्वचित्सौगन्धिकोत्पलैः ।
कह्लारकुमुदै फुल्लै कमलैरुपशोभिताम् ।
नानापुष्परजोध्वस्ता प्रमदामिव भूषिताम् ।
रमणीया तथा हृद्या विहृतामप्सरोगणै ।
मृष्टतीर्थामकलुषा प्राणिनां जीवनीं शुभाम् ।
अपारां स्वादुतोयां च पुलिनद्वीपशोभिताम् ।
कावेरीं तादृशीं दृष्ट्वा प्रीतिमान्पाण्डवोऽब्रवीत् ।
अस्मद्राष्ट्रे यथा गङ्गा कावेरी च तथा इह ।
सहदेवस्तु तां तीर्त्वा नदीमनुचरै सह ।
दक्षिण तीरमासाद्य गमनायोपचक्रमे ।
आगत पाण्डवं तत्र श्रुत्वा विषयवासिन ।
दर्शनार्थं ययुस्ते तु कौतूहलसमन्विताः ।
द्रमिळा पुरुषा राजन्स्त्रियश्च प्रियदर्शना ।
गत्वा पाण्डुसुतं तत्र ददृशुस्ते मुदान्विताः ।
सुकुमार विशालाक्षं प्रजन्तं त्रिदशोपमम् ।
दर्शनीयतमं लोके नेत्रैरनिमिषैरिव ।
आश्चर्यभूतं ददृशुर्द्रमिळास्ते समाहिताः ।
महासेनोपमं दृष्ट्वा पूजां चक्रुश्च तस्य वै ।
रत्नैश्च विविधैर्गन्धैर्भोगैरन्यैश्च सर्वत ।
गीतमङ्गलयुक्ताभि स्तुवन्तो नकुलानुजम् ।
सहदेवस्तु तान्दृष्ट्वा द्रमिलानागतांस्तदा ।
विसृज्य तान्महाराज प्रययौ दक्षिणां दिशम् ।
दूतेन तरसा चोल विजित्य द्रमिळेश्वरम् ।
ततो रत्नान्युपादाय पाण्ड्यस्य विषय ययौ ।
दर्शने सहदेवस्य न च तृप्ता नरा परे ।
गच्छन्तमनुगच्छन्त प्रीत्या कौतूहलान्विता ।
ततो माद्रीसुतो राजन्मृगमातान्व्यलोकयत् ।
गजान्वनचरानन्यान्व्याघ्रान्कृष्णमृगान्बहून् ।
शुकान्मयूरान्दृष्ट्वा तु गृध्रानारण्यकुक्कुटान् ।
ततो देश समासाद्य श्वशुरस्य महीपते ।
प्रेषयामास माद्रेयो दूतान्पाण्ड्याय वै तदा ।
प्रतिजग्राह तस्याज्ञा सप्रीत्या मलयध्वजः ।

(M_2 °कं)डलै — (L 21) G_4 M_2 अंकोलकर° G_8 पटलैर्, M_3 पादपैर् — (L 22) T_1 $G_{3\ 4}$ M_1 नारिकेरैश्च, G_6 नारिकेलैश्च — (L 23) $G_{3\ 4}$ पुंड्रैश्च पत्रैश्च, G_5 पुंड्रकनेत्रैश्च G_4 कदल्याढकशोभितां, G_5 °धकसवृतां, G_6 कदलीवन° — (L. 24) T_1 $G_{3\ 5}$ नीलैश्च, G_4 दिशैश्च (for नीपैश्च) T_1 नाळकुन्°, G_3 नळशाक°, G_4 नदै कुंद°, G_6 नल्वकुंत°, M_1 नळकुंदशरैर्वृता; M_2 नल्काशकुशैर्वृतां — (L 26) $G_{3\ 8}$ M_1 हंसकारण्डवा-, G_6 हंसैं कारण्डवै G_3 वृता, $G_{4.5}$ M वकै, G_6 अपि (for शुकै) — (L 27) $G_{2\ 4\ 6}$ कीर्णां (for जुष्टां) G_6 अम्लजैरपि वायसै (for the post half) — (L 28) G_4 समुद्रकारै, M_1 °कांते — (L 29) T_1 खगैश्च, G_6 वटैश्च (for खगैश्च) $G_{5\ 6}$ संघुष्टां — (L 30) $G_{2\ 6}$ M सक्तां (for युक्ता) — (L 31) G_2 शोभितां (for सेवितां) G_6 शुद्धैर् (for शुभ्रैर्) — (L 32) T_1 G_{3-5} उप- (for इव) — (L 33) $G_{2\ 5\ 6}$ अंगानामिव M_2 भूषितां — (L 34) $G_{3\ 5\ 6}$ M सुपुष्पिते (for पत्रचिते) $G_{3.6}$ M_2 वृक्षै (for पर्णै) G_4 कचित्पर्णैश्च कल्हारै (for the prior half) — (L 35) G_3 कल्हारैः (for कह्लार-) T_1 $G_{4\ 5}$ पुष्पै (for फुल्लै) M_2 कल्हारकुमुदोत्फुल्लै — G_5 om lines 36–38 — (L 36) G_2 °लतोध्वस्तां. G_6 शोभितां (for भूषिताम्) — (L 37) $G_{4\ 6}$ M_2 तदा (for तथा) M_2 आहृताम् (for विहृताम्) G_6 विहृताप्सरसो गुणै — (L 38) T_1 G_3 M_1 मृष्ट(G_3 ऋपि)तीर्थां नदीं श्रेष्ठां (for the prior half) T_1 G_3 प्राणिनि° सेवितां शुभा — (L 39) $G_{3\ 5\ 6}$ अपरां Some MSS पुळिन° — (L 40) G_{3-4} M तथा (for [अ]ब्रवीत्) — (L 41) $G_{2\ 4\ 6}$ M_2 शुभा (for इह) — (L 42) G_4 तदा (for तु तां) — (L 43) M_2 reads line 56 for line 43, repeating the former in its proper place — (L 46) G_2 M_2 द्रमिडा, G_3 द्रामिळा, G_4 द्रविडा° (for द्रमिळा) — (L 48) T_1 $G_{3\ 5}$ M_1 श्रीमत (for प्रजन्त) G_2 त्रिदिवोपमा — (L 50) G_4 आश्चर्यभूता $G_{1\ 2\ 4\ 6}$ M_2 द्रमिडास्ते T_1 $G_{2\ 6}$ M_2 समागता°, G_4 मुदान्विता° (for समाहिता°) — (L 52) G_4 च संमिते, M_1 सुनमते° — (L 53) G_4 गीतिमंगळयुक्तैश्च, M_1 गीर्भिर्मंगळ्युकाभि- — (L 54) G_2 द्रमिडान्, G_6 द्रविडान् $G_{3\ 4}$ M मुदा (for तदा) — (L 55) $G_{2\ 4\ 6}$ M_2 महाबाहु°, G_3 °राजः — (L 56) Some MSS चोळं. G_5 विसृज्य (for विजित्य) $G_{1\ 2}$ M_2 द्रमिडेश्वर, G_4 द्रविडे°. — (L 58) T_1 $G_{4\ 6}$ दर्शनं, G_2 दर्शनात् T_1 नगान्, G_6 नरै (for नरा) $G_{4\ 6}$ परै, M_1 पुरे (for परे) — (L 59) G_4 गच्छतान् — (L 60) T_1 $G_{2\ 4}$ M_2 मृगसंघान्विलोकयन् — (L 61) G_4 वनगजान्; M_1 वनेचरान् $G_{3\ 4}$ transp -अन्यान् and व्याघ्रान् — (L 62) G_4 गृध्रकारण्डकुक्कुटान्, G_6 गृध्रराजस्य कु° — (L. 63) G_6 महीपति — (L. 64) G_4 प्रीतान् (for

भार्या रूपवती जिष्णोः पाण्ड्यस्य तनया शुभा ।
चित्राङ्गदेति विख्याता द्रमिला योषितां वरा ।
आगतं सहदेवं तु सा श्रुत्वान्तःपुरे पितुः ।
प्रेषयामास सप्रीत्या पूजां रत्नानि वै बहु ।
पाण्ड्योऽपि बहुरत्नानि दूतैः सार्धं मुमोच ह ।
मणिमुक्ताप्रवालांश्च शङ्खशुक्तियुतान्बहून् ।
तां दृष्ट्वा प्रीतिमान्पूजां पाण्ड्योऽथ मुदा नृप ।
भ्रातुः पुत्रे बहून्रत्नानददाद्बभ्रुवाहने ।
पाण्ड्यं द्रमिळराजानं श्वशुरं मलयध्वजम् ।
स दूतैस्तं वशे कृत्वा मणलूरेश्वरं तदा ।
ततो रत्नान्युपादाय द्रमिळराहृतो ययौ ।
अगस्त्यस्यालयं दिव्यं देवलोकसमं गिरिम् ।
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा मलयं भरतर्षभ ।
लङ्घयित्वा तु माद्रेयस्ताम्रपर्णीं नदीं शुभाम् ।
प्रसन्नसलिलां दिव्यां सुशीतां चन्दनोद्भवाम् ।
समुद्रतीरमासाद्य न्यविशत्पाण्डुनन्दनः ।

Colophon

वैशंपायनः ।

सहदेवस्ततो राजन्मन्त्रिभिः सार्धं भारत ।
संप्रधार्य महाबाहुः सचिवैर्बुद्धिमत्तरैः ।
अनुमान्य स तां राजन्सहदेवस्त्वरान्वितः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र भ्रातुः पुत्रं घटोत्कचम् ।
ततश्चिन्तितमात्रे तु राक्षसः प्रत्यदृश्यत ।
अतिदीर्घो महाकायः सर्वाभरणभूषितः ।
नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ।
विचित्रहारकेयूरः किङ्किणीमणिभूषितः ।
हेममाली महादंष्ट्रः किरीटी कुक्षिबन्धनः ।
ताम्रकेशो हरिश्मश्रुर्भीमाक्षः कनकाङ्गदः ।
रक्तचन्दनदिग्धाङ्गः सूक्ष्माम्बरधरो बली ।
जवेन स ययौ तत्र चालयन्निव मेदिनीम् ।
ततो दृष्ट्वा जना राजन्नायान्तं पर्वतोपमम् ।
भयाद्धि दुद्रुवुः सर्वे सिंहात्क्षुद्रमृगा यथा ।
आससाद च माद्रेयं पुलस्त्यं रावणो यथा ।
अभिवाद्य ततो राजन्सहदेवं घटोत्कचः ।
प्रह्वः कृताञ्जलिस्तस्थौ किं कार्यमिति चाब्रवीत् ।
तं मेरुशिखराकारमागतं पाण्डुनन्दनः ।
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ।
पूजयित्वा सहामात्यः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।

सहदेवः ।

गच्छ लङ्कां पुरीं वत्स करार्थं मम शासनात् ।
तत्र दृष्ट्वा महात्मानं राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
रत्नानि राजसूयार्थं विविधानि बहूनि च ।
उपादाय च सर्वाणि प्रत्यागच्छ महाबल ।

वैशंपायनः ।

पाण्डवेनैवमुक्तस्तु मुदा युक्तो घटोत्कचः ।
तथेत्युक्त्वा महाराज प्रतस्थे दक्षिणां दिशम् ।
ययौ प्रदक्षिणं कृत्वा सहदेवं घटोत्कचः ।
लङ्कामभिमुखो राजन्समुद्रमवलोकयत् ।

°नान्) — (L 65) G2 transp तस्याश्च and संप्रीत्या G4 दिव्याङ्गी (for तस्यापि) — (L 66) G4 ज्येष्ठा (for जिष्णोः) — (L 67) G2 द्राविडी, G4 द्रविडा, G6 M2 द्रमिडी, M1 द्रमिळी — (L 68) G4 शुश्राव (for सा श्रुत्वा) — (L 69) T1 G4 पूजां रत्ना(G4 °नि)श्च, G2 6 M2 पूजार्थं च, G3 5 M1 पूजां (G3 °जा-) रत्नांश्च G3.4 M1 बहून् — (L 71) T1 G2-6 मणिमुक्ता(T1 °मुक्ता, G2 °रत्न)प्रवालानां, M2 °प्रवालानि M2 सहदेवाय कीर्तिमान् (for the post half). — (L 72) G2 3 5 6 M1 तान् (for तां) G2 प्रीतिमा; G4 प्रतिमा, G6 प्रतिमा- (for प्रीतिमान्) G2 मुदान्वित, G4 मुदा युत, G5 मुदा नृप — (L 73) T1 G3 5 भ्रातुपुत्रे G4 दत्वा (for रत्नान्) G2 6 M दत्वा वै, G4 अनर्घ्यान् (for अददाद्) — (L 74) G1-3 M2 द्रमिड°, G4 द्रविड° (for द्रमिड°) — (L 76) G1 2 M2 द्रमिडैर्, G4 द्रविडैर्, G6 द्रामिडैर् (for द्रमिडैर्) — (L 77) G6 रम्यं (for दिव्यं) — (L 79) T1 G3 5 स लंघयित्वा माद्रेयस् — (L 80) G2 4 6 M2 सुशीतां च मनोरमां (M2 °हरां) — Colophon Adhy no T1 G2 4-6 34, G3 35, M2 33 — (L 82) G6 om the ref. G2 राजा (for राजन्) — (L 83) G2 बुद्धिसत्तमैः — (L 84) G2 अनुमान्य, M1 °नीय (for °मान्य) T1 G2 M1 तान् (for तां) G4 अनुमानाय्य ताश्राजन्, G6 M2 स निवार्य तदा राजा — (L 86) T1 G3 6 तस्मिन् (for तत) — (L 87) G2 4 6 महाबाहु° (for °काय) — G4 6 om. lines 88-89 — (L 89) T1 G3 5 किंकिणीहेमभू°. — (L 90) T1 कुक्षिवर्धन , G4 मृष्टकुंडल (for कुक्षिबन्धन) — (L 91) G4 नीमाभ°; G6 M2 भीमाग G2 6 M2 कटकाङ्गद° — (L 93) G2 4.6 M2 बलेन (for जवेन) — (L 94) T1 मनो राजन्, G4 महाराज (for जना राजन्) — (L 95) T1 G3 5 M1 वि , G6 ते (for हि) M1 वने मृगगणे सह (for the post half). — T1 G2-4.6 transp lines 99 and 100 — (L 99) G6 स (for तं) — (L 100) M सं- (for तं) G5 मूर्ध्नि चाघ्राय T1 G2 4 6 M2 पांडव (for चासकृत्) — (L 101) G4 सहामात्यं G2 4 वानम् (for वाक्यम्) — (L 102) G2 4 M om the ref. G3-6 M1 लंका- (for लङ्कां) G3 M1 कार्यार्थं (for करार्थं) — (L 106) G4 °मुक्तोथ (for °मुक्तस्तु) T1 om. lines 106-107 — After the prior half of line 108, T1 ins.

विभीषणदिदृक्षया ।
ययावाकाशमाविश्य

कूर्मग्राहझषाकीर्णं मीनैर्नक्रैस्तथाकुलम् ।
शुक्तिव्रातैः समाकीर्णं शङ्खानां निचयाकुलम् ।
स दृष्ट्वा रामसेतुं च चिन्तयन्रामविक्रमम् ।
प्रणम्य तमतिक्रम्य याम्यां वेलामलोकयत् ।
गत्वा पारं समुद्रस्य दक्षिणं स घटोत्कचः ।
ददर्श लङ्कां राजेन्द्र नाकपृष्ठोपमां शुभाम् ।
प्राकारेणावृतां रम्यां शुभद्वारैश्च शोभिताम् ।
प्रासादैर्बहुसाहस्रैः श्वेतरक्तैश्च संकुलाम् ।
तापनीयगवाक्षेण मुक्ताजालान्तराणि च ।
हैमराजतजालैश्च दान्तजालैश्च शोभिताम् ।
हर्म्यगोपुरसंबाधां रुक्मतोरणसंकुलाम् ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादामुद्यानवनशोभिताम् ।
सर्वकालफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ।
पुष्पगन्धैश्च संकीर्णां रमणीयमहापथाम् ।
नानारत्नैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ।
विवेश स पुरीं लङ्कां राक्षसैश्च निषेविताम् ।
ददर्श राक्षसव्रातान्शूलप्रासधरान्बहून् ।
नानावेषधरान्दक्षान्नारीश्च प्रियदर्शनाः ।
दिव्यमाल्याम्बरधरा दिव्यभूषणभूषिताः ।
मदरक्तान्तनयना पीनश्रोणिपयोधराः ।
भैमसेनिं ततो दृष्ट्वा हृष्टास्ते विस्मयं गताः ।
आससाद गृहं राज्ञ इन्द्रस्य सदनोपमम् ।
स द्वारपालमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ।

घटोत्कचः ।

कुरूणामृषभो राजा पाण्डुर्नाम महाबलः ।
कनीयांस्तस्य दायादः सहदेव इति श्रुतः ।
कृष्णमित्रस्य तु गुरो राजसूयार्थमुद्यतः ।
तेनाहं प्रेषितो दूतः करार्थं कौरवस्य च ।
द्रष्टुमिच्छामि राजेन्द्रं त्वं क्षिप्रं मा निवेदय ।

वैशंपायनः ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्वारपालो महीपते ।
तथेत्युक्त्वा विवेशाथ भवनं स निवेदकः ।
साञ्जलिः स समाचष्ट सर्वां दूतगिरं तदा ।
द्वारपालवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
उवाच वाक्यं धर्मात्मा समीपं मे प्रवेश्यताम् ।
एवमुक्तस्तु राजेन्द्र धर्मज्ञेन महात्मना ।
अथ निष्क्रम्य संभ्रान्तो द्वाःस्थो हैडिम्बमब्रवीत् ।
एहि दूत नृपं द्रष्टुं क्षिप्रं प्रविश च स्वयम् ।
द्वारपालवचः श्रुत्वा प्रविवेश घटोत्कचः ।
स प्रविश्य ददर्शाथ राक्षसेन्द्रस्य मन्दिरम् ।
ततः कैलाससंकाशं तप्तकाञ्चनतोरणम् ।
प्राकारेण परिक्षिप्तं गोपुरैश्चापि शोभितम् ।
हर्म्यप्रासादसंबाधं नानारत्नसमन्वितम् ।
काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैरपि ।
वज्रवैडूर्यगर्भैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोहरैः ।
नानाध्वजपताकाभिर्युक्तं मणिविचित्रितम् ।

— (L 109) $G_{2, 4, 6}$ M समुद्रं स व्यलोकयत् ($G_{2, 4}$ °यन्) — (L 110) G_6 कूर्मग्रह° G_5 नक्रैर्मीनैस् (by transp), M_2 मीननक्रैस् G_2 तदाकुलं, M_1 समाकुलं — (L 111) $G_{2, 4}$ शुक्तिजालैस्, G_6 M_2 शुक्तिम(M_2 °मा)त-, M_1 शुक्तिमातैः T_1 G_3 तदाकीर्णं, G_{3-5} तथाकीर्णं $G_{2, 4}$ निलयाकुलं — G_3 has a lacuna for the portion from the post half of line 114 to राजेंद्र in line 115. — (L 114) $G_{2, 4}$ दक्षिणां — G_5 om lines 117–119, G_6 om lines 117–122 — (L. 118) $G_{2, 4}$ तपनीयगवाक्षैश्च, G_3 M_2 तापनीयगवाक्षाणि M_1 °जालान्तरेण च — (L 119) T_1 हेमराजतजालानि, G_{2-4} है(G_4 हे)मराजतजालैश्च, M_2 हैमराजतवेश्मानि T_1 दंत°, M_1 जांन° (for दान्त°) M_2 दांतजालांतराणि च — (L 121) T_1 दीर्घ° (for दिव्य°) $G_{2, 4}$ दिव्यायुधाभिनिर्हितां समंतादव- शोभितां — After line 121, T_1 G_3 read line 128, *repeating* it in its proper place — (L. 122) T_1 $G_{3, 5}$ सर्वकाम° G_3 वृक्षा (for वृक्षैः) — (L 123) T_1 संकीर्णं — (L 128) $G_{2, 5}$ दिव्याभरणभूषिता (for the post half). — (L 130) In G_6, the portion from ततो दृष्ट्वा in line 130 up to प्रीतिमानभवद् in line 266, is lost on a missing fol T_1 $G_{3, 5}$ तदा (for ततो)

— (L 131) G_2 गृहं राजन्, G_4 महाराजन् (for गृहं राज्ञ) — (L 133) T_1 G_5 पांडुसूनुर्, $G_{2, 4}$ धर्मराजो (for पाण्डुर्नाम) — (L 134) $G_{2, 4}$ अस्य (for तस्य) G_3 श्रुतिः — $G_{3, 5}$ M_1 om line 135 — (L 137) G_3 दैत्येंद्र, M_1 रक्षेंद्र T_1 $G_{3, 5}$ त, M_1 तु (for मां) M_1 निवेद्यतां (for निवेदय) — (L. 138) T_1 महीमत , G_4 M महीपते — (L 139) M_1 सदनं (for भवनं) T_1 $G_{3, 5}$ सन्निवेदकः, G_2 स निवेदक — (L 140) $G_{2, 4}$ M प्रांजलिः $G_{2, 4}$ M सर्वमाचष्ट (G_2 °ष्टे) $G_{2, 4}$ सर्वं, M_1 स तु (for सर्वां) M_1 °वचस् (for °गिरं) — $G_{2, 4}$ om lines 141–144. — (L 143) M राज्ञा स (for राजेन्द्र) — (L 145) $G_{2, 4}$ प्रविशतां, M_1 प्रविशतु (for °श च) — (L 147) T_1 $G_{2, 4}$ संप्रविश्य — (L. 149) G_2 चोप , G_4 चाभि , G_5 चाति (for चापि) — After line 149, G_3 ins

दृष्ट्वा च तत्र सर्वान्वै हैडिम्बः स मनोरमम् ।

— (L 150) G_3 °विभूषित (also °समन्वित as above) — (L 151) G_6 तपनीयैश्च G_2 कांचनीयैस्तापनीयैश्च (hypermetric!), G_4 कांचनीयैस्तापनीयैः — (L 152) M_2 °जुष्टैश्च (for °गर्भैश्च) G_2 दृष्टिमनोरमैः , M_2 च सुमनोहरैः — (L 153) T_1 G_5 सुवर्णाभिश्च चित्रितं, G_3 M_1 सौ(M_1 सु)वर्णाभि

चित्रमाल्यावृतं रम्यं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ।
तान्दृष्ट्वा तत्र सर्वान्स भैमसेनिर्मनोरमान् ।
प्रविशन्नेव हैडिम्बः शुश्राव मुरवस्वनम् ।
तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समतालमिताक्षरम् ।
दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं वादित्रशतसंकुलम् ।
स श्रुत्वा मधुरं शब्दं प्रीतिमानभवत्तदा ।
ततो विगाह्य हैडिम्बो बहुकक्ष्यां मनोरमाम् ।
स ददर्श महात्मानं द्वाःस्थेन सह भारत ।
तं विभीषणमासीनं काञ्चने परमासने ।
दिव्ये भास्करसंकाशे मुक्तामणिविभूषिते ।
दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपधरं विभुम् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धोक्षितं शुभम् ।
विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।
उपोपविष्टं सचिवैर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
यक्षैर्महारथैर्दिव्यैर्नारीभिः प्रियदर्शनैः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिः पूज्यमानं यथाविधि ।
चामरे व्यजने चाग्र्ये हेमदण्डे महाधने ।
गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ।
अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टं कुबेरवरुणोपमम् ।
धर्मे चैव स्थितं नित्यमद्भुतं राक्षसेश्वरम् ।
दृष्ट्वा घटोत्कचो राजन्ववन्दे तं कृताञ्जलिः ।
प्रद्युम्नस्पर्धी महावीर्यं शक्रं चित्ररथो यथा ।
तं दूतमागतं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ।
पूजयित्वा यथान्यायं सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ।

विभीषण: ।

कस्य वशे नु संजातः करमिच्छन्महीपतिः ।
तस्यानुजान्समग्रांश्च पुरं देशं च तस्य वै ।
त्वां च कार्यं च तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विस्तरेण मम ब्रूहि सर्वानेवान्पृथक्पृथक् ।

Colophon

वैशंपायन: ।

एवमुक्तस्तु हैडिम्बः पौलस्त्येन महात्मना ।
कृताञ्जलिरथोवाच सान्त्वयन्राक्षसाधिपम् ।

घटोत्कच: ।

सोमस्य वंशे राजासीत्पाण्डुर्नाम महाबलः ।
पाण्डोः पुत्राश्च पञ्चासञ्शक्रतुल्यपराक्रमाः ।
तेषां ज्येष्ठस्तु नाम्नाभूद्धर्मपुत्र इति श्रुतः ।
अजातशत्रुर्धर्मात्मा धर्मो विग्रहवानिव ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्राप्य राज्यमकारयत् ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे नगरे नागसाह्वये ।
तद्दत्त्वा धृतराष्ट्राय शक्रप्रस्थं ययौ ततः ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शक्रप्रस्थे प्रमोदते ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये तावुभौ नगरोत्तमौ ।
नित्यं धर्मे स्थितो राजा शक्रप्रस्थे प्रशासति ।
तस्यानुजो महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
महातेजा महावीर्यः सिंहतुल्यः स पाण्डवः ।
दशनागसहस्राणां बले तुल्यः स पाण्डवः ।
तस्यानुजोऽर्जुनो नाम महावीर्यपराक्रमः ।

विनिविश्य — (L 155) T1 G3 तां, G2 तद्, G4 त (for तान्) G3.4 M2 सर्वं न (for सर्वान्स) G3 मनोरम, M2 °हर (for °रमान्) — (L. 156) G4 मधुरस्वन — (L 157) T1 G2-4 M1 समताल° G2 °मिताक्षरं (for °मिताक्षरम्) — (L 158) G3.4 M °स्वन(M1 °महि)न शुभ (for °शतसंकुलम्) — (L 159) G4 स श्रोत्रमधुरं श्रुत्वा — (L 160) G2 [ऽ]वगाह्य, G4 विगाह्य (for विगाह्य) T1 G2.3.5 M1 बहुकक्ष्या (G3 °क्ष्य-) मनोरमा — (L 161) G5 भरतर्षभ (for सह भारत) — (L 163) G2.4 दिवि (for दिव्ये) — (L 164) T1 G2.5 दिव्यगंधोक्षितं शुभं (=post half of line 165) — (L 165) T1 G3.5 दिव्यरत्नविभूषित, G4 दिव्यगंधाक्षतं शुभं — (L 168) G2.4 M महात्मभिर् (for महारथैर्) M2 नारीभिर्दिव्यरूपाभिः (for the post half). — (L 169) G2 M2 गीतैर्, G4 गीत- (for गीर्भिर्) G2 M2 °युक्तैश्च (for °युक्ताभिः) — (L 170) T1 G2.4.5 M1 चामर (for चामरे) — (L. 171) G2 वीज्यमान (for धूयमाने) — (L 173) G2.4 M1 [आ]स्थित (for स्थित) — After line 173, G4 ins

राममिक्ष्वाकुनाथं न सरन्त मनसा सदा ।

— (L 174) G2.4 विनयेन (for ववन्दे तं) — (L 178) M1 om the ref T1 तु, G2-4 M1 च, M2 स (for नु) — Colophon Adhy. no T1 G2.4.5 M 35, G3 36 — (L 183) M2 समर्थमिदमुत्तर (for the post. half) — (L. 184) M2 सोमवंशोद्भवो राजा (for the prior half) G4 महीपति (for महाबल°) — (L 185) G2.4 तु पुत्रा, M2 च पुत्रा (by transp) — (L 186) G2.4 धर्मात्मा, M नाम्ना वै (M2 तु) (for नाम्नाभूद्) — G3 om (hapl) the post. half of line 186 and the prior half of line 187 — (L 188) T1 महाबल°, G3.5 M1 अपालयत् (for अकारयत्) — (L. 189) T1 G2.4 गगायां — (L 190) G2 शक्रप्रस्थे G2.3 तदा (for ततः) — (L 191) G2.4 सहितो राजा (for सह राजेन्द्र) T1 om (hapl) from प्रमोदते in line 191 to शक्रप्रस्थे in line 193 — (L 192) M2 ते उभे नगरोत्तमे — (L 193) T1 प्रशसति, M2 प्रशास्ति न (for प्रशासति) — T1 om (hapl) lines 194-196 — (L. 194) G2.4 M2 इति श्रुत (for महाबल°) — M2 om. lines 195-198 — (L 195) G2.4 °बाहु (for °वीर्य) G2.4 M1 शक्र(M1 सिंह)तुल्यपराक्रम° (for the post half) — G3 om line 196 — (L 197) G4 राजा (for नाम) — (L 201) T1 G3.5 भास्करप्रभ

सुकुमारो महासत्वो लोके वीर्येण विश्रुत॰ ।
कार्तवीर्यसमो वीर्ये सागरप्रतिमो बले ।
जामदग्न्यसमो शस्त्रे सख्ये रामसमोऽर्जुन ।
रूपे शक्रसम पार्थस्तेजसा भास्करोपम॰ ।
देवदानवगन्धर्वै पिशाचोरगराक्षसै ।
मानुषैश्च समस्तैश्च अजेय फल्गुनो रणे ।
तेन तत्खाण्डव दाव तर्पित जातवेदसे ।
तरसा तर्पयित्वा त शक्र देवगणै सह ।
लब्धान्यस्त्राणि दिव्यानि तर्पयित्वा हुताशनम् ।
तेन लब्धा महाराज दुर्लभा दैवतैरपि ।
वासुदेवस्य भगिनी सुभद्रा नाम विश्रुता ।
अर्जुनस्यानुजो राजन्नकुलश्चेति विश्रुत ।
दर्शनीयतमो लोके मूर्तिमानिव मन्मथ ।
तस्यानुजो महातेजा सहदेव इति श्रुत ।
तेनाह प्रेषितो राजन्सहदेवेन मारिष ।
अह घटोत्कचो नाम भीमसेनसुतो बली ।
मम माता महाभागा हिडिम्बा नाम राक्षसी ।
पार्थानामुपकारार्थं चरामि पृथिवीमिमाम् ।
आसीत्पृथिव्या सर्वस्या महीपालो युधिष्ठिर ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाहर्तुमुपचक्रमे ।
सदिदेश च स भ्रातृन्करार्थं सर्वतोदिशम् ।
उदीचीमर्जुनस्तूर्णं करार्थं समुपाययौ ।
गत्वा शतसहस्राणि योजनानि महाबल ।
जित्वा सर्वान्नृपान्युद्धे हत्वा च तरसा वशी ।
स्वर्गद्वारमुपागम्य रत्नान्यादाय वै भृशम् ।
अश्वांश्च विविधान्दिव्यान्सर्वानादाय फल्गुन ।
धन बहुविधं राजन्धर्मपुत्राय वै ददौ ।
भीमसेनो हि राजेन्द्र जित्वा प्राचीं दिश बलात् ।
वशे कृत्वा महीपालान्पाण्डवाय धन ददौ ।
दिशं प्रतीचीं नकुलः करार्थं प्रययौ तथा ।
सहदेवो दिश याम्या जित्वा सर्वान्महीक्षितः ।
मा सन्दिदेश राजेन्द्र करार्थमिह सत्कृत॰ ।
पार्थानां चरित तुभ्य सक्षेपात्समुदाहृतम् ।
तमवेक्ष्य महाराज धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
पावक राजसूय च भगवन्त हरि प्रभुम् ।
एतानवेक्ष्य धर्मज्ञ कर त्व दातुमर्हसि ।

Colophon

वैशम्पायन ।

तेन सन्दापित श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषण ।
प्रीतिमानभवद्राजन्धर्मात्मा सचिवै सह ।
स चास्य प्रतिजग्राह शासन प्रीतिपूर्वकम् ।
तच्च कालकृत धीमानित्यमन्यत स प्रभु ।
ततो ददौ विचित्राणि कम्बलानि कुथानि च ।
दान्तकाञ्चनपर्यङ्कान्मणिहेमविचित्रितान् ।
भूषणानि विचित्राणि महार्हाणि बहूनि च ।
प्रवालानि च शुभ्राणि मणींश्च विविधान्बहून् ।
काञ्चनानि च भाण्डानि कलशानि घटानि च ।
राजतानि च भाण्डानि चित्राणि च बहूनि च ।
शस्त्राणि रुक्मचित्राणि मणिमुक्तैर्विचित्रितान् ।
यज्ञस्य तोरणे युक्तान्ददौ तालांश्चतुर्दश ।
रुक्मपङ्कजपुष्पाणि शिबिका मणिभूषिता ।
मुकुटानि महार्हाणि हेमवर्णांश्च कुण्डलान् ।

— (L 203) G_{3-4} M_1 मनुष्यैश्च M_2 समस्तैस्तु — (L 204) T_1 दास्तं, G_{3-4} दाहं (for दावं) T_1 G_5 ईप्सित (for तर्पितं) — (L. 205) T_1 तजयित्वा — After line 208, G_4 ins

अर्जुनो जयता श्रेष्ठो भार्यार्थे प्रतिगृह्य ताम् ।

— (L 209) T_1 G_{3-5} नकुलेति च, G_2 नकुलो नाम — (L 212) G_4 दूत (for राजन्) — (L 214) G_{2-5} महाभाग T_1 भीमाना, G_2 हिर्डिबी (for हिडिम्बा) — (L 215) G_2 अहं (for इमाम्) — (L 216) G_{3-5} अस्या (for आसीत्) G_{2-4} पृथिव्यां T_1 G_{2-4} सर्वस्यां — (L 220) T_1 G_{3-5} योजनानां — (L. 221) G_3 बली (for वशी) — (L 224) G_2 तदा (for ददौ) — (L 225) T_1 G_{4-5} M_1 रक्षेंद्र, G_3 दैत्येंद्रं (for राजेन्द्र) G_3 बली (for बलात्) — (L 228) G_4 महीपतीन् (for °क्षित॰) — (L 229) T_1 G_{2-3} M_1 रक्षेंद्र (for राजेन्द्र) T_1 G_{3-5} अभि- (for इह) M_1 सत्कृतं — (L 230) G_4 पांड्याचरित — (L 231) G_{2-5} M_1 त्वम् (for तम्) G_4 महाराज, M_1 महाभाग — (L 233) T_1 G_2 त्वं करं (by transp). G_4 M_2 करं दातुमिहार्हसि — Colophon Adhy no T_1 G_{2-4-5} M 36, G_3 37 — (L 236) M_2 शासनं प्रतिजग्राह धर्मात्मा राक्षसै सह — (L 237) T_1 M_2 कृष्ण॰ (for काल॰) — (L 238) T_1 G_{2-4} M_1 कंबळानि — (L 239) T_1 G_{2-5} M_1 दांतकानपि (G_2 °कांश्चापि, G_4 °राजत) पर्यंकान् — (L 240) T_1 G_{2-4} M_1 च शुभ्राणि, M_2 महार्हाणि (for विचित्राणि) M_2 प्रवालानि मणींश्च स (for the post half) — (L 241) Om. in M_2 T_1 G_{2-4} M_1 प्रवाळानि G_{3-4} मुक्तानि (for शुभ्राणि) — G_2 om lines 242-243 — (L 242) M_1 घटांस्तथा (for घटानि च) — (L 243) Om in M_2 G_3 reads from the post half of line 243 to the prior half of line 247, after the prior half of line 251 G_{2-4} M_1 विचित्राणि (for चित्राणि च) — (L 244) G_2 वस्त्राणि (for शस्त्राणि) G_2 मणिमुक्ता- (for °मुक्तैर्) — (L 245) G_{3-4} तोरणान् — (L 246) G_3 रक्त॰ (for रुक्म॰) — (L 247) T_1 G_{2-5} M_1 मकुटानि T_1 हेमवर्णांश्च, G_3 M_1

हेमपुष्पाणि विविधान्रुक्ममर्माल्यानि चापरान् ।
शङ्खांश्च चन्द्रसंकाशान्शतावर्तान्विचित्रिणः ।
चन्दनानि च मुख्यानि रत्नमरत्नान्यनेकशः ।
वासांसि च महार्हाणि कम्बलानि बहून्यपि ।
अन्याश्च विविधान्राजन्रत्नानि च बहूनि च ।
स ददौ सहदेवाय तदा राजा विभीषण ।
विभीषण च राजानमभिवाद्य कृताञ्जलि ।
प्रदक्षिण परीत्यैव निर्जगाम घटोत्कच ।
तानि सर्वाणि रत्नानि अष्टाशीतिर्निशाचरा ।
आजह्रु समुदा राजन्हैडिम्बेन तदा सह ।
रत्नान्यादाय सर्वाणि प्रतस्थे स घटोत्कच ।
ततो रत्नान्युपादाय हैडिम्बो राक्षसै सह ।
जगाम तूर्णं लङ्काया सहदेवपद प्रति ।
आसेदु पाण्डव सर्वे लङ्घयित्वा महोदधिम् ।
सहदेवो ददर्शाथ रत्नाहारान्निशाचरान् ।
आगतान्भीमसकाशान्हैडिम्ब च तथा नृप ।
द्रमिला नैर्ऋतान्दृष्ट्वा दुद्रुवुस्ते भयार्दिता ।
भैमसेनिस्ततो गत्वा माद्रेय प्राञ्जलि स्थित ।
प्रीतिमानभवद्दृष्ट्वा रत्नौघ त च पाण्डव ।
विसृज्य द्रमिलान्सर्वान्गमनायोपचक्रमे ।

16

After the ref of 2 30 1, T1 G3-5 M1 ins

एव निर्जित्य पृथिवीं भ्रातर कुरुनन्दन ।
वर्तमाना स्वधर्मेण शशासु पृथिवीमिमाम् ।
चतुर्भिर्भीमसेनाद्यैर्भ्रातृभि सहितो नृप ।
अनुगृह्य प्रजा सर्वाः सर्ववर्णानगोपयत् ।
अविरोधेन सर्वेषा हितं चक्रे युधिष्ठिर ।
क्रीयता दीयतां सर्व मुक्त्वा कोप बल विना ।
साधुधर्मेति पार्थस्य नान्यच्छ्रूयत भाषितम् ।
एव वृत्ते जगत्तस्मिन्पितरीवान्वरज्यत ।
न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ।

17

After 2 30 25, D1 2 ins.

आगतान्पृथिवीपालान्सप्रेक्ष्याह युधिष्ठिर ।
कृष्ण कमलपत्राक्ष सर्वत कार्यसाधकम् ।
पादावनेजन देय राजसूये महाक्रतौ ।
न तादृग्दृश्यते मह्य न च भूपं समाहृतम् ।
कुतो लभ्य महाबाहो एतस्य च धनागमम् ।
कृष्ण उवाच ।
मा विषीदस्व राजेन्द्र धनस्यार्थे कथचन ।
हैडिम्ब प्रेषयिष्यामि विभीषणमरिंदमम् ।
आनेतु रक्षसा नाथ धनौघपरिपूर्तये ।
तत आहूय हैडिम्ब बहुमानपुर सरम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा पूजयन्निव माधव ।
गच्छ हैडिम्ब भद्र ते लङ्काया रक्षसा पतिम् ।
निवेदयस्व मद्वाचा यदुक्त राक्षसं प्रति ।
तत्स्मृत्वा त्व समागच्छ प्रसाद मम च स्मर ।
ततो भीमसुत कृत्वा प्रणाम कृष्णपादयो ।
जगाम त्वरितो लोकान्द्रष्टु पौलस्त्यमक्षमा ।
तत सागरमासाद्य बद्ध रामेण पादपम् ।

हेमवमाणि, G1 °वर्णानि (for °वर्णांश्च) M2 रत्नगर्भांश्च कंकणान् (for the post half) — (L 248) T1 G5 विविधा, G2 3 चित्राणि, M2 सर्वाणि (for विविधान्) — (L 249) T1 G3 M1 विचित्रितान् (for °त्रिण) G2 4 M2 शतावर्तविचित्रितान् — (L 250) G2 4 M1 तरत्ना°, G3 तथा रत्ना°. M2 वासांसि विविधानि च (for the post half) — (L 251) For sequence in G3, of v l line 243 — (L 252) G4 रत्नानि विविधानि च (for the post half) — (L 253) G2 विशा पति (for विभीषण) — The sequence of the lines 254-258 is as follows T1 G3 254, 257, 258, 256, 257 (repeated in T1), 255, G4 M1 256-258, 254, 255, M2 256, 258, 254, 255 — (L 254) Om in G2 — (L 255) G5 प्रतीत्यैव (for परी°) — G2 om. 256-258 — (L 256) T1 G3 5 अष्टाशीति-, M2 आजह्रुस्ते — (L 257) G4 सहसा (for समुदा) M2 अष्टाशीतिसहस्राणि ममदा रक्तलोचना — (L 261) G2 4 पाण्डवर — (L 262) G3-5 M1 रत्नभारान् (for रत्नाहारान्) — (L 264) T1 G2 3 5 द्रमिडा (for द्रमिला) — (L 265) T1 भूत्वा (for गत्वा) — (L 266) T1 तच्, G2 तु (for त) — After line 266, M2 ins

तं परिष्वज्य पाणिभ्या दृष्ट्वा तान्प्रीतिमानभूत् ।

— (L 267) G2 3 द्रमिटान् (for द्रमिलान्)

16

— (L 1) G3 विजित्य (for निर्जित्य) T1 M1 भ्रातृभि (for भ्रातर) T1 M1 कुलनदन , G4 कुलनदन — (L 2) M1 वर्तमान T1 M1 शशास (for शशासु) — (L 3) T1 सहितोनघ , M1 °तोनघ (for °तो नृप) — (L 4) T1 धर्मेणैवान्वपालयत्, M1 सर्वतस्ता अगोपयत् — (L 5) T1 रक्षा (for हितं) — (L 6) G3 क्रियता, G4 प्रीयतां (for क्रीयता) M1 देयं (for सर्वं) — (L 7) G3 सत्य (for साधु-)

17

(L 12) D2 रामचन्मति (for राक्षसं प्रति) — (L 14)

तत्र रामेश्वरं देवं संपूज्य विधिवत्तदा ।
हैडिम्बस्त्वरितो लोकान्प्रविवेश नृपाज्ञया ।
स गतो वायुवेगेन लङ्कां द्वारमुपास्थित. ।
स पृष्टो द्वारपालैस्तु कस्त्वं पण्डाकृतिः कुत' ।
द्वा स्थान्काश्चित्समुत्क्षिप्य कर्णाभ्यां प्राहसत्तदा ।
दुर्दृशा राक्षसास्तत्र जायन्ते कुरुजाङ्गले ।
भैमसेनिस्तदोवाच द्वारस्थान्क्रोधसयुतः ।
कृष्णाज्ञयागतं मां च निवेदयत राक्षसाः ।
विभीषणाय वै शीघ्रं कार्यार्थं राक्षसोत्तमाः ।
तद्वचमाकर्ण्य च ते पौलस्त्याय न्यवेदयन् ।
आहूय तमुवाचेद किं कार्यं तन्निशामय ।
स सर्वं कथयामास कृष्णप्रोक्त तदाग्रत ।
विभीषणश्च धर्मात्मा कृष्णाज्ञां शिरसा दधत् ।
सस्मृत्य रामवचन कृष्णाज्ञां पालयत्तदा ।
मन्दोदर्यै निवेद्याथ कृष्णरामप्रसादजम् ।
कृष्णं द्रष्टु गमिष्यामि आज्ञापय नृपात्मजे ।
जगत्सार रत्नजात दशग्रीवेन रक्षितम् ।
आनीत विबुधादींश्च जित्वा तच्च समृद्धिमत् ।
प्रेषयिष्यामि तत्सर्वं कृष्णप्रीत्यै नृपात्मजे ।
पश्यतोभयत पादौ रत्नजै पूरितैर्धनै ।
इन्द्रप्रस्थ गत उत कृष्णश्चासौ महायशा ।
राक्षसा यादवेन्द्र त द्रष्टु गच्छाम माचिरम् ।
वैशपायन उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य विस्मिता वाक्यमब्रवीत् ।
मानुषेभ्य कथ राजन्कर दत्से वदस्व मे ।
विभीषण उवाच ।
शुभे कारणतो दद्मि न बिभेमि कुतोऽस्म्यहम् ।
पुरा रामेण कथित ममाग्रे मयनन्दिनि ।
जन्म मे यादवे वंशे द्वापरे समुपस्थिते ।
साहाय्य पाण्डवस्यार्थे करिष्यामि तदा व्रज ।
इन्द्रप्रस्थे महाबाहो दर्शन ते करोम्यहम् ।
वैशपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा स ययौ तत्र यत्र कृष्ण सुरारिहा ।
सपूज्य कृष्ण सद्युद्ध पौलस्त्य परमो महान् ।
संपूज्य राक्षसं विष्णुरित्युवाच विभीषणम् ।
स्वागत ते महाबाहो कुशल ते च सर्वदा ।
विभीषण उवाच ।
तव दर्शनतो विष्णो अशुभ नास्ति मे क्वचित् ।
अद्य मे स्वागत जन्म जीवित च सुजीवितम् ।
इद स्वर्णं मयानीतं कोटिशो यदुनन्दन ।
यज्ञार्थं धर्मराजस्य तवाज्ञा वचसा दधृक् ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य तत स्फुरितलोचन ।
गन्तुमाज्ञां ददौ लङ्कां पौलस्त्याय महात्मने ।
व्रज लङ्का महावीर तुल्य बलिरिहासुर ।
इति श्रुत्वा ततो लङ्कामगमद्रावणानुज ।
पूज्यमानो महावीरै राक्षसो भरतर्षभ ।
Colophon

18

After the addl colophon following 2. 33 21, S ins

वैशपायन ।
तत समुदिता मुख्यैर्गुणैर्गुणवता वरा ।
बहवो भावितात्मान पृथक्पृथगरिंदमा ।
आत्मकृत्यमिति ज्ञात्वा पाञ्चालास्तत्र सर्वश ।
समीयुर्वृष्णयश्चैव तदानीकाग्रहारिण ।
सदारा सजनामात्या वहन्तो रत्नसंचयान् ।
विकृष्टत्वाच्च देशस्य गुरुभारतया च ते ।
ययु प्रमुदिता पश्चाद्राजभिर्न सम ययु ।
बलदेव समुदित परिगृह्य समन्तत ।
राज्ञा चक्रायुध शौरिरमित्रगणमर्दन ।
बलाधिकारे निक्षिप्त समान्यानकदुन्दुभिम् ।
सप्रायाद्यादवश्रेष्ठो यजमाने युधिष्ठिरे ।
उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधव ।
धनौघं पुरत कृत्वा खाण्डवप्रस्थमाययौ ।
तत्र यज्ञागतान्सर्वांश्चैवक्रपुरोगमान् ।
भूमिपालगणान्सर्वान्सप्रभानिव तोयदान् ।
मेघकायाश्च श्वसतो यूथपानिव यूथप ।
बलिन. सिंहसकाशान्महीमावृत्य तिष्ठत ।

Before line 14, D2 ins वैशं° उ° — (L 35) D2 मयात्मजे (for नृपा°) — (L 40) D2 दत्सि — (L. 53) D2 शिरसावहत् (for वचसां दधृक्)

18

(L 2) G3.5 अरिंदम — (L 4) G6 समेयुर् G2 तदनीकाग्रहारिण , G4 तदानीं काम° — (L. 5) G2 सज्जनामात्या, G4 सखिका° — (L 6) T1 विकृष्टात्वात्तु (sic), M1 प्रकृष्टत्वाच्च G4 नरेशस्य, G6 च देवस्य (for च देशस्य) G2 गुरुभारतयैव ते, G6 गुरुत्वात्त्वरयैव ते — After line 6, G2.6 read lines 24–31 — (L 8) T1 बलिशेषं — (L 9) T1 राजश्चक्रायुध , G2.4.6 ऋजुचक्रायुधं (G4 °ध°), G3 ऋजु शक्रायुध°, M1 ऋजु चक्रा°. G2.6 शौरिममित्रगणमर्दन — (L. 10) T1 G2.6 निक्षिप्य — (L 12) T1 M1 धर्मराजस्य — (L 13) G6 सेनौघ (for धनौघ) — (L. 14) T1 G2–4.6 M1 यज्ञगतान् T1 पश्यन्, M1 वीक्षन् (for सर्वान्) G2–4.6 °चक्र° (for °वक्र°) — (L 16) G3 निवसतो G3 यूथपा°, G4 °प, G6 °पान् (for °प°) — (L 17) G3.6 °संकाशा (for

ततो जनौघसंबाधं राजसागरमक्षय्यम् ।
नादयन्रथघोषेणाभ्युपायान्मधुसूदन. ।
असूर्यमिव सूर्येण निवातमिव वायुना ।
कृष्णेन समुपेतेन जहर्षे भारत पुरम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियाणां हि पूजार्थं सर्वधर्मवित् ।
सहदेवो विशेषज्ञो माद्रीपुत्र कृतोऽभवत् ।
प्रभवन्त तु भूतानां भास्वन्तमिव तेजसा ।
प्रविशन्तं यज्ञभूमिं सितस्यावरज विभुम् ।
तेजोराशिमृषिं विप्रमद्वयमविजानताम् ।
वयोधिकाना वृद्धाना मार्गमात्मनि तिष्ठताम् ।
जगतस्तस्थुषश्चैव प्रभवाप्ययमच्युतम् ।
अनन्तमन्त शत्रूणाममित्रगणमर्दनम् ।
प्रभव सर्वभूतानामापत्स्वभयमच्युतम् ।
भविष्य भावन भूत द्वारवत्यामरिंदमम् ।
स दृष्ट्वा कृष्णमायान्त प्रतिपूज्यामितौजसम् ।
यथार्हं केशवे वृत्तिं प्रत्यपद्यत पाण्डव ।
ज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यसयोग संप्रधार्य गुणागुणै. ।
आरिराधयिषुर्धर्मैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
महदादित्यसकाशमासन च जगत्पते ।
ददौ नासादित कैश्चित्तस्मिन्नुपविवेश स· ।

19

After 2 34 9, K4 V1 B Dn D1-3 5 ins :

भीष्मे शांतनवे राजन्स्थिते पुरुपसत्तमे ।
स्वच्छन्दमृत्युके राजन्कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे ।
कथ कृष्णस्त्वया राजन्नर्चित. कुरुनन्दन ।
दुर्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुपसत्तमे ।
कृपे च भारताचार्ये कथ कृष्णस्त्वयार्चित ।
द्रुमं किंपुरुपाचार्यमतिक्रम्य तथार्चित. ।
भीष्मके च दुराधर्षे पाण्ड्ये च कृतलक्षणे ।
नृपे च रुक्मिणि श्रेष्ठे एकलव्ये तथैव च ।
शल्ये मद्राधिपे चैव कथ कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अय च सर्वराज्ञां यो वलश्लाघी महारथ· ।
जामदग्न्यस्य दयित शिष्यो विप्रस्य भारत ।
येनात्मबलमाश्रित्य राजानो युधि निर्जिता. ।
त च कर्णमतिक्रम्य कथ कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

20

S ins. after 2. 34 9 (G3, after 2 34. 4^{ab})

भीष्मे शांतनवे राजन्स्थिते पुरुपसत्तमे ।
स्वच्छन्दमृत्युके तस्मिन्कथ कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

°संकाशान्). — Lines 18-21 =(var.) 2 30. 14-15. — (L 19) T1 G2 4 M1 ह्युपायान्, G6 उपायान् (for [अ]भ्युपायान्) — (L 20) T1 विवातमिव — (L 21) T1 G2 समवेतेन (for समुपे°) T1 G4 5 M1 जहृषे, G3 जहृषुर् G2 कुल (for पुरम्) — (L 22) T1 अथ धर्मवित्, G2 6 M1 ह्यर्थधर्म°, G4 सर्वकर्म°. — (L 23) G6 तदा (for कृतो) — G2 6 read lines 24-31 after line 6 — (L 24) T1 M1 भगवत (for प्रभ°) G2.6 भगवान्सर्वभूतानां भास्वानिव च तेजसा — (L. 25) T1 M1 विशत यज्ञभूमिं तां (M1 तं यज्ञभूमिं), G2 6 विशन्नतर्यज्ञभूमिं (for the prior half) G2.6 स्थि(G6 सि)तस्याविरजो विभु, G3 4 स तस्याविरज विभु — (L. 26) T1 G2-4 6 ह्यद्वयम् (for विप्रम्) — (L 27) G5 M1 वयोतिगाना T1 G2 6 मार्गमावृत्य — (L 28) =(var) 2. 30 11^{ab}. T1 G5 प्रभवाप्ययम्, G4 प्रभवाच्युतम् G3 4 अव्यय (for अच्युतम्) G6 प्रभवाप्य- (or °प्य)यमव्यय — (L 30) G2 भवम् (for [अ]भयम्) — (L 31) G6 भविष्णु (for भविष्यं) G5 परम (for भावन) — (L 33) G6 केशव G2 3 6 वृत्त — (L 34) G3 ज्येष्ठकानिष्ठ-, G4 ज्येष्ठ्यकान्वीक्ष्य, G6 ज्यैष्ठ्यकानिष्ठ- — (L 35) G3 आनिनायिषुर् T1 G2-5 M1 धर्म (for धर्मै) — (L 37) G6 तमनासादित, M1 ददावनासित.

19

D3 om. lines 1-2 — (L 1) K4 V1 B5 D5 वृद्धे (for राजन्). B1.4 स्थिते च पुरुपोत्तमे — (L 2) Om in K4 B1 D1 2 तस्मिन् (for राजन्) B4 6 तस्मिन्स्वच्छदमृत्युके (for the prior half) — K4 reads lines 3-10 after 2 34 10 — (L 3) Dn2 सर्वशस्त्र° — (L 6) K4 B2 3 D1 2 5 भरताचार्ये, B1 (m as above) भारतश्रेष्ठे B D1.3 5 कथ कृष्णोर्चितस्त्वया (of lines 2, 10 and 14) — (L 7) D1 2 कृप (for द्रुमं) V1 त्वया (for तथा) — (L 8) B4 भीष्मके चैव दुर्धर्षे K4 द्रोणे च, V1 B4 पांडुवत् (for पाण्ड्ये च) — (L 9) D5 रुक्मिणि च (by transp). K4 नृपे रुक्मिणि चांवष्ठे D1 2 एकलक्ष्ये — (L 10) V1 Dn कथ कृष्णस्त्वया-र्चित (of line 6) — (L 11) Dn वै (for यो), and °वल· (for °रथ) — (L 14) V1 Dn कथं कृष्णस्त्वयार्चित (of line 6)

20

This is an expanded version of the same passage as App I (No 19) — G2 3 om lines 1-2 — (L 2) T1 सिद्धे, G1 भीष्मे (for तस्मिन्) G4-6 M त(G4 अ)स्मिन्स्वच्छदमृत्युके (G6 °मृत्यौ हि) G1 स्थिते कृष्णोऽर्चित° कथ — G4 ins after line 2 G3 after line 12

दुर्योधने च राजेन्द्रे स्थिते पुरुपसत्तमे ।

On the other hand, G6 M2 ins after line 2

अयं तत्र व्यतिक्रान्त· कर्मणां स्वल्पदर्शन· ।
त्वादृशो धर्मयुक्तो हि कुर्वाण· प्रियकाम्यया ।

कृपे च भारताचार्ये कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अश्वत्थाम्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे ।
कथं कृष्णस्त्वया राजन्नर्चितो यदुनन्दनः ।
द्रुमे किंपुरुषाचार्ये कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
अथ पार्थादनवमो धनुर्वेदे पराक्रमे ।
एकलव्ये स्थिते राजन्कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
भगदत्ते महावीर्ये जयत्सेने च मागधे ।
कालिङ्गे च स्थिते राजन्कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
पूर्वदेशाधिपे वीरे कौसलेन्द्रे बृहद्बले ।
विराटे च स्थिते वीरे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
भीष्मके च दुराधर्षे पाण्ड्ये च क्राथनन्दने ।
नृपे रुक्मिणि च श्रेष्ठे दन्तवक्रे च पार्थिवे ।
शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
सुराष्ट्राधिपतौ वीरे माल्ये च स्थिते नृपे ।
कृतक्षणे च वैदेहे कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
अयं च सर्वराज्ञां यो बलश्लाघी महारथः ।
जामदग्न्यस्य दयितः शिष्यो विप्रस्य भारत ।
येनात्मबलमाश्रित्य जरासंधो युधा जितः ।
स कर्णं समतिक्रम्य कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्भोजं च सुदक्षिणम् ।
स्थिते माल्ये च राजेन्द्रे कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
अमित्रधर्षणे राजन्गन्धर्वाणां महीपतौ ।
स्थिते चित्ररथे वीरे कथं कृष्णस्त्वयार्चितः ।
बाह्लीकं स्थविरं वीरं पौरवाणां महारथम् ।
सौमदत्तिं महावीर्यं सोमदत्तं महारथम् ।
शकुनिं सौबलं चैव सिन्धुराजं महाबलम् ।
एतानेवमतान्कृत्वा कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

21

After 2 35 20, 8 (G_4 ins. lines 1, 2, 7, 8, 10 only) ins

वैशंपायन ।
एवमुक्ते तु गाङ्गेये शिशुपालश्चुकोप ह ।
क्रुद्धः सुनीथः प्रोवाच माद्रेयोऽप्यब्रवीत्तदा ।
सहदेव ।
नीतिपूर्वमिदं सर्वं चेदिराज मया कृतम् ।
न मे विमतिरस्तीह कारणं चात्र मे शृणु ।

— G_1 om lines 3–6 — (L 3) G_3 om line 3 G_6 M_1 भरता° T_1 $G_{3.5}$ transp अर्चित and त्वया — (L 4) T_1 सर्वशस्त्रविदां वरे, M_1 सर्वशास्त्रविशारदे — (L 6) $G_{4.6}$ transp त्वया and अर्चित T_1 G_3 M स्थिते कृष्णोऽर्चितः कथं — (L 7) T_1 अभिन्नपार्थादनवमे G_{2-4} M_3 धनुर्वेदपराक्रमे — (L 8) G_1 शाकल्ये $G_{1.2.4.6}$ M transp त्वया and अर्चित — After line 8, G_3 reads lines 11–12 — (L 9) M_1 स्थिते वीरे (for महावीर्ये) G_2 (before corr) $_3$ माधवे (for मागधे) — (L 10) G_3 M_3 कालिंगे $G_{1-4.6}$ M transp त्वया and अर्चित — (L 11) T_1 $G_{3.4.6}$ कौ(G_6 को)सले च, G_2 मांवले च, M कौसल्ये च (for कौसलेन्द्रे) — (L 12) $G_{2.3.6}$ M राजन् (for वीरे) G_3 transp अर्चित and त्वया — For lines 11–12, G_1 subst

कौसलाधिपतौ वीरे स्थिते कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।

— $G_{2.6}$ M ins after line 12 G_3, after line 15

दरदे च महावीर्ये कथं कृष्णोऽर्चितस्त्वया ।
[G_3 स्थिते कृष्णोऽर्चितः कथं]

— $G_{1.2.6}$ M transp lines 13–15 and 16–17 — (L 13) G_1 भीष्मकेऽथपाण्ड्ये च चोळे च सहकेरळे — (L 14) $G_{2.3}$ नृपे च रुक्मिणि श्रे(G_3 ज्ये)ष्ठे T_1 $G_{1-3.5.6}$ दन्तवक्त्रे — (L 15) T_1 $G_{1-4.6}$ M transp त्वया and अर्चित — After line 15, G_3 ins दरदे च etc. (see above) — G_3 om lines 16–17 — (L 17) G_1 मैथिले पूर्वदेशे च (for the prior half) T_1 $G_{4.6}$ transp त्वया and अर्चित $G_{1.3}$ M स्थिते कृष्णोऽर्चितः कथं — (L 18) G_3 अय न सर्वयज्ञानां $G_{3.4}$ महाबल° — (L 19) T_1 G_{3-5} रामस्य (for विप्रस्य) G_3 धीमान् (for भारत) — (L 20) G_1 येनात्र, G_3 येनापि (for येनात्म) — (L 21) G_3 कृष्ण (for कर्ण) $G_{1.3.4.6}$ M transp त्वया and अर्चित — (L 22) Om in G_1 G_3 विन्दानुविन्दावन्त्यौ $G_{2.4.6}$ M_3 काम्भोजश्च सुदक्षिणः — (L 23) T_1 G_3 transp अर्चित and त्वया — G_1 om lines 24–25 — (L 24) $G_{2.3.6}$ M अयं (for अमित्र) $G_{2.6}$ °मना, M °सरो $G_{2.6}$ M महीपतिः — (L 25) G_3 वीर्ये, G_6 वृद्धे (for वीरे) $G_{2.4-6}$ M transp त्वया and अर्चितः — $G_{3.6}$ om lines 26–29 — (L 27) Om in G_3 M transp सौमदत्तिं and सोमदत्तं G_1 सौमदत्त (for °दत्तिं) M_1 महावीरं — (L 28) M_1 महारथं, M_3 जयद्रथं (for महाबलम्) — (L 29) G_3 transp अर्चित and त्वया

21

☞ References to Harivaṃśa (= Hari) are to the Chitrashala edition, Poona (1936), and to the Rāmāyaṇa, to the Kumbhakonam edition (ed Krishnacharya and Vyasacharya, 1911).

(L 1) G_6 M_1 om the ref G_6 गांगेयेनैवमुक्तस्तु, M_1 तथोक्तवति गांगेये (for the prior half) G_6 तं (for ह) — (L 2) G_3 सुनीत G_6 तथा, M_1 इदं (for तदा) — (L 3) $G_{2.6}$ मति° (for नीति°) — (L 4) $G_{2.6}$

स पार्थिवानां सर्वेषां गुरुः कृष्णो वलेन वै ।
तस्मादभ्यार्चितोऽर्थार्ह सर्वे समन्तुमर्हथ ।
यो वा न सहते राज्ञां कश्चित्सबलवाहन ।
क्षिप्रं युद्धाय निर्यातु शक्तश्चेदत्र मे युधि ।
तस्य मूर्ध्नि सुसन्यस्त राज्ञ· सव्य पदं मया ।
एवमुक्तो मया हेतुरुत्तर प्रब्रवीतु मे ।

वैशपायन· ।

ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ।
मानिनां वलिना राज्ञा मध्ये सदर्शिते पदे ।
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीत्सहदेवस्य मूर्धनि ।
एवमुक्ते सुनीथस्य सहदेवेन केशवे ।
स्वभावरक्ते नयने भूयो रक्ते बभूवतु ।
तस्य कोपं समुद्भूतं ज्ञात्वा भीष्म प्रतापवान् ।
आचचक्षे पुनस्तस्मै कृष्णस्यैवोत्तमान्गुणान् ।
स सुनीथं समामन्त्र्य ताश्च सर्वान्महीक्षितः ।
उवाच वदता श्रेष्ठ इदं मतिमतां वर· ।
सहदेवेन राजानो यदुक्तं केशव प्रति ।
तत्तथेति विजानीध्व भूयश्चात्र निबोधत ।

Colophon

वैशंपायन· ।

ततो भीष्मस्य तच्छ्रुत्वा वच काले युधिष्ठिर· ।
उवाच मतिमान्भीष्मं तत कौरवनन्दन ।
विस्तरेणास्य देवस्य कर्माणीच्छामि सर्वश· ।
श्रोतु भगवतस्तानि प्रब्रवीहि पितामह ।
कर्मणामानुपूर्व्यं च प्रादुर्भावाश्च मे विभो ।
यथा च प्रकृति कृष्णे तन्मे ब्रूहि पितामह ।

वैशपायन ।

एवमुक्तस्तदा भीष्म प्रोवाच पुरुषर्षभम् ।
युधिष्ठिरममित्रघ्न तस्मिन्क्षत्रसमागमे ।
समक्ष वासुदेवस्य देवस्येव शतक्रतो ।
कर्माण्यसुकराण्यन्यैराचचक्षे जनाधिप ।
शृण्वता पार्थिवानां च धर्मराजस्य चान्तिके ।
इद मतिमतां श्रेष्ठ कृष्ण प्रति विशां पते ।
साम्नैवामन्त्र्य राजेन्द्र चेदिराजमरिंदमम् ।
भीमकर्मा ततो भीष्मो भूय· स इदमब्रवीत् ।
कुरूणा चापि राजान युधिष्ठिरमुवाच ह ।

भीष्म· ।

वर्तमानामतीतां च शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
ईश्वरस्योत्तमस्यैना कर्मणा गहनां गतिम् ।
अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभु ।
पुरा नारायणो देव स्वयंभू प्रपितामह ।
सहस्रशीर्ष पुरुषो ध्रुवोऽव्यक्त सनातन ।
सहस्राक्ष· सहस्रास्य सहस्रचरणो विभु ।
सहस्रबाहु साहस्रो देवो नामसहस्रवान् ।
सहस्रमुकुटो देवो विश्वरूपो महाद्युति ।
अनेकवर्णो देवादिरव्यक्ताद्वै परे स्थित ।
असृजत्सलिल पूर्व स च नारायण प्रभु ।
ततस्तु भगवांस्तोये ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् ।
ब्रह्मा चतुर्मुखो लोकान्सर्वांस्तानसृजत्स्वयम् ।
आदिकाले पुरा ह्येव सर्वलोकस्य चोद्भव ।
पुराथ प्रलये प्राप्ते नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके चराचरे ।

तन्मे निगदतस्त्व हि (G_6 °तस्तत्व) (for the prior half) G_6 कारणादत्र — (L 6) $G_{2\,6}$ अभ्यर्चितोसाभि° — (L 7) $G_{2\,6}$ M_1 transp राज्ञां and कश्चित् — (L 8) G_2 स तु वा (for अत्र मे) G_6 तस्य मूर्ध्याहित पद (for the post. half) — (L 9) $G_{2\,6}$ M_1 om line 9 G_8 तस्य मूर्धनि निक्षिप्त ममेद पदमद्य हि — (L 10) M_1 एवमुक्ते मया कश्चिद्· — (L. 12) G_6 तत्तेन (for मानिनां) — (L. 13) T_1 $G_{2\,6}$ M_1 om line 13 G_8 ततोपतत्पुष्पवृष्टि (for the prior half) — After line 13, G_8 ins

अदृश्यता देववाच· साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
अविष्यदजिन दृष्टो भविष्यभूतभावन ।
सर्वसंशयनिर्मुक्तो नारद सर्वलोकवित् ।
स्मितपूर्वं तत· कृत्वा सुनीथ प्रत्यचिन्तयत् ।

— (L 15) T_1 $G_{2\,6}$ M_1 कोपाद्रक्ततरे कृते (for the post half) — (L 16) G_2 कोप-, G_8 कोपान् (for कोप) — (L. 17) $G_{2\,8\,5\,6}$ उत्तरान् (for उत्तमान्) — (L 19) G_2 श्रेष्ठम् (for श्रेष्ठ) — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2\,8.5\,6}$ M_1 46. — (L 23) G_2 M_1 तदा (for तत·) G_5 कौरवनंदन — (L 24) G_2 कर्माणि श्रोतुम् (for देवस्य कर्माणि) — (L 26) G_2 पूर्व, M_1 °पूर्वा T_1 $G_{5\,6}$ M_1 प्रादुर्भावाश्च, G_2 °वश्च $G_{2\,5\,6}$ M_1 ये (for मे) T_1 विभो — (L 28) $G_{2.8\,6}$ M_1 om the ref G_8 ततो (for तदा) T_1 G_8 M_1 भरतर्षभ (G_8 °भ, M_1 °भ), G_2 पुरुषर्षभ — (L 29) G_6 राज° (for क्षत्र°) — (L 31) G_6 जनाधिप — (L. 33) G_2 श्रेष्ठ — (L. 34) T_1 G_8 राजेन्द्र M_1 अरिंदम — (L. 36) $G_{2\,6}$ अपि, G_8 चाधि- (for चापि) M_1 अभाषत (for उवाच ह) — (L 37) G_5 om. the ref G_2 वर्तमानमतीतं च — (L. 38) T_1 M_1 [उ]त्तमस्येमां — (L 39) = line 76 G_2 विभु (for प्रभु) — (L 41) G_2 सहस्रशीर्षा T_1 [ऽ]व्यक्त- (for ऽव्यक्त) — (L 42) G_6 M_1 transp सहस्राक्ष· and सहस्रास्य — (L 43) G_6 साहस्रैर् (for साहस्रो) — (L 45) G_8 उपरिस्थित , G_6 विपरे स्थिति·, M_1 वै परस्मृत· — (L 46) G_8 सर्वं (for पूर्वं) — (L 47) T_1 G_5 M_1 स (for तु) — (L 48) T_1 सर्वानसृजन स्वय — (L 50) $G_{5\,6}$ पुराप- (for पुराथ) — (L 51) T_1 G_6 नष्टलोके; G_2 नष्टे लोक· — (L. 52) G_6 आयात° (for

आभूतसंप्लवे प्राप्ते प्रलीने प्रकृतौ महान् ।
एकस्तिष्ठति सर्वात्मा स तु नारायण प्रभु ।
नारायणस्य चाङ्गानि सर्वदैवानि भारत ।
शिरस्तस्य दिव राजन्नाभि ख चरणौ मही ।
अश्विनौ कर्णयोर्देवौ चक्षुषी शशिभास्करौ ।
इन्द्रवैश्वानरौ देवौ मुखं तस्य महात्मन ।
अन्यानि सर्वदैवानि तस्याङ्गानि महात्मन ।
सर्वं व्याप्य हरिस्तस्थौ सूत्रं मणिगणानिव ।
आभूतसंप्लवान्तेऽथ दृष्ट्वा सर्वं तमोन्वितम् ।
नारायणो महायोगी सर्वज्ञः परमात्मवान् ।
ब्रह्मभूतस्तदात्मान ब्रह्माणमसृजत्स्वयम् ।
सोऽध्यक्ष सर्वभूतानां प्रभूत प्रभवोऽच्युत ।
सनत्कुमार रुद्र च मनु चैव तपोधनान् ।
सर्वमेवासृजद्ब्रह्मा ततो लोकान्प्रजास्तथा ।
तेन तस्मसृजत्तत्र प्राप्ते काले युधिष्ठिर ।
तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ।
कल्पानां बहुकोट्यश्च समतीता हि भारत ।
आभूतसंप्लवाश्चैव बहुकोट्योऽतिचक्रमु ।
मन्वन्तरयुगेऽजस्र सकल्पा भूतसंप्लवा ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते सर्वं विष्णुमयं जगत् ।
सृष्ट्वा चतुर्मुखं देव देवो नारायण प्रभुः ।
स लोकानां हितार्थाय क्षीरोदे वसति प्रभु ।
ब्रह्मा तु सर्वभूतानां लोकस्य च पितामह ।
ततो नारायणो देव सर्वस्य प्रपितामह ।

Colophon

भीष्म ।
अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो य एष भगवान्प्रभु ।
नारायणो जगच्चक्रे प्रभवाप्ययसंहित ।
एष नारायणो भूत्वा हरिरासीद्युधिष्ठिर ।
ब्रह्माण शशिसूर्यौ च धर्मं चैवासृजत्स्वयम् ।
बहुशा सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यत ।
प्रादुर्भावांस्तु वक्ष्यामि दिव्यान्देवगणैर्युतान् ।
युगे युगसहस्र स प्रादुर्भवति कार्यवान् ।
पूर्णे युगसहस्रेऽथ देवदेवो जगत्पति ।
ब्रह्माण कपिल चैव परमेष्ठिं तथैव च ।
देवान्सप्तर्षींश्चैव शकर च महायशा ।
सनत्कुमारं भगवान्मनुं चैव प्रजापतिम् ।
पुरा चक्रेऽथ देवादिः प्रदीप्ताग्निसमप्रभ ।
येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टदेवासुरनरे प्रणष्टोरगराक्षसे ।
योद्धुकामौ सुदुर्धर्षौ भ्रातरौ मधुकैटभौ ।
हतौ प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वा वृत वरम् ।
भूमि यद्वा कृतौ पूर्वं मृन्मयौ द्वौ महासुरौ ।
कर्णस्रोतोद्भवौ तौ तु विष्णोस्तस्य महात्मन ।
महार्णवे प्रस्वपत शैलराजसमौ स्थितौ ।
तौ विवेश स्वय वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदित ।
तौ दिवं छादयित्वा तु ववृधाते महासुरौ ।
वायुप्राणौ तु तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा पर्यामृशच्छनै ।
एक मृदुतरं विद्धि कठिन विद्धि चापरम् ।
नामनी तु तयोश्चक्रे स विभु सलिलोद्भव ।

आभूत°) G_3 प्रभुते (for प्रलीने) — (L 56) G_3 चरण — (L 58) G_6 सप्त देवानि G_3 सर्वांगानि — (L 59) G_2 सत्व॰यापि-, G_6 सर्वस्यापि (for सर्वं व्याप्य) $G_{3,5,6}$ सूत्रे मणिगणा इव (= Gītā 7 7[d]) — (L 60) T_1 आभूत (for आभूत), and तमोमुख (for °न्वितम्) — (L 64) G_2 $_6$ M_1 सप्तर्षींश्च (for मनु चैव) — (L 65) T_1 $G_{3,5}$ M_1 पूर्वम् (for सर्वम्) G_{2} $_6$ तथा (for ततो) G_5 लोका (for लोकान्) G_6 transp प्रजा and तथा — (L 66) G_6 नैव (for न तद्) M_1 स चापि ह्यसृजत्तत्र (for the prior half) G_2 $_6$ प्राप्त (for प्राप्ते) — (L 68) G_2 $_5$ समतीतास्तु, G_3 °तीतानि, G_6 समापितास्तु (for समतीता हि) — (L 69) G_2 बहुकोट्योपचक्रमु , G_6 °धोत्या प्रचक्रमु , M_1 °कोट्यो व्यतिक्रम° — (L 70) G_2 $_6$ M_1 मन्वतरा(G_6 °र, M_1 °र)युगा°, G_3 °तरे युगे G_2 $_6$ राजन्, G_5 राम (for ऽजस्र) — (L 72) G_2 स्रष्टा (for सृष्ट्वा) M_1 दिव्य (for देव) T_1 G_3 स्वय (for प्रभु) — G_2 om. lines 73-75 — (L 74) G_6 M_1 च (for तु) T_1 G_3 °दवानां, G_6 °लोकानां (for °भूतानां) — (L 75) G_5 पूर्वस्य (for सर्वस्य) — Colophon *Adhy no :* T_1 $G_{2,3,5,6}$ M_1 47 — (L 76) = line 39 G_6 एव (for एष). — (L 77) $G_{2,3,6}$ M_1 नरनारायणौ (G_2 °णो) भूत्वा (G_3 चक्रे; M_1 चाग्र) (for the prior half) M_1 °संहितौ — (L 79) G_2 $_6$ ब्रह्मा च शक्र सूर्यश्च, M_1 ब्रह्मा च शक्रसूर्यौ च (for the prior half) G_2 $_6$ M_1 धर्मश्चैव सनातन°, G_3 धर्मं चैव सनातनं (for the post half) — (L 83) G_2 $_6$ अनेकबहुसाहस्रो (G_6 °स्रैर्) (for the prior half) — (L. 85) G_5 देवांश्च सप्तर्षींश्चैव, M_1 देवान्सप्तर्षिभिश्चैव — (L. 86) G_2 प्रजाकर , G_6 °करं (for °पतिम्) — (L 87) G_2 यथा (for पुरा) G_2 $_6$ च (for ऽथ) G_5 देवादीन् (for देवादि) — (L 88) $G_{2,3}$ M_1 °मध्यस्थे, G_6 °मध्यस्थो — (L 89) G_3 $_6$ नष्टे (for नष्ट-) T_1 °राक्षसे — (L. 91) G_6 भगवता (for प्रभ°) M_1 दत्त्वा (for दत्त्वा) G_2 $_6$ वरं, M_1 मतिं (for वृत) T_1 G_2 $_6$ M_1 पर (for वरम्) — (L 92) G_2 भूर्ति, G_6 भून (for भूमिं) G_6 M_1 बुद्धा G_2 $_6$ M_1 तु तौ (for कृतौ) $G_{3,5,6}$ पूर्वौ (for पूर्वं) G_3 अजेयौ (for मृन्मयौ) — G_3 om lines 93-96 — (L 93) G_6 तौ कर्णमलसंभूतौ (for the prior half) — (L. 96) T_1 दिशश्च (for दिव) — (L 97) T_1 वायु° (for वायु-) G_2 $_6$ वायुप्रमाणौ तौ दृष्ट्वा G_3 M_1 ब्रह्मा परि(M_1

मृदुस्त्वय मधुर्नाम कठिन. कैटभ स्वयम् ।
तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलगर्वितौ ।
तौ पुराथ दिव सर्वां प्राप्तौ राजन्महासुरौ ।
प्रच्छाद्याथ दिवं सर्वां चेरतुर्मधुकैटभौ ।
सर्वमेकार्णव लोक योद्धुकामौ सुनिर्भयौ ।
तौ गतावसुरौ दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामह· ।
एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ।
स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिदेशात्समुत्थिते ।
आसीदादौ स्वय जन्म तत्पङ्कजमपङ्कजम् ।
पूजयामास वसतिं ब्रह्मा लोकपितामह ।
तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणचतुर्मुखौ ।
बहून्वर्षायुतानप्सु शयानौ न चकम्पतु ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ ।
आजग्मतुस्तमुद्देशं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थित ।
तौ दृष्ट्वा लोकनाथस्तु कोपात्संरक्तलोचन ।
उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महाद्युति ।
तद्युद्धमभवद्घोर तयोस्तस्य च वै तदा ।
एकार्णवे तदा घोरे त्रैलोक्ये जलतां गते ।
तदभूत्तुमुलं युद्धं वर्षसंघान्सहस्रश ।
न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतु ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ ।
ऊचतु प्रीतमनसौ देवं नारायणं प्रभुम् ।
प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयो ।
आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता ।
हतौ च तव पुत्रत्वं प्राप्नुयाव सुरोत्तम ।
यो ह्यावा युधि निर्जेता तस्यावा विहितौ सुतौ ।
तयो स वचनं श्रुत्वा तदा नारायण प्रभु ।
तौ प्रगृह्य मृधे दैत्यौ दोर्भ्यां तौ समपीडयत् ।
ऊरुभ्यां निधनं चक्रे तावुभौ मधुकैटभौ ।
तौ हतौ चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ ।
मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभि ।
मेदसा तज्जलं व्याप्त ताभ्यामन्तर्दधे तदा ।
नारायणश्च भगवानसृजद्विविधा प्रजा ।
दैत्ययोर्मेदसा छन्ना सर्वा राजन्वसुंधरा ।
तदा प्रभृति कौन्तेय मेदिनीति स्मृता मही ।
प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती च कृता नृणाम् ।

Colophon

भीष्म ।

प्रादुर्भावसहस्राणि समतीतान्यनेकश ।
यथाशक्ति तु वक्ष्यामि शृणु तान्कुरुनन्दन ।
पुरा कमलनाभस्य स्वपत सागराम्भसि ।
पुष्करे यत्र संभूता देवा ऋषिगणै. सह ।
एष पौष्करिको नाम प्रादुर्भाव प्रकीर्तित ।
पुराण: कथ्यते यत्र वेदश्रुतिसमाहित ।
वाराहस्तु श्रुतिमुख प्रादुर्भावो महात्मन ।
यत्र विष्णु सुरश्रेष्ठो वाराह रूपमास्थित ।
उज्जहार महीं तोयात्सशैलवनकाननाम् ।
वेदपादो यूपदंष्ट्र क्रतुदन्तश्चितीमुख ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपा ।
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्ग श्रुतिभूषण ।
आज्यनास स्रुवतुण्ड सामघोपस्वनो महान् ।
धर्मसत्यमय श्रीमान्कर्मविक्रमसत्कृत ।
प्रायश्चित्तमयो धीर पशुजानुर्महावृष ।
उद्गातृहोमलिङ्गोऽग्नौ पशुबीजमहौषधि ।

°र्ये)मृशच्छनै , G_6 ब्रह्मापश्यच्छनैस्तदा — (L 98) G_8 युध्वा (for the first विद्धि) G_2 कनिष्ठ (for कठिन) G_8 बुध्य (for the second विद्धि) — G_2 om lines 99-101 — (L. 99) M_1 [इ]ति (for तु) G_8 ततश्चक्रे T_1 सविळ°, G_8 सवितु°, G_6 सविता (for स विभु) — (L 100) $G_{3.5}$ M_1 त्वय (for स्वय) — (L 102) $G_{2.8}$ मर्वं M_1 व्याप्तौ (for प्राप्तौ) — (L 103) $G_{2.5.6}$ M_1 प्रशास्य (for प्रच्छाद्य) $G_{2.8}$ सर्वं, G_6 सर्वे (for सर्वां) — (L 104) T_1 G_8 सुनिश्चयौ, G_6 सनिर्भयौ. — (L 106) G_2 एकत्वर्णांबु-निचये — (L 107) G_6 पश्चात् (for पद्मे), and समुत्थित° (for °ते) — (L 108) M_1 (*sup lin*) स्वक (for स्वय) — (L 109) M_1 रोचया° (for पूजया°) — (L 113) $G_{2.6}$ तदुद्देश, G_5 तमादेश G_8 [अ]व्ययस्थित° (for व्यव°) — (L 114) $G_{2.8}$ रोषात्, G_6 M_1 रोष- (for कोपात्) — (L. 115) $G_{2.5}$ उत्पपाताशु, G_8 स उत्पपात, G_6 उत्पपाताानु- (for °पाताथ) — (L 116) G_6 तत्र (for तस्य), and यौ (for वै) — (L 117) $G_{3.6}$ महा (for तदा) — (L. 118) T_1 $G_{2.6}$ तदाभूत् T_1 $G_{2.8.6}$ वर्षसंख्या° (for °संघान्) — (L 119) G_2 यौ (for न) — (L 120) $G_{2.6}$ गतौ (for दैत्यौ) — (L 121) G_3 प्रति (for प्रभुम्) — (L 122) T_1 $G_{2.8}$ आवयो° (for आहवे) — (L. 124) T_1 $G_{2.8}$ प्राप्नुयाव° — (L 126) $G_{2.5.6}$ तु (for स) — (L 127) G_6 प्रहृत्य (for प्रगृह्य) G_6 च, M_1 तु (for तौ) — (L 128) M_1 निहितौ (for निधन) — (L 129) G_2 चासुरौ, G_6 चाप्सु तौ (for चाप्लुतौ) — (L 130) $G_{2.5.6}$ मज्ज° (for मथ्य°) — (L 131) T_1 G_5 °मन्तर्जले (for °मन्तर्दधे) — (L 132) G_5 परा° (for प्रजा°) — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 48 — Lines 138–169 = (var) Hari 1 41 26–39, cf v l below on line 145 also — (L 139) T_1 G_2 मर्षिगणा°, $G_{8.5}$ M_1 चर्षिगणै° (G_8 °णा°) — (L 142) G_8 वराहस्तु T_1 $G_{3.5}$ M_1 श्रुतिसुख°. — Lines 145–157 = (var) Hari. 3 34. 34c–41b — (L 147) G_6 अहोरात्रेक्षणे दिव्ये — (L 150) $G_{2.6}$ °मुखो, M_1 °नखो (for °मयो) G_2 °जानु- (for

याज्ञान्तरात्मा मज्जास्थिविकृत सौम्यदर्शन॰ ।
वेदस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यादिवेगवान् ।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिराचित॰ ।
दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचक प्रवर्ग्यावर्तभूषण ।
छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रित ।
एव यज्ञवराहो वै भूत्वा विष्णु सनातन ।
महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ।
एकार्णवजले भ्रष्टामेकार्णवगत प्रभु ।
मज्जिता सलिले तस्मिन्स्वदेवीं पृथिवीं तदा ।
उज्जहार विषाणेन मार्कण्डेयस्य पश्यत ।
शृङ्गेणेमा समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ।
सहस्रशीर्षो देवेशो निर्ममे जगतीं प्रभु ।
एव यज्ञवराहेण भूतभव्यभवात्मना ।
उद्धृता पृथिवी देवी सागराम्बुधरा पुरा ।
निहता दानवा सर्वे देवदेवेन विष्णुना ।
वाराह कथितो ह्येष नारसिंहमथो शृणु ।
यत्र भूत्वा मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हत ।

Colophon

भीष्म ।

दैत्येन्द्रो बलवान्राजन्सुरारिर्बलगर्वित ।
हिरण्यकशिपुर्नाम आसीत्त्रैलोक्यकण्टक ।
दैत्यानामादिपुरुषो वीर्यवान्धृतिमान्बली ।
स प्रविश्य वनं राजंश्चकार तप उत्तमम् ।
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जपोपवासस्तस्यासीत्स्थाणुर्मौनव्रतो दृढ॰ ।
ततो दमशमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ ।
ब्रह्मा प्रीतमनास्तस्य तपसा नियमेन च ।
तत स्वयम्भूर्भगवान्स्वयमागम्य भूपते ।
विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ।
आदित्यैर्वसुभि॰ साध्यैर्मरुद्भिर्दैवतै सह ।
रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिंनरै ।
दिशाभिर्विदिशाभिश्च नदीभि सागरैस्तथा ।
नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च खेचरैश्चापरैर्ग्रहैः ।
देवर्षिभिस्तपोयुक्तै सिद्धै सप्तर्षिभिस्तथा ।
राजर्षिभि पुण्यतमैर्गन्धर्वैरप्सरोगणै॰ ।
चराचरगुरु श्रीमान्वृत सर्वसुरैस्तथा ।
ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यमागम्य चाब्रवीत् ।

ब्रह्मा ।

प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसानेन सुव्रत ।
वर वरय भद्र ते यथेष्ट काममाप्नुहि ।

हिरण्यकशिपु ।

न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसा ।
न मानुषा पिशाचाश्च हन्युर्मां देवसत्तम ।
ऋषयो वा न मां शापं क्रुद्धा लोकपितामह ।
शपेयुस्तपसा युक्ता वर एष वृतो मया ।
न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन च ।
न शुष्केण न चार्द्रेण स्याद्वा चान्येन मे वध ।
नाकाशे वा न भूमौ वा रात्रौ वा दिवसेऽपि वा ।
नान्तर्वा न बहिर्वापि स्याद्वधो मे पितामह ।

°जातुर्) — (L 151) T_1 $G_{2\,3\,5}$ उद्भ्राग्र° (for उग्राद्°) T_1 पशुबीज, M_1 फलबीज- — (L 152) M_1 (*sup lin*) याज्ञवतरात्मा — (L 153) M_1 वेदिस्कंधो G_6 वेदस्कंधह-विस्कंधो G_2 °कव्या दि वेग°, G_6 °कव्याभिवेग° — (L 154) G_2 प्राग्वंशकद्युतिमयो (for the prior half) $G_{2\,3\,6}$ ऊर्जित° (for आचित°) — (L 155) G_6 मेहनं सुगयो महान् (for the post half) — (L 156) $G_{3\,5}$ उप- (for उपा) T_1 °कर्मोष्ठरुचिक; G_3 °कर्मोष्ठरुचय — (L 157) $G_{2\,6}$ शाल्मा°, G_3 छाग° (for छाया°) — (L 160) G_2 एकार्णवगतभ्रष्टाम्, G_6 °र्णवे जले भ्रष्टाम् (for the prior half) T_1 G_2 एकार्णवजले प्रभु, G_3 M_1 °गति प्रभु°, G_6 °गत प्रभुं — (L 161) G_2 मन्नतां, G_6 मज्जतीं, M_1 मज्जतीं — (L 163) T_1 शृङ्गेण मां, $G_{2\,6}$ °ण च (for °णेमां) G_6 क्षिति° (for हित°) — (L 164) T_1 G_5 देवादीन्, G_2 M_1 देवो वै (for देवेशो) — (L 165) G_6 M_1 भूतभव्यपरात्मना — (L 166) M_1 मर्या (for देवी) G_2 सागराम्बरधारिणी G_6 °रांबुधरांबरा — Lines 168–169 = (var.) Hari. 3 41 1 — (L 168) $G_{2\,3}$ वराह°, $G_{2\,6}$ मह्यम्; G_3 मया, M_1 अन (for अथो). — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2\,3\,5\,6}$ M_1 49 — (L 172) $G_{2\,6}$ वीर्येणाप्रतिमो बली (for the post half) — (L 173) T_1 सं- (for स) G_3 जल (for वन) G_6 प्रविश्य जलधिं राजन् (for the prior half) — Lines 174–195 = (var.) Hari. 1 41 41–51, Lines 174–189 = (var.) Hari. 3 41 3–10 — (L 175) T_1 व्रतोपवासैस्, $G_{2\,6}$ व्रतोपवासस्; M_1 जपोपवासैस् M_1 (*sup lin*) तत्रासीत् — (L. 176) G_6 शमदमाभ्यां — (L 182) $G_{3\,6}$ सह (for तथा) — T_1 om lines 183–186 — (L 184) G_5 ततो (for तपो-) — (L 185) $G_{3\,5\,6}$ °वरै (for °गणै) — Lines 190–195 = (var.) Hari 3 41 12–14 — (L 190) G_3 दैत्य (for हिरण्यकशिपु) $G_{2\,6}$ न देवा न च ग° T_1 यक्षोरग° (for यक्षोरग°) — (L 191) G_5 M_1 मा (for मां) — (L 192) T_1 M_1 मा (for मा) $G_{2\,6}$ मानवा° (for वा न मां) — G_3 om lines 193–197 — (L 194) T_1 $G_{2\,5}$ M_1 वा (for च) — (L 195) G_5 M_1 न चान्येन च मे वध° (for the post half) — (L 196) $G_{2\,5\,6}$ नाथ

पशुभिर्वा मृगैर्न स्यात्पक्षिभिर्वा सरीसृपै ।
ददासि चेद्वरानेतान्देवदेव वृणोम्यहम् ।
ब्रह्मा ।
एते दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुता ।
सर्वकामान्वरांस्तात प्राप्स्यसे त्व न सशय. ।
एवमुक्त्वा स भगवानाकाशेन जगाम ह ।
रराज ब्रह्मलोके स ब्रह्मर्षिगणसेवित ।
ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ।
वरप्रदानं श्रुत्वा ते ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।
देवा ।
वरेणानेन भगवन्बाधिष्यति स नोऽसुर ।
तत्प्रसीदस्व भगवन्वधोऽस्य प्रविचिन्त्यताम् ।
भगवन्सर्वभूताना स्वयभूरादिकृद्विभु ।
स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तप्रकृतिर्ध्रुव ।
भीष्म ।
ततो लोकहित वाक्य श्रुत्वा देव प्रजापति. ।
प्रोवाच भगवान्वाक्य सर्वदेवगणास्तदा ।
अवश्य त्रिदशास्तेन प्राप्तव्य तपस फलम् ।
तपसोऽन्तेऽस्य भगवान्वध कृष्ण करिष्यति ।
एतच्छ्रुत्वा सुरा सर्वे ब्रह्मणा तस्य वै वधम् ।
स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदान्विता ।
लब्धमात्रे वरे चापि सर्वास्ता बाधते प्रजा ।
हिरण्यकशिपुर्दैत्यो वरदानेन दर्पित ।
राज्यं चकार दैत्येन्द्रो दैत्यसघै समावृत ।
सप्त द्वीपान्वशे चक्रे लोकालोकान्तर बलात् ।
दिव्यलोकान्समस्तान्वै भोगान्दिव्यानवाप स ।
देवांस्त्रिभुवनस्थांस्तान्पराजित्य महासुर ।
त्रैलोक्य वशमानीय स्वर्गे वसति दानव ।
यदा वरमदोन्मत्तो न्यवसद्दानवो दिवि ।
अथ लोकान्समस्तांश्च विजित्य स महाबल ।
भवेयमहमेवेन्द्र सोमोऽग्निर्मारुतो रवि ।
सलिल चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश ।
अह क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यम ।
धनदश्च धनाध्यक्षो यक्ष किंपुरुषाधिप ।
एते भवेयमित्युक्त्वा स्वयं भूत्वा बलान्म च ।
तेषा गृहीत्वा स्थानानि तेषा कार्याण्यवाप स ।
ईड्यश्चासिन्मखवरैर्देवकिंनरसत्तमै ।
नरकस्थान्समानीय स्वर्गस्थांस्तांश्चकार स ।
एवमादीनि कर्माणि कृत्वा दैत्यपतिर्बली ।
आश्रमेषु महाभागान्मुनीन्वै संशितव्रतान् ।
सत्यधर्मरतान्दान्तान्पुरा धर्षितवांश्च स ।
यज्ञीयान्कृतवान्दैत्यानयज्ञीयाश्च देवता ।
यत्र यत्र सुरा जग्मुस्तत्र तत्र व्रजन्त्युत ।
स्थानानि देवताना तु हृत्वा राज्यमपालयत् ।
पञ्च कोट्यश्च वर्षाणि नियुतान्येकषष्टि च ।
षष्टिश्चैव सहस्राणि जग्मुस्तस्य दुरात्मन ।
एतद्वर्षं स दैत्येन्द्रो भोगैश्वर्यमवाप स ।
तेनाति बाध्यमानास्ते दैत्येन्द्रेण बलीयसा ।

(for वा न) G5 न रात्रौ (for रात्रौ वा) — (L 198) M1 च (for वा) — Lines 200–223 = (var.) Hari. 1 41 56–68ab — (L 200) M1 पितामह॰ (for ब्रह्मा) G5 6 दिव्य- (for दिव्या) G6 तथा दिव्यास् (for मया दत्तास्) — (L. 201) T1 G2 3 6 सर्वकाम-, M1 यथाकाम (for सर्वकामान्) T1 G2 प्राप्स्यसि T1 G2 6 असंशय (G2 ॰य) (for न संशय) — (L 202) T1 G2.6 M1 जगामाकाशमेव ह (G3 6 हि) (for the post half). — (L 203) G2 ॰पूजित (for ॰सेवित) — (L. 205) G3 6 M1 [ए]व (for ते), and उपतस्थिता॰ (for ॰तस्थिरे) — (L 208) T1 G3 भगवान् G3.6 ॰दैत्यानां (for ॰भूताना) G2 5 6 प्रभु (for विभु॰) — (L 209) T1 G2 6 ॰प्रकृतिध्रुव॰ (G2 ॰व) — (L 210) G2 M1 om. the ref. M1 पितामह॰ (for प्रजापति॰) — (L 211) T1 M1 सर्वान्, G2 सह, G3 सर्वा, G5 सर्वे (for सर्व-) G6 तथा (for तदा) — (L 213) T1 तपसोन्ते स, G2 ॰सोंतस्य (for ॰सोऽन्तेऽस्य) — (L 214) M1 ब्रह्मणस् G5 वैधसं (for वै वधम्) — (L 215) M1 [s]थ (for वै) — (L 216) T1 सर्वास्तान्बाधते, G2 सर्वस्तो- बाधत, G6 M1 सर्वा सोबाधद — (L. 217) G2 गर्वित॰ (for दर्पित) — (L 219) T1 G3 लोकाल्लोकान्तरं, G5 लोकाल्लोकांतरं — (L 220) G2 5 6 M1 दिव्यभोगान् (for ॰लोकान्) G2 6 M1 लोके सर्वान् (for भोगान्दिव्यान्) — (L 221) G2 5 6 तु, M1 च (for तान्) — G3 om lines 222–224. — (L 222) T1 G2 त्रैलोक्य- (for ॰क्य) — (L 223) G6 युधि (for दिवि) — Lines 225–228 = (var.) Hari. 1 41 53–54 — (L 225) T1 M1 इति (for इन्द्र॰) G2 मरुतो — (L 227) G2 वसवो वरुणो यम॰ — G2 3 M1 om lines 231–232 — (L 231) T1 ईज्यश्चासिन्, G5 इज्यस्यासीन् (for ईड्यश्चासिन्) T1 देवर्षिमसत्तमै, G6 सा तैर्देवर्षिसत्तमै (for the post half) — (L 233) M1 एवविधानि (for एवमादीनि) — Lines 234–235 = (var.) Hari. 1 41 66 — (L 234) G5 6 शसितव्रतान् — (L. 235) G3 सम्यग्-, G6 तस्य (for सत्य-) G6 दुरा- (for पुरा) G2 स तु, G6 तु स, M1 स स (for च स) — (L 236) = (var.) Hari. 1 41 68cd T1 G2 M1 याज्ञिया(T1 ॰वा)न्, G5 याज्ञीयान् T1 M1 अयाज्ञीयाश्च, G2 6 न (G6 अ-) याज्ञीयांश्च, G5 अयज्ञीयांश्च — (L 237) G3 M1 मजत्युत- — (L 238) G2 6 अकारयत् (for अपाल॰) — (L 239) M1 वर्षाणां G2 6 अयुता॰ (for नियुता॰) — (L. 240) G2 3 सहस्राणि — (L. 241) G6 योगैश्वर्यन् (for भोगै॰).

ब्रह्मलोकं सुरा जग्मुः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
पितामहं समासाद्य खिन्नाः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
देवाः ।
भगवन्भूतभव्येश नस्त्रायस्व इहागतान् ।
भयं दितिसुताद्घोरं भवत्यद्य दिवानिशम् ।
भगवन्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्विभुः ।
स्रष्टा त्वं हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ।
ब्रह्मा ।
श्रूयतामापदेवं हि दुर्विज्ञेयं मयापि च ।
नारायणस्तु पुरुषो विश्वरूपो महाद्युतिः ।
अव्यक्तः सर्वभूतानामचिन्त्यो विभुरव्ययः ।
ममापि स तु युष्माकं व्यसने परमा गतिः ।
नारायणः परोऽव्यक्तादहमव्यक्तसंभवः ।
मत्तो जज्ञुः प्रजा लोकाः सर्वे देवासुराश्च ते ।
देवा यथाहं युष्माकं तथा नारायणो मम ।
पितामहोऽहं सर्वस्य स विष्णुः प्रपितामहः ।
निश्चितं विबुधा दैत्यं स विष्णुस्तु हनिष्यति ।
तस्य नास्ति ह्यशक्यं च तस्माद्व्रजत माचिरम् ।
भीष्मः ।
पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे ते भरतर्षभ ।
विबुधा ब्रह्मणा सार्धं जग्मुः क्षीरोदधिं प्रति ।
आदित्या वसवः साध्या विश्वे च मरुतस्तथा ।
रुद्रा महर्षयश्चैव अश्विनौ च सुरूपिणौ ।
अन्ये च दिव्या ये राजंस्ते सर्वे सगणाः सुराः ।
चतुर्मुखं पुरस्कृत्य श्वेतद्वीपमुपस्थिताः ।
गत्वा क्षीरसमुद्रं तं शाश्वतीं परमां गतिम् ।
अनन्तशयनं देवमनन्तं दीप्ततेजसम् ।
शरण्यं त्रिदशा विष्णुमुपतस्थुः सनातनम् ।
देवं ब्रह्ममयं यज्ञं ब्रह्मदेवं महाबलम् ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
नारायणं विभुं देवं शरण्यं शरणं गताः ।
देवाः ।
त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्वधात् ।
त्वं हि नः परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ।
उत्फुल्लामलपत्राक्ष शत्रुपक्षभयंकर ।
क्षयाय दितिवंशस्य शरणं त्वं भविष्यसि ।
भीष्मः ।
देवानां वचनं श्रुत्वा तदा विष्णुः शुचिश्रवाः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां वक्तुमेवोपचक्रमे ।
विष्णुः ।
भयं त्यजध्वममरा अभयं वो ददाम्यहम् ।
तदेव त्रिदिवं देवाः प्रतिपद्यत माचिरम् ।
एषोऽहं सगणं दैत्यं वरदानेन दर्पितम् ।
अवध्यममरेन्द्राणां दानवेन्द्रं निहन्म्यहम् ।
ब्रह्मा ।
भगवन्भूतभव्येश खिन्ना ह्येते भृशं सुराः ।
तस्मात्त्वं जहि दैत्येन्द्रं क्षिप्रं कालोऽस्य मा चिरम् ।
विष्णुः ।
क्षिप्रं देवाः करिष्यामि त्वरया दैत्यनाशनम् ।
तस्मात्त्वं विबुधाश्चैव प्रतिपद्यत वै दिवम् ।
भीष्मः ।
एवमुक्त्वा तु भगवान्विसृज्य त्रिदिवेश्वरान् ।

M_1 च (for म) — (L 243) G_3 transp जग्मुः and सर्वे (L 245) G_3 देव्य° (for देवा°) — (L 246) M_1 घोराद् (for घोर), and अद्य (for भय) — (L 247) T_1 भगवान् $G_{3,5,6}$ सर्वदैत्यानां — Lines 247–248 = (var.) lines 208–209 — (L 248) T_1 $G_{2,3}$ अव्यक्त° (for °क्तः) $G_{3,6}$ ध्रुव — (L 249) G_5 om the ref. T_1 G_3 अपरं °दैर्, $G_{2,3}$ M_1 परम दैवं (G_3 देवैर्, M_1 देवं) (for आपदेवं हि) G_6 दुर्विज्ञेया — (L 252) T_1 G_3 तु म (by transp.) — (L 253) G_3 [ऽ]व्यक्त° अहम्, G_3 [ऽ]व्यक्तोप्यहम् (for ऽव्यक्तादहम्) — (L 254) T_1 जाता° (for जज्ञु°) G_6 सर्वा, M_1 सर्वे (for सर्व-) G_3 सुराश्चैवा सुगणाः ते — (L 255) G_3 M_1 देवो (for देवा) — (L 257) T_1 G_3 निश्चय (for निश्चित) G_6 संहरिष्यति (for हनि°) — (L 258) $G_{3,6}$ M_1 न शक्य (for ह्य°) — (L 259) $G_{2,3}$ om the ref. — (L 260) T_1 ब्रह्मणा°, G_3 ब्रह्मणा, M_1 ब्रह्मणा — (L 261) T_1 transp वसव and साध्या G_3 म- (for च) $G_{2,3}$ वसव (for मरुत). — (L 263) $G_{3,6}$ देवा (for दिव्या) — (L 264) $G_{3,5,6}$ °मुपागता (for °मुपस्थिता°) — (L 265) G_6 क्षीरसमुद्रं तु $G_{2,6}$ M_1 शाश्वत — (L 266) $G_{3,6}$ अदीन (for अनन्त) — Lines 267–280 = (var.) Hari. 1. 41. 69[cd]–74[cd] — (L 268) M_1 देवा $G_{3,6}$ महेन्द्रेश (for ब्रह्मदेव) — (L 269) G_3 भविष्य च G_2 भूतभव्य भविष्य च — (L 271) G_5 om the ref. — (L 273) $G_{3,6}$ त्वं फुल्लाम्बुजपत्राक्ष, M_1 उत्फुल्लामलपत्राक्ष — (L 274) T_1 G_5 शरण्यस्त्, G_3 °ण्य T_1 G_3 भवास्य न — (L 275) G_2 om the ref. $G_{2,5,6}$ तद्देवानां वच श्रुत्वा — (L 276) $G_{3,5,6}$ सर्वभूतात्मा. — (L 277) G_5 भगवानुवाच (for विष्णु°) — G_3 om. lines 278–280 — (L 278) G_6 तदेव — (L. 280) M_1 तं (for [अ]हम्) — (L 281) $G_{3,6}$ om the ref. T_1 $G_{3,5,6}$ देवदेवेश (for भूतभव्येश) T_1 एते (for ह्येते) — (L 282) M_1 तं (for त्वं) — (L 283) T_1 G_5 M_1 श्रीभगवान् (for विष्णु) G_3 एव (for देवा) — (L. 284) G_3 माचिरं (for वै दिवम्) — Lines 285–287 = (var.) Hari. 1. 41. 75[ab], 76 — (L 285) G_3 om the ref. T_1 स (for तु) T_1

नरस्यार्धतनुं कृत्वा सिंहस्यार्धतनुं तथा ।
नारसिंहेन वपुषा पाणिं निष्पिष्य पाणिना ।
भीमरूपो महातेजा व्यादितास्य इवान्तकः ।
हिरण्यकशिपुं राजञ्जगाम हरिरीश्वरः ।
दैत्यास्तमागतं दृष्ट्वा नारसिंहं महानलम् ।
ववर्षुः शस्त्रवर्षैस्ते सुसंक्रुद्धास्तदा हरिम् ।
तैर्विसृष्टानि शस्त्राणि भक्षयामास वै हरिः ।
जघान च रणे दैत्यान्सहस्राणि बहून्यपि ।
तान्निहत्य च दैत्येन्द्रान्सर्वान्क्रुद्धान्महाबलान् ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो दैत्येन्द्रं बलगर्वितम् ।
जीमूतघनसंकाशो जीमूतघननिस्वनः ।
जीमूत इव दीप्तौजा जीमूत इव वेगवान् ।
देवारिर्दितिजो दुष्टो नृसिंहं समुपाद्रवत् ।
दैत्यं सोऽतिबलं दृष्ट्वा क्रुद्धशार्दूलविक्रमम् ।
दृप्तैर्दैत्यगणैर्गुप्तं खरैर्नखैः समुपैरत ।
ततः कृत्वा तु युद्धं वै तेन दैत्येन वै हरिः ।
संध्याकाले महातेजा भवनान्ते त्वरान्वितः ।
ऊरौ निधाय दैत्येन्द्रं निर्बिभेद नखैर्हि तम् ।
महाबलं महावीर्यं वरदानेन दर्पितम् ।
दैत्यश्रेष्ठं सुरश्रेष्ठो जघान तरसा हरिः ।
हिरण्यकशिपुं हत्वा सर्वान्दैत्यांश्च वै तदा ।
विबुधानां प्रजानां च हितं कृत्वा महाद्युतिः ।
प्रमुमोद हरिर्देवः प्राप्य धर्मं तदा भुवि ।
एष ते नारसिंहोऽस्य कथितः पाण्डुनन्दन ।
शृणु त्वं वामनं नाम प्रादुर्भावं महात्मनः ।

Colophon

भीष्मः ।

पुरा त्रेतायुगे राजन्बलिर्वैरोचनोऽभवत् ।
दैत्यानां पार्थिवो वीरो बलेनाप्रतिमो बली ।
तदा बलिर्महाराज दैत्यसंघैः समावृतः ।
विजित्य तरसा शक्रमिन्द्रस्थानमवाप सः ।
तेन वित्रासिता देवा बलिनाखण्डलादयः ।
ब्रह्माणं वै पुरस्कृत्य गत्वा क्षीरोदधिं तदा ।
तुष्टुवुः सहिताः सर्वे देवं नारायणं प्रभुम् ।
तेषां प्रसादं चक्रेऽथ विबुधानां हरिस्तदा ।
प्रसादजं तस्य विभोरदित्यां जन्म उच्यते ।
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रस्यावरजोऽभवत् ।
तस्मिन्नेव तु काले तु दैत्येन्द्रो वीर्यवान्बली ।
अश्वमेधं क्रतुश्रेष्ठमाहर्तुमुपचक्रमे ।
वर्तमाने तदा यज्ञे दैत्येन्द्रस्य युधिष्ठिर ।
स विष्णुर्वामनो भूत्वा प्रच्छन्नो ब्रह्मवेषधृक् ।
मुण्डो यज्ञोपवीती च कृष्णाजिनधरः शिखी ।
पलाशदण्डं संगृह्य वामनोऽद्भुतदर्शनः ।
प्रविश्य स बलेर्यज्ञे वर्तमाने तु दक्षिणाम् ।
देहीत्युवाच दैत्येन्द्रं विक्रमांस्त्रीन्ममैव ह ।
दीयतां त्रिपदीमात्रमित्यवोचन्महासुरम् ।
स तथेति प्रतिश्रुत्य प्रददौ विष्णवे तदा ।
तेन लब्ध्वा हरिर्भूमिं जृम्भयामास वै भृशम् ।
स शिशुः सदिवं खं च पृथिवीं च विशां पते ।
त्रिभिर्विक्रमणैरेतत्सर्वमाक्रमताभिभूः ।
बलेर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्या क्षोभितास्ते महासुराः ।
विप्रचित्तिमुखाः क्रुद्धा दैत्यसंघा महाबलाः ।
नानावक्त्रा महाकाया नानावेषधरा नृप ।

$G_{3\,5\,6}$ त्रिदशेश्वरान् — (L 286) T_1 [अ]र्धं (for [अ]र्धं-) M_1 नरस्य कृत्वार्धतनुं $G_{3\,5\,6}$ पुन (for तथा) — (L 287) $G_{3\,6}$ M_1 संस्पृश्य (for निष्पिष्य) — (L 291) G_3 शस्त्रवर्षांस्ते, $G_{3\,5\,6}$ शरवर्षैस्ते — (L 292) G_6 ते सृष्टसर्वशस्त्राणि G_8 पूज° (for भक्ष°) — (L 293) T_1 $G_{3\,5}$ रणैर् G_6 न (for [अ]पि) — (L 294) $G_{3\,5\,6}$ [प्र]त्र (for च) $G_{3\,5\,6}$ M_1 दैतेयान् (for दैत्येन्द्रान्) G_3 सर्व- (for सर्वान्) — Lines 296–300 = (var.) Hari 1. 41. 77–78 — $G_{3\,6}$ M_1 om. line 298 — (L 299) $G_{3\,6}$ M_1 दृप्त (for दृष्ट्वा), and दृ(G_3 दी)प्त° (for क्रुद्ध°) — (L 300) G_8 दृप्त (for गुप्त) T_1 G_6 करैर् (for खरैर्) M_1 तथा (for उत) — (L 301) T_1 $G_{8\,5}$ नदन् (for तेन) — (L 302) G_5 प्रयाणे च (for भवनान्ते) — (L 303) $G_{3\,6}$ तदा, M_1 तथा (for हि तम्) — (L 304) G_6 गर्वित (for दर्पितम्) — (L 308) T_1 स्वाप्य, G_8 M_1 व्याप्य (for प्राप्य) G_2 विभु (for भुवि) — Colophon *Adhy. no.* T_1 $G_{3\,8\,5\,6}$ M_1 50. — (L 313) G_5 दैत्यसंघै (for महाराज), and घोररूपै (for दैत्यसंघै) — (L 317) G_6 विभुं (for प्रभुम्) — (L 318) $G_{2\,6}$ स तेषां दर्शनं चक्रे (for the prior half) T_1 M_1 ततः, G_5 स्तुतः (for तदा) — (L 319) G_5 M_1 एतस्य (for तस्य) G_2 आदित्यां, G_8 अदित्या, G_5 अदित्याज् — (L 321) G_3 M_1 इन्द्राद् (for इन्द्रस्य) G_6 स इन्द्रावरजो विभुः — (L 322) G_3 च (for the first तु) G_8 स (for the second तु) M_1 एतस्मिन्नेव काले तु G_6 बलवीर्यवान् (for वीर्यवान्बली) — (L 324) T_1 $G_{8\,5}$ महा (for तदा) — (L 325) $G_{2\,6}$ M_1 (*sup. lin.*) °संवृत (for °वेषधृक्) — (L. 326) G_6 मुण्डी — (L 327) G_5 पालाशदण्ड G_3 संहृत्य, G_5 संग्राह्य — (L 329) G_3 विक्रम त्रीणि वै मम, G_8 °मांस्त्रीन्भुवो मम, G_6 °मांस्त्रीणि वै मम — (L 330) G_3 त्रिपदा° (for त्रिपदी°) T_1 इत्युवाच, G_2 इत्ययाच, G_6 इत्ययाचन् (for इत्यवोचन्) — (L 331) G_6 तथा (for तदा) — (L 332) $G_{8\,5}$ M_1 ततो (for तेन) — (L 333) G_6 च (for स-) — (L 334) G_6 °क्रमतादिभूः — Lines 335–336 =

नानाप्रहरणा रौद्रा नानामाल्यानुलेपना ।
स्वान्यायुधानि संगृह्य प्रदीप्ता इव तेजसा ।
क्रममाणं हरिं तत्र उपावर्तन्त भारत ।
प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैस्तु तान् ।
रूपं कृत्वा महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम् ।
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
अत्यरोचत भूतात्मा भास्करं स्वेन तेजसा ।
प्रकाशयन्दिशः सर्वाः प्रदिशश्च महाबलः ।
शुशुभे स महाबाहुः सर्वलोकान्प्रकाशयन् ।
तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे ।
नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां किल तदा स्थितौ ।
परमाक्रममाणस्य जानुभ्यां तौ व्यवस्थितौ ।
विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ।
अथासाद्य कपालं स अण्डस्य तु युधिष्ठिर ।
तच्छिद्रात्स्यन्दिनी तस्य पादात्प्रस्रुताथ निम्नगा ।
ससार सागरं साशु पावनी सागरंगमा ।
जहार मेदिनीं सर्वां हत्वा दानवपुंगवान् ।
आसुरीं श्रियमाहृत्य त्रींल्लोकान्स जनार्दनः ।
सपुत्रदारानसुरान्पाताले विन्यपातयत् ।
नमुचिः शम्बरश्चैव प्रह्लादश्च महामनाः ।
पादपाताभिनिर्धूताः पाताले विनिपातिताः ।
महाभूतानि भूतात्मा सविशेषाणि वै हरिः ।
कालं च सकलं राजन्गात्रभूतान्यदर्शयत् ।
तस्य गात्रे जगत्सर्वमानीतमिव दृश्यते ।
न किंचिदस्ति लोकेषु यदनाप्तं महात्मना ।
तद्धि रूपमुपेन्द्रस्य देवदानवमानवाः ।
दृष्ट्वा तं मुमुहुः सर्वे विष्णुतेजोभिपीडिताः ।
बलिर्बद्धोऽभिमानी च यज्ञवाटे महात्मना ।
विरोचनकुलं सर्वं पाताले विनिपातितम् ।
एवंविधानि कर्माणि कृत्वा गरुडवाहनः ।
न विस्मयमुपागच्छत्पारमेष्ठ्येन तेजसा ।
स सर्वममरैश्वर्यं संप्रदाय शचीपते ।
त्रैलोक्यं च ददौ शक्रे विष्णुर्दानवसूदनः ।
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ।
वेदविद्भिर्द्विजैरेतत्कथ्यते वैष्णवं यशः ।
मानुषेषु यथा विष्णोः प्रादुर्भावं तथा शृणु ।

Colophon

भीष्म ।

विष्णोः पुनर्महाराज प्रादुर्भावो महात्मनः ।
दत्तात्रेय इति ख्यात ऋषिरासीन्महायशाः ।
तेन नष्टेषु वेदेषु क्रियासु च मखेषु च ।
चातुर्वर्ण्ये च संकीर्णे धर्मे शिथिलतां गते ।
अभिवर्धति चाधर्मे सत्ये नष्टे स्थितेऽनृते ।
प्रजासु क्षीयमाणासु धर्मे चाकुलतां गते ।
सयज्ञाः सक्रिया वेदाः प्रत्यानीताश्च तेन वै ।
चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ।
स एष वै यदा प्रादाद्धैहयाधिपतेर्वरम् ।

Hari 1 41 80 — (L 337) $G_{2, 6}$ M_1 सर्वै° (for दैत्य°) $G_{2, 6}$ °सुरा (for °बला) — Lines 339-343 =(var) Hari 1 41 97[cd]–99[cd] — (L 342) G_3 सर्वे- (for सर्वान्) — (L 343) M_1 च (for स) — (L 344) T_1 पदम्, G_5 पादम् (for दिवम्) — (L 345) G_6 अभ्यरोचत $G_{2, 6}$ भास्करस्येव तेजसा — (L 346) $G_{2, 6}$ M_1 (*sup lin* as above) °यशा (for °बल°) — (L 347) G_2 सर्वान् (for सर्व-) — Lines 348-351 =(var) Hari. 1 41 100-101 — (L 349) M_1 (*sup lin* as above) तत (for नभ) T_1 G_5 om. (hapl) the post half of line 349 and the prior half of line 350 G_6 नाभ्यामासीत्तदा विभो (for the post half) — (L 350) G_3 दिवम् (for परम्) G_3 जानुनो° किल तौ स्थितौ, G_5 जानुभ्यां पर्वतौ स्थितौ — (L 353) G_6 स्यदवी (for स्यन्दिनी), and च (for [अ]थ) — (L 355) G_5 सर्वान् (for सर्वां) — (L. 357) G_2 संनिवेशयत्, G_3 तान्यपातयत्, G_6 संन्यवेशयत्, M_1 विनिपातयत् (for विन्य°) — (L 359) G_2 M_1 पादवाताभिनिर्धूता, G_6 °वातविनि°. G_2 °वेशिता (for °पातिता) — (L 360) G_5 स विशेषेण, M_1 सर्वशेषाणि — (L 361) G_6 °भूतान्प्रद° — (L 362) T_1 अधिदृश्यते, $G_{2, 6}$ मधिया(G_2 °पा)स्यति, G_3 M_1 अथ (M_1 °धि-) पश्यति (for इव दृश्यते) — (L 363) M_1 यदव्याप्त — (L 364) T_1 महेंद्रस्य, G_5 महेशस्य (for उपेन्द्रस्य) — (L 365) G_6 तं दृष्ट्वा (by transp) T_1 च, G_2 तु, G_3 M_1 सं- (for तं) G_2 स मुहु° (for मुमुहु°). G_6 विष्णुना हि प्रपीडिता — (L 367) G_2 वैरो° (for विरो°). $G_{2, 3, 6}$ वि(G_6 वे)निवेशित (for विनिपातितम्) — (L 370) $G_{2, 6}$ असुरैश्वर्यं (for अमरै°) — (L 371) $G_{2, 6}$ वशे चक्रे (for ददौ शक्रे) — Lines 372-373 =(var) Hari 1 41 103 — (L 374) $G_{2, 3}$ M_1 तथा, G_6 ततो (for यथा) G_3 विष्णुप्रादुर्भावस् (for °र्भावं) $G_{2, 6}$ महात्मन°; M_1 अत शृणु (for तथा शृणु) — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2, 3, 5, 6}$ M_1 51 — Lines 375-382 =(var) Hari. 1 41 104-107 — (L 377) M_1 (*sup lin*) सक्रियेषु (for क्रियासु च) G_2 महेषु (for मखेषु) — (L 378) G_6 [ऽ]थ (for च) — T_1 om (hapl) lines 379-380 — (L 379) G_6 वाधर्मे and नष्टस्थिते G_3 कृते; G_5 नृपे (for ऽनृते) — (L 380) $G_{2, 6}$ चामूलतां (for चाकु°) — (L 381) T_1 सत्क्रिया, G_3 सत्कृता (for सक्रिया) G_3 देवा, G_5 देशा° (for वेदा) G_5 प्रीत्या° (for प्रत्या°), $G_{2, 5, 6}$ M_1 हि (for च) — (L 383) G_5 एव (for एष), and सुत (for वरम्) — (L 384) $G_{2, 5, 6}$ स (for त)

तं हैहयानामधिपस्त्वर्जुनोऽभिप्रसादयन् ।
वने पर्यचरत्सम्यक्शुश्रूषुरनसूयक ।
निर्ममो निरहंकारो दीर्घकालमतोषयत् ।
आराध्य दत्तात्रेयं हि अगृह्णात्स वरानिमान् ।
आसादासतराद्विप्राद्विद्वान्विद्वद्भिसेवितान् ।
ऋतेऽमरत्वाद्विप्रेण दत्तात्रेयेण धीमता ।
वरैश्चतुर्भि प्रवृत इमांस्तत्राभ्यनन्दत ।
श्रीमान्मनस्वी बलवान्सत्यवागनसूयक ।
सहस्रबाहुर्भूयासमेष मे प्रथमो वर ।
जरायुजाण्डज सर्वं सर्वं चैव चराचरम् ।
प्रशास्तुमिच्छे धर्मेण द्वितीयस्त्वेष मे वर ।
पितॄन्देवानृषीन्विप्रान्यजेय विपुलैर्मखै ।
अमित्रान्निशितैर्बाणैर्घातयेय रणाजिरे ।
दत्तात्रेयेह भगवस्तृतीयो वर एष मे ।
यस्य नासीन्न भविता न चास्ति सदृश पुमान् ।
इह वा दिवि वा लोके स मे हन्ता भवेदिति ।
सोऽर्जुन. कृतवीर्यस्य वर पुत्रोऽभवद्युधि ।
स सहस्र सहस्राणा माहिष्मत्यामवर्धत ।
स भूमिमखिला जित्वा द्वीपांश्चापि समुद्रिण ।
नभसीव ज्वलन्सूर्य पुण्यै कर्मभिरर्जुन ।
इन्द्रद्वीप कशेरुं च ताम्रद्वीपं गभस्तिमत् ।
गान्धर्वं वारुण द्वीप सौम्यार्षमिति च प्रभु ।
पूर्वैरजितपूर्वांश्च द्वीपानजयदर्जुनः ।
सौवर्णं सर्वमप्यासीद्विमानवरमुत्तमम् ।
चतुर्धा व्यभजद्राष्ट्र तद्विभज्यान्वपालयत् ।
एकांशेनाहरत्सेनामेकांशेनावसद्गृहान् ।
यस्तु तस्य तृतीयांशो राजासीज्जनसग्रहे ।
आस परमकल्याणस्तेन यज्ञानकल्पयत् ।
ये दस्यवो ग्रामचरा अरण्ये च वसन्ति ये ।
चतुर्थेन च सोंऽशेन तान्सर्वान्प्रत्यषेधयत् ।
सर्वेभ्यश्चान्तवासिभ्य कार्तवीर्योऽहरद्बलिम् ।
आहृत स्वबलैर्यत्तदर्जुनस्यावमन्यते ।
काको वा मूषिको वापि त तमेव न्यवर्हयत् ।
द्वाराणि नापिधीयन्ते राष्ट्रेषु नगरेषु च ।
स एव राष्ट्रपालोऽभूत्स्त्रीपालोऽभवदर्जुन ।
स एवासीदजापाल स गोपालो विशां पते ।
सर्वाण्येव मनुष्याणां राजा क्षेत्राणि रक्षति ।
इद तु कार्तवीर्यस्य बभूवासदृश जनै ।
न पूर्वे नापरे तस्य गमिष्यन्ति गतिं नृपा ।
यदर्णवे प्रयातस्य वस्त्र न परिषिच्यते ।

G2 त्वर्जुनो, G6 अर्जुनो (for त्वर्जुनो) G2 5 6 M1 [ऽ]पि (for ऽभि-) — (L 387) G3 6 सोगृह्णाद् (for अगृ°) G6 च (for स) — (L 388) G5 M1 आसान् (for आसाद्) G3 आसतरान् (for °राद्) T1 G2 6 विप्रान् (for विप्राद्) G3 M1 (*sup lin*) °निषेविताव्, G5 °न्विशेषत — (L. 390) G2 प्रावृत्त, G3 प्रवृता T1 इमां स तत्र नंदत — (L 391) G2 इमान् (for श्रीमान्) — (L 394) T1 G2 इच्छेद् (for इच्छे) G5 [अ]न्येष (for त्वेष) — (L 396) G2 3 5 6 च शितैर् (for निशितैर्) — G2 3 5 6 om. the post. half of line 396 and the prior half of line 397 M1 पातयेय (for घात°) — (L 397) M1 [अ]त्र (for [इ]ह) — (L 398) G5 तस्य नास्ति (for यस्य नासीन्) G3 चास्य (for चास्ति) — (L 399) G6 भूपालो (for वा लोके) G5 भविष्यति (for भवेदिति) — (L. 400) Before line 400, T1 M1 ins. वैशंपायन T1 G3 5 वरं, G6 वर- T1 M1 महाबल , G2 भवेद्युधि, G3 महाद्युति, G5 भवेदिति (for ऽभवद्युधि) — (L 401) M1 य (for स) G3 शतं वर्ष (for स सहस्र) — (L 402) T1 पृथिवी° (for स भूमि°) G6 विप्रांश्चापि, M1 द्वीपांश्चैव M1 समुद्रगा° (for °द्रिण) — (L 403) G6 अच्युत (for अर्जुन) — (L 404) Before line 404, G6 ins अर्जुन G2 कुशेरु च, G6 विशे कृत्वा G2 ताम्रपर्णी, G6 काशद्वीप (for ताम्र°) T1 G2 3 गभस्तिमान्, G5 समृद्धिमान् — (L. 405) G2 6 गधर्ववरुणद्वीप G2 सौमाप इति स प्रभु , G5 6 सौम्यमार्षमि(G6 इ)ति प्रभु — G6 om lines 406–408 — (L 406) G2 पूर्वैराजित°, G5 सर्वैरजित°. — (L 409) G3 °नावसत्, M1 (*sup lin* as above) °नाभरत् (for °नाहरत्) M1 °नाहरद् (for °नावसद्) — (L 410) G6 पश्यतस्तु (for यस्तु तस्य) G2 तृतीयोभूद् G2 राज्ञो यजनसग्रहे, G5 6 राज्ञोभूज्जन° — (L 413) Om in G2 — (L 414) T1 बलि, G2 धन; M1 बली (for बलिम्) — (L 415) G3 repeats line 415 T1 G3 शासनं, G2 आहूतं , G6 आहूते (for आहृत) T1 G5 यत्साद्, G2 यशाद्, G3 युक्तम्, M1 वित्तम् (for यत्तद्) G2 [अ]यमद्य ते, M1 (*sup lin*) [अ]भिमन्यते (for [अ]व°) — (L 416) G2 [अ]थ, G6 यत् (for [अ]पि) G2 निवर्हयत् G3 तन्ममेत्यन्ववर्हयत्, G5 यत्तदा तद्भक्षयत् — (L 417) G2 नास्य सीदत , G5 नापि धीयत, G6 नाप्यदीयत G2 5 6 पुरेषु (for राष्ट्रेषु) — (L 418) G2 एष, G3 एव (for एव) T1 श्रीपालो — (L 419) G5 स एवाभूद्राजपाल G6 गोपालो वा (for स गोपालो) — (L 420) T1 स सारण्ये, G3 M1 सर्वारण्ये (for सर्वाण्येव) G5 राज्ञां (for राजा) G6 कृष्यति (for रक्षति) — (L 421) G5 6 च (for तु) T1 गणे (for जनै°) — (L 422) G2 5 6 यस्य (for तस्य) — (L 423) G5 यदर्णवमपीतस्य, M1 (*inf lin* as above) अर्णवेन प्रयातस्य M1 वस्त्रेण परिपिच्यते (*inf lin* वस्त्रा न परिकृष्यते) — (L 424) M1 शत- (for शत) G2

शत वर्पसहस्राणामनुशिष्यार्जुनो महीम् ।
दत्तात्रेयप्रसादेन एव राज्य चकार स ।
एव बहूनि कर्माणि चक्रे लोकहिताय स ।
दत्तात्रेय इति ख्यात प्रादुर्भावस्तु वैष्णव ।
कथितो भरतश्रेष्ठ शृणु भूयो महात्मन ।

Colophon

भीष्मः ।

यदा भृगुकुले जन्म यदर्थं च महात्मन ।
जामदग्न्य इति ख्यात प्रादुर्भावस्तु वैष्णव ।
जमदग्ने सुतो राजन्रामो नाम स वीर्यवान् ।
हेहयान्तकरो राजन्स रामो बलिना वर ।
कार्तवीर्यो महावीर्यो बलेनाप्रतिमस्तथा ।
रामेण जामदग्न्येन हतो विषममाचरन् ।
त कार्तवीर्यं राजान हेहयानामरिंदमम् ।
रथस्थ पार्थिव राम पातयित्वावधीद्रणे ।
जम्भस्य यज्ञहन्ता स ऋत्विज चैव संस्तरे ।
जम्भस्य मूर्ध्नि भेत्ता च हन्ता च शतदुन्दुभे ।
स एप कृष्णो गोविन्दो जातो भृगुपु वीर्यवान् ।
सहस्रबाहुमुद्धर्तुं सहस्रजितमाहवे ।
क्षत्रियाणा चतु पष्टिमयुतानि महायशा ।
सरस्वत्या समेतानि एप वै धनुपाजयत् ।
ब्रह्मद्विषां वधे तस्मिन्सहस्राणि चतुर्दश ।
पुनर्जग्राह शूराणामन्त चक्रे नरर्पभ ।
ततो दशसहस्रस्य भर्तृत्वा पूर्वमरिंदम ।
सहस्र मुसलेनाग्नन्सहस्रमुदकृन्तत ।
चतुर्दश सहस्राणि क्षणधूममपाययत् ।
शिष्टान्ब्रह्मद्विषो जित्वा ततोऽस्नायत भार्गव ।
राम रामेत्यभिक्रुष्टो ब्राह्मणै क्षत्रियार्दितै ।
न्यघ्नद्दश सहस्राणि राम परशुनाभिभू ।
न ह्यमृष्यत ता वाचमार्तैर्भृशमुदीरिताम् ।
भृगो रामाभिधावेति यदाक्रन्दन्द्विजातय ।
काश्मीरान्दरदान्कुन्तीन्क्षुद्रकान्मालवान्शकान् ।
चेदिकाशिकरूशांश्च ऋपीकान्क्रथकैशिकान् ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च मागधान्काशिकोसलान् ।
रात्रायणान्वीतिहोत्रान्किरातान्मार्तिकावतान् ।
एतानन्यांश्च राजेन्द्रान्देशे देशे सहस्रश ।
निकृत्य निशितैर्बाणै सम्प्रदाय विवस्वते ।
कीर्णा क्षत्रियकोटीभिर्मेरुमन्दरभूपणा ।
त्रि सप्तकृत्व पृथिवी तेन नि क्षत्रिया कृता ।
कृत्वा नि क्षत्रियां चैव भार्गव स महायशा ।
इन्द्रगोपकवर्णस्य जीवजीवनिभस्य च ।
पूरयामास सरित क्षतजस्य सरांसि च ।

अनुशिष्येर्जुनोमही, G6 अधिशिष्यार्जुनो महत् — (L. 425) G6 ए (for स) — G2 6 transp lines 426 and 427 — (L 426) G2 5 6 एवमादीनि G6 कृत्वा (for चक्रे) — (L 427) G2 5 6 एय (G6 [अ]व्ययो) हरे, M1 (*sup lin*) [अ]व्यय हरे' (for तु वैष्णव) — After line 427, G3 repeats line 426 — Colophon *Adhy no* T1 G2 3 5 6 M1 52 — (L 429) T1 om the ref G2 M1 (*sup lin*) तथा, G6 तदा (for यदा) — (L 431) G2 6 जमदग्निसुतो G6 रामनामा (for रामो नाम) — After line 431, G2 6 read line 435 — (L 433) G2 °बाहुर् (for °वीर्यो) G2 6 तदा (for तथा) — After line 435, G3 reads line 440 — (L 436) G2 3 6 [अ]र्जुन भुवि (for [अ]वधीद्रणे) — (L 437) G5 यज्ञे (for यज्ञ-) T1 [अ]सौ, M1 च (for स) T1 G2 ऋत्विजां, G3 °जो (for °ज) G3 5 M1 वै स (for चैव) — (L 439) G2 एव (for एप) — (L 440) G3 उद्धृतु (for उद्धर्तुं) — (L 442) G2 समेतारीन् (for °तानि) — (L 444) G6 पुनर्जघान T1 G2 M1 दतक्रूरे, G5 अंतश्चक्रे, G6 अतिक्रूरे (for अन्त चक्रे) T1 G2 रथर्पभ (G2 °भ), G5 नरर्पभ, M1 (*sup lin*) रथर्पभान् — (L 445) T1 दश सहस्राणि, G2 3 दद्मासहस्रस्य; G6 राज्ञां सहस्रं वै (for दशसहस्रस्य) G5 M1 हता (for भर्तृत्वा) — (L 446) T1 G2 6 M1 (*sup lin as above*) °नाघ्नत् M1 (*sup lin as above*) उदच्छे तथा (for उदकृन्तत) — (L 447) T1 अपायनत्, G2 अपोषयत् (for अपाययत्) G2 क्षणमात्रनपातयत् (for the post half) — (L 448) T1 ब्रह्मद्विपश्छित्वा, G2 5 °द्विप जित्वा G2 6 [S]श्रायत (for ऽस्नायत) — (L 449) G2 6 M1 °क्रुष्टैर् (for °क्रुष्टो) — (L 450) G2 6 निघ्नन् (for न्यघ्नद्) — (L 451) T1 ह्यमुष्यत तां, G2 ह्यमृष्यति तां, G3 °ष्यत त; G6 °ष्यत्तदा G5 उदीरित — (L 452) G2 यथा°, G6 यत्रा° (for यदा°) — (L 453) T1 G5 मालकान् (for मालवान्) — (L 454) T1 G3 ऋपिकान्, G6 इपीकान्, M1 (*sup lin as above*) ऋचीकान् — (L 455) T1 अतान्यगान्, G2 6 अंगवग- (for अङ्गान्वङ्गान्) G2 5 6 °कौसलान्, G5 °कोशलान् — (L 456) G2 दाक्षा° (for रात्रा°) G2 6 कार्ति° (for मार्ति°) — (L 457) G2 6 M1 राजन्यान् (for राजेन्द्रान) — Lines 459–461 = (var) Hari 1 41. 115^a–116^b — (L 460) T1 G2 त्रि (G3 त्रि)सप्तकृत्वा T1 G2 3 M1 निक्षत्रिया — (L 461) T1 G2 3 M1 निक्षत्रियां M1 सु- (for स) — (L 462) T1 G2 5 इंद्रकोपक° T1 G2 5 बधुजीव° (for जीवजीव°) — (L. 463) G2 पूजयित्वा च, G6 M1 पूरयित्वा च

चकार तर्पणं वीर पितॄणां तासु तेषु च ।
सर्वानष्टादश द्वीपान्वशमानीय भार्गव ।
सोऽश्वमेधसहस्राणि नरमेधशतानि च ।
इष्ट्वा सागरपर्यन्ता काश्यपाय महीं ददौ ।
तस्याग्रेणानुपर्येति भूमिं कृत्वा विपांसुलाम् ।
तत कालकृता सत्या भार्गवाय महात्मने ।
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जना. ।
वेदिमष्टादशोत्सेधा हिरण्मयस्यातिपौरुषीम् ।
रामस्य जामदग्न्यस्य प्रतिजग्राह काश्यप ।
एवमिष्ट्वा महाबाहु क्रतुभिर्भूरिदक्षिणै ।
अन्यद्वर्षशत राम सौभे साल्वमयोधयत् ।
तत स भृगुशार्दूलस्त सौभ योधयन्प्रभु ।
सुबन्धुर रथ राजन्नास्थाय भरतर्षभ ।
नग्निकाना कुमारीणा गायन्तीनामुपाशृणोत् ।
राम राम महाबाहो भृगूणां कीर्तिवर्धन ।
त्यज शस्त्राणि सर्वाणि न त्व सौभं वधिष्यसि ।
चक्रहस्तो गदापाणिर्भीतानामभयकर. ।
युधि प्रद्युम्नसाम्बाभ्यां कृष्ण सौभ वधिष्यति ।
तच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रस्तत एव वन ययौ ।
न्यस्य सर्वाणि शस्त्राणि कालकाङ्क्षी महायशा· ।
रथ वर्मायुध चैव शरान्परशुमेव च ।
धनूंष्यप्सु प्रतिष्ठाप्य रामस्तेपे पर तप ।
ह्रिय प्रज्ञां श्रिय कीर्तिं लक्ष्मीं चामित्रकर्शन ।
पञ्चाधिष्ठाय धर्मात्मा त रथ विससर्ज ह ।
आदिकाले प्रवृत्त हि विभजन्कालमीश्वरः ।
नाहनच्छ्रद्धया सौभ न ह्यशक्तो महायशा ।
जामदग्न्य इति ख्यातो यस्त्वसौ भगवानृषि ।
सोऽस्य भागस्तपस्तेपे भार्गवो लोकविश्रुत· ।

Colophon

भीष्म ।

शृणु राजस्तथा विष्णो प्रादुर्भाव महात्मन ।
चतुर्विंशे युगे चापि मार्कण्डेयपुर सर ।
तिथौ नावमिके जज्ञे तथा दशरथादपि ।
कृत्वात्मान महाबाहुश्चतुर्धा विष्णुरव्यय ।
लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपम. ।
प्रसाधनार्थं लोकस्य विष्णुस्तस्य सनातन ।
धर्मार्थमेव कौन्तेय जज्ञे तत्र महायशा ।
तमप्याहुर्मनुष्येन्द्र सर्वभूतपतेस्तनुम् ।
यज्ञविघ्नं तदा कृत्वा विश्वामित्रस्य भारत ।
सुबाहुर्निहतस्तेन मारीचस्ताडितो भृशम् ।
तस्मै दत्तानि शस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता ।
वधार्थं देवशत्रूणा दुर्वाराणि सुरैरपि ।
वर्तमाने तदा यज्ञे जनकस्य महात्मन ।
भग्न माहेश्वर चाप क्रीडता लीलया परम् ।
ततो विवाह सीताया कृत्वा स रघुवल्लभ ।
नगरीं पुनरासाद्य मुमुदे तत्र सीतया ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य पित्रा तत्राभिचोदित ।
कैकेय्या प्रियमन्विच्छन्वनमभ्यवपद्यत ।
य समा सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वने वसन् ।
लक्ष्मणानुचरो राम सर्वभूतहिते रत ।
चतुर्दश वने तप्त्वा तपो वर्षाणि भारत ।
रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेत्यभिहिता जनै ।

T_1 G_5 सरितं — T_1 $G_{2\ 3\ 5\ 6}$ M_1 om line 464 — (L 468) G_3 तु (for [अ]नु-) T_1 भूतिं (for भूमिं) G_2 स (for वि-) — (L 470) G_2 गदितां (for गायन्ति) — (L 471) T_1 G_3 M_1 (*sup lin* as above) [अ]तिपौरुषां, G_2 [अ]धिपौरुष — (L 472) $G_{2.6}$ रामेण जामदग्न्येन (for the prior half) — (L 474) G_2 अभ्यवर्षञ्च त राम G_2 सौधि, G_6 M_1 सौम (for °भे) — (L 475) G_3 वह्नु (for प्रभु) — (L 480) T_1 भूतानाम्, G_2 M_1 (*sup lin* as above) दीना°, G_3 सुता° (for भीता°) — (L 483) G_6 शस्त्राणि सर्वाणि (by transp) — (L, 484) $G_{2\ 6}$ सर्वा° (for वर्मा°) — (L 485) M_1 धनुश्चाप्सु T_1 G_5 राजस् (for रामस्) — (L 486) M_1 (*sup lin* as above) धृतिं (for श्रिय) — (L 487) G_6 स (for ह). — (L 488) G_6 प्रवृत्तिं $G_{2\ 6}$ तु (for हि), and व्यभजत् (for विभजन्) G_2 करम्, G_6 कोयम् (for कालम्) — (L 489) $G_{2\ 6}$ नाहत्त (for नाहनत्) T_1 नास्य शक्तो, G_2 M_1 न ह्यशक्यो (M_1 °क्य), G_3 तस्य शक्तो M_1 मया त्विति (for महायशा·) — (L. 490) G_6 यस्याशो (for यस्त्वसौ) — Colophon *Adhy. no :* T_1 $G_{2\ 3}$ M_1 53, $G_{5\ 6}$ 50 — For lines 492–581 Harivaṁśa has a parallel abridged version omitting some lines at 1 41 121–155 — (L 492) T_1 G_3 तदा, G_2 M_1 ततो (for तथा) — (L 493) G_2 चतुर्विंशद्-, G_6 चतुर्दशे M_1 विश्वामित्र° (for मार्कण्डेय°) — (L 497) G_3 प्रसादनार्थं $G_{2\ 6}$ M_1 तत्र (for तस्य) — (L 498) $G_{2\ 3\ 6}$ M_1 कर्मार्थमेव G_6 कौरव्य (for कौन्तेय) M_1 तात (for तत्र) — (L. 499) $G_{2\ 5\ 6}$ M_1 मनुष्येंद्र — (L 500) $G_{2\ 6}$ यज्ञविघ्नकरस्तत्र (for the prior half) — (L 502) $G_{2\ 6}$ तस्माद् (for तस्मै) T_1 शास्त्राणि, G_2 M_1 चास्त्राणि $G_{2\ 6}$ विश्वामित्राच्च धीमत. — (L 503) $G_{2\ 6}$ सर्व° (for देव°) G_2 M_1 दुर्वाराणां — (L 504) G_2 महा- (for तदा) — (L 505) G_2 क्रीडया G_6 पीडया स्वल्पया पर (for the post half) — $G_{2\ 6}$ M_1 om lines 506–509 — (L 510) T_1 M_1 (*sup lin*) [ऽ]वसत् (for वसन्) — (L. 511) G_6 लक्ष्मणानुगतो — (L 512) M_1 तपस् (for वने) T_1 G_2

पूर्वोचितत्वात्सा लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ।
जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार स ।
मारीच दूषण हत्वा खर त्रिशिरस तथा ।
चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां घोरकर्मणाम् ।
जघान रामो धर्मात्मा प्रजानां हितकाम्यया ।
विराध च कबन्ध च राक्षसौ क्रूरकर्मिणौ ।
जघान च तदा रामो गन्धर्वौ शापविक्षतौ ।
स रावणस्य भगिनीनासाच्छेद च कारयत् ।
भार्यावियोग तं प्राप्य मृगयन्व्यचरद्वनम् ।
ततस्तमृश्यमूक स गत्वा पम्पामतीत्य च ।
सुग्रीव मारुतिं दृष्ट्वा चक्रे मैत्रीं तयो. स वै ।
अथ गत्वा स किष्किन्धां सुग्रीवेण तदा सह ।
निहत्य वालिन युद्धे वानरेन्द्र महाबलम् ।
अभ्यषिञ्चत्तदा राम सुग्रीव वानरेश्वरम् ।
तत स वीर्यवान्राजस्त्वरयन्वै समुत्सुक ।
विचित्य वायुपुत्रेण लङ्कादेश निवेदितम् ।
सेतु बद्ध्वा समुद्रस्य वानरै. सहितस्तदा ।
सीतायाः पदमन्विच्छन्रामो लङ्कां विवेश ह ।
देवोरगगणानां हि यक्षराक्षसपक्षिणाम् ।
तत्रावध्य राक्षसेन्द्र रावण युधि दुर्जयम् ।
युक्त राक्षसकोटीभिर्भिन्नाञ्जनचयोपमम् ।
दुर्निरीक्ष्य सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ।
जघान सचिवै. सार्धं सान्वयं रावण रणे ।
त्रैलोक्यकण्टक वीर महाकायं महाबलम् ।
रावण सगण हत्वा रामो भूतपति पुरा ।
लङ्कायां त महात्मान राक्षसेन्द्र विभीषणम् ।
अभिषिच्य च तत्रैव अमरत्व ददौ तदा ।
आरुह्य पुष्पक रामः सीतामादाय पाण्डव ।
सबल स्वपुर गत्वा धर्मराज्यमपालयत् ।
दानवो लवणो नाम मधो पुत्रो महाबल ।
शत्रुघ्नेन हतो राजस्ततो रामस्य शासनात् ।
एव बहूनि कर्माणि कृत्वा लोकहिताय स' ।
राज्य चकार विधिवद्रामो धर्मभृतां वर ।
दशाश्वमेधानाजह्रे ज्योतिरथ्यानहर्गणान् ।
नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नात्यय प्राणिनां तदा ।
न वित्तज भय चासीद्रामे राज्य प्रशासति ।
प्राणिनां च भय नासीज्जलानलविधानजम् ।
पर्यदेवन्न विधवा नानाथा काश्चनाभवन् ।
सर्वमासीत्तदा तृप्त रामे राज्य प्रशासति ।
न सकरकरा वर्णा न कृष्टकरकृज्जन ।
न च स्म वृद्धा बालाना प्रेतकार्याणि कुर्वते ।
विशः पर्यचरन्क्षत्र क्षत्र नापीडयद्विश ।
नरा नात्यचरन्भार्या भार्या नात्यचरन्पतीन् ।
नासीदल्पकृपिर्लोके रामे राज्य प्रशासति ।

तदा, M_1 वने (for तपो) — (L 514) T_1 $G_{2.5.6}$ अनुशोचती (G_5 °ति), G_6 °गच्छती — (L 517) G_6 घोरदर्शिनां, M_1 क्रूरकर्मणां — (L 519) T_1 क्रूरकर्मणौ, G_2 M_1 घोरकर्म(M_1 °र्मि)णौ — (L 520) T_1 $G_{6.5}$ ततो (for तदा) $G_{3.6}$ °वि(G_3 °वी)क्षितौ — (L 521) $G_{2.6}$ भगिनीं (for °नी) M_1 -नासोच्छेद $G_{2.6}$ अकारयत्; G_3 चकार य°, M_1 चकार ह (for च कारयत्) — (L 522) G_3 भार्यावियोगज प्राप्य, G_6 °योगस्तत्रासीन्, M_1 °योग संप्राप्य G_2 विचचार ह, G_3 विचरद्वन M_1 मृगयस्य(sic)चरद्वने (sup lin °न) — (L 523) G_5 तु (for तम्) G_2 हि (for स) G_6 स तस्माद्दृष्यमूक हि — (L 524) T_1 G_3 सुग्रीवमारुती (T_1 °तिं) G_2 चक्रे मैत्र तयो' सह — (L 528) $G_{2.5}$ M_1 त्वरया वै (G_2 च) G_6 त्वरया वानरोत्तम — (L 529) T_1 विचित्र , G_2 विचिंत्य, G_6 विजित्य $G_{2.3.6}$ लङ्कादेशानिवेदिता (G_3 °त), G_5 °देशनिवेदिन, M_1 °देशे निवेदिते — (L 530) $G_{2.6}$ वानरै स समुत्सुक — (L. 531) G_6 वै (for ह) — (L 533) $G_{2.6}$ यत्र, M_1 तम् (for तत्र) G_3 निजयं (for दुर्जयम्) — (L 534) T_1 $G_{3.5}$ M_1 गुप्त (for युक्त) — M_1 repeats the post half of line 534 and the prior half of line 535 — (L 535) G_3 M_1 दुर्निरीक्ष्यं G_6 गर्वित (for दर्पितम्) — (L 538) G_2 रावणस्य गण हत्वा — (L 540) G_6 ततो रामस्, M_1 स वै तस्य (for च तत्रैव) G_6 त्वमरत्व — (L 542) G_6 धर्म्यं, M_1 धर्माद् (for धर्म-) G_3 धर्मेणापालयन्महीं — (L 544) $G_{2.6}$ सदा (for ततो) — (L 545) M_1 कार्याणि (for कर्माणि) — (L 547) = (var) B 12 29 59[cd], (var) Rām 6. 131. 94[cd] T_1 G_3 शता° (for दशा°) G_2 नागरूढ्यान्स निर्गळान्, G_6 M_1 आरूढ्यान्स(M_1 जारूढ्यां स)निरर्गळान् — (L 549) G_2 वातजं, M_1 मृत्युज (for वित्तज) M_1 चापि (for चासीद्) The phrase रामे राज्य प्रशासति occurs several times in the Ṣoḍaśarājakīya episode in both the Droṇa and Śānti parvans and also in the Rāmāyaṇa — T_1 om (hapl) lines 550–552 — (L 550) M_1 reads line 550 after line 553. $G_{2.6}$ प्राणिनाममय चासीज् M_1 °विघातज (for °विधानजम्) — (L. 551) Cf B 12. 29 52[ab], Rām 6. 131 97[ab] $G_{2.6}$ नानाथा काचनाभवत् — (L 552) $G_{2.5.6}$ तृप्त (for तृप्त) G_3 तदा तस्मिन्विशां पते (= the post half of line 562) — After line 552, G_3 reads lines 563–565 repeating them in their proper place — (L 553) G_6 न संकरकरो वर्णो $G_{5.6}$ नाकृष्ट° Line 554 = Rām. 6 131. 98[cd] — (L 556) $G_{2.6}$ नरो नात्यचरद् $G_{2.3.5.6}$

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिण ।
अरोगा प्राणिनोऽप्यासन्रामे राज्य प्रशासति ।
ऋषीणा देवताना च मनुष्याणा तथैव च ।
पृथिव्या सहवासोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति ।
सर्वे ह्यासंस्तृप्तरूपास्तदा तस्मिन्विशा पते ।
धर्मेण पृथिवीं सर्वामनुशास्पति भूमिपे ।
तपस्येवाभवन्सर्वे सर्वे धर्ममनुव्रता ।
पृथिव्या धार्मिके तस्मिन्रामे राज्य प्रशासति ।
नाधार्मिष्ठो नर कश्चिद्बभूव प्राणिनां क्वचित् ।
प्राणापानौ समावास्ता रामे राज्यं प्रशासति ।
गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जना ।
श्यामो युवा लोहिताक्षो मातङ्गानामिवर्षभ ।
आजानुबाहु सुमुख सिंहस्कन्धो महाबल. ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्य भोग च संप्राप्य शशास पृथिवीमिमाम् ।
रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथा· ।
रामभूत जगदिद रामे राज्य प्रशासति ।
ऋग्यजु सामहीनाश्च न तदासन्द्विजातय ।
उषित्वा दण्डके कार्यं त्रिदशानां चकार स· ।
पूर्वापकारिण संख्ये पौलस्त्य मनुजर्षभ. ।
देवगन्धर्वनागानामरिं स निजघान ह ।
सत्त्ववान्गुणसंपन्नो दीप्यमान स्वतेजसा ।
एवमेव महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलवर्धन ।
रावण सगण हत्वा दिवमाक्रमताभिभू ।
इति दाशरथे ख्यात प्रादुर्भावो महात्मनः ।
तत कृष्णो महाबाहुर्भीतानामभयकर ।
अष्टाविंशे युगे राजञ्जज्ञे श्रीवत्सलक्षण ।
पेशलश्च वदान्यश्च लोके बहुमतो नृपु ।
स्मृतिमान्देशकालज्ञ शङ्खचक्रगदासिधृक् ।
वासुदेव इति ख्यातो लोकाना हितकृत्सदा ।
वृष्णीनां च कुले जातो भूमे प्रियचिकीर्षया ।
स नृणामभयं दाता मधुहेति स विश्रुत ।
स शकार्जुनरामाणा किल स्थानान्यसूदयत् ।
कसादीन्निजघानाजौ दैत्यान्मानुषविग्रहान् ।
अयं लोकहितार्थाय प्रादुर्भावो महात्मन ।
कल्की विष्णुयशा नाम भूयश्चोत्पत्स्यते हरि· ।
कलेर्युगान्ते संप्राप्ते धर्मे शिथिलतां गते ।
पाषण्डिनां गणानां हि वधार्थं भरतर्षभ ।
धर्मस्य च विवृद्ध्यर्थं विप्राणा हितकाम्यया ।
एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगणैर्युता ।

भार्यां G2 6 पतिं — After line 556, G3 M1 ins.

सर्वबीजान्यरोहन्त निर्दस्यु पृथिवी तदा ।
राम एवाभवद्भर्ता राम पालयिताभवत् ।

[G3 reads second line, after line 557] — (L 557) Om in M1. G2 6 योगे (for लोके) For lines 558–559, cf B 12 29 55, Rām. 6 131 100 — (L 558) T1 G3 M1 वर्षसहस्राणां — (L 559) G2 6 M1 चासन्, G3 ह्यासन् (for ऽप्यासन्). — Lines 560–561 = (var) B 7. 59 12^{c}–13^{b} — (L 560) T1 G3 5 M1 च सर्वश (for तथैव च) — (L 561) G2 6 पृथिव्यां धार्मिका सर्वे. — (L. 562) G2 तत्र रूपास्, G3 सुख° (for तृप्त°) T1 G5 पतौ (for पते) — (L 564) T1 G3 (second time) 5 तपस्तपस्येवाभूच धर्मो धर्ममनुव्रत (T1 °त, G5 °ता), G2 6 तपस्तपस्ये (G6 °स्ती)वाभाव (G6 °वद्) धर्मो धर्मभृतां वर, G3 (first time) तपस्येवाभवद्धर्मस्तपो धर्ममनुव्रत — (L 565) T1 G6 पृथिव्यां धार्मिका सर्वे — (L 567) = (var) B 7 59 14^{ab} G2 समाभ्यस्तां, G6 समौ ह्यास्तां (for समावास्तां) — (L 568) = line 470 — Lines 569–571 = (var) B. 7 59 20^{c}–21^{d}, B 12 29 60^{a}–61^{b} — (L 570) G3 महाभुज (for °बल·) — (L 571) = Rām 1 1 94^{ab}, 15 29^{cd} 6. 131 105^{ab}, etc G2 6 रामो राज्यमकारयत् (for the post half) — G2 6 om. line 572 — Lines 573–574 = (var) B 7 59 22^{c}–23^{b}, (var) Rām 6 131. 101 — M1 reads lines 573–574 after the insertion following line 579 — (L 574) G3 5 M1 जगदभूत् (for °दिदं) — (L 576) G2 6 वसित्वा (for उषित्वा) — (L 577) G2 6 M1 त तु (for संख्ये) G2 मनुजर्षभ. — (L. 578) G6 °मर्त्यानाम् (for °नागानाम्) — (L 579) = (var) B 7 59 11^{cd}. T1 G3 5 सत्य° (for सत्त्व°). G6 दयावानविकत्थन (for the post half) — After line 579, M1 ins

अति लोकत्रय चापि रामो दाशरथिर्बभौ ।

— (L 580) G3 एवमेतत्, M1 °मेप G2 5 M1 °कुलनंदन· — (L 583) G2 6 भीमो (for कृष्णो) T1 भूता°, G3 हिता°; M1 दीना° (for भीना°) — (L 584) G2 6 अष्टाविंश· (for °विंशे) — (L 585) G5 कारुण्यतो (for बहुमतो) — (L 586) M1 °भृत् (for °धृक्) — (L 589) G2 6 शत्रूणां भयकृद्दाता (for the prior half) T1 G5 च (for स) M1 मधुहा इति विश्रुत· — (L 590) T1 G5 यमलार्जुनरामाणा, G3 स शक्तोर्जुनरामाभ्यां. G5 रिपु- (for किल) — (L 593) T1 G5 M1 कल्किर् (for कल्की) G2 6 उत्पद्यते (for °त्स्यते). — (L 594) G6 काले (for कलेर्) — (L 595) T1 G2 पाषडीनां G2 गणं सर्वं; M1 गणस्यास्य (for गणानां हि) G3 पुरुषर्षभ — Lines 597–598 = Hari 1 41 170. — (L 597) T1 दिव्यादिव्या (for दिव्या देव-) — Colophon.

प्रादुर्भावा पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभि. ।

Colophon.

वैशपायन ।

एवमुक्तोऽथ कौन्तेयस्तत पौरवनन्दन ।
आबभाषे पुनर्भीष्म धर्मराजो युधिष्ठिर ।

युधिष्ठिर ।

भूय एव मनुष्येन्द्र उपेन्द्रस्य यशस्विन ।
जन्म वृष्णिषु विज्ञातुमिच्छामि वदता वर ।
यथैव भगवाञ्जात क्षिताविह जनार्दन ।
माधवेषु महाबुद्धिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ।
यदर्थं च महातेजा गास्तु गोवृषभेक्षण ।
ररक्ष कसस्य वधाल्लोकानामभिरक्षिता ।
क्रीडता चैव यद्बाल्ये गोविन्देन विचेष्टितम् ।
तदा मतिमता श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ।

वैशपायन. ।

एवमुक्तस्ततो भीष्म केशवस्य महात्मन ।
माधवेषु तदा जन्म कथयामास वीर्यवान् ।

भीष्मः ।

हन्त ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथातथम् ।
यतो नारायणस्येह जन्म वृष्णिषु कौरव ।
पुरा लोके महाराज वर्तमाने कृते युगे ।
आसीत्त्रैलोक्यविख्यात सग्रामस्तारकामय. ।
विरोचनो मयस्तारो वराह श्वेत एव च ।
लम्ब किशोर स्वर्भानुररिष्टोऽथ क्षरश्च वै ।
विप्रचित्ति प्रलम्बश्च वृत्रजम्भबलादय ।
नमुचि कालनेमिश्च प्रह्लाद इति विश्रुत ।
एते चान्ये च बहवो दैत्यसघा सहस्रश ।
नानाशस्त्रधरा राजन्नानाभूषणवाहना ।
देवतानामभिमुखास्तस्थुर्दैतेयदानवा ।
देवास्तु युध्यमानास्ते दानवानभ्ययू रणे ।
आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
इन्द्रो यमश्च चन्द्रश्च वरुणोऽथ धनेश्वर ।
अश्विनौ च महावीर्यौ ये चान्ये देवतागणा ।
चक्रुर्युद्ध महाघोर दानवैश्च यथाक्रमम् ।
युध्यमाना समेयुश्च देवा दैतेयदानवै ।
तद्युद्धमभवद्घोर देवदानवसकुलम् ।
ताभ्या बलाभ्या सजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ।
तीक्ष्णै शस्त्रै किरन्तोऽथ अभ्ययुर्देवदानवा. ।
अघ्नन्देवान्सगन्धर्वान्सयक्षोरगचारणान् ।
ते वध्यमाना दैतेयैर्देवसघास्तदा रणे ।
दुद्रुवु सपरिश्रान्ता क्षीणप्रहरणा रणे ।
त्रातारं मनसा जग्मुर्देव नारायण प्रभुम् ।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र जगाम हरिरीश्वर ।
दीपयञ्ज्योतिषा भूमिं शङ्खचक्रगदाधर ।
तमागत सुपर्णस्थ विष्णु लोकनमस्कृतम् ।
दृष्ट्वा मुदा युता सर्वे भय त्यक्त्वा रणे सुरा ।
चक्रुर्युद्ध पुनः सर्वे देवा दैतेयदानवै ।
तद्युद्धमभवद्घोरमचिन्त्य रोमहर्षणम् ।
जघ्नुर्दैत्याद्रणे देवा सर्वे शक्रपुरोगमा ।
ते वध्यमाना विबुधैर्दुद्रुवुर्दैत्यदानवा ।
विद्रुतान्दानवान्दृष्ट्वा तदा भारत सयुगे ।
कालनेमिरिति ख्यातो दानव प्रत्यदृश्यत ।
शतप्रहरणो घोर शतबाहु शतानन ।
शतशीर्ष स्थित श्रीमाञ्शतशृङ्ग इवाचल ।
भास्कराकारमकुट शिञ्जिताभरणाङ्गद ।
धूम्रकेशो हरिश्मश्रुर्निर्दष्टोष्ठपुटाननः ।

Adhy. no T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 54 — (L 599) G_6 ॐ (for वैश°) $G_{2.6}$ उक्तेय, M_1 उक्तम्तु (for उक्तोऽथ) M_1 भीष्मेण (for कौन्तेयस्) $G_{2.3.6}$ M_1 कौरवनदन° — G_6 om lines 600–603 — (L 600) T_1 °पुत्रो (for °राजो) — (L 604) G_3 यादवेषु (for माधवेषु) — (L 605) G_6 सदर्थं T_1 $G_{3.5}$ तु (for च) G_3 महाराज (for °तेजा) T_1 वै (for गो) — (L. 606) $G_{2.6}$ M_1 तदा (for वधाल्) — (L 607) T_1 सह रामेण, G_2 क्रीडिता चैव, G_6 किं धाता चैव — (L 608) M_1 गोविंदेन (for तन्मे ब्रूहि) — (L 609) M_1 सदा (for ततो) — (L 610) G_2 मानवेषु, G_3 यादवे° (for माधवे°) T_1 $G_{2.6}$ M_1 तथा (for तदा) — (L 612) T_1 G_6 ततो, M_1 विभोर् (for यतो) G_2 भारत (for कौरव) — (L 614) G_6 अस्ति (for आसीत्) — (L 615) G_3 विरोचन G_2 वमस्तारो — (L. 616) $G_{2.6}$ अ(G_6 व)रिष्टो राक्षसश्च वै, G_3 अरिष्टोष-र्षभश्च वै — $G_{2.6}$ M_1 om lines 617–618 — (L 617) G_3 जभवृत्र- (by transp) — (L 618) G_3 विश्रुता — (L 624) T_1 वरुणश्चयनेश्वर°, G_3 वरुणो धनदेश्वर — (L 625) G_6 एते (for ये च) — (L 626) G_2 कुर्युर् (for चक्रुर्) $G_{2.6}$ महद् (for महा-) — (L 629) M_1 द्वाभ्यां (for ताभ्यां) — (L 630) T_1 अस्त्रै, $G_{2.6}$ M_1 तीक्ष्ण- (for तीक्ष्णै) G_2 घ्नभ्य° (for अभ्य°) — (L 631) $G_{2.6}$ M_1 घ्नति (for अघ्नन्) G_6 °राक्षसान् (for °चारणान्) — (L 633) T_1 क्षीणप्रहरणा, G_6 तीक्ष्णप्रहरणा — (L 636) T_1 $G_{2.5}$ ज्योतिषां M_1 व्योम (for भूमिं) — (L. 637) G_6 दृष्ट्वा (for विष्णु) $G_{3.5}$ M_1 विष्णु लोकगुरु तदा (G_1 °धा) — (L 638) G_6 तदा (for दृष्ट्वा) G_5 M_1 त्यज्य (for त्यक्त्वा) — (L 639) G_6 पुरा (for पुन) — (L 643) T_1 तथा (for तदा) — (L 644) G_6 कालनेमीति विख्यातो — (L 645) T_1 शत, G_6 शत्रु- (for शत-) — (L 648)

त्रैलोक्यान्तरविस्तारं धारयन्विपुलं वपु. ।
तर्जयन्वै रणे देवान्छादयन्स दिशो दश ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो व्यादितास्य इवान्तक ।
तत शस्त्रप्रपातैश्च देवान्धर्षितवान्रणे ।
अथाभ्ययु सुरान्सर्वान्पुनस्ते दैत्यदानवा. ।
आपीडयन्रणे क्रुद्धास्ततो देवान्युधिष्ठिर ।
ते वध्यमाना विबुधा समरे कालनेमिना ।
दैत्यैश्चैव महाराज दुद्रुवु सहिता दिश. ।
विद्रुतान्विबुधान्दृष्ट्वा कालनेमिर्महासुर ।
इन्द्र यमाग्निवरुणान्वायुं च धनद रविम् ।
एताश्चान्यान्बलाज्जित्वा तेषा कार्याण्यवाप स. ।
तान्सर्वांस्तरसा जित्वा कालनेमिर्महासुर ।
ददर्श गगने विष्णु सुपर्णस्थ महाद्युतिम् ।
त दृष्ट्वा क्रोधताम्राक्षस्तर्जयन्नभ्ययात्तदा ।
स बाहुशतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहण रणे ।
रोषात्प्रारत दैत्येन्द्रो विष्णोरुरसि पातयत् ।
दैत्याश्च दानवाश्चैव सर्वे मयपुरोगमा ।
स्वान्यायुधानि संगृह्य सर्वे विष्णुमताडयन् ।
स ताड्यमानोऽतिबलैर्दैत्यै सर्वायुधोद्यतै ।
न चचाल हरिर्युद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ।
पुनरुद्यम्य सक्रुद्ध कालनेमिर्दृढा गदाम् ।
जघान सयुगे राजन्स विष्णु गरुड च वै ।
स दृष्ट्वा गरुड श्रान्त चक्रमुद्यम्य वै हरि ।
शत शिरासि बाहूश्च सोऽच्छिनत्कालनेमिन ।
जघानान्याश्च तान्सर्वान्समरे दैत्यदानवान् ।
तस्मिन्राजन्रणे दैत्यास्त्रय एव विनि सृता. ।
विरोचनो मयश्चैव स्वर्भानुश्च महासुर ।
सर्वानशेषान्हत्वा तु विष्णुर्वै दैत्यदानवान् ।
विबुधानामृषीणा च स्वानि स्थानानि वै ददौ ।
दत्त्वा सुराणा सुप्रीतिं प्राप्य सर्वाणि भारत ।
जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोकं तदा हरि ।
ब्रह्मलोकं प्रविश्याथ तत्र नारायण प्रभु ।
पौराणा गुह्यसदन दिव्य नारायणाश्रमम् ।
संप्रविश्य तदा देव स्तूयमानो महर्षिभि. ।
सहस्रशीर्षो भूत्वाथ शयनायोपचक्रमे ।
आदिदेव पुराणात्मा निद्रावशमुपागत ।
शेते सुखं सदा विष्णुर्मोहयञ्जगदव्यय ।
जग्मुस्तस्याथ वर्षाणि शयानस्य महात्मन' ।
षट्त्रिंशच्छतसाहस्रं मानुषेणेह संख्यया ।
तत कृतयुगत्रेताद्वापरान्ते बुबोध स ।
ब्रह्मादिभि सुरैश्चापि स्तूयमानो महर्षिभि ।
उत्प्लुत्य शयनाद्विष्णुर्ब्रह्मणा विबुधै सह ।
देवाना च हितार्थाय ययौ देवसभा प्रति ।
मेरो शिखरविन्यस्तां ज्वलन्तीं ता शुभा सभाम् ।
विविशुस्तां सुरा सर्वे ब्रह्मणा सह भारत ।
जग्मुस्तत्र निषेदुस्ते सा नि शब्दमभूत्तदा ।
तत्र भूमिरुवाचाथ खेदात्करुणभाषिणी ।

भूमि ।

राज्ञां बलैर्बलवतां खिन्नास्मि भृशपीडिता ।
नित्य भारपरिश्रान्ता दु खाज्जीवामि वै सुरा ।

T1 ताम्रकेशो, G2 6 धूम्रकेतुर् (for °केशो) G2 निर्दिशेद्° — (L. 649) T1 °विस्तारद्, M1 °विस्तारि — (L 650) G2 6 छादयन्वै — (L 651) M1 अभ्यधावत संक्रुद्धो — (L 652) G2 6 तत्र (for तत') G2 5 6 M1 शस्त्र(G6 °क्र)प्रतापैश्च G2 उन्मीपतान्, G6 निमिषतो (for धर्षितवान्) — (L 653) G2 5 6 अथा(G2 °भ्या)ययु° (for अथाभ्ययु°) — (L. 656) M1 दिश — (L 657) G2 (marg as above) महाबल°. — (L 658) G2 5 6 इद्र यम च वरुण — (L 659) G8 बलाञ् (for बलाज्) T1 एतानन्यान्पुनर्जित्वा M1 कर्माणि (for कार्याणि) — (L 660) T1 समरे, G2 6 सहसा (for तरसा) — (L 664) M1 वक्षस्यपातयत् — (L 666) G2 6 M1 उपाद्रवन् (for अताडयन्) — (L 668) T1 तोयवर्षैर्, G2 [s]कंपमान (for ऽकम्प्य°) — (L 669) G2 गदां दृढां (by transp) — (L 670) G2 6 M1 त (for स) — (L 671) G2 6 त (for स) G2 3 6 शांत, M1 भ्रात (for श्रान्त). — (L 672) M1 बाहूनां (for बाहूश्च) — (L 673) G6 दैत्याश्च समरे पुन' (for the post half) — G2 6 om lines 674-676 — (L 674) T1 रणाजिरे (for राजन्रणे) — (L 675) M1 महाबल° (for °सुर) — After line 676, T1 repeats line 674 — (L 677) G6 transp विबुधाना and ऋषीणा — (L 678) G6 संप्रीतिं G2 व्याप्य, G8 दत्वा, M1 स्थाप्य (for प्राप्य) G2 6 धर्माणि, M1 धर्मांश्च (for सर्वाणि) — (L 680) G2 6 प्राप्य (for तत्र) — (L 681) G8 पुराण-, G6 M1 (orig) पौराणं, M1 (*sup lin*) पुराणां G2 6 ब्रह्म° (for गुह्य°) G8 तदा (for दिव्य) G6 नारायणाश्रय — G6 om line 682 — (L 683) G6 वै, M1 तु (for [अ]थ). G2 स सहस्रशिरा भूत्वा — (L 685) M1 स ह (for सुख) G8 जिष्णुर् (for विष्णुर्) G8 om (hapl) from the post half of line 685 to the prior half of line 690 — (L 686) T1 शयनस्य, G6 शयितस्य — (L 687) T1 G5 M1 [ए]व, G2 हि (for [इ]ह) — (L. 688) G2 6 जग्मु° (for तत') G2 5 6 कृतयुगे (for °युग-) G2 ह (for स) — (L 689) G5 चाथ (for चापि) — (L 692) G2 6 शिरसि (for शिखर-) T1 G8 5 सभां शुभां (by transp) — (L 693) M1 ते (for तां) — (L 694) T1 G8 5 ततस्तत्र, G6 जग्मुस्तेत्र; M1 सम्प्रविश्य (for जग्मुस्तत्र) M1 सा नि शब्दा ह्यभूत्तदा. — (L. 695) T1 वेदात् (for खेदात्) — (L 696) G2 6 om भूमि — (L 697) G2 दु'ख (for दु'खाज्) G2 6 [अ]द्य

पुरे पुरे च नृपति कोटिसङ्ख्यैर्बलैर्वृत ।
राष्ट्रे राष्ट्रे च शतशो ग्रामा कुलसहस्रिण ।
भूमिपानां सहस्रैश्च तेषा च बलिनां बले ।
ग्रामायुतैश्च राष्ट्रैश्च अहं निर्विवरीकृता ।
केचिद्दैत्येषु चोत्पन्ना केचिद्राक्षसयोनय ।
तस्माद्धारयितु शक्ता न शक्ष्यामि जनानहम् ।
दैत्यैर्दैर्योध्यमानास्ता प्रजा नित्य दुरात्मभि ।

भीष्म ।

भूमेस्तद्वचन श्रुत्वा देवो नारायणस्तदा ।
व्यादिश्य तान्सुरान्सर्वान्क्षितौ वस्तु मनो दधे ।

Colophon

भीष्म ।

यच्चक्रे भगवान्विष्णुर्वसुदेवकुलोद्भव ।
तत्तेऽहं नृप वक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषत ।
वासुदेवस्य माहात्म्य चरित च महाद्युते ।
हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकाना हि हिताय च ।
यदा दिवि विभुस्तात न रेमे भगवानसौ ।
ततो व्यादिश्य भूतानि भुवि भौमसुखावह ।
निग्रहार्थाय दैत्यानां चोदयामास वै तदा ।
मरुतश्च वसूंश्चैव सूर्याचन्द्रमसावुभौ ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यांस्तथाश्विनौ ।
जायध्व मानुषे लोके सर्वभूतमहेश्वरा ।
जङ्गमानि विशालाक्षो ह्यात्मान ह्यात्मनासृजत् ।
जायतामिति गोविन्दस्तिर्यग्योनिगतैरपि ।
तानि सर्वाणि सर्वज्ञ ससुराणि सुरेश्वर ।
त एवमुक्ता कृष्णेन सर्व एव दिवौकस ।
दैत्यदानवहन्तार सभूता भुवनेश्वरा ।
ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमत ।
कुले पुण्ययश कर्मा भेजे नारायण प्रभु ।
आज्ञापयित्वा रत्यर्थमजायत यदो कुले ।
आत्मानमात्मना तात कृत्वा बहुविध हरि ।
रत्यर्थमेव गावस्ता ररक्ष पुरुषोत्तम ।
अजातशत्रो जातस्तु यथैप भुवि भूमिप ।
कीर्त्यमान मया तात निबोध भरतर्षभ ।

Colophon

भीष्म ।

सागरा समकम्पन्त मुदा चेलुश्च पर्वता ।
जज्वलुश्चाग्नय शान्ता जायमाने जनार्दने ।
शिवा सम्प्रववुर्वाता प्रशान्तमभवद्रज ।
ज्योतींपि सम्प्रकाशन्ते जायमाने जनार्दने ।
देवदुन्दुभयश्चापि सस्वनुर्भृशमम्बरे ।
अभ्यवर्षत्तदागम्य नारद पुष्पवृष्टिभि ।
गीर्भिर्मङ्गल्ययुक्ताभिरस्तुवन्मधुसूदनम् ।
उपतस्थुस्तदा प्रीता प्रादुर्भावे महर्षय ।
ततस्तानभिसम्प्रेक्ष्य नारदप्रमुखान्नृपीन् ।
उपानृत्यन्नुपजगुर्गन्धर्वाप्सरसा गणा ।

(for वै) — After line 697, G_3 ins

अहं राष्ट्रे नृपाणां हि विस्तीर्णे शाम्यती भृशम् ।

— (L 698) T_1 (hypermetric) नृपतय (for नृपति) G_3 कोटिसख्य- (for °संख्यैर्) T_1 वृता — (L 699) G_2 कूल, G_3 कूले (for कुल) — (L 700) G_3 भूमिपालै (for °पानां) — (L 701) T_1 ग्रामायुताधै राष्ट्रैश्च, G_2 °युतास्तु ते राष्ट्रैर्, G_3 M_1 °युताढ्यै राष्ट्रैश्च, G_6 °युता तैस्तु राष्ट्रैर् — $G_{2, 3, 5, 6}$ M_1 om line 702 — (L 703) $G_{2, 6}$ शक्या, M_1 सर्वान् (for शक्ता) — (L 704) G_2 M_1 दैत्यैश्च, G_6 तैस्तैश्च (for दैत्येशैर्) G_2 वध्यमानास्ता — (L 705) G_2 तु (for तद्) T_1 भूमेर्वचनमाकर्ण्य — (L 706) M_1 आदिश्य G_3 M_1 भूमौ (for क्षितौ) — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2, 3, 5, 6}$ M_1 55 — (L 707) G_5 वसुदेवकुलोद्वह, G_6 °सुतस्तदा — (L 708) M_1 संप्रवक्ष्यामि (for नृप व°) — (L 709) $G_{2, 6}$ महात्मन, G_5 M_1 °द्युते — (L. 710) $G_{2, 6}$ च, M_1 वै (for हि) G_3 लोकाना हितकाम्यया — (L 711) M_1 भुवि (for दिवि) — G_3 om lines 712–715 — (L 712) $G_{2, 6}$ विभुर्भूमिसुखावह°, M_1 भुवि भूमि° — (L 713) M_1 निग्रहार्थं च (for °हार्थाय) G_6 बोधयामास — (L. 714) M_1 तथा ([उ]भौ) — (L 716) T_1 सर्वभूतमहेश्वरं, $G_{2, 3, 6}$ M_1 °लोकमहेश्वरा (G₃ °र) — (L 717) G_5 reads line 717 after line 720. $G_{2, 6}$ म(G_6 ज)न्यमानो (for जङ्गमानि) $G_{2, 6}$ स्वात्मान (for ह्यात्मान) G_3 भूतान्येकात्मनासृजत्, M_1 साक्षाद्यान्यात्मना सृजत् — (L 718) T_1 जायतादिति, $G_{2, 3}$ जायतामिति — (L 719) $G_{2, 6}$ व्यजायत यदो कुले (for the post half) — $G_{2, 6}$ om lines 720–724 — (L 723) G_6 कुलं G_3 पुण्ययशा G_3 जन्म, G_5 -कर्म (for -कर्मा) M_1 जज्ञे (for भेजे) — (L 724) G_5 M_1 यदुक्षये (for यदो कुले) — (L 726) T_1 $G_{2, 6}$ रत्यर्थमिह गास्तत्र (T_1 °स्तास्तु) — (L 728) M_1 तत्व (for तात) — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2, 3, 5, 6}$ M_1 56 — (L 731) M_1 च (for सं) G_6 प्रशातिमगमद्रज — (L 735) $G_{2, 3, 6}$ M_1 स्तुवन्वै (for अस्तुवन्) — (L 736) M_1 महा- (for तदा). — (L, 737) T_1 अपि (for अभि) — (L 738) T_1 देवान्नृत्यन्, $G_{2, 6}$ उप(G_6 अपा)नृत्यन् G_2 गणै — After line 738, G_3 ins

ते नारदादयो राजञ्छ्रुत्वैतन्मधुभाषितम् ।
अन्तर्दृष्ट्या महात्मान प्रेक्ष्यैन विष्णुमव्ययम् ।
त्वयश्च भूमिमामाद्य समासन्ते यथा वयम् ।

उपतस्थे च गोविन्दं सहस्राक्ष शचीपति ।
अभ्यभाषत तेजस्वी महर्षीन्पूजयंस्तदा ।
कृत्यानि देवकार्याणि कृत्वा लोकहिताय च ।
स्व लोकं लोककृद्देव पुनर्गच्छति तेजसा ।
इत्युक्त्वा मुनिभि. सार्धं जगाम त्रिदिवेश्वर ।
अभ्यनुज्ञाय तान्सर्वाञ्छादयन्प्रकृतिं पराम् ।
नन्दगोपकुले कृष्ण उपित्वा बहुला समा ।
वसुदेवस्ततो जात बालमादित्यसंनिभम् ।
नन्दगोपकुले राजन्भयात्प्रच्छादयद्धरिम् ।
तत कदाचित्सुप्त त शकटस्य त्वध शिशुम् ।
यशोदा संपरित्यज्य जगाम यमुना नदीम् ।
शिशुलीला तत कुर्वन्स्वहस्तचरणौ क्षिपन् ।
रुरोद मधुर कृष्ण पादावूर्ध्वं प्रसारयन् ।
पादाङ्गुष्ठेन शकटं धारयन्नथ केशव ।
तत्रार्थैकेन पादेन पातयित्वा तदा शिशु. ।
न्युब्ज पयोधराकाङ्क्षी चकार च रुरोद च ।
पातित शकट दृष्ट्वा भिन्नभाण्डघटीवटम् ।
जनास्ते शिशुना तेन विस्मयं परमं ययु ।
प्रत्यक्ष शूरसेनाना दृश्यते महदद्भुतम् ।
शयानेन हत पक्षी शिशुना तिग्मतेजसा ।
पूतना चापि निहता महाकाया महास्तनी ।
पश्यता सर्वदेवानां वासुदेवेन भारत ।
तत काले महाराज संसक्तौ रामकेशवौ ।
कृष्ण संकर्षणश्चोभौ रिङ्खिणौ समपद्यताम् ।
अन्योन्यकिरणग्रस्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ।
विसर्पयेता सर्वत्र सर्पभोगभुजौ तदा ।
रेजतु पांसुदिग्धाङ्गौ रामकृष्णौ तदा नृप ।
क्वचिच्च जानुभि स्पृष्टौ क्रीडमानौ क्वचिद्वने ।
पिबन्तौ दधिकुल्याश्च मथ्यमाने च भारत ।
तत. स बालो गोविन्दो नवनीतं तदाक्षयम् ।
ग्रसमानस्तु तत्राथ गोपीभिर्ददृशेऽथ वै ।
दाम्नाथोलूखले कृष्णो गोपस्त्रीभिश्च बन्धित. ।
तदाथ शिशुना तेन राजंस्तावर्जुनावुभो ।
समूलविटपौ भग्नौ तदद्भुतमिवाभवत् ।
ततस्तौ बाल्यमुत्तीर्णौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ।
तस्मिन्नेव व्रजस्थाने सप्तवर्षौ बभूवतु ।
नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ।
बभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षधरावुभौ ।
पर्णवाद्य श्रुतिसुखं वादयन्तौ वराननौ ।
शुशुभाते वनगतावुदीर्णाविव पन्नगौ ।
मयूराङ्गजकर्णौ तौ पल्लवापीडधारिणौ ।
वनमालापरिक्षिप्तौ सालपोताविवोद्गतौ ।
अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञोपवीतिनौ ।
शिक्यतुम्बधरौ वीरौ गोपवेणुप्रवादकौ ।
क्वचिद्धसन्तावन्योन्य क्रीडमानौ क्वचिद्वने ।
पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरैपिणौ ।
तौ वत्सान्पालयन्तौ हि शोभयन्तौ महद्वनम् ।
चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म राजन्नेव तदा शुभौ ।

— (L 740) G_{2} महर्षि M_{1} र्चिंतयस्तदा — M_{1} om lines 741–743 — (L 741) T_{1} $G_{2\,6}$ कृत्वा च (for कृत्यानि) and देवहितानि (for लोकहिताय) — (L 742) $G_{2\,5\,6}$ स्वर्लोक (for स्व लोक) G_{8} देव $G_{8\,5}$ पुनर्गच्छस्व तेजसा — (L 743) $G_{2\,6}$ ऋपिभि॰ (for मुनिभि॰) T_{1} G_{8} त्रिदशेश्वर , $G_{2\,6}$ त्रिदिव पुन॰ — (L 744) M_{1} वरां (for पराम्) — T_{1} $G_{5\,6}$ om lines 745–747 — (L 745) M_{1} °गृहे (for °कुले) — G_{2} M_{1} om lines 746–747 — Lines 748–754 = (var) Hari 2 6 4–6 — (L 749) G_{2} संपरिष्वज्य G_{8} यमुनानदीं — (L 750) T_{1} शिशुलीलास्, $G_{8\,5\,6}$ शिशुर्लीलां T_{1} $G_{2\,5}$ स (for स्व-) — (L 751) T_{1} $G_{2\,8\,6}$ पादमूर्ध्वं — (L 752) $G_{2\,6}$ दारयन्, M_{1} चालयन् (for धारयन्) — (L 753) G_{6} ततोथैकेन (for तत्राथैकेन) M_{1} पादयित्वा — (L 754) $G_{2\,5}$ मातु पयोधराकाङ्क्षा — (L 755) Cf Hari 2 6 13^{ab} G_{2} शकट पतित, G_{5} पतित शकट — (L 758) G_{8} शयाने निहत पक्षी — $G_{2\,6}$ om line 760 — (L 761) G_{2} M_{1} तत कालेन महता — (L 762) = (var) Hari 2 7 1^{cd} T_{1} M_{1} विष्णु॰ (for कृष्ण) M_{1} चापि (for चोभौ) T_{1} रिंखणौ; G_{2} रागिणौ, $G_{8\,6}$ M_{1} रंगिणौ $G_{2\,6}$ च बभूवतु॰ (for समपद्यताम्) — Lines 763–765 = (var.) Hari 2 7. 6^{e}–7^{d} — (L 763) $G_{2\,6}$ °किरणाक्रांतौ — (L 764) $G_{2\,6}$ M_{1} विसर्पंतौ च सर्वत्र — (L. 766) $G_{2\,6}$ सृष्ट्वा, M_{1} घृष्टै॰ (for स्पृष्टौ) G_{6} च तौ; M_{1} व्रजे (for वने) — (L 768) G_{2} बाल- (for बालो) — (L. 769) T_{1} गृह्यमाणस्तु (for ग्रस॰) $G_{2\,6}$ M_{1} तदा (for ऽथ वै) — (L 770) G_{6} च (for [अ]थ) $G_{2\,6}$ गोपिभिश्च निपीडि- (G_{6} °बधि)त — (L 771) $G_{2\,6}$ कर्पंता चार्जुनावुभौ. — Lines 773–785 = (var.) Hari. 2 8 1^{a}–7^{ab} — T_{1} om lines 774–776 — (L 774) G_{6} विपयासक्तौ (for सप्तवर्षौ) — G_{2} om the post half of line 775 and the prior half of line 776 — (L 777) G_{8} पर्व॰ (for पर्ण॰) — (L 778) $G_{2\,6}$ त्रिशीर्षाविव, M_{1} निर्मुक्ता॰ (for उदीर्णा॰) — (L 779) T_{1} G_{8} मायूराग्न॰, G_{2} मधुरांगद॰, M_{1} मयूरांगद॰ G_{8} च (for तौ) — (L 780) M_{1} द्रुम॰ (for साल॰) G_{8} [उ]त्कटौ (for [उ]द्गतौ) — (L 782) $G_{2\,6}$ स शिक्यतुबककरौ G_{8} गोपविणा॰, G_{6} गोपौ वेणु॰ — (L 783) G_{8} महद्वने — (L 784) G_{8} संतप्तौ, G_{5} सुसुप्तौ — (L 785) T_{1} $G_{2\,5}$ महावन — (L 786) $G_{2\,3\,6}$ M_{1} रमेते (for रमन्तौ) G_{8} तौ (for स्म).

ततो वृन्दावनं गत्वा वसुदेवसुतावुभौ ।
गोव्रजं तत्र कौन्तेय चारयन्तौ विजह्रतुः ।

Colophon

भीष्मः ।

ततः कदाचिद्गोविन्दो ज्येष्ठं संकर्षणं विना ।
चचार तद्वनं रम्यं रम्यरूपो वराननः ।
काकपक्षधरः श्रीमाञ्श्यामः पद्मनिभेक्षणः ।
श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्क इव लक्ष्मणा ।
रज्जुयज्ञोपवीती स पीताम्बरधरो युवा ।
श्वेतगन्धेन लिप्ताङ्गो नीलकुञ्चितमूर्धजः ।
राजता बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ।
क्वचिद्गायन्क्वचित्क्रीडन्क्वचिन्नृत्यन्क्वचिद्धसन् ।
गोपवेषुः स मधुरं कामं तदपि वादयन् ।
प्रह्लादनार्थं तु गवां क्वचिद्वनगतो युवा ।
गोकुले मेघकाले तु चचार द्युतिमान्प्रभुः ।
बहुरम्येषु देशेषु वनस्य वनराजिषु ।
तासु कृष्णो मुदं लेभे क्रीडया भरतर्षभ ।
स कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिव्रजन् ।
भाण्डीरं नाम ददृशे न्यग्रोधं केशवो महान् ।
तस्य छायानिवासाय मतिं चक्रे तदा प्रभुः ।
स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघ ।
रेमे स दिवसान्कृष्णः पुरा स्वर्गपुरे यथा ।
तं क्रीडमानं गोपालाः कृष्णं भाण्डीरवासिनं ।
रमयन्ति स्म बहवो मान्यैः क्रीडनकैस्तदा ।
अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसाः ।
गोपालाः कृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म वनप्रियाः ।
तेषां स गायतामेव वादयामास केशवः ।
पर्णवाद्यान्तरे वेणुं तुम्बवीणां च तत्र वै ।
एवं क्रीडान्तरैः कृष्णो गोपालैर्विजहार सः ।
तेन बालेन कौन्तेय कृतं लोकहितं तदा ।
पश्यतां सर्वभूतानां वासुदेवेन भारत ।
ह्रदे नीपवने तत्र क्रीडितं नागमूर्धनि ।
शासयित्वा तु कालीयं सर्वलोकस्य पश्यतः ।
विजहार ततः कृष्णो बलदेवसहायवान् ।
धेनुको दारुणो दैत्यो राजन्रासभविग्रहः ।
तदा तालवने राजन्बलदेवेन वै हतः ।
ततः कदाचित्कौन्तेय रामकृष्णौ वनं गतौ ।
चारयन्तौ प्रवृद्धानि गोधनानि शुभाननौ ।
विहरन्तौ मुदा युक्तौ वीक्षमाणौ वनानि वै ।
क्ष्वेलयन्तौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् ।
नामभिर्व्याहरन्तौ च वत्सान्गाश्च परंतपौ ।
चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरपराजितौ ।
तौ देवौ मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ ।
तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ।
ततः कृष्णो महातेजास्तदा गत्वा तु गोव्रजम् ।
गिरियज्ञं तमेवैष प्रकृतं गोपदारकैः ।

G_6 तथा उभौ (for तदा शुभौ) — (L 787) G_3 reads line 787 after line 790 G_3 वसुदेवसुतो बली — (L 788) $G_{3.6}$ M_1 गोकुल (for गोव्रज) — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2.5.6}$ M_1 57 — Lines 789–792 = (var) Hari 2 11 1–2 — (L 790) G_2 स स्वरूप-, G_6 स सुरूपो (for रम्यरूपो) — (L 791) G_6 श्याम (for श्रीमान्) and कृष्ण (for श्याम) — (L 792) G_2 लक्ष्मण, G_3 लक्षण — (L 793) M_1 च (for स) — (L 794) $G_{3.3.6}$ M_1 श्वेतचंदन(G_3 °गंधेन)दिग्धांगो T_1 G_5 नीलकुंजित° — Lines 795–800 = (var) Hari 2 11 10^c–13^d — (L 795) G_3 रराज बर्हपत्रेण — (L 797) G_3 सुमधुरं — (L 798) G_6 प्रचारणार्थं (for प्रह्लादनार्थं) $G_{3.6}$ M_1 च (for तु) — (L 799) T_1 मति° (for द्युति°) G_3 विभु (for प्रभु) — Lines 801–802 = (var) Hari 2 11 17^c–18^b — (L 801) $G_{2.6}$ मुदा युक्त (for मुदं लेभे) $G_{3.6}$ क्रीडयन्, M_1 लीळया (for क्रीडया) — Lines 803–812 = (var) Hari 2 11 23–27 — (L 803) G_6 पृथुं (for महान्) — (L 804) $G_{2.6}$ M_1 तच्छायायां (G_2 तस्य छाये) मतिं चक्रे, and निवासाय (for मतिं चक्रे) G_3 महा- (for तदा) — (L 805) $G_{2.3.6}$ तदा (for सह) — (L 806) M_1 भगवान् (for दिवसान्) G_6 यथा (for पुरा) $G_{2.6}$ M_1 स्वर्गगतो (for °पुरे) — (L 809) T_1 अन्ये G_2 सं- (for स) — (L 810) T_1 मनप्रिया — (L 811) T_1 स गाधताम्, M_1 संगायताम् (for स गाय°) — (L 812) T_1 $G_{2.3}$ स्त(T_1 स्तु)बवीणां — (L 813) G_2 एवं क्रुद्धांतरतरे, G_3 एवं क्रीडांतररतै $G_{2.6}$ कृष्णो गोपाश्चहार स — (L 816) G_3[s]तिपतिता, M_1 नीलवने (for नीप°) T_1 G_3 तात (for तत्र) G_6 ह्रदे स निपपाताशु (for the prior half) G_2 क्रीडिता, G_6 तत्क्रीडन्, M_1 क्रीडित्वा (for क्रीडितं) — (L 817) G_6 प्रशासयित्वा, M_1 ताडयित्वा तु — (L. 819) G_5 दानवो (for दारुणो) G_2 वृषभ° (for रासभ°) — (L 820) M_1 बले (for बल) T_1 हृत — $G_{2.6}$ read lines 821–828 after line 855, G_3 reads lines 821–827 after the insertion, following line 855 — Lines 822–825 = (var) Hari 2 14 2–3 — (L 823) $G_{2.3.6}$ M_1 च (for वै) — (L 824) T_1 (second time) $G_{2.6}$ वीक्षमाणौ (for विचिन्वन्तौ) — Lines 826–828 = (var) Hari 2 14 7^c–8^d — (L 827) G_3 तां देव-, M_1 तौ देव- (for तौ देवौ) — (L 829) M_1 महाबाहुस् (for °तेजास्) G_2 ततो, G_3 स्थित्वा (for तदा) — (L. 830)

बुभुजे पायसं शौरिरीश्वर सर्वभूतकृत् ।
त दृष्ट्वा गोपका सर्वे कृष्णमेव समर्चयन् ।
पूज्यमानस्ततो गोपैर्दिव्य वपुरधारयत् ।
धृतो गोवर्धनो नाम सप्ताह पर्वतस्तदा ।
शिशुना वासुदेवेन गवार्थमरिमर्दन ।
क्रीडमानस्तदा कृष्ण कृतवान्कर्म दुष्करम् ।
तदद्भुतमिवात्रासीत्सर्वलोकस्य भारत ।
देवदेव क्षितिं गत्वा कृष्णं दृष्ट्वा मुदान्वित ।
गोविन्द इति त ह्युक्त्वा ह्यभ्यषिञ्चत्पुरदर ।
इत्युक्त्वाश्लिष्य गोविन्द पुरुहूतोऽभ्ययाद्दिवम् ।
अथारिष्ट इति ख्यात दैत्य वृषभविग्रहम् ।
जघान तरसा कृष्ण पशूनां हितकाम्यया ।
केशिनं नाम दैतेय राजन्वै हयविग्रहम् ।
तथा वनगत पार्थ गजायुतबल हयम् ।
प्रगृह्य भोजपुत्रस्य जघान पुरुषोत्तम ।
आन्ध्र मल्ल च चाणूर निजघान महासुरम् ।
सुनामानममित्रघ्न सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ।
मृगरूपेण गोविन्द त्रासयामास भारत ।
बलदेवेन चायस्तात्समाजे मुष्टिको हत ।
त्रासितश्च तदा कस स हि कृष्णेन भारत ।
ऐरावत युयुत्सन्त मातङ्गानामिवर्षभम् ।
कृष्ण कुवलयापीड हतवास्तस्य पश्यत ।
हत्वा कंसममित्रघ्न सर्वेषां पश्यतां तदा ।
अभिषिच्योग्रसेन तं पित्रो पादमवन्दत ।
एवमादीनि कर्माणि कृतवान्वै जनार्दन ।
एवं बाल्येऽपि गोपालै क्रीडाभिस्तौ विजह्रतु ।

Colophon

भीष्म ।

ततस्तौ जग्मतुस्तात गुरु सान्दीपनिं पुन ।
गुरुशुश्रूषया युक्तौ धर्मज्ञौ धर्मचारिणौ ।
व्रतमुग्रं महात्मानौ विचरन्तावन्तिपु ।
अहोरात्रैश्चतु षष्ट्या षडङ्गं वेदमापतु ।
लेख्य च गणित चोभौ प्रापतुां यदुनन्दनौ ।
गान्धर्ववेद चित्र च सकलं समवापतु ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षा च द्वादशाहेन चापतु ।
तावुभौ जग्मतुर्वीरौ गुरु सान्दीपनिं पुनः ।
धनुर्वेदचिकीर्षार्थं धर्मज्ञौ धर्मचारिणौ ।
ताविष्वस्त्रवराचार्यमभिगम्य प्रणम्य च ।
तेन तौ सत्कृतौ राजन्विचरन्तावन्तिपु ।
पञ्चाशद्भिरहोरात्रैर्दशाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
सरहस्य धनुर्वेद सकलं तावावापतु ।
दृष्ट्वा कृतार्थौ विप्रेन्द्रो गुर्वर्थे तावचोदयत् ।
अयाचतार्थं गोविन्द तत सान्दीपनिर्विभु ।
मम पुत्र समुद्रेऽस्मिंस्तिमिना चापवाहित ।

$G_{2.6}$ प्रवृत्त, G_3 प्रकृतिं — (L 831) T_1 G_3 °धृक्, G_5 °दृक् (for °कृत्) — (L 832) G_5 गोपगा° $G_{2.6}$ समर्पयन् — (L 833) $G_{2.6}$ तदा (for ततो) G_2 देवैर् (for गोपैर्) — (L 834) $G_{2.6}$ पर्वतो (G_6 वर्पतो) महान् (for पर्वतस्तदा) — (L 835) G_6 गोपार्थम् (for गवा°) G_2 गोपालार्थमरिंदम (for the post half) — (L 837) $G_{2.6}$ अतीव (for इवात्र) — (L 838) G_2 गत्वा, G_6 नत्वा (for दृष्ट्वा) M_1 मुदान्वित — (L 839) G_2 युक्त्वा, G_6 मत्वा (for ह्युक्त्वा) G_5 अभिर्षिचत्, M_1 अभ्य° (for ह्यभ्य°) — (L 840) $G_{5.6}$ [आ]शिष्य (for [आ]श्लिष्य) — (L 841) T_1 $G_{2.5}$ ऋपभ- (for वृपभ-) — (L 843) $G_{2.6}$ केशिं नाम (G_6 केशी नाम) ततो राजन्दैत्य तुरगविग्रहं — (L 845) G_2 प्रहितां, G_6 प्रेषित, M_1 प्रग्रहं $G_{2.6}$ भोजपुत्रेण (for °पुत्रस्य), and मधुसूदन (for पुरुषोत्तम) — (L 846) T_1 $G_{2.6}$ अथ (for आन्ध्र) M_1 आगृह्य मल्लं चाणूर — (L 847) G_3 सुदामानम् M_1 अमित्रघ्न G_6 सर्वसैन्यै° (for °सैन्य-) — (L 848) Om. in T_1 $G_{2.6}$ M_1 मृक° (for मृग°), and त्रासयान तु भारत — (L 849) $G_{3.5}$ चायस्त°, M_1 चायस्त° T_1 यष्टिको — (L 850) G_2 ताडितश्च, M_1 शासितश्च T_1 $G_{2.6}$ स ह (for स हि). — $G_{2.6}$ M_1 om lines 851–854 — (L 853) T_1 अमित्रघ्न — (L 855) G_3 एवमन्यानि G_2 कृतान्येव (for कृतवान्वै) — After line 855, T_1 repeats lines 821–828, while $G_{3.5}$ ins

उवास कतिचित्तत्र दिनानि सहलायुध ।

— (L 856) Om in G_5 M_1 तु (for ऽपि) T_1 गोपाला° G_3 क्रीडयापि, G_6 क्रीडासक्तौ (for °भिस्तौ) — Colophon. *Adhy no* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 58 — (L 857) T_1 G_6 om the ref $G_{2.6}$ तत्र (for तात) G_2 सादीपिन T_1 प्रभु (for पुन) — (L 858) G_2 गुरु (for गुरु-) T_1 M_1 सर्वज्ञौ (for धर्मज्ञौ) — (L 859) G_5 [अ]तिष्ठतां (for [अ]वन्तिपु) — (L 860) = (var) Hari 2. 33 6[cd] G_3 °रात्र्या, M_1 °रात्र- (for °रात्रैश्च) — (L 862) G_6 वेद्य (for चित्र) — (L 863) G_2 हस्त (for हस्ति-) M_1 -शिक्षे (for -शिक्षा) G_6 हस्तिशिक्षामश्वशिक्षां — (L 864) = (var) line 857 Om in G_6 G_2 उभौ (for गुरुं) G_2 सादीपनं, G_3 °पिन — (L 865) T_1 °जिहीर्षार्थं (for °चिकीर्षार्थं) T_1 G_3 M_1 सर्वज्ञौ (for धर्मज्ञौ) — (L 866) Om. in G_6 T_1 G_2 M_1 ताविष्वास° (for ताविष्वस्त्र°). T_1 च माधवौ (for प्रणम्य च). — (L 867) T_1 G_2 [इ]मौ (for तौ) G_6 व्रतमुग्रं महात्मानौ (for the prior half) — (L 870) G_2 कृतार्थौ — (L 871) $G_{2.6}$ तदा (for तत) T_1 G_2 सांदीपिनिर् T_1 $G_{2.3.6}$ विभुं, M_1 प्रभु — (L 872) G_2 चोपहारित°, G_6 चोपघातित (for चाप-

पुत्रमानय भद्रं ते भक्षितं तिमिना मम ।
आर्ताय गुरवे तत्र प्रतिशुश्राव दुष्करम् ।
अशक्यं त्रिषु लोकेषु कर्तुमन्येन केनचित् ।
यश्च सान्दीपनेः पुत्रं जघान भरतर्षभ ।
सोऽसुरः समरे ताभ्यां समुद्रे विनिपातितः ।
ततः सान्दीपनेः पुत्रः प्रसादादमितौजसः ।
दीर्घकालं गतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् ।
तदशक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहदद्भुतम् ।
सर्वेषामेव भूतानां विस्मयः समजायत ।
ऐश्वर्याणि च सर्वाणि गवाश्वं च धनानि च ।
सर्वं तदुपजह्राते गुरवे रामकेशवौ ।
गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रेषु च केशवः ।
परमां मुख्यतां प्राप्तः सर्वलोकेषु विश्रुतः ।
कश्च नारायणादन्यः सर्वरत्नविभूषितम् ।
रथमादित्यसंकाशमातिष्ठेत शचीपतेः ।
तस्य चाप्रतिमो यन्ता वज्रपाणेः प्रियः सखा ।
मातलिः संगृहीता स्यादन्यत्र पुरुषोत्तमात् ।
भोजराजतनूजोऽपि कंसस्तात युधिष्ठिर ।
अस्त्रज्ञाने बले वीर्ये कार्तवीर्यसमोऽभवत् ।
तस्य भोजपतेः पुत्राद्भोजराजन्यवर्धनात् ।
उद्विजन्ते स्म राजानः सुपर्णादिव पन्नगाः ।
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशविमलप्रासयोधिनः ।

शतं शतसहस्राणि पादातानां तस्य भारत ।
अष्टौ शतसहस्राणि शूराणामनिवर्तिनाम् ।
अभवन्भोजराजस्य जाम्बूनदमयध्वजाः ।
रुक्मकाञ्चनकक्ष्यास्तु गजास्तस्य युधिष्ठिर ।
तावन्त्येव सहस्राणि गजानामनिवर्तिनाम् ।
ते च पर्वतसंकाशाश्चित्रध्वजपताकिनः ।
बभूवुर्भोजराजस्य नित्यं प्रमुदिता गजाः ।
स्वलंकृतानां शीघ्राणां करेणूनां युधिष्ठिर ।
अभवद्भोजराजस्य द्विस्तावद्धि महद्बलम् ।
षोडशाश्वसहस्राणि किंशुकाभानि तस्य वै ।
अपरस्तु महाव्यूहः किशोराणां युधिष्ठिर ।
आरोहवरसंपन्नो दुर्धर्षः केनचिद्बलात् ।
स च षोडशसाहस्रः कंसभ्रातृपुरःसरः ।
सुनामा सर्वतस्त्वेन स कंसं पर्यपालयत् ।
य आसन्सर्ववर्णास्तु हयास्तस्य युधिष्ठिर ।
स गणो मिश्रको नाम षष्टिसाहस्र उच्यते ।
कंसरोषमहावेगां ध्वजानूपमहाद्रुमाम् ।
मत्तद्विपमहाग्राहां वैवस्वतवशानुगाम् ।
शस्त्रजालमहाफेनां सादिवेगमहाजलाम् ।
गदापरिघपाठीनां नानाकवचशैवलाम् ।
रथनागमहावर्तां नानारुधिरकर्दमाम् ।
चित्रकार्मुककल्लोलां रथाश्वकलिलह्रदाम् ।

वाहित) — (L 873) T_1 कृतकृत्योस्मि तेन वै (for the post half) — (L 874) G_6 दुष्कृत (for दुष्करम्) — (L 875) G_2 $_6$ M_1 अशक्यं सर्वभूतेषु — (L 876) T_1 यस्तु (for यश्च) G_3 $_5$ सादीपिने° G_2 M_1 पुरुषर्षभ (for भरत°) — (L 877) G_6 सागरे (for समरे) T_1 G_3 M_1 पाताळे, G_6 समरे (for समुद्रे) T_1 विनिवेशित (for °पातित) G_3 पावकेन निपातित — Lines 878–881 = (var) Hari 2 33 21c–23b — (L 878) G_3 $_5$ सांदीपिने — (L 879) G_3 $_5$ $_6$ M_1 दीर्घकालकृत(M_1 °त°)प्रेत — (L 880) G_8 दृष्ट्वा तु सुमहाद्भुतं — (L 881) G_8 समपद्यत (for °जायत) — (L 882) G_2 $_3$ $_6$ M_1 आसुराणि (for ऐश्वर्याणि) — (L 884) G_3 $_5$ $_6$ °युद्धे च (for °युद्धेषु) — After line 885, T_1 ins

युधिष्ठिरः ।
कथं कंसं तु बलवान्बालस्त्वेको ह्यशिक्षितः ।
कंसस्तु शस्त्रास्त्रबलो भोजवृष्ण्यन्धकैर्वृतः ।
भीष्मः ।
हते कुवलयापीडे कृष्णेन मधुघातिना ।
रथमादित्यसंकाशं प्रेषयामास मातलिः ।
शस्त्रैः सर्वैः परिवृतमन्यैश्च विविधायुधैः ।
तमारुह्य रथं श्रीमान्धनुरादाय वीर्यवान् ।

— (L 886) G_6 क च (for कश्च) — (L 887) G_3 यथा सादित्यमाकाशम् (for the prior half) T_1 G_3 मातिष्ठेच (for °ष्ठेत) — (L 888) G_3 M_1 कस्य (for तस्य) — (L. 889) G_3 $_8$ संगृहीत — (L 890) G_3 $_6$ भोजराजात्मजो वापि — (L 891) G_3 अस्त्रजाते, G_6 °जाले M_1 युधि (for ऽभवत्) — (L 893) M_1 उद्विजंति. — (L 895) T_1 G_3 पदातीनां तु भारत — (L 896) M_1 रथानाम् (for शूराणाम्) — G_8 om lines 897–899 — (L 898) T_1 G_3 रुक्मवत्; M_1 रूप्य (for रुक्म-) G_3 $_6$ रथास् (for गजास्) T_1 G_3 तत्र (for तस्य) — G_3 om (hapl) lines 899–902 — (L 901) M_1 भोजपुत्रस्य G_8 नित्य- — (L 902) G_6 हि भारत (for युधिष्ठिर) — (L 903) G_3 $_6$ M_1 भोजपुत्रस्य G_6 द्विस्तावद्भिर् — (L. 905) G_6 अप्रसूत (for अपरस्तु) M_1 किशोरीणां — (L 907) G_3 °साहस्रं M_1 कंसभ्राता पुरस्कृत — (L 908) T_1 G_3 $_5$ सदृशस्तेन (G_3 °स्त्वेन) (for सर्वतस्त्वेन) M_1 कंसं संपर्यपालयत् — (L 909) T_1 अभवन्, M_1 आसन्वै (for य आसन्) G_3 $_6$ आसन्नाधर्ववर्णास्तु — (L 910) G_3 मुष्टिसाहस्र, G_6 षष्टिसाहस्रम् — (L 911) T_1 °वेगाद्, G_2 M_1 °वेगान् (for °वेगां) — (L 912) T_1 G_3 $_5$ M_1 °महावहां (G_3 °ह) — (L. 913) G_3 °ध्वजां, G_6 M_1 °जवां (for °जलाम्) — (L 916)

महामृधनदीं घोरां योधावर्तननिस्वनाम् ।
को वा नारायणादेक कंसहन्ता युधिष्ठिर ।
एष शक्ररथे तिष्ठंस्तान्यनीकानि भारत ।
व्यधमद्भोजपुत्रस्य महाभ्राणीव मारुत ।
त सभास्थ सहामात्यं हत्वा कंसं सहान्वयम् ।
मानयामास मानार्हां देवकीं ससुहृद्गणाम् ।
यशोदां रोहिणीं चैव अभिवाद्य पुन पुन. ।
उग्रसेनं च राजानमभिषिच्य जनार्दन ।
अर्चितो यदुमुख्यैस्तु भगवान्वासवानुज. ।
तत पार्थिवमायान्त सहित सर्वराजभि ।
सरस्वत्यां जरासन्धमजयत्पुरुषोत्तम ।

Colophon

भीष्म ।

शूरसेनपुरं त्यक्त्वा सर्वयादवनन्दन. ।
द्वारकां भगवान्कृष्ण प्रत्यपद्यत केशव ।
प्रत्यपद्यत यानानि रत्नानि च बहूनि च ।
यथार्हं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋतान्प्रत्यपद्यत ।
तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दैतेया सह दानवै ।
तांजघान महाबाहुर्वरदत्तान्महासुरान् ।
स विघ्नमकरोत्तत्र नरको नाम नैर्ऋत ।
त्रासन सुरसघानां विदितो व प्रभावत ।
स भूम्या मूर्तिलिङ्गस्थ सर्वदेवासुरान्तक ।
मानुषाणामृषीणां च प्रतीपमकरोत्तदा ।
त्वष्टुर्दुहितरं भौम कशेरुमगमत्तदा ।
गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गीं चतुर्दशीम् ।
प्रमथ्य च जहारैनां हत्वा च नरकोऽब्रवीत् ।
नष्टशोकभयाबाध प्राग्ज्योतिषपतिस्तदा ।

नरक ।

यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च ।
बिभर्ति च मही कृत्स्ना सागरेषु च यद्वसु ।
अद्यप्रभृति तद्देवि सहिता. सर्वनैर्ऋता ।
तवैवोपहरिष्यन्ति दैत्याश्च सह दानवै ।
एवमुत्तमरत्नानि बहूनि विविधानि च ।
स जहार तदा भौम स्त्रीरत्नानि च भारत ।
गन्धर्वाणां च या. कन्या जहार नरको बलात् ।
याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणा ।
चतुर्दशसहस्राणामेकविंशच्छतानि च ।
एकवेणीधरा सर्वा. सतां मार्गमनुव्रता. ।
तासामन्त पुरं भौमोऽकारयन्मणिपर्वते ।
औदकायामदीनात्मा मुरस्य विषयं प्रति ।
ताश्च प्राग्ज्योतिषो राजा मुरस्य दश चात्मजाः ।
नैर्ऋताश्च यथा मुख्या पालयन्त उपासते ।
स एष तपस. पारे वरदत्तो महीसुत ।
अदितिं धर्षयामास कुण्डलार्थं युधिष्ठिर ।
न चासुरगणै. सर्वै. सहितै कर्म तत्पुरा ।
कृतपूर्वं महाघोरं यदकार्षीन्महासुर ।
यं मही सुषुवे देवी यस्य प्राग्ज्योतिषं पुरम् ।
विषयान्तपालाश्चत्वारो यस्यासन्युद्धदुर्मदा ।

$G_{2.3.6}$ °निस्त्रिंश- (for °निस्त्रिंशां) T_1 °कलिलाह्रदां, G_6 °कलिलप्रदां — (L. 917) M_1 चक्रे (for घोरां) G_2 यौधावर्तनिवर्तना, G_5 यौधावर्तननिस्वनां, G_6 घोषवर्तन° — (L. 919) G_2 कंसरथे — (L. 920) $G_{3.6}$ M_1 °राज्यस्य (for °पुत्रस्य) — (L. 921) T_1 G_2 महामात्यं (for सहा°) T_1 सहानुगं (for °न्वयम्) — (L. 922) $G_{2.6}$ आनयामास — Colophon *Adhy. no.* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 59. — Lines 928–985 = (var.) Hari. 2. 63. 2–29. — (L. 928) $G_{2.6}$ गत्वा, M_1 हित्वा (for त्यक्त्वा) — (L. 929) $G_{3.5}$ विष्णु (for कृष्ण) M_1 वीर्यवान् (for केशव) T_1 $G_{2.6}$ द्वारवत्यां स भगवान्कृष्ण प्रत्यवपद्यत (G_6 °ते) — T_1 om. (hapl.) lines 930–931. — (L. 930) M_1 रत्नानि (for यानानि), and विविधानि (for रत्नानि च) $G_{2.6}$ वीर्यवान्प्रत्यपद्यत रत्नानि विविधानि च — (L. 931) G_2 यथा हि (for °थार्हं) $G_{2.6}$ प्रत्यपादयत्, M_1 प्रतिपालयन् — (L. 932) T_1 G_2 सर्वदानवै — (L. 934) G_5 नैरुत, G_6 नामत — (L. 935) G_6 त्रासयन् T_1 य (for व) — (L. 936) T_1 भूम्या, M_1 भूम्य- G_3 मूर्ध्नि (for मूर्ति-) T_1 G_2 स तु (for सर्व-) G_2 -देव- (for -देवा-) M_1 सर्वदेवनरांतक — (L. 938) G_2 करोरुम् M_1 कुशेशयगतां तदा — (L. 940) G_5 जहारैतां G_2 भूत्वा, G_6 हृतां (for हत्वा) — (L. 941) G_6 नष्टशोकभयभ्रात° T_1 $G_{2.6}$ M_1 °गतस् (for °पतिस्) — After line 942, G_2 reads line 948 repeating it in its proper place. — (L. 943) G_3 स (for च). $G_{2.3.6}$ मही कृत्स्ना $G_{2.6}$ नगरेषु (for सागरेषु) — (L. 944) T_1 तां देवि, $G_{2.5}$ त देवी, G_3 तद्देवी, G_6 ता देवी. — (L. 945) G_2 सहैवोप°, G_6 तयैवोप° — (L. 946) G_2 उत्तर° (for उत्तम°). $G_{2.6}$ M_1 विविधानि बहूनि (M_1 वसूनि) च. — (L. 947) G_3 भूमौ (for भौम°) G_6 स्त्रीरत्नानि धनानि च. — (L. 949) G_2 स च साप्सरसां गणैः — (L. 950) $G_{3.5}$ M_1 °सहस्राणि $G_{3.5}$ चैक° (for एक°) — (L. 952) T_1 भूमौ, G_3 भौमे — (L. 953) G_6 तस्मिन्नद्रावदीनात्मा — (L. 954) $G_{2.6}$ ताश्र (for ताश्च) G_2 राजन् (for राजा) — (L. 955) T_1 नैरुताश्च $G_{2.6}$ बाधयत (for पाल°) — (L. 956) G_6 एव (for एष) $G_{2.3.6}$ तमस° T_1 वरदृप्तो (for °दत्तो) $G_{2.6}$ M_1 महासुर (for महीसुत°) — (L. 958) $G_{2.6}$ यत्पुरा — (L. 959) T_1 यदाकार्षीन् — (L. 961) Hypermetric. G_6 चत्वारो बलविख्याता (for the

आदेवयानमावृत्य पन्थानं पर्यवस्थिता ।
शासना सुरसंघानां विरूपैः राक्षसैः सह ।
हयग्रीवो निसुम्भश्च घोरः पञ्चजनस्तथा ।
मुर पुत्रसहस्रैश्च वरदत्तो महासुर ।
तद्वधार्थं महाबाहुरेष चक्रगदासिधृक् ।
जातो वृष्णिषु देवक्यां वासुदेवो जनार्दन ।
तस्यास्य पुरुषेन्द्रस्य लोकप्रथिततेजस ।
निवासो द्वारका तात विदितो व प्रधानत ।
अतीव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात् ।
अति वै राजते पृथ्व्या प्रत्यक्ष ते युधिष्ठिर ।
तस्मिन्देवपुरप्रख्ये सा सभा वृष्ण्युपाश्रया ।
या दाशार्हीति विख्याता योजनायतविस्तृता ।
तत्र वृष्ण्यन्धका सर्वे रामकृष्णपुरोगमा ।
लोकयात्रामिमा कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ।
तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्भरतर्षभ ।
दिव्यगन्धा ववुर्वाता कुसुमानां च वृष्टय ।
तत सूर्यसहस्राभस्तेजोराशिर्महाद्भुत ।
मुहूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठित ।
मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डर गजमास्थितः ।
वृतो देवगणै सर्वैर्वासवः प्रत्यदृश्यत ।
रामकृष्णौ च राजा च वृष्ण्यन्धकगणै सह ।
उत्पत्य सहसा तस्मै नमस्कारमकुर्वत ।
सोऽवतीर्य गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ।
सस्वजे बलदेवं च राजानं च समाहुकम् ।
उद्धव वसुदेव च विकद्रु च महामतिम् ।
प्रद्युम्नसाम्बनिशठाननिरुद्ध ससात्यकिम् ।
गद सारणमक्रूरं भानुश्चिह्लिविदूरथान् ।
कृतवर्मोचारुदेष्णौ दाशार्हाणां पुरोगमान् ।
परिष्वज्य च दृष्ट्वा च भगवान्भूतभावन ।
वृष्ण्यन्धकमहामात्रान्परिष्वज्याथ वासव ।
प्रगृह्य पूजां सर्वेत्ता भगवान्पाकशासन ।
सोऽदितेर्वचनात्तात कुण्डलार्थे जनार्दन ।
उवाच परमप्रीतो जहि भौममिति प्रभो ।

Colophon

भीष्म ।

तमुवाच महाबाहु प्रियमाणो जनार्दन ।
निहत्य नरकं भौममाहरिष्यामि कुण्डले ।
एवमुक्त्वा तु गोविन्दो राममेवाभ्यभाषत ।
प्रद्युम्नमनिरुद्धं च साम्ब चाप्रतिमं बले ।
एतांश्चोक्त्वा तदा तत्र वासुदेवो महायशा ।
अथारुह्य सुपर्णं वै शङ्खचक्रगदासिधृत् ।
ययौ तदा हृषीकेशो देवानां हितकाम्यया ।
त प्रयान्तममित्रघ्नं देवा सहपुरंदरा ।
पृष्ठतोऽनुययु प्रीता स्तुवन्तो विष्णुमच्युतम् ।
उग्रान्रक्षोगणान्हत्वा नरकस्य महासुरान् ।
क्षुरान्तान्मौरवान्पाशान्षट्सहस्र ददर्श स ।

prior half) — (L 962) M_1 आ देवयानादावृत्य — (L 963) G_3 श्रासन G_6 तैर्नानासुरसंघैश्च (for the prior half) — (L 964) $G_{3.6}$ निकुम्भश्च, G_5 °शुंभश्च, M_1 °सुदश्च — (L 967) $G_{3.5.6}$ M_1 वसुदेवाज, — (L 968) T_1 $G_{3.6}$ M_1 लोके (for लोक-) — (L 969) $G_{3.6}$ तत्र (for तात). — (L 971) $G_{3.6}$ अतीव (for अति वै) $G_{3.6}$ रा(G_6 भ्रा)जमाना सा, G_6 राजसुद्धत्य, M_1 राजमध्यृष्या (for राजते पृथ्व्यां) G_3 प्रत्यक्षस्ते; G_6 [आ]ध्यस्ता तेन (for प्रत्यक्ष ते) — (L 972) T_1 वृष्ण्यपाश्रया, G_3 वृष्णिपाश्रया, G_6 वृष्ण्यधिष्ठिता — (L 973) G_3 सुधर्मेति च विख्याता, G_6 M_1 सुदाशार्हे(M_1 °र्ह्य)ति वि°, G_6 सुधर्मा इति वि° M_1 दशयोजनविस्तृता — (L 981) T_1 G_6 ततो (for वृतो) — (L 983) G_3 उत्प्लुत्य (for उत्पत्य) T_1 देवान्, G_3 M_1 देवे (for तस्मै) G_6 उत्पत्य सहदेवैन — (L 986) $G_{3.6}$ M_1 वसुदेवमुद्धव च, G_5 वसुदेवोद्धवौ चैव G_6 वितद्रु च महारथ (for the post half) — (L 987) G_6 प्रद्युम्न सांबनिशठौ G_3 ससात्यका[न्], G_3 च सात्यकिं, G_6 ससात्यकं — (L 988) $G_{3.5}$ भानुश्छवि°, G_6 भानुमत सुदेष्णक — (L 989) G_3 M_1 कृतवर्मचारुदेष्ण (M_1 °ष्णाय्), G_6 कृतवर्मा चारुदेष्ण $G_{3.6}$ दा(G_6 द)शाहादि-, G_5 दशार्हाणां, M_1 [आ]गावह — (L. 990) T_1 भगवान्देवकीसुत — (L 991) G_3 °महामात्यान्. — (L. 993) G_3 राजन् (for तात) G_6 कुडलार्थं — (L 994) $G_{3.6}$ भोजं (for भौमम्) G_3 जनेश्वर, G_6 M_1 नरेश्वर (G_6 °र) (for इति प्रभो) T_1 विनयावनतानन (for the post half) — After line 994, T_1 ins

इन्द्र ।

अदित्या चोदित कृष्ण तव मात्राहमागत ।
कुण्डले चाहृते तत्र भौमेन नरकेण च ।
त देवशब्दनाच्य तु लोकेऽस्मिन्मधुसूदन ।
तस्माज्जहि महाभाग भूमिपुत्र नरेश्वर ।

— Colophon *Adhy no* T_1 $G_{3.5.6}$ M_1 60 — (L 995) G_6 om the ref. G_6 भ्रिय° (for प्रिय°) — (L. 997) G_6 [अ]थ (for तु) — (L 998) T_1 प्रद्युम्न चानिरुद्ध च G_6 सांबमप्रतिम बले — (L 999) $G_{3.6}$ M_1 तथा (for तदा) G_3 महामति, G_3 जनार्दन, G_6 महाबल (for °यशा) — (L 1000) M_1 °गदाधर — (L 1001) M_1 तत्र (for तदा) — (L. 1003) T_1 पृष्ठतो न ययु प्रीता, G_3 °तोन्वययु प्रीता T_1 अव्ययं (for अच्युतम्) — (L 1004) = (var) Hari 2 63 56^{cd} T_1 अग्रान्, G_3 M_1 सोग्रान्, G_5 सोम्यान् (for उग्रान्) M_1 पुरस्सरान् (for महासुरान्) — (L 1005) = (var) Hari. 2 63. 46^{cd}. G_6 मुरांतान् (for क्षुरान्तान्) T_1 $G_{3.5}$ M_1 षट्सहस्रान्

संछिद्य पाशाञ्शस्त्रेण मुरं हत्वा सहान्वयम् ।
शिलासंघानतिक्रम्य निशुम्भमवपोथयत् ।
य सहस्रसमस्त्वेक. सर्वान्देवानयोधयत् ।
तं जघान महावीर्यं हयग्रीवं महाबलम् ।
अपारतेजा दुर्धर्षः सर्वयादवनन्दनः ।
मध्ये लोहितगङ्गायां भगवान्देवकीसुत· ।
औदकायां विरूपाक्ष जघान मधुसूदन· ।
पञ्च पञ्चजनान्घोरान् नरकस्य महासुरान् ।
तत प्राग्ज्योतिषं नाम दीप्यमानमिव श्रिया ।
पुरमासादयामास तत्र युद्धमवर्तत ।
महद्देवासुर युद्ध यद्वृत्तं भरतर्षभ ।
युद्ध न स्यात्सम तेन लोकविस्मयकारकम् ।
चक्रलाङ्गलसंछिन्ना शक्तिखड्गहतास्तदा ।
निपेतुर्दानवास्तत्र समासाद्य जनार्दनम् ।
अष्टौ शतसहस्राणि दानवानां परंतप ।
निहत्य पुरुषव्याघ्र पातालविवर ययौ ।
त्रासन सुरसंघाना नरक पुरुषोत्तम. ।
योधयत्यतितेजस्वी मधुवन्मधुसूदन ।
तद्युद्धमभवद्घोर तेन भौमेन भारत ।
कुण्डलार्थे सुरेशस्य नरकेण महात्मना ।
मुहूर्तं लालयित्वाथ नरक मधुसूदन. ।
प्रवृत्तचक्रं चक्रेण प्रममाथ बलाद्बली ।
चक्रप्रमथितं तस्य पपात सहसा भुवि ।
उत्तमाङ्गं हताङ्गस्य वृत्रे वज्रहते यथा ।
भूमिस्तु पतित दृष्ट्वा ते वै प्रादाच्च कुण्डले ।
प्रदाय च महाबाहुमिद वचनमब्रवीत् ।
सृष्टस्त्वयैव मधुहंस्त्वयैव निहत प्रभो ।
यथेच्छसि तथा क्रीडन्प्रजास्तस्यानुपालय ।

वासुदेव. ।

देवानां च मुनीनां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
उद्वेजनीयो भूतानां ब्रह्मद्विट् पुरुषाधम ।
लोकद्विष्ट सुतस्तुभ्य देवारिर्लोककण्टक. ।
सर्वलोकनमस्कार्यामदितिं बाधते बली ।
कुण्डले दर्पसंपूर्णस्ततो मे निहतोऽसुर ।
नैव मन्युस्त्वया कार्यो यत्कृत मयि भामिनि ।
मत्प्रभावाच्च ते पुत्रो लब्धवान्गतिमुत्तमाम् ।
तस्माद्गच्छ महाभागे भारावतरण कृतम् ।

Colophon

भीष्म. ।

निहत्य नरक भौम सत्यभामासहायवान् ।
सहितो लोकपालैश्च ददर्श नरकालयम् ।
अथास्य गृहमासाद्य नरकस्य यशस्विन. ।
ददर्श धनमक्षय्यं रत्नानि विविधानि च ।
मणिमुक्ताप्रवालानि वैडूर्यविकृतानि च ।
अश्मसारानर्कमणीन्विमलान्स्फाटिकानपि ।

— (L 1006) Cf Hari. 2 63 56[ab]. T_1 अस्त्रेण, $G_{3.5}$ त्वस्त्रेण, M_1 तत्रैव (for शस्त्रेण) — (L 1007) T_1 निसुम; M_1 निसुदम् (for निशुम्भम्) T_1 समयोधयत्, G_6 चावपोथयत् (for अवपोथयत्) — Lines 1009–1012 = (var) Hari. 2. 63 86–87. — (L. 1009) M_1 महासुत (for °बलम्) — (L. 1011) M_1 °गगाया — (L. 1012) G_2 ओदकायां $G_{3.5}$ भरतर्षभ, M_1 पुरुषर्षभ (for मधुसूदन·) — (L 1013) T_1 हत्वा (for पञ्च) M_1 त च पचजन घोरं. M_1 महासुर — Lines 1014–1015 = (var) Hari. 2 63. 89[c]–90[b]. — (L 1014) T_1 दीप्यमान इव — (L 1015) T_1 पुरमादीपयामास G_6 ततो (for तत्र) — (L 1016) T_1 महादेवासुरं G_5 युद्ध (for वृत्तं) — (L 1017) T_1 G_6 तत् (for न) — (L 1018) T_1 G_3 चक्रलांछन-, G_2 °लांगूल- (for °लाङ्गल-) T_1 G_5 -संच्छन्ना· G_2 °गदास् (for °हतास्) — (L. 1019) $G_{2.6}$ M_1 विनेदुर् (for निपेतुर्) G_6 समासेदुर् (for °साद्य) — Lines 1020–1021 = (var) Hari 2 63 88 — (L 1020) $G_{2.6}$ दश- (for शत-) — Lines 1022–1023 = (var) Hari. 2 63 110[c]–111[b] — (L 1023) G_6 वोधयत्यति-, M_1 अयोधयत — $G_{2.3}$ om (hapl.) lines 1024–1026 — (L 1025) M_1 कुडलार्थं सुरेंद्रस्य G_5 नरकस्य, G_6 अनीकस्य (for नरकेण) G_6 महात्मन — (L 1026) G_6 तु (for [अ]थ) — (L 1027) T_1 G_3 प्रवृत्तचक्रश्च, G_5 °वृद्धचक्रश्च G_2 प्रवृत्तचक्रवक्त्रेण, G_6 प्रकृतश्चक्रधारेण G_3 महाबल·, G_5 महान्वली (for बलाद्बली) — (L 1028) T_1 तरसा (for सहसा) G_2 चक्रेण मथित तस्य सहसा चापतद्भुवि — (L 1029) $G_{2.3}$ वृत्रो वज्रहतो यथा — For lines 1030–1034, cf Hari 2 63 124–126 — (L 1030) T_1 तस्मै (for ते वै) $G_{2.6}$ प्रायच्छत्कुडले सुख (for the post half) — (L 1032) T_1 नरकस् (for मधुहस्) $G_{2.6}$ पुन (for प्रभो) — (L 1033) $G_{2.6}$ M_1 क्रीड (for क्रीडन्) G_6 [आ]शु (for [अ]नु-) — (L 1034) T_1 $G_{3.5}$ transp मुनीनां and पितॄणां — (L 1036) T_1 G_6 देवविद्विट्, G_3 लोकद्विष्टा, M_1 देवद्विष्ट — (L 1037) $G_{2.6}$ M_1 बाधयद् (for बाधते) G_3 भृश (for बली) T_1 अदितिं चाथ बाधयत् — (L 1038) $G_{2.6}$ ते, G_5 [ऽ]सौ (for मे). $G_{2.6}$ सुत· (for ऽसुर·) — (L 1039) T_1 नेह (for नैव) G_6 माविनि — (L 1040) $G_{2.6}$ तत्- (for मत्-) — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 61 — For lines 1042–1163, cf Hari. 2 64. — (L 1042) $G_{2.3.6}$ M_1 वासवेन पुरस्कृत· (for the post half) — (L 1043) T_1 लोकपालैश्च सहितो (by transp). — (L 1044) $G_{2.3}$ महात्मन· (for यशस्विन) — (L 1045) G_2 रत्नानि च धनानि च. — (L 1047) T_1 स्फाटिकानि च रत्नानि G_2 विस्तरानल्पार्कमणीन्, G_3 M_1 मसारगल्वर्कमणीन्;

जाम्बूनदमयान्येव शातकुम्भमयानि च ।
प्रदीप्तज्वलनाभानि शीतरश्मिप्रभाणि च ।
हिरण्यवर्णं रुचिरं श्वेतमभ्यन्तरं गृहम् ।
यत्तदर्थं गृहे दृष्टं नरकस्य धनं बहु ।
न हि राज्ञः कुबेरस्य तावद्धनसमुच्छ्रयः ।
दृष्टपूर्वं पुरा साक्षान्महेन्द्रसदनेष्वपि ।
हते भौमे निसुम्भे च वासवः सगणोऽब्रवीत् ।
दाशार्हपतिमासीनमाहृत्य मणिकुण्डले ।
इमानि मणिरत्नानि विविधानि वसूनि च ।
हेमसूत्रा महाकक्ष्यास्तोमरैर्वीर्यशालिनः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गाः प्रवालविकृताः कुथाः ।
विमलानि पताकानि वासांसि विविधानि च ।
ते च विंशतिसाहस्रा द्विस्तावन्तः करेणवः ।
अष्टौ शतसहस्राणि देशजाश्चोत्तमा हयाः ।
गोभिश्चाविकृतैर्यानैः काम तव जनार्दन ।
एतत्ते प्रापयिष्यामि वृष्ण्यावासमरिंदम ।
आविकानि च सूक्ष्माणि शयनान्यासनानि च ।
कामव्याहारिणश्चापि पक्षिणः प्रियदर्शनाः ।
चन्दनागरुमिश्राणि यानानि विविधानि च ।
तच्च ते प्रापयिष्यामि वृष्ण्यावासमरिंदम ।
वसु त्रिषु लोकेषु धर्मेणैवार्जितं त्वया ।
देवगन्धर्वरत्नानि दैतेयासुरजानि च ।
यानि सन्तीह रत्नानि नरकस्य निवेशने ।---
एतत्तु गरुडे सर्वं क्षिप्रमारोप्य वासव ।
दाशार्हपतिना सार्धमुपायान्मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या ववुर्वाता प्रभाश्चित्राः समुज्ज्वलाः ।
प्रेक्षतां सुरसंघानां विस्मयः समपद्यत ।
त्रिदशा ऋषयश्चैव चन्द्रादित्यौ तथा दिवि ।
प्रभया तस्य शैलस्य निर्विशेषमिवाभवत् ।
अनुज्ञातस्तु रामेण वासवेन च केशवः ।
प्रीयमाणो महाबाहुर्विवेश मणिपर्वतम् ।
तत्र वैडूर्यवर्णानि ददर्श मधुसूदनः ।
सतोरणपताकानि द्वाराणि शरणानि च ।
चित्रग्रथितमेघाभः प्रबभौ मणिपर्वतः ।
हेमचित्रपताकैश्च प्रासादैरुपशोभितः ।
हर्म्याणि च विशालानि मणिसोपानवन्ति च ।
तत्रस्था वरवर्णाभा ददर्श मधुसूदनः ।
गन्धर्वासुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तदा ।
त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तमपराजितम् ।
परिवव्रुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रियः ।
सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः ।
व्रतसंतापजः शोको नात्र काश्चिदपीडयत् ।
अरजांसि च वासांसि बिभ्रत्यः कौशिकान्यपि ।
समेत्य यदुसिंहस्य चक्रुस्ताश्चाञ्जलिं स्त्रियः ।
ऊचुश्चैनं हृषीकेशं सर्वास्ताः कमलेक्षणाः ।
नारदेन समाख्यातमस्माकं पुरुषोत्तम ।
---- आगमिष्यति गोविन्दः सुरकार्यार्थसिद्धये । ----
सोऽसुरं नरकं हत्वा निसुम्भं मुरमेव च ।

G_5 महासाराश्ववमणीन् (for the prior half). — T_1 om the post. half of line 1047 and the prior half of line 1048 G_2 विमान- (for विमलान्) G_6 M_1 स्फटिकानपि — (L 1049) T_1 °रत्नप्रभाणि च, M_1 °रश्मिनिभानि च — (L 1050) G_6 °वर्ण- (for °वर्णं) — (L 1051) $G_{2.6}$ यदक्षय्य, M_1 यावदर्थं (for यत्तदर्थं) T_1 दुष्टं, G_2 मृष्ट (for दृष्ट) — (L 1052) G_2 °समुच्चय; G_6 °समुच्छ्रूयं — (L 1053) $G_{2.3}$ दृष्टपूर्वं, G_6 दृष्टापूर्वं $G_{2.3.6}$ °भवने° (for °सदने°) — (L 1054) T_1 G_6 निशुमे, M_1 निसुंदे — (L 1055) T_1 निगृह्य (for आहृत्य) — After line 1055, $G_{2.6}$ read lines 1057 and 1059, M_1 reads line 1059 — (L 1056) Om in M_1 G_2 वहूनि (for वसूनि) — (L 1057) T_1 G_2 M_1 हेमसूत्र-, G_3 °सूत्र G_5 M_1 तोमरा. T_1 G_2 वीर्यपालिन°, M_1 पापपालिन — (L 1059) T_1 $G_{3.5}$ विमलाभि°; G_2 माल्यानि च T_1 $G_{3.5}$ पताकाभिर्. — (L 1061) G_2 अष्टादशसहस्राणि, G_6 अष्टाशत° T_1 M_1 देशजाता (M_1 °श्च) हयोत्तमा — (L 1062) G_2 गोभिश्च विकृतैर्यावद्, G_3 गोभिश्चाभिकृतैर्याने°, M_1 गोभिश्चापि कृतो यावान् G_3 कामाद्; M_1 कामस् (for काम) — G_6 om lines 1064–1067 — (L 1065) G_2 कर्मिण° (for पक्षिण°) — (L 1066) G_2 °मुख्यानि (for °मिश्राणि) G_3 धनानि (for यानानि) — (L 1068) T_1 $G_{3.5}$ धर्मेणोपार्जित; G_2 °र्मेणावर्जित, G_6 कर्मेणैवार्जितं — (L 1070) G_6 हि (for [इ]ह) — (L 1073) G_2 प्रभाश्चित्रममज्वला° — (L 1074) G_2 प्रेक्ष्य य, G_6 प्रेत्यार्यं, M_1 प्रेक्ष्य यद् — (L 1075) $G_{3.5}$ यथा (for तथा) — (L 1076) T_1 M_1 निर्विशेषा इवाभवन्, G_2 °शेषातथाभवद्, G_6 °शेष इवाभवद् — G_3 om lines 1077–1081 — (L 1077) G_6 केशवो वासवेन च — (L 1078) T_1 $G_{3.5}$ M_1 प्रियमाणो G_6 भगवान्प्रियमाणोथ महाबाहुर्विवेश तं — (L 1081) T_1 G_6 चित्रग्रथितमेघौघ°, G_6 विचित्री घनमेघाभ — (L 1082) T_1 $G_{2.6}$ M_1 °चित्रवितानैश्च T_1 G_2 °शोभिता° (G_2 °ता) — (L 1083) $G_{2.6}$ °शोभिता (G_6 °तान्) (for °वन्ति च) — (L 1084) $G_{2.3}$ M_1 तत्र ता (for तत्रस्था) G_6 तत्र भ्रमरवर्णाभा — (L 1085) M_1 °नागानां (for °मुख्यानां) G_6 तथा, M_1 च या° (for तदा) — (L 1086) G_3 त्रिविष्टपे (for °ष्टप-) — (L 1087) G_3 M_1 महाभागम् (for °बाहुम्) — (L 1089) T_1 व्रत° संतापज°, $G_{2.6}$ पतिर्स°; M_1 व्रजर्स° T_1 G_5 कश्चिद्, G_3 कांश्चिद् — (L 1094) G_3 °कार्यत्व°- (for °कार्यार्थ°) — (L 1095) $G_{5.6}$ निशुम,

भौमं च सपरीवारं हयग्रीवं च दानवम् ।
तथा पञ्चजनं चैव प्राप्स्यते धनमक्षयम् ।
सोऽचिरेणैव कालेन युष्मद्भर्ता भविष्यति ।
एवमुक्त्वागमद्धीमान्देवर्षिर्नारदस्तदा ।
त्वां चिन्तयाना सततं तपो घोरमुपास्महे ।
कालेऽतीते महाबाहुं कदा द्रक्ष्याम माधवम् ।
इत्येव हृदि संकल्पं कृत्वा पुरुषसत्तम ।
तपश्चराम सततं रक्ष्यमाणा हि दानवैः ।
गान्धर्वेण विवाहेन विवाहं कुरु नः प्रियम् ।
ततोऽस्मत्प्रियकामार्थं भगवान्मारुतः स्वयम् ।
यथोक्तं नारदेनाथ नचिरात्तद्भविष्यति ।
तासां परमनारीणामृषभाक्ष पुरस्कृतम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वा गृष्टीनामिव गोपतिम् ।
तस्य चन्द्रोपमं वक्त्रमुदीक्ष्य मुदितेन्द्रिया ।
संप्रहृष्टा महाबाहुमिदं वचनमब्रुवन् ।
सत्यं बत पुरा वायुरिदमस्मानिहाब्रवीत् ।
सर्वभूतकृतज्ञश्च महर्षिरपि नारदः ।
विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिधृक् ।
स भौमं नरकं हत्वा भर्ता वो भविता हि सः ।
दिष्ट्या तस्यर्षिमुख्यस्य नारदस्य महात्मनः ।
वचनं दर्शनादेव सत्यं भवितुमर्हति ।
यत्प्रियं बत पश्याम वक्त्रं चन्द्रोपमं तु ते ।
दर्शनेन कृतार्थाः स्म वयमद्य महात्मन ।
उवाच स यदुश्रेष्ठः सर्वास्ता जातमन्मथाः ।
यथा भूत विशालाक्ष्यस्तत्सर्वं वो भविष्यति ।
तानि सर्वाणि रत्नानि गमयित्वाथ किंकरैः ।
स्त्रियश्च गमयित्वाथ देवर्षिनृपकन्यकाः ।
वैनतेयभुजे कृष्णो मणिपर्वतमुत्तमम् ।
क्षिप्रमारोपयाचक्रे भगवान्देवकीसुतः ।
सपक्षिगणमातङ्गं सव्यालमृगपन्नगम् ।
शाखामृगगणैर्जुष्टं सप्रस्तरशिलातलम् ।
न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
सप्रपातमहासानु विचित्रशिखिसंकुलम् ।
तं महेन्द्रानुजः शौरिश्चकार गरुडोपरि ।
पश्यतां सर्वभूतानामुत्पाट्य मणिपर्वतम् ।
उपेन्द्रं बलदेवं च वासवं च महाबलम् ।
तं च रत्नौघमतुलं पर्वतं च महाबलः ।
वरुणस्यामृतं दिव्यं छत्रं चन्द्रोपमं शुभम् ।
स्वपक्षबलविक्षेपैर्महाद्रिशिखरोपमः ।
दिक्षु सर्वासु संरावं स चक्रे गरुडो वहन् ।
आरुजन्पर्वताग्राणि पादपांश्च समुत्क्षिपन् ।
संजहार महाभ्राणि वैश्वानरपथं गतः ।
ग्रहनक्षत्रताराणां सप्तर्षिगणतेजसाम् ।
प्रभाजालमतिक्रम्य चन्द्रसूर्यपथं ययौ ।
मेरोः शिखरमासाद्य मध्यमं मधुसूदनः ।
देवस्थानानि सर्वाणि ददर्श भरतर्षभ ।

M1 निशुद — (L 1097) G3 प्राप्स्यसे — (L 1098) G3 युष्मद्भोक्ता — (L 1099) G2.6 [अ]गमद्वीरो, M1 गतः श्रीमान् (for [अ]गमद्धीमान्) — (L 1100) T1 त्वा. G6 उपास्य च (for उपास्महे) — (L 1101) G2 कालातीते, G6 कालेतीत. T1 G2.5 द्रक्ष्यामि — (L 1102) G6 भूमि- (for हृदि) G3 कदा (for कृत्वा) — (L 1103) G2.3 चराम°, G6 चचार (for चराम) G3 द्रक्ष्यमाणा (for रक्ष्य°). — (L 1104) Om in G2.6 M1 — (L 1105) G6 आगत (for मारुत) — (L 1106) G5 [आ]द्य (for [अ]थ) — (L 1107) G5 वृषभाक्ष (for ऋष°) — (L 1108) G3 वृष्टीनाम् (for गृ°) M1 गोप्पतीं — (L 1109) T1 G6 M1 उद्वीक्ष्य — After line 1109, G6 repeats line 1106 — (L 1110) T1 G5 संप्रहृष्ट- (for संप्रहृष्टा) — (L. 1111) G6 सत्यव्रत (for सत्य बत) G2 महाबाहुर्, G6 परो वायुर् T1 G3.5 इव (for इह) — (L. 1112) G3 सर्वभूतहितज्ञश्च, G2 M1 °रतज्ञश्च, G6 °हितज्ञ च — (L 1113) T1 M1 °गदाधरः — (L 1114) T1 इति, G3 च स°, G5 [अ]पि स° (for हि स) — (L 1115) T1 दिष्ट्या तद्वचनं कृष्ण, G2.6 दिष्ट्या तस्यापि (G6 °भि-) मुख्यस्य T1 om. the post half of line 1115 and the prior half of line 1116. — (L. 1116) G3 अर्हसि. G2.6 वचनादेव सत्य नो भर्ता भवितुमर्हति (G6 °सि) — (L 1117) G2 M1 पश्यामश्च G3 च (for तु) G2 M1 चिरश्रुतमरिंदमं (M1 °म), G6 चिरं ध्रुवमरिंदम — (L 1118) G2.6 अस्य (for अद्य) — (L 1119) T1 G2.6 M1 om. the ref G3 M1 ता, G3 च, G6 सा (for स) G6 सर्वास्ता राजसंमताः — G2.6 M1 om lines 1121–1122. — Before line 1121, T1 ins. भीष्म — (L 1122) G3 -पितृ- (for -नृप-) — For line 1123, G2.6 M1 subst

ततस्ता गरुडे सर्वाः सरत्नधनसंचयाः ।
[G2 °बहु° (for °धन°)]

— (L 1125) G2 °मृगमातङ्गं, G6 °गणमातंग- — (L 1127) G2 मृगिभिश्च (for न्यङ्कु°) — (L 1129) G2.6 स (for तं). — (L 1130) M1 सर्वयौधानाम् — (L 1132) T1 अखिल (for अतुल) G5 महाबल — G2.6 M1 om. line 1133. — (L 1134) T1 G3.5 M1 महाभ्र° (for महाद्रि°) — (L 1135) M1 निनाद (for संराव) — (L. 1136) G2 अरुजन्, G6 अरुजत् — (L 1137) G5 स जहार. G6 तमभ्राणि — (L 1138) G3.5 सप्तर्षीणां च तेजसा — G2 om (hapl) from the post half of line 1139 to the prior half of line 1143 — (L. 1141) G6 त्रिदिवस्थानि सर्वाणि — (L 1142) G6 विशेष (for विशेषा).

विश्वेषां मरुतां चैव साध्यानां च युधिष्ठिर ।
भ्राजमानान्यतिक्रम्य अश्विनोश्च परंतप ।
प्राप्य पुण्यतम स्थानं देवलोकमरिंदम ।
शक्रसद्म समासाद्य अवरुह्य जनार्दन ।
सोऽभिवाद्य दिते पादावर्चित सर्वदैवतैः ।
ब्रह्मदक्षपुरोगैश्च प्रजापतिभिरेव च ।
अदिते कुण्डले दिव्ये ददावथ तदा विभु ।
रत्नानि च परार्घ्याणि रामेण सह केशव ।
प्रतिगृह्य च तत्सर्वमदितिर्वासवानुजम् ।
पूजयामास दाशार्हं राम च विगतज्वरा ।
शची महेन्द्रमहिषी कृष्णस्य महिषीं तदा ।
सत्यभामां तु सगृह्य अदित्यै वै न्यवेदयत् ।
सा तस्या सत्यभामाया कृष्णप्रियचिकीर्षया ।
वर प्रादाद्देवमाता सत्यायै विगतज्वरा ।
अदिति ।
जरा न यास्यसि शुभे यावद्वै कृष्णमानुषम् ।
सर्वगन्धगुणोपेता भविष्यसि वरानने ।
भीष्म ।
विहृत्य सत्यभामा वै सह शच्या सुमध्यमा ।
शच्यापि समनुज्ञाता ययौ कृष्णनिवेशनम् ।
सपूज्यमानस्त्रिदशैर्महर्षिगणसेवित ।
द्वारका प्रययौ कृष्णो देवलोकादरिंदम ।
सोऽतिपत्य महाबाहुर्दीर्घमध्वानमच्युत ।
वर्धमानपुरद्वारमाससाद पुरोत्तमम् ।

Colophon

भीष्मः ।
तां पुरीं द्वारकां दृष्ट्वा विभुर्नारायणो हरिः ।
हृष्ट सर्वार्थसपन्नां प्रवेष्टुमुपचक्रमे ।
सोऽपश्यद्वृक्षषण्डांश्च रम्यानारामजान्बहून् ।
समन्ततो द्वारवत्या नानापुष्पफलान्वितान् ।
अर्कचन्द्रप्रतीकाशैर्मेरुकूटनिभैर्गृहैः ।
द्वारका रचिता रम्यैः सुकृता विश्वकर्मणा ।
पद्मषण्डाकुलाभिश्च हंससेवितवारिभि ।
गङ्गासिन्धुप्रकाशाभिः परिखाभिरलंकृता ।
प्राकारेणार्कवर्णेन पाण्डरेण विराजता ।
वियन्मूर्ध्नि निविष्टेन द्यौरिवाभ्रपरिच्छदा ।
नन्दनप्रतिमैश्चापि मिश्रकप्रतिमैर्वनै ।
भाति चैत्ररथं दिव्यं पितामहवनं यथा ।
वैभ्राजप्रतिमैश्चैव सर्वर्तुकुसुमोत्करै ।
भाति तारापरिक्षिप्ता द्वारका द्यौरिवाम्बरे ।
भाति रैवतक शैलो रम्यसानुर्महाजिर ।
पूर्वस्यां दिशि रम्याया द्वारकाया विभूषणम् ।
दक्षिणस्यां लतावेष्ट पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमां दिशमाश्रित ।
सुकक्षो राजत शैलश्चित्रपुष्पमहावन ।
उत्तरस्यां दिशि तथा वेणुमन्तो विराजते ।

G_3 मरुतानां च (for मरुतां चैव) — (L 1143) G_6 भ्राजमानानति° and अश्विनी च — (L 1144) G_3 M_1 अरिंदम — (L 1145) $G_{3.6}$ तत्र सर्वे (for शक्रसद्म) — (L 1146) T_1 °वाद्यातिते° (for °वाद्य दिते of the rest) G_6 [अ]र्चित सहदेवतै — (L 1148) G_3 प्रभु — (L 1151) T_1 कृष्ण सा (for राम च) M_1 विगतज्वर — (L 1152) T_1 प्रियां (for तदा) — (L 1153) T_1 तां, $G_{3.6}$ M_1 सं- (for वै) — (L. 1154) G_6 सा तस्यां सत्यभामायां — (L 1155) G_6 वरप्रदा (for वरं प्रा°) — After line 1155, G_6 repeats line 1152 — (L 1156) T_1 G_3 वधू, G_6 M_1 वधूर् (for शुभे) G_6 जरां नावाप्स्यसि शुभे प्राप्य वै वर्ष्मं मानुष — (L 1158) $G_{3.5.6}$ M_1 om the ref $G_{3.5.6}$ विसृज्य, M_1 विसृष्टा (for विहृत्य) G_3 सत्यभामायै, M_1 °भामा तु $G_{3.6}$ पौलोम्या च (for सह शच्या) — (L 1159) T_1 तु; G_3 च (for [अ]पि) G_3 समनुज्ञाप्य G_6 कृष्णस्य (for कृष्णनि-) — (L 1160) M_1 °पूजित° (for °सेवित) — (L 1161) T_1 देवो (for कृष्णो), and देवर्षिगणसेवित° (for the post half) — (L 1162) G_3 सोतीत्य च, G_6 सोवपत्य (for सोऽति°) — (L 1163) G_5 वर्धमान पुरद्वारम् — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 62 — For lines 1164–1363, cf Hari 2 98 9 — 100 12 — (L 1164) G_6 om the ref G_3 पितुर् (for विभुर्) — (L 1165) T_1 $G_{3.6}$ °संपन्न° — (L 1166) G_2 रमाग्रामानुजान्बहून्, M_1 रम्यरामान्गृहान्बहून् — (L 1167) $G_{3.6}$ द्वारवत्या — (L. 1169) $G_{3.6}$ द्वारकामावृतां रम्यै, M_1 द्वारकामाचिता रम्यां $G_{3.5.6}$ M_1 सुकृतां — (L 1170) $G_{3.5}$ हंसकारंडवासिभि° (sic) — (L 1171) T_1 G_3 गगासिंधु प्रकाशाभि, G_2 °सिंधुप्रयागाभि°, G_6 °सिंधुप्रकाशाभि° — (L 1172) $G_{3.5.6}$ M_1 °[अ]भ्रवर्णेन (for [अ]र्क°) T_1 G_6 विराजिता — (L 1173) T_1 दिव मूर्ध्नि, G_3 यस्य मूर्ध-, G_3 दिवि मूर्द्ध-, G_6 दिवि मूर्ध्नि, M_1 मेरुमूर्ध्नि (for वियन्मूर्ध्नि) G_2 द्यौरिवाभूत्परिच्छदां, G_3 M_1 द्यामिवाभ्रपरिच्छदां, G_6 द्यौर्दिवाभ्र° — (L 1174) G_3 चैव (for चापि) G_6 चैत्यक° (for मिश्रक°) G_2 वरे (for वनै) — $G_{3.6}$ om lines 1175–1207 — (L. 1176) T_1 राजत°, G_3 वैराज° (for वैभ्राज°) — (L 1178) G_3 °सानुर्महागिरि°, M_1 °सानुगुहाजिर° — (L. 1179) G_5 M_1 द्वारकाया — (L. 1181) T_1 दिशमास्थित, G_5 दिशिमाश्रित° M_1 (*sup lin.*) पश्चिमायां तथा क्षय° — (L 1182) Om in M_1 G_3 सुमेक्षो (for °कक्षो) G_5 राजते शैलश्च — (L. 1183) M_1 वेणुमांश्च

मन्दराद्रिप्रतीकाशं पाण्डरं पाण्डवर्षभ ।
चित्रकम्बलवर्णाभं पाञ्चजन्यवनं तथा ।
सर्वर्तुकवनं चैव भाति रैवतकं प्रति ।
लतावेष्टं समन्तात्तु मेरुप्रभवनं महत् ।
भाति तालवनं चैव पुष्पकं पुण्डरीकि च ।
सुकक्षं परिवार्यैन चित्रपुष्पं महावनम् ।
शतपत्रवनं चैव करवीरकुसुम्भि च ।
भाति चैत्ररथं चैव नन्दनं च महावनम् ।
रमणं भावनं चैव वेणुमन्तं समन्ततः ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्यां दिशि भारत ।
धनुःशतपरीणाहा केशवस्य महात्मनः ।
महापुरीं द्वारवतीं पञ्चाशद्भिर्मुखैर्युताम् ।
प्रविष्टो द्वारकां रम्यां भासयन्तीं समन्ततः ।
अप्रमेयां महोत्सेधां महागाधपरिप्लवाम् ।
प्रासादवरसंपन्नां श्वेतप्रासादशालिनीम् ।
तीक्ष्णयन्त्रशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैः समन्विताम् ।
आयसैश्च महाचक्रैर्ददर्श द्वारकां पुरीम् ।
अष्टौ रथसहस्राणि प्राकारे किङ्किणीकिनः ।
समुच्छ्रितपताकानि यथा देवपुरे तथा ।
अष्टयोजनविस्तीर्णामचलां द्वादशायताम् ।
द्विगुणोपनिवेशां च ददर्श द्वारकां पुरीम् ।
अष्टमार्गां महाकक्ष्यां महाषोडशचत्वराम् ।
एवं मार्गपरिक्षिप्तां साक्षादुशनसा कृताम् ।
व्यूहानामन्तरा मार्गाः सप्त चैव महापथाः ।
तत्र सा विहिता साक्षान्नगरी विश्वकर्मणा ।

काञ्चनैर्मणिसोपानैरुपेता जनहर्षिणी ।
गीतघोषमहाघोषैः प्रासादप्रवरैः शुभा ।
तस्मिन्पुरवरश्रेष्ठे दाशार्हाणां यशस्विनाम् ।
वेश्मानि जहृषे दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।
समुच्छ्रितपताकानि पारिप्लवनिभानि च ।
काञ्चनाभ्राणि भास्वन्ति मेरुकूटनिभानि च ।
सुधापाण्डरशृङ्गैश्च शातकुम्भपरिच्छदैः ।
रत्नसानुगुहाशृङ्गैः सर्वरत्नविभूषितैः ।
सहर्म्यैः सार्धचन्द्रैश्च सनिर्यूहैः सपञ्जरैः ।
सयन्त्रगृहसंबाधैः सधातुभिरिवाद्रिभिः ।
मणिकाञ्चनभौमैश्च सुधामृष्टतलैस्तथा ।
जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यविकृतार्गलैः ।
सर्वर्तुसुखसंस्पर्शैर्महाधनपरिच्छदैः ।
रम्यसानुगुहाशृङ्गैर्विचित्रैरिव पर्वतैः ।
पञ्चवर्णसुवर्णैश्च पुष्पवृष्टिसमप्रभैः ।
तुल्यैः पर्जन्यनिर्घोषैर्नानावर्णैरिवाम्बुदैः ।
महेन्द्रशिखरप्रख्यैर्विहितैर्विश्वकर्मणा ।
आलिखद्भिरिवाकाशमतिचन्द्रार्कभास्वरैः ।
तैर्दाशार्हमहानागैर्बभासे भवनह्रदैः ।
चण्डनागाकुलैर्घोरैर्ह्रदैर्भोगवती यथा ।
कृष्णध्वजोपवाह्यैश्च दाशार्हायुधरोहितैः ।
वृष्णिमत्तमयूरैश्च स्त्रीसहस्रप्रजाकुलैः ।
वासुदेवेन्द्रपर्जन्यैर्गृहमेघैरलंकृता ।
ददृशे द्वारकातीव मेघैर्द्यौरिव संवृता ।
साक्षाद्भगवतो वेश्म विहितं विश्वकर्मणा ।

— (L 1185) G_3 तत्र, M_1 चित्रं (for चित्र-) — (L 1186) G_5 °वनश्चैव — (L 1187) M_1 लतावेष्टसमीपे तु — (L 1189) G_3 सुकल्प (for सुकक्षं) T_1 चित्रपुष्प-. — (L 1190) M_1 कुरुवीर (for करवीर-) — G_3 om. (hapl.) the post half of line 1191 and the prior half of line 1192 — (L 1193) T_1 प्रतीच्यां (for पूर्वस्यां) — (L 1195) G_5 महापुर- (for °पुरीं) — (L 1196) M_1 प्रविष्टा G_3 ह्रासयतीं — (L 1197) G_3 उपगाधपरिप्लुतां — (L 1198) M_1 °प्राकारपालिनीं (sic). — (L 1199) M_1 च भूपितां (for समन्विताम्) — (L 1200) G_3 M_1 ददृशुर् (for ददर्श) — (L 1201) T_1 प्राकारै M_1 किंकिणीकिनां — (L 1204) G_3 M_1 ददृशुर् (for ददर्श) — (L 1206) M_1 एक- (for एवं) — (L 1207) G_3 महारथा — (L 1209) T_1 G_6 उपेतां G_6 °हर्षिणीं — (L 1210) $G_{2, 6}$ M_1 प्रासादगृह(M_1 °वर)चत्वरैः. — (L 1214) Om in T_1 $G_{3, 5}$ G_6 काचनाभ्राणि — (L 1215) T_1 $G_{3, 5}$ M_1 पांडुपांड(G_5 °डु)रशृगैश्च. T_1 महार्शांतपरिच्छदैः (for the post half) — (L 1216) Om in M_1. G_2 रत्नसानुगृहा°, G_6 तत्र सानुगुहा°. G_3 घर° (for सर्व°) — (L 1217) $G_{2, 6}$ सहस्रैः (for सहर्म्यैः) $G_{5, 6}$ सनिर्व्यूहैः T_1 च पंजरैः, G_2 त्वनुद्रुतैः, G_6 सह द्रुमैः. — (L 1218) $G_{2, 6}$ वसंत° (for सयन्त्र°) G_3 सर्वधातुभिराद्रिभिः — (L 1219) T_1 °भौम्यैश्च, G_6 °भूमैश्च T_1 सुरा° (for सुधा°) — (L 1220) G_6 M_1 °मय- (for °मयैर्) T_1 G_3 वैडूर्यविकटा°, G_5 °विगळा°. — (L 1221) G_6 °सस्पर्शैः, and महासन° (for °धन°). — (L 1222) Om in G_6 $G_{2, 3}$ °प्रह्वाशृगैर् — (L 1223) $G_{2, 3}$ M_1 °सवर्णैश्च G_3 पुष्पवृष्टि°. — (L 1224) M_1 तुल्यपर्जन्य° — (L 1227) T_1 तैर्दाशार्हमहानागैर्, G_3 तैर्दशार्हमहानागैर्, G_6 ददशार्हमहाभागैर् (sic) T_1 G_3 भवन ह्रदैः, G_2 भुवनह्रदैः, G_6 भवनेश्वरैः — (L 1228) G_6 ह्रैर् (for ह्रदैर्) G_3 भोगवतीमिव — (L 1229) $G_{5, 6}$ M_1 °ध्वजौप° (for °ध्वजोप°) M_1 (sup lin) इन्द्रायुधपताकैश्च G_2 °रोपितैः, G_3 °शोभितैः (for °रोहितैः) — (L 1230) G_6 °वेश्म° (for °मत्त°) T_1 $G_{2, 3}$ M_1 स्त्री(G_2 त्रि)सहस्रप्रजा(M_1 sup lin °जला)कुलैः, G_6 त्रिसहस्रप्रजा° — (L 1232) G_2 मेघैश्च द्यौरिवावृता (for

ददृशुर्देवदेवस्य चतुर्योजनमायतम् ।
तावदेव च विस्तीर्णमप्रमेयं महाधनैः ।
प्रासादवरसंपन्नं युक्तं जगतिपर्वतैः ।
यं चकार महाबाहुस्त्वष्टा वासवचोदितः ।
प्रासादं पद्मनाभस्य सर्वतो योजनायतम् ।
मेरोरिव गिरेः शृङ्गमुच्छ्रितं काञ्चनायुतम् ।
रुक्मिण्याः प्रवरो वासो विहितः स महात्मना ।
सत्यभामा पुनर्वेश्म सदा वसति पाण्डरम् ।
विचित्रमणिसोपानं यं विदुः शीतवानिति ।
विमलादित्यवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
व्यक्तबद्धं वनोद्देशैश्चतुर्दिशि महाध्वजम् ।
स च प्रासादमुख्योऽत्र जाम्बवत्या विभूषितः ।
प्रभया भूषणैश्चित्रैस्त्रैलोक्यमिव भासयन् ।
यस्तु पाण्डरवर्णाभस्तयोरन्तरमाश्रितः ।
विश्वकर्माकरोदेनं कैलासशिखरोपमम् ।
जाम्बूनदप्रदीप्ताग्रः प्रदीप्तज्वलनोपमः ।
सागरप्रतिमोऽतिष्ठन्मेरुरित्यभिविश्रुतः ।
तस्मिन्गान्धारराजस्य दुहिता कुलशालिनी ।
सुकेशी नाम विख्याता केशवेन निवेशिता ।
पद्मकूट इति ख्यातः पद्मवर्णो महाप्रभः ।
सुप्रभाया महाबाहो निवासः परमार्चितः ।
यस्तु सूर्यप्रभो नाम प्रासादवर उच्यते ।
लक्ष्मणायाः कुरुश्रेष्ठ स दत्तः शार्ङ्गधन्वना ।
वैडूर्यवरवर्णाभः प्रासादो हरितप्रभः ।
सेतुजालानि यत्रैव तत्रैव च निवेशितः ।
यं विदुः सर्वभूतानि हरिरित्येव भारत ।
स मित्रविन्दया वासो देवर्षिगणपूजितः ।
महिष्या वासुदेवस्य भूषणं सर्ववेश्मनाम् ।
यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र विहितः सर्वशिल्पिभिः ।
अतीव रम्यः सोऽप्यत्र प्रहसन्निव तिष्ठति ।
सुदत्ताया सुवासस्तु पूजितः सर्वशिल्पिभिः ।
महिष्या वासुदेवस्य केतुमानिति विश्रुतः ।
प्रासादो विरजो नाम विरजस्को महात्मनः ।
उपस्थानगृहं तात केशवस्य महात्मनः ।
यस्तु प्रासादमुख्योऽत्र यं त्वष्टा व्यदधात्स्वयम् ।
योजनायतविष्कम्भं सर्वरत्नमयं विभो ।
तेषां तु विहिताः सर्वे रुक्मदण्डाः पताकिनः ।
सदने वासुदेवस्य मार्गसजनना ध्वजाः ।
घण्टाजालानि तत्रैव सर्वेषां च निवेशने ।
आहृत्य यदुसिंहेन वैजयन्त्यचलो महान् ।
हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरो महत् ।
षष्टितालसमुत्सेधमर्धयोजनविस्तृतम् ।
सकिंनरमहानादं तदप्यमिततेजसः ।
पश्यतां सर्वभूतानां त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

the post half). — (L. 1234) $G_{3.6}$ M_1 वासु° (for देव°) — (L 1235) G_3 सु- (for च) $G_{3.6}$ सुसंपूर्ण, G_6 अप्रमेय (for °मेयं) — (L 1236) G_6 स्वर्णशैलैरिवावृत (for युक्तं जगतिपर्वतैः, the last word ex. by Nil as कृत्रिमैः क्रीडापर्वतैः in Hari 2 98 44) — (L 1237) G_3 यश्चकार $G_{3.5.6}$ महाभागस् (G_3 °ग), M_1 °तेजास् (for °बाहुस्) — (L 1238) G_3 प्रासादे G_3 M_1 हेम° (for पद्म°) — (L 1239) G_3 कांचनामयं, G_6 °नाचित — (L 1240) G_3 निर्मित° (for विहित°) G_6 विश्वकर्मणा (for स महा°) — (L 1241) G_3 M_1 यदा, G_6 यथा (for सदा) — (L 1242) G_6 तोय° (for शीत°) — (L 1244) $G_{3.6}$ व्यक्तबंधं G_3 वशोद्देशैश्, G_6 यथोद्देशैश्, M_1 वनोपेतं (for वनोद्देशैश्) $G_{3.5}$ चतुर्दशमहा°, G_6 M_1 चतुर्दिक्षु(M_1 °श-) महाध्वज° — (L 1245) G_6 प्रासादमुख्यैश्च — (L 1246) G_3 त्रिलोक्यमिव, M_1 त्रैलोक्यमव — (L 1247) G_6 पांडुर° G_6 आंतरम् (for अन्तरम्) — After line 1247, M_1 reads line 1250 — (L. 1248) T_1 $G_{3.5}$ M_1 एव (for एन) — (L 1249) T_1 $G_{3.5}$ M_1 °प्रदीप्ताग्रं, and °ज्वलनोपम — (L 1250) G_3 स सागरप्रतिष्ठानात् — (L. 1251) M_1 तत्र (for तस्मिन्) — (L 1252) G_6 शुकेति नाम्ना विख्याता — (L 1253) G_3 महाप्रभु° (for °प्रभ°) — (L. 1254) T_1 सुप्रभायां, $G_{3.6}$ सुसीमाया, G_3 M_1 सुभा(M_1 °मी)माया T_1 नित्रास-, G_3 M_1 वास° स (for निवास°). $G_{3.6}$ परमोच्छ्रित° — (L. 1256) M_1 लक्षणाया° G_3 दृष्टः (for दत्तः) G_3 °धन्विन° — (L 1258) Om in T_1 $G_{3.5}$ G_3 सेतुजालं हि यत्रैव, G_6 केतुमाला हि यत्रैश्च G_3 यत्रैव (for त°) G_3 निवेशित, G_6 °शिता. — (L 1260) $G_{3.5}$ °विंदाया (for °विन्दया) $G_{3.6}$ सुमित्रा विजयावासो, M_1 वास स मित्रविंदाया — (L 1262) T_1 वस्तु-, $G_{3.6}$ यत्र (for यस्तु) G_6 हि (for ऽत्र). — (L. 1263) T_1 $G_{3.5}$ -रूप° (for रम्य°) — (L 1264) M_1 स वासस्तु (for सु°) G_6 सुभद्रायाश्च वासस्तु G_6 विहित° (for पूजित°) M_1 °दैवतैः (for °शिल्पिभिः) — (L 1265) G_5 इव (for इति) — (L 1266) G_6 विरजस्तो महास्वन° — (L 1268) G_3 य सृष्टा व्यजयत्स्वय, G_3 य त्वष्टा च व्यधात्स्वय, G_6 य तान्यष्ट विजयत्स्वय (hypermetric) — (L 1269) G_6 °विष्कंभ° $G_{3.5}$ विभो — (L 1271) G_3 समुच्छ्रितमहाध्वजा° — (L 1272) G_6 पटजालानि G_3 निवेदिता°, G_6 निविशिता° (for निवेशने) — (L 1273) $G_{3.6}$ M_1 वैजयंतोचलो, G_5 °यंत्योचले — (L 1274) G_3 य शृग G_5 धृष्ट° (for इन्द्र°) M_1 प्रति (for महत्) — (L 1275) T_1 °समुत्सेयम्, G_6 °समुच्छ्रेदम् G_6 अर्धयोजनमायत — (L 1276) G_3 सकिंनरमहानादस्; G_6 °रं महाराज, M_1 °रमहानाग T_1 M_1 °तेजसा; G_3 °तेजसं

आदित्यपथगं यत्तन्मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
जाम्बूनदमयं दिव्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तदप्युत्पाट्य कृष्णेन स्वं निवेशनमाहृतम् ।
भ्राजमानं पुरा तत्र सर्वौषधिविभूषितम् ।
यमिन्द्रभवनाच्छौरिराजहार परंतप ।
पारिजातः स तत्रैव केशवेन निवेशित ।
लेपहस्तशतैर्जुष्टो विमानैश्च हिरण्मयैः ।
विहिता वासुदेवेन ब्रह्मस्थलमहाद्रुमा ।
पद्माकुलजलोपेता रत्नसौगन्धिकोत्पलाः ।
मणिमौक्तिकवालुका पुष्करिण्यः सरांसि च ।
तासां परमकूलानि शोभयन्ति महाद्रुमा ।
सालतालाश्वकर्णाश्च शतशाखाश्च रोहिण ।
भल्लातकाः कपित्थाश्च चन्द्रवृक्षाश्च चम्पकाः ।
खर्जूरा केतकाश्चैव समन्तात्परिरोपिता ।
ये च हैमवता वृक्षा ये च नन्दनजास्तथा ।
आहृत्य यदुसिंहेन तेऽपि तत्र निवेशिता ।
रक्तपीतारुणप्रख्याः सितपुष्पाश्च पादपा ।
सर्वर्तुफलपूर्णास्ते तेषु काननसंधिषु ।
सहस्रपत्रपद्माश्च मन्दाराश्च सहस्रशः ।
अशोकाः कर्णिकाराश्च तिलका नागमल्लिका ।
कुरवा नागपुष्पाश्च चम्पकास्तृणगुल्मकाः ।
सप्तपर्णाः कदम्बाश्च नीपाः कुरवकास्तथा ।
केतक्यः केसराश्चैव हिन्तालतलताटकाः ।
तालाः प्रियङ्गुवकुला पिण्डिका बीजपूरकाः ।
द्राक्षामलकखर्जूरा मृद्वीका जम्बुकास्तथा ।
आम्रा पनसवृक्षाश्च अङ्कोलास्तिलतिन्दुकाः ।
लिकुचाम्रातकाश्चैव क्षीरिका कण्टकीस्तथा ।
नालिकेरेङ्गुदाश्चैव उत्क्रोशकवनानि च ।
वनानि च कदल्याश्च जातिमल्लिकपाटला ।
कुमुदोत्पलपूर्णाश्च वाप्यः कूपाः सहस्रशः ।
भल्लातककपित्थाश्च तैतभा बन्धुजीवका ।
प्रियङ्ग्वशोककाश्मर्य प्राचीनाश्चापि सर्वश ।
प्रियङ्गुबदरीभिश्च यवै स्पन्दनचन्दनै ।
शमीबिल्वपलाशैश्च पाटलावटपिप्पलैः ।
उदुम्बरैश्च बिल्वैश्च पालाशैः पारिभद्रकैः ।
इन्द्रवृक्षार्जुनैश्चैव अश्वत्थैश्चिरिबिल्वकैः ।
सौभञ्जनकवृक्षैश्च भल्लटैरश्वसाह्वयैः ।
सर्जैस्ताम्बूलवल्लीभिर्लवङ्गैः क्रमुकैस्तथा ।
वंशैश्च विविधैस्तत्र समन्तात्परिरोपितै ।
ये च नन्दनजा वृक्षा ये च चैत्ररथे वने ।

— (L 1277) M1 सर्वलोकानां G6 विश्रुत — T1 G3 om lines 1278–1279 — (L 1278) G6 °प्रतिम (for °पथग) G2 यत्तु (for यत्तन्) — (L 1280) T1 G6 स्व- (for स्वं) — (L 1281) G6 भ्राजमाना T1 G3.5 तात (for तत्र) T1 G5 सिद्धौपधिविभूषित, G2.6 सर्वौपधिविदीपित — (L 1284) G2 लेपहस्तग्रहैर्, G3 लोहस्तममयैर् — (L 1285) G6 निहिता — G3 om lines 1286–1288, while T1 G5 read these lines after line 1291 — (L. 1286) G2 पद्मजालकुलोपेता M1 रम्य° (for रत्न°) — (L 1287) G2 मणिमुक्ताक°, G6 °मुक्ताढ्य° — (L 1288) G2 अपरकूलानि, G6 परमसद्मानि — (L 1289) G2 शतशाकश्च G2 रोहिणी°, M1 °णा° — (L 1290) G2.3 फल्लातक-, G6 फल्लातका° G2.6 M1 इद्रवृक्षाश्च, G3 चद्रपक्षाश्च — (L 1291) G3 केतकैश्चैव G2.6 खादिराम्रतका(G6 °गा)श्चैव, M1 खर्जूराम्रातका° — (L 1292) G3 चदन° (for नन्दन°) — (L. 1293) G3 आश्रित्य (for आहृत्य) — (L 1294) T1 °सीता° (for °पीता°) G2 स्थित°, G6 स्थिर° (for सित°) — (L 1295) G2.6 M1 तेन (for तेषु) G2.5 °सिंधुषु (for °संधिषु), — (L 1296) T1 °पद्मपद्माश्च, G2.6 °पद्मपत्राक्ष T1 G2 मंदराश्च, G5 मदारश्च — (L 1298) G2 कुर्यका, G6 कुरका; M1 कुञ्जका G2 नगपुष्पाश्च, G3 M1 नागवृक्षा°. G2 तृणफुल्लका°, G6 तिलपुष्पका°, M1 तृणचुल्लिका — (L 1299) T1 सप्तवर्णा° G3 नीलाः (for नीपा°) — (L 1300) T1 G2.6 M1 केतका° (for °क्यः) M1 °तांडका° (for °ताटका°) — (L. 1301) G2 प्रलवा वकुळा°, G3 प्रियंगवहुळा, G6 पुलंवा वकुळा°. M1 दाडिमा (for पिण्डिका) — (L 1302) G2 द्रुतामलकखर्जूरा, G6 चूतामलकखर्जूर°. T1 G3.6 मृद्रिका, G2.6 मद्दी(G6 °द्दि)का — (L 1303) G3.5 पनसपुष्पाश्च T1 आद्रा पनीसपुष्पाश्च T1 M1 ति(M1 *sup lin* वि)ल्व- (for तिल-) G2.6 पकास्तिलकर्तिंदुका, G5 अकोलातिल्वविंदुका° — (L 1304) G2 लिकुचामृतकाश्चैव G2 कार्णिकास्तथा, G6 M1 (*sup lin*) पुट्टका°; M1 (orig) कंटकित्वच — (L 1305) G6 नारिकेले° G2 उत्केशकवनानि च — (L 1306) M1 वनानि कदलीनां च G2.6 कदळी जातिमल्लीका (G6 मल्लिका जाती) पाटला° कुमुदोत्पला° — (L 1307) T1 °पर्णाश्च (for °पूर्णाश्च), G3 पूर्णा (for कूपा°) — (L 1308) G2.6 फुल्लाशोककपित्थाश्च G2.6 तैति(G6 °त्ति)ला, M1 केनका (for तैतभा) G2 मधुजीविका° — (L 1309) G2 प्रवाळाशोकखादिर्य°; G3.6 M1 प्रियाळाशोककाश्मर्या (G6 °खादिर्या) G5 चैव (for चापि) M1 प्राचीनाश्च विभीतका° — (L 1311) T1 G5 °भल्ल°, G2.6 M1 °पीलु° (for °बिल्व°) G2 पालाशा धवपिप्पलै°, G6 पालाशयव°, M1 लवंगवट°. — (L 1312) T1 G5 विदलै° (for बिल्वैश्च) T1 °पालांगै (for पालाशै) — G3 om line 1313 — (L 1314) G2.6 सौभमजन°, G3 सौभजनिक°. G2 भल्लाभैर्, G6 फुल्लातैर्, M1 भल्लाटैर् (for भल्लटैर्) G3 (corrupt) फल्लटैरश्वरश्वसाप्रयै (*sup lin* °तै) — (L. 1315) G3.5 M1 लवकै — (L 1316) G2.3 परिशोभितै°, G6 पथि रोपितै — (L 1317) G2 चंदनजा

सर्वे ते यदुनाथेन समन्तात्परिरोपिताः ।
समाकुला महावाप्य पीता लोहितवालुका· ।
तस्मिन्गृहवरे नद्य प्रसन्नसलिला ह्रदा ।
फुल्लोत्पलजलोपेता नानाद्रुमसमाकुलाः ।
तस्मिन्गृहवरे नद्यो मणिशर्करवालुका ।
मत्तबर्हिणसघाश्च कोकिलाश्च मदोद्वहा ।
बभूवु परमोपेता सर्वे जगतिपर्वता ।
तत्रैव गजयूथानि तत्र गोमहिपास्तथा ।
निवासाश्च कृतास्तत्र वराहमृगपक्षिणाम् ।
विश्वकर्मकृत शैल प्राकारस्तस्य वेश्मनः ।
व्यक्त किष्कुशतोद्याम सुधाकरसमप्रभ ।
तेन ते च महाशैलाः सरितश्च सरासि च ।
परिक्षिप्तानि हर्म्यस्य वनान्युपवनानि च ।

Colophon.

भीष्मः ।

एवमालोकयाचक्रुर्द्वारकामृषभास्त्रयः ।
उपेन्द्रबलदेवौ च वासवश्च महायशा· ।
ततस्तं पाण्डर शौरिर्मूर्ध्नि तिष्ठन्गरुत्मत· ।
प्रीत शङ्खमुपादध्मौ विद्विपां रोमहर्पणम् ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन सागरश्चुक्षुभे भृशम् ।
ररास च नभः सर्वं तच्चित्रमभवत्तदा ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोपं निशम्य कुकुरान्धका ।
विशोका समपद्यन्त गरुडस्य च दर्शनात् ।
शङ्खचक्रगदापाणिं सुपर्णशिरसि स्थितम् ।
दृष्ट्वा जहृपिरे कृष्ण भास्करोदयतेजसम् ।
ततस्तूर्यप्रणादश्च भेरीणां च महास्वनः ।
सिंहनादश्च सजज्ञे सर्वेपा पुरवासिनाम् ।
ततस्ते सर्वदाशार्हा सर्वे च कुकुरान्धका ।
प्रीयमाणा· समाजग्मुरालोक्य मधुसूदनम् ।
वासुदेव पुरस्कृत्य वेणुशङ्खरवै सह ।
उग्रसेनो ययौ राजा वासुदेवनिवेशनम् ।
आनन्दितुं पर्यचरन्स्वेपु वेश्मसु देवकी ।
रोहिणी च ययोद्देशमाहुकस्य च या स्त्रिय ।
हता ब्रह्मद्विप· सर्वे जयन्त्यन्धकवृष्णय ।
एवमुक्त सह स्त्रीभिरक्षतैर्मधुसूदन ।
ततः शौरि सुपर्णेन स्व निवेशनमभ्ययात् ।
चकाराथ यथोद्देशमीश्वरो मणिपर्वतम् ।
ततो धनानि रत्नानि सभायां मधुसूदनः ।
निधाय पुण्डरीकाक्ष पितुर्दर्शनलालस ।
तत सान्दीपिनिं पूर्वमुपस्पृष्ट्वा महायशा ।

(for नन्द°) — (L 1318) G_5 प्रतिरोपिता·. — After line 1318, T_1 $G_{3,5}$ repeat line 1307 — (L 1319) $G_{3,6}$ M_1 महानद्य· (for °वाप्य·), and पीत- (for पीता) — (L 1320) G_6 °सलिलाशया·, M_1 °सलिलह्रदा — (L. 1321) $G_{3,6}$ पुष्पोडुप°, G_5 M_1 पुष्पोत्पल° (for फुल्लोत्पल°) M_1 -लताकुला· (for -समा°) — (L 1322) $G_{3,6}$ रम्ये (for नद्यो) — (L 1323) M_1 °संघैश्च, and कोकिलैश्च T_1 G_6 मदावहा·, M_1 मदोत्कटै — (L 1324) G_3 सर्वे गदितपर्वता·, G_6 सर्वे जगति ये नगा — (L 1326) G_6 गृहास् (for कृतास्) — (L 1327) G_3 चैव (for शैल·) $G_{3,6}$ प्राकारस्तत्र वेश्मनि — (L 1328) G_3 व्यक्त-, G_5 वृत्त (for व्यक्त) G_6 corrupt G_3 M_1 सुधारससम° — (L. 1329) G_3 ते च ते च, G_6 तत्तेन च (for तेन ते च) — (L 1330) $G_{3,6}$ वैतस्य, M_1 भैमस्य (for हर्म्यस्य) — After line 1330, T_1 G_5 ins

एव तच्छिल्पिवर्येण विहित विश्वकर्मणा ।
प्रविश्यैव गोविन्दो ददर्श परितो मुहु· ।
मुमुदे विश्वकर्माणि प्राञ्जलि प्रणताननम् ।
इन्द्र· सहामरै श्रीमांस्तत्र तत्रावलोकयत् ।
[(L 3) T_1 प्रांजलि प्रणतानन·]

— Colophon. *Adhy no* T_1 $G_{3,5,5}$ M_1 63, G_6 62 — (L 1331) G_3 om the ref G_3 M_1 आलोकयामासुर् T_1 M_1 ऋषभास्त्रिय·, G_3 आहृतास्त्रिय·; G_6 ऋषभस्त्रिय· — (L. 1333) $G_{3,5}$ तद् (for त) — (L 1334) $G_{3,6}$ M_1 उपाध्मासीद् (for °दध्मौ) G_3 M_1 द्विपता, G_6 योषित्र (for विद्विपां) — (L 1337) G_3 कुररान्धका· — G_3 om. (hapl) lines 1338–1343 — (L 1338) G_6 नादनाद् (for दर्श°) — (L 1339) G_6 °शिखरि- (for °शिरसि) — (L 1340) M_1 भैमा (for कृष्ण). M_1 भास्करोपम° (for °दय°) — (L 1341) T_1 महास्वनं, G_6 °स्वना — (L 1342) G_3 सिंहनाद च; $G_{5,6}$ °नादाश्च — (L 1344) T_1 सुख जग्मुर् — (L 1345) T_1 G_6 M_1 वसुदेव G_6 विवेश कुकुरै· सह — (L. 1346) G_3 राजन् G_3 वसुदेवे; G_6 वसुदेव- — (L 1347) G_3 आनंदित $G_{3,5}$ M_1 पर्यचरद् — (L 1348) G_3 देवकी (for रोहिणी) $G_{3,6}$ च ययौ देशम् — (L 1350) T_1 श्रीभिर् (for स्त्रीभिर्) G_6 ईक्षितो (for अक्षतैर्) — G_3 om (hapl.) lines 1351–1353. — (L 1351) G_3 सन्निवेशनम्, G_5 तन्नि° (for स्व नि°) $G_{3,6}$ अभ्यगात् — (L 1353) $G_{3,6}$ M_1 रत्नानि धनधान्य च (for the prior half) G_3 M_1 समां च (for सभायां) — After line 1354, $G_{3,6}$ M_1 ins four addl lines (of v l line 1361) — (L 1355) T_1 G_3 M_1 सांदीपनीं, G_3 °पिनीं G_6 पूर्वो $G_{3,6}$ ब्राह्मणीं (G_6 ब्राह्मण) चापि भारत; M_1 ब्रह्मगार्ग्यं च भारत (for the post half) — After line 1355, $G_{3,6}$ M_1 ins

यथान्याय वासुदेव उपस्पृष्ट्वा महायशा· ।
[Cf. post half of line 1355 G_3 वासुदेवम् G_6 उपस्पृश्य M_1 उपस्पृष्ट्वा यथान्याय वासुदेवो महायशा·]

ववन्दे पृथुताम्राक्ष प्रीयमाणो महाभुजः ।
तथाश्रुपरिपूर्णाक्षमानन्दगतचेतसम् ।
ववन्दे सह रामेण पितरं वासवानुज ।
ताभ्या च मूर्ध्न्युपाघ्रात केशव परवीरहा ।
यथाश्रेष्ठमुपागम्य सात्वतान्यदुनन्दन ।
सर्वेषां नाम जग्राह दाशार्हाणामधोक्षज. ।
तत सर्वाणि वित्तानि सर्वरत्नमयानि च ।
व्यभजत्तानि तेभ्योऽथ सर्वेभ्यो यदुनन्दन. ।

Colophon

भीष्म. ।
सा केशवमहामात्रैर्महेन्द्रप्रमुखै. सह ।
शुशुभे वृष्णिशार्दूलै सिंहैरिव गिरेर्गुहा ।
अथासनगतान्सर्वानुवाच विबुधाधिप ।
शुभया हर्षयन्वाचा महेन्द्रस्तान्महायशा ।
कुकुरान्धकमुख्यांश्च त च राजानमाहुकम् ।
यदर्थं जन्म कृष्णस्य मानुषेषु महात्मन ।
यत्कृतं वासुदेवेन तद्वक्ष्यामि समासत. ।
अथ शतसहस्राणि दानवानामरिंदम ।
निहत्य पुण्डरीकाक्ष पातालविवर ययौ ।
यच्च नाधिगतं पूर्वं प्रह्लादबलिशम्बरै ।
तदिदं शौरिणा वित्तं प्रापित भवतामिह ।
सपाश मुरमाक्रम्य पाञ्चजन्य च धीमता ।
शिलासघानतिक्रम्य निसुम्भ सगणो हत. ।
हयग्रीवश्च विक्रान्तो दानवो निहतो बली ।
मथितश्च मृधे भौम कुण्डले चाहृते पुन. ।
प्राप्तं च दिवि देवेषु केशवेन महद्यश. ।
वीतशोकभयाबाधा कृष्णबाहुबलाश्रया. ।
यजन्तो विविधै सोमैर्मखैरन्धकवृष्णयः ।
पुनर्बाणवधे शौरिमादित्या वसुभि सह ।
मन्मुखाभिगमिष्यन्ति साध्याश्च मधुसूदनम् ।
एवमुक्त्वा तत सर्वानामन्त्र्य कुकुरान्धकान् ।
सस्वजे रामकृष्णौ च वसुदेवं च वासव. ।
प्रद्युम्नसाम्बनिशठाननिरुद्धं च सारणम् ।
बभ्रुं झिल्लिं गदं भानुं चारुदेष्णं च वृत्रहा ।
सत्कृत्य सारणाक्रूरौ पुनराभाष्य सात्यकिम् ।
सस्वजे वृष्णिराजानमाहुकं कुकुराधिपम् ।
भोज च कृतवर्माणमन्यांश्चान्धकवृष्णिषु ।
आमन्त्र्य देवप्रवरो वासवो वासवानुजम् ।
तत श्वेताचलप्रख्य गजमैरावतं प्रभु ।
पश्यता सर्वभूतानामारुरोह शचीपति. ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिव च वरवारणम् ।
मुखाडम्बरनिर्घोषै पूरयन्तमिवासकृत् ।
हैमयन्त्रमहाकक्ष्य हिरण्मयविषाणिनम् ।
मनोहरकुथास्तीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
अनेकशतरत्नाभि पताकाभिरलंकृतम् ।
नित्यस्रुतमदास्राव क्षरन्तमिव तोयदम् ।
दिशागजं महामात्रं काञ्चनस्रजमास्थित ।
प्रबभौ मन्दराग्रस्थ प्रतपन्भानुमानिव ।
ततो वज्रमयं भीम प्रगृह्य परमाङ्कुशम् ।
ययौ बलवता सार्धं पावकेन शचीपति ।

— (L 1356) G2 6 महायशा (for °भुज) — (L 1357) G6 °चेतन — (L 1359) G2 6 M1 read line 1359 after line 1356 G3 5 om line 1359 — (L 1360) G3 स तदा (for सात्वतान्) — T1 G3. 5 ins after line 1361 G2 6 M1, after 1354

रामकृष्णौ समाश्लिष्य सर्वे चान्धकवृष्णय ।
प्रीता प्रियतमा सर्वे वसुदेवसुतं प्रति ।
त तु कृष्ण समाहृत्य रत्नौघधनसंचयम् ।
व्यभजत्सर्ववृष्णिभ्य आदध्यमिति चाब्रवीत् ।

[(L 1) G2 महाभागौ, G6 M1 समाश्रित्य (for °श्लिष्य) — (L 2) G3 प्रीततमा, G5 प्रीतमना (for प्रियतमा) T1 ते प्रीतमनस सर्वे — (L. 3) G2 M1 रत्नौघ (for °घ-)] — (L. 1362) T1 G3 5 M1 सर्वान (G5 °ण्य)वधानि, G2 सर्वाणि रत्नानि G2 6 सर्वरत्नमयान्वितं — Colophon. *Adhy no* T1 G2 3. 5 6 M1 64 — (L 1364) G2 6 महेंद्रप्रतिमै T1 M1 समा (for सह) — (L. 1366) G6 अथ तानाह तान्सर्वान् — (L 1368) G6 कुरुरांधक° (for कुकुरान्धक°), कुरु- (for त च) and आहुत (for आहुकम्) — (L 1370) G3 5 M1 तत् (for यत्) — (L 1371) G2 तत (for अथ) — (L 1372) G3 विहृत्य (for नि°) — (L 1373) G2 नातिगत, G6 नासिगतं G2 3 5 6 °बलिशवरै — (L 1375) G3 सपाश मौर°, G6 सपाशमुर° — (L 1376) G2 निकुभ°, M1 निसुद° G6 सुगणो — (L 1377) G3. 5 transp दानवो and निहतो — (L 1378) T1 भीम, G3 भीम° (for भौम) G2 पुर° (for पुन°) — (L 1380) G2 °बलाश्रिता — (L 1381) M1 यजंतु G5 6 M1 सौमै(M1 °म्यै)र् — (L 1386) G2 °सांबप्रमुखान्, G6 °सामनिशठान् — (L 1387) G2 बभ्रुझल्लिं, M1 बभ्रुझिल्लि — (L. 1388) T1 G3 5 M1 सत्कृत्याशावहाक्रूरौ G6 corrupt — (L 1390) T1 G3 सभोज, G6 सुभोज (for भोज च) — (L 1392) M1 कैलासशिखरप्रख्यं (for the prior half). — (L 1396) T1 G3 5 हे(G5 हो)मयत्रमहा°, G6 हेमयत्र महा°; M1 हेमयत्नमहा°. — (L 1397) T1 मनोमय (for मनोहर) — G2 om line 1398. — (L 1400) G3 5 दिशागज G2 3 °स्थित (for °स्थित) — (L 1402) G6 ततो वज्रसम भीष्म G5 सुवर्ण (for प्रगृह्य) — (L 1403) G3 यथा

स करेणुगजव्रातैर्विमानैश्च मरुद्गणा ।
पृष्ठतोऽनुययु प्रीता कुबेरवरुणग्रहा ।
स वायुपथमास्थाय वैश्वानरपथ गत ।
प्राप्य सूर्यपथ देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

Colophon

भीष्म ।

तत सर्वदशार्हाणामाहुकस्य च या स्त्रिय ।
नन्दगोपस्य महिषी यशोदा लोकविश्रुता ।
रेवती च महाभागा रुक्मिणी च पतिव्रता ।
सत्या जाम्बवती चोभे गान्धारी शिंशुमापि च ।
विशोका लक्ष्मणा साध्वी सुमित्रा केतुमा तथा ।
वासुदेवमहिष्योऽन्या श्रिया सार्धं ययुस्तदा ।
विभूतिं द्रष्टुमनस केशवस्य वराङ्गना ।
प्रीयमाणा सभा जग्मुरालोकयितुमच्युतम् ।
देवकी सर्वदेवीना रोहिणी च पुरस्कृता ।
ददृशुर्देवमासीन कृष्ण हलभृता सह ।
तौ तु पूर्वमुपक्रम्य रोहिणीमभिवाद्य च ।
अभ्यवादयता देवौ देवकीं रामकेशवौ ।
देवकीं सप्तदेवीना यथाश्रेष्ठ च मातर ।
ववन्दे सह रामेण भगवान्वासवानुज ।
अथासनवर प्राप्य वृष्णिदारपुरस्कृता ।
उभावङ्कगतौ चक्रे देवकी रामकेशवौ ।
सा ताभ्यामृषभाक्षाभ्या पुत्राभ्यां शुशुभे तदा ।
देवकी देवमातेव मित्रेण वरुणेन च ।
तत प्राप्ता यशोदाया दुहिता वै क्षणेन हि ।
जाज्वल्यमाना वपुषा प्रभयातीव भारत ।
एकानङ्गेति यामाहु कन्या तां कामरूपिणीम् ।
यत्कृते सगण कस जघान पुरुषोत्तम ।
तत स भगवान्रामस्तामुपाक्रम्य भामिनीम् ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय सव्येन परिजग्राह पाणिना ।
तां च तत्रोपसगृह्य प्रियामिव सखीं समाम् ।
दक्षिणेन कराग्रेण परिजग्राह माधव ।
ददृशुस्तां सभामध्ये भगिनीं रामकृष्णयो ।
रुक्मपद्मशया पद्मां श्रीमिवोत्तमनागयो ।
अथाक्षतमहावृष्ट्या लाजपुष्पघृतैरपि ।
वृष्णयोऽवाकिरन्प्रीता सकर्षणजनार्दनौ ।
सबाला सहवृद्धाश्च सज्ञातिकुलबान्धवा ।
उपोपविविशु प्रीता वृष्णयो मधुसूदनम् ।
पूज्यमानो महाबाहु पौराणा रतिवर्धन ।
विवेश पुरुषव्याघ्र स्ववेश्म मधुसूदन ।
रुक्मिण्या सहितो देव्या प्रमुमोद सुखी सुखम् ।
तदन्तर च सत्याया जाम्बवत्याश्च भारत ।
सर्वासा च यदुश्रेष्ठ सर्वकालविहारवान् ।
जगाम च हृषीकेशो रुक्मिण्या स निवेशनम् ।
एष तात महाबाहो विजय शार्ङ्गधन्वन ।
एतदर्थ च जन्माहुर्मानुषेषु महात्मन ।

Colophon

भीष्म ।

द्वारकायां तत कृष्ण स्वदारेषु दिवानिशम् ।
सुख लब्ध्वा महाराज प्रमुमोद महायशा ।
पौरस्य कारणाच्चक्रे विबुधाना हित तदा ।
सवासवै सुरै सर्वैर्दुस्तर भरतर्षभ ।

(for ययौ) — (L 1404) T_1 करेणुभिर्गज°, G_6 त करेणु गज° T_1 विमानैर्मरुतां गणा°, G_6 °श्च मरुद्गणै — (L 1405) G_2 [ऽ]न्व° (for ऽनु°) T_1 °वरुणाग्रगा, $G_{3,5}$ M_1 °वरुणा ग्रहा° — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2,3,5,6}$ M_1 65 — (L 1408) T_1 यथा (for च या°) — (L 1411) G_6 M_1 चैव (for चोभे) — G_6 om from the post half of line 1411 to the prior half of line 1416 G_2 M_1 शिशुमा — (L 1412) M_1 लक्षणा (for लक्ष्मणा) T_1 सार्धं, G_2 चापि, M_1 साची (for साध्वी) — (L 1413) G_3 [ऽ]न्ये (for ऽन्या) — (L 1414) T_1 G_2 महात्मन (for वराङ्गना°) — (L 1415) T_1 $G_{2,5}$ प्रियमाणा T_1 सहाजग्मुर्, G_2 ततो जग्मुर्, G_3 M_1 समाजग्मुर् — For lines 1416–1440, cf Hari. 2 101 8–21 — (L 1416) G_2 M_1 सप्तदेवीनां — (L 1418) $G_{2,6}$ अतिक्रम्य (for उप°) — (L 1420) G_2 रोहिणीं (for देवकीं), and °श्रेष्ठाश्च (for °श्रेष्ठ च) G_2 मातरं — (L 1421) M_1 भगवान्देवकीसुत — (L. 1423) G_2 उभावग° — (L 1424) G_2 M_1 शुशुभेधिक. — (L. 1426) $G_{2,5,6}$ M_1 ह (for हि) — (L 1428) G_2 तामाहु — (L 1430) G_2 उत्क्रम्य च, G_6 M_1 उपक्रम्य — (L 1431) G_6 पाणिं (for परि°) — (L 1432) T_1 °संगम्य, G_2 °चक्रम्य, G_6 M_1 °संक्रम्य (for °संगृह्य) T_1 सखीसमां, G_2 सखीमिमां — (L 1433) G_6 पाणिं (for परि-) — (L 1435) T_1 °पद्माशयां, G_2 °पद्मशया, M_1 °पत्रशयां G_3 रुक्मपादपशापद्म (sic) G_2 श्रीर् (for श्रीम्) G_2 °नामयो° (for °नागयो) — (L 1438) G_6 M_1 ये ज्ञाति° (for सज्ञाति°) — (L 1441) T_1 पुरुषव्याघ्र, M_1 पुण्डरीकाक्ष G_2 M_1 स्वं (for स्व-) — (L 1443) T_1 G_5 अनतर, G_6 तदनतर (hypermetrical) G_5 सत्यायां G_6 जांबवत्यां च — (L 1444) T_1 G_2 सवकालं (for °काल-) — (L 1445) M_1 रुक्मिण्या $G_{2,5}$ सं (for स) — (L 1446) G_6 एतावता (for एष तात) G_2 °धन्वित° — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2,3,5,6}$ M_1 66 — (L 1448) T_1 तदा (for तत) G_2 तत स द्वारकां कृष्ण G_2 तदानिश, G_6 निवेशन (for दिवानिशम्) — (L 1449) G_2 महाबाहु (for °राज) — (L 1450) $G_{2,3}$ M_1 प्रिय (for हित) — (L 1451) M_1 दुष्करं (for दुस्तरं)

वाणो नामाभवद्राजा वलेर्ज्येष्ठसुतो वली ।
वीर्यवान्भरतश्रेष्ठ स च वाहुसहस्रवान् ।
ततश्चक्रे तपस्तीव्र सत्येन मनसा नृप ।
रुद्रमाराधयामास स च वाण समा वहु ।
तस्मै वहुवरा दत्ता शकरेण महात्मना ।
तस्माल्लब्ध्वा वरान्वाणो दुर्लभानसुरैर्भुवि ।
स शोणितपुरे राज्य चकाराप्रतिमो वले ।
त्रासिताश्च सुरा सर्वे तेन वाणेन पाण्डव ।
विजित्य विबुधान्सर्वान्सेन्द्रान्वाण समा वहु ।
अशासत महद्राज्य कुबेर इव भारत ।
ऋद्ध्यर्थं कुरुते यत्न तस्य चैवोशना कवि ।
ततो राजन्नुषा नाम वाणस्य दुहिता तथा ।
रूपेणाप्रतिमा लोके मेनकाया सुता यथा ।
अथोपायेन कौन्तेय अनिरुद्धो महाद्युति ।
प्राद्युम्निस्तामुषा प्राप्य प्रच्छन्न प्रमुमोद ह ।
अथ वाणो महातेजास्तदा तत्र युधिष्ठिर ।
तं गुह्यनिलय ज्ञात्वा प्राद्युम्नि सुतया सह ।
गृहीत्वा कारयामास वस्तु कारागृहे वलात् ।
सुकुमार सुखार्होऽथ तदा दु खमवाप सः ।
वाणेन खेदितो राजन्ननिरुद्धो मुमोह च ।
एतस्मिन्नेव काले तु नारदो मुनिपुंगव ।
द्वारका प्राप्य कौन्तेय कृष्ण दृष्ट्वा वचोऽब्रवीत् ।
कृष्ण कृष्ण महावाहो यदूना कीर्तिवर्धन ।
त्वत्पौत्रो वाध्यमानोऽथ वाणेनामिततेजसा ।
कृच्छ्र प्राप्तोऽनिरुद्धो वै शेते कन्यागृहे सदा ।
एवमुक्त्वा सुरर्षिर्वै वाणस्याथ पुर ययौ ।
नारदस्य वच श्रुत्वा ततो राजञ्जनार्दन ।
आहूय वलदेव वै प्रद्युम्न च महाद्युतिम् ।
आरुरोह गरुत्मन्त ताभ्या सह जनार्दन ।
तत सुपर्णमारुह्य त्रयस्ते पुरुषर्षभा ।
जग्मु क्रुद्धा महावीर्या वाणस्य नगर प्रति ।
अथासाद्य महाराज तत्पुर ददृशुश्च ते ।
ताम्रप्राकारसंवीता रूप्यद्वारैश्च शोभिताम् ।
हेमप्रासादसवाधा मुक्तामणिविचित्रिताम् ।
उद्यानवनसंपन्ना नृत्तगीतैश्च शोभिताम् ।
तोरणै पक्षिभि कीर्णां पुष्करिण्यैश्च शोभिताम् ।
ता पुरीं स्वर्गसंकाशा हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ।
दृष्ट्वा मुदा युता हैमा विस्मय परम ययु ।
तस्य वाणपुरस्यासन्द्वारस्था देवता सदा ।
महेश्वरो गुहश्चैव भद्रकाली च पावक ।
एता वै देवता राजन्ररक्षुस्ता पुरीं सदा ।
अथ कृष्णो वलाज्जित्वा द्वारपालान्युधिष्ठिर ।
सुसक्रुद्धो महातेजा शङ्खचक्रगदाधर. ।
आससादोत्तरद्वार शकरेणाभिपालितम् ।

— (L 1452) G_2 om the prior half G_3 M_1 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ-) — (L 1453) $G_{5.6}$ भरतश्रेष्ठ G_6 ह (for च) — (L 1454) G_2 तेपे (for चक्रे) T_1 $G_{2.6}$ M_1 सत्वेन (for सत्येन) — (L 1456) M_1 वहु तस्मै वरा दत्ता — (L 1457) G_2 तांश्च (for तस्मात्) T_1 वराद्वाणो, G_6 महावाहुर् G_2 अमरैर्भुवि, G_5 स सुरैरपि (for असुरैर्भुवि) G_3 दुर्लभांश्च सुरैर्भुवि, G_6 वरं माणो महावल — (L 1458) G_6 शोणिनपुरं. G_6 भुवि (for वले) — (L 1460) G_2 सेंद्रान् (for सर्वान्) T_1 वभू, G_5 वहु , G_6 भुवि (for वहु) G_2 वाण संवत्सरान्वहून् (for the post half) — (L 1462) Om in G_2 M_1. T_1 G_5 यश (for यत्न) — (L 1463) M_1 च या (for तथा) — G_2 M_1 om line 1464 — (L 1465) G_6 येनोपायेन वद्धोसौ. M_1 येन केनाप्युपायेन — (L 1466) T_1 G_2 प्रद्युम्न(G_2 °म्नि)स् — (L 1467) G_6 महावाहुस् (for °तेजास्) T_1 ततस्, M_1 तात (G_2 तदा) — (L 1468) G_2 गुह्यं (for गुह्य-), and प्रद्युम्नि (for प्रा°) G_6 स तया (for सुतया) $G_{2.6}$ M_1 तदा (for सह) — (L 1469) M_1 वद्ध (*sup lin* वधं) (for वस्तु) G_6 वस्तु राजवले गृहात् — (L 1470) G_2 M_1 तथा (G_2 °दा) दु खसमन्वित — (L 1471) G_2 M_1 घातितो (for खेदितो) G_6 मुमोच ह — (L 1472) T_1 $G_{3.5}$ M_1 तस्मिन्नेव च काले तु (G_3 तत काले), G_6 अस्मिन्नेव तु काले तु — (L 1475) G_2 पौत्रस्ते (for त्वत्पौत्रो) G_2 M_1 वा(M_1 व)ध्यमानोद्य, G_6 °मानेन G_6 [अ]चिंत° (for [अ] मित°) — (L 1476) G_2 शेते कन्यापुरे तथा — (L 1477) G_2 एतदुक्त्वा T_1 सुर सर्वैर् (for सुरर्षिर्वै) — (L 1479) T_1 G_2 वलदेवा वै — (L. 1480) G_6 द्वाभ्यां (for ताभ्यां) — (L 1481) G_2 तदा (for तत), and ततस्ते भरतर्षभ (for the post half) — (L 1483) G_6 तत्पुरीं — (L 1484) T_1 ताम्रप्रकारसंवीतां G_2 ताम्रप्राकारसंगुप्ता हेमप्राकारसंवृतां — (L 1485) Om in G_2 G_6 हेमप्राकारसं° — (L 1486) G_2 °वनसनाढ्यां — (L. 1487) G_2 पुष्करिण्योपशोभितां, G_3 पुष्करिण्या च शो° — (L 1489) G_2 युता सर्वे, M_1 युता भैमा (for युतां हैमा) — (L 1490) T_1 $G_{5.6}$ तत्र (for तस्य) T_1 G_3 वाणपुरस्यार्थे, G_5 °स्यार्थं, G_6 °स्याथ — After line 1490, T_1 $G_{5.6}$ ins

एकस्मिन्नभयो राजन्नन्यस्मिन्क्रौञ्चदर्पहा ।
महेश्वर स्वयं राजन्दक्षिणद्वारि तस्थिवान् ।
संस्थिता पश्चिमद्वारि रुद्रा भूतगणा खगा ।

[(L 1) G_6 एतस्मिन् — (L 2) T_1 उत्तर° (for दक्षिण°)]

— (L 1491) Om in G_6 G_2 गुरुश्चैव — (L 1492) G_2 M_1 तदा (for सदा) — (L 1494) G_2 °गदासिधृक् (for °गदाधर) — (L 1495) G_6 °दोत्तमद्वार. T_1 $G_{2.6}$

तत्र तस्थौ महातेजा शूलपाणिर्महेश्वर ।
पिनाकं सशरं गृह्य बाणस्य हितकाम्यया ।
शरणा समागतं कृष्ण व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
ततस्तौ चक्रतुर्युद्धं वासुदेवमहेश्वरौ ।
तद्युद्धमभवद्धोरमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ।
अन्योन्यं तौ ततक्षेतामन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
दिव्यास्त्राणि च तौ देवौ क्रुद्धौ मुमुचतुश्च तौ ।
तत कृष्णो रणं कृत्वा मुहूर्तं शूलपाणिना ।
विजित्य तु महादेवं ततो युद्धे जनार्दन ।
अन्यांश्च जित्वा द्वारस्थान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
प्रविश्य बाणमासाद्य स तत्राथ जनार्दन ।
चक्रे युद्धं महत्क्रुद्धस्तेन बाणेन पाण्डव ।
बाणोऽपि सर्वशस्त्राणि शितानि भरतर्षभ ।
सुसंक्रुद्धस्तदा युद्धे पातयामास केशवे ।
पुनरुद्यम्य शस्त्राणां सहस्रं सर्वबाहुभिः ।
मुमोच बाणः संक्रुद्धः कृष्णं प्रति रणाजिरे ।
ततः कृष्णस्तदा छित्वा सर्वशस्त्राणि भारत ।
कृत्वा मुहूर्तं बाणेन युद्धं राजन्नधोक्षजः ।
चक्रमुद्यम्य राजन्वै दिव्यं शस्त्रोत्तमं तत ।
सहस्रबाहूंश्चिच्छेद बाणस्यामिततेजस ।
ततो बाणो महाराज कृष्णेन भृशपीडितः ।
छिन्नबाहु पपाताशु विशाख इव पादप ।
स पातयित्वा बालेयं बाणं कृष्णस्त्वरान्वित ।
प्राद्युम्निं मोक्षयामास क्षिप्तं राजगृहे तदा ।
मोक्षयित्वाथ गोविन्दः प्राद्युम्निं सह भार्यया ।
बाणस्य सर्वरत्नानि असंख्यानि जहार स ।
गोधनान्यथ सर्वाणि स बाणस्यालये बलात् ।
जहार च हृषीकेशो यदूनां कीर्तिवर्धन ।
तत स सर्वरत्नानि चाहृत्य मधुसूदनः ।
क्षिप्रमारोपयांचक्रे सर्वस्य गरुडोपरि ।
त्वरयाथ स कौन्तेय बलदेवं महायशम् ।
प्रद्युम्नं च महावीर्यमनिरुद्धं महाद्युतिम् ।
उषां च सुन्दरीं राजन्भृत्यदासीगणैः सह ।
सर्वानेतान्समारोप्य रत्नानि विविधानि च ।
मुदा युक्तो महातेजा पीताम्बरधरो बली ।
दिव्याभरणचित्राङ्गः शङ्खचक्रगदासिधृक् ।
आरुरोह गरुत्मन्तमुदयं भास्करो यथा ।
अथारुह्य सुपर्णं स प्रययौ द्वारकां प्रति ।
प्रविश्य स्वपुरं कृष्णो यादवैः सहितस्तदा ।
प्रमुमोद तदा राजन्स्वर्गस्थो वासवो यथा ।

Colophon

भीष्मः ।

सूदितौ मौरवाः पाशा निशुम्भनरकौ हतौ ।
कृतक्षेमं पुनः पन्था पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ।

°रक्षित (for °पालितम्) — (L 1498) T1 G6 गदाहस्तमिवान्तक — (L 1499) G3 ततस्तु चक्रतुर्युद्ध तु (for the prior half) — (L 1500) G3 विचिन्त्य (for अचिन्त्यं) M1 घोर° (for रोम°) — (L 1501) G3 M1 ततक्षाते (for °क्षेताम्) — (L 1502) G6 च ते, M1 ततो (for the first च तौ) G3 6 दिव्यान्यस्त्राणि तौ देवौ T1 corrupt G3 तदा (for the second च तौ) — (L 1503) G3 5 इति (for तत°) G6 स कृष्ण समरं कृत्वा — (L 1505) T1 वि- (for च). G3 5 स विवेश — (L 1507) G3 महा- (for महत्) G3 5 ततो (for तेन) T1 भारत (for पाण्डव) — (L. 1510) G3 शस्त्राणि — (L. 1512) T1 G3.5 तु संछि(G5 °जि)त्वा, G6 तथा जित्वा (for तदा छित्वा) G3 तानि सर्वाणि भारत — (L 1513) T1 युद्धा, G3 युद्धे (for युद्ध) G3 रोषम् (for राजन्) G3 जनार्दन° (for अधोक्षज°) — (L 1514) G3 रोषाच (for राजन्वै) G6 तथा (for तत) — (L. 1515) G3 सहस्रबाहु G6 °तेजसं — (L. 1516) G3 महातेज° (for °राज) — (L 1517) G3 भिन्नबाहु — (L. 1518) G3 बाणैस्तं (for बालेय) — (L. 1519) G3 5 प्रद्युम्निं M1 मोचयामास G3 5.6 क्षिप्रं G3 5 राजगृहाद्; M1 कारागृहे — (L 1521) G6 दिव्यरत्नानि. G3 om. from the post half of line 1521 up to line 1523 (incl) — (L 1522) G3 च (for [अ]थ) T1 बाणस्य निधये बलाद्, G6 M1 वरुणस्यालये स° — (L. 1523) G3 कुलवर्धन — (L 1524) T1 G3.5 6 आहत्य (for चाहृत्य) — (L. 1525) T1 आरोपयामास G3 5 तत्सर्वं (for सर्वस्य) — (L 1526) T1 बलदेव- (for °देवं) — (L 1527) G3 5 प्रा(G5 प्र)द्युम्निं — G3 om lines 1528-1531 — (L 1528) T1 G6 सार्धं (for राजन्) G6 वृता (for भृत्य-) T1 G6 प्रियया चित्रलेखया (T1 °लेपया) (for the post. half) — (L 1529) T1 G6 दासीगणान् (for सर्वानेतान्) — (L 1531) T1 G3 6 शार्ङ्ग° (for शङ्ख°) — (L. 1532) G6 चित्रा भानुरिवाचल (for the post half) — (L 1533) G3 पुरीं (for प्रति) — (L 1534) G3 M1 तत° (for सदा) — (L. 1535) T1 G6 सुखं (for तदा) — Colophon *Adhy. no* : T1 G3 5 6 M1 67 Lines 1536-1612 = (var) Hari 2. 102 1-38 (Some lines from this passage agree nearly *verbatim* with Crit Ed 3 13 26-31) — (L. 1536) G3 सुदिता द्वारपालाश्च T1 निसुम°, G3 सशुंम°, G3 निकुंभ°; M1 निर्हद° — (L. 1537) G3 कृत (for कृत-) G3 पुन° (for पुरं)

शौरिणा पृथिवीपालास्त्रासिता भरतर्षभ ।
धनुषश्च प्रणादेन पाञ्चजन्यस्वनेन च ।
मेघप्रख्यैरनीकैश्च दाक्षिणात्याभिसंवृतम् ।
रुक्मिणं त्रासयामास केशवो भरतर्षभ ।
ततः पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
उवाह महिषीं भोज्यामेष चक्रगदाधरः ।
जारूथ्यामाहृतिः क्राथः शिशुपालश्च निर्जितः ।
वक्रश्च सह शैब्येन शतधन्वा च क्षत्रियः ।
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः साल्वः सहैव क्रथधन्वना ।
पर्वतानां सहस्रं च चक्रेण पुरुषोत्तमः ।
विभिद्य पुण्डरीकाक्षो द्युमत्सेनमयोधयत् ।
महेन्द्रशिखरे चैव निमेषान्तरचारिणौ ।
जग्राह भरतश्रेष्ठ वरुणस्याभितश्चरौ ।
इरावत्यामुभौ चैतावग्निसूर्यसमौ बले ।
गोपतिस्तालकेतुश्च निहतौ शार्ङ्गधन्वना ।
अक्षप्रपतने चैव नेमिहंसपथेषु च ।
उभौ तावपि कृष्णेन सुराष्ट्रौ विनिपातितौ ।
दग्धा वाराणसी तात केशवेन महात्मना ।
सानुबन्धः सराष्ट्रश्च काशीनामृषभो हतः ।
प्राग्ज्योतिषं पुरश्रेष्ठमसुरैर्बहुभिर्वृतम् ।
प्राप्य लोहितकूटानि कृष्णेन वरुणो जितः ।
अजेयो दुष्प्रधर्षश्च लोकपालो महाद्युतिः ।
इन्द्रद्वीपो महेन्द्रेण गुप्तो मघवता स्वयम् ।
पारिजातो हृतः पार्थ केशवेन बलीयसा ।
पाण्ड्यं पौण्ड्रं च मात्स्यं च कलिङ्गं च जनार्दनः ।
जघान सहितान्सर्वानङ्गराजं च माधवः ।
एष चैकशतं हत्वा रथेन क्षत्रपुंगवान् ।
गान्धारीमवहत्कृष्णो महिषीं यादवर्षभः ।
अथ गाण्डीवधन्वानं क्रीडार्थं मधुसूदनः ।
जिगाय भरतश्रेष्ठ कुन्त्याश्च प्रमुखे विभुः ।
द्रोणं द्रौणिं कृपं कर्णं भीमसेनं सुयोधनम् ।
चक्रानुयाने सहिताञ्जिगाय भरतर्षभ ।
बभ्रोश्च प्रियमन्विच्छन्नेष चक्रगदाधरः ।
वेणुदारिवृतां भार्यामुन्ममाथ युधिष्ठिर ।
पर्याप्तां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।

T_1 प्राग्जोतिषपुरं प्रति — (L 1538) G_2 शासिता (for त्रासिता) — (L. 1540) G_5 दक्षिणा°, G_6 °संवृता — (L 1542) G_5 रथेनात्यतवर्चसा — (L 1543) G_2 उवाच G_2 भार्याम्; G_6 भार्यां (for भोज्याम्) G_6 रूपेणाप्रतिमान्यया (for the post half) — (L 1544) G_2 जारूथ्यामाहृत-क्रोध°; G_3 जारूथ्यामाहृतिक्राथ°, G_6 जारूथ्यामाहृति° क्राम°. — (L 1545) G_2 शल्येन (for शैब्येन). — (L 1546) G_6 गत (for हत) T_1 G_5 क्रोधाद् (for कोपाद्) G_8 कशेरुतान्. — (L 1547) G_3 चैव (for साल्व°) G_2 साल्वश्च; G_6 सहेव (for सहैव) T_1 क्रोधधन्वना, G_2 क्रथधन्विन°, G_6 कृतधन्वना, M_1 क्रथकौशिकौ (*sup lin* शतधन्वना) — (L. 1549) G_2 विभज्य (for °भिद्य) — (L 1551) G_2 रावणस्य हृतौ चरौ; G_8 वानरावहितश्चरौ, G_5 वरुणश्चाभितश्चरौ, G_6 M_1 रावणस्याहि(M_1 °भि)तश्चरौ — (L 1552) T_1 महाभागौ; G_2 $_6$ महातेजा (G_6 °जाम्); G_8 उभौ जातौ, M_1 महाराज (for उभौ चैतौ) T_1 [अ]ग्निसूर्यसमौ, G_2 अपि सूर्यसमो — (L. 1553) T_1 G_6 तालजघश्च, G_8 ताळकेनाश्च. G_3 शार्ङ्गधन्विना — T_1 G_6 ins after line 1553 (G_6 om. line 1554)

गोमन्तशिखरे केचित्केचिद् घते निपातिता° ।
पाण्ड्या पौण्ड्राश्च राजानो ह्यङ्गवङ्गकलिङ्गपा ।

[(L 1) G_6 [ऽ]थ शौरिणा (for निपा°) (L. 2) G_6 मत्स्याश्च (for राजानो), and अंगवगकलिंगका°.]
G_6 cont

निमिहंसपतिं चैव कृष्णस्तु हतवान्पुरा ।

— (L 1554) G_8 °प्रपतनश्चैव T_1 -वधेषु; G_2 -पदेषु, G_8 -पथोपि (for -पथेषु) M_1 °हंसश्च दानवौ — (L. 1555) Om in G_6 G_2 स्वराष्ट्रे, M_1 सराष्ट्रौ G_8 च निपातितौ. — (L. 1556) T_1 G_6 तेन (for तात) T_1 केनचित्कारणेन च; G_6 पुरं स्वर्गमिवापरं (for the post half) — G_6 om. lines 1557–1558 — (L 1557) T_1 सानुबध-. G_2 सुराष्ट्र च T_1 G_2 M_1 अधिपो (for ऋषभो) — (L. 1558) Om. in G_2 $_6$. G_2 $_5$ पुरं श्रेष्ठम् M_1 बलिभिर् (for बहु°). — (L 1559) G_6 वरुणोदित — G_6 om lines 1560–1564. — (L. 1561) G_8 इन्द्रद्वीपे G_2 भगवता (for मघ°) G_8 गुप्ते भगवता श्रय° (for the post half) T_1 इन्द्रो देवगणै सार्धं जीतो जित्वा गजोत्तम — (L 1562) G_2 पारिजाता हृता. T_1 G_2 पार्थ G_2 केशवेन महात्मना. — (L 1563) T_1 G_5 मत्स्यं च — (L 1565) G_6 -रथे (for -शत). G_8 सेना-क्षत्रियपुंगवान्, G_6 रथेन क्षत्रियर्षभान् — (L. 1566) T_1 G_5 M_1 आवहत्, G_6 अहजत् (sic) G_6 महर्षी (for महिषीं) — (L. 1567) G_2 एष (for अथ) M_1 (*sup lin*) क्रीडायां. — (L. 1568) G_2 भरतज्येष्ठ G_2 प्रभु, G_6 [ऽ]पि तु (for विभु°) — After line 1568, G_6 ins.

विदित च कुरुश्रेष्ठ यमौ चैवात्र य जयम् ।

— (L 1570) G_5 चक्रानुयाने — (L 1571) G_6 धृष्टद्युम्न विजित्य स (for the post half) — (L 1572) T_1 G_2 वेणुदारीं मृतां, G_5 °रिहृतां G_2 प्रममाथ, M_1 (*sup lin*) आजहार (for उन्ममाथ) — After line 1572, G_6 ins

अथ दुःशासनस्तस्य गदया पोथितस्तदा ।

— (L 1573) Om in G_6 G_3 पर्याप्त° — (L 1574) T_1 G_2 वेणुदारीवशे, G_8 °रिवशो — After line 1574, G_6 ins.

वेणुदारिवशे युक्तो जिगाय मधुसूदनः ।
अवाप्य तपसा वीर्यं बलमोजश्च भारत ।
त्रासिताः सगणाः सर्वे बाणेन विबुधाधिपाः ।
वज्राशनिगदापाशैस्त्रासयद्भिरनेकशः ।
तस्य नासीद्रणे मृत्युर्देवैरपि सवासवैः ।
सोऽभिभूतश्च कृष्णेन निहतश्च महात्मना ।
छित्त्वा बाहुसहस्रं तद्गोविन्देन महात्मना ।
एष पीठं महाबाहुः कंसं च मधुसूदनः ।
पैठकं चातिलोमानं निजघान जनार्दनः ।
जम्भमैरावतं चैव विरूपं च महायशाः ।
जघान भरतश्रेष्ठ शम्बरं चारिमर्दनम् ।
एष भोगवतीं गत्वा वासुकिं भरतर्षभ ।
निर्जित्य पुण्डरीकाक्षो रौहिणेयममोचयत् ।
एवं बहूनि कर्माणि शिशुरेव जनार्दनः ।
कृतवान्पुण्डरीकाक्षः संकर्षणसहायवान् ।
एवमेषोऽसुराणां च सुराणां चापि सर्वशः ।
भयाभयकरः कृष्णः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
एवमेष महाबाहुः शास्ता सर्वदुरात्मनाम् ।
कृत्वा देवार्थममितं स्वस्थानं प्रतिपत्स्यते ।
एष भोगवतीं रम्यामृषिकान्तां महायशाः ।
द्वारकामात्मसात्कृत्वा सागरं गमयिष्यति ।
बहुपुण्यवतीं रम्यां चैत्ययूपवतीं शुभाम् ।
द्वारकां वरुणावासां प्रवेक्ष्यति सकाननाम् ।
तां सूर्यसदनप्रख्यां मनोज्ञां शार्ङ्गधन्वनः ।
विसृष्टां वासुदेवेन सागरः प्लावयिष्यति ।
सुरासुरमनुष्येषु नासीन्न भविता क्वचित् ।
यस्तामध्यावसद्राजा अन्यत्र मधुसूदनात् ।
भ्राजमानास्तु शिशवो वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
तज्जुष्टं प्रतिपत्स्यन्ते नाकपृष्ठं गतासवः ।
एवमेव दशार्हाणां विधाय विधिना विधिम् ।
विष्णुर्नारायणः सोमः सूर्यश्च भविता स्वयम् ।
अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्रकामगमो वशी ।
मोदते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ।
नैष गर्भत्वमापेदे न योन्यामावसत्प्रभुः ।
आत्मनस्तेजसा कृष्णः सर्वेषां कुरुते गतिम् ।
यथा बुद्बुद उत्थाय तत्रैव तु विलीयते ।
चराचराणि भूतानि तथा नारायणे सदा ।
न प्रमातुं महाबाहुः शक्यो भारत केशवः ।
परं ह्यपरमेतस्माद्विश्वरूपान्न विद्यते ।

Colophon

22

After 2. 38. 31, 8 (G4 om.) ins.:

हंसस्य तद्वचः श्रुत्वा मुदिताः सर्वपक्षिणः ।
ऊचुश्चैव रुषा हंसं परिवार्य च सर्वशः ।

बभ्रुवे दत्तवान्राजन्साक्षं पश्यतामसौ ।
ततः प्रभृति राजानः सर्वे बिभ्यति चास्य वै ।

— G6 om. lines 1575–1581. — (L. 1575) G3 अवाप्य तपसो वीर्यं — (L. 1576) G3 विबुधा (for सगणा°). — (L. 1577) G3 °बाणैस् (for °पाशैस्). G3 M1 त्रास्य° (for त्रासय°). — (L. 1578) M1 यस्य नाधिगतो मृत्युर् (for the prior half). G3 सुरासुरै° (for सवासवैः). — (L. 1579) M1 महासुर (for °त्मना). — (L. 1580) Om. in T1 G3.5.6. — (L. 1581) G3 एष वीरं महाबाहुर् — After line 1581, G3 repeats line 1575. — (L. 1582) G3 पैल्कं. G2 चातिलोमानि. G6 पैक्ष्क च विलोमानं, M1 पैठिकं चासिलोमानं. — (L. 1583) G2 जंभुम्. G6 जम्भमैरावतं चापि. — (L. 1584) T1 G2.6 चारिमर्दनं. — (L. 1585) G6 वासुकिं सर्वराजसि. — (L. 1586) G3 M1 रौक्मिणेयम् (for रौहि°). — (L. 1587) M1 शिशुरेष. — (L. 1589) G6 चैव (for चापि). — (L. 1590) G3 भयाभयकर°. — (L. 1591) G2.6 एव (for एष). — After line 1591, G6 ins.:

यत्करिष्यति तत्सर्वं पश्यसि त्वं शृणोषि च ।

— G6 om. lines 1592–1593. — (L. 1592) M1 स्व (for स्व-). G3 स्वस्थानं प्राप्यते पुनः; G6 °नं प्रतिपद्यते. — (L. 1593) G3 पुण्याम् (for रम्याम्). — (L. 1594) G6 om. the prior half. G3 विविशद् (for सागरं). G3 स गमिष्यति (for गमयिष्यति). — G6 om. lines 1595–1599. — (L. 1595) T1 G3 मधुरम्यवतीं पुण्यां, M1 °पुण्यवती रम्या. M1 चैलयूपवती शिवा. — (L. 1596) M1 द्वारका. T1 G3 वरुणावासां. M1 सकानना. — (L. 1597) M1 मतश्च (for मनोज्ञां). T1 °धन्वनां. — (L. 1598) T1 विशिष्टां, G3 निश्लिष्टां. G3 प्लवयिष्यति. — (L. 1599) T1 G3 [अ]मून् (for [आ]सीन्). — (L. 1600) G3 राजन् (for राजा). T1 G6 M1 यस्तामध्यावसद्राजा (M1 °वसेद्राजन्), G3 कस्तामयैव सद्राजन्. G3 नान्यत्र. — G6 om. lines 1601–1602. — (L. 1601) M1 शशिवद् (for शिशवो). — (L. 1602) G3 तेदुष्ट, M1 स्वैर्जुष्टं (for तज्जुष्टं). T1 नाकपृष्ठ-, G3 नागपृष्ठ. — (L. 1603) G3 एवमेव, G6 एष एव (for एवमेव). G3 दाशार्हाणां. — (L. 1604) G6 सविता (for भविता). — G3 om. lines 1605–1606. — (L. 1607) T1 G6 आपेदे (for आपेदे). G3 विभु (for प्रभुः). — (L. 1609) G3 परिलीयते, G6 तु विलीयते. — (L. 1611) G3 तद् (for न). G6 भरत. — (L. 1612) G2.3.6 परं हि परम (G3 °त)स्मात्. G3 विश्वरूपं. — Colophon. *Adhy. no.*: T1 G3.5.6 M1 68.

22

(L. 1) G3 तु (for तद्). — (L. 2) G3 परिपूज्य (for

पक्षिण· ।
कथयस्व भवान्धर्मं पक्षिणां तत्समासत ।
को हि नाम द्विजश्रेष्ठ ब्रूहि नो धर्ममुत्तमम् ।
हंस ।
प्रजास्वहिंसा धर्मो वै हिंसाधर्म खगव्रजा ।
एतदेवानुबोद्धव्य धर्माधर्म समासत ।
वृद्धहंसवच श्रुत्वा पक्षिणस्ते सुसहिता ।
ऊचुश्च धर्मलुब्धास्ते स्मयमाना इवाण्डजा ।
पक्षिण ।
धर्मं य कुरुते नित्य लोके धीरतरोऽण्डज ।
स यत्र गच्छेद्धर्मात्मा तन्नो ब्रूहीह तत्त्वत ।
हंस ।
धर्मं य कुरुते नित्यं लोके सद्वृत्तिमास्थित ।
स गच्छेत्सर्वलोकान्वै तथा वै नियतं खगा· ।
पक्षिणः ।
ज्ञात्वा हि धर्माधर्मं च नित्य लोके द्विजोत्तम ।
दुर्लभं स्वर्गलोक तु त कस्मात्त्वं न गच्छसि ।
हंस ।
-बाला यूय न जानीध्व धर्मसूक्ष्म विहगमा ।
धर्मं य कुरुते लोके सतत शुभबुद्धिना ।
स चायुषोऽन्ते स्वं देह त्यक्त्वा स्वर्गं तु गच्छति ।
स चाहमपि च त्यक्त्वा काले देहमिम द्विजा ।
स्वर्गलोकं गमिष्यामि इय धर्मस्य वै गति ।
शिशुपाल ।
एवं धर्मकथां चक्रे स हस पक्षिणां भृशम् ।
पक्षिणः शुश्रुवुर्भीष्म सतत धर्ममेव ते ।

23

After 2 41 12, K_4 V_1 B (B_1 marg) D (except $D_{4\ 6}$) S ($G_{1\ 2}$ after 11) ins ·

पृथिव्यां सागरान्ताया यो वै प्रतिसमो भवेत् ।
दुर्योधन च राजेन्द्रमतिक्रम्य महाभुजम् ।
जयद्रथ च राजान कृतास्त्र दृढविक्रमम् ।
द्रुम किंपुरुषाचार्यं लोके प्रथितविक्रमम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशससि केशवम् ।
वृद्ध च भारताचार्यं तथा शारद्वतं कृपम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशससि केशवम् ।
धनुर्धराणा प्रवरं रुक्मिणं पुरुषोत्तमम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशससि केशवम् ।
भीष्मक च महावीर्यं दन्तवक्र च भूमिपम् ।
भगदत्त यूपकेतुं जयत्सेन च मागधम् ।

°वार्य) G_6 [अ]थ (for च) — (L 3) T_1 $G_{1-3\ 5}$ M om the ref M यथा· (for भवान्) $G_{1-3\ 6}$ M तु (for तत्) T_1 समानत·, G_6 M_1 विशेषत· (for समासत·) — (L 4) G_6 मे (for नो) — (L 5) $G_{1\ 2}$ om the ref G_3 हिंस्र· प्रजा ह्यधर्मो वै (for the prior half) G_3 हिंस्रधर्मो· M खगा स्मृत· (for खगव्रजा·) — (L 6) M_1 [अ]व- (for [अ]नु-) T_1 $G_{3.5}$ M °धर्म, G_6 °धर्मौ (for °धर्म) $G_{1\ 2}$ सनातन (for समासत) — (L 7) M_2 एव (for वृद्ध-) T_1 G_5 सुसंगता (for सुसंहिता·) — (L 8) G_3 M_1 स्तूयमाना (for स्मय°) — (L 9) T_1 $G_{1\ 2}$ om the ref G_1 M °तरोंडज — (L 10) G_3 विहगम (for [इ]ह तत्त्वत) — $G_{1\ 2}$ om lines 11–14 along with the ref — (L 11) M सद्वृत्तमास्थित , G_3 संवृत्तमंजसा — (L 12) G_6 गच्छन् (for गच्छेत्) G_5 स्वर्ग° (for सर्व°) G_3 निधनं गत· (for नियत खगा) — (L 13) M_1 जानन् (for ज्ञात्वा) G_3 M त्व (for च) — (L 14) M_1 दुर्लभ· स्वर्गलोकस्तु G_6 तत् (for त) G_3 कंस कस्मात्र गच्छसि (for the post half) — (L 16) T_1 शुभबुद्धिनां, G_3 हितबुद्धिना, G_6 शुभदर्शन , M शुभबुद्धिमान् — (L 17) G_1 स, G_3 च (for तु) — (L 18) $G_{1\ 2\ 6}$ M तथा (for स च) G_3 वस् (for the second च) $G_{2\ 3,\ 5}$ काम (for काले) T_1 $G_{2\ 3}$ अमु, $G_{5\ 6}$ मम (for इम) — (L 20) G_6 गति (for भृशम्) — (L 21) G_6 द्विजास्तु (for पक्षिण) G_2 सतत (for शुश्रुवु)

23

(L 1) Om in K_4 S प्रीतिकरो (for प्रतिसमो) — (L 2) B_6 Dn $D_{8\ 5}$ $G_{5\ 6}$ त (for च) B_3 $D_{1\ 2}$ अतिक्रम्य (for च राजेन्द्रम्), and कुरुराज (for अतिक्रम्य). — (L 3) B_3 $D_{1\ 2}$ कृतास्त्र युद्धदुर्मद, S (except G_6 M_2) °स्त्र दृढधन्विन — (L 4) M_2 om (hapl.) from the post half of line 4 up to the prior half of line 5 K_4 लोकेप्रतिमविक्रम — (L 5) = lines 7, 9 and 16 $B_{3-4\ 6}$ $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 6}$ M_2 माधव (for केशवम्) K_4 माधव विप्रशससि· — D_8 om. lines 6–8, G_4 om lines 6–10 — (L 6) K_4 V_1 $B_{1-3\ 6}$ $D_{1\ 5}$ G_5 M_1 भरताचार्य T_1 $G_{3\ 5\ 6}$ M transp तथा and कृप K_4 कृप शारद्वत नृप, $G_{1.\ 2}$ कृप शारद्वत· सुत — (L 7) $B_{3\ 6}$ $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 2\ 6}$ माधव (for केशवम्) K_4 माधव किं प्रशससि — G_6 om lines 8–16 — (L 8) Om in K_4 T_1 $G_{1-3\ 5}$ M — K_4 D_8 S ($G_{4\ 6}$ om) transp lines 9 and 10 — (L 9) M_1 महाबाहु $B_{3\ 6}$ $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 2}$ माधव (for केशवम्) — (L 10) D_8 $G_{1\ 2}$ दतवक्र (as above), the rest °वक्त्र — After line 10, D_5 repeats lines 7–10 — B (except B_5) $D_{1\ 2\ 5}$ ins after line 10 a line similar to line 9 (D_5, after the repetition of line 10, and with v l. माधव for केशवम् in $B_{3\ 6}$) — G_5 om lines 11–16 — (L 11) Om in D_8 D_5 भार्गवं (for मागधम्) — After line 11, K_4 $B_{1\ 3\ 5.6}$ $D_{1\ 2\ 5}$ ins a line

विराटद्रुपदौ चोभौ शकुनिं च बृहद्बलम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पाण्ड्यं श्वेतमथोत्तमम् ।
शङ्खं च सुमहाभागं वृषसेनं च मानिनम् ।
एकलव्यं च विक्रान्तं कालिङ्गं च महारथम् ।
अतिक्रम्य महावीर्यं किं प्रशंससि केशवम् ।

24

After 2 42 4, S ins

पश्यतां भूमिपालानां शिशुपालः प्रतापवान् ।
स रणायैव संक्रुद्धः संनद्धः सर्वराजभिः ।
सुनीथः प्रययौ क्षिप्रं पार्थयज्ञजिघांसया ।
ततश्चक्रगदापाणिः केशवः केशिहा हरिः ।
सध्वजं रथमास्थाय दारुकेण सुसत्कृतम् ।
भीष्मेण दत्तहस्तोऽसौ युद्धाय समुपस्थितः ।
तेन पापस्वभावेन कोपितान्सर्वपार्थिवान् ।
आससाद तदा कृष्णः सज्जितैकरथे स्थितः ।
ततः पुष्करपत्राक्षं गरुडध्वजमच्युतम् ।
दिवाकरमिवोद्यन्तं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ।
दृष्ट्वा कृष्णमथायान्तं प्रतपन्तमिवौजसा ।
स्थितं पुष्परथे दिव्ये पुष्पकेतुमिवापरम् ।
यथार्हं केशवे वृत्तिमवशाः प्रतिपेदिरे ।
तानुवाच महाबाहुर्महासुरनिबर्हणः ।
वृष्णिवीरस्तदा राजन्सान्त्वयन्परवीरहा ।
अपेत सबलाः सर्वे आश्वस्ता मम शासनात् ।
मा दुष्टान्दूषयेत्पाप एष वै सर्वपार्थिवान् ।

25

After 2 42 7^{ab}, G_6 ins :

यभ्रोर्भार्यामथावृत्ते समापश्यन्त यादवाः ।
तदानीं हन्तुमारब्धो न भज्येनमथान्यता ।
तस्यार्थे व भवो वध्या (sic) तदासन्संवृत नृपान् ।
अतिप्रसंगदोषेण तामादाय च केवलम् ।
यभ्रवे दत्तवान्पूर्वं युष्माकं पश्यतां मिथः ।
गोमन्ते पर्वते पूर्वं निहते मागधेऽपि च ।
अनेन च सृगालेन न वै पादिद (sic) किल ।
ततः कुण्डिनयात्रायां कृतवान्विप्रियाणि मे ।
तानि सर्वाणि संख्यातुं न शक्ष्यामि नराधिपाः ।
काकतालीयन्यायेन सर्वं मे रिपुनाशनम् ।
एतस्मिन्कलहे भूपाः कोटिशस्तु मया हताः ।
क्षमा लालज्जयाम्यद्य (sic) दुष्टस्त्रीहरणं यथा ।
पितृष्वस्रे प्रियं भूपाः करिष्येऽन्यं महत्तरम् ।

26

S ins after 2 42 11 (G_6, which om 7^c–11^d, ins after App I No 25)

विशालराज्ञो दुहितां मम पित्रा वृतां सतीम् ।
अनेन कृत्वा संधानं करूशेन जिहीर्षया ।
वृष्णिदारान्विलुप्यैष हत्वा च कुकुरान्धकान् ।
पापबुद्धिरुपातिष्ठत्सप्रविश्य ससंभ्रमम् ।
जरासंधं समाश्रित्य कृतवान्विप्रियाणि मे ।
तानि सर्वाणि संख्यातुं न शक्ष्यामि नराधिपाः ।

---

similar to line 9 (with v l माधव for केशवम् in B_6) — T_1 G_3 om lines 12–16, $G_{1\ 2\ 4}$ M om lines 12–15 — (L 12) $B_{1\ 3\ 4\ 6}$ D_3 महाबल — (L. 13) B (except B_6) $D_{1-3\ 5}$ °थोत्तरं — (L 14) B_3 अंगं (for शङ्ख) K_4 $B_{1\ 4\ 6}$ °वीर्यं (for °भाग) — (L 15) K_4 B_6 D_{1-3} कलिंग — (L 16) $B_{3\ 6}$ $G_{1\ 2}$ माधव (for केशवम्) K_4 माधव किं प्रशससि

24

(L. 1) $G_{3\ 6}$ सर्वभूतानां (for भूमिपालानां) — (L 2) G_6 सुरणायैव, M_2 रणायैव तु (for स रणायैव) G_2 संक्रुद्ध (for संनद्ध) — (L 5) $G_{1\ 2}$ M om the post half of line 5 and the prior half of line 6 G_4 पौरुषेण समन्वित (for the post half) — (L 6) G_6 आरुरोह रथोत्तमं (for the post half) — (L 7) $G_{1\ 2}$ M_2 पापस्वनेनैव, G_6 कोपस्वभावेन — (L 8) G_2 जितैरेकरथस्थित (for the post half). — (L. 9) G_6 तार्क्ष्यध्वजरथस्थित (for the post half) — (L. 11) T_1 $G_{4\ 6}$ आरोपयंतं सर्वा केचित् (G_6 ज्यां कृष्ण) G_6 प्रपततम् (for प्रतपन्तम्) — G_{1-3} M om line 12 — After line 12, G_4 repeats line 11 — (L 13) G_1 अथार्हां, M_1 यथार्हां — (L 15) G_3 M_1 त्वया; G_4 तथा, M_2 स्थितान् (for तदा) T_1 G_3 परवीरहन् (G_2 °ह), G_2 M_1 परया गिरा — (L 17) T_1 G_1 अदुष्टो (T_1 °ष्ट), G_2 मा दुष्टो, G_{3-5} अदु(G_5 °दु)ष्टान् (for मा दुष्टान्) G_5 पापाद् (for पाप) $G_{5\ 6}$ M च (for वै) T_1 $G_{2\ 3\ 6}$ M_1 सर्वपार्थिवा°.

26

G_6 om lines 1–7 G_{1-3} M_1 transp lines 1–2 and 3–4 — (L 1) T_1 G_3 M दुहिता G_4 विशालराज्ञो दुर्विनीताम् (hypermetric!) G_6 सति, G_2 अपि (for मम) T_1 M_2 वृता सती — (L 2) M_1 कारुशेन T_1 G_{3-5} M जिहीर्ष(G_3 °र्षि)ता — G_6 om lines 3–4 — (L 5) M_2 जरासंध — (L 6) G_3 शक्नोमि (for शक्ष्यामि) T_1 नराधिपा°

एवमेतदपर्यन्तमेष वृष्णिषु किल्बिषी ।
अस्माकमयमारम्भाच्चकार परमानृजु ।
शतं क्षन्तव्यमस्माभिर्वधार्हाणां किलागसाम् ।
बद्धोऽस्मि समयैर्घोरैर्मातुरस्यैव संगरे ।
तत्तथा शतमस्माकं क्षान्तं क्षयकरं मया ।
द्वौ तु मे वधकालेऽस्मिन्न क्षन्तव्यौ कथंचन ।
यज्ञविघ्नकरं हन्या पाण्डवानां च दुर्हृदम् ।
इति मे वर्तते भावस्त्वमतीया कथं न्वहम् ।

27

After 2 42 14^{ab}, G1 ins (of App. I, No 28, lines 34–68)

आकालिकं पुष्पफलं राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
वनस्पतिः पूज्यमानः पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
यदा भज्येत वातेन भिद्यते नमितोऽपि वा ।
अग्निवायुभयं विद्याच्छ्रेष्ठो वापि विनश्यति ।
दिशः सर्वाश्च दीप्यन्ते जायन्ते राजविभ्रमाः ।
भिद्यमानो यदा वृक्षो निनदेच्चापि पातितः ।
सह राष्ट्रं च पतितं न तं वृक्षं प्रपातयेत् ।
अथैनं छेदयेत्कश्चित्प्रतिक्रुद्धो वनस्पतिः ।
छेत्ता भेत्ता पतिश्चैव क्षिप्रमेव नशिष्यति ।
देवतानां च पतनं मण्टपानां च पातनम् ।
अचलानां प्रकम्पश्च तत्पराभवलक्षणम् ।
अर्चा यत्र प्रनृत्यन्ति नदन्ति च हसन्ति च ।
उन्मीलन्ति निमीलन्ति राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
शिला यदि प्रसिञ्चन्ति स्नेहांश्चोदकसंभवान् ।
अन्यद्वा विकृतं किंचित्तद्भयस्य निदर्शनम् ।
म्रियन्ते वा महामात्रा राजा सपरिवारकः ।
पुरस्य वा भवेद्व्याधी राष्ट्रे देशे च विभ्रमाः ।
देवतानां यदावासे राज्ञां वा यत्र वेश्मनि ।
भाण्डागारायुधागारे निविशेत यदा मधु ।
सर्वं तदा भवेत्स्थानं हन्यमानं बलीयसा ।
आगन्तुकं भयं तत्र भवेदित्येव निर्दिशेत् ।
पादपश्चैव यो यत्र रक्तं स्रवति शोणितम् ।
दन्ताग्रात्कुञ्जरो वापि शृङ्गाद्वा वृषभस्तथा ।
पादपाद्वाप्रविभ्रंशः कुञ्जराद्वाजविभ्रमः ।
गोब्राह्मणविनाशः स्याद्वृषभस्येति निर्दिशेत् ।
छत्रं नरपतेर्यत्र निपतेत्पृथिवीतले ।
सराष्ट्रो नृपती राजन्क्षिप्रमेव विनश्यति ।
देवागारेषु वा यत्र राज्ञो वा यत्र वेश्मनि ।
विकृतं यदि दृश्येत नागावासेषु वा पुनः ।
तस्य देशस्य पीडा स्याद्राज्ञो जनपदस्य वा ।
अनावृष्टिभयं घोरमतिदुर्भिक्षमादिशेत् ।

28

After 2 42 16, S (in G3 after 16^{a}) ins ·

विहाय परमोद्विग्नाश्चेदिराजं चमूमुखे ।
तांस्तु विप्रद्रुतान्सर्वान्साश्वपत्तिरथद्विपान् ।
दारितान्वृष्णिवीरेण त्रासितानुरुविक्रमान् ।
कृष्णतेजोहतान्सर्वान्समीक्ष्य वसुधाधिपान् ।
शिशुपालो रथेनैकः प्रत्युपायात्स केशवम् ।
रुषा ताम्रेक्षणो राजञ्शलभः पावकं यथा ।

Colophon

वैशंपायन ।

ततो युद्धाय संनद्धं चेदिराजं युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा मतिमतां श्रेष्ठो नारदं समुवाच ह ।

युधिष्ठिर ।

अन्तरिक्षे च भूमौ च न तेऽस्त्यविदितं क्वचित् ।
यानि राजविनाशाय भौमानि च खगानि च ।
निमित्तानीह जायन्ते उत्पाताश्च पृथग्विधाः ।
एतदिच्छामि कार्त्स्न्येन श्रोतुं त्वत्तो महामुने ।

वैशंपायन ।

इत्येव मतिमान्विप्रः कुरुराजस्य धीमतः ।
पृच्छतः सर्वमव्यग्रमाचचक्षे महायशाः ।

(for नरा°) — (L 7) T1 G3-5 किल्बिष — G2 om. lines 8–10 — (L 8) G1 आरम्भान्, G4 आतकान्, G6 आरम्भ — (L 9) G1 कृतागसा, G6 किलार्हणां (for किलागसाम्) — (L 10) G3 स्व, G6 [ऽ]स्य (for ऽस्मि) G1 समये घोरे G1 सन्निधौ (for संगरे) — (L 11) G6 तथा G4 शांतम् (for शतम्) — (L 12) G2 6 M2 न क्षतव्य (G6 °व्य), G5 अक्षतव्ये — (L. 13) T1 G3 4 दुर्हृदं

28

G2 om. lines 1–4, G3 om. line 1 and the prior half of line 2 — (L 2) G4 शीघ्र धृतान् (for विप्रद्रुतान्) G3 विश्व°, G4 6 अश्व° (for साश्व°) — (L 3) Om in G6 G3 विष्णु° (for वृष्णि°) — (L 4) G6 कृष्णतेजोविनिर्दग्धान् G6 M1 सवीक्ष्य — (L 5) T1 प्रत्युपेयात, G4 °यायात् (for °पायात्) — (L 6) Om in G2 M1 G4 रोष- (for रुषा) — Colophon *Adhy no* T1 G2 3 5 6 M1 75, G4 51. — (L 8) G2 5 6 M1 श्रेष्ठ M1 नारद वाक्यमब्रवीत् — (L. 9) T1 G2 6 M1 om the ref. — (L 10) G2 राज- (for यानि), and खचराणि (for च खगानि) — (L 11) G2 विजानत (for [इ]ह जायन्ते) — (L. 12) T1 महामुने — (L 14) G6 पृच्छत: सोपि तत्सर्वम्, and

नारद ।

पराक्रमं च मार्गं च संनिपातं समुच्छ्रयम् ।
आरोहणं कुरुश्रेष्ठ अन्योन्यं प्रति सर्पणम् ।
रश्मीनां व्यतिसर्गं व्यायामं वृत्तिपीडनम् ।
दर्शनादर्शनं चैव अदृश्यानां च दर्शनम् ।
हानिं वृद्धिं च ह्रासं च वर्णस्थानं बलाबलम् ।
सर्वमेतत्परीक्षेत ग्रहाणां ग्रहकोविदः ।
भौमाः पूर्वं प्रवर्तन्ते खेचराश्च ततः परम् ।
उत्पद्यन्ते च लोकेऽस्मिन्नुत्पाता देवनिर्मिताः ।
यदा तु सर्वभूतानां छाया न परिवर्तते ।
अपरेण गते सूर्ये तत्पराभवलक्षणम् ।
अच्छाये विमलच्छाया प्रतिच्छायेव लक्ष्यते ।
यत्र चैत्यकवृक्षाणां तत्र विद्यान्महद्भयम् ।
शीर्णपर्णप्रवालाश्च शुष्कपर्णाश्च चैत्यकाः ।
अपभ्रष्टप्रवालाश्च तत्राभावं विनिर्दिशेत् ।
स्निग्धपत्रप्रवालाश्च दृश्यन्ते यत्र चैत्यकाः ।
हृष्टमानाश्च दृष्टाश्च भावस्तत्र न संशयः ।
पुष्पे पुष्पं प्रजायेत फले वा फलमाश्रितम् ।
राजा वा राजमात्रो वा मरणायोपपद्यते ।
प्रावृट्छरदि हेमन्ते वसन्ते चापि सर्वशः ।
अकालजं पुष्पफलं राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
नदीनां स्रोतसोऽकाले द्योतयन्ति महाभयम् ।
वनस्पतिः पूज्यमानः पूजितोऽपूजितोऽपि वा ।
यदा भज्येत वातेन म्रियते नमतेऽपि वा ।
अभिरामायुभयं विद्याच्छ्रेष्ठो वात्र विनश्यति ।
दिशः सर्वाश्च दीप्यन्ते जायन्ते राजविभ्रमाः ।
छिद्यमानो यदा वृक्षो विनदेच्चापि पातितः ।
सह राष्ट्रं च नदति न तु वृक्षं प्रपातयेत् ।
अथैनं छेदयेत्कश्चिदप्रतिक्रुद्धो वनस्पतिम् ।
छेत्ता भेत्ता पतिश्चैव क्षिप्रमेव विनश्यति ।
देवतानां च पतनं मण्डपानां च घुष्टनम् ।
अचलानां प्रकम्पश्च तत्पराभवलक्षणम् ।
निशि चेन्द्रधनुर्दृष्टं ततोऽपि च महद्भयम् ।
तद्दृष्ट्वैव भीतिं स्यात्प्रान्येषा भरतर्षभ ।
रात्राविन्द्रधनुर्दृष्ट्वा तद्राष्ट्रं परिवर्जयेत् ।
देवता यत्र नृत्यन्ति नदन्ति च हसन्ति च ।
उन्मीलन्ति निमीलन्ति राष्ट्रक्षोभं विनिर्दिशेत् ।
शिला यत्र प्रसिञ्चन्ति स्नेहांश्चोदकसंभवान् ।
अन्यद्वा विकृतं किंचित्तद्भयस्य निदर्शनम् ।
म्रियते वा महामात्रो राजा सपरिवारकः ।
पुरस्य वा भवेद्व्याधी राष्ट्रे देशे च विभ्रमः ।
देवतानां यदावासे राज्ञो वा यत्र वेश्मनि ।
भाण्डागारायुधागारे निविशेत यदा मधु ।
सर्वं तद्दाहयेत्स्थानं हन्यमानं बलीयसा ।

यथानघ (for महायशाः) — (L 15) $G_{3,4}$ संनिपात- (for °पातं) G_6 समुच्छ्रिय — (L 16) T_1 $G_{3,5,6}$ M_1 अन्योन्यप्रति — (L 17) G_4 प्रतिसंसर्गं, G_6 वृत्ति°, M_1 व्यतिसर्गं च — (L 18) G_2 दर्शनादर्शनानां हि दर्शनं चास्य दर्शनं — (L 19) T_1 G_5 हानिवृद्धी M_1 वर्णं स्थानं G_3 महाबलं — (L 20) T_1 °कोविदाः G_3 गृहाणां गृह° — (L 21) G_4 प्रपद्यते (for प्रवर्तन्ते) — (L 22) G_3 उत्पाद्यते — (L 23) G_2 नु (for न) T_1 परिपत्स्यते (for °वर्तते) — (L 24) $G_{2,4}$ अपराह्ण (for °रेण) G_2 यत्पराभवमक्षय (for the post half) — (L 25) T_1 $G_{5,6}$ निर्मला (for विमल) G_2 °च्छायेव G_{3-6} M_1 दृश्यते (for लक्ष्यते) — (L 26) T_1 चैत्रक° (for चैत्यक°) — (L 27) T_1 जीर्ण°, G_3 स्वर्ण° (for शीर्ण°) T_1 शुष्कपर्णे च — $G_{2,4}$ om lines 28–29 — (L 28) T_1 G_3 M_1 अपभ्र(M1 °ह्र)ष्ट(G3 °ष्टि)प्रवालाश्च — (L 29) G_3 °पर्ण° (for °पत्र°) — (L 30) G_4 रम्य° (for हृष्ट°) G_3 पुष्टा°, M_1 हृष्टा° (for दृष्टा°) $G_{5,6}$ भयं (for भावस्) — (L 31) G_4 फले फलमथाश्रितं — (L 32) M_1 राजपुत्रो — (L 33) T_1 G_{2-5} M_1 चापि (for वापि) — (L 35) Om in $G_{3,4}$ M_1 $G_{5,6}$ महद्भय (for महाभय) — G_4 om lines 36–50 — (L 37) T_1 $G_{5,6}$ M_1 यदा भज्येन्निवा(G6 °पा)तेन — G_6 om lines 39–40 — (L 39) G_2 M_1 जायते राज(G2 °ज्य)विभ्रम — (L 40) G_2 निद्यमाने यदा वृक्षे G_2 निवेदे°, M_1 निनदे° (for विनदे°) — (L 41) G_6 पतति (for नदति) T_1 प्रतापयेत्, G_3 निपात° (for प्रपात°) G_6 तु वृक्ष न प्र° — (L 42) G_6 अथैत G_3 शोषयेत् (for छेदयेत्) T_1 कश्चित्, G_6 किंचित् (for कश्चित्) G_2 पथ रुद्ध, $G_{5,6}$ प्रतिक्रुद्ध T_1 वनस्पति — (L 43) G_3 भविष्यति (for विनश्यति) — (L 44) $G_{3,6}$ अंटानां चापि (G6 चैव), T_1 $G_{3,6}$ पुष्टन, G_5 घृष्टन G_3 मटपानां च घुष्टमे (sic) — G_3 M_1 om lines 46–48, G_5 om lines 46–47 — (L 47) $G_{5,6}$ हानि (for भीति) — (L 49) G_6 अर्चा यत्र प्रनृत्यति (for the prior half) — (L 51) $G_{3,4}$ स्नेहाश्च (for स्नेहांश्च) — (L 52) G_5 [अ]धिकृत, G_6 M_1 [अ]पि कृत (for विकृत) M_1 तत्पराभवलक्षण (for the post half) — (L 53) $G_{2,5}$ M_1 भ्रियते, $G_{3,6}$ भ्रीयते, G_4 भ्रीयते (for म्रियते) G_2 महाराज्ञी, G_4 महामात्यो, G_6 M_1 महामात्रा $G_{3,4}$ M_1 सपरिचारकः — (L 56) $G_{3,5,6}$ भांडागारेष्वायुधागारे T_1 निवेशेत (for निवि°) $G_{2,4}$ विनिवेशयते मधु — (L 57) T_1 G_5 तदा (G5 °द-) भवेत् (for तद्दाहयेत्) — G_3 om.

आगन्तुक भयं तत्र भवेदित्येव निर्दिशेत् ।
पादपश्चैव यो यत्र रक्त स्रवति शोणितम् ।
दन्ताग्राक्कुञ्जरो वापि शृङ्गाग्राद्वृपभस्तथा ।
पादपाद्राष्ट्रविभ्रश कुञ्जराद्राजविभ्रम ।
गोब्राह्मणविनाश स्याद्वृपभस्येति निर्दिशेत् ।
छत्र नरपतेर्यस्य निपतेत्पृथिवीतले ।
स सराष्ट्रो नरपति क्षिप्रमेव विनश्यति ।
देवागारेपु वा यत्र राज्ञो वा यत्र वेश्मनि ।
विकृतं यदि दृश्येत नागावासेपु वा पुनः ।
तस्य देशस्य पीडा स्याद्राज्ञो जनपदस्य वा ।
अनावृष्टिभय घोर दुर्भिक्षमिति निर्दिशेत् ।
बाहुभङ्गे तु देवाना ग्रहस्थाना भयं भवेत् ।
भग्ने प्रहरणे विद्यात्सेनापतिविनाशनम् ।
आगन्तुका च प्रतिमा स्थान यत्र न विन्दति ।
अभ्यन्तरेण पण्मासाद्राजा त्यजति तत्पुरम् ।
प्रदीर्यते मही यत्र विनदत्यपि पात्यते ।
म्रियते तत्र राजा च तच्च राष्ट्रं विनश्यति ।
एणीपदान्वा सर्पान्वा डुण्डुभानथ दीप्यकान् ।
मण्डूको ग्रसते यस्य तत्र राजा विनश्यति ।
अभिन्नं वाप्यपक्क वा यत्रान्नमुपचीयते ।
जीर्यन्ते वा म्रियन्ते वा तदन्न नोपभुज्यते ।
उदपाने च यत्रापो विवर्धन्ते युधिष्ठिर ।
स्थावरेपु प्रवर्तन्ते निर्गच्छेच्च पुनस्तत ।
अपाद वा त्रिपाद वा द्विशीर्षं वा चतुर्भुजम् ।
स्त्रियो यत्र प्रसूयन्ते ब्रूयात्तस्य पराभवम् ।
हस्तिनी महिषी गौर्वा खरोष्ट्रमथ सूकरम् ।
ईदृशानि प्रजायन्ते विद्यात्तस्य पराभवम् ।
अजैडका स्त्रियो गावोऽवयश्चान्येऽपि योनयः ।
विकृतानि प्रजायन्ते तत्र तस्य पराभव. ।
नदी यत्र प्रतिस्रोतमावहेत्कलुषोदकम् ।
दिशश्च न प्रकाशन्ते तत्पराभवलक्षणम् ।

Colophon

नारद. ।
एतानि तु निमित्तानि यानि चान्यानि भारत ।
केशवादेव जायन्ते भौमानि च खगानि च ।
चन्द्रादित्यौ ग्रहाश्चैव नक्षत्राणि च भारत ।
वायुरग्निस्तथैवाप पृथिवी च जनार्दनात् ।
यस्य देशस्य हानिं वा वृद्धिं वा कर्तुमिच्छति ।
तस्मिन्देशे निमित्तानि तानि तानि करोत्ययम् ।
योऽसौ चेदिपतेस्तात विनाश समुपस्थितः ।
निवेदयति गोविन्द स्वैरुपायैर्न संशय ।
इयं प्रचलिता भूमिरशिव वान्ति मारुता. ।
राहुश्चाप्यपतत्सोममपर्वणि विशां पते ।
सनिर्घाता. पतन्त्युल्कास्तम· संजायते भृशम् ।
चेदिराजविनाशाय हरिरेप विजृम्भते ।

वैशंपायन ।
एवमुक्त्वा तु भगवान्नारदो विरराम ह ।
ताभ्यां पुरुषसिंहाभ्यां तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
ददृशुर्भूमिपालास्ते घोरानौत्पातिकान्बहून् ।
तत्र तैर्दृश्यमानानां दिक्षु सर्वासु भारत ।
अश्रूयन्त तदा राजन्शिवानामशिवा गिरः ।
रराम च मही कृत्स्ना सवृक्षपुरपर्वता ।

(hapl) lines 59–62 — (L 59) M1 चापि (for चैव) — (L 60) G6 वृपभस्य वा (for °भस्तथा) — (L 62) T1 G2 M1 ऋपभस्येति, G4 वृपभश्चैव — (L 63) G2 4 6 M1 यत्र (for यस्य) — (L 64) G2 5 स सराष्ट्रे G6 पतेद्राजन् (for नरपति°) — G4 om line 66 — (L 68) G6 अतिदुर्भिक्षमादिशेत् (for the post half) — (L. 69) G4 बाहुभंगेपु G6 अर्चाया बाहुभगेन (for the prior half). — (L 71) G2 4 6 M1 आगतुका तु (G4 °क तु, G6 °कादि-). — (L 73) G2 4 5 M1 विदीर्यते G4 विनंदत्यपि T1 G5 पात्यते (for पात्य°) G8 विर्निदत्यविवान्यते (sic). — (L 74) G4 5 म्रीयते, G6 म्रियते. G6 यत्र (for तत्र) — (L 75) G6 फणिपदान्; M1(*sup lin* as above) श्रेणीपदान्. G4 डुडुका° (for डुण्डुभा°) T1 G8 दिव्यकान्, G2 6 M1 दीपकान् — (L 76) Om in G2 G5 6 मडुको M1 तत्र विद्यान्महद्भय — (L 77) G4 उपचीर्यते, G6 °चीयते — (L 78) T1 G4 जीवते, G3 5 M1 जीयते, G6 जीर्यते (for जीर्यन्ते) G2 भवतो वा म्रियतो वा G4 नोपयुज्यते, G6 °भुजते — (L 79) G6 वने वने (for उदपाने) — (L. 80) G2 स्थावरे च G3. 5 प्रवर्धते (for °र्तन्ते) — (L 81) T1 आपाद G2 द्विपाद (for त्रि°) G8 त्रिशीर्षं (for द्वि°) — (L 82) G2. 4 स्त्रियो वा यत्र सूयते G4 भूयात्तत्र पराभव° — G2 4 om (hapl) lines 83–86, G6 om (hapl) lines 83–84. — (L 85) T1 G3 5 6 M1 अजै(G3 5 °जे)ळका G2 5 ये चान्ये वापि, M1 वयास्यन्येपि (for ऽवयश्चान्येपि) — (L 86) T1 M1 यत्र तत्र — Colophon *Adhy no* T1 70, G2 3 5 6 M1 76, G4 52 — (L 89) Om in T1 G2 दुर्-, M1 च (for तु) — (L 90) Om in G5 G6 खचराणि (for च खगानि) — (L 91) G3 चद्रादित्या, G5 °दित्य — (L 92) G6 वसुर् (for वायुर्) G4 तथा चाप — (L. 93) G3 हानिर् (for हानिं) — (L 95) G6 विनाशं समुपस्थित — (L 97) G2 5 6 M1 अशिवा (for °व) — (L 98) M1 सूर्यम् (for सोमम्) — (L 103) T1 G2 घो(G2 वै)रानुत्पातकान् G6 तदा (for बहून्) — (L 104) T1 सतत दृश्यमानानां, G2 M1 सतत वाश्य°, G3 तत्र तैर्दृश°, G4 तत्र तैर्वाश्य°, G6 तत्र ते दृश्य°. — (L 105) G6 रवा (for गिर) — (L 106) T1 G2 °तृण°,

अपर्वणि च मध्याह्ने सूर्यं स्वर्भानुरग्रसत ।
ध्वजाग्रे चेदिराजस्य सर्वरत्नपरिष्कृते ।
अपतत्साच्युतो गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डः परंतप ।
आरण्यैः सह संहृष्टा ग्राम्याश्च मृगपक्षिणः ।
चुक्रुशुर्भैरवं तत्र तस्मिन्युद्ध उपस्थिते ।
एवमादीनि घोराणि भौमानि च खगानि च ।
औत्पातिकान्यदृश्यन्त संक्रुद्धे शार्ङ्गधन्विनि ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

महद्विस्फारयन्राजा ततश्चेदिपतिर्धनुः ।
अभियास्यन्हृषीकेशमुवाच मधुसूदनम् ।
एकस्त्वमसि मे शत्रुस्त्वां हत्वाद्य माधव ।
ततः सागरपर्यन्तां पालयिष्यामि मेदिनीम् ।
इत्थं काङ्क्षितं यन्मे तदिदं पर्युपस्थितम् ।
चिरस्य बत मे दिष्ट्या वासुदेव समं त्वया ।
अद्य त्वां निहनिष्येऽहं भीष्मं च सह पाण्डवैः ।
एवमुक्त्वा स तं बाणैर्निशितैरासतेजनैः ।
विव्याध युधि तीक्ष्णाग्रैश्चेदिराड्यदुपुंगवम् ।
कङ्कपत्रच्छदा बाणाश्चेदिराजधनुश्च्युताः ।
विविशुस्ते तदा कृष्णं भुजगा इव पर्वतम् ।
नाददानस्य चैद्यस्य शरानस्यतोऽपि वा ।
ददृशुस्तेऽन्तरं केचिद्गतिं वायोरिवाम्बरे ।
चेदिराजमहामेघः शरजालाम्बुमांस्तदा ।
अभ्यवर्षद्धृषीकेशं पयोद इव पर्वतम् ।
ततः शार्ङ्गमभिसम्य कृष्णः सशरमच्युतः ।
आबभाषे महाबाहुः सुनीथं परवीरहा ।
अयं त्वां मामकस्तीक्ष्णश्चेदिराज महाशरः ।
भेत्तुमर्हति वेगेन महाशनिरिवाचलम् ।
एवं ब्रुवति गोविन्दे ततश्चेदिपतिः पुनः ।
मुमोच निशितानन्यान्कृष्णं प्रति शरान्बहून् ।
अथ बाणाग्निं कृष्णः शार्ङ्गमायम्य दीप्तिमान् ।
मुमोच निशितान्बाणान्दशशोऽथ सहस्रशः ।
तान्शरांस्तु स चिच्छेद शरवर्षैश्च चेदिराट् ।
षड्भिश्चान्यैर्जघानाशु केशवं चेदिपुंगवः ।
ततोऽस्त्रं सहसा कृष्णः प्रमुमोच जगत्पतिः ।
अस्त्रेणैव महाबाहुर्नाशयामास चेदिराट् ।
ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
सर्वतः समवाकीर्य शौरिं दामोदरं तदा ।
ननाद बलवान्क्रुद्धः शिशुपालः प्रतापवान् ।
इदं चोवाच संक्रुद्धः केशवं परवीरहा ।
अद्याहं मामका बाणा भेत्स्यन्ति तव संयुगे ।
हत्वा त्वां ससुतामात्यान्पाण्डवांश्च तरस्विनः ।
आनृण्यमद्य यास्यामि जरासंधस्य धीमतः ।
कंसस्य केशिनश्चैव नरकस्य तथैव च ।
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षः शिशुपालो जनार्दनम् ।
अदृश्यं शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।
ततोऽस्त्रेणैव भगवानकृन्तत शरान्बहून् ।
निकृत्य च शरान्सर्वानन्तर्धातुं प्रचक्रमे ।

G_6 °शुप°, M_1 °कुल° (for °पुर°) — (L 109) T_1 अपतन्साच्युता गृध्रास्तीक्ष्णतुडा — (L 110) T_1 $G_{3.5}$ M_1 (*sup lin* as above) ससृष्टा (for संहृष्टा) — (L 112) G_5 om भौमानि च G_6 खचराणि (for च खगानि) — (L 113) G_2 औत्पातकानि दृश्यत, G_3 औत्पादिकान्यदृ°, G_4 उत्पातका° — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{2.3.5}$ M_1 77; G_6 70, G_4 53 — (L 114) $G_{5.6}$ विस्फारयन् — (L 116) T_1 M_1 त्वा (for त्वां) — (L 118) G_2 प्रत्युपस्थित — (L 120) G_{4-6} M_1 त्वा G_2 निहनिष्यामि G_2 बांधवै (for पाण्डवैः) — (L 121) G_4 तु (for स) G_4 आशुतेजसै, G_6 नतपर्वभि — (L 123) G_6 °च्युता (for °च्छदा) — (L 124) $G_{3.6}$ भुजगा इव — G_2 om (hapl) lines 125–128 — (L. 125) G_4 नापदानस्य G_4 न शरानस्यतो, M_1 शरानभ्यसतो — (L 126) T_1 $G_{4.6}$ M_1 विवर (for तेऽन्तर) T_1 किंचिद् — (L 127) $G_{5.6}$ M_1 शरधारांबु° — (L 129) T_1 $G_{2.6}$ °मित्रघ्न — (L 131) T_1 $G_{3.5.6}$ M_1 त्वा T_1 G_2 मामको बाणश्, G_5 °कास्तीक्ष्णाश् T_1 G_2 महासुर, G_6 °शिर° (for °शर°) — (L 132) G_3 °मर्हसि — (L 135) T_1 G_3 आनम्य (for आयम्य) G_2 M_1 दीप्तिमत्, G_6 वीर्यवान् (for दीप्तिमान्) — (L 136) G_3 मुल्यांश्च (for मुमोच) G_2 सहसा (for निशितान्) — (L 137) T_1 $G_{2.6}$ M_1 शरवर्षेण — (L 138) G_3 पट्चत्वारान्यैर् (for षड्भिश्चान्यैर्) — (L 139) G_6 M_1 जगद्गुरु — (L 140) G_6 शस्त्रेणैव M_1 °राज (for °बाहुर्) G_2 शमयामास (for नाश°) — (L 141) G_2 शरसहस्रेण — (L 142) G_2 °कीर्यत् (for °कीर्य) T_1 G_{3-5} तथा (for तदा) G_6 चैद्यलक्ष्य यदुत्तम (for the post half) — (L 144) G_6 केशव — After line 144, G_4 ins

अमृष्यत्क्रोधताम्राक्ष शिशुपालो जनार्दनम ।

while G_6 ins

क्षण तिष्ठ रथोपस्थे चैद्यनाथ सुनिश्चय ।
भोजेश च जरासंध त्वां द्रष्टु योजयाम्यहम् ।
ताभ्यां विना रणे द्रष्टु वीर्यं नार्हसि चेदिप ।
इत्युक्त्वैर्य स्वहृदय सम्शरवर्षैरवाकिरत् ।

— G_6 om lines 145–153 — (L 145) G_2 ते (for [अ]हं) — (L 146) $G_{2.4}$ M_1 त्वा हत्वा (by transp) G_2 M_1 ससुतामात्य G_2 तपस्विन — G_2 om from क्रोधता° in line 149 to अदृश्य in line 150 — (L 150) G_4 अदृश्यं, M_1 आदिश्य (for अदृश्य) — (L 151) G_2 M_1 चान्योन्यं (for भगवान्) G_2 M_1 अ(M_1 न्य)कृंतता (for अकृन्तत) G_4 न्यकृन्तत सत° शरान् (for the post. half) — (L 152) $G_{2.4}$ M_1 अंतर्धानाय चक्रतु (G_4 °मे)

अन्तर्धानगतौ वीरौ शुशुभाते महाबलौ ।
साधु साध्विति भूतानि पूजयामासुरम्बरे ।
न दृष्टपूर्वमस्माभिर्युद्धमीदृशकं पुरा ।
ततः कृष्णं जघानाशु शिशुपालस्त्रिभिः शरैः ।
कृष्णोऽपि बाणैर्विव्याध सुनीथं पञ्चभिर्युधि ।
ततः सुनीथः सप्तत्या नाराचैरर्दयद्बली ।
ततोऽतिविद्धः कृष्णेन सुनीथः क्रोधमूर्छितः ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्वासुदेवं स्तनान्तरे ।
पुनः कृष्णं त्रिभिर्विद्ध्वा ननादावसरे नृपः ।
ततोऽतिदारुणं युद्धं सहसा चक्रतुः शरैः ।
तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव गजोत्तमौ ।
दंष्ट्राभिरिव पञ्चास्यौ तुण्डकैरिव कुक्कुटौ ।
दारयेतां शरैस्तीक्ष्णैरन्योन्यं युधि तावुभौ ।
ततो मुमुचतुः क्रुद्धौ शरवर्षमनुत्तमम् ।
शरैरेव शरांश्छित्त्वा तावुभौ पुरुषर्षभौ ।
चक्रातेऽस्त्रमयं युद्धं घोरं तदतिमानुषम् ।
आग्नेयमस्त्रं मुमुचे शिशुपालः प्रतापवान् ।
वारुणेनास्त्रयोगेन नाशयामास केशवः ।
कौबेरमस्त्रं सहसा चेदिराट् प्रमुमोच ह ।
कौबेरेणैव सहसानाशयज्जगतः प्रभुः ।
याम्यमस्त्रं ततः क्रुद्धो मुमुचे कालमोहितः ।
याम्येनैवास्त्रयोगेन याम्यमस्त्रं व्यनाशयत् ।
गान्धर्वेण च गान्धर्वं मानवं मानवेन च ।
वायव्येन च वायव्यं रौद्रं रौद्रेण चाभिभूः ।
ऐन्द्रमैन्द्रेण भगवान्वैष्णवेन च वैष्णवम् ।
एवमस्त्राणि कुर्वाणौ युयुधाते महाबलौ ।
ततो मायां विकुर्वाणो दमघोषसुतो बली ।
गदामुसलवर्षं तच्छक्तितोमरसायकान् ।
परश्वथभुशुण्डीनां पातयामास चेदिराट् ।
अमोघास्त्रेण भगवान्व्यनाशयत केशवः ।
शिलावर्षं महाघोरं पातयामास केशवे ।
वज्रास्त्रेणाभिसंक्रुद्धश्चूर्णमेवाकरोत्प्रभुः ।
जलवर्षं ततो घोरं व्यसृजच्चेदिपुंगवः ।
वायव्यास्त्रेण भगवान्व्याक्षिपच्छतशो हरिः ।
निहत्य सर्वमाया वै सुनीथस्य जनार्दनः ।
स मुहूर्तं चकाराशु द्वंद्वयुद्धं महारथः ।
स बाणयुद्धं कुर्वाणो भर्त्सयामास चेदिराट् ।
दमघोषसुतो धृष्टमुवाच यदुनन्दनम् ।
अद्य कृष्णमकृष्णं तु कुर्वन्तु मम सायकाः ।
इत्येवमुक्त्वा दुष्टात्मा शरवर्षं जनार्दने ।
मुमोच पुरुषव्याघ्रो घोरमास्थाय तद्वपुः ।
शरसंकृत्तगात्रस्तु क्षणेन यदुनन्दनः ।
रुधिरं परिसुस्राव सोऽतीव पुरुषोत्तमः ।
न यन्ता न रथो वापि न चाश्वाः पर्वतोपमाः ।
दृश्यन्ते शरसछन्ना आविग्नमभवज्जगत् ।
केशवं तदवस्थं तु दृष्ट्वा भूतानि चुक्रुशुः ।
दारुकस्तु तदा प्राह केशवं परवीरहा ।
नेदृशो दृष्टपूर्वो हि संग्रामो यादृशो मया ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि त्वत्प्रभावेण माधव ।
अन्यथा न च मे प्राणा धारयेयुर्जनार्दन ।

— (L. 153) M_1 युयुधाते (for शुशुभाते) — (L 155) G_4 M_1 अदृष्ट° (for न दृष्ट°) — (L 157) T_1 G_2 पञ्चभिर्युद्धदुर्मदः (for the post half) — (L 158) T_1 G_2 सुनीथं T_1 आर्दयद्, G_2 दारयन्, G_3 दर्शयन् (for अर्दयद्) — (L 159) G_2 विद्धस्तु (for ऽतिविद्ध°) — (L 161) G_5 (before corr) बाणैर् (for विद्ध्वा) M_1 पुनः (for नृपः) — (L 163) $G_{2.6}$ महागजौ (for गजोत्तमौ) — (L 164) T_1 $G_{2.3.5.6}$ दंष्ट्रैरिव च, G_4 सुदंष्ट्रैरिव (for दंष्ट्राभिरिव) G_4 M_1 कटकैर्, G_6 कर्ण° (for तुण्ड°) — (L 167) $G_{2.6}$ पुरुषोत्तमौ — (L 168) G_2 अनु- (for अति-) — For lines 169–170, G_6 subst

आग्नेयमसृजच्चैद्यो वारुणेनारुधद्धरिः ।

— For lines 171–174, G_6 subst

कौबेरेणैव कौबेरं याम्यं याम्येन वै हरिः ।

— (L 172) G_4 M_1 (*sup lin*) नाशयन् — (L 173) G_2 °चोदितः (for °मोहितः) — (L 174) T_1 $G_{2.3.5}$ विनाशयत् — (L 175) G_3 तु, G_4 [ए]व (for the first च) $G_{2.4}$ मानवेन च मानवं — (L 177) T_1 G_5 वैष्णवं वैष्णवेन च — (L 178) G_3 om (hapl) from णौ युयु° to विकुर्वा in line 179 — (L 179) T_1 मदघोषसुतो — (L 180) G_4 त (for तत्) M_1 °सायकम् — (L 181) G_2 परश्वथमुसंठीनां, G_3 °श्वथ सुपर्णश्च, G_4 °श्वथमुसंठ्यश्च, M_1 °श्वथमुसुठीना — (L 182) G_4 बलवान् (for भग°) T_1 G_2 नाशयामास, G_3 विनाशयति (for व्यनाशयत) G_6 M_1 माधवः (for केशवः) — (L 183) Om in G_2 M_1 महद् (for महा), and व्यसृजच्चेदिपुंगवः (for the post half) — (L 184) G_4 ऐंद्रास्त्रे° (for वज्रास्त्रे°) — (L 187) T_1 $G_{2.6}$ सर्वबाणान् (for °माया) — (L 188) G_2 अवर्तत (for महारथः) — (L 189) $G_{2.4-6}$ M_1 बाणयुद्धं च कुर्वाणो — (L 190) T_1 दृष्टम्, G_2 हृष्टम्, G_4 कृष्णम् (for धृष्टम्) $G_{2.4.6}$ M_1 यदुपुंगवं — (L 194) $G_{2.4-6}$ M_1 यदुपुंगवः — (L 195) G_2 पुरुषोत्तम — (L 196) $G_{2.6}$ पवनोप(G_6 °त्त)मा (for पर्वतो°) — (L 197) T_1 शरसछन्नां; G_2 °संछिन्नम्, G_3 °संछिन्ना — (L 198) G_6 भ्रातानि (for भूतानि) — (L 199) T_1 $G_{3.5}$ परवीरहन्, G_4 °वीरहः — (L 200) $G_{2.4}$ [ऽ]य (for हि) — (L 201) $G_{2.4}$ -प्रसादेन (for -प्रभावेण) — (L 202) G_2 अथ वा (for

इति सचिन्त्य गोविन्द क्षिप्रमेव वधं कुरु ।
वैशंपायन ।
एवमुक्तस्तु सूतेन केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
एष ख्यातिजलो दैत्यो हिरण्यकशिपु पुरा ।
रिपु सुराणा दैत्येन्द्रो वरदानेन गर्वित ।
अथासीद्रावणो नाम राक्षसेन्द्रोऽतिवीर्यवान् ।
तेनैव बलवीर्येण बल नागणयन्मम ।
अह मृत्युश्च भविता काले काले दुरात्मनः ।
न भेतव्य त्वया सूत नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
इत्येवमुक्त्वा भगवाननर्द गरुडध्वज ।
पाञ्चजन्य महाशङ्ख पूरयामास केशवः ।
समोहयित्वा भगवाश्चक्र दिव्य समाददे ।
चिच्छेद च सुनीथस्य शिरश्चक्रेण सयुगे ।

29

After the addl colophon following 2 42. 31, S ins

वैशंपायन ।
तत प्रववृते यज्ञो धर्मराजस्य धीमत ।
शान्तविघ्नार्ईणक्षोभो महर्षिगणसकुल. ।
तस्मिन्यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतुवादिन ।
हेतुवादान्बहून्प्राहुः परस्परजिगीषव ।
ददृशुस्त नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम् ।
उपेन्द्रस्येव विहित सहदेवेन भारत ।
ददृशुस्तोरणान्यत्र हैमतालमयानि च ।
दीप्तभास्करतुल्यानि प्रदीप्तानीव तेजसा ।
स यज्ञस्तोरणैस्तैश्च ग्रहैर्द्यौरिव सबभौ ।
शय्यासनविहाराश्च सुबहून्वित्तसंभृतान् ।
घटान्पात्री कटाहानि कलशानि समन्तत ।
न ते किंचिदसौवर्णमपश्यन्नत्र पार्थिवा ।
तथज्ञे न्यवसन्राजन्ब्राह्मणा भृशसत्कृता ।
कथयन्त कथा बह्वी पश्यन्तो नटनर्तकान् ।
भुञ्जता चैव विप्राणां स्वादु भोज्य पृथग्विधम् ।
अनिश श्रूयते तत्र मुदिताना महात्मनः ।
दीयतां दीयतामेषा भुज्यतां भुज्यतामिति ।
एवप्रकारा. सजल्पा. श्रूयन्ते स्मात्र नित्यश ।
ओदनानां विकाराणि स्वादूनि विविधानि च ।
सुबहूनि च भक्ष्याणि पेयानि मधुराणि च ।
ददुर्द्विजानां सतत राजप्रेष्या महाध्वरे ।
पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणा भुञ्जना तदा ।
स्थापिता तत्र सज्ञाभूच्छङ्खोऽध्मायत नित्यशः ।
मुहुर्मुहु प्रणादस्तु तस्य शङ्खस्य भारत ।
उत्तम शङ्खशब्द त श्रुत्वा विस्मयमागता ।
एव प्रवृत्ते यज्ञे तु तुष्टपुष्टजनायुते ।

अन्यथा) — (L 205) G6 भवेत् (for पुरा) — (L 206) G2 दैत्यारिर् (for दैत्येन्द्रो) M1 मोहित (for गर्वित). — (L 207) T1 G2 4 6 M1 रक्षेंद्रो ह्येष (G6 °प्येव) वीर्यवान्, G3 राक्षसोवीव वी° — (L 209) G2 6 अ(G6 त)स्याह मृत्युर्भविता, M1 अहमस्य मृत्युर्भविता (hypermetric!) — After line 209, G6 ins

पुरातनवलार्थबले (sic) गन्तव्य एष स ।

— (L 210) G6 क्षिप्र (for सूत) — (L 211) T1 M1 ननाद, G6 ननर्व (for ननर्द) — (L 213) M1 ततश्चक्रं (for चक्र दिव्य)

29

(L. 1) G3–5 तत प्रवृत्तो (G3 °द्धो) यज्ञोथ (G4 °ज्ञो वै) — G6 om lines 3–5 — (L 3) G2 वागीशा (for वाग्मिनो) — (L 6) G2 उपेंद्रस्यैव, G3 5 °बुध्या G6 विहित° — After line 6, the sequence of the lines in T1 G2 is 13–18, 11–12, 7–10, repetition of lines 15–16 (with v l), 19–21, 29–30, 22–28 These transpositions are ignored in the following notes — (L 7) M1 हेमनाल° (for °ताल°) — (L 8) G4 °माल्यानि, M1 °वर्णानि (for °तुल्यानि) T1 G2–6 प्रदीप्तानिव — (L 9) G6 तत्र (for तैश्च), and इन्द्रचापैर्यथा नभ (for the post half) — After line 9, G4 ins (cf line 64)

तालाना तोरणैर्मेर्दन्तैरिव दिग्गजै ।

— (L 10) T1 आत्मसंभृता, G2 यशसंभृतान्, G3 वित्तसंचयान्, G4 6 अन्य(G6 °स्य)संभृतान्, M1 यशसंभवान् (for वित्तसंभृतान्) — (L 11) G4 कटान् (for घटान्) M1 फलशांश्च (for कलशानि) — Lines 13–18 = (var) 2 30 48–50 — (L 13) G4 सहदेवेन सत्कृता, G6 माधाणा भृशकल्पिता — (L 14) G3 4 कथां वह्वीं — (L 15) T1 पूजितश्चैव, G2 6 M1 पूजितानां च, T1 G2 5 6 साधु भोज्यं (T1 °ज्य, G6 °ज्य-), M1 स्वादुभोज्ये (for स्वादु भोज्य) T1 पृथग्विध , G6 °ग्विधा — (L 17) G5 तेषां (for एषां) G3 भुजतां भुजतामिति — (L 18) G4 श्रूयते मात्र नित्यश — (L 19) Om in T1 G2 G6 M1 च बहूनि (for विविधानि) — (L. 20) T1 G2 भोजनानि, G6 M1 विविधानि (for सुबहूनि) — (L 23) G4 स्थापितास्तत्र संज्ञार्थं G3 6 ध्मायति, G3 4 ध्म(G4 ध्मा)येत (for ऽध्मायत) — (L 24) Om in G6 G5 प्रणदत (for प्रणादस्तु) — (L 25) T1 G3–5 उत्तम तत्र शब्द तद्, G2 उत्तम श्रूयते शब्द (for the prior half) G2 गागमन्, G3 6 आगत (for आगता) — (L 26) G3 5

अन्नस्य बहवो राजन्नुत्सेधा पर्वतोपमा ।
दधिकुल्याश्च ददृशु सर्पिषां च ह्रदाञ्जना ।
जम्बूद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुत ।
राजन्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्मिन्महाक्रतौ ।
तत्र राजसहस्राणि पुरुषाणा ततस्तत ।
गृहीत्वा धनमाजग्मुस्तस्य राज्ञो महाक्रतौ ।
राजान स्रग्विणस्तत्र सुमृष्टमणिकुण्डला ।
तान्पर्यविविपुर्विप्राञ्शतशोऽथ सहस्रश ।
विविधान्यन्नपानानि लेह्यानि विविधानि च ।
तेषा नृपोपभोग्यानि ब्राह्मणेभ्यो ददु स्म ते ।
नानाविधानि भक्ष्याणि स्वादुपुष्पफलानि च ।
गुलानि स्वादुक्षौद्राणि ददुस्ते ब्राह्मणेष्विह ।
एतानि सतत भुक्त्वा तस्मिन्यज्ञे द्विजादय ।
परां प्रीतिं ययु सर्वे मोदमानास्तदा भृशम् ।
एव समुदित सर्वं बहुगोधनधान्यवत् ।
यज्ञवाट नृपा दृष्ट्वा विस्मयं परम ययु. ।
ऋत्विजश्च यथाशास्त्र राजसूयं महाक्रतुम् ।
पाण्डवस्य यथाकालं जुहुवु सर्वयाजका ।
निराक्रामश्च शास्त्रज्ञा विधिवत्सर्वशिक्षिता ।
व्यासधौम्यादय सर्वे विधिवत्षोडशर्त्विज ।
स्वस्वकर्माणि चक्रुस्ते पाण्डवस्य महाक्रतौ ।
नापडङ्गविदत्रासीत्सदस्यो नाबहुश्रुत ।
नाव्रतो नानुपाध्यायो न पापो नाक्षमो द्विज. ।
न तत्र कृपण कश्चिद्दरिद्रो न बभूव ह ।
क्षुधितो दु खितो वापि प्राकृतो वापि मानुषः ।
भोजन भोजनार्थिभ्यो दापयामास सर्वदा ।
सहदेवो महातेजाः सतत राजशासनात् ।
संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकर्माणि याजका ।
दिवसे दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रार्थचक्षुष ।
ब्राह्मणा वेदशास्त्रज्ञा. कथाश्चक्रुश्च सर्वदा ।
रेमिरे च कथान्ते तु सर्वे तस्मिन्महाक्रतौ ।
सा वेदिर्वेदसपन्नैर्देवद्विजमहर्षिभि ।
आबभासे तदा कीर्णा नक्षत्रैर्द्यौरिवामला ।
ततो वै हेमयूपाश्च सर्वरत्नसमाचितान् ।
शोभार्थं कारयामास सहदेवो महाद्युति. ।
ददृशुस्तोरणान्यत्र हेमतालमयानि च ।
स यज्ञस्तोरणैस्तैश्च ग्रहैर्द्यौरिव संबभौ ।
तालाना तोरणैर्हैमैर्दन्तैरिव दिशागजै ।
दिक्षु सर्वासु विन्यस्तैस्तेजोभिर्भास्करैर्यथा ।
सकिरीटैर्नृपैश्चैव शुशुभे तत्सदस्तदा ।

तुष्टुवुश्च जनायुता' (G3 'वृते), G6 हृष्टपुष्ट' — (L 27) G3-5 M1 बहुशो (for बहवो) G4 राज्ञा (for राजन्) G3-6 उत्सर्गा (G4 'र्गान्), M1 उच्छ्रयान् (for उत्सेधा') M1 पर्वतोपमान् — (L 28) G3 6 M1 सर्पिषश्च G2 ह्रद जना , G8 6 ह्रदा जना', G4 M1 ह्रदां जना. — (L 30) G3 4 5 जनस् (for राज्ञस्) G8 तस्य (for तस्मिन्) — G6 om lines 31–40 — (L 31) T1 G3-5 M1 जाति' (for राज') — (L 32) G3 4 M1 आजह्रुस् (for आजग्मुस्) G8 राजन्यघ्ने (for तस्य राज्ञो) — (L 34) T1 पर्यवेविपुर्, G3 परिवेषयिर्, G8 पर्यवेषयद्, G4 'वेदिपुर्, M1 'वेषिपुर् (for 'विविपुर्) G4 विप्रा' (for विप्रान्) — (L 35) M1 सुबहूनि (for विविधानि) — (L 36) G3 4 तेभ्यो (for तेषां) — (L 37) G3-5 'वृक्ष' (for 'पुष्प') — (L 39) T1 G1 M2 द्विजातय' — (L 40) G2 M1 सदा (for तदा) — (L. 41) T1 G3.4 5 M1 प्रमुदित सर्वं, G6 प्रमुदिता' सर्वे T1 G2 बहुशो धनधान्यवान्, G6 पर विसयमागता — (L 42) Om in G6. G8 यज्ञवाटान्नृपान्दृष्ट्वा — (L 43) G8 reads this line twice (second time with v l. पाण्डवस्य for ऋत्विजश्च) G2 यथावद्धूयमानाग्नि (for the prior half) G6 om. the post half of line 43 and the prior half of line 44 — T1 om lines 44–45. — (L 44) G2 3.5 यथाशास्त्रं (for 'काल) — (L 45) Om in G6 G8 4 निरा(G4 'र)क्रमश्च, M1 पर्यक्रामश्च G4 सार', M1 साधु' (for सर्व') G2 द्विरदा इव ते राजन्विधिवत्सादिशिक्षिता — (L 46) G3-6 M1 व्यासधौम्यादिभि सर्वे (G6 'र्वे) — (L 47) T1 G3 4 स्व स्व कर्माणि — (L 49) G8 न क्षमो, G4 नाक्षयो (for नाक्षमो) — (L 50) T1 G2 M1 न दरिद्रो (by transp). — For lines 52–57, G6 subst.

सर्वे छ्वमृष्टस्नाताश्चागता' केचन द्विजा ।
पाण्डित्यदर्शनार्थाय केचन द्विजसत्तमा ।
तर्कार्थमागता' केचित्केचिद्विद्याभिमानिन ।
केचिद्दिदृक्षया केचिद्भीता राज्ञ प्रतापिन' ।
येत्ते (810) तत्र यज्ञस्य क्षुधार्तो न च केचन ।

— G2 om lines 52–53 — (L 54) G5 संसरे — (L 55) T1 सर्व' (for यथा'). — (L 56) G4 5 M1 कथां G2 M1 सुव्रता (for सर्वदा) — (L 57) T1 G2 ते (for तु) G2 मुक्त्वा शिष्ट्वा यथेष्टत — Lines 58–59 =(var) 2 33 8 — (L 58) G5 वेदिसपन्नै — (L 59) M1 समा- (for तदा) — (L 60) T1 M1 'समन्वितान् (for 'समाचितान्) — (L 61) T1 G2-5 M1 महामति' (for 'द्युति) — (L 62) G8 4 हेमजाल' — (L 63) G2 ग्रहे द्यौरिव, G6 ग्रहैर्द्युरिव — (L 64) T1 G3-5 हेमैर्, G6 सर्वैर् (for हैमैर्) G4 दिशा गजे , G6 दिशागजा — (L. 65) T1 विन्यस्तास्, G2 'स्त-, G3-5 'स्त, G6 'स्तस् (for 'स्तैस्) M1 भास्करो (for भास्करैर्) — G6 om. lines

दैवैरन्यैश्च यक्षैश्च उरगैर्दिव्यमानुषैः ।
विद्याधरगणैः कीर्णः पाण्डवस्य महात्मनः ।
स राजसूयः शुशुभे धर्मराजस्य धीमतः ।
गन्धर्वगणसंकीर्णः शोभितोऽप्सरसां गणैः ।
स किंपुरुषगीतैश्च किंनरैरुपशोभितः ।
नारदश्च जगौ तत्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः ।
विश्वावसुश्चित्रसेनस्तथान्ये गीतकोविदाः ।
रमयन्ति स्म तान्सर्वान्यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ।
तत्र चाप्सरसः सर्वाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ।
ननृतुश्च जगुश्चात्र नित्यं कर्मान्तरेष्वथ ।
इतिहासपुराणानि आख्यानानि च सर्वशः ।
ऊचुर्वै शब्दशास्त्रज्ञा नित्यं कर्मान्तरेष्वथ ।
भेर्यश्च मुरजाश्चैव तुण्डुका गोमुखाश्च ये ।
शृङ्गवंशाम्बुजाश्चैव श्रूयन्ते स्म सहस्रशः ।
लोकेऽस्मिन्सर्वविप्राश्च वैश्याः शूद्राश्च सर्वशः ।
सर्वे म्लेच्छाः सर्ववर्णाः सादिमध्यान्तजास्तथा ।
नानादेशसमुत्थैश्च नानाजातिभिरागतैः ।
पर्याप्त इव लोकोऽयं युधिष्ठिरनिवेशने ।
भीष्मद्रोणादयः सर्वे कुरवः ससुयोधनाः ।
वृष्णयश्च समग्राश्च पाञ्चालाश्चापि सर्वशः ।
यथार्हं सर्वकर्माणि चक्रुर्दासा इव क्रतौ ।
एवं प्रवृत्तो यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः ।
शुशुभे च महाबाहो सोमस्येव क्रतुर्यथा ।
वस्त्राणि कम्बलांश्चैव प्रावारांश्चैव सर्वदा ।
निष्कहेमजभाण्डानि भूषणानि च सर्वशः ।
प्रददौ तत्र सततं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
यानि तस्य महीपेभ्यो लब्धवान्धनमुत्तमम् ।
तानि रत्नानि सर्वाणि विप्राणां प्रददौ तदा ।

Colophon

30

After adhy 42, K_{2-4} Dn $D_{4.5}$ S ins.

वैशंपायन उवाच ।
समाप्ते राजसूये तु क्रतुश्रेष्ठे सुदुर्लभे ।
शिष्यैः परिवृतो व्यासः पुरस्तात्समपद्यत ।
सोऽभ्ययादासनात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाद्येनासनदानेन पितामहमपूजयत् ।
अथोपविश्य भगवान्काञ्चने परमासने ।
आस्यतामिति चोवाच धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अथोपविष्टं राजानं भ्रातृभिः परिवारितम् ।

67–68 — (L 67) $G_{3.6}$ M_1 दिव्यैश्च (for अन्यैश्च) G_6 यक्षैश्च (for यक्षैश्च) G_2 M_1 अरोगैर् (for उरगैर्) — (L 68) T_1 G_{3-5} कीर्ण, G_2 कीर्णां (for कीर्ण) — G_6 subst for lines 71–76

देवमुनिगणैश्चैव देवलोकः स्मापरः ।
नारदस्तुम्बुरुश्चैव विश्वावसुपुरोगमैः ।
जगुश्चननृतुश्चैव गन्धर्वाप्सरसोगणैः ।

— (L 73) G_3 गीति (for गीत-) — (L 77) G_4 निर्व्याणानि (for आख्यानानि) — (L 78) G_3 M_1 सर्व- (for शब्द-) G_2 ते (for [अ]थ) — (L 79) G_6 M_1 मुखाश्चैव G_2 मडुको, M_1 मड्डुका (for तुण्डुका) T_1 मड्डुका गोमुखांबुजा, G_6 मरखुजा गोष्ठकाश्च ये — (L 80) T_1 G_3 शतशश्चैव वाद्याश्च (for the prior half) — (L 81) G_4 वैश्य- (for वैश्या). G_6 वैश्या[ ] शूद्रा नृपाश्च — (L 82) T_1 $G_{5.6}$ M_1 सर्वे (for सर्वे) G_4 क्षत्रिया सयवनाश्च (for the prior half) T_1 G_4 आदिम°, M_1 नादिम° (for सादिम°) — (L 83) G_6 नानादेश (for °देश) G_3 °समर्थैश्च, G_6 °समृद्धैश्च (for °समुत्थैश्च) — G_6 subt for line 83

सर्वं यथाधिकारं ते आर्चितास्तु ततोऽधिकम् ।

— (L 84) G_6 पर्याप्तभवने रम्ये भुवनानि चतुर्दश — (L. 85) G_6 इति गीता प्रपश्चिरे (for the post half) — (L 86) G_6 धार्तराष्ट्राश्च पाञ्चाला वृष्णयश्च तपोत्तमाः — (L 87) T_1 $G_{2.3}$ योगिन् (for यथार्हं) G_4 धाना (for दासा) — (L 88) T_1 G_3 यज्ञोऽय; G_2 °ज्ञोयं; G_4 °ज्ञस्य (for °ज्ञः स) M_1 एवं प्रवृत्ते यज्ञे (for the prior half) — (L 89) G_6 महाबाहो G_2 सोमस्यैव — G_6 om lines 90–92 — (L 90) $G_{4.5}$ कवलांश्चैव T_1 G_{3-4} प्रवरां(G_3 °रा)श्चैव — (L 91) $G_{3.5}$ निष्कान्, G_4 निष्कं (for निष्क-) T_1 निष्क हैमजभाण्डानि — (L 92) G_2 M_1 विप्राणां (for सततं) — (L. 93) $G_{3.4}$ यत्र (for तत्र) $G_{3.6}$ महीपालैर् (for °पेभ्यो) G_6 भरतर्षभ (for धनमुत्तमम्) — (L. 94) G_6 transp रत्नानि and सर्वाणि — After line 94, T_1 ins

तस्य यज्ञे महाबाहोरा समाप्तेर्जनार्दनः ।
ररक्ष भगवानर्चैः शङ्खचक्रगदाधरः ।

— Colophon *Adhy no.* T_1 $G_{2.3.5.6}$ M_1 79, G_4 55.

30

For line 1, S subst.

अनुसंसाध्य नृपतीन्पाण्डवाः पाण्डवाग्रजम् ।
अभिजग्मुर्गृहेष्वासं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
सोऽनुमेने महाबाहुर्भ्रातृंश्च सुहृदस्तथा ।

— (L 2) $K_{3.4}$ समदृश्यत (for समपद्यत) G_6 तत्र शिष्यैः परिवृतो व्यासस्तु सम° — (L 3) S सोऽभ्युत्थायास° — $G_{3.5}$ om lines 4–7 — (L 6) T_1 $G_{1.4-6}$ M होवाच (for चोवाच) G_6 सहानुजै (for युधि°) — (L 7) Om in G_6 — (L 8) $K_{3.4}$ तदा, T_1 G_{1-5} M तत्र (for तद्द्),

उवाच भगवान्व्यासस्तत्तद्वाक्यविशारदः ।
दिष्ट्या वर्धसि कौन्तेय साम्राज्यं प्राप्य दुर्लभम् ।
वर्धिता कुरवः सर्वे त्वया कुरुकुलोद्वह ।
आपृच्छे त्वा गमिष्यामि पूजितोऽस्मि विशां पते ।
एवमुक्तः स कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिवाद्योपसंगृह्य पितामहमथाब्रवीत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
संशयो द्विपदां श्रेष्ठ ममोत्पन्नः सुदुर्लभः ।
तस्य नान्योऽस्ति वक्ता वै त्वामृते द्विजपुंगव ।
उत्पातांस्त्रिविधान्प्राह नारदो भगवानृषिः ।
दिव्यांश्चैवान्तरिक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह ।
अपि चैद्यस्य पतनाच्छन्नमौत्पातिकं महत् ।
वैशंपायन उवाच ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
कृष्णद्वैपायनो व्यास इदं वचनमब्रवीत् ।
त्रयोदश समा राजन्नुत्पातानां फलं महत् ।
सर्वक्षत्रविनाशाय भविष्यति विशां पते ।
त्वामेकं कारणं कृत्वा कालेन भरतर्षभ ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं क्षयं यास्यति भारत ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ।
स्वप्ने द्रक्ष्यसि राजेन्द्र क्षपान्ते त्वं वृषध्वजम् ।
नीलकण्ठं भवं स्थाणुं कपालिं त्रिपुरान्तकम् ।
उग्रं रुद्रं पशुपतिं महादेवमुमापतिम् ।
हरं शर्वं वृषं शूलिं पिनाकिं कृत्तिवाससम् ।
कैलासकूटप्रतिमे वृषभेऽवस्थितं शिवम् ।
निरीक्षमाणं सततं पितृराजाश्रितां दिशम् ।
एवमीदृशकं स्वप्नं द्रक्ष्यसि त्वं विशां पते ।
मा तत्कृते ह्यनुध्याहि कालो हि दुरतिक्रमः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कैलासं पर्वतं प्रति ।
अप्रमत्तः स्थितो दान्तः पृथिवीं परिपालय ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स भगवान्कैलासं पर्वतं ययौ ।

G4 चात्म° (for वाक्य°) G6 कुशलं पर्यपृच्छय वै — (L 9) S कौंतेय वर्धसे दिष्ट्या K2 3 °ज्यं प्राप्तवानसि — (L 10) K2 3 बोधिता, S पालिताः (for वर्धिता°) G6 अमेदेन त्वया सदा (for the post half) — (L 11) G3 4 त्वां (for त्वा) — (L 12) K4 T1 G1.3–6 M तु (for स) G3 व्यासेन (for कृष्णेन) G2 स व्यासेनैवमुक्तस्तु G1 धर्मपुत्रो G6 [ऽ]ब्रवीदिद (for युधिष्ठिर) — (L 13) Om in G6 — (L. 14) S (except G6 M1) om. the ref S (except G6) सुदुर्वच (for °लभ°) — (L 15) T1 G1 4–6 M त(G4 अ)स्येह नान्यो(G1 °न्य) वक्तास्ति, G2 तस्येह वक्ता नान्योस्ति, G3 तस्य ह्यन्यो न वक्तास्ति G4 M2 मुनि(M2 द्विज)सत्तम — G4 om lines 16–17 — (L. 16) K2–4 विविधान् T1 G1 2 M आह (for प्राह) — D5 om. lines 17–18 — (L 17) K2 3 दिव्यांतरिक्षांश्च बहून्, K4 corrupt — After line 17, K4 S (G4 om) ins

सुमहच्च फलं तेषां भवतीति न संशयः ।

[K4 तत्तथा नारदेनोक्त (for the prior half) K4 G6 M भवितेति]

— (L 18) K2 3 G1 3 5 6 M शांतम् (for छन्नम्) G1 औत्पादिकं T1 G1–3 5 6 M भवेत् (for महत्) K4 शांता सौम्येति वांधवा G4 मद्भय केशवाच्छांतं रुदित्वात्पातितं भवेत् — (L 19) S (except M1) om the ref K4 T1 G3–5 तद् (for तु) — Before line 21, K4 G6 ins व्यास उ° (G6 om उ°) — (L 21) S चतुर्दश (for त्रयो°) G4 सात्वतानां (for उत्पा°) T1 G4 महद्भय, G1–3. 5 6 M महत्फल (by transp) K2 3 उत्पातानां फलं राजंस्त्रयोदश समा इति — G3 om from line 23 up to the prior half of line 26 — (L 23) K2 4 त्वमेव, K3 T1 G1.2 4 M त्वामेव. — (L 24) K2–4 G1 पांडव, T1 G2 4–6 M पार्थिव (for भारत) — After line 25, M2 ins .

सुनयाद्वासुदेवस्य लोकानां हितकारिणः ।

— (L 26) S (G3 om) स्वप्न — S ins after the prior half of line 26 (G3, which om from line 23 up to the prior half of line 26, ins after line 22)

तस्मिन्काल उपस्थिते ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ।
यच्च द्रक्ष्यसि राजेन्द्र

[(L 1) G3 om line 1. — (Line 2) T1 G3 4 M2 संप्रवक्ष्यामि (for कथ°) — (L 3) T1 G3 5 य च, G1 यदा, G6 यत्त्व (for यच्च)]

Dn D5 क्षयांते S गो- (for त्वं) K2 3 क्षिपाते वृषभध्वज — (L 27) K4 कपालिं K2 3 कपालिं वृषभध्वज, S त्रिपुरांतकर हर — (L 29) S शिव (for हर) K2 3 सर्वशुप, K4 D4 सर्व(D4 °र्वं)कर्प, S शर्वं भव(G1 M नग) (for शर्वं वृष). K4 पैनाक, D4 T1 पिनाक — (L. 30) Dn D4 5 °कूटप्रतिम, G2 °रूपप्रतिमे, M2 °शृंगप्रतिमे S वि(T1 G3 5 नि)ष्ठितं (for ऽवस्थित) K4 वश, G4 हर (for शिवम्) K2 3 वृषभे समवस्थित — (L 31) Dn D4 G4 निरीक्ष्य° K2 शिव निरीक्ष्यमाण त — (L 32) S (except G5) एव त्वमीदृशं स्वप्नं S (except G4) द्रष्टा ह्यसि — (L. 33) K4 [ऽ]नुध्याहि त्वं (for ह्यनुध्याहि) S मा च ते भूद्भय(मूर्ध्य)था राजन् M2 कालोतिदुर° — (L 34) K2–4 कैलाश — K4 om lines 35–36 — (L. 35) G2 राज्ये (for दान्त). T1 G1 4 M अप्रमत्तोस्थितो दांत — (L 36) S om. the

कृष्णद्वैपायनो व्यास सह शिष्यैः श्रुतानुगैः ।

— K_{2-4} Dn $D_{4,5}$ cont

गते पितामहे राजा चिन्ताशोकसमन्वितः ।
नि श्वसन्नुष्णमसकृत्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
कथं तु दैव शक्येत पौरुषेण प्रबाधितुम् ।
अवश्यमेव भविता यदुक्त परमर्षिणा ।
ततोऽब्रवीन्महातेजा सर्वान्भ्रातॄन्युधिष्ठिर ।
श्रुतं वै पुरुषव्याघ्रा यन्मा द्वैपायनोऽब्रवीत् ।
तदा तद्वचन श्रुत्वा मरणे निश्चिता मति ।
सर्वक्षत्रस्य निधने यद्यह हेतुरीप्सित ।
कालेन निर्मितस्तात को ममार्थोऽस्ति जीवत ।
एव ब्रुवन्तं राजानं फाल्गुन प्रत्यभाषत ।
मा राजन्कश्मलं घोर प्राविशो बुद्धिनाशनम् ।
संप्रधार्य महाराज यत्क्षम तत्समाचर ।
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिर्भ्रातॄन्सर्वान्युधिष्ठिरः ।
द्वैपायनस्य वचन तत्रैव समचिन्तयन् ।
अद्य प्रभृति भद्र व प्रतिज्ञां मे निबोधत ।
त्रयोदश समास्तात को ममार्थोऽस्ति जीवत ।
न प्रवक्ष्यामि परुष भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् ।
स्थितो निदेशे ज्ञातीनां योक्ष्ये तत्समुदाहरन् ।
एव मे वर्तमानस्य स्वसुतेष्वितरेषु च ।
भेदो न भविता लोके भेदमूलो हि विग्रह ।
विग्रहं दूरतो रक्षन्प्रियाण्येव समाचरन् ।
वाच्यता न गमिष्यामि लोकेषु मनुजर्षभा ।
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वचन पाण्डवा' सन्निशम्य तद् ।
तमेव समवर्तन्त धर्मराजहिते रता ।
ससत्सु समय कृत्वा धर्मराड् भ्रातृभि. सह ।
पितॄंस्तर्प्य यथान्याय देवताश्च विशां पते ।
कृतमङ्गलकल्याणो भ्रातृभि परिवारित. ।
गतेषु क्षत्रियेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ।
युधिष्ठिर सहामात्यः प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
दुर्योधनो महाराज शकुनिश्चापि सौबलः ।
सभायां रमणीयायां तत्रैवास्ते नराधिप ।

Colophon.

31

After 2 45 11, S ins

मात्रा पित्रा च पुत्रस्य यद्वै कार्यं परं स्मृतम् ।
प्राप्तस्त्वमसि तत्तात निखिलं न कुलप्रियम् ।
उपस्थित सर्वकामैस्त्रिदिवे वासवो यथा ।
विविधैरन्नपानैश्च प्रवरै किं नु शोचसि ।
अधीतवान्कृतविद्य' प्रियो मे लालितो गृहे ।
निरुक्त निगम छन्द सषडङ्गार्थशास्त्रवान् ।
अधीत कृतविद्यस्त्वमष्टव्याकरणं कृपात् ।

ref S (except M_1) तु (for स) G_1 प्रति (for ययौ) — (L 37) $K_{2,3}$ श्रितानुगै , S सहानुगै — After line 37, S ins a colophon. *Adhy no* T_1 $G_{1-3,5,6}$ M 31, G_4 57 — K_3 om from line 39 up to भविता in line 41 — (L 39) $K_{2,4}$ निश्वासमुष्णमसृजत् (K_2 °ष्णमुत्सृज्य) — (L 40) K_4 समन्वित (for प्रबाधितुम्) — (L 42) K_3 महाराज' (for °तेजा) — (L 43) K_2 हत व ; K_4 कृत च K_4 D_5 °व्याघ्र — (L 44) $K_{2,3}$ कथेश्च, K_4 तस्य तद् (for तदा तद्) — (L 45) $K_{2,3}$ सर्वक्षत्रियनिधने K_{2-4} °रीप्सित — (L 46) $K_{2,3}$ तस्मात् (for तात) $K_{2,3}$ मयार्थो, K_4 समर्थो $K_{2,3}$ जीवता, K_4 जीविते; D_4 जीविता — (L 47) K_4 प्रत्यवोचत — (L 48) K_2 D_5 प्रविश'; K_4 D_4 प्र(D_4 प्रा)विशद् $K_{2,3}$ स्मृतिनाशन — K_4 (erroneously) transp. st 45–60 of adhy 42 and lines 49–68 of this passage. — (L 49) Dn_2 D_4 यत्क्षेमं — After line 50, $K_{2,3}$ ins

कालेन निर्मिते तात को ममार्थोऽस्ति जीवत' ।
[=(var) line 46]

— (L 52) $K_{3,4}$ प्रतिज्ञा — (L 53) $K_{2,3}$ समाम्नात (for समास्तात) K_{2-4} ब्रह्मचारी समाहित' (K_4 जितेंद्रिय) (for the post half) — (L 55) K_4 स्वधार्यमतिवचसात् (for the prior half) $K_{2,3}$ यो वक्ष्ये तत्समाचरेत् (K_3 °रन्), K_4 प्रवक्षति ह बांधवान् — After line 55, $K_{2,3}$ ins

अकार्यमपि यद्यस्मात्प्रवक्ष्यति ह बान्धवा' ।
सर्वमेव करिष्यामि प्रियार्थं भरतर्षभ ।

— (L. 58) Dn $D_{4,5}$ समाचरे — (L 59) $K_{2,3}$ भरतर्षभ , K_4 मनुजर्षभ — (L 60) K_4 संनियम्य — (L 61) K_4 संन्य° (for सम°) — (L. 64) $K_{2,3}$ °कौतुक° (for °मङ्गल°) — (L 68) K_{2-4} तत्रैवास्तां — Colophon *Adhy no* $K_{2,3}$ 43, Dn_2 D_5 46

31

(L 1) G_6 यत्कार्यं (for पुत्रस्य) G_3 मत (for स्मृतम्) G_6 सर्वं तु शकुनिस्तु ते (for the post half) — (L 2) G_3 तान् (for तत्) G_3 च (for न°) G_6 subst. for line 2

स दीन इव दुर्धर्ष कस्माच्छोचसि पुत्रक ।

— (L 3) G_2 त्रिदिवो — G_6 om lines 4–5 — (L. 4) G_1 प्रवृद्धै' (for प्रवरै) — (L 5) T_1 G_5 कृता , $G_{2,4}$ कृतं, G_3 कृत्य- (for कृत-) — M om lines 6–8 — (L 7) $G_{1,3}$ अधीतं, $G_{2,4,5}$ अधीत- $G_{2,4}$ कृतविद्यास्त्वम्

हलायुधात्कृपाद्द्रोणादस्त्रविद्यां त्वधीतवान् ।
भ्रातृज्येष्ठ स्थितो राज्ये किं नु शोचसि पुत्रक ।
पृथग्जनैरतुल्यं यदशनाच्छादनं बहु ।
प्रभुस्त्वं भुङ्क्षसे पुत्र संस्तुत सूतमागधैः ।
तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूलमिदं कथम् ।
लोकेऽस्मिञ्ज्येष्ठभाग्योऽन्यस्तन्ममाचक्ष्व पुत्रक ।
वैशंपायन ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मन्दः क्रोधवशानुगः ।
पितरं प्रत्युवाचेदं स्वां मतिं संप्रकाशयन् ।

32

T1 G3.5 ins. after 2.45.29ab G4 ins. after 29 G6 (which om. 25c–29b) ins. after 443*

कृतां वैन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम् ।
अपश्यं नलिनीं पूर्णामुदकस्येव भारत ।
उत्कर्षन्तं च वै वासः प्राहसन्मां वृकोदरः ।
किंकराश्च सभापाला जहसुर्भरतर्षभ ।
पित्रोरर्थे विशेषेण प्रावृण्वं तत्र जीवितम् ।
तत्र स यदि शक्तः स्यां घातयेयं वृकोदरम् ।
सपत्नेनापहासो हि स मा दहति भारत ।
तत्र स्फाटिकतोयां हि स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
सभां पुष्करिणीं मत्वा पतितोऽस्मि नराधिप ।
तत्र मामहसत्कृष्णः सह पार्थेन सस्वरम् ।
द्रौपदी च सह स्त्रीभिः पातयन्ती मनो मम ।
क्लिन्नवस्त्रस्य च जले किंकरा राजचोदिताः ।
ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखतरं मम ।
अस्तम्भा इव तिष्ठन्ति स्तम्भाः शतसहस्रशः ।
सोऽहं तत्राहतो राजन्स्फटिकाभ्यन्तरे विभो ।
छायाः स्तम्भा इवातिष्ठन्शतशोऽथ सहस्रशः ।
अद्वारेण विनिर्गच्छन्द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ।
आमृशन्नियतं दृष्ट्वा मार्गान्तरमुपाविशम् ।
स्त्रियश्च तत्र मां दृष्ट्वा जहसुस्तादृशं नृप ।
इदं द्वारमिदं राजन्द्वारमिति मां प्रति ।
अग्रतः प्रहसन्वाक्यं बभाषे स वृकोदरः ।
सर्वं हास्यकरं तेषां सदस्यानां नरर्षभ ।
न श्रुतानि न दृष्टानि यानि रत्नानि मे क्वचित् ।
तानि मे तत्र दृष्टानि तेन तप्तोऽस्मि दुःखितः ।
हुताशनं प्रवेक्ष्यामि प्रविशे वा महोदधिम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ।

33

S ins. after 2.47.6ab (G1 after 7ab)

रत्नानि च हिरण्यं च सुवर्णं चैव केवलम् ।
प्रीयमाणः प्रसन्नात्मा स्वयं स्वजनसंवृतः ।
शैखर्यो रथमुख्येशः पाण्डवाय न्यवेदयत् ।

(for °विद्यस्त्वम्) — (L. 8) G3 महायुधात् (for हला°) G1.3 कचाद् (for कृपाद्) G6 अस्त्रविद्यास् (for °विद्यां) — G6 om. lines 10–13 — (L. 10) G1 पृथग्गजैरतुल्य यद्, G2 °ग्जने न तत्तुल्य, G3 °ग्जनैरदशताद्, G4 °ग्जने न तुल्य यद्, M °ग्विधैरतुल्य यद् (for the prior half) G2 यशसाच्छादन, G3 ओदनाच्छा° — (L. 11) G1 M सन् (for त्व) G1–3 भुजते G3 संस्कृत° (for °स्तुत°) — (L. 13) G1 ज्येष्ठभागस्त्व; G2 °भोग्यस; G3 °भागिन्यस्, G4 °भाग्यस्, M1 °भाङ्गान्यस्, M2 °भागन्यस् (for °भाग्योऽन्यस्) — (L. 14) T1 मद, G3 मन्यु-, G5.6 मद- (for मन्द)

32

(L. 1) G6 विंदुसरो° G4 कृता सभां सर्वरत्नैर् (for the prior half) G4.6 स्फटिकच्छदां — (L. 2) G5.6 उदकस्यैव — (L. 3) G3 उत्कर्षन्तत्र (sic) वासश्च — (L. 4) G4 किंकराश्चापि दृष्ट्वा मां जहसुस्तादृशं नृप- — (L. 5) G3 प्रवृण्व तत्र जीवितु — G4 om. line 6 — (L. 7) T1 G3.6 मा (for मां). — (L. 8) G4.6 स्फटिकतोयां — (L. 10) G3 अहसन् (for अहसद्), and सुस्वर (for स°) G4 सस्त्रीक सह पांडवै° (for the post. half) — G4 om. lines 11–16. — After line 13, G3 ins.

ध्वजस्तम्भा इवातिष्ठन्शतशोऽथ सहस्रशः ।

[= (var.) line 16]

— G3 reads lines 14–15 after line 22. — After line 16, the sequence in G6 is as follows: 19, 23, 17–18, 20–22, 24–27. These transpositions are ignored in the following notes. — (L. 17) G6 [अ]भिनिर्गच्छन् — (L. 18) T1 G4 शिला G4 भूमौ (for भूयो) G3.6 (before corr.) विक्षित, G6 विहित° — (L. 19) Om. in G4 G3 अमृशन् G6 आपृच्छविव तां दृष्ट्वा — After line 19, G3 reads line 23. — (L. 21) G4 इत्यवादीद्वृकोदर° (for the post. half) — G4 om. lines 22–23. — After line 22, G3 reads lines 14–15. — (L. 24) G3 om. the prior half of line 24, G6 om. the post. half of line 24 and the prior half of line 25. — (L. 25) Om. in G4. G3 रत्नानि (for दृष्टानि) — (L. 26) G4 अतो वह्निं (for हुताशनं) G4 प्रविशामो (for प्रविशे वा) — (L. 27) = Gītā 2.34cd G6 याकीर्तिर् (for चाकी°) — After line 27, T1 ins.

इदं चाद्भुतमत्रासीत्तन्मे कथयतः शृणु ।

33

(L. 1) G4 transp. हिरण्यं and सुवर्णं — (L. 2) G2 स्वसैन्यजन°. — (L. 3) G4 तै खर्वो (for शैख°) G6

यश्च स द्विजमुख्येन राज्ञ शङ्खो निवेदित ।
प्रीत्या दत्त कुणिन्देन धर्मराजाय धीमते ।
त सर्वे भ्रातरो भ्रात्रे ददु शङ्ख किरीटिने ।
त प्रत्यगृह्णाद्बीभत्सुस्तोयज हेममालिनम् ।
चित निष्कसहस्रेण भ्राजमान स्वतेजसा ।
रुचिर दर्शनीय च भूषित विश्वकर्मणा ।
अधारयच्च धर्मश्च त नमस्य पुन. पुन ।
योऽन्नादनेऽपि नदति स ननादाधिक तदा ।
प्रणादाद्भूमिपास्तस्य पेतुर्हीना स्वतेजसा ।
धृष्टद्युम्न पाण्डवाश्च सात्यकि केशवोऽष्टम ।
सत्त्वस्था शौर्यसपन्ना अन्योन्यप्रियकारिण ।
विसंज्ञान्भूमिपान्दृष्ट्वा मां च ते प्राहसस्तदा ।
तत प्रहृष्टो बीभत्सुरददाद्धेमशृङ्गिण ।
शतान्यनडुहा पञ्च द्विजमुख्याय भारत ।
सुमुखेन बलिर्मुख्य प्रेषितोऽजातशत्रवे ।
कुणिन्देन हिरण्य च वासासि विविधानि च ।
काश्मीरराजो माध्वीक शुद्ध च रसवन्मधु ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवायाभ्युपाहरत् ।
यवना हयानुपादाय पार्वतीयान्महाजवान् ।
आसनानि महार्हाणि कम्बलांश्च महाधनान् ।
नवान्विचित्रान्सूक्ष्मांश्च परार्घ्यान्सुप्रदर्शनान् ।
अन्यच्च विविध रत्न द्वारि तिष्ठन्ति वारिता ।
श्रुतायुरपि कालिङ्गो मणिरत्नमनुत्तमम् ।
अङ्गस्त्रियो दर्शनीया जातरूपविभूषिता ।
वङ्गो जाम्बूनदमयान्पर्यङ्कान्शतशो नृप ।
दक्षिणात्सागरात्याशात्प्रावाराश्च पर शतम् ।
औदकानि च रत्नानि बलिं चादाय भारत ।
अन्येभ्यो भूमिपालेभ्य पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
दार्दुर चन्दन मुख्य भारान्षण्णवतिं ध्रुवम् ।
पाण्डवाय ददौ पाण्ड्य शङ्खांस्तावत एव च ।
चन्दनागरु चानन्त मुक्तावैदूर्यचित्रका ।
चोलश्च केरलश्चोभौ ददतु पाण्डवाय वै ।
अश्मको हेमशृङ्गीश्च दोग्ध्रीर्हेमविभूषिता ।
सवत्सा कुम्भदोहाश्च गा सहस्राण्यदाद्दश ।
सैन्धवाना सहस्राणि हयाना पञ्चविंशतिम् ।
अददात्सैन्धवो राजा हेममाल्यैरलकृतान् ।
सौवीरो हस्तिभिर्युक्तान्रथांश्च त्रिशतो वरान् ।
जातरूपपरिष्कारान्मणिरत्नविभूषितान् ।
मध्यदिनार्कप्रतिमास्तेजसाप्रतिमानिव ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवाय न्यवेदयत ।

°हसमारोधमुख्यैश (sic) — (L 5) G_4 प्रत्यादित्य (for प्रीत्या दत्त°) G_3 कुलिंदेन, G_8 M_2 कुविंदेन (for कुणिन्देन) — (L 6) M_1 तं मुदा प्रददौ भ्रात्रे (for the prior half) G_4 M_1 भ्राता (for ददु°) — (L 8) G_6 M_1 चित्र (for चित) — (L 10) T_1 G_5 M_1 [अ]धमच्च, G_2 धर्मोध (for धर्मश्च) Prior half in $G_{3,4,6}$ M_2 corrupt G_2 तदास्ये, G_4 M_2 तथाभ्ये (for नमस्य) — (L 11) $G_{3,5}$ M_2 योऽन्नादाने (G_5 योनादान्ने) निनदति, G_4 येनादानोपि नदति G_2 स सन्नादायित तदा — (L 12) T_1 प्राणादाद् (for प्रणा°). G_8 M_2 तत्र, G_6 दृष्ट्वा (for तस्य) — (L 13) G_8 M_2 पांडवो (for केशवो) G_2 M_2 तथा (for ऽष्टम°) — (L 16) T_1 G_{2-4} M_1 °शृगिणां, $G_{5,6}$ °शृगिण — (L 17) G_6 द्विजमुख्यांश्च — (L 19) T_1 कुलिंदेन, $G_{1,6}$ कुविंदेन — (L 20) T_1 मध्वीक, G_1 मार्द्वाक; $G_{2,4}$ मृद्वीकं, G_6 द्रुद्रिशान्; M_1 मृद्वीका (for माध्वीक) G_5 गूढं (for शुद्ध) G_6 सरसं (for रसवन्) — (L 21) T_1 $G_{1,6}$ [अ]भ्युपागमत्, G_8 °भ्युदाहरत्, G_4 °भ्युपाहरन् — (L 22) Hypermetric! T_1 $G_{4,6}$ यवनोश्वानुपादाय, G_2 यवान्हयानुपादाय. T_1 महागजान्, G_1 मनोजवान् (for महा°) — (L 24) G_2 पटान्, G_4 सर्वान् (for नवान्) G_6 नवान्सूक्ष्मांश्च यत्नांश्च (for the prior half) G_1 परार्ध्यान् (for °र्घ्यान्) — (L 25) G_4 अन्यानि (for अन्यच्च) $G_{1,6}$ ते न्यवतस्थिरे; G_2 चैत्यावतस्थिरे, G_8 M_2 तिष्ठन्निवारिता (for तिष्ठन्ति वा°) — (L 26) G_2 श्रितायुरपि — (L 27) G_8 M_2 अङ्ग (for अङ्ग) $G_{2,5}$ °परिष्कृता (for °विभूषिता) — (L 28) $G_{2,3}$ M_2 वङ्गो (for वङ्गो) G_4 वगा जांबूनदमया (for the prior half) — (L 29) T_1 $G_{2,6}$ दक्षिणा, G_5 दाक्षिण्या $G_{2,3,5}$ M_2 सागराभ्याशान्, G_6 सागरोभ्याशाद् $G_{3-5,8}$ M_2 प्रवरांश्च, G_1 प्रावरांश्च G_4 परं (for पर-) — (L 30) G_2 ओदनानि, G_8 M_2 औदका श्चीश्च G_1 स- (for च) — (L 32) G_1 दार्दुर, G_2 सुगंध (for दार्दुर) $G_{1,2,6}$ M_1 भारं (for भारान्) T_1 $G_{1,4}$ षण्णवति, $G_{2,6}$ M_1 °ती, G_8 M_2 °तीं G_1 ध्रुत; G_2 M_1 धृतं (for ध्रुवम्) — (L 33) $G_{2,3}$ M_2 तावत (for तावत) — (L 34) $G_{2,3,6}$ चानंद (for चानन्त) G_1 °चित्रिता°, G_2 °चित्रिकान्, M_1 °चित्रितम् (for °चित्रका°) — (L. 35) G_6 माळव (for चोलश्च) — (L 36) G_6 अश्मगो T_1 हेमश्रिगश्च (sic), G_2 °शृंगास्तु, G_8 M_2 °शृंगेश्च, G_3 °शृगाश्च, M_1 °शृंगी च G_6 दोग्ध्री — G_5 om lines 37–41 — (L 37) G_2 कुम्भदोहानां G_8 M_2 वक्रो जांबूनदमयान (for the prior half) G_2 सहस्राण्यददाद्दश, G_3 M_1 गा सहस्राण्यदर्शयत्, G_4 सहस्राण्यददौ दश — (L. 38) T_1 पंचविंशति, G_{2-4} M_2 °विंशति — (L 39) $G_{3,4}$ M_2 आददात् T_1 G_2 हेमजालैर् (for °माल्यैर्) — (L 40) G_2 रथान्पट्ट, G_8 M_2 हयाश्च, G_5 रथाश्च- (for रथांश्च) G_1 त्रिशत परान्, G_8 M_2 त्रिंशतोपरान्, G_4 M_1 त्रिंशते वरान्. — (L 42) G_1 M_1 ज्वलितानिव, G_2 ज्वलनानिव (for [अ]प्रतिमानिव)

अवन्तिराजो रत्नानि विविधानि सहस्रश ।
हाराङ्गदाश्च मुख्यान्वै विविधं च विभूषणम् ।
दासीनामयुत चैव बलिमादाय भारत ।
सभाद्वारि नरश्रेष्ठ दिदृक्षुरवतिष्ठते ।
दशार्णश्चेदिराजश्च शूरसेनश्च वीर्यवान् ।
बलिं च कृत्स्नमादाय पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
काशिराजेन हृष्टेन बली राजन्निवेदित ।
अशीतिर्गोसहस्राणि शतान्यष्टौ च दन्तिनाम् ।
अयुत च नदीजानां हयानां हेममालिनाम् ।
विविधानि च रत्नानि काशिराजो बलिं ददौ ।
कृतक्षणश्च वैदेह कौसलश्च बृहद्बल ।
ददतुर्वाजिमुख्यांश्च सहस्राणि चतुर्दश ।
शैब्यो वसातिभि सार्धं त्रिगर्तो मालवै. सह ।
तस्मै रत्नानि ददतुर्केकैको भूमिपोऽमितम् ।
हाराश्च मुख्यान्मुक्तांश्च विविधं च विभूषणम् ।

34

After 2 47 18, S ins

सिंहलश्च ततो राजा परिगृह्य धनं बहु ।
गोशीर्षक पद्मक च हरिं श्याम च चन्दनम् ।
भाराणां शतमेकं तु द्वारि तिष्ठति वारित ।
ये नग्नविषया राजन्बर्बरेयाश्च विश्रुता ।
शतं दासीसहस्राणां कम्बलानां सहस्रश ।
परिगृह्य महाराज द्वारि तिष्ठन्ति वारिता ।
पौण्ड्राश्च दामलिप्ताश्च यथाकामकृतो नृपा ।
कालेयक च रूप्यं च परिगृह्य परिच्छदान् ।
अगरूंन्स्फाटिकांश्चैव दन्तांश्जातीफलानि च ।
तक्कोलाश्च लवङ्गांश्च कर्पूरांश्च महाबला ।
अन्याश्च विविधान्द्रव्यान्परिगृह्य उपस्थिता ।
एते सर्वे महात्मानो द्वारि तिष्ठन्ति वारिता ।
शैलेयश्च ततो राजा पत्रोर्णान्परिगृह्य स ।
द्वारि तिष्ठन्महाराज द्वारपालैर्निवारित. ।

35

After 2 47 31, S (G_1 after 31[b]) ins

जतुचेलान्द्विसाहस्रं दुकूलान्ययुतानि च ।
कास्यानि चैव भाण्डानि महार्हाणि कुथानि च ।
एतान्यन्यानि रत्नानि ददौ पार्थस्य वै मुदा ।

— G_4 om lines 44–50 — (L 45) G_2 हारांगराग-मुख्यान्वे, M_1 हारांगदानि मुख्यानि — (L 46) $G_{1\ 2\ 6}$ चापि (for चैव) — (L 47) G_2 नरश्रेष्ठ G_3 M_2 किमर्थम् (for दिदृक्षुर्) G_6 M_1 अवतिष्ठति — After line 48, $G_{1\ 2.6}$ M_1 ins

वस्त्राणि मुख्यान्यादाय रत्नानि विविधानि च ।

[$G_{2\ 6}$ शूरसेनो नरर्षभ° (G_6 °भ) (for the post half)] — (L 50) G_3 M_2 काशिराजश्च M_1 बलिना (for हृष्टेन) G_1 राज्ञि, G_4 राज्ञे (for राजन्) — (L 51) T_1 G_{2-5} M अशीर्ति (for अशीति-) — (L 53) T_1 $G_{3\ 5}$ M_2 बलिं च कृत्स्नमादाय पांडवाय न्यवेदयत् (of line 21) — (L 54) G_6 M_1 कोसलश्च — (L 56) G_1 वसादिभि°, G_3 M_2 वासातिभि $G_{2\ 4}$ शैब्योपि सादिभि सार्धं — (L 57) $G_{1\ 3\ 5\ 6}$ M_2 तेभ्यो (for तस्मै) G_4 केकयो भूमिपोर्चितु — (L 58) G_1 हारान्मुख्यान्परार्ध्यांश्च, G_2 मुख्यान्मुक्तांश्च विषय, G_3 M_2 हारांश्च मुक्तामुख्यांश्च, G_4 हयांश्च मुख्यान्मुक्तांश्च, G_5 हारांस्तु मुक्ता मुख्यांश्च

34

(L 1) G_1 तदा (for ततो) — (L 2) T_1 भद्रमु च, G_6 M हरिश्याम (for पद्मक च) G_2 गोशीर्षकर्मणि श्याम T_1 $G_{3.4}$ हरि- (for हरिं) $G_{2\ 6}$ M_1 चदन(G_2 °नं)प्रवर महत् (for the post half) — (L 3) G_6 हाराणां (for भाराणां) T_1 G_4 दशमेक T_1 G_4 M_2 द्वारि तिष्ठति वारिता (of lines 6 and 12) — M_2 om (hapl) lines 4–6 — (L 4) T_1 नग्नविषये, G_3 नान्नविषया, G_4 नरा विषये॰ — (L 5) $G_{2\ 6}$ M_1 कवलांश्च — (L 6) G_3 महाबाहु (for °राज) $G_{3\ 6}$ द्वारि तिष्ठति वारित° (of line 3). — G_3 om lines 7–12 — (L 7) M तामलिप्ताश्च G_2 पौंड्रश्च दामलिप्तश्च कथाकामकृतो नृप — (L 8) G_2 रूप (for रूप्य) M_1 कृष्णायसस्य रूप्यस्य, M_2 कार्ष्णायसस्य रूपस्य (for the prior half) — (L 9) $G_{2\ 5\ 6}$ M_2 अगरूं॰ M_2 स्फाटिक चैव T_1 अगरूस्फटिकांश्चैव, G_4 अंगरूप स्फाटिकांश्च M_2 दांतान् (for दन्तान्) T_1 $G_{2\ 4-6}$ दतजातिफलानपि ($G_{2\ 6}$ °नि च) — (L 10) G_1 लवगाश्च, $G_{5\ 6}$ M_2 लवकाश्च T_1 तक्कोलं च लवकां च, G_2 corrupt, G_4 दतालाश्च लवगाश्च (for the prior half). $G_{5\ 6}$ कर्पूरांश्च, M_1 (*sup lin.* as above) गुवाकांश्च, M_2 गुपाकांश्च (for कर्पूरांश्च) G_1 महाबल — (L 11) G_2 रम्यान्, $G_{5\ 6}$ दिव्यान् (for द्रव्यान्) M अन्यच्च विविधं द्रव्य G_1 M_2 परिगृह्योपतस्थिरे — (L 13) G_2 वस्त्राणा, G_4 तत्रोर्णान् (for पत्रोर्णान्) — (L 14) T_1 $G_{4\ 6}$ M द्वार्यतिष्ठन्

35

(L. 1) M_1 (*sup lin* as above) °लेपान् (for °चेलान्) T_1 $G_{2\ 3}$ M द्विसाहस्रान् G_6 जतुचेलाभ्यसाहस्रान् (sic) — (L 2) G_6 कार्यानि (for कास्यानि) — (L 3) T_1 G_{3-5} M पार्थाय (for पार्थस्य) G_2 M_1 तदा (for मुदा).

अन्यान्बहुविधान्राजन्नराः सागरमाश्रिताः ।
रत्नं बहुविधं गृह्य ददुस्ते पाण्डवाय तु ।
माल्यवश्च ततो राजन्रत्नानि विविधानि च ।
गोधूमाना च राजेन्द्र द्रोणानां कोटिसंमितम् ।
अन्यांश्च विविधान्धान्यान्परिगृह्य महाबल ।
पाण्डवाय ददौ प्रीत्या प्रविवेश महाध्वरम् ।
नानारत्नान्बहून्गृह्य सुराष्ट्राधिपतिर्नृप ।
तैलकुम्भैर्महाराज द्रोणानामयुतानि च ।
गुडानपि सितान्स्वादून्सहस्रशकटैर्नृप ।
एतानि सर्वाण्यादाय ददौ कुन्तीसुताय स ।
अन्ये च पार्थिवा राजन्नानादेशात्समागताः ।
रत्नानि विविधान्गृह्य ददुस्ते कौरवाय तु ।
जम्बूद्वीपे समस्ते तु सराष्ट्रवनपर्वते ।
करं तु न प्रयच्छेद्यो नास्ति पार्थस्य पार्थिव ।
नर सहस्रेषु वर्षेषु तद्यज्ञे नास्ति नागत ।
मनुजनागणैः कीर्णो बभौ शक्रसदो यथा ।

36

S ins. after 2.52.20 (G4, after 2.52.16):

सन्दिदेश ततः प्रेष्यान्नागाह्वयगतिं प्रति ।
ततस्ते नृपशार्दूलाश्चक्रुर्वै नृपशासनम् ।
ततो राजा महातेजाः सर्वोत्सवः सपरिच्छदः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियाद्यैश्च निर्ययौ मन्दिराद्बहिः ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा गव्यं च यथाविधि ।
अन्येभ्यः स तु दत्त्वार्थं गन्तुं समुपचक्रमे ।
सर्वलक्षणसंपन्नं राजार्हं सपरिच्छदम् ।
समारुह्य महाराजो गजेन्द्रं वाहिरायनम् ।
निषसाद गजस्कन्धे काञ्चने परमासने ।
हारी किरीटी हेमाभः सर्वाभरणभूषितः ।
रराज राजन्पार्थो वै परया नृपशोभया ।
रुक्मवेदिगतः प्राज्यो ज्वलन्निव हुताशनः ।
ततो जगाम राजा स प्रहृष्टनरवाहनः ।
रथघोषेण महता पूरयन्वै नभस्तलम् ।
संस्तूयमानः स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः ।
महासैन्येन संवीतो यथादित्यः स्वरश्मिभिः ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
बभौ युधिष्ठिरो राजा पौर्णमास्यामिवोडुराट् ।
उभयोः पक्षयोश्चैव गजस्य कुरुनन्दन ।

37

After 2.52.21ab, T1 G3-5 M1 ins.:

चामरैर्हेमदण्डैश्च धूयमानः समन्ततः ।

— (L. 4) M1 अन्ये (for अन्यान्) G4 M1 बहुविधा (for °विधान्) G2 नाम (for राजन्) G3 M3 सगरम् (for सागरा) — (L. 5) G3 रत्नानि विविधा गृह्य, G6 रत्नान्बहुविधा न्गृह्य G2 तत (for तु) — (L. 6) T1 G2.4-6 राजा (for राजन्) — (L. 7) T1 कोटिसंमतं, G4 °संमितान् — (L. 8) G2 धन्यान्, G4 धनान् (for धान्यान्) G3 M3 अन्यान्बहुविधान्राजन् (for the prior half) — (L. 9) G4 प्रीतो (for प्रीत्या) — (L. 10) G6 रत्नान् (for गृह्य) — (L. 11) G3 तैश्च (for तैल-) — (L. 12) T1 G2.3 M3 गुडानपि, G2.4 M1 गुडानि च (for गुडानपि) T1 स तान् (for सितान्) T1 G4.5 सहस्रं शकटे (G4 °टैर्) नृप; G2.3 M3 सहस्रशकटे नृप° — (L. 13) G2 तानि सर्वाण्युपादाय (for the prior half) — (L. 14) G4 नानादेशे, G6 विनादेशं (for नानादेश-) — (L. 15) G6 अन्यान् (for गृह्य) — (L. 16) G4 च° (for तु) G3 M3 सराष्ट्रनर°, G4 सुराष्ट्रवन° — (L. 17) T1 G3-6 M3 प्रयच्छेन (for °च्छेद्यो) — (L. 18) G2.4 नरा (for नर), and नागता (for नागत) G4 ततु (for ततो) T1 G6 ततो राजा सर्वोत्सव ब्राह्मणैः क्षत्रियादिभिः — (L. 4) T1 G6 ब्राह्मणेभ्यो धन दत्त्वा (for the prior half, cf. line 5) — T1 G6 om. lines 5-6 — (L. 5) M1 (inf. lin. as above) 3 गृह्यर्थं (for गत्यर्थं) — (L. 6) G3 [स]च; M च (for [स]वै) — (L. 7) G3 °संपन्ना T1 राजा तु सपरिच्छद, G3.4 राज(G6 °जा)र्हं° — (L. 8) G4 M समारुह्य, G6 समारुह्य G1.2.4 महाराजा — G6 om. line 9 — (L. 10) G3 हेमांग (for हेमाभ) — (L. 11) T1 G3 राजा (for राजन्) — (L. 12) T1 G1.3 रुक्मवेदिगम्, G4 °वेदिं गत, M °वेदि (M3 °दी) गत T1 G1.2.4 M1 प्राप्य, G3.6 M3 पार्थो (for प्राज्यो) — G6 om. lines 13-14 — (L. 13) Om. in M1 G4 राजान (for राजा स) — (L. 14) M1 नभस्तल (for °स्तलम्) — (L. 15) T1 °वन्दिनां (for °वन्दिभिः) — (L. 16) T1 G1.3 M1 स्वेन (for महा-) T1 G1.6 सहितो (for संवीतो) — (L. 17) = Var. 4.59.3ab G1.2.4 ध्रीयमाणश्च (G4 °माणेन) — (L. 19) Om. in G6 T1 G1 राजन् (for चैव) G1.3 गजस्यै

36

(L. 1) G4 M1 (sup. lin.) 3 °पुरं (for °गतिं), G1-3 नृप° (for प्रति) — (L. 2) T1 G1.3 नृपशार्दूल — (L. 3)

37

(L. 1) T1 चामरव्यजनैश्चैव (for the prior half) G3.4 धू(G4 स्तू)यमाने — (L. 2) G3 वीराणां युधि पाण्डव

जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डव ।
प्रत्यगृह्णाद्यथान्याय यथावद्भरतर्षभ ।
अपरे कुरुराजान पथि यान्त समाहिता ।
स्तुवन्ति सतत सौख्यान्मृगपक्षिस्वनैर्नरा ।
तथैव सैनिका राजन्राजानमनुयान्ति ये ।
तेषा हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिष्ठित ।
नृपस्याग्रे ययौ भीमो गजस्कन्धगतो बली ।
उभौ पार्श्वे गजौ राज्ञ सतल्पौ वै सुकल्पितौ ।
अधिरूढौ यमौ चापि जग्मतुर्भरतर्षभ ।
शोभयन्तौ महासैन्य तावुभौ रूपशालिनौ ।
पृष्ठतोऽनुययौ धीमान्पार्थ शस्त्रभृतां वर ।
श्वेताश्वो गाण्डिव गृह्य अग्निदत्त रथं गत ।
सैन्यमध्ये ययौ राजन्कुरुराजो युधिष्ठिर ।
द्रौपदीप्रमुखा नार्य सानुगा सपरिच्छदा ।
आरुह्य ता विचित्राणि शिबिका शकटानि च ।
महत्या सेनया राजन्नग्रे राज्ञो ययुस्तदा ।
समृद्धनरनागाश्व सपताकरथध्वजम् ।
समृद्धरथनिस्त्रिंश पत्तिभिर्घोषितस्वनम् ।
शङ्खदुन्दुभितालाना वेणुवीणानुनादितम् ।
शुशुभे पाण्डव सैन्य प्रयात तत्तदा नृप ।
यथा कुबेरो लङ्कायां पुरा चात्यन्तशोभया ।
महत्या सेनया सार्धं गुरुमित्रं स गच्छति ।
तथा ययौ स पार्थोऽपि महत्या च विभूतिना ।
सुसमृद्धेन सैन्येन यथा वैश्रवणस्तथा ।
स सरासि नदीश्चैव वनान्युपवनानि च ।
अत्यक्रामन्महाराज पुरीं चाभ्यवपद्यत ।
हस्तीपुरसमीपे तु कुरुराजो युधिष्ठिर ।
चक्रे निवेशन तत्र तत स सहसैनिक ।
शिवे देशे समे चैव न्यवसत्पाण्डवस्तदा ।
ततो राजन्समाहूय शोकविह्वलया गिरा ।
एतद्वाक्यं च सर्वस्व धृतराष्ट्रचिकीर्षितम् ।
आचचक्षे यथावृत्तं विदुरोऽथ नृपस्य ह ।
श्रुत्वा तु भाषित तेन धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ।
मर्षयामि गृह क्षत्त समाह्वान व्रतेन मे ।
स्वस्त्यस्तु लोके विप्राणा प्रजानां चैव सर्वथा ।
वैशपायन ।
इत्युक्त्वा प्रययौ राजा पुर नागाह्वयं तत ।

38

After 2 63 21, S ins ·

कर्ण ।
दु शासन निबोधेदं वचन मे प्रभाषितम् ।
किमनेन चिर वीर नयस्व द्रुपदात्मजाम् ।
दासीभावेन भुङ्क्ष्व त्व यथेष्टं कुरु मानद ।
वैशंपायन ।
ततो गान्धारराजस्य पुत्र शकुनिरब्रवीत् ।
साधु कर्ण महाबाहो यथेष्ट क्रियतामिति ।
ततो दु शासनस्तूर्णं द्रुपदस्य सुता बलात् ।
प्रवेशयितुमारब्ध स चाकर्षद्दुरात्मवान् ।
ततो विक्रोशती वेगात्पाञ्चाली देववर्णिनी ।

— (L 3) G3 पुरुषर्षभ, G4 5 भरतर्षभ — (L 4) T1 कुरुराजान — (L 5) G3 °स्वरैर् (for °स्वनैर्) — (L 6) T1 G3 ते (for ये) — (L 7) T1 हलहरा-, G4 हलाहल° (for हलहला-) — (L 8) M1 [अ]नु- (for [अ]ग्रे) — (L 9) T1 G3 4 M1 पार्श्वगतौ (for पार्श्वे गजौ) T1 राजन् (for राज्ञ) T1 सुतुल्यौ, G4 सतुल्यौ, M1 सदश्वौ (for सतल्पौ) — (L 11) G3 महासैन्ये, G4 महत्सैन्य — (L 13) G4 अग्निदत्त- (for °दत्त) — (L 16) T1 तानि चित्राणि (for ता विचि°) T1 M1 °काश्च पटानि, G3 °काश्चपदानि, G5 °काश्च शतानि — (L 18) G4 समृद्धरथनाग च — (L 19) T1 घोषित स्वन, G3 घोषितस्वर, G4 घोषत स्वन — (L 20) T1 -कुनादित, G4 [अ]भिनादित (for [अ]नु°) — (L 21) T1 M1 प्रयास्यत्तत्, G3 अपर्यात (for प्रयात तत्) G4 प्रयास्यत तथा नृप — (L 22) T1 राजतात्यन्तशोभया, G3 पुरा चारुशोभया (sub-metrical) — (L 23) T1 G4 गुरुर्मिद्र° (G4 °द्र) (for गुरुमित्रं) — (L 24) G4 विभूषित (for विभूतिना) — (L 27) G3 नदीश्चैव (for महाराज), and पुर (for पुरीं) — (L. 28) T1 हास्तिनापुरसमीपे तु (hypermetric!), G3 4 स हस्तिपुरसमीपे तु (hypermetric!) — (L 29) G5 शक्रेणवेशन (for चक्रे निवेशन) T1 स तत (by transp) G3 5 त्वत सह ससैनिक. — (L 30) T1 पाण्डुनदन (for पाण्डवस्तदा) — (L. 32) G5 M1 धृतराष्ट्रे (for °राष्ट्र-) — (L 34) T1 स श्रुत्वा भूषित तेन — (L 35) T1 G3 4 M1 अ(G3 न, M1 आ)मर्षयाम्यहं क्षत्त T1 G3 4 वृतेन (for व्र°) — (L 36) T1 G5 वर्णानां (for विप्राणां) T1 G4 सर्वदा (for °था) — (L. 37) Om. in M1 — G3 om the ref G5 प्रविवेश पुर राजा (for the prior half). T1 (om line 2) G4 subst for line 37

एवमुक्त्वा तु विदुर धर्मराज प्रयात्रिकम् ।
सर्वमाज्ञाप्य तूर्णं स सुष्वाप रजनीं तदा ।

38

(L. 1) G5 निबोधैतद् T1 G2.6 M2 वे (for मे). — (L 3) T1 G2 -नदना (for मानद) — (L 6) T1 G2 शूरो, G4 गृह्य, M क्रूरो (for तूर्णं) — (L 7) T1 G2 चकर्ष सुदुरात्मवान्, G4 6 M स चकर्ष दुरा° — (L 8) T1 M ततो वि(M1 व्य)क्रोशतैवं सा, G2 °शती वै सा, G4.6

परित्रायस्व मां भीष्म द्रोण द्रौणे तथा कृप ।
परित्रायस्व विदुर धर्मिष्ठो धर्मवत्सल ।
धृतराष्ट्र महाराज परित्रायस्व वै स्नुषाम् ।
गान्धारि त्वं महाभागे सर्वज्ञे सर्वदर्शिनि ।
परित्रायस्व मां देवि सुयोधनभयार्दिताम् ।
त्वमार्ये वीरजननि किं मां पश्यसि यादवि ।
क्लिश्यमानामनार्येर्मां न त्रायसि स्नुषां वधूम् ।
इति लालप्यमानां मां न कश्चित्किंचिदब्रवीत् ।
हा हतास्मि सुमन्दात्मा दुर्योधनवशं गता ।
न वा पाण्डुर्नरपतिर्न धर्मो न च देवराट् ।
न वायुर्नाश्विनौ चापि परित्रायन्ति वै स्नुषाम् ।
धिगस्तु यदहं जीवे मन्दभाग्या पतिव्रता ।
विदुरः ।
शृणोमि वाक्यं तव राजपुत्रि
नेमे पार्थाः किंचिदपि ब्रुवन्ति ।
सा त्वं प्रियार्थं शृणु वाक्यमेत-
द्यदुच्यते पापमतिः कृतघ्नः ।
सुयोधनः सानुचरः सुदुष्टः
सहैव राज्ञा विकृतः सुतेन च ।
यथैव वाक्यं महदुच्यमानं
न श्रोष्यते पापमतिः सुदुष्टः ।
इत्येवमुक्त्वा द्रुपदस्य पुत्रीं
क्षत्ताब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ।
विदुरः ।
मा क्लिश्यतां वै द्रुपदस्य पुत्री
मा त्वं चारीन्वृश्चसि राजपुत्र ।
वैशंपायनः ।
तमेवमुक्त्वा प्रथमं धृतराष्ट्रमुवाच ह ।
विदुरः ।
यथैव त्वं महाराज संक्लेशयसि द्रौपदीम् ।
अचिरेणैव कालेन पुत्रस्ते सह मन्त्रिभिः ।
गमिष्यन्ति क्षयं पापाः पाण्डवाप्रियकारकाः ।
भीमार्जुनाभ्यां मुक्ताभ्यां माद्रीपुत्रद्वयेन च ।
तस्मान्निवारय सुतं मा विनाशं विचिन्तय ।
वैशंपायनः ।
एतच्छ्रुत्वा मन्दबुद्धिर्नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ।
ततो दुर्योधनस्तत्र दर्पमोहबलान्वितः ।
अचिन्त्य क्षत्तुर्वचनं दर्पेणायतलोचनः ।
ऊरुं दर्शयते पापो द्रौपद्या वै मुहुर्मुहुः ।
ऊरौ संदृश्यमाने तु निरीक्ष्य तु सुयोधनम् ।
वृकोदरस्तदालोक्य नेत्रे उत्पाट्य लोहिते ।
एतत्समीक्ष्यात्मनि वाच्यमानं

°शतीं वेगात् $G_{3.6}$ पाचार्ली वर(G_6 देव)वर्णिनीं — Before line 9, G_4 ins द्रौपदी — (L 10) G_4 धर्मिष्ठ — (L 12) T_1 G_2 धर्मिष्ठे (for सर्वज्ञे) T_1 G_2 M_2 धर्मदर्शिनि — (L 13) $G_{2.3}$ M_2 देवी, G_6 भीरु (for देवि) T_1 °यत्नार्दितां, G_3 °पराजितां, G_6 °परार्दितां (for °भयार्दिताम्) — (L 14) $G_{2.6}$ भीरजननी, G_4 देवजननि G_3 M_1 मा (for मां) — (L 15) G_2 अनाथां मा, M_1 अनार्येण (for अनार्येर्मा) G_3 M_2 त्रायसे न, G_6 त्रायस्वेनां (for न त्रायसि) T_1 $G_{2.4}$ किं न त्रायसि स्त्रां वधू — (L 16) T_1 $G_{2.4-6}$ तां (for मां) G_3 transp कश्चिद् and किंचित् — (L 17) G_2 समदात्मन् (for सुमन्दात्मा) G_2 M_1 सुयो° (for दुर्यो°) T_1 सुयोदनभयार्दिता — (L 18) T_1 $G_{2.3}$ न, G_6 [प]त्र, M_1 वै (for वा) $G_{5.6}$ न नृपतिर् (for नरपतिर्) G_5 न च धर्मो न देवराट् — (L 19) T_1 $G_{2.4}$ चापि (for वापि) — (L 20) G_2 यदिय, G_4 यचह (for यदहं) M_1 धिगस्तु यदि जीवेय G_6 मदभागा — (L 21) G_6 शृणोतु — (L 22) $G_{2.6}$ न मे, G_5 न वै (for नेमे) $G_{3.4-6}$ पापा (for पार्थाः) — (L 23) G_2 कुरु (for शृणु) — (L 24) T_1 यदच्युते — (L 25) T_1 G_6 सुदृष्ट — (L 26) T_1 तथैव (for सहैव) T_1 $G_{2.4-6}$ राज्ञा (for राजा) $G_{2.4}$ [अ]विकृत° (for विकृत) M_2 सहैव राज्ञाविकाम्सुतेना च — (L 27) T_1 यद्देव, G_4 य एव (for यथैव) G_2 त्विदम् (for महद्) G_1 °मान (for °मानं) — (L 28) G_3 स दुष्ट ; G_6 सुदृष्ट ; M_2 कृतघ्न (for सुदु°) — (L 31) G_1 (wrongly) द्रुपद° (for विदुर°) G_3 om मा G_3 क्लिश्येतां; G_6 क्लिश्यमानां T_1 पुत्रि, M_2 पुत्री — (L 32) G_2 राजन्, G_5 चांन G_6 चारी (for चारीन्) T_1 $G_{2.4}$ द्रक्ष्यसे M_1 राजपुत्रान्, — G_6 om line 33 — (L 34) T_1 यदेव, G_3 यान्येव, G_4 यथेव G_2 तां, G_4 त्वां (for त्वं) G_4 संक्लेशयति — (L 35) M_2 transp सह and मन्त्रिभि — (L 36) G_6 M_2 पाण्डवाश्रय(M_2 °प्रिय)कारणात् — (L 38) T_1 विचिन्तय°, G_3 विचिन्त्य न — (L 39) G_3 तु दुर्बुद्धिर् (for मन्दबुद्धिर्) — (L 41) G_3 अतीत्य (for अचिन्त्य) — (L 42) T_1 $G_{3.6}$ M ऊरु G_4 चादर्शयत् (for दर्शयते) — After line 42, G_3 M_2 ins

पाञ्चाल्या क्लिश्यमानाया निरीक्षति स कौरव ।
[M_2 निरीक्षति सा कौरवा]

— G_3 M_2 om lines 43–88. — G_4 reads after line 95 lines 43–88, preceded by the ref भीम (repeating lines 43–44) — (L 43) $G_{3.4}$ ऊरू (for ऊरौ) G_4 संदृश्यमाना G_3 निरीक्ष्य तु सुयोधन — (L 44) =(var.) 2. 63. 13[ab] G_4 वृकोदर $G_{3.6}$ उत्पाट्य, M_1 उद्धाट्य (for उत्पाट्य) — Lines 45–56 = (var.) 2. 68. 25–29. — (L 45) G_3 वाच्यमाने, G_4 वाधमान (for

नियम्य मन्यु बलवान्स मानी ।
राजानुज ससदि कौरवाणां
विनिष्क्रम-वाक्यमुवाच भीम ।
अह दुर्योधन हन्ता कर्ण हन्ता धनजय ।
शकुनिं त्वक्षकितव सहदेवो हनिष्यति ।
इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वच ।
सत्यं देवा करिष्यन्ति यदा युद्ध भविष्यति ।
सुयोधनमिम पाप हन्तास्मि गदया युधि ।
शिर पादेन चास्याहमधितिष्ठामि भूतले ।
वक्ष शूरस्य निर्भिद्य पुरुषस्य दुरात्मन ।
दुःशासनस्य रुधिर पातास्मि मृगराडिव ।

अर्जुन· ।

भीमसेन न ते सन्ति येषां वैर त्वया सह ।
मन्दा गृहेषु सुखिनो न बुध्यन्ते महद्भयम् ।
न च वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायते सताम् ।
यदि स्थास्यन्ति संग्रामे क्षत्रधर्मेण वै सह ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मन ।
दु शासनचतुर्थाना भूमि पास्यति शोणितम् ।
असूयताना शत्रूणा प्रहृष्टानां दुरात्मनाम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभि· ।
ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मा नृपा· ।
तान्स्म सर्वाञ्शितैर्बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ।
चलेद्धि हिमवान्स्थानान्निष्प्रभ· स्याद्दिवाकर ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्य विचलेद्यदि ।

वैशंपायन· ।

इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतीसुत· ।
प्रगृह्य विपुल बाहु सहदेव· प्रतापवान् ।
सौबलस्य वधप्रेप्सुरिद वचनमब्रवीत् ।
क्रोधसरक्तनयनो नि श्वसन्निव पन्नग ।

सहदेव· ।

अक्षान्यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यशोहर ।
नैतेऽक्षा निशिता बाणा ये त्वया समरे धृता· ।
यथा चैवोक्तवानार्यस्त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।
कर्ताहं कर्मणस्तस्य कुरु कार्याणि सर्वश ।
यदि स्थास्यसि सग्रामे क्षत्रधर्मेण सौबल ।

वैशंपायन· ।

सहदेववच· श्रुत्वा नकुलोऽपि विशां पते ।
दर्शनीयतमो नृणामिद वचनमब्रवीत् ।

नकुलः ।

सुतेयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन्धृतराष्ट्रजै ।
यैर्वाच श्राविता कृष्णा स्थितैर्दुर्योधनप्रियैः ।
धार्तराष्ट्रान्सुदुर्वृत्तान्मुमूर्षून्कालचोदितान् ।
दर्शयिष्यामि भूयिष्ठमह वैवस्वतक्षयम् ।
उलूकं च दुरात्मानं सौबलस्य सुतं प्रियम् ।
हन्ताहमस्मि समरे मम शत्रुं नराधमम् ।
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रौपद्याः पदवीं चरन् ।
निर्धार्तराष्ट्रां पृथिवीं कर्तास्मि नचिरादिव ।

द्रौपदी ।

यस्माच्चोरं दर्शयसे यस्माच्चोरं निरीक्षसे ।

चाव°) — (L 46) G_3 निशाम्य (for नियम्य) G_6 M_1 सु- (for स) — Before line 49, T_1 G_5 ins. भीम — (L 50) M_1 चाक्षकितव — (L 52) M_1 धन्य (for सत्यं) T_1 $G_{3.5}$ यथा, G_6 यत्नो (for यदा) — (L 55) G_6 निर्वास्य (for निर्भिद्य) M_1 (*sup lin* as above) परुपस्य — (L 56) G_4 पास्यामि, G_6 पाता स्यां (for पातास्मि) — (L 57) G_4 ये द्विपति (for येषा वैर) — (L 58) G_6 सुखिता — (L 59) = (var) 2 68 30^{ab} $G_{3.4.6}$ M_1 नैव (for न च) T_1 व्यवहित — (L 60) $G_{4.5}$ स्थास्यति — Lines 61–64 = (var) 2 68 31–32 — (L 62) G_6 °चतुर्णां वै (for °चतुर्थानां) — (L 63) $G_{3.4.6}$ असूयितारं, M_1 संसूचितार (for असूयतानां) T_1 G_6 वक्तारं, $G_{3.4}$ वीराणां, M_1 वैराणा (for शत्रूणा) T_1 प्रसिष्टार (for प्रहृष्टाना). — Lines 65–69 = (var) 2 68 33^{c}–35^{d} — (L 65) T_1 G_5 कर्णानुग, $G_{3.4}$ °नुजं, M_1 °नुजान् (for °नुगान्) — (L 66) मा (for मां) — (L 67) G_3 अथ, M_1 तांश्च (for तान्स) G_6 तान्सर्वाञ्शिशितैर्बाणैर् — Lines 70–77 = (var.) 2 68 37–40 — (L 72) $G_{5.6}$ वध, M_1 परि- (for वध-) — (L 74) G_4 अक्षान्यादिन्यसे मूढ — (L 75) T_1 नैतेपा निशिते बाणा — (L 76) G_6 वै च (for चैव) T_1 आर्यं, G_3 आर्ये, G_6 भीमस् (for आर्यस्) T_1 स त्वामुद्दिश्य सबाधव (hypermetric) — T_1 G_3 om. line 77 — After line 77, $G_{4.5}$ M_1 ins

हन्तास्मि तरसा युद्धे त्वामुद्दिश्य सबान्धवम् ।

[= (var) 2 68 41^{ab} G_4 समरे त्वाशु (for तरसा युद्धे) M_1 त्वा बधुजनसंवृत (for the post half)]
— Lines 78–84 = (var) 2 68 41^{e}–44^{d} — (L 79) G_3 नकुलस्य, M_1 °लश्च (for °लोऽपि). — (L 82) $G_{5.6}$ दुर्वाच (for यैर्वाच). G_5 °प्रिये (for °प्रियै) — (L 86) M_1 न संशय (for नराधमम्) — Lines 87–88 = 2 68 45 — (L 87) T_1 निर्देशाद् (for निदे°) G_4 द्रौपद्या पदमिच्छताम् — (L 88) G_3 न च दुर्मते (for नचिरादिव) — After line 88, G_4 reads lines 113–114 — (L 89) G_3 चैनं, M_2 चात्र (for the second चोर) — (L

तस्मात्त्वाप्यधर्मिष्ठ क्रूरो मृत्युर्भविष्यति ।
यस्माच्चैवं क्लेशयति भ्राता ते मां दुरात्मवान् ।
तस्माद्रुधिरमेवास्य पास्यते वै वृकोदर ।
इमं च पापिष्ठमतिं कर्णं ससुतबान्धवम् ।
सामात्य सपरीवार हनिष्यति धनंजय ।
क्षुद्रधर्मं नैकृतिकं शकुनिं पापचेतसम् ।
सहदेवो रणे क्रुद्धो हनिष्यति सबान्धवम् ।

वैशंपायनः ।

इत्येवमाह वचनं द्रौपदी धर्मदर्शिनी ।
ततोऽन्तरिक्षात्सुमहत्पुष्पवर्षमवापतत् ।
भूयश्चादृश्यत पाञ्चाल्याः साधुशब्दश्च सर्वशः ।
ततोऽर्जुनो वच श्रुत्वा प्रतिज्ञां कुरुते दृढम् ।
कर्णं हन्तास्मि समरे सपुत्र सहबान्धवम् ।
यस्याश्रयात्त्वय पापो धार्तराष्ट्रः प्रगर्जति ।
त समूल हनिष्यामि सूतं त बलशालिनम् ।
ये चापरे च योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रा सराजका ।
तान्सर्वांश्चिहनिष्यामि सत्येनायुधमालभे ।
अथैवाह हनिष्यामि सर्वानेतान्सभासद ।
अतीव मन्युर्भवति दृष्ट्वेमां द्रुपदात्मजाम् ।
किं न्वहं वै करिष्यामि यद्राजा सतत घृणी ।
अथ वाहं मुहूर्तेन कृत्स्नं नृपतिमण्डलम् ।
शरैर्नेयिष्ये सदन यमस्यामित्रकर्शिन ।

वैशंपायनः ।

तेषां तु वचन श्रुत्वा नोचुस्तत्र सभासद ।
अर्जुनस्य भयाद्राजन्नभून्निःशब्दमत्र वै ।
द्रौपद्या वचन श्रुत्वा चुकोपाथ धनंजय ।
स तथा क्रोधताम्राक्ष इदं वचनमब्रवीत् ।
अयं तु मा वारयते धर्मराजो युधिष्ठिर ।
इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षो धनुरादाय वीर्यवान् ।
सव्यसाची समुत्पत्य ताञ्छत्रून्समुदैक्षत ।
उद्यन्त फल्गुन तत्र ददृशुः सर्वपार्थिवा ।
युगान्ते सर्वलोकांस्तु दहन्तमिव पावकम् ।
वीक्षमाण धनुष्पाणिं नि श्वसन्त मुहुर्मुहुः ।
हन्तुकामं पशून्क्रुद्ध रुद्र दक्षक्रतौ यथा ।
तथाभूत नृपा दृष्ट्वा विपेतुस्त्रस्तमानसा ।
धनंजयस्य वीर्यज्ञा निराशा जीविते तदा ।
मृतभूताभवन्सर्वे नेत्रैरनिमिषैरिव ।
अर्जुन धर्मपुत्र च समुदैक्षन्त पार्थिवाः ।
क्रुद्ध तदार्जुन दृष्ट्वा पृथिवी च चचाल ह ।
खेचराणि च भूतानि विनेसुर्वै भयार्दिता ।
नाविष्णो विरराजार्क नापि वाति च मारुत ।
न चन्द्रो न च नक्षत्र द्यौर्दिशो न व्यभाव्यत ।
सर्वमाविद्धमभवज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
उत्पतन्स बभौ पार्थो दिवाकर इवाम्बरे ।

90) G3 ऊरर्, G4 ऊरू (for ऊरो) — (L 94) G6 सशरीर वा (for सपरीवार) — (L 95) G3 क्षुद्रकर्मं, G4 क्षुद्रधर्माणं (hypermetric), G6 क्षत्रधर्मं (for क्षुद्रधर्मं) M1 इमं वै क्षुद्रकर्माण (for the prior half). — After line 95, G4 reads lines 43-88, and om lines 96-101 — G3 M3 om line 97 — (L 97) G6 इत्येवमुक्ते वचने (for the prior half) T1 G3 धर्मदर्शनी (G3 °न) — (L 98) G6 अपातयत्, M3 पपात च (for अवापतत्) — G6 om lines 99-110 — (L 99) T1 दृश्यत, G3 तत्र च (for [अ]दृश्यत) — (L 100) M1 अकरोद् (for कुरुते) T1 G3.5 M1 दृढां — (L 102) G3 यस्याश्रयो; M3 यमाश्रित्य (for यस्याश्रयात्) G3 द्वय; G4 त्वय (for त्वयं) — (L 103) G3 M सूतज (for सूत त) G4 ससुत बलशालिन — (L. 104) M1 वापरे G3.5 धार्तराष्ट्रै° T1 G3 स्व(G3 स)बांधवा (for सराजका°) G4 बुद्धिमोहेन मां नृपा — (L 106) G3 अथ वाहं — (L 107) G3 कोपो (for मन्युर्) G3 दृष्ट्वैव (for °ष्ट्वेमां) — (L 108) T1 G3 त्वह, G3 चाह (for न्वह) — (L 109) T1 G3-5 तथैवाह; M3 अथैवाह (for अथ वाह) — (L 110) G3 शरौर्; G4.5 M3 शनैर् (for शरैर्) T1 °कर्शन; G3-4 M1 °कर्शन — G3 M3 om lines 111-114 — (L 111) G6 M1 om the ref G4 M1 तस्य (for तेषां) T1 च; G4 M1 तद् (for तु) — G3 om (hapl) from the post half of line 111 to the prior half of line 113 — (L. 112) G6 अंबरे (for अत्र वै) — After line 112, G6 ins a colophon (*Adhy no* 105) — G4 reads lines 113-114 after line 88 — (L 113) G4 अर्जुन (for वैशं°) G4 पुन कोपाद्; M1 चुकोपाथे — (L 115) G3.5 मां (for मा) T1 G3 वारयतां — G3 M3 om. lines 116-125 — (L 117) G4 भ्रातॄन् (for शत्रून्) — (L 118) G6 इम त; G4.6 उद्यत, M1 उद्धत (for उद्यन्तं) — (L. 121) G3 परान्क्रुद्धान् (for पशून्क्रुद्ध) — (L 122) G6 निपेतुस्' G3 तत्र मानवा', M1 (*sup lin*) त्रस्तमानवा' — (L. 126) Before line 126, G3 M3 ins वैशं°. G3 समकंपत; G6 विचचाल ह — (L 127) T1 G3-5 विनेसुर्भैरवार्दिता', G3 M °सु सहसा भयात् (M3 विभो) — (L 128) G3.4 नातिवाति, G3 नापि याति M3 नापि भायति मा°. — (L 129) G3.6 विभागत', G3.4 विभाव्यत (G4 °त°), M विभांति च (for व्यभाव्यत) — (L 130) G4 M1 आविग्नम् (for आविद्धम्) — G3 M3 om lines 131-139 — (L. 131) G6 उद्भ्रमन् (for उत्पतन्) — (L. 132) G3.4.6 M1 दृष्ट्वा तथा (for इवाम्बरे)

पार्थ दृष्ट्वान्तरे क्रुद्ध कालान्तकयमोपमम् ।
भीमसेनो मुदा युक्तो युद्धायैव मनो दधे ।
पाञ्चाली च ददर्शाथ सुसक्रुद्धं धनजयम् ।
हन्तुकामं रिपून्सर्वान्सुपर्णमिव पन्नगान् ।
दुष्प्रेक्ष सोऽभवत्क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
तं दृष्ट्वा तेजसाविष्ट विव्यथुः पुरवासिन. ।
उत्पतन्त तु वेगेन ततो दृष्ट्वा धनंजयम् ।
जग्राह स ततो राजा पुरुहूतो यथा हरिम् ।
उवाच स घृणी ज्येष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिर. ।

युधिष्ठिर ।

मा पार्थ साहसं कार्षीर्मा विनाशं गमेर्यश. ।
अहमेतं पापमतिं सूत दग्धु समुत्सहे ।
किं त्वस्य चरणौ दृष्ट्वा क्रोधो नाशमुपैति मे ।
त्वमिम जगतोऽर्थे वै कोप संयच्छ पाण्डव ।

वैशंपायन ।

एवमुक्तस्तदा राज्ञा पाण्डवोऽथ धनजय. ।
क्रोध संशमयन्पार्थो धार्तराष्ट्र प्रति स्थित· ।
तस्मिन्वीरे प्रशान्ते तु पाण्डवे फल्गुने तत. ।
सर्व प्रहृष्टमभवज्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
वारित च ततो दृष्ट्वा भ्रात्रा पार्थं वृकोदर· ।
बभूव विमना राजन्नभूत्रि शब्दमत्र वै ।

39

After 2 66 12, T_1 $G_{3.5.6}$ ins

अचिरेणैव कालेन नि.शेषं न करिष्यति ।
न पश्यामि रणे क्रुद्ध बीभत्सुं प्रतिवारणम् ।
भीष्मद्रोणौ च कर्णश्च द्रौणिश्च रथिनां वरः ।
कृपश्च वृषसेनश्च विकर्णश्च जयद्रथ ।
बाह्लीक सोमदत्तश्च भूरिर्भूरिश्रवा. शल. ।
शकुनि ससुतश्चैव नृपाश्चान्ये च कौरवाः ।
एते सर्वे रणे यत्ता· पार्थं सोढु न शक्नुवन् ।
अर्जुनेन समो वीर्ये नास्ति लोके धनुर्धर. ।
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।

धृतराष्ट्र ।

कस्त्वयोक्त पुमान्वीरो बीभत्सुसमविक्रमः ।
त मे ब्रूहि महावीर्यं श्रोतुमिच्छामि पुत्रक ।

दुर्योधन. ।

कार्तवीर्योर्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रवान् ।
हैहयाधिपतिर्वीर पाञ्चदश्य. पितामहात् ।

धृतराष्ट्र ।

गान्धारीपुत्र सर्वांस्तान्कार्तवीर्यपितामहान् ।
आनुपूर्व्याच्च मे शस ततस्त पार्थिव तथा ।

दुर्योधन ।

कार्तवीर्यस्य चरित शृणु राजन्महात्मनः ।
अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा सर्वलोकपितामह. ।
ब्रह्मणोऽत्रि सुतो विद्वानत्रे· पुत्रो निशाकर. ।
सोमस्य तु बुध. पुत्रो बुधस्य तु पुरूरवा. ।
तस्याप्यथ सुतोऽप्यायुरायोस्तु नहुष सुत ।

— (L. 133) G_8 गदा- (for मुदा). — G_6 om lines 134–137 — (L. 134) G_5 तं (for च) $G_{3.4}$ ददृशे चाथ (for च ददर्शाथ) — (L 136) M_1 चा° (for सो°) G_4 इवोत्प्रज्वलन् (for इव ज्वलन्) — (L 137) T_1 M_1 तेनसाविद्ध — (L 139) $G_{3.4.6}$ तदा (for ततो). — (L 140) $G_{2.5.6}$ च (for स) G_4 संभ्रमाज् (for स घृणी) G_2 M_2 तमुवाच घृणी राजा (for the prior half) M_2 धर्मपुत्रो (for °राजो). — (L 141) M_1 पार्थं मा (by transp) $G_{3.4.6}$ M गमेधश . — (L 142) G_2 M पाप त्विद (M_1 °मं), $G_{3.4.6}$ अहमेन T_1 दग्धुं (for दग्धुं) $G_{2.4}$ M न भवान् (G_4 धृताश, M स भवान्) हतुमुत्सहे, $G_{3.6}$ सुतज (G_6 धृताश) दग्धुमुत्सहे (for the post half) — (L 143) Om in G_2 M. G_3 उपेष्यति (for उपैति मे) — (L 144) G_4 त्वमिमां, M_1 तमिम (for त्वमिम) G_3 तु गते (for जगतो) M क्रोध (for कोप) — (L 145) G_2 M [ऽ]थ (M_1 तु) राज्ञा स, G_4 तथा राज्ञा (for तदा राज्ञा) G_2 पांडवेन (for °वोऽथ) — (L 146) G_{2-4} M_2 सशमयत् T_1 धृतराष्ट्र, $G_{5.6}$ धार्तराष्ट्रान् G_2 M_2 स्थित — (L. 147) M_2 transp पांडवे and फल्गुने $G_{2.6}$ M पुन (for तत) — After line 147, G_2 M_2 ins

सहदेवस्तु राजेन्द्र श्रुत्वा भ्रातृवचोऽब्रवीत् ।
इम पापिष्ठ शकुनिं हन्तास्मि रणमूर्धनि ।

[(L 1) M_2 [अ]पि (for तु), and भ्रातुर् (for भ्रातृ-).] M_2 cont

वैशंपायन· ।
— — — ततस्तेषु प्रशान्तेषु दु·शासननिपीडिता ।
क्रोधाग्निनावृता कृष्णा दग्धुकामाथ सर्वश ।

— G_2 M_2 om lines 149–150. — (L 150) G_4 नि·शब्दमभवत्तदा.

39

(L 1) T_1 नि·शेषात्र — (L. 2) T_1 G_6 बीभत्सु- — (L 6) T_1 G_6 सौबलश्च (for ससुतश्च) — (L. 7) G_3 युक्ता , G_6 शक्ता· (for यत्ता) T_1 अशक्नुवन् (for न शक्नु°) — (L 8) G_6 transp वीर्ये and लोके — G_3 om (hapl) lines 10–13 — (L 12) G_6 °सहस्रभाक् — (L. 13) T_1 G_6 हैहयानामधिपति· G_6 पञ्चादश पितामहान्. — (L 15) T_1 G_3 अनु° (for आनु°) — (L. 16) G_3 शृणु राजन्यसत्तम — (L 19) G_3 पुरोहिता· (for पुरूरवा) — (L 20) T_1 G_6 ह्यायुर् (for ऽप्यायुर्) — (L. 21) T_1

नहुषस्य ययातिस्तु ययातेस्तनुजो यदुः ।
यदोः पुत्रो महाराज सहस्रौजेति विश्रुतः ।
सहस्रौजः सुतो राजंश्चक्रदासेति विश्रुतः ।
चक्रदासस्य दायादो हैहयो नाम पार्थिवः ।
हैहयस्याभवत्पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः ।
धर्मनेत्रस्य कार्तस्तु कृतवीर्यस्तु कार्तजः ।
कृतवीर्यस्य तनयो अर्जुनो बलिनां वरः ।
स चार्जुनो महाराज तपो घोरं चकार ह ।
साग्रं वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ।
दत्तमाराधयामास सोऽर्जुनोऽत्रिसुतं मुनिम् ।
तस्य दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरः पार्थिवस्य वै ।
पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितः प्रथमो वरः ।
अधर्मे ध्रीयमाणस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ।
धर्मेण पृथिवीं जित्वा धर्मेणैवानुरञ्जयन् ।
संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ।
संग्रामे वर्तमानस्य वधश्चैवाधिकाद्रणे ।
तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ।
रथो ध्वजश्च सञ्जज्ञ इत्येव मे श्रुतं पुरा ।
तथैव पृथिवी राजन्सप्तद्वीपा सपत्तना ।
ससमुद्राकरा तात बलिनोग्रेण वै जिता ।
स चार्जुनोऽथ तेजस्वी सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
स च राजा महायज्ञानाजहार महाबलः ।
महीं च सकलां जित्वा असकृत्स समा बहूः ।

Colophon

दुर्योधनः ।

ततोऽर्जुनः कदाचिद्धि राजन्माहिष्मतीपतिः ।
नर्मदां भरतश्रेष्ठ स्नातुं दारैर्ययौ सह ।
ततस्तु स नदीं गत्वा प्रविश्यान्तर्जलं मुदा ।
कर्तुं राजञ्जलक्रीडां ततो राजोपचक्रमे ।
तस्मिन्नेव तु काले तु रावणो राक्षसैः सह ।
लङ्काया ईश्वरस्तात स देशं प्रययौ बली ।
ततस्तमर्जुनं दृष्ट्वा नर्मदायां दशाननः ।
नित्यं क्रोधपरो धीरो वरदानेन मोहितः ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो महेन्द्रं शम्बरो यथा ।
अर्जुनोऽप्यथ तं दृष्ट्वा रावणं प्रत्यवारयत् ।
ततस्तौ चक्रतुर्युद्धं रावणश्चार्जुनश्च वै ।
ततस्तु दुर्जयं वीरं वरदानेन दर्पितम् ।
राक्षसेन्द्रं मनुष्येन्द्रो युद्धा जित्वा रणे बलात् ।
बद्धा धनुर्ज्यया राजन्विवेशाथ पुरीं स्वकाम् ।
स तु तं बन्धितं श्रुत्वा पुलस्त्यो रावणं तदा ।
मोक्षयामास दृष्ट्वाथ पुरेऽदृष्ट्वार्जुनं तदा ।
ततः कदाचित्तेजस्वी कार्तवीर्यार्जुनो बली ।
समुद्रतीरं गत्वाथ विचरन्दर्पमोहितः ।
अवाकिरच्छरशतैः समुद्रं स तु भारत ।
तं समुद्रो नमस्कृत्य कृताञ्जलिरभाषत ।
आशुगान्वीर मा मुञ्च ब्रूहि किं करवाणि ते ।
मदाश्रयाणि भूतानि त्वद्विसृष्टैर्महेषुभिः ।
बाध्यन्ते राजशार्दूल तेभ्यो देह्यभयं विभो ।

अर्जुनः ।

देहि सिन्धुपते युद्धमर्णव त्वरया मम ।
अथ वा पीडयामि त्वा तस्मात्त्वं कुरु मा चिरम् ।

समुद्रः ।

लोके राजन्महावीर्या बहवो निवसन्ति ये ।
तेषामेकेन राजेन्द्र कुरु युद्धं महाबल ।

अर्जुनः ।

मत्समो यदि संग्रामे वरायुधधरः क्वचित् ।
विद्यते तं ममाचक्ष्व यः सहेत महामृधे ।

तु सुजो; $G_{3.5}$ तनयो (for तनुजो) G_6 ययु° — (L 22) T_1 $G_{5.6}$ सहस्रोजेति T_1 विश्रुतं — (L 23) T_1 $G_{5.6}$ सहस्रोजसुतो T_1 G_6 च(G_6 श)क्रदास इति श्रुत — (L 24) G_6 शक्र° (for चक्र°) — (L 26) G_6 तु सुत° (for कार्तस्तु) G_6 कृतवीर्य इति श्रुत — (L 27) T_1 जयतां (for बलिनां) — (L 29) T_1 G_3 तत (for तप°) — (L 31) G_6 वर (for वरान्) — (L 33) G_5 तस्य (for तत्र) — (L 34) G_6 [अ]भिरंजयन् — (L 36) T_1 वयश्च, G_3 रथश्च (for वधश्च) — (L 37) $G_{3.5.6}$ तद् (for तु) — (L 38) $G_{5.6}$ रथे (for रथो) — (L 39) T_1 G_6 ययेय, G_3 तयेय (for तथैव) G_3 सपर्वता (for सपत्तना) — (L 40) $G_{3.6}$ विधिनोग्रेण (for बलि°) — (L 41) G_3 च (for [अ]थ) — (L 43) T_1 G_6 प्रशशास महाबाहुर्महीं स च समा बहू° — Colophon $G_{3.6}$ om the colophon — *Adhy. no* T_1 G_3 108 — (L 46) T_1 G_6 तां (for तु) T_1 G_6 °जले (for °जलं) T_1 तया (for मुदा) — (L 47) G_3 ततो राजा प्रचक्रमे — (L. 48) $G_{3.5}$ अस्मिन्नेव — (L 49) $G_{3.5.6}$ लङ्कायाम् (for लङ्काया) T_1 G_6 श्रीमान् (for तात) G_3 तदा (for बली) — (L 51) T_1 G_6 दीनो (for वीरो) — (L 53) $G_{3.5}$ त्वथ (for [अ]प्यथ) — (L 56) G_6 युद्धे, G_6 बध्वा (for युद्धा) — (L 57) T_1 राजा (for राजन्) G_3 transp पुरीं and स्वकां — (L 58) T_1 विद्धि तं (for बन्धितं) — (L 60) $G_{5.6}$ °वीर्योऽर्जुनो — (L 61) T_1 व्यचरद् (for विचरन्) — (L 63) $G_{3.5}$ नमस्कृत्वा — (L 65) T_1 $G_{5.6}$ सत्त्वानि (for भूतानि) T_1 G_6 विसृष्टैर् (for निसृष्टैर्) — (L. 66) T_1 बध्यते — (L 67) T_1 मयैव त्वं मया सह — (L 72) $G_{3.6}$ य° समासेत मा मृधे (G_6 मां

समुद्र ।
महर्षिर्जमदग्निस्तु यदि राजन्परिश्रुत. ।
तस्य पुत्रो रणं दातुं यथावद्वै तवार्हति ।
दुर्योधन ।
समुद्रस्य वच. श्रुत्वा राजा माहिष्मतीपति· ।
ननाद सचिवै पूर्वं क्रोधेन महता वृत ।
तत प्रतिययौ शीघ्रं क्रोधेन सह भारत ।
स तमाश्रममागम्य राममेवान्वपद्यत ।
स रामप्रतिकूलानि चकार सह बन्धुभि. ।
आयासं जनयामास रामस्य स महात्मन ।
ततस्तेज प्रजज्वाल रामस्यामिततेजस ।
प्रदहन्निव सैन्यानि रश्मिमानिव तेजसा ।
अथ तौ चक्रतुर्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
तत परशुमादाय नृप बाहुसहस्रिणम् ।
चिच्छेद सहसा रामो बहुशाखमिव द्रुमम् ।
त हत पतितं दृष्ट्वा समेता सर्वबान्धवा ।
असीनादाय शक्तीश्च राम ते प्रत्यवारयन् ।
रामोऽपि रथमास्थाय धनुरायम्य सत्वर ।
विसृजन्परमास्त्राणि व्यधमत्पार्थिव बलम् ।
ततस्तु क्षत्रिया राजञ्जामदग्न्यभयार्दिताः ।
विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगा सिंहभयादिव ।
तेषां स्वविहित कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् ।
प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।
तथा ते द्रविडा काशा पुण्ड्राश्च शबरै सह ।
वृषलत्वं परिगता व्युच्छिन्ना क्षत्रकर्मण. ।
ततस्तु हतवीरासु क्षत्रियासु पुन पुन ।
द्विजैरभ्युदित क्षत्र तानि रामो निहत्य च ।
ततस्त्रि सप्तम वार रामं वागशरीरिणी ।
दिव्या प्रोवाच मधुरा सर्वलोकपरिश्रुता ।
राम राम निवर्तस्व गुणांश्चात्र प्रपश्यसि ।
क्षत्रबन्धूनिमान्प्राणैर्विप्रयुज्य पुनः पुन ।
तथैव त महात्मानमृचीकप्रमुखास्तथा ।
राम राम महावीर निवर्तस्वेत्यथाब्रुवन् ।
पितुर्वधममृष्यस्तु राम प्रोवाच तानृषीन् ।
नार्हा इन्त भवन्तो मा निवारयितुमित्युत ।
पितर ।
नार्हसि क्षत्रबन्धूस्त्वं निहन्तु जयतां वर ।
न हि युक्तस्तथाघातो ब्राह्मणेन सता त्वया ।
दुर्योधन ।
पितॄणां वचनं श्रुत्वा क्रोध त्यक्त्वा स भार्गव ।
अश्वमेधसहस्राणि नरमेधशतानि च ।
इष्ट्वा सागरपर्यन्ता काश्यपाय महीं ददौ ।
तेन रामेण संग्रामे तुल्यस्तात धनजय ।
कार्तवीर्येण च रणे तुल्य पार्थो न संशय ।
रणे विक्रम्य राजेन्द्र पार्थं जेतु न शक्यते ।
Colophon.
दुर्योधन· ।
शृणु राजन्पुराचिन्त्यानर्जुनस्य च साहसान् ।
अर्जुनो धन्विनां श्रेष्ठो दुष्कृत कृतवान्पुरा ।
द्रुपदस्य पुरे राजन्द्रौपद्याश्च स्वयंवरे ।
आबालवृद्धसंघोषे सर्वक्षत्रसमागमे ।
क्षिप्रकारी जले मत्स्य दुर्निरीक्ष्य ससर्ज ह ।
सर्वैर्नृपैरसाध्य तत्कार्मुकप्रवर च वै ।
क्षणेन सज्यमकरोत्सर्वक्षत्रस्य पश्यत· ।
ततो यन्त्रमयं विद्ध्वा विवाह फल्गुनो बली ।
कृष्णया हेममाल्येन स्कन्धे स परिवेष्टित ।
ततस्तथा वृत पार्थं दृष्ट्वा सर्वे नृपास्तदा ।
रोषात्सर्वायुधान्गृह्य क्रुद्धा वीरा महाबला. ।
वैकर्तन पुरस्कृत्य सर्वे पार्थमुपाद्रवन् ।
स दृष्ट्वा पार्थिवान्सर्वान्क्रुद्धान्पार्थो महाबल ।
वारयित्वा शरैस्तीक्ष्णैरजयत्तत्र स स्वयम् ।
जित्वा तु तान्महीपालान्सर्वान्कर्णपुरोगमान् ।

धृते) — (L. 76) G_8 ॰ नारदस्य च वै पूर्वं (for the prior half) — (L 80) T_1 transp रामस्य and स G_8 सु- (for स) — (L 86) G_6 तस्य (for सर्व-) — (L 88) T_1 धनुरादाय, G_6 धनुरास्थाय (for रथमा॰) T_1 तदायम्य च, G_8 रथमारुह्य (for धनुरायम्य) — (L. 89) G_5 व्यसृजन् (for वि॰) T_1 व्ययमत् (for व्यध॰) G_8 पार्थिवान्बहून्, G_6 पार्थं त बल (for पार्थिव बलम्) — (L 92) G_6 [अ]नुतिष्ठति — (L 94) T_1 G_6 च (for ते) G_5 द्रमिला T_1 काचा , G_6 काश- (for काशा॰) G_5 समरै (for शबरै) — (L 95) T_1 व्युच्छिन्ना T_1 क्षत्रधर्मत॰, G_8 ॰धर्मेण — G_8 om. lines 97-101 — (L 97) G_5 द्वितीयैर् (for द्विजैर्). — (L 98) G_6 त्रि- (for त्रि -) G_6 यावे (for वार) — (L 100) G_6 स्वगुणांश्चाथ पश्यसि — (L 103) G_6 महावीर्य (for ॰वीर) — (L 105) G_3 नार्हामिर्हितवनो मां — (L 106) T_1 G_6 क्षत्रवधूनां. — (L 107) T_1 G_6 युक्त T_1 G_8 ॰ त्वया (for तथा) T_1 G_6 तात (for घातो) T_1 G_6 नृपा॰ (for त्वया) — (L 110) G_6 transp महीं and ददौ — (L 112) Om. in G_8 T_1 धनजय (for न सशय) — Colophon *Adhy no* T_1 G_6 ॰ 109, G_8 108 — (L 114) T_1 संभवान् (for साहसान्) — (L. 115) T_1 G_8 दुष्कर (for दुष्कृतं) — (L 119) T_1 G_6 त (for तत्) — (L 121) G_6 ततो यशमय बद्धा T_1 G_6 वराह (for विवाह) — (L 122) G_3 ॰ हैममाल्येन. — (L 127) G_6 तान् (for स) — G_6 om lines

लेभे कृष्णां शुभां पार्थो युद्ध्वा वीर्यबलात्तदा ।
सर्वक्षत्रसमूहेषु अम्बां भीष्मो यथा पुरा ।
तत कदाचिद्बीभत्सुस्तीर्थयात्रां ययौ स्वयम् ।
अथोलूपीं शुभां जातां नागराजसुतां तदा ।
नागेष्ववाप चाग्र्येषु प्रार्थितोऽथ यथातथम् ।
ततो गोदावरीं वेण्णां कावेरीं चावगाहत ।
तत पाण्ड्यं समासाद्य तस्य कन्यामवाप स ।
लब्ध्वा जिष्णुर्मुदं तत्र ततो याम्यां ययौ दिशम् ।
स दक्षिण समुद्रान्तं गत्वा चाप्सरसां च यै ।
कुमारीतीर्थमासाद्य मोक्षयामास चार्जुनः ।
ग्राहरूपान्विताः पञ्च अतिशौर्येण वै बलात् ।
कन्यातीर्थं समभ्येत्य ततो द्वारवतीं ययौ ।
तत्र कृष्णनिदेशात्स सुभद्रां प्राप्य फल्गुन ।
तामारोप्य रथोपस्थे प्रययौ स्वपुरीं प्रति ।
अथादाय गते पार्थे ते श्रुत्वा सर्वयादवा ।
तमभ्यधावन्सक्रुद्धाः सिंहं व्याघ्रगणा इव ।
प्रद्युम्न कृतवर्मा च गदः सारणसात्यकी ।
आहुकश्चैव साम्बश्च चारुदेष्णो विदूरथ ।
अन्ये च यादवा सर्वे बलदेवपुरोगमा ।
एकमेव ऋते कृष्णं गजवाजिरथैर्युता ।
अथासाद्य वने यान्त परिवार्य धनंजयम् ।
चक्रुर्युद्ध सुसंक्रुद्धा बहुकोट्यश्च यादवा ।
एक एव तु पार्थस्तैर्युद्ध चक्रे सुदारुणम् ।
तेन तेषां सम युद्धं मुहूर्तं प्रबभूव ह ।
ततः पार्थो रणे सर्वान्वारयित्वा शितै शरै ।
बलाद्विजित्य राजेन्द्र वीरस्तान्सर्वयादवान् ।
तां सुभद्रां समादाय शक्रप्रस्थं विवेश ह ।

Colophon

दुर्योधन ।

भूय शृणु महाराज फल्गुनस्य तु साहसम् ।
ददौ च वह्नेर्बीभत्सुः प्रार्थित खाण्डवं वनम् ।
लब्धमात्रे तु तेनाथ भगवान्हव्यवाहनः ।
भक्षितुं खाण्डव राजंस्ततः समुपचक्रमे ।
ततस्त भक्षयन्त वै सव्यसाची विभावसुम् ।
रथी धन्वी शरान्गृह्य स फल्गुनयुतः प्रभु ।
पालयामास राजेन्द्र स्ववीर्येण महाबल ।
तत श्रुत्वा महेन्द्रस्तु मेघांस्तान्संदिदेश ह ।
तेनोक्ता मेघसघास्ते ववर्षुरतिवृष्टिभि ।
ततो मेघगणान्पार्थः शरव्रातैः समन्तत ।
व्यगमैर्वारयामास तदाश्चर्यमिवाभवत् ।
वारितान्मेघसंघांश्च श्रुत्वा क्रुद्ध पुरंदर ।
पाण्डरं गजमास्थाय सर्वदेवगणैर्वृत ।
ययौ पार्थेन संयोद्धु रक्षार्थं खाण्डवस्य च ।
रुद्राश्च मरुतश्चैव वसवश्चाश्विनौ तदा ।
आदित्याश्चैव साध्याश्च विश्वेदेवाश्च भारत ।
गन्धर्वाश्चैव सहिता अन्ये सुरगणाश्च ये ।
ते सर्वे शस्त्रमपन्ना दीप्यमाना स्वतेजसा ।
धनजयं जिघांसन्त प्रपेतुर्विबुधाधिपा ।
युगान्ते यानि दृश्यन्ते निमित्तानि महान्त्यपि ।
सर्वाणि तत्र दृश्यन्ते सुघोराणि महीपते ।
ततो देवगणा सर्वे पार्थं समभिदुद्रुवु ।
असंभ्रान्तस्तु तान्दृष्ट्वा स तां देवमयीं चमूम् ।
त्वरितः फल्गुनो गृह्य तीक्ष्णामानाशुगांस्तदा ।
शक देवांश्च संप्रेक्ष्य तस्थौ काल इवात्यये ।
ततो देवगणाः सर्वे बीभत्सु सपुरंदरा ।
अवाकिरञ्शरव्रातैर्मानुषं त महीपते ।
ततः पार्थो महातेजा गाण्डीव गृह्य सत्वरः ।
वारयामास देवानां शरव्रात शरांस्तदा ।
पुन क्रुद्धा सुरा सर्वे मर्त्यं सख्ये महाबलाः ।
नानाशस्त्रैर्ववर्षुस्त सव्यसाचिं महीपते ।

128-131 — (L 132) G_3 तात (for जातां) — (L 133) G_3 नागेष्वपि वराग्र्येषु, G_6 नरेष्ववाप चाग्र्येषु $G_{5,6}$ यथा तथा — (L 134) T_1 कृष्णां, G_3 पेण्णां (for वेण्णां) — (L 135) G_3 तत्र (for तत) — (L 137) T_1 G_6 चाप्सरसश्च — (L. 139) G_3 ग्राहरूपाश्च ता पच — (L 142) $G_{5,6}$ स्वपुरं — (L 143) G_3 गतो पार्थो; G_6 हृते पार्थे G_5 श्रुत्वा ते (by transp) — (L 144) T_1 सिंह- (for सिंहं) — (L 146) G_6 om from the post half of line 146 to the prior half of line 150 G_3 चारुदेष्णविदूरथा — (L. 148) G_3 जिते (for ऋते) — (L 149) T_1 पथि वार्य (for परिवार्य) — (L 150) G_6 बहुकोपाश्च — Colophon *Adhy no* T_1 $G_{5,6}$ 110, G_6 109 — (L 157) T_1 om from the post half of line 157 to the prior half of line 160 — (L. 159) G_5 तत्रस्थानुपचक्रमे; G_6 तत्रस्य उप° — (L 161) G_6 सफल्गनयुत प्रभु — (L. 163) G_3 तु (for त) — (L. 164) G_5 तेनोक्ता एव मेघास्ते, G_6 तेनोक्तास्ते महामेघा — (L 165) G_6 शरपाते (for °व्राते). — (L 166) G_6 अभूत्तदा (for इवाभवत्) — (L 170) T_1 G_5 transp मरुतश्च and वसवश्च G_3 मरुतस्तैव, G_6 °तश्चापि $G_{5,6}$ तथा (for तदा) — (L 172) $G_{5,6}$ स(G6 श)र्वगणाश्च (for सुर°) — (L 174) G_6 प्रपेतुर्विशदायुधा — (L 175) T_1 उत्पातानि (for निमित्तानि) — (L. 176) G_3 निमित्तानि (for सुघोराणि) — G_6 om line 178 — (L 179) G_3 तीक्ष्णांस्तान् (for तीक्ष्णामान्) — (L 184) G_6 शमयामास (for वार°) — (L 185) $G_{3,5,6}$ सर्वे (for संख्ये) — (L 186)

तान्पार्थं शस्त्रवर्षान्वै विसृष्टान्विबुधैस्तदा ।
द्विधा त्रिधा च चिच्छेद स एव निशितैः शरैः ।
पुनश्च पार्थः संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ।
देवसंघाञ्शरैस्तीक्ष्णैरर्पयद्वै समन्ततः ।
ततो देवगणाः सर्वे युद्ध्वा पार्थेन वै मुहुः ।
रणे जेतुमशक्यं तं ज्ञात्वा ते भरतर्षभ ।
शान्तास्ते विबुधाः सर्वे पार्थबाणाभिपीडिताः ।
सद्वीपं वासवं त्यक्त्वा दुद्रुवुः सर्वतोदिशम् ।
प्राचीं रुद्राः सगन्धर्वा दक्षिणां मरुतो युधि ।
दिशं प्रतीचीं भीतास्ते वसवश्च तथाश्विनौ ।
आदित्याश्चैव विश्वे च दुद्रुवुर्वा उदङ्मुखाः ।
साध्याश्चोर्ध्वमुखा भीताश्चिन्तयन्पार्थसायकान् ।
एवं सुरगणाः सर्वे प्राद्रवन्सर्वतोदिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणाः पार्थमेव सकार्मुकम् ।
विद्रुतान्देवसंघास्तान्रणे दृष्ट्वा पुरंदरः ।
ततः क्रुद्धो महातेजाः पार्थं बाणैरवाकिरत् ।
पार्थोऽपि शक्रं विव्याध मानुषो विबुधाधिपम् ।
ततः सोऽश्ममयं वर्षं व्यसृजद्विबुधाधिपः ।
तच्छरैरर्जुनो वर्षं प्रतिजघ्नेऽत्यमर्षणः ।
अथ संवर्धयामास तद्वर्षं देवराडपि ।
भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः ।
सोऽश्मवर्षं महावेगमिषुभिः पाण्डवोऽपि च ।
विलयं गमयामास हर्षयन्पाकशासनम् ।
उपादाय तु पाणिभ्यामङ्गदं नाम पर्वतम् ।
सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः श्वेतवाहनम् ।
ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्ज्वलमानैरजिह्मगैः ।
बाणैर्विध्वंसयामास गिरिराजं सहस्रशः ।
शक्रं च वारयामास शरैः पार्थो बलाद्युधि ।
ततः शक्रो महाराज रणे वीरं धनंजयम् ।
ज्ञात्वा जेतुमशक्यं तं तेजोबलसमन्वितम् ।
परां प्रीतिं ययौ तत्र पुत्रशौर्येण वासवः ।
तदा तत्र न तस्यासीद्दिवि कश्चिन्महायशाः ।
समर्थो निर्जये राजन्नपि साक्षात्प्रजापतिः ।
ततः पार्थः शरैर्हत्वा यक्षराक्षसपन्नगान् ।
दीप्ते चाग्नौ महातेजाः पातयामास संततम् ।
प्रतिषेधयितुं पार्थं न शेकुस्तत्र केचन ।
दृष्ट्वा निवारितं शक्रं दिवि देवगणैः सह ।
यथा सुपर्णः सोमार्थं विबुधानजयत्पुरा ।
तथा जित्वा सुरान्पार्थस्तर्पयामास पावकम् ।
ततोऽर्जुनः स्ववीर्येण तर्पयित्वा विभावसुम् ।
रथं ध्वजं हयांश्चैव दिव्यास्त्राणि सभां च वै ।
गाण्डीवं च धनुः श्रेष्ठं तूणी चाक्षयसायकौ ।
एतान्यवाप बीभत्सुर्लेभे कीर्तिं च भारत ।

Colophon.

दुर्योधनः ।

भूयोऽपि शृणु राजेन्द्र पार्थो गत्वोत्तरां दिशम् ।
विजित्य नव वर्षांश्च सपुरांश्च सपर्वतान् ।
जम्बूद्वीपं वशे कृत्वा सर्वं तद्भरतर्षभ ।
बलाज्जित्वा नृपान्सर्वान्करे च विनिवेश्य च ।
रत्नान्यादाय सर्वाणि गत्वा चैव पुनः पुरीम् ।
ततो ज्येष्ठं महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं कारयामास भारत ।
एतान्यन्यानि कर्माणि कृतवानर्जुनः पुरा ।
अर्जुनेन समो वीर्ये नास्ति लोके पुमान्क्वचित् ।
देवदानवयक्षाश्च पिशाचोरगराक्षसाः ।
भीष्मद्रोणादयः सर्वे कुरवश्च महारथाः ।
लोके सर्वनृपाश्चैव वीराश्चान्ये धनुर्धराः ।
एते चान्ये च बहवः परिवार्य महीपते ।
एकं पार्थं रणे यत्ता प्रतियोद्धुं न शक्नुवन् ।
अहं हि नित्यं कौरव्य फल्गुनं प्रतिसत्तमम् ।
अपश्यं चिन्तयित्वा तं समुद्विग्नोऽस्मि तद्भयात् ।
गृहे गृहे च पश्यामि तात पार्थमहं सदा ।

T1 G8 सव्यसाची — (L. 187) G8 (before corr.) शस्त्रवर्षांश्च; G6 शरवर्षान्वै — (L. 188) G8 स (for ख) — (L. 190) G6 अपर्यन्वै — (L. 191) G8 विध्वा (for युद्ध्वा) — (L. 192) T1 ज्ञात्वैते (for ज्ञात्वा ते). — (L. 193) T1 पांडवेन प्रपीडिता˚ (for the post. half) — (L. 194) T1 सद्विपा, G5.6 सद्वीप — (L. 195) G5 च (for स-) T1 G6 यत्तु (for युधि) — (L. 196) T1 सहाश्विनौ (for तथा˚) — (L. 201) T1 विद्रुतां देवतास्तस्तान् — (L. 204) T1 सोममय, G8 तेऽश्म˚ (for सोऽश्म˚) G6 विसृजन् (for व्यसृजद्) — (L. 206) G8 देवराडिव — (L. 209) T1 विलयथयामास तदा (for the prior half). — (L. 213) T1 G6 सहस्रधा — (L. 214) T1 पातयामास (for वार˚) T1 महान्, G6 बलान् (for बलाद्) — (L. 216) T1 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) G8 तु (for त) — (L. 218) T1 स (for न) G8 समो नासीद् (for न तस्यासीद्) T1 भुवि (for दिवि) — (L. 219) G8 नाथ˚ (for अपि) — (L. 226) G8 तु (for स्व-) — (L. 227) Om. in T1 G6 सभां चैव (for हयांश्चैव) G6 च पांडव˚ (for सभां च वै) — (L. 229) T1 एतान्यपि च (for ˚न्यवाप) G8 लोके (for लेभे) — Colophon Adhy. no. T1 G5.6 111, G8 110 — (L. 232) G5 वश T1 G8 तं (for तद्) — T1 G6 om. (? hapl.) from the post. half of line 234 to the prior half of line 248 — G8 om. line 242 — (L. 243) G8 एते (for एक), and युक्ता˚ (for यत्ता˚) — (L. 244) G5 धन्य (for नित्य), and संतत (for सत्तमम्). — (L. 249) T1 G6 महापार्थेन् (for

शरगाण्डीवसंयुक्तं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
अपि पार्थसहस्राणि भीत पश्यामि भारत ।
पार्थभूतमिद सर्वं नगरं प्रतिभाति मे ।
पार्थमेव हि पश्यामि रहिते तात भारत ।
दृष्ट्वा स्वप्नगतं पार्थमुद्भ्रान्तमिव मे मन ।
अकारादीनि नामानि अर्जुनत्रस्तचेतस ।
अश्वाश्चार्था अजाश्चैव त्रास सजनयन्ति मे ।
नास्ति पार्थादृते तात परवीराद्भय मम ।
प्रह्लाद वा बलिं वापि हन्याद्धि विजयो रणे ।
तस्मात्तेन महाराज युद्धमस्माज्जनक्षयम् ।
अह तस्य प्रभावज्ञो नित्य दु ख वसामि च ।
पुरापि दण्डकारण्ये मारीचस्य यथा भयम् ।
भवेद्रामे महावीर्ये तथा पार्थे भय मम ।
धृतराष्ट्र ।
जानाम्येव महावीर्यं जिष्णोरेतद्दुरासदम् ।
तात वीरस्य पार्थस्य मा कार्षीस्त्व तु विप्रियम् ।
द्यूत वा शस्त्रयुद्ध वा दुर्वाक्य वा कदाचन ।
एतेष्वेव कृते तस्य विग्रहश्चैव वो भवेत् ।
तस्मात्त्व पुत्र पार्थेन नित्य स्नेहेन वर्तय ।
यश्च पार्थेन सयन्धाद्वर्तेते च नरो भुवि ।
तस्य नास्ति भय किंचित्त्रिषु लोकेषु भारत ।
तस्मात्त्व जिष्णुना वत्स नित्य स्नेहेन वर्तय ।
दुर्योधन ।
द्यूते पार्थस्य कौरव्य मायया निकृति कृता ।
तस्माद्धि त्वं जहि तदा अन्योपायो न नो भवेत् ।
धृतराष्ट्रः ।
उपायश्च न कर्तव्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
पार्थान्प्रति पुरा वत्स बहूपाया कृतास्त्वया ।
तान्यपायानि कौन्तेया बहुशो व्यतिचक्रमु ।
तस्माद्धितं जीविताय न कुलस्य जनस्य च ।
त्व चिकीर्षसि चेद्वत्स समित्र सहबान्धव ।
सभ्रातृकस्त्व पार्थेन नित्यं स्नेहेन वर्तय ।
वैशपायन ।
धृतराष्ट्रवच श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु विधिना चोदितोऽब्रवीत् ।

40

After the ref of 2 67 21, S ins.

एव दैवबलाविष्टो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भीष्मद्रोणैर्वार्यमाणो विदुरेण च धीमता ।
युयुत्सुना कृपेणाथ संजयेन च भारत ।
गान्धार्या पृथया चैव भीमार्जुनयमैस्तथा ।
विकर्णेन च वीरेण द्रौपद्या द्रौणिना तथा ।
सोमदत्तेन च तथा बाह्लीकेन च धीमता ।
वारितोऽनीव सततं न च राजा नियच्छति ।
एवं स वार्यमाणोऽपि कौन्तेयो हितकाम्यया ।
देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं मुहूर्तं कलिराविशत् ।
आविष्टः कलिना राजञ्शकुनि प्रत्यभाषत ।
एव भवत्विति तदा वनवासाय दीव्यते ।

41

After the ref of 2 70 1, S ins

तत संप्रस्थिते तस्य धर्मराजे तदा नृपे ।
जना समस्तास्त द्रष्टु समारुरुहुरस्वरा ।

पार्थभूतम्) — (L 251) G3 6 चेतनं (for मे मन) T1 उद्भ्राममिव चेतन — T1 om line 252 — (L. 253) T1 अजा° (for अजा°), and संत्रासं (for त्रासं सं-) — (L 254) G3 5 वीर (for तात) T1 G6 परे वीरे (for परवीराद्) — (L 255) T1 भय (for बलिं) — (L 256) G8 न स्याज् (for अस्माज्-) T1 G6 युद्ध नस्तात न क्षम (for the post half) — (L 260) T1 [ए]व (for [ए]व) G3 महावीर्ये — (L 261) T1 एतद्वीर्यस्य (for तात वीरस्य) G6 तस्य (for त्व तु) — (L 262) T1 अन्यूत शास्त्रमुक्त वा (for the prior half) — (L 263) T1 विग्रही चैव वो भवेत्, G6 विग्रहे च वधोभवत् — T1 om lines 265-267 — (L 267) G3 6 सत्यं (for नित्य) G6 स्नेहे प्रवर्तय — (L 269) T1 तस्माद्धित जीवित वा वेनोपायेन नो भवेत्, G6 तस्माद्धि जीवित राजस्तेन्योपायो न नो भवेत् — (L 270) T1 उपाय न च कर्तव्य — (L 271) T1 बहूपाय°, G8 बाल्योपाय°, G3 बाल्योपाया°. T1 G8 कृतस्त्वया — (L 272) T1 G8 तान्युपायानि — (L. 273) T1 G6 कुलस्य च (for न कुलस्य) T1 धनस्य, G3 मृतस्य (for जनस्य) — (L. 274) G3 चिकीर्षति T1 वत्स, G3 कश्चिद्, G8 किंचित् (for वत्स)

40

(L 1) T1 G3 4 om the ref — G3 om lines 3-6 — (L 4) G6 प्रियया (for पृथया) — (L 7) G3 वारितश्चैव G3 6 राजन् (for राजा) G4 नियच्छन — (L 8) G4 सं- (for स) T1 °कामय (for °काम्यया) — (L 9) G3 8 कलिम् (for कलिर्) — (L. 10) G3 प्रविष्ट° T1 M1 राजा (for राजन्) — (L 11) M1 दीव्यतां — After line 11, M1 *repeats* 2 67 21ab.

41

(L 1) G3 4 M1 तथा (for तदा) G6 M1 नृप — (L. 2) G3 4 6 M1 जना समंताद्रष्टु तं G3 आतुरा°, G4 अजस्रा

तत प्रासादवर्याणि विमानशिखराणि च ।
गोपुराणि च सर्वाणि वृक्षानन्याश्च सर्वशः ।
अधिरुह्य जन श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ।
न हि रथ्यास्तथा शक्या गन्तु वहुजनाकुला ।
आरुह्य ते स्म तान्यत्र दीना पश्यन्ति पाण्डवम् ।
पदातिं वर्जितच्छत्र चेलभूपणवर्जितम् ।
वल्कलाजिनसवीत पार्थं दृष्ट्वा जनास्तदा ।
ऊचुर्वहुविधा वाच· शोकोपहतचेतस· ।
जना ।
य यान्तमनुयान्ति स्म चतुरङ्गवल महत् ।
तमेव कृष्णया सार्धमनुयान्ति स्म पाण्डवा· ।
चत्वारो भ्रातरश्चैव धौम्यश्चैव पुरोहित ।
भीमार्जुनौ वारयित्वा निकृत्या वद्धकार्मुकौ ।
धर्म एवास्थितो येन त्यक्त्वा राज्य महात्मना ।
या न शक्या पुरा द्रष्टु भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य कृष्णा पश्यन्ति राजमार्गगता जना ।
अङ्गरागोचिता कृष्णा रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्पमुष्ण च शीत च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ।
अद्य नून पृथा देवी सत्त्वमाविश्य भापते ।
पुत्रान्स्नुपां च देवी तु द्रष्टुमद्याथ नार्हति ।
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथ स्याद्दु खदर्शनम् ।
किं पुनर्यस्य लोकोऽय जितो वृत्तेन केवलम् ।
आनृशस्यमनुक्रोशो धृति· शीलं दमः शम ।
पाण्डव शोभयन्त्येते पड्गुणा पुरुपोत्तमम् ।
तस्मात्तस्योपघातेन प्रजा परमपीडिता· ।
औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ।
पीडया पीडितं सर्वं जगत्तस्य जगत्पते ।
मूलस्यैवोपघातेन वृक्ष पुष्पफलोपग ।
मूल ह्येप मनुष्याणा धर्मराजो महाद्युति ।
पुष्प फल च पत्र च शाखाश्चास्येतरे जना· ।
ते भ्रातर इव क्षिप्रं सपुत्रा· सहवान्धवा· ।
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति पाण्डव ।
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदु खसुखा पार्थमनुयाम· सुधार्मिकम् ।
समुद्धृतानि यानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वश ।
रजसाप्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतै ।
मूपकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ।
अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च ।
प्रनष्टवलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ।
दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ।
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि सौवल प्रतिपद्यताम् ।
वन नगरमद्यास्तु यत्र गच्छन्ति पाण्डवा ।
अस्माभिश्च परित्यक्त पुर संपद्यता वनम् ।

(for अत्वरा) — (L 3) T_1 $G_{2\,6}$ प्रमादवर्याणि — (L 4) G_2 वृक्षाद्यानि च, G_8 M_1 °नपि च, G_6 °नन्यानि (for °नन्यांश्च) — (L 5) G_2 M_1 अथारुह्य G_4 अथाधिरुह्य स श्रीमान् — (L 6) M_1 तत· (for तथा) $G_{2\,4\,6}$ ताश्च (for वहु-) — (L 7) G_2 आरुह्यते स्म तांस्तत्र, G_4 आरुह्य तां जना सर्वे, G_6 आरुह्यान्यतस्तत्र (submetrical) G_2 भीता , G_4 स्थिता (for दीना) T_1 $G_{2\,4\,6}$ पाडवान् — (L 8) G_4 पदातीन् G_2 वर्जितरथ, G_6 °त छत्र G_2 वल्कलाजिनवासस (for the post half) — (L 9) G_2 पार्थं दृष्ट्वा जनास्तत्र व्यसनैर्भृश पीडिता — (L 10) G_4 भृशोपहतचेतस , G_6 भूतोपहतचेतस — (L. 11) $G_{2-4\,6}$ M_1 om the ref $G_{5\,6}$ °याति (for °यान्ति) G_3 M_1 च(M_1 चा)तुरग (for °रङ्ग-) $G_{2\,4}$ चतुरंग महद्वल — (L 12) G_8 तमेनं, G_4 तदेव, G_6 M_1 तमेक (for तमेव) — (L 13) G_4 धौम्यश्चापि G_2 पुरोधाश्च विशा पते (for the post half) — (L 14) G_2 वलकार्मुकौ, G_8 च स° (for वद्ध°) G_4 भीमार्जुनाभ्यां सहित यमाभ्यामपि धर्मराट् — (L 15) G_2 एव स्थितो, M_1 एवास्थित G_4 गच्छत्यसौ धर्मसुतस् (for the prior half) G_2 धर्मान् (for राज्य) $G_{2\,4}$ महामना — (L 17) G_5 °गता (for °गता). — (L 18) G_2 °सेवितां (for °सेविनीम्) — (L 19) G_4 M_1 नेष्यत्याशु — (L 20) T_1 $G_{8\,5}$ सत्वम्, G_2 M_1 सर्वम् (for सत्त्वम्) $G_{2\,8}$ M_1 आदिश्य (for आविश्य) G_4 सद्य आगम्य भामिनी (for the post half) — (L 21) G_4 सा देवी, G_6 देवीं च (for देवी तु) G_8 अप्यथ (for अद्याथ) G_4 द्रष्टु नार्हति शोभना (for the post half) — (L 23) G_4 संततं (for केवलम्) — (L 24) $G_{5\,6}$ °क्रोश (for °क्रोशो) G_5 श्रुत (for धृति·) — (L 25) $G_{2\,4}$ M_1 सद्गुणा (for पड्गुणा) — (L 27) G_2 औदाकिनीव (sic), G_4 चातकानीव, G_6 ओदकानीव — (L 28) T_1 G_8 M_1 अस्य (for तस्य) — (L 29) G_6 M_1 मूलस्येव G_2 वृक्षास्तस्य फलोपगा. — (L 30) G_4 ह्येव, M_1 ह्यस्य (for ह्येप) $G_{8\,5}$ धर्मसारो (for °राजो) — (L 31) G_2 शाखास्तस्ये° — (L 33) $G_{2\,8\,6}$ येन गच्छति पांडवा , G_4 न गच्छतीह पांडवा — (L 34) $G_{8\,5}$ वाहनानि (for उद्यानानि) — (L 35) T_1 अनुयाम — (L. 36) G_5 धान्यानि (for यानानि) G_4 समुद्धृतविटपानि — G_2 om lines 37–40 — (L 37) G_4 M_1 अपास्त , G_5 उपात्त (for उपात्त-) G_4 भिन्नभांडानि सर्वत (for the post half) — (L 38) T_1 व्यवकीर्णानि, $G_{8\,5}$ ह्यव°, G_4 M_1 [अ]स्यव° (for [अ]प्यव°) — (L 39) G_4 उत्थितैर्, G_6 उपलैर् (for उद्बिलैर्) — (L 41) G_8 °कर्माणि (for °कर्मेज्या-), and °जपादि (for °जपानि) — (L. 42) T_1 G_6 दुष्कालेनैव, G_8 °ले चैव — (L 43) $G_{3\,4}$ प्रत्य° (for प्रति°) — (L 44) T_1 $G_{2\,4}$ एव (for अद्य) G_2 येन (for यत्र). M_1 यत्र

बिलानि दंष्ट्रिण सर्वे स्थानानि मृगपक्षिण ।
त्यजन्त्वसञ्जयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ।
अनाक्रान्त प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च ।
तृणमासफलादानां देशास्तु समृगद्विपान् ।
वय पार्थैर्वने सम्यक्सह वत्स्याम निर्वृता ।
वैशंपायन ।
इत्येव विविधा वाचो नानाजनसमीरिता ।
शुश्राव पार्थ श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् ।
तत प्रासादसंस्थास्तु समन्ताद्वै गृहे गृहे ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां चैव योषित ।
तत प्रासादजालानि उत्पाट्यावरणानि च ।
ददृशुः पाण्डवान्दीनान्वल्कलाजिनवासस ।
कृष्णां चादृष्टपूर्वां ता व्रजन्तीं पद्भिरेव च ।
एकवस्त्रां रुदन्तीं ता मुक्तकेशीं रजस्वलाम् ।
दृष्ट्वा तदा स्त्रिय सर्वा विवर्णवदना भृशम् ।
विलप्य बहुधा मोहाद्दु खशोकेन पीडिता ।
हा हा हा धिग्धिगित्युक्त्वा नेत्रैरश्रूण्यवर्तयन् ।
जनस्याथ वच श्रुत्वा स राजा भ्रातृभि सह ।
उद्दिश्य वनवासाय प्रतस्थे कृतनिश्चय ।

42

N (except $\acute{N}_1$) T_1 G_{3-5} M_1 ins after 2 70 20 (B_{5} $_6$ D_1 $_3$ ins after 599*)

पुत्रका न विहास्ये व. कृच्छ्रलब्धान्प्रियान्सत ।
साह यास्यामि हि वन हा कृष्णे किं जहासि माम् ।
अन्तवन्त्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किं नु प्रमादत ।
ममान्तो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम् ।
हा कृष्ण द्वारकावासिन्क्वासि संकर्षणानुज ।
कस्मान्न त्रायसे दु खान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ।
अनादिनिधन ये त्वामनुध्यायन्ति वै नरा ।
तांस्त्व पासीत्यय वाद स गतो व्यर्थतां कथम् ।
इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिन ।
नार्हन्ति व्यसन भोक्तु नन्वेषां क्रियतां दया ।
सेयं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु ।
स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ।

गच्छति पांडव° — (L 46) G_3 पलानि, G_6 व° (for वि°) G_2 सर्वाणि; M_1 स्थलानि (for स्थानानि) — (L. 48) G_3 प्रपद्यत — (L 49) G_{3} $_5$ M_1 °फलादानान्, G_4 °फलाद्दारा G_5 समृगद्विजान्. G_2 देश त्यज्य मृगद्विजा , G_3 M_1 देशांस्त्यज्य मृगद्विजान् (M_1 °जा°), G_4 वनं त्यक्त्वा मृगद्विजा°. — After line 49, T_1 G_5 $_6$ M_1 ins

सौबल° प्रतिपद्येत सदुर्योधनबांधव ।

— G_6 om lines 51–54 — (L 51) G_2 बहुधा (for विविधा) — (L 52) G_3 श्रुत्वा च (for शुश्राव). G_2 तदानघ (for ऽस्य मानसम्) — (L. 53) M_1 °संघास् (for °संस्थास्) G_2 ते, G_4 च (for वै) M_1 समारुरुहुरत्वरा (for the post half, of. line 2) — (L 54) G_2 विप्राणा (for शूद्राणां) G_5 चापि (for चैव) — (L 55) T_1 G_{3} $_5$ $_6$ स्व(G_6 सु)गृहजालानि, G_4 प्रासादजालानाम् M_1 उद्घाट्य (for उत्पाट्य) G_4 नगराणि (for [आ]वरणानि) — (L 56) G_2 M_1 दांतान्, G_3 $_5$ दीप्तान्, G_4 वीरान् (for दीनान्) G_3 $_5$ रौरवा° (for वल्कला°) — (L 57) G_2 om च — (L 59) T_1 तु ता , G_4 तथा (for तदा) G_4 विपण्ण° (for विवर्ण°) — (L 60) G_2 दुःखशोकसमन्विता°, G_4 M_1 °शोकनिपीडिता — (L 61) G_2 तास्तु हा हा धिगित्युक्त्वा, G_{3-5} हा हा (G_4 अहो) धिग्धिगित्युक्त्वा (submetrical), G_6 हा हा धिग्धिगिती त्युक्त्वा, M_1 हाहेति धिग्धिगित्युक्त्वा — (L 63) G_4 स धीरो (for उद्दिश्य)

42

(L 1) Om in B_{5} $_6$ D_1 $_3$ B_3 पुत्रकाश्च, D_{3-5} या पुत्रकान् (for पुत्रका न) M_1 [ए]व (for व°) $\acute{S}_1$ K_{1-4} Dn D_6 पुत्रकान्प्र(K_3 $_3$ D_6 °न्या)जहाम्यद्य, K_1 °कान्पिनिवास्यै° तान्, B_1 T_1 G_{3} $_5$ °कान्न विहास्येह(B_3 °च), G_4 °कानपहायैव K_1 कृच्छ्राल्लब्ध्वा, B_1 कृच्छ्राल्लब्धान् K_1 सुतान् (for सत°) $\acute{S}_1$ कृच्छ्रलब्धान् * * यत — $\acute{S}_1$ om from line 2 up to ममान्तो in line 4 — (L 2) K_{1} $_3$ $_4$ B D_1 $_3$ $_4$ $_5$ T_1 G_3 $_5$ M_1 सह (for साह). B_2 D_1 $_3$ [अ]ह धन्ये, B_6 [अ]ह वत्से (for हि वनं) D_3 सा यास्यहं वन घोर, G_2 न वत्स्ये सह यास्यामि (for the prior half) G_4 कृष्णे किं च (for हा कृष्णे किं) K_2 मा, D_1 $_3$ न (for माम्) — G_2 M_1 om lines 3–14 — (L. 3) Om. in $D_{5,6}$ T_1 G_3 $_5$. K_3 अत्य° (for अन्त°) K_1 दृष्टवत्यसि स्वीधर्मे, B_1 अनुवत्स्यति धर्मेस्मिन्, Dn D_1 अंतवत्सु मनुष्येषु K_1 करोमि (for धात्रा किं) — (L 4) Om in D_6 — After line 4, K_1 reads lines 13–14 — D_1 $_3$ T_1 G_3 $_5$ om lines 5–12 — (L 5) $\acute{S}_1$ द्वारिका°, B_6 द्वारकानाथ V_1 संकर्षण प्रभो — (L 6) V_1 B_1 $_5$ $_6$ D_{3-5} यत्त्व न (for कस्मान्न) D_5 मा (for मा) — K_1 om lines 7–12, V_1 B_1 $_3$ $_5$ $_6$ D_5 om. lines 7–8 — (L 7) D_6 transp ये and त्वां $\acute{S}_1$ K_{2} $_3$ D_6 अनुध्यां(D_6 [ऽ]नुध्याय)ति नरा° सदा — (L 8) K_2 $_3$ B_1 $_4$ सं- (for स) — (L 9) $\acute{S}_1$ K_4 इमे सद्धर्ममाहात्म्या; V_1 B (except B_1) D_{3-5} सत्यविक्रममाहात्म्य-, D_6 इमे स्वधर्म माहात्म्यान् K_3 -यशोवीर्यानुकीर्तित°, V_1 स्ववीर्यानवलेपिनः — (L. 10) D_{3-6} नार्हां हि K_{3} $_3$ क्रियते (for °तां). V_1 न तेषां कृष्ण ते कृपा — (L 11) $\acute{S}_1$ K_{2} $_3$ B_3 $_5$ $_6$ D_{3-6} °निरतेषु, B_1 °विद्वत्सु (for °विज्ञेषु) V_1 कथं नीत्यनुधर्मेषु लोके वेदेषु निष्ठिता — (L 12) $\acute{S}_1$ K_{2} $_3$ B D_{3-6} विद्वत्सु (for स्थितेषु) V_1 मत्पुत्रा दारुण चेमे व्यसन यदुपागता°

हा पाण्डो हा महाराज कासि किं समुपेक्षसे ।
पुत्रान्विवास्यत साधूनरिभिर्धूतनिर्जितान् ।
सहदेव निवर्तस्व ननु त्वमसि मे प्रिय ।
शरीरादपि माद्रेय मा मां त्याक्षीः कुपुत्रवत् ।
व्रजन्तु भ्रातरस्तेऽमी यदि सत्याभिसंधिन ।
मत्परित्राणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ।

43

After 2 70 22, T1 G3 5 ins :

तत शब्दो महानासीत्सर्वेषामेव भारत ।
अन्त पुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् ।
तस्या स्नेह तु पुत्रेषु कृपणान्पाण्डवांश्च वै ।
दृष्ट्वा कुरुस्त्रिय. सर्वा रुरुदु शोकविह्वला ।

Colophon

वैशंपायन· ।

तत कुन्तीं समुत्सृज्य तदा राजा युधिष्ठिर ।
वने वस्तु मति कृत्वा प्रतस्थे भ्रातृभि. सह ।
तत सप्रस्थिते पार्थे निष्परिच्छदभूषणे ।
भृशं दु ख बभूवाथ पुरे सर्वजनस्य वै ।
ततो हलहलाशब्दो जज्ञे पार्थस्य पृष्ठत. ।
नराणा प्रेक्षता यान्त पाण्डव भृशदु खितम् ।
तत स्त्रिय कौरववशभृत्या
याश्चाप्यन्या हस्तिनसाह्वयेऽपि ।
तासां नाद प्रादुरासीत्तदानीं
वन प्रयाते धर्मराजे महात्मनि ।
तासां नादो रुदतीना बभूव
राजन्दु खात्कुररीणामिवोघै ।
ततो निपेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणा
विट्शूद्राणां चैव भार्या समन्तात् ।
तन्निर्याणे दु खित. पौरवर्गो
गजाह्वयेऽतीव बभूव राजन् ।
यथा पुरा गच्छति राघवो वन
शोकोऽयोध्यायां हीनराज्यो बभूव ।
तथा शोको हस्तिनसाह्वयेऽभू-
त्पार्थे वन गच्छति हीनराज्ये ।
ततश्च सर्वे च जना समन्ता-
त्स्त्रियश्च वृद्धाश्च कुमारकाश्च ।
तथा वन गच्छति धर्मराजे
शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदु ।
तत. प्रासादहर्म्येषु गोपुरेषु च भूमिषु ।
स्त्रीणां च पुरुषाणा च सुमहान्निस्वनोऽभवत् ।
तत शोकसमाविष्ट पाण्डव. सपुरोहित ।
स राजा राजमार्गेण नृनारीसकुलेन च ।
कथचिन्निर्ययौ धीमान्कृष्णया च सहानुजैः ।
स वर्धमानद्वारेण नि सृत्य गजसाह्वयात् ।
निवर्तयामास च त जनौघ दु खित बहु ।
विसृज्यमान. पार्थेन जनौघ. शोकसकुल. ।
पुरस्य न निवर्तेत पार्थस्नेहात्तथा नृप ।
ततोऽब्रवीद्धर्मराजो जनौघं स्नेहसंयुतम् ।
जनस्य हि कृतस्नेहो बाष्पगद्गदया गिरा ।
यूय हि सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
वृद्धैर्बालैः सह स्त्रीभिर्निवर्तध्व गृहान्प्रति ।
विसृज्य खेद देशं च भ्रातृभि सह कृष्णया ।
वने द्वादश वर्षाणि वत्स्याम्येक च वै तथा ।
द्रष्टा व पुनरेत्यास्मि सर्वे समन्तुमर्हथ ।
श्रुत्वा च धर्मराजस्य वाक्यानि करुणानि च ।

— (L 13) G3 हा हा पार्थ, G5 हा हा पांडो (for हा पाण्डो हा) K1 3 समुपेक्ष्यसे — (L 14) Ś1 K2.3 B D1-6 T1 G3 5 निर्वास्यत· (B2 निर्वत्स्यत, D1 G5 निवास्यत, D4 निर्वर्त्स्यते), V1 निर्वासितान् B (except B5) D1 2 T1 G5 °वञ्चितान् (for °निर्जितान्) G3 नारीभिर्दूतवञ्चितान् (sic) — (L 15) D6 यस्मात् (for ननु) Ś1 त्वमपि — (L 16) G4 महाभाग निवर्तस्व (for the prior half) Ś1 D3 T1 G5 मा मा, V1 B1 2 4 6 D1 M1 मा मा G3 4 ममा(G4 माम)त्याक्षी· Ś1 त्यक्षी· V1 B D1-5 T1 G3-5 M1 कृपास्तु ते (G3 [before corr] M1 °स्तु मे) (for कुपुत्रवत्) — (L 17) Ś1 (*sup lin*) K1 M1 व्रजवीमे भ्रातरस्ते, Ś1 (orig) B D3-6 T1 G4.5 M1 व्रजति(D3 4 T1 °ति)मे भ्रातरस्ते, D1.2 व्रजति ते(D2 °वीमे) भ्रातरस्तु, G3 गच्छन्त्विमे भ्रातरस्ते M1 यदा (for यदि) Ś1 K1 V1 B D1-6 G4 M1 सत्याभिर· (B1 °कां)क्षिण·, K3 °शसिन, T1 °संश्रुता, G3 5 °संश्रिता — (L 18) K1 समवाप्नुहि, G4 त्वमवाप्स्यसि — After line 18, D6 ins

यदि शुश्रूषते नैव मद्वाक्यं सात्वतर्षभ· ।
बहुप्रलापयुक्तेन किमुक्तेन प्रयोजनम् ।

43

(L 3) G3 तु हत (for स्नेह तु) — Colophon *Adhy no* T1 G5 116, G3 115 — (L. 10) T1 G3 प्रेक्ष्य त (for प्रेक्षता). — (L 12) T1 G3 हस्तिनामाह° — (L 13) T1 G5 प्रादुरभूत् — (L. 15) T1 G5 तथा (for तासां), and तदासीद् (for बभूव) — (L 17) T1 G5 निष्पेतुर्. — (L 21) T1 G5 राघवे — (L 22) T1 G5 हीनराज्ये — (L 23) G3 om [s]भूत् — (L 29) T1 G5 वसुधायां (for गोपुरेषु) — (L. 30) G3 हि (for नि-) — (L. 42) T1 G3 वोह (for खेद) — (L. 46) G3 सर्वशो G5 सर्व-

द्रष्टुं सर्वतो राजन्नत्र पौराः स्त्रियश्च ये ।
उत्तरीयैः करैश्चैव सञ्छाद्य वदनानि च ।
राजना शोकसंतप्ता मुहूर्तं विगृह्यत ।
हृदयैः शून्यभूतैस्ते धर्मराजप्रवासजम् ।
दु ख सधारयन्ति स्म नष्टसंज्ञा इवाभवन् ।
ते विनीय तमायास धर्मराजवियोगजम् ।
शनैर्जनस्तदान्योन्य विनष्टाः स्म यथ स्थिति ।
ततो विसृज्य ताश्राजन्प्रयाता पाण्डवास्तदा ।
तत सर्वे द्विजा राजन्पौराश्च स्त्रीगणैः सह ।
विमृश्य चिन्तयित्वा च गेहाभ्याशं ययु पुन ।
प्राशोचन्बहुधा तत्र विलपन्त पुन पुन ।
पापं प्रजानां धर्मोऽपि दृश्यते कल्मषाकरम् ।
श्रिया हीना वभूवुश्च पार्थाश्चापि सुधार्मिका ।
एवमत्यर्थकारुण्य यत्र आसीज्जनस्य ह ।
तत केचिन्महात्मान विलपन्ति युधिष्ठिरम् ।
अपरे भीमसेन तु विलपन्ति पुन पुन ।
केचिद्वै विलपन्ति स्म पार्थं शस्त्रभृता वरम् ।
कारुण्यान्नकुल केचित्सहदेव तथापरे ।
कृष्णां च राजपुत्रीं ता सतत सुखसयुताम् ।
अनर्हां वनवासस्य विलपन्त्यथ चापरे ।
तेषा गुणांस्तथोद्दिश्य विलप्याथ पुन पुन ।
एवमूचुर्महाराज सुहृज्जानपदास्तथा ।
तेषां विलपित श्रुत्वा कुरव ससुहृज्जना ।
स्त्रीणा च पुरुषाणां च दु खिताः भयशुद्दिया ।
तत पार्थान्समालोक्य राजन्यातान्वन प्रति ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव द्रौणिश्चैव तु सजय ।
विदुरश्च विकर्णश्च तथान्ये कुरुपुगवा ।
विप्रा पौराश्च राजेन्द्र तान्ययु शोककर्शिता ।
न कश्चिदब्रवीत्तत्र धार्तराष्ट्रभयात्तदा ।
ततः केचिद्ब्रुवन्ति स्म ब्राह्मणा निर्भयास्तदा ।
शोचमानान्पाण्डुसुतानतीव भरतर्षभ ।
विषमं पश्यते राजा सर्वदा तमसा वृत ।
धृतराष्ट्र सुदुर्बुद्धिर्न च धर्मं प्रपश्यति ।
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो जिष्णुर्वा रथिना वर ।
कुत एव महाप्राज्ञौ माद्रीपुत्रौ करिष्यत ।
साम्राज्य विपुल प्राप्तं धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।
भीष्मद्रोणकृपादीनामधर्मगति[illegible] ।
एत वारयितुं शक्ता न हेतुमन्त ते सदा ।
विवास्यमानानारण्यं छलद्यूतेन पाण्डवान् ।
विनेय हि नृपोऽस्मास्वभूष्णोतत्र पुरा ।
विचित्रवीर्यो राजर्षि पाण्डुश्चैव सुधार्मिकः ।
अभिजन्य पुरस्याग्रं विप्रवास गते सति ।
धर्मशीलानिमान्साक्षान्महिमान्तत्र पाण्डवान् ।
धृतराष्ट्र सपुत्रो वै निष्कृपो न मृष्यते ।
यथैतदशृण्वन्त सर्वं एव पुरोगमा ।
कुरून्विहाय गच्छामो यत्र याति युधिष्ठिर ।
तांस्तथा वदतो विप्रान्दुःखितान्कर्शित ।
उवाच परमप्रीतो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
परो वृद्धो गुरुश्रेष्ठो धृतराष्ट्र पिता मम ।
अवश्यकार्या नश्रीतिरस्माभिरिति नो मतम् ।
भवन्त सुहृदोऽस्माकमस्मान्कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
पुत्रदारैश्च गोभिश्च निवर्तध्व गृहान्प्रति ।
द्रष्टा च पुनरेवास्मि वर्षोदन्तसमागमे ।
इत्युक्त्वा धर्मराजोऽथ तूष्णीं भूत्वा ययौ तदा ।

Colophon.

जनमेजयः ।

कथ प्रयाता. पार्थास्ते पुरादारण्यक प्रति ।
निकृत्या धार्तराष्ट्रैश्च तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ।

वैशम्पायन ।

तथा वृत्त महाराज पार्थाना गमन शृणु ।
यथा राम पुर त्यक्त्वा पुरायोध्या वन ययौ ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चैव भार्यया ।
कैकेय्या कुब्जया चैव राज्ञा दशरथेन च ।
राज्याद्विभ्रशितस्तेषु श्रिय त्यक्त्वा वन ययौ ।
तथैव पाण्डुपुत्रोऽथ धर्मराजो नृपोत्तम ।
दुर्योधनेन नीचेन शकुना सौबलेन च ।
राज्ञा च धृतराष्ट्रेण छलद्यूते त्रिभि स्थितै ।
राज्याद्विभ्रशितो राजा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
पुर नागाह्वय त्यक्त्वा श्रिय चैव सुदुर्लभाम् ।
भ्रातृभि सह राजेन्द्र कृष्णया सह भार्यया ।
रामो यथा महाराज धर्मराजो ययौ तथा ।

(for सर्वे) — (L 49) G5 ते (for तैर्) T1 G5 धर्मपुत्र° (for °राज°) — G3 om lines 52-54 — (L 57) G5 धर्मात्मा (for °द्वि) — (L 59) G5 हि (for ह) — (L 67) G3 महाराजमूचुर् — (L 70) T1 G3 राजन्यास्तान् — (L 81) T1 G5 शार्° (for कार्°) — (L 82) G3 धार्तराष्ट्रो T1 न मृष्यति — (L 84) T1 G5 ये तु (for एत) — (L 88) T1 G3 विप्रवासा — (L 89) T1 G5 पश्य (for पश्य) — (L 91) G5 °मेव न (for °मेतद्°) — (L 93) G3 वादिनो (for वदतो), and °कर्शतान् (for °कर्शित) — (L 96) G3 अशक्तमानस् (for अवश्यकार्या), and नोपन (for नो मतम्) — (L 99) G5 द्रष्टार (for द्रष्टा च°) — Colophon *Adhy no* T1 G3 116, G5 117. — T1 om lines 105-107 — (L 111) G5 राजा (for राजा) — (L 114) T1 G5 धर्मपुत्रो

44

After 2 71 31, T_1 $G_{8\,6}$ ins.

तत पौराश्च दीनास्ते गते पार्थे वन तदा ।
गावो हीना यथा वत्सै पुर प्रविविशु पुनः ।
तदहृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत् ।
नगर हस्तिनपुर सस्त्रीभृत्यकुमारकम् ।
सवे चासन्निरुत्साहा व्याधिना वाधिता यथा ।
पार्थान्प्रति नरा नित्य चिन्ताशोकपरायणा ।
तत्र तत्र कथा चक्रु समासाद्य परस्परम् ।
कुन्ती च भृशदु खार्ता पुत्रै सर्वैर्विवर्जिता ।
हीनवत्सा यथा धेनुर्विललाप सुदु खिता ।
वन गते धर्मराजे दु खशोकपरायणा ।
वभूवु कौरवा वृद्धा भृश शोकेन पीडिता ।
तत पौरजन सर्व शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।
कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा पार्थिव प्रति ।
ब्राह्मणा॰ ।
कथ नु राजा धर्मात्मा वने वसति निर्जने ।
तस्यानुजाश्च ते नित्य कृष्णा च द्रुपदात्मजा ।
सुखार्हापि च दु खार्ता कृष्णा वसति सा वने ।
एव पौराश्च विप्राश्च सदारा. सहपुत्रका. ।
स्मरन्त पाण्डवान्सर्वे वभूवुर्भृशदु खिता ।
आविद्धा इव शस्त्रेण नाभ्यनन्दन्कथचन ।
सभाष्यमाणा अपि ते न किंचित्प्रत्यपूजयन् ।
नभुक्त्वा नशयित्वा ते दिवा वा यदि वा निशि ।
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसञ्ज्ञा इवाभवन् ।
यदवस्था वभूवार्ता अयोध्या नगरी पुरा ।
रामे वन गते दु खाद्धृतराज्ये सलक्ष्मणे ।
तदवस्थ वभूवार्तमद्येद गजसाह्वयम् ।
गते पार्थे वन दु.खाद्धृतराज्ये सहानुजै. ।

Colophon

वैशपायन ।

विदुरस्य वच॰ श्रुत्वा नागरस्य गिर च वै ।
भयान्मुमोह शोकाच्च धृतराष्ट्र सवान्धव ।

44

(L 3) G_8 तदा हृद्॰ (for तदहृष्ट॰), and गतोदक॰ (for गतोत्सव॰) — (L 4) T_1 G_6 सस्त्रीवृद्ध॰ — (L. 11) G_8 कौशिका (for कौरवा), and भृश दु खेन पातिता (for the post. half) — (L 12) G_8 परो (for पौर॰) T_1 नरा॰ (for जना॰) — (L 14) G_8 om the ref. — G_8 om lines 15-16 — (L 17) G_8 पुत्राश्च (for विप्राश्च) — (L 20) T_1 क च, G_6 कच्चित् — (L. 25) G_8 अद्यैतद्द (for अद्येद) — Colophon. *Adhy no* T_1 G_6 118, G_8 117. — (L 27) G_8 नागर च (for ॰रस्य)

APPENDIX II

Collations of an important Kaśmirian MS (K₀—for a detailed description of it, see Introduction p xxiii) received much too late for inclusion in the Critical Apparatus.

1

The MS gives the introductory mantra (with v. l व्यासं for चैव in the second line), which is preceded by ॐ श्रीगणेशाय नम ।

2 Before 2 ins the ref मय उवाच ।

^{d}) त्व (for किं)

3 ^{b}) Transp स्वस्ति and गच्छ

4 ^{b}) पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ)

^{d}) पाण्डव (for भारत)

5 ^{c}) तदह (for सोऽह वै)

6 ^{a}) त्वाम् (for त्वम्), and मय (for मया)

^{c}) कृते (for गते) गच्छामि (for शक्ष्यामि, possibly a mislection for original इच्छामि due to similarity of इ and ग in the Śāradā script)

7 ^{b}) काश्यप (for दानव)

^{d}) मम (for मयि, the reading given by Ś1 alone)

8 ^{a}) °देवोऽथ (for °देवसु)

9 ^{c}) दैत्येंद्र (for दैतेय)

10 ^{a}) दृष्ट्वा (for कृतां)

^{b}) विष्ठिता (for विस्मिता)

^{c}) सकले (for कृत्स्नेऽस्मिन्)

11 ^{d}) कुरुष्व सभां (for सभा कुरु वै)

12 ^{d}) पुन° (for मुदा, the reading of Ś1 alone)

13 ^{c}) तदावेद्य (for यथावेद्य)

14 ^{b}) यथावद्विदधे (for यथार्हमकरोत्)

15 ^{c}) दैत्येंद्र° (for दैतेय°)

16 ^{a}) किंचिद् (for कच्चिद्).

^{b}) विचिंत्य (for प्र°)

सभापर्वणि प्रथमोऽध्याय १

2

1 ^{b}) सुखावासं (for सुखवासं)

2 ^{b}) पितृ° (for पितुर्)

4 ^{a}) दर्शनानतरं (for ददर्शानन्तरम्)

6 ^{d}) °साप्यभिवन्दित (for °सा चाभिवादित)

8 Om (hapl)

9 ^{c}) सहित (for पञ्चभि°)

11 ^{c}) वसुश्रियो च तत्पूत (for वसु प्रदाय च तत)

12 ^{b}) तार्क्ष्यकेतुसमन्वित (for तार्क्ष्यके तनमाशुगम्)

^{c}) °शखासिचक्रार्थैर् (for °चक्रासि-शार्ङ्गाद्यैर्)

^{d}) समन्वित° (for समन्वितम्)

13 ^{a}) सुनक्षत्रे (for च नक्षत्रे)

14 ^{a}) त चापि (for चाप्येन)

^{c}) अमीघ्नन् (for °घ्नन्)

15 ^{d}) दा(sic)रयामास पाण्डव° (for दुधावाभिप्रदक्षिणम्)

16 ^{c}) ऽन्वययु (for ऽनुययौ)

^{d}) °परिजनैर् (for °पौरजनैर्)

17 ^{d}) प्रिय (for प्रिये°)

18 ^{b}) प्रीतित° (for पीडितम्)

19 ^{b}) °वदित (for °वादित)

20 ^{a}) स च तान् (for च तदा)

21 ^{bc}) Om (hapl) [Ś1 also does the same Probably the two pādas are to be deleted as unnecessary]

22 ^{a}) अतृप्तचक्षुषाम् (for °मनसाम्)

^{c}) कृष्णश् (for शौरिश्)

23 ^{a}) एव (for इव)

^{c}) °त्सोपायसु (for °त्सोप°)

सभापर्वणि भगवद्याने, as in Ś1 Ñ1

3

1 ^{a}) पूज्यम् (for पार्थम्)

^{c}) त्वा (for त्वां, as in Ś1 alone)

2 ^{a}) अत्युत्तरेण (for उत्तरेण तु)

^{c}) वक्ष्यमाणेषु (for यक्ष्य°)

5 ^{a}) °सर°स्यापि (for °सरस्येव)

^{c}) भावयात्वेन (for यौवनाश्वेन, of Ś1 K8 which read भावयाम्येन).

6 ^{ab}) मारसहस्रस्य संमता

11 ^{b}) °श्वासन् (for °श्वापि)

12 ^{a}) य इष्ट्वा (for यत्रेष्ट्वा, as in Ś1 alone).

^{b}) शतक्रतु° (for शचीपति°)

13 ^{c}) मनु (for सम्र, as in Ś1 alone)

14 ^{b}) यज्ञैर् (for सत्रैर्)

^{c}) सहस्रिकै° (for सहस्रकै°)

15 ^{b}) °श्चिंयाश् (for °श्चिलाश्)

16 ^{a}) यत्र (for तत्र)

^{c}) तदा द्रव्य (for समाद्रव्य)

17 ^{a}) उपागृह्य (for तदादाय)

^{b}) भास्वरां (for ऽप्रतिमां)

^{d}) चक्रे सभां मय° (for मणिमयीं शुभाम्)

18 ^{b}) प्रददौ प्रवरां (by transp)

19 ^{b}) शातकौंभ° (for शातकुम्भ°, as in Ś1 alone)

20 ^{b}) यथैव मा° (for यथैव सा, of the reading of Ś1, and see Addenda).

^{c}) सभामर्यं (for तथा दिव्या).

21 ^{c}) ज्वलमानेन (for °मानेव)

22 ^{b}) दिव्यम् (for दिवम्)

^{c}) विमला (for विपुला)

23 ^{a}) °संछन्ना (for °संपन्ना)

^{d}) निर्मिता (for सुकृता)

24 ^{a}) सुधर्मा च (for सुधर्मा वा)

^{d}) मतिमान् (for ऽप्रतिमां)

25 Transp 25^{b} and 25^{d}

26 ^{cd}) Om

27 ^{b}) चकार मतिमान् (for चकाराप्रतिमां)

^{c}) °पट्ट° (for °पत्र°)

^{d}) °महाध्वजा (for °मयाम्बुजाम्)

28 ^{b}) °गणैर्युतां (for °गणायुताम्)

29 ^{c}) मारुतेनेव (for °तेनैव)

30 ^{a}) °रत्नाचितां (for °रत्नचितां)

^{c}) °जानतु (sic) (for °जानन्त).
^{d}) प्रापतन्व[न्व]त (for प्रपतन्त्युत)
31 ^{c}) लीना (for नीला)
32 ^{b}) सर्वत° (for सर्वश)
33 ^{b}) सर्वत° (for सर्वश°)
सभापर्वणि सभानिर्माण.

4

1^{ab}) Transp. नर्त्तां and तत, and पार्थो (for राजा)
2 ^{a}) घृतपायसमध्वाज्यैर्
^{b}) अपि (for तथा)
3 3^{a}–4^{b} om (hapl), as in Ś1 K3 B2 [The lines not really wanted S K B]
4 ^{d}) देवता विनिवेश (for दैवतानि निवेश्य)
5 ^{d}) धर्मराज (for सप्तराग्र)
6 ^{a}) ता पूजा (by transp)
7 ^{b}) पांडवान्समुपासत
8 ^{c}) अवावस्तु (for अर्वा°)
9 ^{a}) कुलशिरा (for स्थूल°)
10 ^{b}) रोमहर्षण° (for लोम°)
^{c}) अप्सुयोम° (for अप्सुहोम्य°)
11 ^{a}) मैवलिश् (for मैवणिश्)
^{b}) पलादो and घटकानुज° (for पर्णादो and °जानुक)
^{d}) पराशरसुशारिकौ
12 ^{a}) पाल्वाक° (for वलवाक)
^{b}) शून्यपाल° (for *सुत्यपाल°)
13 ^{d}) लालवस् (for गालवस्)
14 ^{c}) हर्विभ्रुश् (for हरिवभ्रुश्)
15 ^{a}) काक्षीवानीमि(शि?)जश्चैव
^{b}) नासिकेतुश् (for नाचिकेतुश्)
^{c}) वराको व्यासश्च (for वराह शुनक)
^{f}) कित (for कठ)
16 ^{a}) एते वै (for मुनयो)
^{b}) धृतात्मानो (for महा°)
^{c}) समाजग्मुर्महात्मानो
— 16 ^{d}–17^{a} Om (hapl) [The hapl is dubious the two pādas are better omitted S K B]
17 ^{d}) सधर्मा (for धर्मज्ञा)
19 ^{c}) काश्यसेना (for कक्षसेन)
20 ^{a}) कल्पयामास (for कम्पया°)
21 ^{b}) कुमी कार्णिदश्च (for कुन्ति कुणिन्दश्च).
^{c}) अथाग° (for तथाङ्ग°), and पुड्रकेन (for °केण)
^{d}) पाव्यश्च राजा (for पाण्ड्योड्रराजौ), and चद्रकेण (for चान्ध्र°) — After 21 ins 48*, and transp 22^{ab} and 24^{ab}.
26 ^{a}) चापि (for चैव)
27 ^{a}) ऽथ धृतिश् (for ऽथाहृतिश्) [Ś1 has a lacuna here]
^{c}) महावीर्या (for महेष्वासा)
^{d}) जयत्सेनश्च सोमकि .
28 ^{a}) सश्रुल्य (for °श्रिल्य)
29 ^{c}) रौहिणेयश्च (for रौक्मिणे°)
^{b}) युयुधानोऽथ (for °धानश्च)
30 ^{d}) °मास्ते च (for °मास्ते स)
31^{cd}) °कुशला गतिनाल° (for °कुशला शम्याताल°)
32 ^{b}) कुमारा (for किंनरा), and कृतनिश्चया (for °निश्रमा)
^{d}) किंनरा (for गन्धर्वा)
33 ^{b}) विशेषत° (for मनस्विन°)
^{d}) नमयन्त (for रम°)
34 ^{b}) सत्यवादिन° (for °सगरा)
^{c}) देव (for देवा)
सभापर्वणि सभाप्रवेश

5

2 ^{a}) अगमत् (for आ°)
3 ^{c}) दृष्ट्वा (for द्रष्टु)
4 ^{b}) नारद (for नारद)
^{c}) पाण्डवो ज्येष्ठ (for पाण्डवश्रेष्ठ)
5 ^{c}) सर्वेश्च (for र्लेश्च, through influence of 6^{b}).
7 ^{a}) काश्चिदर्थाश्च (for कच्चिदर्थाश्च)
^{b}) धर्मेण (for धर्मे च)
8 ^{d}) नृप (for नृपु)
10 ^{c}) काल (for काले)
11 ^{c}) वला*लांस्तथा पश्चात्
12 ^{d}) चाष्टौ (for अष्टौ)
13 ^{a}) सप्त (for पट्ट् वै)
^{c}) आ*स्तथा (for आढ्यास्तथा)
^{d}) त्वनुरक्ता° (for स्वनुरक्ता°)
14 ^{b}) चापि परि° (for चाप्यपरि°).
^{d}) तव (for जातु)
16 ^{a}) वृद्धा° (for (उद्धया)
17 ^{c}) मन्त्र*रैर् (for मन्त्रधनैर्)
21 ^{d}) संहृष्टास्तत्र कारणे
22 ^{d}) केचन (for कानिचित्)
23 ^{a}) कारुणिका (for कारणिका)
^{cd}) कुमाराश्च and योधमुख्याश्च (for कुमाराश्च and योधमुख्याश्च)
24 ^{b}) गृह्णासि (for क्रीणासि)
28 ^{a}) दिशामविदित (for द्विषामविदित)
^{d}) मधुसूदन (for रिपु°)
29 ^{c}) अनुसृत्य° (for अनसूय°).
30 ^{a}) वक्तो (for युक्तो)
^{b}) °न्यजु° (for °नृजु)
31 ^{d}) दैवज्ञ (for देव°)
32^{ab}) Om.
^{d}) से तात (for कर्मसु)
34 ^{b}) उद्वेजये° प्रजा (for °मुद्वेजितप्रजा°).
^{c}) राष्ट्रे (for राष्ट्र)
35 ^{c}) तत्र प्रतिगृहीनार
36 ^{a}) शूरश्च घृद्धश्च (for धृष्टश्च शूरश्च)
37 ^{b}) सर्वयुद्ध° (for सर्वे युद्ध°)
39 ^{a}) °क्रमणादेते (for °क्रमणाद्ध्येते)
^{c}) विकुर्वन्ति हि (for भर्तुः कुप्यन्ति)
40 ^{b}) प्रदानत (for प्रधानत)
^{c}) केचित् (for कश्चित्), and तवार्थे च (for तवार्थेषु)
41 ^{c}) अनाशासि (for अनुशास्सि)
45 ^{a}) भवदुपनत (for भयादुप°)
^{b}) रिपुं वा क्षीब° (for क्षीव वा रिपु°)
46 ^{a}) त्वमस्या (for त्वमेव)
^{b}) नातिशक्य° (for नाभिशङ्क्य°)
47^{cd}) समीक्ष्यैव परीक्ष्य (for जवेनैव समीक्ष्य)
48 ^{a}) कच्चिद्दलं (for पार्ष्णिमूल)
49 ^{a}) परमुख्येभ्य° (for वलमु°)
50^{ab}) Om (owing to similar ending of 50^{cd})
^{c}) पराजिगीषसे (for पराजिगीषसे)
51 ^{a}) ना*त शत्रून् (sic) (for यास्यत° शत्रून्),
^{b}) स्वनुष्ठित (sic) (for स्वनुष्ठिता°)

cd) दण्डश्च भेदश्च (by transp)
52 ab) Om
53 c) नल्मुख्यमुनीता (for बलमुख्यै सु°)
54 a) वल च पुष्टिं च (for त्व च मुष्टिं च)
d) समये रिपो (for समरे रिपून्)
56 b) °संस्पर्शकाणि (for °कानि)
c) प्रियाणि (for श्रेयाणि)
d) °स्त्वनुगता° (for °स्त्वनुमता°)
57 a) Transp कोष्ट and कोश
cd) आयुश्च रनुष्ठितं
58 d) तान्स्वेभ्यश्च (for तांश्च स्वेभ्यो)
60 d) संशुष्यते (for मंशोध्यते)
62 d) आयव्ययौ (for आयव्यय)
63 c) नावकर्षसि (for नाप°)
64 b) अधमोत्तममध्यमान्
65 c) अप्रासव्यमना राजन् [The reading of Ko accounts for the corrupt Ś1 reading S K. B]
67 a) तडाकानि (for तटागानि, as in Ś1)
c) भागशोपि निविष्टानि
d) कृषिदेव° (for कृषिर्देव°)
68 a) कच्चिद्धर्म (for °बीज)
b) कार्षिकाय (for कर्षकाय)
d) ददा॰ण° (for ददास्यृण°)
70 a) कृत्य वतप्रशा° (for शुचिकृत° प्राज्ञा)
72 a) °नानुगत (for °नानुगता)
73 c) श्रद्धदासां (for श्रद्धासामां)
74 a) °चरश्चिति (for °चाराश्रिशि)
d) विचिन्त्या° (for विदित्वा°)
75 b) रात्रौ सुप्त (for रात्र्यां सुप्त्वा)
79 f) नियमेन च (for नियमेन या)
d) पार्थावकर्षसि (for पाथाप°)
80 d) शरीरे च (for शरीरे ते)
81 ab) मानोत्सेकाद्वा मोहा° (for माना न्मोहाद्वा कामा°)
d) न ग्रामसि (for अपास्यसि)
82 a) न मोहाल्लोभाद्वा (by transp)
d) न धृत्तिं स्वां रु° (for वृत्तिं त्वं संरु°).
83 a) मदिता (for महिता)

84 a) कच्चिन्न (for कच्चित्ते)
b) वर्लेनो(before corr °लेनो°)-परिपीडित
85 a) त्वा (for त्वां, as in Ś1).
c) प्राणास्त्वन्र्थे च (for प्राणास्त्व-दर्थेषु)
86 c) सर्वपां (for साधूनां)
87 a) धर्मत्रये मूले (for धर्म त्रयीमूले)
c) वर्धमानस् (for वर्वमानस्)
88 a) गृहे तवाग्नानि (for तव गृहेऽग्नानि)
d) सुदक्षिण (for सदक्षिणम्)
89 a) एकचित्तान् (for एकचित्तो, of the reading of Ś1)
d) आत्मना (for आत्मवान्)
90 b) देवता (for दैवतान्)
91 b) धृतिर् (for वृत्तिर्), and ते नये (for तेऽनघ)
92 d) सुरगस्तुते (for सुरमेधते)
94 a) पृष्टे गृहीनस्तत्कारे.
95 b) दरिद्रस्याथ वा पुन
96 b) प्रमार्टु (for प्रमाद)
102 d) धर्मराज (for धर्मात्मान)
103 b) लोभकारणात् (for लाभका°)
104 b) मानद (for मानिता , as in Ś1 alone)
d) न वचिता (for अवश्चिता°)
106 c) धर्माधद्विजमुरेभ्यो
107 a) चैव (for कश्चित्)
108 d) पूजन (for पूजयन्)
109 b) गृह्णीषे (for गृह्णासि)
d) चाभिभू (for चाभिभो)
110 a) अभ्यर्च्यते (for अभ्यस्यते)
b) गृहीते (for गृहे ते, as in Ś1)
111 b) भारत (for तेऽनघ)
c) सर्वे ते (by transp)
d) विपदा (for निदिता) and शत्रु-नाशन (for °नाशना , as in Ś1)
112 b) °व्याधि° (for °व्याल°)
c) रक्षोरग° (for रोगरक्षो°)
114 a) एतान् (for एना)
d) महारूप (for देवरूपम्)
115 a) यथैतदुक्त (for यथा त्वयोक्त)
b) °वाभिरद्धा (for °वाभिवृद्धा, as in Ś1 alone)

116 d) शक्रस्येति (for °स्यैति)
सभापर्वणि कच्चिदध्याय (*adhy no* 5)

6

1 c) °नुपूर्वेण (for °नुपूर्व्येण)
2 a) न्यायमात्थैतद् (for न्याय्यमाहैत as in Ś1)
3 ab) राजभिश्च यथा कार्यं तव (for राजभिर्यथा कार्यं पुरा)
4 a) कथ तु (for वय तु)
c) न च (for न तु)
5 For 5, subst 78*
7 c) निर्मिता (for निर्मितान्)
8 d) तरत (for पृच्छत)
11 c) महेंद्रस्य (for तथेन्द्रस्य)
12 b) गतक्लमम् (for °क्लमान्)
— After 12ab, ins 79*
[(L 1) दिव्या (for दिव्या)
— (L 2) वसुभिश्च यतात्मभि°
— (L 3) सिद्धैर्वेदयैः (for शान्तैर्वेदयशैः)]
13 b) धर्मपुत्रो (for °राजो)
d) नृपोत्तम° (for °नृपैर्वृत)
17 a) यथावृत्त (for °तत्त्व)
c) इच्छामि महित (for इच्छाम सहिता)
18 a) उक्त्वा (for उक्त°)
d) श्रयनाम् (for श्रयन्ताम्)
सभापर्वणि षष्ठोऽध्याय°

7

2 a) योजनशता (for °शत)
b) शतमध्यार्ध° (for शतमध्यर्ध°)
3 b) सुरा (for शुभा)
6 b) महात्मान (for °त्मान)
— After 6 ins 80*, with v l भास्वरा (for भास्वन्तो)
7 cd) देवराज महात्मानम् (by transp)
8 c) सोमयुजो (for सोम°)
d) विरजस्का गतक्लमा
9 a) पराशरो माठवश्च
d) गौरशिरो (for °शिरा)
10 a) दुर्वासा वै (for °साश्च)
b) जावलि° (for मालुकि)
11 a) हविष्ट(sic)श्च (for हविष्मांश्च)
d) कृषिद्रय° (for कृषीवल)

13 b) वायुमक्ष्यो हुताशन'
c) ईशान (for ईशान).
d) वज्रिण समुपासते
14 ab) महादेव स्वनीथश्च वाल्मीकश्च महायशा
e) समीप (for समीक)
15 d) °श्चापिर् (for °श्चात्रिर्)
16 ab) °श्चैव तार्क्ष्यो (for °स्तार्क्ष्यस्तथा)
17 d) °श्चैव (for °श्चापि)
19 b) सविता यम' (for सवितार्यमा)
d) मारती (for भारत)
20 a) यशा' सदक्षि° (for यशाश्च दक्षि°)
b) स्तोत्राश्च (for स्तोमाश्च)
21 d) विविधैस्तथा (for °धैरपि).
22 b) कविभि° (for कर्मभि°)
d) °निसूदन (for °निषू°).
23 d) भ्राजमाना इवा° (for भ्राजमानैरिवा°)
25 b) घृतमता (for यत°)
26 c) शतक्रतुर् (for °क्रतोर्)
d) यस्यां शृणु महानपि

पूर्वे शक्रसभावर्णन सप्तमोऽध्याय'

8

3 a) अर्कप्रमाभा (for °प्रकाशा)
[Additional support for the *lec diff* S. K B]
4 a) तस्या (for तस्यां)
b) क्षुत्पिपासा (for क्षुत्पिपासे).
5 c) वसवश्च (for रसवच).
6 a) स्रजश्चात्र (for स्रजस्तत्र)
b) नित्यकालफल° (for नित्यपुष्पफल°)
cd) शीतलानि च तोयानि सुखोष्णानि च भारत
7 c) पार्थ (for तात)
8 ab) Om. as in Ś1
d) कृतवीर्या कृतश्रव
9 a) अरिप्रणत् (for °प्रणुत्)
d) पृथुक्षो (for पृथ्वक्षो of Ś1 only) [In Śāradā थु and थ्व look alike S K B]
10 a) इडो (for ऐडो)
b) सस्कृतिर् (for सांकृतिर्)
c) सदश्चोर्मि (for °र्मि)

58

11 a) मरत' सुरथश्चैव.
b) सुनीतो विषधो (for सुनीथो नैषधो)
12 b) पत्राश्च पृथिवीपति — After 12^{ab}, ins 91*, (with v.l. पुरुरद्भव for पूरुरुद्वह)
c) प्रसद्गुर् (for रुषद्गुर्)
d) रथिनां वर (for सुमहाबल)
13 b) मरुकुत्सी (for पुरुकुत्सो)
14 b) शर्यात' (for शर्याति), after which शरभ is added *sec m* above the line.
c) अगेरिष्टश्च (for अङ्गोऽरि°).
d) दुष्पत (for दुष्पन्त)
15 a) भांगस्वरिस्वनीथश्च
b) निपदोपलवीरय
c) कारंधमो (for करंध°), and वाह्लिकश्च (for वाह्लि°) — After 15, ins 92* (with v l ऐडो for पैलो as in Ś1, and मरुतश्च for मरुत्तश्च)
16 a) तृणस (for तृणक) — After 16^{ab}, ins 93* (with v.l. व्यश्वसाश्वकृपाश्चश्च and पचधूम्र पृथुश्रवा°) [With the post half, of 12^{b}]
17 c) अन्वर्क' (for अलर्क)
b) गजगौरक्ष (for गयो गौराश्व).
18 b) पृथुश्वो (for पृथ्वश्वो)
c) वैयो (for वैन्यो), and वैरिशय (for वारिषेण°)
d) पुरुषो (for पुरुजो)
19 c) भूमिजानुर् (for भीमजानुर्).
d) पुष्टो (for पृष्ठो)
20 b) °सुम्नश्च सेनजित् (for °सुम्न प्रसेन°)
d) °गश्वोजयस्तथा (for °गश्वोऽजकस्तथा)
21 a) शतमत्स्या (for शत मत्स्या)
22 ab) °दत्तानामेरिणा (for °दत्तानामीरिणां)
23 a) उशकव (for उशद्गव)
b) देवराती (for °राजो)
c) कृपदर्शिश्च राजर्षि
d) वासासहधमत्रिणा (for धाम्ना सह °समन्त्रिणा)

25 c) राजेंद्र (for राजर्षे).
26 b) वलोन्मृत्य° (for कालो मृत्यु°)
27 a) पिनरश्च महात्मान.
c) स्वधार्मतो (for °वन्तो)
28 a) साक्षाच्च (for साक्षाच्च) as in Ś1 alone
c) दुष्कृत° (for दुष्कृत°)
d) °सत्यव (for °मृत्यव).
29 c) शिशिपपैलाप° (for शिंशपपालाशा°)
f) मूर्तिमत युधिष्ठिर
32 a) प्रभामती ज्वलती च.
33 ab) संन्यासिनी राजन्सिद्धा
d) विरजांवरा° (for विरजोम्बरा°)
34 c) स्वकृते कर्मभिर्दिव्यै
d) °वर्हैश्च भू° (for °वर्हैर्विभू°)
35 b) संघशश्चा° (for शतशश्चा°)
c) वादित्र- (for वादित्र)
36 a) पुण्यगधाश्च (for पुण्याश्च गन्धा)
b) समन्विता° (for समन्तत)
d) नित्यश (for सर्वश°)
37 a) शतसहस्राणां (for °स्राणि)
d) रूपयुक्तमनस्विन

सभापर्वणि दक्षिणे यमसभावर्णन

9

1 b) वरुणस्यामिन° (for वरुणस्य सित°)
4 c) अनिर्देश्यवपु° (for °र्देश्या वपु°)
5 d) वद्धा (for सिता)
7 a) भूषणाश्चापि (for भूषिता°)
b) °माल्यप्रकर्षिण (for °माल्यानु°)
9 c) कुडलाधार (for कुण्डलधर)
d) कार्कोटक° (for कर्को°)
— After 9, ins 100* (with v l एणीमान् for पाणिमान, and कांडकश्चैव for कुण्डधारश्च, of v l of Ś1)
11 b) दक्षास्तस्यां (for सर्पा°)
11^{c}–12^{d} Om
13 b) सत (for स्वन)
d) कथन पिठिर° (for क्रथन पिठर°)
14 a) स्वरूपश्च (for सुरू°)
c) काली (for वाली)
d) मघवासा (for मेघ°)

15 [a]) टट्टमो विद्युज्वश्च
[b]) प्रह्लाद° (for संह्राद°)
16 [c]) सर्वे संपूर्णनर्णाश्च
16[d]-17[c] Om
17 [d]) स्वचरित° (for सुचरित°)
18 [c]) वीणा (for वेण्णा)
[d]) कावेरी च सरिद्वरा, of the reading of Ś1 K4 D4
19 [c]) ऐरावती (for इरावती)
20 [a]) सोमावती कृष्णवीणा
[b]) नर्मदा वेगवाहिनी; of v l of 18[d]
[c]) राजेंद्र (for सरितस्)
— After 20[c], ins 106*
21 [a]) सुप्रसवणा (for सप्रस्रवणा)
[c]) तटाकानि (for तटागानि) as in Ś1
23 [d]) उपासते (for समा°), of the reading of Ś1
24 Om (hapl)

समापर्वणि पश्चिमे वरुणसभावर्णनं

10

1 [d]) योजनैरमितप्रभा
2 [c]) खेचराणा (for खेचराणां)
3 [c]) °रुग्रे (for °रुचे).
4 [a]) रश्मीवती (for रश्मि°)
[d]) प्लवमाणेव (for °नेव)
— After 4, ins 109*.
6 [?]) °संभृते (for °संवृते)
[c]) दिव्योपधाने परमे
7 [b]) सुरभीनि (for °णि)
[d]) शुभ (for शुचि)
8 [a]) नदिन्याश्चा° (for नलिन्याश्चा°)
[b]) नदनस्य (for चन्दनानां)
[c]) °संवादी (for °सह्राटी)
9 [d]) संति (for शान्ति)
10 [d]) तथैव च तिलोत्तमा, of the reading of Ś1 K.
11 [b]) मेनका मुजिकस्थला; cf the reading of Ś1
— After 11[ab], ins as in Ś1 111* (with v l प्रम्लोचाचा पूर्वशी च for the prior half, and इरा for इरा in the post half)
[c]) घृदा (for वर्गा)
[d]) मामीची बुद्बुधा (for समीची बुद्बुदा), cf. the reading of Ś1
12 [d]) गधर्वाप्सरसां (for पाडवाप्सरसां)
13 [a]) गीतवादित्रैर् (for दिव्यवा°)
14 [d]) श्वेतभद्रोथ (for °भद्रश्च)
15 [a]) केशैरको (for कशे°)
[c]) कौस्तुबुरु° (for कुसुम्बुरु)
[d]) राजकर्णो (for गज°)
16 [b]) फलभद्र° फलादक°, cf the reading of Ś1
[c]) अगतस्त्व (for °चूड°)
[d]) हैमवत्तो (for °नेत्रो)
17 [b]) शोणिताद° प्रणालक, of the reading of Ś1
[c]) वृक्षोवास्यनि° (for वृक्षवासनि°)
[d]) चीरवासश्च (for °वासाश्च)
18 [c]) श्रीश्च (by transp)
[d]) नटकूबर (for नल°)
19 [a]) तिलशस् (for बहुशस्), of the reading of Ś1 — After 19, ins 116* with the readings resembling, mostly those of Ś1 K4

मेदोमांसाशनैरुग्रैरुग्रधन्वा महाबल । -
उपासते महात्मासौ तस्या नित्य धनेश्वर ।

20[ab]) भगवान्भू* * * * * त° (om by hapl)
[d]) शुल्मृद्वग° (for °धृभग°)
21 [d]) क्षताक्षैश्च (for क्षतजाक्षैर्)
22[abcd]) Om, of 116*
[f]) धनदो (for धनद), of v l of B3 8 D1-8
23 [c]) दिव्यां (for राजन्), of the reading of Ś1 K

समापर्वणि उत्तरे धनदसभावर्णनं

11

1 [c]) अगच्छन्
[d]) दिदृक्षुर्मा गतक्लम
2 [b]) स मा (for समां)
[c]) दिव्यां (for मह्य)
[d]) मह्य (for माद्यां)
3 [a]) रम्यां (for दिव्यां), as in Ś1.
[c]) अनिर्देश्या
4 [c]) सदा (for तथा)
5 [d]) कर्मणा वा विशां पते
6 [b]) उत वा सा यथा यथा
7 [d]) विपाप्मा विगतक्लम
8 [c]) च (for हि)
9 [b]) पांडव (for भारत)
[d]) न च श्रुत (for कदाचन)
10 [c]) ग्लानिश्च (for न ग्लानिं)
11 [a]) नानारूपा कृता वर्णं
13 [a]) यस्यां स भगवानास्ते
[c]) स्वयमेको निशां राजन्
[d]) लोक (for लोकान्)
14 [d]) मारीच (for मरीचि)
15 [b]) गौतमोऽथ (for °मश्च)
16 [a]) रूपो (for रूप)
[b]) पञ्चम (for भारत)
[d]) विदु (for भुव)
19 [c]) विंशतिश्चैव सप्तान्ये
20 [d]) ब्रह्म सर्वत एव च
21 [c]) सादिराजानो
[d]) नामद्वैर्
22 [a]) मारुतो
[d]) विशा पते (? for हवींप्यथ), cf 26[d]
23-26 Om [The omission does not appear to be accidental S K. B]
27 [b]) दिवारात्र
[c]) अर्धमासास्तथा मासा
28[ab]) पंच युगान्यहो°, as in Ś1 alone.
[d]) अक्षय्यम्
29 [b]) सुनसा विनता इडा, cf v l in Ś1
[d]) सरमा (for सरमा)
30 [b]) मरुत सर्व एव च
31 [c]) सुपर्णनागा° पशव
33 [a]) यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु
35 [a]) यथाकाल
[b]) दृष्टा
36 [c]) कौन्तेयान्
37 [d]) प्रतिपूज्यते
38 [a]) भूतात्मा (for विश्वात्मा).
[c]) सांत्वमानोर्ध°
39 [b]) प्रतियाकृश्च

40 ᵇ) ब्रह्मर्षिगणभाविनी
ᵈ) शुशुभा (for शुशुभे) as in Ś1 alone
41 ᵈ) मानुष्येषु
42 ᵈ) मता (for सभा)
43 ᵃ) वैवस्वतसभासीनो
ᵈ) मे (for वै)
44 ᵃ) वै (for तु) as in Ś1.
ᶜ) भूयिष्ठ.
45 ᵈ) भगवान्वृषभध्वज.
46ᵃᵇ) ते (for तु), and तु (for ते) as in Ś1
47 ᵃ) शक्रस्य च सभाया हि, cf v l Ś1.
ᵈ) विचित्राश्च (for विविधाश्च)
48 ᵇ) हरिचद्रो (consistently everywhere for हरिश्चन्द्रो)
ᶜ) सभा नित्या (by corr)
49 ᵃ) किं कर्म तेन चरितं
ᵇ) नियतव्रत
50 ᵃ) पितृलोके गतश्चासि
ᵈ) चापि (for चासि)
51 ᵃ) वा (for च)
52 ᵃ) मा (for मा)
ᵇ) हरिचद्र (cf 48ᵇ)
53 ᵇ) सर्वात् (for सम्राट्).
53ᵈ–56ᵃ Om (hapl)
56 ᵈ) तस्य (for तस्मिन्).
57 ᵇ) याजकेभ्यो
58 ᵇ) तदा (for तथा).
59 ᵇ) यथाकाम पुरस्कृतै
ᶜ) धनौघ° (for रत्नौघ°)
61 ᵈ) नराधिप°
63–64 Om [The om does not appear to be accidental S K B]
65 ᵃ) कौरव्य° (for कौन्तेय) as in Ś1 alone.
ᵇ) कौरवनदन
66 ᵃ) समयोय (for समर्थोऽसि)
67 ᶜ) गंतार स्म, as in Ś1 and Cd.
ᵈ) सर्व एव (for पूर्वं सह)
69 ᶜ) किंचिदेव निमित्त तु
ᵈ) भवत्युत
70 ᵇ) यत्क्षेम
ᶜ) अप्रमत्तोत्थिते
72 ᵇ) नारदो भगवानृषि°, as in Ś1 Cd and other MSS.

सभापर्वणि सभावर्णन.

12

3 ᶜ) यज्ञना यज्ञमाहात्म्य
4 ᵃ) तु तान् (for तत)
ᶜ) तु (for च)
5 ᵈ) सचिन्त्य
6 ᵇ) °चितयन् (for °पालयन्)
ᶜ) सर्वलोकस्य
7 ᵇ) सर्वधर्मभृतां वर°
8 ᵇ) प्रजा (for जना).
ᵈ) जातशक्रता
9 ᵃ) समादाय (for समानाय्य)
10 ᵃ) प्रार्थ्यमाना (for पृच्छय°)
ᵇ) वचोर्थ
ᶜ) महाराज (for महाप्राज्ञ)
11 ᵇ) गुणमर्हति
ᶜ) तत् (for सन्)
ᵈ) अभीप्सते, as in Ś1.
13 ᵇ) कुत्र (for क्षत्र-)
ᶜ) तस्मिन् (for यस्मिन्)
ᵈ) चीयते ब्रह्मवादिभि°
14 ᵃ) दर्भि° (for दर्वी°)
15 ᵃ) समर्थोपि
17 ᵇ) स जानश्चात्मन° क्षम
— After 18ᵃᵇ, ins मन्त्रिभिश्चैव सहितो राजसूयं युधिष्ठिर° (of v 1 148* in N)
18 ᵈ) संमतं (for मन्त्रिभि°).
19 ᵇ) साम्राज्यार्हस्य
20 ᵃ) सर्वे (for तेन)
ᵇ) तेन राजीवलोचन
23 ᵃ) संप्राप्य (for सप्रेक्ष्य), as in Ś1.
ᵇ) क्षया° (for व्यया°).
ᶜ) विमृष्य, as in Ś1
24 ᵇ) केवलात्मा विपत्स्यते [See Addenda]
25 ᵃ) विनिश्चयार्थे
27 ᶜ) न स किंचिदविषह्येद्
28 ᵃ) राजा (for तु तां)
29 ᶜ) सुखासीन तत कृष्ण
31 ᶜ) इद्रप्रस्थागत
32 ᵃ) स गृहं पितृवद्भ्रात्रा, of Ś1
33 ᵃ) प्रीतेन (for प्रियेण).
ᵈ) पितृवत्पर्युपासित°, cf. Ś1
34 ᵃ) सुखे (for शुभे) as in Ś1.
ᵈ) ज्ञापयन्मुप्रयोजन
35 ᵇ) कैवल्येप्सया
ᶜ) तत्तेह (for तत्ते ह)
ᵈ) विदित
37 ᵇ) ह (for मे).
ᵈ) गिरं
38 ᶜ) स्वार्थहेतोस्
39 ᵃ) परीप्सति
ᵈ) जनवाच
40 ᵇ) व्युदस्य (for व्यतीत्य).
ᶜ) परम न क्षय लोके

सभापर्वणि राजसूयमन्त्रो नाम द्वादशोऽध्याय°.

13

1 ᶜ) तत् (for ते)
2 ᵇ) क्षत्रिय चावशेषित
3 ᵇ) वसुधाधिपे, as in Ś1
ᶜ) निदेशभाग्भिस्, as in Ś1 Cnp
4 ᵃ) ऐडस्त्वैक्ष्वा°, as in Ś1.
ᶜ) श्रेणिवधाश्च
5 ᵃ) ऐडवंशास्तु ते राजन्
ᵇ) तथैवैक्ष्वा°
6 ᵇ) विस्तरोभिहितो महान्
ᶜ) स (for च).
7 ᶜ) सो[ऽ]वर्नि
ᵈ) °वर्तत (for °मन्यत)° as in Ś1
8 ᵃ) चतुर्यस्त्वपरो राजा. [The second Cdp In this MS, य and ज are often interchanged S K B.]
ᵈ) मानद (for योनित°)
11 ᵃ) तु (for च), as in Ś1
ᵇ) महात्मान तमाश्रितौ, as in Ś1
ᵈ) तौ हत्वा त्वाहुकावुभौ
12 ᵇ) कलहो (for कलभो)
ᶜ) मूर्धादित्य (for मूर्धा दिव्य)
13 ᵃ) अरुच (for मुर च)
ᶜ) अपर्यंतवलौ
ᵈ) प्रतीत्या वरुणो
14 ᵃ) महाराजा.
ᵈ) कर्मणश्चैव
15 ᶜ) प्रतीच्या दक्षिणाशां तां

d) पृथिवीं (for पृथिव्या°)
16 a) राजा (for शूर) as in Ś1.
b) कुरुजित्
c) स त संततिगानेक,
17 a) गतस्तेव [N B. No omission of 17e–18b as in Ś1]
c) °विज्ञात
18 a) प्रतिजानीते
b) लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्)
c) आदत्त
19 d) पप्रथे (for विश्रुत°) as in Ś1.
20 a) चतुर्थमाग्गृहे राजन्
c) विद्यावलाभ्यो (sic)
21 a) राज्ञो य स्यादृति शूरो.
23 b) तथात्मज° (for °त्मन)
24 a) °मोज्यश्च तथा.
25 a) भद्रकरा (for भद्रकारा)
b) योधा साल्वा° पटच्चरा°, cf. Ś1
c) सुस्थूरा° सुकुजाश्चैव
d) कुणिंधा
26 a) साल्वेयानां.
c) चैव (for ये च)° as in Ś1.
d) केरला (for कोशला°)
27 c) मत्स्याश्च सुवृपादाश्च
28 b) °बल्यार्दिता° (for °भयार्दिता)
d) सर्वतो दिश°
29 d) उपायच्छ्यथामति, cf Ś1
30 [N B No hapl. om as in Ś1]
a) नामोमे (for नाम्ना ते)
b) °नुजे मली
c) सं- (for स)
d) आभिभूय
31 c) च (for तु) as in Ś1
32cd) वत्साक्रूरे सुभानु च तां स्वाहुकसुतां तथा
33 b) ज्ञातिकाल्य कृत मया
d) चाच्युत (for चाप्युत)
34 a) क्षेत्रे तु समनुप्राप्ते
d) कुलान्यष्टा° (for कुलैरष्टा°)
35 b) शतपातिभि
36 c) नामतो एमवटिकौ
37 a) तावुभौ वीरसहितौ
38 b) [s]पि (for च)
c) एवंव (for तथैव)

39 b) नृप (for नृप°).
c) नरोत्म° (for स चान्ये°) [Ko goes with S1]
d) अष्टादशावरे
40 c) रुहको (for डिभको)
41 a) एवं नृलोके (for एतेन लोके)
d) रुहको (for डिभको)
42 a) रुहक (for डिभक).
44 c) पुनरानंदिन
45 c) Om. from जरासंध up to पतिम मे in 46c.
47 b) मन्त्रपूर्वक (for पूर्वमन्त्रितम्)
48 c) प्राप तापभयात्तस्य
49 a) संम य (for संचिन्त्य), as in Ś1.
50 a) ततो निवेशं तस्यां च
51 a) युध्येरन् (for युध्येयु), as in Ś1
d) निवसाम
52 a) गिरिमुख्ये.
53 c) सामर्थ्यमनुसंबधात्
54 b) गिरकंद, as in Ś1
c) योजनां तां शतद्वारां, as in Ś1.
d) विक्रमक्रमतोरणाम्
e) नद्यां, as in Ś1
55 b) मतानां (for मातानां).
d) त्रिशतां वर
56 a) चारुदोष्ण
d) शक्र° (for शौरि°)
57 a) एवमतिरथा, as in Ś1.
58 a) वाः शकुर्निदातश्च.
c) °राजस्य (for °भोजस्य)
59 d) व्यवसिता° (for गतव्यथा)
60 d) नान्यथा (for भारत)
61 a) शक्ये (for शक्य)
62 c) कदर्या पर्वतेंद्रस्य
63 c) तेन रुद्धा हि राजानो, cf. 62a.
b) वसुधाधिप
— After 63ab, ins. 162* (with v l. अरिंदम)
c) आशास्य (for आराध्य)
— After 63, ins प्रतिज्ञाया° परं पारं गत° क्षत्रियपुंगव° (cf 164*)
64 d) पुरुषव्रजान्
68 d) समाचक्ष्व (for समा°)

समापर्वणि राजसूयमन्त्र°

14

1 d) सं नान्यो, as in Ś1.
2 a) च (for हि)
c) हि (for च).
3 d) प्रशंस (for प्रशस्त°).
4 c) पा(*sup lin* दू as in text)t.
5 b) नाते (for न तु)
c) पारमेष्ठ्य
6 c) कश्चिय्
d) भवेच्छ्रेयो
7 भीमसेन उ° (for भीम उ°).
8cd) जयेरसम्यद्भयादाजा नीलयेथे आत्मनो हितान्
9 c) साधयिष्याम
d) दृष्टि (for यय) as in Ś1.
10 b) अवेक्ष्यते
c) अस्माद् (for तस्माद्)
11 c) जिता (for हिला)
d) भरतो (for भरतो)
f) साम्राज्य (for सम्राज) इति शुश्रुम, as in Ś1.
— After 11, ins सर्वान्वशानतुप॰ ज्ञेनमेव महाद्युते (cf 169* and 171*).
13 a) न चैनमन्वयुध्यंत
c) एष (for एव)
14 b) उपाहरन् (for उपासते)
15 a) मूर्धाभिषिक्तो नृपति°
16 c) त दुर्बल° परो राजा
17 a) प्रेक्षि° (for प्रोक्षि°)
d) जीवित (for जीविते)
18 c) तत (for ननु) संख्ये (for सर्वे)
d) प्रतियाचे वरद्वय
19 a) पटशीति
c) प्रवत्स्यति (for प्रपत्स्यते)

समापर्वणि राजसूयमन्त्र°

15

1 d) बाल्याद् (for बलात्).
2 a) उमे (for उमौ)
c) मनश्चक्षुविही°
3 c) पराजय्ये
4 b) पार्थं मे प्रतिपद्यत

^{e}) यथार्ह (for यथाह) विमृषाम्येक°, as in Ś1.
6 ^{b}) अक्षयौ
— Before 7, ins अर्जुन उ°, as in Ś1
8 ^{b}) सुधा साधु विनिश्चिता°, as in Ś1
9 ^{c}) क्षत्रिया सर्वतो राजन्
10 ^{b}) निहनेद् (for हि तरेद्), as in Ś1
11 ^{d}) चैव हि (for दैव च) as in Ś1
12 ^{a}) संयुतो (for सयुक्तो) [ऽ]पि (for हि), as in Ś1
13 ^{a}) दैन्य यथावले हीने
^{d}) जयार्थिनौ, as in Ś1.
14 ^{d}) त्वत (for तत)
15 ^{b}) भवेद्गुणचिंतक°, as in Ś1.
16 ^{b}) मुनिना शमिच्छता, as in Ś1.
^{c}) भवेच्छांतो (for तवेच्छन्तो), as in Ś1

सभापर्वणि राजसूयमन्त्र°.

16

1 श्रीकृष्ण उ° (for वासुदेव उ°).
^{b}) तव (for तथा). as in Ś1
2 ^{c}) विद्यो (for विद्य)
^{d}) युद्धेनापि हि शुश्रुम.
3 ^{a}) एतावत्त्वेव, as in Ś1.
^{d}) यदपक्रमते परं, as in Ś1
4 ^{b}) परम क्रम
5 ^{e}) समाक्रांता, as in Ś1.
^{f}) सुरभा° (for संरम्भा°)
6 ^{a}) अल्पबलो (for अनुबलैर्) as in Ś1.
7 ^{a}) घासंवत्सा°, as in Ś1.
^{c}) उपक्रम्य, as in Ś1.
^{d}) ते कामं, as in Ś1.
8 ^{b}) पुरुषर्षभ, as is Ś1
^{d}) तत्क्षय चैव लक्षयेत्
9 ^{c}) प्राप्नुयामस्, as in Ś1.
12 ^{a}) तिसृणाम्
^{b}) परम° (for समर°) as in Ś1
16 ^{d}) °सयुते (for °संमते)
17 ^{d}) सदा (for तदा) as in Ś1
20 ^{a}) प्रमक्तस्य (for निमग्नस्य)

22 ^{d}) नृपतिश्चंड°, as in Ś1.
23 ^{a}) यदृच्छापतित तत्र
24 ^{d}) पार्थिव (for सुव्रत)
25 ^{a}) नृपतिस् (for प्रणतस्) as in Ś1.
— Before 26, om. the ref. as in Ś1.
28 ^{c}) अवातमशुकद्दष्टम्.
29 ^{a}) नरश्रेष्ठो (for मुनिश्रेष्ठो) as in Ś1.
30 ^{b}) महामति (for महामुनि)
^{d}) निवर्तस्व नराधिप, as in Ś1.
31 ^{c}) एव (for एक). दद्यात् (for प्रादात्) as in Ś1.
36 ^{d}) तत्र जाते (for तत्यजाते)
39 ^{c}) संघटयामास
^{d}) कृतांतबलचोदितौ, cf. Ś1.
40 ^{c}) पक्वमूर्तिकृतो
41 ^{c}) सदोद्योद्ध
42 ^{b}) निधार्य.
43 ^{c}) नरव्याघ्रो
45 ^{a}) तथाभूत, as in Ś1
^{b}) नष्ट° (for चेष्ट°) as is Ś1.
46 ^{b}) पुत्रगृद्धिण, as in Ś1
47 ^{b}) उवाच वसुधाधिप
48 ^{a}) पलीदयाज् (for पत्नीद्वये) as in Ś1 (marg).
^{d}) परिरक्षत°
49 ^{a}) पुरुषश्रेष्ठ, as in Ś1.
^{c}) °पत्याथ (for °पत्याशु) as in Ś1.
51 ^{b}) °प्रदायिनि
^{c}) कस्य वा (for कामया) as in Ś1.

सभापर्वणि जरासंधोत्पत्ति°.

17

2 ^{b}) तव (for नृप) as in Ś1.
3 ^{a}) संश्लिपिते तथा दैवात्
^{c}) महाभाग (for °राज) as in Ś1
4 ^{c}) संगृह्य च कुमार स्व, as in Ś1
5 ^{b}) प्रहर्षवान् (for नृपस्तदा) as in Ś1.
6 ^{d}) भवत्स्य (for ततोऽभवत्) as in Ś1.
8 ^{b}) महाबल° (for °तपा) as in Ś1

11 ^{c}) तत्र (for राजन्).
12 ^{c}) पुत्रं च (for पुत्रस्तु). as in Ś1.
^{d}) याह्नशस्ते, as in Ś1.
— After 12, ins. 192*.
13 ^{b}) मानवा° (for पार्थिवा°) as in Ś1
— After 13^{ab}, ins 193*.
13 ^{e}) भय (for रुज) as in Ś1.
15 ^{a}) एनमासाद्य (as in text)
16 ^{a}) प्रज्वलितां (for समुदिता) as in Ś1
^{c}) °धतजला, as in Ś1
^{d}) नदी (for नदीर्)
21 ^{d}) मगधाधिपतिं.
^{f}) निर्वृत्तिम्
23 ^{b}) मातुश्च स विशां पते, cf. Ś1.
25 ^{a}) हंसडिफकौ, as in Ś1.
26 ^{b}) महामते (for °बलौ) as in Ś1
^{d}) पर्यंत इति शुश्रुम, cf Ś1.
27 ^{a}) पपामेप
^{c}) महाराजन्, as in Ś1.

सभापर्वणि जरासंधोत्पत्तिः

18

1 ^{a}) हसडिफकौ, as in Ś1 K1.
^{b}) सामात्यौ विनिपातितौ, as in Ś1 K.
3 ^{b}) चावयोर्जय°, as in Ś1
^{c}) मागध साधयिष्याम, as in Ś1 K
^{d}) इष्टिं (for वय) as in Ś1 K
5 Om. (hapl), as in K1 V1
7 ^{b}) प्रलय
^{d}) न्यासीभूतौ, as in Ś1
11 ^{b}) राजानश्च विमोचिता, as in Ś1.
^{c}) महा- (sic) (for च मे)
^{d}) तिष्ठति.
12 ^{a}) क्षिप्रकारिण्यथा, as is Ś1
^{d}) नृपोत्तम (for नरो°) as in Ś1
13 ^{c}) धर्मार्थकामसहितो, as in Ś1
14 ^{d}) अस्ति (for इति) as in Ś1
16 ^{d}) प्रणीतव्य.
17 ^{d}) धीधना (as in text)
18 ^{b}) वल° (for लोक°) as in Ś1
— After 18^{ab}, reads 19^{cd}, as in Ś1
19 ^{a}) यथा (for एव) as in Ś1

c) पुन कुर्वीत, as in Ś1
20 a) यदुश्रेष्ठ, as in Ś1
b) पाथ (for पार्थ) as in Ś1
f) विक्रम, as in Ś1
21 d) मगधान्, as in Ś1
22 b) परिच्छदे, as in Ś1
d) °नदित°
23 b) मुक्त° (for मुख्य°) as in Ś1
d) सौम्यम् (for भीमम्) as in Ś1
24 b) भीमपुरस्सरौ, as in Ś1
25 c) धर्मार्थकार्यकार्याणां, as in Ś1
d) इति विग्रहे (for इव निग्रहे) as in Ś1
26 b) कुरुजगल
c) पत्रसरो
d) कालकूटीम्
27 a) गणकीर्यां, as in Ś1
b) सदानीरं, as in Ś1
c) एका (for एक) as in Ś1
d) क्रमेणाथ व्रजत ते, as in Ś1
28 b) दृष्टा पूर्वां च कोसलां, as in Ś1
d) मलां (for मालां).
29 a) संवीर्य
b) व्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा, as in Ś1.
c) कुरवरच्छद जग्मुर्
30 b) अंबुवत
c) आरुह्य (for आसाद्य)

समापर्वणि जरासंधवध

19

1 श्रीकृष्ण उ° (for वासुदेव उ°)
2 a) विहारैर्विमलै° (for वैहारो विपुल°) as in Ś1
b) वरोय (for वराहो) as in Ś1.
d) °पचका as in Ś1
3 a) -स्वती- (for महा-) as in Ś1
d) सहिता गिरिपु व्रजान्, of Ś1
4 a) पुसा पष्टिकशाखाग्रैर्
c) निगूढ इव
5 a) शृङ्गाण्यां (*sup lin*, *sec m*, as in text)
6 a) गौतमोक्षयणाद्, as in Ś1
7 b) सुवकास्तथा (for सुमहाबला°) as in Ś1
d) सहार्जुन (for पुरा°)
8 a) पश्याग (for पश्येमा°) as in Ś1
d) गौतमोक°-
9 a) शबुंध शङ्कवापी च
c) तत्र (for चात्र) as in Ś1
10 a) परिहाय न (for अपरिहार्यो) as in Ś1.
b) मन कृते (for मणे° कृते) as in Ś1
11 a) च परमां (for त्वनपगां) as in Ś1
d) [अ]पहन्म हि (for निहन्म हि)
13 b) °र्ण्यंजनावृत, as in Ś1 K
14 a) तथा (for वेडथ)
15 a) मापादम् (as in text)
c) मासतालाश्च (for मापनालाश्च)
16 a) अनाद्य (for आनद्य)
c) प्रणदुर्भीर्यो (for प्राणदन्भेर्या)
17 b) चैत्यकात (with text) उपाद्रवन् (for समा°)
c) शिरां * * * माघ्नतो
18 b) सुमहत्तद् (for सुमहान्त)
c) माल्यगंधैश्च, as in Ś1
19 a) धीरास् (for मीरास्)
b) न्यपातयन् (for [अ]भ्यपातयन्) as in Ś1
20 b) समधयन् (for समर्चे°)
c) पर्यग्निरूपाश्च नृप
22 c) सर्वगुणैर्युक्तां
24 b) मालाकाराश्च सर्वश°, of Ś1
24cd and 25ab are transp,
25 c) पश्यत (for वीक्षन्त)
26 a) शैलस्तम्भसकाशास्ते, as in Ś1
27 a) विप्रप्रतिमान् (for द्विरदप्रख्यान्) as in Ś1
b) सालस्कंदानिवो°
28 b) नरोत्तमा (for नरर्षभा)
d) गनव्यथा (for महाबला°)
29 b) अर्हार्हान् (for मानार्हान्)
c) प्रत्युत्थाय (as in text)
30 a) चैनान् (for चैतान्).
b) वस्त्विति
c) ते तद्व्रतं (for ह्येतद्व्रतं)
d) किल (for भुवि)
31 a) प्राशान् (for प्रासान्)
32 a) येदोन (for येपेण)
34 e) ते (for त).
d) विप्रेक्षत
36 b) ततस्ते (for व्रयस्ते)
c) लक्ष्या (for लक्ष्म्या)
37 c) विगर्हमाणान्
d) वेशग्रहणकारणात्
38c–40b om (hapl), as in Ś1
— Before 41ab, reads 42cd
41 b) छित्वा समुपसर्पथ, as in Ś1
42 a) यत्नं चैतद्धि न्गित्व
d) विनिश्चित (for विशेषत) as in Ś1
43 a) समुपस्थाय (for मामुप°) as in Ś1
b) यस्मात्र (for कस्माच्च) as in Ś1
c) मे (for नो), and गृह्णीथ (for गृह्णीत)
44 a) ण्वमुक्त्वा
46 b) श्रियमृच्छति
47 d) स्मित (for स्मृतम्)
48 b) वाहोर् (for बाहोर्) as in Ś1
49cd) प्रविशति नरा राजन्द्वारमाजनयन्स हि
50 b) शकुनोनर्हणा

समापर्वणि जरासंधवध°

20

1 a) सरामि (for स्मरेय)
d) भवत प्रीतिवैक्लनम्
2 d) स्यान्मे संशय एप हि, as in Ś1
3 a) अर्थ- (for अथ)
b) मन संपरितप्यते, as in Ś1
c) जने विप्र (for प्रसजति) as in Ś1
4 b) सु (for सन्) as in Ś1
d) श्रेयांसस्त्वपहति च
5 a) क्षत्रधर्माश्च, as in Ś1
b) धर्मचारिण
6 a) राजसूय (for महाराज)
c) अहते त्वयि निर्योगाद्, as in Ś1
d) तेत (for व्रय)
7 d) अना° (for त्वना°)
9 a) गच्छेत्तु, as in Ś1
b) कृत वार्हद्रथ त्वया

10 ^{b}) कथचन (for कदा॰)
11 ^{b}) करिष्यसि
12 ^{a}) ये (for ते) as in Ś1
15 ^{a}) स्वर्गमेव
^{c}) यजंति
16 ^{c}) युद्ध- (for युद्धे) as in Ś1
17 ^{c}) परित्यज्य (for पराजित्य)
^{d}) ॰त्वाद्धि
18 ^{b}) विग्रह(*sup lin.* हि as in text)त्व
^{c}) वहुलै॰ (for निपुलै)
19 ^{c}) देव (for चैव)
^{d}) केवल वै नरेश्वर, as in Ś1.
22 ^{b}) जयद्रथ (for वृहद्रथ) as in Ś1
^{c}) [ऽ]पि (for हि) as in Ś1
^{d}) नृप (for नृपा) as in Ś1
24 ^{b}) सितौ (for सिरो) as in Ś1
25 ^{b}) अहमाहन्मि, as in Ś1
^{d}) Transp मया and जिन, as in Ś1.
26 ^{a}) ॰स्सेदम् (for ॰स्सैतद्)
27 ^{a}) उपाहृत्य (for ॰कृत्य)
^{b}) कथ भवेत्
28 ^{a}) सैन्यांक सह मैन्येन, as in Ś1.
30 ^{a}) स तौ (for स तु)
^{b}) पुरुषर्षभ
31 ^{b}) हसीति टिफकेति च
32 ^{c}) पुरुषशार्दूल
34 ^{c}) माशीमाशा
^{d}) जल॰ (for हल॰)

समापर्वणि जरासधवध

21

2 ^{c}) अन्यदन्यतमेनेह
3 ^{b}) महामति (for ॰श्रुति)
5 ^{b}) तपस्विना (for यश॰)
^{d}) क्षात्र धर्ममनुसरन्
6 ^{a}) अवमृष्य, as in Ś1
^{b}) समनुसृज्य, as in Ś1
6^{d}–8^{a} om (hapl).
8 ^{b}) अरिंदम
10 ^{d}) अन्योन्य जय॰
11 ^{b}) निग्रहानुग्रहात्तथा
^{c}) आसीत्सुमीम संपातो

After 13^{ab}, ins वालिसुग्रीवयोभ्रात्रो पुरेव कपिसिंहयो॰, which is a subst for 13^{cd} in Ś1 alone

14^{ab}) प्रकर्षणाकर्षणयोरत्याकर्ष॰
^{c}) आकर्षतामथान्योन्य
^{d}) ॰श्चाथ जघ्नतु
15 ^{c}) ॰सपातनिभं.
16 ^{d}) आयुधै (for आयसै)
17 ^{a}) च (for तु)
^{c}) अनारमत् (for अनारत) as in Cd
18 ^{a}) उद्धृत्त (for तद्वृत्त)
^{d}) संस्पृष्टो मागध॰ इम
19 ^{b}) सम्यग् (for राजन्)
20^{b}–21^{a} om (hapl)
23 ^{c}) मुख्य (for मुख्यो)

समापर्वणि जरासंधवध

22

2 ^{b}) युक्त स्वाम्नानुरोधितु
^{d}) वद्धो वक्षण॰
3 ^{a}) तदा (for तत)
4 ^{b}) यत्सत्त्व (for यच्च ते)
5 ^{a}) एवमुक्त्वा
^{b}) अरिंदम
6 ^{a}) गुणशतं (for शतगुण)
8 ^{d}) चैव हि
9^{ab}) स्वाद् (for स्विद्) in both places
11 ^{d}) वधनात् (for वान्धवान्)
13 ^{a}) सत्त्व॰ (for शस्त्र॰)
14 ^{a}) यस्तु (for य॰ स) as in Ś1
^{c}) अभ्याशघाती
15 Om (hapl)
16 ^{a}) शुकाविष्णु (sic)
^{c}) रथेनैतेन स कृष्णम्, as in Ś1
17 ^{a}) ॰करामेन
20 ^{b}) वात॰ (for वायु॰)
^{c}) युधिष्ठिर (for अधिष्ठित॰) as in Ś1 alone
21 ^{a}) असंगो (for असङ्गी)
22 ^{a}) कृष्णोपि
^{b}) समभ्ययात् (for स चाभ्य॰)

– ^{c}) गते नासीच् (for स ते नासीच्): as in Ś1 alone
^{d}) ॰पमिवोच्छ्रित, as in Ś1 alone.
23 ^{a}) व्यादितास्यो महानाद
24 ^{d}) ॰किरणान्वित॰, as in Ś1 alone.
25 ^{a}) मज्जति (for सज्जति).
^{b}) भिद्यते (for रिष्यते)
^{c}) रथवरो (for ध्वज॰)
28 ^{b}) प्रभु (for तत)
^{d}) सम- (for समे)
30 ^{d}) माम॰ (for सान्त्व॰)
32 ^{d}) यदद्य (for यदिद) as in Ś1 alone
33 ^{a}) विष्णो॰ समवपन्नानां, cf. Ś1
40 ^{b}) वहुरत्नसमागत॰, as in Ś1 alone.
^{c}) नृणां देवो, as in Ś1 alone
41 ^{c}) अभिषिच्य च तत्रैव
^{d}) नृप (for तदा)
42 Om
49 ^{d}) नराधिप
50 ^{b}) नरा (for नृपा)
53 ^{b}) फल्गुणौ (for फल्गुन)
54 ^{a}) रथवर्येण (for ॰मुख्येन)
^{c}) धर्मराजातिसृष्टेन
^{d}) दिव्येन नादयन्
55 ^{c}) अवर्तंत (for अकुर्वन्त) as in Ś1 alone
58 ^{c}) तद्व्रजे धर्मराजश्च, as in Ś1 alone.

समापर्वणि जरासधवध॰

23

1 ^{a}) एव पार्थो (for पार्थ॰ प्राप्य) as in Ś1 alone
^{b}) अक्षयौ
3 ^{b}) कार्यसारस्य (for कोश॰) as in Ś1 alone.
4 ^{a}) विजयायाभियास्यामि, as in Ś1 alone
^{d}) शिवे तथा (by transp)
6 ^{b}) प्रयाति, as in Ś1 alone.
^{c}) ध्रुव (for ध्रुवं)
6^{f}–7^{a} om (hapl) as in Ś1 alone.
7 ^{c}) वहिर्दत्तेन, as in Ś1 alone.
^{d}) रथेन प्रययौ तदा, as in Ś1 alone.

10 b) जर्णे° (for जरा°) as in Ś1 alone
13 a) कुलिन्द° (for पुलिन्द°)
14 a) अन्तर्गतान्कूटीश; cf. Ś1.
b) पुलिन्दांश्च
c) स्वगत्यं
16 d) निमाहत् (for विगाहत्)
17 b) विजिग्ये (for विजित्य)
c) सहिता सर्वे, as in Ś1
d) उपाद्रवन्, as in Ś1 alone
21 c) °दायाद, as in Ś1 alone.
d) मीर्यंगादमतोगन
23 d) भारत (for पुत्रतः)· as in Ś1 alone.
24 a) राजन् (for राजा) as in Ś1 alone
b) पुंवी° (for पर्गे°)
— After 24ab, ins. 273* (with v l यतो for यज्ञा, as in Ś1 alone)
25 b) गमापि न, as in Ś1 alone
26 d) यथा स्वं गापसोप as in Ś1.

सभापर्वणि दिग्विजय

24

1 c) स (for प्र) as in Ś1 alone.
2 b) कुंतीपुत्रो धनंजय, as in Ś1 alone
c) तम्रो° (for तथो°) as in Ś1.
d) भरतर्षभ
3 a) सम्यग् (for मर्यान्)· as in Ś1 alone.
4 b) अनुरंज्य च
c) पुलतावासिनं.
7 c) पूर्वतश्च
8 a) मत्वा (for ज्ञात्वा)
9 a) त (for सद्) अवस्थाय (for °स्थाप्य) as in Ś1 alone
c) सेनात्रधुमतो राजन्.
10 a) गोदावरीं (for गोदापुरं)
b) सुदापानं (for सुदागानं) as in Ś1 alone
c) उत्पतान् (for कुलतान्)
d) राज्य (for राष्ट्र) as in Ś1 alone समापयत् (for °नयत्)

11 c) रणमत्तदिभयो राजन
d) दृशापं प्रमा°.
12 a) न शिवमप्यगा°, as in Ś1 alone
b) पर्द (for पुरे) as in Ś1 alone
13 a) ता (for न हि)
b) विभगम
d) पांदव (for पौरव)
14 d) दाश्विवा पुरुषर्षभ, as in Ś1 alone.
16 a) तथा (for तत°) as in Ś1 alone
17 b) दाषा कोकनदश्च ये
18 b) पुरुषर्षभ (for कुरुनन्दन) as in Ś1 alone
c) उरशागिन
d) ततो (for त्थे).
20 a) तत मवारु पोत्थ
21 b) माहिताग्रमणारण्
c) गहोलगारा पवहान् (alo), Ś1 lacuna
22 b) पत्युगो भरतर्षभ, as in Ś1 alone.
d) दपजयत् (for अपदन्)
24 a) एहा परम°, as in Ś1 alone
26 ef) °नन्यानोमयानेव पाप°.
— After 26, ins 280*
27 d) न्यविशत् (for न्यक्रमत्)

सभापर्वणि दिग्विजय

25

1 a) नैव (for मीर) as in Ś1 alone
d) पार्थि (for रश्मिम्)
2 b) °करेण वै, as in Ś1
3 d) सद सैन्ये
4 a) त तु (for तांस्तु)
cd) ऋषिकुल्यांस्तथा माण्यान्विजित्य कुरुनन्दन, as in Ś1 alone.
5 a) सरो मानमथासाद्य
b) दाटकाम्
5d–7c om (hapl), as in Ś1 alone
8 d) अभवन्
9 c) उपारमस्व, as in Ś1 alone.
d) उच्यते (for अच्युत) as in Ś1 alone.

11 a) न चात
d) Transp. तत्र and युद्धं, as in Ś1 alone
14 b) वायुर दर्शरश्च
15 b) म्लाप्तः (in text)
15 d) प्रत्यग्न (as in text)
17ab) Om as in Ś1 alone
c) गिरिव्यापं (for दुरद्धृ)
d) वसुमित्र (for दस्युमित्र)
18 b) पर्व मै गिरि रोद्य च
19 a) °पत्नाश्च
b) पुत्रान् (for सर्व) as in Ś1 alone.

सभापर्वणि दिग्विजय

26

1 d) प्रययौ पुरुषर्षभ
3 b) प्रत्यग्नां
c) प्रत्याप्य
d) ग्रामणामास भारत
4 b) नर्षभ
5 c) भीमसेनो (for धर्मे भीमेन)
6 b) धर्मे सम्य (by transp)
d) सुवमान (for शुभ°)
7 b) प्रययौ भीमविक्रम°
8 d) पर्व (for सर्व)
10 c) वसी (for वशे) as in Ś1 alone
d) वसुमित्रं (for सुमित्र च) as in Ś1 alone
11 b) भरतर्षभ
13 d) कुमारं (for कौशलं)
14 c) तद्राज्य
d) गुरूनै
15 d) तदा नृप (for नराधिप)
16 a) Transp तनो and तत्र, as in Ś1 alone
b) भिदशाश्या
d) मुनी (for यती)

सभापर्वणि दिग्विजय

27

1 c) °विजये (for °विषये) as in Ś1 alone

c) कोसलानामधिपतिं.
4 a) पार्श्वे (for पार्श्वे).
d) वश (for वशे)
5 ab) एव विजित्य तान्सर्वान्बहून्पुरुषसत्तम, as in Ś1 alone
c) उत्तराम् (for उन्नाटम्)
d) कुक्षिवत
6 a) काशिराज च समरे, as in Ś1 alone.
b) स- (for सु-)
c) वशीचक्रे, as in Ś1 alone.
7 a) तत स्वपार्श्वसहितस्
b) नृपं (for क्रथन्)
8 b) सालवाश्च, as in Ś1 alone महाबल
9 a) विजित्य च महावीर्यो, as in Ś1 alone.
b) मद्वीर्यं (for मद्र्वीक) as in Ś1 alone
e) सोमदेयांश्च निर्जित्य
f) वत्सभूमिं
10 d) नृपान् (for बहून्)
12 d) जानकिं जगतीपति, as in Ś1 alone
e) विजित्य (for विजिग्ये) as in Ś1 alone
13 e) विदेहस्यस्तु
14 b) सुपक्षांश्चैव
15 b) जगतीपतीन् (for पृथिवी°)
— After 15ab, reads 17ab.
16 b) करे चापि निवेश्य ह
c) तैरेव सहित• सर्वं .
d) अभ्याद्रवद्
17ab) Reads after 15ab.
— After 17cd, reads 290*, as in Ś1 alone.
18 b) वीर्यवान् (for भारत)
19 a) सोदागिरिं
d) विजिग्ये स महा°
20 a) पुंड्राधिप.
d) राजानममितौजसं
21 a) वर्मी बलभृतां वीरौ
c) महाराज
22 d) काशीनामधिपं तथा
23 d) पुरुषर्षभ

24 c) कर (for वसु)
26 e) कांचन राजत वस्त्र.
27 b) तत (for तदा) as in Ś1 alone
e) अल्प° (for अभ्य°)
सभापर्वणि दिग्विजय°.

28

2 c) कौंतेयो (for कौरव्यो).
d) वशी• (for वशे) as in Ś1 alone
3 d) कृत्वा चैव न्यवे°, as in Ś1 alone
4 a) वशीकृत्वा (for वशे चक्रे)
b) नराधिप
e) तथैवासुरमत्स्यांश्च.
5 a) विपाद° (for निपाद°)
d) नराधिप (for च पार्थिवम्).
6 a) च (for वि-)
7 e) वसुदेवेन
8ab) स चक्रे तत्र भोजेन संग्राम सह भारत (by transp)
10 d) [अ]श्विनेय°, as in Ś1 alone.
11 c) च (for स)
12 d) अभूद् (for आसीद्)
13 b) संशयावह•
c) च (for हि)
14 e) प्र- (for व्य-)
15 a) स (for सु-)
c) प्रतिपद्य (for °वक्ष).
16 c) यज्ञार्थे
17 d) पारजायिक°
19 b) अन्वगाद्, as in Ś1 alone तथा (for तदा)
20 a) तद् (for त)
b) हर्षं (for कविम्)
21 c) म च (by transp). as in Ś1 alone.
22 d) दह्यते हि (for दह्यन्तीह).
23 b) साह्किन्या (for माहिष्मत्यां)
24 d) विचरत्युत
25 b) तत्पुरं (for तद्राष्ट्र)
26 d) यथाचल° (for यथा गिरि)
28 d) हवनाद्धव्यवाहन
31 a) तस्य (for सर्वं-)
e) अभ्य° (for अल्प°).

34 c) राज्ञोथ (for राज्ञोऽस्य). as in Ś1 alone.
35 d) भरतर्षभ°.
37 d) विजयन् (for विजयी)
38 d) सेनया स धनेश्वर, as in Ś1 alone
39 a) अहुतिं
d) स्व- (for सु-)
40 a) स्वराष्ट्रविषयस्थाश्च
d) महामात्याय, as in Ś1 alone.
41 a) च (for स).
e) प्रतिजग्राह (for ससुतो राजन्)
d) ससुत शासन तदा.
42 a) महाराज (for °बाहुर्)
43 a) शूर्पारिक
c) महाराज (for °तेजा)
45 b) नर- (for नरा)
c) कोलगिरिं
d) मुरुचीपत्तन
46ab) Om. (hapl)
e) स्वभृश (for नृपतिं)
47 d) पित्र्यद नरहाटक
48 b) सहितांश्चोड्रकैर्मलै, as in Ś1 alone.
c) अथास्ताल्वरांश्चैव, cf. Ś1.
d) °नोष्ट° (for °नोष्ट्र°)
49 a) अवरीं चैव रोमां च, as in Ś1.
50 a) रुरुकच्छ (for भरुकच्छ)
51 d) अमन्यत च स प्रभु, as in Ś1 alone
52 e) °गुरुकाष्ठानि
54 b) विनयेन (for विजयेन)
सभापर्वणि दिग्विजय

29

2 e) प्रीतिमान् (for मति°)
3 d) वसुधातल
4 d) रोहीनकम्
5 a) अभूत् (for वृत्त) as in Ś1 alone
b) शूद्रैर् (for शूरैर्)
6 a) महीप (for महेच्छ)
c) शिवांस् (for शिवींस्).
d) °कर्वटीन्

7 a) मत्स्यमिकेयांश्च
b) वाक्प्रदानाद् (for वाट्धानान्)
e) अतश्च (for पुनश्च) as in Ś1 alone
8 d) स्नावणेरा (for ग्रामणेया)
10 b) तथैवामरपर्वटान्
c) उत्थर ज्योतिकं
d) विराटक, as in Ś1 alone
e) द्वारपालीं च
11 a) रमधार्हरयूनांश्च
12 b) वासुदेवाय चरान्विसु (hypermetric) Ś1 lacuna
13 d) वशी (for वली)
14 a) तेन (for तस्मिन्)
15 d) किरातान्यवनाल्छकान्, cf. Ś1
16 b) वशे चक्रे नराधिपान्, cf. Ś1
c) कुरुश्रेष्ठो (for नर°)
17 d) महद्धन (for महा°) as in Ś1 alone
19 a) विजित्य (for प्रतीचीं)
c) प्रतीचीं (for विजिग्ये)
d) भरतर्षभ

समापर्वणि दिग्विजय° समाप्त

30

3 b) गोरक्ष्य कर्पण मणि
5 b) व्याधि° (for व्याधि-).
6 c) अभिहृतु
d) कदाचन (for पृथक्पृथक्) as in Ś1 alone
8 a) स कोशस्य
b) महीपते, as in Ś1 alone
9 a) ते (for त)
b) पृथक्त्वेव सहासुवन्, as in Ś1 alone
10 d) चैव (for चापि)
11 a) तस्थुप°
b) °श्यात्ययश्च हि
14 a) तद्धनौघमपर्याप्त
b) अव्यय (for अक्षयम्)
— After 14, ins 327*.
16 c) चैन (for चैव) as in Ś1 alone
17 b) पुरुपर्षभ

18 a) कृत्स्ना (for सर्वा)
19 e) द्विजाग्रेभ्यो
20 d) तदनु° (for तन्मानु°)
21 a) समीक्ष्य त्वं (for स दीक्षापय) as in Ś1 alone
b) स्वम् (for स्वम्) as in Ś1 alone
22 a) त्वां मां वाप्यनुजानीहि
23 f) कृतकृत्यस्
26 c) ईहितु (as in text, and in Ś1 T1)
27 a) ततस्त्वाज्ञा°
b) °वीरनिबर्हण, as in Ś1 alone.
e) कुरुश्रेष्ठ (for युधां श्रेष्ठ)
28 Om (hapl)
29 d) यथाक्रतु (for यथाक्रमम्)
30 e) अन्नास्याहरणे, as in Ś1 alone
31 a) सर्वकामश्च
e) मनोरथ- (for °हरा).
34 d) स्वसामा.
35 a) यज्ञवल्को
b) °ष्ठोध्वर्यसत्तम°
c) पौलोहोभावह°पुङ्गो
d) धौम्येन च सहामित, as in Ś1 alone).
36 ab) एतेषां पुत्रवर्गश्च शिष्यश्च पुरुपर्षभ, cf. Ś1
c) होतृगा°
37 a) पूजयित्वा (for वाच°)
38 a) अविशाता (for अनु°) as in Ś1 alone
39 d) पुरुपर्षभ (for कुरुसत्तम)
40 d) चैनान् (for दूतान्) as in Ś1 alone
41 c) विशानमात्याग्श्चूद्रांश्च
42 d) प्रेपयामासुराशु च, as in Ś1 alone
45 c) नृपश्रेष्ठ
47 e) सर्वर्तुघन°
49 c) तत्र (for सात्र)
50 e) पचप्रकार संजल्प°, as in Ś1 alone
d) श्रयते
51 b) शयनानि (for °नां)
c) योषितानां च (for योषितां चैव)

54 d) अनुरक्तो युधिष्ठिर

समापर्वणि राजसूये

31

After 1, reads (for the first time) 6ab [v l. ते तु (for सर्वे), and तदा (for नृपा)]
2 b) प्रक्षयशपुर°मरा, cf. Ś1
3 b) भरतर्षभ (for मनुज°)
4 b) क्षत्रियास् (for पार्थिवास्)
7 Om. (hapl.)
8 d) महारथ (for जयद्रथ) as in Ś1 alone
9 b) साल्वश्च
10 a) स तु (for सह)
11 b) वगकालिंगकास्तथा
e) आर्पीक° (for आकर्प) as in Ś1 alone.
d) वनवास्यधकस्तथा; cf. Ś1
12 a) द्रमिड सिंहकश्चैव, cf. Ś1
d) पार्थिवो गौरवाहन°
13 d) मल्लिकश्च (for *माचेल्लश्च) -
14 d) समर° (for संग्राम°)
15 e) °सांवश्च
d) चारुदेष्णश्च सात्यकि°, as in Ś1 alone
16 a) निपध° (for निशठ°)
e) निखिलाश्चान्ये
17 e) पाडुवीर्यस्य
18 a) चक्रुस् (for ददुस्) as in Ś1 alone
e) मधुभक्ष्या°
19 b) महात्मना (for मनुत्तमाम्)
20 b) मनोज्ञ- (for मनोज्ञान्)
d) प्राकारे सुसिते शुभे, as in Ś1 alone
21 b) °कुट्टिमभूपितान्
22 a) स्वग्रामसम°, as in Ś1 alone
c) सुवर्णहंसमदृशान्, as in Ś1 alone
23 e) बहुधातुनिबद्धांगान्
24 b) भूमिप (for भूमिपा)

समापर्वणि राजसूये

32

1 [a]) गुरूश्चैव
[c]) तदा (for ततो)
2 [a]) समेता (for भवन्तो) · as in Ś1 alone
[c]) इद वस्तु तथार्ह च, cf. Ś1.
[e]) प्रणयतु (before corr. as in text)
[f]) अनियन्त्रिता (as in text).
6 [d]) न्यवेशयत् (for न्ययोज°)
[f]) तत्र तत्र (for तस्मिंस्तस्मिन्) as in Ś1 alone
9 [a]) सर्वलोकस्ममा°
10 [d]) अवर्धयत्
12 [b]) सोदकैर्
14 [c]) महाराज (for सदो राजन्)
17 [ab]) Om as in Ś1 alone
[d]) ततो यज्ञे सहर्षिभि

सभापर्वणि राजसूये

33

1 [c]) °नीयेन (for °नीयेऽद्धि)
[b]) ब्राह्मणे, as in Ś1 alone.
3 [b]) देव (for देवा).
4 [a]) इदमेव
[d]) वितृण्वाना (for वितण्डाना). as in Ś1 alone
7 [a]) केचिद्दुर्मार्गकुशला, cf. Ś1.
[b]) महारथा (for महाव्रता).
[d]) सर्वभाष्य° (for सर्ववेद°)
8 [b]) देवैर् (for देव-) as in Ś1 alone
[d]) रत्नैर्यैरिव निर्मला, as in Ś1 alone
9 [a]) तस्मा (for तस्मां) शूर° (for शूद्र°)
11 [c]) नारदस्तत्र चापश्यत्, as in Ś1 alone
13 [a]) देवानां सविद तां तु, cf Ś1.
14 [b]) क्षेत्रे नारायणो हरि.
20 [d]) यशैरिज्य.
23 [b]) जामातारं (for संयुक्त च)
[d]) नृपांस्तथा

24 [c]) °मागम्य (for °पूगस्य).
27 [b]) वीर्यवान् (for भारत)
28 [a]) एषां (for एष)
29 [d]) व (for न°) as in Ś1 alone
30 [c]) उपाजह्रेथ
32 [c]) अभिपद्वासुदेवं च, as in Ś1 alone

सभापर्वणि अर्घ्याभिहरणे

34

3 [a]) जानीध्वे, as in Ś1 alone.
[c]) तत्रात्यतिक्रांत, as in Ś1 alone.
4 [c]) भवत्यत्राधिक भीष्मं
[d]) लोकेषु वसत°, as in Ś1 alone. सर्मा (for सताम्)
6 [b]) कुरुपुगव (for भरतर्षभ)
7 [a]) वसुदेवोपि
8 [d]) कथम् (for कस्माद्)
9 [b]) कुरुसत्तम, as in Ś1 alone
[c]) वृद्धे (for विप्रे)
10 [a]) नैवर्त्विङ्नापि चा°
12 [b]) पांडवस्य (for कौन्तेयस्य) as in Ś1 alone
14 [b]) यदस्मां (for यदिम)
[d]) अर्घ्येनार्चि°
15 [a]) °राजस्य (for °पुत्रस्य)
[d]) युक्ते (for युक्तां) as in Ś1 alone
16 [c]) विर्चित्य च (for निविष्ट च) as in Ś1 alone.
[d]) कृष्णेर्थस्य
17 [a]) कौरव्या (for कौन्तेया) as in Ś1 alone.
18 [b]) जनार्दने, as in Ś1 alone
[c]) पूजामनर्हे, as in Ś1 alone
19 [c]) विष्यद
[d]) प्राशिता (for प्राशितुं)
20 [a]) नन्वयं (for न त्वयं)
[c]) व्यर्थ (for व्यक्त)
21 [c]) अराज्ये (for अराज्ञो) as in Ś1 alone.
22 [d]) यथा तथा

सभापर्वणि अर्घ्याभिहरण

35

1 [b]) उपाद्धयत्, as in Ś1 alone.
3 [c]) त्वेव (for त्वेनं)
4 [a]) चैतान् (for चेमान्)
6 [a]) नासानुनयो देयो (submetrical!).
7 [b]) रणे रणभृतां वर
8 [c]) महीपाल
[d]) सात्वतीपुत्रसात्वत, cf Ś1
9 [d]) महाभुज (for जनार्दन).
10 [a]) निहता (for हि जिता) as in Ś1 alone.
11 [b]) नेतर
[c]) च नार्हस्त्व (for न चार्ह°)
[d]) ते भूद् (by transp)
12 [a]) महाराज (for मया राजन्)
13 [d]) नरैरुपश्रुतानि मे
14 [d]) कृत्यर्थं वा
15 [b]) भूत° (for भौम°)
16 [a]) किंचिद् (for कश्चिद्) · as in Ś1 alone
[b]) स्ववालो° (for सुवालो°).
17 [c]) पूज्यौ द्वावपि (for पूज्यें ताविह)
[d]) तावपि (for द्वावपि)
18 [b]) चाप्यधिकं (for चाप्यमित) as in Ś1 alone
20 [c]) अर्घ्यार्हे (for अर्चार्हे)
22 [b]) अथ (for अपि)
[cd]) कृष्णेन हि कृतं विश्वमिदं भूत चराचर
23 [b]) चैप (for चैव): as in Ś1 alone
[d]) मत (for ऽच्युत°) as in Ś1 alone
25 [b]) तथा (for च ये)
[c]) दिशश्च विदिशश्चैव
— After 25, ins. lines 1–4 of 358* [v.l देवा (for वेदा), and तपतां (for तेजसां)]
27 [c]) यथातत्त्व (for यथाधर्मं) as in Ś1 alone
[d]) न यथा
28 [a]) सवृद्धवाल्येष्वथ वा
29 [a]) अथैमां, as in Ś1 alone.

सभापर्वणि अर्घ्याभिहरण

36

1 ^{b}) महाबल (for °यशा)
^{c}) न्याजहारोत्तमं, as in Ś1 alone
2 ^{d}) नृप (for नृपा)
7 ^{a}) आविदयद्
^{d}) सर्वयोगवित्, as in Ś1 alone
8–11 Reads after 15.
9 ^{d}) निर्वेदार्थात्मनिश्च°
11 ^{a}) अपर्याप्त (for अपर्यन्त)
^{d}) तथा (for सदा)
12 ^{d}) समुपायत, as in Ś1 alone
14 ^{b}) सत्येषु (for मन्यध्वं)

सभापर्वणि राजसूये

37

1 ^{b}) दृष्ट्वा तन्नृपमण्डल
2 ^{a}) मुख्य (for श्रेष्ठ)
^{c}) महातेजा (for बृहत्तेजा°)
4 ^{b}) हित (for शिव)
^{d}) ब्रूहि मे कुरुपुंगव, as in Ś1 D4
6 ^{a}) मा भैर्नेकुलशार्दूल
8 ^{b}) समुखा (for प्रमुखे) as in Ś1 alone
^{c}) भवति (for भपन्ते)
^{d}) नरा° श्वानोस्य संनिधौ, as in Ś1 D4
9 ^{d}) नृसिंहाश्चेदि°.
10 ^{a}) °श्रेष्ठ°
11 ^{c}) शिशुपालस्य (for °पालस्य)
^{d}) बुद्धिस्तिष्ठति पार्थिव, as in Ś1 D4.
12 ^{bc}) Om
13 ^{a}) नरव्याघ्र
14^{a}–15^{b} om, as in Ś1 D4

सभापर्वणि राजसूये

38

1 ^{c}) मोहाद् (for कस्माद्)
2 ^{a}) युक्तमेव
^{c}) अपेतस्तु (for °तार्थ) as in Ś1 D4
3 ^{d}) येषां भीष्म (by transp)
4 ^{d}) प्रख्यावित
6 ^{d}) संश्रोतुम् (for संस्तोतुम्)
7 ^{a}) हतो वाल (for हता माल्ये) as in Ś1 D4.
^{c}) चाश्व° (for धाश्व°)
9 ^{d}) नैतच्चित्र (for न त°)
11 ^{b}) वलीयसा
^{c}) सोप्यनेन (for स चानेन)
13 ^{d}) यत्र च स्यात्प्रतिश्रय
15 ^{c}) अजानन, cf Ś1
^{d}) कुरुपुंगव, as in Ś1 alone
16 ^{a}) श्रेष्ठ
^{d}) त्वद्वान्यच्च (for त्वद्वाक्याच्च)
17 ^{d}) भूलिंग (for भूलिङ्ग)
18 ^{a}) [अ]त्र (for ते) as in Ś1 alone.
^{c}) चैषा
^{d}) °मपीप्सते, as in Ś1 alone
19 ^{b}) स्व वा (for त्वं च)
20 ^{cd}) Transp त्वया and कृत धर्मानपेक्षया (for धर्ममवेक्षता)
22 ^{a}) त्वया चापहृतां भीष्म
^{b}) नेवेष्टवान्
23 ^{b}) प्राज्ञमानिना
24 ^{b}) माश्चर्यम्
25 ^{d}) एते (for एव) as in Ś1 alone
26 ^{d}) नार्थति, as in Ś1 alone
27 ^{d}) धर्मेत (for निश्चयात्)
28 ^{b}) शिष्य° (for मिथ्या°)
^{d}) ज्ञातिभ्योप्यातुया वध, cf Ś1
29–38^{b} Om
38 ^{c}) न हन्युर्
40 ^{b}) रौपिकमधह वितथ (sic)

सभापर्वणि शिशुपालवधे

39

2 ^{a}) यत्तज् (for यत्तु)
4 ^{b}) माह्मणस्य विजानता, as in Ś1 alone.
^{c}) नैवेष्ट (for नैषित) as in Ś1 D4 Cd
^{d}) असे (for अग्रे)
6 ^{c}) क क्षत्र (for कस्मात्र) as in Ś1 alone
8 ^{c}) स्त्रीसधर्मेश्च
10 ^{d}) रक्तनेत्रे
13 ^{b}) तरस्विन (for मन°)
14 ^{d}) प्रशममागमद्
16 ^{a}) संक्रुद्धो
17 ^{b}) अरिंदम
^{c}) स न (by transp) as in Ś1 D4
19 ^{c}) मत्प्रतापाद्विनिदग्ध, as in Ś1 D4
20 ^{b}) श्रुत्वा तद् (by transp)

सभापर्वणि शिशुपालवधे

40

3 ^{a}) सभार्यां (for समार्यं)
^{c}) निनादसंपूर्ण°, as in Ś1 alone
5 ^{a}) तदैव तस्य मृत्युर्वै, cf. Ś1
^{c}) हि तस्य (for हन्तास्य) as in Ś1 alone
6 ^{b}) तदा (for तत°)
7 ^{a}) निर्मित (for ईरित) as in Ś1 alone
^{b}) ममेम (for ममैव)
^{d}) मुनिर् (for पुनर्) as in Ś1 D4.
— After 7, ins 380*
8 ^{d}) इद (for पुनर्) as in Ś1 alone.
11 ^{c}) धरण्या°
^{d}) भ्रम्या° (for अभ्य°)
13 ^{c}) शिशुरक°
14 ^{a}) चेदिपुरीं
^{d}) मुदा (for तदा). as in Ś1 alone
16 ^{a}) साम्यर्चितौ (for अभ्य°)
^{b}) तदा (for तत)
18 ^{a}) तत्र (for त्रस्ता)
19 ^{b}) अभयप्रद (for अभयंकर)
— After 19^{ab}, ins 385* [v l सोमवीत् (for प्रोवाच)]
^{cd}) मा भैस्त्वं भीरु धर्मज्ञे न मत्तोस्ति भय तव, as in Ś1 D4
20 ^{a}) किं (for क)
^{b}) पितृष्वस (as in text)
— After 21, ins 388*, as in N
22 ^{a}) क्षम्यं (for क्षाम्य)

23 [a]) महीपाल (for नृप॰ पाप): as in Ś1 D4
[e]) त (for त्वां), and वीरो (for वीर) as in Ś1 D4

सभापर्वणि शिशुपालवधे

41

1 [b]) यथा (for यया)
2 [a]) ह्येन (for हि मा)
[b]) पांडव (for पार्थिव॰), cf Ś1.
[d]) यथाय (for यथेप)
3 [b]) स (for च)
[d]) इच्छलेप जगत्प्रभु॰, as in Ś1 D4
4 [e]) गर्ह्यतीव सु- (for गर्जत्यतीव) as in Ś1 alone
[d]) अचिनयत
5 Om वैश॰ उ॰
[b]) ह्यदा (for तदा).
[e]) नैव (for चैन) as in Ś1 D4
6 Om शिशुपाल उ॰
7 [d]) इमान् (for इम) as in Ś1 D4
— After 9, ins lines 3-4 of 392*, as in Ś1 Ñ1 D4 [v l. लवित॰ (for लम्भित॰) as in D4 only]
11 [b]) सचराचर
12 [ab]) सम युद्धे and न पश्यामि are transp., as in Ś1 D4
[e]) नाश्व॰ (for अश्व॰)
[d]) च तौ (for चैतौ)
13 [cd]) Transp यदि ते and वर्तते, as in Ś1
14 [b]) वच॰ (for नृप)
15 [e]) अर्हाणां (for आर्याणां) as in Ś1.
18 [d]) भूलिग (for भूलिङ्ग-)
19 [b]) पुरे (for परे)
[d]) श्रूयते
20 [b]) वाशते सतत किल (by transp) as in Ś1 D4
21 [a]) मांसार्गलं
[b]) रटति, as in Ś1 D4
23 [a]) पृथिवीशानां (for पार्थिवेन्द्राणा)
24 [b]) सु- (for स)
25 [e]) एनान् (for एतान्)
26 [b]) तत्र संचुक्रुशुर्नृपा

27 [a]) महेष्वासान्, as in Ś1 D4
[e]) पापेवलिप्यो भीष्मश्च (for वृद्धश्च) as in Ś1 alone
[d]) नैष एवार्हति क्षमां, as in Ś1 alone
28 [a]) पशुवद्भीष्मो (for दुर्मतिर्भीष्म॰) as in Ś1 alone
[b]) दुर्मति (for पशुवत्)· as in Ś1 alone नृप (for नृपे)
29 [d]) तानेव
31 [a]) एव (for वा मे).
[e]) वै (for वो)
33 [b]) चक्र॰ (for शार्ङ्ग॰)

सभापर्वणि शिशुपालवधे.

42

1 [d]) अभाषत (for उवाच ह)· as in Ś1 D4
2 [a]) रणे (for रण)
3 [b]) Transp पाण्डवा and सर्वथा
4 [b]) मार्चेतु दुर्नति
[f]) राजन् (for गर्जन्)
5 [a]) इत्युक्त्वा च (for एवमुक्ते)
6 [d]) विहितो (for न हितो) as in Ś1 D4
7 [b]) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) as in Ś1 alone.
[e]) द्वारिकामेष, as in Ś1 alone
8 [d]) अपायात् (for उपा॰) प्रति (for पुरा)
10 [b]) तपस्विन (for यश॰)
11 [b]) कारूपार्थे
[e]) भद्रां (for भद्रां) as in Ś1 alone वैमाल्यां (for वैशालीं)
[d]) नृशसवत्
12 [c]) ह्रीद (for त्विद)
13 [a]) भवतोपि, as in Ś1 alone
14 [a]) त्वय (for त्वस्य) शक्यामि (for शक्ष्यामि)
[b]) अस्य (for अद्य)
15 [d]) वेदश्रुतिर्
16 [d]) चेदिराजमगर्हयन्, as in Ś1 D4.
17 [b]) चेदिराज॰ (for शिशुपाल॰)
18 [a]) कृष्ण

19 [e]) अन्यपूजां, as in Ś1 alone.
20 [b]) क्षमा (for क्षम)
[d]) त्वत्तो मे (by transp)· as in Ś1 alone
22 [b]) तेजो विदद्दृशुर्नृपा .
26 [d]) प्रेक्ष्यमाणा
27 [b]) प्रत्यर्पिपन्
28 [a]) रहश्च.
29 [d]) बलै॰ सह (for महाबला)
30 [d]) सत्कारायत (for समाध॰)
34 [d]) आसमासे
[f]) शख॰ (for शार्ङ्ग॰)
35 [b]) धर्मात्मान (for धर्मराज)
36 [b]) असि (for विभो).
[e]) अश्वमेधाजमीढानीं
38 [e]) यथार्हं पूजयित्वा तान्
39 [a]) एवेमे (for एवैते)
[d]) समापृच्छ्य
40 [e]) यथार्हं नृपतीन्सर्वान्.
[d]) एकैकमनुवव्रजु॰, as in Ś1 alone.
42 [d]) सुधां पतिं (for महारथ)
43 [d]) महाबलान् (for महीपतीन्) as in Ś1 alone
44 [e]) एव सुपूजिना सर्वे
[d]) सहस्रश (for च सर्वश॰)
45 [b]) माह्मणेषु च (for भरतर्षभ).
49 [b]) ररामेह (for रंस्यामेह)
50 [d]) पृथुयशो
52 [a]) [अ]ह च (by transp) as in Ś1 alone
53 [e]) स्वस्त्यवाचयत्, as in Ś1 alone.
54 [a]) मेघनवप्रख्य, as in Ś1 alone
[b]) नवक॰ (for वै शुक॰) as in Ś1 alone
56 [a]) अन्वयाद्राजा (for अनुवव्राज)· as in Ś1 alone
[b]) धर्मपुत्रो (for ॰राजो)
58 [a]) अप्रमत्तोत्थितो नित्य.
[b]) महाद्युते (for विशां पते) as in Ś1 alone
[d]) इवांडज॰
60 [d]) च स सौवल (for चापि सौवल).
[f]) नरर्षभ, as in Ś1 alone

सभापर्वणि शिशुपालवध॰ समाप्त॰

43

1 [b]) पुरुषर्षभ (for भरत°)
[e]) सर्वां तां (by transp)
2 [ab]) Om as in Ś1 alone
[c]) या (for ये) as in Ś1 alone
3 [d]) °तिशकया (for °भिशङ्कया)
4 [e]) विमुखाश्चापि (for °खश्चैव).
5 [b]) स्फाटिकांभोजशो°
6 [c]) वासांसि तु
10 [b]) समापेदे पुनश्च स°
[d]) द्वारदेशमुपागमत्
13 [b]) ध्यानम्लानस्, as in Ś1 alone
17 [c]) सुमलिन (for सुवलज) as in Ś1 alone
[d]) भाष्यमाण
19 [a]) सर्वां (for कृत्स्ना)
[c]) जितां शस्त्रप्रता°, as in Ś1 alone.
21 [a]) अमर्षणे तु (for °र्षेण सु)
[d]) शुष्य तोयम्
22 [b]) शिशुपालो निपातित .
[d]) आसीत् (for तस्य) as in Ś1 alone
23 [d]) तत्क्षतुम्
25 [c]) उपातिष्ठत
26 [d]) स तथो° (for अतथो°).
— After 26, ins 427*, as in N.
27 [b]) अह (for वा)
[c]) अथो (for अपो).
[d]) शक्यामि
31 [c]) सहाय च
33 [d]) सुवृद्धोप्स्विव पकज , as in Ś1 alone
34 [b]) पौरुष च
35 [e]) °श्चावहासे
36 [a]) सभाम् (for स माम्)
[c]) असह्यं (for अमर्ष).

सभापर्वणि दुर्योधनसंतापे

44

4 [a]) नाति° (for नाभि°)
5–6 Om (hapl) as in Ś1 alone.
9 [d]) तव सर्वे वाशानुगा (sic).
11 [b]) सोमदत्तश्च
12 [a]) त्वयाह (for त्वया च)
[d]) यदि त्वाम्
15 [b]) देव° (for सुर°)
[d]) युधि (for युद्ध)
16 [b]) नैव शक्यसि (for येन शक्यते) as in Ś1 alone
[e]) महाराज (for स्वय राजन्) as in Ś1 alone
17 [a]) अप्रसादेन (for अप्रमा°)
[d]) सौबल (for मातुल) as in Ś1 alone
18 [c]) राजेंद्र
[d]) शक्यति
20 [b]) lacuna (for आदास्ये)
21 [a]) त्व राज्ञो
[c]) °घातश्च
22 [d]) नाहं शक्ये निवेदितु

सभापर्वणि दुर्योधनसंतापे

45

1 [a]) राजस्त, as in Ś1 alone
[d]) °संयुत, as in Ś1 alone.
2 [a]) प्रियकृत्स तमाशाय
[d]) तथा
3 [b]) नराधिप (for जना°)
[e]) उपागम्य
4 [b]) विधुर (for हरिण°), of Ś1.
[d]) मनुजाधिप (for भरत°)
5 [a]) परीक्ष्यसे
[c]) वै शोक (for शोक त्वं) as in Ś1 alone
6 [c]) °श्वेत्स वामर्थो
7 [a]) त्वा (for त्वां) as in Ś1 M1.
8 [b]) तव (for त्वयि) समन्वित (for °र्पित) as in Ś1 alone.
[d]) तव प्रियं
9 [b]) पिशितोशन
[e]) आजानीया, as in Ś1 alone.
10 [a]) यानानि च (for शयनानि) as in Ś1 alone
[d]) महासुखा (for यथासुखम्) as in Ś1 alone.
12 [b]) यथोक्तं पुरुषस्तथा
[e]) चाम्यं (for चोम्रं)
13 [a]) समर्पिणस्ते प्रकृतीर्, as in Ś1 alone
[c]) सुमुक्ष्व (for मुमुक्षु)
[d]) मर्पा (for स वै) as in Ś1 alone
14 [b]) अति° (for अभि°)
15 [c]) ज्वलतीमथ
[d]) विवर्णकारिणीं, as in Ś1 alone.
16 [b]) परीक्ष्य (for निशाम्य) as in Ś1 alone
[e]) कौंतेय· (for कौन्तेये)
[d]) श्वाघ तां, as in Ś1 alone.
20 [a]) ह्य° (for र्य°)
— After 20, ins 440* [v l राजभ्यो (for राजानो) मलम् (for वलिम्) समेतानि (for समेता हि)]
21 [e]) आहर क्रतुमुख्ये स
23 [b]) पुन° (for नृप)
[d]) महीपते (for ऽनिश विभो) as in Ś1 alone
24 [a]) वटधानाश्च
[e]) ** वं (for °खर्वं).
[d]) [अ]वारिता (for वारिता°) as in Ś1 alone
26 [a]) येनैव (for यश्चैव)
[c]) तमसै (for तदसै) काम्यम् (for कांस्यम्)
27 [a]) सैन्य (for शैक्य)
[d]) श्वायत (for श्वाभवत्) as in Ś1 alone
28 [a]) तत्र (for तत्तु)
29 [e]) त्वद्भुतम् (for चा°) as in Ś1 alone.
30 [a]) द्वे (for तु)
[b]) परिविश्यतां
[d]) शखोध्मायत नित्यदा
31 [d]) तत्र (for ततो)
32 [b]) उपस्थानप्रदर्शिभि
33 [d]) °परिवेशका°
34 [b]) वै (for वा)
35 [b]) पारमिकामह, as in Ś1 alone
36 [a]) अतुला (for उत्तमां)
37 [b]) इह (for अपि) as in Ś1 alone.
38 [d]) धर्मार्थे चाह°, of. Ś1.

39 a) एवमुक्ते, as in Ś1 alone
b) तथा (for तदा) as in Ś1 alone
40 e) पाडुपुत्रेभ्यस्
44 b) सह (for भव) as in Ś1 alone
e) सर्वा (for कृत्स्ना)
46 a) विदितै (for वृहतीं) as in Ś1 alone
48 e) महाराजन्, as in Ś1 alone
52 d) भ्रातृ° (for घृत°)
54 d) असशयम् (for न सशय)
55 d) कदाचिद्
56 d) पर्यानय (for समा°)
57 a) अवार्यो (for न वार्यो) as in Ś1 alone
b) भविष्यति (for ब्रवीमि ते) as in Ś1 alone
e) दैवमेव
d) येनेदमुपपाद्यते, as in Ś1 alone.
58 b) नेदम् (for नैतद्)

सभापर्वणि द्यूते

46

2 a) समाख्याश्च (for समास्तारा) as in Ś1 alone
3 c) एतद् (for ह्येतद्)
4 d) तत्सर्वं वेदतत्त्ववित्
8 e) तत्र (for पुत्र)
10 d) स्थितो (for सदा) as in Ś1 alone
12 a) तदल पुत्र द्यूतेन (by transp)
e) साम्राजन् (for राज्यस्य)
14 a) अधीतवाक्यते शास्त्रे
b) लाडित (for लालित°)
e) भ्राता (for भ्रातृ-)
15 b) शुभ (for परम्) as in Ś1 alone
17 a) विदित तात (for विदितप्रज्ञ) as in Ś1 alone
e) दु:खवश (for °तर) as in Ś1 alone
d) कथितुम् (for शसितुम्) as in Ś1 alone

19 c) ज्वलितामति, as in Ś1 alone
21 b) °काकुरा° (for °कौकुरा)
23 b) द्वेपतोह (for श्रेष्ठश्रेति) as in Ś1 alone.
24 c) पारो (for प्रान्तो)
25 d) दूरागत (for °हृत) as in Ś1 alone
26 a) समां वै विविधै रत्नैर्, as in Ś1 alone
b) स्फटिकप्रभा (for स्फाटिकच्छद्राम्) as in Ś1 alone
27 c) वृद्धि° (for ऋद्धि°).
28 c) य° (for हि)
29 e) शिलामह (for °समां)
30 d) व्यपेयती (for व्यथ°)
32 a) प्रलव (for प्रलम्भ)
f) ललाटे चासि
33 b) आलोक्याभिद्दत यथा
e) पर्य° (for परि°) as in Ś1 alone
34 b) विहसन् (for विसयन्) as in Ś1 alone.

सभापर्वणि द्यूते

47

1 a) च (for तु)
b) दृष्ट सर्वं च तच्छृणु
c) °पालैस्तु (for °पालैर्हि)
3 a) वैलान् (for चैलान्) बाहुदंशान् (for वार्ष°) as in Ś1 alone
c) प्रावारानजिनान्मुख्यान्, as in Ś1.
d) बहून् (for वसु)
4 b) त्रिशतान् (for त्रिशत)
c) °वामी- (for °वामीस्)
5 a) गोवाशनमा°, as in Ś1 alone
b) दाश° (for दास°): as in Ś1 etc and Cd
c) महाराज (for °भागा)
d) धमराजो (for °राज्ञो)
e) श्रैखर्वं
f) द्वारि तिष्ठत्यवारित, of Ś1
— After 5 f, Ko does not ins 461*
6 e) उपादाय (for प्रदायाथ)
7 f) राकवाण्यजि°

8 b) तुरु° (for मरु°) as in Ś1 alone
9 a) इद्रदृष्टैर्.
b) दांतैर् (for धान्यैर्) as in Ś1 alone
d) परिसिंधु च
11 d) [अ]वारिता°, as in Ś1 alone.
13 a) आजातीयान् (for आजाने°)
d) तिष्ठति (for तिष्ठति) [अ]वारिता°, as in Ś1 (m as in text) alone
14 b) शुद्धदंतछवीनसीन्, as in Ś1 alone
15 a) स्व° (for ब्र°)
d) हुवकान्पुरुपान्शकान्
16 d) हिरण्यरजतान्वहून्, as in Ś1 alone
17 b) मनोरमान् (for °जवान्)
18 c) अनर्घ च
19 a) हूनान् (for हूणान्), and °नोग्रान् (for °नोड्रान्) as in Ś1 alone
c) द्दारहूनांश्च
22 b) वाह्लिचीन°
d) पटजं (for पट्टज)
23 a) तथैवान्यान् (for °न्यत्)
e) श्लक्ष्ण वस्त्र च कर्पासम्
24 c) अमरातरसंभूतान्, of Ś1.
26 a) शकास्तुखारा° कह्वाश्च, as in Ś1 alone
cd) महागमा दूरगमा गणितानर्बुदान्ह-यान्
27 c) विविधं वलिमादाय (by transp)
28 b) पानानि (for यानानि) as in Ś1 alone

सभापर्वणि द्यूते

48

1 b) वदतो मम (for गदतोऽनघ)
3 a) खगा एकादनाज्येहा, as in Ś1 alone.
c) बर्बराश्च (for पशुपाश्च) as in Ś1 alone
4 a) पिपीलक
b) धन दत्त पिपीलकै°, as in Ś1

c) द्रोणमयम्
d) आहार्यु
5 d) घृत (for वसु)
6 b) [अ]प्यरिंल (for [अ]प्यपोढ) as in Ś1 alone
7 a) पर्वतीया
8 c) वारिषेणं (for वारिषेण) as in Ś1 alone
d) लौहित्यम्
— After 8, ins क्रूरशस्ता कृतकृत स्तानपद्यमह तदा (of 469*).
9 a) साराणां (for काशानां) as in Ś1 alone
b) सार' कालेयकस्य च, of Ś1.
c) ताम्रवर्ण- (for चर्मरत्न) as in Ś1 alone
d) सर्वेश (for राशय).
10 c) मारुय (for आहृत्य) as in Ś1 alone.
12 a) दाव्या (for दार्वा)
b) शूद्रा चेयमिकास्तथा
13 a) कुसुमाराचा (for कुन्दमानाश्च), of Ś1
b) हसनायना (for °कायना)
14 a) कोकुरस्तार्क्ष्य
15 a) कौकुराश्चैव
d) सानवधा (for शानवत्या)
16 c) आहर्तुं
17 a) वगा कलिंगा मगधा
b) च (for स)
c) दुगूलं कौशिक चैषां, as in Ś1 alone
d) प्रत्तोर्णं (for पत्रोर्णं)
18 b) मोच्यते (for प्रोच्यन्ते) of Ś1
c) कृता कारा
19 b) पूर्णव्रणान्कायरत्यतान्, of Ś1.
d) [अ]प्यमित (for अमित')
23 a) तुयरुस्तु
d) वातरहसां (for हेममालिनाम्) as in Ś1 alone
24a–25b) Om (hapl) as in Ś1 alone
26ab) सुराष्ट्राश्च सुवर्माणो राजा पड्विंशति गेजान्, of. Ś1.
d) कनक' (for काञ्चन') as in Ś1 alone
28 c) चैक (for चैव) as in Ś1 alone
29 d) यथायैव न्यवेदयत्, as in Ś1 alone
— After 29, ins. 477* as in N [v l (L 2) द्विप° (for गज°) — (L 4) अर्जुनं कृष्ण (for अर्जुन कृष्ण) as in Ś1 alone — (L 5) °सार्थे स लोकमपि सत्यजेव् (for the posterior half), of Ś1 — (L 6) Om as in Ś1 K3 — (L 7) सुरसान् (for सुरमीन्). — (L 8) महत श्चैव शतश' (as in Ś1 alone, for prior half). — (L 10) चैट° (for चौल°) उप° (for छुप°)]
30 d) समुपासते (for °हरन्) as in Ś1 alone.
31 a) मणिहीरैस्तु (for °चीरैस्तु) as in Ś1 alone
c) ता (for तान्)
32 ef) °मानाश्च [अ]प्यस्यागच्छन्, as in Ś1 alone.
33 b) सादि° (for आदि°).
d) एव च (for आगते)
34 a) उपादाय (for उपग्राहान्)· as in Ś1 alone
c) दु'ख (for दु खान्)
d) सुमूर्छा मेघ जायते
35 a) ये ते (for तु ये), of. Ś1
36 b) ससाधना (for ससादिन)
c) अर्बुदश्चापि
d) पदाता (for पादाता)
37 a) प्रमेयमानम् (for प्रमीयमाणम्)
b) पश्य° (for पच्य°)
38 a) नाहर्स्व (for नाहृट) as in Ś1 alone
39 c) पवैक (for °को)
39d–40a Om
40 c) °पात्रेपु
42 c) सांवधकेन (for वैवाहि°)

सभापर्वणि षष्ठे

49

1 a) ये सो (for ये वै) as in Ś1 alone
b) महामना (for °मना)
2 c) मूर्धाभिपक्ताश्च,
3 a) समासीना (for °नीना) as in Ś1 alone
4 c) अभिषेकादम्, as in Ś1 alone
d) याढम् (for गाण्टम्) as in Ś1 alone
5 a) माद्रिको
6 a) मुनीथोप्रतिमां चक्रे.
b) कर्पा चक्रे महारथ', cf Ś1.
d) आहार्पीत्
7 a) दाक्षिणात्याः.
b) तु (for च)
c) महेष्वासं, as in Ś1 alone
d) पृष्टि° (for पष्टि°)
8 a) मत्स्यस्त्वक्षारवाबम्नाद्
9 d) सैक्य (for शैक्य).
11 c) Om from उपा in 11c to अभिजग्मुर् in 12c.
13 c) व्यजन
14 a) सदा° (for उपा°)
16 a) पूर्वं समुद्र गच्छति
17 b) मागल्यकारणान्
c) प्रणदंस्ते ततो ध्मातास्, as in Ś1 alone
18 a) प्रणादे भूमिपाश्चैव
19 b) अन्योन्यप्रियदर्शना
20 c) शतान्यनुदुर्ह्रा
21 a) नैव (for नैवं)
22 c) अवापैव
23 b) प्रमो (for विभो)
c) न (for नु)
25 a) नाभिनंदामि
b) परीक्ष्यमाणो

सभापर्वणि षष्ठे

50

1 a) ज्येष्ठनीम
c) द्वेष्टास्य सुखमादातु, as in Ś1 alone
d) निधनस्तथा
2 b) तुल्यामित्रं
3a–4b Om (hapl) as in Ś1 G6
4 d) महाक्रतु (for महाध्वरम्)
5 d) रत्नान्यत्यर्हणानि च.

6 c) सुसंतुष्टस्तु धर्मस्तो, as in Ś1 alone

d) य· सर्वं सुखमीप्सते

7 a) उद्यमे (for उद्यमो)

8 a) °त्रिषु व्ययो.

— After 8, ins 488* and 489* (om [hapl] from line 2 of 488* up to तथैव ते in line 2 of 489*, as in Ś1) with v.l. [488* — (L. 1) बहूनि वैतान्मा छेत्ती.. 489* — (L 2) च सर्वं (for समग्रम्) — (L 3) मित्रद्रोहस्]

9 d) प्रशास्ये (for प्रशाम्य)

10 a) नावधानेन (for °धानं तु)

11 d) स च (for सदा)

12 a) परप्राणो योग्रणीर्हि, as in Ś1 alone.

13 a) परिगत प्राणो

c) प्रतिपन्न·

14 c) [अ]प्रमत्तेन (for प्रयत्नेन)

16 a) पुत्र मित्रं प्रिय दीप्तां, as in Ś1 alone

17 b) यो यो योगोरिवाधन, as in Ś1 alone

cd) शास्ते in both places (for शास्त्र)

18 a) समुच्छ्राये, as in Ś1 alone

19 a) समत्व (for ममत्व), as in Cd

b) प्रेम्पर्येपि (for °र्ये वा)

20 a) अद्रोहं समये कृत्वा

21 a) द्वाविमौ (for द्वावेतौ)

22 c) साधारणा

23 a) समिध्यतं (for समृ°) as in Ś1 alone

24 a) अल्पो हि रिपुरत्यंतं

b) वर्धमान पराक्रमै

d) मूलम् (for वृक्षम्) as in Ś1 alone

25 a) अजमीढ रिपोरुक्षी (sic)

b) रोचिषु

d) [अ]धिष्ठित (for धिष्ठित) as in Ś1 alone

26 ab) Om, as in Ś1 K1.

c) जातिषु (for ज्ञातिषु)· as in Ś1 alone

d) अविक्रम (for हि विक्रम)

27 b) संगमो (for सङ्गयो) as in Ś1 alone.

सभापर्वणि षष्ठे.

51

1 d) घृतेन दूयतां परान्.

2 a) संशयमुख (for °मद्दम्).

cd) अक्षान्क्षिपन्न*त· स * विद्वान्विदुषो· जय, cf Ś1.

3 a) lacuna (for मे विद्धि)

c) ज्या (for ज्यां).

d) गद्यापर, cf Ś1

4 d) तदनुशातुमर्हसि

6 a) व्यपनेष्यति (for निहनि°)

9 b) प्राह श्रेय· (for श्रेय·प्राप्ति)

10 d) अनामय (for अनामयन्)

11 d) इनै क्षिण्वलसय· सायकाश्च, as in Ś1 alone

12 b) तन्नालये, as in Ś1 alone.

d) ज्ञापयस्व (for [आ]ज्ञाप°)

14 a) रोचये (for रोचते) as in Ś1 alone

b) क्रियता तन् (by transp)

c) तप्यसे (for तप्स्यसे) तदति° (for तदुपा°) as in Ś1 alone.

15 a) विदुरेणैव सर्वं

b) विपश्चिता (for सर्वं पूर्वं). बुद्धि-विधागमेन, as in Ś1 alone.

c) तदेवैतदवगम्याभ्युपैति, cf Ś1.

d) °जीवघाति (for °बीजघाति)

16 c) परवान् (for पुरपान्). as in Ś1 alone

d) °संमूढचित्त·, as in Ś1 alone

17 b) °द्वारा स्फाटिकतोरणांकां, as in Ś1 M3.

c) मुख्यां (for अग्र्यां)

d) संत (for युक्ता)

18 b) ते तदा (for तां तथा), cf. Ś1.

c) उपाजग्मु सभाया·, as in Ś1 alone.

19 a) निष्ठागतानां (for निष्ठां गतां तां)

20 a) मंत्रमुख्यम् (for मणिमुख्यम्)

b) धार्त° (for धृत°)

c) तु (for हि), as in Ś1 alone.

21 b) शय्यादानैर् (for °सनैर्)

22 Before 22, ins. वैश° उ°, as in all MSS.

d) एव, as in Ś1 alone राजन् (for एतद्राजा).

24 Before 24, ins. विदुर उ°, as in N MSS

a) नाभिनंदे नृपते प्रेष्यमेत

b) कृथा (for कुधा) मवीमि (for विमेमि)

25 a) तप्स्यसे (for तप्स्यते) मा (for मा) as in Ś1 alone.

c) तदिष्टस्य (for तु दिष्टस्य)

d) तिष्ठति (for चेष्टति)

26 a) तद्रस्य (for तदय)

सभापर्वणि षष्ठे

52

1 a) °रोश्चैरुद्गीर्, as in Ś1 alone

b) महाबले साधुदांते सुवेगे, as in Ś1 alone.

d) मनीषिणा पांडवाना सकाशात्

2 a) सोभिपद्य तमध्वानम्

b) पुरीं (for पुरम्)

3 d) राज° (for धर्म°) as in Ś1 alone

4) Om., as in Ś1 alone

5 a) मनसोप्रहर्ष (for °सो न प्रहर्ष·)

6 b) राजभिर् (for ज्ञातिभिर्) as in Ś1 alone.

c) पुत्रगुणैर्

7 a) च त्वा (for तु त्वां) as in Ś1 alone

b) च व्यय (for चाप्यय)

8 a) पार्थिवास्या (for पार्थं तस्या)

b) कारय (for क्रियतां)

9 a) दुरोदरे, and ये च तेत्र, as in Ś1 alone

c) नित्यागतोहं

10 b) यो वा, as in Ś1 alone. वध्य° (for युध्य°)

d) सर्वंथावस्थिता (for सर्वं एव स्थिता) as in Ś1 alone.

11 b) निवारणे मया (by transp).

12 a) प्तमाना (for दीव्य॰) as in Ś1 alone
c) तत्त्वं (for नस्तान्).
d) दीव्यम (s10) (for दीव्याम).
13 b) गताश्च (for मताक्ष).
14 c) तदिष्टस्य (for तु दिष्टस्य)
d) सर्वं जगत्सिष्ठति न स्वतत्र.
15 b) आगन्तुम् (for न गन्तुम्)
16 a) न चाकाश (for न चाकाम)
d) तथा (for तदा) as in Ś1 alone.
17 c) सयात्र (for सानुयात्र) as in Ś1 alone.
d) द्रौपदीप्रमुखाभि , cf. Ś1
18 a) विमुण्णाति (for तु मु॰).
b) कृत्वा (for क्षम्रा) as in Ś1 alone.
19 d) अतट्रित॰ (for अरिंदम॰) as in Ś1 alone
20 c) परिच्छिन्नो
21 a) सेव्यमानो (for दीव्य॰)· as in Ś1 alone
22 b) धृतराष्ट्रपुरं (for ॰गृह)
23 c) यथान्याय्य
d) चामित (for च विभु) as in Ś1 alone.
24 b) चैव हि (for चैव ह).
c) वीरेण (for शल्येन)
25 After 25ab, ins. 497* (om. the posterior half and 25c–26a) as in Ś1 alone.
27 c) सहितां (for संवृतां)
28 a) अभिपद्य, as in Ś1 alone
d) ईदृश (for ईश्वरम्) as in Ś1 alone.
29 c) राज्ञा च मृर्ध्युपाघ्रातास्
31 b) भानुमति (for रमयन्ति) as in Ś1 alone.
c) ते (for तान्) as in Ś1 alone
33 b) [अ]संनिद्र
34 b) ॰चन्दनभूषिता
c) सर्वे (for चैव)
35 a) त्यक्त्वा (for भुक्त्वा)
b) शय(य marg)नान्यथ (for शरणान्यथ)
36 d) काल (for काले)
37 a) ते (for तां)
c) तस्यां (for रम्यां)
d) अभिनदितां (for ॰संवृताम्) as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते

53

1 a) महाराज (for सभा राजन्)
b) नक्त चैव (for रन्तु चैते)
3 b) देवनस्य (for कितवस्य)
4 a) योन्वेति (for योऽन्वेति) गुणघ (for विधिशश्च) as in Ś1 alone.
c) महामतिश्चार्यं (for ॰मतिर्यश्च)
5 c) देव्यावहे (for दीव्यामहे) विशक (for ॰क्ष्णां)
d) पण (for पाण)
7 c) धर्मेण तु जयेन्मध्ये, as in Ś1 alone
9 a) माह्मणाश्चन (for ॰णान्यन्यान्) as in Ś1 alone
c) मादिदेवीर्, as in Ś1 alone.
d) परान् (for परम्)
10 c) विमवस्यास्य निकृतेर्
11 a) श्रोत्रिय श्रोत्रियकृते, as in Ś1 alone
c) विद्वान्न निद्रुपो
— After 11, ins 504*, as in Ś1 alone
14 c) मतिपणश्च
15 a) रत्नानि (for रत्नानां)
b) धनानि (for ॰नां) as in Ś1 alone
16 a) दविस्व (for विपमं) as in Ś1 alone
b) विपम (for देवन)
c) विद्वान्
17 d) शुभां (for तत)
18 c) नातिप्रहृष्टमनसस्, as in Ś1 alone
20 d) त्रिविष्टपे, as in Ś1 alone.
22 c) मणिहारांतर॰
23cd) येन त्वां मां महाराज धनेन प्रतिदीव्यसे
24 b) बहुलानि धनानि च, as in Ś1 alone.
c) मत्परश्च (for मत्सरश्च) as in Ś1 alone
d) जयस्वेनं (for जयाम्येन)· as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि द्यूते

54

1 a) मत्स्यैतवमेतद्, as in Ś1 alone
b) यज्जितोसि, as in Ś1 alone
d) परस्पर (for सहस्रश)
2 a) अयं (for इमे) as in Ś1 alone
b) भार उन्नत (for भरिता॰ शतम्), cf Ś1
3 After the ref, ins. 507*, as in Ś1 K1 4 Dn etc.
4 b) सुप्रतिष्ठित (for ॰वर्तित)
c) सर्वोपक्रमण॰ श्रीमान्, as in Ś1 alone
5 b) उपाहृत्य (for ॰वहद्) as in Ś1 alone.
6 a) ये (for यं)
c) वहति नैव दृश्येत
d) अपि स्पृशन् (for उपस्पृशन्) as in Ś1 alone
7 a) व्यवसित (for ॰तो) as in Ś1 alone.
8 c) हेमकक्ष्या
9 a) सुदता (for सुदान्ता)
b) सर्वशब्दमहा (for ॰क्षमा)
10 b) नमो (for नग)
12 a) ॰सहस्राणां
b) हेमभूषणा (for मे प्रमद्रिका॰)
d) निष्ककण्ठा
14 a) चरतीमां
b) कुशला नृत्तकर्मसु
15 a) व्यवसित, as in Ś1 alone
16 b) ॰स्राण्यपि (for ॰स्राण्युत) as in Ś1 alone
17 a) दांता (for दक्षा)
d) पूजयति (for भोज॰)· as in Ś1 alone
18 a) व्यवसित, as in Ś1 alone.

19 c) संयुक्ता (for संपन्ना) as in Ś1 alone
20 a) सत्र (for यत्र)
d) समकालिकं (for माम°)· as in Ś1 alone
21 a) वन्ने (for पार्थेन)
22 d) यास्तु (for यान्तान्) as in Ś1 alone.
— After 22cd, ins. 511*, as in most N MSS
23 a) व्यवसिन, as in Ś1 alone
25 a) प्व सर्वस्व वर्णस्य
c) पिवति (for पिबन्तस्)
27 a) व्यवसिन, as in Ś1 alone
28 c) पचद्रोणीक
d) च (for वै) — After 28cd, ins 513*
29 a) व्यवसिन, as in Ś1 alone
cd) Om. and erroneously *repeats* 28ef

श्रीमभापर्वणि घ्ते

55

1 Erroneously reads युधिष्ठिर उ° (for विदुर उ°)
b) भारत (for तच्छृणु)
d) न रोचतेपि वै ध्रुव; cf Ś1
2 d) भवता (orig) as in Ś1 alone, भवतो (by corr.)
3 b) युध्यसे (for बुध्यसे) as in Ś1 alone
4 a) युद्धा (for रच्ध्वा)
d) नावगच्छति (for °बुध्यते) as in Ś1 alone
5 b) न निरीक्षते (for न परी°) as in Ś1 alone
6 a) महाप्राज्ञ (for °राज)
7 b) °कर्पिणा (for °घातिना) as in Ś1 alone
d) [S]मोदन्नानाशत ममा, as in Ś1 alone
9 a) °वर्णान् (for °मर्दान्) as in Ś1 alone
10 a) त्यजेदेक कुलस्यार्थे

d) स्वात्मार्थे (for आत्मार्थे) as in Ś1 alone
11 d) जवराशे (for जम्मत्यागे)
13 a) सदोपयोगात् (for °भोज्यान्) as in Ś1 alone.
b) हिरण्यार्थी
14 a) तदात्वकामान्, as in Ś1 alone
b) माद्रुहीर् (for माद्रुहो) as in Ś1 alone
c) मोहान्मा (for मोहात्मा)
16 d) °रकार्थीव (for °रकारीव) as in Ś1 alone.
17 a) नगवेतो (for °वेनान्). as in Ś1 alone

श्रीमभापर्वणि घ्ते

56

2 a) प्रातिपेया (for °पीया)
3 a) दुर्योधन- (for °धनो)
b) राष्ट्र व्यपोहति (for राष्ट्रादपो°).
c) कालाद् (for मदाद्)
d) स्वयमाभजते मन्याद्
4 b) अभि° (for अति°)
c) वाल्नेत्यान् (for °ग्राम्), cf. Ś1.
d) स मजेद् (for निम°)
5 b) पर्यायसे (for प्रिया°) as in Ś1 alone
c) अतिनम्राद् (for °नर्माज्), cf Ś1
6 a) आदर्पसे (for आकर्पसे) as in Ś1 alone. वाद्ल (for स्वा-मफल°), cf Ś1.
c) °रेण सकल्या° संस्तुवतु, as in Ś1 alone.
d) मत्वा मुनीनोरिमति मुधन्वा, cf. Ś1
7 a) प्रातिपेया° (for °पीया).
b) मा स कुप्या° (for मात्सगाद्रा) as in Ś1 alone
c) मुमोघ (for मुघोरम्) as in Ś1 alone.
d) अयुद्धेन प्रशमयोत्पतत, as in Ś1 alone
8 a) वैरं (for मन्यु) as in Ś1 alone

b) न संयमच्छेदक्षमाभिभूत°, as in Ś1 alone.
d) नसू (for वसू) as in Ś1 alone.
9 b) यद्यदिच्छे° (for यावदिच्छे). as in Ś1 alone
c) पाण्डवाना (for पाण्डवाश्चेज्)
d) नेहाग्र कार्यं (for विन्देद् पार्थान्): as in Ś1 alone
10 b) पार्थिवीय (for पार्वतीय) as in Ś1 alone.
c) यत्र प्राप्त° शकुनिस्तत्र यातु
d) मा युयुधद् (for मायायोधी). पार्थिवीय° (for पार्वतीय) as in Ś1 alone

श्रीमभापर्वणि घ्ते

57

1 b) यथाच्छन्द° (for मदा छन्न°)
c) जानीमहे (for जानीमस्त्वां)
d) यद् (for त्वम्) as in Ś1 alone
2 d) प्रायो यो निराह, as in Ś1 alone
3 a) स्यावृतोसि, as in Ś1 alone.
b) मार्जारवन्मूषक चाभिहसि
4 d) न (for न°)
5 b) निगृह्यते (for निगृ°)
c) तदाश्रयापत्रप किं न बाधते, cf Ś1.
6 c) मत्प्रणीत (for सप्र°) as in Ś1 alone
d) °कार्येष्वभूस्त्व
7 d) स्वस्ति ते (for स्वस्ति)
8 c) प्रस्रवणाद् (for प्रवणाद्) as in Ś1 alone.
9 c) तावेव तस्य कुरुत°
11 a) प्रदीपाद्धि (for प्रदीपाग्नि) as in Ś1 alone
c) तस्यापि (for भस्मापि) as in Ś1 alone
12 a) निवासयेद् (for न वा°) as in Ś1 alone पारवर्ग्ये च द्विपतं च
c) Om स
d) सुसांत्विता स्त्री ह्यसती जहाति, as in Ś1
15 c) रोचेर् (for रोचेद्)

16 ᵉ) स्त्रियस्तथा वै (for स्त्रियश्च राजन्) as in Ś1 alone
ᵈ) सर्वान् (for मूढान्)
17 ᵃ) प्रातिपेय
18 ᵃ) समाश्वस (for परा°) as in Ś1 alone
19 ᵃ) अभ्याधिक (for °ज)
ᵇ) यशो मुष्णन् (for यशोमुष) as in Ś1 alone पुरुष (for परुषं)
ᵈ) महाराजमिव (for °राज पिव) as in Ś1 alone
20 ᵃ) हि (for च) as in Ś1 alone
ᵉ) वस्तु (for the first वोऽस्तु) मनश्च (for नमश्च)
21 ᵈ) प्रियं च (for प्रयत') as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

58

2 ᵇ) तदद्य (for यदद्य)
3 ᶜ) प्रखर्वं च (for शद्ध चैव) as in Ś1 alone
ᵈ) समुद्रस्य च (for समुद्र चात्र)
ᵈ) एतद्राजन्धन मम
4 ᵃ) व्यवसित, as in Ś1 alone.
5 ᵉ) सर्वं (for राजस्)
6 ᵃ) व्यवसित, as in Ś1 alone.
8 ᵃ) व्यवसितं, as in Ś1 alone
9 ᵇ) राजते (for शोभन्ते) as in Ś1 alone.
ᵈ) सर्वं चैवांगभूषण, as in Ś1 alone
10 ᵃ) व्यवसित, as in Ś1 alone.
11 ᵉ) एवैको (for एको मे)
ᵈ) विचरे (for यथैतद्) as in Ś1 alone
13 ᵃ) एतदुक्त्वा तु तानक्षान्, as in Ś1 alone
ᵇ) शकुनि (for तानक्षान्)
14 ᵈ) दीव्याम्यह च (for त्वया दीव्यामि)
15 Om (with the ref.) as in Ś1 K2 G M.
16 ᵃ) माद्रीसुतौ (for °पुत्री)
ᵇ) तेनेमौ (for तवेमौ) as in Ś1 alone.

17 ᵃ) मूढ (for नून)
ᵇ) यो न वेक्षसि संमदि (संमदि as in Ś1 alone).
18 ᵇ) मत्तश्च (for प्रमत्त). as in Ś1 alone
ᶜᵈ) श्रेष्ठो राजर्षिनिष्ठोसि नमस्ते पुरुषर्षभ
19 ᶜ) किं तव (for कितवा)
20 ᵃ) पारगाणां (for पारनेता)
ᵈ) फल्गुणेन, as in Ś1 alone.
21 ᵃ) व्यवसित, as in Ś1 alone
22 ᶜ) मम तेन (for दयितेन) as in Ś1 alone.
ᵈ) वैतव (for कैतव्य)
23 ᵃ) युधान्न (for युधां न)
ᶜ) संहृतन्द्रुन्महात्मा
ᵈ) सदाभ्य° (for सदात्य°)
24 ᵇ) ह्वारि° (for ह्हारि°)
ᵈ) दीव्यामहे
25 ᵃ) व्यवसित, as in Ś1 alone.
27ᵃᵇ) Transp सर्वेषां and भ्रातॄणां, as in Ś1 alone यदितस् by metathesis (for दयितस्)
ᵉ) कुर्या वै* (for कुर्यामस्ते), of Ś1 जित (for जिता)
ᵈ) °न्युपप्लुत, as in Ś1 alone
28 ᵃ) व्यवसित, as in Ś1 alone.
29 ᵇ) पराजये (for °जित)
30 ᵃ) तु तानक्षान् (for मताक्षस्तान्)
ᵈ) उक्त्वा राजन् (for आक्षेपेण)
31 ᵃ) परा (for प्रिया) as in Ś1 alone.
ᵇ) ग्लहा एवापराजिता, as in Ś1 alone.
32 ᵇ) न कृष्णा नातिरोहिणी
ᵉ) °नेत्रैव (for °नेत्रा च)
34 ᵇ) स्वार्थसंपदा (for रूप°) as in Ś1 alone
ᵈ) यथेच्छेत् (for यामिच्छेत्) as in Ś1 alone
38 ᵇ) धीमता (for भारत)
ᶜᵈ) सभ्यानां वृद्धानां (by transp) निर्गता (for नि:सृता)
40 ᵈ) इव पन्नग' (for पन्नगो यथा)

42 ᵃ) हि (for ऽति-)
43 ᵉ) जितभाषी (for °काशी) as in Ś1 alone.

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

59

1 ᵇ) सततं (for संमतां) as in Ś1 alone.
2 ᵈ) कोपयसीव बाल्यात्, cf. Ś1
3 ᵃ) आशीर्विषस्ते शिरसि
ᵉ) सुमदधीर् (for सुमन्दात्मन्) as in Ś1 alone.
4 ᵃ) दासत्वम्
5 ᵇ) धृतराष्ट्र' मपुत्र'
ᵈ) अंतकाल
6 ᵇ) अभ्यादधीत
ᵈ) रुपतीं, as in Ś1 alone
7 ᵉ) वाममेषु (for नाम°)
8 ᶜ) निकर्तन (for निकृन्तन)
ᵈ) मा रुने', as in Ś1 alone.
9 ᶜ) वा (for सं-)
ᵈ) ह्येवं (for हैव)
10 ᵇ) बुध्यते (for °से), and पुत्र' (for पुत्र)
11 ᵃ) प्रवति
ᵇ) उद्यति (for मुह्यन्ति)
ᵈ) पश्यतमा' (for °रूपा') as in Ś1 alone.
12 ᶜ) कांम्य

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

60

1 ᵉ) प्रातिकामिनं (for प्रातिकामीं)
ᵈ) परमाचार्यमध्ये (for परमार्यमध्ये)
2 ᵉ) विवदतीव, as in Ś1 alone
3 Before 3, ins वैश' उ°, as in all MSS. (except G2)
ᵃ) प्रतिकामी
ᵉ) सिंहगोष्ठीं, as in Ś1 alone
4 ᵉ) प्रपद्यस्व (for सा प्रपद्य त्व) as in Ś1 alone
ᵈ) त्वा (for त्वां)
5 ᵃ) त्व वै (for त्वेव) as in Ś1 alone.
ᵇ) हि (for वै)

6 b) तदादेवी (for तदादेवीद्) as in Ś1 K4
d) पूर्वं (for स्वयं) as in Ś1 alone
7 c) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा)
8 f) आत्मानं मां तु भारत, as in Ś1 alone
11 a) राजसदनं, as in Ś1 alone
12 d) सम्यास्त्वामी
d) यत्त्वा (for यत्त्व) सभा नेष्यति
13 Before 13, om the ref, as in G3 alone.
b) वीरवाली (for धीर°)
c) प्राह लोके
d) शर्म स नो दास्यति गोप्य°
15 a) त्वधोवेणी (for अधोनीवी), cf Ś1.
c) पाचालि
d) °मतो भव
16 a) दुःखम् (for सुखम्)
c) विब्रुवतु (for ब्रुवन्तु)
19 b) क्रोधविरक्तदृष्टे° (for कोप°).
21 b) विवर्णमामज्य, as in Ś1 alone
22 a) ततो जवेनाभिमानरोपाद्, as in Ś1 alone
b) °मतिगर्जे° (for °मभिगर्जे°) as in Ś1 alone
c) नीलेष्वपि चोर्मिमतस्य
d) केशेषु जग्राह नरेंद्रपुत्रीं
23 d) धृतराष्ट्रात्मजेन, as in Ś1 alone.
24 a) परामृष्य
25 a) त्वसितागयष्टि°
26 c) कृष्णं कृष्ण च
d) त्वा (for स्वा)
27 c) जितासि (for जिना चासि)
28 Before 28, ins वैश° उ°, as in all MSS
a) पतिता विवस्त्रा
29 Before 29, ins. द्रौपद्युवाच, as in N G6 M3
c) गुरव एव (for गुरवश्चैव) as in Ś1 alone
30 d) सेंद्राश्च (for सेन्द्रापि)
31 a) धर्मपुत्रो महात्मा (for °सुतश्च राजा) as in Ś1 alone.
32 a) स्वकार्यं (for त्वनार्यं)
b) परिमर्षसे (for °कर्षसे) as in Ś1 alone
c) न चैव (for न चापि) as in Ś1 alone. लज्जां (for पूजां)
d) °मन्वपश्येत्
33 a) सत्त्व (for नष्ट): as in Ś1 alone
b) धर्मस्थिर्ति (for धर्मस्तथा) as in Ś1 alone
c) यत्रात्यतीनां.
34 a) भीष्मस्य द्रोणस्य (by transp) as in Ś1 alone
c) ह्येवमधर्मवेला (for ह्रीमधर्म°) as in Ś1 alone
d) लक्षयेयु° (for लक्षयन्ते)
35 b) कात्स्र्येन (for कार्त्स्न्येन) as in Ś1 alone
36 b) रसैर्महार्घैर् (for रसैश्च मुख्यैर्) as in Ś1 alone
c) यथा तथा (for यथार्थया) as in Ś1 alone
37 c) विधूय (for आधूय)
39 b) धृतराष्ट्रेण (for धार्त°)
40 a) अधर्ममोक्ष्यात् (for न धर्मसौ°)
41 b) धर्मपथ (for सत्यमथो) as in Ś1 alone
d) विवक्ष्म् (for विवेक्ष्म्)
42 b) विसृष्ट° (for निसृष्ट°).
42c–43d om (hapl)
44 a) विकृतिप्रवृत्त° (for निकृति°).
b) संबोध्य° (for अबुध्य°). as in Ś1 alone.
45 c) सर्वेपि ममापि (for सर्वे मम चापि) as in Ś1 alone.
d) विब्रूवेमे प्रश्नमथापि यावद्, as in Ś1 alone
46 Before 46, om the ref, as in Ś1, etc
b) कृपणान् (for असकृत्)

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

61

1 भीमसेन उ° (for भीम उ°)
a) गेहे (for देशे) बधन्य° (for बन्धक्य°)
c) ताभिरपि (for °इत)
2 d) नाना° (for याति) as in Ś1 alone.
4 c) त्वतिक्रम (for °क्रुतं)
5 d) नृशंसैरकृतात्मभि
7 a) न पुनर् (for न पुरा). as in Ś1 alone
b) ईदृशी गदिता गिर
c) सर्वं (for नून) as in Ś1 alone
d) °सैरात्मगौरव, as in Ś1 alone
8 a) परा (for परे)
b) धर्ममेवानुलोकय, as in Ś1 alone.
d) कोभिक्रामितुमर्हति
9 b) क्षात्र नमम् (for क्षात्रधर्मम्)
d) तन्न (for तत्र) as in Ś1 alone
10 d) निगूहेय (for निर्दहेय)
11 c) क्लेश्य° (for क्लिश्य°) as in Ś1 alone
13 c) समेतौ (for समेत्य)
14 c) प्राश्नौ (for प्रश्न)
15 b) दिश (for दिश)
16 a) यदि तं (for यदिद)
c) विमृष्य तस्या पाचाल्या.
17 b) स (for तान्) as in Ś1 alone.
18 a) तथाविधान् (for तथासकृत्) as in Ś1 alone
c) पाणौ पाणिं (by transp).
20 d) °सक्तता
22 a) तदिय, as in Ś1 alone
d) आस्थिता द्रौपदी पण
23 a) साधारणा च
24 d) इति (for इमाम्).
27 a) ह (for हि)
c) तज्ज्ञास्तस्य, as in Ś1 alone.
28 b) °माना हि.
c) कृष्णेन (for धर्मेण). as in Ś1 alone. विजिता (for °तां)
30 a) धर्मे (for धर्म)
d) प्रमत्तधी (for सुमन्दधी°). as in Ś1 alone
32 d) अत्यतरा (for अभ्य°) सर्वस्व, as in Ś1 alone
34 d) °मुत्तम

35 ^{c}) °पुरुषा (for °वशगा) as in Ś1 alone
36 ^{d}) विवक्षतां
37 ^{b}) यदैषा (for या चैषा).
38 ^{b}) प्राश्नसंमत (for °धार्मिक) as in Ś1 alone.
40 ^{d}) व्याकृष्टमुपचक्रमे (Ś1 has lacuna for व्या)
41 ^{a}) व्यसने (erroneously for वसने).
42 ^{c}) °तरं (for °तम)
43 ^{b}) वृहत् (for महा)
^{c}) प्रस्फुर° (for विस्फुर°)
46 ^{b}) भरता° (for भारता°)
47 ^{b}) सर्वे रोमप्रहर्षण, as in Ś1 alone
^{d}) प्रकृतस्य (for कुत्सन्तो) as in Ś1 alone
52 Before 52, om the ref.
^{a}) उक्त्वैव (for °व)
^{c}) धर्मं (for प्रश्न) as in Ś1 alone.
^{d}) सम्यधर्मो हि पीड्यते, as in Ś1 alone
53 ^{a}) प्रतपते (for प्रपद्यते) as in Ś1 alone
54 ^{c}) त (for ते)
55 ^{a}) यथैवायम् (for यथाप्रश्नम्): as in Ś1 alone.
^{c}) भवतोपीह ते (for °पि हि त) धर्मं (for प्रश्न) as in Ś1 alone
56 ^{b}) समागत
57 ^{b}) समागत°
^{d}) समाप्नोति (for संप्रा°) as in Ś1 alone.
59 ^{c}) °रंगिरसं, as in Ś1 alone.
62 ^{a}) स शृणावचनाद्गीत°
63 ^{b}) प्रह्लाद वां (for °दाय) as in Ś1 alone
64 ^{b}) °पत्रवत् (for °पर्णवत्)
^{d}) जनाधिप (for महौजसम्) as in Ś1 alone
65 ^{c}) ब्राह्मस्य च (for ब्राह्मणस्य) महायुद्धे (for °प्राज्ञ) as in Ś1 alone
66 ^{a}) प्राप्त (for प्रश्न) as in Ś1 alone

^{b}) हितं चापि न निर्दिशेत्, as in Ś1 alone.
67 ^{a}) जानन्नप्यब्रवीत्प्रश्नान्, as in Ś1 alone
^{d}) प्रवि° (for प्रति°)
68 ^{c}) सर्वे प्रवक्तव्य, as in Ś1 alone
70 ^{a}) अर्धं हरति वै श्रेष्ठ, as in Ś1 alone
^{cd}) पाद सभासद° सर्वान्पादो राजानमृच्छति, as in Ś1, also of 558*
71 ^{a}) अर्धेन भरतश्रेष्ठ, as in Ś1 alone
^{b}) प्रमुच्यते (for मुच्यन्ते च) as in Ś1 alone.
72 ^{a}) वितथ तु, as in Ś1 alone.
^{b}) °दमृच्छते, as in Ś1 alone.
^{d}) परापरान् (for °वरान्)
73 ^{b}) हतपुत्रस्य चैव यत्
^{d}) सार्थभ्रष्टस्य चैव यत् (of 74^{b})
74 ^{b}) राज्ञा ग्रस्तस्य चैव यत् (cf. 73^{d})
^{c}) अभ्यू° (for अध्यू°)
^{d}) विवृतस्य (for विहृतस्य) as in Ś1 alone
76 ^{c}) वाक्य (for साक्षी) as in Ś1 alone
77 Om the ref
^{b}) मारुत° श्रेयसी (by transp)
79 ^{b}) व्यवस्थित° (for प्रतिष्ठित°)
^{d}) जीवलेप
80 ^{c}) यथाप्रश्नस्य (as in Ś1 alone) कृष्णायां

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

62

1 ^{b}) °मुत्तम (for °मुत्तरम्)
^{d}) कर्णिता
2 ^{b}) कुरूणां (for गुरूणां)
^{d}) पुरा (for मया) as in Ś1 alone
3 ^{a}) च तेन (by transp.) as in Ś1 alone
4 ^{d}) असि (for अद्य).
5^{c}–6^{b} Om (hapl)
6 ^{d}) पांडवास्ते (for °स्तां)
7 ^{a}) गुरवश्च (for कुरवश्च)

^{b}) पर्ययाद् (for पर्ययम्).
8 ^{b}) शुभा सती (by transp) as in Ś1 alone
^{c}) सभामध्ये
^{d}) क च (for क नु) as in Ś1 alone.
9 ^{a}) स्त्रिय (for स्त्रिय°) as in Ś1 alone पूर्वे (for पूर्वं).
10 ^{d}) श्यात् (for श्याम्)
11 ^{a}) तां मां वै (for तामिमां) as in Ś1 alone
12 After 12^{ab}, ins 561*, as in Ś1 alone [v l (L 1) अविचार्यैव (for अविग्रायैव)]
^{c}) न हि (for नाह) as in Ś1 alone
13 Om (hapl) as in Ś1, etc
14 ^{b}) परमां (for तु परां)
^{c}) वक्तु (for गन्तुम्)
15 ^{a}) धर्मो (for धर्मं) as in Ś1 alone
^{c}) लोके भवति निस्पदा, as in Ś1 alone
^{d}) °भिहत (for °भिहित°)
16 ^{b}) एव (for एत).
18 ^{b}) °भिहता (for °भ्याहता).
^{d}) तथा (for स्थिता)
19 ^{b}) मतं (for वृत्तम्)
19^{c}–20^{b} Om as in Ś1 alone
20 ^{d}) इव स्थिता (for इवानता°) as in Ś1 alone
21 ^{d}) आहर्तुम् (for व्या°) as in Ś1 alone
22 ^{a}) च (for तु) तत्र देवीं (for तत्तदेव)
24 Before 24 ins दुर्योधन उवाच, as in N T1
^{c}) तथैव पत्नी ते, as in Ś1 alone.
26 ^{a}) धर्मसुतो (for धर्मराजो)
^{d}) क्षिप्रमेव
27 ^{b}) सदव (for तवैव) as in Ś1 alone.
^{c}) एव सभ्या (for आर्यसत्त्वा)
^{d}) चैतान् (for च ते) as in Ś1 alone.

28 Before 28, ins वैश॰ उ॰, as in all MSS

a) ततस्तस्यां (for तत॰ सभ्या॰) as in Ś1 alone

d) तत्रैव (for चैवात्र)॰ as in Ś1 alone

29 b) समवेक्षन्त (for समुदैक्षन्त).

d) ॰कृतानन॰, as in Ś1 alone

30 b) वापि (for युधि): as in Ś1 alone

31 d) बाहु चदनभूपित, of Ś1.

32 b) महामना (for युधिष्ठिर॰)

d) मर्पयीमहि.

34 a) मे जीवन् (by transp.).

d) पाञ्चाली (for पाञ्चाल्या)

36 a) ॰स्त्वेव (for ॰स्त्वेव)

37 a) ॰नियुक्तस्तु, as in Ś1 alone.

d) निष्पिपेष (for निष्पिपेष). as in Ś1 alone

38 a) ततो (for तदा)

c) चैव (for the *first* एवम्). as in Ś1 alone

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

63

1 b) दासा॰ शिष्याश्च

c) Om त्व

2 a) मान (for सा न)

b) आवेद्य मन्ये (for आवेश्य वेश्म) as in Ś1 alone.

d) Om ते

3 b) यस्य (for यस्माद्), and om. न

c) अगर्ह्या ते (for अनवद्या वै). as in Ś1 alone

4 c) त्व हि नो (for प्रविश)

d) वसंति (for न सन्ति)

5 a) किं च (for किं नु) as in Ś1 alone मन्यसे (for मन्यते)

b) पार्थे (for पार्थ॰).

c) पाचालस्य द्रुपदस्यात्मजासि

d) यददीवीद् (for योऽतिदेवीद्) as in Ś1 alone

6 a) ॰नोम्यमर्पी

7 b) दासभाव (for ॰धर्मं)

d) -नादीवीस्त्व यचनयान्नरेंद्र, as in Ś1 alone

8 d) अचेतनं (for ॰तसम्).

10 c) अवैक्षत् (for इवै॰)

11 b) सर्वलक्षणलक्षित, as in Ś1 alone

12 a) अत्सु॰ (for अम्भु॰).

13 a) ॰स्तमा॰ (for ॰स्तदा॰)

b) नेत्र (for नेत्रे)

14 b) मा स गच्छेध कौरव, as in Ś1 alone.

e) यथेनमूरु

15 d) प्रधक्ष्यत (for प्रदह्यत) as in Ś1 alone

16 b) वरुणस्य पाशात्

c) वैवस्वतो (for दैवेरितो)॰ as in Ś1 alone

d) भारतेषु

18 a) इद (for इम) as in Ś1 alone

b) दुर्दृष्टे वा (for ॰ऽइसिन्)॰ as in Ś1 alone.

c) कुरवो नामग्रहीष्यन्, as in Ś1 alone

19 a) विजिन धन (for हि धनं जित)

b) एव (for तदेव)

20 b) यथा स्थितोय (for स्थितोऽहं वै).

e) चेत्प्रवदेद् (for चेत्प्रवदन्ति). as in Ś1 alone.

22 b) अग्निहोत्र (for अग्निहोत्रे)

23 a) त वै (for त च)

b) शुश्राव शब्द विदुरस्यात्मजा च, as in Ś1 alone.

c) भीष्मो द्रोणो

26 d) प्राज्ञया (for प्रज्ञया)

27 c) वरिष्ठा (for विशिष्टा)

28 b) वृणीमि (for वृणोमि) as in Ś1 alone.

29 c) ॰पुत्रस्ते (for ॰पुत्रेति) as in Ś1 alone

30 c) लालितो राजपुत्र त्व

31 b) ददानि (for ददामि) इ (for माम्)

32 a) रथस्थौ (for सरथौ). as in Ś1 alone

cd) यमौ च वरये राजन्नदासान्स्ववशानह

33 b) सुसंस्कृता (for सुसत्कृता)

34 a) लोभाद्धर्मस्य नाश वै, as in Ś1 alone

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

64

1 b) शुश्रुम (for शुश्रुम॰) as in Ś1 alone

2 d) Before corr. द्रौपदी (for कृष्णा), as in Ś1. ॰गमद् (for ॰भवद्)

4 b) कुरुमध्येभ्यमर्पण॰

5 Before 5, ins भीमसेन उवाच

a) पुरुपे (for पुरुप)

d) तथा (for तत)॰ as in Ś1 alone

7 b) दाराणामिव धर्पण

c) धनंजय॰ कथं नास्याम्, as in Ś1 alone

d) अभिसृष्टवान् (for अभिमृष्टजम्).

8 Om. the ref

9 b) [अ]पि (for च)

10 Om the ref

a) इहैव तान्नरान्सर्वान्

c) विष्क्रम्य (for निष्क्रम्य)

d) आ मूलात् (for समूलान्). विद्धि (for कृन्धि) as in Ś1 alone

11 a) विवदते

c) [ए]व वा (for [ए]वैतान्) as in Ś1 alone

d) पृथिवीम् (for वसुधाम्)

12 Om the ref.

13 a) सान्त्वमानो

17 d) धृताजलि

श्रीसभापर्वणि षष्ठे

65

2 Om the ref, as in Ś1 alone

b) वरिष्ठ॰ (for अरिष्ट) गच्छन॰ (for गच्छत)

3 b) शासनात् (for शासनम्).

d) पश्य (for पथ्य)

7 cd) त्वेवा युक्ता॰ परुपमुत्तम.

8 b) अहितां परुषां गिरं
d) सूत्तम° (for उत्तम°)
9 a) मत्त° (for सन्त). प्रत्यभिजानते, as in Ś1 alone.
10 b) त्वया वासिन्समागमे.
d) तत्तावद् (for तत्तात) · as in Ś1 alone
11 b) °कांक्षया.
12 a) पूर्वम् (for द्यूतम्)
c) मित्राणां (for मित्राणि)
14 a) धैर्यं (for वीर्यं)
15 c) सौहार्दं (for सौभ्रात्रं)
d) स्थीयतां (for धीयतां) as in Ś1 alone
17 a) हेम° (for मेघ°)
श्रीसभापर्वणि द्यूत समाप्तम्

66

2 c) सधनान्पांटवर्षमान्, as in Ś1 alone
3 a) स दुर्योधनमासाद्य
b) भरतर्षभ
c) भरतश्रेष्ठ
d) त्विद (for इदं) as in Ś1 alone
8 a) निवर्तव्या° (for निहन्तव्या)
b) शत्रुसूदन (for °कर्षण)
c) वधाद्यापि (for बलाद्वापि)
9 b) पांडवान् (for पार्थि°)· as in Ś1 alone
d) वै (for वा).
10 and 11 are transp , as in Ś1 alone
10 d) °विप (for °विषान्)
e) नाशाय (for दशाय)
11 d) क्रुद्धा इव भुजंगमा°, as in Ś1 alone
12 b) वितत्य (for विवृत्य) as in Ś1 alone
d) नि श्वासैश्च
13 e) तु (for [आ]शु)
14 d) चकाराकारम् (for चक्रुरा°), as in Ś1 alone
15 a) त्वादाय (for त्वास्थाय) as in Ś1 alone.

b) मधुश्च सपरिच्छदा, as in Ś1 alone
16 a) क्षमते (for क्षंस्यन्ते).
17 c) वशीकर्तुं
d) शक्यामो
20 b) घृते (for द्यूत).
c) अक्षाण्युप्त्वा.
d) कुर्वंतु (for दीव्यन्तु)
21 d) अक्षसंविद
22 d) सत्कृत च, as in Ś1 alone.
23 b) धार° (for पार°).
24 a) तूर्णं प्रत्यानयस्वेतान्
d) इह (for इद) दीव्यतु (for कुर्वन्तु) as in Ś1 alone.
25 b) माद्रिकश्च
d) वेदयापुत्रश्च
27 After 27, ins an addl. colophon, as in N MSS
28 b) जनप्रिय (for जनेश्वरम्), as in Ś1 alone
d) चैव मूर्च्छिता (for शोककर्शिता) as in Ś1 alone
30 d) तन्निबोधत भारत
31 a) अनिष्टानां (for अशिष्टानां)
b) मतिं मंस्था इति प्रभो, of Ś1.
32 b) हुताशन (for च पावकम्)
c) घृत (for घृतान्) as in Ś1 alone
34 b) भव (for भवेद्)
d) मा त्वा जीर्णं (for मा त्वा दीर्णा)
35 a) धर्मस्य (for धर्मेण) as in Ś1 alone घृष्ण (for युष्णा)
c) °समाश्रिता (for °हिता)
d) गृद्धमोढान्, as in Ś1 alone
36 b) °चारिणीं (for °दर्शिनीम्)
c) संतो नून (for अन्त काम)
37 a) यथेच्छति (for °च्छन्ति)
श्रीसभापर्वण्यनुद्यूते

67

1 a) याध्वगत (for व्यध्व°) as in Ś1 alone
3 Om युधिष्ठिर उवाच
c) न निर्वृतिं (for न निवृत्तिस्).
d) दीवितव्य (for देवि°)

6 e) व्यथयंतश्च चेतांसि.
7 a) °मासीन, as in Ś1 alone
b) धननिवृत्तये, as in Ś1 alone
d) देवनेनोपपीडिता°, as in Ś1 alone.
9 b) सायुधा (for युष्माभिर्)
e) प्रविशामो, as in Ś1 alone
10 b) परिवत्सर°.
11 b) वने द्वादश वत्सरान्
d) परिवासिता (for प्रति°).
12 a) [ऽ]थ (for च) as in Ś1 alone
c) प्रतिपद्यध्व, as in Ś1 alone
14 सभ्या ऊ° (for सभासद ऊ°)
e) युध्या युध्येन्न वा युध्येत्
d) भरतर्षभ
15 c) ह्रियते (for ह्रिया च) as in Ś1 alone धर्मसंयोगात्
17 e) तु निवर्तेत (for विनि°) as in Ś1 alone
18 c) कोश (for कोश°).
d) दासीदासाश्च
20 b) दीव्यामि
21 Om वैश° उ°
a) तद् (for त)
श्रीसभापर्वणि अनुद्यूते

68

3 b) चक्र राज्ञा
e) पांडवेया (for पाण्डुपुत्रा)
4 b) सम धर्मिभिरच्छलै, as in Ś1 alone
e) श्रेष्ठा (for ज्येष्ठा)
5 c) विहीन- (for च हीना) as in Ś1 alone.
6 a) ये तस्मान् (for ये ते स)
7 c) निभास्यता (for निवा°) as in Ś1 alone
8 e) च (for ते)
9 c) यद्वय (for यद्वद्) as in Ś1 alone
10 a) याज्ञसेन
c) नैव किंचिद् (for नेह सन्ति)
11 a) सूक्ष्मान्प्रावारानजिनानचोदितान्, as in Ś1 alone.

12 ᵃ) पर्वं (for पते) as in Ś1 alone
ᵉ) पतित्व (for पतित्वे)
ᵈ) न त्वा (for न त्वां) पते (for तपेत्) · as in Ś1 alone.
15 ᵃ) °सेनोभ्यमर्षां
ᵇ) संनिगृह्य (for त निगृह्य)
16 ᵃ) क्रूरं (for क्रूर)
17 ᵇ) इव (for इह).
ᵈ) कृत्वा (for कृन्तन्)
18 ᵇ) लोममोह- (for कामलोभ-).
ᵉ) सानुबंधांस्ते (for °स्तान्) as in Ś1 alone
ᵈ) नेतासि यममंदिरं
19 ᵇ) दृष्टाभिभूत (for दु:खा°) as in Ś1 alone
ᶜ) धर्मनिषिद्धमनार्य, as in Ś1 alone
20 ᵃ) नृशंस परुष क्रूर
ᵇ) त्वेव (for शक्य) as in Ś1 alone
21 ᵉ) यदि चक्षो हि ते भित्त्वा
23 Om. the ref
ᵈ) कौरवाणां (for पाण्डवानां)
24 ᵈ) मूढं (for मूढ)
25 ᵈ) विनिष्टमन् (for °ष्क्रमन्) as in Ś1 alone.
26 ᶜ) त्वक्ष° (for चाक्ष°)
27 ᵇ) महद्वच (for वृद्द°)
30 ᶜ) एतचतुर्दशी, as in Ś1 alone
32 ᵇ) प्रमृष्टार (for प्रस्रष्टारं)
ᶜ) नियोगांते (for °गात्ते)
ᵈ) हतासि (for हन्ताह) as in Ś1 alone
33 ᵇ) प्रियमाहवे (for °काम्यया) as in Ś1 alone.
34 ᵇ) मोहिता° (for मां नृपा) as in Ś1 alone
35 ᵈ) मदरो (for मत्सत्व) as in Ś1 alone
37 ᵃ) पार्थे च
38 ᵃ) वध (for वध)
39 ᶜ) नैवेक्षाञ्शिशितान्वाणान्, as in Ś1 alone
40ᶜ–41ᵇ Om (hapl), as in Ś1 alone

61

43 ᵃ) याज्ञसेनस्य
ᵇ) घृतेन (for घृतेऽस्मिन्). as in Ś1 alone
ᵈ) °प्रियै (for °प्रिये)
44 ᵉ) गमयिष्यामि (for दर्श°)
45 ᵇ) प्रियकाम्यया (for पदवीं चरन्) as in Ś1 alone
46 ᶜ) बहुला (for मुहुला) as in Ś1 alone

श्रीसभापर्वण्यनुघ्रते.

69

1 ᵇ) तथा वृद्धपितामहान्, as in Ś1 alone
2 ᵉ) धार्तराष्ट्रांश्च (for धृतराष्ट्र च): as in Ś1 alone
ᵈ) समग्रांश्चैव (for धार्तराष्ट्रांश्च) · as in Ś1 alone
3 ᵇ) तथान्यांश्चैव कौरवान्, as in Ś1 alone.
ᶜ) एतान् (for सर्वान्)
4 ᵃ) अथोचुस्ते (for तदोचुस्ते).
ᵇ) ह्रिया युक्ता (for ह्रिया सन्तो)
5 ᵈ) सुखोदिता (for °चिता).
7 ᶜ) नाधर्मविजित° कश्चिद्
8 ᵃ) विजानीथि.
ᵇ) नेता (for वेत्ता).
ᵉ) रणे भीमो (for भीमसेनो)
10 ᵈ) वाश्र (for वो न) as in Ś1 alone
11 ᶜ) नैव (for नैन)
12 ᵈ) नागसाह्वये (for वारणावते).
13 ᵈ) अर्जुन (for अजन).
14 ᵃ) दृष्ट्वा (for द्रष्टा)
ᶜ) महत्यासीत्संपराये
ᵈ) बुद्धिस्ते ऋषिपूजिता
15 ᵃ) पु * * * * मेवत्व
16 ᵇ) कोपविदारणे
ᵈ) वरुणे चैव
17 ᵃ) आत्मप्रधान संयत्य, as in Ś1 alone
ᵇ) लब्ध° (for अग्र) as in Ś1 alone
ᵈ) रवि° (for सूर्य°) as in Ś1 alone

18 ᵉ) अगार्थं (for अगद) as in Ś1 alone ते (for वो)
— After 18, ins 597* [v l. भवो हि (for न हि वो)]
19–20 Om. (hapl.), as in Ś1 G6.
21 ᵃ) उक्त्वा (for उक्तस्)

श्रीसभापर्वण्यनुघ्रते

70

2 ᵃ) °श्रेष्ठी, as in Ś1 alone
ᵇ) च (for सा)
4 ᵉ) कर्तव्य (for ते कार्य).
5 ᵃ) न त्वा संदेष्टुमिच्छामि
ᵇ) शुचिस्मिता
ᵉ) साध्वीगुणे (for °गुण-) as in Ś1 alone.
6 ᵃ) सभार्यां कुरव सर्वे, as in Ś1 alone.
ᵈ) पादचारणवृहित, as in Ś1 alone
7 ᵉ) °गोप्ता (for °गुप्ता) as in Ś1 alone
8 ᵇ) वीक्ष्यो (for [अ]वेक्ष्यो) · as in Ś1 alone.
ᵉ) इद तु (for यथेद) as in Ś1 alone
ᵈ) यथा मन° (for महन्मन) as in Ś1 alone
10 ᶜ) °पश्यन्
11 ᵉ) परेतान् (for परीतान्) · as in Ś1 alone.
12 ᵇ) °वत्सलान्, as in Ś1 alone
ᶜ) सत्त्वजावारुदच्छोकात्, as in Ś1 alone.
13 ᵉ) दृढभक्तींश्च, as in Ś1 alone
14 ᶜ) खेदम् (for चेदम्) as in Ś1 alone
15 ᵃ) स्यान्ममामाग्यदोपोय, as in Ś1 alone.
ᶜ) दृष्ट्वायास- (for दु:खायास-) as in Ś1 alone
17 ᵃ) यथेतमेवमाशास्य
ᵇ) मनवासं
ᵈ) सतस्त्वहं (for गजाह्वयम्) as in Ś1 alone

18 a) त हि (for धन्य), as in Ś1 alone
b) यत (for तथा) as in Ś1 alone
c) य पुत्राधिगम प्राप्य
19 a) धन्यश्चार्तीद्रियशानो
b) दिव प्राप्ता, as in Ś1 alone
c) मन्येत (for मन्येऽघ)
20 a) नत्या (for रत्या)
c) जीविताच्च प्रियतमां, cf Ś1
d) धिधिष्ठ्य (for धिगिमा) as in Ś1 alone
— After 20, ins a passage given in App. I (No 42)
21 b) अभिमन्त्र्य (for °सान्त्व्य)
22 a) विदुराधाश्च (for °दयश्च)
c) गृहान्क्षत्त° (for गृहं क्षत्तु)
d) °वैत्तरां
— After 22, ins 600*, as in N MSS [with v l (L 1) धार्तराष्ट्र्य स्त्रिय° — (L 3) सुस्वन (for °रं) सर्वान् (for सर्वां) विनिर्गत्य (for विनिन्दन्त्य)]
23 a) Transp च and स — After 23d, ins 601* as in N MSS [with v l. (L 1) कुरूणामनयाद् (for °मनय) as in Ś1 alone — (L. 2) स शांतिं नाध्यगच्छत (for the post half) as in Ś1 alone]
c) क्षत्त (for क्षत्तु)
24 Om as in Ś1 K4

श्रीसभापर्वण्यनुद्यते

71

2 b) च (for वा)
3 c) कृत्वा च
6 c) न (for प्र)
7 a) सौम्यानि (for सामानि) as in Ś1 alone
9 b) धर्मराजस्य धीमत (= 9d) as in Ś1 alone
c) मनो न धर्माच्चलते, cf Ś1
d) हतराज्यधनस्य च, as in Ś1 alone

10 c) निकृतो वचित क्रोधात्, as in Ś1 alone
13 a) कृत्वामौ (for कृत्वा तु)
b) ततो (for तेन)
c) चिकीर्षु (for °र्षन्)
f) °मुरूपितं, as in Ś1 alone
15 c) असक्त- (for असक्त) as in Ś1 alone.
d) फल्गुण (for शत्रुषु)
16 b) सुखमभ्येति (for °मचेति)
17 b) प्रभु° (for प्रभो)
18 a) प्र- (for तु).
d) याति भारत (for यास्यमम°) as in Ś1 alone
19 a) इति (for इमां) as in Ś1 alone.
c) हतापत्या (for हतपत्यो)
d) °जनप्रिया
21 a) कृत्वा नैनृतिकान्धर्मान्, as in Ś1 alone
22 a) कृतेषु भरतेष्वाजौ
b) कौरवस्त्रिय (for गुरवस्तदा)
c) गायति (for गायन्ति)
23 b) विपिन कथमीदृशा°, as in Ś1 alone
c) तु (for सु-)
24 a) तैर् (for ते)
c) च (for स)
25 a) नराग्रेषु
26 c) तान्काश्चाप्य° (for उल्का चाप्य°)
27 a) प्रव्याहरत
28 a) महाराज (for महोत्पाता)
b) वन गच्छति पांडवा
c) भरतानां.
— Before 32, ins. वैश° उ°, as in most MSS.
34 b) विजानत (for द्विजातय)
35 a) भक्त्वा (for भक्त्वा)
36 d) पांडवा° (for कौरवा°)
38 d) यथार्थं (for यथाय)
39 a) याजोपयाजयो मन्त्रे, as in Ś1 alone.
d) अनिंदितां (for सुमध्यमाम्)
40 c) सत्व° (for मत्व°)
41 a) पश्यतां (for पश्यतां)

b) परवीरहा (for पुरुषर्षभ)
c) दृष्ट° प्राण. प्रियतर°, as in Ś1 alone
42 a) मे म (for छेप) as in Ś1 alone
c) सोयं नूनम् (by transp)
d) काल उत्तम (for °पर्यय°)
43 c) मुहूर्तं (for मुहूर्तं)
45 b) प्रतिपत्स्व (for °पद्य) as in Ś1 alone.
47 a) यदि ते न निवर्तेरन्
d) भारता (for पुत्रका°) as in Ś1 alone

श्रीसभापर्वण्यनुद्यते

72

1 a) एव च तेषु (for वन गतेषु)
c) धृतराष्ट्रो महाराज .
d) तदा चिंतापरोभवत्, as in Ś1 alone
3 a) वसुसंपूर्णं
4 a) न (for तु) as in Ś1 alone.
b) Om येषां
d) बलवद्भिर् (for मित्र°)
7 d) प्रतिकामिन
8 Om the ref
d) सोपादीनानि
10 b) युक्ताश्च (for अर्थाश्च)
c) विनाशाय (for °शान्ते)
11 c) एवैतद् (for एतावद्)
12 b) रोम° (for लोम°)
13 b) विभावती (for °वरीं)
14 d) परिप्लुतां (for समुच्छ्रिताम्)
15 b) अभ्यवीक्ष्यत (for °वेक्षतीम्) as in Ś1 alone
c) भ्रष्टचित्तांश्च (for °चित्तास्तान्)
d) हतवस्त्रान् (for °दारान्)
16 b) दासभावमुपागतान्
17 a) अनर्हतीं (for अमर्षिता).
d) कटुकानभ्य°
— After 17, ins. an addl colophon, as in Ś1 alone
18 Before 18, ins धृतराष्ट्र उ°
b) प्रदहेनापि, as in Ś1 alone.

[d]) संसदि (for संजय) as in Ś1 alone.

19 Before 19, ins. संजय उ°

[a]) प्रिया (for स्त्रिय°)

21 [e]) प्रपतन् (for चापतन्) as in Ś1 alone

22 [b]) प्रादुरासन् (for °सीत्)

24 [b]) सजय°

[d]) वाह्लिकश्च महावल, as in Ś1 alone

25 [d]) वांछित (for काङ्क्षित)

28 [a]) चैपा (for एषा)

[b]) सुता श्रीरिव रूपिणी, as in Ś1 alone

[d]) देव° (for दैव°).

29 [b]) न क्षमतेभ्यमर्पिण

[d]) पांचालाश्चामितौजस

30 [b]) पालिता (for रक्षिता)

[d]) °लै परिवारित

34 [b]) सत्यसंधो (for जरा°) as in Ś1 alone

35 [d]) क्रियतां मा विशकि

36 [a]) गावल्गने

[d]) पुत्रहितेप्सुना

श्रीसभापर्वण्यनुद्यूत समाप्तम्

समाप्त चेद सभापर्व अत परं वनपर्व भविष्यति, after this ins. 620* followed by the contents of the Sabhāparvan and 621*, as in Ś1 alone.

ADDENDA ET CORRIGENDA

☞ "V" here, in additional readings, includes all the three V MSS (besides V1) of which collations were made for us, so far as they contain the passage referred to

For an account of these and the other MSS and commentaries cited here, see Introduction, p xviii ff Readings of these MSS, especially of D7–11 and T2–4, are quoted extensively in the earlier adhyāyas, in the later ones, chiefly when they have some special interest or importance But *insertions* are recorded throughout

1

1 T4 ins 8* (with S)

2 a) D7–11 T2 3 °संरम्भात् (T3 m as in text) with V1BD But T4 text with Ś1 KÑ1 S (except M1) — D11 T4 ins 9* with S

3 b) D9 T2 3 तेऽस्तु with K V1 B1m 2–4 D2, D7 8 10 11 T4 as in text D9 प्रजा° (as in V1 B2–4 D2), T2 3 प्रजा(T2 °भा)सु च — T4 ins 10* with S (except G6)

4 a) T4 वचो with S (except G6 M1) — d) D9 तेऽनघ with Ś1 only T4 ते प्रियम् with T1 G2–3 M

5 T4 ins 11* with S

6 a) D10 11 T2 3 as in V1 B2–4 6 D1–3 5, D9 T4 as in Dn1 S, D7 8 as in text — c) D8–11 T2.3 शक्नोमि as in B2–4 6 D1–3 5, D7 T4 as in text

7 d) D10 11 T4 as in B2 6 D2 3 5 तत्ते, T2.3 तत or ततो. — T3 4 ins 12* as in T1 G4 5

8 b) T4 as in S — cd) T2 3 subst as in V1 B1 D1 2, and cont with 14* as in K3 4 V1 B1–4 6 D G3, V D7–12 also have 14*

9 After 9ab, 15* also V D7–12 T2–4 as in V1 B D — Correction! In the Crit App on 9d, for "N1" read "Ñ1".

10 ab) D10–12 T2–4 as in V1 B2–6 D2.3.5 6 — a) D7 8 as in B1 Dn D4, D9 as in text — b) D7–9 as in Ś1 Dn D4. [The new MS. Ko reads विष्टिता°, which, according to the Kauṭilīya, (p 142, 248, 371, etc), can mean 'compelled to do forced-labour' It gives a better sense and accounts for the variants धिष्ठिता, निष्ठिता and विष्ठिता, better than विस्मिता — S K B]

14 d) D8 T2 3 as in Ś1 K Ñ1 B1 Dn D3 4, D7.9–11 T4 as in text

15 b) D8–12 T2–4 as in V1 B D T1, D7 as in text with Ś1 K Ñ1 G M

16 a) Correction! In the Crit App, for "N1" read "Ñ1"

18 b) D9–12 T2–4 as in V1 B D1–3 5.6, D7 8 as in text

2

5 a) D7 as in text, also D12 correction, D8–12 (*prima manu*) T2–4 तस्य पस्य or प° त°, as in V1 B D (except Dn D3 4) — b) D7 T3 लघु as in text, D8–12 T2 4 गुरु and continue as in V1 and most of B and D (but not Dn), and T3, also has this continuation (but T2–4 चा° for स्व°)

6 a) D8 T2–4 as in V1 B, D7.10 11 as in text

8 b) D7 8 as in text, D9 T2 3 as in B2–4 6 D1 2 M1, D10–12 T4 as in B1 D3 5 6 — cd) D7 8 T2 as in text, D9–12 T3 4 as in B2–6 D1–3 5 6 (in D11 this reading corrected to that of text)

9 a) T2 3 वीरान् as in T1 (but T4 with D7–12 as in text) — After 9, V D7–12 T2–4 ins 23* with V1 B D G3

10 After 10, V D7–12 T2–4 ins 23* with V1 B D T1 G4 5

11 [c) Ko reads वसुभियो च तत्पूत° The senseless

reading of Ś1 points to such orig reading Supply वाच्य after वसुश्रियौ (mantras containing the words वसु and श्री, just like स्वस्ति, which means mantras containing the word स्वस्ति) — S K B] — After 11, D6 T2-4 ins 24* as in S.

12 d) D9-12 T2-4 as in K2 V1 B D (except D4), D7 8 as in text

13 d) D7-12 शैव्य° as in K4 Ñ1 V1 B D (except D8 6), T2-4 सैन्य° as in text with Ś1 K1-3 D6 S

16 After 16a, D9 10m 11m ins 25* as in S (omitting lines 5-6 as in T1 G1.2 6 M)

17 c) D7 (by corr). 9-11 T2-4 as in V1 B (except B1) Dn D2 5 6 G3 4, but D7 (prima manu) 8 as in text. — d) D9 T2-4 as in V1 B2 3 6 D2. — After 17, D9 11 ins 26* with S.

19 After 19b, V D7-12 T2-4 ins 27* as in V1 B D (in another place K3 4)

20 a) D7 8 as in D4 (nearly = Ś1 K1.2 4), D10-12 T2-4 as in V1 B D (except D3 4), D9 as in Ś1 K1.2 4, but स च for च स — b) T2-4 as in V1 B4 6 — d) D7 8 as in text, D9-12 T2-4 as in V1 B D (except D3 4)

21 d) समन्वयात् as in text is read by D7-12, while T2-4 have समन्विता° with K1.4 B2 6 D1 2 S The latter is a commonplace reading, doubtless substituted independently in the archetype of S and in a few N MSS

23 c) D12 T2-4 तूर्णं with K4 V1 B Dn D1 2 6, D7-11 सर्वे as in text — After 23, V D7-12 T2-4 ins (with variants) App I, No 1 as in V1 B D (except D6) S

3

1 d) D9 T2-4 as in V1 B2-4 6 Dn D1 2, D7 8 10-12 as in text — After 1, D9 ins 29* with S (in line 2 as in G1 2 6)

2 c) D7 8 T2 3 as in text (D8 वक्ष्य°), D9-12 T4 as in V1 B Dn D2 5 6 (D12 मय° for यिय°)

3 c) D9 T2 3 as in V1 B2-5 D1 2

4 b) D7 8 as in text, D9 पाटवस्य महात्मन (influenced by reading of D4 S1), D10-12 °स्विनीं as in B1 5 m Dn D5 6, T2-4 °स्विन° as in Ñ1 V1 B3-6

5 a) D9-12 T2-4 उग्रा as in V1 B3-6 Dn D5 6, D7 8 as in text — b) D9-12 T2-4 as in V1 B1-6 Dn D5 6 — c) D7 as in Ñ1 Dn D4, D8 T3 as in text with S, D9 हत्वा रणे रिपून्सर्वान् (cf B1, D8), D10 11 T2 4 as in V1 B2-6 D1 2 5 6, वृषपर्वेण, which is read also in D12, but with यावच्चैषेन above the line, and with marginal gloss यच्चिचोवनाश्चेति पाठः. Devabodha and Nilakaṇṭha gloss राज्ञा by वृषपर्वणा, which indicates at least that they did not read वृषपर्वेण before it, this is indeed excluded by other considerations It may be that the various readings of Ś1 K Ñ1 Dn D4 7 conceal a patronymic (भावयव्येन? cf PW. s v भावयव्य) which was found in the original

6 b) D7-9 as in text, D10-12 as in B2 m 4 5 6 m Dn D1 m 5 6 G1 2, 6, T2-4 साक्षयो मयि (T4 °या) (cf B1)

7 f) D7 8 as in text, D9-12 T2-4 as in V1 B2-6 Dn D5 6

8 = (var) 6 7. 40 of Matsya 121 24a-25b, Brahmāṇḍa 1 18 23c-24d, Vāyu 47 22c-23d, Padma 1 3 59c-60b — c) D7-12 T2-4 as in Ñ1 V1 B2-6 Dn D1-3 6 While the S reading नगराण् seems at first sight attractive as a lect diff, (1) it is weak and pleonastic with गिरि in the next pāda, and (2) M1 नगवान् may point to भगवान् as original even of S My guess is that नगराण् was originally due to a copyist with literary aspirations

9 = 6 7 41cdef of Matsya 121 25c-26d, Brahmāṇḍa 1 18 25a-26b, Vāyu 47 24a-25b, Padma 1 3. 60c-60d.

10 d) D7 8 10-12 as in text, D9 T2 3 as in V1 B6 S, T4 as in Ś1 (nearly = text)

11 11ab = 6. 7 42ab cf. Matsya 121 28cd, Brahmāṇḍa 1. 18 28ab, Vāyu 47 27ab, Padma 1 3 62ab — b) D7 8 as in D3 4, D10-12 T2-4 as in K2-4 V1 B Dn D1 2, 5 6 T1, D9 चित्राश्चापि — d) D9 T2-4 as in Ñ1 V1 B1m 2-4 6 D1 2 T1 दृष्टान्तत° (so also D7. 8 10-12) according to Devabodha means "not according to a pattern, matchless", perhaps rather, "not by way of example", not with the idea that it should be imitated by others (?) Nil glosses merely शास्त्रसिद्धान्तत°

12 = (var) 6 7 42cd-43cd With 12ab, of Matsya 121 29ab, Brahmāṇḍa 1 18 28cd, Vāyu 47 27cd, Padma 1 3 62cd With 12cdef, of Padma 1 3. 63 — a) D9 T2-4 स्वर्ग as in B6 (alone of MSS included here, but B7 9 also read thus) — d) D9-11 T2-4 as in V1 B1. 2 4-6 Dn D5 6 G5. — f) D9-11 T2-4 as in B1m 3-6 Dn1 D6

13 13^{ab} = (var) 6. 7. 43^{ef} Padma 1. 3 64^{ab} — ^{c}) D7–11 T2–4 text But possibly सत्र may be a misreading for मतुं, anticipating सत्र- in the next line The readings of Ś1 K3 4 G1 (and M2) look somewhat in this direction — Correction! In the Crit App, for "K मंत्र" read "K4 मत्र".

14 ^{b}) D7 8 °सहस्रश as in D4, D9–11 T4 as in K3 V1 B1 3–6 Dn D5 5.6 — ^{d}) D7 इष्टसं° (nearly as in K2), D8 शिष्ट सं°, D9 as in text, D10 11 T2–4 as in K3 Ñ1 V1 B Dn D1.3.6, D12 also as in these last, but margin as in text

15 ^{a}) D7 8 10 11 T2 4 as in Ñ1 V1 B1–5 D, D9 T3 as in text (with Ś1 K B6 S) — ^{b}) D9 चितयश्राति°, D7 8 10 11 T2–4 चैत्या(T3 °त्या)श्राप्यति°

16 ^{e}) D10–12 T2–4 as in B D5 6. — ^{f}) D7 as in text, D8–11 T2–4 as in V1 B Dn D3 5 6 — D8–12 T2–4 ins 33* with V1 B D (except D4) (Not in D7.)

18 ^{c}) D10.11 T4 as in N1 V1 B1 3 Dn D5 6, D7–9 T2 3 as in text — ^{d}) D9–12 T2–4 as in V1 B D (except D3 4), D7 8 as in text — After 18, V D7–12 T2–4 ins 34* as in V1 B D T1 G3–6

20 ^{b}) D7 8 as in text, D9–11 T2 3 as in Ñ1 B Dn D3 5 6 G3 M1, T4 as in T1 G4–6 I am not sure that we should not read यथैव भा with Ś1 — ^{c}) D7 8 10–12 T4 as in Ś1 K V1 B4 Dn D3.5, D9 T2 3 as in G1 (T3 देव्या) — ^{d}) D7 8 10.12 T4 as in Ñ1 B1 3 4 D, D9 T2 3 as in V1 B3 6 (D9 by transp परम विम्रती), D11 as in text.

21 ^{a}) D10 11 T2–4 अभि° as in V1 B1.6 Dn D5 6, D9 अति°, D7 8 प्रति° as in text. — ^{d}) D9–11 T2–4 as in V1 B1 3 4 Dn1 D5 6.

22 ^{c}) D9–11 T2–4 as in V1 B3–6 Dn D3 5 6 M2, D7 8 as in text — ^{d}) D9–12 T2–4 as in V1 B3 5 6 D3.5 6 (T2 3 विचित्रा° T4 °वीथिका), D7 8 as in text

23 ^{b}) D7–9 मणि° as in text, D10 11 T2–4 रत्न° as in V1 B1 3 4 6 Dn D5 6 D7 8 °तोरणा as in K2 D3 4 — ^{c}) D9–11 T2–4 °चित्रा as in V1 B (except B3) Dn D5 6, D7 8 as in text — ^{d}) D7–9 as in Ś1 K Dn2 D3 4, D10 11 as in D5 (corrected in D11 to text), T2–4 as in text

24 ^{a}) D9 दशार्हा वा (for न दाशार्हीं), D7 8 as in text, D10.11 as in B3 Dn D5 6, T2–4 as in B6 T1 G5 6 — ^{c}) D9–11 T4 as in V1 B (except B2) Dn D5 6, D7 8 T2 3 as in text.

25 25^{b} and 25^{d} transp in D7, as in Ś1 K1–3 D3 4, all others as in text

27 ^{b}) D7 8 as in Ś1 K B1 3 D1 2 4, others as in text — ^{c}) D7 8 as in K1 D3 4, D9–11 as in text, T2 3 as in T1, T4 पत्रचित्रांतां — ^{d}) D7 9 °लमया° as in text, D8 10–12 T2–4 °लो(T2 °रो)ज्वला° as in B1 3.6 Dn D5 6 T1.

28 ^{a}) D7 8 पद्म° as in text, D9 T4 हेम° as in V1 B3 4 D2, D10 11 T2 3 हेम° as in B3 6 D (except D4) G3 6 — ^{b}) D7 8 as in K Dn2 D3.4 G3, D9 T2.3 as in V1 B3 4 6, D10.11 T4 as in text. — ^{d}) D7–11 T2–4 as in V1 B2–6 D.

29 ^{a}) D7–11 T2–4 as in V1 B D (D8.9 T2–4 as in Dn2) — ^{b}) D7–11 T2–4 as in V1 B Dn D3–6 — ^{c}) D7–11 T2–4 as in V1 B3–6 Dn D3–6 — After 29, D7–12 T2–4 ins 36* as in V1 B D

30 ^{ab}) D7 as in text, D8 lacuna, D9–12 as in V1 B1(second time).3 6 Dn D3 5 6, T2–4 as in B1 (first time) D1 2 — ^{cd}) D7 T2–4 as in text, D8 lacuna, D9–12 as in B1(second time) 3 6 Dn D3 5 6 (D9 for 30^{c} ते ज्ञानपरमा नित्य) — Since D1 2 have a peculiar reading in 30^{cd}, the only MS with which T2–4 agree in the *whole* of this verse is B1 (first time)

32 ^{b}) D9 as in V1 B3 6, D7 8 10 11 T2–4 as in text. — ^{c}) D9–11 T3 4 (T2 lacuna) as in V1 B (except B2) Dn D5 6

33 ^{a}) D10 11 T2–4 as in V1 B D (except D4); D7–9 as in text

34 ^{c}) T2 3 as in K2 T1 G1–5 M1, D7–11 T4 as in text. — ^{d}) D10 T4 as in B D1.2 5 6 T1 G1 2 M2, D7–9 11 T2 3 as in text

4

1 D9 11 ins. 38* as in S (D11 om lines 7–8 as in G1) — ^{ab}) D9–11 T4 transp as in Ñ1 V1 B3–6 Dn D5 6, D7 8 as in text T2 3 चक्रे तत्र as in B1 2 D1 2, D7–11 T4 तस्यां D7 8 as in Ś1 K D3 4, D9–11 T2–4 as in text — ^{c}) D7–11 T2–4 as in V1 B3 4.6 D (except D1.2) (D7 8 सु for तु as in D4)

2 ^{a}) D7–11 as in V1 B3 4 6 Dn D3–5 (D9 आज्येन, and °नाथ as in B6), D12 as in D6, T2 3 as in B1 2, T4 घृतेन पायसेनैव (blend) — ^{b}) D7–11 T2–4 as in V1 B D. — V D7–12 T2–4 ins 40* and 41* as in V1 B D Lines 2–3 of 41* are found in all MSS

except Ś1 K Ñ1 T1 Since it mentions meat as eaten by Brahmans, it is possible that the isolated T1 (which contains the preceding line, not found in Ś1 K Ñ1) deliberately omitted it for this reason, which would however hardly explain the omission in Ś1 K, since precisely in Kashmir, Brahmans traditionally claim the right of eating meat! — ^{c}) D9 T4 as in B1 3 5.6 (originally also D7, corrected to text, T3 उपाचे°, D8 10.11 T8 as in text) — ^{d}) T3 as in B1 3 D1 2, D7–11 T2 4 as in text. — V D7–11 T2–4 ins 42* as in V1 B (except B2) D S.

3 The haplographic omission of 3^{c}–4^{b} in Ś1 B3 may have occurred also in the original of K3, which lacks 4^{ab} and agrees with non-K readings in 3, suggesting that it interpolated this stanza from a non-K source

4 ^{a}) D8 as in Dn1 D1 2, D7 9–11 T2–4 as in text.

5 ^{d}) D7 8 as in K3 D4, D10 11 as in B1m Dn D2.5 6, D9 T2–4 as in text

6 ^{a}) D7–9 transp as in Ś1 K D4, D10 11 T2–4 as in text.

7 ^{d}) T2–4 as in T1, D7–11 as in text

8 ^{b}) D10 11 T2.4 as in Ñ1 V1 B (B3 om) D (except Dn2 D4) (D11 corr सार्त्रिमा°), D7–9 T3 as in text (with Ś1 K2–4 Dn2 D4) — ^{c}) T2–4 as in K4 (and nearly as in D2), D7–11 as in text — D9 ins. 43* as in S (D9 आत्रेये कइन°, closer to G4 5 than to any other MSS.).

10 ^{a}) D7–11 T2 3 as in Ś1 K V1 D2–5 G6, T4 as in text — ^{d}) T2–3 कण्व (nearly as in B2 D1 2), D7 8 10 T4 अणी, D9 11 अणि, D^{G1} आणी as in text It seems to me almost certain that आ must be read, and doubtless also -णी In 1 57 77 and 101 31 Sukthankar adopts अ-, but against the best MSS. (especially in the latter place)

11 ^{a}) D7 8 as in text, with K3, D9 10 T4 त्रैवक्रि° as in most of N, D12 as in Ś1 D6, D11 त्रिवामि°; T2 दामोष्णक्षित्रणश्चैव, T3 दामोष्णिक्षित्रणिश्चैव The form adopted in the text actually occurs as an ancient ṛṣi-name (see PW, s v) All the other readings seem to be based on it. Note that S, while clearly secondary, supports the consonant ष् — ^{d}) D9 as in text, with Ś1 K1 3 4 (the dual is not likely to have been substituted secondarily for a singular), D7 8 10 11 as in Ñ1 V1 B D (D10 11 श्रा° as in B6 D5.6), T2 सादिर, T3 सादिक; T4 सात्त्विक Those last forms show efforts to emend a name which is apparently unknown in either its N or S forms

12 ^{a}) D7 8 चल° as in Ś1 D4, D9–11 शली° as in B2 3 6, T2–4 वेला (T2 °वाक as in text, T3 °वक्रो, T4 °पाक°) T4 सत्तपार (cf B1 °पाळ°) for शिनीवाक — ^{b}) D7 8 गृत्सु° as in K3 D4, D9–11 T2 सत्य° as in K1 B2 3 Dn1 D5 5 6 (T3 -वाल for -पाल°), T3 as in Ñ1 B1 5 Dn2 D1 2, T4 शिनीवाक (cf B1)

15 ^{b}) T2 as in V1 B4 6, T3 also based on this (corruptly, कौनट), D7–11 T4 as in text

16 ^{a}) D7 8 as in Ś1 K D4, D9–11 T2–4 as in V1 B3–6 Dn D5 5 6 — ^{c}) D7 8 as in K1.4 D4

17 ^{a}) T2 3 as in B4 6, D11 as in S, D7–10 T4 as in text

20 After 20^{ab}, V D7–11 T2–4 ins. 46* as in V1 B D T1 G1–3

21 ^{a}) D7–11 as in Ñ1 V1 B4m Dn D3–6 — ^{b}) D7–11 पुलिंद° as in Dn D3–6 — ^{d}) D9–11 transp सह and च as in Ñ1 V1 B3 4m 5 Dn D5 5 6, D7 8 as in text — For stanza 21, T2–4 subst 47* with B1–4 6 D1 2, reading almost as in B6 (slight variants) — V D7–11 T2–4 ins 48* as in N (D7 8 with v.l. as in D4)

22 D7 8 transp 22^{ab} and 24^{ab} as in Ś1 K1 2.4 D4

23 ^{d}) D7 8 सुरयो as in text, D9 T2 मरश्वा° as in B6, D10 11 T3 4 पु (D11 पू, T3 रु-) रश्वा° as in B D (except D4) [As in 3 102. 13^{b} and elsewhere, we should read °कर्शन° for °कर्पणः — S K B]

24 ^{b}) T3 3 as in B1 4 D1 2, but with °भूत° for °कृत° — ^{c}) D9 T2–4 as in Ñ1 V1 B D1.2 (T2 3 °ह° for °प°), D7 8 10 11 as in text

25 ^{b}) D10 11 T4 as in B5 Dn1 D3 5 6, D7–9 T2 3 as in text

26 ^{a}) D7 8 as in Ś1 K D2 4 T1 G6, D9–11 T2–4 as in text

27 ^{b}) D10 as in Ś1 Ñ1 V1 B2 4 Dn1 D3 6, सत्यक°, D11 सात्यकेश्व, D7–9 T2–4 as in text, सात्यकि° The variant सत्यक° has every appearance of being a *lectio facilior*, since Satyaka is the 'son of Śini', some copyists may well have been influenced, too, by the fact that Yuyudhāna (who must be meant by Sātyaki) is mentioned below in 29^{d}. Such

careless duplications, in lists of names like the present, are however not rare in the epic. Yuyudhāna may also be called 'son of Śini' (see Sörensen) The agreement of K, S, and a considerable number of B and D MSS on the *lectio difficilior* is not likely to be accidental. — ᵉ) D7 8 10 कैकेयाश्च as in K3 B1-4 6 D, D9 11 T2-4 as in text D7-9 महावीर्या as in Ś1 K D4 G1 3 — D7-11 ins 51* as in Dn D3-5 It is not in V D12 T2-4 — V D7-12 T2-4 ins 52* as in K4 V1 B D1 2 6 S.

28 ᵃ) D10 11 ये च as in B2 4 5 Dn D3 5 6, D7-9 T2-4 as in text — ᵇ) T2 3 as in V1 B6

29 ᵈ) D7-9 T2 as in Ś1 K1 2 4 Ñ1 V1 D4, D10 11 T3 4 as in text — After 29, the insertion 53* (as in V1 B1 2 4 6 D) is found in V D9-11 T2-4, not in D8, in D7 written and deleted. In variants, D9 T2-4 agree with B D1 2, while D10 11 agree with V1 Dn D4-6

30 After 30, D7-11 T4 ins 55* as in B1-5 D S, not in V2 (lacuna V3) T2 3

31 ᵈ) D7 8 10 as in text, with B3 D3 6 G3-5 M, D9 सम्यक्काल°, D11 as in K3, T2 सम्यताल°, T3. 4 as in K2 4 B6 Dn.

32 ᵃ) D7-10 T2 लये as in K1. 3 4 Ñ1 V1 B2 4 6 D4 G5 6 Cd, D11 T3 4 as in text — Correction! In the Crit App on 32ᵃ for "Cn" read "Cd" — ᵇ) D7-11 T2 3 as in Ś1 K1 3. 4 B1 2m 3. 6 Dn2 D3 4. 6, T4 as in D1 2 G1 On कृतनिश्रमा of text cf 1 127 24ᵃ, there also many MSS substitute the commonplace निश्चय- for the uncommon but appropriate निश्रम- 'practice' — ᵈ) D7 8 10 गर्व- as in K3. 4 V1 B1-4 Dn D3-6, D9 11 T2-4 as in text D9-11 T3 4 तदा as in V1 B1-3 Dn D1-3 5 6, T2 तथा as in B4 6, D7 8 जगु (as in text)

34 ᵇ) D7 8 as in Ś1 K, D9-11 T2-4 as in text

5

1 V D7-12 T2-4 ins App I, No 2 (Vimalabodha glosses two of these verses)

3 ᵇ) T3 as in Ñ1 V1 Dn, D7-11 T2 4 as in text — V D7-11 ins 60* as in V1 B D S (var T2 3 as in B1, all अर्च्ये° as in V1 B1 D5 6 G M2)

5 V D7-12 T2-4 ins 61* as in V1 B D — V D7-12 T2-4 ins 62* as in V1 B D S (T2-4 with var as in B1 3. 4 6 D1 2 m G2)

7 ff A passage greatly resembling this is found in the Rāmāyana, 2. 100 (ed Krishnacharya and Vyasacharya, Bombay, 1911) = 2 109 (ed Gorresio) This chapter has 77 stanzas in the former edition, 66 in the latter About 37 stanzas are parallel stanzas of our chapter; these are identified in the Crit App under each stanza. Here will be added the variants of the Bombay edition of Rām. (sometimes also of Gorresio's ed when these seem important)

9 ᵈ) Rām as in S, but transp च न, Gorr. as in G3-5

10 ᵈ) Rām सर्वान् for सदा.

12 Vimalabodha has this st, before st 11 as in G2 (!), and reading in 12ᵃ as in D1. 2, in 12ᵇ as in B2, in 12ᶜ as in M1, in 12ᵈ as in Ś1 Ñ1 B3 6 Between 12ᶜ and 12ᵈ the original certainly had hiatus, which is avoided in many MSS by various alterations

13 ᵃ) षट् ते, Ñ1 and S Counting the prince as one, the political प्रकृतय are seven, "six" refers to the others The change to सर्वा (chiefly B) or सप्त (Ś1 and most of K and D) is rationalizing and due to copyists who thought the number "six" must be wrong

14 ᵃ) D7 8 as in text, D9 lacuna, D10 11 T4 as in Ñ1 V1 B D, T2 3 कच्चित्त्रिकृतिकैर्धूर्तैं, nearly as in T1 Rām कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या (Gorr तर्कयुक्ता) वा — ᶜ) T2 as in G4 M Rām त्वया as in T1 G2-5 — ᵈ) Rām. बुध्यते तात मन्त्रित (Gorr. बाध्यन्ते तात मानवा) — V D7 m; 9-11 T2-4 ins 63* After this, T2-4 repeat 14ᶜᵈ (cf repetition of this in B6 before 63*, B6 also repeats the same line, in position as in T2-4)

15 ᵈ) Ca as in text — According to P P S Sastri's edition, p 25, foot-note 3, three of his MSS read 15ᶜᵈ as in Cv

16 ᵃ) Ca बुद्धा (शुद्धा इति वा पाठे, cf v l of 16ᵇ), D7 10 11 T4 as in Ś1 K3 V1 B D (except D1 2) G4, D8 as in D1 2, D9 बुद्धो, T2 -नाद्दे, T3 -ना वे Construe बुद्धा with शुचयो This rather recondite *lect diff* (found in Ñ1, K4, and most of S) was easy to alter first to बुद्धा (D1. 2 Cd), and then further to वृद्धा° — ᵇ) D7-9 Ca as in text, D10 11 T2-4 as in V1 B3 4 6 Dn D3 5 6 Cd cites शुचय and जीवितक्षमा (both as in text)

17 a) Rām. as in S (but Gorr. मग्नमूलो हि विजयो) — b) Rām. as in text (but Gorr. राज्ञो) — c) D7-9 and Rām (Gorr.) as in K3 G6 (D9 स for सु as in M2), D10 T4 as in V1 B4 5 Dn1 D3 5 6, D11 °संवृत्त°, T2 as in D4, T3 as in text; Rām. (Bombay) as in D1 2 T1 G2-5. — V D7-11 T2-4 ins 64* (in T2 3 after 18ab)

18 a) Rām as in G1-4 (but Gorr. as in text) — b) T4 and Rām (Bombay) प्र as in M1 (but Rām. Gorr as in text)

19 d) Rām राष्ट्रं न परि° (but Gorr as in text).

20 d) T2-4 and Rām as in S

21 b) Rām प्रत्यक्षास्ते (cf S) ऽविशङ्कया (Gorr °ङ्किता.) — cd) B7 9 (but not V1) omit as in V1 B6 For 21d, Rām. मध्यमेवात्र कारणम् (cf 65* in S1). The stanza is found in Vimalabodha's comm, which reads चात्र in 21d and glosses एतेषां मध्ये असंसृष्ट नीति दोषाय भवति क्रियमाणं च गुणवत् संसृष्ट भवतीति — V D7-11 T2-4 ins. 66* as in V1 B D.

24 a) Rām सहस्रान् as in G6 M2 — b) Rām as in S (but Gorr. as in text) — d) Rām महत् as in G2, but Gorr वच°

25 a) Rām. transp. as in S (except G2), so also D9 — b) Rām (Bombay) as in text, but Gorr as in S (except G2)

26 b) Rām दक्षो for दान्तो, but Gorr as in text.

28 b) D10 प्रतिपत्तश्च, partly confirming °यत्तश्च of Ś1 K1 D4 The readings of most of N and of S look like independent *lectiones faciliores* for the rather rare pple of प्रति-यत् ("ready, in a state of preparedness") Cd cites प्रतिपन्न (= सावधान).

29 c) Rām (Bombay) and T3 as in G3 5 6 M (but Gorr अनुप्राप्त°) V2 D7 8 T2 as in text, B7-9 D9-11 T3 as in B2 3 6 Dn1 D3 5 6.

31 b) T2 3 as in S

32 c) Rām. (Bombay) as in D1 (but Gorr as in text)

34 b) D7 8 as in text; D9 as in B3 6, D10 T4 as in V1 B4 5 Dn D3 5,6, D11 °सुदेजये , T2 3 as in B1 (T3 °श्रोत्विजितं) Rām. °सुदेजितमज (of M), v l °सुदेजिता° मजा I have little doubt of the original form as in text it is a *bahuvrīhi* agreeing with गश्चिणो and was misunderstood by later copyists

35 c) Rām as in text, but Gorr. उग्र, Vimalabodha उग्र

37 c) D11 T2 Rām. as in text "whose great deeds are revealed"

38 d) Rām विल्मयरो, but Gorr. as in text

39 c) Rām कुप्यन्ति दुष्यन्ति (as in G3 M2)

40 d) Rām समाहिता.

42 d) T2.3 भृतो (as in most S) °भृद् (as in T1); T4 as in text.

46 b) T2.3 as in B1-4 D1 2, T4 as in text.

47 d) B9 D9 T2 3 as in V1 B6 T1, T4 as in text — V D7-11 T2-4 ins 69* as in V1 B D T1

49 a) D9 Ca as in Ś1 Ñ1 V1 B2, T2 3 as in B2 6 D2.

50 a) T2 3 as in B1, V2 T4 as in B3 D1 2

54 a) T2 3 as in K1 (and T4 nearly so, °हाव). — b) T3 as in Ś1

56 d) D11 orig as in text, changed to reading of S

58 d) Vimalabodha has this stanza, reading in 58d as in B1 D1 2 S

61 d) Correction! In the Crit. App (line 4), for "G1" read "G2", as the MS reading धान्येन च सुपूजितान्

63 a) T2-4 as in B3 5 D2 5

66 b) T2.3 as in S (except G1 5), T4 as in text.

68 c) B3 D7 (corr, for orig प्रत्ये-) Ca प्रतिक च as in text (with Ś1 B3m D6 *sup. lin* Cd), note also B1 S प्रति The word means doubtless "apiece" (so Cd), derived from प्रति. [Devabodha's explanation runs thus शतं प्रति एकैकं प्रतिकम्, अथ वा क शिरः प्रति प्रतिक प्रतिपुरुषमित्यर्थः । His alternative explanation which favours the rendering "apiece" ignores the current idiomatic use of प्रतिक, which seems to underlie his first explanation, and to which Kātyāyana had drawn attention in his second Vārttika to Pāṇini 5 1 25 The word वृद्धि is explained as उत्तमर्णेन मूला तिरिक्त ग्राह्यम्, i e, the 'interest' This hundred which is to be given as a 'relief' loan *deserves* only one (Kārṣāpaṇa) as interest, and that is the main point, and not the giving of only one hundred to each needy farmer "Pratikam" therefore means "Kārṣāpaṇikam", and this sense of the word is already registered in PW — S K B]

69 d) Rām हि for इवं

70 a) Ca cites शुचि- Vimalabodha has this stanza, reading शुचिकृत (gloss उत्कोचादिग्रहणेन मे

राजकार्यलोप न कुर्वन्ति ते शुचिक्कत)

71 *) V2 ग्रामाणां च as in B1-4 D1. 2.

72 "I hope that former robbers (text with Ś1 K1.4 M2, supported by Ñ1 and essentially by K3, "men with criminal records") move . with people to watch them and pursued by a (police-) force," i e that they are kept under surveillance

73 a) V2 as in Ñ1.

84 b) T2-4 as in B1 D1.

85 d) B3 D7 8 10 as in text, D9 as in B3, D11 स्वयानघ, V4 B7 as in K1 2 B3 m D3-6, V2 B9 as in V1 B1, T2 3 as in S, T4 तयाभृता (cf K4) It is possible that आहृता is meant, but I understand हृता° as meaning "won," either = "conquered" or "captivated, fascinated" (so Cn)

86 After 86, V D7 8 10 11 T2-4 ins 72* as in V1 B D (except D6) T2-4 (v l as in B D1 2)

90 b) Rām तापसान्दे- (Gorr °न्दै-) व्रतातिथीन् — V B7-9 D7-11 T2-4 ins 73* as in V1 B D (2d line omitted in B9 D8, margin in D7, B7 8 D7 9-11 T4 अभि-, T2 3 अति-)

93 c) Rām. अपृष्ट°, v l and Gorr अदृष्ट° — d) V2 मोहाद्दुच्यते

94 a) B9 T2-4 दृष्टो, D7-11 दुष्टो — For 94ab, Rām गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले पृष्ट° सकारण (Gorr different) — After 94ab, T4 ins कच्चिन्न मुच्यमान स मुध्या राष्ट्र न सीदति (cf 92b) — cd) Rām °ते चोरो धनलोभान्न°

95 a)Rām as in T1 G5

96 d) Rām पञ्चवृत्तिताम् for क्षिप्त° — D11 orig as in K2 4 Ñ1 V1 B1, changed to reading of S

97 b) Rām मन्त्रण for चिन्तनम्

98 a) Rām मङ्गल° — b) Rām प्रत्युत्थानं च सर्वत — V D7-11 T2-4 ins 74* as in V1 B D

99 b) Rām सफला क्रिया

106 D9 11 m ins 76* as in S (except G1 6) — d) I feel that both the singular दीयते and the dual °सर्पिषी are too widely recorded to be questioned The variants in each case look like attempts to correct the syntax, which is indeed loose, yet comprehensible in popular style The verb comes first and is singular because the author is thinking of the donation as a unit D7 8 T4 दीयेते, D9-11 T2 3 °यते D7-11 T2-4 °सर्पिषी.

112 b) D8 सर्वे as in Ñ1 V1 B4 5, D9 11 T2-4 सर्वे-, V2 D7 as in text

113 After 113, V D7-11 T2-4 add 77* as in V1 B D. After this, D7 8 transpose 116 as in D4 (G1.6)

115 c) V2 T2 3 as in D1. 2 T1, but T4 as in text

6

2 a) It seems pretty clear that the original had a vocative with a 3d person verb Such incongruence is by no means unknown from the earliest times, see *Vedic Variants* 1 pp 195f, 230ff., 3 pp 123ff, Emeneau, *Jambhaladatta's Version of the Vetālapañcaviṁśati*, p xxii The inconsistency is removed secondarily by making the verb 2d person in Ś1 V1 (and, with more extensive changes including nominative subject [!], in T1), by making the subject nominative in various MSS

4 After 4, D9-11 ins 78* (D9 omitting st 5 and 6), the same ins in D7 m after 5ab as in D4, V2 T2 3 subst 78* for 6ab as in D1 2

7 c) Correction! In the Crit App, for "D4 G" read "D4 G4"

12 After 12ab, D7-12 T3 G7 ins. 79* as in Ś1 K2 4 B1 m 2 4 5 Dn D3-5.

7

2 = (var) Hari 3 41 46cd-47ab, Matsya 161 39, Padma 5 42 37cd-38ab

3 = (var) Hari 3 41 47cd-48ab, Matsya 161. 40, Padma 5 42 38cd-39ab — b) V2 T2 3 (*inf lin*) as in Ś1 B1 D2 S

6 After 6, all N MSS except Dn3 ins 80* Is the reading of M in 6f connected with the first part of this line? If so, perhaps it should be accepted as part of the text Note that all S MSS except G3 M omit 13ab, which G3 transposes to follow 80* — e) सोमयुज्, "employing Soma"

8 c) D7-9 T2-4 as in B1-3 5 D1 2, D10 as in D3 5 — f) D7-9 as in Ś1 K D4, D10 11 T2-4 as in B D (except D4)

9 d) B7 T2 3 as in B1-3 D1 2

10 After 10a, V2 D7-11 T2-4 ins. 82* as in B (except B6) D T1

11 a) Correction! In the Crit App, for "N1" read "Ñ1" — c) T2 3 as in T1, T4 कुल्याश्चोदार° (cf.

V_1) — D_5 ins 82a* as in S [Correction! The reading कुपीशल°—a word found in no MS.—has crept into the text through pure oversight The Crit App gives the readings of all MSS collated A choice is difficult Edgerton is now inclined to adopt the reading of the Vulgate (which moreover should be कुपीयल, same as in the B MSS (not °यल as printed) but he considers the last two, perhaps the last three, syllables as doubtful — V S S]

16 ^{c}) V_2 $T_{2\,3}$ as in $D_{1\,2}$, T_4 as in text

19 Correction! In the Crit App, line 10, for "althogh" read "although" — After 10, $T_{2\,3}$ ins 85* as in $D_{1\,2}$, V D_{7-11} T_{2-4} ins 86* as in all MSS except Ś$_1$ K Ñ$_1$

20 ^{b}) In this ritualistic context, स्तोमा is certainly the true reading, तारा was due to interpretation of ग्रहा in its astronomical instead of its ritualistic sense

22 ^{d}) बल- is adopted rather than वल in accord with the usage of this edition, which is supported by most MSS here and elsewhere

23 23^{cd}–24^{ab} = (var) Hari 3 42 16, Matsya 161 84^{cd}, Padma 5 42 78^{cd}

24 ^{d}) D_7 as in text, with Ś$_1$ K Ñ$_1$ D_4 The 3 dual perfect form of आया gave trouble to later copyists

25 ^{b}) V_2 D_8 $T_{2\,3}$ as in text, with Ś$_1$ $K_{1\,2}$ B_8 $D_{1\,2\,4}$ T_1

26 ^{a}) Correction! In the text delete wavy line under या in मया — ^{c}) D_{7-9} $T_{2\,3}$ महाराज as in text, with Ś$_1$ K Ñ$_1$ $B_{2\,8}$ $D_{1\,2\,4}$

8

5 = (var) Hari 3 41 54^{cd}–55^{ab}, Matsya 161 47, Padma 5 42 45 — After 5, Dn_3 $D_{7\,8}$ ins 88* with $B_{1m\,6}$ Dn $D_{4\,5}$ (Not in T_{2-4})

6 = (var) Hari 3 41 55^{cd}, 56^{ab}, Matsya 161 48, Padma 5 42 46 — ^{d}) The reading of Ś$_1$ K D_4 seems to derive support from the reading of S in 89* (line 2), and perhaps should be adopted in the text

7 ^{d}) V_2 B_8 as in B_1 D_2, $T_{2\,3}$ as in D_1

8 ^{c}) D_{7-9} $T_{2\,3}$ substantially as in text, तुरय (D_9 सु°, T_2 पु°, T_3 ऊ°, D_7 °य°)

9 ^{a}) $D_{7\,8\,10\,11}$ as in D_5 — ^{d}) I am quite confident of पृथ्वक्षो ("broad-eyed"), though it is found only in Ś$_1$, the S reading seems a corruption of it, and the vulgate पृथुलाक्षो is a synonym

11 Instead of सत्र in 11^{a}, it is quite likely that the original contained three syllables, making a hypermetric pāda, but the great variations in the MSS defy reasonable reconstruction on such lines (Possibly तपोऽय with $K_{2\,3}$ B_1?) — For 11^{ab}, D_7 substitutes 90* substantially as in B_2, and $T_{2\,3}$ the same, substantially as in $D_{1\,2}$ — After 11, $D_{7\,8}$ T_3 ins 91* ($D_{7\,8}$ as in D_4, T_3 as in K_4 but with पु- for पृ)

12–13 12^{cd} and 13^{ab} $D_{7\,8}$ T_3 as in D_4 (T_3 नृप° in 13^{a})

14 ^{b}) V_2 G_7 as in M_3 — ^{c}) Correction! In the Crit App, for "N$_1$" read "Ñ$_1$"

15 ^{b}) V_2 $D_{7\,8}$ $T_{2\,3}$ as in Dn_3 $D_{2\,4}$, D_9 द्विपाप (nearly as in text), $D_{10\,11}$ as in Ñ$_1$ B_{2-4} Dn_1 $D_{3\,5\,6}$, T_4 as in V_1 — After 15, V D_{7-11} T_{2-4} ins 92*, as in N (except $K_{1\,4}$ D_4)

16 After 16^{ab}, V D_{7-11} T_{2-4} ins 93*, as in N (except K_4) (D_{7-9} as in K_{1-3} Ñ$_1$, $T_{2\,3}$ अशुमाक्ष T_3 अशुप, *sic* / पृथुश्रवा)

17 ^{a}) V_2 as in B_1 — ^{b}) $D_{7\,8}$ as in Ś$_1$ K

18 ^{a}) V_2 $T_{2\,3}$ as in B_1

21 ^{cd}) = (var) Matsya 273 72^{ab}, Vāyu 99 454^{ab}

22 ^{ab}) = (var) Matsya 273 72^{cd}, Vāyu 99 454^{cd} — After 22^{ab}, V D_{7-11} T_{2-4} ins 95* as in V_1 B D T_1 [(L 1) $T_{2\,3}$ as in $B_{2-4\,6}$ $D_{1\,2\,4}$ T_1, T_4 as in $B_{1\,5}$ D_6 — Lines 2–3 = (var) Matsya 273 71^{cd}, 73^{ab}, Vāyu 99 453^{cd}, 455^{ab} — (L 2) No variants as in $D_{1\,2}$ or as in T_1]

23 ^{a}) Correction! In the Crit App (line 1), for "N$_1$" read "Ñ$_1$" — ^{d}) $D_{7\,8}$ as in M, D_9 $T_{2\,3}$ as in T_1, $D_{10\,11}$ T_4 as in Ñ$_1$ V_1 $B_{1\,3-6}$ Dn $D_{2\,5\,6}$, D^{G1} as in G_6, D^{G2} as G_3 except धामा for धामा I take धर्मात्मा to be an obvious *lect fac* for धाम्रा, सह seems certain, and after that समश्निणा seems the only possibility, though not found precisely anywhere (note K_4 and G_2, both very close) [Ko reads घासासहधमश्निणा, which is not helpful Is धामन् the name of the minister of Vṛṣādarbhi, or of another King who is mentioned along with his unnamed

minister, and, in the former case, is *समच्चिणा to be read as *स मच्चिणा? — S K B]

24 ^{ab}) Cf. Vāyu 99 455^{cd}

9

2 St 2-3 = (var) Hari 3 41 48^{cd}–49^{cd}, Matsya 161 41-42; Padma 5 42 39^{cd}–41^{ab}

7 ^{b}) V2 T2 as in B1 2 6 D1 2, D7 8 as in K2 8 Ñ1 D4, D9-11 T4 as in V1 B3-5 Dn D8 5 6, T3 lacuna, D^{G1} माल्यानिलेपना°, D^{G2} G7 as in text, with G2 (G7 °पेण for °पिण) meaning, perhaps, "bringing along (with them)"? The other readings all seem to be *lectiones faciliores* — Correction! In the Crit App, for "S (except G2) °माल्यानुलपेना" read "S (except G2) °माल्यानुलेपना"

9 After 9, all N MSS except D11, but including T2-4, ins 100* as in N, all S MSS and D11 omit it

12 Stanzas 12-16 = (var) Hari 3 42 10-14; Matsya 161 78^{cd}–83^{ab}, Padma 5 42 72^{cd}–77^{ab}

17 ^{cd}) = (var) Hari 3 42 15^{cd}, Matsya 161 84^{ab}, Padma 5 42 78^{ab}

20 After 20^{ab}, V D7-11 T2-4 ins 103* as in V1 B D (T3 substantially as in D1 2), and D9 T2-4 ins 104* as in B Dn, while only S MSS (including D^{G1} ^{2} G7) have 105* — After 20^{c}, D7-11 T2-4 ins 106* as in N

21 ^{a}) D11 as in K1-3 S

24 D^{G2} G7 omit 24 and 108*, as in G2 — V D7-11 ins 108* after 24^{ab} as in most MSS which have it, T2-4 after 23 as in D1 2 (D8 omits line 3 of 108* and 24^{cd})

10

2 ^{c}) खेचरी सा (so also V3 B7 D7 10 11 T3) would be a simple reading, but why should so many MSS have changed it in such various and strange ways? Only Ś1 has our text exactly, but most of the best MSS point to an ending °णां The construction is indeed difficult, "having the moon-splendour of the khecarīs" seems forced, but to make the word depend on कैलासशिखर- hardly less so [Ko, like D4 G2 4 5, reads खेचराणां, to which K1 2 also point. It can make good sense "It shone with moon-splendour for all rovers in the sky" — S K B]

4 = (var) Hari 3 41 50^{ab}, 51^{ab}, Matsya 161. 43, Padma 5 42 41^{cd}–42^{ab} — ^{d}) V2 8 B7 T2 as in B1-4 6 D1 2, B3 9 D7-11 T3 4 as in text V D7 8 10 11 T2-4 ins 109* as in N, D9 and D^{G2} omit not only 109* but 5^{a}–6^{b}, D^{G1} and G7 with other S MSS — Correction! In the text of 4^{d} delete the wavy line below मा in प्लवमानेव.

5 = (var) Hari 3 42 8, Matsya 161 70^{ab}, 72^{cd}, cf Padma 5 42 67^{d}

6 ^{ab}) = (var) Hari 3 42 2^{ab}, Matsya 161 71^{cd}, Padma 5 42 67^{ab}

8 ^{a}) D11 as in T1 G1 3-5 M — ^{b}) V2 8 B7 8 T2 3 as in text

9 = (var) Hari 3 42 4, Matsya 161 73, Padma 42 68 — ^{c}) V2 8 T2 3 as in V1 — ^{d}) The rare form गान्ति (Ś1 K4 Ñ1 T1 G3 M1, also D^{G1}, and intended in G4 M2) is replaced by various *lectiones faciliores*

10 = (var) Hari 3 42 6, Matsya 161 75, Padma 5 42 70 — 10^{d}–11^{b} and 111* V2 8 D7 8 essentially as in Ś1 K Note hiatus twice in 11^{b}, certainly in the original, avoided in various ways secondarily

11 = (var) Hari. 3 42 5, Matsya 161 74, Padma 5 42 69 — ^{c}) For वर्गा, cf 1 208 14, but the reading is quite uncertain in both places, here V2 8 वर्मा as in Ś1 — T2 ins 112* as in S

12 = (var) Hari 3 42 7, Matsya 161 76; Padma 5 42 71 — ^{d}) Since only apsarases, no gandharvas, have been mentioned in the preceding, the reading of Ñ1 S is certainly original The change is a simple *lect. fac* which may have been made repeatedly in different texts

17 ^{b}) T2 D^{G2} G7 शोणिताश (cf G2)

19 After 19, V D7-11 T2-4 ins 116* (except that T2 omits first line) D7 8 have first line substantially as in Ś1 K4 (D7 margin inserts before this the version as printed)

21 ^{d}) V2 8 D7 8 as in text (with K Ñ1 M and nearly Ś1)

22 After 22, V D7-11 T2-4 ins No 3 of App I with V1 B D

23 राजन् occurs both times in 23^{a} and 23^{c} in T2

Dᴳ², as in text with Ñ1 B1 G3 M1, the others change to avoid the repetition.

11

1 After the ref, V D7–11 T2–4 ins 117* as in all but Ś1 K Ñ1 (T2 agreeing with S in line 1) — ᵃᵇ) T2 as in S — ᵈ) Correction! In the Crit App, read 'शु वि' for 'शुविं'

6 ᵈ) T2 3 as in S — V D7–11 T2–4 ins. 118* with all except Ś1 K Ñ1

7 ᵃ) T2 3 as in B1 6 D1 2, D9 as in V1 B1.

8 Dᴳ², like G3, as in text, not as in other S MSS, throughout the stanza (T2–4 as in text)

10 St 10–12 = (var) Hari. 3 41 51ᶜᵈ–54ᵃᵇ, Matsya 161. 44–46, Padma 5 42. 42ᶜᵈ–44ᶜᵈ

11 ᵃᵇ) D7 8 as in K4, D9–11 T2–4 as in Ñ1 V1 B D — D9 T2 ins 119* placed as in S, V D7.10 11 T3 4 ins 119* as in Ñ1 V1 B D. (D8 omits 119* as in Ś1 K)

13 For stanzas 13–28, cf. Hari. 3 66 32–42, Padma 5 18 53–65, Vāmana 24 25–33

15 After 15ᵃᵇ, V D7 9–11 T2–4 ins 121* as in V1 B D (D8 lacuna, omitting also 15ᶜᵈ) D7–11 T2–4 ins 122*

16 ᵃ) B9 as in text, B7 D9 as in Ś1 K2 3 B1, V2 3 D7 8 10 11 T3 4 as in Ñ1 V1 B2–6 D, T2 as in T1 G2 4 M1 — Correction! In Crit App, read "Ś1 K2 3 B1" for "Ś1 K1–3 B1" — V D7–11 T2–4 ins 125* as in all but Ś1 K Ñ1

17 After 17, V D7–11 T2–4 ins. 127* as in V1 B D S.

19 ᶜ) B7 8 D7–11 T4 as in Ñ1 B5 D3–6

20 ᵈ) B7 reads ब्रह्म सर्वेश एव च (cf Ñ1 V1)

22 After 22ᵃᵇ, T2 (as well as Dᴳ¹ ³ G7) ins 129* as in S After it, T2 Dᴳ² ins 26ᵃᵇ with var, T2 (but not Dᴳ²) repeating it below Then Dᴳ² ins. 128* as in G3 [v l (L 1) वरदा for सरमा — (L 2) °ता देव्य° तत्रासन्देवमातर°]

23 ᵃᵇ) D9 as in Ś1 (ऋग्वेदश्च for °दोऽश्च)

25 ᵃᵇ) = (var) Padma 5 17. 309ᶜᵈ

26 ᵃ) D7 8 as in K2–4, D10 11 as in B2–6 D2, T2 as in T1 G2–3 M2 — V D7–11 T2–4 ins 130* as in V1 B D.

28 After 28, V B8 9 (but not B7) D7–11 T3 4 (but not T2) Dᴳ² (but not Dᴳ¹ G7) ins 131* as in K3 V1 B D G2 6

29 After 29, V D7–11 T2–4 ins. 132* as in V1 B D S.

30 After 30, V D7–11 T2–4 ins 133* as in V1 B D S.

31 After 31, V D7–11 T2–4 ins 134* as in V1 B D S, after this, T2–4 ins.

सुवर्णमालिनो यूपा मणिप्राकारतोरणा ।

32 ᶜ) B9 D9 as in V1

42 After 42, D7–11 T3 4 (not T2) ins colophon as in B D S

44 ᵇ) V2 3 B7 9 T3 as in B1 3 4 6 D1 2 G4 M1, B8 D7–11 T3 4 Dᴳ² as in text

47 ᵃ) Text only K1 2 D2, but तु of most B and D MSS. with K4 Ñ1 V1 and part of S points to this original. I do not believe that the original had तु twice in the same pāda [But the second तु is not certain and has variants, as indeed the first तु — S K B]

48 ᵈ) D9 as in Ñ1 V1 — D9 T2 Dᴳ¹ ² G7 ins 136* as in T1 G2–6

49 After 49ᵃᵇ, B9 ins 137* as in K1–3 V1 B1 D4

51 After 51ᵃᵇ, T2 ins 138* as in S — ᶜ) D9 as in Ñ1, T2 Dᴳ² as in text

52 After 52, D9 10 T2 ins 139* as in S, D11 also ins the first four lines

54 ᶜᵈ) D9 as in Ś1 K4

58ᵇ–59ᵃ D7 8 om (hapl) as in Ś1

61 61 is transposed to follow 56, and 140* is then added, in D9 11 T2, as in S

65 ᵃ) Dᴳ² as in Cv D9 as in Ś1 — V D7–11 T2–4 ins 141* as in Ñ1 V1 B D

66 After 66, V D7–11 T2–4 ins 142* as in V1 B D (in D9 marg sec m)

67 After 67ᵃᵇ, T2 ins 143* as in G2 3 M1

69 ᵃ) Ca as in Cd, Dᴳ¹ as in text, Dᴳ² G7 as in G2–4, D9 as in K3, D11 as in D2, D7.10 T2–4 as in B2–6 Dn D4–6

12

7 After 7, V D7–11 T2–4 ins 145* as in all but Ś1 K Ñ1 B1.

8 After 8, V D7–11 T2–4 ins App I, No 4, as in V1 B D S None of these MSS have the additional line वैनत्यात्मवं° (read thus, *not* वैतन्या° as printed)

11 In Vimalabodha, which reads गृहम् in 11^{b}, and in 11^{a} स in quotation of text but सन् in comm.

15 After 15^{ab}, V D7–11 T2–4 ins 146* as in B D (except D1)

17 After 17^{ab}, D9 11 ins 147* as in T1 G.

18 After 18^{ab}, V D7–11 T2 3 (not T4) ins 148* as in N — After 18, D12 ends an adhyāya, reading in red ink the colophon सभापर्वणि (no adhy. number) After 18, D9 ins. lines 1 and 3 of 150* as in most of S

21 After 21^{ab}, T2 ins 151* as in G2 4

22 ^{ab}) T2 as in S (agreeing with G1 in 22^{b})

23 T2 reads this after 20 and again in this place, as in G2–4 M1, T2 also ins 151* as in G3 4 — ^{b}) Ca क्षयागमो

24 ^{b}) Text with Ś1 K Ñ1, discordant *lectiones faciliores* in the rest The quotation, of which इति in 24^{a} marks the end, includes the whole of 23 and 24^{ab} "Realizing, 'A wise man avoids coming to grief if he acts (only) (23^{ab}) and after care fully reflecting in his mind, for one does not undertake a sacrifice merely to ruin himself',—and zealously taking upon himself the burden of the matter, he" (etc, 25)

29 After 29, D9 11 T2–4 ins 152* as in S

30 After 30^{ab}, D9 T2 ins 153* as in S

34 ^{b}) क्षणिन, as in text, Cd n (both gloss सावसरं) v (gloss दत्तावसर) So also T4 D$^{G1\ 2}$ But D7–11 as in B6 D2–6, Ca as in B4 (क्षमिन), T2 3 as in Dn D1 2 G3, G7 as in K1 Ñ1 G2 — Cd appears to read कल्प (gloss सज्ज), and so Cn (gloss समर्थ)

13

1 T2 mostly as in S

2 ^{ab})=(var) Matsya 273 66^{cd}, Vāyu 99 449^{ab}

3 ^{ab}) Cf Vāyu 99 449^{cd}

4=(var) Matsya 273 68, Vāyu 99 450

5 Cf Vāyu 99 451

6 Cf Vāyu 99 452 — ^{b}) V2 3 B9 T2 3 D$^{G1\ 2}$ इतिगुणो as in text, G7 द्विगुणो as in K1–3 G2, B7 D9 as in V1 B1 3 4, B8 D7 8 10 11 T4 गुणतो as in B5 Dn2 D2–6

7 After 7^{ab}, D7–11 T2–4 ins. 154* as in Ñ1 V1 B D

8 ^{ab}) V2 3 B7–9 D7–10 12 T3 as in Ñ1 V1 B D Cn (but D9 before corr as in K3), D11 T2 D$^{G1\ 2}$ G7 as in G2 M2 (D11 before correction अथुर्यस्तपरो°); T4 चैथो यस्तु परो°. Ca चतुज च (cf Cd and Cnp). Vimalabodha has this verse and reads चतुर्स्यस्तु परो°, with pātha चतुर्यु, his glosses are not worth quoting Both Dev and Nil explain चतुर्ज as 'born from four' (two mothers, Brhadratha, and the Rākṣasī), i e Jarāsamdha Dev explains चतुर्यु by चतस्रो दिशो यौति मिश्रीकरोति एकाधिपत्येन, and चतुर्य by चतस्रो दिशो याति प्राप्नोति While the etymological explanation is worthless, it seems quite clear the K1 3 4 with Cdp have the correct form, and that (as all comm. assume) it is a name of Jarāsamdha, otherwise unknown except for 2. 13 20^{a} below, where other MSS including S have what seem evident corruptions of this form Translate "But another (later) king Caturyu, in whom has come to be (embodied) the 101st (cf 5^{c}), he, viz, Jarāsamdha", etc In 8^{b}, Ca reads एकशत भवेद् as in K4 B2 S, and Vimalabodha seems to have read so (though in the MS the pāda is quoted as in the vulgate), for he paraphrases यस्मिन्नेकशत कुलानि निबद्धानि तिष्ठन्ति — ^{d}) Vimalabodha as in B8 Correction! In the Crit App, for "B D" read "Ñ1 V1 B D"

11 ^{abc}) T2 as in S In 11^{b}, D^{G2} G7 °वीर्यपरिष्कृतौ

15 ^{cd}) D10 as in text "And the king who protects the southern boundary of the earth in the western (quarter)," i e the southwest — D$^{G1\ 2}$ add 155* as in T1 G1 3 5 6

20 ^{c}) I am tempted by the reading वलाढ्यो, but only D8 has it — ^{d}) क्रथक=the usual क्रथ, restored in most of N by use of स (repetitious after स in 20^{a})

27 ^{b}) T2 3 as in V1 B1 2 6 D1 2

30 ^{a}) Correction! In the Crit App, line 2, omit "G2 4" and "(G2 °र्हि च)".

32 T2 transp 32^{cd} and 33^{ab} as in S

33 After 33, T2 adds 157* as in T1 G1 3–6

38 After 38, T2 ins 158* as in S (except M2).

39 ^{c}) हतो is nonsense, since 2 13 42 below shows that Hamsa was not really killed — ^{d}) At the end Ś1 K alone have the only possible reading, and

virtually all the others an identical *lect fac* (ending attracted to that of संग्रामे)

43 ^{e}) V₂ ₃ D₅ as in B₁, T₃ as in G₁ ₂ ₅ ₆ M. This latter reading (°सेनेभ्य) confirms my interpretation of शूरसेनानां as ablatival genitive (Speyer, *V S S* §73) in the sense of "from the Śūrasena country" The rarity of this construction accounts for the alterations.

50 ^{ab}) V₂ ₃ as in text. — ^{c}) T₂ ₃ as in B₁ ₃ ₆ D₁ ₂

51 ^{e}) T₂ as in G₁ ₆

52 ^{b}) T₂ as in S, T₃ as in text, with Ś₁ K₁ ₂ ₄ (and D₅ after corr) — ^{cd}) T₂ as in G₂

55 ^{a}) Ca मतानां (p भ्रातृणां) — ^{d}) T₂₋₄ as in S

58 ^{a})T₂ कद्ग as in G₃ (nearly = text with Ś₁ T₁ G₂ M₁) The name is the same as that found 1 177 18^{a}, where Sukthankar keeps कद्ग with the vulgate, but T M seem there to point to कद्ग which I have adopted here as supported by Ś₁ and several excellent S MSS (There is no need to identify herewith the कद्ग(?) named in 1 1. 173^{d}) The name कद्ग would be so familiar to all copyists from Book 4 that its secondary intrusion is very natural — After 58^{ab}, D₉ T₂ ins 159* as in S (in line 5 D₉ as in T₁ G₄ M₁)

59 ^{d}) V₂ ₃ B₇ ₈ T₃ as in text (with Ñ₁ V₁ B₁ D₁ ₂, partly supported by S), T₂ as in S, D₇₋₁₁ T₄ as in Ś₁ K B₂₋₆ Dn D₆₋₉

59 After 59, D₉ T₂ ins 160* as in S (but *not* the colophon).

60 After 60, D₉ T₂ ins 161* as in S

63 After 63^{ab}, T₂ ins 163* as in S, D₇₋₁₁ T₂₋₄ ins 162* as in N (in T₂ *after* 163*) — ^{c}) Ca आशास्य (as in K₁ ₂ ₄ Cd), Cap as in text V D₇₋₁₁ T₂₋₄ ins 164* as in N

65 After 65, T₂ ins 165* as in S, D₁₁m ins the first line of 165*

67 After 67, T₂ ins 166* as in S

14

1 ^{cd}) V₂ ₃ T₃ as in B₁ ₂ ₆ D₁ ₂ — T₂ reads thus (as in V₂ ₃ T₃ etc) in 1^{c}, but in 1^{d} as in T₁

3 ^{d}) V₂ ₃ T₂ ₃ as in text D₉ as in K₃

4 After 4, D₁₁ T₂ transp 11 as in S Vimalabodha has this verse reading विस्तीर्णा in 4^{a} (so also Ca, with D₁ ₂ [corruptly °स्ति°]), and in 4^{b} as in D₃

5 ^{b}) "But tranquillity would *not* be (attained) through emancipation (from worldly things, 'abandonment')" This rather curious use of मोक्ष *is* responsible for the various alterations, all *of which* seem clearly secondary [*That* Yudhisthira longed for peace and did not wish to be involved in worldly warfare follows from 2 15 5 and 2 15 15 His idea was that "शम" or altogether renouncing this affair of the Rājasūya would ensure peace. It is therefore odd that he should here say न तु मोक्षाद्व्यवेच्छम, interpreting the sentence as proposed above Can the reference here be rather to the मोक्ष or release of the kings imprisoned by Jarāsaṁdha (cf 2 13 66^{c}, 18 11^{b}, 20 23^{a}, 24^{e})? Yudhisthira would in that case be understood as saying that killing Jarāsaṁdha and releasing the kings are only the first two steps which would lead to further similar acts of conquests, which would take him farther and farther away from his haven of Śama — S K B]

6 After 6, D₇₋₁₁ ins 167* as in Dn D₃.₄ (D₁ ₂ both marg) (Not in T₂₋₄)

11 After 11, V D₇₋₁₁ T₂₋₄ ins 170* as in Ñ₁ V₁ B D, B₈ ₉ Dn₃ D₁₁ ₁₃m and Vimalabodha ins 171*

16 ^{b}) V₂ ₃ B₈ ₉ D₇ ₈ T₂₋₄ as in K₃ B₃ ₆ Dn D₃m ₄, B₇ D₉ as in B₈ — T₂ ins 172* as in S

18 ^{b}) B₇ D₉ T₂ ₃ as in B₆

19 ^{d}) V₂ ₃ D₉ T₂ ₃ °पत्स्यते as in text (with most of S, some of B, D₁ ₂)

15

1 ^{d}) V₂ ₃ as in Ñ₁ B₁ D₁ ₂ G₄

3 ^{c}) B₉ D₇₋₉ T₂₋₄ as in B₆ ₆ D₁ ₆ G₃ — After 3, T₂ ins 173* as in T₁ G₄ ₅

4 After 4^{ab}, B₉ D₇₋₁₁ T₄ (*not* T₂ ₃) ins 174*

5 ^{d}) V₂ ₃ B₇ ₉ T₂₋₄ as in text, D₇ ₉ as in K₄ G₁

6 [^{a}) भद्रं श्रेयम् Edgerton prefers to read here two separate words भद्रं° श्रेयम् But I think it is more idiomatic to treat it as a compound — V S S]

9 After 9^{ab}, V B₈ ₉ (not D₇ ₈ ₁₀ ₁₁ (not D₉) T₂ ₃ (not T₄) ins 175* as in V₁ B D — Dn, contains 9^{b} and 175* complete (no omissions contrast Dn₁ n₂) — D₉ T₄ om (hapl) 9^{c}-10^{d} as in G₁.₆

12 ^{b}) $V_{2\ 3}$ $T_{2\ 3}$ as in B_6 $D_{1.2}$.

13 ^{a}) $T_{2\ 3}$ as in T_1 $G_{1\ 4\ 6}$ M_2 — ^{cd}) T_2 (not T_3) as in S

14 ^{cd}) T_2 as in S

15 ^{c}) D_{7-9} नि श्रेयसा (for नि संशयाद्) D_9 हित्वा (as in V_1), $T_{2\ 3}$ पत्र (for राजन्) — ^{d}) D_9 नैर्गुण्यमथ सचरेत्

16

4 This stanza is found in Vimalabodha, reading संयोगे in 4^b, संगत्या° °साम्य in 4^c, and (by transp) द्वयोर्भवेत् in 4^d

5 ^{c}) The Calcutta ed reads समाक्रान्ता, with Ś1 K0 of our MSS ! Doubtless a pure accident

7 ^{a}) Ca प्रतिछन्ना, Cap अनवर्या.

8 ^{d}) With hesitation I have adopted the reading of S, supported (except as to च for वै) by K1. Note that च and व are easily confused, while व and व are hardly distinguished in many alphabets The sense is most appropriate "If only he is killed, his host is destroyed", i. e, if Jarāsaṁdha is killed, we need *not worry about his followers The following stanza* goes very well after this

11 ^{d}) D_{7-9} T_2 as in B_3 D_6 S

12 ^{d}) $V_{2\ 3}$ B_9 D_9 T_1 $D^{G1\ 3}$ नृप, $D_{7\ 8}$ बली, $B_{7\ 8}$ पुरा, $T_{2\ 3}$ G_7 नृप

13 After 13^{ab}, T_2 ins 177* as in S

21 After 21, D_{11} (marg) T_2 ins 178* as in S

23 ^{a}) Cap as in Ś1 K D_6 Cd — ^{d}) रत्नैर् seemed inappropriate to some copyists, and may seem so to some moderns, but cf 2 5 5^c Note Nil's gloss! — After 23, D_{11} T_2 ins 179* and om 24^{ab}, as in S

27 ^{b}) D_{11} G_7 as in K_4

28 T_2 as in $G_{1\ 3\ 5\ 6}$ M, T_3 as in V_1, Ca as in text, Cap cites अवानम् as in $B_{3\ 4}$ Dn In D_{11} first as in $B_{3\ 4}$ Dn, corr as in $G_{1\ 3\ 5\ 6}$ M

30 After 30, $D_{9\ 11}$ T_2 ins 180* as in S (all omitting line 10, D_{11} om lines 11, 12) — V D_{7-11} T_{2-4} ins 181* as in V_1 B D (T_2 om line 2, in T_2, 181* line 1 comes before line 11 of 180*)

31 After 31, D_{11} T_2 ins 182* as in S

35 ^{d}) On the anomalous perfect -चेयाते cf Renou, *Gr Scte*, §333 c

37 After 37, D_{11} (marg) T_2 ins 183* as in S

39 ^{c}) $V_{2\ 3}$ $D_{7\ 9}$ $T_{2\ 3}$ as in text, Ca as in G_2 M_1

40 ^{e}) Ca °कृते (as in text), Cap °धरे $D_{7\ 8}$ as in Ś1 K_4 Ñ1 D_6, D_9 as in text

46 After 46^{ab}, V D_{7-11} T_{2-4} ins 184* as in K_4 V_1 B_{2-6} D G_3

49 ^{b}) V_3 *as in* T_1 G_2, B_3 Dn_3 $D_{10\ 11}$ *as in* B_6 Dn_2 D_{3-5} — ^{d}) $T_{2\ 3}$ G_7 D^{G2} प्रलवैर् as in text D_7 $D^{G1\ 3}$ G_7 अभि° as in text (with Ś1 K_1 $G_{1\ 3\ 4}$)

50 ^{c}) $V_{2\ 3}$ D_{7-9} T_2 as in text, B_7 as in B_3

17

1 After 1, V D_{7-11} (but not D_{12}!) T_{2-4} ins 185* as in V_1 B D

2 ^{b}) D_{12} as in text

3 ^{b}) Correction! In the text there should be a wavy line under समपद्यत — ^{e}) $D_{7\ 8\ 12}$ as in Ś1 D_6 — After 3, V $D_{7\ 8\ 10\ 11}$ (*not* $D_{9\ 12}$) T_{2-4} ins 186* as in Ñ1 V_1 B D (*But 187* and 188* occur only in S MSS*)

4 Correction! In the text the wavy line in 4^c should have been under स गृह्य च and not under स गृह्य alone — ^{c}) The variants indicate the *irregular gerund* गृह्य, the choice is between स गृह्य च and सोऽपि गृह्य, the latter occurs only in part of S (and $G_{1\ 6}$, which D^{G1} supports, come closer to the former) The readings of Ś1 $K_{1\ 4}$ Ñ1 V_1 B point to the former (found precisely in K_3 alone) — ^{d}) D_{12} as in D_6

5 ^{b}) $D_{7-9\ 12}$ as in K D_6

6 ^{d}) $V_{2\ 3}$ T_3 as in $B_{2\ 6}$, B_7 T_2 as in text

7 After 7, V D_{7-11} T_{2-4} ins 190* as in V_1 B D G_3 (T_{2-4} reading as in V_1 B_1 $D_{1\ 2}$ G_3) — D_{11} (not D_{7-10} T_{2-4}) ins colophon as in B_6 Dn D_{3-6} D_{11}m T_2 ins 191* as in S (in D_{11}m before the colophon)

10 ^{a}) $D_{7\ 8\ 12}$ as in D_6 — ^{cd}) G_7 D^{G2} as in text (against most of S, cf $G_{2\ 3}$)

12 ^{ab}) $V_{2\ 3}$ as in text (with Ñ1 $B_{1\ 2\ 6}$ etc, against V_1 B_{3-5} etc) — After 12, V $D_{7-9\ 12}$ T_3 ins 192* as in Ś1 K B_1m $_2$ Dn D_{1-6}

13 After 13^{ab}, D_{7-12} $T_{2\ 3}$ ins 193* — V D_{9-12} T_{2-4} ins 194*, as in all but Ś1 K D_6 (and $D_{7\ 8}$)

14 ^{b}) Ca as in $B_{2\ 6}$, Cap as in text

15 ^{a}) Noteworthy is this occurrence of the enclitic एन (documented uniformly by all MSS, without exception) at the beginning of the pāda

22 d) V2 3 D10 11 T3.4 as in B D (except D6), D7-9 as in text (with Ś1 K1 2 4 Ñ1 D6), T2 G7 DG3 as in G2

24 After 24, all MSS except Ś1 K Ñ1 ins 196*, V D7-12 T3 4 ins 197* as in V1 B D, while T2 om lines 1-2 thereof as in S, V D7-12 T2-4 ins 198* as in V1 B D

25 a) D7-11 as in text

18

1 b) "Kaṁsa and his minister (Sunāman)", see 2 13 33, which shows that only part of S is right here (but K very close to it, note also B1) T2-4 as in Ñ1 V1 B D, DG1 3 as in text, G7 as in M3

3 b) Most K and S MSS with B1 (the best B MS) point to चाक्ययोर्जुन°, for चाक्ययोरर्जुन by a kind of syllabic haplology This is also found in D8 11 T2 G7 DG3 Note that K1 first had this reading, then changed to °जेय°, this shows how easy and natural the correction might have been It is unlikely that the simple reading °जैय would have been changed repeatedly, by different copyists or redactors, to the seemingly absurd reading of the text If correct, this is a very interesting form linguistically

7 ab) B7 D9 12 as in text Cd हृदयस्थोऽन्तरात्मा । प्रत्यय । सत्यमेव ब्रवीतीति धी, which seems to support construction of हृदय as subject, hence वेत्ति, not वेद्मि

9 b) See note on 2 4 23d

10 After 10, T3 ins 200* as in T1 G3-5

12 c) Ca as in text — After 12, V2 3 B8 9 T2-4 repeat 2 15 2 as in V1 B2-4 D1 2 (B8 9 with v l as in B3 4)

13 d) D7 12 as in D6, B8 9 D8-11 T4 as in B5 etc , B7 T2 3 as in text

17 d) V2 3 B7 8 D7 8 10 11 as in Ñ1 B2-5 Dn D3-5 (in D7 corrected sec. m to text, D8 नयति for °ते) V2 3 जय, D9 नयति बलिनां बल, D12 नयते पङ्किता वल (cf T1 G3-5!), T2-4 G7 DG as in K1 G1.2 M Cd धीवरा । मत्स्यवेधिन जल च नयति धिया वराधिमतो बलं नयति इत्यन्वय । The reading धीधना "rich in wisdom" (Ś1, D6, correction of D7) is supported in sense by K1 and S, धीवरा "fishermen" seems a simple (graphic?) corruption

18 Sequence in D8 12 T3 as in Ś1 K4, in D9, 19 entire precedes 18cd

19 V2 omits 19cd — e) D7 8 12 as in Ś1 K1

20 ab) V2 3 D9 T4 G7 om as in G2 — f) विक्रमे "in a matter of prowess" seems necessary It is secondarily attracted to the forms of the three preceding nouns, but no fourth correlative is necessary or plausible, the three being related to Kṛṣṇa, Arjuna and Bhīma respectively

22 b) परिच्छदान् (as in K Ñ1 V1 B1 2 6 Cd) seems required as object of आच्छाद्य in 22a, Cv supplies स्वस्वरूप, which seems forced — After 22, T3 ins. 201* as in S

23 b) Ca °पें (as in K1 G2, so also D7-9 G7) and °वाससां as in text (so also D12) Cd glosses उत्तमवस्त्र संवीतानां, but this seems wrong Rather, "wearing the garments of the first (caste, i e of brahmans)" It was misunderstood and therefore changed in most texts Ca mentions °तेजसां, stigmatizing it rightly as an अपपाठ°

25 b) D7 8 12 T3 Ca as in text — d) Cd v both support the reconstruction, which Cd explains (of v l on 25c) निग्रहे नाशे (v l नाशने) । एतदुक्तं भवति । यथा शत्रुक्रियाणां धर्मार्थकामप्रयोजनानां नाशने हि तौ तथा जगत्कार्यप्रवर्तनेऽपि । — After 25, T2 G7 repeat 201* as in G2

26 After 26, T2 reads 28ab as in S

27 a) T2 G7 DG3 as in text (G7 शोणां as in G2)

29 a) B7 T2 उत्तीर्य as in text, D7-9 12 as in Ś1 K, V2 3 D10 11 T3 as in Ñ1 B D — e) कुरवोरच्छद (कुरव+उरश्छद), so very nearly Ś1, "corsleted with kurava-trees" Note that S is quite obviously unrelated to the N MSS and looks like a facile substitute for a difficult original. Most N MSS are easily derivable from our text V2 3 कुशचोरस्थल, D7.12 कुशचीरच्छदा, D9 कुश चोरच्छद

19

1 a) D7 9-11 T2-4 as in Ñ1 V1 B D, D8 12 as in K, DG महाबाहु

2 c) D7-9 12 as in text

4 After 4, D11m T2 ins 203* as in S

7 c) DG3 T2 G7 पलाश for अश्लेष (cf. G2, which probably intended this)

8 After 8c, D11m G7 DG1 3 ins 204* as in T1 G2-5

9 ^{d}) V2 8 D7 8 10 11 DG1 शक्रवापी as in text, D9 12 T3 4 as in D4, T2 as in G2

10 ^{ab}) D12 (in ^{b}) मागध (changed to °धे)-चमणे कृत (probably intending text) It is surely the *land* of Magadha, not its ruler (!), that should be "not capable of being avoided by the clouds, for the sake of (the nāga) Maṇi" (cf the preceding and following) DG2 मागधेयो, G7 मागधीय, both seem corruptions of our text, which of course is to be understood as मागधा+इय, "this land of M" Although the regular form is मागधी, °धा is recorded lexically (see PW s v) The rarity of this form would explain the corruption to °धेइय, which then would entail change to °हार्यो in 10^{a} — ^{d}) V2 8 T3 as in B2 6 D1 2 (T3 ह्रतु° for अनु°), T2 as in S — After 10, V D7-12 T3 4 ins 205* as in V1 B D, while T2 ins 206* as in S

14 After 14, Dn8 D7 8 read 17^{ab} as in Dn (Dn8, but not D7 8, repeating it in the proper place)

15 माष- is certainly to be read in both pādas 15^{a} and 15^{c}, and in 15^{c} °ना- rather than °ता- The widely variant readings point to an acc pl fem -लाश्च, the stem नाला (for नाल) is reported lexically Cv acc to Sastri's edition cites माषनालात् (as in M), but the gloss suggests an acc pl शृङ्गद्वयकण्ठनालाख्यांस्त्रीन् नालान्, i e the two horns and neck constitute the three "(bean-) stalks"

16 ^{ab}) V2 8 B7 9 D10 11 T3 4 as in Ñ1 V1 B1 2 5 6 D, D7-9.12 as in text, T2 as in G2 (but in 16^{a}, ते चर्मे for नादेन) — After 16, D7-10 12 ins first line of 208* as in Dn D8 4, T2-4 ins 209* followed by second line of 208* as in T1, this second line of 208* follows the first line in D10 as in Dn D8 4, and is alone inserted in D11 as in D5 6, but is not found in D7-9 12 Note the agreement of T1 with T2-4 in a secondary feature!

17 ^{b}) D9 B7 T2 G7 DG1 2 as in text (with Ś1 K0 1 4 T1) "To the border-region of (Mt) Caityaka"

18 ^{b}) The regular neuter gender of शृङ्ग makes it highly probable that the original here was masculine [Cn apparently understands it as the palace minaret of "मनुरा इति प्रसिद्धम्" — S K B]

19 After 19, D7 8 ins 210* as in Dn D4, D11 m T2 as in S

20 After 20, D7 8 ins 212* as in Dn D4, V D7-9 T2-4 ins 213* as in V1 B2-4 6 Dn D1 2 4

24 After 24^{ab}, D9 T2 ins 217* as in S

27 After 27, D11 m T2-4 ins 218* as in S

28 After 28, D11 m T2 ins 219* as in S

30 After 30^{ab}, Dn8 D7 8 10 11 T3 ins 221* as in Dn D3 4 (Not in D12) — After 30, V D9 T2-4 ins 222* as in V1 B D1 2

33 225* = (var) Bhāgavata P 10 72 18-21

36 226* = (var) Bhāgavata P 10 72 22-27

37 ^{d}) D7 8 12 as in text, with Ś1 D6 (धारण- is improbable after ग्रहण-, accusatives are doubtless due to feeling of need for object of विगर्हमाण, तान् already supplies it)

38 D10 11 om (hapl) 38^{c}-40^{b}, as in Ś1

40 After 40^{ab}, T2 DG1 ins 229* as in T1 G4 5

41 ^{b}) G7 DG2 as in M1

42 ^{cd}) Placed in D7 8 as in Ś1 D6, in D9 T2 G7 DG2 as in K Ñ1 etc, in DG1 as in text, with only some S MSS The great variety of its position in the MSS (four different places!) makes it hard to choose except on subjective grounds But if placed after 40, it seems repetitious, and particularly वदध्व duplicates वदत, between 41^{ab} and 41^{cd} it interrupts the construction and could at best be understood as a parenthesis, and the MSS which put it before 42^{ab} are inferior in value

43 च in 43^{b} is best supported by the MSS, it is to be correlated with च in 43^{d}, not with च in 43^{a}, which introduces the whole stanza "And having thus approached me, both (on the one hand) why did you not accept , and what is your business in coming to us?" All three च's are original, but it is not strange that their construction caused trouble and led to numerous secondary changes

44 After 44, V D7 8 10 11 T3 4 ins 232* as in B D G8

49 ^{d}) The true reading may be concealed in the corrupt K MSS, the vulgate is obviously secondary, and I have adopted S for want of anything better, but with little confidence [On the question of entering the enemy's quarters अद्वारेण, cf Rāmāyaṇa 5 4 2 and the comm thereon — S K B]

20

1 [a]) V2 3 B7 T8 as in Ñ1, T3 as in text, D7-11 T1 as in Ś1 K B1 3-5 Dn D3-6

5 After 5[ab], V D7-12 T2-4 ins. 235* as in V1 B D G3

11 After 11, V D7-12 T2-4 ins 237* as in V1 B D

18 [b]) V2 3 D7 8 as in text

23 [a]) D7 8 T3 4 Cap as in V1 B1-4 6 D6, D9 as in text, D10 11 T2 Ca as in Ñ1 B5 Dn D1-5 — After 23, D7-11 ins 239* as in B5 Dn D3-6 — 239* = (var) Bhāgavata P 10 72. 29[cd]

24 After 24, D9 11 T2-4 ins No 5 of App I as in S

29 [cd]) D7 8 as in D6 D9 T2 3 G7 D[c3] as in G2

31 After 31, D7-11 ins 240* (D7-9 as in D4 5, D10 11 as in D3)

34 After adhyāya 20, D9 11 T2 ins No 6 of App I as in S

21

2 [b]) D8 T2 3 as in text

3 242* = (var.) Bhāgavata P 10 72 31-33 — After 3, V B7 D7-12 T3 4 ins 243* as in B3-4 6 D

4 B7 D7 8 12 omit 4[ab] with B3 D6 — After 4[ab], D11m T2 3 ins 244* as in S

6 [b]) Ca as in B3 6 G3, T2 as in text, V2 3 as in B1 D1 2

10 For st 10-16, cf App I (No 11) of the Virāṭaparvan — After 10, V D7-11 T2-4 ins No 7 of App I, as in K1 V1 B D

12 After 12[ab], D11m T2 ins 246* as in S — After 12, T2 ins 247* as in S

15 After 15, T2 ins 248* as in S.

17 After 17[ab], D9 11 T2 ins 249* as in S — [c]) B7 Ca as in K1 2 Ñ1 M1 — After 17, D11m T2 ins 250* as in G1 2 (without variants).

19 253* = (var) Bhāgavata P 10 72 42-43.

20 This stanza is found in Vimalabodha (reading तु for हि in 20[c])

22

4 After 4, D9 11 T2-4 ins 255* as in Dn2 D4 S (D9 11 omit last two lines, as in Dn2 D4, but do not contain 254* before 255*, T2, alone, has a much longer insertion after line 6 of 255*)

5 [a]) D7-9 as in text (with K4 D6 G2 M2)

6 After 6, D7 8 12 T2 ins 256* as in DnD4 5 (T2 reading as in Dn, but D7 8 12 as in D1 5)

9 [a]) V3 B7 9 D10 11 प्रहृष्ट as in text, with Ś1 K2 3 Ñ1 V1 B1 3 4 5 D1, V2 T1 G7 as in G1-3 M1, D[c1 2] as in G6 6 M2, D9 T4 as in B3 6 Dn D1 3-5, D7 8 12 as in D6 (also in 9[c])

11 [d]) Ca as in K1-3 B1 6 m D1 2, B9 as in V1

16 After 16, D11m T2 ins 260* as in S

25 [b]) G7 D[c2] T2 न (D[c1] हि) दिव्यते as in text (with Ñ1 B4 T1 G2 3 M1), V 2 3 T3 4 as in B1-3 6 D1 4, D7 8 12 as in Ś1 K4 D6

40 After 40, D9 11 T2 ins No 9 of App I as in S

41 After 41[ab], 261* is ins in all MSS except Ś1 K (in T2 placed as in S, in D9 T2 after 41[cd]) — After 41[c], T2 ins 262* as in S

42 After 42, T2 3 ins 263* as in B Dn D1 2 4 (not in D7-11!), T2 also ins 264* as in S

48 After 48, D9 T2 ins No 10 of App. I as in S

53 After 53, D11m ins 265* as in S, and D2 ins the first line thereof

23

1 Before 1, D9 11m T2 ins 266* as in S — [a]) For पशु मेहम् see note above on 2 15 6

3 After 3, D9 ins App I (No 11) as in S, T2 also ins the first 5 lines

6 [f]) T2 3 as in D1 2

10 After 268*, B7 D7 8 colophon as in Dn D1 6

12 After 12, D9 ins 269* as in S

13 On कुणिन्द- in 13[a] and 14[b] see Archaeological Survey of India Reports, Vol XIV, pp 125-137 — After 13, D9 ins 270* as in S

19 [a]) V2 3 as in B5 6

24 After 24[ab], B7 D7-12 T2 3 ins 273* as in Ś1 Dn D1-5

24

1 Before 1, V D7-11 T2-4 ins 275* as in V1 B D

4 [a]) D12 as in text, with K2 3 Ñ1 D2 (marg sec m) 6 S (except M1)

6 a) V2 3 D10 as in text, with Ñ1 S, T2 3 as in D1, 2 — d) V2 3 D7–9 T2 3 as in text, with K B1 2 6 D1 2 6

12 a) B7 DG3 दिव्° as in text, with K3 G2, D9 12 दिव-° (nearly as in text), with K3 4 D2 6, T3 देव °

18 c) On उरगा see PW s v Lassen's conjucture उरशा (IA. 2 145 n 4) is ingenious and may be right, cf the S reading (which might also be right). Yet the phrase उरगाख्यस्य पुरस्य Raghuvaṁśa 6 59 seems to justify keeping the reading of most northern MSS, since the rest vary [Ko has the reading उरशा- thereby justifying Lassen's conjecture The Raghuvaṁsa reference need not be taken as cogent, as there it is a king of Southern India that is described, whereas the Mbh description refers to the North For उरशा of Rāj Taran 5 214 ff and the Ganapātha to Pānini iv 2 82, 3 93 — S K B]

22 b) The orig certainly read as in text, फल्गु, "poor, worthless", was naturally often changed to the familiar name of Arjuna Text supported by D7 8 12 T2 3.

25 d) V2 3 as in text

26 After 26, D11m ins 281* as in S

27 b) Here and in 2 47 9e, below, it seems to me clear that निष्कुट means "border", "environs", a meaning not recognized in any dictionary Cf the occurrences of this word in Hemacandra's Triṣaṣṭiśalākāpuruṣacaritra, transl H M Johnson, Vols 1 and 2, Gaekwad's Oriental Series 51 and 77, see particularly 2 p 147, n 303, with references there cited Unfortunately the Sanskrit text is inaccessible to me, but it seems to me probable that this meaning (rather than "district" as Miss Johnson assumes) must be assigned to it there

25

5 Correction! In the Crit App, line 4, read "App I (No 12)"

6 Correction! In the Crit App, line 10, read "App I (No 12)" — After 6, D9 11 ins App I (No 12) as in S

14 After 14, D9 ins 283* as in T1 G3–5

15 In both pādas, 15b and 15d, Ś1 only seems to have the best claim to originality, both times lect diff, yet capable of sound interpretation, wide variations in the others, in part easily explainable on the basis of the Ś1 reading (thus in 15b वर्जित is phonetically close to वाध्यत्व, and from that अजित is an easy step) "If there is annulment (prohibition, state of being prohibited, sc of entrance) by men", in 15d, करवत् "by way of tribute" (note that करमत्र and करं तत्र are close graphically to करवत्र, but involve taking कर as nom nt, the vulgate करपण्यं is also close) Ko exactly as Ś1

20 After 20, V B7 9 D7–11 T2–4 ins 285* as in V1 B D T1 G3

26

2 After 2ab, V D7 8 10–12 T2–4 ins 286* as in V1 B D M2

4 d) V2 3 D7 8 11 T2, 3 अगमत् as in text, with Ś1 K B2 D1 2 5 6

27

3 b) I take उत्तमान् and उत्तरान् both as names of peoples

5 c) V2 3 as in V1 (read in all उन्नाटम् as in text?), D12 as in text, D9 as in K3 (उन्नादम्, nearly as in text), T2 कर्णाटम्, T3 कर्कटाम्, T4 कर्नाटम् (*sup. lin* as in text)

9 b) मद्वर्तिक is likely to be right just because unanalyzable in Sanskrit The variants are largely rationalizing, note that धी for र्वी is due to graphic confusion in the Śāradā alphabet — c) सोपदेश "with its surrounding territory", goes with the preceding

12 After 12, D7, 8 (only!) ins 289* as in Ñ1 Dn

14 a) Correction! In the Crit App, for "N1" in second line, read "Ñ1" D12 as in text, with Ś1 K D8m, D9 nearly so, प्राच्यगुह्यान् — b) Only K4 precisely as in text, but Ñ1 and most of S support समक्षान् (V2 3 T2 3 समन्तान्), Ś1 K1–3 B1 2 6 D1 2 G2 (also V2 3 D7–9 12 T2 3) चैव — d) उपयाद् augmentless preterite, well attested

21 a) V2 3 T3 as in text

22 d) Text with M, it seems to mediate best between the others D9 12 कांचीनामधिप

28

7 d) क्रोधित, which is Sastri's reading, has been recorded only in DG1 of our MSS

8 After 8, 297* is found in all except Ś1 K Ñ1 B6

17 d) Ca as in Ś1 K B8m D1 2 Cd, Cap as in text (इति नवीना) In the Crit App of 17d, for "Cd n cite text" read "Cn v cite text" — After 17, V2 3 T2-4 and all B D ins 299* as in V1 B D (D11 transp as in Dn1 D8.6) [There is a variant and expanded version of this anecdote in the Anuśāsana (adhy 2) — V S S]

19 b) D7 8 as in text, V2 3 as in Ś1 In the Crit App of 19b, for "D1 अन्वशाद्" read "D1 अन्वशी"

20 After 20ab, V D7-11 T2-4 ins. 301* as in V1 B D G3

22 d) V2 3 as in text

29 After 29ab, V D7-11 T2-4 ins App I (No 14) as in V1 B D (lines 1-4 = 302*, also in S)

36 After 36ab, V D7-11 T2-4 ins 304* as in V1 B and part of D — No S MS has this, yet Sastri prints it, recording its omission only in his MS अ

43 b) Text (as in G2 M) seems best common denominator of the variants, so also in D12 (changed *sec m* to °चोपा°, the reading of Ś1 D6) and G7

46 b) D9 रोमक as in K4 D1.2 G3, D10 वामक, G7 नारक, V D7 8 11 T2-4 as in text

47 d) V2 3 as in Ñ1 B2, B7 as in B1 3, B9 D10 11 as in D2-5, D7-9 as in D6, D12 पिचड, T2 पिछर्द, T3 पिचंद, T4 मेचक

49 ab) See Edgerton, JAOS 58 262 ff, Rome is certainly, Antioch possibly, referred to in 49a, in 49b it is possible that Alexandria is meant. For अन्तार्नीं (my emendation), V2 3 B9 D11 T2 3 अटवीं as in K2 4 Ñ1 V1 B1-3 6 D2-5, B7 D7 8 10 T4 आट° as in K1 B4 5, D9 अरंवा(श्चैव) In the rest of 49a, only Dn3 D7 8 as in Dn D6, all others (except D12, see below) चैव, and then V2 3 B7 T2 3 राम as in B1 2 4 6 D1, B9 D10 11 T4 दासं as in B3 5 D3-5, D9 रामां as in D2 For 49ab, D12 अटवीवासिन° सर्वे रोमशान्रोमवर्जितान् (an obvious attempt at emendation), and then in the margin अर्घान्दीघरोमांश्च जवनानां पुरं तथा In an old Devanāgarī MS of the D A. V Library, Lahore, No 41 (dated Sam 1654), on folio 37b, the line is read in the text first exactly as in D12 text, and then again (in the text, not margin) अवरीं चैव रोमां च (corr to रोमांश्च) यव° etc, the reading of Ś1 (and K0)!

53 After 53ab, D9 11 ins App I (No. 15) as in S

54 After 54, Dsm ins 314* as in S

29

6 a) महीत and च हेम (°हैम) seem clearly *lect fac* V2 3 महच्छभ्र (for °छ च), D12 °स्थ as in Ñ1 V1 Dn1 D1 2 — V B7 9 D7-11 T2-4 ins 316* as in V1 and most of B D (Not in D12)

7 a) DG1 2 as in text, with Ñ1 G3 M1.

10 b) See PW s vv पर्यट and अपरप° D12 reads °मरपर्यट

11 a) B7 as in text

30

1 Before 1, D12 ins first four lines of No 16, App I, with T1 G3-5 M1 This is the only S insertion I have noticed in D12

3 After 3a, D11m ins 323* as in S — c) DG1 (alone of our MSS) विशेषोत्सवमे°, so Sastri's text Cf. our G6, which may have intended this

6 c) Ca as in Ñ1 V1 B6, citing the variant as in text as असंगत — d) D10 11 T2-4 as in text.

7 After 7, D9-11 T2-4 ins 325* as in V1 B and most of D

12 d) Ca also संहृत्य as in text ("in unison", quasi-adverb, Cd glosses संगम्य)

24 b) Ca प्रेयसी (of D1 2) इत्यसंगत — c) Ca as in B1 3 6 D1 2

25 d) V2 3 T2-4 as in B6 D1 2 S

26 c) Our text is based on Ś1 T1, D12 as in K, virtually all others as in Ñ1 etc (vulgate) However, Sastri (who reads ईजितु) gives ईहितु (as in our text) as the reading of three of his MSS, and the reading of K and D12 is a synonym of this ईजितु is bad in sense as well as in form, "to sacrifice for (dative!) the rājasūya" is nonsense (hence in some MSS the obviously secondary instrumental), while "began to strive for the means of performance of the rājasūya" is exactly what is needed The monstrous ईजितु is quoted by PW only from this passage (and, I presume solely on the basis of this

citation, is mentioned as "epic" by Whitney, *Roots*, and by Renou, *Gr Scte* p 132 as "Mbh" Apparently an infinitive based on the *weak* stem of the *perfect* tense, it has no analogies to my knowledge, and seems to surpass the possibilities of even epic morphology On grounds of both form and meaning, therefore, it must be excluded The occurrence of forms of the root यज् in the vicinity makes it, moreover, easy to understand its secondary substitution for the rather unusual ईहितु of the original

30 [b]) V2 3 T2 3 as in K1 2 Ñ1 B6 D1 2 4, D9 मरुश्चा°, B7 9 D7 8 10 11 T4 as in text — After 30[b], D9 ins 330* as in S

31 [c]) Ca cites मनोरया°

35 [ab]) Reminiscence of Brh. Ār Up 3 1 (Yājñavalkya is मघिष्ठ)

36 After 36, D9 11m ins 333* as in S

37 [b]) D9 as in text, T2-4 अर्चयित्वा (as in K1 B1) यथाविधि (as in B1-4 6)

42 After 42, D8 T2 3 ins 335* as in Dn D1 6

43 After 43, D11m ins 337* as in S

31

1 After the ref D11m DG1 2 ins 339* After 1, our 6[ab] is read for the first time in all N MSS, and repeated in its proper place in most, including V D7 8 T2-4

7 [c]) ऋत "righteous" (in this sense, of persons, recorded only as Vedic)

11 [d]) V2 3 as in text, with Ñ1, D9 वानवास्या शकास्तथा

13 [d]) On Mācella see 1 57 29 with v 1 there

19-20 S has eliminated आवसथान् in 19[d], probably because it was felt as repetitious after 18[a], and then changed the accusatives in 20-23 into instrumentals, agreeing with प्राकारै in 20[d], but since some of them are inappropriate to that word (kept in G2 6 and also in G7 DG3, with the N MSS) most S MSS change it to प्रासादै Clearly S is here secondary

22 [c]) Our text is read in D3 5, and intended evidently in K1 (probably in B5), D12 reads हसांसु°, K3 D4 are slightly altered Ś1 seems to have a misunderstanding of it, and B S secondary rationalizations "Hamsa-ray-colour-like" = "white"

23 [e]) D9 as in text, T2 3 as in S

32

1 After the ref, T4 ins 342* as in S

2 [c]) Ca cites स्व (as in text) D10 11 as in text, with D8 5. All other MSS have misunderstandings easily explainable on this basis They point to a third syllable व (after इद), and to a concluding -ह चैव, but S गृह is clearly secondary, and the only other possible word ending in -ह is अह Before it must have been स्व, preceded by व(सु) "This is your property, both I myself, and whatever wealth I have" — [e]) T2-4 as in text, with Ś1 K4 S. — [f]) Ca अपयन्त्रिता । अतिमन्त्रिता इति पाठश्चित्य । Cd is here corrupt but seems to have had a reading like that of Ca, it glosses अनिवारिता, the text reading in one MS अपर्यता, in the other अपयदि[?]ता

4 After 4[a], D9 11m ins. 344* as in S

8 After 8, D7 8 T2 3 ins 347* as in Dn

12 [b]) उदर्कैर् as part of a building is not known except here, but surely सोदर्कैर् is a *lect fac*

16 [c]) Ca रत्नापहारकर्माणो, Cap as in K4 B2-6 Dn D1-3 5 G3

33

1 [a]) Ca as in Ś1 K1-3 B5 D1 2 4 Cd, Cap °नाय (as in Ñ1 B2 3 5m 6)

21 After 21, D9 ins colophon and App I (No 18) as in S

23 [b]) Ca as in text, Cap as in B2 4-6 Dn D3 5 G1 5

28 [d]) The readings of K1 Ñ1 S appear to have been prompted by a notion that the second स्व is pleonastic, whereas it is in fact quite appropriate, if not almost necessary, to the sense

30 After 30, D11m adds 349*, 350* and 351* as in G1 3-6

32 After 32, D9 11m add 352* as in S (D9 om. lines 5-8 as in G4 M2)

34

3 [b]) I think it quite possible that the original read, with K1 B1, धर्मः सूक्ष्म, "*dharma* is a subtle

thing" This would explain the otherwise strange variations

9 After 9, V B7 9 D7-11 T2-4 ins No 19 of App I as in K4 V1 B and most of D (not D4 6) D9 also ins most of the Southern additions to this text found in No 20 of App I, although, in the parts common to both of these, it mostly (not invariably) agrees with V B D rather than with S — Correction! Passage No 19 is found *also in* Dn, a group which was omitted through oversight in the Crit App and should be added to the list of MSS given there

10 ᵃ) B7 9 D10 T2-4 नैव ऋत्विङ् *as in* text, with hiatus, secondarily removed in most MSS by different changes

15 After 15, V B7 9 D7-11 T2-4 ins 354* as in K4 V1 B D G3

17 ᵈ) It is easy to understand a change of an original माधवोऽर्हति to °वार्हसि under the influence of त्वया But what could have prompted a change of the latter, if original, to the former? "Surely you (Krsna) too should have informed them what sort of reverence Mādhava (i e yourself) deserves"

19 ᵈ) Dn3 D8 as in Ś1 K4 Cd

35

8 ᵈ) D9 सांत्वनात्, all other N MSS as in text The reading of D9 might be at the base of the apparently corrupt forms of Ś1 K1-3 B1 2 D5 Cd, but it is scarcely possible in meaning, conquest by military measures must, it seems, be meant सत्वत would fit in meaning but is rather remote from the MSS (but cf B3) I have kept the vulgate reading, without great confidence

15 ᵇ) DG1 as in text, with T1 G3 M1 I think it probable that Ñ1 actually reads so, since the reading recorded for it is nonsense, and may have been misread with मी for भी At any rate I have no doubt that भीम- is the original, for it the commoner भूत- was substituted in some MSS, in others it was corrupted to भीष which lead to the banal -पराक्रम — ᵈ) प्रयुज्महे, Vedic form

22 ᵇ) Ca चाल्यय as in B1 — Correction! In the Crit. App (last line) for "23ᶜ or 23ᵈ" read "22ᶜ or 22ᵈ"

23 ᵃ) Cap as in B1

25 After 25, V2 8 D7-10 12 T2,3 (not D11 T4) ins 358* as in Ś1 K D — DG1 2 ins. 359* as in T1 and most of G

36

3 After 3, D7 8 12 ins 362* as in Dn D4

8 The change in order (8 ff) in most of D and a few other MSS (including Ś1 K4, also D7-9, but not D10 11 T2-4) may be due to the metaphor of the sea in 2 36 11, which appears again in 2 37 1 and by this change is brought into juxtaposition with this verse

9 After 9ᵃᵇ, D7-10 T4 ins 364* as in K4 Dn D1-3 5

37

1 After 1ᵃᵇ, V B7 9 D7-12 T2-4 ins 365* as in K4 V1 B D (except D4 6).

38

15 15ᵃᵇᶜᵈ is found in G7 DG2 (with G1 2 and all N MSS.) — After 15ᵉ, D7,8 ins. 370* as in K4 Dn D6

19 ᵉ) Ca cites धर्मवाक् as in text (Cap as in B1 3 D1-3 5), and °ऋ for °ऋ — I suspect that the reading quoted on the collation sheets for K3 is erroneous and belongs instead to DG1

20 After 20, D7 8 ins 372* as in Dn D5

31 After 31, D7 9 11 ins App I, No 22 as in S

32 ᵃ) Ca as in Ś1 K1 2 B1 D4 Cd (Cap as in text)

40 ᶜ) DG2 as in text — ᵈ) Ca वाचमितीयते, also cites reading of V1 B2 3 5 as अपपाठ

39

3 ᵇ) Ca as in B3 6

4 ᵉ) Ca तु (as in Ñ1 V1 B2-5 D1-3)

13 ᵃ) DG1 as in G5 (So Sastri's edition)

40

1 ᵇ) एव् *lect fac* for एव, which is in an unusual position.

6 ^{c}) भूतमन्तर्हितम्, acc. of goal with अमनीद् in next line, misunderstood and changed in S and most of B.

7 After 7, all V B D MSS (except D11) ins 380* as in N, it is also ins marginally in a different hand in D^{G3} All S MSS, and also D11m, ins 381* as in S.

13 After 13, V B7 9 D7-12 T2-4 G7 D^{G1} ^{2} ins 382* as in K4 V1 B D (except D4 6) T1 G1-3 5

20 ^{a}) The parallel करवाणि (which metre makes it less easy to change, but note that S and a few others change it) makes it pretty certain that the original had ददानि

22 ^{c}) Ca as in text. Understand अपराधाना (from अपराधशत), °ईस्व obviously *lect fac.*

23 ^{b}) Ñ1 quoted as शिशुपालो म°; obviously an error Instead of स, read probably as in V1 or K1 or B1.

41

2 ^{c}) Ca as in text.

3 ^{d}) इच्छत्, augmentless imperfect. — पृथुयशा, of 2. 42 50

9 After 9, all V B D MSS. and T2-4 ins 392* Lines 3-4 are omitted in all S MSS, lines 1-2 omitted in Ś1 Ñ1 D4, while the markedly different version of K1 3 seems to indicate a secondary insertion in them also, K4, as often, borrowed from a vulgate source

11-12 G7 as in G2, D^{G1} omits 11^{b}-12^{c} as in most of S, D^{G3} reads 11^{bcd} as in text, and 12 on margin. — In 11^{b}, D7-11 T2-4 D^{G3} as in text, सचराचराम्, with K3 Ñ1 V1 B G1. The reading °र् seems hard to construe and is probably a blundering *lect. fac*

17 ^{b}) वर्गपाल, "herd-keeper".

42

4 Correction! In the Crit App, p 201, line 10, for "G1 om" read "G1, after 3" — After 4, D7 9 ins App I, No. 24 as in S (reading 4^{d} also as in S)

10 ^{a}) Ca प्रतिपत्तौ as in text. — ^{c}) Ca मौख्यांद् as in Ñ1 V1 B1-4. 6 D1-3. 5

11 After 11, D7 9 ins. App. I, No 26 as in S

15 ^{d}) B7 श्रुतिर्यथा, D9 as in text, B9 D7 8 10-1 T2-4 D^{G3} as in Ñ1 etc. श्रुतीमिव, which may be the true reading (note the grammatical irregularity!). (D^{G3} however has the entire stanza on the margin, and is the only S MS showing the vulgate reading)

16 Correction! In the Crit App (first line), for "Ś1 K3 8 Ñ1 G3 om the ref." read "Before 16, all MSS except Ś1 K3 8 Ñ1 D4 6 G3, ins वैश° उ° (or वैश°)". — After 16, D7 a.11 ins App I No 28 as in S.

17 Correction! In the Crit App, for "S om 17^{a}-21^{d}" read "S om 17^{a}-21^{b}"

21 Correction! In the Crit App, for "S om 21^{abcd}" read "S om 21^{ab}" — See note on 2. 4 23^{d}.

26 ^{c}) Ca as in B2-4 6 D2

28 After 28, D7 9 ins 403* as in S (all 9 lines)

29 After 29, V B7. 9 D7 8 10 11 T2-4 ins. 404* as in K4 V1 B D (except D6) M1

30 After 30^{cd}, D9 11m ins. 405* as in S

31 After 31, D7 9 ins App I, No 29 as in S

48 After 48, D7 8 T2 3 ins. 412* as in K4 Dn D5. 6

49 ^{b}) Correction! In the Crit App, for "रंस्यामहे" read "रस्यामेह".

60 After 60^{cd}, D11m ins 419* as in S

43

3 ^{c}) Ca as in text, Cap °स्खल.

6 ^{b}) Ca as in text — After 6^{b}, D7. 8 ins 422* as in K4 B4 Dn D5 6 (reading 6^{b} as in these same MSS)

10 ^{a}) Kṣemendra Bh Mañjarī 2 247^{a} विवृत, supporting text — ^{b}) Because of 2. 46. 32, which refers to this incident, we are obliged to assume that S alone is original

44

1 After 1, D7 8 ins 428* as in K4 B8 Dn D5. 6

2 ^{b}) Ca cites त्वयारब्धा as in text — After 2^{ab}, D7 9 ins 429* as in K4 Dn D6

10 ^{b}) V2 B7 9 D10 11 T4 as in text.

22 ^{d}) Only Ñ1 V1 have the evidently correct text, शास्ये is supported by Ś1 K and part of D, -शासितुम् by B, part of D, and (in transposed order) S The compound नि-शास् is not recorded, its

unfamiliarity evidently led to the various alterations. Note particularly the patchwork of B1 3 D1 (स्य for नि॰), and note the retention of नि- in the reading निवेद्य in 22*

45

9 a) Ca cites वस्ते as in B3 4

11 c) Ca °धर्पे as in text

13 c) Ca cites परजात् (for °जान्) — d) Ca सैव as in B6

15 a) V3 B7 9 D9–11 T4 DG3 मामवति as in text.

16 c) Ca as in Cd. D10–11 as in text, with Ś1 B1 D3 5

19 b) Ca °साराजिनानि च (for °श्यामा°), it cites text, with कृष्णा° as गौडीय° पाठ°

20 a) The following अश्व- makes हय- clearly impossible The E texts (Ñ1 V1 B D) generally read गज, but रथ- of K4 S is palaeographically preferable, misread as रय-, it would lead to हय- (cf also रम्य- of D4 5)

26 Vimalabodha comments on this verse, reading यत्रैव in 26a (as in text), for धारयन्त्य् in 26b the verse as quoted has प्रयच्छन्त्य्, but the comm प्रायच्छन्

27 After 27ab, D7 ins. 442* as in K1–3 Dn D1 4 5 (in B1 after 26) Not in D8–11 T2–4

28 In Vimalabodha (28a, तत्र as in Ś1 K1 2, 4, 28cd, पश्चिम च तथा यांति गृहीत्वा तं नराधिप) — d) Ca त नराधिप as in Vimalabodha

29 In Vimalabodha (29ab as in text)

30 b) Ca-परिवेद्यतां

32 After 32ab, B7 D7–9 ins 445* as in Dn D6

46

21 b) Ca cites निवाप्यै° (p नीपा°)

24 cd) Ca cites प्रांत and अपरांत°

25 c) Ca प्राप्ति° as in text

26 a) Ca वैंदुसरे as in S and Cd! This may be the true reading But Cap विकुसरो [i. e बिन्दु°], and Cv as in text!

28 After 28ab, D7, 8 ins. 455* as in Dn D4

30 a) Since Kṛṣṇa had left the scene before the incident here narrated, the story is guilty of a lapse at this point The archetype of K1–3 changed for this reason to कृष्णा (obviously impossible since Draupadī is named in the next pāda), and the archetype of S to भीम, under the influence of 27b above The alternative would be to adopt the S reading here, which seems to me unlikely to be right

31 b) Ca as in text

33 b) Ca cites हलिनौ as in text

34 After 34, D7 8 ins 458* as in Ñ1 V1 and a few B and D MSS

47

2 c) भूमि "basic capital" (opposed to फल "interest, profit") [Correction! In the footnotes, in the Cd gloss read "आकरजं हीरादि" for "आकारज हीनादि" Devabodha is referring to minerals like diamonds etc Cf Nīl भूमितो जात हीरादि न and र, are often confused in old Devanāgarī, owing to their close similarity — V S S]

3 c) वार्षदंश, "made of (the skins of) cats"

4 c) Ca तित्तिरि° as in text — d) शुकनासिक, "(coloured?) like a parrot's nose" ("brown-faced," Devabodha)

5 b) Ca दाममीया as in text — c) Ca त्रिखर्व as in text — The text of this entire verse is highly dubious The S version contains only two lines instead of three, and, after the first word, does not resemble the others, it may possibly be closer to the original, but is so corrupt, and shows so many variants, that no text can be based upon it Cf. perhaps गोवासदासनीयानां B S 73 17 (people names, as here) — After 5, V D7 8 T2 3 ins 461* as in Ś1 K (K2 3 in different place) Ñ1 V1 B2 3 Dn D4–8

9 b) The original seems quite clearly to have been °नंदीमुखैश्च ये, which is metrically faulty (⏑—⏑—⏑—), and hence was altered in discordant ways. — c) See note on 2 24 27b

10 b) Though वङ्गा seems out of place geographically in this context (associated with western border tribes), it is clearly best supported by the MSS (Ś1 K1–3 Ñ1 V1 B3 6, also D9) D12 नमाश्च — कितवे as name of a people is also suspicious, but nothing better seems plausibly suggested by the MSS

15 c) D9 उष्णीपननिवासीश्च (nearly as in text), D12 उष्णीकाननिवासाश्च, Ca apparently read as in text — d) V3 B9 D10 11 T4 as in text, T2 3 वाटकान्

16 After 16[ab], V B7 9 D7 8 10 11 T2–4 ins 463* as in V1 (part) B D (except D6) — After 16, D7 8 T2 8 ins 464* as in K4 Dn D4 6

18 [c]) G7 D[G3] (with G3) as in text

19 [a]) The text is supported, precisely or substantially, by V8 D10 11 T2–4 Note that S, by a sort of haplography, omits 19[c]–21[b] (the end of 19[b] resembles that of 21[b]) This omission leaves the accusatives of 19[ab] without construction in S Hence they are there changed to nominatives Yet Cv, who followed the S text, has accusatives in 19[a] ! He may have had the complete text of 19[c]–21[b], but I cannot identify his only citation at this point with anything in the text — G7, after 21[cd], repeats a version of 19[ab] with accusatives as in Cv and "N"

22 The order of lines (st 22–26) in S is radically different from that in all the "N" (E and W) MSS , S also has an insertion (differing in length in the MSS), 467* It contains (sometimes with radical changes) all the lines of "N" except 24[cd] If we assume that "N" is original in order, this line may have been accidentally lost in the rearrangement On the other hand it is so similar in sense to 24[ab] that it may be a secondary duplication thereof Stanza 2 47 27 of "N" is also omitted in S, but this need not be significant, for it could not be kept in its present position in the S version Possibly, the S form of 23[ab] (q v) contains a reminiscence of 27[b] The one argument for S in this passage is the partial agreement of Ñ1 with S in 23[ab], but Ñ1 elsewhere shows some special agreements with S On the other hand, it is very difficult to construct a plausible text from the S readings in several places (23[d], 24[a], 25[b]), in some places some of the best S MSS agree with "N" readings (e g , 23[a], 24[a]) On the whole I ave thought best to follow "N", including even the lines (24[cd], 27) which are not found in S at all. (Verse 27 could hardly be omitted if the order of "N" be adopted) I assume that these fell out in the general rearrangement of lines, and insertion of 467*, in S, mere carelessness could account for such omissions

23 [a]) कुट्टीकृत, designation of a textile fabric, "made by splitting" (?)

26 [a]) On कङ्का see Lassen, *Ind. Alt* (I) 851 and (II) 1023 Lassen understands that reference is made to the inhabitants of Eastern Tibet (Chinese Kiang).

28 After 28, V B7 9 D8 10.11 T4 ins 468* as in V1 B2–6 D (except D2 6)

48

3 [a]) Desperate passage In general S seems secondary, but it partly supports -ज्योह्रा (of K4 D6, of Ś1), which is also found in D12 (समीपका सनज्योह्रा) Cf however, App. I, No 12, line 76 with v 1

4 [b]) V8 as in Ñ1 V1, D7 8 as in Dn D6, D10 11 as in B1–6 D2–5, T2 8 as in text The compound वरदत्त "given as a boon" is known elsewhere and seems on the whole clearly indicated by the discordant MSS The -दत्त part is generally supported by Ś1 K and S, the वर- part by B and much of D (Ś1 K and S being severally discordant)

8 [c]) Cd वारिषेणो नाम समुद्रविशेष , D9 कारिणे च, D12 कारिषण- Kirfel, *Kosmographie*, p 67 records r river Vārisenā. Kārūṣa is recorded only as name of a people, which does not fit here — After 8, all N MSS and T2–4 ins 469*.

9 [c]) D9 12 as in K. — [d]) राशय॰, nom used as acc , hence various changes. D9 12 as in Ś1 K.

10 [c]) Ca ॰थै as in K1 2 B1 etc. Cd ॰था

12 [a]) D9 कायव्या as in text, D12 कार्यथा

17 After 17[ab], D9–12 T2–4 ins 470* as in K4 V1 B D1–5. — [cd]) Ca cites as in Cd. — After 17, D7 8 T2 8 ins 471* as in K4 Dn D4. 6

18 For the two lines S has a one-line version, possibly original, but it seems abrupt and harsh without a quotation like 18[cd] If the "N" version be adopted, I think कृतकारा॰ (Ś1) is to be read, कार "tribute" (for कर, which would be metrically bad here) is recorded lexically

24 [b]) शूकर, epithet of elephants, according to Nilakaṇṭha, local name, cf Kirfel, *Kosmographie* p 329

29 After 29, all N MSS and T2–4 ins 477*

30 [a]) समुद्रसार, "valuables from the sea"

31 cd) The omission in S is connected with the displaced order of the preceding lines and doubtless accidental

37 a) Ca संख्यायमानमारभ्य

49

2 a) Ca निपेषा इति देवबोधपादानां स्वरसः। अन्ये तु निपेषा इति पठति। The word is certainly to be read thus, though not found in PW, it occurs frequently in Books 1 and 4 and is always read with °ष, (= "restricted by shame") not °स.

8 a) We read अवाबाधाद् with Ś1 Dn1 D6 (also Dn3 D8), the S MSS and K1 3 seem likely to be based on this (at any rate not on the vulgate) The reason for the change may be sought in the fact that this verb seems to interrupt the list of things presented (accusative nouns) — d) आपो nom for acc.

13 After 13, V D7-11 T2-4 ins 481* as in K4 V1 B D (except D6)

15 a) सिक्त Ś1 K1-3 Ñ1 B1 3 D1 2 (and originally D6) seems clearly the original, the various changes (note particularly सक्त G4 M, close to the orig and easy to interpret) were due to the difficulty of interpreting it Perhaps it means "sprinkled" in the sense of "bespangled, beset" — Cf however, 2 45 27c

18 a) D6 12 प्रणादे (cf Ś1); the rest as in text (but D6 °पालाश्च as in the vulgate)

21 a) D6 12 as in text, with Ś1, D6, and Cd The readings of K and S are mutually discordant, though they all support the opening नैव (against the vulgate) — After 21, D7 8 10 T2 3 ins 484* as in K4 Dn D5 6

50

2 a) D7 8 Ca as in K4 Cd — b) D7-9 Ca as in K4 D2

5 d) Ca as in Ś1 G1 Cd

8 After 8, D7-9 ins 488* (D9 om line 2), V D7-11 T2-4 ins 489*

9 After 9, the additional colophon is found in all our MSS except V2 D9 (besides Ś1 G4)

10 D7-11 T2-4 ins. 492* as in K4 V1 B D T1 — b) Ca संयुता

17 After 17, V D7 8 10 11 T2-4 ins 493* as in K4 V1 B D.

19 a) Ca as in K4 B1 D2-4 Cd.

25 d) Ca विहित°

28 a) Ca as in text. — d) Ca अस्थिरबुद्धय°

51

1 After 1, D7-11 ins 494* as in K4 Dn D5-6

3 d) B1 समास्फरं; D12 as in K, T4 as in B1, D7-9 T2-3 as in text. With आस्तर (S, with a sprinkling of other MSS) cf आस्तार (= देवन), Lüders, *Würfelspiel* 14 (some of the variants are also recorded there)

9 c) Ca कल्पस्

10 b) Ca as in text

12 a) Ca पुराणो (as in K2 D1) व्यय° प्रवृत्तस् (B2 also प्रवृत्तस्).

13 a) Cap as in V1 B3. — c) Ca तुल्यमेव

17 b) Text with K1 3 Ñ1, the word स्फाटि is unrecorded unless in the n pr विश्वस्फाटि (v l -फ), see PW s v The many discordant changes seem to be attempts to avoid this unusual form The stem may be स्फाटिन्, and is in any case probably an adjective "Having towers blooming with arches"

19 c) Ca as in Cd np (Cap as in text)

21 After 21, colophon in D7 8 T2-4.

52

2 a) तदध्वानम् "the road to them (the Pāndavas)," changes are *lect fac*

6 d) Ca विशाक हस्तपपाठ°; Ca महात्मा, p as in text.

10 b) Ca as in K4 D1

14 a) Cap as in V1 B3 D4 5 — c) = 2 51 25c, for this reason Ś1 K Ñ1 Dn D6 (also D7-9 T2 3) substitute 2 51 25d for 14d of this verse V2 मा देवन in 14d, otherwise as in text, Ca cites मा देवनं as in V2.

16 After 16, D7 9 ins App I, Nos 36 and 37 (separated by our verse 21ab, which is repeated in its proper place) as in G5 (in other S MSS after 20), in DG1 after 17

21 b) Ca as in D1 2 — [Correction, p 260 in the Crit App, line 4, for "G5" read "G1 2 6"]

25 After 25ab, all N MSS. (incl T2-4), also DG1 (with G3 5), ins 497*

34 b) B9 D10 11 T4 Ca as in text, V1 T2 3 as in B3 D1.2 — e) B9 Ca as in B3 D1.2

35 After 35, D7m ins 500* as in K4 Dn D8 (reading as in K4 D8)

36 b) Ca as in B1 3 D1 2 G4 (p as in text).

53

1 Before 1, V D7-12 T2-4 ins 501* as in K4 V1 B D (except D8) T1

7 d) साधु "enough of"

9 ab) See PW s v 2 श्लिष् "serve," with accus The object is ब्राह्मणान्, after which the most likely reading seems to be वन्यान् of K1-3 (cf G1 M2 which are palaeographically close). — c) Cap मा स as in V1 B D1 2

10 d) Cap as in Ñ1 V1 B3 5

19 b) Ca सिंहश्रीका, p as in text.

54

3 After the ref, D7 T2 3 ins 507* as in Ś1 K1 4 Dn D8. — After 3, B9 D11 ins 508* as in K1-3 B3, while B7 D8 10 T2-4 ins 509* as in K4 V1 B1 4-6 Dn2 D2-5

6 cd) The subject is the car "It would be said to be not touching the ground with a (single) foot of them." Text G1 2 M2, also D^{G3}, Cv has the correct reading but misinterprets it [Assuming that the subject is the car, the car normally touches the ground (a) with the wheels, and (b) with the hoofs of the horses (which can be understood as forming a unity with the car) The stanza ignores (a), and the horses are supposed to gallop so fast that they excel even the deer in the Śākuntala, Act 1 पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति This is probably what the above translation wants to convey But the stock phrase पदा भूमिमुपस्पृशन् is met with several times elsewhere cf 2 62 34^{b} 4 15 15^{b} 5 158 18^{d}, etc, where it evidently means, "any creature who treads the earth, man in general" With that meaning, the better documented variant नैषां मुच्येत should yield the sense that no creature can outrun or escape Yudhisthira's horses but would be trampled outright, as Nīlakantha explains This does not however account for the manifold variants, the genesis of which has to be sought in the belief that Yudhisthira's chariot did not touch the ground at all (Cf a similar description of Indra's chariot in Śākuntala, Act vii, st 164). The variants like that of K0 नैव दृश्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् apparently want to utilise the present passage as the earlier authority for the fact mentioned for the first time in Dronaparvan, B 7. 190 56. — S K B]

12 b) T2 3 as in text, with Ñ1 V1 G1 M, D$^{G1.2}$ as in T1 G3 4.

24 d) Cap as in B2 D1 2 — "I have myriads of chariots, carts, and horses, they stand, all ready yoked, attended by all manner of drivers"

25 After 25^{ab}, D7 8 10 11 T2 3 ins 512* as in K4 V1 etc (Not in V3.)

28 St 28-29 (omitted hapl. in most of S) are found in G7 D^{G3}, besides G2 3 and all N — After 28^{cd}, D9 T2 3 ins 513* as in Ś1 K3 4 B2 Dn D8

55

1 Before 1, V D7-11 T2-4 ins 514* as in K4 V1 B D T1.

3 b) मत्वा with Ś1 K1 4, graphically more or less similar are K2 3 G2 (which = G7), Ñ1 also indirectly supports this "Knowing (this), you for your part are not awake to it," i e though really aware of the truth, you show no realization of it

4 a) Cap as in B1.6 D1 2

5 a) देव, in अक्षदेवेन = "play, gambling"

6 After 6^{ab}, D9 T2 3 ins 516* as in K4 Dn D8

9 a) Ca cites विचित्र° as in B1 2 6 D1 2.

14 a) पाण्डून् = the Pāndavas, with Ś1 only, as in 2 62 10^{a} (see also Sörensen s v) The changes are all unnecessary attempts at correction.

15 d) Ca हार्दं for स्नेह. — For 2 55 15-16, cf 5. 34 18

56

1 a) अनुपाति "having consequences, leading to —" (with the following datives) — b) Ca भेदाय as in text

5 b) प्रियायते, denom from प्रिय, recorded only from the Veda, while प्रीयायते is otherwise unknown Note that both readings were known to Nīlakantha.

6 In Vimalabodha, which reads 6^{ab} as in text, it reads in 6^{c}, यु° ममकाल (in text, but in comm

सर्वकाल, of B8 D6) तवास्तु, in 6ᵈ, तथानुनीतो (cf B8) sरिमति[ ] सुधन्वा — Ca reads कु° in 6ᵃ as in text, Cap reads 6ᵉ as in text and 6ᵈ मास्र सुविज्ञोभिमते सुधन्वा — In 6ᶜ, T2 as in text, also B9 D9, but for minor corruptions, and so, except सफल° for सपाल° (as in K8), D11 12 T8 — In 6ᵈ, B9 D9 सास्र as in text, D12 सास्त्रा B9 D9 12 T2 3 सुरि- (B9 °वि) स्तो as in text Our text in 6ᶜᵈ is wholly supported by Cd — The verse is difficult, especially the end I assume, with one of Vimalabodha's alternative explanations, that Sudhanvan means Arjuna, and render 6ᶜᵈ "Let there be (for you) fruitful association with Yudhiṣṭhira, through conciliation let Arjuna be quite free from hostile intent"

Colophon of 56 omitted in V2 3 B9 D8 10

57

2 ᵈ) निराह "declares" is Vedic; hence the changes (but S still quite close to original)

5 ᵉ) The reading of all B and most D MSS is obviously secondary, though it has been adopted also in T1 Unfortunately the haplographic omission in five other S MSS leaves us only G3-6 as witnesses to what may be called the true S reading, of these, G4 5 (also Dᴳ¹) confirm न (G3 is isolated in reading हि), while G6 (also Dᴳ¹) confirms बाधते, otherwise found only in Ś1 (But D12 also बाधते, though for the rest it agrees with the B reading, in the margin however D12 has तदाश्रिनापत्रप किं नु बाधते, the last word being important) The agreement of Ś1 with S establishes न rather than the vulgate नु (not read by many MSS) If अपत्रपा (Ś1 Cd) is right (note that G4 has तदाश्रिता, not °तो, despite its corruption of अपत्रपा), we must read बाधते and assume that बाधसे was due to assimilation to इच्छसि and भाषसे, and apparently तदाश्रिता- before it is necessary, either interpreted as °ता अप° ("why does not shame based upon this overwhelm you?"), or as °त अप° with irregular samdhi, as Cd apparently understands it ("[you are] relying on that [Cd तत्कुत्सितं कर्म आश्रित], why does not shame overwhelm you?")

9 ᵉ) B7 D11 T2 4 Dᴳ¹·³ as in text, D8.10 as in V1 etc , D12 as in Ś1 K1-8

11 ᵇ) V2 D7 as in text, with Ś1 K1-3 B2 D3, the various readings of S seem clearly based on this

18 ᵃ) पराश्रय with loc, "relying on" cf Mbh. (Calc) 3 17011 So, precisely, only G2, but K2 3 G3 perhaps intended this, and many of the other variants seem to be based on it

20 ᶜᵈ) Sukthankar suggests reading यथा तथा यास्तु मनश्च चोऽस्तु । ममापि च . ॥ interpreting "However may be both your mental disposition and mine too . " Duryodhana has accused Vidura of being hostile to Dhṛtarāṣṭra and his sons (note particularly 2 57 2ᵉ जिह्मा मनस्ते etc) Vidura, in the first part of this verse, denies the charge, and continues "However this may be, and whatever *your* mentality (which the speaker has impugned) may be, " I find the interpretation attractive, but after very careful study am unable to accept it For

(1) वो (after तथा) is read by practically all MSS , वा only by Ś1 T1 G5 (and Dᴳ¹, G2 4 fairly close)

(2) मन is the reading of Ś1 and the majority of S (also G7 Dᴳ¹) But नम° is found in two very good S MSS , G1 M2, as well as in K Ñ1 and some D MSS.,—in fact, in virtually all others except those which follow the vulgate with यश (obviously to be dismissed at once) It is evident that one of the two is metathetized from the other Aside from the necessary acceptance of the weakly supported वा for वो, Sukthankar's suggestion leaves the second [अ]स्तु without construction, for I cannot believe that it could be divorced from the preceding words and taken with ममापि in the next pāda Moreover, it would also divorce ममापि from स्वस्ति दिशन्तु विप्रा, and leave this latter phrase without a complement This complement seems to me almost certainly furnished by मम "may the brahmans bespeak me welfare." Any other interpretation must appear very forced, and this strain would be doubled by wrenching अस्तु at the end of 20ᶜ away from its natural connection with the preceding and into connection with ममापि

I therefore am obliged to assume that नम° was the original, and that even S originally read so (as in G1 M2) The change must have been made at least twice, in Ś1 and in at least one S MS,

independently It is no harder to imagine than the reverse change, नमश्च वोऽस्तु is used in a somewhat peculiar way, meaning something like "I bid you farewell, I wash my hands of you" Later redactors tried to make it mean "May you get intelligence"

58

3 After 3[cd], V D8 10 11 T2-4 ins 523* as in V1 B D1-6

11 [d]) "And whatsoever wealth belongs to him (Nakula)" I feel serious doubts only about the syllable स्व-, for which the only alternatives तद् and मद् are not attractive

27 [d]) "Our own self being the affliction," i. e the cause of the trouble

30 [d]) Difficult, I assume आक्षेप "throwing (of dice)", perhaps rather उत्क्षेप with the same meaning, cf. समुत्क्षेपेण (Cd gloss पणेन) 2 67. 20

32 [b]) Ca as in text

34 After 34, V D7-11 T2-4 ins 526* as in V1 B D T1

59

3 [b]) कोश "venom-bag" (of a snake), not recorded lexically.

5 [d]) Ca °काले as in text

6 May be compared with Manu. 2 161, which is reduced to a śloka but was probably based on a triṣṭubh original

8 On this verse see Edgerton, *JAOS* 59 366 ff D12 intends throughout the text as reconstructed T2-4 agree with the vulgate throughout D7 9 agree with the reconstruction in 8[b] Cn has a laboured attempt to explain the vulgate text with -- version of the story

60

7 After 7, V D7-11 T2-4 ins 528* as in K4 V1 B D

8 After 8[ab], V D7-11 T2-4 ins 529* as in K4 V1 B D

13 [c]) Ca धर्मलोक प्राडूरेक — [d]) Ca श्रेयो — After 13, D7 9 10 T2 3 ins 531* as in Dn D1 m 3 4

15 [c]) V B7 D8 10 पांचालि, the rest, incl D12, as in text — [d]) Only D10 भव as in Ś1 etc , the rest, incl D12, as in text See Introduction, p xxxii — After 15, V D7-12 T2-4 ins 532* and 534* as in K4 V1 B D (except D4) T1, D9 10 ins 533* as in Dn D8 4.

18 [As Duryodhana's speech contains only one stanza, 18, it should be followed by वैशंपायन उवाच, and this reference should have been added, for the sake of clarity, by the Editor, notwithstanding the fact that no MS has it The MSS. are very inconsequential in this matter They insert the references where they are not wanted and omit them where they are necessary The regulation of these aids to the reader would not, I am sure, constitute a very serious abuse of the privileges of an Editor. And I think the reader would be grateful for it — V S S]

20 [c]) Ca पद्मपत्रे

30 [b]) The Vedic form कृषि is found only in Ś1 Ñ1, our two oldest and best MSS Note however that G1, perhaps the best of our S MSS, has कृति, apparently a corruption of कृषि, of which इति in most of S is a further corruption, कुरु is an obvious *lect fac* — [d]) Note secondary crasis in सेन्द्रापि for सेन्द्रा + अपि

34 [a]) Ca सत्य as in V1 etc.

35 [b]) Ca कार्ष्णेण as in text

39 After 39, D11 T2-4 ins 537* as in G1 M; while D[G2] ins a different verse·

दृष्ट्वा सभामध्यगत स भीष्म
सकृष्यमाणा द्रुपदेशपुत्रीम् ।
केशे गृहीत्वा धृतराष्ट्रजेन
दुःखान्वितो वाचमवोचदार्तः ॥

40 [c]) Ca अस्तोप्यनीश

42 In 42[b] and 43[d], निसृष्टकाम "having abandoned (surrendered) one's free choice"

44 [cd]) "Both since they all banded together (conspiring against him), although he was already won, and because it was afterwards (after losing himself) that he agreed to the stake (of me)"

47 [a]) I have chosen कृष्यमाणा, supported by Ś1 K Ñ1 V1 B2 6 Dn D5, the following words refer to *specific* conditions of Draupadī, with which "being dragged" is more consonant than the vague "being tormented."

61

27 Before 27, Dı1 has a long insertion beginning कर्ण । दुःशासन निबोधेद वचनं वै प्रभाषितम् And after 27, D11 T2-4 ins 541* as in S

40 After 40, D7 m T2 3 ins 543* — V B7 9 D7-11 T2-4 ins 544* — Before 544* D11 T2-4 (in D11 after first two lines of 544*) ins 548*, followed by lines 3-4 of 547*, after which D11 T3.4 ins 550*

41 After 41, V B7 9 D7-10 T2-4 ins 553*

42 ^{d}) Only the gen pl महीक्षिताम्, with Ś1 K3 Ñ1 B1, seems possible, the nom °त can be construed only with a verb in the following spurious verse, either of the vulgate, or of the different verse of S Probably both Ñ1 and B1 read (or intend) गर्व- before मही- — After 42, all V B D MSS ins 554*

46 ^{a}) Ca as in text.

59 ff The story which begins here is told more fully, but without the appeal to Kaśyapa, in 5 35 5-31 For Prahlāda, S K De adopts the form Prahrāda, but many of his MSS, with practically all of ours, read Prahlāda

64 ^{d}) Most MSS धृतराष्ट्र But throughout this speech Vidura addresses the सभासदः, the entire company, and pointedly demands united action,—or rather, that each and every one declare his own opinion It is scarcely conceivable that the original made him here address Dhṛtarāṣṭra alone T2 3 with Ś1 K B1 and a few D MSS are surely right, धृतराष्ट्र is a sort of *lect. fac*, with phonetic bearings, for परिप्रष्टु.

67 St 67-68 = Padma 5 34 99-100 — After 67, V B7 9 D7-11 T2-4 ins 556*, V B7 9 D7.8.10 ins 557*.

73 ^{c}) D12 as in text — ^{d}) D12 तथा भ्र° चैव यत्, Ca as in text

74 After 74^{ab}, D7 8 T4 ins 559* as in Dn D4 5 — ^{c}) Ca as in text

81 Correction! In the notes, last line, read "-ग्रह) नय" — After 81, T2 3 ins App I, No. 38, which in S is found after 2 63 21

62

1 After the ref, D7 8 ins 560* as in Dn D4 5

10 ^{a}) पाण्डुना as in 2 55 14^{a}, q v.

14 ^{c}) B7 9 as in text, with K2 3 Ñ1 S

16 Correction! In the notes, second line, read "Ñ1" for "N1"

21 After 21, the added colophon is found in all MSS except D7 (which omits it with Ś1 K2-4).

28 After 28^{cd}, D7-9 ins 564* as in K4 Dn D4

38 After 38^{ab}, D7 9 ins

तत° सभासद सर्वे श्रुत्वा भीमस्य तद्वचः ।

— ^{c}) D8 G7 D^{G2} as in text (with K1-3 G2), T4 as in Ś1 The other S MSS indirectly support the reading adopted

63

1 After the ref, D8 ins 567* as in K4 Dn D5 (reading as in Dn)

4 ^{c}) Cv supplies भवती, implying the reading प्रविशतु, *as in Sastri's edition, for* प्रविश *Of our MSS* only G7 reads thus

6 ^{d}) Ca as in Cd

7 ^{b}) "Here, in truth, slave-condition has entered in (commenced, for us)" — ^{c}) S seems to have a corruption or *lect fac* based on the Ś K reading, note that M2 retains the original धारयेयुर्, which is inappropriate in its secondary context

15 After 15, D7 ins 568* which Dn D1 ins after 14

18 ^{b}) Ca cites दुरुहे as in text

21 ^{a}) "The king was formerly our lord, at the time of the dice-throw for us," i. e when he staked us, his brothers, and before he had staked himself — The passage No 38 of App I, inserted in S after 21, is inserted there also in D7 9, and in T2 3 after 2 61 81

31 After 31, V B7 9 D7-11 T2-4 ins 570* as in K4 V1 B D T1

33 After the ref., V B7-9 D7-11 T2-4 ins 571* as in K4 Ñ1 V1 B D T1.

64

7 Found in Vimalabodha, who reads throughout as in B3 (except अति- for इति in 7^{b}) Ca reads इह धर्मणात् (cf. Ś1, K) in 7^{b}, °जयातिसद्दाया स्तोऽप्लव कथं भवेत् in 7^{cd}

10 ^{a}) Dn3 also तुरा as in text I feel that the various readings mostly look in this direction The word is assumed to be an adverb, "quickly", cf. Cn

-gloss, and तूर्मि॰ (Bhāg. Pur 2 7. 37, see PW) — [d]) As the gloss in Cd indicates, we must understand क्रन्धि as an anomalous athematic 2 sg impv from क्रन्तति Perhaps it was influenced by कृधि, which occurs repeatedly instead of कुरु

13 [a]) वीज्यमान॰ with Ś1 K2 8, "being fanned" (cooled, or caressed), the other readings seem clearly *lect fac* for this Note that G1, one of the best MSS of S, has the vulgate reading, the secondary character of which is particularly clear

65

5 [a]) Ca वृद्धि and क्षति The former is found only in D10 and T2, among our MSS.

6 After 6, B7 D7 8 read 9[ab] (repeating it in its proper place), after which D7 8 ins 575*, as in K4 Dn

9 After 9, D7 8 T2 3 ins 576* as in K4 Dn

14 After 14, D10 T3 4 ins पांचाल्या॰ शीलवृत्त च कीर्तनीयतम भुवि

66

12 After 12, D7 9 G7 D[G1] ins App I, No 39 as in T1 G2 3 6

14 [b]) अष्टचन्द्रकम्, "having the form of the eight-day-old moon, half moon-shaped"

15 [c]) रथव्रातान् "chariot-troops", *lect dif* (रथ- supported by G) The reading -राजन् seems clearly *lect fac*, it is not likely to have been changed to -व्रातान्

19 [a]) मजने "in an inhabited place" is made certain by the requirements of sense The first shift was to स्वजने, then this was changed to ॰नैर्, which led some MSS to change अज्ञाता to प्रच्छन्ना॰ in the repetition 2 67 10

28 [c]) The nom sg fem forms seem most likely to be due to assimilation to the following, the reverse change would be hard to understand That a form of the stem युक्त was original can hardly be questioned

30 After 30, D7-9 T2 ins 580* as in Dn D1 4 5

34 After 34, V B7 9 D7-11 T2-4 ins. 581* as in K4 V1 B D T1

37 [a]) Ca यथेच्छति — [c]) Ca दूत

65

67

5 After the ref, D7-9 T2 ins 583* as in K4 Dn D4 5 — [d]) On स्यात्, optative with the meaning of a preterite (the same form also in 15[d] below), cf Edgerton, *JAOS* 57 32f, Katre, *ibid* 316f, and *New Ind Ant* 1938, p 536

7 After 7, D10 T2-4 ins 584* as in T1, followed by

ऐश्वर्यमेषामाकाङ्क्षन्शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ।

11 After 11, D7-9 repeat 10 as in K1 etc

13 After 13, D7-11 T2-4 ins 585* as in K4 etc

14 [c]) T2-4 Ca as in text, with V1 and most of S — Correction! In the Crit App, for "B1-4" read "B1 4", and om "B2 3 ॰स्यते,".

15 [c]) Ca as in V1 B2 3 6 — [d]) स्यात्, see on 5[d] above

18 [b]) Correction! For "N1" read "Ñ1"

19 After 19, V2 D7.8 11 T2 ins 586* as in K4 V1 B D

21 After the ref, D9 ins App I, No 40 as in S

68

3 [c]) Ca पराभूता॰ as in text

4 [b]) I am now inclined to put a wavy line under स्म — [d]) I should now prefer to read श्रेयांस for भूयास॰ in the text

10 After 10, B9 ins 589* as in V1 B6 (with var)

11 [a]) Cn glosses सूक्ष्मप्रावारान् with तुच्छपरिधानीयवस्त्रान् Cv (though printed अजिनानि तोपितान्) actually reads ॰निवोपितान्, as in G1, which it analyzes as अजिनान् (for ॰नानि) इव उपितान् The comm have no other gloss D12 reads सूक्ष्मान्प्रावरणान्यजिनानि चोचितान् (nearly as in K2), in the margin it has हीनान्प्रावारैरजिनैश्च भूषितान् D9 has ॰नि वोचितान्, the other B D MSS and T2 8 as in the vulgate (with K4 B5 Dn D5-8) or as in B1 2 6 D1 2 — The reading adopted is hardly more than a stop-gap I should like to find in चोदितान्, or in some word replacing it, a meaning like "exchanged for" "seeing their fine garments exchanged for deer-skins" But I do not see how this meaning can be attributed to this word or any plausible substitute Even so, there would remain the further difficulty that the two accusatives at the end of 11[b] obviously refer to the Pāndavas, not to

their garments The vulgate reading सूक्ष्मप्रावारान् (Bahuvrihi, of the Pāṇḍavas) seems clearly a *lect fac* (D11 T2 3 support सूक्ष्मान् as in text), but even with this reading the text would remain obscure According to Winternitz's collation, the Malayālam MS Whish 18 reads सूक्ष्मा प्रावारानजिनानिचोदितानि (hypermetric, but otherwise as in M3) [To get the desired meaning of 'exchanged for' or 'replaced', it would probably be necessary to emend अजिनानि चोदितान् into अजिनैर्निचोदितान्, *nicodita* signifying 'driven away' or 'suppressed' The sense would be "Having witnessed (just now) the fine garments replaced by deer skins, and (later) in the forest (your husbands) in poverty" etc But this would be unnecessary if, instead of सूक्ष्मान् प्रावारान् the sufficiently documented reading सूक्ष्मप्रावारान् is accepted as a Bahuvrihi compound qualifying Pandavas,—'sūkṣma' meaning 'fine textured' and not 'tuccha' as Nilakantha suggests The sense would be—सूक्ष्मप्रावारान् पाण्डवान् अजिनानि चोदितान्, अजिनानि परिधत्तेत्याज्ञप्तान् (Having seen the fine garmented Pāndavas commanded to wear deer skins) In so interpreting, all that is necessary is to suppose that *codayati* belongs to the class of verbs that govern two accusatives In any case, the syllables क्ष्मान्प्रा should have been printed with a wavy line, and चोदितान् without one It may be added that Edgerton (who was shown this note before publication) entirely approves the above interpretation — S K B]

13 Cf C 12 1338, and Manu 2 157 — d) Cap as in V1 B1-4 6

14 Correction! In Crit App, third line from end, for "— K4" read "— d) K4"

19 e) Ca निवासित as in K3 Ñ1 S

30 After the ref, D11 T2-4 ins 590* as in S

32 b) प्रसहार दुरात्मनाम् should mean "instigator of villains"

44 After 44, D9 11 T2-4 ins 591* as in S.

69

2 After 2, D9 ins 592* and 593* as in S (in S, 593* after 3^{ab})

6 After 6, V B7 9 D7-11 T2-4 ins 594* as in K4 V1 B D T1

8 b) Ca as in text

13 After 13, D7-9 T2 ins 596* as in K4 Dn D2

14 e) मा हार्षी, "lest you destroy, squander, waste", seems clearly indicated as the true reading, though variously corrupted in most MSS, हार्षी in K2 3 Ñ1 V1 B1 3, also in D7 D9 (D12 as in Ś1)

17 b) Ca नैवात्यजीवन्त as in V1 B3 D1 3

20 After 20, V2 3 B7 9 D7-9 T2-4 ins 597*, as in N except D2 4 6 It is not found, however, in V1 D10 11.

70

2 ab) Omitted in Dc2, but found in Dc1 as in T1 G3 and all of N. Cannot be regarded as quite certainly original, since it is lacking in most of S

10 After 10^{ab}, T2-4 ins 598* as in B D1 3

20 After 20, T2-4 ins 599* as in B3 4 D1 3 — All our V B D MSS (including D12), also G7 Dc1 (but not Dc2), ins (in part) App I, No. 42, we omit it altogether with Ñ1 G1 2 6 M2 Dc2 Stylistic grounds seem to afford some confirmation of this omission, see Introduction, p xxix. Note that the amount of material which has intruded varies, particularly in the S MSS (the best of which have none of it), but to some extent also in N

22 After 22, all V B D MSS (incl D12) ins 600*, which therefore occurs in all N MSS except Ñ1, but in no S MSS D7 9 G7 Dc1 ins App I, No 43 as in T1 G3 5 (D7 9 after 600*) The other S MSS have no insertion here

23 After 23^{a}, all V B D MSS (incl D12) ins 601* as in N except Ñ1 Ñ1 S all omit it except that G5 reads the first pāda instead of 23^{b}

71

1 Before the ref, D7 8 12 ins 602* as in K3 B4 Dn D3 6

2 In 2^{b} and 2^{d}, Ca as in text. [— d) It would be better to separate अह्, taking it as an indeclinable implying desire — V S S]

19 e) एमां, so अवस्तां, changes due to failure to understand the ellipsis Text with K3 T1 G3 5 6

22 After 22, D9 ins 603* as in S.

23 After 23^{ab}, D7 9 ins 604* as in Dn D1 5

28 After 28, D7-9 ins 605* as in K4 B3 Dn D4 5, G7 DG1 ins 606* as in T1 G3 5 M1

31 After 31, D9 G7 DG1 ins App I, No 44 as in T1 G3 5

32 Before 32 (as well as before 46 below) nearly all MSS have वैशंपायन उवाच, indicating the end of Vidura's speech One of the two must obviously be omitted It seems clear to me that Vidura's speech ends not here, but before 46, that is, it includes the account of the appeal to Drona and his reply, just as it also included the account of Nārada's words (ending in 30) This is proved by the fact that Dhṛtarāstra addresses *Vidura* in 46, implying him as the narrator of the preceding We must therefore delete the reference at this point

41 After 41^{ab}, D7-9 ins. 608* as in K4 Dn — After 41, D7 ins 607* (placed nearly as in D4), D7 repeats 41^{cd} (as in D4), D7-9 ins 609* (D7 after repetition of 41^{cd}) as in K4 Dn D1 4 5

42 After 42^{ab}, D11 transp 44^{cd}, inserting 610* between 44^{c} and 44^{d}, as in V1 B D1 2, but D11 repeats 44^{cd} in its proper place, as in V1 B

44 After 44^{ab}, D9 11 T2-4 read 2 72 27-33 as in V1 B D1. 2, repeating it in its proper place

72

7 After 7, D11 T2-4 ins 611* as in B1-4 6 D1 2

8 ^{d}) Ca mentions सोपनीतानि as an अपपाठ We must certainly read either अपा° or अवा°, in any case not अर्वाचीनानि as in the Calcutta ed (with only D7 among MSS collated for this edition) Hemacandra (see PW) defines अपाचीन by विपर्यस्त, and on the whole the sound प seems better supported than व in the various alterations found in our MSS

10 ^{b}) Note secondary (double) samdhi in S — ^{d}) Ca as in V1 B D1 2 — ^{e}) Correction! In Crit App, *read* "G4 5 विनाशाय"

13 ^{b}) No °विभावन्त is recorded, °वर्रा as in text is read by K3 G1 6 M Cd v, also by Ca (विभावद्वीत्य-पाठ)

14 After 14^{ab}, D11 T2-4 ins 613* as in V1 B D1 2

17 After 17, D7 8 ins 615* as in K4 Dn D5

19 After 19, D7-9 ins 617* as in K4 B1 2 Dn D5

35 After 35, V B7 9 D7-11 T2-4 ins 619* as in Ñ1 V1 B D T1

36 ^{d}) Ca as in B D1-5

Supplementary Addenda

24

18 ^{c}) Read उरशावासिन instead of उरगा° The newly collated MS Ko has this reading, the sibilant is also supported by Ś1 and S See Sylvain Lévi in Journal Asiatique 1915, page 63, which is convincing I have no doubt that उरशा° is the only possible reading, and I ought to have adopted it, even by emendation, but Ko makes emendation no longer necessary.

ERRATA

☞ *For other corrections, see Addenda et Corrigenda*

Page	xxxii, line 7	For	*"cālī bhava"*	read	*"cāli bhava"*
,,	xxxiii, footnote	,,	"Prolegomina"	,,	"Prolegomena"
,,	xxxviii, line 28	,,	"p xxxi ff"	,,	"p xxx f"
,,	xl, ,, 25	,,	"slone"	,,	"alone"
,,	xlix, ,, 27	,,	"argeement"	,,	"agreement"

Page	Adhy	Śloka				
37	6	18	For	श्रूयन्तामिह	read	श्रूयन्तामिह
39	7	11	,,	कृपीह्वल	,,	कृपीवल
41	7	26	,,	मया	,,	मया
51	10	4	,,	प्लवमानेव	,,	प्लवमानेव
94	17	3	,,	समपद्यत	,,	समपद्यत
,,	17	4	,,	स गृह्य च	,,	स गृह्य च
124	22	41	,,	जरासधात्मजं	,,	जरासधात्मज
129	23	24	,,	अर्जन	,,	अर्जुन
143	28	3	,,	दन्तवक्र	,,	दन्तवक्रं
189	38	colophon	,,	अष्टत्रिंशो	,,	अष्टात्रिंशो.
325	65	4	,,	चैत्य	,,	चेत्य

501 (left-hand column) line 7 ,, "conjucture" ,, "conjecture".